

RIG-VEDA-SĀMĪHITĀ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRĀHMANŚ

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANĀKĀRYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

VOLUME I

MANDALA I

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1890

[All rights reserved]

Sl. no. 80551

Oxford

PRINTED AT THE CLARENDON PRESS
BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

THE ASIATIC SOCIETY°
CALCUTTA 700016

Acc. No. B 6893.....
Date. 12 8. 23.....

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Dasupati Ananda Gajapati Raj and Frederick Max Müller

CONTENTS.

	PAGE
PREFACE TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION	vii
PREFACE TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION	xxix
PREFACE TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION	xli
PREFACE TO THE SECOND EDITION	li
VARIETAS LECTIONIS	1-65
TEXT AND COMMENTARY, MANDALA I	9 928
ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES	924

PREFACE

TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION.

AFTER five years spent in the collection of materials for an edition of the Rig-veda and its Sanskrit commentary by Sāyana¹, the first volume is now completed, comprising the first Ashṭaka (Ogdoad), and about the fourth part of the whole¹.

When I first entered on this undertaking, I saw but little chance that I should ever succeed in carrying it out, and my only hope of success was derived from the firm conviction that, in the present state of philological, historical, and philosophical research, no literary work was of greater importance and interest to the philologist, the historian, and philosopher, than the *Veda*, the oldest literary monument of the Indo-European world. There were many difficulties to be overcome in carrying out this work. In the public libraries of Germany no MSS. of the Rig-veda and its commentary were to be found, except some old copies of the text and a small and worm-eaten fragment of Sāyana's commentary in the Royal Library at Berlin. It was necessary, therefore, to spend several years in the libraries of Paris, London, and Oxford, in order to copy and collate all the necessary Vaidik MSS. A complete *apparatus criticus* having been brought together in this manner, it became possible to commence a philological study of the Rig-veda, and to prepare upon a safe basis a critical edition of both its text and commentary. But a still greater difficulty remained, the expense of publishing such a work. These obstacles have been such, that although the want of an edition of the Veda has been keenly felt by all Sanskrit scholars, and although there were many fully qualified for such a work, yet no one has been found to undertake it, since the first edition of the Rig-veda by the late Dr. Rosen was interrupted by the early death of that highly-gifted scholar. It is owing to a concurrence of many fortunate circum-

¹ An introductory Memoir on the Veda is in the *Ancient Sanskrit Literature*, 1859; second edition, Press, and will be published separately. [This was 1860.] afterwards published under the title of 'History of

stances, and particularly to the kind encouragement and liberal assistance which I have received from various quarters, that these difficulties have been at length overcome. For several years I was able to advance but slowly, being entirely left to my own resources, and having but few leisure hours to bestow upon Vaidik studies. But the further I proceeded in my work, the more encouragement I received. Amongst those who took an active interest in it, I have to mention with sincere gratitude the names of Alexander von Humboldt and Professor E. Burnouf in France, and of Chevalier Bunsen and Professor J. H. Wilson in England. The final success, however, of this undertaking is owing to the well-known liberality of the Honourable the Court of Directors of the East-India Company, whose enlightened views on this subject cannot be better expressed than in their own words: 'The Court consider that the publication of so important and interesting a work as that to which your proposals refer, is in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects.'

This first edition, however, of the Rig-veda and its Sanskrit commentary is not intended for the general scholar, but only for those who make Sanskrit their special study, and for those among the natives of India who are still able to read their own Sacred Books in the language of the original. It would have been more agreeable to myself to have kept for my own use the materials which I had collected for the Veda, (I allude especially to the Sanskrit commentary,) devoting all my time to their study, and communicating to the public the last results only of my researches. But I felt that I should perform a more useful work by at once making public those materials, without which no philological study of the Veda was possible. A greater number of Sanskrit scholars will thus be enabled to contribute their share towards the elucidation of Vaidik antiquities, and we may now look forward to a more complete study of Vaidik literature than it is in the power of any single individual to bestow upon so comprehensive a subject, and to a better understanding of Vaidik language, religion, and mythology, than can be expected from a scholastic Indian commentator of the fourteenth century after Christ.

I determined therefore on publishing first a complete text of the Rig-veda: *samhitā*, (the *Samhitā* and the *Pada* texts,) together with the only complete commentary on the Rig-veda now existing, the *Mādhaviya-vedārtha-prakāśa* by Śāyanākārya. As the limits of this publication were fixed, it became necessary to save space as much as possible, in order to get at least the whole of

the text and commentary into the prescribed compass of the edition. For this reason, as well as because this edition was destined for the use of Indian as well as European scholars, I had to exclude, and to reserve for a separate work, all critical and explanatory notes of my own, together with the various readings of the MSS.

My principal object in this present edition is therefore to give a correct text of the Rig-veda, and to restore from the MSS. a readable and authentic text of Sâyana's commentary. The former was by far the easier task. The MSS. of the Rig-veda have generally been written and corrected by the Brâhmins with so much care that there are no various readings in the proper sense of the word, except those few which are found noticed as such in the commentaries or in the Prâtisâkhyas. Even these are generally of small importance, and seldom affect the meaning of a sentence. For the most part they arise from niceties of orthography and calligraphy, which by themselves are of little importance to a European scholar, though they may become of interest if considered with reference to the peculiarities of the old Sâkhas or branches of the Veda. The hymns of the Rig-veda are happily much more free from these orthographic minutiae than the prayers of the Sâma and Yagur-vedas. Of real importance, however, for critical purposes, are the alterations which the verses of the Rig-veda have undergone when incorporated into the ceremonial prayers of the Sâma, Yagur, and Atharva-vedas. But neither are these alterations to be considered in the light of *variae lectiones*, and, as they cannot be used for a critical restoration of the received text of the Rig-veda, they will better be considered in a general critical account of the whole Vaidik literature¹.

For the text of the Rig-veda I have made use of the following MSS. :—

I. Samhitâ Text.

S 1. A manuscript in the collection of the Rev. Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library at Oxford (Mill 147-150). It contains all the eight ashtakas (Ogdoads) of the Rig-vedâ. The first Ashtaka consists of 89 leaves without a date, the last leaves having been replaced by a modern hand. The second comprises 70 leaves, and has no date. The third, of 92 leaves, is dated *mvat* 1777. The fourth, of 100 leaves, is dated *Samvat* 1776. The fifth, of 12 leaves, is dated *Samvat* 1771. The sixth, of 104 leaves, has no date, the

¹ The importance of these alterations has been pointed out by Professor Benfey, in his valuable edition of the Sâma-veda-samhitâ; Introduction, p. lvii. 'Die Hymnen des Sâma-veda herausgegeben, übersetzt und mit Glossar versehen von Theodor Benfey,' Leipzig, F. A. Brockhaus, 1848.

PREFACE TO THE

last leaves being of more modern origin. The seventh consists of 90 leaves, and is dated *Samvat* 1777. At the end of the sixth *Adhyāya*, *Vargas* 14-28 are wanting in this MS., but have been added afterwards by the original writer on two separate leaves. The eighth *Ashtaka* consists of 104 leaves, without date. There are four different handwritings to be distinguished in this manuscript. *Ashtakas* 3-7 are written by the same hand, about the year A.D. 1720, at Benares. The name of the writer, however, is everywhere carefully scratched out with yellow ink. The last ten leaves of the sixth *Ashtaka* are written by the same person, who copied the second *Ashtaka*. The first and last *Ashtakas* again are copied by a third writer: while some few leaves on white paper belong to a fourth and quite modern hand, and have probably been supplied by the *Pandit* employed by Dr. Mill.

S 2. Another manuscript in the collection of Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library (Mill 151-154). This also is a complete copy of all the eight *Ashtakas*. The first *Ashtaka* consists of 103 leaves, without date. The second has 93 leaves, and is dated *Sāka* 1679 (A.D. 1757). The third fills 97 leaves, and is dated *Sāka* 1677. The fourth comprises 92 leaves, and is dated *Sāka* 1679. The fifth consists of 62 leaves; the sixth of 80 leaves; and the seventh of 76 leaves; all of them without dates. Leaves 12-37 in the seventh *Ashtaka* have been supplied by a modern writer. The eighth *Ashtaka* comprises 130 leaves, and is dated *Sāka* 1776. In this manuscript also four different writers can be distinguished: to the first belong *Ashtakas* 1-4; to the second, *Ashtakas* 5-7; to the third, the eighth *Ashtaka*; and to the fourth, the modern additions in the seventh *Ashtaka*.

S 3. The third manuscript belongs to Colebrooke's collection, deposited in the library of the East-India House, where it forms Nos. 129-132 of the Catalogue. No. 129 contains the *Grihya-sūtras* of *Āśvalāyana* and the first and second *Ashtakas*. The first *Ashtaka* contains 59 leaves, and is dated *Samvat* 1802: the second contains 60 leaves, and is of the same date. No. 130 contains the third and fourth *Ashtakas*; the former of 53, the latter of 54 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 131 contains *Ashtakas* 5 and 6; the former of 54 leaves, the latter of 56 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 132 contains the *Sarvānukrama* and *Ashtakas* 7 and 8; the former of 56, the latter of 61 leaves; equally dated *Samvat* 1802. The whole manuscript was evidently written by one person, about the year 1745: his name is scratched out, but seems to have been *Somaśopakaśinātha*.

II. Pada Text.

P 1. A manuscript in Dr. Mill's collection, now belonging to the Bodleian Library (Mill 155-158). It contains all the eight Ashtakas. The first Ashtaka consists of 97 leaves, and is dated Samvat 1727, Saka 1592 (A.D. 1670). The second contains 129 leaves, and is dated Samvat 1728. The third fills 109 leaves, and is not dated. The fourth has 107 leaves, and is dated Samvat 1727. The fifth contains 84 leaves, without a date; the last leaf having been supplied by a modern hand. The sixth Ashtaka comprises 89 leaves, and is not dated. The seventh consists of 95 leaves, and is dated Samvat 1672 (A.D. 1616). It was difficult, however, to read the last page, which contains the date and the name of the writer, but has been pasted over with yellow paper¹. The eighth Ashtaka contains 86 leaves, but breaks off with the last Varga of the seventh Adhyāya. The rest has been supplied by a modern manuscript, without accents, dated Samvat 1857, Saka 1722 (A.D. 1800). In this manuscript also four different hands may be traced. The oldest part contains the seventh and eighth Ashtakas, written in A.D. 1615; next come Ashtakas 1-6, written in A.D. 1760; thirdly, the supplement of the eighth Ashtaka, written in A.D. 1800; and lastly, some few leaves of still more modern origin, probably copied by a Pandit employed by Dr. Mill.

P 2. A complete copy of the Rig-veda-samhitā, bequeathed by John Taylor, M.D., to the Hon. Court of Directors of the East-India Company, and entered in the Catalogue under No. 2032. It has been copied at Bombay, and is bound together in one large volume: its date is from Saka 1736 to 1737: the name of the writer Rāmahatta, called Sebhkara.

It was not necessary for an editor of the Rig-veda to collate a greater number of MSS., or to classify them according to their age and origin. I have seen nearly all the MSS. of the Rig-veda which exist in Europe, and I feel convinced that no use can be derived from them as manuscripts, because all of them are but transcripts, more or less carefully executed, of one and

¹ All that can be read is स्वस्ति संवत् १-७२ वर्षो
श्रीदत्त - नरबाख्य । श्रीदत्त - नरबाख्यपु-
त्रः । Even this has been traced over with ink,
by which it became still more illegible. Afterwards
another writer has given the date at which the accents
were added, but there also we can only read संवत्
१६— etc. To judge from the handwriting of the MS.

and from the fragmentary passages which are still
legible, I conclude the MS. to have been written by
Damodara-Sadāśiva, who generally signs himself
श्रीगुरुनामरबाख्य श्रीवर्तमानरबाख्यपु-
त्रोत्तमसुतसदाशिविन (or दमोदर or दमोदरसदा-
शिविन) विदित । He was still alive in Samvat
1706.

the same text¹. If there were, as in other Sanskrit works, corrupt passages, on which doubts might exist, a comparison of the Samhitā text with the Pada text, or a reference to the commentary, would have been sufficient to remove such doubts. But so far from this being required, the reading of the Samhitā text, the Pada text, and the text which the commentator had before him, can each be established with such certainty by the MSS., that it would be wrong to correct even the smallest differences in the quantity or accent of vowels which occur occasionally between these three texts, but which are always supported by the full testimony of each class of MSS. There are instances in almost every hymn where a long vowel occurs in the Samhitā text, while the Pada text has a short one. The commentator considers these productions of a short vowel as Vaidik liberties. But in some cases where a long vowel seems to be regular, and the Pada text has notwithstanding a short one instead, this shortening is equally pronounced by Sāyana as a Vaidik irregularity: for instance, Rv. I. 37, 11. **अवयति** instead of **आवयति**²; I. 61, 14. **भूम** instead of **भूमा**³. Instances occur where the text followed by the commentator is different from the text of our MSS. Rv. I. 116, 1. the Pada text has **अर्मगाय**, while, according to Sāyana, the author of the Pada text (Sākalya) must have read **अर्मगाय**. Rv. I. 61, 9. the Pada text ought to have, according to Sāyana, **खराट्**, but all the MSS. have **खराट्**. Rv. I. 52, 10. **रोदसी** has no accent in the Samhitā and Pada texts, while Sāyana explains it as if it were a paroxytone⁴.

Notwithstanding the great accuracy with which the MSS. are written, occasional mistakes occur. Letters, syllables, and words are sometimes left out, sometimes misplaced in one or other of the MSS., owing to inevitable inadvertencies on the part of the copyist⁵. They seldom occur, however, in more than one MS. in each instance.

¹ The late Dr. F. Rosen, who had undertaken an edition of the Rig-veda, part of which was published after his lamented death in 1837, has for the same reason given no various readings for the text of the Samhitā; and I may also quote Dr. A. Kuhn of Berlin, on the same subject, as a later but not less weighty authority on questions connected with Vaidik literature, in *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*, Berlin, 1844, p. 131.

² **पदकाक्षि ह्रस्वम्हांसः** ॥

³ **हांसमत्स्य पादकारिः कृतः** ॥ [See now *Varietas Lectionis*, p. 29.] Cf. I. 84, 4. **सादने**; I. 84, 6. the short **र** in **रथितर** instead of **रथीतर** is called **अव-**

यहसमये कांसं ह्रस्वत्वं; while I. 11, 1. **रथीतमं रथीनां** is explained by **रथशब्दादुत्पन्नस्त्विनम्हांसं दीर्घत्वं**. Cf. Pāṇini VIII. 2, 17, 2.

⁴ Sāyana does not explain how **रोदसी** could be without an accent in the text, though generally he endeavours to account for irregular accents; that is to say, to reconcile them with the rules of Pāṇini. See, for instance, I. 61, 1, where he even admits of a **स्वरचित्तीयः** ॥

⁵ This the writers of MSS. admit themselves in several cases. For although they generally say at the end of a MS. that they have copied it as it was in the original, and that it is not their fault if mistakes occur,

As to the spelling of words, I have endeavoured as much as possible to preserve consistency, and never to deviate from the general laws of Sanskrit orthography, except where Vaidik peculiarities were based on the unanimous authority of all the MSS. Each MS. has its own peculiar character, which must be known and taken into account in order to make proper use of it¹. Some MSS., for instance, avoid certain groups of double letters, not only where the reduplication arises from phonetic laws, but also where two independent letters have been joined together. This shorter way of writing occurs not only in Vaidik, but also in other MSS., and cannot be considered as affecting the pronunciation of words, because the simple letter makes the preceding vowel long, as if a double letter had been written. I have seen, therefore, no reason for adopting this way of spelling in a printed edition, because other Vaidik MSS. frequently give the double letters where they ought to stand, according to the

yet they complain frequently of the hardships and difficulties of their work. I subjoin a few specimens of their poetry:

अदृष्टमावाक्यतिविभ्रमादा पदार्थहीनं लिखितं
मयाच ।

तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्युः खलु
लेखकेषु ॥

'If I have written a mistake here, because I could not see, or my mind was wandering, noble persons may correct it all, but let them not be angry with writers.'

मुनेरपि मतिभ्रंशो भीमस्यापि पराजयः ।
यदि मुञ्चममुञ्चं वा मद्भां दोषो न दीयतां ॥

'A Muni even may err; Bhīma even was vanquished be it right or wrong, no fault must be given to me.'

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि मुञ्चममुञ्चं वा मम दोषो न विद्यते ॥

'As I have seen the book, so I have written it; be it right or wrong, it is not my fault.'

भग्नपृष्ठकटिपीडः सख्यदृष्टिरधोमुखः ।
अष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥

'My back, my hips, and my neck are broken; my sight is stiff in looking down: keep this book with care which has been written with pain.' Others read बद्धमुष्टिः instead of सख्यदृष्टिः.

¹ Rv. I. 50, 6, for instance, in order to support a conjecture, great stress has been laid on the fact that in मुरन्तं जग्नौ चतु, the long a of जग्नौ has been

added by a later hand in S.3 (Cf. Zur Literatur und Geschichte des Veda Drei Abhandlungen von R. Roth, p. 82.) Yet though S.3 is certainly a very accurate copy, it could scarcely be expected to have preserved traces of an older reading than Yaska had before him in the Nirukta, where this verse is quoted (Nirukta XII 22) with the long a. The fact is, as will appear from a more accurate collation of this MS., that S.3 dispenses most frequently with writing the long vowel in cases of Anunāsika in words where there can be no doubt that the long vowel is necessary and where all the other MSS. have it. Instances of this occur continually, and have generally been corrected by the writer who added the accents; as in I. 48, 14 खोमं अभि; I. 45, 1. बद्ध आदित्यं उत; I. 44, 1. देवै उपसृधः; I. 44, 4. देवै अक्का; I. 44, 7. देवै इह; I. 47, 5. जग्नौ अवतं, etc. Sometimes the long vowel is not written, but, according to the laws of Vaidik grammar, the quantity is marked by a particular sign. Rv. I. 63, 1. महँ २५ इह; I. 62, 12. सुमँ २५ चक्षि; I. 59, 6. जघनँ २५ अधुनीत्; here also another hand has added the long vowel. Rv. I. 59, 1, again, we find जग्नँ ३५ उप instead of जग्नौ उप. This does not at all exclude the possibility of an old mistake in this verse (Rv. I. 50, 6), but it shows that, in order to make proper use of a MS. it is not sufficient to collate a few passages, but that the whole character of a MS. must be studied by a careful collation, before it can be used as an authority for particular passages.

laws of Sanskrit grammār, and because a deviation from these laws might lead to confusion. Some MSS. write a double aspirate, where, according to the laws of Sanskrit grammar, the first of the two letters ought not to be aspirated. I mean forms like *अविहृ* instead of *अविहृ* etc. As good MSS., however, restrict this peculiarity to the group *हृ* instead of *हृ*¹, and as in this case also carefully written MSS. preserve the regular form *हृ*, it would have been to no purpose to give up a general phonetic law (on the incompatibility of two aspirates) for what may be after all a mere difference in writing². But although I have tried to be as consistent as possible in the way of spelling, yet I have submitted to the authority of the MSS. in cases where their testimony was quite unanimous, particularly with regard to nasal letters, because in such cases there was reason to suppose that certain peculiarities, if exhibited by all the MSS., might rest upon the authority of that Prātisākhya to which our MSS. belong. Whether with the conflicting testimonies of old grammarians, quoted in the Prātisākhyas, it will be possible to restore the whole Samhitā of the Rig-veda in such a manner as to include all the minute niceties of spelling prescribed by different members of each Sākhā, is a question on which I should feel inclined entirely to submit to Professor Roth's authority, who has devoted much time and learning to this interesting branch of Vaidik literature.

There is only one case where I thought it better to deviate from the way of spelling adopted by the Vaidik MSS.: this is with regard to the Avagraha. The Vaidik MSS. use the Avagraha where a hiatus arises from two vowels meeting at the end and beginning of two words, while the common custom has been to use this sign to mark the elision of an initial *a* which has been dropped in order to avoid a hiatus between it and a preceding vowel. If the Vaidik use of the Avagraha had been adopted, it would have been necessary to introduce a new sign for cases of real elision, which the Vaidik MSS. do not mark at all. Instead of this I have preferred to retain the Avagraha where it is of real use in marking the place where a letter has been dropped, and to exclude it where it has no other purpose than that of marking a hiatus³, which is quite as clear to the eye without any such sign.

¹ Other groups, which also occur occasionally, but never in all the MSS. at the same time, are *अविहृ*, *अविहृ*, and *अविहृ*. Cf. Benfey, *Sāma-veda*, p. xxxiv.

² *हृ* may be meant for *हृ*, in the same way as *क* is meant frequently for *क*. Bukka's name is spelt *बुक्क* and *बुक्क*; and in words like *यक्करी* and *यक्करी* it is

often difficult to say which form is meant; as words like *पुष्कृत* also, where there can be no doubt as to the double *k* and its pronunciation, are written *पुष्कृत*.

³ The Avagraha is used in Vaidik MSS., not only where an elision ought to have taken place, according

I have now to state the principles which I have followed in editing the commentary of Sāyana. If the MSS. of the Rig-veda are generally the best, the MSS. of the commentaries are nearly the worst to be met with in Sanskrit libraries: they have generally been copied by men who did not understand what they were writing, and the number of mistakes is at first sight quite discouraging. No class of writings would have needed more to be copied by men who were masters of their subject than commentaries such as these, which abound in short extracts, taken, without any further reference, from other books on grammatical, etymological, ceremonial, theological, and philosophical subjects. Most of these quotations are only detached fragments, full of technical expressions, and often quite unintelligible by themselves. In order to understand, nay frequently in order to read these passages, it was necessary to have recourse to the works from which they were taken. Some of these works were already published, but others existed in MS. only, and had first to be analysed, and furnished with alphabetical indices, before any use could be made of them. By this process, however, a double advantage was gained. In most cases a comparison with the work from which passages were quoted served to correct the mistakes of the commentary; while in other cases a frequent recurrence of the same quotation in the commentary furnished also the means of correcting false readings in the original works, or supplied, at all events, a well-authenticated *varietas lectionis*. Sometimes, however, the same passage is quoted differently in different places of the commentary. This may be accounted for by the fact that Indian authors trust so much to their memory as to quote generally by heart. Such slight differences, therefore, I have left unaltered, whenever they were supported by the testimony of the best MSS.

As to the other part of the commentary, which contains the original explanations of Mādhava, as edited by Sāyana, a similar advantage for a critical restoration of corrupt passages was derived from the frequent repetition of the same explanations in different hymns, which also made it easier to become familiar with the style of the commentator, and his whole way of

to the general laws of Sanskrit grammar; (for instance, हृदीऽर्चयः, अदीदिऽर्चि, दिऽअपरीषु, पुषिषीऽर्चतः) but also after those vowels which Sanskrit grammarians call *pragrihya*, and which are never affected by a following vowel, like अजरपुऽअयातं, वलानर्पुऽअनुतिऽअपुषी, अदीऽआपुः. The same sign is put also after a vowel which has been modified

by the influence of one immediately following, as अक्षाऽअधत्तं, विवधऽआचत्तं, इरीयऽआवः; and even where a final consonant has been dropped on account of a following vowel, as हेवाऽअनु, विशऽआभिनाति, कुर्मोऽअसिचत्. By being employed for so many purposes, and this not at all consistently, the *Avagraha*, as it stands in Vaidik MSS., is of little use.

thinking and interpreting the Veda. It was a further advantage that the MSS. were most numerous for the first book of the commentary, and, as Sâyaṇa says with regard to the first Adhyāya of his commentary, बुद्धिमान् सवि श्रुतिमान् 'he who has got through this, can understand the rest,' it might, at all events, be said with some truth, that after having worked through the first Ashtaka, an editor may go on to the rest with a smaller number of MSS.

For the first Ashtaka I had twelve MSS. However, we have learnt from Greek and Latin philology that a great number of MSS. is not at all desirable for critical purposes. In most cases those numerous MSS. which have been collated for classical authors have only served to spoil the text; to make the reading of doubtful passages still more doubtful; and to give rise to a mass of conjectural readings, based either upon the authority of the transcriber of a MS., or upon that of an ingenious editor. In this manner an immense deal of labour has been wasted in classical philology; so that now, after the simple rules for using MSS. have been laid down by a new school of critical philologists, such as Bekker, Dindorf, Lachmann, and others, almost all the old editions of classical authors have become useless for critical purposes, with the exception of some of the *editiones principes*, which, as they simply reproduced one MS., though generally a very bad one, can claim for themselves at least a certain degree of authenticity. Before MSS. can be used for critical purposes, it is necessary that they should themselves be examined critically, in order to determine their origin, their age, and their genealogical ramifications, and thus to fix their relative value. If it were possible to recover the original MS. of a work, as written by the author himself, there would be no need of criticism; we might dispense with all later MSS., and we should merely have to reproduce the original text, pointing out at the same time such mistakes as the author himself might have committed. But generally our MSS. are much later than the composition of the works which they contain, and, if compared with one another, they are found to differ from each other, partly in mistakes and omissions, partly in corrections and additions, arising, in the course of centuries, from the hands or heads of ignorant or learned transcribers. For the most part these various readings are not peculiar to one or the other MS. only, but the same mistakes occur generally in several MSS. at the same time. Now, if there are, for instance, certain MSS. which omit a certain number of passages that have been preserved in others, we may safely conclude that the MSS. which coincide in omitting these passages flow from the same original source.

But out of the number of MSS. which thus coincide in omitting certain sentences, some may again differ in other characteristic passages, and thus form new classes and subdivisions. By carefully collecting a large number of such characteristic passages, all the MSS. of an author arrange themselves spontaneously, and form at last a kind of genealogical series, where each has its proper place, and commands, according to its position, but not according to its age, its proper share of authority. For a MS. may be of modern date, yet if by a comparison of certain classical passages it can be shown to have been copied immediately from an old MS., it inherits, so to say, a greater share of authority than MSS. which, though of greater age, are of more distant relationship. Here, however, a distinction must be made between the authenticity and the correctness of a certain reading. As the date of the oldest MS. reaches but seldom to the age of the author of the work, we can only expect by a critical, and, so to say, genealogical arrangement of MSS., to arrive at the best authenticated, not at the original and correct text of an author. It sometimes happens, indeed, that all the MSS. of a work can be shown to have originated from one MS. which is still in existence, as is the case, for instance, with Sophocles. But most frequently there remain in the end two or more different groups of MSS., each with its own peculiar readings, and each group entirely independent of the other. In the former case the best that can be done in a merely critical edition is to reproduce the oldest and best authenticated MS. But it frequently happens, that even in the oldest MS., upon which all the others depend, mistakes occur, which have been corrected in more modern MSS., sometimes by mere conjecture, sometimes by using quotations from an author occurring in other works which have preserved a more ancient and more correct reading. Such passages are open to philological discussions, and have to be treated in notes. In the latter case, if there remain several independent branches of MSS., the task becomes more difficult; and as each class of MSS. may claim for itself the same degree of authenticity, it becomes the duty of an editor to choose in each particular case the reading of that class of MSS. which may seem to him most correct, and best in accordance with the general style of the author. Frequently, however, even in this case one class of MSS. will be discovered, which by its general character of correctness acquires a right to overrule the testimony of the other classes in doubtful passages. All this must be finally settled before a critical edition of any author can be commenced; and it is necessary, therefore, for an editor to collate most carefully even those passages where the various readings of MSS. bear the evident character of mere mis-

takes, but where, notwithstanding, the omission of a single letter may often serve to point out the connection of a certain class of MSS. Grave errors and long omissions are generally much less characteristic as marking a family-likeness between certain MSS. than small and insignificant mistakes, because the former have often struck those who copied a MS., and have induced them to correct erroneous readings on their own authority, or to supply important omissions from other MSS., in case they could be procured. The more insignificant mistakes, on the contrary, were more likely to be overlooked and to remain unaltered.

With regard to the twelve MSS. of the commentary to the first Ashtaka of the Rig-veda, I have only succeeded in reducing them to three independent classes. It is not very likely that MSS. should still be found in India contemporaneous with Sāyana, though, if we could trust native authorities, copies of Sāyana's works have been buried in the ground near Vidyānagara. Excluding these MSS., the existence of which is extremely problematical, I am convinced that there are no MSS. at present which have any claim to be considered as exhibiting the commentary exactly such as it came from the hands of Sāyana.

I shall proceed to give a list of those MSS. which I have made use of for this edition. I shall call the three classes, to which all the MSS. belong, A, B, and C, marking at the same time each particular MS. by its own number.

A.

A 2. A manuscript in four volumes, containing all the eight Ashtakas. It was presented by Colebrooke to the library of the East-India House, where it is entered under Nos. 2133-2136. It contains also the text of the hymns, but not throughout. In some Ashtakas the accents also are marked. It is dated between 1747 and 1760¹, and has been written by different hands at Benares. It is on the whole the most valuable MS., and the only one which represents

¹ First Ashtaka:

शक्रि विष्णुपदागरागकुमिति मासे नमस्त्रामिधि ।
पक्षे मेघकसंज्ञके मुनितिथी वाचस्पतिर्वासरे ॥
श्रीनारायणदीक्षितानुवचनादेतत्कुदा पुस्तके ।
विश्वेश्वरपुरे ब्रह्मलिखितं श्रीशंकरप्रीतये ॥

This gives Śaka 1673, or 1755 A. D.

Fourth Ashtaka:

बालकृष्णश्रीचिदेण स्वरेः संयोजितो मुदा ।
मार्गमुक्तचयोदशां नदांगिगुंशुशक्तये ॥

This gives Śaka 1669, or 1747 A. D.

Sixth Ashtaka: संवत् १८०६ = 1750 A. D.

Seventh Ashtaka: संवत् १८०९ वर्षे आश्विने मासे
कृष्णपक्षे तृतीयायां तिथौ भौमवासरे निखितमिदं
पुस्तके श्रीमन्नारायणदीक्षितपाठनकरोपनामेन स्वार्थं
परार्थं च ॥ This gives 1753 A. D.

Eighth Ashtaka: संवत् १८१७ माघमासे कृष्णपक्षे
चयोदशां सोमवासरेऽयं संवत् संपूर्णः । निखितो
राधकृष्णेन हारिण श्रीकाशां पुर्व्वाम् ॥ This gives
1761 A. D.

this first class of MSS. throughout the whole of the commentary, though in some of the later *Ashtakas* long passages are wanting in this MS. also.

For the first Ashtaka I have to include in this class—

A 1. An old MS. of the National Library at Paris, containing the first Ashtaka only. It is well written, and indeed gave me the first hope that a critical edition of Sayana might still be possible. It is dated Samvat 1625¹ (1569 A.D.), and is in many respects more useful than A 2. But, though of earlier date than A 2, it cannot be considered by any means as the original from which A 2 was copied: for although the omission of passages which stand in A 1 might be ascribed to the negligence of the transcriber of A 2, yet there are also whole lines which are left out in A 1, but which are not wanting in A 2. Both MSS. flow from one original source, and their authority is on the whole equal; though A 1, as being the earlier branch, has thereby some advantages over A 2. The absence of the other seven Ashtakas in A 1 is a great loss for an edition of the commentary.

To the same class must also be referred A 3, the MS. of the first *Ashṭaka* in Sir R. Chambers' collection, now in the Royal Library at Berlin. Of this old MS., which is in a very bad state of preservation, I possess no complete collation, but only short notes and extracts which I made before I had seen the MSS. at Paris and London, and before I was in a position to conceive the possibility of a critical edition of the commentary. A comparison of several characteristic passages, however, shows the connection of this MS. with A 1 and A 2, with which it coincides in several of its right as well as of its wrong readings. As I was not able, however, to verify in each particular passage the reading of this MS., it is not to be understood as included in the general designation of class A, unless especially mentioned.

B.

The second class, B, is represented by two MSS., both of them complete copies of the commentary. I owe my first acquaintance with this class of MSS. to the kindness and liberality of Professor E. Burnouf, who allowed me, during my stay at Paris, to copy and collate the MS. of Sāyana in his possession. Besides several passages which are corrected or supplied by this MS. in places where mistakes or omissions occur in A or C, it contains also a number of passages which evidently bear the character of later additions: they stand frequently without any connection with the rest of the commentary, and I had

१ विद्याशंकरप्रख्यो जमः । संवत् १६३५ वर्षे श्रीरक्षातीय पं-चदशसुत पुरुषोत्तमखचितः ॥ मुनि-
विषमुदि ७ मुरी । अथैह श्रीसंमतीर्षवाद्याय श्रीम-
मुवतु । कथाय भूयात् ।

no doubt that they owed their origin to marginal notes which had been added by Brāhmāns while studying the Veda, and which in later copies had been incorporated into the text, though sometimes inserted in a wrong place. This supposition I found fully proved by another MS., which has lately been added to the library of the East-India House, and which is evidently the very MS. from which Professor Burnouf's copy was taken. In this MS. all those spurious passages, which occur neither in A nor C, have not yet been incorporated into the text, but appear still as marginal notes. Nay, it is even easy to see how, by mistaking the signs of reference, the transcriber was led to misplace some of these additions. I call the MS. of the East-India House B 1, and that of Professor Burnouf B 2; though the latter is on the whole so carefully copied, that both may be considered as one MS.

C.

The third class of MSS. is much more numerous represented, but consists almost entirely of modern copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. Yet this class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of Sāyana: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A or B; while others, which are partly omitted in A or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS. :—

C 1. A complete copy of the commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C MSS. have been supplied in C 1 from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyāya of the first Ashṭaka: all the C MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 [now 291] of my edition), with the words **इषीमारादि**, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A and B also, where the commentary goes on to the end of the fourth Adhyāya, there is a peculiarity in the style of the commentator not quite in accordance with the rest of his work. That this omission has been supplied in C 1 from a different MS. is evident, and can be traced even in the smallest particulars. Thus, for instance, throughout the whole of this supplement the merely grammatical part of the com-

mentary is always divided by ■ from the rest, while in all the rest of this MS. the beginning of the grammatical explanations is not marked at all.

C 1 b. A second MS. of the National Library at Paris, comprehending the first Ashṭaka only, and very negligently written.

C 2. The next MS. of this class is a copy which Dr. Mill brought over from India, and which he kindly lent me for my edition. It will hereafter be deposited in the Bodleian Library at Oxford, for which the whole collection of Dr. Mill's Sanskrit MSS. has lately been purchased. It contains all the eight Ashṭakas complete, with the usual omissions of the C MSS., and is written very carefully and distinctly.

C 3. One volume, containing the first Ashṭaka only. It belonged formerly to the Sanskrit College at Calcutta, afterwards to Professor Wilson, and is now deposited in the Bodleian Library.

C 4. A complete copy of Sāyana's commentary, forming Nos. 78-86 in Professor Wilson's collection of Sanskrit MSS. in the Bodleian Library. It is dated Samvat 1890 = 1834 A. D.

C 5. Another copy belonging to the same collection, and entered in the Catalogue under Nos. 57-60. It comprehends the first, third, and fourth Ashṭakas only; the second being supplied by another MS., No. 74, which contains six only out of the eight Adhyāyas.

C 6. A Bengali MS., containing the text and commentary of the first two Adhyāyas of the first Ashṭaka. This likewise forms part of Professor Wilson's collection, and is entered in the Catalogue of the Bodleian Library under No. 75.

That all these MSS. must be considered as separated from the MS. of Sāyana himself by at least one degree, I conclude from the existence of such mistakes as are common to all the three classes of our MSS. I do not mean to say that Sāyana may not himself have committed mistakes in writing his commentary. On the contrary, there are mistakes in all the MSS. which most probably rest upon Sāyana's own responsibility. For instance, Rv. I. 117, 4, the grammatical explanation of **दुरेवे**: evidently contains a mistake: yet all the MSS. quote the same Sūtra of Pāṇini (III. 3, 126), and there can be little doubt that Sāyana himself is the author of this wrong quotation¹. If mistakes of this kind occur only in one class of MSS., or in two, but not in all three at the same time, it must frequently remain uncertain whether they are to be laid to the charge of Sāyana or his transcribers. For instance, Rv. I. 97, 3, A has **संज्ञापूर्वक**

¹ Instead of **दुपपत्त्यादेतेरीषदुःसुखिर्लिख्यते**, वन्निति भावे वन्नख्यः। गित्वादायुदात्तत्वं। वज्री-
Sāyana ought to have written **एष वती। एषवीरुभां। वी मतिकारकोपपदादितुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं।**

विधेरिति त्वाद्बुद्धमावः, while B and C read आगमानुशासनस्यानित्वाद्बुद्धमावः. Sāyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A generally represents the more authentic reading, B and C being more liable to corrections. Rv. I. 102, 3, however, I have adopted the reading of B and C सप्तम्या उद्देशः instead of विभक्तैराकारः (A 2), because, as A 1 coincides here with B and C, the reading of A 2 can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. I. 66, 8, A and C read समानं मायां चक्षिन्निति समदः संयामाः, while in B the grammatical fault, चक्षिन्, has been corrected into एषु. Though चक्षिन् may have originated with Sāyana himself, I have of course adopted the reading of B.

I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the commentary in explaining the grammatical formation of भूमना, Rv. I. 110, 2. All the MSS. omit इतीकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इतीकारलोपो must have preceded it. Again, Rv. I. 115, 5, where अभिचक्षे is explained, the MSS. have only अभिमुख्येन, which explains merely the first part of अभिचक्षे, and necessarily requires the addition of either द्रष्टु or दर्शनाय, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Ashṭaka (Rv. I. 120, 7) where the omission of several letters is marked in the A as well as in the C MSS., and where the B MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do¹. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. I. 99, 1, all the MSS. in explaining चरातीयतः read इति शस उदात्तत्वं, thus making चरातीयतः an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore इति ऊस उदात्तत्वं². That शस is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2 has इति -- उदात्तत्वं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which

¹ There is probably also a corruption in the words conjecture कक्षनात्, but this must remain uncertain till कक्षनात् which precede the lacuna. One might conjecture new MSS. can be procured.

² [Now found to be the reading of T.]

it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B or C as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another.

What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Sāyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that anybody, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Sāyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages, which, though they belonged only to one class of MSS., B or C, yet seemed to be useful where they stood. So that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS. will be found in this edition, while much that was faulty in them has been corrected.

The laws of Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe in the same way as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS., considering it necessary, in a work like that of Sāyana, to avoid the innovations of European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have also followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very

¹ Rv. I. 1, 1 (p. 44 [now 23]), the quotation तेषां च पयति etc., on the change of ष into ऊ, belongs only to the B MSS. [but see now *Var. Lect.* to p. 23, l. 39], yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Röer, who had begun an edition of Sāyana's commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Samhitā of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica, fasciculus 1-4: Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vṛhadāraṇyaka, has left out this passage, either because B MSS. were not procurable at Calcutta, or

because he followed different principles of criticism in his edition. Again, Rv. I. 23, 1, the explanation of तीव्राः occurs only in the C MSS., and it is evident, from the quotation of the Manomānī, that this passage could not come from the hands of Sāyana: yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If तीव्राः were formed after Un. S. II. 29, we should expect it to be a paroxytone; but it is formed by रक्, and not by रण, in the same way as ऋक् and भद्रः, which are also oxytones. Dr. Röer gives the explanation of तीव्राः, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Sāyana's commentary. There is first of all Pāṇini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Sāyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference¹. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Böhtlingk's edition of Pāṇini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of rules I have seldom had occasion to differ from his edition, and where I have done so, it has only been after mature consideration. In the quotation of the Vārttikas also I have followed Professor Böhtlingk's edition, though it is to be regretted that he has left out many of them. These, however, could easily be found in the Calcutta edition of Pāṇini, though for some of them I was obliged to have recourse to the Mahābhāṣya. In order to make this edition more useful, I have been induced to add the references from Pāṇini in the first Adhyāyas, but afterwards I have done so only whenever a new rule was quoted for the first time. Professor Böhtlingk (now Counsellor of State to His Imperial Majesty the Emperor of Russia) could not render a more valuable service to Sanskrit philology, than by publishing a second and complete edition of Pāṇini and his commentaries, a work for which he must possess at present the most ample materials.

¹ I must mention here one expression of Sāyana's, which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Pāṇini's, consisting of the words **आमन्त्रितश्च** च; the one (VI. 1, 198) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable; the other (VIII. 1, 19) restricts this rule, by saying that if a vocative be preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Pāda, it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Sāyana calls the accent prescribed by the former rule, which occurs in the sixth Aṣṭaka, **वाङ्मन्त्रितश्च**; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Aṣṭaka, is called by him **आमन्त्रिको निघातः** or **आमन्त्रिकं सर्वानुदात्तत्वं**;

वाङ्मन्त्रिक and **आमन्त्रिक** can therefore, as far as I can see, have no other meaning than 'occurring in the sixth and occurring in the eighth Aṣṭaka :'. yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vāṇsaneyi-samhitā, p. 7. l. 6) quotes Pān. VI. 1, 198 as the reference to **आमन्त्रितश्च** च, where the effect of this rule is distinctly said to be **आमन्त्रिको निघातः**. Sāyana uses also **वाङ्मन्त्रिकः** in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini: cf. R̥. I. 84, 14, where the rule intended by the commentator is in fact to be found in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

Two other collections of grammatical Sûtras which are quoted by Sâyana are the Unâdi-sûtras and the Phit-sûtras of Sântanâkârya. Both of them form part of the Siddhânta-kaumudî, as published at Calcutta, 1811, but they have been edited with much less care than Pânini's Sûtras. They have been reprinted in the Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, 1843 and 1844, by Professor Böhlingk, but require, particularly the Unâdi-sûtras, a careful collation of MSS. and the help of commentaries. I have quoted the Sûtras after Professor Böhlingk's text, as being more accessible than the edition of the Siddhânta-kaumudî; but I have been continually obliged to have recourse to the MSS. and commentaries of the Unâdi-sûtras¹.

A fourth grammatical work quoted by Sâyana is the Dhâtupâtha. Of this work we have a most excellent edition by Professor Westergaard of Copenhagen, at the end of his Radices Linguae Sanscritae. I have quoted it only a few times, as it is very easy to find Sâyana's quotations with the help of Professor Westergaard's Radices. Sâyana has himself written a commentary on the Dhâtupâtha, before he wrote his commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his commentary², and which Professor Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sâyana for explaining the Veda is Yâska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sâyana's commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sâyana's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sâyana's quotations. For though, with the help of the Sarvânukrama, all the passages from the Veda which are explained by Yâska may be traced back to their places in the text by referring to the commentary on the Nirukta, where the Devatâ and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yâska; still more so when only a few words out of Yâska's explanations are quoted by Sâyana. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned

¹ The MS. from which I have derived the greatest use is the Unâdivṛtti, by Uggvaladatta, a work which has been composed after a careful collation of old MSS. and commentaries. It frequently points out words and Sûtras as being of later origin, and as not occurring in old commentaries. In our printed editions some Sûtras are left out, others mixed with the commentary; some are incomplete, others incorrect; and the meaning and formation of words are frequently

mistaken. I merely mention this here to point out how unsafe it would be to make use of our present editions for lexicographic purposes; but I shall soon have an opportunity of returning to this subject, when examining the historical value of this and other works previous to Pânini.

² Sâyana quotes his Dhâtuvṛtti, Rv. I. 42, 7; I. 51, 8; I. 82, 1, etc.

friend Professor Roth in Germany. Professor Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the *Nirukta* he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the *Nirukta* is quoted by *Sâyana*, coincide with his edition. In some few places *Sâyana's* quotations from *Yâska* do not exactly correspond with the text of the *Nirukta*; but this is probably owing to *Sâyana's* manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to *Sâyana's* quotations from the *Nighantus*, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to *Sâyana's* quotations from *Kâtyâyana's Sarvânukrama*. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the *Rig-veda*, it would have been useless to add the references. In those cases also where *Sâyana* quotes from the *Sarvânukrama* certain rules on metre and other subjects contained in the *Paribhâshâ*, I have abstained from giving the references, because this Introduction to *Kâtyâyana's Sarvânukrama* is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom *Sâyana* quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremonial is *Âsvalâyana*. There are twelve books of *Srauta-sûtras*, and four books of *Grihya-sûtras*, none of them as yet published. *Sâyana* quotes these *Sûtras* continually, whenever a hymn or part of a hymn of the *Rig-veda* occurs which is to be employed by the *Hotri*-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the *Sûtras* to the *Yagur-veda*, the *Sûtras* of *Âsvalâyana* followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find *Sâyana's* quotations in the MSS. of *Âsvalâyana's Sûtras*, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of *Sâyana's* quotations from *Âsvalâyana*. But the *Rig-veda* has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a *Hotri-veda*, or a prayer-book for the *Hotri*-priests; such as the *Yagur-veda* is for the *Adhvaryu*-priests, and the *Sâma-veda* for the *Udgâtri*-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the *Rig-veda* also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the *Hotri*-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the

Sûtras, and probably also of the Brâhmanas, would be the same. But, as it is, the Rig-veda represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a certain number of ancient poets (Rishis) as their own. The poems therefore which have been incorporated in the Rig-veda-samhitâ are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the Hotri-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. Sâyana, who of course knew Âsvalâyana's Sûtras by heart, quotes these Sûtras whenever one of those verses occurs which Âsvalâyana has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that Sâyana adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial Sûtras, to find their place in Âsvalâyana, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain Sûtra occurs. By the help of Indices, however, I have succeeded in verifying these passages also, and I have always added the book and chapter where Sâyana's quotations are to be found in Âsvalâyana's work. If, in the passages which Sâyana quotes from the Brâhmanas, he had restricted himself to the Brâhmanas of the Rig-veda, I should have added references to these quotations also. But as Sâyana takes his quotations promiscuously from all the Brâhmanas, whether connected with the Rig-veda or the Sâma-veda, Yagur-veda, and Atharva-veda, I determined rather to give no references whatever for these Brâhmana passages than to do it incompletely¹. Besides there was the difficulty that these

¹ It is not only on account of the vastness of the Brâhmana literature that I found it impossible to verify every quotation, but there are many Brâhmanas of which there are not even MSS. to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Brâhmanas of the Sâma-veda, I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Göttingen, that there are eight. Professor Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sâma-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Professor Benfey's and Mr. Colebrooke's statements on the Brâhmana literature of the Sâma-veda, I owe it to Professor Benfey and to myself to make good my assertion. Sâyana, in his commentary on the Sâmavidhi-Brâhmana, says:

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिभ्यः ।
 षड्विंशत्यं द्वितीयं स्वात्मतः सामविधिर्भवेत् ॥
 अविद्यं देवताध्यायं मवेदुपनिषत्ततः ।
 संहितोपनिषद्ग्रन्थो यथा षष्टावितीरिताः ॥
 तत्र महाषड्विंशत्याद्योयंयद्योयंसाधिकादिनां स्वर्गा-
 दिफलप्राप्तये एकाहादीनसत्तात्याका महाकृतयः प्रति-
 पादिताः । अथ सामविधानास्ते तृतीये ब्राह्मणग्रन्थे
 etc.

• There are eight Brâhmanas; the *Prâudha* is the first Brâhmana (this means the large Brâhmana, the *Pañchavimsa*, not *prodha* as Dr. W. writes); the one called *Shadvimsa* or *Shadvimsa* and Brâhmana is the second; then follows the *Sâmavidhi*; then the *Ârsheya*-Brâhmana, the *Devatâthyâya*-Brâhmana, and the *Upanishad*. These with the *Samhitâ*-*Upanishad* and the *Vamsa* are called the eight books. In the great

Brāhmanas and Āraṇyakas, which as yet exist only in manuscript, are not always divided in the same manner; so that if I had adapted my references to the MSS., they might perhaps not have been found in accordance with the editions of several of the Brāhmanas which are now preparing for publication. In many instances I have derived great help from the original MSS. of the Brāhmanas, particularly as Sāyana's quotations from these works are generally full of mistakes, arising from old Vaidik forms, which the transcribers did not know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Sāyana and the text as exhibited in the Brāhmanas, which can only be accounted for by the supposition that Sāyana used some Brāhmanas in a Sākhā different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mis-

Brāhmaṇa and the Śādvimsa the principal sacrifices, the Ṛkāṇa, Ahīna, and Sattras, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life in heaven and other rewards. Now, in the third Brāhmaṇa, called Sāmavidhāna, other hymns will be enjoined, etc.' This, I hope, will be sufficient to vin-

dicare my assertion; for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print. [See now a letter of mine in the *Academy*, June 7, 1890, p. 390.]

takes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at my disposal; whenever I wanted advice, he was ready to give it; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends.

M. M.

Oxford, October 1849.

PREFACE

TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION.

THE principles followed in the first volume in editing the hymns of the Rig-veda, and in restoring the text of Sāyana's commentary, have been strictly adhered to in the second. My own conviction and the approval of those best competent to judge have not allowed me to adopt a different course, although others have thought Sāyana's commentary undeserving a critical edition, and the time that has been expended on it. Yet, perhaps, neither the age nor the country of an author can justly be pleaded as an excuse for disregarding those rules of critical scholarship which in classical philology have been ratified by the experience of the last three centuries; and though I feel obliged to apologize for the consequent delay in the publication of this second volume, I should be more sorry if I had now to publish it without the conviction that all sources available for the restoration of the text had been fully exhausted.

The MSS. of the *Samhitā* and *Pada* texts of the hymns have been the same for the second as for the first volume, and therefore require no further notice.

The case differs with the MSS. of Sāyana's commentary. For the first *Ashtaka* I was able almost always to determine the original reading of each of the three families of MSS. by a comparison of the different members belonging to each; and it was found that in all important passages the readings of the three families, A, B, and C, could be so easily balanced that it rarely remained doubtful which of the three had to give way before the others. On this account it seemed to me unnecessary to publish the *Varietas Lectionis* for the first *Ashtaka*; and, with the exception of a few inaccuracies which really seem to be unavoidable in the course of editing so voluminous a work, I have not met, in the many excellent reviews of this edition of the *Rig-veda*, with any remarks which could on this point have changed my opinion.

In the second *Ashtaka*, however, this course could be no longer followed. When I began the printing of the second *Ashtaka*, to represent the A class I had only one MS. instead of three, and this again was defective to such an extent that it could hardly be used for more than half of the second book. The MSS. of the B class were the same as for the first *Ashtaka*; and I had even received a new copy from Bombay, which I call B 3. This, however, proved of little use, as it was but a new transcript of the same original from which Professor Burnouf's MS. had been taken. It could not have been copied from B 1, because this MS. was already in my hands when the new copy was made in India. There can be no doubt, however, that it was copied from a copy of B 1. Most likely the *Pandit* who parted with his old MS. (B 1) had a transcript made before he sold the original, and this transcript was copied in B 3. With regard to the C MSS. it will be seen that three only out of the seven contain the second *Ashtaka* complete.

Under these circumstances it became impossible to determine with certainty the original reading of each of the three families; nay, for many passages the text of one or even two families was lost beyond recovery. Besides, almost all the MSS. of the second and the following *Ashtakas* seem to have been less frequently studied in India, and therefore less carefully corrected, than the first *Ashtaka*. The principal difficulty, however, arose from the defective state of A 2, because the text of the A class is throughout the whole commentary by far the most authentic, and had been the principal authority for my edition. Before the first *Ashtaka* was finished I had therefore written to India to obtain a new MS. for the second. After waiting, however, for

a considerable time, I received the news that the MS. which Dr. Roer had procured for me at Calcutta had been lost by shipwreck. Not wishing to retard the publication of the second volume still longer, I began to print with the MSS. then at hand. Most fortunately, in the course of carrying the second *Ashṭaka* through the press, a new MS. was forwarded from India by Dr. Ballantyne, the distinguished Principal of the Sanskrit College at Benares. It was sent to Professor Wilson, and he most kindly presented it to me. It is a complete copy of Sāyana's commentary, and, as far as I know, the most ancient MS. of this author in Europe. The first *Ashṭaka* contains 648 leaves, but has no date. The second has 260, the third 398, the fourth 312 leaves. At the end of this *Ashṭaka* the following date is given: ॥ संवत् १६०३ वर्षे ऋषिमासे पक्षे १ संवत् आषाढा २४ वर्षे ॥ This is *Samvat* 1624 or A. D. 1568. The fifth *Ashṭaka* has 237, the sixth 264 leaves, the last containing again a date; संवत् १६०३ वर्षे ऋषिमासे शुक्लपक्षे पूर्वमास्या पुष्यतथी गुरुवदिः । This is therefore a year earlier, 1623 *Samvat* or 1567 A. D. In the seventh *Ashṭaka*, which contains 274, and in the eighth, which contains 322 leaves, the last leaves on which the date is usually marked, are lost. We may therefore ascribe this copy to the years 1566 and 1567. The oldest MS. which I had used before was that of the first *Ashṭaka* at the National Library in Paris (A 1), which bears the date *Samvat* 1625 or 1569 A. D. Colebrooke's MS. (A 2) was dated between 1747 and 1760 A. D.; and fragments of the commentary to the first *Ashṭaka* at the Royal Library in Berlin (A 3) exhibit their date as *Samvat* 1664 and 1665, which is 1608-1609 A. D. As all the other MSS. of Sāyana's commentary are still more modern, this last arrived MS., now in my possession, is therefore the oldest in Europe.

But though it is the oldest MS., it does not, as I expected, belong to the A class. On comparing it with the other MSS. I found that it belongs to class C, and may in fact be considered as the prototype of all the C MSS. This would by itself have made this copy extremely valuable. Its value, however, was further increased when I found that in the second *Ashṭaka* considerable portions had been most carefully compared and corrected after a MS. belonging to the A class. If it had not been for the modern date of Colebrooke's copy, I should have said that the collation had been taken from this very MS. (A 2). As it is, we must suppose that the Benares MS. was collated with an older A MS., whence afterwards Colebrooke's copy was taken. As these collations and corrections, which are very numerous, were made in the usual Indian manner, by covering the original text with yellow orpiment and writing the various reading over it, or on the margin, it was possible in many cases to use this MS. as an

authority not only for the C but also for the A class; a discovery which makes this MS. invaluable, particularly for the second Ashtaka, where the text of the A MSS. was frequently lost altogether. As to the C MSS. they are all, though not immediately, derived from this copy, but *before* it had been corrected by a collation with an A MS. This can be proved from accidental mistakes and indistinct corrections which occur in this MS., and have afterwards found their way into all the C MSS. I suppose therefore that this (my own MS. from Benares) had been repeatedly transcribed there before it was collated with an A MS.; that one of these transcripts was brought to Calcutta, and that from it most, if not all, of the C MSS. were taken at Calcutta. Certain it is that C 1, C 2, and C 3 came from Calcutta, and large portions, which were copied for me from a MS. belonging to the Asiatic Society in Calcutta, contain literally the same text as the other C MSS. There are readings, however, which are peculiar to the C copies, and which do not occur in my Benares MS. Some are found in one or two of the C copies only. These are either accidental mistakes or occasional conjectures, which, after finding their way into one copy, were afterwards repeated by successive transcribers. They are useful as indicating the exact relationship of some of the C MSS., but they can never claim any diplomatic authority. There is another class of various readings which run through all the C MSS., but which have no guarantee in the old Benares C. They deserve a more careful consideration, for they are evidently old errors, or possibly old corrections. In passages where the C's agree among themselves, but differ from the Benares C, this generally agrees with A. These C readings therefore, as they do not proceed from the Benares C, are in reality only later alterations of the original A text. Though I have hardly ever adopted the readings of the C's, where they differ from the A's and the Benares C, I have inserted them in the *Varietas Lectionis*, because occasionally they seem to contain useful conjectures. Thus Rv. II. 6, 4 (p. 445. l. 10 [now vol. ii. p. 19. l. 14]) Ca has **प्रेरका वा**; the same mistake occurs in A, while all the C's have the correct reading **प्रेरको वा**. It also happens, as has been shown in the preface to the first volume, that passages originally wanting in the C family have been supplied from other sources. In this manner C and A readings have been mixed up together in one and the same copy, particularly in Dr. Mill's, so as to cause considerable confusion in some parts of Śāyana's work. In later portions of the commentary some of the C's cease to be C's, and become A's, owing to the writer having changed the original from which he copied.

By this new MS., which in its original text I count with the C, in its

corrections with the A MSS., while if it has to be quoted by itself, it will be marked Ca, the *apparatus criticus* became much simplified. The various readings of the C MSS. have no longer any authority by themselves, but only so far as they agree with the original C before it was collated. The text of the A MSS. is supplied by Ca, where the A's are wanting, and confirmed where they and the corrections in Ca agree.

It might be asked, why, if the A MSS. agree with the corrected text of Ca, the whole family of the A's should not rather be considered as branching off from Ca, after the general text of the C family was corrected as we find it in Ca, and why the alterations in Ca should not be taken for independent corrections made by the writer of Ca, instead of being gleaned from a collation with an A MS.? On all important points the A MSS. agree with the corrected Ca; and on minor points it is impossible to deny that slight differences could as well be ascribed to the several copyists of the A MSS. There are passages, however, which make it impossible to entertain this supposition: Rv. II. 9, 3, for instance, उदीरिष in Ca has been corrected into उदारिष. Here the C MSS. have उदीरिष, because they were copied from Ca before it was corrected. But A also has उदीरिष. This by itself might be a mistake of the copyist of A; but this peculiar mistake is not likely to have happened if A had been copied from Ca, where this very mistake had already been very distinctly emended. I have selected this passage for another purpose also. It shows that occasionally corrections are made in Ca which cannot be traced back to A. They generally refer to such palpable errors, as for instance उदीरिष instead of उदारिष; and in these cases it is clear that the intelligent writer of Ca was guided by his own judgment without looking to the authority of any MS. In order to prove that A was copied from Ca, it would be necessary to point out passages where corrections in Ca had been misread by the writer of A. This happens not unfrequently with the C MSS. Alterations made by the original writer of Ca were mistaken by the later copyists, and these mistakes are occasionally of such a character that they could only have happened with the very leaf of Ca before the eyes of the copyist. Now I have not been able to find any evidence of this kind against the A MSS. Quite at the beginning of the second Ashtaka, for instance (p. 1. l. 9 [now vol. i. p. 554. l. 7]), Ca reads अविद्यान्मादुषेति परिभाषया। The writer seeing that he had left out रि between षे ति, made a mark at the top of षे, and wrote रि on the margin. The copyist of the first C MS. mistook this mark for a vowel, and without looking to the margin wrote षुषेति. A however has षुषेरिति. The same happened Rv. II. 6, 4, where Ca had सूरिर्वदान्. This the original writer himself

corrected into **सूरिर्विद्वान्**, only that the space did not allow him to do more than to make a mark at the top of **व**, and to draw a slight line between **र** and **व**. The copyist of C mistook this for **सूरिर्विद्वान्**, which henceforth became the reading of the C MSS. Indeed it looks very much like **सूरिर्विद्वान्** in Ca. A however reads **सूरिर्विद्वान्**. Rv. I. 181, 8 (p. 366. l. 24 [now vol. i. p. 765. l. 18]) Ca had originally **अक्षरः प्रदानविशेषो वा**. Accordingly all the C's read **अक्षरः**. A however has **अक्षदः**, and from it the correction is made in Ca, where, subsequent to the taking of the first C copy, the **र** was covered with yellow, and changed into **द**. **अक्षरः** is evidently an old mistake, because it occurs in B also. Rv. III. 1, 3 (p. 626. l. 14 [now vol. ii. p. 127. l. 28]) the C MSS. have **अनुषा अन्म मनुष्याणां**, thus leaving out two lines. The omission was originally made by the writer of Ca, but afterwards supplied on the margin from A. That it was not supplied from B, but from A, can be proved by the words **स्वत एव बंधुरिति यावत्**, which are not in B, but in A only. At the beginning of the third Ashtaka (Rv. III. 7, 1) the invocation in Ca is simply **श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं वागीश** etc. It is the same in the C's. A 2 has **श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीश** etc. The B's have **श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीश**; only B (Taylor) has a slight correction **श्रीगणेशाय** etc. Coincidences of this kind though they may seem irrelevant are really the most convincing. Again, Rv. III. 7, 1 (p. 661. l. 7 [now vol. ii. p. 149. l. 5]) A 2 has **त प्र य आहः**, while Ca and the C's have the right reading **तव प्र य आहः**. In the same verse (p. 662. l. 3 [now p. 149. l. 18]) A 2 has **श्रितिपुष्टशब्दस्य**; Ca and the C's coincide in giving **श्रितिपुष्टस्य । पुष्टशब्दस्य**. Rv. III. 7, 2 (p. 663. l. 11 [now vol. ii. p. 150. l. 14]) Ca has **द्वितीयायां** instead of the more primitive reading **द्वितीयिकवचनांतस्य**, which is in A 2 and B. The C's have again **द्वितीयायां** like Ca. As no case of this kind can be made out against A, it is necessary to regard the corrections in Ca as collations from a MS. which was connected with the A class. How A and Ca came originally to differ, is hard to say. But as it is impossible to account for the text of the one simply as a corruption of the other, A and Ca must be considered as two branches diverging from the original stock of Sāyana's work which is lost to us. A and Ca are coordinate, not subordinate, though A stands higher than Ca. B also stands independent from A and Ca. The C MSS. on the contrary are subordinate to Ca, or, as in later portions of the commentary, to A, and must therefore be discarded where the evidence for a reading has to be weighed by the authority of MSS. Even in cases where the C MSS., particularly C 2 and C 5, contain large portions of the commentary which are taken from an A MS., they are of very little use for restoring the original text of A, except occasionally in the second Ashtaka where A 2 is

defective. Here C 5 (Wilson 74) has sometimes supplied the deficiency, but the modern date and general incorrectness of this MS. hardly allow us even then to ascribe much weight to its readings.

If we compare the three MSS., A, Ca, and the C's at the beginning of the second Ashtaka, it will be seen that they always confirm our view of their mutual relationship even in the most minute points. In कृतकृत्वा: (p. 1. l. 2 [now vol. i. p. 551. l. 3]) Ca had left out the Visarga, and it is wanting in the C's. It was afterwards added in Ca, above the line, कृतकृत्वा:, and it stands above the line in A also. P. 1. l. 6 [now p. 551. l. 5] Ca had चिया instead of श्रिया. चिया became the reading of the C's, while in Ca it was altered into श्रिया, which is the reading of A. P. 1. l. 7 [now p. 551. l. 6] Ca had शतनामाधि, which was corrected by the writer himself (not *secunda manu* or with yellow orpiment) into शतर्चिनामाधि. This correction was therefore adopted by the C's, and it is also the reading of A. P. 1. l. 8 [now p. 551. l. 7] Ca had अनुवाके; one of the vowels was afterwards covered with yellow. The C MSS. therefore read अनुवाके; A has अनुवाके. P. 1. l. 9 [now p. 551. l. 7] we read in Ca पंचदशर्च. The C MSS. adopt this as पंचदशर्च, while in Ca it is corrected into पंचदशर्च as it stands in A. P. 1. l. 10 [now p. 551. l. 8] देवा in Ca was left out, and added on the margin. It is wanting in the C's. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 8] Ca had प्र वो शिखदेवं. Here the copyist of the first C MS. must have corrected the mistake, which was indeed very palpable, for the C's read विश्वदेवं, which is also in Ca, but as a correction. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 9] Ca had अथ विशेषो जैगिकः. Thus the C's have अथ विशेषो । जैगिकः । Ca was afterwards corrected into विशेषविनियोगो जैगिकः, but in such a manner that none but a learned copyist could have made out the correction. A however has the right reading. P. 1. l. 17 [now p. 551. l. 14] Ca had पातनशीलं, which became the reading of the C's. In Ca it was altered into पावनशीलं, by putting १ over ल, and २ over त, and covering part of त with yellow. A has distinctly पावनशीलं. Again (l. 18 [now 15]) after ब्रह्माय, बत् is left out in Ca, and added from A in the margin. It is wanting in the C's. Afterwards Ca had originally तद्विभुतं दुरितं ब्रह्मयिषे कं ब्राह्मयिषे । This was, not at all distinctly, corrected into दुरितं वा तस्य ब्राह्मयिषे, which is the reading of A. But the old mistake remained in the C's. After आत्मकाय (l. 19 [now 15]), देवाय is left out in Ca and C; it was added in Ca from A. P. 2. l. 1 [now p. 551. l. 16], हवुध्यान् शत्रू Ca and C; हवुध्या शत्रू Ca sec. man. and A. P. 2. l. 3 [now p. 551. l. 17], सह दिवो Ca and C; सह दिवो Ca sec. man. and A. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], बावापुचिन्वोर्मिथे Ca. The i in मिथे is covered with yellow in Ca, so that one should expect मिथि, in the C's, instead of which they have the correct reading मंथे. On looking more closely, however,

we find that the i, before it was covered with yellow, was already struck out with ink *prima manu*, which accounts for the adoption of the corrected reading in the C's. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], असौषि Ca and C; असौषि Ca sec. man. and A. P. 2. l. 6 [now p. 551. l. 19], पति: Ca and C; पाते: Ca sec. man. and A. Ibidem [now l. 20], षिवात उणादि स्र: Ca; षिवात उणादि ह: C. The text of Ca is corrected into पिवतेर्वा श्रीणादिको स्र:, but in such a confused way, that the writer of A could hardly have got his correct text पिवतेर्वा श्रीणादिको स्र: from Ca. P. 2. l. 8 [now p. 551. l. 21], दिव ऊडिदं Ca and C; दिव: ऊडिदं Ca sec. man. and A. P. 2. l. 9 [now p. 551. l. 22], सौतिस्कांदसो Ca and C; सौतिस्कांदसो Ca and A; both sec. man. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], दधाति: कि: Ca, C; दधाति: कि: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], क्खस्वरेणां तोदात्त: Ca, C; क्खस्वरेणां तोदात्त: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 23], उदोत्तलं Ca, C; उदात्तलं Ca sec. man. and A.

These are the various readings for one verse only. I have given them in full, partly to show that they confirm my view of the relation of the MSS. in the minutest detail, partly to convince those, who are so eager for a complete *Varietas Lectionis*, of the entire uselessness of such a compilation.

There is one more MS. of Sāyana (Aa) which has come to hand since the publication of the first volume, and which, though rarely quoted in the *Varietas Lectionis*, deserves to be mentioned here. It was sent to me as a present by Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, to whose zealous exertions Sanskrit literature is already greatly indebted. Unfortunately it is but a fragment, beginning with the twenty-seventh Varga of the third Adhyāya of the third Ashtaka, and ending at the end of the third Ashtaka. But it is of great importance in so far as it served to confirm those principles of diplomatic criticism on which all the other MSS. of Sāyana had been previously classified, and according to which their respective weight and authority had been determined. Its title is संवत् १६२४ वर्षे ॥ आषाढषदि ११ बुधे लिखितं ॥ श्रीरसु ॥ ॥ कल्याणमसु ॥ ॥ शिवमसु सर्वजगत परहृतिनिरता भवन्ति । भूतगणा दोषा प्रयांतु नाशो तु सर्वेषु सुखी भवतु लोकाः ॥ ॥ कल्याणं भूयात् ॥ This shows that its age is exactly the same as that of Ca; Samvat 1624 or A.D. 1568. Its readings would therefore have had considerable weight whether they coincided with any of the three classes or not. But on a close examination it was found that not a single reading, not even a mistake, occurred in this MS. which was not known already from the A MSS. Nay, I feel almost convinced that Colebrooke's A MS. was copied directly from the fragment which is now in my possession. Rv. IV. 2, 13 (vol. iii. p. 18 [now vol. ii. p. 351]) the whole explanation of the thirteenth verse had been left out in Aa, but was afterwards added so as to cover the whole margin, not without giving rise to many ambiguities by the indistinctness

of the letters. All these ambiguous letters are reproduced with the greatest exactness in Colebrooke's MS.; where the explanation stands no longer in the margin, but forms part of the commentary. A still clearer case occurs Rv. IV. 4, 4 (vol. iii. p. 35 [now vol. ii. p. 360]). Here also the commentary on verse 4 had been left out in Aa, and been supplied as far as the space allowed on the margin. We have first two long lines at the top of the page. After this the text is continued on the margin of the right side, then on the margin of the left, and one line is placed under the last line of the text. I give as exact a copy of it as possible :

अथ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति । तिग्महेति तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अपि उत्तिष्ठ रघोहनार्थं उच्यते भवत् । शबुन्प्रति आ तनुष्व । ज्वालासंधं विस्तारय । तैक्ष्णः संधिः अमिचान शबुन् न्योषतात् नितरां दह हे समिधान स	
ष्टांतः अतसं	मिति ही
न । यथा गु	द्वि प्यमा
न्ममनार्द्रम	नापि यः पुमा
तंस काष्ठं द	न नो खाक
हसि तद्वत्	मराति भा
उपता त । उष	वप्रधानो नि
दाहे कोटि हे	ईशः आरा
स्तुष्टोरिति	तित्वं शाश्वतं
तातकादेशः ।	चक्रे कुर्वते
धधि । दहे लो	अरातिम
टि वज्रं कंद	दानं वा कुर्व
सीति शपो लु	ते तं पुमांसं
क्व हो ङ इति ङ	नीवा न्यगभू
त्वं भव्यभावः षडोः कः सीति कत्वं निघातः ॥	तं धधि द
	ह । तच्च वृ

This is reproduced in Colebrooke's MS. (A 2) in the following manner :

॥ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति ॥ तिग्महेति तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अपि उत्तिष्ठ रघोहनार्थं उच्यते भवत् । शबुन्प्रति आ तनुष्व ज्वालासंधं विस्तारय तैक्ष्णः संधिः अमिचान शबुन् न्योषतात् नितरां दह हे समिधान सष्टांतः अतसं न । यथा गुन्ममनार्द्रमतं स काष्ठं दहसि तद्वत् उपताता उष दाहे कोटि हेस्तुष्टोरिति तातकादेशः धधि । दहे लो टि वज्रं कंदसीति शपो लुक् हो ङ इति ङत्वं भव्यभावः षडोः कः सीति कत्वं निघातः ॥

"त्रिमिति हीयमानापि यः पुमां नो खाकमरातिं भावप्रधाने निईशः अरातित्वं शाश्वतं चक्रे कुर्वते तं पुमांसं नीवा न्यगभूतं धधि ईही तच्च वृ"

If we compare the readings of the two MSS., and remember that both came from Benares, there can hardly be a doubt that the latter (A 2) was copied directly from Aa. It is clear that the writer of Colebrooke's MS. was misled by

the marginal notes of Aa, that he left out all that was written on the right margin, and went on from the end of the second line to the third line on the left margin. After having proceeded to the end of the verse he became aware of his mistake, and then added the whole omitted passage on the margin. This is nearly convincing. But there are other points to show that A 2 is a direct descendant of Aa. The **एण** in **तीएण** is very indistinct in Aa; a blank is left in A 2. The **घ** in **ज्वालासंघं** looks, according to Aa's style of writing, very much like **घ**; A 2 has **घ**. In **उषतात्** the Virāma under **त** is covered in Aa by the **टि** of the next line; the writer of A 2 did not perceive this, and thus altered **त्** into **ता**. In Aa the marked **त्रि** in the fourth line is meant as a correction of the marked **ति** in the third. The writer of A 2 began his marginal notes with the fourth line, mistook the third as an addition to come in after the marked **त्रि**, and thus wrote **त्रिमिति ही** instead of **मिद्धिही**. **शचवं** in Aa would look exactly like **शाशवं** to one not familiar with the peculiar style of writing used in these marginal notes; in A 2 we find **शाशवं**. Other coincidences between Aa and A 2 require no explanation. The only real difference between the two is **निरंतरां** in A 2 instead of **नितरां** in Aa; a mistake evidently produced by the distraction of the writer, and the omission of the passage between **कुरुते** and **कुरुते**. This will be sufficient to show that Aa is really the prototype of the A MSS., and that therefore, if the whole of this MS. could have been recovered, it would have rendered to the A class the same service which was rendered to the C class by Ca.

I cannot conclude this second volume of the Rig-veda without acknowledging my obligation for much useful advice and kind assistance which from many quarters I have continued to receive. Professor Wilson has taken the same active interest in this as in the first part, and there is not a sheet that has not received the benefit of his careful perusal. The present volume has not indeed had the advantage of Dr. Rieu's revision, to whom much of the praise bestowed on the correctness of the press in the first is due. But in the latter portion of this volume I have been able to avail myself of the assistance and active cooperation of my learned friend Dr. Aufrecht of Berlin, and the benefit hence derived cannot be too highly valued. I may hope that by his continued assistance I shall be able to bring this edition to an end in a much shorter time than I at first expected. Dr. Ballantyne of Benares, Dr. Roer of Calcutta, Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, and lately Mr. Walter Elliott of Vizagapatam, have all in the most obliging manner assisted me in the execution of my work by the transmission of several most valuable MSS., without which, I fear, I should never have succeeded in accomplishing a work which I commenced without

perhaps a full consciousness of all its difficulties. I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanskrit literature, Raja Radhakanta Deva of Calcutta, with a most valuable present, the *Sabda Kalpa Druma*, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian philology. At Oxford, again, I have had the advantage of the Bodleian Library, where, under the liberal management of Dr. Bandinel, scholars of all countries may avail themselves of the treasures of one of the finest collections in Europe with the same facility as if at work in their own private library.

Nor can any one, perhaps, acknowledge more thankfully than myself the valuable additions lately made to our knowledge of Vaidik literature and antiquities by the combined labours of so many distinguished scholars in India, England, France, and Germany. Many difficulties, against which I had to contend singlehanded in the first volume, have been removed by their publications. On commencing this edition I had first to copy and collate many works continually quoted by *Sâyana*, or otherwise essential to a full comprehension of the *Rig-veda*. There were then no editions of the other Vedas, of the *Nirukta*, the *Aitareya-brâhmana*, *Âsvalâyana*, and similar works. Yet it would have been impossible to print even the first pages of *Sâyana*'s commentary without having to a certain extent established a critical text of these writings. Several have since been published, and their text has been settled with an accuracy greater than the limits of my time allowed me even to aim at in these supplementary treatises. Our comprehension of these works has been considerably facilitated either by translations or by notes and indices. The only works from which assistance could be derived when I commenced this edition were Rosen's first book of the *Rig-veda* and some valuable essays by Professor Nève and Dr. Kuhn. At present we have Professor Roth's edition of the *Nirukta*, Professor Benfey's *Sâma-veda*, Dr. Weber's *Yagur-veda*, valuable treatises on the *Gzhyasûtras* by Professor Stenzler, useful indices to the Vedas by Messrs. Pertsch and Whitney, and last, not least, the first specimen of Vaidik lexicography by Roth. Many obscure points in the earliest literature of India have received new light in the first and second volumes of Lassen's classical work on Indian Antiquities. Names formerly known to few have become familiar to all through the indefatigable industry of Dr. Weber. On the whole an entirely new direction has been given to Sanskrit philology, and during the last six years the Vaidik has received greater attention than any other period of Sanskrit literature.

But since the publication of the first volume of the *Rig-veda* we have suffered

one irreparable loss. The death of Eugène Burnouf has deprived Sanskrit philology of one of its chief supporters, of one of its greatest ornaments. His loss will be long felt in different departments of Oriental learning, where his name is associated with some of the most brilliant discoveries of our age;—nowhere longer and more keenly than among the friends and students of Sanskrit literature. Of Burnouf's works I need not here speak. As the first scientific decipherer of the Cuneiform inscriptions, he has erected to himself a monument more lasting than the mountain-records of Persia. As the first Pāli scholar and the historian of Buddhism, his fame will not easily be surpassed by future researches. As the first editor and interpreter of the Zend-avesta, his memory will endure so long as the human race values the traditions of its early childhood. But Burnouf's key to all these discoveries was Sanskrit; and in Sanskrit philology, where his influence was most beneficial, his loss is now felt most severely. I do not here allude to the Bhagavat-purāṇa and other monuments of his persevering industry now left unfinished, nor to the works he contemplated, nor to the treasures he had collected. In losing Burnouf, we have lost not only an indefatigable fellow-labourer, not only a disinterested teacher, but a most respected judge; in his approval valued by all, in his censure feared, in his verdict distinguished unfailingly by fairness and by truth. Though he published but little on the Veda, yet I may safely assert—and those with whom I had the benefit of attending his lectures at the Collège de France, Barthélemy St. Hilaire, Gorresio, Nève, Pavie, Foucaux, Roth, Goldstücker, Bardelli, and many others, will bear me out—that there was not then a scholar in Europe more conversant with the language and the traditions of the Veda than Burnouf. The intimate friend of Rosen, he alone kept up after Rosen's death the tradition of Vaidik studies. He impressed their importance on all who came to study under him, and he proved that for a true appreciation of the early history of mankind, and for a comparative study of the religions of the East, a knowledge of the Veda was indispensable. The new impulse given to Sanskrit philology in that direction, and the subsequent publication of numerous Vaidik works, were due to him; and for my own part I can only repeat, that without Burnouf's advice, encouragement, and assistance, I should never have been able to undertake this edition of the Rig-veda. When I heard of his death I felt—and I believe that many engaged in similar studies shared the feeling—as if our work had lost much of its charm and its purpose. 'What will Burnouf say?' was my earliest thought, on completing the first volume of the Rig-veda. And now as I am finishing the second, in its turn submitted to the judgment

of so many scholars whose friendship I value, and whose learning I admire, my thoughts turn again to him who is no longer among us, and I think, not without sadness, of what his judgment would have been.

M. M.

SIR ROBERT TAYLOR'S INSTITUTION, OXFORD,
Christmas 1853.

PREFACE

TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION.

IN laying before the public the third volume of my edition of the Rig-veda and its commentary by Sāyanākārya, it gives me much pleasure to acknowledge the increasing interest which of late years has been evinced by the most eminent scholars in England, in India, and on the continent, with regard to these ancient remnants of the sacred poetry of the Brāhmans. Their importance for Sanskrit literature had been felt ever since Sir William Jones, Colebrooke, and F. Rosen informed us of their existence, and gave us the first specimens of their contents; and no one acquainted with the later literature of India, the epic poems, the law-books, the systems of philosophy, could fail to see that our knowledge of the historical growth of the Indian mind must remain incomplete until we had gained an insight into that period of literature which precedes Vyāsa and Valmiki, Manu and Gaimini, and to which the poets, the lawgivers, and philosophers of India point with common consent as the highest authority for their inspirations, their belief, and their institutions. Sanskrit literature without the Veda was like Greek literature without Homer, like Arabic literature without the Koran, like English without Shakespear.

But as the study of Sanskrit owes its permanent interest chiefly to the fact that the ancient language of India has been proved to be most intimately connected with the classical languages of Europe, and that in it has been found the key to the most secret archives of the history of language in general, the Veda would never have engaged the serious attention of a large class of scholars, if this ancient literary relic had not been found to shed the most unexpected light on the darkest periods in the history of the most prominent

nations of antiquity. The religious traditions of the Persians or the Zoroastrians have been traced back to their source in the *Veda*. Many of the most obscure grammatical forms in the arrow-headed inscriptions of Darius and Xerxes have been deciphered by means of the *Veda*. The mythology of Greece and Italy, nay of Germany and Iceland, has suddenly assumed a new aspect and an intelligible expression by being confronted with the poetical language of the *Veda*. Even civil institutions, local customs, and proverbial expressions, which we meet with in the later history of the Aryan nations, have received an unexpected explanation in the simple poetry of the *Veda*. In this manner the *Veda*, though not yet known in its completeness, has assumed an importance which no other literary production of India could ever have claimed; and we may rest convinced, that as long as man cherishes the records of his family, in the widest sense of the word, these simple songs will maintain their place among the most valued annals of ancient history. There is one class of readers that may have been disappointed—men who study ancient literature less on account of its historical than its poetical value. Those who expected in the *Veda*, strains like the elaborate odes of Pindar, or the vague and misty exhalations of Ossian, will have found but very little answering their expectations. But the true historian values facts, ancient and genuine; and a corroded copper As of the Roman republic is of greater value to him than an imperial gold medal of the most exquisite workmanship. What Schelling says with regard to the deities of the later Hindu pantheon, such as they are represented to us in the Mahābhārata, the poems of Kālidāsa, and the Purāṇas, applies to all facts of history: ‘Hideous or not, they stand before us, and so require a rational explanation’¹.

But it has been a still greater pleasure to me, while engaged for so many years in preparing a critical edition, not only of the text of the Rig-veda, but also of its commentary by SāyanaĀkārya, to observe how the conviction seems to be growing more and more general, that without this commentary an accurate and scholarlike knowledge of the *Veda* could never have been obtained. There was at first much controversy as to the value of Sāyana, and as to the necessity of an edition, and particularly of a critical edition, of his commentary. Now it seemed to me, that his strong and his weak points must have been so apparent to all who entered honestly into the study of Sāyana, that I hardly thought it incumbent on me to defend him against his enemies, or to save him from his friends. For though we all admired the quick perception and the brilliant

¹ Schelling's *Philosophy of Mythology*, p. 24.

divination displayed by some distinguished scholars in their attempts to guess the meaning of these ancient hymns without the help of that tradition which Sâyana embodied in his commentary—and though a work like that of the late M. Langlois, who actually published a complete translation of the Veda at a time when most scholars were content with deciphering a few lines, will always excite our admiration by the boldness, the perseverance, and the undoubted ingenuity which it displays—yet before the tribunal of a more severe scholarship such works could not be approved; and it begins to be recognised that the errors which they propagated have proved so mischievous as to outweigh the many right guesses which no doubt they contained.

It would have been equally wrong, however, to consider Sâyana's commentary as an infallible authority with regard to the interpretation of the Veda. Sâyana gives the traditional, but not the original, sense of the Vaidik hymns. These hymns—originally popular songs, short prayers and thanksgivings, sometimes true, genuine, and even sublime, but frequently childish, vulgar, and obscure—were invested by the Brâhmans with the character of an inspired revelation, and made the basis of a complete system of dogmatic theology. If therefore we wish to know how the Brâhmans, from the time of the composition of the first Brâhmana to the present day, understood and interpreted the hymns of their ancient Rishis, we ought to translate them in strict accordance with Sâyana's gloss. This is the object which Professor Wilson has always kept in view in his translation of the Veda; and for the history of religion, which in India, as elsewhere, represents the gradual corruption of simple truth into hierarchical dogmatism and philosophical hallucination, his work will always remain the most trustworthy guide. Nor could it be said, that the tradition of the Brâhmans, which Sâyana embodied in his work, after the lapse of at least three thousand years, had changed the character of the whole of the Rig-veda. By far the greater part of these hymns is so simple and straightforward, that there can be no doubt that their original meaning was exactly the same as their traditional interpretation. But no religion, no poetry, no law, no language, can resist the wear and tear of thirty-centuries; and in the Veda, as in other works, handed down to us from a very remote antiquity, the sharp edges of primitive thought, the delicate features of a young language, the fresh hue of unconscious poetry, have been washed away by the successive waves of what we call *tradition*, whether we look upon it as a principle of growth or decay. To restore the primitive outlines of the Vaidik period of thought will be a work of great

difficulty. 'We may collect all the passages where an obscure word occurs, we may compare them and look for a meaning which would be appropriate to all; but the difficulty lies in finding a sense which we can appropriate and transfer by analogy into our own language and thought. We must be able to translate our feelings and ideas into their language at the same time that we translate their poems and prayers into our own. We must not despair even where their words seem meaningless and their ideas barren or wild. What seems at first childish may at a happier moment disclose a sublime simplicity, and even in helpless expressions we may recognise aspirations after some high and noble idea. When the scholar has done his work, the poet and philosopher must take it up and finish it. Let the scholar collect, collate, sift, and reject—let him say what is possible or not according to the laws of the Vaidik language—let him study the commentaries, the Sûtras, the Brâhmanas, and even later works, in order to exhaust all the sources from which information can be derived. He must not despise the tradition of the Brâhmanas, even where their misconceptions and the causes of their misconceptions are palpable. To know what a passage cannot mean is frequently the key to its real meaning; and whatever reasons may be pleaded for declining a careful perusal of the traditional interpretations of Yâska or Sâyana, they can all be traced back to an ill-concealed "argumentum paupertatis." Not a corner in the Brâhmanas, the Sûtras, Yâska, and Sâyana should be left unexplored before we venture to propose a rendering of our own. Sâyana, though the most modern, is on the whole the most sober interpreter. Most of his etymological absurdities must be placed to Yâska's account, and the optional renderings which he allows for metaphysical, theological, or ceremonial purposes, are mostly due to his regard for the Brâhmanas. These Brâhmanas, though nearest in time to the hymns of the Rig-veda, indulge in the most frivolous and ill-judged interpretations. When the ancient Rishi exclaims with a troubled heart, "Who is the greatest of the gods? Who shall first be praised by our songs?"—the author of the Brâhmana sees in the interrogative pronoun "Who" some divine name, a place is allotted in the sacrificial invocations to a god "Who," and hymns addressed to him are called "Whoish" hymns. To make such misunderstandings possible, we must assume a considerable interval between the composition of the hymns and the Brâhmanas. As the authors of the Brâhmanas were blinded by theology, the authors of the still later Niruktas were deceived by etymological fictions, and

¹ See the Author's *Essay on the Veda and Zendavesta*, p. 13.

both conspired to mislead by their authority later and more sensible commentators, such as Sāyana. Where Sāyana has no authority to mislead him, his commentary is at all events rational; but still his scholastic notions would never allow him to accept the free interpretation which a comparative study of these venerable documents forces upon the unprejudiced scholar. We must therefore discover ourselves the real vestiges of these ancient poets; and if we follow them cautiously, we shall find that with some effort we are still able to walk in their footsteps. We shall feel that we are brought face to face and mind to mind with men yet intelligible to us, after we have freed ourselves from our modern conceits. We shall not succeed always: words, verses, nay, whole hymns in the Rig-veda, will and must remain to us a dead letter. But where we can inspire those early relics of thought and devotion with new life, we shall have before us more real antiquity than in all the inscriptions of Egypt or Nineveh; not only old names and dates, and kingdoms and battles, but old thoughts, old hopes, old faith, and old errors, the old "Man" altogether—old now, but then young and fresh, and simple and real in his prayers and in his praises.

How the Veda should be interpreted, and how Sāyana's commentary should be made use of for that purpose, has lately been shown in a work by M. Ad. Regnier, '*Étude sur l'idiome des Védas et les origines de la Langue Sanscrite, Première Partie*, Paris 1855.' I may be allowed to quote from this excellent essay the following passage, which lays down with fairness and exactness the principles which ought to be followed by every student of the Veda. 'Je joins au texte des hymnes celui du commentaire de Sāyana Âchārya, que je suivrai, dans son interprétation, partout où il me semblera que la logique et la grammaire le permettent; toutes les fois que j'adopterai un autre avis que le sien, j'en donnerai les raisons: d'abord pour bien établir le sens, parce que, dans une matière souvent aussi obscure, il faut toujours savoir d'abord l'avis des Indiens eux-mêmes; puis, parce que ces scolies nous donneront l'occasion de faire connaissance avec quelques-unes des habitudes les plus ordinaires d'interprétation des glossateurs. Tous ceux qui ont eu le bonheur de suivre le cours de M. Eugène Burnouf savent quelle importance il attachait à l'explication des commentaires. Le meilleur moyen, selon lui, d'assurer et de hâter les progrès et de se rompre aux difficultés de la langue, c'était de se familiariser de bonne heure avec la méthode et le style des grammairiens, style souvent très-abstrait et où les procédés d'expression synthétique sont poussés fréquemment à l'excès.'

Even if the author had not paid this tribute to the memory of E. Burnouf,

the accuracy and painstaking minuteness of his work would have shown that he belonged to Burnouf's school; and it is pleasing to see how the spirit of that eminent scholar seems still to be alive in that brilliant senate of learning of which he once formed so illustrious a member, when we read that the French Academy has proposed as one of its last prizes—

‘Un commentaire particulièrement exégétique et grammatical, soit sur une partie suivie, soit sur un choix d’hymnes du Rig-véda, où l’on aura soin d’exposer toujours et de discuter, s’il y a lieu, même quand on ne l’adoptera pas, l’opinion du commentateur Sâyaṇa Āchârya.’

Such a prize, while it gives a sanction to my work, for which I cannot sufficiently express my gratitude, will, it is to be hoped, act as an encouragement, and bring some of our young Sanskrit scholars toward that line of study which Burnouf pointed out to all of his pupils, as the most sure to lead to real and lasting results.

After what has been stated in the prefaces to the first and second volumes, I have little to add with regard to the MSS. which I used for the third volume. There is one notice which I lately received from the Rev. Dr. Stevenson, the distinguished editor and translator of the Sâma-veda, and which I subjoin here in confirmation of my views on the local origin of the three families of the MSS. of Sâyaṇa's commentary.

‘As I see you have formed a particular family of the two MSS. B 1 and B 2, I may as well mention to you all I have learnt of their history. B 1 was procured at Puna from a Wakil, who procured it from the family of the Guru of the late Peshwah; at least, so he said; and, as the family was poor, and no one else likely to have such a work, there is no reason to discredit his story. It is, as you will see, written by two different scribes, the greater part in what we at Bombay call Kâyaṣṭhi lipi, the handwriting of Kâyaṣṭhs from the province of Guzerat. The letters in this portion are very deep. The rest is written by a Deccanî Brâhman in what we call the Dakṣhaṇî lipi, and not so deep as the other. This difference is discernible even in the Cave inscriptions in the old character.

‘B 2 was copied for M. Burnouf from that MS. by a Puna Brâhman, whom I got to transcribe it for him.

‘I have also an imperfect copy of another MS. of the Bhâṣhya. The whole of the seventh Aṣṭaka is wanting, and I have only two Ādhyâyas of the eighth. If you would like to see them, I shall be happy to send them; and indeed the whole MS. is at your service. There is a complete copy of the Bhâṣhya of the Rig-veda Samhitâ in the library of the R. A. Society, Bombay branch. The first

Ashtaka is copied from B 1, and would be of no use to you; but the rest was taken, I am told, at Mr. Elphinstone's expense, or at that of the Bombay government, and deposited in the library, from a copy belonging to Dr. Taylor, which was carried to England, as I understood, to be deposited in the library of the India House. As, however, you take no notice of such a work there¹, I must have been under a mistake about that. However, there is no mistake about Dr. Taylor's having had such a work, and the Bombay copy having been taken, sometime about 1820, from it, with the exception of the first Ashṭaka, which was omitted, why I cannot say. The imperfect copy I have is partly taken from this, and partly made up of portions of a MS. received from the Wakil.

Another communication on the MSS. of Śāyana's commentary was kindly sent to me by my learned friend Mr. Fitz-Edward Hall, while yet at Benares. I had applied to him for help with regard to some extremely difficult passages in the fifth Ashṭaka, and in the hope that some more fragments of the MS. mentioned in my preface to the second volume, p. xii [above, p. xxxvi], might still be discovered in India. He wrote to me, Benares, Jan. 15, 1855:

'I was much afraid that I should have to send off this letter without being able to furnish you with the means of perhaps supplying the lacunae you have encountered in the fifth Ashṭaka. In fact, but a few hours have elapsed since I was able to put together the extracts from MS. β, which I enclose. We have in the College library but one MS. of Śāyana's commentary on the R.V. It was copied in the Samvat year 1851, and is, as you will see under the heading of MS. α, of little value. Notwithstanding repeated enquiries, I was unable to get sight of any other MS. until β was brought to me yesterday. This MS. is without date of transcription, and has no external indications of any antiquity. I think the passages from it, which I now send, fully justify me in ordering a copy to be made forthwith of the whole of the fifth Ashṭaka². If you request it, I will have the remainder of the MS. copied; but, as there is a possibility that its character will differ in different Ogdoads, you had better send some test-passages by which to decide its value in the subsequent Ashṭakas.

As for the sheet which I send you, it has reference to the last passage or

¹ Dr. Taylor's copy was not mentioned in the preface to the first volume, because it only begins with the third Ashṭaka. It will be seen from my preface to the second volume, which Dr. Stevenson had not received, that I recognised this MS. as one

of the B class, though, particularly in the later books, it has peculiar readings, and is sometimes evidently an abbreviation of the original text of the B MSS.

² This copy has since been received. It begins with the third Adhyāya of the fifth Ashṭaka.

passages noted in the paper you sent. I was not sure what it was you required. Accordingly, if I have erred, it has been on the right side. The first copy was made from α , which I afterwards changed by interlineations and erasures to correspond to β . I shall be happy if I hear that I have been the instrument of rescuing your work from even a single imperfection.

'Are you acquainted with an abridgement of Sāyana's commentary by Mudgala? The grammatical explanations are omitted altogether, and the remainder of the comment so abridged that the whole takes up about a fourth part the space of the original. Our copy professes to be taken in the Samvat year 147-. The last figure is unsupplied. Strange to say, it does not break off in the fourth Adhyāya of the first Ashtaka, where all your MSS. of the A and B classes terminate; but it runs on to the words निचमहरत्, p. 538. l. 5 [now p. 294. l. 8]. Afterwards there occurs the same appearance of supplial by a later hand, to which you call attention; a peculiarity which I observed also in the MS. β . If this epitome may be trusted, the mutilated passage at the bottom of page 969 [now p. 542. l. 3] should run thus: पुवं युवां यत्किंचनासम् निरतंसतम् ।¹

'Did you ever hear of a Rig-bhāshya by Rāvana? Sūrya Pandit, in his Paramārtha-prabhā, a commentary on the Bhagavadgītā, professes to have seen it. I am also told, that a commentary by Rāvana on one of the Sākhās of the Yajur-veda is still extant.

¹ This MS. has since been sent to the library of the East-India House. It contains Ashtakas I, II, and III, and the last three Adhyāyas of Ashtaka IV. Some fragments of the first and seventh Ashtakas were presented to me by Mr. Fitz-Edward Hall. I subjoin the beginning of the first Ashtaka so far as it is legible, and without attempting to correct all mistakes:

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीं सच्चिदानंदभूपाय निन्नाय विमलाय च ।
प्रत्यक्षेतरूपाय जगद्गुपाय ते नमः ॥
गणेशाय नमस्तुभ्यं निर्विघ्नकराय च ।
सरस्वत्यै नमस्तुभ्यं ज्ञानबोधि क्षिरा भव ॥
आजोष्य पूर्वभाष्यं च बहुचक्षुः संमतः (समंततः?) ।
गहनं मन्त्रमणिं सुबोधिं समुद्रुतं ॥
नृवनीतं यथा श्रीरात्रिकतायाश्च कांचनं ।
तथा समुद्रुतं सारं प्राणिनां बोधसिद्धये ॥
मीनक्षगोषेण च मुद्गलेन ह्यात्मानुभूतेन मुसंस्कृतेन ।
यथार्चभूतेन सुसाधकेन समुद्रुतं सारमिमं परिष्ठं ॥
वेदार्चहीनस्य भारवाहकस्य वेदांगे निवृत्ति उक्तं ।

स्वागुरयं न विजां योऽर्थश्च वेदमधीत्य वेदार्थो
ज्ञातव्यः । तदुक्तं श्रौतस्मार्तकर्म कर्तव्यं फलसागकृतेन
स्वशास्त्रोक्तकर्मणा चित्तमुद्भिर्भविष्यति । चित्तमुद्रा
ह्यात्मज्ञानं भविष्यति । तस्मात्कारणद्विदार्थज्ञान-
मवश्यं साधितव्यं ॥ अग्निदस्त्रास्त्राद्यनी सांख्यायनी
शाकळी वाष्कळी मांडूका चेति पंच शाखाः । तत्र
शाकळसंहितायां दश मंडळानि । तत्र प्रथमे मंडळे
चतुर्विंशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके श्रीणि सूक्तानि ।
देवताकंदर्षीणां सम्यग्बोधाय प्रकाशितानि । तत्र
अपिमीळ इति नवर्षे प्रथमं सूक्तं । विश्वामित्रपुत्रो
मधुकंदनामक ऋषिः । गायत्रं आपियं ॥ श्रीं नमः
श्रीगणपतये ॥ श्रीं अपिमीळ इति । अपिं देवं ईळि
क्षीमि । कीदृशमपिं । यज्ञस्य पुरोहितं यज्ञस्य संबं-
धिनि पूर्वभागे आहवनीयकूपेणवस्त्रितं । पुनः कीदृशं ।
देवं दानादिगुणयुक्तं होतारं ऋत्विजं । देवानां चक्षुषु
होतृनामक ऋत्विक् अपिरेव । पुनः कीदृशं । रत्न-
धातमं । यानफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धार-
यितारं ॥

'I have failed entirely in all attempts to trace the history of the MS. of Sāyana, of which I sent you some fragments. But I have since procured a fragment of the eighth Ashtaka, very like it in outward appearance.'

In another letter, dated Ajmere, 24th May, 1856, the same distinguished scholar wrote to me :

'It must be perplexing to be obliged to illuminate Sāyana's text with stars. I am not going to say that the publication of this work was undertaken prematurely : but I am pretty well assured, from what I have observed, that there still lie hidden, in the libraries of rigid Brāhmans, scores of hereditary copies of this commentary ; and it is scarcely unreasonable to suppose that, if procurable, they might supply your lacunae.'

There is one more MS. which ought to be mentioned here. It belongs to the library of the East-India House (No. 2612), and bears the title **सिद्धभाष्यषट्पादकसंपूर्ण**. It is, however, not the sixth, but the fifth Ashtaka of the Rig-veda. As it bears the date **संवत् १६६४**, it might have been expected to yield some help towards the restoration of Sāyana's text ; but on closer inspection it turned out an exact and literal reproduction of my own MS. Ca.

When I began this edition, I thought the whole of it would be completed in three or four volumes, and I now find that the first three volumes contain hardly more than half of the whole work. I must confess that I could have wished that the ancient poets of the Veda and their Indian commentators had been less diffuse ; for though I believe that no edition of any author in Sanskrit or any other language, for which manuscripts had first to be copied, others to be collated, innumerable references to be verified, and an index to be made of every word, has ever been brought out so rapidly as this edition of the Rig-veda, yet I feel that ten years of my life are gone, and I know not whether I shall have sufficient time left to finish a work which I once undertook perhaps with too much confidence. Yet even if I should not see the completion of this work, I should not be sorry for the time that I have spent on it ; and nothing will ever induce me to change the principles which I have hitherto followed, and to give a hasty copy of a MS., instead of a critical edition of the text and commentary of the Rig-veda. I have had again for this volume the valuable assistance of my learned friend Dr. Aufrecht, and I sincerely regret that I shall no longer enjoy this advantage, as much of the correctness and accuracy of the last volumes was due to his conscientious cooperation, joined to the kind assistance which I have never failed to receive from my honoured friend Professor H. H. Wilson.

I have to express my deep obligation to the Court of Directors of the Honour-

I PREFACE TO THE THIRD VOLUME, FIRST EDITION.

able the East-India Company, under the chairmanship of Colonel Sykes, and to the Board of Control, under the presidency of the Right Honourable Vernon Smith, for having sanctioned the continuation of this work, and granted funds necessary for its completion—an act of enlightened liberality, which will be applauded by all persons interested in the history of India and in the history of mankind, and by which one of the most important monuments of antiquity will be rescued from oblivion and restored in its integrity.

M. M.

OXFORD, June 5, 1856.

PREFACE

TO THE SECOND EDITION

THE princely and truly patriotic liberality of His Highness the Mahārājāh of Vijayanagara has enabled me to take up once more in the evening of my life that work which has occupied me during my youth and during my advancing years.

I had hardly left the University when the conviction forced itself upon me that, without a knowledge of the Veda, all our study of Sanskrit literature would lack its solid foundation. I therefore determined to devote my life to an edition of the Rig-veda with its Sanskrit commentary by Sāyanācārya, a task which at that time seemed certainly far beyond my powers, but which nevertheless, with the assistance of many kind friends, I have been allowed to bring to its completion within the space of twenty-four years, 1849-1873. Why the completion of this work should have required so many years, no one acquainted with its difficulties and with the difficulties of a scholar's struggles in early life, will be at a loss to understand. I myself have often grudged the time which I had to devote to this self-imposed task. But I felt convinced that the work had to be done, I was encouraged by all the most eminent Sanskrit scholars of the time to persevere in it, and, I may say it now without conceit, I have been fully rewarded by the results which it has produced. Not only have the Vedic studies in Europe during the last forty years opened before our eyes a completely new period in the history of language, mythology, and religion, but among scholars in India also a new interest in the ancient literature of their country has sprung up, and much good work has been done by them, if not exactly in the spirit of European scholarship, yet with some most important practical results to themselves and their fellow-countrymen.

It is this newly awakened and constantly spreading interest in Vedic literature in India which has necessitated a new edition of the Rig-veda and its commentary by Sāyanācārya. Whatever the opinion of European

scholars may be as to the real value of Sāyana's commentary, native students naturally turn first to a native commentary, before venturing on an independent critical study of their ancient sacred texts. During the last ten years constant applications arrived from India for copies of my edition of the Rig-veda, but the first, the second, soon also the third and fourth volumes were sold out, and the six volumes together had to be bought at a price double of that at which they had been originally published.

Overwhelmed as I was with other and to me far more attractive work, I felt no desire whatever to undertake a new edition of these enormous volumes. But when I was told again and again by my Indian friends that the scarcity of copies seriously interfered in many parts of India with the newly re-awakened study of the Veda, I felt that I ought not to shrink from a work to which they evidently thought that I was in honour pledged. I therefore expressed to the Secretary of State for India my readiness to undertake a revised edition, giving my time and labour gratuitously, provided that the expense of printing were undertaken by the Indian Government. I did not imagine that in making such an offer I could be supposed to be asking for a favour. Grateful as I have always felt for the enlightened liberality of the Court of the Directors of the late East-India Company, I may be permitted to point out that they and their successors have received a very fair return for the outlay on the first edition, in the shape of 500 copies, representing a value of £7,500, which were either distributed by them as valued presents, or actually sold in the market. The Members of the India Council, however, took a different view from that taken by their predecessors, the Directors of the old East-India Company. While the Directors on the advice of the greatest Sanskrit scholar of the time, Professor H. H. Wilson, their illustrious Librarian, declared that 'the publication of so important and interesting a work as the *Editio princeps* of the Rig-veda was in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects,' the literary Committee of the India Council, acting on somewhat different advice, declined my offer of publishing a new edition of the Rig-veda, though a strong desire for it had been expressed by scholars both in India and Europe, and though my gratuitous services were placed at their disposal.

No one felt more relieved by this decision than myself, but others took a different view, and in India particularly the motives, real or imaginary, of this refusal were canvassed very freely. Being asked by several of my Indian cor-

respondents whether I would allow my edition to be reprinted in India, I replied that I should gladly give my permission to a duly qualified native scholar, but that it would be a pity to simply reprint it, without incorporating the numerous corrections and additions which I had made in the course of the last thirty years, partly by availing myself of the criticisms of European and native scholars, partly by a collation of new and important MSS. which were not accessible to me when I published the original edition.

After several more or less feasible plans had been suggested, I received a letter from His Highness the Mahārājah of Vijayanagara, offering to defray the whole expense of a new edition, if I were still willing to undertake the labour of revising the text. 'Your study of the literature of India and its people,' the Mahārājah wrote, 'has decidedly established a great claim on all Hindus to help you to the best of their abilities in any undertaking, much more in one of such literary and religious importance to ourselves.'

After this generous offer from one of the most enlightened and distinguished Princes of India--the Mahārājah was a Member of the Legislative Council of the Governor of Madras during the Governorship of Sir Mountstuart E. Grant Duff, and is now a Member of the Viceregal Legislative Council - I could hesitate no longer. I gave up some other work which I had contemplated, and was fortunate enough to secure the assistance of an excellent young Sanskrit scholar, Dr. Winternitz, a pupil of Professor Bühler of Vienna. After the necessary preparations had been completed, we began our work in the spring of 1888.

In order not to delay the actual printing, I began the new edition with the second *Mandala*. The first *Mandala* was the one which required the most careful critical revision. I was myself a novice in this field of scholarship, when I published it in 1849. Many of the books quoted by Sāyana and supposed to be generally known to his readers, were accessible at that time in MSS. only, but have since been published, and had therefore to be carefully re-examined. New MSS. also of Sāyana's commentary, and some of them far more valuable than those which I possessed forty years ago, have been lent me for this new edition.

In the main, this new edition is an exact reproduction of the original edition, which; therefore, for all practical purposes, will not be superseded by the new one. But there are in every text difficult or doubtful readings, of interest to the scholar only, and these have all been carefully reconsidered with the help of the new material now at our disposal. Dr. Winternitz has, I believe, most conscientiously verified all the quotations occurring in the first edition, and has added

many references to texts published since. References to the Vārttikas have now been given according to Professor Kielhorn's edition of the Mahābhāṣya. Böhtlingk's new edition of Pāṇini's Sūtras has proved very useful, likewise the new edition of the Nirukta by Pandit Satyavrata Sāmasrami. Dr. Winternitz, as well as another young and very promising scholar, Mr. Strong, has collated for me and recollated several MSS., has removed old misprints, and has done all that could be done to guard against the creeping in of new ones. He has also been of great help to me in determining the adoption of new readings resting on the authority of new MSS., or recommended by other scholars who have devoted their attention to the study of Sāyana's commentary. In all this work he has proved himself a pupil worthy of his teacher, Professor Bühler, conscientious, accurate, yet not pedantic, and has earned the gratitude of all scholars who in future will use this new edition in pursuit of their Vedic studies.

The MSS. of Sāyana remain divided into three families, as I described them in my various prefaces to the first edition. The three presuppose one common source, a *Codex archetypus*, though we are not always able to restore its text with perfect certainty. There is no reason, however, why this *Codex archetypus* should not still be recovered, but all my inquiries, even in the monastery of Srīṅgeri, of which Sāyana was once an inmate, have hitherto been in vain.

For this new edition several MSS. have been collated, or recollated, or consulted for all difficult passages.

Two Grantha MSS. (G) belonging to the Royal Asiatic Society, the one containing hymns 1 to 19, the other hymns 122 to 165, of the first Mandala, have been collated, as well as a Tulu MS. (T), belonging to the same Society, which extends from I. 75 to the end of the first Ashtaka. It has been impossible, hitherto, to gain access to any other Grantha or Tulu MSS.

My own MS. (Ca), which had not reached me when I began to publish my first edition, has been collated for Ashtaka I by Mr. Strong. In all cases where various readings from Ca are given, they have been verified by Dr. Winternitz.

The Berlin MS. (A 3) of the first Ashtaka (see above, pp. vii, xix) has been collated from the beginning to I. 76. For the rest of the Ashtaka it has always been referred to for critical passages. I have to express my sincere thanks to Dr. Wilmanns, the Chief Librarian of the Royal Library of Berlin, for having allowed me the use of this valuable MS. at Oxford, more particularly at a time when it had been resolved not to lend any MSS. to members of our University.

The MSS. A 2 and B 1 have likewise been consulted whenever they are quoted in the *Varietas Lectionis*.

M 1, for the first *Ashtaka*, represents the MSS. on which the *Editio princeps* was based. Since A 2 and B are included in these MSS., they have been mentioned only in such cases where they differ from M 1. In all the cases, therefore, where no reading of A 2 or B is mentioned, it must be understood that they agree with M 1. Thus, e.g. 'p. 1. l. 25. एतदुच्यते M 1. A 3. Ca. एवमुच्यते 'G,' means that A 2 and B also have एतदुच्यते. Or, 'p. 1. l. 20. अधीयते M 1. A 3. Ca. अभिधीयते G. B,' shows that A 2 also reads अधीयते. And again, 'p. 16. l. 9. तत्तत्तत्तत्ता A 2. A 3. G. तत्तत्तत्तत्ता M 1. Ca,' means that B also reads तत्तत्तत्तत्ता, etc.

The chief MSS. used for the first edition were—

A 2 and A 1. Of A 3 only short notes and extracts had been made.

B 1 and B 2.

C 1. C 1b. C 2. C 3. C 4. C 5. C 6.

I was not able to print the *Varietas Lectionis* for the first *Ashtaka*, and as I used the copy which contained my collations as manuscript for printing, I found that I only possessed the collations of A 1 from the beginning to hymn 33, 5, and those of C 1 from the beginning to hymn 61. These have been used for the new edition, but as in the mean time I had received several important MSS., I did not think it necessary to have A 1 and C 1 recollated. Their place has been taken by A 2. A 3. B 1. Ca. G and T, and the readings of all these MSS. will always be found, wherever the text seemed incorrect or doubtful.

Mudgala's abridged commentary mentioned in Mr. Fitz-Edward Hall's letter (see above, p. xlviii) has been used for this new edition. But though it proved very useful for *Mandalas* II to VI, it was of very little use for the first *Mandala*. While it belongs to the B class in its later portions, it is in the first *Mandala* a very insignificant representative of the C class. In the few cases where it proved of any use, its readings have been given in the *Varietas Lectionis*.

The MS. Bm consists really of four bundles. The one containing the first *Ashtaka*, the other two the second and third *Ashtakas*, and the last a fragment containing *Adhyāyas* 5 to 8 of the fourth *Ashtaka*. The MS. containing the first *Ashtaka* has a short introduction in which Mudgala is mentioned as the author of the abridged commentary : नवमीतं यथा श्रीरात्रिकतायाश्च काचनं । तथा समुद्रुतं सारं प्राणिनां बोधस्विदये, मीनजगोषेण च सुत्रेण व्याख्यमूलेन सुसंस्कृतेन यथार्थमूलेन सुसाधनेन समुद्रुतं सारमिमं etc. (see above, p. xlviii). In the MSS. containing *Ashtakas* II, III, and fragments of IV; Mudgala's name is not mentioned. The colophons simply say :

इति ऋग्वेदो द्वितीयाह्वे—तृतीयाह्वे—चतुर्थाह्वे—ऽष्टमोऽध्यायः.

It is, therefore, doubtful whether *Ashtakas* II to IV are Mudgala's work, or the work of the same author to whom the abridgement of *Sāyana's* commentary

in large portions of the B MSS. is due. Ashtakas II and III are of the same size as Ashtaka I, and written in a similar style of handwriting. The fragments of the fourth Ashtaka are of a different size, and written by a different hand. Ashtakas I to III therefore have most likely been abridged by Mudgala himself.

In the second volume, Bm has been quoted much more frequently than in volume i. In all important cases it has been consulted, and its various readings have at first been entered separately. Afterwards they have only been quoted in cases where Bm differs from B, with which it is intimately connected. How close this connection is, may be seen from passages, such as IV. 4, 5; 11, 12; 17, 4; 17, 16, and many others mentioned in the *Varietas Lectionis*. In many cases Bm has the correct reading, while all the other MSS. are at fault, e.g. IV. 31, 15. In several cases, emendations made by me in the first edition by mere conjecture, have been confirmed by Bm. Though Bm belongs to the B class, it is not directly derived from B1. It omits throughout all grammatical explanations, all quotations from the Nighantu, the Nirukta, the Anukramavî, and from the Sruti in general, all Viniyogas also, and all optional renderings. It supplies, however, the names of the poets, the metres, and the deities. From II. 33, 1 to II. 34, 4, the commentary in B is nearly identical with the abridged text of Bm, which, however, is sometimes shorter than B. In the third Ashtaka Bm agrees occasionally with Ca, while B follows A, as in III. 7, 4; 49, 2; 51, 3, 10. This may be due to later corrections.

From the beginning of Ashtaka IV to the beginning of the fifth Adhyâya Bm is lost. B offers here an abridged text, and where Bm begins again, it agrees with B, but is rather more correct, e.g. VI. 6, 5, 6. From VI. 62, B1 and B2 begin to differ, the former giving the complete, the latter an abridged text of the commentary. In the abridged portion of B, extending from V. 8, 2 to VI. 42, 2, B, Bm, and Ca go together, where they differ from A, while afterwards B and A often go together, where they differ from Ca and Bm.

A considerable number of passages which do not occur in the chief MSS. (A. B. Ca) have been printed in the text of M1, because, as stated in the preface to vol. i (see above, p. xxiii), they seemed to be useful. Many of these passages, however, have now been relegated to the *Varietas Lectionis*, namely, all those which clearly show their later character. Others which might have been written by Sâyana, have been left in the text, but a note has been made in the *Varietas Lectionis*.

The MSS. G and T are the most important of the new MSS. available for volume i. But they do not exist for the whole volume.

Whish Coll. No. 13 (G) contains Sâyana's Introduction and the first 19 hymns. It is written in Grantha characters.

Whish Coll. No. 2 (T) contains the hymns 1. 75 to 121, and is written in Tulu.

Whish Coll. No. 1 (G) contains 1. 122 to 165, and besides a fragment (1. 1-5) of Sâyana's commentary on the Aitareya Âranyaka. It is written in Grantha characters from 1. 122 to 1. 141. 7, the rest being written in Tulu.

None of these MSS. bears a date. They can hardly be more than 100-150 years old. The Grantha MSS. are beautifully written. The greater part both of G and T is very correct.

As to the relations existing to the other MSS., G and T can be treated as one MS. All that applies to G, applies also to T.

There can be no doubt that G and T belong to the A class. Especially clear is the relation between G and A 3. Dr. Winternitz points out the following passages as decisive on this point:

- P. 11. 1. 16. तथा before ज्योतिष्टोमः is added in A 3. G, not in A 2. B. Ca.
- P. 10. 1. 20. A 3. G have अनित्यः, A 2. B. Ca अनित्यः.
- P. 10. 1. 31. कालिदासादिनिः A 3. G. •दिभिर्नि A 2. B. Ca.
- P. 11. 1. 1. वेदानां deest in A 3. G.
- P. 9. 1. 3. पशून् A 3. G against पशून् in A 2. B. Ca.
- P. 9. 1. 19. सूर्यमंचय दिवा is added after प्रयोक्तव्यः in A 2. B. Ca, but not in A 3. G.
- P. 9. 1. 24. A 3. G have अनुमंचयेत्, A 2. B. Ca मंचयेत्.
- P. 7. 1. 37. A 3. G have नित्यत्वं, while A 2. B. Ca read अनित्यत्वं नास्ति.

A very characteristic case occurs p. 104. 1. 38 (18, 3), where the explanation of अरव्यः is left out in A 3 pr. m. and added in the margin sec. m. Now in G we find a totally different explanation of अरव्यः. This shows that A 3 and G come from the same source where अरव्यः was not explained. In A 3 the lacuna was left, until a later hand supplied it in accordance with the other MSS., while the copyist of G supplied it by an explanation of his own.

Many other instances of agreement between A 3 and G will be found in the *Varietas Lectionis*. See p. 1. 1. 5, p. 1. 1. 9, p. 2. 1. 8, p. 4. 1. 25, p. 5. 1. 1, p. 7. 1. 27, p. 8. 1. 41, p. 11. 1. 16, p. 15. 1. 23, etc.

The same with T. See *Var. Lect.*, p. 358. 1. 34 (79, 9); p. 369. 1. 21 (82, 1), p. 389. 1. 23 (87, 1); p. 438. 1. 19 (99). T seems, however, to stand nearer to A 2 and Ca than to A 3.

As to A 2 and T, see, e. g. *Var. Lect.*, p. 362. 1. 1 (80, 7); p. 441. 1. 27 (100, 7)—in the same line we find रचितारं after चात्तारं in A 2. T only, and again, p. 442. 1. 15 (100, 9), महतः after द्वितः is left out in A 2. T—p. 451. 1. 30 (102, 5), etc.

As to Ca and T, we find, e. g.

P. 374. l. 33 (84, 2). अप्रतिधर्षितवत् in A. B, but अप्रधर्षित° in Ca. T.

P. 386. l. 34 (86). वक्ष्यप्रधानेषु in A. B, but °वाग्नि in Ca. T.

Another characteristic passage occurs p. 460. ll. 10-12 (104, 8), where मा च नः etc. is added in the margin of Ca, apparently from A 2. In Ca pr. m. and in A 3 the passage is omitted. T gives quite an independent explanation, which tends to show that it goes back to the same source as A 3 and Ca, where this passage was omitted.

See also *Var. Lect.* for p. 369. ll. 17 and 19 (82, 1); p. 376. l. 18 (84, 8); p. 380. l. 33 (84, 18); p. 382. l. 14 (85, 1); p. 383. l. 3 (85, 3); p. 383. l. 23 (85, 5); p. 388. l. 4 (86, 5); p. 466. l. 10 (105, 13); p. 485. l. 22 (111, 5).

There are cases, however, where G differs from A, especially from A 2, while agreeing with Ca. Thus we find, p. 34. l. 33 (3, 1), in Ca एव शिष्यति with वा in the margin, marked to be inserted after ए. Now एवावशिष्यति is the reading of G.

P. 2. l. 42. स्वप्रकाशक° Ca marg. with A 3. G for स्वप्रकाश° A 2. B. Ca pr. m.

P. 9. l. 5. तदा Ca sec. m. with A 3. G. तथा A 2. B. Ca pr. m.

P. 11. l. 9. Ca sec. m. and A 3. G have सवानु for तदनु° of A 2. B. Ca pr. m.

See also *Var. Lect.* for p. 2. l. 27; p. 4. l. 6; p. 9. l. 13, etc.

While in these cases Ca sec. m.—that is, Ca as representing the A MSS.—agrees with G, we find in a few other cases Ca pr. m. agreeing with G.

Thus we find, p. 561. l. 24 (123, 12), दिनेषु standing in the margin of Ca, in G it is left out.

P. 567. l. 21 (125, 1). We find in Ca pr. m. and G दीर्घतमवः for दीर्घ°.

P. 591. l. 8 (130, 4). We find वेति in Ca pr. m. G, while Ca sec. m. reads with A 2 विद्यान इति.

See also *Var. Lect.* p. 569. l. 9 (125, 4).

These few cases point rather to a relationship between the C MSS. and G, than between the A MSS. and G. But the evidence in favour of a nearer relationship between these MSS. and the A class is much stronger. For we find not only G and T going together with A 2, or with A 3, or with Ca sec. m., but we find also a great number of cases where they agree with A, that is with A 2. A 3 and Ca.

Thus we find, p. 351. l. 6 (75, 4), विधीयमानो in A. Ca. T, while B reads विधीयमान एव; and we find, p. 351. l. 28 (76, 1), यद् in A. Ca. T, while B in accordance with the Sûtra of Pāṇini reads यद्°. Ibidem, l. 25, we read पर्याय in B. Ca, while A. T agree in reading परि प्राय.

See *Var. Lect.* for p. 16. l. 9; p. 46. l. 29 (5, 4); p. 370. l. 22 (82, 4); p. 411.

l. 20 (92, 4); p. 412. l. 16 (92, 6); p. 419. l. 33 (93, 8); p. 423. l. 22 (94, 7); p. 471. l. 5 (107, 1); p. 485. l. 36 (112, 1); p. 489. l. 31 (112, 10); p. 21. l. 31; p. 56. l. 21 (7, 5); p. 82. l. 27 (12, 10); p. 446. l. 17 (92, 17); p. 591. l. 9 (130, 4); p. 593. l. 3 (130, 8), etc.

A very characteristic passage which clearly proves that T stands nearer to A than to any other class of MSS. occurs p. 503. ll. 4-6 (113, 16). Here a whole passage, which stands in B. Bm. Ca, is omitted in the A MSS., and A 3 states the fact that the MS. was defective by saying **वृद्धितो यच्चः**. Now we find in T a text quite different from that given in B. Bm. Ca. That is, the writer of T relied upon a MS. where the passage was omitted and he supplied it by an explanation of his own. He apparently did not know the reading found in B. Bm. Ca.

Another interesting passage occurs p. 507. l. 17 (114, 6). Instead of **चरदन्** we find in A **मरदन्**. Now the reading of T, **भृशमरदन्**, is evidently a conjecture caused by **मरदन्**.

There are a few passages, p. 672. l. 34 (158, 4), p. 677. l. 4 (160, 3), and p. 677. l. 19 (160, 4), which seem to show a near relationship between D and G. But the fragments of D (see *Var. Lect.*, p. 52) are too small to enable us to ascertain its exact place among the classes of Sāyana MSS.

Though the relationship between G, T, and the A MSS. cannot be doubted, yet a mere glance at the *Varietas Lectionis* will show that G and T cannot be classed as simply A MSS., like A 1, A 2, A 3. As long as they give us a text which agrees with the text of Sāyana which we are acquainted with, they stand nearer to A than to B. Ca, and nearer to A. Ca than to B. But in very many cases G and T offer a text of their own which widely differs from the text of A. B. Ca. We find sometimes quite purposeless alterations which cause no difference in meaning, sometimes emendations and conjectures, and especially enlargements of the received text of Sāyana.

Thus in the well-known line **वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन्** we find in G and T sometimes **विनाशयन्**, sometimes **विदारयन्** for **निवारयन्**.

Or, in the colophon, for instance, of the first, sixth, and seventh Adhyāya of Ashtaka I, we find **सायनामालिन्**, while other MSS. read **सायनाचार्येण**.

Numerous are the passages where G and T differ from all the other MSS. though saying the same thing; e. g.

P. 38. l. 5 (3, 7). G has **कृष्टयस्वर्षणय इति**, where the other MSS. read **चर्वणिशब्दः**.

P. 351. l. 5 (75, 4). **वांधवाः** T for **बंधवः** of A. B. Ca.

P. 360. ll. 29 and 30 (80, 3). T has **तदर्थतरः**, the other MSS. **ततोऽनंतरः**; T has **यच्च**, the other MSS. **यद्वच्च**, etc.

It is especially in the grammatical explanations where G and T show their independence; e.g.

P. 38. l. 11 (3, 7). G reads इति संप्रसारणे for इत्युद्.

P. 366. l. 23 (81, 3). We find in T यदुत्तान्निवृत्तिमिति निघातप्रतिषेधः for यदुत्तयोगाद्-निघातः. And again and again we find in G and T such various readings as कृत्वाभावात् for अकृत्वात् (3, 8), or, तिङ्कृतिङ् इति निघातः for निघातः alone (3, 10), मकारस्य वकारः for वत् (4, 2), निघाताभावः for न निघातः very frequently, कुरच्प्रत्ययः instead of कुरच् etc. etc.

* Instead of सिब्वज्जलमिति सिप् (Pāṇ. III. 1, 34) G and T read constantly सिच् वज्जलमिति सिच्.

At the beginning of Ashṭaka II, G adopts an independent style of interpretation. While the other MSS. give the prakriyā at the end of a verse (e.g. l. 122, 6 seqq.), G inserts it after each word. In l. 123, 1 seqq., where the other MSS. have no prakriyā at all, G inserts grammatical explanations of its own. Some of these variations were so useless that they have not been inserted in the *Varietas Lectionis*.

In very many cases, however, G and T offer readings different from A. B. Ca, not only in wording, but also in meaning. In all such cases the various readings have been noted. See, e.g. p. 2. ll. 20, 21, 28, 37; p. 5. ll. 18, 32; p. 6. l. 17; p. 7. l. 29; p. 9. ll. 30 and 32; p. 23. l. 3 (1); p. 87. l. 22 (13, 10); p. 107. l. 9 (19, 2); p. 371. l. 21 (82, 6); p. 384. l. 5 (85, 6); p. 396. l. 34 (89, 5); p. 567. l. 23 (125, 1); p. 569. l. 10 (125, 4); p. 571. l. 19 (126, 3), etc. etc.

Sometimes the alterations in G and T arise from ignorance and misunderstandings, for instance, p. 708. l. 35 (164, 28), where G reads पयोभिः क्षीरसदृशीषद्वेः. On p. 385. ll. 27 seq. (85, 10), T reads आह्वानं and आह्वाने for आह्वानं and आह्वाने. आह्वान in this passage can only mean 'a trough,' but the writer of T evidently replaced it by आह्वान in the sense of 'invocation.' See also p. 712. l. 15 (164, 36), where G reads विश्वतः कृत्स्नं जगत् सर्वतः यदा द्वितीयार्थे तसिः विश्वं परि विश्वस्य परितः परि भवति instead of विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि भवति.

Such cases are not frequent, but they may serve to remind us that the readings of G and T, even when they seem very plausible, cannot always claim the highest authority. That the Grantha MSS. do not come nearer to the *archetypus* than A. B. Ca can be seen from passages like p. 587. l. 10 (129, 8), where G shares with A. B. Ca the quite impossible reading हे इङ् अलिङ्; or, p. 637. l. 8 (142, 9), where G, together with A. Ca, adds a grammatical explanation of तिङ् at the end of the verse, though तिङ् does not occur in the verse. See also *Var. Lect.*, p. 542. l. 3 (120, 7).

Grantha and Tulu MSS. arises not so much from their greater antiquity as from the fact that they were written by very learned Pandits who did not allow corrupt readings to remain, but corrected them according to grammar, and according to Śāyana's usual style. These corrections are in many instances excellent, but they have to be judged by their own intrinsic value. Where A, B, Ca, or A, Ca, stand against G (or T), the reading of A, B, Ca has been adopted wherever it was possible. Only where the other MSS. were decidedly corrupt have the readings of G and T been adopted against the authority of A, B, Ca, though never without a note to that effect in the *Varietas Lectionis*. Where G and T agree with A, Ca, they have the value of an A MS.

A few orthographical peculiarities of the Southern MSS. may here be mentioned. In the text, G and T generally read महुँ for महुँ (e.g. l. 81, 4), खावँ for खावँ (e.g. l. 81, 5), वशँ for वशँ (e.g. l. 82, 3) etc.

Instead of वेयं, नेयं, केयं they always read वेय्यं, नेय्यं, केय्यं, e.g. वेय्यासिक, केय्यादिक etc.

Instead of त्स, G and T generally read त्स, e.g. मत्स्य l. 9, 1, मत्स्यरासः l. 15, 1. See *Var. Lect.* to p. 90. l. 19 (14, 6) G writes even पीबकुत्स्थः instead of ०कुत्स्थः p. 103. l. 27 (18, 1).

It may be useful also to remember what mistakes are likely to arise in MSS. written in the Grantha and Tulu alphabets.

Mistakes often arise from confounding च and यु, ए and हि, त् and न्, -e and initial u, e.g. पे and उप, सू and क्षृ, र and ः, e.g. ना and नः, Visarga (') and Anusvāra (̣), र and Anusvāra. ज्, ज्म etc., and त्प, त्म etc., e.g. यात्रत्ययः for यात्रप्रः, frequently तात्पर्य for तात्पर्य, प्रगल्भय for प्रगल्भय etc., न्द and ऊ, न and द, ची and छ. We often find ख for क्ष, ये for य, क for ग, त for द, सो for स्व, possibly due to the peculiar Southern pronunciation on the part of the reader.

That A 3, the Berlin MS. of Ashṭaka I, belongs to the A class will be seen from numerous cases quoted in the *Varietas Lectionis*. Decisive are such passages as the following :

P. 213. l. 30 (40, 6). Both A 2 and A 3 have ऽऽऽऽविदिभ्यां कित्.

P. 216. l. 16 (41, 7). Both A 2 and A 3 repeat महि महत् after महि महत् पुरो रूपं.

P. 217. l. 27 (42, 1). Both A 2 and A 3 have the Virāma in विमायात्मिति.

P. 315. l. 7 (64, 1). A 2 and A 3 agree in the mistake पर्वयो for पर्वयो. In A 3 it was corrected secunda manu.

P. 317. l. 18 (64, 7). A 2 and A 3 share the mistake अक्थे instead of प्रक्थे.

The importance of MS. Ca and its position among the Śāyana MSS. have been fully discussed in the preface to vol. ii of the first edition (see above, p. xxxi seq.).

It has been shown from many passages of the second *Āṣṭaka* that Ca is the original of all the C MSS., but that in its corrections it often represents the A MSS. The following examples may show that the same holds good also for the first *Āṣṭaka*:

P. 284. l. 12 (56, 5). Ca reads with B. C 1 *सञ्ज्ञाहागमो*, but *सञ्ज्ञा* is corrected to *सिञ्ज्ञा*, the reading of A 2. A 3.

P. 182. l. 7 (34, 3). We find *तिवि* after *मिषि* in A 3. The same addition is found in the margin of Ca.

P. 293. l. 32 (59, 7). Ca pr. m. has the right reading *न्तमिनमि*, but it is corrected to *न्तिमिह्नमि*, which is the reading found in A 3.

Frequently A 3 and Ca sec. m. agree, when they differ from A 2. See, for instance, p. 2. ll. 27, 42; p. 4. l. 6; p. 7. ll. 20, 23; p. 10. l. 42; p. 11. ll. 4, 9; p. 15. l. 31; p. 16. l. 24; p. 17. ll. 20, 33; p. 19. l. 31; p. 30. l. 6 (2); p. 30. l. 28 (2, 1); p. 48. l. 36 (5, 10); p. 64. l. 7 (8, 10); p. 65. l. 1 (9, 2), etc. etc. Characteristic passages occur p. 554. l. 34 (122, 10), where A. Ca agree in the wrong reading *दामेविष*; p. 570. l. 3 (125, 6); p. 702. l. 22 (164, 16), etc.

It is possible that some portions of A 2 were copied from Ca, for in some places they agree in the most palpable mistakes. The most striking case occurs p. 670. l. 27 (157, 6): in Ca, fol. 88. l. 8, we read *चषष्ठी* and *च* in the margin, and l. 9 we read *आयुरगतदंतच* etc. Now in A 2 we read *आयुरगयदंतच*. A 2 evidently mistook the *च* in Ca marg. for a correction of *त*.

P. 727. l. 12 (166, 6). For *विषेपणशीलदेती* Ca reads *शीलदेती*, but the *ल* can easily be mistaken for *त*, and thus A 2 reads *शीतदेती*.

As will be seen from the preface to vol. ii of the first edition, MSS. become much scantier from the beginning of the second *Āṣṭaka*. The A class now is chiefly represented by A 2, and by corrections in Ca, which have evidently been taken from an A MS. Some of the C MSS., especially C 2, contain often long portions copied from an A MS. From *Āṣṭaka* III. 3, 27 to the end of the *Āṣṭaka* the fragment marked Aa is very important, and seems to be the original of A 2. The B class is now represented by B 1, from which all other B MSS. have been derived. The C class is chiefly represented by Ca, the other C MSS. being but rarely of use by the side of Ca. For the whole of vol. ii (*Mandalas* II to VI) MS. Ca has been collated throughout by Dr. Winternitz for the purpose of revising the text of the first edition.

MSS. A 2 and B 1 have been consulted whenever there was any doubt or difficulty, and their readings have been noted in the *Varietas Lectionis* in all cases where they seemed to be of any importance.

Several of our MSS. of Sāyana have evidently been used for study in India, and have been corrected by native scholars, either independently or on the authority of other MSS. After a time some of these corrections, inserted originally in the margin, would, when the MS. was copied again, be inserted in the text, and thus obscure from time to time the original relationship of the MSS. Such cases have been noted in the *Varietas Lectionis*, and various readings have often been inserted, not so much for their own sake, as for the light which they throw on the mutual relation of the MSS. The fourth Ashtaka in A 2 and Ca is not written by the same hand which wrote the third. In this Ashtaka A 2 has many corrections, but the original text agrees with Ca.

There are some portions of the commentary where B and A 2 go together and differ from Ca, others where B goes with Ca and differs from A 2. See, for instance, IV. 4, 8; 4, 15; 23, 1. How closely B and Ca hang together is seen in such passages as V. 54, 4, 6; 55, 9; 57, 6; 58, 6.

On the whole A and Ca stand nearer to each other than B stands to either. Again, B comes nearer to Ca than to A. The most difficult parts of Sāyana's commentary are those where all the three chief MSS., A, B, Ca, agree in false readings. Such a portion of the commentary begins, for instance, with I. 173, 6.

In cases where the text adopted in the first edition has been altered, the various readings supplied by the MSS. have been noted, while the reading adopted in the first edition has been added and marked M 1, at least in all cases where it seemed of any importance to do so. It should be remembered, however, that from the beginning of the second Ashtaka M 1 means simply *Editio princeps*, and does not include A 2 and B.

Sometimes, and more particularly in the beginning of Ashtaka IV, and again towards the end of Mandala VI, even our best MSS. (A 2, B 1 and Ca) are often very deficient and faulty, and readings had to be adopted in the first edition unsupported by any of these MSS. These readings have been retained in the second edition, but as they may have had the authority of some MS. which, having been returned to its owner, is not available for the new edition, they have been marked by MS., in order to distinguish them from purely conjectural emendations. Thus, when we read in the *Varietas Lectionis*, p. 60. l. 38, अपिबिह्वा MS., बिह्वा A 2, B, Ca, this means that अपिबिह्वा, though unsupported by A 2, B, Ca, may have been the reading of some MS. If, on the contrary, बिह्वा had been a mere conjecture, the *Varietas Lectionis* would have given अपिबिह्वा । बिह्वा A 2, B, Ca.

In the few cases where the text of the Rig-veda is doubtful, the Samhitā

and Pada MSS. of the Bodleian Library have been once more consulted. A new accentuated *Samhitâ* MS. (S 4), in my possession, containing all the eight *Ashṭakas* has been made use of. *Ashṭaka* II is dated *Sâka* 1679, the copyist's name is *Karopanâmakâ Nârâyana*. The other *Ashṭakas* are written by *Navâthyopanâmakâ Kesavadeva*. *Ashṭakas* I, IV, and V are dated *Sâka* 1707; *Ashṭaka* III, *Sâka* 1708; *Ashṭaka* VI, *Sâka* 1705; *Ashṭaka* VII, *Sâka* 1704; *Ashṭaka* VIII, *Sâka* 1709.

Two more Pada MSS. have been used for this new edition, viz. Colebrooke's MS. (P 3) India Office Library, Nos. 20-27, and Wilson 439-442 (P 4) of the Bodleian Library, both accentuated.

As to the rules of Sandhi, the principles laid down in the preface to vol. i of the first edition (above, p. xxiii seq.) have been strictly adhered to, and carried out even more rigorously than before. Wherever Sandhi is broken, there was a definite reason for it. And both with regard to Sandhi and the division of sentences every effort has been made to be as consistent as it is possible in so large a work as *Sâyana's* commentary.

F. MAX MÜLLER.

OXFORD,
October 1, 1890.

VARIETAS LECTIONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, MSS. of the A class, including A 1. A 2. A 3, afterwards from I. 33, 6 to the end of the 1st Ashtaka A 2 and A 3 only. From the beginning of Ashtaka II. A means A 2.
- A 1, Old MS. of the National Library at Paris.
- A 2, Colebrooke's MS., India Office Library, Nos. 2133-2136.
- A 3, Berlin MS., Chambers 446.
- B, MSS. of the B class. Unless the contrary is stated, B means B 1.
- B 1, Stevenson's MS., India Office Library.
- B 2, Eugène Burnouf's copy from B 1.
- B 3, Another copy taken in Bombay from B 1.
- Bm, Mudgala's abridged Commentary.
- C, MSS. of the C class. From the beginning of Ashtaka II, when Ca agrees with the C MSS. it is included in the mark C.
- C 1, MS. of the National Library at Paris.
- C 2, Bodleian Library, Mill 24-26a.
- C 3, Wilson's MS. of the 1st Ashtaka, Bodleian Library.
- C 5, Bodleian Library, Wilson 57-60.
- Ca 5, Portions of C 5, derived from an A MS.
- Ca, My own MS., the original of all the C MSS.
- D, Fragments of a Calcutta MS., containing Vargas 1-13 of the 3rd Adhyāya of Ashtaka II.
- G and T, Palm-leaf MSS., Royal Asiatic Society. Whish Coll., No. 13 (I. 1-19 Grantha). No. 2 (I. 75-121 Tulu). No. 1 (I. 122-165 Grantha and Tulu).
- M 1, Editio princeps. Unless the contrary is stated, the mark M 1 includes, in the 1st Ashtaka, A 2. B 1.
- P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill 155-158.
- P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, No. 2032.
- P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library.
- P 4, Wilson 439, Bodleian Library.
- S 1, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 147-150.
- S 2, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 151-154.
- S 3, Colebrooke's Samhitā MS., India Office Library, Nos. 129-132.
- S 4, My own Samhitā MS.
- T, Whish Coll., No. 2. See G.
- Ait. Ār., Aitareya Āraṇyaka, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- Ait. Br., Aitareya Brāhmaṇa, ed. Aufrecht.
- Anukr., Kātyāyana's Sarvānukramanī.
- Anukr. M., A. A. Macdonell's edition of the Sarvānukramanī. Oxford, 1886.
- Āsv., Āśvalāyana's Śrautasūtra (Bibl. Indica).
- BR., Böhtlingk-Roth, Sanskrit-Wörterbuch.
- Dhp., Dhātupāṭha in N. L. Westergaard's Radices Linguae Sanscritae. Bonn, 1841.
- Gaim., The Gaiminiya-Nyāya-Mālā-Vistara of Mādhavākārya, ed. Th. Goldstücker and E. B. Cowell. London, 1878.
- Kās., Kāśikā, ed. Pandit Bāla Śāstri. Benares, 1876-78.
- MK, The Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, ed. F. Kielhorn. Bombay, 1880 sqq.
- Ngh., Naighantuka.
- Nir., Yaska's Nirukta.
- Nir. Roth, Professor Roth's edition of the Nirukta. Göttingen, 1852.
- Nir. SS., The Nirukta with Commentaries, ed. Pandit Satyavratā Śāmasramī (Bibl. Indica). Calcutta, 1882 sqq.
- Pān., Pāṇini.
- Paribh., The Paribhāṣendusekhara of Nāgobhāṭa, ed. F. Kielhorn. Bombay, 1868.
- Prāt., Rig-veda Prātisākhya, ed. F. Max Müller.
- Pū. Mi., Gaimini's Mīmāṃsā-darśanam, ed. Pandit Mahesakandra Nyāyaratna (Bibl. Indica).
- Rv., Rig-veda.
- Rv. Bh., Sāyana's Rig-veda-Bhāṣya.
- Rvdh., Rgvidhānam, ed. Rudolf Meyer. Berlin, 1878.
- Sat. Br., Satapatha Brāhmaṇa, ed. A. Weber.
- Siddh. K., Siddhānta-Kaumudī.
- TĀ., Taittiriya Āraṇyaka, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- TBr., Taittiriya Brāhmaṇa, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- TS., Taittiriya Samhitā, ed. A. Weber.
- Un., Uggvaladatta's Commentary on the Unādisūtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.
- VŚ., Vāgasaneyi Samhitā, ed. A. Weber.

MANDALA I.

Sāyana's Introduction.—Page 1. line 1. The Grantha MS. begins with मुभमसु ॥ यस्मिन् निःसृतं etc., the first verse being omitted. B has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ मुभमसु ॥ श्री वागीशाय; etc. A 3 has श्री नमो वणाधिपतये नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः वागी० etc.—l. 5. यत्कटाक्षिण M 1. Ca. तत्कटाक्षिण A 3. G. Cf. the introductory verse 3 of the Aitareyāranyaka Bhāṣhya. — आधवा० M 1. A 3; torn off in Ca; आधवा० G.—l. 6. माधवाचार्यो M 1. Ca. A 3. सायणाचार्यो G.—l. 8. प्रथमोऽध्यायः M 1. G. प्रथमाध्यायः Ca. A 3. B.—सर्वं बोधुं शक्नोति बुद्धिमान् M 1. Ca. A 3. सर्वा चक्षो व्याख्यातुमर्हति G.—l. 9. अच left out in A 3. G.—l. 11. इत्युक्तात् A 3. G. Ca. B. इत्युक्तत्वात् M 1.—यच्चात् deest in A 3. Ca. B.—l. 12. पूजनीयात् A 3. Ca. B. पूज -- G; deest in M 1.—l. 16. पाठप्राचक्ष्येन M 1. A 3. Ca. प्राचक्ष्यमाचरेण G.—l. 20. अधीयते M 1. A 3. Ca. अभिधीयते G. B.—l. 21. प्रसिद्धं deest in A 3. G. Ca. B.—l. 22. मुंडकोपनिषदि M 1. A 3. Ca. मांडूको A 2. मांडूको G.—l. 25. अभ्यर्हितस्य M 1. A 3. Ca. अभ्यर्हितत्वात्तस्य G.—एतदुच्यते M 1. A 3. Ca. एवमुच्यते G.—l. 26. अस्त्वेव M 1. A 3. Ca. अस्त्वेव G.

P. 2. l. 4. सोचं शक्नोति० A 2. A 3. B. Ca. G. साम शक्नोति० इति श० M 1. A 1.—l. 5. शक्नोति० धातोर्० M 1. Ca. G. शक्नोति०। तोर्० A 3. शक्नोति०० A 3 sec. m.—l. 7. सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति M 1. सर्वविद्य इति B. सर्वविदिति A 1. A 3. Ca. सर्वविदिति G.—l. 8. यच्चे deest in G. A 3.—l. 13. वायूपं M 1. A 3. B sec. m. G. वाङ्मयं A 2. B pr. m. Ca.—मनोऽयं यज्ञमार्गं M 1. Ca. रूपं मार्गं A 3. रूपमार्गं G.—l. 14. अध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युर B. Ca pr. m. अध्वर्युरध्वर्युर A 1. A 2. Ca sec. m. C 1. G. अध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युर M 1. A 3. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 67.—l. 15. स्वरूपं deest in G.—l. 20. उपजीव्यस्य M 1. A 3. Ca. उपजीव्य G.—l. 21. तत् ऊर्ध्वं M 1. A 3. Ca. तच्च G.—अग्न्या० M 1. A 3. Ca. अग्नेर्दद्या० G.—l. 23. तद्वांतरविशेष M 1. A 3. Ca. तद्वांतर G.—l. 24. तदुभय० M 1. A 3. Ca. अक्षयप्रमाणं G.—l. 26. तामु स्मृतिष्वपि G.—l. 27. विशेषणाद्दोष M 1. Ca. विशेष्यत G. विशेष A 3.—जीव० M 1. Ca. पुष्टय० Ca marg. A 3. G. जीवपुष्टय० B.—l. 28. G reads सहस्रशोर्षा पुष्टय इत्यादिभिः श्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरधारित्वश्रवणात् शरीरधारित्वं न विवक्षितमिति चेन्न.—l. 34. For तस्यापि वाक्यस्य etc. G reads स्ववाक्ये स्वस्य प्रामाण्यादर्शनात् न हि न खलु निपुणोऽपि नटवतदु स्वस्वधं etc.—l. 35. प्रभवति B. Ca. G. प्रभवदिति A 2. प्रभवदिति M 1. A 3.—l. 37. नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः (पूर्वपक्षः M 1) M 1. A 3. Ca. नांगीकृत्यते G.—l. 39. From अच to आपस्तंबो left out in G.—l. 40. अपौष्टेयवाक्यत्वमितीदमपि M 1. Ca. अपौष्टेयवाक्यत्वमिदमपि A 3. पौष्टेयवाक्यत्वमपि G.—l. 41. यद्योक्त० A 3. B. Ca. G. यद्योक्तानि M 1.—l. 42 (twice). स्वप्रकाशत्व० M 1. Ca. स्वप्रकाशकत्व० Ca sec. m. G. A 3.

P. 3. l. 2. भवंतं A 2. A 3. B. Ca. C 1. G. after भूतं.—l. 24. स भवतीति A 2. A 3. B. Ca. संभवति G. संभवतीति M 1.—l. 33. शास्त्रस्य deest in G.—l. 39. अनुवादकत्वं G. B. अनुवादत्वं A 3 by corrections, Ca. अनुपयुक्तत्वं A 2. तां C 1. अनुज्ञां M 1.

P. 4. l. 6. दोषांतरं M 1. दोषं A 1. A 2. B. C 1. Ca. अन्वं दोषं B marg. Ca marg. A 3. G.—l. 16. नार्धविप्रतिषेध A 2. A 3. B. Ca. नास्ति विरोध G. अर्धविप्रतिषेध M 1.—l. 17. मातृवकः M 1. A 3. Ca. वारकः G.—l. 25. मंत्रानर्धकं deest in A 3. G.—l. 40.

रश्नादानं M 1. [शब्द marg.] रश्नादानं Ca. B. शब्द आदानं A 3. G.—निषेधलक्षणः A 3. M 1. तस्मिं Ca. G. तस्मिं B.—l. 41. गर्दभरश्नाया Ca. A 3. G. B. गर्दभरश्नायां M 1. P. 5. l. 1. संबंधे सिद्धे सति A 3. G.—l. 10. मंत्राभिधानात्. This sūtra is taken from Sabarasvāmin's Commentary.—l. 13. पाठक्रमनियमात् G. Ca. A 2. A 3. B. पाठक्रमात् M 1.—l. 15. मंत्रो वुं Ca. G. A. B. C 1. मंत्रवुं M 1. But cf. TBr. III. 2, 9, 14.—l. 17. संप्रेषकर्मणो गहीनुपसंभः M 1. Ca. संप्रेषे कर्मणो गहीं A 2. संप्रेषकर्मणो गहीं A 3. संप्रेष-गहीं G. संप्रेषे कर्मणो गहीनुपसंभः Pū. Mī.—l. 18. सज्ञावात् A 3. Ca. M 1. संभवात् G.—l. 23. मनुष्या एवावाधिकारिणः A 3. B. Ca; deest in M 1. G.—l. 31. अवहतिं M 1. A 3. Ca. B sec. m. अवहतिं G. अवहंती B pr. m.—l. 32. अर्चय M 1. A 3. Ca. यय G.—l. 36. विज्ञायते A 3. B. G. ज्ञायते M 1. Ca.—l. 39. इतारावित्यर्थः M 1. A. Ca. G. इतारी Nir.

P. 6. l. 2. तस्यायमर्थः A 2. A 3. B. Ca. अस्यां G; deest in M 1.—l. 10. आपीधमुप-तिष्ठेति M 1. Ca. आपीध्नीयमुपतिष्ठत इति G. आपीधमुपतिष्ठत इति A 3.—l. 12. किंतु आपिधी-त्वनिगिनोपदिशति B. Ca. G; deest in M 1. A.—l. 17. प्राकृतः M 1. A 1. G. प्राकृता A 3. प्रकृतं A 2. Ca. C 1. प्रकृतिं B.—मंत्रपाठः M 1. A 3. Ca. मंत्रः G.—l. 18. पशुद्वये M 1. A 3. Ca. पशुद्वयविषये G.—l. 21. तच्च A 3. B. Ca. G; deest in M 1.—l. 23. विवक्ष्यते A 3. B sec. m. Ca. G. विवक्ष्यते M 1.—l. 24. ऊह्यते A. B. Ca. G. ऊह्यते M 1.

P. 7. l. 15. व्यवस्थितस्तदत् G. व्यवस्थितत्वात् M 1. A. B sec. m. C 1. व्यवस्थितः B pr. m. Ca.—l. 20. त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवेव A 3. B. Ca sec. m. तु श्रुतं Ca pr. m. च श्रुतमीमांसा-वृत्तांतस्य वेतवच A 2. त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवेव M 1. A 1. च श्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवेपरं G.—l. 22. तदुत्तरं M 1. Ca. तद्वदुत्तरं Ca sec. m. उत्तरं A 3. G.—l. 23. श्रुतिर्विं M 1. श्रुतिर्विं Ca. श्रुतिर्विं Ca sec. m. A 3. G.—l. 24. प्रथमपादार्भणां M 1. Ca. प्रथमपाद आरंभणां A 2. प्रथमे पादे आरंभणां A 3. प्रथमे पादे आरंभां Ca sec. m. चतुर्थपादे आरंभणां G.—l. 27. तत्तु left out in A 3. G.—l. 28. दुष्परिहारः M 1. A 1. हरः A 2. A 3. Ca. C 1. B. G.—l. 29. सुखितं M 1. Ca. A 3. प्रसिद्धं G.—l. 37. अनित्यत्वं नास्ति M 1. Ca. नित्यत्वं A 1. A 3. G.—l. 41. त्रिविधो विरोधो B. Ca. त्रिविधो M 1. A. G.—l. 42. क्षेत्रं M 1. Ca. क्षेत्रं A 1. A 3. B. G. The same varieties lectionis occurs p. 8. ll. 5 and 31, and p. 9. l. 9; in the last case A 2 has also क्षेत्रं.

P. 8. l. 2. वयं यत् G.—ll. 12 to 15. तत्राग्न्याधेयवचनं अर्थं स्थात् G, instead of तत्राग्न्या-धेयमतया etc. to अर्थं स्थात्.—l. 20. G has अनित्येनार्थेनास्ति वेदवाक्यस्य etc.—पूर्वमभावात् A. B. Ca. C 1. G. पूर्वाभावात् M 1.—l. 31. उपपद्येति A 3. G. Pū. Mī. उपपद्यते इति M 1. Ca.—After इति M 1 has तत्रवार्तिके त्वत्सूत्रमथाहृत्य त्रिधा व्याख्यातं। अप्राप्तां चानुपपत्तिं। अप्राप्तां चानुपपत्तिः। अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति। A 2. B have the same, only A 2 reads तत्रवार्तिके and omits चानुपपत्तिं अप्राप्ता. B has अप्राप्तां च उपपत्तिं corrected to अप्राप्ता च उपपत्ति, and चानुपपत्तिमिति corrected to उपपत्तिमिति. A 1. A 3. Ca. G have not got it. The Tan-travārtika (edited by Pandit Dhundhirāga Pantā, Benares, 1882 sqq.), p. 25, has चयोऽच पाठाः। अप्राप्तां चानुपपत्तिमित्यत्र मन्त्रमह इति वाक्येन। अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्वभा-वज्ञास्यानमित्यध्याहारः। अप्राप्ता चानुपपत्तिरित्यपरस्वभावात्पक्षे विधीयते ॥—l. 32. शास्त्रविरोधाद्य-नुप A 1. A 3. B. C 1. Ca. G. रोधाद्यनुप A 2. रोधादनुप M 1.—l. 35. वाक्यामिच्छां M 1. Ca.—l. 39. कृति एव M 1. G. ते एव कृति B sec. m. Ca sec. m. A 3. In Ca the original reading is not visible.—l. 41. तस्मिन्निधेन M 1. Ca. निषेधेन A 3. G.

P. 9. l. 1. यथोक्तनीत्या M 1. Ca. G. ०रीत्या A 2. ०रीत्या Ca sec. m. B; A 3 has ०रीत्या or ०रीत्या corrected to ०नीत्या.—विधे: M 1. Ca. विधेय: A 2. विधेय G. A 1. A 3.—l. 5. यदियमदितिर्देवता etc. ॥ यदियमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिग्मिशेषं ज्ञापयति तथा M 1. यदियम- --- ०हमपनीय --- तथा A 1. A 2. B. Ca. यदियम- --- ०हमपनीय --- तदा Ca sec. m. G. यदियम- --- ०हमपनीय --- तदा A 3.—l. 13. अमुतवादित्त्वं A 3. Ca. G. ०वादिनीत्वं M 1.—l. 15. अमुतवद्भूतः (०न् A 1) A. B. C 1. Ca. ०वाङ्मः M 1. G.—l. 19. ०रेव दृश्यते M 1. B sec. m. ०र्न दृश्यते G. ०र्न दृश्यते A 3. ०रेव दृश्यते B pr. m. Ca. C 1.—प्रयोक्तव्य इति A 3. G. प्रयोक्तव्यः सूर्यमन्त्रस्य दिवा M 1. Ca.—l. 23. स्वपराधात् MSS. The Tantravārtika has the same reading. अपराधात् Pū. Mī. But cf. Sabarasvāmin.—ll. 30 and 32. ईप्सा M 1. A 3. Ca. इच्छा G.—l. 32. M 1. Ca repeat तस्य after ईप्सा.—l. 34. निश्चित M 1. Ca. A 3. निश्चीयत G.

P. 10. l. 2. कर्मसांगत्वे M 1. B pr. m. ०त्वादिकं G. ०त्वं B sec. m. A. In Ca it is possible to read both ०त्वं and ०त्वे.—यत्कृतं M 1. A 3. Ca. यत्कृतं G.—l. 6. चंगभावत्वात् M 1. चंगस्वभावत्वात् B sec. m. A 3. चंगत्वात् Ca. G.—l. 9. सारतो वा supplied by Sāyana from Sabarasvāmin.—l. 14. मानस्याः स्वः B. Ca. A 3. G. मानस्यास्वः M 1.—अन्यार्थक्यं M 1. अन्यार्थक्यं A. B. C 1. Ca. G.—ll. 15 to 20. From ववरः to ववरः left out in G, from ०त्यनित्यसंयोग to ०त्युक्तमेवोत्तरं A 3 in margine.—l. 27. तेषां स्वतः G.—l. 28. ०काराद्यः A 3. B. G.—वेदस्य M 1. A 3. Ca. वेदवाक्यस्य G.—l. 31. पुष्टवाक्येति MSS. पुष्टवाक्याः Pū. Mī.—कालसंनिकर्षं G.—l. 33. वाङ्मयीकीयं M 1. A 3. Ca. याज्ञवल्कीयं G.—l. 37. वेदे A 3. वेदार्थे M 1. Ca. वेदार्था G.—l. 39. पीरवेयवा ॥ पीरवेयं वा M 1. A. Ca. G.—l. 42. प्राचीनैरेव Ca marg. B sec. m. A 1. A 3. G. ०नेय M 1. Ca pr. m. B pr. m.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G.—l. 2. ०ख्याया A 3. ०ख्यायिकाया M 1. G. Ca.—l. 4. आख्याया A 3. Ca sec. m. आख्यायिकाया M 1. Ca pr. m. G.—l. 6. परं तु M 1. Pū. Mī. परं A 1. A 3. G. Ca.—तच्छब्दः A 2. A 3. B. Ca. G. तत्तच्छब्दः M 1.—l. 7. प्रवहणं A 2. A 3. B. Ca. G. प्रवाहणं M 1.—l. 9. तदनुष्ठानं M 1. Ca pr. m. सचानुष्ठानं Ca marg. A 3. G.—G inserts पादुककंठकाभ्यां द्वारि स्थितो after जरत्तवः; B has in margine जरत्तवः कव-जपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा राजनः (?) मायां तं (?) सु-नस्य कोर्षः marked to be inserted before जरत्तवः. See T. Muir, Original Sanskrit Texts, vol. iii. (2nd ed., London, 1868), p. 80. Sabarasvāmin on Pū. Mī. l. 1, 32 has जरत्तवो गायति मत्तकानि. Cf. BR. s.v. जरत्तवः.—l. 11. कृते चाविनियोगः etc., the sūtra very different from Pū. Mī.—l. 16. तथा A 3. G; deest in M 1. Ca.—l. 17. भवेत् A 3. G. भवेदिति M 1. Ca.—l. 26. वेदस्य before पीरवेयत्वं G.—l. 42. चंवाक्यं चिंके G and TS. चंवाक्यं चिंके A 1. A 2. B. C 1. चंकिं चंवाक्यं A 3 and Gaim. चंवाक्यं चंकिं Ca by corrections.

P. 12. l. 7. ब्राह्मणेत्वं A 1. A 2. B pr. m. C 1. G and Gaim. ब्राह्मणात्त्वः B. sec. m. A 3. Ca. ब्राह्मणैः स्वः M 1.—l. 14. तद्वचिकित्सुः B. Gaim. तद्वचिकित्सुः A 2. तद्वचिकित्सुः Ca. G. तद्वचिकित्सुः M 1. A 3. तं चिकित्सुः TS.—l. 16. पचतीति M 1. A 3. Ca. पचतीति A 2. G. पचति Gaim. Cf. Sat. Br. I. 1, 10.—l. 21. अमुता इददिति A 3. Ca. Gaim. Rv. अमुतं इदामीति M 1. G.—l. 23. अनेन वाक्योपनिषत् (उपपन्नं A 2) M 1. Ca. A. Gaim. अनेनोपपन्नं G.—l. 24. यो मायातुं चातुधानिवाह M 1; deest in B. Ca. A 1. A 3.

G. *Gaim.*—l. 29. तस्योदकेषु तदभि° M 1. तस्मिन्तोदकेषु तदभि° A 1. तस्मिन्वेदे केषु तदभि° B. Ca. A 3. G.—l. 31. इतिहासान्पु° M 1. G. TĀ. इतिहासपु° A 2. A 3. B. Ca.—l. 35. आचन-
केतुकेच° M 1. G. आचनच° A 3. Ca.—l. 36. यमगाथाभिः B. Ca. A 1. A 3. G. साम गाथाभिः
M 1.—l. 37. After चचः G has प्र चमुभ्य इत्याद्यो.—l. 40. अस्वसंकरः M 1. *Gaim.* अस्वसं
A. B. Ca. C 1. G.

P. 13. l. 2. पठितो मंच M 1. A 3. Ca. पठिता मंचा G.—l. 3. संप्रतिपन्नः A 2. B. *Gaim.*
संप्रतिपन्न° M 1. A 3. Ca. G.—l. 7. पादेनार्धेन च ॥ पादेनार्धेन च A 1. A 3. Ca. C 1. B.
पादेनार्धेन च A 2. पादेनार्धेन च G. पादेनार्धेन M 1. पादबंधनार्धेन च *Gaim.*—l. 8.
नीतिरूपा A 2. A 3. B. Ca. G. *Gaim.* रूप° A 1. C 1. नीतिस्वरूप° M 1.—l. 13. वेदानधीत्य
etc. Manu III. 2, not *Yājñavalkya*.—l. 16. पातितं M 1. A 3. Ca. अपातितं G.—देवपविचं
M 1. Ca pr. m. G. वेदपविचं B. वेदे प° A 1. C 1. वेदः प° A 3. देवप° Ca sec. m.—l. 17.
सखिविद् A 2. Ca sec. m. TĀ. l. 3, 1 and II. 15. सखिविद् B. A 3. G. Ca pr. m. and Rv.
X. 71, 6. In line 19, Ca pr. m. and A 3 have सखिवित्, Ca sec. m. A 2. B and G सखिवित्.
—l. 23. भागो G after वाचपि.—l. 24. सर्वतो° M 1. Ca. A 3. सर्वदो° G.—l. 29. अध्ययन-
विधिप्र° G.—l. 30. काध्यापनेन प्रवृत्तिमा° A 3. काध्यापनप्रवृत्तिं मा° M 1. काध्यापनप्रवृत्तिं
मा° A 2. काध्यापनेन (न marg.) प्रवृत्ति (युक्तिं marg.) मा° B. काध्यापनेन प्रवृत्तियुक्तिं मा° Ca.
काध्यापनप्रवृत्तमा° G.—सहता प्रयत्नेन साधयंति प्रयासेन etc. G.—l. 33. ग्रहणांतत्वं M 1. A 3.
Ca. ग्रहणार्थत्वं G.—l. 34. अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं M 1. A 3. Ca. अध्ययनस्याद्° G.—l. 39.
अदृष्टकल्पनेति M 1. Ca. अदृष्टकल्पनमिति G. अदृष्टं कल्पनीयमिति A 3.—l. 41. अर्थप्रमिति° A 2.
A 3. B. Ca. G. अर्थप्रतिपत्ति° M 1.

P. 14. l. 6. प्रतीयमाने M 1. A 3. Ca. विधीयमाने G.—l. 9. किं तद्वृष्टफलमिति तदाह M 1. A 3.
किं त (तद्वृष्टं marg.) फल° etc. B. किद्वृष्टफल° etc. A 2. किं तद्वृष्टं फल° etc. Ca. किं तु दृष्टं फल-
मिति तदाह G.—l. 13. विधिर्नियत्या A 2. A 3. विधिर्नियत्या M 1. विधिर्नियत्या B. Ca has
several corrections, it has विधिर्नियत्या corrected from विधिर्नियत्या, य seems corrected
from प; G has विधीयमान्या which is meant for विधिर्नियत्या, for in Grantha न always
proves that an r has been dropped, and i and ī are hardly distinguishable.—स्वा-
ध्यायस्य M 1 after संस्कृतस्य, not in A. B. Ca. C 1. G.—l. 14. क्रतुविधयो हि A 2. G. हि
deest in M 1. A 3. B. Ca.—l. 17. दोषात्तगतप्र° G.—नोपरक्तापूर्वमिधानात् A 1. A 3. B. Ca.
नोपरक्ताया भावनाया अपूर्वमिधानात् M 1. नोपरक्तापूर्वमिधानात् G.—l. 18. तत्त्वप्रत्ययः G.—
कर्मगादृष्टवाचीति A 3. B. कर्म (गा marg.) दृष्टवाचीति Ca. गतादृष्ट° G. कर्म गादृष्टवाचीति M 1.—
स्वाध्यायस्य M 1. G after कर्मकारकस्य; deest in A 1. A 3. B. Ca. C 1.—तत्त्वप्रत्ययं प्रति प्रह° M 1.
A 3. Ca. तत्त्वप्रत्ययः प्रति प्रह° G. तत्त्वप्रत्ययार्थं प्रतिप्रह° A 2.—l. 22. प्रतिबंधकं A. B. Ca. C 1. G.
प्रतिबाधकं M 1.—l. 23. स्वतंत्रादृष्टशेष° A. B sec. m. Ca. स्वतंत्रादृष्टशेष° M 1. B pr. m. G.—
l. 28. भद्रगुह° A. B. Ca. C 1. भद्रगुह° M 1.—l. 31. स्वविधियतदु° M 1. A 3. G. स्वविधि (य
marg.) तदु° Ca. स्वाध्यायविधितदु° A 2.—l. 32. सत्त्वतादृष्टं M 1. Ca. G. सत्त्वतादृष्टं B. A 3.
(In A 3 the ° is very thin, perhaps secunda manu.)—विधिरा (वा A 1) वि° A. G. B sec. m.
Ca sec. m. विधिना वि° B pr. m. Ca pr. m. विधिमा वि° M 1.—l. 34. अधालयत्वात् A.
B. Ca. C 1. G. धाल° M 1.—सुसज्जातमाचात् A 3. सुसज्जातमाचात् G. सुसज्जातमाचात् A 2.
सुसज्जातमाचात् B sec. m. सुसज्जाताद् M 1. Ca.—l. 35. यद्वदाचिपि etc. M 1. A. Ca. यद-
दाचिपि तद्वदाचिपि G.—l. 36. संज्ञावात् M 1. A. Ca. संज्ञावात् G.

P. 15. l. 1. अध्ययना M 1. A. Ca. अध्ययनं G.—l. 2. तत्र तत्र G.—l. 4. चाबोधकले M 1. A. Ca. च विधिर्बोधोन्तत्वाभावे G.—l. 5. विधि A 3. B. Ca. G. विधि M 1; wanting in A 2.—l. 6. लोकवस्त्रो Ca sec. m. G. वस्त्रो Ca pr. m. वस्त्रो A 3 pr. m. वस्त्रो A 3 sec. m. वस्त्रो A 1. वस्त्रो M 1. वस्त्रो B. In A 2 there is a lacuna leaving only प्रमेयबोधकत्वस्वाभाविकजो बोध इति.—l. 7. उपनीताष्टं M 1. A. Ca. उपनीतोष्टं G.—चाधिकारी B. चाधिकारी M 1. Ca pr. m. A. धिकारी Ca sec. m. A 2. G.—l. 10. अर्थबोधो M 1. Ca. अव-बोधो A 3. अर्थबोधो G.—l. 14. उद्देश्योद्दिता M 1. A 3. उद्देश्योद्दिता Ca. उद्देश्यो-गादिति G.—l. 18. तात्पर्यं A 2. A 3. B. Ca. G. तात्पर्यं M 1.—तर्ह्यं M 1. Ca. A 3. तर्ह्यं A 2. न तर्ह्यं A 1. B. तर्ह्यं G.—दोषं B marg. after शब्दोच्चारणं.—l. 20. लोक A 3. Ca sec. m. वे लोक M 1. G. तिलोक A 2. तिलोक B. C 1. ते लोक Ca pr. m.—l. 22. विचार etc. M 1. Ca. विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति G. विचारो विधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति A 3.—क्रतुबोध-विधयः M 1. Ca. क्रतुविधयः A 3. G.—पातप्रतिपत्ताः M 1. A 3. Ca. पाततः प्रतिपत्ताः B. पाततः प्रतिपत्ता G.—l. 23. तन्निर्णयाय A 3. G. B sec. m. तं निर्णयाय M 1. सन्ननिर्णयाय B pr. m. त निर्णयं Ca.—l. 24. अवणविधिः M 1. G. अवणविधिः A 3. Ca; A 2 has अवणविधियप्रयोजकत्वं.—l. 27. किं before क्रतुं G.—l. 28. सम M 1. A. Ca. समान G.—l. 31. नित्य इति Ca marg. before क्रतुं G.—l. 33. अध्ययनज्ञानयोः M 1. A. Ca. अध्ययनार्थज्ञां G.—ll. 37 sq. G omits यो before अर्थज्ञः (also l. 40), and has यदधीतं instead of यद्गृहीतं.—l. 41. भद्रं before श्रेयः G.—l. 42. तदीयं to च deest in G.

P. 16. l. 4. G adds अर्वाङ् before अर्वाचीनकाले and पुराणि before पुरातनकाले.—l. 6. सर्वतो from A 3. G.—l. 8. वेदविद् ब्राह्मणे G.—l. 9. तत्तत्तत्त्वां A 2. A 3. G. तत्र मन्त्रां M 1. Ca.—l. 13. हरति M 1. A. Ca. वहति G.—l. 15. न हि M 1. न तु A 3. Ca. G.—धनादिपूजा हृक्षति G.—l. 17. स्वार्थं A 2. A 3. B marg. Ca. G; deest in M 1.—l. 18. वेत्त्यनेन A 1. A 3. C 1. वेत्त्यनेन A 2. B. Ca. वेदं वेवेदयत्यनेन G.—l. 19. विद्यति G before बुध्यते.—मुख्यवेदत्वं A 1. A 2. B. Ca. C 1. G. वेदमुख्यत्वं A 3. मुख्यवेदं M 1.—l. 24. आहार्थं M 1. G. आहार्थं A 3. Ca sec. m. and var. lect. in Nir. SS.—l. 25. एवमेव A 2 before कर्तुं.—l. 26. आदित्यानिच etc. Cf. TS. II. 1, 2, 4.—l. 31. विसृज्य इति Nir. A 2. B. Ca. इति is omitted in M 1. G, and A 3 has it in margine.—स्वमां Nir. M 1. Ca. A 3 pr. m. स्वयमां A 3 marg. G, and var. lect. in Nir. SS.—l. 34. वेदार्थप्रकाशनचमं A 2. Ca. C 1. वेदार्थं प्रकाशनचमं B. वेदार्थस्य प्रकाशनचमं G. वेदार्थस्य प्रकाशनं A 3. वेदार्थप्रकाशनं M 1.

P. 17. l. 3. एवास्मात्ता काचिद्वक् A 2. G. एवास्मात्ता काचिद्वक् B. Ca. C 1. एवास्मात्ता M 1. A 3.—पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य M 1. पूर्वोक्तस्वार्थस्य A 2. स्त्रां C 1. पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य B sec. m. पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य B pr. m. Ca. A 1. A 3. पूर्वमन्त्रोक्तस्वार्थस्य G.—l. 6. Here again A 3. G have सचिचिद् for सखि, see above, p. 13. l. 17.—l. 7. वा before वाजिनाः omitted in A 1. G, and cancelled in A 3.—l. 15. ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसङ्गरूपत्वात् Ca sec. m. सङ्गरूपत्वात् M 1. Ca pr. m. सङ्गरूपत्वात् A 3. ऐन्द्रजालिकगोसङ्गरूपत्वात् G.—l. 18. समानमेव फलं G.—l. 20. स्ववेदनं M 1. Ca pr. m. वेदनं A 3. Ca sec. m. G.—l. 33. तवेतावाग्नदेवः A 3. G. Ca sec. m. तवेचोच प्रविष्टः Ca pr. m. C 1. B. तवेचोच देवः M 1.—प्रशंसा तु A. B. Ca. C 1. G. प्रशंसा M 1.

P. 18. l. 5. शास्त्रादेव etc. Sāṅkara's Brahma-sūtra-bhāṣya, p. 49.—l. 7. राहित्यमात्रात् A 3. B. Ca. C 1. G.—l. 9. सूयमानत्वात् M 1. Ca. सूयमानत्वात् A 3. G.—l. 10. अपनुदति । अनुदति MSS.—l. 26. शीचां and शीचाध्याय A 1. A 2. B. C 1. G, with TĀ. A 3 has शिचां

but ग्रीष्मा, Ca has शि° in both cases; it is curious that G not only here, but in all other cases where it occurs has ग्रीष्मा instead of शिष्मा.—l. 27. संभवतो M1. Ca. संभवितो A3. संभावितो G. शंभुमते B. शंभुमे A2, which omits वर्षाः.—l. 30. असीति M1. Ca. A3. अपीति G.—l. 35. दोषः before बाधः G.—l. 37. तत्पुष्पसमासि समासस्येति सूत्रेण तत्पुष्पत्वात् B sec. m. Ca sec. m. तत्पुष्पसमासः etc. M1. B pr. m. Ca pr. m. तत्पुष्पसमासत्वात् A3. G.—l. 41. बोधायना M1. A3. G. Ca. बी° B.

P. 19. l. 2. आपाविष्णुवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायां (दीक्षणीयं B pr. m.) M1. Ca. °कपालं निर्वपति दीक्षणीयं A2. °कपालं निर्वपति दीक्षणीयायां A3.—l. 6. तथास्त्रिणि M1. A3. Ca. यस्यास्त्रिणि G.—l. 9. विशेषविनियोगांस्तु ॥ विशेषविनियोगस्तु M1. A3. Ca. G; B has विशेषविनियोगमत्र विशेषाणां.—°वाक्यादिप्रमाणानि M1. Ca. A3. °वाक्यप्रकरणानि G.—l. 13. तद्वाख्यानं युक्तं M1. A3. नवाख्यानं युक्तं Ca. तद्वाख्यानमयुक्तं G.—l. 22. सोमरसयं A1. A3. B. Cl. Ca. G. सोमरसस्य यं M1. सोमं रसयं A2.—ll. 26 sqq. There are considerable differences between Sâyana's text and that of the Mahâbhâshya in Kielhorn's edition, pp. 1 sqq. G and A3 stand nearer to MK than the other MSS. See also O. A. Danielsson, Die Einleitung des Mahâbhâshya, in the Zeitschrift der deutschen morgenländ. Ges. 37, pp. 20 sqq.—l. 27. वेदे A3. G. MK. वेदं M1. Ca.—यज्ञगतेन A3. G. MK. यज्ञांगत्वेन M1. Ca.—l. 29. ज्ञेयस्येति M1. G. ज्ञेयस्य A. B. Cl. Ca. ज्ञेय इति MK.—l. 30. प्रतिपदोक्तानां M1. प्रतिपदविहितानां A3. Ca; deest in A1. A2. Cl. G.—l. 31. नातं जगाम B marg. Ca marg. A3; deest in M1. G.—l. 35. तां नवि° A3. MK. ताववि° M1. G. तां च वि° Ca.—The whole passage is very different in MK. In the VS. XXIV. 2 we find sthûlâprishatt, i.e. pûrvapadaprakṛitisvaratvam.—l. 36. प्रयोजनानि A3. Ca. G. MK. °नानीति M1.—l. 40. In A3 all from वृष्टः to यद्धीतं is wanting.—l. 42. अविज्ञातमनर्थकं माधि° M1. A3. G. अविज्ञातं अनर्थकं माध्य° A2. अविज्ञातार्थकं माध्य° B. Ca. तस्मादविज्ञातार्थमनर्थकं माधि° MK.

P. 20. l. 3. The first प्राप्नोति deest in G and MK.—l. 4. °क्षितस्य M1. A3. Ca. °व्यस्य G. MK.—l. 5. विषम उपन्यासः M1. Ca marg.; deest in A3. G and MK.—नात्यंतायाज्ञानं A3. Ca. MK. नात्यंतावज्ञानं G. नात्यंताज्ञानं M1.—l. 8. स्त्रीष्वियमहं M1. A3. Ca. MK. स्त्रीष्वियमहं B. स्त्रियामयमहं G.—l. 9. कर्तव्या M1. A3. Ca. कार्या B. MK.—l. 10. अचरशो वर्णशो M1. वर्णशोऽचरशो B sec. m. वर्णशोऽचरशो वा A3. Ca. G. अचरशो MK.—l. 14. भूतमविष्यद्वर्तमानाः G. MK. भूतादयो मात्रा वा Ca marg.; deest in A3. M1.—l. 15. शिरसि च A2. A3. G. शिरसीति MK. शिरसि M1. Ca.—कामानां A. B. Ca. G. सर्वकामानां M1. Cl; deest in MK.—l. 18. ईषिणो M1. A3. MK. इषिणो B. Ca. ईशिणो G.—l. 19. न निमिषन्ति M1. °वन्तीत्यर्थः MK; deest in A. B. Cl. Ca. G.—ll. 25 to 30. स्वादिपरीतस्य M1. B sec. m. Ca sec. m. Nir. IV. 10. विपरीतात् A3. MK. G omits the passage from सक्तुः to तित्त, but after सक्तुमिव inserts अधि वाचि सक्तुस्त्वपतिर्दुर्धावो भवति कसतेर्वाद्य सक्तुमिव.—After भवति there was in Ca a blank space, afterwards filled by the words वाचमन्त्रत वाचमन्त्रवत । स written by a later hand. The same hand adds in margine आपा विष्णुवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षणीयायां कक्षीर्महिताधि वाचि सारस्वतीं आहितापिपदं (°पिरपदं probably prima manu) शब्दं प्रयुजानः (प्रायश्चित्तीयं marg.)

सारस्वतीमि(०तीं चांमिं pr. m.) हि निर्वपितसरस्वतीयामामूमेतत्तद्विषयं व्याकरत्वं (दशम्यां marg.) पुषस्व
 आतस्व नाम विदध्यात्. A. C1. G have तितउ परिपवने (भवति added in A 1. A 2. G) वाच-
 मकृत वाचमकृतवत सख्यानि जानते भद्रा द्वीवां (भद्रीवां C1) कक्षीर्णिहिताधि (०हताधि C1) वाचि दशम्यां
 (पुषस्व दशम्यां added in A) पुषस्व आतस्व नाम विदध्यात्. B comes nearest to MK. The
 following are all the various readings of B from MK. ततवद्वा MK. तितवद्वा B.—
 प्रज्ञाचंतो B after धीरुः.—सखायः संतः MK.—संजानते B. जानते MK. Cf. Nir. IV. 10.—
 क एव B. क एव M1. क्क य एव MK.—दुर्गो B. MK. ०दुर्गमो M1.—परिवृढा MK. परिवृढा
 B.—प्रयुञ्जानः B. प्रयुज्य MK.—l. 31. अभिनिष्ठानांतं M1. G. दीर्घाभिनि B. A 3. Ca.—
 l. 34. काकुत् A. B. C1. Ca. G. ककुत् M1.—l. 37. वा चमे M1. B sec. m. G. वा चामे
 B pr. m. A 3 pr. m. चामे A 3 sec. m. Ca.—l. 40. तथा M1. A 3. Ca and Nir. SS.
 vol. i. p. 498. क्षुतं G.—स्थितः A 3. Ca. G and Nir. l. c. मतः M1. त्वतः A 2.—l. 42.
 चग्न्यादिदे MSS. चग्न्यादिदे Nir. l. c.—०त्वंताः चितिगता गणाः G.

P. 21. l. 2. गौरादिर्देवपत्न्यंतः समाख्यायोऽभिधीयते Nir. l. c.—l. 19. उदाहरिष्यति M 1.
 A 3. Ca. ०हरति G.—l. 27. गर्ते वापयति A 3. गर्ते वा पत्यते M 1. गर्ते वा पत्यते A 2. गर्ते
 वा पात्यते B. गर्ते वा पत्यते Ca. गर्ते वा पात्यते G. See Ārsheya Brāhmaṇa (edited by
 A. C. Burnell, Mangalore, 1876), p. 3.—l. 29. अभिहितं A. B. Ca. विहितं M 1. C1. G.
 —l. 31. पृष्टानि A. B pr. m. Ca. G. सचपु M 1. C1. B marg.—l. 32. याचयेत् M 1. A 3.
 Ca. यजेत G.—l. 39. ०पयोगो M 1. A 1. A 3. Ca. ०पयोगं वृद्धा विद्याख्यानत्वं A 2. G. ०पयोगं
 वृद्धा C1.—l. 40. इतिहासपुराणाभ्यां etc. M 1. इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति। अन्यथापि
 अर्थत इति A 1. B. Ca. अन्यथापि अर्थते। इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति A 3. G. In
 A 2 we find the same as in A 1. B. Ca, but it has ०बृंहयेदिति prima manu, by a later
 hand the त् is cancelled and the sign of omission √ is made after it, which shows
 that the words + विमेल्यभ्युतादेदो मामयं ग्रहरे + (the crosses are in the MS.) follow-
 ing in the next line between हरि and चंद्र have to be inserted.—l. 41. ०काठकादि
 M 1. A 3. Ca. ०काठादि G.

P. 22. l. 1. वंशो M 1. वंश A 3. Ca. वंश G. See H. H. Wilson, The Vishnu
 Purāṇa, vol. i. p. vii.—l. 2. ०व्यावगममात् M 1. ०व्यावगममात् A 2. Ca. ०व्यावगममात्
 A 3. G. ०व्यावगममात् A 1. ०व्यावगममात् C1.—l. 3. ०वृष्टांतसिद्धांतादीनां G.—l. 22. देव-
 जन्मो M 1. G. देवजन्मो A. B. C1. Ca.—l. 24. मनुष्य M 1. मनुष्य A 2. A 3. B. Ca.
 C1. G.—l. 35. G and Ca sec. m. have हे before ब्रह्मन्; Ca pr. m. is illegible.—l. 40.
 पञ्चाशीत्यनुवाकः from G.

P. 23. l. 3. (Sūktā 1.) After विनियुक्तं follows in G तच्च च शतस्त्रिंशो (read तच्चार्थं
 शतस्त्रिंशं) मंडलं चतुर्विंशत्यनुवाकं चतुरशीत्यधिकशतसूक्तोपेतं तच्च प्रथमेनुवाके श्रीणि सूक्तानि तच्चापिमीळ
 इत्येतत् प्रथमं सूक्तं नवर्षं अचानुकमयिका अस्मि नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इति। विश्वामित्रपुत्रो etc. to
 स्वयंयुवेति (l. 21). Then follows यद्यप्यनुक्रमयिकायामस्य सूक्तस्य च्छन्दो नोक्तं etc. to. छंदस्त्व-
 मिति (ll. 24 to 34). And then follows देवतायश्च सूक्ते यद्यपि वीक्षा तच्चापि मंडलादिष्वपिच-
 भेद्रादिति परिभाषायामुक्तत्वाद्वाच्यं सूक्तेः प्रतिपादानायस्य वाक्यं स अविद्या तेनोच्यते सा देवतीति
 उक्तत्वादिर्देवता चोतनार्थदीव्यतिथानुमितिर्नो देवशब्दः तच्चा वाक्यायते दिवा वे नो भूदिति तद्विवा-
 देवत्वमिति अतो दीव्यतीति अतो दीव्यतीति देवः मंत्रेण चोच्यते इत्यर्थः अथादिज्ञानानामपि वृत्तवाच्य
 एवमावाच्यते यो ह वा अविदितार्थच्छंदोदेवतब्रह्मणि मंत्रेण यावयति वाक्यापयति वा ज्ञानं वर्धयति

नर्तं वा पयति प्र वा मीयते पापीयाम्भवति । अनुक्रमणीपरिभाषायामुच्चादिज्ञानप्रशंसा तदज्ञाननिन्दा
 चोक्ता न होतव्यज्ञानमृते etc. to विद्यायत इति (see Anukr. Paribhāṣā 1) अयं च अविदित्वा
 etc. to पदे पद इति (ll. 21 to 24) तस्मात् (त) श्रौतस्मार्तदिविनियोगाय चत्वादयो ज्ञातव्याः स च
 विनियोगो द्विविधः सामान्यविनियोगो विश्वविनियोगश्चेति कृत्स्नस्यापि यथेष्ट सामान्यविनियोगो ब्रह्म-
 यज्ञजपादौ etc. to तस्मात्समुच्चय इति (ll. 1 to 15). After which it begins with the first
 verse, तामेतां सूक्ते प्रथमामुच्यते.—l. 8. इति परिभाषितत्वात् M 1. A 3. Ca. इत्युक्तत्वात् G.—
 l. 11. A 2 has पुरोनुवाङ्मायाज्ययो विक्लवो वा समुच्चितः । विक्लवोऽन्यः. Cf. Gaim. XII. 4, 3.—
 l. 12. तथैवेकयुग्मगतयोरिति B. Ca. C 1. A 3. युग्मयोरितयोरिति M 1. A 1. युग्मगतयोरित-
 योरिति A 2. तथैवीचापीति G.—l. 14. जुहोतीति M 1. A 3. Ca pr. m. यजतीति B sec. m.
 Ca sec. m. जुहोमीति G.—l. 17. सर्वधातुश्च इत् इगुपधात्कित् deest in A 1. A 3. B. Ca. G.—
 l. 21. अविदित्वा etc. Cf. Anukr. M. p. 57.—ll. 22 sq. G has ज्ञायते हि स इति and उच्यते
 इति च.—देवताणि A 3. B. Ca. G and Anukr. M. p. 58. देवताणि M 1.—स्वरो वर्णोऽक्षरं
 M 1. C 1. Anukr. l. c. स्वरं (रा A 1) वर्णाक्षरं A. B. Ca. G.—l. 25. हिरण्यसूपात् M 1. G.
 हिरण्यसूपात् B sec. m. A 3. Ca. Cf. Anukr. M. p. 5.—l. 33. A 2 has योच्यते इत्यर्थः ॥
 ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ तच्च प्रथमे मंडले प्रथमेनुवाके ऋषिः सूक्तानि । तच्चाद्यं नवर्षं सूक्तं अस्मिन्सूक्ते etc.
 B has योच्यते इत्यर्थः ॥ प्रथमे etc., like A 2; A 3 and Ca agree with M 1. As to
 G, see above.—l. 39. (Sūkta 1, verse 1.) तथा च पठ्यते deest in Ca. तथा च पठ्यते
 to यथाक्रममिति deest in A 3; in A 2 it is inserted a few lines later.—P. 24.
 l. 2. After अवस्थितं G adds अथवा यज्ञस्य देवमिति संबंधः यज्ञस्य प्रकाशकमित्यर्थः पुरोहितमिति
 पृथग्विशेषणं, and omits पुनः to युक्तं.—l. 3. देवानां होतासीदिति । अथवा अस्मिन् अस्मिन्विष-
 यनिर्वाहकं होतां देवानामाहुतां तथा रत्नधातमं etc. G.—l. 4. रत्नानां रमणीयधनानां वा G.—
 l. 8. भवत्वपिमीकि G. भवतीति अपि M 1. A. Ca.—l. 12. अपिर्दे° A 1. A 3. B. Ca. G.
 अपिर्दे° M 1.—l. 17. खूलाष्टीव° A. C 1. Ca. खूलव° G. खूलाष्टीवि° M 1. Cf. Nir.
 SS. vol. iii. p. 381.—l. 20. कांति° A 2. B. Ca. Dh. 29, 21; deest in A 1. A 3. C 1.
 G. M 1.—l. 27. यज्ञस्य M 1. A 1. A 3. C 1. Ca sec. m. G and var. lect. in Nir. यज्ञस्य
 A 2. (च in marg.) B, perhaps Ca pr. m., Nir.—l. 34. इविर्वहनात् M 1. र्वहना Ca.
 र्वहने G. र्वहन् A. C 1.—l. 39. चंगेर्निर्गोपय A 3. Ca and B marg.—l. 40. Instead of
 इदित्वात् etc. G has इदितो नुधातोःरिति, and so, very frequently, G gives the full
 sūtra when the other MSS. only refer to it.—l. 42. अवशिष्य A 3. B. Ca. C 1. अवशिष्य
 M 1. A 1. भवति G. A 2 has a lacuna after उदात्तम् reaching to अपिप्रातिपदिकं (p. 25.
 l. 2).—P. 25. l. 4. धातुव्यति M 1. ज्ञया इति A 1. A 2. B. C 1. Ca. ज्ञय इति A 3. G.—
 l. 18. सामान्येन M 1. G. सामान्येन A. Ca.—l. 19. सामान्यं M 1. G. सामान्यं A. B. Ca.—l. 31.
 After पूर्ववद्ब्रह्मः A 2 inserts यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्त्रीकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वा-
 भावात् आवा इत्येवावद्वचसांतरमिति प्रातिशाख्येऽवलोकनविधानात् । अत एव तैत्तिरीया अनुदानमेवाभि-
 धीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । यहे इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिः उपदि-
 ष्टव्या विषाद्वचसात्मव, the last words from उपदिष्टव्या have been put in their right
 place before यहे इति, and the whole passage has been inserted after अतिनीचोऽनु-
 दात्तः in M 1. But it is not found in any other MS., and it bears the stamp of
 a later insertion, and of its origin from marginal notes, by standing in a wrong
 place. Cf. Prāt. 28. 29 and 210.—l. 33. सति प्रत्ययस्वरिचांतोदात्तो G.—l. 37. G and

B pr. m. insert the sūtra *श्रित्यादिर्नित्यमिति* before, B sec. m. and Ca after *नित्यरेखायु-*
दात्तः.—l. 40. *प्रचिती M 1. B pr. m. Ca. *प्रचयी B sec. m. A 3. G.—P. 26. l. 3. (1, 2.)
कुल्यः उत अपि च नूतनेः नविः अस्माभिसुल्यः Bm.—l. 5. मर्व A. B. C 1. Ca marg. (deest in
 Ca pr. m.), G. मर्व M 1. Dhp. 15, 69.—l. 7. कित्प्रत्ययो M 1. किन्प्र A. B. C 1. Ca.
 G.—*अहलोर्षदिति* G before *यत्प्र*.—l. 8. तित्स्वरितमिति M 1. A. Ca. *रित इति G.—
 l. 9. नवस्व to वार्त्तिकेन M 1. C 1. A 3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—l. 10. नूतनातेषु
 शब्देषु G.—l. 14. यदा एवादीनामंत इत्यंतोदात्तः M 1. *B marg. यदा एवमादीनामंतोदात्तत्वं
 Ca marg. यदा एवमादीनामंतोदात्त इत्यंतोदात्तत्वं G; deest in A.—l. 20. G has *लोडि*
सिद्धहणं वेतीति सिद्धप्रत्ययः, सिद्धहणं meant for *सिद्धहणं*, the general reading of G
 in this sūtra.—l. 30. (1, 3.) एवादीनामंतः M 1. A. Ca. एवमा G.—l. 32. शे इत्यत्र
 प्रगुह्यत्वाभावश्चादसः G after *तस्योदात्तत्वं*. See Pān. I. 1, 13.—l. 35. इत्यनुदभ्यां to
 प्रतिषेधः M 1. C 1. A 3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—P. 27. l. 4. (1, 4.) प्रणेतुं M 1.
 प्रणेतुं C 1. प्रणयितुं A 2. प्रनयितुं A 1. अनयितुं B. Bm. Ca. G. प्रदातुं A 3.—l. 5. होची-
 यादि A. Ca. होचियादि M 1. (In G i and ī are much alike.)—l. 6. धरो हिंसा
 G.—l. 8. G reads *जितीति* प्रत्ययात्पूर्ववर्णस्योदात्तत्वं.—l. 17. (1, 5.) सत्सु to निपातितः
 M 1. C 1; deest in A 1. A 3. B. Ca. G, but the margin of A 3 has *सत्सु* दाधुः सत्सुः
सत्सु दाधुः इति सूत्रे हरदत्तेन चंतोदात्तो निघातः। सत्सु भव इत्यस्मिन् विग्रहे भवे कंदसीति यत्. See
 Pān. IV. 4, 110.—l. 25. (1, 6.) अभादिस्वात् M 1. A. Ca. एवमादि G. Cf. Phitsūtra
 IV. 13.—P. 28. l. 5. (1, 7.) वस इति MSS.—l. 7. यदा न[वि]षयस्तेत्यायुदात्तः G after
 निपातः.—l. 13. (1, 8.) यज्ञानां M 1. C 1. G. A 3 marg.; deest in A. B. Ca.

P. 28. l. 26. (2.) अदृष्टफलं M 1. B sec. m.; deest in A. C 1. Ca. G and B pr. m.—
 l. 33. देवतानामचो M 1. A. Ca. देवतानामचो G and Pū. Mī., but cf. Subaravāmin.—
 P. 29. l. 11. गुणयानर्थकः स्वात् Pū. Mī. Sāyana omits the sūtras Pū. Mī. II. 1, 17.
 22 and 23.—l. 17. इन्द्रमहेन्द्रशब्दयोस्तु G.—l. 32. महेंद्र A 2. B. Ca. महेंद्र A 1. A 3. C 1.
 G. महेंद्र M 1.—देवतास्मरणं M 1. A 3. देवतानुस्मरणं A 1. A 2. B. C 1. Ca. G.—l. 40.
 *प्रकाशनक्षपं M 1. Ca. *प्रकाशनपरं A 3. G.—P. 30. l. 1. सोचशस्त्रशब्दयोः G.—l. 6. फलनि-
 र्वृत्तिश्च Ca sec. m. A 3. Pū. Mī. *निवृत्तिश्च A 2. B. G. *निवृत्तिश्च M 1. Ca pr. m.—l. 7.
 सोचफलं M 1. B sec. m. Ca. सोचात्फलं B pr. m. A 1. A 3. C 1. G.—l. 12. गुणतोत A 3.
 Ca. G. Gaim. गुणतो A 2. गुणतो न M 1.—l. 28. (2, 1.) अचरकताः Ca marg. A 3 after
 अचरकताः.—P. 31. l. 6. (2, 2.) ऊयति M 1. Ca. ऊयते A 3. C 1. G. See Ngh. III. 14.—
 P. 32. l. 3. (2, 5.) ती before वात्रिनीवसू M 1. C 1. सा A 1. सती A 2; deest in A 3. B.
 Bm. Ca. G.—l. 4. तु चिप्रं M 1. A. Ca; deest in G. See Ngh. II. 15.—l. 8. (2, 6.)
 संस्कृतं संस्कर्तारं वा M 1. संस्कृतं A 2. संस्कर्तारं A 1. A 3. B. Bm. C 1. Ca. निष्कर्तारं G.—
 l. 12. नयजादी M 1. G. नयजादिर् A 1. A 3. Ca.—l. 27. (2, 7.) प्रापयति M 1. A. Ca.
 मययति G.—l. 31. कुवृदारिभ्य उचन M 1. A 3 marg. Un. कुवृदा A 2. ऊवृदा C 1. ऊवृ-
 ददा B. ऊवृदा A 1. Ca, where तु looks very much 'like ह, and A 3 pr. m.
 G. The latter seems to be Sāyana's reading, for I. 23, 4. 50, 6 all the MSS.
 have ऊवृदा.—P. 33. l. 12. (2, 8.) अतिप्रौढं M 1. A. Bm. Ca. उपेतं G.—l. 14. चवि-
 यामपि ह्येत इति पूर्वपदस्य दीर्घः M 1. A 1. C 1. नहिपुतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः A 3. B. G;
 Ca has only पूर्वपदस्य दीर्घः prima manu, but two marginal notes, the first नहिपुती-

त्वादिना, and a later one नहिपुतिमुचि वृधिरयह्यौत् चन्विबामपीति दीर्घ इति नहिपुतिमुचि मनीर-
मायां. It is very likely that Sâyana wrongly applied Pân. VI. 3, 116 to अतावृधौ,
and that doubts arose in the copyist's mind, who inserted the sūtra VI. 3, 137
instead.—l. 19. परस्परमसामर्थ्यात् M 1. Ca sec. m. A 3. परस्परसा° A 2. परस्परसा° Ca
pr. m. G.—l. 22. For जातः G reads ज्ञातः, and again l. 31. ज्ञातः.—l. 27. अतावृधाविति
M 1. वृधिति A 3. B. Ca. G. Below, l. 32, all our MSS. have वृधिति, and they
always vary.—P. 34. l. 10. (2, 9) वीकु B. G. वीडु A 1. A 2. Ca. वीनु A 3. C 1.—
l. 19. नृद च वा A. Ca. नृडा B. G. नृद च M 1. नृदच C 1. नृद च वा Un. See Rv.
Bh. I. 95, 4.

P. 34. l. 21. (3.) अचिनेति द्वादशर्षं तृतीयं युक्तं तच्च from B. Bm.—l. 32. (3, 1.) कर्षेरि° G
before कृनिप्रत्ययः.—प्रत्ययचयस् M 1. A 3. प्रत्ययद्वयस् A 1. प्रत्यय[द्वमार्ग.]यस् Ca. प्रत्यय[द्वय
मार्ग.]यस् B. प्रत्ययस्त्रयस् G.—P. 35. l. 5. पुबमुजा ॥ पुबमुवी M 1; deest in A. B. C 1. Ca. G.—
l. 7. नृडामि M 1. नृडारामि C 1. नृगामि A. B. Ca. नृमामि G.—l. 9. शपेकादेशे कृत ए° ॥ शप
ए° A 1. A 2. G. शपा ए° A 3. B pr. m. C 1. शपा एकादेशे कृते ए° B sec. m. Ca sec. m.—
l. 10. असर्वधातुका नृदात्तत्वे स्वरितत्वं M 1. A. Ca. असर्वधातुका नृदात्तत्वं G.—l. 28. (3, 2.)
सहस्रतमी° M 1. A. Ca. सरस्वती° G.—l. 29. निबन्धन° A 3. B. Ca. G. निबन्ध° M 1.—
l. 32. अत ईरन्निति deest in A 2. B. G.—यु A 1. A 2. Ca. B pr. m. यु यु B marg. M 1. A 3.
यु यु G. यु अ C 1. Cf. Dh. 22, 42.—P. 36. ll. 2 sq. (3, 3.) उपचपयितारी G. ण्ययि-
तारी M 1. Ca. A.—l. 11. कटिकुष्या° ॥ कटिकुष्या° Ca. कटिकुष्या° A 3. G. कविकुष्या° B. A 1.
C 1. कुविकुष्या° A 2. Cf. Rv. Bh. III. 58, 9.—l. 15. ब्रह्मवीही from G.—l. 22. (3, 4.)
ब्रह्मपा from G.—l. 24. ब्रवतीति M 1. G. ब्रवत इति A 1. A 3. B. Ca. C 1. ब्रव इति A 2.
See var. lect. in Nir. SS.—l. 25. The MSS. always vary between आयायण and
आययण.—P. 37. l. 19. (3, 5.) डुवप बीजतंतुसंताने A. B. Ca. डुवप बीजसंताने G. Dh. 23,
34. In A it is not quite clear whether it is डु or टु, and B has डुवप. Cf. Pân. III.
3, 88 comm.—l. 24. Instead of वाचच्छब्द etc. G has वाचता प्रातिपदिकस्वरः फिट्स्वरः.—
l. 33. (3, 6.) च M 1. A 3. च Ca. G; A 3 omits संनुवी कंदसि, G संनुवी.—l. 36. धात्रो
ऽनिद्वत्वाद्धारण इत्यस्य वा धिष्य धिषीथ च । पा° ७. ४. ४५. इति निपातनादिति केचित् Ca in
margine.—P. 38. l. 7. (3, 7.) In Ca एकमेव has been corrected to एकमिष; cf. var.
lect. in Nir. SS.—l. 10. अविमिषमिषमिषमिषः M 1. मिसिमिषमिषमिषः Ca pr. m. मिसिमिषमिषः
Ca sec. m. A 2. A 3. B. विमिषमिषमिषः G.—अरत्वरसि° M 1. म्र° G. म्रि° A 1. A 3. B. C 1.
Ca.—l. 32. आदेशप्रत्यययोः B. Ca pr. m. शसिषसिषसीनां च M 1. Ca sec. m. A. C 1. G.—
l. 35. (3, 8.) आगच्छंत B marg. Ca between गंत and आगच्छंत.—अपां त्वरयितारः G after
अमुरः.—P. 39. l. 7. निवसमासो B. Ca. M 1 after इवेन.—l. 8. A 2 omits निवस, A 3. B
read स्वरत्वं । निवस सरः.—l. 37. (3, 10.) पावं काप्यतीति Ca. B. तं का° M 1. तां का° G;
left out in A 1. A 3. C 1.—ई deest in G; cf. Dh. 22, 19. 20.—इति कप्रत्ययः from
G.—P. 40. l. 17. (3, 11.) अनुपि omitted in G; Ca marg. has चन्वच मतिमानित्वाद्दी after
मनुपि.—l. 28 sq. (3, 12.) नृद च and नृडाममच M 1. नृक and नृडा° C 1. नृक and नृगा°
A 1. A 3. B. Ca; the passage is left out in A 2; G has उदके नृद चैतन्मुप्रत्ययो नृडाममच
उदके नृक चैतन्मुप्रत्ययो नृडाममच.

P. 40. l. 31. (4.) इयं MSS. इयं Anukr.—P. 41. l. 15. (4, 1.) मखिरिति G. मखीति

A. B. C1. Ca. See Rv. Bh. I. 1, 7. 21, 1; III. 37, 1.—l. 21. (4, 2.) हे सोमपाः सोमस्य पातरिद्र सोमं पातुं A 3. B. Ca. हे सोमस्य etc. A 1. हे सोमपातरिद्र सोमं पातुं A 2. हे सोमपाः सोमं पातुं C1. हे सोमपाः सोमं पातुर्कामिन्द्र G.—l. 25. After गमे: B has in marg. बोद्ध तस्य सिद्धिः.—Instead of हेर्हिस्त्वात् G has सेह्यपिद्धेति पित्वात् 'सार्वधातुकमपिद्धेति कृत्वात्.—P. 42. l. 8. (4, 3.) क्तिनन्ते निस्वे G.—l. 10. यद्वा before शोभना मतयः G.—l. 25. (4, 4.) The MSS. have हण्, only G reads हणञ्प्रत्ययः. Uggvaladatta emphatically says the affix is हण्, not हण. But cf. Rv. Bh. I. 4, 10; III. 9, 1.—l. 32. (4, 5.) निदि A. C1. Ca. णिदि B. G. Cf. Dhp. 3, 28.—P. 43. l. 2. परिचर्या। हरज्यतीत्यादिषु दुषस्वतीति पाठात् M1 (from A1 marg.) after दुषः. If it were not a later interpolation, it would stand after तिष्ठस्वित्यर्थः.—l. 29. (4, 7.) तुप्तिहेतुत्वाद्वा B marg. Ca marg.; deest in A. C1. G.—l. 30. यक्षस्य त्रियं G before यक्षत्रियं.—l. 35. विकल्पन्ते M1. C1. A 3. विकल्पते A1. A 2. B. Ca. G. Again I. 5, 2. (p. 46. l. 2.) A 3 and G have विकल्पन्ते against विकल्पते of the other MSS., and so the MSS. always vary between the two readings, both of which may be right.—मुपां to न नुम् B marg. M1; deest in A. C1. Ca. G.—P. 44. l. 8. (4, 8.) प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्वं M1. स्वरेणातोदात्त इति। इत्वं B. स्वरेणातोदात्त इत्वं G. स्वरेणोदात्त इत्वंतोदात्त इत्वं A1. A 3. C1. Ca.—l. 16. (4, 9.) बलवन्तं तं A1. A 3. B. C1. Ca.—l. 17. गुणयुक्तं M1. A. Ca. बलविशिष्टं G.—l. 18. अगमन् A. B. C1. Ca. अजगन् M1. G.—G has पय for पाज.—l. 19. शक्य M1. A1. A 3. शरम Ca. C1; deest in A 2. G.—ll. 33 sq. (4, 10.) रक्षणगतिकांतिं Dhp. 15, 91.—स्वाम्यर्थं M1. A. Ca. स्वामर्थं G.—दहनं M1. A1. C1. Ca. A 3 pr. m. G. दहनं A 3 sec. m. B pr. m. दानं B sec. m.—च deest in G and Dhp.—कर्तिषुभृं A. B. Ca marg. भृं deest in M1. Ca pr. m. Un.—धम्यस्यश्च M1. Ca sec. m. धम्यस्यश्च A 2. C1. धम्यस्य A1. धम्यं Ca pr. m. धम्यस्य A 3; G has कर्तिषुभृदृष्टस्यश्चस्वतितुभ्यो.—l. 35. कर्तरीत्यनुवृत्ती M1. कर्तरीत्यनुवृत्ती A. B. C1. Ca. कर्तरि G.—P. 45. l. 2. तनियजिभ्यो M1. Un. Ca. तनिभ्यो A1. A 2. C1. यजितनिभ्यो B. G. यजितनिभ्यो A 3.—l. 4. उदात्तत्वे प्राप्ति A 2. A 3. Ca. उदात्तत्वप्राप्ती M1. G.—l. 7. प्रायत्वात् M1. A 3 sec. m. Ca. प्राप्तत्वात् A 3 pr. m. G.

P. 45. l. 8. (5.) द्वितीयं deest in A. C1. Ca. G.—l. 15. (5, 1.) आगच्छतागच्छत M1. A 3. Ca. आगच्छत C1. एत एत आगं G. आ आ इत आगच्छत Bm.—l. 17. इति after प्रापयन्ति from G.—गतावित्यस्यात् जोरमध्यमपुत्रवज्रवचनं G.—l. 19. सदेरप्रते: M1. A1. C1. Ca pr. m. A 3. सदरं A 2. सदिरं Ca sec. m. G and B, the latter giving the whole passage in margine. Cf. Rv. Bh. I. 22, 8. 25, 10; III. 14, 2. Though the MSS. vary in all these passages, there is more authority for सदेरं than for सदिरं.—l. 20. कर्तिषु etc. M1. Ca. भृजिषुचिभा(भी A1)यापदि A1. A 2. C1. भृचिभायापदि A 3. यापदि G.—l. 30. (5, 2.) ग्लान इति MSS. Cf. Dhp. 26, 93; Rv. Bh. II. 30, 7; III. 39, 7.—चन्तर्भावितकार्त्वात् M1. Ca. चन्तात् A. C1. G.—l. 36. तित्स्वरितं M1. A. Ca. तित्स्वरित B. C1. G. See above, I. 1, 2.—l. 38. एकावुबधसहसि M1. G. एकावुबधक A 3. B. Ca.—P. 46. l. 8. (5, 3.) आमवतु M1. Ca. G. आमिमुखेन मवतु A 3.—l. 13. यासुदपरकीपदेवूदात्तो ऋञ्च G before विदाशियेति.—चनित्त्वमावमहासचं, cf. Paribh. 93, 2.—l. 29. (5, 4) हपिदि etc. M1. Un. Ca sec. m. and A1 which, however, omits सिद्धि. हपिदिहपिदि (हपि G) वृत्तिविद्विर्कोर्तिभ्यश्च A 2. A 3. G. वृत्तिविद्विर्कोर्तिभ्यश्च[दिहिदि marg.] कीर्तिभ्यश्च B. पपिदि

n Ca is probably corrected from विधि.—समत्सु संपूर्वादन्तिः क्षिपं M1. संपूर्वादन्तिः क्षिपं समत्सु C1; deest in A. B. Ca. G, but the margin of A 3 has. समत्सु । संपूर्वात् अद् भवति क्षिपं ऋदुत्तरप०त्वं ॥ संभचयंति योदुष्यां आयुषीति समद्.—P. 47. l. 1. (5, 5.) आतो मनिनङ्गनिङ्गनिपक्षेति मनिप्रत्ययः G before वनिपः.—l. 3. गतिप्रजनकांशमनखादनेषु A. B. Ca. G. *मन्यसम० C1. गतिप्रजनकांशमनखादनेषु M1. See Dh. 24, 39.—l. 4. अर्तिसुमुज्जकधुषीत्यादिना मन् M1. अर्तिषु-मुज्जकधुषी० A 2. अर्तिसुमुज्जकधुषी० A 3. अर्तिषुमुज्जकधुषी० Ca pr. m. अर्तिसुमुज्जकधुषी० Ca sec. m. अर्तिषुमुज्जकधुषी० B. अर्तिसुमुज्जकधुषी० मन् G. Cf. above, verse 1.—l. 24. (5, 7.) व्याप्तिमंतः M1. A. Ca. व्याप्ति गताः G.—l. 34. (5, 8.) सोमाः स्वीतिर्मन् G.—P. 48. l. 4. नानुदात्तत्वं B. Ca. A 3 marg. नानुदात्तत्वं M1. A 3 pr. m. G.—l. 15. (5, 9.) प्रकृतिन M1. Ca pr. m. A. C1. प्रकृति B. Ca sec. m. G.—l. 19. अचयति० M1. Ca sec. m. अचयति० Ca pr. m. A 1. A 3. C1. अचयति० G.—l. 26. प्रथमावज्जवचनस्य M1. B sec. m. A 3 sec. m. द्वितीया० B pr. m. A 3 pr. m. Ca. G.—l. 28. पुंस आगतः M1. A. Ca. पुंसं समूहः G.—l. 36. (5, 10.) असिहसि० M1. Ca marg. A 3 pr. m. G. हसि० Ca pr. m. A 3 sec. m. Un.—P. 49. l. 2. धातोरनुदात्तत्वाच्छपो लुकि M1. Ca. धातोरनुदात्तत्वा[च्छदादित्वा marg.]च्छपो लुकि A 3. अदादित्वाच्छपो लुक् धातोरनुदात्तत्वात् G.—l. 3. संज्ञापूर्वको etc.: cf. Paribh. 93, 1; Pān. VI. 4, 146 Kās. and Siddh. K.—l. 5. तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भाविनांतोदात्तो M1. A 1 (sec. m. ?). तत्संनियोगशिष्टस्थानिवद्भाविन संनियोगशिष्टांतोदात्तो B.—l. 6. उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं M1. A. Ca, the latter adding अतो लोपः in marg.; उदात्तनेकादेश उदात्तः G.

P. 49. l. 10. (6.) दधिद्रमा तु M1. Anukr. दशा तु A 1. A 3. C1. Ca. G.—l. 15. (6, 1.) *नचच० deest in G.—l. 17. भूतानि रोचना रोचनानि G. भूता रोचना M1. A. Bm. Ca.—l. 22. रोचयति A 3. G. TBr. रोचयति M1. Ca.—महो ब्रह्म M1. B pr. m. A 3. Ca. महत् ब्रह्म B sec. m. G. Cf. Ngh. III. 3.—l. 24. उष र्ष रिष A 3. B. Ca. G. उष deest in M1. C1. रिष deest in A 1. Cf. Dh. 17, 43. All from अर्य to न संति left out in A 2.—P. 50. l. 7. (6, 2.) हविषी० M1. Ca. हविषी० A. हविषी० B. हविषी० G. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4.—l. 9. निपातत्वादायुदात्तः अचयपूर्वपद० etc. G.—l. 25. (6, 3.) अचयार्थेति वक्तव्यमिति णत्वं G after नुमागमः.—*ऊय्योरच० M1. A 3. B pr. m. Ca. G. *ऊय्योरच० B sec. m. The MSS. vary between *रच and *र च, also Rv. Bh. I. 10, 7. 13, 2. 18, 1 etc. But *रच seems to have more authority.—l. 26. पूर्वस्य अकारस्य G.—P. 51. l. 3. (6, 4.) अजस्य गर्भाकारं प्रेरितवतः M1. A 3. Ca. अजस्य कर्तारं प्रे० C1. अजस्य कर्ताकारं प्रे० A 1. अजस्य कर्ता प्रे० A 2. अजस्य कर्तारः गर्भं प्रे० G. The next words अजस्य to प्रेरितवतः are wanting in A. C1. Ca. G; Bm has मेघमध्ये अजस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवतः.—l. 5. ईदृङ्गान्यादृङ्गि० A 1. ईदृङ्गान्यादृङ्गि० G. ईदृङ्गात्पादीनि A 2. ईदृङ्गात्पादीनि० B. Cf. TS. IV. 6, 5, 5; VS. XVII. 81; Rv. Bh. I. 72, 3.—l. 20. (6, 5.) सरमां etc. M1. सरमां देवमुनीमिद्रेण प्रेषितां G. C1. सरमा देवमुनीमिद्रेण प्रेषिता तां Ca. A 3; A 1. A 2 have the same, only reading प्रेषिता for प्रेषिता, A 3 has प्रेषिता after प्रेषिता, but it is struck out. Cf. Anukr. M. p. 42.—l. 30. यत्न पदार्थ० etc. M1. A 3. Ca; A 2 omits यत्न. G has यत् पदार्थसमुत्वं विशिष्यसमुत्वं प्रत्ययतः प्रकृतितश्च तदुद्यमिति.—l. 34. (6, 6.) देवानां यज रक्षन्ती B. G.—P. 52. ll. 27 to 29. (6, 7.) G has सिच वज्रं वेदीति सिच, and again सिचः (twice) and सिचा. Cf. Rv. Bh. I. 1, 2.—l. 32. Read नम्यन्तीत्यादिपद० A. B. Ca. नम्य-

प्रक्षीत्यादिनात् G. Cf. Rv. Bh. I. 20, 5. 23, 23. 80, 16. 119, 3; IX. 73, 1. 93, 2. Sāyana apparently read गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्तिमुचिदिभ्यः, not गम्यच्छिभ्यां.—l. 40. असंयोग-पूर्वस्य deest in A. B. Ca. C1. G.—P. 53. l. 4. द्विवचनमी M1. A. Ca. द्विवचने G.—l. 15. (6, 8.) अर्चनकर्मणि Ca. G. अर्चने कर्मणि A. B. C1. अर्चने शर्मणि M1.—l. 16. वा ह्यय इति वा M1. A1. B pr. m. G after °वादिभ्य इति.—l. 20. तित्स्वरित इति प्राप्तस्य स्वरितस्य प्राप्ती यतो etc. G. Cf. I. 1, 2, 5, 2.—P. 54. l. 4. (6, 9.) अजि भुजी मर्चने Dhpr. 6, 17. 18. अजि भुजी वुजी वर्चने A 2. अजि भुजि वर्चने A 3. B. Ca. C1. अजि वुजि 'वर्चने A1. G. Cf. Rv. Bh. I. 37, 3. 54, 2.—l. 9. (6, 10.) अस्माभिर्वृक्षमानात् G for अमिवृक्षः.

P. 54. l. 34. (7.) निष्किवक्षशस्त्रे B. Ca. G. निष्किवक्षे शस्त्रे A 3. निष्किवक्षशस्त्रं M1.—P. 55. l. 3. (7, 1.) नृहत् नृहता G.—l. 6. यदेनेन A. C1. Ca and var. lect. in Nir. SS. यदेनेन M1. G. The MSS. vary also, Rv. Bh. I. 62, 1; VI. 73, 3.—l. 7. °गार्तिभ्यः MSS. °गार्तिभ्यः Un.—l. 9. शिष्टः M1. A. Ca. शिष्टस्वरः G.—वर्तमाने before पृषद् A 3 marg. Un.—l. 10. अर्च्यते G. अर्च्यते M1. A. Ca.—l. 36. (7, 3.) वृक्षलग्नग्रहणात् उणादयो वृक्षलमिति वृक्षलग्नग्रहणात् वचिङः ख्यामादेशाभावः G. See Pān. III. 3, 1 and II. 4, 54.—P. 56. l. 15. (7, 4.) सहस्रप्रधनेषु वाजेषु M1. Ca. G. सहस्रं प्रधनेषु येषु A 3.—उयः to अंतोदात्तः deest in A. C1. Ca. G; A 3 and B give it in margine.—l. 21. (7, 5.) महहनमच A. Ca. G. महध° B. महदध° B sec. m. महाधनवचनमच M1. महस्ववचनमच C1.—l. 22. तद्धनं धिति तत्पुत्रे G.—l. 35. (7, 6.) नोक्षारयति M1. Ca. G. °रयसि A 3.—अप्रतिस्वजितः M1. A1. B sec. m. Ca. अस्वजितः B pr. m. A 3. C1. G.—l. 36. अप्रतिष्कृतो M1. A 3. Ca. Nir. Roth. °स्कृतो G. Nir. SS.—P. 57. l. 10. अदशब्दस्य लोपः A 2. B. Ca. G. अक्षदश° M1. अदशब्द-लोपः A1. A 3.—अभ्यम् आदेर° A. B. Ca. G. अभ्यमादेर° M1. अभ्यम् आ° C1.—l. 39. (7, 7.) धात्वर्थे M1. धात्वर्थ° A 3. Ca. G.—P. 58. l. 6. क्तिन् प्रत्युदाहतेति A. B. Ca. G. क्ति-मिति प्रत्युदाहते इति M1.—l. 10. °वृत्तिरिति प्रसंगः M1. A. C1. G. °वृत्तिप्रसंगः B. Ca.—l. 11. कस्यचित् M1. A 3. G. कथंचित् A 2. B. Ca.—l. 18. करणीभूतानां M1. A. Ca. करण° G.—l. 24. (7, 8.) °धन्विराजि° MSS. °राजिधन्वि° Un.—l. 26. मिश्रणामिश्रणयोः A 3. B. G. °मि-श्रयोः M1. Ca. Cf. Dhpr. 24, 23.—l. 27. नित्यसमासः Ca marg. after ह्वेन. Cf. Rv. Bh. I. 1, 9.—l. 29. कर्षति M1. Ca. कर्षति A 3. कर्षति A 3 sec. m. G.—l. 32. उज्ज्वेर्बलोपस्य Ca pr. m. C1. A1. A 3. G. °उज्ज्वेर्बलोपस्य B. उज्ज्वेर्बलोपस्य A 2. उज्ज्वेर्बले बलोपस्य M1. Ca sec. m. Un. The MSS. vary also, I. 9, 1. 19, 4, but there is more authority for उज्ज्वेर्बलोपस्य. Cf. Rv. Bh. III. 26, 6; V. 10, 1.—l. 39. (7, 9.) पंच पंचानां G.—P. 59. l. 4. °क्लिदि° M1. Ca. Un. °क्लिधि° A. G. °क्लिधि° C1.—l. 6. पंचेच्च, cf. Un. I. 156, Uggvaladatta.—l. 20. (7, 10.) G has अस्माकं पुण्यसिम्हां मद्विगिति मद्विप्रत्ययः प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः etc. See Un. I. 138.

P. 59. l. 25. (8.) जीष्णिही तु° A 3. B. G. Ait. Âr. जीष्णिहा तु° A1. C1. जीष्णिहतु° M1. Ca.—l. 26. सानसिं रयिमिति वृत्ते Ait. Âr. सानसिमिति वृत्ते G. सानसिं रयिमिति द्वे M1. A. Ca.—l. 35. (8, 1.) °धर्षसीत्यादिना A. C1. Ca. G. °धर्षसी° M1. Ca sec. m. A 3 sec. m. Cf. Rv. Bh. I. 75, 2. 105, 6; III. 22, 3. 59, 6.—l. 37. After समावः G adds कित्वात् गुणभावः स्वह्रस्व पिति कृतीति तुर्वप्रत्ययस्य पितृणापुदात्तः, see Pān. VI. 1, 71.—P. 60. l. 10. (8, 2.) पिचक्रादीनां षड्व्यंतो° A 3. Ca. पिचक्रादीनां षड्व्यंतो° B. पिचक्रादिव्यंतो° G. पिच-

क्रियायंतो A 1. चिक्रेषापांतो A 2. चिक्रेषापायंतो M 1. C 1.—l. 14. B marg. M 1 insert मुखा before मुतेका.—l. 25. ओकारः from G.—l. 32. (8, 3.) वज्र वज्र M 1. A 1. Ca. वज्र वज्र C 1; A 2 adds वज्रि, A 3 वज्रि, and G वज्र वज्र.—l. 33. निपातः M 1. निपातितः A 3. Ca. G.—l. 35. महि G. महि A 3. ईमहि A 1. A 2. B pr. m. C 1. Ca, but struck out in Ca. ददीमहि B sec. m. M 1.—l. 36. Ca marg. adds लिङः सीयुट् after दिर्भावः, A 3 सीयुटः before सलोपः.—P. 61. l. 6. (8, 4.) तादृशा भट् A 2. A 3. Ca. तादृशम् M 1. Bm. तादृशम् G.—l. 8. सुविचिमीनां M 1. Ca. सुविचिमीनां Ca marg. C 1. A 3. सुविचिमीनां A 1. A 2. B. सुविचिमीनां G. सुविचिमीनां Un. Cf. Rv. Bh. I. 31, 6. 70, 11. In the latter passage A. Ca have चित्र, B चि.—l. 13. वसुतसु रधादावभावानुसुचीं शंसिचदादिभ्य इत्यनेनादि तु B marg. M 1 after इडभावः. This marginal note is better than Śāyana's own explanation. See Un. II. 94.—l. 17. अभिमवे कंदसि G after मर्यणे.—l. 19. चर्करोतं etc. Cf. Dh. 24, 72 and Siddh. K. on Pān. II. 4, 74.—ll. 37 sq. (8, 5.) उपाचारः A 3. B. Ca. Nir. उपचारः M 1. G. Nir. var. lect.; A 2 has उप in l. 37 and उपा in l. 38.—P. 62. l. 5. त्व इति A. Ca. C 1. G. त्वं इति B.—l. 6. इति सर्वनामस्थाने विभक्त्येति त्वादतोदचो भिषितीति G.—l. 14. (8, 6.) इदं सुखिति M 1. A 3. G. इदं सुखिति A 2. B sec. m. Ca. इदं सुखेति Bm.—l. 15. सर्वेपि तत्तदभीष्टं G.—l. 21. अर्थजातं A 3. B. Ca. अर्थजातुं A 2. अर्थं G. अज्ञातं M 1. A 1. C 1.—l. 33. (8, 7.) डीव् A 1. B. डीप् A 2. A 3. Ca. G.—l. 34. जसा M 1. जसा C 1. जसा A 1. A 3. Ca. G.—P. 63. l. 11. (8, 8.) मुन् क्रियेति क्रिप् G.—ll. 12 to 15. Instead of रप जप etc. to रत्तुदात्तः G has तदस्यासीति मत्वर्थयः शप्रत्ययः कंदस ईकारः प्रत्ययस्त्रेणोदात्तः.—l. 19. टापा सह M 1. टापा A. B. Ca. जसा सह G.—P. 64. l. 4. (8, 10.) G has again तित्स्वरित इति.—l. 7. सोमस्य पीतिः सोमपीतिः A 3. B. Ca sec. m. G. सोमस्य पीति सोमस्य पीतिः A 2. Ca pr. m. सोमपीतिः A 3 sec. m. गोमस्य पीतये सोमस्य पीतिः M 1.

P. 64. l. 18. (9, 1.) धो ह्युभयोः M 1. A 3. Ca. 1 या ह्युभयोः A 2. एह्युभयोः B. पद-धोह्युभयोः G. Cf. Rv. Bh. I. 51, 3.—l. 19. आह्माहोः M 1. C 1. आह्माहोः A 1. A 3. Ca. G.—l. 23. अदेर्मुन् ध्व MSS. अदेर्मुन्धी च Un.—l. 24. अग्निमुषीत्यां M 1. Ca pr. m. A 1. असिपुषीत्यां B. अग्निपुषीत्यां A 3. अग्निविशिष्टपुषीत्यां G. असुमुषीं Ca sec. m. Un. The MSS. always vary in quoting this sūtra, but अग्नि has far more authority than असु; on the other hand, instead of मुषि the MSS. generally have पुषि, for inst. I. 11, 4, where A. B. Ca, and I. 14, 5, where A. Ca. G read पुषि. Cf. Rv. Bh. III. 7, 2. 9, 6.—P. 65. l. 1. (9, 2.) पदपुरणार्थे A 3. Ca sec. m. C 1. G. Nir. पदपुरणार्थे A 1. B. Ca pr. m. पादपुरणार्थे M 1. From अमिताचरेषु to मिताचरेषु left out in A 2.—l. 36. (9, 4.) पुषु वृषु मृषु A 3. Ca. Dh. 17, 55–57. पुषु वृषु रुषु मृषु A 1. A 2. पुषु वृषु मृषु G. पुषु वृषु M 1. C 1.—P. 66. l. 27. (9, 7.) प्रभूतेनाग्निं M 1. A 1. Ca. G. Bm. प्रभूतेन धनेन A 3. प्रभूतेन धाम्नेन B. प्रभूतधनेन C 1.—बृहत् M 1. Ca. महत् A 3. G.—कल्पायुष्यकारणं A 3. B. Bm. Ca sec. m. C 1. G. कल्पायुष्यकां M 1. A 1. Ca pr. m.—l. 35. अंतर्णीतश्चर्चात् A. B. Ca. अंतर्भावितं M 1. C 1. G.—P. 67. l. 6. (9, 8.) अयः कीर्तिः G.—l. 9. इषु रक्षायां इषति इति कर्मणि क्रिप् G after इवः.—l. 23. (9, 9.) From असाहो to सिप् deest in A 3. C 1. G.—l. 29. (9, 10.) आसीदर्थे G. Amar. आ ई M 1. A. Ca.—P. 68. l. 2. After प्रातिपदिकस्वरः A 1 marg. A 2. B. add अहाविंशतिस्त्रिंशतिषु वसनामसु मूर्धं सहो यद् इति पठितं ;

it has been inserted after **शुभं** in M 1. But by standing in a wrong place, it betrays its origin from a marginal note.

P. 68. l. 16. (10, 1.) **श्रुतिः** (G adds **अनुदात्तो**) **पितृव्यसार्धधातुकत्वाच्चानुदात्तो** M 1. G. **श्रुतिपी** **पितृव्यानुदात्तो** A 1. A 3. B. Ca. **श्रुद् अनुदात्तो** C 1.—l. 18. **श्रुतिः** M 1. A 1. **पूर्ववत्** **श्रुतिः** G. **श्रुतिपी** A 3. B. Ca. **श्रुद् अन्तिकसार्धधातुकत्वात्** C 1.—l. 24. M 1 has **समाधि** (**समाधौ** B) after **इवेन**; it is not in A. C 1. Ca. In G it is inserted before **स एव**.—l. 30. (10, 2.) **पर्वतभागं** M 1. Bm. G. **पर्वतं** A 2. A 3. B. Ca.—l. 31. G adds **कर्तव्यं** after **कल्यं**.—l. 33. **उद्युक्त** A 2. A 3. G. Ca pr. m. **उद्युक्त** M 1. Ca sec. m.—l. 34. **रहि** deest in A 3 sec. m. B. Ca and Un.—P. 69. l. 4. After **कल्यं** G adds **अथवा कल्यार्थं तवेकिर केन्यत्वन इति खन्यत्यथः निस्वादाद्युदात्तत्वं**.—l. 13. (10, 3.) **कल्य तस्य** A 3 sec. m. B. Ca. **कल्यः तस्य** M 1. A 1. A 3 pr. m. Bm. **कल्यं तस्य** G. **कल्य तच्च भवः कल्यः तस्य** C 1.—l. 15. **संतीति प्रशंसायां** G.—l. 25. (10, 4.) **सूचतः** M 1. A. Ca. **शास्त्रतः** G.—l. 31. **आध्ययं** M 1. A 3. Ca. **अध्ययं** A 2. C 1. G.—P. 70. l. 5. **बुद्धि बुद्धि** M 1. A 3. Ca. **बुद्धि बुद्धि** A 2. B. **बुद्धि बुद्धि** G. Cf. Dhp. 17, 85.—**बुद्धेरम् नलोपस्य** M 1. **बुद्धेर** etc. A 2. A 3. Ca. The whole passage in G: **बुद्धेर्नोक्षिति मनिगप्रत्ययः नकारस्य अकारदेशस्य अकारस्य रेफस्य निस्वादाद्युदात्तत्वं** l. Cf. Un. II. 110.—l. 9. **श्रुतेत्यनुताया**: B by corrections, A 2. Ca. **श्रुतेति शुं** M 1. G. **श्रुते शुं** A 3.—l. 17. (10, 5.) **शक्तः** B sec. m. C 1 after **शक्तः**.—l. 22. **विध** M 1. Ca. **विध्** A 2. **विधु** A 3. G. Cf. Dhp. 3, 10.—P. 71. l. 24. (10, 7.) **अपवृतं** M 1. A 3. G. **अपवृतमुखं** A 2. Ca.—l. 26. After **प्रादिसमासः** B and Ca add **विवृतशब्दस्य पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः**; G adds **पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः** after **बाधित्वा**, and repeats **विवृतमित्यत्र** to **बाधित्वा**.—A 2 omits **परतो**.—l. 27. **पूर्वपदप्रकृतिस्वरे** B, where all from **स्वरे** to **स्वरेण** stands in margin, C 1 and G. **स्वरे** A. Ca. **गतिस्वरे** A 3 marg.—l. 34. **इत्थं नास्ति विस्तारः** A 1. A 2. **एवं नाविस्तारः** A 3. B. C 1. **एवमस्ति विस्तारः** Ca. From **इत्थं** to **इत्थेवोत्तरपदं** wanting in G.—l. 37. **इत्थानुवृत्तेः** M 1. A 3. **इत्थच्च क्तानुवृत्तेः** A 2. B. Ca. **इत्थचानुवृत्तेः** Ca sec. m. **इत्थानुवृत्ते** G.—P. 72. l. 5. **पूर्ववन्नतिसमासे** M 1. A. Ca marg. **पूर्ववत् क्तनतिसमासी** G; deest in Ca. pr. m.—l. 27. **इः संवृद्धी** A 3. B. Ca. **इ सं** M 1. G; the passage is wanting in A 2. See I. 3, 6.—l. 32. (10, 8.) **रोदसी उमे** to **इत्यर्थः** B. Bm. **उमे** left out in A. C 1. Ca; A 3 has **नहि इत्यतः** after **अपि** in margin, and omits it after **महिमानं**. G has **रोदसी व्यावापृथिव्यानुमे त हि इत्यतः नैव व्याप्तः व्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्तं च समर्थं इत्यर्थः**.—l. 35. **सह सुप् सुपा** A 3. B. Ca.—l. 38. **आ** M 1. B pr. m. Ca pr. m. **शपा** B sec. m. Ca sec. m. A 3. **सुपा** G.—P. 73. l. 5. **अः** M 1. A 1. Ca. **अयेः** Ca sec. m. C 1. A 3. G.—l. 20. (10, 9.) **यथा सख्युर्मन्त्रणस्य वचनं स्वस्य प्रियं** etc. G.—P. 74. l. 5. (10, 10.) **पदत्वाच्च टिषोपाभावः** A 1. A 2 after **नलोपाभावः**.—l. 7. **क्षिप्** A. B. Ca. C 1. **हवनश्रुत्** **क्षिप्** G. **हवनश्रुत्** M 1.—l. 27. (10, 11.) G reads **अधी दग्ने**.—P. 75. l. 3. (10, 12.) **निर्वणः** M 1. **निर्वणः** A 2. A 3. B. Ca. G.

P. 76. l. 2. (11, 2.) **सुबामंचितपं** M 1. Ca. **सुबामंचिते पं** B. **सुबामंचित इति पं** Ca sec. m. A 3. **सुबामंचिते परांगवत्स्वरे इति पं** G.—l. 4. **सनायता भातव इति** G for **प्रत्ययस्यचक्षेण**.—l. 21. (11, 3.) **असार्धधातुकस्वरिचानुदात्तत्वं धातुस्वरः** G.—P. 77. l. 16. (11, 5.) **इः** A. B. Ca. C 1. **इ** M 1. G.—l. 22. **यच्च एव** A 2. A 3. Ca. **एव एव** G. **यकार एव** M 1. Both in A 3 and Ca the **इ** of **एव** is so written that it could easily be taken for **इ**.—l. 30.

(11, 6.) कर्मसु deest in B. Bm.—1. 31. G omits कर्मसु after बज्जु.—1. 36. इणो नङ् M 1. Ca. इणो नङ् [ङो मिप् marg.] A 3. इण गती नङ्गो मिप् G.—P. 78. 1. 15. (11, 7.) क्रिया-विशिषि: G for कपटविशिषि:—1. 19. A. B. C 1. Ca. G add *या* after माच्छा; it is struck out in A 3. Cf. Rv. Bh. III. 27, 7.—1. 33. (11, 8.) स्रः 1 तस्य अदादेशः A 3. स्रतस्य अदादेशः B pr. m. स्रस्य अदादेशः B sec. m. Ca sec. m. M 1. तस्य अदादेशः A 2. C 1, and probably Ca pr. m. आत्मनेपदं स्रस्यादादेशः G. Cf. Rv. Bh. I. 6, 6. 7, 1.—1. 36. से हि बबहिति etc. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4, and Kās. VIII. 1, 66.

P. 79. 1. 24. (12, 2.) वीप्सा 1 तं M 1. G. वीप्सां A. C 1. Ca.—1. 37. (12, 3.) युक्ताय यजमानाय G.—P. 80. 1. 4. बर्हिर्यज्ञी यजमानाय G. बर्हिर्यज्ञमानाय M 1. B pr. m. A. Ca; B sec. m. has युक्तबर्हिर्वियजमानाय.—1. 17. (12, 4.) G has again तित्स्वरित इति, and this is the usual reading of this sūtra in G.—1. 19. बुहेर्लोपश्च M 1. Un. G. बुहे° A 3. B. Ca. Cf. I. 10, 4.—P. 81. 1. 7. (12, 6.) अपिमत M 1. Ca. अपिमत A 3. G. C 1.—अपा-वपिप्रणयन M 1. A. Ca. सापाव° B. G.—1. 11. जुङ्ग आस्यः Pada MSS. and the editions. जुङ्ग आस्यः?—P. 82. 1. 27. (12, 10.) लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः A. Ca. G. उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः क्रसुः कित्वाङ्गुणाभावः M 1 from B 2; B 1 has the same with the exception of क्रसुः for क्रसुः. All from लोपो व्यो° to मतुवसोरिति is left out in C 1.—1. 28. संयोगांतलोपः deest in A 3. G; B has उगिद्वामिति नुम् संयोगांतस्य लोपः नकारस्य मतुवसोरिति etc.—1. 30. स्वादानुषो A 3. B pr. m. Ca. स्वादानुषो A 2. स्वादानुषो M 1. B sec. m. G.—P. 83. 1. 1. (12, 11.) शूरपुत्रमृत्पत्ययुक्तां M 1. Bm. मृत्पत्यायुक्तां B. Ca. मृत्पत्यायुक्तां A 2. A 3. शूरमृत्पत्ययुक्तां G.

P. 83. 1. 16. (13.) समिह° A. Ca. G. सुसमिह° M 1. C 1. —1. 18. स्वाहाकृतय इति M 1. Ca. Anukr. °कृतिरिति A 3. G.—1. 31. (13, 1.) परांगवज्जावाभावात् A 3. Ca. G. परांग-वज्जावात् M 1; B has परस्पर[म in margine]सामर्थ्यात् [न in margine] परांगवज्जावात्. Cf. E. Windisch, Zwölf Hymnen des Rigveda mit Sāyana's Commentar, Leipzig, 1883, p. 2.—1. 32. पदात्परत्वाभावात् M 1. Ca. पदादपरत्वात् A 3. G.—1. 35. °प्रसिद्धिस्तीकारेण M 1. Ca. G. °प्रसिद्धिः स्ती° A 3. C 1. °प्रसिद्धस्ती° B.—1. 36. वा A 3. B. Ca. G, and Windisch, l. c. p. 3. च A 1; deest in A 2. C 1.—P. 84. 1. 12. (13, 2.) हविस्साधं वीतये G.—1. 15. हवर्षे रदंशब्दाद्यम् G.—P. 85. 1. 10. (13, 4.) हवर्षादिनोपनलोपो M 1. Ca pr. m. हवर्षादिनोपी Ca sec. m. A 3. C 1. हवर्षादिसंयोगांतलोपो G.—1. 32. (13, 5.) असंयोश्च M 1. Ca pr. m. असंयोश्च B. असंयोश्च A 3. C 1. G. असंयोश्च Ca sec. m.—1. 35. (13, 6.) यज्ञशाखा° A. Bm. G. यज्ञशाखाया B. यज्ञस्य शाखा° M 1. Ca. Windisch, l. c.—1. 36. उहाटनेन M 1. Bm. Ca. G. उहाटनेन न A, and Windisch, l. c.—P. 86. 1. 15. (13, 7.) द्वितीयादिवचनस्य M 1. प्रथमादि° A. B. Ca. प्रथमाद्वितीयादि° G.—1. 31. (13, 8.) Again G has सिच्वङ्गं and सिच. कुत्वचर्त्त्वत्वानि M 1. कुत्वचर्त्त्वत्वानि A 3. G. °वत्वत्वानि B. Ca.—P. 87. 1. 22. (13, 10.) लघुत्पन्नत्वेन M 1. A 1. लघुत्पन्नत्वेन A 2. लघुत्पन्न° B. लघुत्पन्नत्वेन Ca pr. m. लघुत्पन्नत्वेन Ca sec. m. A 3. लघुत्पन्नत्वेन C 1. लघुत्पन्नत्वेन G.—1. 26. आम M 1. G. साम A 3. B. Ca.—1. 28. समुद्र° A 2. B. Ca pr. m. समुद्र Ca sec. m. A 3. समुद्रस्य M 1. समुद्रो G.

P. 88. 1. 35. (14, 2.) अग्निपूजटिकयीवीत्वादिना A 2. Ca. अग्निपू[वि marg.]जटिकयीवीत्वा-दिना A 3. °पूजटिकयीवी° A 1. अग्निपूजटिकयिविशीत्वादिना C 1. अग्निपूजटिकयिविशीत्वादिना G. अग्निपूजटिकयिविशीत्वादिना B. Un. Cf. I. 9, 1. 11, 4.—1. 36. स्र M 1. A 1. स्रस्य A 2.

A 3. G. C1. कस्य Ca; deest in B.—P. 89. l. 3. सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमव्यय विकारयोगे
इति G after णत्वं.—l. 13. (14, 3.) A 3 and Ca omit इति before वामनः, G omits वामनः.
—P. 90. l. 16. (14, 6.) शक्तिः G. शक्तिः M1. A. Ca.—l. 19. चयो द्वितीयाः etc. It is
noteworthy that G has देवात्सोमपीतये in the text; also l. 17, 7, चस्मात्सु etc.—l. 25.
(14, 7.) *बंधपतिभ्यो M1. *बंधपतिभ्यो A 3. B. Ca. *बंधपतिभ्यो Un.—P. 91. l. 32.
(14, 11.) निश्चेत्यनुवृत्ती ब्रह्ममव्ययापि उस् निष्वात् A. B. Ca; G differs only in having
इत्युत्पत्त्यः for उस्. C1 has अनेहसिरित्यनुवृत्ती ब्रह्ममव्ययापि उस् अर्तिपूर्वपीत्यादिना निश्चेत्यनु-
वृत्ती निष्वात्, the reading adopted in M1.—P. 92. l. 6. (14, 12.) M1. Bm add युज
after युत्स्.—l. 10. रति A. M1. अरति A 3 sec. m. अति C1. अर्च्छति G.

P. 92. l. 18. (15.) *मेय्यदेवताः MSS. *मेयीत्यनु Anukr.—l. 25. (15, 1.) द्वितीयत्वात्
A 3. B sec. m. Ca sec. m. G. द्वितीयात्वात् M1. B pr. m. Ca pr. m.—P. 93. l. 2. (15, 2.)
आदिवृद्धीकारः M1. अंतवृद्धिं B. Ca. अंतवृद्धिं A 3. आद्यदिवृद्धिं A 2. अंतवृद्धिर्वाच्यं वा-
धित्वा आदिवृद्धिं G.—l. 10. स एकादेशः left out in A 3. B. C1. Ca. G.—l. 15. तेषु तेषु B.
अनेषु तेषु A 3. Ca. अन्येषु M1. अन्येषु G.—l. 20. (15, 3.) आ before गच्छति A 3 marg.:
cf. Nir. SS. var. lect.—l. 26. च संवृत्तौ च्छंदसीति G for हरिति.—P. 94. l. 7. (15, 5.) उत्तष्ट्य
A 1. A 2. Ca pr. m. उत्तिष्ट्यं Ca sec. m. A 3. C1. उत्तिष्ट्यं B; G has संबन्धिष्टत्वमसः,
probably meant for संबन्धी नेष्टत्वमसः.—l. 25. (15, 6.) उकारस्य उकारो रेफस्य ङोपो दकारस्य
उकारो M1. रेफस्य ङोपः उकारस्य उकारो दकारस्य उकारो A 2. नशब्दस्य (corrected to उर-
शब्दस्य) उकारो दकारस्य उकारो A 3. उब्द (corrected to उरशब्द) कारो दकारस्य उकारो B.
उर[शब्दस्य in marg.] उकारो दकारस्य उकारो Ca. रेफस्य उकारो दकारस्य उकारो G.—l. 34.
(15, 7.) यदेनमभि M1. A 3 sec. m. Ca pr. m. Nir. Roth, and var. lect. in Nir. SS.
यदेनमभि A 3 pr. m. Ca sec. m. G. Nir. SS. यदेनमभि B.—P. 95. l. 2. इच्छति द्विविण्यस्यति
M1. Ca. इच्छति द्विविण्यस्यति Ca sec. m. A 3 pr. m. इच्छति द्विविण्यस्यति A 3 sec. m. G.—
P. 96. l. 5. (15, 10.) पूरणं M1. G. पूरणं Ca. पूरणं A 3.—The second गुरीयं from G.—
l. 9. अविद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयोगाद्वा Ca. विद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयोगात् A 2. B. विद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयो-
गाद्वा G. अपि विद्यं A 3. अप्यविद्यं M1.—P. 97. l. 2. (15, 12.) ईत्स्वनिषेधे A 3 sec. m. Ca.
G. आत्स्वनिषेधे M1. A 3 pr. m.

P. 97. l. 17. (16, 1.) अनसोः M1. A 3. Ca. अनसोः A 2. अदसोः G. Cf. Rv. Bh. I.
13, 5; Pân. II. 4, 54, 10.—सुसूधागृधिभ्यः M1. सुसूधागृधिभ्यः A. B. Ca; deest in G. Cf.
Rv. Bh. III. 30, 12.—P. 98. l. 10. (16, 4.) क्लिशेरन् ङो ङोपक्षेत्त्यन् M1. क्लिशेरन् ङोपक्षेत्त्यन्
C1; deest in A. B. Ca. G.—l. 20. (16, 5.) Read भित्तुवा A. B. C1. Ca. भित्तुव M1.
Dhp. नृष G. Cf. Rv. Bh. I. 38, 6. 85, 11.—l. 21. Before निष्ठेति A and Ca, marg.
add निष्ठा.—P. 99. ll. 16 sq. (16, 9.) G adds ब्रह्मकर्मन् ब्रह्मप्रश्नं वा after शतक्रतो, and कृति
करवामः after स्ववाम.

P. 100. l. 12. (17, 2.) प्राप्तिशीली G. प्राप्तिशीली M1. Bm. A. Ca.—l. 17. दुष्य B
sec. m., and probably Ca. दुष्य M1. B pr. m. G. दुष्य A 3.—बीजतंतुसंतानि M1. बीज-
संतानि A 1. A 3. B. Ca. G. Also in other passages, for inst. I. 31, 9 the MSS. vary
between दुष्य and दुष्य, and between बीजसंतानि and बीजतंतुसंतानि. See Rv. Bh. I. 3, 5.
—l. 23. हविरादिश्च चः इति M1. G. हविरादिश्च चेति A 3. B. Ca; cf. Rv. Bh. III. 37, 4, and
Un. p. 154.—l. 24. ह्रस्वांतोऽतोदात्तः B. Ca.—l. 36. (17, 3.) Ca marg. A 3 and B add

P. 103. l. 27. (18, 1.) एवं वै पर आट्टणारः A 2. Ca; TS. has एतं वै etc. In Ca it could easily be read आहारः (ह for टण्), and this is the reading of B. एवं वै रा आरः A 3. एवं वै पराशरः G.—l. 32. पादेन जगुहि ब्रह्मण इति पादेन M 1. पदेन ब्रह्मण (ब्रह्मणस्यत G) इति पदेन A. B. Ca. G; C 1 has only सोमानमिति पदेन सूचितं.—l. 36. उणादयो वज्रलमिति G before वज्रलयहणात्.—P. 104. l. 8. वशः कित् M 1. Ca. G. वशः कित् A 3. वशः कित् Un. Cf. Rv. Bh. I. 60, 2; III. 11, 2. 15, 3. 27, 10.—l. 18. (18, 2.) खट्वाभिः (?) A. Ca. C 1. G. खट्वाभिः A 3 pr. m. खट्वाभिः B. खल्लाभिः M 1.—l. 36. (18, 3.) शत्रुणा A 2. A 3. Ca. शत्रुणां M 1. Bm. शत्रुणा to *दक्षान् left out in G.—l. 38. G has अरवः रा दानि निटः कसुः वक्षि-कवचने कसि भत्वात् संप्रसारणं वसोः संप्रसारणं नहसमासि अक्षयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं instead of अरवः to *शुदानः. In A 3 अरवः to *शुदानः stands in margine.—P. 105. l. 1. धूर्वो हिंसार्थः Dhp. 15, 64. धूर्वो हिंसार्थः A 2. धूर्वि हिंसा A 3. धूर्तिहिंसार्थः B. Ca, both corrected from धूर्वि. धूर्वि हिंसार्थः G. धूर्वि हिंसायां M 1.—l. 30. (18, 6.) Read खनिक-विकथंयसिचसिध्निसनिविनिसनियंथिचरिभ्यश्च A 1. खनिकविजसिवाश्च B. *सिचशि (सि A 3) ध्निस-सिति (सानि A 2) चनि A 3 pr. m. A 2. Ca. *चिरेभ्यश्च Ca sec. m. *खनिकथंयसिचसिचनिनिसनि-ध्नियंथिचविजसिभ्यश्च A 3 sec. m. खनिकथंयसिचचनिसनिध्नियंथिचरिभ्यश्च C 1. सितिकपिकस्यजसि-वसिखनिसनिनिसनियंथिचरिभ्यश्चेति G. खनिकथंयश्च etc. Un. The above reading of A 1 is the reading of nearly all the MSS. in Rv. Bh. I. 85, 3 (A has *वाखं for *कथं, B is corrupt at the beginning). See also I. 36, 13. 116, 12; III. 51, 2.—P. 106. l. 4. (18, 7.) संराट्ठी A 2. Ca. G. संसिटी M 1. Ca sec. m. A 3. Cf. Dhp. 26, 83.—l. 10. (18, 8.) इविर्दानानंतरं A. B sec. m. Bm. Ca. G. इविर्था M 1. B pr. m.—l. 17. कृतं देवता अनयेति होषा वाक् G after देवता.—l. 27. (18, 9.) सुधुक् M 1. Ca. सुधुद् A. C 1. G. *

P. 107. l. 6. (19, 1.) *वाचमाथाः M 1. Un. A 3 sec. m. *वाचमाथाः A 3 pr. m. A 2. B. Ca. *वाचमाथाः G.—l. 9. (19, 2.) संबधिर्न G. संबधि M 1. A. Bm. Ca.—l. 21. (19, 3.) मरतां पुषतयश्च A 2, G. मरतां पुष्टतयश्च B. मरतं पुषतयं च A 3. Ca. मरतं पुषत् पं च C 1. मरतं पुषयंत च A 1. Cf. अरवः Rv. X. 95, 6; चोखः X. 22, 9 etc.—l. 34. (19, 4.)

अर्चते. A 3. B. Ca. Sat. Br. अर्चते M 1. G.—P. 108. ll. 4 and 8. (19, 5.) G reads घोरवर्चसः both in text and commentary, and has 'वर्चो रूपं येषां' for 'वर्षो येषां'.—l. 28. (19, 7.) उख उखी० ॥ उख उखी० C 1. उखुवा गखी० A 2. उखण उख B pr. m. उख गखी० A 1. A 3. Ca. B sec. m. उख उखि वखि etc. G, giving the whole passage from Dh. 5, 14 to 48.—l. 30. श्रीणादिकोऽतन् A 1. A 2. B. Ca pr. m. श्रीणादिकोऽतच् Ca sec. m. G. A 3, the latter adding in margine भृमुदृशियकिमर्षिपथमितमिनमिहर्षिभ्योऽतच् । पर्वतः । C 1 has श्रीणादिको भृमुदृशीत्यादिना र वृषादिखात् आयुदात्तः अतच्. Cf. Un. III. 110.—P. 109. l. 1. (19, 8.) आमुर्वति M 1. Bm. व्यामुर्वति A 3. G; deest in Ca.—l. 3. समुद्रं to स्वरत्वं deest in A. B. Ca. G.—l. 12. (19, 9.) After अन्यत्रतं M 1 adds अत्र यास्कः । अभि वजामि त्वा पूर्वपोतये पूर्वपानाय० सोम्यं मधु सोममयं सोऽपि मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३७. इति ॥. This quotation is found in the margin of B, and in Ca, but it does not exist in A. G. C 1.—ll. 13 sq. For निवारयन् G has विनाशयन्, and for सायणाचार्येण वि० it has सायणासायवि०.

P. 110. l. 34. (20, 4.) जसि चेति ह्रस्वस्य गुणिन M 1. जसि च ह्रस्वस्य गुणिन Ca. ह्रस्वस्य गुण इति गुणिन A 3. —P. 111. l. 27. (20, 6.) विवक्षितत्वात् M 1. A 3. Ca. व्यवहितत्वात् A 2.—एतस्याः प्राप्तिः M 1, and apparently A 3 pr. m. एतस्याः प्राप्तिः A 2. एतस्याप्राप्तिः A 3 sec. m. B. Ca.—P. 112. l. 24. (20, 8.) तेन हि M 1. न हि A 2. A 3. Ca.

P. 113. l. 32. (21, 5.) हनुडागमः A 2. A 3 sec. m. B. Ca. हनुडागमः M 1, and apparently A 3 pr. m.—P. 114. l. 4. (21, 6.) इत्यस्यास्यंताद्वाङ्मलकात् A. B. Ca. इत्यस्यास्यंताच्छक्रेन्नोत । उ० ३. ४९. इति विहितत्वाद्वाङ्मलकात् M 1.

P. 114. l. 9. (22.) एकैकैद्रा० M 1. एकैद्रा० A. C 1. Ca. Cf. Anukr. M. p. 6.—ll. 13 to 15. एकादश्या अचो to षट् विष्णुदेवत्याः । A 1. B. Ca. एकादश्यास्युचो देवसंबन्धिन्यः इन्द्रवरुणापिपत्यो देवता । द्वादशीचयोदशी आवापृथिवीदेवताके च । चतुर्दशी पृथिवीदेवीदेवताका (*देवी० deest in A 3) । षोडशीमारभ्य एकविंशताः षड्विष्णुदेवताकाः । A 2. A 3. एकादश्या अचो देवसंबन्धिन्यः इन्द्रवरुणापिपत्यो देवता द्वादशी चयोदशीचतुर्दशी आवापृथिवीदेवताके पंचदशी पृथिवीदेवताका षोडशीमारभ्य एकविंशत्याः षड्विष्णुदेवताकाः C 1.—षोडशी ह्रस्वदेवत्या वा A 1. षोडशी अस्मिद्देवत्या वा इति पाठः B. ह्रस्वदेवतादेवत्या वा Ca pr. m. देवदेवत्या वा Ca sec. m. अतो देवा इत्येतस्याः पंचदश्यासु (षोडश्यासु C 1) ह्रस्वा देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता ॥ A 2. A 3. C 1.—P. 115. l. 8. (22, 3.) श्रातनयोः A 2. A 3. Ca. श्रातनयोः M 1. Cf. Dh. 24, 14.—l. 30. (22, 5.) प्राशिवं deest in A 2. A 3.—तत्तस्य M 1. A 3. तत्तत् A 2. तस्य A 1. B. Ca.—l. 31. सुत इति deest in A 2. A 3. Cf. Rv. Bh. III. 54, 11.—P. 116. l. 22. (22, 7.) असुन् MSS. असिः Un. Cf. Rv. Bh. III. 22, 2.—l. 34. (22, 9.) In the edition of Åsv. प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छेदी is not the beginning of the khanda, but V. 5, 17.—P. 117. l. 9. (22, 10.) वासि धि० M 1. Ca. वारिध० A 2. A 3.—l. 11. इप्रत्ययः M 1. Ca. इप्र० A 2. A 3. इप्र० B.—l. 16. धिषणां to इति क्वः deest in A. B. Ca.—P. 118. l. 4. (22, 13.) निनयेयुः MSS. निर्वयेयुः Åsv.—l. 15. उकुमुधुलुलुभ रमन् M 1. उकुमुधुलुलुभ रमन् A 2. उकुमुधुलुलुभ रमन् A 3. उकुमुधुलुलुभ रमन् Ca. उकुमुधुलुलुभ रमन् B. Cf. Rv. Bh. III. 29, 11; Un. IV. 147.—ll. 22 sq. (22, 14.) न धृजो ॥ न धृजो M 1. A 3. न धृजो A 1. न धृजो B. धृजो नम Ca.—गन्नादेशः B. गन्नादेशः A 2. A 3. गन्नादेशः A 3 sec. m. गन्नादेशः M 1. Ca. There is no similar Unâdisûtra in our editions. Cf. Rv. Bh.

III. 38, 6. —l. 30. (22, 15.) स्त्रोणः and विस्रोणी A 2. A 3. Ca. स्त्रोण and विस्रोणी B pr. m. (°णात् sec. m.) स्त्रोण and विस्रोणी M 1. —l. 33. From कंटकः कंतपो to यच्छ नः left out in A. B. C 1. Ca. —P. 119. l. 23. (22, 16.) सुबिति A. Ca. सुबितु B. सह सुपेत्थ C 1. —l. 37. (22, 17.) विष्णुस्त्रिधा B. Ca pr. m. Nir. °स्त्रिधा A. Ca sec. m. M 1. —विधाभावाद्य deest in Ca. —l. 38. पांसुर एव A. C 1. Ca. समूहमस्या पांसुर एव B. समूहमस्य पांसुर एव M 1. —P. 120. l. 1. पंसनीया M 1. A 3. Ca. पंसनीया B. पंशनीया A 2. पिंशनीया Ca sec. m. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 281. —l. 12. (22, 18.) गोपामृतस्त्रेत्थोक्त, there is no grammatical explanation of गोपां Rv. Bh. I. 1, 8.

P. 121. l. 18. (23, 1.) आशिर्युक्ताः A. Bm. C 1. Ca. आशीभिर्युक्ताः B. आशिर्युक्ताः M 1. —l. 19. तीत्राः । तिन्न निश्रानि । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋसेद्वैत्यच मनोरमी inserted in C 1. C 2. C 3 before सोमासः. —P. 122. l. 4. (23, 3.) वेगवत्तरी A 2. A 3. Ca sec. m. वेगयुक्ता M 1. Ca pr. m. Bm. —P. 123. l. 25. (23, 7.) शि मुचादीनां M 1. शि मुंषादीनां A. B. Ca. —P. 124. l. 15. (23, 10.) घृणिः पृश्निरिति A 3. घृणिपृश्निरिति M 1. घृणिः पृश्निरिति A 2. In verse 13 A. B. Ca read घृणिः पृश्निरिति. The MSS. vary between घृणिपृश्निरिति and घृणिः पृश्निरिति. also l. 55, 7. —P. 125. l. 3. (23, 13.) धरिणिं (धातोरेणिं Ca. धातोर्णि B.) लुक्ल्युनन्त्ययः A. B. Ca. धातोर्जेणिं लुक्लिति चकारणाद्भातोर्ल्युनन्त्ययः M 1. C 1. धरिणिं लुक् ought to be read, as Rv. Bh. I. 73, 4. —l. 36 and p. 126. l. 1. (23, 16.) The grammatical explanations of चवयः and जामयः are omitted in A. B. Ca. —l. 13. (23, 17.) यामिः to शेषा तु A 3 marg. A 2; deest in A 1. C 1. Ca. B has यामिः to प्रतिषेधः after प्रक्रिया स्पष्टा. —l. 32. (23, 20.) उत्तरस्य B. Ca. उत्तमस्य M 1. A. —P. 127. l. 17. (23, 21.) जुवुञ्जामूयन M 1. Un. जुवुञ्ज जयन् A. Ca. जुवुञ्ज जयन् B. Cf. Rv. Bh. I. 58, 9. 116, 11.

P. 130. l. 1. (24, 3.) वृङ् M 1. वृञ् A. B. Ca. We have always to read वृङ् संभक्तौ and वृञ् वरणे, but the MSS. often have वृञ् instead of वृङ्. Cf. Dh. 27, 8. 31, 38. —P. 131. ll. 14 sq. (24, 7.) From स्त्रि to ददते left out in A 2. A 3. Ca. C 1. B adds स्त्रि after स्त्रि. In the sūtra, which is not found in our editions of the Uvādisūtras (cf. Un. III. 25), A 1 has जञ्, B उञ्, M 1 जङ्च; both A 1 and B have उकारादेशश्च for जञ्च. —l. 30. (24, 8.) चक्षदीयवेधकस्य from B. —l. 32. पथिग्वदस्य पतेस्य (पतेः स्य Ca. पथेस्य A 3) A. B. Ca. पथिग्वदस्य पतस्य M 1. —P. 132. l. 1. From हञ् to अथ deest in A. B. Ca. —l. 20. (24, 10.) अथा इति etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 4. —l. 30. माहो A. C 1. Ca. मो B. Un. Also Rv. Bh. I. 84, 15, B alone has मो. —P. 133. l. 21. (24, 12.) मुक्तं A. B. C 1. Ca. मुक्तान् M 1. —l. 22. The MSS. always read पद्वित्वादिना for पद्वि. —P. 134. l. 30. (24, 14.) असुर to °निघातः deest in A. B. Ca. —l. 28. (24, 15.) अथसादवकथ्य A 1. Bm. Ca. अवज्ञाय A 2. A 3, which has अथसात् in marg., B. C 1. अवज्ञायाधसादवकथ्य वा M 1. —l. 31. The grammatical explanation of अथम is omitted in A. B. Ca.

P. 135. l. 5. (25.) वाचयमित्य तुचं B. Âsv. वाचयतुचं A. C 1. Ca. —P. 136. l. 33. (25, 8.) From प्रवावतः to प्रवा left out in B. —P. 137. l. 32. (25, 12.) यदा तृतीयया आवादेः । पा ७. १. ३०. । चवयपूर्वपदप्रकृतिसरत्वं चित्स्त्रेय वाचति M 1 from A 1 marg. B after उत्तरपदावुदात्तत्वं. —l. 34. A 2. A 3. B. Ca add वा after शपो. —P. 138. l. 29. (25, 15.) नञ्जुनिपादानामिति M 1. नञ्जुनि A 1. B. Ca. नञ्जुनि A 2. A 3. —l. 30. All from यश्च to the end of the verse is left out in A. B. Ca.

P. 140. l. 35. (26, 2.) यद्वा to वस्त्वामावः deest in A 2. A 3. C1. Ca.—P. 141. l. 5. (26, 3.) प्रियायामीष्टं सर्वथा M1. Bm. Ca. प्रियाय यथा A 2. A 3. प्रियाय मद्वा अभीष्ट सर्वथा B. प्रियाये सर्वथा C1.—P. 142. l. 14. (26, 8.) वृष् वरणे वृक्ष संभक्तौ M1. A 3. Ca sec. m. वृष् वरणे वृष् संभक्तौ Ca pr. m. A 1. वृक्ष संभक्तौ B.—l. 30. (26, 10.) चाधिर° MSS. here and Rv. Bh. I. 107, 3. Cf. I. 3, 1. 6.

P. 143. l. 7. (27, 1.) वारवंतं to प्रवर्तते A. C1. Ca. After वारवंतं B inserts वारयद्-
शकानिति वारः पचायच् कपिलादित्वा जत्वविकल्पः, and the margin of A1 has वारयतीति वारः
पचायच् कपिलादित्वा जत्वविकल्पः वृषादिः and देशकानिति. In M1 यद्वा वारयति देशकानिति
वारः etc. to वृषादिः has been inserted after प्रवर्तते.—l. 9. प्रत्ययस्वरः from B.—l. 22.
(27, 2.) A1 has the marginal note यद्वा । एतस्यादेव लिङि ह्रांसः झुः । भुवतेर इति लिङि
विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयश्च ह्रांसि विकल्प्यन्त इत्यस्य, which crept into M1, though no other
MS. has it.—P. 144. l. 13. (27, 6.) कुख्यादिप्रवाहं A 2. A 3. Bm. Ca. कुख्यादिरूपम् B.
कुख्यादिरूपं प्र° M1.—l. 15. ऊर्मिः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. Ca; it should have
been omitted, for Sâyana reads ऊ च, not ऊस्. Cf. I. 52, 7. 95, 10.—P. 145. l. 6.
(27, 10.) Âsv. has अतिरिक्तोक्त्यानि.—l. 9. बोध्यमान M1. बोध्यमान A 3. B. Bm. Ca.—
l. 12. यज्जनाय Ca sec. m. Nir. यज्ञियाय M1. Ca pr. m. A. यज्जता B.—l. 18. अनिदृशि-
भ्यां च, cf. Un. IV. 17; Rv. Bh. I. 66, 10.—l. 25. (27, 11.) हविषुधीधिदसिभ्याधुसुभ्यो मन्
। उ° १. १४४. चायः किः । उ° १. ७४. M1 after धूमकेतुः; it is in C1, but not in A. B. Ca.

P. 147. l. 6. (28, 2.) जघन्यतेरिति Nir. जघन्यत इति MSS.—l. 7. हृतिः to मध्योदात्तः deest
in A. B. Ca.—P. 148. ll. 3 sq. (28, 5.) उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं Ca. C1. उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं
A 2. A 3. उरुकरं वोर्ध्वं B. उरुकरं वोर्करं वोर्ध्वं M1. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 30.—
वे तत्तदु° A 2. A 3. C1. Ca. वे तत्तदु° B. वे तदु° M1. Cf. Sat. Br. VII. 5, 1, 22.—l. 25.
(28, 7.) वप्सता B. वप्संती A. Ca. वप्सता वप्संती Bm.—l. 26. संभक्तमे M1. A. संभक्तमे
B. Ca. Nir.—विद्विद्येति M1. A 3. Nir. Roth. विद्विद्येति A 2. Ca. विद्विद्येति B. विद्विद्येति
Nir. SS.—भुञ्जते B and Nir. भक्षयंती M1. A. Ca.

P. 151. l. 3. (29, 5.) कृगृगृशलिगर्दि(गादि B)भ्यो A 2. A 3. B. C1. Ca. तृगृगृशलि° A 1.
कृगृगृशलिगर्दिभ्यो M1. Un.—l. 10. (29, 6.) ल्वाङ्गा A 3 sec. m. Ca sec. m. ल्वाङ्गा A 2.
ल्वाङ्गा A 1. Bm. Ca pr. m. C1. ल्वात् B. ल्वाङ्गा A 3 pr. m.—l. 13. अंचतेष्टेति वक्तव्यमिति
M1. Ca pr. m. अंचतेति Ca sec. m. अंचतेष्टेति A 3; wanting in A 2. Cf. Rv. Bh. I.
2, 7.—l. 14. अंचतेष्ट M1, from A 1. B, after दीर्घत्वं.

P. 151. l. 31. (30.) आश्विनोयस्त्री M1. Ca. Anukr. आश्विनोयस्त्री A 2. A 3. B.—P. 152.
l. 2. (30, 1.) वज्रिः काटुरिति A. B. Ca. वज्रः काट इति M1. Cf. Ngh. III. 23.—l. 4.
After °युदात्तत्वं M1 adds वक्तुतु वृक्षम् करणे किं विडागमश्च निपातत इति निघंटुमाख्यं. It
stands in C1 between घृष्वि and च्छवि, but it is not found in A. B. Ca. Cf. Rv.
Bh. I. 62, 3.—l. 6. °विधानात् ज्ञापकात् A 1. B. Ca. °विधानात् ज्ञापनात् A 2. A 3. °विधा-
नज्ञापनात् M1; left out in C1.—l. 12. (30, 2.) आश्विराख्येण A 1. B. Bm. Ca. C1.
आश्विरा° M1. A 3.—l. 30. (30, 4.) कपोत to मध्योदात्तः deest in A. B. Ca. After मध्यो-
दात्तः C1 adds अथवा अच्युत्यत्र एव लघावंन इति मुच्यदात्तः, cf. Phitsûtra II. 19.—P. 153.
l. 2. (30, 5.) खोचं to वृद्धिर्न deest in A. B. Ca.—P. 154. l. 19. (30, 11.) इति M1. इति
A. B. Ca. C1.—P. 155. l. 5. (30, 13.) तु इति to भवति deest in A. B. Ca.—l. 14.

30, 14.) चक्रयोः Ca. चक्रियोः Ca sec. m. A. B. चक्रयोः Bm. C1.—l. 23. चक्रयोः चक्रियोः
 11. चक्रयोः Ca. चक्रयोः B. चक्रियोः A 2. A 3. चक्रयोः C1.—P. 156. l. 1. (30, 16.)
 मेतया B and Ait. Br. तमेतययी M1. A. Ca.—l. 31. (30, 18.) अमर्त्यः to अस्मत् from
 3.—P. 157. l. 1. (30, 19.) स्थास्त्रापा° M1. MK. स्थास्त्रापा° A 2. स्थास्त्रापा° A 3. Ca. C1.
 स्थास्त्रापा° B. Cf. Rv. Bh. I. 52, 3.—l. 8. (30, 20.) त्वोत्स्रस्याम इति B. Ait. Br. त्वोत्स-
 राव इति M1. A. Ca. Also above, l. 26, 27, 13. 30, 17, the reading त्वोत्स्रस्याम
 ति is supported by B only, while the other MSS. read त्वोत्स्रस्यामीति.

P. 158. l. 31. (31, 2.) भुङ्क्षु C1 मुभक्षिभ्यः A. B. C1. Ca. भुमुभृभ्रिभ्यः M1. Un.;
 out I. 35, 2 the MSS. have भुमुभृ. —P. 159. l. 18. (31, 3.) वृष M1. वृष A. B. C1.
 Ja.—l. 35. (31, 4.) प्रापितवन्तः to गार्हपत्यरूपेण deest in A. Ca.—P. 160. l. 12. (31, 5.)
 वमये ॥ स्वमये MSS.—l. 29. (31, 6.) शुषिचिमीनां M1. शुषिचिमीनां A. Ca. शुषिचिमीनां B.
 Jf. Rv. Bh. I. 8, 4.—l. 32. गताद्यर्थे प्रथमयेति M1. Ca. गताद्यर्थेति Ca sec. m. A 2. A 3.
 C1.—P. 162. l. 25. (31, 11.) Read ६२ instead of ३२.—नहि° etc. quite different from
 Un.—l. 26. मनेर्नित not in Un.—नित्वादायुदात्तत्वं C1. बाङ्गलकादृष्टभावः पूर्वपदायुदात्तत्वं A.
 3. Ca. नित्वादायुदात्तत्वं बाङ्गलकादृष्टभावः M1.—P. 163. l. 34. (31, 14.) तथा A. C1. Ca.
 त्या TS.; in B the passage is wanting.—P. 165. l. 10. (31, 17.) हविरादानाय B. हवि-
 रादानाय A 1. हविरानयनाय C1. हविरदानाय Bm. Ca. हविरारदानाय A 3. हवितोरदान-
 यनाय A 2.—l. 13. यथा मन्वादयो to गच्छसि तद्वत् M1. यथा मन्वादयो यक्षे गच्छति (गच्छति
 B) तद्वत् A 1. B. Bm. Ca pr. m. अथवा मन्वादीनां यक्षे यथा त्वं गच्छसि (गच्छति Ca. गच्छसि
 A 3 pr. m.) A 2. A 3. Ca sec. m. मन्वादयो यक्षे गच्छति रनु तद्वत् अथवा etc. C1.

P. 166. l. 18. (32, 1.) इतीम्रत्यः A. B. Ca. इतीम्रम° C1. See Rv. Bh. I. 4, 4.—
 l. 19. वेजो ङित् M1. वेजो ङित् A. Ca. Cf. Uggvaladatta on Un. IV. 133.—l. 20.
 वक्ष्याः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. Ca.—P. 167. l. 27. (32, 5.) विगतांसं छि° M1. विग-
 तांसच्छि° A 2. A 3. Bm. Ca.—P. 168. l. 9. (32, 6.) दर्पयुक्तो M1. Ca sec. m. दर्प° Ca pr. m.
 हर्ष° A 2. A 3.—l. 30. (32, 7.) क्षिप्त्वात् M1. Bm. क्षित्वा A. Ca.—P. 170. l. 20. (32, 10.)
 शरीरं M1. Nir. शरीरं शरीरं A. B. C1. Ca. and var. lect. in Nir. SS.—इति after आप
 is left out in A. Ca. C1.—l. 21. आशितेरिद्रशनु° etc. to तत्को B and Nir. आशित इद्रशनुत्को
 A. Ca. C1, leaving out the words between.—P. 172. l. 12. (32, 14.) क्षिनो न भीतः Bm.

P. 174. l. 31. (33, 3.) Read अर्यः A. B. Ca. C1. अर्यस्य M1. Cf. Rv. Bh. I. 71, 3
 (अर्यः MSS.) and III. 43, 2 (अर्यस्य A. Ca. अर्यस्यामि B).—P. 176. l. 6. (33, 6.) सोतय-
 चरिषाः M1. Ca pr. m. अचरिताः Ca sec. m. C1. A 3.—l. 17. ऊ (ऊ A 2) च A. B. Ca. C1.
 ऊ च M1. MK. Cf. Rv. Bh. I. 62, 4.—P. 177. l. 7. (33, 8.) ये Bm. ते B. हे A. Ca.;
 deest in C1.—l. 12. परिपूर्वात् from B.—l. 23. (33, 9.) बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य सुः। बङ्गलं
 कंदसीतीडागमः A 3. Ca. बङ्गलं कंदसीतीडागमः A 2. बङ्गलं कंदसीति C1. बङ्गलं कंदसीति वि-
 करणविशिष्टस्य सुः। कंदसि बङ्गलमितीडागमः B.—P. 178. l. 3. (33, 10.) वज्या A. B. Ca. पंच-
 व्या M1.—l. 36. (33, 12.) चडागमस्य A. C1. Ca. आडागमस्य M1.—P. 179. l. 12. (33, 13.)
 विधु C1. विधु A. B. Ca.—ll. 14 sq. तिग्मेन to अमच् deest in A. B. Ca. It ought to
 have been left out; for Sāyana reads कुलं च, not कुच. See Rv. Bh. I. 79, 10. 95.
 2.—P. 180. l. 10. (33, 15.) वुर्वुरमिति M1. वुर्वुरमिति B. वुर्वुरेति A. Ca. C1. See Ngh.
 I. 12; Nir. SS. vol. i. p. 96; Rv. Bh. VIII. 45, 29.

P. 180. l. 32. (34, 1.) आगती भवतं M1. आगती Ca sec. m. A 3. आगत आगतं Ca pr. m. आगच्छतं B. आगच्छतं Bm; deest in A 2.—P. 181. ll. 10 sq. हनेर्हि to राशिः deest in A. B. Ca. After राशिः C1 adds यच्च यच्च पचायच्च.—l. 20. (34, 2.) मधुरद्रव्याणां Ca sec. m. A 3. मधुरद्रव्याणां Ca pr. m. Bm. C1. मधुवाहनद्रव्याणां M1.—l. 22. अभिलक्ष्य M1. अनुलक्ष्य A 3. Bm. Ca.—P. 182. l. 16. (34, 4.) अचरा A. C1. Ca. अचरं M1.—l. 17. हविषि° M1. Un. हविशि° A. B. C1. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4. 6, 2.—इप्रत्ययः MSS.—l. 35. (34, 5.) आ बहत् B. अबहत् A. C1. Ca.—P. 183. ll. 10, 11. (34, 6.) भेषजा to °कुशिम्यसुन् deest in A. B. Ca.—l. 14. नानुवर्तते M1. °वर्तते A 3. B. C1. Ca.—l. 22. (34, 7.) चिस्त्रिवारं from Bm.—P. 184. l. 23. (34, 9.) वृक्षते M1. वृक्षंते A. B. Bm. Ca. C1.—l. 25. ज्ञायते M1. ज्ञायते A 3. Bm. Ca. C1.—l. 28. उरप्रत्ययः A. B. Ca. C1. उरन्म° M1.—P. 185. l. 21. (34, 11.) आदिः to आशुदान्तत्वं deest in A 3. B. Ca. In A 2 all from आदिः to यत्कृत्वे is wanting.—P. 186. l. 3. (34, 12.) अभ्यासस्य च M1. अभ्यासस्य च A. B. Ca.

P. 186. l. 9. (35.) लिङ्गोक्तदेवतापादास्त्रयः A. Ca. °देवतापादा° B. C1. °देवताः पादा° M1. Cf. Anukr. M. p. 7.—P. 187. l. 29. (35, 4.) तवतिः M1. तविः A 3. Ca. C1.—तवेर्णिदा M1. Un. तवेर्णिदा A. B. Ca. C1. Cf. Rv. Bh. III. 26, 4.—P. 188. l. 10. (35, 5.) After धातुस्वरः A. B. Ca add छदुस्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते.—l. 22. (35, 6.) स्थितानि M1. स्थिताः A. B. Bm. Ca. C1.—l. 30. साड इति A 3. C1. साड इति A 3 sec. m. A 2. साट इति B; Ca, it seems, has साड, corrected from साट; also Rv. Bh. I. 54, 11. 58, 3. 91, 21 the MSS. vary between साड, साढ, and साट.—P. 189. l. 12. (35, 7.) Read कप्रत्ययो A 3. Ca. ज्यप्र° A 2. कप्र° C1. कप्रत्ययांते M1.—P. 190. l. 2. (35, 9.) पञ्चत्यर्थं A 2. A 3 sec. m. B. Ca. पञ्चतीत्यर्थः Ca sec. m. पञ्चर्थः A 3 pr. m. पञ्चदित्यर्थः C1.—l. 7. ईङ् गती M1. ई गती A. B. Ca.—l. 10. अणु Ca pr. m. Dhp. 30, 5. अण A 3. अण Ca sec. m. M1.—l. 36. (35, 11.) Read कृतमिनयी A 3. Ca. °नयी A 2. B. °नयो is the reading in the Kās. Cf. Rv. Bh. I. 121, 3.

P. 191. l. 18. (36, 1.) ववचिष्य M1. विवचिष्य A 3. C1. Ca. विवचित B. विचयत A 2.—l. 25. वक्तेः A. B. Ca. वचेः M1.—P. 194. l. 13. (36, 8.) गविष्टु to °प्रकृतिस्वरत्वं stands in its right place in A. Ca, while in B. C1 and M1 it is placed before आङ्गतः.—P. 196. l. 14. (36, 13.) Read खनिकविकसंजी° ॥ हनिकविकसंजी° A 2. B. Ca. हनिकसंजी° Ca sec. m. हनिषनि(यि C1)कसंजी° A 3. C1. Cf. Rv. Bh. I. 18, 6.—l. 25. (36, 14.) अदेस्त्रिणि च A. B. Ca. °स्त्रिनिष्य M1. °स्त्रिन् Un. The same applies to verse 20.—l. 30. °त्वाडागमः M1. °त्वाडागमः A. B. Ca.—P. 197. l. 3. (36, 15.) हे अपि to युवत्तम is left out in A. Ca. B omits the words युवत्तम हे अपि. Bm has हे बृहन्नानो महतीः यविष्य युवत्तम अपि. C1 has हे बृहन्नानो हे यविष्य युवत्तम हे अपि. The words बृहन्नानो यविष्य had probably been forgotten in the original MS., as in A. Ca, while B. Bm and C1 supplied them arbitrarily.—l. 26. (36, 16.) °ष्णुहस्त्रिहां A. B. Ca. °स्नुहस्त्रिहां M1.—P. 198. l. 13. (36, 18.) नववास्तुनामकं ॥ नववास्तुनामकं A. B. Ca. नववास्तुमेतन्नामकं Bm.—l. 26. (36, 19.) ज्ञति A. B. Ca. ज्ञतेन M1.

P. 199. l. 21. (37, 1.) आतुषो वा सर्वा धातुव्यापनुत्वा इति A 3. B. Ca. C1. धातुव्यापनुत्वा इति A 2. आतुषो वा सर्वेति M1.—l. 26. रे A 3. B. Ca. C1; deest in M1.—

P. 200. l. 1. (37, 3.) एषां Bm. C 1. येषां A. B. Ca.—l. 12. (37, 4.) एवंभूताय etc. Bm. ब्रह्म एवंभूताय मन्त्रलाय इविर्लं etc. A. C 1. ब्रह्म इविर्लं च यममन्त्रमुद्दिष्टं एवंभूताय मन्त्रलाय प्र गायत A 3 sec. m. B. Ca.—l. 14. ध्रुव संघर्षे M 1. Ca pr. m. ध्रुव संघर्षे Ca sec. m. *इवे A 3. ध्रुव संघर्षे Dh. 17, 58; Rv. Bh. I. 85, 1.—l. 15. स्विं M 1. स्विं A. B. Ca. C 1.—P. 201. l. 12. (37, 7.) इत्याकारलोपः A. B. Ca. *लोपि प्राप्त ई इत्यधोरितिल M 1.—तप्रत्ययः A 3. B. Ca. तप्र A 2. तप्र M 1.—l. 18. (37, 8.) वृष् M 1. वृष् B. वृष् A 3. Ca. वृष् A 2. Similar various readings occur also l. 38, 5. 67, 1.—P. 202. l. 7. (37, 10.) वागुनोऽनुः B. C 1. वागुनो अनुः A. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 39, 5.—l. 15. (37, 11.) चंदने M 1. Dh. 21, 10. चंदे A. B. Ca. C 1.—l. 23. (37, 12.) जुडि M 1. जुडि A 3. B. Ca. C 1.

P. 203. l. 20. (38, 1.) यजमानाय M 1. Ca pr. m. यजनाय Ca sec. m. A 3. C 1.—P. 204. l. 4. (38, 3.) शोभनानि प्राप्तानि (sic) A. B. Ca. C 1; Bm reads सुविता सुवितानि शोभनफलानि रत्नादीनि कृ etc.—l. 36. (38, 6.) पद M 1. पद A. पिल B. In Ca it is not clear, but it seems to be पत्त.—P. 205. l. 27. (38, 9.) ते मन्तः A 3 sec. m. हे मन्तः M 1. A 3 pr. m. Ca pr. m. मन्तः Ca sec. m. Bm.—l. 28. तदानीमिति A. Ca sec. m. C 1. तदानीमिति Ca pr. m. तदानीमिति Bm. तदानीमिष M 1.—P. 206. l. 9. (38, 11.) अष्टिन्नमभिः M 1. A 3. Bm. Ca. अष्टिन्न A 3 marg. C 1.—l. 20. (38, 12.) *परिग्रहेण M 1. *परिग्रहेण A 3. B. Ca. Bm. C 1.

P. 207. l. 29. (39, 1.) वृक्षीभां रूपसांगयोः पुक्क A. B. Ca. C 1. Cf. Rv. Bh. III. 44, 3.—P. 209. l. 9. (39, 5.) यदा to इत्यद् deest in A. B. Ca.—l. 33. (39, 7.) ध्रुवं यथा M 1. ध्रुवयंथा Bm. ध्रुवं A. B. Ca. C 1.—P. 211. l. 11. (39, 10.) *पदांतोदात्तत्वं C 1. *पदांतोदात्तत्वं A. B. Ca.—l. 12. इवेः A. Ca. इवेः C 1. Un.; left out in B.

P. 213. l. 4. (40, 4.) All the MSS. read नचि हन and चसुन, cf. Rv. Bh. III. 51, 3.—l. 7. (40, 5.) *निहव* MSS. *निहव* Åsv.—l. 30. (40, 6.) इविदिभां कित् A. B. Ca. C 1. इदिविदिभां कित् M 1. This sūtra occurs again l. 73, 10. 85, 1. 117, 25; III. 26, 6. 27, 7. The MSS. vary in all these passages between इविदिभां, अविदि, and इदिवि, but, except in the two last passages, they are decidedly in favour of इविदिभां; they always agree in having कित् for कित् of Un.—P. 214. l. 8. (40, 7.) *वज्रविधवागुपितं A 3. B. Ca. C 1. *वज्रविधवागुपितं A 2. *वज्रविधवागुपितं M 1.—l. 24. (40, 8.) After प्रत्ययस्वरः M 1 inserts चच. गुधुवीपचिचविचमिचदिचदिभ्यस्वः । उ० ४. १६६. It is in C 1, but not in A. B. Ca.

P. 214. l. 33. (41.) *र्यमखो M 1. *र्यमाखो A. B. Ca. C 1.—देवताः M 1. Ca. देवता A (twice).—P. 215. l. 21. (41, 3.) उपदेश M 1. Ca. उपदेशि A.

P. 217. l. 27. (42, 1.) किमायात्तं B. Ca. किमायात्तं A. किमायात्तं M 1. C 1. Cf. Rv. Bh. I. 138, 1. 171, 4.—P. 218. l. 12. (42, 3.) मजिमुच M 1. Ngh. III. 24. मजिमुच A. मजिमुच B. Ca. (मु in Ca obscure). मजिमुच C 1.—l. 24. (42, 4.) मजिमुचोऽचयंशो वृक्षः M 1. Ngh. अचयंशः मजिमुच A. Ca. C 1. मजिमुचः अचयंशः A 3 sec. m. मजिमुचः अचयंशः वृक्षः B.—P. 219. l. 17. (42, 7.) इवे MSS. केचित् Dhātuvritti in The Pandit, N. S. vol. v. p. 367. Cf. Rv. Bh. I. 64. 2.

P. 223. l. 21. (44, 1.) Read वातधनो वा वातविधो वा वातप्रधो वा M 1. A 3. वातधनो

(Ca pr. m. adds वा) जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो B. Ca. Nir. See Rv. Bh. I. 99, 1.—P. 224. l. 3. (44, 2.) मृतो A. Ca. मृतिभ्यो M 1.—l. 18. (44, 3.) रविपुत्रीं । रवुपुत्रीं MSS. here and Rv. Bh. I. 65, 5. 74, 4. But cf. Rv. Bh. I. 4, 6. 42, 10. 55, 2.—P. 226. l. 12. (44, 8.) Bm inserts चपः after मेधाविनः.—l. 15. उखातो C 1. अखातो A. B. Ca.—P. 227. l. 15. (44, 11.) संप्रसारणे M 1. A 3. Ca. संप्रसारणरणो A 2. संप्रसारणो B. Cf. Pân. I. 1, 4, 6.—l. 27. (44, 12.) कर्मयः ॐ ०प्रत्ययः deest in A. B. Ca, and ought to have been left out, as in I. 27, 6.—P. 228. l. 3. (44, 13.) वहिन्त्रियुद्धं MSS. both here and I. 60, 1. वहिन्त्रियुद्धं Un. IV. 51; Rv. Bh. I. 3, 8. 6, 5. 14, 6.—l. 14. (44, 14.) जिह्वायामव० A. जिह्वयामेव Ca. C 1. जिह्वायामिव B.

P. 230. l. 3. (45, 6.) शोचंत एव etc., cf. Sat. Br. I. 4, 1, 38.—l. 5. ०हर्दिभ्य C 1. Un. ०हृदिभ्य A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 48, 15.

P. 236. l. 19. (47, 2.) उन्नतानतरूपं M 1. A 3. उन्नतानतरूपेण Bm. Ca.—P. 237. l. 5. (47, 4.) कक्षाचयरूपेण C 1. Ca pr. m. कक्षा० A 2. कक्षा० Ca sec. m. A 3. B. कक्षाचयेण Bm.

P. 239. l. 28. (48, 1.) तदस्यासीति A. C 1. Ca. दाः दानमस्यासीति B. दा दानमस्या असीति M 1.—P. 240. l. 2. (48, 2.) A. Ca have राधो instead of राधो.—l. 20. (48, 3.) जोरी सेति Ca. Un. जोरीसेति M 1. A 3. Cf. Rv. Bh. I. 44, 11. 119, 1.—P. 241. l. 14. (48, 5.) ०वृजिमंदिनिधाभ्यः M 1. ०वृजिबुनिधाभ्यः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 15. 101, 11; III. 34, 6.—P. 243. l. 14. (48, 10.) उषोदेवि नो B. उषोदेवते A. Bm. C 1. Ca.—l. 16. रकारात् deest in A. B. C 1. Ca.—P. 245. l. 15. (48, 14.) निस्त्रादायुदात्तत्वं deest in A. Ca. C 1.—P. 246. l. 12. (48, 16.) पादादिस्त्रादनिघातः C 1 after शिष्यते.

P. 246. l. 25. (49, 1.) पूजितार्थः A. Ca. C 1. पूजार्थः M 1. Cf. Nir. I. 4.—l. 32. अनुहरंत इति M 1. A 3 sec. m. ०रंतीति A 3 pr. m. B. ०रंति इतीति A 2. ०रंती Ca.—P. 247. l. 26. (49, 3.) अनुर्लब्धे इत्यनोः M 1. लब्धे अनोः A. Ca.—l. 35. (49, 4.) प्रकाशसि A. C 1. Ca. Bm. प्रकाशयसि M 1. भविष्य प्रकाशयसि B.

P. 248. l. 12. (50, 1.) उ इति पदपूरणः A. Ca. उं इति पाद(पद B pr. m.)पूरणः (उं B) B. C 1. उ पूरणः Bm. उं इति पादपूरणः । ऊंइतो मकारलोपः M 1, the addition taken from the margin of B. The MSS. generally vary between पदपूरण and पाद०. For the sake of consistency the latter has always been adopted in the text, though often all the MSS. read पदपूरण, for instance, I. 138, 4. Cf. Pân. VI. 1, 134; Prât. 707; Nir. I. 9.—l. 15. देवमन्त्राः केतवो ररमयो वा MSS. ररमयः केतवः Nir.—l. 16. संदर्शनाय A. Ca. C 1. दर्शनाय B. Nir.—P. 249. l. 28. (50, 4.) चर्तिसमुधुधम्यसा A. C 1. Ca. ०धम्यसा B. Cf. Rv. Bh. I. 4, 10. 61, 10. 110, 6; III. 11, 3; V. 9, 3.—l. 35. (50, 5.) ०मिसुख एव A. Ca. C 1. Bm. ०मिसुखमेव B.—P. 250. l. 4. ०कक्षरी M 1. कक्षरी A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 10, 8; Phitsûtra 4, 6. Below, I. 52, 12, A. B. Ca read कक्षरी.—l. 11. (50, 6.) अन्वयदीय केवि MSS.; deest in Nir.—P. 252. l. 24. (50, 13.) नैव B sec. m. नैव A. B pr. m. Bm. Ca. C 1.

P. 253. l. 9. (51, 1.) Ca reads कास्त्रायणि, and in the margin it has the following remark: कास्त्राय युवापत्वं मेधातिथिसंज्ञकमुषिं इन्द्रो मेव रूपधारी मूलाजहार स्वर्गं निगदिति माधे । ०र्चः. Cf. Rv. Bh. VIII. 2, 40.—l. 15. देवदेवमेवाहः etc. Cf. KAs. III. 1, 135; Rv.

Bh. I. 43, 6.—P. 254. l. 25. (51, 3.) **नेन प्राकाशयः** ॥ **नेनाप्रकाशयः** Mi. A 3. **नेनांप्राकाशय** C1. **नेन प्रकाशय** B. **नेन प्रकाशयः** Ca.—l. 29. **गुह** M1. Dhp. 22, 52. **गुह** A. B. C1. Ca.—l. 33. **भाभापायाहि** A. B. G1. **भाभापाहि** Ca. **भाभापाहि** Un.—l. 37. **खनेन** A. Ca. C1. **खनेन** B. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 387.—P. 255. l. 11. (51, 4.) **सोऽपिबोमाव** etc., cf. Sat. Br. I. 6, 3, 8.—l. 27. (51, 5.) **देवाद्य इ वा** etc., cf. Sat. Br. V. 1, 1, 1.—P. 256. l. 11. (51, 6.) **देवोदासाय** M1. **देवोदासाय** A. Ca. Bm. **देवोदासाय** B. C1. But see Rv. I. 112, 14. 130, 7; IV. 26, 3; VI. 47, 22.—P. 257. l. 20. (51, 8.) **कन** A. Ca. **कनी** M1. Dhp. 13, 17. **कनि** B. Again, in verse 12, A. B. C1. Ca read **कन**.—P. 260. l. 27. (51, 14.) **सुमुभ्रां निक्षिप्तमुमुतावायुदात्तत्वं** M1 after **दीर्घत्वं**. It is in C1, but not in A. B. Ca. Cf. Un. III. 26.—l. 31. **वसुमानित्यर्थः** M1. **वसुमान** A 3. Ca. C1; wanting in A 2. **वसुमानित्यर्थः** Nir.

P. 262. l. 7. (52, 2.) **धारयतेर्षिमुक्त** not in Un.—l. 24. (52, 3.) **आग्रापा** ॥ **आग्रापा** A. Ca. C1. **आग्रापा** B. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19.—P. 263. l. 27. (52, 5.) **निघर्षयाय** A. B. Ca. **निघर्षणाय** M1.—P. 264. l. 28. (52, 7.) **चित्त्व लष्टा च देवः** A 2. **चित्त्व लष्टा च देवः** A 3. Ca sec. m. **चित्त्व लष्टा चिदेव** Ca pr. m. Bm. B. **चित्त्व लष्टा देव** C1. **चित्त्व लष्टा देव एव** M1.—**अभिभवितुणा** Ca sec. m. **अभिभवितुणा** A. **अभिभवितुणां** B. **अभिभवितुणां** M1. Ca pr. m.—l. 31. **अर्तेरु च** A. B. Ca. **अर्तेरु** M1. Un. Cf. Rv. Bh. I. 95, 10.—P. 267. ll. 25 and 30. (52, 14.) **आनुयक्त** MSS. **अनुयक्त** M1. This **आनु**, i. e. **आ + अनु** (cf. Rv. Bh. I. 13, 5), shows that the explanation **आनुयक्त**। **अनुपूर्वात् वञ्ज संग ह्यस्मात् क्षिप्रनिदितामिति नलोपः**। **अनोरकारस्य दीर्घच्छादसः**, which stands in M1 at the end of the verse, but does not exist in A. B. Ca, cannot come from Sāyana's hand.

P. 270. l. 6. (53, 4.) **मंतव्या मतिः ऐश्वर्यं** A. Ca. **मंतव्यामिति ऐश्वर्यं** B pr. m. **मंतव्यमिश्वर्यं** M1. B sec. m.—P. 271. l. 12. (53, 7.) **यसु** A. Ca. C1. **यस** B. Our MSS. always vary between **यसु** (occasionally **यस**) and **यस**, but are on the whole in favour of **यसु**. Cf. Rv. Bh. I. 56, 2. 57, 5; III. 20, 3. 33, 9. 10. The Dhp. 23, 12, and also the Mādhyāviya Dhātuvritti read **यस**.—P. 272. l. 5. (53, 9.) **सुवतः** A. B. Ca. **सुवतः** M1. Bm.

P. 274. l. 20. (54, 4.) **अवाभिजत्** MSS.—P. 275. l. 10. (54, 5.) **मुदूभाव** Nir. M1. **मुदूभाव** A. Ca. C1.—l. 11. **च deest** in A 3. Ca. C1. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 87. From **अनुयक्ति** to **अति वा** left out in A 2.—**धनानीति वा** etc. MSS. **वधनेति वा** Nir.—l. 21. (54, 6.) **इत्यस्यसुयसुनो** M1. Un. **इत्यस्यसुयसुनो** A. Ca. **इत्यसुनो** B. The whole passage in Ca in the margin.—l. 30. (54, 7.) **स च and निवत्तः** A. Ca. C1. **तद्य** and **निवत्तः** M1.—P. 276. l. 4. **पिबि मिबि बिबि** Ca pr. m. C1. Dhp. 15, 79 sqq. **पिबि तिबि बिबि** A 2. **पिबि मिबि तिबि बिबि** Ca sec. m. A 3. **पिबि बिबि** B.—P. 277. l. 4. (54, 10.) **अचयवरितु** A. Ca sec. m. C1. **अचयवरितु** Ca pr. m. B. **अचयवरितु** Bm. **अचयवरितु** M1. Cf. Kās. VII. 2, 34.

P. 278. l. 37. (55, 2.) **आ** left out in A. B. Ca. C1.—P. 279. l. 7. (55, 3.) **अतिशयित इति** A. Ca. Bm. **अतिशयित इति** B. **अतिशयित** C1. **अतिशयितः** M1.—l. 8. **देविः कवेः** Bm. C1.—l. 11. **अनुदात्तत्वं** M1. C1. **अनुदात्तत्वं चि** A. B. Ca.—P. 280. l. 9. (55, 5.) **अनिप्रत्ययः** B. **अनिः प्रत्ययः** C1. M1. **अनिप्रत्ययः** A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 10.—l. 14. **इतीतिव** A. B. Ca. **इति च** M1.—l. 23. (55, 6.) **अवाक्यत्** MSS.—l. 30. **कवुमुमुपिमुपिबु; किदिति**

कन्मत्तयः ॥ The MSS. agree in reading किदिति कन्म, but they differ in the body of the sūtra, giving सुवृषि instead of खवृ, and सुविभ्यः (Ca sec. m. C1) or सुमिभ्यः (B) or सुविभ्यः (A. Ca pr. m.) instead of सुविभ्यः. Cf. Rv. Bh. I. 105, 18; II. 30, 4.—P. 281. l. 10. (55, 7.) After इत्यमुक् M1 inserts सारथयः । सर्वेर्णिच (र्णिच् C1) । उ० ४. ८०. । इति घति-
न्यत्वयो (वचिन्म० C1) णिचोपच (sic) । निन्वादाबुदात्तः । It is in C1, but not in A. B. Ca.—
l. 29. (55, 8.) तीवसहेति B. तीवसहेति A. Ca. तीसहेति C1.

P. 282. l. 12. (56, 1.) भुर्वतिर० MSS. भर्वतिर० Nir.—P. 283. l. 12. (56, 3.) धृञ् ॥
ध्रिञ् A. B. Ca. धृक् C1. Cf. Rv. Bh. I. 37, 7, where all the MSS. read धृञ्; Dh. p.
28, 119.—P. 284. l. 6. (56, 5.) वृषडादेशः M1. वृषडा० A. B. Ca. C1.—l. 22. (56, 6.)
श्रीणादिक M1. भीवादिका A. भीवादिक B. Ca. C1.—l. 23. वेक्ये MSS. We should
expect चवेक्ये. Cf. Dh. p. 19, 82, and Rv. Bh. I. 103, 1, where चवे is the reading
of all the MSS.

P. 285. l. 20. (57, 2.) लङि B. C1. लिङि A. Ca.—l. 30. (57, 3.) अस्त्युपमार्थस्य A 3. Ca.
C1. उपमार्थ A 2. उपसामर्थ्यस्य B. उपमानस्य Nir. Cf. Rv. Bh. I. 88, 6. 180, 8; VI. 4, 3.

P. 288. l. 30. (58, 4.) ह्यते M1. ह्यते MSS.—P. 289. l. 10. (58, 5.) ख्यातु M1.
ख्यातुः A. C1. Ca. In B all from कमिमनि to ख्यावरं is wanting.—P. 290. l. 21. (58,
9.) जृवृञ्मामूचन् M1. Un. जृवृञ् ऊचन् A 3. Ca. C1. जृवृञ् ऊचन् A 2. वृञ् ऊचन् B. Cf.
Rv. Bh. I. 23, 21. 116, 11.

P. 293. l. 3. (59, 6.) महित्वं A. Ca sec. m. C1. Nir. SS. महत्त्वं Ca pr. m. M1.
Nir. Roth. महत्वे B.—महाभाग्यं M1. A. Ca. माहा० C1. Nir.—l. 14. प्रणयंती० A.
प्रीणयंती० M1. Ca.—l. 20. भक्तस्वर्गत्वात् M1. भाक्त० A. B. Ca. C1.—l. 32. (59, 7.) उपर्व-
पच्यमितमिमिहर्त्येभ्यो A 2. B. Ca pr. m. उपर्वपच्यमितमितिह (हं A 3) नमि० Ca sec. m. A 3.
उपर्वपच्यमितमितिह नमि० C1. उपर्वि० and उहर्त्यो Un.

P. 294. l. 15. (60, 1.) नञ्कुनिपा० M1. नञ्कुनिपा० A 2. Ca. C1. नञ्कुत्निपा० A 3.
नञ्कुनि० B. Cf. Rv. Bh. I. 25, 15.—l. 19. दुन्मत्तयः A 3. दुन्मत्तयः A 2. दुन्मत्तयः B.
Ca. C1. दुन्म० M1.—l. 25. (60, 2.) उशिजः कामयमाना देवा M1. देवा उशिजः कामयमाना
A. B. Ca. उशिजः कामयमाना Bm.—l. 30. तुन्वृची शंसिशसिशसिच० A 3. Ca. तुन्वृची शंसि-
शसिशसिच० A 2. तुन्वृची शंसिशसिच० B. तुन्वृची etc. C1. तुन्वृची शंसिच० Un.—P. 295. l. 25.
(60, 4.) The first वा is left out in A. Ca.—P. 296. l. 4. (60, 5.) चच मध्ये etc., cf.
Sat. Br. I. 4, 4, 15.

P. 298. l. 9. (61, 4.) खलप्रत्ययो A 3 sec. m. खलप्र० A 3 pr. m. A 2. खलुप्र० B.
खलप्र० C1. M1. खलप्र० Ca pr. m. खलप्र० (?) Ca sec. m.—l. 10. मिरन्निरची ॥ मिरन्ना-
रची A. Ca. मिरन्नरची B. C1.—l. 19. (61, 5.) वसक्षिप् M1. A. Ca. वसक्षिप् C1.
वसक्षिः Un.—P. 299. l. 9. (61, 6.) इत्यस्य वलस्य etc. A. B. Ca. In Ca the words क्रियता
यः कोऽपि to निवारयतीति stand in margine, and the same words are left out in B.
C1 has इत्यस्य वलस्य इयतां न जानातीत्यर्थः. M1 has अस्य वलक्षितस्य वलक्षियतां यः कोऽपि
न जानातीत्यर्थः । तादृशं वलं दधाति धारयतीति क्रियताः । यदा etc.—l. 22. (61, 7.) निजाच (नि-
जीय M1) विष्णुरूपं A 3. B. Ca. C1. From विष्णुः to विष्णुः left out in A 2. Cf. TS.
VI. 2, 4, 2.—l. 25. इर्मपुञ्जीसमुपुष्ट B. TS. इर्मपुञ्जीसमुपुष्ट (धत्त C1) A. Ca. M1.—P. 301.
l. 5. (61, 10.) अचिन्तन् Bm. अचिन्तन् M1. A. Ca.—l. 10. अर्तिरुधु० M1. Un. अर्ति-

सुखः^५ A. अर्तिसुख^५ Ca. अर्तिसुख^५ B. C 1. See above, I. 50, 4.—P. 302. l. 27. (61, 14.) अपनायकं A. Ca. C 1. Bm. • नयकं M 1.—l. 28. भवत् B. भवत् A 2. Ca. C 1. भवत् A 3. भवेत् Bm.—l. 30. ह्यंस्मत्त्वं पदकरिः कृतं M 1 after चादेशः; it is in C 1, but not in A. B. Ca.—From hymn 62 the MS. in which I had entered the various readings of A 1 and C 1 is lost. These various readings have been used for restoring the text in my first edition, but they could not be verified and quoted in the present edition.

P. 304. l. 24. (62, 1.) श्रुत्वा to पचायच् deest in A. B. Ca.—P. 306. l. 13. (62, 4.) प्रतिफलं प्रतिबिम्बं A. • फलं प्रतिबिम्बं B. Bm. Ca.—l. 14. यदा to फलिगः is left out in A 2 and Ca, while in A 3 it stands in the margin.—l. 15. चभाषयः M 1. चभाषयः A. B. चभाषयः Ca. चभीषयः Bm.—l. 24. वृप्रत्ययः M 1. वृप्रत्ययः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 33, 6.—P. 307. l. 34. (62, 7.) हायास्व उ० M 1. A. Ca. हायास्वमु० B.—l. 36. •मास्ते ऽन्तरिति ॥ •मास्तेन्तरिति A. B. Ca.—P. 308. l. 28. (62, 8.) वपुर्भिः to •बुदान्तः deest in A. B. Ca.—P. 309. l. 35. (62, 11.) न क्तिचि to बाह्वलकात् deest in A. B. Ca.

P. 311. l. 9. (63, 1.) क्त्वाप्रत्ययः M 1. A. Ca. क्त्वा B. The sūtra is not in Un.—l. 19. (63, 2.) कृते B. Ca. कृतेः M 1. A. Bm.—l. 20. वृक्षत A. B. Bm. Ca. न वृक्षत M 1.—P. 312. l. 23. (63, 4.) शस्य क्त्वाङ्गुणाभावः A 3. B. Ca; deest in M 1.—P. 313. l. 13. (63, 6.) नप्रत्ययः A. B. Ca. नन्म० M 1.—l. 30. (63, 7.) बाह्वलकादङ्गुणाभावः M 1 after सुक्. It is not in A. B. Ca.—P. 314. l. 4. (63, 8.) प्रावर्धयः ॥ प्रवर्धयः MSS.

P. 315. l. 8. (64, 1.) Read वृष A. B. Ca. वृषु M 1. Cf. Rv. Bh. I. 112, 8, where all the MSS. read वृष.—l. 19. (64, 2.) युवान A. B. Ca. Bm. पुमान् M 1.—l. 30. घोर-वर्षसः । इतिरच् घुर च । उ० ५. ६४. । इति इतिर्घुरादेशः । अच् । वृद्धातोर्बृद्धीरुभ्यामित्यमुन् । पुङ्गमः । वज्रभीहिस्वरः M 1 at the end of the verse. It is not in A. B. Ca. Sāyana reads पुगागमः, not पुङ्गः; cf. Rv. Bh. I. 39, 1; III. 44, 3.—P. 316. l. 17. (64, 4.) मृजुष B. मृजुषु A. Ca. Cf. Dh. 24, 58; Pān. III. 3, 104 (मृजा); Rv. Bh. III. 18, 4; IV. 1, 14, 2, 19, etc.—P. 318. l. 2. (64, 8.) पृषु M 1. Dh. 17, 55. पृष A. B. Ca.—l. 23. (64, 10.) शत्रूणां B. शत्रून् A. Bm. Ca.—P. 319. l. 4. (64, 11.) पथ्यो A. B. Ca. अपथ्यो Bm. आपथ्यो M 1. See the grammatical explanation.—P. 320. l. 21. (64, 14.) हिमाः । इतिर्हि चेति मक्प्रत्ययः । अर्शआयच् । वृषादित्वादाबुदान्तत्वं M 1 after तनादेशः; it is not in A. B. Ca. Cf. Un. I. 146, and Rv. Bh. I. 34, 1.—l. 28. (64, 15.) पुषिसद्वन्तं A 3 sec. m. B. Bm. Ca. पुषिर्वधत्तद्वन्तं A 3 pr. m. A 2. पुषिर्वधत्तं M 1.

P. 321. l. 2. (65.) शत्रूयो B. Ca. शत्रूयो A. But A 3 only has शत्रूपुषः, शक्तिः, and शक्तिः, while A 2. Ca read शत्रूपुषः, शक्तिः, and शक्तिः. In B there is a lacuna.—l. 16. (65, 1.) नन्तं B before वर्तमानं.—अभिर्द्विभ्यो etc. cf. TBr. I. 2, 1, 5.

P. 324. l. 27. (66, 3.) वधीति --- प्रतिविधो न भवति A. Ca. वधीति --- प्रतिविधात् B. वधी । न को --- प्रतिविधात् M 1.—P. 325. l. 5. (66, 6.) मावन्तिष्विति B. मावन्तिष्विति A. Ca.—संयामः A. B. संयामः Ca.—l. 19. (66, 8.) बाबादिद्रव्योमे A. Ca. बाबादिद्रव्यो होमे M 1. Bm.—P. 326. l. 10. (66, 9.) चादिषोषि to निघाताभावः deest in A. B. Ca.

P. 326. l. 26. (67, 2.) श्रोमनाधानो A. • श्रोमनाधानो M 1. The same applies to I. 70, 4.—P. 327. l. 13. (67, 5.) सुवर्णं A. सुवर्णं B. स्वर्णं Ca.

P. 329. ll. 32 sq. (68, 9.) पुन्राको and पुनरकं A. पुन्राको and पुं नरकं Ca. पुन्राको and पुं नरकं B. In 69, 2 A and B read पुन्राको, Ca पुन्राको. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 200, and the Commentaries to Manu IX. 138.

P. 332. l. 14. (70, 1.) After यः A 2. B. Ca add आत्मनेपदं च; it was probably in A 3 also, though it is not visible, the leaf being eaten by worms.

P. 334. l. 28. (71, 1.) चंगुलयो नित्यं deest in A. Ca. Bm.—l. 32. श्लावीं । शु नती । रक्षणीकृन्नामिति वाङ्मनकादन् । शार्ङ्गरवादिस्वाङ्गीन् M 1 before अक्षवीं; not in A. B. Ca.—उचक्ष् A. B. उचक्ष् M 1. Ca. Though Rv. Bh. I. 14, 12 the reading उचक्ष् is as clear as possible, we find उचक्ष् again I. 72, 10; IX. 72, 1.—P. 336. l. 14. (71, 4.) मथि A 3 pr. m. Ca. M 1. मथ A 3 sec. m. मथी A 2. मथ B.—P. 338. l. 4. (71, 8.) वृष्टुदेकेन B. वृष्टिनोदेकेन A. Ca.—P. 339. l. 2. (71, 10.) नमः to असुन् deest in A 2. B. Ca. In A 3 the leaf is damaged.

P. 339. l. 16. (72, 1.) असुतं A. Ca. असुतं वे M 1.—P. 340. l. 10. (72, 3.) रैदृक् चाव्यादृक् च A. Ca; lacuna in B. रैदृक् TS.; Ca has तादृक् for तादृक्. See Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 14. फिष इति ॥ पिषिति A 2. Ca. फिष् इ° M 1; lacuna in B; damaged in A 3.—P. 342. l. 4. (72, 7.) अनुवक्तं A. B. Ca. अनुवक्तं Bm. Cf. above, I. 52, 14.—ll. 25 sq. (72, 8.) अवादिप्रत्ययप्रसंगे A. M 1. अवादिप्रसंगे Ca.—यद्वक्तव्यमिति M 1. न्व इति A. Ca.—मावार्थे M 1. मवार्थे A 3. B. Ca. Cf. Kās. IV. 3, 160.—P. 343. l. 2. (72, 9.) तमाहरन् TS. हरं B. हरं M 1. A. Ca.—l. 19. (72, 10.) Ca marg. B. Bm add उत्पन्नाः after व्याप्ताः.—उद्गच्छन्ति A. गच्छन्ति Bm. Ca. M 1.

P. 344. l. 2. (73, 1.) यथा deest in A. B. Ca. Bm.—तद्वत् omitted in B.—l. 36. (73, 3.) पृथिवीं पृथिव्यां deest in A. B. Ca. Bm.—P. 346. l. 29. (73, 7.) धारणपोषणयोः M 1. दानधारणपोषणयोः A 2. दानधारणयोः A 3. Ca. Cf. Dhp. 25, 10.

P. 348. l. 9. (74, 1.) प्रवर्तमानो M 1. वर्तमानो A 3. Ca. Bm.—l. 17. (74, 2.) निपठिति° M 1. निपठिति° A 2. Ca. निपठिति° A 3. B.—P. 349. l. 29. (74, 8.) स्वस्माद्° M 1. A 3 sec. m. स्वस्माद्° A 3 pr. m. A 2. Bm. स्वस्माद्° Ca.

P. 350. l. 16. (75, 1.) प्रीतिवलयोः A 2. B. वलययोः A 3. Ca sec. m. T. M 1. वलययोः Ca pr. m. See Dhp. 27, 13; Rv. Bh. I. 36, 10. 161, 5; VIII. 2, 5; X. 161, 2. Cf. V. 15, 5.

P. 353. l. 18. (77, 1.) नीः from Bm. T.—P. 354. l. 32. (77, 5.) एव before एव-मुक्तेन Bm.

P. 355. l. 20. (78, 2.) दुवस Ca. T. M 1. दुवस् A 3. B.

P. 357. l. 3. (79, 2.) कांतामिरिव T. कांतिमिरिव A. Ca. Bm. M 1.—l. 23. (79, 4.) स्वामये A. Ca. M 1. स्वमये T. Cf. Rv. Bh. I. 150.—P. 358. l. 11. (79, 6.) चप MSS. चपि M 1. Dhp. 32, 77.—l. 27. (79, 8.) वुञ्ज Ca pr. m. वुञ्ज Ca sec. m. A. T. M 1. Cf. I. 9, 5. 26, 7.—l. 34. (79, 9.) शोमनेन ज्ञानेन M 1. A 3. T. शोमनेन A 2. Bm. शोमनवृद्धि-विशेषेण Ca.

P. 362. l. 1. (80, 7.) वज्रार्थे चतुर्थी A 3. Ca marg. M 1; deest in A 2. T.—l. 2. येन वीर्येण inserted in Ca marg. A 3. M 1 after यस्मात्, but not in A 2. B. Bm. T.—तं प्रविष्टं वञ्चयितारं Bm. तत् प्र° A 3. Ca. प्रविष्टं वञ्चयितारं B. वञ्चयि-

तारं A 2. त्वारचितारं T.—P. 365. l. 1. (80, 16.) Read गम्यन्तीत्वांस्त्रिपदं, and cf. Rv. Bh. I. 6, 7.

P. 365. l. 8. (81.) दशतयाः A 3. M 1. दशतया A 2. दशतया Ca. T has चष्टके प्रचने दशतयां पंचम इतिः.—l. 13. माध्वदिने सवने A. माध्वदिने B. Ca. मध्वदिने T.—P. 366. l. 21. (81, 3.) चं संचन Bm.—P. 368. l. 23. (81, 8.) विश्वानु° T. श्वानु° A. Ca. M 1.

P. 369. l. 13. (82, 1.) याचयस Bm. Ca. याचय A. B. याचय M 1. याच(or च?)स T.—l. 17. चित्स्वरेण A. तित्स्वरेण M 1. Ca. T.—l. 19. चनार्चः B. Ca. T. चनोर्चः A. चनर्चः M 1. Cf. Dhātuvritti in The Pundit, N. S. vol. vii. p. 571.—l. 21. रूपस्य सिद्धिः A 2. रूपस्य सिद्धिः A 3. T. रूपस्य सिद्धी B. रूपसिद्धिः Ca. M 1.—P. 370. l. 12. (82, 3.) लवामहि B. Bm. Ca; deest in A; in T all from वंदिषीमहि to वंदिषीमहि is left out.—l. 22. (82, 4.) कामामिचर्यकं A. T. M 1. चरितं B. Bm. Ca.—l. 23. धानामिश्रितं A. Ca. M 1. मिश्रित Bm. धानामिश्रितं T. धानामिः श्रितं B.—P. 371. l. 2. (82, 5.) प्रक्षानं A 3. Bm. Ca. M 1. प्रक्षायणं T; wanting in A 2.—l. 21. (82, 6.) प्रार्थनायां A. Ca. M 1. वर्तमाने T.

P. 371. l. 31. (83, 1.) प्राप्तयेषु पशुषु T.—P. 372. l. 34. (83, 3.) एकमेव M 1. T. एकमेवः A. एकमनयोः B. Ca.—P. 373. l. 2. तस्य M 1. तस्या A. B. Ca. तस्मात् T.

P. 376. l. 18. (84, 8.) वधिष्यति A. वाधिष्यति M 1; deest in B. Bm. Ca. T.—P. 377. l. 17. (84, 10.) Ca inserts वसुशब्दाद् before गुणवचनात्.—l. 33. (84, 12.) ज्ञायतं B. ज्ञायत A 3 pr. m. Bm. Ca. ज्ञायत A 3 sec. m. ज्ञायतय A 2. ज्ञायतय(or च, or च?) B. ज्ञायतय T. ज्ञायतं M 1.—P. 378. l. 4. (84, 13.) इतिहा दे च deest in A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 32. (84, 15.) सौर्याचंद्रमसीभ्यां T. सौर्याचंद्र° A. सूर्याचंद्र° B. Ca. सौर्याचंद्र° M 1.—P. 379. l. 3. T reads यादृशीः संज्ञा नमति तादृशीः.—l. 10. अपिहितमंतर्हितं चेति B. Nir. अपहतमनंतर्हितं चेति A. Ca. अपशतमंतर्हितं चेति T.—l. 11. चध्यादयस्य M 1. Un. चध्या° A. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 116, 6. 119, 7. But see Pân. V. 4, 25.—P. 380. l. 1. (84, 16.) अस गति° T. Dhp. 21, 21. असु गति° A. B. Ca. M 1.—l. 33. (84, 18.) प्रकृती विहृती च A. प्रकृती च B. प्रकृती Ca. T.—P. 381. l. 4. सीमन् Un. M 1. Ca. सामन् A. B. शामन् T. Cf. Rv. Bh. III. 32, 10.

P. 381. l. 31. (85.) पंचम्यसि B. T. Anukr. M. म्यतो A. म्यति Ca.—P. 382. l. 14. (85, 1.) संघर्षे B. T. Ca. संघर्षे A. M 1. T has घुष for घुषु. Cf. above, I. 37, 4.—P. 383. l. 3. (85, 3.) मयचयगतिषु A. मयचयकांतिकतिषु Ca. T. M 1. Cf. Rv. Bh. I. 102, 1. 108, 4; III. 10, 4. The MSS. vary not only as to कांति, but they vary also between मयचय, मयचय, and मयचय.—l. 23. (85, 5.) यद्वा Bm. Ca. T. यद्वा A. M 1.—प्रायुयुजत T. प्रायुयुजन् A. Ca. Bm. प्रायुयुज, B. प्रायुयुजत M 1.—P. 384. l. 5. (85, 6.) यद्वा बाह्विरंतरिचं भिंद्वानाः T after आह्वय.—P. 385. ll. 27 sq. (85, 10.) Instead of आह्वयं and ये T reads आह्वयं and ये(!).

P. 388. l. 4. (86, 5.) चिटः क्लृपुः Ca. T. क्लृपुः A. M 1.

P. 389. l. 23. (87, 1.) महन्नामितत् A 3 sec. m. T. न्नामितत् A 2. वज्रन्नामितत् A 3 pr. m. वज्रन्नामितत् M 1. Ca. Cf. Ngh. III. 3.—l. 30. वस्य deest in T.—l. 36. उपधाक्षोपः B. Ca. धाक्षोपः T. धाक्षोपः A. M 1.

P. 392. l. 16. (88, 1.) कक्षपात् M 1. कीक्षपात् A. Ca; T has मारीचाक्षपात्.—l. 23. काक्ष M 1. काक्ष T. प्राक्ष A. B. Ca.—l. 25. प्रचमावामिनी A. Nir. SS. प्रचमवामिनी T.

Nir. Roth. प्रथमागमिनी B. Ca.—l. 26. महद्वन्ति Nir. SS. महद् MSS. Nir. Roth. But Sāyana's own words महद्वन्ति द्वन्तीति prove that *द्* of our MSS. is meant for *व्*. —P. 394. l. 8. (88, 5.) तदेतत्त्वोचं T before त्वन्.—l. 14. माध्यमिका A. B. Ca. T. Nir. SS. माध्यमिका M 1. Nir. Roth.

P. 395. l. 23. (89, 2.) रन्मत्ययांतो T. रक्म° M 1. A. चक्म° Ca. Cf. Rv. Bh. I. 1, 6. 2, 6. 3, 5. 147, 14; III. 10, 9.—P. 396. l. 34. (89, 5.) T reads घन प्रकरिणं भवितु तेनैव प्रकरि रक्षिता पालयिता पायुः पाता प्रपिष्टभागश्च पाता चद्व्यः केनाप्यहंसितः स एव पुषा स्वस्थेऽस्माकमविनाशाय च भवतु ॥ In A 2 all from रक्षिता to रक्षिता is left out.—P. 397. l. 9. (89, 6.) विनाशनाम M 1. A. Nir. var. lect. विनाशनाम Ca. T. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 35, 1; VII. 1, 20.—P. 398. l. 8. (89, 8.) After मा भूत् T inserts ओषधयुयोर्मद्रामद्रविषयश्रवणदर्शने प्रतिनियति अतो निष्ठा मद्रविषयश्रवणदर्शने स्थातामिति प्रार्थयति.—l. 21. (89, 9.) पितरोऽस्माकं रक्षितारो A. Ca. Bm. M 1. स्वपुत्राणां पितरो T; wanting in B.—l. 22. कादिकोपो T. कादिकोपो A. Ca. sec. m. M 1. कोपो Ca. pr. m. Cf. Rv. Bh. I. 79, 11. 84, 17. 94, 9. 138, 1; Pān. VI. 4, 149, 8.—P. 399. l. 7. (89, 10.) After जन्माधिकरणं T inserts यद्वा जातमुत्पन्नं जनिस्त्वमस्वस्मानं वा यदस्ति.

P. 400. l. 33. (90, 6.) मधोरन् A. Ca. M 1. मधोर्च T. मधोर्च Pān.—P. 401. l. 4. (90, 7.) मधु from T. Bm.—l. 24. (90, 9.) Before उचक्रमः T inserts an explanation of बृहस्पतिः similar to that in I. 89, 6.

P. 402. l. 15. (91, 1.) तव युष्मद्व्यहोर्हसीत्यायुदान्तत्वं T before प्रणीती.—P. 405. l. 23. (91, 11.) कोकम्बकनी A. B. Ca. T. *कम्बकनी M 1. *कम्बकनी Un.—P. 406. l. 20. (91, 14.) आर्धधातुकात्वाद्ध्यनिटि ज(लि B) सार्वधातुके वि° B. Ca. T. *निटीति सार्वधातुके वि° M 1. आर्धधातुके वि° A.—P. 407. l. 22. (91, 18.) अयणार्थानि B. Bm. T. अयणा° A. Ca. M 1.—l. 27. ससाधनक्रिया° A. B. Ca. T. साधनक्रिया° M 1. Cf. Kās. V. 2, 80.—P. 409. l. 1. (91, 21.) अप्सातुके A. B. Ca. T. अननुके M 1.

P. 410. l. 8. (92, 1.) यस्मादेवं तस्मात् A 3. Bm. Ca. M 1. यस्मादेता T. From अकृत to अजते left out in A 2.—l. 12. पूजनार्थे B. Ca. Nir. पूजार्थे A. T. M 1.—l. 13. मानुजा B. Ca. Nir. मानु T. मानु A.—l. 22. (92, 2.) आरोचमाना A. Ca. M 1. रोचमाना Bm. चरसचर्या T.—P. 411. l. 20. (92, 4.) स्वकीयं Bm. Ca. M 1. स्वाययं A. T.—l. 23. सुवनाय सर्वस्व deest in A. Ca. M 1.—l. 27. *गर्ध्वज° and हत्वगर्ध° A. B. Ca. T. *गर्ध्वज° and हत्वगर्ध° M 1. MK.—P. 412. l. 16. (92, 6.) शोभनां A. T. शोभमाना B. Bm. Ca.—l. 25. (92, 7.) प्रियसत्वात्मिकानां शब्दानां T.—l. 32. जटि T. जटि Ca. जटि A. M 1.—P. 416. l. 17. (92, 17.) चहोराचाविविके B. Nir.; deest in A. Ca. T. M 1.

P. 418. ll. 4 sq. (93, 4.) वृषिः and वृषयति A. B. Ca. वृषिः and वृषयति T.—l. 12. *पाशस्वति° M 1. Un. and probably Ca. pr. m. *पाशस्वति° T. *पाशस्वति° A. B. Ca. sec. m. Cf. Rv. Bh. I. 7, 9; III. 9, 7.—P. 419. l. 33. (93, 8.) टेरश्वं चतावप्रत्यये A. T. *तावप्र° B. *तो वप्र° M 1. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 41, 1; IX. 93, 4.—P. 420. l. 7. (93, 9.) संजूती T. M 1. संती भूती A. B. Ca.—l. 14. (93, 10.) हीदयति A. Ca. M 1. हीदेति T.

P. 421. l. 6. (94.) वातवेदस deest in A. B. Ca. T.—P. 422. l. 6. (94, 3.) Instead of अस्मात् to जित् T has अस्माच्च यमुत्समुजायति तुमर्धे कमप्यत्ययः.—P. 423. l. 4. (94, 6.) *ह्येव वार्धमिद्रि° वाधितुलिन वाचकाय M 1. *ह्येव वार्धमिद्रि° A 2. *ह्येव वार्धमिद्रि° A 3.

• रूपेण वा तमिन्नि B. • रूपेण वा तमिन् Ca. • रूपो मवानिन्द्रियाधिष्ठानुविनार्थकाय T.—l. 22. (94, 7.) सङ्गच्छते M1. Nir. SS. सङ्गच्छते B. Ca. Nir. Roth. दृक्छते A. T.—P. 425. l. 18. (94, 12.) कोषविमुक्तं सत् T after मृतु.—P. 426. l. 4. (94, 14.) रमणीयं कर्मफलं A 3. Ca. T. रमणीयं वा A 2. रमणीयं कर्म फलं वा M1; the verse is left out in B.—l. 28. (94, 16.) अनिष्टानां T. अनिष्टानां Ca. अनिष्टानां A. M1.

P. 427. l. 23. (95, 1.) तस्या A 3. Ca. M1. तस्याद् A 2. B. T.—l. 32. प्राप्नोति A. Ca. M1. प्राप्ति T.—P. 428. l. 8. (95, 2.) वरामरवरहिता A. M1. वरामरवरा B. Bm. Ca. वरामरव हवररहिता T.—l. 19. अनिष्टविभ्यां A. T. M1. अनिष्टविभ्यां Ca.—वेति कीदृक् Ca pr. m. वेतिक्क Ca sec. m. A 2. B. T. वेतीक्क A 3. M1. Cf. Un. IV. 17; Rv. Bh. I. 27, 10. 66, 10.—P. 429. l. 5. (95, 4.) निर्णीतं चतुर्हि T. निर्णीताङ्गि A. Ca. M1. निर्णीतं Bm.—l. 16. ब्रह्मो नृद्वय T. ब्रह्मच नृद्व वा A 3. B. Ca. ब्रह्मनवापो नृद्व A 2. ब्रह्मच नृद्व M1. Cf. Rv. Bh. I. 2, 9. 110, 1; X. 132, 7.—l. 31. (95, 5.) •राचे इति T. M1. Nir. •राचे A. B. Ca.—अपि च MSS.; not in Nir.—l. 32. आविःशब्दात् आविः कंसीति Ca. Cf. Kās. IV. 2, 104.—P. 430. l. 9. (95, 6.) After योत्वति T inserts यदा शब्दयुक्ता गाव इव तमपिमुत्विजो मन्त्रैषपक्षितवन्त इत्यर्थः.—l. 23. (95, 7.) अनुस्वारोपनयनार्थं A 2. Ca. T. अनुस्वारिण का A 3. M1.—P. 431. l. 2. (95, 8.) मर्मन्वमानास उप A. B. T. मर्मन्वमाना उप Ca. मर्मन्वमानास इति चोप M1. MK.

P. 433. l. 8. (96, 3.) स्वदेहे वा । स्वदेह वा A. Ca. स्वस्वदेहे वा B. शब्ददिह वा T; deest in M1.—P. 434. l. 29. (96, 7.) पुरा अतीतकाले T.

P. 435. l. 22. (97.) दीर्घजिह्वी etc. Tāndya Br. दीर्घजिह्वी वा इदं रषो यज्ज्ञानवह्न्यचरत् T. दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ज्ञानवह्न्यह्न्यचरत् M1. A 3. Ca. •द्रा नाम राक्षसा यज्ज्ञानवह्न्यह्न्यचरत् A 2.—l. 23. कया चन T. कया च A. Ca. M1.—नाशंसत् चय A. Ca. M1. नाशंसत् T. नाशंसताच Tāndya Br.—l. 25. नव च सुवाङ्मतीर् A. B. Ca. नव च सुवा M1. चय चतस्र जाङ्मतीर् T.—P. 436. l. 7. (97, 2.) सुविचं M1. सुविचि T. सुविचिया A. B. Ca.—l. 14. (97, 3.) संज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वादु A 3 sec. m. Ca. संज्ञापूर्वकस्य विनित्यत्वादु A 2. आनमानुशासनक्षानित्यत्वादु A 3 pr. m. B. C. चत एव वु T. Cf. Rv. Bh. I. 100, 6.

P. 438. l. 19. (99.) एतत्तु A 3. T. M1. एतत् A 2. Ca. Anukr. M.—l. 33. (99, 1.) उत्तारयत्तु T. M1. तारयत्तु A 2. पारयत्तु A 3. Ca.—l. 34. वातधनो वा वातविधो वा वातप्रधो वा A. B. Ca. T. वातधनो वातविधो वातप्रधानो M1. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 44, 1.—P. 439. l. 3. दानमक्षिण् A 3. B. Ca. T. दानं यक्ष M1.—l. 4. इति ऊस T. M1. इति -- A 2. इति शस A 3. B. Ca.

P. 439. l. 24. (100, 1.) ईनप्रत्ययः A. Ca. M1. इत्य B. इत्यप्र T.—P. 440. l. 1. (100, 2.) अविधिविधिसुविधः M1. Un. अविधिसुविधः A 2. अविधिविधिसुविधः A 3. B. अविधिविधिसुविधः Ca; wanting in T. Cf. Rv. Bh. I. 3, 7; III. 61, 4.—P. 441. l. 11. (100, 6.) विनिर्गता A 2. निगच्छति A 3. निर्गच्छति Ca. निर्ग(न B)च्छति B. T.—l. 27. (100, 7.) योऽतिशय A 3. B. Ca. Bm. • यो विश्व A 2. T.—P. 443. l. 31. (100, 13.) सुतु चर्ति A. Ca. M1. सुतु चच्छति T; wanting in B.—P. 444. l. 30. (100, 16.) पुंनवती M1. T. पुंनवता A 2. A 3 sec. m. पुंनवता A 3 pr. m. पुंनवती B. पुंनवती Bm. Ca.—P. 445. l. 9. (100, 17.) वृषि A 2. वृष्यः A 3. B. T. वृष्य Ca. वृष्यो वृष्यः Bm, meaning वृषि वृष्यः. Though we read वृषि on the authority of A 2, it is quite possible that Sayana took

वृष्णि in the Samhitā text for वृष्णः, the more so because he makes no remark about the vibhaktivyatya.—l. 14. ईषन्प्रत्ययः A 3. Ca. ईषन् T. चरीषन् ईषन् A 2. ईषन् B. चरीषन् M 1.—l. 29. (100, 18.) ग्रसु M 1. Dhp. 26, 92. ग्रस A. B. Ca. T.—P. 446. l. 5. (100, 19.) सनुयाम प्रथम्यम् यद्वा इदं दत्तमत्र संभवांमहे T.—l. 8. हुमावाभावः Ca pr. m. M 1. नमावाभावः A. B. Ca sec. m.; deest in T.

• P. 446. l. 11. (101.) कुत्स etc. A. Ca. T. कुत्सस्तुस्त्रिदुबन्तमावा नर्मसाविष्णुपनिवत् M 1. Cf. Anukr. M. p. 9.—l. 25. (101, 1.) इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं Ca. इत्तरपदावुदात्तत्वं A. M 1; deest in T.—P. 447. l. 30. (101, 4.) वधिर्वा प्रकृत्यंतरात् पचायचि रूपं T at the end of the verse.—P. 448. l. 17. (101, 6.) कुकुवनी T. M 1. ककुवनी A 2. कुकुवनी A 3. B. Ca. कुकुवनी Un.—वेगितायां यती गव्यमाणायां T.—P. 449. l. 15. (101, 9.) आहवनीये A 2. सवनीये A 3. B. सवनीये Bm. Ca. T.

P. 450. l. 14. (102, 1.) कीर्त्तनवक्षेण M 1. कीर्त्तितेन वक्षेण A 3. B. Bm. T. कीर्त्तनेन वक्षेण Ca.—P. 451. l. 3. (102, 2.) कुरच् A 3. Ca. कुरचप्रत्ययः T. कुरच् A 2. कारच् B. चच् M 1.—l. 30. (102, 5.) धनदानाय Bm. Ca. M 1. धनवाभाय A 2. T. धनमादाय B. धनाय A 3.

P. 454. l. 15. (103, 1.) युद्धामिमुखमेव A. Ca. Bm. T. यद्दामिमुखमेव M 1. In Bm यद्वा to युक्ते, as usually, is omitted.—l. 21. उभयोः सेनयोः T.—P. 455. l. 13. (103, 3.) After शेषः T inserts यद्वा अस्तीति क्रियापदं चिप.

P. 457. l. 20. (104, 1.) विद्यति T. M 1. वद्यति A 3. B. Ca. क्वति?—l. 35. (104, 2.) कुजुवसिदुपय* । कजुवसिदुपय* A. कजुवसिदुपय* B. कजुवसिदुपय* Ca. कुजुवसिदुपय* T.—P. 459. l. 4. (104, 5.) विनिर्मतसपो M 1. विनिर्मतसपो A. Ca. *पसः B. *वपो Bm; T reads निर्मेतसपो निर्मेतमेद्रो.—l. 5. यषिष्ठचारी A 3 sec. m. Bm. Ca. T. यषेष्टाचारी A 3 pr. m. M 1.—l. 6. विनिर्मतसपः सपः A 2. Nir. SS. *पसः पसः A 3. T. Ca pr. m. *पसः पसः Ca sec. m. M 1. Nir. Roth. See Nir. SS. vol. iii. pp. 87 and 90. Considering Sâyana's own explanation it seems more than probable that Sâyana at least quoted *सपः सपः, whatever the correct reading in Yâska's Nirukta may be.—l. 7. विभजति A. Ca. T. विनाशयति M 1. Nir.—l. 32. (104, 7.) चोदस् चोदय T. चोदयस् A. Ca. M 1. चोदस् Bm.—P. 460. ll. 10–12. (104, 8.) मा च नः to विनीनयः A 2. Ca sec. m.; left out in A 3 and Ca pr. m. B. Bm have तथा नोऽस्माकं सहजानुषाधि आधाने सहो-त्यज्ञानि पाचा पाचाणि सुवादीनि मा निर्मेत् मा भिनः, while in M 1 यद्वा नोऽस्माकं सज्ञा etc. was added after विनीनयः. T gives quite a different explanation of its own, अपि च पाचा पाचाणि रक्षणे सभर्षाणि सहजानुषाधि जगुर्जन्म तेन संबंधाः सहजानुषाः समानजन्मानो ज्ञातय इत्यर्थः ते सह वर्तमानान्युत्पन्नाप्यपत्नानि तानि च मा भेत् मा भिनः उत्पन्नाप्यपत्नानि ज्ञातय इत्यर्थः ।—l. 33. (104, 9.) उत्तस प्रत्ययाच्छदसि वाचकमिति हेतुर्नभावः T. सुमुमुपुजुव इति हेतिः A. Ca. M 1. Cf. Rv. Bh. I. 82, 1.

• P. 461. l. 7. (105.) विनियोमो वैमिकः T.—l. 17. (105, 1.) यद्वा आप इत्यंतरिचनान तच मखे T before वर्तमानः.—P. 462. l. 2. (105, 2.) *वसदान् A 3. Ca sec. m. M 1. *वसन् A 2. *वसदान् Ca pr. m. T. Cf. Dhp. 32, 31; Rv. Bh. III. 39, 8; VII. 66, 18.—l. 8. (105, 3.) द्विषोपरि A 3. Ca. Bm. B. द्विषोपरि M 1. परिः पंचम्यर्थांनुवादी द्विषः स्वर्वात् T.—P. 463. l. 12. (105, 6.) संबन्धिः A 2. संबन्धि A 3. B. Bm. Ca. T.—l. 28.

(105, 7.) मधेमाथं A 3. B. Bm. Ca. T. मधे मधे मधे (मधे A 2) M 1.—P. 464. l. 15.
 (105, 8.) चमर्थे कविधानं साक्षायापाय T. चमर्थे कविधानमिति चः साक्षायापाय (साक्षा A 3)
 M 1. A 3. Ca. नापाय A 2, omitting शिक्षा to साक्षा. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19. 52, 3.
 83, 2.—P. 465. l. 18. (105, 11.) द्वादशरात्र्यात्मकेन T. द्वादशरात्र्यात् --- (follows lacuna)
 B. द्वादशरात्र्यात्मना M 1. A 3 sec. m. Ca. *रत्र्यात्मना A 3 pr. m. द्वादशरात्र्या A 2.—
 P. 466. l. 10. (105, 13.) कुलं M 1. A 3 sec. m. कुलं पति A 2. कुलं पत्नी A 3 pr. m.
 कुलवत् B. कुलवति Ca. T.—l. 26. (105, 15.) दुःखनिवारकस्य A 2. दुःखानिवारकस्य A 3.
 Ca. Bm. दुःखानिवारकस्य B. दुःखानिवारकस्य T.—P. 467. l. 6. (105, 16.) T reads हे
 देवाः स अतिक्रमे युष्माभिरतिक्रमितुं न शक्यः etc.—l. 12. *कारस्य । जो न्यः A 3. Ca. T. *कारस्य
 कोपः M 1.—l. 24. (105, 17.) खर्विपिण्यादिभ्य etc. ॥ खर्विपिण्यादिभ्यो दूरद्वामिति भावे दूरप्रत्ययः
 A 2. *पिण्यादिभ्यां दूरद्वामिति भाव ऊरप्र A 3. B. *पिण्यादिभ्यां (sec. m., *पिण्यादिभ्य pr. m.)
 ऊरुद्वामिति भाव ऊरप्र Ca. खर्विपिण्यादिभ्य ऊरद्वामिति भाव ऊरप्र T. See Rv. Bh.
 I. 133, 2, where A 2. B. Ca read खर्विपिण्यादिभ्य; as to *पिण्या (*पिण्या M 1), cf. कुटि-
 कंथोः Un. IV. 143.—l. 32. (105, 18.) मां A. B. Ca. T. मा मां Bm. M 1.—P. 468. l. 12.
 कपुमुमुषिमुषिभ्यः Un. M 1. कपुषि (सपुषि A. सपुषि B) मुमुषि (मुषि T) मुषि (पुषि A 3. Ca. मुषि
 B) भ्य A. B. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 55, 6.—l. 13. अथ दर्शनाद्यो धातूनामनेकार्थत्वात् A. Ca.
 M 1. निशामनं दर्शनं T.—l. 14. पुष्टिः पुष्टं (पुष्टं A 3) is inserted before सुप्र in T, and after
 संस्यग्ने in A 3. Ca.

P. 469. l. 24. (106, 4.) उपवाजयन् A 3. B. Bm. Ca. T. उपज्जयन् M 1.—P. 470. l. 17.
 (106, 6.) बाह्यशब्दो deest in A 3. B. Ca. T.

P. 471. l. 4. (107, 1.) प्रक्षिति प्राप्नोतु M 1. Bm. प्रति एति प्राप्नोति B. प्रति प्राप्नोतु A. Ca.
 प्रक्षिति प्रतिमच्छति सुखं वनयितुं स्वर्गलोकां प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा देवानां संबंधी योऽयं यज्ञः सोऽस्माकं सुखं
 सुखं प्रतिप्राप्नोति T.—l. 5. मद्रानुयह B. Bm. Ca. मत्तानुयह M 1. A. T.

P. 473. l. 26. (108, 5.) अपिस्त्राज्जतिद्वारा वृ T. द्वारा वृ A 3. Ca sec. m. धारा वृ
 Ca pr. m. Bm. B. धारवृ M 1.—P. 474. l. 8. (108, 6.) दानादानयोः M 1. A 3 sec. m. Ca.
 दानादानयोः A 3 pr. m. B. T. Cf. Rv. Bh. I. 36, 8. 44, 4. 110, 6; III. 9, 8.—l. 27.
 (108, 8.) After पिबतं T adds एतन् (i. e. *क्षि) रत्नाभिमतं व्याख्यानं ऐतिहासिकपथे तु यदुत्तुर्ग्रा-
 ह्यः पंच राजानो यद्यतिः पुत्रास्तसंबंधिनीषु प्रजासिति योज्यं.—l. 28. एतेर्बुद्ध not in Un.

P. 476. l. 32. (109, 2.) दक्षिणायाः A 3. Nir. दक्षिणायाः T. *दक्षिणायाः M 1. Ca.—
 l. 34. शब्दातिः MSS.; deest in Nir.—P. 477. l. 1. अथ B. Ca. T. Nir. अथा M 1. A.—
 l. 22. (109, 3.) नाधु A 2. B. Ca pr. m. T. नाधु A 3. Ca sec. m. M 1. Cf. Dhātuvritti
 in The Pandit, N. S. vol. iv. p. 616.—P. 478. l. 1. (109, 4.) अनुस्वार A. Ca. M 1.
 अनुवादि T.—l. 24. (109, 6.) मुषना M 1. Bm. मुषनानि A. B. Ca. T.—P. 479. l. 6.
 (109, 7.) तैर्विचरमि A. Ca. M 1. तैर्विचरमि T. Cf. Khând. Up. IV. 15, 5; Sat. Br.
 XIV. 9, 1, 18.

P. 479. l. 31. (110, 1.) सुत्वाय युष्मन्नवाय T.—P. 480. l. 11. (110, 2.) परिपक्वज्ञानः
 A. Bm. Ca. T. अपरि M 1.—l. 22. एकारकोपो M 1 by conjecture. 'All the MSS.
 omit एकारकोपो, but have yet the च after मूमाचः, which leaves no doubt that एकार-
 कोपः must have preceded it' (Preface to 1st edition, p. xxi). The च, however, might
 also be accounted for by the preceding रत्ननिष्.—l. 32. (110, 3.) होतुमवादिमुत्तम-

सर्वतुष्टयस्यैव चामयः A 3. Bm. Ca. M1. होतुचमसादिषु सुखचमसचतुष्टयस्यैव त चामयः A 2. होतुचमसादिष्वपि चतुष्टयं T.—P. 482. l. 23. (110, 7.) चमि तिष्ठेन चमिमवेन T.—P. 483. l. 14. (110, 9.) वेचनयुक्तिः A 3. B. Bm. Ca. T. - क्षेण यु० A 2. वाक्षेण यु० M1. Cf. Nir. II. 28; Rv. Bh. I. 116, 6.

P. 483. l. 30. (111, 1.) निष्पाद्यकर्माणो कामवत्कर्माणो वा M1. निष्पाद्यकर्माणो वा A. B. निष्पाद्यकर्माणो Ca. निष्पाद्यकर्माणो सम्बन्धकर्माणो वा T.—P. 484. l. 6. ऋत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तं A 3. Ca. ऋत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तं B. ऋत्वात्पूर्व - प्रवृत्तिनिमित्तं A 2. ऋत्वात्पूर्ववत्त्वं M1; T has ऋत्वात् विधिनिमित्तवत्त्वाद्ये.—l. 25. (111, 3.) रचायैव वा M1. रचायैव A. Ca. Bm (which never gives optional explanations). तथैव T.—P. 485. l. 10. (111, 4.) मुचिमुक् A 3 (where the whole passage stands in marg.) M1. मुचिमुक् A 2. B. Ca. T. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 302.—l. 22. (111, 5.) ह्रस्वसि Ca. T. ह्रस्वसि A. M1.

P. 485. l. 28. (112.) जागृतं deest in T and Åsv.—l. 36. (112, 1.) अहं Bm. M1. इ Ca.; deest in A. T.—P. 486. l. 5. ह्यभियुक्ताः A. B. Ca. T. तेन ह्यभियुक्ताः M1.—P. 487. l. 20. (112, 4.) यामिः Bm. यामिः युष्मदीयामिः T; deest in A. B. Ca. M1.—l. 35. (112, 5.) आलोको संभक्तमि० T. M1. आलोको भक्तुं आलोकमि० A 2. आलोको संभक्तुं (संभुक्तं Ca.) आलोकमि० A 3. Bm. Ca. संभक्तुं आलोकमि० B.—P. 488. l. 14. (112, 6.) कृपादि A 3. Bm. Ca. T. तथादि कृपादि A 2. तडागादि कृपादि वा M1.—l. 18. असु T. असि A. B. Ca. अस M1. Cf. Dhp. 32, 129; Rv. Bh. I. 116, 22.—P. 489. l. 31. (112, 10.) प्रेरयितारं A. T. M1. प्रापयितारं B. Ca.—l. 32. प्रेक्षु (प्रे B) गतिप्रेरकसंज्ञेषु A. Ca. M1. प्रेक्ष प्रीक्षणप्रेषणेषु T. Cf. Dhp. 13, 15.—P. 490. l. 8. (112, 11.) दीर्घश्रवसे प्रथितयशसे T.—P. 491. l. 9. (112, 14.) शंबः B. Ca. pr. m. T. शंबरः A. Ca. sec. m. M1.—l. 13. शु A 3. M1. शू A 2. B. Ca. T. The MSS. vary also in other passages, as I. 116, 1. 118, 9. 119, 1. Cf. Dhp. 22, 50; Pān. III. 2, 177; Rv. Bh. III. 12, 3.—l. 21. (112, 15.) विखनसः Ca. M1. विखनस A 3. विखानस T.—l. 22. सुतमिति A. B. Ca. T. सुत० M1. Cf. Rv. Bh. I. 113, 19.—l. 23. वेनं A. Ca. M1. वेनं B. वेनं T.—P. 492. l. 19. (112, 17.) धियत B. T. धीयत A. Ca. M1. धियते धीयते वा Nir.—l. 32. (112, 18.) आमंशितं Ca. T. आमंशित० A. Bm. M1.—l. 33. सुहि A 3. Ca. M1. सूयेते A 2. सुहीति तेन चाग्निनी सूयेते T.—P. 493. l. 1. पृथिव्यामुप्तिन Ca. ऋमुप्तिन T. ऋा मुप्तिन A. Bm. M1.—l. 13. (112, 19.) सुदेवं शोभनी देवः सुदेवः तच्च भवं T.—P. 494. l. 26. (112, 23.) एतद्वा etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 11; V. 4, 3, 7.—l. 31. सिद्धप्र० M1. सिद्धप्र० A 3. Ca.; lacuna in T.

P. 496. l. 13. (113, 1.) एव before एवमेव T.—l. 14. चरेक् चरेचितवती A. B. Bm. Ca. चरेक् चरेचि रिक्तवती T.—l. 17. राश्रुवसे Ca. M1. Nir. राश्रुवसे A. B. T.—l. 27. अक्षयिण वा T.—P. 497. l. 8. (113, 2.) T has वयतिः for रोचते.—l. 10. अमृच्छावितरीतरे A 2. Ca. sec. m. Nir. अमृच्छावितरीतरे A 3. T. M1.—l. 32. (113, 3.) मिषु मेधु T. मेधु मेधु A. Ca. M1. मेधुधु B. Cf. Rv. Bh. I. 11, 7. 42, 10; Dhp. 21, 7.—P. 498. l. 26. (113, 5.) प्रकाशद्वयेन Bm. Ca. प्रकाशाद्वा A 3, adopted by Windisch, Zwölf Hymnen, p. 20. प्रकाशेन T. M1. In the next verse, p. 499. l. 5, प्रकाशेन is the reading of A 3. B. Bm. Ca, while T. M1 again have प्रकाशेन.—P. 499. l. 1. (113, 6.) B. Bm insert बुद्धंती तथा, Ca inserts बुद्धंती तथा तमेवं प्रति before महीषि.—P. 501. l. 2. (113, 11.) तथाकाभिर चक्षानिरपि T.—P. 502. l. 10. (113, 14.) तिरस्कृतवती A. Bm. Ca. M1. चाभिरुक्तवती

T.—l. 15. (113, 15.) देवीनां हविः A 3. Ca. देवानां ह० M1 and Windisch l.c.; deest in T.—l. 23. नमनवतीनां A 3 sec. m. Bm. Ca. M1. नमतवतीनां A 3 pr. m. नतवतीनां T.—P. 503. ll. 4 to 6. (113, 16.) The whole passage from तमो to तस्मिन्नि is left out in A. In the margin of A 3 we find the remark बुद्धितो यंचः. T gives the following Commentary: तमः रात्रिं कृतं ध्यातमपि अप्र प्रागात् प्रकर्वेत्तापगतं यस्माज्ज्योतिरीवसं तजः एवागच्छति अपि चोवाः सूर्याय यातवे यातुं गंतुं यंचां प्रचानं मार्गमरिचत् रेजितवती कल्पितवती अतो हे सखायो वयमगच्छ तस्मिन्नि etc. B. Bm. Ca agree with the text adopted by us.—
•जीवनं Bm. Ca. •जीनं B. •जनीनं M1.—अरिक् Ca. M1. अपरिक् B. अपरिक् Bm.—
l. 17. (113, 17.) खूमेना सामभिरनुखूतायुक्था० etc. T.—l. 24. वीहीत्वादिहः सुः Ca.—l. 33. (113, 18.) सरणसमर्थः B. Bm. T. शरणं Ca. M1. From हवीषि to वीरिः left out in A 3.—
P. 504. l. 22. (113, 20.) After आनयति A adds तत्, Bm. Ca तत, and T तच्च.

P. 506. l. 19. (114, 4.) T has वयमनुष्ठातारः before अवसे, Bm adds वयं before नि ह्यामहे.—l. 21. वै न T. वैव B. वैष्णव A. Ca. M1.—तस्मिन् TS. तस्मिन् B. यस्मिन् T. स्मिन् A. Ca. M1.—P. 507. l. 17. (114, 6.) अवदन् Ca. Bm. M1. मवदन् A. भृशमवदन् T.

P. 509. l. 18. (115.) सूर्यस्य A. Ca. M1. सीर्यस्य B. T.—P. 510. l. 22. (115, 3.) सर्वे A. Bm. Ca. T. सर्वैः M1.—l. 23. श्वनवर्णं वा प्रा० A. श्वनवर्णं नीलवर्णं वा प्रा० Ca. M1. श्वनवर्णं नीलवर्णं प्राप्नुवन्तो वाचाः T.—P. 511. ll. 10 to 12. (115, 4.) From वासरमहः to वासरमहरवयुं left out in A 2. From तत्सूर्यस्य to यदासी left out in A 3. T.—यदासावयुक्त B sec. m. Ca. Nir. SS. यदासोयुक्त A 3. T. यदासावयुक्त B pr. m. M1. Nir. Roth.—वास-
रमहरव० A. B pr. m. Ca. M1. वासरमाहव० T. विसरमहरव० B sec. m. विस० Nir.—
l. 14. तुन्मत्तयः A 2. T. तोयुम् A 3. Ca. M1.—l. 23. (115, 5.) प्रकाशनाय T. दर्शनाय M1 by conjecture; deest in A. B. Ca. Bm.

P. 512. l. 19. (116, 1.) अन्युनातिरिक्तं A. T. M1. अन्युनाति० B. Bm. Ca.—l. 23. मध्येमार्गे A 3. B. Bm. Ca. T. मध्ये मार्गे M1. Cf. Rv. Bh. I. 105, 7.—P. 513. l. 7. (116, 2.) निहितं A. B. Ca. T. अभिहितं M1.—l. 31. (116, 3.) जुडि तिपि (जुड तिपि M1. जुडि तिप Ca.) विः सिक् A. Ca. M1. जुडि यमरमेति सक् T.—P. 514. l. 18. (116, 5.) आखानो० A. Bm. Ca. M1. आखानं T.—l. 21. यदूहयुः प्रार्थयामासयुः T.—तद्वह्नं before तत्प्रापयं B.—P. 515. l. 5. (116, 6.) अर्घ्यादयस्य M1. Un. अर्घ्यादयस्य A. T. अर्घ्यादयस्य Ca. अर्घ्यादिकस्य B. Again I. 119, 7 the MSS. read अर्घ्यादयस्य. Cf. I. 84, 15.—P. 516. l. 6. (116, 8.) प्रवर्षेण A 3. Ca. T. प्रवर्षेण M1.—l. 8. नतमासं deest in A 2. B.—l. 9. विः A. B. Ca. T. विप् M1.—l. 15. (116, 9.) स्तोतुः A. Ca. Bm. M1. स्तातुः T.—l. 16. प्रापयेतां A. B. Bm. Ca. प्रापयतां T. प्रापयतां M1.—अवाप्तापयतां T. Ca pr. m. अवस्था० A. Bm. Ca sec. m. M1.—l. 19. •वर्तमानतया वक्त्रं A 3. B. Ca sec. m. •वर्तमानं तथा वक्त्रं Bm. M1. •वर्तमानतया कृटिन् T.—P. 517. l. 19. (116, 11.) जुवुञ्जामू० Ca pr. m. M1. Un. जुवुञ्जामू० Ca sec. m. जुवुञ्जं A. जुञ्जं B. जुवुञ्जं T. Cf. Rv. Bh. I. 23, 21. 58, 9. 116, 11.—P. 518. l. 25. (116, 14.) चटकसङ्ग्रहस्य A. Bm. Ca. M1. चटकसङ्ग्रहस्य T.—l. 27. चटकसङ्ग्रही Bm. Ca. M1. अं० A. चटकसङ्ग्रही T.—After यास्तस्माद् there seems to be a lacuna; what we expect is a quotation from Nir. V. 21, आदिहोऽपि वृक्ष उच्यते etc., as it is quoted to verse 16 of the next hymn. The words पुनः पुनर्वर्तते etc. are Sāyana's, not Yaska's.—l. 28. Instead of सर्वजन्तवकाशिनाच्छादयिष्या T reads सर्वं जन्तवकाशिनाच्छादयिष्या.—After सङ्गा there

is a lacuna in A and Ca pr. m., which has been filled up by the other MSS. in different ways. We supplied the passage तदीयमुखाद्° to अकुर्वत् from T. The margin of Ca has उत्त अपि च कविमुनिं हे पुत्रमुवा बह्वानको युवं युवां कृपमायं संतं विचक्षे वि[वि]धं ब्रह्मं अकुरुत् अकुरुत्. Bm has उत्ततोऽपि च हे पुत्रमुवा बह्वानं पात्रकी अक्षिणी युवं युवा कृपमायं सुति कुर्वानं कविं एतन्नामानं विचक्षे विशिषज्ञान अकुरुत् अकुरुत् ह प्रसिद्धी. B has after अक्षः आह्वयदुवा अक्षिणावादिस्त्रिनामिषां तामक्षिणी प्रमुमुचतुरित्वास्त्रानं चापि वृक्ष उच्यते विवर्तनादि.—P. 519. l. 7. (116, 15.) तन्मति A. Ca. M1. तन्मति T. तन्म Nir.—l. 18. (116, 16.) पीराणामहिति M1. पीराहिति Bm. पीरोहिति A. Ca. परहिति T.—P. 520. l. 4. (116, 17.) After अनुसंधियं T adds क्षीवीतके चाय यच इतन् सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राक्ष इत्यादि.—P. 521. l. 18. (116, 21.) वृषणी Bm. वृषणा A. Ca. T. M1.—P. 522. l. 32. (116, 25.) स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः A 3. B. Bm. Ca. T.

P. 523. l. 6. (117.) प्रातरनुवाकाश्चिन्तयस्त्रयोः M1. *काश्चिन्तयोः A. B. Ca; left out in T.—P. 524. l. 1. (117, 3.) मोचयन् M1. रोचयन् A. Bm. Ca. T.—l. 22. (117, 5.) शोभार्थं A 2. शोभनार्थं A 3. Bm. Ca. T. M1.—l. 33. (117, 6.) शफात् कुरात् T.—P. 525. l. 5. (117, 7.) सुवते and कृष्णिचाय desunt in A. B. Ca. T.—l. 8. The MSS., A. B. Ca. Bm. T, have पितृवदे before पिषा संवदे, as if the latter were the explanation of पितृवदे, though the right explanation follows immediately after. The blunder could hardly be attributed to Sāyana himself.—l. 17. (117, 8.) द्यो from Bm.—गंतुमशक्तः सन्निकसिन्निव खाने निवसति तक्षी T. *शक्तः सन्निकसिन्निवखाने निवसति तक्षी निवसति Ca. Bm. *शक्तः सन्निकसिन्निव खाने निवसति A. *शक्तायिकसिन्निव खाने निवसति M1.—P. 526. l. 28. (117, 11.) पुनरायक्षा T. पुनरक्षा A. Bm. Ca. M1.—l. 31. रदित्त्वनेन A. M1. रदित्त्वनेन संबन्धिनमिति T. भुरक्षित्वनेन Ca.—P. 527. l. 1. (117, 12.) शयुषा P 3 pr. m. P 4. शयुषा P 3 sec. m. P 1.—P. 529. l. 10. (117, 17.) आंधं प्रणीतं प्रापितं ॥ आंधं (अवच Bm) प्रणीतं प्रापितं Bm. M1. आंधं प्रापितं B. T. आंधं प्रापितं A. Ca.—l. 28. (117, 18.) ईनप्रत्ययः A 3. Ca. M1. ईनिप्रत्ययः A 2. ईनिप्र° B. ईनिः T.—P. 530. l. 2. (117, 19.) अच Bm. T. उत्त A. Ca. M1.—l. 24. (117, 21.) बजुरो A. B. T. बजुरो नाम Bm. Ca. M1.—P. 531. l. 5. (117, 22.) दसो Bm. T. दसा A. Ca. M1.—यदपिक्खं Bm. M1. तदपि° A. B. Ca. अपि अपि° T, which has यत् instead of रहसं.

P. 533. l. 15. (118, 4.) A and T insert वां युवां, Bm and Ca वां युवयोः before रथे.—l. 28. (118, 5.) विमत्तयर्थं M1. विमत्तीयार्थं T. विधार्थं A. Ca.—चरप्रत्ययः M1. चप्र° A. Ca. T.—P. 534. l. 10. (118, 7.) अक्षिणा हे अक्षिणी A. B. Ca.—l. 25. (118, 8.) विरप-जाये A. Bm. Ca. M1. विरपाजायाः T. Sāyana seems to have taken *जाया in the Samhitā text for *जायि.

P. 536. l. 6. (119, 1.) तत्पूर्वात् A. T. M1. तत्पूर्वात् Ca; from बज्रवीही चि° to बज्र-वीही पूर्व° left out in B.—P. 537. l. 7. (119, 4.) वृवते A 3 sec. m. T. कुर्वते A. Ca; deest in M1. Bm reads विक्षिप्तं चतिदूरस्थं वति तुयस्य etc.—l. 12. इदिसमेत्वं T after चत्.—l. 18. (119, 5.) वलनीयी Bm. T. M1. वलनीयी A 3. वलनीयी B. Ca.—l. 31. (119, 6.) कूपपत-नात् Ca. T. उपपतनात् A 3. M1. उपपतनात् A 2. पतनात् B.

P. 539. l. 20. (120.) दुःस्मरणाशनी A. Ca. T. *आशनी B. Anukr.—ll. 21 and 26 (twice). Instead of तनुशिरा T reads तनुशिरा, or perhaps *शिरा, श and च being very

similar in Southern alphabets.—P. 541. l. 1. (120, 4.) स्वपरिपञ्चमतीन् A 2. स्वपरि A 3. Ca sec. m. अपरि T. परि M 1. Bm. Ca pr. m.; wanting in B.—l. 3. सोमस्य deest in A. Bm. Ca. T.—l. 25. (120, 6.) मातस्य वाचपीयुक्तं A 3. Bm. Ca. M 1. मतस्य वाच-तस्त्रीयुक्तं A 2. वाचतस्त्रायस्य T.—नियस्य before नियस्य M 1 from B.—P. 542. l. 3. (120, 7.) युवां वंचनास्य --- निरततंसतं A. C. युवां वंचनास्य निरततंसतं B. Ca. युवां यत् वंचनास्य निर-ततंसतं Bm. युवामास्य ह्यमवतं निरततंसतं T. The attempts of T and Bm to supply the omission, marked in A, C, are not successful. Unless MSS. can be procured which are independent of A, the passage cannot be restored.

P. 544. l. 24. (121, 2.) पञ्चादुदेति M 1. चतुर्देति T. उदेति A. Bm. Ca.—l. 27. *वा-क्करूपे -- एत A 2. *वाक्करूपे एत A 3. Ca. *नापवरूपे एत T. *वाक्करूपेति M 1. In A 3 there is the sign √ after *रूपे and • in the margin, to mark an omission. Probably a few words containing the beginning of a quotation are lost.—l. 35. (121, 3.) मृषोतु M 1. Bm. व्याप्तोतु T; deest in A. Ca.—P. 545. l. 4. कृतमिनयी A. T. *नयी Ca. *मायो B. Cf. Rv. Bh. I. 35, 11.—l. 17. (121, 4.) वर्तेत A. Bm. Ca. M 1. वर्तते T.—l. 27. (121, 5.) आऽचर्यवतं । आ । अर्यवतं P 1. P 3. P 4.—l. 30. सखायाहि A 3. M 1. कार-बाहि Bm. Ca. काराहि A 2. साराहि T.—l. 34. दुरो T. दुरो A. Bm. Ca. M 1.—अपवृ-क्षोतीति A 3 sec. m. Ca. M 1. अपावृ A 3 pr. m. A 2. B. Bm. अपावृणोरिति T.—P. 547. l. 5. (121, 8.) मोक्षारी पातारी । मोक्षारी M 1. मोक्षा A 2. पाता A 3. Bm. Ca. पात T. पातारी B.—l. 10. T has a different prakriyā: आद् । अद् मचक्षि । अस्मादंतर्भावितवर्णाङ्गम् । अद् सर्वेषामित्यङ्गमः । पा ७. ३ १०० । योधानः । युध संप्रहरि । तास्त्रीयिकवानश । धुचम् ।—P. 548. l. 8. (121, 11.) अचक्रमथि A 3. Ca. T. अचक्रमथि (*सि B) A 2. B. चक्रमेण Bm. अचक्रमथि M 1.—l. 25. (121, 12.) कृतवानसि A. Bm. Ca. T. तनूक्त M 1.—l. 35. (121, 13.) यच्चविहीनान् Bm. Ca. M 1. *विधिहीनान् A 3. *विधिना A 2. *विधिनात् T. *विधिना B.—P. 549. l. 1. T reads तच्च कर्तमवदमपि कृत्वा तानयज् etc.—l. 33. (Colophon.) *धिराज् M 1. *धिरावरज् A 3. Ca. T.—सुयथाचार्येण वि M 1. Ca. *वामासिन वि T. *वामासिनवि A 2. *वामासिनवि A 3.

ASHṬAKA II.—P. 551. l. 5. The last hemistich runs in G as follows, उत्तरखि-न्वाचोमेया आर्यति च क्वचित्कचित्.—l. 14. (122, 1.) यद्वा मन्वतिरर्चतिवर्मा शीघ्रमुतयः G after अक्षोधिन्ः.—l. 16. इयुध्या निर्वनेण G.—l. 22. कर्मस्यधिकरणे च । सप्तम्यधिकरणे च A. B. C. G. See Pāṇ. III. 3, 93, and II. 3, 36.—P. 552. l. 35. (122, 4.) प्रवर्षणधनियुक्तस्य A. Ca. G. प्रवर्षणधनियुक्तस्य C. प्रवर्षण धनियुक्तस्य B.—P. 553. l. 30. (122, 7.) अवस्थापना B. Bm. अवस्था A. C. अवस्थ G.—P. 554. l. 34. (122, 10.) दामेर्विच B. दामेर्विच Ca pr. m. दामेर्विच A. Ca sec. m. दामेर्विच G.—P. 555. l. 12. (122, 11.) द्यः । तुः A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). कुसः B. तः M 1; deest in G.—l. 30. (122, 12.) द्यिषु is omitted in A. B. C. G.—l. 31. केटि G. M 1. कोटि A. B. C.—P. 556. l. 4. (122, 13.) द्वापयवर्षण धिराजस्य धाम्नीय G.—l. 5. विधतो from Bm. G.—l. 8. श्रीवादिक् उदिन । *को उदिन G. श्रीवादिकोयुज् A. C. *कोयुज् B. *क्व उदिः M 1.—l. 9. किं प्रसाधयन्ति G. संप्रसाधयन्ति A. Ca. प्रसाधयन्ति C. Bm; B has ईक्षरा रावायन्ति.—l. 20. (122, 14.) नरमेव चाकं तु A. Ca. G. नरमेव वाऽचाकं तु C. नरमेव वा चाकं तु B. नरमेव च चाकं तु Bm.—आ चाकंति A. Ca. अचाकंति

G. M 1. प्रोवाचकं C. आवाचकं B.—l. 33. (122, 15.) Instead of Pân. VII. 2, 1, G quotes वदन्नेति Pân. VII. 2, 3.

P. 558. l. 12. (123, 4.) प्रतिगृहमुद्योगं प्रकाशनरूपं A. Ca. प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं C. प्रतिहतमुद्योगप्रकाशनरूप B. अप्रतिगतमुद्योगं प्रकाशनरूपं G. प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं M 1.—l. 27. (123, 5.) वचनव्यत्ययः MSS.—P. 559. l. 5. (123, 6.) स्याद्वा सुहृदीयानि deest in A. Ca. G.—l. 16. (123, 7.) अप A. B. Ca. . अप G. Nir.—l. 19. परिचपयतोर्वा ॥ परिचपयितोर्वा B. G. परिचपयितोर्वा A. Ca. परिचपितोपि C.—l. 20. गुहा पदार्थानां B. Bm. गुहा युहा प° A. Ca. गुहा गुहा गोपनीयानां G.—l. 29. (123, 8.) न वृज्जति A. B. Ca. G. नज्जति C.—उपःकाकः A. B. Ca. स उपसः काकः G.—l. 33. उदिता G. B. C. (?) उदिती A. Ca.—l. 35. °रीत्वा B. °नीत्वा A. Ca. G.—P. 560. l. 2. °रीत्वा ॥ °नीत्वा A. B. Ca. G. Again I. 124, 8, A. Ca. G have उत्तनीत्वा, B °रीत्वा, but I. 124, 13 all the MSS. have °नीत्वा.—l. 28. (123, 10.) Instead of अभिमतं to वा G has संगच्छतं वा यजतिः सनि च्छादसं यकारश्च संप्रसारणं, the latter being one of the many grammatical notes inserted in G which do not occur in the other MSS.—P. 561. l. 7. (123, 11.) अप विशिषस A. B. Ca. अर्थवि° G.—l. 10. Instead of आवरकं to गम्यते, G reads विशिष्टतरं प्रकर्षणाकाशकमंधकारं विवासय प्रकाशस्त्वर्थः ॥—l. 19. (123, 12.) विश्वे वरितारो यासु ता विश्ववाराः Ca sec. m. विश्वे वरितारो यासुताः (यात्रिताः G) विश्ववाराः A. Ca pr. m. G; deest in M 1. From विश्वे वारा to विश्वेर्वर° left out in B.

P. 562. l. 22. (124, 2.) मनुष्या deest in A. B. Ca. G, but G adds वज्रा आकारः after मनुष्याणां.—P. 563. l. 3. (124, 3.) सम्यगनयिषी ॥ सम्यगनयिषी A. Ca sec. m. सम्यगनयिषी B. Bm. Ca pr. m. सम्यगनयिषी C.—l. 29. (124, 4.) भासोऽध्वूहमि° Nir. नासोऽध्वूहमि° B. भासोऽध्वूहमि° A. Ca. भासोऽध्वूहमि° G.—l. 30. दधाति B. Nir. दधार A. Ca. दाधार G.—l. 31. चक्षसादिनीति B. Nir. °सादिनी A. Ca. G.—बाह्रसानिनीति (इति deest in Ca pr. m. G) Ca pr. m. G. Nir. Roth. बाह्रसा° Ca sec. m. A. Nir. SS. वाकासा° B. —l. 32. शशतमा° to बोधयंती deest in A. Ca. G.—P. 564. l. 6. (124, 5.) कर्मनाम केतः केतुरिति deest in A. B. Ca. Sāyana seems to have mistaken केतु for क्तु, for क्तु is both a प्रधानात्म and a कर्मनाम, while केतु is only प्रधानात्म, cf. Ngh. II. 1 and III. 9.—l. 32. (124, 7.) गर्तादगिषि° B. गर्तादगिष गर्तादगिषि° A. Ca. गर्तादगिष गर्तारोहिणीवि° G.—l. 35. तां तु सभा विचार्य यदीयं रिक्तं जमति वेदधिः संताड्य तदीयं धनं वितरंति A. Ca. G. There seems to be a mistake in the grammatical construction of this sentence. It lies either in वेद् or in संताड्य. No help is to be derived from the various readings of the MSS. B has वेद्धिः; C 2 reads यदीयं रित्यं जति वेदधिः संताड्य ॥; C 5 तां सभा विचार्य विचार्य and संताड्य. See Nir. SS. vol. ii. p. 269.—P. 565. l. 1. जायेव to सुवृद्धौ inserted from G, which besides has प्रतिशब्दश्च क्रियापदं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वं after वृद्धांतः.—l. 8. दाचिवावा A. Ca. G. दाचिवावी B. Nir.—l. 13. (124, 8.) प्रतिपक्षाऽह P 1 pr. m. P 4 pr. m. प्रतिपक्षाऽह P 1 sec. m. P 4 sec. m. P 3 and Sāyana.—l. 18. स्वयमपकृतिव B. स्वयमपकृतिव A. Ca. स्वयमपकृति एत G. °कृतिति?—l. 19. विद्यायिव B. °यिव A. Ca. G.—l. 21. स्वयमपकृतिव Ca sec. m. G. स्वयनात्मनहितवः B. स्वयमपकृतिव A. Ca pr. m. C. स्वयमपकृतिव Bm.—P. 566. l. 5. (124, 10.) पक्ष इव G. पक्ष इति A. Ca. M 1. पक्षः B.—l. 20. (124, 11.) वृद्धोद्बो ॥ वृद्धोद्बो B. °द्वा जवो A. C. G.

P. 567. l. 15. (125.) उप जंगली deest in A. Ca. G.—l. 23. (125, 1.) राजानुचरैः । राजानुचरः A. C. राजा सानुचरः G. From राजानुचरैः to राजा पाणि left out in B.—l. 24. रमसां A. Ca. रमसात् G. In Bm this and the following Sūkta are left out.—स्वकीय चासन उप० Ca sec. m. G. स्वकीयमासनोप० Ca pr. m. C. स्वकीयमनस्सुप० B. स्वकीय चासने उप A.—l. 25. किं नाम B. किं नाम A. C. G.—स्वपुतांतं चाचचि । स्वपुतांतमाचचि G. स्वपुतांतं चाचच A. B. C.—l. 26. प्राय्य A. B. Ca. प्राप्य G.—l. 29. राज्यात्वात् A. Ca sec. m. C 5. राजत्वात् Ca pr. m. C. B. G.—l. 30. प्रतियह इत्युक्तत्वात् B. G. प्रतियहात् A. C.—l. 32. उशिपामिकां G. उशिपामिकां A. B. C. उशिपामिकां would better be left out here or in the next line.—P. 568. l. 19. (125, 2.) राजाक्षी गो० G. राजाक्षीगो० A. Ca. राजाक्ष गो० B. रोक्षा गो० M 1.—l. 22. जनयतीति G. जयतीति A. B. Ca. M 1.—l. 24. पदिरिति । सुनुरिति Ca sec. m. A. तंगुरिति B. हंगुरिति G.—l. 25. तदुदाहरणमयमं चो A. Ca. णत-मामं चो B. णतयायं मं चो G.—The quotation from the Nirukta is given in extenso in B and G.—l. 35. (125, 3.) मदाभीतेन B. G. तदाभी तेन A. Ca. M 1.—मादनसाधनस्य सोमस्य B. मोदसाधनस्य G. मानसहितस्य A. Ca.—P. 569. l. 9. (125, 4.) प्रसुवत्पयोधराः B. प्रसुवत्पयोधराः Ca pr. m. G. प्रसुवतः पयोधराः Ca sec. m. A.—l. 10. अनुतिष्ठंतं A. B. Ca. अनुष्ठितवंतं G.—l. 11. यस्य इति प्रणीति । यचप्रणीतिं Ca pr. m. B. यस्य इति प्रणीतं A. Ca sec. m. M 1. यस्य इत्याकृति G.—इत्यध्यवसितवंतमप्युप G. इत्यध्यवसितवंतमप्युप B. इत्यवगतमितिपि उप A pr. m. इत्यवगतमपि उप A sec. m. Ca. C.—l. 13. मस्य प्रकृतस्य B. मप्र-कृतस्य A. Ca. मस्य प्रकृतत्वात् तस्य G.—l. 16. प्राणिनः Ca pr. m. C. B. प्राणिनं A. Ca sec. m. G reads प्रीणनप्रीणं प्रीणनेच्छावंतं च पुष्यं etc.—l. 23. (125, 5.) ण्वा सूक्तपरिस-माप्तिः B. ण्वा सूक्तसमाप्तिः G. ण्वा सूक्तपरिसमाप्ति A. Ca. M 1.—एच G. एषाति Ca sec. m. A. एच ते Ca pr. m. एच ते B. M 1.—P. 570. l. 3. (125, 6.) ण्ता भोगा वा समुद्रा भवन्ति G. ण्ता लोका वा etc. B. M 1. ण्ता --- (blank) समुद्रानि भवन्तीति शेषः Ca pr. m. ण्ता न भोगान समुद्रान् भवन्तीति शेषः Ca sec. m. A.—l. 6. वधयंति is inserted in B and G before, and in A. Ca after, जमंति.—l. 12. (125, 7.) प्राप्तं दुःखमेनकात्सा० । प्राप्तं दुःखं एतत्सा० B. प्राप्तदुःख एव तत्सा० A. Ca ; G reads दुरितं दुःखं तत्साधनपापं चारु मा etc.—l. 13. कीर्णा भवेयुः A. B. Ca. हीयंते G.—l. 14. तर्ह्येवामन्वो जनः Ca sec. m. A. तर्ह्येवोमाजनः G. मजनः B.

P. 571. l. 19. (126, 3.) असनत्संभक्तवान् G instead of स्वीकृतं to स्वीकरोति.—l. 28. (126, 4.) यदाचनियुक्तान् G. युक्ताश्च० A. Ca. युक्ताश्च० B. युक्ताश्च० M 1.—l. 31. वासाधन-वन्तः A. Ca sec. m. G. साधनयन्तः C and Ca pr. m. (?) वासाधनयन्तः B.—P. 572. l. 15. (126, 5.) G omits त्रियन्त इति, but adds after क्वांसः, यदा त्रियन्त इति त्राः चतुर्थे कविधान-मिति च.—l. 27. (126, 6.) या left out in A. B. Ca. G.—l. 28. सूतवत्सा Ca pr. m. (?) सूतवशा Ca sec. m. सूतवसा B. सूतवक्सा A. वशा G.

P. 573. l. 12. (127.) उत्कृत्वमिह० Ca pr. m. उत्कृत्वमिह० Ca sec. m. A. G. उत्कृत्वमिह० B.—l. 13. परित्वा ए० G. त्वाग्ने० A. Ca. त्वाग्ने० B. M 1.—l. 14. The Anukr. quota- tion is left out in A. Ca. G.—l. 32. (127, 1.) वज्रमन्थति । मन्थति A. B. Ca. G.—P. 574. l. 15. (127, 2.) वर्धितारं कामानां G.—l. 24 sq. (127, 3.) तरिता to द्रोग्धुणां from G; deest in A. B. Ca. M 1. Bm has दुर्हतरः द्रोग्धुणां वेदनाय प्रयुक्तः भवति वृष्टांतः दुर्हतरः परमुषं etc.—Instead of द्रोग्धुणां, A. Ca sec. m. and G have द्रोग्धुणां.—P. 575. l. 14. (127, 4.) Instead of अपचि the MSS., A. B. Bm. Ca. G. have अपचि, but G alone omits किमर्थं

अवर्षे रचयार्थं, and this seems to be the original reading. Cf. Rv. Bh. I. 129, 10.—P. 576. l. 13. (127, 6.) मुग्निमुग्नि A. Ca. मुग्निमुग्नि B. गुग्निगुग्नि G.—l. 16. अनिक् तुडा° A. Ca. मनिक् अनुडा° G. अनिक् तुगा° M 1; lacuna in B.—l. 21. अत एवानवायः G. एत एवानवायः B. एत एवानवायः A. Ca. अत एवानवायः C.—l. 24. अमीणयन् असेवंत वा ॥ असेवंत सेवते वा G. आसेवंते वा Ca sec. m. A. असेवंत वा Ca pr. m. B. सेवते Bm.—P. 577. l. 4. (127, 7.) यो from Bm.—l. 21. (127, 8.) किंच यच्च Bm. किंचास्व A. Ca. M 1. किंच G. From ऐच्छामंतारं to तत्समीपि left out in B.—P. 578. l. 1. (127, 9.) उक्तगुणविशिष्टः C. G. गुणयुक्तविशिष्टः A. B. Ca.—l. 19. (127, 10.) घृतादिहविर्युक्तो ॥ घृतादिप्रमुहविर्युक्तो A. B. Ca. प्रमुह° C. प्रमुह° G.—l. 34. (127, 11.) त्वदायसे G. स्वकीयत्वेन A. Ca sec. m. त्वदीयते Ca pr. m. C. स्वदायसे B.

P. 579. l. 20. (128, 1.) त्वयमर्थः A. B. Ca. त्वयमपिः G.—l. 22. अतिप्रसिद्धानं A. Ca. अतिप्र° G. अतं अतिप्रसिद्धं वा B. अतं Bm.—l. 25. एतावती वै etc., cf. Sat. Br. I. 2, 5, 7.—P. 580. l. 20. (128, 3.) अनर्थकः from G.—l. 21. रेतः उदकवाचिना G before रेतः-शब्देन.—P. 581. l. 3. (128, 4.) After इत्यर्थः G adds यद्वा यच्चस्य दमे दम इत्यर्थः.—l. 17. (128, 5.) शुष्मं A. B. Ca. शुष्मं G.—l. 19. After तद्वत् G adds यद्वा इधिराय एषणाय तत्पर्याप्तये भोग्या भोग्यानि यथा संपद्यन्ते तथेत्यर्थः.—P. 582. l. 5. (128, 6.) ऋच्छेय ॥ ऋच्छेय A. Ca. G. ऋच्छेया B. Bm.—रसु अपदेशमाचरेति A. Ca sec. m. रसु विपदेशमाचरेति Ca pr. m. C. रसूपदेश° B. रसु अपदेशमाचरेति G. —l. 8. ऋटि A. Ca. ऋटि G. ऋटि B.—l. 19. (128, 7.) अरिष्टस्य निवा° A. B. Ca. अरिनिवा° G. अनिष्टस्य निवा° M 1.—l. 34. (128, 8.) धारयितारं दातारं वा G. धारयितारं वा A. B. Ca. M 1. धारयितारं Ca sec. m.—P. 583. l. 2. चेतुशब्दात् ॥ चेतुश° A. B. Ca. चेतुश्च° G.—ll. 4 to 6. पुनः कीदृशं to सर्वज्ञं is left out in A. Ca. G, while in Bm it stands after वसुकामाः संतः (after which नितरां प्राप्ताः is added).—From ईर to गीर्भिः left out in B.—l. 6. अतिप्रवृद्धा G. अतिप्रवृद्धा A. B. Ca. अतिमध्वा M 1; deest in Bm.

P. 583. l. 11. (129.) ऋष्टिरिति ॥ ऋष्टिरिति A. Ca. ऋष्टिरिति B. वृष्टिरिति G. Cf. Anukr. M. p. 10.—l. 21. (129, 1.) अनल्पप्रज्ञं यागाधिकारवंतं G.—l. 23. आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये वा Ca pr. m. G. आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये A. B. Ca sec. m. M 1. आभिमुख्येन अभिमतप्राप्तये Bm.—l. 24. Instead of ऋष्टिः G has ऋष्टे.—P. 584. l. 7. (129, 2.) सर्वासु A. B. Ca. G. सर्वेषु M 1.—l. 31. इदो वै क्रूरो यद्यमपिरिति A. Ca sec. m. इदो वै क्रूरो यद्यमपिरिति Ca pr. m. C. G. इदो वा एष य इधिरिति B. Cf. TS. VI. 1, 7, 7. 2, 3, 2; V. 4, 3, 1.—P. 585. l. 1. (129, 3.) प्रथमं युक्तं ॥ प्रथमं युक्तं A. Ca. प्रथमयुक्तं B. कथनं युक्तं G.—l. 9. (129, 4.) वो युष्मदर्थं च deest in A. Ca. M 1.—l. 14. मरुद्भिर्वा A. Ca. मरुद्भिर्वा सहितं यज्ञे G; deest in B.—l. 15. पृत्सु MSS.—l. 16. After कृणोषि G adds यं शशुं हनिष्यसि यं कंचिदपि शशुं हर्षीति (हर्षी?) चेन्नेत्याह.—यं to वारयसि left out in A. Ca.—l. 17. हिनस्ति ॥ ह्यस्ति A. B. Ca. G.—l. 30. (129, 5.) प्रकाशकानिः ॥ प्रकाशकानिः B. Bm. M 1; deest in A. Ca. G.—P. 586. ll. 1 sq. अपहृत् ॥ अपहृत् A. B. Ca. Bm. G.—l. 19. (129, 6.) यथा तिष्ठति स्रवन्नस्ति A. Ca. यथा स्रवेत् नस्ति Bm. यथा तिष्ठति स्रवेत् B. यथा न तिष्ठति स्रवेत् G.—l. 26. (129, 7.) तप्ते A. Ca sec. m. G. तप्ते यप्ते Ca pr. m. B.—l. 33. संपुक्ताः A. B. Ca. Bm. संपुक्तारो G.—l. 34. लिङि ॥ लिङि A. B. Ca. लिङि G.—P. 587. l. 10. (129, 8.) हे पंडु अलिखः A. B. Ca. G.—l. 16. दूनोतिर्वा Nir.

सूक्तो A. B. Ca. दूनु G. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 145.—P. 588. l. 1. (129, 9.) चम्भासममिः ॥ चम्भासममिः G. चम्भासममिः A. Ca; lacuna in B.—l. 6. (129, 10.) तद्वसा P1. तद्वसा P3. P4.—l. 13. All the MSS. read महति प्रीतये instead of महति प्रीतये. It is possible that Sāyana himself wrote महति, intending to add, as he frequently does, चवसे or रचणाय. In this case he would have made the adjective agree, not with प्रीतये, but with रचणाय. As it is, the authority of the MSS. must give way before the claims of grammar.—l. 27. (129, 11.) दुःखात् Bm. सुखदुःखात् A. B. Ca. शोष-काहुःखात् G.—P. 589. l. 1. देवतान्वज्यत G. ज्यंत B. देवान् विज्यत A. Ca. Cf. Rv. Bh. X. 130, 4.

P. 589. l. 22. (130, 1) राजा and असमिष from B. Bm. यदा सतां नचपाणां पतिः राजाचंद्रमाः असमिष B. सत्यतिः सतां नचपाणां पालकः राजा सोमः असमिष Bm. यदा सतां नचपाणां पतिचंद्रमाः । A. Ca. G. Instead of यदा we should rather expect किंच.—P. 590. l. 3. (130, 2.) लक्षणेन A. B. Ca. जलेन G.—स्वोचितजलेन A. Ca. स्वावितज G. स्वावितज B.—l. 23. (130, 3.) पाषाणिःतिमहति A. Ca. पाषाणि B. Bm. वाक्सिमति (i. e. वाक्ति) G.—P. 591. l. 9. (130, 4.) स्वोपयोगाय A. C. Ca sec. m. G. पयोगाय Ca pr. m. घागाय B.—l. 20. (130, 5.) संघामं प्रसोषध्यादिकं वातिसर्तुं A. Ca sec. m. संघामं सोषध्यादिकं वा प्रति सर्तुं G. संघामं प्रसोषध्यादिकं वाति Ca pr. m. संघामं सर्तुं B. संघामं चतिसर्तुं Bm.—l. 25. समर्थाय B. स्थन समर्थाय Ca pr. m. यस्म कस्मचित्समर्थाय Ca sec. m. A. यस्म कस्म न स C. यस्म कस्म चन मर्थाय G. यस्म कस्मचित्समर्थाय M1 by conjecture. Bm reads यदा जनाय जनार्थं विस्व etc.—P. 592. l. 24. (130, 7.) अवकथ्य प्राणं G. अवकथ्यमाणं A. B. Ca. M1. Bm reads अवा अवकथ्य प्राणं वामं मुखं भरत इतवान्.—P. 593. l. 3. (130, 8.) वीराणां स्वर्गः ॥ वीराणां स्वर्गः B. वीरस्वर्गः A. Ca sec. m. G. वीरः स्वर्गः Ca pr. m.—l. 11. धत्त मस्मीकरोति ॥ धत्त म A. B. Ca. G. धत्त (मस्मीकरोति in marg.) न न मस्मीकरोति Bm, which omits यत्किं to नेत्वाह.—l. 25. (130, 9.) विम्रातो A. B. Ca. विशीर्षा G.—l. 27. करोति ततः पूर्वं G. ततः करोति पूर्वं A. B. C.—l. 34. यथा खोतिन A. C. यथा खोतिन (खोरिण ?) B. यथा तिन G.—l. 36. We should expect यथा corresponding to तद्वत्.

P. 594. l. 26. (131, 1.) शूणां पुष्कलतामिव A. Ca. G. अपुष्कलतामिव B. अपुष्कलता Bm. शूणां पुष्कलतामिव M1.—P. 595. l. 10. (131, 2.) तुजते A. B. Ca. तुजति G and Ngh. III. 20.—l. 27. (131, 3.) गृहानित्यादिनेमितिकवाक्षिषु ॥ गृहानित्यादिनेमितिकेषु G. गृहानित्यादिनेमितिकवाक्षिषु A. C. Ca. • गृहानित्यादिनेमितिकवाक्षिषु B.—l. 34. वचनेन कुर्यान्नासि B. वचनं न कुर्यात् नासि G. वचनं न कुर्यात् नासि (नास्ति C) A. Ca. C.—P. 596. l. 1. इंद्रायात्मने वा G. इंद्रायात्मने A. Ca. Bm. M1. इंद्रायात्मने B.—l. 20. (131, 4.) G has शासः निगृहीः सितवानसि तनुकृतवा-नसि वा.—P. 597. l. 1. (131, 5.) युद्धाय हि धीराः संभवति । A. C. G. यदा ये धीराः संभवति B.—l. 15. (131, 6.) अपि नाम वृणीहि B. Bm. अपि नाम तावकमसत् A. Ca. G. अपि नाम नावकमसत् C.—l. 19. गुहप्रतिविधामः ॥ गुहामावः A. B. C. G.—l. 32. (131, 7.) सुश्रवसमः चतिग्रथेन शोमनश्रवसत् Bm; B and G have the same, but insert हे before सु, and G omits त्व. A and Ca read हे सुश्रवसम चतिग्रथेन शोमनश्रवसत्. It is possible that Sāyana mistook सुश्रवसमः for श्रवस.

P. 598. l. 12. (132, 1.) हे मचवन् । मचो वीर्यं । तद्वसिद् A. C. G. हे मचवन् धनवसिद् B. Bm. The latter is the more usual explanation.—l. 15. The words पूर्वं धिः शिष्यः

belong only to B and Bm, and may be a later addition. It often happens where Sāyana leaves words in the text without explanation, that the writers of B, and especially of Bm, supply them by conjecture.—l. 17. विचरतः A. Ca, वितरतः G, after उपाचरतो.—l. 29. (132, 2.) वर्त्तन्ति A. Ca. G. वक्त्रन्ति B. Bm. M1. G reads वर्त्तन्ति also in the text, while the text of A gives वक्त्रन्ति. In Grantha the difference between वक्त्र and वर्त्त is very slight. But the explanation मार्गभृते makes it very probable that Sāyana himself read वर्त्तन्ति.—l. 30. मुखे G. मुखे A. B. Ca. मुखे Bm.—l. 32. All the MSS. read करोतिः शतरि.—l. 34. अतोदात्तत्वं G. उदा० A. B. Ca. विभक्तिर्वा M1.—P. 599. l. 15. (132, 3.) पूर्वं to हविस् from G; deest in A. B. Ca. M1. Bm reads भृशं दीप्तं एतद्वपं ते तव स्वभूतं अद्यतनमपि प्रत्यया पुरात[न]मिव भवति कीदृशं तत् etc.—l. 16. यजत ॥ यजत A. Ca. G. अजत B.—l. 18. वारसि चयं ॥ वाः वरणिचं चयं B. वाः वरणीयं चयं Bm; deest in A. Ca. G.—l. 26. प्रकारं Bm. G. प्रकारं A. B. C.—P. 600. l. 1. (132, 4.) यत्नं ॥ यत्नं A. B. Ca. यत् यत्नं Bm. G.—l. 2. उत्पाद्य G. उत्पाद्य A. B. Ca. उद्वाद्य M1.—l. 4. अपवृत्तद्वारं ॥ द्वाराणि A. B. Ca. G.—l. 8. तमेवायष्टारं A. C. Bm. G. तमेव यष्टारं B. M1.—l. 28. धारयन्ति कल्पयन्ति G.

P. 601. l. 19. (133.) पुरा रिपुघ्नस्य B and Rigvidhāna. सूक्ते सप्तर्षसु A. Ca. सूक्ते तु सप्तर्षसु G.—ता अपन् to समश्नुते MSS.; not in Rvdh.—l. 20. नियच्छति B and Rvdh. निहन्तति A. C. G.—l. 26. (133, 1.) महीरवीः ॥ महीः तुवीः A. Ca sec. m. महीः सर्वाः Ca pr. m. C. Bm. G. The passage is wanting in B.—l. 29. G omits परि before तुक्हा, and has संतो वैल्ल्यान् इमंशानं परि परितोऽश्वरन् instead of हिंसिताः to प्राप्ताः.—l. 32. Instead of नागलोकः, G reads नरकः.—P. 602. l. 5. (133, 2.) प्राथिव G. प्राप्तव्य A. Ca. प्रापय B. प्रापय Bm.—l. 9. ऊरोलवावित्पूरं ॥ ऊरुऊरवावित्पूरं A. Ca. ऊरुऊरवावित्पूरं B. दूरदूलासाचित् पूरं G. Cf. Rv. Bh. I. 105, 17.—l. 23. (133, 4.) सु मनायति पश्येयः सर्वो लोको वा मनयति सुषु संभावयति स्त्रीतीत्यर्थः G.—P. 603. l. 10. (133, 6.) देवानामाश्रयभूतः ॥ मेवानामाश्रयभूतः G. सुलोको नामाश्रयभूतः A pr. m. सुलोकानामाश्रयभूतः Ca sec. m. A sec. m. सुलोकानामाश्रयभूतः C. Ca pr. m. आश्रयभूतः B. M1.—l. 13. असुरपचं ॥ असुरपच B. असुरपचे A. Ca. G.—l. 15. मूर्तितरात् G. मूर्तितरात् Ca. मूर्तितरात् A. B. Bm. M1.—l. 16. विचिंत्वापिं A. Ca. G. विविचिंत्वापिं C. ह्यपिं B.—l. 17. बुद्धस्सुदपयत ॥ बुद्धस्सुदपयत (tu sec. m.?) अपयत G. विदस्सुपयत A. B. Ca.—P. 604. l. 3. (133, 7.) संभक्तं वा G. संभक्तं A. B. Ca. M1.—l. 4. कुर्वाणाय यजमानाय B. कुर्वाणस्य यजमानस्य A. Ca. G.

P. 604. l. 17. (134, 1.) प्रयच्छन् to मत्तं from B; deest in A. Ca. G. M1; Bm has प्रयच्छन्पुरोडाशादि हविः अग्निं अभितः.—l. 19. संबन्धि मनोऽनु B. Bm. संबन्धिः G. संबन्धि मनः A. Ca, which insert अनु विशेषेण after गुणान्विशेषेण.—l. 23. छांदस उपधाकोपः A. C. G. छांदस गुणोपः B.—P. 605. l. 2. (134, 2.) ईं त्वां B. Bm. त्वा त्वां A. वा त्वां Ca sec. m. G. मा त्वां Ca pr. m.—l. 5. रक्षणवत् ॥ रक्षणवतः MSS.—l. 19. (134, 3.) अश्वयोजनं G. अश्वयोजनं A. Ca sec. m. अश्वयोजनं Ca pr. m. B. अतो योजनं M1.—l. 22. ससतीमुपपत्तां A. C. सुपपत्तिना Bm. ससती पत्ता B. G.—l. 23. कर्मव्येष्टेवत्संपत्तं A. C. कर्माप्रवेष्टि G; omitted in B. Bm. व्येष्टे = व्यष्टतया or वेद्याग्येष्ट.—P. 607. l. 2. (134, 6.) पूर्वभूतः A. B. Bm. Ca. पूर्वमाहृतः G.—After प्राप्नोति (sic for अवि), G adds पातुं योग्यो भवति ऐह्यवाच्ये दिव्येवत्ये विप्रतममेतवारं त्वदर्थं नृत्तमायत्वात् अयमायत्वास्तेति भावः किंच.—सुतानां to अर्हसि left

out in A. Ca; in Bm it stands in the margin.—ll. 3 and 7. G reads चर्हति, पिबति, स्त्रीकरोति instead of चर्हसि etc.

P. 607. l. 22. (135, 1.) After नियुता B adds नियुन्निराम्येति शेषः । यदा.—P. 608. l. 5. (135, 2.) Bm inserts परि before चर्हति, all the other MSS. leave it out. —l. 8. यष्टव्येन G. यष्टव्येन A. B. Bm. C.—l. 24. (135, 3.) सषा from Bm marg.—P. 609. l. 12. (135, 4.) राधसा रत्निन धनेन सहा गतं deest in A. Ca. G.—l. 25. (135, 5.) गतं G. गतं A. B. Bm. Ca. M 1.—P. 610. l. 4. (135, 6.) अभिलष्याकञ्चत G. अभिलष्याकञ्चत A. Ca. B. अभिलष्याकञ्चत C.—l. 7. पाषात् A. B. Ca. Bm. पातन् G.—l. 19. (135, 7.) श्रूयते from G.—l. 22. सहेवा° A. Ca. यथा सहेव G. यथा सहेवा° Bm. यथा सहेवा° B.—गच्छतमि° B. Bm. गृहीतमि° A. Ca. G.—P. 611. l. 2. (135, 8.) त्वदोहगार्थं A. B. Ca. Bm. *त्वदुद्देशेन दोहगार्थं G.—l. 20. (135, 9.) G has सेनादिषु for भर्त्सनादिना.

P. 612. l. 13. (136, 1.) आधर्षितुं Bm. Ca sec. m. आधर्षितुं ना Ca pr. m. A. *नुं न G. *नुं नाम B. M 1.—l. 23. (136, 2.) वृष्टाभूत् G. वृष्टत्वात् A. Ca. B. Bm. M 1. —l. 25. संगतमभूत् । A. C. G read संगतोऽभूत्, while B. Bm leave it out altogether. Perhaps it is a repetition from the preceding line; but if it is at all to be repeated here, it must be संगतं instead of संगतो. The same fault occurs again in all the MSS., line 27, संगतोऽभूत् instead of संगतमभूत्, except in Bm, which leaves it out again.—l. 29. All the MSS. have यद्यपि, and again तथा यद्यपि. The sense, however, would become much clearer if the first यद्यपि was omitted.—l. 31. दधाति । धारयतः । दधाति धारयतः G. दधाति । A. Ca. दधाति धारयतः । C. दधाति । धारयतः B. च तथापि धारयतः Bm. And again line 33, दधाति G. दधाति A. C. Bm. दधाति B. P. 613. l. 7. also, A. B. Bm. C have सधेति, but G has सधेति; in the explanation, however, G has भवतः, while the other MSS. read भवतः.—P. 613. l. 6. (136, 3.) Here again Sāyana's Commentary follows a different text from that which we find in the MSS. of the Rig-veda. All the MSS. read धारयन्त्विति as one word, while Sāyana explains it as two, धारयत् चिति, which is evidently wrong.—l. 30. (136, 4.) यत् प्रामुमसात् B. Bm. प्रामोमि A. Ca. G.—P. 614. l. 5. (136, 5.) वागन्वसेविनं B. Ca pr. m. *सेवितं A. Ca sec. m. वागन्वसेवितं G.—Here also instead of पातः । परितो रचतां, A. C have पायः परितो रचतं । B. Bm. G पातः परितो रचतं. Cf. p. 612. l. 31.—l. 24. (136, 6.) युष्मदनुयहात् G. चक्षदनु° A. B. Ca. M 1.—l. 32. (136, 7.) मन्वेमहि पूजयामहः G.—l. 33. चातारो G. दातारो A. B. Ca. मंतारो M 1.

P. 615. l. 10. (137.) शेषावयसं G. शेषावयसो A. B. Ca. M 1.—l. 25. (137, 1.) मादने B. मदने G; deest in A. Ca. G.—सोमाः A. Ca sec. m. सोमं Ca pr. m. B. सावं G.—P. 616. ll. 7 to 10. (137, 2.) After सोमाः Bm inserts the words यावन्निरमिषुताः to शेषः, but repeats them again after मंषेण. C leaves out the whole from दध्यामिरो द° to दध्यामिर.—l. 8. दध्यामयण° । दध्यामयण° A. Ca. दध्यामयण° B. Bm. G.—l. 10. प्रीतये पात्रनाय A. Ca. प्रीतनाय पात्रनाय B. प्रीतये Bm. प्रीतये पात्राय G.—l. 25. (137, 3.) ऊषि । ऊषि A. B. Ca. G.—केवल जीवादिबोऽरप्रत्ययः । केवल जीवादिबो चरिप्रत्ययः । A. Ca. B. केवल चयादिबो चरिप्रत्ययः । C. See, however, Un. III. 131.

P. 617. l. 13. (138, 1.) एव G. इति शेषः A. B. C. M 1; deest in Bm.—l. 14. मनी-

मिथ्येति G. *मिथ्ययेति A. B. Ca. M I.—किमायातमिति A. Ca. G. *यतमिति B. See Rv. Bh. I. 42, l. 171, 4.—l. 31. (138, 2.) मयि कुर्वित्वर्थः G. अधि कुर्वित्वर्थः A. C. कधि कुर्वित्वर्थः B. कधि कुर्वित्वर्थः M I.—P. 618. l. 22. (138, 4.) पूषणमिदं A. Ca. पूषणमिदं C. पूषणमिदं B; deest in G. —अजाः पूषण इति यास्कः G. अजाः A. Ca. B. आजाः C.—l. 25. यदा आघुणि G. यदा आहणि A. Ca. sec. m. यदा आहण C. यदा आहयमान B.—l. 26. After करोमि G inserts यदा सर्वोपि वृत्तौ निवातिमन्यते.—l. 27. हितकर्तृत्वं A. B. Ca. हितं कर्तुं त्वां G.

P. 619. l. 7. (139, 1.) प्रणयनादिकर्मणा A. Bm. Ca. G. प्रणयना B, which leaves out the following words as far as दिवं. प्रणयना प्रणयनादिकर्मणा M I.—l. 8. G has वलं before वलवन्तं वा, and संघभूतं instead of स्वल्पं.—l. 11. For कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं G has कर्मणा प्रज्वालनरूपेण युक्तं त्वां.—l. 24. (139, 2.) दक्षस्य दक्षेण पराभिभवसमर्थेन स्वेन मनुनात्मभूतेन तेजसा यदा दक्षस्य युवां स्तोतुं शक्तस्य मा स्वेन स्वभूतेन मनुना मननेन सामर्थ्येन युक्तेन किंच etc. G.—l. 26. संबंधि ॥ संबंधिन् A. B. Ca. Bm. संबंधिनोर् G.—ll. 27 sq. त्वदुद्देशीः and त्वदासक्तिन MSS. instead of युष्मद् or तद्.—आत्मीयैरन्यैश्चतुरादीन्द्रियैः ॥ आत्मीयैरन्यैश्चतुरा A. C. G. आत्मीयैरिन्द्रियैः B. Bm. But line 29, B reads अस्मादीयैश्चतुरादीन्द्रियैः, while A. Bm. C. G have अस्मादीयैरिन्द्रियैः.—l. 29. नासाय B. मनासाय A. Ca. सनसाय C. मनआय G.—P. 620. l. 25. (139, 4.) वां युवयोर्वधुरि C. Bm. G. वां युवयोः B. युवां युवयोर्वधुरि A. Ca. The reading may have been वां युवां युवयोः. That Sāyana himself had not written युवां for वां, I conclude from this, that वधुरि, which is here left out in B, is some lines further down wrongly inserted after another वां युवयोः (in the next verse). It is curious, however, that वधुरि should occur after this second वां युवयोः, not only in B, but in A. Ca also, though in A. Ca it had been inserted in its right place.—l. 27. अस्मापयाम ॥ स्मापयाम B. तस्मापयामास C. Ca pr. m. स्मापयामास A. Ca. sec. m. अवस्मापयामः G. निस्माप Bm.—P. 621. l. 4. (139, 5.) ददेवां B. Ca pr. m. दशस्तं Ca. sec. m. A. ददतं G.—P. 622. l. 4. (139, 7.) आवाहनं MSS.—l. 13. ज्येव G. ज्येव Ca. A. ज-व Ca 5. ज्येव C; deest in B.—l. 14. अर्यमाहमपि A. B. Bm. Ca. अर्यमाव-दहमपि G.—P. 623. l. 13. (139, 9.) मनुर्मनवो A. B. Bm. Ca. मनुषः मनवो G. मनुर्मनुवो मनवो would well agree with the following जसो नुक्.—l. 15. बंधवन्तः A. Ca. बंधनवन्तः B. Bm. G. संबंधवन्तः M I.—संबन्धा यागा वा ॥ संबन्धा यागा वा B. G. संबन्धा (संबन्धा Ca pr. m.) या गावः A. Ca.—l. 16. असौ to तदधीनत्वं G. असौ विशिष्टजन्मा वो यदायोम्ये इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं A. Ca. असौ यदायोम्ये इति निर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं C, where the preceding words from अस्माकं to *जन्मा are left out. असौ विशिष्टा जन्मा वो यदायोम्ये इति ॥ तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं B; deest in Bm.—l. 17. नमति सर्वो जनः G. नमामि सर्वो, जनः A. Ca.—ll. 17 to 19. B. Bm leave out the words from वाचा to वाचा, and add after नमामि वेत्तव्यः the words तथा इन्द्रापी गिरि आ नमे ह पुरणः.—l. 32. (139, 10.) यस्त B. Bm. यः A. Ca; G reads आदिशमादेस्तं यत.—l. 34. होवादीनां लोचशस्त्रध्वनिं वा G after ध्वनिं.—P. 624. l. 3. After अरिप्रलयः G adds स्वकीयिनोपकारेण ददतीत्यरिर्दिानि, then follows उदकाणि to कुतिः, then आतो to *अरिर्दिानि यदा ररिर्दिानं etc.—l. 17. (139, 11.) तात्त्व्यं Ca. G. तात्त्व्यं A. तात्त्व्यं B. तात्त्व्यं M I.—l. 19. यदा MSS.—l. 21. संबन्धेति G. *ध्वति A. B. Ca. M I.

P. 625. l. 5. (140, 1.) ज्ञानविचारकत्वादिति A. C. ज्ञानाति ॥ रेकत्वादिति B. अज्ञानविचारकत्वात् G.—l. 6. हृषेण G. हृषेण A. C. हृषेण C. नृषेण B.—l. 14. (140, 2.) नचति मचयति

A. B. Bm. Ca. याति अभिमुख्येन भवत्यति G.—l. 19. सुखा A. Ca sec. m. सुखा Ca pr. m. B. सुखा G.—P. 626. l. 11. (140, 4.) सुधूसवर्णा G. Mund. Up. सधू B. M. 1. विधू A. Ca sec. in. धूसवर्णा Ca pr. m.—विधूसवी A. Ca. G. विधुवी B. विधूपी Mund. Up.—l. 20. (140; 5.) अभिमवद्गमनमार्गे A. B. Bm. Ca. अभिमवत् तमसां मार्गे G.—P. 627. l. 21. (140, 8.) इवाकुटिनाः A. B. C. G.—०र्धभाविकाऽर्धोपिता A. Ca. Bm. ०र्धभाविकाऽर्धोपिता B. ०र्धताविशिष्योपिता G.—l. 30. प्राणयन् A. C. Bm. प्राणान् B. प्रीणयन् G.—P. 628. l. 4. (140, 9.) विवने A. Ca sec. m. (? several corrections). विवरे C. विवारे B. चिवने Bm. चिरतर G.—l. 14. (140, 10.) स उक्तं ॥ य उक्तं A. B. Bm. Ca. यदा उक्तं G.—l. 17. भवान् B. भव A. Bm. Ca. G.—l. 31. (140, 12.) G omits गृहाय सर्वव्यायतनभूताय, but after सुतत्वात् it has the following: तां गुभाय गृहाण कंदसि शायजपी हो अः शयजदेशः साधयां-
क्षाकं. In the text, however, G reads गृहाय with the other MSS.—P. 629. l. 3. After ०दुःखात्मकस्य a word like संसारस्य is required, but is omitted in all the MSS.—l. 4. श्रूयमाणत्वात् A. B. Ca. श्रूयमाणत्वात् G.—l. 5. चित्तगुह्यत्पादनद्वारा विविदिषन्ति B. श्रुधी-
धुत्पादनद्वारा वा विदिषन्ति A. Ca. धीगुह्यत्पादनद्वारा वा विविदिषन्ति G.

P. 630. l. 20. (141, 3.) After यद्यस्मात्कारणात् A. Ca add यमेनमपि, while G adds यदा यमेनमपि.—l. 28. अस्मिन् ॥ अस्मिन् A. B. Ca. G.—P. 631. l. 13. (141, 5.) आ शुचिर्दीप्तः सन् deest in A. Ca. G.—l. 16. स्नानपानपरिपीडादिभिः A. Ca sec. m. स्नानपानपरिपारापरि-
पीडादिभिः Ca pr. m. B. स्नानपानी परिपीडापरिहारादिभिः G.—P. 632. l. 7. (141, 7.) विदू-
षणकादिरिव B. Ca pr. m. ०णकादिरिव A. Ca sec. m. विदुषकादिरिव G.—P. 633. ll. 2 sq. (141, 9.) विश्वथा to परिभविता सन् A. C. विश्वथा सर्वथा विभुः प्रभुः परिभुः परिभविता सन् B. सर्वथा omitted in B 3. परिभुः to परिभविता omitted in G.—l. 21. (141, 11.) उपार्थ B. Bm. Ca pr. m. उपार्थं A. Ca sec. m. M. 1. उपेक्षं G.—l. 25. इहलोकपरलोकां deest in A. Ca. M. 1.—l. 32. (141, 12.) उत्तशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां B. उत्तशब्दो स च संभावनायां C. उत्तशब्दोऽच संभावनायां A. Ca sec. m.; wanting in G.—P. 634. l. 2. चंद्ररथः सुवर्णम-
यरक्षोपेतः A. Ca sec. m. चंद्ररथः आह्लादरथः B. Bm. चंद्ररथः C. Ca pr. m. G.—l. 14. (141, 13.) शब्दयंतु । निष्पूर्वः सन्नतिः ॥ शब्दकर्मा ॥ शब्दयंतु । निष्पूर्वः सन्नोति शब्दकर्मा B. शब्दयंतु निष्पूर्वसन्नोतिः शब्दकर्मा G. शब्दयंतुः पूर्वः । सन्नोति शब्दकर्मा C. शब्दयंतीत्यर्थः । तन्नोति शब्दकर्मा A. Ca sec. m.—l. 16. अभिनिसः सन्नः शब्दसंज्ञायां ॥ अभिनिससन्नः शब्दसंज्ञायां B. अतिनिः अस्त्रं नञ्जतु संज्ञायां A. Ca. (नञ्जतु C. 5.) अति निः अस्त्रं नञ्जतु संज्ञायां C; deest in G.

P. 634. l. 21. (142.) कायकस्य G for कात्यकस्य, both here and in verses 2 and 3.—l. 25. यद्यश्चयिहृणात् A. Ca. यद्यश्चयिहृणेन B. यद्यश्चयिहृणेन G.—P. 635. l. 15. (142, 3.) अयचये B. C. आयचये G. आयुपिचये A. Ca.—l. 18. G omits यदा, A. Ca omit यदा to योज-
यतीत्यर्थः.—l. 19. अनुष्ठेयमानं B. ०मान G. ०मानः A. Ca. M. 1.—P. 636. l. 8. (142, 6.) विवृता B. G. विवृता A. Bm. Ca. M. 1.—l. 20. (142, 7.) इमं आ A. Ca. G. इमं आ B.—उपविशतां Bm. G. उपविशतां A. B. Ca. M. 1.—आसाद्य च A. Ca. आसाद्य G. आसाद्य च B. आसाद्य Bm.—l. 21. स्वयमेवा सीदतां Bm. G. ०व सीदतां B. स्वयमेवावदत्तां A. Ca. The whole passage in Bm runs as follows: इत्यर्थः एतादृशे नक्तोपसा उवासान्ति आ समतात् आसीदतां उपविशतां आसाद्य बहिरासुतं इमं स्वयमेव आ सीदतां.—l. 26. (142, 8.) गृणतिः from G.—P. 637. l. 8. (142, 9.) A. Ca. G and M. 1 add तिस्र इहोऽपि तुभ्यो वस इति वस उदान्तं at the end of the verse.—l. 16. (142, 10.) नैवत्ताः deest in A. Ca. G.—वृत्तिकर्मस्यः A. B. Ca. G.

दीप्तिरन् Nir. M1.—स्वर्तर्वा A. B. Ca. Nir. तच् G and Nir. var. lect.—l. 18. वृष्टिर्धके मेघस्य नामिस्थानेऽवस्थितं B. मेघस्य नामिस्थाने स्थितं Bm. वृष्टिर्धके (G adds मेघे) मेघस्य नामिस्थाने वा स्थितं A. Ca. G.—l. 26. (142, 11.) स्वीकरोति A. Ca. सुप्तु स्वीकरोति B. Bm. स्वीकरोति वा G.—P. 638. l. 8. (142, 13.) *नात्स्वाहाहृतं B. *नात्स्वाहांतं G. *नत्स्वाहृतं A. Ca.

P. 638. l. 16. (143.) तथा चाचार्यातिदेश A. Ca. तथा चाचार्योतदिदेश G. तथा च सूचितं B.—ऐकाहिकान्युपसंश्रुत्य G. Âsv. *पशंसस्य B. ऐकाहलुपशंस्य A. Ca.—P. 639. l. 6. (143, 2.) शोषिः उत्पादितं तेजः G.—P. 640. l. 3. (143, 5.) वरयाय G. वरुणाय A. Ca. B. रयाय C. From here to l. 164, 16 Bm is wanting.—l. 26. (143, 7.) यदा प्रतीकमंगं दीप्तज्वालमित्यर्थः (*नामि B) B. G. यदा प्रदीप्तमंगं दीप्तज्वालमित्यर्थः A. Ca; deest in C. (*नमित्यर्थः C^a 5.)—l. 29. अनाक्रांतो वा is meant by G, which has अना क्रमेऽन्दांसो दुष्क्रांतो वा. A. B. C have अनुक्रांतो वा.—l. 31. उद्योतयति G. उद्योदयति A. Ca. उद्योतयति B. उद्योतयति M1.—P. 641. l. 5. (143, 8.) वृत्त्य G. Dhp. 28, 28. वृत्प A. Ca. M1. वृत्प B.

P. 641. l. 17. (144, 1.) आ चतुर्थीत्कर्मणोऽभिसमीक्ष्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् B. आ चतुर्थी-(*र्था Ca pr. m.)त्कर्मणोऽभिसमीक्ष्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् A. Ca. आ चतुर्थीत्कर्मणो भिसमीक्ष्यतेदं करिष्य इति युक्तत्वात् C. आ चतुर्थीत् कर्मणो तिसमीक्ष्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् C^a 5. आ चतुर्थीत्कर्मणोऽभिसमीक्ष्यतेदं करिष्य इत्युक्तत्वात् G.—ll. 19 sq. चुंबन and चुंबति A. B. Ca. चंचन and चंचति G.—l. 25. चुंबति ॥ चुंबन B. युवंति A. Ca. चुंबतु G.—l. 34. (144, 2.) तामिर्धार्यमाणः A. B. Ca. तासां धारकः G.—P. 642. l. 13. (144, 3.) We should expect यथा corresponding to तदत्.—l. 16. सेवनीय उपस्य इव स यथा रेतश्चादिकं स्वीकरोति तदत् यदा भयो न आदित्य इव स यथा etc. G.—P. 643. l. 1. (144, 5.) त्रिशो विशः A. Ca. G. त्रिशो त्रिशः B. विपाः C. In Râgayagvan's Commentary on the Nighantu त्रिशः is derived from विश प्रवेशने । कृपि रेफ उपजनः । He also quotes this passage from the Rig-veda, with the Commentary of Mādharma, which differs, however, from our text : कर्मसु धीयमाना दशांगुलय इति माधवभाष्यं. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 192.—l. 5. अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी G. अधिशब्दानर्थके त्वात्वर्थमात्रानुवादी A. Ca. (त्वत् C^a 5.) अधिशब्दोऽनर्थको शत्वर्थमात्रानुवादी C. अधिशब्दो नर्थकत्वात्त्वर्थमात्रानुवादी B.

P. 643. l. 34. (145.) From the sixth to the thirteenth Sûkta of the twenty-first Anuvâka there is a mistake in the Commentary as to the number of each hymn.—P. 644. l. 5. (145, 1.) यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमसि तत् G. स्वर्गादिविषयं (त्वर्गा Ca pr. m.) प्रष्टव्यमसि तत् A. B. Ca. यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमसि तत्तत्स्वैव प्रष्टव्यमसि । तत्तत्स्वैव प्रष्टव्यमसि । तत् C.—l. 8. यथजमानस्य ज्ञेयमसि तमर्थं A. Ca. sec. m. यथजमानस्य यज्ञासितमर्थं Ca pr. m. यथजमानस्य ज्ञेयोसिनुमित्यर्थः B. यथजमानस्य जिज्ञासितमर्थं G.—l. 10. नियम्यापि A. C. *न्यापि B. नियम्यमपि G. (*म्य नापि साधयितुं शक्य ?).—l. 20. (145, 2.) यत् यत् कार्यमयमीत् वदामीत्यादौ तदेव A. Ca. यत् यत् कार्यमयमीत् तदेवादौ तदेव G. यत् कार्यमयमीत् यदाब्धं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवापि पृच्छति पृष्टोपि वदामीत्यादौ तदेव B, which omits वक्तव्यत्वेन to वचनं in ll. 22 sq.—l. 24. अनुदंष्ट्रः G. अनुदंष्ट्र A. Ca. अनुदंष्ट्रः B. अनुदंष्ट्रः M1.—l. 32. (145, 3.) ब्रह्ममाणं चेति A. Ca. sec. m. ब्रह्ममाणत्वादिति G. ब्रह्ममाणत्वेति Ca pr. m. B.—P. 645. l. 29. (145, 5.) सत्सु भवो B. Ca. तत्सु भवो A. तच् भवो G.

P. 646. l. 18. (146, 2.) *प्रदानसमर्थं इ G. *प्रदातित्वर्थः B. *प्रदान इ A. Ca.—l. 33. (146, 3.) अग्नि संवरंती अग्नि अग्निमुखं संवरंती सम्बद्धं तोवयंती द्वे etc. G.—P. 647. l. 21.

(146, 5.) काला वर्तमानासु G. ला व° A. Ca. जाव° B. M I. See Nir. II. 15.—l. 25. Instead of बज्जु to चाम्रत्वयः G has पुषपाता बज्जपाता.

P. 648. l. 3. (147, 1.) सिद्धिः ॥ सिद्धिः A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). सिद्धिः G. सिद्धिः B. Cf. Rv. Bh. II. 19, 7.—l. 4. शब्दोपपदात्सन्तिः G. शब्दात्सन्ति A. Ca. शब्दात्सन्तिः B. M I.—l. 7. कुटुम्बः ॥ कुटुम्बः A. Ca sec. m. कुटुम्बः Ca pr. m. कुठः B. कनः G.—l. 24. (147, 3.) सा च A. B. Ca. आसीत् G.—l. 31. विश्वप्रद्युम्नं ररच रचायान् पांच-नायेति मावः G.—P. 649. l. 5. (147, 4.) चररिवान् G. चररिः A. B. Ca. M I.—l. 6. वनि-पमिच्छतीति A. Ca. G. वनिप तदिच्छतीति B. M I.—l. 9. चवत् करोति from G. l. 11. प्रयोक्तुरेव A. B. Ca. तस्मिन् G. गरितासु भवकोसु G.—l. 13. चव्यान्वपि A. B. C. G. चव्यान्वपि यावन्व?—l. 19. (147, 5.) कर्तारं G. कर्ता A. B. C.—तन्वचनात् B. G. and perhaps Ca pr. m. तन्वचनायान् A. Ca sec. m. M I.—l. 21. मंचणं B. G. मंचिण A. Ca. M I.

P. 650. l. 2. (148, 1.) छष्टा मनोरपत्वं A. C. सष्टमनोरपत्वं G. छष्टा मनस्वतिः पुनर्मनस्वी-भावे मनोरपत्वं B and Nir.—l. 16. (148, 2.) बज्जनादेव वा क्वांससुजादि° (°सः सुजादि° A. Ca) A. B. Ca. केवजादेव वा क्वांसः शपः सुः । तुजादि° G.—l. 17. त तं देवमुपिथ क्रियमाणं सुति G after उपसुति. —l. 18. सर्वाणि कर्माणि G.—जुयंत सेवते G.—l. 26. (148, 3.) तदाश्रय-त्वात् A. B. Ca. तदायतनत्वात् G.—l. 28. गुभयंतो गुभ्यांतः G.—P. 651. l. 13. (148, 5.) यमपि गर्भे ॥ अयमपि गर्भे A. Ca. G. अयमपि गर्भे B.—l. 17. ईदृयूपा भयेऽपि A. B. C. ईदृयू-पोभयेऽपि ? The whole passage from अविद्वांसः to अविचलित° is left out in G.

P. 651. l. 32. (149, 1.) For the first यदा G has चेन्नाय (यि for य is very common in the Southern MSS.)—l. 35. आह्लादं A. B. आह्लादं or आह्लादं Ca. आह्लातं G.

P. 652. l. 6. (149, 2.) एवं सर्वोत्पादकः अवीभिः ॥ एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अवीभिः A. Ca sec. m. एवौ सर्वोत्पादकः अवीभिः B. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादकः अवीभिः C. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अवीभिः Ca pr. m. Ca 5. एवं सर्वोत्पादकः सेनि अवीभिः G.—l. 9. Instead of प्रापयति, Prof. Wilson proposes प्राणयति, which would certainly be more appropriate ; but all the MSS. have प्रापयति.—l. 11. यद्यपिर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते A. B. Ca. G. यद्यपिर्न पचेत् ॥ पूरयेदे° C. Ca 5. (पूरयेदेव B 3.) I conjecture यद्यपिर्न पचेत् पुर्णदेहो नोत्पद्येत. Prof. Wilson, whom I consulted on this passage, gives the following explanation: 'I do not think any conjecture is necessary, but that उत्पद्यते may be used impersonally, or with it or तद् for its nominative. "When Agni does not mature or verily fill (or satisfy), it is not produced; that is, nothing is produced, production does not take place." The construction is elliptical, but not unintelligible. With reference, however, to the phrase पश्चादिदेहाकरिण, देहो might be inserted, but it is not indispensable.'—P. 653. l. 10. (149, 5.) वरणीयानि कर्माणि G.—Instead of अवस्था etc. to चम्रत्वयः G has only चम्राणि यगो वा.

P. 653. l. 22. (150, 1.) शरणि गृहे आ इत्थुपमार्च तादृशश्च गृहे etc. G.—l. 31. (150, 2.) यद्वाविचयन ॥ यद्वाविचयनं A. Ca. यद्वाविचयनं B. यद्यच्चापयन् G.—P. 654. l. 12. (150, 3.) सूर्यश्च र° G. सूर्यर° A. B. Ca. M I.

P. 654. l. 22. (151, 1.) उक्तत्वात् B. G. पाठात् कत्वा A. Ca. M I.—l. 25. द्विवाभिरपि

स्नात॥ द्विषामिस्नात॥ G. द्विषादपि स्नात॥ A. द्विषादमिस्नात॥ Ca. C. द्विषादमिस्नात॥ B.—P. 655. l. 6. (151, 2.) स्वाभवनशीलस्य G. स्वाभवन० A. B. Ca. स्वाभवन० M1.—l. 23. (151, 3.) यज्ञाय A. B. Ca. यजमानाय G.—l. 25. यज्ञाय G. यथा च A. B. Ca. तथा च M1.—l. 32. (151, 4.) असुरौ बलवती A. B. Ca. असोर्द्वितारौ G.—P. 656. l. 1. घोषयः सर्वतः शब्दययः G.—l. 11. (151, 5.) G reads हे मिषावदणौ मही महांती युवां महिना महिना महत्वेन अषास्नां पृथिव्यां या धेनुर्वारं etc.—l. 12. गमययः from G.—l. 15. *दोनकर्मा यदा शिप्रं G.—l. 16. मेघाच्छे सति ॥ मेघच्छे सति G. मघच्छे सति *B. घच्छे सति C. घच्छे सति संति A. Ca.—l. 18. शब्दयंति G. स्वयंति A. Ca. M1. स्वयंति B.—l. 26. (151, 6.) वां युवयोः संबन्धिन्यां G before केशिनीः.—वां युवां क्षताय यज्ञार्थं आनू० A. Ca. वां युवां क्षताय यज्ञार्थं अनू० B. वां युवामनू० G. *वां युवयोर्क्षताय etc. M1.—P. 657. l. 8. (151, 7.) Instead of खनु to कामयेथे G reads कामययः अहेति (for अध्वरमिति!) यजमानविशेषणं अहिसकं युष्मांस्तुवंतमित्यर्थः.—l. 18. (151, 8.) गोमिस्तुतिभिर्वाग्भिः G.—l. 22. ददाथे इत्यर्थः Ca sec. m. ददात इत्यर्थः A. ददत इत्यर्थः Ca pr. m. C. Ca 5. B. यदा विशिष्टतममन्नमाशये ब्रामुयः ददथ इत्यर्थः G.—l. 29. (151, 9.) In this verse again G differs considerably from the other MSS., but the various readings are hardly of any importance.—l. 34. *द्योमि न तरत ॥ *द्योमि न नरतत A. C. *द्योमि न नरत B. *द्योमि न रतत इत्यर्थः Ca 5. *द्यो तरत G.

P. 658. l. 11. (152, 1.) पीनौ A. Ca sec. m. B. पीती Ca pr. m. C. Ca 5; G omits पीवसा पीनौ and यदा.—l. 24. (152, 2.) संभाविता A. B. Ca. संभावनं G.—*पादिताभवदित्युक्तं A. Ca. *पादिता भवति एतदित्युक्तं B. G.—l. 27. संतोऽपि ॥ संखपि A. Ca. B. सखपि C. Ca 5; G reads प्रथमाः प्रतमाः समर्थः सति यदा प्रथमं अजूर्यन्.—P. 659. l. 14. (152, 4.) इन् A. Ca. इन् B. इत्सर्वधातुश्च इतीन् G.—l. 24. (152, 5.) तथा G. तथापि A. B. Ca. M1.—l. 34. (152, 6.) प्रीणयितारं वा G. प्रीणयितारं A. B. Ca. M1.—P. 660. l. 4. विवासन् MSS.—l. 5. यथा शिष्टं भिक्षेत् यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् ॥ यथा शेषं etc. G. यथाशिवं भिक्षेत् यथा स कर्मसापनेन रक्षेत् A. C. यथाशिवं भिक्षेत् यथा स कर्मसापनेन रक्षेत् B.

P. 660. l. 27. (153, 1.) G reads *रोपलक्षितैः सोपैः घृते चरणद्रव्यैः श्रीराज्यसोमादिरूपो-भिश्च युवां सन्त्यग्वज्रमहे पूजयामः यत् यस्मात् कारणात् वां सां युवां अक्षी अक्षदीया अध्वर्यवो etc. And at the end of the verse it adds, यदा यत् येन प्रकारेण वां युवामध्वर्यवो न अध्वर्यव इव धीतिमिर्युष्मदीयैः कर्मभिः अक्षी अक्षान् अदीयं यामं वा भरंति भरयः वज्रवचनं पूजार्थं तथा यजामह इत्यर्थः ॥.—l. 28. धीतिभिः कर्मभिः स्व० G. धीतिभिः स्व० A. B. C.—P. 661. l. 3. (153, 2.) *यहादक्षि यत् यदा तु B. *यहादक्षिन्वातुं A. Ca. *यहीता सन् यत् यदा तु G.—l. 21. (153, 4.) उतापि च deest in G.—अदनीयमन्नं ॥ अदनीयं चान्नं A. B. Ca. G.—पुरोडाशादिरूपं वा A. Ca sec. m. पुरोडाशादि Ca pr. m. B. G.—l. 23. यज्ञस्य B. G. यजमानस्य A. Ca. M1.—l. 25. पयः पातं ॥ पयः A. B. Ca. G.—घनीभूतं पयस्त्रायाः वीतं A. Ca sec. m. घनीभूतपयतीभूतपयस्त्रा वीतं Ca pr. m. घनीभूतपयस्त्रा वीतं B. G.

P. 661. l. 30. (154.) उत्तरोत्तरसं ॥ उत्तरोत्तरसं G. उत्तरसं A. B. Ca. M1. See Åsv. VI. 7, 7.—P. 662. l. 20. (154, 1.) महत्तमिः A. Ca. महत्तमिः B. G.—l. 23. (154, 2.) वाजपेथिनां etc. A. B. Ca. अतिरिक्तोक्षी अयमेव तुषोऽनुकूपः ॥ G.—ll. 33 sq. कुवर इति etc. B and Nir.; A. Ca. G omit अक्ष वैदेवताभिधानं, गिरिष्ठा, समुप्रीक्षी भवति, and पर्यतः.—l. 36. मीत्वापादानभूतः A. Ca. B pr. m. मीत्वापादानं B sec. m. मीत्वापादनभूतः G.—P. 663. l. 2. अध्वर्ययंति from G.—l. 8. (154, 3.) यत् महत्त्वं G. यजमहत्त्वं B. महत् यजमहत्त्वं A. Ca.

sec. m. M1. मङ्गलं Ca pr. m.—l. 23. (154, 4.) तद्गन्धर्वं B. तद्गन्धर्वं A. Ca. अन्नमङ्गलं G.—इतामिमांश्चि० G. इतिमांश्चि० B. इतिमिमांश्चि० A. Ca.—l. 32. (154, 5.) B1 contains sundry marginal notes to this hymn, which, being addressed to Vishnu, was probably of greater interest to the Brāhmans than hymns to Agni, Vāyu, etc. These notes are generally of little value. One of them has already been received into the text. B1. B2 and B3 add मायवीजादितिरभिगदति सत्यपि after परमेश्वरश्च. B1 has as a marginal note to मन्त्र उक्तः, अमृतस्रोतपतिः वर्तते; and it gives सुकर्मणां in addition to सुकृतिनां. But these notes have not found their way into B3.—P. 664. l. 4. मधुरश्च परमानन्दरसश्च सुधाकूपश्च G.—l. 6. प्राप्तवता न पुनरावृत्तेः A. Ca. प्राप्तवता न पुनरावृत्तिः B. M1. प्राप्तवतामपुनरावृत्तेः G.—l. 14. (154, 6.) B1 has अनावासेन गन्तारः as a marginal note to अयासः.

P. 664. l. 32. (155, 1.) सर्वलोके A. B. C. सत्त्वलोके G. स्वर्लोके? cf. verse 5.—P. 665. l. 21. (155, 3.) यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं A. C. G. यावापृथिव्योः (संबन्धि in marg.) स्थापितं ब्रिजं सामर्थ्यं B.—P. 666. l. 1. (155, 4.) मध्य एकं G. मध्यमेकं A. B. Ca. M1.—l. 10. (155, 5.) सर्वश्च वा deest in A. Ca. G.—सर्वभूत्यादिना प्रख्याय A. B. Ca. सर्वतस्तुत्यादिना प्रख्याय G.—l. 21. (155, 6.) च चतुर्नवति B. च चतुरां नवति Ca pr. m. सचतुरां नवति Ca sec. m. A. च चतुर्नवति G. सचतुर्न० M1.—l. 22. विविधातनस्वभावान् G. विविधानिव स्वभावान् A. Ca sec. m. विविधानेन स्व० Ca pr. m. C. विविधानेनैकस्व० B. Nothing is easier than to mistake in Tulu तन = तन for तन = ते.

P. 667. l. 1. (156.) प्राकृता याग्या A. Ca. प्राकृती धृतयाग्या B. G.—l. 8. (156, 1.) तद्वत् शिष्यः सुखे साधुः G. तद्वत्सिष्यः साधुः B. साधुः A. Ca. Cf. Pāṇ. IV. 4, 98.—P. 668. l. 6. (156, 3.) यद्वा नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव ॥ यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णुरेव A. Ca sec. m. यद्वा नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव C. यद्वा नाम (एकनाम B) यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव B. G.—l. 9. सुदुतिं शोभा-
त्त्रिकां बुद्धिं वा ॥ सुदुतिं (सुदुमतिं sec. m.) शोभनात्मकां बुद्धिं वा B. सुदुमतिं शोभात्त्रिकां बुद्धिमा A. Ca sec. m. सुदुतिं शोभात्मकां बुद्धिमा Ca pr. m.: cf. Rv. Bh. VII. 57, 5. 68, 9. In G the passage runs as follows, देव ते तव महः तन्नाम सुमतिं शोभनमननवतं त्वां च यद्वा महे महा महांतं सुमतिं त्वा भवामहे.—l. 33. (156, 5.) आगत्य त्वादिति Ca pr. m. आगत्य तर्पयितव्यं G; deest in B.—l. 35. समीपयति A. B. Ca. समापयति G.

P. 669. l. 11. (157, 1.) G reads व्याचः व्युणोत् तमांसि निवादयति सा व्युणोतिर्नरि मंषि चरेति ध्रुवं चन्द्रश्चपि etc.—l. 13. आयुजातां आभिमुख्येन युंवायां A. B. Ca. आयुजातां युंवायां G. Sāyana seems to have read आ। आयुजातां in the Pada text. See, however, Prāt. 181.—l. 25. (157, 2.) मूरसाता etc. ॥ मूरसाता मूरसाती मूराणां प्रहारीदिना (प्राहरोदिना Ca pr. m.) युक्ति A. Ca. मूरसाता मूरसाती मूराणां प्रहारादिना युक्ति B. मूरसाती प्रहारादिनायुक्ति G.—P. 670. l. 7. (157, 4.) वक्तुं प्राशनसमर्थमन्नं वा G. वक्तुं वक्तुप्राशनसमर्थमन्नमा A. Ca. वक्तुं वक्तुं प्राशनसमर्थमन्नमा B.—l. 9. मधुरवृष्टिमत्वा माधुर्यपितया ॥ मधुर्यवृष्टिमत्वा माधुर्यपितया B. Ca pr. m. माधुर्यवृष्टिमत्वा माधुर्यपितया A. Ca sec. m. माधुर्यवृष्टिमत्वा G.—अन्नतादित्या ॥ अन्नतो-
दित्या B. अन्नतोदित्या G. अन्नतोदित्या Ca pr. m. प्रतीदित्या Ca sec. m. A.—l. 23. (157, 6.) Instead of राक्षसिः S3 has रक्षसिः.—l. 27. आयुरनन्दं तवीधमिति चामिधानात् ॥ आयुरनन्द-
इतश्च तवीधमिति चामिधानात् A. आयुरनन्दं तवीधमिति चामिधानात् Ca pr. m. आयुरनन्दं
तश्च तवीधमिति चामि० Ca sec. m. आयुरनः चः चवदं तश्च तवीधमिति चामिधानात् B. आयुरन-

तन्मन्त्रमोवधमिति चाभि० G. Cf. Amarakosa II. 6, 2, 1.—l. 29. Before चा वां A has the words सर्वच रचा युवां, C सर्वच रचयो वां or सर्वच रचयो वां, G सर्वच रचो यो वां. They are wanting in B, and refer to another hymn addressed to the Asvins.—P. 671. l. 2. अक्षयश्चेऽस्मान् वि० B. अक्षयश्च अस्मान् वि० A. Ca. अक्षयश्चान् वा वि० G.

From the beginning of the third Adhyāya to the end of Varga 13 I possess fragments of a MS. which was procured for me at Calcutta. It is a modern copy, but it contains very useful readings, and the original from which it was copied seems to have been an excellent MS. I ascertained, however, that the Pandit who copied it for me had occasionally inserted corrections of his own. On this account the readings of this MS. ought to be tested by their own intrinsic value only; and in the few cases where the MS. had to be quoted I have called it D, because it cannot claim a place in any one of the three historical families of Sāyana's manuscripts.

P. 672. l. 20. (158, 3.) बलेन तीर्णः B. बलेन जीर्णः A. B. Ca. जीर्णः G.—l. 22. अक्ष जित्वा A. Ca. अक्ष जित्वा B. जित्वा वेरियो G.—l. 27. (158, 4.) अराक्षर्त्तितगाचं B. अक्षर्त्तितगाचं A. Ca. अक्षर्त्तितगां G. अक्षर्त्तितगां B. M 1.—l. 29. एवमवध्यं तं चेतनो नामकः A. C. एवमवध्यं तं चितनो नामकः B. एवमवध्यं तं चेतननाम G.—l. 30. वचस व्यतचत् B. Ca pr. m. वचसावितचत् G.—l. 34. दशतयो दशवारः B. दशतयो दशतारः A. B. C. दशतयोऽपरिमितावयवः दशतारः D. दशतयः अपरिमितकाशवयवः G. Cf. Pān. V. 2, 42.—P. 673. l. 24. (158, 6.) वक्षीपलितगाचो G. वक्षीपलितः A. Ca. वक्षीपलितः B. वक्षीपलितः D.—l. 26. G reads ब्रह्मा ब्रह्मसदृशो भवति यद्वा परिवृढः सारथिर्भवति सारथिवन्निर्वाहको भवति देवो भवतीत्यर्थः यद्वा दशयुगपर्यंतं जीवन् उक्तकृपेण पुष्पाश्चाधकोभवत् एवमस्य etc.

P. 673. l. 28. (159.) बावापृथिव्यं MSS. अपृथिवीयं Anukr. बावापृथिव्यं ought to be read, also Rv. Bh. IV. 56 and VI. 70, with the MSS. .I. 185, however, the MSS. read अपृथिवीयं.—P. 674. l. 9. (159, 1.) Instead of इत्या सत्त्वं G reads इष्टी सत्त्वां, but it has इष्टिति etc. like the other MSS.—l. 33. (159, 3.) रचयः deest in G.—l. 34. इत्य B. दत्त A. B. Ca. G.—P. 675. l. 2. ज्ञातवन्तः B. Ca pr. m. C. ज्ञातवन्तः A. Ca sec. m.—l. 23. (159, 5.) From here to 161, 3, A 2 is wanting.—l. 25. जप्सीमहीति B. जप्सीमहीति Ca pr. m. जप्सीमहीति Ca sec. m. जप्सीमहीति G.

P. 676. l. 12. (160, 1.) धारकं कवि ययोः B. धारकं कविर्ययोः Ca. धारकः कविर्ययोः G. धारकं कवि शब्दमुदकं ययोः D. (शब्दयुदकं would be better.)—उदकोत्पादनायाप्रथमवत्त्वावित्यर्थः B. ज्ञमयतीत्यर्थः C. ज्ञमती इत्यर्थः Ca sec. m. G. ज्ञमतीत्यर्थः D.—l. 13. वृष्युदकधारयत्सूर्येति B. धारीवित्सू B. धारवित्सू Ca. धारिवित्सू C. धारित्सू D. धारिवित्सू G.—P. 677. l. 1. (160, 3.) G adds बाधुर्वा after आदित्यः, and अचवा बुद्धिर्वाचरी after अरिमयुक्तो.—l. 4. यदा to आत्ममित्यर्थः from D. G; deest in B. C.—l. 18. (160, 4.) गतिप्रतिबंधधनेः G. गतिप्रतिबंधनेः Ca. गतिबंधनेः B. M 1.—l. 19. रेखसामान्यात् Ca sec. m. रेखसामान्यात् B. Ca pr. m. C. रेखसामान्यात् D. G. See the Commentary on Pān. VII. 4, 71.—l. 33. (160, 5.) बामुतं from G.

P. 678. l. 17. (161, 1.) अधिकः Ca. अधिकः B. धिक् G.—l. 20. ततश्च तत्क्षी तत्क्षयः Ca sec. m. ततश्च तत्क्षी तक्षयः Ca pr. m. ततश्च तत्क्षी तक्षयः B. ततश्च तत्क्षी तक्षयश्चत् च G.—

इच्छन्तोऽवधारथि deest in B. Ca. G.—P. 679. ll. 8 and 10. (161, 3.) G reads कर्मणि for कर्मणा.—l. 17. (161, 4.) D adds अवेरिद् वाक् at the beginning of the fourth verse. None of the other MSS. have it.—यथा A. B. Ca. तथा G.—कुर्वत A. B. Ca sec. m. G. कुर्वकरोत् Ca pr. m.—l. 20. स्वष्टा A. B. Ca. कृतः G.—For अभिपश्यति G reads अवस्थान-मवमतिमकरोत्.—l. 21. For देवो पासु G reads देवसं चमससं सोमं पासु कंदोभिमानिनीषु.—l. 22. For व्यक्तो to *त्यर्थः G reads व्यक्तानकरोत् कुविनाशाय स्थापितवानित्यर्थः.—l. 29. (161, 5.) G has वारयति for दर्शयति, and नरा अवप्रभृति for अभवः.—l. 30. Instead of स्वीकृत्य to तान् G reads स्वीकृतवतः अतोऽस्माभिः शेषो न पातय इति निंदां कुर्यु तान्.—l. 32. उपह्वकाणि B. उपह्व* or उपह्व* A. C. अपह्व* D. उपाह्व* G.—l. 34. स्यु प्रीतिवजनयोः ॥ स्यु प्रीतिवजनयोः A. Ca sec. m. स्यु प्रीतिवजनयोः Ca pr. m. स्यु प्रीतिचऊनयोः B. स्यु प्रीतिवजनयोः G. M¹. See Rv. Bh. I. 75, 1.—P. 680. l. 9. (161, 6.) विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति B. D. G. विश्व-रूपाविति च तस्याश्चपंक्तिमिति A. Ca sec. m. विश्वरूपामिति च तस्याश्च पंक्तिरिति C.—l. 12. इथिव-मुषिराह G. *विमाह A. B. C.—l. 20. (161, 7.) युवशा युवानावकृणोतन ॥ युवशा युवानो कृणोतन A. B. C. युवशा अकृणोतन G. Instead of अकृणत B alone reads कृणत. It is possible, but not likely, because of अतचत and अयातन, that Sâyana himself mistook ताकृणोतन in the Samhitâ text for ता। कृणोतन. —l. 32. (161, 8.) उग्रिगिति B. उग्रदिति A. Ca. M¹. आ चक इति G. Ngh. II. 6.—l. 34. तक्षिवेद् A. B. C. G. मंचक्षिवेद् D. तस्य refers to अग्निः.—P. 681. l. 3. वाजिभ्यो वाजिनमित्यादिनात्येषां वाजिनसंबन्धात् added in G at the end of the verse.—l. 14. (161, 9.) G omits भुमि, and has अवादिभ्यः instead of संवादिभ्यः.—l. 16. A. Ca read चमसानपि अपेक्ष, omitting the words from अपिंशत to अपेक्ष.—अकृणत अतुर्धा अभजतेत्यर्थः B. अकरोत् अतुर्धाभजत्रित्यर्थः G.—l. 29. (161, 10.) पितरा A. B. Ca. G.—l. 31. अद्यवायमर्थः deest in A. Ca. All from अद्यवायमर्थः to the end of the verse is left out in G.—l. 32. पिंशति । अपर ॥ पिंशति पिचोः अपरः A. B. C. D has पिंशति पिचोरपर. Perhaps पिचोः belongs to तयोर्न किंचिद्, and may have been an old marginal gloss.—P. 682. l. 11. (161, 11.) अकृणत G. अकृणन् A. B. Ca.—l. 21. (161, 12.) प्र । अत्रवीत् P¹. P³. P⁴. प्रऽअत्रवीत्?—l. 24. G reads पर्यपश्यत and दर्शनं for पर्यसर्पत and सर्पणं.—l. 30. सुतित्यर्थः B. सुत्यर्थः A. Ca. सुवधेतत्यर्थः G.—P. 683. l. 5. (161, 13.) अद्य वायुसहायेन वर्धते ॥ अद्य वायुसहायेन वर्धते A. B. Ca. अद्यायुसहायेन वर्धते G. अद्यवा वायुसाहायेन वर्धते M¹. —l. 13. (161, 14.) A. B. C. D, but not G, add अंतरिक्षात् after सुधीकात्.

P. 683. ll. 20 sq. (162.) The words from अग्निंशतिः to शिवा are wanting in A and C. B has अग्निवपेत् instead of आवपेत्. D. G add अस्मात्पुरस्तात् after the first शिवा, with reference to the following इत्थस्मात्पुरस्ताद्.—P. 684. l. 5. (162, 2.) यथास्मात् deest in A. B. Ca. G.—l. 7. गृहीतामवा (*वा B) A. B. Ca. गृहीतमवा G.—तादृशोऽवः G. तादृशो चः A. B. Ca.—l. 8. After शतु D adds यदा आदसः शपः सुः । एरनिवाच इति यज ॥.—l. 15. (162, 3.) Sâyana reads अग्नि । प्रियं for अग्निऽप्रियं.—l. 19. अहोरात्रे to उत्तत्वात् from D. G; left out in A. B. C.—P. 685. l. 3. (162, 5.) All the MSS. have अवाचो-रपवर्धयोरित्यदोषः (त्वचोपः B), though in A and C it looks more like अवाचो. In G the prakriyâ is omitted. Cf. Vopadeva III. 171; Rv. Bh. II. 4, 5. D adds after अदोषः the words अवाचः शेतवाः पुरोवाग्निं विपातितः. Cf. Pân. VIII. 2, 6₂—l. 5.

प्रशिक्षा A. B. C. G. प्रशिक्षा D.—l. 14. (162, 6.) D reads उत अपि च ये सुपाहस्य हिमस्य
काष्ठस्य वाडारः ॥.—l. 19. फलेन D. बलेन A. B. C. G.—l. 26. (162, 7.) प्राप्तपञ्चाङ्गागः D. G.
प्राप्तपार्श्वभागः B. प्राप्तपार्श्वभाग A. Ca. प्राप्तपार्श्वभाग G.—कांतपुष्टो ॥ कांतिपुष्टो A. B. Ca.
G.—P. 686. l. 14. (162, 9.) देवेषु संतोषार्थाय A. Ca. संतोषार्थासं B. देवेषु संतु तेषामर्थाय
G.—P. 687. ll. 7 and 10. (162, 12.) G has सकालो for उद्यमनं, and संकल्पः for उद्यमः.
The word that is meant is संकल्पः. See verse 6.—l. 7. यथास्माभिरस्य उपालम्ब्य एवं
सृहयंति ॥ यथास्माभिरस्य उपालम्ब्य एवं सृहयंति B. यथास्माभिरस्य उपालम्ब्य एवं सृहयंति A. Ca.
यथास्माभि चस्य उपालम्ब्य एवं सृहयंति C. यथास्माभिरस्य उपालम्ब्य एवं सृहयंति D. यथास्माभिरस्य?
or यथास्माभिरस्य स्ये ? ते यथास्माभिरस्य एवं सृहयंति G.—l. 8. निर्वहयतु B. निर्वहयतु A. Ca.
निर्वहयतु C 5. G.—l. 15. (162, 13.) मांस्यस्यः B. मांस्यस्यः A. Ca. मांस्यस्यः G, both
text and comm. All the other MSS. of the text read मांस्यस्यः or मांस्यः. See,
however, Prāt. 301.—l. 26. (162, 14.) कुठनं A. B. Ca. कुठनं वर्तनं वा G.—यदा बंधनं
पट् (A. C, and perhaps G, read पट्) तद्वतं प्रदेशं A. B. C. G. Some words are wanting
to complete this sentence. तद्वान्प्रदेशः, as printed for grammar's sake, however, is
not likely to have been the original reading.—P. 688. l. 3. (162, 15.) व्याप्तो धूमगंधो
वा G.—l. 9. यदा इष्टं प्रयाजिराप्तीतं वीतं पर्यपिक्तं A. B. C. यदा इष्टं प्रयाजे वीतं प्रीतिरापर्य-
पिक्तं D; lacuna in G. It would be better to read यदा इष्टं प्रयाजे वीतमाप्तीभिः पर्यपि-
क्तं, but the MSS. are against it.—l. 10. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं D. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं
A. Ca sec. m. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं B. अभिगूर्ते ये यजामह इत्यागूर्युक्तं Ca pr. m.; lacuna
in C. G. The आगूः precedes the याज्या, याज्यादावागूर्मेवतीत्युक्तत्वात्.—l. 19. (162, 16.)
Instead of चात्वाले (A. B. C. D. G.), Prof. Wilson proposes to read चवाले. See
verse 6.—l. 25. (162, 17.) अर्थतो गमनं कुर्वन् A. C. दर्पतो गमनं कुर्वन् B. D. G.—l. 26.
यत् यस्मात् तस्मात् तव supplied from D.—P. 689. l. 3. (162, 18.) विशसनस्य कर्तारः ॥ विश-
सनस्य कर्तः B. C 5. विशसनस्य कर्तः A. Ca. विशसनकर्तस्त्वं G.—l. 6. इदमवयमिति A. Ca.
इदमेवयमिति B. इदमवयमिति C ? इदमवयवमिति D. इदमवयवमिति G.—l. 12. (162, 19.)
एकः । एक एव । स कः G. एक एव तत्स कः A. C. एकः एक एव तत्सकः B. एक एक एव स एकः
D.—l. 14. भवतः ॥ भवत A. Ca sec. m. भावेव Ca pr. m. G. भावे B.—l. 22. (162, 20.)
भोगायतनत्वात्तव D. G. भोगाय तन्वः तव A. C. भोगाय तन्वस्तव B.—l. 23. विद्योगजनिता
D. G. व्योमजनिता A. B. C.—l. 25. केवलमांसयहणेप्युः D. यहणेप्युः G. केवलमांसयहणे A.
B. C.—l. 32. (162, 21.) विशब्दः G. वाशब्दः A. B. Ca. M 1.—P. 690. l. 9. (162, 22.)
अवघ्राणावर्तने A. B. Ca. अवघ्राणोपावर्तने G. See Åsv. X. 8, 3.—l. 16. समूहार्थं यत् A.
B. C. D. समूहार्थं यः G and Pām.—l. 19. वध्वादीन् पुषान् B. वध्वादीन् पुषादीन् पुषान्
A. Ca. वध्वादीन् पुषादीन् पुषान् C 5. वध्वादीन् पुषादीन् पुषान् G.

P. 691. l. 18. (163, 3.) दुर्निरूपेण D. दुर्निरूपेण G. दुर्निरूपेण A. C. दुर्निरूपेण B.
दुर्निरूपेण ?.—l. 20. योगादिसाधनं A. B. C. यागादिसाधनं D. G.—G reads किंच हे अन्न
स त्वं समया समयः कालः मत्वंतो लुप्यते चंद्रगतधीनत्वात् कालस्य तेन विपुलः. And after गृहीतत्वात्
it adds यदा आदित्यदर्शोन्मत्तेरुक्तत्वात्तदेभेनद्योप्यादित्य उच्यते तादृशत्वं चंद्रेण सह समया कालेन
अवधायकेन विपुल्यो नियोजितोसि.—P. 692. l. 6. (163, 5.) खानानि A. B. Ca. निधानखानानि
G.—l. 11. संबंधिनो A. B. Ca. G. संबंधिनो M 1.—l. 20. (163, 6.) आदित्यमंडलादित्यपरि-
भूतेः G. आदित्यमंडलादित्यपरिभूतेः B. आदित्यमंडलेष्वपरिभूतेः D. A. C have पञ्चानुपरिभूतेः.

leaving out the whole sentence between.—P. 693. l. 29. (163, 10.) पुरतो G. पूर्वतो A. Ca sec. m. M 1. पुरतो Ca pr. m. C 5.—l. 34. शीघ्रभावनाय D. G. श्रीः प्रभावनाय A. B. C.—P. 694. l. 6. भवति B. Nir. भवति A. Ca. G.—यदापुर्हिन् A. B. C. D. यदापुर्हिन् Nir.; deest in G.

P. 695. l. 6. (164.) द्विपंचाशत्तुचं G. द्विपंचाशत्तुचं A. B. C; and again, l. 26. चत्वारिंशत्तुचं G. चत्वारिंशत्तुचं A. B. C.—l. 8. एतदं तु Ca pr. m. G. एतदं तु B. एतदं तु A. Ca sec. m. Anukr. M.—l. 14. *त्वीरूपस्य मोक्षस्य G.—l. 28. (164, 1.) A is wanting from 164, 1 to 164, 16 (pp. 695–701).—P. 696. l. 3. सर्पणस्वभावपरिमण्यपुषेपितं G.—l. 9. संख्यानीति ॥ संख्यानीति Ca sec. m. संख्यानीति Ca pr. m. संख्यानीति B. सन्न -- णि भवति G. संख्यानि Brih. Up. Cf. Rv. Bh. VIII. 7, 22.—l. 11. स्पर्शनीयं सर्वस्य inserted in G before स्पर्शकं.—l. 15. स्वाधीनमायाञ् B sec. m. स्वाधीनमायो ञ् B. Ca. G.—l. 18. स्वरसत्त्वाभावात् B. Ca. G. B in marg. प्रकरणविरोधी instead of स्व. प्रकरणविरसत्त्वात्? —l. 26. (164, 2.) किं वस्तुतः सप्त Ca sec. m. G. किंच वस्तुतः सप्त C. किंच वस्तुतः सप्त B. Ca pr. m.—l. 28. वल्लभयं B. वल्लभयं Ca pr. m. वल्लभयं Ca sec. m. C 5. G.—l. 31. असहायेन ॥ असहायेन B. Ca. असहायेन G.—l. 35. तिस्रो नाभिस्त्राणीयाः संध्याः संबद्धा वा चय चतवो यस्य ॥ तिस्रो नाभिस्त्राणीयाः संबंधानां च ये (संबंधानां च B 3) चतवो यस्य B. तिस्रो नाभिस्त्राणीयाः संबद्धा वा चय चतवो यस्य Ca. C. G.—P. 697. l. 13. (164, 3.) संगच्छते B. Ca. सम्यक्कुर्युर्भवति G.—l. 27. (164, 4.) *शब्दजितः B. Ca. *शब्दजितः तत् G. *संवलितः M 1.—l. 31. भूतद्वयप्रं Ca. भूतद्वयस्य प्रं B. भूतद्वयस्य प्रं G.—l. 36. शरीरं G. शरीरं B. Ca. C 5.—P. 698. ll. 7 to 11. (164, 5.) G shows very different readings. At first it omits अतः पुच्छामि to उच्यते, and यद्वा to ज्ञायते. After वितन्वति, however, it inserts the following: चित्तवृद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगाय इति शेषः यद्वा यस्मिन् ब्रह्मणो नामिकाहायनो वत्सं पुनरपि सशब्दस्य पृथक्कुर्युर्देहात् संवत्सरधानुकभूते ब्रह्मशब्देन तत्त्वज्ञानमात्रं ज्ञायते वत्से सर्वस्य निवासयोगे आदित्ये कवयः सप्त तंतून् सप्तसंख्यारूपान्यागन्वितन्वति आयतनुस्त्राणीयात् कुर्वति किमर्थं श्रीतपे जगद्रूप-तिर्यक्तंतून् क्लृप्तं. Instead of जगद्रूपतिर्यक्तंतून्वेतुं it reads जगद्रूपवस्तुनिर्माणात्.—l. 8. तत्त्व-वतीति Ca. C. तत्त्ववतीति B. तत्त्ववतीति G.—l. 10. ज्ञायते Ca sec. m. G. ज्ञायते Ca pr. m. B. M 1.—l. 27. (164, 6.) अवाङ्मनसगम्यं B. Ca. C. G.—l. 28. From अथवा to the end of the verse left out in G.—l. 29. विविधान् Ca. C. विविधान् B.—l. 30. अविशेष-मस्त्रिनाममात्रमेककूपं ॥ अविशेषमस्त्रिनाममात्रमेककूपं B (न on the top of च in B1). अविशेषमस्त्रि-नाममात्रमेककूपं Ca. C.—P. 699. l. 10. (164, 8.) तत्रस्थे तच्छब्दः G, for तत्रस्थं.—l. 15. हजमुक्षे G. हजमुक्षे C. वजमुक्षे Ca. वजमुक्षे B.—l. 18. सम्यगभिप्रेतानि संख्यानीति वचनं Ca. C. G. सम्यगभिप्रेतानि संख्यानीति (मुमुष्टि marg.) वचनं B.—P. 700. l. 12. (164, 11.) द्वादशसंख्याक-मेषादिरास्त्रात्मकिर्मासात्मकिर्वरिः ॥ द्वादशसंख्याकमेषादिरास्त्रात्मकिर्मासात्मकिर्वरिः B. C. द्वादशसंख्याकद्वादश-मेषादिरास्त्रात्मकिर्मासात्मकिर्वरिः अर G.—l. 13. वरते वीर्येति वा G, for वरापि भवति.—l. 26. (164, 12.) एतदुत्तरं च क्षितिसंवाच्यं G. एतदुत्तरं क्षितिसंवाच्यं B. एतदुत्तरं क्षितिमावाच्यं Ca.—l. 27. सूर्यायत्तं G. पर्यायत्तं B. Ca.—P. 701. l. 4. (164, 13.) आ तच्छुः is not explained in B. C. G except by वतीत इत्यर्थः. As इत्यर्थः is generally preceded by a more literal ex-planation, it is likely that the omission is owing to the copyists, and not, as in other cases, to Śāyana himself.—l. 15. (164, 14.) सर्वस्य वस्तुः क्षाणीयं वा B. Ca. स्वस्य वस्तुः क्षाणीयं G.—l. 28. (164, 15.) देवानां च B. Ca. देवानां च G.—l. 30. G reads

स्थापितानि तानि च रूपशः स्वरूपेण मुद्रणरूपभेदेन विकृतानि etc., omitting the sentence स च to येत्वादि.—P. 702, l. 5. (164, 16.) दीधितयः A. B. Ca. ररमयः Bm. G.—संस्थानवत्तो A. B. Ca. संस्थानवत्तो Bm. स्नानवत्तो G.—l. 9. °लक्षणोऽस्ति स ई G. °लक्षणोऽस्ति सः स ई B. °लक्षणस्सि स ई C. °लक्षण (णि Ca pr. m.) स्त्रिः स ई A. Ca.—l. 10. पिचोः स्थिति A. Ca sec. m. पिचोः स्थितं B. Ca pr. m. पिचोऽव्यति G.—l. 12. लौकिकोक्तिरियं B. G. लौकिकोऽधिरियं A. Ca sec. m. (रि pr. m.) लौकिको निरियं C.—l. 14. From इत्यधिदेवं to the end of the verse left out in G.—l. 18. श्रुतिरपि B. Ca pr. m. ° श्रुतिरपि A. Ca sec. m.—l. 22. शिशुर्वा आगिरसो Tāndya Br. °वास्यागिरसो A. Ca. शिशुर्वास्यागिरसो B.—After उपक्रम्ये ते Ca marg. and A insert शिशुर्वा आगिरसो मंजुतां मंजुतांदासीत् पितृन्पुत्रका इत्यामं चयत तं पितरोऽनुवस्रधमं करोषियो नः पितृत्सतः पुत्रका इत्यामं चयस इति सोमवीदहं वाव पितास्मि यो मंजुतादिति तद्दे स उज्जुचयति ॥ C has the same insertion after देवानपुच्छंत.—l. 23. देवान् A. B. Ca. देवेषु Tāndya Br.—देवाश्च Tāndya Br. देवान् A. B. Ca.—पिता B. Tāndya Br. पितो A. Ca.—मंजुद्रपुरेव किल पितृत्वं तत्त्ववित् ॥ मंजुद्रपुरेव किल तत्त्वं वित् B. मंजुद्रपुरेव किल तत्त्ववित् A. Ca.—P. 703, l. 3. (164, 17.) अप्रतिनिवृत्ता गता B. प्रागात् अप्रतिनिवृत्तगता A. Ca. अप्रतिनिवृत्ता G.—l. 13. (164, 18.) स्वाधीनमायवेतावेकत्वेन वाधि° B. स्वाधीनमायी वेतावेकत्वेन बोधि° A. Ca. (°बोधि° Ca pr. m.) °मायी वे -- नकलनयाधि° G. °मायी वेता एकत्वेन वाधि° Bm, which omits यद्वा to °सत्त्वी as usually.—l. 24. (164, 19.) चक्रयुः कृतवन्तो तानि supplied by conjecture.—l. 32. (164, 20.) जीवपरमात्मानी Bm. °परमात्मनी B marg. °परमौ A. B. Ca. °परमेश्वरी G.—P. 704, l. 1. पक्षं फलं G.—l. 5. जीवादन्तो नानाजीवावश्रयणात् G. जीवादन्तो जीवावश्रयणात् B. जीवादन्तो ना जीवावश्रयणात् A. Ca. जीवादन्तो ता जीवावश्रयणात् C.—l. 6. वास्तवभेदं चापि° C. वास्तवभेदं वापि° B. वास्तवभेदं चापि° Ca. A. वास्तवभेदं चापि° G.—l. 8. दृष्टांतदाष्टांतिकभावः G. दृष्टांतः । दाष्टांतिकभावः A. B. Ca. °दृष्टांतो दा° M I.—l. 10. अभ्युपगंतव्यं A. B. Ca. इत्युप° G.—l. 12. परमात्मना खट्टैर्महामूर्तिः A. B. Ca. परमेश्वरस्व महामूर्तिः G.—l. 14. अनुमंचं A. B. Ca. अनुं मंचं G.—l. 19. °ण गत° A. B. Ca sec. m. °णागत° Ca pr. m. °णाप्राप्त° G.—l. 21. न च तद्वावनाप्री तन्म (?) G. न च तद्वावा नाप्री तन्म° A. Ca. C. न च तद्वावाप्री तन्म° B.—प्राप्यति A. B. Ca. प्राप्नोति G.—l. 25. प्रतिष्ठितौ B. Nir. सुपर्णी A. Ca. G.—P. 705, l. 3. (164, 21.) मदन्यः A. C. G. अहं B.—l. 4. कश्चिदिति मतिः सर्वज्ञः G.—l. 6. परमात्माभूतं G. परमात्मा भूतं A. Ca. B. परमात्माभूतं C.—l. 7. संप्रत्यय A. Ca. संप्रत्यय अच B. सत्यम G.—कंठे A. B. Ca. कर्णे G.—l. 15. (164, 22.) °स्वरूपकल्पना B. °स्वरूपकल्पना A. Ca. °स्वरूपकल्पनया G.—अधिदेवं G. अधिदेवे A. B. Ca.—अध्यात्ममा° A. B. Ca. अधियज्ञ आ° G. अध्यात्म आ° M I.—l. 23. उच्यंति A. B. Ca. उत्पादयति G.—l. 24. संसारत उ° A. Ca sec. m. संसार उ° Ca pr. m. संसारमु° B. संसाराहु° G.—l. 29. °गुह्याप्रा° B. °गुह्यानाप्रा° A. Ca. °गुह्यानात् प्रा° G.—P. 706, l. 11. (164, 23.) ज्ञानानु° A. B. Ca. ज्ञानानु° G.—l. 14. शोसावोमिति etc. In explanation of these sacrificial formulae B1 gives the following marginal notes: होता प्रातःसवने शोसावोमिति मंषेणाध्वर्युभाह्वयते । तस्माद्यमर्षः । हे अध्वर्यो शोसावः शंसनं कुर्वतः । श्रीमित्वनुज्ञार्थं । त्वयानुज्ञा देयेत्तु भवति । सोऽयं अचरो मंचः । ततोऽध्वर्युः शंसामोदेवोमिति पंचाचरेण प्रतिगृह्णाति । उत्तरं ब्रूयात् । तस्माद्यमर्षः । होतस्त्वं शंसनं कुरु । तच्चावोदेव । हव्यं एवास्माकं । अतोऽनुज्ञा दत्ता । तदेतत्पंचद्वयं मिश्रित्वाष्टाचरं संपद्यते । एवमुत्तरं च ज्ञेयं ॥ होता शस्त्रं पठित्वा उक्थं वाचीति चतुरचरं मंचं ब्रूयात् । मदीयायां वाचि संपन्नं । तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरोमुकशशा इति चतुरचरं मंचं ब्रूयात् । श्रीमित्वंभीकरि । उक्थं शस्त्रं शस्त्रंभी मचशी-

त्वर्थः । तदेतत्संघट्टं मिलित्वाष्टाचरं संपद्यते ॥ See Āsv. V. 9.—l. 16. तच्च सवनांतरपि होता स्वशस्त्रानंतरमुक्तं etc. G.—l. 20. सवनातिपि ॥ सवनातिपि शंसनातिपि A. B. Ca. सवनांतरपि होता G.—l. 23. कामतोत्पादनं ॥ जगत्तोत्पादनं A. Ca. जगत्तोत्पादनं B. जगति संपादनं G.—l. 24. एतदेकादशाचरं भवति ॥ एतदेवावशाचरं भवति A. C. एतदेवादश (द्वा over इ) B. एतदेकादशाचरं G. The next sentence from अथर्वं to भवति is left out in A and C. Cf. Āsv. V. 10, 24.—From 164, 24 to the end of the hymn A is wanting.—l. 24. (164, 24.) G omits इदं यद्वा इति ॥—l. 35 to 37. Instead of तत्तच्छब्दोभिः to सामेति वक्तव्यं G has the following: तत्तच्छब्देनित्यत्तेरस्य प्रकृतित्वात् प्राधान्येनेदमुक्तं अक्षशब्दो जात्यभिप्रायः सर्वमेषां गात्वम् ॥—l. 38. पद्यादयोऽन्यां ॥ पद्यादयोऽन्यां Ca. पद्यादयोऽन्यां B pr. m. पद्यादयोऽन्यां B sec. m. पद्यादयोऽन्यां G.—एकस्मामृच्यारुदं ॥ एकस्मामृच्यारुदं Ca. C. एकस्मामृच्यारुदं B. एकस्मामृच्यारुदं G.—l. 40. पूर्वगायत्रेणेति गायत्र्या एवोपादानात् G after *प्रदर्शनाच्च.—P. 707. l. 5. *सुतुषदाभिरूपितो ॥ *सुतुषदादिरूपितो B. *सुतुषदाभिरूपितो Ca. इत्यस्य सुतुषदाकोपितो G.—l. 14. (164, 25.) G reads यद्विक्रान्ते सूर्यस्त्रिजखी (read सूर्यस्त्रिजखी ?) वृश्चति तं च कर्मकाले सर्वदा वा जनः परिपश्यति रथंतर एतन्नामके etc.—l. 20. प्ररिच्यते B. प्रसरिच्यते Ca. प्ररिचयत् G.—l. 35. (164, 26.) प्रवर्ग्यः B. Ca. G. See Rv. Bh. VII. 70, 2. 103, 8. यद्घाँ इत्यपतत् TĀ. यध्वाँ इत्यपतत् B. यध्वम् इत्यपतत् Ca. C. यद् इत्यपतत् G. Cf. Rv. Bh. V. 43, 7; VII. 70, 2.—तत्तादृशो B. Ca. तत्तद्देशो C. तादृशो G.—P. 708. l. 1. अभिदीप्तः B. Bm. Ca. समृद्धः G.—l. 3. वा वायुर्वा B. वा वायुः Ca. M I. वायुर्वा G.—l. 18. (164, 27.) स्थावरजंगमरूपाभ्यां जगद्वा ताभ्यामर्थय G.—l. 30. (164, 28.) चीरस्य B. Bm. Ca. चीरं G.—l. 34. प्रतिपादनभेदाद् Ca. G. प्रतिभादनभेदाद् C. प्रतिभेदनभेदाद् B.—P. 709. l. 5. (164, 29.) G reads करोति कथं येन ध्वनिना गौमाताभीवृता आगत्याभितः शिशुमवेद्य मायुं शब्दं मिमाति etc.—l. 8. बालकस्त्रादनस्तनपानादिं ॥ बालकस्त्रादनं Ca. *ज्यं C. बालकस्त्रादनपानादिं B. बालकस्य स्तनपानादिं Bm. बालकस्याङ्गानस्तनपानादि G.—l. 13. तां स्वरूपं etc. Ca. तां स्वरूपं पप्रच्छ (तामजानन् पप्रच्छ marg.) जानामि तव रूपं प्रदर्शयति स चायं स शिक्त etc. B. तां स्वरूपं पप्रच्छ जानामि तव स्वरूपं प्रदर्शयति सा चायं स शिक्त इत्यत्र प्रदीयमाना महवित्युपदिदेश etc. G.—l. 20. इयं सा ययेति G before अत्ययाश्रयणेन.—अधिष्ठात्रिकायाः Ca. अधिष्ठात्रिकायाः B. अधिष्ठात्रिकायाः G.—एकत्वाश्रयणेन वा B. एकत्वश्रयणेन वा Ca. C. एकत्वश्रयणे वा G.—सर्वफलदात्रा B sec. m. सर्वफलकर्षा B. Ca. G.—l. 21. एकत्वाश्रयणेन B. Ca. एकत्वश्रयणेन G.—l. 27. मिमाति मायुं अनुकरणशब्दोऽयं मायुरिति शब्दं करोति अथवेयं नृपोपमा etc. G.—l. 31. विद्युति विद्योतमानायां भीत्या सर्वे धिरांसि नावं कुर्वती कथंभृता नीचैः करोति उच्यते विद्युदुपतामापद्यमाना प्रति etc. G.—l. 36. (164, 30.) जीवस्य नित्यत्वं G. देहस्यानित्यत्वं B. देहस्य नित्यत्वं Ca.—P. 710. l. 3. अतश्चेष्टत् प्राणाधारणयुक्तं तु जीवं etc. G. In B a later hand wrote प्राणाधारणं over प्राणनं.—एतत् तत् शयेति वर्तते B. Ca. एतत् चेष्टते G. B marg. has एतु कंप्ते.—प्राणापगमनानंतरं Ca. G. प्राणाप[1 sec. m.]मननंतरं B. प्राणापगमनानंतरं M I.—l. 4. आश्रिते च Ca sec. m. आश्रिते G. अश्रिते Ca pr. m. C. अश्रिते B. and in marg. एषः.—l. 6. पूर्वं जन्मकाले G.—l. 7. जीवपितं G. जीवापीतं B. Ca. M I.—l. 17. (164, 31.) मध्याह्नप्रभृति B. Ca. तथापराह्णं G.—l. 30. (164, 32.) इदं deest in B. Ca. G.—इदंयति B. Ca. इदं G.—l. 32. एतन्न Ca. एतन्वन्न B. तत्त्वं न G.—l. 33. जीवनसमये G. जीवन्म B. Ca. जीवन्म M I.—इष्टात् B. Ca. इष्टुस्तकाशात् G.—P. 712. l. 17. (164, 36.) महादंकारी ॥ महाकारी C. महादंकारी Ca. महाकारी B, प्रकृति being written over it. महादंकार G.—l. 18. *रात्र्याया मूलप्रकृतिः G. *रात्र्यायाः मूलप्रकृति Ca. C. *रात्र्यायाः

मूलप्रकृती B.—l. 27. (164, 37.) परमार्थं B. Ca. अवमार्थं G.—After अनुगतोऽसि B has असि भाति प्रियमिति; G reads अनुगतोऽसि भाति प्रियमिति, Ca अनुगतोऽसि भातिप्रियमिति, C भातिप्रियमिति, which is unintelligible. भावचयमिति or भाविचमिति is not satisfactory.—l. 29. अविवेकहमि० ॥ अविवेकं अमि० Ca pr. m. अविवेकः अहमि० Ca sec. m. अविवेकजमि० B. न विवेकार्थमि० G.—l. 32. यदिच यत्परोक्षं ॥ यदिवा यदापरोक्षज्ञानं B. Ca. यदिच यदापरोक्षज्ञानं G.—After परोक्षज्ञानं B leaves out the words from ०ज्ञानं to ०ज्ञानं. C has तदित् (तदित् Ca) तद्वेदमसि इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं. G has सर्वास्मैक्यरूपमानुभवि-कमसि तद्वेदवेदमसि सर्वमहमस्मिन्स्वेतहाष्टा० etc.—P. 713. l. 1. ०प्रत्यक्षप्रवणताभाविन B sec. m. (देववाही over it). ०प्रत्यक्षप्रवणता B pr. m. ०प्रत्यक्षप्रवणता Ca. ०प्रत्यक्षता G.—l. 6. वहिर्मु-खचेतसः ॥ ०चेतसाः Ca. ०चेतसा B. G.—स्वरूपा Ca. स्वरूपा B. स्वरूप G.—l. 18. (164, 38.) ०स्थानः यच्च G. ०स्थानचय Ca. C, and B, which has in marg. अवस्थाचय.—l. 19. सोयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः B. Ca. स्वयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः G.—उत्पत्तिमत् B. Ca. G after समानोत्पत्तिः.—l. 20. गुहीतः गुहीतः उच्यते स्वधाशब्देनात्मन्यं स्मृतं शरीरं तेन गुहीतः तत् गुहीत्यर्थः तथा क्त्वाडिति अनुज्ञं etc. G.—l. 22. जीवसंज्ञात् शरीराभिप्रायेण सर्वदा संबंध उपपद्यते लोकांतरेषु etc. G.—l. 26. सात्त्विकजातेः । तं ॥ स अस्त्विति तं B. स अस्त्विति तं Ca. C. G has समस्त्वितिस्त्व-हवासत्तच्छरीरं विषुचीना etc.—l. 27. तच्च शरीरं Ca. तत्तच्छरीरं B.—l. 28. अपरं देहवच्छा-याति० ॥ अपरदेहवच्छायाति० Ca pr. m. अपरदेहं च छायाति० Ca sec. m. ०रं देहव्यति० B. ०रं देहद्वारा याति० G.—l. 36. (164, 39.) तथोरव्यस्य B. Ca. ततोव्यं G.—रूपं B. Ca. सद्रूपं G.—P. 714. l. 1. ०भूताः ॥ ०भूता B. भूतेः Ca. भूत G.—सांगापरविज्ञासंज्ञिकी च्युच्यते G.—l. 8. सुखत्यादनद्वारा B. सुखर्थोत्या B marg. सुत्या Ca pr. m. सुधुत्या Ca sec. m. सुसुत्या G.—वेदनसा B. G. वेदसा Ca. M1.—ब्रह्मविषया B. Ca. ०विषयत्वं G.—l. 10. अलेपत्वं B. Ca. असंख्यत्वं G.—l. 13. क्त्वावेदिसात्पर्यं Ca pr. m. क्त्वावेदिसा Ca sec. m. B. क्त्वावेदिसात्पर्यं G.—l. 14. यदसु B sec. m. यसु B pr. m. Ca. वसु G.—l. 21. ०चंनोयमादित्यमं Ca pr. m. G. ०चंनोये आदित्यमं Ca sec. m. ०चंनोयमादित्यमादित्यमं B. ०चंनोय आदित्य आदित्यमं M1.—P. 715. l. 8. (164, 40.) आदरातिशयाय पुनः प्रार्थ्यते G before अथैकवारं.—l. 9. सर्वतो नि-र्गच्छती B. Ca. शनैश्चैर्गच्छती G.—l. 19. (164, 41.) विदिगं G. वदिगं Ca. अवांतरवदिगं B.—l. 21. ब्रह्मपानशोदकवतीत्यर्थः B. Ca. विविधरक्षणयुक्तो भवति G.—l. 23. मिमाय etc. ॥ मिमाय मति प्रतिष्ठार्थं धातुः B. सतिः प्राप्तिवार्थं धातुः Ca with several illegible corrections. सन्निकप्रतिष्ठतो धातु G.—See Nir. SS. vol. iv. p. 230 (XI. 40).—l. 24. आत्मना B. Ca. प्रणवात्मना G.—l. 25. अष्टविभक्तिभेदेन G.—l. 28. मिमाय Ca. G. निर्मिमाय B. Nir.—P. 716. l. 16. (164, 43.) यद्वा to विचक्षणीः deest in G.—l. 24. (164, 44.) संवत्सरं B. Ca. यद्वा प्रतिसंवत्सरं G.—l. 25. ०देहं नापितत्कार्यं Ca. ०देहनेनापि तत्कार्यं C. B. ०देहं नापितत्कार्यं G.—P. 717. l. 3. (164, 45.) परिमिता Bm. G. वाक्परिमिता B. वाक्परिमिता Ca. C.—l. 4. इविणो Ca. G. इविणो B. M1.—l. 13. ०याज्ञिकैः to मंत्रविधानं ॥ याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं Ca. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं C. याज्ञिकैः समा-ख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं B1. ०ष्ठेयार्थं B3. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशको मन्त्रः निधिना G. All the MSS. have mixed the explanation of the Mantra with that of the Kalpa; the former is अनुष्ठेयार्थप्रकाशक, the latter मंत्रविधानप्रतिपादक. See Sâyana's Introduction, p. 12.—l. 15. मंत्रतात्पर्यार्थं B. Ca. विविच्य संमतादर्थं G.—ll. 16 to 18. G reads वाङ्मनसितति निरुक्ताः अस्मि नु सर्वपक्षादिशब्दभेदेन चानुविच्यमात्रः अपरे etc.—

l. 18. मातृका: B. Ca. माषिका: G.—B reads twice वेखरी, but वेखरी the third time, Ca. G. have always वेखरी. Bm has only the following explanation: कानि तानि चत्वारि परा पञ्चती मध्यमा वेखरी इति.—l. 23. रवाखख Ca. G. वाखख B. M I. खाखख Ca.—l. 27. The Brāhmaṇa quotation is left out in G.—P. 718. l. 2. (164, 46.) किंच तमेव ॥ किंचायमेव B. Ca. किंचेममेव Bm. G reads कचं अपि दाहप्रकाशादिकरीणापि वृष्ट्यादिना चत- निधमेनादित्वं मातरिश्वाण चंतरिषे ससनादायुं चाहुः अथ केचिदपि: etc.—l. 18. (164, 47.) यदा- वारग° Bm. यदार्वाग° Ca. यदा चाग° B. यदा पूर्वा ग° G.—l. 26. (164, 48.) नाभ्याम्रयाणि B. नभ्या° Ca. M I. G omits नभ्यानि to फलकानि, and has नाभिस्थानीयानि for तन्त्रा°. Cf. Ben- fey, Hermes, Minos, Tartaros, (Gottingen, 1877), p. 20.—l. 27. परिधयो B. Ca. संबं- नारयो G.—नाभ्यर्हाणि G. नाभ्यर्हिहाणि B. Ca.—l. 28. शंकवो न शंकव इव Bm. शंकव इव Ca. M I. शंकव B. शंकवो न रथचक्रस्य शंकव इव G.—l. 29. तस्मिन्नपि ॥ यस्मिन्नपि B. Ca. G.—P. 719. l. 19. (164, 50.) अपि मथित्वा B. Ca. यदपिनापिर्मथित्वा G.—अपय आ° B pr. m. Ca. G. अपिना° B sec. m. M I.—l. 23. देवभागं B. Ca. देवभावं G.—l. 25. आलभंत and अयजंत B. Ca. आलभत and अयजत G. Cf. TS. V. 7, 26.—P. 720. l. 1. (164, 51.) समानं B. Bm. समानं स Ca. समानं संमाननमाचं G.—l. 4. स्वे ऋते आहुत्वा दिवं यु° Ca sec. m. G. and Bm, which omits स्वे ऋते. स्वे ऋते आदित्यादिवं यु° Ca pr. m. स्वे ऋते दिवं आदित्यादियु° B. M I.—l. 14. (164, 52.) ओषधीनामोषधीर्दशंतं दर्शनाय ॥ ओषधीनां ओषधीर्दशंतं ददर्शनाय Ca. ओषधीनां ओषधी: (दर्श sec. m.) दर्शनाय B. ओषधीनां (ओषधी: marg.) दर्शंतं Bm ओषधीनां दर्शंतं दर्शनीयं G.

P. 720. l. 30. (165.) पैगुन्यं श्रुत्वाचार्यनुपदिशि: Rvdh. पैगुन्यं श्रुत्वाचार्यं नुपदिशं A. पैगुन्यं(पं C) श्रुत्वा चायं नुपदिशं C. Ca. पैगुन्यं श्रुत्वा वाचं नुपदिशं B. पैगुन्यं श्रुत्वाचार्यनुपदि- i G.—अप्याह B. G. Rvdh. अप्याह A. Ca. M I. Windisch. l. 35. (165, 1.) कैरपि दुर्जयया ॥ कैरपि दुर्जयया A. Ca. कैरपि दुर्जयया B. कैरपि दुर्जनीयया Bm. कयापि दुर्निरूपया G.—P. 721. l. 2. लोकं वृष्टदकेन सम्यक् सेचयन्ति मिहि सेचनार्थो मिमिषतिधातु: G.—l. 3. अतिशेयया ॥ अतिशेयया A. Ca sec. m. अतिशेयया Ca pr. m. B. अतिशेयया Bm. अतिशेयया G. कुतो देशदेतास: आगता: Bm. कुत: देशात् एतास: B. एतास: आगतार: कुतो हेतोरेतास: G. From कुतो देशात् to सुपां left out in A. Ca.—l. 5. पुजयन्ति जगत: पुजां कुर्वन्ति यद्वा गमनवन्नं वर्धयन्ती° etc. G.—l. 15. (165, 2.) रमेमहि A. B. Bm. रेमहि Ca. रमयाम: G.—P. 722. l. 9. (165, 5.) संत: महोभि: पूज्यै: स्वचचेभि: स्वकीयवक्षै: तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना दीप्यमाना: हर्षं etc. G.—l. 10. एतामन्तुन् A. B. Ca. एतामन्तुन् Bm. एतामन्तुन्भावन् G.—l. 18. (165, 6.) ब्रूय कचं नासीदित्याशंक्वाह यथासादेकमसहायं मामहिहत्ये वृष्ट्यर्थं मेघहृन्न कर्तुं समधन सहितं कृतवन्तो यूयं न कृतवन्त इति स्वरेणोपगम्यते असहायस्य etc. G.—l. 21. शोधने: वधकीशक्षै: A. Bm. Ca. शोधने: वधकुशक्षै: B. शोभने: वधकीशक्षै: G.—l. 31. (165, 7.) ह्यदिसमनुदात्तत्वं deest in G. — आपितं A. B. Ca. आपितं G.—l. 32. ययक्षिव तत्तक्षिव भवतु । तर्ह्यहं ॥ ययक्षिव तुर्ह्यहं A. C. ययक्षिव तुर्ह्यहं B. ययिव तुर्ह्यहं G.—कर्मणा ॥ कर्मणि A. B. Ca. G.—l. 33. स्वरस्य व्या- ख्यानं ॥ स्वरस्य व्याख्यातं (०न् Ca pr. m.) A. Ca. स्वरस्य व्याख्यातं B. G.—P. 723. l. 5. (165, 8.) इदानीमिन्द्र etc. B. इदानीमिन्द्र: समानकोपेन etc. Ca pr. m. इदानीमिन्द्र: स्निग- मामेन कोपेन etc. A. Ca sec. m. हे मरुत: अहं इन्द्र: इन्द्रियेण वीर्येण स्निग मामेन कोपेन तविष: वसवान् वसुवान् मृत: संपन्न: सन् वृषं वधीं इतवान् अस्मि वक्षी तदुच्यते etc. Bm. इदानीमिन्द्र: समान- कर्तुत्वमनशीकुर्वन्नाह हे मरुत: अहमेव वृषं मेघमसुरं वी वधीं धातितोसि केन साधनेनेति तदुच्यते इन्द्रियेण स्नसामर्धेन तव कचं प्राप्तमिति तदुच्यते स्निग मामेन उदकावर्धवताकोपेन तविषो वसवान् वसुवान् व

कस्मिन्निति तदुभयमुच्यते etc. G.—l. 6. अर्थादिताः B. Bm. अर्थाय काः A. Ca. G.—l. 7. नद्या-
दिषु ॥ वज्रादिषु A. B. Ca. अवज्रादिषु Windisch. वज्रादि G.—l. 15. (165, 9.) शानच् A. B.
Ca; wanting in G. शानन् Windisch from Mahādhara on VS. XXXIII. 79. Cf. Pān.
VI. 1, 186; III. 2, 128.—l. 17. °क्षेष्टानुकार्येव ॥ °क्षेष्टानुकारो नैव A. Ca sec. m. °क्षेष्ट-
तानुकारी नैव Ca pr. m. (?) °क्षेष्टोनुकारी नैव B. °क्षेष्टानुकारी नैव G.—l. 22. (165, 10.)
सर्ववैगमनं A. Ca. सर्ववभवनं Bm. G. सर्ववमेवनं B.—l. 23. मनस ईशया प्रज्ञया कर्तुं शक्तोक्तिं
हे मन्तः etc. G.—l. 24. From यानि वसूनि to the beginning of verse 14 left out
in G.—P. 724. l. 13. (165, 12.) मत्कृतेः ॥ स्वकृतेः A. B. C. It might be मत्कृतेः or
युष्मत्कृतेः.—l. 19. (165, 13.) यजमानान्कामिमुख्येन प्राप्तुं प्र ॥ यजमानान्प्रति प्र A. B. Bm. Ca.—
l. 20. मननीयानि धनान्यपि A. Ca. मननीयानि सवर्णानि अक्छ आमिमुख्येन प्राप्तुं अपि B. मन-
नीयानि सवर्णानि अक्छ आमिमुख्येन प्राप्तुं चक्रे विप्र मां यूयं अपि Bm. See the next verse.—
l. 28. (165, 14.) षष्ठीवज्रवचन इदं रूपं ॥ षष्ठीवज्रवचनस्थान इदं रूपं G. °वज्रवचन इदं सूक्तं A.
B. Ca. °वज्रवचनं । इदं सूक्तं M 1.—परिचरणाय --- युष्मत्सुतियोग्या मतिर्नास्ति तथापि कुवया हे
मन्तः etc. G.—l. 33. (165, 15.) कृतां A. B. Ca. कारितां G.—P. 725. l. 8. From यः
वयां to विषाम left out in A. Ca. G reads तत्पोषणाद्येत्यर्थः हविर्भक्षणेन शरीर वर्धयत वयां
etc., then जयशीलं दानं जीवनं वा एतत्सर्वं, and यज्ञसंपूर्तेर्वृक्षादि°.

P. 726. l. 15. (166, 3.) सोमादिह° Bm. सोमाय ह° A. Ca. सोमय ह° B. सोमयज्ञे
ह° ?—P. 727. l. 2. (166, 5.) वाथवा दिवो ॥ वाथवा यथा B. वाथवां यथा A. Ca. वा यद्वा
दिवो Bm.—l. 12. (166, 6.) विक्षेपणशीलदंती B. Bm. °वन्ती Bm sec. m. (?) विक्षेप-
णशीलं दंती M 1. विक्षेपणशीलदंती C. विक्षेपणशीलदेती A. Ca. The ल of °शील° looks
almost like त in Ca, and A has त. See Nir. VI. 30.—l. 31. (166, 8.) अरचत ॥ रचत
Bm. रचति A. B. Ca.—l. 32. रप्थिनः ॥ विरप्थिनः A. B. Ca. M 1.—तथोक्ता B. यथोक्ता A.
Ca. M 1.—P. 728. l. 11. (166, 9.) अक्षो वो ॥ योऽक्षो वो A. Ca. योऽक्षः वो B. योऽक्षः
Bm. M 1.—P. 729. l. 11. (166, 12.) यत् and तत् Bm. यदा and तदा A. B. Ca.

P. 730. l. 18. (167, 1.) इष एषणीयाः ॥ इषवः इषणीयाः A. Ca. इष ईषणीयाः B. इषः
Bm.—l. 20. यानि deest in A. B. Bm. Ca. P. 731. l. 10. (167, 3.) सभावती B. भवति
A. Ca. M 1.—सिक्कपा ॥ धिक्° A. Ca. एव° B. Bm.—l. 15. (167, 4.) शोभनानंकारा अयासो
ऽभि° ॥ °लंकारादिना ये(भि cancelled)° Ca. °लंकारादिना अभि° B. °लंकारादिना दीप्ताः
अयासो यजमाना अभि° Bm. From 167, 4 to 171, 6 A is wanting.—P. 732. l. 5.
(167, 6.) रोदसां स्त्रियं B. Ca. भार्या Bm.—l. 26. (167, 8.) चातयंति ॥ चायंति B. Ca.
Cf. Rv. Bh. IX. 47, 2 and Nir. IV. 25. Bm reads तथा एतेषां मध्ये अयमा अग्रशस्त्रान्
पदार्थान् चयते आवयति नाशयति.—P. 733. l. 6. (167, 9.) दिवो Bm. दिवो B. Ca.

P. 733. l. 31. (168, 1.) तुर्वणिः B. Ca. तुतुर्वणिः Bm. The explanation and Nir.
quotation show that Sâyana read तुर्वणिः.—P. 735. l. 1. (168, 4.) After अपापाः Ca.
C give quite a different explanation to the end of the verse: अपापाः समुद्गेन पांसु
विषुः आवयंति । आशयंति ॥ It seems to refer to अरेखवः, but the text is corrupt.—
l. 30. (168, 7.) °पेखवती वा B sec. m. °पेखवती Ca. °पेखवती लिवा दीप्ता विपाका वा B
pr. m. M 1.—P. 736. l. 18. (168, 9.) सर्वे एष्टवां Bm. सर्वे ईष्टवां B. सर्वैरेष्टवां Ca. °रिष्टवां
M 1. Cf. above to 167, 1.

P. 736. l. 24. (169.) अथ चतुष्पदी etc., see Weber, Indische Studien, VIII.

p. 143.—P. 738. l. 5. (169, 4.) धीतयुषधेपिष्ठस्स । ०धेपिष्ठस्स B. धीतयुषधेपिष्ठस्स Ca. Bm has किंच वायोः अपि च सुतः etc.—l. 18. (169, 5.) B. Bm add भवति, Ca भवति, after रच्छंतीव.

P. 739. l. 19. (170.) यस्स वाक्क* । तस्स वाक्क* Ca. M 1; lacuna in B. See Anukr. Paribh. II. 4.—l. 29. (170, 1.) नेव नास्ति B. Ca. C. नेवास्ति Bm.—l. 32. वि from Bm.—P. 740. l. 3. (170, 2.) अस्माननपराधिनः B Bm. अस्मानपराधिनः Ca. C.—l. 24. (170, 4.) शिष्टमवशिष्टं । शिष्टमवशिष्टं B. Ca. स्यष्टमवशिष्टं Bm.—हविषो वा B. हविषो Ca. हविषः Bm.

P. 741. l. 10. (171, 1.) केन साधनेन B. Ca. केन एना चनेन Bm.—l. 20. (171, 2.) ०क्रियमाणप्रकारः B. ०णः प्रकारः Ca. ०क्रियमाणः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 173, 13. l. 23. (171, 3.) कोम्या काम्यानि Bm. काम्यानि Ca. कामा काम्यानि B.—P. 742. l. 1. यूयं after इन्द्रश्च B. Ca. C.—l. 9. (171, 4.) अस्माननपराधिनः Bm. अस्मानपराधिनः B. Ca. C.—l. 15. (171, 5.) येन from Bm.

P. 743. ll. 26 to 28. (173, 1.) यद्वा तद्, and किंच to गावो यत् left out in A. Ca. B has न्यायात् ॥ धिनवः etc. to गावः किंच यद्वा तत् उक्तलक्षणं etc. to अर्षाम आ विवासात् विवा* etc.—बर्हिषि from Bm, which reads किंच बर्हिषि सस्यानं etc. to इन्द्रं त्वां धिनवः दोग्ध्रः etc. to गावः आ विवासान् etc.—l. 33. (173, 2.) स्वायत्तेहविष्कः । यद्वा स्वयं प्रसिद्धं हव्यं येषां B. स्वायत्तेहविष्कः । यद्वा स्वयंप्रसिद्धं उदकं हव्यं येषां A. Ca. C. स्वायत्तहविष्कः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 121, 6.—P. 744. l. 25. (173, 4.) अर्षतराणि व्याप्तराणि वा ॥ अर्षतराणि व्याप्तराणि A. Ca. अर्षतराणि वा B. अर्षतराणि व्याप्तराणि Bm. P. 745. l. 12. (173, 6.) कण्ठयते सती A. B. Ca. एते Bm.—l. 13. खट्वादिपि सष्टुः ॥ खट्वादिपि सष्टोः A. B. Ca.—l. 14. वृजनमिव etc. ॥ वृजनमिव । वृजनेः कर्तनार्थंस्त्रिदं रूपं B. वृजनमिव च मे वृजनेः कर्तनार्थंस्त्रिदं रूपं A. C. l. 25. (173, 7.) भुषयितुं वा निमित्तेऽर्थे (?) ॥ भुषयितेर्वा निमित्तेऽर्थे A. B. C.—l. 26. प्रयतंति ॥ प्रयंत इति A. B. C; deest in Bm.—P. 746. l. 21. (173, 10.) Bm reads सखिभूतान् for ०भूताः, and सखायं for सखायो to तथा.—l. 33. (173, 11.) सदनं Bm. सवनं A. B. Ca. M 1. Cf. Rv. Bh. IV. 50, 8; X. 117, 4; VII. 32, 4; X. 112, 4.—तत्सदनं B. Bm. तत्सह A. C. तत्सवन M 1.—P. 747. l. 2. Bm reads वर्जयतीत्यर्थः तद्वत् यज्ञमार्गः ॥ तद्वत् वर्जयतिव ॥.—l. 11. (173, 12.) योत्सामीति B. Bm. नोत्सामीति A. C. नोत्सामीति Ca pr. m.

P. 748. l. 9. (174, 2.) कातरत्त्वानिंदावन् ॥ कातरयदानिंदावन् B. कातरयत्त्वानिंदान A. C. अणिञ्च Bm.—l. 10. तटाकादीनि ॥ तयहकादीनि A. B. C; deest in Bm.—l. 22. (174, 3.) From the beginning to पुष्यत left out in B.—पाजिता Bm. पाजयिता A. Ca. M 1.—l. 23. पाजिता ॥ पाजयिता A. Ca. M 1. —l. 24. आशोषयितारं A. Ca. अशोष* M 1. आरोष* B. आशोषतमं Bm.—l. 26. वसोर्वसुं Bm. वसा वसुं B. वसोः वसु A. C.—l. 27. ०परः खास्वामीत्वर्थः ॥ ०पुरखास्वामीत्वर्थः B. ०पराखास्वामीत्वर्थः A. C.—P. 749. l. 12. (174, 5.) तदिच्छंती सततगामिनी वा अक्षा अजुगामिनी B. तदिच्छंती सततगामिनी A. Ca. मुखमिच्छंती अक्षा सततगामिनी Bm.—l. 23. (174, 6.) त्वां Bm. त्वां त्वा A. B. Ca. त्वा त्वा M 1.—सचा सह मूर्ताः चिम्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्वं B. त्वया सह मूर्ताः चिम्रा हविःप्रदानेन तथा अपत्वं A. C. The construction is wrong in both cases, unless we read बहमानाः संति instead of बहमाना ये संति ते प्रपञ्चन्. Perhaps बहमानाः संति was the original reading, and ये प्रपञ्चन् ते was added as a new sentence: Or बहमानाः । बहमाना ये संति ते प्रपञ्चन्. Bm reads सचा सह मूर्ताः चिम्रं हविःप्रदानेन त्वयापत्वं कुञ्चक अपातयितारं पुषं बहमानाः, प्रपञ्चन्ती

भवति ॥.—l. 26. चिप्रा वर्जिताः ॥ चिप्रा वर्जिताः A. B. C.—P. 750. l. 22. (174, 9.) From here to 180, 7 A is wanting.

P. 751. l. 4. (175.) द्वितीयश्चैव° Anukr. M. द्वितीयश्चैव° Ca. द्वितीयश्चैव° B. M¹.—l. 26. (175, 2.) भवति ॥ भवति B. Ca. M¹.—P. 752. l. 6. (175, 4.) मुमुष इती° ॥ मुमुषेती° B. Ca. M¹.—l. 17. (175, 5.) मसंज्ञाया बाधितत्वात् न लोपः (°त्वात्तलो° B) Ca. B. It ought to be पदसंज्ञाया बाधितल्लोपाभावः or मसंज्ञाया पदसंज्ञाया बा°. Cf. Pāṇ. I. 4, 20; VIII. 2, 7; Rv. Bh. I. 10, 10.

P. 753. l. 14. (176, 2.) ग्रीष्मादिकमुच्यते B. °मुच्यते C. Ca.

P. 756. l. 3. (178, 1.) या स्वासी ॥ यस्यासी B. Ca. या स्वा सा Bm.—l. 5. श्रुतयः B. Ca. C. It ought to be श्रुतीः, unless the whole sentence is taken as a parenthesis.—l. 32. (178, 4.) चनेकुः ॥ चनेकुः Ca. M¹. चनेयुः B.—l. 33. तथैव Bm. यथैव B. Ca. C.

P. 757. l. 15. (179.) ब्रह्मचार्येऽपि Anukr. °चर्यते B. Ca.—P. 758. l. 12. (179, 3.) स्वया मया Ca. स्वया B. Bm.—l. 13. विद्याः to °अवाव deest in Ca. Bm reads हे आये स्वया न मृषा आतं व्यर्थं नैव खिलं आवां यत् यस्मात् देवाः अवंति रचंति आवां विद्या इत् सर्वाऽपि सृधः स्पर्धमानाः सेनाः कामकलाः भि अअवाव अच etc.—l. 25. (179, 4.) निमित्तात्कामात् । कथं ॥ निमित्तासंतः कामात्कथं B. निमित्ताः संतः कामात्कथं Ca. C.—l. 29. (179, 5.) अपन् B. Ca pr. m. अपेत् Ca sec. m. and Rvdh.—P. 759. l. 1. The first part of this verse has been lost in the Commentary; none of the MSS. have preserved it. Bm, however, gives an explanation of its own, namely, चंतितः समीपे ह्यसु पीतं हृदयस्थिति इमं सोमं सीं सर्वतः उप भुवे प्रार्धये यदागः etc.—l. 4. आकाजयति B. Ca. आकामयति Bm.—यदायमपवर्जनीयतया B. यदा यामपवर्जनीयतया Ca. C.—l. 5. कामेन निरुद्ध एव ॥ नमिननिरुद्ध एव Ca. C. कामि-ननिरुद्ध एव B.—l. 16. (179, 6.) वर्णी Ca sec. m. Bm. वर्णा वर्णी B. Ca pr. m. M¹.

P. 759. l. 29. (180, 1.) दीयति तकतीति ॥ दीयति टकतीति Ca. C. दीयति तफवीति B. Cf. Ngh. II. 14.—रथागमनकाले Bm. स्वदागमनकाले B. C. M¹.—P. 760. l. 9. (180, 2.) रथं प्राप्नुय इत्यर्थः ॥ रथं वाप्रथ (वाप्रभु Ca pr. m.) इत्यर्थः Ca. C. रथं वा अथ इत्यर्थः B. रथं प्रेरयथः ॥ Bm.—l. 19. (180, 3.) अकुर्वतं ॥ अकुर्वतां Ca. Bm. अकुर्वतां B.—l. 29. (180, 4.) शीतानि Bm for शोचमानानि.—तप्तघर्मसकाशाश्चरितवान् Ca. C. न पूर्व घर्मसकाशाश्चरितवान् B. तप्तघर्मसकाशात् रचितवन्ती Bm.—P. 761. l. 16. (180, 5.) सर्वप्रदेशव्यापित्वं ॥ सर्वप्रदेशवाचित्वं B. °वाचित्वं Ca. C.—l. 19. प्रगृह्यं ॥ प्रगृह्यते B. प्रगृह्यतां Ca.—l. 20. माहिना ॥ मंहिना B. Ca. M¹.—P. 762. l. 12. (180, 8.) तादृशा मनुष्याः संति A. Ca. नाशा मनुष्याः संति B. तादृशमनुष्ठानमस्ति Bm.—l. 14. After रु इव all the MSS., except Bm, have मध्ये. Either a whole sentence has been dropped, to which मध्ये belonged (संयाममध्ये), or it was meant to follow after तेषु; तेषु मध्ये प्रशस्तः.—l. 21. (180, 9.) बहूतः A. B. C, instead of बहूवः; a transition from the second to the third person, not unusual in Sāyana.—l. 23. कर्मणि निर्वृते पुनरपगच्छति ॥ कर्मण्यपवृते पुनर्निगच्छति A. B. C. समाप्ती निर्गच्छति Bm.—l. 25. स्वदनुषहात् A. B. Ca. युवयोरनु° Bm.

P. 763. l. 8. (181, 1.) रयीणां धनानां from Bm.—P. 764. ll. 17 and 19. (181, 5.) मन्त्रा S₃ and Sāyana. मन्त्रा Wilson 429. S₁. S₂. S₄. P₁. P₃. P₄. A₂ text. B₁ text. See Aufrecht, Die Hymnen des Rigveda, vol. ii.² p. iv.—l. 25. मन्त्रा प्रमचनेनाचोदयेत् ॥

प्रमाद्यनेनालोडनेन A. Ca. प्रमद्यनेनालोडनेन B. मध्या मद्यनेन आलोडनेन Bm. मध्या प्रमाद्यनेन लोडनेन M 1.—l. 32. (181, 6.) वर्षतिवेन्द्रः ॥ वर्षिता देवेन्द्रः A. C. वर्षिता देवेन्द्रः B. वर्षिता देन्द्रः Bm.—P. 765. l. 16. (181, 8.) क्षुतिवाक् Ca. C. B. Bm. क्षुतिर्वाक् A. Ca. sec. m. क्षुतिरूपा वाक् ?—l. 17. विधात्वास्तीर्णं Bm. विधात्वास्तीर्णं A. B. Ca. M 1. Cf. Rv. VIII. 102, 14.—l. 20. शान्तनास्ति उदकस्ति ॥ शान्तनास्ति उदकस्ति A. Ca. शान्तनास्ति उदके उदकस्ति B. शान्तनास्ति उदकस्ति C. शान्तनात् is probably a mistake; it may be meant for शान्तनात् ('because there is comfort, as if water was sprinkled') or for आप्यायनात् ('because there is growth'); but neither of the two emendations is probable.—l. 26. (181, 9.) From here to 188, 6 A is wanting. The Commentary from 184, 1 to 185, 5, however, is found in A 2 at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 766. l. 20. (182, 2.) रक्षितमा रक्षितो Bm. यथा रक्षितो B. Ca. M 1.—P. 767. l. 15. (182, 5.) प्रसादफलकाराक्षिणी B. प्रसादफलकाराक्षिणी Ca. रोक्षि C.—l. 20. तदधः पतथ Ca. तदधः पतथः Bm. दत्तदधुः पतधुः B. पतथ M 1.—P. 768. l. 13. (182, 8.) नासत्वी Bm. नासत्वा B. Ca. M 1.

P. 768. ll. 18 and 23. (183, 1.) From हे वृषणा to पुंजायां left out in Ca. Probably the Anukr. quotation and the Viniyoga have also been lost.—P. 769. l. 12. (183, 3.) यजमानाय दत्तहविषा तद्वाग् B. Ca. C. यजमानदत्तहविषा तद्वाग् seems to be a necessary correction.—l. 22. (183, 4.) अर्थायायं ॥ अर्थायाय Bm. अर्थाय यो B. Ca. अर्थाय M 1.—l. 29. (183, 5.) रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा ॥ युष्मत्तर्पणाय वा B. Ca. युष्मद्रक्षणाय Bm.

P. 771. l. 8. (184, 2.) वेदवाक् रक्षिता B. वेदवाक् रक्षिता A. Bm. Ca. वेदवाक् रक्षिता M 1.—l. 25. (184, 3.) उदजयतां A. B. Ca. Bm. जयतां M 1. Cf. note to 180, 9.—P. 772. l. 9. (184, 5.) हविष्प्रदानरूपिः ॥ रूपानिः A. B. Ca. Bm.

P. 772. l. 28. (185, 1.) पीर्वापर्यं कां ॥ पीर्वापर्यंकां A. B. Ca.—P. 773. l. 26. (185, 4.) Bm omits अयसा to रूपं. We should expect यद्वा before अतप्यमाने.—l. 29. विजक्षणीः ॥ विजक्षणीः A. B. Bm. Ca.—P. 774. l. 20. (185, 6.) वृथादेः देवानां Ca. C. वृथा देवानां B.—P. 775. l. 3. (185, 8.) जाऽपतिं P 1 sec. m. P 3. P 4 sec. m. जाऽपतिं P 1. P 4. Cf. Rv. VII. 38, 6; Prāt. 738.—l. 7. आयापतिं प्रति ॥ अजायापतिं प्रति Ca. अजायापतिं प्रति B.—l. 9. तयोरक्षिभ्यादिवज्जमननासंभवादुचितमेव ॥ तयोरक्षिभ्यादिवज्जमननासंभवादुचितमेव B. तयोरक्षिभ्यादिवज्जमनननासंभवादुचितमेव Ca. C. There is a mistake in this line, which the reading adopted in the text does not remove.

P. 777. l. 6. (186, 3.) वैषणीया ॥ वैषणीया B. Ca.—l. 17. (186, 4.) सर्वदेव वेत्त्यर्थः ॥ सर्वदेववार्धः B. सर्वदेववार्धः Ca. C. Bm reads समानि अहन् सर्वस्मिन् अहंनि सर्वदेववेत्त्यर्थः.—l. 25. (186, 5.) क्षति ॥ क्षति B. Ca.—l. 26. वेतु B. Ca. Bm.—P. 778. l. 32. (186, 9.) उत्पादयन्ति Bm sec. m. उत्पादयन्तु B. C. उत्पादयन्ति Bm.pr. m.—l. 33. सर्वमावुक्षोति ॥ सर्वनामवुक्षोति B. Ca. C.—मक्षतिना वृथा ॥ मक्षतिना अवृथा B. Ca. C. मक्षतिना आतिनावृथा Bm.—करोति B. Bm. करोतु Ca. C.

P. 779. l. 19. (187.) मुतीयाक्षि B. मुतीया Ca. Cf. Anukr. M. p. 12.—l. 20. मुञ्जीत ह्यविकृतस्तथ ॥ मुञ्जीत ह्यविकृतस्तथ Ca, but corrected into मुञ्जीयादविकृतस्तथ, which probably would be found to be the reading of A if a new A MS. should be discovered. The MS. of the Rvdh. E. I. H. 1732 a has मुञ्जीयादविकृतस्तथ; 1732 b

has मुञ्जीयाद्वक्तृत्तितं.—l. 21. विषमप्यमृतं भवेत् B. C; but Ca sec. m. has विषमप्यमृतमिषात्, which is the reading of Rvdh. 1732 b, while 1732 a has अमृतमिषात्.—विषं च etc. ॥ विषं अपी ---- त्वितसूक्तं अपेत विषनाशनं Ca sec. m. विदधे ---- त्वितसूक्तं अपेत विषनाशनं Ca pr. m. वि ---- त्वितसूक्तं अपेद्याधिविनाशनं B.—Instead of नावायतसु, which is the reading of MSS. 1732 a. b, B has वक्तव्यमेव, C वक्तव्याय व corrected into न वक्तव्याय.—l. 22. इक्षिदा B. Ca pr. m. मुचिः सदा Ca sec. m. Rvdh.—P. 780. l. 15. (187, 4.) लोकस्थानार्थान् ॥ स्थानार्थान् B. स्थानादर्थान् Ca. M l.—P. 781. l. 19. (187, 9.) All the MSS. are so defective in this verse, that it was impossible to complete the sentence except by conjecture. B reads हे सोम ते तव यत् यमंश्च गवाशिरः गोविकारः क्षीरायाश्चयणद्रव्यं यवाशिरः यवविकाराश्चय शरीरं पीवो बभूव ॥ Ca has हे सोम ते तव यत् यमंश्च गवाशिरः गोविकारक्षीरायाश्चयणद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीरायाश्चयशरीरं पीवो भव ॥ This has been corrected by marginal notes. First, after the last अ, ण was put in, which, however, must have been meant to come in after अय; then this ण was blotted out, and a whole line put in after the same letter, णद्रव्या यवशिरः गोविकारक्षीरायाश्चय. The अ of द्रव्या is again cancelled, and the whole emendation is erroneous, as it could only have been meant for यवविकाराश्चयण. Bm reads हे सोम ते तव यत् सस गवाशिरः गोविकारक्षीरायाश्चयणद्रव्यं यवाशिरः यवाशिरद्रव्यवयमयं भजामहे वातपि पीव इद्व ॥ Cf. Rv. Bh. I. 137, 1; II. 22, 1. 41, 3; III. 42, 7; VIII. 92, 4; Nir. VI. 8.—l. 23. (187, 10.) B leaves out करंभो यः, Ca reads करंभयः, and leaves out all between क्षीवधे त्वं पी० and ०ष्टो गतः ॥

P. 783. l. 14. (188, 8.) हे सरस्वति सरो वागुदकं वा ॥ हे सरस्वति सरस्वतीति (स्वरं Ca) सरो वापुच्छकं A. Ca. हे सरस्वति सरस्वतीति सरोगयुदकं B.

P. 784. l. 9. (189.) जपेष्ट A. B. Ca. जपंष्ट Rvdh.—वानलं A. Ca. चानलं B. Rvdh.—P. 785. l. 2. (189, 2.) Ca has a marginal note with regard to शं योः, यीतिर्विच् । गुणः । यो । सु । इति भट्टभास्कराः. Bhattabhāskara wrote a Vedabhāṣya (cf. Devarāga's Commentary on the Nirukta) and another grammatical Commentary on the Paribhāṣhās (cf. Colebrooke's Miscellaneous Essays, vol. ii. p. 42). He is quoted by Sāyana, I. 63, 4. 71, 4. 84, 15, etc.—l. 8. (189, 3.) ०नापालिताः ॥ ०ना ज्वालिताः B. ०नापालयिता A. Ca.—l. 23. (189, 5.) इत्यनयाशयमभिजुहोति Ca. इत्यनयाशयमभिजुहोति B. आशयं is explained as यस्मिन्नाशये पुरोडाशः शायितस्तदाशयं.—P. 786. l. 2. (189, 6.) The MSS. read विष्यट्, but, as no etymology is given, and as the word does not occur again in the Rig-veda, it is difficult to say whether it be meant for विष्यट् or विष्यट्.

P. 786. l. 25. (190.) From 190 to 191, 4 the Commentary of A 2 is found again at the beginning of the seventh Adhyāya.—P. 787. l. 1. (190, 1.) अगंतारं ॥ आगंतारं A. B. Ca. Bm.—l. 14. (190, 2.) देवं तमिच्छतां ॥ देवं त्वमि B. देवं त्वमि A. Ca. देवत्वमिच्छतां M l.—l. 16. सर्वं भवति A. B. C. सर्वं संभवति Bm. सर्वं ज्ञाता भवति ?—l. 18. संपादयन् Bm. संपादयतः A. Ca. संपदयतः B.—P. 788. l. 23. (190, 6.) हे बृहस्पति B. हे ब्राह्मणस्पति A. Ca. हे ब्राह्मणस्पति Bm.—P. 789. l. 5. (190, 7.) यमेव Bm. समेव B. समेव A. Ca. त्वामेव M l.

P. 789. l. 19. (191.) *म्यावाच B. Ca pr. m. *म्यावा A. Ca sec. m.—l. 21. *मुचि-
कतच A. Ca. *मुचिकतच B. *मुचिकतं च Rvdh.—l. 26. (191, 1.) महोरगादिः B. महा-
रोगादि A. Ca. महारोगादिः Bm.—कंकत इति सरण् ॥ कत इति सरण् A. Ca. कत इति सरण्
B.—l. 28. बुंदुमादिः A. B. Ca. द्दुं Bm. बुंदुं M 1.—P. 790. l. 10. (191, 3.) चंतम्बि-
द्राः ॥ चंतिद्राः A. Ca. चंतिद्राः B. आचिद्राः Bm.—l. 11. चंतम्बिद्राः B. आचिद्राः
A. Bm. Ca.—असवालाः ॥ आसवालाः B. Bm. आत्मवालाः A. Ca.—P. 791. l. 3. (191, 6.)
रैरयत गच्छत ॥ रैरसमगच्छत B. गच्छत A. Ca. Bm.—l. 11. (191, 7.) नूतिकादयः ॥ नूतीकादयः
B. नूतीकायः A. Ca.—P. 792. l. 7. (191, 10.) सो चित् स चित् पूजायां A. B. Ca. स चित्
Bm. सो चित् चित् पूं M 1.—l. 8. उः प्रसिद्धी B. दुः प्रसिद्धी A. Ca. नु प्रं Bm. The
Pada-text has सः । चित् ।, but Sāyana seems to explain it as सः । कं इति । चित् ।, while
in the next verse the Pada gives सो इति instead of सा । कं इति ॥ See Prāt. 313. It
is, however, possible that we have to read नुः प्रसिद्धी. Cf. Rv. Bh. VIII. 23, 5; 13;
l. 72, 8. 91, 3. 25, 18. 52, 11, etc. (नु = हि-खनु).—l. 19. (191, 11.) वाक्षित्यर्थः ॥ वाक्षित्यर्थः
A. Ca. वाक्षि B. Bm has इयत्तिका इयंतं कुर्वाणा वाचाणा शकुंतिका etc.—l. 20. विषहृषी A.
C. Bm. विषहृषी B.—l. 22. यदेहावृत्तं etc. ॥ यदेहावृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमसी-
युक्तं भवति B. यदेहावृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमसीयुक्तं भवति A. C.—P. 793. l. 14.
(191, 14.) मुरगंगायाः B. असुरगं A. Ca. गंगायाः Bm.—l. 22. (191, 15.) यावद्विषामगमं
तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः ॥ यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुतिष्ठति तद्विदः B. यावद्विषामगमं तं
पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः A. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः Ca pr. m.
यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः C.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसंहिता

शर्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलग्देशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्याभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंत्रालये मुद्रिता

संवत् १९४७ वर्षे

॥ प्रथमं मंडलं ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधमुक्कमहीर्षितः । आदिशस्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसंयहात् । कृपालुमाधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ ह्यर्चाचार्यमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः । व्युत्पत्तिस्तावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । अखेदस्य प्राथम्येन सर्वचान्नातत्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्हितत्वान्नद्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषमुक्तिं विस्पष्टं । तस्माद्यज्ञात्सर्वज्जत अक्षः सामानि जज्ञिरे । कदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजु-
स्तस्मादजायत । अखे० १०. ९०. ९. इति । तस्मात् सहस्रशीर्षो पुरुष इत्युक्तात्परमेश्वराद्यज्ञायजनीयात्
पुत्रनीयात्सर्वज्जतः सर्वर्हयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र ज्ञयन्ते तथापि परमेश्वरस्येन्द्रादिकृपेणावस्थाना
दविरोधः । तथा च मन्त्रवर्णः । इन्द्रं मित्रं वरुणमपिमाज्जरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सदिप्रा
ब्रह्मधा वदंत्वपि यमं मातरिश्वा नमाज्जः । अखे० १. १६४. ४६. इति । वाजसनेयिनश्चामनन्ति । तथादिदमा
जरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विष्टष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । शत० ब्रा० १४. ४. २. १२. इति ।
तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव ज्ञयते ॥ न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदाढ्यं हेतुत्वादपि ।
तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति । यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत् यदृषा तद्बुद्धं । ते० सं० ६. ५.
१०. ३. इति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाढ्याय तदेतदृषाभ्युक्तमित्युच्यमे-
वोदाहरन्ति । मन्त्रकांडेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या अक्षो बहव आन्नाताः । साम्नां तु
सर्वेषामुगाश्रितत्वं प्रसिद्धं । आध्वर्युणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृष एव बाह्व्येनाधीयन्ति । अतोऽन्यैः सर्ववेदे-
राकृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । कंदोगासु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमिवमामनन्ति । अखेदं भगवो
ऽध्वमि यजुर्वेदं सामवेदमाध्वर्युणं चतुर्थं । कां० उ० ७. १. २. इति । मुंडकोपनिषद्यधिवमात्रायते । अखेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । मुं० उ० १. १. ५. इति । तापनीयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेव
मामनन्ति । अग्न्यजुःसामाध्वर्युणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सग्राह्याश्चत्वारः पादा मन्त्रा इति । नृ० ता० १. २. इति ।
एवं सर्वचोदाहरणीयं । तस्मादखेदस्याभ्यर्हितत्वाद्वा व्याख्यानमुचितमिति तान्प्रस्थितवुच्यते ॥

अस्मिन् पूर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावुखेदस्यैव प्राथम्यं । अर्धज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र
तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वान्नद्याख्यानमेवादी युक्तं । तत्प्राधान्यं च काचिकृतेबाह । अक्षां त्वः पोषमाक्षि
पुपुष्यान् मांयचं त्वो गायति शक्ररीपु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य माचां वि मिमीत उ त्वः
। अखे० १०. ७१. ११. इति । एतस्मा अक्षस्तात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति । इत्युत्पत्तिर्मणां
विनियोगमाचष्ट इति । पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति । अक्षामेकः पोषमाक्षि पुपुष्यान् होतर्नर्चनी
। नि० १. ८. इति । अक्षायमर्चः । तत्रशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणं । होतृनामक एक अस्त्वित्यक्षमाक्षि
स्वकीयवेदमतानामृचां पुष्टिं कुर्वन्नाक्षि । भिन्नप्रदेशिष्वान्नातानामृचां संघमेकत्र संपादितवदिद् शस्त्रमिति क्षुप्तिं

करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्चते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयं पादं विवृणोति । गायत्रमेको गायति शक्नोतीधुनाता गायत्रं गायतिः स्तुतिकर्मणः शक्त्यं अचः शक्नोतेत्यदाभिर्वृचमशकंहंतुं तच्छक्नोतीणां शक्नोतीत्यमिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः । उन्नातुनामक एक अस्त्विगगायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शक्नोतीशब्दाभिधेयास्तु गायति । धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोःत्यजोऽयं गायत्रशब्दः । शक्नोतीशब्दसु शक्नोतिधातोःत्यजः । वृचं शचुं हंतुं शक्नोतीति अर्चयिष्येति वा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्वाङ्मणे विज्ञायत इति । अथ तृतीयं पादं विवृणोति । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविषयः सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक अस्त्विक जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रसुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति । ब्रह्मज्ञपः प्रणेष्यामीत्येवं संबोधितः सन्नो प्रणयेत्यनुजानाति । स च ब्रह्मा वेदचयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः । तस्माद्योग्यात् दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादौ समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं कंदोगा आमनन्ति । एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युद्वज्जातान्यतरां । कां० उ० ४. १६. १. इति । कृत्वो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधियो वाचा च वेदचयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तच्च होचादयस्तयो मिलित्वा वायुपुं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्वमपि संस्करोति । तस्मादस्यासि सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य माचां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्तीध्वरस्य नेतेति । अस्यायमर्थः । अध्वर्युनामक एक अस्त्वियज्ञस्य माचां स्वरूपं विमिमीति विशेषेण निष्पादयति । मीयते निर्मीयत इति माचा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र क्वांदास्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युनक्तीत्यवयवार्थः । अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वव्योक्तं निर्वचनं यास्को दर्शयति । मंत्रा मननाक्वांदांसि क्वादनात्सोमः सावनायजुर्वज्रतेः । नि० ७. १२. इति । एवं सत्यध्वर्युसंबन्धिनि यजुर्वेदे निष्पादं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमतः ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्युत्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तद्वान्तरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं वेदो नाम । न हि तच्च लक्षणं प्रमाणं वास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण किंचिदसु प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि पक्षसिद्धिरिति व्यायविदो मतं । प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वातिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेन्न । मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तिः । समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तात्त्विकं सद्भावात् ॥ अपीक्षेयत्वे सतीति विशेषणाद्दोष इति चेन्न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पीक्षेयत्वात् । शरीरधारिणीवनिर्मितत्वाभावाद्पीक्षेयत्वमिति चेन्न । सहस्रशीर्षा पुष्प इत्यादियुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरत्वात् ॥ कर्मफलरूपशरीरधारिणीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापीक्षेयत्वं विवक्षितमिति चेन्न । जीवविशेषैरपिवाध्यादित्थैर्वेदानामुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवापिरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदितात् । ऐ० ब्रा० ५. ३२. इति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेन्न । ईदृशो मंत्र ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरव्याप्यनिर्णयितत्वात् । तस्मान्नास्ति किंचिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पञ्चमः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाचर्यमाणं चतुर्थं । कां० उ० ७. १. २. इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्वंधमारोढुं प्रभवति ॥ वेद एव द्वित्रातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न । तस्याप्युक्तमुक्तिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं तु शक्तिमुपपद्यते । वेदविषया तु लोकाप्रसिद्धिः शार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवज्जाता । तस्याल्लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगिकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः ॥

अचोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापस्तंबो यज्ञपरिभाषायामिवमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदानामधेयं । आ० प० ३१. इति । तद्योस्तु स्वरूपमुपरिष्ठाद्विज्ञेयते ॥ अपीक्षेयत्वात्त्वमितिमीदमपि यादृशमस्याभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभवत्यति ॥ प्रमाणावपि यद्योक्तमुक्तिस्मृतिर्लोकाप्रसिद्धिरुपाधि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमपि च

तथा मनुष्यादीनां स्वस्वधारीहासंभवेऽप्यकुठितशक्तेर्वेदस्मृतिरवसुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्मृतिः । अत एव संप्रदायविदोऽकुठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यग्रहितं विप्रकृष्टमितिवं-
जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति । तथैव सति वेदभूमायाः स्मृतेस्तदुभयभूमाया लोकप्रसिद्धेऽपि प्रामाण्यं
दुर्वारं । तस्मात्तद्व्यवहारप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं ॥

नवसु नाम वेदास्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासी व्याख्यानमर्थेति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि
वेदः प्रमाणः । तद्व्यवहारस्य तत्र दुःसंपादत्वात् । तथा हि । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचित्तद्व्यवहारमाहुः ।
अपरे त्वनधिगतार्थगंतु प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मंत्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र
मंत्राः केचिदबोधकाः । अस्यत्वात् त इन्द्र ऋष्टिः । ऋषिः १. १६९. ३. । इत्येको मंत्रः । यादृशिमन्थार्थं तमप-
स्यया विदत् । ऋषिः ५. ४४. ८. । इत्यन्यः । कस्यैव अर्भरी तुर्फरीतु । ऋषिः १०. १०६. ६. । इत्यपरः । एवं
आपांतमन्युपलप्रभर्मा । ऋषिः १०. ८९. ५. । इत्यादय उदाहरायाः । न ह्येतिमंत्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते ।
एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक् तदीयसाधनत्वं च दूरापितं । अधः स्वदासी ३ दुपरि
स्वदासी ३ । ऋषिः १०. १२९. ५. । इति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थागुर्वा पुष्यो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थ-
बोधकत्वात्तास्ति प्रामाण्यं । औषधे चायस्त्वेन । ति० सं० १. २. १. १. । इति मंत्रो दर्भविषयः । आ० गृ० १. १७. ८. ।
स्वधिति मीनं हिंसीरिति शूरविषयः । आ० गृ० १. १७. ९. । शृणोत यावाणः । ति० सं० १. ३. १३. १. । इति पाषा-
णविषयः । एतेष्वेतेनानां दर्भशूरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते । ततो द्वौ चंद्रमसाविति वाक्यवद्विप-
रीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं । एक एव चंद्रो न द्वितीयाय तस्ये । ति० सं० १. ८. ६. १. । सहस्राणि सहस्रशो ये
चंद्रा अधि भूम्यां । ति० सं० ४. ५. ११. १. । इत्यनयोस्तु मंत्रयोर्यावज्जीवमहं मीनोति वाक्यवद्व्याघातबोधकत्वा-
दप्रामाण्यं । आप उदंतु । ति० सं० १. २. १. १. । इति मंत्रो यजमानस्य शीरकाणि जलेन शिरसः क्रोदनं ब्रूते ।
शुभिके शिर आरोह शोभयती मुखं ममेति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया
वरवधोः शिरस्त्रयस्थानं ब्रूते । तयोश्च मंत्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगंतुत्वं नास्ति । तस्मात्त-
त्रभागो न प्रमाणः ॥

अचोच्यते । अस्यगादिमंत्राणामर्थो यास्तेन निश्चित्येऽवबोधितः । तत्परिचयरहितानामनवबोधो न
मंत्राणां दोषमावहति । अत एवात्र लोकन्यायमुदाहरन्ति । नैव स्थाणोरपराधो यदेनमंधो न पश्चाति पुष्पा-
पराधः स भवतीति । अधः स्वदासीदिति मंत्रस्य न संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किंतु हि । अगत्कारणस्य परव-
स्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चितमेव प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुह्यशास्त्रसंप्रदायरहितैर्बुर्बोधत्वमधः स्वदित्यनया वचो-
भंग्योपन्यस्यति । स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अहो वेद । ऋषिः ३. ५४. ५. । इत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः ।
औषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यते । ताश्च देवता भगवता
बादरायणेनाभिमानित्यपदेशस्तु । वेदां २. १. ५. । इति सूचि सूचिताः । एकस्यापि चंद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्र-
मूर्तिस्त्रीकारात्तास्ति परस्परव्याघातः । अत्रादिद्वयेण शिरःक्रोदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुय-
हस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वं । ततो लक्षणसंज्ञावादसि मंत्रभागस्य प्रामाण्यं ॥

एतदेवाभिहितं भगवान् त्रैमिनिमंत्राधिकरणे मंत्राणां विवक्षितार्थत्वमसूचयत् । पु० मी० १. २. ३१-५३. ।
तानि च सूचाणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्त्रामः । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

तदर्थशास्त्रादिति ॥ १ ॥ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः स एवाभिधीयो यस्तु शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य
तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं । तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते । तथा हि । उच्यते । ति० सं० १.
१. ८. वा० सं० १. २२. । इति मंत्रेण पुरोडाशप्रचनमभिधीयते । पुरोडाशं प्रचयति । ति० ब्रा० ३. २. ८. ४. शत०
ब्रा० १. २. २. ८. । इति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथा सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं
ब्राह्मणमनर्थकं स्थात् । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं । तस्मात्तत्रा उच्चारणेभु-
वानुष्ठान उपकुर्वन्ति । ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्पितं । अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं कथ्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादकत्वमभ्युपेत्यापि मंत्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अपिर्मूर्धा दिवः ककुत् । ऋषिः ८. ४४. १६. । इत्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति
मंत्रे नियम उपलभ्यते । अर्धप्रत्यायनं तु मूर्धाधिरित्वं कृत्कमपठिऽपि भवत्येव । तस्मान्नियतपाठक्रमसा-

फल्गयोच्चारणमेव मंत्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थस्यऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूचयति ॥

बुधशस्त्रादिति ॥ ३ ॥ अपीदपीन्विहर । तै० सं० ६. ३. १. २. १ इति प्रेषमंत्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तच्चापि-
विहरणादिकमापीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं । तस्य च बुधार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं ।
न हि सोपानत्वे पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुंचति ॥ ननु बुधस्याप्यर्थस्य प्रामादिकविक्षरणपरिहाराय मंत्रेण
स्मरणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा चयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । ऋग्वे० ४.
५८. ३. इति मंत्र आम्नायति । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किंचिद्यज्ञसाधनं विद्यते यस्मिन्पाठेनानुसृत्यते ॥ गन्वी-
दृशी काषिद्वेवता स्यादित्याशङ्क्यान्व्यं दोषं सूचयति ॥

अचेतनेऽर्थबन्धनादिति ॥ ५ ॥ ओषधि चायस्त्वेन मृणोत यावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षण-
अवधारणार्थं बध्नाति । स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानव्यपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूत्रितत्वादोषध्यायभिमानवि-
तनदेवतात्र विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिद्यौरदितिरंतरिचं । ऋग्वे० १. ८९. १०. इति मंत्र आम्नायति । यदेव
यौस्तदेवांतरिचमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवं एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदा-
हृतव्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिचादिरूपत्वेनादितिः स्मृत्यते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य
योगसामर्थ्याद्भूतमूर्तिस्वीकारोऽस्तु । ततो नार्थविप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काषिद्योषिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्या-
ययहणार्थं कदाचिदवघातसंज्ञमधीते । न च तत्सार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रतिमुशालप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्य-
मानत्वादृष्टयहणायैव तं मंत्रमन्याय मंत्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातसंज्ञो यथा
पूर्णिकां प्रति स्वायं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वायं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थे विवक्षा नास्ति ।
पूर्णिकाप्यवबोधुमशमा । कर्मणि त्वध्वयोरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अस्यक्ता त रुद्र ऋष्टिरस्मी
इत्येको मंत्रः । सख्यव जर्भरो तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः ॥ गन्वीदृशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिबन्धन्याकरणानि
प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु । ऋग्वे० ३. ५३. १४. इति मंत्रे कीकटो
नाम जनपद आम्नातः । तथा निचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजस्थितेऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा
च सति प्राक् प्रमगंदास्त्रायं मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते ॥ तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्याय-
नार्थत्वं नास्ति । किंतुस्मरणदृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धान्तं सूचयति ॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति ॥ १० ॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वार-
यति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकेवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्याय-
नायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वेदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठानं शक्यते न त्वप्रकाशितः ।
तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वभिरसि नारिरसीत्वारभ्य वैपुमेन स्वा कंदसा ददे
। तै० सं० ४. १. १. ३. इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीतेऽप्यभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरधिमादत्ते
। तै० सं० ५. १. १. ४. इति विधीयते । तदेतद्विधानं स्वत्यक्त्वे व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ॥ ११ ॥ मंत्रेण प्रतीतस्त्वर्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यानलक्षणगुणवि-
धानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये धेनू केनाप्येकेनाभिरादीधित ॥ नन्विदम-
गुणलक्षणमात्रमस्य । तै० सं० ४. १. २. १. इत्यत्राभिधानीमा दत्ते । तै० सं० ५. १. २. १. इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव
प्राप्तस्य रश्नादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाप्नायति । तदेतत्त्वमिति व्यर्थमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥ १२ ॥ गर्दभाभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परि-
संख्यायां च यो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इति रश्नादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः पराधीऽस्य
शब्दस्य कल्पितः । रश्नात्सामान्येन च प्राप्तं गर्दभरश्नाया आदानं बाधेति त्रिं यो दोषाः । त्रिं ।
गर्दभरश्नाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । स्वत्यक्त्वे प्रकरणपाठान्वयानुपपत्त्या मंत्रेणानिनादानं कुर्यादिति वाक्यं

परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंचादानयोः संबंधे सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिङ्गाद्रशना-
माचक्षादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिसिद्ध्या । सा च विवक्ष्यत इत्यस्याभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन ।
मंचादानयोः संबंधे सति लिङ्गाद्रशनामाचैः प्राप्तमादानमस्याभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो
मंचस्य निराकांचत्वाद्गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात्तास्ति प्राप्तबाधः । अत एव नियेधार्थं न कल्प्यते । विध्यर्थश्च
न त्यज्यते । तत्र कुतो दोषचयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं ॥
ननु च प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वेद्यर्थं तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वागुद्बो वेद्यर्थं चारयति । अस्त्यचार्थवादः । यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तिनार्थ-
वादेन संबधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु प्रथयतीत्यनेमेव विधिश्चब्देन प्रथनमनुय यज्ञपतिमेवेत्यादिना-
र्थवादेन स्रोतव्यं । तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

मंचाभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंचे प्रथस्वेतिवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं
प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्वति ब्रूते स कारयत्येव तथाचापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव ॥ यदुक्तं
अप्रिमूर्धा दिव इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मंच इति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

अविबुद्धं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयमुचोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविबुद्धं । न हि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवा-
रयामः । किंतु हि । मंचोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वात्प्रोक्तव्यमित्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु
प्रोक्षणीरासादय । वा० सं० १. २८. इति मंचो बुद्धमेवार्थं शास्ति । तदयुक्तं । सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवा-
दित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूचयति ॥

संप्रेषकर्मणो गर्हानुपलभः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रेषकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्या-
प्यर्थस्य मंचेणैवानुसरणे सति नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यद्योक्तं चत्वारि शृंगेति मंचो
संतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूचयति ॥

अभिधानिऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गीणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो
होचध्वर्युर्ज्ञातुब्रह्माणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि । प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमार्वा द्वे शीर्षे । गायत्र्या-
दीनि सप्त छंदांसि हस्ताः । अश्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्तेधा बंधनं । कामान्वर्षतीति वृषभः । रोरवीति सोम-
शस्त्रादिशब्दान्पुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रीढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशिति मनुष्या
एवाबाधकारिणः । लोकेऽप्येवं गीणप्रयोगा दृश्यंते । चक्रवाकस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शिवलेशि-
नीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवमोषधे चायस्व शृणोत यावाण इत्याद्येतेन संबोधनानि स्तुतिपरत्वेन
योजनीयानि । यस्मिन्वपन औषधिरपि चायते तत्र वपनकर्ता चायत इति किमु वक्तव्यं । तथा यावाणोऽपि
प्रातरनुवाकं श्रुत्वा किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामंत्रणाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिर्द्यौरदितरंतरिषमिति
विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूचयति ॥

गुणाद्विप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातित्व च गीणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् ।
एवमेकवृद्धदेवत्ये कर्मण्येको वृद्धः शतवृद्धदेवत्ये शतं वृद्धा इत्यविरोधः ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो
माणवकः पूर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विषावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविषावग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि
पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारात् तत्तार्थविवक्षा ॥
यदप्युक्तं अयम्क्ता त इन्द्र खल्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्तास्तेवार्थ इति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

अतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ ज्ञियमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न विज्ञायते । तेषां निगमनिबन्ध-
न्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि ।
तेषु हि द्विवचनात्तत्वं लक्ष्यते । आश्विनं धेदं सुक्तमश्विनोः काममप्राः । अश्वि० १०. १०६. ११. इति दर्शनात् ।
एतदेवाभिप्रेत्य निबन्धकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारवित्वर्थमुर्फरीतू इतारवित्वर्थः । नि० १३. ५. इति ।
एवमन्यक्ता त इत्यादावप्युत्तरं ॥ यदप्युक्तं प्रमर्गदायनिवार्थसंयोगात्तत्त्वस्यानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

उक्तस्यानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यातिमाध्मिकेण सोऽयमनित्यसंयोगदोषे नक्तः परिहृतः ।

तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पीडयित्वं बलं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुकात्यानिष्ठ-
दर्शनाच्च । पु० मी० १. १. २८. । इति हेत्वंतरं सूचितं । तस्यायमर्थः । बबरः प्रावाहणिरकामयत । तै० सं० ७. १.
१०. २. । इत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वन्पीडयेयो वेद इति तस्योत्तरमेवं सूचितं ।
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रं । पु० मी० १. १. ३१. । इति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं ।
यत्तु परं बबराद्यानिष्ठदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु
बबर इति शब्दानुष्ठितिः । तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणः । प्रकर्षेण वहन-
शीलः । एवमन्यत्राप्युहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवासि विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयो-
क्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति वृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं
किंचिच्छ्रुतं लिङ्गं पञ्चम इत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

लिङ्गोपदेशश्च तद्दर्शयदिति ॥ २२ ॥ आपेक्ष्यापीध्रमुपतिष्ठेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अपिर्देवता यस्या
ऋचः सेयमापेयी । तयापीध्रस्त्वानमुपतिष्ठेति । अथ ह्युपस्थानमुपदिशद्वाङ्मणमपे नय । ऋत्वे० १. १८९. १. ।
इत्यनयोपतिष्ठेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति किंतु आपेयीत्वलिङ्गिनोपदिशति । यदा तस्यामुच्यते
प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽपिर्देवता भवति । तथा सत्यापेक्ष्येति देवतावाचित्वतांतिर्देश
उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तत्त्वचवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोग-
काले मंत्रोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गांतरं सूचयति ॥

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावाक्मातस्य मंत्रस्य विकृती समवेतार्थत्वाय तदुचितपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ
ऊहः । तद्यथा । अन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः । तस्य च मंत्रस्य
विकृती पशुद्वये सत्यन्वेनी माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुत्वे सत्यन्वेनामाता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्म-
न्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायति । न माता वर्धते न पितेति । तत्रेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्नि-
विध्यते आहो स्विच्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति
बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधुं शक्यते । बाह्यकौमार्यवनादिवयो
ऽनुसारिण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्दवृद्धिनिषेध एव परिश्रियते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण
वृद्धिनिषेधादितरस्मिन्मिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्यते तदा
पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्येत । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः ॥ तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गांतरं
सूचयति ॥

विधिः शब्दादिति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिः शब्द इत्युच्यते । स विवमास्त्रायति ।
शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्तेष्वितदाह । शतं ब्रा० २. ३. ४. २५. । इति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्ये-
यमंत्रस्य प्रतीकं । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्रे
व्याख्यायते । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

तत्र संयहयोक्तौ । जै० न्या० १. २. ४. ॥

मंत्रा उच्यते प्रथमेति किमदृष्टेकहेतवः । यागिपूत पुरोडाशप्रथमादेश भासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानाभ्यां पुष्पिकहेतवः । न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टत इति ॥

नन्वसु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवा-
दक्षेति । तथा चापस्तम्बः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः । आ० पं० ३२-३३. । इति । विधिरपि
द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति । आपाविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयं । ऐ० ब्रा० १. १. ।
इत्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् । ऐ० आ० २. ४. १. ।
इत्यादयो ब्रह्मकांडगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकांडगतानां अर्तिलयवात्वा वा वृज्याग्नवीधुक्षयवात्वा
वा । तै० सं० ५. ४. ३. २. । इत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्तयोर्मन्त्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वा-
भावात् । अयोम्यत्वं च वाक्यशेषे समास्त्रातं । अनाज्ञतिर्वै अर्तिलास्य गवीधुकाद्येति । तत्र ह्यारक्ष्यतिज्ञाना-
मारक्ष्यगोभूमानां चाज्ञतिद्रव्यत्वं निषिद्धं । तस्माद्वाधितो अर्तिलादिविधिरप्रमाणं । एषमेतरेत्येतिरितीया-
दिब्राह्मणेषु तत्तस्मादुक्तं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेत्यब्राह्मणे
ऽनुदितहोमं बहुधा निदिष्ट्वा तस्मादुदिति होतृमन्त्रस्य सङ्गमिति । तैत्तिरीयाश्च तथैवाममति । यद्गुदिति

सूर्ये प्रातर्जुह्यादुभयमेवाग्नेयं स्यात् उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति । पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्याद्यथातिथये प्रदुताय गृह्यायावसथायाहार्यं हरन्ति तादृशेव तत् । तै० ब्रा० २. १. २. १२. । इति । तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिव्यनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तृप्तिरनुपलभ्यते । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं ॥

अद्यातद्यापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधाद्भासि प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् । ऐ० आ० २. ४. १. । इत्येतेरियण् आमनन्ति । असद्वा इदमय आसीत् । तै० आ० ८. ७. । इति तैत्तिरीयकाः । सोऽयं विरोधः । तस्माद्विदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्रति ब्रूमः ॥

अस्त्विव जर्तिनादिविधिरप्रामाण्यं तदर्थस्थानगुष्ठयत्वात् । अनुष्ठयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाचीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्तिनादिकमनूय निबध्यते । यथा गवामश्वाणां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये मोक्षश्चेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाज्जादीनां पशुत्वं निबध्यते तद्वत् । एवं तर्ह्यजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्तिनादिविधिरत्र निबध्यमानोऽपि कृषिच्छाखांतरे भवेदिति चेत् भवतु नाम । प्रामाण्यमपि तस्मात्स्वाध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाग्रमे निषिद्धमपि पराश्रमभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरोधा विधिनिषेधौ पुष्ट्यभेदेन व्यवस्थापनीयौ । यथा मंत्रेषु पाठभेदः शास्त्रभेदेन व्यवस्थितस्तद्वत् । तैत्तिरीया वायवः स्तोपायवः स्य । तै० सं० १. १. १. । इति मंत्रमामनन्ति । वाजसनेयनसूपायवः स्तेत्येतं भागं नामनन्ति । वा० सं० १. १. । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे । १. ७. १. ३. । स भागोऽनूय निराकृतः । तथा मुक्तवाकमंत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्सूपावसाना च स्वध्ववसाना चेति प्रमायुक्तो यजमानः स्यात् । तै० सं० २. ६. ९. ६. । इति निराकरणं । सुपचरणा च स्वध्वचरणा चेतिव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तच्चानुष्ठानपुष्ट्यभेदेन व्यवस्था । तद्विधिषु द्रष्टव्यं । षोडशियहणादिद्रव्यं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तत्रैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो यहणायहणाविकल्पो निर्णीतः । पु० मी० १०. ८. ६. । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफलसिद्धार्थमपूर्वं निर्णीतं । पु० मी० २. १. ५. । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टेति । वेदां० १. ४. १४. । इत्यस्मिन्मूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादांतरभाधिकरणे त्वसद्वापदेशमिति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषात् । वेदां० २. १. १७. । इति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनिः खोदनामूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रे तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । पु० मी० १. १. २. ५. । व्यासोऽपि शास्त्रयोर्नित्यसूत्रे । वेदां० १. १. ३. । वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तच्च समन्वयात् । वेदां० १. १. ४. । इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तत्र पूर्वोक्तस्याप्यवध्यायो दुष्परिहारः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यते । पु० मी० १. २. १-१८. । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

आश्वायस्यं क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तस्मादनित्यमुच्यत इति ॥ १ ॥ आश्वायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवाचितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमाश्वायते । सोऽरोदीयदोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । स आत्मनो त्रपामुद्विदत । तै० सं० २. १. १. ४. । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राचान्न । तै० सं० ६. १. ५. १. । इति । यस्यादीहृशस्य वाक्यस्य विवचितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनकथनस्य नित्यकार्यस्वाभावादनित्यैः काव्यानापि समानत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठे धर्मे प्रामाण्यामपि स्वार्थे प्रामाण्यमसु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यापवादितुमशक्यत्वादित्याशङ्कान्धिषु केवुषिदर्थवादेषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्यं सति तद्बुद्धतिनं सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यामित्यभिप्रेत्य सूचयति ॥

शास्त्रवृद्धविरोधादिति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो वृद्धविरोधः शास्त्रवृद्धविरोध इति विविधो विरोधोऽर्थवादेऽप्यलभ्यते । तथा हि । केन मनोऽनुतवादिनी वानित्यं श्रुतमात्रं मानसं चीर्य वाचिकमनुतवदनं

च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूम एवापिर्दिवा दृष्टे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाभिर्नक्तं दृष्टे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विदो वयं ब्राह्मणा वा सोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तदेदं यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा । तै० सं० ६. १. १. १. इत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिन् फलं वृश्नते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निष्प्रयोजन-स्वास्तिनं मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानान्तरविरुद्धमर्थवादैर्नक्तं तथा फलमप्यविवक्ष्यमानमेव तिष्ठत्यति । तथा हि गर्गचिरात् प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्विदामिभर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ नन्विहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अन्यनर्थत्वादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाङ्गत्वा सर्वास्कामानवाप्नोति । पशुबंधयाजी सर्वाङ्गोका-नभिजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति । तत्रा-ग्न्याधियगतया पूर्णाङ्गत्वा सर्वकामप्राप्तिरन्यान्यप्रिहोवादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरुद्धपशु-बंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्ज्योतिष्टोमादीनामनर्थकं । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदेन ब्रह्महत्यादित-रणान्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादांमुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अभातिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पुथिव्यामपिश्वितव्यो नांतरिक्षे न दिवीत्यत्रांतरिक्षस्य च दिवस्य प्रतिषेध-भातिगत्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् । मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयते-त्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलम्भादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्कालि-दासादिवाक्यवर्त्यारूपेयत्वं प्रसज्येत । किं ब्रह्मणा । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वं पक्षः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ विधिना त्वेकवाक्यत्वात्सुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥ तुशब्दोऽर्थवादानाम-प्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै वेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वितमालभेत । तै० सं० २. १. १. १. इत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मं प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादान्तरपेक्षेण पदान्वयसंपूर्णतत्त्वार्थवा-दानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां सुत्यर्थेनोपयुक्ताः स्युः । सुत्या च प्रलीभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमेनैकवाक्यताप्रया-सेनेत्याशङ्काह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुह्यसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदा-यिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ॥ ननु शास्त्रदृष्टवि-रोधाद्वैतवमर्थवादेऽप्यनुपपत्तिरुक्त्याशङ्काह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपदेति ॥ ९ ॥ सेनं मन इत्यादीं शास्त्रविरोधानुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि सेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र सेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु सेयशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादध्ययनार्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु सुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसंख्यधिकारण्यात् । वेतसशाखया चावकाभिस्तु वि कर्षत्वापो वै शांताः । तै० सं० ५. ४. ४. ३. इत्यत्र वेतसावके विधीयते आपस्तु सूयंत इति वैयधिकरस्ममित्याशङ्काह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयधिकरस्मदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कर्मरीराभिजगो देवदत्तः कर्मरीरदेशेषु सुयमानेषु सुतमात्मानं मन्थत एवमत्राप्यज्ञो जाति वेतसावके अप्सु सुतासु सुति एव भक्तः । शांताभ्योऽज्ञो जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शांति सत्वी यजमानस्यानिष्टं श्रमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यापि रजतस्य पतितामुरूपत्वाद्भजतदाने गुहेऽपि रोदनप्रसंगाद्बहिर्वि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधियेनार्थवादस्त्वैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानमात्रे रोदना-भावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः सूयते । यद्यपि रजतस्त्राश्रुप्रभ-

वत्समर्थतमसत् तथापि यद्योक्तनीत्या विधिः स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्नात्स एतं प्राजापत्यमजं
तूपरमाकमेत । तै० सं० २. १. १. ४. । इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्यूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामप्युत्ख
याप्ती प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमृज्ज्म प्रजाः पशून् च लब्ध्वास्तस्मात्प्रजादिसंपादकोऽयं तूपर इति
तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । आदित्यः प्रायणीयस्वरित्येष विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिग्मोहेन
स्यूयते । यदियमदितिर्देवता दिग्मोहमप्यपनीय दिव्यशेषं ज्ञापयति तदा बह्विधकर्मसमुदायरूपे सोम-
यगिऽगुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः ।
स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमसु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप-
गच्छतामस्माकं न किञ्चिद्वीर्यते । शिखा ते वर्धते वत्स गुरुचीं श्रद्धया पिबेत्वादावविद्यमानेनाप्यर्थेन भौके
स्तुतिदर्शनात् ॥ अथ पूर्वपणिना शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं स्नेहं मनोऽनृतवादिनी वागिति
तच्चोत्तरं सूचयति ॥

रूपात्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णातीत्येतं विधिं सोतुमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके
किमुषिणा देवदत्त एव पुत्रयितव्य इत्यत्र देवदत्तपुत्रां सोतुमेवैवासीन्यमृषावुपन्यस्यते न तु पुण्यत्वमृषेर्वार-
यितुं एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्नेहरूपत्वं वाचोऽनृतवादित्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन
शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्नेहाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनुतं
वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तसु न प्रच्छन्नो नाप्यनुतवक्त्रलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशंसामिति
स्यूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवापेर्दिवा दृश्य इत्यादिकमुदाहृतं तच्चोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अपिर्ज्योतिर्ज्योतिरपिः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति प्रातरित्येती विधी सोतुं सोऽर्थवादः । यस्मादर्चिर्दिवा न वृश्नते तस्मात्सूर्यमत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः ।
यस्माद्राचावर्चिरेव वृश्नते तस्मादग्निमंचो रात्री प्रयोक्तव्य इत्येवं तयोर्मंचयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनो-
पन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि दूरे पर्वताद्ये वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं वृश्नते । किंतु तृणसा-
वृश्नते तेषां दर्शनाभास एव । तद्वदत्रापि । यदप्यन्यदृष्टविरोधाद्येवोदाहृतं न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा
स्मोऽब्राह्मणा वेति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

स्त्यपराधात्कर्तुं पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रत्रियमाणि ब्रूयाद्दिवाः पितर इत्यस्य विधिः स्तावको
ऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमंत्रेण प्रवरमनुमंचयित्वाग्नीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो
भवेदित्यनुमंचणस्य स्तुतिः । न चैतद्विद्य इत्यितदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणिन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो
भवति तत्र कर्तुं कृत्यादयितुर्जारस्यापि पुत्रो वृश्नते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृश
मिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वमस्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र वृश्नमानं स्वब्राह्मण्यमपवादितुं
न चैतद्विद्य इत्युपन्यासं । यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधाद्योदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन्भौकेऽस्ति वा न
वेति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेति ॥ १४ ॥ दिव्यतीकाशाम्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं को हि
तद्वेदेति । धूमासुपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्यूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकालं
भवमाकालिकं विप्रलक्षणीकं न त्विदानींतनमित्यर्थः । तस्येष्टा प्राप्तमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनस्य
योपन्यासे कारणं । यथा भाविकाग्नीनः पीत्रप्रपीत्रादिवृत्तांतो निश्चितं न शक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकाग्नीनि
गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारसु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधाद्योदाहृतं
शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

विद्याप्रशंसति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्भचिराचविधिः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतागुष्ठान
मिति स्यूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुवत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव
शिखिबद्धीक्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधाद्योदाहृतमास्य प्रजावां
वाजी वायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंचणविधिः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया ।
वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणात्रं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य
वाजी वायत इत्युक्तं । यदप्यन्यानर्थक्याद्योदाहृतं पूर्वाङ्गत्वा सर्वान्कामानवाप्नोतीति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

मर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाङ्गतिं नृज्यादित्वस्य विधिः शेषोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशंसि-

यस्मिन्निति स्मृत्यति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे यत्फलं तस्मिन्नाधिकारि प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं । पूर्णाहुतिरभावे सत्याधानरूपं कर्मांगविकल्पं भवति । तच्च वैकल्प्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत इत्येकः क्लामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यप्यपि ऽपिहोत्रादिकर्मसु योग्या भवन्तीत्ययमन्यः कामः । तेषु कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामान्तरं । ईदृशी सर्वकामावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नञ्किञ्च । न खल्वेतावता पूर्णाहुतिसुतेः काश्चिद्वाग्निरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतिरंगभावत्वात्तदीयफलश्रुतिरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः । पु० मी० ४. ३. १. इति सूत्रेण निर्वर्तितत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तिसिद्धिर्लोकावत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यन्तरिक्षयुक्तोऽप्यन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबंधकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणाधिक्यं मारुत्यं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं । लोकवदितुक्तार्थं दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमिताग्नीहीन्विक्रीय निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं । ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः स्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं कायिक्यासु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यानर्थक्यं ॥ योऽपि नांतरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतस्तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तथोभयचोत्तरं सूचयति ॥

अंशयोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अंशयोरुदाहरणयोश्चत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं । अंतरिक्षादीं चयननिंदाकूपोऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अतोऽत्र स्मृत्यर्थेन विधीनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं । अंतरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात्तन्निंदा नित्यानुवादोऽसु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धान्त्यानुवादिना वाधोः शेषिष्ठत्वेन पशुविधिः स्तुतत्वात् ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिद्विधः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु बबरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वह्नशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवायं विवक्षित इत्यतः दुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं ॥ तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संयहयोकाः । जि० न्या० १. २. १. ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता । न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासी तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिणयात् । नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥

विध्यर्थवादी साकांक्षो प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानतेति ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां चयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूचयामास । पु० मी० १. १. २७-३२. ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्येति ॥ १९ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादियंशानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिके भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्यं युक्त्यन्तरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनास्येति ॥ २० ॥ अनित्या जननमरणवन्तो बबरादयो वेदे श्रूयन्ते । बबरः प्रावाहणिरकामयत । तै० सं० ७. १. १०. २. । कुमुद्विदं श्रीहृत्किरकामयत । तै० सं० ७. २. १. १. इति । तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयवाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

सिद्धान्तं सूचयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३० ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैरेव सूचितं । औत्पत्तिकस्य शब्दस्यार्थेन संबंधः । पु० मी० १. १. ५. ।

इत्यस्मिन्सूत्रे श्रीत्यक्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोक्त-
राभां. शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकायाख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदाय-
प्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूचयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥४॥ अस्त्वियमाख्याया गतिः ॥ ततः परं बबरायनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्त-
रमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमाचमिति ॥५॥ यत्परं बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरनामकोऽपि
विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य पुत्रहणस्वभावस्य वायोरपि वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदं क्वचिदंशं श्रूयते । वनस्य-
तयः सचमासत सर्पाः सचमासतेति । तच्च वनस्यतीनामचतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विचार्यतत्त्वान्न
तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरन्नवो गायति मद्रकाणीत्यादुन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात्किञ्चित्कृतो वेद इत्या-
शङ्कोत्तरं सूचयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥६॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत
तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण
ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतिति । न चेतदुन्मत्तवाक्यसदृशं लौकिक
विधिवाक्यवद्वाक्यकरणेति कर्तव्यतारूपेस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणान्मोक्षार्थं
दिति विधां किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिष्ट्यादनेन द्रव्येण शाकसुपादिपरिवेषणप्रकारेणैव यथोच्यते
तथा ज्योतिष्टोमविधौपि स्वर्गमुद्दिष्ट्यं सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यंगोपकारप्रकरणेनैव यथोच्यते
भवेत् । वनस्यत्यादिसचवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सचकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः
स शब्दार्थ इति न्यायविद् आह । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुरागे तात्पर्यं । वनस्यत्यादिसचवा-
क्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविषयमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविदांसोऽपि सचमनुष्ठि-
तवतः । किं पुनश्चेतना विदांसो ब्राह्मणा इति सचमृतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्तव्यपक्षमेव
पराहतिं समुच्चिनोति ॥ तस्मात्तासि वेदस्य पीरूपेयत्वं ॥

अचेतनी संयहयोकी । जि० न्या० १. १. ८. ॥

पीरूपेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पीरूपेयता । काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वात्तान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतं । तत्कर्त्तव्यपक्षमेव स्यात्ततोऽपीरूपेयतेति ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनित्वादिति । वेदां० १. १. ३. । अखिदादि-
शास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूचार्थः । वाढं । जैतावता पीरूपेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ।
इदृशमपीरूपेयत्वमभिप्रेक्ष्य व्यवहारदशाधीमाकाशादिवस्त्रित्वत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितं । अत
एव च नित्यत्वं । वेदां० १. ३. २०. । इति । श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूप नित्यया । अन्वे० ८. ७५. ६. ।
इति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तुं दोषशंकाया अनुदयान्मंत्रब्राह्म-
णात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मंत्रं । द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति । जि० न्या० २. १. ७. ॥

अहे बुधिय मंत्रं स इति मंत्रस्य लक्षणं । नास्त्यसि वास्य नास्त्येदद्व्याप्युदरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानकारकादी मंत्रशब्दं प्रयुजते ॥

आधान इदमाख्यायते । अहे बुधिय मंत्रं मे गोपाय । तै० ब्रा० १. २. १. २६. । इति । तच्च मंत्रस्य लक्षणं
नास्ति । अख्याप्यतिव्याप्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसंताय कपिञ्जलानानभते
। वा० सं० २४. २०. । इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मन्त्रहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमभि-
पदांतो मंत्र उक्तमपुरुषांतो मंत्र इत्यादिलक्षणाणां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् मंत्रं । याज्ञिकसमाख्यानस्य
निर्देशलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानकारकादीनां मंत्रत्वं गमयति । उच्च प्रथमेत्यादयोऽनुष्ठानकार-
काः । अपिमिळि पुरोहितमित्यादयः श्रुतिरूपाः । इवे त्वित्यादयस्त्वांताः । अप आ याहि बीतय इत्यादय
आमंत्रयोरपिताः । अपीदपीत्विहरेत्यादयः प्रेररूपाः । अथिः त्विदासी३दुपरि त्विदासी३दित्यादयो विचार-
रूपाः । अथि चंवाक्यविके न मा नयति कश्चन । तै० सं० ७. ४. १९. १. । इत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा

परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं । ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं याति पृथक्कशः । लक्षणं तु सिद्धानामंतं याति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति । जै० न्या० २. १. ८. ॥

नास्थितब्राह्मणस्य लक्षणं विद्यतेऽथवा । नास्तीयंतो वेदभागा इति कृत्रिरभावतः ॥

मंत्रस्य ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः । अन्यब्राह्मणमित्येतद्ब्राह्मणलक्षणं ॥

चातुर्मास्येऽपि दमास्त्रायते । एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवीषि । तै० ब्रा० १. ७. १. १. । इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्यतित्याप्तोः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मंत्रभाग एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वब्रह्मदाहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः । परिक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यमं क्रियत इति हेतुः । तद्वधो दधिष्वं । तै० सं० २. ५. ३. ४. । इति निर्वचनं । अमेध्या वै माषाः । तै० सं० ५. १. ८. १. । इति निंदा । वायुर्वै लिपिष्ठा देवता । तै० सं० ३. ४. ३. २. । इति प्रशंसा । तद्वाचिकित्सज्जुहवानी३ मा हीषा३मिति । तै० सं० ६. ५. ९. १. । संशयः । यजमानेन संमितादुंबरी भवति । तै० सं० ६. २. १०. ३. । इति विधिः । माषानेव मह्यं पंचतीति परक्रतिः । पुरा ब्राह्मणा अभिपुरिति पुराकल्पः । यावतोऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणास्तुष्कपालास्त्रिर्वेदिति । तै० सं० २. ३. १२. १. । विशेषवधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंत्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । ईदृशो वामुगति हि । ऋग्वे० १. २. ४. । इति हेतुः । उदानिषुमं हीरिति तस्मादुदकमुच्यते । अथ० ३. १३. ४. । इति निर्वचनं । मोघममं विंदते अप्रचिताः । ऋग्वे० १०. ११७. ६. । इति निंदा । अपिर्मूर्धा दिवः ककुत । ऋग्वे० ८. ४४. १६. । इति प्रशंसा । अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त । ऋग्वे० १०. १२०. ५. । इति संशयः । वसंताय कपिंजलानालभत इति विधिः । सहस्रमयुता ददत । ऋग्वे० ८. २१. १८. । इति परक्रतिः । यक्षेण यक्षमयजंत देवाः । ऋग्वे० १. १६४. ५०. । इति पुराकल्पः । इतिकरणवद्भवं ब्राह्मणमिति चेन्न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेटित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्यं मंत्रेऽतित्याग्निः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेन्न । राजा चिचं भगं भक्षीत्याह । ऋग्वे० ७. ४१. २. । यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह । ऋग्वे० ७. १०४. १६. । इत्यनयोर्मंत्रयोरतित्याग्निः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न । यमयमीसंवादमुक्तादावतित्याग्निः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्तिं ब्रूमः । मंत्रब्राह्मणरूपां द्वयैव वेदभागावित्यंगीकारात्तत्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतन्न लक्षणं भविष्यति ॥ तदेतन्न लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास । तच्चोदकेषु मंत्राख्या । श्वेते ब्राह्मणशब्दः । पु० मो० २. १. ३२. ३३. । इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मंत्र इति समाख्या संप्रदायविशिष्यवह्नियति । मंत्रानधीमह इति । मंत्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तथैववह्नत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आस्त्रायन्ति । यद्ब्राह्मणानीतिहासानुपुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः । तै० आ० २. ९. । इति । भिवं । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाववांतरभेदानामेवतिहासादीनां पृथग्भिधानात् । देवामुराः संयत्ता आसन् । तै० सं० ५. ३. ११. १. । इत्यादय इतिहासाः । ईदं वा अथे नैव किंचनासीत् । तै० ब्रा० २. २. ९. । इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्च जातं पुराणं । कल्पस्त्वारणकेतुकचयनप्रकरणे समास्त्रायते । इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वं यदि बनिं हरित । तै० आ० १. ३१. २. । इति । अपिचयने यमगाथाभिः परि गायति । तै० सं० ५. १. ८. २. । इति विहिता मंत्रविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तातप्रतिपादिका ऋषो नाराशंस्यः । तस्मात्तत्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात्तत्रब्राह्मणस्य रूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंत्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्यं विचारितः । जै० न्या० २. १. १०. ॥

नक्षत्रमयत्रुषां लक्ष्म सांक्यादिति शक्तिः । पादश्च गीतिः प्रथिष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥

ईदमास्त्रायते । अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमुषयस्त्रिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुर्वीति । नीवेदान्विद्वीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽध्वितारस्त्रिविदाः । ते च यं मंत्रभागमृगादिरूपेण विविधमाहुस्तं

गोपायेति योजना । तत्र चिन्विधानामुक्तामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोऽपुनात्यजिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । तै० सं० १.१.५.१. । इत्ययं मंत्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुषमस्ति तद्वाङ्मणे सावित्र्यर्चा । तै० ब्रा० ३.२.५.३. । इत्येतेन व्यवहृतत्वात् । एतस्मात् गायत्र्यास्ये । तै० आ० ९.१०.५. । इति प्रतिज्ञाय किंचित्ताम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रितमसि । कां० उ० ३.१०.६. । इति त्रीणि यजुषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभृता अचः सामवेदे समाम्नायते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्थेन चोपता वृत्तबद्धा मंत्रा अचः । गीतिरूपा मंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रत्यष्टपठिता मंत्रा यजुषीत्युक्ते न क्रीप संकरः ॥ तदेतद्विविधं जमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षितं । तेषामुद्यत्तार्थवशात् पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्दः । पु० मी० २.१.३५ ३७. । इति । एतमेव मंत्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामुपेक्षितो यजुर्वेदः सामवेद इति विविधं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसरिणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदा वा वेदं वापि यथाक्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदो ऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आस्नातः । तस्माध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

वेदस्याध्ययनं नित्यमन्यथेन पातादिति ॥ पातित्वं चैवमास्मायते । अपहृतपाप्मा स्वाध्यायो देवर्षिष्व वा एतत् । तं योऽनुसृज्यभागो वाचि भवत्यभागो नाकिं । तदेषाभ्युक्ता । यस्मिन्वाज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं गृणोत्यलक गृणोति नहि प्रवेदं मुक्तस्य पंधामिति । तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः । तै० आ० २.१५. । इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयामाभिज्ञानिन सखिवत्पालयतीति सखिविद्वदः । बह्वद्रव्यप्रयामसाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपादनं तत्प्राप्तनं । तदप्यास्मायते । यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्यष्ट भवत्यपेक्षायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति । तै० आ० २.१५. । इति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि यद्वा गार्थाध्ययनसंस्तरणं ब्रह्मयज्ञसंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फलं भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुष्ठार्य परनिदानुत्कलहहर्तुं लौकिकीं वाचां सर्वचोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवास्मायते । नानुध्यायाद्ब्रह्म ज्येष्ठावाचो विग्लापनं हि तदिति । शत० ब्रा० १४. ७. २. २३. । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं गृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं । तेन मुक्तमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्रै कुरुते श्रमं । स जीवन्नेव शुद्रस्वमागु गच्छति सान्वयः । मनु० २. १६८. । इति । एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यचोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीति वेदे पश्चादध्ययनविधयश्च ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् वाहं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयति । मतातरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावेदनादिविधिज्ञानवर्तिनादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्णयति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यद् वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतिरध्येतव्य एव वेदः ॥ तस्य चाध्ययनस्य वृष्टार्थत्वमनुरयहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य वृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १॥ वृष्टफलसाधने भोजनादी विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं ॥ अदृष्टविशिषो न श्रुत इति श्लेष्मचाह ॥

धृतकल्याणतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवाद् नित्याध्ययनेऽतिदिग्ग तत्रत्यं धृतकल्याणं रात्रिसचन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये स्वर्गवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विद्वज्जिज्ञासेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ वृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभव कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कर्तृ विनियोगादर्शनात्प्राप्तिः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्रतिरर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थत्वात् विषयानुरणनादिकार्यविनियुक्तमवबद्धयनांतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्राप्तास्त्वमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥४॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥५॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्यतेत्यत आह ॥

सक्तवत्करणपरिणाम इति ॥६॥ सक्तञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतासक्तनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानोऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायनाधीयतीति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफलं सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥७॥ किं तदृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टो प्राप्तिप्रसङ्गाराविति ॥८॥ अक्षरप्राप्तिः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थबोध इति ॥९॥ जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह ॥

विधिनियमत्वा इति ॥१०॥ यत्तु संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनान्न संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः कत्वध्ययनविधिव्योपादानादिति ॥११॥ क्रतुविधयो हि विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्ययनविधयश्च लिखितपाठादि व्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तव्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तापूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तव्यः कर्मगादृष्टवाचीति ॥१२॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थं स्वाध्यायनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतमेवापुर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपुर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनिर्णयमपि तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः ॥ यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं । तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायोगात्प्रामाण्यस्योपबृंहकर्मवादृष्टं न तु प्रतिबंधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ॥१३॥ सक्तन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह ॥

यथाश्रुतोपपत्तिर्न सक्तन्याय इति ॥१४॥ सक्तपु गत्यभावाच्चतुं परित्यज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेह तव्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥

इत्यमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यायार्थावबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ॥

विधमर्थनिर्णयं भट्टगुरु विधिः पुमर्थवसानादिति ॥१५॥ सर्वत्र विधिः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्यते ॥ ननु सक्तदध्ययनादवृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह ॥

स विचारमार्त्तपदिति ॥१६॥ ननु स्वविधियतदुपकारिणोरिव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिरालेप्स्यतीत्यत आह ॥

अविधियानुपकार्याशेषोऽवघातावृत्तिवदिति ॥१७॥ ब्रौह्मीनवहंतीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या अधात्वर्थत्वात् । नापि सा विधयोपकारिणी । अंतरेणावृत्तिं सक्तसुसलघातमात्रादवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफलसिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिन्नेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थवबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसङ्गावल्गं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तज्ज्ञावे विचारो विरोधापनुदिति ॥१८॥ सिद्धांतयति ॥

प्राप्तिषु गवादिज्युमर्थत्वाद्विधिसदंत इति ॥१९॥ यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्हन्ति । तथा फलवदर्थवबोधहेतोरक्षरप्राप्तिरपि पुरुषार्थत्वाद्ध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥ नन्वाक्षरप्राप्तिः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्बोधांत एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

फलवद्बोधोऽन्तर्ध्यायनाकात्स्न्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्य
स्मिन्बुद्धस्यतिसवादावधिकारस्तस्य तदाक्यमात्राध्ययनं स्यात् । न तु राजमुयादिवाक्याध्ययनं । तच्च प्रवृत्त्या
दिफलाभावात् । स्वप्ने तु नायं दोष इत्यहि ॥

कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्थेति ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शङ्कनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबो
धकत्वस्वाभावात् । लौकिकाप्रवाक्यानामन्तरंगिव विधि बोधकत्वदर्शनादित्याह ॥

लोकवर्तमानो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्सुलभो
ऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्त्युपपत्तेः प्राप्तिकाम उपनीतादवर्षाद्ब्राह्मणोऽत्राधिकारी सुलभ एवेति परिहार
स्यष्टत्वादुपेत्य बोधस्य काम्यत्वं कृत्यते ॥

सोऽकाम्यः प्रारब्धोभयभावाभावर्योरिति ॥ ९ ॥ बोध्यस्यापिहोत्रादिक्षणवैदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संधो
पासनादिव्यपिचायुपदेशत एव भावे सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभावे काम्ययुक्तमशक्यः । ज्ञाते
एव विषये कामनानियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति । यदा विशेषतोऽपि पिचायु
पदेशादवगते सत्यापदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तिवत्यागंस्वीयमप्यर्थावबोधमुद्दिष्टा
ध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्दिष्टायोगादिति ॥ १० ॥ अपिहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकरिणोद्दिष्टः संभवति ।
अनन्तत्वात्सामान्याकरिणोद्दिष्टा सामान्यमेव विधिफलं स्यात् न तु ज्ञानविशेषः । ततो मोद्दिष्टो युक्तः ॥ नन्वर्था
वबोधमुद्दिष्टोच्चारणभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्क्योपक्रमोऽपि निगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव
सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यं शब्दादिति ॥ ११ ॥ तदर्थज्ञानमुद्दिष्टं शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेन्न । पुरुषसंबद्धत
दोषाख्यप्रतिबंधपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिष्टोच्चारणं दोषघ्नं लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययनविधिर्बोधांतत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते
प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ क्रतुबोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपत्ताः ।
विरोधपरिहरिण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरंगानुष्ठापयितुमशक्यं तस्मिन्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयति ।
श्रवणविधिषु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधिः स्वविध्यप्रयोजकत्वं क्रतुविधीना च
विधयोपकारप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधिः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंत-
त्वात्कृत्वनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तो क्रतुविधिव्यर्थमापद्यते ॥ नन्वध्ययनविधिस्त्वेव निर्णयकमात्रं प्रति नित्यत्वाच्च तत्प्र-
युक्तो विचारस्यापि तद्विधौ नान्यर्थेति चेत् । क्रतुविचारस्यैव निर्णयकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मवि-
चारस्य । तत्राद्योऽस्मिन्नेति सम इत्याह ॥

अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्वेव निर्णयकमात्रस्थितिः ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्वेव निर्णयकाना
नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्य इत्यनुपगम इति ॥

ननु ज्ञानीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । भवं । वाक्यान्तरंग तद्विधानात् । ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः । तच्च निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्व
निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शास्त्रान्तरगतं निष्कारणं यास्क एवमुदाहरणं । अर्थापि
ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ।

स्यानुपगमं भारहस्पतिः किन्नामुदधीत्य वेदे न विजानाति योऽर्थः ।

योऽर्थश्च इत्यकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्बुद्धीतमविज्ञातं निगदेनेव शक्यते ।

अनप्रापिव गुक्किधो न तज्ज्वलति कर्हि चिदिति । नि० १. १८. ॥

अस्मिन्चतस्रे योऽर्थश्च इत्यनविधिर्न वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरंगार्थचयेन ज्ञानराहित्यं निश्चयते । यो
वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति तित्या तेन ज्ञानेन पापचये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति ।
तदेव देहिकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन नदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रः ।

तदेषाभ्युक्ता । ये अर्वाङ्मुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति । सर्वे अपि द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । यावतीर्वे देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविज्ञो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाद्योक्तं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति । तै० अ० २. १५. । इति । वेदं विद्वानर्थभिन्नः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पंडितंमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयन्ति ते सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं सर्वतो दूषयन्ति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमपि दूषयन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति । इति सदा गच्छतीति हंसो वायुः । अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातं । अपेक्षायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणान्वेदविदो दृष्टा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान्न तु तस्मिन्विद्यमानमपि दीपं कीर्तयेत् । एवं सति तत्तन्मन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । न चेतदध्ययनस्यैव फलमिति शङ्कनीयं । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायेत । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पुण्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरूपपश्यते । यस्तु वेदमधीत्याप्यर्थं न विजानाति सोऽयं पुमांश्चरमेव हरति धारयति । स्थागुरिति दृष्टांतः । क्षिप्रश्रावं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । स च यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धीत्येति । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपुत्रा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किंच यद्वेदवाक्यमाचार्यान्नुहोतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनश्चायंते तत्कदाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथापिरहितप्रदेशे प्रणिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अर्लीकिकं पुरुषार्थापायं चेत्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं । तथा चोक्तं । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्विदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किञ्चात्र यास्कन काचिदन्याप्युगदाहता । नि० १. १८. ।

उत त्वः पञ्चम ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तत्त्वं वि सस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासा इति ॥

तत्र पूर्वार्थस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अधिकः पञ्चम पश्चात् वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्थमिति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मन्त्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यः वसितो वेदरूपां वाचं पञ्चमपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेनं भृतिं गमयति । तै० सं० २. १. १. १. । आदित्यमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवेनं भृतिं गमयतीत्यादावव्युत्पन्नः कथं भाठं निश्चिन्यात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यंगानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽद्यान्तमिगृह्णीयात्तावतो वाङ्मनास्तुष्कपालान्निर्वपेत् । तै० सं० २. ३. १२. १. । इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरितिः प्रतीयते । मीमांसया तु न्यायेन दातुरिति निर्णयितं । पू० मी० ३. ४. ३०. । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्यवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति । अधिकस्मै तत्त्वं विसस्र इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिन्नविलक्षणयाच प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमांश्च्यकरणाद्यंगैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्रे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनमर्थं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति । उपमोक्तमया वाचा जायेव पत्य कामयमाना सुवासा अतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना अतुकालेषु यथा न एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थप्रशंसति । अस्यायमर्थः । उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते । उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यङ्गि गृह्णत्यवेलयां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तद् हेतुः । कामयमाना अतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनाद्रयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशिलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसति । पुनरप्युक्तं यास्क उदाजहार । तस्मिन्नेतरा भूयसे निर्वचाताय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाङ्गनेन हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययेष वाचं शुश्रुवौ अपलामपुष्यामिति ॥ ११-५-२० ॥

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्चात्तथादिकाया अचोऽन्तरमेवास्मात्ता काचित्कृक् तस्य पूर्वोक्तम-
चार्यस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् तदुच्यते । अपि
चिकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशल पुष्यं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्वीर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाङ्गः ।
अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मंत्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा । स्वर्गलोके देवानां सख्ये
स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाङ्गः । वाचाभिना ईश्वराः सभामु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थ-
कुशलं चोदयितुं न हिन्वंति । न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः
पुष्यफलरहितं वाचं शुश्रुवाभवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्यं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं ।
यथा लोके पुष्यं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानसमुपानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति ।
तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिदंति यज्ञिन दानेन तपसानाश्रमेन । बृ० उ० ४. ४. २० । इति श्रुतिः । यथा
च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकत्वहेतुः । यत्पूर्वगान्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकत्वो भवतीति श्रुतिः ।
तादृशपुष्यफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका क्षीरदोग्धी गौः
प्रीतिहेतुत्वादिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न
दोग्धीत्यधेनुः । अत एवासी माया कपटरूपा । ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् । तथा मायया सह
चरन्त्यं परमपुष्यार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानसुखज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपञ्चितत्वाच्च स्मृतं
तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरभ्युपगंतव्यः ॥

किंच नचचेष्टिकांडे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतवेदनयोः समानमेवास्माद्यते । यथा ह वा अप्रिदेवानामस्माद्
एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेद । ति० ब्रा० ३. ५. ४. ५ । इति । अतो
यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायिन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्या-
प्रशंसा । पु० मी० १. २. १५ । इति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूचितमिति चेत् अमु नाम ।
विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपतिं सति प्रायश्चित्तरूपां वेद्या-
नरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनेव स्वर्गफलिन सुतिः क्रियते । सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासावर्ज्यते । ति० सं०
२. २. ५. ४. । इति । एतस्माच्चार्थैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छास्येवार्थवादत्वं
वचसोऽन्यपरत्वं । यथावस्त्वभिधायित्वात् त्वभुतार्थवादता ॥ इत्येते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शा यथा तथा ।
न त्वभुतार्थवादत्वं पापघ्नोका श्रुतिर्यथेति ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शकनीयं । फल-
भूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिमुचं । फलस्य कर्मनिष्पत्तिस्तेषां लोकवत्यरिमाणतः भारतो वा
फलविशेषः स्यात् । पु० मी० १. २. १७ । इति । एतस्मात्प्राप्तिरिति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ क्षेममेवं
वेदेतुदाहरणेन व्याख्यातं । कंदोगाश्च केवलादनुष्ठानादिव्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभौ
कुर्वतो यज्ञे तदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया कर्तुं श्रद्धयोपनिपदा तदेव
वीर्यवन्तरं भवतीति । क्वां उ० १. १. १० । यद्यप्येवावब्रह्मोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विषयिता तथापि न्यायः
सर्वास्त्रापि विद्यासु समानः ॥

कुतस्तवेतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवेतावान्प्रद्वेषः । प्रशंसा त्वस्मात्प्रभूयसी दर्शिता । निंदा
तु न क्वाप्युपलभ्यते । किंतु कर्मजन्यमुपयं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति तथा विद्याजन्यमप्युपयं
गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रश्ना च । शत० ब्रा० १४. ७. २. ३ ।
इति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि किंहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतुप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो
वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबन्धः । ज्ञानार्थो चाधिकारी । यद्यपितावत्प्रसिद्धं
तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते । वेदे
पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरेकन्यन्यत्वत्वात् । तथा च पुष्यार्थानुशासने सूचितं । धर्मब्र-
ह्मणी वेदेकवेदे इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनेन धर्मे प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमहृद्यं
संप्रदायविस्मिरभिहितं । चोदनेनैवमुमर्षमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं । ग्रन्थचम-

निमित्तं विद्यमानोपलभनत्वात् । पुं० मी० १. १. ४. । इति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् प्रत्यक्षयोग्यतासि । उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्निद्रियैरवगम्यते । अत एवाद्दृष्टमिति सर्वैरभिधीयते । बिंगराहित्यान्मानुमानविषयत्वमप्यसि । मुखदुःखे धर्माधर्मयोर्बिगमिति चेत् वाहं । अयमपि बिगबिगिमावो वेदेनैव गम्यते । तत्सोदनेव धर्मे प्रमाणं ॥ वैयामिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मण सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति । नावेदविषयगते तं बृहन्तमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचर्यैरेवमुदीरिता रूपबिगादिराहित्यान् मानांतरयोग्यतेति । तस्मादनन्यलभ्यत्वादसि धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयञ्चावेदस्य साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्रदीपा वसुमती राजासी गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुष्पार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्यमानत्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति धर्मेण ऋषमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदति । तै० आ० १०. ६३. ७. । इति । उद्दंडस्य राज्ञो नियामकत्वादिवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः तथा च वाजसनेयिनः ऋष्टिप्रकरणे समामनन्ति । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्तत्रस्य चत्तं यद्वर्त्मसंस्थाः इमात्परं नास्त्यथोऽबलीयाः बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञिवं । शत० ब्रा० १४. ४. २. २६. । इति । ब्रह्मविदाम्प्रोति परं । तै० आ० ८. १. । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित् । क्वां० उ० ७. १. ३. । इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी । स च वैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीमुद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्वेदेऽधिकारः प्रतिबन्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखिनोत्पद्यते । तस्मात्तैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखिनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सङ्गप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्मजनकभावः । वैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्ततां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिखादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति । द्वे विधे वेदितव्ये इति ह स्म यद्रह्यविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कंदो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ४. । इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसंहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वरानुसृष्टारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिखा । तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनन्ति । शीखां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरो मात्रा बलं मास संतान इत्युक्तः शीखाध्यायः । तै० आ० ७. २. । इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशिखायंथे स्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृति संस्कृति चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा । शि० ३. । इत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि तत्रोक्तः । उदात्तस्यानुदात्तस्य स्वरितस्य स्वरास्त्रयः । शि० ११. । इति ॥ मात्रा इत्यादिः ॥ सापि तत्रोक्ता । इत्यो दीर्घः ऋत इति कालतो नियमा अपि । शि० ११. । इति ॥ बलं स्थानप्रयत्नो ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानां । शि० १३. । इत्यादिना स्थानमुक्तं । अचोऽस्युष्टाद्यणस्वीषदित्यादिना । शि० ३८. । प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं ॥ अतिदुतातिविबलितगीत्यादिदोषरीहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्विनोच्चारणं साम्यं । गीतो गीघ्री गिरःकपीत्यादिना । शि० ३२. । उपांगु दष्टं त्वरितमित्यादिना च । शि० ३५. । दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना । शि० ३३. । गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवा याहीत्यच्चावादेशः । इन्द्रापी आ गतमित्यच्चाप्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिखायामुपेक्षितं । शिष्यमाणवर्णाद्वैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मंचो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वार्ष्णेयो यजमानं हिनसि यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् । शि० ५२. । इति । इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व । तै० सं० २. ४. १२. १. । इत्यस्मिन्मंचं इन्द्रस्य शत्रुघातक इत्यस्मिन्निवर्चितेऽर्थे तत्पुरुषसमाप्ति समासस्य । पा० ६. १. २२३. । इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादतोदात्तत्वं भवितव्यं । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बज्रव्रीहिवादिद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिखायंथोऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाध्यायनापसंबोधायनादिसूत्रं । कल्प्यते समर्थते यागप्रयोगोऽचेति व्युत्पत्तिः । गन्वाश्चलायनः किं मंचकांडमनुकृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुकृत्य । नाथः । दर्शपूर्णमासी तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । आ० १. १. ३. ।

इत्थेवं तेनोपक्रांतत्वात् । न ह्यपिमीळ इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः कृत्विहिन्युक्ताः । न द्वितीयः । आपाविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयमेकादशकपालं । ए० ब्रा० १. १. इत्थेवं दीक्षणीयेष्टब्राह्मणं प्रक्रांतत्वात् । अत्रोच्यते । मंत्रकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयीतेकामप्युचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः । ते० आ० २. १०. ६. इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽपिमीळ इत्यास्त्रायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमं पारिल्लव शंसतीति विधीयते । तथाऽग्निं शस्त्रमानं सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयोरनुज्यूयुर्दिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानग्र्यं त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयते । ते० आ० २. १६. इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्तमंत्रकांडविनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगांस्तु मंत्रविशेषाणां श्रुतिविवेकादिप्रमाणान् पञ्जीव्याश्रयायनो दर्शयति । अतो मंत्रकांडक्रमामावऽपि न कश्चिद्विरोधः । एवं त्वेत्यादिमंत्रास्तु कृत्तनुष्ठानक्रमेणैवास्मात्ता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूचनमात्रेण प्रवृत्ताः । आस्मात्तात्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टप्रक्रांता तथापि तस्या इष्टदर्शपूर्णमासविक्रतित्वेन तदप्यस्वादाश्रयायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं । अतः कल्पसूत्रं मंत्रविनियोगेन कृत्तनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र षो वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामुचामेव विनियोगमाश्रयायनो ब्रवीतु । नमः प्रवक्तु इत्यादयस्त्वेनास्मात्ताः । आ० १. २. कृतो विनियुज्यत इति चेत् नायं दोषः । शाखांतरसमास्मात्तानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छेव कल्पोऽप्यपचितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययावुपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते । तथा चिद्रवायवयहब्राह्मणे समास्त्रायते । वास्मि पराव्याजतावदन्ते देवा इन्द्रमनुवन्तिमां नो वाचं व्याकुर्वति । सोऽब्रवीद्वरं वृषि मघं विषेव वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादिन्द्रवायवः सह गृह्णाते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याजता वागुच्यते । ते० सं० ६. ४. ७. ३. इति । अपिमीळ पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अत्राजता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारियंथरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण वरेण तुष्टसामखंडां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याजता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्त्तिके दर्शितः । रवोहागमलध्वसं देहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाषि पतंजलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपागमवर्णविकारश्चो हि सम्यक्सिद्धान्तरिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गेन सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मंत्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नाविद्याकरणः शक्नोति विपरिणमयिषुं । तस्मादध्ययं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवाग्भवति ॥ लघ्वर्थं चाध्ययं व्याकरणं । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नांतं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्राधीता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अंतं च न जगाम । अथ तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कृतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कृतस्तरां प्रयोगिण ॥ असंदेहार्थं चाध्ययं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठंति । खूलपुषतीमापिवाचणीमनङ्गाहीमा कमेतेति । तत्र न ज्ञायते किं खूलानि पुषंति यस्याः सा खूलपुषती किंवा खूला चासीं पुषती च खूलपुषतीति । तां नाविद्याकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदान्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततो बङ्गब्रीहिरिति । इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यक्षु प्रयुक्ते । अविदांसः । विभक्तिं कुर्वति । यो वा इमां । चत्वारि । उत त्वः । सज्जमिव । सारस्वतीं । दशम्यां पुषस् । सुदेवो अंसि वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्त परावभुजुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न क्लृप्तवै नापमाधितवै । क्लृप्तो इ वा एष यदप्रशब्दः । क्लृप्ता मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं । दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्ज्यतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाक्त्वो यजमानं हिनस्ति यद्वैदशुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टाश्चत्वारोऽप्रयुक्ताहीत्यर्थं व्याकरणं । यदधीतं । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते । अनयाविष मुक्तीभ्यो न तज्जवति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माभिधीम्य-

होष्यधेयं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुक्ते । यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्वाहकारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्वयति चापशब्देः ॥ कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दाज्ञानाति अपशब्दान्यसी जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भुयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावी गोणी गोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविद्वान् तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नास्तंतायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजुगन्वे ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविद्वान् तस्य शरणं ॥ अविदांसः । अविदांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न भूतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भुमेत्यधेयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वति । विभक्तिं कुर्वति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्यः कर्तुं । तस्मादधेयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्वामेत्यधेयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा चयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बहो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश । ऋग्वे० ४. ५८. ३. इति । चत्वारि शृंगा चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । चयो अस्य पादाः चयः काष्ठा भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे सुपसिद्धश्च । सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । त्रिधा बहः त्रिषु स्थानेषु बह उरसि कंठे शिरसि च । वृषभो वर्णणात्कामानां । रोरवीति । रीतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आ विवेश । महता देवेन नस्तादात्थं यथा स्यादित्यधेयं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा चीणि निहिता जंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ऋग्वे० १. १६४. ४५. । ये मनीषिणः । मनस रीषिणो मनीषिणः । गुहायां चीणि निहितानि जंगयन्ति । न चेष्टन्ति । न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पञ्चम ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्यै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती मुवासाः । ऋग्वे० १०. ७१. ४. ॥ अपि खल्वेकः पञ्चमपि न पञ्चति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां । अविदांस-माहार्धं । त्वस्यै अन्यस्यै तन्वं विसस्रे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती मुवासाः । यथा जाया पत्ये कामय-माना मुवासाः स्वमात्मानं विवृणुत एवं वाग्वाग्निदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादित्यधेयं व्याकरणं ॥ सक्तुमिष । सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । ऋग्वे० १०. ७१. २. ॥ सक्तुः सचतेर्बुधावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमकृत । वाचमकृतवत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सख्यानि संजानते । सायुज्यानि जानते । क एष दुर्गो मार्गं एकगम्यः । वाविषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कृत एतत् । भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाज्ञासनात्परिवृद्धा भवति ॥ सारस्वती । याज्ञिकाः पठन्ति । आहि-तापिरपशब्दं प्रयुज्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यधेयं व्याकरणं ॥ दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याहोषवदाद्यन्तरं तस्यमभिनिष्ठानांतं ह्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यान्न तद्विहतमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतसाहिता वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादधेयं व्याकरणं ॥ मुदेवो असि । मुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुचरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव । ऋग्वे० ८. ६०. १२. ॥ सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । काकुज्जिह्वा । सास्मिन्विषत इति काकुदं तानु । सूर्यः खूना जोहप्रति-मेति ॥ एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवाचिर्कोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यथोक्तं तन्निरुक्तं । गौः गमा क्मा क्मा चा चमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाख्यायः समाख्यातस्त्वस्मिन्धे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विसृष्ट-मभिहितत्वात् । तदैतन्निरुक्तं चिकांडं । तस्मानुक्रमणिकामाधे दर्शितं ॥

आद्यं निघंटुकं कांडं द्वितीयं भेगमं तथा । तृतीयं दैवतं धेति समाख्यायस्त्रिधा स्मृतः ॥

गौराद्यपरपर्यंतमाद्यं निघंटुकं मतं । जहायुक्त्वमृषीसांतं भेगमं संप्रवचति ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते । अग्न्यादिदेवीऊर्वाऊत्ततः चित्तिनंतो नयः ॥

वाच्यादयो भगानाः स्युरन्तरिक्षदेवताः । सूर्यादिदेवपत्यन्ता बुख्याना देवता इति ॥
गवादिदेवपत्यन्तं समान्नायमधीयत इति ॥

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिं-
हविजयन्तीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादायकांङ्स्य
निघंटुकत्वं । तस्मिन्कांडे चयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पुण्यव्यादिलोकादिक्लानादिद्रव्यविषयाणि नामानि ।
द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुवद्भस्वत्वादिद्रव्यविषयाणि ॥ निघ
मशब्दो वेदवाची । यास्मिन् तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव
प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य निगमत्वं ॥ पंचमा-
ध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य देवत्वं विस्पष्टं ॥ पंचाध्यायरूपकांडचयात्मक एतस्मिन्कांडे परान्नरपेक्षतया पदार्थ-
स्योक्तत्वात्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं । तद्वाक्यानां च समान्नायः समान्नात इत्यारभ्य तस्मात्सस्मान्नायान्नायमनु-
भवत्यनुभवतीत्यन्तर्द्वादशभिरध्यायिध्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभावितता अथ
यवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यत इति श्रुत्यन्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याति चोपसर्गनिपातादिति
प्रतिज्ञायोच्चावच्छेषेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिपेधार्थीयो भाषायामुभय-
मन्वध्यायं नेदं देवममंसेति प्रतिपेधार्थीय इति । दुर्मंदासो न मुरायामित्युपमार्थीय इति च । नि० १. ४. ।
तच्च लोके केवलप्रतिपेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिपेधोपमालक्षणोभयार्थादाहरणमस्मिन्कांडेऽवगम्यते ।
एवं ग्रंथकारेणोक्तोक्तपदनिर्वचनविशेषास्तत्तत्संख्याख्यानावसर एवास्माभिश्चादाहरिष्यते । न च निर्व-
चनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाङ्गतीनामा-
ङ्गित्वमिति । तमिदं संतमिदं इत्याचरते । ऐ० आ० २. ४. ३. । इति । यदप्रथयत्तत्पृथि पृथिवत्वं । तै० ब्रा०
१. १. ३. ७. । इति च । ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषांचिनिर्वच-
नानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रंथकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकर-
णस्य कार्त्तव्यं स्वार्थसाधकं च । नि० १. १. । इति । तस्माद्विदार्थावबोधोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा कंदोऽयं योऽप्युच्यते । कंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्त चतुश्चराराणि कंदांसि
प्रातरनुवाकेऽनुच्यन्त इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्सहस्रतीर्गताचिपुष्पगतीत्येतानि सप्त कंदांसि । चतुर्विंश-
त्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरौष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुपादयो
ऽवगंतव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात चिपुष्पमी राजन्यस्य उगतीभिर्वेदस्येति । तत्र
मगणयगणादिसाधो गायत्र्यादिविवेककंदोऽयं यमंतरेण न सुविज्ञेयः । किंच । यो ह वा अविदितार्थेय-
च्छंदोदिवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाथ्यापयति वा स्यात्तुं वर्ष्कति गतं वापयति प्र वा मीयते पापीया-
म्भवति । तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तदेदनाय कंदोऽयं उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथेऽभिहितं । यज्ञकालार्थसिद्धय इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयते ।
संवत्सरमेतद्वत् चरेत्संवत्सरमुख्यं भुल्लेखिवमादयः संवत्सरविधयः । वसंते ब्राह्मणोऽपिमादधीत । यीप्से
राजन्य आदधीत । शरदि वैश्व आदधीतेत्याद्या अतुविधयः । मासि मासि पृष्ठानुपयति । मासि मास-
तिग्राह्या गृह्यंत इत्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वसीयात्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्ष-
विधयः । एकाष्टकायां दीक्षेत् फलगुनीपूर्णमासे दीक्षेत् । तै० सं० ७. ४. ८. १. । इत्याद्यास्तिस्रविधयः ।
प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । कृत्तिकास्त्रिमादधीत । तै० ब्रा० १. १. २. १. ।
इत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां च वेदार्थोपकारिणां षणां ग्रंथानां वेदांगत्वं शिष्टायां नैबमुदीरितं । शि० ४१-४२ ॥

कंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽयं पठ्यते । ज्योतिषामयनं चतुर्निर्वाकं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिष्टा घ्राणां तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्सांगमधीक्षिष ब्रह्मलोके महीयत इति ॥

षडंगवपुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगी याज्ञवल्क्येन अर्थयते । पुराणव्यायमीमांसाधर्मशास्त्रा-
न्निशिताः । वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश । १. ३. । इति ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयति ।
विमेल्यत्यमुतावेदो मामयं प्रहरेदिति त्वन्यत्रापि अर्थयते । श्रितिर्यतेति त्रिरीयकाठकादिशाखासूत्राणि हरिचंद्र-
नाचिकेतायुपाख्यानाणि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तैजिनिहासग्रंथेषु स्यादुक्तानि । उपनिषदुक्ताः कश्चि-

स्थितिलयादयो ब्राह्मणादिवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । स्रष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन-
कृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसारेणोद् वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरादिति निर्णयः कर्तुं
शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिसष्ट एव । मन्वात्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्या-
वन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः । तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्रियाभिर्मन्त्रिता आप ऊर्ध्वं
विचिपन्ति । ति० आ० २. २. २. इत्यादिकः संध्यावन्दनविधिः । पंच वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते । ति० आ०
२. १०. । इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यंतराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोप-
योगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः
शाखांतरगतिश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मंत्रान्यास्य उदाजहार । ति० २. ४. ॥ तत्रायं प्रथमो मंत्रः ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शिवधिष्टेऽहर्मीक्षि ।

अमूयकायानुजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण माम-
नधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टारं त्वयि च योऽमूयां
करोति । यस्याज्वेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्या-
भासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्ब्रूयते स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥ अथ द्वितीयो मंत्रः ।

य आतृणन्धवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुष्ट्वैत्कतमस्यनाहिति ॥

पूर्वस्मिन्मंत्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मंत्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं
लौकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणन्ति
सर्वतस्तर्दने पुराणं करोति । उपसर्गवशादोचित्याच्च तृणान्तिधातोरर्थान्तरे वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः श्रावयती-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादावर्धर्ममृचं वा गृहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न
भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजनानो मोक्षस्य वा
प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ
तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं
न कुर्यात् ॥ अथ तृतीयो मंत्रः ।

अध्यापिता ये गुहं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुजन्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन शुश्रूषया वा गुहं नाद्रियन्ते ।
आदररहितास्तैः शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति ।
यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाग्निश्रियांस्तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति । फलप्रदं न
भवतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो मंत्रः ।

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्ते न द्रुष्ट्वैत्कतमस्यनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्ममिति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यसुभ्यं कदाचिदपि न
द्रुष्टिम् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया
प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या ॥

तदर्थमुन्नेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते । मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगि-
त्वादाहो ब्राह्मणम्परस्मकांडसहितं व्याख्यातं । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकः संहितासंघो
व्याख्यातव्यः ॥

स चापिमीळ इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडैर्दशमंडलीश्चतुःषष्ट्यध्यायीः पंचाशीत्यनुवाकिरी-
षदधिकसहस्रसूक्तिरीषदधिकद्विसहस्रवर्गेरीषदधिकभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्हविर्गोपितः । तस्य च संवत्स्रं कृत्स्न-

स्याप्यास्त्रातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादी पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगसु तत्तत्तृती सूच-
करिणः प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोगलुचादिविनियोग एकैकस्या अचो विनियोगश्चेति ॥

तत्रापिमिमीळे इति सूक्तं प्रातरनुवाक अप्रिये कर्तौ विनियुक्तं । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य
चयोदशे खंडे सूचितः । अवा नो अप इति षष्ठ्यापिमिमीळेऽपि दृतमिति । तत्र हीनपादयहणात्सूक्तनिश्चयः ।
सूक्तं सूक्तादी हीने पादे । आ० १. १. इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया अचो द्वितीयस्यां पवमा
नेष्टी स्विष्टकृतो याज्यास्त्विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साह्यान्विष्टा अभियुजो
ऽपिमिमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति । तत्र कृत्स्नपादयहणादुक्त्यवगम्यते । अचं पादयहणि । आ० १. १. ।
इति परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये इत्युक्ते सीविष्टकृतो प्रतीयात् । आ० २. १. इति परिभाषितत्वात्स्विष्ट-
कृतसंबंधनिश्चयः । तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वायाज्यात्वं । यद्यपि साह्यान्विष्टाया पुरोनुवाक्येय देव-
ताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानादचनास समुच्चसः । देवताप्रकाशनकार्यस्थितत्वात् । युग्मयोर्यथा विकल्पसंघट्टि-
कयुग्मगतयोरिति चेत् भैवं । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच
पुरोनुवाक्यामनुच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविष्प्रदानकार्यं भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं
विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतस्यापिमित्यादिसूक्तं नवर्चं । अपिं नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । विश्वामि-
त्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य दृष्टत्वात्तदीय अपिः । अप गताविति धातुः । सर्वधातुश्च इन् । उ०
४. ११७. । इगुपधात्कित् । उ० ४. ११८. । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषाभ्ययंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत । तथा च
श्रूयते । अजाम्ब वै पुत्रींस्तपस्यमानां ब्रह्म स्वयंभवाभ्यनर्थेत्तदृषयोऽभवन् । तै० आ० २. ८. इति ॥ तथातींद्रियस्य
वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगांतिऽतर्हि तान्वेदांसेतिहासासाम्बर्धयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुर्वेति ॥ अष्ट्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा अपिं कंदो
देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपिह्यापि पापीयान्नायते तु सः ॥ अष्टिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुजानो मंत्रकंठक उच्यत इति ॥ वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ
एव च । मंत्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पद इति ॥ अपिमित्यादिसूक्तस्य कंदोऽनुक्रमणिकायां यथाप्यत्र
• नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तं । आदौ गायत्रं प्राग्विद्वत्सूपात् । अनु० १२. १४. । इति । द्विरव्यसूपा
अपर्येषां मंत्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं कंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबंधं वारयितु-
माच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्यते । तस्मादव्यसूपात् समाम्नायते । छादयति ह वा एनं कंदांसि पापात्कर्मण इति ।
अथवा चीयमानापिमंतापस्याच्छादकत्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमनंति । प्रजापतिरपिमचिनुत स चुर-
पविर्भूत्वातिष्ठत् तं देवा बिभ्यतो नोपायन् ते कंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् तच्छंदसां कंदस्त्वं । तै० सं०
५. ६. ६. १. इति । यद्वा । अप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति कंदः । तदपि कंदोभ्योपनिषद्यान्नातं । देवा वै
मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते कंदोभिरात्मानमाच्छादयन्त्येदेभिरच्छादयंतच्छंदसां कंदस्त्वं । का० उ०
१. ४. २. । इति ॥ तथा द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते । दिवा वै नोऽभुर्दिति
तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति देवः । मंत्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते सूयमानत्वादपिदेवः ।
तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं । मंडजादिष्वपियमैद्रात् । अनु० १२. १२. । इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवा-
न्वेदपुरुष आह ॥

ओं अ॒ग्निमी॒ळे पुरो॑हि॒तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विजं॑ । हो॒तारं॑ रत्न॒धात॑मं ॥ १ ॥

ओं अ॒ग्निं । ई॒ळे । पुरः॑ऽहि॒तं । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒वं । ऋ॒त्विजं॑ । हो॒तारं॑ । रत्न॒ऽधात॑मं ॥ १ ॥

अपिनामकं देवमीळे । लीमि । ईड लुती । धा० २४. ८. । इति धातुः । उकारस्य ऊकारो बहुधाधेतुसं-
प्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अ॒ग्निम॒ध्य॒स्य॒उ॒कारस्य॑ ऊ॒कारं॑ बहु॒धा॒धेतु॑सं-
प्रदायप्राप्तः । अ॒ग्निम॒ध्य॒स्य॒उ॒कारस्य॑ उ॒कारं॑ वै
यथाक्रममिति ॥ मंत्रस्य हीवा प्रयोज्यत्वादहं होता लीमीति लभ्यते । कीदृशमग्निं । यज्ञस्य पुरोहितं । यथा

रात्रः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाभिरपि यज्ञस्यपिषितं होमं संपादयति । यद्वा । यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं । देवं दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमृत्विजं । देवानां यज्ञेषु होतृनामकं ऋत्विगभिरिव । तथा च श्रूयते । अर्पिर्वै देवानां होता । ऐ० ब्रा० ३. १४. । इति । पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा । अत्रापिशब्दस्य यास्को बह्वधा निर्वचनं दर्शयति । अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽपिः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽपिः कस्मादयणीर्भवत्त्वयं यज्ञेषु प्रणीयतेऽंगं नयति संनममानोऽक्रोपनो भवतीति खोलाष्टीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति चिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपुर्णितौतादक्ताद्गधाद्वा नीतात्स खल्वेतरकारमादत्ते गकारमनन्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्तीषा भवत्यप्रिमीळे । नि० ७. १४. । इति । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तच्च पृथिवीलोके स्थितोऽपिः प्रथमं व्याख्यास्यति । कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादपिशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्यायणीरित्यादिकमुत्तरं । देवसेनामये स्वयं नयतीत्ययणीः । एतदेकमपिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा च ब्राह्मणांतरं । अपिर्देवानां सेनानोरिति । एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा मंत्रब्राह्मण आमनन्ति । अपिर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः । ऐ० ब्रा० १. ४. । अपिर्वै देवानामवमः । ऐ० ब्रा० १. १. । इति ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीयास्यामनन्ति । अपिरये प्रथमो देवतानां । तै० ब्रा० २. ४. ३. ३. । इति । अपिरवमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्विवमामनन्ति । स वा एषोऽये देवतानामजायत तस्मादपिर्नामेति । यज्ञेष्वपिहोत्रेष्वपिशुसोमरूपेष्वयं पूर्वदिग्बर्थाहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । संनममानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वीभवन्नंगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । खोलाष्टीवनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्रोपन इत्यपिशब्दं निर्वक्ति । तच्च न क्रोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किंतु काष्ठादिकं रुचयतीत्युक्तं भवति । शाकपुर्णिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादपिशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इण् गती । धा० २४. ३६. । इति धातुः । अतोऽञ्च व्यक्तिस्रचणकांतगतिषु । धा० २९. २१. । इति धातुः । दग्धो दह भस्मीकरणे । धा० २३. २२. । इति धातुः । नीतो णीञ् प्रापणे । धा० २२. ५. । इति धातुः । अपिशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोश्चत्पत्तादयनशब्दादकारमादत्ते । अन्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा । दहतिधातुज्याद्गधशब्दाङ्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः । स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्रयं मिलित्वापिशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमंगं नयति काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्यापिशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनायैषापिमीळ इत्युभयतीति । तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अपिमीळेऽपिं याचामीळिरधेषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा बुद्धानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं क्रातारं जुहोतेर्हीतिर्वाग्वाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं । नि० ७. १५. । इति । अस्यायमर्थः । ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याज्ञाध्वेषणापूजा अप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये । नि० २. १२. । यद्देवापिः शं तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनं दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयास्य पुरोहिते स्पर्धमानस्य पञ्चगुणानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधतं इत्यामनन्ति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमपिरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यपिः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान्प्रति हविर्वहनाद्युद्धानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वाच्चप्रतिपाद्या काचिदपिच्यतिरिक्ता देवता नान्विषणीया । होतृशब्दस्य कृत्यतिधातोश्चत्पत्तत्वेन देवानामाह्वतारमिति । श्रीर्णवामनामकसु मुनिर्जुहोतिधःतोश्चत्पत्तो होतृशब्द इति मन्वते । अपेक्ष होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतो धननामसु पठितः । रमणीयत्वाद्भूतत्वं । दधातिधातुरच्च दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मंत्रव्याख्यानं ॥ अथ व्याकरणप्रक्रियां च्यते । अग्निधातोर्गत्वार्थात् । धा० ५. ३८. । अंगेर्नलोपस्य । उ० ४. ५०. । इत्यौणादिकसूत्रेण निप्रत्ययः । इदित्वाप्तुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य । पा० ७. १. ५८. । लोपस्य भवति । अंगति स्वर्गे गच्छति हविर्नेतुमित्यपिः । तच्च धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्यकार उदात्तः । आद्युदात्तस्य । पा० ३. १. ३. । इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं । पा० ६. १. १५८. । इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेषितरस्यानु-

दात्तत्वं प्राप्तं । तच्च धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पञ्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा० ६. १. १५८. ९. इति हि न्यायः । ततोऽतोदात्तमपि प्रातिपदिकं । अनुदात्तो मुष्पिती । पा० ३. १. ४. इत्यमित्येतद्वितीयेकवचनमनुदात्तं । तस्यामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. इति सूचितत्वात् । अपिशब्दो धातुजन्मेति मते सयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नेष्टकसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके । नि० १. १२. इति । गार्ग्यस्य मतेऽपिशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्किंषोऽत उदात्तः । फि० १. १. इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तिष्वयणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रत्य यास्क आह । अथ निर्वचनं तथेषु पदेषु स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादधानान्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षित केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येष्वक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् त्वेव न निर्ब्रूयात् । नि० २. १. इति । अस्यायमर्थः । तत्तच्च निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वन्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारो समर्थो व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तो स्वरसंस्कारो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्यातां । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽंगिधातुः प्रदेशः । तच्च भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितो । तान्यन्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्स्वैन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिन्शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अयनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनापिशब्देकदेशेनाच नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बंधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बंधः । तदानीं स पुमात्केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षित । तस्मिन्शब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तदूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चायनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्यायणीत्वायर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं । स्त्रीलाघीविरक्षरसाम्यान्निर्वृत्तिः । अक्षोपनशब्दस्यादौ निपधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते । अपिशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शाकपुणिंस्तु वर्णसाम्यान्निर्वृत्तिः । दग्धशब्दापिशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ई० इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं । तिङ्कृतिङः । पा० ८. १. २८. इत्यतिङतादपिशब्दात्परस्ये० इत्यस्य तिङंतस्य निघातविधानात् । पदद्वयसंहिताकाले लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८. ४. ६६. इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति ॥ पुरःशब्दोऽतोदात्तः । अयं पुरो भुवः । नि० सं० ४. ३. २. १. इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चिवां । पा० ५. ३. ३९. इति पुरशब्दादुत्प्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३ । धाजो निघायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः । तच्च समासंतोदात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६. १. २२३. तदपचादस्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६७. इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत्र ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्ती । पा० १. २. ३९. उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १. २. ४०. इत्यतिनीचोऽनुदात्तः ॥ यजया चेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यजशब्दः । विभक्तिः मुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति । पा० ३. १. ४. पञ्चात्स्वरितत्वं ॥ देवशब्दः पचाद्यजंतः । पा० ३. १. १३४. स च फिट्स्वरेण । फि० १. १. प्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३. चित्स्वरेण । पा० ६. १. १६३. वांतोदात्तः ॥ अत्विकशब्द अती यजतीति विग्रहे सत्युत्विग्दधृक् । पा० ३. २. ५९. इति निघातितः । गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. इति ङदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् ॥ होतुशब्दजृन्प्रत्ययांतः । पा० ३. २. १३५. नित्स्वरेणाद्युदात्तः । पा० ६. १. १९७. स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् ॥ रत्नशब्दो नञ्विषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. इत्याद्युदात्तः । तथा चास्मायते रत्नं धातिरिति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादंतोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा । ङदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययश्च । पा० ५. ३. ५५. पित्स्वरेणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. स्वरितप्रचिती । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वं । वैदावतार आद्याया अचोऽर्थश्च प्रपंचितः । विज्ञातं वेदनामीर्यमच संक्षिप्य वर्ज्यते ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वभिः पुरातनैर्भुवंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः सुख्यो नूतनैरुतेदानींतनैरस्माभिरपि सुख्यः । सोऽपिः सुतः सन्निह यज्ञे देवाँहविर्भुज आ वक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः ॥ पूर्वैभिरित्यत्र वज्रत्वं कंदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व अर्व पुरण इति धातुः । पूर्वतिधातोरन्त्यय श्रीणादिकः । इत्यत्ययांत ऋषिशब्द ऋष्यंधकेति निपातनात् । पा० ४. ५. ११४. । लघूपधगुणाभावः । पा० ७. ३. ८६. । कित्प्रत्ययो वाच ज्ञेयः । उ० ४. ११०. । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाबुदात्तौ । ईड्यशब्दस्य स्यप्रत्ययांतत्वात् । पा० ३. १. १०४. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवंदेत्यादिना । पा० ६. १. २१४. । आबुदात्तत्वं । नवस्य नृ तप्तनखाद्य । पा० ५. ४. ३०. ६. । इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नृ इत्यादेशस्तनन्प्रत्ययस्य महावार्त्तिके विहितः । ततो नित्स्वरेणाबुदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनातेषु पूर्ववदुक्तेयाः । उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादीचिह्निनाच समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातत्वं । तर्हि निपाता आबुदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेन्न । प्रातःशब्दवदंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठितः । पा० १. १. ३७. । एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्यंतोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ९. । इति इत्वं । अचानुनासिकः । पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानुनासिकः । भोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति रोर्यकारः । स च लोपः शाकण्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति लुप्यते । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । न पुनः संधिकार्यं । आडो निपातत्वादाबुदात्तत्वं । इदमो ह्रप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५. ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थे क्वांसो लृट् । तस्य स्वप्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि क्वांसः । यद्वा । लटि सिञ्चल्लम । पा० ३. १. ३४. । इति सिप्रत्ययः । लोटोऽडाटो । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमस्य । ततो वक्षतीति संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टी प्रथमाद्यभागस्यानुवाक्या । आ० २. १. । सूक्तगता तृतीया ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं । वीरवत्ऽतमं ॥ ३ ॥

योऽयं होत्रा सुख्योऽपिस्तेनापिना निमित्तभूतेन यज्ञमानो रयिं धनमश्नवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं दानादिना यशोयुक्तं वीरवत्तममतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुरुषाः संपद्यन्ते ॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अश्रोतेधातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । लोटोऽडाटो । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्नवदिति भवति । तस्य निघातः । चञंतत्वात् । पा० ६. १. १९९. । पोषशब्द आबुदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वेऽप्येवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्यंतोदात्तत्वं । वकारांताईशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां मुलुक् । पा० ७. १. ३९. । इत्यादिना शोभावे सति । सावेकाच इत्यादिना । पा० ६. १. १६८. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सत्यर्शआदिभ्योऽच् । पा० ५. २. १२७. । इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतोदात्ताद्वीरशब्दादुत्तरयोर्मनुप्रमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं । इत्यनुद्वं । पा० ६. १. १७६. । इति तु न । साववर्णांतत्वात् । न गोश्चन । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिन्नवषट्कस्य मध्यवर्तिषूक्छेषु तृतीयसवने मेषावर्णस्यापि यं यच्चमित्यादिको वेकल्पिकोऽनुरूपश्रुचः । एतच्च सप्तमाध्याय एह्यु प्वित्यादिखंडेऽमुचितं । अपिं वो वृधंतमपि यं यच्चमध्वरं । आ० ७. ८. । इति ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहेवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वामु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु तुष्टिं प्रक्षितुं स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगतेष्वाहवनीयमार्चालीयगार्हपत्यापीधीयस्थानेष्वपिरसि । परिशब्देन होत्रीयादिधिष्यव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं हिंसारहितं । न ह्याग्निं सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति ॥ अग्निशब्दस्य षाष्ठिकं । पा० ६. १. १०८. । आर्माचितायुदात्तत्वं । न विद्यते ध्वरो ऽस्त्विति ब्रह्मग्रीही नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्यन्तोदात्तत्वं । विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य चिति । पा० ६. १. १०३. । इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति । पा० ६. २. २. । तदपवादत्वेन ण्वुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पा० ६. २. १३०. । असीति तिङन्तस्य यदुत्तात्तित्वं । पा० ८. १. ६६. । इति निघाताभावः ॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । कविऽक्रतुः । सत्यः । चित्रवः ऽतमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवोऽर्धदेवैर्हविर्भोजिभिः सहा गमत् । अस्मिन्वक्ष्ये समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होम-
निष्पादकः कविक्रतुः । कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः
क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा । सत्यः अमृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रवस्तमः । श्रूयत इति श्रवः
कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ कविक्रतुश्चित्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र ब्रह्मग्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे । पा० ५. ४. ६६. । इत्यन्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः । लोडतस्य गच्छत्विति
शब्दस्य क्त्वाभावः । उकारलोपस्कांदसः । ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

यदंग दानुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेक्षत्सत्यमंगिरः ॥ ६ ॥

यत् । अंग । दानुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अंगामे हे अग्ने त्वं दानुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यज्ञद्रं
विश्वगृहप्रजापयुरूपं कल्याणं करिष्यसि तज्जद्रं तवेत् तवेव । सुखं हतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽग्ने एतच्च सत्यं
न त्वच्च विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्ती सत्यामुत्तरकृत्वगुणानेनापरेव मुखं भवति । भद्रशब्दार्थं
शाखायनिनः समामनति । यद्वै पुरुषस्य वित्तं तज्जद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंगशब्दस्य
निपातत्वेऽपि । फि० ४. १२. । अभादित्वादन्तोदात्तत्वं । दान्वाङ् साङ्गान् । पा० ६. १. १२. । इति सूत्रेण दानु-
दान इति धातोः क्तुप्रत्ययो निपातितः । तच्च प्रत्ययस्वरः । आर्माचितस्यापिशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानु-
दात्तत्वं । पा० ८. १. १०८. । न शङ्कनीयं । अपादादी । पा० ८. १. १८. । इति पर्युदस्तत्वात् । ततः षाष्ठिकं । पा०
६. १. १०८. । आयुदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञ्प्रत्ययेन । फि० २. ३. । आयुदात्तत्वप्रमत्तावापि भदि कल्याण
इति धातोर्परि रक्तप्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वं । अस्मिन्वाक्च यच्छब्दप्रयोगान्निपातिर्यथादिहन्त । पा० ८
१. ३०. । इति निघाते प्रतिषिद्धे स्प्रप्रत्ययस्वरिण । पा० ३. १. ३३. । सति शिष्टेन करिष्यसि शब्द उपात्तोदात्तः ।
तवेत्त्वच्च युष्मदस्मादोर्हसि । पा० ६. १. २११. । इत्यायुदात्तत्वं । अंगिरा अंगाराः । नि० ३. १७. । इति यास्कः ।
ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृधानोपाख्याने समामनति । येऽंगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. ।
इति । तस्मादंगिरोनामक्षमुनिकारणत्वादांगाररूपस्यापरेंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥

अपीषोमप्रस्थयन उप त्वाप इत्यादिकोऽनुवचनीयलृचः । एतच्च ब्राह्मणे समाख्यातं । उप त्वापे दिवेदिव
उप प्रियं पनिप्रतमिति तिस्रश्चैका चान्वाह । ऐ० ब्रा० १. ३०. । इति ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरत एमसि ॥७॥

उप।त्वा।अग्ने।दिवेऽदिवे।दोषाऽवस्तः।धिया।वयं।नमः।भरतः।आ।इमसि॥७॥

हे अपे वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता रात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्वेमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४. १२. । त्वामौ द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्त इत्यहर्वाची । वृद्धसमीपे कार्तर्काजपादित्वात् । पा० ६. २. ३७. । आयुदात्तः । सावेकाचः । पा० ६. १. १६८. । इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरत इत्यत्र शपः । पा० ३. १. ६८. । पित्वाच्छतुर्लसार्वाधातुक्त्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ६. १. १८६. । धातुस्वरः शिष्यते । इमसीत्यत्रेदंभो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशो निघातश्च ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

राजंतं । अध्वराणां । गोपां । ऋतस्य । दीदिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥८॥

पूर्वमंत्रे त्वामृपम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां । राजंतं दीप्यमानं अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं ऋतस्य सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पानःपुन्येन भृशं वा द्योतकं । आङ्-त्वाधारमपि दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिर्वर्धमानं ॥ राजंतं वर्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्यायु-दात्तत्वं । दमशब्दो वृषादित्वात् । पा० ६. १. २०३. । आयुदात्तः ॥

स नः पितेर्व सूनवेऽग्ने सृपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

सः । नः । पिताऽडव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥९॥

हे अपे स त्वं नोऽस्मदर्थं सुपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व । समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं । पा० ८. १. १८८. । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इतीवशब्दोऽनुदात्तः । इत्वेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २. । इति समस्तः पिते-वेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं यस्मैति बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं । सचस्वत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ ॥२॥

अपिमीळ इत्यादिभृक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा वायवा याहीत्यादयस्सृचाः प्रउ-गशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिंत्यते । शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म किंवादृष्टफलं प्रधानकर्मेति । तत्र पूर्वपक्षं जमिनिः सूत्रयासास । पु० मी० २. १. १३-२९. ॥

सुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति ॥१॥ आग्नेः सुवते पुष्टेः सुवते प्रउगं शंसति निष्कैवल्यं शंसतीति श्रूयते । तत्र सुतिः शंसनं च गुणिनिष्ठगुणाभिधानं । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ऋग्वे० १. ३२. १. । इत्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति याज्याभ्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन सुतशस्त्रयोः संस्का-ररूपत्वमभ्युपेयं । याज्यायास्तद्वत्त्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थलाभेन निर्णीतं । पु० मी० १०. ४. ३९-४१. । तद्वद्वापि तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धांती तं पक्षं दूषयति ॥

अर्थेन स्वपक्षेयित देवतानामन्योदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥२॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति । संस्का-रपक्षे प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्थानादपक्षयित । कुतः । मंत्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादि नामास्ति तच्चोदनया मंत्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं । तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः । तद्यथा । माहिन्द्रयहसंनिधावभि त्वा शूर । ऋग्वे० ७. ३२. २२. । इत्ययं प्रगाथ आस्मातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न

तु महेन्द्र । ततो यच्चिन्द्र कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाध्यातां ॥ तदेतत्सिद्धिर्पु-
नाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मंत्रे यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं
तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवत्वा यदजा वशा वायव्यामा लभेत । ति० सं०
३. ४. ३. २. । इत्यत्राजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि कागशब्देन केवलिन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयति
तद्वत् । तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविवक्षितं । लोकेऽपि महाराज केवलरा-
जशब्दप्रयोगमपि पश्यामः ॥ तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति ॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्थिन्द्रो देवता युज्यत इति तत्र ।
देवतात्वस्य तद्विश्रुतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेन्द्राज्ञातां च । पा० ४. २. २९. ।
इति महेन्द्रशब्दादप्रत्ययो विहितः । तस्मान्महेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः ॥ विपक्षे बाधमाह ॥

गुणश्चानर्थक इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमिन्द्रग्रह इत्येतावतेवार्थावगती माहेन्द्र इति महत्त्वगुणो
ऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः ॥ हेत्वन्तरमाह ॥

तथा याज्ञापुरोऽचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भिदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्ञापुरोनुवा-
क्ययोर्भिदोऽप्यस्मिन्नैव पक्षे उपपद्यते । इन्द्रो मानसि । अखि० १. ८. १. । इत्यादिके इन्द्रस्य याज्ञापुरोनुवाक्ये ।
महौ इन्द्रो य आजसा । अखि० ८. ६. १. । इत्यादिके महेन्द्रस्य ॥ पूर्वपक्षिणोक्तिं वशादृष्टांतं विपक्षमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवार्थे श्रुता तस्या एव निगमेषु कागशब्देन व्यवहारो न
विवक्षितः । कागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तत्र प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः ।
तस्माद्विषमो दृष्टांतः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यिन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगात्तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्व-
मिति सिद्धांतिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे ॥

यच्चैति वार्थवत्त्वात्स्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धांतिसमवायुत्तरार्थः । यच्चिन्द्र कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य
इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । इन्द्रो मंत्र इन्द्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवत्त्वात् । महेन्द्रं तु
प्रकाशयितुमममर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्यत । तस्माद्विवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयो-
र्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तोत्रशस्त्रयोः क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्तनेन संस्कार-
कर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्तोत्रिधातुः शंसतिधातुसंयुक्तावुभावपि स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं
विदध्यातां । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति ।
तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तत्रिष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ
इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योपसर्जनस्य तु न स्तुतिः प्रतीयते । यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते
स्तुतिं न मन्यन्ते किंत्वाङ्गानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशीर्गुणैरूपतेति गुणप्राधान्य-
विवक्षायां मुख्यः स्तोत्रिधात्वर्थो विधीयते । त्वत्पक्षे तु येयमीदृशगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य
प्राधान्यादयं स्तुतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेति प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावा-
देन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठति । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत
तर्ह्यदृष्टमसु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

शब्दपृथक्त्वमिति ॥ १० ॥ द्वादशापिष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां
पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वरपि मंत्रसंघिः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् ।
प्रधानकर्मणां त्वाज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिचामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवार्थेऽपि योज्यं ॥
विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अपिपुतिः श्रूयते । आपिया ग्रहा भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यनुच्यते ।
आपियीषु लुवते । आपियीः शंसन्तीति । त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तिषु स्तोत्रशस्त्रमंत्रेष्वपि य-
हानुसरिण देवतापदस्योद्देशे सत्यापियत्वसिद्धिः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोद्देशाभावादापिय-
मन्त्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति ॥ पुनरपि हेत्वन्तरमाह ॥

अन्यत्रार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबन्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्यास्मात् । संबन्धस्य द्वयोर्भवति न त्वेकस्य ।

तस्यास्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि एञ् सुती शन्नु सुतावित्त्विकार्यौ तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रं अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः ॥ इत्यन्तरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्मापि होचं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं ॥ इत्यन्तरमाह ॥

फलनिर्वृत्तिश्चेति ॥ १४ ॥ सुतस्य सुतमसि । ति० सं० ३. २. ७. १. इति स्तोत्रानुमन्त्रणमाश्रयवाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवास्मात् । इन्द्रियावन्तो वनामहं धुवीमहं प्रजामिषं । ति० सं० ३. २. ७. २. इति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमास्मात् । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्ममिति स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विक्रान्तिपूर्वाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विक्रान्ती देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । यद्वाणां देवतान्यत्वे सुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् । पु० मी० १०. ४. ४९. इति ॥ अत्र संयहयोक्तौ । त्रि० व्या० २. १. ५. ॥

प्रउगं शंसतीत्यादी गुणतोत प्रधानता । दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्मृतिशब्दोधात्वाः श्रौतार्थबाधनं । तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अपिष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं । २. १५. । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽपिमीळ इत्यादिमुक्तमन्तर्भूतं । तच्च व्याख्यातं । प्रातःसवने वैश्वदेवयहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं । तच्च शस्त्रं वायवा याहीत्यादिसप्तनुचात्मकं । एतच्च ब्राह्मणे यहोक्थमित्यादिखंडे प्रपञ्चितं । ऐ० ब्रा० ३. १. । तथा पंचमाध्याये स्तोत्रमये शस्त्रादित्यादिखंडे सूचितं च । आ० ५. १०. ॥ अत्रेयमनुक्रमणिका । वायो वायव्येन्द्रवायवमेत्रावरुणासुचा अश्विना द्वादशाश्विनेन्द्रवैश्वदेवसारस्वतासृचाः सप्तेताः प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवा याहीत्यादिकं नवर्चं मुक्तं । अपि नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तत्रावसृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं मुक्तं । तत्रावसृच अश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनुवर्तनात्स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छंदः ॥ वायव्ये तृचे प्रथमा यहस्येन्द्रवायवस्यिका पुरोनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे समास्मात् । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्येन्द्रवायव्युत्तरा । ऐ० ब्रा० २. २६. इति । तथा सूचितं च । वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायू रमे सुता इत्यनुवाक्ये । आ० ५. ५. इति ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पर्षहि श्रुधी हवँ ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंऽकृताः । तेषां । पर्षहि । श्रुधि । हवँ ॥ १ ॥

दर्शत हे दर्शनीय वायो कर्मस्वेतस्मिन्ना याहि । आगच्छ । त्वदर्थमिमे सोमा अरंकृताः । अभिषवादि-संस्कारोऽन्कारः । तेषां तात्सोमान् । यद्वा । तेषामेकदेशमित्यध्याहारः । पर्षहि । स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमन्नदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु । अत्र यास्कः । वायवायाहि दर्शनीयमे सोमा अरंकृता अन्नकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. इति ॥ दर्शित्यत्र भृमृवृशीत्यादिसूत्रेण । उ० ३. ११०. । अतच्-प्रत्यय ऋणादिकः । चित्त्वादंतोदात्तस्यामन्त्रितानुदात्तत्वं । अर्तिसुस्वित्यादिना । उ० १. १३९. । मन्त्रप्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः । अन्नमित्यत्र छंदसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ती । पा० ६. २. २. । भूषणेऽन्नं । पा० १. ४. ६४. । इत्यन्नशब्दस्य गतिसंज्ञायां गति-कारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३९. । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति तदपवादत्वेन गतिरन्तरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । निपातत्वादन्नशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावः छंदसः । श्रुधीत्यत्र श्रु-वित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः । तिङ्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । सेर्ह्यपिच । पा० ३. ४. ८७. । इति पितृनिघधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्रयतिधातोर्बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्युकारांतत्वादुदोरप । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्यान्वेषामपि वृत्ततेन पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

वायं उक्थेभिर्जरंते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरंते । त्वां । अच्छ । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहऽविदः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः सोतार अस्वित्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलष्योक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रीजरंते । सुवंति । कीदृशाः । सुतसोमा अभिपुतेन सोमेनोपेता अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽपिष्टोमाद्वि-
कृती वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । कत्वभिज्ञा इत्यर्थः ॥ अर्चति गायत्रीत्यादिषु चतुष्टयारिंशत्स्वर्चनिकर्मसु
धातुषु जरते ङ्यतीति पठितं । सुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादींचित्तेनाच सुत्यर्थो जरतिधातुः । अक्शब्दस्य
संहितायां निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बह्व्रीह्रित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
। पा० ६. २. १. अहर्विद इत्यत्र समग्रस्वरः । पा० ६. १. २०३ । बाधित्वा तत्पुरुषे तुकार्थत्वादिना । पा०
६. २. २. द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादस्विन गतिकारकोपपदाकृत । पा० ६. २. १३९. इति ङङ-
त्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

वायो तव प्रपृचती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रऽपृचती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरूची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्यां दत्तवतं यजमानं जिगाति । गच्छति ।
हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्नृत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृचती प्रकर्षेण सोमसंपर्कं
कुर्वती । सोमगुणं वर्णयतीत्यर्थः । उरूची उरूबलव्यजमानान गच्छती । ये ये सोमयाजिनस्तान सर्वात्वर्यं-
तीत्यर्थः ॥ प्रपृचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३ । इति ङीबुदान्तः । त्योको धरेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु
वाङ्मामसु गणो धेना या इति पठितं । वर्ततेऽयत् इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति
जिगातीति पठितं । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १०. इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गीरादिस्विन
। पा० ४. १. ४१ । ङीष कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र बह्व्रीह्रित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरः ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंद्रवो वामुशंति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ । गतं । इंद्रवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या अत्र इंद्रवायवयहे द्वितीयपुरोनुवाक्याङ्गणेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवद-
र्थमिमे सोमाः सुताः । अभिपुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरग्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपा गतं । अस्मात्समीपं प्रत्या
गच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः सोमा वां युवामुशंति कामयते तस्मादागमनमुचितं ॥ इंद्रवायूशब्दस्यामंशितायु
दातव्यं । प्रीणयति भोक्तृमिति प्रयास्यज्ञानं । प्रीञ्धातोरेतर्भावितव्यार्थात् । पा० ३. १. २६. । असुन्प्रत्यये सति
नित्स्वरः । गमिधातोर्लोपमध्यमपुरुषद्विवचने बह्वलं कंदसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो नृकि सत्यनुदात्तो
पदेशित्वादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उन्दी ङेदून इति धातोर्इंद्रश्चादेः
। उ० १. १३. । इत्युन्प्रत्ययः । आद्यचरस्येकारादेशः । तत इंद्रुशब्दस्य नित्स्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्ङेदूनं
संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशंतीत्यस्य निघाते हि च
। पा० ८. १. ३४. इति मुचेण प्रतिषिद्धे सुति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

वाय्विंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । चेतथः । सुतानां । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । ता ।

आ । यातं । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अथ चकारेणान्यः संमुञ्चयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुमी सुतानामभिपुता-

सोमान् चेतयः । जानीथः । यद्वा । अभिषुतानां सोमानां विप्रमत्यध्याहारः । कीदृशी युवां । वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवात्त गृह्यते । वाजोऽयं । तद्यस्यां हविःसंततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आमंत्रितत्वाद्नुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवत्विप्रमुप समीप आ यातं । आगच्छतं । षड्विंशतिसंख्याकेषु विप्रनामसु नु विप्रं मनु द्रवदिति पठितं । तत्र फिट्-स्वरः ॥ ॥३॥

वायविंद्रश्च मुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मस्वि१त्या धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इंद्रेः । च । मुन्वतः । आ । यातं । उप । निः । ऽकृतं । मस्यु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिंद्रश्च मुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सोममुपा यातं । आगच्छतं । नरा हे नरी पुरुषा पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतो युवयोरागतयोश्च सतोर्धियामुना कर्मणा मनु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते । इत्या मत्यं ॥ वायो इत्यस्यामंत्रितस्येति पाठिकमाद्युदात्तत्वं । इंद्रेण च अत्रेद्रेत्या दिना । उ० २. २८. । रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितो भ्रूत्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तः । चण्डश्चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इत्यनुदात्तः । मुन्वत इत्यत्र शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. १७३. । इति विभक्त्युदात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ७१. । संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते थायघञ्क्ताज्बिचकाणां । पा० ६. २. १४४. । इत्यंतोदात्तः । गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितं । पा० ६. २. ४८. । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिबंतव्याख्याने तु गतिकारकोपपदात्कृत । पा० ६. २. १३९. । इत्युकार उदात्तः स्यात् । धिया । सविकाचमृतीयादिः । पा० ६. १. १६८. । इति विभक्त्युदात्ता । नरा । मुपां मुनुगित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य डादेशः । पदात्परत्वा-दामंत्रितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मित्रं ऋवे इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवाभिप्रवपडंहेऽपि विनियुक्तः । तथा चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्ट्यादिखंडे मित्रं वयं हवामहे मित्रं ऋवे पूतदत्तं । आ० ७. २. । इत्यादि सूचितं । तथाहाभिप्रवपृष्याहानीति खंडे परिशिष्टानावापानुवृत्त्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं ऋवे पूतदत्तं । आ० ७. ५. । इति च ॥

मित्रं हुवे पूतदत्तं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मित्रं । हुवे । पूतदत्तं । वरुणं । च । रिशादसं । धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविप्रदानाय पूतदत्तं पवित्रबलं मित्रं ऋवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामद-समन्तारं वरुणं च ऋवे । आह्वयामि । कीदृशी मित्रावरुणा । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता साधयती कुर्वती ॥ मित्रशब्दः पुंस्त्रिंशः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । ऋवे इति ऋयतेर्बलं कंदमीति शपो मुक्ति सति ऋः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ वरुणं कंदमीति संप्रसारण उपडादेशः । तिङ्कृतिङ इति निघातः । पूतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दः कृपुदारभ्य उवन । उ० ३. ५३. । इत्यनुप्रत्ययांतो नित्वादाद्युदात्तः । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शचयः । इगुपधच्चाप्रीकिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तान्तीति रिशादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽमुन् । उ० ४. १८८. । इत्यनुप्रत्यये नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवा-वशिष्यते । शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्ततोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सेवर्णदीर्घोऽप्युदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिषड्विंशती कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । घृतमंचतीति घृताची । अस्त्विरद्धृगित्या-दिना । पा० ३. २. ५९. । क्रियनिदितां । पा० ६. ४. २४. । इति नकारलोपः । अंचतेऽपिपसंख्यानां । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अचः । पा० ६. ४. १३८. । इत्युकारलोपे ची । पा० ६. ३. १३८. । इति दीर्घत्वं । घृतशब्दो नञ्निषय-स्त्राणिमंतस्त्रेत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्त्रेयंतोदात्तस्यापवादकं

तत्पुत्रे तु स्यादर्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरणोदात्तस्य धात्वङ्का-
रस्य कोपे सत्यनुदात्तस्य च यच्चोदात्तलोपः । पा० ६. १. १६१. इति ङीप उदात्तत्वे प्राप्तिर्चा । पा० ६. १. २२२. ।
इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधता । राध साधि संसिद्धावित्यस्मादंतर्भावितव्यथाङ्कटः शब्दादेशः । पा० ३. २. १२४. ।
श्रुं बाधित्वा व्यत्ययेन शप । अदुपदेशत्वादुपरि शतुप्रत्ययस्य लसार्वाधुनानुदात्तत्व । द्वितीयाद्विवचनस्य
शपशानुदात्तो मुप्यतावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । मुपां मुनुगित्यादिना विभक्त्या
कारादेशः ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । क्रतुं बृहंतमाशाये ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतः । वृधौ । ऋतः । स्पृशा । क्रतुं । बृहंतं । आशाये इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां क्रतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशाये । आनशाये । व्याप्तवन्तौ । केन निमित्तेन ।
ऋतेन अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दानुमित्यर्थः । कीदृशी युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्युद-
कनाम । नि० २. २५. । सत्यं वा यज्ञं वा । नि० ४. १९. । इति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्धयितारौ ।
अत एव ऋतस्पृशा उदकादीन स्पृशन्तौ । कीदृशं क्रतुं । बृहंतं अग्रेरुपागच्छातिर्ग्रीढं ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वाद्-
तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रस्य वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताद्वयं च । पा० ६. ३. २६. । इति पूर्वपद-
स्यानङ्कादेशः । ऋतस्य वर्धयितारावित्यर्थेऽंतर्भावितव्यथाङ्कटः कृप । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. ।
इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । मुपां मुनुगिति डादेशः ॥ मित्रावरुणावित्याद्यामंत्रितव्यस्य स्वस्वपूर्वपदा-
त्परत्वादात्मंत्रितस्यत्याष्टमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामंत्रिते परांगवत्स्वर । पा० २. १. २. । इति
परांगवज्जाविनामंत्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदादपरत्वेन वाष्टमिकनिघाताभावादात्मंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तेन
भवितव्यमिति चेन्न । परांगवज्जावस्य सुबामंत्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात्ममर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. । इति
नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशाये इत्याख्यातं निबन्धेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः
परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र परांगवज्जावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुता पितरस्तदहं गृणामीति ।
मुयोहतिः । उ० १. ९६. । इत्युतिप्रत्ययांतत्वेन पृश्निधे वि पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. २. ११. ४ । इत्यादाव-
तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवज्जावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते त्वृतेनेत्य-
स्यासामर्थ्यादेव न परांगवज्जाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामंत्रितस्य निघाते कर्तव्य आमंत्रितं पूर्वमवि-
द्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इति प्रथमामंत्रितनाविद्यमानवज्जावितव्यमिति चेत् भवतु । अत एव तस्याव्यवधा-
यकत्वाद्वृतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामंत्रितं निहन्निष्यते । यथा । इमं मे गंगं यमुने । अखे० १०. ७५. ५. ।
इत्यादीं गंगेशब्दस्याविद्यमानवज्जाविऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य नि-
घातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामंत्रितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवचनमुतावृधाविति ।
अतो नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३. । इति पूर्वस्याविद्यमानवज्जावप्रतिषेधार्थापि
निरंतराया द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वमप्यपादादावित्यनुवृत्तेऽर्थावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्य
निघातेन । अत एव ह्रीं मे गंग इत्यत्र शतुद्रिपदस्य पदात्परस्यामंत्रितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्यु-
दात्तत्वं जातं । तद्वद्वापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुबामंत्रित इति
परांगवज्जाविन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं । शतुद्रिपदमपि तद्वद्वैव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य
परांगवज्जाविन न पादादिरिति निहन्त्येति चेन्न । परांगवज्जावस्तावत्सुबंतमामंत्रितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः ।
अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवज्जाविन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । शतुद्रिसरस्वतिप-
दयोश्च न परस्परान्वयः । किंतु सचेत्यनेनेत्यसामर्थ्यात् परांगवज्जावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति
द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवज्जाविन । यथा मरुता पितर-
ित्येति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवज्जाविन पादादित्वादपादादाविति पर्युदासादा-
मंत्रितनिघातो न स्यादिति चेन्न । पूर्वं सुबंतं परं चामंत्रितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुबामंत्रित इति
परांगवज्जावः । भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति । तत्र पूर्वस्य परांगवज्जावेनापादादित्वात् प्रवर्तते ।
मित्रावरुणपदनिघातसु पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामंत्रितमिति न परांगवज्जावः ॥ ननु परांगवज्जाव-

निघातोऽपि पदविधिरिति । ऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेन्न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० २. १. १. ११. इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं ॥ क्रतुं । क्रतुः क्रतुः । उ० १. ७८. । प्रत्ययस्त्रिणादिसंज्ञाः । आशाथे । आनशाथे । कंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. इति वर्तमाने लिट् । नुडभावस्कांदसः ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अप्सं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविजाता । उरुऽक्षया । दक्षं । दधाते । अप्सं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणाविती देवी नोऽस्माकं दत्तं बलमपसं कर्म च दधाते । पोषयतः । कीदृशी । कवी मेधाविनी तुविजाता बहनामुपकारकतया समुत्पन्नी उरुक्षया बह्निवासा । विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीत्येतां शब्दौ द्वादशसु बह्निनामसु पठितौ । ओजः पात्र इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो वीकृति पठितं । अप्सशब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः ॥ मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरणातोदात्तः । वरुणशब्दो नित्स्वरिणाद्युदात्तः । द्वे देवताद्वे च । पा० ६. २. १४१. इत्युभाववशिष्टे । तुविजाता । बहनामुपकारकतया तत्संबधित्वेन जाताविति षष्ठीसमासि समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासि हि क्ते च । पा० ६. २. ४५. इति पूर्वपदप्रकृतित्वरः स्यात् । उरुणां बह्नां जयावुरक्षया । च निवासगत्योरिति धातोः जियंत्यस्मिन्निति जयः । अधिकरण एरच । पा० ३. ३. ५६. इत्यचप्रत्ययांतस्य चित् इत्यंतोदात्तत्वं प्राप्ते जयो निवासे । पा० ६. १. २०१. इत्याद्युदात्तत्वं विहितं । समासि तु समासस्यत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वा ऋदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरण प्राप्नुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि थाथादिस्वरणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिस्कंदसि बह्नां । पा० ६. २. १००. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दक्षो दक्षतेऽस्माहकर्मणो घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । आप्यते फलमनेनैत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् वा । उ० ४. २०७. इत्यमुनेतस्यापसस्यारि । ऋग्वे० ६. ६०. १. इत्यादी नित्वादाद्युदात्तस्याप्यपसशब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ॥ ४ ॥

अश्विर्नात द्वादशर्चं तृतीयं मृक्तं । तत्राश्विनमृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च मूर्चितं । अथाश्विन एषो उपाः प्रातर्युजति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिपः । आ० ४. १५. इति ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुऽभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनी युवामिषो हविर्लक्ष्णान्यज्ञानि चनस्यतं । इच्छतं । भुजायामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽज्ञवाची तथापीय इत्यनेन सह नास्ति पुनस्तत्तदोपः । इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकायं कषतीत्यादी यथा पुनस्तत्त्वभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः । यज्वरीः । यागनिष्पादिकाः । कीदृशावश्विनी । द्रवत्पाणी । हविर्लक्ष्णाश्च द्रवज्ञां धावज्ञां पाणिभ्यामुपेता । शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालका । पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजा बह्मभोजिनी वा ॥ अश्विना । आमंत्रितस्येति पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः । यागकरणानामयज्ञानामसिष्कलन्तीतिवत् स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया मुयजोर्ङिति । पा० ३. २. १०३. इति ङनिप्रत्ययः । वनो र च । पा० ४. १. ७. इति ङीप् । तत्संनिगोगेन रेफादेशः । प्रत्ययत्रयस्यानुदात्तो मुप्पितावित्यनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवन्ती धावन्ती पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वपदस्य सुबार्मंचित इति परांगवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधौ । ऋग्वे० १. २. ८. इतिवदपादादित्वमिति चेन्न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्विषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिशुभद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुभ दीप्तावित्यस्य संपदादित्वाज्ञावे क्तिबंतस्य पठ्येकवचनं । पठ्याः पतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । तस्य पती

इत्यामंत्रिते परतः परांगवद्वादासंज्ञिताद्युदात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी
इति पूर्वस्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्याविद्यमानवद्वावेन पादादित्वाद्पादादाविति प्रतिषेधात् ।
ननु मित्रावरुणावृतावृधावितिवद्भासंज्ञितं समानाधिकरण इत्याविद्यमानवद्वावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति
चेन्न । मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तमस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथाति
वैषम्यात् । पुरुभुजा । पुरु विसीर्णा भुजा ययोस्मा । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । मुपा मुमुगिति डादेशः । पुरु बह
भुजाति इति वा । सनस्यतमित्यत्र चायतंरत्नं ह्रस्वश्च । उ० ४. १९९. । इति चायु पुजानिगामनयोरित्यस्यामु-
न्यत्यय आकारस्य ह्रस्व चानुष्ठे नुडागमे च । उ० ४. १९६. । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति यकार
लोपे चनश्शब्दोऽत्रनाममु पठितः । तदात्मन इक्षतीति मुप आत्मनः क्यच । पा० ३. १. ८. । सनायताः
। पा० ३. १. ३२. । इति धातुत्वाज्जोषमध्यमद्विवचनं । क्यचः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । ग्रपिकादेशे छत एकादेश
उदात्तमोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं स्वरितत्वं । न च तिङ् इ
तिङ इति निघातः । पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवद्वावेन पदादपरत्वात्पादादित्याद्वा तदप्राप्तः ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्ण्या वनंतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्ण्या । वनंतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विना युवां गिरोऽस्मदीयाः स्मृतीर्धियादरयुक्तया वृत्त्या वनत । संभजतं । स्वीकृतं ।
कीदृशावश्विना । पुरुदंससा बह्वर्कमाणा । पदं गतिरसंख्याकिपु कर्मनाममु दस इति पठित । नरा नतारी
धिष्ण्या धार्थ्ययुक्ता वृद्धिमंता वा । कीदृश्या धिया । शवीरया गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरयत्यर्थः ॥
अश्विनित्याद्यामंत्रितचतुष्टयस्य पाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाद्वाष्टमिको निघातः । पुरुदंसमेत्यापि
हि पादादिरेवामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् । नामांत्रितं समानाधिकरण इति पूर्वस्य
सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेन्न । अश्विशब्दवत्पुरुदंसमः शब्दस्याव्य-
श्विनोरिव कृद्धा प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तं स्यात्परस्य विशेष
वचनत्वावगमात् ॥ उभयोः सामान्यवचनत्वं पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्महाप्रयोग इति चेन्न । गुणविशेषसंकी-
र्तनवत्प्रतिज्ञानेकनामविशेषसंबंधमंकीर्तनस्यापि स्मृत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वात्प्रियोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्त-
त्वात् । अश्विपुरुदंसःशब्दयोरकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि
नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥ अश्विशब्द-
स्याश्वसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बह्वर्कसंबंध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेन्न । तद्वि द्वय
व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमही-
रुहशब्दयोरपि तथात्वप्रसंगः । अत एव हीरे रंतेऽदिते मरुत्वति प्रिये प्रयसि मरि विव्रुति । एतानि ते
अग्निं ये नामानि । तै० सं० १. १. ६. ८. । इत्यत्र महत्ततमीप्रशमोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि ते अग्निं ये
नामानोति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबधनस्मृत्यर्थत्वेनैव महत्प्रयोगः । स्मृत्युपयोगेनैव
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायांमपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामांत्रित इति निषेधाभावादासंज्ञित
पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृतंऽपि ॥ कृशृपृकटिपटि-
शीटिभ्य ईरन् । उ० ४. ३०. । इत्यत ईरन्नित्यनुवृत्ता बह्वर्कवचनादन्यत्रापीत्यनेन गु गताविति धातोरीरन्यत्यय
छते मति नित्वाक्शवीरयाशब्द आद्युदात्तः । धियेत्यत्र सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र ग्रप-
पित्वाज्जोषमध्यमद्विवचनस्य लसार्वाधातुकत्वाच्च वन पण संभक्ताविति धातुदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङ् इतिङ
इति निघातः पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् । गिरः । मुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

दस्मा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्मा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽवर्हिषः । आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति
रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते । हे अश्विनावा यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । किमर्थमिति तदुच्यते । सुता युष्मदर्थं सोमा अभिपुताः । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनी । दस्त्रा दस्त्रां शत्रूणामुपक्षपयितारी । यद्वा । देववैश्वेन रोगाणामुपक्षपयितारी । अश्विनीं वै देवानां भिषग्जी । ऐ० ब्रा० १. १८. । इति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनृतभाषणं । तद्रहिता । अत्र यास्कः । सत्यावेव नासत्यावित्यार्णवामः । सत्यस्य प्रणेतारावित्यायायणः । नि० ६. १३. । इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिर्निमित्तं । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तद्वद्रोदयति तस्माद्रुद्रा इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्माणं धाटीरूपो ययोर्लो रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रुन रोदयति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव इत्यभिपुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरैकधनाभिश्चाङ्घ्रिर्मिश्रिता इत्यर्थः । वृक्तबर्हिषः । वृक्ताणि मूलेर्वर्जितानि बर्हिषास्तारणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा । भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्गामसु वृक्तबर्हिष इति । तैदानां तृतीयार्थे प्रथमा । अश्विभिर्भरभिपुता इत्यन्वयः ॥ दस्त्रा । आमंत्रितस्तेत्यायुदात्तः । युवाकवः । यु मिश्रणे । युवंति मिश्रीभवंति वसतीवरीप्रभृतिभिः । अयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकुप्यादिष्वगणितस्यापि र्यातेर्बङ्गलग्रहणात् । उ० ३. ७७. । काकुप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरणाकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्या । नभ्राणनपात्रवेदा नासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. ७५. । प्रकृति-वज्रावाप्तो नलोपाभावः । पादादिस्तेनानिघातादामंत्रितायुदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूलेर्वर्जितं बर्हिरा-स्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । बङ्गब्रीह्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यचोप-सर्गाश्चाभिवर्जं । पि० ४. १३. । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमंत्रितस्य चेत्यामंत्रितानिघातः ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अश्वीभिस्तनां पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः । अश्वीभिः । तनां । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ति हे इंद्रास्मिन्कर्मण्या याहि । आगच्छ । सुता अभिपुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तते । अश्वीभिः । अयुव इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्वण्य इति पठितं । अश्वि-जामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किंच । एते सोमास्तना नित्यं पुतासः पुताः शुद्धा दशापवित्रेण बङ्गधा शोधितत्वात् ॥ इंद्रशब्दं यास्को बङ्गधा निर्वृक्तः । इंद्र इरां दृणातीति वरां ददातीति वरां दधातीति वरां दारयतीति वरां धारयतीति वंदे द्रवतीति वंदो रमत इति वंदे भुतानीति वा तद्यदेन प्राणिः समेधंस्त-दिंद्रस्यंद्रत्वमिति विज्ञायत इंदकरणादित्यायायण इंददर्शनादित्यौपमन्यव इंदतेर्वैश्वर्यकर्मण इच्छन्तूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनां । नि० १०. ८. । इति । अस्यायमर्थः । दू विदारण इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्नप्यादकजलमिच्छति दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतींद्रः । इडाच् दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः । धाच् पोषणार्थः । इरामन्नं तुष्टिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतींद्रः । इरामत्पादायितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विना-शराहित्येन स्थापयतीतींद्रः । इंदः सोमो वज्रीरसः । तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतींद्रः । इंदो यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः । अिहन्वी दीप्तावति धातुः । भूतानि प्राणिदेहानिहे जीवचेतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः । एतदेवाभिप्रत्य वाजसनेयिन आमनंति । इंधो ह वै नामैषं योऽयं दक्षिणेऽचन्यरूपः । तं वा एतमिधं संतमिंद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः । शत० ब्रा० १४. ६. १०. २. । इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तच्चंद्रविषये निर्वचनमुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्वरूपमिंद्रं देवं प्राणीषाकचचुरादींद्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समेधमुपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवतस्तत्तस्मात्कारणादिंद्रनाम संपन्नं । अस्मिन्यक्ष इध्यते दीप्यते इति कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायण-नामको मुनिरिंदकरणादिंद्र इति निर्वचनं मन्यते । इंद्रो हि परमात्वरूपेणेंदं जगत्करोति । औपमन्यवना-मको मुनिरिंददर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह । इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्ष्येण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकांडे समान्नायते । स एतमेव पुष्पं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति ३ । तस्मा-दिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ० आ० २.

४. ३.। इति । इदि परमेश्वर्य इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमेश्वर्यं । तद्वोगादिद्रुः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इन्द्रो मायाभिः पुरुष इत्येते । अश्वे० ६. ४७. १८.। इति । इन्द्रशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारांतमिति पदं भवति । दू भय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतींद्रः । द्रु गताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतींद्रः । यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ इंद्रेत्यत्रामंत्रिताद्युदात्तत्वं । आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चित्रमानो । पदात्परत्वादांमंत्रितनिघातः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्पु आत्मनः कश्च । पा० ३. १. ८ । प्रत्ययान्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८.। इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छेदसि । पा० ३. २. १७०.। इति क्वाञ्जता-
द्युप्रत्ययः । त्वत्यव इति प्राप्ता युष्मदस्मदोरनादेशे । पा० ७. २. ८६.। इत्यविभक्तावपि ह्रस्वादी व्यत्ययेनात्वं । उकारः प्रत्ययस्वरिणाद्युदात्तः । अगुशब्दः सांख्यवाचकस्तद्वोगात्प्रकृतेऽगुणीषु वर्तते । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४.। इति डीषि प्राप्ते व्यत्ययेन डीन । नित्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पुतासः । आजमेरमुक् । पा० ७. १. ५०.। इत्यमुक् ॥

इंद्रा याहि धियेषितो विप्रजतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र। आ। याहि। धिया। इपितः। विप्रऽजतः। सुतऽवतः। उप। ब्रह्माणि। वाघतः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वमा याहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थं । वाघत अस्त्वित्त्रो ब्रह्माणि वेदरूपाणि सोचाण्युपेतुं । कीदृशस्त्वं । धियास्मदीयया प्रज्ञयेषितः प्राप्तः । अस्मद्वक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्तरपि विप्रमैधाविभिर्चस्त्विति प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ केत इत्यादिष्वेकादशमु प्रज्ञानाममु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनाममु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टमृत्विङ्गाममु वाघत इति पठितं । इषित इत्यत्रेय गतावित्यस्मान्निष्ठायांमिडागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७.। इतीटोऽनुदात्तत्वात् ऋस्वरः शिष्यते । विप्रजतः । इवप बीजतंतुसंतान इति धातोश्चेंद्रायवश्चविप्रेत्यादिना । उ० २. २८.। रन्त्ययांतो विप्रशब्दो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च । नित्वादाद्युदात्तः । तैजतः प्राप्तः । जू इति सांज्ञो धातुर्गत्यर्थः । श्रुयुक्तः किति । पा० ७. २. ११.। इतीटप्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । क्वांदसं दीर्घत्वं । मनुषोऽनुदात्तत्वात् ऋप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ब्रह्माणि । नक्षत्रपयस्यानिमंतस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्द अस्त्वित्ङ्गाममु पठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

इंद्रा याहि तृतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इंद्र। आ। याहि। तृतुजानः। उप। ब्रह्माणि। हरिऽवः। सुते। दधिष्व। नः। चनः ॥ ६ ॥

हरिशब्द इंद्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरी इंद्रस्य रोहितोऽपेरिति तदीयाश्च नामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः अश्वयुक्तं त्वं ब्रह्माण्युपेतुमा याहि । कीदृशस्त्वं । तृतुजानः स्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्तं कर्मणि नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविर्लक्षणं दधिष्व । धारय । म्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तृतुजानः । तुजेर्निटि लिटः कानच्चा । पा० ३. २. १०६.। इति कानच्चादेशः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । प्रा० ६. १. ७.। इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९.। इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मनुपि कंदसीरः । पा० ८. २. १५.। इति मकारस्य वत्त्वं । संबुद्धावुगिदचां । पा० ७. १. ७०.। इति नुम । संयोगांतलोपे । पा० ८. २. २३.। नकारस्य मनुवसो ह संबुद्धी कंदसि । पा० ८. ३. १.। इति इत् । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामंत्रितपरांगवद्वावाभावंनामंत्रितनिष्ठाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्युपेत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोपि यास् । यासः से । पा० ३. ४. ८०.। सवाभ्यां वामी । पा० ३. ४. ९१.। इत्येकारस्य वादेशः । कंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७.। इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन ग्रपि । पा० ३. १. ६८.। तस्य यी च द्विभावः । पा० ६. १. १०.। आर्धधातुकत्वेनेडागमश्च । पा० ७. २. ३५.। आतो लोप इति च । पा० ६. ४. ६४.। इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । उ० ४. १९९.। इत्यमुनंतः । चकाराद्भिडागमे यलोपः ॥ ५ ॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्या गत । आगच्छत । ते च देवा ओमांसो रक्षकाः चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारका दाश्वांसः फलस्य दातारः । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावित्यादिविंशतिशब्दसंख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामृचं यास्क एषं व्याख्यात्वान् । अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव विश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्ब्रह्मदेवतं तद्विश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपुर्णिः । नि० १२. ४०. । इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं । देवविशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपुर्णमतं ॥ अवंतीत्योमांसो देवाः । मन्त्रित्यनुवृत्तावविमविमिशुपिभ्यः कित । उ० १. १४३. । इति मन्त्रत्ययः । ज्वरत्वरश्मि-व्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्युट् । मनः कित्त्वेऽपि बाङ्गलकत्वाद्गुणः । आर्जसेरमुक । पा० ७. १. ५०. । इति अर्जसेरमुगागमः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्याः । तान्वाष्टिदानादिना धारयतीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बह्वचनं । पा० ८. १. ७४. । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधाद्पादादित्वेन निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुवामन्त्रित इति परांगवत्त्वे-नैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेन्न । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । म० ८. १. ७२. । इति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः । ऐकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव नि-घातो भविष्यति ॥ इत्यमेव तर्हि द्रष्टव्याणी शुभस्यती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेन्न । तत्र परांगवद्भावस्य परेणामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बह्वचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वात्प-रांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं ॥ विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्द-पर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमांस इत्यनेन न सामानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्यं हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवात्राप्यामन्त्रिताद्युदात्तता न स्यात् । विश्व इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यतीति देवाः प्रकाशवतः । नन्ववयवप्रसिद्धः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी । परि० ९८. । इति कूट एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यागिकः । यागिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्ति-र्विनिष्ठा स्यात् । समुदायप्रसिद्धा तु न विज्ञेय इति चेन्न । समुदायप्रसिद्धा हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशे-षवचनत्वाभावाद्विभाषितं विशेषवचने बह्वचनमित्यनेनानिषेधत्वादिश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्यती इति पदवद्देवास इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च कूटित्यागिनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आ गत । आगच्छत । बह्वचनं कंदमीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशाद्यादिना मकारलोपः । आङ्गः पदात्परत्वात्निघातः । दाश्वांसः । दाशु दान इत्यस्य क्रसी दाश्वान् माह्वान् मीह्वान् । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. । न भवति । प्रत्ययस्वरणं क्रसोरुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति पत्वं ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उस्त्रा डेव स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अपऽमुरः । सुतं । आ । गंत । तूर्णयः । उस्त्राऽडेव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममा गंत । आगच्छन्तु । कीदृशाः । अमुरः । तत्त-त्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः त्वरायुक्ताः । यजमानमनुग्रहीतुमानस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्त्रा इत्यादिर्दृष्टातः । उस्त्राः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा समाग-च्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूत्रा वसव इति पठितं । वसोरित्यादिषु द्वादशस्वह-नामसु स्वसराणि घंसो घर्म इति पठितं । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीष्यपि

वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति । उस्त्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । नि० ५. ४ । इति ॥ देवासः । पचायजंतश्चित्वादंतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर स्वरणे व्युत्करणे । तुररति स्वरयंतीत्यर्थे क्रियेति क्रिप । गतिकारकोपपदात्तुदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आ गंत । आगच्छंस्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं । बहुलं कंदसीति शपो लुक् । तस्य तप्तनप्तनयनाय । पा० ७. १. ४५. । इति तवादेशोऽपि । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधादङित्वादनृणासिकलोपाभावः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । अित्वरा संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तूर्णयः । निरित्यनुवृत्ती वहिश्चिथुयुद्रग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. । इति निप्रत्ययः । नित्त्वादायुदात्तः । उस्त्रा इवेत्यत्रेव विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. । इति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचायच् । स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आयुदात्तः ॥

विश्वे देवासो अस्मिध एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषंत वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिधः । एहिऽमायासः । अद्रुहः । मेधं । जुषंत । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषंत । सेवतां । कीदृशाः । अस्मिधः क्षयरहिताः शोषरहिता वा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः । यद्वा । मांचीकमप्रिमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यद्वोचन तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहो द्रोहरहिताः बहुयो वोढारो धनानां प्रापयितारः ॥ अस्मिधः । स्मिधः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्रिपि । पा० ३. ३. १०८. ९. । नत्रा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत इत्येहिः । इन । उ० ४. ११७. । इति सर्वधातुसाधारण इन्द्रत्ययो नित्त्वादायुदात्तः । एहिमाया प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ उदात्ताकुत्तरस्यहीति लोपमध्यमकचनस्य तिङ्ङुतिङ् इति निघात एकादेश उदात्तनोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीयितत्पदयुक्त मा यासीरित्यत्र मायित्यनुवृत्त्यं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे क्रिपि बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधु संगमं च । मेध्यते देवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । नित्त्वादायुदात्तः । जुषंत सेवतामित्यर्थे कंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति धातुसंबन्धे लङ् । यत् उक्तरूपा विश्व देवा अतो जुषंति द्रुहादिधात्वर्थः संबधात् । बहुलं कंदस्यमाङ्गयोगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङागमाभावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्ती वहिश्चिथुत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्त्वादायुदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सात्वारंभणीयेष्टी सरस्वत्याः पुरोनुवाक्वा । तथा दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यस्मिन्वडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २. ८. । इति सूचितं ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावमुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । यज्ञं । वष्टु । धियाऽवमुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविर्ब्रह्मणैर्निमित्तभृतेः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातव्यैर्निमित्तभृतेः । नो ऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु । कामयतां । कामयित्वा च निर्वहतित्यर्थः । तथा चारण्यककाङ्क्षे श्रुतिव व्याख्यातं । यज्ञं वर्धति यदाह यज्ञं वर्धस्वित्येव तदाह । ऐ० आ० १. १. ४. । इति । कीदृशी सरस्वती । पावका शोध्ययित्री वाजिनीवत्यन्नवत्क्रियावती धियावमुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभृता । वाग्देवतायाम्मथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककाङ्क्षे श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वष्टु धियावमुरिति वाग्धियावमुः । ऐ० आ० १. १. ४. । इति । श्लेनः सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं । एतामुचं यास्क एवं व्याचष्टे । पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावमुः कर्मवमुः । नि० ११. २६. । इति ॥ पवनं पावः शुद्धिः । पावं कायतीति पावका । के जे रे शब्दे । अतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । इति कप्रत्ययः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । पुनातीत्यर्थे ण्वुलि प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्थात् इदायमुपः । पा०

७.३. ४४. इतीत्वस्याभावोऽतोदात्तत्वं च क्वांसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सर्तरमुनंतत्वादाबुदात्तः । मतुपङ्गीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । वाजिभिः । वाजशब्दो वृषादिवादाबुदात्तः । स ह्यनुत्कृतत्वादाकृतिगणः । वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इतिठनी । पा० ५. २. ११५. इतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । मतुपङ्गीपोः पित्वेनानुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययाबुदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञं । यजयाचित्यादिना । पा० ३. ३. ९०. नङ्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । वष्टु । वश कौंती । कांतिरभिन्नापः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः । धियावमुः । धिया कर्मणा वमु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावमुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । वङ्गव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । क्वांसं सृतीयाया अनुक् ॥

• चोदयित्री मृनुतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । मृनुतानां । चेतंती । सुमतीनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । मृनुतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानां चेतंती । तदीयमनुष्ठयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । चुद प्रेरणे । ष्यंतानुच । चित्वादंतोदात्तः । ऋत्वेभ्यो ङीप । पा० ४. १. ५ । इति ङीप । तस्योदात्तयणो हल्युपीत । पा० ६. १. १७४. इत्युदात्तत्वं । मृनुतानां । ऊन परिहाण इत्यतः क्तिप्ति क्तिपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति सुनिर्ति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति मृनुतं । परादिस्कंदसि वङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । चेतंती । चिती संज्ञाने । अत्र शपो ङीपस्य पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्यादुपदेशात्सार्वधातुकस्वरैणानुदात्तत्वं । धात्वं-तस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि ह्रस्वत्वान्नान्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती वियहवहेवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां वियहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभुतमुदकं प्र चेतयति । प्रकीर्णं ज्ञापयति । किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि वि राजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदोत्यादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवहेवतावच्च निगमा भवति । नि० २. २३. इति । 'एकशतसंख्याकिपूदकनामस्वर्णः चोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्ट । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया विमानं च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । नि० ११. २७. इति ॥ महो अर्णः । महर्दिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य ह्रस्वत्वगुणाः । प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तः । एङः पदांतादिति । पा० ६. १. १०९. इति पूर्वरूपे प्राप्ति प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. इति प्रकृतिभावः । अर्तोत्यर्णः । उदके नृट् च । उ० ४. १०६. इत्य-सुप्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः कृन्प्रत्ययांत आबु-दात्तः ॥ ६ ॥ ११ ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवक्ते चत्वारि सूक्तानि । तत्र मुरुपेत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं । मुरुपकृतं दशैत्यनु-क्रांतत्वात् । पूर्ववन्धुक्कंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्ते एवर्षिक्कंदसी । इंद्रं पृच्छति चतुर्थ्यामृचि विंगदर्शनादिद्रो देवता ॥ अभिप्रवषडंहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने सोमवृद्धावावापार्थानि मुरुपकृतमृतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूचितं चाभिप्रवपृथ्याहानीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः मुरुपकृतमृतय इति षट् सूक्तानि । आ० ७. ५. इति ॥ आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवस्य श्रीणिहनुचाशीर्तां शस्तव्यानि । उक्तं च शौनकेन । मुरु-पकृतमृतय इति श्रीष्टेन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः मुरुपकृतमृतय इति वैकल्पिकः सोचियसृचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः मुरुपकृतमृतये । आ० ७. ४. इति सूचितत्वात् ॥ अप्रिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे मुरुपकृतमृतय इति धाव्या । मुरुप-कृतमृतये तच्चत्रयं । आ० ५. १८. इति सूचितत्वात् ॥

सुरूपकृन्मूतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहूमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृन् । ऊतये । सुदुघां ऽइव । गोऽदुहे । जुहूमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्तुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रमूतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि । आहु-
यामः । आहुनि वृष्टांतः । गोदुहे गोधुगर्थं सुदुघामिव मुष्टु दोग्धीं गामिव । यथा लोके गोयौ दोग्धा तदर्थं
तस्याभिमुख्येन दोहनीयां गामाहुयति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु द्यविद्यवीति पठितं ॥ सुरूप-
कृत्तुं । करोतीति कृत्तुः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । कित्वाङ्गुणाभावः । तकारोपजनः क्कांदसः । समासान्तो
दात्तः । ऊतये । अवतेर्धातोर्दात्त इत्यनुवृत्तापूतियूतिजृतिमार्तिहतिकीर्तयद्य । पा० ३. ३. ९७. । इति कृन्मुदात्तो
निपातितः । सुदुघां । मुष्टु दुग्ध इति सुदुघा । दुहः कञ्यस्य । पा० ३. २. ७०. । इति कप्प्रत्ययो हकारस्य घ
घकारः । कित्वाङ्गुणाभावः । कपः पित्वादनृदात्तत्वं धातुस्वरणोकार उदात्तः । मुष्टुदेन गतिसमासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चैतीवसमासे स एव स्वरः । गां
दोग्धीति गोधुक् । सत्पूर्वपत्त्यादिना । पा० ३. २. ६१. । द्विप । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहूमसि । जृयतेर्ल
जुत्तमपुरुषपञ्चवचने बङ्गत्वं कंदसीति शपः झुः । पा० २. ४. ७६. । अभ्यासस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यासका-
रणस्य जृयतेः प्रगैव द्विवचनात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६.
४. २. । इति दीर्घः । ततः द्याविति द्विवचनं । अभ्यासस्य ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. । चुत्यञ्चत्वे । पा० ७. ४. ६२.
८. ४. ५३. । इदंती मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारागमः । प्रत्ययस्वरण मकारस्योदात्तत्वं । द्यवि द्यवि ।
योश्चः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लिष्टितं । पा०
८. १. २. । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इदेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिव । गोऽदाः । इत् ।
रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र सोमं पातुं नोऽस्मादीयानि सवना चीणि सवनानि प्रत्युप समीप आ
गहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिव । रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा इन्नोप्रद एव । त्वयि
हृष्टे सत्यस्याभिर्गयो लभ्यंत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादायुदात्तः । सवना । मृयति सोम एष्विति सवनानि ।
अधिकरणे ल्युट् । पा० ३. ३. ११७. । मुपो डादेशाष्टलोपश्च । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । गहि ।
गमेर्बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । हेर्दित्वादनृदात्तोपदेशात्त्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः
। पा० ६. ४. १०५. । इत्याभाक्तास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिहवदच्चा भात । पा० ६. ४. २०. । इत्याभाक्तास्त्रीयो
मकारलोपोऽसिहवद्ववति । सोमपाः । आमंत्रितस्य चिति निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया
तिङ्गुतिङ् इति पिवित्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्वविनाविद्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तदभावात् ।
गां ददातीति गोदाः । कृप्च । पा० ३. २. ७६. । इति कृपे परमपि सरूपं बाधिका प्रतिपदाविधत्वादातो
मनिङ्कानिङ्गनिपद्य । पा० ३. २. ७४. । इति विच । कृपि हि घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराका
रस्यत्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप । पा० ६. १. १७६. । इति मतुबुदात्तः ।
कंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । रेयेर्मती बङ्गत्वं कंदसि । पा० ६. १. ३७. ६. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वं
गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप । पित्वादनृदात्तः ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इन्द्र ते तवांतमानामंतिकतमानामतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनम-

तिपुक्ताणां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभन-
बुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिनाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति मा-
ख्यः । अस्मान्नतिक्रम्यान्विषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंत्वा गह्यस्मानिवागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः ।
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां । अतिशयेनांतिका इत्यतिशायने तमप । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश्य
। पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तादिलोपः । अतोऽस्यास्तीत्यंतिकः समीपः । अत इतिठगाविति ठन् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवमानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यांत इत्यंतवत्त्वा-
त्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम । वेत्तर्लिङि यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिङ् । पा० ३. ४. १०३. । इति यामु-
डुदात्तः । पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति न निघातः । सुमतीनां । मतिशब्दे क्तिन्नंतोऽपि मन्त्रे वृषपचमनविद-
भुवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरापवादो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरापवादः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणांतोदात्तत्वम् । अतो मनुपि ह्रस्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य
नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वम् । ख्यः । ख्या प्रकथन इत्यस्य लुङि सिध्यस्यतिवक्तृख्यातिभ्योऽङ् । पा०
३. १. ५२. । इति छुरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४. १००. ।
इतीकारलोपो ह्रस्वविमर्गः । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यडभावः । गहि । गर्भबंङ्गलं कंदमीति शपो
लुकि हेर्ङित्वाद्गुदात्तोपदेशाति मकारलोपस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुप भवति ॥

परेहि विग्रमस्तृमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥४॥

परा । इहि । विग्रं । अस्तृमं । इंद्रं । पृच्छ । विपःऽचितं । यः । ते । सखिभ्यः ।
आ । वरं ॥४॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि । इंद्रस्य समीपे गच्छ । गत्वा च विपश्चितं
मेधाविनं होतार मां पृच्छ । असीं होता सम्यक् स्तुतवान् वेत्येवं प्रश्नं कुरु । य इंद्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य
अस्त्विभ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वज्ञानव्ययः । पुनरपि
कीदृश । विग्रं मेधाविनं अस्तृममहिंसितं । विप इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विग्रविप-
श्चित्वा पठिती ॥ विग्रं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तृमं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रशब्दे अङ्गं द्रा-
येत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समानि ख्यस्योदात्तः । उ० ४. १३६. । इति समान उपपदे
ख्यातिरिण । ङिदित्यनुवृत्तस्य ङित्वाट्टिलोपश्च । पा० ६. ४. १४३. । तत्संनियोगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं ।
समानस्य कंदस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिशब्दे आद्युदात्तः । त्रियत इति
वरः । यहवृद्धिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५८. । इत्यप । तस्य पित्वाद्वातुस्वर एव ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इंद्र इहुवः ॥५॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इंद्रैः । इत । दुवः ॥५॥

नोऽस्माकं संबंधिन अस्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इंद्रं ब्रुवंतु । उतापि च हे निदो निदितारः पुरुषा
निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतस्यदन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छतः कीदृशा अस्विजः । इंद्रैः दुवः परिचर्या
दधानाः कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठत्वर्थः ॥ निदंतीति निदः । निदि
कुंत्वायां । क्रिपि लुभभावश्चादसः । मुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । आमंचित्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगत-
पदादपरत्वात् निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितिती प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपिशब्दार्थः ।
तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबंध आरतेति जुडा
द्योत्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अर्तश्चंदसि जुङ्लङ्लिट् इति लोट्थे जुङ् । मध्य-
मबहुवचनस्य तादेशः । सर्तिशास्त्वार्तिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इति छुरङादेशः । अङ्गुशोऽङि गुणः । पा० ७.

४. १६. । इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचक्षित्वात्प्राप्तमंतोदात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वं । कुवः । नञिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ॥ ७ ॥

उत नः सुभगाँ अरिवोचैर्युदस्मं कृष्टयः । स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत नः । सुभगान् । अरिः । वोचैर्युः । दस्म । कृष्टयः । स्याम । इत् । इंद्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस्म शत्रूणामुपक्षपयितरिंद्र त्वदनुयहादरिहृत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपितान्वो
चैर्युः । उच्यामुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मान्निवभृता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपत्ता वयमिंद्रस्य
शर्मणींद्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननाममु रयिः षचं भग
इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनाममु कृष्टय इति पठितं ॥ उक्त । एवमादीनामतः
। फि० ४. १४. । इत्यंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य कृत्वादप्यु पाठात्तत्रमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा
कृत्वादयच्च । पा० ६. २. ११८ । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. । इति
नकारस्य इत्वं । भोभगो । पा० ८. ३. ११. । इति यत्वं । लोपः शाकन्त्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति यलोपः ।
तस्यासिद्धवत्त्वात् पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्य । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारस्य सानुनामिकता । अरिः ।
वचनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १३८ । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । वोचैर्युः । उच्यामुः । वच परि
भाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि द्विर्जुसादेशः । पा० ३. ४. १०८. । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वच
उम । पा० ७. ४. २०. । इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यामुट् । कंदस्युभयथा । पा० ३
४. ११७. । इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वात्लिङिः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति मकारलोपः । अतो
ययः । पा० ७. २. ८०. । आनुणः । पा० ६. १. ८७. । अङोऽदुपदेशत्वात्सार्वधातुकस्वरण लिङोऽनुदात्तत्वं ।
अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन संहकारस्य गुण एकादेश उदात्तान्तोदात्त इत्युदात्तः । दस्म । दमु उपपद्य
इत्यस्मादंतर्भावितव्यथादिपयुधीर्धदसिष्याधुमृभ्यो मक् । उ० १. १४४. । पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः । कृष्टयः ।
क्लिचर्त्ता च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४ । इति क्लिचि मनुष्यनामत्वाद्धित इत्यंतोदात्तः । स्याम । अम भुवि ।
असोरलोपः । पा० ६. ४. १११ । यामुट् उदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । शर्मणि । शृ हिंसायां । हिनिस्ति
दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि वृश्चते । पा० ३. २. ७५. । इति मजिन । नेर्द्धाणि कृति । पा० ७. २. ८. । इतीदप्रति-
षेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एमांशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं । पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ । ई । आंशुं । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियं । नृऽमादनं । पतयत् । मंदयत् । सखं ॥ ७ ॥

इमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमानाशवे कृत्स्नसोमयागव्याप्रायंद्रायेमा भर । इम सोम
माहर । कीदृशं शोमं । आंशुं सवनचयव्याप्त यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपद्वृत्तं नृमादनं नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं
पतयत्यतयंतं कर्माणि प्राप्तुवतं मंदयत्सखं । य इन्द्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निंद्रे मखिभृतोऽयं
सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वात्तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आंशुं । कृत्वापात्रिमिष्वदिसाध्यशुभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्यय
स्वरः । आशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियं । समासस्येत्यंतोदात्तः । मायंतंऽनेनिति मादनः । करणाधिकरणयोश्च
। पा० ३. ३. ११७. । इति ल्युट् । तस्य लिच्वात्पूर्व आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदात्कुदिति म एव शिष्यते ।
पतयत् । पतेरदंतस्य चीरादिको णिच् । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । तस्य स्थानिवत्त्वादुप
धाया वृद्धभावः । पा० ७. २. ११६. १. १. ५६. । लटः शब्दादेशः । तस्य कंदस्युभयथेत्याधंधातुकत्वेन शबभावाद
दुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वंभवति । आधंधातुकत्वेऽपि सर्वे विधे
यस्कंदसि विकल्प्यते । परि० ३५. । इति गोरानिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । सुपां मुनृगित्यमो
मुक् । न नुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७० । इति न नुम ।
एवं मंदयच्छब्दोऽंतोदात्तः । मंदयतींद्रे सखा । सप्तमैतत् योगविभागात्समासः । तत्पुरुषे तुक्कार्थेति
सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृचाणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृचाणां । अभवः । प्र । आवः ।
वाजेषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

• हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्तो त्वमस्य सोमस्य संबंधिनमंगं पीत्वा वृचाणां वृचानामकामुरप्रमुखाणां शत्रूणां घनोऽभवः । हंताभुः । ततो वाजेषु संयामेषु वाजिनं संयामवतं स्वभक्तं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्वेतोदशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽनन्वादेश-त्वान्नाच्चेदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तसृतीयादी । पा० २. ४. ३२ । इत्यशदेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्वदा-द्यत्वे । पा० ७. २. १०२ । हलि लोपे । पा० ७. २. ११३ । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यंतोदात्तादित्यनु-त्ताबुद्धिदंपदाद्यप्पुमिबुभ्यः । पा० ६. १. १७१ । इति विभक्तिबुदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्ताप्रत्यये घुमास्थादि-नेत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । असामर्थ्यान्न परामंचितांगवद्भावः । घनः । मूर्तौ घनः । पा० ३. ३. ७७ । इति हतेर्धातोः काठित्येऽप्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्यु-दात्तः । वाजिनं । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिंद्र सातये ॥ ९ ॥

तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां । इंद्र ।
सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्त यद्वा ब्रह्मप्रज्ञानयुक्तो धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवतं त्वा पूर्वमंचोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवतं कर्मः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौंस्थे महाधने वाजिऽगममिति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं । उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु ब्रह्मनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्म क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरसुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्व-मित्यनुवृत्तौ त्वामी द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु । वज ब्रज गती । वाजयति गमयति शरीरनि-र्वाहमर्जनेति वाजो बलमन्नं वा । स्थंतात्करणे घञ् । तच्च त्रित्स्वरस्यापवादे कर्पात्स्वतः । पा० ६. १. १५९ । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३ । इत्याद्युदात्तत्वं । वाजयामः । वाजोऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कर्म इत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५-६ । इति णिच् । इष्टवर्त्ता प्राति-पदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १ । इति तस्मिन्परत इष्टवर्त्तावादिभ्यतोर्लुक् । पा० ५. ३. ६५ । इति मतुपो लुक् । टेः । पा० ६. ४. १५५. १ । इत्यकारलोपः । णिचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वेनानुदात्तत्वं । लसार्वधातुकस्वरे-णाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं । पादादित्वात्तिङ्गितिङ् इति न निघातः । शतक्रतो । आमंचितनिघातः । धनानां । नञिषयस्यानिसंतस्थेत्याद्युदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिञूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति क्तिसुदात्तः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इंद्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इंद्राय । गायत ॥ १० ॥

य इंद्रो रायो धनस्यावनी रक्षकः स्वामी वा तस्मा इंद्राय गायत । हे अतिवजसतोत्यर्थं कृतिं कुरुत । कीदृश इंद्रः । महान् गुणिरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पुरयिता सुन्वतो यजमानस्य सखा सखिवत्प्रियः ॥ रायः । ऊडिदंपदाद्यप्पुमिबुभ्य इति विभक्तिबुदात्तत्वं । अवनिः । अव रक्षणगतिप्रोतितुष्यवगमप्रवेशश्रवण-स्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्यालिंगनहिंसादहनभाववृद्धिषु चेत्यस्मादतिस्मृधृधम्यम्यस्त्रावितृभ्योऽनिः । पा० २. १०३ । इत्यनिः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुपारः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्माज्जंतात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ । पा० ३. १. ६८ । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४ । चित् इत्यंतोदात्तः । सुन्वतः । शत्रुरनुमो नष्टजादी । पा० ६. १. १७३ ।

इति विभक्तिबुदात्ता । सखा । समाने ख्योदोदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीषप्रत्ययांतः । तत्संनियोगेन यनोपुः । सगब्धस्य चोदात्तः । इत्त्वाट्टिजोपः । तर्ही । अदिरित्यनुवृत्तां त्यजितनियजिभ्यो इत् । उ० १. १३१. । इति तनोतिरदिप्रत्ययः । इत्त्वाट्टिजोपे प्रत्ययस्वरैण तच्छब्द उदात्तः । त्यदायत्वं । एकादेश उदात्तोदात्त इत्युदात्तः । सावेकाचसृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिबुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमिकवचनेऽवर्णांतत्वात् गोश्वन्माववर्ण । पा० ६. १. १८२. । इति निषेधः । इन्द्राय । इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । निस्त्वादायुदात्तः । कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानं । पा० १. ४. ३२. । इत्यत्र क्रियायहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति वचनाग्राहक्यया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ ८ ॥

आ त्विति द्वितीयं मृक्तं दशर्चं । मूर्धप्लवत्वं दशैत्यनुवृत्तावा तु युञ्जतीत्येवमनुक्रांतत्वात् । अपिचंदौदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । अतिरात्रे तृतीयपर्याये भैचावहणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं नृषः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड आ त्वेता नि षीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्तत्वात् ॥

आ त्वेता नि षीदतेद्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । मीदत । इंद्रे । अभि । प्र । गायत । सखायः ।
स्तोमऽवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः । दाभ्यामाङ्भ्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः । हे सखाय अस्त्विजः क्षिप्रमस्मिन्कर्मण्यागच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य च नि षीदत । उपविशत । उपविश्य चंद्रमभि प्र गायत । सर्वतः प्रकर्षणं स्तुत । कीदृशाः सखायः । स्तोमवाहसः । त्रिवृत्यचदशादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहति प्रापयतीति ॥ आ तु आ निपातत्वादायुदात्ताः । इत । इण् गर्ता । द्यचोऽतिसिद्धः । पा० ६. ३. १३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादायुदात्तः । मीदत । पाघ्राध्मास्थ्यादाणवृशीत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. । सदेः मीदादेशः । सदेरप्रतः । पा० ८. ३. ६६. । इति संहितायां पत्वं । अभि । उपसर्गाद्याभिर्वर्जमिति वचनात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अर्तिसुमुह्यधृजिनुभायावापदियजिणीभ्यो मन । उ० १. १३९. । इति स्तौतिर्मन्प्रत्ययांतः स्तोमशब्दो निस्त्वादायुदात्तः । स्तोमं वहतीति स्तोमवाहसः । वहिहाधाऽभ्यश्चंदसि । उ० ४. २००. । इत्यमुन्प्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इत्युपधाया वृद्धिः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २०६. । इत्योणादिकमुच्चात्समास आयुदात्तः ॥

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणां । इंद्रे सोमे सचा सुते ॥ २ ॥

पुरुऽतमं । पुरुणां । ईशानं । वार्याणां । इंद्रे । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमचानुवर्तते । हे सखाय अस्त्विजः सचा यूयं सर्वे सह । यद्वा । सचा परस्परसमवार्येन सुतेऽभिपुते सोमे प्रवृत्ते सतीद्रमभिप्रगायत । कीदृशमिंद्रे । पुरुतमं । पुरुबहुञ्छब्दं समयति गन्नापयतीति पुरुतमः । पुरुणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥ पुरुतमं । तमु गन्ना इति धातोरंतर्भावितस्यार्थात्यचाद्यचि धित्वादंतोदात्तेऽपि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिश्चंदसि बहूनामित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । पुरुणां । पू पालनपुरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तां पुभिदि व्यधिगृधृषिगृशभ्यः । उ० १. २४. । इति कुप्रत्ययः । कित्त्वत्पुणनिषेधे । पा० १. १. ५. । उदोष्यपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युकारः । उरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः पुरुशब्दः । अतो मनुपि इत्त्वादंतोदात्तात्पुरुशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इत्यंतोदात्तत्वं । ईशानं । ईश ऐश्वर्य इति धातोरनुदात्तित्वात्परस्य शानचो नसार्वाधातुकानुदात्तत्वं । वार्याणां । वृक् संभक्तविद्ययाहृज्जोर्धत् । पा० ३. १. १२४. । क्खिधी हि वृज एव यहणं न वृद्धः । पा० ३. १. १०९. १. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवंदपुशंसदुहोऽशतः । पा० ६. १. २१४. । इति अदंतस्यायुदात्तत्वं । यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्यत्र तु खतो यहणं न भवति तस्य ह्यनुबंधकत्वात् । एकानुबंधपृष्टि न

द्वानुबन्धकस्येति नियमात् । सचा । षष समवाये । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । इति क्तिप् । तृतीयैकवचनं । धातुस्वरिणाद्युदात्तः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यते । परि० ३५. । इति न्यायेन सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां । गमद्वाजेभिरा स नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्यां । गमत् । वाजेभिः ।

आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वस्तच्छब्देः संबध्यते । स घ स एवद्रः पूर्वमंत्रोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आ भुवत् । आभवत् । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमा भुवत् । आभवत् । स एव पुरंध्यां योषित्वा भुवत् । यद्वा । बह्वविधायां बुद्धावा भुवत् । पुरंधिर्बह्वधीः । नि० ६. १३. । इति यास्कः । स एव वाजेभिर्देयैरज्ञैः सह नोऽस्माना गमत । आगच्छतु ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुघमनुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । योगे । घञो त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत् । भुयात् । भवतिराशीर्निडि परतो निड्याशिष्यडित्यङ्प्रत्ययः । तस्य डित्वेन गुणाभावाद्बुवडादेशः । किदाशिषीति यामुएन भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । ऊडिदंपदाद्यप्पुमैबुभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्त्युदात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९. । उकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदामादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. । इति किप्रत्ययः । अनुक् क्कांदसः । नञ्निषयस्यानिसंतस्यति पुरशब्द आद्युदात्तः । दामीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४०. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत् । गमेलेंटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । लेटोऽडाटावित्यङ्गागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७. । इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शचवः । तस्मा इंद्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्थे । न । वृण्वते । हरी । इति । समत्सु । शचवः । तस्मै । इंद्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्यैद्रस्य संस्थे रथे युक्ता हरी द्वावस्थौ शचवो न वृण्वते न संभजंते । रथमस्थौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इंद्राय तत्संतोषार्थं हे अश्विजो गायत । स्तुतिं कुरुत । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । आतथ्योपसंगे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते । प्रत्ययस्वरिणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वसम्यत्र विकरणेभ्यः । पा० ६. १. १५८. ९. । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यामिति प्रतिषेधात् । पंचमीनिर्देशेऽपि । पा० १. १. ६७. । अत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अस्थौ । इन्नित्यनुवृत्ती ह्यपिषड्विभृतिविदिच्छिदिक्तीर्तिभ्यश्च । उ० ४. ११८. । इतीन्द्रप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादन्तेः क्तिप् । शचवः । शतिः सौचो धातुर्हिसार्थः । शशतिभ्यां कुन् । उ० ४. १०३. । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मै । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वर एव ॥

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥ ५ ॥

सुतऽपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपात्रेऽभिपुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति । तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुता अभिपुताः शुचयो दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धा दध्याशिरः । अवनीयमानं दध्याग्नीदीपघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपात्रे । सुतं

पिबतीति सुतपावा । वनिपः पित्वाहातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापुर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृत्स्न-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । शुचयः । शुच दीप्ती । इतिव्यनुवृत्ताविगुपधात्कृत । उ० ४. ११९. । इतीग । कित्वाक्षधूपध
गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्रजनकाद्यगणखादनेष्वित्यस्मान्ने वृषिपचमर्जावदभुवीरा
उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इति क्तिन्नुदात्तः । सोमासः । पुञ् अभिषवे । अर्तिन्मुमुक्षुधृषीत्यादिना । उ० १.
१३९. । मन । नित्वादाद्युदात्तः । आञ्जमेरमुक् । पा० ७. १. ५० । इत्यमुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्पा
तीति दधि । इधाञ् धारणपोषणयोः । आदृगमहनजनः किकिनी लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति किन् ।
लिङ्गवाहिविभावः । कित्वादाकारलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शृ हिंसायां । शृणाति हिंसा सोमोऽवनी
यमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं रसमृजीपत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः । क्लिष्टत इहातोः । पा० ७. १. १००. ।
इतीत्वं रपरत्वं च । दध्यवाशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बङ्गव्रीहौ पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ९ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्रं ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्रं । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति
सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मण शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु
ज्यैष्ठ्यार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव वने वृद्धोऽजायथाः । अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभुः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्था
गापापचो भावे । पा० ३. ३. ९५. । इति क्तिन् । घुमास्यत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । इत्वं । तस्य नित्येऽपि व्यत्य
येन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरमुत्रगतमुदात्तपदमवापि वा योजनीयं । सद्यः । सद्यः परित्यगरीति सूत्रेण । पा०
५. ३. २०. । समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो यद्य प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । वृद्धः । वृधु
वृद्धौ । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इति क्ताप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा । पा० ७. २. १५. । इति
निष्ठायामित्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
च । पा० ५. १. १०४. । इति यञ् । त्रित्वादाद्युदात्तः ॥

आ त्वां विशंत्वाश्वः सोमास इन्द्रं गिर्वणः । शं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशंत्तु । आश्वः । सोमासः । इन्द्रं । गिर्वणः । शं । ते । संतु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां सोमासः सोमा आ विशंत्तु । आभिमुख्येन प्रविशंत्तु । कीदृशाः सोमाः । आश्वः सवनचये
प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्रं । गिर्वणो गोभिः सुतिभिः संभजनीय देवविशेष । गिर्वणा देवो भवति
गोभिरेनं वनयति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । तथाविधं हे इन्द्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय श मुखरूपाः
सोमाः संतु ॥ गिर्वणः । गुणंतीति गिरः सुतयः । गृ शब्दे । क्लिष्टत इहातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं
च । गोभिर्वन्यते सेव्यत इति गिर्वणाः । वन पण संभक्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधानुभ्योऽमुन । उ० ४. १८८. । इत्य-
मुन्नत्ययः । प्रचेतसे । बङ्गव्रीहौ पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वांमुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धेतु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वां । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वां । वर्धेतु ।

नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बङ्गकर्मबङ्गप्रज्ञ वेन्द्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राण्यवीवृधन् । वर्धितवति । तथा बङ्गवाना
मुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः सुतयस्त्वां वर्धेतु ।
वर्धयंतु । अतिवृद्धं कुर्वंतु ॥ स्तोमाः । मनो नित्वादाद्युदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृद्धौ । ण्यंतात् । पा० ३. १. २६. ।
मुक्ति चङि । पा० ३. १. ४८. । उर्ध्वत् । पा० ७. ४. ७. । इति वृद्धिप्रधाया अकारस्य अकारविधानादंतरंगोऽपि

गुह्यो बाध्यते । द्विर्भाव । पा० ६. १. ११. । ह्रस्वादिशेष । पा० ७. ४. ६०. । सन्वज्जाव । पा० ७. ४. ९३. । इत् । पा० ७. ४. ७९. । दीर्घत्व । पा० ७. ४. ९४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ७१. । उक्था । उक्थानि । पाततुदिवचिरचिसि-
चिभ्यस्यक् । उ० २. ७. । इति वच्चेत्यकप्रत्ययः । तस्य कित्वात्संप्रसारणं । शि० कंदसि बङ्गत्वं । पा० ६. १. ७०. । इति
शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । असामर्थ्यादामंचितपरस्यापि न परांगवज्जाव इति नागुदात्तत्वं ।
बधंतु । अंतर्भावितवर्थादुधेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽउतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इंद्रः । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

• इंद्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इंद्रः । अक्षितोतिरहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि
रक्षां न विमुंचतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं प्रकृती विहृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मि-
न्वात्रे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तते तादृशं वाजमिति पूर्वचान्वयः ॥ अक्षितोतिः । ननु क्षि-
चय इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि
कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोष्यत्प्रत्ययस्याविधानात्क्षय इत्यनुवृत्तिः । पा० ६. ४. ५९. । निष्ठायाम-
ष्यदर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च चियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति निष्ठान्त्येऽची-
योति स्यात् न त्वक्षितेति । अथ नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४. । इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा
तस्य ष्यदर्थत्वेनाष्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात्क्षितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्त्वरूपः प्रकृतेन
नान्वेतीति न विद्यते क्षितमचेति बङ्गव्रीहिणैव भवितव्यं । तथा च नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन बङ्गव्रीहिं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमायुदात्तत्वं न
सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र क्षिधातुरंतर्भावितवर्थां गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात्कर्मक्षेपा निष्ठा । ततश्चाष्य-
दर्थ इति निषेधाद्दीर्घां निष्ठानत्वं च न भविष्यति । तथा च नञ्त्वरूपे न क्षिताक्षिताक्षयित्यर्थः । तत्र चा-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं । पुनरुक्तिपदेन बङ्गव्रीहिं स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः ।
रि क्षि चिरि जिरि दाश द्रु जिघांसायां । धा० २७. २८ ३३. । इति क्षिणोतिर्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा ।
तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वन षण संभक्ती । भौवादिकः ।
वाजं । वृषादित्वादायुदात्तः । इंद्रः । रनो नित्वादायुदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यास्ति । अत इनिठनी
। पा० ५. २. ११५. । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विश्वः । कृानि । उ० १. १५१. । नित्वादायुदात्तः । पुंसः कर्माणि पौं-
स्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वान्नुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. । इति ष्यञ् । नित्वादा-
युदात्तः । प्रथमाबङ्गवचनस्य सुपां मुलुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्चर्त्वा भवनात् । पा० ४. १.
८७. । इत्यनेन धान्यानां भवने क्षेत्वे खञ् । पा० ५. २. १. । इत्येतत्पर्यंतित्वपत्याद्यर्थेषु नञ्चर्त्वाविधानाद्यथा पुंसो
ऽपत्यं पौंसः पुंस आगतः पौंस इत्यादि तद्वत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे ष्यञ् बाधित्वा पौंसानीत्येव भवि-
तव्यं । कथमुच्यते पौंसानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५. १. १२०. । इति सूत्रे त्वादित्यर्वाधनिर्देशाद्वृत्त्य-
णस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इत्येतत्पर्यंतैरिभ्योऽदिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दात्त-
ञ्चर्त्वापि ष्यआदिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिंद्र गिर्वणः । ईशानो यवया वधं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनां । इंद्र । गिर्वणः । ईशानः । यवय । वधं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इंद्र मर्ता विरोधिनी मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभि द्रुहन् । अभितो द्रोहं
मा कुर्युः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवय । अस्मत्तः पृथक्कृत । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंश-
तिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता व्राता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहंसिमृगिण्यवामिदमिलपुधूर्ध्वभ्यस्तन । उ०
३. ८६. । इति तन् । नित्वादायुदात्तः । अभि । एवमादीनामंतः । फि० ४. १४. । द्रुहन् । द्रुह जिघांसायां ।
लिङ्गर्थे लिट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां । पा० ३. ३. १६१. । लिट् । तस्य स्नि । पा० ३. ४. ७८. । स्तोऽंतः
। पा० ३. १. ३. । इत्यत्र लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुकमपित

। पा० १. २. ४. । इति तिङो ङित्वाङ्घ्रूपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. । तनुनां । असामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावः । इन्द्र-
गिर्वणः । गतं । ईशानः । धातोरनुदात्तत्वाच्चापो लुकि लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवय ।
यीतिर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यीतीति यवः । पचाद्यच । पा० ३. १. १३४ ।
यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५. ६. । इति णिच् । इष्टवद्भावाद्गुणोपः । पा० ६. ४. १५५. १. ।
तस्य स्थानिवद्भावाद्बुद्धभावः । पा० १. १. ५६. । वधं । हनस्य वधः । पा० ३. ३. ७६. । इति भावेऽप । तत्संनियो-
गशिष्टः स्थानिवद्भावेनातोदात्तो वधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणाप उदात्तत्वं ॥ ॥ १० ॥

मूर्ध्वपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युञ्जतीति मृक्तस्य मन्त्रसंख्या अपि च्छन्दोदेवतानि विनियोगयेत्येते पूर्व-
द्वगन्तव्याः । दशर्चे तस्मिन्मृक्त आद्यास्मिन्मृक्तीतिमा चेत्येतास्तत्त एष्टः । आदहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षट्सूक्तो
माहृत्यः । तासु मध्ये वीकृ चिदिद्वेष्टेत्येते द्वे अर्चा माहृत्या सत्यविंश्यावपि भवतः । तदेतत्सर्वमनुक्तमणिक्का-
यामुक्तं । मूर्ध्वपक्षं दशैन्द्रमा तु युञ्जत्यादहेत्येताः षणमाहृत्यो वीकृ चिदिद्वेष्टेत्येतां चेति ॥ एतस्मिन्मृक्त युञ्ज-
तीत्यसौ तृचसृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः । तथा सातिरात्रे पर्यायाणामिति खड्गे योगे योगे
तवसारं युञ्जति ब्रध्नमरुपं । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

युञ्जति ब्रध्नमरुपं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जति । ब्रध्नं । अरुपं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इन्द्रो हि परमेश्वर्ययुक्तः । परमेश्वर्यं चाप्रिवाद्यादित्यनञ्चरूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणा-
वस्थितं अरुपं हिंसकरहिताप्रिरूपेणावस्थितं चरंतं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिन्द्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता
लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वति । तस्यैवैन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूतानि
रोचना रोचनानि नञ्चाणि दिवि ब्रुलोके रोचंते । प्रकाशते । अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरं व्याख्यातं ।
युञ्जति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुपमित्याह । अपिवा अरुपः ।
अप्रिमेवास्मै युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः
परि तस्थुषः । इमानेवास्मै लोकान्युनक्ति । रोचंते रोचना दिवीत्याह । नञ्चाणि वै रोचना दिवि । नञ्चा-
खेवास्मै रोचयति । ते० ब्रा० ३. ९. ४. १. । इति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महत्तमसु महो ब्रध्न इति पठितं । आदि-
त्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वं ॥ युञ्जति । अन्तेः प्रत्ययस्वरणाद्युदात्तत्वं । ब्रध्नं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अरुपं ।
उप इष रिष हिंसार्थाः । रोचंतीति रुपा हिंसकाः । इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः ।
प्रत्ययस्वरणोदात्तः । न संति इषा यस्यासावइषः । नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
अमि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं ।
शपः पित्वादनोदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुकस्वरणा धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्लमुरादेशः
। पा० ३. २. १०७. । वस्त्रिकाजहसां । पा० ७. २. ६७. । इतीटमंतरंगमपि बाधित्वा सप्रसारणं संप्रसारणाग्रयं
च बलीयः । म० ६. १. १७२. । इति शसि परतो भत्वात् । पा० १. ४. १८. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. ।
परपूर्वत्वं । शसिर्वसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति पत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो
लसार्धधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनोदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्ततश्च हलादेः । पा० ३.
२. १४९. । इति युच् । युवोरनाकी । पा० ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

युञ्जंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्ण इति ।

नृऽवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यत्वादिवादिभूतिभिरस्य तत्रावस्थितस्यैन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावस्त्री

सारथयो युञ्जति । इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं हरी इन्द्रस्य रोहितोऽपेः । नि० १. १५ । इति पठितत्वात् ।
 कीदृशी हरी । काम्या कामयितव्या विपक्षसा । विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वी ययोरश्वयोस्ती विपक्षसी ।
 रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णी धृष्णू प्रगल्भी नृवाहसा नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सार-
 थिप्रमुख्याणां वोढारी ॥ अस्य । ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तमृतीयादी । पा० २. ४. ३२ ।
 इत्यथ । शित्वात् । पा० १. १. ५५ । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैर्वति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कम-
 कांती । कर्मणिङ् । पा० ३. १. ३० । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १. ९७ । तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः ।
 पा० ६. १. २१३ । इत्याद्युदात्तत्वं । मुपां मुनुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । हृषीषीत्या-
 दिना । उ० ४. ११८ । इति । नित्त्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिवचिभ्यां मुट् च । उ० ४. २१९ । इति पचैरमुन-
 मुडागमश्च । विभिन्नं पक्षसी पार्श्वी ययोरस्ती । विशब्दो निपातत्वाद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरिण स एव
 शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमतेऽस्मिन्निति रथः । रमु कीडायां । हनिकुपिनीरमिकाश्रयः कथन-
 । उ० २. २ । इति कथन । कित्वादननुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७ । मकारलोपः । नित्स्वरिणाद्युदात्तः ।
 शोणा । शोणू वर्णागत्योः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । नित्त्वादाद्युदात्तः । मुपां मुनुगिति डादेशः । धृष्णू ।
 त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिमृधधुधुषिर्निपः क्तः । पा० ३. २. १४० । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा ।
 नृवृहत् इति वहेर्वहहाधाभ्यङ्कंदसि । उ० ४. २२० । इत्यमुन । णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । नित्त्वादाद्युदात्तः ।
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्विरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्या । अपेशसे । सं । उषत् ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उपसृष्टिर्दी-
 हकः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालीना संभुयाजायथाः । उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवात्ममये मरणमुपचर्य ।
 व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्या प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे
 राज्ञी निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे राजावधकारा-
 वृतत्वेनानभिब्यक्तत्वाद्दृष्टपरिहाय पदार्थाय प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । पेश इति
 रूपनाम पिशतिः । नि० ८. ११ । इति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्यां षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या ॥ केतुं । प्रातिपदि-
 कस्वरः । कृण्वन् । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लट्ः शब्दादेशः । इदितो नुम धातोः । पा० ७. १. ५८ । इति
 नुमागमः । कर्तरि शप्ति प्राप्ति धिन्विक्तृण्योरश्च । पा० ३. १. ८० । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य
 चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८ । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवज्जावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति
 । पा० ७. ३. ८६ । अकारस्य प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । अकेतवे । बहुव्रीहो नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७० । इत्युत्तर-
 पदांतोदात्तत्वं । पेशः । नञ्विपयस्यानिमित्तस्य । फि० २. ३ । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । कंदसि निष्टक्येत्यादी । पा०
 ३. १. १०३ । म्रियतेर्निपातः । आमंचितनिघातः । पा० ८. १. १९ । असामर्थात्पूर्वस्य न परांगवज्जावः । अपेशसे ।
 नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं । निपात आद्युदात्तः । उषद्विः । उष ऋष दाहे । ज्वलद्विः रश्मिभिः ।
 लट्ः शब्दादेशो शप्ति प्राप्ति व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपि । पा० १. २. ४ । इति तस्य ङित्त्वाङ्गुपधगुणो न
 भवति । शस्य प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्तः ।
 अजायथाः । अजायतेत्यर्थे पुष्यव्यत्यये निघातः ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अहः स्वधां । अनुं । पुनः । गर्भऽत्वं । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अजाति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आदह स्वधामन्विति द्वे
 अर्चा । इद्रेण सं हि वृषस इत्येकः । अयं तुचः षष्ठहस्तोच्चयसंज्ञकः । तथा च सूचितं चतुर्विंशे होताज-
 निष्टेति खंडे । इद्रेण सं हि वृषस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७. २ । इति । यद्यप्येतिदं मूलं

तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यते । प्रायेणैन्द्रे मरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । अनु० २. २२. ॥ आदि-
त्ययमानंतयार्था निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह वर्धतेरनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाण
मन्नमुदक वानुल्लव्य मरुतो देवा गर्भस्वमेरित् । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवतः । जलस्य कर्तारं पर्जन्य
प्रेरितवतः । प्रतिसंवत्सरमेव कुर्वतीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः । यज्ञियं यज्ञार्हं नाम
दधाना धारयंतः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृङ्गान्यादृङ्गत्वादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यन्यत्रास्मात्तानि । अध
इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननाममूर्कं रसः स्वर्धति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषुदकनामसु तत्रः
स्वधाक्षरमिति पठितं ॥ आदह निपातावायुदात्ता । स्वधा । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतो
ऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनःशब्दा निपातावायुदात्ता । गर्भस्य भावो
गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरिरे । अंतर्भावितव्यर्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्ततः परस्य लिटो झस्य इरेच । पा०
३. ४. ८१. । चित्त्वादंतोदात्तः । सह सुपा । पा० २. १. ४. । इत्यत्र मुंपति योगविभागादाडाः सह तिङ्गः समासे
ऽपि समासस्य । पा० ६. १. २३. । इत्यंतोदात्तत्वं । इजादेश्य गुरुमतोऽनुक्तः । पा० ३. १. ३६. । इत्याम न भवति
मंचत्वात् । अहशब्दयोगान्नघाताभावः । तुपश्चपश्चतहिः पुजायां । पा० ८. १. ३९. । इति निषिधात् । दधानाः ।
शानचक्षित्वादंतोदात्तत्वं प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । यज्ञमर्हति यज्ञिय ।
यज्ञत्विग्यां घवर्जो । पा० ५. १. ७१. । इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीययः फट्त्वक्घा प्रत्ययादीनां । पा०
७. १. २. । इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरणकार उदात्तः ॥

वी॒कु चि॒दारु॒ज॒न्तुभि॒र्गुहा॑ चिदि॒द्वं व॒ह्निभिः॑ । अ॒विंद॑ उ॒स्रिया॑ अ॒नु ॥ ५ ॥

वी॒कु । चि॒त् । आ॒रु॒ज॒न्तुऽभिः॑ । गु॒हा । चि॒त् । इ॒द्वं । व॒ह्निऽभिः॑ । अ॒विंदः॑ ।

उ॒स्रियाः॑ । अ॒नु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकाद्भावोऽपहृता अंधकरि प्रणिप्ताः । तान्द्रो मरुद्भिः सहाजय
दिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं । पणिभिरमुरैर्निगूह्या गा अन्वपुं सरमां देवशुनीमिद्रेण प्रहितामयुग्मिः
पणयो मित्रीयंतः प्रोचुः । अनु० अ॒खि० १०. १०८. । इति । मंत्रांतरं च दृष्टाततया सूचितं । निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । अ॒खि० १. ३०. ११. । इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते ॥ हे इ॒द्वं वी॒कु चि॒द्वं व॒ह्निभिः॑
स्थानमारुजन्तुभिर्भजन्निर्वह्निभिर्वातुभिरन्यत्र ननु समर्थमिति । सहितस्त्वं गुहा चित गुहायामपि स्थापिता
उस्रिया गा अन्वविंदः । अन्वप्य लब्धवानसि । आत्रः पात्र इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो
वीकु र्यात्रमिति पठितं । नवसंख्याकेषु गीनामस्वर्ग्योस्रोम्रियति पठितं ॥ वीकु । प्रातिपदिकस्वरः । चित ।
घादिरनुदात्तः । आरुजन्तुभिः । रुजो भंग इत्याणादिकः कतृचप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादंतो-
दात्तत्वं । समासे छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सप्तम्या डादेशः । यामादीनां च । फि० २. १५. । इत्याद्यु-
दात्तः । वह्निभिः । वह्निश्चयुयुद्गलाहत्वरिभ्यो नित । उ० ४. ५१. । इति वह्निर्नप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः ।
अविंदः । श मुचादीनां । पा० ७. १. ५९. । इति नुमागमः । लुङ्लङ्लृङ्त्वङ्गुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । वसंती
त्युस्रियाः । वसः कर्तारि रियकप्रत्ययः । पत्याभावश्च बाहुलकाद्गृहणीयः । उक्तं हि । यत्र पदार्थविशेषमस्य
प्रत्ययतः प्रकृतस्य तद्व्यामिति । इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः ॥ ॥ ११ ॥

दे॒व॒यंतो॑ यथा म॒तिम॒च्छा वि॒द्वंसु॑ गिरः । म॒हाम॑नूषत श्रुतं ॥ ६ ॥

दे॒वऽयंतः॑ । यथा । म॒ति । अ॒च्छ । वि॒द्वत्सु॑ गिरः । म॒हा । अ॒नू॒ष॒त । श्रु॒तं ॥ ६ ॥

देवयंतो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छंतो गिरः स्रोतार अत्विजो महां प्रीढं मरुद्गणमक्क प्राप्तमनूषत १
सुतवतः । कीदृशं मरुद्गणं । विद्वंसुं वेद्यज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वमुभिर्धनैर्युक्तं श्रुतं विख्यातं । मरुद्गणस्य
दृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिदं यथा सुवति तथेत्यर्थः ॥ देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । मुप आत्मनः
क्वच । पा० ३. १. ८. । क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. । इतीत्यमहत्तमार्वाधानुकयोदीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति
दीर्घत्वं च न भवति । न च्छंदस्सपुत्रस्व । पा० ७. ४. ३५. । इत्यनेन क्वचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्मात् सर्वस्व

प्रतिषेधात् । यद्यपीत्यमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अश्वायंत इत्यादावश्वाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं । क्वञताच्छतृप्रत्ययः । क्वचश्चिच्चाश्चित् इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वेन शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेणानुदात्तत्वं एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । यथा । प्रकारवचने घाल् । पा० ५. ३. २३. । लिति । पा० ६. १. १०३. । इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं । मंचे वृषेपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरींद्रे वर्तते । अथवा पदांतरे विशिष्टानुपादानादिद्रष्टव्या संज्ञा । ततश्च क्तिचक्ता च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अच् । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगादच् गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६९. । इति गतिसंज्ञाया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् । पा० १. ४. ६०. । निपाता आबुदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याबुदात्तत्वं । विद्वसुं । विद् ज्ञान इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थाच्छतृप्रत्यये विद्वत्योदात्तश्रयवत्तया ज्ञापयंति वसूनि धनानि यं स विद्वसुः । विदेः शतृप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतृरुदात्तत्वं । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गुणंति लुवंतीति गिरः । गुणातिः क्लिष्युत इज्ञातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं । धातुस्वरेणोदात्तत्वं । महां । महांतं । नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं । अनूपत । गु लुतो । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लुङि इत्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कुटादिस्त्वेन । पा० १. २. १. । क्तिन्नाब्रुणाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च छांदसं । निघातः । श्रुतं । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मंदू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इंद्रेण । सं । हि । दृक्षसे । सं । जग्मानः । अविभ्युषा । मंदू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुतगण स्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः सं दृक्षसे हि । सम्यग्दृष्टेयाः खलु । अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेंद्रेण । अविभ्युषा भीतिरहितेन । कीदृशाविंद्रमरुतगणा । मंदू नित्यप्रमुदिता समानवर्चसा तुष्यदीप्ता । पुरा कदाचिद्वृचवधदशायामिद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृचश्चासेनापसारिताः । तदानीमिद्रस्य वृचसंबाधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो वृचस्य त्वा श्वसथात् । ऋग्वे० ८. ९६. ७. । इति मंचे संगृहीत इंद्रो वै वृचं हनियन् । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति ब्राह्मणे प्रपंचितम् । इंद्रशब्दः परमेश्वर्यवंतं मरुतगणं वाभिधत्ते । तदानीमिद्रस्य संबोधनं बहिरेवाध्याहर्तव्यं । तथा चेत्यमुग्यास्त्विन व्याख्याता । इंद्रेण हि संदृक्षसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन मंदू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मंदुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ सं दृक्षसे । संप्रश्नेयाः । दृष्टेयंति वक्तव्यं । पा० १. ३. २९. २. । इत्यात्मनेपदं । दृष्टिर्लुङर्थे लिट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां लिट् । घासः से । पा० ३. ४. ८०. । लिटोऽडाटी । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । सिञ्जङ्गं लिटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । ब्रह्मादिना षत्वं । पा० ८. २. ३६. । षढोः कः सि । पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति सिपः षत्वं । बज्रलयहणात्सिपः परस्ताच्छबि भवति । पा० २. ४. ७३. । सिपा व्यवधानात्पश्चादेशो न भवति । पा० ७. ३. ७८. । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगात्तिङ्गुतिङ् इति निघातो न भवति । हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छांदसि लुङ्लङ्लिटि । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गमृच्छिभ्यां । पा० १. ३. २९. । इत्यात्मनेपदविधानाज्जिटः कानजादेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विर्भावः । पा० ६. १. ८. । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा० ७. ४. ६२. । गमहनेत्युपधालोपः । पा० ६. ४. ९८. । कानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । गतिसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा । अिभी मये । पूर्वबजिट् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मैपदं । क्रमुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति लिटः क्रसुरादेशः । तस्य क्तिन्नाब्रुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ऋज्वज्जत्वे । पा० ७. ४. ५९. ८. ४. ५४. । क्रादिनियमात् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त इडस्विकाज्राहसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमान्नवर्तते । नञ्समासे तृतीयाकवचने भत्वावसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्योकारः । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वस्त्वत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । इयडादेशं बाधित्वैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणोदेशः । अथयपूर्वपदप्रकृ-

तिस्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्थिः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. । इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यांतः-
पादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. । इति प्रकृतिभावः । मंडू । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । इदितो नुम
धातोः । पा० ७. १. ५८. । इति नुमागमः । कुरित्यनुवृत्तां खड्गं कुपीयुनीलंगुलिगु । उ० १. ३७. । इत्यच्चाविभक्ति-
कनिर्देशाद्वर्तेर्हृगुरितिवहात्वंतरादपि कुरित्युक्तं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्विवचनमी । पा० ४. १. २. । प्रथम-
योः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । तृतीयेकवचने चेत् सुपां मुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । समानवर्चसा ।
समानं वचो ययोरिति वा यस्थिति वा बङ्गव्रीहिः । द्विवचने सुपां मुलुगित्यादिनाकारादेशः । समानपदस्य
प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । बङ्गव्रीहिं पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्वति । गणैरिंद्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्वति । गणैः । इंद्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषपरहितैरभिद्युभिर्भुलोकमभिगतेः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्ग-
णैर्मखमूहैः सहितमिंद्रस्यिंद्रं सहस्वद्वलोपितं यथा भवति तथार्चति । पुजयति । अयं यज्ञो मखत इंद्रं चाति-
शयेन प्रीणयतीत्यर्थः । यच्च इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं । चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चति-
कर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवदां येषां तेऽनवद्याः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता
यौर्यस्तेऽभियवः । तैरभिद्युभिः । अभिगच्छः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । बङ्गव्रीहिं पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स
एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नवर्चनकर्मण्यस्तीति सहस्वत् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. ।
इति मसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य हत्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वेऽयवादिभ्यः । पा० ८. २. ९. ।
इति मतुपो मस्य वत्त्वं । सहस्रशब्दो नञ्निषयस्यानिसंतस्थेत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते । काम्यैः ।
कर्मेणोद् । पा० ३. १. ३०. । अत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इति वृद्धिः । जनी जृप् क्रमु रंजोऽमंताश्च । धा०
१९. ६३-६७. । इत्यमंत्वेन प्राप्तस्य मित्वस्य न कस्यमि चमामिति प्रतिषेधात् । धा० १९. ६९. । मितं ह्रस्वः
। पा० ६. ४. ९२. । इत्युपधाह्रस्वत्वं न भवति । ण्यंतादघो यत् । पा० ३. १. ९७. । णिन्लोपः । पा० ६. ४. ५१. । तित्स्व-
रितं । पा० ६. १. १८५. । इति प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृजते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सं । अस्मिन् ।

चृजते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्नरुद्रण अतोऽस्मान्मरुद्रणस्थानादंतरिक्षादा गहि । अग्निष्कर्मण्यागच्छ ।
दिवो वा । बुलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि । दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ । अस्मादीयकर्मकाले
यच्च यच्च तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमान अर्चतिगिरः
स्तुतीः समृजते । सम्यक् प्रसाधयति । चृजतिः प्रसाधनकर्म । नि० ६. २१. । इति यास्कः । एताः स्तुतीः श्रोतु-
मागच्छेत्यर्थः । यद्यप्युत्तिजा मंचस्य प्रयुज्यमानत्वाच्चृजतिधातोश्चतुस्रपुष्पेण भवितव्यं तथापि परोक्षकृतत्वेन
निर्देशात्प्रथमपुष्पप्रयोगः । परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता
आध्यात्मिकश्च । तच्च परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यते प्रथमपुष्पेष्ट्याख्यातस्य । नि० ७. १. । इति ॥
अतः । पंचम्यास्तसिन् । पा० ५. ३. ७. । एतदोऽयम् । पा० ५. ३. ५. । शित्वात्सर्वादेशः । पा० १. १. ५५. । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । परिज्मन् । अज गतिविषणयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् ।
अकारलोपश्छादसः । आमंचितनिधातः । गहि । गमेर्बङ्गलं कंदसि । पा० २. ४. ७३. । इति शपो लुक् । हर्हि-
त्वात् । पा० ३. ४. ८७. । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मलोपः । अतो हेः । पा० ६. ४. १०५. ।
इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्तव्येऽसिद्धवद्वा भात । पा० ६. ४. २०. । इति मजोपस्थासिद्धत्वेनाकारा-
तत्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिवदात्तत्वं । वा० चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इत्यनुदात्तः ।
रोचनात् । अथ दीप्तो । अनुदात्ततश्च ह्लादेः । पा० ३. २. १४९. । इति युष् । युवोरनाकौ । पा० ७. १. १. ।

त्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्रत्ययः । तस्य वडागमस्य निपात्यते । क्यपः कित्वाङ्गुणाभावः । पित्वादनु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । रोहयत् । बहेर्यताकृडि बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोर्गिऽपि । पा० ६. ४. ७५. ।
इत्यङ्भावो निघातस्य । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अद्रि । अदिशदिभुशुभिभ्यः क्तिन् । उ०
४. ६५. । इति क्तिन्प्रत्ययः । अदन्ति पशवसृणादिकमचेत्यद्रिः । नित्वादायुदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गती ।
स्यन्ताकृड् । निघातः ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उय उयाभिर्ऋतिभिः ॥४॥

इंद्र । वाजेषु । नः । अ॒व । स॒हस्रं॑ऽप्रधनेषु । च । उ॒यः । उ॒याभिः । ऋ॒तिभिः॑ ॥४॥

हे इंद्र उयः । शत्रुभिरप्रधृष्यस्वमुयाभिरप्रधृष्याभिर्ऋतिभिरस्त्रादिययरणाभिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव ।
रच । तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याकगजास्त्रादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रच ॥ वाजेषु । वृषादीनां च
। पा० ६. १. २०३. । इत्यायुदात्तत्वं । नोऽव । नसः सकारस्य बहोत्वगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावो न
भवति । अव्यपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अ॒व । अ॒व रचणे । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । यद्यपि सह-
स्रप्रधनेषु चावेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अविति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १.
५९. । इति निघातनिषेधः प्राप्तस्तथापि वाजेष्वित्यत्र सकारस्य जुप्तत्वाच्चादिनोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. ।
इति निषेधस्य विकल्पितत्वाद् च निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति मध्योदात्तः ।
सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उयः । उच समवाये । चस्य गः । अ॒यं॒द्रि॒ति रन् । व्यत्य-
येनांतोदात्तः । ऋतिभिः । ऋतियूतीत्यादिना क्तिमुदात्तः ॥

इंद्र वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणं ॥५॥

इंद्र । व॒यं । म॒हाऽध॒ने । इंद्रं॑ । अ॒र्भे । ह॒वाम॒हे । यु॒जं । वृ॒त्रेषु॑ । व॒ज्रिणं॑ ॥५॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे । आह्वयामः । अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमि-
त्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं सहकारिणं समाहितं वा वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधेषु प्राप्तिषु
तस्मिन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संयामनामसु पठितस्तथापि महद्गनमत्र संयाम इति
बङ्गव्रीहिले सत्यंतोदात्तत्वासिद्धिर्नाच तद्गृहीतं । महाधने महस्र तद्वनं चेति समासस्थित्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्ति-
गृभ्यां भन । उ० ३. १५२. । नित्वादायुदात्तः । हवामहे । क्तेञ् स्यर्धायां शब्दे च । अ॒त्वात्क॒र्चमि॒प्राये॑ । पा० १. ३.
७२. । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । पा० ३. ४. ७८. । टित आत्मनेपदानां । पा० ३. ४. ७९. । इति टेरत्वं ।
कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६८. । क्तः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति
संप्रसारणं वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशो । अतो दीर्घो यत्रि । पा० ७. ३. १०१. । इति दीर्घत्वं । तिङ्कृ-
तिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावत्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. । इति जुम् न भवति ।
स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोग इत्यस्यापि जुम्
न भवति । वृत्रेषु । वृत्रु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तत इति वृत्राणि शत्रुकुलानि । स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः
। उ० २. १३. । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं । अत इगिठनावितीर्गः । प्रत्ययस्वरः ॥ १३ ॥

स नो वृषन्मुं चरुं सचादावन्प्रा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥६॥

सः । नः । वृ॒षन् । अ॒मुं । च॒रुं । स॒चा॒ऽदा॒वन् । अ॒प्रा । वृ॒धि । अ॒स्मभ्य॑ । अ॒प्रति॑ऽस्कृतः ॥६॥

हे सचादावन् अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अतो व्रीह्यादिमित्यत्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र
नोऽस्मदर्थमसुं वृष्यमानं चरुं मेघमपा वृधि । उहाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः ।
यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्वलितः । एतदे-
वाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्वलितो वा । नि० ६. १६. । इति ॥ वृषन् । आमंचितनि-

घातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चवं । चरतीति चवः । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिस्त्वभ्रं
उः । उ० १. ७. । इत्थुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सचादावन् । सचाशब्दः सहाये । अभिमतफलजातं सकलं
सह ददातीति सचादावा । आतो मनिष्ठाङ्गिनिपद्य । पा० ३. २. ७४. । इति वनिप । आमंचितस्य चेत्यायु-
दात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । अप । निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घः । निपात आयुदात्तः ।
बुधि । वृञ् वरणे । लोटः सिप । तस्य सेङ्गापिष्ठ । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः सुः । पा० ३. १. ७३. ।
तस्य बङ्गं कंदसीति जुक् । अमुगुपुक्तवृभ्यश्चंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । तस्य ङित्वात्पूर्वस्य
गुणाभावः । निघातः । अक्षभ्यं । अक्षब्दश्चाङ्गसो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । शिषे लोपः । पा० ७.
२. ९०. । इति दकारलोपः । बङ्गवचने झञ्जेत । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति । अंगवृत्ति पुनर्वृत्तावविधि-
निष्ठितस्येत्युक्तं । म० ७. १. ३०. । प्रातिपदिकस्वरेण स्त्रीकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शिषे लोप
इति मपर्यंतशेषस्त्रादेशस्य लोपः । तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यम आदेरकारस्योदात्तत्वं । पा० ६. १. १६१. ।
अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्दितः । कुङ् शब्दे । निघा । पा० ३. २. १०२. । इति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतिः प्राक्प्र-
योगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुहागमः । पा० ६. १. १५७. । सुषामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । पा० ८. ३. ९८. ।
नञ्समासिऽअयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इंद्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य । सुऽसुतिं ॥ ७ ॥

तुंजे तुंजे तस्मिंस्तस्मिन्मन्त्रदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः संति तेः स्तोमैः सर्वैरपि
वक्षिणो वक्ष्युक्तस्त्राष्टिंद्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनसुतिं न विंधे । न विंदामि । इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवां-
तरेषुत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तामीत्यर्थः । एतामुचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजमुंजतेर्दानकर्मणः ।
दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वक्षिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं सुतेः । नि० ६. १८. । इति ॥ तुंजे तुंजे ।
तुंजतेर्दानकर्मण्युक्तं । ततः कर्तरि पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । निधवीप्सयोः । पा० ८.
१. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लेषितं । पा० ८. १. २. । इति द्वितीयस्याश्लेषितसंज्ञा । अनुदात्तं च । पा० ८.
१. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निधत्ते तु दाने दान इत्यर्धतो व्याख्यानं । उत्तरे । तु प्रवचनतर-
णयोः । भावे आदोरप् । पा० ३. ३. ५७. । उक्त्वद् उत्कृष्टवचनः । उत्कृष्टकारो यस्येति बङ्गव्रीहिः । उक्त्वद्
निपाता आयुदात्ता इत्यायुदात्तः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः । अर्तिसुस्त्रित्यादिना । उ० १. १३९. ।
स्तोमशब्दो मन्ततो निष्वादायुदात्तः । विंधे । विद्धु क्त्वाभे । कट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिदं
। पा० ३. ४. ७८. । तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. । श्रे मुन्नादीनामिति जुम् । पा० ७. १. ५९. । दकारस्य व्यत्ययेन
धकारः । अस् । प्रकृतस्थिंद्रस्य परामर्शादन्वादेश इद्रमोऽन् । पा० २. ४. ३२. । शित्वात्सर्वदेशोऽनुदात्तः ।
सुष्टुतिं । वृञ् सुती । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. । इति सत्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा० ३. ३. ९४. । इति भावे
क्तिन् । स्त्रित्वादात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः । पा० २. २. १८. । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पत्वं । पा० ८. ३. ६५. ।
अचाक्षयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृतं । पा० ६. २. १३९. । इत्युत्त-
रपदप्रकृतिस्वरेण धातोर्दात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन तादौ च निजि कृत्यती । पा० ६. २. ५०. । इत्यनंतरस्य
नतिसंज्ञकस्य सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तत्तु मन्त्रिन्व्याख्यानशयनासनखानयाजकादिक्रीताः । पा० ६.
२. १५१. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाधते । तथा च सुहवां सुष्टुती ऋवे । अन्वे० २. ३२. ४. । वृष्णे चोदस्य सुष्टुतिं
। अन्वे० ८. ७५. ६. । यास्ते राके सुमतयः । अन्वे० २. ३२. ५. । इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु मन्त्रिन्वि-
त्वादी वृत्तापुक्तं तथैव तत्र घटत इति ज्ञप्यते । तत्र हि कारकाद्वत्तुयोरैवाशिवि । पा० ६. २. १४८. । इत्यतः
कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिकृतिरित्यादावेव मन्त्रिन्वित्यादिसूचमित्युक्तं । कारकादित्येव प्रकृतिः प्रकृतिरिति च,
प्रत्युदाहृतं । स्यादेतत् । सुयतेऽनयेति सुतिरिति क्तिना करणभूतर्मभिधीयते । मुशब्देन च करणमेव विशेष्यते
न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र मुशब्दः कारकपर एव भविष्यति । प्रकृतिः प्रकृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो
धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । न ॥ एवं सति मुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गा-
क्रियायोगे । पा० १. ४. ५९. । इत्युक्ता उपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गात्सुनोतिमुवतीत्यादिना पत्वं न

स्यात् । ननु क्तिनां करणमभिधीयते । क्रियासाधनं च करणं । तथा च करणविशेषणस्यापि मुशब्दस्य करणा-
तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव
प्रति सोऽपसर्गता न तु सुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य पत्वं न स्यादेव । ननु सुधात्वर्थद्वारेण तत्करणस्य मुशब्दो विशेषणं
भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च सुधात्वर्थसंबन्धात्तं प्रत्युपसर्गत्वेन पत्वमपि
भविष्यति । तद्वारा करणविशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि मुशब्दो भविष्यतीति । वृत्त्यविरोधेनैव मन्त्रिनादि-
मूत्रस्य मुपृतिशब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रकृतिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहृतेति । न । तत्र प्रशब्दस्य
करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणत्वेन विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति
तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । मुपृतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यंतं मुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणत्वेन न
प्रत्युदाहरणतेति । न । किमत्र मुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि अर्था-
दितरदिति । यदाप्युभयपरत्वं तदापि किं योगपक्षेन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदवृत्तिरिति
प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्गुण इष्टो वा । अतो
न श्रुत्योभयपरत्वं । अर्थकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र त्वर्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबन्धस्यार्थकत्वे पत्वामिद्विः ।
प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थकत्वे मन्त्रिनादित्वादिस्वरामिद्विः । आर्थिकेनापि कारकसंबन्धिनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः
प्रकृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापि प्रशब्दस्यार्थान्तत्करणसंबन्धः केन वारयितुं
शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु पत्वं तु क्तादिसमसु । शोभना
स्तुतिर्यस्यामिति बह्व्रीहृवा भवतु । एवं च मञ्जुभ्यां । पा० ६. २. १७०. । इत्यंतोदात्तं भविष्यति । अथवा मुपृ
सुवन्तीति मुपृतय इति करणभूता अचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिचक्त्वा च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति
क्तिचप्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधान-
मिति वाच्यं । काष्ठानि पचतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारप्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

वृषा यूथेव वंसंगः कृष्टीरियुर्जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽडेव । वंसंगः । कृष्टीः । इत्यति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्धितं द्रु ओजसा स्वकीयबलनानुयङ्गीतुं कृष्टीर्मनुष्यानि यति । प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः ।
ईशानः समर्थोऽप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टांतः । वंसंगो वननी-
यगतर्कपभो यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्यवृषितचिधन्विराजिषुप्रतिदिशः । उ०
१. १५६. । इति वर्धतेः कनिन्यप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादायुदात्तः । यूथा इव । युवंति मिश्रीभवन्तीति
यूथानि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. । इति थकप्रत्ययांतो निपातितः ।
निपातनाद्दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । शिष्कंदसि बह्वत्वं । पा० ६. १. ७०. । इति लुक् । इवेन
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २. । इति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसंगः ।
पृषोदरादित्वाद्भिमतस्वरस्वरामिद्विः । पा० ६. ३. १०६. । कर्षतीति कृष्टयः । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् ।
चित्त्वादंतोदात्तः । इत्यति । अच् ख गती । तिप् । शपः युः । स्त्री । पा० ६. १. १०. । इति द्विर्भावः । अभ्यास-
स्योरदत्त्वह्लादिगोषां । पा० ७. ४. ६६. ६०. । अर्तिपिपत्यौश्च । पा० ७. ४. ७७. । इत्यकारस्य इकारः । अभ्यास-
स्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. । इतीयडादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं । ओजसा । उज्जीर्बलोपश्च । उ० ४. १०९. ।
इत्यमुन् तत्संज्ञयोगेन बकारलोपः । लघूपधगुणः । पा० ७. ३. ८६. । नित्वादायुदात्तः । ईशानः । ईश
ऐश्वर्यं । लटः शानच् । अदिप्रभुतिभ्यः शप इति शपो लुक् । चित इत्यंतोदात्तं बाधित्वायुदात्तत्वात्सार्वधा-
तुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः । कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादि-
त्वात्सुडागमः । सुषामादित्वात्पत्वं । मञ्जुसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच क्षितीनां ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति ईष्टे तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच

निषादपंचमानां चितीनां निवासार्हाणां वर्णानामनुयहीतेति शेषः ॥ एकः । इण् गती । इण्भीकापाशस्मृतिः
मर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. इति कन् । बाहुलकात्कणोपाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । चर्षणीनां । प्रातिपदिक
कस्वरेणातोदात्तः । अतोदात्तादित्यनुवृत्तीं नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । वमुनां । निदित्यनुवृत्तीं
मृसृजिह्वयसिर्वसिह्वानिह्वानिर्वाधमभिभ्यस्य । उ० १. ११. इत्युप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । इरण्यति । कङ्गा
दिप्विण् ईर्यायां । अचिश्चर्यार्थः । कङ्गादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. प्रत्ययस्वरणोदात्तः । पंच । पचि
व्यक्तीकरणे । पंचेष्टिति कणिन् । नित्वादायुदात्तः । चितीनां । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । नामन्यतरस्या
मिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यमिन्द्रं वो विश्वतस्परीति जुहुयात् । संस्थितेष्वश्विनाय सुवत इति खंडे वयमहौं अंसि
सुर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५ । इति सूचितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाक्केसिन इन्द्रं
वो विश्वतस्परीत्यारंभणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य अजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. ।
इति सूचितं ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परी हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इन्द्रं । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे अश्विन्यजमाना विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । आहुयामः ।
अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्याधिकमनुयहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इन्द्रं । रन्मत्स्य-
यांतो नित्वादायुदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तीं बहुवचनस्य वस्त्वमी । पा० ८. १. २१. इति वस ।
विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादायुदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थे । पा०
८. ३. ५१. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । क्लृप्तः शपि बहुलं कंदसीति संप्रसारणपरपूर्वत्वं । गुणावा-
देशी । जनेभ्यः । जन्तं इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिवध्योश्च । पा० ७. ३. ३५. इत्युपधाया
वृद्धभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । अस्माकं । अस्माक्कब्धोऽतोदात्तः । शपे लोपः । पा० ७. २. ९०. इत्यतलोपपक्षे
साम आकं । पा० ७. १. ३३. इत्याकरिणीकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरणाकार उदात्तः ।
केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादायुदात्तः ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके सत्वारि मुक्तानि । तत्रेन्द्र सानमिमित्यादिकं प्रथमं दशर्चं मुक्तं मुरुपकृतमित्यादिषु षट्सु
पंचमं । अथाद्यस्तु पूर्ववत् । विशिष्यनियोगस्तु । महाव्रते निष्किलञ्च श्रीणिहृत्तुचाशीतविन्द्र सानमिं रयि-
मित्यादिके द्वे मुक्ते । पंचमारण्यक श्रीणिही तुचाशीतिरिति खंडे शानकेन सूचितं । मुरुपकृतमृतय इति
चोष्ण्ड्र सानमिं रयिमिति मुक्ते । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥ अतिरात्रे प्रथमपर्यायेऽक्षावाकशस्य एन्द्र सान-
सिमिति मुक्तं । सूचितं च । इन्द्रमित्राधिपौ वृद्धेन्द्र सानमिं । आ० ६. ४. इति ॥ दर्शयाग इन्द्रयाजिनः
सानाव्यस्यानुवाक्येन्द्र सानमिं रयिमिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंड एन्द्र सानमिं रयिं प्र ससाहये पुरुषत
शत्रून् । आ० १. ६. इति सूचितं ॥

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमृतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिं । रयिं । सजित्वानं । सदासहं । वर्षिष्ठं । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऊतयेऽस्मद्र्चायं रयिं धनम्भा भर । आहर । कीदृशं रयिं । सानमिं संभजनीयं सजित्वानं
समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि मुराम्भृत्यान्संपाद्य शत्रवो जीयन्ते । सदासहं सर्वदा शत्रुणामभिभवहेतुं वर्षिष्ठं
अतिशयेन वृद्धं । प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिं । वन पण संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिंरतोदात्तत्वं च सानसि-
धर्षसीत्यादिना । उ० ४. १०७. निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीक्षितुं
शीलमस्य । अश्वेभ्योऽपि वृद्धंति । पा० ३. २. ७५. इति क्लृप् । उपपदसमासः । समानस्य चंद्रस्यमूर्धप्रभृत्यु-
दकेषु । पा० ६. ३. ८४. इति समानस्य समावः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यति । वर्षिष्ठं ।
पुरुषश्चादितिशायने तमविष्ठनी । पा० ५. ३. ५५. इतीष्टन् । प्रियस्त्रित्वादिना । पा० ६. ४. १५७. वृषशब्दस्य

वर्षादेशः । इष्टनो नित्वादायुदात्तत्वं । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्ताभूतिधूतिभूतिसातीत्यादिना क्तिमुदात्तो निपातितः । भर । ह्यहोर्मं कंदसि । पा० ८. २. ३२. १. इति इकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. । इति कंदसि व्यवहितप्रयोगः ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि वृचा रुणधामहे । त्वोतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहृत्यया । नि । वृचा । रुणधामहे । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

• येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहृत्यया नितरां मुष्टिप्रहरिणं वृचा शत्रुं रुणधामहे निरुद्धा-
न्करवाम तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । त्वोतासस्त्वया रचिता वयमर्वतास्मदीयेनाश्वेन नि रुणधामहा इत्यनुषंगः ।
पदातियुक्तेनाश्वयुक्तेन च शत्रुन्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया । हनस्त च । पा० ३. १. १०८. । इति मुबंत उपपदे
क्यप् । तत्संनिधौगेन नकारस्य तकारः । छदुत्तरपदप्रकृतित्वरे प्राप्ति परादिः कंदसि बङ्गलं । पा० ६. २. १९९. ।
इति बङ्गलयहणेन चित्रकादीनां कंदस्यंतोदात्तत्वाभिधानात् । पा० ६. २. १९९. १. । अंतोदात्तत्वं । नि ।
आख्यातसंबंधस्यापि नेरूपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः । वृचा । शत्रुकंदसि बङ्गलं । पा० ६. १. ७०. ।
इति श्लोपः । नलोपः । रुणधामहे । आटसंयोगेन पित्वात् । पा० ३. ४. ९२. । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. ।
इत्यकारलोपो न भवति । पित्वादेव चाख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य अम एवोदात्तत्वं शिष्यते । ननु
तिङ्कृतिक इति निघातेन भवितव्यं । न । द्वे ह्यत्र तिङ्भिभक्ती । निविडया मुष्या निरुणधामहा इत्यत्र श्रुतिका ।
अर्वता निरुणधामहा इत्यनुषङ्गा द्वितीया । तयोः समुच्चयार्थश्चकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा
। पा० ८. १. ६३. । इति प्रथमेयं तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते । यथा नात्मना तृप्यति नान्यस्मि ददाति । तै० सं० २. ५.
४. ३. । इत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य लोपात्तृप्यतीति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया
तु निहन्यते एव । ननु तत्र द्वे तिङ्भिभक्ती श्रूयते । इह पुनरेकैव श्रुता । सेवोत्तरवानुषङ्ग्यते नान्या श्रूयते इति
द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा । न । अनुषंगलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् ।
पुरोडाशं चाधिश्चयत्याज्यं च । तै० सं० १. ६. ९. ३. । प्रोचणीयासादयत्याज्यं च । तै० सं० १. ६. ९. ४. । इत्यत्र
ह्यधिश्चयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोश्चत्तरवाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्षीव प्राथम्यस्वीकारेण चवा-
योगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वयोता रचितास्त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपः कंदसः । अवर्तेर्निष्ठाया मिडभावश्च । ज्वरत्वरस्त्रि-
व्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्युट् । एत्येधत्तुट्मु । पा० ६. १. ८९. । इति वुद्धभावः कंदसः । तृतीया
कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतित्वरेणाकार उदात्तः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त ओकारः ।
अर्वता । अर्वति गच्छतीत्यर्वा । अर्व गती । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति वनिप्रत्ययः । नेङ्गशि कृति । पा० ७. २. ८. ।
इतीट्प्रतिषेधः । लोपो ओर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति वकारलोपः । अर्वणस्त्रसावनञः । पा० ६. ४. १२७. ।
इति तकारः । वनिपः पित्वाद्वातुस्वर एव ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पाणिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्वंतदृढं वज्रमायुधमा ददीमहि । स्वीकृतम् ।
तेन च वज्रेण युधि युधे स्पृधः स्पर्धमानाः कुरुन्तं जयेम । सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तं । वज्रं । वज्र वज्र
गती । अजेंद्राद्येत्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्तीत्यर्श आदित्वाद्
। पा० ५. २. १२७. । चित्वादंतोदात्तः । मुपां मुलगिति डादेशः । ददीमहि । बुदाञ् दाने । प्रार्थनायां लिङ् ।
क्रियाफलस्य कर्तृणामित्यत्स्वरितञितः । पा० १. ३. ७२. । इत्यात्मनेपदीसमपुष्पवङ्गवचनं महिङ् । जुहोत्वा-
दित्वाच्छपः सुः । पा० २. ४. ७५. । सौ । पा० ६. १. १०. । इति द्विर्भावः । लिङ् । सलोपोऽनन्तश्च । पा० ७. २. ७९. ।
इति सलोपः । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । तिङ्श्च
नसार्वधातुकस्वराद्वातुस्वर एव शिष्यते । कंदसि परेऽपि । पा० १. ४. ८१. । इति समः परः प्रयोगः । युधि ।

युध संप्रहारे । संपदादित्वाच्चावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सधेत इति
सुधः । सार्धं संधर्षे । क्तिप् । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिप् । बङ्गलं कंदसीति रेफस्य संप्रसारणमुकारः ।
चकारलोपश्च ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिद्र त्वया युजा वयं । सासह्याम पृतन्यतः ॥४॥

वयं । शूरेभिः । अस्तृभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सासह्याम । पृतन्यतः ॥४॥

वयं कर्मानुष्ठानात् शूरेभिः शौर्ययुक्तेरस्तृभिरायुधानां प्रसेप्तृभिर्मंडैः संयुज्येमहीति शेषः । हे इंद्र तावृथा
भटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रुन्तासह्याम । अतिशयिनाभिभवेम ॥
शूरेभिः । शु श्रु गती । क्तिप् । युधिचामीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति क्तिप् । क्तिप् । क्तिप् । क्तिप् । क्तिप् ।
नित्वादायुदात्तत्वं । बङ्गलं कंदसीतिरेफो निषिद्धत्वाद्बङ्गवचने झल्लेदित्येत्वं । सहयोगे तृतीयाबलादयमित्य-
स्यात्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि सहशब्देन वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपा-
तनादिति ह्युक्तं । पा० २. ३. १९. । अस्तृभिः । शस्त्रास्त्रप्रसेपणशीलैः । तद्धर्मभित्तासाधुकारिभिर्वा । अमु सेपणि ।
तुम् । पा० ३. २. १३५. । इति ताच्छीक्यादिषु तुम् । नित्वादायुदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५. । इति
विकल्पविधानादयं पञ्च इडभावः । त्वया । युधसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३८. । क्तिप् । क्तिप् । क्तिप् । क्तिप् ।
प्रत्ययस्त्रेणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । पा० ४. १. २. । त्वमावेकवचने । पा० ७. २. ९७. । इति मपर्यं-
तस्य त्वादेशः । अतो गुणि । पा० ६. १. ९७. । इति परस्त्वत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा ।
अचुयुजिक्कुं च । पा० ३. २. ५९. । इति क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सासह्याम । भृशं पुनः पुनः
सहैमहि । षह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिव्यहारे यङ् । पा० ३. १. २२. ।
यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । सन्त्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विभावः । हलादिशेषः । पा०
७. ४. ६०. । दीर्घोऽङिति । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्त्रीपदमदादिवच-
द्वष्टव्यमिति परस्त्रीपदोत्तमपुरुषवङ्गवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवङ्गावाङ्गुक् । नित्यं क्तितः । पा० ३.
४. ९९. । इत्यंत्यसकारलोपः । यासुट् परस्त्रीपदेषूदात्तो ङिष्ठ । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । ङिष्ठः सलोपो
ऽन्त्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट् एवोदात्तत्वं शिष्यति । पादादित्वाच्च
निघातः । पृतन्यतः । योहुं पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच । सनाशंता धातवः । पा०
३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लुक् । क्यचि च
। पा० ७. ४. ३३. । इत्यनुवृत्तौ कन्धरपृतनस्यार्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चित्वा-
दंतोदात्तः । उपरि ङटः शब्दादेशः । कर्तरि शप् । पित्वादनोदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्त्रेणादात्तेन
सहोदादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽंतोदात्तः । शसः सुप्स्त्रेणानुदात्तस्यांतोदात्तादित्यनुवृत्तौ
शतुरनुमो नञ्वादी । पा० ६. १. १७३. । इत्युदात्तत्वं ॥

महौ इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शर्वः ॥५॥

महान् । इंद्रः । परः । च । नु । महित्वं । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना । शर्वः ॥५॥

अथमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणीकृतोऽपि । नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महित्वं
पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदासु । स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किंच । द्यौर्न बुज्जोक एव शर्वो
वज्रमिंद्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा बुज्जोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता ।
नुशब्दो यद्यपि चिप्रनामसु नु मल्लिति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावात्प्रिपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्च-
यार्थोऽत्र गृहीतः । ननुशब्दो लोके प्रतिविधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिविधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः । धेन
पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिविधार्थ उपरिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमार्थः । तथा च यास्त उदाहरति ।
उभयमन्वध्यायं भेदं देवमंससति प्रतिविधार्थः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिविधति । दुर्मदासो न नुरावा-
मित्युपमार्थोप उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य धेनोपमितीति । नि० १. ४. । इति । अचोपमेधवाचिनो नुशब्दस्यापि

प्रयुक्त्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वीकृतः पाञ्चः शब्द इति पठितं ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. । इति इत्वं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोऽघोऽपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३. १७. । इति यकारः । तस्य लोपः । पा० ८. ३. १९. । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधर्धे भवति । मंहरिन् । उ० ४. ११७. । इत्याणादिक इन् । मंहर्भावो मंहित्वं । त्व इति प्रत्ययस्वरणोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । शोः । योश्चब्दः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति विभक्तिर्णित्त्वाच्चो णिति । पा० ७. २. ११५. । इति वृद्धिरांतरतस्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिन्ना । पृथोर्भाव इत्यर्थे पृष्ठादिभ्य इमनिच्चा । पा० ५. १. १२२. । इतीमनिच् । र ऋतो ह्लादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति ऋकारस्य रभावः । तुरिष्ठमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इत्यनुवृत्तौ टेः । पा० ६. ४. १५५. । इति टिलोपः । प्रथिमन्शब्दश्चित्त्वादांतोदात्तः । तुतोचैकवचने भत्वाद्भोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यकारलोपः । क्वांदसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोप इति विभक्तिश्चदात्तत्वं । शब्दः । नक्षिषयस्यानिसंतस्थेत्वाद्दुदात्तत्वं ॥ १५ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिता । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

संऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता । विप्रासः । वा । धियायवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संयामि तोकस्यापत्यस्य सनिता वा लाभे वाशत । व्याप्तवतः । इन्द्रं स्तुत्येति शेषः । वा अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञाकामाः संत आशत ते सर्वे लभंत इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्संयामनामसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति पठितं ॥ समोहे । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । आशत । अशु व्याप्ता । क्वांदसुलोपः । आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. । सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनिता । स्त्रियां क्तिन् । तितुष्वेष्वहादीनामिति वचनात् । पा० ७. २. ९. १. । निगृहीतिर्नपठितरितिर्वादिडागमः । विप्रासः । ऋचंद्रेत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमर्थं जातमनयेति धिया प्रज्ञा । तामात्मन इच्छंतीति क्वच् । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिबन्ते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रऽइव । पिबन्ते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्त्रेन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता स कुक्षिः समुद्र इव पिबन्ते । वधंते । सेचनार्थां धातुराचिद्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्बह्व आपो न जलानीव । जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपुरितो न शुष्यतीत्यर्थः । यद्यपि द्योक इत्यादिषु संप्रपंचाशत्सु वाङ्मामसु काकुज्जिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्धार्थमत्र काकुक्ब्देन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्धवाचिनसहितस्त्राच क्वांदसो लोपो द्रष्टव्यः ॥ सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरणोदात्तः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरण स एव शिष्यते । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादांतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. । इति प्रकृतिस्वरः । पिबन्ते । पिबि सेचने । इदितो गुम धातोरिति गुमागमः । शपः पित्त्वेनानुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः । उर्वशब्दोऽतोदात्तः । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ङीष् । यथादेशः । उदात्तयणो ह्रस्वूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इतीकार उदात्तः । जसा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । आपः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः ॥

अभिप्रवषडहगतेषुकथ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसि एवा ह्यस्य सृगृतेत्यनुपसृचः । एह्यु षु ब्रवाणि त इति खंडे अथ ब्राह्मणाच्छंसि इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरपुरेवा ह्यस्य सृगृता । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ सूनृ॑ता वि॒र॒ष्णी गो॑मती म॒ही । प॒क्का शा॒खा न दा॑णुषे ॥ ८ ॥
 ए॒व । हि । अ॒स्य । सूनृ॑ता । वि॒र॒ष्णी । गो॑मती । म॒ही । प॒क्का । शा॒खा । न ।
 दा॑णुषे ॥ ८ ॥

अस्यैन्द्रस्य सूनृता प्रियसत्वरूपा वाग्दाणुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा हि एवं खलु । अनंतरपः दवत्तमागुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरष्णी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता । बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । गोमती बह्वीभिर्गोभिर्होपेता । गोप्रदत्यर्थः । अत एव मही महती पुण्या । यथोक्तवाचो दृष्टान्तः । पक्का शाखा न । यथा बह्वभिः पक्कैः फलैर्होपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत् । यद्यपि महत्तामसु ब्राधन विरष्णीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एव । एवमादीनामत इत्यन्तोदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्यैन्द्रस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेश इत्यादिनाशादेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ऊन परिहाण । सुतरामूनयत्यप्रियमिति मूल । मा चासावृता सत्या चेति सूनृता प्रियसत्वा वाक् । परादिः कंदसि बहुलमित्युक्तं उदात्तः । विरष्णी । विविचित्रं रपणं विरप । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाच्चाव क्तिप । तदेषामस्तीति विरष्णानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा वाग्विरष्णानी । अत इतिठनावितीति । यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इत्यकारलोपः । ऋतभ्यो ङीप । पा० ४. १. ५. । इति ङीप । इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । नकारलोपश्चकंदसः । सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति गोमती । मनुबुद्धीपो पित्वादनुदात्ता । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही । महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते शतुरनुमो नयजादी इत्यत्र बृहन्नहतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १०३. १. । इत्युदात्तत्वं । अक्कब्दलोपश्चकंदसः । पक्का । दुपचप् पाके । निष्ठा । पा० ३. २. १०२. । इति क्तप्रत्ययः । पचो वः । पा० ८. २. ५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा । शाखु शाखु व्याप्नौ । पचायच । चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद्वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । दाणुषे । दाणु दाने । दास्यान्साङ्गात्मीढांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातः नात्क्रमाविडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने यचि भं । पा० १. ४. ५८. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । शासिबसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति यत्वं । प्रत्ययस्वरणोकार उदात्तः ॥

ए॒वा हि ते॒ वि॒भूत॑य॒ ऊ॒तय॑ इ॒न्द्र मा॑वते । स॒द्यश्चि॑त्संति॒ दा॑णुषे ॥ ९ ॥

ए॒व । हि । ते॒ । वि॒भूत॑यः । ऊ॒तयः । इ॒न्द्र । मा॑वते । स॒द्यः । चि॒त् । संति॒ । दा॑णुषे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि एवंविधाः खलु । किंविधा इति तद्व्यति । मावते मत्सदृशाय दाणुषे हविर्दत्तवते यजमानायोतयस्वदीयराकृपाः सद्यश्चित्संति । यदा कर्मानुष्ठितं तदेव भवति ॥ मावते । मत्सदृशाय । वतुप्रकरणे युष्मदक्षत्रां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । इत्यस्मच्छब्दाद्वतुप् । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मादेशः । अदशब्देन सङ्घातो गुणि । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । वृग्दृग्भावतुषु । पा० ६. ३. ८९. । इत्यनुवृत्तावा सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुप् । पित्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने यवोत्यर्थे सद्यः पक्ष्यरार्थेषु । पा० ५. ३. २२. । इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संति । अस भुवि । लटः स्थाने सि । सोऽतः । पा० ७. १. ३. । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तिङ् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. । इति शबकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. । इति निषेधात् । दाणुषे । मतमंशे गतं ॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ काम्या॑ स्तोम॒ उ॒क्थं च॒ शंस्या॑ । इ॒न्द्राय॑ सोम॒पीत॑ये ॥ १० ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य । काम्या॑ । स्तोमः । उ॒क्थं । च । शंस्या॑ । इ॒न्द्राय॑ । सोम॒पी॒तये॑ ॥ १० ॥

असिंद्रस्य सोमः सामसाध्यं सोचमुक्तं चर्क्षाध्यं शस्त्रमथैवा ह्येति उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या कामयितव्ये शंस्या अतिविभिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य सोमपानार्थं ॥ एषा ह्यस्य । व्यवहितमंशे गतं । काम्या । कर्मेर्णिङ्तादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । शिरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिञोपः । तित्स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्यायुदात्तत्वं । सुपो ङादेशः । सोमः । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३९. । मन्त्राख्यः । उक्तं । वच परिभाषणे । पातुतुदिव-
चिरिचिसिचिभ्यस्यक् । उ० २. ७. । इति यक् । कित्वात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वगुणाभावी । शंस्या । शम्भु सुतो । अंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । सुपो ङादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । छदुत्तरपदप्रक-
तित्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्यसिंद्रस्येति सोमपीतिरिंद्रः । बङ्गव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदं । पा० ६. २. १. । इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥ १६ ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशर्चं मूक्तं मुरुपकतुमिह्यादिषु षष्ठं । अष्टादशस्य पूर्ववत् । विशेषस्त्वतिराचे द्वितीयप-
र्यायेऽक्षावाक्यस्य इंद्रेहीत्यनुरूपसृष्टः । अतिराचे पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्संधसः
। आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

इंद्रेहि मत्संधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महौ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः । सोमपर्वेऽभिः । महान् । अभिष्टिः ।

ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मस्वागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैरंधसोऽधोभिर्ग-
मत्सि । माय । इष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महामभूत्वाभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टा-
विंशतिसंख्याकेषु बलनामस्त्वोचः पात्र इति पठितं ॥ आ इहि । आग्रणः । पा० ६. १. ८७. । इंद्र एहि । यो
ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमित्याद्याङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशादोमाङोश्च । पा० ६. १. ९५. ।
इति पररूपं । मत्सि । माय । मदी हर्षग्लपनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति
सेहिंरादेशः । पा० ३. ४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः झन् । पा० ३. १. ६९. । इति झन् । बङ्गञ् कंदसीति
झनो लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्चसामष्टानां दीर्घः झनि । पा०
७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिप् । पित्वाहातुस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम् धस्य । उ० ४. २०५. ।
इत्यमुन् । व्यत्ययेन तृतीयानङ्गवचनं कर्तव्यं । नित्वादायुदात्तः । विश्वेभिः । अशिप्रधीत्यादिना । उ० १. १५१. ।
झन् । नित्वादायुदात्तत्वं । ऐसादेशो बङ्गञ् कंदसीति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृच्छति
पूरयंतोति सोमपर्वणः सोमरसाः । पृ पाञ्जनपुरणयोः । अन्विभ्योऽपि कृञ्छंत इति वनिप् । गुणो रपरत्वं ।
वनिप् । पित्वाहातुस्वर एव । उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिर्भिगंता ।
इव गती । मंशे वृषेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिमुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्वा-
ल्लूपधगुणाभावः । तितुचतयसिमुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिष्टिर्द्विस्वकार
एमनादिषु पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण ।
ओजसा । उज्ज्वलोपस्य । उ० ४. १९१. । इत्यमुन् । नित्वादायुदात्तः ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपुरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चनसखी सोम एनं सोममिंद्रायिंद्रार्थमा
खजत । पुनरभ्युन्नयत । युक्तामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापसंवेनोक्तं । होचकाणां चमसाध्वर्यवः सक्तसक्त-
जुत्वा शुक्लस्याभ्युन्नीयोपावर्तधमिति । आप० १२. २३. ४. । इति । कीदृशमेनं । मंदिं हर्षहेतुं चक्रिं साधुकर-
णशीलं । कीदृशायेंद्राय । मंदिने हर्षयुक्ताय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रथे कृतवते । सर्वकर्मनिष्पादन-
शीलायेत्यर्थः । ईमित्यस्य पादपुरणार्थत्वं शास्त्रे आह । अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताचरेषु ग्रंथेषु बाक्यपुरणा

आगच्छन्ति पदपुरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदिति । नि० १. ९. । इति । अस्यायमर्थः । अक्षरेषु पदविच-
चितेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु कंदोराहित्येन परिमिताक्षर-
हितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपुरणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु कंदोयुक्तेषु यथेषु पादपुरणार्थाः । ते च
कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थकार्यतामृचमुदाजहार । एमं स खजता मुते । आखजतेन मुते
। नि० १. १०. । इति ॥ एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयाटीः स्वनः । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त
इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । खजत । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः । मदि । प्रमो
दहेतुं । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकृतिगतिषु । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति
च । पा० ३. १. २६. । इति णिच् । ण्यंतस्याजतत्वादच इ । उ० ४. १३८. । इतीकारप्रत्ययः । गिरनिटीति णिलोपः ।
प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं । मदिने । मंदः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंसकस्यापि । पा० १. १. १३. । व्यत्ययन नुमा
गमः । चक्रिं । वृज्ज करणे । आदृगमहनजनः किकिनां लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति तंचलीलतर्जतत्मा
धुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य कित्वाद्गुणाभावः । यणादेशः । लिट्वाद्वावाह्विर्वचनं । द्विर्वचनेऽचि । पा० १.
१. ५९. । इति यणादेशस्य स्थानिवद्वावात्कृशब्दो द्विरुच्यते । अभ्यासस्योरत्तरपरत्वयुत्वहलादिगोपाः । किनो
नित्वादाबुदात्तः । विश्वानि । विगः क्लृप्त । नित्वादाबुदात्तः । अस्य चक्रय इति कृदन्तेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः
कृति । पा० २. ३. ६५. । इति षष्ठी न भवति । किकिनां लिट् चिति किनो लिट्वाद्वावेन न लोकाव्ययनिष्ठात्वार्थ
तृणां । पा० २. ३. ६९. । इति निषघात ॥

मत्स्वा मुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचेषु सर्वनेष्व्या ॥३॥

मत्स्व । मुऽशिप्र । मंदिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सर्वनेषु । आ ॥३॥

हे मुशिप्र हे शोभनहनो शोभननामिक वा । शिप्रे हनु नामिके वा । नि० ६. १७. । इति यास्कनोक्तत्वात् ।
तादृश हे इन्द्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोत्रमत्स्व । हृष्टो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त । सर्वयज्ञमार्जः
पुण्यत्यर्थः । तादृशेन्द्र त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सर्वनेषु सचा देवैरन्यैः सह गच्छेति शेषः ॥ मदि स्तुतीत्यस्य लोत्य
नित्यमागमश्रासनमिति कृत्वादितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेत्वात्तास्यनुदात्तेऽडिदपदेशात्
। पा० ६. १. १८६. । इति लमार्धधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां द्यचोऽतस्तिडः । पा० ६. ३. १३५. ।
इति दीर्घत्वं । मुशिप्रत्यामंत्रितनिघातः । मदिभिः । गतमने व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्त्रप्रत्ययस्य नित्यादाबु
दात्तत्वं । बह्वन् कंदसीति भिस् ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमि
त्यादिना विभक्त्यनुदात्तत्वं ॥

असृयमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिं ॥४॥

असृयं । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत । अजोषाः । वृषभं । पतिं ॥४॥

हे इन्द्र ते गिरस्त्वदीयाः सुतीरस्थं । सृष्टवानस्मि । तासु गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वा प्रत्युदहासत । उग्रस्व
प्राप्नुवन् । तादृशीगिरस्त्वमजोषाः । सवितवानस्मि । कीदृशं त्वां । वृषभं कामानां वृषितारं पतिं सोमस्य पा
तारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता वा पालयिता वा । नि० ४. २६. । इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ अष्टय ।
अखजं । खज विसर्गे । लङो मिय । तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. । बह्वन् कंदसि । पा० १. १. ८. । इत्यत्र
विकरणस्य षडागमः । जकारस्य गकारः । लुङ्लङ्लृङ्त्वानुदात्त इत्यङागम उदात्त । सति शिष्टत्वात् एव
शिष्यति । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । आहाङ् गर्त । लुङ् । अस्यादादेशः । पा० १. १. ५. । भूः सिच
। पा० ३. १. ४४. । अङागमो निघातश्च । अजोषाः । जुषी प्रीतिसवनयोः । लङ्स्थास् । तुदादिभ्यः शः । तस्य कंद
सुभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इत्यार्धधातुक्त्वेन कित्वाद्भावाम्बधूपधगुणः । शासस्थकारलोपः कंदमः । सर्वण-
दीर्घः । अङागमः । सति शिष्टत्वाबुदात्तः शिष्यति । वृषभं । पृषु वृषु मृषु सेचने । अभजत्यनुवृत्तावृषिपृषिभ्यां
कित् । उ० ३. १२३. । इत्यभच्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । कित्वादंतोदात्तः । पतिं । पा रचणे । पातिर्इतिः
। उ० ४. ५७. । कित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥

सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इन्द्र वरेण्यं । असदिते विभु प्रभु ॥ ५ ॥

सं । चोदय । चित्रं । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यं । असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बह्विधमर्वागस्रदभिमुखं यथा भवति तथा सं चोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तावृशं धनं ते तवैवामदित । अस्त्यिव । तस्मादस्रभ्यं प्रयच्छेत्पर्यः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु राधो राध इति पठितं ॥ चोदय । चुद् प्रेरणे । ष्यंताङ्गोऽट् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । राधः । राधुवत्यनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽमुन् । उ० ४. १८८ । नित्वादायुदात्तः । वरेण्यं । वृज एण्यः । वृषादित्वादायुदात्तः । असत् । अस भुवि । लिट् । तिप् । इत्यञ् लोपः । पा० ३. ४. ९७ । इतीकारलोपः । लिटोऽडाटावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो ड्रुमंज्ञायां । पा० ३. २. १८० । इति ड्रुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरंण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥ ॥ १७ ॥

अस्मान्त्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे तुविद्युम्न प्रभुतधनेन्द्र राये धनमिच्छार्थमस्माननुष्ठातृन् तत्र कर्मणि सु चोदय । मुपु प्रेरय । कीदृशान्स्मान् । रभस्वत उद्योगवतो यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्मप्रत्यास्वल् । पा० ५. ३. १० । लितीति प्रत्ययातृर्वस्योदात्तत्वं । इन्द्र । आमंत्रितायुदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ रभस्ये । रभस्यं कार्योपक्रमः । सर्वधातुभ्योऽमुन् । नित्वादायुदात्तः । मतुपः पित्वादनृदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७ । इति न पदत्वं तस्य मत्वर्थे । पा० १. ४. १९ । इति भमंज्ञया बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १ । इति नियमात् । तुविद्युम्न । तुवि बह्व् युम्नं धनं यस्य । पाठिकमामंत्रितायुदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मतुप । अस्मायामेधास्त्रजो विनिः । पा० ५. २. १२१ । इति विनिना न बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशश्शब्दो नञ्विषयस्यानिमित्तस्येत्यायुदात्तः । मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवत्स्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धैत्यक्षितं ॥ ७ ॥

सं । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः ।

धेहि । अक्षितं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र श्रवो धनमस्मे सं धेहि । अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं वाजवत् प्रभुतेनान्नोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्वायुष्यकारणं अक्षितं विनाशरहितं ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिरायुदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दास्तुर्थीवह्वचनस्य सुपां मुलुगित्यादिना शे आदेशः । शित्वात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । शेषे लोपाट्टिलोप इति पक्षे । पा० ७. २. ९० । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अत्यलोपपक्षे ऽतो गुण इति पररूप एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिप्रदिभ्रजं संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९ । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमुकारः । परपूर्वत्वं । कोः कित्वात्स लघूपधगुणः । श्रूयत इति श्रवो धनं । अमुन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्यस्मिन्धने । विश्वशब्दः कृत्प्रत्ययांतः । तस्य बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति परादिच्छंदमि बह्वलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्मादंतर्णीतत्वात्कर्मणि निष्ठा । तेन ग्यदर्धत्वात्निष्ठायामण्यदर्धे । पा० ६. ४. ६० । इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६ । इति न निष्ठानत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्युम्नं सहस्रसातमं । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युम्नं । सहस्रसातमं । इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहच्छ्रवो महतीं कीर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्यादा नोपितं युम्नं धनमस्मे धेहि । तथा ता ब्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्बह्वरथोपिता इषोऽन्त्रान्यस्मे धेहि ॥ अस्मे । सुपां मुलुगित्यादिना शि आदेशः । धेहि । च्वमोरैतावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९. । इत्यन्त्राभ्यास लोपा । श्रूयत इति श्रवः । अमुनो नित्वादायुदात्तत्वं । सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः । पणु दानि । जनसमन्वयक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७ । विङ्गनोरनुनामिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१ । इत्याकारादेशः । धातु स्वरिणां तोदात्तः । पुनः ऋदन्तरपदप्रकृतिस्वरणं स एव शिष्यते । रथा आमा संतीति रथिन्य इति प्रत्ययस्या युदात्तत्वं । अन्नभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । स च पित्वादनुदात्तः । इषो यांगिकत्वं धातुस्वरः । ऋत्वं प्रातिपदिकस्वरः ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गुणतं ऋग्मियं । होमं गन्तारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रं । वसुऽपतिं । गीःऽभिः । गुणतः । ऋग्मियं । होमं । गन्तारं । ऊतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिन्द्रं होम । वयमाहुयामः । किं कुर्वतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गुणतः स्तुवंतः । कीदृशमिन्द्रं । वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारं गन्तारं यागदेशं गमनशीलं ॥ वसोः । वस निवासि । शृस्त्वस्मिहीत्यादिना । उ० १. ११. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तिर्नित्वादायुदात्तः । वसुपतिं । समामातो दात्तत्वे प्राप्तं पत्यावृत्त्यर्थं । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सविक्वाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । गुणतः । गृ शब्दे । लट् । शतु । क्रयादिभ्यः श्रा । पा० ३. १. ८१. । शतुः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात् आभ्यस्त-योरातः । पा० ६. ४. ११०. । इत्याकारलोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत इत्युगमीः । तमृग्मियं । माङ् माने शब्दे च । क्रिप्तिरिति क्रिप् । घुमास्थित्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । इत्वं । चकारस्य चोः कः । झलां जशोऽति । पा० ८. ३. ३९. । इति जणत्वं । गकारः । द्वितीयकवचनेऽचि शुधात्वितादिना । पा० ६. ४. ७७. । इयडादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः । पा० ६. ४. ८०. । सर्वं विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति न भवति । ऋदन्तरपदप्रकृतिस्वरणोकार उदात्तः । होम । आहुयामः । ऋच् स्पधायां शब्दे च । लट् । तस्यासदो बङ्गत्वेऽपि व्यत्ययन मिप् । इकारस्य व्यत्ययनाकारः । शपो बङ्गत्वं कंदसीति लुक् । बङ्गत्वं कंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति ङः सप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोः । पा० ६. १. १६०. । इत्योकार उदात्तः । मिपः पितस्वरणानुदात्तत्वं । गन्तारं । गमू खपू गती । ताक्कील्ये तुन् । नित्वादायुदात्तः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥

सुतेसुते न्योक्से बृहद्बृहत् एदरिः । इन्द्राय शृषमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसुते । निऽन्योक्से । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । शृषं । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छद्ध्य पादपुरणी । यद्वा । व्याप्तिवचन आकारः । आङीपदर्थेऽभिव्याप्ती । अम० ३. ४. ३०. । इत्यभिधानात् । इच्छद्ध्योऽपिगद्धार्यः । इयति गच्छत्यनुष्ठयं कर्म प्राप्नोतीत्यरिर्यजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इन्द्राय सुते सुत इन्द्रार्थमभिपूते तत्तत्सोमे शृषं बलमर्चति । स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शृषं । बृहत् प्रौढं । कीदृशार्थेन्द्राय । न्योक्से नियतस्थानाय बृहते प्रौढाय ॥ सुते सुते । पुत्र अभिषेव । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विभावः । तस्य परमाश्रितमिति द्वितीयस्याश्रितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । न्योक्से । नियतमोको यस्य तस्य । निगद्ध्यो निपाता आयुदात्ता इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणुः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. ३. ४. । इत्योकारः स्वरितः । बृहते । बृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्यजादिविभक्त्युदात्तत्वं । अरिः । अ गती ।

अच इः । उ० ४. १३८. । इतीकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । इद्राय । अत्रिन्द्रियादिना रप्रत्यय इकार उदात्तः । शुषं । प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥ ॥ १८ ॥

गायंतीति मृक्तस्य मंत्रसंख्या कंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते । गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति । तुहिहवेत्यादिपरिभाषायां । अनु० १०. ३ । तुशब्दस्य मृक्तद्वयं परिभाषितत्वादस्य मृक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । अर्चिदेवते पुर्ववत् ॥ अभिप्रवपडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽस्कावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियमृचः । एह्यु प्विति खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव । आ० १. ८. । इति सूत्रितं ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्च्यैर्कर्मकिणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायंति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चंति । अर्कः । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति

शतऽक्रतो । उत् । वंशऽइव । येमिर ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बह्वकर्मन्वहप्रज्ञा वेन्द्र त्वां गायत्रिण उन्नातारो गायंति । स्मवंति । अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रयुक्ता होतारोऽकर्मर्चनीयमिन्द्रमर्चति । शस्त्रगतिमैवैः प्रशंसति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरं ब्राह्मणास्त्वामुद्येमिरे । उन्नतिं प्रापयति । तत्र दृष्टांतः । वंशमिव । यथा वंशाद्यं नृत्यतः शिल्पिनः प्राढं वंशमुन्नतं कुर्वति । यथा वा मन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । गायंति त्वा गायत्रिणः प्रार्चति तैर्कर्मकिणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिर वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा । नि० ५. ५. । इति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे । अर्को देवो भवति यदेनमर्च्यको मंचो भवति यदेनेनार्च्य-कर्मज्ञं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृत्तः कटुकस्त्रा । नि० ५. ४. । इति ॥ गायंति । शप्तिडो पितृत्वात् सार्वधातुकत्वाच्चानुदात्ता । धातुर्दत्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम यषामुन्नातृणामस्ति तै । अत इनिठनी । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । अर्चंति । अर्चं पुत्रायां । भावादिकः । शप्तिडावनुदात्ता । धातुस्वर एव । पादा द्वित्वात् निघातः । अर्कः । अर्चत्यभिर्त्यर्को मंत्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणयार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजोः कृ घिग्यतोः । पा० १. ३. ५०. । इति चकारस्य कृत्वं । ककारः । प्रत्ययस्वरणातोदात्तः । अर्को मंत्रा एषां संतोत्वर्किणो होतारः । एकाक्षरात्क्रतो जातिः सप्तम्यां च न ती स्मृता । पा० ५. २. ११५. २. । इति छदंतादिनिठनी यद्यपि प्रतिपिडां तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरणातोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकन्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरणातोदात्तः । इवेन विभक्त्य-लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. । इति स एव शिष्यते । येमिर । यम उपरमे । तिङुतिङ् इति निघातः ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्वयस्यै कर्त्वं । तदिदो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वं । तत् । इन्द्रः । अर्थं । चेतति ।

यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणार्थकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारुहवान् । तथा भूरि प्रभुतं कर्त्वं कर्म सोमयागरूपमस्पष्टं स्पष्टवान् । उपक्रांतवानित्यर्थः । तत्तदानीमिन्द्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति । जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्पिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सहजति । कंपते । स्वस्थानाद्यज्ञभूमिसमागतमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः । षण्णु दाने । मनोति ददाति निवसताम-वकाशमिति साशुः । दुसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण । उ० १. ३. । णित्वादुपधाया वृद्धिः । त्रित्वादाबुदात्तत्वं च । अरुहत् । रुहेर्लङ् इति णिपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । परि० ९३ १. । इति लघूपधगुणो न भवति । मुङ्लङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् । सति शिष्टत्वात् एष शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहतेति । पा० ८. १. ३०. । निषेधादि-घातो न भवति । भूरि । अदिशदिभुगुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५ । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तः ।

त्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वरः । सृ शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । मेर्ह्यपि सति हिः । प्रयादिभ्यः प्रा । ई ह्रस्वघोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । प्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ८० । इत्युकारस्य ऋकारः । ऋवर्णासति वक्तव्यं । का० ८. १. १. । इति णत्वं । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । रुव । रु शब्दे । मेर्ह्यपि स । गपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादुवडादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । ब्रह्म । तृहि वृहि वृद्धी । मर्निन्नित्यनुवृत्तां वृहेरम् नलोपश्च । उ० ४. १४५ । इति मर्निन । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च । मिदचोऽत्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्युकारात्परः । यणादेशः । मर्निनो नित्वादायुदात्तत्वं । वसो । आर्मन्त्रितनिघातः । यच्च । यत्रयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९० । नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अत्र चकारद्वयश्रवणादियमेव तिङ्ङिविभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुपपद्यते । अतोऽनुपपन्नैव प्रथमा न श्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्रवपडहगतोक्त्येष्वच्चावाकस्य तृतीयसवन उक्त्यमिन्द्राय शंस्यमित्यनुरूपसृचः । एहू प्विति खंड इद्रं विश्वा अवीवृधत्तुक्त्यमिन्द्राय शंस्यं । आ० ७. ८. । इति सूत्रितं ॥

उक्त्यमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे । शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥ ५ ॥
उक्त्यं । इन्द्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिःसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । रारणत् ।
सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायिन्द्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्त्यं शस्त्रं शंस्यं । अस्माभिः शंसनीयं । कीदृशायिन्द्राय । पुरुनिष्पिधे बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणः । शक्र इन्द्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणत् अतिशयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्ववान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रानस्मात्सख्यानि च बहूधा प्रशंसित्वित्यर्थः ॥ उक्त्यं । वचस्यैकप्रत्यय उक्तः । उ० २. ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शन्सु स्तुतां । ण्यंतादचो यत् । णेरनिटीति णिलोपः । तित्स्वरिति प्राप्ति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरु-निष्पिधे । बहूनां शत्रूनां निषेधकाय । पिध गत्यां । धात्वादिः पः सः । अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्रयोगः । क्लिप्ति क्लिप । क्लिपः सर्वापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासः । निमः सकारिणो व्यवधानं क्दांस्त्वादनादृत्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुसकारस्य पत्वं । निमः सकारस्य पुना पुः । पा० ८. ४. ४१. । इति पत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्येन समासः । पिधो धातुस्वरेणोदात्तत्वं । निष्पिध इति प्रादिसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऋद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्रोतीति शक्रः । स्फारितचिर्वचशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक् । प्रत्ययस्वरः । यथा । प्रकारवचने थाल् । पा० ५. ३. २३. । लिप्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । ऋः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्योरुपभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं । रारणत् । रण शब्दार्थः । धातोरिकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सनाद्यंता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां लिङर्थे लिट् । पा० ३. ४. ७. । इति हेतुहेतु-मज्ञावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङर्थे लिट् । अत्र हीदृकर्तृकं रारणम्मुक्त्यंशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लिट्स्तिप । इतश्च लोपः परस्मैपदं प्वितीकारलोपः । लिटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदम-दादिवच्च दृष्टव्यमित्यदादिवज्ञावाददिप्रभृतिभ्यः शप इति प्राप्तो लुगंबङ्गलं कंदमीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाद्भातोर्तोदात्त एव शिष्यते । शपो लसार्वधातुकस्य व्यवधानात्तत्र परतो विधीयमानमभ्यसाना-मादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः । अत्र यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भविष्यति । अत्र ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुष्ठविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्ङिविभक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि । तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्तां

सख्युः । पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तच्च भस्मजायां यस्मैति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकारः ।
लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्यं । स शक्र उत नः शक्रदिंदो वसु दयमानः ॥६॥
तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्यं । सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् ।
इंद्रः । वसु । दयमानः ॥६॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेन्द्रमीमहे । प्राप्नुमः । तथा राये धनार्थं तमीमहे । तथा सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उतापि च शक्रः शक्तिमान्स ईन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शकत । अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाज्ञाक्रमस्वीमहे यामीति पठित । तदनुसारिणोऽत्र याचामहे इति व्याख्येय ॥ सख्युर्भावः सखित्वं । तस्य भावस्वतन्त्रा । पा० ५. १. ११९. । इति त्वः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । ईमहे । ईड् गता । इत्त्वादात्मनेपदं । पा० १. ३. १२. । दिवादिभ्यः श्यन् । बह्वलं कंदसीति श्यनो लुक् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । राये । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्यामीं सुवीर्यः । भवितुर्वाचिनामेन भावो लक्ष्यते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । बह्वीहावित्यनुवृत्तिं वीरवीर्यां च । पा० ६. २. १२० । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्रोतीति शक्रः । स्फारितं चिर्वाचिशक्तीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शकत । शक् शक्ता । धातुसंबन्धाधिकारं कंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्रोत्पत्तमीमहे इति धातुसंबन्धः । लुङ्लिप् । पुषाद्व्युत्ताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति त्रैरडादेशः । बह्वलं कंदसि । पा० ६. ४. १५ । इत्यडागमाभावः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । वसु । निदित्यनुवृत्तिं वसेरुप्रत्ययः । उ० १. ११. । नित्वादाद्युदात्तत्वं । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अनुदानेत्त्वादात्मनेपद । लटः शानच्चादेशः । पा० ३. २. १२४ । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शानच्चाश्चित् इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वाद्गुपदेशाच्चाप उत्तरत्वेन परत्वाद्धमावर्धधातुकत्वानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ॥ १९॥

सुविवृतं मुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यः । गवामपं व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥७॥
सुऽविवृतं । मुनिऽअजं । इंद्रं । त्वाऽदातं । इत् । यः । गवां । अपं । व्रजं । वृधि ।
कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥७॥

हे इंद्र यशोऽजं कर्मफलभूतं सुविवृतं मुपु सर्वत्र प्रसभं मुनिरजं सुवेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमित्यया शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमप वृधि । अपवृतमुजाटितद्वारं कुरु । हे अद्रिवः पर्यतोपलक्षितवज्रयुक्तं राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृत्रं वरणं । कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तात् परतो गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिङ्कंदसि बह्वल । पा० ६. २. ११९. । इत्युत्तर उदात्तः । पुनः मुशब्देन समामि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं स एवकार उदात्तः । ननु वृत्तमित्येव कृदंतं न तु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं । परि० २३ । इति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च समामि वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किं विवृतमिति । तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्वहणे ग्रहितकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । परि० २८ । इत्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदंतव्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तथा च कर्मणि क्तात् उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति मुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परादिङ्कंदसि बह्वलमित्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । मति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरकार एवोदात्तः स्यात् । विवृतमिति समामि यद्यप्युत्तरः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समामस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्तत्वात् एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरं भवितव्यमिति । उच्यते । गतिरनंतर इत्यनुवृत्तेः कृद्वहणे कृद्वहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाग्रहणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरं बह्वलान्तर-

सहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभिप्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युदितमित्यत्र व्यवहितस्याभिगच्छस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्मात्सुविवृतमित्युकार एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरञ्जं । अनायासेन निरवशेषं प्राप्यं । अञ्ज गतिक्षेपणयोः । सुनिमोरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ईपद्ः सुपुं कृष्णकृष्णार्थेषु खल्व् । पा० ३. ३. १०६. । न चात्र मुगच्छस्य निमा व्यवधानं शङ्कनीयं । मुगच्छस्य ह्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानन्तर्यं । अत एव सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववन्नतिसमासे लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निमा समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः मुगच्छेन समासे कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं । त्वया शोधनेन विशदीकृतं । दीप् शोधने । आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । सत्यपि हि पकारि नानुबन्धकृतमनेज्जतत्वं । परि० ७ । इत्यञ्जत एवायं । निष्ठति कर्मणि क्तः । दाधा ध्वदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यवादाविति प्रतिषेधेन घुमंज्ञाया अभावाद्दो ददोः । पा० ७. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्त्वादाविति निषेधः । न पुनर्लक्षणिकस्य दीप् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लक्षणिकस्य । परि० १०५. । इति नियमादिति चेन्न । गामादायग्रहणेष्वविशेषः । परि० १०६. । इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छ्वादात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । त्वमाविकवचने । पा० ७. ३. ९७. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुण इति पररूपत्वं । भसंज्ञायां टेरित्युदात्तस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । कर्तृकरणे कृता बह्वचं । पा० २. १. ३२. । इति तृतीयासमासः । तत्पुरुषे कृति बह्वचं । पा० ६. ३. १४. । इति तृतीयाया अथलुक् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यगः । अशु व्याप्ता । अशुर्युद्ध । उ० ४. १९०. । इत्यमुन । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । निस्त्वादायुदात्तत्वं । गवां । प्रातिपदिकस्वरः । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं । न गोश्चन्माववर्णोति निषिध्यते । वृधि । वृज् वरणे । अशुगुपृक्कृभ्यश्चंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बह्वचं कंदमोति श्रोरपि लुक् । निघातः । कृणुष्व । कृषि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् । व्यत्ययेनात्मनपदं । लोटस्थाम् । पा० ३. ४. ७८. । घासः सि । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामां । पा० ३. ४. ९१. । कर्तरि शप्ति प्राप्ते । पा० ३. १. ६८. । धिन्विह्वोरश्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इति लोपः । अचः परस्मिन्पूर्वविधा । पा० १. १. ५७. । इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावात्क्षूपधगुणो न भवति । अच सति शिष्टस्वरबलीयस्यमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः । अमुनंतो निस्त्वादायुदात्तः । अद्रिवः । अद्रिवञ्च । तदस्यास्तीति मनुप् । कंदमोरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । संवृद्धानुगदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपो । पा० ६. १. ६८. । मनुवसो हः संवृद्धा कंदसि । पा० ८. ३. १. । इति वत्वं । विसर्जनीयः । आमांश्चितस्य च निघातः ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ।

जेपः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणं । इन्वतः ।

जेपः । स्वःऽवतीः । अपः । सं । गाः । अस्मभ्यं । धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इंद्र ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वीत त्वां रोदसी उभे यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं नह्नीन्वतः । व्याप्तं न समर्थं इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ता अपो वृष्टिरूपा जेपः । जयेः । प्रेरयत्यर्थः । अपां स्वर्गसंबधस्यान्यत्र दिवो वृष्टि च्यावयति । तै० सं० ३. ३. ४. १. । इति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेरुष्मत्स्मभ्यं शीरादिरसप्रदा गाः सं धूनुहि । सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नञो हिशब्देन सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः । समासत्वादतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तिं त्वामी द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति त्वादेशः । रोदसी । रुद्रेरमुन । निस्त्वादायुदात्तः । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । श्वा सहैकादेश उदात्तः । ऋघायमाणं । नृन्हंतीत्यृघा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच । वृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थत्वात्तकारलोपो हकारस्य च घकारः । अनृघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लोहि

तादिडाभ्यः क्यप । पा० ३. १. १३. । इति क्यप्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा० ३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा क्यपः । पा० १. ३. ९०. । इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । शपोऽदृपदेशात्पराक्कानचो लसावधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । क्यपः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इत्वंतः । इवि व्याप्ता । इदितो नुम धातोरिति नुम । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तमश्च लसावधातुकस्वरण धा तुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषेधात्तिङ्ङितिङ इति निधातो न भवति । ज्ञपः । ज्ञः प्रार्थनाया लिङ्ङर्थे लट । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शपि प्रज्ञ तदपवादः सिङ्ङर्त्तं लेटीति सिप । अडागमस्यानुदात्तत्वादातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति स्वर्वत्यः । न्यङ्स्वरा स्वरिता । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मतुङ्डीपो पित्वादनुदात्तो । संहिताया स्वरितात्महतायामनुदात्ता नां । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्यनुदात्तत्वं । धुनुहि । धृञ् कपने । लोट् । सेह्यपिप्प । स्वादिभ्यः युः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्कादसत्वादभावः ॥

अभिप्लवपडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽक्तावाकस्य षट्सोविद्यानुरूपयुगलेपु द्वितीयस्मिन्गुण आश्रुत्कर्णेति तुचोऽनुरूपः । एह्यु प्विति खंडे शुधी हवं तिरश्चा आश्रुत्कर्णे शुधी हव । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

आश्रुत्कर्णे शुधी हवं नू चिहधिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोममिमं मम कृष्या युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्णे । शुधि । हवं । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष्य । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्णे सर्वतः श्रोतारो कर्णा यस्य तादृगिंद्र हवमस्मदीयमाज्ञान नु चिप्रं शुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिरश्चित्तुोरपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच मम मदीयमिमं स्तोम स्तोत्ररूपं वाक्समूह युजश्चिदन्वकीयसख्यरथतरं कृष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्दस्मदीयस्मृतिर्नापि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्णे । आ समंतात्कृणुत इत्याश्रुत । क्रिप । ह्रस्वस्य तुक् । पा० ६. १. ७१. । तादृशी कर्णा यस्य । आसन्नितस्य चेत्यादुदात्तत्वं । शुधी । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुवः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति विहितश्रोत्रं ब्रह्मं कंदसीति लुक् । तत्संनियोगादिगणित्वात्कृभावोऽपि निवर्तते । शृणुपृच्छुभृश्रुदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आसन्नितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७०. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिङ्ङितिङ इति निधातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । हवं । कृञ् स्पर्धायां शब्दे च । ब्रह्मं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादकारात्तत्वेन ऋदोरपि । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । अपः पित्वादातुस्वरः । नु । संहितायाम्निच तुनुधमनुतङ्ङुचोरुष्याणा । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातिर्लोट् । थामः मे । सवाभ्या वामां । पा० ३. ४. ९१. । शपः युः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकस्यापि स्वीकारादिडागमः । आकारलोपः । निघातः । मम । तवमर्मा डसि । पा० ७. २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य समादेशः । प्रातिपदिकस्वरणातोदात्तत्वं प्राप्ते युष्मदस्मदोर्डसि । पा० ६. १. २११. । इत्यादुदात्तत्वं । कृष्व । डुकृञ् करणे । लोट् । थामः मे । सवाभ्यां वामां । शपो ब्रह्मं कंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघातः । युजः । सावकाच इति विभक्त्यनुदात्तत्वं । अंतरं । वृषादित्वादादुदात्तः ॥

विद्या हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं । वृषंतमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥

विद्या । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं । वृषन्ऽतमस्य । हूमह । ऊतिं ।

सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्या । जानीमः । क्रीदृशं त्वां । वृषंतमं कामानभिनिशयेन वर्धितारं वाजेषु संग्रामेषु हवनश्रुतं

अस्मदीयस्याज्ञानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तवोति रक्षामस्मद्विषयामृद्दिश्य ह्रमहे । त्वामाहुयामः । कीदृशीमूर्ति । सहस्रसातमामतिशयेन धनसहस्राणां दात्री ॥ विद्म । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु मेचनं । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । उ० १. १५६. । इति कनिन । नित्त्वादायुदात्तः । तमपः पित्त्वात्स एव शिष्यते । अयस्त्रयादीनि कंदसि । पा० १. ४. २०. । इति भत्वेन पदत्वाभावात्तलोपाभावः । पा० ८. २. ७. । वाजिपु । वाज्रगन्धो वृषादिराद्युदात्तः । हवनश्रुतं । ऊ इत्यनुवृत्तौ बह्वलं कंदसीति व्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति कृप । तुगागमः । वृषंतमस्य । उक्तं । ह्रमहे । बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । ऊति । ऊतियुतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां । सहस्रं सनोतीति सहस्रमाः । पण् दां । जनसनत्वनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. । विट् नोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्त्वादेव शिष्यते ॥

आ तू न इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब ।

नय्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिब ।

नय्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं नोऽस्मान्प्रत्या गच्छति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेन्द्र मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभिपुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणैन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृत्तांतोऽनुकर्मणिकायामुक्तः । कुशिकस्यैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्यैन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे । अ० १. अ० ३. १. । इति । हे इन्द्र नय्यं सर्वदेवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सू तिर । प्रकर्षणं मृषु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलामोपेतमृषिमतीन्द्रियद्रष्टारं कृधि । कुरु ॥ तु । संहितायामृचि तुनुषमनुतद्रुचोरुष्याणामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इन्द्र । आमंत्रितनिघातः । कौशिक । निघातः । मंदसानः । हृष्यन । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिपु । अमानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित । उ० २. ८७. । इत्यमानचप्रत्ययः । चित्त्वादेतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नय्यं । णु भृती । अचो यत । गुणः । वातो यि प्रत्ययः । पा० ६. १. ७९. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः । उमि निदित्यनुवृत्तावेतेर्णिञ्च । उ० २. ११९. । इत्युमिप्रत्ययः । णित्त्वावृद्धायादेशः । नित्त्वादायुदात्तत्वं । सु । निपातस्य चितं संहितायां दीर्घत्वं । तिर । तरतेत्यत्ययन शः । ऋत इदातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं । यतो हेरिति हेनुक् । कृधि । इद्रुक् करणं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । अशृणुपृक्तवृष्यकंदसीति हृधि-रादेशः । सहस्रसा । उक्तं । ऋषिं । ऋषी गती । इतित्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । कित्त्वावृणाभावः । नित्त्वादायुदात्तत्वं ॥

प्रवर्ग्ये परि त्वत्त्वभिष्टयात् । मृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वर्णो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थं वचः । आ० ४. ६. । इति मृत्तितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने मेयं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयतीति खंडे परि त्वा गिर्वर्णो गिर इति परिदध्यात् । आ० ४. ९. । इति मृत्तितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वर्णो गिर इत्युत्तमया परिदध्यात् । ऐ० ब्रा० १. २९. । इति ॥

परि त्वा गिर्वर्णो गिर इमा भवंतु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वर्णः । गिरः । इमाः । भवंतु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुं । अयुः । वृद्धयः । जुष्टाः । भवंतु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणोऽस्मदीयस्मृतिभागिन्द्र विद्यतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्मृतयस्त्वा त्वां परि भवन्तु । सर्वतः प्राप्तवन्तु । कीदृशो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धिनायुष्येणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचिता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवन्तु ॥ गिर्वणः । गीर्भर्वन्त्य इति गिर्वणाः । वन पण संभक्ता । सर्वधातुभ्योऽमुन । गिर उपधाया दीर्घाभावश्चादसः । आभचितनिघातः । विद्यतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धी । क्तप्रत्ययः । उदितो वा । पा० ७ २ ५६ । इतीटः क्ताप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा । पा० ७ २ १५ । इति निष्ठायां मिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण गता । कंदसोणः । उ० १. २. । इत्युण । णित्वाद्गुडिः । आयादेशश्च । वृत्तमायुर्यस्य । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुवतथसिमुसरकमेपु च । पा० ७ २ ९ । इतीडभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । जुष्टाः । श्वीदितो निष्ठायां । पा० ७ २ १४ । इतीडभावः । जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्य मंचे । पा० ६. १ २१० । इत्यायुदात्तत्वं । जुष्टयः । जुषी प्रीतिमवनयोः । क्तिन । तितुवतीडभावः । नित्वादायुदात्तः ॥ ॥ २० ॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टकस्य मृक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतुनामक ऋषिः । तथा चानुक्रातं । इंद्रमष्टौ जिता माधुच्छंदस इति । कंदस्यानुपममिति पूर्वमृक्तोक्त । इंद्रो देवतानुवर्तते ॥ विनियोगस्तु । महाव्रते निष्कंधं छत्त्रमुक्तं शंसनीयं । ऊरु इति खंडे शानकेन सूत्रितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधत्तित्यानुपमं तस्य प्रथमायाः पूर्वमधर्चं शस्त्वोत्तरेणार्धचंनोत्तरस्याः पूर्वमधर्चं व्यतिपजति पादेः पादाननुपकार प्रागुक्तमायाः । ँ० आ० ५. ३. १. । इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यकं पश्यते प्र वो मह इति खंडे । इंद्रं विश्वा अवीवृधत्ति पदानुपगाः । ँ० आ० १. ५. २. । इति । तथा पृथ्व्यस्य पंचमेऽहनि निष्कंधं शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधत्तित्यनुपमं च । लोमे वर्धमान इति खंडे सूत्रितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधत्त । आ० ७ १२ । इति ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्तस्मद्व्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं विश्वाः । अवीवृधन् । समद्रव्यचसं । गिरः । रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां ।

सत्पतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्मृतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृशमिंद्रं । समद्रव्यचसं समद्रव द्याप्तवतं रथीनां रथयुक्ताना योद्धानां मध्ये रथीतमं अतिगयन रथयुक्तं वाजानामज्ञाना पतिं स्वामिन सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विश्वः क्लृप्त । निःस्वरः । अवीवृधन् । वृध्निर्गच्छि चङ्कुच्छंदित्य नुवृत्तौ नित्यं कंदमि । पा० ७. ४. ८ । इत्युकारस्य चकारविधानाद्वृध्पधगुणाभावः । निघातस्वरः । समद्रव्यचसं । व्यचरमुन् । गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित । पा० १. २. १. । इति प्राप्तस्य डित्वस्य व्यञ्जः कृटादित्वमनमि । पा० १. २. १. १. । इत्यमिनिपेधाद्बहिर्ज्यत्वादिना डिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६. १. १६. । न भवति । समद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रथीतमं रथीना । रथशब्दाद्व्यत्यस्यनश्चादस दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं च । वाजानां । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्याव्यर्थं । पा० ६. २. १८ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सख्ये तं इंद्रं वाजिनो मा भेम शवसस्पते । त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितं ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इंद्रं । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वां । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं ।

अपराजितं ॥ २ ॥

हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्रं ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽप्राप्तवतो भुव्यां मा भेम । शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भुम । अतस्त्वामभयहेतुमभि प्र णोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण नमः । कीदृश त्वां । जेतारं युद्धेषु जयशीलं अपराजितं क्तापि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं । सख्यर्थः । पा० ५. १. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽज्ञमेषामस्तीति वाञ्छिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । अभि भये । नुनुत्त मवङ्गवचनं मस । नित्यं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सलोपः । बह्वचं कंदसीति वृत्तं । कंदसुभयर्थेति तड

आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । न माङ्गोऽङ्गो । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । शवसस्यति । शवसः पश्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योपपु । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्त्वं । मुषामञ्चितपराङ्ग-वद्भावेन । पा० २. १. २. । पदद्वयानघातः । नोनुमः । गुः सुती । गोः नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन मन्यङोरिति द्विभावः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञाया नटो मम । अदादिवद्भावाक्तपो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । पा० ८. ४. १४. । इति संहितायां णत्वं । जितारः । जि जये । ताक्कीन्यादिपु तुन । त्रित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं । अपराजितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं ॥

पृर्वीरिंदस्य रातयो न वि दस्यंतृतयः । यदि वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥३॥
पृर्वीः । इंदस्य । रातयः । न । वि । दस्यंति । ऊतयः । यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृ
ऽभ्यः । मंहते । मघं ॥३॥

इंद्रस्य संबंधिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वो रनादिकालमिडाः प्रभुता वा । अस्थिंद्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानीतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य अस्त्रिभ्यो गोमतो गोसंहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमृतयो बह्वधनदानपूर्वकाणींद्रस्या-स्माद्विषयाण रक्षणानि न वि दस्यंति । विग्रहेण नोपनीयते । मघं रेकेण इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दाशतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं ॥ पृर्वीः । पुरुशब्दस्य वोतो गुणवचनादाति डीप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्चादसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं बाधित्वा वा कदसि । पा० ६. १. १०६. । इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । डीपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रातयः । मंत्रे वृषेपचमन-विदभुवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इति क्तिन उदात्तत्वं । दस्यंति । दसु उपक्षये । दिवादिभ्यः श्यन् । निघातः । ऊतयः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिनुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घत्वं । स्तोतृभ्यः । ष्टुत्तृ मुती । धात्वादेः षः सः । तुचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । मंहते । शपः पित्वादनुदा-त्तत्वं । तिङ्श्रु लसार्वधातुकस्वरण तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति निपातेर्यथादिहतेति निषेधात् ॥

अभिप्रवपडहस्योक्थ्यपु तृतीयमवनेऽक्वाकास्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति स्तोत्रियसृचः । तथा च सूचितं । एष्टु प्वित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा ह्यसि राधसे । आ० ७. ८. । इति ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितीजा अजायत ।

इंदो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥४॥

पुरां । भिंदुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ।

इंदः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥४॥

अयमिंद्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते । पुराममुरपुराणां भिंदुर्मेत्ता युवा कदाचिदपि वलीपलितादिबार्धकरहितः कविर्मेधावी अमितीजाः प्रभुतबलः विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकः वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः पुरुष्टुतो बह्वविधे तत्तत्कर्मणि सुतः ॥ भिंदुः । भिंदिर विदारणे । कुरित्यनुवृत्तां प्रभिदित्याधिगृधिधृषिदृणिभ्यः । उ० १. २४. । इति कुप्रत्ययः । तस्य कदस्युभययति सार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः श्रम । पा० ३. १. ७८. । मित्वादांत्वादचः परो भवति । पा० १. १. ८७. । शमोरस्रोपः । अनुस्वारपरमवर्णा । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । पा० १. १. ५७. । इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य न पदातित्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनिन्यु-वृषितक्षिराजिधन्विषुप्रतिदिवः । उ० १. १५६. । इति कनिन । नित्वादाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इः । उ० ४. १३८. । इति । प्रत्ययस्वरः । अमितीजाः । अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बह्वब्रीही पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । अशिगुपीत्यादिना । उ० १. १५१. । कृन् । नित्वादाद्युदात्तः । कर्मणः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनन । नित्यस्वरः । धर्ता । तुच । चित्त्वादतोदात्तः । वञ्ची । मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः । स्तुतस्मोमयोऽकंदसि । पा० ८. ३. १०५ । इति पत्व । ब्रह्मपु प्रदेशपु स्तुतः । थाथघञ्क्ता जविचकाणा । पा० ६. २. १४४ । इत्यतोदात्तत्वं । तृतीयासमासं हि थाथादिस्वरापवादस्तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो विलं ।

त्वां देवा अविभ्युपस्तुज्यमानास आविपुः ॥५॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्विऽवः । विलं ।

त्वां । देवाः । अविभ्युपः । तुज्यमानासः । आविपुः ॥५॥

वलनामकः कश्चिदमुरो देवसंवाधिनीगा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विलं गोपितवान् । तदानीमिदं स्तुतिं स्वसन्धेन समावृत्त्य तस्माद्विलाहना निःसारयामास । तदिदमपाख्यानमिद्वो वलस्य विलमपाणोत । ति० म० २. १. ५. १ । इत्यादिब्राह्मणेषु मवार्तरूपं च प्रसिद्धं । तदेतद्वृद्धिं निधायाम मवः प्रवर्तते ॥ हे अद्विवो वज्रयुक्तेद्र त्वं गोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यामुरस्य संवाधि विलमपावः । स्वसन्धेर्मयिनापावृतवानासि । तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा अविभ्युपस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतप्त्यमाणाविपुः । प्राप्नवतः ॥ अप । निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । वृज वरणे । लङ् । सिप । इतश्च लोपः । स्वादिभ्यः श्रुः । तस्य ब्रह्मं कंदमीति लृक् । गुणो रपरत्वं हन्त्यादिलोपः । विसर्जनीयः । अडागमः । अद्विवः । अद्विरस्यास्तीति मनुष्य । कंदमीर इति वत्व । संवाधेन उगिदचामिति नृम । हन्त्यादिमंयोगांतलोपी । मनुवमो ऋः संवृद्धा कंदसि । पा० ८. ३. १. इति कृत्वं । विलं । नविपयस्यानिमंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । अविभ्युपः । त्रिभी भय । लिट् । द्विभावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजत्वे । कमुश्चिति लिट् । कमुगादेशः । कादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वकाजानुसामिति नियमाद्वर्तते । जमि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद्वमोः संप्रसारण । परपूर्वत्व । शासिर्वमिघमीना चेति पत्व । अचि शुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. १७ । प्राप्नमिडादेशं वाधित्वा एरनकाच इति यणादेशः । नञ्समामः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व । तुज्यमानासः । तुज्जिह्वमार्थात्परस्य कर्मणि लट् । स्थानि शानघ । सार्वधातुके यक् । पा० ३. १. ६७ । इति यक् । तस्माददृष्टेऽदृष्टरस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं । यक् एव प्रत्ययस्वरः शिष्यति । आविपुः । अव रक्षणादिषु । अस्मात्प्रत्ययान्ङो झिः । तस्य मित्रभ्यस्त्वितिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०६ । इति जुम । सिच इडागमः । अडाजादीना । पा० ६. ४. १७ । इत्याडागमः । आदेशप्रत्यययो रिति पत्व ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन ।

उपातिष्ठंत गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तव । अहं । शूर । रातिऽभिः । प्रति । आयं । सिंधुं । आऽवदन ।

उप । अतिष्ठंत । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥६॥

हे शूर संयामे शौर्ययुक्तेद्र तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतिरहं होता प्रत्यायं । त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा ब्रह्मपु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादास्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमत्युच्यते । किं कुर्वन् । मिथुस्यंदमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् । अस्मिन्सोमयागं त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे गिर्वणो गीर्भिवर्णनीयेंद्र कारवः कर्तार अतिव्यजमाना उपातिष्ठंत । पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवतः । उपस्थाय च तस्मै तादृशस्त्रीदायोपेतस्य ते तव धनदानं विदुः । जानन्ति । गिर्वणश्चाहं यास्क इत्यं निर्भूते । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरनं वनयति । नि० ६. १४ । इति । रेभो वृरितेत्यादिषु चयोदशसु सोतृनामसु कावशब्दः पठितः ॥ तव । युष्मदस्मदोर्कसीत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मञ्चे ह्येत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । आयं । इणो ङङ् ।

तस्यस्यमिषां तांतामः । पा० ३. ४. १०१. । इत्यमादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लृक् । आडागमः । वृद्धायादेशः । तिङ्ङितिङ इति निघातः । सिंधु । स्यद् प्रसवणे । निदित्यनुवृत्तां स्यंदेः संप्रसारणं धश्च । उ० १. ५२. । इत्युप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । आवदन । वद् व्यक्तायां वाचि । लटः शतृ । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वर एव शिष्यते । आडा सह कृगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति ममामः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठंत । उपास्यं चकरणे । पा० १. ३. २५. । इत्यात्मनेपदं । शिर्वणः । वन पण संभक्ता । अमुन । आसंचितस्य चिति निघातः । विदुः । विद् ज्ञानि । लट । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लृक् । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति झेरुम । पादादित्वाच्च निघातः । संहितायां युष्मत्तत्तनुः प्लवतः पाद । पा० ८ ३. १०३ । इति पत्वं । पुना पुरित्युत्तरस्य तकारस्य पृत्वं । तस्य । साविक्काच इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्चन्मावर्णंति निषिध्यते । कारवः । छवापाजीत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिरः ॥ ७ ॥
मायाभिः । इन्द्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । श्रवं । अतिरः । विदुः । ते । तस्य । मेधिराः ।
तेषां । श्रवांसि । उत् । ति । ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकममुरं मायाभिस्तत्प्रतिकृतिः कपटविशेषः । यद्वा । तद्गोधोपायगोचरप्रज्ञाभिः । अवातिरः । हिंसितवानसि । एतच्च यास्कनोक्तं । इन्द्रः शुष्णं जघान । नि० ३. ११ । इति । शुष्ण पिप्पु । ऋक् १. १०३ ८. । इत्यादिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिरा मेधावतोऽनुष्ठातारस्तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुः । जानन्ति । तेषां ज्ञानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यज्ञान्युत्तिर । वर्धय । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठित । श्रवः शब्द यास्को निर्वर्त्ति । श्रव इत्यज्ञानम श्रूयत इति मतः । नि० १० ३. । इति ॥ मायाभिः । माङ् मानं । माच्छासिमसुभ्यो यः । उ० ४. १०९. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । पा० ५ २. ११६. । प्रत्ययस्वरः । शुष्ण । शृष शोषणे । अस्मादतर्भावितण्यर्थान्नित्यनुवृत्तां तृषिशुपरिसिभ्यः क्त्वि । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अतिरः । तरतेर्लेङि व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्वेन गृणाभावादृत इडा-तोऽरितीत्वं । रपरत्वं । विदुष्टे तस्य । गतमन्त्रे गतं । मेधिराः । मिधु मेधु मेधाहिंसनयोः । आणादिक इरन् । निच्चादाद्युदात्तः । श्रवांसि । नविषयत्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत । सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥
इन्द्रं । ईशानं । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत । सहस्रं । यस्य । रातयः । उत । वा ।
संति । भूयसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतार अत्यिज ओजसा बलैर्नशानं जगतो नियामकमिन्द्रमभ्यनूषत । सर्वत्र स्तुतवन्तः । यस्यिन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्र सहस्रसंख्योपेतानि संति । उत वाथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति । तमिन्द्रमिति पूर्वत्रात्वयः ॥ इन्द्रं । ऋक् ३. १०३. । इति । निच्चादाद्युदात्तः । ईशानं । लटः शानच । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लृक् । धातोरनुदात्तत्वात्तात्तास्यनुदात्तत्वादिषा शानचोऽनुदात्तत्वं । ओजसा । नञिष-यत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः । अर्तिर्मुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अनूषत । णु स्तुतां । णो नः । लुङ् । व्यत्ययेन झः । तस्यादादेशः । पा० १. १. ५. । ज्ञेः सिच । अस्य धातोः कृटादित्वेन सिचो ङित्वा-गृणाभावः । इडभावश्चादसः । दीर्घत्वं च । अडागमः । सहस्रं । कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति द्विती-याक्षरमुदात्तं । रातयः । मन्त्रे वृषत्यादिना क्तिन्मुदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । संति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । तिङ्ङितिङ इति निघातो न भवति यदुत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बह्वो भूयस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य सङ्निधिवलादुपपद-

त्वप्रतीतिर्द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबीयमुनी । पा० ५. ३. ५७ । इति बह्वृशब्दादीयमुन । बहोर्लोपो भु चं बहोः । पा० ६. ४. १५८ । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भू इत्यादेशश्च । इयमुनो नित्यादायुदात्तत्वं । उगितश्चति ङीप् ॥ २१ ॥ ३ ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्रापि द्रुतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधाति थिर्हृषिः । अपवादाभावादनवर्तमानं प्रागिधरण्यमूपादित्युक्तं गायत्रमेव कंदः । अपिदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अपिं द्वादश मेधातिथिः काण्व आप्येयमपिनेति पादो ह्यपिदेवतो निर्मथ्य आहव नोयश्चेति ॥ विनियोगस्तु । प्रातरनुवाक आप्येयं कर्ता गायत्रं कंदस्यपि द्रुतमिति सूक्तं । अथतस्या रात्रिर्वा सकाल इति खंडेऽपिमीळिऽपिं द्रुतं । आ० ४. १३. । इति सूचितं ॥ तथा पृथ्व्यपइहस्य द्वितीयंऽहनीदमेव सूक्तमाच्यशस्त्रं । पृथ्वस्याभिप्रवेनोक्तं अहनी इति खंडे सूचितं । अपि द्रुतमिति द्वितीयं । आ० ५. १०. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वपिं द्रुतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे सूचितं । ऋग्यो नमस्यस्तिरोऽपि द्रुतं वृणीमहे । आ० १. २. । इति ॥

अग्निं द्रुतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य मुकतुं ॥ १ ॥

अग्निं । द्रुतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं । अस्य । यज्ञस्य । मुऽकतुं ॥ १ ॥

अपिदेवतत्त्वमेतन्मंत्रव्याख्याने तित्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते । अपिदेवानां द्रुतं आभीदशनाः काव्योऽमुराणां । तै० सं० २. ५. ८५. । इति । तादृशं देवद्रुतमपिमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे । संभजामः । कीदृशं । होतारं देवानामाहुतातारं विश्ववेदसं सर्वधर्मोपेतं अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन मुकतुं शोभनकर्मणां शोभनप्रज्ञं वा । मघमित्यादिष्वष्टाविशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदशब्दः पठितः ॥ होतारं । ऊँ अस्पर्धायां शब्दे च । तान्हीन्यादिषु तुन । बह्वलं कंदमीति संप्रसारणं परपुर्वत्वं गुणः । नित्यादायुदात्तः । विश्ववेदसं । बह्वीही विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पुर्वपदातोदात्तत्वं । अस्य । ऊँ इदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । मुकतुं । कत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्यायुदात्तत्वं ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विशपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवीमऽभिः । सदा । हवंत । विशपतिं । हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यपिः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बह्वविधत्वमभिप्रत्यापिमिमिति वीष्मा । तं हवीमभिराहुतानकरणमर्थः सदा हवत । निरतरमनुशातार आह्वयति । कीदृशं । विशपतिं विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढार । अत एव पुरुप्रियं बह्वनां प्रीत्यास्पदं ॥ अग्निमग्निं । नित्यवीप्सयोरिति वीष्मायां द्विभावः । तस्य परमाग्निदितमित्युत्तरस्याग्निदितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । ऊँ अस्पर्धायां शब्दे च । आहुतानकरणभुतेषु मंत्रेषु स्वध्यापारम्भातंत्र्यात्कर्तुंत्वविवक्षयान्यभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिम । तस्य क्वादस ईडागमः । बह्वलं कंदमीति धातोः संप्रसारणं परपुर्वत्वं गुणावादेशां । नित्यादायुदात्तत्वं । सदा । सर्वकान्यथादिना । पा० ५. ३. १५. । सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः । सर्वस्य मोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति । सभावः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । हवंत । ऊँ ओ णट् । इत्यांतादेशः । टेरत्वाभावश्क्वादसः । शापि बह्वलं कंदमीति संप्रसारणं । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । विशपतिं । पत्याविश्वर्य इति पुर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्तिं परादिशब्दमि बह्वलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणं । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति शिवप्रत्ययः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरुणां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तर्वहिषे । असि होता न ईद्वः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽर्वहिषे । असि । होता । नः । ईद्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरक्षोऽत्यस्तत्वं वृक्तर्वहिष आस्तरणार्थं क्षिप्तिं बर्हिषा युक्ताय तं यजमानमनुयहीतुमिह

कर्मणि हविर्भुजो देवाना वह । नोऽस्मदर्थं होता देवानामाह्नाता स्वमीड्यः स्तुत्योऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी प्रादुर्भवि । लिटः कानच । गमहर्नत्युपधानोपः । द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५९. इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । चित्त्वा-दंतोदात्तः । वृक्तवर्हिषे । आत्रश्च कंदने । निर्धति क्तप्रत्ययः । यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । वृक्तं वर्हिष्यस्मै यजमानाय येन वा अत्विजा । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । असि । अस्तेः सिप । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोपः । पा० ७ ४. ५०. इति सकारस्य लोपः । पादादित्वात्त निघातः । होता । इत्यतस्ताच्छी-ल्यादिपु तुन । बह्वन् कंदसीति संप्रसारणं । नित्त्वादाद्युदात्तः । ईड्यः । ईड स्तुती । अहलोर्ण्यत् । पा० ३ १ १०४. । तित्त्वरिति प्राप्त ईडवद्वृणंसदुहां ण्यतः । पा० ६. १. २१४. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

ताँ उ॒णतो वि बो॒धय॒ यद॒ग्ने यासि॑ दृ॒त्यं । दे॒वैरा स॑त्सि ब॒र्हिषि॑ ॥४॥

तान॑ । उ॒णतः । वि । बो॒धय॒ । यत् । अ॒ग्ने । यासि॑ । दृ॒त्यं । दे॒वैः । आ । स॑त्सि । ब॒र्हिषि॑ ॥४॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणादृत्यं यासि देवानां दृतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुगतो हविः कामयमानां स्नान्देवान हविःस्वीकारार्थं वि बोधय । विबोध च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आ सत्सि । आसीद । आगत्योपविश ॥ तान । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उगतः । वण कांती । लटः शतु । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । यहिच्यत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नयजादी इति विभक्त्युदात्तत्वं । यासि । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दृतस्य भागः कर्म वा दृत्यं । दृतस्य भागकर्मणी । पा० ४ ४. १००. इति यत् । तस्य तित्त्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वं विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति निवर्तते । अतस्मित्त्वरितमिदं भवति । शपनिघातः । सत्सि । सीदसि । पदु विशरणगत्यवभादनेपु । लटः सिपि शपो बह्वन् कंदसीति लुक् । न लुमतागस्यति प्रत्ययनक्षणाप्रतिषेधात् पाप्नोत्यादिना । पा० ७ ३ ७८. । सीदादेशो न भवति । बर्हिषि । वृह वृहि वृही । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. । इतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरिणकार उदात्तः ॥

घृ॒ताह॒वन दी॒दिवः॒ प्रति॑ ष्म॒ रिप॑तो द॒ह । अ॒ग्ने त्वं र॑ष्टा॒स्विनः॑ ॥५॥

घृ॒तऽआ॒हवन॑ । दी॒दिऽवः॒ । प्रति॑ । ष्म॒ । रिप॑तः । द॒ह । अ॒ग्ने । त्वं । र॑ष्टा॒स्विनः॑ ॥५॥

हे घृताहवन घृतनाहयमान दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान रिपतो हिंसकान शत्रुप्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतनाहयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चैव्यधिकरणे स्युट् । अत्र जुहोतिरिववर्जितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भूतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नेपा तृतीया च द्वौस्कंदसि । पा० २. ३. ३. इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता बह्वन् । पा० २. १ ३०. इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतित्त्वरपवादे कृदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरि प्रातिपदिकावस्थायामिव कृते सति पश्चाद्विभक्तावृत्पन्नायामामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्लृप्ः । तस्य वस्वकाज्जाहसामिति नियमादिडभावः । द्विर्वचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्लृप्ः । कित्त्वाद्गुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संवृहा-वुगिदचारमिति नुम । संयोगांतस्य लोपः । पा० ८. २. २३. इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो वः संवृही कंदसीति इत्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादांमंत्रितनिघातः । ननु पुर्वीमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामांत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३. । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरपिपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. इति च नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो धेनैकपथेन निघातः स्यात् । अत एव ह्रीडि रंतेऽदिते सरस्वतीत्यादी । तै० सं० ७. १. ८. । पृथक् पृथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नामिपदस्य विशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादपि विशेषणत्वात् । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंत्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषे-

धानिघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्मबामन्वित इति परांगवद्भावे शिषनिघा-
तेनापि स्वरोपपत्तिरिति । इडे रंत इत्यादी तु निव परस्परान्वय इति वैषम्य । रिपतः । रूप रिप हिमार्था
इति । भीवादिकस्य षटः शचादेशे शपि कान्सो गुणाभावः । तोदादिकस्य वा रुश रिश हिमायामित्यस्य
कान्सं पत्व । विकरणस्य शस्य डित्वाङ्गुणाभावः । रचश्शब्दादस्मायामिधास्रजो विनिः । पा० ५ २ १२१ । इति
मन्त्रार्थो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अग्निमन्थनेऽग्निनाभिः समिध्यते इत्येवानुवचनीया । प्रार्तवशब्देभ्योऽग्निपित इति खड्डे सूत्रितं । अग्निनाभिः
समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना । आ० २. १६ । इति ॥ एषेवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या । अथापिष्य इति खड्डेऽपेवाग्नि-
प्रणयन इत्युपक्रम्य सूत्रितं । यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाभिः समिध्यते । आ० ३ १३ । इति ॥

अग्निनाभिः समिध्यते कविर्गृहपतियुवा । हव्यवाट जुह्वास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सं । इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाट् ।

जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्मिन्नग्निपिष्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सम्यक् दीप्यते ।
कीदृशोऽग्निः । कविर्मधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्य पालको युवा नित्यतरुणो हव्यवाट् हविषो वोढा जुह्वास्यो
जुह्वरूपेण सूत्रेण युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मि पण । कनिन्युपपित
चिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन । नित्वादाद्युदात्तः । हव्य वहतीति हव्यवाट् । वहत्युति णिवप्रत्ययः ।
णित्वादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुह्वास्यः । हयतेऽनर्थति जुहः । हवः
युवश्च । उ० २. ६० । इति क्रिप । तत्सन्धियोगाद्दीर्घः । युवद्भावाद्भिभावः । चुत्वज्जत्वं । प्रादिपदिकस्वरणा-
तोदात्तः । जुह्वास्यं यस्यति बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शिषनिघातः । यणादेश उदा-
त्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८ २ ४ । इत्याकारः स्वरितः ॥ २० ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे स्तोतुमघ अध्वर कतावाग्निमुप स्तुहि । उपत्य स्तुतिं कुरु । कीदृश । कविं मेधाविनं सत्यधर्माणं सत्यव-
दनरूपेण धर्मणोपेतं देव द्योतमानं अमीवचातनममीवाना हिमकाना शत्रूणा रोगाणा वा धातक ॥ सत्य धर्मा
यस्यति सत्यधर्मा । धर्मादनच केवलात् । पा० ५. ४ १०४ । इत्यनच समासात् । अतःपदेन तस्य समासत्वा
भिधानाद्बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शिषनिघातिनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽस्य रोग इत्यस्मात् शिष्यायङ्गजि-
ह्वायीवाप्वामीवाः । उ० १. १५४ । इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातितः । नित्वादाद्युदात्तः । चतं चदे याचने
चत्वस्माद्विसर्थात् णिजन्तान्नद्यादित्वात् ल्युः । पा० ३ १ १३४ । योरनादेशः । पा० ५ १. १ । गोरनिटीति
णलोपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं । न च स्वर कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न पदातिप्रवचने-
त्यादिना प्रतिषधात् । पा० १. १. ५८ । अमीवानां चातन इति समासं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणं स एव शिष्यते ॥

यस्त्वामग्ने हविष्यतिदृतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविऽपतिः । दृतं । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्यतिर्यजमानो देवदृतं त्वां सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्म ।
अवश्यं रचको भव ॥ हयत इति हविः । अर्चिशुचीत्यादिना । उ० २. १०९ । हसिः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः ।
हविषः पतिर्हविष्यतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५ । इति पत्व । पत्याविश्वर्य इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कदादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७ । इति यक् । धातुप्रकरणानुप्रतिषेधाद्यथायकः

किञ्चास्य सपरशब्दस्य धातुत्वान्ततो विहितस्य यक आर्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां तिप । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्यातो गृण इति परपुर्वत्वं । यकः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । शप् सहेकादेशस्यैकादेश उदात्ततोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तात्त्रित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं देववीतये इत्येषा । अथाग्नेय इष्टय इति खंडे सूत्रितं । यो अग्निं देववीतये कृत्वित् नो गविष्टये । आ० ३. १३. । इति ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवांसति । तस्मै पावक मृळय ॥९॥

यः । अग्निं । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवांसति । तस्मै । पावक । मृळय ॥९॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणं हतुयागार्थमग्निमाविवांसति अग्नेः समीपे विर्गपेणागत्य परिचर्या करोति हे पावकाग्ने तस्मै मृळय । तं यजमानं मुखय ॥ देववीतये । वी गतिप्रजनकांश्चक्षुष्यत्वाद्नखित्यस्मादग्नार्थात् क्लृप्तः । देवानां वीतिर्यस्मिन्याग्ने स देववीतिः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मान् । नखिपयस्थानिसंतस्थिति पर्युदासाद्द्विःशब्दोऽतोदात्तः । मतुपः सर्वानुदात्तत्वात्स एव शिष्यति । आविवांसति । वा गतिगंधनयोः । अस्मादतर्भावितण्यथादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् । आह्वानेच्छा परिचर्याया पर्यवस्यतीति विवांसतिशब्दः परिचर्यायै निघंटो पठितः । द्विभावः । अभ्यासस्य ह्रस्वः । मन्यतः । पा० ७ ४. ७९. । इतीत्वं । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तात्त्रित्यमिति प्रतिषेधात् । तिङ् चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१ । इत्याडो निघातः । सह सुपा । पा० २ १. ४ । इत्यत्र सहेति योगविभागादाडान्तिडा सह समासं समामातोदात्तत्वं प्राप्तं परादिः कंदसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियाग्रहण कर्तव्यं । पा० १ ४ ३०. १. । इति संप्रदानं चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावयेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति । पांर्णमासनेष्टपशुसोमा उपदिष्टा इति खंडे सूत्रितं । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा । आ० २. १. । इति ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥१०॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । उप । यज्ञं । हविः ।

च । नः ॥१०॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक ग्रीधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयजनदेशे देवाना वह । ततो नोऽस्मदीयं यज्ञं तत्रत्य हविश्चोप देवसमीपे प्रापयति शपः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादा । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्रमुः । द्विभावो ह्लादिशेषः । तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्यैतभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वकाजाह्वामिति नियमाद्भोमोरिट्प्रतिषेधः । लोपो व्योर्वन्तीति वकारलोपः । संबुद्धावुगिदच्चामित्यादिना नृम । हल्च्चादिलोपः संयोगांतलोपः । मतुवसोरिति ह्रस्वं । विसर्गः । अग्ने । पादादित्वात्त निघातः । देवाँ इहेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भोभमोअघोअपुर्वस्य योऽशीति रोर्यकारः । लोपः शाकन्त्यस्यति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वादानुगो न भवति । इह । इदमो हः । पा० ५. ३ ११ । इति सप्तम्यताडप्रत्ययः । इदम इण । पा० ५. ३. ३. । तद्वितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१ । इति सप्तम्या लुक् । तिङितश्चासर्वविभक्तिः । पा० १. १ ३८ । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२ । इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवंतीमिधं ॥११॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरऽवंती । इधं ॥११॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वकीरयसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्तेनानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः

स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चा भर । संपादय ॥ सवानः । एषु स्तुती । धात्वादेः पः सः । स्वरितश्चित इत्यात्मनपद । लटः शानच । कर्तरि शप् । बह्वल कंदसीति लुगभावः । गुणावादेशा । आनि मुक् । पा० १. २. ८२. । इति भूय भवत्यनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचश्चित्त्वादतोदात्तस्यादुपदेशात्कपः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । भर । ह्यहोर्भक्तदमि । पा० ८. २. ३० १. । इति भत्वं । गायत्रिण । गायत्र्याः संबधि गायत्रं । तस्येदं । पा० ४. ३. १००. । इत्यणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशब्दादातिशायनिक ईयमुन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । वीरवती । मतुब्डीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरणोदात्तः ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहृतिभिः । इमं स्तोमं जुपस्व नः ॥ १२ ॥

अग्नें । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहृतिभिः । इमं । स्तोमं । जुपस्व । नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्या विश्वाभिर्देवहृतिभिस्तत्कृतमर्षदेवताज्ञानमाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्व नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं शोचविशेष जुपस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विश्वाः क्लृप्तो नित्वादाद्युदात्तः । देवहृतिभिः । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादतोदात्तः । देवानां हृतय आह्वानान्यामु स्तुतिष्विति देवहृतयः स्तुतयः । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । स्तूयंतोऽनंतति स्तोमः । अतिस्तुतिष्वित्यादिना मन । नित्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २३ ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाग्नीमुक्तं । तस्य काण्वो मेधातिथिर्वापिः । गायत्रं कंदः । प्रत्युचं प्रतीयमानाः समिद्धतन्नपादादिका द्वादश देवताः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तस्यामुपि कंदयानुवृत्तिवत् स्मात्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीधमः समिद्धो वाप्तिस्तन्नपात्रराशस इतो बर्हिर्देवीद्वार उपासान्ता देव्या होतारा प्रचेतसो तिम्रो देव्यः सरस्वतीऽऽभारत्यस्वष्टा वनस्पतिः स्याहाहृतय इति प्रत्युचं देवता एतदाग्नीमुक्तमिति ॥ विनियोगस्तु पक्षां सुसमिद्धो न आ वर्हति काण्वमाग्नीमुक्त । एकादश प्रयाजा इति खंडे सूचितं । समिद्धो अथेति संवेषा यथर्षि वा । आ० ३. २. । इति ॥

सुसमिद्धो न आ वर्ह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यष्टिं च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वर्ह । देवान । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक । यष्टि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकत्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानां वर्ह । हे पावक शोधक होतर्होमनिष्पादकायै यष्टि च । यज च ॥ सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिमंजकत्वात्प्रादिसमासः । शोभनवाचिनः मुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बह्वलं । पा० १. १. ५५. । इति समिद्धपदेन कर्मधारयसमासः । मुशब्दः प्रातिपदिकस्वरणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्ठा । पा० ६. २. ४६. । इति पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । क्रियाविशेषणत्वं हि मुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमासं गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव ऋदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वेन स्यास्यतीति मुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववद्रत्वानुनामिक । हविष्मते । हविरस्यास्तीति मतुप । तसो मत्वर्थे । पा० १. ४. १०. । इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न इत्वं । होतः पावकशब्दयोः रामंचितयोः पृथक्पृथगैव क्रियान्वये परस्परसमासार्थात्परागवद्भावाभावात् तन्निबधनमिकत्वर्थं । न च द्वितीयस्यामंचितस्याष्टमिकनिघातेनैकत्वर्थं । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्प्रादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वं समानमेवाविद्यमानवत्त्वं । अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकत्वयमिद्धः । अतो होतरिति विशेष्यं । अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्दोतरिति विशेष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामंचिते सामानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामंचितस्याष्टमिकनिघातेन वा परांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वमिद्धः । यष्टि । यजर्जोऽः सिपि बह्वलं कंदसीति गूपो

लुक् । यथादिना पत्वं । यतोः कः सि । पा० ८. २. ४१. इति कत्वं । मेहिंरादेशात्कांदमत्वात् भवति । सिपः पितृनामुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः । पूर्वस्य पावकेत्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेन्न । यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामत्रिते सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतःपदकार्यमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्द्विद्यमानवदंवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यचीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र यचीत्यस्य चशब्दपरत्वाद्वादिषु च । ८. १. ५८. इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन अये तनूनपादेतन्नामकत्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मादीयं मधुमंतं रसवंतं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु । प्रापथ्यर्थः ॥ मधुमंतं । फलिपाटनमिमानजनां गुकपटिनाकिधतश्च । उ० १. १०. इति मन्यन्तरुप्रत्ययो धकारायांतादेशः । निदित्यनुवृत्तिः प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमंत्रितनिघातः । अद्य । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । तद्वित्यामर्षविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामव्ययामपि दृश्यत इति दीर्घत्व । कृणुहि । कृवि हिमाकरणयोश्च । इदितो नुम धातोरिति नुम । लोटः मेहिंरादेशः । धिन्विक्कणयोश्चेति णपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्तदधुपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. इति हेर्नुप भवत्युतश्च प्रत्ययात्तदो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति वचनात् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वीतये । मंत्रे वृषपपञ्चमनाविदभुवीरा उदात्त इति क्तिन्नुदात्तः ॥

नरागंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नरागंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । मधुऽजिह्वं । हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नरागंसमेतन्नामकमपिमुप ह्वये । आह्वयामि । कीदृशं । प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं हविषो निष्पादकं ॥ नराशब्दो नृ नय इत्यस्मादवतः । प्रत्ययस्य पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । गंसंत्वस्मिन्निति गंसः । हलश्च । पा० ३. ३. १२१. इत्यधिकरणे घञ् । नराणां गंस इति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४० । इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वर भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठात्तरशब्दस्य दीर्घत्व । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधञ्जाप्रीकरः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ह्वये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्यानुदात्तत्वमुक्तं । बङ्ग्रीहां पूर्वपदप्रकृतिस्वरण स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः करोतीति हविष्कृतं । क्तिपि ह्रस्वस्य तुक् । नित्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति पत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईकृत आ वह । असि होता मनुहितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईकृतः । आ । वह । असि । होता । मनुऽहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेय हे अग्ने ईकृतोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतो कस्मिंश्चिद्ध्ये देवांस्थानं पयित्वा कर्मभूमावा वह । इदृशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीकृत इति विशेषणं । मनुहितो मनुना मंत्रेण

मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातामि ॥ मुखतमे । मुखमस्मिन्नस्तीर्ति मनुष्ये । तस्य गुणवर्चनंभ्यो मनुष्यो मुखः । पा० ५ २. ९४ ३ । इति लृक् । अतिशयेन मुखः मुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकृपिनीरमिकाभिः कथन । उ० २. २ । इति कथन । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७ २ १० । इतीदमितिपधः । अनुदात्तोपदेशात्वादिना । पा० ६ ४. ३७ । मकारलोपः । नित्वादायुदात्तत्वं । ईः । ईड स्तुता । निष्ठति क्तः । इडागमः । तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य महितायां दीर्घादटि समानपाद इति कृत्व । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः । भोभगो इत्यादिना रोर्यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यामिहत्वादाद्गुणो न भवति । आ । निपातत्वादायुदात्तः । अमि । अम भुवि । लट् । सिप । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लृक् । तामस्योर्लोप इति मकारस्य लोपः । होता । ताक्कील्यं तुन । मां अदृशन् इत्यादिना । पा० ७. १. ९४ । अनङ् । इत्त्वादात्तादेशः । अपृष्ठित्यादिना । पा० ६. ४. ११ । उपधादीर्घः । हल्त्वादिलोप-नलोपो । नित्वादायुदात्तः । मनुहितः । गन्तव्य इति मनुः । मन ज्ञाने । शृशृग्विहिवृष्यमिवमिहनिहितिदिबधि मनिभ्यश्च । उ० १ १० । इत्युप्रत्ययः । तत्र निदित्यनुवृत्तिर्नित्वादायुदात्तः । इति । दधातिर्निष्ठति कर्मणि क्तः । दधातिर्हि । पा० ७ ४. ४० । इति हिरादेशः । मनुना हित इति समाम् तृतीयायाः स्थाने मुपा मुलुगित्यादिना स्वितादेशः । तस्य कृत्वं । लुगभावश्चादमः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स्तृणीत बर्हिर्ननुपघृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षुः ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुपक् । घृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षुः ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो वृद्धिमंत अस्त्वित्तो बर्हिर्दंभं स्तृणीत । वेदरूपयांक्षादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽपि मृच्यते । कीदृशं बर्हिरास्तरणीयं । आनुपक् अनुक्रमेण मक्त परस्पर संवदं घृतपृष्ठ । घृतपूर्णानां स्रुचा बर्हिष्यामादित्वाहृतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिपस्तद्वृतपृष्ठ । यत्र यस्मिन्बर्हिष्यमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षुः दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति । तद्बर्हिः स्तृणीति पूर्वतान्वयः ॥ स्तृणीत । स्तृज् आत्तादने । लोणमध्यमपुरुषस्य बहुवचनं । लोटो लङ् । पा० ३ ४ ८५ । तस्यस्थमिपा । पा० ३ ४. १०१ । इति यस्य तादेशः । क्रयादिभ्यः आ । ई हल्यघोः । पा० ६ ४ ११३ । इतीत् । अवरणांस्ति वक्तव्य । का० ८. ४. ११ । इति गत्य । प्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७ ३ ८० । इति धातोर्ह्रस्वत्वं । मति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमस्यच विकरणभ्यः । अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । बर्हिः । वृहेर्नलोपश्च । उ० २ ११० । इतीप्रत्ययनलोपो । प्रत्ययस्वरः । आनुपक् । आ समंतादनुपजतीत्यानुपक् । पञ्च संगे । धात्वादेशः पः सः । किंप्रति क्रिप । अनिदितां । पा० ६. ४. २४ । इति लोपः । आङ्लोरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । उपसर्गात्सुनातीत्यादिना । पत्वं । घृतपृष्ठ । घृ क्षरणदीप्त्योः । निष्ठति क्तः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनीषिणः । आमित्रतनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृत मरणमस्मिन्नित्यमृत । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं प्राप्ति नञो ज्ञरमरमित्यमृताः । पा० ६ २. ११६ । इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । चक्षुः । चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि । वागभिव्यक्तवाचो धातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लजयति । ल्युट् च । पा० ३ ३ ११५ । इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्यार्धधातुक्त्वाच्चिङ् । ग्याञ् । पा० २. ४. ५४ । इति ख्यात्रादेशः प्राप्तिऽसनयोश्च । पा० २ ४. ५४ १० । इति प्रतिपधः ॥

वि श्रयंतामृतावृधो द्वारो देवीरमृशतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयंतां । अमृतऽवृधः । द्वारः । देवीः । अमृशतः । अद्य । नूनं । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञशालाद्वाराणि वि श्रयंतां । कपाटोद्घाटनेन विश्रयंतां । कीदृशः । अत्रावृध अतस्य मत्स्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यो देवीर्द्यौतमाना अमृशतोऽमृशत् उद्घाटनेन प्रवेष्टुपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । अमृशतः प्रवेष्टुपुरुषरहितान्यज्ञगृहास्त्युपुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमार्गिन्य एतत्संज्ञिका अपिर्विशेषमृतयो वि श्रयंतां । विशेषेण संवतां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनीयमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्ने नूनमवश्यं यष्टवे

यं। चकाराहिनांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ अतः वृधः। अतं वर्धयंतोत्यर्थे वृधिरंतर्भावितवर्ण्यार्त्तिकप्रेति क्रिप। उपपदसमासः। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। वृधिरातुस्वरणोदात्तः। समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वेन स एव शिष्यते। देवीः। वा कुंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। देवशब्दात्पञ्चाद्व्यंजतात्पुंयोगादाख्यायां। पा० ४. १. ४८. इति डीपः। प्रत्ययस्वरणोदात्तः। विभक्त्या संहितादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः। असद्यतः। रन्मुचु पस्त्र गती। जकारस्य व्यत्ययन चकारः। लटः शब्दादेशः। द्वाराभावे न विद्यते सद्यतो गच्छतो येषु प्राग्वादिषु तानसद्यतः। अद्य। सद्यःपरुदित्यादिना व्यप्रत्ययातो निपातितः। तद्वितशामसर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्त्यलंकारः। प्रत्ययस्वरणातोदात्तः। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। नूनं। एवमादीनामंत इत्यतोदात्तत्वं। यद्वै। यजस्मर्थं संसर्गित्यादिना। पा० ३. ४. ९. तवन्नत्ययः। व्रथादिना षत्वं। नित्यादाद्युदात्तः ॥ ॥ २४ ॥

नक्तोपमा मुपेगमास्मिन्यज्ञ उप हूये। इदं नो वहिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोपमा। मुऽपेगमा। अस्मिन। यज्ञे। उप। हूये। इदं। नः। वहिः। आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उपःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनी। इह तु तत्कालाभिमानवद्भिर्मुर्तिद्वये प्रयुज्यते। नक्तोपमा नक्तोपोनामिके वहिर्मुर्ते अस्मिन्वर्तमाने यज्ञकर्मण्युप हूये। आहूयामि। किमर्थं। नोऽस्मदीयमिदं देवामास्तीर्णं वहिर्दर्भमासदे। आसत्तुं। प्राप्तुं। कीदृशीं। मुपेगमा शोभनरूपयुक्तं ॥ नक्तं चोपाय नक्तोपमा। द्वितीयाद्विवचनस्य मुपा मुलुगित्याकारः। मलोप उपधादीर्घश्चादमी। देवताह्वे च। पा० ६. २. १४१। इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपदप्रकृतित्त्वरत्वं। मुपेगमा। शोभनं पिशो रूपं ययोस्ति। पूर्ववदाकारः। पिशःशब्दो नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः। वहिर्वीही नऽमुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वस्यापवादत्वेनाद्युदात्तं द्व्यचं दमि। पा० ६. २. ११९. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अस्मिन। ऊडिमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता। आसदे। पदं विगारणगत्यवसादनेषु। धात्वादेः षः सः। आइपूर्वाद्स्मात्संपदादिभ्यो भावे क्रिप। पा० ३. ३. १०८. ९। प्रादिसमासः। ऋदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं ॥

ता मुजिह्वा उप हूये होतारा देव्या कवी। यज्ञं नो यशतामिमं ॥ ८ ॥

ता। मुऽजिह्वा। उप। हूये। होतारा। देव्या। कवी इति। यज्ञं। नः। यशतां। इमं ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची। ता ती याज्ञिकानां प्रसिद्धां द्वावप्री उप हूये। आहूयामि। नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यशता। तावमी यजतामनुतिष्ठतां। कीदृशीं। मुजिह्वा शोभनजिह्वोपिती। प्रियवचनां शोभनज्वालां वत्यर्थः। होतारा होमनिष्पादका देव्या देव्या देवमंबधिनी। अत एवमावप्री देव्यहोतृनामका। कवी मेधाविना ॥ ता ता। द्वितीयाद्विवचनस्य मुपा मुलुगित्याकारः। एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः। मुजिह्वा। शोभना जिह्वा ययोस्ति। नऽमुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं। पूर्ववदेकादेशस्वरः। संहितायामावादेशः। वस्य लोपः शाकल्यस्यति लोपः। होतारा। जुहोतिमून। द्विवचने अतो डि। पा० १. ३. ११०। इति गुणः। अमुत्रित्युपधादीर्घः। पूर्ववदाकारः। नित्यादाद्युदात्तः। देव्या। देवानामिमी। देवाद्यत्रयी। पा० ४. १. ८५. ३. इति यत्र। यस्यति चत्यकारलोपः। जिह्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः। पूर्ववदाकारः। यशतां। यजतां। लोटि शपि परतः मिश्रजलं लटीति बहुलग्रहणात्सिप्। कृत्वचत्वंपत्वानि ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीमयोभुवः। वहिः सीदंत्वस्मिधः ॥ ९ ॥

इळा। सरस्वती। मही। तिस्रः। देवीः। मयःऽभुवः। वहिः। सीदंतु। अस्मिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्विष्यामीत्युक्तं सद्गोष्ठीळा सरस्वती भारतीत्याम्नातत्वात्। इळादिशब्दाभिधेया वहिर्मृतयस्मिन् देवीर्दीप्यमाना वहिर्वैश्यामास्तीर्णं सीदंतु। प्राप्तुवंतु। कीदृशः। मयोभुवः मुखोत्पादिका अस्मिधः शोषणं चयणं वा रहिताः ॥ इळा। ईडं सुती। इडांसं ब्रह्मत्वं।

क्षिप । धातुस्वरः । टापं चापि हलन्तानां यथा वाचा दिशा निर्गति टाप । सरस्वती । सरोऽमुनंतो नित्यः दाबुदात्तः । तदस्यास्तीति मनुष । अदुपधत्वात् । तमी मत्वर्थ इति भवेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्वाक्यभावः । उगितश्चेति डीप । मनुऽडीपा पित्वादनृदात्तम् । मही । महतीशब्दे तकारलोपश्चादसः । यस्येति चेत्यकार लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण डीप उदात्तत्वं । तिस्रः । विशब्दाज्जसि विचतुरोः स्त्रिया तिस्रचतस्र । पा० ७ २. १९. इति तिस्रादेशः । अचि र ऋतः । पा० ७. २. १००. इति रफादेशः । तिस्रभ्यो जसः । पा० ६ १ १६६ । इति जस उदात्तत्वं । देवीः । देवानां पत्न्यो देव्यः । पुर्योगादास्यायामिति डीप । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरण डोष उदात्तत्वं । जसि दीर्घाज्जसि च । पा० ६ १. १०५. इति निषिद्ध दीर्घत्वं वा कदमीति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । मीञ् हिमायां । हिर्नस्ति दुःखमिति मुपं मयः । तद्भावयतीति मयोभुवः । अंतर्भावितव्यार्थाद्भुवः क्षिप । कृद्भुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः । बृहन्नलोपश्चतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । मीदतु । पद्वि विगणणादी । पांघ्रत्यादिना मीदादेशः । अभिधः । मिधर्हिमाथस्य शोषणार्थस्य वा सपदादिभ्यो भाव क्षिपि नञा बह्व्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वर बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं ॥

पत्नीसंयाजि त्वष्टः पुरोनुवाक्यह त्वष्टारमग्नियमिति । शं युवाकाय संप्रपित इति खंडे मुवितं । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमग्निय । आ० १ १०. इति ॥

इह त्वष्टारमग्नियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारं । अग्नियं । विश्वरूपं । उप । ह्वये । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकर्माप्रमिह कर्मण्युप ह्वये । कीदृशं । अग्नियं अष्ट विश्वरूपं बह्विधरूपोपित । सोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रह करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टार । तस्य त्वष्टृ तनुकरणे । तन । स्वरतिमुतिमूर्यातधुञ्जदितो वा । पा० ७ २ ४४ । इतीडभावपक्षे स्कोः सयोगाद्योरिति च । पा० ८ २ ३९ । इति ककारलोपः । पुत्स । द्वितीयकवचने ऋतो डिमर्वनामस्यानयोरिति गुणेऽनृत्तित्यादिनोपधाया दीर्घः । तुनो नित्यादाबुदात्तत्वं । अग्नियं । अयादित्यनुजुत्तो घर्क्षो च । पा० ४ ४ १५७ । इति घच । आर्यनयीत्यादिना । पा० ७. १. २ । घकारस्य इयादेशः । यस्येति लोपः । आयनादिपृषदेगिषद्वचन स्वरमित्यर्थः । पा० ७ १. २ १. इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाबुदात्तत्वाद्घर्क्षित्वादातोदात्तत्वं । विश्वरूप । विश्वानि रूपाणि त्वष्टृत्पन्नत्वेन यस्य । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत । तं सं ६. १ ८ ५ । इति श्रुतेः । विश्वशब्दस्याबुदात्तत्वात्पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ति बह्व्रीहो विश्वं संज्ञाया । पा० ६ २ १०६ । इति पूर्वपदातोदात्तत्वं । अस्माकं । अमुं जपणं । युष्मिभ्यां मदिक् । उ० १ १३८ । प्रत्ययस्वरणातोदात्तः । पृषीवह्वचनमाम । अत्र परमपि योऽचि । पा० ७ २ ८९. इति यत्वं बाधित्वा नित्यत्वात्प्रातिपदविधित्वाभ्यां आकमादेशे कृतं । पा० ७ १ ३३ । अनादेश इति निषेधेन । पा० ७ २ ८६. यत्वाभावात्कर्त्तृ लोप इति दकारलोपऽकारात्त्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि मृटः । पा० ७ १. ५२. साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतर्भावेन निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति समुद्रनिर्देशः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तः ॥

अव मृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः । प्र दातुमस्तु चेतनं ॥ ११ ॥

अव । मृज् । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ११ ॥

ह वनस्पति एतन्नामकापे देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मादीयं हविरव ऋज् । समर्पयेत्यर्थः । प्र दातुमस्तु मानस्य चेतनं परलोकाविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते । आमन्त्रितनिघात । देव । पादादित्वात्त निघातः । पाठिकमामन्त्रिताबुदात्तत्वं । हविः । रसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातिमृच । चित इत्यतोदात्तः । ऊसि ऋत उत । पा० ६. १. १११. इत्युत्वं । एकादेशो रपरत्वं च । रात्मस्य । पा० ८ २ ३४. इति मलोपः । एकादेशस्वरणोकार उदात्तः । चेतनं । चित्ती संज्ञाने । करणे व्युट् । योरनादेशः । ऋधूपधगुणः । नितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप हूये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान । उप । हूये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची मन एतन्नामकमभिर्विशेषं लक्षयति । तदपिसंपादितं यज्ञमिन्द्रायिन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे अतिजः कृणोतन । कुरुत । तत्र यज्ञं देवानुप हूये ॥ कृणोतन । कृवि हिमाकरणा-
योश्च । इदित्वात्तुम् । लोणमध्यमवहवचनस्य तस्यस्थमिपामिति तादेशः । तप्तनप्तनयनाश्च । पा० १. १. ४५ ।
इति तनवादेशः । शपि प्राप्ति धिन्विष्णोरश्चैत्युप्रत्ययः । तत्सन्नियोगिन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप
इति लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्वाक्यस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पितृनाडित्वाद्वा-
कारस्य गुणः । इन्द्राय । अत्रेन्द्रादिना रन । नित्वादाद्युदात्तः । यज्वनः । यज देवपुत्रासंगतिकरणदानेषु ।
मुयजोर्ङुनिप । पा० ३. २. १०३ । इमि भमंज्ञायामलोपे प्राप्ते न संयोगाद्व्यमतात् । पा० ६. ४. १३१ । इति
निषेधः । वनिपः पितृन् धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । यह उपादानि । गृहे कः । पा० ३. १. १४४ । इति
कप्रत्ययः । यहिच्यत्वादिना । पा० ६. १. १६ । संप्रसारण । परपुर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तत्र । त्रल् । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवाँ उपत्यत्र मंहितायां दीर्घादटीति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकार-
स्यानुनामिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः शाकन्त्यस्यति लोपः ॥ ॥ २५ ॥

ऐभिरग्ने इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयमुक्तस्य अपि कंदमी पूर्ववत् । तच्च मुक्त बह्वदेवताकं । अत एवा-
नुकस्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति ॥ विनियोगस्य । वृद्धद्वादशाहस्य प्रथमे कंदोमे तृतीयमर्चनं वैश्वदेवशस्य ऐभिरग्ने
दुवो गिर इति मुक्त । तथा च मृचित । अथ कंदोमाः समुद्रादूर्ध्वमित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवं
। आ० ८. १. इति ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यष्टि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये । देवेभिः । याहि । यष्टि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने ऐभिरस्मिन्त्यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वदेवैः सह सोमपीतये सोमपानोपितयागार्थं दुवोऽस्म-
दीया परिचर्या गिरोऽस्मदीयाः स्मृतीश्च प्रत्या याहि । आगच्छ । यक्षि च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनि-
र्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशः शननुदात्तस्मृतीयादी । पा० २. ४. ३० । इत्यशननुदात्तः ।
शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० १. १. ११ । इति भिम एसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडि-
दमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रातोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । नत्रिपयस्यानिमित्त्यत्याद्युदात्तत्वं ।
विश्वेभिः । विश्वशब्दो विश्वः कृतन्तो नित्वादाद्युदात्तः । वहलं कंदमीति भिम एम न भवति । बहवचने
अन्यत । पा० १. ३. १०३ । इत्यल । सोमपीतये । सोमशब्दोऽतिस्मृत्विद्यादिना मनतो नित्वादाद्युदात्तः ।
सोमस्य पीतयस्मिन्यागं स सोमपीतः । तस्मै । तादृशं चतुर्थी । देवेभिः । वहलं कंदमीति भिम एसादेशा
भावः । बहवचने अन्यदित्यलं । यक्षि । यज्ञलोऽटिः सिप । वहलं कंदमीति शपो लुक् । ब्रथादिना पत्व । पढोः
कः सीति कत्व । मेहिरादेशात्कादमत्वात् भवति । सिपः पितृनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ॥

आ त्वा कणा अहूपत गृणन्ति विप्र ते धियः । देवेभिरग्ने आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कणाः । अहूपत । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविज्ञे कणा मेधाविन अतिजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामाहूपत । आहूयति । तथा ते
धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणति । कथयति । ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहा गहि । आगच्छ । विप्र इत्यादिषु
चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्व ऋभुरिति पठितं ॥ त्वा । त्वामी द्वितीयाया इति त्वादेशः । सर्वानु-
दात्तः । कणाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुपिलटिकणित्वादिना कृण । नित्वादाद्युदात्तः । अहूपत । ऊँ
स्यधाया शब्दे च । कंदमि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । अित्वादात्मनेपद । अ आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः ।
तुः सिच । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पा० १. २. १० । बहलं कंदमीति संप्रसारणं परपुर्वत्वं । हलः । पा० ६. ४. २ ।

इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । क्वांसखादृकारस्य न गुणः । अडागमः । गृणाति । गृणद् । लट् । झि । झोऽतः । क्रयादिभ्यः श्रा । प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्व । श्राभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११० । इत्याकारलोपः । ऋवर्णाञ्छिति वक्तव्यं । का० ८. ४. १. १. इति णत्वं । तिङ्ङः स्वर एव शिष्यते । विप्र । आभिव्रति निघातः । ते । अनुदात्तमित्यनुवृत्ती । तेमयाविक्रवचनस्य । पा० ८. १. २२. इति षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः । देवभिः । क्वांस ऐसभावः । गहि । गम् । छप् । गती । लोटः । सिप । स्रष्टाप्सि । कर्तरि शप् । तस्य बहुलं कदमीति मुक् । अनुदात्तोपदेशादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वादतो हरिति हेर्लुप भवति ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मारुतं गणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं । भगं । आदित्यान । मारुतं । गणं ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान्मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गणं च हे अपे यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इंद्रश्च वायुश्च द्रवायू । देवताद्वंद्वे च । पा० ६. ३. २६ । इति प्राप्तस्यानङ् उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १ । इति प्रतिषेधः । देवताद्वंद्वे च । पा० ६. २. १४१ । इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादी । पा० ६. २. १४२. इति निषेधः । समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पति । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधययोः मुट् तलोपो वक्तव्यः । म० ६. १. १५७ । इति तलोपः मुडागमस्य । बृहच्छब्दमावुदात्त केचिद्वर्णयतीति वामनः । पा २. २. १. पातीति पतिः । पातं ईति । उ० ४. ५७. प्रत्ययस्वरणावुदात्तः । समास उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्व । मित्रा । द्वितीयायाः मुपा मुलुगित्यादिना विभक्त राजादेशः । आदित्यान । अदितिरपत्यान्यादित्याः । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदागयः । पा० ४. १. ८५ । प्रत्ययस्वरः । मारुतं । मरुतां विकारः । अनुदात्तादेशः । पा० ४. ३. १४० । इत्यत्र । त्रित्वादावुदात्तः ॥

प्र वो भ्रियंत इंद्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमृषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियंते । इंद्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः । मध्वः । चमृषदः ॥ ४ ॥

हे इंद्रादिदेवा वो युष्मदर्थमिदं वः सोमाः प्र भ्रियंते । प्रकर्षण संपादते । कीदृशाः । मत्सरास्तृप्तिकराः । मत्सरः सोमो मंदतृप्तिकर्माणः । नि० २. ५. इति यास्कः । मादयिष्णवो हर्षहेतवो द्रप्सा विदुरुषा मध्वो मधुराः चमृषदश्चमृष चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । व्यवहृताश्च । पा० १. ४. ८२. इति व्यवहृतप्रयोगः । भ्रियंते । भुञ्जो यकि रिङ् शयग्लिङ् । पा० ७. ४. २८. इति रिडादेशः । ह्रञ्जो वा । ह्रज्जोभं कदमीति हकारस्य भकारः । इंद्रवः । उन्दी क्कदने । उदीति पात्राणीति । निदित्यनुवृत्तावुदरिष्ठादेः । उ० १. १३ । इत्युप्रत्यय आदेरिकारश्च । नित्यादावुदात्तः । मत्सराः । मद् तृप्तियोगि । चिदित्यनुवृत्ती कृधुमदिभ्यः कित । उ० ३. ७३. इति सरप्रत्ययः । तितुवतथसिमुसरकमेषु चतीट्प्रतिषेधः । चित्त्वादेतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षग्लपनयोः । मदेर्ण्यताम्रकंदसि । पा० ३. २. १३७. इतीष्णव । गिरनिटीति णिलोप प्राप्तस्यामंता ल्वाञ्छित्विष्णुषु । पा० ६. ४. ५५. इत्यादेशः । चित्त्वादेतोदात्तः । मध्वः । मधुगच्छ आवुदात्त उक्तः । मधुगच्छस्य व्यत्ययन पुंलिङ्गत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. इति गुणो न भवति । चमृषदः । चमृ कमु जमु झमु अदने । चम्यते भक्ष्यते येषु चममेषु ते चम्वः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८०. उः । तत्र मीदंतीति चमृषदः । मत्सूद्विषत्यादिना । पा० ३. २. ६१ । कृषि । मुषामादेराकृतिगणत्वात्पत्य । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ईक्षते त्वामवस्यवः कण्वांसो वृक्तवर्हिषः । हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईक्षते । त्वां । अवस्यवः । कण्वांसः । वृक्तवर्हिषः । हविष्मंतः । अरंकृतः ॥ ५ ॥

हे अपे त्वामीक्षते । अखिजः क्षुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवस्यं रक्षणं तद्वत्तुन्दवानिच्छतः । कण्वांसो मेधाविनो वृक्तवर्हिष आस्तरणार्थं क्षिप्रदर्भा हविष्मंतो हविर्युक्ता अरंकृतोऽन्यकृतरः ॥ ईक्षते ।

ईदं मृती । अनुदात्तेत्याहटो झः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । झस्यादादेशः । टेरेत्वं । तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधानुकस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । अवस्यवः । अवतीत्यवा देवाः । तानतिशयेनैकंति । मृप आत्मनः क्यच । क्यचि च । पा० ७. ४. ३३ । इतीत्वं न भवति । न क्कंदस्यपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५ । इति निषेधात् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां मुक्त्वर्थः । म० ७. १. ५१. २ । इति मुक् । क्वाक्कंदमीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं । कण्वामः । कण शब्दार्थः । कणाति ध्वनति स्तोत्रादिपाठेनति कण्वा अतिवृजः । अशिप्रुषीत्यादिना क्कन । निच्चादाबुदात्तः । आञ्जमेरमुक् । पा० ७. १. ५० । इत्यमुक् । वृक्तवर्हिपः । वृक्तमुक्तं । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मंतः । हविरेषामस्तीति हविष्मंतः । तमी मत्वर्थ इति भवेनापदत्वात् इत्वं । अरंक्ततः । अलंकुर्वतीत्यरंक्ततः । क्रिप्ति क्रिप । इत्स्वस्य तुक् । कपिलकादीनां संज्ञाक्कंदमोर्वी लो रत्वमापद्यते । पा० ८. २. १८. ३ । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

घृतपृषा मनोयुजो ये त्वा वहंति वहूयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृषाः । मनऽयुजः । ये । त्वा । वहंति । वहूयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहंति । कीदृशाः । घृतपृषाः पृष्टांगत्वेन दीप्तपृषा मनोयुजो मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमाना वहूयो वोढारः । तैरश्वैः सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थं देवानां वहंति शेषः ॥ घृतपृषाः । घृ चरणदीप्त्योः । घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृषाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युजत इति मनोयुजः । अतिवृजदधृगित्यादिना क्कन । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वा । त्वामी द्वितीयाया इत्यनुदात्तत्वादेशः । वहति । शप्तिङोरनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । यदुत्तयोगात्रिघाताभावः । वहूयः । निरित्यनुवृत्तां वहिश्चिथ्युद्वग्लहात्वरिभ्यो नित । उ० ४. ५१. १ । इति निप्रत्ययः । तस्य निच्चादाबुदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्त । सकार परतो नकारस्य संहितायां नथ । पा० ८. ३. ३० । इति धुडागमः । खरि च । पा० ८. ४. ५५. १ । इति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि पाप्करमादः । पा० ८. ४. ४८. ३ । इति द्वितीयस्यकारः ॥ ॥ ७६ ॥

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिन्द्रादीन्दैवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्कृधि । कृध । हे सुजिह्व गोभनजिह्वोपत मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय ॥ यजत्रान् । अमिनक्षिर्याजवधिपतिभ्योऽचन । उ० ३. १०५. १ । इति यजेरचनप्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृद्धौ । अंतर्भावितग्यथात क्रिप्ति क्रिप । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधेधातुस्वरः । समामे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वात्तामंचितनिघातः । पाठकमाबुदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. १ । इति ङीप । इकारस्य च नकारः । ता एषां संतीति मतुप । कंदमीर इति वत्वं । पतिशब्दोऽतिप्रत्ययांतत्वादाबुदात्तः । ङीम्मतुपोरनुदात्तत्वात् एव शिष्यते । कृधि । कृजो लोटः सिः । सैह्यपिबेति हिः । बह्वलं कंदमीति विकरणलुक् । शुशृणुपृष्ठवृथ्यक्कंदसि । पा० ६. ४. १०२. १ । इति हेधिंरादेशः । ङित्वाङ्गुणाभावः । मध्वः । उक्त । सुजिह्व । आमचितनिघातः । पायय । पा पाने । पिबंतं प्रयुक्त इति हेतुमति चेति णिच । शाकामाङ्गाव्यविषां युक् । पा० ७. ३. ३७. १ । इति युक् । पूर्वस्यामचितस्याविवयमानवत्त्वं । अत एवाव्यवधायकत्वान्मध्व इत्यपिबत्य तिङ्कृतिङ इति निघातः ॥

ये यजत्रा य ईद्यास्ते ते पिबंतु जिह्वया । मधोरग्ने वर्षदृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईद्याः । ते । ते । पिबंतु । जिह्वया । मधोः । अग्ने । वर्षदृऽकृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजत्रा यष्ट्याः । तथा ये देवा ईद्याः सुत्याः । ते सर्वेऽपि वर्षदृति वर्षद्वारकाले वर्षद्वारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु ॥ यजत्राः । गतं । ईद्याः । ईद

सुती । अहलोर्णत । तित्स्वरिति प्राप्त ईडवद्वृणंसदृहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य त्रिशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वाद्युदात्तत्वं । मधोः । उपप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वमुक्तं । अपि । आर्मात्रनिघातः । वषट्कारोः । संपदादिभ्यो भावे क्रिप । वषडित्यस्य करणं यस्मिन्याग इति बह्व्रीहिः । वषडित्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । बह्व्रीहिं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उपबुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥९॥

आकीं । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उपःऽबुधः । विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥९॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽपिरुपबुध उपःकाले यागगमनाय प्रबुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबंधिनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकीं वक्षति । आवहनु ॥ आकी । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसूर्यसूर्यत्यादिना । पा० ३. १. ११४ । क्यप्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वादातुस्वरणाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ता । अनुदात्ततश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९ । इति कर्तार युच । चित इत्यतोदात्तत्वं । विश्वान् । विशः क्रान्तो नित्वादाद्युदात्तः । उपबुधः । उपबुध्यत इत्युपबुधः । क्रिधाति क्रिप । धातुस्वरणोकार उदात्तः । समासं कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋज्रद्व्यादिना रन । नित्वादाद्युदात्तः । होता । कृत्यतेस्तत्कीन्य तुन । बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । परपुर्वत् । गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीत्य । शित्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिट् इति । तस्य तिप । कर्तार शप । शपि परतः सित्त्वलं लिटीति मिप । हत्वकत्वपत्वानि । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

अपिष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्य मध्वति सोचमयं शम्वादिनि खंडं सञ्चित । विश्वेभिः सोम्यं मध्वति याज्या । आ० ५. १०. । इति ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्र इंद्रेण वायुना । पिवं मित्रस्य धामभिः ॥१०॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इंद्रेण । वायुना । पिवं । मित्रस्य । धामऽभिः ॥१०॥

हे अपि त्वं विश्वेभिः सर्वं पुष्यमगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना मित्रस्य संबंधिभिर्धामभिर्भोजोभिर्मूर्तिविशेषैश्च सह सोम्यं सोमसंबन्धि मधु मधुरं भागं पिव ॥ विश्वेभिः । बह्वलं कंदसीति भिम ऐसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति य इत्यनुवृत्ती मयं च । पा० ४. ४. १३८ । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थः । यस्याति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना । उ० १. १९. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तिर्नित्वादाद्युदात्तः । वायुना । कृवापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ५. ३. ३३. । इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिव । पा पानि । लोटः संहिरादेशः । शपि पाघ्न्यादिना पिवादेशः । अतो हरिति हेतुं क । शपः पित्वादातुस्वरः । पादादित्वात् निघातः । ब्रुचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाम । आतो मजिजिति मजिन् । नित्स्वरः ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥११॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥११॥

हे अपि मनुर्हितो मनुषा होचादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्य यज्ञेषु सीदसि तिष्ठसि स त्वं नोऽस्मादीयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मनुत इति मनुः । निधत्यनुवृत्ती बह्वलमन्यचापि । उ० २. १०२. । उम । नित्वादाद्युदात्तः । हितः । धात्रो धातानिष्ठति कप्रत्ययः । दधातिहरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणं कृता बह्वलमिति समामः । कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । पट् विशरणगत्यवसादनेपु । लट् । मिप । शपि पाघ्न्यादिना । दिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोमं चोपे चत्पादपुराणं । पा० ६. १. १३४. । इति

सीर्लोपि गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिमा यस्मिन्सोऽध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. इति पूर्वर्णं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमध्यपर इति प्रकृतिभावाच्चिर्वर्तते ॥

युत्स्वा अरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युत्स्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान । इहा । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देवामे रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवा रथे युत्स्व । योजय । हिशब्दः पादपुरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीर्गतिमतीहंरितो हर्तुं रथाच्छब्दान्पुरुषान्निजं समर्थाः । ताभिर्वडवाभिरह्नास्मिन्कर्मणि देवाना वह ॥ युत्स्व । युजिर योग । लाट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । थामः से । सवाभ्यां वामी । रुधादिभ्यः श्रम । तस्य बाहलकाङ्क्षक । कृत्वपत्ये । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । संहितायां ह्यचोऽतन्निड इति दीर्घः । अरुषीः । अ गती । रंति गच्छतीत्यरुष्यो वडवाः । अहनिभ्यामुपन । उ० ४. ७३. धातोर्गुणो रपरत्वं । नित्वादाबुदात्तो रूपशब्दः । तस्मात्स्त्रियां क्दांसो डीप । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. इति दीर्घः । रथे । रमेरणादिकः कथन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । हरितः । ह्रस्वरुहियुषिभ्य इति । उ० १. ९९. इति हरतेरिति प्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव सूत्रेणैति । इकारः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । ताभिः । मावेकाच इति विभक्तः प्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेति निपद्यते । देवानित्यत्र पूर्ववदुत्त्वानुनासिको ॥ ॥ २७ ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसो पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं छत्नमृतुदेवताकं तथापि प्रत्युचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि । तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोममृत्यं तत्रेद्री मारुती त्वा-
प्राप्येद्री मैत्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याप्येद्रीतुदेवताः सर्ववर्ति ॥ विनियोगसु स्मार्ते द्रष्टव्यः ॥

इंद्र सोमं पिबं ऋतुना त्वा विशंत्विंदवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिबं । ऋतुना । आ । त्वा । विशंतु । इंद्रवः । मत्सरासः । तत् । औक्तसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंद्रवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामा विशंतु । कीदृशाः । मत्सरासमृ-
त्निकराः तदोक्तसमन्निवासाः । सर्वदा त्वद्दरस्थायिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । पाष्ठिकमामं चित्वाबुदात्तत्वं । सोमं । अतिस्त्वित्यादिना मन । नित्वादाबुदात्तः । पिब । पिबा मिचस्य । ऋग्वे० १. १४. १०. इत्युक्तं । अस्या त्वा विशंतित्युत्तरवाक्वगताख्यातार्थेन सह समुस्यार्थश्चण्डो लुप्तः । अतश्चादिलोपे विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्-
भक्तिर्न निहन्यते । विशंतित्वेति चलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वाच्चिहन्यत एव । संहितायामाहुण इति प्राप्तस्य गुणस्य अत्यकः । पा० ६. १. १०८. इति शाकन्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंद्रवः । प्र वो भिर्यते । ऋग्वे० १. १४. ४. इत्युक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्ञसरमुगित्यमुक् । तदोक्तसः । तदेवोक्तः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मरुतः पिबंत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि सा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबंत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञं । पुनीतन । यूयं । हि । स्य । सु । दानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पोतुनामकस्य अस्त्रिजः पात्रात्सोमं पिबत । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन ।
गोधयत । हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः । हि यस्माद्यूयं स्य युष्माकं शोध्यतुत्वं प्रमिदं । तस्माच्छोध्य-
तित्यर्थः ॥ पिबंत । अत्र तिङोऽदुपदेशात्कपः परत्वात्सर्वधातुकाबुदात्तत्वं । धातुस्वरः । पूर्वाभंचितस्याविद्य-
मानवत्त्वेन पदादपरत्वाच्चिघाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् । पोतुः संबंधि पात्रं पोत्रं । तस्येदमित्यण ।
तद्विष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्चंदसि विकल्प्यन्ते इति न भवति ।
नन्वेवमित्यस्य अकारस्याचो जिज्ञाति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाद्रो जागत इत्यत्र हि विप्र-

तिषेधे परं कार्यं । पा० १. ४. २. । इति परयादिवृद्ध्यान्त्योपधल्लङ्घना वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं । इह तु परस्या आदि-
वृद्धेः क्त्वादिस्त्वेन निवृत्तत्वादाव्यवृद्धिः प्राप्नोत्विति । एवं तर्ह्यत्राप्यादिवृद्धिरीकारः क्रियता । तस्य तु क्त्वादस-
ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पुत्र पवने । लोट् । लोटो लङ् । पा० ३. ४. ८५ । इति लङ्ङावात्तस्य तस्य
स्थमिपामिति तादेशः । क्रयादिभ्यः श्रा । ई ह्रस्वघोरितीकारः । तप्तनप्तनयनाश्चिती तनादेशः । प्वादीनां ह्रस्व-
इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमर्पिदिति डित्वात्मस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं । युष्मद्ः परस्य
जसो डेप्रथमयोरस्य । पा० १. १. २८. । इत्यमादेशः । न विभक्ती तुस्माः । पा० १. ३. ४. । इति मकारस्यत्सङ्गा-
प्रतिषेधः । यूयवर्या जसि । पा० १. २. ९३. । इति सपर्यतस्य यूयादेशः । श्रिप लोपः । अत्र यूयादेशात्प्राग्व-
तरंगत्वात्प्रातिपदिकस्यातोदात्तत्वं । श्रिपनिघातः । ततो यूयादेशः स्थानेऽन्तरतमः । पा० १. १. ५० । इति
सर्वानुदात्तः । तत्र श्रिप लोपोऽत्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयमसि पूर्वः । पा० ६. १. १०७ ।
इति प्रातिपदिकानिर्णयान्नोदात्तत्वेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तानुदात्त इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे
तुदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्थ । अस भुवि । लटो मध्यमवङ्गवचनं य । आदिप्रभृतिभ्यः श्रप इति
श्रपो लुक् । श्रमोरलोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन पत्य । हि चेति निषेधात्तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति ।
संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे मुदानवो यूयं हि स्थिति विवक्षितं । मुदानवः । दाभाभ्या-
मुः । उ० ३. ३०. । सोः प्रादिसमासः । आसं चितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य मुदानवः स्थिति न विधीयते
येनानामन्वितत्वात्निघातो न स्यात् । किंतु मुदानव इति सिद्धवद्भातृत्वेन संबोध्य तेषु तेषु मारुतमुक्तं मरुता
प्रसिद्धात्प्रभावात्तथायूयं स्थिति युष्मच्छब्देन प्रतिनिदिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हि शब्दोच्यते ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो प्रावो नेष्टः पिव ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥३॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । प्रावः । नेष्टरिति । पिव । ऋतुना । त्वं । हि ।

रत्नधाः । असि ॥३॥

पाशब्दः स्त्रीवाचो । तथा च यास्क आह । मेना या इति स्त्रीणां मेना मानयत्येना या गच्छत्येनाः
। नि० ३. २१. । इति । या अस्य संतीति प्रावान् । नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवस्य नेष्टृत्वेन
त्वष्टृत्वात् । हे प्रावः पत्नीयुक्त नेष्टः त्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभि गृणीहि । अभितो देवानां ममीपि नृहि ।
ऋतुना सह त्वं सोमं पिव । हि यस्मात्त्व रत्नधा असि रत्नानां दातासि दाता भवसि तस्मात्सोमं पातुमर्ह-
सीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाद्याभिवर्जं । फि० ४. १३. । इति पर्युदासादभरतोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि
सिपो हिः । क्रयादिभ्यः श्रा । ईडित्वादी ह्रस्वघोरितीत्वं । श्राप्रत्ययस्य डित्वाङ्गुणाभावः । प्वादीनां ह्रस्वः ।
तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । या अस्य संतीति मतुप । व्यत्ययेन पत्य । संबुद्धी मतुवसो हरति इत्य । विसर्गः ।
पादादित्वेनामन्वितनिघाताभावात् पाष्ठिकमामन्वितानुदात्तत्वं । प्राव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वा-
न्नामन्वितं समानाधिकरण इति निषेधाभावाद्विद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य पाष्ठिकमाबुदात्तत्वं ।
पिव । श्रपः पित्वाडातुस्वरः । पूर्वयोरामन्वितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । क्रिञ्चेति क्रिप । धातुस्वरः । समासं ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव ग्राह्यते । असि । सिपः पित्वा
धातुस्वरः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूय पिव ऋतुना ॥४॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूय । पिव । ऋतुना ॥४॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्या वह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय । देवानुपवेशय । ततस्मा-
त्परि भूय । अलङ्कुष । ऋतुना सह त्वं सोमं पिव ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणं । वहि
श्रीत्यादिना । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । त्रिषु । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । पा० ६. १. १७९ ।
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूय अलङ्कारः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । पिव ऋतुना । गती ॥

ब्राह्मणादिदं राधसः पिब सोममृतूरनु । तवेहि सख्यमसृतं ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इदं । राधसः । पिब । सोमं । ऋतून । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
असृतं ॥ ५ ॥

हे इदं ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसिबद्धाद्राधसो धनभृतात्पात्रात्सोमं पिब । किं कृत्वा । ऋतून्नु ऋतुदेवान-
नुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबत्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवेत्तव सख्यमसृतमृतूनामविच्छिन्नं तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं ॥
ब्राह्मणात् । ब्राह्मणशब्देनात्र ब्राह्मणं द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसो कथ्यते । स च पुंस्त्रिंशे शेषनिघातिनामुदात्तादिः ।
तस्य संबध्युत्तष्ट्यमसः । स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायां नुदात्तादेरच् । पा० ४. २. ४४. । तेन
अत्रादायुदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधातुभ्योऽमुन । नित्वादायुदात्तः । पिब । पादा-
दित्वादायुदात्तत्वं । द्वाचोऽतस्मिड इति दीर्घत्वं । ऋतूरन्वित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य खत्वं ।
अत्रानुनामिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. । इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मद्भां डसोऽण । पा० ७.
१. २७. । शित्वात्सर्वादेशः । तवममी डमीति तवादेशः । युष्मदस्मदोर्डसीत्यायुदात्तत्वं । सख्यं । सख्यः कर्म
सख्य । सख्यर्थः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । असृतं । स्मृणातिर्हिसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दृळ्मं । ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥

युवं । दक्षं । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःदक्षं । ऋतुना । यज्ञं । आशाथे इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणां मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामको देवो युवमुभौ युवामृतुना सहास-
दीयं यज्ञमाशाथे । व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं प्रवृद्धं दृळ्मं दुर्देहं । शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥
युवं । प्रथमाद्विवचनस्य डप्रथमयोरमित्यमादेशः । युवावौ द्विवचने । पा० ७. २. ९२. । इति मपर्यंतस्य युवा-
देशः । शेषे लोप इति टिलोपोऽत्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामिव ह्यात् । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्ति
स्वरणाम उदात्तत्वं । अत्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । दक्षत्यनेनति करणे घञ् । एवं हि
पुंस्त्रिंशत्वनियमः । अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ
धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र मुपां मुनुगित्यादिना विभक्त्यकारः । मित्रशब्दस्य
देवताद्वये चेत्यानडादेशः । प्रथमस्यामित्रनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्वादायुदात्तत्वं । संहितायां क्वादसं
ह्रस्वत्वं । दृळ्मं । दक्ष भस्मीकरणे । दुःखेन दक्ष्यत इति दुर्देहं । ऐषद्भुम्यित्यादिना । पा० ३. ३. १०६. ।
दुर्युपपदे दग्धः खल । अत्ययो बह्वलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य च
भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । ऊदत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे । अणु व्याप्री । कंदमि
नुङ्लङ्लिट इति वर्तमानं लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टरेत्वं । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । अश्रोतिश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति प्राप्नो मुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ २८ ॥

द्रविणोदा द्रक्विणसो यावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीकृते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । यावहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवं । ईकृते ॥ ७ ॥

अध्वरेऽपिष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विवृतिरूपेपूकष्यादिषु च देवमपिमीकृते । अत्विजः सुव्रति । कीदृशा
अत्विजः । द्रविणसो धनार्थिनो यावहस्तासोऽभिपवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदा
धनप्रदं । यद्वा । धनप्रदोऽपिः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मंत्रं यास्क एवं निर्वृत्ति । द्रविणोदाः कस्माद्वनं
द्रविणमुच्यते यदेनदमिद्रवति बलं वा द्रविणं यदेननामिद्रवति तस्य दाता द्रविणोदास्तृषा भवति ।
द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । नि० ८. १. सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपंचस्तस्मिन्नैव ग्रंथेऽवगतव्यः ॥ द्रवि-
णोदाः । द्रुदक्षिभ्यामिन्न । उ० २. ५०. । नित्वादायुदात्तो द्रविणशब्दः । तद्दातीति द्रविणोदाः । क्तिप्ति

क्रिप । पूर्वपदस्य सकारोपजनशब्दादसः । ह्रस्वोत्वं । छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षं
द्वितीयाद्याः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छति द्रविणस्यति । मुप आत्मनः क्वच । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो
खानसायां सुवक्तव्यः । म० १. १. ५१. २. । इति क्वचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतिः सपदादित्वाद्भावे क्रिप ।
अतो लोपः । क्री लुप्तं न स्थानिवद्भवति । म० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एव
द्रविणशब्दो धनच्छावचनः । द्रविणच्छा दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपनयतीत्यर्थं दमु उपनय इत्यस्माद
तर्भावितव्यर्थात्क्रुञ्चति क्रिप । एव द्रविणोदःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्रविणोदसाः प्रवादा भवतीति
भिरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदशब्दो भित्तवाक्यत्वे स्वार्थं प्रथमा । एकवाक्यत्वं तु
व्यत्ययेन द्वितीयाद्यां भवति । द्रविणम इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणमः सोमस्यत्यर्थं सकारोपजनशब्दादसः ।
आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितं । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यज्रतात्क्रिप । अतो लोपादि पूर्ववत् ।
अत्र तु पक्षे क्वचिच्चत्वेनांतोदात्तत्वं प्राप्तं व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यावयुक्ता हस्मा येषां ते यावहस्मासः ।
आज्जमरमुक् । यावशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । बह्वीर्ही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वर । न विद्यते ध्वरो
हिंसा यस्मिन् । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईकृते । अनुदात्तत्वादात्मनेपद । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो
लुक् । मस्यादादेशः ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि णृण्वरे । देवेषु ता वनामहे ॥८॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । णृण्वरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥८॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि णृण्वरं हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयते । ता
तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । संभजामः । धनं देवान्यष्ट तानि मीकर्म इत्यर्थः ॥
द्रविणोदाः । गतं । वसूनि । शूस्वस्त्रिहीत्यादिना । उ० १. ११. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । णृण्वरं ।
श्रु श्रवणे । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमानं लिट् । प्र ईरच । पा० ३. ४. ८१. । कंदस्युभयर्थति सार्वधातुक्यं
व्यत्ययेन श्रुः । तत्संनियोगेन शुभावश्च । उवडि प्राप्ति ऋश्रुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८५. । इति यणादेशः ।
चित इत्यंतोदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । श्रुक्कंदसि बह्वलमिति शोर्लोपः । नलोपः
प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे । वन पण संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपद ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादनुभिरिष्यत ॥९॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥९॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रादनुभिरिष्यति । सोमं पातुमिच्छति । ततो हि ऋत्विज
इष्यत । होमस्थानि गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं कुरुत । कृत्वा प्र तिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति
प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन । द्वादस ईकारः । तिष्ठु-
तिष्ठ इति निघातः । जुहोत । लोममध्यमवह्वचनं । तस्य लङ्ङावात्तादेशः । तस्य तप्तनप्तनयनाद्येति
तवादेशः । तस्य पित्वाङ्गणः । अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्तं च । पा० ६. १. १००. । इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्तं
भीह्रीभृज्जमदजनधनदरिद्राजागरा प्रत्ययापूर्वं पिति । पा० ६. १. १०२. । इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । षा
गतिनिवृत्ति । लोममध्यमवह्वचनस्य थस्य लङ्ङावात्तादेशः । शपि पाघ्राध्म्यादिना तिष्ठदेशः । समवप्र
विभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानंतयार्थत्वात् । अत्र
चशब्देन व्यवधानात्तं प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य अवहितत्वाद्येति
कंदसि अवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतीति पूर्वण सह समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतुत्तरण । तना-
प्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५०. । इति निषेधाभावात्तिङ्गिति निघातः । नेष्ट्रात् । पो
चायज्ञं पुनीतन । अस्वि० १. १५. २. । इत्यत्र पोचशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इप गती । लोमम-
ध्यमवह्वचनं ॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिर्भव ॥१०॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः । ददिः ।
भव ॥१०॥

हे द्रविणोदो देव यत्स्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणात्तोऽस्मभ्य ददिर्धनस्य दाता भव स्म । अवश्यं भव । तुरीयं चतुर्णां पुरणं ॥ तुरीयं । चतुरङ्कयतावा-
यचरलोपश्च । पा० ५. २. ५१. १. इति कप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरणोदात्तात्प्राग्वायनयोनिन्यादिना । पा० ७.
१. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरमित्यर्थः । पा० ७. १. २. १. इति वचनात्कृत आदेशे प्रत्यय-
स्वरङ्गकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्त । पादादित्वादामचित्वाद्युदात्तत्वं । यजामहे । अव शपः पितृत्वेन
तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वरण धातुस्वर एव । पूर्वस्यामचित्तस्याविव्यमानवत्त्वाद्यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः ।
व्यवहितयोगोऽपि हि स निषेध इत्युक्त । अध । क्वादसो धकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां निपातस्य
चति दीर्घः । ददिः । इदाच् दानि । आदृगमहमजनः किकिर्ना लिट् च । पा० ३. २. १७१. इति कप्रत्ययः ।
लिङ्गवाद्द्विवचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अश्विना पिवतं मधु दीद्यमी शुचिब्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥११॥

अश्विना । पिवतं । मधु । दीद्यमी इति दीदिऽअमी । शुचिऽब्रता । ऋतुना ।
यज्ञऽवाहसा ॥११॥

हे अश्विना मधु माधुर्योपेतं सोमं पिवतं । कीदृशी । दीद्यमी द्योतमानाहवनीयाद्यप्रियुक्तां शुचिब्रता
शुद्धकर्माणां ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहको ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य मुपां
मुलुगित्याकारः । आमचित्वाद्युदात्तः । पिवतं । शपः पित्वादननुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वरण धातुस्वर
एव शिष्यते । मधु । फलिपाटीत्यादिना । उ० १. १९. उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तिर्निच्वादाद्युदात्तः । दीद्यमी ।
दिवु कीडादी । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति विच । वरपृक्तलोपाद्वलि लोपो वलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः
। पा० ६. १. ६६. ६७. प्रथमं प्रत्ययलोपे हि वर्णाश्रयविधीं प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. इति निषेधाद्वलि
लोपो न स्यात् । क्वादसं द्विवचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । यङ्लुगताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदिरप्रिययोस्मां दीद्यमी । आमचित्वाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । शुचि-
ब्रता । शुचि ब्रतं ययोस्मां । मुपां मुलुगित्याकारः । दीद्यप्रिगब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामचित इत्यविव्यमा-
नवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिनिघातत्वं । पूर्वस्य पराङ्गवद्भावद्विकल्पः । यज्ञवाहसा । वह प्रापणं । यज्ञं वहत
इति यज्ञवाहसा । वहिहाधाऽभ्यङ्कदसि । उ० ४. २००. इत्यमुन । तच्च हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरस्य चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २०६. इत्युक्त । निदित्यनुवृत्तिरुपधावृद्धिः । मुपां मुलुगि-
त्यादिना विभक्त्यकारः । आमचित्तिनिघातः । आममर्थात्पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज्ञ ॥१२॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । अस्मि । देवान् । देवऽयते । यज्ञ ॥१२॥

हे संत्य फलप्रदापिदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य
निर्वाहकोऽस्मि । तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यज्ञमानाय देवान्यज्ञ ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना
संयुक्तं ऽयः । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति लोपः । त्रित्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरो-
हितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. इति यकि त्वतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सगने भव । पणु दाने । क्तिचक्ता चेति
क्तिच् । न क्तिच दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. इति दीर्घनलोपाभावः । भवे क्दसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् ।
तच्च साधुः । पा० ४. ४. ९८. इति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्विषेत्वादिना क्तिप । कदुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन । तस्मि । क्वचि चितीत्यं न भवति । न कंदस्यपुत्रं
स्थिति निषेधात् । अथाघस्य । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादीत्वनिषेधे प्राप्तिरस्य दीर्घस्याप्येव निषेध इत्युक्तः ।
शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्त्युदात्तत्वं । अत्र क्वचिच्चित्वादेतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
नसार्वधातुकस्वरिणोभयोः क्वचा सहेकादेश एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादेतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं ॥ २९ ॥

आ त्वा वहन्ति पंचमं नवर्चं मूक्तं । अपिच्छंदसी पूर्ववत् । अनुवर्तते विशेषादेशाभावादिद्वौ देवता ॥
विनियोगस्य । प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योत्तरीयमाने मूक्ता त्वा वहन्तु हरय इति । तथा च विदेवत्यश्चरतीति
खंडे सूचितं । उत्तरीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहन्तु । आ० ५. ५. । इति ॥ तथा षोडशशस्त्र आ त्वा वहन्तु हरय
इति तिस्रः । तथा सूत्रितमथ षोडशीति खंडः । आ त्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २. । इति ॥

आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणं । सोमऽपीतये । इंद्रं । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्धितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अथा आ वहन्तु । अस्मिन्क
र्मस्थानयन्तु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता अतिजस्त्वां मंत्रैः प्रकाशयन्ति शेषः ॥ हरतीति हरयः ।
इन् सर्वधातुभ्यः । ३०४ ११७. । इतीन । नित्वादायुदात्तः । वृषणं । कनिन्यवृषितस्तीत्यादिना कनिन । कित्वा
जघूपधगुणाभावः । वा पपूर्वस्य निगमे । पा० ६. ४. ९. । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरय
इत्युक्तं । अ० ११. १४. १. । सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽमुन । चक्षिङ् । ख्यात्र । पा० ०
४. ५४. । इति न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् । पू प्रेरणे । सुवतीति सूरः । सुमुधागृध्रभ्यः
क्रन् । ३०२. ०४. । इति क्रन् । कित्वागुणाभावः । नित्वादायुदात्तः । सूरवत्ख्यान् प्रकाशो यथा । बह्व्रीहो
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इमा धाना घृतस्त्रुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतस्त्रुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इंद्रं । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इंद्ररथस्य बोधारावश्चावार्चष्ट । तथा च श्रुत्यंतरं । हर्योः स्यातीति । हरिभ्या त्वंद्वौ देवता
गमयन्ति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघंटुकार आह । हरी इंद्रस्येति । तादृशो हरी इमा यागार्थं वक्षामासा
दित्येन पुरोवर्तिनीधाना भ्रष्टयवतंदुलानुद्दिश्य सुखतमे रथे इंद्रमवस्थाप्यहास्मिन्कर्मस्थुप वक्षतः । विदिममीपि
वहतां । कीदृशीधानाः । घृतस्त्रुवोऽलंकरणोपस्तरणाभियारणेन घृतस्त्राविणीः ॥ धीयत इति धानाः । धापृ
वस्यर्थाभ्यो नः । ३०३. ६. । इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्त्रुवः । घृतं स्त्रुवतीति घृतस्त्रुवः । क्रिपि तुगभाव
श्छांदसः । धातुस्वरः । समासे छदस्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्त्रोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावाद्ब्रह्मादेशः । हरी ।
तुम् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । नित्वादायुदात्तः । प्रगृह्यत्वात्सहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये
लिङ्गर्थे लिट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । लिटोऽडाटावत्यङागमः । शपि प्राप्ति सिद्धञ्च लज्जतीति मिय ।
इत्युत्पत्त्यर्थानि । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

इंद्रं प्रातर्हवामहे इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । हवामहे । इंद्रं । प्रऽयति । अध्वरे । इंद्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मरंभे प्रातःसवनं इंद्रं हवामहे । आहुयामः । तथिवाध्वरे सोमयागे प्रयाति प्रगच्छति प्रारभ्य
वर्तमाने सति मार्थादिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपा-
नार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । हवामहे । ऊञो लटि शपि परतो ङः संप्रसारण
मित्यनुवृत्ता बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावाद्देशी । प्रयाति । इण् गती । लटः शतृ । अदिप्र
भृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतृङित्वागुणाभावः । प्रादिसभासः । छद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यृहणे

। परि० २८. । इति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शत्रुरनुमो नयत्रादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अध्वर । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्तिनि क्तादसमंतोदात्तत्वं ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इंद्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इंद्र केशिभिः केसरयुक्तैरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिपुतं सोमं प्रत्युप समीप आ गहि । आगच्छ । सुतंऽभिपुतं सोमं निमित्तभुते सति यस्मात्कारणात्त्वा हवामहे त्वामाहुयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ॥ गहि । गमनोऽः । संहिः । शप इत्यनुवृत्ता बह्वन् कंदमीति शपो लुक् । इपुगमियमां कः । पा० ७. ३. ७७. । इति कत्वं न भवति । न सुमतांगस्येति प्रतिषेधात् । अनुदात्तोपदेशादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा मात । पा० ६. ४. २२. । इत्यसिद्धत्वादतो हरिति हेनुं भवति । केशिभिः । किशोरन लो लोपश्च । उ० ५. ३३. । इत्यन । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ऊ इत्यनुवृत्ता बह्वन् कंदमीति संप्रसारणं । शपः पिप्वादानुदात्तत्वं । तिङश्च लमार्वाधातुकस्वरण धातुस्वर एव । तिङ्ङितिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

सेमं नः स्तोममा गत्युपेतं सवनं सुतं । गौरो न तृषितः पिव ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इदं । सवनं । सुतं । गौरः । न । तृषितः । पिव ॥ ५ ॥

हे इंद्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्या गहि । आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुतमभिपुतसोमयुक्तमिदमदानीमनुधीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौरो न गौरमृग इव तृषितः सन्नमं सोमं पिव ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चित्पादपुराणं । पा० ६. १. १३४. । इति मुनोपः । गहि । गतं । सवनं । मृयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ल्युङ्तात्प्रस्यः सुपा सुपो भवतीति वक्तव्यं । म० ७. १. ३९. । इति वचनाद्वितीया । अभिपुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दादर्शनादित्वादच । पा० ५. २. १२७. । तृषितः । त्रितुष पिपासायां । निष्ठति क्तः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । पश्चादिति आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥ ॥ ३० ॥

इमे सोमांस इंदवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इंद्र सहसे पिव ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इंदवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इंद्र । सहसे । पिव ॥ ६ ॥

इंद्रशब्द उन्दी क्तेन इति धातोरुत्पन्नः । इंदवः क्तेनयुक्ता इमे वेश्यामवस्थिताः सोमांसस्तत्पात्रगताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासः । अभिपुताः । हे इंद्र सहसे वलार्थं तान्सोमान्पिव ॥ सोमांसः । आज्ञाभरमुगिति जसोऽमुगागमः । इंदवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदमुक् । संहितायां प्रकृत्यातःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. । इतीम । प्रत्ययस्वरः । ताँ इंद्रेत्यत्र दीर्घादिति समानपाद इति ह्यत्वं । यत्वयन्लोपा । अनुनासिकः । सहसे । पृह मर्षणे । असुनंतो नित्वादाशुदात्तः ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिव ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शमऽतमः । अथ । सोमं । सुतं । पिव ॥ ७ ॥

हे इंद्र अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्रियः अथः सन ते तव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुतमभिपुतं सोमं पिव ॥ अग्रियः । अयादित्यनुवृत्ता घर्क्का च । पा० ४. ४. ११७. । इति घच् । चित्त्वादतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्तिन् । पा० ३. २. ५८. ।

तत्पुरुषे ऋति वज्रत्वं । पा० ६. ३. १४ । इत्यनुक्त । किन्मन्त्रस्य कः । पा० ८. २. ६० । इति शकारस्य कस्य ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतमः । सुवकरद्वयवचनोऽत्र शशब्दः । ततस्तमप । अत्र सुवप्रकर्षस्य गुणद्वारा
गुणनिष्ठद्रव्य संक्रातत्वादद्रव्यप्रकर्ष इति निष्प्रात किमिति डव्ययत्यादिना । पा० ५. ४. ११ । आम न भवति
द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोम । संहितायां निपातस्यति दीर्घः ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभि
पुतसोमयुक्तं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कम गच्छति ॥ विश्वं । अग्निप्रुपीत्यादिना क्रन । नित्वादायुदात्तः ।
सर्वनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय । मदोऽनुपसर्गः । पा० ३. ३. ६७ । इत्यप्रत्ययः । पित्वादातुस्वरः । गच्छति ।
इपुगमियमां कः । वृत्रहा । वृत्रं हतवान् । व्रजभूणवृत्रेषु क्रिप । पा० ३. २. ८७ । इन्द्रादित्यादिना निवृत्तं
दीर्घत्वं सो च । पा० ६. ४. १२. १३. । इति प्रतिप्रसवाद्भवति । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्याधि-
करणबहुव्रीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासीभारादिखात । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च महा पृण । सर्वतः पुरय । वयमपि
स्वाध्यः मुपु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्या त्वां स्त्वाम ॥ सेमं । संहिताया सोऽचि लोपे चित्पादपुरणमिति मुलोपः ।
कामं । कर्मर्षिष कर्षात्वतो घञोऽत उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यतोदात्तत्वे प्राप्तं वृपादिपु पाठादायु-
दात्तत्वं । पृण । पृण प्रीणनि । लोटः सेहिः । नृदादिभ्यः शः । तस्य ङित्वाङ्गणाभावः । अतो हरिति हर्भुक् ।
गोभिः । सावेकाच इति प्राप्तं विभक्त्युदात्तत्वं न गोश्वन्मावर्णोति प्रतिपिध्यते । अश्वैः । क्रनंत इत्युक्तं । असा-
मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्त्वाम । पुञ् स्तुती । धात्वादेः पः सः । लोटुत्तमवङ्गवचनस्य लोटो लङ्गदिति
लङ्गङ्गावाचित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य लोपः । आङुत्तमस्य पित् । पा० ३. ४. ९०. । इत्याङागमः ।
प्रत्ययस्य पित्वादनृदात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ध्यं चितायां । स्वाङोऽनुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. १७८. । इति क्रिप । दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थत्वादत्र संप्रसारणे
सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्येनेकाचः । पा० ६. ४. ८०. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदात्कृदि-
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तयणो हन्यूर्वादिति जस उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः ।
अत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्यति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं यष्टं मुक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुकस्यते । इन्द्रावरुणयोरिन्द्रावरुण
युवाकु पादनिचृताविति । अत्र देवता विस्पष्टा । अर्चयिच्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकु
हीत्यादिके द्वे अर्चा पादनिचृतामं कच्छंदोयुक्तं ॥ विनियोगश्च स्मार्तां भिगको वा कश्चिद्वगंतव्यः ॥

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृजे ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अवः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः । ईदृजे ॥ १० ॥

अहमनुशाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्विन्द्रावरुणयोर्देवयोः संबध्यवो रण-
णमा वृणे । सर्वतः प्रार्थये । ता तां देवावीदृशे एवविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभृति मति मृळातः । अस्मान्म-
खयतः ॥ इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः । वरुणशब्द उन्नप्रत्ययांतः । उभौ नित्वादायुदात्तौ । समासे देवताद्वये
चेति पूर्वपदस्थानङादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्ती देवताद्वये चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः ।

राज्र दीप्ती । सत्सुद्विपत्यादिना कृत् । समो मोऽनुस्वारः । पा० ८. ३. २३. । इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राज्रि समः क्री । पा० ८. ३. २५. । इति मकारादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति कर्तरि षष्ठी । अवः । अव रचनादिषु । भावेऽमुन । नित्यादाद्युदात्तः । ता । मुपां मुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्त्युदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृळातः । मृड मुखने । प्रार्थनायां लिङर्थे लिट् । द्विवचनं तस । लिटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । ङित्त्वाङ्गधूपधगुणाभावः । ईदृशे । त्यदादिषु दृशोऽनालोत्तने कञ् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदंशब्द उपपदे दृशेः कञ् । उपपदसमास इदंकिमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. । इतीदम ईश । शित्वात्मर्वादेशः । कञः कित्वाङ्गुणाभावः । त्रित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । उपपदसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥२॥

गंतारा । हि । स्थः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥२॥

हे इंद्रावरुणी अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो मद्धिधस्य विप्रस्य ब्राह्मणत्वजो हवमाह्वानं गंतारी स्थो हि । प्राप्तिग्रीनी भवथः खलु । कीदृशी । चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारी योगक्षेमसंपादनं धारयितारी ॥ गंतारा । गमेस्ताक्कीत्ये तुन । द्विवचनस्य मुपां मुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । अमृत्तित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तुनो नित्यादाद्युदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि । लङ्मध्यमपुरुषाद्विवचनं घस । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्थे मंसन्नित्यसेन । पा० ३. ४. ९. । नित्यादाद्युदात्तः । हवं । ऊञो बङ्गलं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपुर्वत्वं च ऋदोर-वित्यप । गुणावादेशी । अपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । डुवप बीजतंतुसंताने । अस्य ऋद्धेत्वेत्यादिना रन् निपातितः । नित्यादाद्युदात्तः । मावतः । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्वा कंदमि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । वतुप । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९८. । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सर्वर्षादीर्घः । मनुपः पित्वादनुदात्तत्वं । प्रातिपदिकांतो-दात्तत्वं स एव शिष्यते । धर्तारा । धृञ् धारणे । एवन्तुचौ । पा० ३. १. १३३. । इति तुच् । एकाच उपदेश इतीटप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं । अमृत्तित्यादिनोपधादीर्घः । मुपां मुलुगित्याकारः । तुचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । चर्षणीनां । छपरादेश चः । उ० २. १०५. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा कंदममंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । तत्र हि मनुपि यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥३॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इंद्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥३॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणी अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेना तर्पयेथां । सर्वतोऽस्मां-मृप्राप्तं कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशी युवां नेदिष्ठम-तिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशमु याञ्चाकर्मस्वीमहे इति पठितं ॥ अनुकामं । कामस्य पद्यादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पद्यादर्थे । अथवा वीष्मालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीष्मा पदार्थानगिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्पुपः । पा० २. ४. ८०. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपंचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तरमादेशः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तुपेर्थात्ताञ्जोटी णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरत्वं आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्याकारस्थेयादेशः । आनुण्यो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । मुपां मुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊङिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ता । मुपां

मुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठ । अतिशयेनातिक । अति-
शायन इष्टम् । अतिकवाढयोर्नेदसार्धं । पा० ५. ३. ६३. इति नेदादेशः । यस्यैति लोपः । इष्टनो मित्वादायु-
दात्तत्वं । ईमहे । ईड् गतो । ङित्वादात्मनेपदं । बङ्गलं कंदमीति श्नो लुक् । निघातः ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु मुमतीनां । भूयाम वाजदाव्रां ॥४॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकु । मुऽमतीनां । भूयाम । वाजऽदाव्रां ॥४॥

हि यस्मात्कारणाच्चचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीवयंकधनात्मकदक्षैः पयःस-
त्कादिद्रव्यातिरेख मिश्रितं । तथा मुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां सोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नाना
विधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इन्द्रावरुणा तथाविध हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रमादाद्वय वाज-
दावामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम । भवम । अपोऽप्र इत्यादिषु पर्ङ्गुशतिसंख्याकेषु कर्मणामसु
शची शमीति पठितं ॥ युवाकु । यु मिश्रणे । कटिक्पिभ्यां काक् । उ० ३. ५१. इत्यत्र बाङ्गलकार्यातिरेपि
काक् प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवडादेशः । प्रत्ययस्वरण मध्योदात्तत्वं । शचीशब्दः केषाचिन्मति
शार्ङ्गरवादिः । ङीनंतो मित्वादायुदात्तः । पा० ४. १. ५३. इत्युभे वनस्पत्यादिषु युगर्पादित्वात् । का० ६. २
१४०. वृत्तिरुक्तोक्तं । मुमतीनां । विद्याम मुमतीनां । ऋत्वि० १. ४. ३ । इत्यत्रोक्तं । भूयाम । प्रार्थनाया लिङ् ।
उत्तमवङ्गवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः । यामुट परस्मैपदेषूदात्तो ङित् । पा० ३. ४. १०३. इत्युदात्तो
यामुडागमः । निङ् । बन्धोपोऽन्यस्य । पा० ५. २. ५९. इति सकारलोपः । बङ्गलं कंदमीति श्नो लुक् । सति
शिष्टत्वाद्यामुडुदात्त एव शिष्यते । वाजदाव्रां । वाजं ददतीति वाजदावान् । आतो मर्निन्नित्यादिना वनिप् ।
तस्य पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । समामे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आस्यङ्गोपोऽनः । पा० ६
४. १३४. इत्यकारलोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्गोपो व्योर्वन्तीति वकारलोपो न भवति ॥

इंद्रः सहस्रदाव्रां वरुणः शंस्यानां । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥५॥

इंद्रः । सहस्रऽदाव्रां । वरुणः । शंस्यानां । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥५॥

अयमिंद्रः सहस्रदाव्रां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति । प्रभुत ददातीत्यर्थः ।
तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थ्यः स्तुत्यो भवति । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उन्नत्ययो
मित्वादायुदात्तः । शंस्यानां । शन्मु स्तुती । ऋहलोर्ष्यत् । तित्स्वरितमिति प्राप्त ईड्वंदवृणंसदृष्टां ण्यत् इत्या-
युदात्तः । क्रतुः । छत्रः क्रतुः । उ० १. ५८. इति क्रतुः । कित्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरणाद्युदात्तः ।
उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११० । इति यत् । यस्यैति
लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वा तीर्थ्याय कृष्यायेत्यादिवत् ज्ञाचत्वायतोऽनाव इति प्राप्तमायुदात्तस्य
सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्ते इति न क्रियते । ननु यस्यैति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमसु । न हि तदा यतो
ऽनाव इत्येतदक्षि ज्ञाचत्वाभावात् । अत एव ह्युर्म्याय च मूर्म्याय चेत्यादी स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वाद्भि-
त्यत्वाच्च यस्यैति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्वाहिरंगाद्यस्यैति लोपात्प्रत्ययमात्राश्र-
यतयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात् । अत ऊर्म्यायेत्यादिवदुक्थ्य इत्यत्रापि मन्त्राणां एव स्वरितस्य
भविष्यतीति । किं क्वांदस्येन । यत्र हि लोपमंतरंगीव ज्ञाचत्वं तत्र यतोऽनाव इत्यतश्च भवति । यथा चयं येय
मिति । लोपनिबन्धनज्ञाचत्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थ्याय कृष्यायेत्यादी यदायु-
दात्तत्वं तदेव क्वांदसमसु । अथात्र तु वर्णादांगं बन्नीयः । परि० ५५. इत्यंतरंगत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा
लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्थ्य ऊर्म्याय मूर्म्यायेत्यादी च क्वांदसमसु । सर्वथैकत्र क्वांदस्यान्न मृष्यते ॥ ३० ॥

तयोरिद्वसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्रेरचनं ॥६॥

तयोः । इत् । अर्वसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रऽप्रेचनं ॥६॥

तयोरित्यूर्वीक्षयोरिन्द्रावरुणयोरैवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठितारः सनेम । संभजेम धनमिति शेषः । नि

धीमहि च । प्राप्तिं धने यावदपेक्षितं तावद्भक्ता ततोऽवशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उतापि च प्रेरचनं भुक्तामिहितास्त प्रकीर्षणाधिकं धनं स्यात् । संपत्यतां ॥ अवसा । अमुन । नित्वादाबुदात्तः । ययं । यूयं हि षा । ऋग्वे० १. १५. २ । इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मम । नित्यं ङित इति सकारलोपः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यामुट् । कंदस्युभयथिति सार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः । सलोपोऽन्यस्यति सकारलोपः । अतो येय इतीयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ्प्राशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आनुण् । पादादित्वात्त्र निघातः । धीमहि । इधाच् धारणपोषणयोः । आशिषि लिङो मङिङ् । तस्य कंदस्युभयथिति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽन्यस्यति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं शप च । वङ्गलं कंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । मनेमत्यपेक्षया द्वितीयत्वाद्वा चवायोगे प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप । इतश्चितीकारलोपः । यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञेति यामुडाङित्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । पादादित्वादनघातः । उत । एवमादीनामत इत्यतोदात्तः । प्रेरचनं । रिचिर विरचने । भावि न्युट् । योरनादेशः । नितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्सु जिग्युषस्कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणी वां युवामुभावहं हुवे । आहुयामि । किमर्थं । चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत आहुती युवामस्माननुष्ठातृन् सु जिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कृतं ॥ इंद्रावरुणा । मुपां मुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताद्वे चिति पूर्वपदस्यानङ् । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । संहितायां क्दादसं ह्रस्वत्वं । हुवे । हुयतेर्लङ् । क्तमकवचनमिट् । शप इत्यनुवृत्ती बङ्गलं कंदसीति लुक् । हु इत्यनुवृत्ती बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि शुधात्वित्यादिनोवङ् । पा० ६. ४. ७७. । न च हुवो-रित्यादिना । पा० ६. ४. ८७. । यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाचणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । पादादित्वात्त्र निघातः । राधसे । अमुन । नित्वादाबुदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयायां च । पा० ७. २. ८७. । इत्यात्वं । शसो नः । पा० ७. १. २९. । इति गत्वं । जिग्युषः । जि जये । लिटः क्तमु-ञेति क्तमुः । द्विभावः । सनलिटोर्जिः । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कृत्यं । क्तसोः कित्वाद्गुणाभावः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्यटो वस्वकात्राहसामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबङ्गवचनं शप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । शासिर्वसिघसीनां चिति षत्वं । प्रत्ययस्वरणोकार उदात्तः । कृतं । हुक्कृञ् करणे । लोपमध्यमद्विवचनस्य लङ्गुणावात्तमादेशः । शपो वङ्गलं कंदसीति लुक् । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिपासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा । नुः नु । वां । सिपासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणी धीष्वस्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिपासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समतादस्मभ्यं शर्म मुखं नू नु अतिशयेन चित्रं यच्छतं । दत्तं । पङ्क्तिशतिसंख्याकेषु चित्रनामसु नु मत्विति पठितं । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते ॥ इंद्रावरुणा । उक्तं । नू नु । अचि तुनुघमशुतङ्कृ-बोद्ध्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिपासंतीषु । वन षण् संभक्ती । धात्वादेः षः सः । इच्छायां सन् । द्विभावो हलादिशेषः । सन्यत इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । सनीवतेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. । विकल्पादिङभावः । जनसनखनां सम्भलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्याकारः । उपरि णटः शतु । कर्तरि शप । उगितश्चेति ङीप् । शप्शनोर्नित्य । पा० ७. १. ८१. । इति नुम् । ङीपः शपश्च पित्वाच्छतुश्च नसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनो नित्वादाबुदात्तत्वं । तदेव शिष्यते । धीषु । सावेकाच इति विभक्तेर-

दात्तत्वं । अस्मभ्यं । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः । अखे० १. ७. ६ । इत्यत्रोक्तं । यच्छत । दाणं दामं । शपि पाघं ।
त्यादिना यक्षादेशः ॥

प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अश्रोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । यां । हुवे । यां । ऋधाथे इति ।
सधस्तुतिं ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणा यामस्तुतिर्लुकां शोभनस्तुतिं प्रति हवे युवामृभावाद्भ्यामि । किञ्च सधस्तुति
युवयोर्भयोः साहित्येन क्रियमाणायाः सार्वाक्रियाया या सुष्टुति प्रतिलभ्य ऋधाथे युवा वर्धाथे । तादृशी
सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्रोतु । युवा व्याप्रातु ॥ अश्रोतु । अणु व्याप्रा । लोटो व्यत्ययेन
तिप । स्वादिभ्यः श्रुः । सुष्टुतिः । न विधे अस्य सुष्टुति । अखे० १. ७. ७ । इत्यत्रोक्तं । इन्द्रावरुणा । हवे । उक्तं ।
अत्र तु यदुत्तयोगात्त्र निघातः । ऋधाथे । ऋधु वृद्धौ । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपद । मध्यमद्विवचने श्रोर्बहुल
कंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगात्त्र निघातः । सधस्तुतिं । सह स्तुतिर्यस्या सुष्टुता
सा सधस्तुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थं स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणमाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुति
शब्दो भावमाधनतया सत्वनक्रियापरः । तस्मिन्भावमाधनत्वेन क्रियापरस्य करणमाधनतया ऋक्पर
इति समस्यमानपदार्थादन्यः । संहत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादित्यादतोदात्तः । बह
व्रीह्येन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके पट् मृक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिक नवर्चं प्रथमं मुक्तं । ऋषिर्कंदमी पूर्ववत् । देवतावि
शेषस्त्वेवमनुकस्यते । सोमानमिति पंच ब्राह्मणस्यत्याश्रुतुर्थ्यामिन्द्रश्च सोमश्च पचम्या दक्षिणा वात्याः सादम-
स्यत्या नाराशंसी वात्येति । मृक्तगता आद्याः पंचर्चा ब्राह्मणस्यतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वोर
इत्येतस्याश्रुतुर्थ्या ऋचो ब्राह्मणस्यतिरिन्द्रश्च सोमश्चाति तिस्रो देवताः । त्व तमित्यतस्याः पचम्या दक्षिणया
सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । पष्टीमारभ्य तिस्रणां सदमस्यतिदेवता । नाराशमित्यतस्या नवम्याः सदमस्य
तिनराशंसी वा विकल्प्यते ॥ विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कशीवतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कशीवतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठितारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवत् कृणुहि ।
कृष । अत्र दृष्टांतः । कशीवतमेतन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कशीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ।
यः कशीवानृषिराशिज उशिजः पुत्रः । तमिवति पूर्वत्र योजना । कशीवतोऽनुष्ठितारं मुनिषु प्रसिद्धिर्भूतिरि-
धिराम्नायते । एवं वै पर आटुणारः कशीवो औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्वसदस्युः पीरुक्तस्यः प्रजाकामा
अचिन्वत । तै० सं० ५. ६. ५. ३. । इति । अगंतरंऽप्युपित्वकथनेनानुष्ठानृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अह कशीवो ऋषि
रस्मि विप्रः । अखे० ४. २६. १. । इति । तस्मादस्यानुष्ठितारं प्रति दृष्टांतत्वं युक्तं । सोऽयं मवो यास्कनवं व्या
ख्यातः । सोमानं सोतारं प्रकाशनवतं कृष ब्रह्मणस्पते कशीवतमिव य औशिजः । कशीवान्कन्यावानाशिज
उशिजः पुत्र उशिज्वेः कातिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकच एवामिप्रतः स्यात्त सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवत्
कृष ब्रह्मणस्पते । नि० ६. १०. । इति । अस्मिन्नेव सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं
तेत्तिरीया आननंति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव बंते । कृणुहि ब्रह्मणस्पते इत्याह ब्रह्मवर्चमभे
वाव बंते । तै० सं० ५. ५. ८. ४. । इति ॥ सोमानं । मुनोतीति । पुत्र अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृष्टांत इति मनिन ।
दृशिग्रहणस्य विध्वंशरोपसंयहणार्थत्वात्तत्वेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उंकादियु वा सोमशब्दो
द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । बह्वक्षयहृणादीणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं । प्रख्यातं । स्तु शब्दोपतापयोः ।
छत्यल्लुटो बह्वचं । पा० ३. ३. ११३. । इति कर्मणि ल्युट् । त्रितीयकार उदात्तः । कृणुहि । कृषि हिमाकरणयोश्च ।
इदितो गुम धातोर्इति गुम । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ति धिन्विच्छयोरश्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वृक्ता-

रस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्वाङ्कारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाङ्कदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेर्ङुप । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्त्र विकरणभ्य इति वचनाद्वैरव प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । ब्रह्मणः । षष्ठाः पतिपुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहिताया विसर्जनीयस्य सकारः । मुबामन्त्रितपरांगवद्भावात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः । कक्षीवन्तं । कक्षे भवा कक्ष्याद्योदरसंबन्धिनी रज्जुः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत्प्रत्ययः । सास्या-
स्तीत्यर्थ आसंदीवदष्टीवक्षकीवत्कक्षीवत् । पा० ८. २. १२. । इत्यृषिषिपनाम कक्षीवत्कक्षीवत् निपातितः । कंद-
मीर इति वत्वं । यत्प्रत्ययस्वरण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मनुष्युषी पित्वादनुदात्ता । श्रीशिजः ।
वश कांती । रज्जीत्यनुवृत्तां वशेः किक्ष । उ० २. ७१. । इतीतिप्रत्ययः । तस्य कित्वाङ्गिह्येत्यादिना संप्रसारणं
परपूर्वत्वं गुणाभावः । स तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः । प्रत्य-
यस्वरणांतोदात्तत्वं ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः रेवान् । यः । अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सः । नः । सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्यनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुवित्पुष्टिवर्धनः पुष्टिवर्धयिता यश्च
तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । अत्र सिषक्तु-
शब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. । इति प्रत्यायकी शब्दाविति
शेषः ॥ रेवान् । रयिरस्यास्तीति मनुप । रयेर्मती बहलं । पा० ६. १. ३७. ६. । इति यकारस्य संप्रसारणं पर-
पूर्वत्वं । कंदमीर इति वत्वं । आबुणः । ननु वत्वस्यामिहत्वाद्बहिरंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्वं ।
न चांतादिवत्स । पा० ६. १. ८५. । इत्यादिवद्भाविनेवर्णसंपादनं वर्णाश्रयाविधी तत्प्रतिपेधात् । अन्यथा खट्वा-
भिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस ऐस । पा० ७. १. ९. । इत्येसादेशः स्यात् । न च निर-
वकाशत्वेन वत्वस्यानवकाशत्वं । अपिवात्वे दर्भस्तवः । उप ब्रह्माणि हरिवः । ऋग्वे० १०. १०४. ६. । इत्यादाव-
वकाशलाभात् । सत्य । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परो मनुप । कदाचिद्वर्णात्परस्य मनुपः पश्चादकारादे-
शनेवर्णाभावोऽपि भवति वत्वमिति कंदमीर इति सूचकता विवक्षितं । अमुनेवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमु-
दाहृत्याप्यते वृत्तिकृता आरिवानित्यप्युदाहृतं । का० ८. २. १५. । इत्यनुडभ्यामित्यत्ररिशब्दात्तुप इत्युदात्तत्वं
वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यत्ररिशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणं । अत एव हि रेवाँ इद्रेत्यादी मनुप उदात्तत्वं
दृष्ट । अथवा इत्यनुडभ्यामित्यत्रापि कदाचिद्वर्णात्परस्य मनुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च संप्रसार-
णपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्वत्परो मनुविति रेवानारेवानित्यादी सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव
सूचकतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा । अम रोग इत्येतस्माद्वन्प्रत्ययनामीवशब्दो निपा-
तितः । तं हंतीति बहलं कंदमीति कृप । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंदतीति वसुवित् । क्लिप्तेति
कृप । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धयन्तर्नद्यादित्वाङ्ग्युः । पा० ३. १. १३४. । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । पुष्टिवर्धन इति कर्मणि षष्ठा समासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषक्तु । पच समवाये । लोटि
बहलं कंदमीति शेषः स्युः । स्याविति द्वित्वे हलादिशेषे बहलं कंदमीत्यभ्यासस्याकारस्यकारः । पा० ७. ४. ७८. ।
तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधक्षाप्रोक्तिरः कः । प्रत्ययस्वरः ॥

मा नः शंसो अररूपो धूर्तिः प्रणङ्गत्यस्य । रक्षाणो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररूपः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्षा । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररूपो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मात्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हंसकः शंसः शंसनं । अधिषेप
इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् । मा संपृणक्तु । शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिषेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नो-
त्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्माञ्छ । पालय । मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् । अित्वादा-
युदात्तः । अररूपः । अंतररूपः । उ० ४. ७९. । इत्यंतर्भावितस्वर्याङ् गतावित्यस्मादृषत् । गुणो रपरत्वं । प्रत्य-

यखरे प्राप्ति वृषादिस्वादाद्युदात्तः । धृतिः । धुर्वी हिंसार्थः । क्तिचक्ती च संज्ञायामिति क्तिच । तितुवत् ।
यसिमुसरकसिपु च्तीट्प्रतिषेधः । उपध्यायाच्च । पा० ७ १ १०१ । इत्युपधादीर्घत्व । वलि लोप बाधित्वोऽपि
प्राप्ति । पा० ६ ४ १९ । रात्रोपः । पा० ६ ४ २१ । इति वकारलोपः । प्रणक् । पुची संपर्के । लङ्हास्तिप । इतश
तीकारलोपः । ह्रस्व्यादिलोपः । कुत्वं । रुधादिभ्यः श्रम । तस्य व्यत्ययो बह्वन् । पा० ३ १ ८५ । इत्यङागमः ।
यणादेशः । अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपं विभाषति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । मुकु प्राणत्यागि । अमिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३ ८६ । ऋणादिकस्तत्प्रत्ययः । मतेषु भव इत्यर्थे भवै
कंदसीति यत । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रञ्ज । रञ्ज पालनं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुम्बर एव
शिष्यति । पादादित्वाच्च निघातः । रञा णः । ब्राचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्बह्वन् । पा० ८ ४ २८ ।
इति बह्वन्ग्रहणादनुपसर्गादपि नमो गत्व । ब्रह्मणस्पति । पठ्याः पतिपुत्रति सहितायां विसर्गस्य सकारः ।
मुवामञ्चते परांगवद्भावात्पदद्वयस्यामञ्चतनिघातः ॥

स घां वीरो न रिषति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः। घ। वीरः। न। रिष्यति। यं। इंद्रः। ब्रह्मणः। पतिः। सोमः। हिनोति। मर्त्यं ॥४॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यज्यमाणं हिनोति प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति । तथा सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन्न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घ । चादिरनुदात्तः । संहितायामृचि ननुघमनुतङ्कुरोऽख्याणां । पा० ६. ३ १३३ । इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्त । हिनोति । हि गतो वृद्धो च । स्वादिभ्यः शुः । तिपः पित्त्वात् शुप्रत्ययस्वर एव गिर्यति ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम उद्रेश्च मयि । दक्षिणा पातुर्हसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । उद्वः । च । मर्त्य । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्य ते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापात्याहोति शेषः । तथा सोमः पात्विद्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष वृद्धा । द्रुदक्षिभ्यामिनन । उ० २ ५० । नित्यादाद्युदात्तः । अहमः । नक्षिषयस्थत्यादिनायुदात्तः ॥ ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोहोमे सदसर्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखलामावर्धयति खडे पश्यात् ।
आचार्यः समन्वारब्धे जुह्यात्सदसर्पतिमद्भुतं । आ० गृ० १. २२. ११ । इति ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सन्ति मेधामयासिपं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इंद्रस्य । काम्यं । सतिं । मेधां । अयासिपं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयामिषं । प्राप्तवानस्मि । कीदृशं । अमृतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्य प्रियं
सोमपाने सहचारित्वात काम्यं कमनीयं सनिं धनस्य दातारं ॥ सदसः । पट्टु विश्रणादी । सर्वधातुभ्योऽमुन ।
नित्वादायुदात्तः । पतिं । पतिर्हीतः । उ० ४. ५७. टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधञाप्रोक्तिरः कः ।
इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयन्तेरचो यत । गेरनिटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं ।
सनिं । षणु दाने । धात्वादेः षः सः । अच हरित्यनुवृत्तौ खनिकथंन्यसिषसिर्वानसनिध्वानिषाथिचरिभ्यश्च
। उ० ४. १३९. इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयामिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । यमरमजमाता
सक् च । पा० ७. २. ७३. इति सिच इङागमः । धातोः सगागमः । निघातः ॥

यस्माद्गते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिवति ॥ ७ ॥

यस्मात्। चतुते। न। सिध्यति। यज्ञः। विपः। ऽचित्। चन। सः। धीनां। योगै। इत्यति॥१॥

यज्ञोऽयमनुष्ठानो विपश्चितश्च न विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्पतिदेवाकृते न सिध्यति सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबधमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अग्न्यादिदेवादिना । पा० २. ३. २९. । ऋतेयोगा-
त्यचमी । सार्वकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वे प्राप्ति न गोश्चन्माववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । विधु संराह्मी ।
अग्नौ नित्वादायुदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सार्वकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ।
योगं । युजिर् योगे । अग्नौ नित्वादायुदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नोति । शप । इदितो गुम् धातोरिति गुम् ।
निघातः ॥

आदृभोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होचा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋभोति । हविः ऽकृतिं । प्रांचं । कृणोति । अध्वरं । होचा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आदन्तरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृभोति । सदसस्पतिर्देवो वर्धयति । हविर्दानानंतर-
मेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छतमविघ्नन
परिसमाप्तिप्रयुक्तं कृणोति । करोति । होचा हयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति ।
यद्वा । होचास्मदीयस्मृतिरूपा वाक् देवान्परितोपयितुं देवेषु गच्छति । द्योको धारित्यादिषु सप्रपंचाशत्सु
वाङ्ममसु होचा गोरिति पठितं ॥ हविष्कृतिं । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः ।
बह्व्रीहो प्रकृत्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांच । अनिगंतोऽचर्ता वप्रत्यय । पा० ६. २. ५२. । इति गंतः प्रकृति-
स्वरत्वं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वर । न विद्यते ध्वरो हिमा यस्मिन् । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
हयतेऽस्यामिति होचा देवता । इयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन । उ० ४. १६७. । इति चन । नित्वादायुदात्तः ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सप्तमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुऽधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथः ऽतमं । दिवः । न । सप्तऽमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वा । अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च
यास्को दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसंत्यपिरिति शाकपुणिर्नरैः प्रशस्यो
भवति । नि० ८. ६. । इति । अत्रापि वत्सदसस्पतिरपि नरैः शस्यमानत्वात्नराशंसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । प्रजा वै नरो वाक् शंसः । ऐ० ब्रा० ६. २७. । इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः
सदसस्पतियं वा नराशंसनामको देवस्तमपश्य । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं । सुधृष्टममत्याधिक्येन
धार्तयुक्तं सप्रथस्तममतिशयेन प्रख्यातं सप्तमखसं प्राप्ततेजस्कं । तच्च दृष्टांतः । दिवो न द्युलोका निव । आदि-
त्यचद्वादिभिरधिष्ठिता द्युलोकाविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तजस्वीत्यर्थः ॥ सुधृष्टमं । शोभनं धृष्णो-
तोति सुधृक् । क्रिपेति क्रिप । आतिशायनिकस्तमप । पकारस्य जप्त्वाभावश्चादसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन अकार उदात्तः । अपश्यं । पाष्ठाध्मत्यादिना पश्चादेशः । लुङ्लङ्लृत्त्यङुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट
उदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याति । प्रथनं प्रथः । सर्वधातुभ्योऽमुन । नित्वादायु-
दात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तते इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति बह्व्रीहिसमामः । वोपसर्जनस्य
। पा० ६. ३. ८२. । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ति परादिश्चकंदसि बह्वलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं ।
दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं । सप्तमखसं । मीदतोति सप्त । पट् विशरणादी । अन्यथोऽपि
दृश्यंत इति मनिन । नित्वादायुदात्तः । सप्त मह्यो यस्यति बह्व्रीहो हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ३५ ॥

प्रति त्यमिति नवचं द्वितीयं मुक्तं । अपिच्छंदसो पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । प्रति त्यमापिमास्तमिति ॥
कारीरीष्टी प्रति त्यमित्येषा धाव्या । तथा च मृजितं । वर्षकामेष्टः कारीरी तस्यां प्रति त्य चास्मध्वरमीक
अपि स्ववसं नमोभिरिति धाव्ये । आ० २. १३. । इति ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

तच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अपे यो यज्ञस्यारंगविकल्परहितस्थं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिबन्धं गोपीथाय सोमपानाय प्रहयसे । प्रकर्षेण त्वं हयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरं त्वं मरुद्भिर्देवविशेषैः सहा गहि । आगच्छ । मेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याताः । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहयसे सोऽपि मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३६ । इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्व । त्वदादीनामः । पा० ७. २. १०२ । प्रातिपदिकस्वरः । चारु । दृमनिजनिचरीत्यादिना । उ० १. ३. । जुण् । अत उपधाया इति वृद्धिः । चित्त्वादायुदात्तः । गोपीथाय । निशीथगोपीथावगथाः । उ० २. ९. । इति थकप्रत्ययातो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥२॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥२॥

हे अपे महो महस्तव संबंधिनं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि उत्कृष्टो देवो न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठति ये च देवास्त्वदीयं क्रताविश्रुते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचाद्यजंतश्चित्त्वादंतोदात्तः । महः । महस्तलोपश्चादंसः । बृहन्नहतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १५३. १. । इति विभक्तिरुदात्तत्वं । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । क्रतुं । कृञः क्तुः । उ० १. ५८. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । गहि । गम् सृप् गतो । लोटः सेहिः । बह्वचं कंदमीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशात्त्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादि त्यसिद्धत्वादतो हरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥३॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥३॥

हे अपे ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपताः । सप्तगणा वै मरुतः । ते० सं० २. २. ११. १. । इति श्रुतिः । देवासो योतमाना अद्रुहो द्रोहरहिता वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादाम्नायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । ऋक्० ५. ५५. ५. । इति । शाखांतरेऽपि संचांतरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । मरुतां पुषतयः स्थित्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्कन बह्वधा व्याख्यातः । रजो रजतश्यांती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यते ऽस्यगहनी रजसो उच्यते । नि० ४. १९. । इति ॥ रजसः । नस्त्रिपय स्यानिमंतस्थित्याद्युदात्तः । विदुः । विद् ज्ञाने । विदो लृटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति झेरुसादिशः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगातिघाताभावः । विश्वे । विश्वेः कृतंतस्य चित्त्वादायुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञमेरमुक् । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । अद्रुहः । संपदादिवाङ्मात्रे क्तिपि बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामित्यंतो दात्तत्वं । कर्तरि वा क्तिप । तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३९. ॥

य उया अर्कमानृचुरनधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥४॥

ये । उयाः । अर्कः । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥४॥

ये मरुत उयास्तीव्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः अर्चितवन्तः । वर्षणेन संपादितवन्त इत्यर्थः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बलिनानाधृष्टासोऽतिरक्ताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनति । आपो वा अर्कः । शत० ब्रा० १०. ६. ५. २. । इति । तस्मिन्वचनं च त एवामनति । सोऽर्चनचरत्तस्यार्चत आपोऽजायंतार्चते वै मे कमभुदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं । शत० ब्रा० १०. ६. ५. १. । इति । जगत्सृष्टा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन उदकमत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पुत्रयज्ञचरत । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो नक्तः कमभुदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम

निष्पत्तमित्यर्थः ॥ आनुचुः । अर्चते । अपस्पृधेयामित्यादिना । पा० ६. १. ३६. । निपातितः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगात् निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उज्ज्वलोपश्च । उ० ४. १९१. । इत्यमुन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

ये शुभ्रा घो॒रव॑र्षसः सु॒क्ष्मा॒चासो॑ रि॒शाद॑सः । म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ॑ ग॒हि ॥ ५ ॥

ये । शु॒भ्राः । घो॒रऽव॑र्षसः । सु॒क्ष्मा॒चासः । रि॒शाद॑सः । म॒रुत्ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तिर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः शोभना घो॒रव॑र्षस उग्ररूपधराः सु॒क्ष्मा॒चासः शोभनधनोपेता रि॒शाद॑सो हिंसकानां भक्षकाः । म॒रुद्भि॑रित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्यकिपु धननामसु चत्रं भग इति पठितं ॥ शुभ्राः स्फायितंवीत्यादिना शुभ्रीणादिको रकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घो॒रव॑र्षसः । घो॒रं व॑र्षो येषां वज्रवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सु॒क्ष्मा॒चासः । वज्रवीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आ॒द्युदा॑त्तं द्व्यक्षदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येव तु न भवति चत्रशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । रि॒शांति॑ हिंसंतीति रि॒शाः । तान्दं॑तीति रि॒शाद॑सः । सर्वधातुभ्योऽमुन्प्रत्ययः । निट्स्वरणोत्तरपदमाद्युदात्तं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ॥ ३६ ॥

ये ना॒कस्याधि॑ रो॒चने॑ दि॒वि दे॒वास॑ आ॒सन्ते॑ । म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ॑ ग॒हि ॥ ६ ॥

ये । ना॒कस्य॑ । अ॒धि । रो॒चने॑ । दि॒वि । दे॒वासः॑ । आ॒सन्ते॑ । म॒रुत्ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि द्वा॒खर॑हितस्य सूर्यस्योपरि दि॒वि यु॒जोके॑ रोचने दीप्यमाने ये दे॒वासः स्वयमपि दीप्यमाना आसन्ते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ना॒कस्य॑ । कं मुखं । तद्यस्मिन्नास्त्यसावक इति वज्रवीहिं कृत्वा पश्चात्तत्र । न अ॒को ना॒क इति नञ्तत्पुरुषः । नलोपो नञः । पा० ६. ३. १३. । इति लोपो न भवति । नभ्राएनपा दित्यादिना । पा० ६. ३. १५. । प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषं तुन्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्वज्रवीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधि॒शब्द उपर्यर्थः । उपस॒र्गप्रति॑रूपको निपातः । रो॒चने॑ । रूच दीप्ती । अनु॒दात्त॑तश्च हलादेरिति युच । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दि॒वि । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । दे॒वासः । आ॒ज्ज॑सरमुगित्यमुक् । आसन्ते । आस उपवेशने । अनु॒दा॑त्तेत्वा दा॒त्मन॑पदं । इत्यादादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । अनु॒दा॑त्तेत्वाऽसार्वाधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्त योगात् निघातः ॥

य इ॒खय॑न्ति प॒र्वतान् तिरः॑ स॒मुद्र॑म॒र्णवं॑ । म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ॑ ग॒हि ॥ ७ ॥

ये । इ॒खय॑न्ति । प॒र्वतान् । तिरः॑ । स॒मुद्रं॑ । अ॒र्णवं॑ । म॒रुत्ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्मघानोखयन्ति चालयन्ति तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ इ॒खय॑न्ति । उख उवीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति णिच । इदितो नुम धातोरिति नुम । णिञ्जतधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । तिङ्श्रु लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । प॒र्वतान् । पुर्व पर्व मर्व पुरणे । औणादिको ऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ये त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभि॑स्तिरः॑ स॒मुद्र॑मोज॒सा । म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ॑ ग॒हि ॥ ८ ॥

आ । ये । त॒न्वन्ति॑ । र॒श्मिभिः॑ । तिरः॑ । सु॒मुद्रं॑ । ओज॒सा । म॒रुत्ऽभिः । अ॒ग्ने ।

आ । ग॒हि ॥ ८ ॥

ये महतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहा तन्वन्ति आप्नुवन्ति । आकाशमिति शेषः । किञ्च ओजसा स्वकीयं बलेन समुद्रं तिरस्कुरुवन्ति । तैर्महद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वन्ति । तनुं विस्तारि । लटो झोऽतः । तनादिह्रञ्च उः । पा० ३. १. ७९. । मति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् एवाशुदात्तत्वं । समुद्रं । उन्दी क्लेदने । स्फायितं चीति रक् । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये मृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । मृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे अपि पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसमभि मृजामि । सर्वतः संपादयामि । अतस्त्यं मरुद्भिः सहा वागच्छ ॥ अभि । एवमादीनामन्त इत्यतोदात्तत्वं । त्वामां द्वितीयाया इति त्वादेशः । सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतश्च । पुंवल्कर्मधारयेत्यादिना । पा० ६. ३. ४०. । पुवद्भावः । मृजामि । मृज विमर्गं । मिपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । विकरणस्वरः । सोम्य । सोममर्हति यः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटिनमोत्यादिना । उ० १. १९. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तराशुदात्तत्वं । अन्यद्गतं ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहंश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्षमुपानसाम्राज्यधुरधरण सायणाचार्येण विरचितं माधवीयं वेदार्थप्रकाशं ऋक्संहिताभाष्यं प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वदे विद्यातीर्थमहंश्वर ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायैत्यष्टर्चं मृक्तं । तस्य अपिक्तदमी पूर्ववत् । अमुदेवताकत्वमनुक्रम्यते । अथमष्टावार्भवंमिति ॥ विनियोगस्तु मृक्तस्य निगिकः स्मार्ता वा द्रष्टव्यः ॥ बृहस्प्य प्रथमं कंदोमं वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवमृचः । अथ कंदोमा इति खंडे मृचित । अभि त्वा देव सवितः प्रतां यज्ञस्य शुभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. इति ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

अभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र मृक्तं देवताः । तत्संधो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचनान्तिनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जायमानाय अमुसंधरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मंधारिभिर्हविर्हविर्भिरासया स्वकीयेनास्येनाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः । रत्नधातमोऽतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः । स्तोत्रेण तृष्टा अभवो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ आसया । आस्यशब्दान्तृतीयैकवचनस्य मुपां मुलुगित्यादिना याज्ञादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । चित इत्यतोदात्तः । रत्नधातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य इंद्राय वचोयुजा ततस्तुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इंद्राय । वचःऽयुजा । ततस्तुः । मनसा । हरी । शमीभिः । यज्ञं । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रायिन्द्रप्रोत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावस्थौ मनसा ततजुः संपादितवन्तः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणैन्द्रस्यास्थौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यज्ञमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्यदीयमाशत । व्याप्तवन्तः । अपोऽमृ इत्यादिषु पङ्क्तिशतिसंख्याकिषु कर्मनामसु शमी शमीति पठितं ॥ वचोयुजा । वचसा युजाति । सत्सूद्विषेत्यादिना क्लिप् । सुपां मुनुगित्यादिना विभक्ताराकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततजुः । तच्चू त्वचू तनूकरणे । लिटि झेहमादेशः । पादादित्वादनिघातः । शमीभिः । शमयति पापानीति शम्यः कर्माणि । श्रीणादिक इन् । छदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. । इति डीप् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । आशत । अशु व्याप्ती । लिङि झस्यादादेशः । स्वादिभ्यः श्रुः । तस्य बह्वचं कंदमीति लुक् । आडागमः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

तश्चान्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तश्चान्धेनुं सबर्दुघां ॥ ३ ॥

तश्चान् । नासत्याभ्यां । परिज्मानं । सुखं । रथं । तश्चान् । धेनुं । सबर्दुघां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रोत्यर्थं रथं तन्न । ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतन्न । तन्नणेन संपादितवन्तः । कीदृशं । परिज्मानं परितो गतारं सुखं उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच धेनुं कांचिन्नां तन्न । धातूनामनेकार्थत्वात्तत्तत्तिरत्र संपादनवाची । कीदृशी धेनुं । सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य दोग्धीं ॥ तन्न । बह्वचं कंदमीत्यडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्मावसत्यां । न असत्यां नासत्यां । नभ्राएनपादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मानं । अत्रेः परिपूर्वस्य श्रुत्तुर्जातित्यादिना । उ० १. १५८. । मन्त्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघा । सबः पयो दोग्धीति सबर्दुघा । दुहः कस्यश्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप । सबरिति रेफात् प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः । कपः पित्वादानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समसि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्याभेवसृचः । द्वितीयस्यापि वो देवमिति खंडे सूत्रितं । मही यांः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तुचीं । आ० ८. १०. । इति ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा ऋजूयवः । ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमंत्राः । ऋजूयवः । ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीर्यौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तद्वणावक्रत । छतवन्तः । कीदृशाः । सत्यमंत्रा अविद्यतमंत्रसामर्थ्योपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमंत्रत्वाद्यवत्फलमुद्दिश्य मंत्राः प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । ऋजूयव ऋजुतामात्मन इच्छन्तः । क्लृप्ताहता इत्यर्थः । अत एवतेषामनुष्ठिता मंत्राः सिध्यन्ति । विष्टी विष्टयो व्याप्तिर्युक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मंत्रसामर्थ्यस्याप्रातिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वर्त्त । ऋभव उरभांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवन्तीति वा । नि० ११. १५. । इति ॥ युवाना । युवन्शब्दो र्यातिः कनिनंतो नित्वादाद्युदात्तः । सुपां मुनुगित्यादिना विभक्ताराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमंत्राः । बह्वचोही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजूशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । क्वच । अक्रतार्वाधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः । क्वाच्छंदमीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । विष्टी । विष्णु व्याप्ती । क्लिप्तौ च संज्ञायामिति क्लिच् । तितुत्वेत्यादिनेदप्रतिबंधः । तस्माज्जस इत्याडित्याजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३०. १. । इति तस्यकारादेशः । स चानोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इति सकारस्य भवति । तत आङ्गुण इति गुणे छते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं बाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १००. । इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेन्न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । छओ लुङ् । आत्मनेपदं । इत्यादादेशः । मंत्रे घसेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । जैर्लुक् । यणादेशः । अडागमः । निघातः ॥

सं वो मदासो अगमतेद्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं । वः । मदासः । अगमत । इद्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥ ५ ॥

हे अश्वयो वो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमा इद्रेण चादित्येभिरादित्य सममत् । संगताः । अश्वयामिन्द्रादित्यः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एवावाहननिगद आश्वलायनेनैव पठितः । इन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति । आ० ५ ३. १ कीदृशेनद्रेण । मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मन्त्रांतरमेवमाश्रायते । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्मि । अश्व० ८. १६. ७ । इति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिर्दीप्यमानैः ॥ मदासः । माश्वत्येभिरिति मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्ग । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव गिष्यते । आज्ञासरमुगिति जमोऽमुगागमः । अगमत । गमेः संपूर्वाङ्गुल । समो गम्युक्तीत्यादिना । पा० १. ३. ३९. । आत्मनेपदं । इत्यादादेशः । मन्त्रे घसत्यादिना ज्ञेर्भुक् । गमहेनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधात्वोपः । व्यवहृताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । तस्यो मत्वर्थ इति भमंज्ञाया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्ज्ञत्वाभावः । झयः । पा० ८. २. ५०. । इति मनुषो वत्वं । आदित्येभिः । बह्वन् कंदसीति भिम एसादेशाभावे बह्वचने झन्त्ये दित्येत्वं । राजभिः । राजशब्दस्य कानिन्तत्वेन निच्वादायुदात्तत्वं ॥ १ ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अकर्तं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निऽकृतं । अकर्तं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य संबन्धी तक्षणव्यापारः । नव नूतनं त्व चमसं तं सोमधारणक्षम काष्ठ पात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तक्षणव्यापारकृशालस्य त्वष्टुः शिष्या अश्ववस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽकर्तं । चतुर्धा विभक्त्यायमसाकृतवतः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मन्त्रांतरेऽपि विस्पष्टः । एकं चमसं चतुरस्कृणोतन । अश्व० १. १६१ २ । इति ॥ नव । नूतनं इति नवं । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वात्तत्रार्थं सर्वत्र भवति । घञप्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां । पा० ३. ३. १९. । इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यत इति संबन्धः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तच्च त्वष्टू तनुकरणे । आणादिकमृन् । ऊदित्वात्पक्ष इडभावः । रा० १. २ ४४. । स्कोः संयोगाद्योरति च । पा० ८. २. २९. । इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृञोऽनिरूपकृष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति पत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययति निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवर्चितत्वात्कर्तृकरणयोः स्मृतीया । पा० २. ३. १८. । इत्येतस्याः प्राप्तेः शेषिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन विवर्चितं । पा० २. ३. ५०. । मापाणामश्रीयादिति । गतिरनंतर इति निस उदात्तत्वं । अकर्तं । अकृत्यत । कृञो लुङि झस्य व्यत्ययेन तादेशः । मन्त्रे घसत्यादिना ज्ञेर्भुक् । कंदस्युभयर्थेति तिङ् आर्धधातुकत्वादिङ्त्वाभावेन गुणः । चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वायुदात्तः पठितः ॥

तृतीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे अश्ववामेभ्यो । तृतीयस्याग्नौ मर्हति खड्गे सुचित । इन्द्र इपे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च । आ० ८. ११. । इति ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्त्रानि सुन्वते । एकमेकं मुणस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्त्रानि । सुन्वते । एकंऽएकं । मुणस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वाश्रयु ये प्रतिपादिता अश्ववस्ते यूयं मुणस्तिभिः शोभनेरस्मदीयशंसनेर्युक्ताः संतो नोऽस्माकं संबन्धिन सुन्वते सोमाभिषेवं कुर्वते यत्रमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन् । प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्वयं यावदपेक्षितं तत्रादिति विवच्येकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि

रत्नानि । त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां त्रिरावृत्तिः । किंच साप्तानि सप्तसंख्यानिप्यन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि । अग्न्याधियदर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । आपामनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अपिष्टोमोऽत्यपिष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु क्रीडायां । निर्दित्यनुवृत्तौ रमेस्त च । उ० ३. १४. इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । नित्त्वादाद्युदात्तः । धत्तन । धत्त । तप्तनप्रनयनास्यति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनोऽञ् कंदसि । पा० ५. १. ६१ । इति वर्गेऽञ्प्रत्ययः । नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. इति टिलोपः । नित्त्वादादिपृष्ठि-
राद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गवचननानि वर्गिणो लक्ष्यते । तेन बहुवचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वतं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विभावः । एकशब्द इणः कनंतो नित्त्वादाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमास्रैडितमित्यास्रैडितसंज्ञा यामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । मुशस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्तय ऋचः । शन्मु स्तृता । करणं क्तिन । तस्य कित्वात्तलोपः । शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वेन छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन तदेव प्राप्नोतत्तु परेण मनक्तित्वाख्यानित्यादिनोत्तरपदातोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अधारयंत वहुयोऽभजंत सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वहुयः । अभजंत । सुऽकृत्यया । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वहुयश्चमसादिमाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवोऽधारयंत । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्यमृतत्वलाभिन प्राणान्धारितवतः । तथा च मत्रातरमास्त्रायंत । मर्तामः संतो अमृतत्वमानशुः । ऋग्वे० १. ११०. ४. इति । किंचते सुकृत्यया यज्ञमाधनद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिता यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्यज्ञमभजत । भवितवतः । अयमर्थः साधत्वेना यज्ञियं भागमानश । ऋग्वे० ३. ६०. १. इत्यादिमंत्रांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽष्टमवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् । ऐ० ब्रा० ३. ३० । इत्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥ वहुयः । निर्दित्यनुवृत्तौ वहिथीत्यादिना निप्रत्ययः । अभजंत । पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्यया । विभाषा छवृषोः । पा० ३. १. १००. इति छत्रः कर्मणि क्यप । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । ननु कृत्यशब्दे क्यपः पितृत्वाननुदात्तत्वादातु-
स्वरणादित्वादात्तः । ततश्चाद्युदात्तं द्वाकंदमीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि छत्रः श च । पा० ३. ३. १००. इति स्त्रियां भवि क्यप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । क्यपः पितृत्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं । प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं । कर्पावतः । पा० ६. १. १५०. इत्यतोदात्तः । यज्ञियं । यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञत्विग्भ्यां घवर्जौ । पा० ५. १. ५१ । इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययम्बरः ॥ २ ॥

इहेन्द्रापी इत्यादिकं षड्वचं चतुर्थं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसौ पूर्ववत् । देवता त्वनुकस्यते । इह षकेन्द्राय-
मिति ॥ विनियोगस्तु । अपिष्टोमोऽक्तावाकशस्व इहेन्द्रापी उप ह्य इति सूक्तं । स्तोत्रमयं शस्त्रादिति खंड इहेन्द्रापी उपयं वामस्य मन्त्रन इति नव । आ० ५. १०. इति सूत्रितत्वात् ॥ तथाभिज्ञवषडहे प्रातःसवनेऽक्तावा-
कशस्वे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूत्रितं । अभिज्ञवपृष्ठाहाजीत्युपक्रम्येहेन्द्रापी इन्द्रापी आ गतं । आ० ७. ५. इति ॥

इहेन्द्रापी उप ह्यये तयोरित्स्तोमंमुशमसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्रापी इति । उप । ह्यये । तयोः । इत् । स्तोमं । उशमसि । ता । सोमं ।

सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणीन्द्रापी देवावप ह्यये । आहुयामि । तयोरिदिन्द्राग्न्योरेव सोमं सोचमुशमसि । काम-
यामहे । सोमपातमातिशयेन सोमं पातुं जनीं तां द्यौ देवीं सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्रापी । अत्र देवता-

द्वंद्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति । तच्च हि द्वंद्व इत्यनुवृत्ती पुनर्द्वयहणांशोऽप्यसिद्धसाहचर्याणामेव द्वंद्व-
आनाडित्युक्तं । का० ६. ३. २६. । तस्माद्वावयहे ह्रस्व इन्द्रशब्दः । समासस्येत्यतोदात्तत्वं । देवताद्वंद्वे चतुर्भयप-
दप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अपिशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादी । पा० ६. २. १४२. । इति
प्रतिषेधात् । उपमसि । वश कांती । लटो मस । इदं तो मसि । पा० ७. १. ४६. । इतीकारोपजनः । अदादि
त्वाच्चपो लुक् । मसिर्द्धित्वाद्वाहज्यत्वादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयत्र मुपां मुलुगित्याकारः ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या चत्विजः ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्र शंसत शस्तिः । तथा शुभत ।
नानाविधैरनंकारैः शोभितो कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीकंदस्मृत्पु मंत्रेषु साम
रूपेण गायत ॥ ता । मुपां मुलुगित्याकारः । शुभत । अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तये इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहप्रियस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्ता देवी संपद्यतामिति शेषः । यद्वा । मित्रस्य मम
संबन्धिनी ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानक्षमी ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी
सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आहुयामः ॥ प्रशस्तये । तुमर्थास्तु भाववचनात् । पा० २. ३. १५ । इति
चतुर्थी । छदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादी च निति कृत्यता । पा० ६. २. ५० । इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ।
सोमपीतये । सोमस्य पीतयस्मिन्कर्मणि तस्मै । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुष
वा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उया संता हवामहे उपेदं सर्वनं सुतं । इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उपे । इदं । सर्वनं । सुतं । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषोषोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीप्येन प्राप्तुमुया संता वैरिवधा
दिषु कूरा संता देवी हवामहे । आहुयामः । इन्द्राग्नी देवाविह कर्मण्या गच्छतां ॥ संता । अस्मैः शतरि
प्रसोरज्जोपः । सर्वनं सुतमिति द्वयं सेमं नः सोममा गहि । अश्वे० १. १६. ५. । इत्यत्रोक्तं ॥

ता महान्ता सदस्यती इन्द्राग्नी रक्ष उज्जतं । अप्रजाः संत्वचिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्यती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उज्जतं । अप्रजाः । संत्वचिणः ॥ ५ ॥

ती पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी रक्षो राक्षसज्जातिमुज्जतं । अजुक्कृतं । कीर्यं परित्याज्यतमित्यर्थः । कीदृशी ।
महान्ता महान्ती गृणीरधिका सदस्यती सभापालकी । तयोः प्रसादाद्विणो भक्षका राज्ञसा अप्रजा अनुत्पन्नाः
संतु ॥ महान्ता । सांतमहतः संयोगस्थे । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्यती । सदस्यती इति समासं पठ्या
लुकि प्रातिपदिकसकारस्य इत्वाभावश्चादंसः । उभे वनस्यत्वादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्राग्नी ।
आमंत्रितायुदात्तत्वं । अप्रजाः । प्रजायंत इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्द्धित्ययः ।
न प्रजा अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बह्व्रीहो हि नित्यमसिच प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. । इत्यसिजादेशः
स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अचिणः । तृजंतस्यानुशब्दस्य असश्चादंस इनुहागमः । चित इति अकार
उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादितीकार उदात्तः ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्रापी सत्येनावश्वफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थितेऽधि जागृतं । आधिक्येन सावधाना भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं । गयः छदर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं ॥ जागृतं । जागृ निद्राणये । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । प्रचेतुने । चिती संज्ञान इत्यस्माग्यंताद्वाङ्मलादीणादिक उच्यते । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रापी । हेइंद्रापी इत्युच्यते । आमंचितत्वादायुदात्तत्वमत्र विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शृ हिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनित् । यच्छतं । इषुगमियमा क इति कः ॥ ३॥

प्रातर्युज्यादिकमेकविंशत्युचं पंचमं मुक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वमुक्तस्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आपेथ्या द्वे देवीनामैकैकैर्द्राणीवरुणान्यप्रायीनां द्वावापृथिव्ये पार्थिवी षड्विंशत्योऽतो देवा देवी वेति । मुक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ता संख्या विंशतिः । अनु० १०. ४. इति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजति मुक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरिक्तयाधिकया सह वर्तत इति सैका । तत्रादी चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितृदेवताकाः । नवमी दशमी चोभे अपिदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबंधिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इंद्रवरुणापिपत्य इंद्राणीवरुणान्यप्रायो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दश्यां द्वावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी । षोडश्यायाः षड्विंशद्वेत्याः । षोडशी कृत्स्नदेवत्या वा ॥ अत्र मृक्तविनियोगो नैगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने कर्ता प्रातर्युजा वि बोधयति चतस्र ऋचः । सूचितं च । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजति घतस्रः । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनयज्ञस्य प्रातर्युज्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्वैस्वरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा वि बोधय । आ० ५. ५. इति ॥

प्रातर्युजा वि बोधयः श्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनयज्ञेन संयुक्तावश्विनीं देवीं वि बोधय । विशेषेण प्रबुद्धीं कृत् । अश्विनीं प्रबुद्धीं चाश्विनीं देवावस्थाभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानायेह कर्मस्था गच्छतां ॥ प्रातर्युजाते गृह्यमाणेन यज्ञेन सहेति प्रातर्युजा । सत्सुद्विषेत्यादिना क्षिप । मुपां मुमुगित्याकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्लृप्त उदात्तत्वं ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥ २॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनीं देवीं सुरथा शोभनरथयुक्ती रथीतमा रथिनां मध्येऽतिशयेन रथिनीं दिविस्पृशा युल्लोकनिवासिनीं ता हवामहे । तादृशावश्विनावाहयामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु मुपां मुमुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोक्तो सुरथा । समासांतोदात्तत्वापवादं बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्त आयुदात्तं ब्रह्मंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशी । क्लृप्तेति क्षिप । तत्पुरुषे क्लृति बङ्गलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥ ३॥

या । वां । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती । तया । यज्ञं । मिमिक्षतं ॥ ३॥

अश्विना हे अश्विनी देवी वां युवयोः संबंधिनी या कशाश्चताडनी विद्यते तथा सहागत्य यज्ञमस्मादीयं

मिमिषतं । सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं । कश्याश्चाम्बुदं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्गतिं निष्पादयितुमुद्युक्ता भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती । अर्णः षोड इत्यादिविक्रान्तसंख्याकेषु दकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं स्रवति तन्नयं कशा क्रिन्नेत्यर्थः । मृनुतावती प्रियसत्यवारयुक्ता । तीव्रिण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवल्गायामश्वाच्छेदनं च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं । यद्वा । श्लोको धरित्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्कनामसु कशा धिषणोति पठितं । अश्विनोयां वाक् मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता मृनुतावती प्रियत्वसत्यलोपेता । फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तथा वाचा युक्ता यज्ञं मिमिषतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश गतिशान्तनयोः । पचाद्यच् । वृषादिस्वादायुदात्तः । मृनुतावती । ऊन परिहाणे । मुपूनयत्यप्रियमिति मृन् । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा मृनुता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं बाधित्या परादिस्कंदसि बह्वलमिति चकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा मृनुतावतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा या कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति मनुषो वत्त्वं । मिमिषतं । मिष्टः सन । ह्वताच्च । पा० १. २. १०. इति कित्वाद्गुणाभावः । हत्वकत्वपत्वानि ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि । वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विना देवा युवां सोमिनः सोमवती यजमानस्य गृहं पति रथेन गच्छथः । स मार्गो वा युवयोर्दूरके दूरदेशे नह्यस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तत्र गृहं दूरं न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चादिर्लोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरं च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयस्यार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्भक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्व । गच्छथः । इयं यद्यापि न प्रथमा तथापि यत्रेति यद्वृत्तयोगात् निघातः ॥

ब्रूहस्प द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्ते हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्ययतसः । द्वितीयस्येति खंडे मृजितं । हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही वाः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. इति ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुप ह्वये । आह्वयामि । स च सविता देव एतच्च प्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्राप्य स्थानं चेत्ता । स्थापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्तं मुवर्णधारिणं । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमुत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कस्याचिदष्टावध्वर्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिञ्चनामकं पुरोडाशभागं दत्तवतः । तच्च प्राशिञ्चं हस्तं सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशिञ्चस्य दातारोऽध्वर्यवः मुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवतः । सोऽयमर्थः कोपीतकिब्राह्मणे समास्नातः । सवित्रे प्राशिञ्चं प्रतिजहृस्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयीं प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्याद्विद्यत आयस्यमानमिति वा ह्वियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा ह्वयतिवा स्यात्प्रेषाकर्मणः । नि० २. १०. इति । तथा पाणिः । पणायते । पुत्राकर्मणः । नि० २. २६. इति ॥ हिरण्यशब्दो नक्षिपयस्वादायुदात्तः । बह्व्रीहीं पूर्वपदप्रकृतस्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुपुष्पावृत्तियुतिसातीत्यादिना क्तिन्तोऽतोदात्तो निपातितः । सवितारं । तृषाश्चत्वादंतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावि तत्पर्याप्ताच्छेद्ये तुन् । अनित्यमागमशासनमितीदृभावः । निष्वादायुदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २०. इति स्वार्थे तल् । चितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पचाद्यजंतः । चित इत्यंतोदात्तः ॥ ४ ॥

अपां नपांतमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥६॥

अपां । नपांतं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥६॥

अत्र होता सामगमुत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसेऽस्मान्नितुं सवितारमुप स्तुहि । तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाण्युश्मसि । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपांतं जलस्य न पालकं । संतापनं शोषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । नपांतं । पा रचणे । अस्य शब्दः पाच्छब्दः । तस्य नत्रा समासे नभ्राणपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अपिह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथमपामिति पठे । न लोकाव्ययनिष्ठात्वमर्थेति । पा० ३. ६९. कर्मणि षष्वाः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शोषनकृताम् । अग्न्यादित्यावपां कारणतया संबंधिनावपेराप इति श्रुतेः । आदित्याज्जायते वृष्टिः । मनु० ३. ७६. इति स्मृतेश्च । अस्मिन्यत्र उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं । पातिः कृत्वन्तस्य तुवा निपातनाद्दृष्टव्यः । अथवा न पातयतीति नपात । पतू गताविति धातोर्ण्य-तात्किप । अग्न्यादित्या ह्यपां न प्रापकां प्रत्युत तच्छोषकां । अव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्व । अवसे । तुमर्थे मेमेनित्यादिना असेन । नित्वादायुदात्तः । उश्मसि । वशं कांती । आदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इदं तो मसिरितीकारोपजनः ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥७॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारं । नृऽचक्षसं ॥७॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण वज्रविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य यजमानस्य तावद्वनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे । कौपीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधसदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । नृचक्षित्यादतोदात्तत्वं । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ऋयतेर्वज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शूस्त्वस्मिहीत्यादिना उः । निदि-त्यनुवृत्तिर्नित्वादायुदात्तः । राधसः । अमुनंतो नित्वादायुदात्तः । नृचक्षसं । नृचक्ष इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षर्वज्रत्वं शिष्य । उ० ४. २३०. इत्यमुन । शित्वादानार्धधातुकत्वेन ख्याजदेशाभावः । ह्रदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्व ॥

सखाय आ नि पीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥८॥

सखायः । आ । नि । पीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि । शुभति ॥८॥

सखिभुता ह स्तुत्वज आ नि पीदत । सर्वत्रोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु चित्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यो राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुभति । शुभते ॥ समानाः संतः ख्यातिं प्रकाशंत इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यत्योदात्तः । उ० ४. १३६. इतीएप्रत्ययः । तत्संनियोगेन द्वित्वं यलोपश्च । द्वित्वादाकारलोपः । समानस्य कंदसीत्यादिना । पा० ६. ३. ८४. समानशब्दस्य सादेशः । एषसंनियोगिनो-दात्तत्वं । जसि सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. १. ९०. इति णित्वाद्बृहिरायादेशश्च । नि पीदत । संदरप्रतिः । पा० ८. ३. ६६. इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छील्ये तुन । नित्वादायुदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्वा न लोकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अपिष्टोमे प्रातःसवनेऽपि पत्नीरिहा वहति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छसीति खंडे सूचितं । अपि पत्नीरिहा वहोवासाय वशासाय । आ० ५. ५. इति ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरूपं । त्वष्टारं सोमपीतये ॥९॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥९॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिन्द्राण्याया इह देवयजनदेश आ वह । तथा खष्टार देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आ वह ॥ पत्नीः । इत्यंतः पतिशब्द आद्युदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारश्च ङीप्ः पित्वाङुतिस्वर एव । उशतीः । वश कांती । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वाद्वाहिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति ङीबुदात्तः ॥

आ ग्रा अग्र इहावसे होचां यविष्ठ भारतीं । वरूचीं धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्राः । अग्ने । इह । अवसे । होचां । यविष्ठ । भारतीं । वरूचीं । धिषणां । वह ॥ १० ॥

हे अग्ने अवसेऽस्मानवितुं या देवपत्नीरिहा वह । तथा हे यविष्ठ युवतमाप्ते होत्रा होमनिष्पादकापिपत्नी भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नी वरूचीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चा वह । वाय्वं धिषणंति वाजसनेयकं । भरत आदित्यः । नि० ८. १३. । इति यास्कनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते ॥ गम्यंत इति ग्राः । गम् सृप गती । श्रीणादिको ड्रप्रत्ययः । इत्वाङुलोपः । प्रत्ययस्वरः । होत्रां । ज्ञयामाशुर्भासभ्यस्वन । उ० ४. १६७ । इति चनंतो नित्वादाद्युदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयेन तमविष्ठनी । स्थूलदूरत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारतीं । शार्ङ्गरवादेरनुकृतत्वात् ङीनंतो नित्वादाद्युदात्तः । वरूचीं । यमितस्कभित्यादी । पा० ७. २. ३४ । यद्यपि वरूतुशब्दसृजत इत्युक्तं तथाप्यत इति करणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूतुशब्दसृजंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्वादाद्युदात्तत्वं । शर्पनिघातेन चकारस्यानुदात्तत्वाद्दात्तयणो हलपूर्वादित्यपि न ङीप् उदात्तत्वं । धिषणां । क्युप्रत्ययानुवृत्तां धुर्धुर्धु च संज्ञायां । उ० २. ८० । इति क्युः ॥ ॥ ५ ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अक्लिन्नपत्राः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः । अक्लिन्नपत्राः । सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणं न महो महता शर्मणा च सुर्वेन च सह नोऽस्मानभि सचंतां । अभिमुख्येन सचंतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीर्मनुष्याणां पालयित्र्यः अक्लिन्नपत्रा अक्लिन्नपत्राः । न हि पत्ररूपाणां देवपत्नीनां पत्राः केनचिच्छ्रियते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायः । पा० ४. १. ४८. । इति ङीपतः । प्रत्ययस्वरंणा तोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा कंदसीति पाणिन्योक्तः पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । अमुन् । नित्वादाद्युदात्तः । महः । मह पुत्रायां । क्लिप । मुपां मुपो भवति । म० ७. १. ३९. । इति तुतीथक्वचनस्य डसादेशः । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । नृपत्नीः । समामांतोदात्तत्वे प्राप्ति परादिष्कदसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अक्लिन्नपत्राः । न क्लिन्नान्यक्लिन्नानि । अत्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अक्लिन्नानि पत्राणि यासां ताः । बह्वीर्हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरूणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीं । उप । ह्वये । वरूणानीं । स्वस्तये । अग्रायीं । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चंद्रवरूणापीना पत्नीराहुयामि ॥ इन्द्राणीं । वरूणानीं । इन्द्रवरूणेत्यादिना । पा० ४. १. ४९. । पुंयोगे ङीप्प्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्रायीं । वृषाकर्षाप्रकुसितकुसीदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेनकारस्वीकार उदात्तः । सोमपीतये । असह्यपूर्वोक्तिं ॥

द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही यीः पृथिवी च न इति यावापृथिव्यनिविहानीयमृचः । द्वितीयस्यापि व इति खडे सूचितं । मही यीः पृथिवी च नो युवानां पितरा पुनः । आ० ८. १०. । इति ॥ आग्रयणेष्टी मही यीरित्येषा यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आग्रयणं व्रीहिसामाकेति खडे सूचितं । ये ऋच

ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. ९. । इति ॥ अपिमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वे-
श्वदेव्यामिति खंडे सूचितं । अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. । इति ॥ विष्यंदमानं
सांजाय्यमनयेवाहवनीयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे तथैव सूचितं । विष्यंदमानं मही द्यौः पृथिवी
च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । आ० ३. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं ।
मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा । आ० ६. ५. । इति ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही।द्यौः।पृथिवी।च।नः।इमं।यज्ञं।मिमिक्षतां।पिपृतां।नः।भरीमभिः॥१३॥

मही महती द्यौर्बुलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मादीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन
रमेन मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । तथा भरीमभिर्भरणीः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्यां पुरयतां ॥ मही ।
महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप् । अक्छब्दलोपश्चादसः । बृहन्नहतोरुपसंस्थानमिति ङीप् उदात्तत्वं । द्यौः । दि
व्यशब्दः प्रातिपदिकस्वरैणांतोदान्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति ततः परस्म्य सोर्णिद्वज्जावाङ्गवंती
वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदान्ता । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः पिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १५०. । इति पिव
न्प्रत्ययः । षिन्नोरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह भिचने । सजि द्विभा-
वह्वनादिशेषी । ढव्यकत्वयत्वानि । पिपृतां । पृ पालनपुरणयोः । ङस्व इत्येके । शपः द्युः । अर्तिपिपत्योश्च । पा०
७. ४. ७७. । इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः । तिङ्ङः प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डुभृञ् धारणपोषणयोः । ङस्-
भृधृमृभृभ्य ईमन्नितीमन् । नित्वादायुदान्तः ॥

तयोरिहृतवत्पयो विप्रा रिहंति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः।इत्।घृतऽवत्।पयः।विप्राः।रिहंति।धीतिभिः।गंधर्वस्य।ध्रुवे।पदे॥१४॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यज्ञगंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षं
। गृ० ता० १. २. । इति । तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमानयोस्तयोरिहृदावापृथिव्योरिव संबंधि पयो ज्ञं
घृतवत्तत्सदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभो रिहंति । निहंति । यद्वा । घृतवत्तत् सारं तेनोपेतं
रिहंति ॥ निहृव्यत्येन रेफः । गंधर्वस्य । धृञ् धारणे । गवि गन् धृञो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
गोशब्दस्य च गन्नादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूचितं ।
स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. १४. । इति ॥ स्मार्ते हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्या । मार्गशीर्षी प्रत्यव-
रोहणमिति खंडे सूचितं । तस्मिन्नुपविशन्न स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. ६. । इति ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना।पृथिवि।भव।अनृक्षरा।निऽवेशनी।यच्छ।नः।शर्म।सऽप्रथः॥१५॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनश-
ब्दोपेतं कंचिन्मृचमुदाहृत्य व्याख्यातं । इदं स्योनमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णी विस्तीर्णीमथैव तदाहेति ।
यद्वा । स्योनशब्दः सुखवाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा कंटकरहिता निवेशनी निवा-
सस्थानभूता सप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क
एवं व्याचष्टे । मुखे नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कंटकः अक्षतः कंटकः कंतपो वा कंततर्वा कंततर्वा
स्याज्ञातिकर्मण उन्नततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२. । इति ॥ स्योना । षिवु तंतुसं-
तानि । सिवेष्टेयो च । उ० ३. ९. । इति नप्रत्ययः । ऐश्वर्यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयो-
र्भवेत्याख्यातनिवात्ययो न परस्परं । अतोऽस्मासंभ्येव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामञ्चितायुदात्तत्वं ।

अनुचरा । अघी गती । गच्छत्यंतरित्युचरः कंटकः । तन्युषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७५. । षडोः कः सोति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । नञा बङ्गप्रोहिः । तस्मात्तुडाच । पा० ६. ३. ७४. । इति गुडागमः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निविशत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति व्युट् । जितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यक् । दाण् दाने । पाप्नत्यादिना यक्कादेशः । द्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रस्थाने । असुन् । प्रथमा सह वर्तते इति तेन संहति नुन्ययोगि । पा० २. २. २८. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति सभावः । छत्स्वरः ॥ ॥ ६ ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याथाः पटुचः । सोमातिरेक इति खंडे मूर्चितं । महौ इन्द्रो य ओजभातो देवा अवंतु न इत्यिन्द्रोभिर्वर्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्तोर्यामि ऽच्चावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः पटुचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे मूर्चितं । अतो देवा अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याथे विनियुक्तं । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे मूर्चितं । अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येवा अप्या । मूर्चितं हि । आपयतो देवा अवंतु न इति जपेत् । आ० १. ५. । इति ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः देवाः अवंतु नः । यतः विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्चकंदोभिः साधनभूतिर्यतः पृथिव्या यस्माद्भुवंप्रदेशादि चक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान् अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशातोऽस्मान्देवा अवंतु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु चकंदोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुवा वै देवाश्चकंदोभिरमाँलोकाननपञ्चमभ्यजयन् । ति० सं० ५. १. १. । इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारं पादचयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं । पृथिवीप्रदेशाद्गणं नाम भुलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः । एतच्छब्दात्पंचम्यास्तसिन् । पा० ५. ३. ७. । इति तसिन् । एतदोऽय् । पा० ५. ३. ५. । इत्यगादेशः । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिन् । प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिट्स्वरः । विष्णुः । विपेः कश्च । उ० ३. ३९. । इति नुप्रत्ययः । कित्वात्त गुणः । निर्दिष्टनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । मुर्विति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगात्त निघातः । सप्त । मुपां मुनुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् । लिट्स्वरः ॥

विष्णुवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येवानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे मूर्चितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये आतिक्रमणेऽनर्थैव अपदंभु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे मूर्चितं । भस्मना गुनः पदं प्रतिवर्पदिदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥ आतिष्ठायां प्रधानस्य हविष एषेवानुवाक्या । अथातिष्ठ्यकान्तिं खंडे मूर्चितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्वां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु विष्णवर्ष्येषेवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे मूर्चितं । गयस्कानो अमीवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे चेधा नि दधे पदं । समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । चेधा । नि । दधे । पदं । संऽऊहं । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य वि चक्रमे । विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा चेधा चिभिः प्रकारिः पदं नि दधे । स्वकीयं पादं प्रक्षिप्यवान् । अस्य विष्णोः पांसुरं धुनियुक्तं पादस्थाने समूहमिदं सर्वं जगत्सम्यगंतर्भूतं । सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेर्वा अश्रोतेर्वा । यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं चेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यार्षावामः समूहमस्य पांसुरेऽप्याद्यनेऽतरिक्षे पदं न वृक्षतेऽपि वोपमार्थे स्यात् पांसुर इव पदं न

वृथ्यत इति पांसवः पादेः सृयंत इति वा पद्माः शिरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा । नि० १२. १९. इति ॥
 चेधा । एधाश्च । पा० ५. ३. ४६. इत्येधाचप्रत्ययः । चितोऽतोदात्तः । समृद्धं । वह प्रापणे । निष्ठिति क्तः ।
 वचिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५. संप्रसारणं । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपदीर्घत्वानि । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । अस्य । इदमोऽशादेश इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च मुप्स्वरेण । पांमुरे । नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं
 । का० ५. २. १०७. २. इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसर्दि वैष्णवयगस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या चीणि पदेत्येषा । सृजितं च । चीणि पदा
 वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते । आ० ४. ८. इति ॥

चीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

चीणि पदा वि चक्रमे विष्णुः गोपाः अदाभ्यः अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रचको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत एतेषु चीणि
 पदानि वि चक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यपिहोत्रादीनि धारयन् पोषयन् ॥ पदा । मुपां मुनृगित्यादिना
 विभक्त्युदात्तः । तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरिणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामृतस्य
 । अ० १. १. ८. इत्युक्तं । अदाभ्यः । दभेर्हृल्लोर्ल्यदिति ल्यत । नञ्समासः । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 धारयन् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पणे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतः व्रतानि पस्पणे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

हे अखिगादयो विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्मभिर्व्रतान्यपिहोत्रादीनि पस्पणे सर्वे
 यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुयह्यादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा
 भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना । तै० सं० २. ४. १२. २. प्रपञ्चेन
 तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पस्पणे । स्पण बाधनस्यार्णयोः । लिट् । द्विर्भावे शपूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. इति
 प्रकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युज्यर्वाङ्गलकात्क्वप । कित्त्वानुणाभावः ।
 क्यपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरातंतं ॥ २० ॥

तत् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिविऽइव चक्षुः । आऽतंतं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस अखिगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्चास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या
 सर्वदा पश्यन्ति । तत्र दृष्टांतः । दिवीव । आकाशे यथातंतं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति
 तद्वत् ॥ सदा । सर्वैकान्येति । पा० ५. ३. १५. दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. इति
 सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नञिपयस्येत्यावुदात्तत्वं । आतंतं । तनोतेः कर्मणि क्तः ।
 यस्य विभक्तिरित्यप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिरनंतर
 इति गतेषुदात्तत्वं ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् विप्रासः विपन्यवः जागृवांसः । सं । इधते । विष्णोः । यत् । परमं पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिधते । सम्यक् दीपयन्ति । कीदृशाः ।
 विपन्यवो विशेषेण सोतारो जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागृकाः ॥ विप्रासः । आञ्जसेरमुक् ।

विपन्यवः । सुत्यर्थस्य पनेर्बाहुल्यक श्रीणादिको युप्रत्ययः । तच्च प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ निद्राक्षये ।
जिह्वः क्लेशुः । कादिनियमात्प्राप्तस्थेनो बल्लेकाज्जाहसामिति नियमान्नित्युक्तिः ॥ ७ ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यृचं षष्ठं मुक्तं । अवेयमनुक्रमणिका । तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वीर्यशक्तिद्रवायव्यो मित्रावश्च
णमस्त्वतीयवैश्वदेवपीष्णासृचाः शिषा आप्योऽत्याधर्धापेय्यप्स्वतः पुरउष्णिक् परानुष्टुप्प्रिस्त्रयात्या एकविंशी
प्रतिष्ठेति । ऋषिसान्यस्मात् । अनु० १० २ । इति परिभाषयानुवर्तनान्धातिथिः काण्व ऋषिः । अप्स्वन्तरित्येषा
पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशान्तरेणाव्यसेत्पुरउष्णिक् । अनु० ५ २ । इति लक्षणसद्भावात् । अप्सु मे सोम
इत्येषानुष्टुप् । इदमाप इत्याद्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । आदौ गायत्र-
मिति परिभाषितत्वात् । अनु० १० १४ । आद्या वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचाविन्द्रवायुदेवताके । तत एकसृचो
मित्रावरुणदेवत्यः । तत उत्तरतुचस्य मरुन्नर्णाविंशष्टिन्द्रो देवता । तत एकसृचो वैश्वदेवः । तदनन्तरभावी
पीष्णः । शिष्टा ऋचोऽब्देवताकाः । पयस्वानप इत्यर्धचयुक्ता सं माप इत्येषा त्वप्रिदेवताका ॥ मुक्तवर्णयोगो
जिगादवगंतव्यः ॥ अभिप्रवपडहस्य द्वितीयोऽहनि प्रउगशस्त्वे वायव्यतुचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया ।
द्वितीयस्य चतुर्विंशेनेति खंडे मुचितं । तीव्राः सोमास आ गहीत्येका । आ० ७ ६ । इति । पृष्ठपडहोऽपि
द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा ॥

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वतः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽर्वतः । सुताः । इमे । वायो इति । तान ।

प्रस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो इमे सोमास ऐन्द्रवायवयहादिरूपाः सोमाः सुता अभिपुताः । ते च तीव्राः प्रभुतत्वात्तर्पयितु
समर्था आशीर्वत आशिरयुक्ताः । अतस्त्वमा गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदि प्रत्यानीतांस्तान्मो
मान्पिब ॥ सोमासः । अर्तिस्त्वित्यादिना मन । मित्त्वादायुदात्तः । आज्ञसरमुक् । गहि । मरुद्विरप आ गहि
। ऋचो १. १०. २ । इत्यत्रोक्तं । आशीर्वतः । श्रीच् पाकं । अपस्युधेयामित्यादिमुत्रे । पा० ६ १ ३६ । आइपुर्वस्य
क्लिपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि त्रयणद्रव्यस्य स्वव्यापारि कर्तृत्वविवक्षया कर्तारि क्लिप न विरुध्यते ।
आशीरेषामस्तीत्याशीर्वतः । कंदमीर इति वत्वं । वायो । आमन्वितायुदात्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमांस
ककुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे ऐन्द्रवायवतृचस्य प्रथमाद्वितीये । तथा च द्वितीयस्यति खंडे
मुचितं । उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे । आ० ७ ६ । इति ॥

उभा देवा दिविस्पृशेद्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशा युजोक्वर्तिनावुभा देवा द्वौ देवाविन्द्रवायू हवामहे । आङ्गयामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य
पीतये । असङ्गद्व्याख्यातं ॥ उभा देवा । मुपां मुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा । इष्टुभ्यां ङिङ्पसंख्यानं । पा० ६ ३
९ १ । इति सप्तम्या अलुक् । ककुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू । इन्द्रस्य वायुर्देति द्वंद्वः । उभयत्र वायोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६ ३ २६ १ । इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वं
नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६ २ १४२ । इति निषेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । इङ् अ स्वर्धायां
शब्दे च । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप । गुणावादेशां । शपः पित्वादानु-
दात्तत्वं । तिङ् अ लसर्वधातुस्वरत्वेण पदस्यायुदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्कृतिक इत्याष्टमिको निघातः । अस्य ।
ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । पीतये । पा पाने । स्थागापापचः । पा० ३ ३ ९५ । इति भावे क्लिप्त ।
पुमास्तेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्रांश्चा धियस्पती ॥३॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअंश्चा । धियः । पती इति ॥३॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिन्द्रवायू हवते । आह्वयन्ति । कीदृशी । मनोजुवा मन इव वेगवन्तरी सहस्रांश्चा सहस्रनयनयुक्ता । यद्यपीन्द्र एव सहस्राक्षस्तथापि ऋत्विन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती कर्मणो वृद्धिर्वा पालका ॥ मनोजुवा । जवन्तिर्गतिकर्मी । मनोवज्जवत इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्ता । छद्गत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपा मुलुगित्याकारः । विप्राः । श्रीणादिको रन् । रन्प्रत्ययात् आयु-
दात्तः । ऊतये । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । सहस्रांश्चा । सहस्रमन्त्रीणि ययोस्तां । बह्व्रीहीं सकथ्यच्छाणोः । पा० ५. ४. ११३ । इति पचसमामांतः । बह्व्रीहीस्वरं प्राप्ति समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । सावेकाच इति डस उदात्तत्वं । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । डत्वंत आयुदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मेवावरुणग्रस्ते मित्रं वयं हवामहे इति तुचः षडहसोत्रियः । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २ । इति ॥ अभिप्रवषडहेऽपि प्रातःसवने मेवावरुणस्यायं तुच आवापार्थः । अभिप्रवपृष्वाहानीति खंडे सूचितं । परिशिष्टानावापानुवृत्त्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. । इति ॥ मेवावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणात्कंसीत्युपक्रम्यद् ते सोमं मधु मित्रं वयं हवामहे । आ० ५. ५. । इति सूचितं ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥४॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥४॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाहुयामः । कीदृशावुर्भा । जज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्ती पूतदक्षसा शुद्धबली ॥ वरुणं । वृत्रं वरुणे । कृवृतृदारभ्य उनन । उ० ३. ५३. । नित्वादायुदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधा-
लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवज्जावाज्जनशब्दस्य द्विवचनं । स्तोः युना युः । पा० ८. ४. ४०. । इति नकारस्य अकारः । घित इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पुत्रं पवने । निर्धिति क्तः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. १११. । इतोऽप्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तां । बह्व्रीहीं प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥५॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधा । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥५॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधा । ऋतमवशंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकी । ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालका । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपु-
त्रत्वेन श्रुतत्वाद्वादशादित्येष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिष्पालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चार्ष्टो पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य मित्रस्य वरुणस्येत्यादिकमास्मात् । तै० आ० १. १३. २. ३ । ता मित्रावरुणा तथाविधा मित्रावरुणौ ऊवे । आहु-
यामि ॥ ऋतावृधा । वृधु वृद्धौ । क्तिप्ति क्तिप । अन्येषामपि वृध्यत इति दीर्घः । छद्गत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः । श्रुत दीर्घः । श्रुतेरितिज्ञादेशः वः । उ० २. १११. । इतीतिप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वे चेत्यानङ् । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुपां मुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । ऊवे । ऊम् । आत्मनेपदोत्तमपुष्पेकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बह्वन् कंदसीति शपो लुक् । टेरत्वं । गुणे प्राप्ति क्तिप्ति च । पा० १. १. ५. । इति प्रतिषेधः । उपङ्गादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ ५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मिचो विश्वाभिरुतिभिः । करतां नः सुराधसः ॥ ६ ॥
 वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मिचः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । करतां । नः ।
 सुऽराधसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकीर्णेण रक्षको भवतु । मिचश्च विश्वाभिरुतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावभावपि नोऽस्मान्मुराधसः प्रभुतधनयुक्ताम्करतां । कुरुतां ॥ आविता । तृचश्चत्वादतो दात्तत्वं । प्रादिसमासे ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भु सप्तायां । लोटस्तिप् । लिटोऽङा टावित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । गुणे प्राप्ते भुमुवोस्तिङ् । पा० ७. ३. ८८. इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्कृतितङ् इति निघातः । विश्वाभिः । अशिप्रुषीत्यादिना कृतान्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः । टाप्सुपीरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । ऊतिभिः । ऊतियुतीत्यादिना क्तितुदात्तः । करतां । कृञ् करणे । भीवादिकः । लोटस्तिप् । तसप्तां । कर्तरि शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लमार्वाधातुकस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । मुराधसः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्यनन्त राधो धनं । शोभन राधो येषां ते । बङ्गव्रीहौ पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्ते सोमंनमी अलो मोषसी । पा० ६. २. ११७. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥

मरुत्वंतं हवामह इंद्रमा सोमपीतये । सजृगणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इन्द्रं । आ । सोमऽपीतये । सऽजृः । गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्विर्युक्तमिन्द्रं सोमपीतये सोमपानाया हवामहे । आह्वयामः । स चंद्रो गणन मरुत्समृद्धेन सजृः सह तृपतु । तृप्ते भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । झयः । पा० ८. २. १०. इति मतृपो वत् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १०. इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जन्त्याभावः । मतृप्सुपो पित्वा दनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुडभ्यां मतृप । पा० ६. १. १७६. इति मतृप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधी व्यञ्जनमविबमानवत् । परि० ७०. इति तकारस्याविबमानवत्त्वेन ह्रस्वात्परत्वात् । न । ह्रस्वनुडभ्यामित्यत्र नुडयङ्गणसा मर्थादविबमानपरिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तं । का० ६. १. १७६. अतो मरुक्छन्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजृः । जुषी प्रीतिसवनयोः । संपदादिलक्षणः कृिप । समाना प्रीतियंस्तीति बङ्गव्रीहिः । समानस्य कंदसीति सभावः । ससजृषो हः । पा० ८. २. ६६. इति हत्वं । स वीरुपधायाः । पा० ८. २. ७६. इत्युपधादीर्घः । बङ्गव्रीहिस्वरि प्राप्ते चित्रकादीनां कंदसि । पा० ६. २. १००. १. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप्य तृप्ते । तुदादिभ्यः शः । शे मुचादीनां । पा० ७. १. ५०. इति नुमागमः ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हव ॥ ८ ॥

इंद्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुता । हव ॥ ८ ॥

हे देवास इन्द्रमरुद्गणा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । कीदृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमहतां ते पूषरातयः ॥ इंद्रज्येष्ठाः । आमंत्रितार्युदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने बङ्गवचनं । पा० ८. १. ७४. इति पूर्वस्याविबमानवत्त्वादनघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोपमध्यमबङ्गवचनं च । तस्यस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणि प्राप्ते क्किति चेति प्रतिषेधः । ब्रुवोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । हव । कृञ् स्पर्धायां शब्दि च । भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. इत्यप । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशो । पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

ह॒त वृ॒चं सु॒दान॒व इ॒द्रेण॒ सह॑सा यु॒जा । मा नो॑ दुःशंस॑ ई॒शत ॥ ९ ॥

ह॒त । वृ॒चं । सु॒दान॒वः । इ॒द्रेण॒ । सह॑सा । यु॒जा । मा । नः । दुःशंसः॑ । ई॒शत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुतृणाः सहसा बलवता युजा योग्येन्द्रेण सह वृचं शत्रुं हत । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शमनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो नोऽस्मान्प्रति मेशत । समर्थो मा भूत ॥ हत । हन हिंसागत्योः । लोटस्य । तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । सुदानवः । इदाञ् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३ ३२ । इत्याणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमन्त्रितनिघातः । युजा । युजिर योगे । ऋत्विगित्यादिना क्रिन । सविकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषद्भुःमुष्विति खल् । नितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश ऐश्वर्यं । माडि लुडि प्राप्ति कंदसि लुङ्लङ्लिट इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बह्वन् कंदसीति शपो लुगभावः । न माञ्चोग इत्याडागमाभावः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

वि॒श्वान्दे॒वान्ह॒वाम॑हे म॒रुतः॒ सोम॑पीतये । उ॒या हि पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥

वि॒श्वान् । दे॒वान् । ह॒वाम॑हे । म॒रुतः॒ । सोम॑पीतये । उ॒याः । हि । पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमाहुयामः । ते च मरुत उयाः शत्रुभिरसहबलाः पृश्निमातरः पृश्निर्नानावर्णयुक्ताया भुमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृश्निः पुत्राः । ऋग्वे० ५. ५८. ५ । इति संवांतरादवगंतव्या । पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । पृश्निशब्दो घृणिः पृश्निरित्युणादावाद्युदात्तो निपातितः । उ० ४ ५२ । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ९ ॥

ज॒यता॑मिव त॒न्यतु॑र्म॒रुता॑मेति धृ॒ष्णुया॑ । यच्छु॒भं या॒थना॑ नरः ॥ ११ ॥

ज॒यता॑ऽइव । त॒न्यतुः॑ । म॒रुता॑ । ए॒ति । धृ॒ष्णुया॑ । यत् । शु॒भं । या॒थन॑ । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्थयुक्तः सति । गच्छति । केयामिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन प्राप्तुम् । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वत्वान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारि । अतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २ । यतुषप्रत्ययः । धृष्णुया । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगृधिधृषिर्बपः क्तुः । पा० ३. २. १४० । मुपां मुलुगिति सोर्याजादेशः । चित्त्वा-दतोदात्तः । याथन । तप्तनप्तनथनाश्चति थनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

ह॒स्कारा॑द्विद्यु॒तस्पर्य॑तो जा॒ता अ॒वन्तु॑ नः । म॒रुतो॑ मृ॒ळय॑न्तु नः ॥ १२ ॥

ह॒स्कारा॑त् । वि॒द्युतः॑ । परि॒ । अ॒तः । जा॒ताः । अ॒वन्तु॑ । नः । म॒रुतः॑ । मृ॒ळय॑न्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकराद्विद्युतो विशेषेण दीप्यमानादतोऽतरिचात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मान्भवन्तु । रवन्तु । तथाविधो मरुतो नोऽस्मान्मृळयन्तु । मृळयन्तु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अच तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्संपदादिनक्षत्राणां क्रिप । अस्मिन्नुपपदे दुर्लभं करण इत्यस्मात्कर्मण्यण् । पा० ३. २. १. इत्ययप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमीत्यादिना । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

आ पू॒षञ्चि॒चर्ब॑र्हिष॒माघृ॑णे ध॒रुणं॑ दि॒वः । आ॒जा न॒ष्टं यथा॑ प॒शुं ॥ १३ ॥

आ । पू॒षन् । चि॒चर्ब॑र्हिषं । आ॒घृणे॑ । ध॒रुणं॑ । दि॒वः । आ । अ॒ज । न॒ष्टं । यथा॑ । प॒शुं ॥ १३ ॥

हे पूषन् चिचर्बर्हिषं विचिचर्बर्हिषं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ बुभोकादा हरति शेषः । पूषा

विशेष्यते । आघुणे आगतदीप्तिर्युक्त । तत्र वृष्टांतः । हे अज गमनशील यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य
असिदाहरति तद्वत् ॥ आघुणे । घृ चरणदीप्त्योरित्यस्माद्वृणः पृश्निरिति निप्रत्ययो निपातितः । अघर्णाञ्छति
वक्तव्यमिति णत्वं । प्रादिसमासः । आमञ्चितायुदात्तत्वं । धरणं । धृञ् धारणे । अस्मात्पयताहातोरर्जिणलुक्च
। उ० ३. ५८. इत्युनन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन निप्स्वरभावे प्रत्ययस्वरः । दिषः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं ।
अज । अज गतिविषणयोः ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळं गुहा हितं । अविंदच्चिचर्बहिषं ॥ १४ ॥

पूषा । राजानं । आघृणिः । अपगूळं । गुहा । हितं । अविंदत् । चिचऽर्बहिषं ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं सोममविंदत् । अलभत । कीदृशं । अपगूळमत्यंतगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं
गुहामदृशं दुर्गमं कुलोके स्थितं । तथा चिचर्बहिषं ॥ अपगूळं । गूळ संवरणे । निष्ठति कर्मणि क्तः । ङो ङः
। पा० ८. २. ३१. इति ङत्व । झपस्तयोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति धकारः । पृत्त्यङलोपदीर्घाः । समासे
गतिरन्तर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । हित । निष्ठाया दधातर्हिः ॥

उतो स मय्यमिंदुभिः षड्युक्तां अनुमेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मय्यं । इंदुऽभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽमेषिधत् । गोभिः । यवं । न ।

चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो अपि च स पूषा मह्यं यजमानायिदुभिर्यागहेतुभिः सोमयुक्तान् षड्वसंतादीन्तूतनुमेषिधत् । अनुक्रमेण
पुनःपुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र वृष्टांतः । गोभिर्बलीवर्देयं न चर्कषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमु
हिंश्च भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनः कृषति तद्वत् ॥ मह्यं । डयि च । पा० ६. १. २१२. इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः ।
उन्दी क्कदने । उदैरिच्चादेः । उ० १. १३. इत्युप्रत्यय उकारस्यकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तिरायुदात्तत्वं । युक्तान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनामिक आकारः । अनुमे
षिधत् । षिधु गत्या । धातोरिकाचः । पा० ३. १. २२. इति यङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. इति तस्य
लुक् । प्रत्ययलक्षणं न सत्यङोः । पा० ६. १. ९. इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. ।
इत्यभ्यासस्य गुणः । ह्रस्वोः । पा० ८. ३. ५७. इति पत्वं । मनादिस्वाहातुसंज्ञाया लटः शतृ । कर्तरि शप् ।
अदादिवञ्छति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतृः । पा० ७. १. ७८. इति नुमप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तिभ्यस्ता
नामादिरित्यायुदात्तत्वं । गोभिः । सचिकाच इति भिस उदात्तत्वं प्राप्ति न गोश्चन्निति प्रतिषेधः । चर्कषत् ।
कृष विलेखने । यङ्लुकि द्विर्भावहलादिशेषचर्त्वाणि । ईयिकां च लुकि । पा० ७. ४. ९१. इत्यभ्यासस्य ह्रस्वा
गमः । अस्माद्यङ्लुगन्ताङ्गिटाक्षिप् । इतस्य लोपः । ङिटोऽङाटावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् ।
लघूपधगुणे प्राप्ति नाभ्यस्तास्त्वाचि पिति । पा० ७. ३. ८७. इति निषेधः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ ॥ १० ॥

अपोनप्रीय एकधनामुपाणीतासु स्वयमनुगच्छन्नवय इति द्वे अनुवृत्त्यात् । तृतीययापो देवीरित्यनधिक
धनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव सूचितं । अंबयो यंत्यध्वभिरिति । तत्र उक्तमयानुप्रपद्येत
। आ० ५. १. इति ॥

अंबयो यंत्यध्वभिर्जामयो अश्वरीयतां । पृंचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंबयः । यंति । अश्वऽभिः । जामयः । अश्वरिऽयतां । पृंचतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अश्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मानुस्यानीया आपः । तथा च कीपीतकिष्वाङ्गणे समा
स्नायते । अंबयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति । ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गेर्यंति । गच्छति । कीदृश
आपः । जामयो हितकारिणो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृंचतीर्गवादिषु योजयंत्यः ॥
अंबयः । रवि ऋषि अग्नि शब्दे । एतस्माद्वच इः । उ० ४. १३८. इति प्रकरणे बाङ्गनकादिः । प्रत्ययस्वरः ।

अध्वभिः । अदेधे च । उ० ४. ११५. । इति कृनिप् । पित्वाप्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । जमु अदने । बाङ्गलकादिः । अध्वरीयतां । अध्वरशब्दात्सुप आत्मनः क्यञिति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं । अपुषादीनामिति वक्तव्यं । म० ७. ४. ३५. । इति वचनात्तु कृदस्यपुत्रस्येतीत्यनिषेधाभावः । सर्वे विधयश्चकृदसि विकल्प्यन्ते इति क्यच्चाध्वरपूतनस्य । पा० ७. ४. ३९. । इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरणं तयोः क्यचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नयत्रादी इति यथा उदात्तत्वं । पृचतीः । पृची संपर्के । लटः शतृ । रुधादिभ्यः श्रम । असी-
रलोपः । अनुस्वारपरं सवर्णं । उगितश्चेति ङीप । वा कृदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

अमूया उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यैः सह । ता नो हिन्वंत्वध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यैः । सह । ताः । नः । हिन्वंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्ये उप समीपेनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यंतरात् । वायवा सूर्यो याभि-
रग्निः सह वर्तते । पूर्वचापां प्राधान्यमुत्तरत्र सूर्यस्येति विशेषः । तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं
हिन्वंतु । प्रीणयंतु ॥ याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोच्यन्ताववर्णेति प्रतिषेधः । शिषा तु
प्रक्रिया स्पष्टा ॥

अपो देवीरूपं हूये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । हूये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ता अपो देवीरूपं हूये । आहुयामि । सिंधुभ्यः
स्यंदनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्वं । अस्माभिः कर्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शम उदात्तत्वं ।
पिबन्ति । पाघ्नत्यादिना पिबादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरणं धातुस्वरणाद्यु-
दात्तत्वं । निपातिर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं । दुष्टञ् करणे । ह्यर्थे तर्षकेत्यन्त्यनः । पा० ३. ४.
१४ । इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः । निःस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवन्त वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्ऽसु । अंतः । अमृतं । अपऽसु । भेषजं । अपां । उत । प्रशस्तये । देवाः । भवन्त ।

वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याङ्घ्रिकारत्वात् । अमृतं वा आप इति श्रुत्यंतराच्च । तथैवाप्सु
भेषजमीषधं वर्तते । बुद्धोगनिवर्तकस्यात्रस्याप्यकार्यत्वात् । उतापि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये
प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यंतरात् । वाजिनो वेगवंतो
भवन्त । शीघ्रं मुनिं कुर्वन्त्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नञो जरमरमित्रमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । प्रशस्तये ।
तादीं च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवन्त । आर्माचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्या-
मचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् निघातः ॥

कारीयामुत्तरस्याज्यभागस्याप्सु म इत्येवानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्स्वपे सधिष्टवाप्सु मे सोमो
अब्रवीत् । आ० २. १३. । इति सूचितं ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वा नि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापञ्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अपऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अंतः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निं । च । विश्वऽशंभुवं । आपः । च । विश्वऽभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्योपधानि संतीति मे मह्यं मंत्रदर्शिने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चापि चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीया अपेस्त्रयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यघेरप्सु प्रवेशमामनंति । तै० सं० २. ६. ६. १ । जतागुल्मवृक्षमूलादीनामोपधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः । विश्वानि भेषजानि यामु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । मुपां मुनुगित्याकारः । विश्वशंभुवं । भवतरेतर्भावितव्यर्थेन क्रियते । अत्ययेन पूर्वपदप्रकृतितत्त्वरत्वं । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य । बह्व्रीहो विश्वं संजायां । पा० ६. २. १०६. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन असि । अपृत्तिव्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभुरिति षत् ॥ ११ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वेऽ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यं । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमोपधं पृणीत । पुरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामिति शेषः ॥ पृणीत । पृ पालनपुरणयोः । लोपमध्यमबह्वचनं य । तस्य तस्य स्थामिषामिति तादेशः । क्र्यादिभ्यः श्रा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई ह्रस्वघोरितित्वं । अवरुणांश्चति गत्व । मति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङः स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यामंत्रितं पूर्वमविवक्ष्यमानवदि त्वाविवक्ष्यमानवत्त्वं पादादित्वाभिघाताभावः । वरूथं । वृञ् वरणे । जृवृञ्भ्यामूचन । उ० २. ६ । निच्वादाद्युदात्तः । तन्वे । इति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६ । इति नदीसंज्ञा पाणिनीयाडागमाभावः । उदात्तयणो ह्रन्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । दृशे । दृशे विख्ये च । पा० ३. ४. ११ । इति तुमर्थं बिपात्यते ॥

पशो मार्जन इदमापः प्र वहतेत्येषा विनियुक्ता । जतायां वपायामिति खंडे सूचितं । इदमापः प्र वहत । आ० ३. ५. । इति ॥ एषेवावभृष्टेष्टो स्नानं विनियुक्ता । पत्नीगंधाजिह्वरिष्वेति खंड इदमापः प्र वहत सुमित्रा न आप ओषधयः संतु । आ० ६. १३. । इति सूचितं ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिद्रोहं यद्वा शेष उतानृतं ॥ २२ ॥

इदं । आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुःइतं । मयि । यत् । वा । अहं । अभिऽद्रोहं ।

यत् । वा । शेषे । उत । अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किं च दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं । वायवाहं यजमानोऽभिद्रोहं सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि वायवा शेषे साधुजनं शत्रुवानस्मीति यदस्ति । उतापि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति । तदिदं सर्वमपराधजातं प्र वहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यंतस्य त्वमावेकवचन इति मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽधीति दकारस्य घकारादेशः । एकादेशस्वरण मकारात्परस्या कारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह । द्रुह जिघांसायां । शलि गुणे द्विर्वचनद्रुहजादिशेषाः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्यो- दात्तत्वं । यदुक्तयोगाभिघाताभावः । शेषे । शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन तक् । उक्तमिहवचनमिदं । टेरत्वं । अत एकह्रस्वः । पा० ६. ४. १२०. इत्येत्वाभ्यासलोपी । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । पूर्ववर्तिघाताभावः ॥

पशवाहवनीयोपस्नान आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा । मनोतापे संश्लेषित इति खंडे सूचितं । एषोपतिष्ठत आपो अद्यान्वचारिष । आ० ३. ६. । इति ॥

आपो अद्यान्वारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानम आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥२३॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥२३॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन जलसरिण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्ने पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमा गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं स्नातं मां वर्चसा तेजसा सं सृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस । अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुङि भुः सिच । आर्धधातुकस्येड्गुणादेः । पा० ७. २. ३५. । इतीद् । नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो लृांतस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपद । पा० १. ३. २९. । भुः सिच । मन्त्रे घसेत्यादिना त्रैलुगभावः कांदसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेऽनुदात्तादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन ङित्वादनुदात्तोपदेशेऽनुदात्तादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप् भवति । अस्मिद्वदत्वा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥२४॥

सं । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इंद्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥२४॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुर्मिमां संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच इंद्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद्युः । विद् ज्ञाने । लिङि झेर्जुस । पा० ३. ४. १०८. । यामुट् । लिङः सलोपः । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । उख्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । यामुट् उदात्तत्वेनकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १०८. । इति प्रकृतिभावः ॥ ॥१०॥ ॥५॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त मुक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं मुक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्यार्थं । त्रैपुभं । अग्निं त्वा देवेति तृचो गायत्रः । आद्याया अग्निरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः । अग्निं त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता । भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा । शेपा वारुण्यः । तथा चानुक्रांतं । कस्य पंचोनाजीगर्तिः शुनःशेपः स ऋचिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैपुभमादीं काव्यापेय्यां सावित्रसृचो गायत्रीऽस्यांत्वा भागी वेति ॥ राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्ये तदादिकं मुक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्धोधाख्यातव्यं । तथा च सूचिऽभिहितं । संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शीनःशेपमाचक्षीत । आ० ९. ३. । इति । ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परिच्छेदकशतगाथं शीनःशेपमास्थानं तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति । ऐ० ब्रा० ७. १८. । इति ॥

कस्य नूनं कंतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मया अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥१॥

कस्य । नूनं । कतमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

कः । नः । मस्यै । अदितये । पुनः । दातु । पितरं । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा शुनःशेषो यूषे बह्वः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचिकित्सति । तथा चास्त्रायते । हुताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपसमार । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति । वयं शुनःशेषनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः । को देवो मां मुमूर्षु पुनरपि मही महत्यै अदितये पृथिवी दातु । दद्यात । तिन दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतः कस्यति शब्दसामान्यादनया प्रजा पतिरिवोपसृत इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच । पा० ५. ३. ९३ । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमृतानां । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ति नञो जरमरमित्यमृता इत्युत्तरपदाद्यु दात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप । पादादित्वादनघातः । मही । उदात्तयणो हन्पूर्वादिनि विभक्त्युदात्तत्वं । दातु । गातिम्या । पा० २. ४. ७७. । इति सिचो लुक् । बहूनां कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङागमा भावः । दृशेयं । दृशिर प्रक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम । दृशिरग्वक्तव्यः । म० ३. १. ८६. २ । इत्यक्प्रत्ययः । शपोऽपवादः । कित्वाक्षघृपधगुणाभावः । लिट्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङि हि सति अदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः स्यात् । यामुट् । मलोपः । अतो ययः । आङ्गणः । यामुट् । स्वरङ्गकार उदात्तः । मातरं चेत्यत्र चशब्दाद्दृशेयमित्यनुपपद्यते । अतस्तदपक्षर्यपा तिङ्भिर्भक्तिः प्रथमेति चवाद्योगे प्रथमेति न निहन्त्ये ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

स नो मस्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मस्यै । अदितये । पुनः । दातु । पितरं । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्त देवमग्निं निश्चित्यानया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचाभिर्वै देवानां नेदिष्ठसमेवोपधावेति सोऽग्निमुपसमाराधेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्यनयर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति । पूर्ववद्योजना । दाहदातु दृशेयं, पश्यानीत्येवमाग्नीः परत्वेन पदद्वयं योज्य ॥

प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रस्तृचः मृक्तस्थानीयः । अथ कंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रतां यज्ञस्य शंभुवा । आ० ८. ९. । इति सूचितं ॥ अभि त्वेतिपापिमर्थनेऽपि विनियु क्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही र्याः पृथिवी च नः । आ० २. १६. । इति सूचितं । श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह । ऐ० ब्रा० १. १६. । इति ॥ तथा प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातुभिः । आ० ४. ७. । इति सूचितं ॥ तथा यावत्सोत्रेऽपि । एतस्मिन्कावे यावत्सुदिति खंडे मध्यमस्वरेणेदं सवणमभि त्वा देव सवितः । आ० ५. १०. । इति सूचितं ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा । अवन । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथापिना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेत्यनेन तुंचन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते । तमपिब्रवाच सविता वै प्रसवानामीश तमेवोपधावेति स सवितारमुपसमाराभि त्वा देव सवितरित्येतन तुंचन । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति । हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे सवितर्देव वार्याणां पूजनीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । जटः शानच । तास्यनुदानेति

नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। वार्याणां। वृह संभक्ती। अहलोर्ल्यत्। ईडवदेत्यादिनायुदात्तत्वं। अवन।
आमंचितनिघातः। भागं। कर्थात्वं इति घञोऽंत उदात्तः॥

यश्चिद्धि त इत्या भगः शशमानः पुरा निदः। अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः। चित्। हि। ते। इत्या। भगः। शशमानः। पुरा। निदः। अद्वेषः। हस्तयोः। दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभुत्तं धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः।
चिच्छब्दः पुत्रार्थे द्विशब्दः प्रसिद्धौ। धनस्य पुत्र्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं। तामेव पुत्र्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति। इत्या
शशमानोऽनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः। धनस्तुतिप्रकारं च सर्वं जानति। ननु स्वकीये धने वैरिभिर-
पहते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निंदति द्वेष्टि च। अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह। निदः पुरा
अद्वेषो निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थितं सति तदानीं द्वेषरहितः। तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्व-
मुक्तिमित्यर्थः॥ इत्या। प्रकारवचन इदमस्थमुः। पा० ५. ३. २४। मुपां मुनुगिति व्यत्ययेन विभक्तौर्द्धादेशः।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरणाकार उदात्तः। शशमानः। शश भुतगती। इह तु स्तुत्यर्थः। ताक्कीञ्वययोयचनेति
। पा० ३. २. १२९। ताक्कील्लिकयानन। कर्तरि शप्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। निदः। णिदि कृत्सायां। संपदादि-
लक्षणं क्लिप। सार्वकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं। अद्वेषः। न विद्यते द्वेषोऽस्येति बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युक्त-
रपदांतोदात्तत्वं। दधे। कर्मणि लिट्। तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तो न भवति। प्रत्ययस्वर
एव शिष्यते। यदुक्तयोगाग्निघाताभावः॥

भगभक्तस्य ते वयमुदग्रेम तवावसा। मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य। ते। वयं। उत्। अग्रेम। तव। अवसा। मूर्धानं। रायः। आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं शुनःशेषनामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदग्रेम।
उत्कर्षेण व्याप्तमः। किं कर्तुं। रायो धनस्य मूर्धानमुत्कर्षमारभे। प्रारब्धं। धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामे-
त्यर्थः॥ भगशब्दो वृषादिस्वादायुदात्तः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अग्रेम। अग्नौ व्याप्ता।
लिङि व्यत्ययेन परस्मिपदं। शप्। रायः। ऊडिदमिति षष्ठा उदात्तत्वं। आरभे। कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे
कन्प्रत्ययः। नित्स्वरेणायुदात्तत्वं॥ ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चक्ष्मामी पतयंत आपुः।

नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥

नहि। ते। क्षत्रं। न। सहः। न। मन्युं। वयः। चन। अमी इति। पतयंतः। आपुः।

न। इमाः। आपः। अनिमिषं। चरंतीः। न। ये। वातस्य। प्रमिनंति। अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेष एतदादिमृक्तशेषेणोत्तरेण च मृक्तेन वरुणं तृष्टाव। तथा च श्रूयते। तं
सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरैक-
विंशता। ऐ० ब्रा० ७. १६। इति। हे वरुण पतयंतः प्रंडि वियर्त्युत्पतंतोऽमी वृक्षमाणा वयश्चक्ष्म क्षिणादयः
पक्षिणोऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः। नैव प्राप्ताः। स्वत्सवृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः।
तथा सहस्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः। तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः। त्वयि क्रुद्धे सति
सोढुमशक्ता इत्यर्थः। अनिमिषं सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः। वातस्य
वायोर्ये गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति न हिंसंति। अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः। तेऽपि न
प्रापुर्निति पूर्वचान्वयः॥ पतयंतः। पत गतो। घुरादिरदंतः। लटः शतृ। शप्। गुलायादेशी। अबुपदेशाङ्ग-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिषः स्वरः। आपुः। आपू व्याप्तौ। लियुसि द्विर्भावहस्तादिशेषौ। अत आदेः। पा० ७.

४. ७०. । इत्यात्वं । अच न सहो न मन्वमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबन्धात्तदपेक्षया प्राचम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्भक्तिर्न निह्न्यते । चरंतीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनंति । मीत्र हिंसायां । वयादिभ्यः आ । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इति गतिरनुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अबुधे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं सूपं ददते पूतदंशः ।

नीचीनाः स्युरपरि बुध एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुधे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । सूपं । ददते । पूतऽदंशः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुधः । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदंशः शुद्धबलो वरुणो राजाबुधे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वननीयस्य तेजसः सूपं संघमूर्ध्वं मुपरिदंशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः । ऊर्ध्वदंशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते ह्यधो मुवास्तिष्ठति । एषां रश्मीनां बुधो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्मिन्स्वास्वतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुधे । न विद्यते बुधो मूलमस्येति बह्व्रीहो नन्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सूपं । स्थि शब्दसंघातयोः । स्युः संप्रसारणमूर्ध्वेति प्रप्रत्ययः । तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । ददते । भावादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादंतर्निहिता इत्यादिना क्रिन् । अनिदितामिति नलोपः । न्यचशब्दात्स्वार्थे विभाषाचरदिकस्त्रया । पा० ५. ४. ८. । इति खः । आयत्तित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिप्रपदंशिवत्तचनं स्वरसिद्धार्थं । पा० ७. १. २. १. । इति वचनादीकार उदात्तः । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गतिस्थित्यादिना । पा० ७. ४. ७७. । सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति झिर्जुसादेशः । उख्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति परस्मैपत्वं । बह्वलं कंदस्वमाद्योगेऽपीत्यङागमाभावः । अस्मे । मुपां मुजुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । निहिताः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । स्युः । अस्तेर्निङि असीरलोपः ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथांमन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवे । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुच्चं विसीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धो । उत्तरायणदक्षिणायन मार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयो गतुमेव । तथापदे पादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादौ प्रक्षेप्तुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वच रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गंतुमशक्ये भुप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उतापि च हृदयाविधश्चिदक्षदीयवेधकस्य शरीरप्यपवक्तापवादता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । निट्स्वरेणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिमध्यमुच्चांमात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिशब्दस्य पतेत्य च । उ० ४. १२. । इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वं प्राप्ति पथिमयोः सर्वनामस्त्वानि । पा० ६. १. १९९. । इत्यायुदात्तत्वं । अन्वेतवे । अनुपूर्वादेतुमर्थे सेमेर्निति तविप्रत्ययः । तवि चांतस्य युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोऽदात्तत्वं । पादा । मुपां मुजुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधाति-लुमर्थ इति सूत्रेणैव तवेत्यप्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २. ५६. । इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोति शब्दसि लुक्लङिति इति लोडर्थे लुक् । तस्य तिप् । मन्वे चैतत्वादिना । पा० २. ४. ८०. । झिर्जुक् । मुणो

रपरत्वं । हल्ङ्याब्ध्यः । पा० ६. १. ६८ । इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । हृच् हरणे । वृद्धोः
पुङ्कुर्वा च । उ० ४. १०० । इति कयन । व्यध ताडने । क्लिप । नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६ । पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा मुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूर निःशृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥९॥

शतं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वी । गभीरा । मुऽमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूर । निःशृतिं । पराचैः । कृतं । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥९॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यापधानि वैद्या वा संति । ते तव
मुमतिरस्मदनुग्रहवृद्धिर्वी विलीर्णा गभीरा गांभीर्योपता स्थिरास्तु । निःशृतिसंस्मदनिष्टकारिणी निःशृतिं
पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनु-
ष्ठितमर्थेनः पापमस्मत् प्र मुमुग्धि । प्रकोपेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ मुमतिः । तादां चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ति
मनक्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तनुःष्वंतःपादं । पा० ८. ३.
१०३ । इति पत्व । बाधस्व । बाधु विलोडने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वाधातुकस्वरण धातुस्वर
एव शिष्यते । निःशृतिं । तादां चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुञ्च मोक्षणे । बह्वत्वं कंदसीति झुः । ङभ्यो
हृदिः । पा० ६. ४. १०१ । तस्यापित्वेन ङित्वाङ्गणभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३० । इति कुत्वं ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुहं चिद्विवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्छंद्रमा नक्तमेति ॥१०॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तं । ददृशे । कुहं । चित् । दिवा । ड्युः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चंद्रमाः । नक्तं । एति ॥१०॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमर्नति । ऋक्षा इति ह स
वै पुरा सप्त ऋषीणाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविंशयाः । ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणां । नि०
३. २० । इति याक्तेनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिदुप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ
ददृशे । सर्वैरपि दृश्यते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यंत इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञो
व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यदब्धानि केनाप्यर्हंसितानि । किंच वरुणस्याज्ञयैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ
विचाकशत् विंशेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञसेरमुक् । याथादिस्वरेणोत्तरपदांतो-
दात्तत्वे प्राप्ति । पा० ६. २. १४४ । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददृशे । दृशेर्लिटि हरयो रे । पा० ६.
४. ७६ । इति रेआदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । कुहं । वा ह च च्छंदसि । पा० ५. ३. १३ ।
इति किंशब्दादुत्तरस्य बलो ह्रादेशः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४ । इति किंशब्दस्य कुआदेशः । स्थानिवद्भा-
वाङ्मिस्वरेणाद्युदात्तत्वं । विचाकशत् । कशदीर्घार्थाद्यङ्गुगताच्छतृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
समासे कृत्स्नः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्ययेनोपधाङ्गत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे माङ्गे ङित् । उ० ४. २२७ । इत्यसि-
प्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति दासीभारादिस्वातुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥१४॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋषी याज्ये । सूचितं च । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तब्राह्मणं । आ० ३. ७. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा
यामीत्येषा पंचम्यां पीरुमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण युधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २.
१७. । इति ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविः । भिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण ममूर्परहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रांडेन स्तोत्रेण वंदमानः सुवन । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुरा शास्ते । प्रार्थयते । त्व चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमर्कर्वबोध । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस वज्रभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्र मोषीः । प्रमुषितं मा कुरु । सप्तदशसं ख्येकेषु याज्ञाकर्मस्वोमहं यामीति पठितं । चाशब्दलोपः कांदसः ॥ अहेळमानः । हेह अनादरे । अदुपदे शास्त्रमार्वाधनुकानुदात्तत्वे शपथ पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासऽव्ययपुर्वपदप्र कृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः संहिः । बहलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसि । पा० ३ ४. ८८. । इत्यपित्वाभावेन डित्वाभावाल्लघूपधगुणः । इज्जन्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोरत्यलोपः कांदसः । मोषीः । मुष स्तेय । लोट् इयं कांदसो लुङ् । वदव्रजति प्राप्ताया वृत्तेर्नेटि । पा० १ २ ३ ४ । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बहलं कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यडभावः ॥

तदिच्छक्तं तद्विवा मय्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः सो अस्मान्नाजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मय्यं । आहुः । तत् । अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अहृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदिच्छदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्य शुनःशेषायाज्ञः । कर्तव्यत्वंनाभिज्ञाः कथयति । तथा दिवापि तदेवाहः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेना वि चष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूपं बहः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमहृत आहृतवान् स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषामुमोक्तु । बंधामुक्तं करोतु ॥ मह्यं । इयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहः । ब्रुवः पंचानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूजो लटि अरुसादेशो धातोराह्वादेशश्च । हृदः । पह्नित्यादिना । पा० ६ १. ६३. । हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यस्येति समासे शुनः शेषपुच्छलांगुलिषु संज्ञायां पठ्या अनुस्वरक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ४ । इत्यलुक् । पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्रप्रकृतिस्वरत्वं । अहृत । ऊओ लुङि लिपिमचिह्नश्च । पा० ३. १. ५३ । इति ज्लिरडादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । हृयहोर्भे इति भत्वं । सो अस्मान् । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बहलं कंदसीति विकरणस्य युः ॥

शुनःशेषो स्यहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु बहः ।

अवेनं राजा वरुणः समुज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहृत् । गृभीतः । चिषु । आदित्यं । द्रुपदेषु । बहः ।

अवे । एनं । राजा । वरुणः । समुज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बहः शुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमहृत आहृतवान् । हि यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो रात्रिं शुनःशेषमव सज्ज्यात् ।

अवच्छेदं बंधनादिमुक्तं करोतु । विमोक्तप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् विमोक्तप्रकाराभिज्ञः अदभ्यः
केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशाबंधनरज्जुविशेषान् विमुक्तुः । विच्छिद्येनं मुक्तं करोतु ॥ चिपु । षट्त्रिचतुर्भ्यो
ह्लादिः । पा० ६. १. १७०. इति विभक्त्युदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति पर आकारः स्वर्यते ।
सम्प्रत्यात् । सृज विसेगं । प्रार्थनायां लिङ् । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य झुः । विद्वान् । विद् ज्ञाने । विदेः
शतुर्वसुः । पा० ७. १. ३६. । उगिदचामिति नुम् । हलञ्झादिसंयोगांतलोपी । संहितायां दीर्घादटि समानपाद
इति नकारस्य हत्व । आतोऽटि नित्यमिति सामानासिक आकारः । अदभ्यः । दम्भु दम्भे । निष्ठायामनिदिता-
मिति नलोपे झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेळो इति द्वे ऋचौ वरुणस्य हविषो यान्यानुवाक्ये । पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सृष्टिः ।
अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. इति ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविभिः ।

क्षयन्मस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः ।

कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कृतिरिवेमहे । अवनयामः । तथा यज्ञीः सांगानुष्ठानेन पुन्यैर्हवि-
भिर्वेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुरानिष्टेषणशील प्रचेतः प्रकीर्णं प्रज्ञायुक्तं राजन्
दीप्यमानं वरुणास्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्मस्मत्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्रथः ।
अथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । असुरो नित्यादायुदात्तत्वं । यज्ञेभिः । बह्वलं कंदसीत्यसंभावः । ईमहे ।
ईङ् गर्ता । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । च निवासगत्योः । लटः शतु । व्यत्ययेन शप् । आमंत्रितायुदात्तत्वं ।
असुर । असुररत्न । उ० १. ४३. । आमंत्रितनिघातः । शिश्रथः । अथ दीर्घश्चे । चुरादिरदंतः । क्वादसे लुङि
णिश्चिद्रुमुभ्यः । पा० ३. १. ४८. इति त्रिचङ् । द्विभावह्लादिशेषी । अग्लोपित्वात् मत्वज्ञावाभाविऽपि । पा० ७
४. ९३. । बह्वलं कंदसि । पा० ७. ४. ७८. इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववद्वभावः ॥

उत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्तमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । अथाय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत् उच्छ्रयाय । उत्कृष्टं शिथिलं कुरु । अधमं निम्नं
पादेऽवस्थितं पाशमव अथाय । अधस्तादवच्छ्रय शिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं वि अथाय । वि
युज्य शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुनःशेपास्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये
खड्गनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम । भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्वादनुदात्तत्वेनायुदात्तत्वे प्राप्त
उत्तमशशक्तर्मा सर्ववैद्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । पा० ६. १. १६०. । अधमं । अवस्थावमाधमावरेफाः कुत्सिते
। उ० ५. ५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । अथाय । अथ दीर्घश्चे । संहितायां क्वादसो दीर्घः । तव । युष्मदस्म-
दोर्कसीत्यायुदात्तत्वं । अनागसः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा ।
आगसशब्दादस्मायामेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य विभक्त्योर्लुक् । पा० ५. ३. ६५. इति लुक् ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १५ ॥

यच्चिद्विधिविशृत्तं द्वितीयं मृत्तं । तथा चानुक्रांतं । यच्चित्सकेति । अपिश्चान्यस्मादिति परिभाषया
शुनःशेष एव ऋषिः । आदौ गायत्रिमिति परिभाषितत्वाप्रायची कंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरि
भाषया । अ० १०. ३. । वरुणो देवता ॥ विनियोग उक्तः शीनःशेषाख्यानि ॥ विशेषविनियोगम् । अभिप्रव
षडह इदं मृत्तं होचकशस्त्रे लोमानिमित्तमायापार्थं । अभिप्रवपृष्ठाहानीति खड्गं तथैव सूचितं । यच्चिति ते
विश इति वारुणमेतस्य तृचमावपेत मेचावरुणः । आ० ७. ५. । इति ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विगः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव
किंचिद्व्रतं कर्म यवि यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवतः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहारण साग
कुर्वति शेषः ॥ यथा । नित्यस्वरणाद्युदात्तत्वे प्राप्तिं यथेति पादाति । फि० ४. १७ । इति सर्वानुदात्तत्वं । मिनी
मसि । मीञ् हिंसायां । इदंतो मसिः । प्रयादिभ्यः श्रा । मीनातिर्निगमे । पा० ७. ३. ८९. । इति ह्रस्वत्वं । ई
ह्रस्वधोरितीकारः । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति वचनात्तिड एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्त
योगान्निघाताभावः ॥

मा नो वधाय हत्ववे जिहीकानस्य रीरधः । मा हणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हत्ववे । जिहीकानस्य । रीरधः । मा । हणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीकानस्यानादरं कृतवतो हत्ववे हंतुः पापिह्ननशीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय
नोऽस्मान्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभृतास्मा कुर्व । हणानस्य हणीयमानस्य कुतस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा
अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. । इत्यबंतो वधशब्दः । उंकादिषु पाठादंतोदात्तः ।
हत्ववे । हन हिंसागत्योः । कृहतिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । इति कृप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीकानस्य ।
हंतुः अनादरे । अस्माज्जिहः कानच । द्विर्भावह्लादिशेषप्लुत्वचुल्लज्जत्वाणि । एकारस्य ईकारादेशः क्कांदसः ।
चित् इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । द्विर्वचनह्लादिशेषः ।
ह्रस्वत्वमन्वजावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्योग इत्यडभावः । हणानस्य । हणीङ् लज्जायां । अस्माकानच
पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्च न संदितं । गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्च । न । सं । दितं । गीः । ऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्मत्पुत्राय ते तव मनो गीर्भिः सुतिभिर्वि सीमहि । विशेषेण बध्नीमः । प्रमादयाम
इत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रान्तमथ न अश्चमिव । यथा
स्वामी श्रान्तमथं घासप्रदानादिना प्रमादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने ।
निष्ठिति क्तः । यतिस्सतिमाख्यां । पा० ७. ४. ४०. । इतीकारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
गीर्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । पिबु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बह्वच कंदमीति विक
रणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा । पिबु बंधन इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् । दीर्घक्कांदसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतंति वस्यंडष्टये । वयो न वसतीरूप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । वि । ऽमन्यवः । पतंति । वस्यः । ऽडष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुभूयो वस्यंडष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो
जीवनस्य प्राप्तये परा पतंति । पराशुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरंति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह ।

परापतने दृष्टान्तः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमक्त्वद्वाद्द्विभक्तोर्नुगिति मनुषो लुकि टिलोप ईयमुनो यकारलोपश्चादसः । वसतीः । शत्रुनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे । मृळीकाय । उरुचक्षसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्तसुवाय वरुणं कदा कस्मिन्काल आ करामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं । क्षत्रश्रियं बलमिविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्षिपे । वचीत्यादिना । पा० ३. २. १७८. २ । क्षिप दीर्घश्च । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । ऋदोरबित्यबन्त आबुदात्तः । करामहे । करोतिर्द्येत्येन शप । उरुचक्षसं । चक्षेर्बह्वचं शिष्ट । उ० ४. २३२. । इत्यमुन् । शिवव्वावात्ख्याच्चादेशाभावः ॥ ॥ १६ ॥

तदित्समानमांशते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समांशते । आंशते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंता कामयमाना मित्रावरुणाविति शेषः । तावुर्भा समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविरांशते । अशुवाते । न प्र युच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कृतः ॥ आंशते । अशोतिर्भिष्टिर्दिर्भावहन्नादिशर्पा । अत आदेः । पा० १. ४. १०. । इत्यात्वं । अन्त्यमागमशासनमिति वचनादशोतिश्च । पा० १. ४. १०. । इति नुडभावः । वेनंता । वेनतिः कांतिकर्मा । मुपां सुलुगित्याकारः । प्र युच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुषे । दाशु दान इत्यस्माद्दाश्वान साङ्गानिति क्रमुप्रत्ययो निपातितः । वमोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चिति पत्वं ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रे ऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान्बध्नान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३ । इति तिपो णल् । लिट्स्वरणाशुदात्तत्वं । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । माविकाच इति षष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राभ्राहः । पा० ४. ११८. । इति घप्रत्ययः ॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः । वेद । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदीत्यवमानप्रजायुक्ताद्द्वादश मासश्चैवादीन्फाल्गुनांतावेद । जानाति । यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पक्षिण्यदिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वा च दश चेति द्वंद्वः । द्वाष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भावे प्रपूर्वाज्जनसनखनक्रमगमो विट्प्रत्ययः । पा० ३. २. ६७. । विट्प्रनोरित्यात्वं । पा० ६. ४. ४१. । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषा संतीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष । पा० ५. २. ९४. । माकुपधायाः । पा० ८. २. ९. । इति मनुषो वत्वं ।

उपजायते । अनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं
वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. ३. । इति वचनादचः कर्तुर्याकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति
। पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः । यदृत्तास्त्रित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासन्ते ॥९॥

वेद वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः । वेद । ये । अधिऽआसन्ते ॥९॥

उरोर्विक्लीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद । वरुणो ज्ञा-
नाति । ये देवा अध्यासन्ते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य । अमिहमीत्यादिना । उ० ३. ८६. ।
तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो नित्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्तन्तेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनि
शब्दस्यांतोदात्तत्वात्सिद्ध्यर्थमुक्तादिषु पाठादस्य प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्तत्वं प्राप्तिं व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । बृहतः ।
बृहत्सहस्रोपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वं । अध्यासन्ते । नसार्वधातुकानुदात्तत्वं सति धातुस्वरः ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥१०॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यामु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥१०॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यामु देवीषु प्रजात्वा नि षसाद । आगत्य निषण्वान । किमर्थं । प्रजाना
साम्राज्यमित्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि षसाद । मंदरप्रतः । पा० ८. ३. ६६. । इति पत्व । साम्राज्याय ।
समाजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः । पा० ५. १. १०४. । इति यञ । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्यु
दात्तत्वं । सुक्रतुः । कृत्वादयश्च्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ ॥१०॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥११॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥११॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्यश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभि पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति ।
या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणन संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्त
व्यानि । तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वचान्वयः ॥ अद्भुता । शस्त्रकंदसि वज्रमिति शर्लोपः । प्रत्ययमन्तान्
नपुंसकस्य झलचः । पा० ७. १. ७२. । इति जुम । नलोपः । चिकित्वान् । कित ज्ञानि । लिटः क्रमुः । अभ्यासह
लादिशेषचुत्वाणि । स्वस्काज्जाहसामिति नियमादिङ्भावः । इत्यानुनासिकानुक्तां संज्ञिताया । पश्यति । पाप्म
त्यादिना वृशेः पश्चादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थं तर्ककेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति करोतस्त्वन । नित्वादाद्यु
दात्तत्वं । पूर्ववच्छर्लोपः ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूँषि तारिषत् ॥१२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूँषि ।
तारिषत् ॥१२॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहिता
स्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूँषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वतो पुत्रायां । पा० २. २. १८. ।
इति समासे न पुत्रजात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्तिं परादि
श्चकंदसि वज्रमिति च्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कृत्वादयश्च्युत्तरपदं भवति अब्रह्मब्रीहत्वात् । ब्रह्मब्रीहो हि तद्विधीयते ।
आद्युदात्तं द्यश्चकंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पथिणशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोति-
र्नेटि व्यत्ययेन शप् । शपो लुक् नेटोऽडाटावित्तागमः । इतश्च नलोप इतीकारनलोपः । यदा । क्वाँदसि लुङि

कमृवृहभ्यः । पा० ३. १. ५९. । इति चैरङ् । अदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । वृजलं कंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यङ्भावः । प्र णः । उपसर्गाद्वृजलं । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेर्लेख्य-
डागमः । सिञ्चङ्गलं लिटीति सिप । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

विभ्रहापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि षेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निः । निजं । परि । स्पशः । नि । षेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं मुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रहारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त । आच्छादयति । स्पशो
हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परि नि षेदिरे । सर्वतो निषणाः ॥ विभ्रत् । विभ्रतेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७.
१. ७८. । इति नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गती । द्रापयतीषून्कुत्सितां
गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं । अर्तिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः ।
हिरण्ययं । ऋत्यवास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छंदसि । पा० ६. ४. १७५. । इति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं
विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्यदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्वपदङ्भावः ।
निर्णिजं । णिजिर शांसपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । क्लिप्ति क्लिप । नि षेदिरे । षट् विशर-
णगत्यवसादनेषु । अस्मान्नत्यर्थात्कर्मणि लिट्येत्वाभ्यासलोपा । सदेरप्रतेरिति षत्वं ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुहाणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः । जनानां । न । देवं । अभिमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां
प्राणिनां द्रुहाणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिः
ति० सं० १. ३. ५. । इति श्रुत्यंतरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशति ॥ दिप्संति । दन्धु दंभे । अस्मात्सनि सनीवतर्धे-
त्यादिना । पा० ७. २. ४९. । इडभावः । हलतास । पा० १. २. १०. । इत्यच हल्यङ्गणस्य जातिवाचित्वात्सन्तः
कित्वाद्दंभ इत्त । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्यकारः । अनिदितामिति नलोपः । भट्टभावाभा-
वश्छंदसः । पा० ८. २. ३७. । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं ।
तिङ्श्च लसार्धधातुस्वरण सनो नित्वात्तिस्वरणाद्युदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सनंताद्दंभेः
सनाशंसमिच्च उः । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुहाणः । द्रुह जिघांसायां । अन्येभ्योऽपि
वृश्चत् इति क्लिप । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

उत यो मानुषेष्वाम यशश्चक्रे असांम्या । अस्माकमुदरेष्वाम ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उतापि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमा चक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत असामि ।
संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वाम सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोज्ञातावज्यती षुक् च
। पा० ४. १. १६१. । इत्यत्र । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । असांमि । अव्यये नञ्कुनिपा-
तानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. ३. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेर्युद्ध । उ० ४. १९०. । इत्यमुन ।
उदरेषु । उदि वृणांतरज्ज्वा पूर्वपदात्यलोपस्य । उ० ५. १९. । इत्यञ् । लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १८ ॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छंतीरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छंतीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं वृजभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः शुनःशेपस्य वृजयः परा यन्ति । पराश्रुता निवृत्तिर-

हिता गच्छन्ति । तच्च दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो गच्छतीरनु गोष्ठान्गुलस्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गच्छतीः । गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे क्लृप्त । गोर्युतौ कंदसि । पा० ६. १. ७९. २. । इत्यवादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्व पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । यूतिर्यवत् । गवां यवनमञ्चति बज्रव्रीहीं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छतीः । इषु इच्छायां । लटः शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमियमां छः । पा० ७. ३. ७७. । इति क्तत्वं । अदुपदेशाक्षसार्वधा तुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव श्रदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं । होताऽडव । श्रदसे । प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणान्ने मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं अत्रःसवाख्ये कर्मणि संपादितं अतः कारणाहोतैव होमकर्तैव त्वमपि प्रियं हविः श्रदसे । अग्रासि । पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्न ह च नु अवश्यं सं वोचावहै । संभुय प्रियवार्त्तां करवावहै ॥ वोचावहै । लोट् इत्थं कादसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तोति त्रिरङादेशः । वच उमित्युमागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरित्वं । यद्वा । लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादित्यं । आभृतं । ह्यहोमः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शं नु विश्वदर्शनं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुपत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वऽदर्शनं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुपत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शनं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहायंमचाविभूतं वरुण दर्शं नु । अहं दृष्टवान्वलु । क्षमि क्षमायां भुमी रथं वरुणसंबंधिनमधि दर्शं । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरौ मदीयाः स्तुतीर्जुपत । वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं । दृशेरितो वा । पा० ३. १. ५७ । इति त्रिरङादेशः । अदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६ । इति गुणः । विश्वदर्शनं । दर्शं भूमुदृशीत्यादिना । उ० ३. १०९ । अतचप्रत्ययातो दर्शनशब्दः । मरुतुधादित्वात्पूर्व-पदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २ । यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्यति बज्रव्रीहिः । बज्रव्रीहिं विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यवात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रधासिध्वं मे वरुणति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पीर्णमास्यामिति खड्गे मुचितं । इमं मे वरुणं अधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वदमानः । आ० २. १७. । इति ॥

इमं मे वरुणं शुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुणं । शुधि । हव । अद्य । च । मृळय । त्वां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शुधि । शृणु । किंच अद्यास्मिन्दिने मृळय । अस्मान्मुख्य । अवस्युः रचणेक्षुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके । शब्दयामि । स्तामीत्यर्थः ॥ शुधि । शु श्रवणं । लोटो हिः । शृशृणु पृष्ठवृथ्यश्कंदसीति हेर्धिरादेशः । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया दीर्घः । अवस्युः । अवसशब्दात्सुप० आत्मनः क्वच । क्वाकंदसीत्युप्रत्ययः । आ चके । कै गे शब्दः । अस्मा क्तित्वादेवः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । द्विभावबुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिङुक्तिरु इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च रमश्च राजसि । स यामनि प्रति शुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । रमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । शुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविवरणं त्वं दिवश्च भुजोक्स्यापि रमश्च भुजोक्स्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि । दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्राप्स्यीऽस्यादीये प्रति शुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं

कृष । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । रमः । रमेत्येतन्नूनाममु पठितं । आतो धातोर्नित्यत्वात् इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्त- निवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिष्कानिष्कानिपद्येति मनिन् । नित्वादाबु- दात्तत्वं । श्रुधि । उक्तं ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

उत् । उत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अवा । अधमानि । जीवसे ॥२१॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुमुग्धि । उत्कृष्ट मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं वि चृत । वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितमधमानि मदीयान्पादगताभ्याशानव चृत । अवकृष्ट नाशय ॥ उत्तमं । उक्तादिषु पाठादतोदात्तत्वं । मुमुग्धि । मुचु मोचणे । बह्वलं कंदमीति विकरणस्य युः । द्विभावः । हलादिशेषः । ह्रस्वन्त्यो हर्धिः । पा० ६. ४. १०१ । इति हेर्धिरादेशः । तिङ्ङितिङ इति निघातः । चृत । चृती हिंसायथनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हरिति हलुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेमेनित्यसंप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१९॥

वसिष्वेति दशवं तृतीयं मृक्तं । अत्रानुक्तम्यते । वसिष्व दशापेयं त्विति । शुनःशेष चरपिः । गायत्री कंदः । इदमुत्तरं च मृक्तमापेयं ॥ प्रातरनुवाक आपेयं कर्तो गायत्रे कंदस्यतदादिमुक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च मुचितं । वसिष्वा हीति मृक्तयोश्चतुर्त्तमामुदरत् । आ० ४. १३. । इति ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जा पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥१॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जा । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥१॥

वरुणनामिमुतो प्रेरितः शुनःशेष एतदादिमुक्तद्वयनामिमस्तात् । तथा चाम्नायते । तं वरुण उवाचा- प्रिर्व देवाना मुखं मुहदयतमस्तं नु मुह्यथ त्वोत्प्रत्य्याम इति सोऽपि तुष्टावात् उत्तराभिर्द्वाविंशत्या । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जा पते अत्रानां पालकापि वस्त्राण्याक्कादकानि तेजांसि वसिष्व । आक्कादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स तादृशस्त्वं नोऽस्मादी- यमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्व । वस आक्कादने । लोटि यासः से । सवाभ्यां वामी । कंदस्युभयधे- त्यार्धधातुक्त्वादाधधातुक्त्वाद्वादेरितीडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्य इयागमन्कांदसः । ऊर्जा पते । मुवामंचित इति परां- गवज्जावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं । सोऽचि लोपि चित्यादपुराणमिति सोर्लोपः ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥२॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥२॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवि- त्मता दीप्तिमता वचो वचसा सूर्यमानः सन् नि पीदेति शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकेस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दादिष्ठिन् स्खलद्रेत्यादिना । पा० ६. ४. १०६. । यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्वोकारस्य गुणश्च । अवादेशः । आमंचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिप्रत्ययः । नित्वा- दाबुदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु कीडादी । इक्चित्पपी धातुनिर्देशः । पा० ३. ३. १०८. २. । इतीक्प्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यदा । श्रीणादिको भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दात्तुपि तकारोपजनश्कांदसः । यदा । बाह्वलकाहिवेर्भाव इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भत्वात्प्रत्ययाभावः । वचः । मुपां मुमुमिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ।

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यज्ञत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यज्ञति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अपि वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदानं दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापि बंधुरापये बंधव आ यज्ञति हि स्म । सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि ॥ स्मा सूनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यज्ञतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुपशात्तदपेक्षयं प्रथमेति चादिक्तोपे विभाषेति न निह्न्यते । यद्वा । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यस्योदात्त इति सविशब्द इणप्रत्ययांत आद्युदात्तः । मुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अयमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अयमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वबंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदतो नोऽस्मदीय बर्हियंजमा सीदंतु । तत्र दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यंजमासीदति । तद्वत् ॥ बर्ही रिशादसः । विमर्जनीयस्य इत्ये कृते रो रि । पा० ८. ३. १४. इति रफलोपः । द्वर्लोपि पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. इतीकारस्य दीर्घत्व । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशति हिंसतीति रिशाः शत्रवः । इगुपधज्जाप्रोक्तिरः कः । तानदतीति रि शादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदंतु । पद विशरणगत्यवसादनपु । पाघ्रत्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनस्मिन्निष्ठ । उ० २. ११६. ११८. इत्यनुवृत्ती बह्वलमन्यत्रापि । उ० २. १२२. इत्याणादिक उमिप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । यथा । यद्येति पादति । फि० ४. १७. इति सर्वा नुदात्तत्वं ॥

पूर्य होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्य । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्य अस्मादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकाय नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च मिश्रार्थं मंदस्व । त्वं हृष्टो भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ पु स्मृतिरूपा वाचो ऽपि श्रुधि । शृणु ॥ पूर्य । आर्माविताद्युदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामञ्चिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमिति पठ्या उदात्तत्वं । मंदस्व । मदि स्मृतिमोदमदस्वप्रकांतितगतिषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकानिघाताभावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १०६. इति यप्रत्ययः । यस्येति लोप प्रत्ययस्वरः । उ पु । मुत्रः । पा० ८. ३. १०७. इति पत्वं । श्रुधि । श्रु अवर्ण । श्रुशृणुपृच्छवृश्चकंदसीति हेर्धिरादेशः । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् ॥ ॥ २० ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे । त्वे इहूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवं । देवं । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अपि यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शश्वतेन निखेन तना विसृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणेंद्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे तथापि तद्देवः सर्वं त्वं इत्यख्येव ह्रयति । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवत्यर्थः ॥ तना । तनु विसरि । क्लिप्तेति क्लिप् । यद्वा । पचायच । मुपां मुनुगिति तृतीयाया आकारः । देवं देवं । निखवीप्सयोरिति द्विर्भावः । तस्य परस्मैसहितमितुत्तरस्यास्येति संज्ञायामनुदात्तं

चेति सर्वानुदात्तत्वं । यजामहे । निपातिर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । खे । युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य
मुपां मुलुगिति शेषादेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
शे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञायां भूतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । ह्यते ।
अकृतावधातुकयोः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः ॥

. प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्रयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्रयः । वयं ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विशां प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मद्रो हृष्टो वरेण्यो वरणीयोऽप्रिर्नोऽस्माकं
प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ताः संतस्तव प्रिया भुयास्मेति शेषः ॥ विश्वपतिः । पत्न्यावैश्वर्य इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृत्र एण्यः । उ० ३. ९८. । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्रयः । बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स्वग्रयो हि वार्य देवासो दधिरे च नः । स्वग्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्य । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्रयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ता देवासो दीप्यमाना अस्त्वित्तो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे
धृतवन्तः तस्माद्वयं स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृत्र वरणे । वृङ् संभक्ती ।
अहलोर्ण्यत । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ।
मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृत । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अपि अमृत मरणरहितापि अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्त्वामिनस्तव
सोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसा रूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा ।
सम्यगनुगृहीतमित्यप्रिषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृत । अपादादाविति पर्युदासा-
त्षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृङ् प्राणत्यागे । अमिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्त्यशब्दः । तस्माद्भवे
कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोरलोपः । प्रशस्तयः । तादी चेति
गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो
इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपापि विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं
यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽसं धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बङ्गलं कंदसीति भिस
ऐसादेशाभावः । चनः । चायु पुत्रानिशासनयोः । चायेरन्ने इत्वस्य । उ० ४. १९९. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन
मुडागमस्य । नित्वादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि गातिस्था । पा० २. ४. ७७. । इति सिचो लुक् । बङ्गलं कंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः । सहसो यहो इति सुवामञ्चित इति परांगवद्भावादामञ्चितस्य चेति षष्ठ्यामञ्चितसमु-
दायो निह्न्यते ॥ ॥ २१ ॥

अथ न खेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववद्व्यादयः । त्रयोदश्या नमो महद्वा इत्यस्यास्तिष्ठु कंदः ।

विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अथ सप्तोना गायत्रेऽत्या देवो चिष्टुबिति ॥ प्रातरनुवाकांश्चिन्नाशस्वयोः
वत्तमावर्जितस्य मुक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अथ न त्वा वारवंतं वंद्या अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥१॥

अथ न त्वा वारवंतं वंद्या अग्निं नमोभिः । संऽराजंतं अध्वराणां ॥१॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वंद्यै वंदितुं प्रवृत्ता इति
शेषः । अत्र दृष्टांतः । वारवंतं वालयुक्तमथ न अथमिव । अथो यथा वालिर्बाधकात्मशकमशिकादीन्यपरिहरति
तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्त्रद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । घञो अत्रि
दाबुदात्तो वारशब्दः । कर्पात्वं इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वंद्यै । वदि अभिवादनमुच्यते । इदितो
नुम धातोरिति नुम । नुमर्थे संसेनित्यर्थप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुच
नसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरण स एव । अध्वराणां । नञ्मुभ्या
मित्यन्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वां अस्माकं बभूयात् ॥२॥

सः । घा नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकं । बभूयात् ॥२॥

स घ स एवापिर्नोऽस्माकं सुशेवः सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः पृथुप्रगामा
पृथुप्रगमनः । किंचास्माकं मीढ्वान् कामानां वर्धिता बभूयात् । भवतु ॥ घा नः । ऋचि तुमुधमचुतङ्कुबोद्ध्याणां
। पा० ६. ३. १३३ । इति दीर्घः । शवसा । मुपां मुपो भवतीति ङसष्टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षणं गमनं
प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । मुपां मुलुगिति पूर्वमवर्ण आकारः । बङ्गब्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुशेवः । इणशीङ्भ्यां वज्र । उ० १. १५२ । इति शवशब्दो वन्प्रत्ययात् आबुदात्तः । ततो
बङ्गब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्यन्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्त आबुदात्तं ह्यङ्कंदमीत्यन्तरपदाबुदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह
सेचन इत्यस्मात्क्रमुप्रत्ययांतो दाशान् साहान् मीढ्वाश्चेति निपातितः । बभूयात् । भवतंङ्कादमस्य लिटिस्तिहा
तिङो भवति । म० ७. १. ३० । इति लिङादेशः । यामुट्स्थानिवद्वावादार्धधातुकत्वाच्चाभावः । द्विर्वचनं
भवतेरः । पा० ७. ४. १३ । इत्यत्वं । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सद्मिद्विश्वायुः ॥३॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः । पाहि । सद् । इत् ।

विश्वऽआयुः ॥३॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्रगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि आसाच्चासन्नदेशेऽपि अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमि
च्छतो मर्त्यान्गुण्याद्विरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदेव नि पाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । मुप आत्मनः
कच । अघायस्यात् । पा० ७. ४. ३० । इत्यात्वं । पाहि । पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः । इण् गतावित्य-
स्माद्वा एतेर्णिच् । उ० २. ११० । इत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यत्येति बङ्गब्रीहिः । बङ्गब्रीहौ विश्वं संज्ञा
यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

इमम् षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥४॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गायत्रं । नव्यांसं । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥४॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनमिमम् षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं हविर्दानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं
स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्ने प्र वोचः । प्रवूहि ॥ ऊ षु षु निपातस्य चिति संहितायां दीर्घत्वं । मुञ्

इति षत्वं । नव्यांसं । नवशब्दादीयमुनीकारलोपम्कांदसः । ईयमुनी नित्वादायुदात्तत्वं । वीचः । कंदसि
मुक्कलङ्घित इति लोडर्थे प्रार्थनायां मुक्कलस्यतिवक्तीति त्रैरङ्गादेशः । पा० ३. १. ५२. । वच उम् । पा० ७. ४. २० ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेष्वा । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अपि परमेष्वाकृष्टेषु युलोकवर्तितेषु वाजेष्वपि नोऽस्माना भज । सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलो-
कवर्तितेषु वाजेष्वपि भज । अंतमस्यांतिकतमस्य भुलोकस्य संबन्धीनि वस्वो वमुनि शिक्ष । देहि ॥ शिक्ष । शिक्ष
विशोपादाने । शपः पित्वाज्ञातुस्वरः । श्वोऽतस्मिड इति संहिताया दीर्घः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे
तादेशः । पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तिकशब्दलोपः ॥ ॥ २२ ॥

विभक्तासि चित्रभानो सिंधोरुमा उपाक आ । सद्यो दाणुषे शरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सिंधोः । ऊर्मा । उपाके । आ ।

सद्यः । दाणुषे । शरसि ॥ ६ ॥

हे चित्रभानो विचित्रप्रिययुक्तापि विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तच्च दृष्टान्त उच्यते । आकार
उपमार्थः । यथा सिंधोर्नद्या उपकि समीप ऊर्मावूर्मं तरंगोपलक्षितं कुल्यादिप्रवाहं विभजंति तद्वत् । दाणुषे
हविर्दत्तवत् यजमानाय सद्यस्तदानीमेव शरसि । कर्मफलभृतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । स्यद् प्रस्रवणे । स्यदेः
संप्रसारणं धन्य । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । ऊर्मिः । अर्तोरुत्त । उ० ४. ४४ । इति
मिः । प्रत्ययस्वरः । दाणुषे । धृतप्रताय दाणुषे । ऋवि० १. २५. ६. । इत्यचोक्तं ॥

यमग्ने पृतु सत्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यंता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यं । अग्ने । पृतुऽसु । सत्यं । अवाः । वाजेषु । यं । जुनाः । सः । यंता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृतु संयामेषु यं सत्यं यजमानमवा अवसि रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संयामेषु जुनाः प्रेरयसि ।
स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नाग्निं यंता । नियंतुं समर्थो भवति ॥ पृतु । पदादिषु मांस्युत्सूनाम-
पसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । साविकाच इति विभक्तेषुदात्तत्वं । अवाः । आवः ।
अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा । लेव्याडागमः । इत्येति सिप इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः । सीत्रो
धातुः । लङ् । सिप । क्रयादिभ्यः आ । बङ्गलं कंदस्यमाश्रुगिऽपीत्यडागमाभावः । यदुत्तयोगादनिघातः ।
यंता । तृनो नित्वादायुदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितस्यति डोपः ॥

नकिरस्य सहंत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहंत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहंत्य शत्रुणामभिभवनशीलापि अस्य त्वद्वक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्र-
मिता नास्ति । किचास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति । बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारो-
पजनम्कांदसः । श्रवाय्यः । श्रुदक्षिसृष्टिर्हर्षाभ्य आय्यः । उ० ३. ९५ । इत्याख्यप्रत्ययः ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वैद्विरस्तु तस्ता । विप्रेभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वैतऽभिः । अस्तु । तस्ता । विप्रेभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽपिरर्वैद्विरश्चैर्वाजं संयामं तस्ता तारयितास्तु । विप्रेभिर्मैधाविभिर्ह-

स्त्रिभिः सहितमुष्टोऽपिः सजिता फलस्य दाताम् ॥ विश्वचर्पणिः । विश्वे चर्पणयो यस्य । बह्व्रीहो विश्वं
संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्वभिः । अष्ट गतो । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वर्णिप । भिस्त्वर्पणस्त्वमा
वनञः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य तु इत्ययमादेशः । तरुता । तू प्रवनतरणयोः । अस्माद्भिः सितस्त्रिभिः
तेत्यादी । पा० ७. २. ३४. । तुनंतो निपातितः । निपातनादेवकारस्योत्पत्तिः ॥

अप्रोयमि होतुरतिरिक्तोक्थ जराबोध तद्विविद्धीति स्तोत्रियमृचः । यस्य पशवो नोपधरेरतिरिक्तं खंडे
मृचितं । अतिरिक्तोक्थानि जराबोध तद्विविद्धी । आ० ९. ११. । इति ॥

जराबोध तद्विविद्धी विंशेविंशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृगीकं ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविद्धी । विंशेऽविंशे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृगीकं ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया मृत्या बोधमानायि विंशे विंशे तत्तयजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध
मुष्टानसिद्धयर्थं तदेव यजनं विविद्धी । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायापयं तुभ्य दृगीकं दशनीयं समी
चीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् । जरा मृतिर्जरतः मृतिकर्मणस्मा बोध
तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धी तत्कुर्वन् मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दशनीयं । नि० १०. ८. ।
इति ॥ जराबोध । जृप् वयोहानी । अत्र तु मृत्यर्थः । पिबिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्प्रत्ययः ।
ततष्टाप । जरया मृत्या बोधो यस्यासां जराबोधः । यद्वा । जरया बोध्यत इति जराबोधः । कर्मणि घञ् ।
आमंत्रितावुदात्तत्वं । विविद्धी । विंशे प्रवेशने । लोटो हि । बह्वन् कंदसीति शेषः यः । अभ्यामहलादिशेषां ।
ह्रस्वभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । पत्वपुत्वं । यद्वा । विष् व्याप्तावित्यस्माद्धोणमध्यमकवचनेऽभ्यामस्य गुणा
भावः । विंशे विंशे । सार्वकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्याम्रिडितानुदात्तत्वं । यज्ञियाय ।
यज्ञात्स्विभ्यां घत्वञी । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृगीकं । अग्निदृशिभ्यां चिति कीकन्यत्यय । नित्वादाव्यु
दात्तः ॥ ॥ २३ ॥

स नो महां अनिमानो धूमकेतुः पुरुचंद्रः । धिये वाजाय हिन्यतु ॥ ११ ॥

सः । नः । मंहान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचंद्रः । धिये । वाजाय । हिन्यतु ॥ ११ ॥

सोऽपिर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्यतु । प्रीणयतु । कीदृशः । महान् गुणाधिकः अनिमानो
निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुर्धूमन जायमानः पुरुचंद्रो बह्वदीप्तिः ॥ महां अनित्यत्र
संहितायां नकारस्य इत्थानुनासिकावृत्ती । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्यति बह्व्रीहो नऽमुभ्यामित्युक्त
रपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुचंद्रः । यदि आऽऽदाने दीप्ता च । अस्मात्स्मा
यितंवीत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुचामां चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । इत्थासंद्रोत्तरपदं मत्रे । पा० ६. १. १५१. ।
इति मुट् । तस्य युत्वेन शकारः । धिये । सार्वकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिन्यतु । ह्रिव प्रीणार्थः । इदितो
नुम् धातोर्निति नुम् ॥

स रेवाँ इव विशपतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्ऽइव । विशपतिः । देव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः ।

बृहत्ऽभानुः ॥ १२ ॥

सोऽपिर्बुध्नेः सोवैर्युक्तान नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टांतः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा
वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विशपतिः प्रजापालको देव्यो देवानां संबन्धी । अग्निर्व देवानां होता
। ऐ० ब्रा० ३. १४. । इति श्रुत्यंतरात् । केतुर्दृतवच्चापकः । अग्निर्व देवानां दृत आसीत् । तै० सं० २. ५. ८. ५. ।
इति श्रुतेः । बृहद्भानुः प्रीडरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः । पा० ६. १. १३२. । इति सोर्लोपः । रथेर्मती बह्वन्

मिति संप्रसारणं । परपुर्वत्वं । आहुणः । कंदसीर इति मतुपो वत् । आरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । विरपतिः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बृहज्जागुः । बङ्गव्रीहो पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्मृगादापनापूर्वभाविनि जपे नमो महद्वा इत्येषा । ब्रह्मादने प्राशिष्यमाण इति खंडे । मुर्यो नो दिवस्यातु नमो महद्वा नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. इति सूचितं ॥

नमो महद्वा नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आग्निनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत् ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युव ऽभ्यः । नमः । आग्निनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसं । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अभिना प्रेरितः शुनःशपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चास्मायति । तमपिरुवाच विश्वास्तु देवान् स्तुत्यथ त्वोत्सन्न्याम इति स विश्वान्देवान्स्तुष्टाव नमो महद्वा नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति ॥ महान्तो गुणरधिकाः । अर्भका गुणन्यूनाः । युवानमरुणाः । आग्निना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्त-चतुर्विधदेहयुक्तभ्यो देवभ्यो नमो ऽस्तु । यदि शक्रवाम कथंचिद्वनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजाम । हे देवा ज्यायसो अष्टस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसूतं शंसं स्तोत्रं मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्यं ॥ आग्निनेभ्यः । अशु व्याप्ता । बङ्गलमन्यचापि । उ० २. ४९. इत्याद्यादिक इनचप्रत्ययः । चित इत्यतोदात्तत्वं । यजाम । शपः पितृदादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम । शक्र शक्ता । आहुतमस्य पिबेति तिङः पिबज्जावादानुदात्तत्वं सति विकरणस्वरः । निपातिर्यदादिहतेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दादीयमुनि ज्य च । पा० ५. ३. ६१. इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. इतीयमुन ईकारस्यात्वं । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चति घञ् । वृक्षि । आब्रूयु छेदने । व्यत्ययनात्मनपदोत्तमपुरुषे-कवचनमिट् । च्नुः मिच । स्वरतिसृतीत्यादिना इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । ब्रथादिना पत्व । पठोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्व । न माङ्योग इत्यडभावः ॥ ॥ २४ ॥

यत्र यावति पंचमं मुक्तं नवर्चं । आदितः पङ्कनृभः । आयत्री इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतस्र-णामिन्द्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदेवत्वं । तदनंतरभाविन्यामुलूखलमुसलोभयदेवताके । अन्त्याया उच्छिष्ट-मित्यस्या हरिश्चंद्राधिपवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहदेवतायामुक्तं । चर्माधिपवणीयं वा सोम वांत्या प्रशंसति । वृ० ३. ४११. इति । तदुक्तमनुक्रमणां । यत्र यावा नव पङ्कनृबादि यस्मिन्नालूखल्यो परे मांसन्या च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्मप्रशंसा वर्ति ॥ आद्याश्चतस्रो ऽजःसर्वे होमे विनियुक्ताः । पंचम्या-द्याश्चतस्रो ऽभिषवे । अन्त्या द्रोणकलश सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैतं शुनःशपो ऽजःसर्वं ददर्श तमेतामिश्रतस्त्रभिरभिमुपाव यस्मिन् त्व गृहेगृह इत्यर्थं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चस्वोभेरित्येतयर्चाथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतस्त्रभिः सखाहाकाराभिर्जुह्वां चकार । ऐ० ब्रा० ७. १७. इति ॥

यत्र यावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेष्टिंद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यत्र । यावा । पृथुबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् ।

ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इंद्र यत्र यस्मिन्नजःसर्वे कर्मणि सोतवे ऽभिषवार्थं यावा पापाणः पृथुबुधः स्खलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्यलूखलसुतानामलूखलनाभिपुतानां रसमवेत स्वकीयत्वेनावगतीव जल्गुलः । भवत्य ॥ पृथु-बुधः । बङ्गव्रीहो पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । भवति । निपातिर्यदादिहतेति निघातप्रतिषेधः । सोतवे । पुञ् अभिषवे । तुमर्थे संसेनिति तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मणीति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः । गल अदने । अस्मयडो मुक्ति लेशमध्यमिकवचने लेटोऽडाटावित्वाडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोदरादित्वात् ॥

यच्च द्वाविंशजघनाधिषवण्या कृता । उलूखलमुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यच्च । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता । उलूखलऽमुतानां । अवं । इत ।

कुं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यच्च यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविंशजघना द्वौ जघनप्रदेशाविव । जघनं जघन्यते
रिति यास्कः । नि० ९. २०. । कृता विस्तीर्णे कृते संपादिते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना । हतः शरीरावयव द्वे च
। उ० ५. ३२. । इति हन्तात्तोरच । द्वित्वं । कर्दमादित्वात्तद्धोदात्तः । फि० ३. १०. । मुपा मुनुगित्याकारः । अधि
षवण्या । पुञ् अभिषवे । न्युट् । भवे कंदमीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । तित्त्वरित इति स्वरितः । न
च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तच्च हि निष्ठा च द्वाजनात् । पा० ६. १. २०५ । इत्यस्यानुवृत्तेर्द्वाचकस्यैव तदिति ।
कृता । पूर्ववदाकारः ॥

यच्च नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिञ्जति । उलूखलमुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच्च । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिञ्जति । उलूखलऽमुतानां । अवं ।

इत् । कुं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच्च यस्मिन्कर्मणि नारी पत्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यव च शालाप्राप्तिं च शिञ्जति अभ्याम
करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं । चुङ् गतो । अदोर्गवित्प । गुणावादेशां । थायादिना । पा० ६. २. १४४ ।
उत्तरपदांतोदात्तत्वं । एवमुपच्यवं । शिञ्जति । शिञ्च विद्योपादाने । अदपदेशात्प्रमावधानुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । निपातेर्यथादिहतेति निघातप्रतिषेधः ॥

यच्च मंथां विवध्नते रश्मीन्यमित्वा इव । उलूखलमुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच्च । मंथां । विऽवध्नते । रश्मीन । यमित्वेऽइव । उलूखलऽमुतानां । अवं ।

इत् । कुं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच्च यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमथनं हतुं मंथानं विवध्नति । तच्च दृष्टान्तः । रश्मीनश्चबंधनार्थान्प्रयत्नान्य-
मित्वा इव । नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमच्छ्रुभुजामात् । पा० ७. १. ८५ । इति द्वितीयायामपि
व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तत्वे प्राप्ति पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १०९. । इत्याद्युदात्तत्वं ।
यद्वा । मथ्यतेऽनयति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्माद्वलश्चेति करणे घञ् । ततएव । चित्यादाद्युदात्तत्वं ।
विवध्नति । बन्ध बंधने । क्रयादिभ्यः श्रा । अनिदितामिति नलोपे श्राभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्य
यस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतर्निघातः । यमित्वे । यम उपरमे । तुमर्थे मंथनमिति त्वेप्रत्ययः । इडागम
स्कांदसः । यद्वा । ष्यंतात्तत्वेप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपस्कांदसः । अंतश्च त्वे युगपत् । पा० ६. १. २०० ।
इत्याद्यंतयोदात्तत्वं ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह । द्युमत्तमं । वद ।

जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यस्मिन् यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तममतिशयेन दीप्तिं प्रभुतध्वनियुक्तं शब्दं वद । तत्र दृष्टान्तः । जयतामिव दुंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्तु-
वतां राज्ञां दुंदुभिर्महातं ध्वनिं करोति तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुद्दकरं
बोर्ध्वं बोर्ध्वं बोर्ध्वं मे कुर्वित्यत्रवीत्तदुलूखलमभवदुद्दकरं वै तत्तदुलूखलमित्याचरति परोक्षेणेति च ब्राह्मण
। नि० ९. २० । इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमायुदात्तत्वं । युज्यसे ।
अदृष्टं शास्त्रमार्वाधातुक्रानुदात्तत्वं यस्वरः शिष्यते । न च तिङ्कृतिङ् इति निघातः । निपातैर्यद्यदिहंतेति
प्रतिषेधात् । द्युमत्तम् । दीव्यतेर्दीप्तिर्यस्य संपदादिलक्षणः क्रिय । दिव उत । पा० ६. १. १३१. इत्युत्वं । यणादेशी
ह्रस्वनुडभ्यां मनुवति मनुप उदात्तत्वं । ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अथयूरि-
त्यादाविवान्नायूटा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत
इत्युत्वं भविष्यति ॥ ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्ययमित् ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अयं । उत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उतापि च हे वनस्पते उलूखलरूपं वृक्षं तेऽयमित्तव पुरत एव वातो वि वाति स्म । त्वरेपितमुसलप्रहा-
रेष्वयुर्विशिष्येण प्रसरति खलु । अथो अनंतरं हे उलूखल इंद्रायिन्द्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमा-
भिवषं कुरु ॥ वनस्पते । पारस्करादित्यात्मुट् । कार्यं कारणशब्दः । पातवे । पा पाने । तुमर्थं सेसेनिति तवेत्य-
त्ययः । त्रित्यादिनिधिमित्यायुदात्तत्वं । सुनु । उतय प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेनुक् । विकरणस्वरणांती-
दात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । उलूखल । ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः । हरी इवांधांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजर्भतः । हरी इवेति
हरीऽइव । अंधांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

ये उलूखलमुसल आयजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनात्रप्रदे ता हि ते खलूच्चा प्रोढध्वनि-
र्यथा भवति तथा विजर्भतः । विशिष्येण पुनःपुनर्विहारं कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः । अंधांस्यन्त्रानि चणकादीनि
खाद्यानि वप्सता भक्षयन्ती हरी इव इंद्रस्याश्वाविव । अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ । आयजी आयष्ट्ये अन्त्रानां
संभक्तृतमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्त्रानि भुञ्जानि । नि० ९. ३६. । इति ॥ आयजी । यजरीणादिकः करण
इत्यत्ययः । ऊर्ध्वत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं मनोतीति वाजसाः । पणु दाने । जनसनेत्यादिना
विट्प्रत्ययः । विट्पुनोऽनुनासिकस्यादित्यात्वं । ऊर्ध्वत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आतिशायनिकस्तमप । सुपां सुनु-
गतिं पूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भतः । हृज् हरणे । अस्माद्यङ्मुक्यभ्यासहलादिशेषोरतज्जत्वेपु कृतेषु ऋषिकौ च
लुकि । पा० ७. ४. ९१. । इति ह्रगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं तस । अदादिव-
ञ्चति वचनाक्तपो लुक् । गुणे प्राप्तिं किङ्कति चेति प्रतिषेधः । ह्यहोर्भस्मकंदसोति भत्वं । प्रत्ययस्वरः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । वप्सता । भस भक्षणदीप्त्योः । लट् । शतु । जुहीत्यादिभ्यः युः । घसिमसोर्हलि च । पा० ६. ४.
१००. । इत्युपधाजोपः । नाभ्यस्ताक्तुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्ववृष्वेभिः सोतृभिः । इंद्राय मधुमत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इंद्राय । मधु
ऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अवाप्सिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपी तौ युवामुखिभिर्दर्शनीयैः सोतुभिरभिपवंहतुभिः सह
अर्वा दर्शनीयां भुवंध्रायंद्रार्थं मधुमत माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं मुतं । अभिपुणुतं ॥ ता । मुपा
मुलूमित्याकारः । नो अय । प्रकृत्यातःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्त आमित्र
तस्येति सर्वानुदात्तत्वं । प्रुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । मुतं । पुञ् अभिपवे । बह्वल
कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्रं आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वंचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रं । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वंचि ॥ ९ ॥

हे अस्त्रिष्विषे हरिसंद्रदेवतापत्ते हे हरिशृङ्गेति वा चम्बोः सोमस्य भक्त्यसंपादकयोरधिषवणफल
कयोः शिष्टमभिषवराहित्यनावशिष्टं सोममुद्भर । शकटस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रं दशापवित्र
आ सृज । आनीय प्रक्षिप । प्रक्षिप सत्यवाशिष्टं सोमं गोस्वच्छानडुहे चर्मण्यधि नि धेहि । अधारोष्य स्यापय ॥
चम्बोः । चमु अदने । चस्यते भक्ष्यतेऽवेति चमूः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८२ । श्रीणादिक ऊप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हन्युर्वादिति व्यत्य
येन न भवति । भर । ह्यहोर्भः । धेहि । घसोरं हावभ्यासलोपय । पा० ६. ४. ११९. । इत्येत्वाभ्यासलोपो । निघातः ।
त्वंचि । सार्वाकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति पष्ठं मुक्तं सप्तर्चं शुनःशेषस्थार्थं पांक्तमिदं । अनुक्रमणिका च । यच्चिद्धि सप्त
पांक्तमिति ॥ पृष्ठपडहस्य पंचमेऽहनि माध्यदिनं सर्वं होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं मुक्तं वीसृचान्कृत्वा
स्वप्नशस्त्र एकैकं तृचमारवपरन् । चतुर्थेऽहनीति खडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमव । आ० ७. ११ ।
इति सूत्रितं ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इंद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इंद्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्चंद्रिभिर्द्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । त
विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सन्नित्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु सुहृद्य खोऽस्त्रच्याम इति
स इंद्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन मुक्तनोत्तरस्य च पंचदशभिः । ए० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे सोमपाः
सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्द्रं यच्चिद्धि यद्यापि वयमनाशस्ता इव स्मसि अप्रशस्ता इव भवामः तथार्पि हे
तुवीमघ बह्वर्धनं त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्माना शंसय ।
सर्वतः प्रशस्तान्कुर्व । अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः । आमंत्रितनिघातः । अना
शस्ता इव । शम्सु सुतो । निष्ठति भावे क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । नञ् बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदां
तोदात्तत्वं । स्मसि । इदंतो मसिः । तू नः । अचि तुनघत्यादिना दीर्घः । गोषु । सार्वाकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन्तावर्णोति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्रुतेऽध्वानमित्यश्वः । अशिप्रुपीत्यादिना कृन्म
त्ययः । निन्वादावुदात्तत्वं । शुभिषु । शुभ दीप्तौ । अदिशदिभुशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५. । इति क्तिन्प्रत्ययः ।
व्यत्ययेनातोदात्तत्वं ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इंद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन । वाजानां । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन शोभनहनुयुक्त वाजानां पतेऽज्ञानां पालक तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रह-
रूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन । शिप्रि हनु नामिके वा । नि० ६. १७ । इति यास्कः । अत इनिठ-
नाविति मत्वर्थीय इनिः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । वाजानां पते । मुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रित-
समुदायनिघातः । न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिप्रित्यस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च
न निघातः । नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । कंदमीर इति
मनुष्यो वत् । मनुवमो हरिति कृत्वं त्वरवमानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५ । पादादित्वादामंत्रितनिघा-
ताभावः ॥

नि प्वापया मिथुदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्तां । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथुदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदृशां नि प्वापय । नितरां मुने कुरु । ते चास्मान्मारयितुमबु-
ध्यमाने सस्तां सस्तां । निद्रां प्राप्ततां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नि प्वापय । मुषामादित्वात् षत्वं । पा० ८. ३. ९८ ।
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथुदृशा । क्रिधिति दृशः कर्तरि कृिप ।
कृवृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । मुषां मुलुगिति विभक्त्यकारः । सस्तां । षस स्वप्ति । लोटि
तसस्ताम । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाग्निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासे
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

संसंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

संसंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः संसंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्य-
युक्तेद्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ संसंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः ।
रा दाने । मंचे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिरपिचिति बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्या-
मिति तु सर्वे विधयस्कृदसि विकल्प्यत इति न भवति । यद्वा । क्तिचर्त्ता च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति निघाताभावः ॥

समिंद्र गर्दभं मृण नुवंतं पापयामुया ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । गर्दभं । मृण । नुवंतं । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निदारूपया वाचा नुवंतं नुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयन्ति-
मित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं सं मृण । सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं पशुषु शब्द-
करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं । गर्द गर्द शब्दे । कृगृशृशलिगर्दिभ्योऽभच । उ० ३. १२०. । चित-
इत्यन्तोदात्तत्वं । मृण । मृण हिंसायां । तादादिकः । शस्य ङित्वाङ्गुणाभावः । नुवंतं । गु स्तुता । शतर्यदिप्रभु-
तित्वाच्छपो लुक् । शतुङित्वाङ्गुणाभाव उवडादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पताति कुंडूणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुंडूणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुंडूणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्यरणादप्यधिकं दूरं देशं
पताति । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । ल्यङ्वाडागमः । कुंडूणाच्या । कुडि दाहि । अस्मात् न्युङतं कुंडलशब्दे
ङकारात्परस्याकारस्य ञकारम्कादसः । अवरणाञ्जति वक्तव्यमिति णत्वं । तदचतीति कुंडूणाची । ञत्विग-
त्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति ग्लोपेऽचतेश्चति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. । इति डीप । अचः । पा० ६.
४. १३८. । इत्यकारलोपः । ची । पा० ६. ३. १३८. । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । ची । पा० ६. १. २०२. । इत्या-
कारस्योदात्तत्वं ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वं । परिऽक्रोशं । जहि । जंभया । कृकदाश्वं ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्मद्विषयं सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पशुषु जहि । मारय । कृकदाश्वमस्मद्विषयं हिमाप्रदं शत्रु-
जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । कृग आङ्गाने । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जहि । हन हिंसागत्योः । हतर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यामिहवदवा-
भादित्यसिद्धत्वादतो हरिति हेतुं भवति । जंभय । जंभि आश्रज् । चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं णिच एव स्वरः शिष्यते । कृकदाश्वं । कृक हिंसायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन । उ० ३. ४०. ।
इति भावं कन्प्रत्ययः । किदित्यनुवृत्तैर्गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा । ता दाश्रति प्रयच्छतीति कृकदाशुः ।
बहुल्यग्रहणाद्दाश्रतेरपि कृक उपपदे कृके वचः कच । उ० १. ६. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । द्वितीयायाममि-
पूर्वत्वे प्राप्ति वा कृदसीति तस्य बाधितत्वाद्यनादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्त्यः स्वरितत्वं ॥ २७ ॥

आ व इन्द्रमिति द्वाविंशत्युच्चं सप्तमं मुक्तं गुणः शपस्वार्थं गायत्रं । अस्माकमित्येषा पादनिष्पन्नायत्री । वयः
सप्तकाः पादनिष्पत्त । अ० ४. ४. । इत्युक्तत्वात् । शश्वदिन्द्र इत्येषा त्रिष्टुप । आदितः योऽश्वं ऐश्वः । आश्विना
वश्वावत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः । कस्त उषं इत्याद्यास्तिस्र उपोदिवताकाः । तथा चानुकर्मणिका । आ वो
श्वधिकास्माकं पादनिष्पच्छश्वत्त्रिष्टुप्परां तृषावाश्विनोपस्त्राविति ॥

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं सिच इंदुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रं । क्रिविं । यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रतुं । मंहिष्ठं । सिच । इंदुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽस्मिच्छतो वयं गुणः शपः हे अस्मिन्नयजमाना वो अस्माकं संबन्धिनमिममिन्द्रमिंदुभिः सोमैरा

सिंचि । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं । शतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं महिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं । मेचने दृष्टांतः । यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पुरयति तद्वत् । क्रिविशब्दो वटिः काटुरित्यादिषु चतुर्दशमु कृपनामसु क्रिविः कृपः मुद इति पठितं ॥ क्रिवि । कृती कृदने । कृत्यत इति क्रित्विः । क्रिविघृष्टिक्कविस्थवी-
त्यादी । उ० ४. ५६. । क्रिन्प्रत्ययातो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । यथा । यथेति पादाति । फि० ४. १९. । इति सर्वानुदात्तत्वं । वाजयंतः । वाजमात्मन इच्छंतः । मुप आत्मनः क्वच । न च्छंदस्य पृथस्यतीत्वदीर्घत्वयोर्मिषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानाज्ज्ञापकात् । महिष्ठ । महि वृद्धी । अतिशयेन महिता महिष्ठः । तुष्कदसि । पा० ५. ३. ५९ । इति तुजंतादिष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इति तुजोपः । इष्ठनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । सिंचि । पिचिर् चरणे । व्यत्ययनकवचनं । शि मुचादीनामिति नुमागमः ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समागिरां । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतं वा । यः । शुचीनां । सहस्रं । वा । संऽआगिरां । आ । इत् । ऊं इति । निम्नं । न । रीयते ॥ २ ॥

य इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समागिरां समीचीननागिराख्येन श्रपणद्रव्योपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृ-
ह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्ता दृष्टांतः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आप्रुवंति तद्वत् ॥ समागिरां । श्रीञ्-
पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्रिष्यपस्पृध्यामित्यादावागिरादेशो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
रीयते । रोड् श्रवणे । दिवादिभ्यः श्रृण ॥

सं यन्मदाय शुष्मिणे एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव श्रतेन सहस्रेण चास्यिन्द्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे । धृता भवति । तत्र दृष्टांतः । समुद्रो न समुद्र इव । यथा समु-
द्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । मुपा मुनुर्गति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचः कृटादित्वमनसि । का० १.
२. १. १. । इति डिवृद्धावस्य प्रतिपिहत्वाद्बहिर्ज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । अमुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
दधे । दधातिः कर्मण्यभ्यामह्रस्वज्जस्विषु कृतेष्वातो लोप इति चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरणातोदात्तत्वं । हि
चति प्रतिषेधान्नघाताभावः ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भऽधिं । वचः । तत् । चित् । नः ।
ओहसे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमस्त त्वदर्थं संपादितः । यं सोम समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि ।
तत्र दृष्टांतः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणी कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्तस्मादेव
कारणात्तोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोतच पशु । उ०
१. ६२ । इत्येतच्च । व्यत्ययन मध्योदात्तः । गर्भधि । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे च । पा०
३. ३. ३९. । इति किप्रत्ययः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने । व्यत्ययनात्मनेपद ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक निर्वहो गीर्भिरुद्यमान वीर शीर्योपेत यस्य ते तव स्तोत्रमीकृशं
भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सृजता प्रियसत्वरूपाम् ॥ स्तोत्रं । दाक्षीण्येति घ्न । पा० ३ २ १८२ । पश्चा
दर्शनाय च । अथवा स्तोत्रिदमित्यर्थेऽण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राधुवंत्ये
भिरिति राधानि धनानि । सुवामंचित इति परागवद्वावात्यव्यामंचितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः । वह
प्रापणे । वहिहाधाञ्भ्यस्कंदसोति कारकपूर्वस्यापि वहतेरमुन्यत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
च । उ० ४. २२६ । इत्युक्तत्वात् । गित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । पूर्वपदस्य वारुपधायाः । पा० ८. २ ७६ । इति दीर्घ
स्याभावस्कंदसः । पाठिकमामंचितायुदात्तत्वं । विभूतिः । तादी च नितीति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे गतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहे ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । गतक्रतो इति गतऽक्रतो । सं । अन्येषु ।
ब्रवावहे ॥ ६ ॥

हे गतक्रतो गतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्प्रसक्त वाजे संग्रामे नोऽस्माकमृतये रक्षणायोर्ध्व उन्नत उत्सुक
स्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्यांतरेषु सं ब्रवावहे । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठ । श्रुचोऽतस्तिष्ठ
इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ऊतयूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना सप्रत्या
उदात्तत्वं ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय उद्रमृतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवऽतरं । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । उद्रं । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजे वाजे कर्मविधातिनि तस्मिन्स्मिन्संग्रामे तवस्तरमतिशयेन
बलिनमिन्द्रमृतये रक्षार्थं भवायः सखिवर्तिया वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर योगे ।
हन्त्येति घञ् । चजोः कृ घिगयतोः । पा० ७. ३. ५२ । इति कृत्वं । घञो अित्वादायुदात्तत्वं । नित्यवीप्सयो
रिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्याधेयितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधिति । पा० ५ २ १२१ ।
मत्वर्थीयो विनिः । तस्य क्हांदसो लोपः ॥

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरुतिभिः । वाजेभिरुप नो हवं ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । उतिऽभिः । वाजेभिः । उप ।
नः । हवं ॥ ८ ॥

यदि श्रवत् यद्ययमिन्द्रो नोऽस्मादीयं हवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरुतिभिर्बलभिः
पालनेवाजेभिरुतिभ्य सहोप समीप आ घ अवशमागमत् । आगच्छत् ॥ घ । अचि तुनुधत्वादिना संहिताया
दीर्घः । गमत् । लिङ्गर्थे लिट् । लिटोऽडाटावित्यडागमः । इत्य लोप इतीकारलोपः । यद्वा । क्हांदसं लुङि
पुषादियुताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५ । इति त्रैरङ्कादेशः । बह्वन् कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः ।
श्रवत् । श्रु श्रवणे । पूर्ववज्ज्यडागमः । वाजेभिः । बह्वन् कंदसोति भिस एमादेशाभावः । हवं । भावेऽनुपस
र्गस्थेति कृत्यतेरप्यसंप्रसारणं च । अपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रति नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । औकसः । हुवे । तुविऽप्रति । नरं । यं । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रति बह्वन्यजमानान्प्रतिगतारं नरं पुरुषमिन्द्रमनु
हुवे । अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिन्द्रं पितामदीकं जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे

आहूतवान् । तमाहूयामीति पूर्वचान्वयः ॥ ओकसः । नक्षिषयस्वेत्याद्युदात्तत्वं । ऊवे । ऊञ् स्पर्धायां शब्दे च । इटि बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं परपुर्वत्वं । गुणे प्राप्तिं किडति चेति प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणां तोदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । तुविप्रति । तुवीनां बह्वनां प्रतिगंतरं । अच प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगंतुशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२ । इतिवत्सत्त्वचनस्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे पुरणगुणेत्यादिना । पा० २. २. ११ । न षष्ठीसमासनिषेधः । ऊवे । ऊञो ङिति बह्वलं कंदसीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपुर्वत्वं । द्विवचनप्रकरणे कंदसि चेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १ । इति द्विवचनाभावः । यदुत्तयोगादिनिघातः ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा गाम्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितुभ्यः ॥ १० ॥

तं त्वा । वयं । विश्वऽवार । आ । गाम्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति । जरितुऽभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्ववरणीय पुरुहूत बह्वभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवात्प्रिय वसो निवासहेतो इदं तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितुभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमा गाम्महे । प्रार्थयामहे ॥ आ गाम्महे । आङः शामु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वसो । नामाचित समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्परांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वामचितस्य चेति वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितुभ्यः । जरतिः स्तुतिकर्मा । तुचश्चित्वादंतोदात्तत्वं ॥ ॥ २९ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रां । सखे वज्रिन्तस्खीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं । शिप्रिणीनां । सोमऽपाः । सोमऽपाव्रां । सखे । वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवात्प्रिय वज्रिन्तस्खीनां सखीनां सखिवात्प्रियाणां सोमपाव्रां सोमस्य पातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । अन्तेभ्यो ङीविति ङीप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमचितस्य सति शिष्टत्वादामचित्वाद्युदात्तत्वं । सोमपाव्रां । आतो मर्निन्नित्यादिना वनिप् । अङ्गोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४ । इत्यङ्गोऽकारस्य लोपः ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उग्रमसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उग्रमसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिषिप्तार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोग्रमसि वयं कामयामहे त्वं तथा कृणु । त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्तुम् । धिन्विहृण्वोरश्चिथुः प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्गुपधगुणाभावः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् । उग्रमसि । वग्र कांती । इदं तो मसिः । अदादित्वात्कपो लुक् । यहिण्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादिनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । यद्वा । यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५ । संप्रसारणं । व्रश्वादिना षत्वे णुत्वं । पूर्वस्मिन्पक्षे मंभे वृषति क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

रेवतीर्नः सधमाद् इद्रे संतु तुविवाजाः । क्षुमंतो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इद्रे । संतु । तुविऽवाजाः । क्षुऽमंतः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमंतोऽमंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम इधेम इद्रे सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति गोऽस्माकं ता

गावो रेवतीः चीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभुतबलाश्च संतु ॥ रेवतीः । रयिशब्दाच्चतुपि रयेर्मतो बह्वल्मिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्गोदीर्घः । आरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमवोक्तं । सधमादे । मद् तृप्तिर्योगे । चीरादिकः । सह मादयतीति सधमादः । पचाश्च । सध मादस्ययोः कंदसि । पा० ६. ३. ९६. । इति सहशब्दस्य सधादेशः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्ति परादिः कंदसि बह्वल्मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुविवाजाः । तु इति मीचो धातुर्वृत्त्यर्थः । अच इति इः । सन्नापूर्वकत्वाद्गुणो न भवति । बह्वीर्हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुमतः । दुषु शब्दे । अस्मात्किपि तुगभावः कंदसः । इह्वनुइभ्या मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदी हर्षे । अथ येन शप । अदुपदेशाज्जसर्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥

आ घ त्वावान्मनाप्रः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्रः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । ड्यान् । ऋणोः । अक्षं । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्ढ्ययुक्तं त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेषस्तन्नाप्रस्वदन्यद्व्यवशात्स्वयमेवाप्रः सन् इयानो ऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय तदभोष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तच्च दृष्टांतः । चक्रयोः रथस्य चक्रयोरक्षं न । यथाचं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मादां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १ । इति वतुप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्यात्वं । वतुपः पित्वादनुदात्तत्वं प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । मत्रेष्वाद्यादेरात्मनः । पा० ६. ४. १४१. । इत्याकारलोपः । धृष्णो । अध्रिषा प्रागल्भ्ये । त्रिसृध्रिध्रिषिः क्तः । पा० ३. २. १४०. । आर्मन्वितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गतो । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कान् ज्ञिति कान्नादेशः । अचि ग्रुधास्त्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७. । इयङादेशः । त्रिवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासो न क्रियते । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गतो । लङि व्यत्ययेन तिपः सिपीतश्च । पा० ३. ४. १००. । इतीकारलोपः । तनादिक्लृप्त् उः । पा० ३. १. ७९. । सार्वधातुकगुणः । बह्वल्मं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । विकरणस्वरणोदात्तत्वं । अच । अचस्यादेवनस्य । फि० २. १० । इत्याद्युदात्तत्वं । चक्रयोः । चक्रियोः । अकारस्येकारः कंदसः ॥

आ यदुर्वः शतक्रतुवा कामं जरितृणां । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं । जरितृणां । ऋणोः । अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इदं यदुर्वो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराप्रव्यमस्ति तं कामं जरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपसि । तच्च दृष्टांतः । शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषिरक्षं न । यथाचं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ शचीभिः । शचीशब्दः शाङ्करवादिङ्गीकृत आद्युदात्तः । पा० ४. १. ७३. ॥ ३० ॥

शश्वदिंद्रः पोमुषत्त्रिजिगाय नानदद्भिः शश्वसद्भिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पोमुषत् ऽभिः । जिगाय । नानदत् ऽभिः । शश्वसत् ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टिनेद्रेण दत्तं हिरण्यमनया प्रतिजयाह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इन्द्रः सूर्यमानः प्रीतो मनसा

हिरण्यरथं ददीं तमेतया प्रतीयाय शशदिन्द्र इति । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ इन्द्रः शशत्सर्वदा धनानि वैरिसं-
बन्धीनि जिगाय । जितवान् । अश्विरिति शेषः । कीदृशीः । पोथुथङ्गिः घासभक्षणान्तरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वङ्गिः
नानदङ्गिनादमास्यगतं हेष्वाशब्दं कुर्वङ्गिः शाश्वसङ्गिः पुनःपुनर्भुगं वा श्वसङ्गिः । दंसनावान् कर्मवान् सजिता
दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनयः संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न
इति द्विवक्तिरादरार्थं ॥ पोथुथङ्गिः । पोथु पर्याप्ती । अस्माद्यङ्गुलकभ्यासहजनादिशेषां । इत्यः । पा० ७. ४. ५९. ।
इति इत्यस्वे कृते गुणो यङ्गुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं क्वांसं । अस्माद्यङ्गु-
गताकृतयभ्यस्तानामादिरत्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जयं । लिटो णलि वृद्धिः । द्विवचनेऽधीति स्थानि-
वज्ञावाजि इत्यस्य द्विवचनं । सगलिटोर्जः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य कृत्वं । नानदङ्गिः । णद्
अव्यक्तं शब्दे । पूर्ववद्यङ्गुलिक दीर्घोऽङ्कित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्वसङ्गिः । श्वस प्राणने ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समासस्थित्यन्तोदात्तत्वं । अदात् । गातिस्थिति सितो लुक् । दंसनावान् ।
दंसशब्द अप्रो दंसो वेष इति कर्मनाममु पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यासीति मनुष्यः । दस्यतेऽनेनेति
दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने कर्ता गायत्रे कंदस्याश्विनाश्ववत्येति तृचः । अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरी-
रिष आश्विनावश्वावत्या । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया । गोमहस्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । उपा । यातं । शवीरया । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्य
ऽवत् ॥ १७ ॥

इद्रेण प्रेरितः शुनःशोपोऽश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु सुहृद्य त्वोत्स्रक्ष्याम
इति सोऽश्विनौ तुष्टावात् उत्तरिण तृचन । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे अश्विनौ अश्ववत्या बह्वभिरश्विर्युक्तया
शवीरया प्रेर्यमाणयेषान्नेन सह आ यातं । अस्मिन्कर्मण्यागकृतं । हे दस्रा अश्विनौ युवयोः प्रसादान्नोमहृङ्-
भिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्गुणा हिरण्येन युक्तमस्मादीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्ववत्या । मंच सोमाश्विद्रियवि-
श्वदेवस्य मती । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं । इपा । मावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या
प्रापणं । लोटि तमस्तं । अदादित्वाच्चापो लुक् । शवीरया । शु गती । कृष्णपृकटिपटिर्गाटिभ्य ईरन् । उ०
४. ३०. । इतीरन्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्रावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाँ । रथः । दस्रा । अमर्त्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्रावश्विनौ वा युवयोः संबन्धी रथः समानयोजनमुन्ययोजनः । युवयोर्वयोरेकरथाच्छ्रुत्वाकुभयार्थं
सहदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽमर्त्यो विनाशरहितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एव हे अश्विनौ हि यस्मा-
त्समुद्रेऽन्तरिष ईयते शक्यति । अन्तरिषनाममु पठितं समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचक्ष्वी । समुद्रः कस्मात्समुद्र-
वंत्यस्मादायः समभिद्रवत्येनमापः समोदतेऽस्मिन्भुतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. । इति ॥
समानयोजनः । बह्वीही पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमर्त्यः । अव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईङ् गती ।
अदुपदेशाकसार्वाधातुकानुदात्तत्वे अज्ञो नित्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

न्य५घ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामघ्नस्य हंतुं विनाशयितुमशक्नस्य कृदस्य पर्वतस्य मूर्धन्यपरि चक्रं भवदीयरथसंबन्धिकं
चक्रं नि येमथुः । नियमितवंती । अन्यच्चक्रं परि द्यां बुलोकस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः ।

चर्चये कविधानं स्यान्नापाव्यधिहनिद्युध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति हतेः कप्रत्ययः । अग्रमर्हत्यध्यः । कंदसिं
च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदासत्वं । येमयुः । यम उपरमे । किंति लिज्यत एकह
स्वध्ये । पा० ६. ४. १००. । इत्यस्वाभ्यासलोपा ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उपस्थे कर्ता गायत्रे कंदसि कम उष इति तृषः । अथोषस्य इति खंडे कस
उष इति तिस्रः । आ० ४. १४. । इति सूचितं ॥

कस्त उषः कथप्रिये भुजे मतीं अमर्त्ये । कं नक्षत्रे विभावरी ॥२०॥

कः । ते । उपः । कथऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्यः । कं । नष्टसे । विभाऽवरि ॥२०॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशुप उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना उचतुरुषसं नु स्तुष्टाय स्वोत्स्रज्याम
इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तुवेन तस्य ह स्मर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐत्वाकस्योदरं भवत्यु-
त्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे । गद ऐत्वाक आस । ऐं ब्रा० ७. १६. । इति ॥ ४ कर्धप्रिये स्मृतिप्रिये
अमर्थे मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उषःकालाभिमानिन देवते भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को
विद्यते । हे विभावरी विशिषप्रभावयुक्त उपो देवि के पुरुषं नजसे । प्राप्नोषि । तवोचितं भोग दातुं न कोऽपि
मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगपित्तया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमैत्यर्थः ॥ ते । तेमयावेक-
वचनस्य । पा० ८. १. १०. । इति युष्मच्छब्दस्य तेऽद्देशः सर्वानुदात्तः । कर्धप्रिये । कथं वाक्यप्रबंधे । चुरादि-
रदंतः । णावतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुपधावृत्तभावः । चितपुत्रिकाथकुंबिचर्वेद्य । पा० ३. ३. १०५. । इत्यङ्
प्रत्ययः । गिरनिटीति णिलोपः । ततष्टाप । षष्ठीसमासे द्यापोः संज्ञाच्छेदसोर्बङ्गत्वं । पा० ६. ३. ६३. । इति
ह्रस्वत्वं । थकारस्य धकारस्यकादसः । आसंवितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिजन्यः
क्लिप । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । मर्तः । असिहमीत्यादिना तन्मत्ययांत आयुदात्तः । नजसे । तुष पृष
णव गती । विभावरी । भा दीप्ता । विपूर्वादस्यादातो मनिःकानिब्रानपयुति वनिप । वनो र च । पा० ४.
१. ७. । इति ङीप । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबार्थनयोर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. । इति ह्रस्वत्वं ॥

वयं हि ते अमन्मह्यान्तादा पराकात् । अश्वे न चिंचे अरुषि ॥ २१ ॥

वयं। हि। ते। अमन्महि। आ। अन्तात्। आ। पराकात्। अग्ने। न। चिन्ने। अरुपि॥२९॥

अग्ने व्यापनशीले चित्रे घायनीय अक्षि आरोचमान उपःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्म-
मीपपर्यन्तमा पराकाङ्क्षरपयन्तं वयं मनुष्या नामस्महि । न बोधुं समर्थाः । द्विशब्दः प्रसिद्धा । देवतामद्विष्टः
पारावारयोरद्वानमस्मामु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमस्महि । अम ज्ञाने । ब्रह्म कंदमीति ब्रह्मवचनान्न श्रुतो
मुक् । मुह्यन्मुह्यन्मुह्यन्मुह्यन् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अग्ने । अग्नौ व्याप्ता । अग्निमुपीत्यादिना कृन्त-
त्वयः । आमंत्रिताद्यदानत्वं ॥

त्वं त्येभिरा गृहि वाजैर्भिर्दुहितृदिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥२२॥

त्वं। त्येभिः। आ। गहि। वाजेभिः। दुहितः। दिवः। अस्मे इति। रयिं। नि। धारय ॥२२॥

हे दिव्यो दुहितर्युंदेवतायाः पुत्रि उषो देवि त्वभिर्वाज्रभिस्तरिः सह त्वमा गहि । अज्ञागच्छ । अस्मि
अस्मासु रयिं धनं नि धारय । नितरां स्थापय ॥ त्विभिः । बज्रं कंदमोति त्वदृशद्वाङ्मस ऐसादेशाभावः ।
गहि । असक्तदुःखं । दुहितर्दिव्यः । परस्मात्पि दिव इत्यस्य दिव्यो दुहितरित्यन्वये सति पूर्ववत्वात्सुबामंचित
इति परांगवद्भावेन पञ्चामंचितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं । यद्वा । कार्यकाशं हि मञ्चापरिभाषं । परि० ३ ।
इति व्याधेन सुबामंचित इत्यस्यामंचितस्य चेत्पाष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भावे सति
सर्वानुदात्तत्वं । कृतस्वरयोः पञ्चामंचितयोः पञ्चाद्व्यत्ययो बज्रकमिति व्यत्यस्रप्रयोगः । अस्मि । सुपां मुमुगिति
सप्तम्याः शेषादेशः ॥ ३१ ॥ ६ ॥

* सप्तमेऽनुवाके पंच मृत्तानि । तत्र त्वमपे प्रथम इति प्रथमं मृत्तमष्टादशर्चं । अंगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः । अष्टमीषोऽष्टादशस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभंतपरिभाषया जगत् । अपिर्देवता । तथा चानुक्रमणिका । त्वमपे द्व्यूना हिरण्यसूप आप्रेयं त्रिष्टुभंत्याष्टमीषोऽर्च्यं चेति ॥ प्रातरनुवाक आप्रेये क्रतावाश्चिनशस्ते च त्वमपे प्रथम इति मृत्ते । अथेतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमपे प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोत्रा अमृतो नि तुंदते । आ० ४. १३. । इति मृत्तं ॥ अभिप्रवपडहस्य तृतीयेऽहन्यापिमारुतं शस्त्र इदं मृत्तं जातवेदस्यनिवि-
हानीयं । तथा च तृतीयस्य अयमेति खंडे मृत्तं । त्वमपे प्रथमो अंगिरा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ वाजपेय आपिमारुत एतत्तूक्तं जातवेदस्य निविहानीयं तृतीयेनाभिप्रविकेनोक्तं तृतीयमवर्गं । आ० ९. ९. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्वमपे प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वानापसोऽजायंत मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वानाऽअपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजत् ऽ ऋष्टयः ॥ १ ॥

हे अपे त्वं प्रथम आय अंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशोऽंगिरानामक ऋषिरभवः । तथा च ब्राह्मणं । येऽंगारा आसंस्तुऽंगिरसोऽभवन । ए० ब्रा० ३. ३४. । इति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः । तव व्रते त्वदीय कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्वानापसो ज्ञानिन व्याप्नुवाना ज्ञात कर्माणो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥ विद्वानापसः । विद्व ज्ञाने । विद्वो वेदनं । बह्वल्यहणादीणादिको मन्त्रप्रत्ययः । तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्य यस्वरणांतोदात्तत्वं । विद्वानान्यपांसि येषां ते विद्वानापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशियहणादव यस्वरणांतोदात्तत्वं । विद्वानान्यपांसि येषां ते विद्वानापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशियहणादव यस्वरणांतोदात्तत्वं । अजायत । जनी प्रादुर्भाव । तस्य अग्निं ज्ञाज्जनोर्जा । पा० ७. ३. ७९. । इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । भ्राज् दीप्ती । व्यत्ययं शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात् क्तचक्षां च संज्ञायामिति क्तजंत ऋष्टिगन्धः । ततो बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वमपे प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे अपे त्वं प्रथम आय अंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा कविर्मेधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परि भूषसि । परितोऽलकरोपि । कीदृशस्त्वं । विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुर्ब्रह्मविधः । आहवनीया यनेकरूपधारीत्यर्थः । मेधिरो मेधवान् द्विमाता द्वयोररण्योरुत्पन्नः । यद्वा । द्वयोर्लोकयोर्मिमाता । आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ भूषसि । भूष अलंकार । भोवादिक् । विभुः । विप्रसंभो वृसंज्ञायां । पा० ३. २. १८०. । इति विपूर्वाज्जवतर्दुप्रत्ययः । ऋक्षरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय । भुदृमृभस्त्रिभ्यश्चंडसि । उ० २. ८०. । इति क्युन् । योरनादेशे निस्वरणावुदात्तत्वं । मेधिरः । मेधु संगमे च । अस्माद्वाङ्मूलक इत्यन्त्ययः । निस्वरः । द्विमाता । द्वि मातरौ यस्यासां द्विमाता । नवृतस्य । पा० ५. ४. १५३. । इति कप्रत्ययो न भवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानाववृतस्येति कर्वापि विभाष्यत इति तस्य मातृशब्दविषये पाञ्चिकत्वोक्तिः । चिचक्षा-
दित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । द्वयोर्माता द्विमाता । समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । शयुः । शीर् स्वप्ने । भृमृ-
शीत्यादिना । उ० १. ७. । उप्रत्ययः । कतिधा । इत्यंतस्य किंशब्दस्य बह्वर्णवतुर्द्धति संख्या । पा० १. १. २३. ।

ति संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थं धा । पा० ५. ३. ४२. इति धाप्रत्ययः । आयवे । कंदमीणः । उ० १. २ ।
त्यतिष्यप्रत्ययः ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिष्वने आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसमोभारमयजो महो वसो ॥३॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । मातरिष्वने । आविः । भव । सुक्रतुऽया । विवस्वते ।

अरेजेतां । रोदसी इति । होतृऽवूर्ये । असमोः । भारं । अयजः । महः । वसो इति ॥३॥

हे अग्ने त्वं मातरिष्वने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे । अपिर्वायुरादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वाव-
गमात् । तादृशस्त्वं सुक्रतूया शोभनकर्मैक्या विवस्वते परिचरते यज्ञमानायाविर्भव । प्रकटो भव । तव
सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी यावापुण्यव्यारजेतां । अकपेतां । अयमेतं रजत इति मय्यवपनयोः । नि० ३. २१ । इति
शास्त्रः । होतृवूर्ये होतृवरणयुक्तं कर्मणि भार भरणमसमोः । ऊढवानसि । हे वसो निवासं हतो वह्ने महः
पुण्यान्देवानयजः । इष्टवानसि ॥ मातरिष्वने । निर्माणहंतुत्वात्मातातरिच । तत्र अस्मिन् प्राणिनीति मातरिष्व-
नायुः । श्वमुत्तित्यादि । उ० १. १५८. । मातरिष्वङ्गशब्दः कन्प्रत्ययातो निपातितः । सुक्रतूया । सुक्रतुमात्मन
रक्षति । सुप्र आत्मनः क्वच । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा० १. ४. २५ । क्यञ्तस्य धातुसंज्ञायां अ-
प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. । इति भाविऽकारप्रत्ययः । ततश्चाप । मुपां मुणुगिति तृतीयेकवचनस्य डादेशः ।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरणं तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते ।
विवासतिः परिचरणकर्मा । अस्मात्पदादिनञ्गणः कृप । व्यत्ययेनोपधाङ्गत्वं । तदस्यास्तीति मतुप । माद्
पधाया इति मतोर्वत्वं । तमां मतर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्वाभावः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातु
स्वरः शिष्यते । रोदसी । वा कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । होतृवूर्ये । होत्रा त्रियत इति होतृवूर्या यज्ञः । वृत्र
वरणे । बह्वन्ग्रहणादीणादिकः क्यप । उदोक्त्यपूर्वस्यत्युत्वं । हजि चेति दीर्घः । यद्वा । वृत्र वरण इत्यस्मादेति
मुशास्त्रित्यादिना । पा० ३. १. १०९. । क्यप । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । अकृत्सार्वधातुकयोरिति
दीर्घत्वं पूर्ववदुत्तदीर्घा । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।
असमोः । षघ हिंसायामत्र तु वह्नार्थः । स्वादिभ्यः झः । पादादित्वादिनिघातः । अयजः । भारमित्यस्य
पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मादादेशा वक्तव्याः
। पा० ८. १. १८. ५. । इति वचनात् । महः । मह पुत्रायां । क्रिधेति कृप । मुपां मुपो भवतीति शसो ह्मादेशः ।
सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं । यद्वा । शसि महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छांदसः । बृहन्नहतोऽपसंख्यानिमिति
शस उदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

अत्रेण यत्पिचोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥४॥

त्वं । अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे । सुऽकृते । सुकृतऽतरः ।

अत्रेण । यत् । पिचोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वं । अनयन् । आ । अपरं । पुनरिति ॥४॥

हे अग्नि त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां बुभुक्षमवाशयः । शब्दितवानसि । पुण्यकर्मभिः साध्यो बुभुक्ष इति
प्रकटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरुरवसे एतस्माकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरोऽतिशयेन शोभ-
नफलकार्यभूः । यद्यदा पिचोररख्योः अत्रेण क्षिप्रमथनेन परि मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि । उत्पद्यस इत्यर्थः ।
तदानीं त्वा अरख्योऽत्युत्तं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् । आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः पश्चादपरं
पश्चिमदेशमानयन् । गार्हपत्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मनुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त-
इत्यर्थः ॥ अवाशयः । वासु शब्दे । पुरुरवसे । पुर रीतीति पुरुरवः । र शब्दे । असादीनादिभ्यः मुनि पुरि

च पुरवाः । उ० ४. २३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते । मुकृते । मुकर्मपापमंत्रपुष्पेषु कृत्तः । पा० ३. २. ८९. इति कृत्तः । ततमुक् । पित्रोः । उदात्तयणो ह्रस्वोर्वादिनि विभक्त्युदात्तत्वं । मुख्ये । अदुपदेशासर्वधातु-
कानुदात्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि
लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न भवति तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अतो यक
एव स्वरं प्राप्तिं व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवाससि ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । अवाय्यः ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । वषट्ऽकृतिं । एकऽआयुः । अग्ने । विशः । आऽविवाससि ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्धिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतसुचे उद्यतया
सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं अवाय्यो मंत्रैः श्रवणीयो भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कार-
युक्तामाहुतिं परि वेद परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुख्यातस्त्वमग्ने प्रथमं तं यजमानं विशस्तद-
नुकृताः प्रजा आविवाससि । सर्वतः प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः । वृधु वृद्धौ । अस्माणि जन्तान्वादिवात् ल्युः ।
लिङ्गस्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेण स एव शिष्यते । उद्यतसुचे । यम उपरमे ।
अस्मादुत्पूर्वादिभिर्गते क्तप्रत्यय अनुदात्तोपदेशादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उद्यता सुग्येनेति बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेद । द्यौचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥ ३२ ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनि नरं सक्त्रन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितकम्ये धने दभेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनि । नरं । सक्त्रन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतकम्ये । धने । दभेभिः । चित् । संऽसृता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताये त्वं वृजिनवर्तनिं विप्रतमार्गे सदाचाररहितं नरं पुरुषं सक्त्रन् सचनीये
समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि पुरयसि वा । सक्त्रमानुषानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं
परितकम्ये परितो गंतव्ये धने धनवक्त्राणां प्रियतमं शूरसाता शूरैः संभजनीये युते दभेभिश्चित्समृता
शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभेर्मर्कमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. इति यास्कः । समृता सम्यक् योदुं प्राप्तिं सति तदनु-
ग्रहार्थं भूयसः प्रोढान्प्रतिपत्तिः शत्रून् हंसि मारयसि । ईदृशस्तत्र महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना
वर्तनिर्यस्येति बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्त्रन् । पच समवाये । अन्येभ्योऽपि वृक्षत इति मनिन् ।
नेदृशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । न्यंक्रादिवात् । पा० ७. ३. ५३. कृत्वं । मुपां मुनुगिति सप्तम्या लुक् । पिपर्षि ।
पृ पालनपुरणयोः । सिपि द्यौ द्विभावह्रस्वोरदत्वह्रस्वादिशेषाः । अर्तिपिपत्थीश्चिन्त्यभ्यासस्यत्वं । शूरसाता । शु-
गती । शूर्पिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. इति शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । वन पण संभक्तावित्यस्मात्
क्लित्ततः सातिशब्दः । जनसमखनं सम्प्रलोरित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमचेति बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । मुपां मुनुगिति सप्तम्या डादेशः । परितकम्ये । तक् हसने । अस्मादीणादिको भावे मक् । तदहंतीति
च्छंदसि च । पा० ५. १. ६७. इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमचेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दभेभिः । दभु दभे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । बह्व्रजं कंदमीति भिस ऐसादेशाभावः । समृता । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हंतेः सिपि नद्यापदांतस्य झलि । पा० ८. ३. २४. इत्यनुस्वारः ।
यदुक्तयोगादनिघातः । भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. इति बह्व्रशब्दादुत्तरस्त्रेयमुन
ईकारलोपो बहोर्भूभावश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

त्वं तममे अमृतत्वं उन्नमे मर्ते दधामि अवंसे दिवेदिवे ।

यस्तानुषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोपि प्रय आ च सूरये ॥ ७ ॥

त्वं । तं । अमे । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्ते । दधामि । अवंसे । दिवेऽदिवे ।

यः । तनुषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोपि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे अमे त्वं तं मर्ते तथाविधं त्वत्सर्विनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं अवंसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधामि । धारयामि । यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभार्थं । तनुषाणोऽतिशयेन तृष्णायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं । यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यन्तरात् । प्रयश्चाग्नमया कृणोपि । सर्वतः करोपि ॥ तनुषाणः । त्रितुषा पिपासायां । लिटः कानच् । चित्वादंतोदात्तत्वं । मंहिताया दीर्घः कान्दसः । कृणोपि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विष्णव्योरश्च प्रत्ययः । चादिलोपे विभाषति निघातप्रतिषेधः ॥

त्वं नो अमे सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

अध्याम कर्मापसा नवेन देवर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ ८ ॥

त्वं । नः । अमे । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।

अध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतं । नः ॥ ८ ॥

हे अमे स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणः कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कुरु । नवेन नृतेनापसा प्राप्तिन त्वहन्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावत । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं । अर्गादित्वाद्दचप्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । यद्वा । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः कृत्रिक्तव्यः । म० ३. १. १५. ३. । इति यशमशब्दात् क्रिप । तस्य प्रत्ययांतस्य सनावंतत्वाद्वातुसंज्ञायां कृषेति क्रिप्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्वातोऽरित्यंतोदात्तत्वं । कृणुहि । उतश्च प्रत्ययात्कंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति हेर्लुगभावः । स्तवानः । सम्यानच् सुवः । उ० २. ८६. । इति बङ्गलवचनात्किंवलस्यापि स्ततिरानच्प्रत्ययः । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । अध्याम । अधु वृद्धौ । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यामुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. । इति द्यावादेशः । आमंचितानुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अमे पित्रोरुपस्य आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृबोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥ ९ ॥

त्वं । नः । अमे । पित्रोः । उपऽस्ये । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण । वसु । विश्वं । आ । ऊषिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दोषरहितायै देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकत्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्य समीपस्थाने वर्तमानः सन्नोऽस्माकं तनूकृत पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा बोधि । बुध्यस्व । अनुगृह्णाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकटमतिपुक्तं भवेति शेषः । हे कल्याण मंगलरूपपि त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोषिषे । यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्ये । सुषि स्यः । पा० ३. २. ४. । इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । मरुद्वादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १०६. २. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जागृविः । जागृ निद्राक्षये । जृगृसृजृगृभ्यः कृन् । उ० ४. ५४. । इति कृन् । नित्वादायुदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । वा कंदसीति हेरपित्वक् विकल्पितत्वेन पित्वाद्दृष्टिं सत्यद्वितय

। पा० ६. ४. १०३. । इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपः क्दांसः । प्रमतिः । मन ज्ञाने । क्तिन्त्यनु-
दात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बज्रब्रीहौ पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊपिषे । डुवप बीज-
तंतुसंताने । क्दांसे लिटि थासः से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपुर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । क्दादिनि-
यमादिद् ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तवं जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यंति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयः । कृत् । तवं । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुवीरं । यंति । व्रतपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्मदन्यहं रूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि । तथा त्वं
वयस्कृत । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्तव जामयो बंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहंसनीयामे सुवीरं शोभ-
नपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वा शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि सं यंति । सम्यक् प्राप्नुवंति । तथा
सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः सं यंति ॥ सुवीरं । बज्रब्रीहौ ननुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्तिं वीरवीर्यौ
च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाहुः । दभेति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति स्यत ॥ ॥ ३३ ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य विशपतिं ।

इळामकृण्वन्नुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । ननुषस्य । विशपतिं ।

इळाम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य ननुषस्यैतन्नामकराजविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं
विशपतिं सिनापतिमकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा मनुषस्य मनोरिक्तामेतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीम-
कृण्वन् । कृतवन्तः । तथा च तैत्तिरीयैरास्त्रायते । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. ।
इति । वाजसनेयिनोऽप्यिवाममति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति
सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यसूपसंबन्धिनो यः पितागिरास्तस्य पितुः
पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । म० २. ३.
३२. १. । इति चतुर्थी । ननुषस्य । गृह बंधने । नहिकलिहन्त्यर्तिलसिभ्य उपच । उ० ४. ७५. । वृषादित्वादाद्युदा-
त्तत्वं । विशपतिं । परादिष्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनुषस्य । मनेर्निदित्युपच । नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । शासनीं । शिष्यतेऽनयति शासनी । करणाधिकरणयोस्तेति ऋट् । टिड्ढाणञिषादिना । पा० ४. १.
१५. । ङीप् । लिट्स्वरणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्येदं । पा० ४. ३. १२०. । इत्यणि तवकम-
मकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यस्यक्तव्यस्य ममकादेशः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः ।
व्यत्येनाद्युदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने तवं देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य ।

जाता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तवं । देव । पायुभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वंद्य ।

जाता । तोकस्य । तनये । गवां । असि । अग्निमेषं । रक्षमाणः । तवं । व्रते ॥ १२ ॥

हे वंद्य वंदनीयाय देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघोनो धनयुक्तामोऽस्मान् रक्ष । तथा तत्त्वस्य तस्य पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्यास्मदीयस्य पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्प्राचादिसर्व व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेष निरंतरं रक्षमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन्ना यावः संति तासां गवां चाता रक्षकोऽसि । ईवृशस्य तवास्म द्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि श्वयुवमघोनामतर्हिते । पा० ६. ४. १३३ । इति संप्रसारणं । तत्त्वः । सुपां सुपो भवन्तीति शसो जसादेशः । पूर्वसवर्गदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । शसि ह्युदात्तयणो ह्रस्वोदादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिपंगाय चतुरश्र इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्विन्मंत्रं मनसा वनोपि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अंतरः । अनिपंगाय । चतुः । अश्रः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मंत्रं । मनसा । वनोपि । तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः । अंतरः समीपवर्ती सन् अनिपंगाय रजोभिरसंबन्धाय यज्ञाय चतुरशो दिक्चतुष्टयं पीडयिष्यामीत्यज्जालायुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृकायाहिसकाय धायसे पोष काय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति कीरेश्वित्तोर्नृव सतस्य संबन्धिन मत्र त्वदीयस्यो वरूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोपि । याचमि ॥ यज्यवे । यजिमनिगुं धीत्यादिना । उ० ३. २० । यत्रतयः प्रत्ययः । पायुः । कृवापाजीत्यादिना उण । आतो युक् चिण्कतोः । पा० ७. ३. ३३ । इति युगागमः । अनिप गाय । पञ्ज संगे । न विद्यते निपंगोऽस्ति वज्रग्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरश्रः । चत्वार्य बीणि ज्वालाकाणि यस्यासीं चतुरश्रः । बज्रग्रीहो सकृच्छरणोः । पा० ५. ४. ११३ । इति समासात् पचप्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्चंदसीत्यमुन । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कतोर्नृव युगागमः । कीरेः । कृत संग्रहने । अस्माक्यतादृश इति प्रत्यये णिन्लोपे धातोरत्वलोपश्चादसः । मंत्रं । मन्त्र गुप्तभाषणे । पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोपि । वन याचने । तनादिक्छ उः । प्रत्य यस्वरः ॥

त्वमग्ने उरुशंसाय वाघते स्पार्ह यदेकणः परमं वनोपि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्मि प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पार्ह । यत् । रेकणः । परमं । वनोपि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्मि । प्र । दिशः ।

विदुऽतरः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बज्रभिः स्तोतव्याय वाघते अस्त्रिजै तदुपकारार्थं स्पार्ह, स्पृहणीयं परममुक्तं यद्वैकणो धनमस्ति तद्वन्नं वनोपि । अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे । तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिधीयसे । तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिजुं । पीतः पाकोऽर्भको द्विभः । अम० २. ५. ३८ । इत्यभिधानात् । यास्को ऽधिवमाह । पाकः पक्तव्यो भवति । नि० ३. १० । तथाविधं यजमानं प्र शास्मि । प्रकर्षणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्र शास्मि । त्वदीयशासनाभाविऽनुष्ठातृणां विधमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा ये देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् । तै० सं० ६. १. ५. १. इति । स अमो दक्षिणादिगतोऽपिना निवर्तते । तदपि तथैवास्मात् । पथां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नपिना दक्षिणति । एतरेयिणापि तथैवास्मात् । अघो एतं वरमवृणोत मयैव प्राचीं दिशं प्राजानाद्यापिना दक्षिणां । ऐ० ब्रा० १. ७. इति ॥ उरुशंसाय । शन्मु कुतो । शस्तेत इति शंसः । कर्मणि घञ् । भित्तिरेखाद्युदात्तत्वं । कदुत्तरपदप्रकृतिसरस्विन

‘स एव शिष्यते । स्याहं । सृष्टांसंबन्धि । तस्येदमित्यण् । रेकणः । रिचिर् विरेचने । रिचिर्धने घिञ् । उ० ४. १९८. । इत्यमुन् । चकारानुदागमः । चजोः कु घिसयतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । आध्रस्व । ध्रि तुप्ती । आदेश उपदेशेऽगितीत्यात्वं । आतद्योपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति ऋप्रत्ययः । शास्मि । शासु अनुशिष्टौ । अदादि-
त्वाच्चापो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्मि दिशश्च प्रशास्तीत्यत्र चार्थो गम्यते ।
अतश्चादिजोपे विभाषति प्रथमा तिङ् विभक्तिर्न निह्न्यते । विदुष्टरः । विद्वच्छ्वात्तरण्यस्मयादीनि च्छंदसि
। पा० १. ४. ३०. । इति, भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शासिवसीति षत्वं । तरपः
पित्वादनुदात्तत्वे वसोः स्वरणोकार उदात्तः ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षद्या यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वं । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणं । नरं । वर्मेऽडव । स्यूतं । परि । पासि । विश्वतः ।

स्वादुऽक्षद्या । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजं । यजते । सः । उपऽमा ।
दिवः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं विश्वतः
सर्वतः परि पासि । सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टान्तः । स्यूतं निष्क्रुद्रत्वेन मूचीभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव ।
यथा कवचं युते पालयति तद्वत् । स्वादुक्षद्या स्वाद्वन्नो वसतौ निवासभुते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां मुख-
कारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यदा जीवनिष्पाद्यं यजते अनुतिष्ठति स यजमानो दिवः
स्वर्गस्योपमा दृष्टान्तो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन्मुखयति तथा त्वमप्युत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं । घिषु तनु-
संताने । निष्ठति ऋः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । क्वोः गृडनुनासिके च । पा० ६. ४. १९. । इति वकारस्यो-
डादेशः । स्वादृन्चदतीति स्वादुक्षद्या । चदतिरत्तिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मणिः । निष्वादायु-
दात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बह्व्रीहो तु व्यत्ययः । जीवयाजं । जीवा ऋत्विज इत्यंते दक्षिणाभिः
पूज्यंतेऽन्त्यधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छंदसः । यदा । जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः । याजयतेर्घञ् ।
गेरनिटीति णिन्लोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चजोः कु घिसयतोरिति कुत्वाभावः । थायादिस्वरेणो-
त्तरपदातोदात्तत्वं । सोपमा । सोऽचि लोपे चित्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ ॥ ३४ ॥

इमामप इत्यनयानाहितापिरात्विञ्चं कृत्वा स्वापावाङ्गतिं जुह्यात् । ऋत्विजो वृणीत इति खंड एवम-
नाहितापिर्गृह्य इमामपे शरणं मीमृषो नः । आ० गृ० १. २३. २३. । इति सूचितं ॥

इमामग्ने शरणं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां ॥ १६ ॥

इमां । अग्ने । शरणं । मीमृषः । नः । इमं । अध्वानं । यं । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रऽमतिः । सोम्यानां । भूमिः । असि । सृषिऽकृत् । मर्त्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽङ्गत्संबन्धिमीमामिदानीं संपादितां शरणं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः । चमस्व । तथा
त्वदीयसेवामपिहोवादिरूपां परित्यज्य दूराद्दूरदेशं यमिममध्वानमगाम वयं गतवतः । तमपि चमस्विति
शेषः । सोम्यानां सोमाहीणामनुष्ठातॄणां मर्त्यानां त्वमायादिगुणयुक्तोऽसि । आपिः प्रापणीयः पिता पालकः
प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तो भूमिर्धामकः । कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । सृषिकृत् दर्शनकारी । अनुविधृषया प्रत्यक्षो
भवसीत्यर्थः ॥ शरणं । शृ हिंसायामित्यसादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । मीमृषः । मृष तितिचायां । अस्माकौ

चङि गुणि प्राप्तिं नित्यं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युपधकारस्य अकारादेशः । णिर्लोपविर्भावहलादिशेषोरद-
त्वसन्वगावेत्वदीर्घत्वानि । तिङ्कुटिङ् इति निघातः । अगाम । इण् गती । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. ।
इति गादेशः । गातिस्त्विति सिधो लुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । भ्रमु अनवस्थाने । भ्रमेः संप्रसारणं
च । उ० ४. १२०. । इतीन्द्रात्ययः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । नि-
त्वादायुदात्तत्वं ॥

मनुष्वदमे अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ यात्या वहा दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अमे । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यं । जनं । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे शुचि शुद्धियुक्तांगिरोऽंगनशील हविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलापे अक्ताभिमुख्येन सदने देवयज-
नदेशे याहि । गच्छ । तत्र चत्वारो वृष्टांताः । मनुष्वत् यथा मनुष्यगणदेशे गच्छति । अंगिरस्वत् यथा
चांगिरा गच्छति । ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति ।
यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्यं देवता-
समूहकूपं जनमा वह । अस्मिन्कर्मण्यानय । आनीय च बर्हिष्यास्तीर्णं दर्भं आ सादय । तान्देवानुपवशय ।
उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यचि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन तुभ्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र तस्येवेति पक्ष्यर्थे वा
वतिः । पा० ५. १. ११५-११६. । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्भूत्याद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु ।
वह । द्यौचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । यचि । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । संह्यपिच्छति हेरभा-
वम्कांदसः । पत्यकत्वे ॥

सापिचयने कृतावृत्तामभरणीयायामिष्टावपेर्ब्रह्मणवतः पुरोनुवाक्येतिनाप इत्येषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
हिति खंड एतेनापि ब्रह्मणा वाबुधस्व ब्रह्म च ते जातवदो नमस्य । आ० ४. १. । इति सूचितं ॥

एतेनापि ब्रह्मणा वाबुधस्व शक्ती वा यज्ञे चकृमा विदा वा ।

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

एतेन । अमे । ब्रह्मणा । वबुधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । सृज । सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥ १८ ॥

हे अपि एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण वबुधस्व । अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा अस्मादीयशक्त्या
चास्मादीयज्ञानेन च ते तव यत्सोचं चकृम वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उतापि चास्माननु-
ष्ठानवृत्तं वस्यो वसुमत्तरत्नलक्षणं श्रेयः प्र णेषि । प्रकर्षेण प्रापय । नोऽस्मान्वाजवत्या प्रभुतास्तयुक्त्या सुमत्या-
नुष्ठानविषयया शोभनवृत्त्या सं सृज । संयोजय ॥ वबुधस्व । वृधु वृद्धी । नित्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः
युः । विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि । अस्मास्य संहितायां दीर्घम्कांदसः । शक्ती । मुपां मुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्गदीर्घत्वं । क्तिनो नित्वादायुदात्तत्वं । विदा । सविकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । नेषि । णीञ्
प्रापणे । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । उपसर्गादसमास इति गत्वं । सुमत्या । मन्त्रास्तित्यादिनोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपंचितं । अखं १. ७. ७. । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ ३५ ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं द्वितीयं मुक्तं । आंगिरसो हिरण्यरूपं सूर्यः । त्रिष्टुप कंदः । इंद्रो देवता ।
इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अपिष्टोमे मार्यादिने सवने निष्केवक्ष्यस्य इंद्रस्य नु वीर्याणीति निर्विहानीयं
मुक्तं । निष्केवक्ष्यस्वेति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नेद्रीं निष्कं दध्यात् । आ० ५. १५. । इति ॥ विषुवत्स्थिति

तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूत्रितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्निर्द्वी निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. । इति ॥ महाव्रते निष्केवन्त्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । राथंतरो दक्षिणः पक्ष इति खंडे चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ए० आ० ५. २. २. । इति ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्यैन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्र प्रव्रवीमि । कानि वीर्याणीत तदुच्यते । अहिं मेघमहन । हतवान् । तदे तदेकं वीर्यं । अनु पश्चादपो जलानि ततर्द । हिंसितवान् । भुमीं पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं । पर्वतानां संबंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिमत । भिन्नवान् । कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरवापि द्रष्टव्यं ॥ वीर्याणि । शूर वीर विक्रान्ता । श्र्यतादचो यदिदं यत् । गेरनि-टीति णिलोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हि मुशब्देन बङ्गव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छेदसीत्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वादीरवीर्यां चेति पुनरतद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्सतिवर्तित्वातिभ्योऽडिति त्रैरडादेशः । बङ्गत्वं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यड-भावः । चकार । णालि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन । लङीतश्चितीकार लोपे हन्द्वाब्ध्य इति तकारलोपः । अहिं । आङ्पूर्वाद्वतेराडि ग्रिहनिभ्यां ङ्गस्वश्च । उ० ४. १३०. । इतीप्रत्ययः । आङो ङ्गस्वत्वं च । चशब्देन वेजो द्वित् समाने ख्यद्योदात्त इति द्वित्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुक्रियते । ततर्द-लोपि पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्द । उत्तुदिर् हिंसानादरयोः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । क्रुधमंडार्थेभ्यश्च । पा० ३. २. १५१. । इति युच । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मि वज्रं स्वयं ततस्त ।

वाय्रा इव धेनवः स्यंदमाना अजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन । अहिं । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मि । वज्रं । स्वयं । ततस्त ।

वाय्राऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन । हतवान् । अस्मा इंद्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं सुखं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततस्त । तनुकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भित्ते सति स्यंदमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्र-मंजः सम्यगव जग्मुः । प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः । वाय्रा वत्सान्प्रति हंभारवीपिता धेनव इव । यथा धेनवः सहस्रा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणं । शिश्र सेवायां । लिटः कानच । द्विभावहलादिशेषेयङादेशाः । चित इत्यतोदात्तत्वं । स्वयं । स्व गती । अस्मात्सुपूर्वाद्वहलोर्ण्यदिति श्र्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । यद्वा । ऋ शब्दोपतापयोरित्यस्मात् श्र्यति पूर्ववद्वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । वाय्रा इति वाय्राः । वाश्रु शब्दे । स्फारितंघीत्यादिना रक् । जग्मुः । उंसि गमहनेत्युपधा लोपः ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकटुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥ ३ ॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । चिऽकटुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।

आ । सायकं । मघऽवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । त्रिकटुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्तिकटुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् । पीतवान् । मघवा धनवान्निद्रः सायक बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्वङ् मलोपय । पा० ३ १ ११ । इति क्वङ् । अहन्त्सार्वाधातुकयोरिति दीर्घः । अदत्तपदं शाब्दात्तोरंतोदात्तत्वे क्वङ्तादात्तोरंतोदात्तत्वं । सायकं । पित्र बंधने । मिनीतीति सायकः । एवम् । निस्स्वरिणाबुदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । जनसमखनकमगमो विट् । विट् नोरित्यात्वं ॥

यदिंदाहं प्रथमं जामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्ध्यामुषासं तादीन्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इंद्रं । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत । मायिनां । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषसं । तादीन्ना । शत्रुं । न । किल । विवित्से ॥ ४ ॥

उतापि च हे इंद्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजा प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हतवानसि आत तदनंतर मायिनां मायोपितामसुराणां संबन्धिनीमायाः प्रामिनाः । प्रकर्षणं नाशितवानसि । अनंतरं सूर्यमुषसः मुखकालं यामाकाशं च जनयन् उत्पाद्यज्ञावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीन्ना तदानीमावरकांधकाराभावाच्चतुं घातकं वेिरणं न विवित्से किल । त्वं न लब्धवान्भवन् ॥ अहन् । इतिर्लङ् । हन्त्याभ्य इति सिलोपः । अङ्गम उदात्तः । यदुत्तयोगादर्निघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाव्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २ ११६ । इति मत्वर्थीय इति । अमिनाः । मीत्रं हिमाया । क्रियादिकः । मीनातिर्निगमे । पा० ७. ३. ८१ । इति ह्रस्वत्वं । तादीन्ना । तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्गर्णविपर्ययः । किल । निघातस्त्विति दीर्घत्वं । विवित्से । विट् लामे । क्रादिनिघमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहन्वृचं वृचतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृचं । वृचऽतरं । विऽअंसं । इंद्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृचतरमतिशयेन लोकानमावरकमंधकाररूपं । यथा । वृचैरावरणैः सर्वाश्चक्षूंसारति तं । वृचमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं क्लिप्तबाह्वर्थया भवति तथाहन् । हतवान् । अंसच्छेदे कृष्टांतः । कुलिशेन कुठारिण विवृक्णा विशेषतश्चिह्नानि स्कंधांसीव । यथा वृचस्कंधाश्चिह्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्यहिर्वृचः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयति । शयनं करोति । क्लिप्ताकाष्ठवद्भूसौ पततीत्यर्थः ॥ वृचतरं । वृत्तं वर्तते । स्फादितं चीत्यादिना भावे रक्प्रत्ययांतो वृचशब्दः । वृचेणाचरणिन सर्वं तरतीति वृचतरः । तरतिः पचाद्यच् । परादिर्स्कंदसि बह्वलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसं । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽपि । तत्संनिधौभेन धातोर्वधादेशः । स चांतोदात्तः । अंत्यस्वाकारस्यातो जोप इति जोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा । ओब्रश्चु छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभवितीदृप्रतिषेधः । ओदि-तश्च । पा० ८. २. ४५ । इति परत्वाभिधानत्वं । ततो ब्रह्मभस्वेतिष्वसि प्राप्ते निष्ठादेशः बलस्वरप्रत्ययविवृद्धिषु

सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ७. । इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्यरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुत्वं । शस्त्रकंदसि बह्वलमिति श्लोपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते । बह्वलं कंदसीति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति विभक्त्यदात्तत्वं ॥ ३६ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषे इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽडव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरं । तुविऽबाधं । ऋजीषं ।

न । अतारीत् । अस्य । संऽऽतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रोऽयोद्धेव योद्धुरहित इव द्रुमा जुह्वे हि । आहतवान्बलु । कीदृशमिंद्रं । महावीरं गुणिमहाभूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधं बह्वलं बाधकं ऋजीषं शत्रुणामपार्जकं । अस्य वृशसिंद्रस्य सर्वाधनो ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरीतुं नाशकरोत् । इंद्रशत्रुरिंद्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य तावृशो वृत्र इंद्रेण हतो नदीषु पतितः स न रुजाना नदीः सं पिपिषे । सम्यक् पिपिवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वात् । परि० ८४. । नयुतस्य । पा० ५. ४. १५३. । इति कबभावः । जुह्वे । ऊञ् स्पर्धायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणं । उवडादेशाभावश्चांदसः । यद्वा । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां ऊयुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । परि० १०५. । लक्ष्यानुरोधानाश्रयते । इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिपु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति सातये ह्वे वां । अत्वे० ६. ६०. १३. । इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । अनेकाचत्वाभावात् । अनेकाच इति हि तच्चानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासीं वीरस्य महावीरः । आग्रहतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधु विलोडने । तुवीन्प्रभुताम्बाधत इति तुविबाधः । पचाद्यच् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजति कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः । लुगभावश्चांदसः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । पिप् संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रशत्रुः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानीं जघान ।

वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुचा वृत्रो अशयश्चस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानीं । जघान् ।

वृष्णः । वधिः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽचा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण च्छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तो हस्तरहितो वृत्र इंद्रमुहिष्णापृतन्यत् । पृतनां युद्धमेच्छत् । द्वेषाधिक्येन बह्वधा विद्रोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानीं पर्वतसामुद्रद्वीपौष्ठस्कंधेऽधुपरि वज्रमा जघान् । इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां वृष्टांतः । वधिः स्फुटमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसंचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृशं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृत्रः पुरुचा बह्वव्ययेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्तस्ताडितः स न अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बह्व्रीही पादशब्दस्यांखलोपश्चांदसः । अहस्तः । बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप् आत्मनः क्वच । कवध्वरपृतनस्येत्वंखलोपः । बुभूषन् । सनि यहगुहोद्य । पा० ७.

२. १२. । इतीदृशप्रतिषेधः । पुत्रश्च । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वङ्गत्वं । पा० ५. ४. ५६. । इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । व्यस्तः । अमुं तेषां इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषितोदृष्टप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । महितायामुदात्तस्य रितयोर्थेण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतः शीर्वभूव ॥ ८ ॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतः । शीः । वभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुषां पृथिव्या शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्यति यंति । अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र वृष्टातः । भिन्नं बह्वधाभिन्नकूलं नदं न सिंधुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभुता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोह्यः । पुरा वृचं जीवति सति तेन निरुहता मेघस्थिता आपो भुमी वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृचं निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुल्लंघ्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिर्लाभिन तु मनुष्यान्पृथ्वीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवन् नदं शयां महिना म्वकीयेन महिम्ना यास्यया एव मेघगता अपः पर्यतिष्ठत परिवृत्य स्थितवान् अहिवृचो मेघस्तासामपां पत्सुतः शीः पादस्याधः शयानो वभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यहिवृचस्याभिन्नघितत्वा त्पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं । रुदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४० । इति नत्व । अमुया । सुपा मुलुगिति सप्तम्या याज्रादेशः । शयानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. ३१ । धातोर्ङित्वात्समावधानुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावः । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप् प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लुगभावः । अदृष्टदेशात्समावधानुकानुदात्तत्वं विकरणस्वरं प्राप्ति व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पुत्रायां । इत्सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७. । इतीन्द्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिपु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा । पा० ५. १. १२२. । इतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित इत्यतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनं ङांप् सत्युदात्तनिवृत्ति स्वरिण तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्चकांदसः । पत्सुतः शीः । पादस्याधः शत इति पत्सुतः शीः । क्तिप्ति क्तिप् । तस्मि पदत्रित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शम्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शला दीपणी त्यत्रापि दीपनादेशो भवति । का० ६. १. ६३. । इत्युक्त्वात् । मध्ये मु इति शब्दोपजनश्चकांदसः । यद्वा । पादशब्दस्य सप्तमीवङ्गवचने पदादेशे क्त इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३. १४ । इति सप्तम्यर्थे तस्मिन् लुगभावश्चकांदसः ॥

नीचावया अभववृचपुचैर्द्रो अस्या अव वर्धर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्वानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचऽपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अव । वर्धः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुत्रा वृचः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुत्रा नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता हताभवत् । पुत्र प्रहारा द्रष्टुं पुत्रदेहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रोऽस्या मातुरवाधोभागं वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार । प्रहृतवान् । तदानीं मुमोतोक्तरोपरिस्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोभागस्थित आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवती । तत्र वृष्टांतः । धिगुर्लोकप्रसिद्धा गाः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादकीति वयो बाह्वः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

“न्यची वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । न्यचशब्दादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवतीति तृतीयैकवचनादेशः ।
अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अचेऽर्कदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. । इति तस्योदात्तत्वं ।
समासे लुगभावः कांदसः । बङ्गव्रीहीं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । नीची निरुष्टी वयसौ यस्याः सा । पूर्व-
पदस्य दीर्घः कांदसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । अमुनि हतेर्वधादेशः । निच्वादादुदात्तत्वं । जमार ।
ह्यहोर्भे इति भत्वं । मूः । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । मृते गर्भं विमुञ्चतीति मूर्माता । क्लिप्तेति क्लिप् । दानुः ।
दो अवत्वंडने । दाभ्यः नुः । उ० ३. ३२. । श्ये । लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. । इति तलोपः ।
शीङ् सार्वधातुक इति गुणोऽयादेशः ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृचस्य निरण्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम आशयदिदंशुः ॥ १० ॥

अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं । शरीरं ।

वृचस्य । निरण्यं । वि । चरंति । आपः । दीर्घं । तमः । आ । अशयत् । इदंशुः ॥ १० ॥

वृचस्य शरीरमापो वि चरंति । विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहति । कीदृशं शरीरं । निष्यं निर्नामधेयं । अप्सु
मपत्वेन गृहत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निषिप्तं ।
कीदृशानां काष्ठानां । अतिष्ठंतीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानामुपवेशनरहितानां । प्रवहणस्वभावत्वा-
देतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इदंशुर्वृचो जलमध्ये शरीरे प्रसिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं
निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् । सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनिवेशनानां । निविशतेऽस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे न्युट् । तद्रहितानां ।
बङ्गव्रीहीं नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । कांत्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितं । गतिरन्तर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अत्र यास्कः । अतिष्ठंतीनामनिवेशनानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणोतिः शस्त्रतिर्वा । वृचस्य निष्यं निर्नामं विचरंति विज्ञानं त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनो-
तेराशयदाशेतिरिदंशुः । तस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिदंशुः । तत्को वृचो मेघ इति नैबृक्ता-
स्वाप्त्रोऽसुर इत्यतिहासिकाः । नि० २. १६. । इति ॥ ३७ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलमपिहितं यदासीत् वृचं जघन्वा अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपां । विलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृचं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दामो विश्वोपचपणहेतुर्वृचः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । अत एवाहिगोपाः ।
अहिर्वृचो गोपा रत्नको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छदेन यथा न प्रवहति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । आपो निरुद्धा अतिष्ठन्ति । तत्र दृष्टांतः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य विले
स्यापयित्वा विलद्वारमाच्छाय यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां दद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृचेश निरुद्धमा-
सीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं वृचं जघन्वान्हेतवांनिद्रोऽप ववार । अपवृतमकरोत् । वृचस्तमपां निरोधं परिहृ-
तवान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्त्रतेषपदासयति कर्माख्यहिगोपा अतिष्ठन्निहना
गुप्ताः । अहिरयणादेवंतरिचोऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हंसितोपसर्ग आहंतीति । निरुद्धा आपः पणिनेव
गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पणं भेजेति । अपां विलमपिहितं यदासीत् । विलं भरं भवति
विभर्तेर्वृचं अघ्नवानपववार तद्वृचो वृणोतिर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृणोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते ।
यद्वर्तत तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्धत तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥

Z 2

ग्रादि जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिपेध । पिधु गत्यां । मिहं । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः ।
क्लिपेति क्लिप । अकिरत् । कृ विक्षेपे । तुदादिभ्यः शः । कृत इवातोरितोत्वं । अडागम उदात्तः । यदृत्तयो-
गादनिघातः । युयुधाते । युध संप्रहारि । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्लिटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्या-
सादुत्तरस्य अकारस्य कृत्वं ॥

अहेर्यातारं कर्मपश्य इन्द्र हृदि यत्ने जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्वति च स्रवतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यत् । नवति । च । स्रवतीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जघ्नुषो वृत्तं हतवतस्तव हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात्
तर्ह्येहवृत्तस्य यातार हतारं कर्मपश्यः । त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावान्मा भुक्तव
भयमित्यर्थः । यद्यस्मात्कारणान्नं नव च नवति च स्रवतीरेकीनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि
तत्रत्यानुदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न । श्येननामको बलवान्यक्षीव दूरगमनात्तव
भयमासीदिति गम्यते । तद्वयं मा भुदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समास्नातं । इन्द्रो वै वृत्तं हत्वा
नास्नुयीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् । ऐ० ब्रा० ३. १५. । इति । तैत्तिरीयाश्रामनंति । इन्द्रो वृत्तं हत्वा
परां परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः । ऐ० ब्रा० १. ६. ७. ४. । इति ॥ हृदि । पद्मिन्त्यादिना हृदयशब्दस्य
हृदादेशः । ऊडिमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । जघ्नुषः । हन्तेर्लिटः क्लमुः । पथ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणपरपूर्वत्वं । शांसिर्वसिघसीनां चिति पत्वं । न च पत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्या-
सिद्धत्वात् पत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणडोटमु प्रतिषेधो वक्तव्यः । का० ६. १. ८६. १. । इत्यसिद्धवद्वा-
वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्धवद्वा भादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्वावः ।
भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि पथ्येकवचने उपधालोपसु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवतीः । सु गती ।
शप्यन्नोर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. । इति नुमागमः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाशु-
दात्तत्वं । अतरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा शयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः । यातः । अवऽवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृंगिणः । वज्रऽबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । शयति । चर्षणीनां । अरान् । न । नेमिः । परि । ता ।

बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुरिन्द्रः शर्वा हते सति निःसपत्नो भुत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसितस्यैकत्रैव स्थितस्य स्थाव-
रस्य शमस्य शातस्य शृंगराहृत्वेन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादिः शृंगिणः शृंगोपेतस्योद्यस्य महिषबली-
वदादेश्य राजाभुत् । सेदु स एवैन्द्रचर्षणीनां मनुष्याणां राजा भुत्वा शयति । निवसति । ता तानि पूर्वोक्तानि
जंगमादीनि सर्वाणि परि बभूव । व्याप्तवान् । तत्र दृष्टांतः । अरान्न नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो
वर्तमाना नेमिररात्राभी कीलितान्काष्ठविशेषाभ्यामोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति
यात् । लटः शतृ । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । सः । सोऽधि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः । ता ।
शेष्कदसि बहलमिति शेर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो लालि भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यभ्यासस्थानं । कृता-
कृतप्रसंगितया वुगागमस्य निवृत्त्यादृष्टेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा । इंधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः

किन्त्वाद्वयभावः । न चासिद्धवद्वा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवडादेशः शङ्कनीयः । वृग्युटापुवच्यणोः सिद्धां भवतः । पा० ६. ४. २२ १४. इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्गुतिङ् इति निघातः ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीत्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभुपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वदे विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । त्वमग्ने प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच मुक्ताणि । तत्रितायामेति तृतीय मुक्तं पंचदशार्चं । ऋषिथान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यमूप ऋषिः । अनुक्त्वादिद्रो देवता । विष्टुप कंदः । एतेत्यनुक्रमणिका ॥ गोसवविवधयोर्निष्कवन्ध एतायामेति मुक्तं विनियुक्तं । तथा च मुचितमतिमूर्तिना यत्त्यमाग इति खडे । गोसवविवधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति मध्यदिनः । आ० ९. ८. इति ॥

एतायामोप गव्यंत इंदमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उप । गव्यंतः । इंद । अस्माकं । सु । प्रमतिं । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवां । केतं । परं । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गव्यंतः पणिनामकेनामुरिणापहता अस्मदीया गाः प्राप्तुमिच्छन्तो यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिंद्रं गवानयनचममुपायाम । प्राप्तवाम । स चंद्रोऽनामृणो हिसकरहितः सन्नस्माकं देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टा बुद्धिं सु ववृधाति । सुष्टु वर्धयति । आद नंतरं स इंद्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संबन्धि पशुं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जते । अधिक प्रापयति ॥ इत् । इण् गती । अदादित्वाच्छपो लुक् । अयाम् । एतेर्लोडुत्तमवर्जवचन आडुत्तमस्य पिष्टत्वाडा गमः । पिष्टत्वावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणोऽयादेशः । न चणो यण् । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः । मध्योऽप वादाः पूर्वान्विधीन्वाधते । परि० ६०. इति वचनात्तस्ययडादेशापवादत्वात् । अतः पश्चाद्गुणं यणादेशो बाध्यते । पिष्टत्वावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरिणायुदात्तत्वं । गव्यंतः । गा आत्मन इच्छंतः । मुप आत्मनः क्वजिति गोशब्दात्कर्मणः क्वच् । वातो यि प्रत्यये । पा० ६. १. १९. इत्यवादेशः । प्रत्ययांतादातोर्लटः शतृ । तस्यादुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिं । मन्यतेः क्तित्यनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनामिकलोपः । तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । ववृधाति । वृधु वृध्या । लिट्याडागमः । वज्रलं कंदसीति शपः झुः । संहिता यामभासस्य दीर्घश्चकंदसः । अनामृणः । मृण हिमायां । मृणति हिंसतीति मृणाः । इगुपधलक्षणः कः । न संख्यामृणा अस्ति वज्रव्रीही ननुमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्य रायः । ऊडिदमित्युभयच यिभक्तवदात्तत्वं । गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोशब्दाववर्गोति प्रतिषेधः । केतं । केत ज्ञानं । घञंत आयुदात्तः । आवर्जते । वृजी वर्जने । अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते वज्रलं कंदसीति तदभावः । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । तिङ्श्च असार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । कुविद्योगा-
न्निपातैर्यद्विद्वत्त्वादिना निघातप्रतिषेधः ॥

- उपेदहं धनं दामप्रतीतिं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।
 इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्क्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥
 उप । इत् । अहं । धनं । दामं । अप्रति । इत् । जुष्टां । न । श्येनः । वसतिं । पतामि ।
 इंद्रं । नमस्यन् । उप । मेभिः । अर्क्यैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठानानुग्रहार्थं यामन् तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्तं युद्धे हव्योऽस्ति तैरा-
 हातव्यो भवति तमिन्द्रमहमनुष्ठानोपेत्यतामि । उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरुपमानस्थानीयैरुत्तमैरर्क्यैः
 स्तोत्रैः सह नमस्यन् पुजयन् । कीदृशमिन्द्रं । धनं दामं धनप्रदं अप्रतीतमप्रतिगतं । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः ।
 इंद्रप्राप्ती दृष्टांतः । जुष्टां पूर्वं सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येनना-
 मको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिन्द्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनं दामं । धनं ददातीति
 धनदाः । आतो मन्त्रित्यादिना विच । अप्रतीतं । शत्रुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुष्टां ।
 जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्रौदितो निष्ठायां । पा० ७. ३. १४. । इतीदृशप्रतिषेधः । नित्यं मंत्रे । पा० ६. १. २१०. ।
 इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लेख्याडागमः । नमस्यन् । नमसशब्दात्पूजार्थं नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. । इति
 क्वच । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तस्यैकादेशस्वरिणोदात्तत्वं । उपमोयंत एभिरित्युपमाः ।
 माह् माने । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कः । बह्वलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । कृदुक्त-
 रपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यः । ऋजो बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिदं यत् । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव
 । पा० ६. १. ८० । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । मन्त्रिनो नित्यादाद्युदात्तत्वं ।
 मुपां मुजुगिति सप्तम्या लुक् ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इंद्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन । असक्त । सं । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि ।

चोष्कूयमाणः । इंद्र । भूरि । वामं । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीर्बाणानामाधारभूतान्निपंगायसक्त । नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् ।
 अर्यः स्वामिरूप इंद्रो यस्य देवस्य वष्टि अमुरेणापहता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः
 समजति । सम्यक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धयुक्तेन्द्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणोऽस्मभं
 प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां मूल्यं मा याचस्वित्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन
 सह वर्तते इति सेना । वोपसर्जनस्येति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणेऽप्ययं स्वर इत्येति । का० ६. १. १९१. । इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपि । पा० ६. १.
 १९१. । इति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन । इषव एषु धीयंत इतीषुधयः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. ।
 इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य हत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. ।
 इति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । पच समवाये । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्वर्योः
 । पा० ३. १. १०३. । इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. । इत्यंतोदात्तत्वं ।
 अजति । अज गतिचेपणयोः । वष्टि । वशं कांती । अदादित्वाच्छपो लुक् । वश्यादिपत्वे ण्वत्वं । चोष्कूयमाणः ।
 स्कुञ् आप्रवणे । धातोरिकाच इति यङ् । अहत्सार्वधातुकयोर्दोर्घः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः स्त्रयः । पा० ७. ४. ६१. ।
 इति ककारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । कुहोयुरिति चुत्वे गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । सुषामादित्वात् षत्वं ।
 यङताञ्जटः शानच् । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्त्विति सिचो लुक् ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनैकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते अयन्त्रयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिनं । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशाकेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । अयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइति । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं बह्वधनोपेतं दस्युं चोरं वृत्रं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि । त्वं हतवास्वज्जु । धनित्वं वात्र सनेयिनोऽपि स्पष्टमामनन्ति । वृत्रस्यांतः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवीषि चामन्त्रित । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तेर्महद्भिः सहितो भुल्लिख्यरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृत्रं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे ममास्मात् । मरुतो हेनं नाजहः प्रहर भगवो वीरयस्वेत्येवमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन् । ऐ० ब्रा० ३. २० । इति । धनो रधि इन्द्रसंबन्धिना धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक् सर्वतले वृत्रानुचरा व्याघ्र । विविधभागच्छन् । आगत्य चायज्वानो यज्वविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृत्रानुचराः प्रेतिमीयुः । मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । हन हिंसागत्योः । लुडि च । पा० २. ४. ४३ । इति वधादेशः । स चादतः । तस्यातो लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावादादतो ह्लादेः । पा० १. २. १. इति वृद्धभाषः । इट ईटि । पा० ८. २. २८ । इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं । घनेनैकः । ईपा अक्षादिपु कर्कदसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं । पा० ६. १. १२१. २. इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकप्रकादसः । उपशाकेभिः । उपशाक्तं कुर्वतीत्युपशाकाः । शक्नु शक्ती । अस्मादेतुमग्न्यंतात्पचाद्यच् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतो दात्तत्वं । विषुणक् । विषुपूर्वात्तशः संपदादिजन्यः कृप । नशर्वा । पा० ८. २. ६३ । इति कृत्वं । यद्वा । विषुपुर्वस्याचतेर्मुडागमः । सनका इत्यमराणां नाम । यणु दाजे । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः । पचाद्यच् । सना स्कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे कः । आतो लोप इटि घेत्वाकारलोपः । कृदन्तरपदप्रकृति स्वरत्वं । प्रेतिं । तादी च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ईयुः । एतेषामिपरस्वाद्विणो यगिति यणादेशे द्विर्वचनं ऽचीति स्थानिवद्भावादिप्रकारस्य द्विर्वचनं । दीर्घ इणः किति । पा० १. ४. ६९ । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यद्विवो हरिवः स्यातरूप्य निरघ्रताँ अधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्यातः । उयः । निः । अघ्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते वृत्रानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परां चित पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः । गतवतः । कीदृशास्ते । अयज्वानः स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिर्यागानुष्ठानभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवो हरिना मकाश्चयुक्त स्यातः स्थितियुक्त युद्धे पलायनरहित उय शौर्ययुक्तद्र यद्यदा दिवोऽन्तरिक्षाद्गोदस्योर्वावा पृथिव्योः सकाशात्स्राव्रतान्तरहितान्वृत्रानुचरान्निष्प्राधमो निःशेषेण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयम् खवायुना मुष्ठाः संतो ववृजुरिति पूर्वचान्वयः ॥ शीर्षा । शेरकंदसि बह्वलमिति शीर्षोपः । ववृजुः । वृत्री वर्जने । असंयोगास्त्रिः कित् । पा० १. २. ५. इति कित्वाङ्गुणाभावः । अयज्वानः । यज्रतिः मयज्रोर्ङ्गिण । पा० ३. २. १०३. इति भूति कृत्विप्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स इति हरिवान् । कंदमीर इति मतुपो वत्त्वं । संबुद्धौ मतुवसोरिति वत्त्वं । अघ्रतान् । बह्व्रीही नञ्मुष्मामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । दीर्घाददीति संहितायां नकारश्च वत्त्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अधमः । ध्वा शब्दापिर्मयो नयोः । कडि सिपि श्वपि पाश्चित्यादिना धमादेशः ॥ ११ ॥

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।
 वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिर्दिद्राक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥
 अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेना । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।
 वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोपरहितस्यैन्द्रस्य सेनां प्रत्यययुत्सन् । वृषस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वा नव-
 नीयगतयः स्तोत्रयचरित्राः । यद्वा । अंगिरसां सत्रमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मसैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां
 नवग्वा इति संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इंद्रं । अश्वि० ५. २९. १२. । इत्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो
 मनुष्या अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नाममु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थमिंद्रं नानाविधैर्मन्त्रैः
 प्रोत्साहितवंतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरष्टास्तेनिंद्रेण निराकृता वृषानुचराश्चितयंतः स्वकीयामशक्तिं आपयंत
 इंद्रादिंद्रस्य सकाशात्प्रवद्भिः प्रवर्णैः पालयितुं मुगकिर्मर्गरायन् । दूरे गतवंतः । तत्र दृष्टांतः । वृषायुधो
 वृषेण भेदनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शुरेण सह युद्धं कुर्वतो वध्रयो न नपुंसका इव । निसर्गपंडो वध्रिश्चैत्यादिस्मृतपु
 प्रयोगात् । ते यथा प्रबलेन दूरे निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युध संप्रहरि । सन्नि हन्तस्व । पा० १
 २ १०. । इति सगः कित्वाङ्गुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७ २ १०. । इतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन
 परस्मैपदं । सेनां । इनेन सह वर्तते इति सेना वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । अयातयंत । यती प्रयति । हेतुमति चेति णिच । क्षितयः । क्षि निवासगत्योः । क्षियंति गच्छंतीति
 क्षितयो मनुष्याः । क्षिचक्ती च संज्ञायामिति क्षिच । नवग्वाः । नवभिर्मसैर्गच्छंतीति नवग्वाः । गमेराणा-
 दिक्को द्वप्रत्ययः । यद्वा । क्षिपि गमः क्ती । पा० ६. ४. ४०. । इत्यनुनासिकलोप ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं
 । पा० ६. ४. ४० २ । इत्यकारस्य ऊकारः । अस्योः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशः । दीर्घश्चादंसः ।
 वृषायुधः । क्षिप्तेति क्षिप । क्षिप्तेत्यत्र सोपपदभ्यो निरूपपदभ्यः । का० ३. २. १६. । इत्युक्तत्वाच्च सोपपदभ्यः
 क्षिप । अन्येषामपि दृश्यते इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । अश्व व्याघ्रो । भावे निष्ठा । यस्य
 विभाष्यतीट्प्रतिषेधः । ब्रह्मादिना पत्वे पुत्वं । निसा च बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । निरस्ता इत्यत्र
 सकारस्य पत्वं क्तादंसं । तदानीमस्ता इत्येतत्कर्मणि निष्ठति गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः ।
 वन पण संभक्ता । अस्मात्पूर्वात् क्रिप । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः ।
 ततस्तुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चितयंतः । चित्ती संज्ञानि । अस्माक्यंताम्रटः शतृ । शप । अनित्यमागमशा
 सनमिति वचनाद्धूपधगुणाभावः ॥

त्वमेतान्नुदतो जज्ञतश्चायोधयो रजस इंद्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र मुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जज्ञतः । च । अयोधयः । रजसः । इंद्र । पारे ।

अवं । अदहः । दिवः । आ । दस्युं । उच्चा । प्र । मुन्वतः । स्तुवतः । शंसं । आवः ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं रुदतो रोदन् कुर्वतो जज्ञतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चितान् द्विविधानपि वृषानुचरान् रजसः
 परिऽंतरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽंतरिक्षवाची लोका रजांस्युच्यते । नि० ४. १९. । इत्युक्तत्वात् । अयोधयः ।
 युद्धमकरोः । युद्धेन मारितवानित्यर्थः । दस्युमुपक्षयितारं वृत्रं दिव आ बुलोकादानोयोस्त्वोत्कर्षणावादहः ।
 दग्धवानसि । वृत्र सपरिवार विनाश्र तत ऊर्ध्वं मुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य
 शंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । रुदिर अश्रुविमोचने । लटः शतृ । अदादिस्वाच्छपो सुक् ।
 प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जज्ञतः । जज्ञ भक्षहसनयोः । पूर्ववच्छपो सुक् ।
 जज्ञित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६. । इत्यभ्यस्तसंज्ञा । अतोऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मुन्वतः । मुनीतिः

शतरि स्वादिभ्यः श्रुः । ऋशुबोरित्यादिना यणादेशः । शतरशुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । सुवर्तः । पुञ् सुतो । अदादित्वाच्छपो लुक् । उवडादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चक्राणामः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासंस्तितिरुस्त इदं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणामः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभमानाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इदं । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ये वृत्रानुचराः पृथिव्या भुमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणामः कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तं मणिना कंठबाह्यादिगतेन मण्याभारणेन शुभमानाः शुभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तन्ते तथाविधा वृत्रानुचरा इदं युवायोद्यन्ते न तितिरुः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स इन्द्रः स्पशो बाधका नृत्रानुचरान् मृयेणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् व्यवहितान् करोत । तथा च ब्राह्मण । आदित्यो ह्यवोद्यन् पुरस्ताद्वांस्यपहंतीति ॥ चक्राणामः । करोतिष्कंदसि लिङित वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽमुक् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहनं परीणत । परिपूर्वात्तत्वं तर्भावेऽपि नहि वृतीत्यादिना । पा० ६ ३. ११६ । पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतो वृद्धो च । तान्त्रीनि कथानम् । तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

परि यदिदं रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सी ।

अमन्यमानौ अभि मन्यमानैर्निब्रह्मभिरधमो दस्युमिदं ॥ ९ ॥

परि । यत् । इदं । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः । सी ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मऽभिः । अधमः । दस्युः । इदं ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यद्यदा रोदसी उभे बुलोकभुलोकावर्भा महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सी सर्वतः परिगृह्य पर्यबुभोजीः परितो भुक्तवानसि तदानीं त्वममन्यमानान् मन्त्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमानान् अभि मन्यमानैरस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वन्नब्रह्मभिरधमैर्दस्युः चोर वृत्रादिरूपमसुर निरधमः । निःसारितवानसि । धर्मतिर्गतिकर्मा । नि० ६ ० । इति यास्कः ॥ अबुभोजीः । भुज् पालनम् । अबुभोजा रयोः । लिङि सिपि ब्रह्मन् कंदसि । पा० ७ ४. ७६ । इति विकरणस्य श्रुः । ब्रह्मन् कंदसि । पा० ७ ३. ९७ । इतोडागमः । अडुदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । महिना । महिम्ना । महच्छब्दात्पृथ्वादिनक्षत्रो भावेऽमनिच । टिरिति टिलोपः । तृतीयैकवचनेऽपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरणोदात्तत्वं । मन्त्रोपपत्तादसः । अमन्य मानान् । मन्यन्ते जानन्तीति मन्यमानाः । मन ज्ञाने । दिवादिभ्यः श्यन् । श्यन्तो नित्वादाशुदात्तत्वं । समासिऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायां इत्वानुनासिकावृत्ती ॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इंद्रो निज्योतिषा तमसो गा अधुशत ॥ १० ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अंतं । आपुः । न । मायाभिः । धनऽदां । परिऽअभूवन् ।

युजं । वज्रं । वृषभः । चक्रे । इंद्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुशत ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो बुलोकात्पृथिव्या अंतं भुमेः स्थानं नापुर्न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नं वृत्रं निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावाद्भनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सख्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन् ।

परितो न व्याप्ताः । जलपानसंस्थाभिवृद्ध्यायुपकारं न चक्रुरित्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रो मेघमदनाय वज्रं युजं स्वहस्तयुक्तं चक्र । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमसं अंधकाररूपास्त्रिधा गमनशीलान्युदकाणि निरधुक्षत । निःशेषेण दग्धवान् । मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति पठ्या उदात्तत्वं । आपः । आप् व्याप्ताः । लिख्यसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभुवन । अत्रापि यच्छब्दस्यानुषंगान्निघाताभावः । युजं । युजिर योगे । अतिगित्यादिना क्लिप्तं । अनित्यमागमशासनमिति वचनात्तुमभावः । अधुक्षत । दृष्ट प्रपुरणं । लुङि शाल इगुपधादनिटः क्तः । पा० ३. १. ४५. इति त्रैः क्तादेशः । दादधीतोर्घः । पा० ८. २. ३२. इति घत्वं । एकाचो वश इत्यादिना । पा० ८. ३. ३७. भष्मावः । संहितायां भष्मावाभा वष्कादसः ॥ ॥२॥

अनु स्वधामंशरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।

सधीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्मभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अशरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सधीचीनेन । मनसा । तं । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्येन्द्रस्य स्वधामत्तं ब्रौह्मादिरूपमनुलब्ध्याशरन् । मेघाद्वृष्टा अभवन । तदानीमयं वृचो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्य आ समतादवर्धत । वृद्धिं प्राप्तः । प्रभुतज्जले वर्तमानोऽपि न ममार कित्वमिवृद्ध एव । तदानीमिन्द्रः सधीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृचमोजिष्ठेनातिबलयुक्तेन हन्मना हननमाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्विवसानभिलक्ष्याहन् । तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृचस्य मनो यत्रेन्द्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः ॥ अशरन् । शर संचलने । नाव्यानां । नावा तार्याणां । नावयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. यत । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात् । पा० ६. १. २१३. तिप्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं । सधीचीनेन । सहाचतीति सध्यङ् । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ९५. इति सध्यादेशः । विभाषांचरद्विस्त्रयां । पा० ५. ४. ८. इति स्वायं स्वप्रत्ययः । तस्यायन्नित्यादिना ईनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खादेशस्योपदेशवद्वचनादीकार उदात्तः । ओजिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधति विनिः । तत आतिशायनिक इष्टेन । विन्मत्तोर्लुगिति विनो लुक् । टिगिति टिलोपः । नित्वादायुदात्तत्वं । हन्मना । हन्यते ङेनेति हन्म । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणात्करणेऽपि मनिन । नित्वादायुदात्तत्वं । तृतीयैकवचने ङोपि प्राप्तिं न संयोगाद्दमंतात् । पा० ६. ४. १३७. इति प्रतिषेधः ॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृह्हा वि शृंगिणमभिनच्छुणमिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्यु ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृह्हा । वि । शृंगिणं । अभिनत् । शुणं । इन्द्रः ।

यावत् । तरः । मघऽवन । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्यु ॥ १२ ॥

इलीबिशस्य इलाया भुमेर्बिले शयानस्य वृचस्य संबन्धीनि । इलाबिलशयस्वेति यास्कः । नि० ६. १९ । दृह्हा दृढितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभुतान्युदकानीन्द्रो न्याविध्यत् । नितरां विह्वान् । यद्वा । दृह्हाणि प्रबलानि सैन्यानि नितरां विह्वान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधिरूपेण शुणं जगतः शोषकं वृचं व्यभिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन धनयुक्तेन्द्र तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्वज्रमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं पृतन्यु पृतनां युद्धमिच्छते शत्रुं वृचं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् । अघ ताडने । अणि यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । तिङ्कृतिङ् इति निघात उदात्तस्वरितयोर्यण इति संहितायामङ्गमस्य स्वरितत्वं । इलीबिशस्य । पृषोदरादिखादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृह्हा । दृढेर्निष्ठायां दृढः स्खलव-

लघोः । पा० ७. २. २०. । इति निपातति । शिष्कंदसि बङ्गलमिति शिर्षोपः । अभिगत । भिदिर विदारणे । लङि बधादिभ्यः श्रम् । इतस्तेतीकारलोपे हल्ङ्याभ्य इति तिप्पोपः । गुष्णं । गुष शोषणं । शोषयतीति गुष्णः । तुषितुषिरसिभ्यः क्तिञ्च । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति इतिर्वधादेशः । पुतन्युं । पुतनाशब्दात्क्यचि क्यध्वरपुतनस्येत्यलोपः । क्वाक्कंदसीत्युप्रत्ययः ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शचून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणामृजवृचमिद्रः प्र स्वां मतिर्मतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शचून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं । वज्रेण । अमृजत् । वृचं । इंद्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अखिंद्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रुनाभि इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चिंद्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण अंशनायुधेन तेन वज्रेण पुरो वृचस्य पुराणि व्यभेत् । विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वृच समसृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानो वृचं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षणं वर्धितवान् ॥ सिध्मः । पिधु संराशो । अस्मादाणादिको मक् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा मृगो । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादिवात् स्युः । दिर्भावे बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । तिग्मेन । युजिह्वचितित्रां कृत् । उ० १. १४५. । इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां कित् । उ० ३. १२३. । इत्यनेनाभच । अभेत् । भिदिर विदारणे । श्रमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप । तस्य बङ्गलं कंदसीति लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याभ्य इति लोपः । यद्वा । लुङि लुप्तं । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । यद्वा । तरतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इवातीरितीत्य । शाशदानः । शट् शातेन । अस्माद्यङताच्छानच । तस्य कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपो । सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिर त्यायुदात्तत्वं ॥

आवः कुत्समिद्र यस्मिन्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशं ह्युं ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैचेयो नृषास्त्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इंद्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशं ह्युं ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्यां । उत् । श्वेचेयः । नृऽस्त्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

इन्द्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्सं चाकन् मृतिं कामयमानो वर्तसे । तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशद्विमेतन्नामकं दशसु दिशु दीप्यमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षणं रक्षितवानसि । कीदृशं । युध्यंतं स्वकीयेः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं वृषभं गुणिः श्रेष्ठं । शफच्युतस्त्वदीयाश्चस्य शफात्प तितो रेणुर्धूलिर्वा युक्तोक्तं नक्षत । प्राप्नोति । श्वेचेयः श्विचाख्याया योपितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाञ्जलि मयः सन् त्वदनुग्रहाद्गुह्यसहाय नृभिः पुरुषैः सोढव्यायोक्तस्थो । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । चक तृप्तो । अस्मागत्य ताच्छतु । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाल्लोपः शबभावश्च । प्रत्ययस्वरणातोदात्तत्वं । यद्वा । कम कांतावित्य स्मायङ्लुगंताल्लङि सिध्यभ्यासस्य नुमभावश्चादसः । दीर्घोऽकित इति दीर्घत्वं । मिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. । इति मकारस्य नकारः । धातुस्वरः । यदुक्तयोगादनघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशं ह्युं । दीक्षतेः प्रकाशार्थात्संपदादिलक्षणः कृत्प । कुः । मुडित्यूट् । दशसु दिशु द्युयस्यामो दशयुः । छादसं ह्रस्वत्वं । यद्वा । दशब्दोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते । बङ्गलीहो पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षत । नक्ष गती । व्यत्ययनात् नपदं । श्वेचेयः । श्विचाया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ङक् । पा० ४. १. १२९. । नृसहाय । शक्सिहोय । पा० ३. १. ९९. ।

इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. । इति षत्वं । संहितायां दीर्घः कांदसः ॥

आवः शमं वृषभं तुग्यासु शेचजेषे मघवञ्छ्वयं गां ।

ज्योक् चिदच तस्मिवांसो अक्रञ्चूयतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शमं । वृषभं । तुग्यासु । शेचऽजेषे । मघऽवन । श्विच्यं । गां ।

ज्योक् । चित् । अच । तस्मिऽवांसः । अक्रन् । श्चुऽयतां । अधरा । वेदना ।

अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन धनवतिंद्र श्विच्यं श्वित्रायाः पुत्रं पुत्रोक्तं पुरुषमावः । रक्षितवानसि । किमर्थं । शेचजेषे शत्रुभिः सह युद्धं वलायां शेचप्राप्त्यर्थं । कीदृशं । शमं त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शांतं वृषभं गुणैः श्रेष्ठं तुग्यासु गां जलेषु गतं । मघमित्यर्थः । तुग्या बुद्धेरमित्युदकनामसु पठितत्वात् । अत्रास्माभिः सह युद्धं ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्मिवांसोऽवस्थिताः संतोऽक्रन् । ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रुयतां शत्रुनात्मन इच्छतां तेषामधरा वेदना निरुष्टानि दुःखानि त्वमकः । कुरु ॥ तुयशब्दोऽंतरिक्षवचनः । तत्र भवानुपगयाः । तुयाहन । पा० ४. ४. ११५ । इति घन । तस्येयादिशः । इकारलोपः कांदसः । मित्वादाद्युदात्तत्वं । शेचजेषे । जेषु णेपृ ण्यु प्रेषु गतां । अस्मात्संपदादिलक्षणः कृष्णः । शेचस्य जेट् शेचजेट् । समासांतोदात्तत्वं । अतोदात्तादुत्तरपदादित्यादिना । पा० ६. १. १६९. । विभक्तिरुदात्तत्वं । श्विच्यं । श्वित्रायां भवः । भवे कंदमीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्मिवांसः । तिष्ठतः क्रमुः । वस्वकाजातुसामितीडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मघे घसेत्यादिना ज्लेर्लुक् । शत्रुयतां । शत्रुनात्मन इच्छंतीति शत्रुयंतः । मुप आत्मनः क्यजिति क्यच । तदंताच्छत्रु । तस्य लमार्वधातुकानुदात्तत्वं एकादेशस्वरिणोदात्तत्वं । तस्य च पूर्वत्रासिहत्वं नेष्यत । पा० ८. २. ६. १ । इत्युक्तत्वाच्छ्रुतमंतोदात्तत्वमिति शत्रुरनुमो मघजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अधरा वेदनेत्युभयत्र शस्त्रकंदसि बह्वलमिति श्लोपः । अकः । करोतेर्लुङि मघे घसेत्यादिना ज्लेर्लुक् । गुणः ॥ ॥ ३ ॥

त्रिश्चिन्नो अथैति चतुर्थं मुक्तं द्वादशर्चं । अपिश्चान्यस्मादुपेरिति परिभाषयागिरसो हिरण्यसूप अपिः । अश्विनो देवता । कृ त्रौ चक्रति नवमी आ नो अश्विनेति द्वादशी च त्रिष्टुमी । शिष्टास्त्रिष्टुभंतपरिभाषया जगत्यः । त्रिश्चिद्द्वादशाश्विनं नवम्यं त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक आश्विने कर्तो जागते कंदमीदं मुक्तं । अथाश्विन इति खड्डे सूचितं । त्रिश्चिन्नो अथैति वावापृथिवी इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विने शस्त्रेऽप्येतस्मूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि यंच हिम्येव वासंसोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतं । नवेदसा । विऽभुः । वां । यामः । उत । रातिः । अश्विना ।

युवोः । हि । यंच । हिम्याऽड्व । वासंसः । अभिऽआयंसेन्या । भवतं । मनीषिऽभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसाश्विना मेधाविनावश्विदेवो । नवेदा इति मेधाविनाम नवेदाः कविर्मनोषीति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशी युवां त्रिश्चित् त्रिवारमप्ययास्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थं भवतं । आगतां भवतं । अत्र चिरिति वचनं सवनव्यपिचं । आदरातिशयद्योतनार्थं वा । त्रिपत्या हि देवा इति श्रुत्यंतरात् । वां युवयोर्धामो गमनसाधनभूतो रथो विभुर्वाप्तः । उतापि च रातिर्दानं विभुरिति शेषः । युवोर्युवयोर्बभूवोर्यंच हि परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु । तत्र दृष्टांतः । वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव ।

हिमयुक्तया राज्ञेय । यथा राज्ञा सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापि तद्वत् । युवामुभौ मनीषिभिरभिमं-
धाविभिर्ह्यस्त्रिभिः । मनीषीति मेधाविनाम मनीषी संधातिति तन्नाममु पठितत्वात् । अभ्यायंभ्याभितो
नियंतव्या अनुयहवशात्तदधीनो भवतं ॥ अथ । निपातस्य चिति संहितायां दीर्घः । नवदमा । विपरीतं न
वित्त इति नवदमी । विद ज्ञान इत्यस्मादीणादिकोऽमुन । नञ्समासे नभाएनपादित्यादिना नकारस्य
प्रकृतिभावः । मुपां मुलुगित्याकारः । आमंचितनिधातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिमु
स्वित्यादिना मन । नित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्वावे क्तिन । मंच वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । युवोः । मुपां मुपो भवतीति
पठोद्विवचनस्य पठोद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० ७. २. ८९ । इति यत्वं न भवति । ग्रंथे
लोप इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंथलोपपक्षे खिकादेशस्वरिण । हिम्या इव ।
हिमेति रात्रिनाम ऊधः पयो हिमेति तन्नाममु पठितत्वात् । हनेर्ह्रि च । उ० १. १४६. इति मक् । हति
पद्यानीति हिमं । अर्शआयच । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयकवचनस्य मुपा मुलुगिति आदेशः ।
ततटिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । वामसः । वम आच्छादने । वामयति प्रकाशनाच्छादयतीत्य
हर्वासः । अभ्यायंभ्या । अभ्याडित्युपसर्गद्वयोपमृष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादीणादिकः सैन्यप्रत्ययः । मुपा
मुलुगित्याकारः ॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्धिदुः ।

त्रयः स्कंभासः स्कभितासं आरभे चिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनु । विश्वे । इत् । वितुः ।

त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आरभे । चिः । नक्तं । याथः । चिः । ऊं इति ।

अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुरद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तऽश्विनोः संबंधिनि रथे पवयो वज्रसमाना
दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत इत्थं चक्रत्रयसद्भावप्रकार विश्व सर्वे देवाः सोमस्य चद्रस्य वेना
कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखा-
द्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्राढ रथमारुह्याश्विनी गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कंभासः
स्कभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कभितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरभ्यु । अवलंबितुं । यदा रथ
स्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभुताः स्तभा इत्यर्थः । हे अश्विना युवां तादृशेन रथेन
नक्तं रात्रौ त्रिर्याथः । त्रिवार गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिर्याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य
पुनःपुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेर्लटि विदो
लटो वेति झ्रस्मादेशः । स्कंभासः । एभि स्कभि गतिप्रतिबंधि । स्कभंते प्रतिबद्धा भवतीति स्कभाः । पचायच ।
स्कभितासः । स्कभुः सांचो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषतीट्प्रतिषेधे प्राप्ति यमितस्कभितेत्यादि
नेडागमो निपातितः । आरभे । रभ राभस्ये । अस्मादाहपूर्वात्सपदादिजन्यो भावः कृप । छदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं ॥

समाने अहन्तिरवद्यगोहना चिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । चिः । अवद्यऽगोहना । चिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

चिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उषसः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनी देवी युवं युवामुभौ समानेऽहन्तेकस्मिन्पुष्टानदिने चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठान

गताणां दोषाणां संवरणकारिणी भवतः । अथास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन चिर्ममिञ्चतं । चिवारं सिञ्चतं । किञ्च दोषा उपसद्य रात्रीर्दिवसां रात्रिषु दिवसेषु नेरंतयेण वाजवतीर्बलकारिणीरियो ऽज्ञान्यस्मभ्यं पिन्वतं । सिञ्चतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । अवयगोहना । गृह संवरणं । अवयस्य गृहयितारो । नद्यादिस्वाह्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९ । इति प्राप्तस्य ऊत्वस्वाभावस्कान्दसः । मिमिञ्चतं । मिह सेचने । सन्ध्याकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितोऽप्रतिषेधः । हन्ताञ्चति सनः । कित्वाङ्गघूपधगुणाभावः । दिर्भावहलादिशेषी । ढत्वकत्वपत्वानि । वाजवतीः । उगितञ्चति डीप् । पिन्वतं । पिवि मिमि णिवि सेचने । इदित्वाप्तुम् । कर्तरि शप् ॥

चिर्वर्तिर्यातं चिरनुव्रते जने चिः सुप्राय्ये चिधेव शिञ्चतं ।

चिर्नोद्यं वहतमश्विना युवं चिः पृष्टो अस्मे अक्षरेव पिन्वतं ॥ ४ ॥

चिः । वर्तिः । यातं । चिः । अन्नुऽव्रते । जने । चिः । सुप्रऽअय्ये । चिधाऽइव । शिञ्चतं ।

चिः । नांद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । पृष्टः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं चिर्वर्तिर्यातं । अस्मादीयवर्तनसाधनं गृहं चिर्यातं । चिवारं प्राप्तुं । तथानुव्रते ऽस्मदगुक्कलव्यापारयुक्तं जने चिर्यातं । चिवारं तदनुयहाय गच्छतं । चिः सुप्राय्ये चिवारं मुपु प्रकर्षेण भवद्वा रक्षणीये प्रवर्तमानानस्मान् चिधेव चिर्भिरव प्रकारिः शिञ्चतं । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नांद्यं नंदनीयं संतोषकरं फलं चिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मे अस्मां पृष्टोऽन्नं चिः पिन्वतं । चिवारं प्रयच्छतं । तत्र दृष्टांतः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि अक्षरा स्रोतसृप्तिरिति तन्नाममु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥ वर्तिः । वर्ततेऽञ्चति वर्तिर्गृहं । हृपिषिहृवुतीत्यादिना । उ० ४. ११८ । इत्ययः । मुपां मुलुगिति द्वितीयैकवचनस्य मुआदेशः । सुप्राय्ये । उपसर्गद्वयोपस्थादवतेः कर्मणि ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । शिञ्चतं । शिञ्च विधोपादाने । नांद्यं । खदतः । पृष्टः । पुची संपर्कः । अमुनि मुडागमः । अस्मे । मुपां मुलुगिति श्रेष्ठादेशः । अक्षरा इव । अश्ववते व्याप्तुवतीत्यक्षराण्युदकानि । श्रीणादिकः क्षरप्रत्ययः । श्लेषः ॥

चिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं चिर्देवताता चिरुतावतं धियः ।

चिः सौभगत्वं चिरुत अवांसि नस्त्रिष्ठं वां मूरे दुहिता रुहद्रथं ॥ ५ ॥

चिः । नः । रयिं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । देवऽताता । चिः । उत । अवातं । धियः ।

चिः । सौभगऽत्वं । चिः । उत । अवांसि । नः । चिऽस्थं । वां । मूरे । दुहिता । आ ।

रुहत् । रथं ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नयि धनं चिर्वहतं । चिवारं प्रापयतं । देवताता देवताती देवैर्युक्ते कर्मणि चिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उतापि च धियोऽस्मद्वृद्धीस्त्रिवारं रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं चिर्वहतमिति शेषः । उतापि च अवास्तत्रानि नोऽस्मभ्यं चिर्वहतं । वां युवयोः संबन्धिनं चिष्ठं चक्रत्रयोऽवस्थितं रथं मूरे सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता दुहिता दृरे हिता । नि० ३. ४ । इति यास्कः । साकृद्वती ॥ देवताता । सर्वदेवात्तातिल् । पा० ४. ४. १४० । इति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबन्धो यज्ञो लक्ष्यते । देवताता मत् इति तन्नाममु पाठित्वात् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति सप्तम्या ङादेशः । चिष्ठं । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति चिष्ठः । मुपि स्थः । पा० ३. २. ४. । इति कः । अंबात्रेयादिना । पा० ८. ३. ९७ । सकारस्य षत्वं । मूरे । पू प्रेरणे । मुमुधागृध्रभ्यः कण् । उ० ४. २५ । इति कण् । निन्वादायुदात्तः । विभक्तित्वयः । आ रुहत् । रुमुद्वहृभ्यं रुहदसि । पा० ३. १. ५९ । इति श्रैरङादेशः ॥

चिनीं अश्विना दिव्यानि भेषजा चिः पार्थिवानि चिरं दत्तमग्निः ।

ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे चिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥ ६ ॥

चिः। नः। अश्विना। दिव्यानि। भेषजा। चिः। पार्थिवानि। चिः। उं। इति। दत्तं। अतः। अतः।

ओमानं। शंयोः। ममकाय। सूनवे। चिधातु। शर्म। वहतं। शुभः। पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना नोऽस्मभ्यं दिव्यानि दुल्लोकवर्तीनि भेषजा औषधानि चिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामु
त्यन्त्रान्यौषधानि चिर्दत्तं । अग्न उ अंतरिक्षसकाशादप्यौषधानि चिर्दत्तं । आप इत्यंतरिक्षनाम आपः पृथिवी
भूरिति तन्नाममु पाठात् । शयोरितन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शयु बार्हस्पत्यमब्रुवन् । ते सं २. ६. १० १. ।
इति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबंधनमोमानं मुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती
शोभनस्त्रीषधजातस्य पालका युवां चिधातु वातपित्तद्विषमधातुत्रयशमनविषयं मुख वहतं प्रापयतं ॥ दि
व्यानि । दंडादित्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. भेषजा । भिषज् चिकित्साया । पुंसि संज्ञायामिति घः । शयोः ।
शमु उपशमे । क्षिप । शम । यु अमिश्रणे । अस्माद्विच । रुद्रत्तरपदप्रकृतिस्वरः । चिधातु । सितनिगमिममि
सन्धविधात्रकुशित्यनु । उ० १. १०. । अग्नः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ओमान । अन्तरिक्षभ्यो
ऽपि वृक्षंत इति मनिन । ज्वरत्वरत्यादिनाकारवकारयोर्दृ । सार्वधातुकाधेधातुकलक्षणो गुणः । यदि
ज्वरत्वरत्यत्रानुनामिके च । पा० ६. ४. १०. । इति नानुवर्तते तद्धि पूर्वणव मृत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति ।
शुभस्पती । शुभ दीप्ती । संपदादिलक्षणः क्षिप । षष्ठाः पतिपुत्रेति संज्ञिताया विसर्जनीयस्य सत्य । मुबामचित
इति परांगवद्भावात् षष्ठांमचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वामुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

चिनीं अश्विना यजता दिवेदिवे परि चिधातु पृथिवीमंशयतं ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावतं आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतं ॥ १ ॥

चिः। नः। अश्विना। यजता। दिवेऽदिवे। परि। चिधातु। पृथिवीं। अंशयतं।

तिस्रः। नासत्या। रथ्या। पराऽवतः। आत्माऽदेव। वातः। स्वसराणि। गच्छतं ॥ १ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवेदिवे द्यवित्यवीत्यहर्नाममु पठितत्वात् । यजता यष्ट्या युवा नो
ऽस्मदीयां पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः प्राप्य चिधातु कव्यात्रययुक्त आस्तीर्णे बर्हिषि त्रिस्त्रिवारम
शायतं । शयनं कृतं । हे रथ्या रथ्या रथस्वामिनां तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकर्मात्मिकरूपा वेदीर्गच्छतः ।
तच्च दृष्टान्तः । स्वसराणि शरीराण्यान्निव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुसदीयानि शरीराणि
गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेभृमुद्रशीत्यादिना । उ० ३. ११०. । अतश्च । चित इत्यतोदात्तत्वं । चिधातु । चिधा
धीयते निधीयते इति चिधातु । सितनिगमीत्यादिना धात्रमुज । नित्वादायुदात्तत्वं । ममामि रुद्रत्तरपदप्र
कृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां मुजुगिति सप्तम्या लुक् । अंशयतं । अंशदादित्वाच्छ्रुत्वा लुक् । अंशयाता
मित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या । सत्सु साधु सत्या । न सत्यावसत्या । न असत्या नामत्या । सत्यावैव
नासत्यावित्याणवाम इति यास्कः । नि० ६. १३. । नभ्राणनपादित्यादिना नभः प्रकृतिभावः । रथ्या । रथाहर्हि
स्वामिनावित्यर्थः । ऊदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । स्वसराणि । सरंति गच्छंतीति सरा इति
याणि । स्वकीयाः सरा येषां शरीराणां । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चिरश्विना सिंधुभिः सप्तमानृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतं ।

तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेधे शुभिरकुभिर्हितं ॥ ८ ॥

चिः । अ॒श्विना॒ । सि॒धुऽभिः । स॒प्रमा॒तृऽभिः । च॒यः । आ॒ऽहा॒वाः । चे॒धा । ह॒विः । कृ॒तं ।
ति॒स्रः । पृ॒थि॒वीः । उ॒परि॒ । प्र॒वा । दि॒वः । ना॒कं । र॒क्षे॒थे इति॑ । द्युऽभिः । अ॒क्षुऽभिः ।
हि॒तं ॥ ८ ॥

हे अश्विना सप्रमातृभिः । इमं मे गगे । ऋग्वे० १० ७५. ५ । इत्यादिसंज्ञोक्ताः सप्रसंख्याका गंगाया नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्रमातरः । तैः सिधुभिः स्यंदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः । तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाख्यातं । अष्टौ कृत्योऽभिपुणोति एकादश कृत्यो द्वितीयं द्वादश कृत्यमृतीयमिति । तै० सं० ६. ४. ५. १ । आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कृपस-दृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपुतभुदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु चेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतेर्हविष्कृतं । सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरूपरि त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवर्तं गच्छंती युवां दिवो नाकं युलोकसंबन्धिनमादित्यं रक्षेथे । कीदृशं नाकं । शुभिरहोभिरक्षुभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं । अहनि सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्यवमहोरात्राभ्यां सूर्यां व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥ सप्रमातृभिः । बह्वीरिहस्वरः । आहावाः । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४. । इत्याङ्-पूर्वाद्धयंतरप्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । प्रवा । च्युङ् प्रुङ् गती । प्रवर्तं गच्छत इति प्रवा । पचायच । मुपां मुलुगित्याकारः । नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । नभ्राणनपादि-त्यादिना नभ्रः प्रकृतिभावः । युभिः । ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो झल् । पा० ६. १. १८३. । इति प्रतिषेधः ॥

ऊ॒५ ची॒ च॒क्रा चि॒वृतो॒ रथ॑स्य॒ ऊ॒५ च॒यो वं॒धुरो॒ ये स॒नी॒ळाः ।

क॒दा यो॒गो वा॒जिनो॒ रास॑भस्य॒ येन॑ य॒ज्ञं ना॑सत्या॒पया॒थः ॥ ९ ॥

ऊ॒५ । ची॒ । च॒क्रा । चि॒ऽवृतः॑ । रथ॑स्य॒ । ऊ॒५ । च॒यः । वं॒धुरः॑ । ये । स॒ऽनी॒ळाः ।

क॒दा । यो॒गः । वा॒जिनः॑ । रास॑भस्य॒ । येन॑ । य॒ज्ञं । ना॑सत्या॒ । उ॒प॒ऽया॒थः ॥ ९ ॥

हे नामत्यावश्विनां चिबृतस्त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य भवदीयस्य रथस्य । ईपाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते । सेयमे काश्रिः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबन्धीनि ची चक्रा चीणि चक्राणि कृ । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते । ये काष्ठविशेषाः सनीळाः । नीळं गृहसदृशं रथस्योपर्युपवेशस्थानं । तेन सह वर्तत इति सनीळास्तं काष्ठविशेषा वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्त्रयोऽक्षिण सहिते द्वे ईष इत्येवं त्रिसंख्याकाः कृ । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वाजिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं कदा । कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते । येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस्य दीयं यागस्थानमुपयाथो युवां प्राप्नुथः । तादृशस्य रथस्येति पूर्वचान्वयः ॥ ची चक्रा । उभयत्रापि श्रृङ्कंदसि बह्वलमिति श्लोपः । वंधुरः । बंधरीणादिक उरप्रत्ययः । वत्वं क्वादसं । सनीळाः । वीपसर्जनस्येति सभावः ॥

आ॒ ना॑सत्या॒ गच्छ॑तं॒ हू॒यते॑ ह॒विर्म॑ध्वः॒ पिब॑तं॒ मधु॑पेभिरा॒सभिः॑ ।

यु॒वोहि॑ पू॒र्वं स॒वितो॑षसो॒ रथ॑मृताय॒ चि॒त्रं घृ॒तव॑तमिष्य॑ति ॥ १० ॥

आ॒ । ना॑सत्या॒ । गच्छ॑तं॒ । हू॒यते॑ । ह॒विः । म॑ध्वः॒ । पि॒ब॒तं॒ । म॒धुऽपे॒भिः । आ॒स॒ऽभिः॑ ।

यु॒वोः । हि॒ । पू॒र्वं । स॒वि॒ता । उ॒षसः॑ । रथ॑ । अ॒मृ॒ताय॑ । चि॒त्रं । घृ॒तऽव॑तं । इष्य॑ति ॥ १० ॥

हे नामत्यावश्विनाविह कर्मण्या गच्छतं । अवास्माभिर्हविर्हूयते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तेरास भिर्भवदीयैरासिर्मध्वो मधुरद्रव्याणि हवोषि पिबतं । सविता सूर्य उपसः पूर्वमुषःकालात्युरा युवयोरश्विनोः

संबन्धिनं रथमृतायास्मद्यज्ञार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । चित्रं पुर्वोक्तयन्त्रयादिभिर्विचित्रं घृत-
वंतमन्त्रांजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशाद्भस्मार्धधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातु-
स्वरः । अत्र गच्छतं पिवतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषति प्रथमायास्तिङ्गविभक्तनिघातप्रतिषेधः ।
ह्रयति । लसार्धधातुकानुदात्तत्वं यकः स्वरः । मध्वः । लिंगव्यत्ययः गमि यणादेशात्कादसः । मधुपमिः । मधु-
पिवतीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गं क इति कप्रत्ययः । आसमिः । पद्वित्त्वादिनास्यशब्दस्यासनादेशः ।
युवोः । युवोर्हि यन्त्रमित्यत्रोक्तं । इष्यति । इष गतो । श्वनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृशतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृशतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाऽभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या असत्येनानुतेन रहितावश्विना अश्विदेवी युवां त्रिभिरेकादशैः ये देवामो दिव्यैकादश स्य
। ऋक् १. १३०. ११. । इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितस्मिन्संख्याकिरेकादशात्मकवर्गत्रयगतदेवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं
मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्यहास्मिन्देवयजनदेश आ यातं । आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुषं प्र तारिष्ट । प्रवर्ध-
यतं । रपांस्यस्मदीयानि पापानि निर्मूलतः । निःशेषं शोधयतं । द्वेषो द्वेषकतृण सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा
अस्माभिः महावस्थितो भवतं ॥ त्रिभिः । पटत्रिचतुर्थ्य इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशाना पुराणैः ।
तस्य पुराणैः । पा० ५. २. ४८. । इति उट् । मधुपेयं । पा पानि । अचो यदिदं कर्मणि यत । ईयाति । पा० ६. ४
६५. । इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मधु च तत्पेयमिति समामि ऋद्धन्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । तारिष्टं । तृ प्रवनतरणयोः । कान्दमे प्रार्थनायां लुङि छिः मिच । इडागमः । वृत्तो वा । पा० ७. २
३८. । इति प्राप्तिस्त्रिंशो दीर्घस्य मिचि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बह्वन् कदस्यमाद्योगे
ऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मूलतः चेति चशब्दार्थप्रतीतिस्तस्य चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषति निघातप्रति-
षेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा० ६. १. १८७. । इत्याद्युदात्तत्वं । मूलतः । मृश आमर्शने । कंदमि लुङ् लङ्
लिट् इति लोट्थे लुङ् । शल्ल इगुपधादलिट् क्तः । पा० ३. १. ४५. । इति त्मादेशः । एकाच उपदेशोऽनुदा-
त्तादितीट्प्रतिषेधः । पत्वकृत्वं । पुर्ववदडभावः । सेधतं । पिभु गत्यां । अत्र केवलोऽपि पिधिः प्रतिपुर्वस्यार्थे
वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङ्शब्द लसार्धधातुकस्वरण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङ्
परत्वाद्वा निघाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि वृश्यं इति कर्तरि विच । भवतं । द्वेष इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वा-
त्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्यं च निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १. १८. ५. । इति
वचनात् । सचाभुवा । सचेत्ययं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सहेत्यर्थे इति । नि० ५. ५. ।
सचा भवत इति सचाभुवा । क्लिप । आः मुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशस्य न भुमुधियोः । पा० ६. ४.
८५. । इति प्रतिषेधः । मुपां मुनुगिति विभक्त्येकाकारः ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनावीचं रयिं वहतं सुवीरं ।

शृण्वता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातो ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अवीचं । रयिं । वहतं । सुऽवीरं ।

शृण्वता । वां । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतं । वाजसातो ॥ १२ ॥

हे अश्विना त्रिवृता रथेन अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नोऽस्माकमवीचमभिमुखं
सुवीरं शोभनीवीरैः पुत्रभृत्यादिभिर्विपेतं रयिं धनमा वहतं । आनीय प्रापयतं । शृण्वतास्मदीयस्मृतिं शृण्वती
वां युवामवसेऽस्माद्रक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातो संयामि । वाजसातो महाधन इति

संयामनाममु पाठात् । वृधं वर्धनाय च भवतं ॥ मुवीरं । शोभना वीरा यस्येति बह्व्रीहो वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृण्वता । शृ श्रवणे । शतरि श्रुवः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति श्रुः शृभावश्च । ऋश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । मुपां मुनुगित्याकारः । जोहवोमि । ऊञ् स्पर्धायां शब्दे च । यङ्नुक्त्वभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्माद्धुत्तमेकवचने यङो वा । पा० ७. ३. ९४. । इतीडागमः । वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावः कृप । वाजसार्ता । पणु दाने । क्तिनि तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जनसंज्ञेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥

ह्रयाम्यग्निमित्येकादशर्चं पंचमं मृक्तं । हिरण्यस्तूप चर्चपि । आद्या नवमी च जगतीच्छंदस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्वस्य मृक्तस्य सविता देवता । आद्याया ह्रयाम्यग्निमित्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसविचाख्या लिङ्गोक्तदेवताः । तथा चानुक्रांत । ह्रयाम्येकादश सवित्रं नवमी जगत्याद्या च लिङ्गोक्तदेवतापादास्तय इति ॥ अभिप्रवपडहस्य चतुर्थेऽहनि विश्वं देवगम्य इदं मृक्तं सवित्रं निविद्वान् । तृतीयस्य त्र्ययंमति खंडे सूत्रितं । ह्रयाम्यग्निमित्यस्य मे यावापृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥

ह्रयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्रयामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्रयामि रात्रीं जगतीं निवेशनीं ह्रयामि देवं सवितारमृतये ॥ १ ॥

ह्रयामि । अग्निं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्रयामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्रयामि । रात्रीं । जगतीं । निवेशनीं । ह्रयामि । देवं । सवितारं । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्याविनाशनाम । नि० ३. २१. । इति यास्कः । प्रथममादावपि ह्रयामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणां ह्रयामि । जगती जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्रयामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारां कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावुपविशन्तीति प्रसिद्धा । ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्रयामि ॥ मित्रावरुणां । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्रीं । रात्रेश्चाजसी । पा० ४. १. ३१. । इति डीप् । निवेशनीं । निविशत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चैति ल्युट् । टिड्ढाणञित्यादिना । पा० ४. १. १५. । डीप् । ऊतये । अवसे । क्तिनि ज्वरत्वंेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता मृत्युः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकिन् । कृष्णं कृष्यतिर्निर्कृष्टो वर्णः । नि० २. २०. । इति यास्कः । लोका रजांस्युच्यते । नि० ४. १९. । इति च । अंतरिक्षलोको हि मृत्यागमनात्परा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमग्निणा वर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यककांडे अमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरिच्छितस्य मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि ह्रीमानि शरीराणि अमृतेषां देवता । ऐ० आ० २. १. ८. । इति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्यप्यनन्तं अवच्छिन्नाः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन भुवर्णनिर्मितेन रथेना याति । अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बह्व्रीहो नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन २ अष्टव्यवास्त्येत्यादिना । पा० ६. ४. १७५. । मयटो मकारलोपो

निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भु सत्तायां । भुधुमुभ्रस्त्रिभ्यश्चंदसि । उ० २ ८० । इति क्यन्प्रत्ययः । योरनादेश उवडादेशः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभाभ्यां यजतो हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥३॥

याति देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभाभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽऽता । बाधमानः ॥३॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोद्धतोत्कृष्टनोर्ध्वदेशयुक्तन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्ध्वं मार्गः । तत उपरि आ मायं प्रवणो मार्ग इति विवकः । तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभाभ्यां श्वेताभ्या हरिभ्यामश्वभ्यां याति । देवयजनदेश गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यप बाधमानो विनाशयन परावतो दूरदेशात् । परावत इति दूरनाममु पठितत्वात् । तादृशाद्युल्लोकादा याति । यागदेश आगच्छति ॥ प्रवता । वन पण संभक्ता । अस्मात्प्रपूर्वात्किप । गमादी नामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४० १. इत्यनुनासिकलोपः । ततस्मृक् । रुद्धत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता । उत्पूर्वा द्वन्तेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भुमुदृशीत्यादिना । उ० ३ ११० । यजतः कर्मण्यतचप्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र शस्चंदसि बह्वलमिति शर्लोपः ॥

अभीवृतं कृशनेर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहते ।

आस्याद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्ण रजांसि तविषीं दधानः ॥४॥

अभिऽवृतं । कृशनेः । विश्वऽरूपं । हिरण्यऽशम्यं । यजतः । बृहते ।

आ । अस्यात् । रथं । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्ण । रजांसि । तविषीं । दधानः ॥४॥

सविता रथमास्यात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृश । अभीवृत अभितो वर्तमानं । तथा कृशनेर्विश्वरूपं सुवर्गेण नानारूपं । कृशने लोहमिति सुवर्गनाममु पाठात् । कृचिन्सुवर्गनिमित्तगजपक्तिः कृचिदश्वपक्तिः कृचिन्मनुष्यपक्तिरित्येवं बहुरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वानां स्कंधेषु रथयोजनवन्नाया नियतु प्रक्षेपमाणाः शंकवः शम्याः । ताः सुवर्गमंथो रथे वर्तन्ते । बृहते प्रीठ । कीदृशः सविता । यजतो यष्टव्यः चित्रभानुर्विविधरश्मियुक्तः कृष्ण रजांसंधकारयुक्ततया, कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषी बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृत । अभितो वर्तते इत्यभीवृत । वृत्तु वर्तन् । कृपि नहिषुतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासीं विश्वरूपः । बहुव्रीहौ विश्व संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्य गतिकार्योः । हर्यते कन्येन हिर च । उ० ५ ४४. । इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्यात् । तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थिति मिचो लुक् । कृष्ण । कृष्णवर्णं । उ० ३. ४. । इति नक्प्रत्ययः । शस्चंदसि बहुलमिति शर्लोपः । तविषीं । तवतिः सोचो धातुः । तवेर्णिङ् । उ० १ ४९. । इति टिपच । टित्वाट्टिङ्गाणि नित्यादिना ङीप् । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं वृषादिस्वाङ्गृष्टत्वं । दधानः । शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

वि जनाञ्छ्वावाः शितिपादो अख्यन्नथं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्विशः सवितुर्देव्यस्योपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः ॥५॥

वि । जनान् । श्वावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । देव्यस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥५॥

श्यावा एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । श्यावाः सवितुरिति निघंटावुक्तत्वात् । ते च श्रितिपादः श्वेतेः पादैरुपेता हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीपयोरयं युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयं । तद्युक्तं रथं वहंतो जलान्प्राणिनो व्यस्यन् । विगोपेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शस्यत सर्वदा विगः प्रजा दैव्यस्वेतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्य समीपस्थाने तस्युः । स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्युः ॥ श्रितिपादः । श्रितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते श्रितिपादाः । मुपां मुलुगिति जसः मुआदेशः । यद्वा । श्रितिः श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स इव पादो येषां ते । पादस्य लोपो ऽहस्यादिभ्यः । पा० ५. ४. १३८ । इति समासांतपादशब्दस्यात्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्तते । पाद-
शब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्य बह्व्रीही समासे श्रितिर्नित्याबह्वृचबह्व्रीहावभसत । पा० ६. २. १३८ । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्यन । स्यातेर्लुङ्मस्यतिवक्तीत्यादिना चुरडादेशः । हिरण्यप्रउगं । बह्व्रीही पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । वहतः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लमावधातुकस्वरिण धातुस्वरः । दैव्यस्य । तस्येद-
मित्यर्थं देवायत्रा । पा० ४. १. ८५ ३. इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यत्र । तद्विषेष्वाचामादेरित्यादिवृद्धिः । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्य । आतथोपसर्ग इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरु-
धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणिं न रथ्यममृताधि तस्युरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।

आणिं । न । रथ्यं । अमृता । अधि । तस्युः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊं इति । तत् ।

चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलब्धिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिस्त्रिंश्वसंख्याकाः संति । तत्र द्वौ लोकां सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तते । द्युलोकभुनोक्तयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतृगुहं विराषाट् । विरान् गंतृन्सहते । प्रताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छंतीत्यर्थः । अमृतामृ-
तानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतीषि जलानि वाधि तस्युः । सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टांतः । रथ्य-
माणिं न । रथाद्वाहिरर्चाच्छिद्रं प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धनमाणिमधिगम्य यथा
रथस्तिष्ठति तद्वत् । यस्मै मानवस्तत्सवितुर्लक्ष्यं चिकेतत् जानाति स्मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु ।
केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमत्यर्थः ॥ तिस्रः । तिसृभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. इति विभक्त्युदात्तत्वं । द्वौ ।
संहितायामावादेशे लोपः शाकन्त्यस्यति वकारलोपः । उपस्था । आडयात्रयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १
३९. १ । इति भग्नस्या आडादेशः । आडोऽनुनासिकश्चंद्रमि । पा० ६. १. १०६. इति प्रकृतिभावः । विराषाट् ।
वृत् वरणे । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति कर्मणि कः । बह्वलं कंदमि । पा० ७. १. १०३. इतीत्वं ।
तथा सति वृर्यत इति विरा इत्युक्तं भवति । तान्सहते इति विराषाट् । कंदमि सहः । पा० ३. २. ६३. इति
संहर्ण्वः । सहः साडः । पा० ८. ३. ५६. इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं
रथ्यं । रथायत । पा० ४. ३. १०१ । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अमृता । श्मश्चंद्रमि बह्वलमिति
श्लोपः । चिकेतत् । कित ज्ञानं । लित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् युः । लघूपध-
गुणः । अनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ ६ ॥

वि सुप॒र्णो अ॒न्तरि॒क्षाण्य॒ख्य॒द्भो॒रवे॒षा अ॒मुरः सु॒नीथः ।

क्वे॒३दानीं सूर्यः कश्चि॒केत॒ कत॒मां द्यां र॒श्मिर॒स्या त॒तान ॥ ७ ॥

वि । सुऽप॒र्णः । अ॒न्तरि॒क्षाणि । अ॒ख्यत् । ग॒भीर॒ऽवे॒षाः । अ॒मुरः । सुऽनी॒थः ।

क्वे॒ । इ॒दानीं । सूर्यः । कः । चि॒केत॒ । क॒त॒मां । द्यां । र॒श्मिः । अ॒स्य । आ । त॒तान् ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामानोति तन्नाममु पठितत्वात् । अंतरिक्षाण्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत । विगण्येण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीरवेपा गंभीरकंपनः । रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । अमुरः सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यबास्त्रायते । सर्वेषां भुतानां प्राणानादायोदेतीति । मुनीथः मुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाश नेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्व क्व वर्तते । तदेतद्रहस्य कश्चित् । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां ग्रामां ततान् । के मुनीकं रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः । ननुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । दुर्वपु कंपनं । अमुरः । गभीर वेपो यस्य । पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । अमुरः । अमु जेपणे । अस्याति शत्रुनित्यमुरः । अमरुत्तम् । उ० १ ४३ । नि त्वादायुदात्तत्वं । यद्वा । अमुन्नाणान्नाति ददातीत्यमुरः । आतोऽनुपसर्गं क इति कप्रत्ययः । मुनीथः । गीभ प्रापणे । हनिकृषिनीरमिकाशिभ्यः कथम् । उ० २ । इति कथम् । प्रादिसमांसं थाथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । इदानीं । इदंशब्दात्मप्रत्यर्थे दानी च । पा० ५. ३. १८ । इति दानीप्रत्ययः । इदम् इतितीदंशब्दस्यशरदेशः । प्रत्ययायुदात्तत्वं । सूर्यः । पृ प्ररणे । मुवतीति सूर्यः । राजसूर्यसूर्येत्यादिना रुडागममहितः क्वप्प्रत्यो नि पातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वं धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं । चिंकित । कित ज्ञानं । लिट् । कतमा । किज्जातीया । वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् । पा० ५ ३. ९३. । इति किंशब्दात् उतमच् । डित्वाट्टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगाहधृत्वा दाणुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाणुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबन्धिनीरष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आयेष्ट्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत । सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृत्वं अंतरिक्षोपलक्षितान् चो त्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिंधून् गगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत । हिरण्याक्षः । हितर मणोयचतुर्भुजो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देव आगात् । इवागच्छतु । किं कुर्वन् । दाणुषे हविर्दत्तवन्त यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत । प्रयच्छन् ॥ अख्यत । स्यातिर्लुङ् स्यातिवक्तीत्यादिना त्रिरुडादेशः । त्री । शेषकंदसि बह्वन्मिति श्रुतौपः । धन्व । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदितो नुम धातो रिति नुम । अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विषुप्रतिदिव इति कनिन । मुपां मुलुगिति विभक्त्यर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्वादायुदात्तत्वं । योजना । योजयति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नयादिलक्षणो ल्युः । गिरनिटीति शिलोपः । पूर्ववक्तेर्लोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यबीणि यस्यासां हिरण्याक्षः । बह्वीष्टां सकथ्यक्षोः । पा० ५. ४. ११३ । इति समामांतः पचप्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङ्गीणो गा लुङि । पा० २ ४ ४५ । इति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । दधत् । शतरि भाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिपधः । आभ्यस्तयोरान् इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । दाणुषे । दाणान्माङ्गानित्यादिना क्रमुप्रत्ययातो नि पातितः । चतुर्थैकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्व । शाभिवसिघसीनां चिति पत्यं । वार्याणि । वृङ् संभर्ता । अहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनायुदात्तत्वं ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अंतः । ड्यते ।

अप । अमीवां । बाधते । वेति । सूर्य । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्यां । अमृणोति ॥ ९ ॥

- * हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिर्विधधर्श-
नयुक्तः । विचर्षणिः पश्यत्यर्थः । विचर्षणिर्विद्यचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । सविता देव उभे यावापृथिवी
अतः उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामप बाधते । सम्यगिराकरोति । तथा
सुर्यं वेति । गच्छति । यद्यपि सवितुर्मुर्ययोरिकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गंतुगंतव्यभावः । कृष्णेन तमसः
कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा यामाकाशमभ्युणोति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ यावापृथिवी । दिवसश्च पृथिव्यां
॥ पा० ६. ३. ३० । इति चण्डाद्विष्णुशब्दस्य बावादंशः । देवतावृत्ते चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तरपदेऽनुदा-
त्तादी । पा० ६. २. १४० । इति न निषेधः । अपृथिवीरुद्रपुपमंथिष्विति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । ईङ् गती ।
तिङ्कृतिङ् इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्चण्डस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभा-
षेति निघातप्रतिषेधः । वेति । वी गतिप्रजनकात्यशनखादनेपु । अदादित्वाच्चापो लुक् । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङ्ः परत्वाच्चिघाताभावः । ऋणोति । ऋणु गती । तनादित्वादुः ।
तनादिपु करोतिरेव गुणो नान्येषामित्यापिशलिमतेन गुणाभावः ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृच्छीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन्नशसौ यातुधानानस्थहिवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृच्छीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

अपऽसेधन् । रशसः । यातुऽधानान् । अस्यात् । देवः । प्रतिऽदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुपु नेता । प्रणस्य इत्यर्थः । सुनीथः पाक इति प्रणस्यनामसु
पाठात् । सुमृच्छीकः सुपु सुव्ययिता स्ववान धनवान् अर्वाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं
प्रतिरात्रि गृणानः स्तूयमानोऽस्यात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रशसो बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभुतान् । रशो
रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८ । यातुधानानमुरानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः ।
सुमृच्छीकः । सुपु मृच्छीकं मुखं यस्यामी तथोक्तः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्यास्तीति
स्ववान् । मादुपधाया इति वत्त्वं । संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति हत्वं । आतोऽटि नित्य-
मिति मानुनामिक आकारः । रोयत्वं । यलोपश्च । अपसेधन् । पिधु गत्यां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
नसार्वधातुकस्वरिण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रशसः । रश्च पालन इत्यस्मादपादान् श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः ।
यद्वा । रक्षत्यनेनेति रशो खलं । करणेऽमुन । तदेषामस्तीति रक्षस्विनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपश्चादसः । प्रत्यय-
स्वरः । यातुधानान् । यत् नकारोपसंस्कारयोः । तस्माद्यंतादीणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना
एष धीयंत इति यातुधानाः । अधिकरणे न्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अस्यात् । गातिस्थिति
सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषां । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थं । अव्ययीभावः । गृणानः । गृ शब्दे । कर्मणि
लटः शानच् । व्यत्ययेन प्रा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

ये ते पंथाः सवितः पृथ्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पृथ्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अंतरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्षा । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पथा मार्गाः पृथ्यासः पूर्वसिद्धा अरेणवो धूलिरहिता अंतरिक्षे सुकृताः सुपु संपादिताः ।
सुगेभिः सुपु गंतुं शक्यस्तिभिः पथिभिस्तीर्मार्गागत्यायास्मिन्दिने नोऽस्मान्न च । पालनमपि कुरु । तथा हे देव
नोऽस्माननुष्ठातृनधि ब्रूहि च । देवानामयंऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः । मुपां मुलुगिति असः सुः । पथिमथोः
सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पृथ्यासः । पूर्वः कृताः पृथ्याः । पूर्वः कृतमिनिर्गो च । पा० ४. ४. १३३ । इति यः ।

प्रत्ययस्वरः । अमुगागमः । अरेणवः । ननुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मुकृताः । कर्मणि क्तः । गतिरन्तर
इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । मुर्गभिः । मुपु गच्छत्यप्विति मुगाः । मुदूरोरधिकरणं । पा० ३ २ ४८ ३ । इति गमे
हुं प्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रच । द्यचोऽतस्मिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ मृक्ताणि । तत्र प्र वो यङ्गमिति विशल्युच प्रथमं मृक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो
बृहत् । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत् । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अपि
देवता । ऊर्ध्व ऊ ध्वित्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रातं । प्र वो विशतिः कण्वो घोर आप्येयं प्रागाथमूर्ध्व
ऊ षु यांष्याविति । ननुर्ध्व ऊ ध्वित्यादिकयोरप्यर्धदेवतात्वेन भवितव्यमाप्येयं कृतावनयोरनुहारात् । तथा
हि सूत्रे एना वो अपि प्र वो यङ्गं । आ० ४ १३ । इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृतमृक्तमाप्येयमिति गम्यते ।
यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठा ह्रीति मृक्तयोरुक्तमामुद्धरत । आ० ४ १३ । इतिवद्वहारे ब्रूयात् । न च वृते ।
अतः कथं यांष्याविति । नैष दोषः । युपाधिष्ठानस्याप्येः स्तूयमानत्वादनयोरप्यर्धदेवताप्येयं कृतावनयोरनु
हारात् । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यांष्यावित्येतदपि न विरुध्यते ॥ प्रातरनुवाक आप्येयं कर्ता ब्राह्मते
कंदमि प्र वो यङ्गमिति मृक्तं । अर्थतस्या रात्रिर्विवामकाल इति खंडे सूचित । एना वो अपि प्र वो यङ्गमिति ॥

प्र वो यङ्गं पुरुणां विशां देवयतीनां ।

अग्निं मृक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईरुते ॥ १ ॥

प्र । वः । यङ्गं । पुरुणां । विशां । देवऽयतीनां ।

अग्निं । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यं । सीं । इत् । अन्ये । ईरुते ॥ १ ॥

हे अतिग्यजमानाः देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहना विशा प्रजापुत्राणां वो युष्माकम्
नृपहाय यङ्गं महांतं । यङ्गो ववर्षिथ इति महत्ताममु पाठात् । अग्निं मृक्तेभिर्वचोभिः मृक्तेभ्योर्वाच्यः प्रमहं ।
प्रकर्षणं याचामहे । ईमहे यामीति याज्ञाकर्ममु पाठात् । अन्य इदन्येषूपयो यमपि सी सर्वत ईरुते
सुर्वति । तमपिमिति पूर्वचान्वयः ॥ पुरुणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । विशा । सांवकाच इति
विभक्त्युदात्तत्वं । देवयतीनां । देवानात्मन इच्छन्त्यो देवयत्यः । मुप आत्मनः क्यच । न च्छदस्यपुत्रस्येत्येतत्वं
दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अथाघस्यादिति पुनरात्यविधानाच्छापकात् । क्यजतामृतः शत्रु । कर्तार ग्रप । ग्रप
पित्वादनृदात्तत्वं । शत्रुश्च लसार्वधातुकस्वरिण क्यचा महेकादेश एकादेश उदात्तनोदात्त इति शत्रुदात्तत्वं ।
उगितथेति डीप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनाज्जमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्ववामिहत्वं नप्यत इति
वचनात् । पा० ८. २. ६. १. शत्रुदात्तत्वं मित्रमेवेति शत्रुरनुम इति नया उदात्तत्वं । मृक्तेभिः । वक्तेः क्तचक्षा
च संज्ञायामिति क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईरुते । ईड सुती । अदादित्वाच्छपो लृक् । अनुदा
त्तेत्याजसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

जनांसो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मंतो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु संत्य ॥ २ ॥

जनांसः । अग्निं । दधिरे । सहऽवृधं । हविष्मंतः । विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनांसोऽनुवातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमपि दधिरे । धृतवतः । हविष्मंतो हविर्युक्ता वय
हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरम । विधतिः परिचरणकर्म । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्ममु पठितत्वात् ।
वाजेष्वप्येषु संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमना शोभनमनस्को
ऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधु वृद्धी । अस्मादंतर्भावितव्यार्थारिक्त्वात् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हवि-
ष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भवेत्तत्र पदत्वाभावाद्वाक्यभावः । विधेम विधे विधाने । नृदादित्वाच्छः । सुमनाः ।

*शोभनं मनो यस्यासी मुमनाः । सोर्मनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघाताभावः । ह्यचोऽतस्तिङ्ङ इति संहितायां दीर्घः । संत्य । षण् दानि । ऋषि तितृवत्यादिना इट्प्रतिषेधः । न ऋचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । संति-
दाता । तच्च भवः संत्यः । भवे छंदसीति यत् ॥

॥ प्र त्वा दृतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरंत्यर्चयो दिवि स्पृशंति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दृतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरंति । अर्चयः । दिवि । स्पृशंति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतार होमनिष्पादकमाह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दृतं देवानां दृत्ये प्रवृत्तं । अपिर्वे देवानां दृत आसीदिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्र वृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्रयो वि चरति । विविधं प्रचरंति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि बुलुके स्पृशंति । तच्चत्वा-
न्प्राणिनः प्रकाशयंतीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । अमुन् । मरुद्वधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बह्व्रीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
महः । मह पुत्रायां । क्षिप्रंति क्षिप । सावकाच इति ङस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्देऽच्छब्दलोपश्छांदसः ।
सतः । अस्तः शतरि असोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दृतं प्रलमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दृतं । प्रलं । इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्वयो देवासो देवाः प्रलं पुरातनं दृतं त्वां समिंधते । सम्यग्दीपयंति । यो मर्त्यो
मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश हविर्दत्तवान् स यजमानस्त्वया सहायभुतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा ।
अर्यान्वमीत इत्यर्यमा । शत्रुक्षत्रित्यादिना । उ० १. १५८. । कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । इंधते । जिह्वी दीप्री ।
अस्माद्धाटि अस्यादादेशे अम । आत्तलोपः । पा० ६. ४. २३. । असोरलोप इत्यकारलोपः । ददाश । दाशु दानि ।
निटि णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दृतो विश्वमसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मंद्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दृतः । विश्वा । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षेहर्षता देवानामाह्वाता विश्वा यजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको
दृतो देवदृतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वरमिति कर्मणामसु व्रतशब्दः
पठितः । पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति
सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संस्तानीति पूर्वचान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्यावेश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । त्वे । मुपां मुनुगति सप्तम्येकवचनस्य शोभादेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शोभे लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । अत्यलोपपक्षे त्वकादेशास्वरण । संगतानि । गमः कर्मणि निष्ठायामेकाचः । पा० ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशादिमानुनामिकलोपः । गति रनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवत्युभयत्र शलोपः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोश्च । अत्ययनात्म नेपदं । इदित्वात्तुम् । धिन्विह्रण्योरक्षत्युप्रत्ययः ॥ ८८ ॥

त्वे इदमे सुभगे यविष्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यष्टि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्रे । सुऽभगे । यविष्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यष्टि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हे यविष्य युवत्तमापे सुभगे सीमाययुक्त त्वे इत लब्धेव विश्वं सर्वं हविरा हयते । सर्वतः प्रविश्यते । स त्वं नोऽस्मान्नाति सुमनाः शोभनमनस्को भुत्वायास्मिन्दिन उतापि चापरं शोऽपरं च इत्यादिकमुत्तर काल सर्वस्मिन्नपि काले नैरन्तर्येण सुवीर्या शोभनवीर्यापतान्देवान्यच्च । यज ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्मिन्ति बह्व्रीहावाद्युदात्तत्वं । अकृण्वतसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यविष्य । युवशब्दादिष्ठन । स्थूलदूरत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । कृण्वतो यकारोपजनः । यच्च । बह्वन् कृण्वतो गणो लुक् । सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषां । वीरवीर्या चित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मुपां मुनुगति विभक्तराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं धेमिन्त्या नमस्विन इत्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागाथीं पूर्वाह्नि काण्वीमपराह्नि । आ० ४. ७. । इति ॥

तं धेमिन्त्या नमस्विन उषं स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिधते तितिर्वामो अति सिधः ॥ ७ ॥

तं । घ । ई । इत्या । नमस्विनः । उषं । स्वऽराजं । आसते ।

होत्राभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इधते । तितिर्वामः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽज्ञयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सृजितव्यज्रनामसु पाठान्नमःशब्दस्याज्ञवाचित्व । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं घं तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्यानेन प्रकारेण हवि प्रदानादिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होत्राभिः सप्तभिर्वषट्कर्तुभिः । सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कर्तुर्वतीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिधते । सम्यग्दीपयति । कीदृशा मनुष्याः । सिधः शत्रुनति तितिर्वामोऽतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः । अस्मायामेधति मत्सर्वायो विनिः । स्वराजं । स्वभामा राजत इति गराट् । सत्सूद्विषेति कृप । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवर्गने । अदादित्वात्कपो लुक् । तितिर्वामः । तू प्रवन्तरणयोः । कंदसि लिङिति वर्तमाने लिट् । तस्य क्तमुच्यते क्तमुः । वस्वकाज्ञाहमामिति नियमादिद भावः । ऋत इहातोरितीत्वं । ऋक्त्यतां । पा० ७. ४. ११ । इति गुणो हलि च । पा० ८. २. ७७. । इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा । तिरति प्रकृत्यंतर द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु शोषणे । कृपेति कृप ॥

घन्तो वृचर्मतरन्नोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कस्त्रे वृषा द्युम्याहुतः क्रंददश्वो गर्विष्ठेषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृचं । अतरन । रोदसी इति । अपः । उरु । द्यायाय । चक्रिरे ।

भुवन्तः । कर्णः । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रंदन्तः । अश्वः । गोऽर्द्धिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नन्तस्त्वत्सहार्चयन्तस्ते देवाः प्रहरन्तो वृचमतरन् । तीर्णवन्तः । तदन्तरं रोदसी द्यावापृथिव्यावपो ऽतरिन्तं च जयाय प्राणिनां निवासार्थमुक्त्वा विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अष्टाद्वीऽतरिन्तवाची । अपः पृथिवीति तन्नाममु पठितत्वात् । भवान् कर्णं कर्णनामके महर्षीं वृषा कामानां वर्पिता द्युम्नी धनवान् आहृतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवन्तः । भवन्तु । तच्च दृष्टान्तः । गर्वादिषु गोधिपयिष्कायुक्तेषु संयामिष्वश्वः क्रंदन्तः शब्दं कुर्वन्त्यथामीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नन्तः । हन्तः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तर्घ्नन्तेषु । पा० ७ ३. ५४ । इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । जयाय । जि निवासगत्योः । चिर्यति निवसन्त्यस्मिन्निति जयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणिति घः । जयो निवासं । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं । भुवन्तः । भवन्तर्नित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । वङ्गलं क्रंदसीति शपो लुक् । भुमुवोस्तिडि । पा० ७ ३. ८८. । इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वं धातुस्वरः । आहृतः । आहृत इत्याहृतः । इह दानादनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरन्तरं इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदन्तः । कदि कदि क्रदि आह्वाने । शतरि नुमभावश्चादसः । अदपदेशाज्जसार्धधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । गर्वादिषु । इषु इच्छायां । एषणमितिः । गवामिष्टियेषु संयामेषु वङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रवर्ग्ये महावीरि स्वर संसाधमाने सं सीदस्व महौ असीत्येपा । सृष्टोदकमिति खडे मुञ्चतं । सं सीदस्व महौ असीति संसाधमाने । आ० ४. ६. । इति ॥

सं सीदस्व महौ असि गोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुपं मियेध्य मृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । गोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुपं । मियेध्य । मृज । प्रऽशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने सं सीदस्व । बर्हिष्पुपविश । महानमि । गुणाधिको भवसि । देववीतमो ऽतिशयैव देवान्कामयमानः गोचस्व । दीप्यस्व । हे मियेध्य मेधाहं प्रशस्त उत्कृष्टमि अरुपं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं वि सृज । विशिषेण संपादय ॥ सीदस्व । पदं विशरणगत्यवसादनैपु । व्यत्ययनात्मनेपदं । प्रार्थनायां लोटि शपि पाद्येत्यादिना सीदादेशः । महान् । संहिताया नकाराकारयोः इत्यानुनामिकावुक्ता । गोचस्व । शुच दीप्ता । अदुप देशाज्जसार्धधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । तिङ्गः परत्वान्निघाताभावः । देववीतमः । वी गतिप्रजनकाल्यशन खादनैपु । देवान्विति गच्छतीति देववीः । क्रियेति कृिप । अतिशयैव देववीर्देववीतमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वं कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुपं । अरोपणं । रिप रूप हिमाया । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति रूपो ऽस्यिति वङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । मियेध्य । कृदमि चित्यर्हार्थे यप्रत्ययः । मका रात्यर इत्यागमश्चादसः । सृज । सृज विमर्गे । तुदादित्वाक्तः । विकरणस्वरः । पादादित्वादनघातः । दर्शतं । भुमुवृशीत्यादिना दृशेः कर्मण्यतचप्रत्ययः ॥

यं त्वा देवामो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कर्णो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कर्णः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकाग्ने मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टुतमं

- ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
 ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वः । ऊ इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।
 ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिभिः । वाघत्भिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपामकदारुनिष्ठापे नोऽस्माकमृतये रक्षणायोर्ध्व उन्नतस्तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्व उन्नतः सन् वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यति । यद्यस्मात्कारणादंजिभिराज्येन यूपमजद्विर्वाघद्विर्यज्ञं बहद्विर्ह्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवति पुरुषत्रात्ययः ॥ ऊ पु णः । इकः मुञ्जि । पा० ६. ३. १३४. । इति संहितायां दीर्घः । मुञ्जः । पा० ८. ३. १०७. । इति पत्वं । नञ् धातुस्थोरुपभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति णत्वं । ऊतये । अर्धतः क्तिन् ज्वरत्वरत्यादिना ऊट । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तत्वं । तिष्ठ । शापि पाघ्न्यादिना तिष्ठादेशः । द्योचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य । क्रियायहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । सनिता । पणु दाने । लुटि तासिः । बलादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० ७. ४. ८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं तिवादेशस्योदात्तत्वं प्राप्तिं तास्यनुदात्तैदिति तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अञ्जू व्याक्तिमन्त्रणगतिषु । खनिकप्यजीत्यादिना । उ० ४. १३९. । इत्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यर्कवर्धमप्रायेऽप्यात्मनेपदं । अदुपदेशात्समावर्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिष्ठि चोदात्तवतीति गतरनुदात्तत्वं । यवृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्ध्वो नः पास्यंहसो नि केतुना विश्वं समचिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वश्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अचिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठापे ऊर्ध्व उन्नतः सन् नोऽस्मात्केतुना ज्ञानेनांहसः पापात्रि पाहि । नितरां पाजय । विश्वमचिणं सर्वमन्तार भक्तं राक्षसं सं दह । सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मानुर्ध्वानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु विदाः । लभय ॥ अचिणं । अद भक्षणे । अदस्तिन्नि च । उ० ४. ६८. । इत्याणादिकस्विनिप्रत्ययः । यद्वा । अदतस्त्रायंत इत्यत्राः । आतोऽनुपसर्गं क इति कः । अतो मत्वर्थीय इति । कृधि । शृणुणुपृक्तवृभ्यश्चंद्रसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् । उभयवर्त्तु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्पविधानात्प्रत्ययप्रशान् । पा० ८. ३. ७. । इति नकारस्य ह्रस्वाभावः । चरथाय । चररीणादिको भावऽथप्रत्ययः । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थं सेमेनित्यसेप्रत्ययः । विदाः । विदु लभे । अस्मादंतर्भावितवर्थाक्षिति मिति ऋटोऽडाटावित्याडागमः । नुदादित्वाच्च । शे मुचादीनामिति नुम न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रीपंत उत वा जिघांसती बृहद्भानो यविष्ठ्य ॥ १५ ॥

पा॒हि । नः । अ॒ग्ने । र॒क्षसः । पा॒हि । धूर्तः । अ॒रा॒व्णः ।

पा॒हि । रि॒पतः । उ॒त । वा । जि॒घांस॑तः । बृ॒ह॒द्भानो॑ इति बृ॒ह॒त् ऽभानो॑ । यवि॑ष्ठ्य ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहद्भानो बृहतो भागवो यस्य तादृश हे यविष्ठ्य युवत्तम हे अग्ने नोऽस्मान्नक्षमो बाधकाद्वा
क्षसादेः पाहि । पालय । तथा अरावणो धनादीनामदातुर्नृपाद्वर्तहि सकात्याहि । तथा रिपतो हिमकाद्या
घादेः सकाशात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हनुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तः । धूर्तो हिमार्थः ।
क्षिचक्षो च मंज्ञायामिति कर्तरि क्तिच । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । राज्ञोपः । पा० ६. ४. २१ । इति वकार
लोपः । हणि चेति दीर्घत्वं । अराव्णः । रा दनि । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वं । पंचम्यकवचनेऽलोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः । रिपतः । रिप हिमाया । लट् । शतृ । बह्वल
कंदमीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वर प्राप्तं व्यत्येनाद्युदात्तत्वं । जिघांसतः । हतेरिच्छार्थं सन्त्यञ्जनगमा मनि
। पा० ६. ४. १६ । इत्युपधादीर्घत्वं । अभ्यामास । पा० ७. ३. ५५ । इत्यभ्यामादुत्तरस्य हकारस्य घत्य । सन्त्य
इतीत्वं । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्यान्नित्यस्वरण पदस्याद्युदात्तत्वं । बृहद्भानो । आसन्नित्यस्य
चेति पाठिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिनिधाताभावः । यविष्ठ्य । स्थूलद्वरेत्यादिना यणादिपरस्य
लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनम्कादसः ॥ १० ॥

घ॒ने॒व वि॒ष्व॒ग्वि ज॒स्य॒रा॒व्णस्त॒पु॒र्ज॒भ॒ यो अ॒स्म॒धुक् ।

यो म॒र्यः शि॒शी॒ते अ॒त्य॒क्तु॒भि॒र्मा नः॑ स रि॒पु॒री॒गत॑ ॥ १६ ॥

घ॒नाऽ॒इ॒व । वि॒ष्व॒क् । वि । ज॒हि । अ॒रा॒व्णः । त॒पुऽ॒ज॒भ॒ यः । अ॒स्म॒धुक् ।

यः । म॒र्यः । शि॒शी॒ते । अ॒ति॒ । अ॒क्तु॒भिः॑ । मा । नः॑ । सः । रि॒पुः । इ॒गत॑ ॥ १६ ॥

हे तपुर्जभ तथ्यमानरश्मियुक्ताग्ने अरावणोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृन्विरणो विष्वक् सर्वतो वि जहि ।
विशिषेण मारय । तत्र दृष्टान्तः । घनेव । यथा कठिनेन दंडपाषाणादिना भाडादिभगं करोति तद्वत् । यो
ऽन्योऽपि रिपुस्सधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यश्चान्यो मर्यां मनुष्यः शत्रुर्क्षत्रभिरायुधै
रति शिशीते तनुकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति
मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भुत ॥ घनाऽइव । सुपां मुलुगिति तृतायाया डादेशः । जहि । हंतर्लोपि हा हंतर्जः
। पा० ६. ४. ३६ । इति डादेशः । तस्यासिद्धत्वादिर्भुगभावः । तपुर्जभ । तप संताप । औणादिकः करण उमि
न्यत्ययांतस्तपुसशब्दो नित्यादाद्युदात्तः । जभि नाशने । जृभ्यंते शत्रव एभिरिति जभान्यायुधानि । करणं
घञ् । तपूष्येव जंभानि यस्यासौ तपुर्जभः । आसन्नित्याद्युदात्तत्वं । अस्मधुक् । द्रुहि जिघांसायां । सत्सूद्विषया
दिना क्लिप् । वा द्रुहमुहणुहण्णिहां । पा० ८. २. ३३ । इति हकारस्य घत्य । भप्भावः । शिशीते । शो तनुक
रणे । व्यत्येनात्मनपदं । बह्वलं कंदमीति विकरणस्य झः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विर्वचने बह्वलं कंदमि
। पा० ७. ४. ७८ । इत्यभ्यासस्यत्वं । ई ह्रस्वघोरितीत्वं । व्यत्येनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोनादिनिधातः । ईगत ।
जहि बह्वलं कंदमीति शपो लुगभावः । न माद्योग इत्यडागमाभावः ॥

अ॒ग्निर्वै॒व्रे सु॒वीर्य॑म॒ग्निः क॒र्णाय॑ सौ॒भ॒गं ।

अ॒ग्निः प्रा॒व॒न्मि॒त्रो॒त मे॒ध्याति॑थि॒म॒ग्निः सा॒ता उ॑प॒स्तुतं॑ ॥ १७ ॥

अ॒ग्निः । व॒व्रे । सु॒वीर्य॑ । अ॒ग्निः । क॒र्णाय॑ । सौ॒भ॒गं ।

अ॒ग्निः । प्र । आ॒व॒त् । मि॒त्रा । उ॒त । मे॒ध्य॑ऽअ॒ति॒थिं॑ । अ॒ग्निः । सा॒ता । उ॒प॒

स्तु॒तं ॥ १७ ॥

अग्निदेवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्रे । याचितः । सोऽग्निः कण्वाय महर्षये सीमगं शोभन-
धनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथाग्निर्मित्रास्मिन्निवाण प्रावत । प्रकीर्णं रक्षितवान् । उतापि च
मध्यातिथिं मधयोर्म्यरतिथिभिरुपेतमुपि प्रावत । तथोपसृतमन्यमपि सोतारं यजमानं सार्ता धनादिदान-
निमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्रे । वन् याचने । कर्मणि लिट् । न शमदद्वादिगुणानां । पा० ६. ४. १०६. । इत्ये-
त्वाभ्यामलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपश्छांदसः । सीमगं । सुभगात्संव इत्युक्ताच्चादिषु पाठात्तस्य भाव-
नित्येतिस्मिन्नर्थेऽत्र । पा० ५. १. १०९. । अत्रिवादावुदात्तत्वं । मित्रा । शश्वत्कंदमि बह्वलमिति श्लीपः । उपसृतं ।
क्लिचक्ता च संज्ञायामिति स्मृतिः कर्तरि क्तः । थाथादिनोत्तरपदातीदात्तत्वं ॥

अग्निना तुर्वणं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नवंतास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वणं । यदुं । परावतः । उग्रदेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवंऽवास्त्वं । बृहत्ऽरथं । तुर्वीतिं । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना महावस्थितान तुर्वणनामकं यदुनामकमुग्रदेवनामकं च राजर्षीन्परावतो दूरदेशाहवामहे ।
आह्वयामः । स चाग्निर्नववास्तुनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन्प्रापयत् । इहानयतु । कीदृशो
ऽग्निः । दस्यवे सहः । अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता ॥ नयत् । गीञ् प्रापणे । लिखडागमः । इतश्च लोप-
इतीकारलोपः । नववास्त्व । नवं वास्तु यस्यासी नववास्तुः । वा छंदसीत्यनुवृत्तिरमि पुर्वत्वाभावे यणादेशः ।
बृहद्रथं । बह्वीही पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यंति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदथ । कण्वं । ऋतऽजातः । उक्षितः । यं । नमस्यंति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बह्वविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्न दधे । देवयजनदेशे स्थापि-
तवान् । हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्सर्पितः सन कण्व एतज्जामके
महर्षा दीदथ । दीप्तवानसि । यमग्निं कृष्टयो मनुष्याः । कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनाममु पठितत्वात् । नम-
स्यति नमस्कुर्वति । स त्वमिति पुर्वत्रान्वयः ॥ दीदथ । दीदतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा । थलि द्विवचनप्रकरणे
कंदमि वति वक्तव्य । का० ६. १. ८. १. । इति द्विवचनाभावः । अनित्यमागमशासनमिति वचनादिडभावः ।
लित्स्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋते जन्यत इत्यृतजातः । ज्योदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः ।
जनसनेत्यादिनात्वं । तृतीयापुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. । इति पुजार्ये
क्यच । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं क्यजंतधातुस्वरः । कृष्टयः । कृष विलेखने । क्लिचक्ता च संज्ञाया-
मिति क्लिच ॥

त्वेषासौ अग्नेरमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षास्विनः सदमिद्यातुमावंतो विश्वं समचिणं दह ॥ २० ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवंतः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षास्विनः । सदं । इत् । यातुऽमावंतः । विश्वं । सं । अचिणं । दह ॥ २० ॥

अपेरर्चयो ज्वालास्विषामो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमामो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्यु-
न शक्या इति शेषः । हे अपे रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानमुरान् मर्दामि सर्वदेव सं दह ।
सम्यग्भस्मीकुरु । तथा विश्वं सर्वमत्रिणं भक्षकमस्मदाधकं शत्रुं सं दह ॥ त्वेषामः । त्वेषा दीप्ता । पचायच ।
चित इत्यंतीदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगः । अमति शत्रुजतीत्यमो बलं । पचायच । वृषादिवादाद्युदात्तत्वं ।
तदेषामस्तीत्यमवंतः । प्रतीतये । तादा च नितीति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्षत्यर्ननेति रक्षो बल ।
करणेऽमुन । अस्मायामधिनि मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तान्ममते निर्मिमत इति ।
राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तदेषामस्तीति मतुप । मता बह्वचोऽनजिरादीना ।
पा० ६. ३ ११९ । इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८ २ ११ । इति वत्व । मतुपः पित्वादनृदात्तत्वं ऋदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । अत्रिणं । अर्देस्विनि चति कर्तरि चिनिप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

क्रीळं व इति द्वितीयं मुक्त पंचदशर्च । अत्रियमनुक्रमणिका । क्रीळं पंचोना मारुत हि गायत्र त्विति ।
अपिपद्यान्यस्मादपिरवाविशिष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तर च गायत्रीक्तदम्क ।
इदमादिमुक्तचयं मरुदेवताकं । तुहिरुवति परिभाषितत्वात् ॥ ब्यूहं द्वितीयं ऋदोम आपिमारुतगम्य एतत्मुक्त-
निविदानीयं । द्वितीयस्यापि वो देवामिति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धाऽपि मूर्त्त्यापिमारुत । आ० ८ १० ।
इति ॥ ब्राह्मणं च । क्रीळं वः शर्धा मारुतमिति । ए० ब्रा० ५ १९ । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाश सप्तकपालमि-
त्यस्यामिष्टी क्रीळं व इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । तथा तत इति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धा मारुतमत्यामो-
न ये मरुतः स्वच । आ० २. १८ । इति ॥

क्रीळं वः शर्धा मारुतमनुवाणं रथेऽनुभं । कणा अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळं वः । शर्धाः । मारुतं । अनुवाणं । रथेऽनुभं । कणाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कणाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । वो युष्मदर्थं मारुत मरुतमृष्टरूप-
शर्धा बलमभि प्र गायत । अभितः प्रकीर्णं मन्धं । कीदृशं शर्धाः । क्रीळं विहरणशीलं अनुवाणं आतुर्यरहितं ।
अत एव युत्यंतरब्राह्मणेन मन्वांतरमेव व्याख्यात । अनुवा प्रहीत्याह आतुर्यो वा अर्वा आतुर्यापनुत्या इति ।
रथेऽनुभं स्वकीये रथेऽवस्थाय गोभमानं ॥ क्रीळं । कीदृ विहार । पचायच । शर्धाः । शुभु प्रमहन् । शर्धय-
त्यनेन शत्रुजति शर्धा बलं । अमुन । नित्यादाद्युदात्तत्वं । मारुतं । मरुतां सवधि । तस्येदमित्यण । व्यत्ययेना-
द्युदात्तत्वं । यद्वा । समुहार्थिऽनुदानादेरत्र । पा० ४ २ ४४ । इत्यनुदानादिनक्षत्राणांऽत्रप्रत्ययः । अनुवाण ।
व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातीदात्तत्वं । रथेऽनुभं । शुभ दीप्ता । रथे गोभत इति रथेऽनुप ।
क्रिप्यति क्रिप । तत्पुरुषे छति बह्वलमित्यनुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कं श र शब्दे । निडुतिड-
इति निघातः ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाणीभिर्ऋजिभिः । अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । साकं । वाणीभिः । ऋजिऽभिः । अजायंत । स्व-
भानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तिरयुक्ता अजायत इति सपत्ताः । पृषत्यो विद्युक्ता-
मुख्यो मरुद्वाहनभृताः । पृषत्यो मरुतामिति निघटावुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाणी गन्धर्विणोपा-
परकीयसेनाभीतिहेतवः । वाणी वाणीति वाङ्माममु पठितत्वात् । अजयोऽलंकरणानि । तान् मुम इति शेषः ॥
अजायंत । जनी प्रादुर्भावि । ऋजि जाजनोर्जा । पा० ७ ३. ७९ । इति जादेगः । अडागम उदात्तः । स्वभा-
नवः । स्वकीया भानवो येषां । बह्वीर्ही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इहेव णृत्वे एषां कशा हस्तेषु यद्दान् । नि यामञ्चिचमृजते ॥ ३ ॥

इहऽइव । णृत्वे । एषां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन । चिचं । ऋजते ॥ ३ ॥

• एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कणाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमि-
हवाचेव स्थित्वा शृण्वे । शृणोमि । स ध्वनिविशेषो यामन संयामे चित्रं विविधं शौर्यं नृजते । नितरामलंका-
रोति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मणि यास्कः । नि० ६. २१. ॥ शृण्वे । श्रु श्रवणे । व्यत्ययेनात्मनिपदं । श्रुवः श्रु चेति
श्रुः । ऋश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । वदान् । वद् व्यक्तायां वाचि । लिट्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन । सुपां
मुलुगिति सप्रस्या लुक् । न डिस्बुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । ऋजते । ऋजि भृजी भर्जने ।
अत्र प्रसाधनार्थः ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥४॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तं । ब्रह्म । गायत ॥४॥

ह ऋत्विजः वो युष्माकं संबंधिने शर्धाय प्रसहजशीलाय घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमान-
यशंस । युष्मं द्योतितर्यगो वात्र वेति यास्कः । नि० ५. ५. । शुष्मिणे वलवते । शुष्मं शुष्णमिति वलनामसु
पाठात् । एवंभूताय मरुद्गणाय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य प्र गायत । शुध्वं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं देवेर्दत्तं
देवतानुयहाज्ञा ॥ शर्धाय । श्रुधु प्रसहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धी बलं । पचायच । वृषादिवादायु-
दात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षं । ऋविघृष्वीत्यादिना । उ० ४. ५६. । क्रिन्प्रत्ययातो निपातितः । त्वेषद्युम्नाय । त्विष
दीप्ता । पचायच । त्विषं दीप्तिं युष्मं यस्य । बह्वीहा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवेर्दत्तं । क्वांदसो
वर्णलोपः । उक्तं च । द्वौ चापरी वर्णविकारनाशौ । का० ६. ३. १०९. इति । तृतीया कर्मणीति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र शंसा गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥५॥

प्र । शंस । गोषु । अघ्नं । क्रीळं । यत् । शर्धः । मारुतं । जंभे । रसस्य । वावृधे ॥५॥

गोषु मरुत्मातृभुतपुत्रिप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं । पुत्रिर्धं वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४ । इति
श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंतव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि शर्धः प्रसहजशीलं तजो यदस्ति तत्प्र शंस ।
ह ऋत्विक्समूह सृष्टिः । रसस्य गोक्षीररूपस्य संबन्धि तत्तजो जंभे मुख उदर वा वावृधे । वृद्धमभुत ॥ शंस ।
शन्मु स्तृती । ह्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । गोषु । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्च-
न्नावर्णोति प्रतिषेधः । अघ्नं । घ्नो हननं । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति कः । गमहन्त्यादिभो-
पधालोपः । हो हतः । पा० ५. ३. ५४. इति घत्वं । तदहंतीति घ्यं । कंदमि चेति यः । न इयमध्यं । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रीळादयो गताः । जंभे । जभि नागने । जंभ्यते भव्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् ।
वावृधे । वृधु वृद्धौ । लिट् । क्वांदसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥ ॥१२॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च र्गमश्च धृतयः । यत्सीमंतं न धूनुथ ॥६॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । र्गमः । च । धृतयः । यत् । सीं । अंतं ।

न । धूनुथ ॥६॥

दिवश्च बल्लोकस्यापि र्गमश्च भुलोकस्यापि । गीर्गमेति भुनामसु पठितत्वात् । धृतयः कंपनकारिणो हे नरो
नेतारो मरुतो वो युष्माकं मध्य आ समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । ययस्मात्कारणात्सीं सर्वतोऽंतं न वृष्ठा-
यमिव धूनुथ चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दा-
दिष्ठिर्न प्रियस्थिरत्यादिना वर्षादेशः । नित्वादाद्युदात्तः । र्गमः । र्माशब्दात् पञ्चैकवचन आतो रित्थञ्च
आत इति योगविभागः कर्तव्यः । का० ६. ४. १४०. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्यु-
दात्तत्वं । धृतयः । धून् कंपने । क्तिचर्त्ता च.संज्ञायामिति क्तिच् । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । आसंज्ञितस्य चेति

सर्वानुदात्तत्वं । ध्रुवश्च । स्वादिभ्यः श्रुः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वाधानुस्वरं न बाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्ने उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्ने । उग्राय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो नि दध्ने । गृहदार्ढ्यार्थं दृढं स्तम्भं निक्षिप्तवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तम्भप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उग्राय तीव्राय मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवन्नमनाज्ञीतिः । यतो भवन्नत्या चालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत गच्छत ॥ मानुषः । मनोज्ञतावञ्चयतो पुक् च । पा० ४. १. १६१. इति मनुशब्दादपत्यार्थेऽत्र पुगागमश्च । त्रित्यादिनिवृत्तिमित्याद्युदात्तत्वं । दध्ने । धृञ् अवस्थान इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः । जिहीत । ओहाङ् गतो । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । भुजामित । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्यैव । आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्रत्ययः ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विश्वपतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वी । इव । विश्वपतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतो येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः रेजते कंपते । तत्र दृष्टांतः । जुजुर्वी इव विश्वपतिः । यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अत्र गतिक्षेपणयोः । बहुलग्रहणादीणादिको मन । अज्मेष्वज्मेषु । पा० २. ४. ५६. इति वीभावो न भवति । वलादावार्धाधानुस्वरं विकल्प इत्यतः । का० २. ४. ५६. २. इति वचनात् । नित्यादाद्युदात्तत्वं । जुजुर्वी । जृप् वयोहानौ । लिटिः क्तमुः । बहुलं कंदमि । पा० ७. १. १०३. इत्युत्वं । अभ्यासहलादिगोषो । वक्षिकाज्जाहमामिति नियमादिङागमाभावः । अक्षत्युता । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनाच्च भवति । विश्वां पतिर्विश्वपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्तिं परादिशकंदमि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भिया । सार्विकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्पतो घञ् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्तिं वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेज् कपने । अदुपदेशात्सार्वाधानुस्वरानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स्थिरं हि ज्ञानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । ज्ञानं । एषां । वयः । मातुः । निः । एतवे । यत् । सीं । अनुं । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां ज्ञानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मातुर्मरुतां जननीम्यानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरतवे निर्गतुं समर्था भवतीति शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मति मरुतां स्मृतिः । यद्यस्या त्कारणाच्छ्रुवो भवदीयं बलमनुक्रमेण सीं सर्वतो द्विता द्वित्वेन व्यावापृथिव्योर्विभक्त्यं वर्तते । अतो भवदीय ज्ञानं स्थिरं हीति पूर्वत्वान्वयः ॥ ज्ञानं । जन्यतेऽस्मिन्निति ज्ञानमंतरिक्षं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्त्यश्च सुप्त्वादनुदात्ता । न चोडदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अंतोऽदात्तादिदेशात्तस्य विधानात् । निरतवे । इण् गतो । तुमर्थं संसृजति त्वन्प्रत्ययः । तादी चेति गंतः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदु ते सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वलत । वाश्रा अभिजु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । ते । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अलत । वाश्राः । अभिऽजु ।

यातवे ॥ १० ॥

* त्वे पूर्वप्रकृता गिरः मुनवो वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि तात्वोष्ठादिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । अस्मिन् स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः । आपोऽपि काष्ठा उच्यते क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५. । इति यास्कः । उद् उक्कर्पणेवात् । अतनिषत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वाय्ना हंभारवोपिता गा अभिज्ञु ज्ञान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातव गंतुं प्ररितवन्त इति शेषः ॥ मुनवः । पू प्ररणे । मुवः कित् । उ० ३. ३५. । इति नुप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । अत्रत । तनु विस्तारि । लङि इत्यादादेशे बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लृक् । तनिपत्योऽकदमि । पा० ६. ४. ९९. । इत्युपधालोपः । अडागमः । अभिज्ञु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिज्ञु । प्रमंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः । पा० ५. ४. १०९. । इति व्यत्ययनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य जुशब्दादेशः समासांतः । यातव । तुमर्थे मेमेनिति त्वन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १३ ॥

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधं । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्वं चिद् प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनः प्र च्यावयन्ति । मरुतः प्रकर्पणे गमयन्ति । कीदृशं । दीर्घमायामोपितं पृथुं तिर्यस्मिन्तं मिहो नपातं मेघनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वन्ति मित्यर्थः । अमृधं केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । अचि चित्नुधेत्यादिना दीर्घः । मिहः । मिह मेघने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्रिधति क्रिप । सावकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात । नभ्राणनपादित्यादिना नभ्रः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । शृधु मृधु उदने । मध्व्युदकेनोत्तीति मृधः । बङ्गलवचनादीणादिको रकप्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । संयामवाचिना मृधशब्देन हिमा लव्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत्स्वरसमासां । च्यावयन्ति । च्युङ् गतो । णिचि वृद्धावादेशो । पदकाले ह्रस्वः क्कादसः ॥

मरुतो यद् वो बलं जनां अचुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन् । गिरीन् । अचुच्यवीतन् ॥ १२ ॥

ह मरुतो यद् यस्मादेव कारणाद्वा युष्माकं बलमस्ति अस्मादेव कारणाज्जनान्प्राणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वयापरिषु प्रेरयत । तथा गिरीन्प्राधान्येन अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अचुच्यवीतन । च्यवतर्लुङि व्यत्ययन परस्मैपदं । तन्ननप्रनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपः युः । बङ्गलं कंदमि । पा० १. ३. ९१. । इतीडागमः । गुणावादेशो । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादिति समानपाद इति संहितायां नकारस्य रत्वं । अत्रानुनामिक इतीकारस्यानुनामिकः ॥

यद् यांति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषां ॥ १३ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् ।

एषां ॥ १३ ॥

यद् यदा खनु मरुतो याति गच्छति तदानीमध्वन्ना मार्गे सर्वतः सं ब्रुवते ह । संभुय ध्वनिमवश्यं कुर्वति । एषां मरुतां संबन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ यांति । या प्रापणे । अदादित्वाच्चपो लृक् । ओऽत इत्यंतादेशस्योपदेशेवाद्वादादंतीत्यतदाद्युदात्तत्वं । धातुना संहिकादेश एकादेशस्वरः । यद्गुत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते । ब्रूञ् व्यक्ताया वाचि । इत्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य ङित्वेन बाधितत्वादुबङ्गादेशः । अध्वन् । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लृक् । शृणोति । तिपः पित्वाद्गुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

प्र यात शीर्भमाशुभिः संति कर्षेषु वो दुवः । तचो षु मादयाध्वे ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीर्भं । आशुभिः । संति । कर्षेषु । वः । दुवः । तचो इति । सु ।

मादयाध्वे ॥ १४ ॥

हे मरुत आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शोभं शीघ्रं । शोभं तुषु तूयमिति निप्रणाममु पाठात् । प्र यात । प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत । कण्विषु मेधाविष्वनुष्ठानुषु वो युष्माकं दुवो दुवामि परिचरणानि संति । तत्रो षु तेष्वेव परिचारकेषु कण्विषु मादयार्ध्व । तृप्ता भवत ॥ आशुभिः । आशु व्याप्ता । कृवापाजीत्यादिना उण । प्रत्ययस्वरः । संति । अमोरलोप इत्यकारलोपः । मादयार्ध्व । मद तृप्तिर्योगः । चुरादिः । आकुम्भीय आत्म-
नेपदी । लज्याडागमः । टरेत्वं । वैतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६. । इत्येकारस्यकारादेशः ॥

अस्ति हि प्मा मदाय वः स्मसि प्मा वयमेपां । विश्वं चिदायुर्जीवमे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एपां । विश्वं । चित् । आयुः ।
जीवमे ॥ १५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं मदाय तृप्तेऽस्ति हि प्म । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वां विद्यते खलु । एपा युष्माकं भुव्यभुता वयं स्मामि प्म । विद्यामहे खलु । जीवमे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छन्ति त्रिपः ॥ स्म । निपातस्य चित् संहितायां दीर्घः । स्मामि । इदतो मसिः । जीवमे । तुमर्थं भेमेनित्यम् प्रत्ययः ॥ ॥ १४ ॥

कद नूनमिति पंचदशर्च तृतीयं मुक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषिस्थान्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वमुक्तं मारुतं ढीत्युक्तत्वादित्मपि मरुदेवताकं । गायत्र त्वित्युक्तत्वात्त्रायत्रीचंदस्त । कात्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो निगिकः ॥

कद नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तवर्हिपः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽवर्हिपः ॥ १ ॥

हे मरुतो कद कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ । तत्र वृष्टातः । पिता पुत्र न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः स्मृतिप्रीता । वृक्तवर्हिपः । वृक्तं किन्नं बहिर्दर्मो येषां मरुता यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । द्वा चापरी वर्णविकारनार्शा । का० ६. ३. १०९. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्मृतिः । तथा प्रीणन्तीति कधप्रियः । प्रीञ् प्रीता । क्रिप । पूर्वपदस्य ङ्यापोः संज्ञाचंदमोर्बङ्गल । पा० ६. ३. ६३ । इति ङ्गत्वम् । धका-
रश्चंदमः । आमंत्रितनिघातः । दधिध्वे । दधातिश्चंदमि मुडल्लइलिट इति वर्तमानं लिट् । कादिनिय मादिट् । प्रत्ययस्वरः । वृक्तवर्हिपः । आमंत्रितनिघातः ॥

क्र नूनं कद्वो अर्थं गंतं दिवो न पृथिव्याः । क्र वो गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

क्र । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्र । वः । गावः । न । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतो नूनमिदानीं क्र । यूयं कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थमरणं देवयजनदेशं गमन । विनंत्वं मा कुरुतेत्यर्थः । दिवो गंतं । तुल्योक्तत्वात् । पृथिव्या न गंतं । भुल्लोकात्मा गच्छत । वो युष्मान क्र रण्यंति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयंति । यजमानाः स्मृति । तत्र वृष्टातः । गावो न । यथा गावो रण्यंति । शब्दयंति तद्वत् ॥ क्र । किंशब्दात्प्रत्ययंतात्किमोऽत । पा० ५. ३. १० । इत्येत्यत्ययः । क्राति । पा० ७. २. १०५. । इति किमः क्रादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थं । अ गंतं । उपकर्षणार्तिभ्यम्भन । उ० २. ४. इति भावे यन् । नित्त्वादायुदात्तत्वं । गंतं । गमेलोऽटि बङ्गलं चंदमीति शपो मुक् । थादेशस्य तस्य तप्रनप्रनथनायेति तवादेशः । अत एव ङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशत्वादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्य-
यस्य पित्वादनदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यचोऽतस्मिड इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तव-
दात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिनि विभक्तवदात्तत्वं । रण्यंति । रण्यतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्रान ॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता । क्वोऽ विश्वानि सौभगा ॥३॥

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता । क्वोऽ इति । विश्वानि । सौभगा ॥३॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्न । ति० सं० ५. ४. ६. ६. इति श्रुत्यंतरात् । क्व क्व वर्तते । तथा सुविता गोभनानि प्राण्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व क्व वर्तते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाद्यादीनि क्वो क्व वा वर्तते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागतव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । शष्कंदसि बहलमिति शलोपः । नव्यांसि । नवशब्दा दीयमुनीकारलोपश्चकंदसः । सुविता । मृष इतानि सुवितानि । तत्त्वादीनां कंदसि बहलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७. १ । इत्युवडादेशः । सौभगा । सुभगाश्च इति तस्य भाव इत्यर्थेऽत्र । पूर्ववच्छलोपः ॥

यद्यूयं पृथ्निमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥४॥

यत् । यूयं । पृथ्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४॥

हे पृथ्निनामकधेनुपुत्रा मरुतो यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन भवेत् तथापि वो युष्माकं स्तोता यज्ञमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृथ्निमातरः । पृथ्निमाता येषां ते । समासांतविधिरनित्यत्वान्नयुतश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कबभावः । मर्तासः । अमिहसीत्यादिना म्रियतेस्तन्म्रत्ययः । आज्ञसरमुक् । स्यातन । अन्तर्निहिः तस्य तपन्नपन्नयनाश्चेति तनादेशः । यामुट उदात्तत्वं । अमृतः । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वं ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोषः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत । अजोषः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं जरिता स्तोताजोषोऽमेवो मा भूत । तत्र दृष्टांतः । मृगो न यवसे । यथा तुणे भक्षणीयं मृगः कदाचिदप्यमेवो न भवति किंतु सर्वदा तुणं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमागंण मोप गात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जृष् वयोहानी । लुप्तिकर्मणि यास्कः । नि० १०. ८. । तुचीडागमः । चित्वादंतोदात्तत्वं । भूत । लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । न माद्योग इत्यडभावः । अजोषः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्य टलोपः । पा० ७. १. ८८. । इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । गात् । एतर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः ॥ ॥ १५ ॥

मो षु णः परापरा निश्चैतिदुर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृष्णाया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निऽश्चैतिः । दुऽहना । वधीत् । पदीष्ट ।

तृष्णाया । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतो नोऽस्मान् निश्चैतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत । सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कोवृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा । अतिबलित्यर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि हंतुं दुःशक्या । सा निश्चैतितृष्णाया सह पदीष्ट । पततु । अस्मदीया तृष्णा बाधिका निश्चैतित्वे विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । मुञ्च इति षत्वं । नञ् धातुस्त्रीरुपश्च इति णत्वं । दुर्हणा । ईषहुःमुखित्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । नित्यस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्यो-दात्तत्वं । वधीत् । लुङि हन्तेर्लुङि च । पा० २. ४. ४३. । इति वधादेशः । सिचोडागमः । वधादेशस्यादत्तत्वा-देकाच्च उपदेश इतीटप्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेः । पा० ७. २. ७ । इति वृद्धभावः । इट ईटि । पा० ८. २. २८. । इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पद गती । आशीर्लुङि च्छंदसुभ-

यथेति सार्वधातुकत्वात्सन्तोपः । आर्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तुण्यया । त्रितुषा पिपासायां ।
तुपिणुषिरसिभ्यः क्तिञ्च । उ० ३. १२ । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्व ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः । मिहं कृण्वन्त्यवातां ॥ ७ ॥

सत्यं । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहं । कृण्वन्ति ।
अवातां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्राण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितः
मिहं वृष्टिं कुर्वन्ति । तदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषा दीप्ता अमवतो बलवतः । मरुता रुद्रपालनमा
ख्यानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् । रवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वात्तुम् । कनिन्यवृषितचीत्यादिना कनिम् । गित्वा
दायुदात्तत्व । मुपां मुनुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्यैव रुद्रियाः । तस्यैवमित्यर्थः घः । आञ्जमे
रमुक् । मिहं । मिह संचने । क्तिञ्चेति क्तिप । कृण्वन्ति । कृवि हिसाकरणयोश्च । धिन्विङ्गण्योरञ्चत्युप्रत्ययः ।
तत्सन्निधौ गेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावाच्चूपधगुणाभावः ॥

कारीयां मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युदित्यिषानुवाक्या । वर्षकामिष्टिरिति खंडे सूत्रितं ।
वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्माहि वृद्धो विभाय । आ० २. १३ । इति ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सं । न । माता । सिषक्ति । यत् । एषां ।
वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रसूतस्ननवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्था वृष्ट्यमाना सती मिमाति । शब्दं करोति । विद्यु
द्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्स न वत्समिव सिषक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः
सेवनार्थः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. इति यास्कनोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेषा मरुता
संबन्धिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सवनमुपपत्त ॥ वाश्रेव । वाश्रु
शब्दे । स्फार्थितचीत्यादिना रक् । मिमाति । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् युः ।
भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्थेत्वं । सिषक्ति । पच समवाये । लटि बहलं कंदमीति शपः युः । बहलं
कंदमीत्यभ्यासस्थेत्वं । असर्जि । स्रज्ज विसर्गे । कर्मणि लुङ् । चिण भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. इति चिण ।
चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युदन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन । यत् । पृथिवीं । विऽउदन्ति ॥ ९ ॥

ते मरुत उदवाहेनोदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन मूर्यमाकृष्टा दिवा चिदहन्त्यपि तमः कृण्वन्ति । अंधकारं
कुर्वन्ति । यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युदन्ति विशेषेण क्रियन्ति । तदानीमतिवृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥
उदवाहेन । उदकानि वहतीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्थेयं संज्ञा । उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. ।
इत्युदकशब्दस्योदभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युदन्ति । उन्दी क्रिदने । रुधादित्वात् अम । श्रावणोपः
। पा० ६. ४. २३. इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अथ स्वनाम्नरुतां विश्वमा सद्यः पार्थिवं । अरेजंत प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्वनात् । मरुतां । विश्वं । आ । सद्यः । पार्थिवं । अरेजंत । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

- मरुतां संबंधिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जमरुपादन्तरं पार्थिवं पृथिवीसंबंधि विश्वं सप्त सर्वं गृहमा समंतादरे-
जतति शपः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्ररिजंत । प्रकर्षेण कंपितवतः ॥ अध । क्वांदसं धत्वं ।
सप्त । पटुं विशरणगत्यवमादन्तपु । अन्येभ्योऽपि वृश्यत इति मनिन् । पार्थिवं । पृथिव्याः संबंधि । पृथिव्या
जात्रा । पा० ४. १. ८५. २. इति प्राग्दीव्यतीयोऽप्रत्ययः । त्रित्वादायुदात्तत्वं । अरिजंत । रश्नु कंपने ॥ १६ ॥

मरुतो वीरुपाणिभिश्चि रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीरुपाणिभिः । चिच्चाः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ई । अखिद्र-
यामभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतो यूयं वीरुपाणिभिर्दृढहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कुलयुक्ता नदीरनुलब्धाखिद्रयामभिर-
क्लिन्नगमनर्यात । गच्छतव ॥ मरुतः । आसंवितायुदात्तत्वं । वीरुपाणिभिः । वीरुति बलनाम । वीरु-
च्यात्त्वमिति तन्नाममु पाठात् । तेन च तद्वाच्यते । वीरुवश्च ते पाणयश्च । समासस्यत्वंतोदात्तत्वं । रोधस्वतीः ।
रुधिर आवरणे । रुणद्धि स्रोत इति रोधः कुलं । रोधः कुलं निरुणद्धि स्रोतः । नि० ६. १. इत्युक्तत्वात् ।
अमुनो नित्वादायुदात्तत्वं । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया इति मनुषो वत्वं । उगितयेति डीप् । मनु
वडोपोः पित्वादनदात्तत्वं । मुनः स्वर एव शिष्यते । यात । या प्रापणं । अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयो
ऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद्र दैव्य । स्फायि
तचीत्यादिना रक् । खिद्र यातीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामानोऽखिद्रयामानः । तैः । अन्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । मुसंस्कृता अभीशंवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । मुऽसंस्कृताः । अभीशंवः ॥ १२ ॥

हे मरुत एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयः स्थिराः संतु । तथा रथा अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु ।
अभीशवोऽंगलयः । अभीशवो दीधितय इति तन्नाममु पाठात् । मुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहणं स्वलंकृताः
सावधानाः संतु ॥ मुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः । पा० ६. १. १३७. इति मुट् । पुनः
मुशब्देन प्रादिममामेव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीशवः । अभिपूर्वाद्द्योतिः कृवापाज्जीत्यादिभ्योण । वर्णय-
त्ययनाकारस्यकारः । उक्त च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. इति । अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्मा-
णीति निरुक्त । नि० ३. ९ ॥

अच्छा वद तना गिरा जराये ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जराये । ब्रह्मणः । पतिं । अग्निं । मित्रं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयत्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविर्लक्षणस्याज्ञस्य
वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शत दर्शनीय मित्रं न मित्रमपि जराये स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद । ब्रूहि ॥ अच्छ ।
निपातस्य चेति संहिताया दीर्घत्वं । वद । ब्रूचोऽतस्लिङ्ग इति संहितायां दीर्घः । तना । तनु विस्तार । तनोति
देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचायच । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । तृतीयाया डादेशः । गिरा ।
सावकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । ब्रह्मणः । पंथ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गाय गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यः । इव । ततनः । गाय । गायत्रं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि । निर्मितं कुरु । तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय ।

तत्र दृष्टांतः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उक्थं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीकृदस्मिन् मुक्तं गाय । पठ ॥ मिमीहि । माङ् मानि । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भुजामिदित्यभ्यासस्यत्व । आस्य । अमुं जेपणे । अस्यति क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यल्लुटो बहुलं । पा० ३. ३. ११३ । इत्यधिकरणे ण्यत । तित्त्वरि तमिति स्वरितत्वं । ततनः । तनुं विस्तारे । लोटि सिपि बहुलं कृदसीति विकरणस्य स्यः । लोटोऽडाटावित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबधि तस्यदमित्यण । यद्वा । गायतम्यायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व । मारुतं । गणं । त्वेषं । पनस्युं । अर्किणं । अस्मे इति । वृद्धाः । अमनः । इह ॥ १५ ॥

हे अतिवृक्षं मारुतं मरुतसंबन्धिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कुरु लुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं दीप्तं पनस्युं क्षुतियोग्यं अर्किणमर्चनोपेतं । अस्मै अस्माकमिहार्हाम्स्मिन्कर्मणि वृद्धा अमनः । मरुतः प्रवृद्धा भवतु ॥ वंदस्व । यदि अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशाज्जमावंधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्यु । पनं चिति स्तुत्यर्थं धातुः । अमनः । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । मुप आत्मनः कथं । क्वाकृदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । अच लुती । पूर्वमि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्को । अत इतिठनी । अमनः । बहुलं कृदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङ्ङितिङ इति निघातः ॥ १५ ॥

प्र यदित्येति दशर्चं चतुर्थं मुक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्प । मरुदेवताकं । यज्ञः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । प्र यद्दश प्रागाथं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षमा कं याथ कं ह धृतयः ॥ १॥

प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानं । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षमा । कं । याथ । कं । ह । धृतयः ॥ १ ॥

हे धृतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतो यद्यदा मानमननीयं युष्मद्वल परावतो दृगात् । आगे परावत इति दूरनाममु पाठात् । इत्यास्मादंतरिक्षात्प्राप्त्यर्थं भुमां प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टांतः । शोचिर्न तत्र इव । यथा मूर्यस्य तेजोऽंतरिक्षाद्भुमां प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा कतुना संगच्छथ इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षमा स्तोत्रेण संगच्छथ । कं, यजमानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशं गच्छथ । क ह कं खलु यजमानमनुगृह्णीथिति शेषः ॥ इत्या । या हेती च कृदसि । पा० ५. ३. २६ । इतीदेशात्प्राकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्रेशब्दस्य नानुवृत्तिस्तर्हि यमुप्रत्ययांतादिदेशाद्दत्तरस्यादिभक्त्याव्ययं मुपा मुनुगिति डादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्ययस्वरः । द्वितीयपक्षे तृदात्तानुवृत्तिस्वरः । अस्यथ । अमुं जेपणे । अदुपदेशाज्जमावंधातुकानुदात्तत्वे श्रुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । जमादिषु कृदसि वावचनं । पा० १. ३. १०९ १ । इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । वर्षमा । वृद्धं संभक्तां । वृद्धशीडभ्या रूपस्वागर्थोः पुक्च । ३०४. २०० । इत्यमुं तत्संनियोगेन पुगागमश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना वर्षमशब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीक्रु उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संत्वा । आयुधा । पराऽनुदे । वीक्रु । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतो व आयुधा युष्माकमायुधानि परागुदे शत्रुणामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवन्तु ।
उतापि च प्रतिष्कभे शत्रुणा प्रतिबंधाय वीळु संतु । वृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी
अतिशयेन स्रोतव्यं भवतु । मायिनोऽस्माम् कक्षचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्मा । बलं मा भवतु ॥ स्थिरा ।
आयुधा । उभयत्र शत्रुकंदमि वङ्गलमिति शलोपः । परागुदे । गुदं प्ररणे । संपदादिलक्षणः क्लिप् । उपसर्गा-
दसमासेऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीळु । मुपां मुलुगिति विभक्त्यर्जुक् ।
इषाअक्षादित्वाप्रकृतिभावः । पा० ६. १. १०७. २. । प्रतिष्कभे । स्कम्भुः साँवो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे
क्लिप् । अनिदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनतिः स्तुत्यर्थः । अस्मादाणादिकः कर्मण्यमुन् । तत ईयमुनि-
टिरिति टिलोपः । उगितथेति डीप । ईयमुनो नित्वादाशुदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिपु-
पाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इतिः ॥

परा ह यत्स्थिरं ह्य नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानां ॥३॥

परा । ह । यत् । स्थिरं । ह्य । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । व्याशाः । पर्वतानां ॥३॥

हे नरो नितारी मरुतो यथदा स्थिरं वन्तु परा ह्य वृक्षादिकं पराहतं भयं कुरुथ । गुरु पापानादिकं
गुरुत्वापितं वर्तयथ प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबंधिनो वनिनो वनवतो वृक्षान्वि याथन । वियुज्य मध्ये
गच्छथ । अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भगत्वादितरवृक्षाणां परस्परवि-
योगेन प्राढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वि याथन । वियुज्य गच्छथ ॥ ह्य । हन
हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । यदुत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वादामंचितनि-
घाताभावः । वर्तयथ । अदुपदेशाज्जसर्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुपंगान्निघाता-
भावः । याथन । तप्तनप्तनथनाश्चेति थनादेशः ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥४॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां । रिशादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नू । चित् । आऽधृषे ॥४॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतोऽधि द्यवि द्यलोकस्थोपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव ।
तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासो रुद्रपुत्रा मरुतो युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन
परस्परकमत्वेनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्पणाय तविषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तनाम् । विस्तृता भवतु ॥ विविदे ।
विद् सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । द्यवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपे
विभाषेति प्रथमायास्तिङ्भक्तनिघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुपपत्तिक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश हिंसायां ।
रिशति हिंसतीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदंतीति रिशादसः । अमुन् । आमंचितनिघातः । युजा ।
युजिरे योगे । ऋत्विगित्यादिना क्लिन । साँवकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबन्धिनो
मरुतो लक्ष्यते । आज्ञसेरमुक् । नू चित् । ऋचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । अधृषा प्रागल्भ्ये । संपदादि-
लक्षणो भावे क्लिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वैपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥५॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः । सर्वया । विणा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयन्ति । वनस्पतीन् वटाशत्यादीन् विचिन्ति । परस्परवियुक्ताङ्कुर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः सर्वया विणा प्रजया सहिता यूय प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तच्च दृष्टान्तः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । टुंवेपु कंप्ते । वेपमानान्प्रयुज्जते । हेतुमणिच । विंचन्ति । विचिर पुष्पभावि । रुधादित्वात् अम् । अमोरलोप इत्यका रलोपः । वनस्पतीन् । वनानां पतयो वनस्पतयः । पारम्करादित्वात्सुट् । वनपतिगन्धावायुदात्ता । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्न । आरत । अ गती । लङि मध्यमवङ्गवचनं बहुलं कुंदमीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सर्तिशाम्बर्तिभ्यश्च । पा० ३ १/५६ । इत्यङ् । आडजादीनामित्याडा गमः । आटश्च । पा० ६. १ ९० । इति वृद्धिः । देवासः । आमचितायुदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सुपि । पा० ६ १. १९१ । इत्यायुदात्तत्वं । विणा । सावकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ १८ ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अवीभयन्त । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतो रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विन्दुयुक्ता मृगीरूपो मामीथिनिवायुग्धं । योजितवन्तः । प्रष्टिरतस्मिन्को वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशपो रोहितो मृगावांतरजातिर्लोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । अभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभवति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भुलोकवर्तिनः पुरुषा अवीभयन्त । स्वय भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्प्रकृत्यन्निपातात् । अतः । पा० १ १ १५ । इति प्रगृह्यत्वं । अयुग्धं । लुङि झल्लो झल्लि । पा० ८. ३. ३६ । इति सकारस्य लोपः । चोः कुरिति कृत्वं । रोहितः । रूहे रश्च लो वा । उ० ३. ९४ । इतीतन्प्रत्ययांतः । नित्वादायुदात्तः । यामाय । यमंभावि घञ् । कर्पावत् इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादिषु पाठरादायुदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु श्रवणे । बहुलं कुंदमीति विकरणस्य लुक् । अवीभयन्त । जिभी भये । अस्मात्प्रत्ययान्तिभिर्भ्योऽङ् भिस्त्वोर्हन्तुभ्ये । पा० १. ३. ६८ । इत्यात्मनेपदं । विभक्तंहेतुभ्ये । पा० ६. १. ५६ । इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात्पक्षे भियो हेतुभ्ये पुक् । पा० १. ३. ४० । इति पुक् प्राप्नोति । तत्र क्रियते । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णी चक्षुषधाह्रस्वत्वादि । पा० १. ४ १ ॥

आ वो मशू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गन्ता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कण्वाय विभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मशू । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ॥

गन्तं । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या । कण्वाय । विभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतः तनाय कं अस्मदीयपुत्रार्थं मनु शीघ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । मत्स्विति क्षिप्रनाम । नु मत्स्विति तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरं नोऽवसास्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवन्तः । इत्यात्मनेपदं प्रकरेण विभ्युषे भीतियुक्ताय कण्वाय मेधाविने यज्ञमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्तं । प्राप्तुम् ॥ मनु । ऋषि तुमुघमनुतङ्कुबोद्ध्याणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पञ्चाद्यच् । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । यद्वा । तनयशब्देऽय इत्यस्य लोपः

ऋकांदसः । कमिथितत्पादाति प्रयुज्यमानं पादपुरणं । शिशिरं जीवनाय कमितिवत् । उक्तं च । अथापि पादपुरणाः कमिमिद्वितीति । रुद्राः । रोदयतीति रुद्राः । रोदयिर्लुक्च । उ० २. २२ । इति रक्प्रत्ययः । आमंत्रिताशुदात्तत्वं । पादादित्वात्तिघाताभावः । गंत । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनवित्यादिना तवादेशः । अतः पित्वादननामिकलोपाभावः । बिभ्युषे । बिभर्तेर्लिटः क्रमुः । वस्विकात्राहसामिति नियमादि-
हभावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिषसिघसीनां चेति षत्वं ॥

युष्मेपितो मरुतो मर्येपित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शवंसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽईषितः । मरुतः । मर्येऽईषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत । शवंसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतो यो यः कश्चिदभ्वः शत्रुर्युष्मेपितो युष्माभिः प्रेषितो मर्येपितो मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नो ऽस्मान्नाति आ ईषते अभिमुख्येन प्राप्नोति तं शत्रुं शवसानेन वि युयोत । विभक्तं कुरुत । तथोजसा बलेन वि युयोत । युष्माकाभिरूतिभिर्युष्मत्संबन्धिनी रक्षणी च वि युयोत ॥ युष्मेपितः । युष्माभिरपितः । मुञ्जुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतांगस्थिति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्ती । पा० ७. १ ७३ । इत्यत्राज्यहणेन तस्य पार्श्विकत्वोक्तिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्येपितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभवतीत्यभ्वः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरमिति । ईषते । ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु । अदुप-
देशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामिश्रणयोः । लोएमध्यमबङ्गवचने बङ्गलं कंद-
सीति शपो लुक् । तप्तनवित्यादिना तवादेशः । पित्वाद्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माका । पा० ४. ३. २ । इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । डीङ्गुहो कांदसत्वात् क्रियेते । ऊतिभिः । अवर्तेः क्तिन् ज्वरत्वरत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं ॥

असामि हि प्रयज्यवः कर्णं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कर्णं । दद । प्रऽचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गंतं । वृष्टिं । न । विऽद्युतः ॥ ९ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कर्णं मेधाविन यज्ञमानमेतन्नामकमुषिं वा दद । धारयत । हि यस्यायुयं कर्णवनामकमुषिं धारितवन्तस्मा-
त्कारणादसामिभिरूतिभिः संपूर्णं रक्षणीनां ऽस्मान् प्रत्या गंत । आगच्छत । तच्च दृष्टांतः । वृष्टिं न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्थं । न सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्ट्याः । ॥ त्रिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २० । इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमंत्रि-
तनिघातः । दद । उदात्तं दानि । लोएमध्यमबङ्गवचनस्य तिङ्ङां तिङ्ङो भवतीति लङ्गात्मनेपदप्रथमपुरुषबङ्ग-
वचनादेशः । यी द्विभवे सति आभ्यस्तयोरीत इत्याकारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१ । इति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं । कंदस्युभयधेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याशुदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आमंत्रितनिघातः । गंतं । गमेर्लो-
एमध्यमबङ्गवचनस्य तस्य तवादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादननुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वात्तिघाताभावः । ब्रूचोऽतस्तङ्ग इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् । भाज-
भासेत्यादिना । पा० ३. २. १७७ । क्लिप् ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

अृषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषे ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

अृषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुं । न । सृजत । द्विषे ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः असामि संपूर्णओजो बलं विभृथ । धारयथ । हे धूतयः कपनका रिणो मरुतः असामि संपूर्ण शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय अृषिद्विषे अृषीणां द्वेषं कुर्वन्त शत्रवं तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं सृजत । तत्र दृष्टांतः । इषुं न । यथा शत्रोरुपरि बाणं मुच्यति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिपितं सामि स्थितः । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्त बलं विभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति ॥ विभृथ । दुभृज् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् यः । मुञ्जामित्य भ्यामस्यत्वं । अृषिद्विषे । अृषीन् द्वेष्टीति अृषिद्विष्ट । सत्सूद्विषत्यादिना क्रिप । परिमन्यव । मन्युना परिभूतः परिमन्युः । प्रादिसमाप्ते परेरभितोभाविमडलं । पा० ६. २. १८२ । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतो । इष्यति गच्छतीतीषुः । इषेः कश्च । उ० १. १४ । इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तिर्निन्वादावुदात्तत्वं । सृजत । सृज विमर्गे । विकरणस्य ङित्वाद्गुणाभावः । द्विषं । क्रियेति क्रिप ॥ ॥ १० ॥

उत्तिष्ठत्यष्टर्चं पंचमं मृक्तं कण्वस्यार्थं बार्हतं । युजः सतीवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताक । अनुकस्यति च । उत्तिष्ठाष्टां ब्राह्मणस्पत्यमिति ॥ मृक्तविनियोगो भिगिकः ॥ चतुर्विंशोऽहनि मरुत्वतीयं प्राकृ ताद्ब्राह्मणस्पत्यात्प्रगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पति रत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वा नित्यात् । आ० १. ३ । इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टव विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठते । आ० ४. १. इति सूचितत्वात् ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वेमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्रे प्राणूभेवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुदानवः । इंद्रे । प्राणूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासावुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान कामयमाना वयं त्वा स्वामीमहे । याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उप प्र यंतु । समीपं प्रकर्षणं गच्छंतु । हे इंद्रे त्वं सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राणूः सोमस्य प्राणको भव । यद्वा । वृत्रस्य हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १. ३. २४. । ब्रह्मणस्पते । सुबामंचित इति परागवद्भावात् पश्या मंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः । त्वच । न चंद्रस्यपुत्र स्थितोत्पत्तिव दीर्घस्यापि निषेधः । अथाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्यादयो गताः । प्राणूः । गृ हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणाति हिनस्तीति प्राणूः । ब्रह्मत्वं छंदसीत्युत्वं । वोरुपधाया दीर्घः । छंदोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भव । ह्यचोऽतस्तड इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्ये उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्ये मरुत आ स्वर्ग्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सुऽवीर्ये । मरुतः । आ । सुऽअर्ग्यं । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे महसस्युव वलस्य बहूपालक ब्रह्मणस्पते । पुत्रः पुरु चायते निपरणादिति निरुक्तं । नि० २. ११. । मर्त्यो मनुष्यो हितं शत्रुषु प्रक्षिप्तं धने निमित्तभुतं मति त्वामित त्वामिवोपव्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्वन-
संपादनाय प्रार्थयत इत्यर्थः । हे मरुतो यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्रह्मणस्पतिसहितानाचके स्तौति स
मर्त्यः स्वस्थं शोभनाश्रयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं च धनं दधीत । धारयेत् ॥ महसस्युव । ब्रह्मणस्पत इति वत्
पश्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । उपव्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति
गन्तरनुदात्तत्वं । हितं । निघायां दधातीर्हरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्येति बह्व्रीहो
वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वस्थं । अश्वानां समूहोऽश्वीयं । केशाश्वभ्या यच्छावन्त्यतरस्यां । पा० ४.
० ४८. । इति समूहार्थं कप्रत्ययः । कस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तत् स्वस्थं । ईकारलोपश्चक्रांदसः ।
परादिश्चक्रांदसि बह्वन्मत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधीत । मीयुटः सकारलोपे सत्यभ्यस्तानामादिदित्याद्युदा-
त्तत्वं । पादादिद्वान्निघाताभावः । आचके । कै गै रे शब्दे । आदेच इत्यात्वं । लिटि द्विवचनेऽभ्यासस्य
ह्रस्वचुत्वं । आतो लोप इटि चत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशोऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्रगाथो
विनियुक्तः । मृचं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यत्रैवोदाहृतं ॥ महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रेतु ब्रह्मणस्पति-
रित्यंता पठनं होतानुगच्छत । मृचं च । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजत् । आ० ४. ७. । इति ॥ एषेवापीयोमीयप्र-
गयनंऽपि विनियुक्ता । मृचितं च । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्यः । आ० ४. १०. । इति ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सृनुता ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सृनुता ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सृनुता देवी प्रियसत्वरूपा वाग्देवता प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा
ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीर शत्रुं निःशेषणं दूरं प्रेरयंतु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहवि-
ष्यत्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयंतु ॥ प्रेतु । एडि पररूपं । पा० ६. १. ९४. । इति
पररूपं प्राप्त एत्यधलुटमु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धिः । देव्यित्यत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्त-
स्यति स्वरितत्वं । नयं । नरंभ्यो हितं । प्राकृक्तीतीय उगवादिबन्धो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. ।
पंक्तिराधसं । पंक्तिमी राधोति पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २०६. । इत्यमुन
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

यो वाघते ददाति सृनरं वसु स धत्ते अक्षिति अवं ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सृनरं । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । अवं ।

तस्मै । इळां । सुऽवीराम् । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्ति । अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाघते अस्त्विजे सृनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादादक्षिति
चयराहितं श्रवोऽन्नं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृशयजमानायिष्ठाभेत्तन्नामधेयां मनोः पुत्रीं । इळा वै मानवी
यज्ञानुकाशिन्यामीदति श्रुत्यंतरात । आ यजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळां । सुवीरां
शोभनवीरैर्भर्तयुक्तां सुप्रतूर्तिं सुष्ठु प्रक्षेपणं हिंसाकारिणीं अनेहसं केनाप्यहिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्य-
स्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सृनरं । सुखेन नीयत इति सृनरं । ईपहुःसुष्विति खल् । निपातस्य
चक्षुषमर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । अयो नास्त्यस्येति । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्मुभ्यामिति तु

सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्ते इति वचनात् प्रवर्तते । अथः । श्रूयत इति अथः । अथ अथगे । असुनो निज्वा-
दाद्युदात्तत्वं । सुवीरा । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मुप्रतूर्ति ।
तूर्त्वे हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माद्वाव क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिस्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कत्वादिवो द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नञि हन एह च । उ० ४.
२०३ । इत्यमुन्यत्ययो धातोरिहादेशश्च । नलोपो नञः । पा० ६. ३. ७३ । इति नकारस्य लोपः । तस्मात्तुडिच
। पा० ६. ३. ७४ । इति नुट् ॥

अप्रिष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मरुत्वतीयेनेति खंडे सुचित । प्र
नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० ५. १४ । इति ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंचं वदत्युक्थ्यं ।

यस्मिन्निद्रो वरुणो मिचो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंचं । वदति । उक्थ्यं ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मंचं नूनमवश्यं प्र वदति । होतुमुखि स्थितः सन प्रवृत्तः । यस्मिन्नात्र इन्द्रा-
दयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मंचमिति पूर्ववान्वयः ॥ मंचं । मचि
गुप्तभाषणे । पचायच । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । उक्थ्यं । उक्थाहं । कंदसि चेत्यहं यप्रत्ययः । यत्ता ।
भवं कंदमीति यत् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्ते इति वचनात्ततोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावं व्यत्ययन
तित्त्वविरतमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवाये । समवयत्यत्रेत्यधिकरण श्रीणादिकोऽमुन । बहुल
यहणात् कृत्वं द्रष्टव्यमित्येव उचः के । पा० ७. ३. ६४ । इत्यत्र वृत्तावित्युक्त । चक्रिरे । ईरचश्चित्वादतो
दात्तत्वं । यदुत्तयोगादर्निघातः ॥ ॥ २० ॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मंचं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वा अश्ववत् ॥ ६ ॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंचं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वाः । अश्ववत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयस्मिन् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंचं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयम्
त्वजो ब्रवाम । कीदृशं । शंभुवं मुखस्य भावयितारं अनेहसमहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा
इमामस्माभिश्च्यमानां मंचरूपां वाचं प्रतिहर्यथा च । यूयं कामयध्वं चेत । तर्हि विद्येत सर्वेषां वामा वन-
नीया वाक् वो यप्मानश्ववत् । व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आशीर्लिङ् निष्ठाशिर्ग्यङित्यङ् ।
वच उमित्युमागमः । कंदसुभयर्थति सार्वधातुकत्वाद्भिङ् । सलोपोऽनन्त्यस्येति यामुट् । सकारस्य लोपः । अतो
येय इतीयादेशः । आङ्गुणः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । विदथेषु । विद ज्ञानि । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायत
इति विदथो यज्ञः । कृतिङ्भ्यां कित । उ० ३. ११६ । इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतेरन्तर्भावित्यर्थतः क्रिप्रति
क्रिप । आः सुपि । पा० ६. ४. ८३ । इति यणादेशश्च न भुमुधियोः । पा० ६. ४. ८५ । इति प्रतिषेधः । मंचादयो
गताः । प्रतिहर्यथा । हर्य गतिकांत्योः । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकत्वरण धातुस्वरणाद्यु-
दात्तत्वं । इमां चेत्यत्र चण्डश्चदर्थः । चणिति निपातान्तरं न च समुच्चयादर्थः । तेन निपातयर्थ्यदिहंतकविने-
चेष्टण । पा० ८. १. ३० । इति निघातप्रतिषेधः । अश्ववत् । अशु आश्रो । ल्यङ्गङागमः । व्यत्ययन परस्मैपद ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । का० ६. ४. ७७ । इति गुणः ॥

को देवयंतमश्रवज्जनं को वृक्तवर्हिषं ।

प्रप्र दाश्वान्यस्त्याभिरस्थितांतर्वावन्क्षयं दधे ॥ १ ॥

कः । देवऽयंतं । अश्रवत् । जनं । कः । वृक्तऽवर्हिषं ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अंतऽवावत् । क्षयं । दधे ॥ १ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्रवत् । ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तवर्हिषमनुष्ठानाय कृत्स्नवर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्रवत् । दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्हृत्विग्भिः सह प्रप्रास्थितः । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अंतर्वावत् अंतःस्थितवङ्गधनोपेतं । यद्वा । अंतःस्थितपुत्रपीत्रादिप्रयुक्तवङ्गविधवागुपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे । धृतवान् भवति ॥ देवयंतमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रसम्पोदः पादपुराणे । पा० ८. १. ६. । इति प्रगब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्त चित्वाभ्रितानुदात्तत्वं । अस्थित । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लुङि समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनिपदं । स्थाष्थोरिञ्च । पा० १. २. ११. । इति धातुसिचोरितः । कित्त्वे ङ्स्वादांगात् । पा० ८. २. २१. । इति सलोपः । अंतर्वावत् । वा गतिगन्धनयोः अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपश्चादयः । आतो मर्निन्नित्यादिना विच । तदस्यास्तीति मतुपः । मतुपः पित्वादानुदात्तत्वं ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । वावदेतिः कृप । क्षयं । क्षयंति निवसत्यस्मिन्निति क्षयः । पुंसि संज्ञायामित्याधिकरणे घः । क्षयो निवास इत्यानुदात्तत्वं ॥

उपं क्षत्रं पृंचीत हंति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नर्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उपं । क्षत्रं । पृंचीत । हंति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिं । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । नर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलमुप पृंचीत । स्वात्मानि संपृक्तं कुर्यात् । ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह हंति । शत्रुन्मारयति । भये चित् भीतिहर्ता युद्धेऽपि मुञ्चति दधे । सुष्ठु निवासस्थिर्यं धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभुतधननिमित्ते युते वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः । महाधन इति संयामनाम् । महाधने समीक इति तन्नाममु पाठात् । तथा तरुता तरणस्योद्धनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति । तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पृंचीत । पृची संपर्के । लिङि रूधादित्वात् अम् । असीरङ्गोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं पृंचीत राजभिर्हति चित् समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषति प्रथमायाम्निहविर्भक्तनिघातप्रतिषेधः । हंतीत्येषा द्वितीयापि तिङ् परत्वात् निहन्यते । मुञ्चति । शोभना क्षितिः मुञ्चति । मर्निन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेवृणोतिवा तृच्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिङ्भावः । तरुता । तू प्रवनतरणयोः । यस्मिन्स्फुभिन्त्यादिना तुच्युडागमो निपातितः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने । महश्च तद्धने च महाधनं । आत्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन शब्देन तद्धिनुभुतः संयामो लक्ष्यते । नर्भे । अत्र गती । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३. १५२. । इति भन्प्रत्ययः । नित्वादाशुदात्तत्वं ॥ ॥ २१ ॥

यं रक्षंतीति नवर्चं षष्ठं मूक्तं । तवानुक्रमणं । यं रक्षंति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तुष आदित्येभ्यो गायत्रं ह्रीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादित्रीणि मूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोस्तुचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यतुचस्य मुगः पंथा इत्यस्वादित्या देवताः ॥ गतो विनियोगः ॥

यं रक्षंति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षंति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नू । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षन्ति स जज्ञो यजमानो नृ चित् चिप्रमेव दभ्यते । दभ्योति । शत्रून् हिमस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बह्वीर्हा पूर्वपदप्रकृतिभ्यस्त्वं । नृ चित् । अचि तुमुघत्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दम्भु दम्भे । व्यत्ययन शब्द आत्मनेपद च ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मयि रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यं । बाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मयि । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति वरुणादयो देवा धनेः पुरयन्ति । तच्च दृष्टांतः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गो ऽपेक्षितं धनमानीय यथा पुरयति तद्वत् । तथा यं मयि मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पाति रक्षन्ति स सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन्न एधते । वर्धते ॥ बाहुतेव । बाहुता बाहुत्व । भाववाचिनाजिन शब्देन बाहुवस्तदाश्रया लक्ष्यते । यद्वा । समुहार्थं तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपुरणयोः । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात् युः । अर्तिपपत्त्योश्चैत्यभ्यामस्यत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पाति । तिङ्ः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसाया । क्रियुति क्रिप् । सविकाच इति विभक्तेश्चोदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसाया । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । ब्रह्मादिना पत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिभ्यस्त्वं ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो भ्रंति राजान एषां । नयंति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःगा । वि । द्विषः । पुरः । भ्रंति । राजानः । एषां । नयंति । दुःइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि वि भ्रंति । विशिषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रुर्नपि वि भ्रंति । तथा दुरिता यजमानसंबन्धीनि दुरितानि तिरौ नयन्ति । विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छत्यत्रति दुर्गाणि । मुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. इति गमेडप्रत्ययः । शिर्षकंदसि बह्वलमिति श्लोपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्रत्यर्थे पूर्वाधरावराणा । पा० ५. ३. ३९. इत्यसिप्रत्ययः तत्तन्निर्देशेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । भ्रंति । हतेर्ल्यदादिदत्वाच्चापो लुक् । गमहनेत्यादिनोपधाभ्योपः । हो हतेः । पा० १. ३. ५४. इति घत्वं । अन्तादेशस्योपदेशवचनोदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः ॥

मुगः पंथा अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नाचावखादो अस्मि वः ॥ ४ ॥

मुऽगः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतं । यते । न । अच । अवऽखादः ।

अस्मि । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यास ऋतं यते यच्च गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः मुगः मुपु गंतुं शक्यः अनृक्षरः कटकरहितः । अचास्मिन्कर्मणि वो युष्माकमवखादोऽवमंतव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागत्यमित्यर्थः ॥ मुगः । मुदुरोरधिकरणे इति गमेडप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । अक्षरो गती । अक्षयंतर्गच्छन्तीत्यृक्षराः कटकाः । तस्युपिभ्यां क्षरन् । उ० ३. ७५ । इति क्षरन्प्रत्ययः । क्षिप्वाद्गुणाभावः । कल्पत्वं । यास्कस्त्वाह । अक्षरः कटक अक्षरतिः । नि० ९. ३० । इति । न विद्यते अक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्यदित्यादित्येत्यादिना । पा० ४. १. ८५. इत्यप्रत्ययः । आञ्जसेरमुक् । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकानघाताभावः । यते । इण् मती । लट्ः शतृ । अदादित्वाच्चापो लुक् । इणो यण् । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः । शतृनुम इति विभक्तेश्चोदात्तत्वं । अवखादः । खादु भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यं यज्ञं । नयथा । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्या यं यज्ञमृजुना पथाविकर्त्तन मर्गिण नयथ पारं प्रापयथ स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्र णशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयकवचने भस्य टलोपः । पा० ७. १. ८८. इति टलोपः । अनुदात्तस्य च यवोदात्तलोप इति विभक्त्युदात्तत्वं । धीतये । धेट् पानि । आदेच इत्यात्वं । क्तिच घुमास्थेतीत्वं । नशत् । नशतिर्गत्यर्थः । लव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ २० ॥

म रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवद्विरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽमृतः केनाप्यर्हिमतः सन रत्नं रमणीयं विश्व वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उतापि च त्मना आत्मना स्वेन सदृशं तोक मपत्यं गच्छति ॥ त्मना । मंचेष्वाद्यादेरात्मनः । पा० ६. ४. १४१ । इत्याकारलोपः । अच्छ । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अमृतः । मृत् हिंसायां । न मृतोऽमृतः । अय्यपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मिचस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मिचस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभृता ऋत्विजो मित्रादीनां त्रयाणां महि महत प्सरो रूपं । अतस्तदनु रूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम । साधयामः ॥ कथा । या हेतां च चंदमि । पा० ५. ३. २६ । इति किंश्चिदात्प्रका-
रवचनेषु प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २. १०३ । इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । राध साध संसर्द्धा । लटि वङ्गत्वं कंदमीति विकरणस्य लुक् । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । स्तोमं । पुत्रं स्मृती । अर्तिस्मृतिव्यादिना भावे मन । निष्वादाद्युदात्तत्वं । अर्यम्णः । पथ्यकवचनेऽलोपोऽन इत्याकार-
लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । महि । मह पुत्रायां । औणादिक इन्द्रत्ययः । प्सरः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुमैरिद्ध आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुमैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवा देवयंतं देवाङ्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हति घ्नंतं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रति वोचे । द्रुक्कथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रति वोचे । भवद्विरव विचार्य शिचणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित धर्मेव वो युष्मानां विवासे । सर्वतः परिचरामि ॥ घ्नंतं । हंतीति घ्न । गमहर्नेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतीति कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप आक्रोशे । अदुप-
देशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । वोचे । वृत् व्यक्तायां वाचि । माडि लुङीटि भ्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३ । इति वचिः । अस्थितिवक्तीत्यादिना त्रिरडादेशः । वच उमित्युमागमः । न माङ्ग्योऽन इत्याङ्भावः । देवयंतं । सुप आत्मनः क्यच् । न च्छंदस्यपुत्रस्थेतीत्यप्रतिषेधः । सुमैः । मा अभ्यासे । सुपु आयतेऽभ्यस्यत इति सुच्चं । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

चतुरंश्चिह्नदमानाद्भिभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुःऽउक्ताय ।
स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घृतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । दृष्टं वाक्यं न कामयेत्, किंतु दुरुक्ताद्भिभीयात् । तत्रावशिष्टो मंत्रभागः सर्वोऽपि दृष्टांतः । चिदित्युपमार्थं वर्तते । अत्रद्यत् कृषंतोरु-
भयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्रतुःसंख्याकां कपर्दकान् ददमानाह दतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः
कपर्दकनिपातपर्यंतं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भय
तथा दुरुक्ताद्वैतव्यमिति धर्मरहस्यं । तस्मादहं घृतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । चतुरो
ऽद्यान्धारयत इति तद्यथा कितवाद्भिभीयादेवमेव दुरुक्ताद्भिभीयाद् दुरुक्ताय स्पृहयेत् । नि० ३ १६ । इति ॥
चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६ १. १६ ७ । इति विभक्तः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमानात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः ।
शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । अदुपदेशाज्जसार्वाधातुकागुदात्तत्वेन शानजगुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् ।
विभी भये । लिङि जुहोत्यादिवाक्पः युः । यामुट उदात्तत्वं । पादादिवाक्पिधाताभावः । निधातोः ।
निपूर्वाद्भातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १ ७० । भाव तन्प्रत्ययः । व्यत्ययनाद्युदात्तत्वं । तादां चिति गतिस्वरौ
न भवति । अताविति पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । स्पृहरीप्सितः । पा० १. ४. ३६ । इति संप्रदानमज्ञाया चतुर्थी
संप्रदाने । पा० २. ३. १३ । इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य म्यानिवृत्त्या
वाक्पधूपधगुणाभावः ॥ ॥ २३ ॥

सं पुषन्निति दशर्चं सप्तमं मृक्तं काण्वं गायत्रं पुषद्वताकं । सं पुषन्दश पोष्णमित्यनुकांतं ॥ स्मार्तं महान्तं
मध्वानमप्यन्निदं मृक्तं जपेत् । सं पुषन्नध्वन इति महातमध्वानमप्यन प्रतिभयं वा । आ० गु० ३ १ १० । इति
मुचितत्वात् । तत्र अपेक्षित्यनुवर्तते ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सस्त्वा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । व्यंहः । विऽमुचः । नपात् । सस्त्वा । देव । प्र ।
नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पुषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव अध्वनो मार्गात्मं तिर । अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अहो
विघ्नं हंतुं पाप्मानं वि तिर । विनाशय । पुषा शिष्यते । विमुचो नपात् जलविमोचकहोर्मघस्य पुत्र । नपा
दिति पुत्रनाम । नपात्प्रजति तन्नाममु पाठात् । श्रुत्यंतरेऽज्ञाः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्य-
त्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्त्य सा पृथिव्यभवदिति । मेघस्य जलधारि-
त्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पुष्णः किमायातमिति वाच्यं । पृथिव्या एव
पुषत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मघस्य ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । पुषाध्वनः पात्स्वत्याहं वै पुषति । तन्निर्वचन
चान्यत्रैवमास्त्रायते । इयं वै पुषयं ह्रीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च । शत० ब्रा० १४. ४ २ २५ । इति । हे देव पुषन्
नः पुरोऽस्माकं पुरतः प्र सत्त्व । प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुचतीति विमुक्त
मेघः । क्षिपेति क्षिप । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्षिप । नभ्राणनपादित्यादिना
नञः प्रकृतिभावः । मुबामञ्चित इति परांगवद्भावात् पष्ठ्यामञ्चितममुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सत्त्व । यच्च
मेवने । अनुदासित्त्वादात्मनेपदं । लोटि बह्वचं कंदसीति शपो लुक् । तास्यनुदासित्तिरिति लसार्वाधातुकागुदात्तत्वे
धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बह्वचमिति नसो णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

यो नः पूषन्नधो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अध्वः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति । अप । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पुष्य यः प्रतिपत्ती नोऽस्मानादिदेशति अनेन मार्गेण गंतव्यमितिवमाज्ञापयति । कीदृशः । अथ आहंता वृकोऽस्मदीयस्य धनस्यादाता । अपहर्तृत्यर्थः । दुःशिवः सवितुं दुःशको दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपत्तिं पथो मार्गादप जहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । कृक वृक आदाने । वर्कत इति वृकः । इगुपध-लक्षणः कः । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । दुःशिवः । दुष्टं शिव यस्यासौ दुःशिवः । परादिष्कंदसि बह्वलमित्युत्तर-पदायुदात्तत्वं । यद्वा । दुःखेन सव्यत इति दुःशिवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईपद्ःसुप्तिरिति खल् । स्निग्धस्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अतिसर्जने । लिख्यडागमः । बह्वलं कंदमीति शपः श्पुः । बह्वलं कंदमीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८७ २ । इति वचनात्ताभ्यस्तस्याचीति लघूप-धगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं ॥

अप॒ त्यं परि॑पंथि॒नं मु॒पीवा॑णं॒ ह॒रश्चि॑तं । दूर॑मधि॒ सुते॑रज ॥ ३ ॥

अप॒ । त्यं । परि॑ऽपंथि॒नं । मु॒पीवा॑णं । ह॒रः॑ऽचि॒तं । दूरं॑ । अ॒धि॒ । सुतेः॑ । अ॒ज्ज ॥ ३ ॥

त्य तादृशं पुर्वोक्तगुणयुक्तं स्मृतिमार्गादधि दूरमत्यतदूरदेशं प्रति अपाज । अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं मार्गप्रतिबंधकं मुपीवाणं तस्कररूपं । मुपीवति तस्करस्य नाम । मुपीवान् मलिम्बुच इति तन्नाममु पाठात् । हरश्चितं कांतिन्यानां संचितारं ॥ परिपंथिनं । कंदसि परिपंथिपरिपरिणो पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९ । इति शत्रावभिधय इतिप्रत्ययांतो निपातितः । मुपीवाणं । मुप स्तये । मोपणं मुपिः । औणादिको भावे किप्रत्ययः । मुपि वनति संभजत इति मुपीवा । वन पण संभक्ता । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विचप्रत्ययः । सर्वनामस्थानि चासंबुद्धी । पा० ६. ४. ८ । इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हरश्चितं । हर्का कांतिन्यं । संपदादिलक्षणो भावे क्रिप । रालोप इति ककारलोपः । हरश्चिनोतीति हरश्चितं । चिनोतेः क्रिपि तुगागमः । तत्पुरुषं छति बह्वलमित्यनुक्तं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सु गती । क्तिचक्ता च मज्ञायामिति क्तिच । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिचपणयोः ॥

त्वं तस्य॑ ह॒यावि॒नोऽघ॑शंसस्य॒ कस्य॑ चि॒त् । प॒दाभि॑ तिष्ठ॒ तपु॑षिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य॑ । ह॒यावि॒नः । अ॒घऽशंस॑स्य॒ कस्य॑ । चि॒त् । प॒दा । अ॒भि॒ । तिष्ठ॒ । तपु॑षिं ॥ ४ ॥

हे पुष्य त्वं तस्य चोरस्य तपुषि परसंतापकं देहं पदाभि तिष्ठ । भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । हयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयं तद्युक्तस्य अघशंसस्य अस्मात्सघमनिष्टं शंसतः । अघशंस इति तस्करनाम । मलिम्बुचोऽघशंसो वृक इति तन्नाममु पाठात् । कस्य चिदनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥ हयाविनः । हयमस्यास्तीति हयावी । बह्वलं कंदमीति मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अघशंसस्य । अघ पापे शंसो मनस्यभिलापो यस्य सोऽयमघशंसः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तपुषि । तापयत्यनन्यामिति तपुषिः । औणादिक उपनिप्रत्ययः । बह्वलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निन्वादायुदात्तत्वं ॥

आ तन्नै॑ दस्र॒ मंतु॑मः पू॒षन्न॑वो वृ॒णीम॑हे । येन॑ पि॒तृन॑चोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । द॒स्र॒ । मंतु॑ऽमः । पू॒षन् । अ॒वः । वृ॒णी॒म॒हे । येन॑ । पि॒तृन् । अ॒चो॑दयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमो ज्ञानवन्दस्व दर्शनीय यद्वा विर्यपक्षयकारिण पुष्य ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् आंगिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वज्ञात्वयः ॥ दस्र । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितंचीत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । यद्वा । दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितत्वात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १. ७३ । भावे तुप्रत्ययः । मंतुज्ञानमस्यास्तीति मंतुमान् । संबुद्धी मतुवसो हरिति इत्वं । अचोदयः । चुद संचोदने । चौरादिकः ॥ ॥ २४ ॥

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुपणा कृधि ॥ ६ ॥

अथ । नः । विश्वसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुपणा । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त हिरण्यवाशीमत्तमातिशयेन सुवर्णमयायुधवन पुपन
अथ पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुपणा मुपु दानयुक्तानि कृधि ।
कृ ॥ अथ । अथशब्दं धत्वं क्दादसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्व । विश्वसौभग । सुभगात्प्रत्यय इत्युक्तावा ।
दिषु पाठाद्वाविऽञ् । पा० ५. १. १२९. । हृत्त्वगसिध्वन्ते पूर्वपदस्य च । पा० १. ३. १९. । इत्युत्तरपदस्युदा प्राप्तायां
सत्यां सर्वविधीनां क्दसि विकल्पितत्वाद् उत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावृक्त । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ
विश्वसौभगः । आसन्वितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमत्तः ।
अतिशयेन हिरण्यवाशीमान हिरण्यवाशीमत्तमः । आसन्वितनिघातः । सुपणा । वन पण संभक्ता । सुर्वन
संभज्यत इति सुपणानि । ईपहुःसुध्विति खल । शस्त्रं क्दसीति शस्त्रां पः । नितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृत्स्न
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । शृणुणपृकृवृभ्यश्च क्दसीति ह्रिधरादेशः । बह्वलं क्दसीति
विकरणस्य लुक् ॥

अति नः सश्वतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्वतः । नय । सुगा । नः । सुपथा । कृणु । पूर्पन् । उह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सश्वतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्तुवतः शत्रुतोऽति अस्मानतिक्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान सुगा मुपु गतु
शक्वेन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतुकृ ॥ हे पुपन इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्गणरूपं विदः । जानीहि ॥
सश्वतः । गल्वन् पस्त्र गतावित्यत्र सश्वमर्थेकं पठन्तीति धातुवृत्तावृक्त । अस्मात्पठः गतु । बह्वलं क्दसीति
शपो लुक् । प्रत्ययस्वरण शत्रुदात्तत्वं । शत्रुनम इति विभक्त्युदात्ताभावश्चादसः । सुगा । मुपु गच्छत्येति
सुगः । मुदरोरधिकरण इति गभेडप्रत्ययः । सुगां मुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा । न
पुजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । परादिश्च क्दसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्त्वादय
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति । अवह्वीहिवात् । तत्र हि बह्वीहिवाति वर्तते । कृणु । कृवि हिमाकर-
णयोः । धिन्विक्कण्वोरक्षत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेतुर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । जित्यडागमः । इतश्च
लोप इतीकारलोपः ॥

अभि सृयवसं नय न नवज्वारो अर्ध्वने । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसं । नय । न । नवऽज्वारः । अर्ध्वने । पूर्पन् । उह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पुपन सुयवसं शोभनतृणोपलभितं सर्वोपधियुक्तं देशमभि नय । अस्मानभितः प्रापय । अर्ध्वने
मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकमिदानीतनः क्लेशः कोऽपि मा
भुदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥ सुयवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सुयवमो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । परादिश्च क्दसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्त्वादिर्वा द्रष्टव्यः । नवज्वारः । ज्वर रोग । भवि
घञ् । नवश्यासी ज्वारो नवज्वारः । थाथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं ॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरं । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्राप्ति । उदरं । पूर्पन् । उह । क्रतुं । विदः ॥ ९ ॥

हे पुपन शग्धि । अस्माननुग्रहीतुं शक्नो भव । पूर्धि । अस्मद्ब्रह्म धनेन पुरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्यर्पितं
वस्तु प्रयच्छ । शिशीहि । अस्मान्सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकृ ॥ तिजस्विनः कृत्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्राप्ति ।
मृष्टत्वेन सोमरसेन वा पुरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक्नु शक्नो लोटो हिः । बह्वलं क्दसीति विकरणस्य

लुक् । इङ्गन्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । पुर्धि । पृ पाङ्गनपुरणयोः । शृशृणु-
पृष्ठवृश्चकृदसीति हेर्धिरादेशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदीर्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिष्ठः परत्वा-
न्निघाताभावः । यमि । यम उपरमे । लोटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । निघातः । शिश्रीहि । शो तनुकरणे ।
लोटि बङ्गलं कृदसीत्यभ्यामस्यत्वं । ई हन्यघोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्राप्ति । प्रा पुरणे । अदादित्वाच्छपो
लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ॥

न पृषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पृषणं । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मं । ईमहे ॥ १० ॥

पृषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु सूक्तैर्वेदगतैरभि गृणीमसि । सर्वत्र सुमः । दस्मं
दर्शनीयं पृषणं प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथामसि । मेथु मेधाहिंसनयोः । लोटिदंतो मसिरिति
मम इकारागमः । सूक्तैः । सुष्ठु लुक्ते देवताः प्रकाशयंतीति सूक्तानि । क्विचक्ता च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।
वचिस्त्वपीत्यादिना संप्रसारणं । याथादिस्वरः । यद्वा । कर्मणि निष्ठा । सूपमानात क्तः । पा० ६. २. १४५ ।
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ गच्छे । ष्वादीनां ङ्स्व इति ङ्स्वत्वं । इदंतो मसिः । दस्मं । इषियुधी-
धिदसिष्ठाधुमृभ्यो मक् । उ० १. १४४. । इति मक्प्रत्ययः ॥ ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायिति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कद्रुद्राय नव रीद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चांत्यसृचः
साम्योऽत्यानुर्ध्ववति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री कृदः । यास्ते प्रजा इत्येत्यामुप । रुद्रो देवता । यथा
नो मित्र इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च । अस्मै सोमैत्यादिरंत्यसृचसु साम्य एव ॥ सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु
कर्मस्वनेन सूक्तन दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायैमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन
इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१. । इति ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळुऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शंतमं । हृदे ॥ १ ॥

कत् कदा रुद्रार्थतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुवकरं सोत्रं वोचेम । पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे
प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीळुष्टमाय सक्तुतमाय । अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । तव्यसेऽतिशयेन प्रवृत्तय हृदेऽस्मदीय-
हृत्प्रिषाय ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपः कृदसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । रोदेर्णिनुक्च
। उ० २. २२. । इति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञानि । प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीळुष्टमाय । अतिशयेन मीळुान् मीळुष्टमः । दाश्वान्
साङ्गान् मोढ्वांश्चिती कमुपत्ययांतो निपातितः । तमप्ययस्त्रयादित्वेन भत्वादसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शामिर्वसिघसीनां चिति पत्वं । तव्यसे । तवतिर्बुध्यर्थः । सोत्रो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । तुष्कं द-
सीतीयमुपत्ययः । तुरिष्टमैयः स्विती तृलोपः । ईयमुन ईकारलोपः कृदसः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वोचेम ।
वच परिभाषण । लिङ्गार्थाग्र्यङ् । वच उमित्युमागमः । यामुटः स्वरिणीकार उदात्तः । हृदे । पङ्क्तिव्यादिना
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं ॥

यथा नो अदितिः करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृऽभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति करत् । तथा करोतु । किंच
यथा येन प्रकारेण पश्वेऽस्मदीयाश्चमहादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोत्रातये हितं
रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य
रुद्रसंबन्धित्वं मंत्रांतरे समाम्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजी । तै० सं०

४. ५. १०. १. इति । गवादिविषयभेषजं चान्यत्र स्पष्टमास्त्रातं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमथो अस्त्रभ्यं भेषजं सुभेषजं । तै० सं० १. ८. ६. १. इति ॥ करत् । डुकृञ् करणे । लङि व्यत्ययेन शप । यद्वा । नित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । लुङि कृमुदृढिभ्यस्कंदसीति त्रिरङादेशः । अदृशोऽङि गुण इति गुणः । आचयोः पचयोः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यद्वृत्तयोगादर्निघातः । पञ्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घर्हिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्या । पा० ६. १. १८४. इति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । सार्वकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चत्साव वर्णेति प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सज्जोषसः ॥३॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सज्जोषसः ॥३॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकरणे चिकेतति अनुयाह्यत्वेन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सज्जोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतति । तथा भवत्विति शपः । यद्वा । यथाशब्दोपेतमवृद्धयस्य तथा कदा वोचमति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञानि । नित्यङागमः । नाभ्यस्तस्यति । पा० ७. ३. ८७ । गुणनिषेधो न भवति । बङ्गलं कंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सज्जोषसः । जुपी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुपतीति सज्जोषसः । समानस्य कंदसीति सभावः । अमुनो नित्वादुत्तरपदस्यानुदात्तत्वं । तदेव रुद्रुत्तरपदप्रकृतित्वात्वेन श्रियते ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेषजं । तच्छंयोः सुम्नमीमहे ॥४॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलापऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुम्नं । ईमहे ॥४॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्वृहस्पतिपुत्रस्य संवधि तत्प्रमिदं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं स्तुतिपालकं मेधपतिं यज्ञपालकं जलापभेषजं मुखरूपीपधीपतं । यद्वा । उदकरूपीपधीपतं । उदकं हि रुद्रनामाभिर्मात्रितं सदापधं भवति ॥ गाथपतिं । गाथति वाङ्माम । गाथा गण इति तन्नामसु पठितत्वात् । वायूपायाः स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै शै रे शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उपकुपिगार्तिभ्यश्चिन्ति यन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । ज्ञापोः संज्ञाकंदसीर्बङ्गलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतित्वात् प्राप्ति मरुदधादीनां कंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पुर्ववत् । जलापभेषजं । जनी प्रादुर्भावे । आर्यत इति आः । अन्येष्वपि वृश्चते । पा० ३. २. १०१. इति दृशियहणात्कवलादपि उप्रत्ययः । लापः । लय कांती । कांतिरभिलापः । भावे घञ् । जानां लापो यस्मिंस्तज्जलापं सुम्नं । जलापरूपं भेषजं यस्मिन् रुद्रं स जलापभेषजः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतित्वात् । शंयोः । कंशंभ्यां । पा० ५. २. १३८. इति मत्वर्थोयो युष्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णा । प्रत्ययस्वरः ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥५॥

यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यं इव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥५॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठो वसुर्निवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्या च । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्ततरः । प्रशस्तशब्दादिदर्शनं प्रशस्तस्य श्रेष्ठः । पा० ५. ३. ६०. इति आदेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस निवासि । अंतर्भावितस्यार्थात् शृशुस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुत्तराद्युदात्तत्वं ॥ २६ ॥

आप्रिमावृते शं नः करतीति धाव्या । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विश्वानराय पृथुपात्रसे शं नः करत्वर्धते । आ० ५. २०. इति ॥

• गं नः कृत्यर्वते सुगं मेपाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥
 गं । नः । क॒रति । अ॒र्वते । सु॒ऽगं । मे॒पाय॑ । मे॒थे । नृ॒भ्यः । ना॒रि॒भ्यः । ग॒वे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं मुपु गम्यं गं मुखं करति । देवः करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वञ्शब्दोऽश्वनाम । अर्वा वाजीति तन्नाममु पाठात् । मेपाय मेपजातिपुरुषाय मेथे तज्जातीयस्तिथे नृभ्यः पुरुषेभ्यो नारिभ्यः स्त्रीभ्यो गवे गोजातये ॥ करति । डुकृञ् करणे । व्यत्ययेन शप । अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप । चतुर्थ्येकवचनेऽर्वणस्त्वमावनञ् इति नकारस्य तु आदेशः । वनिष्पुर्णं पित्वादानुदात्ता । धातुस्वरः । मेपाय । मिप स्यधायां । पचाश्च देवमेनमेपादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनाते । मेथे । ज्ञातिरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. इति डीप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्यानित्यत्वादाडागमाभावः । उदात्तस्वरितयोर्धणः स्वरितोऽनुदात्तस्यति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हन्युर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति वचनात् । नृभ्यः । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. इति शाङ्करवादिषु पाठात् डीप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्वत्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि गतस्य नृणां । महि श्रवस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥
 अ॒स्मे इति॑ । सो॒म । श्रि॒यम् । अ॒धि । नि । धे॒हि । ग॒तस्य॑ । नृ॒णां । म॒हि । श्र॒वः । तु॒वि॒ऽनृ॒म्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां गतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मि अस्मास्वधि नि धेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत् त्विनुम्णं प्रभुत्वलयुक्तं श्रवोऽन्नमधि नि धेहि ॥ अस्मि । मुपां मुपुगति सप्तम्याः श्रे आदेशः । नृणां । नृ च । पा० ६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्यादयो गताः ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारांतयो जुहुरंत । आ न इंदो वाजे भज ॥ ८ ॥
 मा । नः । सो॒म॒ऽप॒रि॒बाधः॑ । मा । अ॒रांत॑यः । जु॒हुर॑न्त । आ । नः । इ॒न्दो॑ इति॑ । वा॒जे । भ॒ज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहुरंत । मा हिंसंतु । तथारांतयः शत्रवो मा जुहुरंत । हे इंदो सोम वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा नोऽस्मान्मा भज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधंत धे ते तादृशाः । क्रियेति क्रिप । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरांतयः । रा दाने । कृत्यन्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा । क्तिचक्तां च संज्ञायामिति क्तिच । नञ्समासेऽव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । ह प्रसह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादिस्वात् युः । बङ्गलं कंदसीति बङ्गलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विभावहलादिशेषा । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनाददभ्यस्मात् । पा० ७. १. ४. इत्युदादेशाभावे सति झोऽत इत्यंतादेशः । न माङ्गो ग इत्यङ्गभावः ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्तस्य ।
 मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥
 याः । ते । प्र॒जाः । अ॒मृत॑स्य । पर॒स्मिन् । धा॒मन् । अ॒मृत॑स्य ।
 मूर्धा । ना॒भा । सो॒म । वे॒नः । आ॒भूषं॑तीः । सो॒म । वे॒दः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो याः प्रजाः संति स्त्रियं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा

संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य ते । अमृतस्य मरणरहितस्य परस्मिन्धामवृत्तस्य उत्तमे स्थाने प्राप्स्य । हे सोम आभुषंतीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वन्तीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन । मुपां मुनुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । गृह वंधने । नहो भय । उ० ४. १२५. इति कर्मणीउप्रत्ययः । त्रित्वादायुदात्तत्वं । मुपा मुनु गिति सप्तम्या डादेशः । वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । लटि सिष्यडागमः । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । आभुषंतीः । भुष अलंकारः । भावादिकः । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं । समासे छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद् ज्ञानं । लटि सिष्यडागमः ॥ २७ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके सप्त मुक्तानि । तत्रापि विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं मुक्तं । अवानुक्रमणिका । अपि पठूना प्रस्कण्वः काण्व आप्यं तु प्रागाथमाद्यो वृचोऽभ्युपसां चिति । काण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्ध्याद्या युजः सतोवृहत् । प्रथमातुतीयाद्या अयुजो वृहत् । कृत्स्नं मुक्तमायंयमुत्तरं च । आद्ये द्वे अश्विदेवताके उपोदेवताके च ॥ प्रातरनुवाक आप्यं कृतां वारुते कंदस्याश्विनशस्त्रे चंद मुक्तं । अथेतस्या रात्रिरिति खंडे सूत्रितं । अपि विवस्वत्सवायम्वा । आ० ४. १३. इति ॥ वात्रपिय आपिमार्कत आद्यः प्रगाथोऽनुकृपः । वात्रपयनेति खंडे सूत्रितं । चित्रवतीषु चेत सुवीरंस्त्व भश्चित्र ऊत्यापि विवस्वदुपस इत्यपिष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुक्तं । आ० ९. ९. इति ॥ पर्यायव्यष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभि व्युक्तेदिति खंड आश्विनार्थकस्तोत्रियोऽपि विवस्वदुपसः । आ० ६. ६. इति सूत्रितं ॥

अग्ने विवस्वदुपसंश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाणुषे जातवेदो वह् त्वमद्या देवाँ उपबुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उपसः । चित्रं । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाणुषे । जातऽवेदः । वह् । त्वं । अद्य । देवान् । उपऽबुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुपस उपोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाणुषे हविर्दत्तवते यजमानाया वह् । आनीय प्रापय । सोऽपिर्विशिष्यते । अमर्त्य मरणरहित जातवेदो जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशुनविदतेति तज्जातवेदमो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वाः नृनृत्पशवोऽपि मभिसर्पन्तीति च । नि० ७. १९. इति । कीदृशं राधः । विवस्वत विशिष्टनिवासोपेत चित्र नानाविध । किंच अद्यास्मिन्दिन उपबुध उपःकालं प्रवृद्धान्देवाना वह् ॥ विवस्वत । विवामनं विवः । तयुक्तं । वम निवासं । विपुर्वादतर्भावतण्यथात्पदार्दिलक्षणो भावः कृप । तदस्यास्तीति मनुष । मादुपधाया इति वत्वं । तमी मत्वर्थे इति भत्वंन पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । राधः । राध माध संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । करणेऽमुन । नित्यादायुदात्तत्वं । दाणुषे । दाणु दाने । दायान साङ्गानिति क्रमुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वमोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीति पत्वं । जातवेदः । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चित्यमुन । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंत्रितनिघातः । वह् । द्वाचोऽतस्मिङ् इति संहितायां दीर्घत्व । देवान् । दीर्घादटि समानपाद् इति संहितायां नकारस्य इत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनामिक आकारः । उपबुधः । उपसि बुध्यंत इत्युपबुधः । बुध अवगमने । क्षिप्ति कृप । रो इत्याभावश्चादसः । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजृरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।

सजृः । अश्विभ्यां । उषसा । सुवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अये त्वं जुष्टादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दृतो देवानां वार्त्ताहारो हव्यवाहनो हविषो वोढा अध्वराणां क्रतुनां रथोः रथस्थानीयः । तथा च मंत्रांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्याह हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह रथो ह वा एष भुतो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमथिभ्यां देवताभ्यामुपमा देवतया च सज्जः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभुतं श्रवोऽन्नमस्त्रे धिहि । अस्मामु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । असि । मिति तासम्योर्लोपः । पा० ७. ४. ५०. । इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽन्तःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति ऽयुट् । योरनादेशः । त्रित्वादायुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं । अये । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथोः । रथशब्दात्स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणां । ध्वरो नास्त्येति बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । अस्मै । मुपां मुनिरिति सप्तम्याः श आदेशः ॥

अद्या दृतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाञ्जजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दृतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाऽञ्जजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अयामिन्दिनेऽपि वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दृतं वार्त्ताहारं वसुं निवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाञ्जजीकं प्रसिद्धभामासंस्कृतं । भाञ्जजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. । इति यास्क-वचनं । व्युष्टिषुः कालिषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं यागसंविनं ॥ अद्य । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्यत्यतोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इपियुधीधीत्यादिना । उ० १. १४४ । धूमशब्दो मकप्रत्ययातोऽतोदात्तः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । भाञ्जजीकं । अज गतिस्थानार्जनीपार्जनेषु । अजश्च । उ० ४. २० । इतीकप्रत्ययः । कित्त्वस्यानुवर्तनाद्गणाभावः । भासः प्रकाशस्य अजजीकः प्रार्जयिता । आयुदात्तप्रकरणे दिवोदामादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इति पूर्वपदायुदात्तत्वं । यद्या । भासोऽर्जनं यस्मिन् । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । व्युष्टिषु । उक्ती विवामि । विवामो वर्जनं । विशिषिणोक्त्यन्ते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टय उपःकान्ताः । कर्मणि क्लिन । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । त्रयादिना पत्ये टुत्वं । तादां चेति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्गण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरश्रियं । अध्वरं श्रयत इत्यध्वरश्रीः । क्रिक्त्वोत्यादिना । उ० २. ५७. । क्रिप्प्रत्ययः । तत्संनियोगिन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीये कवचनेऽपि शुधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाणुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । मुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दाणुषे ।

देवान । अच्छ । यातवे । जातवेदसं । अग्निं । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषुः कालिषु देवान् इतरात्सर्वदेवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमपि देवमीळे । स्तौमि । कीदृशं । श्रेष्ठमतिशयेन प्रशंसं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनघमं स्वाहुतं मुषु आ समंतादोमाधिकरणं दाणुषे हविर्देवते जनाय यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवशब्दादिष्वणि ख्यूल-दूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । त्रित्वादायुदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्य-गमने । अतन्मंजीत्यादिना । उ० ४. २. । इतिप्रत्ययः । त्रित्वादायुदात्तत्वं । स्वाहुतं । ऊ दानादनयोः । आहृत्यतेऽस्मिन्निष्ठाहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति मुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पुत्रायां

। पा० २. १८. * । इति समासः । अय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतिः प्रकृति स्वरत्वं । अस्य मुशब्दस्य गतिमंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने चातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥५॥

स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । चातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यवाहन ॥५॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्वस्य जगतः पालक हव्यवाहन हविषो वोढः मियेध्य यज्ञार्ह एवविध हे अग्ने विश्वस्य चातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयं यष्टार त्वामहमनु प्राप्ता स्तविष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । पुत्र सुतो । व्यत्ययेनडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नद्यादिलक्षणो ल्युः । चातारं । ऋद्धि पालनं । आदेच इत्यात्व । तुर्थकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । इयागम ऋकादसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दान्तुःकंदसीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्ठमयःस्विति तुलोपः ॥ ॥ २८ ॥

मुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥६॥

मुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः । मुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यं । जनं ॥६॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं गृणते सुवते यत्रमानार्थं मुशंसः मुशु शंसनीयो मधुजिह्वो मादयितुञ्जालः स्वाहुतः मुशु आभिमुख्येन हुतः सन बोधि । अस्रदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्येतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । तस्य जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षणं वर्धयद्दैवं देवसंबन्धिनं जनं नमस्य । पुत्रय ॥ मुशंसः । शन्सु सुतो । भाव घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ मुशंसः । आयुदात्तं ऋकंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमनं । लोटो हिः । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ऋग्लन्भ्यो ह्रिधिरिति ह्रिधिरादेशः । वा कंदसीत्यापत्यस्य विकल्पितत्वा ऋधूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपः ऋकादसः । गृणते । गृ शब्दे । ऋटः शतृ । क्रयादिभ्यः श्रा । श्राभ्यस्तयोरात् इत्या कारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । यविष्ठ्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभुतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. । इति मुडागमो निपातितः । बज्जव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य । नमोवरिर्विश्वबुद्धः क्वजिति पुत्रार्थं क्वच । प्रत्ययस्वरः । अन्त्योपमपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवाद्यजर्जा । पा० ४. १. ८५. ३ । इति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्य तीयो यञ्प्रत्ययः ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं दुंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥७॥

होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । दुंधते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥७॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रज्जन्तं समिधते हि । सम्यग्दीपयति खलु । हे

• पुरुषत बह्वभिराहुताग्ने स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत क्षिप्रमा वह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति क्षिप्रनाम । द्रवदोषमिति तन्नाममु पाठात् ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । अमुन । मरुद्वधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासी विश्ववेदाः । बह्वीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । इंधति । अरन्धी दीप्ती । असोरलोप इत्यकारलोपः । श्रावलोपः । पा० ६. ४. २३ । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

• सवितारमुपसमश्चिना भगमग्निं व्युष्टिषु द्यपः ।

कणासस्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उपसं । अश्चिना । भगं । अग्निं । विऽउष्टिषु । द्यपः ।

कणासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इंधते । हव्यऽवाहं । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिपूषःकालिषु श्रवोऽन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्य सविचादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कणासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते । दीपयति ॥ व्युष्टिषु । उक्ती विवासि । विवासो वर्जनं । व्युच्छयते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टिरूपःकालः । कर्मणि क्तिन् तादो च नितोति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । मंहितायामुदात्तस्वरितयोरेण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । ञपः । ञपति रात्रि नाम । उस्यातो धातोः । पा० ६. ४. १४० । इत्यच्चात् इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः सोमो धः । निष्ठति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६ । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाहः । वहश्चति एवप्रत्ययः ॥

पतिस्यध्वराणामग्ने दृतो विशामसि ।

उपवृध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणां । अग्ने । दृतः । विशां । असि ।

उपऽवृधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान । अद्य । स्वऽदृशः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संबन्धिनी येऽध्वरा यागास्तेषां पतिः पालकस्त्वं दृतोऽसि हि । देवानां वार्त्ता हारो भवसि खलु । उपवृध उपःकाले प्रवृद्धान स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनी देवानद्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमा वह । आभिमुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भाव क्तिन् । घुमास्थतीत्वं । सोमस्य पीतः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्दृशः । मुष्टति गच्छतीति स्वरादित्यः । अंतरन्ध्रेभ्योऽपि दृश्यत इति विच । तं पश्यतीति स्वर्दृशः । क्लिञ्चेति क्लिप । ऋक्त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्ने पूर्वा अनूपसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि यामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उपसं । विभावसो इति विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।

असि । यामेषु । अविता । पुरऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नपे विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं पूर्वा उपसोऽनु अतीतानुषःकालानुलक्ष्य दीदेथ । दीप्तिवानसि । तादृशस्त्वं यामिषु अग्निवासस्थानेष्ववितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्थां दिश्वविस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥

दीदेथ । दीदितिष्ठादसो दीपिकर्मा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिद्विभावः । द्विवचनप्रकरणे कदासि वति । वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति वचनाद्विवचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वेदर्शनीयः । भुमृदृशीत्यादिना दृश रतच । मरुदृधादित्यात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वश्च घामित्यसिप्रत्ययांतः पुरमशब्दः । तद्वित्त्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६७. । इति गति संज्ञायां सत्यां गतिममांस गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २०९ ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दृतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसं । जीरं । दृतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुयागदेगे निदधाति तद्वद्वयं त्वां नि धीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृश । यज्ञस्य साधनं यज्ञनिष्पादकं होतारमृत्विजं ऋतौ वसंतादिके यष्टारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरं शत्रुणा वयोहानिकरं दृतं देवानां दृतस्थानीयं अमर्त्यं मरणरहितं ॥ मनुष्वत् । आणादिकोसिप्रत्ययातो मनुमशब्दः । तेन तुल्यं क्रिया चिद्वति । पा० ५. १. ११५. । इति वतिप्रत्ययः । अयमस्यादित्वेन भत्वाद्गुत्याद्यभावः । धीमहि । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लिङ्ग्रन्थसलोपशब्दादसः । जीरं । जु इति साञ्चो धातुः । जीरी च । उ० २. २३. । इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनमस्वाह । रक्ति ऋः संप्रसारणे जीर इति ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दृत्यं ।

सिंधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भाजते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रऽमहः । पुरऽहितः । अन्तरः । यासि । दृत्यं ।

सिंधोऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भाजते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहो मित्राणां पुत्रकापे यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितोऽन्तरो देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् देवानां दृत्यं दृतकर्म यासि प्राप्नोषि तदानीमपेक्षितवार्चयो दीप्तयो भाजते । दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । सिंधोरिव यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भाजते तद्वत् ॥ मित्रमहः । मह पुत्रायां । मित्रं ऋत्विग्भिर्मर्त्यते पुज्यत इति मित्रमहः । आणादिकोऽमुन । यासि । यदुत्तयोगादनिघातः । दृत्यं । दृतस्य कर्म दृत्यं । दृतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १००. । इति यत्प्रत्ययः । सर्वं विधयश्चदसि विकल्प्यत इति वचनाद्यतोऽभाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्त्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यम् म्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । अमुगागमः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तंरुद्ध । उ० ४. ४४. । इति सिप्रत्ययः ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदंतु वह्निषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।

आ । सीदंतु । वह्निषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्तापे श्रुधि । अस्मदीयं वचनं शृणु । यो मित्रो देवो यद्यार्यमा यं चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवासीः सर्वेः सयावभिराहवनीयापिना त्वया समानगति-

भिरस्यैर्वह्निभिर्देवैः सहाध्वर क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भ आसीदंतु । उपविशंतु ॥ शुधि । शु अचणे । शुशृण्वत्या दिना हर्धिषादेणः । वह्नन् कंदसीति विकरणस्य लुक् । शुत्कर्ण । शृणोतीति श्रुत । क्विपि तुगागमः । श्रुती कर्णा यस्यासी शुत्कर्णः । वह्निभिः । वह प्रापणे । वह्निश्रियुशृगलाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । नित्वादा-
द्युदात्तत्वं । सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप । छदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुमविभक्तिषु च । पा० ८. ११ । इति णत्वं ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥१४॥

शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतवृधः ।

पिबंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सजूः ॥१४॥

मरुतो देवाः स्तोमममदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । कीदृशाः । सुदानवः सुष्ठु फलस्य दातारः अग्निजिह्वा
अग्निजिह्वास्यानीयो मुखो येषु मरुत्सु तादृशाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो
गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजूः सह सोम पिबंतु ॥ सुदानवः । दुदाश् दाने ।
दाभाभ्यां नुः । ३०३ ३० । इति भाव नुप्रत्ययः । दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषां । आद्युदात्त
द्वाकंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तास्थ्यात
ताकृत्वं । अग्निजिह्वास्यानीयो येषां ते । कादसमंतोदात्तत्वं । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा
वर्धयितारः । वृधेरतर्भावितण्यर्थात् कृषिति कृप । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥ ३० ॥

त्वमपि वसुनिति दशर्चं द्वितीयं मृक्त । अत्रानुक्रमणिका । त्वमपि दशानुष्टुभमर्धर्चांस्त्यो देव इति । प्रस्कण्व
ऋषिः । आनुष्टुभं कंदः । इदं मृक्तमपि देवताकं । पूर्वर्चापयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्धर्चां देवदेवत्यः ॥
प्रातरनुवाक आग्नेयं कृतावाश्विनशस्त्रे चैतमृक्तं । अथैतस्या रात्रिरिति खंडे मृचितं । त्वमपि वसूंस्त्वं हि
चैतवत् । आ० ४. १३ । इति ॥ तथा गर्गचिरात्रस्यात्यं हव्येतमृक्तमाज्यशस्त्रं । आगिरमं स्वर्गकाम इति खंडे
मृचितं । वारवंतीयमुत्तमं त्वमपि वसूंरिति चाज्यं । आ० १०. २. । इति ॥

त्वमग्ने वसूंरिह रुद्राँ आदित्याँ उत । यज्ञा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषं ॥१॥

त्वं । अग्ने । वसूं । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज्ञ । सुऽअध्वरं । जनं ।

मनुऽजातं । घृतऽप्रुषं ॥१॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज । उतापि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज्ञ । कीदृश । स्वध्वर
शोभनयागयुक्त मनुजातं मनुजा प्रजापतिनोत्पादितं घृतप्रुषमुदकस्य सेतारं ॥ यज्ञ । द्वाचोऽतस्तिष्ठ इति
संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वर । शोभनोऽध्वरो यस्यासी स्वध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं ।
जनरंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । घृतप्रुषं । प्रुष प्रुष स्नेहनसेचनपुरणेषु ।
घृतनोदकेन पुष्पाति पुरयतीति घृतप्रुष्ट । कृषिति कृप ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्नोहिदश्व गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत्तमा वह ॥२॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहितऽअश्व । गिर्वणः । त्रयऽस्त्रिंशत्तं । आ । वह ॥२॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दत्तवन्ति यज्ञमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य

दानं । तद्वाजः खलु । हे रोहिदस्य रोहिन्नामकैरश्वैरुपेतं गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयापि । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरनं वनयति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । त्रयस्त्रिंशत्तमनया संख्यया संख्यातामान्देवानां वह् । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्लिच । श्रुष्टिं वनंति संभजत इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंति इति विच । क्वादसं दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बह्व्रीहो पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिरवननीयो गिर्वणाः । वनतेरमुन । पुर्वपदस्य ह्रस्वत्वं क्वादसं । त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । त्रैस्त्रयः । पा० ६. ३. ४८. । इति त्रिशब्दस्य त्रयसादेशः । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रियमेधवद्विचिज्जातवेदो विरूपवत् । अंगिरस्वन्महिषत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवँ ॥३॥

प्रियमेधऽवत् । अचिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अंगिरस्वत् । महिऽवत् ।

प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवँ ॥३॥

हे महिषत प्रभुतकर्मन जातवेदोऽपि प्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्हवमाज्ञानं श्रुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधात्रिविरूपांगिरानामका एतेषामाज्ञानं यथा शृणोपि तद्वत् । अत्र निरुक्त । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ज्ञानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राय मिति । विरूपो नानारूपो महिषतो महाव्रत इति च । नि० ३. १९. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्यैव । तत्र तस्यैव । पा० ५. १. ११६. । इति पठ्यर्थे वतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयो गताः ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहृषत । राजतमध्वराणामग्निं शुक्रेण गोचिषा ॥४॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहृषत । राजतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण ।

गोचिषा ॥४॥

महिकेरवः प्रादिकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञनोपेता ऋषय ऊतये रत्नार्थमग्निमहृषत । आहतवतः । कीदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण गोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन राजतं दीप्यमानं ॥ महिकेरवः । मह पुत्रायां । श्रीणादिक इत्यत्ययः । इक्रञ् करणं । कृवापाजीलुण । महयो महातः कारवो येषां ते तथोक्ताः । आकारस्यकारादेशः क्वादसः । बह्व्रीहो पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहृषत । ह्रञ् स्पर्धायां शब्दे च । लुङि मिचि बह्वलं कंदसीति संप्रसारण । परपुर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं ॥

घृताहवन संत्येमा उ पु श्रुधी गिरः । याभिः कण्वस्य सूनवो हवँतेऽवसे त्वा ॥५॥

घृतऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः । याभिः । कण्वस्य । सूनवः ।

हवँते । अवसे । त्वा ॥५॥

हे घृताहवन घृतेनाह्रयमानं संत्य फलप्रदापि इमा उ गिरोऽस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि । सुष्ठु शृणु । कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्रा याभिर्गोभिर्वसे स्वरत्नार्थं त्वा हवते त्वामाह्रयति ॥ घृता हवन । घृतेनाह्रयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आसंवितायुदात्तत्वं । श्रुधि । श्रुशृणुपृष्ठवृष्यः क दसीति ह्रिर्धरादेशः । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लृक् ॥ ॥३१॥

अश्वमेधे पीप्प्यामिष्टीं स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वा चित्रश्रवस्तमेधेपा । सर्वाष्कामानाप्स्यन्निति स्वडे मुचित । त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदपये । आ० १०. ६. । इति ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवँते विष्णु जंतवः । गोचिष्केण पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोह्वे ॥६॥

त्वां । चित्रश्रवःऽतम । हवँते । विष्णु । जंतवः । गोचिऽकेण । पुरुऽप्रिय । अग्ने ।

हव्याय । वोह्वे ॥६॥

- हे चित्रश्रवस्मातिशयेन विविधहवीरूपास्तयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकराभे त्वां हव्याय वोऽहवे हविर्वोढुं विनु जंतवः प्रजामृत्पन्ना यजमाना हवते । आहुयंति । कीदृशं । शोचिष्कंशं दीप्तिरूपके-
शोपेतं । तथा च वाजमनेयिन आमनन्ति । शोचंत इव ह्येतस्य समिहस्य रश्मयः केशा इति ॥ चित्रश्रवस्म ।
श्रव इत्यज्ञनाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्मः । आमंत्रितानुदात्तत्वं ।
शोचिष्कंशं । शुच दीप्ता । अर्चिशुचिहृष्टपिक्वादिर्कदिभ्य इमिः । उ० २. १०९. । इतीमिः । प्रत्ययस्वरः । बह्व्रीहो
• पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोऽहवे ।
वह प्रापणे । तुमर्थं भवेन्निति तवेन्द्रत्ययः । ढत्वधत्वपुल्वढलोपिपु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. ।
इत्यकारस्याकारः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णं । सप्रथः । तमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां नि दधिरे । स्थापितवतः । कीदृशं । होतारमाहुतातारं
ऋत्विजमृतुषु यजनशीलं वसुवित्तममतिशयेन धनस्य संभयितारं श्रुत्कर्णं श्रवणयोग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तममति-
शयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरचश्चित्वाढंतोदात्तत्वं । पादादित्वात्तिघाताभावः । दिविष्टिषु । इष्टय एपणानि ।
दिवः स्वर्गस्थेपणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्दिष उत । पा० ६.
१. १३१. । इत्युत्वं न क्रियते । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा विभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दागुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । विभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दागुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिपुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा
अचुच्यवुः । त्वामागमयंति । कीदृशं त्वां । बृहद्भ्रातां भा भासमानं । कीदृशा विप्राः । दागुषे मर्ताय
हविष्प्रदस्य यजमानस्य संवधि हविर्विभ्रतो धारयंतः ॥ अचुच्यवुः । च्युङ् गर्ता । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्
लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बृहत् कंदसीति शपः युः । सिजभ्यस्तदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. । इति झेजुसा-
देशः । जुसि च । पा० १. ३. ८३. । इति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र सुपां सुनुगिति विभक्त्युक् । विभ्रतः ।
दुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताज्जतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
मर्ताय दागुषे । उभयत्र पठ्यर्थं चतुर्थी वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. । इति चतुर्थी ॥

प्रातर्यावणः सहस्कृत सोमपेयाय संत्य । इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातः । ऽयावः । सहः । स्कृत । सोमः । पेयाय । संत्य । इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बर्हिः ।

आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्कृत बलेन मथित संत्य फलदातर्वसो निवासहेतुभूतापि इह देवयजनदेशे ऽद्यास्मिन्दिने सोमपेयाय
सोमपानार्थं प्रातर्यावणः प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनमन्यसपि देवताजनं बर्हिरा सादय । यत्नं प्रापय ॥
प्रातर्यावणः । शस्यलोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं । तेन क्रियत इति
सहस्कृतः । ओजःसहोऽभिसमसलुतीयायाः । पा० ६. ३. ३. । इत्यनुगभावस्कंदसः ॥

अ॒वाचं॑ दै॒व्यं ज॒न॒म॒ग्ने य॒स्य स॒हूति॑भिः ।

अ॒यं सोमः॑ सु॒दान॒वस्तं॑ पा॒त ति॒रोअ॒ह्यं ॥ १० ॥

अ॒वाचं॑ । दै॒व्यं । ज॒नं । अ॒ग्ने । य॒स्य । स॒हूतिः॑भिः ।

अ॒यं । सोमः॑ । सु॒दान॒वः । तं । पा॒त । ति॒रः॑अ॒ह्यं ॥ १० ॥

हे अग्ने अवाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समानाहानिर्देवांतरैः सह यत्न । यज्ञ । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः अयं सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरोअह्यमेतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नह्यमिपुतो यः सोम उत्तराह्निं हयते तस्य तन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवायज्ञत्राविति प्राग्दीव्यतीयो यज्ञ । यत्न । लोटि बहलं कंदमीति शपो लृक् । प्रत्ययस्वराभावश्चादसः । अयं इत्यस्य पादादीं वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्वमवियमानवदिह्यवियमानवत्त्वात् तिङुतिङ इति निघाताभावः । सहूतिभिः । समानाहतिराहानं धेयां ते सहूतयः । समानस्य कंदमीति सभावः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । पात । पा पानि । बहलं कंदमीति शपो लृक् । तिरोअह्यं । अहनि भवमह्य । भवं कंदमीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति अहृष्टवोरिव । पा० ६. ४. १४५ । इति नियमात् । भसञ्जायामलोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८ । इति प्रकृतिभावस्य सर्वविधीना कंदमि विकल्पितत्वात् क्रियते । तिरोहितोऽह्यस्तिरोअह्यः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३० ॥

एषो उपा इति पंचदशर्चं तृतीयं मुक्तं प्रसंगवस्यार्थं । इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीकंदम् । अत्रानुक्रम णिका । एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने कृतो गायत्रीकंदस्याश्विनशब्दे चिदं मुक्तं । अथाश्विन एषो उपाः । आ० ४. १५ । इति सूत्रितं ॥

ए॒षो उ॒पा अ॒पूर्या॑ व्यु॒च्छति॑ प्रि॒या दि॒वः । स्तु॒पे वा॑म॒श्विना॑ वृ॒हत् ॥ १ ॥

ए॒षो इति॑ । उ॒षाः । अ॒पूर्या॑ । दि॒वः । उ॒च्छति॑ । प्रि॒या । दि॒वः । स्तु॒पे । वा॑ ।

अ॒श्विना॑ । वृ॒हत् ॥ १ ॥

एषो एषवाक्श्वभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्या पुत्र्येषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति कित्तिदानीतन्युपा उपोदेवता दिवो तुलोकस्य सकाशादः गत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनां वां युवां बृहत्प्रभृतं यथा भवति तथा स्तुपे । स्तोमि ॥ स्तुपे । पुत्र सुतो । तिङां तिङो भवतीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा । ज्येष्ठमैकवचने सिद्धहलं लट्तीति सिप ॥

या द॒स्मा सि॒ंधुमा॒तरा म॒नो॒तरा॑ र॒यीणां॑ । धि॒या दे॒वा व॑सु॒विदा॑ ॥ २ ॥

या । द॒स्मा । सि॒ंधुऽमा॒तरा । म॒नो॒तरा॑ । र॒यीणां॑ । धि॒या । दे॒वा । व॑सु॒विदा॑ ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्विनी वक्ष्यमाणगुणयुक्तां तां स्तुप इति पूर्वचान्वयः । कीदृशां । दस्मा दस्मा दर्शनीयां सिंधुमातरा समुद्रमातृका । यद्यपि सूर्याचंद्रमसाविव समुद्रजा तथाप्यश्विनोः केषांचिन्नते तद्रूपत्वात्तथात्व । रयीणां धनानां मनोतरा मनसा तारयितारं धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लभयितारा ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरा । तरतेरंतर्भावितण्यथात् ऋदोरवित्यप । पूर्वपदांतस्य सकारस्य कत्वं सति क्हांदसमुत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । धिया । सार्वकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । वसुविदा । वसूनि निवासस्थानानि विदेते इति वसुविदा । क्रिघेति क्रिप ॥

व॒च्यंते॑ वां क॒कुहा॑सो जू॒र्णायाम॑धि वि॒ष्टपि॑ । यद्वा॑ र॒थो वि॒भिष्य॑तांत ॥ ३ ॥

व॒च्यंते॑ । वां । क॒कुहा॑सः । जू॒र्णायाम् । अ॒धि । वि॒ष्टपि॑ । यत् । वां । र॒थः । वि॒ऽभिः॑ ।

प॒तांत ॥ ३ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः संबन्धी रथो जूनीयां नानाशास्त्रैः स्नुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभि-
रश्विः पतात पतति गच्छति तदानीं वां युवयोः ककुहामः स्नुतयो वच्यते । अस्माभिरुच्यते ॥ वच्यते । ब्रवीतिर्यकि
ब्रुवो वचिः । पा० २. ४ ५३ । इति वच्चादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चैत्यत्र वा कंदसी-
त्यनुवृत्तः परपूर्वत्वस्य पाञ्चिकत्वाद्यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहामः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधानं चैत्यभिधानात्
प्राधान्याभिधायिना ककुधाब्देन तत्प्रतिपादिकाः स्नुतयो लच्यते । हत्वं कंदसं । आज्ञसेरमुगित्यमुक् ।
जूनीयां । जृप् वयोन्नानी । अत्र स्नुतयो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं
कंदमोत्युत्वं । हलि चति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । पा० ८. २ ४० । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादी ।
वियति गच्छतीति वयोऽश्वः । औणादिको डिप्रत्ययः । पतात । पतु गता । ज्ञेयाडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः ॥

हविषां जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषां । जारः । अपां । पिपतिं । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी देवा अपां जारः स्वकीयतापिनोदकानां जरयिता मूर्यो हविषास्महत्तेन पिपतिं । देवान्पूर-
यति । उदिते मूर्ये हविष्प्रदानात्मूर्यस्य पुरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः मूर्यादयकाले युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो
जारः । पपुरिर्भक्तकर्मण पुरणस्वभावः पिता पालकः कुटस्य चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां
जरयिता पिपतिं पपुरिर्नरा पृणातिनिगमा वा प्रोणातिनिगमा वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः
। नि० ५. २४ । इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारी कर्तरि णिलुक्च । पा० ३. ३. २० ४ ।
इति घञ्तो निपातितः । कर्षात्वं इत्यतोदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । पिपतिं । पृ पाल-
नपुरणयोः । तिपि जुहोत्यादिवाक्पः युः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यामस्यत्वं । अनुदाने चैत्यभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं ।
पपुरिः । आदृगमहर्नाति किन्प्रत्ययः । लिङ्गवाक्त्वे सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यादुक्तत्वात् । पा० ७.
४ ११ । इति गुणाभावः । उदोष्यपूर्वस्येत्युत्वं । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा । पातं । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्त्वोत्रा नासत्याश्विनी वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति
सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिवत । कीदृशं सोमं । धृष्णुया धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥
आदारः । दृङ् आदेर । आदारयतीत्यादारः । दारजारी कर्तरि णिलुक्चेति घञ्प्रत्ययः । थाथादिनोत्तर-
पदातोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो
ययोस्तां । मुपां मुलुगिति विभक्तिराकारः । पातं । पा पाने । बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि सति पाघेत्यादिना
पिबादेशो न भवति । सोमस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पठे । धृष्णुया । मुपां
मुलुगिति विभक्त्यात्रादेशः ॥ ॥ ३३ ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथाभिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येडञ्जं नोऽस्मान्नीपरत पारयेत् तृप्तिं प्रापयेत् । किं
कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरोऽतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्ये अस्माभ्यं रासाथां ।
युवां दत्तं ॥ पीपरत् । पृ पालनपुरणयोः । स्थंतामुङि चङि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्वदिर्भावहलादिशेषसन्-
द्भावेत्त्वदीर्घाः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युदाभावः । चङ्गान्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८ । इत्युपोत्तमस्य

धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वं । यदुच्चारित्वमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मि । मुपां । मुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शिआदेशः । रासाथां । रा दाने । कांदसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपद । त्रिः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजाथामश्विना रथं ॥ १ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ १ ॥

हे अश्विना मतीनां मृतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नारूपेण गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्या यात । समुद्रमध्यादागच्छते । भुमावागंतुं रथं भवदीयं युंजाथां । साथ कुरुते ॥ नावा । साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । गंतवे । तुमर्थे मेमेनिति तवेत्यत्ययः । नित्यादायुदात्तत्वं । युंजाथां । युजिर् योगे । श्रोत्राथामि रधादित्वाच्क्लृम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अरिचं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिंधूनां रथः । धिया युयुज् इंदवः ॥ ८ ॥

अरिचं । वां । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिंधूनां । रथः । धिया । युयुज् । इंदवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी वां युवयोर्दिवस्पृथु बुल्लोकादपि विस्तीर्णमरिचं गमनसाधनं नारूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यते इति शेषः । रथश्च भुमां गंतुं विद्यते । इदवः सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता बभूवुः ॥ अरिचं । अ गती । अर्तिन्लूधुमुखनसहचर इचः । पा० ३. २. ५८४ । इति करण इचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । तीर्थे । तृ प्रवनतरणयोः । पातृतुदिवचिरि चिसिचिभ्यस्यक् । उ० २. ७. । इति थक् । ऋत इदातोरिति । हलि चेति दीर्घः । युयुजे । निटीरयो रे । पा० ६. ४. ७६. । इतीरचो रेआदेशः ॥

दिवस्कुण्वास इंदवो वसु सिंधूनां पदे । स्वं वचिं कुहं धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कुण्वासः । इंदवः । वसु । सिंधूनां । पदे । स्वं । वचिं । कुहं । धित्सथः ॥ ९ ॥

हे कण्वासः कण्वपुत्राः । यद्वा । मधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्यं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो बुल्लोक्सकाशादिदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । सिंधूनामपा वृष्टिरूपाणां स्थंदनम्बभावानां पदे स्थानेऽतिरिचि वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुपःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अश्विन्नवसरे युवां स्वं वचिं स्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः । कुच स्थापयितुमिच्छथः । अज्ञागत्प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुहं । वा ह च च्छंदसि । पा० ५. ३. १३. । इति किंशब्दात्मप्रत्ययं हप्रत्ययः । कु तिष्ठोः । पा० ७. २. १०४. । इति किमः कुः । धित्सथः । दुधाच् धारणपोषणयोः । सनि मीमाधुरभलभगकपतपदामच इम । पा० ७. ४. ५४. । इत्याका रस्य इमादेशः । अच लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । सः स्यार्धधातुक् । पा० ७. ४. ४९. । इति सकारस्य तकारः ॥

अभूद् भा उ अंगवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यन्तिह्यासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंगवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । व्यख्यत् ।

जिह्या । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंगव उपःकालीनरश्मिसिद्धयर्थमभूद् । प्रादुर्भूतेव । सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अपिद्यासितः स्वकीयदीप्तिः सूर्यप्रवेशनं स्वयं रूपो भूत्वा जिह्या स्वकीयया ज्ञानया व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भुमुवोन्निहीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२. । इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त

• द्वितीया । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । अख्यत् । चच्चिङ् व्यक्तायां वाचि । लुङि चच्चिङ्ः ख्यात्रिति ख्या-
जादेशः ॥ ॥ ३४ ॥

अभूद् पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य । साधुऽया । अदर्शि । वि ।
सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रिः पारभुतमुदयाद्वि गंतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूद् । निष्पन्न
एव । दिवो व्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रकृता दीप्तिर्वादर्शि । विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्चिनो युवाभ्यामा-
गतयं ॥ एतवे । इण् गती । तुमथं सेसेनिति त्वेन्द्रप्रत्ययः । साधुया । मुपां मुलुगिति विभक्त्याजादेशः । अदर्शि ।
कर्मणि लुङि क्षुधिणादेशः । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. । इति तशब्दस्य लुक् । सुतिः । सु गती । क्तिच्क्ती
च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

तत्तदिदृश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।
पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्रोताश्विनोः संबन्धि तत्तदित पुनःपुनः कृतं सर्वमप्यवोऽस्माद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकम-
लं करोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हृषं निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः सोमं
पुरयतोः ॥ भूषति । भूष अलंकारः । भावादिकः । पिप्रतोः । पू पालनपुरणयोः । पू इत्येके । अस्माद्वटः शत्रु ।
जुहोत्यादित्याक्षपः यः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिप्रत्योश्चैत्यभ्यासस्यत्वं । शत्रुर्दित्वाङ्गुणाभावे यणा-
देशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शंभू ।
आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू मुखस्य भावयितारावश्विनो मनुष्वत मनाविव विवस्वति परिचरणवति यजमाने ववसाना
निवासशीला युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा सुतिनिमित्तं चा गतं । आगच्छतं ॥ ववसाना ।
वस निवासः । ताक्षीन्यवयोवचनेति ताक्षीलिकथानम् । पा० ३. २. १०९. । बङ्गत्वं कंदसीति शपः यः । अन्ये-
षामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावः क्लृप्त । घुमास्थतीत्वं । व्यत्ययनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने
यणादेश उदात्तयणो हलपूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः । बङ्ग-
वचनादाङादिक उमिप्रत्ययः । तच्च तस्यैवति मन्त्रस्यर्थं वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोपि बङ्गत्वं कंदसीति
शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशत्यादिनानुनामिकलोपः ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्नुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियं । परिज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः ।
अक्नुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनो परिज्मनोः परितो गंचोर्युवोर्युवयोऽभयोः श्रियमनु आगमनरूपां शोभामनुसृत्योषा उपा-

चरत् । उपःकालदेवतेहागच्छत् । युवयोरागतयोः सतोः पश्चादागतित्यर्थः । युवां चाक्षुभी रात्रिभिर्च्यता यज्ञगतानि हवीषि वनथः । कामयेथे । संभज्ये ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् पृथीद्विवचनस्य सुपां सुपो भवन्तीति पृथीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्नाभावः । शिषे लोपः । परिज्जनोः । परितोऽजतो गच्छत इति परिज्जानी । श्वत्तुन्नित्यादिनाजतेर्मनिप्रत्ययांती निपातितः । च्यता । शिष्वेदसीति शिष्वोपः । वनथः । वन पण संभक्तौ । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

प्रवर्ग्ये पीवीकृते घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिबतमित्येषा । अथोत्तरमिति खड्डे सूत्रितं । उभा पिबतमश्चिनेति चोभाभ्यामनवानं । आ० ४. ७. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूत्रितं च । प्र वामंधांसि मयान्यस्युर्नुभा पिबतमश्चिनेति याज्ये । आ० ६. ५. इति ॥

उभा पिबतमश्चिनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्चिना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं । अविद्रियाभिः । ऊति
ऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्चिना उभा युवामुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा युवामुभावविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरूतिभी रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि शिषि पाघ्न्यादिना पिबादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति । म० ७. ३. ७८. २. परि० ९२. । वचनाद्ब्रह्मपधगुणाभावः । यद्वा । आद्यु-
दात्तोऽदंतः पिबादेशः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि शिषि पाघ्न्यादिना यच्छा-
देशः । अविद्रियाभिः । द्रा कृत्वायां गतो । विपुर्वादस्माद्वाव आणादिकः किः । आतो लोप इति चत्याका-
रलोपः । विद्रिर्निदा । तद्विरोधन्यविद्रिः स्तुतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच ।
छदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिन् ज्वरत्वरत्यादिनोद् । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन् उदा-
त्तत्वं ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन । पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभुपान्तमाश्राज्यधुरंधरण सायणामालेन
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षरहितभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य चतुर्थं मृक्तं दशर्चं । अत्रानुक्रांतं ।
अयं दश प्रागायं त्विति । अष्टपिष्टान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुचः प्रस्कण्व अष्टपिः । तथा पूर्ववाश्विनं
त्वितुक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि मृक्तमश्चिदेवताकं । अनर्थेव परिभाषयेदमुत्तरं च प्रागाय । अतः प्रथ-
मातृतीयाद्या अयुजो बृहत्तः । द्वितीयाचतुर्थीया युजः सतोबृहत्तः ॥ प्रातरनुवाक आश्विनं कर्तो वाहते
कंदस्थितसूक्तं । अथाश्विन इति खड्डे सूत्रितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं कृतावृधा ।

तमश्चिना पिबतं तिरोऽहूचं धृञ् रत्नानि दाप्नुषे ॥ १५ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतवृधा ।
तं । अश्विना । पिबतं । तिरःस्रह्यं । धत्तं । रत्नानि । दाणुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारवाश्विना अश्विना वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिपुतः । कीदृशः । मधुमत्तमोऽतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोऽह्यं तिरोभुते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिपुतं तं सोमं पिबतं । दाणुषे हविर्दत्तवते यज्ञमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं । प्रयच्छतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः पृथीचतृथीद्वितीयास्ययोर्वानावां । पा० ८. १. २०. । इति पृथीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञानं । मन्यत इति मधु । फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । धकारश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमान मधुमत्तमः । मनुप्रमपोः पित्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा । वृधरंतर्भावितण्यथातं क्लिप्तं क्लिप । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोऽह्यं । अङ्गि भवोऽह्यः । भवं कदसीति यत । अङ्गष्ट्वोरिव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमाज्ञस्तद्वित इति टिलोपाभावः । सर्वं विधयश्कंदसि विकल्प्यत इति वचनात् चामावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावाभविऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोऽह्योऽह्यस्मिरोऽह्यः । तिरोऽंतर्धी । पा० १. ४. ७१. । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वं प्रादिमसाम् व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाणुषे । दायान्वाङ्गानित्यादिना क्रमुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शामिर्वसिघमिनां चेति पत्वं ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता सुपेणसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वत्यध्वरे तेपां सु शृणुतं हवं ॥ २ ॥

त्रिऽवंधुरेण । त्रिऽवृता । सुऽपेणसा । रथेन । आ । यातं । अश्विना ।

कण्वासः । वां । ब्रह्म । कृण्वति । अध्वरे । तेपां । सु । शृणुतं । हवं ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवंधुरेणोन्नतानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृताप्रतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेणसा शोभनमुवर्णयुक्तेन रथेना यातं । इहागच्छतं । कण्वासः कण्वपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वा वा युवयोरध्वरं यागं ब्रह्म स्तोत्ररूपं मंत्रं हविलं चणमन्त्रं वा कृण्वति । कुर्वति । तेपां कण्वाणां हवमाङ्गानं सु शृणुतं । मुष्मादरेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बध्नतीति बंधुराः । बंधुरीणादिक उरन्प्रत्ययः । चयो बंधुरा यस्यासौ त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां कदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १०९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तते इति त्रिवृतं । क्लिप्तं क्लिप । सुपेणसा । पेण इति हिरण्यनाम । शोभनं पेणो यस्यासौ सुपेणसा । आद्युदात्तं द्यच्छेदमीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृणुतं । शृ श्रवणे । श्रुवः शृ चेति श्रुः । तत्संनियोगेन धातोः शुभावयः । हवं । हव्यर्तर्भाविऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. । इत्यप् । संप्रसारणं च गुणावादेशोः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दसा वसु विभ्रता रथे दाश्वंसमुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमः । पातं । सोमं । ऋतवृधा ।

अथ । अद्य । दसा । वसु । विभ्रता । रथे । दाश्वंसं । उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विना मधुमत्तमं सोमं पातं । पिबतं । हे दसाश्विनी सोमपानार्थमथास्त्रादाङ्गानानंतरमथास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु विभ्रता अस्त्रद्वययुक्तं धनं धारयती दाश्वंसं हविष्प्रदं यज्ञमानमुप गच्छतं । समीपे प्राप्तुं ॥ विभ्रता । दुमुञ्च धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । भुशामिदित्यभ्यासस्यत्वं । शतुर्ङित्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यमानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

त्रिपधस्ये बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिशतं ।

कण्वांसो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥४॥

त्रिपधस्ये । बर्हिषि । विश्ववेदसा । मध्वा । यज्ञं । मिमिशतं ।

कण्वासः । वां । सुतसोमाः । अभिद्यवः । युवां । हवन्ते । अश्विना ॥४॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विना त्रिपधस्ये कच्यात्रयरूपणास्तीर्णतया त्रिपु स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दमं स्थित्वा मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिशतं । मेक्तुमिच्छतं । हे अश्विना वा युष्मदर्थं सुतसोमा अभिपूतसो मयुक्ता अभिद्यवोऽभिगतदीप्तयः कण्वासो युवामुभौ हवन्ते । आहुयन्ते ॥ त्रिपधस्ये । त्रिपु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिपधस्यं बर्हिः । मुपि स्थ इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चत्याकारलोपः । सध मादस्ययोः क्दमि । पा० ६. ३. ९६ । इति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा । आगमानुशामनस्यानित्यत्वात्तमभावः । जमि चेत्यत्र जमादिपु क्दमि वावचनं । पा० ७. ३. १०९. १ । इति वचनात्तमभावभावश्च । मिमिशतं । मिह मेचनं । सत्येकाच इतीटप्रतिषेधः । हन्ताहन्ति सनः कित्वाक्षधूपधगुणाभावः । अश्वसहनादिर्गर्भा । ढत्वकृत्वपत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो यः । बह्व्रीहिस्वरः । अभिद्यवः । द्युत्यहर्नाम । तेन तत्सवधी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता वृ । अत्यादयः क्रांतादर्थं द्वितीयया । म० ७. १८. ४ । इति समासः । अययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः प्वस्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

याभिः । कण्व । अभिष्टिभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभ । पती इति । पातं । सोमं । ऋतुऽवृधा ॥५॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिरभिष्टिभिरपलिताभौ रक्षाभिः कण्व महर्षि प्रावत रक्षितवन्ता हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालका ताभौ रक्षाभिरस्माननुधातुम्ववतं । मुपु रक्षतं । स्पष्टमन्यत ॥ अभिष्टिभिः । अभिमुख्येनेष्यत इत्यभिष्टयः फलाभि । इपु इक्षायां । कर्मणि क्तिनि तितुवेत्यादिनेटप्रतिषेधः । एमनादिपु क्दमि पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६ । इति पररूपत्वं । तादी चति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाद्याभिवर्जं । फि० ४. १३. । इत्यभिरंतोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्ती । क्तिञेति क्तिप । पठ्याः पतिपुञ्जति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवामञ्जित इति पठ्यंतस्य परांगवद्भावात् पठ्यामञ्जितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ॥१॥

मुदासे दस्त्रा वसु बिभ्रता रथे पृष्टो वहतमश्विना ।

रथिं समुद्रादुत वा दिवस्पयस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥६॥

मुदासे । दस्त्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृष्टाः । वहतं । अश्विना ।

रथिं । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तं । पुरुऽस्पृहं ॥६॥

हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विना मुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पित्रवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवा पृष्ठोऽन्नं वहतं । प्रापितवन्ता । समुद्रादंतरिवात् । समुद्रमित्यंतरिचनानाम् । समुद्रोऽध्वरमिति तन्नाममु पाठात् । उत वा दिवस्परि अथवा स्वर्गात्यर्थादित्य पुरुस्पृहं बह्वभिः स्पृहणीयं रथि धनमस्मै धत्तं । अस्मान् स्थापयतं ॥ मुपु ददातीति मुदाः । असुनि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थं । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । पुरुस्पृहं । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । पुरुभिः स्पृह्यत इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाक्षधूपधगुणाभावः । अस्वरिणोत्तरपदस्याबुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिण तदेव शिष्यते ॥

यच्चासत्या परादति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतं । साकं । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ ७ ॥

हे नामत्यामत्यरहितावश्विनी यद्यदि युवां परावति दूरदेशे स्थो वर्तते । यद्वा अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्माद्वरात्मनीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्या गतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सप्तम् भवो सत्या । न सत्यावसत्या । न असत्या नासत्या । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरलोप इत्यकारलोपः । यत्तुत्तयोगादनिघातः । गतं । गमलोपि वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अर्वाचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुप ।

उपं पृचंतां मुकृते मुदानवे आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाचा । वां । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहंतु । सवना । इत् । उप ।

उपं । पृचंतां । मुऽकृते । मुऽदानवे । आ । बर्हिः । सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनी अध्वरश्रियो यागसंविनः सप्तयोऽश्वाः सवनेदुपास्त्रदनुष्ठियानि त्रीणि सवनान्येवोपलब्ध्यार्वाचाभिमुखं वां युवा वहंतु । प्रापयंतु । हे नराश्विनी मुकृते मुप कर्मकारिणे मुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानायैपमन्नं पृचंता संयोजयंती युवां बर्हिः सीदतं । दर्भं प्राप्तुं ॥ अर्वाचा । मुपां मुलुगिति विभक्त्याकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं श्रयंतीत्यध्वरश्रियः । क्षिप्रचिप्रक्षीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्रिब्दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं । पादादित्वाभिघाताभावः । सवना । पुञ् अभिषये । अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । योरनादेशः । गुणावादेशा । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । शेषकंदसि वङ्गलमिति शैलीपः । पृचंता । पृची संपर्के । शतरि रुधादित्वात् अम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मुकृते । मुकर्मपापित्यादिना । पा० ३. २. ८९. । करोतेर्भुते काले क्रिप । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. इति तुक् । मुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासी मुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययात् आद्युदात्तः । आद्युदात्तं वङ्गलमिति वङ्गब्रीहानुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सीदतं । पदं विशरणगत्यवसादनेषु ॥

तेन नामत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्दृह्युदाणुपे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्यऽत्वचा ।

येन । शश्वत् । उह्युः । दाणुपे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेना गतं । आगच्छतं । दाणुपे हविर्दत्तवति यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेनोह्युः प्रापितवन्ती । तेन रथेनेति पूर्वचान्वयः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच संवरणि । त्वचति संवृणोतीति त्वग्रिमः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्तम्युपमानेत्यादिना । पा० २. २. २४. १२. । वङ्गब्रीहिल्लक्षरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः पू प्रेरण इत्यस्यात् क्वपि राजसूर्यसूर्येत्यादिना वङ्गागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तः । स एव वङ्गब्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरण श्रियते । उह्युः । वह

प्रापणे । लिट्यसंयोगाद्भिट् कित् । पा० १. २. ५. । इति लिटः कित्त्वे वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभासह
सादिशेषी सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अर्केश्च नि ह्यामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदेसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अर्कः । च । नि । ह्यामहे ।

शश्वत् । कण्वानां । सदेसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनाववसेऽस्मद्रवणार्थमुक्थेभिरुक्थेः शस्त्रैरर्केश्चार्चनसाधनेः सोत्रैश्चावागस्मदाभि
मुख्येन नि ह्यामहे । नितरामाहुयामः । हे अश्विना कण्वानां कण्वपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदेसि यज्ञ
स्थाने शश्वत्सर्वदा सोमं पपथुर्हि कं । युवां पीतवन्तो खनु ॥ उक्थेभिः । बह्वन् कंदसीति भिस ऐसादंगाभावः ।
बह्ववचने ब्रह्मेदित्येवं । अर्कः । अच सुती । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणति करणे घः । चजोः कृ घिग्यतो
रिति कुत्वं । नि ह्यामहे । निसमुपविभ्यो हुः । पा० १. ३. ३०. । इत्यात्मनेपदं । सदेसि । सीदंयस्मिन्निति सदः ।
अमुनो नित्वादायुदात्तत्वं । पपथुः । पा पाने । लिट्यातो लोप इटि चित्वाकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हि चिति
निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सुक्तं । प्रस्कण्व ऋषिः । बार्हतत्वादयुजो बृहत्थो युजः सतीबृहत्थः । उपा
देवता । सह षोडशोपस्यं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये कृती बार्हतं कंदसीदं सुक्तं । अथोपस्य
इति खडे सूचितं । प्रत्यु अर्दार्शं सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४ । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽध्यतस्मत् । प्रात
रनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवो युदेवतायाः पुत्रि उप उपःकालदेवते नोऽस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु ।
हे विभावयुयोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनान्नैः सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दाम्बती दानयुक्ता सती राया पशुन
चणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । उक्ती विवामे । दुहितर्दिवः । सुवामं चिते परागवत्स्वर इत्यत्र परमपि
च्छदेसि । पा० २. १. २. ६. । इति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वागवद्भावे सत्यामं चितस्य चेति पञ्चामं चितसमुदाय
स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता । बृहत्त्वहृत्तोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । विभावरि । भा दीप्ती ।
आतो मग्नित्व्यादिना वज्रिप । वनो र चिति ङीप । तत्संनिधौ गेन नकारस्य रेफादेगः । संवृती ह्रस्वत्व ।
दास्वती । हुदाञ् दाने । भावेऽमुन्प्रत्ययः । तदस्यास्ति । पा० ५. २. ९४. । इति दाम्बती । मादुपधाया इति
मनुषो वत्वं । उगितश्चेति ङीप ॥

अश्वीवतीर्गोमंतीर्विश्वमुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृतां उपश्चोद राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमंतीः । विश्वऽमुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ।

उत् । उदीरय । प्रति । मा । सूनृताः । उपः । चोद । राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वीवतीर्विश्वोपेता गोमतीर्ब्रह्मभिर्गोभिर्युक्ता विश्वमुविदः कृत्स्नस्य धनस्य मुषु लभयिष्य उषोदेवता

वस्तं प्रजानां निवासाय भूरि प्रभुतं यथा भवति तथा च्यवन्त । प्राप्ताः । हे उपोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य मृगताः प्रियहितवाच उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबन्धि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अस्या-
वतीः । मन्त्रे सोमाश्चन्द्रियविशदेवस्य मता । पा० ६. ३. १३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा कंदमीति पूर्वस-
वर्णदीर्घनिर्पधस्य पात्तिकस्योक्तः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवन्त । च्युङ् गता । लङि वङ्गलं कंदस्यमाङ्गोनेऽपीत्य-
डभावः । वस्तं । वस निवासि । तुमर्थं संसेनिति तवेन्द्रप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । ईरय । ईर गतो कंणे
च । हेतुमति णिच । चोद । चुद मंचोदने । चीरादिकः । लोटि कंदस्युभयर्थति शप आर्धधातुकत्वात् णेरणि-
मीति णिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । मघोनां । षष्ठीवङ्गवचने
श्रूयवमघोनामतद्विते । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं ॥

उवासोपा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥३॥

उवास । उपाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥३॥

उपा देवुवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अयाप्युक्तात् । युच्छति । प्रभातं
करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्री । उपःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उपस आचरणेष्वग-
मनपु ये रथाः दधिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति । तेषां रथानामिति पूर्वचान्वयः । रथप्ररणे दृष्टान्तः । श्रवस्यवो
धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । वस निवासि । णलि
लित्यभ्यासस्योभयथां । पा० ६. १. १७. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उक्तात् ।
लित्याङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादित्वात्प्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उपा इत्यस्य
वाक्यातरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १.
१८ ५. इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः । मीचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३. इति रक्प्रत्ययः ।
अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यङादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वादनुदात्तति सर्वानुदात्तत्वं । आचरणेषु ।
चर गत्यर्थः । ल्युट् । पा० ३. ३. ११५. इति भावे ल्युट् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । दधिरे । धृङ् अवस्यन्ति । लिट् । कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित्वादंतोदात्तत्वं । यच्छब्दयोगाद-
निघातः । श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं । अमुन् । तदात्मन इच्छन्तीति श्रवस्यवः । सुप आत्मनः क्वच ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

उपो ये ते प्र यामेषु युंजते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥४॥

उपः । ये । ते । प्र । यामेषु । युंजते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषां । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥४॥

हे उपस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं
प्र युंजते प्रेरयन्ति । दानशीला उदारः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां
तन्नाम दानविषये लोकेप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरत्राह अत्रैवोपःकाले गृणाति ।
उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणं दातारं प्रशंसति तावुभावप्युपःकाल एव तथा कुरुत
इत्युपसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ङस्व इति ङस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा०
६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

आ घा योषैव सूनयुषा याति प्रभुञ्जती ।

जरयंती वृजनं पद्वदीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उपाः । याति । प्रऽभुञ्जती ।

जरयंती । वृजनं । पत्ऽवत् । इयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उपा देवी प्रभुञ्जती प्रकर्षण सर्वे पालयन्त्या याति घ । प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र दृष्टांतः । सूनरी मुपु गृहकृत्यस्य नेत्री योषिव गृहिणीव । कीदृश्याः । वृजन गमनशीलं जगमं प्राणिजातं जरयंती जरा प्रापयंती । असकृदुपस्थावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवति । किंच उपःकालं पद्वत् पादयुक्त प्राणिजात मीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किंच इयमुपाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो ह्युपःकालं समुत्थाय तत्र तत्र व्रजति ॥ घ । ऋचि तुमुघत्यादिना संज्ञिताया दीर्घः । मुपु नयतीति सूनरी । नृ नय । अच हरितीप्रत्ययः । गतिसमामि कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण । परि० २८ । इति वचनात्क्रादिकारादक्लिनः । पा० ४. १ ४५. । इति डीप् । परादिऽकंदसि वहन्ममित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुञ्जती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । निटः शतृ । रुधादित्वाच्च्म । शमोरलोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति डीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं । वृजो व्रजनं । वर्ज्यत इति वृजन प्राणिजात । कृपवृजिर्मांदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ८१. । इति क्युप्रत्ययः । कित्वाद्धपधगुणाभावः । योरनादेश प्रत्ययस्वरः । पद्वत् । पत् पादः । तदस्यास्तीति पद्वत् । इय इति मनुपो वत् । व्यत्येन मनुप उदात्तत्वं । न च स्वरविधा व्यजनमविद्यमानवत् । परि० ५९. । इति व्यजनस्याविवक्षितवत्त्वं सति ह्रस्वनुडभ्या मनुविति मनुप उदात्तत्वमिति वाच्यं । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुडग्रहणसामर्थ्यादेया परिभाषा नाश्रयित इति वृत्ता वृत्ते । का० ६. १. १७६. । इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मनुप उदात्तत्वं स्यात् ॥ ॥ ३ ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिष्टे पप्रिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । व्यर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिः । ते । पप्रिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनचेष्टावंतं पुरुषं वि सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुपःकालः शयनादुत्थाय स्वस्वव्यापारि प्रेरयतीति प्रसिद्धं । किंच उपा अर्थिनो याचकान्ति सृजति । तेऽपि ह्युपःकालं समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छति । आदत्युपोदेवता पदं स्थानं न वेति । न कामयति । उपःकालः शीघ्र गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवत्युपोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पप्रिवासः पतनयुक्ता वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठति । किंतु स्वप्नोडाद्विनिर्गत्य गच्छतीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विमर्शः । नृदादित्वाक्तः । तस्य ङित्वाद्धपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादनृदात्तत्वं विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती । उन्दी क्लेदने । उनात्ति सर्वं नीहारणेत्योदत्युपाः । शतरि व्यत्येन शप । व्यत्येनानुनासिकलोप लघूपधगुणः । उगितश्चेति डीप् । आगमानुशामनस्यानित्यत्वाच्च्मभावः । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । शतुरदपदेशाद्धमावधानु कानुदात्तत्वं धातुस्वरिणाद्युदात्तत्वं । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । अतोदात्तात्तत्तुः परस्यास्तिविधा नात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्तुःष्वंतःपादमिति पत्वं । पप्रिवांसः । पत् गती । निटः क्लृप् । क्रादिनिघमात्प्रा इट् वत्वेकाजातुसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात् । तनिपत्योऽक दसि । पा० ६. ४. ९९. । इत्युपधालोपः । द्विवचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्भिर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इनिः । ऋज्ञेभ्य इति डीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मनुप । संज्ञायामिति मनुपो वत्वं ॥

ए॒षायु॑क्त॒ परा॒वतः॑ सूर्य॑स्यो॒दय॑ना॒दधि॑ ।

श॒तं रथे॑भिः॒ मुभ॑गो॒षा इ॒यं वि॑ या॒त्यभि॑ मानु॒षान् ॥ ७ ॥

ए॒षा । अ॒युक्त॑ । परा॒ऽवतः॑ । सूर्य॑स्य । उ॒त् अ॒य॑नात् । अ॒धि ।

श॒तं । रथे॑भिः । मु॒ऽभगा॑ । उ॒षाः । इ॒यं । वि॑ । या॒ति । अ॒भि । मानु॒षान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त । स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । मुभगा सीमाग्ययुक्तेयमुषाः परावतो द्रुमस्थात सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युल्लोकाश्मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्यो-
केयुक्त रथैर्वि याति । विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । मुडि झलो झलि । पा० ८. २. २६. । इति सिचो लोपः ।
उदयनात् । उदेत्यवेत्युदयनं । इण् गती । अधिकरणे न्युट् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुभगा । शोभनो
भगो यस्याः सा । आयुदात्तं द्यच्छदमीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । मानुषान् । मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोजाता-
वच्यतां पुक् चेत्यत्र पुगागमश्च । अत्त्वादायुदात्तत्वं ॥

वि॒श्वम॑स्या॒ नाना॑म॒ चक्ष॑से॒ जग॑ज्ज्योति॒ष्कृणो॑ति॒ सून॑री ।

अ॒प॒ द्वेपो॑ म॒घोनी॑ दु॒हिता॑ दि॒व उ॒षा उ॒च्छत्॑ स्त्रि॒धः ॥ ८ ॥

वि॒श्वं । अ॒स्याः । न॒नाम॑ । चक्ष॑से । जग॑त् । ज्योतिः॑ । कृ॒णोति॑ । सून॑री ।

अ॒प॒ । द्वेपः॑ । म॒घोनी॑ । दु॒हिता॑ । दि॒वः । उ॒षाः । उ॒च्छत्॑ । अ॒प॒ । स्त्रि॒धः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जगमं प्राणिजातमस्या उपमश्रुक्षमे प्रकाशाय ननाम । प्रज्ञीभवति । रात्रौ तमसि
निमषाः सर्वं जनास्तद्विवारयित्रीमुपममुपलभ्य नमस्कर्वतीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी मुष्टु नेत्री अभि-
तफलस्य प्रापयिष्युषा ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किंच मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता
युल्लोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेपो द्वेष्टनपोक्तः । अपवर्जयति । तथा स्त्रिधः शोषयितृनपोक्तः । अपवर्जयति ।
तस्मादिष्टप्राप्यनिष्टपरिहारहनुभुतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशा-
देशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तं सर्वानुदात्तत्वं । ननाम । संज्ञितायामन्येषामपि वृक्षत इत्यभ्या-
सस्य दीर्घत्वं । नृजादित्वे हि नृजान इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः प इत्यनुवृत्ता-
विभुसोः सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य पत्वं । द्वेपः । द्वेप अप्रीता । अन्येभ्योऽपि वृक्षत इति
विच । लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजत इति मघोनी । शत्रुक्षत्रित्यादिना मघवञ्शब्दः कनिष्ठ-
त्वयांतो निपातितः । स्त्रियामृन्निभ्यो डीबिति डीप । भसंज्ञायां श्रयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं ।
उच्छत् । उक्ती विवासि । विवासो वर्जनं । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङ् । बह्वलं कंदस्यमाद्योगे
ऽपीत्यडागमाभावः । स्त्रिधः । स्त्रिधु शोषणं । क्रिधति क्रिप ॥

उ॒ष आ॑ भा॒हि भा॒नुना॑ च॒द्रेण॑ दु॒हित॑र्दिवः ।

आ॒वह॑ती॒ भूर्य॑स्मभ्यं॒ सौभ॑गं व्यु॒च्छंती॑ दि॒विष्टि॑षु ॥ ९ ॥

उ॒षः । आ॑ । भा॒हि । भा॒नुना॑ । च॒द्रेण॑ । दु॒हितः॑ । दि॒वः ।

आ॒ऽवह॑ती । भूरि॑ । अ॒स्मभ्यं॑ । सौभ॑गं । वि॒ऽउ॒च्छंती॑ । दि॒विष्टि॑षु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितर्युल्लोकस्य पुत्रि उप उपोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाज्ञादकेन भानुना प्रकाशेन आ समंता-
द्वाहि । प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभुतं सौभगं सीमाग्यमस्मभ्यमावहती संपादयती ।
तथा व्युच्छंती तमांसि वर्जयती ॥ उषः । पाठिकमामंत्रितायुदात्तत्वं । दुहितर्दिवः । परमपि च्छंदसीति दिव
इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहती ।

ह्रीं प्राणीं पित्वादनुदात्तां । शतुश्चादुपदेशात्सार्वधातुकस्वरिणानुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समामं
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुरि । प्रभवति न विनश्यतीति भुरि । अदिगादिभुगुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५ ।
 इति क्तिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । मुभगस्य भावः मांभगं । मुभगान्मत्र इत्युक्तावादिषु पाठादुपप्रत्ययः । ह्रस्व
 गमिध्वंते पूर्वपदस्य चतुर्भयपदवृद्धी प्राप्तायां सर्वे विधयश्चकदमि विकल्प्यते इति वचनादुत्तरपदवृद्धिर्न
 भवतीति वृत्तावृत्तं । का० १. ३. १९० । व्युत्क्राती । उक्ती विवामि । विवामो वर्जन । तादादिकः । अदुपदेशात्
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्यान्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्यैष्ट्य एषणानि
 गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । वङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि मूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवं ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । मूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हवं ॥ १० ॥

हे मूनरि उपोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वं ह्येव
 वर्तते । यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि तमो वर्जयमि । हे विभावरि विविष्टप्रकाशयुक्तं सा तादृशी त्वे नोऽस्मान्मति
 बृहता प्राद्वेन रथेनायाहीति शेषः । तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्तं उपोदेवि नोऽस्मादीयं हवमाह्वान
 श्रुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अन चेष्टायां । ल्युटि भावे ल्युट् । योरनादेशः । समामेऽनिते । पा० ८. ४. १९० ।
 इत्युपसर्गस्याद्रकारान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । नन्वन्तिरेति टा निदेशात्कथमन चेष्टायामित्यस्य
 णत्व । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तन्नेव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समामं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मंहिता
 यामेकादेशस्वरैकादेशस्थोदात्तत्वं । त्वे । मुपा मुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । उच्छसि । उक्ती विवामि ।
 तादादिकः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातयंयदिहति निघातप्रतिषेधः । मूनरि । मुपु
 नयतीति मूनरी । न नय इत्यस्मादच इरित्याणादिक इप्रत्ययः । गतिसमामं छद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
 यद्वहणात् छद्विकारादङ्गित इति डीप् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्व । परादिशकदमि वहन्ममित्युत्तर
 पदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आसंचितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरि । विविष्टा भा यस्याः सा । छदमीवनिपा
 । पा० ५. २. १९०. २ । इति मत्वर्थीयो वनिप । वनो र चेति डीप् तत्सन्नियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि ।
 शृणुपृष्ठवृथश्चकदमीति हेर्धरादेशः । वङ्गलं छदमीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरिणातोदात्तत्व ।
 पादादित्वात्निघाताभावः । मघमिति धननाम । चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्यधामपि दृश्यत इति
 संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्व । हवं । ऊङ् स्पर्धायां शब्दे धे । भावेऽनुपसर्गस्यत्यप्रत्ययः । तत्सन्नियोगेन
 संप्रसारणं च ॥ ॥ ४ ॥

उपो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वरा उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उपः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उपो वाजं हविलंक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वीकृष्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायमीयो
 मानुषे मनुष्ये जने अति यजमाने वर्तते । तं वाजमिति पूर्वशान्वयः । तेन कारणेन मुकृतः मुपु कृतवतो यज
 मानानध्वरान् हिंसारहितान् यागानुपा वह । प्रापय । ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वां गृणन्ति
 सुवन्ति । तान् मुकृत इति पूर्वैण संबंधः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रसन्नं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं
 संपादयेति ॥ वाजं । वज्रं वज्रं गती । कर्मणि घञ् । अजिघ्र्योश्च । पौ० १. ३. ६० । इत्यत्र घञ्शब्दस्यानुक्तस

• मृशयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावृत्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्पाखत इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वन् याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । ब्रह्मं कंदसीति विकरणस्य लृक् । अनुदान्तत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । मुकृतः । मुकर्मपपित्यादिना करोतिभूतार्थे क्रिप । तुगागमः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति ब्रह्मव्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्यस्मिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १. ४. ४९ । इति कर्मसंज्ञा । मुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १. ४. ५१ । इति । नीवह्योर्हरतेश्च । म० १. ४. ५१ । इति द्विकर्मकेषु बहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति इत्वं । आतोऽटि नित्यमिति पुर्वस्याकारस्य सानुनासिकता । गृणांति । गृ शब्दे । प्रयादिभ्यः प्रा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । प्राभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽंतरिक्षादुपस्वं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यमुपो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उपः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उपः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उपस्वं सोमपीतये सोमपानायांतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्देवानां वह । अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उपः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं ब्रह्मभिर्गोभिर्युक्तमश्ववदर्थरूपितमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः । निधेहि । स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातिः कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिम्येति सिचो लृक् । ब्रह्मं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे सोमाश्वद्विर्येति मनुष्य दीर्घत्वं । उभयत्र मुपां मुलुगिति विभक्तलृक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं । भवे कंदसीति यत् । सर्वं विधयः कंदसि विकल्प्यते इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । उपः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अदृशत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेगंसमुपा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृशत ।

सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेगंसं । उपाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उपसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रुन्निहंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृशत प्रतिवृश्यते सा तथाभुतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्ववारं विश्वस्य वारकं । यद्वा । विश्वैर्वरणीयं । सुपेगंसं । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं सुगम्यं मुपु गंतव्यं । यद्वा । सुगम्यमिति सुखनाम । तद्वेतुत्वात्ताच्छब्दः ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्चः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरि प्राप्ते व्यत्ययनाद्युदात्तत्वं । अदृशत । दृशः कर्मणि लृङि इत्यादादेशः । ज्ञेः सिच । न दृशः । पा० ३. १. ४७ । इति त्रसप्रतिषेधः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११ । इति सिचः कित्वात्स्रघूपधगुणाभावः । छत्रिदृशोर्भन्यमकिति । पा० ६. १. ५८ । इत्यभागमाभावश्च कित्वादेशः । षत्वकत्वषत्वानि । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृज् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा । विश्वैर्विजयत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । मुपु गंतव्यः सुगमः । गमेर्घप्रथे कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तत्र भवं सुगम्यं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वे ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोपः शुक्रेण गोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहुरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उपः । शुक्रेण । गोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महि ते पुत्रनीये वोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वे चिरंतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । अव इत्यत्र नाम । अवसेऽन्नाय च जुहुरे जुहुरे आहृतवतः । मृत्तुर्पमर्तः स्तुतवत इत्यर्थः । हे उपः सा तावृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तं हविर्लक्षणं धनेन शुक्रेण गोचिषा दीप्तिं तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता मती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभिः स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि । सम्यक् स्तुतिमिति शब्दः । अस्मादीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतः कृत्स्नि ज्वरत्वंरत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोष्ट । ऊतियूतीत्यादिना कृत्तुदात्तो निपातितः । जुहुरे । ऊत्र संधायां शब्दः च । लिख्यभ्यस्तस्य चिति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ऊतयेः संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य यो ऊतयतिः कक्षाभ्यस्तस्य ऊतयतिः यस्तस्य कारणं । का० ६. १. ३३. इति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वं हल इति दीर्घत्वं । द्विर्वचनादीनि । इरयो र इतीरेचो रेआदेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशोऽपि यथाहंतेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । का० ८. १. ६६. महि । मह पुत्रायां । आणादिक इत्यर्थः । छदिकारादक्तिन इति डीपः । संबुद्धावर्थेति ह्रस्वत्वं । पा० ७. ३. १०७. स्तोमान् । संहितायां नकारस्य क्त्वायुक्तं । नित्यादायुदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । कैयादिकः । शिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्पन्नं नति राधः । अमुनो नित्यादायुदात्तत्वं । उपः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावि पाठिकसामंत्रितायुदात्तत्वं ॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवां दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छदिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारा । ऋणवाः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छदिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । उपः ॥ १५ ॥

हे उपस्त्वमद्यास्मिन्नभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य द्वारी द्वारभूतो पूर्वापरदिग्भागावंधकाराणांकादितो व्यणवः विस्त्रिष्य प्राप्नोषि तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छदिस्तेजसि गृहं प्र यच्छतात् । देहि । कीदृशं छदिः । अवृकं हिंसकरहितं पृथु विस्तीर्णं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्वज्रभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽज्ञानि । प्रेत्युपसर्गस्यावृत्त्यर्थे यच्छतादित्यनुपज्यते । प्र यच्छतात् । देहि । त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणात्त्वादस्मादभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः । छदिर्दिरति गृहनाम । छदिश्छदिर्दिरति तन्नाममु पाठात् ॥ ऋणवः । ऋणु गतो । कांदसे छदि सिपि तनादित्वादुपत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशां । शपः पित्वादानुदात्तत्वं उपत्ययस्वरः शिष्यति । यदुत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गाद्वज्रनामिति बह्वचनान्नसो गत्वाभावः । यच्छतात् । दाण दाने । शपि पाप्मत्यादिना यच्छादेशः । अवृकं । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बह्वच्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिष्यदिभ्यश्चोऽसंप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २०. इति ऊपत्ययः संप्रसारणं च । छदिर्दिरति गृहनाम । उकुदिर दीप्तिदेवनयोः । अर्धिशुचिर्ब्रह्मपिच्छादिच्छदिभ्य इति । उ० २. १००. इतीतिप्रत्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिह्वा समिठाभिरा ।

सं द्युक्तेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सं । इळाभिः । आ ।
सं । दुम्नेन । विश्वऽतुरा । उपः । महि । सं । वाज्रः । वाज्रिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उपो नोऽस्मान्नाया धनेन सं मिमिक्ष्व । संमिच । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन । बृहता प्रभृतेन विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बह्विधरूपयुक्तेन । तथेळाभिरा गोभिश्चास्मान्सं मिमिक्ष्व । इळेति गोनाम । इळा जगतीति तन्नाममु पाठात् । आकारः समुच्चये पदाति वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवाथे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । नि० १. ४. इति । किंच हे महि मङ्गनीय उपोदेवंतं दुम्नेन यशसा सं मिमिक्ष्व । दुम्नेन द्योततयशो वाजं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन दुम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाज्रिनीवति अन्नमाधनभुतक्रियायुक्तं वाज्ररक्षैरस्मान्सं मिमिक्ष्व । अन्नं वै वाज्रः । शत० ब्रा० ९. ३. ४. ५. इति श्रुत्यतरात् ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । बृहता । बृहत्सहतीरूपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासां विश्वपेशाः । बह्वीही विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदातोदात्तत्वं । यदा । मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व । मिह मेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बह्वलं कंदसीति शपः युः । द्विर्भावह्लादिशर्पा । ढत्वकल्पपत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात् एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तुङ् इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वेतीति तूः । तूर्वी हिंसार्थः । क्लिप्तेति क्लिप् । राज्ञोप इति वलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समानस्येत्यतोदात्तत्वं । वाज्रिनीवति । वाज्रोऽन्नमस्या अस्तीति वाज्रिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥ ५ ॥

उपो भद्रेभिरिति चतुर्चर्चं पठं मृक्तं । अत्रानुक्तस्यति । उपश्चतुष्कमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तुष्ट्यादिपरिभाषयदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्वचोपस्यं त्वित्युक्तत्वादित्यपि मृक्तमुपस्यं ॥ प्रातरनुवाकस्योपस्यं कृतावानुष्टुभं कंदस्यतत्सूक्तं । सूत्र्यते हि । उपो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽध्यतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदेशात् ॥

उपो भद्रेभिरा गंहि दिवश्चिदोचनादधि । वहंत्वरुणस्संव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥
उपः । भद्रेभिः । आ । गंहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । वहंतु । अरुणऽस्संवः ।
उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उप उपोदेवंतं भद्रेभिर्मर्दनीयैः शोभनैर्मर्गिर्दिवोऽंतरिक्षलोकात् रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात् । अधिरूपयर्थः । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पुजितार्थः । पुजितादेर्वाविधादंतरिक्षलोकादा गंहि । आगच्छ । हे उपः अरुणस्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप वहंतु । प्रापयंतु ॥ गंहि । गमेलोऽटि बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्येऽनुदात्तोपदेशात्त्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप भवति । असिद्धवद्वा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्ता । अनुदात्ततश्च ह्लादेरिति युच । योरनादेशे चित इत्यतोदात्तत्वं । अरुणस्सवः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयति स्नं पिबतीति प्सवो वत्साः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः प्सवो यासा ताम्नथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनात्तानामपि तथात्वं गम्यते । पितृकमश्वा अनुहरंतं मातृकं गावोऽनुहरंतं । म० १. ३. ३१. ५. इति गोनदीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटोपुक्तं । अरुण्यो गाव उपसामिति । अरुणशब्दोऽतिथः । उ० ३. ६०. इत्युनम्रत्ययांतः । तृणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तिरुदात्तः । स एव बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

सुपेशंसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं । तेना सुश्रवंसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥
सुऽपेशंसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उपः । त्वं । तेन । सुऽश्रवंसं । जनं ।
प्र । अ॒व । अ॒द्य । दु॒हितः । दि॒वः ॥ २ ॥

हे उपस्त्वं यं रथमध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । मुपेगमं शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पिश हति रूपनामेति यास्कः । नि० ८. ११. यद्वा । शोभनहिरण्ययुक्तं । पिशः कृशनामिति तन्नाममु पाठात् । मुख शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विस्मृतमित्यर्थः । यद्वा । मुखहेतुभुतं । अथवा मुखमिति क्रियाविशेषण । मुख यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दूहितयुलोकसकाशादत्यस्त उपोदेवंते तेन रथेनाद्यास्मिन्काले मुश्रवस शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ मुपेगमं । पिश अवयवे । अस्मादमुप्रत्ययः । नित्या दाद्युदात्तः पिशश्चब्दः । शोभनं पिशो यस्यासां मुपेगाः । आद्युदात्तं द्वाचंदसीत्युत्तरपद्माद्युदात्तत्वं । अध-
स्थाः । तिष्ठतेऽकंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेन । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया दीर्घः । मुश्रवसं । श्रव इत्यत्रनाम । श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. इति यास्कः । मुपेगममिति वदत्तरपद्माद्यु-
दात्तत्वं । अथ । अथ रक्षणगतिप्रीतिनुप्रीत्युक्तत्वाद्वावतिर्गत्यर्थः । दूहितर्दिवः । परमपि चंदसीति पश्यतस्य
पूर्वामचितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि । उपः प्रारन्तूरनु दिवो अंतेभ्यस्परि ॥३॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि । उपः । प्र । आरन् ।

चतुन् । अर्जुन । दिवः । अंतेभ्यः । परि ॥३॥

हे अर्जुनि शुभवर्ण उप उपोदेवते ते तव अर्तूरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत्
गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवतः पक्षोपेता वयश्चित् पत्रिणश्च दिवोऽंतेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् ।
प्रकर्षेण गच्छति । रात्राबंधकरिणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावतो भवतीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः ।
पत्तु गती । पतत्यनेनेति पतत्रं । अमिनकीत्यादिना । उ० ३. १०५. अत्रन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः ।
द्विपत् । द्वौ पादावस्थिति संख्यामुपुर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. इति पादशब्दस्यात्यलोपः समामातः । अयस्यया
दित्वेन भत्वात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. इति पदभावः । द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्धमु चङ्ग्रीर्हो । पा० ६. २. १०७ ।
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्व । स्वरव्यतिरिक्तं पुर्ववत् । वङ्ग्रीर्हो पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्व ।
इणः ष इत्यनुवृत्ताविदुदपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. इति विसर्जनीयस्य पत्वं । न च परत्वेनास्य
विदत्वात् कुप्पोः ऋःपी च । पा० ८. ३. ३७. इत्युपध्मानीयादेशः शकनीयः । धननाप्राप्त्यायेन तस्याप
वादत्वात् । अपवादसु परमपि पुर्व बाधत एवेति वृत्तावुक्तं । आरन् । अर्जुन । कंदमि लुङ्लङ्लिट इति
वर्तमाने लुङि सतिशास्त्वार्तिभ्यश्चेति त्रुरङादेशः । अर्दृशोऽङि गुण इति गुणः । अडागमः । अर्जुन । अर्
गती । अस्मादीणादिको भावे कुप्रत्ययः । अर्जु । अनुलंछणे । पा० १. ४. ८४. इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्व ।
कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. इति द्वितीया । संहितायां दीर्घादटि समानपाद् इति नकारस्य कत्व ।
अचानुनामिकः पुर्वस्य तु वेति रोः पुर्वस्य वर्णस्य सानुनामिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता ।
अंतेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥४॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ।

तां । त्वां । उपः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥४॥

हे उपो युच्छंती तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीयेस्तज्जोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रका
शयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात् प्रकाशसे । हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वा वसुयवो वसु-
कामाः कण्वा मेधाविन अतिव्रजः कण्वगोचोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिपुष्पैर्वचोभिरहूषत । स्तुतवत्
इत्यर्थः । कण्व इति मेधाविनाम । कण्व अमुरिति तन्नाममु पाठात् ॥ आभासि । भा दीप्ति । अदादित्वाच्चपो
लुक् । सिपः पित्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।

- रोचनं । रुच दीर्घा । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच । घित इत्यतोदात्तत्वं । वसुयवः । वसु धनमात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्यच । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्वाक्कंदमीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । कण्वाः । कण शब्दार्थः । अग्निप्रपिलटिकणीत्यादिना कृन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । अकृपत । कृञो लुङि कृः संप्रसारणमित्यनुवृत्ती वङ्गत्वं कंदमीति संप्रसारणं । परपुर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । ज्ञेः मिच । एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । संज्ञापुर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नृणाभावः ॥ ६ ॥

- उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्रमं मृक्तं प्रस्कण्वस्यार्थं सूर्यदेवत्वं । आदी नव गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्रातं । उदु त्यं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं कृतावुदु त्यमित्यादयो नवर्चः शमनीयाः । मंस्थितिष्वाश्विनार्थं खंडं मृजितं । सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव । आ० ६ प. ५ । इति ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत । ॐ इति । त्यं । जातवेदसं । देवं । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याद्या यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु वहन्ति । ऊर्ध्वं वहन्ति । उ इति पादपुराणः । उक्तं च । मितार्चैरघ्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्य भुवनाय दृशे द्रष्टुं । यथा सर्वं जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहतीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं व्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उदुहन्ति तं जातवेदसं देवमश्याः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यं । नि० १०. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पुर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं चेत्यमुन पुर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं च । दृशे । दृशे विश्वे च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थं निपातितः । सूर्यं । राजसूर्यसूर्यत्यादिना पू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि रुडागममहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वं धातुसंस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

अपत्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः । सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

त्ये तायवो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृह्रूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणि । तै० ब्रा० १ प. २. ६. । इति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयन्ति । यो वा इह यजते ऽमुं स लोके नक्षत्रे तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं । तै० ब्रा० १. ५. २. ५. । इति । यद्वा । तेषां मुहूर्तानां ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ते । मुहूर्तां वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि । तै० सं० ५. ४. १. ३. । इत्यास्मानात् । यास्कस्त्वाह । नक्षत्राणि नक्षत्रगतिर्कर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. । इति । तथा विधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहाप यन्ति । अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्यागमनं दृष्टुं शिषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः । तायुरिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नाममु पाठात् । अक्षुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्षुरिति तत्र पाठात् ॥ यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्षत्रं गती । अमिनक्षत्राजिबन्धनपतिभ्योऽचन् । उ० ३. १०५ । इत्यवन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । नक्षत्राणपादित्यत्र वृत्ती स्वेवमुक्तं । न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति । शिष्कंदसि वङ्गलमिति शिषोपः । यन्ति । इण् गती । इणो यणिति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षः । चक्षेर्वङ्गत्वं शिष्य । उ० ४. २३२. । इत्यमुप्रत्ययः । शित्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्यात्रादेशाभावः । उभयत्र पञ्चम्ये चतुर्थी वक्तव्या । म० २. ३. ६२. १. । इति चतुर्थी ॥

अदृशमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजंतो अग्रयो यथा ॥ ३ ॥

अदृशं । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भ्राजंतः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

κ k

• अत्विगित्यादिना क्रिन् । अनिदितामिति नलोपः । उगिद्वामिति नुम् । इङ्ग्यादिसंयोगांतलोपी । संयोगांतलोपस्यासिहत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्रिन्प्रत्ययस्य कृः । पा० ८. २. ६२ । इति कुत्वं । अनिगंतोऽचर्ती । पा० ६. २. ५० । इत्यनिगंत इति पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एषि । इण् गती । मिषदादिस्वाक्पो लुक् । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । स्वः । सुपूर्वादूर्तेर्विष । गुणे यणादेशः । न्यङ्स्वरी स्वरितो चिति स्वरितत्वं । दृशे । दृशिर् प्रचण इत्यस्माद्दृशे विख्ये चिति तुमर्थे निपातितः ॥ ७ ॥

• येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनं अणुं । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अणुं । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण निष्टनिवारक मूर्त्य त्वं जनान् ज्ञातान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं विसं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि । तं प्रकाशं सुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबधः । तेन चक्षसा व्यपीति । तथा च यास्कनोक्तं । तत्ते वयं सुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्यामन्वयस्तत्र व्यपि । नि० १०. २२. इति ॥ भुरण्यंतं । भुरण धारणपोषणयोः । कङ्वादिस्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अक्षपदेशाज्जसावंधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृञ् वरणे । अस्मादंतर्भाषितण्यथात्कृतृदादिभ्य उन्न । उ० ३. ५३ । इत्युनन्प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्रास्मातं । तस्य मित्रस्य वरुणश्चाजायेतामिति । मित्रस्य वरुणस्य धाता चार्यमा च । तै० आ० १. १३. ३ । इति च ॥

वि द्यामेषि रजस्पृशुहा मिमानो अक्नुभिः । पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एषि । रजः । पृशु । अहा । मिमानः । अक्नुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हे मूर्त्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः । नि० ४. १० । कं लोकं । द्यामंत-रिचलोकं । व्यपि । विशिषेण गच्छामि । किं कुर्वन् । अहाहान्यक्तुभी रात्रिभिः सह मिमान् उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य । तथा जन्मान् जननवन्ति भुतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्पृष्ट्वत्यत्र च्छंदमि वाप्राप्तिद्वितयोः । पा० ८. ३. ४० । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । अहा । शम्कंदमि बह्वलमिति श्लोपः । मिमानः । माद् मनि । जीहोत्यादिकः । शानचि द्यौ विभवे भुजामित्यभ्यासस्त्वं । आभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादित्यभ्यस्तस्याशुदात्तत्वं । जन्मान् । जनी प्रादुर्भावे । अन्यभ्योऽपि दृष्ट्यंत इति मनिन् । नित्यादाशुदात्तत्वं ॥

सप्र त्वा हरितो रथे वहति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्र । त्वा । हरितः । रथे । वहति । देव । सूर्य । शोचिः । ऽकेशं । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हे मूर्त्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः सप्र सप्तसंख्याका हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहति । प्रापयति । कीदृशं । रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं । शोचीषि तेजांस्येव यस्मिन्केशा इव दृश्यते स तथोक्तः । तं । हरित इत्यादित्याद्यानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निघंटोवृत्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं । श्वच दीप्री । अर्चिश्विष्कषपीत्यादिर्नेमिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । स एव बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं ॥

अयुक्त सप्र शुंध्युवः सूरौ रथस्य नृपः । ताभिर्योति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्र । शुंध्युवः । सूरः । रथस्य । नृपः । ताभिः । योति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्र सप्तसंख्याका अयुक्त । स्वरथे योचितवान् । कीदृशः । रथस्य नृप्यो न पातयिष्यः । याभिर्युक्तामी रथो याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः ।

एवंभुताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संबन्धाभिर्याति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति । अतः सखी हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्तः । युजिर योने । स्वरितत्वात्कवेभिप्राय आत्मनेपद । लुङि स्तुः सिच् । एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वात्प्रपञ्चगुणाभावः । झलो झलीति सिचः मकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । शुंध्युवः । शुन्ध विगृही । यजिमनिशुंधिदमिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति युप्रत्ययः । शसि तन्वादीनां कंदसि बङ्गलमुपसंख्यानं । पा० ६ ४ ५० १ । इत्युवङादेशः । मूरः । घृ प्रेरणे । मुमुधागुधिभ्यः क्लृन् । उ० २. २४. इति क्लृप्रत्ययः । निज्वादाद्युदात्तत्वं । नष्ट्यः । न पातय तीत्यर्थे नष्टनेष्ट । उ० २. ९६. इत्यादिनोणादिषु नष्टुशब्दमृजंतो निपातितः । ऋज्ञेभ्यो ङीबिति ङीप । यणादेश उदात्तयणो हन्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वं । मुपां मुपो भवतीति शमो जमादेशः । ततो यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रिफलोपश्चादंसः । उक्तं च । द्वी चापरी वर्णविकारनाशी । का० ६ ३ १०९. इति । शाखांतरे तु नष्ट्य इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनानि यामां । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेष्टी होत्रका जलान्निष्क्रम्योदयं तमसस्परीति मत्रं ब्रूयुः । तथा च पत्नीसंयार्जशरित्वेति खड्डे सूत्रितं । उदयं तमसस्परीत्युदेत्य । आ० ६ १३. इति ॥

उदयं तमसस्परी ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं । देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः । उत्तरं । देवं । देवऽचा । सूर्यः । अगन्म ।

ज्योतिः । उत्तरं । उत्तरं ॥ १० ॥

वयमनुष्ठानात्तमसस्परी तमस उपरि रात्रिर्द्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात्ययुपरि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चाम्नायते । उदयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हति । ति० सं० ५. १. ८. ६. इति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुत्तरतममुत्कृष्टतरं वा देवचा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चोपासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयंत । अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहारी वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति । युक्तं चेतत । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥ तमसस्परी । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विमर्जनीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यंतः । इमुमोः सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. इति विमर्जनीयस्य पत्वं । व्यपचालनं सामर्थ्यं तत्रांगीक्रियते । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयामप्रत्योर्बङ्गं । पा० ५ ४. ५६. इति सप्रत्यर्थं चाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । खोद्य । पा० ८. २. ६५. इति धातोर्मकारस्य नकारः । अङागम उदात्तः । पादादित्वात्प्रिधाताभावः । उत्तमं । तमपः पित्वा दनुदात्तत्वं प्राप्त उत्तमशशक्तर्मा सर्वचेत्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥

उद्यन्नित्यं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा चानुक्रमण्यामुक्तं । अत्यसृचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चेतत । यस्मादनेन तृचेन त्यग्दोषशान्तये प्रसङ्गवः सूर्यमस्मात् तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगातिरगमयत तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शानकेन । उद्यन्नित्यं मंत्रोऽयं सारः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्तरं यन् । अद्य । मित्रं महः । आरोहन् । उत्तरं । दिवं । हृद्रोगं । मम ।

सूर्य । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्व प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अथास्मिन्काल उद्यन् उदयं गच्छन् उत्तरामुत्तरं दिवसंतरिचमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा । दिवसंतरिचमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवमिदं मम हृद्रोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकृतिहरणशीलं वाह्यं रोगं । यद्वा ।

शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां स्रोतारमुभयविधाद्रोगाभ्योचयेत्यर्थः ॥
मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यामी । आमंचितनिघातः । उत्तरां । उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंख्यधात्वर्थो
लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकस्तरप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽतिरिचविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतिराम् न भवति ।
द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेत्तिङ्ययधादास्वद्रव्यप्रकर्षे । पा० ५. ४. ११. इति
आमुः । प्रथमपक्षे टाप्ररपोः पित्वादनुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वा-
त्तस्यैव स्वर प्राप्तिरित्यथेनानुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स त्वाठतिगणः । ह्रद्रोगं । वा शोकप्यभरोगेषु
। पा० ६. ३. ५१. इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्दसीत्यानुदात्तत्वं । हरिमाणं । हृम् हरणे ।
जनिहृभ्यामिमनिन । उ० ४. १४८. । इत्याणादिक इमनिप्रत्ययः । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । हरिच्छब्दस्य
वर्णवाचित्वाद्गर्णद्वयादिभ्यः ष्यञ् च । पा० ५. १. १०३. । इति चकारादिमनिप्रत्ययः । इष्टमेयः स्त्रित्यनुवृत्ती
टिरिति टिलोपः ॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकामु दध्मसि ।

अथो हारिद्वेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकामु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्वेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणा-
कामु शारिकामु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्यापयामः । अथो अपि च हारिद्वेषु हरितालद्रुमेषु तादृशवर्णवत्सु
मे मदीयं हरिमाणं नि दध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्नामस्नात्वा वाधिष्टव्यः ॥
दध्मसि । इदतो ममिरिति मम इकारागमः ॥

उदगाद्यमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विपतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विपते रंधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह । द्विपतं । मह्यं । रंधयन् ।

मो इति । अहं । द्विपते । रंधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवत्यादित्योऽदितः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलिनेन सहोदगात् । उदयं प्राप्तवान् । किं
कुर्वन् । मह्यं द्विपतं रंधयन् । समोपद्रवकारिणं हिंसन् । अपि चाहं द्विपतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रंधं ।
नेव हिंसां करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्मुंडीणो गा मुंडीति
गादेशः । गातिस्थिति सचो मुक् । आदित्यः । दित्यदित्यादित्यत्वपत्त्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ष्यप्रत्ययः । रंधयन् ।
रंध हिंसामराशोः । ष्यंताल्लटः शतृ । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. इति णो धातोर्नुमागमः । मो ।
मा उ निपातद्वयसमुदायो भवेत्यस्यार्थे । आत । पा० १. १. १५. इति प्रगृह्यत्वे प्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृति-
भावः । द्विपते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । रंधं । रंधिर्मुंडि पुपादित्वात् जुरिडादेशः । रंधिजभोरचीति
धातोर्नुम । अनिदितामित्यनुपगलोपः । न माद्योग इत्यङ्भावः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवक्ते सप्त मुक्ताणि । तत्राभि त्वमिति पंचदशर्चं प्रथमं मुक्तं । अचेतिहासमाचक्षते । अंगिरा
इंद्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणैन्द्र एव स्वयं वक्षे जगति
मनुष्यः कथिन्मा भूदेति । स सव्य आंगिरसोऽस्य मुक्तस्य अक्षिपः । चतुर्दशोपचदशो चिष्टुर्भो । चिष्टुर्भतस्य
मुक्तस्य शिष्टा जगत् इति परिभाषयावशिष्टास्वयोदशर्चो जगत् । इन्द्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुकमस्यामुक्तं ।
अभि त्वं पंचोना सव्यो द्वित्रिपुवंतमंगिरा इन्द्रतुभ्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यायत्सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥
अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्य इदं मुक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । अभि
त्व मेमध्वर्वयो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूति विषुवत्संज्ञकेऽहन्यपि

निक्रियस्य इदं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूचितं । यस्मिन्मृगोऽभि त्वं मेघमिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्यतस्मिन्दीर्घं ।
निविदं शस्त्वा । आ० ८. ६ । इति ॥

अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृगिमयमिन्द्रं गीर्भिमदता वस्वो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्वं । मेघं । पुरुहूतं । अृगिमयं । इन्द्रं । गीः । अभिः । मदत । वस्वः । अर्णवं ।

यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेघं शत्रुभिः स्पर्धमानं । यद्वा । कण्वपुत्रं मेघातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं
पपी । स ऋषिस्तं मेघं इत्यवोचत । अत इदानीमपि मेघ इतीन्द्रोऽभिधीयते । मेघातिथेर्मेघेति मुत्रलक्ष्यमत्रैक
देशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । मेघातिथि हि कण्वायनिं मेघो भुव्याजहारति । आगत्य सोममप-
हृतवानित्यर्थः । पुरुहूतं पुरुभिर्यजमानैराहृतं ऋगिमयमृगिर्विक्रियमाणं । स्तूयमानमित्यर्थः । स्तूया हि
देवता विक्रियते । यद्वा । ऋगिर्मर्षयते शब्दयत इति ऋग्मीः । तं । वस्वो अर्णवं धनानामावामभुमिं एवगुण
विशिष्टमिन्द्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मदत । आभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । यस्यैन्द्रस्य कर्माणि मानुषा
मनुष्याणां हितानि विचरन्ति विप्रेपिण वरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः ।
भुजं भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेघातिथेन तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत । अभिपुजयत ॥ मेघ । मिम
स्यधायां । इगुपधलक्षणे के प्राप्तिं देवसेनमपादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादचप्रत्ययः । ऋगिमयं । तस्य
विकार इत्यर्थ एकावो नित्यं मयट्मिच्छन्ति । का० ४. ३. १४४. इति मयट्प्रत्ययः । अकारस्यकारणकादमः ।
प्रत्ययस्वरः । यद्वा । माह् माने शब्दे च । ऋगिर्मर्षयत इति ऋग्मीः । क्रिपि वलि लोपात्पूर्वमेघं परस्वात
धुमास्थीतीत्यं । अचि शुधात्वित्यादिनेयडादेशः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदत । मदी हर्षं । हेतुमति णिच ।
मदी हर्षरूपनयोरिति घटादिषु पाठात हर्षार्थं वर्तमानस्य घटादयो मितः । पा० १०. १. इति मित्त्वं मति
मितां ह्रस्वः । पा० ६. ४. ०२. इति ह्रस्वत्वं । लोपमध्यमपुरुषवृत्तवचने णिपि कृदस्युभयर्थेत्थार्धधातुकत्वात्
गौरवतीति णिलोपः । तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदति डिच्चे अचि तुनुधमचुतइकृत्रोरुष्याणामिति दीर्घः ।
वस्वः । इस्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुमभावः । त्रसादिषु कृदमि वावचनं । पा० ७. ३. १००. १. इति वच
नात् घर्ङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्णं उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः ।
अर्णमो लोपश्च । का० ५. २. १००. ३. इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रय
मात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । तिङि
चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा । शस्त्रकंदमि वज्रलमिति शर्लोपः । भुजं ।
भुजं पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणे भावे क्रिप । सविकाच इति विभक्तकदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वहि
वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्कंदसीतीष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । निज्यादाद्युदात्तत्वं ।
अर्चत । अर्चं पुत्रायां । भावादिकः ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमूतयोऽंतरिक्षां तविषीभिरावृतं ।

इंद्रं दक्षासं चभुवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनीं सूनृतांरुहत् ॥ २ ॥

अभि । इं । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिं । ऊतयः । अंतर्निक्षऽप्रां । तविषीभिः । आऽवृतं ।

इंद्रं । दक्षासः । चभुवः । मदऽच्युतं । शतऽक्रतुं । जवनी । सूनृता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रक्षितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितार चभुवः । उरु भांतीति निरुक्तव्युत्पत्त्या
चभुवोऽत्र महत् उच्यते । एवंभूता महत् इन्द्रमभीमवन्वन् । आभिमुख्येन खल्वभजंत । वृत्रेण सह युध्यमान-
मिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यव्रजन् । महत्तसु तथा न पर्यव्राजुः । तथा चाकीर्त्यति । विश्वं देवा अत्राज्यं सखायः ।

• मरुद्भिर्गिन्द्रं सख्यं ते अमु । अ० ८. ९. ७. इति । ब्राह्मणिऽप्याम्नातं । मरुतो हिनं माजङ्गः । ए० ब्रा० ३. २०. । इति । कीदृशमिन्द्रं । स्वभिष्टं गोभनाभ्यपणवतं । गोभनाभिगमनमित्यर्थः । अंतरिक्षप्रां । अंतरिक्षं दुजोक्तं स्वतेजसा प्राति पुरयतीत्यंतरिक्षप्राः । द्वादशस्वादित्यिष्विन्द्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इन्द्रस्य विवस्वाँश्चाजयितां । तै० ब्रा० १. १. ९. ३. । इति । इन्द्रस्य विवस्वाँश्चैत्ये इति च । तविषीभिरावृतं । तविषीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलिरावृतं । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं शत्रुणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच शतक्रतुं शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं बह्विधकर्मणां वा । पूर्वोक्तं तमिन्द्रं जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री मुनूता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ए० ब्रा० ३. २०. । इति ब्राह्मणोक्तस्था प्रियसत्यात्मिका वागप्यारुहत् । आरुढवती । वृत्रवधं प्रति सार्पि वागिन्द्रस्योत्साहना- रित्यभुदित्यर्थः ॥ अवन्वन । वन पण संभक्ता । लडि शापि प्राप्ति व्यत्ययेनोपलब्धः । स्वभिष्टं । इष गती । भावे क्तिन्प्रत्ययः । तितुत्रत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमनादित्यात्परूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ६. । गोभना अभिष्टयो यस्येति बह्वीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवतेः कृत्यल्युटो बह्वलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा । क्तिचक्ता च संज्ञायामिति क्तिच । ज्वरस्वरित्यादिनोऽट् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रां । प्रा पुरणे । अंतरिक्षं प्राति पुरयतीत्यंतरिक्षप्राः । आतो मनिन्नित्यत्र चशब्दाद्विच । आवृतं । वृत्र वरणे । आप्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दवांसः । दक्ष वृद्धौ । दक्षत एभिरिति दवांसः । करणे घञ् । चित्वादायुदात्तत्वं । आज्ञासरमुक् । मदच्युतं । च्युङ् गती । अंतर्भावितव्यर्थात् क्तिञ्चेति क्तिप् । इवस्य पति कृतीति तुक् । शतक्रतुं । शतं कृतवो यस्य । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सांचो धातुः । करणे ल्युट् । टिड्ढाणित्यादिना डीप् । नित्स्वरणं जकारात्परस्योदात्तत्वं । अरुहत् । मरुद्भिर्गिन्द्रं क्रमदृक्कृद्भिर्भ्यश्च कंदसीति त्रैरडादेशः ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोऽपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वं । गोत्रं । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत । अत्रये । शतऽदुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेनं । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अद्रिं । ववसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं गोत्रमव्यक्तशब्दवतं वृष्ट्यदकस्वावरकं मेघमंगिरोभ्योऽगिरसामुपीणामर्थायापावृणोः । अपवरणं कृतवानमि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रणोद्वाह्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा । गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपहतं गृहामु निहितमंगिरोभ्य अपिभ्योऽपावृणोः । गृहाद्वारोहाटनेन प्राकाशयः । उतापि चात्रये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वरिषु यंत्रिष्वसुरिः पीडायां प्रचिन्नाय । गातुवित् मार्गस्य लभयिताभुः । तथा विमदाय चित् विमदनाम् महर्षयेऽपि ससेनानेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथार्जो संयामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि सोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोत्रं । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । आणादिकस्त्रप्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यनु- वृत्ताविनिश्चयश्च । पा० ४. २. ५१. । इति समूहार्थे चप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वाराख्येषां । दू इत्येके । द्वयंति संव्रियंत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । क्वांदसं संप्रसारणं परपुर्वत्वं । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । इति रपरं भवति । यद्वा । द्वार- शब्दस्यैव क्वांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गती । अस्मात्कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्च । उ० १. ७३. इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लभयतीति गातुवित् । विदू लामि । अंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । कृदुत्तरपद- प्रकृतिस्वरत्वं । ससेन । ससमित्यन्ननाम । ससं नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संयामनाम । आहव आज्राविति तत्र पाठात् । अद्रिं । अत्ति भक्षयति विरिणमित्यद्रिर्वचः । अद्रिश्चादभुगुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । यास्वस्वेवमद्रिश्च शब्दं व्याचख्या । अद्रिरादृणात्यनेनापि वासोः स्यात् । नि० ४. ४. । इति । ववसानस्य । वस निवासे । कर्तरि ताच्छीलिकञानम् । बह्वलं कंदसीति शपः युः । द्विभावह- कादिशेषी । चित्वादंतोदात्तत्वं ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृचं यदिदं शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वं अपां । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । अपधारयः । पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।

वृचं । यत् । इदं । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् । सूर्यं । दिवि । आ ।

अरोहयः । दृशे ॥४॥

हे इन्द्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याक्कादकाश्चोधानपावृणोः । अपावरीष्ठाः । तथा पर्वते पर्ववति पुरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा । दनुरमुरमाता सैव दानुः । तद्वतः । तादृशस्य वृचादर्वसु धनमधारयः । शत्रुभिन्ना तदीयं धनमपहृत्स्व स्वर्गं न्यचिक्षिप इत्यर्थः । यद्वा । दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं यद्यदा शवसा वनेन वृचं चयाणा लोकानां मावरीतारं । तथा च शाखांतरे समाम्नातं । यदिमान लोकानवृणोत्तद्वृचस्य वृचत्वं । ति० सं० २४ १२ २ । इति । अहिं आ समंतादंतारं । तथा च वाजसनेयिनः समामनंति । सोऽपिपोमावभिसंवभुव सर्वा विद्या सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वा श्रियं म यत्सर्वमतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभुतममुरमवधीः । वध प्रापितः । आदित अनंतरमेव दिवि युलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः । वृत्रिणावृतं सूर्यं तस्मादुचादममृच इत्यर्थः ॥ अपा । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत एभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत् एकादेशस्वरः । छद्दत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपा मुलुगिति विभक्तः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपधारयः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पुनान्तः प्रीणतिर्वा । नि० १. २० । इति यास्कः । दानुमत । दो अवखंडन इत्यस्माद्वा दाण् दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्याणादिको नुप्रत्ययः । अमुरविशेषणत्वे मुपां मुलुगिति पठ्या लुक् ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभ्रावजुहुत ।

त्वं पिप्रोर्नुमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहत्येष्वाविथ ॥५॥

त्वं । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुभ्रा । अजुहुत ।

त्वं । पिप्रोः । नृऽमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानं । दस्युऽहत्येषु । आविथ ॥५॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायिति ज्ञाननाम् । शची मायिति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । मायाभिर्लोकप्रसिद्धिः कपटैः । मायिन उक्तलक्षणमायोपेतानुवादीनमुरानपाधमः । अपाजोगमः । धमति र्भतिकर्मति यास्कः । नि० ६. २ । येऽमुराः स्वधाभिर्हविर्लक्षणाभिः शुभ्रावधि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुहुत अर्हापुः नापी । तानमुरानिति पूर्वण संबन्धः । तथा च कौपीतिकभिराम्नायते । अमुरा वा आत्मन्त्रजुहवुर्न क्षतिऽपी ते पराभवति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं । देवाश्च ह वा अमुराश्चाप्यर्धत ततो हामुरा अभिमानेन कर्षं च न जुहुम इति स्वेष्टिवाक्येषु जुहुतशेषे परावभुवुरिति । तथा हे नृमणो नृप यजमानेषु रक्षितव्येषु नृपहवुद्वियुक्तं त्वं पिप्रोः पुरयितुरेतन्नाम्नोऽमुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः । प्रभाचीः । एव कृत्वा तेनामुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहत्येषु दस्यूनामुपनपयितृणा हननेन युक्तपु संयामेषु । यद्वा । दस्यूनां हनने निमित्तभुतेषु । प्राविथ । प्रकर्षणं ररविथ ॥ मायिनः । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति । शुभ्रा । शुभ दीप्ती । कर्मणि क्त । तितुर्वत्यादिनेट्प्रतिषेधः । मयस्तथोरिति धत्वाभावस्कांदसः । खरि च । पा० ८. ४. ५५ । इति चत्वं । अजुहुत । जुष्टोर्त्सङ्गि व्यत्येनात्मनेपदं । अदभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. । इति अस्यादादेशः । ऋजुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । पिप्रोः । पू पालनपूरणयोः । पूभिर्दिव्यधीत्यादिना । उ० १. २४. । कुप्रत्ययः । उदोऽपुर्वस्येत्थं च बह्वचं कंदमीत्युक्त्वाबुत्वाभावः । कांदसं द्विवचनं । अभ्यासस्योरदत्वहणादिशेषाः । अतिपिपत्याश्च बह्वचं कंदमीत्यभ्यास

स्यत्वं । यणादेशः । नुमणः । नृपु मनो यस्य । कंदस्युदयग्रहात । पा० ८. ४. २६. । इति णत्वं । अरुजः । रुजो भंगे । शस्य हित्वाद्गुणाभावः । अजिश्चानं । अज्ययुते प्राप्नोतीत्युजिश्चा । पुषोदरादिः । दस्युहृत्पु । हन हिंसागत्योः । हनस्त च । पा० ३. १. १०८. । इति भावे क्यप्रत्ययसंकारश्चांतादेशः । दस्यूनां हृत्वा येषु संयामेषु । परादिभ्यः कंदमि बह्वन्मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तत्पुरुषपञ्च तु छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अव रक्षणं ॥ ॥ ९ ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंवरं ।

महांतं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहृत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णऽहृत्येषु । आविथ । अरंधयः । अतिथिऽग्वाय । शंवरं ।

महांतं । चित् । अर्बुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहृत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमुपि शुष्णहृत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संयामेष्वविथ । ररक्षिथ । तथातिथिग्वायतिथिभिर्गतयाय दिवोदामाय शंवरमेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् अतिप्रवृत्तमर्बुदं मेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन नि क्रमीः । नितरामाक्रमिताभुः । यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहृत्यायोपक्षपयितृणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंराट्योः । रंधिजभोरचि । पा० १. १. ६१. । इति धातोर्गुम् । अतिथिग्वाय । गमेराणादिको द्वप्रत्ययः । क्रमीः । क्रमु पादविर्चपे । ह्यतक्षण । पा० १. २. ५. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बह्वन् कंदस्यमाद्गोऽपीत्युडभावः । पदा । सर्वाकाच इति वोडिदंपदादीति वा विभक्त्युदात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भाव । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्वग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकित्ते वाह्नोर्हितो वृश्वा शचोर्व विश्वानि वृष्ण्या ॥ १ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्वक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकित्ते । वाह्नोः । हितः । वृश्वा । शचोः । अवं । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वं वलं सध्वक् सध्वीचीनं अपराधुत्वं यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते । हृष्यति । किंच तव वाह्नोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थितो वज्रश्चिकित्ते । अस्माभिर्ज्ञायते । अतः शचोः शातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याण्यव वृश्वा । केदंनं कुरु ॥ महांचतीति सध्वक् । अचतेर्च्चत्वितिगत्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । समासे महस्य सध्विरिति महशब्दस्य सध्वादेशः । चोः कुरिति कुत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्विसध्वोरंतोदात्तत्वाविपातनं छत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. । इति वचनात्सध्वादेशोऽंतोदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राप्नोति समृद्धो भवत्यनेन । राधोऽच मन उच्यते । अमुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय । पा पाने । पातृतृदिवचीत्यादिना चकप्रत्ययः । घुमास्थेतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टी । श्वानि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् । आत्मनेपदं च । चिकित्ते । कित ज्ञाने । कंदसि लुङ्लङ्-लिटि इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । वाह्नोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । वृश्वा । ओवश्चू केदने । तौदादिकः । यज्ञिष्यादिना संप्रसारणं । विकरणस्वरः । संहितायां वृश्वाऽतस्मिन् इति दीर्घत्वं । वृष्ण्या । वृष सेचने । शीणादिको नकप्रत्ययः । तव भवानि वृष्ण्यानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । श्मकंदसीति श्लेषः ॥

वि जानीत्यार्यान्वे च दस्यवो बर्हिष्मन्ते रंधया शासद्वतान् ।

शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेज्ञा ते सध्मादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रंध्य । शासन् । अग्रतान ।

शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधऽमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठान्ति जानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्यवस्तेषामनुष्ठानामुपपत्तयितारः शत्रवस्तानपि वि जानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायावतान । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून रंध्य । हिंसां प्रापय । यद्वा । यजमानस्य वगं गमय । रंध्यति वंशगमने । नि० ६. ३२. इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासन् दृष्टानामनुशासनं नियहं कुर्वन् । अतः शाकी शक्ति युक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव । यज्ञविधातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयति भावः । अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहसदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रियादिकः । ज्ञाजनोजति जादशः । अत्र प्री गती वृत् । धा० ३१. ३२. इति वुत्करणं त्वादिपरिसमाप्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाप्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यं । मैवं । ज्ञाजनोजति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमंतरणाप्यतो दीर्घो यञि । पा० १. ३. १०१. इत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगाच्च ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं । बर्हिष्मते । तसो मत्वर्थ इति भत्वात् इत्यत्र त्वयोरभावः । रंध्य । रंध्य हिंसासंराध्योः । शासन् । शाम् अनुशिष्टो । शतयंदादिवाक्पो लुक् । जज्ञित्यादयः पठ् । पा० ६. १. ६. इत्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताक्तनुरिति नुम्रतिपधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । शाकी । शक्नु शाकी । भवि घञ । ततो मत्वर्थीय इति । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । नृपादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा ता । उभयत्र शशकंदसीति श्लोपः । सधमादेषु । सह माद्यं त्यप्ति सधमादा यज्ञाः । अधिकरणे घञ्प्रत्ययः । ननु मदोऽनुपसर्ग इत्यप्यत्ययेन भवितव्यं । मैवं । व्यधजपोरनुपसर्गः । पा० ३. ३. ६१. इत्यत्रैव मद इति वक्तव्यं यन्मदोऽनुपसर्ग इति पृथग्गुपादानं तद्वर्ज्यं पठे यथा स्यादिति न्यासकारणं प्रत्यपादीत्यस्माभिधानुवृत्तावुक्तं । सधमादस्ययोः कंदसीति सहस्रदस्य सधादेशः । चाकन । कन दीप्तिर्कांतिकतिषु । अत्र कात्यर्थः । कंदसि लृङ् लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । णनुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. इति णित्वस्य विकल्पनादुक्त्यभावः । तुजादि त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अनुव्रताय रंध्यन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः अथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धधेतो द्यामिनस्ततः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुऽव्रताय । रंध्यन् । अपऽव्रतान् । आऽभूभिः । इंद्रः । अथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्यां । इनस्ततः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान् । संऽदिहः ॥ ९ ॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतकर्मणो यजमानान् रंध्यन्निंसयन्वशीकुर्वन्वा तथाभूभिः । आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः । तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन्निंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धधेतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनस्ततः स्वर्गं व्याप्नुवतस्तस्यैन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो वम्रः स्तुत्युत्तिरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा वि जघान । इंद्रेण परिहृतातरायः सन्पृथिव्याः सारभुतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहायोदित्यर्थः । तथा च शाखांतरे समाम्नात । यद्वल्मीकवपासंभारो भवति ऊर्ध्वमेव रसं पृथिव्या अवबुधे । ति० ब्रा० १. १. ३. ४. इति ॥ अनुव्रताय । अनुकुलं व्रत यस्य । बज्रप्रीही पूर्वेपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथयन् । अथ हिंसायां । णिचि घटादिस्त्वान्मिस्त्वे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मिपदं । इनस्ततः । नञ् गती । इकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । इनस्ततिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं । स्तवानः । सम्यानच् स्तुवः । उ० २. ८९. इति स्तोतेर्वृद्धवचनास्तिष्ठपदादप्यानच्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान् । अभ्यासास्तेत्यभ्यासादुत्तरस्य हतेर्हकारस्य कुत्वं । संदिहः । दिह उपचये । ऋत्युटो बज्रलमिति बज्रलवचनात्कर्मणि क्तिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तद्वाद्यत्तं उगना सहसा सहो वि रोदसी मज्जना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन् अभि श्रवः ॥ १० ॥

तद्वात् । यत् । ते । उगना । सहसा । सहः । वि । रोदसी । उति । मज्जना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनः । युजः । आ । पूर्यमाणं । अवहन् । अभि ।

श्रवः ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यदुगना काव्यः सहसात्कीयन् बलेन ते सहस्वदीयं बलं तच्च तन्नुकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णम-
कार्षीदित्यर्थः । तदा शवस्वदीयं बलं मज्जना सर्वस्य गांधकेन स्वतच्छ्रेण रोदसी यावापुथिर्वा वि बाधते ।
ते बिभीत इत्यर्थः । तथा चान्यत्रास्त्रात् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेता । ऋग्वे० २. १०. १. इति । यद्वा ।
रोदसी यस्माद्वादेर्विभीतस्त्वं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणो नृप रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहवृद्धियुक्तं आ
पूर्यमाणं पूर्वोक्तं बलेन समतात्पर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबं-
धिनः । तद्वद्वेगेन गच्छत इत्यर्थः । एवमुक्ता अथाऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यावहन् । अभिमुख्येन
प्रापयंतु ॥ तच्च । तच्च त्वच्च तनुकरणे । लडि बहलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं
धातुस्वरः शिष्यते । उगना । वश कांता । वशः कनसि । उ० ४. २३८. इति कनस । ग्रह्येत्यादिना संप्रसा-
रणं । अदुगनस्युदंगोऽनेहसां च । पा० १. १. १४ । इत्यनडादेशः । सर्वनामस्थाने च । पा० ६. ४. ८. इत्युप-
धादीर्घत्वं । हन्त्यादिनलोपी । मज्जना । टुमस्जो शुद्धौ । आणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । कंदस्युदवय-
वादिति णत्वं । अवहन् । कंदमि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनाया लङ् ॥ ॥ १० ॥

मंदिष्ट यदुगने काव्ये सचा इंद्रो वंकु वंकुतराधि तिष्ठति ।

उग्रो ययिं निरपः स्रोतसामृज्जि शुष्णस्य दृहिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मंदिष्ट । यत् । उगने । काव्ये । सचा । इंद्रः । वंकु इति । वंकुऽतरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिं । निः । अपः । स्रोतसा । अमृजत् । वि । शुष्णस्य । दृहिताः । ऐरयत् ।

पुरः ॥ ११ ॥

यद्येदं उगने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट सुतोऽभूत् तदानीं वंकु वंकुतरातिशयेन कुटिलं
गच्छतावश्चावधि तिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः । यद्वा । वंकुतरातिशयेन वंकु गच्छति रथे वंकु
वक्रगमनशीलावस्थां संयोज्यति योजनीयं । उग्र उग्रल्लावृश इंद्रो ययिं गमनयुक्तान्नेघात् स्रोतसा प्रवाह-
रूपेणापो निरस्रजत् । जलानि निरगमयत् । तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरमुरस्य दृहिताः प्रवृद्धाः पुरो
नगराणि निवासस्थानानि ध्वंशयत् । विविधं प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट । मदि सुतिमोदमदस्वप्रकांतिर्गतिषु । लुङि
बहलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । उगने । वग्रेरीणादिकः क्यप्रत्ययः । ग्रह्येत्यादिना संप्रसारणं । योर-
नादेशः । सचा । पच समवाये । संपदादिलक्षणे भावे कृप । आडयात्रयारां चोपसंख्यानं । म० १. १. ३९. १. ।
इति विभक्तेराडादेशः । संहितायां आडोऽनुनासिकम्कंदमि । पा० ६. १. १०६. इति तस्य सानुनासिकत्वं ।
वंकु । वचु गती । आणादिक उप्रत्ययः । बहलवचनात्कुत्वं । वंकुतरा । अतिशयेन वंकु वंकुतरा । मुपां
मुलुगिति विभक्तेराकारः । अत्र गतिसामान्यवाचना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिं । या प्रापणी । आवृगमह-
नज्जन् इति क्यप्रत्ययः । लुङ्लुङ्वावात् द्विवचनह्रस्वत्वं । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मुपां
मुपो भवतीति पंचम्या अमादेशः । दृहिताः । दृहि वृद्धौ । इदित्वासुम । ऐरयत् । ईर प्रेरणे । चौरादिकः ।
लङ्वाडागमः । आटश्च । पा० ६. १. १००. इति वृद्धिः ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे ।

इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथं । वृषपाणेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य । प्रभृताः । येषु । मंदसे ।

इंद्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौपीतकिन इतिहासमाचक्षते । शार्यातनाम्नो राजर्षयश्च भृगुगोत्रीत्यत्रैवमनो महर्षिराश्विन
यहमगृह्णात् । इंद्रस्तं दृष्ट्वा कुर्वोऽभुत् । तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मिन् प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रति
पाद्यते । हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु । वृष्णः मेचनममर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमा
तिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित्पवर्तयितेति भावः । एवं च सति येषु सोमेषु त्व
मंदसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः शार्यातस्यतन्नाम्नो राजर्षयः संबन्धिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः ।
अभिषवादिमंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः यथा
कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य सोमाप्कामयस्व । तथा सति दिवि तुल्लोकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोक
स्रोत्रलक्षणं वचो यगो वा आ रोहसे । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि तुल्लोक उल्लक्षणं यगः प्राप
यसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पानि । भावे ल्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८. १० ।
इति पूर्वपदस्यान्तिमिच्छादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वं । प्रभृताः । भृञ् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर
इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि सुतिमोदमदस्वप्रकातिगतिषु । अदुपदेशाक्षसार्वधातुगुदात्तत्वे
धातुस्वरः । चाकनः । कन दीप्तिकातिगतिषु । अत्र कात्यर्थः । कातिश्चाभिन्नापः । निटि मिथ्यागमः । वल्ल
कदसीति शपः झः । तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वं विधयस्कंदमि विकल्प्यत इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वा
भावे धातोरिति धात्वन्तस्योदात्तत्वं । अनर्वाणं । अर्तरन्ध्रयोऽपि दृश्यंत इति दृशियहणाद्वावि वानिप । नञा
वह्नश्रीहावस्यर्वणस्त्रसावनञ इति पर्युदासात्तद्वादिग्राभावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं । नञ्मुभ्यामित्युत्त
रपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं । श्लोक संप्रति । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । रोहसे ।
रुह्येत्ययनात्सनेपदं ॥

अददा अर्भो महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिंद्र मुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सवनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अददाः । अर्भो । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयां । इंद्र । मुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते ।

सवनेषु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विषये स्वकीयाभिर्योषिभिः सह गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मि
न्मये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्वलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्य
प्रविचिपे । स च ऋषिः केनचित्प्रवेणांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तस्मिन्मवगत्य
प्रवादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति । एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयति । स च
तथैत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति तथैत्युक्ताय वृत्तरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या
स्वकीयामुशिकमंशां दासीं प्रहिषीत । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपुतेन वारिणाभ्युक्षिता सती मेव ऋषि
पत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवानाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभुत् । स च बह्विधेन राजमुद्यादिभिर्यज्ञैः ।
तस्मै राज्ञे तत्कृत्यैष्टिः परितुष्ट इंद्रो वृचयाख्यां तद्वर्णां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पुर्वार्धे प्रतिपाद्यते ॥ हे
इंद्र त्वं महते प्रवृत्ताय वचस्ये त्वदीयस्रोत्रलक्षणं वच आत्मन इच्छते मुन्वते त्वहंवताकिषु यज्ञेषु सोमाभिषव
कृते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भामन्यां । युवर्त्तमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियमददाः । तथा

मुक्तो गोभनकर्मण गोभनप्रज्ञा वा हे इन्द्र त्वं वृषणश्चैतदाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभुः । तथा च शाखायनिभिः मुत्रह्यण्यमंत्रकदेशास्थानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । वृषणश्च मेन इति वृषणश्चस्य मेना भुत्वा मघवा कृत्वा उवासेति । तां च प्राप्तय्यावनां स्वयमेवंद्रुश्चकमे । तथा च तां डिभिरास्त्रातं । वृषणश्चस्य मेना नाम दूहिताम । तामिन्द्रश्चकमे इति । अत उक्तृपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विश्वतः सर्वान्येव सर्वानेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षणं वक्तव्यानि । स्मृतिभिः स्तोत्रयानोत्तर्यः ॥ महते । बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्त्युदात्तत्वं । वचस्येव । मुप आत्मनः क्वच । क्वाक्कंदमीत्युपप्रत्ययः । कधीवते । अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कच्याः । कक्षीवान् कच्यावान् । नि० ६ १० । इति यास्कः । आसंदीवदधीवसकीवत्क क्षीवते । पा० ८. २. १० । इति संप्रसारणं मनुषो वत्वं संज्ञाया निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना प्रा इति पाठात् । मन ज्ञानि । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचायच । नगिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १०० ५ । इत्येत्वं । वृषादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयंत्येना इति यास्कः । नि० ३. २१ । सर्वानेषु । सर्वानमिति यज्ञ नाम । मृयतेऽभिषूयत एषित्यधिकरणं ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणं । ण्यति यजयाचरुचप्रवचसंश्च । पा० १. ३. ६६ । इति कृत्वाभावः । तित्स्वरिति प्राप्ति व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यद्वा । वाचयतेरचो यदिति यत । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रो अथायि सुध्यो निरेके पञ्जेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिंद्र उद्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अथायि । सुऽध्यः । निरेके । पञ्जेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्यूः । रथऽयुः । वसूऽयुः । इंद्रः । उत । रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः मुध्यः गोभनकर्मणो यजमानान् गोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैधन्ये निमित्तभुति सति तान्जितुमश्रायि । असेविष्ट । पञ्जेषु । पञ्चा इत्यंगिरसामाख्या । तथा च शाखायनिभिरास्त्रातं । पञ्चा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतर्थाति । येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निधनं तिष्ठति दुर्यो न यूपो द्वारि निष्वाता स्थूणवः । तान्मुध्य इति पुर्वेणान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता धनस्य प्रदतिंद्र इत इन्द्र एव यजमानानां दातुमश्वयुरश्चानिच्छन् तथा गव्यूर्गो इच्छन् रथयू रथानिच्छन् वसूयुर्वमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपीच्छन्त्यति । वर्तते ॥ अथायि । अत्र सेवायां । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन त्रिस्थिणादेशः । मुध्यः । धीरिति कर्मनाम । गोभना धीर्येवा । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि कंदस्युभयथा । पा० ६ ४ ८६ । इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्गण इति स्वरितत्वं । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर विरचने । भाव घञ् । शाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । दुर्यः । दूरे भवो दुर्यः । भवे कंदमीति यत । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यूपः । यु मिश्रणे । यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कृयुभ्यां च । उ० ३. २५ । इति पप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्तिर्दीर्घत्वं । अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । कंदसि परेक्षायां । का० ३. १. ८. २ । इति क्वच । न कंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । अथाघस्यादित्यात्वं तु क्वांदसत्वात् भवति । क्वाक्कंदमीत्युपप्रत्ययः । एवमुत्तरचापि । एतावान् विज्ञेयः । गव्युरित्यत्र वातो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवं व्याचष्ट । इंदुरिंद्रं कामयमानोऽथापि तदुदर्थं भाष्यते । वसूयुरिंद्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति । नि० ६ ३१ । इति । क्षयति । चि क्षये । भावादिकः । प्रयंता । यम उपरमे । तृच्यकाच इतीट्प्रतिषेधः । चित इत्यतोदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराज्ञे सत्यं णुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निंद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्स्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वऽराज्ञे । सत्यऽणुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इंद्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिक्षणं वचो हे इन्द्र तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाय । वृषभाय । वर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अविषयबलयुक्ताय । तवसेऽत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वज्रं नवति संयामे सर्ववोराः । विशेषेण शिरयंत्वमिवाति वीरा भटाः । तादृशः सर्वभटैरुपेता वयं । स्मदिति निपातः मुगध्दार्थः । तव स्मत् शमनं त्वया दत्ते शोभने गृहे मूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवर्तमेत्यर्थः । यद्वा । त्वत्संबन्धिनि शोभने यद्गृहे मूरिभिर्विद्वद्भिर्ह्यस्मिः सह स्याम । शमेति गृहनाम । शमं वमेति षष्ठितत्वात् ॥ स्वराज । राज्ञ दीप्ति । सत्सूद्विषेति क्लिप । सत्यशुष्माय । सत्यं शुष्मं बलं यस्य । बह्वोहां पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः सीचो धातुः । अस्मादाणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वज्रने । कृपुवृजिर्मदिनिधाञ्भ्यः क्यः । उ० २. ८१. इति क्युः प्रत्ययः । शमनं । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिमं वृद्धोः । पा० ८ २ ८. इति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नश्च । पा० ८. ३. ३०. इति संहितायां सकारस्य धुडागमः । खरि चति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि पीप्सरसादेः । पा० ८. ४ ४८. ३. इति तकारस्य यकारः ॥ ॥ ११ ॥

त्वं सु मेपमिति पंचदशर्चं द्वितीयं मुक्त सत्यस्यार्पमंद्रं । त्रयोदशी पंचदशी त्रिपुरां शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सु त्रयोदश्यत्ये त्रिपुरां भवति ॥ गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विपुवत्सक्तं मरुत्वतीयशस्त्र इदं मुक्त । विपुवान्द्वाकीर्त्य इति खंडे सूचितं । त्वं सु मेपं कया शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८ ६. इति ॥

त्वं सु मेपं महया स्वर्विदं गतं यस्य मुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमंद्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं । सु । मेपं । महय । स्वःऽविदं । गतं । यस्य । सुऽभ्वः । साकं । ईरते ।

अत्यं । न । वाजं । हवनस्यदं । रथं । आ । इंद्रं । ववृत्यां । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेपं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो र्वावा । तस्य वेदितारं लभ्यारं वा । यद्वा । यः मुष्टरणीयं धनं । तस्य लभयितारं । एवंगुणविशेषमंद्रं हे अध्वर्यो सु महय । सत्यं पुत्रय । यस्यद्वयं शतं शतसंख्याकाः मुभ्वः स्तोतारः साकं महव युगपदेवरेते स्मृती प्रवर्तते । यद्वा । यस्यद्वयं रथं शतं मुभ्वः शतसंख्याका अश्वः साकं संहरते गमयति । तमिंद्रमवसेऽस्मद्गुणाय सुवृक्तिभिः मुष्टावर्जकः स्तोत्रैः रथमा ववृत्या । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथं । हवनस्यदं हवनमाहुतानं याग वा प्रति वेगेन गच्छत । वेगगमनं दृष्टातः । अत्यं न वाजं गमनसाधनमश्वमिव ॥ महय । मह पुत्राया । चुरादिरदतः । संहितायामन्यपामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । मुभ्वः । मुष्टु भवतीति मुभ्वः स्तोतारः । क्लिपेति क्लिप । रुद्रस्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जभ्योः सुपीति यणादेशस्य न भुमिधयोरिति प्रतिषेधं प्राप्ति कंदस्युनयथा । पा० ६. ४. ८६. इत्युभयथाभावायणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गती कपने च । अदादि त्वाच्हपो लुक् । अस्मादादेशः । ईरत्वं । अनुदात्तत्वाज्जसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यतः । यदुत्तयागा दनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशोऽपि व्यवहितोऽपि कार्यमिष्यते । का० ८. १. ६६. इत्युक्तं । अत्यं । अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति पाठात् । वाजं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज्रं वज्रं गती । करणं घञ । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कृत्वाभाव इत्युक्तं । हवनस्यदं । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४ २८. इति वेगे गम्यमानं घञंतो निपातितः । अत एव नलोपो वृद्धभावश्च । न च न धातुलोप आर्धधातुके । पा० १. १. ४. इति वृद्धः प्रतिषेधः । इग्न्यज्ञा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चयमिग्न्यज्ञा । घञो जित्वाङ्तरपदस्यानुदात्तत्वं । रुद्रस्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्यां । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपद । बह्वल कंदमीति शपः यः । द्विषचनादि । यामुतो ङित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । तिङ्ङित्वाङ्ग इति निघातः ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।

इंद्रो यद्वृचमवधीन्नदीवृतमुज्जन्नणीसि जह्वेणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रं ऽ ऊतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इदं । यत् । वृचं । अवधीत् । नदी ऽ वृतं । उज्जन । अणीसि । जहंषाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणानां जहंषाणोऽत्यर्थं हृष्यन्तिद्रो यद्यदा वृचं त्रयाणां लोकानामावरीतारममुरम-
वधीत हतवान् । कीदृशं वृचं । नदीवृतं । नदनान्नय आपः । तामामावरीतारं । किं कुर्वन्तिद्रः । अणीसि
जलान्मृगान् अधःपातयन् । तदानीं स इन्द्रः पर्वतो न पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु
मध्येऽच्युतयुलनराहित्येन स्थितः सहस्रमृतिर्वज्रविधरक्षणवान् तविषीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो बभूव ॥
धरुणेषु । धारयतेर्गलुकच्युनप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सहस्रमृतिः । सहस्रमृतयो यस्यासौ । लुगभावश्छांदसः ।
ववृधे । मंहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नदीवृतं । नदीं वृणोतीति नदीवृत । कृपि ।
तृगागमः । उज्जन । उज्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अणीसि । उदके नृद्र । उ० ४. १०६. । इत्यंतरमुन्प्रत्ययस्तत्सं-
नियोगिन गुडागमश्च । नित्वादायुदात्तत्वं । जहंषाणः । हृष तुष्टी । यङ्नुगताद्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्ताना
मादिरित्यायुदात्तत्वं । यद्वा । यङतादेव शानच् बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति शानच् ।
आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपो । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तस्यायुदात्तत्वं । अंधसा । अद्यत इत्यधः । अदेर्नुम धश्च
। उ० ४. २०५. । इत्यमुन् धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च । नित्वादायुदात्तत्वं ॥

स हि इरो इरिषु वव्र ऊधनि चंद्रबुधो मदवृद्धो मनीषिभिः ।

इदं तमहे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिंधंसः ॥ ३ ॥

सः । हि । इरः । इरिषु । वव्रः । ऊधनि । चंद्र ऽ बुधः । मद ऽ वृद्धः । मनीषि ऽ भिः ।

इदं । तं । अहे । सु ऽ अपस्यया । धिया । मंहिष्ठरातिं । सः । हि । पप्रिः । अंधंसः ॥ ३ ॥

स पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो इरिष्यावरीतुषु शत्रुषु इरो हि अतिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशाल इत्यर्थः ।
यस्माद् धन्यवृत्तजलवत्यंतरिजे वव्रः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत एव चंद्रबुधः सर्वासां प्रजानामाज्ञादकमूलः ।
अतरिचस्य सर्वाज्ञादकत्वात् । मदवृद्धः । मांश्विभिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवमुक्तो य इन्द्रो मंहिष्ठ-
रातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितुभिः प्राज्ञैर्ज्ञेयत्वभिः सह स्वपस्यया धिया
शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याहे । आह्वयामि । हि यस्मात्स इन्द्रोऽधमोऽज्ञस्यास्मदपेक्षितस्य पप्रिः पुरयिता ॥
इरः । इ इत्येके । इरित्यावृणोतीति इरः । पचाद्यच । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । इरिषु । अच इरिति कर्तरीप्र-
त्ययः । वव्रः । वृद्ध संभक्ता । त्रियते संभज्यत इति वव्रः । घञर्थे कविधानं स्थास्नापाय्यधिहनिषुध्यर्थः । पा० ३.
३. ५८ ४ । इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विभावश्छांदसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं
ध्रियतेऽस्मिन् जलमित्यूधः । सप्तम्येकवचनेऽस्यदधिसक्व्यक्षणासनङ्कुदात्तश्छांदस्यपि वृज्यते । पा० ७. १. ७६. ।
इति वृशियहणादृधस्यदस्याप्यनङ्कादेशः । यद्वा । ऊधमोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. । इति समासे विधीयमानो
ऽनङ्कादेशश्छांदसत्वात्किंवालादपि भवति । चंद्रबुधः । चदि आज्ञादने दीप्ती च । इदित्वाप्तुम् । स्फायितं-
चीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृद्धः । मदी
हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति करणेऽप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अहे । हेच् स्पष्टायां शब्दे च । कंदमि लुङलङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्यात्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३.
१. ५४. । इति छुरङादेशः । आतो लोप इटि चत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अप इति कर्मणाम् ।
शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । कंदमि चेति यप्रत्ययः । मंहिष्ठरातिं । मंहि वृद्धी । अतिशयेन
मंहित्री मंहिष्ठा । तुश्छांदसीतीष्ठप्रत्ययः । तुरिंधमेयः स्त्विति तुलोपः । नित्वादायुदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य ।
स्त्रियाः पुंवत् । पा० ६. ३. ३४. । इति पुंवद्भावावृत्तत्वं । बह्व्रीहो प्रकृत्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पप्रिः । पु
पालनपुरणयोः । आदृशमहनजन इति क्तिप्रत्ययः । उदोऽध्यपूर्वस्थेत्युत्पत्त्य बह्वलं कंदसीति वचनादभावे
यणादेशः । लिङ्गवावाहिवचनेऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विभावोरदत्वहणादिशेषाः । नित्वादायुदात्तत्वं ॥

आ यं पृणति दिवि सन्नवर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहृत्य अनु तस्युत्तयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहृतप्सवः ॥४॥

आ । यं । पृणति । दिवि । सन्नवर्हिषः । समुद्रं । न । सुभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृत्रहृत्य । अनु । तस्युः । उत्तयः । शुष्माः । इन्द्रं । अवाताः । अहृतप्सवः ॥४॥

सद्य सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिन्द्रमा पृणति आ समतात्पर्येति । तत्र दृष्टातः । मुपु भवतीति सुभ्वो नयः समुद्रं न । यथा नयः समुद्रं पुरयति तद्वदित्यर्थः । कीदृश्यो नयः । स्वाः । समुद्रस्य स्वमताः । तथा चास्मायते । समुद्राय वयुनाय सिंधुनां पतथ नमः । ति० सं० ४. ६. २. ६. । इति । अभिष्टय अभिमुख्येन गमनवत्य उत्तयोऽवितारो मरुतो वृत्रहृत्य वृत्रहर्त्तनं निमित्तभुते सति तमिन्द्रमनु तस्युः । अनुलत्य स्थिता बभुवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः शत्रूणां शोषयितारः अवाताः । वांति प्रातिकूल्येन गच्छंतीति वाताः शत्रवः । तद्रहिताः । अहृतप्सवोऽकुटिलरूपाः । शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणति । पृ पालनपुरणयोः । क्रियादिकः । प्लादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्व । आभ्यस्तयोरात् इत्याकार लोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । सद्यवर्हिषः । पदं विशरणगत्यवसादनपु । सीदत्यस्मिन्निति सद्य । आणादिकोऽधिकरणे मनिन्प्रत्ययः । नित्यादायुदात्तत्वं । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतः क्रिप्तेति क्रिप । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भुमधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ति कंदस्यभयर्थेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्व । अभिष्टयः । इष्टय एषणानि । उपसर्गाद्याभिवर्जमिति वचनादभिरंतीदात्तः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमनादिवात्पररूपत्वं । वृत्रहृत्य । हनस् चिति हंतर्भावे क्यप तकारांतादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्वादन- दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहृतप्सवः । ह्रु कर्ताटिन् । अस्मात्प्रिष्ठायां ह्रु ह्रस्वकंदमि । पा० १० ३१ । इति ह्रुआदेशः । प्ला भक्षण इत्यस्मादीणादिको दुप्रत्ययः । न हृतप्सवोऽहृतप्सवः । अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रक्षीरिव प्रवणे समुत्तयः ।

इंद्रो यज्ञजी धृषमाणो अंधसा भिनन्नलस्य परिधीरिव चितः ॥५॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रक्षीःऽइव । प्रवणे । समुः । उत्तयः ।

इन्द्रः । यत् । वजी । धृषमाणः । अंधसा । भिनत् । नलस्य । परिधीनऽइव । चितः ॥५॥

उत्तयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षं सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभुतवृ- ष्टिमंतं वृत्रमभि अभिमुख्येन समुः । जरमुः । रक्षीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशं गच्छति । यद्यदांधसा सोमलक्षणनास्त्रेण पीतिन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वज्रवानिन्द्रो वलस्य संवृण्वत एतत्संज्ञकमभुर भिनत् व्यदारयत । अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । चितः परिधीनव । देवानां हविर्लेपनिघर्षणायायेः सका शादप्स्विकतो द्वितस्वित इति चयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयः समस्मात् । सोऽगारणापः अभ्यपा तयत । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत । ततस्मि तोऽजायत । ति० ब्रा० ३. २. ८. १०. । इति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कृपे पतितस्य प्रतिरोधायामुरः परिधयः परिधायकाः कृपस्याच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा स अभिनत् तद्वत् ॥ स्ववृष्टि । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । युध्यतः । युध संप्रहारि । देवादिकः । व्यत्येन शत्रु । अदुपदेशास्ससार्वधातुकानुदात्तत्वं अज्ञो नित्या दायुदात्तत्वं । रक्षीः । रधि गत्यर्थः । रधिबन्धोर्नलोपश्च । उ० १. ३०. । इत्युप्रत्ययः । वीतो गुणवचनार्दिति ङीप् । जमि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीप्स्वरः शिष्यते । धृषमाणः । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । शुप्रत्यये प्राप्ति व्यत्येन श आत्मनेपदं च । अदुपदेशास्ससार्वधातुकानुदात्तत्वं विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । बहि बह्वं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्युद्भावः । विकरणस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । वलस्य । वल संवरणे । वलति

संवृणोति सर्वमिति बलः । पचाद्यच । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । परिधीन । परिधीयंत इति परिधयः । उपसर्गं घोः किः । पा० ३. ३. ९० । इति दधातेः कर्मणि क्प्रत्ययः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गुभिश्चनो निजघंथ हन्वोरिंद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि० इं० घृणा । चरति० । तित्वि० षे० शवः० । अपः० । वृत्वी० । रजसः० । बुधं० । आ० । अशयत्० ।

वृत्रस्य० । यत्० । प्रवणे० । दुः० गृभिश्चनः० । नि० जघंथ० । हन्वोः० । इंद्र० । तन्यतुं० ॥ ६ ॥

यो वृत्रोऽपो वृत्वी उदकान्यावृत्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् आश्रित्याग्रेत तस्य वृत्रस्य प्रवणे प्रकर्षणे वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गुभिश्चनो दुर्यहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि यहीतुं शक्यं । स इमान् लोकानावृणोदिति श्रुतः । एवंभूतस्य वृत्रस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हि इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंत यद्वा शब्दकारणं वज्रं । तृतीयार्थं द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण निजघंथ नितरां प्रजह्य तदानोमीमं त्वामिन्द्र घृणा शत्रुत्रयलक्षणा दीप्तिः परि चरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो बलं च तित्विषे । प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विषे दीप्ता । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वान्निघाताभावः । वृत्वी । वृत्र वरणं । स्वात्त्यादयश्च । पा० ७. १. ४९ । इत्यादियहणात् क्ताप्रत्ययस्येकारः । रजसः । रज्ज रागे । रजत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । अमुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. ०४. ४. इति नलोपः । नित्यादाशुदात्तत्वं । अशयत् । शीडो व्यत्ययेन परस्मैपदं । बह्वलं कृदसीति शपो लुगभावः । दुर्गुभिश्चनः । यह उपादानेऽगु व्याप्राविष्यनयोर्दुःशब्द उपपदे पुषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । निजघंथ । हन हिमागत्योः । लिटि थलि क्तादिनियमात्प्राप्तस्येष्ट उपदेशेऽल्लतः । पा० ७. २. ६२. इति निषेधः । अभ्यामाश्रित्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति गतिर्निघातः । यदुत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं । तनु विस्तार । अस्मादुतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. यतुच । यद्वा । स्तन शब्द इत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुचप्रत्यये सकारलोपः ॥

इदं न हि त्वा नृपंत्यूर्मयो ब्रह्माणींद्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवंस्ततश्च वज्रमभिभूत्योजसं ॥ ७ ॥

इदं० न० हि० त्वा० नि० ऋषंति० । ऊर्मयः० । ब्रह्माणि० । इंद्र० । तव० । यानि० । वर्धना० ।

त्वष्टा० चित्० ते० । युज्यं० । ववृधे० । शवं० । ततश्च० । वज्रं० । अभिभूतिऽओजसं० ॥ ७ ॥

इ इंद्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंत्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा त्वां नृपंति हि । नितरां प्राप्नुवंत्येव । तच्च दृष्टातः । ऊर्मयो जलप्रवाहा इदं न । यथा जलाशयं प्राप्नुवंति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा च देवस्ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं ववृधे । प्रावर्धयत् । अपि चाभिभूत्योजसं शत्रूणामभिभवितृणा ओजसा बलेन युक्तं वज्रं ततश्च । तीक्ष्णीचकार ॥ नृपंति । ऋषी गतौ । तांदादिकः । अदुपदेशा-
क्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । ऋ गतौ । ऋच्छति गच्छती-
त्यूर्मयः । अर्तेच्छ च । उ० ४. ४४. इति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । वृधु वृही । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । श्रेष्कंदसीति शैलीपः । ततश्च । तच्च त्वच्च तनुकरणे । लिटि णलि लिटस्वरिण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूय-
तेऽनेनेत्यभिभूति । करणे क्तिन् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । बह्व्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविंद्रं वृचं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्रं । वृचं । मनुषे ।

गातुऽयन् । अपः ।

अयच्छथाः । बाहोः । वज्रं । आयसं । अधारयः । दिवि । आ । सूर्यं । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मण संपादितप्रज्ञं विंद्रं मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकानां मावरकममुरं हरिभिरश्विर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपो वृथुदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अयहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्यं च दिवि बुल्लोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चक्षुषे ॥ जघन्वान् । हंतर्निटः क्रमुः । विभाषा गमहनविदवशां । पा० १. २. ६८. । इतीडागमस्य विकल्पोक्तैरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छसि । कंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । का० ३. १. ८. २. । न कंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजताकृत्यदुपदेशाज्जसार्वाधातुकानुदात्तत्वे क्यच् एव स्वरः शिष्यते । बाहोः । उदात्तयणो ह्यनुर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इंद्रमृतयः स्वनृपाचो मरुतोऽमदननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इंद्रं । मृतयः । स्वं । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन । अनु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृत्रभयं यद्यदोक्थ्यमुक्थार्हं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत अकृष्वन् । कीदृशं बृहत्साम । स्वयंद्रं स्वकीयं चंद्रिणाह्लादकेन तेजसा युक्तं अमवत् । अमति शत्रुन हजत्यनेत्यमो वत् । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणमारोहणहेतुभुतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राह्नीता इंद्रमस्तोपतित्यर्थः । यद्यदा मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्तीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संशयमनाम । नि० ९. २३. । मनुष्यहितसंशया उतयः स्वर्गलोकस्य रक्षितारो मरुतो नृपाचः प्राणरूपेण नृन्सेवमाना भुत्वंद्रमपि तन्नैव रूपेणान्वमदनं आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इंद्रो वृत्रवधं प्रत्युद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥ स्वयंद्रं । स्वकीयं चंद्रं यस्य । इत्स्वाह्लादोत्तरपदे मन्त्रे । पा० ६. १. १५१. । इति मुट् । युत्वेन शकारः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य तृतीयैकवचने क्वांदसोऽमुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृपाचः । पच समवाये । अयं सेवनार्थं इति यास्कः । वहय । पा० ३. २. ६४. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि णिवप्रत्ययः । अमदन । मदी हर्षं णिचि मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मित्रे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि क्वांदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीह्नियसा वज्रं इंद्रं ते ।

वृचस्य यद्वद्धधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिनच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इंद्रं । ते ।

वृचस्य । यत् । वद्धधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवाञ्चलवाग्धीश्चित् बुल्लोकोऽप्यस्याहेर्बृचस्य स्वनाच्छ्वाह्नियसा भयेनायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भुत आसीत् । अकंपतेत्यर्थः । हे इंद्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सीमस्य पानेन मदे हर्षं ज्ञाते सति

त्वदीयो वञ्चो रोदसी यावापृथिवी बद्धधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरो यद्यदा शवसा बलेनाभिमत
अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निखलो बभूवति शपः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
अस्माद्यद्भुगन्ताद्भिड यडो वा । पा० १. ३ ९४ । इत्यपृक्तप्रत्ययस्य डागमः । अडागम उदात्तः । बद्धधानस्य ।
बाधु विलोडने । ताच्छीलिके चानांश्च बद्धलं कंदसीति शपः युः । हलादिशिषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च च्छांद-
सत्वात् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥ ११३ ॥

यदिन्विंद पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ ११॥

यत् । उत् । नु । इंद । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघवन् । विश्रुतं । सहः । द्यां । अन्नु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि
ततनंत विस्तारयेयुः । हे मघवन धनवन्तिद्र अत्राह अत्रैव पूर्वोक्तैरेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रव-
धादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदीयं बलेन कृता बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनु
भुवत् । अनुभवति । यथा ब्रह्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्हसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारे ।
स्वरितेत्वादात्मनेपदं । निडर्थे लङ्गुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शपः । छांदसो द्विभावः । यदा । बद्धलं कंदसीत्यु-
प्रत्ययस्य द्यां सति पुनरपि व्यत्ययेन शपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्रुत् लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वरः
शिष्यति । बद्धलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । यदुत्तयोगादनघातः । विश्रुतं । श्रु श्रवणं । कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । बर्हणा । बर्ह वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मादीणादिकः क्युप्रत्ययः ।
बवयोरभेद इति वकारस्य बत्वं । प्रत्ययस्वरः । निबर्हयतीति वधकर्मसु पठितं च । भुवत् । भू सत्तायां ।
नेत्यडागमः । इत्यु लोप इतीकारलोपः । बद्धलं कंदसीति शपो लुक् । भुमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध
उवडादेशः ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृपन्मनः ।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवं ॥ १२॥

त्वं । अस्य । पारे । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चकृषे । भूमिं । प्रतिमानं । ओजसः । अपः । स्वपरिति स्वः । परिऽभूः । एषि

आ । दिवं ॥ १२॥

हे धृपन्नः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेद्र अस्यास्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसं
लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्वमवसेऽस्माद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे । क्ता
वानसि । किंच ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुष्ठुरणीयं गंतव्यं । आ
इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं आ दिवं द्युलोकं च परिभूः परिरह्यता । परिपूर्वो भवतिः परिरहणार्थं
एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य । ऊहिदमिति दिभक्त्युदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिर्कांती
भिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यदा । वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षती
व्योम । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मन्यन् । ज्वरस्वरित्यादिनोपधाया वकारस्य चोड् । गुणः । दासीभारार्थं
स्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदा । भावे मन्यन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बद्धव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः । सुपूर्वादेर्न्येभ्योऽपि वृक्षंत च
विष् । अवयवादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२ । इति सुपो लुक् । न्यह्रस्वरी स्वरिती । फि० ४. ६. । इति स्वरितत्वं ।

भूगान्ध्याकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविहानीयात्सूक्तापुरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्येषा शंसनीया । तथैवा-
मूचयत् । शस्यमुक्तं बृहस्पतिसर्वेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः । आ० ९. ५. इति ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहत्तः । पतिः । भूः ।

विश्वं । आ । अप्राः । अंतरिक्षं । महित्वा । सत्यं । अद्वा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विसीर्णाया भुमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भुमंको
महानचिंत्यशक्तिः । एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य । वीरयंति विक्तांता भवतीति वीरा देवाः । ऋष्वा
दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृहत्तस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः । पालयितासि ।
तथांतरिक्षमंतरा क्षातं यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः ।
निश्चयेन आ समंतादपुरयः । अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरसि । नास्तीति । यदेतत्तदद्वा सत्यमेव ॥
भुवः । भवतेर्लेटि सिध्यडागमः । उवडादेशः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता । बृहत्तः ।
बृहत्सहस्रोपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । भूः । क्वादसे वर्तमाने लुङि बह्वन् कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यहभावः ।
अप्राः । प्रा पुरणे । आदादिकः । लृङ्डागमः । महित्वा । मुपां मुनुगिति तृतीयाया डादेशः । त्वावान् ।
वतुप्रकरणे युष्मदस्त्रायां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २ ३९. १. इति सादृश्यार्थं वतुप । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव
शिष्यते ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानुषः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृपे विश्वमानुषक ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिंधवः । रजसः । अंतं । आनुषः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यतः । चकृपे । विश्वं । आनुषक ॥ १४ ॥

यस्यंद्रस्य व्यचो व्यापनं यावापृथिवी यावापृथिव्यां ज्ञान्वान्नागते प्राप्तमसमर्थं बभूवतुः । तथा रजसो
ऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्यंदनशीला आपो यस्यंद्रस्य त्रजसोऽतमवसानं ज्ञानगुः न प्रापुः । उतापि
च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृष्टादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्यंद्रस्य बलस्यांतं वृष्टादयो न
प्रापुः । अतो हे इंद्र एकस्त्वमन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक आनुषक्तं चकृपे । सकलमपि
भूतजातं त्वदधीनमभुदिति भावः ॥ यावापृथिवी । बीक्ष पृथिवी च दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९ । इति
द्यावादंश आबुदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः पित्रोरादिभ्यश्चेति ङीपंतोऽतोदात्तः । देवताद्वंद्वं चतुर्भय
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपुषमर्थिष्विति पर्युदासात्रोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः ।
व्यचैः कृटादित्वमनसि । का० १. २ १. १. इति वचनात् कृत्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनुषः । अत्रोतिर्थ
त्ययेन परस्मिपदं । अत आदेरित्यभ्यासस्वात्वं । अत्रोतिर्थेति नुडागमः ॥

आर्चन्नाच मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नं त्वा ।

वृचस्य यद्गृष्टिमता वधेन नि त्वमिद्र प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अर्चः । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन्नं । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इद्र । प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इंद्र त्वां मरुतोऽस्मिन्संयाम आर्चन् । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २० । इत्यनेन वचने-
नापुत्रयन् । सस्मिन् तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजी संयामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा
त्वामन्वमदन । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा । त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इंद्र त्वं यद्यदा
भृष्टमता । भृशयति शत्रुर्निति भृष्टिरश्विः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अश्विमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणि
समान्नातं । वज्रो वा एष यद्रूपः सोऽष्टाश्विः कर्तव्योऽष्टाश्विर्वै वज्रः । ऐ० ब्रा० २. १. इति । तेन वज्रेण
वृत्रस्यानं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा श्वासहेतु घ्राणं प्रति नि जघंथ । नितरां प्राहापीः ॥ आर्चन् । अर्घ
पुजायां । भीवादिकः । आडागम उदात्तः । सस्मिन् । तदोः सः सी । पा० ७. २. १०६. इति विधीयमानं
सत्त्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा । सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः । देवासः । आज्ञासिरमुक् । आनं ।
आननं । वर्णलोपश्चादसः । यद्वा । अन्न प्राणने । अन्यत्वेननेत्यानं घ्राणं । करणे घञ् । कर्पात्वं इत्यतोदात्तत्वं ।
जघंथ । हन हिंसागत्योः । यन्त्युपदेशेऽल्वत इतीदृप्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं ।
लित्स्वरणं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ ॥ १४ ॥

न्यू ष्वित्कादशर्चं तृतीयं मूक्तं । दशस्यैकादश्यां त्रिपुमी । शिष्टा नव जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता ।
तथा चानुक्तांतं । न्यू ष्वित्कादशर्चं त्रिपुमाविति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतत्तृत्तं ।
तथा चामृत्रयदाचार्यः । न्यू पु वाचमप्सु धृतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

न्यू ३ पु वाचं प्र महे भरामहे गिर इंद्राय सदेने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं समतामिवाविदन् दुष्टुतिर्द्विणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचं । प्र । महे । भरा॒महे । गिरः । इंद्राय । सदेने । वि॒वस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नं । सम॒तां॑ऽईव । अवि॒दत् । न । दुः॑ऽस्तुतिः । द्वि॒णः॑ऽदेषु ।

शस्य॒ते ॥ १ ॥

महे महत इंद्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे । नितरां प्रयुज्महे । उ इति पादपुराणः । यतो
विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदेने यज्ञगृह इंद्राय गिरः स्तुतयः क्रियंते । हि यस्मात्स इंद्रो नु चित् क्षिप्रमेव
रत्नं रमणीयममुराणां धनमविदत् विदति । तत्र दृष्टांतः । समतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः
क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्विणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमी-
चीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पुर्वेण संबंधः ॥ न्यू पु इत्यस्योदात्तस्वरि-
तयोर्यण इति स्वरितत्वं । तत्रोदात्तपरत्वात्संहितायां कथ्यते । इकः मुञ्जि । पा० ६. ३. १३४. इति दीर्घत्वं ।
मुञ्ज इति पत्वं । महे । मह पुजायामित्यस्मात् क्लिपेति क्लिप । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । मह-
क्वब्दस्याक्वब्दलोपश्चादसः । नू चित् । अचि तनुधेत्यादिना दीर्घः । समतामिव । पस स्वप्ने । अस्माक्क-
तादतोदात्तात्परस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १.
४. २. इति समासः । अविदत् । विदु लभि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि पुषादित्युतादीति क्षुर-
डादेशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । द्विणोदेषु । द्विणानि धनानि ददातीति द्वि-
णोदाः । दू गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. इतीनम्रत्ययांतो द्विणशब्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद
आतोऽनुपसर्गं क इति कः । पुर्वपदस्य सुगागमश्चादसः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्यते । शन्तु स्तुती ।
यस्यनिदितामिति नलोपः ॥

दुरो अश्वस्य दुर इंद्र गीरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शि॒शान॒रः प्र॒दिवो॒ अ॒काम॒कर्शनः॒ सखा॒ सखि॒भ्यस्तमि॒दं गृणी॑मसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इंद्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।
 शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्णः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इदं ।
 गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्चादेर्दुरो दातासि । तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासहेतोर्धनस्त्रेण स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता शिक्षानरः । शिक्षादानकर्म । शिक्षाया दानस्य नेतासि । प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन् तथोक्तः । अकामकर्णः । कामा न्कर्णयति नाशयतीति कामकर्णः । न कामकर्णोऽकामकर्णः । अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवता यज्ञमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पुरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानेभ्य च्छत्विभ्यः सखा सखिवदत्यत प्रियः । एवंभूतो य इंद्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ दुरः । दुदाश् दानि । मदिवाशिमथि चतित्चंक्विकथि उरश्च । उ० १. ३९. इति विधीयमान उरचप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एवा कारलोपः । शिक्षानरः । शिक्ष विधोपादानि । गुरोश्च हलः । पा० ३. ३. १०३. इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप । षष्ठीसमासः । समासस्थित्यतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ गृह्णे । कैयादिकः । प्वादीनां ङ्म्व इति ङ्म्वत्वं । इदतो मसिरिति मसेरिकारः ॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्युमत्तम् तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इंद्र । पुरुऽकृत । युमत्तऽतम् । तव । इत् । इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संगृभ्य । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामं । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम् । हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावन पुरुकृत प्रभुतस्य वृचवधादेः कर्तः युमत्तमाति-
 शयेन दीप्तिमान् अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् तवैव स्वभूतमिति चेकिते । भृगमस्मा
 भिक्षायति । अतः कारणादत्र संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूति शत्रुणामभिभवितरा भर । अस्मभ्यमाहर ।
 देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिजापं मोनयीः । परिहीनं मा कार्षीः ।
 पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मनुवसो हरिति हत्वं । पाठिकमार्चितायुदात्तत्वं । इतरेष्वष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ।
 न चार्चितं पूर्वमविद्यमानवदित्यवियमानत्वं । नार्चितं समानाधिकरण इति निषेधात् । चेकिते । कित
 चानि । अस्मादाङ्गताद्वर्तमाने लियमन्त्रे । पा० ३. १. ३५. इति निषेधादाम्रत्ययाभावे सति लिट् आर्धधातुक
 त्वादतोलीपयलोपी । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र द्वयहोर्भस्कुंदसि । पा० ८. २. ३२. १. इति भत्वं । त्वायतः । त्वा
 मात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वादसमात्वं । क्वजताङ्गटः
 शतृ । तस्यादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैकादशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादशस्वरोऽन्तरंगः मिहो भवतीति
 वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. इति वचनात्तस्य मिहत्वे सति शतुरनुम इत्यत्रादिविभक्त्युदात्तत्वं । काम । कम्
 कांतावित्यस्माङ्गावे घञ् । कर्षात्तत्वं इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । ऊनयीः । ऊन परि
 हाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. इति त्रिचङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा०
 ३. १. ५१. प्रतिषेधः । ह्यन्तर्गणेति । पा० ७. २. ५. सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिदुभिर्निरुधानो अमन्ति गोभिर्श्विना ।

इंद्रेण दस्युं दुरयंत इंदुभिर्युतवेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इंदुभिः । निऽरुधानः । अमन्ति । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । दुरयंतः । इंदुभिः । युतऽवेषसः । सं । द्रुषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्वृभिर्दोषिभिरुपरोडाशादिभिः एभिरिदुभिः पुरोवर्तिभिरुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीत-
स्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिरश्विनाश्वयुक्तेन धनेन च निरुधानो निवर्तयन्मुमनाः
शोभनमना भव । वयमिदुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेन्द्रेण दस्युमुपवपयितारं शत्रुं दूरयंतो हिंसंतोऽत एव
युतद्विपसः पृथग्भुतशत्रुका भुत्विपं दत्तैर्नात्वेन सं रभेमहि । संख्या भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं
मनो यस्य । सोमनसो अलोमोपसो इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निरुधानः । रुधिर आवरणे । स्वरितेत्वादा-
त्मनेपदं । शसोरलोप इत्यकारलोपः । चित इत्यतोदात्तत्वं । छवुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्या
मतिरित्यर्थः । न मतिरमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वो
ऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थेय इति ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजैभिः पुरुश्चंद्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअययाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इन्द्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजैभिः । पुरुऽचंद्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सं । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअयया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन वयं सं रभेमहि । संगच्छेमहि । तथेयान्नं सं रभेमहि । तथा वाजिभिर्बलिः सं रभेमहि ।
कीदृशैर्वाजैः । पुरुश्चंद्रैः पुरुषां बह्वनामाऽह्लादकैः अभिव्युभिरभितो दीप्यमानैः । किंच देव्या द्योतमानया
प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टवृत्त्या सं रभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया । वीरं विशेषेण शत्रुणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं
बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअयया । स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता । अश्वा-
वत्याश्चरुपेतया ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । पुरुश्चंद्रैः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुट् ।
युत्वेन शकारः । समामस्वरः । अभिव्युभिः । अभिगता र्यादोपिर्त्येपां । अच दिव्यगद्गो दीप्तिं लक्षयति । अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादां च नितीति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । उत्तरयोर्बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १२२. इति गोअययेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्वावत्या । मंचे सोमाश्चंद्रियेति मतुपि दीर्घत्वं ॥ १५ ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमांसो वृत्रहत्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दशं वृचाण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमांसः । वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते ।

यत् । कारवे । दशं । वृचाणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिन्द्र वृत्रहत्येषु वृत्रहनेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा
त्वाममदन् । अमदयन् । हयं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबन्धीनि चरुपुरो-
डाशादीनि हवीषि त्वाममदन् । ते सोमांसः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यद्यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते
यत्नवते यज्ञमानाय दश सहस्राण्यपरिमितानि वृचाण्यावरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं नि
बर्हयः न्यवधीः । तदानीमिति पुर्वेण संबंधः ॥ वृष्ण्या । श्रेष्ठकंदसि बह्वलमिति श्रुत्वाऽपः । बर्हयः । बर्हयतिर्हि-
साकमा । लडि बह्वलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । शपः पित्र्वादनृदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्ण्या पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिद्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥

युधा। युधै। उपै। घ। इत्। एषि। धृष्णुऽया। पुरा। पुरै। सं। इदं। हंसि। ओजसा।
नम्या। यत्। इदं। सख्या। पराऽवति। निऽवर्हयः। नमुचिं। नामै। मायिनं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युधेन संबद्धं युधं युद्धमुप घेदेषि। उपैव गच्छसि। सर्वदा युद्ध-
शीलो भवसीत्यर्थः। घेति पादपुराणः। शत्रूणाममुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमो-
जसा बलेन सं हंसि। सम्यग्विनाशयसि। शत्रूणां पुराण्यभेत्सीरित्यर्थः। हे इन्द्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन
सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्य-
स्मान्निवर्हयः नितरामहंसीः। अतस्त्वमेवं सूयस इत्यर्थः ॥ युधा। युध संप्रहारि। संपदादिलक्षणो भावः क्रिप।
सावेकाच इति विभक्तिश्चात्तत्वं। एषि। इण् गती। अदादिवाक्चपो लुक्। धृष्णुया। त्रिध्रुषा प्रागल्भ्ये।
चसिगुधिधृषिचपेः कुरिति कृप्रत्ययः। कित्वाद्गुणाभावः। मुपां मुनुगिति सोर्याजादेशः। चित इत्यतोदात्तत्वं।
पुरा। पृ पालनपुरणयोः। पुरयति राज्ञामभिमतानीति। किंप्रति क्रिप। उदोष्यपूर्वस्येत्युत्वं। सावेकाच इति
विभक्तिश्चात्तात्तत्वं। हंसि। हंतेर्लुङि सिध्यदादिवाक्चपो लुक् नञापदांतस्य झलि। पा० ८. ३. २४। इत्यनुस्वारः।
नम्या। णमु प्रकृति। औणादिक इत्प्रत्ययः। मुपां मुनुगिति तृतीयाया आदेशः। टिलोपः। सख्या। शोधो-
द्यसि। पा० १. ४. ७। इति घिसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावे यणादेशः। नमुचिं। इन्द्रेण सह युद्धं न मुचतीति
नमुचिः। औणादिकः कृप्रत्ययः। नञापदादिवाक्चपो नञः प्रकृतिभावः। नञ् न गतिर्न च कारकमिति
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मायिनं। मायाशब्दस्य ग्रीह्यादिषु पाठात् मत्व-
र्थोय इति ॥

त्वं करंजमुत् पर्णयै वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी।

त्वं शता वंगूदस्याभिन्तपुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिष्वना ॥ ८ ॥

त्वं। करंजं। उत्। पर्णयै। वधीः। तेजिष्ठया। अतिथिऽग्वस्य। वर्तनी।

त्वं। शता। वंगूदस्य। अभिन्त। पुरः। अननुऽदः। परिऽसूताः। ऋजिष्वना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकममुरमुतापि च पर्णयमेतन्नामानममुरं चातिथिग्वस्येतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोज-
नाय तेजिष्ठयातिथ्येन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रणकुशलया शक्त्या वधीः। हतवानसि। तथाननुदः।
अनु पश्चाद्यति त्वंडयतीत्यनुदोऽनुचरः। तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमुज्जिष्वनतत्संज्ञकेन राज्ञा परिषूताः
परितोऽवष्टभ्याः शता शतानि शतसंख्याका वंगूदस्येतत्संज्ञकस्यामुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिन्त। विभि-
दिषु ॥ वधीः। हंतेर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः। तस्य दंतत्वाद्बुद्धभावः। पा० ७. ३. ३५। अत एवान-
काचत्वादित्प्रतिषेधभावः। पा० ७. २. १०। इट ईटीति सिचो लोपः। तेजिष्ठया। तेजसशब्दादस्मायाभेधति
मत्वर्थोयो विनिः। तस्मादातिशायनिक इष्टनि विन्यतोऽनुगिति विनो लुक्। टिरिति टिलोपः। नित्यादायु-
दात्तत्वं। वर्तनी। वृत्त्यते प्रेर्यतेऽनयति वर्तनी। करणे ल्युट्। टित्वात्। पा० ४. १. १५। डीप। मुपां मुनुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। व्यत्येनातोदात्तत्वं। अभिन्त। भिदिर् विदारणे। लुङि सिपि रुधादित्वात् शम।
इत्येतीकारलोपः। हल्ङ्याब्ध्य इति सकारलोपः। अननुदः। दो अवखंडने। आदेश इत्यात्व। आतथ्योपसर्ग-
इति कप्रत्ययः। नास्त्यनुदोऽस्यति वङ्गग्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं। संहिताया दीर्घश्चादसः।
परिषूताः। पू प्रेरणे। कर्मणि निष्ठा। गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वमेतान्नराज्ञो द्विर्देशबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं। एतान्। जनऽराज्ञः। द्विः। दशं। अंबन्धुना। सुऽश्रवसा। उपऽजग्मुषः।

षष्टिं। सहस्रा। नवतिं। नवं। श्रुतः। नि। चक्रेण। रथ्या। दुऽपदा। अंवृणक् ॥ ९ ॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं विदेश विंशतिसंख्याकानबधुना बंधुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसे-
तत्संज्ञकेन राज्ञा युजार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानिर्विधानं जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्या-
दिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं भवति नव नवसंख्योत्तरां भवति । तान्नाञ्च
ईदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबंधिना दुष्पदा दुष्प्रपदनेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्तेनेत्यर्थः । ईदृशेन चक्रेण
न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां भुवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून्जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः ।
समासांतविधिरनित्यत्वाद्वाचप्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९१. परि० ८४. । राज्ञश्शब्दो राज्ञ दीप्रावित्यस्मात्कनिन्प्र-
त्ययात् आयुदात्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबंधुना । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । आयुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । उपजग्मुषः । गर्मेर्लिटः क्तसुः ।
शसि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शासिवसिधसीनां
चेति पत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्तसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३.
१०१. इति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । मुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा । पदं गती । ईषद्-
मुष्पिति खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् । वृजी वर्जने । रीधादिकः ।
लङि मध्यमकवर्चने हन्त्याभ्य इति सिपो लोपः । चोः कुरिति कुलं ॥

त्वमाविष सुश्रवसं तवोतिभिस्तव चामभिरिंद्र तूर्वयाणं ।

त्वमस्मि कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं । आविष्य । सुऽश्रवसं । तव । ऊतिऽभिः । तव । चामऽभिः । इंद्र । तूर्वयाणं ।

त्वं । अस्मि । कुत्सं । अतिथिऽग्वं । आयुं । महे । राज्ञे । यूने । अरंधनायः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्तवदीर्घः पालनः सुश्रवसं पूर्वाक्तं राजानमाविष । ररक्षिष्य । तथा तूर्वयाणमेतन्ना-
मानं राजानं तव चामभित्वदीर्घस्त्रायकैः पालकैर्बलेराविषति शिष्यः । किंच त्वं महे महते यूने तरुणायासी
सुश्रवसं राज्ञे कृत्वादींस्वीचाज्ञोऽरंधनायः । वशमनयः । रथ्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३०. इति यास्कः ॥
चामभिः । ईदृ पालनं । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिन्निति मनिन । नित्वादायुदात्तत्वं । अरंधनायः । रंधनं
वशीकरणं करोति रंधनयति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. इति णिच् । इष्टवर्णा प्रातिपदिकस्य । पा० ६.
४. १५५. १. इतीष्टवर्णावाट्टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्छांदसः ॥

य उदृचींद्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उतऽऋचि । इंद्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम ।

त्वां । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र ये वयमुदृच्युर्दके यज्ञसमाप्ती वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते तव सखायः सखिवद्वत्सं
प्रिया अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कन्याणां अभुम ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम ।
स्तवाम । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं
प्रकृष्टतर यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भुयास ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषां । बह्वीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । असाम । अस भुवि । लुङर्थे लोप्यादुत्तमस्य पिबेति पिबद्वावात्पिब डिभेति डित्वाभावे
असोरलोप इत्यकारलोपाभावः । पित्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । स्तोषाम । स्तोतेर्लोपि
सिबद्वात्तं लिटीति वङ्गलयरहणात् लोप्यपि सिप । तस्य पित्वाद्गुणः । सुवीराः । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायु-
दात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घशब्दादीयमुनि प्रियस्थिरत्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । द्राघादेशः । नित्वादायु-
दात्तत्वं । प्रतरं । प्रशब्दात्तरप्यमु च छंदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
दधानाः । दधातिः शान्त्यभ्यस्तानामादिरत्यायुदात्तत्वं ॥ १६ ॥

मा न इत्येकादशर्चं चतुर्थं मृक्तं । पञ्चष्टमीनवम्येकादशस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त जगत्सु । मय्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽत्या त्रिष्टुप पञ्चष्टमी नवमी चेति ॥ अतिरात्रं प्रथमे पर्यायेऽक्षावा-
कशस्त्र इदं मृक्तं । तथा च सुचितं । मा नो अस्मिन्मघवत्त्रिंशद् पिव तृभ्यं सुतो मदायति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

मा नो अस्मिन्मघवपृत्स्वंहसि नहि ते अंतः शर्वसः परीणशे ।

अक्रंदयो नद्योऽं रोरुवद्वना कथा न शोणीभियसा समारत ॥ १ ॥

मा नः । अस्मिन् । मघऽवन । पृत्ऽसु । अंहसि । नहि । ते । अंतः । शर्वसः । परिऽनशे ।

अक्रंदयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । शोणीः । भियसा । सं । आरत ॥ १ ॥

हे मघवन धनवत्त्रिंशद् अस्मिन्परिवृश्यमानेऽंहसि पापे पुत्रसु पुत्रनासु पापफलभुतेषु संयामेषु च नोऽस्मात्मा
प्रक्षेप्सोरिति शपः । यस्मात्ते तव शर्वसो बलस्यातोऽवसान परीणशे परितो व्याप्तु नहि शक्यते । सर्वोऽपि
जनस्त्वदीयं बलमतिक्रमिष्ये न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो
नदीर्वना तत्संबन्धीन्युदकानि चाक्रंदयः । शब्दर्याम । चोणीः चोण्यः । चोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिता
स्त्रयो लोका भियसा त्वद्वयन कथा कथं न समारत । न संगच्छते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
विभ्यतीति भावः ॥ पुत्रसु । पदादिषु मास्युत्पन्नामुपसंख्यानं । पा० ३. १. ६३ १. इति पुत्रनाशब्दस्य पुत्रावः ।
परीणशे । नशतियाप्तिकर्मा । छत्यार्थं तर्कनिति किन्त्यर्थः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थं प्रथमा । रोरुवत । रु शब्दे । यङनुगताद्धटः शतृ । अदादिवर्धति वचनाच्छपो
लुक् । शतुर्ङित्वाद्गुणाभाव उवडादिशः । नाभ्यस्ताच्चतुरिति नुम्रतिपधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
कथा । या हेतां च च्छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । तस्य विभक्तिमंज्ञायां किमः कः । पा० ७. ०
१०३ । इति कादिशः । आरत । अ गती । समो गम्युक्तीत्यात्मनिपदं । कादसे वर्तमाने लङ्कादादित्वाच्छपो
लुक् । इत्यादादिशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्नभि पुहि ।

यो धृष्णुना शर्वसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यूजते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्राय । शाकिने । शचीऽवते । शृण्वंतं । इन्द्रं । महयन्न । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शर्वसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा । वृषभः ।

निऽन्यूजते ॥ २ ॥

हे अध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायार्चं । एवंविधमिंद्रं पूजय । किंच स्तुती
शृण्वंतं समीचीनयं स्तुतिरिति जानते तमिंद्रं महयन्पूजयन्नभि पुहि । अभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इन्द्रो
धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शर्वसा बलिनोभे रोदसी यावापृथिव्या न्यूजते नितरां प्रसाधयति । अर्चातिः प्रसा
धनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । स इन्द्रो वृषा मेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वानेनेव मेचनसामर्थ्येन
वृषभो वर्पिता कामानां यद्वा वृष्युदकानां ॥ अर्चं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । द्वाचोऽनन्तिङ इति
दीर्घत्वं । शाकिने । शक्तिः शाकः । शक्नु शक्नो । भाव घञ् । मत्वर्थीय इति । क्रियायहण कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभि पुहि । स्तुतिरदादित्वाच्छपो लुक् । उपसर्गात्सुनोतीति पस्वं । पुना
पुरिति पुत्वं । वृषत्वा । वृषां मुलुगिति विभक्तिराकारः । न्यूजते । अजि भृजी भर्जनं । इदित्वाद्भुम । शपि
प्राप्ति व्यत्ययेन शः ॥

अर्चो दिवे बृहते नृण्यं वचः स्वऽक्षं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।

बृहच्छ्रुवा अमुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥३॥

अर्चं दिवे । बृहते । नृण्यं । वचः । स्वऽक्षं । यस्य । धृषतः । धृषत् । मनः ।

बृहत् ऽथवा । अमुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिभ्यां । वृषभः । रथः । हि । षः ॥३॥

हे सोतः दिवं दीप्ताय बृहते महते इन्द्राय नृण्यं । नृपमिति मुखनाम । तत्र साधु नृण्यं । तावृशं नृतिनक्षणं वचोऽर्चं । उत्तारय । यस्यन्द्रस्य धृषतः शत्रुन्ययतः स्वक्षत्रं स्वभुतबलवन्मनो धृषत धृष्टं भवति । हि षः स हि स खन्विन्द्रो बृहच्छ्रुवाः प्रभुतयशा अमुरः शत्रुणां निरसिता । यद्वा । अमुः प्राणो बलं वा । तद्वान् । रो मत्वर्थीयः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लब्धंते । प्राणा वा आप इति श्रुतः । तान्नाति ददातीत्यमुरः । बर्हणा शत्रुणां निबर्हयिता हरिभ्यामश्वाभ्या पुरस्कृतः पुत्रितः वृषभः कामानां वर्धिता रथो रत्नग्रीवः ॥ नृण्यं । तत्र साधुरिति यत् । सर्वं विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावं तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । धृषतः । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । व्यत्ययेन शः । शत्रुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । बृहच्छ्रुवाः । बृहच्छ्रुवो यस्य । बह्व्रीही पुरुषपदप्रकृतित्स्वरत्वं । अमुरः । अमु जेपणं । असुरेण । उ० १. ४३ । इत्युन्प्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । मुपां मुनुगिति विभक्तराकारः । पुरः । पुरोधरेत्यादिनासिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः ॥

त्वं दिवो बृहतः सानुं कोपयोऽव त्मना धृषता शंबरं भिनत् ।

यन्मायिनो व्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गर्भस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥४॥

त्वं दिवः । बृहतः । सानुं । कोपयः । अव । त्मना । धृषता । शंबरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । व्रंदिनः । मंदिना । धृषत् । शितां । गर्भस्ति । अशनिं । पृतन्यसि ॥४॥

हे इन्द्र त्वं बृहतो महतो दिवो युलोकस्य सानुं समुक्कितमुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रूणां धर्षयित्वा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतत्संज्ञममुरमवाभिनत । अवधीः । यद्यदा व्रंदिनः शत्रुघ्नो मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा । वृद्धं समूहः । अमुरसमूहवतः । मायिनो मायाविनोऽमुरान्मादिना वृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गर्भस्तिं हस्तेन गृहीतां । यद्वा । गर्भस्तिरिति रश्मिनाम् । तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि । तानमुराघ्नतुं पृतनारूपेणैकसि । तान्नाति प्रियसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानुं कोपय इति पुर्वेणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । श्यताम्राडि बह्वन् कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः । त्मना । मंत्रेष्वाद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । मुपां मुनुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनुकरणे । निष्ठायां शाक्नोरन्यतरस्यां । पा० ७. ४. ४९ । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्पुप आत्मनः क्वच । कव्यध्वरपृतनस्यत्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

नि यद्वृणक्षि अस्नस्य मूर्धनि नृण्यस्य चिब्रंदिनो रोहवन्ना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यद्वा चिंकृणवः कस्त्वा परि ॥५॥

नि । यत् । वृणक्षि । अस्नस्य । मूर्धनि । नृण्यस्य । चित् । व्रंदिनः । रोहवत् । वना ।

प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥५॥

हे इन्द्र त्वं रोहवत मेघरत्यर्थं शब्दयन् अस्नस्य । अंतरिक्षे अस्मितीति अस्नो वायुः । तस्य व्रंदिनः स्वकिरणैरास्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः नृण्यस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्यास्ति वृणक्षि आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि

पुनरवस्थायति । तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यति । प्राचीनेन प्रकीर्णेण गन्त्रा । अपराङ्मुखनित्यर्थः । बर्हणावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्वर्हणा शत्रुणां हिंसा । तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तम्लं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः । घर्मकाले सूर्यस्योपरि भीमान्नसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कृत्तुं तस्मात्कारणान्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्ति । वृजो वर्जने । रीधादिकः । मिषः पित्वादनृदात्तत्वे विकरणस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादन्तर्हतिगत्यादिना क्रिन । अनिदितामिति नन्नापः । विभापाचरदिकम्वियासिति म्वाथं स्वः । स्वस्य नादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्वप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशवद्भिनिकार उदात्तः । अद्या चित । निपातस्य चित दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वाभ्रम । लटि मिष्य डागमः । धित्विकृण्वोरश्चत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्क्षूपधगुणा भावः । गुणावादेशो । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अच निरुक्त । व्रदी व्रदतेर्मुद्रभावकर्मणः । निवृणक्ति यच्छ्रमनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितुं रोक्ष्यमाणो वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६ । इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयः ॥ १७ ॥

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं । आविथ । नयं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीति । वय्यं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं । रथं । एतशं । कृत्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं नयादीस्त्रीनाञ्ज आविथ । ररन्तिथ । तथा हे शतक्रतो वज्रविधकर्मण वज्रविधप्रज्ञ वा त्व वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविथेत्येव । अपि च त्वं रथं रहणस्वभावमेतत्सञ्जमुपमेतशमेतत्सञ्जक धने धननिमित्ते संयामि कृत्ये कर्तव्ये सत्याविधेति शेषः । यद्वा । पुर्वोक्तानां राज्ञा रथं । एतश इत्यश्वनाम । एतशमयं च ररन्तिथेति योज्यं । तथा त्व शबरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः । यनीनगाः ॥ एतशं । एति गच्छतीत्येतशः । इण् गतो । इणस्तशान्तशमुनी । उ० ३ १४९ । इति तशन्प्रत्ययः । गुणः । कृत्ये । कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पुषोदरादित्वात् ॥

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनी रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घा । राजा । सत्पतिः । शूशुवत् । जनः । रातहव्यः । प्रति । यः । शासं । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

स घ स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता यज्ञमानः शूशुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इंद्र प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन शासमिन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति व्याप्नोति । उक्था वोकथानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविर्लक्षणेनान्न सहाभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाय शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदतिंद्र उपरोपराश्वघान । उपर इति मेघनाम । स च यास्केनेव निरुक्तः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमंतेऽस्मिन्नभाष्युपरता आप इति वा । नि० २. २१ । इति । तान्शर्घान्दिवः सकाशात्पिन्वते । सेचयति । दोग्धीति यावत् ॥ घ । अच तनुधेत्यादिना दीर्घः । सत्पतिः । सतां पतिः सत्पतिः । पत्याविश्वर्य इति पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शूशुवत् । दुर्शाश्च गतिवृद्धोः । ण्यंतावर्तमाने लुङि च्चुथ ङादेशे संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः । म० ६. १. १७. २ । इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं बाधित्वा णी च संयङोः । पा० ६. १. ३१ । इति संप्रसारणं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे द्विवचनादि । उवङादेशः । रातहव्यः । वज्रव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शासं । शासु अनुशिष्टावित्यस्माद्विधेर्घाच्च कर्षात्वात् इत्यंतोदात्तत्वे

प्राप्तिं व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा । शम्भुः सुतावित्यस्माद्विज्रिय व्यत्ययेन
नलोपः । इन्वति । इवि व्याप्ता । शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति ।
गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनुदात्तत्वं विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाता-
भावः । उपरा । सुपां मुनुगिति शमः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पिन्वते । पिवि मिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनपदं ॥

असंसं श्चमसंसा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये त उंट ददुपो वर्धयंति महि श्च स्थविरं वृष्यं च ॥ ८ ॥

असंसं । श्चं । असंसा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमे ।

ये । ते । उंट । ददुपः । वर्धयंति । महि । श्चं । स्थविरं । वृष्यं । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य जत्रं बलमसंसं । न केनचित्संसं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा वृद्धिश्चासमा । न कस्यापि
वृद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते
सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र ते तव ददुपो हविर्दत्त
अतो ये त्वदीयं महि महत जत्रं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयंति प्रवृद्धं कुर्वन्ति । यद्वा ।
ददुपो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्संवति योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जमः शीभावि गुणः । पा० १. १
११. । त्वममिमिनेमेत्यनुष्ठानि । पि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वं प्राप्तिं व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । ददुपः । ददाति
लिट् । क्रमुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारण संप्रसारणाश्रयं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं ।
शामिर्वसिघमीनां चति पत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महैराणादिक इत्यत्ययः । स्थविरं । अजिरागिर्गिरत्यादिना
। उ० १. ५४. । तिष्ठतः किरचप्रत्ययातो निपातितः ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदग्धाश्चमूपदश्चमसा इंटपानाः ।

अशुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इंटऽपानाः ।

वि । अशुहि । तर्पय । कामं । एषां । अथ । मनः । वसुऽदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं तुभ्यमेव चमसाः । चस्यंति भक्ष्यंत इति चमसाः सोमाः । एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । की-
दृशा इत्याह । बहुलाः प्रभुता अद्रिदग्धा अद्रिभिर्द्यावभिरभिपुताः चमूपदश्चमूपु चममेष्ववस्थिता इंटपाना
इन्द्रस्य पानेन मुखकराः । अतस्त्वं ताम्यशुहि । व्याशुहि । व्याप्य क्षिपां त्वदीयानामिन्द्रियाणां काममभिन्नापं
तेस्तर्पय । पुरथेति यावत् । अथानंतरं वसुदेयायास्त्रभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कृष्व ॥
तुभ्यं । क्वादसो मलोपः । अद्रिदग्धाः । दृष्टः कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चमूपदः ।
चमू अदने । चमत्यनेनेति चमूः । छपिचमितनीत्यादिना । उ० १. ८२. । आणादिक ऊप्रत्ययः । चमूपु सीदंतीति
चमूपदः । सत्सूद्विषेत्त्यादिना क्रिप । पूर्वपदात् । पा० ३. १०६. । इति पत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
इंटपानाः । कर्मणि च येन संस्पृशात् । पा० ३. ११६. । इति पिबते कर्मणि ल्युट् । अशुहि । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । वसुदेयाय । बुदाञ्ज दाने । अस्मादचो यदिति भावि यत् । इत्यति । पा० ६. ४. ६५. । इतीका-
रादेशः । गुणः । यतोऽभाव इत्यायुदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । बुक्रञ् करणे । बङ्गलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अपामंतिष्ठइरणूहरं तमोऽंतर्वृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिंद्रो नद्यो वविणा हिता विश्वा अनुषाः प्रवरेषु जिघते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणऽह्वरं । तमः । अतः । वृचस्यं । जठरेषु । पर्वतः ।

अभिर्दं । इन्द्रः । नद्यः । वत्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृथुदकानां धरुणह्वरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृचस्य लोकत्रयावर्गितुरमुरस्य जठरपृष्ठरप्रदेशेष्वन्तर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मधोऽभुत् । अतस्तमोऽभूत्पेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वाद्बृथुदकमप्यावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वाक्ता नद्यो नदीरपः । नदनामन्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यते । वत्रिणावरकेण वृत्रेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापिनीरनुषा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इन्द्रः प्रवणेषु निस्त्रिषु भुप्रदेशेष्वभि जिघ्रते । अभिगमयति ॥ वत्रिणा । वृत्रं वरण इत्यस्मादादृगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाह्निभावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुषाः । आतस्थो पसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनोतीति पत्य । जिघ्रते । हतंगत्यर्थाद्वात्ययेनात्मनेपदं । बह्वन् कंदसीति शपः सुः । अतिपिपत्योश्च बह्वन् कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं ॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नस्मे महिं शत्रं जनापाठिदृ तव्यं ।

रक्षां च नो मघोनः पाहि सृरीन्नाये च नः स्वपत्या उपे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्मे इति । महिं । शत्रं । जनापाट । इन्द्रं । तव्यं ।

रक्षां च । नः । मघोनः । पाहि । सृरीन् । नाये च । नः । सुऽअपत्ये । उपे । धाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र स त्वमस्मि अस्मा सु मुम्नं यशोऽधि धाः । अधिनिर्धाहि । कीदृशमित्याह । शेवृधं । शं ग्रमनं । रोगाणां ग्रमने सति यद्वर्धते तादृशं । तथा महिं महत् जनापाट शत्रुजनानामभिभवितुं तव्यं प्रवृत्तं अत्र बलं चाधि धा इति शेषः । किंच हे इन्द्र नोऽस्मात्प्रघोनो धनवतः कृत्वा रक्ष । पालय । सृरीन् विदूषोऽन्यानापि पाहि । पालय । तथा नाये धनाय च स्वपत्ये शोभनपुत्रयुक्तायेऽप्यज्ञाय च नोऽस्मान्धाः । धिहि । स्थापय ॥ धाः । कंदमि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थिति मिचो लुक् । बह्वन् कंदस्यमाद्योगेऽपीत्युद्भावः । अस्मि । मुपां मुलुगित्यस्मक्कृत्वात्मप्रत्याः शिआदेशः । जनापाट । जनान् महत् इति जनापाट । कंदमि महः । पा० ३. ७. ६३ । इति णिवः । अत उपधाया इति वृद्धिः । महः साडः सः । पा० ८. ३. ५६ । इति पत्वं । अन्येषामपि वृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तव्यं । तवतिवृत्त्यर्थः । मीचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे धातोस्त्रिभिस्तस्यैव । पा० ६. १. ८० । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष पालने । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्युचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । अयुवमघोनामतद्वित इति शमि संप्रसारणं । पाहि । अदादित्वाच्चपो लुक् । हरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यति । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्त्रिधाताभावः । स्वपत्ये । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नःमुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । जमादिषु कंदमि वावचनमिति याज्ञापः । पा० ७. ३. ११३ । इति याज्ञागमाभावे वृद्धिरधि । पा० ६. १. ८८ । इति वृद्धिः ॥ ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्यैतद्वर्चं पंचमं मुक्तं सव्यस्यार्धमिन्द्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । दिवश्चिदष्टौ जागतं द्वीति । द्वीत्यभिधानात्तुष्टादिपरिभाषयोत्तरं द्वे च मुक्ते जागते ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मन्वावरुणशस्त्र इदं मुक्तं । मुञ्चितं च । दिवश्चिदस्यैति पर्यायः स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. । इति ॥ विपुर्वति निष्कवन्त्येऽप्येतत्मुक्तं । मुञ्चितं च । शंसदेवोत्तराणि षड्दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. । इति ॥ समुद्धस्य दशरात्रस्य द्वितीये कंदमिऽपि निष्कवन्त्ये एतत्सूचितं । त्वं महौ इन्द्र यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महौ इन्द्र तुभ्यमिति निष्कवन्त्ये । आ० ८. ७. । इति ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पंप्रथ इदं न महा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तुविष्माच्चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्र । न । म॒हा । पृथि॒वी । च॒न । प्र॒ति ।
भी॒मः । तुवि॒ष्मान् । च॒र्षणि॒भ्यः । आ॒स्तपः । शि॒शीते । वज्रं । तेज॑से । न । वंस॑गः ॥ १ ॥

अस्यिन्द्रस्य वरिमोरुत्वं प्राभवं दिवस्थितं बुलोकादपि वि पप्रथे । विस्तीर्णं बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च म॒हा महि॒म्ना महत्त्वं न॒द्रं न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्य भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां भयंकरस्त्विष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यस्तपामर्थाय शत्रूणामातप आ समंतात्तापकारी । एवविधः स इन्द्रो वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तेज्ज्णाय शिशीते । तनुकरोति । लोचणीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वंसगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगं युद्धार्थं तीक्ष्णो करोति तद्वत् ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिनक्षत्राणामिति च । प्रियस्थिरत्यादिनोक्तशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रथ्यानि । म॒हा । महि॒म्ना । वर्णलोपश्चादसः । यद्वा । महर्गाणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणातोदात्तः । तृतीयकवचनेऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधी कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त । पा० २. ३. ८. । इतीन्द्रशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु च्छादसत्वात् भवति । भीमः । जिभो भय इत्यस्माद्विभयः पुग्व । उ० १. १४. ५. । इति मकप्रत्ययः । भीमो विभयस्यस्मादिति यास्कः । नि० १. ३०. । आतपः । तपतीति तपः । पचायच । याथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । शिशीते । शो तनुकरणे । व्यत्ययनात्मनपद । वज्रं कदमीति विकरणस्य युः । वज्रं कदमीत्यभ्यासस्यत्वं । इन्द्रो हन्यघोरितीत्वं । अनजादावपि न सार्वधातुके व्यत्ययनाभ्यासाद्युदात्तत्वं । पा० ६. १. १८९. । वंसगः । वन पण संभक्तानित्यस्मात्कर्मण्याणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. ३. ४८. । इति गमैर्दप्रत्ययः । दिवोदामादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

सो अ॒र्णवो न न॒द्यः । समु॒द्रियः । प्र॒ति । गृ॒भ्णाति॒ वि॒श्रिता॒ वरी॑मभिः ।

इन्द्रः सोम॑स्य पी॒तये॑ वृ॒षाय॑ते स॒नात्स यु॒ध्म ओज॑सा प॒नस्य॑ते ॥ २ ॥

सः । अ॒र्णवः । न । न॒द्यः । समु॒द्रियः । प्र॒ति । गृ॒भ्णाति॒ वि॒श्रिताः । वरी॑म॒भिः ।

इन्द्रः । सोम॑स्य । पी॒तये॑ । वृ॒षाय॑ते । स॒नात् । सः । यु॒ध्मः । ओज॑सा । प॒नस्य॑ते ॥ २ ॥

स इन्द्रः समुद्रियः । समुद्रवत्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिचं । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन वरीमभिः स्वीकृत्यः संवरणयद्भोरुत्विश्रिता व्याप्ता नद्यो नदीः शब्दकारिणीवृज्ज्णावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रति गृभ्णाति । स्वीकृत्य वर्षयति भावः । स इन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तते इत्यर्थः । तथा स इन्द्रो युध्मो योद्धा सनाच्चिरादेव यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृषवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. । इति मत्वर्थोयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद् अत्यंक्त शब्द इत्यस्मात्कर्तरि पचायच । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । नदट । पा० ३. १. १३४. । इति टित्वेन पाठात् टिड्ढाणञिति डोप । यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नय इत्याप उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हन्ते तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिंधवः । अथ० ३. १३. १. । इति । समुद्रियः । समुद्राभाजः । पा० ४. ४. ११८. । इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्येयादेशः । तस्योपदेशवद्वचनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । हृषहोर्भ इति भत्वं । विश्रिताः । श्रिच् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतः प्रकृतस्वरत्वं । वरीमभिः । वृज् वरण इत्यस्मादीणादिक ईमनिप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । उरुशब्दादिमनिच दीर्घ आद्युदात्तत्वं च च्छादसत्वात् । वृषायते । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. १११. । इत्याचारार्थं क्यङ् । डित्वादात्मनपदं । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । युध्मः । युध्मं संप्रहार इत्यस्मादिषियुधीधिमिश्नाधुसूभ्यो मगिति मक् । पनस्यते । पन सुती । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनपदं ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरः । हितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकार्षीः । न हि हतो भुक्तिः । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुवरादीनामिरज्यसि । ईश्याय । इरज्यतिर्यथैकमा । स इन्द्रो देवता वीर्येणात्यतिग्रायित इति प्र चेकिते । प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोग उग्रुर्ण इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवैः पुरोहितः । पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां । धृञ् धारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन । निन्वादाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरञ् ईर्यायां । ऐश्वर्यं इत्येके । कंद्रादित्वाच् । वीर्येण । शूर वीर विक्रान्ता । चुरादिः । अचो यदिति यत् । णिभ्योपः । वङ्ग्रीहो वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्त्वरित इति स्वरितत्वं । तस्मिन्नि सत्याद्युदात्तं द्वाक्दंसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव देवता । देवात्तत्त्वं । पा० ५. ४. २५ । इति स्वार्थे तन्प्रत्ययः । नितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । किते ज्ञाने । अस्माद्यङन्तास्त्रिकृत्यतेः कर्मणि लिख्यतोऽलोपयलोपी । पुरोहितः । पुरमग्रश्च स्यामिप्रत्ययांतस्य तद्धित आसर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियं ।

वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रब्रुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेन्द्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पुत्रयितुमिच्छतिभर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते । सूयत इत्यर्थः । यद्वा । वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चन्द्र आत्मीयेषु जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रब्रुवत्येव चारु वर्तते । किंच स वृषा कामाना वर्षको हर्यतः प्रपावतो यियक्षतस्केवुरुपक्षंदयिता भवति । यियक्षतां पुरुषाणां यागे हविमुत्पादयतीति भावः । वृषा हविषा वर्षयिता । हविप्रदातित्वार्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेणोद्रुहतेन रक्षणेन युक्तः सन् यद्यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्ररयति । तदानीं छंदुर्भवतीति पूर्वोक्तान्वयः । यद्वा । मघवा वृषेन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरणेन मनसा धेनां यजमानैः कृतां स्तुतिं यदास्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमोवरिव इति पुत्रार्थं क्वच । क्वाक्दंसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यतं कुर्वति मुनयो वचस्ययति । वचस्ययतेः कर्मणि यक्षतोऽलोपयलोपी । यद्वा । वचस्यतेत्येनात्मनेपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । णटः शानच् । अदादित्वाच् । शानच् । शानचो ङित्वाङ्गुणाभाव उवङ् । चित्स्वरणांतोदात्तः । इन्द्रियं । इन्द्रस्य त्रिंशमिन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिति वा । पा० ५. २. ९३ । इति त्रिंशदिष्वर्थेऽपि इन्द्रशब्दात् घञप्रत्ययो निपात्यते । अतोऽतोदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नोति । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं धातुस्वरः । यदुप्त योगादनिघातः ॥

स इन्महानि समिथानि मज्जना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन अहधति त्विषीमत इन्द्राय वज्र निघनिघते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । म॒हानि । सं॒ऽइ॒थानि । म॒ज्मना । कृ॒णोति । यु॒ध्मः । ओ॒ज॒सा । ज॒ने॒भ्यः ।

अ॒ध । च॒न । अ॒त् । द॒ध॒ति । त्वि॒पि॒ऽमते । इ॒द्राय । व॒ज्रं । नि॒ऽघ॒नि॒घ्नते । व॒धं ॥ ५ ॥

स इत् स एवँद्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संयामान्मज्मना सर्वस्य शोधकेनोजसा बलेन कृणोति । करोति । किमर्थं । जनेभ्यः स्तोतृजनार्थं । यदँद्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते निघ्नति अधा चन अन्तरमेव त्विषीमते दीप्तिमते इन्द्राय सर्वे जनाः ग्रहधति । ग्रहिति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदृच्यते तत्सत्यमेवति सर्वं प्रतिपद्यते ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारलोपः क्दांसः । यद्वा । मह्यन्ते पुञ्यन्ते इति महानि प्रवृत्तानि । घञर्थे कविधाममिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गती । संयति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संयामाः । समीणः । उ० २. ११. इति थकप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । थाथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । मज्मना । टुमस्जो शुद्धो । मनिप्रत्ययः । झलां जग झशि । पा० ८. ५३. इति सकारस्य जस्थत्वं दकारः । ततयुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अध । क्दांसं धत्वं । निपातस्य चित्ति साहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्ता । इन्मर्वधातुभ्य इतीन्द्रप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । मनुपः पित्वाद्नुदात्तत्वं तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । इतिर्यथ्येनात्मनेपदं वङ्गवचने च । वङ्गलं कंदमीति शपः झः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं निगागमश्च आगनीगतीति च । पा० १. ४. ६५. इतीतिचशब्दः प्रकारार्थं इत्युक्त्वाद्वाधत्वादावेतद्वृष्ट्यं ॥ ॥ १९ ॥

स हि अ॒थ॒स्युः स॒दनानि कृ॒त्रिमा॑ स्म॒या वृ॒धान ओ॒ज॒सा वि॒ना॒श॒यन् ।

ज्योती॑पि कृ॒ण्वन्वृ॒काणि य॒ज्य॒वे॒ऽव॒ मु॒क्रतुः॑ स॒र्त॒वा अ॒पः सृ॒जत॑ ॥ ६ ॥

सः । हि । अ॒थ॒स्युः । स॒दनानि । कृ॒त्रिमा॑ । स्म॒या । वृ॒धानः । ओ॒ज॒सा । वि॒ऽना॒श॒यन् ।

ज्योती॑पि । कृ॒ण्वन् । अ॒वृ॒काणि॑ । य॒ज्य॒वे॒ । अ॒व॒ । मु॒ऽक्र॒तुः । स॒र्त॒वै । अ॒पः । सृ॒ज॒त॑ ॥ ६ ॥

अथस्युरजं यगो वात्मन इच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि सदनान्यमुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन् क्षया भूम्या समानं वृधानो वधेनशीलः । यद्वा । क्षयत्योजोविशेषणं । शत्रूणामभिभवित्वा बलमेतत्पर्यः । ज्योतीपि सूर्यादीनि वृत्रेणावृत्तान्यवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि कृण्वन् कुर्वन् मुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवँविधः स खल्विन्द्रो यज्यवे यष्ट यजमानाय तदर्थं सर्तवै सरणायापो वृष्टिलक्षणाद्युदात्तान्यवास्तृजत । वृष्टि कृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा । डुकृञ् करणे । द्वितः कृः । पा० ३. ३. ८८. इति भावे कृप्रत्ययः । त्रिर्मस्त्रत्वं । पा० ४. ४. २०. इति निर्वृत्तार्थे मप । तस्य पित्वाद्नुदात्तत्वं कृप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । शप्कंदसि वङ्गलमिति शलोपः । क्षया । क्षमूप् सहने । क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा । पिबिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. इत्यङ्प्रत्ययः । ततष्टाप । व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः । क्दांसं विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । अयं धातुरभिभवार्थः । पठ अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मादीणादिको मनिन । व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता । मनः । पा० ४. १. ११. इति डीपो निषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां । पा० ४. १. १३. इति डाप । टिलोपः । वृधानः । तात्कालिकस्थानम् । वङ्गलं कंदमीति शपो लुक् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । अवृकाणि । वृत्र वरणे । स्रवृभृशुपिमुपिभ्यः कित् । उ० ३. ४१. इति कन्प्रत्ययः । वङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । यज्यवे । यजिर्मनिशुधिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । वृषादेराकृतिगणत्वादायुदात्तत्वं । मुक्रतुः । वङ्गव्रीहौ क्त्वादयश्च्युत्तरपदायुदात्तत्वं । सर्तवै । स्र गती । कृत्यार्थे तर्वेकनिनि भावे त्वेप्रत्ययः । गुणः । अतश्च तवै युगपत । पा० ६. १. २००. इत्याद्यन्तयोयुगपदुदात्तत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । सृजत । लङि वङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

दा॒नाय॒ मनः॑ सोम॒पाव॒न्वस्तु॑ ते॒ऽवा॒चा ह॒री वंद॑नश्चु॒दा कृ॒धि ।

यमि॑ष्टासः सार॒थयो॒ य इ॒न्द्र ते॒ न त्वा॒ केता॒ आ द॑भ्रु॒वंति॒ भूर्ण॑यः ॥ ७ ॥

दानाय। मनः। सोमऽपावन्। अस्तु। ते। अर्वाचा। हरी इति। वन्दनऽश्रुत्। आ। कृधि।
यमिष्ठासः। सारथयः। ये। इन्द्र। ते। न। त्वा। केताः। आ। दभ्रुवन्ति। भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्मदभिमतफलप्रदानायास्तु। भवतु। हे वन्दनश्रुत वन्दनानां स्तुतीनां श्रोतः हरी त्वदीयावस्थावर्षाचास्त्रयज्ञाभिमुवावा कृधि। अभिमुख्येन कृध। हे इन्द्र ते तव स्वभुता ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यन्तारः। अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकृन्त्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः। यद्वा। भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवस्त्वा त्वा ना दभ्रुवन्ति। न हिंसन्ति ॥ सोमपावन्। आतो मनिर्गति वनिप। असंवृष्टाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः। अर्वाचा। सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः। वन्दनश्रुत। वदि अभिवादनश्रुत्योः। इदित्त्वान्नम। भावं न्युट। तेषां श्रोता। श्रु श्रवणे। कृधि तुगागमः। यमिष्ठासः। यंतुः शब्दात्तु कंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः। नित्वादायुदात्तत्वं। आञ्जसेरमुगित्यमुक्। केताः। कित ज्ञाने। चिकेतति प्रतिकूलं जानतीति केताः। पचाद्यच्। वृषादेराकृतिगणत्वादायुदात्तत्वं। यद्वा। प्रतिकूलतया ज्ञायंत इति केताः। कर्मणि घञ्। नित्वादायुदात्तत्वं। दभ्रुवन्ति। दभ्रु दंभे। स्वादित्वाच्। तस्य इत्त्वादिनिर्दितामिति नलोपः। संयोग पूर्वत्वेन ङ्युवोरिति यणादेशाभावेऽचि ग्रुधात्वित्यादिभोवडादेशः। भूर्णयः। भृञ् भरणे। घृणिः पृश्निरित्यादी। उ० ४. ५०। अस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते। अत उत्वं दीर्घश्च। यद्वा। भू भय इत्यस्मात्कृत्यन्युटो बह्वन्मिति कर्तरि क्तिन्युटोऽप्युत्पत्त्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। ऋकारत्वादभ्यः क्तिप्रिष्ठावङ्गवति। पा० ८. ४४. १। इति निष्ठावद्वावाप्तत्वं। नित्वादायुदात्तत्वं ॥

अप्रक्षितं वसु विभर्षि हस्तयोऽरषाऽहं सहस्रन्वि श्रुतो दधे।

आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते कर्तव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रऽक्षितं। वसु। विभर्षि। हस्तयोः। अरषाऽहं। सहः। तन्वि। श्रुतः। दधे।

आऽवृतासः। अवृतासः। न। कर्तृभिः। तनूषु। ते। कर्तवः। इन्द्र। भूरयः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमप्रक्षितं प्रचयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि। स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि। तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्व्यात्कीये शरीरेऽरषाऽहं शत्रुभिरनभिभुतं सहो बलं दधे। धारयति। त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्बुवाटै रसुरस्य वधं कुर्वन्निर्वलकृतिः कर्मभिरावृतास आवृताः। बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्याव तिष्ठते। तत्र दृष्टान्तः। अवृतासो न। अवत इति कुपनाम। यथा कृपा जलोद्भरणाय प्रवृत्तेः प्राणिभिराव्रियते तद्वत्। यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ते तव शरीरेषु कर्तवः कर्माणि भूरयो बह्वनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं। नि जय इत्यस्माद्भावे निष्ठा। अण्यदर्थे। पा० ६. ४. ६०। इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः। अत एव नियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः। प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं। न प्रक्षितमप्रक्षितं। अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। विभर्षि। दुभृञ् धारणपोषणयोः। लटि सिपि शपः युः। भृजामिदित्यभ्यासस्यत्वं। अरषाऽहं। यद्वा अभिभव इत्यस्मात्प्रिष्ठाया तकारादी प्रत्यये तीषसह। पा० ७. २. ४८। इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभर्षितीट्प्रतिषेधः। हत्वधत्वपृ त्वढलोपेषु महिवहोरोदवर्णस्थित्योर्वे प्राप्ते साढ्य साढ्वा साढाति निगमे। पा० ६. ३. ११३। इति निपातनादात्वं। यदुक्तं साढाति तुजंतमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं। तन्वि। अस्मादिषु कंदमि वावचजमिति अश्च घेः। पा० ७. ३. ११९। इत्यर्थात्त्वयोरभावे यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तः स्वरितत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु क्हांदसत्वात् प्रवर्तते ॥ २० ॥

एष प्र पूर्वोरिति षडृषं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्थमिन्द्रं जागतमित्युक्तं। अनुक्रांतं च। एष प्र वर्धति ॥ विपुवति निष्केवञ्च एतत्सूक्तं शंसनीयं। विपुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूचितं। एष प्र पूर्वोर्बुधामदः प्र महिषाय। आ० ८. ६. इति ॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दशं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वंसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अथ । तस्य । चम्रिषः । अत्यः । न । योषां । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दशं । महे । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽवृत्य । हरिऽयोगं । ऋभ्वंसं ॥ १ ॥

भुर्वणिर्नृप इन्द्रस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभुताश्चम्रिषश्चमृष चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावो-
दयंस्त । प्रकर्षेण पानार्थमुद्वहति । तत्र दृष्टातः । अत्यो न योषां । यथाश्वो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स
चन्द्रो हिरण्ययं मुवर्णमय हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमृभ भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य महं महते वृचवधा-
दिहृत्पाय कर्मणं दशं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कारयति ॥ पूर्वीः । पृ पालनपुरणयोः । पृभिदि-
व्यधीत्यादिना । उ० १. २४. । कृप्रत्ययः । उदोऽयं पूर्वस्येत्युत्वं । पुरुशब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशः ।
हलि चिति दीर्घत्व । प्रत्ययस्वरः । चम्रिषः । चमृ अदन् इत्यस्मात्कृषिचितनिधनीत्यादिना । उ० १. ८२. ।
ऊप्रत्ययात्तश्चमृशब्दः । तस्या वर्तमाना इषश्चमृषः । वकारस्य रेफश्चादसः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अयंस्त । छदमे वर्तमानं लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्मेति
याम्कः । नि० ९. २३. । धातुपाठे तु भवं हिंसायामिति पठते । अस्मादाणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकार-
श्चादसः । पाययते । पा पानं । शाक्साद्वाव्यवेषां युक् । पा० १. ३. ३७. । इति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । हिरण्ययं । ऋग्वेदवास्तव्येत्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो
मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्यायोगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्द्रप्रत्ययात् आद्युदात्तः । स एव
बह्व्रीहिवर्ण शिष्यते । ऋभ्वंसं । उरुभासमित्यस्य पृषोदरादित्वादृभ्वसादेशः ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।

पतिं दशस्य विदथस्य नू सहे गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन्निषः । परीणसः । समुद्रं । न । संचरणे । सनिष्यवः ।

पतिं । दशस्य । विदथस्य । नू । सहे । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नेमस्कारपूर्वं गच्छतः । यद्वा । नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्तवतः ।
एवगुणविशिष्टा यजमानास्तमिदं स्तुतिभिरधिरोहति । स्तुवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टातः । सनिष्यवः सनिं धनमा-
त्मान इच्छतो वणिजो धनार्थं संचरणे संचारं निमित्तभूति सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहति एवं
स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायिदं स्तुवंतीति भावः । हे स्तोतृत्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य
पति पालयितार सहः सहस्रं बलवतमिदं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नु सिप्रमधि रोह । स्तुहीति
यावत । तत्र दृष्टातः । वेनाः कांताः स्त्रियो गिरि न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहति ॥
गूर्तयः । गृ शब्दः । गृणाति स्तुवंतीति गूर्तयः । क्तिचक्ती चिति कर्तारि क्तिच । बह्वलं छंदसीत्युत्वं । हलि चिति
दीर्घः । चित इत्यतोदात्तत्वं । नेमन्निषः । नेम प्रह्व इत्यस्मात्कर्तरि व्यत्ययेनैत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च ।
नेमन्त इत्यंतीन्द्रं प्राप्नुवतीति नेमन्निषः । इपु गतावत्यस्मात् क्तिञ्चेति क्तिप । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा ।
णीत्र प्रापण इत्यस्मादतिस्त्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । बह्वलवचनात्तकारस्यत्संज्ञाभावः । नीताः प्रप्ता इपो
येषा । परादिश्चादसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । परीणसः । णस कौटिल्य इत्ययं धातुर्गत्यर्थो धातूना
मनेकार्थत्वात् । परितो नसति गच्छतीति परिणसः । क्तिञ्चेति क्तिप । निपातस्य चिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । नशतिर्गतिकर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्तिपि शकारस्य
सकारः । सनिष्यवः । पणु दान इत्यस्मादिन्सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मान इच्छंतीति क्तिचि
सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाममुक्त्वयः सुगागमोऽपि वक्तव्यः । का० १. १. ५१. ३. । इति युक् । क्वाच्छंदसी-
त्युप्रत्ययः । नू । ऋचि तुनुचेति सांहितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मनुपश्चादसो युक् ॥

स तुर्वणिर्महौ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध आभृषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुधः । आभृषु । रामयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इन्द्रसुर्वणिः शत्रुणां हिंसिता विप्रकारी वा । तुर्वणिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः । नि० ६. १४ । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्यैन्द्रस्य शवो बलं पौंस्ये वीरिः पुरुषैः कर्तव्ये संघामेऽरिगणवद्य तुजा शत्रुणां हिंसकं सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र वृष्टांतः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न शृंगमिव । तद्यथोज्ज्वल सहीष्यत तद्वत् । आयसोऽयोमयकवचयुक्तदेहो दुधो दुष्टानां शत्रुणां धर्तावस्थापयिता एवमुत इन्द्रो मदे सोमपानेन हर्षं सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभृषु कारागृहेषु दामनि वर्धके निर्गडे नि रमयत् न्यवासयत् । तद्वत्त्वमिति पुर्वणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वो हिंसार्थः । अस्मादाणादिकोऽनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्दिगुशब्देनावयमुच्यते । बह्व्रीही नमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिमाया । इगुपधलक्षणः कः । मुपां मुलुगिति विभक्त्यकारः । दुधः । दुष्टान ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुधः । धुन अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादिवात्कप्रत्ययः । पा० ३ २ ५ २ । यणादेशः । रेफलोप्यक्कांदमः । रमयत् । अमंतत्वान्मित्वे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । क्कांदमः संहितायां दीर्घः ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इंद्रं सिपिक्त्युपसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा वाधते तम इयति रेणुं बृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इंद्रं । सिपिक्ति । उपसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । वाधते । तमः । इयति । रेणुं । बृहत् । अहंरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धृष्णुना धर्षणेण शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृत्रादिमसुरं वाधते हिमस्मि ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धते तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिपिक्ति समर्भवति । मेवत इति यास्कः । सूर्य उपसं न यथोपोदिवतां मेवत । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमहंरिष्वणिः । गच्छंती हरतीत्यहंरयः शवसः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वर्णयिता शब्दार्थितंद्रो रेणुं रिपणं हिंसनं बृहत्प्रभुतमियति । शत्रुन गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धते इति त्वावृत् । कृप्तिरिति कृप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्कांदमं दकारस्यात्वं । मुपां मुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिपिक्ति । पच समवायं । बह्वल कंदसीति शपः सुः । बह्वलं कंदसीत्यभ्यासस्थित्वं । इयति । अहं गती । जीहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थान्मूल । शपसुद्धिर्भावोरदत्वह्लादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्थित्वं । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७८ । इतीयडादेशः । अनुदात्ते चैत्यभ्यासस्यानुदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं । री गतिरिपणयोः । अस्मादाणादिको नुप्रत्ययः । अहंरिष्वणिः । अंतरेत्यभ्योऽपि दृश्यते इति विष । अरो गच्छंतश्चेति हरयश्चैत्यहंरयः । तेषां स्वर्णयिता । स्वमु स्वन् ध्वन शब्दे । अस्मागयंतादाणादिक इत्यत्ययः । गेरनिटीति णिलोपः । घटादिवात्त्वान्मित्वे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लृट् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

वि यन्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बहर्णा ।

स्वमींहे यन्मदं इंद्रं हर्षाहन्वृचं निरपामौजो अरण्वं ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बहर्णा ।

स्वः । सींहे । यत् । मदे । इंद्रं । हर्षा । अहन् । वृचं । निः । अपामौजः । अरण्वं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृत्रेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो युजोकादाताम् । आता इति दिङ्नाम । आताम् विस्तृताम् दिवु हे इन्द्र बर्हणा हुता त्वं व्यतिष्ठपो विविधं स्थापयां चरुषे । तथा यद्यदा स्वमीच्छे । मीच्छमिति धननाम । स्वः सुष्ठु गंतव्यं मीच्छे धनं यस्मिन् तस्मिन्त्यामि मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्षा हृष्टया शक्त्या वृचमावरकममुरमहन् त्वमवधीः । तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरीजः । वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टेरावरकं वृचं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसेषीरिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठपः । तिष्ठतेत्यंताङ्गिः चैत्र्यङादेशः । णिलोपः । तिष्ठतेरित् । पा० ७. ४. ५. । इत्युपधाया इत्वं । चङि । पा० ६. १. ११. । इति द्विवचने शर्पूर्वाः खय इति यकारः शिष्यते । चत्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा । मुपां मुलुगिति सोराकारः । स्वमीच्छे । मिहृ सेचने । निष्ठा । हो ङः । पा० ८. २. ३१. । इति ङत्वं । अयस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं । तस्य पुषि हो ङे लोपः । पा० ८. ३. १३. । इति ङलोपः । ङलोपे पूर्वस्य । पा० ६. ३. १११. । इति दीर्घत्वं । स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वर्यते । बह्व्रोहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हृतेर्लङि मध्यमेकवचने हल्ङ्गाभ्य इति भेलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । श्रीञः । उञ्ज आर्जवे । लङ्गाडागमो वृद्धिश्च ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदेनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाण्यारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दिवः । धरुणं । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र । सदेनेषु । माहिनः ।

त्वं । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृचस्य । समया । पाण्या । अरुजः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो युजोकात्पृथिव्याः सदेनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगती धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्थापयामि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणा मेघान्निरगमयः वृचस्यावरकं वृचं च समया धृष्टया पाण्या शिलया यद्या शक्त्या व्यञ्जो विशेषेणाभांशीः ॥ धिषे । दधातिष्कांसो वर्तमाने लिट् । द्विवचनप्रकरणे कंसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति वचनाद्विवचनाभावः । कादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महिरिणश्च । उ० २. ५६. । इति मह पुजायामित्यस्मादीणादिक इत्यप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री गतिरपणयोः । क्रैयादिकः । ङङि सिपि प्वादीनां ङस्व इति ङस्वत्वं । समया । यम एम वैक्ये । समतीति समा । पचायच । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पाण्या । पिपू संचूर्णन इत्यस्मादीणादिक इत्यप्रत्ययः । बह्वलवचनादुपधाया आकारः । ङादिकारादङ्गिनः । पा० ४. १. ४५. * । इति ङीप् । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रुजो भजे । तादादिकः । शस्य ङित्वाङ्गुणाभावः ॥ ॥ २१ ॥

प्र महिष्ठायैति पठुचं सप्तमं मृक्तं सव्यस्वार्पमंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्र महिष्ठायैति ॥ विपुवति निष्केवल्य इदं मृक्तं शसनीयं । मृचितं च । प्र महिष्ठाय त्वमू प्वितीह तार्थ्यमंततः । आ० ८. ६. । इति ॥ उक्थ्यमंस्थे कृती तृतीयसर्वे प्राक्षणाच्छसिगस्तेऽप्यित्सूक्तं । मृचितं च । सर्वाः ककुभः प्र महिष्ठायोदमुतः । आ० ६. १. । इति ॥

प्र महिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यं णुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । महिष्ठाय । बृहते । बृहद्रये । सत्यं णुष्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपां ऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःधरं । राधः । विश्वं ऽआयु । शवसे । अपं ऽवृतं ॥ १ ॥

महिष्ठाय । महितिर्दानकमेति यास्कः । नि० १. ७. । दातुतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्य-

शुष्मायावित्तबलाय तवस आकारतः प्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायेन्द्राय मतिं मननीयां सुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । तस्येन्द्रस्य बलं बुधैरमन्यैर्धर्तुमशक्यं । तत्र दृष्टांतः । प्रवर्णे निम्नप्रदेशेऽपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं शवसे स्तोत्राणां बलाय येनेन्द्रेणापावृतं अपगतावरणं क्रियते । तस्येन्द्रस्यैव पुर्वेण संबंधः ॥ मंहिष्ठाय । अतिशयेन मंहिता महिष्ठः । तुष्कंदसीतीष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठमेयः सति तुलोपः । बृहते । बृहत्सहस्रोपसंख्यानमिति विभक्त्युदात्तत्वं । उत्तरयोर्वज्रव्रीहिवरः । मतिं । मत्ते वृषत्यादिना क्लृप्त्युदात्तत्वं । अनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनासिकलोपः । कुर्धरे । धृञ् धारणे । ईषद्भुःसुप्तिवर्ति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतेऽकंदसीणः । उ० १. २. इत्युपप्रत्ययः । वज्रव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपावृतं । कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तरं इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अथ ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सर्वना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इंद्रस्य वज्रः अथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ । ते । विश्वं । अनु । ह । अमत । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव । सर्वना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । संऽअशीत । हर्यतः । इंद्रस्य । वज्रः । अथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ हानंतरमेव हे इन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव सर्वधिने इष्टये यागायान्वसत । अन्वभवत । यद्वा । इष्टये हविरादिभिराव प्राप्य इति योज्यं । हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भुक्खलान्याप इव त्वां संभजत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेषत इन्द्रस्य । हर्यतिः प्रेषाकर्मणि यास्कः । नि० ७. १७. । यद्वा । हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्यमयः अथिता शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा यद्यदा न समशीत संमुप्तो नाभवत् । किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यद्वेद्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्नृचमवधीत्तदाप्रभुत्वैव तं यष्टुं सर्वं यजमानाः प्रार्थयन्ति भावः ॥ अथ । क्वांदसं धत्वं । अमत । अस्तेर्लङ् वज्रत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारण । वृथादिना पत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । इप गतावत्यस्माद्वा वि क्तिनि मत्ते वृषपति तस्योदात्तत्वं । निम्नेव सवना । तुष्कंदसीति शलोपः । समशीत । शीह स्वप्ने । लङ् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङ् सार्वधातुके । पा० ७. ४. २१. इति गुणाभावः । हर्यतः । हर्यं गतिकांत्योः । भृमुद्गृशीत्यादिनातचप्रत्ययः । अथिता । अथ क्रथ क्रथ हिंसार्थाः । तात्कीलिकलृप्प्रत्ययः । नित्यादायुदात्तत्वं ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्रे आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम अवंसे नामैन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । अवंसे । नाम । इन्द्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयंसे ॥ ३ ॥

हे उष उपोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोत्रायायस्मा इन्द्रा याध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्नायै । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधिहि । नि० ७. ३१. इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणासं समा भर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोत्रेषु नमनशीलं प्रसिद्धं वैद्वियमिन्द्रत्वस्य परमेश्वर्यस्य लिंगं यस्मिन्स्वैर्विधं ज्योतिः अवंसेऽत्राय हविर्लक्षणासंभारार्थमयस इतस्ततो गमनायाकारि क्रियते हरितो न । यथाश्वात्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयन्ति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः । पादादित्वा विधाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीर्घा । स्फायितंचीत्यादिना रक् । भर । इयहोर्भे इति भत्वं । द्यौचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः स्तुत्यर्थाद्ब्रह्मवचनात्कर्मस्त्वमुन् । तस्मादातिशयानिष्ठ इयमुनि टेरिति टिलोपः ।

अकारि । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यदृत्तयोगादनिघातः । अडागम उदात्तः ।
अयसे । अय गतावित्यस्माद्भाविऽमुञ् ।

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभुवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघन्तोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे।ते।इन्द्र।ते।वयं।पुरुऽस्तुत।ये।त्वा।आऽरभ्य।चरामसि।प्रभुवसो इति प्रभुऽव्रसो।

नहि।त्वत्।अन्यः।गिर्वणः।गिरः।सघन्त।ष्टोणीऽडव।प्रति।नः।हर्य।तत्।

वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रभुवसो प्रभुतधन अत एव पुरुषुत पुरुभिर्वज्रभिर्यजमानः स्तुत ये च वयं त्वा त्वामारभ्याथयत
यावल्लेख्य चरामसि चरामो यागे वर्तमाने त इमे वयं ते तव स्वभुताः । हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीयं त्वदन्य-
स्त्यक्तोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत । न हि प्राप्नोति । अतस्त्यं नोऽस्माकं तत्स्मृतिलक्षणं वचः प्रति
हर्यं । कामयन्व । नोणीरिव । यथा नोणी पृथिवी स्वकीयानि भुतजातानि कामयते ॥ चरामसि । इदंतो
मसिः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । सघत । पघ हिंसायां । अत्र प्राप्त्यर्थो
धातूनामनकार्यत्वात् । ल्यङ् डागमः । वज्रं छंदसीति विकरणस्य लुक् । पादादित्वात्त्रिघाताभावः । नोणी
रिव । हल्ङ्याब्ध्य इति मुलोपाभावश्चादसः ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि।ते।इन्द्र।वीर्यं।तव।स्मसि।अस्य।स्तोतुः।मघऽवन।कामं।आ।पृण।

अनु।ते।द्यौः।बृहती।वीर्यं।ममे।इयं।च।ते।पृथिवी।नेमे।ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि ब्रह्म । न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते । तादृशस्य तव वयं स्मसि । स्वभुता
भवामः । हे मघवन्नस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो यजमानस्य काममभिनापमा पृण । आपुरय । बृहती यामंहान्
शुलोकोऽपि ते तव वीर्यमनु ममे । अन्वमंस । इन्द्रेण सहावस्थानादियं चियमपि पृथिवी ते तर्वाजमे बलाय
नम । प्रह्नीवभुव । त्वद्वलाङ्गीता सत्य एव वर्तत इति भावः ॥ स्मसि । अस भुवि । लटि शसोरलोप इत्यका-
रलोपः । इदंतो मसिः । पृण । पृण प्रीणने । अत्र प्रीतिहेतुतया पुरणं लक्ष्यते । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । तस्य
ङित्वाङ्गुणाभावः । ममे । माह् माने शब्दे च । ङित्वादात्मनपदं । लिट्यातो लोप इटि चित्याकारलोपः ।
नमे । णमु प्रकृत्ये । लिट्यत एकहल्प्रत्यय इत्येवाभ्यासलोपी । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवामृजो निवृताः सर्तवा अपः सचा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वं।तं।इन्द्र।पर्वतं।महामुरुं।उरुं।वज्रेण।वज्रिन्।पर्वऽशः।चकर्तिथ।

अव।अमृजः।निऽवृताः।सर्तवा।अपः।सचा।विश्वं।दधिषे।केवलं।सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन्पर्वशश्चिन्द्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महामुरुं विलीर्णं पर्वतं पर्वतं मेघं वृत्रामुरं वा
वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ । शकलीचक्रेपि । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सर्तवै सरणाय
गमनाय अवाह्यः । अवाह्यमस्मादीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे । धारयसि ।
नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्सचा सत्यमेव । संचति सत्यनाम । संचत्येति तन्नाममु पाठात् ॥ महो । महान्तं ।

नकारतकारयोर्लोपश्चादंसः । चकतिथ । कृती क्दिने । लिटि थन्त्यभ्यासस्योरदत्वहन्नादिशेषचुत्वानि ।
मर्तवे । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । कृन्मजतः । पा० १. १. ३९. । इत्यव्ययस्येऽव्ययादाप्पुप इति मुपो
लुक् । अतश्च तवे युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दर्धिष । लिटि क्तादिनियमादिट् ॥ २२ ॥ ॥ १० ॥

एकादशानुवाकि सप्त सूक्तानि । तच्च नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गीतमस्य नोधम आर्षमाधेयं । आद्याः
पंच जगत्यः । शिष्टाश्चतस्रस्त्रिपुभः । तथा चानुकांतं । नू चिन्नव नोधा गीतम आधेयं हि चतुस्त्रिपुवर्तमिति ।
हीति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते अपिदेवताकि ॥ अभिप्रवपडहस्य पंचमोऽह्न्यापिमाहृत इष्टं जातवेदस्यं निवि
हानं । तृतीयस्यति खंडे मृत्रितं । पृक्षस्य वृष्णो वृष्णं ग्रधाय नू चित्सहोजा इत्यापिमाहृतं । आ० १. ७ ।
इति ॥ प्रातरनुवाकस्याधेये कृतावाग्निनशास्त्रे च जागते कंदस्यादितः पंचर्चः । मृत्रितं च । त्वमपे प्रथमो
अगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते इति पच । आ० ४. १३. । इति ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यहूतो अभवद्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पृथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नू चित् । सहः । ज्ञाः । अमृतः । नि । तुंदते । होता । यत् । दृतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पृथिभिः । रजः । ममे । आ । देवताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहमा बल्लेन जातः । अपिर्हि बल्लेन मथ्यमानोऽरण्योः सकाशाज्जायते । अमृतो मरणरहितः ।
एवमुक्तोऽपिर्नू चित् क्षिप्रमेव नि तुंदते । नितरा व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्यापिः स्पष्टमशक्यत्वात् । यद्वा ।
निर्गच्छति । तुंदतिर्गत्यर्थः सांचो धातुः । यद्यदा होता देवानामाह्नाता होमनिष्पादको वायमपिर्विवस्वतः
परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय द्रुतोऽभवत् हविर्वहने नियुक्तो भवति तदानीं साधिष्ठेभिः
समीचीनेः पृथिभिर्मर्गगच्छन् रजोऽतिरिक्तलोके वि ममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यतिरिक्तमसत्कन्यमभुत् ।
इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सद्रूपमिषं दृश्यते । किंच । देवतातिंति यज्ञनाम । देवताता देवतातां
यज्ञं हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणं देवानां विवासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति
वज्रवीहो नजो जरमरमिन्नमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्वरितेत्यादात्मनेपद । नकारो
पञ्चमश्चादंसः । साधिष्ठेभिः । बाह्यशब्दादातिशायनिक इष्टन्यतिकवाहयोर्भेदसार्धा । पा० ५. ३. ६३. । इति
साधादेशः । वज्रलं कंदसीति भिन्न एवभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवतात्तात्त्विकम् । पा० ४
४. १४२. । इति स्वार्यधिकस्मात्तिलप्रत्ययः । तेन च तत्संबंधी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषा आ विवासतीति
योऽयं । मुपां मुनुर्गति विभक्त्यंदादेशः । लिट्स्वरणं प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं ॥

आ स्वमद्य युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं प्रुपितस्य रोचते दिवो न सानुं स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वं । अन्नं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्ठं । प्रुपितस्य । रोचते । दिवः । न । सानुं । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमपिः स्वं स्वकीयमद्यादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया संमि
थयन् तदन्तरं चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन्नित्येतदतिशयमु पठितं । एवमुक्तोऽपिर्नू चित् क्षिप्रमेवातसेषु प्रभुतपु
काष्ठिषा तिष्ठति । आरोहति । अजातसगब्दः काष्ठवाचो । अतसं न गुप्तं । ऋक् ० ४. ४. । इति दर्शनात् ।
प्रुपितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्यापिः पृष्ठमुपर्यर्वास्थितं ज्वालाज्वालमत्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽथ
इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमपेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो बुलोकस्य संबन्धि
सानुं समुद्धृतमन्नं स्तनयन्नं शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् । युवमानः । यु मिथ्याणि ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य वज्रलं कंदसीति लुगभावः । अदुपदेशात्सर्वधातुकां-

दात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यति । अजरः । बह्व्रीही नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचि-
कदत । कदि कदि कदि आहुनि रोदने च । अस्मागत्यताम्रिः च आगमानुशासनस्थानित्वान्नुमभावः ।
द्विर्भावहलादिशिषसन्वज्ञवित्त्वानि ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाठर्मत्यः ।

रथो न विस्वृजसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुदभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिषाट् । अर्मत्यः ।

रथः । न । विस्व । अजसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुवाणो रुद्रेभी रुद्रेर्वमुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाहुता निषत्तो
हविःस्वीकरणाय देवयज्ञे निषणो रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्या मरणरहितः । एवंभूतो
देवो द्योतमानोऽपिर्विचु प्रजामु लोकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वृजसानः स्तूय-
मानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक् आनुषक्तं यथा भवति तथा व्युष्वति । विशेषेण प्रापयति ।
यद्वा । वार्याणि वरणीयानि हवींष स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतिः शानचि बह्वलं कंदसीति विकरणस्य
लुक् । शानचोऽङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
निषत्तः । यद् विप्रशरणगत्यवसादन्येषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । नसत्तनिषत्तत्वादिना । पा० ८. २. ६१. निष्ठान-
त्वाभावो निपातितः । गतिरनेतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिषाट् । यह अभिभवे । कंदसि सहः । पा० ३.
२. ६३. इति ण्विः । सहः साङ्गः सः । पा० ८. ३. ५६. इति यत्वं । अजसानः । अजतिः स्तुतिकर्मा । असान-
जित्यनुवृत्तावृजिवृधमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८७. इति कर्मस्थसानचप्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम । इण् गतावित्यस्मात्कंदसीण इत्युपप्रत्ययः । वृद्धायादेशो । वार्या । बृह-
संभक्ती । अहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिति प्राप्त ईडवद्वृशंसदुहां ण्यत् इत्याद्युदात्तत्वं । शिःकंदसीति शिर्लोपः ।
अण्वति । रवि गती । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्त्वानुम । कर्तरि शप् ॥

वि वातज्रतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः मृण्या तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुग्दूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽज्रतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । मृण्या । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम । रुग्त्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातज्रतो वायुना प्रेरितमुविष्वणिर्महाम्वनः एवंभूतोऽपिर्जुहूभिः स्वकीयाभिर्जुहूभिः स्रष्टा सरणशी-
लेन तेजःसमूहनं च युक्तः सन । वृथेत्यनायासवचनः । वृथानायासेनैवातसेपूजतेषु वृत्तेषु वि तिष्ठते । विशेषेण
तिष्ठति । हे अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्वृचान्दग्धं वृषायसे वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुग्दूर्मे
दीप्तज्वाल अजर जरारहिताग्ने ते तवैव गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वातज्रतः । ज्र इति सीचो
धातुः । वातेन ज्रतो वातज्रतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वि तिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्र इत्या-
त्मनपदं । जुहूभिः । ज्र दानादनयोः । ह्यत् आस्विति जुहूः । ज्रवः युवच्च । उ० २. ६०. इति कृिप । चका-
रादीर्घः । युवज्ञावाद्भिर्भावाद । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । स्रष्टा । स्र गतो । सरतीति स्रणिः । स्रवृषिभ्यां
कित् । उ० ४. ४९. इति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेत्येव मार्गः । इण् गतावित्यस्मात्करण औणादिको मणिः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तपुर्जभो वन आ वातचोदितो यूये न साह्यँ अवं वाति वंसगः ।

अभिप्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतचिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । स॒ह्नान् । अ॒व । वा॒ति । वंस॑गः ।

अ॒भिऽव॒जन् । अ॒क्षि॑तं । पा॒ज॒सा । रजः॑ । स्था॒तुः । च॒रथं॑ । भ॒यते॑ । प॒त॒चि॒णः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपुषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुग्वानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितो वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽप्रियूथे ज्वालासमूहे सत्यक्षितमणीणं रज आर्द्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तजोबलेनाभिप्रजन अभिमुख्येन गच्छन्नेऽरण्ये साहान् सर्वमभिभवन् आ अभिमुख्येनाव वाति । व्याप्नोति । तत्र दृष्टांतः । वंसगो न । यथा वननीयगतवृषो गोयूथे सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतचिणः पतनवतोऽपि सकाशात्स्थानुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । विभति ॥ साहान् । दाश्यान्साहानिति क्रमुप्रत्ययातो निपातितः । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य क्त्य । आतोऽटि नित्यमिति सागुणासक आकारः । यत्खलोपी । इत्स्वत्वं क्दांसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १. ५३ । विहितस्मृप्रत्ययो बह्वलवचनात्तिष्ठतरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातु स्थावरं विभति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । जिभी भयं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बह्वलं कदसीति योरभावः । गुणावादेशी ॥ ॥ २३ ॥

द॒धु॒ष्टा॒ भृ॒गवो॑ मा॒नुषे॒ष्वा र॒यिं न चा॒रुं सु॒ह॒वं ज॒नेभ्यः॑ ।

हो॒तार॑म॒ग्ने अ॒तिथिं॑ व॒रेण्यं॑ मि॒त्रं न शे॒वं दि॒व्याय॑ ज॒न्म॒ने ॥ ६ ॥

द॒धुः । त्वा॒ । भृ॒गवः॑ । मा॒नुषे॒षु । आ । र॒यिं । न । चा॒रुं । सु॒ह॒वं । ज॒नेभ्यः॑ ।

हो॒तारं॑ । अ॒ग्ने । अ॒तिथिं॑ । व॒रेण्यं॑ । मि॒त्रं । न । शे॒वं । दि॒व्याय॑ । ज॒न्म॒ने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारु रयि न शोभनं धनमिवा दधुः । आधानसंभारेषु मंत्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहव यजमा नार्थमाह्वानं मुगकं होतारं देवानामाह्वानात् अतिथिमतिथिवत्सूत्रं । यद्वा । देवयजनदेशेषु सततं गंतार । वरेण्यं वरेणीयं मित्रं न शिवं । यथा सखा मुखकरो भवति तद्वत् मुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिट्युभयातो लोप इटि चित्वाकारलोपः । युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । सुहवं । इत्यन्तरीषद्वयमुपि लिखन् । बह्वलं कदसीति संप्रसारणं । परपुर्वत्वं । गुणावादेशी । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

हो॒तारं॑ स॒प्र जु॒हो॑३ यजि॑ष्ठं यं वा॒घतो॑ वृ॒णते॑ अ॒ध्वरे॑षु ।

अ॒ग्निं वि॒श्वेषा॑म॒रतिं॑ वसू॒नां स॒प॒र्यामि॑ प्रय॒सा॒ यामि॑ रत्नं॑ ॥ ७ ॥

हो॒तारं॑ । स॒प्र । जु॒हः॑ । यजि॑ष्ठं । यं । वा॒घतः॑ । वृ॒णते॑ । अ॒ध्वरे॑षु ।

अ॒ग्निं । वि॒श्वेषां॑ । अ॒रतिं॑ । वसू॒नां । स॒प॒र्यामि॑ । प्रय॒सा॒ यामि॑ । रत्नं॑ ॥ ७ ॥

सप्र सप्रसंख्याका जुहो होतारो वाघत अद्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टुतमं होतारं देवानामाह्वानात् यमग्निं वृणते संभजते विश्वेषां सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितार तमग्निं प्रयसा हविर्लक्षणानां संपर्यामि । परिचरामि । रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृह संभक्ता । क्रियादिकः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । अ गतिप्रापणयोः । अस्मादीणादिको बहिवस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६० । इत्यतिप्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यायः परिचरणकर्मा । सपर पुत्रायामिति धातुः कङ्गादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते । पादादिस्वान्नघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णोपपत्त्यादसः ॥

अच्छिद्रा मूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जा नपात्पूरिणसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । मूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणंत । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःभ्यः । आर्यसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः मूनो बलस्य पुत्र । बलिन हि मथ्यमानोऽपिर्जायते । मित्रमहोऽनुकूलदीप्तिमत्तमे नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जा नपात् अतस्य पुत्र । भुक्तनान्नं जठराग्नेः प्रवर्धनादपेरत्तपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां सुवतमायसीभिर्थापि । यद्वा । अयोवृद्धतरः । पुभिः पालनैरंहसः पापादुष्य । रक्ष । उरुष्यती रक्षाकर्मा । नि० ५. २३. । इति यास्कः ॥ अच्छिद्रा । शृक्कंदसीति शर्लोपः । मूनो सहसः । परमपि कंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवज्जावे सति पदद्वयममुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । मुपां मुनुगिति विभक्तिलुक् । ऊर्जा नपात् । न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादिति नत्रः प्रकृतिभावः । मुवामंत्रित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवज्जावे सति पादादित्वा दाष्टमिकनिघाताभावे पाष्टिकमामंत्रिताबुदात्तत्वं । पुभिः । पू पालनपुरणयोरित्यस्मात्संपदादिनक्षणे भावे कृिप । उत्वदीर्घा । मावकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवज्ञः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मधू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरूथं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवन्तऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मधू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां सुवते यजमानाय । वरूथमिति गृहनाम । वरूथमनिष्टनिवारक गृहं भव । हे मघवन धनवत्तमे मघवज्ञो हविर्लक्षणधनयुक्तिभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने गृणंतं सुवतमंहसः पापकारिणः शत्रोरुष्य । रक्ष । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽपि प्रातः रिदानीमिव पर्ययुरपि मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ वरूथं । वृत्र वरणे । वृवृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । इत्यथन्त्रत्ययः । निच्चादाबुदात्तत्वं । गृणते । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मनिन्निति विच । तदस्यास्तीति मतुप । मादुपधाया इति मतुपो वत् । मतुवसो ररिति नकारस्य कत्व । मघवज्ञः । मघवा वज्ञत्वं । पा० ६. ४. १२८. । इति मघवञ्शब्दस्य तुआदेशः । स च नानुबंधकतमनेकान्तत्वं । परि० ६. म० १. १. ५५. । इति वचनात् अलोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यत्यस्य भवति । मनु । अचि तनुघमत्त्विति दीर्घः । धियावसुः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । मुगभावश्चादसः । जगम्यात् । गम् सृप् गती । लिङि बह्वन् कंदसीति शपः सुः ॥ २४ ॥

वया इदिति सप्तर्चं द्वितीयं मुक्तं नोधस आर्घं त्रेष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । वया इत्सप्त वैश्वानरीयमिति ॥ मुक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयंते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जना उपमिद्यंथ ॥ १० ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । ते इति । विश्वे । अमृताः । मादयंते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽइव । जनान् । उपऽमित् । ययंथ ॥ १० ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवतीति यास्कः । नि० १. ४. । हे अपि येऽन्येऽप्यः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ते । ब्रूयन्ति । न हि त्वद्वातिरेकेण तेर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जाठररूपेण संबन्धित्वे चितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्ययंथ । अधारयः । तच्च दृष्टान्तः । उपमिदुपनिष्ठाता स्थूणव । वंशधारणार्थं निष्ठातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे च मे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धो वैश्वानरः । तस्यैवमित्यण् । नाभिः । नहो भय । उ० ४. १२५. । इतीज्प्रत्ययो भकारश्चांतादेशः । त्रित्वादायुदात्तत्वं । असि । तासस्थोर्लोप इति सलोपः । चितीनां । चि निवासगत्योः । अस्मात् क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच । अतोदात्तात्पठितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमत् । दुमिच् प्रक्षेपणं । अस्मादुपपुष्पाद्वृजलवचनात्कर्मणि क्तिप् । तुगागमः । ययंथ । यम उपरमे । लिटि थलि क्तादिनियमादिति प्राप्त उपदेशः । पा० ७. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

विपुवत्संज्ञेऽह्न्याप्रिमार्कते मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपसूचः । विपुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवद्गती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदारीय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आरीय ॥ २ ॥

अयमपि दिवो दुलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भुमस्य नाभिः संनाहकः । रचक इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्वावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुण युक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आरीय विदुषे मर्नवे यजमानाय वा ज्योतिरिति ज्योतीरूपमेवाजनयंत । उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा । नि० ७. २७. । अन्तुचन्नित्यादां निपातनादुपमिदः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः पित्रोरादिभ्यश्चिती ङीप्प्रत्ययातोऽतोदात्तः । अजनयंत । जनीवृत्कमुरजोऽमंताय । धा० १९. ६३. ६७. । इति मित्वाच्चितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अथा वैश्वानरेऽर्षो वसुनि धनान्या दधिरे । आहितानि म्यापितानि वसुवुः । तच्च दृष्टान्तः । ध्रुवासो नियन्ता रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधीयते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपतिर्भवसि ॥ अथा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्भादेशः । या । शिष्टकंदासि बह्वर्जमिति शेषोपः । ओषधीषु । उष दाहि । ओषः पाकः । भावे घञ् । अित्वादायुदात्तत्वं । ओष आमु धीयत इत्योषधयः । कर्मस्थधिकरणे चेति क्तिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपङ्क्तप्रकृतित्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन ओषधश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमिति विभक्तेर्भादेशः ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यज्ञीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृतमाय । यज्ञीः ॥ ४ ॥

रोदसी वावापृथिवी सूनवे स्वपुत्राय विश्वानराय बृहती इव प्रभुते इवाभुतां । विश्वानरस्य वावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरं स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा महयज्ञजायतामिष्यावापृथिवी भुरिरितसा । ऋग्वे० ३. ३. ११. इति । महतो विश्वानरस्यावस्थानाय वावापृथिव्या विलुते जाते इत्यर्थः । किंचायं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्विष्विधा यज्ञीर्महतीर्गिरः स्मृतीर्विश्वानरायामयं प्रायुक्तं ग्रेषः । कीदृशाय । स्वर्वते शोभनगमनयुक्ताय सत्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायातिशयेन सर्वेषां जेत् । तत्र दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको वंदी दातारं प्रभुं बह्विधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोज्ञतावज्यती पुक्चेति जातो गम्यमानायां मनुष्यादयत् पुगागमश्च । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । तत्र हि ब्रजित्यनुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वादर्तभावे विच । ततो मनुष । मादुपधाया इति वत्त्वं ॥

दिवश्चित्रे बृहतो जातवेदो विश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथं ॥ ५ ॥

दिवः । चित्रः । ते । बृहतः । जातऽवेदः । विश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।

राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकथं ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विश्वानराप्ते ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित्तु युलोकादपि प्र रिरिचे । प्रववृध । किंच त्वं मानुषीणां मनोज्ञातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकथं । देवाधीनमकार्षीः ॥ विश्वानर । पादादित्वादाष्टमकनिघाताभावः । रिरिचे । रिरिचि वरिचने । अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्यं वर्तते । कृष्टीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनोज्ञतावित्युत्प्रेत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीप् प्राप्ति तदपवादतया शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीप् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । द्याक्कंदसि बह्वत्वं । पा० ६. १. १७८ । इति बह्वलवचनात्तत्रा उदात्तस्याभावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिनक्षणे भावे कृप । वरिव इति धननाम । नस्त्रिपयस्यत्याद्युदात्तत्वं ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पुरवो वृचहणं सचंते ।

विश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनीत्काष्टा अवं शंबरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नू । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पुरवः । वृचऽहनं । सचंते ।

विश्वानरः । दस्युः । अग्निः । जघन्वान् । अधूनीत् । काष्टाः । अवं । शंबरं । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र विश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्यतोऽपिरभिधीयते । पुरव इति मनुष्यनाम । पुरवो मनुष्या वृचहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं विश्वानर सचंते वर्षार्थिनः सेवन्ते तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्विश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नू क्षिप्रं प्र वोच । प्रववीमि । किं तदित्यत आह । अयं विश्वानरोऽपिर्दस्यु रमानां कर्मणां वोपचयितारं राजसादिकं जघन्वान् । हतवान् । तथा काष्टा अपो वृष्ट्युदकान्यधूनीत् । अधोमुखान्यपातयत् । शंबरं तं निरोधकारिणं मेघमव भेत् । अवाभिनत ॥ वोचं । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्प्रत्ययवृत्तीत्यादिना क्षुरङादेशः । वच उमित्युमागमः । गुणः । बह्वलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । जघन्वान् । हतेर्लिटः

क्रमः । अभ्यासाच्चैवभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभाषा गमहनेति विकल्पनादिङभावः । भेत । भिदिर विदारणे । लङि वङ्गत्वं कंदसीति विकरणस्य लृक् । हल्ङ्याब्ध्य इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदङभावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ब्रवीमि तस्मिन्निहं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पुरवः पुरयितव्या मनुष्या वृत्रहण मेघह्न सचंते सेवते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः चयार्थादुपदस्यत्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि तमर्षिर्वैश्वानरो घ्नत्वा धुनोदपः काष्ठा अभिनक्तुवरं मेघं । नि० ७. २३ । इति ॥ अत्रेदं चितनीयं । कोऽसां वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः । मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते । न त्वपेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । दुम्यानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्ति चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकात्रयात्मकानि । तत्र तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवति । तत्प्रच्युतिपरिहारायापिमास्तेऽतिमे शस्ते होता स्वर्गाङ्गमि प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतराग्न्यवत । स्तोत्रियतृत्वेन प्रारंभमुक्त्वा दुम्यानसंबन्धना वैश्वानरीयेण मुक्तं शस्ते प्रारंभते । ततो मध्यमस्थान संबन्धिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति तद्वैत्यमुक्तपाठिनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमपि । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मरुतद्वयमप्यनुपपन्नं । अयमेवापिर्वैश्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चास्मात् । वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वह्निं मुहतां यत्र लोका इति । यदा । विश्वं सर्वं नरा एनमपि यज्ञादीं प्रणयतीति तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यदा । विश्वान् सर्वान्प्राणिनः प्रत्युतो गच्छत इति विश्वानरी मध्यमोत्तमा । अ गता वित्यस्मात्प्रायश्चित् । नृगभावश्चादसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमर्षिर्वैश्वानरः । वैश्वतोऽपिर्हि मध्यमसकाशा ज्जायते । अग्निपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽपिः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्मकालं सूर्यकातादिमणिष्वेदेत्युत्तिः प्रसिद्धा । तस्मात्तामनिर्वचनानुरोधेनायमेवापिर्वैश्वानर इत्यतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा स्मृतिः संभवति । अर्षी प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टरत्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६ । इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं यास्मिन् वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बह्वधा प्रपञ्चितं । नि० ७. २१ । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवानुसंधेयं ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिर्मिः पुरुणीथे जरते सृनुतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । मिः । पुरुऽनीथे । जरते । सृनुताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽपिर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वं सर्वं मनुष्या यस्य स्मृताः स तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविलक्षणान्नवत्सु यागेषु । यदा । एतस्मिन्पुष्टिषु । यजतो यष्ट्यो विभावा विश्वेण प्रकाशयिता सृनुतावान् । सृनुता प्रिया सत्या वाक् । तदुक्तः । एवंभूतोऽपिः शातवनेये । शतसंख्या कालं क्रतून्वति संभजत इति शातवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुणीथे बह्वनां नेत्येतत्संज्ञक राजानं च शतिनीभिर्बहुभिः स्मृतिभिर्जरते । स्मृत्यते ॥ भरद्वाजेषु । भरति पोषयति भोक्तृमिति भरतः । तादृशा वाजा येषु । बह्वीर्हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तं मरुतृधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं । यजतः । भुमुदृ गियजिपर्वपञ्चमितमिहर्ष्योऽतच । उ० ३. ११० । इति यजतरतचप्रत्ययः । विभावा । भा दीर्घा । आतो मनिन्निति वणिप । तस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शातवनेये । इन्मवधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः शातवनिशब्दः । इतस्थानिजः । पा० ४. १. १०० । इति ङक् । कित इत्यतोदात्तत्वं । शतिनीभिः । शतशब्दाच्चत्यर्थीय इनिः । अत्रेभ्य इति ङीप् । पुरुणीथे । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पा० ८. ३. । इति णत्व । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ २५ ॥

वह्निमिति पंचर्चं तृतीयं मुक्तं नोधस आयं वैपुभमापेयं । अनुक्रांतं च । वह्निं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये कर्ता वैपुभं कंदसीदं मुक्तमाश्विने शस्ते च । तथा च मुचितं । वह्निं यशमक्षुप प्र जिन्वति च्रीणि । आ० ४. १३ । इति ॥

वह्निं य॒गसं वि॒दथ॑स्य के॒तुं सु॒प्रा॒च्यं दृ॒तं स॒द्योऽ॒र्थे ।

द्विज॑न्मानं र॒यिमि॑व प्र॒शस्तं॑ रा॒तिं भ॒र॒द्भृ॒गवे॑ मा॒तरि॑श्वा ॥ १ ॥

वह्निं । य॒गसं । वि॒दथ॑स्य । के॒तुं । सु॒प्रा॒च्यं । दृ॒तं । स॒द्यः॑ऽअर्थे ।

द्वि॒ऽज॒न्मानं । र॒यिं॑ऽइव । प्र॒ऽश॒स्तं । रा॒तिं । भ॒र॒त् । भृ॒गवे॑ । मा॒तरि॑श्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यगसं यगस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राच्यं मुपु प्रकर्षेण रक्षितारं दृतं देवर्हिवर्धनलक्षणं दृढ्ये नियुक्तं सद्योऽर्थं यदा हवीषि जुहुति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान्गतारं । यद्वा । सद्योऽर्थमरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वा जायमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एतंभुतमपि मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत । मित्रमहरत । अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाष्यत्यत्र । आप० गृ० १२. १४. । रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मंत्रांतरं च भवति । रातिं भृगूणामुगिजं कविकेतुं । ऋ० ३. २. ४. । इति ॥ वह्निं । वह्निश्चि॒युश्रु॒ग्लाहा॒त्वरि॒भ्यो नि॒दिति॑ वह॒तेर्नि॒प्रत्ययः । नि॒द्वद्वा॒वादा॒द्युदा॒त्तत्वं । य॒गसं । य॒गस॒शब्दा॒दुत्तर॑स्य वि॒नो लुक् । व्यत्ययनांतोदात्तत्वं । यद्वा । अर्गआदित्वादच । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राच्यं । मुपु प्रकर्षेणावति रक्षतीति लुक् । व्यत्ययनांतोदात्तत्वं । यद्वा । अर्गआदित्वादच । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राच्यं । मुपु प्रकर्षेणावति रक्षतीति लुक् । उपमर्गद्वयोपस्थादवतरेवितृमृतं चिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । वा कंदसीत्यभि पूर्व इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थं । उपि कुपि गार्तिभ्यस्त्यमित्यर्थः कर्तरि ण्यप्रत्ययः । सद्य एवाद्यां गता सद्योऽर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि लव्ये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. ३. । इत्यव्ययग्रहणेन चितयं गृह्यत तर्हि बह्व्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिजं । अस्मिन्तिरत्र गतिकर्मा । मातर्यंतरिजे अस्मिन्ति गच्छतीति मातरिश्वा । अन्नुष॒नित्यादी॑ निपातनादपमिद्धिः । यद्वा । मातर्यंतरिजे आश्वमति गच्छतीति मातरिश्वा । अस गतिदीप्यादानिष्यत्वस्मादाङादिको द्वन्प्रत्ययः । एतच्च यास्कनोक्तं । नि० १. २६. ॥

अ॒स्य शा॒मु॒रु॒भया॑सः स॒चंते॑ ह॒विष्म॑ंत उ॒गिजो॑ ये च॒ मर्ताः॑ ।

दि॒वश्चि॒त्पूर्वा॑ न्यसा॒दि॒ होता॑पृ॒च्छचो॑ वि॒श्रप॑तिर्वि॒शु वे॒धाः ॥ २ ॥

अ॒स्य । शा॒मुः । उ॒भया॑सः । स॒चंते॑ । ह॒विष्म॑ंतः । उ॒गिजः॑ । ये । च॒ । मर्ताः॑ ।

दि॒वः । चि॒त् । पूर्वा॑ । नि । अ॒सा॒दि॒ । होता॑ । आ॒ऽपृ॒च्छचः॑ । वि॒श्रप॑तिः । वि॒शु । वे॒धाः ॥ २ ॥

शामुः शासितुरस्यापिरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञीयंजमानाश्चेममपि शासितार सचंते । भवति । उगिजः कामयमाना देवा हविष्मंतो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः । यद्वा । उगिज इति मेधाविनाम । उगिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मंतो हविर्युक्ता मर्ता यजमानाः । किंचायं होता होमनिष्पादकोऽपिर्दिशयित आदित्यादपि पूर्व उपःसु वर्तमानो भूत्वापि होत्रहोमार्थं विनु यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्युणाग्न्यायतने न्यधायि । स्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छ आप्रष्टव्यः । पुच्छ इत्यर्थः । विश्रपतिर्विशं प्रजानां पालयिता वेधा विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शामुः । शामु अगुगिष्टा । तृमूर्त्वी शसिशमिशमिच्छादिभ्यः संज्ञायां चानिटी । उ० २. ९४. । इति तृण । इडागमाभावश्च । पृथक्वचने तकारलोपश्चान्दसः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । उगिजः । वगः कित् । उ० २. ७१. । इति वष्टेरजिप्रत्ययः । यह्न्यादिना संप्रसारणं । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । अस्मिहमिमृयिष्वामीत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । आपृच्छचः । प्रच्छ ह्रीप्सायां । आङ्पूर्वादस्माकंदसि निष्टक्येत्यादी । पा० ३. १. १२३. । क्यप्रत्ययो निपातितः । यह्न्यादिना संप्रसारणं । क्यपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्रपतिः । पत्याविश्वयं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति परादिशकंदसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

तं नयसी हृद् आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुपासः प्रयस्वंत आयवो जीजन्त ॥ ३ ॥

तं । नयसी । हृद् । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं । अश्याः ।

यं । अृत्विजः । वृजने । मानुपासः । प्रयस्वंतः । आयवः । जीजन्त ॥ ३ ॥

नयसी नवतरा सुकीर्तिः सुपु कीर्तयिष्यन्त अस्माकं सुतिर्हृदो हृदयस्थितात्प्राणाज्जायमानमृत्ययमान । अपिर्हि वायोऽत्ययते वायुश्च प्राण एव । यः प्राणः स वायुरित्याश्रानात् । मधुजिह्वं मादयितुञ्जाल । एवंभूतं तमपिमाश्याः । आभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संयामे प्राप्ते सत्यायवो मनुष्या यमपि जीजन्त यज्ञा र्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । अृत्विज ऋता कालं यष्टारो मानुपासो मनोः पुत्राः प्रयस्वंतो हृद्विर्लक्षणात्तोषिताः ॥ नयसी । नवीयसीत्यत्रेकारलोपः कंदसः । हृद् । अत्र हृदयशब्देन तस्यः प्राणो लक्ष्यते । पृश्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । अग्निं ज्ञात्रनोर्जति जादेशः । अदुपदे शास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्नो नित्वादावुदात्तत्वं । अस्मत् । मुपां मुलुगिति विभक्त्यर्जुक । अश्याः । अशु व्याप्नो । लिङि बह्वचं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमां । जीजन्त । जनी प्रादुर्भावे । ण्यताङ्गिङि त्रिचङादेशः । त्रिभावहलादिशेषः । सन्वद्धावित्यदीर्घाः । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वं चङ एव स्वरि प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्तावुदात्तत्वं ॥

उशिकपावको वसुमानुषेपु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।

दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवदयिपती रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक । पावकः । वसुः । मानुषेपु । वरेण्यः । होता । अधायि । विष्णु ।

दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवामयिता वरेण्यो वरणशीलः एवंभूतो होतापिबिन्दु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते । स चाग्निर्दमूना रक्षसा दमनकरणेन मनसा युक्तो गृह पतिर्गृहाणां पालयिता च सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिरा भुवत् । आ समंताद्भवति । न केवलमेकस्य रयेरपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यदनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लुङि त्रिचिणादेश आती युक् चिण्णतोऽरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः । दम उपशमं । दमेरूनमिः । उ० ४ २३४ । इत्याणादिक ऊनसिप्रत्ययः । याम्क स्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात् । नि० ४. ४ । इति । दम आँ अग्निः । आङोऽगुनासिककंदसीत्याकारस्य मानुनासिकत्वं । प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लिखडा गमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिङ्कंदसि बह्वचमित्युत्तरपदावुदात्तत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

तं त्वा वयं पतिमग्रे रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आणुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मशू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्रे । रयीणां । प्र । शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।

आणुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मशू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोत्रिकत्वेऽप्यात्मनि पुजार्थं बह्वचनं । हे अग्ने रयीणां

धनामां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वा त्वां मतिभिर्मननीयः स्तोत्रैः प्र शंसामः । प्रकर्षेण जुमः । किं कुर्वतः । वाज्रभरं वाज्रस्य हविर्लक्षणाज्ञस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तत्र दृष्टांतः । आगुं न अश्वमिव । यथाश्व-
मारोहंतः पुरुषास्तस्य वह्नप्रदेशं हस्तेर्निमृजति तद्वद्वयमप्यपेहर्विवह्नप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चापिसं-
मार्जनप्रकरणे वाजर्मनयिभिराम्नातं । अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि यथा युक्ता ग्रहि वहति व्रजदेवमेत-
दपि युक्तोपनिषतिं ग्रहि देवेभ्यो हव्यं वहति । धियावमुः कर्मणा वृद्धा वा प्राप्रधनः सोऽपिः प्रातः
श्रोभुतस्याहुः प्रातःकाले मनु शीघ्रं जगम्यात । आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् ।
मत्रे वृषपत्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाज्रभरं । अपरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजोति । पा० ३. २. ४६ ।
वाज्रगदे कर्मण्युपपदे खचप्रत्ययः । अहर्दिपदजंतस्य मुम । पा० ६. ३. ६७ । इति मुमागमः । चित इत्यंतोदा-
त्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरान्वयत्वात् मृजवृद्धिः । पा० ७. २. ११४ । इति वृद्धभावः । अदुपदशास्त्र-
मार्बधानुक्तानुदात्तत्वं णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात । लिङि वङ्गलं कंदमीति शपः युः ॥ २६ ॥

अस्मा इदं प्र तवसे इति षोडशर्चं चतुर्थं मृक्तं । नोधस आर्षमिंद्रं वैष्टुभं । अनुक्तांतं च । अस्मा इदं
षोऊगति । अस्य मृक्तस्य नोधा द्रष्टव्येतद्वाहणे समाम्नायते । अस्मा इदं प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते
प्रातःसवने । णि० ब्रा० ६. १८ । इति ॥ षऊहस्तोत्रियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने
ब्राह्मणाच्छंसिगम्य ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुज्यस्या आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनमृक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं । तथा च
मृजितं । अस्मा इदं प्र तवसे शासद्वहिरतीतरावहीनमृक्तं । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते
प्रातःसवने षऊहस्तोत्रियाच्छस्वा माध्यंदिनेऽहीनमृक्तानि शंसन्तीति ॥

अस्मा इदं प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीपमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मि । इत् । उं । इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीपमाय । अध्रिऽगवे । ओहं । इंद्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदं इति निपातद्वयं पादपुराणे । अथापि पादपुराणाः कमीमिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं ।
तवसे प्रवृत्ताय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा । तुर्वित्रं शत्रूणां हिंसित्रं । माहिनाय गुणमहते ऋचीपमाय
अन्ता समाय । यादृशी स्मृतिः कियते तत्समायेत्यर्थः । अध्रिगवेऽधृतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः ।
तथा च यास्कः । अधृतगमनकर्मवत्तिद्रोऽप्यध्रिगुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभुतायास्मा इंद्राय स्तोमं
स्तोत्रं प्र हर्मि । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । प्रयो न । प्रय इत्यत्रनाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय
कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं वहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं
कितर्हं ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यज्ञानि । कीदृशानि । राततमा पूर्वयज्ञमानैरतिशयेन दत्तानि । इंद्रं सुत्या
हविषा च परिचरंमति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति
तुरः । पचाद्यचि क्कांदमी वलोपः । हर्मि । हञ् हरणे । बङ्गलं कंदमीति शपो मुक् । माहिनाय । मह
पुत्रायामित्यस्माच्छहरिणं च । उ० २. ५६ । इतीनप्रत्ययः । उपधावृद्धिश्च । ऋचीपमाय । ऋचीपम ऋचा
समः । नि० ६. २३. । इति यास्कः । तृतीया तत्कृतंति समासः । पा० २. १. ३०. । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पुषोदरादित्वादीकारोपजनः । मुषामादित्वात् पत्वं । केचिदाहुः । अच स्मृतावित्यस्मादिगुपधात्किदितीप्र-
त्ययः । क्कांदिकारादक्तिन इति डीप् । ऋची स्मृतिः । तथा समः । पूर्ववत् पत्वं । अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वे सति डीप उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरसंज्ञितनीयः । यद्वा । द्विचोदासादि-
द्रष्टव्यः । अध्रिगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गार्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १.
२. ४८ । इति जप्त्वं । पुषोदरादित्वादधृतशब्दस्याधिभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि क्कांदसं
सप्रसारणं । यद्वा । तुहिर दुहिर उहिर अर्दन इत्यस्मादोहतेः पूर्ववत्तत्र । राततमा । रा दान इत्यस्मात्त्रिधां-
तादातिशयायानकसाम्प । श्रेष्कदसीति श्लोपः ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराभ्यांगूपं बाधे सुवृक्ति ।
 इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥२॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽडव । प्र । यंसि । भराभि । आंगूपं । बाधे । सुऽवृक्ति ।
 इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥२॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यतनाम । प्रय इवात्तमिव प्र यंसि । प्रयक्तामि । तदेव स्पष्टीक्रियते ।
 बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृक्तिं सुप्रावर्जकमांगूपं सोऽवरूपमाघोषं भराभि । संपादयामि । अन्येऽपि
 स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा मनीषया
 तज्जन्येन ज्ञानेन च धियः स्मृतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति । संस्कुर्वन्ति ॥ प्र यंसि । यम उपरम इत्य-
 स्माकृति पुरुषव्यत्ययः । बहलं कंदसीति शपो लुक् । आंगूपं । आंगूपः स्तोम आघोषः । नि० ५. ११. इति
 यास्कः । आङ्पूर्वाभ्युषेर्घञि प्रपोदरादिवाहो इत्यस्य गूआदेशः । आङो ऊकारस्य लोपाभावश्च । याथादि-
 नोत्तरपदांतोदानत्वं । बाधे । बाधु विष्णोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थं तर्क्कमिति भावे क्प्रत्ययः । एजंतस्याद-
 व्यत्येन मुपो लुक् । मनीषा । मुपां मुनुगिति तृतीयाया डादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. ।
 इति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् घर्हिर्तोति गुणाभावे यणादेशः ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्यांगूपमास्येन ।
 मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं ववृधधै ॥३॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्वऽसां । भराभि । आंगूपं । आस्येन ।
 मंहिष्ठं । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । सुवृक्तिऽभिः । सूरिं । ववृधधै ॥३॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्यं तं प्रमिष्टमुपममुपमानहेतुभूतं स्वर्षा सुपूरणीयस्य धनस्य दातारं सूरि
 विपश्यितमिन्द्रं ववृधधै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुप्रावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनां स्मृतीनां संबन्धिभिरच्छोक्ति-
 भिः स्वच्छैर्वचोभिर्मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूपमाघोषमास्येन सुखेन भराभि । करोमीत्यर्थः । उपमं ।
 उपमीयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कविधानमिति करणे कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । स्वर्षा ।
 सुपूर्वादर्तेर्विजंतः स्वरशब्दः । पणु दाभि । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्व । मनोत्तरन-
 । पा० ८. ३. १०८. इति षत्वं । भराभि । पादादिवात्त्रिधाताभावः । अच्छोक्तिभिः । अस्मा उक्तयो येषां ।
 बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । ववृधधै । वृधु वृद्धाव-
 त्वात्तर्भावितात्पर्यान्तमर्थं संसेनिति कथीप्रत्ययः । कित्वागुणाभावः । द्विभावश्चादसः । यद्वा । यद्गुण-
 तादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्गीगाद्यभावः । अन्येषामपि वृक्षत इति साहितिकमभ्यासस्य
 दीर्घत्वं । प्रत्ययायुदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्तिनाय ।
 गिरंश्च गिर्वाहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥४॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तष्टाऽडव । तत्ऽसिनाय ।
 गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इंद्राय । विश्वंऽइत्वं । मेधिराय ॥४॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं सं हिनोमि । प्रेरयामि । तच्च वृष्टांतः । तत्तिनाय । सिनमित्यत्र-
 नाम । सिनमत्रं भवति सिनाति भुतानीति यास्कः । नि० ५. ५. । तेन रथेन सिनमत्रं यस्य स तथोक्तः । तस्मै
 रथस्वामिने तष्टेव तष्टा तच्छको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पादपुराणं । तथा

गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुत्तमानयिंद्राय गिरस्य शस्त्रसंबंधिनीः केवला ऋचश्च सुवृत्तिः शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधाविन इंद्राय विश्वमित्वं विश्वव्यापकं विश्वव्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविष्यं हि नोमीत्यनुपगमः ॥ हि नोमि । हि गतीं वृद्धां च । स्वादित्वात् झुः । तष्टव । तच्च त्वण् तनुकरणे । ताक्की-
ल्लिकलून । ऊर्दित्यात्पल इडभावः । स्कीः संयोगाद्योरति चिति ककारलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मिनाय ।
मिनशब्दः पित्र बंधन इत्यस्मादिष्टिपदीदृष्यविभ्यो नक् । उ० ३. २ । इति नक्प्रत्ययांतः । बह्व्रीहो पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वाहसे । वद्विहाधाभ्यामृक्कंदसीति वद्वतः केवलाद्विहितोऽमुन्प्रत्ययो गतिकारकयोरपि पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं चिति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । णित्त्वाद्यनुवृत्तिरुपधात्पूर्वः ।
हलि चिति दीर्घाभावश्चादमः । विश्वमित्वं । इवि व्याप्ता । विश्वमित्वति व्याप्नोतीति विश्वमित्वं । पचाश्च ।
लुगभावश्चादमः । यद्वा । खचप्रत्ययो बह्वलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय । मेधा अस्यास्तीति
मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरचो वक्तव्या । पा० ५. २. १०९. ३. । इति मत्वर्थीय इरन । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु सप्रिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा ३ समंजे ।

वीरं दानाकसं वंद्यं पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मि । इत् । ऊं इति । सप्रिऽइव । श्रवस्या । इंद्राय । अर्कं । जुह्वा । सं । अंजे ।

वीरं । दानाऽश्रोकसं । वंद्यं । पुरां । गूर्तऽश्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेन्द्रायार्कं स्तुतिरूपं मंत्रं श्रवस्या श्रवस्ययान्निक्रिया । अन्नलाभायैतर्थाः । जुह्वाङ्गानसाधनेन
वागिन्द्रियेण समंजं । समंजं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । सप्रिमिव । यथात्रलाभाय गंतुकामः
पुमानश्च रथेनकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानाकसं दानानामिकानिलयं गूर्तश्रवसं
प्रशस्यात्र पुराणमुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं वंद्यं वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति
शेषः ॥ सप्रिमिव । पप समवायं । समवैति रथेनकीभवतीति सप्रिरश्वः । वसन्तिप । उ० ४. १७९. । इति विधी-
यमानस्मिन्प्रत्ययो बह्वलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः । इवेन समास
उक्तः । श्रवस्या । श्रवस्याश्चात्सुप आत्मनः क्यच । क्यजताद्वातोर्भावे अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. । इत्यकार-
प्रत्ययः । ततष्टाप । सुपा मुनृगति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । अर्कं । ऋच
स्तुता । ऋच्यति स्तृयतेऽनित्यको मंत्रः । पुमि संज्ञायां घः प्रायिणति करणे घप्रत्ययः । चजोः कृ घिण्यतीरिति
कृत् । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । बह्वलं कंदसीति कृतसंप्रसारणस्य ऊजो ऊवः झुवच्च । उ० २. ६०. ।
इति ऋप । धातोर्दीर्घश्च । धातुस्वरिणांतोदात्तत्वं । तृतीयकवचन उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितत्वं ।
उदात्तयणो हन्युर्वादिप्रत्यय विभक्त्युदात्तत्वस्य मोड्धात्वोः । पा० ६. १. १७५. । इति प्रतिषेधः । अंजे । अञ्जु
व्यक्तिप्रक्षणातिगतिपु । अत्ययनात्मनेपदं । वंद्यं । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थं मेमेनिति कथ्येप्रत्ययः ।
गूर्तश्रवसं । गृ शब्दः । निष्ठाया श्र्युकः कित्तीतीट्प्रतिषेधः । बह्वलं कंदसीत्युत्वं । हलि चिति दीर्घः । नसत्तनि-
पत्तित्यादौ । पा० ८. २. ६१. । निपातनाभिधानत्वाभावः । गूर्तं श्रवो यस्य । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दर्माणं । दृ विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन । निड्वाशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । अत्ययेन प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वं । यद्वा । आणादिभ्यो मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ ॥ २७ ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तशद्भजं स्वपस्तमं स्वयं रणाय ।

वृचस्य चिद्धिदद्येन ममं तुजन्नीगानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मि । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तशत् । वज्रं । स्वपऽतमं । स्वयं । रणाय ।

वृचस्य । चित् । विदत् । येन । ममं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय वज्रं वज्रकमायुधं रणाय युद्धार्थं तच्च । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं

वज्रं । स्वपक्षमतिशयेन शोभनकर्माणं स्वयं सुष्ठु शत्रुषु प्रियं यद्वा स्तुत्यं । तुज्जन शत्रुभिर्हंसन ईशान ऐश्वर्यवान्
 कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुज्जता हिंसता येन
 वज्रेण विदत् । प्राहार्पोदित्यर्थः ॥ स्वपक्षम । शोभनमपः कर्म यस्यामो । अतिशयेन स्वपाः स्वपक्षमः । तमपः
 पित्वादनुदात्तत्वं । सोमनसो अलोमोपमी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं ततश्च । ऋक् १. ३२. २. ।
 इत्युचोक्तं । विदत् । विदू लाभं । नृदिक्त्वात् त्रैरङादेशः । वज्रलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । यदुत्तयोगा
 दनिघातः । तुज्जन । तुज्ज हिंसायां । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अदपदेशात्तत्त्वार्थधातुकानुदात्तत्वं विकरणस्वरः ।
 ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानच्यदादित्वात्क्षपो लुक् । अनुदात्तत्वात्तत्त्वार्थधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः । तुज्जता ।
 शत्रुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियेडा इति वा क्रममाणधा इति वेति
 । नि० ६. २०. । अस्यायमभिप्रायः । कियत किपरिमाणमित्यस्य बलस्य । तादृश बल दधाति धारयतीति
 कियेडाः । यः कोऽयस्य बलस्ययत्तां न जानातीत्यर्थः । यद्वा । क्रममाणमाक्रममाणं परंपरा बलं धारयति
 निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातिर्विच ॥

अस्येदु मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वेन्ना ।

मुपायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यं वराहं तिरि अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुं । पपि । इवान् । चारु । अन्ना ।

मुपायत । विष्णुः । पचतं । सहीयान् । विध्यत् । वराहं । तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपुरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्गुणद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो
 महतोऽस्य यज्ञस्य सर्वनखवयवभुतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सर्वनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् ।
 यदाप्री ऋयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वन्ना चाकणि शोभनानि धानाकरंभादिहविर्लक्ष
 णान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वममुराणां धनं यदास्मि
 तन्मुपायत अपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्ताद्र्वज्रस्य क्षेपकः । एवमुत् इन्द्रस्तिरः ।
 सत इति प्राप्तस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत । अताडयत । यद्वा ।
 विष्णुः सत्यादिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवभ्यो निलाय विष्णुरूपं कृत्वैत्याम्नात । स विष्णुः पचतं परिप-
 क्वममुरधनं यत्तन्मुपायत । अचूचुरत् । तदनंतरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गेरूपाणां सप्तानामङ्गां परस्तादासीत् ।
 अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमृत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत । तथा च
 तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोपः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विद्धिवदममुराणां विभर्तीति । स दर्भपुंजी-
 लमृद्वृक्ष सप्त गिरीभित्त्वा तमहन्निति च । ति० सं० ६. २. ४. २-३. ॥ महः । महतः । अचूचुर्लोपश्चादसः ।
 यद्वा । मह इत्येतत्पितुर्विशेषणं । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिवतेर्लिटः क्लृप् । वस्विकाजातसामि-
 तीडागमः । आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । मुपां मुनुगिति विभक्त्युक् । मुपायत ।
 मुप स्तय । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । मुपमात्मन इच्छति । मुप आत्मनः क्वच । न कंदस्यपुत्र-
 स्यतीत्यवहीर्घस्यापि प्रतिपद्ये व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्क्षजंताज्जटः शत्रु । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्
 मभावः । द्वितीयपक्षे तु क्षजंताज्जटि वज्रलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । अत्र स्तयेच्छया तदुत्तरभाविनी
 क्रिया लक्ष्यते । पचतं । भृमृदृशीत्यादिना पचतंरतचप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने ।
 लटि दिवादिक्त्वात् अन्नं । तस्य डिक्त्वाद्बहिर्ज्ञादिना संप्रसारणं । अन्नो नित्वादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादि-
 ह्युच्यते । अत्र निरुक्तं । वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्पोरिति च ब्राह्मणमिति । नि०
 ५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसविभ्यः । पा० ५. ४. ९१. । इति समासंतट्चप्रत्ययः ।
 चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । अमु क्षेपण इत्यस्मात्साधुकारिणि तुन् । पा० ३. २. १३५. । इडभावश्चादसः । न
 लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अस्मा इदु ग्राश्चिदेवपत्नीरिंदायाकर्महिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि एः ॥ ८ ॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। ग्राः। चित्। देवऽपत्नीः। इंदाय। अर्कं। अहिऽहत्ये। ऊवुरित्यूवुः।

परि। द्यावापृथिवी इति। जभे। उर्वी इति। न। अस्य। ते इति। महिमानं। परि।

स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिहत्येऽहेर्वुवस्य हनने निमित्तभुते सति ग्राश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नी-
देवानां पार्त्वायच्यो गायत्र्याथा देवता अर्कमर्चनसाधनं सोऽमूवुः। समतत्त्वतः। चकुरित्यर्थः। स चिंद्र उर्वी
विमृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यां परि जभे। स्वतेजसा परिजहार। अतिचक्रामित्यर्थः॥ ऊवुः। वेभ्र
तनुमंताने। लिटि वेजो वयिः। पा० २. ४. ४९। लिटिः कित्वाद्यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य
लिटि वयो यः। पा० ६. १. ३८। इति प्रतिषेधाद्वकारस्य संप्रसारणं परपुर्वत्वं द्विवचनादि। वयसास्यान्य-
तरस्यां किति। पा० ६. १. ३९। इति यकारस्य वकारादेशः। जभे। ह्रज हरणे। लिटि अित्वात्कर्त्तृभिप्राय
आत्मनेपदं। ह्यहोर्भे इति भत्वं। उर्वी। उद्गच्छाद्भोतो गुणवचनादिति ङीप्। वा कंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यंतरिक्षात् ।

स्वराकिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमंचो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य। इत्। एव। प्र। रिरिचे। महित्वं। दिवः। पृथिव्याः। परि। अंतरिक्षात्।

स्वऽराट्। इंद्रः। दमे। आ। विश्वऽगूर्तः। सुऽअरिः। अमंचः। ववक्षे। रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव। इदिति पादपुराणः। अस्येवेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्र रिरिचे। अतिरिच्यते। अधिकं भव-
तीत्यर्थः। अचोपसर्गां धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे। यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति। कृतः सकाशात्प्ररिच इत्यत
आह। दिवो द्युलोकात् पृथिव्या भुलोकात् अंतरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादंतरिक्षलोकाच्च। पर्युप-
र्यर्थः। चोक्तोक्तानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः। दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानो
विश्वगूर्तं विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्कार्यं उद्गूर्णः समर्थः। यद्वा। विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः। स्वरिः
शोभनशत्रुकः। शोभने शत्रो हंतव्ये सति हंता वीर्यवत्तम इति गम्यते। यथाकवारि दिव्यं शासमिंद्रं। च्छ्वे० ३.
४७. ५। इति। अकुत्सितारिमिति हि तस्यार्थः। अमचो युद्धादिषु गमनकुशलः। माचयेयत्तया रहितो वा।
अमचोऽमाचो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कः। जि० ६. २३। एवंभुत इंद्रो रणाय रणं युद्धमा ववक्षे।
आवर्हति। मेघान्प्रापयति। मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः। यद्वा। युद्धाय स्वकीया-
भटान् गमयति॥ अस्य। ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं। रिरिचे। रिरिचि विरचने। कंदसि लुङ्लङ्लिट
इति वर्तमाने कर्मणि लिट्। पृथिव्याः। उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं। स्वराट्। राज्ञ दीप्तावित्यस्मात्स-
त्पूर्वति क्रिप। वयसादिना षत्वे ज्ञत्वं। दमे। दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मात-
स्यानाचर्मः। पा० ७. ३. ३४। इति वृद्धिप्रतिषेधः। घञो अित्वादाबुदात्तत्वं। विश्वगूर्तः। गृ निगरणे।
अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः कितितीट्प्रतिषेधः। बज्रं कंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। यद्वा। गूरी उद्यमे।
अस्मान्निष्ठा। नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठान्वाभावः। तत्पुरुषपक्षे मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं।
बज्रव्रीहिपक्षे तु बज्रव्रीही विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अमचः। अम गत्यादिषु।
अमिनक्षयजिबन्धीत्यादिनाङ्गोऽचन्द्रत्ययः। अित्वादाबुदात्तत्वं। ववक्षे। वहेर्लेटि सिद्धजलं लेटीति
सिप। बज्रं कंदसीति शपः सुः। ङत्वषत्वकत्वानि। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। रणाय। क्रियायहणं
कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। यद्वा। गत्यर्थकर्मणि। पा० २. ३. १२। इति चतुर्थी ॥

अस्येदेव शर्वसा शुषंतं वि वृश्चज्जेण वृचमिंद्रः ।

गा न घ्राणा अवनीरमुंचदभि श्रवो दावने सचेताः ॥१०॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषंतं । वि । वृश्चत् । वज्जेण । वृचं । इंद्रः ।

गाः । न । घ्राणाः । अवनीः । अमुंचत् । अभि । श्रवः । दावने । सचेताः ॥१०॥

अस्येदेव शर्वसा बलेन शुषंतं शुषंतं वृचमिंद्रो वज्जेण वि वृश्चत् । व्यक्तित । तथा गा न चारिरपक्षता गाव इव घ्राणा वृचेणावृता अवनी रक्षणहेतुभूता अपोऽमुंचत् । अवर्षीत । तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् श्रवः कर्मफलभूतमत्तमभ्याभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ शुषंतं । शुष शोषणे । श्रानि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाज्जसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । घ्राणाः । वृज्ज वरणे । कर्मणि षट् । शानचि बङ्गलं कंदसीति यको लुक । शानचो डित्याङ्गनाभावे यणादेशः । अवनीः । अवनेः करणेऽतिष्ठधृधमीत्यादिना । उ० २ १०३ । अग्निप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दावने । आतो मनिज्जिति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽस्त्रोपाभावपञ्चादसः ॥ २८ ॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यज्ज्जेण सीमयच्छत् ।

इंशानकृद्गुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥११॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेषसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वज्जेण । सीं । अयच्छत् ।

इंशानऽकृत् । दागुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । करिति कः ॥११॥

अस्येदेव त्वेषसा दीप्तिन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा । गंगायाः सप्त नद्यो रंत । स्वि स्वि स्थाने रमन्ते । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्जेण सीमेभान्सिंधुत्वज्जेण पर्ययक्तत परितो नियमितवान् । अपि च ईशानकृत् वृषा दिशनुवधनात्मानमैश्वर्यवतं कुर्वन्मिंद्रो दागुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसं भजनः । तुर्वणिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः । नि० ६. १४ । यद्वा । तुर्विता शत्रुणां हिमिता । एवमुत इंद्रस्तूर्णवत्तय एतत्संज्ञायोदके निमग्नय अयं गाधमवस्थानयोग्यं धिष्यप्रदेशं कः । अकार्षीत ॥ रंत । रम् क्रीडायां । क्वांसे षडि बङ्गवचने बङ्गलं कंदसीति शपो लुक । धातोरत्यन्तापञ्चादसः । अयच्छत् । यम उपरमे । इषुगमयमां क इति क्त्वं । कः । करोतेर्लुङि मंचे घसङ्करणेत्यादिना । पा० २. ४. ८० । त्रिभुक् । गुणः । हल्त्यादिना तलोपः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृचाय वज्जमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेन्नर्णीस्यपां चरथ्ये ॥१२॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृचाय । वज्जं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णीसि । अपां । चरथ्ये ॥१२॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम । तूतुजानस्वरमाणः । यद्वा । शत्रुन्हिंसन । ईशान ईश्वरः सर्वपां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा । क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इंद्र एवंभूतस्त्वमस्मी वृचाय वज्जं प्र भर । इमं वृचं वज्जेण प्रहरित्यर्थः । प्रहृत्य चार्णीसि वृष्टिजलानीष्यन् तस्मादुष्वा त्रमयंस्त्वमपां चरथि तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रति गमनाय तस्य वृचस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वीष्यवयवसं धीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्जेण वि रद् । विलिख । किंहीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लीकिकाः पुष्पाः पशोरवयवानितस्ततो विभजति तद्वत् । अज्ज, निज्जत्तं । अस्मी प्रहर तूर्णं त्वर-माणो वृचाय वज्जमीशानः कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वीणि विरद् मेघस्य

यत्त्रणांस्यपां चरणाय । नि० ६. ३० । इति ॥ भर । ह्यहोर्म इति भस्वं । ह्यचोऽतस्तिङ् इति साहित्यिको दीर्घः ।
तुजानः । तुज हिमाया । कानचि तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्यत्वभ्यामस्य दीर्घत्वं । कंदस्युभयर्थेति कानचः
सार्वधातुक्त्वं मत्वभ्यस्मानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । किथधाः । तुजता किथधा इत्यचोक्तं । रद् । रद् विलेखने ।
तिङ्कुतिङ् इति निघातः । तिरश्चा । तिरोऽचतीति तिथङ् । ऋत्विगत्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति
नलोपः । तृतीयकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । शुत्वं मकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तकृदात्तत्वं । इथन । इप गतावित्यस्मादंतर्भावितण्यर्थाच्क्तरि दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
चरर्थे । तुमर्थे भमेनेति चरंतरर्थप्रत्ययः ॥

अस्येदं प्र बृहि पृथ्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । वृहि । पूर्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नब्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्टानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । शत्रून् ॥१३॥

उक्तं: शस्त्रनिर्णयः स्तुत्यो य इन्द्र अस्मिद् अस्मैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्यैन्द्रस्य पुर्याणि पुराणानि कर्माण्यतत्कृतानि बलकर्माणि हि स्तोतः प्र ब्रूहि । प्रशंस । यद्यदा युधं योधनायायुधानि वज्रादीनीषान आभीक्ष्ण्येन प्ररयन् शत्रुनुघायमाणां हिंसंश्चन्द्रो निरिणाति अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्र ब्रूहीति पुर्वेण संबंधः । पुर्यमिति पुराणनाम । पुर्यमद्वायेति पुराणनामसु पाठात् ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । नयः । गु स्तुर्त्वा । अचो यदिदति यत् । गृणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादशः । इष्णानः । इष आभीक्ष्णे । क्रियादिकः । व्यत्ययनात्मनेपद । शानच्चाश्चत्वादतोदात्तत्वं । ऋघायमाणः । नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणं । ऋखं ११ १०. ८ । इत्यत्र व्युत्पादितं । निरिणाति । री गतिरपणयोः । प्रयादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वाद्नुदात्तत्वं विकरणस्वरः शिष्यते । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यदुत्तयो-गात्तिङुतिङ इति निघाताभावः ॥

अस्येदं भिया गिरयश्च दृष्ट्वा द्यावां च भूमां जनुपस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्दीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य। उत्। ऊं इति। भिया। गिरयः। च। दृ॒हाः। द्यावा। च। भूमं। जनुपः। तुजेते इति।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । मद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवद्वस्य भिया पञ्चदमयेन गिरयः पर्वता अपि दृक्ताः । निधुलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठते । जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवंद्राज्जीत्या यावा भुमा च यावापृथिव्यावपि तुजते । तुजिर्हिमाथोऽयव कपने द्रष्टव्यः । कपेति इत्यर्थः । किंच वेनस्य कातस्यास्याणि दःखस्यापनायकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः मुक्तिः पुनःपुनरपशब्दयन । उपयोक्तव्यमित्यर्थः । एवभूतो नोधा ऋपिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय भुवत् । वीर्यवानभवत् ॥ यावा च भुमा । यावा भूमित्वनयोर्मध्ये चण्डस्य पाठशृङ्कादसः । दिवो यावति दिव्यशब्दस्य यावादेशः । सुपां मुलुगिति विभक्त्येवादेशः । देवताद्वत् चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । जनी प्रादुर्भावे । जनेरुसिः । उ० २. ११६ । इत्याणादिक उमिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुड् अर्थेत्त शब्दे । अस्माद्यङ्-लुगंताद्व्यत्ययेन शानच् । अदादिवक्षेति वचनाच्छपो लुक् । उवडादेशः । अथस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । श्रीणि । श्रीण् अपनयने । अस्मादाणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेतिव्यङ्गागमः । बङ्गलं छंदसीति शपो लुक् । भुमवोस्तडीति गृणप्रतिपधः । नोधाः । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६ । तस्माद्वा-जोऽसन् नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वे भूरीर्गानः ।

प्रैतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवश्ये सुष्विमावदिदं ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एपां । एकः । यत् । वत्वे । भूरिः । ईर्गानः ।

प्र । एतशं । सूर्यं । पस्पृधानं । सौवश्ये । सुष्वि । आवत् । इदं ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रुर्ज्ञेयं समर्थो भूरवर्द्धविधस्य धनस्यगानः स्वामी यत्नोत्वं वत्तु ययात्ते एपां स्तोत्राणां संबधि । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । एतस्यत तत्प्रमिदं स्तोत्रमस्मा इन्द्रायानु दायि । अकारोत्यर्थः ॥ उत्तरार्धस्ययमाख्यायिका । स्वस्थो नाम कश्चिद्वाजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासा चक्र । तस्य च सूर्य एव पुत्रो वभुव । तेन सहितशानास्त्रो महर्पेयुतं जातमिति तदेतदिहोच्यते ॥ अयमिन्द्रः सौवश्यं स्वश्वपुत्रं सूर्यं पस्पृधानं स्पर्धमानं सुष्विं सोमानामभिषोतारमेतशमत्संज्ञकमुपि प्रावत् । प्रारक्षत ॥ दायि । वह्नन् कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यडभावः । वत्तु । वनु याचने । लिटि व्यत्ययनोपधालोपः । पस्पृधानं । स्पर्धं मर्धपं । अस्माक्षिः कानच । द्विर्वचने गर्पुषीः खय इति प्रकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रफस्य संपसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादातोदात्तत्वं । सौवश्ये । स्वश्व इति जनपदशब्दः क्षत्रियं संज्ञात्वेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. १. ७३. ५. । इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धलोसलाज्रादाञ्च्यङ् । पा० ४. १. १७१. । इत्यपत्यार्थे ङ्यङप्रत्ययः । न ख्याभ्या पदांताभ्यां । पा० ७. ३. ३. । इति वृद्धः प्रतिषेध एजागमस्य । चित्त्वादायुदात्तत्वं । सुष्वि । पुत्र अभिषंव । उत्सर्गकंदसि । पा० ३. २. १७१. २. । इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गद्वावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवडादेशाभावश्चकंदसः ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तींद्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मशू धियावमुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजना । सुऽवृक्ति । इंद्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसं । धियं । धाः । प्रातः । मशू । धियाऽवमुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरिन्द्रयोर्योजनं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबधी हारियोजनः । इन्द्र हारियोजनं गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्तिं सुधावर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्मृतिरूपाणि मन्त्राण्यतानि ते तवैवाक्रन् । अक्रपत् । एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं ब्रह्मविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्यत्वादीर्धं नमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चादिवर्द्धविधरूपं धनमपिष्टोमादिकं ब्रह्मविधरूपं कर्म वा आधाः । धिहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेशुरपि प्रातःकाले धियावमुर्ध्वं कर्मणा वा प्राप्नोष्य इन्द्रो मनुशीघ्रं जगम्यात् । अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । मुपां मुलुगिति शसो लुक् । अक्रन । करोतेर्लुङि मंच घसङ्करित्यादिना ल्लुङ् । अतादेशः । तस्य इत्त्याद्वृणाभावे यणादेशः । इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे चाडागमः । धाः । कंदसि लुङलङलिटि इति लोट्थं लुङि गातिस्थिति मिचा लुक् । वह्नन् कंदस्यमाद्योगिऽपीत्यडभावः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजार्थाराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसास्त्राज्यधुरंधरण सायणामाख्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवक्ते चत्वारि मुक्तानि गतानि । प्र मन्त्रह
इत्येतत्त्रयोदशं पंचमं मुक्तं । अत्रानुक्रम्यते । प्र सप्तेति । अग्निहोता संख्या विंशतिः । अनु० १२.४ ।
इत्युक्तत्वात् सप्तेतिमुक्तं त्रयोदशेत्युक्तं भवति । अष्टम्यान्वस्मादिति परिभाषया नोधा अष्टिः । अनादिशप-
रिभाषया त्रिष्टु कंदः । इंद्रो देवता ॥ गतः सामान्यविनियोगः । विशेषविनियोगस्तु खिगादवगतव्यः ॥

प्र मन्महे श्वसानाय शूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत् ।

सुवृत्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । श्वसानाय । शूषं । आंगूषं । गिर्वणसे । अंगिरस्वत् ।

सुवृत्तिऽभिः । सुवृते । ऋग्मियाय । अर्चाम । अर्कं । नरे । विऽश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बल्लनाम । तदिवाचरते । यथा बल्लं शबुन्हति तथा शबुणां हंतित्यर्थः । गिर्वणसे ।
गीर्भिः स्तुतिबल्लगैर्वचोभिः संभजनीयाय । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरनं वनयति । नि० ६. १४. इति
यास्कः । एवंभुतायिंद्राय । शुषमिति सुखनाम । शुषं सुखहेतुभुतं । आंगूष्पः स्रोम आघोपः । नि० ५. ११. इति
यास्कः । आंगूष्पं स्रोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्र मग्नेह । वयं स्रोतारः प्रकीर्णनावगच्छामः । अवगत्य च
मुवृक्तिभिः मुष्टावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थः स्रोधिः सुवते स्रोत्रं कुर्वते ऋषये य इंद्र ऋग्मियोऽर्चनीयो
भवति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तुयमानायत्यर्थः । नर सर्वेषां जेवे । यद्वा । नरे यजमाने ।
विश्रुताय यष्टयताय विशिषेण प्रख्याताय । एवंभुताय तस्मा अर्कं मंत्ररूपं स्रोत्रं । अर्को मंत्री भवति यदेने-
नार्चति । नि० ५. ४. इति यास्कः । अर्चाम् । पुत्रयाम् । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ मग्नेह । मनु अवबोधने । तना-
दित्वादुप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यतरस्यां खोः । पा० ६. ४. १०७. इति मकारादीं प्रत्यय उकारलोपः । शवसा-
नाय । शव इवाचरति शवस्यते । अस्मात्छटः शानच । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक । शानचम्कंदस्युभयथेत्वा-
धधातुकत्वादतोन्नोपयन्तोपां । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ननु क्यडो डित्वासास्यनुदानेदिति शानचोऽनुदानेन
भवितव्यं । एवं तर्हि ताक्तीलिकस्थानम् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावासितः स्वर एव
शिष्यते । शुषं । शुष प्रसव । पचाद्यच । आंगूष्पः । आङ्पूर्वाहुपः पचाद्याच घो इत्यस्य गुआदेशः पृषोदरा-
दित्वात् । आङो डकारस्थस्त्वञ्जाभावश्छांदसः । चित्स्वरणोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं ।
घञि वा थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । गिर्वणसे । गृ शब्दे । संपदादिबल्लणो भावे क्रिय । ऋत इहातो रि
तोत्वं । गीर्भिव्यत्ये संभज्यत इति गिर्वणाः । श्रीणादिकः कर्मण्यमुन । संज्ञापुर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बलि चेति
दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन
तुज्यामिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. इति भसंज्ञायां इत्याद्यभावः ।
प्रत्ययस्वरः । मुवृक्तिभिः । वृजी वर्जने । भावे क्लिन । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । गोभनमावर्जनं येपां । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्लिनंतस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तं द्यच्छंदसीति वचनादुत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तत्युरुपोऽस्तु । गोभनमावर्जितो भवत्यभिरिति मुवृक्तयः स्रोचाणि । करणे
क्लिन । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वे प्राप्ते मरुक्किन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य क्लिनो विहितमुत्तरप-
दांतोदात्तत्वमकारकादापि व्यत्ययेन भवति । सुवते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकाचो
नित्यं मयटमिच्छति । का० ४. ३. १४४. इति ऋक्शब्दाद्विकारार्थे मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १.
४. १७. इति पदसंज्ञायां कुत्वज्जत्वे । व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋच स्तुतावित्यस्मान्नान्वे मक् । बङ्गलवचनात्कुत्वं
ज्जत्वं च । ऋग्मं स्तुतिमईतीति ऋग्मियः । अर्हार्थे घच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अर्चाम् । अर्च पूजायां ।

भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्ङ्य लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कः । अर्च्यतेऽनेनत्यर्थः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । चञोः कृ घिगयतीरिति कृत्वं । नरे । नृशब्दास्तुष्येकवचने गुणः क्त्वा-
दसः । विश्रुताय । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमांगूथं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो गा अविंदन् ॥२॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वं । आंगूथं । शवसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदऽज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः । गाः । अविंदन् ॥२॥

हे ऋत्विजो वो ययं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलायेत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यत्कृद्भ्युते-
स्तच्छब्दाध्याहारः । एवंभुताय तस्मा इन्द्राय महि महत्याहं नमः स्तोत्रं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । कि
तत्स्तोत्रमित्याह । आंगूथं साम आघोषयोग्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्यतामित्यर्थः । अभि त्वा श्रुत्या-
दिष्वनु यज्ञानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्यति । यन्नद्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः
पूर्वे पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनास्त्रासुरणापहृतानां गवां पदज्ञा मार्गज्ञाः संतोऽत एवाचंतस्त्वं पुत्रयतो गा
अविंदन् । अलभंत ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानंतीति । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अविंदन् । विदू लभि । शे मुचादीनामिति शुभागमः ॥

इंद्रस्यांगिरसां चेष्टा विदत्सरमा तनयाय धासिं ।

वृहस्पतिर्भिनदद्भि विदज्ञाः समुस्त्रियाभिर्वावगंतु नरः ॥३॥

इंद्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टा । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिं ।

वृहस्पतिः । भिनत् । अद्भि । विदत् । गाः । सं । उस्त्रियाभिः । वावगंतु । नरः ॥३॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपहृतामु तत्रवेषणाय तां सरमामिन्द्रः प्राहेषीत ।
यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विवृजति तद्वत् । सा च सरमेवमवोचत । हे इन्द्र अस्मदी-
याय शिशवे तन्नोसंबन्धि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत । तथा च शात्या-
यनकं । अज्ञादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अत्यविंद इति । ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत ।
ज्ञात्वा चास्मि न्वेदयत । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां
प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टा प्रेपणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धामिमन्नं विदत ।
अविंदत । धामिरित्यन्ननाम । धामिरिरिति तन्नाममु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु वृहस्पतिर्वृहता देवा-
नामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत । अवधीत । तनापहता गा विदत । अलभत । ततो नरो नेतारो
देवा उस्त्रियाभिर्गोभिः सह । उस्त्रियति गोनाम । सं वावगंत । भृगं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधन-
भूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयंत । समगच्छंतेत्यर्थः ॥ इष्टा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्त्रे वृषत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वं । विदत । विदू लभि । जुडि लृटित्वाद् । बह्वर्णं कंदस्यमाङ्गिऽपीत्युभावः । अड एव
स्वरः शिष्यते । पादादित्वादिघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४. । इति यास्कः । संतेराणा-
दिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धेत् पाने । धीयते पीयत इति धामिः । श्रीणादिकः मिप्रत्ययः । यद्वा । दधार्तः
पीपणार्थात् मिप्रत्ययः । वृहस्पतिः । तद्वृहतोः करपत्योयोरदेवतयोः सुट् तन्लोपश्च । पा० ६. १. १५७. । इति
मुडागमस्तलोपश्च । वृहच्छब्दोऽतोदात्तः । तस्य केचिदायुदात्तत्वं वर्णयंतीत्युक्तं । पतिशब्दोऽतिप्रत्ययात्
आयुदात्तः । अत उभे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपप्रकृतिस्वरत्वं । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्यां
क्षीरादिकमित्युक्ता गीः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितं चोत्थादिनाधिकरणे रक् । वसिष्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । उस्त्राशब्दात्स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुभाष्यं । घस्त्रियादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावगंत ।

वागु शब्दे । अस्माद्यङताज्जिङ्ग इत्यांतादेशः सति तस्य क्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलीपयलोपी । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा । वशः कातावित्यस्माद्याङि न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

स मुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रः स्वरेणाद्रिं स्वर्योऽं नवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । मुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रः । स्वरेण । अद्रिं । स्वर्योः । नवऽग्वैः । "

सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इन्द्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठतो ये नवभिर्मामः समाप्य गतास्ते नवग्वैः । नवग्वै नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११ १० । ये तु दशभिर्मामः समाप्य त्रगमुक्ते दशग्वैः । तादृशीरुभयार्धवर्धवैप्रे-
र्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणं गोभनानां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो
दृश्यन्ते । एवंभूतिरंगिराभिः मुष्टुभा गोभनस्तोभयुक्तेन स्वरणोदात्तादिश्रव्यस्वरोपेत्येन । यद्वा । मन्द्रमध्यमादि-
स्वरणं स्तुभा स्तोत्रेण स्वर्गः मुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः । स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निन्द्र एवंभूतः स
त्वमद्रिमादरणीयं । वज्रं क्क्षत्तयमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिविबं । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं ।
तन्नच्छत्याधारत्वेनति फलिगः । यद्वा । व्रीह्यादि फलं । तदस्मिन्सति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तन्नच्छतीति
फलिगः । एवभूतं वल मेघ रवेणात्मोयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो विभेती-
त्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अयतिऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपल इति तन्नाममु
पाठात् । वलोऽसुरः । देवा वै वलं गाः पर्यपश्यन् । ए० ब्रा० ६. २४. । इत्यादावसुरं प्रयुक्तत्वात् । एतं त्रयोऽपि
त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपुरणः । मुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिल-
क्षणो भावि क्रिप । गोभनः स्तुप स्तोभो यस्य । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्मुनोतीति पत्वं ।
स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारं कर्तृत्वात् स्तोभति स्तोतीति क्षिप्रं कर्तरि क्रिप । सावेकाच
इति विभक्त्युदात्तत्वं । सप्त । मुपां मुलुगिति भिमो लुक । स्वर्थः । सृ शब्दोपतापयोः । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् ।
वृद्धभावापृच्छादसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमर्भावे क्रिपि गमः क्क्षावित्यनुना-
सिकलोप ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. २. । इत्युकारांतादेशः । नवभिर्गुग्मनं येषां ते नवग्वैः ।
अकारोपजनपृच्छादसः । यद्वा । गमर्भावे द्विप्रत्ययः । पूर्ववद्वज्रव्रीहिः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छतः सरण्यवः । क्यच्चत्यलोपपृच्छादसः । क्यच्छदसीत्युः । फलिगं । फल्युदकं
गच्छतीति फलिगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८. । इति गमेर्हः । वलं । वृणोतीति वलः । पश्चाद्यच ।
कपिलकादित्वात्तत्वं । म० ८. २ १८. । दरयः । दृ विदारणे । वृद्धा कृतायां दृ भय इति घटादिपु पाठान्ति
मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुपसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानुं दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरऽभिः । दस्म । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानुं । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस्म दर्शनीय शत्रूणामुपचयितर्वेद्र त्वमंगिरोभिर्दस्मिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् उपसा सूर्येण च सह
गोभिः किरणैरधोऽधकारं वि वः । व्यवृणोः । वनाशय इत्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु
समुक्कितप्रदेशं अप्रथयः । विशेषेण विलोकात्मकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दिवोऽंतरि-
क्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरमुप मूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः । यथांतरिक्षलोकस्य मूलं इह भवति

तथाकार्पोरित्यर्थः ॥ गुणानः । कर्मणि लटः शानचि यकि प्राप्ति व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित्स्वरणांतोदात्तत्वं । दस्म । दमु उपलये । इषियधीधिमोत्यादिना मक् । वः । वुत्र वरण । लुङि सिपि मंत्र घंसत्यादिना ल्लुक् । गुणं ह्रस्व्याब्ध्य इति सलोपः । वङ्गत्वं कंदस्यमाक्षोगिऽपीत्यङ्भावः । अधः । तमोऽप्यध उच्यते नास्मिन्धानं भवति । नि० प. १ । इति यास्कः । रजः । लोका रजास्युच्यत इत्युक्त्याद्रजः-शब्दो लोकावचनः । मुपां मुलुगिति पठ्या लुक् । अस्मभायः । लङि लभुस्तुभित्यादिना । पा० ३ १. ८२ । आप्रत्ययः । कंदसि गायत्रिपि । पा० ३ १. ८४ । इत्येवावपि व्यत्ययेन आप्रत्ययस्य गायत्रादेशः । अनिदिता-मिति नलोपः । अडागमः ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे तद् प्रयत्नतममित्येपा । अथोत्तरमित्यत्र सुवितं । तद् प्रयत्नतमस्य कर्मात्मन्वत्तमो दृष्टते घृतं पयः । आ० ४. ७ । इति ॥

तद् प्रयत्नतमस्य कर्म तस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयत्नऽतमं । अस्य । कर्म । तस्मस्य । चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यासिद्धस्य तद् तदेव कर्म प्रयत्नतमं । अतिशयेन पुत्र्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्मदेव कर्म चारुतम । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्र उपहरे उपहृतं गतये पुष्टियाः संवाधनि समीपदेश उपरा उपराः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गगादिनदीरपिन्वत् । अमिचदिति । यदेतत्कर्म तदन्त्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयत्नतमं । यत्त पुत्राया । यत्त्यत इति यत्तः । अतिशयेन यत्तो यत्ततमः । पुनः प्रादिसमांसव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरा-दिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । आणादिकः कर्मण्यमुन । उपहरे । ह् कर्तादित्ये । कर्तादित्यन्त्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहरेति गच्छत्यस्मिन्नय इत्युपहरो भुप्रदेशः । पुमि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिवि मेचने । भावादिकः । चतस्रः । शस । चिचतुरोः म्रियां तिष्ठचतस्र इति चतुरश्रस्य चतस्रादेश आद्युदात्तो निपातितः । पूर्वस वर्णदीर्घे प्राप्तिऽचि र ऋत इति रिफादेशः । पा० ७ २ ९९ १०० । चतुरश्रस्य आद्युदात्तत्वात्स्थानिवद्भावाच्च चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यादणोदेशस्य वा पूर्वविधा स्थानिवद्भावाच्चतुरः शमीत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदार्तित स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयन्तोपि लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्तु स्थानिवदेव । म० १. १. ५८ । इति नियमात् ॥

द्विता वि वघ्रे सनजा सनीक्रे अयास्यः स्तवमानेभिरैकैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वघ्रे । सनऽजा । सनीक्रे इति सऽनीक्रे । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अकैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन । अधारयत् । रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपः प्रयत्नः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वद्भिः पुरुषैरैकैः स्तुतिरूपमंत्रैः स्तूयमानः सतिन्द्रः मुसाध्यो भवति । यद्वा । अयास्यः पंचवृत्तिमुख्यप्राणः । स ह्यास्यान्वादादयते गच्छति निष्क्रामति । तदुपास कोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च ऋदोर्गिराम्नातं । तं हायास्य उन्नीथमुपासां चक्र एतमु एवा-यास्य मन्यंत आस्याद्यदयते तेन । का० ३० १. २. १० । इति । अथवा । अयमुस्य मुखं वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः क्र नु सोऽभूथो न इत्यममन्त्रित्ययमास्यऽतरिति । शत० ब्रा० १४ ४ १. ९ । इति ।

पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः । तेन ऋषिणा स्वमानेभिर्गुणिगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वन्निरर्कमैवैः करण-
भूतिः स्तूयमानः सन सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाति । सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथ-
मभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथोत्पत्तिकस्य शब्दस्यार्थेन संबंध
इत्यात्यत्तिकमिति नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं । सनीळि समानं नीळमोको निवासस्थानं ययोस्ते । संक्षेपे
इत्यर्थः । एवंविधे यावापृथिव्यां द्विता द्विधा वि वत्रे । विवृते अकरोत् । भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये
परम उत्कृष्टे व्योमनः । विविधरक्षणे नभसि वर्तमानो भगो न सूर्य इव मुदंसाः शोभनकर्मद्रो रोदसी यावा-
पृथिव्यावधारयत् । अपोषयत् । यद्वा । मेनेति स्वीनाम । तथा च यास्कः । मेना या इति स्वीणां मेना
मानयत्येना इति । नि० ३. २१. । स्वीरूपमापत्ते रोदसी इन्द्रोऽप्युदित्यर्थः ॥ द्विता । द्विधेयस्य धकारस्य
तकारात्कांदसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्माद्भावेऽन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वापाधिव्यभि-
चारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्हंप्रत्ययः । सना नित्यं ओ जननं ययोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्कांदसः ।
एवमादित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बङ्गप्रीहृस्वरेण शिष्यते । मुपां मुनुगिति विभक्तिराकारः । अयास्यः । यमु
प्रयत्नं । यासः प्रयत्नः । तच्च भवो यास्यः । भवे कंदसीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिष्कंदसि बङ्गलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवचनस्य मुपां
मुनुगिति श्रेष्ठादेशः । श्रे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा । मन्यत इति मेना । पचाद्यच् । नशिमन्यो-
रन्त्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । ततएव । द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. । इति
प्रगृह्यत्वं । मुदंसाः । दंस इति कर्मवाची । अमुन्प्रत्ययांत आयुदात्तः । बङ्गप्रीहावायुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

सनाहिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोपा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवौ । परि । भूमौ । विरूपे इति विरूपे । पुनः । भुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।

कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशन्तः । भिः । वपुः । भिः । आ । चरतः । अन्याः । अन्याः ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवं संजायमाने युवती तच्छष्ठी । रात्र्युषसोः
सर्वदैककृष्णादेवंभूते रात्र्युषसौ दिवं दुलोकं भूम भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः
परि चरतः । पर्यावर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता उषाश्च
रुशद्भिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणा चरतः । आवर्तते । हे
इन्द्र एतत्सर्वं त्वयेव कार्यते त्वदधीनत्वात्मर्षासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूम । मुपां मुनुगिति द्वितीयाया
डादेशः । कादसो ह्रस्वः । एवैः । इण गती । इणशीङ्भ्यां वन । उ० १. १५२. । इति भावे वन्प्रत्ययः । नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्तेति रात्रिनाम । नलोपत्कांदसः । वपुर्भिः । अतिपूर्वपीत्यादिना । उ० २. ११८. ।
उस । नित्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बङ्गलं
। म० ८. १. १२११. । इति द्विर्भावे तस्य परमाश्लेषितमित्याश्लेषितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्लेषितस्यानुदात्तत्वं ॥

सनेमि सख्यं स्वप्स्यमानः सृनुदीधार शवसा मुदंसाः ।

आमासु चिहधिषे पङ्कमंतः पयः कृष्णासु रुशद्गोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअप्स्यमानः । सृनुः । दाधार । शवसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । धिषे । पङ्कं । अंतरिति । पयः । कृष्णासु । रुशन्तः । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वप्स्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य सृनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः ।
मुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इन्द्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति ।

पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । प्रवयाः सनेमीति पाठात् । किंचामासु चित् आर्द्रास्वपरिपक्वामु
गोषु चांतर्मध्ये पक्वं परिपक्वं पयो दधिषे । धारयसि । तथा छण्णामु छण्णवर्णामु रोहिणीषु लोहितवर्णामु
च गोषु तद्विपरीतं रश्मिहीयमानं श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः ।
प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृञ् धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्वं । पचो वः । पा० ८. ३. ५३ । इति
निष्ठातकारस्य वत्त्वं । रोहिणीषु । र्ह षीञ्जन्मनि प्रादुर्भावे । र्ह रथ लो वा । उ० ३. ९४ । इतीत्यन्त्यातो
रोहितशब्द आद्युदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९ । इति ङीप् । तत्सन्निधौगन
तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षते अमृताः सहोभिः ।

पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो अहयाणं ॥ १० ॥

सनात् । सऽनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ति । अमृताः । सहऽभिः ।

पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति । स्वसारः । अहयाणं ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थाना अवाताः । वातं गमनं । तद्वहिताः । एकपाण्यव-
स्थानात् । अवनय इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरंगुलयः पुरु पुरुणि बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता
व्रतानीन्द्रसंबंधीनि कर्माण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्वरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्वलैः रक्षन्ति । पालयति ।
अपि च स्वसारः स्वयमेव सरंत्वोऽंगुलयः पत्नीः पालयिष्योऽहयाणं लज्जारहितं । प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा ।
अहीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं । जनयो न । जनय इति देवानां पत्य उच्यते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरन्ति । अञ्जलिबंधनेनेन्द्रं प्रीणयतीत्यर्थः ॥ अवनीः । अवनयोऽंगुलयो
भवंत्यवन्ति कर्माणि । नि० ३. ९ । इति यास्कः । मुपां मुलुगिति जसः पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । अवाताः । वा गति
गंधनयोः । असिहसीत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः । बह्व्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता । शिञ्कंदमि
बह्वलमिति श्लोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कंद्रादिः । अतो यक् एव स्वरः शिष्यते ।
पादादित्वान्निष्ठाताभावः । अहयाणं । ह्री लज्जायां । बह्वलं कंदसीति शोरभावः । व्यत्ययेन गानच ।
मुगभावश्चकंदसः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बह्वलं कंदसीति शपो लुकि कंदस्युभयर्थेति
शानच आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावे गुणायादेशी । पूर्ववत्समासस्वरं । यास्कस्त्वैवं व्याख्यत । अहयाणो
ऽहीतयानः । नि० ५. १५ । इति ॥ ॥ २ ॥

सनायुवो नमसा नथो अर्कैर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः ।

पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीषाः ॥ ११ ॥

सनायुवः । नमसा । नथः । अर्कैः । वसूयवः । मतयः । दस्म । दद्रुः ।

पतिं । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तं । स्पृशन्ति । त्वा । शवसावन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हे दक्ष दर्शनीयेन्द्र अर्कैः शस्त्ररूपैर्मर्षैर्नमसा नमस्कारेण यस्त्यं नथः सुखो भवसि । सनायुवः सनातन
मपिहोवादि नित्यं कर्मात्मन इच्छन्तो वसूयवो वसू धनमात्मन इच्छन्तो धनकामा वा मतयो मधाविनस्त्वा
दद्रुः । बह्वना प्रयासेन जग्मुः । हे शवसावन् बलवन्निन्द्र तेः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयस्त्या त्वा स्पृशन्ति ।
प्राप्तुवंति । तच्च वृष्टातः । उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्य उशन्तं कामयमानं पतिं न । यथा पति
संभजते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातन कर्मात्मन
इच्छन्तीति सनायुवः । क्वाकंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यन्ते इति मतयः
स्रोतारः । क्षिप्त्वा च संज्ञायामिति क्षिप् । न क्षिचि दीर्घश्चेति निषेधे प्राप्ते बाह्वलकादनुदात्तोपदेशेऽप्य-
दिगानुनासिकलोपः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । दद्रुः । द्रा जुत्सायां गती । नित्यस्यातो लोप इटि चेत्याकार-

लोपः । उगतीः । वश कांती । लटः शतृ । अदादिखाक्पो लृक् । शतृर्दित्वाद्बहिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति डीप । शतृनुम इति नया उदात्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदोषः । शवसावन् । मनुष्याकारोपजनश्चांसः । यद्वा । मत्वर्थीय आवनिप ॥

सनादेव तव रायो गर्भस्तौ न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्म ।

द्युमाँ अमि क्रतुमाँ इंद्र धीरः शिष्टा शचीवस्तवं नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गर्भस्तौ । न । क्षीयंते । न । उप । दस्यंति । दस्म ।

द्युऽमान । अमि । क्रतुऽमान । इंद्र । धीरः । शिष्टा । शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दर्शनीयं । गर्भस्तिरिति वाङ्मनाम् । तव गर्भस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न क्षीयंते । न विनश्यति । नोप दस्यंति च । स्तोत्रभ्यो दत्तेऽपि स्वदस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान धृष्टो वा त्वं द्युमान दीप्तिमानसि । तथा क्रतुमान लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निद्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिष्टं । देहि । शिचतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयंत । क्षीञ् हिंसाया । अस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्वावाद्यगात्प्रतिपदे । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तुवद्वावादचः कर्तुर्यकि । पा० ६. १. १९५ । इत्याद्युदात्तत्वं । चादिलोपे विभापति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्यास्तीति शचीवान् । कंदसीर इति मनुषो वत्वं । संबुद्धौ मनुवसो हरिति नकारस्य कृत्वं ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतश्चक्षुस् हरियोजनाय ।

मुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मशू धियावमुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतश्चात् । वस् । हरिऽयोजनाय ।

मुऽमुनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मशू । धियाऽवमुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्रः सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान वलवन्निद्र हरियोजनाय । हरी अर्था रथं योजयतीति हरियोजनः । मुनीथाय मुपु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा अपिनेत्यं नूतन ब्रह्मतत्त्वरूपं स्तोत्रं नोऽस्मदर्थमतस्ततः अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन्धिया वृद्धा कर्मणा वा प्राप्तवमुर्निद्रः प्रातःकाले मनु ग्रीधं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थं क्वड्प्रत्ययः । मुनीथाय । णीञ् प्रापण इत्यस्मादीणादिकस्यकप्रत्ययः । थाथादिस्वरः ॥ ॥ ३ ॥

त्व महानिति नवर्चं पष्ठ मृक्तं । नोधम आर्थं त्रिपुभर्मद्रं । अनुकम्यते च । त्वं नवति ॥ समूहो दशरात्रे द्वितीये कंदोमे मरुत्वतीये शस्य एतत्पृक्तं । विश्वजितोऽपि नर इति खड्गे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महौ इद्र यो ह । आ० ८० । इति ॥

त्वं महां इंद्र यो ह शुष्मैद्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृह्हासः किरणा नैजन ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इंद्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृह्हासः । किरणाः । न । ऐजन ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वममेऽमुरकते भये सति ज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मः शत्रूणां शोषकराक्षीयैर्वर्निर्वावापृथिवी व्यावापृथिव्या धाः । आधारयः । तादृशाज्ञया दमूमच इत्यर्थः । किंच । यद्वा ते यस्य खलु तव संवर्धन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भुतजातानि गिरयश्चित ये च शिलोच्चयाः । अम्वा । महत्तामैतत् । अन्यान्यपि महाति यानि सति । तस्मिन् सर्वं दृष्ट्वासो दृढा अर्थजन । अकंपिपत । तत्र दृष्टांतः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कपते तद्वत् ॥ ज्ञानः । जनी प्रादुर्भाव । निटः कानच । गमहनत्यादिनोपधानोपः । स्थानिवद्भावादिर्भावाद । चित इत्यंतोदात्तत्वं । व्यावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्यं ज्ञान इत्यस्य पाठश्चादसः । यत् । मुपा मुलुगिति पठ्या लुक । अम्वा । आ समंताद्भवति सद्भावं प्राप्नुवतीत्यम्वा महातः । आदपूर्वाद्भवतरोणादिको द्वन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नऽपूर्वाद्भवतः प्राप्त्यर्थात्तत्र भुवो डिदिति क्तप्रत्ययः । महातो हि प्राप्तु न शक्यते । शस्त्रेण दसि वज्रलसिति शिलोपः । किरणाः । कीर्यते विनिष्यत इति किरणाः । कृ विर्लेप । कृपृवृजिमंदिनिधाऽभ्यः क्युः । उ० ७. ८१. इति क्युप्रत्ययः । योरनादेशं प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ऋत इवातो रितोत्वं । ऐजन् । एजृ कपने । लङ्घाडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

आ यद्धरीं इंद्र विघ्नता वेरा ते वज्रं जरिता वाहोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुरं दुष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ १ ॥

आ । यत् । हरी इति । इंद्र । विऽघ्नता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । वाहोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरः । दुष्णासि । पुरुहूत ।

पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा विघ्नता विविधकर्मणां हरी त्वदीयावस्थावा वेः रथ आगमयसि । रथे योजयमीत्यर्थः । तदानीं ते तव वाहोर्हस्तयोजरिता स्तोता वज्रमा धात । स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुतिं प्रयत्नमंतरणं वज्र त्वदस्ते दृश्यत इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतो प्रप्सितकर्मन्निद्र अमित्रान् शत्रून् यन् वज्रेण दुष्णासि अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्वज्रभिर्यजमानैराहृत त्वं पूर्वोर्वह्नीः पुरोऽमुरपुराणि भक्तुमभिगच्छामीत्यर्थः ॥ विघ्नता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं ययोर्स्ता । मुपां मुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वज्रव्रीहोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी गतिप्रजनकां त्यगमवादान्पु । अंतर्भावितण्यथान्तादसं लङि सिध्यदादित्वाच्चापो लुक । वज्रत्वं कदस्यमाऽद्योगेऽपीत्यडभावः । धात् । दधातिश्चादसे लुङि गातिस्थिति मिचो लुक । पूर्ववदडभावः । अविहर्यतक्रतो । हर्यतिः प्रप्साकर्मैति यास्कः । नि० ७. १७ । हर्य गतिकांत्योः । कातिरभिन्नापः । विहर्यतोऽनभिर्लपितः । अविहर्यतोऽभिर्लपित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमित्रान् । न सति मित्राण्यपि वज्रव्रीहो नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुष्णासि । इप आभीक्ष्ण्ये । अच गत्यर्थः । प्रयादिभ्यः श्रा । सिपः पित्वादानुदात्तत्वं तस्यैव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

त्वं सत्य इंद्र धृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं पाट ।

त्वं शुष्णं वृजनें पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इंद्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वं । पाट ।

त्वं । शुष्णं । वृजनें । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सत्यः सत्सु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून् अभिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्ययिता तिरस्कृता । किंच त्वमृभुक्षा ऋभुणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यद्वा । महत्तामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यां नृभ्यो ह्रितः । तथा त्वं पाट शत्रूणामभिभवता । ह्रितेत्यर्थः । किंच । वृजने इत्यादीनि वीणि संयामनामानि । अच पुर्वं विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्ते । संयामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते । पृक्षे संपर्वनीये वीर्ययानुं प्राप्तव्ये ।

एवंविध आर्णां संयामे बुमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सखा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शोषयितारमेत-
त्संज्ञममुरमहन् । अवधीः ॥ ऋभुचाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विसीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन
भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातिर्भवतेर्वा मृगध्वादयश्च । उ० १. ३८. । इति कुप्रत्ययः
पुर्वपठस्य ऋभावश्च निपात्यते । जयतिरन्वयकर्म । तेषामीष्ट इत्युभुचाः । यद्वा । चि निवासगत्योः । तेषु नि-
वसतीति पतस्य । उ० ४. १२. । इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बह्वलवचनादस्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ
पथिमथ्युभुचामात । पा० ७. १. ८५. । इत्यात्वं । प्रत्ययम्बरः । षाट् । सह अभिभवे । कंदसि सह इति केवलादपि
ण्विः । पत्यं क्वांदसं । बुमते । यदीप्तिरस्मिन्नस्तीति बुमान् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव
उदित्युत्वं । ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुवति मनुप उदात्तत्वं ॥

त्वं ह त्यदिंद्र चोदीः सखा वृचं यद्वज्रिनृपकर्मनुभ्राः ।

यद्व शूर वृपमणः पराचैर्वि दस्यूयानावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्रिन् । वृपऽकर्मन् । उभ्राः ।

यत् । ह । शूर । वृपऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु मया कुत्सस्य सहायः मन् त्यत्तत्प्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरित-
वान् । अकार्योऽरित्यर्थः । हे वृपकर्मन् वृध्यदकसंचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवज्रिंद्र वृचं सर्वस्य धनस्यावरीतारं
कुत्सस्य शत्रुं ययदोभ्राः अनुभ्राः अहिनीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृपमणः कामाभिवर्षकमनस्कैंद्र
वृथाषाट् अनायामेन शत्रूणामभिभविता त्वं यद्व यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये संयामे दस्यूकुत्सस्योप-
यितनन्यान शत्रुव्यराचैः परागमनैर्व्यकृतः पराङ्मुखा यथा भवति तथा व्यक्किनः । तदानीं कुत्सः सर्वं यशः
प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः । चुद् प्रेरणं । लुडि नेटीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभ्राः । णम् तुभ हिंसायां ।
क्रियादिकः । लडि सिचि तलोपस्कंदसः । वज्रलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । पराचैरित्येतदव्ययं । नीचै-
रुच्चैरिति वदति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः पराचैर्निरति निरुक्तं । नि० ११. २५. । दस्यून् । दीर्घादटि समान-
पाद इति नकारस्य इत्वं । अत्रानुनासिकः पुर्वस्य तु वेत्युकारस्य सानुनासिकता । अकृतः । कृती केदने ।
लडि सिचि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात् श्रे मुचादीनामिति नुमागमस्याभावः ।
शस्य डित्याद्गुणाभावः ॥

त्वं ह त्यदिंद्रारिपण्यन्दृहस्य चिन्मतीनामजुष्टौ ।

व्यस्मदा काष्ठा अर्वते वर्धनेव वज्रिञ्छथिह्यमिचान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । अरिपण्यन् । दृहस्य । चित् । मतीनां । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽडव । वज्रिन् । अथिहि । अमिचान् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दृहस्य चित् दृहस्य कस्यचिदप्यरिपण्यन् रेपणमनिच्छन् एवंत्वभावो
भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मतीनां स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतो सत्यामस्मदर्थतेऽस्मा-
दीयायाय गतुं काष्ठा दिश आ समंतात् वि वः । विवृताः कुरु । यथा सर्वाम् दिक्ष्वस्मदीया अश्वाः प्रतिरो-
धमंतरणं गच्छति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तच्चत्थानमिचान् हे वज्रिञ्छवज्रिंद्र घनेव घनेन कटिनेन पर्वतेनेव
वज्रेण अथिहि । अथय । जह्नीत्यर्थः । यद्वा । मतीनां मनुष्याणां मध्ये यास्मिन्कस्मिन्चित्तवाप्रीतो सत्यां तस्य
शत्रोर्दृहस्याप्यरिपण्यन् रेपणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यास्मिन् कुत्सादीं प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुबधं चक्रेषे ।
अतस्तव प्रियाणामस्माकमर्वत इत्यादि पुर्ववत् ॥ त्यत् । मुपां मुनुगिति पठ्या लुक् । अरिपण्यन् । रिष्टशब्दात्
क्वचि दूरस्युर्द्रविणस्युर्वृपण्यति रिपण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिपण्यभावो निपात्यते । नञ्समासेऽव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्मत् । पुर्ववत् पठ्या लुक् । अर्वते । अर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः । वनि-

पुष्पी पित्वाद्गुदाक्षी । परिणेषाद्वातुस्वरः । घनेव । मूर्ती घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति काठिन्ये गम्यमाने
हृत्तरप्रत्ययांती निपात्यते । अथिह । अथ हिंसार्थः । प्यतालोपि बह्वलं कंदसीति शपो लुक् ॥ ४ ॥

त्वां ह॒ त्यदि॒न्द्रा॒र्णसा॒तौ स्व॒मी॒हे नर॑ आ॒जा ह॑व॒न्ते ।

तव॑ स्व॒धाव॒ इय॑मा संम॒र्ये ऊ॒तिर्वा॒जेष्व॒तसा॒य्या भू॒त् ॥ ६ ॥

त्वां ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र । अ॒र्ण॑ऽसा॒तौ । स्वः॑ऽमी॒हे । नरः॑ । आ॒जा । ह॑व॒न्ते ।

तव॑ । स्व॒धा॒ऽवः । इय॑ । आ । स॒ऽम॒र्ये । ऊ॒तिः । वा॒जेषु॑ । अ॒तसा॒य्या । भू॒त् ॥ ६ ॥

हे इ॒न्द्र अ॒र्णसा॒ताव॒र्णानां॑ गंतू॒णां यु॒द्धे प्रवृ॒त्तानां॑ पुरु॒षाणां॑ सा॒तिर्ला॒भो यस्मिन् स्व॒मी॒हे । मी॒हे॒मिति॑
धननाम । सुप्र॒रणीयं॑ धनं यस्मिन् । एवंभूत आ॒जा आ॒र्जा संयामे॑ त्यक्तं प्रमि॒ष्टं त्वमि॒व नरो॑ योदु॒कामाः
पुरु॒षाः सहा॒यार्थं॑ ह॒वन्ते । आ॒हुय॑ति । यद्वा । अ॒र्णस उ॒दकस्य॑ सा॒तिर्ला॒भो यस्मिन्वा॒चादियु॒द्धे तस्मिन्नि॒त्यर्थः ।
वृ॒ष्टिनि॒रोधके॑न वृ॒त्रेण॑ सह॒ वर्ष॑णार्थं तव यदु॒द्धं तत्र॑ स्रो॒तार॒स्त्वां प्रो॒त्साह॑यतीति भावः । यस्मादे॒वं तस्मा॑त् हे
स्व॒धावो॑ हे अ॒न्नव॒न् बलव॑त्त्वंद्र॒ सम॒र्ये संयामे॑ तव संब॒न्धिनीय॑मूर्तिस्त्वदीयमि॒दं र॒क्षणं॑ आ अ॒स्मदा॑भिम॒ख्येन॑
भू॒त् । भव॑तु । वा॒जेषु॑ संयामे॒षु यि॒पोति॑रतसा॒य्या यो॒द्धुभिः॑ प्राप्त्वया भवति ॥ त्यत् । मु॒पां मु॒लुगि॑ति द्वितीयाया
लुक् । अ॒र्णसा॒तौ । अ॒ह ग॒तौ । ब॒ह्वल॑वचनादीणादिको नप्रत्ययः । पणु॒ दान॑ इत्यस्माद्वा॒व क्ति॑नि ज॒नम॑न॒व
नामि॒त्यनु॒नासि॑कस्यात्वं । ब॒ह्व्रीहो॑ पु॒र्वप॑दप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उ॒दके॑ नु॒द्ध । उ० ४. १०६. । इत्ये॒तरमु॒न्प्रत्ययो॑
नु॒डाग॑मश्च । पी॒वोप॑वसनादीनां कं॒दसि॑ लोपो वक्तव्यः । म० ६. ३. १०६. ६. । इति स॒लोपः । नि॒त्वादा॒युदा॑त्तत्वं ।
पु॒र्वव॒द्ब॒ह्व्रीह॑स्वरः । स्व॒मी॒हे । स्वर॑शब्दो न्य॒ङ्मुखरी॑ स्वरिताविति स्वरितः । ब॒ह्व्रीहि॑स्वर॒ण स ए॒व शि॒ष्यते॑ ।
आ॒जा । मु॒पां मु॒लुगि॑ति सप्तम्या डादेशः । स्व॒धावः । म॒तुव॑सो वृ॒रिति॑ म॒तुपो॑ इत्वं । अ॒तसा॒य्या । अ॒त सा॑त
त्यग॑मने । श्री॒णादि॑कः सा॒य्यप्र॑त्ययः । तस्या॒डाग॑मश्च । आ॒गमा॑नु॒दात्तत्वे॑ प्रत्ययायुदात्तत्वं । भू॒त् । क॒दसि॑
नु॒ङ्लङ्लि॑टि इति प्रार्थनायां लुङि ब॒ह्वलं॑ कंदस्यमा॒ङ्योगे॑ऽपीत्य॒डभावः॑ ॥

त्वं ह॒ त्यदि॒न्द्र स॒प्त यु॒ध्यन्पु॒रो व॒ज्रिन्पु॒रुक्त्सा॒य द॑र्दः ।

व॒हिर्न॑ यत्सु॒दासे॑ वृ॒था व॒र्गं॒हो रा॒जन्व॒रिवः॑ पू॒र्वे कः॑ ॥ ७ ॥

त्वं ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र । स॒प्त । यु॒ध्यन् । पु॒रः । व॒ज्रिन् । पु॒रु॑ऽकु॒त्सा॒य । द॑र्द॒रिति॑ द॑र्दः ।

व॒हिः । न । यत् । सु॒ऽदा॒से । वृ॒था । व॒र्क् । अ॒र्होः । रा॒जन् । व॒रिवः॑ । पू॒र्वे ।

क॒रिति॑ कः ॥ ७ ॥

हे व॒ज्रिन् व॒ज्रव॑त्ति॒न्द्र पु॒रुक्त्सा॒येतत्सं॒ज्ञाय॑ अ॒प्यये॑ यु॒ध्यन् तदी॒यश॑नु॒भिः सह॑ यु॒द्धं कु॒र्वाण॑स्त्वमे॒व त्य॑त ताः
स॒प्त पु॒रः तदी॒यानि॑ स॒प्तसं॒ख्यानि॑ न॒गराणि॑ द॑र्दः । व॒दार्थः । अ॒भेत्सी॑रित्यर्थः । अपि च मु॒दा॒स ए॒तत्सं॒ज्ञाय॑
रा॒जोऽहो॑रेतत्सं॒ज्ञस्या॑मु॒रस्य॑ संब॒न्धि य॒द्वन॑म॒स्ति त॒तृथाना॑या॒मेन॑ व॒हिर्न॑ व॒हि॒रिव॑ व॒र्क् । अ॒वृण॑क् । अ॒च्छिन्
इत्यर्थः । तद॒नंतरं॑ पू॒र्वे त्वां ह॒विषा॑ पुर॒यते॑ तस्मि॒ मुदा॑से हे रा॒जन् स्वामि॑न्नि॒न्द्र व॒रिवो॑ धनं कः । अ॒कार्षीः॑ ॥
त्यत् । मु॒पां मु॒लुगि॑ति वि॒भक्तै॒र्लुक् । द॑र्दः । दू॒ वि॒दार॑णे । अ॒स्माद्य॒ङ्मुगं॑ता॒ल्लङि॑ सि॒ष्यदा॑दिव॒सति॑ व॒चना॒क्तपो॑
लुक् । इ॒त्यङ्गा॒भ्य इति॑ स॒लोपः । ब॒ह्वलं॑ कंदस्यमा॒ङ्योगे॑ऽपीत्य॒डभावः॑ । मु॒दा॒से । शो॒भनं॑ द॒दाती॑ति मु॒दाः ।
अ॒मुन् । मु॒दाः क॒न्त्याण॑दानः । नि० २. २४. । इति या॒स्कः । व॒र्क् । वृ॒त्री व॒र्जने॑ । लुङि॑ सि॒पि ब॒ह्वलं॑ कंदसीति
वि॒करण॑स्य लुक् । लघू॒पध॒गुणे॑ पु॒र्वव॑त्स॒लोपः । अ॒डभा॒वश्च । चोः क॒रिति॑ कु॒त्वं । कः । दु॒ष्टञ्च॑ क॒रणे॑ । लुङि॑
सि॒पि म॒न्त्रे घ॑सति॒ स्त्रैर्लुक् । पु॒र्वव॑त्स॒लोपा॒डभावो॑ ॥

त्वं त्यां न॑ इ॒न्द्र दे॒व चि॒त्रामि॒षमा॒पो न॑ पी॒पयः॑ परि॒ज्मन् ।

यया॑ शूर॒ प्रत्य॑स्मभ्यं॒ यंसि॑ त्मन॒मूर्जे॑ न वि॒श्वध॒ क्षर॑थ्ये ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इन्द्र । देव । चित्रां । इषं । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यं । यंसि । त्वनं । ऊर्जं । न । विश्वध । शूरध्वे ॥ ८ ॥

हे देव योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां तामिषमन्नं परिज्मन् परितो व्याप्रायां भूमौ पीपयः । प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन परिपूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र वृष्टांतः । आपो न । यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चित्रामिषमपि पाययति भावः । हे शूरन्द्र यद्येषा त्वनमात्मानं जीवमस्मभ्यं प्रति यंसि । प्रयच्छसि । तत्र वृष्टांतः । विश्वध विश्वतः सर्वतः शूरध्वे शूरितुमूर्जं न उदकमिव । यथास्मभ्यं वज्रलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्पाणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्तं व्यत्ययेन जस । अपृत्तिरित्यादिना दीर्घः । पीपयः । स्फायी आप्यायी वृष्टा । एषताक्कांदसे लुङि ष्यायः पी । पा० ६. १. ५८. इति व्यत्ययेन पीभावः । णिश्चिद्रसुभ्य इति लेश्यङादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा । पीङ् पान इत्यस्माद्धाङि चङि पूर्ववत् । वज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽपि लेश्यङाभावः । परिज्मन् । जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिक्षेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां शत्रुक्षत्रित्यादीं कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । मुपां मुनुगिति सप्तम्या लुक् । यंसि । यम उपरमे । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । त्वनं । आङोऽन्यत्रापि कंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४१. १. इत्यात्मन आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वाद्बुधधादीर्घाभावः । विश्वध । विश्वशब्दात्तस्मिन् । मकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात् । शूरध्वे । शूरमचलने । तुमर्थे ससेनित्यध्वेन्यत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्मण्योक्ता नमसा हरिभ्यां ।

मुपेगंसं वाज्रमा भरा नः प्रातर्मष्टु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्मणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्यां ।

सुऽपेगंसं । वाजं । आ । भर । नः । प्रातः । मष्टु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिर्गतुर्मरतत्संकीर्त्तयिभिरकारि । स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्मणि संवज्रातामि नमसा हविर्लज्जोन्नतिन सह हरिभ्यामश्याभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता । आभिमुख्येनोक्तानि । यद्वा । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्व मुपेगंसं । पेग इति रूपनाम । वज्रविधिरूपयुक्तं वाज्रमन्नं नोऽस्मभ्यसा भर । आहर । देहोति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः प्रातःकालेऽस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ ओक्ता । शश्वदसि वज्रलमिति शिर्लोपः । मुपेगंसं । पिग अवयवि । अमुन् । वज्रव्रीहावायुदात्तं द्वाचंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भर । हयहोर्भ इति भत्वं । द्वाचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ ५ ॥

वृष्णे शर्धाय मुमंखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।
अपो न धीरो मनसा सुहस्यो गिरः समंजे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥
वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भर । मरुद्भ्यः ।
अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे शर्धाय मुमंखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्यो गिरः समंजे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भर । मरुद्भ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वाधेन सुतो नोधाः प्रेर्यते । हे नोधो वृष्णे कामानां वर्धये मुमखाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वार्ध्या सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यते । एवंविधाय मरुताः । विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविणां शर्धाय समूहाय सुवृक्षि सुप्रावर्जकं सुपु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्र भर । प्रेरय । सुहोति यावत् । सुतो प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् मुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः । कृतांजलिस्त्वर्थः । एवमु तोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समर्ज । सम्यग्व्यक्ताः करोमि । या गिरो विदथेपु यज्ञेष्वामुवः । आह मर्यादायां । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्यामुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोगिः स्तोत्रमि- नःपूर्वकं मरुतगणं स्तोमीति भावः । तत्र दृष्टांतः । अपो न । यथा पर्जन्यो युगपदेव बह्वपु प्रदेगपु बह्वगो जलानि वर्धति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेचने । कनिन्युवृषतचीत्यादिना कनिन्यत्ययः । किञ्चाङ्गुणामावो नित्वा दाद्युदात्तत्वं । चतुर्थ्येकवचनेऽप्सोपोऽन इत्यकारलोपः । शर्धाय । शृधु प्रमहने । शर्धते प्रमह्यतेऽनेन पर्वता- दिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । मुमखाय । शोभनो मुखो यस्य । नञ्मुभ्या- मिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् पाठिकमामचिताद्युदात्तत्वं । मुहस्त्यः । हस्ते भवा हस्त्याः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ततः सुशब्देन बह्वग्रीहावाद्युदात्तं द्यक्कंद- सीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्यासं उष्टाणो रुद्रस्य मर्या अमुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न दृप्तिनो घोरवर्पसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्यासः । उष्टाणः । रुद्रस्य । मर्याः । अमुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याः इव । सत्वानः । न । दृप्तिनः । घोरऽवर्पसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोऽंतरिक्षाज्जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्यासो दर्शनीयाः उन्नतः संस्कारः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाचीह मरुतां मर्यत्वासमवात्पुत्रा इत्याह्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मंत्रांतरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुतां मुस्मंतु । ऋष्व० २. ३३. १. इति । अमुराः शत्रूणा निरसितारः अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोधकाः सूर्या इव शुचयो दीप्ताः सत्वानो न यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यते । अथो ये अस्य सत्वानः । तै० सं० ४. ५. १. ३. । इत्यादां तथा दर्शनात् । दृप्तिनो वृष्ट्युदकवि- बुभिर्युक्ताः । मरुतः स्रष्टां वृष्टिं नयतीति श्रुतेः । तै० सं० २. ४. १०. २. । घोरवर्पसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा । सत्वानो न घोरवर्पसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदेति ऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्यासः । ऋषो गता । गत्यर्था बुद्ध्या इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वनिघृष्वित्यादी । उ० १. १५३. । वप्रत्ययांतो निपातितः । आज्ञसेरमुक् । उन्नतः । वा पपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः । वृहद्ग्रीहा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । षट् विशरणगत्यवसादनपु । प्र ईरमथोमुद् । उ० ४. ११६. । इति विधीयमानः क्रानिप्रत्ययो बह्वलवचनात्किंवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्धनो ववसुः पर्वता इव ।

दृष्ट्वा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र आवयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोऽह्नः । ववसुः । अग्निऽगावः । पर्वताः इव ।

दृष्ट्वा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । आवयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

युवानसंख्या रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्धनो ये देवास्त्रीविभिर्न भोजयन्ति तेषां हंतारः अग्निगवोऽधृतगमनाः परिरनिवारितगतयः पर्वता इव दृढांगाः एवंभूता मरुतो ववसुः । स्रोतूणामभिमतं

प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्ताणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसुनि दृष्ट्वा पितृ दृष्टान्यपि मज्जना । मज्जनेति बलनाम । मज्जना शोधकेन बलेन प्रस्थावयन्ति । प्रचालयन्ति ॥ अभोरघनः । भोजयन्तीति भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हन्तारः । बह्वलं कन्दसीति हन्तेः क्रिप । अयो होऽन्यतरस्यां । पा० ८. ६२. इति हकारस्य घत्वं । इहन्पूषार्यम्णां शौ । पा० ६. ४. १०. इति नियमाहोर्धाभावः । ववजुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासन्वेकाच इतीट्प्रतिषेधः । द्विर्भावः । हत्वकल्पस्यानि । सन्यत इतीत्वाभावश्चादसः । नित्यस्यमन्वे । पा० ३. १. ३५. इति निषेधादाम्रत्याभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः ॥

चिचैरंजिभिर्वपुषे व्यंजते वक्षःसु रुक्माँ अग्निं येतिरे शुभे ।

अग्नेष्वेषां नि मिमृशुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥४॥

चिचैः । अंजिऽभिः । वपुषे । वि । अंजते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अग्निं । येतिरे । शुभे ।

अग्नेषु । एषां । नि । मिमृशुः । ऋष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥४॥

वपुर्गति रूपाय । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतस्त्रिचैर्नानाविधैरंजिभी रूपाभिव्यञ्जनसमर्थैराभरणीः । अग्नरीराणि व्यंजते । व्यक्तं कुर्वन्ति । अन्नं कुर्वन्तीत्यर्थः । वक्षःसु भुजांतरेषु रुक्मान् रोचमानान्द्वारानधि यतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं । शुभे शोभार्थं । अपि चेषां मरुतामंसेष्वष्टय आयुधानि नि मिमृशुः । निमृष्टाः स्मिता बभूवुः । तैरायुधिः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽतरिचात्स्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती प्रयत्ने । नित्यत एकहत्वध्य इत्येत्वाभ्यामलोपी । शुभे । शुभ दीप्ता । संपदादिलक्षणो भवि क्रिप । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । मिमृशुः । मृजृप् शुभो । सन्युदित्वादिद्विर्भावः । हन्ताक्षिति सनः कित्वाङ्गुणाभावः । द्विर्वचनादि । सन्यत इतीत्वं । नित्यस्यतो लोप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधानोपः ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरकृत ।

दुहंत्यूधदिव्यानि धूतयो भूमिं पिबन्ति पयसा परिजयः ॥५॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अकृत ।

दुहन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिबन्ति । पयसा । परिऽजयः ॥५॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामन्तारः । यद्वा । रिशतां हिंसतामन्तारो निरसितारः । एवंभूता मरुतस्तविषीभिरात्मीयेर्बलैर्वीर्यानां पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाकृत । कुर्वन्ति । कृत्वा च परिजयः परितो गन्तारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधरूधः स्थानीयान्यभ्याणि दुहन्ति । रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं भूमि पयसा मेघाद्विर्गतेनोदकेन जलेन पिबन्ति । सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः । रिश हिंसाया । इगुपधलक्षणः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तानदन्तीति रिशादसः । अमुन् । नित्वादायुदात्तत्वं । ऊदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । रिशक्त्वात्कृत्वात्तादसु जेपण इत्यस्मात् क्रिप । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । अतोदात्तत्वं च । अकृत । करोतिश्चादसो वर्तमाने लुङ् । मन्वे घसेति ल्लिर्लुक् । ऊधः । सुपां मुमुगिति विभक्तिलुक् ॥ ६॥

मरुततीयशस्त्रे पिबन्त्यप इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च । अपिनेता त्वं सोम क्रतुभिः पिबन्त्यप इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

पिबन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वभुवः ।

अन्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वति । अपः । मरुतः । सुऽदानवः । पयः । घृतऽवत् । विदथेषु । आऽभुवः ।

अत्यं । न । मिहे । वि । नयति । वाजिनं । उत्सं । दुहति । स्तनयंतं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वति । सिंचति । आभुवः । आभवंतीत्याभुव
अत्विजः । ते विदथेषु यक्षेषु घृतवत् । यथा घृतं सिंचत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वतीति भावः । तच्च हेतुमाह ।
अत्यं न यथाश्वं सादिनो विनयति युद्धार्थं शिञ्चत्येवं मरुतो वाजिनं वेगवतं मेघं मिहे वर्षणाय विनयति ।
स्वाधीनं कुर्वतीति भावः । विनीय च स्तनयंतं गर्भतमक्षितमक्षीणमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । त
दुहति । रिक्तीकुर्वति ॥ सुदानवः । नुप्रत्ययांतो दानुशब्द आद्युदात्तः । बह्व्रीहावाद्युदात्तं ह्यक्कंदसीत्युत्तर
पदाद्युदात्तत्वं । मिहे । मिह सेचने । संपदादिलक्षणे भावे कृिप । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । स्तनयत ।
स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्द्वयाद्यभावः ॥

महिषासो मायिनश्चिभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुपदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारूणीषु तविपीरयुग्धं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चिचऽभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरूणीषु । तविषीः । अयुग्धं ॥ ७ ॥

महिष इति महिषासः । महिषासो महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः प्राज्ञाश्चिभानवः शोभनदीपायो
गिरयो न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ता रघुपदः शीघ्रगमना हे मरुत एवंभूतगुणविशिष्टा यय
हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ । भक्षयथ । प्रभकर्थात् यावत् ।
ययस्मादादरूणीष्वक्षणवर्णासु वडवासु तविपीर्बलान्ययुग्धं संयोजितवतः । तस्माद्भवतामिव बाह्वनस्यापि
प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता भवतः सर्वं भञ्जतीत्यर्थः ॥ रघुपदः । स्यन्द प्रस्रवणे । रघु शीघ्रं स्यंदते गच्छतीति
रघुपदः । कृिषेति कृिप । अनिदितामिति नलोपः । वाल्मूललघ्वल्मिति लत्वविकल्पः । म० ८ २ १८ ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथ । खाद भक्षणे । अयुग्धं । युजिर योगे । लुङि छेः सिच । एकाच इतीट
प्रतिषेधः । धि च । पा० ८. २. ३५ । इति सकारलोपः । चोः कुरिति कृत्वं । अडागम उदात्तः । यदुत्तयो
गादनिघातः ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिणो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वतः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाऽइव । सुऽपिणः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिन्वतः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सं । इत् । सऽबाधः । शवसा ।

अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति । भृशं शब्दं कुर्वति । यथा सिंहा गिरिगङ्गां गभीर
शब्दं कुर्वति एवं मरुतस्वप्यागतेषु गभीरः शब्द उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिणः शोभनावयवाः शोभना
लंकारा वा । तच्च वृष्टांतः । पिशा इव । पिश इति रुक्षनाम । यथा रुखः स्वशरीरगतेः श्वेतविंदभिरनरु
तासह्यत । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः क्षपः शत्रूणां क्षपयितारो जिन्वतः स्तोतृन्प्रीणयंतः शवसा बलनाहिमन्यव
आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः क्षोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा । मननं ज्ञानं मन्यः ।
अहीनज्ञानाः । उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां बाहनस्याख्या । पृषत्यः
श्वेतविंदकता मुख्य इति हिहासिकाः । नानावर्णा मेघमाला इति निरुक्ताः । तभिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः
संतः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यत्रमानान् समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छतीति शेषः ॥ नानदति ।

नद् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्नुगताङ्गद् । पिशा इव । पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः । सुपिशः । सुपूर्वा-
त्पिश अवयव इत्यस्मात् क्रियेति क्रिप । पृषतीभिः । पृषु सचने । वर्तमाने पृषवृहन्वहज्जगच्छतृषत् । उ० २. ८४ ।
इति शतृवद्भावाद्गितयेति डीप । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते बृहन्वहतोरुपसंख्यानमिति
नियमात्तस्याभावः ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृपाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणश्रियो गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिता नृपाचो नृन यजमानान्हविःस्वीकरणाय
सेवमानाः शूराः शौर्यापेता एवंभूता हे मरुतः शवसा वलेनाहिमन्यव आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो
रोदसी द्यावापृथिव्यावा वदत । आ समंताच्छ्रयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ
पुणे कुरुतति भावः । किंच हे मरुतो वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु । बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमि-
त्युच्यते । तद्युक्तं रथेष्वामतिर्न । आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वदृश्यते । तच्च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिर्न ।
अमतिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वदृश्यते । दर्शता विद्युत् । यथा वा दर्शनीया विद्युन्नेघस्था
सर्वदृश्यते । एवं रथे स्थिताना युष्माकं ज्योतिरपि सर्वदृश्यत इत्यर्थः ॥ वदत । अचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः ।
नृपाचः । पादादित्यादामत्रिताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिपु । अमरतिः । उ० ४. ५९ । इत्याणादिको
ऽतिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृमृदृशीत्यादिनातचप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः संमिथ्यासस्तविषीभिर्विरिष्णनः ।

अस्तार उषूं दधिरे गभस्त्योरनंतशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । संऽओकसः । संऽमिथ्यासः । तविषीभिः । विऽरिष्णनः ।

अस्तारः । उषूं । दधिरे । गभस्त्योः । अनंतऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेता वा । धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषी-
भिर्विलः संमिथ्यासः संमिथ्याः । संयुक्ता इत्यर्थः । विरिष्णनः । महन्नामैतत् । महान्तः । अस्तारः शत्रूणां निरसि-
तारः अनंतशुष्मा अनवक्लिन्नवलाः वृषखादयः । वृषेन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । यदा ।
वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । नरो नितारः । एवंभूता मरुतः । गभस्तिरिति बाङ्गनाम । गभस्त्यो-
र्बाङ्गोरिषुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्वाणादिकमायुधं धारयति ॥ समोकसः । उच समवाये । असुनि
वज्रलवचनात्कुत्वमित्येक उचः के । पा० ७. ३. ६४ । इत्युचोक्तं । वज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संमिथ्यासः ।
कपिलकादित्वाद्भत्वं । विरिष्णनः । रप लप व्यक्ताया वाचि । विपूर्वादस्माद्ब्रह्मलवचनात् शकप्रत्ययः । विविधं
शब्दं रपंतीति विरिष्णाः स्तोतारः । त एषा संतीति विरिष्णनः । यदा । विविधं रपणं विरिष्णं । तदेयाम-
स्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वते । इतिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताक्कीनिकलृन् । इडभावश्चादसः ।
नित्वादायुदात्तत्वं । अनंतशुष्माः । नास्त्यंतोऽस्त्यनंतः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः शुष्मो
वनं येषां । वज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खादु भक्षणे । औणादिक इत्यत्ययः । वृषञ्शब्दः
कनिप्रत्ययात् आयुदात्तः । वज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ७ ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघंत आपथ्योऽ न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वमृतो ध्रुवच्युतो दुधकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयऽवृधः । उत् । जिघ्रन्ते । आऽपथ्यः । न । पर्वतान् ।
मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुधऽकृतः । मरुतः । भ्राजन्तऽऽष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा । हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः पर्वतान्पर्ववतो मेषान् यद्वा
शिलोच्चयानुज्जिघ्रन्ते । ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात्पञ्चावयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पथो न । यथा पथि गच्छन्त्यो
मार्गं आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयन्ति गमयन्ति । यद्वा । यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं
भग्नं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः पयसो वृध्नुदकस्य वर्धयितारः । यद्वा । पृथः पयसा वर्धमानाः ।
पृथग्ये वै पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. २. ११. ४ । इति श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्वतः ।
अयासो देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसृतः शत्रुभ्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छतः ध्रुवच्युतो ध्रुवाणां निक्षलानां
पर्वतादीनामपि च्वावयितारः दुधकृतो दुधं दृष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा । दुधरमन्त्यर्थं
मशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजन्तऽष्टयः । दीप्यमानायुधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते । हतैर्यत्नयनात्मनपद । बह्वन् कंदसीति
शपः युः । बह्वन् कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हतैरिति घत्व । व्यत्ययनात्तदंशः ।
पथ्यः । पथि भवः । भवे कंदसीति यत् । नस्तद्वति । पा० ६. ४. १४४. इति टिलोपः । व्यत्ययनात्स्वरितत्व ।
यद्वा । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरितयोर्ग्रहण इति विभक्तैः स्वरितत्व । अयासः । अय
पय गतो । अयंत इत्ययाः । पचाद्यच । आज्ञसरमुक् । दुधकृतः । अत्र दःशब्देन दृष्टा लक्ष्यते । ध्रुव धारण ।
दृष्टान धारयतीति दुधः । मूलविभुजादिखात । पा० ३. २. ५. २. कप्रत्ययः । यद्वा । ईपदः मुञ्चति दःशब्द
उपपदे कर्मणि खल् । गुणाभावश्चादसः । तं कुर्वतीति दुधकृतः । करोतिः कृिषति कृिप । रफलोपश्चादसः ॥

धृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीपिणं वृषणं सश्वत श्रिये ॥ १२ ॥

धृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसा । गृणीमसि ।

रजऽस्तुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ऋजीपिणं । वृषणं । सश्वत । श्रिये ॥ १२ ॥

धृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं । वनिमत्युदकनाम । उदकवत ।
वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विंशपिणं सर्वस्य रुद्रारं रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभुतं । एवविध मरुता समूह
हवसाङ्गानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । सूनु इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः युयमपि श्रिय
ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संचं सश्वत । प्राप्तुत । कीदृश । रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितार ।
प्रेरकमित्यर्थः । तवसं प्रवृहं ऋजीपिणं । तृतीयमवने हि मरुतः स्तूयते तत्र च ऋजीपमभिपूज्यतीति ऋजी-
पसंबंधः श्रुतः । अतस्तद्वतं वृषणं कामानां वर्धयितारं ॥ हवसा हेजोऽसिप्रत्यये बह्वन् कंदसीति संप्रसारणं ।
गृणीमसि । गृ शब्दे । इदंती मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । रजस्तुरं । रजामि तुरतोतीति रजस्तुः ।
तुर स्वरणे । कृिषति कृिप । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सश्वत । ग्लुभ्च पस्ज गतावित्यत्र
सश्चिमथेक इति धातुवृत्तावुक्तं । गतिकर्मसु च सश्वतीति पठितं । श्रिये । साविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

प्र नू स मर्तुः शर्वसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वद्विर्वाजं भरते धना नृभिर्गपृच्छयं क्रतुमा शेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नू । सः । मर्तुः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । ऊती । मरुतः । यः । आवत ।

अर्वन्तऽभिः । वाजं । भरते । धना । नृभिः । आऽपृच्छयं । क्रतुं । आ । शेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति अतीत्य नु शिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति ।
हे मरुतो वो युष्माकमूती ऊत्या रक्षणेन यं पुरुषमावत अरक्षत । अपि च स पुरुषोऽर्वद्विरश्वैः साधनभुत-

वाजमत्तं नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैर्धना धनानि च भरते । संपादयति । तथापृच्छयमाप्रष्टव्यं शोभनं ऋतुमपिष्टोमा-
दिकर्मा ज्ञेति । आप्नोति । पृथ्याति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ ऊतो । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छयं । कंदसि निष्टकौत्वादावाङ्पूर्वात्पृच्छतेः
क्वचप्रत्ययातो निपात्यते । ग्रह्णिद्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । छुदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्ञेति । च निवासगत्योः । बह्वन् कंदसीति विकरणस्य लुक् । पुथ्यति । पुष पुष्टौ । दिवा-
दित्वात् श्यन् । नित्यादाद्युदात्तत्वं । तिङ्ङः परत्वात्त्रिधाताभावः ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवंत्सु धत्तन ।

धनस्पृतंमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥१४॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृत्सु । दुष्टरं । द्युमंतं । शुष्मं । मघवंत्सु । धत्तन ।

धनस्पृतं । उक्थ्यं । विश्वचर्षणिं । तोकं । पुष्येम । तनयं । शतं । हिमाः ॥१४॥

हे मरुतो मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थापयत । दत्तेति यावत् । कीदृशं पुत्रं ।
चर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । पृत्सु संयामेषु दुष्टरं दुःखिन तरितव्यं । अजय-
मित्यर्थः । द्युमंतं दीप्तिमंतं शुष्मं शत्रुणां शोषकं बलवंतं धनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं धनैः प्रीतं वा उक्थ्यं । उक्थं
स्तोत्रं । तदर्हं । प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं विश्वेषिण द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पीत्रं च शतं
हिमा हेमंततृपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्येम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तदुक्ता हेमंतर्तवो
भिधीयते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानि धिपीयेति वावैतदाहति ॥
चर्कृत्य । प्रकृतिग्रहणे यङ्नुगंतस्यापि ग्रहणं । परि० ९३. ९ । इति न्यायेन करोतिर्यङ्नुगंताद्विभाषा छवृषोः
। पा० ३. १. १००. । इति क्वप । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु
मास्युत्तूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तृ अवनतरणयोः । रपहुः-
मुष्विति खल् । मुषामादेराकृतिगणत्वात् यत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तप्तनप्तनथ-
नाश्रुति तस्य तनादेशः ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नृ षिरमित्येषा याज्या । सूचितं च । शुची वो हव्या मरुतः
शुचीनां नृ षिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. । इति ॥

नू षिरं मरुतो वीरवंतमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मधू धियावसुर्जगम्यात् ॥१५॥

नू । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवंतं । ऋतिऽसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनं । शूशुवांसं । प्रातः । मधू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥१५॥

हे मरुतः स्थिरं स्थानं वीरवंतं वीरैः पुत्रैस्तद्वतं । यद्वा । वीर्योपेतं । ऋतीषाहं शत्रूणां शत्रूणामभिभवि-
तारं एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त । स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवंतं अत एव
शूशुवांसं प्रवृद्धं । अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुत्तनः प्रातःकाले जगम्यात् ।
आगच्छतु ॥ नू षिरं । अर्धं तुनुधति दीर्घः । पूर्वपदादिति यत्वं । ऋतीषाहं । ऋ गती । कर्तरि क्तिच् । यह
अभिभवे । कंदसि सह इति खिप्रप्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । मुषामादित्वात् यत्वं ।
शूशुवांसं । तुष्टोश्चि गतिवृद्धाः । लिट्ः क्तसुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. । इति संप्रसारणं । द्विर्वचने तुजा-
दित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाज्राहसामिति निधमादिहभावः । प्रत्ययस्वरः ॥ ८॥ ॥१५॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वेपदानि । तेष्वध्वयनसमये द्विपदे द्वे द्वे
ऋचां चतुष्पदामेकैकामुचं कृत्वा समाम्नायते । अयुक्संख्यासु तु यांत्वातिरिच्यते सा तथैवास्नायते । प्राये-

णार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरिक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् ग्रंथनीयाः । सूत्र्यते हि । पश्चा न तायुर्मिति द्विपदं । आ० ८. १२. इति ॥ तत्र पश्यति दशर्चं प्रथमं मुक्तं । अत्रानुक्रम्यते । पश्चा दश पराशरः शाक्त्यो द्विपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशरः ऋषिः । तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शाक्तिः शाक्तः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा विराट् कंदः । विंशतिका द्विपदा विराजः । अनु० १० ८ । इति हि तल्लक्षणं । अपिर्देवता । परमापि-यमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्चा न तायुर्मित्यारभ्यत्या हीत्यतः प्राक् यत्मुक्तं जातं तत्सर्वमापियमितं तस्यार्थः । द्विपदं तदित्युक्तत्वादित्दमादीनि पदं मुक्तानि तुल्यादिपरिभाषया द्विपदानि ॥ दशमोऽहनि-विश्वदेवशस्त्रं विश्वदे-वमुक्तात्पूर्वमेतद्विपदं मुक्तं ग्रंथनीयं । सूत्रमुदाहृतं ॥

पश्चा न तायुं गुहा चतंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सजोषा धीराः पदैरनु गमन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

पश्चा । न । तायुं । गुहा । चतंतं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । गमन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अपि त्वां पदैर्मर्गं पादकृतं लोकां कनैरनु गमन् । अन्वगमन् । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्तमानं तायुं न । तायुरिति स्नेननाम । यथा स्नेनः परकीय पश्चादिधनमपहृत्य दूष्प्रविशे गरिगङ्गरे वर्तते तद्वद्गुहा चतंतं अप्रपायां गुहाया गच्छंतं वर्तमानं । चततिर्गति कर्मा । तथा च तैत्तिरीयेरपि प्रवेशः समास्त्रायते । स निनायत सोऽपः प्राविशत । ति० सं० २ ६. ६ १ । इति । यद्वा । अथत्यगुहायां वर्तमानं । श्रूयते च । अपिर्देवभ्यो निनायत । अथो रूपं कृत्वा सोऽश्रत्य संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा नमो युजानं हविर्लक्षणमज्ञमात्मना संयुजान नमो वहंतं देवभ्यः प्रप्तं हविर्वहते । यजत्रा यजनीया विश्व सर्वे देवा हे अपि त्वा त्वामुप सीदन् । समीपं प्राप्नुवन् । ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्चा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु क्दसि वावचनमिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । गुहा । भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । मुपां मुनुगिति सप्रत्या लुक् । युजामं । शान्तिं च ब्रह्म कंदसीति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । जुषी प्रीतिसवनयोः । समानं जुपत इति सजोषसः । समानस्य क्दसीति सभावः । क्दुत्तरपदप्रकृतिग्वरत्वं । मुपां मुनुगिति जसः मुः । गमन् । गमन्लुङि मन्ने घंसति जेनुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । ब्रह्म कंदस्यमाद्यङ्गिऽपीत्यडभावः । यजत्राः । अमिनक्षीत्यादिनाचन्यत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्न भूम ।

वर्धतीमापः पन्वा सुगिश्चिमृतस्य योना गर्भं सुजातं ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम ।

वर्धति । ई । आपः । पन्वा । सुगिश्चिं । ऋतस्य । योना । गर्भं । सुजातं ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याभिर्व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशय नादिरूपाण्यनु गुः । अन्विष्टमगमन् । तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्विषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरण्य-पेरन्विष्टमिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्ग इवाभुत् । इन्द्रादयः सर्वे देवा अपिर्गवेषणाय भुलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपोऽब्देवता ईमेनमुदके प्रविष्टमपिं वर्धति । प्रवर्धयति । यथा देवा न पश्यति तथारक्षसित्यर्थः । कीदृशं । पन्वा सोविण सुगिश्चिं मुषु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना । योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्याज्ञस्य वा कारणभूते जले गर्भं गर्भस्थानि मध्ये सुजातं मुषु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमपिं देवभ्यो मत्स्यः प्रावोचत् । तदनंतरं देवाक्षम-ज्ञासिपुर्गति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निनायत सोऽपः प्राविशन्तं देवताः प्रेम्भीच्छन् तं मत्स्यः प्रावोचदिति ॥ व्रता । श्रेष्कंदसि ब्रह्ममिति शीर्षोपः । गुः । इण् गती । इणो गा लुङीति गादेशः । गति-

स्थिति मिचो लुक् । आत इति प्रीर्जुम । उख्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुवे-
तीट्प्रतिषेधः । शक्धादिस्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ४. । तादी च नितीति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । भुम् ।
मुपां मुलुगिति सोडादेशः । इष्वङ्कादसः । वर्धति । कदस्युभयर्थति शप आर्धधातुकत्वाणिरिति णिलोपः ।
शपः पित्वादनदानत्वं । तिङ्श्र्य लसार्धधातुकस्वरिण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । पन सुती । श्रीणादिको
भाव उपत्ययः । मुगिश्रि । टुआश्च गतिवृद्धोः । आदृगमहनजन इत्यचोत्सर्गश्चंदसि । पा० ३. २. १७१. २. ।
इति वचनात्किप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । लिङ्गद्वावाद्भिर्भावे बङ्गलं कंदसीत्युकारस्थेत्वं ।
कांदसो यणादेशः । मुः पुत्रायां । पा० १. ४. ९४. । इति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पुत्रायां । पा० २. २. १८. * ।
इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृष्टिर्न रखा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्तर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

पृष्टिः । न । रखा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः । कः । ई । वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

रखा रमणीया सर्वेषां हृद्या पृष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवापिः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मि-
कसकलयवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा । पृष्टिरिव रखा गंतव्यः शब्दनीयः स्तुत्यो वा । यथा पृष्टिः प्राप्यते
तद्वदप्रियं हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिवापिरपि विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु
जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिक-
माहृत्य सर्वं भुजते तद्वदप्रावपि पचंतः सर्वं भुजते । यद्वा । अपावाङ्गतिं हत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुजते ।
अथवा गिरयंथा दभिंक्षे सर्वान्प्राणिनो भुजंति स्वकीयमूलफलादिदानेन पालयति । तद्वद्यमपि पापाद-
मुप्रातृन्ममंचति । तथा चाम्नायते । अपिमा तस्मादेनसः प्र मंचत्विति । शंभु मुखकरं क्षोदो न उदकमिव ।
यथोदकं मुखं करोति तद्वदपिः सर्वेषां मुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संयामनामेतत् । अज्मन् संयामिऽत्यो न
सततगमनशीलो जात्यश्च इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्चो
हत्यसमोपमां गच्छति तद्वदपिरपि स्तोतुभिः प्रेषितः सन् शत्रुहंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न
क्षोदः । स्तंदनशीलमदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः । तद्वद्वर्ध-
व्याभिमुखोऽपिरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमपि को वराते । को वारयेत । कोऽपि वारयितुं न
शक्नोतीत्यर्थः ॥ रखा । रविर्गत्यर्थः । रग्यति प्राप्यत इति रखः । छत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्मणि
पचाद्यच । भुज्म । भुज पालनाभ्यवहारयोः । इषियुधीधीति विधीयमानो मक् बङ्गलवचनादस्मादपि भवति ।
मुपां मुलुगिति सोलुक् । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । मनिनि वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४.
५६. २ । इति वचनाद्विभावाभावः । मुपां मुलुगिति सप्रम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । सृज विसर्ग इत्यस्मात्प्रतः
सर्गशब्द आद्युदात्तः । तन्नु गती । अस्मादंतर्भावितण्यर्थान्निष्ठायां यस्य विभापतीट्प्रतिषेधः । अनदितामिति
नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितण्यर्थान्निष्ठि
लेटोऽडाटाविद्याडागमः । व्यत्ययेन शप । वेतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६ । इत्यित्यस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

जामिः सिंधूनां भ्रातैव स्वसामिभ्यान् राजा वनान्यति ।

यद्वातं जूतो वना व्यस्थादग्निहं दाति रोमां पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽडव । स्वसां । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अति ।

यत् । वातंऽजुतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोमां । पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिंधूनां स्तंदनशीलानामपामयमपिर्जामिर्बिंधुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चाम्नातं । अघेराप इति ।

यद्वा । द्वेभ्यः पलायितोऽप्स वर्तमानः सन् तामामपां बंधुर्बभूवत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । स्वसां स्वसूणां भातिव । यथा आतातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽपिर्वनानि महान्तरण्यान्त्यत्ति । भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राज्ञेभ्याम् । भियं यंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्यभ्याः शब्दः । तान्यथा समूहं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनमपहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यद्यदा वातजृत्तो वातेन प्रेरितः सन्वना वनान्तरण्यानि व्यस्यात् उक्तप्रकारेण विविधमार्तिष्ठति दग्धुं प्रवर्तते तदानीमपिहंसावपिर्व पुष्टित्या भुमेः संबधीनि रोमापधिरूपाणि रोमाणि दाति । क्तिन्नत्ति । भुम्यामोषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वसां । आमो मुडभावस्कांदसः । अस्यात् । लुडि गातिस्थिति सिचो लुक् । दाति । दाप लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

श्वसित्यप्सु हसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विणमुपभुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुदूरेभाः ॥ ९॥ १० ॥

श्वसिति । अपऽसु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विणां । उपऽभुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विऽभुः । दूरेऽभाः ॥ ९॥ १० ॥

अयमपिर्द्वेभ्यः पलायितः सन्नप्सदकेषु श्वसिति । प्राणिनि । निगूहो वर्तते इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । हंसो न सीदन् । उदकमध्य उपविशन्हंस इव । कीदृशोऽपिः । क्रत्वा कतुना ज्ञानहनुनात्मीयन प्रकाशेन विणा प्रजानां चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । राज्ञी हि सर्वे जना अधकारावृते सर्वमग्नेः प्रकाशाज्ज्ञानति । उपभुत् उपस्युः कालेऽपिहोत्रादी प्रवृत्तः सोमो न वेधाः सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति । सोमो वा ओषधीनां राजा । ति० सं० ६. १. ९. १. इति श्रुतः । तथा सकल भोक्तृजातं सृजति । अपिर्व भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तत्तिरीयकं । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाज सनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरपीयोमात्रकत्वमास्त्रात् । एतावद्वा इदमन्नं चैवात्रादय सोम एवात्रमग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋताद्दकात्प्रादुर्भुतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽपिः शयानः पशुरिव तनुष्ठतः संकुचितगात्रोऽभुत् । ततः प्रादुर्भुतः सन्विभुः प्रभुतः संपन्नः । यद्वा । शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभुतावयवो जात इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरं विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसितोति पुर्वेण संबंधः ॥ श्वसिति । श्वस प्राणने । अदादित्वाच्छपो लुक् । अदादिभ्यः सार्वधातुके । पा० ७. २. ७६. । इतीडागमः । तिपः पित्यादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यति । क्रत्वा । जसादिषु क्दस्मि वावचनमिति नाभावाभावः । उपसि बुध्यत इत्युपभुत् । बुध अवगमने । क्तिप्ति क्तिप । एकाचो बश इति भट्टभावः । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । म० ८. २. ७०. । इति सकारस्य रेफादेशः । शिश्वा । गो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं । शः क्तिमन्वच्च । उ० १. २१. । इत्युप्रत्ययः । सन्वन्नावाद्भिर्भावत्वे । अत एव नित्वादायुदात्तत्वं । किद्वन्नावादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपा मुमुगिति मोराकारः । द्वितीये तु पूर्ववन्नावाभावाभावः । दूरेभाः । तत्पुरुषे क्ति बहलमिति बह्व्रीहावपि बहलवचनादनुक् । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ९॥

रयिरिति दशर्वं द्विपदमध्ययनतः पंचर्वं द्वितीयं मूक्तं पराशरस्यार्यमापियं । अनुक्रांतं च । रयिरिति ॥ विनियोगो लैगिकः ॥

रयिर्न चिच्चा सूरौ न संदृगायुर्न प्राणो नित्यो न सृनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १॥ २ ॥

रयिः । न । चिच्चा । सूरः । न । संऽदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सृनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा ॥ १॥ २ ॥

अयमग्नी रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विष्विचरूपो वा सूर्यो न सूर्य इव संहृक् संहृष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता आयुर्न प्राण आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्नमन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा । यथा प्राणवायु-
रायुर्जीवनमवस्थापयति । तथा चाम्नायति । यावद्व्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति । एवमपिरपि
जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न मृनुर्नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी । यथौरसः पुत्रः पित्रुर्हितमे-
वाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चाम्नायति । पुत्रः पित्रे लोकज्ञातविदः । तै० ब्रा० ३.
५. ५. १० । इति । तस्मात् न गतिमानस्य इव भुर्णिर्भर्ता । यथाश्च उपर्यारूढं पुरुषं बिभर्ति धारयति पोषयति वा
तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः पय इव प्रीणयिता शुचिर्दीप्तः विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशि-
ष्टोऽग्निर्वना वनान्यरण्यानि मिषाक्त । दग्धुं समर्वाति । सिक्ते वा ॥ चित्रा । मुपां मुनुगिति सोः पुर्वसवर्ण-
दीर्घत्व । नित्यः । नैर्ध्रुवे । म० ४. २. १०४ । इति त्वप । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिष्यते ।
तस्मात् । तत्क हसने । गतिकर्मसु पठितत्वाच्च गत्यर्थः । तत्कति गच्छतीति तस्मात् । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति
विनिप । भुर्णिः । घृणिः पृथिरित्यादीं भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

दाधारः शोममोको न रण्वो यवो न पक्वो जेता जनानां ।

ऋषिर्न सुभ्वा विश्व प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दाधारः । शोमं । ओक्कः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः । जेता । जनानां ।

ऋषिः । न । सुभ्वा । विश्व । प्रशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नो-
तीति भावः । ओक्को न निवासस्थानं गृहमिव रण्वो रमणीयः । यद्वा । गंतव्यः । गृहवत्सर्वः प्राप्यत इत्यर्थः ।
यवो न यव इव पक्वः । यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदपिरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य
इत्यर्थः । जनानां जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभवता ऋषिर्न संहृष्टा ऋषिरिव सुभ्वा देवानां स्तोता विश्व
यजमानलक्षणेपु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः वाजी न अस्य इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं
गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्ययोऽन्नं दधाति । दधातु । अस्माभ्यं
ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम । वयः क्षेति तन्नामसु पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्व ।
क्षेम । शिष्यति निवसत्यर्जनं क्षेमः । अतिमुत्थित्यादिना मन् । नित्वादायुदात्तत्वं । रण्वः । रवि धवि
गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वात्सुम् । जेता । तुनेत आद्युदात्तः । जनानां । यतश्च निर्धारणं
। पा० २. ३. ४१ । इति निर्धारणे षष्ठी । नयं कर्मणि षष्ठीति न लोकाव्ययनिष्ठति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ।
सुभ्वा । स्तोमतिः स्तुतिकर्मा । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति क्निप ॥

दुरोक्कशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदभ्रादृहेतो न विश्व रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरोक्कऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरं । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभ्राद् । श्वेतः । न । विश्व । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरोक्कशोचिर्दुष्प्रापतेजा । क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः
स न जागर्ति तद्वदयमपि कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनीं गृहे वर्तमाना जायेव योषिदिव
अपिहोवादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वे सर्वे यष्टृजनाचारमन् भूषणं भवति । यथा जायया गृहमल्लङ्घतं
भवति तद्वदपिना यज्ञगृहमप्यल्लङ्घतं संहृष्यत इत्यर्थः । चित्राचायनीयो विष्विचरीप्रिया यद्यदायमपिरभ्राद्
भाजते तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति । विश्व
प्रजामु रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्भोचमानदीप्तियुक्तः समत्सु संप्राप्तेषु त्वेषो दीप्तः । एवंभूतोऽग्निर्यद-

भाडिति पूर्वेष्वन्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये । ईषद्भुःसुष्विति कृच्छार्थं खल । बङ्गलवषमात्कुलं । नित्स्वरिण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बङ्गव्रीहीं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अर । वाल्मू-
लेत्यादिना । म० ८. २. १८. । लकारस्य रेफादेशः । अभाट् । भात्रु दीप्ती । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं
कुंदसीति शपो लुक् । अद्यादिपत्ये जम्बत्वं । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । समत्सु । समान
माशंत्व्यपि समदः संयामाः । औणादिकोऽधिकरणे क्रिप । समानस्य कुंदसीति सभावः । यद्वा । सम्यगिति
भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादन्तेः क्तिप्ति क्तिप ॥

सेनेव मृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनिंत्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥ १॥८॥

सेनाऽडव । मृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिंत्वं । जारः । कनीनां । पतिः । जनीनां ॥ १॥८॥

खट्वा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमप्रिमं शत्रुणां भयं दधाति । विदधाति ।
करोतीत्यर्थः । यद्वा । खट्वा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्वदप्रिपि बलवानित्यर्थः । निदशं
नातरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रिपुल्लित्यते । त्वेषप्रतीका दीप्तमुखास्तुर्न दिद्युत् त्वेषः संबन्धिनीपु-
रिव । सा यथा भीषयति तद्वदप्रिपि राक्षसादीन् भीषयति इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । सेनेव खट्वा भयं वा बल
वा दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीकित्यादि । नि० १०. २१. । यच्छति ददाति स्तोतुभ्यः कामानिति यमोऽप्रिपि
च्यते । यद्वा । इन्द्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादपेयमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्कन मंत्राख्येण दर्शिते । यमो ह जात इन्द्राण
सह संगतः । यमाविहृह मातरित्यपि निगमो भवतीति । यो जात उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनिंत्वं जनयितव्य-
मुत्पत्त्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो ह अप्रिपेव । सर्वेषां भावानामाहतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीना
कन्यकानां जारो जरयिता । यतो विवाहसमये अपां लाजादिद्रव्यहोमे सति तामां कन्यात्वं निवर्तते । अतो
जरयितव्युच्यते । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभो-
गच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लिभे । स च सोम ईषदुपजातभोगच्छा तां विश्वावसर्वं गंधर्वाय प्रादात् । स च
गंधर्वा विवाहसमयेऽयमे प्रददात् । अपिश्च मनुजाय भवे धनपुत्रेः सहितामिमां प्रायच्छदिति । इममर्थं
काचिद्वृक् स्पष्टं ब्रूते । सोमो ददन्नधर्वाय गंधर्वा दददपये । रयिं च पुत्रांश्चादादप्रिमं ह्यमथो इमां । ऋग्वे०
१०. ८५. ४१. । इति । यास्कत्वाह । तृतीयो अप्रिष्ट पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. । इति । यद्वा ।
जनीनां पालयिता यतोऽयमनुष्ठितेयशिः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तते इति सेना । वोपसर्जनस्यति
सभावः । बङ्गव्रीहिस्वरः । जनिंत्वं । जनी प्रादुर्भावे । कृत्यार्थं त्विकेनिति कर्मणि स्वप्नप्रत्ययः । इडागमः ।
नित्त्वादायुदात्तत्वं । जारः । जरयतीति जारः । दारजारी कर्तरि णिलुक् । पा० ३. २०. ४. । इति निपात्यते ।
कनीनां । कन्याशब्दात् पठ्यकवचने बङ्गलं कुंदसीति बङ्गलग्रहणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां । अन्यत
आस्विति जनयः स्त्रियः । इत्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रप्रत्ययः । नित्त्वादायुदात्तत्वं ॥

तं वंश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षंत इह ।

सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरेनोच्चवंत गावः स्वर्दृशीके ॥ १॥१०॥

तं । वः । चराथा । वयं । वसत्या । अस्तं । न । गावः । नक्षंते । इह ।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवंत । गावः । स्वः । दृशीके ॥ १॥१०॥

च इति व्यत्ययेन बङ्गवचनं । हे अपि तं त्वां चराथा । चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवेर्दयादिभिः
साध्याहृतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरन्त्या पशुप्रभवदयादिसाधन-
याहृत्वा । वसत्या । वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहृतिर्नक्षंते । वसत्या पुरो-

डाशाद्याङ्गत्वा च वयमिहं प्रदीप्तमपि नक्षते । व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तच्च दृष्टांतः । अस्तं न गावः । अस्तिमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । अत्र यास्कः । तं वयराथा चरेत्या पश्चाङ्गत्वा वसत्या च निवसंतीपधाङ्गत्वास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयाम । नि० १०. २१. इति । अयमपिः सिंधुर्न बोदः स्यंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुद्रक्कंतीर्ज्वालाः प्रेनोत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निस्त्रदंशं ग्रीष्मं गच्छति तद्वदप्रेज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छंतीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने दृशीके दग्धनीये तस्मिन्नपि गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवन्त । संगच्छन्ते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरेरीणादिकोऽथकप्रत्ययः । दीर्घश्चादसः । मुपां मुनुगिति विभक्तीराकारः । वसत्या । वहिवस्यतिर्भ्यश्चि । उ० ४. ६०. इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन्सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तम । तितुर्वतीट्प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । नक्षते । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । नक्ष गती । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिर्लोपं विभाषति निघाताभावः । नीचीः । निपुर्वादंचतेद्योपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. इति डीप् । अच इत्यकारलोपं चाविति दीर्घत्वं । न्यधी च । पा० ६. २. ५३ । इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गती । अंतर्भावितवर्ण्यश्चादसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन युः । आडागमो वृद्धिश्च । दृशीके । दृशीर प्रचण । अनिदृशीभ्यां चिति कीकन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥

वर्नष्विति द्वपदं दशचर्मध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं मुक्त पराशरस्यार्पमायेयं । वर्नष्वित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो निगिकः ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजैवाजुयं ।

द्योमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिं । राजाऽइव । अजुयं ।

द्योमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यवाट् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमपिः श्रुष्टिं । शु आश्रयते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । चिप्रण कर्मणामनुष्ठानित्यर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति चिप्रणामाश्रु अष्टीति । नि० ६. १२ । एवंभूतं यजमानं वृणीते । संभजते । अनेन प्रक्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तच्च दृष्टांतः । राजैवाजुयं । अजुयं अरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । द्योमो न रक्षक इव साधुः साधायिता क्रतुर्न । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा होता देवानामाह्वाता हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवानामपिः । तथा चास्त्रायते । वयो वा अययो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरत्ना अमुराणां । ति० सं० २. ५. ८. ६. इति । एवंभूतोऽपिः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानो वा भुवत् । भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृवापाजीत्युण् । अजुयं । जृप् वयोहानां । भावे ष्यत् । वृद्धी कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनोकारः । जुयं जरा नास्त्यस्ति बह्व्रीहो नऽमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुवत् । भवतुर्लेख्यडागमः । बह्वर्लं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भुमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन् ।

विदंतीमत्र नरो धियं धा हृदा यत्तष्टान्मंचाँ अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदंति । ईं । अच । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तष्टान् । मंचान् । अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णाणि हविलक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाह्वी दधानो धारयन्नयमपि-गुहा गुहायामसु मध्येऽश्वत्यादां वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन्नमे भये देवान्धात् । अस्त्रापयत् । अपी हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभिपूरित्यर्थः । नरो नेतारो धियधाः कर्मणां बुद्धीनां

वा धारयितारो देवा अवास्मिन्काल ईमेनमपि विदन्ति । जानन्ति । यथा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तष्टान्निर्मितान्प्रभृतिपरान्त्रानांमन अस्तुवन । अवोचन्नित्यर्थः ॥ निपीदन । संदरप्रतेरिति पत्वं । विदति । विद ज्ञाने । अदादित्वाच्चापो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृति बह्वलमिति बह्वलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् । तन्नू खन्नू तनुकरणे । निष्ठा । यस्य विभक्तितीट्प्रति घेधः । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

अजो न द्यां दाधार पृथिवीं तस्तंभ द्यां मंचेभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्रे गुहा गुहं गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजः । न । द्यां । दाधार । पृथिवीं । तस्तंभ । द्यां । मंचेभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्रे । गुहा । गुहं । गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा । न जायत इत्यजः । जन्मरहित इत्यर्थः । स इव । जति पृथिवीनाम । द्यां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवीमंतरिक्ष च धारयतीत्येव । द्यां दुष्कोकं सत्यैरवितथार्थमंचेभिर्मंचैस्तंभ । स्तम्भाति । यथाधो न पतति उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंचेर्देवो धारणं तैत्तिरीये समाम्नातं । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गलोकस्य परावो ऽतिपातादबिभयुः । तं कंदोभिरदृष्टव्यत्वा इति । यद्वा । सत्यमंचेः स्तुयमानोऽग्निर्द्विधा तस्तंभति । हे अपि विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतुणोदकोपितानि स्थानानि नि पाहि । नितरां पालय । मा धात्रीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुह गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु क्षदसि वावचनमिति घर्हितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । गुहा । मुपां मुनुगिति पंचम्या आजादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययन इत्यत्वं । गाः । कान्दसो लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

य ई चिकेत गुहा भवंतमा यः ससाद् धारांमृतस्य ।

वि ये चृतंत्यृता सपंत आदिद्वमृनि प्र ववाचास्मि ॥ ७ ॥ ८ ॥

यः । ई । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । ससाद् । धारां । चृतस्य ।

वि । ये । चृतन्ति । चृता । सपंतः । आत् । इत् । वमृनि । प्र । ववाच । अस्मि ॥ ७ ॥ ८ ॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवंतं गुहायां संतमपि चिकेत जानाति । यश्च ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारा धारयितारमेनमप्रिमा ससाद् आसीदति । उपास्त इत्यर्थः । ये च चृता चृतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः सृगंतो वा पुरुषा एतमपि वि चृतन्ति अप्रिमहिष्य स्तुतीर्ययन्ति । कुर्वतीत्यर्थः । आदित स्तुत्यन्तरमेवास्मि सर्वस्मि स्तोतृजनाय वमृनि धनानि प्र ववाच । प्रकथयति ॥ चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि गलि लिटस्वरः । चृतन्ति । चृती हिंसायंथनयोः । तीदादिकः । लसार्वधातुकाशुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि व्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. १७. । इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चिति परपूर्वत्वस्य वा कंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पनाद्यणादेशः ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महितोत प्रजा उत प्रसृष्वंतः ।

चिन्निरपां दमे विश्वायुः सन्नैव धीराः संमायं चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महिऽत्वा । उत । प्रऽजाः । उत । प्रऽसृषु । अंतरिति ।

चिन्तिः । अपां । दमे । विश्वऽआयुः । सन्नऽइव । धीराः । संऽमायं । चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

योऽग्निर्वीर्यस्वोपधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि वि रोधत् विरुणद्धि विशेषेणावुणोति नावशेषयति । उतापि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रमुपूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीष्वन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव । द्वितीय उतशब्दः पादपुरणः । तथा चित्तियतयिता ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभुते गुह्ये विश्वायुः सर्वात्रो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः । तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्मृतिभिः स्मृत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सन्नेव । यथा सदनं गुह्यं प्रथमतः संपुण्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वाद्गोहृतः कृप । व्यक्रादिषु वीरुध् । पा० ७. ३. ५३. * । इति पठितत्वादपसर्गस्य दीर्घा धकारश्चांतादंगः । उक्तं च । वीरुध औपधयो भवन्ति । नि० ६. ३. । रोधत् । अधिर् आवरणं । नित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संमाय । माङ् मानि शब्दे च । समासेऽनञ्पूर्वं ल्को न्यप । पा० ७. १. ३७. । न न्यपि । पा० ६. ४. ६९. । इतीत्यप्रतिषेधः ॥ ॥ ११ ॥

श्रीणन्नित द्विपदं दशर्वं चतुर्थं मुक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्वं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ विनियोगो निगिकः ॥

श्रीणनुपं स्थाद्विवं भुरण्युः स्थातुश्चरथमकून्वृणोति ।

परि यदंपामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥ १॥ २ ॥

श्रीणन् । उपं । स्थात् । दिवं । भुरण्युः । स्थातुः । चरथं । अकून् । वि । ऊर्णोति ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः । देवानां । महिऽत्वा ॥ १॥ २ ॥

भुरण्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन्दिवमुप स्थात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्थातुः स्थावरं चरथं जंगमं तदुभयात्मकं जगदकून् सर्वा रात्रीश्च वृणोति । स्वतजसा विशिषणाक्तादयति । हविर्वह्नं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभामा प्रकाशयति स्मृति भावः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमान एक एवायमग्निरपि पूर्वाक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्यस्मात्परि भुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परियहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परि भुवत् परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वत्रात्वयः ॥ ऊर्णोति । ऊर्णञ् आच्छादने । ऊर्णोतिर्धमापा । पा० ७. २. ६. । इति वृद्धैर्विकल्पः ॥

आदिन्ने विश्वे क्रतुं जुपन्त शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।

भजन्त विश्वे देवत्वं नाम कृतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ ३॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुं । जुपन्त । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजन्त । विश्वे । देवऽत्वं । नाम । कृतं । सपन्तः । अमृतं । एवैः ॥ ३॥ ४ ॥

हे देव द्योतमानाये जीवो जीवन्मज्जन्त शुष्कास्त्रीरसादरणिष्पात्काष्ठायवदा जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मथनेनोत्पद्यसि आदित् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुपन्त । सेवते । अनुतिष्ठति । तथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नाम नामकमुतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्त । भजन्ते । प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतममरणं त्वामेवैस्त्वां गन्तुभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः । प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ जुपन्तेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि क्त्वंदिमि लुङ्लट्लिट् इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोत्राभिमुख्येन गच्छन्तीत्येवाणि स्तोत्राणि । इण्-शीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५२ ॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान्त्रयिं दयस्व ॥ ५॥ ६ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।
यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिष्टात् । तस्मै । चिकित्वा । रयिं । दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्यापि प्रेषाः प्रकर्षणेऽप्यमाणाः सुतयः क्रियन्ते । धीतिः । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतियागः । सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्यापि रव क्रियते । अतः सोऽपि विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरसं यस्य स तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अपि तुभ्यं यो दाशात् चरुपुरोडाशादीनि हवीषि ददाति । यो वान्योऽपि यो यजमानस्तै शिष्टात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नो भूयासमितीच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वा तत्कृतमनुष्ठानं जानन्स्त्वं रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाशु दानि । श्लेयाडागमः । शिष्टात् । शक्नु शक्नो । इच्छार्थे सन् । सन् मीमाधुरभलभगक्त्यकारस्येमादेशः । पा० ७. ४. ५४ । अत्र लोपोऽभ्यासस्येभ्या सलोपः । स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपः । पूर्ववत्श्लेयाडागमः । चिकित्वा । कित ज्ञानं । लिटः क्रसुः । दयस्व । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पती रयीणां ।

इच्छन्तं रेतो मिथस्तनूषु सं जानन्तं स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।

इच्छन्तं । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानन्तं । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अपि त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाहुता सन् निषत्तो निषणः । मानस्यो हि प्रजाः । तै० सं० ५. १. ५. ६. । इति हि ब्राह्मणं । स चित् स एव त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजान्मनुष्यात्मनिषु शरीरेषु मिथः संवृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्यमिच्छन्तं । ऐच्छन् । त्वदनुर्यहणं पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा अमूरा अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह सं जानन्तं । सम्यगवगच्छन्ति । चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । दक्षशब्दः प्राणवाचो । प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतिः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैर्मूराः संगतास्त्वथैव सर्वे जानन्ति ॥ इच्छन्तं । व्यत्ययनात्मनेपदं । जानन्तं । कांदसो लङ् । इत्यादादेशे आभ्यस्तयोगात् इत्याकारलोपः । अमूराः । मूरा अमूरित्यत्र यास्क एवं व्याचष्ट्या । मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि । नि० ६. ८. । इति । अतोऽत्रा प्यमूरशब्देनामूढत्वमुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा । मुर्क्षा मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादि-लक्षणे भावे क्लिप । राज्ञोप इति क्लोपः । रो मत्वर्थीयः । न'मूरा अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु । अस्मादीणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्तं श्रोपत्ये अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं श्रोणोर्दुरः पुरुषुः पिपेश नाकं स्तुभिर्दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषन्तं । श्रोपन् । ये । अस्य । शासं । तुरासः ।

वि । रायः । श्रोणोति । दुरः । पुरुषुः । पिपेश । नाकं । स्तुभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अस्यापि शासं शासनं तुरासस्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोपन् गृह्णन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं कर्तुं कर्म जुषन्तं । सेवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुत्रं बह्वजं चायकाः पुत्राभ्यो नरकाद्वा रक्षकास्तथाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् । पुत्रः पुत्रं चायति निपरणाद्वा पुत्ररक्तं ततस्त्रायत इति वा । नि० २. ११. । इति यास्कः । पुरुषुः । नु इत्यत्रनाम । बह्वजः सोऽपिरेषां यजमानानां दुरो दाराणि यच्चक्ष दारभूतानि रायो धनानि श्रोणोति । विवृणोति । प्रकाशयति । इहातीति यावत् । अपि च दमूना दमे

यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽपिः । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको बुलोकः । तं । स्मृभिरिति नञ्च नाम । स्मृभिर्न-
चैः पिपेण । अवयवीचकार । नञ्चैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोपन् । शु श्रवणे । लेख्यडागमः । सिद्धञ्जलं
लेटीति सप । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेण ।
पिण अवयवे ॥ ॥ १२ ॥

शुक्र इति द्विपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सूक्तं पराशरस्यार्पमायेयं । शुक्र इत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो
लिंगिकः ॥

शुक्रः शुशुक्रौ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उपः । न । जारः । पप्रा । समीची इति संऽईची । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः शुभवर्णोऽयमपि रूषो न जार उपसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्रान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता
भवति । तथा समीची संगते बावापृथिव्या दिवो न ज्योतिर्द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पप्रा । स्ततेजसा
पुरयिता । हे अग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यदा ज्ञानहेतुना प्रकाशनीकप्रकरणं सर्वं
जगत्परि बभूथ । परितो व्याप्नोषि । दीव्यंतीति देवा ऋत्विजः । तेषां पुत्रः सन् पुत्राग्रो नरकाच्चायकः सन्
पिता भुवः । पालयिता भवसि । यदा । देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः
पालयिता भवसि ॥ शुशुक्रान् । शुच दीप्ती । लिटः क्लमुः । व्यत्ययेन कृत्वं । पप्रा । पृ पालनपुरणयोरित्यस्मा-
दादृगमहन्जन इति किप्रत्ययः । सुपां मुलुगिति सोडादेशः । समीची । संपूर्वादंचतैर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् ।
समः समि । पा० ६. ३. ९३. इति समस्यादेशः । अंचतैश्चैत वक्तव्यमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण ङीप् उदात्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति
पदविभागः क्रियते तर्ह्युद् इत् । पा० ६. ४. १३९. इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं । बभूथ ।
बभूथा ततथ । पा० ७. २. ६४. इति निपातनादिङ्भावः ॥

वेधा अदृप्नो अग्निर्विजानन्नृधर्न गोनां स्वादा पितॄनां ।

जने न शेव आहूर्यः सन्मध्ये निर्घन्तो रण्वो दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । अदृप्नः । अग्निः । विऽजानन् । ऊधः । न । गोनां । स्वादा । पितॄनां ।

जने । न । शेवः । आऽहूर्यः । सन् । मध्ये । निऽसन्तः । रण्वः । दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी । यदा । विधाता सर्वस्य कर्ता । अदृप्नो दर्परहितो विजानन् कर्तव्या
कर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोना गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्रयभूतं स्थानमिव पितॄनामज्ञानां स्वादा स्वाद-
यिता रसयिता । यथा गोरूधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यज्ञानि स्वादूनि करोति तद्वदपिरपि सम्यक्पाकेन
सर्वाण्यज्ञानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि चैवभूतोऽपिर्जने न शेवो जनपदे लोकमुखकरः पुरुष इव मध्ये
यज्ञेषु मध्य आहूर्य आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निपत्तो निपणो रण्वो रमयिता क्षुत्तो वा भवति ॥
गोनां । गोः पादांते । पा० ७. १. ५७. इत्यपादांतेऽपि नृद् । स्वादा । स्वाद आस्वादेने । अंतर्भावितव्यार्थाद्-
न्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । सुपां मुलुगिति सोर्लुक् । पितॄनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ।
आहूर्यः । आहूर्पूर्वात् ङयतेरषो षदिति यत् । बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । रेफोपजन-
नकादसः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पु॒त्रो न जा॒तो र॒ण्वो दुरो॒णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शो वि ता॒रीत् ।

वि॒शो यद॒हे नृ॒भिः सनी॒का अ॒ग्निर्दे॒वत्वा वि॒श्वान्य॒श्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒ण्वः । दुरो॒णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । वि॒शः । वि । ता॒रीत् ।

वि॒शः । यत् । अ॒हे । नृ॒भिः । स॒नी॒काः । अ॒ग्निः । दे॒व॒त्वा । वि॒श्वानि॒ । अ॒श्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽपि दुरोणे गृहे रण्वो रमयिता भवति । वाजी न अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संयामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा वि तारीत । विशिषिण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्चास्त्रिगुणमनुष्यैः सहितोऽहं सनीकाः समाननिवासस्थाना विशो देवीः प्रजा यद्यदाहे आह्वयामि तदानीमयमपिर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते । प्राप्नोति । स्वयमेव तत्तद्विवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मंत्रांतरमास्त्रास्यते । त्वमपि वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि । ऋग्वे० ५ ३ १ ॥ अश्याः । अशू व्याप्रां । निडि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमां । वज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

नकि॑ष्ट ए॒ता व्र॒ता मि॒नन्ति॒ नृ॒भ्यो यदे॒भ्यः श्रु॒ष्टिं च॒कथं॑ ।

तत्तु ते॒ दंसो॒ यदह॑न्त्समा॒नैर्नृ॒भिर्यद्यु॒क्तो वि॒वे रपा॑ंसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

नकि॑ः । ते । ए॒ता । व्र॒ता । मि॒नन्ति॒ । नृ॒भ्यः । यत् । ए॒भ्यः । श्रु॒ष्टिं । च॒कथं॑ ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अह॑न् । स॒मा॒नैः । नृ॒भिः । यत् । यु॒क्तः । वि॒वेः । रपा॑ंसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अपि ते तव संबन्धीन्येता व्रता एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि नकिर्मनन्ति । राजसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यद्यस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । शु आश्रयते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं मुख । तच्चकथं कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे अपि ते त्वदीयं तत्तु दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राजसादिरहनं हन्ति नाशयति तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशीर्भुभिर्नेतृभिर्महद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राजसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात्तव व्रतानि न हिंसन्तीति घोष्यं ॥ मिनन्ति । मीञ् हिंसायां । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवेः । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिपु । सिप्यदादित्वाच्चपो लुकि प्राप्ते वज्रं कंदसीति शपः सुः ॥

उ॒षो न जा॒रो वि॒भावो॒स्रः संज्ञा॑तरूपश्चिकेत॒दस्मि॑ ।

त्सना॒ वह॑न्तो दुरो॒ व्यृण्व॑न् नव॑न् वि॒श्वे स्व॑र्दृशी॒के ॥ ९ ॥ १० ॥

उ॒षः । न । जा॒रः । वि॒भा॒ऽवा । उ॒स्रः । संज्ञा॑तरूपः । चिकेत॒त् । अ॒स्मि॑ ।

त्सना॒ । वह॑न्तः । दुरः । वि । व्यृण्वन् । नव॑न् । वि॒श्वे । स्वः । दृशी॒के ॥ ९ ॥ १० ॥

उषो न जार उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उन्मो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽपिरस्मि यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददास्वित्यर्थः । यद्वा । विभक्तियत्ययः । अस्मा इदं मृत्तरूपं स्तोत्रं चिद्येतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्त्वनात्मनेव स्वयमेव वहन्तो हविर्वहनं कुर्वन्तो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्युण्वन् । विशिषिण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनंतरं दृशीके दर्शनीये स्वर्गमसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवन्त । गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उषः । वस निवासे । स्थायितंतीत्यादिना रक् । यथादित्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञाने । जीहोत्यादिकः । जिव्यङागमः । वज्रं कंदसीति वक्तव्यं । का० ७. ३. ८७. १. इति वचनात्प्राप्नुवन्त्याचि पितृति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावाः । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । अण्वण् । इति

रिवि रवि धवि गत्यर्थः । इदित्वात्तुम् । छांदसो ऋग् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा । ऋणु गती । तनोत्यादिः ॥ ॥ १३ ॥

वनेमिति द्वैपदमेकादशार्चमध्ययनतः षड्वचं षष्ठं मुक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमेकादशेति ॥ विनियोगो भिगिकः ॥

वनेम॑ पृ॒र्वीरि॒र्या म॑नी॒षा अ॒ग्निः सु॒शोको॑ विश्वान्य॒श्याः ।

आ दे॒व्यानि॑ व्र॒ता चि॑कित्वा॒ना मा॒नुष॑स्य॒ जन॑स्य॒ जन्म॑ ॥ १ ॥ २ ॥

वनेम॑ । पृ॒र्वीः । अ॒र्यः । म॑नी॒षा । अ॒ग्निः । सु॒शो॒कः । वि॒श्वानि॑ । अ॒श्याः ।

आ । दे॒व्यानि॑ । व्र॒ता । चि॑कित्वा॒न् । आ । मा॒नुष॑स्य । जन॑स्य । जन्म॑ ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वीः प्रभुता इषोऽज्ञानि वनेम । संभजेमहि । अप्रिस्तादृशान्यज्ञानि ददात्वित्यर्थः । मनीषा मनीषया बुद्ध्याद्यौ गतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । मनीषयार्थः स्वामी । मुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽप्रिविश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अग्ने । व्याप्नोति । किं कुर्वन् । देव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वा आ समंताज्ज्ञानम् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वा आभिममुख्येन ज्ञानम् । यावापुष्टियोः संबन्धीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण् संभक्ता । षण् प्राप्त व्यत्ययेन षः । अद्वैपदगात्रसार्वधातुकागुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः । पुरुशब्दाद्भूतो गुणवचनादिति डीप् । हवि चिति दीर्घः । मनीषा । ईषाअन्नादिवात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १२७. २. । मुशोकः । शुच दीप्ता । भवि घञ् । चजोः कृ घिण्यतोरिति कृत् । शोभनः शोको यस्य । आगुदात्तं द्रष्टुं दसीत्युत्तरपदागुदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्याः । ऋग्वे० १. ६९. ६ । इतिवत् । चिकित्वा । कित ज्ञाने । णिटः क्तमुः ॥

गर्भो॑ यो अ॒पां गर्भो॑ वना॒नां गर्भे॑श्च स्था॒तां गर्भे॑श्चर॒थां ।

अ॒द्रौ चि॒दस्मा॑ अ॒न्तर्दु॑रो॒णे वि॒शां न वि॒श्वो अ॒मृतः॑ स्वा॒धीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गर्भः॑ । यः । अ॒पां । गर्भः॑ । वना॒नां । गर्भः॑ । च । स्था॒तां । गर्भः॑ । चर॒थां ।

अ॒द्रौ । चि॒त् । अ॒स्मि । अ॒न्तः । दु॒रो॒णे । वि॒शां । न । वि॒श्वः । अ॒मृतः॑ । सु॒ऽआ॒धीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

योऽपिरपा गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती अपांनपात्संज्ञः । यश्च वनानामरणानां गर्भो दावापिरूपेण तस्य धि वर्तते । यश्च स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंतरवस्थाता । चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जातुरूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवंभूतायास्मा अपये दुरोणे दुस्तयगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छंतीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मापिः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनाध्यानो वा । अस्माकं भवत्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । विश्वो निवेशयिता सुखिनावस्थापयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ स्थातां । तिष्ठतेः कृपि छांदसमुक् । यद्वा । श्रीणादिकमुप्रत्ययः । आस्यं त्यजो-परच्छांदसः । चरथां । श्रीङ्गपिङ्गमि । उ० ३. ११३. । इति विधीयमानोऽयमप्रत्ययो बह्वचनवचनान्तरपरि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादासो नृडभावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश प्रवेशने । अस्मादंतर्भावि-तत्पर्यादग्निप्रुषीत्यादिना क्तप्रत्ययः । नित्वादागुदात्तत्वं ॥

स हि स॒पावाँ अ॒ग्नी र॑यी॒णां दा॑गृ॒द्यो अ॑स्मा॒ अरं॑ सू॒क्तिः ।

ए॒ता चि॑कित्वा॒ भूमा॑ नि पा॒हि दे॒वानां॑ जन्म॒ मतींश्च॑ वि॒द्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सः । हि । स्रपाऽवान । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मि । अरं । सुऽउक्तैः ।

एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानां । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स ह्यग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम् । रात्रिमान् । आप्तेयी वै रात्रिः । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति श्रुतेः । रात्रिरपिसंबन्धोऽप्यपित्र्योतित्र्योतिरपिः स्वाहेति ह्रयमानत्वात् । तै० ब्रा० २. १. २. १०. । यद्वा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशनेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यज्ञमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति । प्रयच्छति । यो यज्ञमानोऽस्मा अपथे मुक्तः सुधूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैररमन् पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वासेतनावान् । नि० २. ११. । इति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाप्रे त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् ज्ञानव्रतैतानि भूम भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि नि पाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यं षष्ठी । दाशत् । दाशु दाने । नित्यडागमः । अरं । वाल्मूक्यादिना लत्वविकल्पः । मुक्तः । सुपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्वः । मनुवसो हरिति नकारस्य इत्वं । भूम । मुपां मुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ह्रस्वः कादमः ॥

वर्धान्यं पूर्वीः स्रपो विरूपाः स्यातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निपत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धान । यं । पूर्वीः । स्रपः । विरूपाः । स्यातुः । च । रथं । मृतऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

पूर्वीर्बह्व उपसः क्षपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो यमपि वर्धानं वर्धयति । तथा स्यातुः स्यावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च मृतप्रवीतमृतनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षणं वेष्टितं यमपि वर्धयति । सोऽग्निः स्वः सुष्ठुरणीयं देवयज्ञे निपत्तो निपण उपविष्टः सन् होता देवानां माहाताराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा । अत्विग्भरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यज्ञमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धानं । वर्धयति । तद्वर्धयति । कंदस्युभयर्थेति शेष आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । इत्य लोप इतीकारलोप संयोगात्तलोपः । मृतप्रवीतं । मृतं संवरणं । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । चचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । कृद्धहणे गतिकारकपूर्वस्य यहणात्तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धो । कर्तरि लुङि व्यत्ययनं च्चिश्चिण ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिये भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुषा सपर्यन्पितुर्न जिघ्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ९ ॥ १० ॥

गोषु । प्रऽशस्तिं । वनेषु । धिये । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुषा । सपर्यन् । पितुः । न । जिघ्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥ ९ ॥ १० ॥

हे अपि त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोप्यस्त्रादीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिये । धिये । स्थापयामि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवत्वित्यर्थः । विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुष्ठुरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत । आहरंतु । हे अपि त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुषा बह्वेषु देवयज्ञदेशेषु वि सपर्यन् । विविधं पूजयति । पूजयित्वा च वेदो धनं वि भरंत । त्वत्तो विशेषेण हरति । गृह्णतीत्यर्थः । तच्च वृष्टांतः । त्रिभिर्जीर्णाद्वृद्धात्पितुर्न पितुरिव । यथा पुत्रा वृद्धात्पितुः सकाशादनं हरति तद्वत् ॥ धिये । ह्वांसो वर्तमाने जिट् । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विर्वचनाभावः । भरंत । ह्यृ हरणे । केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । ह्वांसो बह् । ह्यृहोर्म इति भत्वं । पुरुषा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यत्वादिना सप्तम्यर्थं

चाप्रत्ययः । जित्रिः । जृप् वयोहानी । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४ । ऋत इहातीरितीत्वं । उणादयो
ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जित्रिः किर्योगिर्योरित्वेवमादिषु दीर्घो न भवति । का० ८. २. ७८ । इत्युक्त-
त्वात् हलि चिति दीर्घस्याभावः । रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९ ।
इति । नित्वादायुदात्तत्वं । वेद इति धननाम । विद्यते लभ्यत इति वेदः । विदू लाम्भे । कर्मण्यमुन ॥

द्विपदाम्वयुक्संख्यासु यांत्यातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

साधुर्न गृध्रस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ११ ॥

साधुः । न । गृध्रः । अस्ताऽऽव । शूरः । याताऽऽव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ११ ॥

अयमपिः साधुर्न साधक इव गृध्रगृहीता । यथा साधकः साध्यफलमायु गृह्णाति तद्वदपिरपि सर्वं
म्यीकरोतीत्यर्थः । तथायमपिरस्तेव शूरः । यथेषूणां क्षेप्ता धानुष्कः शत्रून्प्रेरयति तद्वदपिरपि दहन् सर्वं
प्राणिजातं प्रेरयति । तथा यातेव भीमः । याता यातयिता द्विसको भीमः सर्वेषां भयं करो भवति । तद्व-
दपिरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽपिः समत्सु संयामेषु त्वेषो दीप्तः सन् अस्माकं
सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः । गृधु अभिकांक्षायां । त्रिमिगृध्रिधृषिचिपिः कृः । शूरः । शु गती । अंतर्भावितव्य-
थादस्मात् शुपिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५ । इति कर्त्तृ ॥ ॥ १४ ॥

उप प्रति दशर्चं सप्तमं मुक्तं । अचानुकम्यते । उप प्र दशेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः
पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । परमापेयमंद्रादिति परिभाषितत्वादपिर्देवता ॥ प्रातरनुवा-
कस्यापेये कर्त्ता त्रैष्टुभे कंदसीदमादीनि त्रीणि मुक्तानि । अथेतस्या इति खंडे तथैव सूचितं । उप प्र जित्व-
न्निति त्रीणि का त उपतिरिति मुक्ते । आ० ४. १३ । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि
त्रीणि मुक्तानि । तथैव सूच्यते । एतयापेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५ । इति ॥

उप प्र जित्वन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरुषीमनुषृच्चिचमुच्छंतीमुषसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जित्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीळाः ।

स्वसारः । श्यावी । अरुषी । अनुषृच । चिच । उच्छंती । उषसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः । नीळो निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्था-
नात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमपि जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं
न भर्तारमियोप प्र जित्वन् । उपत्य हविष्प्रदानादिकर्मणा प्रीणयति । प्रीणयित्वा च चिचं चायनीयं
पुत्रनीयं तमपिमंजलिवंधनेनाजुपन् । असेवंत । तच्च दृष्टांतः । श्यावी श्याववर्णा रात्रिसंबंधात्कृष्णां तत
उच्छंतीं सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयंतीं अत एवारुषीमारोचमानां यदा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न उपोदेवतां
गावो रश्मयो यथा सेवते तद्वत् । यथा रश्मय उपसा नित्यसंबद्धा एवं सर्वेषु यज्ञेष्वपिपरिचरणेनांगुलयो
नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जित्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वास्तुम् । नित्यडागमः । उशतीः । वा
कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नया उदात्तत्वं । स्वसारः । अमु क्षेपण इत्यस्मात्सुञ्चसेच्छं
। उ० २. ९७ । इति ऋन् । न पट्स्वन्नादिभ्यः । पा० ४. १. १० । इति ङीप्प्रतिषेधः । नित्वादायुदात्तत्वं ।
अरुषी । अरुपमिति रूपनाम । ऋ गता । ऋहनिभ्यामुपच । उ० ४. ७३ । कंदसीवनिपावति मत्सर्वोद्य-
ईकारः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । अनुषृच । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तीदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । इडि-
त्यनुवृत्ती वङ्गलं कंदसीत्यंतादेशस्य ङडागमः ॥

वीळु चिहृह्रा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्गिरसो रवेण ।

चकुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुन्नाः ॥ २ ॥

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ह्वा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रिं । रु॒ज्जन् । अ॒ंगिर॒सः । र॒वेण ।
च॒क्रुः । दि॒वः । वृ॒हतः । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒हुरि॒ति । स्वः । वि॒विदुः । के॒तुं । उ॒म्नाः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा अथय उक्थैः शस्त्रैरग्निं सुत्वा वीळु चिह्नह्वा । वीक्षति बलनाम । बलवतं दृढांगमप्यद्रिमन्तारं पणिनामानममुरं रवेण सुतिशब्दमात्रेणैव रुज्जन् । अभंजन । तैः सुतोऽपिस्त-
ममुरं हतवानित्यर्थः । किंच वृहतो महतो दिवो बुलोकस्य गातुं मार्गमस्मै अस्माकं चक्रुः । छतवतः । आवर-
कस्यासुरस्यापिना हतत्वात् । मार्गं छत्वा च स्वः सुष्टुरणीयममुरराहित्येन मुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः ।
अज्ञानेन लब्धवन्तो वा । तथा केतुमज्ञां केतयितारं क्षार्पयितारमादित्यमुम्नाः पणिनापहता गाथ विविदुरि-
त्यनुपगः ॥ वीळु । मुपां मुलुगिति विभक्त्यर्कः । दृह्वा । दृढः स्थूलवलयोः । पा० ७. ३. ३० । इति निपातितः ।
मुपां मुलुगिति डादेशः । रुज्जन् । रुजो भंगः । तादादिकः । बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । विविदुः ।
विदुः ज्ञाने विदुः लाभ इति वा । लिट्युमि रूपं ॥

दध॑न्तं ध॒नय॑न्नस्य धी॒तिमादि॑द॒र्यो दि॒धिष्वो॑३ वि॒भृचाः ।

अ॒तृण्यं॑ती॒रप॒सो य॑न्त्य॒च्छा दे॒वाञ्जन्म॑ प्र॒यसा॑ व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

दध॑न् । अ॒तृन् । ध॒नय॑न् । अ॒स्य । धी॒तिं । आ॒त् । इ॒त् । अ॒र्यः । दि॒धिष्वः । वि॒भृचाः ।

अ॒तृण्यं॑तीः । अ॒पसः॑ । य॒न्ति । अ॒च्छ । दे॒वान् । जन्म॑ । प्र॒यसा॑ । व॒र्धय॑न्तीः ॥ ३ ॥

अतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा तास्या-
धर्षोति कर्माग्निहोत्रादिलक्षणां धनयन् । धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयति तद्वदग्निदेवस्य कर्मान्व-
तिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अगिरसामनुष्ठानानंतरमेवायंऽयां धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधिष्वो
ऽपीनां धारणं कुर्वत्यः । छतारन्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानपीनपिहोत्रादिकर्मणि विहरत्योऽनुष्यती
विषयांतरतृष्णारहिता अत एवापसोऽपसा कर्मणा युक्ता एतंभुता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविर्लक्ष-
णान्नेन देवान्द्रादीन्जन्म जातान्मनुष्यांश्च वर्धयन्तीर्वर्धयत्यः सत्य एनमग्निमक्ताभिमुख्येन यति । प्राप्नुवति ।
परिचरन्तीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणं । लङि व्यत्ययेन परस्मैपद । बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः ।
धनयन् । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् । इष्टवर्णा प्रातिपदिकस्यतीष्ठवद्भावावाटुलोपः । लङि पुर्ववत् । अर्यः ।
अर्यः स्वामिर्वैश्वयोः । पा० ३. १. १०३ । इति निपातितः । लिंगवचनव्यत्ययी । अर्यः स्वास्याख्या चेत । फि०
१. १८ । इत्यन्तोदात्तत्वं । दिधिष्वः । दुधाञ् धारणपोषणयोः षे अंतकर्मणीत्याभ्यामदृढभुजंबूकफलूककंधू
दिधिषूः । उ० १. १५ । इति कृप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
विभृचाः । हृञ् हरणे । विपुर्वाद्स्मादाणादिकः कृप्रत्ययः । ह्यहोर्भ इति भत्वं । अतृण्यंतीः । त्रितृपा पिपा-
सायां । अपि वा कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अपसः । अपसशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो बङ्गलं कंदमीति बङ्गलवचनामुक् । पा० ५. २. १०२ । विनंतस्य
चिन्विगत्वेन जस्त्रियत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरिणांतोदात्तत्वं । जन्म । जायंत इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्यो
ऽपि वृश्चंत इति मनिन् । मुपां मुलुगिति शसो लुक् ॥

मथी॑द्यदीं वि॒भृतो॑ मा॒तरि॒ष्वा गृ॑हे॒गृहे॑ श्ये॒तो जे॒न्यो भू॒त् ।

आदीं॑ रा॒ज्ञे न॑ स॒हीय॑से॒ सचा॑ स॒च्चा दू॒त्यं॑ भृ॒गवा॑णो वि॒वाय॑ ॥ ४ ॥

मथी॑त् । यत् । ई । वि॒भृतः॑ । मा॒तरि॒ष्वा । गृ॑हे॒गृहे॑ । श्ये॒तः । जे॒न्यः । भू॒त् ।

आ॒त् । ई । रा॒ज्ञे । न । स॒हीय॑से । स॒चा । सन् । आ । दू॒त्यं॑ । भृ॒गवा॑णः । वि॒वाय॑ ॥ ४ ॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमपि यद्यदा मथीत अमथ्यात् । अपेमंथनस्य व्यानवायुमाध्यत्वमथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इत्युपक्रम्य चंदोगैराम्नातं । अतो यान्वयानि वीर्यवति कर्माणि यथापेमंथनमात्रेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि करोति । कां० उ० १. ३. ३ ५. इति । मंवातरं च भवति । आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथ्यादन्यं परि श्यनो अद्रेः । ऋग्वे० १. ९३. ६. इति । कीदृशो मातरिश्वा । विभृतः प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो विभज्य स्थितः । तदपि प्राणमंवादे र्त्तिरवाम्नातं । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा मोहमापयथाहमवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतत् वाणमवष्टभ्य विधारयामीति । मंथनेनोत्पन्नोऽयमपिः श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहे गृहे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे यदा जिन्यः प्रादुर्भूतो भूत् । यदा । रक्षसां जिन्यो जेताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं । देवामुराः संयत्ता आसन ते देवा विभ्यतोऽपि प्राविशन् तस्मादाहुरपिः सर्वा देवता इति तेऽपिमिव वक्ष्यं छत्वामुरानभ्यभवन् । तै० सं० ६. २. २. ६. इति । ऐतरेयिणोऽप्यामनन्ति । ते देवाः प्रतिबुध्यापिं पुरस्तात्पातः सवने पर्याहंस्तेऽपिनेव पुरस्तात्पातः सवनेऽमुररणांस्यपाघ्नत । ऐ० ब्रा० ६. ४. इति । आत यज्ञगृहे प्रादुर्भावानंतरमीमेनमपिं भृगवाणः । भृगुर्ह्यपिः । स इवाचरन्त्यजमानो दृत्यं दृतस्य कर्मा विवाय । शास्त्रमर्यादया प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः । सचा सन् । सखा भवन्नन्यो राजा सहोयसोऽभिभवित्वे प्रबलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दृतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मथीत । मथे विलोडने । लुडि ह्यंतर्गणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जिन्यः । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादाणादिक एवप्रत्ययष्टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिश्रः । यदा । जि जय इत्यस्मात्कृत्यस्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनात्कर्तव्यचो यदिदं यत् । तस्य नुडागमश्च । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दृत्यं । दृतस्य कर्म दृत्यं । दृतस्य भागकर्मणी इति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वनित्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र चार्पातं । भृगवाणः । भृगुरिवाचरन् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिप्तत्वात् । म० ३. १. ११. ३ । इति वचनात् क्रिय । तदंतात्तुटो व्यत्ययेन शानच । अदपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययांतधातोर्तोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । विवाय । वी गत्यादिषु । अस्मादतर्भाविष्यथांजिद् ॥

महे यत्पित्र ई रसं दिवे करवं त्सरत्पृशन्त्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृपता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ई । रसं । दिवे । कः । अवं । त्सरत् । पृशन्त्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृपता । दिद्युं । अस्मै । स्वायां । देवः । दुहितरि । त्विषिं । धात् ॥ ५ ॥

महे महते पित्रे पालयित्रे दिवे द्योतमानाय देवगणायेमिमं रसं पृथिव्याः सारभुतं हविर्यद्यदा यजमानः कः करोति तदानीं पृशन्त्यः स्पर्शकृशलो राक्षसादिश्चिकित्वान् हवींषि वहंतं हे अपि त्वां जानन् अवं त्सरत् । त्वज्जयात्पलायते । अस्तेपुल्लपणशीलोऽपिधृपता धर्षकेण धनुषास्त्रे पलायमानाय राक्षसादये दिद्युं दीप्यमानं बाणं सृजत । विहृजति । देवो दीप्यमान उषःकालं प्राप्तोऽपिः स्वायां स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समन्तरभाविन्यामुपसि त्विषिं स्वकीयां दीप्तिं धात् । स्थापयति । उषःकालं हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकं । उद्यंतं वावादिद्यमपिरनुसमारोहति तस्माद्भूम एवापिर्दिवा ददृशे । तै० ब्रा० २. १. २. १०. इति । अत उषसि दीप्तिं निदधातीत्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुङि मंत्रे घसेत्यादिना ल्लुङ् । त्सरत् । त्सर ल्क्ष्यगती । ल्यङ्गङागमः । इत्येतीकारलोपः । पृशन्त्यः । सृश संस्पर्शने । कृपृवृजोति । उ० २. ८१ । विधीयमानः कुपत्ययो बह्वलवचनादस्मादपि भवति । सृशन् स्पर्शः । तत्र साधुरिति यत् । सलोपश्चादसः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । दिद्युं । दिद्युदिति वज्रनाम । अंत्यलोपश्चादसः । धात् । कांदसो वर्तमाने लुङ् ॥ ॥ १५ ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशदुशतो अनु द्यून् ।

वधीं अग्ने वयो अस्व द्विवर्हो गासंद्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे। आ। यः। तुभ्यं। दमे। आ। विऽभाति। नमः। वा। दाशात्। उऽगतः। अनु। दृन्।
वर्धो इति। अग्ने। वयः। अस्य। द्विऽवर्हीः। यासत्। राया। सुऽरथं। यं। जुनासि॥ ६॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमा विभाति आ समंतात्समिदादिभिः कष्टिः प्रज्वलयति । अनु द्युन अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विवर्हा द्वयोर्मध्यमौत्तमस्थानयोर्वृंहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो । वर्धयेव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युते प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थो । दाशात् । दाशु दानि । लिट्याडागमः । उगतः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थे वङ्गलं कंदमीति षष्ठी । अनु द्युन । दुरित्यहर्नाम । लक्षणोऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । वर्धो । वर्ध उ । वर्धय्यं ताम्रोऽटि कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वाणेरनिटोति णिलोपः । शपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उजा सहैकादेश उजः । पा० १. १. १७. इति प्रगृह्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । मिश्रङ्गलं लिटीति सिप् । निटोऽडाटावित्यडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सांचो धातुः । शपि प्राप्तिं व्यत्ययेन आ ॥

अग्निं विश्वा अभि पृष्टाः सचंते समुद्रं न सवतः सप्त यद्भीः ।
न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान ॥ ७॥
अग्निं । विश्वाः । अभि । पृष्टाः । सचंते । समुद्रं । न । सवतः । सप्त । यद्भीः ।
न । जामिऽभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः । देवेषु । प्रऽमतिं । चिकित्वान ॥ ७॥

विश्वाः पृथग्रूपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्त्यापिमंगनादिगुणयुक्तमेनमभि सचते । अभिमुख्येन समवयति । प्राप्तुर्वति । तच्च दृष्टांतः । सवतः समुद्रं न । यथा स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्यो नद्यः । सप्त सप्तसंख्याकाः । इमं मे गंग इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते । यद्भीः । महत्तामिति । महत्यः । जमत्येकस्मिन्प्राप्तिं सह भुजत इति जामयो ज्ञातयः । तेनोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न वि चिकिते । न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभुतं नामीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यंतीति देवा धनपतयः । तेषु प्रमतिं प्रकर्षणे मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्ति विदाः । अस्मभ्यं लभय । यद्वा । प्रमतिं प्रकृष्टं सोचं देवेषु विदाः । वेदय । ज्ञापय ॥ पृष्टाः । अन्ननामिति । पृची संपर्के इत्यस्मादीणादिकः कर्मणि क्रिप धातोः पुगागमस्य । यद्वा । अमुनि सुपां मुलुगिति जसो लुक् । सवतः । सु गतो । स्रवणं स्रवः । तत्कुर्वति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चक्य इति क्रिप । एतदंतादातोः क्तिञेति क्रिप । इमस्य पतितीति तुक् । क्तिञंतादातोः सति शिष्टत्वादातुस्वरणातोदात्तत्वं । यद्भीः । पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चारुतिगणत्वाद्वापि ङीष् । पा० ४. १. ४१. वा कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । चिकिते । क्तांदमो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः । विदून् लाम्भे । अतर्भावितव्यार्थाल्लेख्याडागमः । तुदादिस्वाक् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । विकरणस्वरः शिष्यते । यद्वा । विदेक्षानार्थस्य लिटि व्यत्ययेन शः ॥

आ यद्विषे नृपतिं तेज आनदृष्टुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।
अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ८॥
आ । यत् । द्विषे । नृऽपतिं । तेजः । आनदृ । षुचि । रेतः । निऽसिक्तं । द्यौः । अभीके ।
अग्निः । शर्धं । अनवद्यं । युवानं । सुऽआध्यं । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८॥

अपर्यन्तेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानमानदं वाठरूपेण आ प्रमंताग्राप्नोत । किमर्थं । इष अत्राय । कीदृशं । षुचि शुद्धं बीर्दीप्ति । तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो बीर्यमभीकेऽभ्यक्तेऽभिगते

ऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तमपिर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयत् । शर्धं बलवंत-
मनवयमवयारहितं युवानं तद्वत् । जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्वं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं सुदयस्य ।
यागादिकर्मसु प्रेरयत् । यद्वा । रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिषऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्तये
ऽपेर्यत्तेज आनद् व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भीमाग्नेः संयोगे सति हि सस्यान्युत्पद्यते । कीदृशं तेजः । नृपतिं नृणां
रक्षकं शुचि दीप्तं । तादृशेन तेजसा युक्तो बीदीप्तोऽपिरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं
जनयत् तं च प्रेरयत् यज्ञादीं ॥ इषे । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । नृपतिं । परादिष्कंदसि बह्वल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनद् । अग्नौ व्याप्नोत् । लङि व्यत्ययन परस्मैपदश्रमा । आडागमः । व्रथादिपत्वे
पुत्रं । निषिक्तं । पिचिर चरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति
पत्वं । अभीके । अभिपूर्वाद्चतेः पचाद्याचि पुषोदरादिस्वादूपमिद्धिः । यद्वा । इण् गतावित्यस्मादीणादिकः
कप्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । जनयत् । जनेर्ध्वंतात्त्रेयडागमः । सुदयत् । पूद चरणे । पूर्ववज्ज्ञेयडागमः ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सचा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मिचावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सचा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मिचावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।
रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाग्रसहायः सन्नध्वनो दिव्यान्नागोन्मस्य एति आगु गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते ।
सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असी वा आदित्य एकाकी चरतीति । तै० ब्रा० ३. ९. ५. ४. । शीघ्रगमनं च स्मर्यते ।
योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । शीघ्रगमने वृष्टांतः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सचा सहैव युगपदेव ईशे । यो हि
शीघ्रं गच्छति स बह्वदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा राजाना राजमाना सुपाणी शोभनबाह्व
मिचावरुणा मिचावरुणावस्मादीयामु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्षमाणा
रक्षन्ती वर्तन्ते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैव वर्तस्य इति भावः ॥ वस्वः । ब्रिग्यत्ययः । जसादिषु च्कंदसि
वावचनमिति घर्द्धीतीति गुणाभावे यणादेशः । ईशे । ईश ऐश्वर्यं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । मिचा-
वरुणा । देवताद्वे चति पूर्वपदस्यानडादेशः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्र मर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र
मृष्यतेरुपसर्गवशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वं विद्वान् । नभो न
रूपं । यथांतरिक्षं रूपवतः सूर्यरश्मय आकादयति तद्वदाकादयति । जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं
हिनस्ति । अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्या जराया पुराधीहि । मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुः ।
अमृतत्वं प्रयच्छति यावत् ॥ सख्या । सख्यभावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि ।
पितुर्यश्च । पा० ४. ३. ७९. इति यत्प्रत्ययः । रोद्धतः । पा० ७. ४. २७. इति रीडादेशः । यस्मेति चेतीकार-
लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितितयायां । प्रार्थनायां क्वांसो बुद्धिः । न माश्रयो

इत्युडभावः । विदुः । विदुः ज्ञाने । बङ्गलमन्यवापीत्युसिप्रत्ययः । अत एव बङ्गलवचनाङ्गुणाभावः । कंदसि
वाप्राभ्रिहितयोः । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । नमः । नहेर्दिवि भक्ष । उ० ४. २१०. इत्यमुन ।
अरिमा । जृष् वयोहानी । श्रीणादिको भाव इमनिचप्रत्ययः । मिनाति । मीम् हिमायां । प्वादीनां ह्रस्व
इति ह्रस्वत्वं । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्यतेऽनयेत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादी चिति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ।
अधीहि । इक् स्मरणे । लोच्यदादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वेन ङित्वाङ्गुणाभावः ॥ ॥ १६ ॥

नि काव्येति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रिष्टुभमापेयं पराशरस्यार्थं । अनुक्तांतं च । नि काव्येति ॥ प्रातरनुवाकाश्चि-
नशस्तयोक्तो विनियोगः ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नयी पुरुणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सचा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नयी । पुरुणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां । सचा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबन्धीनि काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि स्तोत्राण्ययम-
पिर्नि कः । नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नयी नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरुणि बहूनि
धनानि हस्ते दधानो हस्ते धारयन् । ईदृग्भुतमपिमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवन्तीति भावः । स्तोतृभ्यो धनपु
दत्तेष्वप्येधनं न लीयत इत्याह । अपिरिति । अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत । धनानां मध्ये यानि धना
न्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनाभेतत । अमृत हिरण्यं
। अथ० ५. २८. ११. इति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः सचा सहेव चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयत्नवि-
त्यर्थः ॥ कः । करोतिऽक्कांदमो लुङ् । मन्त्रे घमेति ध्रुलुक् । ह्रन्द्वाभ्य इति तकारलोपः । नयी । नरशब्दादि
तार्थं गवादिनक्षत्राणां यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. यद्वा । तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतिर्लटः
शानच । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य युः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि
लिटः कानजमु । तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यति ॥

अस्मे वत्सं परि पंतं न विंदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः ।

अमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्युः पदे परमे चार्वमे ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । संतं । न । विंदन् । इच्छंतः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमऽयुवः । पदऽव्यः । धियंऽधाः । तस्युः । पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्वंतं प्रियं । यद्वा । वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदपिरव्यस्माकं पुत्रः । तथा
चास्मायते । मर्मैव सन्वह हव्यान्यपे पुत्रः पित्रे लोकलज्जातवेदः । तै० ब्रा० ३. ७. १०. इति । परि पंतं
परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवभ्यो निर्गत्याश्रत्यवेगवादिषु निलीनं संतमित्यर्थः । एवंविधमपिमच्छंतो विश्वे
ऽमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवा अमूरा अमृता मरुतश्च न विंदन् । तमपि नालभंत । अलभमानाश्च ते
अमयुवो हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जयेन अमेण क्लेशनीकीभुताः तस्यापेरन्वेषणाय पदव्यः पादे-
गच्छंतः धियं धा धियामपे शयनासनस्थानादिलक्षणाणां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः संतश्चाह चारुणि
शोभनेऽपेः परम उत्तमेऽपि पदे । यत्र ह्यपिर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे तस्युः । स्थितवंतः । बङ्गवि-
धेन प्रयासेनापि ददृशुरित्यर्थः ॥ परि पंतं । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । पा० ८. ३. ८७. इति षत्वं ।
अमयुवः । यु मिश्रणे । अमेण यूयंत इति अमयुवः । क्रिञ्चिप्रक्कीत्यादिना । उ० २. ५७. विधीयमानो
क्रिञ्चीर्धावस्मादपि धातोर्भवतः । तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः । बी गत्यादिषु । पादेन विन्यति गच्छंतीति

पदव्यः । क्विञेति क्विप् । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वि-
तोयाया अयलुक् । तस्युः । पादादित्वाभिघाताभावः । चार । मुपां मुनुगिति सप्तम्या लुक् ॥

ति॒स्रो यद॑ग्ने गर॒दस्त्वामिच्छु॑चिं घृ॒तेन॒ शुच॑यः स॒प॒र्यान् ।

नामा॑नि चि॒द्दधि॑रे य॒ज्ञिया॒न्यमू॑दयंत त॒न्वः॑ सु॒जाताः ॥ ३ ॥

ति॒स्रः । यत् । अ॒ग्ने । गर॒दः । त्वां । इत् । शुचिं॑ । घृ॒तेन॑ । शुच॑यः । स॒प॒र्यान् ।

नामा॑नि । चि॒त् । द॒धिरे॑ । य॒ज्ञिया॑नि । अ॒मू॑दयंत । त॒न्वः । सु॒जाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं गुहं दीप्यमानं वा त्वामिद्वेभ्यो निर्गतं त्वामेवो-
द्दिश्य तिस्रः शरदस्त्र्योऽन्यं संवत्सरान्धृतिनाञ्ज्जेन यद्यदा सपर्यान् पुत्रां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभुः । तदन्तरं ते
मरुतस्त्वयानुगृहीताः संतो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे ।
अधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समाम्नायन्ते । ईदृक् चान्यादृक् च तादृक् च प्रतिदृक् च मितश्च
संमितश्च सभराः । तै० सं० ४. ६. ५. ५. । इत्यादीनि । एतैश्चापिचयन् मावताः सप्तकपाला हयन्ते । नामानि
धारयित्वा च मुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यमूदयन्त ।
स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः । त्रिस्रिचचनुरोः स्त्रियां तिष्ठचतच्छ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तिरिति चत इति
रिफादेशः । चिञ्शब्दः फिप् । फि० १. १. । इत्यतोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनातोदात्तत्वं उदात्त-
यणो ह्यपूर्वादिति त्रस उदात्तत्वं । शरदः । शृ हिंसायां । शीर्यतेऽस्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः । शृदृभ
सोऽदिः । उ० १. १०९. । इत्यदिप्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया ।
सपर्यान् । सपर पुत्रायां । कंडादिः । लिट्याडागमः । इत्य लोप इतीकारलोपः । यज्ञियाणि । यज्ञत्विग्भ्यां
घवत्रावित्यर्हार्थं घप्रत्ययः ॥

आ रोद॑सी बृ॒हती वे॒वि॒दानाः॒ प्र रु॒द्रियां॑ ज॒भिरे॒ य॒ज्ञिया॑सः ।

वि॒दन्म॑र्तो॒ नेम॑धिता चि॒क्त्वान॒ग्निं प॑दे प॒रमे॒ तस्मि॑वांसं ॥ ४ ॥

आ । रोद॑सी इति । बृ॒हती इति । वे॒वि॒दानाः । प्र । रु॒द्रियां॑ । ज॒भिरे॑ । य॒ज्ञिया॑सः ।

वि॒दत् । म॑र्तः । नेम॑धिता । चि॒क्त्वान् । अ॒ग्निं । प॑दे । प॒रमे॑ । तस्मि॑वांसं ॥ ४ ॥

बृहती महती रोदसी व्यावापृथिव्यावा वेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयन्तः । कुत्रापिर्वर्तत इति परस्परं वदन्तो
व्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यदा । महत्योर्व्यावापृथिव्योर्मध्ये आ वेविदाना अपिमुपलभमानाः ।
एवंभूता यज्ञियामो यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं
धनमपहत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्याग्निसकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् । तदानीं सोऽपिररोदीत् । तस्माद्रुद्र
इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयके । तदपिन्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्वावरुत्समाना अन्वायन्
तदस्य सहसादित्यंत सोऽरोदीवदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । इति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि
स्तोत्राणि प्र जभिर । प्रजर्हिर । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्धवचनः । तथा च यास्कः । त्वो नेम
इत्यर्धस्य । नि० ३. २०. । इति । सर्वेषां देवानामर्धभागिन धीयते धार्यते इति नेमधित इद्रः । सर्वे देवा
एकोऽर्धः । इद्र एक एवापरोऽर्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयके । यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिद्रो
देवतानां भुयिष्ठभाक्तमः । तै० सं० ५. ४. ८. ३. । इति । तेनेद्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परम उत्तमेऽति पदे
स्थानेऽश्वत्यादी तस्मिवांसं स्थितवन्तमग्निं चिक्त्वान्नान्विदत् । अलभत ॥ वेविदानाः । विदेक्षानार्थाज्ञाभा-
र्याद्वा यङताम्रटः शानच् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति शानच् आर्धधातुकत्वादतोलीपय-
लोपा । अयस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विदत् । विद्रू लाम्भे । लुङि नृदित्वात् त्रिरुक्तादेशः । नेमधिता ।
दधातेः कर्मणि निष्ठा । मुधित वमुधित नेमधित । पा० ७. ४. ४५. । इति धिभावो निपात्यते । तृतीया कर्म-

गीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेर्लिटः क्लमुः । वस्विका
जाह्नसामितीडागमः ॥

घर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सुवितं । संजानाना उप सीदन्नभिष्टवा दशभिर्वि
वस्वतः । आ० ४. ७. इति ॥

संजानाना उप सीदन्नभिष्टु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिक्क्रांसंस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सीदन् । अभिष्टु । पत्नीऽवंतः । नमस्यं । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिक्क्रांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यग्जानतो देवा उप सीदन् । उपसीदति । प्राप्तुर्वति । उपसन्ति कृत्वा च
पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिष्टु आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपुत्रयन् ।
पुत्रयित्वा च सख्युर्मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभुते मति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखा
सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिक्क्रासोऽनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्कीकुर्वन्तः
शोषयन्तः कृण्वत । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञमतन्वत । ऐ० ब्रा० २. ११. इति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोर्विव
श्चिबड इति पुत्रार्थे क्वच । लङि बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽप्येत्युद्भावः । रिक्क्रांसः । रिक्चिर विरचने । लिटः
क्लमुः । निमिषि । मिष स्पर्धायां । अत्रोपमर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिस्त्रिषणो भावः क्लिप । रक्षमाणाः । कर्मणि
लटः शानच् । यकि प्राप्त व्यत्ययेन शप ॥ ॥ १७ ॥

चिः सप्त यदुत्थानि त्वे उत्पदाविदन्निहिता यज्ञियांसः ।

तेभीं रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् च स्थातृन् चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

चिः । सप्त । यत् । गुत्थानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियांसः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतं । सऽजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् । चरथं । च । पाहि ॥ ६ ॥

चिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदिकममधिगम्यानि यद्यानि पदा पदानि । पद्यते
गम्यते स्वर्गे एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । श्रीपासनहोमवैश्वदे
वादयः सप्त पाकयज्ञाः । अन्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अपिष्टोमात्पिष्टोमादयः सप्त सो
मयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वे इत त्वय्येव निहिता स्थापितानि ।
तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यपिमंतरण यागा अनुष्ठानं शक्यते । यज्ञियामो यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यं वै
दुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रिणापयुंस्तः कर्मण्यधिकारीति ।
एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्यविदन् । अलभन्त । लब्ध्वा च तैभिर्यज्ञलक्षणीः पदेरमुतममरणध
र्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयन्ति । यजन्तीत्यर्थः । सजोषासौर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्चादिपशून् स्थातृन्
वीह्यादिस्थावरानि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यथाप्राणिजातमस्ति तच्च पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया
यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यस इत्यर्थः ॥ यत् । मुपां मुलुगिति विभक्त्युक्तं । गुह्यानि । गुहाया
भवानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदान्तत्वं । त्वे । मुपां मुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः ।
अविदन् । विदू लभे । लुङि लुदित्वादर्ह । पशून् स्थातृन् । उभयत्रोभयचर्तु । पा० ८. ३. ८. इत्युभयथाभा
वात्प्रकारस्य इत्याभावः ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक्छुस्थो जीवसे धाः ।

अंतर्विद्वाँ अध्वनी देवयानानतंद्रो दूतो अभवो हविर्वार्द ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनां । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।
अंतः । विद्वान् । अध्वनः । देवः । यानानि । अतंद्रः । दूतः । अभवः । हविः । वाट् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामितत् इह तु ज्ञातव्यं वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् ज्ञानस्त्वं क्षितीनां यज्ञमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुरुधः शुद्धपस्य शोकस्य रोधयिषीरिषोऽज्ञानानुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा वि धाः । विधाहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यज्ञमानानाममृद्वान्छत्वनंतरं हविर्वाट् तदेवेभ्यः प्रक्तं हविर्वहन् दूतोऽभवः । देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वं । अंतर्विद्वान् व्यावापृथिव्योर्मध्ये तानान् । किं ज्ञानम् । अध्वनो मार्गान् । कीदृशान् । देवयानान् । देवा येमर्गं यथाति गच्छन्ति तान् ज्ञानमित्यर्थः । अतंद्रः पुनर्हविर्वहन् ऽप्यनलसः ॥ वयुनानि । अत्र गतिक्षेपणयोः । अजियमिशीदृभ्यश्च । उ० ३. ६१. इति कर्मस्थुन-प्रत्ययः । अज्यर्थघञपोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावः । क्षितीनां । क्षियति निवसंतीति क्षितयो मनुष्याः । क्षिचक्ता च संज्ञायामिति कर्तरि क्तच् । अतोदात्ताङ्गत्वात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामि-त्युदात्तत्वं । शुरुधः । शुरुचं रुधंतीति शुरुधः । क्लिप्तेति क्लिप् । पूर्वपदस्यात्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

स्वाध्यां दिव आ सप्त यज्ञी रायो दुरो व्यृज्ज्ञा अज्ञानम् ।

विदक्तव्यं सरमा दृह्ममूर्ध्वं येना नु कं मानुषी भोजते विट् ॥ ८ ॥

सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यज्ञीः । रायः । दुरः । वि । व्यृज्ज्ञाः । अज्ञानम् ।

विदत् । गव्यं । सरमा । दृह्मं । ऊर्वं । येन । नु । कं । मानुषी । भोजते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यज्ञीर्यज्ञो महत्यः सप्त गंगायाः सप्त नद्यो दिवो दुष्लोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शपः । हे अग्ने ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अर्पो होमे सति हि तेन तृप्तः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता । अतो वृष्टिद्वारापरिव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा अतश्चा अतं यज्ञं जानंतीऽगिरसो रायो वलनास्त्रामुरिणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गान् ज्ञानम् । त्वया ज्ञातवतः । त्वत्सार्धेन यागिन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगच्छद्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तान् गिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अगिरोभ्यः सकाशात्तव्यं गवि भवं दृह्मं स्थूलं । बह्वलमित्यर्थः । एवंविधं पयोऽलक्षणमूर्ध्वमन्नं सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपुराणं । येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः संबन्धिनी प्रजा भोजते इदानीं भुङ्क्ते । तद्व्ययमपि परंपरयापरिव करोति ॥ स्वाध्यः । सुआहपूर्वाङ्गीशब्दाज्जस्वरनेकाच्च इति यणादेशः । यज्ञीः । वा कंदसीति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । गव्यं । सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यदक्तव्यमिति भावार्थं यत् । ऊर्वं । उर्वो हिंसार्थः । ऊर्वति शुधं हिनस्तीत्यूर्ध्वमन्नं । पचाद्यच् । भोजते । भुज पालनाभ्यवहा-रयोः । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शप ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृष्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदिति धायसे वे ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृष्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।

महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे ।

वेरिति वे ॥ ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वमिदमे गातुं मार्गमुपायं कृष्वानासः कुर्वाणाः संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रपट्विंशद्वाचादिस्त्वानामयनादीनि कर्मास्मा तस्युः

आस्थितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयन्त सुवर्गे लोकाभियामेतीति । त एतं षट्त्रिंशद्वाचमपश्यन् तमाहरन् तेनायजतीति च । तै० सं० ७. ४. ६. १. महश्चिरनुष्ठानेन महानुभाविस्तः पुत्रः सहिता माता जनयिष्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय महा स्वकीयं महत्त्वं वि तस्ते । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने यतस्त्वं वेः आदित्यरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवीष्यमक्षयः । अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृणवानासः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्वि कृण्व्योरस्येत्युपत्ययः । तत्सन्धियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिषद्वावाङ्मुणाभावः । शानचश्चत्वादतोदात्तत्व । आञ्जसेरमुक् । महा । महिस्तेत्यस्य वर्णलोपश्चादसः । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्च कंदसीति दधातर्भावेऽमुन । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिरकृतोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजनकां त्यशमवादानेषु । लङि सिष्यदादित्वाच्चापो लुक् । बह्वलं कंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । धायस इत्यस्य वाक्यातरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अधं स्मरन्ति सिंधवो न मृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन् ॥ १० ॥

अधि। श्रियं। नि। दधुः। चारुं। अस्मिन्। दिवः। यत्। अक्षी इति। अमृताः। अकृण्वन्।

अधं। स्मरन्ति। सिंधवः। न। मृष्टाः। प्र। नीचीः। अग्ने। अरुषीः। अजानन् ॥ १० ॥

अस्मिन्नपी चारुं शोभनां श्रियं परिसरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदमधि नि दधुः । यज्ञमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चनुपी अकृण्वन् कुर्वन्ति । चनुपी वा एतं यज्ञस्य यदाज्यभागां । तै० सं० २. ६. २. १. इति श्रुतेः । तदानीं दिवो बुलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागममयो जात इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । अध्याज्यभागानंतरं मृष्टा अपेक्ष्यताः सिंधवो न ग्रीधं गच्छत्यो नरा इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिव्य गच्छन्तीरुषीरारोचमानाः । यद्वा । निर्मलरूपाः । हे अग्ने एवभूतास्वदीया ज्वालाः स्मरन्ति । संवर्णन्ति । सर्वासु दिव्यगच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं होमायदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः संतः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वात्तुमं बाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. इत्यक्षिशब्दस्येकारांतादेशः । स चोदात्तः । ईत्वि कृते सकृद्वत्परिभाषया । परि० ४०. पुनर्नृन्म भवति । सवर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादच्चेर्त्विगत्यादिना कृत् । अनिदितामिति नलोपः । अचन्तेद्योपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपि चावति दीर्घत्वं । न्यधी च । पा० ६. २. ५३. इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । अरुषीः । अरुषमिति रूपनाम । अहनिभ्यामुपजित्यंतरूपच । कंदसीवनिपावति मत्वर्थोय ईकारः ॥ ॥ १८ ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं मुक्तं पराशरस्यार्थं त्रैलोक्यमापेयं । अनुकीर्तं च । रयिर्नेति ॥ प्रातरनुवाकाद्यनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतिव सन्न विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयिः। न। यः। पितृऽवित्तः। वयःऽधाः। सुऽप्रणीतिः। चिकितुषः। न। शासुः।

स्योनऽशीः। अतिथिः। न। प्रीणानः। होताऽइव। सन्न। विधतः। वि। तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशात्तस्यो रयिर्धनमिव योऽपिर्वयोधा अन्नस्य दाता । यथा पितृकं धनं विश्रमेण व्यवह्रियमाणं सद्गन्धप्रदं भवति तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रमेण व्यवहृतः सन्न अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो न विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विद्वत्कामनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । अथ स्योनशीः सुवप्रदं गार्हपत्यायतनादीं शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिक्ष-

पणीयः सोऽपिर्विधतः परिचरतो यज्ञमानस्य सद्य गृहं वि तारीत । प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टांतः ।
 होतेव । होता होमकतोऽध्युत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विद्रु-
 लामि । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभापतोऽप्रतिषेधः । विभाषा गमहनविदविशामिति क्लृप्तावस्य धातोरिटो
 विकल्पितत्वात् तत्रापि विगमाहचर्यार्त्तादादिक एव विदिगृह्यत इत्युक्तं । का० ७. २. ६८. । वित्तो भोगप्रत्य-
 ययोः । पा० ८. २. ५८ । इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । आतो
 मन्त्रिति विच । मुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तार्दा चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः
 मुगन्धेन समामे ऋद्धरणे गतिकारकपूर्वस्यापि यद्वहणात्कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः क्लृप्ताः ।
 पश्यकवचने वमोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवमिधमीनां चेति पत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टा ।
 गृह्णन्निहीत्यादिना विधीयमान उपत्ययो बह्वचनवादादस्मादापि द्रष्टव्यः । तत्र निदित्यनुवृत्तिरायुदात्तत्वं ।
 स्योनशीः । स्योनमिति मुखनाम । स्योने मुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शत इति स्योनशीः । क्लृप्तेति क्लृप ।
 प्रीणानः । प्रीज तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन शा । विधतः । विध विधानि । विधतिः परिचरणकर्मति
 नैरुक्ताः । तुदादिस्वाच्छप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्त्यदात्तत्वं ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रगस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥ २ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वा । निपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुप्रगस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽपि सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽपिः
 क्रत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्त्यव्ययः । सर्वेभ्यः संयामेभ्यो निपाति नितरां पालयति । वर्ज्येति
 हिंस्येतिऽस्मिन्निति वृजनं संयामः । अपि च पुरुप्रगस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽपिरमतिर्न । रूपनामैतत् ।
 रूपमिव सत्यो बाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विधिषु
 सत्स्वपि स्वयमेककृष्येण नित्यं भवति तद्वदपिरप्युक्षावत्पु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽपिः
 शेवः मुखकरः । तत्र दृष्टांतः । आत्मेव । परमप्रमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान्मुखयति ।
 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति । एष ह्यैवानन्दं यातीति च श्रवणात् । तद्वदपिरपि स्वर्गादि-
 फलहनुतया मुखयति । एवंभूतोऽपिर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि वीर-
 हत्यालक्षणे दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयकं । वीरहा वा एष देवानां योऽपिमुद्वासयते । ति० सं० १. ५.
 २. १. । इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । मन ज्ञानं । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य ।
 बह्वव्रीहस्वरः । वृजनानि । वृजो वर्जने । कूपवृजोत्यादिना कुप्रत्ययः । पुरुप्रगस्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ति प्रवृद्धादीनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं ।
 अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । दिधिषाय्यः । दधातिर्दिधिषाय्यः । उ० ३. ९७. । इति साध्यप्रत्ययांतो
 निपात्यते ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरुसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीं । विश्वधायाः । उपक्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरुसदः । शर्मसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवो न द्योतमानः सूर्य इव योऽपिर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृथादिप्रदानेन सर्वं
 जगदन्ते एवमपिरपि यथादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽपिः पृथिवीं पृथिव्यामुपक्षेति । सर्वेषां

प्रियः सन्त्यक्तगृहादीं निवसति । तत्र दृष्टांतः । हितमित्रो न राजा । हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमप्रिरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यपि कश्चन द्विष्टे । यस्यापिः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवापिः स्वस्य परिचारकान्नक्षतीति भावः । सोऽयमप्रिरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तत्र दृष्टांतः । अनवद्यानिदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमप्रिरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकयोर्गपि पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वहिहाधाभ्यस्तकंदमीत्यमुन । णिदित्यनुवृत्तिरातो युक् चिण्कृतो रिति युक् । मरुद्गुहादित्यापूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपलक्षित । णि निवासगत्योः । बह्वलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बह्वीही नऽमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३ । इति शार्ङ्गारवादिषु पाठात् दीनंत आद्युदात्तः ॥

तं त्वा नरो दम् आ नित्यमिदमग्रे सचंत श्रितिषु ध्रुवामु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं त्वा । नरः । दम् । आ । नित्यं । इदं । अग्रे । सचंत । श्रितिषु । ध्रुवामु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्रे तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वं नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवामु चितिषु नित्यलामु चलनर हितामु भूमिषु । निरुपद्रवेषु यामिष्वित्यर्थः । दम् स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिदमनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वा आ सचंत । अभिमुख्येन सेवते । किंचास्मिन्नपी द्युम्नं हविर्लक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिकपेण बहुविधमधि नि दधुः । स्थापितवतः । एवंगुणविशिष्टो योऽपिः स त्वं विश्वायुर्धरुणप्रकारेण सर्वाज्ञो भूत्वा रयीणा धनाना धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयत्यर्थः ॥ सचंत । पच समवाये । क्वादमी वर्तमाने लङ् । बह्वलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्यहभावः । भव । द्युचोऽतस्तद इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धारणि लुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

वि पृष्टो अग्रे मघवानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिधेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृष्टः । अग्रे । मघऽवानः । अश्रुः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइधेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्रे मघवानो हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृष्टोऽज्ञानि व्यश्रुः । व्याप्नुवतु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यज्ञानि लभन्तां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां सुवन्ति । ददतो ये च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छतो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वं जीवितं व्यश्रुः । व्याप्नुवतु । वयं च समिधेषु संयामिष्वर्योऽरिः शत्रोः संबन्धिनं वाजमन्न सनेम । त्वदनुग्रहात्मभजेमहि । तदनंतरं देवेषु त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु श्रवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भाग दधानाः स्थापयन्तो भुयास्मति शेषः ॥ व्यश्रुः । अश्रु व्याप्ता । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बह्वलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । ददतः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सनेम । वनं पणं संभक्तौ । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्पञ्चकवचने वसादिषु कंदमि वावचनमिति घञितीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्दश्च हरितीप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । भागं । कर्पावत इत्यतोदात्तत्वं ॥ १९ ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावगानाः स्मदृग्भीः पीपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समया ससुरद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावगानाः । स्मत्ऽऊग्भीः । पीपयंत । द्युऽभक्ताः ।

पराऽवतः । सुऽसुमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः । समया । ससुः । अद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमपिमेव धेनवोऽपिहोवादिहविषां दोग्धो गावः पीपयंत । श्रीरा-
दिलक्षणं गव्यमपापयन् । कीदृश्यो गावः । वावगाना अपि पुनःपुनः कामयमानाः स्मदृग्भीः । अक्कब्दो
नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदात्र्य इत्यर्थः । द्युभक्ता दिवा प्रकाशेन संभक्ताः
संश्लिष्टाः । तजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्वर्दनशीला नद्यः सुमतिमस्यापिः शोभनामनुयहात्मिकां बुद्धिं
भिक्षमाणा याचमानाः सत्योऽद्रिं समयाद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्वि ससुः । विशेषणं गच्छति
प्रवर्हति । अपये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवर्हतीत्यर्थः ॥ ऋतस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावगानाः । वशं कांती । यङंताच्छानच । न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसा-
रणप्रतिषेधः । बह्वन् कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । अत एव
लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । स्मदृग्भीः । स्मत् नित्यान्यूधांसि यासां । ऊधसोऽनङ्
। पा० ५. ४. १३१. । इत्यनडादेशः समासंतः । संख्याव्यादेर्ङोप । पा० ४. १. २६. । इति ङीप् । भसंज्ञायामङ्गो-
पोऽन इत्यलोपः । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे बह्व्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयंत । पा पांने । अस्माद्धेतुमति
णिच् । शाकामाङ्गिति युक् । ण्यंताङ्गिडि ज्ञेयडादेशादि । चङ्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । हि चति
निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं हि परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाक्कंदसि
धात्वर्थे । पा० ५. १. ११८. । इति वतिः ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽसुमतिं । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपे इति विऽरूपे । कृष्णं । च । वर्णं । अरुणं । च ।

सं । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुयहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञियासो यज्ञार्हाः सर्वे देवा दिवि
द्योतमाने त्वे त्वयि श्रवो हविलक्षणमन्नं दधिरे । अस्यापयन् । अपिर्देवानामन्नाद इति श्रुतेः । तदनंतरं
तादृशं हविर्युक्तायानुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उपसोपःकालोपलक्षितमहर्नक्ता च नक्तं रात्रिं च चक्रुः ।
अक्रुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमंधकारमह्यरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजस्रं सं
धुः । सम्यक् स्थापितवतः ॥ त्वे । मुपां मुनुगिति सप्तम्याः श्रोत्रादेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया डादेशः ।
उपसा । तेनैव विभक्तराकारः । धुः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लुङि गातिस्थिति सितो लुक् । आत इति
भर्जुमादेशः । बह्वन् कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः ॥

यान्नाये मर्तान्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

ह्यायेव विश्वं भुवनं सिसह्यापप्रिवानोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयं । च ।

ह्यायाऽइव । विश्वं । भुवनं । सिसह्मि । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान्मर्तान्मनुष्यान्स्मान्नाये धनाय सुपूदः अपिहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी द्यावापृथिव्यावन्तरिजं चापप्रिवान स्वतेजसा वृष्ट्युदकेन वापूरितवास्त्य च विश्वं भुवनं सर्वं जगत मिसन्धि । सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । काथव । यथा कृत्वादिष्का यातपादिजनितं क्लेश निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ रायि । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । सुपूदः । पूद प्ररणे । ल्यङ्गागमः । बह्वलं कंदसीति शपः युः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यदृत्तात्त्रित्यमिति निघातप्रतिषेधः । मिसन्धि । पच समवाये । बह्वलं कंदसीति शपः युः । इदित्यनुबुक्ता बह्वलं कंदसीत्यभ्यासस्येत् । आप्रप्रिवान । प्रा पुरणे । लिटः क्लृप्ताः । वस्विकाजातसामितीडागमः । आतो लोप इति चत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवज्जावात द्विर्भावादि ॥

अर्वद्विरमे अर्वतो नृभिर्नृन्वीरिर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

इङ्गानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्व्युः ॥ ९ ॥

अर्वतऽभिः । अमे । अर्वतः । नृऽभिः । नृन । वीरिः । वीरान । वनुयाम । त्वाऽऊताः ।

इङ्गानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्व्युः ॥ ९ ॥

हे अपि त्वोतास्त्यया रक्षिताः संतो वयमर्वाङ्गिरस्मदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वावृभिरस्मदीयैर्मर्तेर्नृन शत्रोर्भेटान । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम । हन्याम । वनुयतिर्हंतिकर्मान वगतसंस्कारो भवति । नि० पृ. २. इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरपरया लभ्यस्य रायो धनस्यशानामः स्वाभिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान जीवतः संतो अश्व्युः । विशिष्येण भुजता । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान्हमंतो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह शतं त्या हेमंतानि धिपीयति वावितदाहति । शतं हिमाः शत हेमतर्तवो येषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्व्युः । अश्व भोजनं । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

एता ते अम उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शक्मे रायः सुधुरो यमं तेऽधि अर्वो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अमे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शक्मे । रायः । सुधुरः । यमं । ते । अधि । अर्वः । देवऽभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामितत । मेधावित्तमे एतोचथान्येतानीदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तमतेऽतःकरणाय च जुष्टानि संतु । प्रियाणि भवन्तु । ते तव संबन्धिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वो हकस्य । यद्वा । शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधुः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियमनं कर्तुं शक्मे । शक्ता भुयास्व । किं कुर्वतः । देवभक्तं देवैः संभजनीयं अर्वो हविर्लक्षणमन्नमधि दधानाः । अपिहपरि धारयंतः । अर्पो हविर्भिर्होमं कुर्वत इत्यर्थः ॥ उचथानि । वच परिभाषणे । हविर्दिभ्या कित । उ० ३. ११६. इति विधी यमानोऽथप्रत्ययः कित्त्वं च बह्वलवचनादस्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणं । जुष्टानि । जुष्टार्पितं च च्छंदसि नित्यं मंत्रे । पा० ६. १. २०९ २१०. इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे । पद्विन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शक्मे । शक् शक्ता । लिट्याश्रित्यह । सुधुरः । धूर्वा हिमार्थः । क्लिप्तं क्लिप । राक्षोप इति वकारलोपः । न पुत्रनादिति समासांतप्रतिषेधः । देवभक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २० ॥ ॥ १० ॥

चयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तद्योपप्रयंत इति नवर्षं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्तस्यते । उपप्रयंतो नव गोतमो राहगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः । राहगणनामा कश्यपुषिः । तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिसुत्तरं च गायत्रीच्छंदस्कं । परमायेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निदेवता ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्ता गायत्रे कंदस्थितदादिके वै मुक्ते । सूचितं च । आपो रेवतीः चयथा हि वस्व उपप्रयंत
इति मुक्त । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते मुक्त प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदेशात् ॥ पुष्यव-
डहस्य प्रथमेऽहन्यतदेव मुक्तमाश्वशस्त्रं । सूचितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽहन्याश्वं । आ० ७. १०. । इति ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंत्रं । वोचेम । अग्रये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमपिष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः । प्राप्यर्विच्छेदेन
मस्यगनुतिष्ठत इत्यर्थः । तादृशा वयमपयेऽगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत्सूक्तं स्तोत्रं
वोचम । वक्तारो भुयास्मेत्याशास्यते । कीदृशायापये । आरेऽस्मै च शृण्वते । चशब्दोऽप्यर्थ आरेशब्दात्परो
द्रष्टव्यः । आरे च दूरंऽपि स्थित्यास्माकं स्मृतोः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपिरस्मादीयमेव
स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शत्रुरनुम
इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

यः स्त्रीहितीषु पृथ्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरंष्टाहाणुषे गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहितीषु । पृथ्व्यः । संऽजग्मानासु । कृष्टिषु । अरंष्टात् । दाणुषे । गयं ॥ २ ॥

पृथ्व्यश्चरंतनो योऽग्निः स्त्रीहितीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजामु संजग्मानासु संगतासु सतीषु
दाणुषु हवीषु दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत । रक्षति । तस्मै मंत्रं वोचेमेति पूर्वण संबंधः ॥ स्त्रीहितीषु ।
पिण्डं स्नहन् । चुरादिः । स्निहयतीति वधकर्मसु पठितः । स्निह्यते हिंस्यते प्रजा आभिरति स्निहितयः । करणे
क्लिन । तितृचप्यग्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनाद्विगृहीतिर्निर्पठितिरिति वदिडागमः । म० ७. २. ९. १. ।
व्यत्ययेनकारस्यकारादेशः । क्लिनो दीर्घश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वं । संजग्मानासु । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदं ।
लिटः कानच । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत । कंदमि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमंथने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येपानुवचनीया । प्रातर्विश्वदेव्यामिति खंडे सूचितं । शिष्टेनो-
त्तरामुत ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १६. । इति ॥ तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टविधेय
प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १८. । इति ॥

उत ब्रुवंतु जंतव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयो रणैरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवंतु । जंतवः । उत । अग्निः । वृत्रऽहा । अजनि । धनंऽजयः । रणैऽरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि । अरण्यो मकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं जंतवो जाताः सर्व ऋत्विजो ब्रुवंतु । तमपिं ब्रुवंतु ।
कीदृशोऽग्निः । वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां
जिता ॥ धनंजयः । संज्ञायां भृतृवृजोति । पा० ३. २. ४६. । खच । अरुद्रिपदजतस्य । पा० ६. ३. ६७. । इति मुम् ।
चित्स्वरिणातोदात्तत्वं । रणे रणे । रण शब्दार्थः । रणति दुंदुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । वशिष्ठोऽप-
संख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । आग्नेडितानुदात्तत्वं ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेपि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेपि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपु-
रोडाशादीनि हवीषि वीतये देवानां भक्षणाय वेपि गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वेर्देशनीयं
कृणोषि करोषि । तमित्सुहृद्व्यमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेपि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितव्यथाङ्गत् । अदादिस्वा-

क्वपो मुक् । पादादित्वातिघाताभावः । दक्षत् । दसि दंसनदर्शनयोः । इषियुधीधीत्यादिना मक् । दक्षमित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या तकारः । कृणोपि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कृण्वोरञ्चत्युपप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्व्युत्पद्यमानाभावः । यस्यैतन्नुपगातिघाताभावः ॥

तमित्सुहृव्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुहृव्यं । अंगिरः । सुदेवं । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः ।

सुबर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्र अंगिरोऽङ्गनादिगुणयुक्तापि यो यजमानः पूर्वमुक्तस्तमित तमेव यजमानं सुहृव्यं शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदेवतं सुबर्हिषं । बर्हिरिति यज्जनाम् । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः । कथयन्ति ॥ सुहृव्यमित्यादिषु नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो यहो । सुबर्हिष इति पराङ्गवद्भावात्पठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वं ॥ २१ ॥

आ च वहामि ताँ इह देवाँ उप प्रगंस्तये । हव्या मुश्वं वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहामि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रगंस्तये । हव्या । मुश्वं । वीतये ॥ ६ ॥

हे मुश्वं शोभनाङ्गादनापि तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्यतमीपं प्रगस्तये स्तुतये आ वहामि च । आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवीषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहामि । वह प्रापणे । हव्याङागमः । प्रगस्तये । शम्भु स्तुता । भावि क्तिन् । तितुञ्चतीट्प्रतिषेधः । अग्निदितामिति तलोपः । तादाँ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुश्वं । हव्याञ्चन्द्रोत्तरपदं मन्त्र इति मुट् ॥

न योरुपन्धिरश्वः शृण्वे रथस्य कश्चन । यदग्रे यासि दृत्यं ॥ ७ ॥

न । योः । उपन्धिः । अश्वः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्रे । यासि । दृत्यं ॥ ७ ॥

हे अपि यद्यदा दृत्यं देवानां दृत्यं यासि प्राप्नोषि कश्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि योगेकतस्तव रथस्याश्वोऽश्वैरुत्पादित उपन्धिः श्रवणार्हः शब्दो न शृण्वे । न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः । या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १. २२. । इत्याङादिकः कुप्रत्ययः । बङ्गलवच नाद्विभावाभावः । उपन्धिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुप-
ब्रिंक्षत । ते० प्रा० २३. ९. । इति । शृण्वे । श्रु श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः श्रु चेति व्यत्ययेन श्रुः शृभावश्च । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । ऊश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

त्वोतो वाज्यहं योऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वौ अग्रे अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अहयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्रे ।

अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निरुद्धो भवति हे अपि स इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवीषि दाता सन् त्वोतस्त्वयोतो रक्षितो वाज्यहवान् अहयो लज्जारहितः एवंभूतः सन् अभि प्रास्थात् । ऐश्वर्यमभिप्राय्य प्रतितिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अहयः । द्वौ लज्जायां । जिह्वेतीति हयः ॥ न हयोऽहयः । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्वान् । दाशु दाने । दाश्वान् साक्षादिति क्रसुप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्रे विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्रे । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥ ९ ॥

उतापि च हे देव द्योतमानापि देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवीषि दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रीतिं धनं विवाससि । गर्मायनुमिच्छामि । प्रापयसीति यावत् । कीदृशं । द्युमदतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्यापते ॥ सुवीर्यं । वीरवीर्यां चत्सुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवाससि । वा गतिगंधनयोः । सनि द्विर्भावे मन्यत इतीत्य । दाशुषे । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिधसीनां चति पत्वं ॥ ॥ २० ॥

जुपस्विति पंचर्चं द्वितीयं मृक्तं । अनुक्तांतं च । जुपस्व पंचेति । ऋष्याद्याः पुर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश-
स्वयोः पुर्वमृक्तेन सहोक्तः मृक्ताविनियोगः ॥ पर्णां स्लोकानुवचन आद्या विनियुक्ता । मृक्चितं च । प्रेषितः
स्तोकेभ्योऽन्वाह जुपस्व सप्रथस्तमं । आ० ३. ४. इति ॥

जुपस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं । हव्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥

जुपस्व । सप्रथऽतमं । वचः । देवप्सरऽतमं । हव्या । जुह्वानः । आसनि ॥ १ ॥

हे अग्रे सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्लोकलक्षणास्मदीयं वचनं जुपस्व । सेवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं देवानां प्रीणयितुम । किं कुर्वन् । आसनि तवास्य हव्या हव्यानि स्लोकलक्षणानि हवीषि जुह्वानः प्रक्षिपन् । इमानि स्लोकलक्षणानि हवीषि वृषा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ देवप्सरस्तम । स्युः प्रीतिवल्लयोः । देवान् स्युणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः । जुह्वानः । जुहोतिर्यत्ययेन शानच । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पह्नित्यादिनास्यशब्द-
स्यासन्नादेशः ॥

अथा ते अंगिरस्तमाग्रे वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अंगिरऽतम । अग्रे । वेधऽतम । प्रियं । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तमातिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविन्नमे । अथानंतरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भुयास्त ॥ वोचेम । लिट्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । सानसि । वन पण संभक्ता । सानसिधर्णसीत्यादाव-
सिचप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्रे को दाश्वध्वरः । को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानां । अग्रे । कः । दाशुऽश्वध्वरः । कः । ह । कस्मिन् । असि ।

श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्रे जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः को बंधुः । त्वं सर्वगुणिरधिकोऽसि । तवानुरूपो बंधुर्नास्तीति भावः । को दाश्वध्वरः । दाशुर्दत्तोऽध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं कथंभुतस्त्वं । ईदृशूप इति सर्वेन ज्ञायम इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रितोऽसि । वर्तसे । तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्ध इत्यपिः प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः । दाशु दानि । उणादयो बह्वलमिति बह्वलवचनानात्कर्मण्युपप्रत्ययः । बह्वब्रीहौ पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्विति स्वरितत्वं ॥

त्वं जामिर्जनानामग्रे मित्रो असि प्रियः । सखा सखिभ्य ईद्व्यः ॥४॥

त्वं जामिः । जनानां । अग्रे । मित्रः । असि । प्रियः । सखा । सखिभ्यः । ईद्व्यः ॥४॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारणाचिंत्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्बभूवसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि । ईद्व्यः स्मृतिभिः स्मृत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानंभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । जमंति संहकस्मिन्पात्रेऽदतीति जामयो बध्वः । जनिघस्मिभ्यामिण् । उ० ४. १०९. इति विधीयमान इण् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ईद्व्यः । ईद्व स्तुतो । ईद्वद्वृशंसदुहं ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं ॥

यज्ञा नो मित्रावरुणा यज्ञा देवाँ ऋतं बृहत् । अग्ने यज्ञि स्वं दमँ ॥५॥

यज्ञ । नः । मित्रावरुणा । यज्ञ । देवान् । ऋतं । बृहत् । अग्ने । यज्ञि । स्वं । दमँ ॥५॥

हे अग्ने नोऽस्मदर्थं मित्रावरुणा एतत्संज्ञा देवा यज्ञ । हविषा पुजय । तथा देवानिन्द्रादीन्यज्ञ । पुजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यज्ञत्विव । तदर्थं बृहत् प्रौढ स्वं स्वकीयं दम यज्ञगृहं यज्ञि । यज्ञ । मंगच्छस्व । त्वय्यतर्विद्यमाने मति हि यज्ञगृहं पुज्यते ॥ यज्ञ । द्यौचोऽतस्मिन् इति संहितायां दीर्घत्व । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनामिक आकारः । यत्वलोपा । यज्ञि । यज्ञेर्बहुलं कंदमीति शपो लुक् ॥ २३ ॥

का त इति पंचचं तृतीयं मुक्तं । का त इत्यनुकांतं । राहुगणो गोतम ऋषिः । त्रिष्टुप् कंदः । अपिर्दंवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्रये कर्ता त्रिष्टुप् कंदमीदमादिके द्वे मुक्तं । मृचितं च । उप प्र जित्वन्निति त्रीणि का त उपतिरिति मुक्तं । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्यंतं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥१॥

का । ते । उपऽडितिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शंतमा । का । मनोषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षं । ते । आप । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥१॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्माववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत् । कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः । मनीषा स्मृतिः शंतमा तवातिशयेन मुखकरी का कीदृशी भवेत् । तवोचिता स्मृतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्त्वैव संबंधिभिर्योगेदं वृत्तिं वयं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमवति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां । तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम । हवीषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यनुष्ठुपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपतिः । तादा चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वराय । वृश् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्नहवृद्धिनिश्चि- गमश्च । पा० ३. ३ ५८. इत्यपि । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । नित्यडागमः । बहुलं कंदमीति शपो लुक् । भुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं । दक्ष वृद्धी । भावे करणे वा घञ् । अित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एत्यम इह होता नि षीदाद्व्यः सु पुराता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्ये यज्ञा महे सौमनसाय देवीन् ॥२॥

आ॥ इ॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । इ॒ह॒ । हो॒ता॒ । नि॒ । सी॒द॒ । अ॒द॒भ्यः॒ । सु॒ । पु॒रः॒ ऽए॒ता॒ । भ॒व॒ । नः॒ ।
अ॒व॒तां॒ । त्वा॒ । रो॒द॒सी॒ इति॑ । वि॒श्व॒मि॒न्वे॒ इति॑ वि॒श्वं॒ ऽइ॒न्वे॒ । य॒ज्ञ॒ । म॒हे॒ । सी॒म॒न॒साय॑ ।
दे॒वान॒ ॥ २ ॥

हे अग्ने एहि । आगच्छ । इहामिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्नि पीद । उपविश । नोऽस्माकं पुरएता । पुरतो गता सु भवं । मुष्टु भव । यस्मात्त्वमदभ्यो राक्षसादिभिरहिंस्योऽसि । तावृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्व व्याप्तवर्त्या रोदसी यावापृथिव्या त्वा त्वामवतां । रक्षतां । आगत्योपविश्य च दावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् महं महते सीमनसाय सीमनस्याय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यत्र । हविर्भिः पुजय ॥ नि पीद । सदैर-
प्रतिरिति पत्य । सीमनसाय । सीमनसो भावः सीमनसं । तस्यदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः । स चात्र भावलक्षणे संबंधविशेषं पर्यवस्यति । यद्वा । हायनांतयुवादिभ्योऽण् । पा० ५. १. १३०. । इति भावेऽण् । युवा-
दिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

प्र सु विश्वान॒रक्ष॒सो॒ ध॒स्य॒ग्ने॒ भवा॑ य॒ज्ञाना॑म॒भि॒श॒स्ति॒पावा॑ ।
अथा॒ वह॒ सीम॑पतिं॒ हरि॑भ्यामातिथ्यम॒स्मै च॒कृ॒मा सु॒दा॒वै ॥ ३ ॥
प्र । सु॒ । वि॒श्वान॒ । र॒क्ष॒सः॒ । ध॒सि॒ । अ॒ग्ने॒ । भ॒व॒ । य॒ज्ञाना॑ । अ॒भि॒श॒स्ति॒ ऽपा॒वा॒ ।
अथा॑ । आ॒ । वह॒ । सीम॑ऽपतिं॒ । हरि॑ऽभ्यां॒ । आ॒ति॒थ्यं॒ । अ॒स्मै॒ । च॒कृ॒म॒ । सु॒दा॒वै ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान्सर्वान्छरक्षसो राक्षसान् प्र सु धसि । प्रकर्षेण दह । दग्ध्वा च यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिशस्तिपावामभिशस्तिर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव । अथानंतरं सीमपतिं सर्वेषां सीमानां पालक-
मिन्द्रं हरिभ्यां तदीयाश्चाभ्यामा वह । अस्मयज्ञं प्रापय । आगतायास्मि सुदावै शोभनस्य फलस्य दात्र इन्द्राया-
तिथ्यमतिथ्यर्हं सत्कारं चकृम । कर्मः ॥ धसि । दह भस्मीकरणे । बह्वलं कंदमीति शपो लुक् । इत्यभ्यावक-
त्वपत्वानि । अभिशस्तिपावा । शप् हिसायां । अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन् । अभिशस्तेः पातीत्यभिशस्तिपावा ।
पा रक्षणे । आतो मनिन्निति वनिप । सीमपतिं । पत्याविश्वयं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदावै । पूर्ववद्दति
वनिप । अलोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

प्र॒जाव॑ता॒ वच॑सा॒ वहि॑रा॒सा च॑ हु॒वे नि च॑ स॒त्सी॒ह दे॒वैः॒ ।
वे॒पि॒ हो॒चमु॑त पो॒चं य॑ज्ञ॒च वो॒धि प्र॑यंतर्ज॒नित॒वमू॑नां ॥ ४ ॥
प्र॒जाऽव॑ता॒ । वच॑सा॒ । वहि॑ः । आ॒सा॒ । आ॒ । च॒ । हु॒वे॒ । नि॒ । च॒ । स॒त्सि॒ । इ॒ह॒ । दे॒वैः॒ ।
वे॒पि॒ । हा॒चं॒ । उ॒त॒ । पो॒चं॒ । य॒ज्ञ॒च॒ । वो॒धि॒ । प्र॒ऽयंतः॒ । ज॒नितः॒ । वमू॑नां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतं वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निरासास्यस्थानीयया
ज्वालया वहिर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमप्रिमा च ऊवे । आहुयामि । आहुतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि
देवैरभ्यः सह नि सत्सि च । निषीद च । निपत्य च हे यज्ञं यजनीयाये होचं होत्रा क्रियमाणं कर्म उतापि
च पोचं पोत्रा कृतं कर्म च वेपि । कामयस्व । वमूनां धनानां प्रयंतः प्रकर्षेण नियंतः वसुन्यस्त्रादायक्तानि
कुर्वन् जनितराहतिद्वारा सर्वस्य जनयितरये बोधि । अस्मान्बोधय ॥ आसा । पह्नित्यादिनास्यशब्दस्यास-
न्नादेशः । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । ऊवे । ऊभो
लटि बह्वलं कंदमीति संप्रसारणं । बह्वलं कंदमीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । बोधि ।
बुध अवगमने । अस्मात्प्रयंताकंदस्युभयर्थेति हेरार्धधातुत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । ऊभस्त्वभ्यो हेर्धिः । धातो-
रत्यलोपश्चादसः । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिथ्यते ॥

एकादशिनस्यापेयस्य पशोर्यथा विप्रस्येत्तेषां पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च प्रदानानामिति खंडे ।
यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनसा वक्ष्यमानाः । आ० ३. ९. इति ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयज्ञः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्यामे मंद्रया जुह्वा यज्ञस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयज्ञः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एवं । होतरिति । सत्यऽतर । त्वं । अद्य । अमे । मंद्रया । जुह्वा । यज्ञस्व ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शी मन्कविभिर्मैधाविभिरुत्तिग्भिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिश्चरुपुरो-
डाशादिभिर्हं अपि यथा देवानयज्ञः एवमेव होतर्होमनिष्पादक सत्यतरातिशयेन सत्सु माधो अपि त्वमद्या
स्मिन्यज्ञे मंद्रया हर्षयित्वा जुह्वा होमसाधनभुतया सुचा यज्ञस्व । देवान्हविर्भिः पुजय ॥ मनुषः । मन ज्ञाने ।
बहुलमन्यत्रापीति मनिरुसिन्धत्ययः ॥ ॥ २४ ॥

कथंति पंचर्वं चतुर्थं मुक्तं वैष्टुभं गौतमस्यार्पमापेयं । अनुक्रांतं च । कथंति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयोः
पूर्वमुक्तं न सहोक्तः मुक्तविनियोगः ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यज्ञिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यज्ञिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अपये कथा दाशेम । कथं हवींषि ददाम । अपिरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवासी
भामिने तेजस्विनेऽपये देवजुष्टा सर्वदेवैः सवितया गीर्वाक स्मृतिरूपि का कीदृश्यते । तादृशी स्मृतिरपि कर्तुं
न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् वा होता देवानामाज्ञाता होम-
निष्पादको वा यज्ञिष्ठोऽतिशयेन यथा एवंभूतो योऽपिर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वप्नामु वर्तमानः सन् देवान् कृणोति
हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव । तादृशायापये कथा दाशेमिति पुर्वेणान्वयः ॥ कथा । या जेतो च चंदसीति याप्र-
त्ययः । भामिने । भा दीप्ता । अर्तस्त्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा । कंदसीविनि-
पावति मत्वर्थीयो विनिप् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घत्वं ॥

यो अर्ध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्निर्यज्ञेर्मर्ताय देवान्स चा बोधाति मनसा यज्ञाति ॥ २ ॥

यः । अर्ध्वरेषु । शंतमः । ऋतऽवा । होता । तं । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यज्ञाति ॥ २ ॥

योऽपिरर्ध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन मुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवा
नामाज्ञाता भवति हे अखिग्यजमाना युयं तमु तमेवापि नमोभिः सोत्रैरा कृणुध्वं । अभिमुखीकृत ।
यद्यदायमपिर्मर्ताय मनुष्याय यजमानार्थं देवान् वेति शक्नोति तदानीं सोऽपिर्यष्टयान्सर्वान् देवान् बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यज्ञाति । हविर्भिः पुजयति । अतस्तेवापिमा कृणुध्वमिति
षोडशं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । तिङ्गां तिङ्गो भवतीति प्रथमपुरुषैक-
वचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । जित्याडागमः ॥ अथः पित्वादनृदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा । मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विशं उपं ब्रुवते दस्ममारीः ॥३॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवयन्तीः । विशः । उपं । ब्रुवते । दस्मं । आरीः ॥३॥

स ह्यग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्यो मारयिता विश्वस्योपमंहता साधुः साधयितोत्पादयित्वापि स एवाद्भुतस्याभुतस्यालभ्यस्य धनस्य रथी रंहायिता प्रापयिता भुत । भवति । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । यथो मखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवंभूतो योऽपिस्त्वमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्तो देवानात्मन इच्छन्तो विशः प्रजाः प्रथममुप ब्रुवते । स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभुत इति कथयति । कीदृश्यो विशः । दस्मं दर्शनीयं तमपिमारीर्गच्छत्यः । भजत्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागे । अस्मादन्तर्भावितव्यथाच्छन्दसि निष्टर्क्यत्वादी निपातनायत । कृत्यन्त्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनात्कर्तारं द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः । वा कन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । अ गतो । जनिघसिभ्यामिण । उ० ४. १०९ । इति बह्वल्यहणादस्मादपीणप्रत्ययः । छदिकारादक्तिन इति ङीप् । वा कन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

स नो नृणां नृतमो रिणादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता दुषयंत मन्म ॥४॥

सः । नः । नृणां । नृतमः । रिणादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिं ।

तना । च । ये । मघवः । शविष्ठाः । वाजप्रसूताः । दुषयंत । मन्म ॥४॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिणादा रिणानां शत्रुणामन्ता भक्षयिता । यद्वा । रिणतां हिंसतामसिता निरमिता । एवंविधः सोऽपिर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविर्लक्षणमन्त्रेण युक्तां धीतिं कर्म च वेतु । कामयतां । अपि च ये यजमानास्तना । धननामितत । विसृतेन धनेन मघवानो धनवतः शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च संतो वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वाजो हविर्लक्षणमन्त्रं यिस्त्वाद्वा भुत्वा मन्त्रायि-मन्नरूपं स्तोत्रमपयंत एषयति अतिशयः कारयितुमिच्छति । तेषामपि स्तुतिमपिः कामयतामिति भावः ॥ नृणां । नृ चेतुभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । तना । तनु विस्तारि । पचायच । तृतीयैकवचनस्य मुपां मुनुगित्याकारः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शविष्ठाः । शव इति बलनाम । अस्मायामेधति मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशायनिक इष्टन । विन्यतोर्मुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । इषयंत । इषु इच्छायां । अस्मागयन्ताच्छांदसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाणां लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशाज्जसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ज्ञतावा विप्रैर्भिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥५॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ज्ञतावा । विप्रैर्भिः । अस्तोष्ट । जातवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥५॥

ज्ञतावा ज्ञतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमपिर्विप्रैर्भिर्मेधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमेभिर्च-विभिर्भवमुक्तेन प्रक्षरेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभुत । स्तुतय सोऽपिरेषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् । अपिबत् । यद्वा । तानुषीनपाययत् । तथा सोऽपिर्वाजं हविर्लक्षणमन्त्रं पीपयदित्येव । एवं सोमलक्षणं चक्षु-रोद्वाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽपिर्जोषमस्माभिः कृतं सेवनमा चिकित्वान् आ समंताज्ज्ञानं पुष्टिं

याति । पोषं प्राप्नोतु । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गीतमेभिः । ऋष्यंधकवृष्णिजुहभ्यश्च । पा० ४
१. ११४. । इति विहितस्याणोऽविभुगुत्सवसिष्ठगीतमांगिरोभ्यश्च । पा० २ ४ ६५. । इति बह्वृषु लुक् । अस्मोष्ट ।
लांतिः कर्मणि लुङि चिणभावश्चादसः । पीपयत् । पा पानि । ण्यंताङ्गिङि भ्रुश्चङादि । ज्योष । जुपी प्रीतिमेव
नयोः । भावे घञ् । अत्त्वादायुदात्तत्वं ॥ ७५ ॥

अभि त्वेति पंचर्चं पंचमं मूक्तं गीतमस्यार्पमायेयं गायत्रं । तथा चानुक्रांतं । अभि त्वा गायत्र त्विति ॥
विनियोगो भेदिकः ॥

अभि त्वा गीतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युम्नरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गीतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युम्नः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशिष्टेण सर्वस्य द्रष्टः एवंभूताये त्वा त्वां गीतमा अस्य मूक्तस्य द्रष्टा
गीतम ऋषिः । ऋषेरिकत्वेऽपि पुत्रार्थं बह्वचनं । गिरा लोचलवचनया वाचाभ्यामिमुख्यनाम्नादिति शेषः ।
तद्वदयमपि त्वां द्युम्नस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैरभि प्र णोनुमः । आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ नोनुमः । गु
नुती । अस्माद्यङ्नुगताङ्गट । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं ॥

तमु त्वा गीतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युम्नरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गीतमः । गिरा । रायऽस्कामः । दुवस्यति । द्युम्नः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गीतमो यमपि गिरा भुत्वा दुवस्यति परिचरति तमु तमेव त्वा द्युम्नरातमानिः
लोत्रैराभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः । कर्मण्यण ।
तत्पुरुषे कृति बह्वर्त्तमिति बह्वलवचनादनुक् । ऊङिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्त्युदात्तत्वं । दासीभारा
दित्यापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृत्कर्मिकसंज्ञेति । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस
उपतापं परिचरणं च । कंडादिः ॥

तमु त्वा वाजसातममंगिरस्वड्वामहे । द्युम्नरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजऽसातमं । अंगिरस्वत् । ह्वामहे । द्युम्नः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अपि वाजसातमं वाजानामन्नानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वा त्वांमंगिरस्वत् । अंगिरस इव
ह्वामहे । आहुयामः । शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । पणु दानि । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्जनोरनुनासिक
स्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पित्यादनुदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते ।
अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति भत्वेन पदत्वा
भावादुत्वाद्यभावः ॥

तमु त्वा वृचहंतमं यो दस्यूरवधूनुषे । द्युम्नरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृचहन्ऽतमं । यः । दस्यून । अवऽधूनुषे । द्युम्नः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने दस्यून उपक्षपयितुं राक्षसादीन्त्यस्वमवधुनुषे अवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृचहंतं वृचाणां पाप्मानामतिशयेन हतारं तम् त्वा तमेव त्वां बुद्धिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृचहंतं ॥ अतिशयेन वृचहा वृचहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपि नाहस्य । पा० ८. २. १७. । इति तमपो नृद । दस्यून । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य कत्व । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वल्यूकारः सानुनासिकः ॥

अवोचाम् रहूगणा अग्रये मधुमद्वचः । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम् । रहूगणाः । अग्रये । मधुऽमत । वचः । द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गीतमा अग्रये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्योपितं वचनमवोचाम् । प्रावादिस्य । तद्वचनरूपैर्युग्मैर्योतिमानिः स्तोत्रैः पुनःपुनरपि वयमभि प्र णोनुमः । आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं पष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गीतमस्यार्थं । अत्रानुक्रम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशाक्षी तृची वैष्टुर्भाष्णिहो पूर्वोऽग्रये वा मध्यमाद्यति । पूर्वत्र गायत्रं त्वित्युक्तत्वादित्दमपि गायत्रं सूक्तं । एतावांस्तु विंशपः । आद्यस्तुचर्त्विष्टुभः । द्वितीयस्त्वाष्णिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽपिः शुद्धाप्रिर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलाप्रिदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्रये कर्तो वैष्टुभे कंदस्याश्विनग्रस्ते चाद्यस्तुचः । सूचितं च । हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्तं । आ० ४. १३. । इति ॥ कारीर्यामप्रेधामच्छदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋची याज्यानुवाक्यं । सूचितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमिति वा । आ० २. १३. । इति ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।

शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यऽकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽइव । ध्रजीमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्रोचमानज्वालो वा अहिरा-
गल्य हता मेघानां धुनिस्तपा कर्षयिता वात इव वायुरिव ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः एवभूतो वैद्युतोऽपी
रजस उदकस्य विसारि विसरणं मेघान्निरगमेने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन् मेघाज्ज्वालानि
निर्गमयितुं जानाति । उपस उपोदेवता नवेदाः । न विदति इति नवेदाः । मेघाद्दकस्य निःसारणमपरिव
जानाति उपसस्तु न जानतीत्यर्थः । अज्ञानं दृष्टांतः । यशस्वतीरन्नयुक्ता अन्नवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छत्यः सत्या अविद्यतारभा न । एवभूताः प्रजा इव । अत्रोपसामज्ञानेनापिः प्रशस्यते न तु ता निव्यते । न
हि निंदा निव्यं निंदितुं अपि तु मृत्यं स्तोत्रमिति न्यायात् ॥ ध्रजीमान् । ध्रज गतो । इत्सर्वधातुभ्य इति भाव
इत्प्रत्ययः । ततो मनुष । तस्य पित्वादनृदात्तत्वं इतो गित्वात्प्रातिपदिकस्याबुदात्तत्वं । नवेदाः । नऽपूर्वद्विजेः
पचाद्यच्च । नभ्राग्नपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्यब्दात्सुप आत्मनः क्यच । क्वाच्छंद-
सीत्युप्रत्ययः । तत्त्वादीनां कदसि बहलमुपसंख्यान । पा० ६. ४. ७७. १. । इत्युपवृद्धं ॥

आ ते सुपर्णा अमिनंत एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनंत । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदीदं । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मर्यमानाभिः । आ । अगात् । पतंति । मिहः । स्तनयंति । अभ्रा ॥ २ ॥

हे अपि ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवेमंतुभिर्महद्भिः सहामिनंत । आ समंतान्नेघं हंसिन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रहृतस्य कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो वर्षिता मेघो मोनाव । भुशं शब्दमकरोत् । यदि यदेदं मीदृशं कर्म तदानीं शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्मयमानाभिर्हंसनवतीभिः काताभिरिव शुभ्रवर्णाभिः फलयुक्ताभिरङ्घ्रिविद्युद्भिर्वी सहागात् । विद्युतापिप्रिरितः पर्जन्य आगच्छति । तदनंतरं मिह आपः पतति । दिवः सकाशात्प्रवृष्टा भवति । अम्भाभ्राण्यद्भिः पूर्णा मेघाः स्तनयन्ति । इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनंत । मीत्र हिंसायां । क्रियादिकः । व्यत्ययनांतादेशः । ईपाअचादित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्य । पा० ८. ४. ५५. । इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययनाच्च संहितायामपि द्रष्टव्यं । मोनाव । नान्तियङ्मुग तास्त्रित्यमंचे । पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्रत्ययाभावः । स्मयमानाभिः । स्मिद् ईषद्भवे । शपः पित्वा दनुदान्तत्वं । शानचो लसार्वधातुक्स्वरण धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयन्ति । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । पतति स्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठेः ।

अयमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृचंत्युपरस्य योना ॥ ३ ॥

यत् । इ । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठेः ।

अयमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृचन्ति । उपरस्य । योना ॥ ३ ॥

यदीं यदायमपिर्द्धतस्योदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायित च जगदृतस्योदकस्य संबन्धिमी रजिष्ठेर्द्धतुर्मैः पथिभिर्मार्गः स्नानपानादिभिर्नयन प्रापयन्वर्तते तदानीमयमा मित्रो वरुणश्च परिज्मा परितो गता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योना वृष्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृचन्ति । वृष्युदकस्याक्कादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधिः संयोजयति । उजाटयतीति यावत् ॥ पियानः । स्फायी आप्यायी वृद्धी । बह्वन् कंदमीति शपो लुक् । धातोश्चत्येन पीभावः । अनृदान्तत्वात्सार्वधातुक्कानुदान्तत्वं धातुस्वरः शिष्यते । रजिष्ठेः । अजुगद्धादिर्धनि विभाषज्ज्ज्कंदमि । पा० ६. ४. ५६२. । इत्युकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । पृचति । पृची संपर्के । रीधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्यापेये कृतावापिण्डे कंदस्याश्विनशस्त्रे चापे वाजस्येत्याद्यास्तिस्रश्चक्षुः । सूत्रितं च । अपे वाजस्येति तिस्रः पुत्र त्वा त्वामपे । आ० ४. १३. । इति ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि जातवेदो महि अश्वः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमतः । ईशानः । सहसः । यहो इति । अस्मे इति । धेहि ।

जातऽवेदः । महि । अश्वः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्रापि गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्याश्वस्येशान ईश्वरस्त्वन्मि । अतोऽस्मै अस्मां हे जातवेदो जातधन जातानां वेदितृवापे महि प्रभुतं अश्वोऽश्वं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यहो । परा गवज्जावादामंचितस्य चेति पश्यामंचितसमुदायो निह्न्यते । अस्मै । मुपां मुमुर्गिति सप्तम्याः शिआदेशः ॥

स इधानो वसुष्कविरमिरीक्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पूर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईक्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यं । पुरु

ऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽपिरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो कुधावी वा गिरा स्त्रीरूपया वाचेक्यः स्तोतव्यो भवति । हे पूर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुर्भिर्बह्वीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताये

अस्मभ्यं रेवतनयुक्तमज्ञं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इधानः । त्रिरन्धी दीप्री । ताक्शीलिकश्यानम् । वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ईक्यः । ईड मूर्ती । आणादिक एवप्रत्ययः । रेवत् । रथर्मती वङ्गलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत् । रेगब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । का० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदेतिष्कांदसो दीपिकर्मा ॥

शपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

शपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः । सः । तिग्मऽजंभ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजन्शीलाग्ने क्षपः । क्षपय । राजसादीन स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । उतापि च त्मना न केवल-मन्यैरवात्मना च ताग्वाधस्व । कंदति चेत उच्यते । वस्तोः सर्वाण्यहानि उतापि चोषस उपःकालोपलक्षिता रात्रोः । अत्यंतमयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्णमुख्याग्ने रक्षसो राजसानृक्तप्रकरण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रति दह । प्रत्येकं दह । न किंचिद्गृध्रव्यमित्युदात्तित्यर्थः ॥ क्षपः । क्षप तांतां । लोड्ये कंदसो लड् । कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वात्तरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तित्व-रण शप उदात्तत्वं । त्मना । मंत्रेष्वह्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादानेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेर्वा ख्येतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविप-र्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ ॥ ७७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेयं कर्ता गायत्रे कंदस्यवा नो अग्र इत्याद्याः षड्वचः । मुञ्चितं च । अवा नो अग्र इति षऊपिमीकिऽपि दृतं । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वासु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥

अवं । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वासु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाम्नो गायत्रीच्छंदस्कस्य मृक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानुतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव । रक्ष ॥ अवं । ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्व ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यं । विश्वासु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सत्राऽसाहं । वरेण्यं । विश्वासु । पृत्ऽसु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमा भर । प्रयच्छ । कीदृशं । सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारित्र्यस्य नाशकं वरेण्यं सर्ववरेणीयं विश्वासु पृत्सु सर्वेषु संयामिषु दुष्टरं शत्रुभिन्तरीतुमशक्यं ॥ सत्रासाहं । कंदमि सह इति णिवः । वरेण्यं । वृज एण्यः । पृत्सु । पदादिषु मांसृत्तूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्वावः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

आयुष्कामिष्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्र इति । मुञ्चितं च । आयुष्कामिष्यां जीवातुमंतावा नो अग्र मुचेतुना । आ० २. १०. इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । मुञ्चितं च । जीवातु-मंती सव्योत्तर्युपस्थाः । आ० २. १९. इति ॥

आ नो अग्ने मुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं । माडीकिं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । मुऽचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकिं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमा धेहि । आस्थापय ।

कीदृशं । माङ्गीकं । मृडीकं मुखं । तद्देतुमुतं । विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मद्
पभोगपर्याप्रमित्यर्थः ॥ मुचिगुना । चिती संज्ञानि । औणादिक उपत्ययः । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्वायु
पोषसं । विश्वायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बह्व्रीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । तत्पुष्पा
तीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चित्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोप
ऋदांसः । दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गीतमाग्रये । भरस्व सुम्नयुगिरः ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मऽशोचिषे । वाचः । गीतम् । अग्रये । भरस्व । सुम्नऽयुः । गिरः ॥ १० ॥

हे गीतम् सुम्नद्रष्टः सुम्नयुः सुम्नं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायाग्रये पूताः शुद्धा
वाचोऽप्रेर्गुणान् सम्यगभिदधतीगिरः स्तुतीः प्र भरस्व । प्रकीर्णं संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिष्ठ निगान् ।
युजिर्हवितिचां कृत्वं च । उ० १. १४५. । इति मक । तिग्मानि शोचीपि यस्य । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुम्नयुः । सुम्नशब्दात्क्यचि न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपत्ययः ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूर पदीष्ट सः । अस्माकमिद्वृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अंति । दूर । पदीष्ट । सः । अस्माकं । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अत्यंतिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः मन यः शत्रुरभिदासति उपक्षपयति स
शत्रुः पदीष्ट । पततु । नश्यतु । त्वं चास्माकमित् अस्माकमेव वृधं वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दमु उपक्षयं ।
अस्माग्यंतात्त्रि च्छंदस्युभययति शप आर्धधानुकत्वात्परिनिटीति णिलोपः । अंति । कादिलोपो बह्व
लमिति वक्तव्यमित्यातिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधं । वृधु वृद्धौ । संपदादिनक्षत्रो भावे कृप । सावकाच
इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सहस्राशो विचर्षणिर्ग्री रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअशः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति । होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्राशोऽसंख्यातज्वालो विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्री रक्षांसि सेधति । प्रतिषेधति । यज्ञाच्च
गमयति । स चाग्निश्च उक्थ्यः शस्त्रैरस्त्राभिः स्तूयमानः सध होता देवानामाहुता भूत्वा गृणीते ।
ताम्सांति ॥ सहस्राचः । बह्व्रीहो सकथ्यन्तीति पच समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ।
सेधति । पिधु गत्यां । अच केवलोऽपि सोपसगार्थी द्रष्टव्यः । गृणीते । गृ शब्दः । प्वादीनां ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वं ॥ ॥ २८ ॥

इत्येति षोडशर्चं सप्तमं मूक्तं गीतमस्यार्थमेन्द्रं पंक्तिच्छंदस्कं । अनुक्रांतं च । इत्या षोडशैन्द्रं पांक्तं हि ।
हिशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरे च हे पंक्तिच्छंदस्कं ॥ पुरुषपट्टहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं
मूक्तं । सूचितं च । अवितासीत्या हीन्द्रं पिब तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ० ७. १०. । इति ॥ चतुर्विंशेऽहन्यक्तावा
कस्यायसृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होचकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या हि सोम इत्यद उभे यदिद्र रोदसी
। आ० ७. ४. । इति ॥ महाव्रते निक्किवन्त्यस्य दर्शणपञ्च इत्या हीत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि
सोम इत्यद इति पंक्तिः । ऐ० आ० ५. २. २. । इति ॥

इत्या हि सोम इन्मदै ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमै । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शविष्ठ । वज्रिन । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शृणाः । अहिं । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठातिशयेन बलवान् वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र इत्या हि इत्यमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारिणीव मदे मदकरो हर्षकरं सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः सोता वर्धनं तव वृद्धिकरं सोत्रं चकार । अनेन मृक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपुराणं । अतस्त्वमोजसा बलिन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृत्रं निः शृणाः । निःशृणिणाशाः । मा बाधस्विति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशात्त्रिरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वन्तुल्यार्चन् पुजयन् । स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शृणाः । शामु अनुशृष्टी । लङि लुकि प्राप्तिं ब्रह्मणं कंदमीति शपः युः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् । पा० ५. १. १०८ । इति यक् । तत्र हि राजास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३० । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

स त्वामददृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरज्यो जघंथ वज्रिन्नोजसार्चन्नु स्वराज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।

येन । वृत्रं । निः । अतऽभ्यः । जघंथ । वज्रिन् । ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः । वृषा सेचनस्वभावो मदो मदकरो हर्षकारी श्येनाभृतः श्येनरूपमापन्नया पत्न्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहृतः सुतोऽभिपुतः । हे वज्रिन वज्रवज्रिन्द्र येन पीतेन सोमेनाजसा बलकरेणाज्ञोऽतिरिक्तसकाशाद्वृत्रं निर्जघंथ हतवानसि । अन्य-त्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षं । अस्मागिच मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठात् मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि कंदस्युभयपेति शप आर्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । अज्ञः । आप इत्यंतर-क्षनाम । अपो भि । पा० ७. ४. ४८ । इति प्रकारस्य तत्वं । जघंथ । क्वादिनियमप्राप्तस्यैव उपदेशेऽस्वत इति पतिपधः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

प्रेत्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इंद्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इंद्रं । नृम्णं । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रं । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रहि । प्रकर्षणं गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शत्रूनाभमुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णुहि । तां शत्रूनाभिव । ते तव वज्रो न नि यंसते । शत्रुभिर्न नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्वदीयं बलं नृम्णं नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकं हि यस्मादेवं तस्माद्वृत्रमसुरं मेघं वा हनः । जहि । ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकाणि जयाः । वृत्रं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वित्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लटि मित्त्वङ्गलमिति सिप । लिटोऽडाटावित्यडागमः । हनः । लोडर्थे क्वांदसो लङ् । ब्रह्मणं कंदमीति शपो जुगभावः । शपः पित्वादनदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्यत्वात्त्रिधाताभावः । जयाः । जयतंल्लयाडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

निरिद्रं भूम्या अधि वृचं जघंष निद्रिवः ।

मृजा मरुत्वतीरवं जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥४॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृचं । जघंष । निः । दिवः ।

मृज । मरुत्वतीः । अवं । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन । अंनु । स्वऽराज्यं ॥४॥

हे इन्द्र भूम्या अधि भूलोकस्योपरि वृचं निर्जघंष । निःशेषेण हतवानसि । तथा दिवो ब्रूलोकात्तिर्जघंष । इत्वा चेमा अपो वृष्युदकान्यव स्रज । अधः पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीर्मरुद्विः संयुक्ता जीवधन्या जीवाः प्राणिनो धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

इंद्रो वृचस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीकृतः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यं ॥५॥

इंद्रः । वृचस्य । दोधतः । सानुं । वज्रेण । हीकृतः ।

अभिऽक्रम्य । अवं । जिघ्रते । अपः । समीय । चोदयन । अर्चन । अंनु । स्वऽराज्यं ॥५॥

हीकृतः कृत्वा इन्द्रोऽभिक्रम्याभिमुखेन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृचस्य सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं वज्रेणाव जिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृष्युदकानि समीय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रेरयन् ॥ दोधतः । धृञ् कंपने । अस्माद्यङ्नुगताच्छतयन्त्यलोपण्कंदमः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । हीकृतः । हेडु ह्रीडु अनादरे । हेकृत इत्येतत् कृध्यतिकर्ममु पठितं । अस्मात्तिष्ठायां वर्णव्यापत्त्यकारः । जिघ्रति । हतेर्लटि व्यत्ययनात्स्नेपदं बह्वचनं च । बह्वलं कंदमीति शपः युः । इदित्यनुवृत्ती बह्वलं कंदमीत्यभ्यासस्येत्वं । गमह नेत्यादिनोपधालोपः । समीय । यत् गती । अर्तिस्तुलित्यादिना भावे मन्त्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वं ॥ २९ ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मंदान इंद्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यं ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।

मंदानः । इंद्रः । अंधसः । सखिऽभ्यः । गातुं । इच्छति । अर्चन् । अंनु । स्वऽराज्यं ॥६॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि नि जिघ्रते । अधिः सप्तमर्थानुवादी । समुच्छ्रिते वृचस्य कपोलादां स्थाने नितरां हिमन्ति । स चंद्रो मंदानो मंदमानः स्तूयमानः सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योऽधसोऽतस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि स्तुती । कर्मणि शानचि यक् । कंदस्यभययति शानच आर्धधातुत्वादेतोलोपयलोपी । अनुदात्ततः परत्वात् शानचो लसार्धधातुकानुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं । अनुदात्तं शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरणं शानच उदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्धधातुत्वादेव लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एवावशिष्यते ॥

इंद्र तुभ्यमिदं दिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यङ् त्यं मायिनै मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यं ॥७॥

इंद्र । तुभ्यं । इत् । अदिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । ह । त्यं । मायिनै । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं । मायया । अवधीः । अर्चन । अंनु ।

स्वऽराज्यं ॥७॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे अद्रिवो बाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र तुभ्यमित । पथ्यर्थे चतुर्थी । तवैव वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यद् यस्मात् खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृत्रं त्वमपि माययैवावधीः । हतवानसि ॥ अनुत्तं । नमत्तनि-पत्तेति निपातनातिष्ठानत्वाभावः । अवधीः । हर्तुर्मुण्डि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्सिचि वृद्धभावः ॥

वि ते वज्रासौ अस्थिरन्वतिं नाव्याऽनु ।

महत्त इन्द्र वीर्यं बाहोस्ते बलं हितमर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । न्वतिं । नाव्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । बाहोः । ते । बलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासौ वज्रास्वत्सकागान्निर्गतान्यायुधानि नाव्या नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीरनुपलक्ष्य व्यस्थिरन् । विविधमस्थिरत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृत्रं हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किंच इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभुतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते बाहोस्त्वदीय-योर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयां बाहू अर्पतिशयन बलिनावित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठ-तेर्मुण्डि समवप्रविश्यः स्य इत्यात्मनेपदं । मंत्रे घंसति क्षेर्मुक् । स्याच्चोरिद्ध । पा० १. २. ११. । इतीत्वं । व्यत्ययेन अस्य रनादेशः । नाव्याः । नावयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. । यत् । यतोऽनाव इति पर्युदासात्तिस्वरित इति स्वरितत्वं । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

महसं साकमर्चेत परि शोभत विंशतिः ।

शतेनमन्वनोनवुरिद्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

महसं । साकं । अर्चेत । परि । शोभत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उतऽयतं । अर्चेत । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ९ ॥

महसं महससंख्याका मनुष्याः साकमर्चेत । एनमिन्द्रं युगपदेवापुजयन् । तथा विंशतिः । षोडशत्विजो यजमानः पत्नी च सदस्यः श्रमिता चेति विंशतिसंख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परि शोभत । परितः सर्वतोऽस्तीति । तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एनमिन्द्रमन्वनोनवुः । पुनःपुनरनुवन् । अस्मा एवन्द्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्यतं । दातुमर्ध्वं धृतं । अत एवविध इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परि शोभत । शोभतिः स्तुतिकर्मा । उपसंगात्मुनोतीति पत्वं । अनोनवुः । गु स्तुती । अस्माद्यद्गुगतामुण्डि सिञ्जभ्यस्तविदि-भ्यश्चेति झेरुसादेशः । उद्यतं । यम उपरमे । उत्पूर्वादेशात्कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनागुनासिक-लोपः । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ अमृजदर्वन्नु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृत्रं । जघन्वान् । अमृजत् । अर्चेत । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रो वृत्रस्यामुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा सहजेनाभिवसाधनेनायुधेन सहोऽभिवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्मिन्द्रस्य तर्प्यासं बलं महत् अतिप्रीडं । यस्मादयं वृत्रं जघन्वान् हत-

वान् हत्वा च तन्निबद्धा अपोऽसृजत् तस्मादुच्चात्तिरगमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस अभिवर्धने ।
चुरादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्वान् । हृतेर्लिटः क्तमुः । विभाषा गमहन
विदेतोटी विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हतेर्हकारस्य घत्वं ॥ ३० ॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिद्र वज्जिनो जसा वृचं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्जिन । ओजसा । वृचं । मरुत्वाँ । अवधीः । अर्चन । अनु । स्वराज्यं ॥ ११ ॥

मही महत्याविमे यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र तव मन्यवे त्वदीयकोपाज्ञियसा भीत्या वेपेते । कंपते । हे
वज्जिन्वज्जिन्द्र मरुत्वाँ अर्चयितुं स्वमोजसा बलेन यद्यदा वृचमवधीः । तदानीं यावापृथिव्यावपि भयेना
कपिपातामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुवृपु कंपने । भियसा । त्रिभी भयं । आणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

न वेपसा न तन्यतेद्रं वृचो वि बीभयत् ।

अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रं । वृचः । वि । बीभयत् ।

अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रं भृष्टिः । आयत । अर्चन । अनु । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

वृच इन्द्र वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न वि बीभयत् । भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरिण
गर्जनशब्देन न वि बीभयत् । अपि च इन्द्रेण विष्टेय आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिधाराभिर्युक्तो वज्र
एव वृचमभ्यायत् । हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दः । अतन्यंजीत्यादिना तनोति
विधीयमानो यतुच् बह्वलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । मुपां मुनुगिति तृतीयाया उादेशः ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । बीभयत् । त्रिभी भयं । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हंतो-
वृत्वादिति हेतुभयाभावादिभेते हेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वाभावः । प्यंताङ्गिडि च्चैयडादि । आयत । अय
पय गतो । भीवादिरात्मनेपदी ॥

यद्वृचं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्धधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । वृचं । तव । च । अशनिं । वज्रेण । संऽअयोधयः ।

अहिं । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः । अर्चन । अनु । स्वराज्यं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यद्यदा वृचं तव हननार्थं तेन छष्टामशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः सम्यक् प्राहार्प्यः तदानीम-
हिमागत्य हंतारं वृचं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बध्ने दिवि बद्धधि । बह्वमनुस्मृतं व्याप्नमासीत् । शिष्टं
पूर्ववत् ॥ जिघांसतः । हतिरिच्छार्थं सन्त्यञ्जनगमां सनि । पा० ६. ४. १६. । इत्युपधादीर्घत्वं । बद्धधि । बध बंधनं ।
कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हृणादिशेषाभावः ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इंद्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिषो वज्रवज्रिन्द्र ते तवामिष्टने मिहनादे सति स्थाः स्थावरं जगज्जंगमं च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥ स्थाः । तिष्ठतेः कृपेति कृप । वेविज्यते । ओविजो भयचलनयोः । अस्मात्क्रियासमभिहारे यङ् । मन्यङोरिति द्विभावः । अदुपदेशाज्जसर्वधातुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः शिष्यते । इन्द्रित्यस्य पादादीं वर्तमानस्यामन्वितं पूर्वमवित्यमानवदित्यवित्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदासान्निधाताभावः ॥

नहि नु यादधीमसीदं को वीर्या परः ।

तस्मिन्नृणमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इंद्र । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृणम् । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिन्द्रं नहि त्वधीमसि । वयं न ह्यवगच्छामः । यतो वयमन्याः । पर इत्येतत्सकारांतमव्ययं वैदर्यमाचष्ट । परो दिवा पर एना । ऋग्वे० १०. ८२. ५. । इति यथा । परः परस्तादितिदरे मनुष्यरनवगाह्यं स्थानि वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानमिन्द्रं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् अवाह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निन्द्रं देवा नृणं धनं उतापि च क्रतुं वीर्यकर्मजांसि बलानि च सं दधुः स्थापया चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥ यात् । या प्रापणे । अस्माज्जटः शत्रु । सुपां मुनुगिति द्वितीयाया लुक् । अधीमसि । इण गतो । इदं तो मसिः । वीर्या । सुपां मुनुगिति तृतीयाया आकारः ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमन्त ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १६ ॥

यां । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अन्त ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इंद्र । उक्था । सं । अग्मत । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुष्य दध्यङ् अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमन्त यत्कर्मोत्पन्नं अकुर्वन् तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविर्ब्रह्माणान्यन्नान्युक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति तानि सर्वाणि तस्मिन्निन्द्रे समग्मत । समगच्छन्त । तत्र वृष्टांतः । पूर्वथा पूर्वेषामन्वेषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवीर्यं स्तोत्राणि चेंद्रेण संगच्छन्ते तद्वत् । य इंद्रः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चनं अनुपुजयन् । वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अतत । तनु विस्तारे । ब्रह्मणं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योऽकंदसीत्युपधात्तोपः । पूर्वथा । प्रत्नपूर्वविश्वमात्यान् कंदसि । पा० ५. ३. १११. । इतीवार्थे पूर्वशब्दात्प्रत्ययः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उक्था । शेऽकंदसि ब्रह्ममिति

ज्ञानैः । समग्रतः । समो गम्यृक्क्षिभ्यामित्यादनेपदं । लुङि मन्त्रे घसति त्रिर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधाय
लोपः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्षभुपालसाम्राज्यधुरंधरण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षरहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदभ्योऽखिलं जगत । निर्ममे तमह वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
दशतथाः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा । धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽयं वर्णितः ॥

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त मुक्तानि व्याकृतानि । इंद्रो मदायति नवर्चमष्टमं मुक्तं । अत्रानुक्रम्यते ।
इंद्रो नर्वति । अष्टपिष्टान्यस्मादृषेः । अनु० १० ० । इति परिभाषया रहगणपुत्रस्य गीतमस्यानुवृत्तस्य मुक्तस्य
स अष्टपिः । पूर्वमुक्तं पातं हीत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयंदमुत्तरं च मुक्तं पातं । अनादंशपरिभाषयंदो देवता ॥
पृष्ठस्य पंचमेऽहनि निष्किल्वन्यशस्त्र इदं मुक्तं । सूचितं च । प्रदे व्रक्ष्येन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्किल्वन्य
। आ० १. १०. । इति ॥ आरंभणीये चानुर्विर्वागकेऽहनि माध्यादिने सवने ब्राह्मणाक्षमिनः शस्त्र इंद्रो मदायत्या
द्यमुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होचकाणामिति खंडे सूचित । इंद्रो मदाय वावृधे मंदं मंदं हि नो ददिः
। आ० १ ४ । इति ॥ महाप्रते निष्किल्वन्य उत्तरपक्षे इंद्रो मदायत्येका शसनीया । तथैव पंचमार्ग्यके सूचित ।
इंद्रो मदाय वावृध इति पंक्तिः सुददोहाः । ऐ० आ० ५. २ २. । इति ॥

इंद्रो मदाय वावृधे शवसे वृचहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ १ ॥

इंद्रः । मदाय । ववृधे । शवसे । वृचहा । नृभिः ।

तं । इत् । महत् । सु । आजिषु । उत । इं । अर्भे । हवामहे । स । वाजेषु । प्र । नः ।

अविषत् ॥ १ ॥

वृचहा वृचस्यावरकस्य वृष्टिनरोधकस्य मेघस्यामुरस्य वा हंता । यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हंतद्रो
मदाय हर्षार्थं शवसे । बलनामितत । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्हृत्विग्भिरवृधे । स्तोत्रशस्त्ररूपभिः
सूतिभिः प्रवर्धितो बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्धते । तमित्तमेवैन्द्रं महत्सु प्रभुतेष्वजिषु
संयामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणायाङ्गयामहे । उतापि चेमेनमर्भेऽल्पं संयामे हवामहे । अस्माभिराहृतः स
चंद्रो वाजेषु संयामेषु नोऽस्मान् प्राविषत् । प्रावतु । प्रकीर्षणं रक्षतु ॥ ववृधे । वृधः कर्मणि लिट् । संहिताया
मभ्यासस्यान्येषामपि वृक्षत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तुतुजान इतिवत्पदकानि दीर्घः श्रूयत । नृभिः ।
मावकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । हवामहे । हृयतेर्लिटि ऋ इत्यनुवृत्तौ
वृज्जलं कंदमीति संप्रसारणं । शपि गुणावादेशां । अविषत् । अव रक्षणे । ज्येष्ठाङगमः । इत्युक् लोप इतीका
रलोपः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षण इट् ॥

असि हि वीरं सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभस्यं चिबृधो यजमानाय शिष्यसि मुन्यते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित । वृधः । यजमानाय । शिष्टासि । मुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकृशलिन्द्र त्वं सेन्योऽसि । सेनाहो भवमि । त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवमीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभुत शत्रूणां धनं पराददिः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदातामि । भवमि । दभ्रस्य चित । अन्यनामैतत् । अन्यस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितामि । तथा यजमानाय यागं कुर्वते मुन्वते सोमामिपयं कुर्वते पुरुषाय शिष्टासि । अर्पितं धनं ददासि । शिष्टातिर्दानकर्मा । यस्मात्तं तव वसु धनं भूरि बहुलमलयं धनं विद्यते । तस्माददासीति भावः ॥ पराददिः । इदात्र दाने । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गवाङ्निर्वचने ह्रस्वत्वं । आतो लोप इति चेत्कारलोपः । वृधः । वृधरन्तर्भावितवर्णार्थादिगु-पधलक्षणः कः । मुन्वते । शत्रुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युस्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसो दधोऽस्माँ इन्द्र वसो दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्ऽदरेते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युस्व । मदऽच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसो । दधः । अस्मान् । इन्द्र ।

वसो । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । रङ्गणपुत्रो गौतमः कुरुसंजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परेः सह युद्धे सति स अर्चापरनेन मुक्तिन्द्रं मुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिरास्मात् । गौतमो ह वै राङ्गण उभयेषां कुरुसंजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संयामा उदीरते उन्नक्तं उत्पद्यते तदानीं धना धनं धृष्णवे यो धृष्णधर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य आवधितारो हरी त्वदीयावस्थां युत्स्व । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वतं हनः । हन्याः । कचन त्वां परिचरन्तं वसो वसुनि धने दधः । स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्रास्मान्मदीयान्नाजो वसो धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गतो । आदादिकः । अनुदात्तेत्वाच्च सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यदुत्तयोगादनिघातः । धना । सुपां मुमुगिति डादेशः । युत्स्व । युजिर योग । अन्तर्भावितवर्णार्थाङ्गोऽटि बहुलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । द्वाचोऽतिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । हनः । हन्तेर्नेटि सिष्यडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिर्यादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्गवि-भक्तिर्निघातप्रतिषेधः । वसो । लिंगव्यत्ययः । दधः । दध धारणं । नेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

कृत्वा महौ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शवः ।

अत्रिय ऋष्व उपाकयोनिं शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसं ॥ ४ ॥

कृत्वा । महान् । अनुऽस्वधं । भीमः । आ । वावृधे । शवः ।

अत्रिये । ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रं । आयसं ॥ ४ ॥

कृत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इन्द्रोऽनुष्वधं । स्वधेत्यत्र नाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यात्रस्य पाने सतीत्यर्थः । शव आत्मीयं बलमा ववृधे । अभि-मुख्येन प्रावर्धयत् । तदन्तरमुखो दर्शनीयः शिप्री । शिप्री हनू नासिके वा । तदुक्तः हरिवान् हरिनाम-काश्चोपेत इन्द्र उपाकयोः । अंतिकनामैतत् । समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्बाहूरोरायसमयोमयं वज्रं अत्रिये संपदर्थं

नि दधि । निदधाति । स्थापयति । सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रुणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्त्वा । जसादिपु क्दसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसं । तस्य विकार इत्यप्रत्ययः ॥

आ प॒मौ पार्थि॑वं रजो॑ ब॒द्धे रो॒चना दि॒वि ।

न त्वावाँ इ॒न्द्र कश्च॑न न जा॒तो न ज॑निष्यतेऽति॒ विश्वं॑ वव॒क्षिष्य॑ ॥ ५ ॥

आ । प॒मौ । पार्थि॑वं । रजः॑ । ब॒द्धे । रो॒चना । दि॒वि ।

न । त्वा॒वान् । इ॒न्द्र । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॑निष्यते । अति॑ । विश्वं॑ । वव॒क्षिष्य॑ ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि वस्तुजातं रजोऽतिरिक्तलोकं चा प॒मौ । आपुरयति । तथा दिवि द्युलोकं रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धं । बन्ध । स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र स्वावान त्वत्पदशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति । न च जनिष्यति । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तावृशस्य विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदति ववक्षिष्य । अतिशयेन बोद्धुमिच्छामि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवमीत्यर्थः ॥ प॒मौ । प्रा पुरणि । लिख्यात् औ णलः । पा० ७. १. ३४. । इत्याकारादेशः । पार्थिव । पृथिव्या आज्ञा । पा० ४. १. ८५ ० । इत्यप्रत्ययः । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । रजः । रजत्यास्मिन् गन्धर्वादय इति रजोऽतिरिक्तं । रज रजि । अमुनि रजकरजनरजःसुपसंख्यानं । का० ६. ४. ०४ ४. । इति नलोपः । बद्धं । बध् बन्धनं । लिटि व्यत्ययेन हलादि गोपाभावः । एकहल्प्रत्ययगतत्वाभावादित्याभ्यासलोपावपि न स्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । त्वावान् । वतुप्रकरणे युष्मदस्मिन्नां क्दसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिष्य । वह प्रापणे । अस्मादिक्कामनि मन्यत इतीत्वस्य सर्वं विधयस्क्दसि विकल्पित इत्यभावः । सन्तापिष्यमन्व इति निषेधा दाप्प्रत्ययाभावः ॥ ॥ १ ॥

यो अ॒र्यो म॑र्त॒भोज॑नं प॒राद॑दाति दा॒णुषे॑ ।

इ॒न्द्रो अ॒स्मभ्यं॑ शि॒क्षतु॑ वि भ॒ज भूरि॑ ते वसु॑ भ॒क्षीय॑ तव॒ राध॑सः ॥ ६ ॥

यः । अ॒र्यः । म॑र्त॒भोज॑नं । प॒रा॒द॒दाति॑ । दा॒णुषे॑ ।

इ॒न्द्रः । अ॒स्मभ्यं॑ । शि॒क्षतु॑ । वि । भ॒ज । भूरि॑ । ते । वसु॑ । भ॒क्षीय॑ । तव॑ । राध॑सः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामी पालयिता य इन्द्रो मर्तभोजनं सर्वमनुष्यरूपभोज्यमन्न दाणुषं चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शि॒क्षतु॑ । तावृशमन्नं ददातु । अवाशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं वि भज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि बह्वलमसंख्यातं अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय । भक्षय । प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति गतरनुदात्तत्वं । दाणुषे । दाणु दाने । दास्यान् साङ्गानिति क्रमुप्रत्ययातो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचनं वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वासिघसीनां चेति पत्यं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनाया लिङि तस्य क्दस्युभयथेत्वार्यधातुकत्वाच्चबभावः सलोपाभावश्च । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वर एव शिष्यति । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः । समानवाक्यं निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाक्कंसिनो मदेमदे हि नो ददिरिति विकल्पिकोऽनुरूपसृष्टः । शोचकाणामिति खड्गे सूचितं । मदेमदे हि नो ददिः मुरुपकृतमूतये । आ० ७. ४. । इति ॥

मदे॒मदे॒ हि नो॑ द॒दिर्यू॑षा ग॒वामृ॑जु॒क्रतुः॑ ।

सं गृ॒भाय॑ पुरु॒ श॒तोभ॑याह॒स्त्या वसु॑ शि॒शीहि॑ रा॒य आ भूरि॑ ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाँ । ऋजुऽक्रतुः ।

सं । गृभाय । पुरु । गता । उभयाहस्या । वसु । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुऽक्रतुर्मा स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिहि गोयूथानां दाता खलु । हे इन्द्र स त्वं पुरु पुरुणि प्रभुतानि गता गतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसुनि धनान्युभयाहस्योभाभ्यां हस्ताभ्यां सं गृभाय । अस्मभ्यं दातुं सम्यग्गृहाण । शिशीहि । अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितवृद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः स्थितान्या भर । आहर । प्रयच्छ ॥ ददिः । उदात्र दानि । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । यूथा । शृङ्गं दंसि बह्वलमिति श्लोपः । गवां । साविकाच इति प्राप्तस्य न गोश्रन्माववर्णेति प्रतिषेधः । गृभाय । यह उपादानं । लोटि हा कंदसि शायजपि । पा० ३. १. ८४ । इति श्राप्रत्ययस्य शायजादेशः । हयहोर्भे इति भत्वं । उभयाहस्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य मुपा मुलुगिति आदेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति पुर्वपदस्य दीर्घत्वं । समासांतोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । वसु । मुपां मुलुगिति विभक्त्युक् । शिशीहि । श्रो तनूकरणे । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य झः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्तिं बह्वलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । ई हन्यघोरिति धातोरीत्वं । पादादित्वात्रिधाताभावः । रायः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

मादयस्व मुते सचा गवसे शूर राधसे ।

विद्महि हि त्वा पुरुवमुमुप कामान्त्समृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । मुते । सचा । गवसे । शूर । राधसे ।

विद्महि । हि । त्वा । पुरुऽवसुं । उप । कामान् । समृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवर्तिन्द्र मुते सोमेऽभिपुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् मादयस्व । तेन सोमेन तृप्तो भव । किमर्थं । गवसे वलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरुवमुं बह्वधनं विद्महि । वयं जानीमः खलु । अतोऽस्मदीयान् कामान् माचा गवा वत्मानिव त्वयोप समृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकर्मः । अथानंतरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद तृप्तिर्योगः । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशाल्लभार्थं धातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । समृज्महे । सृज विमर्गे । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य झः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । अत्रापि हिशब्दानुपगाच्छंदस्यनेकमपि साकांशं । पा० ८. १. ३५ । इति निघातप्रतिषेधः ॥

एते त उंद्र जंतवो विश्वं पुष्यंति वार्ये ।

अंतर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । उंद्र । जंतवः । विश्वं । पुष्यंति । वार्ये ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अर्यः । वेदः । अदाशुषां । तेषां । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभुता एते जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यंति । वर्धयंति । अदाशुषां हविषामदातृणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानामीत्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकर्षणं । अयं दर्शनार्थोऽपि । वर्तमाने कंदसो लुक् । अस्त्वितिवक्तीत्यादिना त्रिरडादेशः । आतो लोप इटि चत्याकारलोपः । बह्वलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ २ ॥

उपो ध्विति षड्वचं नवमं सूक्तं गीतमस्यार्धमिन्द्रं । अन्त्या जगती । आद्याः पंक्तयः । अनुक्रांतं च । उपो षु षड् जगत्वंतमिति ॥ सूक्तविनियोगो भिगिकः ॥ षोडशीति आद्या मुसंदृशमित्यादिके द्वे अक्षौ च विनि-
युज्यते । अथ षोडशीति खंडे सूचितं । उपो षु शृणुही गिरः मुसंदृशं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती । आ० ६. २ । इति ॥

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आर्धयास इद्योजा न्विद्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघवन् । मा । अतथाऽऽव ।

यदा । नः । सूनृतावतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । योज । नु । इन्द्र । ते ।
हरी इति ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्मिन्द्र गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरूपो उपैव सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव
पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भुः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहवृद्धियुक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च
नोऽस्मान्सूनृतावतः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तथा स्तुतिरूपया वाचा युक्तान्यदा करः करोषि आद-
न्तरं त्वमप्यर्थयास इत् । अर्थयस एव । याचयस एव । न तूदास्मि । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरो-
षीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र ते हरी त्वदीयावद्यो नु चिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाकंदसि
वावचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुगभावः । अतथा इव । तथेवाचरति तथार्ति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य
इत्येके । का० ३. १. ११. २ । इति कृिप । तथातेरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमुवृहृभ्यश्चकंदसीति छिरडादेशः । मन्वङ् सति शिष्टत्वात् चित्स्वरेणांतो-
दानेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप । ननु डुकृञ् करण इति भुवादी पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात्
क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनार्थः । तथा हि । कः करत्करतीत्यत्र यदाहृतुन्यासकार-
हरदन्ती व्यत्ययेन श्रुतिरिति तस्मादस्य धातोर्भुवादी पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत करदित्येवमा-
दिरूपसिद्धार्थं कृमुवृहृभ्यश्चकंदसीति करोतेरङ्विधानमनर्थकं स्यात् । अस्माज्जङि शप्यस्य रूपस्य मितिः ।
लङ्लुङोरर्थभेदाद्भुज्येतद्रूपसिद्धये कर्तव्यमङ्विधानमिति चेन्न । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङादीनामेकत्र
विधाननार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति मितं । अर्थ
यासे । अर्थ याज्यायां । चुरादिरात्मनेपदी । ज्ञेयाद्वागमः । योज । युजिर् योगे । ण्यंताज्जोडि कंदस्युभयर्थेति
शप आधेधातुकत्वात्छिरनिटीति णिलोपः । ह्यचोऽतस्मिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

अक्षन्नमीमदंत ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विद्र ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदंत । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तोषत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वया दत्तान्यन्नाव्यक्षन् । यजमाना भुक्तवन्तः । भुक्ता चामीमदंत हि । तृप्ताश्चामन । प्रियाः
स्वकीयास्तनूरवाधूषत । अक्षंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यक्षंपयन् । तदन्तरं
स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो विप्रा मेधाविनस्ते नविष्ठया नवितुतमया मती मत्या सुत्यास्तोषत । अनुवन् ।
अन्यत्पूर्ववर्ज्यं ॥ अक्षन् । अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घसू । पा० २. ४. ३७. । इति घस्मादेशः । मन्त्रं घसेत्यादिना
त्रैलुक् । गमहनेत्यादिनोपधात्लोपः । खरि चेति चत्वं । शासिबमिधसीनां चेति पत्वं । अङागम उदात्तः ।
अमीमदंत । मद तुप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि वृद्धङि णिलोपोपधात्स्त्वदिभावसन्वद्भावित्वदीर्घाः ।
अधूषत । धूञ् कपणे । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । यद्वा । कंदस्युभयर्थेति सिचः सार्वधातुकत्वेन

द्वित्वात् किङ्कति चेति प्रतिषेधः । अथवा ध्रु विधुनने । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि लुङि गार्कुटा-
दिभ्य इति मिचो द्वित्वाद्गुणाभावः । नविष्ठया । गु सुतो । करणभुताया अपि सुतेः स्वव्यापारं कर्तुंत्वानुच् ।
तदंतात् तुच्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठमेयः स्विती तुलोपः । मती । मुपां मुमुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदी-
र्घत्वं । मने वृषपपचमनेति क्तिन उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञं मुमदृशमित्येपाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूत्रितं च । आहवनीयं मुसंदृशं त्वेति पंक्त्या
। आ० २. १९ । इति ॥

मुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वदिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशं अनु योजा न्विद्र ते हरी ॥ ३ ॥

मुऽसंदृशं । त्वा । वयं । मघऽवन् । वंदिषीमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णऽवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते ।
हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निद्र मुसंदृशं मुमुनुयद्दृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वंदिषीमहि । सत्वामहि । स्तुतिकर्तारो
भुयास्तेत्याशास्यते । अस्माभिर्वंदिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः सोतुभ्यो देधिधनेः पुरितेन रथेन युक्तः सन् वशान्
कामयमानानन्यान्यजमानान्प्रति नूनं प्र याहि । अवश्यं प्रतिष्ठम् । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वंदिषीमहि । वदि
अभिवादनमुद्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्कारागपि । पा० ३. ४. ११६. । इति तस्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातु-
कस्वराभावे प्रत्ययायुदात्तत्वं । मघवन्निद्रस्यार्धवितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वा-
न्निघाताभावः ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदं ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिद्र चिकेतति योजा न्विद्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदं ।

यः । पात्रं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इन्द्र । चिकेतति । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खन्विन्द्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां लभयितारं तं रथमधि तिष्ठाति । ईदृशे रथेऽधि-
तिष्ठतु । आरूढो भवतु । हे इन्द्र यो रथो हारियोजनमेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं पूर्णं सोमं पूर्णं पात्रं
चिकेतति ज्ञापयति । तं रथमधितिष्ठति पूर्वगान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावस्थौ निप्रं योजय ॥ घ । अथि
तनुधति दीर्घः । रथ । अधिशीङ्स्थातां कर्म । पा० १. ४. ४६. । इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठति-
ल्येवाडागमः । चिकेतति । कित ज्ञानं । ज्ञेयडागमः । जुहोत्यादिवाक्यः युः । ब्रह्मं कुंसीति वक्तव्यं
। का० ७. ३. ८७. १. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि पितृति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो यासंधसो योजा न्विद्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायां । उप । प्रियां । मंदानः । याहि । संधसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मवन्निद्र ते स्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽस्यो युक्तोऽसु । उतापि च सव्यो
वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽसु । तेन रथेनांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयिषी

जायामुप याहि । सा यत्र वर्तते तत्र गच्छेत्त्यर्थः । तदर्थं हे इंद्र त्वदीयावस्थी रथे चिप्रं योजय । अनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः । मदि सुतिमोदमदस्वप्रकातिगतिषु । लिटः कानच् । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । अधसः । अद् भक्षण । अदनुंस धय । उ० ४. २०५. । इत्यमुन् धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ॥

अंतिष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या । मुचितं च । युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अंतिष्वहःसु । आ० ६. ११. । इति ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः ।

उत्वा सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषण्वान्वज्जिन्समु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गभस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषण्ऽवान् । वज्जिन । सं । ऊं इति ।

पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्ता शिखावती ते हरी त्वदीयावस्थी ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मंत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । तेन रथेनोप प्र याहि । त्वन्नृहमुपगच्छ । गभस्त्योः । बाहुनामेतत् । बाहोरश्वबंधकान् रभमीन्द्रधिये । धारयस्व । त्वा त्वां सुतासो यज्ञेऽभिपुताः सोमा रभसा वेगवतः । तीव्राः चिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । उदमंदिषुः । उक्लृष्टमदयुक्तमकार्युः । हे वज्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पुषण्वान् । अत्र पुषण्वद् पृष्टी वर्तते । पृष्टिर्वै पुषा पृष्टिमेवावरुद्ध इति श्रुतिः । सोमपानजनितया पुष्या युक्तः सन्न पत्न्या स्वभार्यया सह समु अमदः । सम्यगेव तृप्तो भव ॥ केशिना । केशशब्दान्वत्यर्थीय इति । मुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः । रभसाः । अग्नादिवाद्वाच । अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पुषण्वान् । पुष पृष्टी । श्वमुन्नतित्यादौ पुषन्निति निपात्यते । तस्माच्च भावसाधनं द्रष्टव्यं । पुषास्यास्तीति पुषण्वान् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । नलोपिऽनो नृद । पा० ८. १६. । इति नृद । इस्वनुडभ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी हर्षं । कंदसि जुह्वन्लिट इति प्रार्थनायां लङ् । अग्निं प्राप्ति व्यत्ययेन शप ॥ ॥ ३ ॥

अथावतीति षडृचं दशमं मृक्तं गीतमस्यार्थमिन्द्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । अथावति आगतमिति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशास्त्र इदं मृक्तं । मुचितं च । अथावति प्रोषां पीति वृष्ण इयमि सत्या मिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

अथावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिंद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पृणश्चि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तं । इत् । पृणश्चि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः । वि

ऽचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीये रक्षणीः सुप्रावीः सुप्रु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽथावति बह्मभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्त्येषु प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यज्ञमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान भवतीत्यर्थः । त्वं तमित् तमेव पुरुषं भवीयसा बह्मतरेण भवितुमेव वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन पृणश्चि । संपुक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टांतः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वासु दिक्षु सिंधुं समुद्रं पुरयति तद्वत् ॥ अथावति । मंत्रे सोमाश्चेति मती दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अवितृक्षुतांश्चिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इत्यवतिरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतिपूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । पृणश्चि । पृची संपर्कः । रीधा-

दिकः । भवीयसा । बङ्गशब्दादीयमुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति बङ्गशब्दस्य भूभाव ईयमुन ईकारलोपश्च । अत्र तु क्कादिसत्त्वादीकारलोपो न क्रियते भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितुशब्दात्तुक्कंदसीतीयमुन । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तुलोपः ॥

अपोनप्रीये होतुचमसेऽङ्घ्रिः पुर्यमाण आपो न देवीरित्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । आपो न देवीरूपं यंति होत्रियमिति समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यंति होत्रियमिति होतुचमसे समवनीयमानास्वत्वाद् । ऐ० ब्रा० २. २०. इति ॥

आपो न देवीरूपं यंति होत्रियमवः पश्यंति विततं यथा रजः ।

प्राचेदेवासः प्र णयंति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयंते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यंति । होत्रियं । अवः । पश्यंति । विततं । यथा । रजः ।

प्राचेः । देवासः । प्र । नयंति । देवऽयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयंते । वराऽइव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुः स्वभुतं चमसं देवीर्द्वयो योतमाना आपो न यथाप उप यंति उपगच्छंति तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्ताप्यञ्चति । होतुचमसेऽस्माकं सोमाभिषवाद्यापः पुरिता इति तेषां दृष्टिरर्थास्त्रं संलपाभुत । तत्र दृष्टांतः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरंतरमवस्ताप्यतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचेः प्राचीनं यद्वा प्रांचनैः प्रगमनेरुत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्र णयति । होमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नेन प्रीतं संतुष्टं । पुरितमित्यर्थः । जोषयंते । सर्वे देवास्तं चमसं सेवते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवते । एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तत इत्यर्थः । एवमपोनप्रीयविनियोगानुसारेण योजितं मंत्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयं । हे इंद्र देव्य आपो यथा निम्बदेशमुपगच्छंति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणा होत्रियं होतुसंबन्धि धिष्ण्यस्थानमुपगच्छंति । उपगत्य चावस्ताप्यञ्चति विततं ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छंतमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्र णयति । अयतो धारयति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसंत वराः कन्यका इव सेवते ॥ होत्रियं । होतुशब्दात्तस्मिदमर्थं घप्रत्ययः । अवः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवस्येषामित्यसिप्रत्ययांतोदात्तः । प्राचेः । उच्चैर्नोचैरितिवदव्ययं । यद्वा । प्रपूर्वादंचतेर्धञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिगुध्यर्थमिति परिगणन-
स्योपलक्षणार्थत्वाद्वावे कप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । जोषयंते । जुषी प्रीतिसेवनयोः । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्देतुमिति णिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वचः शुक्रं ते अन्यद्यज्ञं ते अन्यत् । आ० ४. ६. इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्येषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यदेतमधि द्वयोरदधा उक्थं वच इत्यर्धर्च आरमेत् । आ० ४. ९. इति ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थं वचो यतसुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंस्यतो व्रते ते स्तेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थं । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । संपर्यतः ।

असंस्यतः । व्रते । ते । स्तेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोर्द्वयं । उक्थं शस्त्रं । तद्योगं वचो युजे वामित्वादिमंत्ररूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयत इत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इति द्वयोर्हवित्तृतीयं हृदिरधिनिधीयत उक्थं वच इति यदाह यच्चियं वे कर्मोक्थं वचो यच्चमेवेतिन समर्थयति । ऐ० ब्रा० १. २९. इति । तत्र यथा हविर्धानद्वय एकमेव तृतीयं

हृदिरधिनिधीयते एवं सोऽचमप्युभयोरिकं युक्तं । उक्तं नाम यज्ञसंबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानावच्छोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धा नयोः । यतसुचा । यताः संबन्धाः सुचो यद्वचमसादिलक्षणाणि पात्राणि यद्योक्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ईदृगूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयत्तः शुचिभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ते व्रते स्वदीये कर्मणि चेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । मुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी शक्तिवत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोर्वचस्य वचसोऽधिनिधानेन स्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतसुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु त्रिषु पदेषु सुपां मुलुगिति विभक्तिराकारः । सपर्यतः । सपर पुत्रायां । कंडूदिभ्यो यक् । अनुपदेशाज्जसर्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । चेति । षि निवासगत्योः । बङ्गत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । मुन्वते । पठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । शतुरनुम इति विभक्तिवदात्तत्वं ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इन्द्राग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वे पणोः समविदंत भोजनमश्वावंतं गोमंतमा पशुं नरः ॥४॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इन्द्राग्रयः । शम्या । ये । सुकृत्यया ।

सर्वे । पणोः । सं । अविदंत । भोजनं । अश्वं । वतं । गोमंतं । आ । पशुं । नरः ॥४॥

यदा पणिभिर्गोवोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमयतो वयो हविलक्षणेनमसं दधिरे । इन्द्राय संपादितवतः । आदनंतरं तादृशा येऽंगिरस इन्द्राग्रयः प्रज्वलितापियुक्ताः संतः मुक्त्यया शोभनकरणीपतया शम्या कर्मणा शोभनेन यागेन्द्रमयजत्रिति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पणेरितन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धि सर्वे भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कीदृशं । अश्वावंतं अश्वयुक्तं गोमंतं गोभियुक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्चव्यतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदंत ॥ अंगिराः । सुपां मुलुगिति जसः सुः । शम्या । शमीति कर्मनाम । शम्यात्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे घञ् । गोदात्तोपदेशस्य मातस्यानाचमैः । पा० ७. ३. ३४. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादिस्वात् ङीप् । व्यत्ययेनाशुदात्तत्वं । मुक्त्यया । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥५॥

पणिभिरपहृतासु गोष्वथर्वतत्संज्ञ अपिथ्यैरिन्द्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागेः पथो गोसंबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्तते । तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कातः सूर्यः सूर्यरूप इन्द्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभुत् । ततोऽथर्वा ता गा आजत । आभिमुख्येन प्राप्नोत । तादृशस्थिद्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचासुरनिरसनाय सहायोऽभुत् । यमस्वामुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति टि-लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिवदात्तत्वं । तते । तनु विसारि । बङ्गत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । अजनि । जनी प्रादुर्भवे । दीपजनवृद्ध्यादिना । पा० ३. १. ६१. । कर्तरि लुङि भुविष्ठल । आजत् । अज गतिषेपस्योः ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

यावा यत्र वर्दति कारुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकं । आऽघोषते । दिवि ।

यावा । यत्र । वर्दति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय गोभनापतनहेतुभुताय कर्मणे बर्हिर्वा यद्यदा वृज्यते क्रियते अध्वर्युणा यागार्थमाह्रियते । अर्को वा स्रोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदाघोषते उच्चारयति । यत्र यस्मिन्काले यावाभिषवार्थं प्रवृत्त उपलो वर्दति शब्दं करोति । तत्र दृष्टान्तः । कारुक्थ्यः । लुप्तोपममेतत् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विन्द्रो रण्यति । रमते । यद्वा । पूर्वोक्तानां बर्हिःरादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विन्द्रो रण्यति । अस्मदीयो यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । वृज्जी वर्जने । अद्वपदेशाज्जसार्वधातुनानुदात्तत्वे एक एव स्वरः शिष्यते । निपातेर्यदिहर्तति निघातप्रतिषेधः । आघोषते । घुपिर् विशब्दने । भावादिकः । अत्रापि यदित्यस्य निपातस्थानुपगान्निघाताभावः । रण्यति । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च । अत्यविकारश्चादसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥ ४ ॥

असावीति विंशत्यृचमेकादशं मुक्तं । अत्रानुकस्यते । असावि विंशतिः पठनुष्टुभः श्रीणिहृपांक्तगायत्रिष्टुभानुचाः प्रगाथ इति । आदितः पठनुष्टुभः सप्तस्याद्यास्तिस्र उणिहः । दशस्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः । त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । षोडश्याद्यास्तिस्रिष्टुभः । एकोनविंशो बृहती विंशो सतीबृहती । अनुवर्तनाद्भोतम ऋषिः । अनादिशपरिभाषयंद्रो देवता ॥ मुक्तविनियोगो निंदादवगंतव्यः ॥ अविहृतपोऽग्निशस्य आसीं तृची स्तोत्रियानुरूपा । मूर्धितं च । अथ षोडश्यासावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपा । आ० ६. २. इति ॥ अभिप्रविकेषूक्येषु तृतीयसवनेऽक्षावाकस्यमावेव तृची वैकल्पिका स्तोत्रियानुरूपा । एष्टु प्विति खडे मूर्धितं । असावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र मुतं पिव । आ० ७. ८. इति ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्लिद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्लु । इन्द्रियं । रजः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सोम असावि । अभिपुतोऽभुत् । हे शविष्ठातिशयेन बलवन् अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिद्र आ गहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभुतं सामर्थ्यमा पृणक्लु । आपुरयतु । रजोऽंतरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पुरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विशब्दादिष्ठनि विभक्तोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । पादादित्वान्निघाताभावः । गहि । गमेर्लोपः वङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धवत्त्वाद्भिर्भुगभावः ॥

इन्द्रमिद्वरी वहतीऽप्रतिधृष्टशवसं । ऋषीणां च स्तुतीरुपं यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इन्द्र । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टऽशवसं । ऋषीणां । च । स्तुतीः । उप ।

यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इन्द्रमिन्द्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणामन्येषां मनुष्याणां च स्तुतीर्यज्ञं च हरी अद्यानुप वहतः । समीपं प्रापयतः । यत्र यत्र कुर्वन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रिन्द्रमर्थां प्रापयत इत्यर्थः ॥ मानुषाणां । मनोज्ञाताविति मनुशब्दादत्र पुगागमश्च ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्त्रं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वमुना ॥३॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वमुना ॥३॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिद्र रथमा तिष्ठ । आरोह । यस्मान्ने हरी त्वदीयावस्थां ब्रह्मणा स्तोत्रनक्षणेन मन्त्रेण युक्ता रथेऽस्माभिर्योजित्वा तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ । ते मनस्त्वदीयं मनश्च यावाभिषवार्थं प्रवृत्तः पापाणो वपुना वचनीयेनाभिषवशब्देनार्वाचीनमस्मदभिमुखं मु कृणोतु । मुष्टु करोतु ॥ युक्ता । मुपां मुमुगित्याकारः । वपुना । वचिर्गच्छ । उ० ३. ३३. इति नुप्रत्ययो गकारांतादेशः ॥

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदं । शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धरा ऋतस्य सार्दने ॥४॥

इमं । इन्द्र । सुतं । पिव । ज्येष्ठं । अमर्त्यं । मदं । शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् ।

धाराः । ऋतस्य । सार्दने ॥४॥

हे इन्द्र सुतमभिपुतमिम सोमं पिव । कीदृशं । ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यं मदं मदकरं अमर्त्यममारकं । सोम-
पानत्रय्यो मदो मदांतरवन्ध्याको न भवतोत्यर्थः । तथा ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि मदने गृहे वर्तमानाः
शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन् । अभिमुख्येन संचलन्ति । त्वां प्राप्नुवन्ति । स्वयमेवागच्छतीत्यर्थः ॥
ज्येष्ठं । प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्य च । पा० ५. ३. ६९. इति ज्योदेशः । अक्षरन् । क्षर संचलने । कांदमो लङ् ॥

इंद्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन । सुता अमत्सुरिंदवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥५॥

इंद्राय । नूनं । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः । अमत्सुः । इंदवः । ज्येष्ठं ।

नमस्यत । सहः ॥५॥

हे ऋत्विज इंद्राय नूनं चिप्रमर्चत । पुजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्थान्यप्रगीतमंत्रमाध्यानि
स्तोत्राणि च ब्रवीतन । ब्रूत । सुता अभिपुता इंदवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेनमिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु । अनंतर
ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सहः सहस्विनं बलवंतं तमिन्द्रं नमस्यत । नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन । ब्रवीतिर्लोपि तत्प्रपन्नस्य
नाश्चेति तन्वादेशः । अमत्सुः । मदी ह्ये । कांदमः प्रार्थनायां लृङ् । आगमानुशामनस्यानित्यत्वादिदभावः ।
नमस्यत । नमोवरिविद्यत्रह इति क्यच् । सहः । लुगकारिकाररफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २ । इति
मत्वर्थोयस्य लुक् ॥ ५॥

नकिष्टृथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे । नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्च आनगे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः । त्वा । अन्नु ।

मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनगे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यस्मात्त्वं हरी एतत्संज्ञावस्थां यच्छसे रथे योजयसि तस्मात्त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरोऽतिशयेन
रथवान् नकिः । नास्ति । अन्येषामोदृगश्चयुक्तरथाभावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलनाभितत । बलेन
सहृशोऽपि नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्चः शोभनाश्वोऽन्यस्य त्वां नकिरानश्वः । न प्राप । इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधा-
रणत्वादिन्द्रसहृशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् । युष्मत्तत्तनुः ध्वतः पादमिति
पत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपीदृथिनः । पा० ८. २. १११. १ । इतीकारांतादेशः । अवयवसमये कादमं
ह्रस्वत्वं । यच्छसे । यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । स्वश्चः । बह्व्रीहावायुदात्तं ह्यच्छंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । आनशे ।
अश्वीतिथेत्वभ्यासादुत्तरस्य गुट् ॥

आभिप्रविकेषूक्थेपु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः । एह्यु
प्विति खंडे सूचितं । सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते । आ० ७. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवस्य
श्रीष्णिहृतृषाशीतावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयत आ याह्यद्रिभिः सुतं
। ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इंद्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिष्कृतः ।

इंद्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इन्द्र एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते विशेषेण
ददाति । अंगेति चिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परिरप्रतिशब्दितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इन्द्रः
चिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्वादनृदा-
त्तत्वं । तिङ्श्रुत्त्व लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यदृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे ।
प्रतिकूलं कृत्यते शब्दयत इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् । मुषामादिखात्पत्वं । नञ्समासेऽथ-
यपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कदा मर्तमराधसं पदा सुंपमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवन्निर इंद्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तं । अराधसं । पदा । सुंपंऽइव । स्फुरत् । कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः ।

इंद्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविलचणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिन्द्रः पदा पादेन
जुपमिवाहिकृत्तकमिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वधिष्यति । यथाहिकृत्तं मंडलाकारेण शयानं कश्चिद-
नायसेन इति एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छून्नं हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरतिर्वधकर्म । स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु
पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां गिरः सुतिलचणा वाच इन्द्रः कदा कस्मिन्कालेऽंग चिप्रं शुश्रवत् । श्रोथ-
तीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तं । जुपमहिकृत्तकं भवति यत् जुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन जुपमिवाव-
स्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रोऽंग । अंगेति चिप्रनाम । नि० ५. १७. । इति ॥ पदा । पादशब्दस्य
पह्नित्यादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्त्येव दत्तत्वं । जुपमिव । जुभ संचलने । अस्मात्कर्मणि घञि
बहुलवचनाद्वातोर्नुमागमः । वर्णव्यापत्त्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । कंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति लृङर्थे लङ् । बहुलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । शुश्रवत् । शु श्रवणे । जित्यडागमः । बहुलं कंदसीति
शपः लुः ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवांसति । उयं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवांसति । उयं । तत् । पत्यते ।

शवः । इंद्रः । अंग ॥ ९ ॥

बहुभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इन्द्र त्वा
स्वामाविवांसति परिचरति । विवांसतिः परिचरणकर्म । तत्तस्मै यजमानाय यदुयमुद्रुर्गं शवो बलमिन्द्रोऽंग
चिप्रं पत्यते । पातयति । प्रापयति ॥ तत् । मुपां मुनुगिति चतुर्थी लुक् । पत्यते । पतु गती । अस्मादंतर्भाषि-
तस्यार्थाद्वात्येन श्रव ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिने सवनेऽक्षावाकस्य स्वादोरित्या विषूवत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः ।
होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । यः सचाहा विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. । इति ॥ पुष्यस्य

पंचमेऽहनि निष्केवल्येऽप्ययं तुचोऽनुरूपः । सोमे वर्धमान इति खंडे सुत्रितं । स्वादोरित्या विपूवत उप नो
हरिमिः सुतं । आ० १०. १२. इति ॥

स्वादोरित्या विपूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इंद्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति गोभमे वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विपुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इंद्रेण । सयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । गोभमे । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्यैव विपूवत इत्यमनन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तिर्युक्तस्य मध्वो मधुररसस्य
सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यं पठ्यते । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः
पिबन्ति । या गावः गोभमे गोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेणद्रेण सयावरीः मह यांत्यो गच्छत्यः सत्यो मदन्ति
हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य ग्रामं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्य
स्य स्वकीयस्थं द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुनच्यावस्थिता इति ग्रामः ॥ विपूवतः । विपू व्याप्ता । अस्मादाणा
दिकः कृप्रत्ययः । ततो मनुष । इत्यनुडभ्यां मनुविति मनुष उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया
दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जमादिषु क्कंदमि वावचनमिति घडितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यैः ।
पितृप्रादिभ्यश्चिडिप । जमि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः ।
या प्रापणे । आतो मर्निन्निति वनिष । वनो र चेति डोत्रफो । मदन्ति । मदी हंपं । शनि प्राप्ति व्यत्ययेन
ग्राम । वस्वीः । वस निवामि । गृह्णन्निहीत्यादिना वमरुप्रत्ययः । धान्यं निदित्यनुत्तरायुदात्तत्वं । वोतो
गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्डीवायुदात्तार्थः । का० ४ १ ४४ १ । इति वचनाद्गुणान्डीपि यणादेशः ।
जमि वा क्कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वस्य राज्यं स्वराज्य । अकर्मधारयं राज्य । पा० ६ ० १३० । इत्युत्तर
पदायुदात्तत्वं ॥ ॥ ६ ॥

ता अस्य पृश्नायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इंद्रेस्य धेनवो वज्रं हिन्यन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृश्नऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इंद्रेस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्यन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्थिद्रस्य पृश्नायुवः स्पर्शकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इंद्रेण पातय सोमं पयसा
श्रीणन्ति । मिश्रीकुर्वन्ति । इंद्रेस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभुतास्ता धेनवः सायकं शत्रुणामतकारकं वज्रमायुधं हिन्यन्ति ।
शत्रुषु प्रेरयन्ति । इंद्रे यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयतीत्यर्थः । अन्यत्पूवतः । हिन्यन्ति ।
हिविः प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नम । सायकं । यो अंतकर्मणि । गवुन्यात्वं युगागमः ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्विरे पूरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः ।

व्रतानं । अस्य । सश्विरे । पूरुणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्थिद्रस्य सहो बलं नमसा स्वकीयेन पयोरूपेणाग्निं सपर्यन्ति । परिचरन्ति ।
पूरुणि बह्वन्यस्थिद्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपेण वीर्यकर्माणि सश्विरे । सविर । ज्ञायंत इत्यर्थः । किमर्थं ।
पूर्वचित्तये युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्तादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं

भवद्भिः प्राणान्मयज्जत इति तेषां बोधनाधेत्यर्थः । अन्यतः पूर्ववत् ॥ सञ्चरे । सञ्च गती । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचित्तये । चित्ती संज्ञानि । भावे क्तिन् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःमवने ब्राह्मणाच्छमिनः शस्त्र इन्द्रो दधीच इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकसृचः । सूचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चन्द्रो दधीचो अस्थभिः । आ० ७. २. इति ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थभिवृचाण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । वृचाणि । अप्रतिष्कृतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाखायनिन इतिहाममाचक्षते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनामुराः पराबभुवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽमुरः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्यैवमुरः सह योद्धमशक्रुवंस्तमुपिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति गुथाव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान नेह किमस्य किंचित्परिशिष्टसंगमस्तीति । तस्मा अवोचन् अस्थितदाश्च शीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्य यच्चामवदिति । पुनरिन्द्रो ब्रवीत् तदन्विच्छति । तद्वा-
न्विपिपुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः । शर्यणावद् वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धं सरः स्वंदते । तस्य शिरसो
ऽस्थिभिरिन्द्रोऽमुराजघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इन्द्र आथर्वणस्य दधीच
एतत्संज्ञकस्य ऋपरस्थभिरश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थिभिरनवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः ।
तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाऽज्ञेतुमादावामुरी माया त्रिधा संपद्यते । त्रिविधातीतानागतवर्तमानकाल-
भेदेन तत्कालवर्तिनो देवाऽज्ञेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्र-
यरूपेण त्रैगुण्यं सति सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्त्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्यं सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते ।
एवं चतुर्भिस्त्रैकगुणिताया मायाया दशमु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यते । एवंविधमाया-
रूपाणि वृचाण्यावरकाण्यमुरजातानि जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेर्द्ध्वत्वित्या-
दिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । पञ्चकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तानिवृत्तिस्वरण
विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं तदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यातोदात्तत्वं प्राप्तं । अचिन्कदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६.
१. १७०. इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वार्ध्यते । अस्थभिः । कुंदस्यपि वृक्षते । पा० ७. १. ७६. इत्यन-
जादावण्यस्थिशब्दस्यानडादेशः स चोदात्तः ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तद्धिदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितं । तत् । विदन् । शर्यणा
ऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु शिरष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंबन्धि दधीचो यच्छिर इच्छन्निन्द्रो वर्तते शर्यणा-
वत्येतत्संज्ञं सरसि तच्छिरो विदत् । अज्ञामीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिवृचाणि जघानेति पूर्वस्यामुच्चि
संबन्धः ॥ इच्छन् । इषु इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्भुङि व्यत्ययेन त्त्वेरडादेशः । शर्यणावति ।
शर्यणा नाम देशाः । तेषामद्रभवं सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्यणशब्दस्य पाठाअध्वादिभ्यश्च । पा० ४.
२. ८६. इति चातुर्थिको मतुप । संज्ञायामिति मतुपो वत् । मतां बहुचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३. ११९. इति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्याचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रम-
सीष्टिः । अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । अतिमूर्तिर्नेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवोनवो
भवति जायमानः । आ० ९. ८. इति ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अच । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यं । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहास्मिन्नेव गौर्गुण्यद्रमसो गुहे मंडले त्वपुर्दोप्रस्यादित्यस्य संबंधपीथं रात्रावतर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजसादादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारिणामन्वत । अज्ञानम् । उदकमये स्वर्के चद्रविव सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्यं यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चंद्रोऽपि वर्तमाना लभत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वात्रावतर्हितं सौरं तेजसश्चंद्रमंडलं प्रविश्याहनीव नैरा तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भुततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव द्वादशस्वादित्यष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवतींद्रस्तुतः प्रतीयमानत्वादिद्रो देवतेत्यतदुपपन्नं भवति । ईदृग्भुतस्य तेजस आश्रयस्त्वेन चंद्रमसः प्राधा न्यविवक्षया चांद्रमस्यामिष्टी विनियोगोऽप्युपपद्यते । अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदंतर्निर्दिष्टतत्त्वमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । मुपुष्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६ । अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः सन्नामापीक्ष्यमप चितमपगतमपिहितमंतर्हितं वा । नि० ४. २५ । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीचं । अपपूर्वास्तिनोते रश्मादयश्च । उ० ४. १११ । इति निपातनायत । अत एवाभिमतरूपमिष्टिः । यद्वा । अपिपूर्वादचतेर्चत्विति गत्यादिना क्लिन । अनदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीचं । भवे कंदमीति यत । अच इत्यकार लोपे चावति दीर्घत्वं । तित्त्वरितः । अपीचोऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदशब्दात्वा हेतो च कंदमीति प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तत्रेदशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमप्यमः । पा० ५. ३. २४ । इति थमप्रत्ययः । अत्रयादाप्पुपः । पा० २. ४. ८० । इति मुञ्जुके बाधित्वा मुपां मुजुगिति डादशः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं मिमीति निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डित । उ० ४. २०७ । इत्यमिप्रत्ययः । दामीभा रादिपु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितं चेत्यादिना रक्प्रत्ययांतमंतोदान्तं ॥ १७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टी कायस्य हविषः को अवेति द्वे ऋची याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । कायं दशमं को अत्र युक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

को अद्य युक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून ।

आसन्निष्पून् हृत्स्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःहणायून ।

आसनऽइपून् । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषां । भृत्यां । ऋणधत् । सः ।

जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इद्रसंबन्धिनो रथस्य धुर्यश्चर्यहनप्रदेशं गा गतिमतोऽश्वान को युक्ते । को नाम नियोज्जुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान । शिमीवतो वीर्यकर्मापेक्षान् भामिनस्तजसा युक्तान् दुर्हणायून् परिदुःमहेन क्रोधेन युक्तान् । हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निष्पून् येषामामन्यास्य मुखप्रदेशं शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा ब्रह्मास्तान् हृत्स्वसः । हृत्सु शत्रूणां हृदयेष्वस्यति स्वकीयं पादं विपतीति हृत्स्वसः । मयोभून् मयसः मुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां मुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृशानामन्यानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियामृणधत् समर्धयति । स्तौतीति यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवाभूवत् ॥ यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतिः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा वेदरूपांन्वास्विशेषानवेदानीं युक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः प्रतिपार्थः कर्मभिर्युक्तान् भामिन उज्ज्वलान् दुर्हणायून् । हृणीयतिर्हानिकर्मा । हातुमशक्त्वा वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निष्पून् आसन्त्यास्य हर्षुरपणं गमनमुत्तरणं येषां तान् हृत्स्वसो हृत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रकाशमानानित्यर्थः । मयोभून् मयसोऽध्ययनप्रभवस्य मुखसाधनस्याकृष्टस्य भावयितृन् । यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् ऋद्धिमतीं करोति स जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् । हृणीक लज्जायां । कङ्कादित्वायक । ब्रह्मलवचनादस्मादुपप्रत्ययः । अतो लोपे सति ऋषिस्थापत्याकारः । मृगख्यादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निष्पून् । पश्मिन्त्यादिनास्यशब्दस्यासन्नप्रदेशः । इष गतावित्यस्मादिपेः कश्च । उ० १. १४ । इत्यु-

प्रत्ययः । बङ्गव्रीही पुरुषपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्रस्वसः । अमु जेपणे । अस गतिदीप्तादानेषु । किंप्रति क्लिप । तत्पुरुषं कृति बङ्गन्मित्यनुक् । रुदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभुन । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । यद्वा । मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. ३. १८०. १ । इति दुप्रत्ययः । भुत्यां । भुज भरणे । संज्ञायां समजनिषद् । पा० ३. ३. ९९. । इति क्यप । उदात्त इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लटि व्यत्ययेन श्रम । लोटोऽडा टावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राणधारणे । पूर्ववर्जित्याडागमः ॥

क ईपते तुज्यते को विभाय को मंसते संतमिदं को अंति ।

कस्मोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय ॥ ११ ॥

कः । ईपते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं । इदं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ ११ ॥

अनुयहीतरीद्र आगति सति क ईपते । शत्रोर्भीतः सन को निर्गच्छति । न कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यति । को हिंस्यते । शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । को यजमानो विभाय । विभति । इन्द्र रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते दूर तस्य शत्रुकृता हिमा । अत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिदं कः पुरुषो मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पुरकः । युद्धे सहायार्थमिन्द्र आगति सति को यजमान-स्मोकाय पुत्रायाधि ब्रवत् । हे इन्द्रास्मदीयं पुत्रं रक्षित्वैव रूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिवृत्त्या दिति यथा एवरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवंद्रो रक्षतीति भावः । इभाय गजाय कोऽधि ब्रवत् । उतापि च राये शत्रुभिरपह्नयमाणाय धनाय कोऽधि ब्रवत् । अपह्नयमाणमस्मदीयं धनं रक्षित्वधि वचनमपि को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोऽधि ब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चिद्रस्याधिवचनं नापिचितं । स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कण्वदामिधयस्य प्रजापतेः संबन्धिनि कर्मणि विनियोगः तदानीं परमेश्वर्ययोगादिन्द्र शब्देन प्रजापतिरवाभिधीयते । यथेन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारं कदा चनेत्यस्यामुचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईपते । ईप गतिहिंसादर्शनेषु । भावादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिमाया । कर्मणि यक् । अदुपदेशाब्रह्मसर्वधातुकानुदात्तत्वं यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदासामन्निघाताभावः । मंसते । लिखडागमः । मिञ्जलं लट्तीति सिप । अति । अंतिकस्य कादिनोपो वङ्गल मिति कलोपः । ब्रवत् । ब्रवीतिर्लिङ्गडागमः । तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जमादिषु च्छेदमि वावचनमिति घडितोति गुणाभावं यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

को अग्निमीदृ हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्धुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निं । ईदृ । हविषा । घृतेन । सुचा । यजात । ऋतुऽभिः । धुवेभिः ।

कस्मै देवाः । आ । वहान । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीदृ । इन्द्रार्थं हविर्निरूप्यायि स्ताति । इन्द्राय हविर्निरूप्योऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इन्द्रस्य दूर्विज्ञानत्वात् । को वेद्रयागार्थमग्निं सुचा जुह्वा ध्रुवभिर्धुवेर्नित्यैर्ऋतुभिर्वसंतादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजाति । यजत । यद्वा । ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्धुवैः प्रकृतां विहृतां चानुष्ठयतया निश्चलैर्ऋतुभिः सहापिमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजत । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होमं ज्ञातव्यं प्रशस्यं धनमाशु शीघ्रं देवा आ वहान । आवहति । प्रयच्छति । न कस्मा अपीत्यर्थः । इन्द्र एव धनस्य दाता नान्य देवा इतीन्द्रः स्तूयते । वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभन-देवताकः को यजमानो मंसते । इन्द्रं सम्यग्जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बङ्गविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन

चंद्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईदृ । ईड स्तुता । अदादित्वाज्जपो लुक् । मुचा । सविकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । यजार्ति । यजतेत्येयाडागमः । वीतोऽन्यत्रित्येकारः । वहान । वहतेत्येयाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगातस्थिति तकारलोपः । होम । ह्रयतः कृतात्वस्यातो मनित्रिति मनिन् । ह्र इत्यनुवृत्तौ वङ्गलं कंदमीति संप्रसारण । यद्वा । नामन्वीमन्नित्यादा । उ० ४ १५० । होमऽग्राद्धो मनिन्प्रत्ययातो निपात्यते । संसते । मन ज्ञाने । ल्यङागमः । मित्रहलं लिटीति सिप । वीतिहोवः । वी गत्यादिपु । अस्मात्कर्मणि मवे वृषत्यादिना क्तिन म चोदात्तः । होव होमः । ह्रयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन । उ० ४ १६७ । इति वप्रत्ययः । वीतिः प्राप्नो होमो येन । वङ्गव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व । मुदेवः । नञ्मुभ्यामिभ्युत्तरपदातीदात्तत्वं ॥

त्वमंग प्र गंसिषो देवः शविष्ठ मय्यं ।

न त्वदुयो मघवन्नस्ति मर्दितेदं ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । गंसिपः । देवः । शविष्ठ । मय्यं ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन । अस्ति । मर्दिता । इदं । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगत्वमिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे वलवत्तमं देवो ज्योतमानस्य मय्यं मरणधर्माण त्वा स्तुतवत् पुरुष प्र गंसिपः । सत्यगनेन स्तुतमिति प्रशंस । हे मघवन धनवन्निद्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता मुखायता नास्ति । अतः कारणान्तं तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षण वचो ब्रवीमि । उत्तरयामि ॥ गंसिपः । शन्म् स्तुता । लिटि मियडागमः । मित्रहलं लिटीति विकरणश्च सिप । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन शवम्बी शविष्ठः । इष्टनि विभक्तौर्लुक् । टिरिति टिलोपः । मर्दिता । मृड मुखने । तुच इडागमः ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्पणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन ।

विश्वा । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्पणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे तमो निवासयितरिद्र ते तव संबंधीनि राधोत्वभिरिति राधासि भूतान्यस्मान्कदा चन कदाचिदपि मा दभन । मा विनाशयंतु । तथोतयो गंतारः । यद्वा । धृतय इत्यत्र वर्णलोपः । धृतयः कर्पायितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन । हे मानुष मनुष्यहितं चर्पणिभ्यो मवद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्य विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि । सर्वत आहृत्यास्मात्समीपं कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्यर्थः ॥ कदा । शिग्रात्सर्वकान्यकियत्तदः कालं देति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दभन । दम्भु दभे । लोट्थे क्दांस लङि वङ्गलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । न माद्योग इत्यडभावः । मिमीहि । माङ् मानं शब्दं च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् युः । भुजामिदित्यभ्यासस्यत्व । हिङित्वात् घुमास्ये तीत्व ॥ ॥ ८ ॥ ॥ १३ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव मुक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं मुक्त गीतमस्यार्थं । पंचमीद्वादश्यां त्रिष्टुभी । शिष्टा जगत्पुत्रः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मारुत ह पंचस्यं त्रिष्टुभ्यति । ह्रग्वद्प्रयोः गादिदमादीनि चत्वारि मुक्तानि मरुदेवत्वानि ॥ अभिप्रवपडहस्य चतुर्थेऽह्न्यापिमारुत एतस्मै मारुतानि विदानीयं । सूचितं च । प्र ये शुभंते जनस्य गोपा इत्यादिमारुतं । आ० ७. ७ । इति ॥

प्र ये शुभंते जनयो न सप्रयो यामनुद्रस्य सूनवः सुदंसः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदथेषु घृष्ययः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुभंते । जनयः । न । सप्रयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।
रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन यामनि गमने निमित्तभुते मति प्र शुभंते प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति जनयो न जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । सप्रयः सर्पणशीलाः रुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमन्तकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः शोभनकर्मणाः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्या वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विगेषिण शत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयो घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जका इत्यर्थः । एवंभुतान् मरुतो विदथेषु । विदथेषु यष्टव्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः । तेषु मदति । सोमपानेन हर्षति ॥ शुभंते । शुभ शुभ दीप्ता । भावादिकः । जनयः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । यामन । या प्रापण । कृत्यन्त्युटो वङ्गलमिति वङ्गलवचनादातो मनिमिति भावे मनिन । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चति निघातप्रतिषेधः । वृधे । वृधु वृद्धा । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावि काच इति विभक्त्युदात्तत्वं । मदति । मदी हर्षे । शनि प्राप्ति व्यत्ययेन शप । पादादित्वाभिघाताभावः । विदथेषु । विद ज्ञाने । रुविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृपु संघर्षे । कृविघृष्वीत्यादिना विन्प्रत्ययातो निपात्यते ॥

त उक्षितासो महिमानमागत दिवि रुद्रासो अग्निं चक्रिरे सदः ।

अर्चतो अर्के जनयंत इन्द्रियमग्निं श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उक्षितासः । महिमानं । आगत । दिवि । रुद्रासः । अग्निं । चक्रिरे । सदः ।

अर्चतः । अर्के । जनयंतः । इन्द्रियं । अग्निं । श्रियोः । दधिरे । पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाश्रत । आप्रवन् । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमग्निं चक्रिरे । अर्धकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चतः पुजयन्त इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ए० ब्रा० ३. २० । इत्येवंरूपेण वाक्केनोत्पादयन्तः । पृश्निमातरः पृश्नीनारूपाया भुमिः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्याख्यधि दधिरे । आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः । उच्च सेचने । कर्मणा निष्ठा । आज्ञासंरमुक् । महिमानं । महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच । टेरिति टिलोपः । आश्रत । अश्रु व्याप्ता । लङि वङ्गलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टं । पा० ५. २. ९३ । इति घचप्रत्ययातो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राश्रुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूमिः । श्रूयते च । इयं वै पृश्निः । ति० ब्रा० १. ४. १. ५ । घृणिः पृश्निरित्यादा निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निमाता येषां ते तथोक्ताः । अतः ऋकंदमि । पा० ५. ४. १५८ । इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मन्तः ।

बाधंते विश्वमभिमातिनमप वर्त्मन्येषामनु रीयते घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । यत् । शुभयंते । अंजिभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मन्तः ।

बाधंते । विश्वं । अभिमातिनं । अपं । वर्त्मनि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरो गोरूपा भूमिमाता येषां ते मरुत अंजिभो रूपाभिव्यञ्जकेराभरीर्यवदा शुभयन्ते स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं शुभ्रा दीप्ता मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मन्तो विशेषेण रोचमा-

मानसकाराब्धधरे । धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातितं शत्रुमपि बाधन्ति । हिंसन्ति । एषा मरुतां वर्तमानं मार्गाननुष्ठेय घृतं चरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसरिण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ति । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुपधगुणाभावः । अज्जिभिः । अशत्रू व्यक्तिसंज्ञा गतिषु । खनिकपिकस्यञ्चसिध्वनिस्तनिर्वानसनिर्गच्छिचरिभ्यश्च । उ० ४ १३९ । इतीप्रत्ययः । शुभाः । शुभ दीप्ता । स्फायितंचीत्यादिना रुक् । विरुक्मतः । विगिष्टा रुक् विरुक् । तद्धतो विरुक्मतः । मनुष्यस्मयादित्वेन पदत्वात्कत्वं । भत्वात् जप्त्वाभावः । रीयते । रीड् स्रवणे । देवादिदकः ॥

विं ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषवातासः पृषतीरयुग्धं ॥ ४ ॥

वि। ये। भ्राजन्ते। सुऽमखासः। ऋष्टिऽभिः। प्रऽव्यवयंतः। अच्युता। चित्। ओजसा।

मन्तःऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽवातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वं ॥४॥

मुमत्वासः शोभनयज्ञा य मरुत ऋष्टिभिरायुर्ध्वं भ्रात्रतं विगोपेण दीप्यते ते मरुतोऽच्युता चित् च्याव
यितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यथोज्जमा म्वकीयेन बल्लेन प्रच्यावयंतः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्ररयि
तारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षगतः । हे मरुतो मनोजुवो मनोवद्भुगगतयो वृषवातामो वृष्यदकमचनमम-
र्थमप्लसंघातका युयं रथेष्व्वात्मीयेषु पृथतीः । पृथत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृथत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् ।
पृषद्भिः श्वेतविंद्भिर्भुक्ता मृगीर्यवदायुरग्वं अभिमुख्येन नियुक्ता अक्रुद्धं । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥
मुमत्वासः । सर्वं विधयस्कृदसि विकल्प्यंत इति नमुभ्यामित्यस्य प्रतृत्यभावं वक्षन्नीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अच्युता । शिस्कृदसि वज्रलमिति शिलांपः । मनोजुवः । जु इति मावो धातुर्गत्यर्थः । क्रिषचीत्यादिना
क्रिष्दीर्घा । अयुरग्वं । यजिर योगे । लङि धि च । पा० ८ ३. ३५ । इति सकारलोपः ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयंतः ।

उतारुषस्य वि ष्यंति धाराश्चमेवोदभिर्व्युदंति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वं । वाजे । अद्रिं । मरुतः । रंहयंतः ।

उत्त । अरुषस्य । वि । स्यन्ति । धाराः । चर्मऽद्व । उदऽभिः । वि । उदंति । भूमं ॥ ५ ॥

हे मरुतः पुषतीर्यद्यदा रथेषु प्रायुध्वं प्रायुयुजत । किं कुर्वतः । वाजेऽत्र निमित्तभुतं सत्यद्रिं मेघं रंहयंतो
वर्षणार्थं प्रेरयंतः । उत तदानीमरूपस्यारोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युतापेर्वा सकाशादुत्थदकधारा भवतो वि
प्यति । विमुंचति । विमुक्तास्तास्य धारा उदभिर्दकैश्चमेव परिमितमन्यं घर्मं यथाप्रयत्नेन क्लृयत एवं भुम
सर्वा भूमिं बृंदति । विशेषेणार्द्धां कुर्वति ॥ रंहयंतः । रहि गता । वि प्यति । यो अतकर्मणि । देवादिक ।
आतः श्यनि । पा० ७. ३. ७१. इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । उदभिः । पद्भित्यादिनोद-
कशब्दस्योदन्नादेशः । बृंदति । उन्दी क्लेदने । भुम । सुपां मुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो ङादेशः ।
कांदसं ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयमवन आ वो वहन्त्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदोऽमेव
नः सुहवा आ हि गंतन । आ० ५. ५. । इति ॥

आ वो व॑हंतु स॒प्रयो रघु॑ष्यदो रघु॒पत्नान्॑ प्र जि॒गात बा॒हुभिः॑ ।

सीदता बहिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अंधसः ॥६॥

प्र। ये। शुभंते। जनयः। न। सप्तयः। यामन्। रुद्रस्य। सूनवः। सुदंससः।
रोदसी इति। हि। मस्तः। चक्रिरे। वृधे। मदति। वीराः। विदथेषु। घृष्वयः॥१॥

ये मरुतो यामन यामनि गमने निमित्तभुते सति प्र शुभंते प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति जनयो न जाया इव। यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत्। कीदृशा मरुतः। सप्तयः सर्पणशीलाः रुद्रस्य सूनवः। रोदयति सर्वमतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः। तस्य पुत्राः। सुदंससः शोभनकर्माणः। एतदेवोपपादयति। हि यस्मान्मरुतो रोदसी यावापृथिव्यो वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः। अतः सुदंसस इत्यर्थः। वीरा विग्रेषेण शत्रुलेपणशीलाः घृष्वयो घर्षणशीलाः। महीरुहशालोक्षयादिर्भजका इत्यर्थः। एवमुक्तान् मरुतो विदथेषु। विदथेषु यष्टय्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः। तेषु मदति। सोमपानेन हर्षयति॥ शुभंते। शुभ शुभ दोष्ता। भावादिकः। जनयः। जायत आस्वपत्न्यानीति जनयो जायाः। इत्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः। यामन। या प्रापणे। कृत्यन्युटो वङ्गलमिति वङ्गलवचनादातो मनिन्निति भावे मनिन। सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक्। सुदंससः। दंस इति कर्मनाम। शोभनं दंसो येषां। सोमनसो अलोमोषसी इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं। चक्रिरे। हि चति निघातप्रतिषेधः। वृधे। वृधु वृद्धी। संपदादिलक्षणो भावे कृिप। सवि काच इति विभक्त्युदात्तत्वं। मदति। मदी हर्षे। श्यनि प्राप्तं व्यत्ययेन शप। पादादित्वाभिघाताभावः। विदथेषु। विद ज्ञाने। रुविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः। घृष्वयः। घृषु संघर्षे। कृविघृष्वीत्यादिना विन्प्रत्ययांतो निपात्यते॥

त उशितासो महिमानमागत दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः।
अर्चतो अर्कं जनयंत इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः॥२॥
ते। उशितासः। महिमानं। आगत। दिवि। रुद्रासः। अधि। चक्रिरे। सदः।
अर्चतः। अर्कं। जनयंतः। इन्द्रियं। अधि। श्रियः। दधिरे। पृश्निमातरः॥२॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्त मरुत उशितासो देवैरभिपक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमागत। आमुवन। रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः। उपचाराज्जन्य जनकशब्दः। ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमधि चक्रिरे। अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः। अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चतः पुजयंत इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयंतः। प्रहर भगवो जहि वीरयस्व। ए० ब्रा० ३. २०। इत्येवंरूपेण वाक्यनोत्पादयंतः। पृश्निमातरः पृश्निनां नाहूपाया भूमिः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्याणां अधि दधिरे। आधिक्येनाधारयन्॥ उशितासः। उच्च सेचने। कर्मणि निष्ठा। आज्ञासंरमुक्। महिमानं। महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच। टेरिति टिलोपः। आगत। अशु व्याप्ता। लङि वङ्गलं कंदमीति विकरणस्य लुक्। इन्द्रियं। इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टं। पा० ५. २. ९३। इति घचप्रत्ययांतो निपात्यते। पृश्निमातरः। प्राश्रुतं सर्वाणि रूपाणीति पृश्निर्भूमिः। श्रूयते च। इयं च पृश्निः। ति० ब्रा० १. ४. १. ५। घृणिः पृश्नित्यादां निपातनादभिमतरूपसिद्धिः। पृश्निमाता येषां ते तथोक्ताः। अतः ऋकंदसि। पा० ५. ४. १५८। इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभा दधिरे विरुक्मतः।
बाधंते विश्वमभिमातिनमप वत्मानिषामनु रीयते घृतं॥३॥
गोमातरः। यत्। शुभयंते। अंजिभिः। तनूषु। शुभाः। दधिरे। विरुक्मतः।
बाधंते। विश्वं। अभिमातिनं। अप। वत्मानि। एषां। अंनु। रीयते। घृतं॥३॥

गोमातरो गोरूपा भूमिमाता येषां ते मरुत अंजिभी रूपाभिव्यंजकेराभरणैर्यथा शुभयंते स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं शुभा दीप्ता मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मतो विशेषेण रोचमा-

नानलङ्काराद्धिरे । धारयति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमप बाधते । हिंसति । एषां मरुतां वर्त्मनि मार्गाननुसृत्य घृतं क्षरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यत्र मरुतो गच्छति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयति । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्पृथग्गुणाभावः । अंजिभिः । अन्तु व्यक्तिसंज्ञा गतिषु । खनिकपिकस्यंज्यमिध्वनिस्तनिवनिर्नयंथिचरिभ्यश्च । उ० ४ १३९ । इतीप्रत्ययः । शुभाः । शुभ दीप्ता । स्फायितं चीत्यादिना रक् । विरुक्मतः । विगिष्टा रक् विरक् । तद्वतो विरुक्मतः । मनुष्यस्ययादित्वेन पदत्वात्कुलं । भत्वात् जन्त्वाभावः । रीयते । रीङ् स्रवणं । देवादिकः ॥

विं ये भ्राजंते मुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयंतो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषवातासः पृषतीरयुग्धं ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजंते । मुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यावयंतः । अच्युता । चित । ओजसा ।

मनऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽवातासः । पृषतीः । अयुग्धं ॥ ४ ॥

मुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुर्ध्वि भ्राजंत विशिषिण दीप्यंत ते मरुतोऽच्युता चित आवा यितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यथोजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यावयंतः प्रकर्षणं आवायितारः प्ररयितारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । हे मरुतो मनोजुवो मनोवद्गगतयो वृषवातासो वृष्ट्युदकमचनममर्थमप्रमघातका यूयं रथेष्व्वात्कीयिषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् । पृषद्विः श्वेतविंदुभिर्युक्ता मृगीर्यददायुग्धं अभिमुख्येन नियुक्ता अलुद्धं । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ मुमखासः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति नऽमुभ्यामित्यस्य प्रत्युच्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरथं । अच्युता । शिष्टकंदसि बहुलमिति शिर्लोपः । मनोजुवः । जु इति मीचो धातुर्गत्यर्थः । क्रिञ्चोत्थादिना क्रिञ्चोर्धा । अयुग्धं । युजिर योगे । लुङि धि च । पा० ८. २. २५ । इति सकारलोपः ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयंतः ।

उतारुषस्य वि स्यंति धाराश्चर्मवोदभिर्व्युदंति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । वाजे । अद्रिं । मरुतः । रंहयंतः ।

उत । अरुषस्य । वि । स्यंति । धाराः । चर्मऽडव । उदऽभिः । वि । उदंति । भूमः ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृषतीर्यददा रथेषु प्रायुग्धं प्रायूयुजत । किं कुर्वंतः । वाजेऽग्निं निमित्तभुते सत्यद्वि मेघं रंहयंतो वर्षणार्थं प्ररयंतः । उत तदानीमरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य वैश्रुतापिर्वा सकाशाद्वृष्ट्युदकधारा भवतो वि स्यति । विमुचंति । विमुक्तास्ताश्च धारा उदभिर्दक्षिणैव परिमितमन्यं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लयति एवं भूम सर्वा भूमिं व्युदंति । विशिषेणाद्रिं कुर्वन्ति ॥ रंहयंतः । रंहि गतो । वि स्यति । यो अतकर्मणि । देवादिकः । आतः श्यनि । पा० ७. ३. ७१ । इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुबोतीति पत्वं । उदभिः । पङ्क्तित्यादिनोदकशब्दस्योदनादेशः । व्युदंति । उन्दी क्लेदने । भूम । मुपां मुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो डादेशः । कांदसं ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयमवन आ वो वहन्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या । मूर्धितं च । आ वो वहंतु सप्तयो रघुषदोऽमेव नः मुहवा आ हि गंतन । आ० ५. ५. । इति ॥

आ वो वहंतु सप्तयो रघुषदो रघुपत्नानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बहिरू वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अंधसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहंतु । सप्रयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्नानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।
सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतं । मादयध्वं । मरुतः । मध्वः । अंधसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान सप्रयः सर्पणशीला अथा आ वहंतु । अस्मद्यज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः सप्रयः । रघुष्यदो लघु शीघ्रं स्यंदमानाः । विगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्नानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयहस्तेरस्मभ्य दांतव्यं धनमाहृत्य प्र जिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमूर्त्तं विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदास्तीर्णं बर्हिस्तदा सीदत । तस्मिन्वर्हिष्युपविशत । उपविश्य च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुष्यदः । रघु स्यंदंत इति रघुष्यदः । स्यन्द प्रसवर्णः । क्रिषेति क्रिप । अनिदितामिति नलोपः । छद् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्नानः । पतु गता । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप । जिगात । गा सुता । जाहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोणमध्यमवहवचनस्य तप्तनप्तनयनाश्रितं तवादिशः । तस्य पितृन्म डित्वाभावादी हल्यधोऽस्तीर्णत्वाभावः । सदः । अतः कृकसीति । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥ ॥ ९ ॥

तेऽवर्धत स्वतवसो महित्वना नाकं तस्युरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यज्ञावृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धत । स्वऽतवसः । महिऽत्वंना । आ । नाकं । तस्युः । उरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आपत् । वृषणं । मदऽच्युतं । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि ।
प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः स्वाश्रयवलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वलमपेक्षते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं स्वर्गमा तस्युः । आस्थितवतः । सदः सदनं नभोलक्षणां स्थानं च स्वकीयनिवासार्थो विस्तीर्णं चक्रिरे । यदेभ्यो मरुजो यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं मदच्युतं मदस्य हर्षस्या संस्कार यज्ञं विष्णुर्होवत विष्णुरवागत्य रक्षति ते मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्रमागत्य बर्हिष्यध्वस्मदीये यज्ञे प्रियं प्रीतिकरं सीदन् । सीदतु । उपविशंतु ॥ तेऽवर्धत । स्वरितो वानुदात्तं पदार्थः । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा । मुपां मुनुगित्याज्जादेशो नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्यश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिरे इति चार्थप्रतीतिश्चादिनोप विभर्षति प्रथमायास्तिङ्गविभक्तिर्निघातप्रतिषेधः । यत् । मुपां मुनुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत । कादसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा पपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मद च्यो ततीति मदच्युत । च्युतिर आसंचनं । क्रिषेति क्रिप । सीदन् । लिङ्गर्थे लिङ्गडागमः ॥

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयंते विश्वा भुवना मरुजो राजान इव त्वेषसंदृशो नरः ॥ ८ ॥

शूराऽऽव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयंते । विश्वा । भुवना । मरुतऽभ्यः । राजानऽऽव । त्वेषऽसंदृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चयः । शूरा इवेति शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छंतो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवोऽज्ञमात्मन इच्छंतः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे । प्रयतंते । वृत्तादिभिर्युद्धे व्याप्रियंते । तादृशेभ्यो मरुजो विश्वा भुवना सर्वाणि भुतजातानि भयंते । विभ्र्यति ।

ये नरो वृथादेर्नैतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव त्विषसं दृशो दीप्तसंदर्शना उद्युपतया द्रष्टुमशक्या भवति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः । युध संप्रहरि । आदृगमहनजन इत्यवोत्सर्गः कदमि । पा० ३ २ १७१ २ । इति वचनात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गद्वावाङ्निर्भावादि । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव भुवेण किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्वावाङ्निर्भावादि । श्रवस्यवः । श्रव इच्छति श्रव स्याति । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । धर्तिरे । यती प्रयत्ने । कदमि मुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । भयते । त्रिभी भये । बह्वन् कंदसीति शपः शोरभावः । त्विषसं दृशः । त्विष दीप्तो । पचायच । दृशिरप्रक्षणे । संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रं भृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इंदो नर्यपांसि कर्तवेऽहं नृचं निरपामोन्नदणं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुऽकृतं । हिरण्ययं । सहस्रं भृष्टिं । सुऽअपाः । अवर्तयत् ।

धत्ते । इंदुः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहं । नृचं । निः । अपां । आऽन्नत । अणं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् इंद्रे प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृश । मुकृतं मस्यप्रियादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रभृष्टमनेकाभिधाराभियुक्तं । तद्वज्रमिन्द्रो धत्त । धारयति । किमर्थं । नरि । अत्र नृसंबधान्नृशब्देन संयामोऽभिधीयते । संयामिऽपांसि शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण वृचं वृष्ट्युदकस्यावरकर्मणवमर्णमोदकेन युक्तं मेघमहन । अवधीत । अपा तेन निरुता अपश्य स निरीज्जत । निःशेषणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ मुकृतं । मुपूर्वात्करोतः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः ऋत्य वास्यवास्येत्यादी निपात्यते । स्वपाः । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कर्तवे । तुमर्थे संभिनति करोतिस्त्वेत्युप्रत्ययः । अपां । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । आऽन्नत । उज्ज आर्जवे । अणं । अर्णसो लोपश्च । का० ५ २. १०८ ३ । इति मत्वर्थोऽप्यो वः सलोपश्च ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धर्मतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रणयानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । ओजसा । दादृहाणं । चित् । विभिदुः । वि । पर्वतं ।

धर्मतः । वाणं । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रणयानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः स न मरुत उदकं ययाचि । तदनंतर मरुतोऽद्वरस्य कृपमुदृत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कृपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहाव च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कृपमुत्सिञ्च्य तमुपि तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्ततो भवतीत्यवतः कृपः । कृपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमुर्ध्वमुपरि यथा भवति तर्थाजसा स्वकीयिन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवतः । उत्प्रातवत इत्यर्थः । एवं कृपमुत्वाय ऋषेरश्रयं प्रति नयंतो मरुतो मार्गमध्ये दादृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वतं शिखीस्रयमपि वि विभिदुः । विशेषणं वभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तवीभियुक्तं वीणाविशेषं धर्मतो वादयंतः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रणयानि सुत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । स्तोत्रभ्यः कुर्वति ॥ नुनुद्रे । गुद प्रेरणे । लिटीरयो र इति रेआदेशः । दादृहाणं । दृह दृष्टि वृद्धी । लिट् । काऽन्नत । धर्मतः । ध्मा शब्दापि संयोगयोः । पाद्यत्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षात्यत इत्यंतो-

दात्तत्वं । रण्यानि । रणतिर्भावे वगिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् । ततो भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तथा दिशसिचन्नुत्सं गोतमाय तृणजे ।

आ गच्छंतीमवसा चिचभानवः कामं विप्रस्य तर्पयंत धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तथा । दिश । असिचन । उत्सं । गोतमाय । तृणऽजे ।

आ । गच्छंति । इं । अवसा । चिचभानवः । कामं । विप्रस्य । तर्पयंत । धामऽभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमनुतं कृपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तथा दिशा जिह्वं वक्रं तिर्यचं नुनुद्रे । प्रेरितवतः । एवं कृपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य तृणजे तृपिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कृपादुद्धृत्यासिचन । आहविऽवानयन । एवं कृत्वमेनं स्तोतारमृपि चिचभानवो विचित्रदीप्रयस्तं मरुतोऽवसेदृशेन रज्जणेन सहा गच्छंति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलापं धामभिरायुषो धारकैश्च दक्षस्तर्पयंत । अतर्पयन् ॥ तथा । न गोश्रन्ताववर्गेति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । तृणजे । अत्रुषा पिषामायां । स्वपितृपोर्नजिङ् । पा० ३. २. १७२. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पदकारस्य शाकन्यस्य त्वयमभिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहृणात्किंचलादपि जनेर्दुप्रत्ययः । तृणा जाता यस्य स तथोक्तः । द्यापोः संज्ञाकंदसोर्बङ्गलमिति ह्रस्वत्वं । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन ॥

मारुते पर्णा या वः शर्मन्ति हविषो याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्मन्ति शशमानाय सति । आ० ३. ७. । इति ॥

या वः शर्मन्ति शशमानाय सन्ति चिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्मन्ति । शशमानाय । सन्ति । चिऽधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरं ॥ १२ ॥

ह मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि या यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । कीदृशानि । चिधातूनि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्नुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणां शर्माणि यानि सन्ति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधि यच्छत अधिकं प्रयच्छत ह मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्य वि यंत । विग्रहेण प्रयच्छत । किंच ह वृषणः कामानां वर्पितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीर शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्त रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । शर्मकंदसि बङ्गलमिति शैलीपः । शर्म । मुपां मुमुगिति जसो मुक् । शशमानाय । शश सुतगता । तात्कालिकस्थानम् । यच्छत । क्वांदसे लङि बङ्गलं कंदसमाद्योगेऽपीत्युद्भावः । यंत । यमेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति शपो मुक् । तप्तनप्तनथनाद्येति तस्य तबादेशः । अतस्तस्य पितृत्वेन इत्त्याभावादन्युदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं । बङ्गव्रीही वीरवीर्यौ धैर्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥

मरुतो यस्येति दशर्च द्वितीयं मुक्तं गोतमस्यार्थं गायत्रं मरुदेवताकं । अनुकस्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥ ब्रूहे तृतीये कंदोम आप्रिमाहते शम्भ एतत्मुक्तं । तृतीयस्यागम्य मंहति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्रापये वाचमित्याप्रिमाहते । आ० ८. ११. । इति ॥ इंद्रामाहत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येतिषानुवाक्या । सूचितं च । इंद्रामाहतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि जये । आ० २. ११. । इति ॥ एषेव वरुणप्रवासेषु माहत्या आमिषाया अनुवाक्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि जयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. । इति ॥ तथा प्रातःसवने पोटुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि जयेऽपि पत्नीरिहा बह । आ० ५. ५. । इति ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विऽमहसः । सः । सुऽगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतो दिवोऽंतरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनेः पालकैरत्यंतं युक्तो भवति ॥ पाथ । पा । पाने । लटि बह्वन् कंदसीति शपो लुक् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः । विशिष्टं महस्तजो यथा ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्वादेनुदात्तत्वे सति बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः शृणुता हवै ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । शृणुत । हवै ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो यूयं यज्ञैर्वा । वागब्दः समुच्चये । यज्ञस्य यजमानस्य मतीनां मतीनां संबन्धिनो विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनश्च हवमाङ्गानं शृणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोत्राङ्गानमवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं यतो भवतो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चति भावः ॥ यज्ञवाहसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनाद्वह्निहाधाञ्भ्यश्च कंदसीति कारकपूर्वाद्बह्वेतेरमुन । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्करणे क्तिन । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुत । श्रुवः शृ चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनान्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामं चितस्यामं चितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्निघाताभावः । हवै । भविऽनुपमं गंसीति ह्यतेरप्यसंप्रसारणं च ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतंश्नत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । अतंश्नत । सः । गंता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वापि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्बलवतापोता अल्विजो विप्र मेधाविनं मरुद्गणमन्वतश्नत हविष्प्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वति स यजमानो गोमति बह्वभिर्गोभिर्युक्तं व्रजे गोष्ठिं गता गमनशीलो भवति ॥ अतश्नत । तसू खलू तनूकरणे । कंदसो लङ् । अत्ययेन मध्यमः । गंता । गमंताच्छीलिकस्तृन ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः । अल्विगिरभिर्युतो भवति । उक्थं मरुद्देवताकं शस्यं मदश्च मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्निह्यादिका माहृती निविष्टास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते । होवा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि । दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्येष्टयो येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्ययेनोत्थाभावः ॥

अस्य श्रोषंत्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्सुषीरिपः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोषंतु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । ससुषीः ।

इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ अभिमुख्येन श्रोषंतु । शृण्वंतु । यो बह्व्रणो विश्वाश्चर्षणीः सर्षणं शत्रुभुतान्शुषानभि भुवः अभिभवति । तादृशगणाकारा मरुतः शृण्वंस्त्वत्त्वर्थः । सूरं चित् स्तुतिः प्रेरयितारं

यज्ञमानमपीषो मरुद्भिः प्रत्तान्यज्ञानि समुषीः प्राप्तानि भवन्तु ॥ श्रोपन्तु । श्रु श्रवणे । लोटि सिङ्गलं लोटि ति बङ्गलवचनात्सिप । भुवः । भवन्तेनेति तिपस्तिङां तिङो भवन्तीति सिप । लोटोऽडाटावित्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भुमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । मूरं । पू प्रेरणे । समुधागृधिभ्यः कृत्रिति कन्प्रत्ययः । समुषीः । सु गतां । अस्मात्तिङः क्रमुः । उगितश्चेति ङीप् । भमंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शामिबमिघमीनां चेति पत्वं । जसि वा कंदसीति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं ॥ १११ ॥

पूर्वीभिर्हि ददागिम गरद्भिर्मरुतो वयं । अर्वोभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददागिम । गरत्ऽभिः । मरुतः । वयं । अर्वऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्वङ्गीभिः गरद्भिः संवत्सरिश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबन्धिभिरवोभी रक्षणीर्युक्ताः संतो वयं ददागिम । युष्मभ्यं हवींषि दत्तवतः । हि यस्मादर्थः । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदी यद्विःस्वीकरणायागकृतित्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुषाद्वाङ्मेतो गुणवचनादिति ङीप् । यणादेशं हलि चेति दीर्घत्वं । ददागिम । दाशृ दानि । लोटिङागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः । यस्य प्रयांसि पर्पथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य । प्रयांसि । पर्पथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकीर्णं यष्टव्या मरुतः स मर्त्यां मनुष्यो यज्ञमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यज्ञमानस्य प्रयांसि हविर्लक्षणात्यज्ञानि पर्पथ आत्मानि सिंचय । स्वीकृत्येत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य । कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्पथ । पृप वृप मृप सिचने । भावादिकः । यदृत्तात्रि त्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽश्वसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यश्वसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान्मृतिभिः संभजमानस्य स्वेदस्य साव-
कमत्रोच्चारणजनितेन श्रमेण श्वित्यमानगात्रस्य वेनतः । वेनतिः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्रोतुष्य कामस्य काममभिलाषं विद । लभयत । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ शशमानस्य । शश भूतगर्तो । ता
च्छीलिकथानय । स्वेदस्य । त्रिष्विदा गात्रप्रचरणे । अतर्भावितण्यथात्कर्मणि घञ् । अत्रिदाद्युदात्तत्वं ।
विद । विदू लभि । लोटि मध्यमपुरुषवङ्गवचनस्य व्यत्ययेन आदेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
अस्यादादेशः । लोपन् आत्मनेपदं प्विति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पादादिद्वान्निघाताभावः । द्वाचोऽतस्तिङ
इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान-
त्वास्तुर्थार्थं पठे ॥

यूयं तत्सत्यश्वस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं । तत् । सत्यऽश्वसः । आविः । कर्त । महिऽत्वन । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यश्वसः सत्यबला अन्धैरप्रधृष्यबला मरुतो यूयं तद्वृचवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त ।
आविष्कृत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवका-
रिणं राक्षसादिकं विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेनेति बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
तप्तनप्तनयनाश्रितं तवादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३ ४१ । इत्याविःशब्दे विसर्जनीयस्य
पत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया

आजादेशो नकारोपजनश्च । विध्यत । व्यध ताडने । शनि यहिज्यादिना संप्रसारण । तशब्दस्य सार्वधातु-
कर्मपिदिति द्वित्वं सति ऋचि तुनुधमचुतङ्कृति संहिताया दीर्घः ॥

गृहंतु गुह्यं तमो वि यात विश्वमचिणं । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गृहंतु गुह्यं । तमः । वि । यात । विश्वं । अचिणं । ज्योतिः । कर्तुं । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽधकारं गृहंतु । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न
दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयत्यर्थः । विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं वि यात । विविध
यापयत । अस्मात्काशात्त्रिर्गमयत । यज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि कामयामहे तत्कर्तुं । कुरुत । यद्वा ।
गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भव तमो भावरूपाज्ञानं । तद्गृहंतु । विनाशयत । अचिणं पुरुषार्थ
स्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापा
नादिपंचवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्तुं । कुरुत ॥ गृहंतु । गुह्यं संवरणं । शापि लघूपधगुण उद्धपधाया गोहः
। पा० ६. ४. ८९. इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणं । अस्मादतर्भावितव्यथाज्ञोऽट । अचिणं । अर्दास्त्रिणि
च । उ० ४. ६८. इति त्रिणिप्रत्ययः । उश्मसि । वशं कांतां । इदतो मसिः । अदादित्याक्षपो लुक् । यहि
ज्यादिना संप्रसारणं ॥ ॥ १० ॥

प्रत्यक्षम इति षड्वचं तृतीयं मुक्तं गीतमस्यार्थं जागतं मारुत । तथा चानुक्रांतं । प्रत्यक्षमः पद्मागतमिति ॥
अप्रियोम आदिमास्तुतश्च इदं मुक्तं मारुतनिविधानं । अथ यथेतमिति खंडे मुचितं । प्रत्यक्षमः प्रत्यक्षमो
यज्ञा यज्ञा वो अपये । आ० ५. २०. इति ॥

प्रत्यक्षसः प्रत्यक्षसो विरिणोऽनानता अविथुरा ऋजीपिणः ।

जुष्टमासो नृत्तमासो अंजिभिर्व्यानजे के चिदुस्मा डेव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रत्यक्षसः । प्रत्यक्षसः । विरिणः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीपिणः ।

जुष्टमासः । नृत्तमासः । अंजिभिः । वि । अनानजे । के । चित् । उस्माः । डेव ।

स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रत्यक्षसः शत्रुणा प्रकर्षेण तनुकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः प्रत्यक्षसः प्रकृष्टवर्णोपता अत एव
विरिणो विविधेन जयघोषिणोपताः । यद्वा । महत्तामैतत् । महतां हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यते । अत एवाना
नता आनतिरहिताः । सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । अविथुरा अविद्युक्ताः । शत्रुगणरूपेण संघीभुता इत्यर्थः । ऋजीपिणः ।
तृतीयमवर्णे ऋजीपस्याभिपवात् तत्र च मरुतः स्तुयंत इति तेषामृजीपित्वं । यद्वा । ऋजीपिणः प्रार्जयितारो
रमाना । जुष्टमासोऽतिशयेन यष्टुभिः सेविताः नृत्तमासोऽतिशयेन मेघादेर्नंतरः एवभुता मरुतः स्तुभिः
स्वशरीरस्याच्छादकैरजिभि रूपाभिव्यर्जकराभरणैर्यानजैः । नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टांतः । के चिदुस्मा
डेव । ये केचन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्यक्षसः । प्रकर्षेण त्वजते तनुकुर्वतीति प्रत्यक्षसः ।
तनु त्वन्नु तनुकरणे । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रत्यक्षसः । तव
इति वलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बह्वीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विरिणः । रप लप जल्प व्यक्ताया
वाचि । विरपणं विरिणः । आणादिकः शकप्रत्ययः । तद्वतो विरिणः । अनानताः । आनता अवलताः
प्रकृतिभुताः । न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविथुराः । व्यथ भयचलनयोः । व्यथः
संप्रसारणं धः क्लिष्ट । उ० १. ४०. इत्युचप्रत्ययः । अत्र तु बह्वलवचनाद्वत्वं न क्रियते । पूर्ववत्प्रथममस्वरो ।
जुष्टमासः । नित्यं मंत्र इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । तत आतिशायनिकस्य तमपः पित्वादनृदात्तत्वे स एव
स्वरः शिष्यते । अनजे । अन्तू व्यक्तिसंज्ञकातिगतपु । कर्मणि ऊर्दासि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । अत
आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्नुद्दिहलः । पा० ७. ४. ७१. इति नृट् । व्यत्ययनोर्ध्वधालोपः । इरयो र । स्तुभिः ।
स्तुन आच्छादने । कृप । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुगभावः ॥

उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन चित्पथा ।

श्रोतंति कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥ २ ॥

उपहरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयः ऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

श्रोतंति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतं । उक्षत । मधु ऽवर्णं । अर्चते ॥ २ ॥

हे मरुत उपहरेषुपुपुहर्तयेषु गंत्येष्वस्माकं संनिहृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं वर्पणसामर्थ्येनोपचितं कुरुथ । किं कुर्वतः । वय इव पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमर्गिणं शीघ्रं गच्छंतः । नभसि शीघ्रं वर्पणार्थं प्रवर्तमानैर्महाद्विर्मेघा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं कोशाः । मेघनामेतत् । वो युष्माकं रथेष्व्वासक्ता मेघाः श्रोतंति । जलं मुंचति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पुजयते मह्यं यजमानाय मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृष्युदकमा समंतादुक्षत । सिंचत । अस्मादभिर्नपितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपहरेषु । ऊर्ध्वं काटिन्त्ये । उपहरेति काटिन्त्येन तिर्यग्गच्छंतिष्वित्युपहृता नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्याधिकरणं घः । अचिध्वं । चिनोतिर्वर्तमाने लङ् । बह्वचं कंदमीति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आदि भस्य टिलोप इति टिलोपः । उदात्तानि वृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । श्रोतंति । श्रुतिर नरणे । कंदमो यलोपः । उक्षत । उक्ष मेचने । लोटि तशब्दस्य डित्वे सति ऋचि तुनुधेत्यादिना साहितिको दीर्घः ॥

प्रेषामज्मेषु विधुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यइ युंजते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयंत धृतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अज्मेषु । विधुरा ऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । हु । युंजते । शुभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत ऽदृष्टयः । स्वयं । महि ऽत्वं । पनयंत । धृतयः ॥ ३ ॥

यइ यदा खल्वते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्युदकाय युंजते मेघान सज्जीकुर्वति तदानीमज्मेषु मेघाना मृत्क्षपकेष्विषां मरुतां संबधिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्र रेजते । प्रकर्षणं कंपते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीयान्धान्युंजते अर्थयोजयति तदानीमेषां रथानां संबधिषु पर्वतादेरुत्क्षपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भोत्या कंपते । तत्र दृष्टांतः । विधुरेव । यथा भर्त्रा विद्युक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरानंवा सती कंपते तद्वत् । ते तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजदृष्टय दीप्यमानाः युधा एवमुता मरुतो धृतयः पर्वतादीन्धुत्वतः संतो महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयंत । व्यवहरति । प्रकटयतीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना विधीयमानो मन् बह्वचलवचनादस्मादपि दृष्टव्यः । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २. इति वचनादर्थव्यघञपोरिति वीभावाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । रेजते । रेजृ कंपने । भ्यसते रेजत इति भयवपनयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्पात्यत इत्यतोदात्तत्वं प्राप्ति वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । यद्वा । या प्रापण इत्यस्मादर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्ता । संपदादिस्वरणः कर्मेणि क्लिप । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । पनयंत । पन व्यवहारि । गुपुधुपविक्रीत्यायः । पा० ३. १. २८. । अस्माच्छांदसो लङ् । अत्ययेन ह्रस्वत्वं ॥

स हि स्वसृत्पृषदश्चो युवा गृणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋणयावानेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गृणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्व ऽसृत् । पृषत ऽअश्वः । युवा । गृणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आ ऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋण ऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्र ऽअविता । अथ । वृषा । गृणः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुत्तणोऽया अस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्वसूत स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुत्तणस्य प्रेरकोऽस्ति । पुपदस्यः । पुपत्यः श्वेतविंदकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा नित्यतरुणः तविपीभिरन्येषामसाधारणवर्लेरावृतः परिवेष्टितः सत्यः सत्कर्मार्हः अग्नयावा स्तोतृणामृणस्यापगमयिता । बहलस्य धनस्य दातृत्वर्थः । अनेयः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वरनिदितः वृषा जलानां वर्धिता । एवंभूतो मरुत्तणोऽस्या धियोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणोऽथानतर प्रावितासि । प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । मुपां मुनुगिति पठ्या याजादेशः । हलि लोपः । पा० ७. २. ११३. । इतीदम इदृषस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मान्नाच्छीलिकथानम् । तस्य लसार्वाधानुकत्वाभावेन चित्स्वरणातोदात्तत्वं । अया ईशान इत्येवात्राद्यादित्वात्प्रकृतिभावः । अस्मि । पुरुषव्यत्ययः । अग्नयावा । या प्रापण इत्यस्मादंतर्भा वितण्यथादातो मनिन्निति वनिप । अनेयः । णिदि कृतायां । अहलोर्ण्येदिति ण्यत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुमभावे लघूपधगुणः । नञ्समासेऽव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिदं शम्यृक्काण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ई । इदं । शमि । अृक्काणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चरितनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रहगणस्य सकाशाद्यज्जन्म तेन वयं वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाण वृत्तातमस्माकं पितोपदिष्टवान् अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् उच्यते । सोमस्य यज्ञत्वमिदं पुत्रस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाज्ञत्या सहिता जिह्वा स्मृतिरूपा वाक् प्र जिगाति । मरुत्तण प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहतिः स्मृतिश्च मरुत्तः क्रियते । यस्मादीमेनामिदं शमि वृत्तवधादिरूपे कर्मणि अृक्काणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वित्विरूपया स्मृत्या युक्ता । संत आशत प्राप्तवन् न पर्यत्यानुः आदित एवमिद्राप्रत्यनंतरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणीवृद्ध चान्यादृद्ध चेत्येवमादीनि नामानीद्रसकाशाद्बद्धा दधिरे । धृतवतः । तस्मादिषां यज्ञे सोमाहतिः स्मृतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम । सप्रस्येकवचने क्दांस ईकारलोपः । अृक्काणः । अृच स्मृता । संपदादिलक्षणे भावे क्रिप । कंदमीर्वनिपावति मत्वर्थोयो वनिप । अंत्यविकार ण्कादसः । यद्वा । अयस्मयादिषु क्वचिदुभयं भवति । का० १. ४. २०. । इत्युक्त्वात् स मुमुभा स अकृतत्वादाविव पदत्वात्कृत्वं भत्वाज्जत्वाभावः । आशत । लङि बहलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । यज्ञत्विरभ्यां घवत्रावित्यर्हार्थे घः ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त अृक्कभिः सुखादयः ।

ते वाशीमंत इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कं । भानुऽभिः । सं । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिऽभिः । ते । अृक्कऽभिः । सुऽखादयः ।

ते । वाशीऽमंतः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्मानुशीर्दीर्घ्यमानिः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृथुदकं श्रियसे श्रियतुं प्राणिभिः सेवितुं सं मिमिक्षिरे । सम्यग्मिदमुच्यते । पृथिवी वृथुदकेन सम्यक् सेज्जुमिच्छति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुत अृक्कभिः स्मृतिमज्ञिच्छत्विरभः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवति । वाशीमंतः । वाशीति वाङ्माम । शोभनया स्मृतिमज्ञयया वाचोपिताः इष्मिणो गतिमंतः अभीरवो भयरहितास्ति मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबंधिनो धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबद्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लब्धवतः ॥ श्रियसे । तुमर्थे सेसेनिति कसेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छन्तार्ताम्रित्यमञ्च इति निषेधा दामभावः । व्यत्ययिनात्वेनेपदं । सुखादयः । खादु भक्षणे । श्रीणादिक एप्रत्ययः । शोभना खादिभक्षणां येषां ।

नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इष्मिणः । इष गती । इषियुधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय इनिः । विट् । विट् लामि । लिटि द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । इरयो र इतीरयो रेभावः ॥ ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति पठ्यं चतुर्थं मृक्तं । अत्रानुक्तम्यते । आ विद्युन्मद्भिराद्यां प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराडूपति । पूर्ववद्विद्वंतं । आद्या पष्ठी च द्वे प्रस्तारपंक्ती । आद्यां पादा जागती तृतीयचतुर्थी गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः । मृत्तितं च । प्रस्तारपंक्तिः पुरतः । पिं ३. ४०. इति । अस्यायमर्थः । जागती गायत्री चेत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्वा जागती पादा स्यातामंती गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति । एतच्चदित्येषा पंचमी विराडूपा । आदितस्त्वयः पादा एकादशका अत्योऽष्टकः सा विराडूपेत्युच्यते ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

आ विद्युन्मद्भिरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणेः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्रता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽश्वैः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपणेः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पप्रत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिक्षं प्राप्य रुवंति शब्दं कुर्वतीति मरुतः । यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्विर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः । अथवा महत्यंतरिक्षे द्रव्यंतीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समाम्नातास्ते सर्वे मरुत आख्यायते । तथा चाङ्गः । सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति । पौराणिकास्त्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपंचाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिर इति । एवमुक्ता हे मरुतो रथेभिरात्मीर्य रथिरा यात । अस्मदीयं यज्ञमागच्छत । कीदृशी रथेः । विद्युन्मद्भिः । विद्युतनं विद्युत । विशिष्टदीप्तिर्युक्तः स्वर्कः स्वर्चनैः शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा । शोभनमर्कोऽर्चनं स्मृत्येषामस्ति तादृशीः । अथवा शोभनदीप्तिर्युक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यायुधानि । स्पृणा इत्यर्थः । तद्वद्भिः । अश्वपणैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशीः । यद्वा । रंहणशोला मेघा रथाः । तैः सहान्तरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशीः । विद्युन्मद्भिः । विद्युता तडिता तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः । अर्पणं गमनं । तत्स्वभावनीर्युक्तैः । अश्वपणैः । अश्वं व्याप्तं पणं पतनं गमनं येषां । अन्तरिक्षं याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभनकर्मणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतो वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयेषाम्भ्यं दातव्येनाज्ञेन सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शीघ्रमापप्रत । आपतत । आगच्छन्त्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्भवंतीति वेति । विद्युन्मद्भिरुतः स्वर्कः स्वर्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथिरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽज्ञेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्मणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि० ११. १३. १४. इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युक्त्वं यस्य यवाद्यतर्भावादयवादिभ्य इत्यत्रानुवृत्तं यः । पा० ८. २. १० । इति मनुषो वत्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः । ह्रस्वनुडभ्यां मनुविति मनुष उदात्तत्वं । अश्वपणैः । अश्वं व्याप्ता । अशिषुषीत्यादिना कृत्प्रत्ययः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायनिक इष्टानि प्रियस्थिरित्यादिना वर्षादेशः । पप्रत । पतु गती । लुङि लृट्त्वात् क्षेपडादेशः । पतः पुम । पा० ७. ४. १०. इति पुमागमः ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः शुभे कं यांति रथतूभिर्रथैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वर्धितिवाप्या रथस्य जघनंत भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । शुभे । कं । यांति । रथतूऽभिः । रथैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वर्धितिऽवान । प्या । रथस्य । जघनंत । भूम ॥ २ ॥

ते पुर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्णैः पिशंगैः पिशंगवर्णैरुभयवर्णोपैत रथतूर्भो रथस्य प्ररयितुभिरश्वैरं
देवाणां वरीतारं कं शब्दयितारं सुवंतं यजमानमा याति । आगच्छति । किमर्थं । शुभं तस्य गोमा कर्तुं ।
अथवा शुभ उदकाय । वृष्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणो रुक्मो न रोचमानं सुवर्णमिव चित्रोऽतिशयेन
दर्शनीयः स्वधितोवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । शत्रुणां खड्केनायुधोपेतः । एवविधगणरूपान् मरुतो
रथस्य पद्या चक्रधारया भुम भुमिं जघनंत । अत्यर्थं घ्नति । स्तोत्ररक्षणार्थमागतानां तेषां मरुता भारमसह
माना भूमिरतिपीडिता वभुवत्यर्थः ॥ वर । त्रियते देवा अनेनति वरः । यहवृद्धनिश्चीति । करणं ५ प । कं । कै ग
शब्द । कायतीति कः । बह्वलवचनात्कप्रत्ययः । रथतूर्भः । तुर त्वरणे । रथ तुररति त्वरायुक्तं कुर्वतीति
रथतुरः । क्लिष्टेति क्लिप । भिमि हलि चेति दीर्घत्वं । पद्या । पवी रथर्नामभवतीति यास्कः । नि० ५ प । पुड
पर्वत । अस्मादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । जघनत । हतयडतावर्तमानं क्वादसो
लड । कदस्युभयथत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपो । भुम । भुमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपा मुनुगिति डादेशः ।
क्वादसं ह्रस्वत्वं ॥

श्रिये कं वो अधि तनूषु वाणीर्मेधा वना न कृण्वंत ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः मुजातास्तुविद्युन्नासो धनयंते अदिं ॥ ३ ॥

श्रिये । कं । वः । अधि । तनूषु । वाणीः । मेधा । वना । न । कृण्वंत । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं । कं । मरुतः । मुजाताः । तुविद्युन्नासः । धनयंते । अदिं ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो युष्माक तनपु शरीरेष्वसंप्रदेशेषु वाणीः शत्रुणामाक्रोशकमाराव्यमायुधं श्रियं कर्मशर्याथ
वर्तते इति शेषः । कमित्येतत्पादपुरणं । तदुक्तं । अथापि पादपुरणाः कमीमितितीति । तादृशा मरुतो वना
न उक्तात्त्वृक्षममूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनमवरूपणोक्तात्तारुणवते । यजमानः
कारयति । हे मुजाताः शोभनजननयुक्ता मरुतो युष्मभ्यं युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रि सोमाभिपव प्रवृत्तं यावाण
तुविद्युन्नासः प्रभुतधना यजमाना धनयंत । धनं कुर्वति । युष्माकं यागाय यावभिरभिपुण्वतीत्यर्थः ॥ वाणीः ।
शत्रुणा भयोत्पादननाक्रोशशब्दकरणं वाणः । ततश्चकंदमीविनिपावति सत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययनाद्युदात्तत्वं ।
मेधा । सुपां मुनुगिति शसो डादेशः । वना । शसकंदसि बह्वलमिति शलोपः । कृण्वते । कृवि हिमाकरणयोश्च ।
लटि व्यत्ययनात्मनपदं । धिन्विक्लृण्वोरश्चत्युप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययनात्तादेशः । कंदस्युभयथत्यार्धधातुकत्वं
अस्याडित्वाद्गुणोऽवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववद्वादेशः । धनयंत । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच ॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्काय्या च देवी ।

ब्रह्म कृण्वंतो गोतमासो अकेरुध्वं नुनुद उत्सधिं पिबध्य ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमां । धियं । वार्काय्या । च । देवी ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । गोतमासः । अकेः । ऊर्ध्वं । नुनुद । उत्सधिं । पिबध्य ॥ ४ ॥

तुर्पितगोतमः स्मृता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशांतरं वर्तमानं कृपमुत्खायानीय प्रददुः । एतद्गृहा कश्चि
द्विपिर्भूतः । हे गोतमा गृध्रा जलाभिकांवायुक्ताव्यो युष्मानहानि शोभनोदकोपितानि दिनानि पर्यागुः । पर्याग
तानि । परित आभिमन्थ्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्काय्या वार्भिरुदकिर्निष्पायां धियं ज्योतिष्टोमादिमन्त्राणां कर्म
च देवीं योतमानमकुर्वन् । येष्वहस्म ब्रह्म हविर्लक्षणमज्ञमर्कमंत्रमाधेः स्तोत्रैः सह कृण्वंतो मरुताः कुर्वन्तो
गोतमासो गोतमा ऋषय उत्सधिं । उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधिः कृपः । तं पिबध्य स्वकीयपा
नायोर्ध्वं नुनुद्रे नुनुदिर देशांतरं वर्तमानं कृपमुत्खातवतः । एतदीयस्तोत्रैः स्मृता मरुतः कृपमुत्खातवत इति
यत्तदेतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः । गृधु अभिकांवायां । मुमुक्षुर्गृधिभ्यः कृत्तिरिति कर्मप्रत्ययः ।
सुपां सुपो भवतीति शसो जस । निष्वादाद्युदात्तत्वं । अगुः । एतेर्मुहीणो गा मुहीति गादेशः । आत इति

अर्जुम । वार्क्यार्थः । दुर्गुञ्ज करणः । अहलोर्ण्यत । वार्भिः कार्यः वार्क्यार्थः । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । गुणद्वयं । गुणद्वयं । इत्यो र इति रश्चादेशः । उत्सर्धः । कर्मण्यधिकरणे चिति दधातिरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबर्धः । पा पानं । तुमर्थं भर्मानति गर्धन्प्रत्ययः । पाघ्नत्वादिना पिबादेशः ॥

एतस्यन्न योजनमचेति मस्वहं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून ॥५॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । मस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयोऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून ॥५॥

हे मरुत एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतति योजनमेतत्सूक्तमाध्वं स्तोत्रं । त्यन्न त्यत प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रं मिवाचेति । सर्वज्ञायते । वो युष्मदर्थं यत यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं गोतम ऋषिः सम्वहं उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यमयचक्ररथाखट्वान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा । दंष्ट्रान्माधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया ऋष्टयो येषां । तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान्वररहनं वरस्योत्कृष्टस्य शचोर्हतून । यद्वा । उत्कृष्टस्य वृष्युदकस्या हृतून । अथवा उत्कृष्टानां देवतानामाज्ञातून वरस्य हविषो भक्षयित्वा । एवंभूतान्मरुतः पश्यन् सम्यग्ज्ञानं गोतमो यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः सर्वरूपलभ्यत इत्यर्थः । अच निरुक्तं । अथार्थं माध्यमका देवगणा वराहव उच्यते पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. इति ॥ अचेति । चिती संज्ञानि । क्वादसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । मस्वः । मृ शब्दोपतापयोः । लङि तिपि वङ्गलं कंदमीति शपः झुः । गुणं हन्त्याब्ध्य इति तलोपः । धातुस्वरिणांतोदात्तत्वं । वराहन । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वादन्तर्वा हरन्तर्वा ह्ययन्तर्वा जुहोतिरद नार्थाद्वा । इ इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंदस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वाद्भिमत्तमितिः ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्ची प्रति एोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयद्दृथासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभर्ची । प्रति । स्तोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । दृथा । आसां । अनुं । स्वधां । गभस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या संपाप्सदीया मृतिर्वो युष्माकमनुभर्ची युष्माननुहरन्ती युष्मद्गुणसदृशी प्रति एोभति । पत्येक स्तीति । स्तोभतिः मृतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थः । तदुक्तं याम्केन । अस्त्युप-
सार्थस्य संप्रत्यर्थं प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति । इदानीमत्युक्तं कंदत्याह । गभस्त्योरस्मदीययोर्वाङ्मोः स्वधां । अन्ननामेतत् । यदा बह्वविधमन्नं मरुतः स्थापयति । तामनुलक्ष्यत्यर्थः ॥ अनुभर्ची । हज्ज हरणे । तुच् । अन्नेभ्य इति ङीप् । उदात्त-
यणो हन्पूर्वादिति नया उदात्तत्वं ॥ १४ ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गोतमस्यार्थं वैश्वदेवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः पष्ठी स्वस्ति न इद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवकां विराट्स्त्रिष्टुभ्यः । अ० ९. ५. इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्त्रि-
स्त्रिष्टुभ्यः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्याः सप्तमी च जगत्यः पष्ठी विराट्स्थानिति ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्य उक्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविहानीयं । सा तु प्रकृती विकृती च वैश्वदेवशस्यस्य परिधानीया । तथा च सूत्रितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. इति । आदितिर्ब्रह्मरितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत्र वैश्वदेवे । आ० ५. १८. इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पंचजनीयया परिदध्यात् । ए० ब्रा० ३. ३१. इति ॥ महाव्रते निष्किलब्ध एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूच्यते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थानि । ए० आ० ५. ३. २. इति ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतोऽदव्यासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यंतु । विश्वतः । अदव्यासः । अपरिऽइतासः । उतऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सद । इत । वृधे । असन्न । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्माकं क्रतवोऽप्रियोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागादा यंतु । आगच्छंतु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कन्याणां भजनीया वा अदव्यासोऽमुररहिमिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः शत्रूणामुद्भूतारः । ईदृशाः क्रतवोऽस्मान्मथागच्छंतु । अप्रायुवोऽप्रगच्छंतः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजंतः अत एव दिवं दिवं प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वंत एषगुणविशिष्टाः सर्वे देवा नोऽस्माकं सदमित सदैव वृधे वर्धनायासन । भवंतु ॥ अदव्यासः । दम्भु दम्भे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषतीटप्रतिषेधः । नञ्समासोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण गतो । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभयत्राज्जंसरमुक् । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिनक्षत्रो भावे कृप । सावकाच इति विभक्तकृदात्तत्वं । असन्न । अस भुवि । नित्यडागमः । वङ्गलं कंदमीति शपो लुगभावः । तस्याङित्वात् अमोर्गताप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण गतो । अस्मात्पूर्वपदात्तंदमीण इत्युपप्रत्ययः । नञ्समासोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जमि जसादिपु कंदमि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तत्त्वादित्यादवड ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरंतु जीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । ऋजुऽयतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।

देवानां । सख्यं । उप । सेदिम । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरंतु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुवर्षित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां । ऋजूयतामृजुमार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठितार यजमानमात्मन इच्छता । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानाभिमुख्येन नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म बोधं सेदिम । प्राप्तुवाम । तादृशा देवा नोऽस्माकमायुर्जीवसे जीवितुं प्र तिरंतु । वर्धयंतु ॥ भद्रा । भदि कन्याणि सुवि च । ऋज्व्राघेत्यादा । उ० २ २८ । रन्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति । मुप आत्मनः क्यच । तदंताल्लटः शतु । शतुरनुम इत्यत्रादिविभक्तकृदात्तत्वं । रातिः । रा दाने । मंथे वृषति क्लिन्न उदात्तत्वं । सख्यं । सख्युर्य इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिम । पठू विशरणगत्यवसादनेपु । कंदमि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्यार्जमिचित्तकत्वेन लिटि परत आदे गादित्वाभावादत एकहत्वमध्य इत्येत्वाभासलोपा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । प्र तिरंतु । प्रपूर्वलिखतिवर्धनार्थः । तथा च यास्को व्याचख्यां । देवानां सख्यमुपसेदिम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरजीवनाय । नि० १२. ३९ । इति ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मिचमदिति दक्षमस्त्रिधं ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयं । भगं । मिचं । अदितिं । दक्षं । अस्त्रिधं ।

अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । कर्तु ॥ ३ ॥

तान्विद्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा । निविदिति वाङ्माम । यद्वा ।

निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकया विश्वदेव्या निविदा वयं ह्रमहे । आहुयामः । देवानिति यत्सामान्यनोक्तं तदेव विव्रियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं मित्रं प्रसीतिस्त्रायकमहरभिमानिनं देवं । मित्रं वा अहः । तै० ब्रा० १. १. १०. १. इति श्रुतिः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा देवमातरं दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणं समर्थं प्रजापतिं । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दक्ष इति श्रुतिः । अस्मिधं शोषणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं । अर्यमणं । अरीनं मंदेहादीनमुरान्यकृतिं नियुक्तीत्यर्थमा मूर्यः । असीं वा आदित्योऽर्यमिति श्रुतिः । तं । वरुणं । वृणोति पापकृतः स्वकीयः पात्रैरावृणोतीति रात्र्यभिमानदेवो वरुणः । श्रूयते च । वारुणो रात्रिः । तै० ब्रा० १. १. १०. १. इति । सोम द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां क्षतारूपेण दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विनाश्ववती । यद्वा । सर्वं व्याभूवती । तथा च यास्कः । अश्विनी यद्वाश्ववाते सर्वं रमेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्विरश्विनावित्याणां वाभस्तत्कार्वाश्विनी व्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके मूर्याचंद्रमसावित्येके राज्ञानां पुण्यकृतावित्येतिहासिकाः । नि० १०. १. इति । एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्गणार्थमाहुयाम इति पूर्ववत् संबंधः । अस्माभिराहुता मुभगा शोभनधनोपता सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत । करोतु ॥ ह्रमहे । हुत्रो लटि ङ इत्यनुवृत्तिं बह्वलं कृदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं हल इति दीर्घत्वं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । अस्मिधं । सिधु शोषणे । संपदादिलक्षणे भावे कृप । बह्वलीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्करत । करोतिर्लित्यङागमः । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः कृकसीति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोममुतो मयोभुवस्तदश्विना ऋणुतं धिष्ण्या युवं ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयः । भु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । यावाणः । सोमः । सुतः । मयः । भुवः । तत् । अश्विना । ऋणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तद्वेषजमपधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यद्वेषजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तद्वेषजमस्मान्प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्बुल्लोकोऽपि तद्वेषजमस्मान्प्रापयतु । सोममुतः सोमाभिषव कृतवन्तो मयोभुवो मयसो यागफलभुतस्य सुखस्य भावयितारो यावाणोऽभिषवसाधनाः पापाणांश्च तद्वेषजमस्मान्प्रापयतु । हे धिष्ण्या । धिष्ण्या बुद्धिः । तदहोवाश्विनी युवं युवा तद्वेषजं ऋणुतं । आकर्णयतं । यद्वेषजमस्माभिर्वाच्यादिषु प्रार्थ्यते । तद्वेषजं देवानां भिषजो युवामस्माकं मनुकृत्वं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पा० १. २. ४. १. इति ह्रस्वत्वम् । वातु । वा गतिगंधनयोः । अंतर्भावितव्यार्थात्प्रार्थनायां लोट् । सोममुतः । सोमे मुजः । पा० ३. २. १० । इति भुते कृप । धिष्ण्या । धिष्ण्याशब्दादहोवाश्विनी कंदसि चेति यः । वर्णलोपश्चांदसः । सुपां मुलुगित्याकारः ॥

तमीशानं जगतस्तस्युपस्पतिं धियंजिन्वमवसे ह्रमहे वयं ।

पृषा नो यथा वेदसामसंहृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युपः । पतिं । धियं । जिन्वं । अवसे । ह्रमहे । वयं ।

पृषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाधिन्द्रः स्तूयते अपराधिन् पृषा । ईशानमश्वर्यवंतं अत एव जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं एवंभूतं तमिन्द्रमवसे रक्षणाय वयं ह्रमहे । आहुयामः । पृषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथासत् येन प्रकारेण भवति तन्नैव प्रकारेणादब्धः केनाप्याहंसितः पृषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्तमुः । षष्ठ्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वासिघसीनां चेति षत्वं । षष्ठ्याः पतिपुञ्जिति

विसर्जनीयस्य सत्त्वं । धिर्यजित्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्यन्त्युटो बहलमिति बहलवचनात्त्वच । इच एकाचोऽम प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६८. । इत्यमागमः । अमत । अम भुवि । लेखडागमः । बहलं कंदमीति शपो लुगभावः । पायुः । पा रक्षणं । कृवापाजीत्युण । स्वस्तये । मुपूर्वादन्तेर्भावे क्लिन । कंदस्युभयशति तस्य सार्वधातुकत्वादन्तेर्भुः । पा० २. ४. ५०. । इति भुभावाभाव इति वृत्तावृक्तं ॥ १५ ॥

स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इंद्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवा वृद्ध प्रभुते श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं । स्वस्तीत्यविना शनाम । नि० ३. २१. । स्वस्त्याविनाश दधातु । विदधातु । करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा । विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य । तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः । निमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो निमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा निमिः । यत्संवधिनो रथस्य निमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभुतस्तार्क्ष्यमुक्षस्य पुत्रो गृह्णान नोऽस्माकं स्वस्त्याविनाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्याविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । विद ज्ञाने । विदू लाभे । आभ्याममुपत्ययातो वेदभ्यान्दः । बह्व्रीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तादात्तत्वं । तार्क्ष्यः । तृक्षस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५ । त्रित्वादायुदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टारिष्टा । अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा निमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७. । इति मृत्तलोपी । उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृषदश्वा मरुतः पृथ्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवंसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषतऽश्वाः । मरुतः । पृथ्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवंसा । आ ।

गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्विः श्वेतविंदुर्भयुक्ता अश्वा धेयां त तथोक्ताः । पृथ्निमातरः । पृथ्निनावावर्णा गीमाता येया । शुभंयावानः । शुभं शोभनं याति गच्छतीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयो गतारः अग्निजिह्वा अप्रजिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाप्रेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तार्क्ष्यात्ता कृत्वा । मनवः सर्वस्य संतारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो धेयां त एवंभुता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिहोऽस्माकालेऽवसा रक्षणेन सहा गमन । आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । या प्रापणे । आतो मनित्रिति वनिप् । तत्पुरुषे कृति बहलमिति बहलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन । गमेः प्रार्थनायां लेखडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहलं कंदमीति शपो लुक् ॥

अस्ति सोम्यचरुभृतीयसवने । तेन चरुणा देवतामिष्टेष्टशेषे तस्मिन्बह्व घृतमवनीय तस्मिन्वपदकवां स्वकीया क्वाया द्रष्टव्या । सा यदि न वृक्षेत तदानीं भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव मूच्यते । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. । इति । महाना श्रीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शे जप्या । मुचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्रापी भवतामवोभिः । आ० ८. १४. । इति ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यजेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुस्तुऽवांसः । तनूभिः । वि । व्यजेम । देवऽहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीय कल्याणं वचनं शृणुयाम । युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं वार्धयं कदाचिदपि मा भुत । हे यजत्रा यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्ट्या देवा अक्षभिरक्षभिराक्षीर्यश्चक्षुर्भिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रतिपातोऽपि मा भुत । स्थिरैर्दृढैरङ्गैस्तुष्टुपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसो युष्मान् सुवन्तो यदायुः पुरोडाशाधिकगतप्रमाणं विंशत्यधिकगतप्रमाणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्यजेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः । वङ्गलं कन्दसीति भिम एसभावः । अक्षभिः । कन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङ् स चोदात्तः । यजत्राः । अमिनक्षीत्यादिना यजत्रन्प्रत्ययः । तुष्टुवांसः । तुष्टु नृती । लिटः क्लमुः । गर्पुवाः खय इति तकारः शिष्यति । अङ्गम । अणु व्याप्ति । लिट्याशिष्यङ् । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययन गप । देवहितं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं ॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनां ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥

शतं । इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसं । तनूनां ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रिरिपत । आयुः । गन्तोः ॥ ९ ॥

हे देवा अंत्यंतिके मनुष्याणां समोप आयुश्च भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु । यस्मात्सप्तैकानि मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गन्तोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिपत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । इदंरदशापन्नानित्यर्थः ॥ अति । अंतिकशब्दस्य कादिलोपो वङ्गलमिति वक्तव्यमिति क्लोपः । यत्र । अचि तुनुधमनुतङ्कुर्वति संहितायां दीर्घः । चक्र । लिटि मध्यमवङ्गवचनस्य कित्वाङ्गुणामवि यणादेशः । द्यचो ऽतस्लिङ् इति संहितायां दीर्घत्व । जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० ७. २ १०१. इति जरसादेशः । मध्या । सुपा मुलुगिति सप्तम्या डादेशः । रीरिपत । रिप रूप हिंसायां । अस्माक्यंतात माङि लुङि मध्यमवङ्गवचने लुशङि णिलोपोपधाङ्गुणवचनहलादिशेषसन्वङ्गवित्त्वदीर्घाः । कान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । गन्तोः । भावलक्षणं स्थण । पा० ३. ४ १६. इति गमस्तोमुन्प्रत्ययः ॥

अदितिर्द्यौरदितिरित्यपादितिदेवताकि पञ्चा हविषो याज्या । मुत्रितं च । अदितिर्द्यौरदितिरितरिचं न ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. इति ॥

अदितिर्द्यौरदितिरितरिष्टामदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्याः । अदितिः । अंतरिष्टां । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातं । अदितिः । जनिऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्यौतनशीलो नाकः । सैवांतरिचमंतरा

वावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितृत्वादकः । ततश्च स पुत्रो मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरिव । पंच जना निपादपंचमाश्रित्वारो वर्णाः । यद्वा । गंधर्वाः पितरो देवा अमुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्कन । गंधर्वाः पितरो देवा अमुरा रक्षा मीत्येके चत्वारो वर्णा निपादः पंचम इत्यापमन्वयः । नि० ३. ७ । इति । ब्राह्मणं त्वेवमास्मात् । सर्वेषा वा एतत्पंचजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च । ऐ० ब्रा० ३. ३१. इति । तत्र गंधर्वाप्सरसामेक्यात्पंचजनत्वं । एवविधाः पंच जना अष्टादितिरिव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः साष्टादितिरिव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदष्टादितिरिव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं च यास्कन । इत्यदितेर्विभृतिमाष्टे । नि० ४. २३. इति ॥ अदितिः । दो अवत्वंडे । अस्मात्कर्मणि क्तिनि व्यतिस्यतिमास्यां । पा० ७. ४. ४०. इतीत्य । यास्कपक्षे तु दीङ् चय इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । नञ्समासोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरङ्कतामापादयति सर्वनामानि पर्यायण तल्लिङ्गतामुपाददत इत्युद्दिश्यलिंगतया पुँल्लिङ्गत्वं । जनित्वं । जनैरीणादिकम्बन्धप्रत्ययः ॥ १६ ॥

अजुनीतीति नवर्चं पष्ठं मुक्तं गीतमस्यार्थं । अत्रानुक्रम्यते । अजुनीती नव गायत्रमन्त्रानुपूर्विति । पूर्वच वक्ष्यदेवं त्वित्युक्त्वानुह्यादिपरिभाषयेदमपि मुक्तं वज्रदेवताक । मुक्तविनियोगो लिंगिकः । चानुर्विगिकेऽहनि प्रातःसवने मेवावरुणस्य अजुनीती न इत्येवार्भणीया । चनुर्विग इति खंडे मुचितं । अजुनीती नो वरुण इदं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २ । इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वर्ग्येवार्भणीया शंसनीया । मुचितं च । आरभणीयाः पर्यासान्कवृत्तोऽहर्गः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १ । इति ॥

अजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अयमा देवः सजोषाः ॥ १ ॥

अजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अयमा देवः । सजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो राज्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं ज्ञानं नोऽस्मान् अजुनीती अजुनीत्या अजुनयनेन काटित्यरहितेन गमनेन नयतु । अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः सजोषाः समानप्रीतिर्यमाहोरात्रविभागस्य कर्ता सूर्यश्चास्मानुजगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ अजुनीती । मुपां मुनुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महोभिः । व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्वो वसुमो धनस्य वसवाना वार्षका आच्छादयितारः । सर्वं जगदनेनाच्छादयतीत्यर्थः । अतस्ते मित्रादयोऽप्रमूरा अप्रमूर्च्छिता अमृताः प्राजाः संतो महोभिरात्मीयैस्तजोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वप्यहस्म व्रता व्रतानि जगत्त्रिंशद्भूपाणि स्वकीयानि कर्माणि रक्षन्ते । पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावे जसादिषु कंदसि वावचनमिति घर्ङितेति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादिशः । वसवानाः । वस आच्छादने । अस्मादंतर्भावितण्यर्थाद्वटः शानच । वज्रल कंदसीति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । मूर्का मोहममुक्ताययोः । अस्मात्पदादिलक्षणो भावे क्रिप । राक्षोप इति ककारलोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । रो रि पा० ८. ३. १४. इति रेफलोपः । न प्रमूरा अप्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षन्ते । रक्ष पालनं । अत्ययनं तङ् ॥

ते अस्मभ्यं शर्म यंसन्मृता मर्त्येभ्यः । वार्धमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यं । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । वार्धमानाः । अप । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मभ्योऽस्मभ्यमनुष्ठानुभ्यः शर्मा मृतलक्षणं मुखं यंसन् ।

यच्छंतु । प्रयच्छंतु । किं कुर्वतः । द्विपोऽस्मादीयान्वापलक्षणान् शत्रुनप वाधमानाः । विनाशं प्रापयंतः ॥
यंमन । यम उपरमे । लेख्यडागमः । मित्रहृलं लेटीति मिप । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्तीत्यमृताः । जजो
जरमरमिअमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

वि नः पथः सुविताय चियंविंदो मरुतः । पूषा भगो वंद्यामः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियंतु । उंदः । मरुतः । पूषा । भगः । वंद्यामः ॥ ४ ॥

वंद्यामः सर्ववर्दनीयाः स्तोत्रा नमस्कृत्या विंद्यादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्वि चियंतु । विजिन्वतु ।
अगोभनंभ्यो मागंभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वतु । किमर्थं । सुविताय मुपु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलनाय ॥ पथः । शमि
भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं शम उदात्तत्वं । सुविताय । इण गतावित्यस्मात्कर्मणि
निष्ठा । तन्वादीनां कंदमि वज्रलमुपसंख्यानमित्युवङ् । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तिं सुपमानात
क्त इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चियंतु । चित्र चयनं । वज्रलं कंदमीति विकरणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वा
त्रिघाताभावः । वंद्यामः । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अहलोर्ण्यत । ईडवंदवृगंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं ।
आज्जमरमुक् ॥

अग्नोर्यामं संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्र चतुर्थं ऽच्चावाकातिरिक्तोक्त्य उत नो धिय इत्येवानुरूपतुचस्य
धेकल्पिकी तृतीया । मुचितं च । उत नो धियो गोअया इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११ । इति ॥

उत नो धियो गोअयाः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअयाः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः । कर्त । नः ।

स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवमंतुभिरश्वर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुद्गणः ।
हे मरुद्गण ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽग्नोर्यामलक्षणानि कर्माणि गोअयाः पश्याणि पशुप्रमुखान्यस्मात्सका
शाद्भूयः पशुभिर्युक्तानि कर्तं । कुरुत । अग्नोर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमास्त्रायते । यस्मात्पशवः प्रप्रेव भ्रंशरन
म एतेन यजेत । ते० ब्रा० २. ७. १४. २ । इति । उतापि च नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः ।
इण गता । इणशीडभ्या वज्रिति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्नपदे या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्निति वनिप । संबुद्धा
वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १ । इति वकारस्य रुत्वं ॥ ॥ ११ ॥

अत्रिगाद्यर्थमाज्ञतं मधुपर्कं मधु वाता इति तुचन अत्रिगादिः प्रतियहीतावेक्षित । तथा च मृच्यते । मधु
वाता अतायत इति तुचनावित्य । आ० गु० १. २४. १४ । इति ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः । माध्वीनः संतोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । क्षरंति । सिंधवः । माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता वायवो मधु माधुर्योपेतं कर्म फलं क्षरंति । वर्षति ।
प्रयच्छंतोत्यर्थः । तथा सिंधवः स्थंदनशीला नद्यः समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रमं क्षरंति । एवं नो
ऽस्माभ्यमोषधीः फलपाकांता आपधयन्ताश्च माध्वीर्माधुर्योपेताः संतु । भवंतु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य
लुगकारकाररफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १०८. २ । इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । मुप आत्मनः
व्यच । न कंदस्यपृथस्यतीत्यदीर्घयोर्निषधः । अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वं । व्यजंताद्धटः शतु । शतुरनुम
इति विभक्तिरुदात्तत्वं । माध्वीः । मधोरत्र च । पा० ४. ४. १०९. । इति मत्वर्थीयोऽज्प्रत्ययः । अत्र्यवास्त्र्येत्वा
दावत्रि यणादेशो निपात्यते । वा कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ओषधीः । ओषः पाक आसु धीयत इत्योष
धयः । कर्मण्यधिकरणं चेति किप्रत्ययः । छदिकारादक्तिन इति डीप । जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभा
रादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमाद्युदात्तं ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।
पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । उतापि चोषस उपःकोलोपलजितान्यहानि च मधुमति भवतु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबन्धी लोकोऽस्माकं मधुमत माधुर्यविशष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता र्वाकुलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या आर्जो । पा० ४. ५ ८५ २ । इति प्राग्दीव्यतीयोऽत्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजास्युच्यते । नि० ४. १९. । इति यास्कः । रजंर्यास्रज्जना इति रजः । अमुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४ ४ । इति रजंरलोपः ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः ।
भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यृपाभिमानी देवो मधुमान माधुर्योपेतफलवान् । तादृश फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमान् । गावोऽपि होवायार्था धनवश्च नोऽस्माकं माध्वीर्माधुर्योपेतं पयसा युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वा त्सुट । वनपतिशब्दावायुदात्ता । उभं वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवतु । अयमा ।

शं । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यदा । अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । राज्यभिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु । अयमाहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्पतिर्वृहतां देवानां पालयितद्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरु विस्तीर्ण कामति पादां विक्षिपतीत्युक्क्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारं पृथिव्यादीन् लोकान्पदचयरूपेणाक्रान्तवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं सुखकर उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविक्षेपः । पचा यच् । यदा । उरुन् क्रामतीत्युक्क्रमः । कर्मस्थान् । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्येति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

त्वं सोमति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं मुक्तं गोतमस्यार्थं सोमदेवताकं । पंचम्यायाः षोडश्याता द्वादशर्चा गायत्र्यः । सप्तदश्युष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् चेति ॥ मृत्कविनियोगो लिंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमति द्वे अचावनुवाक्ये । मृत्तितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषिति द्वे । आ० ३. ७ । इति ॥ महर्षिपतृयज्ञ एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं सोमत्वेषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणाधेरर्धमिति खंडे मृत्तितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनु । आ० २. १९. । इति ॥ एषेव प्रायणीयेष्टी सौम्यस्यानुवाक्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र मृत्तितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धर्मानि दिवि या पृथिव्या । आ० ४. ३. । इति ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेषि । पंथां ।

तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्व मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः । प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि । वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञा-
मिषेत्यर्थः । अतस्त्व रजिष्ठमुजुतममकुटिलं पंथा पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनु नेषि । अस्माननुक्रमेण
पापयसि । किंच हे इंदो उदनशील सर्व जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्ट-
नयनेन धीरा धीमंतः कर्मवतः प्रज्ञावतो वा नोऽस्माकं पितरो देवेष्विन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत ।
अभवत । प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मणि
निष्ठा । क्लेदं द्विर्वचनं । यद्वा । यद्भुलुगंतानिष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नृणो यद्भुलुकोरित्यभ्यासस्य
गुणाभावः । यद्वा । कंदस्युभयथेति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य युः । द्याविति
द्विर्वचनं । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । रजिष्ठं ।
ऋजुशब्दादिदृष्टिनि विभाषजं कंदमि । पा० ६. ४. १६० । इति रत्नं । टेरिति टिलोपः । नेषि । नयतेर्लेटि बङ्गलं
कंदमीति शपो लुक् । पंथां । पथिमथ्यमुच्तामात । पा० १. १. ८५ । इत्येवमपि व्यत्ययनात्वं । पथिमथोः
सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती । तादां चेति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

अपिष्टोमे मरुत्वतीय त्व सोम क्रतुभिरित्येषा धाव्या । मुचितं च । अपिर्नता त्वं सोम क्रतुभिः पिबन्त्यप
इति धाव्याः । आ० ५. १४. । इति ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुभूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युमन्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं । सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषा । वृषऽत्वेभिः । मऽहित्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्व क्रतुभित्वत्संबन्धिभिरपिष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः शोभनकर्मो शोभनप्रज्ञो वा
भूः । भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मीयैर्बलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिर्वृषत्वं
कामाभिवर्षणमहित्वा महत्येन माहात्येन च वृषा कामानां वर्षिता महंश्च भवसि । तथा त्वं नृचक्षा नृणां
यज्ञस्य ज्ञाना यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता मन द्युम्नेभिर्द्युम्नैर्दक्षैर्दक्षैर्विलक्षणैरर्चैर्द्युमन्यभवः । प्रभूतासो
भवसि ॥ सुक्रतुः । ब्रह्मव्रीह्यां कृत्वाद्यशेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धो । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । अित्यादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन ब्रह्मव्रीह्यावाद्युदात्तं द्वाकंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः ।
विश्वानि वेदांसि यस्यासीं । ब्रह्मव्रीह्यां विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृष्णो भावो
वृषत्वं । बङ्गलं कंदमीति भिम ऐसभावः । महित्वा । महैराणादिक इत्यन्त्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां मुलु-
गिति विभक्त्यकारः ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्टुमसि प्रियो न मित्रो दक्षाव्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाव्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा । तै० ब्रा० १. ७. ४. २ । इति श्रुतः । वरुणस्य यागार्थमाहुतः क्रीतो वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणोऽसि धृतव्रत इति मंचलिगातः । क्रीतस्य ते नु तव संबन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्यपिष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसि । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्नहद्विस्तीर्णं गभीरं गांभीर्योपेतं च । यद्वा । नु इत्यतदुपमार्थः । तद्वक्तृ यास्केन । अथाप्युपमार्थं भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । नि० १. ४. । इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्यैव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकोऽसि । तव दृष्टांतः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽह्मरभिमानी मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमर्थमेवास्माभिरुज्जमानः सूर्य इव दत्ताय्योऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं निश्च्युतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत्स्यावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिष्टुं । युष्मत्तत्तनुःष्वंतःपादमिति विमर्जनीयस्य पत्न्यः । दत्ताय्यः । दत्त वृद्धी । श्रुदानिस्पृह्याहभ्य आश्रयः । ३० ३ ९६. । इत्याख्यप्रत्ययः ॥

आययणेष्टी सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आययणं ब्रीहिश्यामाकयवानामिति खंडे मृत्तितं । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. । इति ॥ एषैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । मृत्तितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामपाळ्क युत्सु पृतनामु पप्रि । आ० ३. ७. । इति ॥ प्रायणीयेष्टावर्षेपेव सौम्यस्य याज्या । मृत्तितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेऽन्नाजन्तोम प्रति हव्या गृभाय ॥४॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अपऽसु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुऽमनाः । अहेऽन्न । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥४॥

हे सोम ते तव दिवि बुल्लोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्यां भूमां यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्वतसु शिखरेष्वपि यानि वर्तन्ते । तथा ब्रीह्याद्योपधीष्वप्सु च यानि वर्तन्ते । तेभिर्विश्वैः सर्वस्वेजो भिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेऽन्नकुप्यन् हे राजन् सोम राजमान सोम एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रजाणि हवीषि प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । शिखरं दसि बहुलमिति शिखरं पः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तं उदात्तत्वं । ओपधीषु । ओपधेय विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊर्ध्वदिमत्यादिना विभक्तं उदात्तत्वं । सुमनाः । सोमनसो अलोमोपसो इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गृभाय । यह उपादानं । ऊर्ध्वदिम शायज्यपीति ह्रीं आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पूर्णमासेष्टी सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमत्येषानुवाक्या । मृत्तितं च । अपिर्वृचाणि जघर्नादिति पूर्वस्याज्य भागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्यतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति । एवं यत्र यत्र वार्चघ्रावाज्यभागां तत्र सर्वत्रास्या विनियोगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्येषानुवाक्या । आपराह्णिकायामुपसदि सैव याज्या । मृत्तितं च । त्वं सोमासि सत्यतिरित्युत्तरस्य अमीवहा इति विपर्यासो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

त्वं सोमासि सत्यतिस्त्वं राजोत वृचहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५॥

त्वं । सोम । असि । सत्ऽपतिः । त्वं । राजा । उत । वृचऽहा । त्वं । भद्रः । असि । क्रतुः ॥५॥

हे सोम त्वं सत्यतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भूवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतिः । यद्वा । संतः स्वानादयः पतयः पाजका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चास्त्रायते । स्वान भ्रात्रेति वा अमुष्मिन् लोके सोममरचन । तै० सं० ६. १. १०. ५. । इति ।

उतापि च राजा राजमानस्य वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः ऋतुर्योऽयमपिष्टोमादि-
यागस्त्वमेव तद्रूपो भवामि । त्वत्माधत्वाद्यागानां ॥ सत्यतिः । बङ्गव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु
पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १९ ॥

साप्रिचित्यं क्रतावपीपोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टां देवमुवां हवीषि निरुण्यते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्ह-
विषस्य च सोमेत्येषानुवाक्या । अथापीपोमीयणीति खंडे सूचितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः
कवीनां । आ० ४. ११ । इति ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥
त्वं च । सोम । नः । वशः । जीवातुं । न । मरामहे । प्रियऽस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोत्राणां जीवातुं जीवनापधं त्वं च त्वं चेद्वशः कामयेथाः तदानीं वयं न मरामहे ।
न म्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बङ्गभिः स्तोत्रव्य इत्यर्थः ।
वनस्पतिर्वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा औषधीनां राजा । तै० सं० ६. १
९. १ । इति श्रुतेः ॥ वशः । वशं कांती । लिटि सिध्यडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । त्वं चिति
चगच्छति गतिं निपातांतरं चेदर्थं । तथोगान्निपातिर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे ।
जीविरातुः । उ० १. ८० । मरामहे । मृड् प्राणत्यगि । व्यत्ययेन शप ॥

आयुष्कामिण्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमित्येषानुवाक्या । अथ काम्या इति खंडे सूचितं ।
आ नो अपि मुंचतुना त्वं सोम महे भगं । आ० २. १० । इति ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥
त्वं । सोम । महे । भगं । त्वं । यूने । ऋतायते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोग
समर्थं भग धनं दधासि । विदधासि । करोषि । तथा त्वं यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥
महे । महते । अच्छन्लोपः कान्दसः । बृहन्नहतोरुपसंख्यानमिति विभक्त्युदात्तत्वं । यूने । श्वयुवमघोनामर्तादित
इति संप्रसारणं । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । मुप आत्मनः क्वच । न क्कंदस्यपुत्रस्यतीत्यदीर्घयोर्निषेधः ।
अन्येषामपि वृश्यत इति साहितिको दीर्घः । क्यजंताक्षटः शतृ । शतुरनुमो नवजादो इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे संसर्गित्यसंप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । स्वस्त्ययन्यां रक्षितवतावपि रक्षा
णो अहमस्त्य नः सोम विध्यतः । आ० २. १० । इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥
त्वं । नः । सोम । विश्वतः । रक्षा । राजन् । अघायतः । न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजन्नशील त्वमघायतः । अघं पापं । तदेतत्तुं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्मा-
दपि पुरुषास्त्रोऽस्मान्नक्ष । पालय । त्वावतस्त्वत्पदशस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिष्येत् । नहि विनश्येत्
किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परेषामिच्छतीत्यघायतः । कंदसि परेच्छायाम-
पीति क्वच । अघायस्यादित्यात्वं । रिष्येत् । इष रिष हिंसायां । त्वावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्मां कंदसि
सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास इति तुषोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । सोम यासो मयोमुव इति तिस्रः । आ० ४. ४ ।
इति ॥ आययणे सौम्यस्य सोम यास इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । सोम यासो मयोमुवो या ते धामानि

दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९ । इति ॥ अथमेधेऽपि पौष्ण्यामिष्टी द्वितीयस्याज्यभागस्यानुवाक्या । सूचितं च । त्वमेधे सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सवृत्ती । आ० १०. ६. । इति ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाणुषे । ताभिर्नोऽविता भव ॥ ९॥

सोम । याः । ते । मयः । ऽभुवः । ऊतयः । संति । दाणुषे । ताभिः । नः । अविता । भव ॥ ९॥

हे सोम ते तव संबंधिनो दाणुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयोभुवो मयसः मुखस्य भावयित्वा ऊतयो रक्षाः संति विद्यते ताभौ रक्षाभिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्योतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिंगत्वं भुवस्य । पा० ४. १. ४७ । इति ङीष् प्राप्नोति । तद्वतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति तपरकरणस्यानुवर्तनान्न भवति ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १०॥

इमं । यज्ञं । इदं । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वं । नः । वृधे । भव ॥ १०॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं सुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः मेव मानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधं यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ जुजुषाणः । जुषो प्रीतिसेवनयोः । कंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । उपागहि । गमेलोऽटि वृज्जलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । असिद्धवद्वा भादित्यस्यासिद्धत्वाद्धर्तुर्गभावः । गतिर्गती । पा० ८. १. ७०. । इति पुर्वस्य गतिर्निघातः ॥ ॥ २० ॥

दर्शयागि सोमस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्यनुवाक्या । सूचितं च । अपिः प्रत्येन मन्त्रना सोम गीर्भिर्वा वयं । आ० १. ५. । इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वतावाज्यभागां तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

सोम गीर्भिष्टा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥ ११॥

सोम । गीः । ऽभिः । त्वा । वयं । वर्धयामः । वचः । ऽविदः । सुऽमृळीकः । नः । आ ।

विश ॥ ११॥

हे सोम त्वा त्वां वचोविदः सुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठितारो गीर्भिः सुतिलक्षणवचोभिर्वर्धयामः । प्रवृद्धं कर्मः । तादृशत्वं च नोऽस्माकं सुमृळीकः शोभनं मुखं कुर्वन् सन् आ विश । आगच्छ ॥ सुमृळीकः । मृड मुखे । मृडः कीकन्ककनी । उ० ४. २४. । इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडकीं यस्येति वृज्जम्रीर्हा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

संति पवमानेष्टयस्मिन् । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान इत्यनुवाक्या । सूचितं च । पुष्टिमंतावपिना रयिमश्ववज्रयस्फानो अमीवहा । आ० २. १. । इति ॥ एषेव प्रातःकालीनोपसदि सोम्यागस्य याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या । सूचितं चाथोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्यतिर्गयस्फानो अमीवहा । आ० ४. ८. । इति ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमिचः सोम नो भव ॥ १२॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमिचः । सोम । नः ।

भव ॥ १२॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता अमीवहामीवानां रोगाणां हंता वसुवित् सोतृणां धनस्य संभयिता प्रापयिता पुष्टिवर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता सुमिचः । शोभनानि मित्राणि सखायो

यस्य स तथोक्तः । हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फायी वृद्धी । अंतर्भावित
ण्यथात न्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुमिचः । नञ्मुभ्यामित्यु-
त्तरपदांतोदान्तत्वं ॥

सोमं रारंधि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्यं इव स्व ओक्ते ॥ १३ ॥

सोमं। रारंधि। नः। हृदि। गावः। न। यवसेषु। आ। मर्यः। इव। स्वे। ओक्ते ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये रारंधि । रमस्व । तव निदर्शनद्वयमुच्यते । गावो न । यथा गावो
यवसेषु शोभनतुल्यत्वाभिमुख्येन रमन्ते । मर्यं इव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः स्व ओक्ते स्वकीय
ओक्तिसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमन्ते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तुष्टः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छेति
निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ रारंधि । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वङ्गलं कंदमीति शपः युः । कंदस्यु-
भयथेति हेरार्धधातुकत्वेन कृत्वाभावादङितश्चेति हेर्धिः । अत एवाङित्वाद्गुणानासिकलोपाभावः । सेह्वपि
चेति हेरपित्यात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । कंदसमभ्यासदीर्घत्वं । आर्मात्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामंत्रित
स्याविद्यमानवत्त्वात्पदादपरत्वेन निघाताभावः । मर्यं इव । कंदसि निष्टर्क्येत्यादी मर्यशब्दो यत्रत्ययांतो
निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्ते । उच समवाये । उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्त्वं गृहं ।
अह्नोर्ण्यते । चजोः कु घिण्यतोर्गिति कुत्वं । तित्स्वरितः ॥

यः सोम सख्ये तव रारणेव मर्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः। सोम। सख्ये। तव। रारणत्। देव। मर्यः। तं। दक्षः। सचते। कविः ॥ १४ ॥

हे देव द्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यो मर्यो मरणधर्मा यजमानो
रारणत रणति एतत्सूक्तद्वारेण स्तोत्रेण त्यां स्तोति तं यजमानं कविः क्रांतदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते ।
सेवसे । अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ रारणत । रण शब्दार्थः । लेख्यडागमः । वङ्गलं कंदमीति शपः युः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादच्यनिटि लसार्वधातुके विधीयमानस्याभ्यसाद्युदात्तत्वस्याभावे
धातुस्वरः शिष्यते । सचते । पच समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

उरुष्या णो अभिशस्ते सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १५ ॥

उरुष्य। नः। अभिऽशस्तेः। सोमं। नि। पाहि। अंहसः। सखा। सुऽशेवं।

एधि। नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिगस्तेरभिगसनादभिगापरूपपात्रिदनादुच्यते । रण । उरुष्यती रचाकर्मेति यास्कः
। नि० ५ २३. । तथांहसोऽस्मात्कृतात्पापास्त नि पाहि । नितरां पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवो
ऽस्माभ्यं दातव्येन शोभनेन मुखेन युक्तः सम्मर्षिधि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शन्सु सुतो । अस्माद्भावे क्तिन् ।
तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । अस भुवि । लोटि सेहिः । तस्य ङित्वात् शसोरलोप इत्यका-
रलोपः । घसोरिहावभ्यासलोपश्चेति सकारस्यत्वं । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् ङङ्गल्भ्यो हेर्धिरिति
हेर्धिरादेशः ॥ ॥ २१ ॥

यावत्लोच आ प्यायस्व समेतु त इति तुचो विनियुक्तः । सूचितं च । आ प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो
मृजति त्वा दश क्षिपः । आ० ५. १०. । इति ॥ पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्या प्यायस्वित्पानुवाक्या । सूचितं च । आ
प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूचितं
च । आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपायान् । आ० ५. ६. । इति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृषायै । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ। प्यायस्व। सं। एतु। ते। विश्वतः। सोम। वृषायै। भव। वाजस्य। संऽगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमा प्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्णं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विद्यतः सर्वतः समेतु । संगच्छता । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं वाजस्यात्तस्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्णं । वृष भेषजे । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन । वृष्णं भवं वृष्णं । भवे कंदसीति यत । अलोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावसु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भव । ह्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृतुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्यकप्रत्ययो बह्वलवचनाद्भेदरपि भवति । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

आ प्यायस्व मदितम सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ ११ ॥
आ प्यायस्व । मदितम । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भवा नः । सुश्रवः । तमः ।
सखा । वृधे ॥ ११ ॥

हे मदितमातिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैरंशुभिर्लतावयवैरा प्यायस्व । आ समतावृद्धो भव । स त्व सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनात्तयुक्तः सन् नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मिचीभव ॥ मदितम । मदी हृषः । तद्वान् मदी । अतिशयेन मदी मदितमः । नाहुस्य । पा० ८. २. १७. इति तमपो नृट् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्वाद्गुदात्तत्वं सोमंनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यतः ॥

पत्नीसंयाजिषु सौम्यस्य सं ते पयांसिती याज्या । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारम यिय । आ० १. १०. इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्यो पाद्यान् । आ० ५. ६. इति ॥

सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिपाहः ।
आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥
सं ते । पयांसि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्ण्यानि । अभिमातिऽसहः ।
आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम अभिमातिपाहोऽभिमातीनां शत्रूणां हंतुस्ते तव एवंभूत त्वा पयांसि श्रयणार्थानि क्षीराणि स यंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविर्लक्षणात्तानि च त्वां संगच्छतां । वृष्ण्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समतावृद्धमानः सन्दिदिव नभसि स्वर्गं उत्तमान्युत्तमान्युत्कृष्टानि श्रवांस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविर्लक्षणानि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियायद्गण कर्तव्य मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । अभिमातिपाहः । पठ अभिभव । कंदसि सह इति ग्विप्रत्ययः । मुषामादित्वात् पत्वं । अमृताय । नञो जरमरमिवमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उत्कृष्टात्समा धनक्रियावचनादातिशायनिकस्तमप । उत्तमशस्त्रजमी सर्वत्र । पा० ६. १. १६०. इत्युक्तादिषु पाठादंतो दात्तत्वं । धिष्व । मुधित वमुधित नेमधित धिष्व धिपीय च । पा० ७. ४. ४५. इति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिशमागस्य देवति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषेव याज्या । प्रदानाना मिति खंडे सूचितं । अथाहं युत्सु पृतनासु परि या ते धामानि हविषा यजति । आ० ३. ७. इति ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं ।
गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।
गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि बुप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजति यजमानाः पुजयति ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्मदीयमध्वरं परिभुरन्तु । परितो भार्वायतृणि परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा । त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्मदीयो यजमानः परिभुर्यज्ञं प्रति परियहतीता यागिन स्वीकर्तान्तु । भवतु । परिपूर्वो भवतिः परियहार्थः । तादृशीधामभिरूपितस्त्व दुर्यान् प्राचीनवशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतः । प्र चर । प्रकर्षणं गच्छ । कीदृ गम्य । गयस्फानो गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षणं दुरितान्तारयिता सुवीरः शोभ-
नवीरः पुरुषरूपतः अवीरहा । वीर्याज्जायत इति वीराः पुत्राः । तेषामहंता ॥ परिभूः । भू प्राप्तो । अस्मात्क्रियते क्रिप । व्यत्ययो बह्वन् । पा० ३. १ ८५. इति लिङ्गवचनव्यत्ययो । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यन्युटो बह्वलमिति कर्तरि न्युटि ऋादमो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हंता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञं सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धनुर्मित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकिकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणाभिरिति खंडे सूचितं । सोमो धनुं सोमो अर्वेतमाणुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २ १९ । इति ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वेतमाणुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।
सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥
सोमः । धेनुं । सोमः । अर्वेतं । आणुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।
सादन्यं । विदथ्यं । सभेयं । पितृऽश्रवणं । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् सोमाय हविर्लक्षणात्यन्तान् दद्यात् तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सा दोग्धी-
गां ददाति । तथाणुं शोघगाभिनमर्वतमथं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति ।
कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं लांकिककर्मसु कुशलं सादन्यं । सादनं गृह । तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदथ्यं ।
विदथ्यं पुं देवानिति विदथ्या यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं सभायां साधुं ।
सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु साधुः
कर्मण्यः । तत्र साधुः । पा० ४. ४ ९८. इति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तत्स्वरितमिति
स्वरितत्वं । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढञ्कंदसि । पा० ४. ४ १०६. इति तत्र साधुरित्यर्थं ढप्रत्ययः ।
ददाशत् । दाशु दाने । ल्यङ्ङागमः । बह्वन् कंदमिति शपः युः ॥ ॥ २० ॥

एकादशिनस्य सोमस्य पशोः पुरोडाशस्यापाह्वं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं ।
अषाह्वं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजति । आ० ३. ९. इति ॥

अषाह्वं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्धामप्सां वृजनस्य गोपां ।
भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥
अषाह्वं । युत्सु । पृतनासु । पप्रिं । स्वऽसां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।
भरेषुजां । सुऽक्षितिं । सुऽश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेष्वषाह्वं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं जयस्य पुरयितारं स्वर्धा स्वर्गस्य

मनितारं दातारं अप्सामपां वृष्टिलक्षणां मुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सामप्मातुकं भक्षकरहितं । सर्वेषां
मनुयाहकमित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं वक्ष् । तस्य गोपा गोपायितार रक्षितार भरेपुत्रा ।
भ्रियंत एषु हवीषीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवतं मुक्षितिं शोभननिवासस्थानं मुश्रवसं शोभनयशास्त्रं जयतं
शत्रुनभिभवतं । हे सोम ईदृग्भूतं त्वामनुलक्ष्य मदंम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अपात्तुं । पक्ष अभिभवे । साद्री साद्वी
साद्विति निगमे । पा० ६. ३. ११३. । इति निपातनात् सहिषहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. । इत्योत्वाभावः । महेः
साडः स इति पत्वं । परिं । पू पालनपुरणयोः । आदृगमहनजन इति किन्प्रत्ययः । स्वर्पा । स्वः स्वर्गं मनोतीति
स्वर्पाः । षण्णु दाने । जनसनत्वेनेति विट् । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अप्पाब्दोपपदात्मनोतिः
पूर्ववद्विट् । यद्वा । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्रियेति क्रिप । न विद्यते प्सा अस्ति बह्वीही
नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भरेपुत्रां । जनी प्रादुर्भाव । पूर्ववद्विट् आत्व च । मदंम । मदी हर्षं ।
व्यत्येन शप ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्वेतरिंशं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं । अपः । अजनयः । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । तंतथ । उरु । अंतरिंशं । त्वं । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः । उत्पादितवानसि । तथा त्वमपस्मा
मोषधीनां कारणभूतानि वृथ्दकान्यजनयः । तथा त्व गाः सर्वान्यणुदपादयः । उरु विस्तीर्णमंतरिंश
त्वमा तंतथ । विस्तारितवानसि । तस्मिन्नंतरिंशे यत्तमोऽस्मादृष्टिनिरोधकमधकार तदपि त्वं ज्योतिषात्मीयंन
प्रकाशेन वि ववर्थ । विवृतं विविष्टं विनष्टं कृतवानसि ॥ तंतथ । तनु विस्तारि । ववर्थ । वृत्र वरणे । उभयत्र
निटस्थानि बहुधा तंतथ जग्भम ववर्थेति निगमे । पा० ७. २. ६४ । इति निपात्यते ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं । सहसाऽवन । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽदंष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं
धनस्यांशं नोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य । प्ररय । यद्वा । नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहृत्तारं शत्रुमभि
युध्य । अभिमुख्येन सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुर्मा आ तनत । क्लेशनाततं मा कार्षीत ।
मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबन्धिनो वीर्यस्य बलस्य त्वमीशिषि । ईश्वरो भवसि । स
त्वं गविष्टौ संग्रामे प्र चिकित्स । अस्मादीयमुपद्रवं परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तवदान्तत्वं । भाग ।
भजतः कर्मणि घञ् । कृत्यन्मुटो बज्जलमिति बज्जलवचनात्कर्तरि वा । कर्पात्यत इत्यंतोदात्तत्वं । सहसावन ।
सहःशब्दान्मतुपि क्तादस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारि । व्यत्येन परस्त्रीपदं । तनत । तनु विस्तारि ।
व्यत्येन शप । न माद्व्योग इत्यडभावः । ईशिषे । ईशः से । पा० ७. २. ७७. । इतीडागमः । चिकित्स । कित
ज्ञाने । गुप्तिर्जकिङ्घः सन । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ । गवां बाणानामिष्टय एषणानि गमनानि द्यौष्विति बह
व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २३ ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशर्चमष्टमं मुक्तं गीतमस्यार्थः । आदित्यतस्त्रो जगत्यः । त्रयोदश्यायाः षड्वच उष्णिहः ।
शिष्टा अष्टौ चतुर्भः । उषा देवता । अश्विना वर्तिरित्यश्विचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्या
ह्रूणोपस्यं चतुर्जगत्यादि षडुष्णिगंतं तृचोऽत्य आश्विन इति ॥ मुक्तविनियोगो भिगिकः ॥ पातरनुवाक उपस्ये

कर्ता जागते कंदस्याश्चिनशस्त्रं चेता उ त्या इति चतस्रो विनियुक्ताः । सूत्रितं च । एता उ त्या इति चतस्रो जागते । आ० ४. १४. । इति ॥

एता उ त्या उपसः केतुमक्रत पूर्वं अर्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उपसः । केतुं । अक्रत । पूर्वं । अर्धे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यंति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपुराणं । त्यास्ता एता उपसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत । अक्रपत । कृतवत्यः । यस्मादेवं तस्मादुपसो रजसोऽंतरिक्षलोकस्य पूर्वंऽर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं प्रकाशमंजते । व्यक्तीकुर्वति । धृष्णवो धर्षणशीला योद्धार आयुधानीव यथासिप्रभृती-
न्यायुधानि संस्कृवंति एवं निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्संस्कृवाणा गावो गमनस्वभावा अरुषीरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वोपसः प्रति यंति । प्रतिदिवसं गच्छंति । एवंविधा उपसोऽस्मा-
च्चक्षित्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । एतास्ता उपसः केतुमक्रपत प्रज्ञानमेकस्या एव पुजनार्थं बह्वचनं स्यात् पूर्वंऽर्धे
ऽंतरिक्षलोकस्य मंजते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येव समित्येतस्य स्थाने । एमीदेयां
निष्कृतं जारिणीवित्यपि निगमो भवति । प्रति यंति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः
। नि० १२. ७. । इति ॥ अक्रत । करोतेर्लुङि मंत्रे घर्मेति त्रैलुङ् । निष्कृण्वानाः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मा-
त्ताज्ज्योतिरक्षान् । धिन्विष्णोर्योरश्चेत्युपप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य पत्यं । कृदुक्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदपप्रन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुपासो वयुनानि पूर्वथा रुणंतं भानुमरुषीरग्निश्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अप्रन्न । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उपसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुणंतं । भानुं । अरुषीः । अग्निश्रयुः ॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानव श्रीपस्यो दीप्तयो वृथानायासेन स्वयमेवोदपन्न । उदगमन । तदनंतरमु-
पसश्च स्वायुजः सुखेन रथ आयोक्तुं शक्या अरुषीः शुभवर्णा गाः पूर्वमुख्यतान् रथमीन ईदृशीः स्ववाहनभु-
तास्तुप्पदीर्गा एव वायुक्षत । स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च । अरुण्यो गाव उपसामिति । एवं गोभिर्युक्तं रथमा-
रुण्योपसः पूर्वथा पूर्वोत्तरीतिष्वहःस्त्रिव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानान्यकन । अकार्युः । उपःकाले जाते हि
सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवंति । तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता उपसो रुणंतं । रुणदिति वर्णनाम रोचते-
र्ज्वलतिकर्मणः । नि० २. २० । इति याम्कः । शुभवर्णा भानुं सूर्यमग्निश्रयुः । असेवंत । तेन सहेकीभवतीत्यर्थः ॥
अपन्न । पतुं गती । लुङि लृदित्वात् त्रिरडादेशः । पतः पुम । पा० ७. ४. १९. । इति धातोः पुमागमः ।
अक्रन् । मन्त्रे घर्मेत्यादिना त्रैलुङ् । पूर्वथा । प्रत्यपूर्वविशेषमात्याल् कंदसि । पा० ५. ३. १११. । इतीवार्थे चाक्रप्र-
त्ययः । अग्निश्रयुः । अग्नि सेवायां । बह्वन् कंदसीति शपः द्युः । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति श्रेजुम । जुसि च । पा०
७. ३. ८३ । इति गुणः ॥

अर्चंति नारीरपसो न विष्टिभिः सप्तानेन योजनेना परावतः ।

इपं वहंतीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चति। नारीः। अपसः। न। विष्टिभिः। समानेन। योजनेन। आ। पराऽवतः।
उषं। वहंतीः। सुऽकृते। सुऽदानवे। विश्वा। इत्। अहं। यजमानाय। मुन्यते ॥ ३ ॥

नारीर्नेत्य उपसो विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्तजोभिः समानेन योजनेनैकैव योजनोद्योगेना परावत आ दूरदेशादा पश्चिमदिग्भागादर्चति। नमःप्रदेशं पुजयति। कृत्स्न जगद्युगपदेव व्याप्नुवतीत्यर्थः। तत्र दृष्टातः। अपसो न। युद्धकर्मणोपताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्घाटीमुखेन सर्व देशं व्याप्नुवति तद्वत्। किं कुर्वत्यः। मुह्यते शोभनस्य कर्मणः कर्त्तुं मुन्यते सोमाभिषवं कुर्वते मुदानवे कन्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददति यजमानाय विश्वेदह सर्वमवेषमन्नं वहंतीरावहंत्यः। प्रयक्त्य इत्यर्थः ॥ नारीः। नृ नये। ऋदोरप। नृनरयोर्वृद्धिश्च। पा० ४ १. ७३. इति शाङ्करवादिषु पाठात् डीन। जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। अपसः। अपस्य द्वादशं आदिभ्योऽजित्यच। मुपां मुमुगिति जसः सुः। व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। विष्टिभिः। विश्व प्रवेशने। विशति प्रवेशतीति विष्टयः किरणाः। क्लिचक्ता च संज्ञायामिति क्लिच। विश्वा। मुपां मुमु गित्यमो डादेशः ॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोरुते वक्ष उसेव वज्रहं।
ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥
अधि। पेशांसि। वपते। नृतूःऽडव। अप। ऊरुते। वक्षः। उसाऽडव। वज्रहं।
ज्योतिः। विश्वस्मै। भुवनाय। कृण्वती। गावः। न। व्रजं। वि। उषाः। आवरि-
त्यावः। तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वाद्यष्टानि कृष्णवर्णानि तमास्यध्याधिकेन वपते। किनन्ति। तत्र दृष्टातः। नृतूरिव। नृतूर्वति केशेन रक्तीकरोतीति नृतूर्मापितः। स यथा केशान्निःशेषेण किनन्ति एवमुषा अयंधकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः। यद्वा। नृतूरिव नृत्यती योषिदिव। पेशांसि। रूपनामेतत्। सर्वदर्शनीयानि रूपाण्युषा अधि वपते। स्वात्मन्यधिकं धारयति। एवं प्रथमतोऽंधकारं स्वकिरणैर्निगस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोरुते। तमसानाच्छादितं करोति। स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः। वज्रहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनममय उसा गौर्यथावि करोति तद्वत्। किं कुर्वती। गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्याप्नुवति एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्यै भुवनाय सर्वस्य लोकाय ज्योतिष्कृण्वती। प्रकाशं कुर्वती। एवमुक्तं प्रकरणोपात्तमोऽंधकारं व्यावः। विवृतमप्यष्टमकरोत् ॥ नृतूरिव। तुर्वी हिंसार्थः। क्लिचति क्लिप। राक्षोप इति वलोपः। वोरूपधाया इति दीर्घत्वं। यद्वा। नृती गावविनामे। नृतिगृध्रोः कुः। उ० १. ९३. इति कृप्रत्ययः। वज्रहं। वृद्धं संभक्तां। वृणीति संभजते गामिति वः पयः। विच। तज्जहातीति वज्रहः। ओहाङ् ल्यागि। खरप्र करणे वातशुनीतिलगर्धेत्वजधेत्तुदजहातिभ्य उपसंख्यानं। पा० ३. २. २८. १। इत्यगर्धशब्दोपपदादपि कृत्वा न्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनात् खण्। तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शप्ति जुहोत्यादिवात् झुः। द्विर्वचनादि। ववयोरभेद इति बत्वं। दिवोदासादिवात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं। आवः। वृञ् वरणे। लुङि मन्त्रं घसति त्रेमुक्। गुणे हल्ङ्याभ्य इति लोपः। कंदस्यपि दृश्यते। पा० ६. ४. ७३. इत्याडागमः ॥

प्रतरनुवाकस्योषस्यै कर्ता प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः। आश्विनशस्त्रे च। तथा च सूचित। प्रत्यर्चिरित्यष्टा युषा आ वो दिविजा इति षक्तिरिति विष्टुभं। आ० ४ १४. इति ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वं।
स्वरं न पेशो विदथेष्वांजश्चिचं दिवो दुहिता भानुमथ्रेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुग्न्त । अस्याः । अर्दग्नि । वि । तिष्ठते । बाधते । कृष्णं । अर्ध्वं ।
स्वरं । न । पेशः । विदथेषु । अंजन । चित्रं । दिवः । दुहिता । भानुं । अश्रेत् ॥ ५ ॥

अस्या उपमो रुग्न्दीयमानमर्चिस्तजः प्रत्यदर्शः । सर्वः पुर्वस्यां दिशि प्रथमतो दृश्यते । वि तिष्ठते । सर्वासु दिग् विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा दिशो व्याप्य चार्ध्वं । महत्तामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमधकार बाधते । अपसारयति । विदथेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरनाम्ना शक्येन युक्तं यूपं यथाग्नेनाध्व-
र्यवोऽंजन अंजति तदन्नमसि स्वकीयं पेशो रूपमुपा अर्पति । संयिष्टं करोति । तदनंतरं चित्रं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता गुलीकादुत्पन्नोपा अश्रेत् । अमेवत ॥ वि तिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं । अश्रेत् । अत्र मेवायां । लङि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २४ ॥

अतारिप्स तमसस्पारमस्योषा उच्छंती वयुना कृणोति ।

श्रिये छंदो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिप्स । तमसः । पारं । अस्य । उपाः । उच्छंती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छंदः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्य ज्ञस्य तमसोऽधकारस्य पारं समाप्तिप्रदेशमतारिप्स । उत्तीर्णा अभुम । अनंतरमुच्छंती ज्ञं तमो वज्रयंत्युपा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीते । श्रिये संपदर्थं कंदो न स्मयते । यथोपच्छदयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आद्यसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते हसति एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युपाः स्वकीयया निर्मलदीप्त्या हसंतीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्यायाजीगः । अधकारं भक्षितवती ॥ अतारिप्स । तू प्रवनतरणयोः । लङि सिचि वृद्धिः । तमसः । पथ्याः पतिपुत्रति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्त्वं । स्मयते । स्मिङ् ईपदसने । भीवादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि वज्रलं कंदसीति शपः युः । वज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । तुजादित्वाद्दीर्घः ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुपो गोअयान् उप मासि वाजान ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानां । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान । उपः । गोऽअयान् । उप । मासि ।
वाजान ॥ ७ ॥

भास्वती तेजश्मिनी । सूनृतति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उपसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता गुलीकसकाशा-
दुत्पन्नोपा गोतमेभिर्हृदिभिरस्त्राभिः स्तवे । स्तूयते । हे उप अस्त्राभिः सुता त्वं वाजानन्नान्यप मासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान । प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रर्पावादिभिर्युक्ता नृवतो दासलक्षणीर्भिरुपेता अश्वबुध्यान । अश्व-
बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यदा । अश्वबुध्यान । वर्णव्यापत्त्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्विर्हि राजानो धनान्यस्त्राणि च लभते । अतोऽज्ञानां तन्मूलत्वं । गोअयान् । गावोऽये प्रमुखे येषां तादृ-
शान् ॥ भास्वती । मा दीप्ती । अमुन । ततो मतुप । मादुपधाया इति मतुपो वत्त्वं । उगितश्चेति डीप । नेत्री । अन्तेभ्यो डीप । उदात्तयणो हन्पूर्वादिति डीप उदात्तत्वं । स्तवे । पुत्र सुता । कर्मणि लटि वज्रलं कंदसीति वज्रलयहणाश्रयोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेऽपि तलोपः । कंदस्युभयथेत्येकारस्याधधातुत्वेन कित्वा-
भावाद्गुणावादेशो । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्त्वं । ह्रस्वमुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । मासि । मा माने । आदादिकः ॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यं ।

सुदंससा अवंसा या विभासि वाजप्रमृता सुभगे बृहंतं ॥ ८ ॥

उषः । तं । अश्यां । यशसं । सुवीरं । दासप्रवर्गं । रयिं । अश्वबुध्यं ।

सुदंससा । अवंसा । या । विभासि । वाजप्रमृता । सुभगे । बृहंतं ॥ ८ ॥

हे उप उपोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यशसं यशसा कीर्त्या युक्तं । सर्वः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तं । अनेकेर्भूतिरूपेतमित्यर्थः । अश्वबुध्यं । अश्वं बुध्या बोद्धव्या धेनू धनेन तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उपः सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन अवंसा अवंशीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रमृतास्मभ्यं दत्तास्मां सती बृहंतं प्राढं या यं रयिं विभासि विग्रेषेण प्रकाशयसि । तमश्यामिति पुर्वेण संबन्धः ॥ अश्या । अश्वं व्याप्तां । व्यत्ययन परस्मिपदं । वज्रं कंदमीति विकरणस्य लुक् । यशसं । अर्गआदित्वात्त्वर्थोऽयौऽच । व्यत्ययन प्रत्ययात्पूर्वस्यो दात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दासयत्युपसृपयति शत्रुर्नाति दासो भृत्यः । दसु उपसृपे । अस्मात्प्रत्ययात्पचाद्यच । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । तदेव वज्रव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुदंससा । सोमं नमी अलोमोपमी इति वज्रव्रीह्यावृत्तर पदाद्युदात्तत्वं । या । मुपां मुलुगित्यमो डादेशः ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्णां प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयंती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिचक्ष्णां । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वं । जीवं । चरसे । बोधयंती । विश्वस्य । वाचं । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोपा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भुतजातान्याभिचक्ष्याभिप्रकाशयति प्रकाशयति कृत्वा नंतरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्वियोर्वो विस्तीर्णा सती वि भाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारिषु प्रवर्तनाय बोधयंती निद्रातः सकाशाद्बोधयंत्युपा विश्वस्य सर्वस्य मनायोर्मनसा युक्तस्य वागव्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अलभत । अत एवोपसः मुनुतावतीति संज्ञोपपत्ता भवति ॥ अभिचक्ष्णां । चक्षुः । व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशनाथोऽपि । समासेऽनन्तपूर्वे । पा० ७. १. ३७. । इति क्ताप्रत्ययस्य ल्यवादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्चत्व गित्यादिना क्तिन् । अग्निदितामिति लोपोः । अंचतेऽपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपं चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । उर्विया । उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोरियाद्वियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. । इति द्वियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । सुप आत्मनः क्वच । क्वाचंदमीत्युः । वर्णव्यापत्त्या सकार आकारः । यद्वा । कर्तुः क्वङ् सलोपश्चेति क्वङ् सकारलोपश्च । अकृतावधातुकयोरिति दीर्घः ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि जुंभमाना ।

श्वघ्नीव कृन्तुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयंत्यायुः ॥ १० ॥

पुनःपुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णं । अभि । जुंभमाना ।

श्वघ्नीऽईव । कृन्तुः । विजं । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयंती । आयुः ॥ १० ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती पुराणी चिरंतनी । निश्चित्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव रूपमभि प्राप्य जुंभमाना शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या एकैक्येणावस्थानास्मिन्नस्मिन्-

त्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा देवी देवनशीलोपा मर्त्यस्य मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजातस्यायुर्जीवनं जरयंत्युनयंती वर्तते । बह्वीपूषःस्वतीतामु हि सर्वेषामायुर्होयति । उपाय पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सेवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । छत्रः कर्तनशीला श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव । सा यथा विजयन्तः पक्षिण आमिनाना पक्षादिकेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरत्यस्मादव्यथात् सायंचिरं प्राक्त इत्यादिना । पा० ४. ३. २३ । भवार्थं व्युत्पत्त्यः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । पा० ४. ३. १०५ । इति निपातनात्तुडभावः । योरनादेशः । टित्वाङ्गीप । व्यत्ययनांतोदात्तत्वं । शुभमाना । शुभ दीप्ती । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुक-
स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वघ्नी । शुना मृगान हतवान श्वहा । बह्वलं कंदसि । पा० ३. २. ८८ । इति वचना-
ब्रह्मादिव्यतिरिक्तऽप्युपपदं हंतः कृप । चक्षुभ्यो ङीबिति ङीप । अन्नोपोऽन इत्यकारलोपः । हो ह्योरिति घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वं । छत्रः । छती केदने । आणादिकः कृप्रत्ययः । विजः । आविजी भयचलनयोः । विजति चलतीति विजः पक्षिणः । आमिनाना । मीन हिंसायां । क्रियादिकः । प्वादीना ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । शानचश्चित्वादंतोदात्तत्वं ॥ २५ ॥

व्यूर्ण्वती दिवो अंतो अविध्यप स्वसारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्ण्वती । दिवः । अंतान । अविधि । अप । स्वसारं । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषां । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽतान प्रांताभ्यूर्ण्वती विवृतांस्तमसा विवृक्तां कुर्वत्युपा अविधि । सर्वैः प्राणिभिरन्नायि । ज्ञाताभुत । तदनंतरं स्वसारमुपसः प्रादुर्भावे सति स्वयमेव सरंती निशां सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हि-
तप्रदेशेषु युयोति । अपगमस्य पृथक्करोति । मनुष्या मनुष्याणां संबन्धीनि युगानि छतवेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य राविर्जरयितुः सूर्यस्य योषा जायोषाश्चक्षसात्कीयेन प्रकाशेन वि भाति । विगेषेण प्रकाशते ॥ व्यूर्ण्वती । ऊर्ण्व आच्छादने । विपूर्वादस्मात्छटः शतृ । उगितश्चेति ङीप । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं स्वरादिषु निपातितं । अतोऽव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सु इति सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिश्रणामिश्रणयोः । बह्वलं कंदसीति शपः स्युः । मनुष्या । मुपां मुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । युगानि । युजः करणे कर्मणि वा घञ् । चक्षोः कु घिगयतीरिति कुत्वं । उंकादिषु कालविशेषे रथावुपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपधगुणाभावः । का० ६. १. १६० । उंकादीनां चत्वंतोदात्तत्वं । जारस्य । दारजारी कर्तारि णिलुक् । पा० ३. ३. २०. ४. इति घञंतो निपात्यते ॥

पशून् चित्रा सुभगा प्रथाना सिंधुर्न क्षोद उर्विया व्यश्नत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृग्ना ॥ १२ ॥

पशून् । न । चित्रा । सुभगा । प्रथाना । सिंधुः । न । क्षोदः । उर्विया । वि । व्यश्नत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिभिः । दृग्ना ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पुजनीयोषाः पशून् यथा पशून् गोपालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा प्रथाना तैजसां विस्तारयंत्युर्वियोर्वी महती एवमुता सा व्यश्नत् । सर्व जगद्वाप्नोत । तत्र दृष्टान्तः । सिंधुर्न क्षोदः । यथा स्यंदनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सौवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि देवसंबन्धीनि व्रतानि दर्शपु-
र्णमासादीनि कर्माण्यमिनती अहिंसती । अनुष्ठाने यजमानान्प्रवर्तयंतीत्यर्थः । उपसः प्रादुर्भावानंतरं ह्यपि-
होवादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयते न रात्रौ । न सायमसि देवया अजुष्टं । चक्षुः ५. ७७. २. इति श्रुतेः ॥
प्रथाना । प्रथ प्रस्थाने । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्ताच्छीलिकथानम् । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । सिंधुः ।

स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धञ् । उ० १. १२ । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । अश्नित । टुआंश्चि
गतिवृद्धोः । लुङ्गृहचङोर्विकल्पितत्वात् । पा० ३. १ ४९. ५८ । त्रिः सिच् । आगमानुगमनस्यानित्यत्वादिङ्
भावः । सिचि वृद्धिः । पा० ७. २. १ । अनिडादित्वात् ह्यंतर्गणेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । वङ्गलं कंदसि । पा० ७
३. ९७ । इतीडागमाभावः । स्कोः संयोगाद्योरिति मलोपः । चिति । चित्ती संज्ञानि । कर्मणि लुङि वङ्गलं
कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः । दृशाना । दृशेः कर्मणि लट् । गानच । वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्य कृतावीर्णिहे कंदस्युपस्तच्चिचमिति तुचो विनियुक्तः । आश्विनशस्त्रे च । अथोपस्य
इति खंडे सूचितं । उपस्तच्चिचमा भरेति तिस्र और्णिहं । आ० ४. १४ । इति ॥

उपस्तच्चिचमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उपः । तत् । चिचं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति । येन । तोकं । च । तनयं ।

च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हविलक्षणमत्त । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तथा क्रियया युक्त उप उपोदेवते
ऽस्मभ्य चिचं चायनीयं तदनमा भर । आहर । प्रत्यक् । येन धनेन तोक पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे दध्महे
धारयामः । अच निरुक्तं । उपस्तच्चिचं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमत्तवति येन पुत्रांश्च पीत्रांश्च दधीमहि
। नि० १० ६ । इति ॥ धामहे । दधातिलेटि वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा । लोप्या
इत्तमस्य पिष्टेत्याडागमः प्रत्ययस्य पितृद्वावश्च । अतः प्रत्ययस्य पित्यादनुदात्तत्वं धातुस्वरः ग्राथ्यते ।
अस्मिन्यज एत ऐ । पा० ३. ४ ९३ । इत्येत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यद्वत्तयोगादनिघातः ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि । रेवदस्मे व्युच्छ मूनृतावति ॥ १४ ॥

उपः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि । रेवत् । अस्मे इति । वि ।

उच्छ । मूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमत्यस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युक्ते तथाश्वावत्यर्थयुक्ते विभावरि विगिष्टप्रकाशोपते मूनृतावति । प्रियस-
त्यात्मिका वाक् मूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते एवंभूते हे उप उपोदेवतेऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देगऽस्मि
अस्माक रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । निशं तमो निवारय ॥ अद्यावति । मत्रे सोमाश्चिद्रथ्यति
मर्तो दीर्घत्वं । पादादिस्वादासंज्ञितस्याष्टमिनिघाताभावः । रेवत् । रथेर्मर्तो वङ्गलं । पा० ६ १ ३७ ६ । इति
संप्रसारणं । कंदसीर इति मनुषो वत्वं । रेण्वदाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यं । का० ६. १ १७६ १ । इति मनुष
उदात्तत्वं । उच्छ । उक्ती विवासि । विवासो वर्जनं ॥

युस्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणाँ उपः । अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युस्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उपः । अथ । नः । विश्वा ।

सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हविलक्षणमत्तवत्युप उपोदेवते अरुणानरणवर्णानश्वानश्चस्थानीयान् गोविशेषानद्या
स्मिन्काले युस्वा हि । योजयेव । हिरवधारणे । अथानंतरं रथमारुह्य विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभगानि
नोऽस्मभ्यमा वह । आनय ॥ अश्वान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य इत्वं । आतोऽटि
नित्यमिति सानुनासिक आकारः । सौभगानि । सुभगाश्वं च इत्युप्राचादिषु पाठाङ्गावकर्मणोरर्थयोः प्राण
भृज्जातिवधोवधनोप्राचादिभ्योऽजित्यञ्प्रत्ययः । इङ्गसिध्दंते पूर्वपदस्य धितुभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्ववधोनां
कंदसि विकल्पितत्वाच्चोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्तं । का० ७. ३. १९. ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने कृतावापिण्डे कदस्यश्विना वर्तिरित्ययं तृचः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचित ।
अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनाविह गच्छतमिति तृचा । आ० ४. १५. इति ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमदस्मा हिरण्यवत् । अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥
अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्मा । हिरण्यऽवत् । अर्वाक् । रथं ।
सऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उपःसाहचर्यादुद्विष्टाश्विनाविदमादिकेन तृचिन स्तूयते । हे अश्विनाश्ववर्ता व्यापनशीला वा देवी दस्मा
शत्रुणामुपपत्तयितारी अस्मदस्माकं वर्तिवर्तनहेतुभुतं गृहमा समंताद्गोमद्वृद्धभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वितरमणी
यधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनसा संतां युवां युष्मदीयं रथमर्वागर्वाचीनमस्मदीय-
गृहमभिमुख नि यच्छत । आवर्तयतं ॥ अश्विना । मुपां मुलुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं ।
आणादिक इतिप्रत्ययः । अस्मत् । मुपां मुलुगिति पठ्या लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्तां । समानस्य
च्छंदसीति सभावः ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः । आ न ऊर्जे वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥
यौ । इत्था । श्लोकैः । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः । आ । नः । ऊर्जे । वहतं ।
अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विना यौ युवां दिवो दुर्लोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्माभिरनुभूय
मानेन प्रकारेण चक्रथुः कृतवर्ता । केषांचिन्मतेन सूर्याचंद्रमसावश्विनावुच्येते । तदुक्तं यास्कन । तत्कावश्विनी
द्यावापृथिव्यावित्थेऽहोरात्रावित्थे सूर्याचंद्रमसावित्थेके । नि० १२. १. इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरेप-
पन्नं । तां युवं युवां नोऽस्मभ्यमूर्जे बलप्रदमत्तमा वहतं । आनयतं । प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोकं संपाति । अयं
मूलार्थोऽपि । कर्मणि घञ् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एह देवा मयोभुवा दस्मा हिरण्यवर्तनी । उपवृधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥
आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्मा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । उपःऽवृधः ।
वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उपवृध उपसि प्रवृद्धा अथा इहास्मिन्यागे सोमपीतये सोमपानाय दस्मा शत्रुणामुपपत्तयितारावश्विनावा
वहंतु । आनयंतु । कीदृशा । देवा देवनशीला दामादिगुणयुक्ता वा मयोभुवा मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य
भावयितारी । अश्विनी वै देवानां भिषजा । ऐ० ब्रा० १. १८. इति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्तां ॥ देवैत्यादिषु त्रिषु मुपां मुलुगित्याकारः । सोमपीतये ।
पा पाने । भावे क्लिप्ति घुमास्थेतीत्यं । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ ॥ १८ ॥

अपीपोमाविति द्वादशर्चं नवमं मृक्तं गीतमस्यार्थं । आदितस्त्रिस्तोऽनुष्टुभः । नवम्याद्यास्त्रिस्तो गायत्र्यः ।
अष्टमी जगती त्रिष्टुप् । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । अपीपोमी देवता । तथा चानुक्रांतं । अपीपोमी द्वादशापी
पोमीयमाद्यास्त्रिस्तोऽनुष्टुभ उपान्यास्त्रिस्तो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अपीपोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाश-
हविषामादितस्त्रिस्तो अक्षवः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अपीपोमाविसं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति
तृचा । आ० ३. ८. इति ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे ऋणुतं वृषणा हवै । प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुपे मयः ॥१॥
 अग्नीषोमौ । इमं । सु । मे । ऋणुतं । वृषणा । हवै । प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यतं । भवतं ।
 दाशुपे । मयः ॥१॥

वृषणा वृषणा कामानां वर्धितारो हे अग्नीषोमा इममिदानीं प्रयुज्यमान मे मदीयं हवमाज्ञानं मु
 ऋणुतं । सम्यगवगच्छतं । सूक्तानि शोभनानि स्तुतिनक्षत्रान्यस्माभिः कृतानि वचांसि प्रति हर्यतं । प्रत्येकं काम
 यथा । तदन्तरं दाशुपे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारो भवत ॥
 अग्नीषोमा । अग्निश्च सोमश्च । इदं ईदमेः सोमवर्णयोः । पा० ६ ३ २७ । इतीत्वं । अग्नेः सुत्सोमसोमाः
 । पा० ८ ३ ८२ । इति पत्यं । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्त आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । वृषणा ।
 मुपां मुलुगित्याकारः । वा उपुर्वस्यति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः । हव । भावेऽनुपमगस्यति ह्यन्तरप
 संप्रसारणं च । सूक्तानि । सुपूर्वाद्धक्तेः कर्मणि निष्ठा । सुपमानात् क्त इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । हर्यतं । हर्य
 गतिकात्योः । भावादिकः ॥

यदा पूर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीमग्नीषोमा यो अदिति तस्यानुवाक्या । मुञ्चत
 चोक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं दिवो मातरिष्या जभार । आ० १ ६ । इति ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति । तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्वम् ॥२॥
 अग्नीषोमा । यः । अद्य । वां । इदं । वचः । सपर्यति । तस्मै । धत्तं । सुऽवीर्यं ।
 गवां । पोषं । सुऽश्वम् ॥२॥

हे अग्नीषोमा यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वा युवाभ्यां युष्मदर्थमिदं स्तुतिनक्षत्रं वचो वाक्यं सपर्यति
 पुजितं करोति तस्मै यजमानाय गवां पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं । प्रयच्छतं । कीदृशं पोष । सुवीर्यं शोभनेन
 वीर्येण सामर्थ्येनोपेतं स्वश्वं शोभनैरश्वैर्युक्तं ॥ गवां । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्माव
 वर्णति प्रतिषेधः ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाह्विष्कृतिं ।
 स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्थ्यश्ववत् ॥३॥
 अग्नीषोमा । यः । आऽहुतिं । यः । वां । दाशात् । ह्विःऽकृतिं ।
 सः । प्रऽजया । सुऽवीर्यं । विश्वं । आयुः । वि । अश्ववत् ॥३॥

हे अग्नीषोमा यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् दद्यात् । अथवा हविष्कृतिं हविषा
 चरुपुरोडाशादिना कृतमाहुतिं यो यजमानो दद्यात् । स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं
 शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमायुर्जीवनं व्यश्ववत् । व्याप्नोतु ॥ आहुतिं । जुहोतिः कृतिनि तादौ चिति गतेः प्रकृति
 स्वरत्वं । दाशात् । दाशु दाने । लिट्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । हविष्कृतिं । हविषः कृतिः करण
 यस्यामाहुती । बह्व्रीहोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्थितिं विसर्जनीयस्य पत्यं । अश्ववत् ।
 अश्वोतिर्यत्येन परस्त्रीपदं । लिट्याडागमः ॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।
 अवातिरतं वृसंस्य शेषोऽविदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥४॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।
अव । अतिरतं । वृसयस्य । गेषः । अविदतं । ज्योतिः । एकं । बहुभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमा वां युवयोस्तद्वत्तमाणां वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञातमभुत । यद्येन वीर्येण गा अवसं गोरूपमन्नं पणिं पणः । विभक्तव्यव्ययः । एतन्नाम्नोऽमुरादमुष्णीतं अपाहाष्टं । तथा वृसयस्य । वृसिर्वेष्टनार्थः । वृसयति सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽमुरस्त्यष्टा । तस्यामुरस्य गेषोऽपत्यं । गेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयत इति यास्कः । नि० ३. २ । त्यष्टसकाशादुत्पन्न वृत्रमवातिरतं । अवधिष्टं । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयो-
र्युवयोर्वृत्रेन वस्यमानात्स मरणं प्राप्तः । तथा चास्त्रायते । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमा निरक्रामतां प्राणा-
पानां वा एनं तदज्जहितां । तै० सं० २. ५. २. ४. इति । ततो वृत्रवधानंतरं ज्योतिर्योतमानं सूर्यमेकं नभसि
गच्छत वज्रभ्यो जनेभ्यो वह्ननामयथायाविदतं । अलप्साधां । एतत्सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातम
व्यर्थः ॥ चेति । चित्ती संज्ञानि । जुडि चिण भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. इति चृश्रिणादेशः । चिणो जुगिति
तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतं । मृष स्तये । क्रियादिकः । अवसं । अवतराणादिकोऽस्य । गेषः । मुपां मुनुगिति
द्वितीयायाः मुः । एक । इण गती । इएभीकापाशान्यतिमर्चिभ्यः कन । उ० ३. ४३ । इति कन्प्रत्ययः । निच्चादा-
युदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पणोर्वपापुरोडाशहविषा युवमेतानीत्याद्यान्मिस ऋचः क्रमेण याज्याः । सूत्रं तु पूर्वमेवो-
दाहृत । आ० ३. ८. ॥ पाणमासयागऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति
खडे सूत्रित । युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसा गतं । आ० १. ६. इति ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तं ।

युवं सिंधूरभिर्गस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवं । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्रतू इति सऽक्रतू । अधत्तं ।

युवं । सिंधून् । अभिऽगस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमा । अमुंचतं । गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्रतू समानकर्माणां संतां युवं युवां रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानान्येतान्यस्मा-
भिर्निगि दृश्यमानानि तारायहादीनि ज्योतीषि दिवि शुल्लोकेऽधत्तं । अधारयतं । उत्तरार्धस्ययमाख्यायिका ।
इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः मन पुष्टिष्यां वृत्रेण स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमार्चीत तासामपां शुद्धि
रग्नीषोमाभ्या जातिति । ब्रह्महत्याग्निं पापेन गृभीतान् गृहीतानाक्रांतान् सिंधून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमा
युवामभिर्गस्तेरभिर्गस्यमानादभितः प्रकटितादवद्यात्तस्मात्पापादमुंचतं । मुक्तवर्ता । यद्वा । वृत्रं इन्द्रेण हतः
मन नदीषु पपात । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नयः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च तैत्तिरीयके । इन्द्रो वृत्रमहन
सोऽपोऽभ्यग्नियत तासां यन्मर्थं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोदक्रामत । तै० ब्रा० ३. २. ५. १. इति । तेन दोषेण
गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमा मुक्तवर्ता ॥ रोचनानि । रुच दीप्ता । अनुदानेतश्च ह्लादेरिति युच ।
सिंधून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य इत्वं । अचानुनासिक इत्यनुनासिकः । गृभीतान् । ह्यहोर्भ
इति भल्यं ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्यान्व दिव इत्येषा याज्या । अग्नीषोमा यो अय वामित्यच सूत्रमुदाहृतं ॥

अन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरं यज्ञाय चक्रयुर्लोकं ॥ ६ ॥

आ । अन्यं । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथात् । अन्यं । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । उरं । यज्ञाय । चक्रयुः । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

ह अग्नीषोमी युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्नि मातरिश्वा वायुर्दिवो बृहलोकादा जभार । भुगव यजमानायाज हार । तथा च मंत्रांतरं । द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्वागव मातरिश्वा । ऋग्वे० १. ६०. १ । इति । श्वनः शंसनीयगतिमान्पत्नी पत्न्याकारा गायत्र्यन्यं सोममद्रः परि मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमप्यात । बलादा हृतवती । एवं महानुभावा युवां ब्रह्मणा स्रष्टा मंत्ररूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्ष्मणान्नन वा ववृधाना वर्धमाना युवा यज्ञायान्तेषां देवानां यागायोक्तं विलोणं लोकं स्थानं चक्रयुः । कृतवन्ता । उ इत्येतत्पादपुरण । आश्व भागदेवतयोरग्नीषोमयोरुत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवीषि हयते । तन्मध्ये स्थानमग्नीषोमकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानां वा एतां देवानां यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्यते देवतानां विधृत्या इति ॥ ववृधाना । वृध्लिष्टः कानच । क्वादममभ्यासस्य दीर्घत्व । मुपां मुजुगित्या कारः ॥ ॥ २८ ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हयतं वृषणा जुपेथां ।

मुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ १ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हयतं । वृषणा । जुपेथां ।

मुऽशर्माणा । मुऽअवसा । हि । भूतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ १ ॥

ह अग्नीषोमी प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयमग्नीषं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं भजयते । तदनंतरं च हयतं । अस्मान्कामयेथां । ह वृषणा कामानां वर्पितारां जुपेथां । अस्मदीयं परिचरणं मेवथा । तदनंतरं मुशर्माणा शोभनमुखी स्ववसा हि शोभनरक्षणां च भुतं । अस्माकं भवतं । अथानंतरं हविर्दत्तवतं यजमानाय शं शंसनीयानां रोगाणां शमनं योः पुथकृतव्याना भयानां यावनं पुथकरणं च धत्तं । विधत्तं । कुरुत । उक्तं च यास्कं । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१ । इति ॥ हविषः । क्रियायज्ञं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यं पठे । वीतं । वी गतिप्रजनकां त्यगन्वादनं । यमस्तं । अदादित्वाच्छपो लुक् । वीतं च हयतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषितं प्रथमायास्मिद्धविभक्तिर्निघातप्रतिपधः । हयतं । पादादित्वात्त्रिघाताभावः । जुपेथां । वृषणेत्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वं सति तिङ्ः परत्वात्त्रिघाताभावः । मुशर्माणा स्ववसा । उभयत्र बहुव्रीहौ सोमं नसी अलोमोपमी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भुतं । लोटि बहुलं कंदमीति शपो लुक् ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्याद्विद्रीचा मनसा यो घृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विणे जनाय महि गर्मे यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विणे । जनाय । महि । गर्मे । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्नीषोमा अग्नीषोमी देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणं श्रद्धायुक्तं मनसात्करणं युक्तः स हविषा सुरुपुरोडाशादिना सपर्यात् सपर्यति परिचरति । यश्च यजमानो घृतं नाज्यं नाग्नीषोमी परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं । विणे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय यजमानाय महि महत्प्रभुतं गर्मं मुखं यच्छतं । दत्तं ॥ अग्नीषोमा । देवताद्वंद्वं चेतुर्भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपरं पुजायां । कद्वादिः । लेख्याडागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति । देवशब्दः । अचतेर्द्ध्विगित्यादिना क्लृप्तः । अनदितामिति नलोपः । विष्वग्देवयोश्च टेरश्चतवाप्रत्ययः । पा० ६. ३. ९२ । इति देवशब्दस्य टेरश्चादेशः । तुतीधिकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तेऽद्विसध्पोरन्तोदात्तनिपातनं छत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १ । इति वचनादश्चादेशोऽन्तोदात्तः । विणे । साधिकाच इति विभक्तिश्चात्तत्वं ॥

प्रीतिमासयागऽप्रीयोमीयस्य यागस्याप्रीयोमेत्येवानुवाक्या । तथा च सुचितमुक्ता देवता इति खड्डे ।
अप्रीयोमा सर्वेदमा युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. । इति ॥

अप्रीयोमा सर्वेदमा सहूती वनतं गिरः । सं देवचा बभूवयुः ॥ ९ ॥

अप्रीयोमा । सऽवेदमा । सहूती इति सऽहूती । वनतं । गिरः । सं । देवऽचा ।
बभूवयुः ॥ ९ ॥

हे अप्रीयोमा युवां सर्वेदमा समानेनैकेन वेदमा हविर्लक्षणेन धनेन युक्तां सहूती समानङ्गानां च संती
गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं । संभज्यां । देवचा देवेषु सर्वेषु यां युवां सं बभूवयुः संभूती संभाषितां प्रशस्ती
म्यः । राजानां वा एतां देवानां यदप्रीयोमाविति श्रुतिः ॥ सर्वेदमा । समानं वेदो ययोः । समानस्य छंदसीति
सभावः । वनतं । वन पण संभक्ता । देवचा । देवमनुष्यपुरुषमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥

अप्रीयोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अप्रीयोमौ । अनेन । वां । यः । वां । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥ १० ॥

हे अप्रीयोमा वां युवयोः संबन्धो यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनादिभिः संस्कृतेनाग्नेन युक्तं हविर्वी
युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति तस्मै यजमानाय बृहत्प्रभृतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति ।
दाशु दाने । दाशपोः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । दीदयतं । दीदयतिर्दोषिकर्मा ॥

अप्रीयोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं । आ यातमुप नः सचा ॥ ११ ॥

अप्रीयोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं । आ । यातं । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

हे अप्रीयोमा युवं युवां नोऽस्मदीयामीमानि हव्या हवींषि जुजोषतं । सेवेयां । तदर्थं नोऽस्मान् सचा
सह युवामुपा यातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप । क्वां दमं द्विर्वचनं ।
यद्वा । विकरणस्य बङ्गलं छंदसीति युः । ततो व्यत्ययेन शप । बङ्गलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनात्ताभ्यस्त-
स्याचि पितेति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

अप्रीयोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायंतामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमंतं ॥ १२ ॥

अप्रीयोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । प्यायंतां । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु । धत्तं । कृणुतं । नः । अध्वरं । श्रुष्टिऽमंतं ॥ १२ ॥

हे अप्रीयोमा नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं । पालयतं । हव्यसूदः क्षीरादिहविष उत्पादयिष्य उस्त्रिया
अस्मदीया गावश्चा प्यायंतां । आप्यायिताः प्रवृक्षाः संतु । मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनयुक्तेष्वस्मे अस्मां बलानि
धत्तं । स्थापयतं । तथा नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कृणुतं ॥ पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः ।
पृ इत्येके । जुहोत्यादिस्वाच्छपः युः । अर्तिपिपत्यांश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । हव्यसूदः । हव्यं सूदंते चरंतीति हव्यसूदः ।
सूद चरणे । क्लिप्ति क्लिप् । अस्मे । मुपां मुनुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । शु
आश्वश्रुति व्याप्यत इति श्रुष्टिः । पुषोदरादिः । इह्वनुद्भ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं ॥ १२ ॥ ॥ १४ ॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश मुक्तानि । तत्रैवं स्तोममिति षोडशर्चं प्रथमं मुक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्थार्चं ।
पंचदशीपोडश्यां त्रिष्टुभीं शिष्टा जगत्सु । अपिदेवता । पुर्वो देवा भवतु मुन्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदे-
वत्याः । तन्नो मित्रो वरुण इत्यर्धर्चां त्रिगोक्तमिवावहणादिष्वेवत्यः । अथवा तस्याप्यपिरेव देवता मित्रा-

वरुणादयसु निपातभाक्तीनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रांतं । इमं योऽङ्गं कृत्स्नं आयेय तद्विचित्रवत् पुर्वो देवास्त्रयः पादा देवास्तत्रो मित्रोऽर्धर्चो लिंगोऽङ्गदेवतो यद्वैवत्वं वा सूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेयं कर्ता जागति कंदस्थितसूक्तं । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः । आ० ४. १३. । इति ॥ अभिप्रविके षष्ठेऽह्न्याप्रिसाकृतेऽष्टितसूक्तं जातवेदस्यनिविष्टानं । सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याप्रि साकृतं । आ० ७. ७. । इति ॥ तृतीयसवन इमं स्तोममित्यपापीधः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति तार्तीयसर्वान्वयः । आ० ५. ५ । इति ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं । स्तोमं । अर्हते । जातवेदसे । रथं । इव । सं । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । सं । सदिति । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पुण्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां विद्वि जातप्रज्ञाय जातधनाय वापये मनीषया निशितया वृद्धममेतत्सूक्तं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा तच्चा रथं संस्करोति तथा स महेम । सम्यक् पुजितं कुर्मः । अस्यग्नेः संसदि संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा वृत्तिर्भद्रा हि कन्याणी समर्था खलु । अतस्तया वृद्धा मम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह मखित्वं सति वयं मा रिषाम । हिंसिता न भवाम । अस्माज्जने त्वयः ॥ अर्हते । अर्हं पुजायां । अर्हः प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३ । इति लटः शब्दादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतृयादुपदेशात्समावधानात्कस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । महेम । मह पुजायां । रिषाम । रिष हिंसायां । व्यत्ययन गः । तव । युष्मदस्मदोर्ङीसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा श्येति दधते सुवीर्ये ।

स तृताव नैनमश्रोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आ । यजसे । सः । साधति । अनर्वा । श्येति । दधते । सुवीर्ये ।

सः । तृताव । न । एनं । अश्रोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वमायजसे देवानाभिमुख्येन यजसि स यजमानः साधति । स्वाभिर्लपित साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽनर्वा शत्रुभिरप्रवृत्तः सन् ज्ञेति । निवसति । तथा सुवीर्यं गोभनवीर्यापितं धनं दधते । धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च स यजमानस्तृताव । वर्धते । एनं यजमानमहतिरार्तिर्द्वारिच्छं नाश्रोति । न प्राप्नोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति । पिपु संराद्धा । णिचि सिध्यतिरपार-
लौकिके । पा० ६. १. ४९ । इत्यात्वं । कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वाणिरनिटीति णिणोपः । ज्ञेति । नि निवासगत्योः । ब्रह्मं कंदसीति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भावादिकः । तृताव । तु इति वृद्धार्थः । सां चो धातुः । अस्माक्कांदमो लिट् । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । अश्रोति । व्यत्ययन परस्मिपदं । अंहतिः । हंतिरेह च । उ० ४. ६२. । इत्यातिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तिरतोदात्तत्वं ॥

शक्रेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्यु१श्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शक्रेम । त्वा । सं । इधं । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदंति । आ । हुतं ।

त्वं । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम ।

वयं । तव ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सम्यगिदं कर्तुं शक्नुमः । शक्ता भूयास्व । त्वं च धियोऽस्मदीयानि दर्शपूर्णमासां दीनि कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पादयन्ति । यस्मात्त्वे त्वय्यथावाङ्मतं ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा अदन्ति भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयत्यर्थः । अपि च त्वमादित्यानादितः पुत्रान् सर्वान्देवानां वह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान्हीदानीमेव वयमुग्मसि । कामयामहे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शक्नुमः । शक्नु शक्ता । निष्पादयिष्ये । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ एव स्वरः शिष्यते । समिधं । जिह्वी दीप्ता । अस्मात्सपदादिनक्षत्राः कर्मणि कृिप । त्वि । मुपां मुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शिआदेशः । उग्मसि । वग कांती । इदंती मसि । अदादित्वाच्कपो लुक् । यहिञ्शित्यादिना संप्रसारणं ॥

भरामेध्मं कृण्वामा हवींषि ते चितयंतः पर्वणापर्वणा वयं ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इध्मं । कृण्वाम । हवींषि । ते । चितयंतः । पर्वणाऽपर्वणा । वयं ।

जीवातवे । प्रऽतरं । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वयागार्थमिध्ममिधनमाधनमेकविंशतिदावात्मकं समित्समूहं भराम । संपादयाम । तदनंतरं ते तुभ्य हवींषि चरुपुरोडाशादीन्यन्नानि वयं कृण्वाम । करवाम । किं कुर्वतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां चितयंतस्त्वां प्रज्ञापयंतः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवनीयधाय चिरकालावस्थानाय धियः कर्माण्याप्रहोवादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय । अन्यत्समानं ॥ चितयंतः । चित्ती संज्ञाने । सज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वात्प्रपधगुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विभावः । तस्य परमाश्रितमिति परस्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरबंतात्प्रशब्दात्क्रियाप्रकर्षं वर्तमानादमु च कर्दमि । पा० ५ ४ १० । इत्यमुप्रत्ययः ॥

विशां गोपा अस्य चरन्ति जंतवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्षुभिः ।

चित्रः प्रकेत उपसो महाँ अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशां । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जंतवः । द्विऽपत् । च । यत् । उत । चतुःऽपत् । अक्षुऽभिः ।

चित्रः । प्रऽकेतः । उपसः । महान् । अग्निः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ५ ॥

अस्यापि जंतवो जाता रश्मयो विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपा गोपायितारो रक्षकाः संतश्चरन्ति । उन्नक्तंति । तदनंतरं यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति उतापि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्षुभिः रज्जैरस्य रश्मिभिरक्तमायिष्टमभुत । हे अग्ने चित्रो विचित्रदीप्तियुक्तः प्रकेतो रात्रावंधकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयितोपस उपोदेवताया अपि महान् गृणीरधिकोऽसि । भवसि । उपास्तु रात्रेश्वरमभागे प्रकाशयति अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यं ॥ गोपाः । गुपु रक्षणं । गुपुधुपविच्छीत्याय-प्रत्ययः । पा० ३ १. २८ । अस्मात्क्रिप । अतो लोपः । वरपृक्तलोपाद्ग्लि लोपो बलीयानिति पूर्व वलि लोपः । न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदानित्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वौ पादावस्थिति बह्व्रीही संख्यामुपस्य । पा० ५ ४. १४० । इति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्येन भवेत् पादः पत् । पा० ६. ४. १३० । इति पद्मावः । एकदेशविभक्तस्यानन्यवत्त्वात् । परि० ३७ । द्वित्रिभ्यां पाह्मधुसु । पा० ६. २. १९७ । इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चतुष्पत् । पूर्ववत्समासांतः पद्मावश्च । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्थिति विसर्जनीयस्य षत्वं । नः संख्यायाः । फि० २. ५ । इति चतुरशब्द आनुदात्तः । स एव बह्व्रीहीस्वरण शिष्यते ॥ ३० ॥

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्यः प्रशस्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विष्ठा विष्ठाँ आत्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वं। अध्वर्युः। उत। होता। असि। पूर्यः। प्रऽशास्ता। पोता। जनुपा। पुरऽहितः।
विश्व। विद्वान। आर्त्विज्या। धीर। पुष्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्यवस्य कर्ता भवामि । अध्वर्या मनुष्ये जाठररूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । उतापि च पूर्या मुख्यो होता देवानामाहुता पुर्ववद्वोतयवस्थाय हात्रस्य कर्मणः कर्ता वामि । भवामि । भानुपो होतामुख्यः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्तकोऽसि । यद्वा । होतर्यज्ञ पोतर्यज्ञत्वादिना प्रेषणं शास्तीति भवावरूपाः प्रशास्ता । पुर्ववत्तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि । यद्वा । पोतुनामकस्यर्त्विजः पुर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा जनुपा जन्मना म्या भावेन पुरोहितः पुरस्तादागामिन स्वर्गादीं हितोऽनुकूलाचरणोऽसि । यद्वा । सर्वेषु कर्मसु पुर्वस्था दिव्याह वनीयं स्थापितोऽसि । अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च सचातर । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पुर्ववदवस्थाय तद्रूपः सन्विश्वे सर्वाण्यर्त्विज्या ऋत्विजः कर्माण्याध्वर्यवादीनि विद्वान् ज्ञानस्वयं हे धीर प्राप्तामे पुष्यसि । न्यूनाधिकभावराहित्येन संपूर्णाणि करोषि । अन्यत्समानं ॥ जनुपा । जनेरुसिः । पुरोहितः । दधतिः कर्मणि निष्ठा । पुर्वाधरत्वादिनामिप्रत्ययातः पुरमशब्दोऽतोदात्तः । तदित्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययमञ्जाया पुरोऽव्ययमिति गतित्वाद्भित्तिरनन्तर इति पुर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । आर्त्विज्या । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । जित्वादाशुदात्तत्वं ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्गसि दूरं चित्सन्तःक्रिदिवाति रोचसे ।
रात्र्याश्चिदंधो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥
यः। विश्वतः। सुऽप्रतीकः। सऽदृङ्गः। असि। दूरं। चित्। मनः। तःक्रितऽदेव। अति। रोचसे।
रात्र्याः। चित्। अंधः। अति। देव। पश्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ॥ ७ ॥

हे अग्ने यस्य सुप्रतीकः शोभनागः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सदृङ्गसि अन्यूनः सदृशो भवामि स त्वं दूरं चित्सन् दूरंऽपि वर्तमानः सन् तःक्रिदिव । अतिक्रान्तमत । अतिकं वर्तमान इवाति रोचसे । अतिशयं न दीप्यसे । तदुक्तं यास्कन । दूरंऽपि सन्नतिक इव सदृश्यसे । नि० ३ ५१ । इति । रात्र्याश्चित् रात्ररपि रात्रिः सर्वधिनमंधो बह्वलमंधकारमपि हे देव द्योतमानमिति पश्यामि । अतीत्य प्रकाशमे । अन्यत्पुर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽंगं यस्य । कत्वादयश्चतुत्तरपदाशुदात्तत्वं । सदृङ्गः । समानान्यथोक्षितं वक्तव्यं । पा० ३ ० ६०. १ । इति समानोपपदाङ्गः क्रिन् । दृग्दृशवत्पु । पा० ६ ३ ८९ । इति समानस्य सभावः । इकस्ववःस्वतवसां कृदसि । पा० ७. १. ८३ । इति जुम । संयोगांतलोपः । क्रिन्प्रत्ययस्य कृरिति कृत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वं । रात्र्याः । रात्रिश्चाजर्मा । पा० ४ १ ३१ । इति ङीप ॥

पूर्वी देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दृढ्यः ।
तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥
पूर्वः। देवाः। भवतु। सुन्वतः। रथः। अस्माकं। शंसः। अभि। अस्तु। दुऽध्यः।
तत्। आ। जानीत। उत। पुष्यत। वचः। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ॥ ८ ॥

हे देवा अन्यवयवभुताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यज्ञमानस्य रथः पुर्वं अन्वेषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु । अपि चास्माकं शंसः शंसनीयमभिशापरूपं पापं दृढ्यो दुर्धयः पापबुद्धीनस्मद निष्ठाचरणपराङ्मुखनभ्यस्तु । अभिभवतु । ताम्बाधतां । तदिदं महाकं हे देवा आ जानीत । आभिमुख्येना वगच्छत । उतापि च तद्वचोऽस्मादीयं वचनं तदर्थाचरणेन पुष्यत । प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मकापि सख्ये

इत्यादि पूर्ववत् ॥ मुन्वतः । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कीर्त्यते इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि घञ् । भित्त्वादायुदात्तत्वं । दृढः । दृष्ट ध्यायतीति दुर्धियः । धी चितायामित्यस्मात् क्लिप्तिरिति क्लिप । दृशियहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वात्प्रसारणम् । पृषोदरादिषु धी चेति पाठादुरी रेफस्योत्वं उत्तरपदादेः पुलं च ॥

वर्धदुःशंसौ अप दृढ्यो जहि दूरे वा ये अंति वा के चिद्विणः ।

अथा यज्ञाय गृणते मुगं कृध्यमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ९ ॥

वर्धः । दुःशंसां । अप । दुःध्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अंति । वा । के । चित् । अविणः ।

अथ । यज्ञाय । गृणते । मुगं । कृधि । अमे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ ९ ॥

हे अमे त्वं वर्धनं नसाधनं रायुर्धुःशंसान्दुःखेन कीर्तनीयान्दृढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनप जहि । वधं प्रापय । ये के चित् ये केचन दूरं विप्रकृष्टदेशे वातिके समीपदेशे वा वर्तमाना अविणोऽन्तारो राक्षसादयो दिव्यं तान्दुर्धियोऽप जहीत्यर्थः । अथानंतरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां लुवते यज्ञमानाय मुगं शोभनं मार्गं कृधि । कृत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वर्धः । हनय वध इति हंतः करणेऽप वधादेशश्च । स चादंतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरणं प्रत्ययस्योदात्तत्वं । दुःशंसां । ईषद्दुःमुखि कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हंतर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः । अंति । अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः । अविणः । अदेस्तिनि चेति त्रिनिप्रत्ययः । इकारो नकार परिव्राणार्थः । गृणते । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं । मुगं । मुदूरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८ ३ । इति गमेडः । कृधि । शुगृणपृष्ठबुभ्यस्कंदमीति हर्धिः । बहुलं कंदमीति विकरणस्य लुक् ॥

यदयुकथा अरुषा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनामे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १० ॥

यत् । अयुकथाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातऽजूता । वृषभस्येव । ते । रवः ।

आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमऽकेतुना । अमे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १० ॥

हे अमे अरुषारोचमाना रोहिता लोहितवर्णा । रोहित इत्यपेरश्याख्या । रोहितोऽपेरिति दर्शनात् । रोहितेन लाभिदेवतां गमयतु । तै० सं० १. ६. ४. ३. । इति मंत्रवर्णास्त । एते वै देवाश्चाः । तै० सं० १. १. ४. ३. । इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजूता । वातस्य वायोर्जूतं जवो वेग इव वेगो ययोस्तां । ईदृशावस्थां रथे यद्यदायुक्ताः अयोजयः तदानीं वनानि दहतस्ते तव रवः शब्दो वृषभस्येव वृषस्य महोत्स्य शब्द इव गंभीरो भवति । आदनंतरं वनिनो वनसंबद्धान्वृक्षान्धूमकेतुना धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुकथाः । युजिर योगे । लुङि झल्लो झलीति सकारलोपः । अरुषत्यादिद्विवचनेषु मुपां मुलुगित्याकारः । रवः । र शब्दः । ऋदोरविर्वाति भावेऽप । इन्वसि । इव व्याप्ता । भीवादिकः । इदित्यात्म ॥ ॥ ३१ ॥

अथ स्वनादुत विभ्युः पतविणो दृप्सा यज्ञे यवसादो व्यस्थिरन ।

मुगं तज्ञे तावकेभ्यो रथेभ्योऽमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ११ ॥

अथ । स्वनात् । उत । विभ्युः । पतविणः । दृप्साः । यत् । ते । यवसऽअदः । वि । व्यस्थिरन ।

मुगं । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अमे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ ११ ॥

हे अये अध दग्धुं वनप्रविशानंतरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । पतत्रिणः पक्षि
णोऽपि विभ्युः । विभ्यति । भयं प्राप्नुवति । उत्पतनेन देशांतरं गतुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवति
किमु वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वं प्राणिनो भयं प्राप्नु
वतीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव द्रष्टा ज्वालकदेशा यवमादौ यवसानामरण्यं वर्तमानानां तृणानामन्तारः संतो
यद्यदा व्यस्थिरन विविधमवतिष्ठते तत्तदा ते तव सर्वमरण्यं मुगं सुखेन गतुं शक्यं । अतस्त्वावकंभ्यस्त्वदीयिभ्यो
रथेभ्यश्च तदरण्यं मुगं भवति । पुर्वं प्रवृत्तं ज्वालार्थं मृणादिषु दग्धिषु सत्स्व दीया रथाः प्रतिवधमन्तरेण पश्चा
द्रक्ततीति भावः । अन्यत्समानं ॥ विभ्युः । जिभी भयं । क्वादसो लिट् । एरनेकाच इति यण । व्यस्थिरन ।
समवप्रविभ्य इति तिष्ठन्तेरात्मनेपदं । लुङि व्यत्ययेन अस्य रन । म्याध्वोरिहेतील । ह्रस्वादगात् । पा० ८. २.
२७. इति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकविकवचने । पा० ४. ३. ३. इति युष्मदस्त्वकादेशः ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयं । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवयातां । मरुतां । हेळः । अद्भुतः ।

मृळः । सु । नः । भूतु । एषां । मनः । पुनः । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १२ ॥

अयमपिः स्तोता मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य राज्यभिमानिनश्च संबन्धेन धार्यसे धारणाया-
वस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममपिः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्तान्नचता स्वर्गलोकस्या
धस्तादंतरिक्षे वर्तमानानां मरुतामितत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधोऽद्भुतो महाभूतिः । अद्भुत इत्येतन्महत्ताम् ।
तस्मात्क्रोधादिममपिः स्तोतारं मित्रावरुणा रक्षतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे अये सु मृळः । मृष्ट
मृडय । मुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भुतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धार्यसे । वहिहाधाज्य-
कृदसीति भावेऽमुन । णिदित्यनुवृत्तिरातो युक् चिण्छतोर्गति युक् । अवयातां । या प्रापणं । अस्मादव
पूर्वाद्भटः शतु । शतुरनुम इति विभक्तकृदात्तत्वं । मृळः । मृड मुखनं । कृदस्युभयर्थति शप आर्धधातुकत्वाणर
निटीति णिलोपः । ह्यचोऽतस्मिड इति संहितायां दीर्घत्वं । भुतु । बहलं कृदसीति शपो लुक् ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुवसूनामसि चारुध्वरे ।

शर्मन्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनां । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथः । तमे । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १३ ॥

हे अये देवो शीतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामद्भुतो महान्मित्रोऽसि । प्राङ्ः सखा भवसि । तथा चारुः
शोभनस्त्वमध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः ।
किंच सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णं तव त्वत्संबन्धनि शर्मणि यज्ञगृहे स्याम । वर्तमाना भवेम ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तत्रे भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाप्नुषेऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । सं । इद्धः । स्वे । दमे । सोमः । आहुतः । जरसे । मृळयत्तमः ।

दधासि । रत्नं । द्रविणं । च । दाप्नुषे । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वत्संवधि तत्त्वन् भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वि दमे स्वकीय उत्तरवेदिमन्त्रेण निवासस्थानं । तस्यैव स्यो लोको यदुत्तरवेदीनाभिः । ए० ब्रा० १. २८. इति श्रुतिः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यग्निः प्रज्वलितः सोमाङ्गतो ज्ञानं सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । अतिविग्भिः स्तुयस इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एव प्रशस्तस्य मृऊयत्तमोऽतिशयनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं रमणीयं कर्मफलं द्रविणं धनं च दाशुषे हविर्दत्तवत् यजमानाय दधामि । प्रयच्छमि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । त्रिदिव्यो दीप्तिः । कर्मणि निष्ठा । शीदतो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । गतिरनन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाङ्गतः । सोमेनाङ्गतः । तृतीया कर्मणीति पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुतिकर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यदुत्तयोगादनिघातः । दधामि । अनुदात्तं चेत्यभ्यस्तस्यायुदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वं मुद्रविणो ददागोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण श्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । मुद्रविणः । ददागः । अनागाऽत्वं । अदिते । सर्वेऽताता ।

यं । भद्रेण । श्वसा । चोदयासि । प्रजाऽवता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे मुद्रविणः शोभनधनादितेऽखंडनीयायि सर्वताता सर्वासु कर्मतत्तपु यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानायानागास्त्यमपापत्वं पापराहित्येन कर्माहतां त्वं ददागः प्रयच्छमि स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं भद्रेण भजनीयेन कन्यागेन श्वसा बलिं चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ मुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य । दृ गती । दृदक्षिभ्यामिन । उ० २. ५०. । द्रविण शब्दस्याति सकारोपजनशब्दादसः । ददागः । दाशु दाने । नित्यडागमः । वङ्गलं कंदमीति शपः शूः । अभ्यस्तानामादित्यायुदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे तातित्प्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वाः स्तुतयो येषु यागिष्वति वङ्गव्रीहौ पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णाद्यापत्यात्वं । उभयत्रापि सुपां मुनुगिति सप्तम्या डादेशः । चोदयासि । चुट् प्रेरणे । नित्यडागमः ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरिह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं । आयुः । प्र । तिरि । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्तायै स पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन्न इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्र तिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मित्रादयः पङ्कवता ममहता । पुत्रयता । रक्षत्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतिस्त्राता वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता अदितिरदीनाखंडनीया वा देवमाता सिंधुः स्यंदनशीलोदकात्मा देवता पृथिवी प्रथिता भुदेवता । उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना द्युलोकात्मा देवता । एताश्च सर्वा अपिना प्रवर्धितमायुर्ममहंतामिति पूर्वत्रान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगाच्च इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भाविऽञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिशब्कादसी । ममहंता । मह पुत्राया । भौवादिकः । लोटि वङ्गलं कंदमीति शपः शूः । तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थान्तरु देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभुपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो विदंभ्योऽस्त्विन्नं जगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशानुवाके प्रथमं मुक्त व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्येकादशचं द्वितीयं मुक्तं । अत्रानुक्रम्यते । द्वे एकादशापमाय वापय इति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया कृतस्यानुवृत्तरागिरसः कृत्य ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिरूपं कंदः । उपमि प्रातःकालं हविर्भाग्योऽपिरस्ति स देवता । यद्वा । आपयय तदिति पूर्वोक्तत्वानुवृत्त्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच मुक्तानि केवलापिदेवत्यानि । अतोऽस्य मुक्तस्यापमगुणविशेषोऽपिः शुद्धोऽपिर्वा देवतेति वागव्यर्थः ॥ प्रातरनुवाकस्याप्रेयं कर्ता विष्णुं वंदामीदमादिकं द्वे मुक्तं । तथा च मुच्यतेमथतस्या इति खंडे । द्वे विरूपे इति मुक्तं । आ० ४ १३ । इति ॥ आश्विनशस्त्रं चैते प्रातरनुवाकन्यायन तस्यैव समास्त्रायस्य । आ० ६. ५ । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे मुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति मुऽअर्थे । अन्याऽअन्या । वत्सं ।

उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान । शुक्रः । अन्यस्यां । ददृशे । मुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वरणे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोजनोपते विरूपे विपमरूपे शुक्लकण्ठतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे अप्रेः सूर्यस्य च जनन्या । तत्र रात्रिः पुत्रः सूर्यः । स हि गर्भवद्वाचावतर्हितः सन तस्याश्चरमभागादत्ययते । अहः पुत्रोऽपिः । स हि तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्यनामत्कल्पः सन तस्मादहः सकाशात्प्रमुक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोरंतरयोः पुत्रत्वं च तत्तिरीथैरास्मायते । तथोरता वत्सावपिशादित्यश्च रात्रिर्वत्सः श्वेत आदित्योऽहोऽपिस्मामोऽरुण इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्या परस्परव्यतिहरिणोप धापयेते । स्वकीयं रम पाययतः । यद्वात्रा कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रमस्य पायनं तदहः करोति । यदहः कर्तव्यं स्वपुत्रस्याप्रे रमस्य पायनं तद्वात्रिः करोति । एतच्च मायंप्रातःकालीनाहृत्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अप्रेयं मायं हृत्य सूर्याय प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामप्रेजनन्यां हरी रमहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविलक्षणाववाभवति । शुक्रो निर्मलदीप्तिरपिः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्या मुवर्चाः शोभनदीप्तिर्युक्तः सन्दृशे । दृश्यते ॥ स्वर्थे । ऋ गती । उपि कृपिगार्तिभ्यस्त्यन्निति भावे कर्मणि वा थन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । आयुदात्तं द्युक्तेदमीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारं सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समामवक्ष्य बह्वलं । म० ८. १. १०. ११ । इति द्विभावः । बह्वलं यदृणात्ममासवज्ञावाभावे तस्य परमाश्रितमितं परमाश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चत्वार्यश्रितानुदात्तत्वं । धापयेते । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच । अतिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६ । धातोः पुगागमः । तच्च हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं शास्त्रमाह्वयति कृतात्वानां निर्देशन । स हि युक्तप्राप्तिख्यापनार्थः । यदि तच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुत्रं प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यः । पा० १. ३. ८७ । इति प्राप्तस्य परस्त्रीपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । हृष हरणे । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । त्रित्वादिर्नित्यमित्यायुदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां । पा० ८. १. ६५ ।

इति प्रथमायास्त्रिविभक्तिर्निघातप्रतिषेधः । दृग् । दृग्शब्दसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तजो यस्य । सोमं नसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

दशमं त्वष्टुर्जनयन्तं गर्भमतद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशमं जनेषु विरोचमानं परि पीं नयन्ति ॥ २ ॥

दशं । दमं । त्वष्टुः । जनयन्तं । गर्भं । अतद्रासः । युवतयः । विऽभृचं ।

तिग्मऽअनीकं । स्वऽयंशमं । जनेषु । विऽरोचमानं । परि । पीं । नयन्ति ॥ २ ॥

अतद्रासः स्वकार्यं जगतः पोषणेऽनलमा आलस्यरहिताः । जागरूका इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुण्यः । अरामरणरहिता इत्यर्थः । एवभुता दश प्राच्याद्या दशसंख्याका दिगो गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणातर्वर्तमानं त्वष्टुर्दोषाभ्यामाध्यायोः सकाशाज्जनयन्तं । विद्युतमग्निमुत्पादयन्ति । यद्वा । दशसंख्याका अंगुलयस्त्वष्टुर्दोषस्य वा-योर्गर्भं स्वकारणभूतं वायो गर्भरूपेण वर्तमानं । अर्धेर्हि वायुः कारणं वायोरपरिति श्रुतः । एवभुतमिममग्निमरण्योः सकाशाज्जनयन्तं । उत्पादयन्ति । कीदृश्योऽंगुलयः । अतद्रासः पुनःपुनः कर्मकरण आलस्यरहिता युवतयोऽपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्प्राग्गी मंहत्वावस्थिता इत्यर्थः । कीदृशमग्निं । विभृचं सर्वेषु भूतेषु विहृतं । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतज्जमं । अत एव हि विद्युताग्निदर्शने दृष्टिः प्रतिहन्यते । स्वयंशमं स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशोषणं दीप्यमानं । वह्ननामुपकारकमित्यर्थः । एवंभुतं सोमनमग्निं परि परितः सर्वतो नयन्ति । स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । त्वष्टुर्दोषाः । नष्टुर्नष्टुत्वं इत्यादिना । उ० २. ९६. । उणादिषु तृन्तो निपातितः । अतो नित्वादाद्युदात्तत्वं । विभृचं । हज्र हरणं । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कांदसो रफोपजनः । गतिरनन्तर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । ह्यहोर्भं इति भत्वं । यद्वा । आणादिकः कृत्प्रत्ययः । तिग्मानीकं । तिष्ठ निगाने । युजिरुचितजं कुलं च । उ० १. १४५. । इति मक् । अन प्राणने । अनिर्दृग्शब्दां चिति कीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बह्व्रीही पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि पीं । पुर्वपदादिति पत्वं ॥

चीणि जाना परि भूपंत्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशासद्वि दधावनुषु ॥ ३ ॥

चीणि । जाना । परि । भूपन्ति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अपऽसु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । ऋतून् । प्रऽशासत् । वि । दधा । अनुषु ॥ ३ ॥

अस्यामिस्वीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूपन्ति । परितः सर्वतोऽलंकुर्यन्ति । यद्वा । परीत्यप समित्यतस्य स्थानि । अस्यामिस्वीणि जन्मानि संभवन्ति । समुद्रोऽर्था वडवानलरूपेणकं जन्म । दिवि शुलोक आदित्यात्मनकं । अप्सु । आप इत्यन्तरितनाम । अतरिजे विद्युताग्निरूपेणकं । एवमग्निस्त्रिधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तत इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽग्निरुतून्वसन्ताद्यान् षडृतून्प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थिवानां पृथिव्याः संवाधना सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां ककुभं । अनुष्वित्येतद्व्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं मुष्पिति यथा । सम्यगनुक्रमेण वि दधा । कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखंडयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिर्भेदो वसन्तादिर्भेदश्च सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तव्यः ॥ जाना । जनी प्रादुर्भावि । घञ् । कर्पात्यत इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्ति वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शिष्टं दसि बह्वलमिति श्लोपः । भूपन्ति । भुष अलंकरि । भावादिक् । यद्वा । भवतेलेटि सिद्धङ्गलं लेटीति सिप् । आगमागुशासनस्थानित्यत्वादिऽभावः संज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वान्नृणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयचोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या ज्ञापयति प्राग्दीव्यतोयोऽप्रत्ययः । प्रशासत् । शासु अनुशिष्टो । अस्माकटः शत्रु । जितित्यादयः पठित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताक्तनुरिति नुम्प्रतिषेधः । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुषु । अपदुःसुपु स्थः । उ० १. २६. । इति विधीयमानः कृत्प्रत्ययो बह्वलवचनान्तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति ॥

क इमं वो निरयमा चिकेत वत्सो मातृजनयत स्वधाभिः ।

वह्नीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥४॥

कः । इमं । वः । निरयं । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधाभिः ।

वह्नीनां । गर्भः । अपसां । उपऽस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधाऽवान् ॥४॥

इह कृत्वयजमाना निष्पन्निर्णीतं । अंतर्हितनामैतत् । अवादिषु गर्भरूपेणातर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथा । ऋक् १०. २. । इति । एवभुतमिममग्निं वो युष्माकं मध्यं क आ चिकेत । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण पुत्रस्थानीयः सन् मातृस्य मातृस्थानीयानि वृधुदकानि स्वधाभिर्हविर्लक्षणां रत्नैर्जनयत । उत्पादयति । तथा च स्मर्यते । अयां प्राप्ताहतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टिरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ५६. । इति । अपि च वह्नीनां मेघस्थानामपां गर्भो वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निरपसामुपस्थात् समुद्रात्तिष्ठरति । आपसाग्निरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । महान् तेजसा प्राढः कविः क्रातुर्गोप्यधावान् हविर्लक्षणान्नवान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणं पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मनापसरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः ॥ चिकेत । कितं ज्ञानं । क्वां दसो लिट् । जनयत । जनीजृप्क्रमुरजोऽमताय । धा० १९. ६३. ६५. । इति मित्यान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । पूर्ववच्चादसो लङ् । वह्नीनां । नित्यं कृदसि । पा० ४. १. ४६. । इति वङ्गशब्दाङ्गीप् । घ्याम्कृदसि वङ्गलं । पा० ६. १. १५८. । इति नाम उदात्तत्वं । अपसा । आपु व्याप्ती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् वा । उ० ४. २०५. । इति वङ्गलवचनादकर्माख्यायामप्याप्नोतेरसिप्रत्ययो ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठत्यापोऽवैत्युपस्थः । आतथोपसर्ग इति कृत्यन्त्युटो वङ्गलमिति वङ्गलवचनादधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वधादित्यात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

आविष्ठो वर्धते चारुसु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयंश उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥५॥

आविऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्मानां । ऊर्ध्वः । स्वऽयंशः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहं । प्रति । जोषयेते इति ॥५॥

आसु मेघस्थानाम्पु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽपिश्चरुः गोमन्द्गीतिः सन् आविष्ठो वर्धते । आविर्भुतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कृषन् । जिह्माना कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तामामपामुपस्थ उत्तमं स्वयंशः स्वायत्तयशस्कोऽपिर्ऊर्ध्व ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभुताम्पु तिर्यगवस्थिताम्पि स्वयमूर्ध्वं ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशिंपकेः । अग्नेर्ऊर्ध्वज्वलनं वायोऽस्तिर्यक्पवनं । अग्निसमोरागं कर्मतान्यदृष्टकारिता नीति । अपि च उभे व्यावापृथिव्या त्वष्टुर्दोषाज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादपेर्विभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदन्तरमुत्पन्नं सिंहं सहनशीलमभिवनशीलं तमग्निं प्रतीची प्रत्यक्ष्यो प्रतिगच्छत्यावाभिमुख्येन प्राप्नुवन्त्यो जोषयेत । सेवेत । यास्कस्त्वाह । आविराविदनात्तथो वर्धते चारुसु चारु चरतेर्जिह्वा जिह्वीतर्ऊर्ध्व उच्च्रितो भवति स्वयंश आत्मयश उपस्थ उपस्थान उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेत व्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वापि चेत प्रत्यक्त सिंहं सहनं प्रत्यासिंवेत । नि० ८. १५ । इति ॥ आविष्ठः । आविःशब्दाच्छ्रुदसि । पा० ४. २. १०४. १. । इति शिपिकस्यप । ह्रस्वाच्चादो तद्धितं । पा० ८. ३. १०१ । इति पत्वं । आसु । इदमोऽन्वादेश इत्यंशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिय मुपत्वादनुदात्तं सर्वानुदात्तत्वं । न चोद्ध्रुदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं शङ्कनीयं । अतोदात्तादंशब्दात् तद्विधीयते । प्रतीची । प्रतिपुषादंचतेश्च त्विगित्यादिना क्रिन् । अनदितामिति नलोपः । अचतश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्याकारलोपं चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । वा कृदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेत । जुषो प्रीतिसेवनयोः । स्वार्थे णिच् ॥ ११ ॥

उ॒मे भ॒द्रे जौ॒षये॒ते न मे॒ने गा॒वो न वा॒श्रा उ॒प त॒स्युरे॒वैः ।

स द॒ष्टा॒णां द॒ष्टा॒पति॑र्ब॒भूवा॑ज॒न्ति यं द॒क्षि॒णतो॑ ह॒विभिः ॥ ६ ॥

उ॒मे इति॑।भ॒द्रे इति॑।जौ॒षये॒ते इति॑।न।मे॒ने इति॑।गा॒वः।न।वा॒श्राः।उ॒प।त॒स्युः।ए॒वैः।

सः । द॒ष्टा॒णां । द॒ष्टा॒ऽपतिः । ब॒भूव । अ॒ज॒न्ति । यं । द॒क्षि॒णतः । ह॒विःऽभिः ॥ ६ ॥

उ॒मे अ॒दृश्य॑ रा॒त्रिश्च । य॒द्वा । उ॒मे द्या॒वापृ॒थि॒या । अ॒र॒णी वा । भ॒द्रे भ॒जनी॑ये शो॒भना॑र्ग्या मे॒ने स्त्रि॒या जौ॒षये॒ते न । मे॒ने इ॒व । यथा॑ शो॒भने॑ स्त्रि॒या चा॒मर॑ह॒स्ते रा॒जान॑मु॒भयतः॑ मे॒वेत॑ एवं द्या॒वापृ॒थि॒यावि॑नम॒पिमु॒भयतः॑ मे॒वेत॑ इत्यर्थः । अपि च वा॒श्रा ह॒भार॑वं कु॒र्वत्यो॑ गा॒वो न गा॒वो यथै॒वः स्व॒को॒र्षि॒रि॒त्रा॒दरा॑ति॒शये॑न स्वकीयान्वत्सानुप तस्यः संगच्छते तथैवमपि द्या॒वापृ॒थि॒यावृ॒ष॒स्थित॑ भवतः । पु॒र्वं से॒वन॑मा॒चमु॒क्तं इ॒दानी॑ पुनर्गो॒निद॑र्शनेन तत्रैवा॒दरा॑ति॒शयो॑ द्योत्यते । अतः सोऽ॒ग्निर्द॒क्षाणां॑ सर्वेषां व॒लानां॑ दक्षपतिर्ब॒लाधि॑पतिर्ब॒भूव । आसी॒त । व॒लाना॑ म॒ध्ये यद॑ति॒शय॑तं व॒लं तस्या॑धि॒पति॑र्ब॒भूव॒त्यर्थः । यम॑पि दक्षिणत आहवनीयस्य दक्षिणभागेऽवस्थिता ऋ॒त्वि॒जो ह॒विर्भि॒क्षुरो॒डा॒शादि॑भिर॒जति॑ आ॒र्द्रा॒कुर्व॑न्ति तर्पयन्ति । सोऽ॒ग्नि॒रति॑ पु॒र्वेणा॒न्वयः॑ ॥ वा॒श्राः । वा॒शृ ग॒र्ध्व । स्फा॒यित॑ची॒त्यादि॑ना रक् । ए॒वैः । इ॒ण ग॒ता । इ॒णशी॒ङ्भ्यां॑ व॒सति॑ भा॒वं व॒न्प्र॒त्ययः ॥

उ॒द्य॒मीति॑ स॒विते॒व वा॒ह उ॒मे सि॒चा य॒तते॒ भी॒म अ॒ज॒न ।

उ॒च्छु॒क्रम॑त्क॒मज॑ते सि॒मस्मा॒न्नवा॑ मा॒तृभ्यो॑ व॒स॒ना ज॒हाति॑ ॥ ७ ॥

उ॒त । य॒ंय॒मीति॑ । स॒वि॒ताऽइ॒व । वा॒ह इति॑ । उ॒मे इति॑ । सि॒चा । य॒त॒ते । भी॒मः । अ॒ज॒न ।

उ॒त । शु॒क्रं । अ॒त्कं । अ॒ज॒ते । सि॒मस्मा॒त् । न॒वा । मा॒तृभ्यः॑ । व॒स॒ना । ज॒हा॒ति ॥ ७ ॥

स॒विते॒व सर्व॑स्य प्रेरक आ॒दि॒त्यो यथा॑ वा॒ह वा॒ह॒स्थानी॒याज॑गमीनु॒न्नम॑यति तथायमी॒पसो॑ऽग्निः स्वकीयानि तत्रा॒भ्यु॒द्यमी॑ति । भृ॒गुम॑य॒तान्यूर्ध्वाभि॑मु॒खानि॑ करोति । तद॒न॒तरं॑ भी॒मः सर्वेषां॑ भयं करोऽ॒ग्निरु॑भे सि॒चाव॒मे द्या॒वापृ॒थि॒या अ॒ज॒न प्र॑सा॒धय॑न स्वत॒ज्जमालं॑कुर्वन्त्यतः । स्व॒व्यापा॑र प्रयतते । तद॒न॒तरं॑ सि॒मस्मा॒त्सर्व॑ स्मा॒ज्ज॒तजा॑ता॒च्छु॒क्रम॑त्क॒मज॑ते । र॒ग्निम॑भि॒रु॒र्ध्वमा॑दत्ते । अपि च मा॒तृभ्यः॑ स्वमा॒तृ॒स्थानी॒येभ्यो॑ वृ॒ष्ट्यु॒द॒क॒भ्यः स॒काशा॑न्न॒या न॒वानि॑ प्र॒त्यया॑णि व॒स॒ना सर्व॑स्य जगत आ॒च्छा॒दका॑नि तत्रा॒मि ज॒हाति॑ । उ॒न्नम॑यति ॥ यं॒य॒मीति॑ । यम॑ उप॒रमे॑ । अ॒स्माद्य॑द॒नुकि॑ नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा० ७ ४. ८५ । इत्यभ्यासस्य भृ॒गाग॑मः । ए॒तच्चानु॑स्वारोपलक्षणार्थः । सि॒चा । पि॒चिर॑ ज॒रणे॑ । सि॒चतः॑ फ॒लेन॑ संयोजयत इति सि॒चा द्या॒वापृ॒थि॒या । कि॒पति॑ कि॒प । य॒त॒ते । य॒ती प्र॑यति । अ॒त्कं । अ॒त मा॒तृ॒त्यग॑मने । इ॒णभी॒कापा॑शान्यतिमर्चि॒भ्यः क॒न । उ० ३. ४३ । इति॑ क॒न । नि॒त्वादा॒युदा॑त्तत्वं । सि॒मस्मा॒त् । सि॒मशब्दः॑ सर्वशब्दपर्यायः । न॒वा व॒स॒ना । उ॒भय॑त्र श॒श्वद॑मि व॒ह॒लमि॑ति श॒लोपः । ज॒हाति॑ । आ॒हाक् त्या॑गि । जा॒होत्या॑दिकः ॥

त्वे॒षं रू॒पं कृ॒णु॒त उ॒त्तरं॑ यत्संपृ॒चानः॑ स॒दने॑ गो॒भिर्जिः ।

क॒विर्बु॒धं परि॑ म॒र्म॒ज्यते॒ धीः सा॑ दे॒वता॑ता॒ समि॑तिर्ब॒भूव ॥ ८ ॥

त्वे॒षं । रू॒पं । कृ॒णु॒ते । उ॒त्त॒रं । य॒त । सं॒ऽपृ॒चानः॑ । स॒द॒ने । गो॒भिः । अ॒त्त॒ऽभिः ।

क॒विः । बु॒धं । परि॑ । म॒र्म॒ज्यते॒ । धीः । सा॑ । दे॒वऽता॑ता । सं॒ऽइति॑ । ब॒भूव ॥ ८ ॥

स॒दने॑ऽतरि॒जे गो॒भिर्गं॒त्रीभि॑र॒जिर्मे॒घस्था॑भिः सह संपृ॒चानो॑ वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दी॒प्तं सर्वै॒र्द्रष्ट॑म॒शक्य॑मुत्तरमुत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते करोति तदानीं कविः क्रांतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽ॒ग्निर्बु॒धं सर्व॑स्यो॒दक॑स्य मूलभूतमंतरिक्षं परि म॒र्म॒ज्यते॒ । परि॑तो मा॒र्ष्टि । स्वते॒जसा॑च्छादयति । तस्यापिः सा दे॒वता॑ता दे॒वेन॑ दे॒वन॑शीलनापिना तता विस्तारिता दी॒प्तिर॑स्माभिः स्नुता सती समितिर्ब॒भूव । तेज॑सां संहतिः

भवेति ॥ संपुष्टानः । पृची संपर्कः । रीधादिकः । अस्माकृतः शान्तः । असोऽस्मिन् इत्यकारलोपः । सीदं त्यस्मिन्
गंधर्वादय इति सदनमंतरिक्षं । अधिकरणे ल्युट् । मर्मृज्यते । मृजूप शृङ्गा । अस्माक्याङ् मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास
उपसंख्यानं । पा० ७. ४. ९१. १. इति निपातनादभ्यासस्य रुगागमः । देवताता । देवत तता देवताता ।
तनोतः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनासिकलोपः । व्यत्ययनात् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयं गोभिरिहोऽदब्धेभिः पायुभिः पात्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु ते । जयः । परि । एति । बुधं । विरोचमानं । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयं गोभिः । इहोऽदब्धेभिः । पायुभिः । पात्य । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्य महतस्ते तव जयो राक्षसादीनामभिभावकं विरोचमानं विशिष्टं दीप्यमानमुक्तं विशीर्णं धाम
तजो बुधमपा मूलभुतमंतरिक्षं पर्येति । परितो व्याप्नोति । हे अग्ने इहोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वभिः सर्वः
स्वयं गोभिः स्वकीयैरास्त्रीयैस्तजोभिरस्मान्याह । रत्न । कीदृशः । अदब्धेभिः राक्षसादिभिरिहोऽदब्धैः पायुभिः
पालनशक्तैः ॥ जयः । जि त्रि अभिर्भव । अमुन । अदब्धेभिः । दम्भु दम्भे । निष्ठाया यस्य विभापितोऽप्रतिपद्यः ।
अनिदितामिति नलोपः । झपस्तथोर्धोऽध इति धत्वं । नञ्समासोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वक्रल कंदमीति
भिस ऐसभावः ॥

धन्वन्स्रोतः कृणुते गातुर्मूर्मिं शुक्रैर्मिभिरभि नष्टति द्यां ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रसृपु ॥ १० ॥

धन्वन । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मिं । शुक्रैः । ऊर्मिभिः । अभि । नष्टति । द्यां ।

विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अतः । नवासु । चरति । प्रसृपु ॥ १० ॥

धन्वन नभसि गातुं गमनशीलमूर्मिमृदकसंघमयमग्निः स्रोतः कृणुते । स्रोतसा प्रवाहकपण युक्तं करोति ।
शुक्रैर्मिभिरुर्मिभिस्तर्जलसंघैः छा भूमिमभि नक्षति । अभिव्याप्नोति । सन्तजोभिरतरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन
सर्वा भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चाद्विश्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वाण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्था
पयति । तदर्थं नवासु वृष्ट्यन्तरमुत्पन्नानां प्रसृपु सर्वेषामन्नानां प्रतविचोष्णोपधीषु पाकार्यमंतरिक्षेति । मध्यं
वर्तते । अंतरवर्षितेन भूमिमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यते ॥ धन्वन । रवि रवि धवि गत्यर्थः । इदित्याहुः ।
कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । धन्वातरिक्षं धन्वंत्यस्मादाप इति यास्कः । नि०
५ ५ । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गातुं । गाङ् गती । कमिर्मनजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मिं । अतर्न चति मिप्र
त्ययः । नक्षति । नक्ष गती ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावकं श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्याः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्याः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्यैर्विवृणुतप्रकारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत
रयिमते धनयुक्ताय नोऽस्माकं श्रवसेऽज्ञाय वि भाहि । विशिष्टेण दीप्यस्व । अस्माकं तावृणुमन्नं प्रयच्छत्यर्थः ।
नोऽस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंता । पूजयंतां । रक्षत्वित्यर्थः । उतशब्दः समुच्चये । पृथिवी च रक्षित्वर्थः ॥

एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । वृधानः । वृधिरन्तर्भावितण्यर्थान्तान्कीलिकस्थानम् । बह्वलं कंदसोति
शपो लुक् । चानशः सार्वधातुकत्वेन डित्वाद्धूपधगुणाभावः । ससार्वधातुकत्वाभाविनागुदात्तत्वाभावं चित्स्वर
एव शिष्यते । रिवत । रयिशब्दान्मनुप । रयिर्मती बह्वलमिति संप्रसारणम् । कंदसीर इति मनुषो वत् । रिशब्दाच्च
। का० ६. १. १७६. १. इति मनुष उदात्तत्वं । मुपां मुनुगिति चतुर्थी लुक् ॥ २॥

स प्रत्यर्थति नवचं तृतीयं मृक्तं कृत्स्नस्यार्पणं वैष्णवं । द्रविणोदस्त्वगुणाविशिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा
चानुक्रांतं । स प्रत्यथा नव द्रविणोदस इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोः पूर्वमृक्तं सङ्गोक्तः मृक्तविनियोगः ॥
यूहस्य दशरात्रस्य पष्ठऽहस्याग्निमाकृत इदं मृक्तं जातवेदस्यनिविधानं । यूहस्य इति खंडे सूचितं । स प्रत्यथे-
त्याग्निमाकृत । आ० ८. ८. इति । स प्रत्यथा सहसा जायमान इति जातवेदस्य समानोदकमत्यादि ब्राह्मणं
। ए० ब्रा० ५. १५ ॥ महापितृयज्ञे भिष्यत्कृत्यानीयस्य कथ्यवाहनस्य स प्रत्यथेति याज्या । दक्षिणाप्रेरति खंडे
सूचितं । स प्रत्यथा सहसा जायमान इत्याग्निः स्विष्टकृत्कथ्यवाहनः । आ० २. १९. इति ॥

स प्रत्यथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि वरुधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्त्वा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रत्यथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । वट् । अधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मित्रं । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ १ ॥

सहसा बलिन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽग्निः सद्यस्तदानीमुत्पत्त्यनंतरमेव प्रत्यथा प्रत्य इव
चिरंतन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवः क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि वट् सत्यमधत्त । अधा-
रयत । पूर्वं विद्यमान इवाग्निरुत्पत्तिममकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । इममग्नि
वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिषणा च या माध्यमिका वाक् सा च मित्रं सखिभुतं साधन ।
साधयति । कुर्वति । तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देवा अत्विजो धारयन् । गार्हपत्यादि-
रूपेण धारयति । यद्वा । देवा एवंद्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविलक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा दृष्ट्यै
धारयन् । धारयति ॥ प्रत्यथा । प्रत्यपूर्वावस्थेमात्यात् कंदसोतीवार्थे थान्प्रत्ययः । काव्यानि । कवः कर्म काव्यं ।
गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति थत् । अत्त्वादागुदात्तत्वं । साधन । पिधु संराद्धी । णी सिध्यंतरपारलौकिके
। पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । लिख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । कंदस्युभयधिति शप आर्धधातुकत्वा-
ग्निरनिटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणाग्निं ददातीति द्रविणोदाः । द्रु गती । द्रुदक्षिभ्यामिनन ।
कांदमः पूर्वपदस्य मुक् । अन्यभ्योऽपि वृथ्यंत इति ददातिर्विच । मकारांतं त्वमुनि कृते निष्पद्यते ॥

स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निविदा । कथ्यता । आयोः । इमाः । प्रजाः । अजनयत् । मनूनां ।

विवस्वता । चक्षसा । द्यां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ २ ॥

सोऽग्निः पूर्वया प्रथमयाग्निर्देवेभ्य इत्यादिकया निविदा कथ्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं
कुर्वतायोर्मनीः संबंधिनोक्थेन च सूयमानः सोऽग्निर्मनूनां संबंधिनीरिमाः प्रजा अजनयत् । उद्पादयत् ।
मनुना स्तुतः सन मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता विशेषेणाच्छादयता
चक्षसाक्षीयेन तेजसा यः दुलोकमपश्चांतरिजं च व्याप्नोतीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कथ्यता । कु शब्दे । अचो
यदिति भावे यत । कथं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. इति णिच् । तदतात क्तिप् ।
बह्वलमन्यवापि संज्ञाकंदसोरिति णिलुक् । तत्तलुक् । धातुस्वरणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण गती । कंदसीय
इत्युपप्रत्ययः ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विण आरीराहुतमंजमानं ।

ऊर्जः पुचं भरतं सृप्रदानं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ३ ॥

तं । ईळत । प्रथमं । यज्ञसाधं । विणः । आरीः । आहुतं । मंजमानं ।

ऊर्जः । पुचं । भरतं । सृप्रदानं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ ३ ॥

हे विणः सर्वे मनुष्याः आरीरग्निं स्वामिनं गच्छन्त्यो ययं तमपिमीळत । मृध्वं । कीदृशं । प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं आहुतं हविर्भिस्सर्पितं ऋजमानं स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ऊर्जांस्तस्य पुचं । भुक्तनान्नं जाठराग्निर्वर्धनादभिरक्षपुचत् । भरतं हविषो भर्तारं । यद्वा । प्राणहर्षणं सर्वासां प्रजानां भर्तारं । श्रूयते च । स्वदेहे वा एष प्राणो भुत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेष भरत इति । सृप्रदानं सर्पणशीलदानयुक्तं । अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छतमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं ॥ ईळत । ईड स्तुता । लोटि व्यत्ययः परस्मैपदं । वह्नं कंदमीति शपो लुगभावः । यज्ञसाधं । यज्ञ साधयतीति यज्ञमात । साधयतिः कृप । गिरनिटीति गिलोपः । आरीः । ऋ गता । मुचिमुचीत्यादिना । पा० ३ १ २० ३ । यङ् । यडोऽचि चिति चण्डेन वङ्गलघणानुकर्षणादनेमिचित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणं द्विभाव उरदत्वहलादिशेषा । रुयिकी च लुकीति रुक् । यङ् लुगतादीणादिकः क्प्रत्ययः । यणादेश रो रीति रिफलोपः । द्रलोपि पूर्वस्यति दीर्घत्वं । छदिकारादङ्गित इति डोपः । जमि वा कंदमीति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययानुदात्तत्वं । ऋजमानं । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । ऋजिवृधिमदिसहित्यः कित । उ० २ ८७ । इति कर्मण्यमानच । भरतं । भुजं भरणं । भुमृदृशीत्यादिनातच । सृप्रदानं । सृप् गता । स्फाधितंचीत्यादिना रक् । सप्रो दानुदानं यस्य । वह्नोर्हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदह्नातुं तनयाय स्ववित् ।

विणं गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुं । तनयाय । स्वः । दवित ।

विणं । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ ४ ॥

सोऽग्निस्सन्तयायाम्मदीयाय पुत्राय गातुमनुष्ठानमार्गं विदत् । लभयतु । कीदृशः । मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातर्यतरिजे श्वमन्वर्तमानः पुरुवारपुष्टिः । पुरुत्रिवृद्धभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धयस्य स तथोक्तः । स्ववित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लभयिता विणं सर्वसा प्रजानां गोपा गोपायिता रक्षिता रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्जनिता जनयितोत्पादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥ मातरिश्वा । शत्रुक्षत्रित्यादी मातृशब्दो पपदात् श्वम प्राणन इत्यस्मात् कनिम्रत्ययांतो निपात्यते । विदत् । विद् लभि । अस्मादंतर्भावितव्यार्थाच्चादसो लुङ् । छदित्वात् क्षुरडादेशः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । जनिता । जनिता मंत्रे । पा० ६ ४ ५३ । इति तुचि गिलोपो निपात्यते ॥

नक्तोपासा वर्णामेम्यानि धापयेते शिणुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्नो अंतर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ५ ॥

नक्तोषसा । वर्णं । आमेम्यानि इत्याऽमेम्यानि । धापयेते इति । शिणुं । एकं । समीची

इति संऽईची ।

द्यावाक्षामा । रुक्नः । अंतः । वि । भाति । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ ५ ॥

नक्तोपामा रात्रिरहस्य वर्णं स्वकीयं स्वरूपमामेभ्योनि परस्परं पुनःपुनर्हिंसर्त्या समीची संगति संश्लिष्टे
एवंभुते अहमिन्द्रियामे एकं शिष्टमङ्गः पुत्रमग्निं धारयन्ते । हवींषि पाययन्ते । स्वमी रोचमानः सोऽपिर्वावा-
क्षामा वावापृथिव्योरन्तर्मध्यं वि भाति । विंशपेण प्रकाशति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोपमा । नक्तिति रात्रिनाम ।
नक्तोपाय नक्तोपमा । मुपां मुनुगिति विभक्त्याकारः । अन्यपामपीति साहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वे
चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अमेभ्योनि । मीङ् हिंसायां । अस्माद्यङ्लुगताद्व्यत्ययेन शानच् ।
अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच् इति यण । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । धारयन्ते । धट् पानि । अस्माग्यन्ताभिर्गणचलनेति । पा० १. ३. ८७ । प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिपु
धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति वचनात् न पादस्याङ्गम् । पा० १. ३. ८९. इति प्रतिषेधः । अङ्गप
देशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वं णिन् एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । समीची । संपूर्वादन्तेच्छ-
त्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । समः समि । पा० ६. ३. ९३. इति सम्यादेशः । अचतेशोपसं-
ख्यानमिति डीप । अच् इत्यकारलोपि चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरण डीप उदात्तत्वं । पदकारस्य
त्वयमभिप्रायः । उद ईत् । पा० ६. ४. १३९. इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यान्तचतर्थत्वयेन भवतीति ।
वा क्दमीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वावाक्षामा । दिवो वाविति वावादेशः । मुपां मुनुगिति षष्ठा ड्देशः ।
देवताद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३ ॥

रायो बुधः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ६ ॥

रायः । बुधः । संगमनः । वसूनां । यज्ञस्य । केतुः । मन्मसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतत्वं । रक्षमाणासः । एनं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ ६ ॥

योऽग्नी रायो धनस्य बुधो मूलभुतः । आर्जितद्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात् । वसूनां निवासहेतूनां
धनानां संगमनः संगमयिता स्तोत्राणां प्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता स्नापयिता वेरात्मा-
नमभिगच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं स्वकीयामरणत्वं रक्षमा-
णासः पालयन्तो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । संगमनः ।
नद्यादिलक्षणो ल्युः । वेः । वी गत्यादिपु । अस्मादांणादिक इत्यर्थः । टिलोपश्च ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षां ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरदेवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ७ ॥

नू । च । पुरा । च । सदनं । रयीणां । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षां ।

सतः । च । गोपां । भवतः । च । भूरः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदायोऽर्थोऽन्त्यस्यार्थः । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू च । नि० ४. १७. इति यास्कः ।
नू चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पत्तस्य कार्यजातस्य जायमा-
नस्योत्पत्तमानस्य च क्षां निवासयितारं सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेर्भवतश्च सद्भावं
प्राप्नुवतो भूरसंख्यातस्यान्यस्य च भुतजातस्य गोपां गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं एवंगुणवि-
शिष्टमग्निं देवा धारयन् । हवीर्बोद्धुत्वेन धारयन्ति ॥ नू च । अचि तुनुघेति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतरस्या-
मिति नाम उदात्तत्वं । क्षां । चि निवासगत्योः । अस्मागिच । वृद्ध्याद्यादेशौ । ख्यन्तात्क्रिप् । शेरनिटीति
णिलोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्व लोपो व्योर्वलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानि-
वत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनवर्त्यलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा । जै जै वै चये । अस्मात्क्रिप् । आदेच् इत्यात्वं । सतः ।
अस्तेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । असोरस्त्रोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणःऽदाः । वीरऽवती । इषं । नः । द्रविणःऽदाः । रासते । दीर्घ । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य वनस्य वा दातामिसुरस्य त्वरमाणस्य चलतो जंगमस्य द्रविणसो धनस्य वनस्य वैकट्यं प्र यंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदंशं प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवतीं वीरः पुत्रादिभिर्युक्तमिषमन्नं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन पण संभक्ता । ऊदरादयश्च । उ० ५ ४९ । इत्यरन्प्रत्ययः । यंसत् । यम उपरमं । ल्यङ्ङागमः । सिद्धं लं लट्ठीति मिष । रासते । रा दाते । पूर्ववज्जटि सिप । व्यत्ययनात्मनपदं ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक अर्वसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । अर्वसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

वाग्यतिथं पूर्वमुक्ते । अन्नरार्थम् । हे शोधकाग्ने एवमस्माभिर्देवैर्जन समिदादिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन नोऽस्माकं धनयुक्तायाज्ञाय विर्गपिण प्रकाशम् । अस्माकं तदन्न मित्रादयो ममहंता । पुत्रयता । रक्षित्वित्यर्थः । तथा सिंधुरन्ध्रवता वावापृथिव्या च ममहंतां ॥ ४ ॥

अप न इत्यष्टवं चतुर्थं मुक्तं कृत्स्नस्यायं गायत्रं । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टा शुचये गायत्रमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ अत्रेदमाख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राजसी सर्वान्य ज्ञान्ववाधि । तां हंतुमिन्द्रोऽशक्तः सन सर्वस्य मित्रभुतं कृत्स्नमब्रवीदेपा त्वया हंत्येति । स चावधीत । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभुतः सन कूरमकार्षीरिति । तमुपि शोकः प्राप्नोत । स अपिरननं मूर्तेनाग्निं सुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षी यज्ञहा यज्ञान् वलिहृत्यचरत तामिन्द्रः कया चन मायया हंतुं नाशंसत अथ ह मुमित्रः कृत्स्नः कन्याण आस तमब्रवीदित्यादि । तां १३. ६. ९. तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि मुत्रकारण भारद्वाजिन दशमोऽहनि कर्तव्ये शांतिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते । न च सुवाङ्मतीरप नः शोशुचदधमिति ॥

अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदध ॥ १ ॥

अप नः । शोशुचत् । अघं । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिं । अप नः । शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमघं पापमप शोशुचत् । अस्मत्तो निर्गत्यास्मादीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मादीयं पापं शोशुचत् । शोकयस्तं सद्भिगच्छतु । अपि चास्माकं रयिं धनमा समंताकुशुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशययोनित्वाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच शोके । अस्माद्यङ्गुणं तज्जिह्वागमः । अदादिवर्धेति वचनाच्छपो लुक् । अथ्यस्तानामादिरित्याशुदात्तत्वं । अघं शोशुचत् रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतिरित्यादिज्ञोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । अघ दीप्ती । लोटि वङ्गलं ईद सीति शपः सुः । ङङ्गङ्गङ्गो हेर्धिः । षोः कुरिति कुलं ॥

सु॒क्षे॒त्रि॒या सु॒गा॒तु॒या व॒सू॒या च॒ य॒ज्ञा॒महे॑ । अ॒प॒ नः॒ शो॒णु॑च॒द्घं ॥ २ ॥

सु॒ऽक्षे॒त्रि॒या । सु॒गा॒तु॒ऽया । व॒सु॒ऽया । च॒ । य॒ज्ञा॒महे॑ । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒णु॑च॒त् । अ॒घं ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनर्जेत्रिया सुगातुया शोभनमर्गिञ्क्षया वसूया च धनेक्षया निमित्तभूतया च यज्ञामहे । अपि हविर्भिः पुत्रयामः । यद्वा । मुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धना हविर्पापि यज्ञामहे । नो ऽस्माकमघमपु शोणुचत् । विनश्यत् ॥ मुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं मुक्षेत्रं । तद्विषयेष्वा मुक्षेत्रिया । मुप आत्मनः क्वच । न च्छेदस्य पुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेनत्वं । क्वजंतात् अ प्रत्ययादिति भाविऽकारप्रत्ययः । ततश्चाप । मुपां मुलुगिति तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा । शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति मुक्षेत्रं । इयाडि-याजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. ५. ३९. १ । इति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

प्र॒ य॒ज्ञं॒दि॒ष्ट ए॒षां प्रा॒स्माका॑सश्च॒ सूर॑यः । अ॒प॒ नः॒ शो॒णु॑च॒द्घं ॥ ३ ॥

प्र॒ । य॒त् । भं॒दि॒ष्टः । ए॒षां । प्र॒ । अ॒स्माका॑सः । च॒ । सूर॑यः । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒णु॑च॒त् । अ॒घं ॥ ३ ॥

यद्येषां स्तोत्राणां मध्येऽयं कृत्स्नः प्र भंदिष्टः प्रकर्षेण स्तोतुतमः एवमस्माकाम आस्माकीनाः सूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोतुतमा भवति । अन्यत्समानं ॥ भंदिष्टः । भंदतिः स्तुतिकर्मा । भदि कल्याणं सुखं चर्तति तु धातुः । अस्मात्तृजतात्तृकंदमीतीष्टन । तुरिष्टमेयः स्विती तृलोपः । अस्माकासः । अस्माकं संबन्धिन आस्माकाः । तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माका । पा० ४. ३. २ । इत्यस्माकादेशः । छंदसोऽणप्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बहुभावः । आज्ञसरमुक् । स्थानिवदादेशोऽपि मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । यद्वा । पठौ बह्वचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् एवाचर्येणातिदिश्यते ॥

प्र॒ य॒ज्ञे अ॒ग्ने सूर॑यो॒ जाये॑महि॒ प्र ते॒ व॒यं । अ॒प॒ नः॒ शो॒णु॑च॒द्घं ॥ ४ ॥

प्र॒ । य॒त् । ते॒ । अ॒ग्ने । सूर॑यः । जा॒ये॒महि॑ । प्र॒ । ते॒ । व॒यं । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒णु॑च॒त् । अ॒घं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायते पुत्रर्षीत्रादिरूपेण बह्वविधा भवति ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्र जायेमहि । पुत्रर्षीत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । श्वनि ज्ञाजनोर्जति जादेशः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

प्र॒ य॒द॒ग्नेः स॒ह॒स्व॒तो वि॒श्व॒तो॒ यंति॑ भान॒वः । अ॒प॒ नः॒ शो॒णु॑च॒द्घं ॥ ५ ॥

प्र॒ । य॒त् । अ॒ग्नेः । स॒ह॒स्व॒तः । वि॒श्व॒तः । यंति॑ । भान॒वः । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒णु॑च॒त् । अ॒घं ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रुनभिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्तयो विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्प्र यंति । प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाप्रितजसास्मादीयमघं नश्यत् ॥ यंति । इणो यण । पा० ६. ४. ८५. । इति यणादेशः ॥

त्वं हि वि॒श्व॒तो॒मुख॑ वि॒श्व॒तः परि॒भूर॑सि । अ॒प॒ नः॒ शो॒णु॑च॒द्घं ॥ ६ ॥

त्वं । हि । वि॒श्व॒तः । मुख॑ । वि॒श्व॒तः । परि॒भूः । असि॑ । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒णु॑च॒त् । अ॒घं ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोऽज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे विश्वतोमुखामि विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परियहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥

द्वि॒षो नो वि॒श्व॒तो॒मुखा॑ति॒ ना॒वे॒व पा॒रय॑ । अ॒प॒ नः॒ शो॒णु॑च॒द्घं ॥ ७ ॥

द्वि॒षः । नः॒ । वि॒श्व॒तः । मुख॑ । अ॒ति॒ । ना॒वाऽइ॒व । पा॒रय॑ । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒णु॑च॒त् । अ॒घं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखायै नाविव नावा नदीमिव द्विपः शत्रुघ्नोऽस्मानिति पारय । अतिक्रमस्य शत्रुरहितं प्रदेष्टुं प्रापय ॥ नाविव । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्ता ॥

स नः सिंधुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये । अप नः गोणुचदघं ॥ ८ ॥

सः । नः । सिंधुऽइव । नावया । अति । पर्षा । स्वस्तये । अप । नः । गोणुचत । अघं ॥ ८ ॥

पूर्वाक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थति । हे अपि स त्व नोऽस्मात्तावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षमार्थमिति पर्षा । शत्रुघ्नतिक्रमस्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मान्प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादात्तोऽस्माकमघं पापं चाप गोणुचत । अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मत्क्षत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आडयाजयारा चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. इति तृतीयाया अयारादेशः । उपोत्तमं रिति । पा० ६. १. २१७ । इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्षा । पृ पालनपुरणयोः । लोटि बहलं कंदमीति शपः क्षोरभावः । मिश्रहलं लोटि बहलवचनात्सिप । गणः । ह्यचोऽतस्तिड इति दीर्घत्वं ॥ ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्यैतु त्वं पंचमं मृक्तं कृत्स्नस्यार्थं वैपुमं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानु क्रांतं । वैश्वानरस्य त्वं वैश्वानरीयमिति । ब्रूहस्प चतुर्थेऽह्न्याग्निमारुत इदं मृक्तं वैश्वानरीयनिविदानं । ब्रूहस्पेदिति खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य मुमता क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८ । इति ॥

वैश्वानरस्य मुमता स्याम राजा हि कं भुवनानामभिप्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमुता । स्याम । राजा । हि । कं । भुवनानां । अभिऽप्रीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकांतरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्निः मुमतां गोभनायामनुग्रहा त्रिकायां बुद्धी स्याम । अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम । हि कमित्यतदिशब्दार्थः । स हि वैश्वानरोऽभिप्रीर भिष्यणीय आभिमुख्येन सेवितव्यः सम्भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वानरोऽभिप्रीतोऽस्मादरणिद्वयाज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्वि चष्टे विंशेपण पश्यति प्रातरुत्थता सूर्येण च यतते संयतते संगच्छते । उद्यतं वावादित्यमग्निरनुममारोहति । ति० ब्रा० २. १. ३ १०. इति तत्तिरीयकं । यद्वा । पार्थिवस्यापिस्तेजांस्युन्नच्छंति सूर्याकरणाद्याधोमुखं प्रसरति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणत्व पितृते । तथा च यास्कः । अमुतोऽमुथ रश्मयः प्रादुर्भवतीतोऽस्यार्चिपस्तयोर्भासोः संगमं दृष्ट्वमवव्यत । नि० ७. २३. इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य मुमतां स्यामिति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषा नराणां संबन्धी । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १०९. इति पुर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्यैदमित्यण । मुमतां । गोभना मतिः मुमतिः । तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरि प्राप्ते मर्गतिव्रत्यादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । ननु तत्र कारका दित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं तर्हि मतिर्मननं भावे क्तिन । गोभनं मननं यस्या बुद्धी सा मुमतिः । ननुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चष्टे । चबिड् व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादि लाक्षपो लुक् । स्तोः संयोगाद्योरिति कलोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो दिव्योति याग्या । चातुर्मा स्यानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पञ्चन्याय प्र गायत । आ० २. १५. इति ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा औषधीरा त्रिवेण ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।
विश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिपः । पातु । नक्तं ॥ २ ॥

अयं विश्वानरोऽपिर्दिवि बुलोक आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निपिक्तो निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमी गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निरा विवेश । पाकार्थमंतः प्रविष्टवान् । अंतःप्रविष्टेन पार्थिवनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा परंपाम साधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो विश्वानरो भोऽस्मान्दिवाहि रिपो हिंसतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स विश्वानरो नक्त रात्रावप्यस्मान् हिंसकात्पातु ॥ पृष्टः । स्पृष्ट संस्पर्शनि । क्वादसः सकारलोपः । यद्वा । पृषु संचने । निष्ठाया यस्य विभापतोऽप्रतिपेधः । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्ता । रिपः । रिप हिंसायां । क्रियेति क्रिप । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

विश्वानर तव तत्सत्यमस्वस्मान्नायो मघवानः सचंतां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

विश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचंतां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे विश्वानर तव तत्तदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अवितथफलं भवतु । ततोऽस्मान्मघवानो मघवतो धनवतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंता । सचंतां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं तत् मित्रोऽहरभिमानो दवो वरुणो रात्र्यभिमानो अदितिरदीना देवमाता सिंधुः स्यंदनशीलोदकाभिमानो देवः । उतशब्दः समुत्पद्ये । एतं सर्वं मित्रादयो समहंता । पुत्रयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

जातवेदस इत्येकं पष्ठं मृक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्थं त्रिष्टुभं । जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्य देवता । तथा चानुक्रांतं । जातवेदस एका जातवेदस्यैतदादीन्येकभुयांसि मृक्तमहस्रमंतत्तु कश्यपार्थमिति ॥ अहर्गणेपु द्वितीयादिष्वहःस्वाग्निमारुतं जातवेदस्यनिविदानात्पूर्वमेपा शंसनीया । सूत्रितं च । जातवेदसे मुनवाम सोममित्याग्निमारुतं जातवेदस्यानां । आ० १. १. इति ॥

जातवेदसे मुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । मुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽइव । सिंधुं । दुःऽइता । अति ।

अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिवे यद्वा जातेः सर्वे प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जात प्रज्ञाय वाग्रयं जतारूपं सोमं मुनवाम । अभिपुण्याम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामित्यर्थः । सोऽग्निरातीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं नि दहाति । नितरां दहतु । भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान्विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखान्यति पर्षत् । अतिपारयतु । अतिक्रमय दुःखरहितं सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टांतः । नावेव सिंधुं । यथा कश्चित्कर्णधारो याहादिभिर्दुष्टसस्त्रैराकुलितां नदीं गावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापान्यस्मान्गिरति पारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वेन विदुर्जाति जाति विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा

ज्ञातप्रज्ञो वा यत्तज्ज्ञातः पशुनविन्दति तज्ज्ञातवेदसो ज्ञातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० १. १९ ॥
 ज्ञातवेदसे । ज्ञातानि वेत्तीति ज्ञातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वा
 द्वित्तरमुन पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं च । अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः । तमिवास्मान्ना
 चरति । उपमानादाचारः । पा० ३. १ १० । इत्युपमानभुतात्कर्मणः क्वच । क्वजताब्दः शत्रुः । शत्रुरनुम इति
 डस उदात्तत्वं । दहाति । दह भस्मीकरणे । नित्याडागमः । विद्यते नभ्यत इति वेदो धनं । विद लाभि ।
 श्रीणादिकः कर्मण्यमुन । पर्यत । पृ पालनपुरणयोः । अस्मादेतर्भावितण्यर्थाज्ञेयडागमः । सिद्धं न लटीति
 सिप । दुर्गाणि । दुःखं न गम्यत एष्विति मुद्गरोरधिकरण इति गमेडः ॥ ॥ ७ ॥

स यो वृषेकोनविंशत्युचं सप्तमं मुक्तं । अत्रानुकस्यते । स यो वृषेकोना वार्पागिरा ऋचायावरीषमह
 देवभयमानमुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रभुता ऋचायादयः पंच राजर्षयः महदं मुक्तं ददृशुः ।
 अतस्तेऽस्य मृक्तस्य ऋषयः । उक्तं ह्यार्पानुकमण्यां । मुक्तं स यो वृषेत्येतत्पच वार्पागिरा विदुः । नियुक्ता नाम
 धेयः स्वरपि चेत्यदित्युचीति । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप । इन्द्रो देवता ॥ दशराजस्य पंष्टिहनि मरुत्वतीय
 इदं मुक्तं । तथा च मृचितं । यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १ । इति ॥

स यो वृषा वृष्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्येभिः । संऽआकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १ ॥

य इन्द्रो वृषा कामानां वर्पिता वृष्येभिर्वृषिण भवैर्वीर्यैः समोकाः सम्यक् समवेतः संगतो महो महतो
 दिवो वृषोक्तस्य पृथिव्याः प्रथिताया भुमेश्व सम्राडोश्चरः सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा
 सादयिता गमयिता भरेषु संगमेषु हव्यः सर्वः स्तोतुमिराज्ञातव्यः एवंभुतो मरुत्वान्मरुद्विर्युक्तः स इन्द्रो नो
 ऽस्माकमुतो ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्येभिः । वृषज्जगद्वाद्भवं कंदसीति यत । अन्नोपोऽन इत्यकारलोपः ।
 ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पुत्रायां । क्रिप । यद्वा । महक्तुर्देऽक्त-
 वलोपः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । सम्राट् । मो राज्ञि समः क्ली । पा० ८. ३. २५ । इति राज्ञी
 क्रिवत उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थं । सतीनसत्वा ।
 पदं विशरणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृष्यदकं । श्रीणादिक ईनप्रत्ययस्तकारातादेशश्च ।
 यद्वा । सती माध्यामिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा । सदेर-
 तर्भावितण्यर्थात्पर ईरस्योन्मुद् । उ० ४. ११६ । इत्याणादिको वनिप तुडागमश्च । मरुद्गुधादिवात्पूर्वपदांतो
 दात्तत्वं । मरुत्वान् । ज्ञय इति मनुषो वत्वं । ऊती । ऊतियुतोत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । मुपां मुनिर्गति
 चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृचहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरैवमरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृचऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्त्वेन्द्रस्य यामो गतिरनाप्तः परिरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्यैर्न प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वभिरा-
 त्मीधरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्भिचभुतेर्मरुद्भिः सह वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्पिता भरे भरे सर्वेषु संगमेषु
 वृचहा शत्रूणां हता शुष्मः सर्वेषाममुराणां शोषकः एवंभुतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं
 रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापणे । अस्तिस्तुस्त्वित्यादिना भावे मन्त्रत्वयः । निस्त्वादाशुदात्तत्वं । शुष्मः । शुष

शोषणे । अविमिविमिश्रुपिभ्यः कित । उ० १. १४३. इति मन्त्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । अस्ति । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । वृपंतमः । वृपञ्गब्दादुत्तरस्य तमपो नातुस्य । पा० ८. २. १७. इति गुट् । एवः । इण गतो ।
इणशीङ्भ्यां वन ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुधानाः पंथासो यंति शवसापरीताः ।

तरहेपाः सामहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रे ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुधानाः । पंथासः । यंति । शवसा । अपरिऽइतरः ।

तरतऽहेपाः । समहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रेः । ऊती ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पंथासो रश्मयो रेतसो वृष्यदकानि दुधानाः दुहंतः प्रवर्षतो यंति निगच्छंति युलोकादितस्ततः
प्रसरंति । तत्र दृष्टातः । दिवो न । यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वतो नभःस्थलान्निगच्छंति तद्वत् ।
कीदृशा रश्मयः । शवसा वलेन सहिताः अपरीताः परिगमिताः । दुष्प्रापा इत्यर्थः । सोऽयमिन्द्रस्तरहेपा
द्विपासि शवस्तरन । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्वनः समहिः शत्रुणामभिभवता एवभूतो मरुत्वानिद्रो नो
ऽस्माक रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः । रेत इत्यदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री गतिरपणयोः । सुरोभ्यां
तुङ् । उ० ४. २०१ । इत्यमुन तुडागमश्च । शमो व्यत्ययेन दमादेशः । दुधानाः । दुह प्रपुरणे । कर्तरि लट्
शानच् । अदादित्वाच्चापो लृक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादंराकृतिगणत्वादायुदात्तत्वं । पंथासः । पतंतीति पंथानो
रश्मयः । पंतस्य च । उ० ४. १० । इतीनिप्रत्ययस्यकारातादेशश्च । त्रिसि पथिमथ्यभुजामादिति व्यत्ययेनात्वं ।
आज्जमेरमुक् । यदा । पंथान इत्यत्र वर्णायापत्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्यायुदात्तत्वं ।
समहिः । पद अभिभव । उत्सर्गश्चंद्रमीति वचनादादृगमहन इति किप्रत्ययः । लिङ्गद्वावाह्विर्वचनं ॥

सो अंगिरोभिरंगिरस्तमो भृदृषा वृषंभिः सखिभिः सखा सन ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विद्रे ऊती ॥ ४ ॥

सः । अंगिरःऽभिः । अंगिरःऽतमः । भृत् । वृषा । वृषंभिः । सखिऽभिः । सखा । सन ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रेः । ऊती ॥ ४ ॥

स इन्द्रोऽंगिरोभिः । अंगति गच्छतीत्यंगिरसो गंतारः । तभ्योऽप्यंगिरस्तमो भृत । अतिशयेन गता भवति ।
वृषंभिवृषा वर्षितभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता सखिभिः समानस्थानिभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी
एवभूतः सन् ऋग्मिभिरर्चनीयभ्योऽपि ऋग्यर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातव्यभ्यः स्तोतव्यभ्योऽपि ज्येष्ठोऽति-
शयेन स्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिद्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः । अंगि रंगि लंगि गत्यर्थाः ।
अंगिरा अप्सराः । उ० ४. २३५. २३६ । इत्याणादिकोऽमुन्यत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पंचमर्थे
तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच स्मृती । संपदादिनक्षत्राणां भावि क्षिप । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात्कुत्वं जश्त्वं च ।
गातुभिः । गा स्मृती । कामिनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

स सृनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्वा नृपाह्ये सासह्याँ अमिचान् ।

सनीळेभिः श्रवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रे ऊती ॥ ५ ॥

सः । सृनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋभ्वा । नृऽसह्ये । ससह्यान् । अमिचान् ।

सऽनीळेभिः । श्रवस्यानि । तूर्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रेः । ऊती ॥ ५ ॥

सृनुभिर्न पुचैरिव रुद्रेभी रुद्रपुचैर्मरुद्विर्युक्त ऋभ्वा महान् एवभूतः स इन्द्रो नृपाह्ये नृभिः पुरुषैः सोढव्ये

संग्रामेऽभिमानं शत्रुन समङ्गानभिभूतवान् । अपि च सनीकिभिः समाननित्यमर्हद्भिः सह श्रवस्यानि । श्रव इत्यत्र नाम । तद्विभुतान्युदकानि तूर्वेन मेघात्प्रच्यावयन मरुत्वानिद्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृपाह्य । पद मर्पण । शक्तिसहोद्य । पा० ३. १. ९९. इति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति सहिताया धात्वकारस्य दीर्घत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं छन्दोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समङ्गान् । पद अभिभव । लिट् । क्रमुः । अभ्या मदीर्घत्वं क्वांसं । अभिमान । मित्राण्येषु न संतीत्यभिवाः । नञो जरमरमिवमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सनीकिभिः । समानं नीकिं येषां ते सनीकाः । समानस्य चन्दसीति सभावः ॥ ८८ ॥

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकैभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

अस्मिन्नहन्तस्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्भो भवत्विद्रे जती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकैभिः । नृऽभिः । सूर्यं । सनत् ।

अस्मिन् । अहन । सत्स्पतिः । पुरुऽहूतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहतामु गोपु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता अज्ञायादयोऽनेन मुक्तं नद्रमनुवन । स इन्द्रो मन्युमी मन्वोः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिमकः । अपि च समदनस्य संग्रामस्य कर्ता सत्यतिः सतां पालयिता पुरुहूतो बहुभिर्यजमानिराहृतः एवंगुणविशिष्टः स अस्मिन्नहन अस्मिन्दिवंभेऽस्माकैभिरास्मा किरस्मदीर्घनृभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं करोतु । शत्रुपुरुषेषु दृष्टिनिरोधकसंधकार संयोजयतु । स च मरुत्वानिद्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । मीत्र हिमायां । क्रिप । समदनस्य । सह माद्यंत्यस्मिन्निति समदनः संग्रामः । मदी ह्ये । अधिकरणे ल्युट् । सहस्य सः मन्त्राया । पा० ६. ३. ७८ । इति सभावः । अस्माकैभिः । तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्माक्छब्दस्यास्माकादेशः । मन्त्रापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वादृष्ट्यभावः । बहुलं छन्दसीति भिस ऐसभावः । स्वरम् प्रास्माकाभ्य मुरयः । ऋ० १. ९७. ३ । इत्यत्रोक्तः । सनत् । वन पण संभक्ता । नित्यडागमः । अहन । मुपा मुनुगिति सप्तम्या लुक् । सत्यतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तमृतयो रणयञ्छूरसाती तं शोमस्य क्षितयः कृण्वत चां ।

स विश्वस्य करुणस्येण एको मरुत्वान्भो भवत्विद्रे जती ॥ ७ ॥

तं । जतयः । रणयन् । शूरऽसाती । तं । शोमस्य । क्षितयः । कृण्वत । चां ।

सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ७ ॥

तस्मिन् शूरसाती शूरवीरपुरुषैः संभजनीय संग्राम जतयो गंतारो मरुतो रणयन् । रमयति । यद्वा । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वित्वं रूपं शब्दस्मिन्मुहिष्य कुर्वति । अपि च क्षितयो मनुष्यास्तस्मिन् शोमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य चां वातारं रक्षितारं कृण्वत । कुर्वति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । स इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य करुणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय एवेश । ईष्ट । अन्यन्यूर्ववत् ॥ जतयः । अवतेर्गत्वार्थात् छत्यच्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन् । तितुचेतीदृशतिपेधः । ज्वरत्यंर त्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । जतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा । कर्तरि क्तिच् । रणयन् । रमतेर्हेतुमणिजंताद्वर्तमाने क्वांसो लङ् । अत्यविकारस्त्वांसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । अस्मागिजंताप्यूर्व वजङ् । चां । चैह् पालने । वायत इति चाः । क्रिपेति चशब्देन दृशियहणानुकर्यणान्निरूपपदादपि क्रिप । करुणस्य । दुःखं करणे । कृपतृदारिभ्य उमन् । उ० ३. ५३. इति भाव उमन् । अत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

तमस्मंतं शवस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अंधे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ८ ॥

तं । अस्मंतं । शवसः । उत्सवेषु । नरः । नरं । अवसे । तं । धनाय ।

सः । अंधे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारः शवसो बलस्य संबंधिपूतस्य संयामेषु नर जयस्य नेतार तमिद्रमस्मंतं । आप्नुवति । किमर्थं । अवसेऽन्नायं रक्षणार्थं वा । तथा धनाय धनार्थं च तमिद्रं प्राप्नुवति । यस्मात्स इंद्रममसि दृष्टिप्रतिबंधकेऽधि चित् आधानरहितं चित्तव्यामोहकरेऽपि संयामे ज्योतिर्विजयलक्षणं प्रकाशं विदत् लभयति । तस्मान्मम प्राप्नुवतीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अप्सत । आपू व्याप्ता । लिङि व्यत्ययनात्मनेपदं । व्यत्ययेन क्तप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । विदत् । विद् लभे । कंदसि जुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने क्वादसो जुङ् । लृदि त्वास्त्रिडादेशः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युडभावः ॥

स सव्येन यमति व्राधतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ९ ॥

सः । सव्येन । यमति । व्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । संगृभीता । कृतानि ।

सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ९ ॥

स इंद्रः सव्येन वामहस्तेन कदहस्तेन व्राधतश्चित् हिंसतो महतः शत्रून्पि यमति । नियमयति । तथा स इंद्रो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानः कृतानि हवींषि संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इंद्रः कीरिणा चित् कीर्तयित्वा स्तोत्रा च स्तुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीलो भवति । हविष्प्रदातृणामिव स्तोत्राणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥ यमति । यम उपरमे । णिच्मन्तत्वान्मिच्मि मितो ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वात्परिनिटीति णिलोपः । व्राधतः । वृधु वृद्धौ । अस्मादतिप्रत्यय आणादिक आमागमस्य । वृषादिवादायुदात्तत्वं । संगृभीता । यह उपादानं । लिङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लिङः सलोप इति सलोपः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । हयडोर्भ इति भत्वं । द्यचो ऽतस्लिङ् इति दीर्घः । सनिता । पणु दानं । ताच्छीलिकम् । धनानि । न लोकाव्यर्थेति पठ्यतिपेधः ॥

स यामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्व्य॑द्य ।

स पौंस्येभिरभिभूरणस्तीर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १० ॥

सः । यामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिभिः । नु । व्यद्य ।

सः । पौंस्येभिः । अभिभूः । अणस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १० ॥

स इंद्रो यामेभिर्मरुत्संधेः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्यास्त्रिहस्ति नु क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वमनुर्थं रथेभिरिद्रसंबन्धिभो रथैः करणभूतैर्विदे । विज्ञायते । अपि च स इंद्रः पौंस्येभिः स्वकी-
यैर्बलैरणस्तीरणसमीपान् शत्रून् अभिभवन्वर्तते । मरुत्वान्स इंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामेभिः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः । यामादीनां च । फि० २. १५ । इत्यायुदात्तत्वं । विदे । विद ज्ञाने । कर्मणि लट् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लोपस्त आत्मनेपदध्विति तलोपः ॥ ॥ ९ ॥

स जमिभिर्यत्समजाति मी॒हेऽजामिभिर्वा पुरु॑हूत ए॒वैः ।

अपां तो॒कस्य॑ तन॒यस्य॑ जेषे मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिऽभिः । यत् । संऽअजाति । मीऽह्ने । अजामिऽभिः । वा । पुरुऽहृतः । एवैः ।
अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ११ ॥

पुरुहतो बह्मभिर्यजमानैराहतः स इंद्रो मीऽह्ने संयामि । मीऽह्नेमिति धननाम । तदनुत्वात्संयामोऽपि मीऽह्नेशब्देनोच्यते । जामिभिर्वधुभिरजामिभिर्वा वाधवरहितैर्वैवर्त्यदार्थं मरुद्विः सह यद्यदा समजाति संगच्छते । तेषामभयविधानामपामिंद्रं प्राप्नुवतां पुरुपाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेष जयप्राप्तये स इंद्रो भवति । किमु वक्तव्यमस्माकं स्मृतुतमाना जयो भवतीति । अन्यत्समान ॥ समजाति । अज गतिने पणयोः । लेख्याडागमः । जेष । जि जये । आणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थर्थे सप्तमी । यद्वा । जेष णिपृ प्रपृ गता । क्लिप्तेति क्लिप । साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

स वज्रभृहस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथः ऋभ्वा ।

चम्रीषो न शर्वसा पांचजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विंद्र ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उग्रः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।

चम्रीषः । न । शर्वसा । पांचऽजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १२ ॥

स इंद्रो वज्रभृत् अर्धर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता दस्युहा दस्युनामुपलपयितृणाममुराणां हंता भीमः सर्वेषां भयहेतुः उग्र उद्गूर्णतेजाः सहस्रचेता वज्रविधक्षानः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । शतनीथो वज्रस्मृतिर्वह्मविधप्रापणो वा ऋभ्वा उरु भासमानो महान्वा चम्रीषो न चमसां चमसे रमात्मनावस्थितः भीम इव शर्वसा वर्त्मन पांचजन्यः । गंधर्वा अप्सरसो देवा अमुरा रक्षामि पंच जनाः । निपादपचमाशुत्वारी वर्णा वा । तेषु रत्नकत्वेन भवः । एवंभूतः स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा । बह्वलं कंदमीति हंतः क्लिप । भीमः । जिभी भये । भीमादयोऽपादानि । पा० ३. ४. १४ । इत्यपादानि भयः पुष्वा । उ० १. १४. १ । इति मक् । शतनीथः । णीत्र प्रापणे । हनिकृपिनीरमिकाशिश्वः कथन । उ० २. २ । इति कथन्प्रत्ययः । चम्रीषः । इप गता । चम्रामिष्यति गच्छतीति चम्रीषः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । वर्णयापत्त्या रणो दीर्घश्च । यद्वा । चमराणादिक ईपन्प्रत्ययः । पूर्ववद्रूपः । पांचजन्यः । भवार्थं बहिर्देवपांचजन्यभ्यश्चेति वक्तव्य । का० ४. ३. ५८. १ । इति व्यप्रत्ययः । जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तस्य वज्रः क्रंदति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो रवथः शिमीवान् ।

तं संचते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विंद्र ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रंदति । स्मत् । स्वऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । रवथः । शिमीऽवान् ।

तं । संचते । सनयः । तं । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १३ ॥

तस्यैंद्रस्य वज्रः कुलिशः स्मत् भृशं क्रंदति । शत्रूनाक्रंदयति । रोदयतीत्यर्थः । य इंद्रः स्वर्षाः शोभनस्यो दकस्य दाता दिवो न दिवः संबन्धी सूर्य इव त्वेषो दीप्तः रवथः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम । लोकानुयाहकेण कर्मणा युक्तस्मिंद्रं सनयो धनस्य दानानि संचते । सेवते । तथा त धनानि च सेवते । स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति । कदि कदि कदि आक्रान्ते रोदने च । कंदस्यभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वात्परिनिटीति णिन्लोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वादन्तेर्विच । मुहूर्तं गच्छतीति स्वरुदकं । तत्सनीतीति स्वर्षाः । पणु दाने । अनसनवनक्रमगमो विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सनोतेरनः । पा० ८. ३. १०८. १ । इति पत्वं । त्वेषः । त्विष दीप्ती । पचाद्यच । रवथः । र शब्दे । शीङ्गपिचगमिवचित्रीविप्राणिभ्योऽथः । उ० ३. ११३. १ । इत्यथप्रत्ययः । गुणावादेशी । सनयः । सनोतेभाव आणादिक इप्रत्ययः ॥

यस्याजस्रं शवसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सी ।

स पारिपत्कृतुभिर्मदसानो मरुत्वान्नो भवत्विद्र ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रं । शवसा । मानं । उक्थं । परिऽभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सी ।

सः । पारिपत् । कृतुऽभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवत् । इंद्रः । ऊती ॥ १४ ॥

यस्यद्रस्योक्थं प्रशस्यं शवसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा रोदसी द्वावा पृथिव्या विश्वतः सी सर्वतोऽजस्रमनवरतं परिभुजत् परितः सर्वतो भुजक्ति पालयति स इंद्रः कृतुभिरस्माभिः कृतैर्यागर्मदसानो मोदमानः सन्पारिपत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणं । पातृत्वादिव चीत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । परिभुजत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लियङागमः । व्यत्ययेन शः । पारिपत् । पार तीर कर्मसमाप्ता । लियङागमः । सिक्कलं लिटोति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिट् । व्यत्ययेन णिलोपः । मंदसानः । मदि स्मृतिमोदमदस्वप्नकांतगतिषु । ऋजिवृधिमंदिमहिभ्यः कित । उ० २ ८७ । इत्यसानचप्रत्ययः ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शवसो अंतमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वदासा ह्सो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विद्र ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शवसः । अंतं । आपुः ।

सः । प्रऽरिक्ता । त्वदासा । ह्सः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवत् । इंद्रः । ऊती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्यद्रस्य शवसो बलस्यांतमवसानं देवा वस्वाद्या देवगणा नापुः नानाभिर तथा मर्ता मनुष्या आपश्चनापोऽपि न आपुः स तादृश इंद्रस्त्वक्षसा शत्रूणां तनूकचोत्पीयेन बलेन त्मः पृथिव्या दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्ता प्रकर्षणं रेचको भवति । लोकद्वयादप्यस्य बलमतिरिच्यत इत्यर्थः । मरुद्वियुक्तः स इंद्रो नोऽस्माकमूती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ देवता । देव एव देवता । देवात्तल्लिति स्वार्थे तल् । मुपां मुलुगिति पठ्या लुक् । मर्ताः । मृङ् प्राणत्यागं । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्यादायु दात्तत्वं । प्ररिक्ता । रिचिर् विरचने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्तिनिप । अत्यविकारप्रकांदसः । त्वक्षसा । तत् त्वक्षू तनूकरणे । अमुन । नित्यादायुदात्तत्वं । त्मः । त्मिति पृथिवीनाम । आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादिष्टमिदिरित्यभिधानात् डमि भसंज्ञायामाकारलोपः । युद्धा । आयी विधून्ननं । अस्मात्क्रिपेति क्तिप । वरपुक्तलोपात्पूर्वं बलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं ॥ १० ॥

रोहिच्छावा सुमदंशुलंलामीर्द्युक्षा राय ऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वंतं बिभ्रती धृपु रथं मंद्रा चिकेत नाहुषीषु विष्णु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमत्ऽश्वेषुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋजऽश्वस्य ।

वृषण्ऽवतं । बिभ्रती । धूऽसु । रथं । मंद्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विष्णु ॥ १६ ॥

रोहित रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोश्चभयविधवर्णयुक्तित्वर्थः । सुमदंशुः सुमत् स्वतः प्राशुः । उक्तं च यास्कन । सुमत् स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. इति । अतिदीर्घावयवा ललामीः पुंस्त्रवती अश्वभूषणयुक्ता वा युष्ठा दिवि धुलोके कृतनिवासाम् अस्त्राश्वस्यैतत्संज्ञस्य राजर्षे राये धनार्थं वृषण्वंतं वृष्णा संक्रंद्रेण युक्तं रथं धृपु युगसंबंधिषु वहनप्रदेशेषु बिभ्रती वहती मंद्रा सर्वेषामाज्ञादकर्यश्चर्पन्तर्नाहुषीषु । नहुषा मनुष्याः । तत्संबंधिनीषु विष्णु सेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत । ज्ञायते । इंद्रश्चाश्वपंत्या युक्त इंद्रः संयामेष्वनुयाहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दाच्छंदसीवनिर्णो । पा० ५. २. १०९. २. इति

मत्स्यार्थीय ईकारः । अष्टांतत्वात्मनोपाभावः । युवा । च निवासगत्योः । श्रीणादिको इप्रत्ययः । ततः १५ ।
 अत्राश्वस्य । अत्र गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । अत्रेन्द्राद्यादिना रक्प्रत्ययांतो निपातितः । अत्रा गतिमंतोऽश्या
 यस्य । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषण्वंतं । अनो नुट् । पा० ८. २. १६. । इति मनुषो नुट् । चिकेत । कित
 ज्ञानं । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तित्प ॥

एतत्स्य इन्द्र वृषण उक्थं वर्षागिरा अभि गृणंति राधः ।

अत्राश्वः प्रष्टिभिरंबरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ ११ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृषणे । उक्थं । वर्षागिराः । अभि । गृणंति । राधः ।

अत्राश्वः । प्रष्टिऽभिः । अंबरीषः । सहदेवः । भयमानः । सुराधाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वृषणे कामानां वर्षितुंस्ते तव त्यक्तदेतदुक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतुं वर्षागिरा
 वृषागिरा राधः पुत्रा अत्राश्वदयोऽभि गृणंति । आभिमुख्येन वदंति । वर्षागिरा इत्येतद्वृणंति ।
 अत्राश्व एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ह्यभिभिः सहेंद्रमस्मांत । के ते पार्श्वस्थाः । अंबरीषादयश्च
 त्वारो राजर्षयः ॥ वर्षागिराः । तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इत्यणप्रत्ययः । गृणंति । गृ गृह् । प्वादीना ङ्स्व
 इति ङ्स्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धो । राधोति समृद्धो भवत्यर्ननति राधः । करणेऽमुन । अत्राश्वः ।
 अत्रा गतिमंतोऽश्या यस्य स तथोक्तः । अंबरीषः । अंबि शब्दे । श्रीणादिक ईपप्रत्ययः । उ० ४. २९. । सहदेवः ।
 देवः सह वर्तते इति सहदेवः । वीपसर्जनस्यति विकल्पनात्मभावाभावः । भयमानः । त्रिभी मये । अस्मादत
 भावितव्यार्थाव्यत्ययेन शानच । बह्वन् कंदसीति शपः क्षीरभावः । अदुपदेशाज्जमावधातुकानुदात्तत्वं
 धातुस्वर एव शिष्यति । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोमनमी अन्नामापमो
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

दस्यूञ्छिम्यूंश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि वहीति ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्येभिः सनत्सूर्यं सनत्पः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । वहीति ।

सनत् । क्षेत्रं । सखिऽभिः । श्वित्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतो बह्वभिर्यजमानैराहृत इन्द्र एवैर्गमनशीलैर्महद्भिर्युक्तः सन पृथिव्यां भुमीं वर्तमानान्दस्युपपत्तप
 यितुञ्कवुन् शिम्यूश्च शमयितुन्वधकारिणो राक्षसादीश्च हत्वा प्रहृत्य तदनंतरं शर्वा हिमकेन वज्रेण नि
 वहीति । अवधीत । निवर्हयतिर्धधकर्मा । एवं शत्रून्निरस्य श्वित्येभिः श्वेतवर्णैरस्त्रकारिण दीप्राग्निः सखिभिर्म
 वभुर्तमैर्ह्यभिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभुता भूमिं सनत । समभाजीत । तथा वृत्रेण तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य
 हर्जनं सनत् । अभजत । प्राप्तवानित्यर्थः । तथा सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्युदकानि
 सनत् । समभजत ॥ दस्यून् । दसु उपपद्ये । यजिमनिशुद्धिदसिजनिभ्यो युः । वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वं । शिम्यून् ।
 शसु उपपद्ये । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः शिम्युः । श्रीणादिको युन्प्रत्ययः । वर्णव्यापन्याका
 रस्यत्वं । शर्वा । गृहिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वनिप । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । सनत ।
 वन पण संभक्ता । लङि बह्वन् कंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यङभावः । श्वित्येभिः । श्विता वर्णे । श्रीणादिको नक्प्र
 त्ययः । श्वित्वं शुक्लवर्णमर्हतीति श्वित्याः । कंदसि चेति यः । सुवज्रः । आद्युदात्तं द्यक्कंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

विश्वाहेदो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ॥

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इंद्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम । वाजं ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालं नोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्ताम् । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं । यथोक्तं । ब्राह्मणायाधि
ब्रूयात् । ति० सं० २ प. ११. ९ । इति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु । वयं चापरिहृता अकृष्टि-
गतयः संतो वाजं हविलक्षणमन्नं मनुयाम । संभजामहे । यद्भेन मृक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्निवाद्यो ममहंता ।
पुत्रितं कुर्वतु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यंतसंयोग द्वितीया । श्रेष्ठदंसि बहलमिति श्रेष्ठोपः ।
उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुद्वधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं । अपरिहृताः । हृ कौटिल्ये । निष्ठायामपरिहृताश्च
। पा० ७ २ ३० । इति निपातनात् ह्रभावाभावः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनुयाम । पणु दानि । लिङि
तनादित्वाद्प्रत्ययः । वन पण संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्ययेनोपप्रत्ययः ॥ ११ ॥

प्र मंदिन इत्येकादशर्चमष्टमं सुक्तमांगिरसस्य कृत्स्नस्यार्प । अष्टम्यायाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्स्य ।
इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रात । प्र मंदिन एकादश कृत्स्न आद्या गर्भस्राविण्युपनिषद्यनुस्त्रिष्टुवंतमिति ॥ दश
रात्रस्य नवमोऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खड्डे सूचितं । प्र मंदिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीय
। आ० प. ७. इति ॥

प्र मंदिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्वृजिश्चना ।
अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥
प्र। मंदिने। पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहन् । ऋजिश्चना ।
अवस्यवः । वृषणं । वज्रऽदक्षिणं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो मंदिने स्तुतिमते स्तोत्रव्याधिंद्राय पितुमद्विलक्षणान्नोपेतं वचः स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत ।
प्रकर्षणोच्चारयत । य इन्द्र ऋजिश्चनतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदमुरः ।
तेन निषिक्तगर्भास्तदीया भार्या निरहन् अवधीत । कृष्णममुरं हत्वा पुत्राणामप्यनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या
अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवो रत्नगन्धर्वो वयं वृषणं कामानां वर्पितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तं दक्षिणहस्तनोपेतं
तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणं हवामहे । आहुयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु ।
आणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्किन । मंदो मंदतः स्तुतिकर्मणः । नि० ४. ३४ । इति । पितुमत् । इह्वनुड्भ्यां
मनुबिति मनुप उदात्तत्वं । कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निषिक्ता गर्भा यामु तास्तथोक्ताः । परादिशब्दसि बहल-
मिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । अवस्यवः । अवरोणादिको भाविऽमुन । अव इच्छत्यवस्यति । मुप आत्मनः कथं ।
क्याच्छंदसीत्युपप्रत्ययः । वृषण । वा पपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म
सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । हवामहे । कृजो लटि बहलं कंदसीति संप्रसारणं ॥

यो व्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शंबरं यो अहन्पिष्टुमव्रतं ।
इंद्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणद्भरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥
यः । विऽअंसं । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शंबरं । यः । अहन् । पिष्टुं । अव्रतं ।
इंद्रः । यः । शुष्णं । अशुषं । नि । अश्वृणक् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

य इन्द्रो जहृषाणेन प्रवृत्तेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृचमहन् अवधीत । अपि च य इन्द्रः
शंबरमेतत्संज्ञममुरं चावधीत । तथाव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिष्टुमेतत्संज्ञममुरं च य इन्द्रो
ऽवधीत । किंच य इन्द्रोऽशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञममुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् ।
समृत्तं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाहुयामहे ॥ व्यंसं । विगतोऽसौ यस्मात् । बह्व्रीही पूर्वपदप्र-

कृतिस्वरत्वं । यण उदात्तस्वरितयोर्धण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जहपाणेन । हप तुष्टी । अत्र वृद्धार्थः । कंदसि लिट् । लिटः कानर्ज्वेति तस्य कानजादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्त्वादतोदात्तत्वं । अणुपं । शुप शोषणे । इगुपधलक्षणः कः । शुपाः शोपका न संत्यस्यत्यणुपः । परादिष्कंदसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवृणक् । वृजो वर्जने । रोधादिकः ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येंद्रस्य सिंधवः सश्रति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इंद्रस्य । सिंधवः । सश्रति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येंद्रस्य महद्विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य चंद्रस्य व्रते नियमरूपं कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽपींद्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च सूर्योऽपि यस्येंद्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येंद्रस्य व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सश्रति । वचनव्यत्ययः । गच्छति । सश्रतिर्गच्छतिकर्मा । इंद्रगानुगृष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी । द्याय पृथिवी च द्यावापृथिव्या । दिवो द्याविति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो डीप्प्रत्ययातोऽतोदात्तः । देवताद्वंद्वं चतुर्भय पदप्रकृतिस्वरत्वं । वा कंदमीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वृणी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीक्रोश्चिदिंद्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानां । यः । गवां । गोऽपतिः । वृणी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीक्रोः । चित् । इंद्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

य इंद्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इंद्रो गोपतिः । न केवलमकस्या गोः किं सर्वामामित्याह गवामिति । सर्वामां गवामधिपतिर्भवति । वृणी अपराधीनः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । अपि च य इंद्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो नियन्त्रिणावतिष्ठमान आरितः स्मृतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । आरितः प्रत्युतः स्तोमानिति निरुक्तं । नि० प. १५. । यथ्येंद्रोऽसुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां विरोधिनो वीक्रोश्चित् दृढस्यापि शत्रोर्वधो हन्ता तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ गवां । न गोश्चन्माववर्णति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः । पत्याविश्वस्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः । अ गतो । अस्मागयंतात्तिष्ठा । आगमानुशासन स्यानित्यत्वात्पुगभावः । यद्वा । मृचिमृचिमृच्यत्यर्थशृणोतीनां । पा० ३. १. २२. ३. । इति विहितस्य यडोऽचि चत्यत्र चशब्देन बह्वलग्रहणानुकर्षणादर्जमिक्तिकं लुकि प्रत्ययलक्षणेन सन्यडोरिति अ इत्यतस्य द्विवचन उरदत्वह्लादिशिषयोः सतो रुयिकी च लुकीति रुक् । ततो निष्ठायां क्वादस इडागमः । अकारस्य यणादेशः । रो रीत्यभ्यासरफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वं । वधः । कृत्यन्वटो बह्वलमिति बह्वलवचनात् हनस्य वध इति कर्तर्यप वधादेशश्च । स चादतः । अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविंदत् ।

इंद्रो यो दस्यूरधरां अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविंदत् ।

इंद्रः । यः । दस्यून । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यस्य ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽङ्गिरोभ्यः प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन पर्णिभिरपहता गा अविदत अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरमूर्युद्धा गाः स्वयमलभतत्यर्थः । अपि च य इन्द्रो दस्यूनपक्षपयितृमसुरानधरास्त्रिष्टुष्टान्कृत्वावातिरत अवधीत । अवतिरतिवर्धकर्म । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ जगतः । गमू रूप् गती । वर्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगत्तुवच्च । उ० २. ८४. । इत्यतिप्रत्ययातो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । श्वस प्राणने अन च । अस्मात्प्रटः शतृ । अदादित्वाच्चपो लृक् । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । पठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

यः शूरभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

उंद्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरभिः । हव्यः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावत्भिः । हूयते । यः । च । जिग्युभिः ।

उंद्रं । यं । विश्वा । भुवना । अभि । संदधुः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरभिः शौर्योपैतः पुरुषिर्हव्यो योद्दुमाङ्गातयः । यस्य भीरुभिर्मयशीलेः कातरैः पुरुषैः सहाचार्यमाहातयः । अपि च य इन्द्रो धावद्भिः पराजयेन पलायमानैर्हूयते रक्षार्थमाहूयते । यस्य जिग्युभिः प्राप्तजधराहूयते । यं चंद्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भुतजातानि स्वेपु स्वेपु कार्येष्वभि संदधुः अभिमुख्येन स्थापयति । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ शूरभिः । बह्वलं कंदसीति भिस ऐसभावः । हव्यः । हूयतेरचो यदिति यत । ऊ इत्यनुवृत्ती बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । गुणं धातोस्त्रिभिस्तत्त्वैवेत्यवादेशः । भीरुभिः । भियः कृकृकृती । उ० २. ३१. । इति कुप्रत्ययः । धावद्भिः । छ गती । संतर्वेगितायां शपि पाप्नेत्यादिना धावादेशः । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । शतुश्च लसावधातुकस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जये । लिटः क्तसुः । द्विवचनं मनलिटोर्जित्यभ्यामाङ्गुत्तरस्य जकारस्य कृत्वं । भिष्ययस्त्रयादित्वेन भत्वादसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । कांदसोऽत्यलोपः ॥ ॥ १२ ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।

उंद्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रदिशा । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां । तनुते । पृथु । जयः ।

उंद्रं । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणामध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुतां । यद्वा । रोदयितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरीरास्त्रिगताः संतो बंधुजनान्जोदयति । प्रदिशा प्रदेशेन मनुष्येभ्यः प्रदानं संहति । अंतरिक्षे गच्छति । तथा चास्त्रायते । योऽसी तपस्त्रुदति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदति । ति० आ० १. १४. १. । इति । अपि च रुद्रेभिरधिभुतं वर्तमाने रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योषा माध्यमिका वाक् पृथु विस्तीर्णं जयो वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्मृतिः । तैर्मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं प्रख्यातं सूर्यात्मानमिन्द्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक् अभ्यर्चति । अभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ प्रदिशा । दिश अतिसर्जने । संपदादिलक्षणे भावे क्लिप् । जयः । जि जि अभिभवे । जीयते ऽभिभूयते ऽनेनेति जयो वेगः । करणेऽसुन । मनीषा । ईषाश्चदादित्वात्प्रकृतिभावः ॥

यद्वा मरुतः परमे मधस्थे यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ यास्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकुमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधऽस्ये । यत् । वा । अत्रमे । वृजने । मादयामे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरं । नः । अच्छ । त्वाऽया । हविः । चकृम । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वो मरुत्स्त्रियुक्तेन्द्र परम उत्कृष्टे सधस्ये सहस्रानि गृहे यद्वा यदि वा मादयामे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वावमेऽर्वाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन्धनमिति वृजनं गृहं । तस्मिन्मादयामे । अतोऽस्माद्भयविधात्स्थानाज्ञोऽस्माकमध्वर यज्ञमक्षाभिमुख्येना याहि । आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधन त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकृम । कृतवन्तः ॥ मरुत्वः । मतुवसो हरिति संवृद्धा नकारस्य रूपं । सधस्ये । मुपि स्य इति कप्रत्ययः । सध मादस्ययोस्कंदसीति सहस्य सधादेशः । मादयामे । मद तुप्प्रियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । नित्याडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । मुप आत्मनः क्वच । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चिन्ति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । मुपां मुनुगिति तुतीयाया लुक् ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः ।

अधा नियुत्वः सगणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे वहिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमं । सुषुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः ।

अध । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । वहिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनबलेंद्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम । अभिपूतवन्तो वयं । हे ब्रह्मवाहो ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोद्गमान् प्राप्यमाणेंद्र त्वाया त्वत्कामनयाहवनीये पुरोडाशलक्षण हविश्चकृम । कृतवन्तः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः । तद्वन्तिन्द्र अधानंतरं मरुद्भिः सप्तगणरूपैरतत्सज्जैर्देवैः सगणो गणसहितः सप्त स्मिन्वर्तमाने यज्ञे वहिष्यास्तीर्णे दर्भे उपविश्य मादयस्व । तृप्तो भव ॥ सुषुम । पुत्र अभिपर्व । लिटि क्वादिनियमप्राप्त्येष्टोऽनित्यमागमशासनमिति वचनादभावः ॥

मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहंतूगन्ध्वानि प्रति नो जुपस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । ष्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहंतु । उगन् । गन्ध्वानि । प्रति । नः । जुपस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र हरिभिरश्वैः सह मादयस्व । तृप्तो भव । ये ते तव स्वभुतास्तदर्थं शिप्रे हनु संहते वि ष्यस्व । सोमपानार्थं विवृते कुह । तथा धेने पानसाधनभुते जिह्वोर्पज्जिह्वे वि सृजस्व । सोमपानार्थं विवृष्टे कुह । हे सुशिप्र । शिप्रे हनु नासिके वा । शोभनशिप्रेन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा आ वहंतु । अस्मदीयं यज्ञं प्रापयंतु । त्वं चोशन अस्मान्कामयमानो नोऽस्माकं हव्यानि हवींषि प्रति जुपस्व । प्रत्येकं भवस्व । सोदासिष्ठाः ॥ वि ष्यस्व । यो अंतर्कर्मणि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । दिवादित्वात् अन् । श्रोतः अजि । पा० १३. ११. इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्ऽस्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयं । इन्द्रेण । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

महत्सोत्रस्य । महद्भिः सह सोत्रं यस्य स महत्सोत्रः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेमिन्द्रस्य संबन्धिनो गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेन्द्रेण वाजमघ्नं सनुयाम । नभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्निजादयो द्यावापृथिव्या च ममहंता । पुजितं कुर्वतु ॥ वृजनस्य । वृजो वर्जने । कृपूवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः कुरिति कुप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं मूर्तं कृत्स्नार्पणमिन्द्रं । अन्त्या त्रिष्टुप शिष्टा दश जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इमां त इत्या त्रिष्टुपवित ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत् आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्नु ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । मही । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तं । उत्सवे । च । प्रसवे । च । ससहिं । इन्द्रं । देवासः । शर्वसा । अमदन् । अन्नु ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महतस्ते तवमामिदानीं क्रियमाणां महीं महतीं अत्यंतोत्कृष्टां धियं स्तुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य मम सोतुः स्तोत्रे स्तुता यद्यस्मादानज अन्ता संक्षिप्तासीत् । तस्माच्च प्रियां स्तुतिं करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः परोचक्रतः । ससहिं शत्रूणामभिभूतारं पूर्वोक्त तमिन्द्रं देवासः कर्मसु दीयत ऋत्विजः शर्वसा स्तुतिभिः कीर्तनवर्त्तनान्वमदन । अनुक्रमेण हर्षं पापयन । किमर्थं । उत्सवं चोत्सवार्थमभिवृत्त्यर्थं प्रसवं च धनानां वृध्युदकानां बोध्यत्यर्थं च ॥ आनजे । अन्जु व्यक्तिप्रचणगतिषु । अस्मात्कर्मणि लिट् । त्रिवचनहलादिशेषा । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्मुहुर्बुद्धिहलः । पा० ७. ४. ७१ । इति मुट् । व्यत्ययनोपधानकारलोपः । उत्सवं । प्रसवं । पू प्ररण । ऋदोरवित भावऽप । निमित्तात्कर्मसंयोगे । पा० २. ३. ३६ ६. । इति सप्तमी । याथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । ससहिं । यह अभिभवे । आदृगमहन इत्यत्रोत्सर्गस्कंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्गुवावाह्विर्वचनं । अन्येषामपि वृश्चत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्व । अमदन । मदी हर्षं । हेतुमति णिच । मदी हर्षमपनयोरिति घटादिषु पाठान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । स्कंदमुभययति शप आर्धधातुकत्वात्परिणीटीति णिलोपः ॥

अस्य अर्वो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचंद्रमसाभिचक्षे अद्दे कमिन्द्रं चरतो वितर्तुरं ॥ २ ॥

अस्य । अर्वः । नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी । दर्शतं । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचंद्रमसा । अभिचक्षे । अद्दे । कं । इन्द्रं । चरतः । विऽतर्तुरं ॥ २ ॥

अस्विन्द्रस्य अर्वो यशः कीर्तिं सप्त इमं मे गंग इत्यस्मामृचि प्राधान्येन प्रतिपादिता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नद्यो विभ्रति । धारयति । वृत्रहननेन्द्रस्य यदृष्टः प्रदातुत्वं तत्प्रभृतजलोपिता नद्यः प्रकटयंतीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्या । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । अतरिचं चास्य सूर्यात्मना वर्तमानस्विन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं धारयति । किंच हे इन्द्र अस्मि अस्माकमभिचक्षे द्रष्टव्याना पदार्थानामभिमुख्येन प्रकाशनार्थं अतः कं अद्यार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यामिति अहोत्ययति । कमित्यतत्पादपुरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसां वितर्तुरं परस्परव्यतिहरणं तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः । एतं । त्वमेव तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्याय क्षामा च । दिवो द्याविति द्यावादेशः । मुपां मुलुगिति विभक्त्युदात्तः । देवताद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतं । भृशदृशीत्यादिनातच । सूर्याचंद्रमसा । सूर्यस्य चंद्रमास्य । देवताद्वे चेति पूर्वपदस्मान्कादेशः । मुपां मुलुगिति विभक्तराकारः । चंद्रमःशब्दो दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मध्योदात्तः । अतो देवताद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति प्रतिषेधः । अभिचक्षे ।

चक्षेः प्रकाशनार्थात्संपदादिलक्षणे भावे क्लिप । तादर्थ्यं चतुर्थी । अहे । वृश्चिहणाहधातेर्भावे विच । चतुर्थ्येकवचन आतो धातोरित्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । वितर्तुर । तर्तयङ्गुता दीणादिकः कुरच । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्रावं सातये जैचं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इंद्र मनसा पुरुष्टु त्वायज्ञो मघवञ्छमं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं स्म । रथं । मघऽवन । प्र । अवं । सातये । जैचं । यं । ते । अनुऽमदाम । संऽगमे ।

आजा । नः । इंद्र । मनसा । पुरुऽस्तु । त्वायतऽभ्यः । मघऽवन । शमं । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन धनवज्रिन्द्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव । प्ररय । वर्तय । नोऽस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुष्टु बङ्गलः स्तुतं ते तव स्वभूतं जैचं जयशीलं य रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन त्वायज्ञस्त्वां कामयमानभ्यो नोऽस्मभ्य शमं मुखं यच्छ । देहि ॥ अवं । अवं रक्षणगतिं कांतीत्युक्त्वा दर्वतिरच गत्यर्थः । संगमे । यहवृद्धिनिश्चयगमश्चेति कर्मण्यप । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । आजा । मुपा मुनिगति मत्प्रस्था डादेशः । त्वायज्ञः । मुप आत्मनः क्वच । प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात् । क्वजताम्रटः शतु । अदपदेशात्समावधानं कानुदात्तत्वे मति क्वचा सहैकादेश एकादेश उदात्तं निति तस्योदात्तत्वं ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंगमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिंद्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृणया रुज ॥ ४ ॥

वयं । जयेम । त्वया । युजा । वृतं । अस्माकं । अंगं । उत । अवं । भरेऽभरे ।

अस्मभ्यं । इंद्र । वरिवः । सुऽगं । कृधि । प्र । शत्रूणां । मघऽवन । वृणया । रुज ॥ ४ ॥

हे इंद्र युजास्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतमावृण्वंतं शत्रु वयं स्तोतारो जयंम । अभिभवम । अपि च भरे भरे संयामे संयामेऽस्माकमंगमस्मादीयं भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहरिणोत्कृष्ट रज । तथा हे इंद्र वरिवो धनसम्पत्त्यं सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि । कुरु । तथा हे मघवन शत्रूणामस्मादपद्रवकारिणा वृणया वृण्व्यामि वीर्याणि प्र रुज । प्रभंग्धि । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं । वृज वरणे । क्लिप्येति क्लिप । तुगागमः । सुग । मुद्रोरोधि करण इति गमेर्द्रप्रत्ययः । कृधि । श्रुगृणुपृकृवृभ्य इति हेर्धिः । रुज । रुजो भगे । तादादिकः ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तारवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैचं हींद्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानां । धर्तः । अवसा । विपन्यवः ।

अस्माकं । स्म । रथं । आ । तिष्ठ । सातये । जैचं । हि । इंद्र । निऽभृतं । मनः । तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तर्गाहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिन्द्र विपन्यवः । स्तोतुनाभितत् । स्तोतार इमे जना अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानास्वामाह्वयतो नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं स्मा स्माकमेव सातये धनदानाय रथमा तिष्ठ । आरोह । हे इंद्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैचं हि । जयशीलं खलु । शत्रुञ्जित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । यणु दानि । क्लिपि जनसमखनां सम्प्रलो रित्यात्वं ॥ ॥ १४ ॥

गो॒जिता॑ वा॒हू अ॒मित॑क्रतुः सि॒मः कर्म॑न्कर्म॒ञ्छत॑मूतिः खज॑करः ।

अ॒कल्प॑ इ॒द्रः प्रति॑मान॒मोज॑साथा जना॒ वि ह्र॑यंते सि॒षास॑वः ॥ ६ ॥

गो॒ऽजिता॑ वा॒हू इति॑ । अ॒मित॑ऽक्रतुः । सि॒मः । कर्म॑न्ऽकर्मन् । श॒तंऽऊतिः । खज॑ऽकरः ।

अ॒कल्पः । इ॒द्रः । प्रति॑ऽमानं । ओज॑सा । अ॒थ । जनाः । वि । ह्र॑यंते । सि॒षास॑वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव बाहू हस्मां गोजिता जयन् गवा लभयितारो । त्वं चामितक्रतुरपरिच्छिन्नज्ञानः सिमः श्रेष्ठः । तथा च शाक्यायनक । सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा । सिमः शत्रूणां बंधकः । कर्मन्कर्मन् स्रोतॄणां कर्मणि कर्मण्युपस्थिते शतमूतिर्बहुविधरक्षणोपेतः खजकरः । खजति मध्नाति पुरुषानिति खजः संयामः । तस्य कर्ता । अकल्पः कल्पनाभ्यन्तरे रहितः । स्वतंत्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेषां प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इन्द्रोऽथातः कारणात्सिषासवो धनं लब्धुकामा जना वि ह्रयन्ते । विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता । गा जयन्त इति गोजिता । मुपां मुनुगिति विभक्तिराकारः । सिमः । पित्र बंधनं । अस्मादाणादिको मक् । खजकरः । खज मधे । पचायच । क्षेमप्रियमद्रेऽण च । पा० ३. ०. ४४ । इति चण्वदस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतिः खच । अर्हर्षिषदजंतस्येति मुम । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अकल्पः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सिषासवः । वन षण संभक्तौ । सणि सनी-वंतर्धेति विकल्पनादिउभावः । जनमनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । द्विवचनादि । सनाशंसभिश्च उः । पा० ३. २. १६८ । इत्युप्रत्ययः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

उत्ते॑ श॒तान्म॑घव॒न्नुच्च॑ भूय॑स॒ उत्स॑ह॒स्राद्रि॑रिचे कृ॒ष्टिषु॑ श्रवः ।

अ॒माचं॑ त्वा धि॒पणा॑ तित्वि॒पे म॒ह्यधा॑ वृ॒चाणि॑ जि॒घ्रसे॑ पुरं॒दर ॥ ७ ॥

उत् । ते । श॒तात् । म॒घऽवन॑ । उत् । च । भूय॑सः । उत् । स॒हस्रात् । रि॒रिचे॑ । कृ॒ष्टिषु॑ । श्रवः ।

अ॒माचं॑ । त्वा । धि॒पणा॑ । ति॒त्विपे॑ । म॒ही । अ॒ध । वृ॒चाणि॑ । जि॒घ्रसे॑ । पुरं॒ऽदर ॥ ७ ॥

हे मघवन धनवन्निद्र कृष्टिषु स्रोतॄषु मनुषिषु त्वया दीयमानं श्रवो यदन्नमस्ति तच्छतात शतसंख्याकाज्जादुद्रिरिचे । उद्रिक्तमाधिकं भवति । अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बहुतराहनादुद्रिरिचे । अधिकं भवति । किं बहुना । सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युद्रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमन्नयमित्यर्थः । अपि चामाचं माचययन्नया रहितं परिगणितुमशक्यः सर्वगुणैराधिकं त्वां मही महती धिपणास्त्रदीया स्तुतिवचना वाक् तित्विपे । दीपयति । त्वत्सर्वाधिनो गुणान्प्रकाशयति । हे पुरंदर शत्रूणां पुरां दारयितरिन्द्र अध स्तुत्यनंतरं वृचाण्यावरकान् शत्रुजिघ्रसे । हसि । विनाशयसि ॥ रि॒रिचे॑ । रि॒रिच॑र वि॒रेच॑ने । कर्मणि लिट् । तित्विपे । त्विष दीप्तौ । जिघ्रसे । हर्तलेटि व्यत्ययनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बहुलं कंदसीति शपः झः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्द्विवचनादि । बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वं । पुरंदर । पुःसर्वयोर्दोरिसहोः । पा० ३. ०. ४१ । इति खच् । खचि ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९४ । इति ह्रस्वत्वं । वाच्यमपुरंदरो च । पा० ६. ३. ६९ । इति निपातनादम् ॥

चि॒विष्टि॑धातुं प्रति॒मान॒मोज॑सस्ति॒स्रो भूमी॑र्नृ॒पते॑ ची॒णि रो॑चना ।

अ॒तीदं॑ वि॒श्वं भु॑वं न वव॒क्षि॑ष्या॒णश्चुरि॑द्रं ज॒नुषा॑ स॒नाद॑सि ॥ ८ ॥

चि॒विष्टि॑ऽधातुं । प्र॒ति॑ऽमानं । ओज॑सः । ति॒स्रः । भूमीः । नृ॑ऽपते । ची॒णि । रो॑चना ।

अ॒ति । इ॒दं । वि॒श्वं । भु॑वं न । वव॒क्षि॑ष्य । अ॒णश्चुः । इ॒द्रं । ज॒नुषा॑ । स॒नात् । अ॒सि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रति-

मानं । त्रिविष्टधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा त्रिधातु पंचधातु वा शुक्लं करोतीति । यथा त्रिविष्टस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्वितीयसो एवमिन्द्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमिस्त्रीन लोकान चीणि रोचना चीणि तेजांसि दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमपि पृथिव्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिव मपि एवं चीन लोकान चीणि तेजांसि चाति ववर्षथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अपि चेदं विश्व सर्व भुवनं भुतजातं चातिवोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्मात्त इन्द्र त्वं सनाच्चिरकालादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रभृत्यशत्रुः सपत्नरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टधातु । त्रिधा त्रिप्र-
कारेण विध्या प्रवेशनेन विधीयते क्रियत इति त्रिविष्टधातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विश्रमांवे क्तिम् । धात्रः सितनिगमिमसीत्यादिना । उ० १. १०. । कर्मणि तुन्प्रत्ययः । छद् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्र दृढरज्जुवाचकः शब्दसन्नतं दार्ढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽपिशब्दः । तिस्रः । शसि विश्वतुरोः स्त्रियामिति तिस्रादेशोऽतोदात्तः । अचि र ऋत इति रेफादेश उदात्तयणो हन्पूर्वादिनि विभक्त्युदात्तत्वं । ववर्षथ । वह प्रापण इत्यस्मादिक्कामनि हत्वकत्वपत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावः कादसः । कादसे लिट्यमञ्च इति निषेधादाम्रत्ययाभावः । जनुषा । जनेरसि ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्यमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां । देवेषु । प्रथमं । हवामहे । त्वं । बभूथ । पृतनासु । सासहिः ।

सः । इमं । नः । कारुं । उपऽमन्युं । उत्तऽभिदं । इन्द्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथं । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमाहुयामहे । तथा त्वं पृतनासु संयामेषु ससहिर्बभूथ । शत्रुणामभिभवितासि । उत्तरार्थः परोक्षकृतः । स इन्द्रो नोऽस्माकं कारुं स्तुतीना कर्तारमुपमन्यमुपमन्तारं सर्वश्रमुद्भिदं शत्रुणामुद्भित्तारमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्थदीय रथं पुरोऽन्यभ्यो रथस्थः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा । कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्यमुपगतं प्राप्नोति मन्युना क्रोधेन युक्तमुद्भिदं मर्गिऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भित्तारमतिशयेन भक्तार ॥ बभूथ । बभूथा ततथ जगृभ्य ववर्षति निगम इति निपातनादिहभावः । स इमं । सोऽचि लोपे चत्पादपुरणमिति सुलोपः । प्रसवे । पूरु प्राणिप्रसवे । ऋदोरप । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्वं जिगेष न धनां रुरोधियर्भेष्व्राजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुयमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं । जिगेष । न । धनां । रुरोधिय । अर्भेषु । आजा । मघऽवन । महत्सु । च ।

त्वां । उयं । अवसे । सं । शिशीमसि । अर्थ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेष । शत्रुञ्जयसि । तथा धनां शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न रुरोधिय । नावरुणसि । स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन धनविनिद्र अर्भेष्वन्येष्व्राजा आजिषु संयामेषु महत्सु च प्रीतिषु संयामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुयमुद्गूर्णमधिकबलं त्वा सं शिशीमसि । स्तोत्रिस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथानंतरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाहुनिषु सत्स्वागत्य नोऽस्माहोदय । संयामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेष । जि जघे । षिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तेऽचस्वास्वत्यन्यनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. इति प्रतिषेधः । सनलिटोर्ज-
रित्यभ्यामादुत्तरस्य वकारस्य कुत्वं । रुरोधिय । क्रादिनियमादिट् । आजा । सुपां मुगुगिति सप्तमीवङ्गवच-
नस्य डादेशः । शिशीमसि । शी तनुकरणे । बङ्गं कंदसीति विकरणस्य झुः । आदेश इत्यात्वं । द्विचने
बङ्गं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । ई ह्रस्वघोरितीकारांतादेशः । इदंती मसिः ॥

वि॒श्व॒हि॒द्रो॑ अ॒धि॒व॒क्ता नो॑ अ॒स्त्व॒परि॒हृ॒ताः स॒नु॒याम॒ वाजं॑ ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒म॒हंता॒म॒दि॒तिः सि॒धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥

वि॒श्व॒हा । इ॒न्द्रः । अ॒धि॒ऽव॒क्ता । नः । अ॒स्तु । अ॒परि॒ऽहृ॒ताः । स॒नु॒याम॒ । वाजं॑ ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंतां । अ॒दि॒तिः । सि॒धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातयं रोहिक्क्यविति वगे । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकृष्टिलगतयः संत इद्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्निश्चादयः पुत्रितं कुर्वतु ॥ ॥ १५ ॥

तत्त इत्यष्टचं दशमं मुक्तं कृत्स्नस्यार्पभेदं चैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । तत्तेऽष्टाविति ॥ तृतीये कंदोमे निष्के यन्त्य इदं मुक्तं निविद्वानं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । तत्त इन्द्रियमिति निष्केवन्त्यं । आ० ८. ७. इति ॥

तन्न इ॒न्द्रियं पर॒मं परा॒चर॒धारय॑न्त॒ क॒वयः॑ पु॒रेदं॑ ।

स॒मे॒दम॒न्य॒हि॒व्य॑ न्य॒दस्य॑ स॒मी पृ॒च्यते॑ स॒मने॒व के॒तुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इ॒न्द्रियं । पर॒मं । परा॒चैः । अ॒धारय॑न्त । क॒वयः॑ । पु॒रा । इ॒दं ।

स॒मा । इ॒दं । अ॒न्यत् । दि॒वि । अ॒न्यत् । अ॒स्य । सं । ई॒मिति॑ । पृ॒च्यते॑ । स॒म॒नाऽइ॒व ।

के॒तुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं । यद्वा । पराचैः पराचनैः परागमनैर्युक्तं । युद्धाभिमुखमेवाधारयन्त । धृतवन्तः । अपि चास्येन्द्रस्यान्यदेकमिदमन्याख्यं ज्योतिः क्षमा क्षमायां भुमी वर्तते । अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि ब्रुल्लोके । ई तदिदमभयविधिमिन्द्रस्य ज्योतिः सं पृच्यते । परस्परं संयुज्यते । रात्रावादिद्योऽपिना संयुक्तो भवति । अपि वावादिद्यः साय प्रविशति तस्मादप्रिदृष्टास्तं ददृश इति श्रुतः । अहनि त्वपिः सूर्येण संगच्छते । उद्यन्तं वावादिद्यमप्रिरनुसमारोहति तस्माद्भूम एवापिर्दिवा ददृश इति श्रुतः । तै० ब्रा० २. १. २ ९ १० । अजयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः । समनेव केतुः । समनशब्दः संयामवाची । यथा समने संयामे युध्यमानयोः समयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरण संयुज्यते तद्वत् ॥ इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं बलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घचप्रत्ययांतो निपात्यते । पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नोचरिति यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः पराचनैः । नि० ११. २५ । इति । क्षमा । मुपा मुलुगिति सप्तम्या लुक् । ईमो मलोपः सांज्ञितिकश्चांदसः । समनेव । पम एम अव्यक्त्ये । अन्यभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३० । इति युच । मुपां मुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः ॥

स धा॒रय॑त्पृ॒थि॒वीं प॒प्रथ॑च्च॒ वज्रे॑ण॒ ह॒त्वा नि॒रपः॑ स॒सर्ज॑ ।

अ॒ह॒न्न॒हि॒म॒भि॒न॒द्रौ॒हि॒णं॑ व्य॒ह॒न्त्य॑सं म॒घवा॑ श॒चीभिः॑ ॥ २ ॥

सः । धा॒रय॑त् । पृ॒थि॒वीं । प॒प्रथ॑त् । च॒ । वज्रे॑ण । ह॒त्वा । निः । अ॒पः । स॒सर्ज॑ ।

अ॒ह॒न । अ॒हि॑ । अ॒भि॒न॒त॒ । रौ॒हि॒णं॑ । वि॒ । अ॒ह॒न् । वि॒ऽअ॑सं । म॒घऽवा॑ । श॒चीभिः॑ ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् । पीडाराहित्येन स्थितामकरोदित्यर्थः । तदन्तरं पप्रथच्च । तां भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रेणायुधेन हंतव्यान्वृत्तादीहत्वापो वृष्ट्युदकाणि निः ससर्ज । मेघाभिर्गमयामास । एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमंतरणे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमतोऽयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च व्यभिनत । व्यदारयत् । अपि च मघवा धनवानिन्द्रः शचीभिरा-

क्षीर्युद्धकर्मभिर्धंसं विगतभुजं वृत्रामुरमहन । अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । तत्करोतीति
णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्य । पा० ६. ४. १५५ १. । इति वचनाद् अतो हलादेशलोपः । पा० ६. ४
१६१. । इति अकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वाभावः । प्रथयतेर्नुङि चङि णिलोपः ।
द्विर्वचने चङ्गन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इति चङः पूर्वस्योदान्तत्वं । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदान्ता
दिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः ॥

स जातूभर्मा अद्धान् ओजः पुरो विभिन्दन्नचरच्चि दासीः ।

विद्वान्वज्जिन्दस्येवे हेतिमस्यार्यं सहो वर्धया द्युम्नमिन्द्र ॥३॥

सः । जातूभर्मा । अद्धान् । ओजः । पुरः । विभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्जिन् । दस्येवे । हेतिम् । अस्य । आर्यम् । सहः । वर्धय । द्युम्नम् । इन्द्र ॥३॥

जातूभर्मा । जातू इत्यग्निमाचक्षते । भर्मायुधं । अग्निरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । यद्वा । जातानां
प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलं निष्पाद्यं कार्यं अद्धान् आदरातिशयेन कामयमानः एवभूतः स इन्द्रो
दासीर्दस्यसंबन्धीनि पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन्त्यचरत् । विविधमगच्छत् । हे वज्जिन्वज्रवज्जिन्द्र विद्वान्
स्मृतीर्विज्ञानंस्वस्य स्तोतुर्दस्येव उपनयकारिणं शर्वं हेतिमायुधं विष्टजति शेषः । अपि च हे इन्द्र आर्यं
महः । आर्या विद्वान् स्तोतारः । तदीयं बलं वर्धय । अतिवृत्तं कुरु । तथा द्युम्नं तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥
जातूभर्मा । जनी प्रादुर्भावे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृश्यादृश्यस्य सर्वोपाधिव्यभिचाराथत्वात्कलादपि
इप्रत्ययः । जास्तूर्वतीति जातूः । तूर्वो हिंसार्थः । क्षिपि राज्ञोप इति वलोपः । भियत इति भर्म । अन्यभ्योऽपि
दृश्यत इति मनिन् । जातूभर्म यस्य । कांदमो रफलोपः । वज्रव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पञ्चांतरं तु
जनेर्निष्ठा । जमसनखनामित्यात्वं । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । वज्रव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णाध्यापय्या
कारस्य ऊकारः ॥

तदृचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तन्यं मघवा नाम विभ्रत ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्ध सृनुः श्रवसे नाम दधे ॥४॥

तत् । उचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यं । मघऽवा । नाम । विभ्रत ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सृनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥४॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिन्द्रस्य बलमृचुष उक्तवते स्तुवते यजमानाय कीर्तन्यं कीर्तनीयं स्तुत्य । नामकं
तद्वत्त्वं विभ्रतारयन्मघवा धनवानिन्द्रो मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनीममानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्र
मघनिष्पाद्यानि कृतवतादीनि मुर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । दस्युहत्याय दस्यूनां वृत्रा
दीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वज्री वज्रवान्सूनुः शत्रूणां प्ररयितेन्द्रो यद् यत्स्वन् नाम शत्रूणां
नामकं श्रवसे जयलक्ष्णाय यशसे दधे धृतवान् ॥ उचुषे । वृज् व्यक्तायां वाचि । व्रुवो वाचिः । लिटः कृमुः ।
वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिबसिधसीना
चेति पत्यं । कृमुप्रत्ययाद्युदान्तत्वं । कीर्तन्यं । कृत संग्रहने । हृत्यार्थे तवैकेनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघ
शब्दाच्छंसीवनिपावति मत्सर्षीयो वनिप । विभ्रत । इभृभ धारणपोषणयोः । गतरि जुहोत्यादिवाक्यपः
सुः । भृजामिदित्यभ्यासस्थित्वं । नाभ्यस्तान्मादिरित्याद्युदान्तत्वं ॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्दत्सो अविन्दत्श्चान्तस् ओषधीः सो अपः स वनानि ॥५॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत । भूरि । पुष्टं । अत् । इदं । धत्तन् । वीर्याय ।
सः । गाः । अविदत् । सः । अविदत् । अश्वान् । सः । आपधीः । सः । अपः । सः ।
वनानि ॥ ५ ॥

हे अस्वित्यजमानलक्षणा जनाः अस्विदस्य तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत एव भूरि विसीर्णं पश्यत ।
आलोकयत । तस्मै च वीर्याय अश्वत्तन । बहमानं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । स इन्द्रः
पणिभिरपहता गा येन वीर्येणाविदत् अलभत । तथा तैरपहतानश्वान् इन्द्रो येनाविदत् । अपि च स इन्द्र
ओषधीरोषधुपलक्षितां सर्वा भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि स इन्द्रो
येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत ॥ धत्तन् । तप्त-
नप्तनयनार्थेति तस्य तनादेशः । अविदत् । विदुः लाभं । शं मुचादीनामिति नुम ॥ ॥ १६ ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय मुनवाम सोमं ।
य आदृत्या परिपंथीव शूरोऽयं ज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥
भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । मुनवाम । सोमं ।
यः । आऽदृत्य । परिपंथीऽइव । शूरः । अयं ज्वनः । विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बह्विधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेच-
नसमर्थाय सत्यशुष्मायावितथवलायिन्द्राय तदर्थं सोमं मुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शौर्योपेतो
य इन्द्र आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वायज्जनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन । तस्मादयजमानाद्विभक्तं
कुर्वन्नपहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्वनं दातुं गच्छति । तच्च दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गनिरोधकश्चोरो
गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारिणापहृत्य गच्छति तद्वत् ॥ आदृत्य । दृङ् आदरे । समामेऽनञ्पूर्वे क्तो
ल्यप । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे मति इह स्वस्य पतिं कृतीति तुक् । परिपंथीव । कंदसि परिपंथपरिपरिणां
पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. । इतीतिप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तदिदं प्रेवं वीर्यं चकर्थ यत्संसंतं वज्रेणाबोधयोऽहिं ।
अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ॥ ७ ॥
तत् । इदं । प्रऽइव । वीर्यं । चकर्थ । यत् । संसंतं । वज्रेण । अबोधयः । अहिं ।
अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितं । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तद्वीर्यं वीरकर्म प्रेवं चकर्थ । प्रख्यातमिवाकार्यं । किं पुनस्तद्वीर्यं । संसंतं स्वपंतं मदीत्यन्तमहिं
वृच्च वज्रेण कुलिशेन यश्चन वीर्येण त्वमबोधयः । प्रवृद्धः सन्मया सह युद्धं करोत्विति हृषितं तादृशस्य वृच्चस्य
हननेन प्राप्तहर्षं त्वामनु पश्चात्पत्नीर्दिवपत्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि
तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वामनु पश्चादमदन् । अमायन् ॥ संसंतं । यसं स्वप्ने । अदादिस्वाच्छपो
नुक् । पत्नीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । व्यत्ययेन शप ॥

शुष्णं पिपुं कुयवं वृचमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शंबरस्य ।
तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥
शुष्णं । पिपुं । कुयवं । वृचं । इदं । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शंबरस्य ।
तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं शुष्णादीश्चतुरोऽमुरान्यदावधीः हतवानसि तदानीं शंबरस्यामुरस्य पुरो नगराणि वि
दारितवानसि । अमुराणां मुख्येषु हतेष्वन्यान्यमुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यदनेन मुक्तं प्राथितम
स्मदीयं तन्नित्रादयो ममहंता । पुजितं कुर्वतु ॥ शुष्णं । शुष गोपणे । अतर्भावितव्यर्थात् तुषिर्गुपिर्मभ्यः क्लिप्त
। उ० ३. १०. । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिप् । पृ पालनपुरणयोः । पृ इत्येके । आणादिकः
कृप्रत्ययः । कंदस्युभयर्थति तस्य सार्वधातुकत्वं सति शप । जुहोत्यादित्वात् शुः । अतिपिपत्योश्चत्यभ्यामस्यत्व ।
कृयवं । यवो यवनं मिश्रणं । कृत्स्नं यवनमस्य । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शबरस्य । शमयतीति शब
आयुधं । शमेर्वन । उ० ४. ९४. । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

योनिरिति नवर्चमेकादशं मुक्तं कुत्सस्यार्पं विष्टुर्मसंद्रं । योनिर्नवत्यनुक्रातं ॥ मुक्ताविनियोगो लिंगिकः ॥

योनिष्ट इंद्र निपदे अकारि तमा नि पीद स्वानो नार्वा ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोपा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इंद्र । निऽसदे । अकारि । तं । आ । नि । मीद । स्वानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्चान । दोपा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इंद्र योनिर्वेद्याख्य स्थानं ते तव निपदे निपदनायोपवशनायाकारि । कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभुत ।
तं योनिमा नि पीद । ग्रीष्मागत्य तत्रोपविश । ग्रीष्मागमने दृष्टातः । स्वानो नार्वा । अर्वात्यशनाम । यथाशः
स्वानो हेषाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं ग्रीष्मागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽवधनाथानं रश्मीन्विमुच्य
रथाद्विद्यथ तथाश्चान रथं योजितांश्च तुरगानवसाय विमुच्य । अव निरुक्त । अवसायाश्चानिति स्यतिरूप
सृष्टो विमोचने । नि० १. १७. । इति । कीदृशानश्चान । प्रपित्वे यागकाले प्राप्त । प्रपित्वे प्राप्तोऽर्वाक्येभ्यक्त
। नि० ३. २०. । इति यास्कः । दोपा रार्वा वस्तोरहनि च वहीयस आदरातिशयेन बोद्धुं ॥ निपदे । सदे
संपदादिपक्षेणो भावे कृिप । स्वानः । स्यम् स्वन् ध्वन शब्दं । बह्वलवचनात्कर्तरि घञ् । कर्पात्वं इत्यतोदा
त्तत्वं । वयः । वियंति रथेन सह संगच्छत इति विशब्देन रश्मय उच्यते । वी गत्यादिपु । आणादिक इप्रत्ययः ।
टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । पो अतर्कर्मणि । आदेच इत्यात्वं । समासऽनन्वपुर्व इति क्त्वी
न्यबादेशः । वहीयसः । वह प्रापणे । तृजताद्बोद्धुगन्तात्तुस्कंदमीतीयमुन । तुरिष्ठमेयः स्यति तुलोप कर्तव्ये
दत्वधत्वपुत्वद्वनोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्यात्वस्याप्यभावे तुलोप एव क्रियते ॥

ओ त्वे नर इंद्रमृतये गुनू चिन्तान्स्द्यो अर्ध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य श्मन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्णे ॥ २ ॥

ओ इति । त्वे । नरः । इंद्र । उतये । गुः । नु । चित् । तान । मद्यः । अर्ध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युं । दासस्य । श्मन्ते । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णे ॥ २ ॥

त्वे ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणायिंद्रमो । आ उ इत्यतस्त्रिपातद्वयसमुदाय आकारार्थः ।
आ गुः । आगच्छति । स चिंद्र आगतांस्तान नू चित्तिप्रं मद्यस्तदानीमेवाध्वनोऽनुष्ठानमागोन्नगम्यात् । गमयतु ।
प्रापयतु । देवासः सर्वे देवा दासस्थोपक्षपयितुरमुरस्य मन्युं क्रोधं श्मन्त । भक्षयंतु । हिंसित्वत्यर्थः । अपि च
ते देवा नोऽस्माकं सुविताय मुपु प्राप्तव्याय यज्ञाय वर्णमनिष्टनिवारकमिद्रमा वक्षन् । आवहंतु । आनयंतु ॥
जगम्यात् । गमरंतर्भावितव्यर्थात् निडि बह्वलं कंदमीति शपः शुः । श्मन्त । चमु अर्धेन । लेटि व्यत्ययन आ ।
शकारोपजनस्कंदसः । यदा । श्मन्तातिः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं द्रष्टव्यं । वक्षन् । वह प्रापणे । लेटि सिञ्चकलं
लेटीति सिप । हत्वकत्वपत्वानि । सुविताय । मुपूर्वादन्तेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादिस्वाङ्कुवहः । मुपमानात् क्त
रत्युत्तरपदातीदात्तत्वं । वर्णे । वृज वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात्कृज्वृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो निश्च । उ० ३. १०. ।
इति नप्रत्ययः । नित्रादाद्युदात्तत्वं ॥

अव॒ त्मना॑ भर॒ते के॒तवे॒दा अव॒ त्मना॑ भर॒ते फे॒नमु॒दन ।

क्षी॒रेण॑ स्ना॒तः कु॒यव॑स्य॒ योषे॑ ह॒ते ते स्या॑तां प्र॒वणे॑ शि॒फायाः ॥ ३ ॥

अव॑ । त्मना॑ । भर॒ते । के॒तवे॒दाः । अव॑ । त्मना॑ । भर॒ते । फे॒नम् । उ॒दन ।

क्षी॒रेण॑ । स्ना॒तः । कु॒यव॑स्य । योषे॑ इति । ह॒ते इति । ते इति । स्या॑तां । प्र॒वणे॑ । शि॒फायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञात वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कृयवनामासुरस्त्वनात्मना स्वयमेवाव भरते । ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुर उदन्नदकेऽतर्वर्तमानः सन्केन फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवाव भरते । अपहरति । क्षीरेण वरणशीलेन तेनापहृतनोदकेन कृयवस्यासुरस्य योषे भार्ये स्नातः । स्नानं कुर्वति । तादृशां स्त्रियां शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे निम्ने प्रवणमगच्छेत् गाधप्रदेशे हृते नष्टे स्यातां । भवतां । इ इन्द्र त्वं परेषां धनमपहृत्यान्वैर्दूरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कृयवं सकुटुंबमवधीरित्यर्थः ॥ त्मना । मंत्रेष्वप्याद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । हृत्र हरणे । हृयहोर्भ इति भत्वं । केतवेदाः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदन । पङ्क्तिव्यादिनोदकशब्दस्योदत्तादेशः । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

यु॒योप॑ नाभि॒रुपर॑स्या॒योः प्र॒ पूर्वा॑भिस्तिर॒ते रा॒ष्टि शूरः॑ ।

अ॒ञ्ज॒सी कु॒लि॒णी वी॒रप॑न्ती॒ पयो॑ हि॒न्वा॒ना उ॒दभि॑र्भर॒ते ॥ ४ ॥

यु॒योप॑ । नाभिः॑ । उ॒पर॑स्य । आ॒योः । प्र । पूर्वा॑भिः । ति॒रते॑ । रा॒ष्टि । शूरः॑ ।

अ॒ञ्ज॒सी । कु॒लि॒णी । वी॒रप॑न्ती । पयः॑ । हि॒न्वा॒नाः । उ॒दभिः॑ । भ॒रते॑ ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमध्य उप्रस्यावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः कृयवस्यासुरस्य नाभिः संनद्धमावमनस्थानं युयोप । गूढमासीत । यथान्येन दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च पूर्वाभिः पुरयित्रीभिरात्मनापहृताभिरद्विः प्र तिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्योपेतो राष्टि । राजते च । आत्मीयेन शौर्येण लोकं प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरमञ्जस्याञ्जस्योपिता कुलिशी कुलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञकास्तिष्ठो नयः पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभुतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्य उदभिरात्मीयैरुदकभरते । धारयति ॥ युयोप । युप विमोहने । नाभिः । नहो भय । उ० ४. १०५. इतीन्द्रप्रत्ययः । राष्टि । राज् दीप्ता । बह्वलं कदमीति शपो लुक् । ब्रथादिना पत्ये पुत्वं । पयः । सुपां मुलुगिति तृतीयाया लुक् । हिन्वानाः । हिवः प्रीणनार्थः । इदित्वाङ्गम् । अस्मात्ताच्छीलिकथानम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मगभावः । चानगो लसार्वाधानुकल्याभावात्तत्स्वराभावं चित्स्वर एव शिष्यते ॥

प्र॒ति य॒स्या नी॒थादर्शि॑ द॒स्यो॒रोको॑ ना॒च्छा स॒दनं॑ जा॒न॒ती गा॒त् ।

अ॒र्धं स्मा॑ नो म॒घव॑श्च॒कृता॑दि॒न्मा नो॑ म॒घेव॑ नि॒ष्प॒पी परा॑ दाः ॥ ५ ॥

प्र॒ति । यत् । स्या॑ । नी॒था । अ॒दर्शि॑ । द॒स्योः । ओ॒कः । न । अ॒च्छ । स॒दनं॑ । जा॒न॒ती । गा॒त् ।

अ॒र्धं । स्म । नः॑ । म॒घव॑ । च॒कृ॒तात् । इत् । मा । नः॑ । म॒घाव॑ । नि॒ष्प॒पी ।

परा॑ । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीथा नयनहेतुभृता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभुत सा च पदवी दस्योरुपचपयितुः कृयवस्यासुरस्य सदनं गृहमच्छाभिमुख्येन गात् गता प्राप्ता । तच्च दृष्टांतः । जानती स्वकीयं वत्समभिजानती

गौरीको न निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तदन्तर्गोऽप्यमुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अध स्म
अथानंतरमेव हे मघवन्धनवर्तिन्द्र चक्रेतात्पुनः पुनर्निनामुरेण कृतादपद्रवात्रोऽस्मान्नर्कति शेषः । इदित्यव
धारणे । अस्मान्नर्कैव नोऽस्मान्मा परा दाः । मा परित्याजीः । अस्माभिर्ज्ञातम मार्गेण गत्वास्मादपद्रवकारि
णममुरं जहोति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरिक्ते दृष्टान्तोऽभिधीयते । मघेव निष्पपी । यथा विनिर्गतमपो विनि
र्गतशेषो यथेष्टचारी दामीपतिर्मघेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति तथास्मान्मा परित्याजीरित्यर्थः । अत्र
निरुक्तं । निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतमपः । मपः मपतिः सृष्टातिकर्मणः । मा नो मघेव निष्पपी परा
दाः । स यथा धनानि विभजति मा नस्त्वं तथा परा दाः । नि० प. १६. इति ॥ नोथा । गीत्र प्रापणं । हनि
कृपिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन्ति करणे कथन्प्रत्ययः । गात । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति
सिचो लुक् । बह्वन् कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । चक्रेतात । करोत्यङ्लुगंतातिष्ठति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव ।
शस्त्रकंदमीति शर्लोपः । निष्पपी । षप समवाये । मपति समवति योन्या संगन्त इति मपः शेषः । पचात्यच ।
निर्गतो नित्योद्भूतः मपः शेषो यस्य स स्वीच्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापत्या ईकारः । दाः । डुदाज दानि । लुङि
गातिस्थिति सिचो लुक् । न माद्योग इत्यडभावः ॥ १०८ ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अस्वनागास्व आ भज जीवशंसे ।

मांतरां भुजमा रीरिपो नः श्रद्धितं ते महत् इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अपऽसु । अनागाऽस्वे । आ । भज । जीवऽशंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रिरिपः । नः । श्रद्धितं । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्मूर्त्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्य आ भज । आभाजय । आभिमुख्येन भक्तान्वमताङ्कुर ।
तथा स त्वमप्यन्धेवतास्वस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीवः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्व
ऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरा गर्भरूपेणातर्वर्तमाना भुज पालयित्री प्रजामा
समतान्मा रीरिपः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभुतायेंद्रियाय बलाय श्रद्धित । अस्माभिः श्रद्धान कृत ।
त्वदीयं बलं बह्वन्मापुर्वकं लुप्त इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तस्य मा रीरिप इति पूर्वेण संबधः ॥ अनागास्वे ।
न विद्यत आगः पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावमन्तत्वं । कादस उपधादीर्घः । जीवशंसे । शम्सु स्तुति ।
कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुजं । भुजं पालयतीति भुक् प्रजा । क्रिप । रीरिपः । रिप
हिमायां । स्वार्थे ण्यंतादस्मात्लुङि चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वादीनि । कादसं पदकालीनमभ्यासद्वयस्य ।
श्रद्धितं । श्रद्धास्य ऊर्यादित्वेन । पा० १. ४. ६१. गतितात्पर्यतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अधा मन्ये अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविन्द्र सुध्यंशो वयं आसुतिं दाः ॥ ७ ॥

अध । मन्ये । अत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय ।

मा । नः । अकृते । पुरुहूत । योनौ । इन्द्र । सुध्यन्तऽभ्यः । वयः । आऽसुतिं । दाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अधाधानंतरं मन्ये । त्वं मनसा जानामि । ते तवास्त्री बलाय श्रद्धायि । अस्माभिः यथा कृता ।
त्वदीयवर्णविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा कामानां वर्धिता स त्वं महते प्रीढाय धनाय
चोदस्व । चोदय । अस्मान्नेरय । हे पुरुहूत पुरुर्भिर्बह्वभिर्यजमानिराहृतं अकृतेऽनिष्पादितं धनशून्यं योनी ।
गृहनामैतत् । गृहे नोऽस्मान्मा धाः । निधिहि । धनधान्यपूर्णं गृहं स्मान्वासयित्वार्थः । अपि च हे इन्द्र सुध्यंशो
बुभुक्षितभ्योऽन्येभ्योऽपि स्तोत्रभ्यो वयोऽस्मामुतिं पेयं क्षीरादिकं च दाः । देहि ॥ अधायि । दधातेः कर्मणि
लुङि क्लियिण । आतो युक् चिपकतो रिति युक् । सुध्यन्तः । सुध बुभुक्षायां दिवादिस्वात अन्न । निज्या-
दायुदात्तत्वं ॥

मा नो वधीरिदु मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।
 आंदा मा नो मघवञ्छक्र निर्मेन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुपाणि ॥ ८ ॥
 मा । नः । वधीः । इदु । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।
 आंदा । मा । नः । मघवन् । शक्र । निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानु-
 नुपाणि ॥ ८ ॥

हे इदं नोऽस्मान्मा वधीः । मा हिमीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परा दाः । मा परित्यागीः । परादानं परित्यागः । अस्माकृतां पुत्रां सर्वदा गृहाणेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणीप्सितानि भोजनान्युपभोग्यानि धनानि मा प्र मोषीः । मापहर्षीः । अस्मान्मैव धनानि यथा सुस्थथा कृर्वित्यर्थः । तथा हे मघवन धनवन शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोऽस्माकमांदाडसंवधीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्यपत्यानि मा भेत । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्नक्षेत्यर्थः । मा च नः पात्रा । पतंति गच्छंति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि पात्राणि । तानि च मा भेत । मा भिदः । सहजानुपाणि । जानुभ्यां यानि भुमिं मनंति । गच्छंतीत्यर्थः । तानि जानुपाणि । तैः सहितानि मा विनीनशः ॥ वधीः । हंतर्माडि लुडि चेति वधादेशः । स चादंतः । मिच । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति वृद्धभावः । इट ईटीति मिचो लोपः । मोषीः । मुष स्तथे । लुडि मिच इट । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत । भिदिर विदारणे । लुडि सिपि बह्वलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्याभ्य इति मिचो लोपः ॥

माध्यंदिने मर्चनं ईर्वाङ्गिहीति पा पोतुः प्रस्थितयाच्या । सूचितं च । अर्वाङ्गिहि सोमकामं त्वाङ्गसवाय सोमस्त्वमहर्वाङ् । आ० ५. ५. । इति ॥

अर्वाङ्गिहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिबामदाय ।
 उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि ह्यमानः ॥ ९ ॥
 अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।
 उरुव्यचाः । जठर । आ । वृषस्व । पिताऽडेव । नः । शृणुहि । ह्यमानः ॥ ९ ॥

हे इदं त्वमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन एहि । आगच्छ । किं कारणमिति चित यस्मात्त्वा सोमकामं सोमविपयाभिलाषमाहः पुराविदः कथयति । अयमस्मदीयः सोमः सुतः । अतिभिन्नरभिपुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय हर्षार्थं तस्य तमस्मदीयमभिपुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उरुव्यचा उरु विसीर्षी व्यचो व्यापन यस्य तादृशो महावयवो भुत्वा जठर आत्मीय उदर आ वृषस्व । सोममामिच । आ समं तात्पूरयत्यर्थः । एवभूतस्त्व ह्यमानः स्मृतिभिराह्यमानः सन पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा नोऽस्माक वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविपयः कामोऽभिलाषो यस्य । बह्व्रीही पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहः । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः । पा० ३. ४. ८४. । इति झरसादेशो धातोरारादेशश्च । तस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठि । मदाय । मदी हर्षं । मदीऽनुपसर्ग इति भावेऽप । उरुव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे । आणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचः कृटादित्यमनसीति वचनात् । का० १. २. १. १. । इति व्याभविन संप्रसारणाभावः । परादिः छंदसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा । उरु विचति व्याप्नोतीत्युरुव्यचाः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व । वृष संचने । व्यत्ययेनात्मनेपदश्रवणार्थी । शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेतुंगभावः ॥ ॥ १९ ॥

षट्त्रमा इत्येकोनविंशत्यृचं द्वादशं मूक्तं । अपां पुत्रस्य चितस्य कृपे पतितस्य कुत्सस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात आस्त्रायते । चितः कूपेऽवहितः काटे निबाह्य अघ्निरुद्धूतय इति च । चितस्य चापां पुत्रस्य

तैत्तिरीया स्पष्टसामन्ति । तत एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत यद्गोऽजायत तदाथानामाथत्वं । तै० ब्रा० ३. २. ८. १० ११ । इति । तमेतमाप्य त्रितस्त्रिं दाप्य इति तकारोपजनन वयमधीमह इति । अन्त्या त्रिष्टुप । सं मा तपंतीत्येषा यवमध्या महावृहती । आद्यां द्वावष्टाक्षरी पादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरी सा यवमध्या महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहतीत्युक्ता मध्यं चयवमध्या । अनु० ९. १० । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । शिष्टाः पंक्तयः । विश्वं देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । चंद्रमा एकोनाप्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पाक्तमन्त्या त्रिष्टुवष्टमी महावृहती यवमध्या । ह्रीत्यभिधानादिदमादीनि त्रीणि मूक्तानि वैश्वदेवानि ॥ विनियोगः । अत्र शाखायनिन इतिहासमाचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । तं कदाचिन्नरुभुमावरण्य वर्तमानाः पिपामया संतप्तगात्राः संत एकं कृपमविंदन । तत्र त्रितास्य एको जलपानाय कृपं प्राविशत । स्वयं पीत्वितरयोश्च कृपादूदकमुद्धृत्य प्रादात । तौ तदूदकं पीत्वा त्रितं कृपं पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कृपं च रथचक्रेण पिधाय प्राप्स्य पाता । ततः कृपं पतितः स त्रितः कृपादुत्तरीतुमशक्नुवन्मवं देवा मामुद्धरंत्विति मनसा सम्भार । ततस्तेषां स्मावकमिदं मूक्तं ददगं । तत्र रात्रौ कृपस्यांतश्चंद्रमसो रश्मीन्पश्यन्त्यरिदेवयते ॥

चंद्रमा अप्स्रवैतरा मुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यमनेयः पदं विंदन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अपऽसु । अंतः । आ । मुऽपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदं । विंदन्ति । विऽद्युतः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्सातरिणासूदकमये मंडलेऽतर्मध्ये वर्तमानः मुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा । मुपर्ण इति रश्मिनाम । मुपुष्पाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि द्युलोक आ धावते । आङ् मर्यादाया । एकैकं प्रकाशं धावते । शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यमनेयः सुवर्णसदृशपर्यताः । यद्वा । हितरमणीयप्राताः । विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विंदति । मदीयानीन्द्रियाणि कृपनाश्रुत-
त्वात् लभते । अत इदमनुचितं । तस्मात्कृपायामुत्तारयतित्यर्थः । अपि च हे रोदसी यावापृथिव्यां मे मदीयं मस्यदं स्तोत्रं वित्तं । जानीते । यद्वा । मदीयं कृपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कृपायामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्ममोत इति चंद्रमाः । चंद्रो माहो इति । उ० ४. २२. १ । इत्यमुन । दासीभारादिषु पाठान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं धावते । यः गता । पाद्येत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्ययनात्मनेपदं । वित्तं । विद ज्ञानं । नोत्यदादित्याक्षपो लुक् । पादादित्वाच्चिड्वातिड् इति निघाताभावः । अस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च तृथर्थं पठे । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

अर्थमिहा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिं ।

तुंजाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थे । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिं ।

तुंजाते इति । वृष्ण्यं । पयः । परिऽदाय । रसं । दुहे । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिहे अपचितं धनं प्राप्तुं वृत्तिव । नाह प्राप्नोमि । उ इत्यतत्पादपुरण । अपि च जायान्यदीया भार्या पतिं स्वपतिमा युवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मदीरहावतासीत् । अपि च संयुक्ता तौ जायापती वृष्ण्यं वीर्यरूपं पय उदकं तुंजाति । प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तद-
न्तरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा दुह । दुरधि । पुत्ररूपेण जन-
यति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे यावापृथिव्यां जानीते ॥ उ । उभः । पा० १. १.

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थन वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिवपये वर्तते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः । तेषां वो युष्माकं संबन्धो स्तोत्रविषयमृतं सत्यं कृतं । कस्मिन्देशे वर्तते । अनृतं द्वष्टृविषयमसत्यं च कृतं । कुत्र गतं । अपि च प्रजा घिरकालीना वो युष्माकं संबन्धिन्याङ्गतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्रतुः । कृत्वासीत् । ईदृग्भुतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्माकं प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थन । तप्तनप्तनयनासति तशब्दस्य यनादेशः । कृतं । क्रशब्दस्य वर्णव्यापत्या कङ्गावः ॥ २० ॥

कद्वं ऋतस्य धर्णसि कङ्करुणस्य चक्ष्णं ।

कर्दर्यम्णो महस्यथाति क्रामेम दृढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्ष्णं ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबन्धिन ऋतस्य सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं कृतं । कुत्र गतं । वरुण स्थानिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षुषमनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कृतं । क्रतु गतं । महो महतो महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां नियन्तृरतत्संज्ञकस्य देवस्य संबन्धना पथा शोभनमङ्गिणेष्टदेशप्रापणं कृतं । क्रतु गतं । एतत्सर्वं युष्माकैव वर्तते । न कुत्रापि गतं । अतो वयं दृढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्मदनिष्टाचरणपरान शत्रुनति कामिम । अतितरम । तैः क्रतादस्मात्कृपपातलजणाद्ःखाद्वयमुत्तीर्णा भवेम । हे द्यावापृथिव्या मदीयमिदं जानीत ॥ धर्णसि । धृञ धारणं । मानसिधर्णसिपर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०७. । अस्मिचप्रत्ययातो निपात्यते । अर्यम्णः । पञ्चकवचने ऽङ्गोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तेरुदात्तत्वं । महः । महतोऽक्वदलोपश्चादसः । यद्वा । मह पुजायां । क्रिप । उभयथापि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दृढ्यः । पृषोदरादिः । ध्यं चिति तत्र पाठादुरो रफस्योत्वं । उत्तरपदादिः प्लुत्वं च । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यन्त्याध्योऽवृको न तृणजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं । मा । व्यन्ति । आऽध्यः । वृकः । न । तृणऽजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वास्मकालि सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिपुते कानि चित् कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि उक्तवानस्मि स एवाहमस्मि न त्वन्यः कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं मामाध्योऽभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता मानस्यो व्यथा व्यन्ति । भक्षयन्ति । तच्च वृष्टांतः । तृणजं जाततृणं पिपासंत-मृदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यश्वा मध्येमार्गं भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यति । वो गत्यादिषु । अदादित्वाक्पु लुक् । तन्वादीनां कंदसि बह्वलमुपसंख्यानमिति बह्वलवचनाश्रयण । आध्यः । आधीयते मनसि स्थापयत इत्याधिः । उपसर्गे घोः क्तिः । पा० ३. ३. ९२. । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । जमादिषु ऋदसि वावचनामिति असि चिति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । तृणजं । तृष पिपासायां । स्वपितृपोर्नञिङ् । पा० ३. २. १७२. । इति नञिङ् । पदकारस्वेवं मन्यते । अन्येष्वपि वृक्षत इति वृक्षिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कवलादिपु जनेर्दप्रत्ययः । तृणा जाता यस्य । व्यापोः संज्ञाच्छब्दसोर्बह्वलमिति ब्रह्मत्वं ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्णवः ।

मूषो न शिष्या व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीऽड्व । पर्गवः ।

मूपः । न । शिशा । वि । अदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदमी इति ॥ ८ ॥

ऐंशिपा । हे इंद्र पर्गवः पार्श्वस्थीनि अत्र सामर्थ्यात्पशुस्थानीयाः कृपभित्तयो मा मामभितः सर्वतः स
तर्पति । मस्यक पीडयति । तत्र दृष्टांतः । सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यामा ताः सपत्न्यो यधिकं पतिमभितः
पीडयति । परस्पर वा पीडयंत । हे शतक्रतो बहुविधकर्मण बहुविधप्रज्ञं वदत तव स्तोतारं मामाधोऽसंप
शमानर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदति । विविधं भजयति । तत्र दृष्टांतः । मूपो न यथा
मूपिकाः शिश्या शिश्यानि कुविदेन वायितान्यत्ररमनालिप्तानि मृत्राणि भजयति । यद्वा । शिशुशब्देन प्रजनन-
मेवोच्यते । तस्योपचारात्पुच्छं वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततेलादिभांडं प्रविश्याध्वंमृत्कृष्य व्यदति ।
लिहंतीत्यर्थः । एवं मामाधयो भजयति । न चेतत् हे इंद्र तव स्तोत्राख्यं । तस्मात्कूपाभ्यामुत्तारय । अन्यत्स
मानं । अत्र निरुक्ते । संतर्पति मामभितः सपत्न्य इवमाः पर्गवः कृपपर्गवो मूपिका इवास्त्रातानि मृत्राणि
व्यदति । स्वांगामिधानं वा स्यात् । शिश्यानि व्यदतीति । नि० ४. ६. इति । सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा०
४. १. ३५ । इति पतिशब्दस्य नकारांतादेशः । डीप । वा कदमीति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । मूपः । मूप स्तये । क्लिपि
च्छांदमी दीर्घः । तथा च यास्कः । मूपो मूपिका इत्यर्थो मूपिकाः पुनर्मृणातिर्मूपोऽप्येतस्मादेव । नि० ४. ५ ।
इति । शिशा । णा गांश्च । घञर्थे कविधानं स्यान्नापाय्यधिहनिद्युधर्थमिति कः । वर्णव्यापत्या सकारस्य
शकारः । छत्रादीनां के द्व भवत इति वक्तव्यं । का० ६. १. १०. १. इति द्विवचनं । बहुलं कंदमीत्यभ्यासस्यत्वं ॥

अमी ये सप्र रश्मयस्तत्र मे नाभिरातता ।

चित्तस्तद्धेदाश्रयः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदमी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्र । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

चित्तः । तत् । वेद । आश्रयः । सः । जामिऽत्वाय रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदमी इति ॥ ९ ॥

यऽमी दुर्लभे वर्तमानाः सप्रसंख्याका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्र
प्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभिरातता संवदा । अषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्णं
तर्मस्तरस्कृताज्ञान आश्रयोऽपां पुत्र अषिस्तत्पूर्वोक्तं वृत्तांतं वेद । जानाति । नान्यः । स ज्ञानतृप्तिर्जामित्वाय
कृपातिर्गतत्वाय रेभति । तान रश्मीन् स्तीति । अन्यत्समानं ॥ आतता । तनोतिः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तो-
पदेशत्वादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा । जमति
गच्छतीति जामिः । आणादिक इणप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्वं । रेभति । रेभृ शब्दः । भावादिकः ॥

अमी ये पंचोष्णो मध्ये तस्युर्महो दिवः ।

देवचा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदमी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उष्णः । मध्ये । तस्युः । महः । दिवः ।

देवऽचा । नु । प्रऽवाच्यं । सध्रीचीनाः । नि । वावृतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदमी इति ॥ १० ॥

उष्णः सेक्ताः कामाभिवर्षकाः पच । तत्र इंद्रस्तद्वृष्णस्तदपिस्तदर्थमा तत्सविता चनो धात् । ऋ० १
१०७. ३. । इत्यर्धचंन प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अपिर्वायुः सूर्यश्चंद्रमा विद्युदित्येवं पंचसंख्याकाः ।
तथा च शाखायमकं । एतान्येव पंच ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीयंते । अपिः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च आदित्यो
दिवि चंद्रमा नक्षत्रे विद्युदपिस्विति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेऽप्येवमास्त्रातं । अपिः

पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे सूर्यो दिवि चंद्रमा दिक्षु नक्षत्राणि स्वर्लोके इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य युलोकस्य मध्ये तस्युः तिष्ठति आसते देवचा देवेषु नु निप्रं प्रवाच्यं प्रगांसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सधीचीनाः सहांचंतो युगपदागच्छंतस्ते देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदन्तरं नि ववृतुः । तृप्ताः संतो निवर्तन्ते च । अन्यत्समानं ॥ उच्यते । वा उपुर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । देवचा । देवमनुष्यत्वादिना सप्रत्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रवाच्य । वाचयंतरचो यदिति यत । णरनिटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सधीचीनाः । महाचतीति सध्वंचः । त एव सधीचीनाः । महपुर्वाद्चतर्ह्रस्वित्वादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । महस्य सध्विः । पा० ६. ३. ९५ । इति सध्व्यादेशः । विभाषाचिरदक्स्वितामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । ववृतुः । वृत् वर्तनं । ऋदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ २१ ॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः ।

ते संधन्ति पथो वृकं तरंतं यद्गतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥११॥

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते संधन्ति । पथः । वृकं । तरंतं । यद्गतीः । अपः । वित्तं मे । अस्य । रोदसी इति ॥११॥

सुपर्णाः । रश्मिनामृतत । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधनं सर्वस्यावरके व्याप्ति दिवोऽंतरिक्षस्य मध्य आसते । वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मागावृकमरणस्थानं संधति । निपधति । निवारयति । कीदृश । यद्गतीर्महतीरपस्तरंतमतिक्रामंतं । कृपपतनात्पूर्वं चित्तं दृष्ट्वेनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्च महतीं नदीं तितीर्षुरा जगाम । स च सूर्यरश्मिन्द्रायावमवसरो न भवतीति निववृत् । अतो रश्मयो वृकं निपधतीत्युच्यते । यास्कपक्षे स्वाप इत्यंतरिचक्ष्णाम । यद्गतीरपो महदंतरिक्षं पथः पथा द्वादशराश्यात्मना मार्गेण तरत वृकं चंद्रमसं सूर्यरश्मयो निपधति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धं चंद्रमा निष्प्रभो दृश्यते । अतो निष्प्रभं कुर्वतीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरुध्यत आत्रियतेऽनेनित्यारोधनं । करणे ल्युट् । संधति । पिधु गत्यां । अयं केवलोऽपि निपुर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः । पंचम्येकवचने भस्य टिलोपि इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्त्युदात्तत्वं । यास्कपक्षे तु तृतीयायं व्यत्ययेन पंचमी । यद्गतीः । यद्ग इति महत्ताम । अस्मादाचारार्थं सर्वप्रातिपदिकेभ्यः । म० ३. १. ११. ३. । इति क्तिप् । ततो लट् । शतृ । उगितश्रुति डीप । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुमभावः । शतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

नयं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

ऋतमर्षेति सिंधवः सत्यं तातान् सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१२॥

नयं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः । सुऽप्रवाचनं ।

ऋतं । अर्षेति । सिंधवः । सत्यं । तातान् । सूर्यः । वित्तं मे । अस्य । रोदसी इति ॥१२॥

हे देवासो देवा नयं नवतरमुक्थ्यं प्रगास्यं सुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्य एवंभुतं तद्वददीयं वलं हितं । युष्मासु निहितं । अतो युष्मदीयेन वलनं सिंधवः स्यदनशीला नय ऋतमुदकमर्षेति । आलस्यराहित्येन सर्वदा प्ररयति । अशीष्याः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्तान । आतनोति । विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥ सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्मागयंतादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति खल्यर्थे युच । अर्षेति । अर्तेर्लेटि मित्रजलं लेटीति सिप् । गुणः । तातान् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अग्ने तव तदुक्थ्यं देवेष्वस्त्यायं ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यस्मि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१३॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आप्यं ।
 सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यष्टि । विदुःऽतरः । वित्तं । मे । अस्य ।
 रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थं प्रशस्यं त्यत श्रुतिप्रसिद्धमाप्यं । आपिर्वंधुः । तस्य भावः । बांधवं देवेषु दानादिगुण-
 युक्तांश्चिद्रादिष्वस्ति । विद्यते । तस्मात्स तादृशो विदुष्टरो विदुत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निपणः सन्देवा-
 नानिन्द्रादीनां शास्त्रमर्यादया यच्च । यज्ञ । हविर्भिः पुत्रयः । तव दृष्टांतः । मनुष्वत् । यथा मनुजं यज्ञे
 तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं । आप् व्याप्ता । अस्माक्यंतादच इतितीप्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सत्तः ।
 नसत्तनिपत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । क्वादसो निशब्दलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनोरिणादिक उभि-
 प्रत्ययः । तच्च तस्यैवति पञ्चम्ये वतिः । नभोऽगिरोमनुषां वच्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति भत्विन
 पदत्वाभावाद्वाच्यभावः । यच्च । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिपत्ये कृत्वं । विदुष्टरः । विदुःशब्दात्त-
 रप्ययस्मयादित्येन भत्वादसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिबसिधसीनां चिति पत्यं ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।
 अग्निहव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥
 सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽतरः ।
 अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निपणो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो विदुत्तरो देवो दानादि-
 गुणयुक्तो देवेषु सर्वोष्वद्रादिषु मध्यं मेधरो मेधावी एवभूतोऽग्निस्तान्देवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्व-
 दीयानि हवीषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुषूदति । प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥
 सुषूदति । पूद चरणं । ज्येष्ठागमः । बह्वलं कंदसीति शपः युः । मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरची वक्तव्यं
 । पा० ५. २. १०९. ३ । इति मत्वर्थीय इरन ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।
 व्यूणोति हृदा मतिं नव्यं जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥
 ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।
 वि । कृणोति । हृदा । मतिं । नव्यः । जायतां । ज्युतं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्म परिवृढ तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति तं तादृशं गातु
 विदं गातोर्मार्गस्य दुःखनिवारकस्य लभयितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्म ।
 तस्मै वरुणायायमस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां मतिं व्यूणोति । विवृणोति । प्रकाशयति ।
 उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकमतं जायता । मत्प्रभुतोऽसु ॥ ब्रह्म । अन्येषामपि दृश्यत
 इति साहितिको दीर्घः । गातुविदं । विदू लभे । अतर्भावितण्यर्थात् कृप । ईमहे । ईड् गतो । बह्वलं कंदसीति
 विकरणस्य लुक् । हृदा । पद्वित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥ ॥ २२ ॥

असौ यः पंथा आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।
 न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असी । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा । ब्रह्मलोकं गच्छतामुपामकानां मार्गभूतः । सूर्यद्वारिणः ते विरजाः प्रयाति । म० ३० १. २. ११. इति श्रुतः । एवंभूतो योऽसावादित्यो दिवि दुर्लोकं प्रवाच्य प्रकीर्णं वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि नातिक्रमे । अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसंतादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च मत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कृपे पातयित्वा निर्गता वक्तव्येति प्रति निन्दनं । अहमेव संवद्रष्टा तं सूर्यं जानामि पापकृतो युवा न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतु गता । पतिष्य चेतोनिप्रत्ययः । पथिमष्ट्यभुजामादित्यात्वं । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७. १. ८६ । इत्यत्वमि कारस्य । यो न्यः । पा० ७. १. ८७. पथिमयोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं । वक्तव्यतादयो यदिति भावे यत । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु पादविलेप । कृतार्थं तर्षकमिति केनप्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥

चितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्ऽहंरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

चितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहंरणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्त्रित एतत्संज्ञं कृषिकृतये रक्षणाय देवान्हवत । स्मृतिभिराकारयति । यदेतच्चित स्याद्भानं बृहस्पतिर्बृहता महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो देवस्तदाज्ञानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अहंरणादहसः पापकृपादस्मात्कृपपातादस्तीयोश्च विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । इयतेर्लटि बहुलं कृदसीति संप्रसारणं । शब्दगुणावादेशाः । ऊतये । ऊतियूतोत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७. इति पारस्करादिषु पाठात् सुटतलोपो । उभे वनस्यत्यादिष्विति पुर्वोत्तरपद योर्युगपत्प्रकृतस्वरत्वं । अहंरणात् । अहि गता । इदित्वात्तुम् । खत्रिपिंज्यादिभ्य ऊरोलचो । उ० ४. ९०. इति भाव ऊरप्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यास्तीति पामादिभ्यश्चणो मत्वर्थोयो नः । पा० ५. २. १०० । आइपुर्वोर्वाङ्मैत्रेयं ॥

अरुणो मां सकृद्रुकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । रुकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निऽचाय्यं । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरस्यश्चा सक्तदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं मां ददर्श हि । दृष्टवान् । हिः पादपुरणः । निचाय्यं दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् उज्जिहीते । उन्नच्छति स्म । तच्च दृष्टातः । तष्टेव पृष्ठामयी । यथा तच्छणजनिपृष्ठेऽश्वस्तथा वर्धकस्तदपमोदनायोर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे यावापृथिव्यौ

तच्च दृष्टान्तः । रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्यात्तस्मिन्निज्ञतात्स्थानात्मारथयो यथा रथं पालयति तद्वत् ॥
पिपर्तन । पृ इत्येके । लोटि तप्तनप्तनथनासति तस्य तनवादेशः । पित्वेन डित्वाभावाद्गुणः । अतिपिपत्त्याञ्च
त्यभ्यासस्थेत्वं ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृचतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते आदित्याः । आ । गत । सर्वऽतातये । भूत । देवाः । वृचऽतूर्येषु । शंभुवः ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः ते यूयं सर्वतातये सर्ववीरपुरुषस्तथाय विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माक
माहाय्यं कर्तुमिदमर्थः । आ गत । आगच्छत । अपि च वृचतूर्येषु । संयामनामितत । संयामिषु शंभुवः मुखस्य
मावयितारो भूत । भवत ॥ गत । गमेर्लोटि बह्वन्तं कृदमीति शपो लुक् ॥

अवैतु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवैतु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।
ऋतऽवृधा ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽपिष्यात्तादयोऽवैतु । रजंतु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः मुखेन प्रवक्तुं स्वीतुं शक्याः ।
उतापि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोन्ने ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यां देवी
देवतादिगुणयुक्ता यावापुष्टिव्यावस्माज्जगतां । अन्यत्समानं । देवी । वा कृदमीति पूर्वमवर्णदीर्घत्व । ऋतावृधा ।
वृधिरंतर्भावितत्पर्यात क्लिप । मुपां मुलुगिति विभक्त्यकारः ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह शयद्वीरं पूषणं मुम्भेरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । शयत्ऽवीरं । पूषणं । मुम्भेः । ईमहे ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरेः शंसनीयं वाजिनमन्नवतमपि वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन्निहामिन्कालं स्वीमीति
शेषः । तथा शयद्वीरमतिबलिनं यस्मिन्सर्वे वीराः क्षीयन्ते एवंपूषणं पूषकं देवं मुम्भेः मुखकैः स्वीर्वहेतु
भूतेरीमहे । याचामहे । अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्पत्यादिर्ध्विति युगपदुभयपदप्रकृतित्त्वरत्वं ।
नराशब्द ऋद्वीरवत्यन्त आगुदात्तः । निपातनादीर्घः । शंसशब्दो घञन्त आगुदात्तः । वाजयन् । वज्रं व्रज
गती । अस्माणिच । शयद्वीरं । बि शय । लट् । शतृ । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य कृदस्युभयर्थत्वाधधातु
कत्वेन डित्वाभावाद्गुणायादेशः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण इति परपूर्वत्य
एकादेश उदात्तेनेत्येकादेश उदात्तः । शयतो वीरा यस्मिन् । बह्व्रीर्हो पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं ॥

वृहस्पते सद्मिन्नः सुगं कृधि शं योर्यज्ञे मनुहितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पते । सदै । उत । नः । सुऽगं । कृधि । शं । योः । यत् । ते । मनुः । ऽहितं । तत् । ईमहे ।
रथं । न । दः । ऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पतिं सदैव नोऽस्माकं मुगं । मुखनामृतं । मुखं कृधि । कृध । अपि च ते तव स्वभुतं शं
ग्रामनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कृत्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं
त्वय्यवस्थापितं । यद्वा । मनुष्याणामनुकूलं । एवाविधं ग्रामनं यावनं च यदस्मि तदीमहे । याचामहे ॥ मुगं । सुष्ठु
गम्यतेऽस्मिन्निति मुगं । मुदरोरधिकरण इति गमेर्ङः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्कनवं व्याख्यातं । शमुगं च
रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१. इति । मनुर्हितं । मन्त्राणादिक उचिन्मन्त्रयः । तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं ॥

इदं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाह्य ऋषिरह्णदृतये ।
रथं न दुर्गाहसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥
इदं । कुत्सः । वृत्रहणं । शचीऽपतिं । काटे । निऽवाह्यः । ऋषिः । अह्णत् । उतये ।
रथं । न । दः । ऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निवाह्यो निपातितः कुत्स ऋषिरुतये रक्षणाद्येन्द्रमहत् । आह्वयति स्म ।
कीदृशं । वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हतार शचीपतिं । शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितार । यद्वा ।
शच्या देव्या भर्तार ॥ शचीपतिं । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतित्त्वरत्वं । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङ्गीकृतं
आयुदात्तः । निवाह्यः । वाह्य प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते । निष्ठायासमित्यमागमशासनमितीडभावः ।
हत्वधत्वादीनि । यद्वा । जुह्यस्यातित्यादी । पा० ७. २. १८ । भृगार्थ इडभावो निपात्यते । अत्र च वाह्यशब्दो
भृगुत्वोपेति पतनं सामर्थ्याद्वर्तते । गतिरनन्तर इति गतिः प्रकृतित्त्वरत्वं । अह्णत् । लिपिसिचिह्नश्च । पा० ३. १
५३. इति लुङि लृट् इडादेशः । आतो लोप इति चत्याकारलोपः ॥

देवैर्नी देव्यदितिर्नि पातु देवस्वाता चायतामप्रयुच्छन् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥
देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायतां । अप्रयुच्छन् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितिरस्वन्दीयादीनां वा देवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्ताः स्वकीयैः पुत्रैः सह नो
ऽस्मान्नि पातु । नितरा रक्षतु । देवी दीयमानस्वाता सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मद्भरणे
जागरूकः सन् चायता । अस्मान्पालयतु । यदस्मिन् मुक्तनाम्नाभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्निचादयः षड्वेवता
ममहंता । पूजयंतु ॥ चायता । वैङ् पालनं । भावादिकः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । अस्माकृतः शत्रु । नञ्स-
मासिऽव्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं ॥ ॥ २४ ॥

यज्ञो देवानामिति तुचं द्वितीयं मुक्तं कुत्सस्यार्थं त्रिष्टुभं वैश्वदेवं । यज्ञसृचमित्यनुकांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

यज्ञो देवानां प्रथेति सुस्ममादित्यासो भवता मृळयंतः ।
आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्त्यादंहोश्चिद्या वरिवोचित्रासन्त ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुम्नं । आदित्यासः । भवत । मृळयंतः ।
 आ । वः । अर्वाची । सुऽमतिः । ववृत्त्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवितऽतरा ।
 असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुम्नं सुम्नं प्रथेति । प्राप्नोतु । अपि च हे आदित्यास आदित्या मृळयंतोऽस्मान्मुखयंतो भवत । तथा वो युष्माकं सुमतिः शोभना मतिर्भद्रानुग्रहपरा वृद्धिर्वाच्यस्मदभिमुख्या ववृत्त्यतः । आवर्ततां । या मतिरंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य संभयिष्यसत भवत । मैषा मतिरस्मान्नचित्तुं वर्ततामित्यर्थः ॥ भवत । आमचित्तं पूर्वमवित्य मानवदित्यादित्यास इति पादादीं वर्तमानस्यामंचितस्यावित्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्यात् अपादादाविति पर्युदासान्निधाताभावः । मृळयंतः । मृड मुखने । प्यंताऽऽटः शतु । शप । कदस्युभयंथेति शतुरार्धधातुकत्वेना दुपदेशास्सार्धधातुक्रानुदात्तत्वाभावि शतुः स्वरः शिष्यति । ववृत्त्यात् । वृत्तु वर्तने । निडि चत्यंयन परस्मैपद । बह्वचं कंदमीति शपः युः । अंहोः । अहि गती । इदित्यात्तुम । आणादिक उपत्ययः । वरिवोवित्तरा । विदूषाभि । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् कृिप । तत आतिशायनिकस्तरप । असत । अस भवि । नित्यडागमः ॥

उप नो देवा अवसा गमंत्वंगिरसां सामभिः स्तृयमानाः ।

इंद्रं इंद्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्ना अदितिः गर्मं यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमंतु । अंगिरसां । सामऽभिः । स्तृयमानाः ।

इंद्रः । इंद्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । गर्मं । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणैनास्मभ्य दातव्येनाज्ञेन वा युक्ता नोऽस्मान् सोतृनुपा गमंतु । उपागच्छंतु । प्राप्नुवंतु । कथंभुताः । अंगिरसामेतत्सज्जकानामृषीणां संवधिभिः सामभिः प्रगीतमंत्रैः स्तृयमानाः । अपि चंद्र इन्द्रियैः । धननामेतत् । स्वसंवधिभिरस्मभ्य दातव्यैर्धनैः महास्मानागच्छंतु । तथा मरुतः सप्तगणरूपा एकीनपचाशत्संख्याका ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्यवमादिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावयवभुतैः प्राणापानादिर्हृषण वर्तमानैर्वायुभिः महास्मानागच्छंतु । तथादतिरखडनीयादीनां वा देवमातादित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मभ्यं गर्मं सुखं यंसत । यच्छंतु ॥ गमंतु । लोटि बह्वचं कंदमीति शपो लुक् । कदस्युभयंथेति क्षेराधधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गमहन्त्यादिनोपधालोपाभावः । यसत । यम उपरमे । नित्यडागमः । सिञ्चह्वलं लिटीति सिप ॥

तन्न इंद्रस्तद्धरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इंद्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमग्नि । चन इत्यन्ननाम । तत्तादृशं चनोऽन्नं नोऽस्माभ्यमिद्वो धात । दधातु । ददातु । एवं तद्वरुण इत्यादावपि योज्यं । तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मिचादयो ममहता । पुत्रयंतु । पालयंतित्यर्थः ॥ चनः । चायु पुत्रानिग्रामनयोः । चायिरन्नं ह्रस्वश्च । उ० ४ १९९ । इत्यमुन जुडागमस्य धातोर्ह्रस्वत्वं च । वलि लोपः । नित्यादाशुदात्तत्वं । धात । कंदसि लुङ्लल्लिट् कृति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थिति सिचो लुक् ॥ ॥ २५ ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं तृतीयं मृक्तं कुत्सस्वार्थं वैश्वभेमिन्द्रायं । तथा चानुक्रांतं । य इन्द्राग्नी सप्तेनि-
द्रायं त्विति ॥ विनियोगो निगिकः ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥१॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रऽतमः । रथः । वां । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सऽरथं । तस्थिऽवांसां । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥१॥

हे इन्द्राग्नी चित्रतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः संबन्धी यो रथो विश्वानि भुवनानि भुतजा-
तान्यभि चष्टे अभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नवर्चितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्वासयतीत्यर्थः । तेन
रथेना यातं । अस्मद्यज्ञमागच्छत । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा युगपदवास्थि-
तवता युवामागच्छतं । न पर्यायेणत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य ऋत्विग्भिरभिपुतं सोमस्य सोमं स्वांशान्नक्षत्रं
तदंकेदंशं वा पिवतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः पठोचतुर्थीत्यादिना । पा० ८. १. २०. । पठोद्विवचनस्य वामादेशः ।
सर्वानुदात्तत्वं । चष्टे । चलिङ् । यक्ताया वाचि । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वाक्कपो लुक् । स्कोः संयोगादो
रिति क्लोपः । तास्यनुदात्तदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यदुत्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः । सरथं । समानश्चामो रथश्च सरथः । समानस्य कृदस्योति सभावः । परादिष्कंदसि वङ्गलमित्युत्त-
रपदायुदात्तत्वं । तस्थिवासा । षा गतिनिवृत्ता । लिट् । क्रमुः । द्विवचनं । शपुर्वाः स्वयः । वस्विकाज्जामाभि-
तीडागमः । आतो लोप इटि चित्याकारलोपः । मुपां मुनुगित्याकारः । सोमस्य । क्रियायग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठो ॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्यां ॥२॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽव्यचा । वरिमता । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्यां ॥२॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगत्यावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुव्यचा विश्वीर्णव्यापनं । सर्वव्यापक-
मित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्मणोरुत्थिनात्कीयेन गौरवेण गभीरं गांभीर्योपेतं । हे इन्द्राग्नी पातवे युवाभ्यां
पातुं सोमस्तावानन् । तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरंतःकरणायार स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥
उरुव्यचा । व्यच व्याप्तीकरणं । अमुन । व्यचः कृटादित्वमनसोति वचनात् डित्वाभावेन संप्रसारणाभावः ।
स्वमोनपुंसकात् । पा० १. १. २३ । इति सोर्लुकि प्राप्ते मुपा मुनुगिति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । पृथ्वादिभ्य
इमनिज्वलुरुग्राद्धात्तस्य भाव इत्यर्थ इमनिच । प्रियस्थिरत्यादिनोरुग्राब्दस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययो-
त्पत्तिष्कादसौ । मुपा मुनुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा । तृतीयायाष्कादसमुडागमः । तावान् । तत्परिमा-
णस्य । यत्तदेतैभ्यः परिमाणं वतुष । पा० ५. २. ३९ । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । पातवे । पा पानि । तुमर्थे
मेमेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । अरं । वालमूललघ्वलमंगुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यं
। म० ८. २. १८ । इति लत्वविकृत्यः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

चक्राथे हि सध्र्य१द्राम भद्रं सध्रीचीना वृचहणा उत स्थः ।

ताविन्द्राग्नी सध्र्य१चा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथां ॥३॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्य१क् । नाम । भद्रं । सध्रीचीना । वृचऽह्नौ । उत । स्थः ।

तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्र्य१चा । निऽसद्यं । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ॥३॥

हे इंद्राग्नी भद्रं कल्याणं नाम स्वकीयं नामधेयं मध्यक् सहगतमिन्द्राग्नी इत्येवं संयुक्तं चक्राणे । युवां कृतवन्ता । उतापि च हे वृत्रहर्णी वृत्रस्यामुरस्य हंताराविन्द्राग्नी सघ्नीचीना सहांचंती वृत्रवधार्थं सगती स्थः । भवथः । हि यस्मादेवं तस्माद्दे वृषणा कामाणां वर्पिताराविन्द्राग्नी तां युवां सघ्नीचीं सहितविव संतां निपत्य वेद्यामुपविश्य वृष्णः सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागमा वृषथां । स्वकीय उदर आसिंचेथा ॥ सध्नुक् । सहशब्दोप पदादन्तेर्ह्रस्विगत्यादिना क्लिन् । अग्निदितामिति नलोपः । सहस्य सध्नुः । अद्रिसध्नीरंतोदात्तनिपातन कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनात्सध्नादेशोऽंतोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सध्नीचीना । विभाषांचेरदिकस्त्रियामिति स्वार्थे खः । मुपां मुनुगिति विभक्ताराजादेशः । वृत्रहर्णी । सहितयामावादेश लोपः शाकन्त्यस्यति नलोपः । वृषथां । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनपदं च ॥

समिद्धेष्वग्निध्वानजाना यतसुचा वहिर्ह तिसिराणा ।

तीव्रैः सोमैः परिषिक्तेभिरवागेंद्राग्नी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

संऽड्डेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽसुचा । वहिः । ऊं इति । तिसिराणा ।

तीव्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अवाक् । आ । इंद्राग्नी इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अपिपु गार्हपत्यादिपत्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यगिद्धेषु दीप्तिषु सत्स्वानजाना हवीष्यान्धनाजती यतसुचा तदनन्तरं यागार्थं गृहीतसुचां वहिर्ह वेद्यां वहिरपि तिसिराणा आस्तीर्णं कृतवन्तावध्वर्युप्रतिप्रस्था ताराविवंभुतावभुतां । तथा सति हे इंद्राग्नी तीव्रैः क्षिप्रं मदकरैः परिषिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचमसादिष्वसिक्तेः सोमैर्हेतुभूतैरवागस्मदभिमुखमा यातं । आगच्छतं । किमर्थं । सौमनसाय सौमनस्याय । अस्माकमनुय हयत्यर्थः ॥ आनजाना । अन्जु व्यक्तिप्रत्ययगतिषु । लिट् । कानच । अग्निदितामिति नलोपः । विभावेऽत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्मुड्विहल इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नृट् । तिसिराणा । स्तत्र आकादने । पूर्ववत्कानच । ऋत इहातोरितोत्वं । दिवंचने शर्पूर्वाः खयः । मुपां मुनुगिति विभक्ताराकारः । चित्या दतोदात्तत्वं ॥

यानोंद्राग्नी चक्रयुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृध्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सौमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इंद्राग्नी इति । चक्रयुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृध्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सौमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी यानि वीर्याणि वृत्रवधादिरूपाणि चक्रयुः कृतवन्ता युवां यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवन्ता । इंद्राग्निभ्यां हि सर्वे जगत्सृज्यते । इंद्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजत्यग्निश्चाह तिष्ठारा वृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यते । उतापि च यानि वृष्ट्यानि वृष्टिण भवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्ता । तथा वां युवयोः संबन्धीनि प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति । तेभिस्तैः सर्वैः सहिता युवां सुतस्य सोमस्याभिपुतं सोमं पिवतं ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । शिष्कंदसि वज्रलमिति श्लोपः । तेभिः । वज्रस्य कंदमीति भिस ऐसभावः । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रति धेधः ॥ २६ ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां अज्ञामभ्या हि यातमथा सौमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अ॒ब्र॒वं । प्र॒थ॒मं । वां । वृ॒णानः । अ॒यं । सोमः । अ॒मुरैः । नः । वि॒ह्व्यः ।
तां । स॒त्यां । अ॒द्वा । अ॒भि । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒व॒तं । सु॒तस्य ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यदब्रवं सोमेन प्रीणयिष्यामीति यदबोचं सत्यां यथार्थां तां अद्वा अहयादरातिशयेन कृतामुक्तिमभ्यभिलक्ष्या हि यातं । आगच्छतमेव नोदासाथां । अथागमनानंतरमभिपुतं सोमं पिबतं । तथा सत्यमुरैर्विषां प्रक्षेपकं चैत्विग्भिरयं नोऽस्माकं सोमो विह्व्यो विर्गोपणं होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिंद्राग्नी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृङ् संभक्ती । लटः शानच् । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अमुरैः । अमु क्षेपणं । असंहरन् । उ० १. ४३ । इत्युरन्प्रत्ययः । विह्व्यः । ह दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्त्वैवत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

यदि॑ंद्राग्नी म॒दथः स्वे दुरो॑णे य॒ज्ञ॒स्रिणि॑ राज॒नि वा य॒ज॒त्रा ।
अ॒तः परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॒तम॒था सोम॑स्य पि॒व॒तं सु॒तस्य ॥ ७ ॥
यत् । इं॒द्राग्नी॑ इति॑ । म॒दथः । स्वे । दुरो॑णे । यत् । ब्र॒ह्म॒स्रिणि॑ । राज॒नि । वा । य॒ज॒त्रा ।
अ॒तः । परि॑ । वृष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒व॒तं । सु॒तस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्टव्या हे इंद्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीयं गृहे निवासस्थाने यद्यदि मदथः हव्यथः । यद्यदि वा ब्रह्मस्रिणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन् यजमाने हविःस्वीकरणायागस्य हव्यथः । यदि वा राजनि क्षत्रिये युते साहाय्यं कर्तुमागत्य हव्यथः । अतः परि परितोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणां कामानां वर्षिताराविंद्राग्नी आ यातं हि । आगच्छतमेव । आदासीत्य मा काष्टं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः । मदी हर्षं । व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । अग्निनक्षीत्यादिना यजतः कर्मस्थचन । मुपां मुनुगिति विभक्त्येकाराकारः ॥

यदि॑ंद्राग्नी यदु॒षु तु॒र्व॒णेषु॑ यदु॒स्युष्व॑नु॒षु पू॒रुषु॑ स्थः ।
अ॒तः परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॒तम॒था सोम॑स्य पि॒व॒तं सु॒तस्य ॥ ८ ॥
यत् । इं॒द्राग्नी॑ इति॑ । यदु॒षु । तु॒र्व॒णेषु॑ । यत् । दु॒स्युषु॑ । अ॒नु॒षु । पू॒रुषु॑ । स्थः ।
अ॒तः । परि॑ । वृष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒व॒तं । सु॒तस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्राग्नी यद्यदि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्थ भवथः वर्तंथे । यदि वा तुर्वणेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तंथे । यद्यदि वा द्रुह्येषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत् मनुष्येषु वर्तंथे । यदि वानुषु प्राणत्सु सफर्तिः प्राणैर्युक्तेषु चातुष्वनुष्ठातृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फलं ज्ञानहीनत्वादनुष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पुरुषु कामेः पुरयितव्येष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । अनंतरमभिपुतं सोमं पिबतं ॥ यदुषु । य उपरमे । नियम्यंत इंद्रियास्थिभिरिति यदवः । यमेदुं कृति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नामिकलोपः । तुर्वणेषु । तुर्वी हिंसार्थः । औणादिकोऽश्वप्रत्ययः । द्रुह्येषु । द्रुह जिघांसायां । संपदादिलक्षणभावे क्लिप् । द्रुहं परेषामिच्छति । कंदमि परेच्छायामपीति क्वच । क्वाच्छदसीत्युप्रत्ययः । अनुषु । अन्न प्राणने अणश्च । उ० १. ८ । इति विधीयमान उप्रत्ययो ब्रह्मलवचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं पूरुषु । पूरी आप्यायने । युयंत इति पूरवः । औणादिक उप्रत्ययः ॥

यदि॑ंद्राग्नी अ॒व॒म॒स्यां पृ॒थि॒ष्यां म॑ध्य॒म॒स्यां प॒र॒म॒स्यामु॒त स्थः ।
अ॒तः परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॒तम॒था सोम॑स्य पि॒व॒तं सु॒तस्य ॥ ९ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । अवमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । परमस्यां । उत । स्थः ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मत्तिष्ठष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदि स्थः वर्तमानो भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामन्तरिक्षलोके । अथ पृथिवीशब्दस्तिष्ठति लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्ति । उतापि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां भूलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिवतं ॥ अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य ईदृशं त्वयेन स्थाडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

यदिंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यासुत स्थः ।
अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १० ॥
यत् । इंद्राग्नी इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । अवमस्यां । उत । स्थः ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाच्यं । एतावांसु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी तावागच्छतामित्युक्तं । इदानीं तु शुभ्रभृतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

यदिंद्राग्नी दिवि षो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।
अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ११ ॥
यत् । इंद्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्यां । यत् । पर्वतेषु । ओपधीषु । अपऽसु ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्राग्नी दिवि भूलोके यद्यदि स्थः भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके यदि वा पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु वा । तथा ओपधीषु तिलमापत्रोह्यादिष्वप्सुदकेषु चानुयाहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षको युवामतः सर्वस्मात्स्थानादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिवतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । ओपधीषु । ओपः पाक आसु धीयत इति ओपधयः । कर्मण्यधिष्ठारणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वं पदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमाबुदात्तं । ओपधेय विभक्तावप्रथमायांमिति दीर्घः ॥

यदिंद्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।
अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १२ ॥
यत् । इंद्राग्नी इति । उतऽउदिता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नी उदिता उदितस्त्रोदयं प्राप्तस्य सूर्यस्यादित्यस्य संबंधिनी दिवो द्योतमानस्यान्तरिक्षस्य मध्ये मध्यभागे स्वधयात्मीयेन तेजसा हविर्लक्षणेनाग्निं वा यदस्मात्कारणाद्भादयेथे तृप्ता भवथः तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादन्तरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । आगमनानंतरमभिषुतं सोमं पिवतं ॥ उदिता । मुपां मुपुनिति षष्ठा ङादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । मादयेथे । मद तुष्टियोगे । चुरादिरात्मानेपदी ॥

एवेन्द्राग्नी पपिवांसा सुतस्य विश्वास्मभ्यं सं जयतं धनानि ।
 तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १३ ॥
 एव । इन्द्राग्नी इति । पपिवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यं । सं । जयतं । धनानि ।
 तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी सुतस्याभिषुतं सोममवैवं पपिवांसा पीतवर्ता युवामस्मभ्यं विश्वा सर्वाणि धनानि सं जयतं ।
 प्रयच्छत । यदनेन मुक्तेन प्रार्थितं तन्मित्रादयो ममहंतां । पुजयंतु ॥ पपिवांसा । पा पाने । निटः क्रिमुः ।
 वस्वकाज्राहुसामितीडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वि होत्यष्टर्चं चतुर्थं मुक्तं । अनुक्रांतं च । वि ह्यष्टाविति । अष्टाद्याः पूर्ववत् ॥ मुक्तविनियोगो लिंगिकः ॥

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्निन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ।
 नान्या युवत्प्रमंतिरस्ति मह्यं स वां धियं वाजयंतीमतश्च ॥ १ ॥
 वि । हि । अख्यं । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति । ज्ञासः । उत । वा । सजातान् ।
 न । अन्या । युवत् । प्रमंतिः । अस्ति । मह्यं । सः । वां । धियं । वाजयंतीं । अतश्च ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासो ज्ञातीन उत वापि वा सजातान् ।
 समानजन्मानो ज्ञातव्यतिरिक्ता बाधवाः । तास्य मनसा बुद्ध्या वि ह्यख्यं । युवामेव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण
 च व्यज्ञामिषं । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च युवयुवाभ्यामन्यान्येन केनचिन्मह्यं दत्ता प्रमतिः
 प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया धिया प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहं
 वां युवयोः संबन्धिनीं वाजयंतीमन्नमस्मभ्यमिच्छंतीं धियं ध्यानं निष्पत्तां स्तुतिमतश्च । अकार्षं ॥ अख्यं ।
 लुप्त्यस्यतिवर्तिष्ठ्यातिभ्योऽडिति ध्रुवडादेशः । वस्यः । वमुशब्दादीयमुन् । टेरिति टिलोपः । क्वांदस
 ईकारलोपः । ज्ञासः । मुखदुःखादिकं सास्येन जानंतीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अवबोधने । श्रीणादिको
 ऽमुन् । व्यत्ययं विभक्तेश्चदात्तत्वं । युवत् । मुपां मुनुगिति विभक्तेश्च । द्वयर्थाभिधायकत्वाद्युवावा द्विवचने
 । पा० ७. २. ९२. । इति युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

अथ्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् ।
 अथा सोमस्य प्रयंती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नथ्यं ॥ २ ॥
 अथ्रवं । हि । भूरिदावत्तरा । वां । विजामातुः । उत । वा । घा । स्यालात् ।
 अथ । सोमस्य । प्रयंती । युवभ्यां । इन्द्राग्नी इति । स्तोमं । जनयामि । नथ्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बह्वधनस्य दातारावित्यथ्रवं हि । अथ्रौषं खलु । कस्मात्पुरु-
 षात् । विजामातुः । श्रुताभिख्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बह्व धनं प्रयच्छति कन्यानामार्थं
 ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वापि च स्यालात् । स्वं श्रुपं । तस्माज्जाजानावपति विवाह-
 काल इति ख्यालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रोत्यर्थं बह्व धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दातारावि-
 द्राग्नी । धेति पादपुरणः । तथा च सत्यथानंतरं हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयंती अभिषुतस्य सोमस्य
 प्रदानेन सह नयं नवतरं प्रत्ययं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि । निष्पादयामि । अथ निरुक्तं । अथ्रौषं हि बह्वदातु-
 तरो वां विजामातुरमुसमाप्राञ्जामातुः । विजामातिति शश्वहाचिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽमुसमाप्रा इव
 वरोऽभिप्रेतो जामाता वा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् ख्याल आसन्नः संयोगेनेति
 भेदानाः । स्माज्जाजानावपतीति वा । जाजा जाजतेः स्वं श्रुपं स्मतेः । श्रुपमश्वनपवनं शृणोतेः शस्वतिर्वा ।

अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी सोमं जनयामि नव्यं नवतरं । नि० ६. ९. इति ॥ अथर्वं । अथ अथर्वे । लङ्मुत्तमपुरुषैकवचने वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भुरिदावत्तरा । इदाश्च दाने । आतो मनित्रिति वनिप् । अतिशयेन भुरिदावा भुरिदावत्तरः । भुरिदावत्सुङ्गल्यः । पा० ८. २. ११. २. इति तरपलुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । मुपां मुनुगिति विभक्तिराकारः । घ । अचि तुनुधत्यादिना संहितायां दीर्घत्व । अथ । निपातस्य चेति । प्रयती । यम उपरमे । क्तिन्यनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनासिकलोपः । तादा चेति गतः प्रकृत स्वस्वत्वं । युवभ्यां । सर्वं विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वाभावः । शिषे लोप इति दकारलोपः ॥

मां छेद्य रश्मीरिति नाधमानाः पितॄणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदंति ता ह्यद्री धिषणाया उपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्य । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितॄणां । शक्तीः । अनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां । कं । वृषणः । मदंति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥ ३ ॥

रश्मीन् । रश्मिशब्दो रञ्जवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवति एवमविच्छिन्नानुवर्षा-
चादीन् मा छेद्य मा विच्छिन्नाभ्युर्भति बुद्ध्या नाधमाना इन्द्राग्नयोः सकाशात्तथाविधानुवादीन्याचमानाः ।
तदनंतरं पितॄणां शक्तीः शक्त्युत्पादकास्वीर्यात्पादकांस्तानुवादीननुयच्छमाना अनुक्रमेण नियतान् कुर्वतो
वृषणः सक्ताः पुत्रोत्पादनसमर्थाः । सपत्नीका इत्यर्थः । एवमुक्ता यजमाना इन्द्राग्निभ्यां कं मुखं यथा भवति
तथा मदंति । सुवर्ति । हि यस्मादद्री शत्रुनादृणती हिंसती विदारयती ताविन्द्राग्नी धिषणायाः स्तुत्या
उपस्थ उपस्थानि समीपे भवतः । तस्मात्तत्सान्निध्याय स्तुवंतीति भावः । यद्वा । निपातानामनकारार्थत्वात्
हिंशब्दो यदेत्यर्थः । यदा ताविन्द्राग्नी उद्दिश्याद्री अभिषवसाधनभृता यावाणो धिषणाया उपस्थे । धिषणा
धिषवणचर्म । तस्योपरिष्ठादिन्द्राग्न्यर्थं सोममभिपुण्वति । तदा तदा यजमानाः स्तुवंतीति योजनीयं ॥ छेद्य ।
किदिर द्विधीकरणे । लङि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । कंदस्युभयथत्यार्धधातुकत्वेन द्वित्वाभावाद्गु-
पधगुणः । न माङ्योग इत्यडभावः । रश्मीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य हत्व । अत्रा-
नुनासिकः पूर्वस्य तु चितीकारः सानुनासिकः । नाधमानाः । नाधु याज्ञायां । पितॄणां । नामन्यतरस्यामिति
नाम उदात्तत्वं । मदंति । मदि स्तुती । आगमागुशासनस्यानित्यत्वात्तुमभावः । व्यत्ययन परस्मैपदं ॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोममुगती सुनोति ।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृक्तमप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्यां । देवी । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमं । उगती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी । आ । धावतं । मधुना । पृक्तं ।

अप्सु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमानोऽगती युवां कामयमाना धिषणा मंवरूपा वाक्
सोममभिपुणोति । यद्वा । धिषणाधिषवणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्सोममभिपुणोति ।
यावभिः स्वस्तिमभिषवात्तस्याभिषवकर्तृत्वं । अश्विनाश्ववन्तो भद्रहस्ता शोभनदीर्घा सुपाणी । मणिबंधा-
दूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी एवंभूती हे इन्द्राग्नी तौ युवामा धावतं । शीघ्रमागच्छतं । आगत्य चाप्सुदक्षे-
वर्तमानेन मधुना माधुर्योपेतेन सारांशेन पृक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयत । यद्वा । अप्सु वसतीषरीषु मधुना
माधुर्यं संयोजयत । विभक्त्यव्यत्ययः ॥ युवाभ्यां । पठ्यर्थे चतुर्थी । उगती । वज्र कांती । अदादिवाक्पु लुक् ।
यद्दिश्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शत्रुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । पृक्तं । पृषी संपर्क । रीधा-

दिक्ः । लोटि यमस्तं । असीरजोपः । अनुस्वारपरसवर्णी । न चाचः परस्मिन्नित्यजोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदातित्यादिना निषेधात् ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रुव वृचहृत्ये ।

तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विभागे । तवःस्तमा । शुश्रुव । वृचहृत्ये ।

तौ । आस्तद्या । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ युवां वृचहृत्ये वृचस्यामुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बर्हिषी प्रवृद्धतमौ वा शुश्रुव । अर्थाप । हे चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविन्द्राग्नी तौ युवामस्मदीयेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे आसद्योपविश्य सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पानेन प्र मादयेथां । प्रकर्षणे तृप्ती भवतं ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् । चर्षोः कृ घिग्यतोरिति कुत्वं । थाथादि-
नोत्तरपदातीदान्तत्वं । तवस्तमा । तव इति बलनाम । लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकममप । यद्वा । तवतिर्बुद्धार्थः सोमो धातुः । तस्मादीणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति विभक्तः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चिति हतेर्भावे क्यप् तत्संनियोगेन तकारांतादेशश्च । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

इन्द्राप्रस्य पशोर्हविषः प्र चर्षणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । प्र चर्षणिभ्यः पृतना हवेष्वा देवो यातु सविता मुरत्वः । आ० ३. ७. इति ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिंधुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महित्वा । प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संयामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इन्द्राग्नी आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचाथे । अतिरिच्यथे । सर्वाधिकी भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशादातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भुमेश्च प्र रिरिचाथे । एवं बुधप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः खंदनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भुतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि यानि सन्ति तान्यतीत्य प्र रिरिचाथे । अधिकी भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । ऋजो भावेऽनुपमर्गस्येत्यप संप्रसारणं च । अत्ययेन थाथादिस्वरामावे ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । रिरिचाथे । रिचिर् चिरेचने । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । यद्वा । लज्येव बह्वन् कंदसोति विकरणस्य सुः । महित्वा । मह पुजायां । श्रीणादिक इत्यप्रत्ययः । तस्य भावो महित्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पश्चात्वा भरतमित्येषा पुरोडाशस्थानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिष्यतं वज्रबाहू उभा वामिन्द्राग्नी आह्वयथे । आ० ३. ७. इति ॥

आ भरतं शिष्यतं वज्रबाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरौ न आसन् ॥ ७ ॥

आ॥ भरतं॑ शि॒ष्टा॒तं व॒ज्र॒बा॒हू इति॑ वज्र॒ऽबा॒हू अ॒स्मान् इन्द्रा॒ग्नी इति॑ अ॒वतं॑ श॒चीभिः॑
इ॒मे । नु॑ । ते । र॒श्मयः॑ । सूर्य॑स्य । येभिः॑ । स॒ऽपित्वं॑ । पि॒तरः॑ । नः॑ । आ॒सन् ॥ ७ ॥

हे वज्रबाह वज्रहस्ताविद्राग्नी आ भरतं । अस्मदर्थं धनमाहरतं । आहृत्य च शिञ्चतं । अस्मभ्यं दत्त । शिञ्चतिर्दानकर्मा । अपि चास्माननुष्ठातुं शचीभिः । कर्मनाभैतत । आत्मीयैः कर्मभिरवतं । रञ्चतं । किञ्च मूर्यात्मन इन्द्रस्य येभी रश्मिभिर्यरिर्चिभिर्नोऽस्माक पितरः पुर्वपुरुषाः सपित्व सन्नप्राप्तव्यं स्थानमासन ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका गच्छति । तथा च श्रूयते । तेऽर्चिपमभिसंभवत्यर्चिपोऽहरिर्नित । यद्वा । येभी रश्मिभिः सपित्वं समवतत्वमध्यगच्छन् । ते रश्मय इमे नु इदानीमस्माभिवृश्मना एत एव खलु । मूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त एवापरपि । तथा च श्रूयते । अपि वावादित्यः साय प्रविशति तस्मादपिर्दुरात्रक्तं ददृशे । ति० ब्रा० २. १ २ ९ । इति । तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्तवर्जनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः मित्रा ॥ भरतं । ह्यहोर्भ इति भत्वं । शिञ्चतं । शिञ्च विद्योपादानि । अदपदेशाज्जसार्वाधातुकांमुदात्तत्वं शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिञ्यते । तिङः परत्वात्त्रिधाताभावः । सपित्वं । आपू व्याप्ता । अस्मात्सगन्धो पपदात्कृत्यार्थं तर्वेकिनिति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वाडातोः पिभावः । यद्वा । पप समवाये । इन्सर्वधातुभ्य इतीन् । सपेभावः सपित्वं । आसन् । अस गतिदोष्यादानिपु । लङ्वाडागम उदात्तः । यदुत्तात्त्रित्यमिति निधाताभावः ॥

पुरंदरा॑ शि॒ष्टा॒तं व॒ज्र॒हस्ता॑स्माँ इन्द्रा॒ग्नी अ॒वतं॑ भरे॒षु ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णी॒ माम॒हंता॑म॒दितिः॑ सि॒न्धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ८ ॥

पुरं॑ऽदरा । शि॒ष्टा॒तं व॒ज्र॒ऽहस्ता॑ । अ॒स्मान् । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ अ॒वतं॑ भरे॒षु ।

तत् । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दितिः॑ । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्रीं पुरंदरामुरपुराणां दारयितारविद्राग्नी शिञ्चतं । अस्मदपचितं धनं प्रयच्छतं । अपि च भरेषु संयामष्वस्मानवतं । रञ्चतं । यदनेन मुक्तं प्रार्थितं तदस्मदीयं मित्रादयो समहंता । पुत्रयंतां ॥ पुरंदरा । पुः सर्वयोर्दारिसहोः । पा० ३. २. ४१. । इति खच । वाचयमपुरंदरी च । पा० ६. ३. ६९. । इति निपातनादम् । मुपां मुलुगिति विभक्त्यकारः ॥ ॥ २९ ॥

ततं मे इति नवर्चं पंचमं मुक्तं कृत्यमार्पं ऋभुदेवताकं । पंचमीनवम्यां त्रिष्टुभां । शिष्टाः सप्त जगत्स्य । तथा चानुक्रांतं । ततं नवार्चं नु पंचम्यं त्रिष्टुभाविति ॥ अभिप्रवपहृदस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्चं निविष्टानं । मूर्चितं च तृतीयस्थितिं खड्गे । ततं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. । इति ॥

त॒तं मे॒ अप॒स्तदु॑ ता॒यते॒ पुनः॑ स्वादि॒ष्टा धी॒तिरु॒चया॑य॒ शस्य॑ते ।

अ॒यं स॒मुद्र॑ इ॒ह वि॒श्वदे॒व्यः स्वा॒हाकृत॑स्य॒ समु॑ नृ॒ष्णुत॑ ऋ॒भवः॑ ॥ १ ॥

त॒तं मे॒ अपः॑ । तत् । ऊँ इति॑ । ता॒यते॒ पुन॑रिति॒ स्वादि॒ष्टा धी॒तिः । उ॒चया॑य॒ शस्य॑ते ।

अ॒यं स॒मुद्रः॑ । इ॒ह वि॒श्वदे॒व्यः स्वा॒हाकृत॑स्य । सं । ऊँ इति॑ । नृ॒ष्णुत॑ । ऋ॒भवः॑ ॥ १ ॥

हे ऋभवो मे मयापोऽपिष्टोमादिरूपं कर्म ततं । विस्तारितं । बह्वशः पुर्वमनुष्ठितं । तदु तदेव पुनस्तायते । विस्तारयते । अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टा स्वादृतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचयाय सुत्याय शस्यते । पठ्यते । अपि चेहास्मिन्यागे समुद्रः समुद्रमशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेव्यः सर्वभ्यो देवभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारिणाग्नी प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु नृष्णुत । सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततं । तनु विस्तारि । निष्ठायां यस्य विभाषितोदप्रतिष्ठः । अनुदानोपदेशाद्यादिनानुनासिक्लोपः । अपः । आपू व्याप्ता । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो गुड् वा । उ० ४. २०७. । इत्यमुन् धातोर्ह्रस्वश्च ।

तायते। तनोतिर्यकि। पा० ६. ४. ४४। इत्यात्वं। स्वादिष्टा। स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्टम्। टेरिति टिलोपः। उचथाय। वच परिभाषणे। आणादिकोऽथकप्रत्ययः। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। समुद्रः। उन्दी क्लेदने। स्फायितं चीत्यादिना रक्। अनदितामिति नलोपः। विश्वदेव्यः। देवाहो भागो देव्यः। कंदसि चिति यप्रत्ययः। विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्सोमे। वज्रग्रीहो विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतो दात्तत्वं। स्वाहाकृतस्य। स्वाहाशब्दस्य कुर्यादित्वेन गतित्वात्। पा० १. ४. ६१। गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तुप्णुत। तुप प्रीणने। स्वादिभ्यः झुः। ऋभव इत्यनेन संहितायामुत्पत्त्येति प्रकृतिभावः॥

आभोगयं प्र यदिच्छंत ऐतनापाकाः प्रांचो मम के चिदापयः।

सौधन्वनामश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुपो गृहं ॥ २ ॥

आभोगयं। प्र। यत्। इच्छंतः। ऐतन। अपाकाः। प्रांचः। मम। के। चित्। आपयः।

सौधन्वनामः। चरितस्य। भूमना। अगच्छत। सवितुः। दाशुपः। गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवोऽपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना समापयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः के चित् एवंभूता ये केचन यूयमाभोगयमुपभोग्यं सोममिच्छंतो यद्यदा प्रेतन तपश्चरितुमरणं गतवन्तः। ऋभवो हि सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्राः। तदुक्तं यास्केन। ऋभुर्विभ्वा वात्र इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः। नि० ११. १६. इति। कुत्सोऽयांगिरसः। अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तं। हे सौधन्वनामः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसो भूमना भुम्वा वज्रत्वेन दाशुपो हवीषि दत्तवतः सवितुः सोमाभियवं कुर्वतो यजमानस्य संबंधि यज्ञगृहमगच्छत। तपसा लब्धसोमाः संतः कृतपाना यूयं गतवन्तः। यद्वा। दाशुपः प्रातःसवनदिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यमगच्छत। प्राप्ताः। एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ। ऐ० ब्रा० ३. ३०। विस्पष्टमाश्वातं॥ आभोगयं। आ समन्ताद्भोग आभोगः। तदहं आभोगयः। कंदसि चेति यः। यस्मिन् लोपाभावश्चांदसः। व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्यो दात्तत्वं। यद्वा। आइपूर्वाद्ग्रीणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च। अमि व्यत्ययेन गुणः। ऐतन। इण गती। लङि मध्यमबहुवचनस्य थस्य तादेशः। तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः। आडागमो वृद्धिश्च। आपयः। आप्रोतिरीणादिक इप्रत्ययः। भूमना। वज्रशब्दात्पृथ्वादिप्रत्यय इमनिच। बहोर्लोपो भू च बहोरिति कारलोपो बहोर्भूभावश्च। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्लोपाभावः॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमामुवदगोत्वं यच्छ्रुवयंत ऐतन।

त्यं चिन्मसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत्। सविता। वः। अमृतत्वं। आ। अमुवत्। अगोत्वं। यत्। अश्रुवयंतः। ऐतन।

त्यं। चित्। चमसं। असुरस्य। भक्षणं। एकं। संतं। अकृणुता। चतुः। वयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तत्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमामुवत्। आभिमुख्येन प्रेरितवान्। दत्तवानित्यर्थः। यद्यदा यूयमगोत्वं गृहितुमशक्यं सर्वदृश्यमानं सवितारं श्रवयंतोऽपि चितं सोमपानं विज्ञापयंतः संत ऐतन आगच्छत। तदानीमिति पूर्वणान्वयः। यस्माद्यूयं देवैराज्ञापिताः संतोऽसुरस्य त्वष्टुः संबंधिनः। तेन निर्मितमित्यर्थः। भक्षणं सोमपानसाधनं त्वं तं चमसमेकं चित् असहायमेव संतं चतुर्वयं चतुर्व्यहमकृणुत कृतवन्तः। ऋष्यादौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतुचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः॥ अमुवत्। पू प्रेरणे। तौदादिकः। श्रवयंतः। श्रु श्रवणे। कांदसो वृद्धाभावः। ऐतन। लङि मध्यमबहुवचनस्य तादेशे तप्तनप्तनथनाश्चेति तनवादेशः। भक्षणं। करणे क्युट्। अकृणुत। कृवि हिंसाकरणयोश्च। लङि मध्यमबहुवचने धिन्विहृण्वोरक्षेत्प्रत्ययः। चतुर्वयं। वया अवयवाः। सत्वारोऽवयवा यस्य स तद्योक्तः॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः ।

सोधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सर समपृच्यंत धीतिभिः ॥४॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।

सोधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सर । सं । अपृच्यंत । धीतिऽभिः ॥४॥

वाघतः । ऋत्विद्रुमितत अत्र च सामर्थ्यात्तद्वतो लक्ष्यते । ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः शमी । कर्मनामितत । यागदानादीनि कर्माण्यन्यान्यधिकं चमसं चतुरस्रकुणोतन । ऋ० १. १६. १० । इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन शिघ्र्येण विष्टी । यद्यथैतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापर व्याप्य कृत्वैत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशिर । कृतः कर्मभिर्लभिर । देवत्वं प्राप्य च सोधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सर संवत्सरावयवभूत वसंतादिकालिऽनुष्ठेयधीतिभिरपिष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यंत । संयुक्ता ऋभवन । हविर्भागार्हा वभुवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्त । कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारी मेधाविनो वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशिर सोधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सर समपृच्यंत धीतिभिः कर्मभिर्कृ भुविष्वा वाज इति सुधन्वन आगिरसस्य त्रयः पुत्रा वभुवुः । नि० ११. १६. । इति ॥ विष्टी । विष्पू व्याप्ता । स्नात्वा-दयश्च । पा० ७. १. ४८. । इति क्ताप्रत्ययस्य ईकारात्तदशः । शमी । मुपां मुनुगिति शमो लुक् । आनशुः । अशु व्याप्ता । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अशोतिशैत्यभ्यासादुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यंत । पृची संपर्कः । कर्मणि लङ् ॥

क्षेत्रमिव वि समुस्तेजनेन एकं पात्रंमृभवो जेहमानं ।

उपस्नुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥५॥

क्षेत्रंऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः । जेहमानं ।

उपस्नुताः । उपऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवं । इच्छमानाः ॥५॥

उपस्नुताः समीपस्वीर्क्षीर्षभिः स्नुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रयतमानमेकमहायं पात्रं पान-साधनं त्वष्ट्रा निर्मितं चमसं मानदंडेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णं शस्त्रेण चमसचतुष्टयर्चपण कर्तुं वि ममुः । विश्वेण मानं कृतवतः । किमिच्छंतः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं नाधमाना याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु ग्रन्थे श्रवो हविर्लक्षणमन्नमिच्छमाना इच्छंतः । देवैः सह सोमपानं कामयमानास्तज्ज्ञाभाय चतुरश्रमसानकार्पूरित्यर्थः ॥ ममुः । माङ् मानं शब्दं च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । पा० ८. ४. ५७ । इत्यनवसानं व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिक्यं । ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानं । वेह जेह वाह प्रयति । भावादिक् । अनुदानेत्वादात्मनेपदं । उपस्नुताः । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् मानं । आतद्योपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ३० ॥

आ मनीषामंतरिक्षस्य नृभ्यः सुचेवं घृतं जुहवाम विद्वनां ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्विर ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः ॥६॥

आ । मनीषां । अंतरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽइव । घृतं । जुहवाम । विद्वनां ।

तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्विरे । ऋभवः । वाजं । अरुहन् । दिवः । रजः ॥६॥

अंतरिक्षस्यांतरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबंधिभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अंतरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येति पठ्यते । तादृशभ्यः

मुचैव यथा मुचा जुह्वा घृतं चरणशीलाज्योपेतं हविरा जुह्वाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्मृतिं विद्यना वेदनेन ज्ञानिन कर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकाशालानि सशिर सूर्यरश्मिभृताः संतः प्रापुः । तदुक्तं । आदित्यरश्मयोऽप्यभव उच्यत इति । ते ऋभवो दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं वाज्र सोमलक्षणमन्नमरुहम् । यागदानादिभिः कर्मभिरन्यथ देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्तवन् ॥ मुचैव । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । जुह्वाम । ऋ दानादनयोः । लोव्यादुत्तमस्य पिश्वेत्याडागमः । विद्यना । विद् ज्ञानि । आणादिको मनिः । न संयोगाद्वसन्तादित्यलोपाभावः । तरणित्वा । तू ज्वनतरणयोः । अतिष्ठमृधृधस्यश्वितृभ्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । शस्त्रकंदसि वज्रकंदसि शोणोपः । सशिर । गन्तुं पञ्च गतावित्यत्र सशिरमण्येके पठन्ति । व्यत्ययनात्मनेपदं । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । ईरच्यित्वादतोदात्तत्वं । यदुत्तानित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहम् । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावः च । लुङि कृमुदृक्कृद्भिभ्यश्चकंदमीति च्छिरडादेशः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । रजः । रज रजि । रज्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १९ । इति । आणादिकोऽधिकरणेऽमुन । रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । सुपां मुनुर्गति पठ्या लुक् ॥

ऋभुर्न इन्द्रः शर्वसा नवीयानृभुर्वाजैर्भिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवंसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरमुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजैर्भिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं देवाः । अवंसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । अमुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शर्वसा वल्गेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगादुक्तं भातीति निरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च वाजैर्भिर्वाजैरस्मभ्यं दातृशिरस्त्रैर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च ऋभुर्वसुर्माकं निवासयिता अत एव ददित्वामन्त्रानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्ध्वः प्रत्यक्षतः । इ देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयो युष्माकं संबन्धनावसा रक्षणं युक्तं प्रियेऽस्माकमनुकूलं इति दिवसे वर्तमाना वयममुन्वतां सुव्ययजमानविरोधिना शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभि तिष्ठेम ॥ नवीयान् । नवशब्दादातिशायनिक ईयमुन् । वाजैर्भिः । वज्रकंदमीति भिम एवभावः । वसुः । वस निवास । अस्मादंतर्भावितवर्ण्यथातृशृमुग्निहोत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । ददिः । इदाज् दाने । आदृगमहन् इति किप्रत्ययः । निड्वज्जावाद्भिर्भावादि । आतो लोप इति चत्वाकारलोपः ॥

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपिंशतं सं वत्सेनामृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिघ्री युवाना पितरांकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशतं । सं । वत्सेनं । अमृजतं । मातरं । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिघ्री इति । युवाना । पितरां । अंकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वर्धेनुर्मृता । स ऋपिस्तस्या धनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । इ ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा खचा । तृतीयार्धे षष्ठी । गां धेनुं निरपिंशतं । निःशेषेणापिष्टां संयुक्तामकुर्वत । तदन्तरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समयोजत । संछष्टामकुर्वत । समगमयतेति यावत् । अपि च इ सौधन्वनासः सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्रा नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिघ्री जीर्णी वृद्धी पितरा मातापितरा युवाना पुनर्यावनोपेतावकृणोतन । यूयमकृद्वं ॥ अपिंशतं । पिश्र अवयवे । तीदादिकः । श्रे मुचादीनामिति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६७. इति

प्रकृतिभावः । आज्ञसेरमुक् । आमचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः । तद्विद्धा स्वपस्या । सुप आत्मनः क्यच । अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । जिघ्री । जृष् वयोहानी । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. । ऋत इशातोऽरितीत्वं । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बङ्गलवचनादलि चेति दीर्घाभावः । नित्यादायुदात्तत्वं । युवान् । मुपां मुनुगिति विभक्त्येकाराकारः । पितरा । पिता च माता च पितरौ । पिता मात्रा । पा० १. २. १०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्त्येकाराकारः । अकृणोतन । कृवि द्विसाकरणयोश्च । इदित्यात्म । धिन्विहण्योरञ्जत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपि सति तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणधगुणाभावः । लङ्मध्यमवङ्गवचनस्य तण्डस्य तपन्नपन्नथनायेति तनवादेशः । तस्य पितृत्वेन द्वित्वाभावाद्गुणः ॥

वाज्रेभिर्ना वाज्रमातावविदृचुभुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्पि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाज्रेभिः । नः । वाज्रमाता । अविदृ । ऋभुमान् । इन्द्र । चित्रं । आ । दर्पि । राधः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऋभुमान् । ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयोऽष्टभुगण्डेनोपचारादत्रोच्यते । तिर्यक्तस्य वाज्रमाता वाज्रस्यात्मस्य संभजने निमित्तभुते सति वाज्रभिरक्षैरविदृ । अस्मान्वाप्नुहि । यद्वा । वाज्रमातरिति संयामनाम् । वाज्रमाता संयामे वाज्रभिवंजनयुक्तैरक्षैरविदृ । अस्मान् रत्न । अपि च चित्रं चायनीयं राधो धनमा दर्पि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयमवने ऋभुभिः सहैन्द्रस्यावस्थानात् प्रसंगाद्विदृभूतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं ममदीयं तन्निचादयो ममहंता । पुजयंतां ॥ वाज्रमाता । वन पण संभक्ता । भावे क्तिन् । जनमनग्वनां मग्नालोऽरिष्यात्वं । वाज्रानां मातर्यस्मिन् । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविदृ । विष्णु व्याघ्री । लोटो हिः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । इन्द्रान्भ्यो हेधिः । पुत्यजत्वं । कंदस्यपि कृष्यते । पा० ६. ४. १३ । इति वृगियङ्गाज्जोत्यङागमः । यद्वा । अवतेर्लोति मित्रं बङ्गलवचनाद्विकरणः मिप । तस्यार्धधातुत्वादित् । आदेशप्रत्यययोरिति यत्वं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । इन्द्रमनुभ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं । दर्पि । वृद्ध आदरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

तच्चक्षिति पंचर्वं पष्टं मुक्तं कुत्सस्यार्पमार्भवं । पंचमी त्रिपुप । शिष्टाश्चतस्रो जगत्स्यः । तथा चानुक्रांतं । तच्चत्पंचांत्या त्रिपुबिति ॥ अग्निष्टोमं विश्वदेवशस्य इदं मुक्तमार्भवं निविद्वानं । मुचितं च । तच्चत्रथमयं वनयो दयत्युग्रगर्भाः । आ० ५. १८. । इति ॥

तक्षन्त्रथं सुवृत्तं विद्यनापसस्तक्षन्हरीं इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवव्यस्तक्षान्यत्साय मातरं सचाभुवँ ॥ १ ॥

तक्षन् । रथं । सुवृत्तं । विद्यनाऽअपसः । तक्षन् । हरी इति । इन्द्रवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

तक्षन् । पितृभ्यां । ऋभवः । युवन् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरं । सचाभुवँ ॥ १ ॥

विद्यनापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो जाभवत्कर्माणो वा ऋभवो रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृत्तं शोभनवर्तनं मुचक्रं वा तक्षन् । अकुर्वन् । तथेन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूती हरी हरणशीलावेतत्संज्ञकावस्थी तक्षन् । कृतवन्तः । कीदृशी । वृषण्वसू सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्ता । अपि च पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृक्षाभ्यां युवबीवनीपितं वय आयुर्द्धभवसाधनं । कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तक्षन् । अकुर्वन् ॥ तक्षन् । तच्च त्वष्टू तनुकरणि । अहि बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङ्गभावः । सुवृत्तं । शोभनं वर्तत इति सुवृत्तं । वृत्तु वर्तने । क्लिप्ति क्लिप् । विद्यनापसः । विद् ज्ञाने ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणाद्वावि ममिम । संज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वाद्गुणाभावः । बह्वलवचनादलुक् । यद्वा । विद् लामि । आणादिको भावे मक् । ततः पामादिलक्षणो नप्रत्ययः । विस्रनं लाभवदपः कर्म येषां । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । कादमः पूर्वमवर्णदीर्घः । इंद्रवाहा । इंद्रं वहत इतींद्रवाहो । वहत्येति णिव-प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । मुपां मुनुगिति विभक्तेराकारः । वृषण्वमु । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षी-त्यादिना कनिन । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वृषण्वस्वश्रयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ४. इति वमुशब्द उत्तरपदे वृषण्भावः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवत । अत्र युवशब्दः सामर्थ्यात्पुवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । तदस्मिन्नस्तीति युवत् । कादमो वर्णलोपः ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिधं ।

यथा क्षायाम सर्ववीरया विणा तन्नः शधीय धामस्य स्विंद्रियं ॥२॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावती । इधं ।

यथा । क्षायाम । सर्वऽवीरया । विणा । तत् । नः । शधीय । धामस्य । सु । इन्द्रियं ॥२॥

हे ऋभवो नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमद्वयमभ्युक्त वयो हविर्लक्षणमन्नमा तक्षत । आ समंता-दुत्पादयत । एतदेव विव्रियत । क्रत्वे क्रतवेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय वलाय च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदभ्यार्थं सुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामपमन्नमा तक्षतेति शेषः । अपि च सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपतया विणा प्रजया सह यथा येन प्रकारेण क्षायाम सुखिन निवसाम तत्तादृशमिन्द्रियं । धननामितत । धन नोऽस्मभ्यं शधीय वलार्थं मु धामस्य । मुषु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत । उरु भातीति नैरुक्त्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाचो । ह्रस्वन्डभ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं । क्रत्वे । जसादिपु क्कंदसि वावचनमिति घडितीति गुणाभावे यणादेशः । क्षायाम । नि निवासगत्योः । व्यत्ययेन शप । धामस्य । धात्रो ल्यङागमः । सित्त्वह्नं लेटीति सिप । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैचीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सशणिं ॥३॥

आ । तक्षत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैचीं । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सशणिं ॥३॥

हे नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा तक्षत । आ समं-तात्कुरुत । तथास्मदीयाय रथाय रहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं संभजनीयं धनमा तक्षत । तथावतेऽथाय सातिं संभजनीयमन्नं धन वाद्ययोग्यमा तक्षतेत्येव । किंच विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं जैचीं जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधकां सातिं संभजनीयं धनं सं महेत । सर्वो जनः सम्यक् पुत्रयतु । वयं च पृतनासु संयामेषु जामिं सहज्रातमजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं वा सशणिमस्त्रानभिभवंत युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं । ऊतियूतिजुतिसातीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । महेत । मह पूजायां । सशणिं । पशु अभिभवे । श्रीणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वपत्वानि ॥

ऋभुक्षणमिंद्रमा हुव ऊतये ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मिचावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वंतु सातये धिये जिषे ॥४॥

ऋभुक्षणं । इंद्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मिचावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिन्वंतु । सातये । धिये । जिषे ॥४॥

ऋभुक्षणं । महत्तामैतत् । महान्तमिन्द्रमा हवे । आहुयामि । किमर्थं । ऊतये रक्षणार्थं । तथा ऋभुषा
जान । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते ।
अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यते । तदुक्तं यास्कन । प्रथमोत्तमाभ्यां वङ्गवन्निगमा भवति न मध्यमेन । नि० ११
१६. । इति । एवंविधानुभुम्भरुतश्च सोमपीतये सोमपानायाहुयामि । तथोभा युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ
मित्रावरुणावशिर्ना च नूनमवश्यं सोमपानायाहुयामीति शेषः । अपि चाहताश्चन्द्रादयो नोऽस्मान् हिन्वतु ।
प्रत्ययः । गमयत्वित्यर्थः । किमर्थं । सातये संभजनीयाय धनाय धिय धनमाध्याय कर्मण त्रिपे जितुं शत्रूणा
जयार्थं च ॥ ऋभुक्षणं । उरुभासमानं स्थानं क्षियति निवसतीत्युभुक्षाः । उरुपूर्वाद्वातिर्मृगध्वादयश्च । उ० १ ३८ ।
इति ऋप्रत्ययः । आतो लोप इति चित्वाकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदात्तच्च निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पतस्य चिति विधीयमान इतिप्रत्ययो वङ्गलवचनाद्भवति । टिलोपः । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० १.
१ ८६. । इत्यत्वमिकारस्य । वा पपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादपधादोर्धाभावः । यद्वा । अतंभुजिनक ।
कित्वाद्गुणाभावः । अत एव नावगृह्यते । सोमपीतये । पा पानं । स्थागापापचो भाव इति भावि क्तिन । पुमा-
स्यतीत्यं । दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व । हिन्वतु । हि गतीं वृद्धां च । अस्मादतर्भाविताण्यथाज्जोति
स्वादित्वात् श्रुः । त्रिपे । त्रि जये । तुमर्थे मेमेनिति क्तप्रत्ययः ॥

ऋभुभराय सं शिशातु सातिं समर्यजिह्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः । भराय । सं । शिशातु । सातिं । समर्यजित । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संयामार्थं सं शिशातु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संया-
मोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्यजित । मर्या मनुष्याः । तिः सह वर्तते इति समर्यः संयामः ।
तत्र शत्रूणां जिता वाज एतत्संज्ञस्मृतीयश्चास्मान् स्तोतृनविष्टु । अस्तु । संयामाद्रक्षत्वित्यर्थः । यदनेन मुक्तं
प्रार्थितमस्मदीयं तन्निवादयो ममहन्ता । पुत्रयतु ॥ शिशातु । शो तनुकरणे । वङ्गलं कंदमीति विकरणस्य श्रुः ।
आदेच इत्यात्वं । द्विभावः । इत्यत्वं वङ्गलं कंदमीत्यभ्यामस्यत्वं । अविष्टु । अवतर्नाटि मिश्रङ्गलं नेटीति वङ्गल-
यहणात्सिप् । इडागमः । पत्युत्वे ॥ ३० ॥

ईळे इति पंचविंशत्युचं सप्तमं मुक्तं । आगिरमस्य कृत्स्नस्यार्थं । चतुर्विंशीपंचविंश्यां विष्टुर्भा शिष्टास्त्रयोविं-
शतिर्जगत् । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः । शिष्टं मुक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईळे
पंचाधिकाश्विनमार्या पादो लिंगोक्तदेवतावत्ये चतुर्भाविताः ॥ प्रवर्ग्यंऽभिष्टव्येतिमुक्तं । सूचितं च । द्यावा-
गर्वाळे द्यावापृथिवी इति । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाकं चाश्विने कर्ता जागते कंदस्यतत्सूक्तं । सूचितं च ।
अग्न्य महातारिष्मेळे द्यावापृथिवी इति जागते । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत् प्रातरनुवाकस्या-
द्येन । आ० ६. ५. । इत्यतिदंशात् ॥ तथाप्रोचामे मंति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्राक्तावाकातिरिक्तोक्त्य
एतत्सूक्तं यस्य पशव इति खंडे सूचितं । ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनं । आ० ९. ११. । इति ॥

ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मे सुरुचं यामन्निष्टये ।

याभिर्भरे कारमंशाय जिवंथस्ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १ ॥

ईळे । द्यावापृथिवी इति । पूर्वऽचित्तये । अग्निं । घर्मे । सुऽरुचं । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरे । कारं । अंशाय । जिवंथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावीळे । स्तौमि । किमर्थं । पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते

ह्यश्विनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा । यावापृथिवी अश्विनी स्तौमि पूर्वचित्तयेऽन्यदीयात्सोचात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनी यावापृथिव्यावित्येके । नि० १२. १. । इति । अपि च यामन् यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमपि स्तौमीति शेषः । कीदृशमपि । घर्मं प्रवृजनेन दीप्तं मुरुचं अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनी भरे । संग्रामनामैतत् । संग्रामेऽशाय युष्मदी-यभागाय जयप्राप्त्यर्थं याभिरुक्तिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंखवाचीत्यभियुक्ताः संगिरन्ते । कारं शब्दकारिणं शंखं जित्वथः मुखेनापुरयथः ताभिस्तादृशैरुक्तिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मा नपि मुद्रा गतं । आगच्छतं ॥ ई० । ई० सुती । उत्तमैकवचनमिदं । अदादित्वात्कृपो लुक् । अनुदात्तेत्वाङ्ग-सार्वधानुक्तानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यावापृथिवी । यांश्च पृथिवी च । दिवो यावति यावादेश आबुदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीपंतोऽतोदात्तः । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासात्तो-त्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पूर्वचित्तये । चित्ती संज्ञाने । अस्मा-दंतर्भावितव्यर्थोऽङ्गावे क्तिन । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मुरुचं । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादि-लक्षणे भावे कृप । शोभना ह्यस्य । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणं । आतो मनज्जिति कृत्यन्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनाद्भावे मनिन । कारं । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । जित्वथः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभुतमापुरणं लक्ष्यते । धनेनापुरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्वाङ्गम् । भावादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङोऽदुपदेशात्सार्वधानुक्तम्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यदृत्तान्नित्यामिति निघातप्रतिषेधः । तच्च हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । का० ८. १. ६६. । ऊ पु । इकः मुञ्जीति दीर्घत्वं । मुञ्ज इति पत्वं । ईषाश्चादित्वात्मुञ्ज उकारस्य प्रकृतिभावः । ऊतिभिः । अवर्तेर्भावे क्तिन । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायान् ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना निपातनात् क्तिन उदात्तत्वं । गतं । गमेर्लोपि बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशाद्यादिनानुनामिकलोपः ॥

युवोदानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असश्चतः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणा असश्चतोऽन्यवानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनी युवोर्युवयो रथमा तस्युः । आतिष्ठति । प्राप्नुवति । किमर्थं । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थं । धनलाभायेत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । वचसं न यथा न्यायोपेतेन वचसा वाक्केन युक्तं विपर्यितं मंतवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्नुवति तद्वत् । अपि च कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्तान्वियो ध्यातृत्वशिष्टज्ञानोपेतान्याभिरुक्तिभिः पालनैरवथः युवां रक्षथः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अर्शआदित्वात्त्वर्थोऽयं । मंतवे । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायंतीति धियः स्तोतारः । धी चितायां । क्रियति कृप । चशब्देन दृशियहणानुकर्ष-णात्संप्रसारणं । कर्मन् । मुपां मुजुगिति सप्तम्या लुक् । न हिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धनुस्वपिन्वथो नरा ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रशासने । विशां । क्षयथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुं । अस्वपिन्वथः । नरा । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनी दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पत्तस्यामृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नं मज्जना बलिन युक्ता युवं युवां तासां यास्विपु लोकेषु वर्तते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्वणे जयथः । ऐश्वर्यकर्माय । ईशाथि । समर्था भवथः । यद्वा । मज्जनान्येषामसाधारणं बलिन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृष्यदकस्य प्रशासने प्रदानं जयथः । ईश्वरी भवथः । अपि च याभिर्भूतिभि रक्षाभिरस्य प्रसवासमर्था धनुं गां शयुनास्त्रं ऋषये पित्र्यथः सिंचयः । पयसा पुरितवंतावित्यर्थः । ताभिर्भूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वं । पूङ् प्राणिगर्भविमोचनं । सवर्णं सुः । संपदादिलक्षणो भावः क्लिपः । नास्ति मूर्धन्यामित्यमुः । नञ्सुभ्यामित्यत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि आः सुपीति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पित्र्यथः । पित्रि संचनं । इदित्याहुः । भावादिकः ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जना द्विमाता तृपु तरणिर्विभृषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभवद्विचक्षणस्ताभिर्बु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥४॥

याभिः । परिऽज्मा । तनयस्य । मज्जना । द्विऽमाता । तृपु । तरणिः । विऽभृषति ।

याभिः । त्रिऽमंतुः । अभवत् । विऽचक्षणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥४॥

परिज्मा परितो गता वायुस्तनयस्याद्वीयस्य पुत्रस्यापिः । अप्रिष्टं व्यावृत्त्यात्मना वर्तमानं वायुना मण्डमानः मन जायते । तथा च श्रूयते । अथ यः प्राणापानयोः मंधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवति कर्माणि यथापिर्मथनमाजिः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणतनपानंस्तानि करोतीति । कां० उ० १ ३ ५ । यद्वा । स्रष्ट्यादां वायुसकाशादुत्पत्तत्वादपिः पुत्रत्वं । आस्त्रायते च । वायोरप्रिरिति । एवं स्वपुत्रस्यापिर्मज्जना बलिन युक्तः सन द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । अपिः पृथिवीस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मित्ततयो- रभयनिर्मातृत्वमुपपन्नं । यद्वा । द्विमातिति तनयस्य विक्षेपण । सुपा मुनुगिति षष्ठ्याः सुः । द्विमातृकस्य द्वाभ्यां सरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हं अश्विनी याभिर्भूतिभिर्हंतुभूतिः पालनैस्तृपु तरीतृपु धावत्सु मध्य तरणि- रतिशयेन तरीता शीघ्रगामी विभृषति विभवति व्याप्तो भवति । यद्वा । विक्षेपेण सर्वमलं करोति । अपि च त्रिमंतुस्त्रयाणां मता त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वामादितज्ञानः कवीवान याभिर्युष्मदीयाभिर्भूति भिर्विचक्षणो विक्षिप्तज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभिर्भूतिभिरस्मानागच्छतं ॥ परिज्मा । परिपुत्रादज गति क्षेपणयोरित्यस्मात् श्रुतुक्षित्यादां निपात्यते । तृपु । तृ प्रवनतरणयोः । वज्रत्वं कंदमीत्यत्वं । हनि चेति दीर्घः । यद्वा । त्वरतेः क्लिपः । त्वरत्वेत्यादिना वकारोपधयोऽह्, सावकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । विभृषति । भवतेर्लेख्यडागमः । सिद्धं जलं लेटीति सिप । यद्वा । भुप अलंकरि । भावादिकः । विचक्षणः । अनुदात्तस्य हलादेरिति युच ॥

याभी रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद्धंदनमैरयतं स्वदृशे ।

याभिः कण्वं प्र सिषासंतमावतं ताभिर्बु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥५॥

याभिः । रेभं । निऽवृतं । सितं । अद्भ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । दृशे ।

याभिः । कण्वं । प्र । सिषासंतं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥५॥

हे अश्विनी याभिर्भूतिभि रेभमेतत्संज्ञमुषि निवृतमसुरिः कृपेऽप्सु निवारितं सितं तदीयिः पाशैर्बद्धमेवंभूत मुषिमद्भ्यः सकाशादुद्धिरयतं उद्धगमयतं । तथा वंदनमेतत्संज्ञमुषि च तथाभूतमुद्धिरयतं । किमर्थं । स्वरादित्यं वृशे द्रष्टुं । अपि च कण्वमसुरैरंधकारे प्रविष्टं सिषासंतमाज्ञोक्तं संभक्तुमिच्छतं याभिर्भूतिभिः प्रावतं प्रक्षेपणा-

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्राधं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां यसिताममुंचतं ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजं । प्र । अंधं । श्रोणं । चक्षस । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकां । यसितां । अमुंचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामाना वर्षितारावशिनो याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजमतस्मान्ममपि पशु संतमपंगमकुरुतं । तथाध दृष्टिरहितं संतमुन्नाशमपि चक्षस प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरुतिभिः प्र कृथः प्रकर्षणं कुरुथः । याभिश्च श्रोणं विगूणजानुकमेव संतमुपमेतवे गतु प्र कृथः प्रकर्षणं कृतवर्ता । अपि च याभिरुतिभिर्वर्तिकां चटकमद्गस्य परिणः स्वयं यसिता वृक्षेण यस्मान्ममुंचत वृक्षास्थानिभृङ्गामकुरुत । यास्कपन्नं तु वृक्षेण विवृतव्योतिष्केण सूर्येण याभिर्यस्ता वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुपम तस्मादमोचयतमिति याज्य । ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानप्यागच्छतं ॥ वृषणा । वृष संचत । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन । परावृज । वृजो वर्जने । परावृणक्ति तपमा पाधं विनाशयतीति परावृज । कृषिति कृष । कृदन्तरपदप्रकृतिस्परत्व । एतवे । तुमर्थे संमनस्यितेस्वप्नप्रत्ययः । कृथः । डुकृञ् करणे । वृक्षं कृदमोति विकरणस्य लुक् ॥

याभिः सिंधुं मधुसंतमसंश्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतं ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नयमावतं ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ९ ॥

याभिः । सिंधुं । मधुऽसंतं । असंश्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरा । अजिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । श्रुतयं । नयं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ९ ॥

हे अश्विनो सिंधुं स्यदनशीला नदी मधुसंतं मधुमद्गोनोदकेन पूर्णा याभिरुतिभिरमश्रुत अगमयत । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरा जरारहितावशिनो वसिष्ठमपि याभिरुतिभिरजिन्वतं अप्रीणयत । याभिश्च कुत्सादीन्नुपीनावतं अरुचतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानपि मुष्टागच्छतं ॥ मधुसंतं । मधुशब्दाद्भृशं मतुप । लिंगयत्ययः । अमश्रुतं । मश्रुतिर्गतिकर्मा । अस्मादतर्भावितव्यथाबुद्धे ॥

याभिर्विशपलां धनसामंश्च महसमीह आजावजिन्वतं ।

याभिर्विशमंश्च प्रेणिमावतं ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १० ॥

याभिः । विशपलां । धनऽसां । अश्वं । महसऽमीहे । आजा । अजिन्वतं ।

याभिः । वशं । अश्वं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १० ॥

हे अश्विनो धनसां धनं संभजमानामथर्वमगच्छतीं किञ्चजंघालिन गतुममर्था । यवतिर्गतिकर्मा । विशपलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खलस्य संबन्धनी महसमीहे । मीहमिति धननाम । बह्वधनोपेत आजा संग्रामे याभिरुतिभिरजिन्वतं गंतुं समर्थमकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि विरिवाच्छेदि पणं । ऋ० १ ११६ १५ । इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते । याभिरुतिभिरमश्रुतस्य पुत्रं प्रेणिं कृते प्रेरितारं वशमेतत्संज्ञामपिमावतं अरुचतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ प्रेणिं । प्रेणु गतिप्ररण्येपणपु । श्रौणादिक प्रत्ययः ॥ ॥ ३४ ॥

याभिः सुदानू अग्निजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशे अक्षरत् ।
 कक्षीवतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥
 याभिः सुदानू इति सुदानू अग्निजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशे अक्षरत् ।
 कक्षीवतं स्तोतारं । याभिः । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।
 आ । गतं ॥ ११ ॥

अग्निजा दीर्घतमः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिदपि रनावृष्ट्यां जीवनार्थमकरोद्वाणिज्यं ।
 स च वर्षणार्थमग्निना तृष्टाव । तं चाग्निना मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पुषाधिं प्रतिपाद्यते । हे सुदानू गोम-
 नदानावश्विना अग्निजायां शक्रपुत्राय वणिजं वाणिज्यं कृतं दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ऋषये याभिर्युष्मदी-
 याभिरुतिभिर्हेतुभुताभिः कोशो मेघो मधु माधुर्योपेतं तृष्टिजनमन्नरतं अमिचत । युष्मत्प्रसादादपेक्षिता
 तृष्टिजन्तित्यर्थः । अपि चोऽग्निजः पुत्रं स्तोतारं कक्षीवतमेतत्संज्ञमुपि याभिरुतिभिरावतं अरचतं । ताभिः
 सर्वाभिरुतिभिः महास्नानप्रागुक्तं ॥ कक्षीवतं । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षीवान् । आसं दीवदपि
 वस्त्रक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनान्मत्तुपो वत् । संप्रसारण ॥

याभी रसां शोदसां उद्रः पिपिन्वथुरनश्वं याभी रथमावतं जिपे ।
 याभिस्त्रिगोक उस्त्रिया उदाजत ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥
 याभिः । रसां । शोदसां । उद्रः । पिपिन्वथुः । अनश्वं । याभिः । रथं । आवतं । जिपे ।
 याभिः । त्रिगोकः । उस्त्रियाः । उतऽआजत । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः । नि० ११. २५ । हे अश्विना याभिरुतिभिर्हेतुभुताभी
 रसा नदीमनावृष्ट्या जलरहितां शोदसां कृत्वा नि संपिपतोद्र उदकेन पिपिन्वथुः युवा पुरितवन्तौ । तथानश्व-
 मश्वैर्वियुक्तमात्मीय रथं जिपे जेतुं याभिरुतिभिरावतं अगमयत । अपि च याभिरुतिभिः कण्वपुत्रस्त्रिगोक
 ऋषिपुत्रस्या अपहृता गा उदाजत उदगमयत अमुरसकागालिभ । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः महास्नानप्रा-
 गुक्तं ॥ शोदसा । जुष्टिर संपपणे । आणादिकोऽमुन । उद्रः । तृतीयैकवचनस्य सुपा सुपो भवतीति शसादेशः ।
 पक्षिणादिभोदकशब्दस्योदभावः । भसंज्ञायामलोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः । पिपि संचने ।
 इदित्वात्तुम । जिपे । जि जये । तुमर्थे भेमेति कसप्रत्ययः । उदाजत । अज गतिचपणयोः ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मंधातारं शैचपत्येष्वावतं ।
 याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १३ ॥
 याभिः । सूर्यं । परिऽयाथः । पराऽवति । मंधातारं । शैचऽपत्येषु । आवतं ।
 याभिः । विप्रं । प्र । भरत्ऽवाजं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विना परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसो मोचयितुं याभि-
 रुतिभिः परियाथः युवां परितो गच्छथः । तथा मंधातारमृषिं शैचपत्येषु । शैचपाणां पतिरधिपतिः शैचपतिः ।
 तत्संबन्धिषु कर्मस्वावतं अरचतं । अपि च याभिरुतिभिर्विप्रं मेधाविनं भरद्वाजमृषिमज्ञप्रदानेन प्रावतं प्रकीर्ष-

णारक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सह रक्षणार्थमस्मान्प्रागक्षतं ॥ क्षत्रपत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्म-
त्यर्थे ष्यञ् ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कणोजुवं दिवोदामं शंवरहत्य आवतं ।

याभिः पृभिद्यै त्रसदस्युमावतं ताभिरु पु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १४ ॥

याभिः । महं । अतिथिऽग्वं । कणःऽजुवं । दिवःऽदामं । शंवरहत्य । आवतं ।

याभिः । पृऽभिद्यै । त्रसदस्युं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विना महं महातमतिथिग्वमतिथिभिर्गत्य कणोजुवममुरभीत्योदकं प्रवृत्तं गतारं एवमुत दिवोदा-
ममंतत्संज्ञकं राजर्षिं शंवरहत्य । श्व आद्युधं । तयुक्तः श्वरगोऽमुरः । तस्य हनने विषयभूतं सति याभिरुति-
भिरावतं अरक्षतं । अपि च याभिरुतिभिः पृभिद्यै । पुराणि नगराणि भिद्यैऽस्मिन्निति पृभिद्यैः संश्रामः ।
तस्मिन् त्रसदस्युमंतत्संज्ञकमृषिं पुरुकुत्सपुत्रमावत अरक्षतं । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ महं । महातमत्यस्य
कंदोदसो वर्णलोपः । कणोजुव । कण इत्युदकनाम । कण गतिगातनयोः । अमुर । कणास्युदकानि जवतीति
कणोजुवः । जु इति सांख्ये धातुर्गत्यर्थः । कृतिचीत्यादिना । उ० ० ५७ । किन्दीर्घा । दिवोदाम । दिवश्च दामं
पथ्या अनुस्वक्तव्यः । का० ६ ३ ०१ ५ । इत्यनुक । दिवोदामादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६ ० ९१ ५ । इति पूर्वप-
दाद्युदात्तत्वं । शंवरहत्य । हनन् चति हन्तिर्भावो व्यप तत्संनियोगिन तकारातादृशश्च । ऊच्चरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिर्विषमं विपिपानमुपस्मृतं कलिं याभिविज्ञानिं द्रवस्यथः ।

याभिव्यश्वमुत पृथिमावतं ताभिरु पु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥

याभिः । विषमं । विऽपिपानं । उपऽस्मृतं । कलिं । याभिः । विज्ञानिं । द्रवस्यथः ।

याभिः । विऽअश्वं । उत । पृथिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विना विषमं विखनसः पुत्रमंतत्संज्ञकमृषिं विपिपानं विगणं पार्थिवं रमं पितृवं याभिरुतिभिररक्षतं ।
कीदृशं । उपस्मृतं समीपस्थैः सम्यक् स्मृतमिति सूयमानं । तथा विज्ञानिं लभ्यभार्य कलिमंतत्संज्ञकमृषिं याभि-
रुतिभिर्द्रवस्यथः रक्षथः । उतापि च व्यथं विगताश्वं पृथिमंतत्संज्ञं विनं राजर्षिं याभिरुतिभिरावत अरक्षतं ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानं । पा पानं । ताक्षीलिकश्चानश । वह्नन् कंदमीति शपः श्वः । वह्नन् कंदमीत्यभ्या-
मस्यत्वं । उपस्मृतं । स्मृतिः कर्मणि लिष्टा । प्रवृत्तादित्वाच्चरपदांतोदात्तत्वं । पा० ६ ० १४७ । विज्ञानिं ।
विज्ञा लभ्या जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५ ४ १३४ । इति समामातो निडादेशः । लोपो
योर्वलोति बलि लोपः । वह्नव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यथं । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । वह्नव्रीहिस्वरण
पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ ॥ ३५ ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरचये याभिः पुरा मनवे गातुमीपथुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिरु पु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अचये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुं । ईपथुः ।

याभिः । शारीः । आजतं । स्यूमरश्मये । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनो पुरा पूर्वस्मिन्कानि शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखानिर्गमनलक्षणं मार्गं
याभिर्ऋतिभिरप्यथः युवा वाकितवता । कृतवतावित्यर्थः । किं तत । मामर्थ्यात शयवे चित्रामत्या शचीभिः
। अ० १. ११६ २० । इत्यस्यामृचि प्रतिपादितं । तथाच ये ऋषये शतद्वारं यंत्रगृहेऽमुरः पीड्यमानाय संतापका
रिणोऽपिः शीतिनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखानिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिर्ऋतिभिर्युवाभिष्टवता । एतच्च
हिमनापि घ्नममवार्यथा । अ० १. ११६ ८ । इत्यादी प्रसिद्ध । तथा ममव एतज्ज्ञाने राजर्षये याभिर्ऋतिभि-
र्यवादिधान्यवापनादिरूप गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवा कृतवता । तथा च मचांतरं । यवं वृकेणाश्विना
वपता । अ० १. ११७ २१ । इति । अपि च स्यमरगम्यं स्यतः संबद्धो रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय
ऋषये याभिर्ऋतिभिः शारीः । शरी नाम वेणुर्विशपः । तद्विकारभूता इपूराजत शत्रुर्नाति प्रेरयत । ताभिर्ऋ-
तिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । नृ नर्थे । ऋदोरप । मुपा मुनुगिति विभक्तराकारः । शयवे । शीङ् स्वप्ने ।
भुमशोतृचरोत्यादिना । उ० १. ७ । उप्रत्ययः । ईपयुः । इपु इच्छाया । लिख्यथुस्यसवर्ण इति पर्युदासात्
। पा० ६. ४. ७८ । अस्यामस्ययडादेशाभावि सवर्णदीर्घः । शारीः । विकारार्थं शरणश्चादन्दात्तान्देशेत्यत्र ।
टिड्ढाणञ्चिती डीप । स्यमरगम्यं । पियु तंतुमंतान् । मिर्वराणादिको मन्प्रत्ययः । क्लोः शुडित्यूट् । वह्व्रीहो
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व ॥

याभिः पठेवा जठरस्य मज्जनाग्निर्दीप्तिश्चित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिर्ऋ पु कृतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥

याभिः । पठेवा । जठरस्य । मज्जना । अग्निः । न । अदीदेत् । चितः । इद्धः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातं । अवथः । महाधने । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ११ ॥

हे अश्विनो जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्प्रियत इति यास्कः । नि० ४. ७ । जठरोपलजितस्य
शरीरस्य मज्जना वलिन युक्तः मन पठेवतस्मज्जो राजर्षिरज्मन । सयामनामृतत । अज्मनि संयामे युष्मदीया
भिर्याभिर्ऋतिभिरा समताददीदेत् अदीप्यत । तव इष्टातः । चितः काष्ठैरभिचित इद्धो यज्ञगृह ऋत्विभिः
प्रज्वालितोऽग्निर्न । यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिदृशं सह स्पर्धमानं महाधने ।
संयामनामृतत । महता धनेनोपित संयामे याभिर्ऋतिभिरवथः रक्षथः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदे-
तिष्कादसो दीप्तिर्कमा । अज्मन । अज गतिरपणयोः । अजति शिष्यस्मिन्वाणानित्यधिकरण श्रीणादिको
मनिन । चलादावार्धधानुके विकल्प इष्यते । का० ७. ४ पदं ७ । इति वचनाद्वीभावाभावः । मुपां मुनुगिति
मप्रत्या लुक् । महाधने । आत्महत इत्यात्वं ॥

याभिरंगिरा मनसा निरयथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिर्ऋ पु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १८ ॥

याभिः । अंगिरः । मनसा । निरयथः । अग्रं । गच्छथः । विवरे । गोऽअर्णसः ।

याभिः । मनुं । शूरं । इषा । संऽआवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १८ ॥

अंगिर इत्येतदामचितं वाक्याद्विभुतं । तेन चात्मानं संबोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरोऽंगिरसां
गोवज त्वमश्विनी स्तुहि । हे अश्विनी मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीती संती युवां याभिर्ऋतिभिर्निरयथः
स्तोत्रं नितरां रमयथः । यद्वा । मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोरूपस्यारणीयस्य धनस्य
पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरं विवरणं गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिर्ऋतिभिः सह

युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः परस्माद्भक्षयः । अपि च शुभं वीर्यवतं मनुमिषा पृथिव्यामृतेन यवादिधान्यरूपे-
णाग्निना याभिरुतिभिः समावतं सम्यगरवतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छत ॥ निरण्यथः । निर-
मयथ इत्यस्य वर्णव्यापन्यतद्रूपं । विवरः । यहवुद्गनिश्चिगमश्चेति भाविऽप । थाथादिनीत्तरपदातोदात्तत्वं ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुगं यं वा याभिररुणीरगिश्नातं ।

याभिः सुदामं ऊहयुः सुदेव्यं ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहयुः । आ । य । वा । याभिः । अरुणीः । अगिश्नातं ।

याभिः । सुऽदामं । ऊहयुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विना विमदायतन्नाम्न ऋषये याभिर्युग्मदोयाभिरुतिभिः पत्नीर्मर्याः पुरुमित्रस्य दृष्टितर न्यूहयुः
नितरां युवा प्रापितवती । धति पादपुरणः । तथा याभिरुतिभिररुणीररुणवर्णा आरोचमाना गा आभि-
मुख्येनागिश्नातं अदत्तं । तथा पित्रवनपुत्राय सुदामं कन्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिरु-
तिभिरुहयुः प्रापितवती । ताभिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । अमो त्वय्ययं शमादेशः । न्यूहयुः । यह प्रापणं ।
अयमि यज्ञादित्वात्मप्रसारणं । द्विवचनादि । सुदामे । शोभनं ददातीति सुदाः । अमुन । सुदेव्यं । दिगादि-
त्वायत । पा० ४ ३ ५४ । तितम्बरित इति स्वरितत्वं ॥

याभिः गताती भवथो ददाणुषं भुज्यं याभिरवथो याभिरग्निगुं ।

ओम्यावतीं सुभरामृतस्तुभं ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । गताती इति गंऽताती । भवथः । ददाणुषं । भुज्यं । याभिः । अवथः ।

याभिः । अग्निऽगुं ।

ओम्याऽवतीं । सुऽभरा । अतऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विना ददाणुषं हवीषि दत्तवते यज्ञमानाय याभिरुतिभिः गताती मुखस्य कर्तारो भवथः । याभि-
द्योतिभिर्भुज्यं तुयस्य पुत्रमवथः । याभिरग्निगुं । अग्निगुदेवानां शमिता । अग्निगुद्यापापथ उर्मा देवानां
शमितारो । ति० ब्रा० ३. ६. ६. ४. । इति श्रुतेः । अपि च ऋतस्तुभं । ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीत्युतस्तुभं ।
एतत्संज्ञमुषि ओम्यावतीं । ओम्यति मुखनाम । तयुक्तां सुभरां मुखेन भरणीयामिष याभिरुतिभिः प्रापयथः ।
ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ गताती । शिवशमरिष्टस्य कर्तृ । पा० ४ ४. १४. । इति तातित्प्र-
त्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददाणुषं । दाणु दाने । लिटः क्तमुः । वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चिति पत्वं ॥ ॥ ३६ ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अवेतमावतं ।

मधुं प्रियं भरथो यत्सरद्भ्यस्ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अवेतं । आवतं ।

मधुं । प्रियं । भरथः । यत् । सरद्भ्यः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये ऋगानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं । हस्त मुहस्त ऋगानवेते वः सोमकृयणाः । तै० सं० १. ३. ७ । इति । तं ऋगानुमसने । इषवोऽस्यतेऽस्मिन्नित्यमनः संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे हे अश्विनो याभिरुतिभिर्दिवस्यथः रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं युनस्तरुणस्य पुरुकृत्स्नस्यार्धतमश्चमावतं अरक्षतं । अपि च यन्मधु क्षात्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं नत्सरद्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः संपादयथः । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः महास्मानप्यागच्छतं ॥ अमनं । अमुं क्षिपणं । करणाधिकरणयोश्चैत्यधिकरणं ल्युट् । सरद्भ्यः । स्य गतो । संतरेष्टिः ॥

याभिर्नरं गोपुयुधं नृपात्ये शेषस्य माता तनयस्य जिवन्थः ।

याभी रथाँ अवथो याभिरवतस्ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोपुयुधं । नृऽसत्ये । शेषस्य । माता । तनयस्य । जिवन्थः ।

याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अवतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनो गोपुयुध गोविपयं युद्धं कुर्वत नरं यज्ञस्य नेतार यजमानं याभिरुतिभिर्नृपात्ये नृभिः सोढव्ये संग्रामे जिवन्थः प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः । तथा जेवस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च माता मातये सभजनार्थं याभिरुतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथान् रक्षथः । तदी यानवतोऽश्वोश्च याभिरवथः । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः महास्मानप्यागच्छतं । गोपुयुध । युध संप्रहारः । गोपु युध्यत इति गोपयुत । तत्पुरुषं कृतिं बह्वन्मित्यनुक । नृपात्ये । पठ मर्षणं । शक्तिमहोऽसि यत । अन्येषामपि दृश्यत इति साहित्यिको दीर्घः । क्रदृत्तरपदप्रकृतिस्यत्वं । माता । वन पण संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनमनखनां सञ्जालोरित्यात्व । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपातितं । मुपां मुनुगिति चतुर्थ्या डादेशः । जिवन्थः । जिविः प्रीणनार्थः । भावादिकः । इदित्वात्तम । रथान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतो ऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥

याभिः कुत्संमार्जुनेयं गतक्रतुं प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतं ।

याभिर्ध्वंसंतिं पुरुपंतिमावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सं । मार्जुनेयं । गतक्रतुं इति गतऽक्रतुं । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । दभीतिं । आवतं ।

याभिः । ध्वंसंतिं । पुरुऽसंतिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २३ ॥

हे गतक्रतुं वरुविधकर्मणावश्विनो मार्जुनेय । अर्जुन इतीदृशस्य नाम । तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इदृशस्य गृह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्र कृत्स्न याभिरुतिभिः प्रावतं प्रकर्षणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं दभीतिं च याभिरुतिभिः प्रावतं । अपि च याभिर्ध्वंसंतिमितमज्ञं पुरुपंतिमतन्नामानं च अपिमावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः महास्मानपि मुप्रागच्छतं ॥ मार्जुनेयं । शुभ्रादित्यथ । पा० ४. १. १०३ । इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्युक्तत्वात् ढक् । तुर्वीति । तुर्वी हिमार्थः । शत्रुमुर्वतोति तुर्वीतिः । आणादिक इतिप्रत्ययः । दभीतिं । दम्भ दम् । आणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वंसंति । ध्वंस्य गतो च । आणादिको झिङ्प्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । झोऽंतः । पुरुपंति । पुरु सनोति ददातीति पुरुपंतिः । क्तिचक्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेत्यनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निर्णयः ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दत्ता वृषणा मनीषां ।

अश्विभ्योऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतु वाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वतीं । अश्विना । वाचं । अस्मे इति । कृतं । नः । दस्मा । वृषणा । मनीषां ।
अयृत्ये । अवसे । नि । ह्ये । वां । वृधे । च । नः । भवतं । वाजऽसार्ता ॥ २४ ॥

हे अश्विनी अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वतीं । अग्र इति कर्मनाम । विहितः कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुत ।
तथा नोऽस्माकं मनीषां वृद्धिं हे वृषणा कामाना वर्षको दस्मा वृषणामुपलपयितारवाश्विनीं वेदार्थज्ञानममर्था
कुरुत । अपि च यस्माद्युवामिवंगुणविशिष्टा तस्माद्वा युवामवसे रक्षणाय नि ह्ये । नितरांमाह्वे । कदा ।
अयृत्ये द्योतनरहितं प्रकाशनरहितं रात्रिः पश्यिसे याम् । तस्मिन्काले हि प्रातरनुवाकाशिनशस्त्रयोरिदं
मुक्तं पश्यति । आहतां च युवां वाजसार्तां वाजस्याज्ञस्य संभजने । यद्वा । संयामनामृतत । संयामं नोऽस्माकं वृधं
वर्धनाय भवतं ॥ अप्रस्वतीं । आपः कर्माण्याया ह्यो नृदं वेत्यमुन नृडागमश्च । तदस्यास्तीति मतुप । मादुप-
धाया इति मतुपो वत्व । तसो मत्वर्थ इति मत्वेन पदत्वाभावाद्भूत्यायभावः । अग्ने । मुपा मुनुगिति पश्याः
श्रिआदेशः । कृत । करोतिर्लोपि वृहन् कृदमीति विकरणस्य लुक् । अयृत्ये । द्युत दोः । अहर्लोप्येति भाव-
ग्यत । वर्णस्यापत्या ऊकारः । द्युत्य प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति वृहद्वीहा व्यत्ययेनातस्वरितत्व । नि ह्ये । निसमु-
पविभ्यो ङ् इत्यात्मनेपदं । वृधे । वृधु वृडा । सपदादिलक्षणो भावः क्षिप । सावकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

द्युभिर्ऋतुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सोमंगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युऽभिः । ऋतुऽभिः । परि । पातं । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सोमंगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनी द्युभिर्दिवसंरक्तुमी रात्रिभिश्चास्मान् सोतृन्परि पातं । परितो रक्तत । सर्वदास्मान् रक्तमि-
त्यर्थः । तथारिष्टेभिरहिंसितैः सोमंगेभिः सुभगैः सुभगत्वापादकधनेरस्माञ्जगत । यदस्माभिः प्रार्थितं नो
ऽस्मदीयं तन्मित्रादयः पंडुवताः ममहता । पुजयंतु । उतशब्दः समुच्चयः ॥ द्युभिः । दिव उदित्युत् । दिवो ज्ञान
। पा० ६. १. १८३. । इति सावकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । रिष हिमाया ।
निष्ठति क्तः । नऽसमासोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वं । वृहन् कृदमीति भिमणमभावः । अश्विना । मुपा मुनुगिति
विभक्तराकारः । आसन्नितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सोमंगेभिः । शोमनो भगः श्रीयस्यासां सुभगः । तस्य भावः
सोमंग । सुभगान्मित्र इत्युक्तावादिपु पाठादप्रत्ययः । हृद्गमिध्वत् पूर्वपदस्य वेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे
विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदसभावः । त्रित्वादिनित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनं तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाद्यतुरो देयाद्व्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कमुपालमायाज्यधुरधरण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यति । प्रथमे मंडले षोडशीऽनुवाके सप्त मुक्तानि
गतानि । इदमिति विंशत्युचमष्टमं मुक्तं । अत्रानुक्रम्यति । इदं विंशतिरूपस्य द्वितीयोऽध्यायः रात्रिर्द्यति । अक्षि-
षान्वस्मादिति परिभाषयानुपुत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । उषा देवता

द्वितीयस्यार्धस्य रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उपस्य कर्ता वैष्टुमे वृंदस्यतस्मिन् । सृजितं च । इदं श्रेष्ठं पृथू रथ इति मृक्त । आ० ४. १४ । इति ॥ आश्विनशब्दे चिद मृक्त प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागच्छिवः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रमृता सवितुः सवायै एवा रात्र्युपमे योनिमोरक ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः । आ । अगात् । चिवः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽमृता । सवितुः । सवायै । एव । रात्री । उपमे । योनिं । ओरक् ॥ १ ॥

ज्योतिषा यहनचवादीनां ज्योतमानानां मध्य इदमुपआस्य ज्योतिः श्रेष्ठ । प्रशस्यतम । अस्य कोऽतिशय इति चेत उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत । चंद्रस्य यद्यप्यन्यत्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । आपमे तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतांऽधकारनिराकरणेन विगोपणं प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्यां दिश्यागमत । आगति च तस्मिन् चित्रस्यायनीयः प्रकेतोऽधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्विभ्वा विभुव्याप्तः सज्जनिष्ट । प्रादुर्भूत । किंच यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यमकाशात्प्रमृता उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्नभस्मिन् रात्रिरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरप्युपमे सवायापमे उत्पत्तयै तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमोरक । अरिचितवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रमृता रात्रिमकाशादुत्पन्नोपाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रमवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरप्युपमे उपमो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्त । इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत चित्र प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभुततमं यथा प्रमृता सवितुः प्रमवाय रात्रिरादित्यस्यैव रात्र्युपमे योनिमरिचस्थानं । नि० २. १९ । इति ॥ श्रेष्ठ । प्रशस्यगन्दादातिशयनिक इष्टन । प्रशस्यस्य श्रः । पा० ५ ३ ६० । इति आदेशः । प्रकृत्यकाच । पा० ६ ४ १६३ । इति प्रकृतिभावाद्गुणोपाभावः । अगात् । एतन्नुडोणां गा लुडोति गादेशः । गातिस्थिति सितो लुक् । प्रकेतः । कित ज्ञात । अतर्भावितव्यथात्कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुडि सित इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामिति भवतर्दुप्रत्ययः । मुपां मुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । आः मुपोति यणादेशस्य न भुमुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते वृंदस्युभयर्थेति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । विपुर्वाद्भवतर्गणादिको दुप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । प्रमृता । पृष्ट् प्राणिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय । वृंदमि जवमर्वा वक्तव्या । पा० ३ ३ ५६ ४ । इति निपातनादच । चित्वादतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनामिक इति संहितायामकारः सानुनामिकः । एव । निपातस्य चिति संहिताया दीर्घः । रात्री । रात्रिश्चाजसाविति ङीप् । यस्येति चितीकारलोपः । ओरक् । रश्मिर विरंचन । लुडि वहलं वृंदमिति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणं हल्ङ्गाब्भ्य इति तिलोपः । वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य एकारः ॥

रुणद्धत्सा रुणती श्वेत्यागादीरंगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानवंधू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुणत्ऽवत्सा । रुणती । श्वेत्या । आ । अगात् । ओरक् । ऊं इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः ।

समानवंधू इति समानऽवंधू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णं । चरतः ।

आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्युपमो नामधेय । रुणती ङीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णीया रुणद्धत्सा रुणद्धीप्ताः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुपमः समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्धत्सत्वं । अथवा यथा वत्सो मातुः सत्यं रसं पिबन्हर्ति एवमुपमोऽवस्थायास्त्वं रसं पिबन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्यागात् । आग-

तवती । आगताया अस्या उपसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयां तार्धयामलक्षणाभ्यंरक् ।
 अरिचितवती । कल्पितवती । दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत्पादपुरणं । अपि चितं राज्यपसा समानबधु समानं
 भेकेन सूर्याख्येन बधुना सख्या युक्तं । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धं । यथोपा उदेष्यता सूर्येण संबद्धा एव रात्रिर
 प्लक्ष्यता सूर्येण संबद्धा । अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् अनृची अन्वचंती । प्रथम रात्रिः
 पद्यादुपा इत्यनेन क्रमेण गच्छंती । यद्वा । सूर्यगत्यनुसारं गच्छंती । एवमुक्ते वर्ण सर्वेषा प्राणिनां रूपमा
 मिनानि अरयंती । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसंती । उपसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुपमी रूपं राज्या ।
 एवविधे सती यावा द्योतमानि चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा । यावा नभसातरिश्ममणिं चरतः ।
 प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । रुद्रादत्मा सूर्यवत्मा रुद्रादिति वर्णानाम रोचतेर्ज्वलितकर्मणः । सूर्यमस्या
 वत्समाह साहचर्याद्महरणाद्वा । रुद्राती श्वत्यागात् श्वत्या श्वततरिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः
 कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तोति समानबधु समानबंधने अमृते अमरणधर्माणावनृची अनृच्यावि-
 तीतरैरतरमभिप्रेत्य यावा वर्णं चरतस्ते एव यावा द्योतनादपि वा यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादा
 मिनानि आमिन्वानि अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । नि० २. २० । इति ॥ श्वत्या । श्विता वर्णं । अस्मागयंतादचो
 यदिति भावे यत । गिलोपः । अर्गआदित्वात्मत्वर्थोऽच । अमृते । मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीह्या
 नञो अमरमिचमुता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनृची । अनुपूर्वादचतेर्च्च्त्विति गत्यादिना क्लृप्तं । अनिदिता
 मिति बलोपः । अचतेद्योपसंख्यामिति डीप । अच इत्यकारबलोपे चाविति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यञोदा-
 त्तलोप इति डीप उदात्तत्वं । मुपां मुनुगिति विभक्त्यर्णुक् । आमिनाने । मीड् हिंसायां । क्रियादिकः । गानचि
 मीनतिर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

समानो अध्वा स्वस्रोऽनंतस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोपासा समनसा विरूपे ॥३॥

समानः अध्वा । स्वस्रोः । अनंतः । तं । अन्याऽन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न । मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोपासा । सऽमनसा । विरूपे
 इति विरूपे ॥३॥

स्वस्रोर्भगिन्यो राज्यपसोरध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः समान एक एव । येनैवाकाशमणिं गलोपा निर्ग-
 च्छति तैव रात्रिरपि । स ख मार्गोऽनंतोऽवमानरहितः । तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे
 शिक्ति सत्यावन्याना एका चरतः । क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात्
 शोभनप्रजनने नक्तोपासा रात्रिरुपास्य विरूपे तमः प्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्तं अपि समनसा समा-
 नमनस्क एकमत्यं प्राप्ते सती न मेथेते । परस्परं न हिंसतः । तथा न तस्थतुः । क्वचिदपि न तिष्ठतः । सर्वदा
 लोकानुयुद्धार्य गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या । कर्मव्यतिहारं सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवत् बहुलम्
 । स० ८. १. १२. ११ । इत्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः । तस्य परमाश्रितमित्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चत्वारिंशदितानु-
 दात्तत्वं । देवशिष्टे । शासु अनुशिष्टौ । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । शास इदं ह्रस्वः
 । पा० ६. ४. ३४ । इत्युपधाया इत्वं । शासिवसिघसीनां चिति पत्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 मेथेते । मिथृ मेथृ मेधाहिंसनयोः । भीवादिकः । अनुदात्तेत । सुमेके । मिह सेचने । भावे घञ् । शोभनो मेहो
 ययोसि । व्यत्येन ककारः । उत्तरपदस्य अस्त्वेरेणाद्युदात्तत्वं । आयुदात्तं ब्रह्मदमीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 नक्तोपासा । मुपां मुनुगिति विभक्तिराकारः । अन्येषामपि वृद्धत इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

भास्वती नेची सूनृतानामचेति चिन्वा वि दुरो न आवः ।

प्रार्थी जगद्भु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥४॥

भास्वती । नेत्री । सृनृतानां । अचेति । चित्रा । वि । दुरः । नः । आवरित्यावः ।
प्रऽअर्थे । जगत् । वि । ऊं इति । नः । रायः । अख्यत् । उषाः । अजीगः । भुवनानि ।
विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सृनृतेति वाङ्माम । सृनृतानां वाचां नेत्र्युत्पादयित्री । उपसः प्रादुर्भावा-
नंतरं हि पशुपत्तिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूतोपा अचेति । अस्माभिरज्ञायि । चित्रा चायनीया ज्ञाता
मा नोऽस्माकं दूरो द्वागाणि तमसा तिरोहितानि व्यावः । अत्रुणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य
प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थं प्रकाशं गर्मायित्वा नोऽस्माकं रायो धनानि अख्यत् । विशिष्ट-
प्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पादपुरणं । सैपोपा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहि-
तत्वेनाविद्यमानकल्पान्यजीगः । उद्गिरति । स्वमुखात्त्रिर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्ना
नीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । णीञ् प्रापणं । तुच । ऋग्वेदो डीप । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति डीप उदात्तत्वं ।
अचेति । चित्ती संज्ञानि । दुरः । द्वारशब्दस्य रथिर्मती वङ्गलं । पा० ६. १. ३७. ६. इति वङ्गलवचनात्संप्रसारणं ।
आवः । वृञ् वरणं । लुङि मंचे घंसति त्रिलुङ् । गुणः । हल्ङ्याभ्य इति तिलोपः । कंदस्यपि दृश्यत इत्याडा-
गमः । पाथे । ऋ गतो । गावर्तिह्रीत्यादिना पुक् । समामऽनञ्पूर्वे लो न्यप । अख्यत् । ख्या प्रकथने ।
लुङ्स्यस्यिवक्तीत्यादिना त्रिरडादेशः । अजीगः । गृ निगरणं । लङि तिपि वङ्गलं कंदमीति विकरणस्य युः ।
दिवचनोरदत्वहत्वादिशेषाः । अर्तिपपत्योश्च वङ्गलं कंदमीत्यभ्यासस्यत्वं । कंदस ईकारः । यद्वा । अस्माक्यं-
ताल्लुङि चङि द्विभावसन्वद्भावित्वदीर्घाः । कंदस्यङो लोपः ॥

जिह्वश्रेष्ठं चरितवे मघोन्याभोगये इष्टये राय उ त्वं ।

दभ्रं पश्यन्त उर्विया विचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्वऽश्रेष्ठे । चरितवे । मघोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊं इति । त्वं ।

दभ्रं । पश्यन्तऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनीत्युपसो नामधेयं । मघोनी धनवत्युषा जिह्वश्रेष्ठं जिह्वं वक्त्रं शयानाय पुरुषाय चरितवे चरितुं
शयनादुत्थाय स्वापन्नितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति । त्वं । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति
विनियहार्थीयं सर्वनामानुदात्तं । नि० १. ७. इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथापरं
प्रतीष्टये यागार्थं तथान्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः । उग्रव्यर्थे । अपि च दभ्रमल्पं पश्यन्तो
ऽधकारावृतत्वेनपट्टभ्यो मनुष्येभ्यो विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वी विस्तीर्णोपाः सर्वाणि भुत-
जातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशदानोद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्वश्रेष्ठे । शीङ् स्वप्ने । जिह्वं शेत इति
जिह्वशीः । क्रिप्तेति क्रिप । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एरनेकाच इति यण । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
विभक्तः स्वरितत्व । आभोगये । आभोगशब्दास्तृथ्येकवचने यकारोपजनः । यद्वा । आङ्पूर्वाङ्गुर्ज्वङ्गलवच-
नादीणादिकः क्रिप्रत्ययः कृत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इत्युर्वी-
शब्दादुत्तरस्य मोडियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्मात्संपदादिब्रह्मणो भावे
क्रिप ॥ ॥ १ ॥

स्तुत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्ये ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

स्तुत्राय । त्वं । श्रवसे । त्वं । महीयि । इष्टये । त्वं । अर्थेऽइव । त्वं । इत्ये ।

विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

चवाय । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युषा व्युच्छंतीति शेषः । तथा श्रवसेऽज्ञार्थं त्वमेकं प्रति महीधिं महती इष्टयेऽपिष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । तथार्थमिवापचितमर्थं प्रतीत्य गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि च विमदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीन्यभिप्रचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युषाः सर्वाणि भुतजातानि तमसा निगीर्णान्य जीमः । प्रकाशनेनोन्नीर्णानीवाकरोत ॥ त्वं । त्वमसिमर्म्ममत्यनुष्ठानि । फि० ४ १० । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीधि । मही । महिरन्मर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । रुदिकारादक्तिन इति डीप । उदात्तयण इति विभक्तत्वं । क्दांस ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडापः । पा० ७ ३ ११३ । इति व्यत्ययेन याडागमः । क्दांसमन्तोदात्तत्वं । विमदृशा । त्वदादिपु दृशोऽनालोचने कश्चेत्यत्र समानान्वयोश्च । पा० ३ २ ६० १ । इति वचनादृशः कृत् । समानस्य क्दांसोति सभावः । विगतसादृश्यानि विमदृश्यानि । शिष्कृदसि बङ्गलमिति शलोपः । बङ्गश्रीर्हो पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं । अभिप्रचक्षे । चक्षेन्ममर्थं मेमिति मेन्द्रत्ययः । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वपत्वे ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदग्निं व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येगाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ १ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदग्निं । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईगाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुभगे । वि । उच्छ ॥ १ ॥

दिवो दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्धे उषा उत्पद्यते । संपा व्युच्छंती तमो वर्जयती प्रत्यदग्निं । सर्वः प्राणिभिर्दृष्टाभुत । कीदृशी सा । युवतिर्यावायित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्ययावमो पिता वा शुक्रवासाः श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबन्धिनो वम्बो धनस्यशानेश्वरी । हे सुभगे शोभनधन उपः तादृशी त्वमद्यास्मिन्काले इहोस्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तत्वादुदात्तत्वं । व्युच्छंती । उक्ती विवासं । विवासो वर्जनं । तादादिकः । युवतिः । यूनास्तिः । पा० ४ १ ७७ । शुक्रवासाः । वम आकादने । वम्बे सर्वमाकादयतीति प्रकाशो वासः । बङ्गश्रीर्हो पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं । ईगाना । ईग ऐश्वर्यं । अदादित्वाक्लोपो लुक् । अनुदात्तत्वात्समावर्धधातुकांनुदात्तत्वं धातुस्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या आत्राविति प्रारदीव्यतीयोऽन्त्ययः । वस्वः । निग व्यत्ययः । घडितीति गुणस्य जमादिपु क्दांसि वावचनमिति विकल्पितत्वादभाव यणादेशः ॥

परायतीनामन्वेति पाथं आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युषा मृतं कं च न बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पाथः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उत्ऽईरयंती । उषाः । मृतं । कं । च न । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुपसां संबन्धि पाथोऽतरिचैकदेशलक्षणं स्थानं । पाथोऽतरिच पथा व्याख्यातं । नि० ६ ७ । इति यास्कः । अद्यतन्युषा अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उपसो यथा व्युष्टा एवमेवपापि व्युच्छंतीत्यर्थः । तथायतीनामागच्छंतीनां शश्वतीनां बङ्गीनामुपसां प्रथमाया भवति । एषा यथा वर्तत एवमेवागामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्जयंती जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादूर्ध्वं प्रेरयंत्युषा मृतं स्वापसमये प्रलीनं द्विद्यत्वाभृतमिव संतं कं च न कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिद्वि यप्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनां । इण गती । लटः श्रातु । इणो यण । उगितश्चेति डीप । आश्वकृदसि बङ्गलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

उषो यद्ग्रिं समिधे चकर्थ वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यस्यमाणौ अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमग्नः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्रिं । संऽडधे । चकर्थ । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यस्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अग्नः ॥ ९ ॥

हे उपः त्वमपि गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय प्रज्वलनार्थं यत्तु कर्थं कृतवती । उपः काले ह्युपयौ होमार्थमुपसमिधति । आप च तमसा तिरोहितं जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्वावः व्युष्टावः तमसा विविष्टमकरोः । तथा मानुषान्नोः पुत्रान्मुषान्यच्चमाणांन्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः पूर्वं तमसा यस्तान्प्रकाशेनोद्गीर्णानिवाकरोः । हे उपो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं तदेतत्त्रिविधमग्नः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृत्र वरणे । लुङि मंत्रं घंसति त्रिर्नुक् । गुणे हृत्तद्वाभ्य इति सिलोपः । कंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । मानुषान् । मनोज्ञातावज्यती पृक्कृत्यञ् पुगागमश्च ॥

क्रियात्या यत्समया भवति या व्युष्ट्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥

क्रियति । आ । यत् । समया । भवति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीध्याना । जोषं । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनं । उषाः समया भवति समीपस्था भवतीति यदेतत् तत्क्रियति काले प्रवृत्तं परिमाणमत्र वेत्याकारः प्रशार्थः । एतदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः क्रियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेनोपसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उषसो व्युः व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्यमितः परं याद्योपसो व्युक्तान् व्युच्छति व्युष्टा भविष्यति । तच्च पूर्वा व्युष्टा अतीता उषसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्तमानोषा अनु कृपते । अनुकल्पते । समया भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेवापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकीर्णं दीप्यमानोषा अन्याभिरागामिनीभिर्बुधोभिर्जोषं संहति । संगच्छते । आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः ॥ क्रियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यां बो घः । पा० ५. २. ४० । इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किंशब्दादपि परिमाणार्थे वतुषकारस्य घत्वं । इदंकिमोरीगकी । पा० ६. ३. ९० । इति किमः कीआदेशः । घस्येयादेशे यस्येति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । क्वांदसः सांज्ञितिको दीर्घः । भवति । जेत्याडागमः । व्युः । विपुर्वो वसतिव्युक्त्वे वर्तते । जित्युसि कित्त्वे यजादित्वात्संप्रसारणं द्विर्वचनादि । व्युच्छान् । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । जेत्याडागमः । संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृप् सामर्थ्यं । व्यत्ययेन शः । वावशाना । वशं कांती । अस्माद्यङ्नुगंतात्ताच्छीलिकक्षानम् । प्रदीध्याना । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जित्वाद्यः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायामभ्यस्तानामादित्वाद्युदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छंतीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिर् नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यंति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

इयुः । ते । ये । पूर्वतरां । अपश्यन् । विऽउच्छंती । उषसं । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यंति । ये । अपरीषु ।

पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छंतीं विवासयंतीं पूर्वतरामतिशयेन पूर्वा विप्रकृष्टामुपसमपञ्चन दृष्टवन्तः ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्याभूत । जाता । तथा-
परीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्या एतामुपसं पञ्चान पञ्चति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ
इत्येतद्वधारणे । एव यति । आगच्छत्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण गतो । निज्यु
सीणो यणिति यणादेशः । द्विर्वचनेऽचीति तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः किति । पा० ७ ४ ६९ ।
इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्तनुः प्लवतः पादमिति सकारस्य पत्वं पुत्वं च । मर्त्यासः । आञ्जमेरुमुक् ॥

यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरीं सूनृतां ईरयंती ।

सुमंगलीर्विभ्रती देववीतिमिहाद्योपः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्तऽद्वेषाः । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । सुम्नऽवरी । सूनृताः । ईरयंती ।

सुऽमंगलीः । विभ्रती । देवऽवीतिं । इह । अद्य । उपः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्द्वेषाः । यावयति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि दृष्टृणि राक्षसादीनि यया सा तथोक्ता । न ह्युपास
जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठते यतस्ते निशाचराः । ऋतपा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री ऋतेजा
यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुपस्थहनि यागा अनुष्ठीयन्ते अतो यज्ञार्थं जातित्युच्यते । सुम्नावरी । सुम्नमिति
मुखनाम । तद्वती सूनृताः । वाङ्मामतत । पशुपक्षिमृगादीनां वचासीरयंती प्रेरयत्युत्पादयंती सुमंगलीः
सौमगल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न विरुक्त्यर्थः । देववीति देवैः काम्यमानं यज्ञ विभ्रती धारयंती हे उपः
श्रेष्ठतमोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशेऽयास्मिन्यागसमये व्युच्छ । विवासय ॥ यावयद्द्वेषाः ।
यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मागयंतामृतः शत्रु । तस्य कन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाददुपदेशात्सर्वधातुकानु
दात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्वङ्गब्रीहौ स एव स्वरः । कन्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः ।
ऋतं पाति रक्षतीत्युतपाः । पा रक्षणे । विच । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभूते जायत इत्युतेजाः । जनी
प्रादुर्भव । जनमनवनक्रमगमो विट । विट्ठनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषं कृति बङ्गलमित्यनुक् । सुम्ना
वरी । कन्दसीवनिपावति मत्वर्थीयो वनिप । वनो र चिति ङीप् नकारस्य रिपादेशश्च । अन्येषामपि
वृश्चत इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुमंगलीः । सुमंगलात्संज्ञायां । पा० ४. १ ४९. । इति गौरादिपु
पाठात् ङीप् । सर्वे विधयस्कन्दसि विकल्प्यते इति हल्ङ्याब्ध इति सुबोपस्य विकल्पितत्वादभावे इत्यावि-
सर्गा । देववीतिं । वी गतिप्रजनकां त्यजनत्वादानेषु । देववीर्यते काम्यत इति देववीतिर्यञ्चः । कर्मणि क्तिन ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तरां अनु द्यून्जरांमृतां चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदं । वि । अ । वः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवनशीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वत्प्रत्य संततं व्युवास । व्याकृत । अथो अनंतरमद्यास्मिन्काले
मघोनी धनवत्युपासमसा तिरोहितमिदं सर्वं जगद्भावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा विद्युत्तमकरोत ।
अथो अनंतरमुत्तरानूर्ध्वतराभाविनी द्यून् दिवसानुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् । व्युच्छति । विवा-
सयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोषा अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपासृता मरणरहिता च सती स्वधाभि-
रात्मीयेक्षिजोभिः सह चरति । वर्तते ॥ उवास । वस निवासि । निज्युवासस्त्रीर्नयेषामित्यभ्यासश्च संप्रसारणं ।
आवः । तस्मादेव धातोर्बङ्गि बङ्गञ्च कन्दसीति विकरणस्य नुक् । हल्ङ्याब्ध इति तिङोपः । कन्दस्यापि

दृश्यत इत्याडागमः । उक्तात । नित्याडागमः । उत्तरान । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य इत्वं । आतो ऽटि नित्यामिति सानुनासिक आकारः । अन् । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तत्र बह्व्रीही नजो जरमरमिवमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

व्य॑ वै॒जिभिर्दिव॑ आ॒ता॒स्वद्यौ॒दप॑ कृ॒ष्णां नि॒र्णिजं॑ दे॒व्यावः॑ ।

प्र॒बो॒धय॑त्य॒रूणे॒भिर॒श्वैरोषा॑ या॒ति सु॒युजा॑ रथे॒न ॥ १४ ॥

वि॒। अ॒जिऽभिः॑। दि॒वः। आ॒ता॒सु। अ॒द्यौ॒त। अ॒पः। कृ॒ष्णां। निः॑। नि॒जं। दे॒वी। आ॒व॒रि॒त्या॒वः।

प्र॒ऽबो॒धय॑ती । अ॒रू॒णे॒भिः । अ॒श्वैः । आ । उ॒षाः । या॒ति । सु॒युजा॑ । रथे॒न ॥ १४ ॥

दिवो नभसः संबन्धिनीष्वातासु । दिङ्मातत । आततासु विस्तीर्णसु दिङ्पा अजिभिर्व्यजकेः प्रकाशके स्तजोभिर्व्ययात । वियोतत । प्रकाशत । सपा देवी देवनशीला कृष्णां निर्णिजं । निर्णिगिति रूपनाम । रात्रिकृतं कृष्णं रूपमपावः । अपावृणेत । प्रकाशेन तिरस्कुतवती । अपि चारुणेभिररूणेर्लोहितवर्णैरश्वैर्यथाप नशीलैः स्वकीयैः किरणैरुत्तरीया सुयुजा सम्यग्युक्तेन रथेनोषा आ याति । आगच्छति । किं कुर्वती । प्रबोधयंती सुप्रान्त्राणि नः प्रबुधान्कुर्वती ॥ अर्थात् । द्युत दीप्ता । लुङ् । द्युजो लुङि । पा० १. ३. ९९. । इति परस्मैपदं । व्यत्ययेन लुङ् । गुण प्राप्ते वृद्धिश्चादसौ । यहा । यु अभिगमने । आदादिकः । उतो वृद्धिलुङि हलि । पा० १. ३. ८९. । इति वृद्धिः ॥

देवीनां हविःप्रावहतीत्यपोपसो याज्या । सूत्रितं च । आ यां तनोपि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रणुककाटो अश्रुते । आ० ६. १४. । इति ॥

आ॒वह॑ती पो॒ष्या वा॒र्याणि॑ चि॒चं के॒तुं कृ॒णुते॑ चे॒किताना॑ ।

इ॒युपी॑णामुप॒मा श॒श्वती॑नां वि॒भाती॑नां प्रथ॒मोपा॑ व्य॒श्चेत् ॥ १५ ॥

आ॒ऽवह॑ती । पो॒ष्या । वा॒र्याणि॑ । चि॒चं । के॒तुं । कृ॒णुते॑ । चे॒किताना॑ ।

इ॒युपी॑णां । उ॒प॒ऽमा । श॒श्वती॑नां । वि॒ऽभाती॑नां । प्र॒थ॒मा । उ॒पाः । वि॒ । व्य॒श्चेत् ॥ १५ ॥

पोष्या यावज्जीवं पोषणममर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहत्यस्मभ्यमानयंती चेकिताना सर्वं जनं प्रज्ञापयंत्युपाश्चित्र विचित्रमाश्रयंभुतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते । स्वात्मनः प्रकाशात्कुरुते । संप्रियुपीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां बह्वीनामुपसामुपमा उप समीपे निर्मितोपमानभुता वा विभातीनां विरूपिण प्रकाशमानाणामागामिनीनामुपसां प्रथमाद्या एवभुतोषा व्यश्चेत् । तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या । पुष पृष्टं । पोषणं पोषः । भावे घञ् । तत्र भवानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शश्वकंदसि बह्वलमिति शलोपः । वार्याणि । वृह संभक्ता । चहल्लोप्यत । ईडवंदवृगंसदृहां ण्यत् इत्याद्युदात्तत्वं । चेकिताना । कित ज्ञाने । अस्माद्यडंतामटः शानघ । कंदस्युभयथेति तस्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । अभ्यस्नानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । इयुपीणां । इण गती । लिटः क्लमुः । द्विर्भावादिति । उगितश्चेति डीप । वसोः संप्रसारणं । इणो यणिति यणादेशः । दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्व । शासिर्वसिघसीनां चेति पत्य । डीप्सुपी पित्वादनुदात्ता । विभातीनां । भा दीप्ता । अस्माच्छ्वं तात्पूर्ववत् डीप । श्याश्कंदसि बह्वलमिति नाम उदात्तत्वं । अश्चेत् । टुआश्च गतिवृद्धोः । लङि बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययनेत्वं ॥ ॥ ३ ॥

उदी॑र्ध्वं जी॒वो अ॒मुने॑ आ॒गा॒दप॑ प्रा॒गा॒त्तम॑ आ ज्योति॑रेति ।

आ॒रि॒क्पं॑षां या॒तवे॑ सू॒र्या॒याग॑न्म॒ यच्च॑ प्र॒तिर॑न्त॒ आ॒युः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वं । जीवः । अमुः । नः । आ । अगात् । अपः । प्र । अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।
अरैकं । पंथा । यातवे । सूर्याय । अगन्म । यच । प्रऽतिरते । आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं । शयनं परित्यज्योन्नक्तं । नोऽस्माकममुः शरीरस्य प्रेरयिता जीवो जीवात्मागात् ।
आगतवान् । तमोऽप प्रागात् । अपक्रातं । उपसः प्रकाशं सति सर्वजीवनव्यापारयोगः । तस्मात्परमात्मरूप
तया स च जीवस्तदेव ज्योतिरिति । आगच्छति । सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमरिकं । विविक्तीकरोति । यातवे
गमिनाय । तस्मिन्देगऽगन्म गच्छामो यच यस्मिन्देगऽआयुः । अन्ननामैतत् । अन्नं प्रतिरते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्ध
नार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयति ॥ ईर्ध्वं । ईरं गती । आदादिकोऽनुदान्तं । अरैकं । रिविर विरचने ।
लङि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणं व्यत्ययेनत्वं । पंथा । द्वितीयायामपि पथिमथ्यभुषामादिति
व्यत्ययेनात्वं । अगन्म । गमेलङि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । स्वोश्च । पा० ८ २. ६५ । इति मकारस्य
नकारः ॥

स्यमना वाच उदियति वहिः स्तवानो रेभ उपसो विभातीः ।
अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुनि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥
स्यमना । वाचः । उत् । उदियति । वहिः । स्तवानः । रेभः । उपसः । विऽभातीः ।
अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि ।
प्रजाऽवत् ॥ १७ ॥

वहिः स्तोत्राणा वोढा रेभः । स्तोतुनामैतत् । स्तोतोपसो विभातीस्तमसोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उपो
देवताः स्तवानः सुवन्न वाचो वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यमना स्यमान्यनुस्यूतानि संततान्युक्तान्युदियति । उन्नम
यति । उच्चारयति । अतो हे मघोनि मघवत्युपः अद्यास्मिन्समये गृणते सुवन्ते तस्मै पुरुषाय तदुच्छ । वृष्टि
निरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय । वर्जय । अस्मै अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमा
युरन्नं नि दिदीहि । नितरां प्रकाशय । दीदित्युक्तादसो दीपिकर्मा । प्रयच्छत्यर्थः ॥ स्यमना । पितृ तनुमं
तानि । अन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति वृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि मनिन । क्लोः गुडित्युट् ।
आडयात्रयारां चोपसंख्यानं । म० १. १. ३९. १. । इति विभक्तराडादेशः । यद्वा । श्रीणादिको भाव मक् ।
पामादिलक्षणे मत्वर्थो यो नः । बंधनयुक्तानीत्यर्थः । शस्त्रकंदसि वङ्गलमिति शालोपः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं ।
वाचः । सविकाच इति डस उदात्तत्वं । इयति । अ गती । जाहोत्यादिकः । अतिपिपत्यांश्चत्यभ्यासस्यत्वं ।
स्तवानः । पुत्रं सुती । शान्त्यदादित्वाच्छपो लुक् । तस्य चंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन द्वित्वाभावाद्गुणावा
देशो । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । विभातीः । शतुरमुमो नव्यजादी इति ङीप उदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दं । क्रिया
दिकः । प्वादीनां ङ्रस्वः । पूर्वाक्तेन मुविण विभक्त्युदात्तत्वं । अस्मै । मुपां मुजुगिति चतुर्थ्याः शिआदेशः ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छंति दाणुषे मर्त्याय ।
वायोरेव सूनृतांनामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोममुत्वा ॥ १८ ॥
याः । गोऽमतीः । उपसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छंति । दाणुषे । मर्त्याय ।
वायोऽऽव । सूनृतांना । उत्ऽअर्के । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽमुत्वा ॥ १८ ॥

दाणुषे हवीषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमत्यो वङ्गमिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः
सर्वैः सरणसमर्थैर्वीरैः शूरैर्युक्ता या उपसो व्युच्छंति तमो वर्जयति वाङ्मोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां
सूनृतानां सुतिरूपाणां वाचामुदके समानावश्वदा अश्वानां दात्रीस्ता उपसः सोममुत्वा सोमानामभिषोता

यजमानोऽश्वत । व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान्माह्वानिति क्लमुप्रत्ययांती निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिघमीनां चेति पत्वं । अश्वत । अशु व्याप्नोतु । व्यत्ययेन परस्मिपदं । ल्यङ्ङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोममुत्वा । पुत्र अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृष्टान्त इति क्लमिप । ऋस्वस्य पितीति तुक् ॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । वृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिः कृत । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हे उपस्वं देवानां माता जननी । उपमि सर्वं देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ति अतः सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं । प्रतिस्पर्धिनी स्वमित्यर्थः । यद्वा । दीव्यंतीति देवा ररमयः । तेषां निर्मात्री अदितेरखंडनीयाया भुमेरनीकं मुखं । यथेन्द्रियाग्रयस्वात्म्यं प्रकाशकं एवमुषा भुमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री क्षार्पायित्री वृहती महती सती वि भाहि । प्रकाशस्व । अपि च प्रशस्तिकृत सम्यक् स्तुतिमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मदीयाय ब्रह्मणं मंत्ररूपाय लोचाय व्युच्छ । विवासय । तदनंतरं हे विश्ववारं सर्ववर्णीय उषो नोऽस्मान् जने जनपद आ जनय । आभिमुख्येन प्रादुर्भावय । अवस्थापयेत्यर्थः ॥ वृहती । वृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं । प्रशस्तिकृत । शम्सु स्तुतां । भावे क्तिन । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति नलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतेः क्तिञेति क्लिप् । जनय । अनी प्रादुर्भावे । णिच्युपधावृद्धिः । जनीकृत्कमुरंजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३ ६७ । इति मित्वे मितं ऋस्व इति ऋस्वत्वं ॥

यच्चित्रमप्र उषसो वहंती जानाय शशमानाय भद्रं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चित्रं । अप्रः । उषसः । वहंति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चित्रं चायनीयमप्र आप्त्यं यद्वनमुषसो वहन्ति आनयन्ति ईजानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तद्ववतीति शेषः । यदनेन मृक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तस्मिन्नादयः पट्टवता ममहंतां । पुत्रितं कुर्वतु ॥ अप्रः । आपू व्याप्नोतु । आपः कर्माख्यायां ऋस्वो नुद् वेति बङ्गलयहणादकर्माख्यायामप्यमुन धातोर्ऋस्वो नुडागमश्च । ईजानाय । यजतेऽकंदसि लिट् । ङिटः कानज्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । शशमानाय । शश भ्रुतगती । ताक्षीलिकस्थानम् । तस्य लसार्वाधातुकत्वाभावादुपदेशास्सार्वाधातुकस्वरामावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ॥ ४ ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं मृक्तं कुत्सस्यार्थं । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । इमा एकादश रीदं द्वित्रिष्टुभंतमिति ॥ शुलगवादिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन मृक्तेन दिगुपस्थया । तथा च मृत्तितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयक्षिषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१ । इति ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने स्याद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसंदिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्ननातुरं ॥ १ ॥

इ॒माः । रु॒द्राय॑ । त॒वसे॑ । क॒पर्दि॑ने । द्या॒यत् ऽवी॒राय॑ । प्र । भ॒राम॑हे । म॒तीः ।

यथा॑ । शं । अ॒सत् । द्विऽप॒दे । चतुः॑ऽप॒दे । वि॒श्वं । पु॒ष्टं । यामे॑ । अ॒स्मिन् । अ॒नात॑रं ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमेतकाल इति रुद्रः । यद्वा । रुत्संसारख्यं दुःखं । तद्वावयत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा । रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्द्रुयते गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा । रुत शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मविषया वा । तामुपामर्कभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा । रुणञ्जावृणोतीति रुद्रो देवर्षिर्लक्षप्रधनमपहृत्य निरगात् । अमुराञ्जित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा धनमपाहरन् । तदानीमरुदत् । तस्माद्रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । सोऽरोदीत्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । ते० सं० १५११ । इति । तस्मै रुद्राय मतीर्मननीया इमाः स्तुतीः प्र भरामहे । प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृगाय । तवमे प्रवृद्धाय कपर्दिने जटिलाय जयदीराय जयंतो विनश्रंतो वीरा यस्मिन् तादृगाय । यद्वा । जयतिरश्वयंकमा । जयतः प्राप्तिश्च यो वीरा मरुत्तणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा येन प्रकारेण शं ग्रामनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये चासत् भवेत् । तेन प्रकारेण स्तुतीः कर्म इत्यर्थः । अतोऽस्मिन्नस्मदीयं यामि वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातमनातुरं । आतुरा रुग्णाः । ते रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । रोदं ग्लानुक्त । उ० २. २२ । इति रुक् । तवसे । तवतिर्बुध्यर्थः सांचो धातुः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः । जयदीराय । चि जये । लटः शतृ । कंदस्युभयर्थेति शतृगार्धधातुकत्वेनादुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । बह्व्रीहोऽपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् । अस भवि । ल्यङागमः । इत्यथ लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । संख्यामुपुर्वस्येति पादशब्दस्यात्यलोपः समासात् । चतुर्थ्यं कवचं भस्मजाया पादपदति पञ्चावः । एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् । परि० ३७ । द्वित्रिभ्यां पाह्मधूमं बह्व्रीहाविशुत्तरपदायुदात्तत्वं । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पुर्ववत् । बह्व्रीहोऽपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुर्वपदं च त्रः संख्यायाः । फि० ७५ । इत्याशुदात्तं ॥

रुद्रदेवत्ये पर्णा वपापुरोडाशयोर्मृक्ता नो रुद्रत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूचित । मृक्ता नो रुद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितमरुतां मुस्रमेतु । आ० ३. ८ । इति ॥

मृ॒क्ता नो॑ रु॒द्रोत॑ नो॒ मय॑स्कृ॒धि द्या॒यदी॒राय॑ न॒मसा॑ वि॒धेम॑ ते ।

य॒च्छं च॒ योश्च॒ मनु॑रा॒येजे॑ पि॒ता तद॑श्याम॒ तव॑ रु॒द्र प्र॑णीतिषु ॥ २ ॥

मृ॒क् । नः॑ । रु॒द्र । उ॒त । नः॑ । मयः॑ । कृ॒धि । द्या॒यत् ऽवी॒राय॑ । न॒मसा॑ । वि॒धेम॑ । ते॑ ।

यत् । शं । च॒ । योः॑ । च॒ । मनुः॑ । आ॒ऽये॒जे । पि॒ता । तत् । अ॒श्याम॑ । तव॑ । रु॒द्र ।

प्रऽनीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृक् । त्वं सुव्ययिता भव । उतापि च तदनंतरं नोऽस्माकं मयः सुव्ययि । कुरु । वयं च जयदीराय जपितसर्ववीरं प्राप्तिश्चयंमरुत्तुर्युक्तं वा ते त्वा नमसा हविर्लक्षणेनाज्ञेन भस्मकारेण वा विधेम । परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः श रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्वयमायेजे देवभ्यः सकाशात्प्राप्य दत्तवान् हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमश्नाम । आप्नुयाम ॥ मृक् । मृडं सुवने । तादादिकः । द्यचोऽतस्तिङ् इति मंहिताया दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोपि बह्वन् कंदसीति विकरणस्य लुक् । युगृणपृष्ठवृभ्यश्च कंदसीति हर्धिः । अतः कृक सीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वं । जयदीराय । क्रियायदृष्टं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधाने । तादादिकः । आयेजे । यज देवपुत्रासंगतिकरणदानेषु । लोटि संज्ञापुर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एत्वाभ्यासलोपी । अश्नाम । अशू आप्नी । व्यत्ययन परस्मिपदं । बह्वन् कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया शयद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।
 सुम्नायन्निद्विणो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुहवाम ते हविः ॥ ३ ॥
 अश्याम । ते । सुऽमतिं । देवऽयज्यया । शयत् ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।
 सुम्नऽयन । इत । विणः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुहवाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र जयद्वीरस्य जपितप्रतिपक्षस्य महर्गिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्यत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्वेन यज्ञिनां श्याम । प्राप्नुवाम । त्वं चास्माकं विणः प्रजा अभिलक्ष्या चर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्नित् । सुम्नामिति सुखनाम । तामा प्रजानां सुखमिच्छन्ति । सुखप्रद एव भवेत्यर्थः । ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्याज्जायन्त इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः संतप्ते तुभ्यं हविश्चरुपुरोडाशादिकं जुहवाम । चोदित आधारि प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धी सा सुमतिः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया । कंदसि निष्कर्षत्यादी यज्ञेयप्रत्ययो निपात्यते स्वीलिंगता च । मीढुः । मिह मेचने । दाश्यान्माहात्म्योद्धानिति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । संबुद्धी मनुष्यसो हरिति कृत्वं । सुम्नायन । सुम्नं परेषामिच्छति । कंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न कंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । देवसुम्नयोर्यनुषि काठके । पा० १. ४. ३८ । इति विधीयमानमात्रं व्यत्ययेनात्रापि द्रष्टव्यं ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वं कुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।
 आरे अस्मद्देव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥
 त्वेषं । वयं । रुद्रं । यज्ञऽसाधं । वं कुं । कविं । अवसे । नि । ह्वयामहे ।
 आरे । अस्मत् । देव्यं । हेळः । अस्यतु । सुऽमतिं । इत । वयं । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं नि ह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । कीदृशं । त्वेषं दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्तिरीयके देवा वै यज्ञाद्रुद्रमंतरायन्त्रित्युपक्रम्यान्नातं । स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तस्मिन्प्रकृतः स्विष्टकृत्वं । तै० सं० २. ६. ८. ३. इति । वं कुं कृत्स्नगन्तारं कविं क्रांतदर्शिनं । स च रुद्रो देव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्रोधमस्मदरेऽस्मत्तो दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयतु । अस्य महादेवस्य सुमतिमिदं शोभनामनुग्रहरूपां बुद्धिमेव वयमा वृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात । पिधू संराद्धी । सिध्यतेरपारलौकिक इत्यात्वं । यद्वा । राध साध संसिद्धी । अस्माग्यतात क्षिप् । वं कुं । वकिं कौटिल्ये । श्रीणादिक उपप्रत्ययः । नि ह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । देव्यं । देवाद्यजर्जा । पा० ४. १. ८५. ३. इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । अस्यतु । असु क्षेपणे । देवादिकः । वृणीमहे । वृङ् संभक्तो । क्रियादिकः ॥

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।
 हस्ते विभ्रज्जेषजा वार्याणि गर्भं वर्म छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥
 दिवः । वराहं । अरुषं । कपर्दिनं । त्वेषं । रूपं । नमसा । नि । ह्वयामहे ।
 हस्ते । विभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । गर्भं । वर्म । छर्दिः । अस्मभ्यं । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं । यद्वा । वराहवट्टाङ्गं । अरुषमारोषमानं कपर्दिनं जटाभिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदातिरधिगम्य एवभूतं रुद्रं नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन नमस्करेण वा दिवो बुलोकसकाशात्ति ह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । स आहूतो रुद्रो हस्ते स्वकीये बाह्वी वार्याणि सर्वैर्ब-

रणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभुतानि बिभ्रत् धारयन् अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः शर्मरोग्यलक्षणं सुखं
वर्मायुधानां निवारकं कवचं कर्दिः । गृहनामितत । गृहं च यंसत । प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । दुभञ्ज धारणपोष
णयोः । औहोत्यादिकः । लटः शतृ । भुजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कंठ्यादिः ।
पचायच । अतोलोपयलोपी । मुमंगलभेषजाश्च । पा० ४. १. ३० । इति निपातनाद्वपमिद्विः । श्रमकृदसि बह
लमिति श्लोपः । वार्याणि । वृद्धं संभक्तां । अहलोर्ण्यत । ईडवदेत्याद्युदात्तत्वं । कर्दिः । उकृदिर दीप्तिदेव
नयोः । कृयते दीयते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाशयत इति कर्दिर्गृहं । अर्चिगुचिह्नपक्वादिकर्दिभ्य इतिः ।
यंसत् । यम उपरमे । लेत्यडागमः । सिद्धञ्च लोटितीति सिप । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ५॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनं ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदं पित्रे । मरुतां । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनं ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनं । त्मने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वचो मरुतामैकोनपंचाशत्सख्याकानां देवविशेषाणां पित्रे जनकाय रुद्रायश्चरायोच्यते ।
उच्चार्यते । कोदृशं । स्वादोः स्वादीयो रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयं हर्षजनकमित्यर्थः ।
वर्धनं स्तुत्यस्य प्रवर्धकं । स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुता पितृत्वमेवमाख्यायते । पुरा
कदाचिद्विद्रोऽमुराग्निरागय । तदानीं दितिरमुरमतिद्रुहणसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः मकाशाह्नम
लेभ । इमं वृत्तांतमवगच्छन्निद्रो वज्रहस्तः सन् मृळरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं संपाधा बिभेद ।
पुनरर्थिकं संप्रखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भकंदेगा योनेर्निर्गत्या रुदन । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं गच्छतां पार्वती
परमेश्वराविमान्दृशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत् । इमे मांसखडा यथा प्रत्येक पुत्राः संप्रसूतामिवं त्वया
कार्यं मयि चेत्यीतिरस्तीति । स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान्पुत्रान्कृत्वा गार्थं
प्रददां तवमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मासुतेषु मृक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्मृतं । रौद्रेषु च मरुतां
पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मभ्यं
राम् । प्रयच्छ । तथा त्मने आत्मने । द्वितीयार्थं चतुर्थी । मा तोकाय तोक पुत्र तनयाय तनय तत्पुत्रं च
मृळ । सुख्य ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । राम् । रा दाने । व्यत्ययनात्मनेपद । त्मने ।
मंचेष्वान्नादेरात्मन इत्यवाङोऽन्यत्रापि कृदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४५. १. । इति वचनादात्मन आका
रलोपः ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उष्टान्तमुत मा न उष्टितं ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिपः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तं । उत । मा । नः । अर्भकं । मा । नः । उष्टान्तं । उत । मा । नः । उष्टितं ।

मा । नः । वधीः । पितरं । मा । उत । मातरं । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिपः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उतापि च नोऽस्माकमर्भकं बालं मा हिंसीः ।
तथा नोऽस्माकं मध्य उष्टान्तं सेक्तारं मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उतापि च नोऽस्माकमुष्टितं गर्भरूपेण
स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उतापि च मातरं जननीं मा
वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनुषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रीरिपः । मा
हिंसीः ॥ वधीः । हंतेर्माङि लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच इह । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्तु
भावः । रीरिपः । रिष हिंसायां । खंताङ्गि चङि णिलोपोपधात्तुत्वादीनि । क्वांदसः पदकार्णीनो
ऽभ्यासद्वयः ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
 वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्रा हवामहे ॥ ८ ॥
 मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रीरिषः ।
 वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मन्तः । सद । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रीरिषः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तन्युवः ।
 आयुरित्यन्तोदात्तो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्यादिष्वश्वेषु च मा
 रीरिषः । हिमां मा कृथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रान्तान् शीर्योपेतान्स्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा
 वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविष्मन्तो हविर्भिर्युक्ताः संतः सदमित सर्वदैव त्वां हवामहे । आहुयामहे ॥
 आर्या । इण् गती । कंदमीण इत्युगप्रत्ययः । भामितः । भाम क्रोधे क्रोधिकरणे चेत कर्तरि क्तः । हवामहे ।
 हेनो ऋटि बह्वन् कंदसीति संप्रसारणं ॥

देवमुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतियोग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । मुञ्चितं च । उप ते
 स्तोमान्यशुपा इवाकर्त्तमिति द्वे । आ० ४. ११. इति ॥

उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुम्नमस्मे ।
 भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इहे वृणीमहे ॥ ९ ॥
 उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः । ऽइव । आ । अकरं । रास्व । पितः । मरुतां । सुम्न । अस्मे इति ।
 भद्रा । हि । ते । सु । मतिः । मृळयत् । तमा । अथा । वयं । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तत्र दृष्टान्तः । पशुपा इव ।
 यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्त्रे समर्पितान्यशुन सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति एवं त्वत्सका
 शास्त्रान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां पितर्मरुत्संज्ञानां देवानां
 मृत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं सुम्नं सुखं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कन्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमाति-
 शयेन सुखयितुमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मादथानंतरं वयं ते त्वदीयमवी रक्षणं
 वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । कृमृदृरुह्रिभ्य इति त्रिरडादेशः ।
 ऋदृगोऽङि गुणः । पितर्मरुतां । परमपि कंदसीति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वामंत्रितानुप्रवेशे सत्यामंत्रितस्य चिति
 पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मे । मुपां मुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शेऽदेशः । मृळयत्तमा । मृड सुखने । अस्माय-
 तान्नटः शतृ । तस्य कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाज्जसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

आरे ते गोघ्नमुत पूरुषघ्नं क्षयंक्षीर सुम्नमस्मे ते अस्तु ।
 मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हीः ॥ १० ॥
 आरे । ते । गोऽघ्नं । उत । पूरुषऽघ्नं । क्षयत् । वीर । सुम्नं । अस्मे इति । ते । अस्तु ।
 मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हीः ॥ १० ॥

हे क्षयक्षीर क्षपितसर्वशत्रुजन रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नं यन्नोहननं यद्वा गोहननसाधनमायुधं उतापि च
 पूरुषघ्नं पूरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमपि दूरेऽस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । अस्मै अस्मासु ते त्वदीयं
 सुम्नं सुखमस्तु । भवतु । अपि च नोऽस्माकं मृळा । सुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव । हे देव द्योतमान रुद्र नोऽस्मानधि
 ब्रूहि च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायार्थं ब्रूयात् । तै० सं० २. ५. ११. ९. इति यथा । अध चाद्या-
 नंतरं च द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यामन्तरिक्षे च परिबुद्धः । यद्वा । द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्म-

णोर्वा परिवृढः स्वामी । स त्वं नोऽस्मभ्यं शर्म मुखं यच्छ । देहि ॥ गोघ्नं । हन हिमागत्योः । अस्माद्वृत्रेण
कविधानमिति भावे करणे वा कप्रत्ययः । गमहनेत्युपधाभ्योपः । हो हन्तरिति कृत् । द्विवर्हाः । वृह वृहि वृष्टी ।
वृयोः स्थानयोर्बर्हते प्रवर्धत इति द्विवर्हाः । अमुन । क्वत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवै रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवै । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

अवस्यवोऽवोऽसं रक्षणं वेक्षन्तो वयमवोचाम । एतत्सूक्तं रूपं स्तोत्रमवादिष्य । अस्मै रुद्राय नमो
नमस्कारोऽसु । मरुत्वात्परुहः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तो रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु ।
यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तत्सर्वं मित्रादयः पंडुवता ममहन्ता । पुत्रयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥ अवोचाम । ब्रूत्र
व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वाचि । अस्यतिवक्त्रीत्यादिना छेरडादेशः । वच उमित्युमागमः । अवस्यवः । अव
रक्षणे । भावेऽमुन । मुप आत्मनः क्वच । क्वाक्दसीत्युपत्ययः । हवै । भावेऽनुपसर्गस्यत्यप संप्रसारण च ।
मरुत्वान् । झय इति मतुपो वत्त्वं । तर्मा मत्वर्थ इति भत्वन पदत्वाभावाज्जन्त्वाभावः ॥ ॥ ६ ॥

चित्रमिति षड्रुचं दशमं मुक्तं कृत्स्नस्यार्पं त्रैपुभं सूर्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । चित्रं षट् सौर्यमिति ॥
आश्विनशस्ते सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि मुक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं मुक्तं शंसनीय । सूत्रितं च । चित्रं देवाना
नमो मित्रस्य । आ० ६. ५. । इति ॥ आदितस्मिन् ऋचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः ।
ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्धाज्ये । तथा च सूत्रितं । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पंच शं नो भव चक्षसा श
नो अह्ना । आ० ३. ८. । इति ॥ अतिमूर्तिनारुन्धकाहं शुभासीयं पर्वणि च सूर्यस्य हविषाश्चित्रं देवानामित्येषा
याज्या । सूत्रितं च । तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० ९. ८. । इति ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युपश्च ॥ १ ॥

चित्रं । देवानां । उत । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्युपः । च ॥ १ ॥

देवानां । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां देवजनानामेव वानीकं तेजःसमूहं रूपं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य
महत्त्वमुदगात् । उदयाच्चलं प्राप्तमासीत् । कीदृशं । मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां
जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमतरिण चाप्राः ।
स्वकीयेन तेजसा आ समन्तादपुरयत् । ईदृग्भूतमंडलांतर्वर्ती सूर्योऽतर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा
जगतो जंगमस्य तस्युपः स्थावरस्य चात्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं ।
कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यति । तथा च पारमर्थं सूत्रं । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः । वेदां २ १. १४. । इति ।
यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं
सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसीं तपमुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति । ते आ० १. १४. १ ।
इति ॥ आप्राः । प्रा पुरणे । लङि पुष्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गर्भेर्द्धे च । पा० ३. २ १७८ ३ ।
इति क्लिप्तिर्वचनं । गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्युपः । तिष्ठतेर्निटः क्लृप्तिः । द्विवचने शपुर्वः । खयः । यध्य-
क्वचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो जोप इटि चित्वाकारलोपः । शासिवसीति यत्वं ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्र नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवी । उषसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवऽयंतः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति । उषसः प्रादुर्भावानंतरं तामभि-
लक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । मर्यो न योषां । यथा कश्चिन्ननुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्विष्टं
सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यदुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य
नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमा-
सावर्ति । अप्रिहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा । देवयंतो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो
यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभुतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं
भद्रं कन्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कन्याणरूपाय कर्मफलाय सुम इति शेषः । यद्वा । देवयंतो देवकामा
यजमाना युगानि युगानि भुत्वा पत्नीभिः सहिताः संतो भद्रं कन्याणमप्रिहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं
प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ॥ मर्यः । मृडं प्राणत्वयि । कुंदांसि निष्टर्क्यादी
यत्प्रत्ययांतो निपात्यन्ते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि । युजः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे
रथाद्युपकरणे च । का० ६. १. १६०. । इत्युक्तादिषु पाठाद्गुणाभावोऽतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारि ।
तनादिक्रञ्भ्य उः । सहेति योगविभागात्तडोपसर्गस्य समासे सति समामस्येत्यतोदात्तत्वं ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यंतो दिव आ पृष्ठमस्युः परि द्यावापृथिवी यंति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यंतः । दिवः । आ । पृष्ठं । अस्युः । परि । द्यावापृथिवी इति । यंति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कन्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतद्भयमश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयं । अश्वासुरगा व्यापन-
शीला वा हरितो हर्तारश्चित्रा विचित्रावयवा अनुमाद्यासोऽनुक्रमेण सर्वे सुत्या मादनीयाः एवभूताः
सूर्यस्थित्वा अश्वाः । यद्वा । एतं गन्तव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः । नमस्यंतो
ऽस्माभिर्नमस्यमानाः संतो दिवोऽतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणमास्थुः । आतिष्ठन्ति । प्राप्नुवन्ति ।
यद्वा । हरितो रसहरणशीला रसमयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नमःस्थलमातिष्ठन्ति । आस्थाय च
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यां सद्यस्तदानीर्भवेकेनाह्वा परि यंति । परितो गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः ।
अशू व्याप्तो । अग्निप्रपीत्यादिना क्रुण । एतग्वाः । इण गतो । अमिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरी-
णादिको भावे ड्प्रत्ययः । एतमेतत्वं प्रति स्वी गमनं येषां ते तथोक्ताः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनुमाद्यासः । मदि सुती । अस्मागयन्तादचो यत । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । नमस्यंतः । नमोवरिव इति
पुत्रार्थे क्यच । त्यत्येन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । अस्युः । तिष्ठतेऽङ्कादसो वर्तमाने लुङ् । गतिस्थिति सिचो लुक् ।
आत इति घेर्जुम ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्यादाद्राची वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वं । तत् । महिऽत्वं । मध्या । कर्तोः । विऽततं । सं । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्यात् । आत् । राची । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्वैवर्त्यमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्स्य माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्रुतिर्यच्छब्दाधाहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामेतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्तं गच्छन् सूर्यः सं जभार अस्माज्जो कात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विच्छजत्यस्तं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे । यदेयस्मिन्नेव काले हरितो रमहरणशीलास्वरगमीन हरिद्वर्णानश्चान्वा सधस्थ्यात्सहस्यानादस्मात्कार्थिवाज्जोकादायायुक्तं अन्यत्र संयुक्ताकरोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि विपुर्वो द्रष्टव्यः । यदेवामो स्वरष्मिनीनश्चान्वा सधस्थ्यात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्तं अमुचत । आत अन्तरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः समस्मि । समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्रस्यर्थं चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुति । विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरमहः । तत्सर्वस्मादस्माज्जोकादपनीय रात्री तमस्तनुति । अत्र निरुक्तं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संवृण्यते यदासावयुक्तं हरणानादित्यरश्मी न्हरितोऽश्चानिति वाथ रात्री वासस्तनुति समस्मि वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. ११ । इति ॥ महित्वं । मह पुजायां । श्रीणादिक इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वत्त्वा । पा० ५. १. ११९ । मध्या । मध्यशब्दात्सप्रस्यकवचनस्य सुपां मुलुगिति डादेशः । कर्तोः । करोतिरीणादिकमुत्प्रत्ययः । विततं । विपुर्वान्तनीतः कर्मणि निशा । उदित्वेन क्ताप्रत्यय इतो विकल्पनायस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जभार । ह्यहोर्भे इति भत्वं । अयुक्तं । युजिर्लुङि झलो झलीति मिचो लोपः । सधस्थ्यात् । घञर्थे कविधानमित्यधि-करणे कप्रत्ययः । सध मादस्थयोऽकंदसीति सधादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रिश्चाजसाविति ङीप् ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनंतमन्यदृशदस्य पाजः कृष्णमन्यहरितः सं भरति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपं । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।

अनंतं । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णं । अन्यत् । हरितः । सं । भरति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतोऽभिचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशनाय योर्नभस उपस्थ उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । करोति । अपि चास्य सूर्यस्य हरितो रमहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अथा वानंतमवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रश्मिहीयमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामेतत् । बलयुक्तमतिबलस्यापि निशास्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः सं भरति । अर्हति स्वकीयागमनेन निष्पादयति । तथा कृष्णं कृष्णवर्ण-मन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्री । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्मृतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भवि कृप । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्योः । इमिङ्मोऽ । पा० ६. १. ११० । इति पूर्वरूपता । उपस्थे । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । महदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलं । पातिर्बले जुङ् । उ० ४. २०२ । इत्यमुं जुडागमश्च । कंदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६ ॥

अद्या । देवाः । उतऽइता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृता । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवा खोतमानाः सूर्यरश्मयः अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदिताबुदये सतीतस्ततः प्रसरन्तो

यूयमस्मान्हसः पापान्निष्पिपृत । निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्निचादयः षड्वेता
ममहतां । पुजयंतु । अनुमन्यतां । रक्षन्ति यावत । मित्रः प्रमीतिस्त्रायकोऽहरभिमानी देवः । वरुणोऽनिष्टानां
निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखंडनीयादीना वा देवमाता । सिंधुः स्यंदनशीलोदकाभिमानी
देवता । पृथिवी भुलोकस्याधिष्ठात्री द्यौर्भुलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां
दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूवादेतिर्भावे क्तिन् । मुपां मुनुगिति डादेशः । तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृत ।
पृ पालनपुरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । द्विवचनोरदत्वहलादिशेषाः । अति-
पिपृत्योश्चैत्यभ्यामस्यत्वं । सार्वधातुकमर्पिदिति तशब्दस्य डित्वे सति ऋचि तुनुघत्यादिना संहितायां
दीर्घः ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥

सप्तदशेऽनुवाके पंच मृक्तानि । तत्र नामत्याभ्यामिति पंचविंशत्युचं प्रथमं मुक्तं । उगिकसंज्ञायामंगराजस्य
महिष्या दास्या दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवानस्य मुक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप कंदः । अश्विनी देवता । तथा
चानुक्तां । नामत्याभ्यां पंचाधिका कक्षीवान्दीर्घतमस उगिकप्रसूत अश्विनं वा इति । तुह्यादिपरिभाषयेद्
मादीनि पंच मृक्तान्यश्विदेवत्यानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने कृतां त्रैष्टुभे कंदसीदमादीनि त्रीणि मुक्तानि ।
अथाश्विन इति खंडे सूचितं । यावाणिव नामत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतानि
शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्यां बर्हिर्वि प्र वृजे स्तोमौ इयम्यभ्रियेव वातः ।

यावभगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतृ रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । बर्हिःऽइव । प्र । वृजे । स्तोमान् । इयमि । अभ्रियाऽइव । वातः ।

यौ । अभ्रिगाय । विऽमदाय । जायां । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथा कश्चिज्जमानो यागार्थं बर्हिः प्र वृजे प्रकर्षणानूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृक्तं
क्विन्ति । संपादयतीति यावत । एवमहं नामत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरियमि । संपादयामि । एतदेव
विशदीक्रियते । अभ्रियेव यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बह्मशः प्रेरयति
एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयमि । बह्मशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनी । अभ्रिगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय
विमदायितत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गे स्वयंवरायमागतस्सामलभमानैरन्यैर्नुपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै
सेनाजुवा शत्रुसनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापिण रथेन यावश्विनी जायां भार्या परिरनुक्तां न्यूहतुः शत्रुनिहत्य
तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नामत्याभ्यां । सत्सु भवो सत्या । न सत्यावसत्या । न असत्या
नासत्या । नभ्राणनपादित्यादिना नभ्रः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृजे । वृजी वर्जने ।
आदादिकः । इदित्वात्तुम् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयमि । अ गती । जीहोत्यादिकः । अतिपि-
पृत्योश्चैत्यभ्यामस्यत्वं । अभ्यामस्यासवर्ण इतीयङ् । अभ्रियेव । समुद्राभाह इति भवार्थं घः । घस्येयादेशः ।
शस्त्रकंदसि बह्मलमिति श्लोपः । अभ्रिगाय । अतिगृभ्यां भन । उ० ३. १५० । इत्येतंभेन । अभ्र एवाभ्रकः । संज्ञायां
कन । पा० ५. ३. ८७. । क्वादसो गकारः । अपर आह । अभ्रमन्यं गायति शब्दयतीत्यभ्रगः । के जे शब्दे ।
गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । तदेतत्पदकृतः शाकन्यस्याभिमतं । सेनाजुवा ।
जु इति सांचो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावितण्यथात क्रिञ्चिप्रक्कीत्यादिना क्रिञ्दीर्घी । तत्त्वादित्वाकुबङ् ।
पा० ६. ४. ७७. १ । न्यूहतुः । वह्म प्रापणे । लिखतुमि यजादित्वात्संप्रसारणं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः ॥

वीरूपत्नभिराणुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शशदाना ।

तद्रासंभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

3 U

तिस्रः । क्षपः । चिः । अहा । अतिव्रजत् ऽभिः । नासत्या । भुज्युः । ऊह्युः । पतंगैः ।
समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । चिऽभिः । रथैः । शतपत् ऽभिः । षट् ऽअश्वैः ॥ ४ ॥

हे नामत्या सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः अपस्त्रिसंख्याका राशीस्त्रिरहा त्रिवारमावृत्तान्यहानि
चातिव्रजद्विरतिक्रम्य गन्तव्येतावन्तं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकि रथैरूह्युः ।
युवामूढवन्ती । किति चेत् उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्योदकेनार्द्रै-
भृतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च । कथंभूते रथैः । शतपद्भिः शतसंख्याकियुक्ताक्षणीः पादैरुपेतैः षट्श्वैः
षड्विरश्वैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । त्रिचतुरोः स्त्रियामिति विशब्दस्य तिस्रादेशः । स चांतोदात्तः । अचि र अत 'इति
रेफादेश उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति विभक्त्यदात्तत्वं । क्षपः । विभक्त्यंतस्य क्कादसं ह्रस्वत्वं । यद्वा । शस्यात
इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः । अहा । श्रेकंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । पतंगैः । पतू गती ।
पतिरंगच । उ० १. ११८. । धन्वन् । धविर्गत्यर्थः । इदित्वाप्तुम् । कनिन्युषीत्यादिना कनिन् । सुपां मुलुगिति
सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषां । संख्यामुपुर्वस्यति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । अयस्त्रया-
दित्वेन भस्वात्पादः पदिति पञ्चावः । यद्वा । पादसमानार्थः पञ्चब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं ॥

अनारंभणे तदवीरयेषामनास्थाने अयमभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊह्युर्भुज्युमस्तं शतारिचां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेषां । अनास्थाने । अयमभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विना । ऊह्युः । भुज्युः । अस्तं । शतऽअरिचां । नावं । आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विना अनारंभण आलंबनरहिते समुद्रे तत्कर्मवीरयेषां । विकांतं कृतवन्ती युवा । अनारंभणत्वमेव
स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयते ऽस्मिन्नित्यास्थानो भुप्रदेशः । तद्गृह्णते स्थातुमशक्ते जल इत्यर्थः । अयमभणे
ऽयमभणे । हस्तेन याह्यं शाखादिकमपि यच्च नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारिचां
बह्वरिचां । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने मति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशीं नावमातस्थि-
वांसमास्थितवन्तमाकूढवन्तं कृत्वास्तं । गृह्णामेतत् । पितृनुयस्य गृहं प्रति यदूह्युः । तत्प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां
समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्यल्लुटो बङ्गलमिति कर्मणि ल्युट् । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेषां । शूर वीर विकांता । घुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानायमभणयोः
पूर्ववक्ष्ययुत्स्वरी । अयं तु विशेषः । ह्यहोर्भं इति भयं । अस्तं । अस्वते ऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्या-
दिना तन्प्रत्ययः । शतारिचां । अष्ट गती । अर्तिलूधुम् । पा० ३. २. १८४. । इति कारण इवप्रत्ययः । बङ्गम्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥

यमश्विना ददधुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदिस्त्वस्ति ।

तद्वां दाचं महि कीर्तेन्यं भूत्पिबो वाजी सद्मिद्व्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददधुः । श्वेतं । अश्वं । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्त्वस्ति ।

तत् । वां । दाचं । महि । कीर्तेन्यं । भूत् । पैबः । वाजी । सद्मं । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अवेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनी तुष्टाव । तस्मै प्रीती कंचिच्छ्रेतवर्णमश्वं दत्तवन्ती । स
चाश्वस्य प्रीढं जयं धकारिति । एतदश्वं प्रतिपादयति । हे अश्विनी युवामघाश्वायहृतव्याश्वाय पेदुनास्मै
राज्यर्थे यं श्वेतवर्णमश्वं ददधुः दत्तवन्ती सोऽश्वस्यै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित् जित्वमेव चकार । वां
युवयोस्तद्वाचं दानं महि महदतिमंभीरं अत एव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्तं भूत् । अभूत् । तस्मात्पिबः
पेदोः संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाची वेजनवाप्तोऽश्वः

सदमित् सदिव ह्योऽस्माभिरप्याह्लातव्यः ॥ दाचं । ददातेर्भावः श्रीणादिकस्तत्प्रत्ययः । महि । मह पुजायां ।
हत्सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तेन्यं । कृत संशब्दने । कृत्यायं त्वेकैक्यत्वेन इति केन्यप्रत्ययः । कृत इहातोऽरितीत्य ।
भूत् । बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । पेहः । पेदोः संबन्धी । तस्येदमित्यण । क्वादसो वर्णलोपः । ह्यः ।
ह्यतेरचो यदिति यत् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैवत्यवादेशः । अयः । अ गतो ।
अध्यादयश्च । उ० ४. १११. । इत्याणादिको यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

.युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिं ।

करोतराच्छपादश्वस्य वृणः शतं कुंभां असिंचतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । पञ्जियाय । कक्षीवते । अरदतं । पुरंधिं ।

करोतरात् । शपात् । अश्वस्य । वृणः । शतं । कुंभान् । असिंचतं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रियमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसातिरोहितज्ञानः मन ज्ञानार्थमश्विनीं तृष्टाव । तस्मा
अश्विनीं प्रभृतां धियं दत्तवताविति । तदाह । हे नरा नतारावश्विनीं युवं युवां पञ्जियाय । पञ्चा इत्यंगिर-
सामाख्या पञ्चा वा अंगिरस इत्याम्नातत्वात् । तेषां क्लृप्ता जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वत्
तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरंधिं प्रभृतां धियं बुद्धिमरदतं । व्यलित्वं । यथा सर्वार्थगोचरा
भवति तथा कृतवतावित्यर्थः । अपि च करोतरात् । करोतरो नाम वैदलश्वमवष्टितो भाजनाविशीषो
यस्मिन्पुरायाः स्रावणं क्रियते । शत्रोपममेतत् । करोतराश्वस्य सुरायाः संपादकास्तां स्रावयति एवमेव युवा
वृणः संचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शपात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान् असिंच्यताम्पुराघटानसिंचतं ।
अचारयतं । यद्वा । सिंचतिः पुरणार्थः । करोतरस्थानीयायुष्मदीयाश्चखुरात् या मुरा प्रवहति तया-
संख्यातान् घटानसिंचतं । अपुरयतं । ये जनाः सांभामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय मुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥
स्तुवते । स्तुतिर्लटः शत्रु । अदादित्वाच्छपो लृक् । शत्रुर्नुम इति विभक्त्यदात्तत्वं । पञ्जियाय । पञ्चशब्दाच्छि-
षिको घञ् । कक्षीवते । आसंदीवदधीवक्ष्णीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्त्वं च ।
अरदतं । रद विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिर्बङ्गधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादित्वात्पुरंधिभावः ।
यद्वा । पुरं पुरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चिति दधातः
किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनादलृक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरिव ।
असिंचतं । सिंचिर् चरणे । तीदादिकः । शि मुचादीनामिति नुम ॥

हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

ऋबीसे अचिमश्विनावनीतमुन्निन्ययुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निं । घंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ।

ऋबीसे । अचिं । अश्विना । अवेऽनीतं । उत् । निन्ययुः । सर्वऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं । अचिमुषिमसुराः शतद्वारे पीडायं च गृहे प्रवेश्य तृष्णाप्रिनाबाधयत । तदानीं तेन अषिना
शुतावश्विनावपिमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पीडागृहादविकर्मेन्द्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते ।
हे अश्विनी हिमेन हिमवच्छीतोदकेन घंसं दीप्यमानमर्चवाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तृष्णाप्रिमवारयेथां । युवां
निवारितवन्ती । शीतीकृतवतावित्यर्थः । अपि चास्मा असुरपीडया काश्चं प्राप्तायाच्ये पितुमतीं । पितुरित्त्व
प्रणाम । अन्नयुक्तमूर्जं वस्त्रप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पुष्यर्थं प्रायच्छतं । ऋबीसेऽपगतप्रकाशे पीडायं च
गृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमचिं सर्वगणं । गणः समूहः । सर्वेणमिन्द्रियाणां पुचादीनां वा गणेशो-
पेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्निन्ययुः । तस्माद्गृहाद्बुद्धमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्ती । यद्वा । हिमेन
शीतेन युष्मुदकेनाप्रिमपिवत्तीक्ष्णं घंसं । अहनीमैतत् । सामर्थ्यान्निदाघकाशीनमहरवारयेथां । तस्माद्गृहीच्छं

निवारितवर्ती । अपि चास्मा अपये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणाज्ञोपितमूर्जे बलकरं रसात्मकमुपस्तरणा-
भिघारणात्मकं घृतमधत्तं । वृथुत्पादनेनापेयागार्थं हवीषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋबीसेऽपगततेजस्के
पृथिवीद्वयेऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्ताप्नोतं । पार्थिवाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लिप्ता ह्योषधिवनस्य-
तयो विरोहति । अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्यत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं ब्रीह्याद्योषधिगणोपेतं
हे अश्विनी युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्ययुः । ब्रीह्याद्योषधिवनस्यतिरूपेण भुमेरुपरिष्ठाप्ती-
तवर्ती । कारणात्मना पार्थिवानीं वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्यत्यादिकमश्विनीं प्रवर्धणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः ।
अयं पक्षो यास्केन हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः । नि० ६, ३६ ॥ पितुमतीं । इह्वनुडभ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं ।
ऋबीमे । अत्र यास्कः । ऋबीसमपगतभासमपचितभासमपहतभासं गतभासं वेति । नि० ६, ३५ । पृषोदरार्दि-
त्वादभिमतकृपस्वरमिति । अत्रिं । अद् भवणे । अर्दस्त्रिणि वेति चशब्दात्ति । अवनीतं । गतिरनन्तर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादस्तेभुभावाभावः ॥

परावतं नासत्यानुदेशामुच्चाबुधं चक्रयुर्जिह्ववारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृणते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेशां । उच्चाऽबुधं । चक्रयुः । जिह्वऽवारं ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृणते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानं । कदाचिच्छरुभूमी वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कृपमुत्पाद्या-
श्विनीं प्रापयेतां । प्रापय्य च तं कृपं स्नानपानादिसांकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह ।
हे नामत्या सत्यस्वभावी सत्यस्य नेतारी नासिकाप्रभवी वा एतत्संज्ञावश्विनीं युवामवतं । कृपनामितत् ।
अवस्तान्तं कृपं परानुदेशां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषाथां । तदनन्तरं तं कृपमुच्चाबुधं । उच्चैरुपरिष्ठादुधो
मुखं यस्य स तथोक्तः । जिह्ववारं । जिह्वमधस्ताद्वर्तमानतया वक्त्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशष्टं
चक्रयुः । युवामकृषाथां । तस्मात्कृपात्तृणते पिपासतो गोतमस्य पायनाय पानार्थमापो न आपद्य । अयं
नशब्दश्चार्थः । क्षरन् । प्रवाहकूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवीषि दत्तवतः । सहस्राय सहस्रश्रीलाय ।
यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेशां । गुद प्रेरणे । तीदादिकः ।
जिह्ववारं । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्द्वारादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने । वज्रत्वं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यड-
भावः । शपः पिप्त्वाद्गुदात्तत्वं । तिडो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमति णिच् । शाब्दा-
माङ्गेति युक् । भावे ल्युट् । राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातेर्ङि । उ० २, ६६ । ऊडिदमिति
विभक्त्युदात्तत्वं । तृणते । त्रितुषा पिपासायां । क्षण । लटः शतृ । क्षणो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
वक्तव्या । पा० २, ३, ६२, १ । इति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्योत वृत्रिं प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दसादिपतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वृत्रिं । प्र । अमुंचतं । द्रापिंऽइव । च्यवानात् ।

प्र । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दसा । आत् । इत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानं । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णागः पुत्रादिभिः परित्यक्तस्यवनाख्यं ऋषिरश्विनीं गुष्टाव ।
सुतावश्विनीं तस्मा ऋषये जरामपगमस्य पुनर्यौवनमकुर्वतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनी जुजुरुषो
जीर्णात च्यवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशाद्वृत्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्तावस्थितां जरां प्रामुंचतं । प्रकर्षेणामो-
चयतं । तच्च दृष्टान्तः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा
पश्चान्शरीरात्यृच्छकरोति तद्वत् । उतापि च हे दसा एतत्संज्ञी दर्शनीयौ वाश्विनी अहितस्य पुत्रादिभिः

परित्यक्तस्य ऋषिरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनंतरमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतं । अकृणुतं ॥ जुजुरूपः । जृष वयोहानी । लिट् । क्लृप् । बह्वचनं कंदमीत्युत् । द्विर्भावः । पंचस्थेकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीना चेति पत्वं । वत्रि । वृत्र वरणे । आदृगमहन इति किप्रत्ययः । अहितस्य । ओहाक् त्यागः । कर्मणि निष्ठा । तस्य चंदस्युभययेति सार्वधातुकत्वाद्यक् । तस्य बह्वचनं कंदमीति सूः । जहातिश्च । पा० ६. ४. ११६. । इतीत्वं । कनीनां । रथेर्मती बह्वचनमिति बह्वचनवचनात्कन्याशब्दस्याच संप्रसारणं ॥ ॥ ९ ॥

तद्वा नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळमुहर्णतादृपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथं ।

यत् । विद्वांसा । निधिंऽइव । अपऽगूळं । उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कथिदृषिः । स चामुरिः कृप निखात उत्तरोत्तमशक्तवर्षाश्चिनावन्तात । तमश्चिनी कृपादुस्तिन्यतुरिति । तदाह । नरारोग्यस्य नेतारी हे नामत्यावश्चिनी वां युवयोः संबध्यभिष्टिमदभ्यपणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं । राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्ती युवा निधिमिव निचिप्तं धनमिवापगूळमरण्य निर्जने देशे कृपमध्येऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमुपि दर्शतादध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कृपादृपथुः । उदहारं । एव यदेतत्कृपादुत्तरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शंसु स्तुती । अस्मागयंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिषु गतावित्यस्माद्भावि क्लिप्तं । मन्त्रे वृषेति क्लिप्तं उदात्तत्वं । ऊपत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंधादिस्वात्पररूपत्वं । तादी चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां कंदमि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । ततो मतुप । अतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुद्भ्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं । जृषुञ्भ्यामूथम् । उ० २. ६. । विद्वांसा । मुपां मुलुगिति विभक्त्यारकारः । अपगूळं । गूळ संवरणं । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभक्तितीट्प्रतिषेधः । इत्त्वधत्वपुत्वद्वलोपदीर्घाः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतात् । भुमृदृशीत्यादिनातच् । ऊपथुः । दुवप् बीजतंतुमंतानि । निव्यथुसि यजादिस्वात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तद्वा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीष्णो प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वां । नरा । सनये । दंसः । उग्रं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वां । अश्वस्य । शीष्णो । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यसी वक्ष्यामि शिरस्ते केत्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावशस्य शिरश्चित्त्वा दधीचः शिरः प्रच्छिन्नान्यत्र निधाय तत्रास्थं शिरः प्रत्यधत्ता । तेन च दध्यङ् अचः सामानि यजूपि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्चिना वधापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्चिनी तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्ता मिति श्लाघ्यायनवाज्रमनेययोः प्रपंचेनोक्तं । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्चिनी वां युवयोः संबध्ययमुद्गृह्णन्त्यैर्दुःशकं दंसः । कर्मनामितत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि । प्रकटीकरोमि । तच्च वृष्टातः । तन्यतुर्न यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टिं मेघांतर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुनो दध्यङ् एतत्संज्ञं ऋषिरश्वस्य शीष्णो युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्यामीमिमां मधुविद्यां यद् यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यद्भवदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । यजु दाने । खनिकपिकस्यंज्यसि-

वसिध्वनिस्तानि वनिसनि यंथि चरिभ्यश्चेती प्रत्ययः । तन्वतुः । तनु विसरि । ऋतन्वजीत्यादिना यतुच । यद्वा । स्तन शब्दे । बाह्वन्कायतुच । क्वांसः सलोपः । वृष्टिं । वृष्टते सिध्यते ऽनेनेति वृष्टिः । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । आथर्वणः । अपत्यार्थे ऽण्यन् । पा० ६. ४. १६७. । इति प्रकृतिभावाद्विलोपाभावः । शीर्ष्णा । शीर्ष-
म्कंदसि । पा० ६. १. ६०. । इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षशब्दो ऽतोदात्तो निपात्यते । अत्रोपि सत्युदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छामुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन । पुरुभुजा । पुरंधिः ।

श्रुतं । तत् । शामुः ऽडव । वधिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तं । अश्विनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिद्राजपेः पुत्री नपुंसकभर्तुका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वा
श्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्ती वा हे नास-
त्यावश्विनौ महे महनीये पुत्रनीये यामन यामनि । याति गच्छतीति याम स्रोत्रं । तस्मिन्सति कराभिमत-
फलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्बह्वधीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पंडकः । तद्वती एतत्संज्ञा राजपु-
त्र्यजोहवीत् । पुनःपुनःसुत्या पुत्रलाभार्थमाह्वतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं । अशृणुतं । तच्च
दृष्टांतः । शामुरिव । यथा शामुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे
अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् ।
ह्वयतिर्यङ्लुगंताद्भुजः । यडो वेति तिप ईडागमः । करा । करोतिः पचायच । मुपां मुलुगिति विभक्तैराकारः ।
यामन । आतो मनिन्कानिश्चनिपद्येति मनिन । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । श्रुतं । लङि बह्वन् कंदसीति
विकरणस्य लुक् । बह्वन् कंदस्यमाद्योगे ऽपीत्यडभावः । शामुः । शामुः । शामु अनुशिष्टौ । शमिशमिशासी
त्यादिना । उ० २. ९४. । संज्ञायां तुन । इडभावः । क्वांसस्तलोपः ॥

आस्रो वृकस्य वर्तिकामभीकै युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो क्विं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आस्रः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीकै । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । क्विं । पुरुभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकमदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना यस्तां पुरा किलाश्विनावमोचयतां ।
तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं युवामभीकैऽभिगते वृकवर्तिकयोः संयामे वृकस्य विकर्तकस्य
शुन आस्र आस्थावर्तिकां चटकसदृशीममुमुक्तं । अमोचयतं । यास्कस्त्वाह । पुनःपुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत
इति वर्तिकोषाः । तां वृकेणावरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्वा सूर्येण यस्तां तदीयमुत्पादश्विनावमुचता-
मिति । उतो अपि च पुरुभुजा महाबाहू प्रभूतहस्ती वा युवं ह युवां खलु कृपमाणं सुवर्तं क्विं एतत्संज्ञमंध-
मृषिं विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं समर्थमकृणुतं । अकृणुतं ॥ आस्रः । पश्वन्नित्यादिनास्यस्यासत्रादेशः । आस्रोपोऽन-
इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । अमुमुक्तं । मुचेरंतर्भावितव्यथाङ्गि बह्वन्
कंदसीति विकरणस्य युः । कृपमाणं । कृपिः सुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ति वृषादीनां
चेत्याद्युदात्तत्वं । विचक्षे । तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः । स्क्रोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

चरिचं हि वेरिवाञ्छेदि षर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां ।

सद्यो जंघामायसीं विशपलायै धने हिते सतवे प्रत्यधत्तं ॥ १५ ॥

चरिचं । हि । वेऽइव । अच्छेदि । पर्णे । आज्ञा । खेलस्य । परितक्म्यायां ।

सद्यः । जंघां । आयसीं । विशपलायै । धने । हिते । सर्वे । प्रति । अधत्तं ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खिलो नाम राजा । तस्य संबन्धिनी विशपला नाम स्त्री संयामे शत्रुभिर्नृक्षपादामीत । पुरोहितेनागस्त्येन सुतावस्थिनी राजावागत्यायोमयं पादं समधत्तां । तदेतदाह । आज्ञा आज्ञा संयामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खिलस्य संबन्धिनी विशपलाख्यायाश्चरिचं चरणं वरिव वेः पक्षिणः पर्णे पतत्रमिवाच्छेदि हि । पुरा द्विसप्तभुत्वन्तु । हे अस्थिनी युवामगस्त्येन स्मृती संतां परितक्म्यायां । परितक्म्या राज्ञिः परित एना तकर्ततेति यास्कः । नि० ११. ३५. । एनामुभयतः सूर्या गच्छतीति तस्यार्थः । राजावागत्य सयस्तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्वे सर्वं गतुं विशपलाया आयसीमयोमयीं जंघा जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरिचं । अर्तिलूधूमस्वनमहचर इव इति करण इवः । आज्ञा । मुपां मुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । आयसीं । अयःशब्दाद्विकारार्थं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । पा० ४. ३. १५४. । टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ ॥ १० ॥

शतं मेषान्वृक्षे चक्षदानमृज्जाश्वं तं पितांधं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दसा भिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतं । मेषान् । वृक्षे । चक्षदानं । अृजऽअश्वं । तं । पिता । अंधं । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तं । दसा । भिषजो । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र अज्ञाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽस्थिनोर्वाहनभृतो रासभो वृकी भुत्वावतस्थे । स च तस्मा आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान्यारज्जानां स्वभुतान्मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ । अज्ञाश्वः शतमेकं च मेषानिति मंत्रांतरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शपेन नचहीनमकरोत् । तेन सूर्यमानावस्थिनावस्त्रादाहर्जानिस्तमस्यांधं जातमिति जानन्तो तस्मा अक्षिणी प्रायक्ततामिति । तदेतदाह । अच तच्छ्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य अज्ञाश्वः शतं शतसंख्याकान्वेषान्वृक्ष आत्मनापोषिताय वृकस्त्रिये शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । चक्षदतिरक्तिकर्माच्च शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तमृज्जाश्वं पिता शपेनांधं दृष्टहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावां सत्यस्य नेतारो वा भिषजो देवानां वैश्वभृतो । अस्थिनी वै देवानां भिषजो । ऐ० ब्रा० १. १८. । इति श्रुतेः । दसा दर्शनीयावितत्संज्ञा वा हे अस्थिनावन्वर्तनवर्षी द्रष्टव्यं प्रति पितृशपाद्गमनरहिते अक्षी चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै अज्ञाश्वायधत्तं । व्यधत्तं । अकृष्टं ॥ वृक्षे । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातिरस्त्रीविषयता । पा० ४. १. ६३. । इति ङीप् । तसादिपुच्छदसि वावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याडभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । चक्षेर्निटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इति परस्वादचक्षदस्येकारांतादेशः स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृन्नतो विप्रतिषेधे । परि० ४०. । इति परिभाषया पुनर्मुखं भवति । विचक्षे । चक्षेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । अनर्वन् । अ गती । अस्मादन्यभ्योऽपि वृष्टांत इति वृश्चिह्नस्य विध्यन्तरोपसंयहार्यत्वाद्भावे वणिप् । अर्व गमनं विषयं प्रत्येनयोर्नास्तीति बह्व्रीहो नञ्मुष्माभित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति द्विवचनस्य लृक् । क्वादसो नलोपाभावः ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णीवातिष्ठदर्वता जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यंत हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णीऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अन्व । अमन्यन्त । हृत्ऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्य-
मूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जीर्यति तस्येयं भविष्यतीति । तच्चाश्विनापुदज-
यतां । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमारोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा०
४. ७. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यां सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमिरिति सूक्तेन
विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनी वां युवयो रथं कार्मेव । कार्मशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्याव-
धितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाणगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावज्ञः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवता शीघ्र-
मवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् ।
आरूढवती । विश्वे सर्व इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हस्तिर्हृदयैरन्वमन्यन्त । अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्या-
वश्विनी त्रिया अक्षहस्तलाभरूपया संपदा कात्या वा युवां सं. संचये । संगच्छे ॥ जयंती । व्यत्ययेन कर्मणि
शतृप्रत्ययः । हस्तिः । पदहस्त्यादिना हृदयशब्दस्य हस्तावः । संचये । पच समवाये । स्वरितेत्वादात्मनेपदं ॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनी हयंता सुतिभिराह्वयमानौ युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविर्लक्षणाज्ञाय यजमानाय
दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तितदीयं गृहं यद्यदायातं अगच्छतं तदानीं रेवद्वन-
युक्तमन्नं वां युवयोः सचनः सेवने रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नेव वृषभो
ऽनङ्गान् शिंशुमारो यावदस्य परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता । वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥
दिवोदासाय । दिवस्य दामे पक्षा अलुखक्तव्यः । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युप
संख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । भरद्वाजाय । भृञ् भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतृकंदस्युभ-
यथेत्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हयंता ।
ङ्गञः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शपि गणे कंदसोऽयादेशः । रेवत् ।
रथिशब्दात्प्रत्ययः । रथैर्मतां बङ्गलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मत्तुपो वत् । रथिशब्दाच्च । का० ६. १.
१७६. १. । इति मत्तुप उदात्तत्वं । सचनः । पच सेवने । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । मुपां मुलु-
गिति विभक्त्यकारः ॥

रथिं सुष्टात्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावीं समनसोप वाजस्त्रिहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रथिं । सुऽष्टात्रं । सुऽअपत्यं । आयुः । सुऽवीर्यं । नासत्या । वहंता ।

आ । जहावीं । सऽमनसा । उप । वाजैः । चिः । अहः । भागं । दधतीं । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनी सुष्टात्रं शोभनबलं रथिं धनं स्वपत्यं शोभनेः पुत्रादिभिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेत-
मायुः । अन्ननामेतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहंता धारयंती युवां समनसा समानमनस्का संती जहावीं
जहोर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजामायातं । आभिमुख्येनागच्छतं । कीदृशीं । वाजैर्हविर्लक्षणीरक्षीरुपेतां अहः ।
अचाहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण चिस्त्रिधा विभक्तं भागमंगं दधतीं
विभ्रतीं । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुष्टात्रं । बङ्गब्रीहौ नऽमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं ।
वीरवीर्यं चेति बङ्गब्रीहावुत्तरपदात्तत्वं । जहावीं । जहृशब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽण । टिड्ढाणञिति ङीप् ।
जहावीर्हस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०८. १ इति ।
अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नामत्या रथेन वि पर्वताँ अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिऽविष्टं । जाहुषं । विष्वतः । सीं । सुऽगेभिः । नक्तं । ऊहयुः । रजऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयात् ॥ २० ॥

• जाड्यो नाम कश्चिद्राजा । विद्यतः सर्वतः परिवष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नामत्यावश्चिन्वाव
जरयूं जरारहिती नित्यतरुणी युवां विभिंदुना विगोषण सर्वस्य भद्रकेनात्मोद्येन रथेन नक्तं राज्ञो मुग्गभिः
मुपु गंतुं शक्ये रजोभी रंजकैर्मर्गिण्णहथुः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपुरणं । निर्गतेन तेन
सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान शिलोच्चयान्वयातं । विशेषिणागच्छतं ॥ परिवष्टं । विगो प्रवेशने । कर्मणि
निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुग्गभिः । मुद्रोरोधिकरण इति गमेर्हः । विभिंदुना । भिदिर
विदारणे । श्रीणादिक उपप्रत्ययो गुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतः । मुप आत्मनः
कच । न च्छंदस्युपस्थितीत्यदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसोत्युपप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना मनये महसा ।

निरहतं दुष्कुना इन्द्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । मनये । सहस्रा ।

निः । अहंतं । दुष्कुनाः । इंद्रऽवंता । पृथुऽश्रवंसः । वृषणौ । अरांतीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनी वशमेतत्संज्ञमृषमेकस्या वस्तोरिकस्याहो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय मनये धनलाभायावतं । अरक्षतं । स अक्षयिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवतावित्यर्थः । अपि च हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनी इद्वन्ता इद्रेण मयुक्ता युवां दुक्कुना दुष्टमुखाद्दुःखस्य कर्तृन् पृथुश्रवसो विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रुघ्निरहतं । निःश्रेयणावधिष्टं । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रुनिमित्तं योज्यं ॥ सहस्रा । मुपां मुगुगिति चतुर्थ्या ङादेशः । अहतं । नडि यमस्तं । अनुदान्तोपदेशादिनामुनासिक लोपः । दुक्कुनाः । शुनमिति मुखनाम । दुष्टं मुखं यासां तास्तथोक्ताः । परादिशब्दसि बह्वन्मित्युत्तरपदा युदात्तत्वं ॥

ग्रस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्ये पिण्ययुर्गा ॥ २२ ॥

गरस्य । चित् । आर्चत् ऽकस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रयुः । पातवे ।

वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नास्त्या । शचीभिः । जसुरये । स्तयै । पिण्ययुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चकस्य अक्षत्कपुत्रस्य शरस्थितस्नेहास्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीवारणाय ।
 तूपोदुष्या उष्णपरिष्ठादाहृदकं ह्रस्वमग्निनी युवामा चक्रयुः । आभिमुख्येन कृतवन्ती । तथा ह्रस्वात्मना
 शचीभिर्युष्मदीयेः कर्मभिः परिचरणीर्जमुुरये आताय शयवे चित शयुनाञ्च ज्वरिणे । पुनप्रसवां
 गामपिहोच्चार्यस्य पयसो दोग्धीं पिबेषुः । पयसा युवामापुरितवन्ती । पातवे पानार्थं मसिनति
 तवेन्द्रत्वयः । जमुुरये । जमु हिंसायां । जसिसहोहरिण । उ० २. १३ । सत्ये । साध्यां आच्छाद्यते प्रसवसाम
 र्थाभावेनेति स्मरतीः । अवितस्तुतंचिच्च ईः । उ० ३. १५८ । इतीकारप्रत्ययः । यः । मात्यम पूर्वत्वस्य विकल्प-

तत्वाद्भावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिण्यथुः । यायी वृद्धौ । निटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निड्यङोश्च । पा० ६. १. २९. इति पीभावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुं । न । नष्टं ऽइव । दर्शनाय । विष्णाप्वं । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते ऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राः ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकार्यतत्संज्ञाय ऋषयः हे नासत्या युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्र दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः । दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पुरकः यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवः शब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । शत्रुः नृम इति विभक्त्युदात्तत्वं । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थं कान्दसो घच् ॥

दश रात्रीरग्निवेना नव द्यूनवनद्वं अथितमध्वपतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अग्निवेन । नव । द्यून् । अवऽनद्वं । अथितं । अपऽसु । अन्तरिति ।

विऽप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रऽवृक्तं । उत् । निन्यथुः । सोमं ऽइव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बद्धामुराः कृपे कस्यचिद्विषमस्य सायंकाले प्रचक्षिपुः । स चाश्विनौ सुवन द रात्रीर्नवाहानि च कृपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कृपादुदतारयतामिति । तदाह । अप कृपांतर्वर्तमानास्वतर्मर्धेऽमुरेः पातितमग्निवेन दुःखहेतुना दाम्नावनद्वं बद्धं अथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रिर्दशसंख्याका निशा नव द्यून नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तथैव वृ ऽवस्थितं अत एवोदन्यदके विप्रुतं विप्रुतं व्याक्षिप्तसर्वांगं प्रवृक्तं । लुप्तोपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममि व्यथया संतप्यमानं एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्निन्यथुः । तस्मात्कृपादुन्नीतमुन्नीतं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः सोममिव यथापिहोत्रहोमार्थमभिपुतं सोमरसं कृपसदृशेऽपिहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वर्युर्ब्रह्मयक्षू नयति तद्वत् ॥ अवनद्वं । गृह बंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ८. २. ३४. । अपस्तथोर्धोऽध इति निष्ठ तकारस्य धत्वं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अथितं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । मुहु गती अवनद्ववतप्रत्ययस्वरी । कपिलकादिवाक्त्वविकल्पः । उदनि । पर्वजित्यादिनोदकशब्दस्योदम्भावः ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्वुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प । वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुऽगवः । सुऽवीरः ।

अप्यन । अश्वुवन । दीर्घ । आयुः । अस्तं ऽइव । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एतस्मिन् अश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंचद्रष्टा स्वामीष्टं प्रार्थयति । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसां पुरा कृतानि वीर्यं प्रयत्नं । इत्युक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा राष्ट्रस्य पतिर । उतपि च पश्यन्नश्विभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिद्विषैः स्वस्ति यसमर्थदीर्घं वर्षशतं । अश्विनौ तं चाश्वुवनं प्राप्तुवन्नहमस्मिन् यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविश

मायत्वारो वर्णाः पंच जनाः । तेषु भवं । स्वर्भानुना गृहीतमसुं सूर्यं मोषयन्नचिः सर्वेषां हिताचरणान्तश्च भव
इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पापकृपादृवीसात् शतद्वारे यंत्रगृहेऽचेः पीडार्थमसुरैः प्रक्षिप्तानुषापिः सकाशाद्ग-
णैर्निद्रियवर्गेण पुत्रपौत्रादिगणेन वा सह मुंचयः । अमोचयतं । किं कुर्वतां । मिनता शत्रुन हिंसतां दस्योर-
पक्षपायितुरशिवस्य दुःखकारिणोऽसुरस्य संबन्धिनीसस्त्रिद्वर्चा प्रयुक्ता मायाद्यानुपूर्वमानुपूर्वेण घोदयता
प्रेरयतां निवारयतां ॥ पांचजन्यं । बहिर्देवपंचजनेभ्यसेति वक्तव्यं । का० ४. ३. ५८. १. इति भवार्थे ज्यः ।
मिनता । मीत्र हिंसायां । क्रियादिकः । लटः शतृ । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरैर्वैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यति पूर्या कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वं । न । गूळ्हं । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अपऽसु ।

सं । तं । रिणीथः । विऽप्रुतं । दंसःऽभिः । न । वां । जूर्यति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरा नेतारी वृषणा कामाणां वर्षका हे अश्विनी दुरैर्वैर्ऋषिरसुरैरप्सु कृपस्थपूदकेषु गूळ्हं निगूढं
निखातं रेभमृषिं कृपादुत्तीय विप्रुतं विद्यिष्टावयवं तमश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्कीर्यैर्भषज्यरूपैः
कर्मभिः सं रिणीथः । समधत्तं । सर्वैरवयवैरुपेतमकुक्षतमित्यर्थः । वां युवयोः संबन्धीनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्मणि न जूर्यति । न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ दुरैर्वैः । दुरुपच्छादेतेरीषदःसुज्जति खलु । रिणीथः ।
री गतिरेपणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः । जूर्यति । जृष् वयोहानी । देवादिकत्वाच्छ्रयः । ब्रह्म
रुदसीत्युत्वं । हनि चेति दीर्घः ॥

सुषुप्वांसं न निर्वृतेरूपस्थे सूर्ये न दस्रा तमसि क्षियन्तं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वंदनाय ॥ ५ ॥

सुषुप्वांसं । न । निऽऽवृतेः । उपऽस्थे । सूर्ये । न । दस्रा । तमसि । क्षियन्तं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । उपथुः । अश्विना । वंदनाय ॥ ५ ॥

निर्वृतिरिति भूनाम । निर्वृतेः पृथिव्या उपस्थ उत्तमि सुषुप्वांसं सुप्ततं पुरुषमिव कूपमध्ये शयातं सूर्यं न
क्षियन्तमसि कृपातर्गतांधकारि क्षियन्तं निषिक्तं सूर्यमिव । निषिक्तमित्यर्थः । शुभे शोभार्थं निर्मितं रुक्मं न
दर्शयाम्यभरणमिव दर्शतं दर्शनार्थं एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरैर्निखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दस्रा
शुभामुदूपथुः । उदृतवती ॥ सुषुप्वांसं । निष्वप शये । लिटः क्तसुः । वक्षिस्वपीत्यादिना
प्राप्तव्यं निष्वनादि । उपस्थे । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्धञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुदृधादित्वात्पूर्व-
सुप्त्वात्तत्वं । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः पंचटानत्वाच्चतुर्थी ॥ १३ ॥

नरा शंस्यं पज्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुभौ असिंचतं मधूनां ॥ ६ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पज्जियेण । कुभौ । नासत्या । परिऽज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । संऽइव जान । असिंचतं । मधूनां ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारी नासत्यावश्विनी परिज्मन् परिज्मन्भीष्टं प्रापये निमित्तभूत इति पञ्चविध पञ्चा-
तमंगिरसां कुले जातिन कक्षीवता मया वां युवयोः संबन्धि तत्त्वं शंसं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छब्दश्चतुर्थ-
शब्दाध्याहारः । यज्जनायापिचमासाय पुरुषाय वा जनी वेगवत्तदीयसाश्वस्य शफामिर्मेतैर्मधूनां मधुभिः
तसंख्याकान्कुमानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरच । पूरणार्थः । यत्तत्तन्मधुना पूरयं तच्छब्दमित्यर्थः ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णिनाय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्येत्या अश्विनावदत्तं ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्णिनाय । विष्णाप्वं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूर्येत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

* हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णिनाय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्वं ददधुः । विष्णाप्वं नाम विणष्टं पुत्रं दत्तवन्ती । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कवीवती बुहिता । सा कृष्टिनी सती कक्षीचिह्नरायादत्ता पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुग्रहात्तद्वत्कृष्टा सती पतिं जमे । तदेतदाह । हे अश्विनी पित्रा संबन्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमीपे निषणाधि जूर्येत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्ती ॥ पितृषदे । षट् विशरणादिषु । क्लिष्टेति क्लिप् । जूर्येत्यै । जूष् वयोहानी । लटः शतृ । दिवादिस्वाक्चन । बह्वचं कंदसीत्युत्वं । हलि घति दीर्घः । अदुपदेशाज्जसावंधातुकागुदात्तत्वे अश्विनौ निष्पादायुदात्तत्वं ॥

युवं श्यावाय रुशंतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।

प्रवाच्यं तवृषणा कृतं वां यन्नार्पदाय श्रवो अध्यधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रुशंती । अदत्तं । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कण्वाय ।

प्रवाच्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वां । यत् । नार्पदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनी युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णायर्षधे रुशंती दीप्तत्वचं स्त्रियमदत्तं । प्रायक्तं । अपि च क्षोणस्य क्षोणाय यो दृष्टिराहित्येन गंतुमशक्तः सत्तर्कस्त्रिव म्यानि निवसति तस्मै कण्वायर्षधे महस्तेजस्वीजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्धितारो वा युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्पदाय नृपदपुत्राय बधिरायर्षधे श्रवः श्रवणेन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवन्ती स्य इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह । ब्राह्मणस्य परीक्षार्थममुराः कण्वमूर्धं गृहे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः । व्युष्टायां हस्य-
स्थोपरि वीणां वादयन्तावावाभागमप्याचः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनी वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यन्नार्पदाय नृपदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं उपसो विज्ञानार्थमधि-
कमकुर्वतं ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । पश्चांतरे तु महच्छब्दात् पठ्येकवचनं कान्दसो ऽजोपः । बृहन्न्यहो रूपसंख्यानमिति विभक्त्येव दत्तत्वं । यद्वा । क्लिबन्तात् पठ्येकवचनं । क्षोणस्य । क्षि निवास-
गत्योः । कृत्यव्युटो बह्वचमिति कर्तरि व्युट् । पृषोदरादिस्वात् क्षोणभावः । तदुक्तं याम्किन । क्षोणस्य चयणस्य । नि० ६. ६. इति । पश्चांतरे तु दुषु शब्द इत्यस्मादीणादिको नप्रत्ययः । नार्पदाय । अत्यधकेत्यण ॥

पुरु वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदव जह्युराणुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनें श्रवस्यै तरुचं ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवै । जह्युः । आणु । अश्वं ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽइतं । अहिऽहनें । श्रवस्यै । तरुचं ॥ ९ ॥

हे अश्विनी पुरु पुरुषि बह्वचि वर्षीसि । रूपनामितत् । आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्ती युवामांशुं शीघ्रनामिनमश्वं पेदवै पेदुनाश्च लुवते ब्रूयुः । नितरां प्रापितवन्ती । दत्तवन्तावित्यर्थः ।

कीदृशमश्वं । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं वाजिनं बलवंतं अत एवाप्रतीतं शत्रुभिरप्र-
तिगतं अहिह्नमहीनामागत्य हंतॄणां शत्रूणां शत्रुत्वा हंतारं अवस्यं । अयः अवणीयं स्तोत्रं । तच्च भवं । स्तुति-
विषयमित्यर्थः । तच्च तरितारं ॥ वर्षासि । वृष वरणे । वृष्णीभ्यां रूपस्वांगयोः पुक्त । उ० ४. २०० । इत्यमुन
पुगागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरत्याद्युदात्तत्वं । सहस्रसां । पणु दाने । जनस-
खनेति विट् । विट् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अवस्यं । अयःशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । तच्च ।
तृ प्रवनतरणयोः । अशिचादिभ्य इवोर्वा । उ० ४. १७२ । इत्युचप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । यसित-
स्कभितेत्यादां निपातनान्तुनंतान्तुशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणभावे यण । नित्स्वरेण
युदात्तत्वं ॥

एतानि वां अयस्या सुदानू ब्रह्मांगूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वा पञ्चासौ अश्विना हवँते यातमिषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

एतानि । वां । अयस्या । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आंगूषं । सदनं । रोदस्योः ।

यत् । वां । पञ्चासः । अश्विना । हवँते । यातं । इषा । च । विदुषे । च । वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनी वां युवयोः संबन्धीयेतानि समनंतरोक्तानि वीर्याणि अयस्या अयणी
यानि सर्वज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्वावापुथित्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्मिन् । तत्का-
वश्विनी यावापुथित्यावित्येके । नि० १०. १. इति । तथा च तैत्तिरीयके । इमे अश्विना संवत्सरोऽपिर्वैश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूषमाघोषणीयं ब्रह्म मंत्ररूपं स्तोत्रं
निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पञ्चासौऽगिरसां गोत्रोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनी वां युवां हवँते स्तुतिभिरात्मा-
रक्षणार्थमाह्वयन्ति तदानीमिषा दातव्येनान्नेन सहा यातं । आगच्छतं च । विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते
मह्यं च वाजमस्रं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद-
ज्ञाने । विदः शत्रुर्वसुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्यं ॥ ॥ १४ ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा ववृधाना सं विश्पलां नासत्यारिणीतं ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय । भुरणा । रदंता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सं । विश्पलां । नासत्या । अरिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारी पोषको नामत्या सत्यस्वभावी हे अश्विनी सूनोः कुभात्प्रभृतस्यागस्त्यस्य खिलपुरोहितस्य
संबन्धिना मानेन सुत्यस्य परिकेदकेन स्तोत्रेण गृणाना सुयमानी विप्राय मेधाविने भरद्वाजायर्षये वाजमस्रं
रदंता विलिखन्ती निष्पादयन्ती युवां विश्पलां संग्रामे क्लिप्तजंघां खिलस्य संबन्धिनीं स्त्रियं समरिणीतं ।
पुनरायस्या जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते । अगस्त्य ऋषी ब्रह्मणा
मंत्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधाना प्रवर्धिताविति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां
ह्रस्वः । भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कङ्गादिः । पषावच् । अतोलीपयलोपी । मुपां मुलुगिति विभक्ते-
राकारः । आमन्त्रितनिघातः । विप्रायेत्यस्य रदंतेत्यनेनासामर्थ्यात् परांगवत्त्वं । ववृधाना । वृधर्लटः कानच् ।
संहितायां क्वादसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् । अरिणीतं । री
गतिरिषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

कुह यांतां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुचा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुद्रूपयुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यांता । सुऽस्तुति । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुत्रा ।
हिरण्यस्यऽद्व । कलशं । निऽखातं । उत् । उपथुः । दशमे । अश्विना । अहंन ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छतावश्विनीं मार्गमध्ये कृपे पतितं रेभ दृष्ट्वा त कृपादुदतारयतां । तदानीम-
श्विभ्यां गंतव्यं काव्यस्य निवासस्थानमभ्राननुपरिश्विनीं पृच्छति । हे दिवो नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्री
वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनीं कुह कुत्र शयुत्रा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य भार्गवस्य सुपुति
शौभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छतां । यद्वा । शयुचैत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयुनास्त्रायायका युवा । हिरण्यस्यैव
कलशं यथा हिरण्यपुरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं सर्वदुःखानां कश्चिदभिज्ञ उदरति एवममुरः कृपे निखातं दश
रात्रीर्नवाहानि च तत्रैव निवसंतं रेभमवगम्य दशमेऽहन्नह्युदपथुः । कृपादुदतीतवतां । किं तन्निवासस्थान
मिति प्रश्नः । रेभस्यानुक्तावपि दश रात्रीरश्विन । अ० १. ११६. २४ । इति मंत्रांतरसामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा ।
काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छतां युवां कुह कस्मिन्स्थाने रेभं युवामुत्तिन्यशुरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च चादमीति
सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । दिवो नपाता । मुबामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावेन पण्यंतस्यामंचितानुप्रवशा
दामंचितस्य चिति पदद्वयसमुदायस्य पाठिकमाद्युदात्तत्वं । पादादिखादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यप
त्यनाम । न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादिति नत्रः प्रकृतिभावः । मुपां मुलुगिति विभक्त्यकारः ।
शयुत्रा । अश्विनादिभ्य इचोत्राविति शीङ् उत्रः । यद्यंतोदात्तता न स्यात् तद्ध्रस्वं । शयुं चायेत इति शयुत्रां ।
वेङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवयहः । निखात । खलु
अवदारणं । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । जनमनखनां सङ्गलोपित्यात्वं । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहंन । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । न हिंसं वृद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रथुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनी युवं युवां शचीभिरात्मीयेर्मपज्यन्तुः कर्मभिर्जरंतं जीर्यंतं च्यवानं मृतीनां च्यवायितारभ-
तत्संक्षमृषिं युवानं पुनर्युवानोपेतं चक्रथुः । कृतवती । अपि च हे नासत्यावश्विनी युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य
दुहिता सूर्याख्या श्रिया सह अक्सहस्ररूपया संपदा कांक्षा वा सहावृणीत । समभजत । आगत्याच्छ्रवती-
त्यर्थः । आ वां रथं दुहिता । अ० १. ११६. १७ । इत्यत्र लिखितमाख्यानमत्रापि द्रष्टव्यं ॥ जरंतं । जृष वयो
हानां । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छ्रद्धात पृषीद्वचने व्यत्ययेन योऽचीति यत्वाभावे मति शेषे लोप इति
दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तानोदात्तः । अवृणीत । वृह संभक्ता । क्रियादिकः ॥

युवं तुयाय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्भिर्हृहयुर्ज्ज्वेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवं । तुयाय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवतं । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊह्युः । ज्वेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावयितारावश्विनी युवं युवां पूर्व्येभिः । पुराणनामेतत् । पूर्वकालीनेभिरतर्जिरेवैः
सुखं प्रति गंतुभिः सौवैलुयाय भुज्योर्जनकस्य संबंधिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां
स्रोतवी तथा पुनरपीदानीं स्रोतव्यावभवतं । यदा युवां समुद्रमध्ये मेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुषम-
र्णसोऽर्णस्ततः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशिः सकाशाद्विभगंतुभिर्गोभिश्चक्षेभिः शीघ्रगतिपुनिरस्यैव निरूह्युः

निर्गमस्य पितृसमीपं प्रापितवन्ती । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यी जातावित्यर्थः । तुषो ह भुज्युं ॥ अ० १. ११६. ३. । इत्यत्रोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसंधेयं ॥ एवैः । इण गती । इणशीङ्भ्यां वन । पुनर्मन्वी । मन ज्ञाने । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तांतीति मना स्तुतिः । पचाद्यच । कंदसि चेत्यर्हार्थे यः । युवाना । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनि-
न्युवृषीत्यादिना कनिन । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णःशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य बङ्गलं
कंदसीति बङ्गलग्रहणाजोपः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्त इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः । अश्वेभिः ।
अत्र गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । अश्वेद्वेत्यादी रन्प्रत्ययातो निपातितः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः ॥

अजोहवीदश्विना तौग्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान ।

निष्टमूहयुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्यः । वां । प्रऽऊळ्हः । समुद्रं । अव्यथिः । जगन्वान ।

निः । तं । ऊहयुः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनां वां युवां तौग्यस्तुपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रमव्यं जगन्वाभुज्युर्दके निमग्नोऽप्यव्य
थिव्यथां पीडामप्राप्त एव सन्नजोहवीत् । स्तुतिभिराहुयत् । तमाहुतारं हे मनोजवसा मनोवद्वेगयुक्ता वृषणा
कामाभिवर्षकावश्विनी सुयुजा मुष्टशैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति चेमं यथा भवति तथा निरूहयुः । जलाभिर्गमस्य
युवां पितृगृहं प्रापितवन्ती ॥ जगन्वान । गमेर्निटः क्रमुः । विभाषा गमहनविद्विशाभिति विकल्पनादिभावः ।
स्वीत्येति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्तनुःष्वन्तःपादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव
जवो ययोस्तां तथोक्ता । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । पादादित्वादामन्वितनिघाताभावे पाधिकमा
युदात्तत्वं ॥ ॥ १५ ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्ती यत्सीममुंचतं वृकस्य ।

वि जयुषा यययुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वां । आस्त्रः । यत् । सीं । अमुंचतं । वृकस्य ।

वि । जयुषा । यययुः । सानु । अद्रेः । जातं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्त्रो वृकस्य । अ० १. ११६. १४. । इत्यर्धर्चे यदुक्तं तदत्र पूर्वाधेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका चटकसदृशस्य
पक्षिणः स्त्री वृकणारण्यशुना यस्ता सती हे अश्विनी वां युवां तदाजोहवीत् आहतवती यत्सीं यदा खलु
वृकस्यान् आस्यादमुंचतं वर्तिकाममोचयत् । अपि च युवां जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानु
समुक्कितप्रदेशं वि यययुः । शत्रुभिराविष्टं जाङ्गपाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहान्निर्गमस्य तेन सहान्वेर्गन्तुमशक्यं
पर्वतायं गतवन्तावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाङ्गपमित्यत्र । अ० १. ११६. २०. । तथा विष्वाचो विविधगतिर्यु
क्तस्यैतत्संज्ञस्यामुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं विषेण त्वेडिनाहतं । युवां हतवन्ती । यदा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत
इति वर्तिकोषाः । वृक इति विवृतश्रोतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्ता सती सा हे अश्विनी युवामजोहवीत् ।
आहुयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यान् आस्यस्थानीयान्दलादमुंचतं अमोचयत् । सूर्येणिकीभुतामुषसं
पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक उच्यते यदावुक्ते ।
आहुयदुपा अश्विनावादित्येनाभियस्ता तामश्विनीं प्रमुमुचतुरित्याख्यानं । नि० ५. २१. । इति । अपि च जयुषा
जयशीलेन रथेनाद्रेर्मेघस्य सानु समुक्कितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण यययुः । युवां गतवन्ती । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतिर्युक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं भुतजातमहतं । अगमयत् । वृष्टिं
कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । ऊयतेर्यङ्लुगन्ताङ्गङि तिपि यङो वेतीडागमः । अभ्यस्तस्य चेति द्विवचना-
त्पूर्वमेव ऊयतेः संप्रसारणं । आस्त्रः । पङ्क्तित्यादिनास्यशब्दस्यासप्तादेशः । अस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । जयुषा ।
जि जये । श्रीणादिक उसिप्रत्ययः । विष्वाचः । विषु नानाभिमुख्येनांचतीति विग्रहः । अश्विनिगत्यादिना

क्रिन् । अच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्तत्वे प्राप्ति चावित्यन्तोदात्तत्वं । अहतं । हन हिंसागत्योः । लघदादित्वात्कपो लुक् । अनुदात्तोपदेशाद्यादिनामुनासिकलोपः ॥

शतं मेघान्वृक्ये मामहानं तमः प्रणीतमग्निवेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्जश्चे अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधाय चक्रथुर्विचक्षे ॥ ११ ॥

शतं । मेघान् । वृक्ये । ममहानं । तमः । प्रऽनीतं । अग्निवेन । पित्रा ।

आ । अक्षी इति । ऋज्जश्चे । अश्विनौ । अधत्तं । ज्योतिः । अंधाय । चक्रथुः । विऽचक्षे ॥ ११ ॥

शतं मेघान्वृक्ये चक्षदानं । ऋ० १. ११६ १६ । इत्यत्र यदाख्यानमवादिष्य तदत्राप्यनुसंधयं । शतं शत-
संख्याकान्मेघान्वृक्ये वृकीरूपेणावस्थितायाश्चिनोर्वाहनाय रामभाय समहानं पुजितवत्माहारार्थं समर्पितवं
तमग्निवेनामुवकारिणा पित्रा स्वकीयेन जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमाद्य प्रणीतं प्रापितमुच्चाश्व
चक्रुष्मन्तमश्विनावकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनौ अक्षी पितृगापात्रं चक्रुषी ऋज्जश्चे
एतत्संज्ञके राजर्षावाधत्तं । पुनर्दर्शनमर्थं अकुरुतं । एतदेवाह । अधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्रुः
विचक्षे विविधं जगद्गुप्तं चक्रथुः । युवा कृतवर्ता ॥ ममहानं । मह पुत्रायां । लिटः कानच । मंहिताया क्वादस
मभ्यामस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वात्प्रयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । पित्रा ।
उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अक्षी । अलिङ्गश्चाद्विवचनं नृमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीका
रातादेशश्च । परत्वादीकारादेशः । कृतं तस्मिन् सकृद्वत्परिभाषया पुनर्नृम्भ भवति । उदात्त इत्यनुवृत्तं
रीकारस्योदात्तत्वं ॥

शुनमंधाय भरमह्यत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति ।

जारः कनीनं इव चक्षदानं ऋज्जश्चे शतमेकं च मेघान् ॥ १८ ॥

शुनं । अंधाय । भरं । अह्यत् । सा । वृकीः । अश्विना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनःऽइव । चक्षदानः । ऋज्जश्चे । शतं । एकं । च । मेघान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्रुर्द्वित्रियेण, निष्पाद्य सुखमधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋज्जश्चे
यच्छंती सा वृकीर्हि अश्विनावश्वयुक्ता कृतं जगद्वाप्तवती वा वृषणा हे वृषणा कामाना वर्षितारावित्येव
संबोध्य नरा नेतारावश्विनावहयत । आकृतवती । आकृत्यत्यात्मन्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदुच्यते । कनीन
इव यथा प्राप्तयोवनः कामको जारः पारदारिकः सन् परस्मिन् सर्वं धनं प्रयच्छति एवमुच्चाश्वो मह्य
शतमेकं चिकीर्षतशतसंख्याकान्मेघान्पारजनानां स्वभुतानपहृत्य चक्षदानः शकलीकृतं प्रादात् । तन्नेदृशी
दुर्दशा प्राप्त इति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्टनि युवान्पयोः कर्तन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४ । इति युवशब्दस्य
कर्त्तादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः खादेशः । यदा । कन दीप्तिर्कातिगतिषु । अस्मादीणादिक ईनप्रत्ययः ॥

मही वामूतिरश्विना मयोभूरुत स्रामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदह्यत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । ऊतिः । अश्विना । मयःऽभूः । उत । स्रामं । धिष्ण्या । सं । रिणीथः ।

अथ । युवां । इत् । अह्यत् । पुरंऽधिः । आ । अगच्छतं । सीं । वृषणा । अवःऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्मही महयूतिः पालनं मयोभूमयसः मुखस्य भावयित्री । उतापि च हे धिष्ण्या ।

धिषणा स्तुतिवचना वाक् । तथा स्तोत्राणां नामं व्याधितं पुरुषं विद्यिष्टांगमज्यादिकं सं रिणीथः । संगता-
वयवं कुरुथः । अथापि च युवामियुवामेव पुनर्धिवर्द्धधीर्घोषा विष्पला वाङ्मयत् । रोगोपशमनार्थमाह-
तवतो । हे वृषणां कामानां वर्पितारावस्थिनी अवोभी रक्षणः सहागच्छतं । आभिमुख्येन सीमेनां प्राप्तवन्ती ॥
महती । महती । क्वादसो वर्णलोपः । यद्वा । महरीणादिकं इव । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । मयोभूः ।
भवतेरन्तर्भावितव्यर्थात् क्लिप । रिणीथः । री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

अधेनुं दस्मा स्तय्ये विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहयुः पुरुमिचस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दस्मा । स्तय्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । न्यूहयुः । पुरुऽमिचस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दस्मा दर्शनीयावस्थिनी विपक्तां विषिणि सक्तावयवां । कृशावयवामित्यर्थः । अत एव स्तय्ये निवृत्तप्र-
सवां अत एवाधेनुमदोग्धीं एवंभूतां गां शयव एतत्संज्ञायर्षयेऽपिन्वतं । पयसापुरयतं । अपि च पुरुमि-
चस्य । पुरुमिचो नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारो शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदायैतत्संज्ञायर्षये
शत्रुभिः सह योदुमशक्ताय युवां न्यूहयुः । विमदस्य गृहं प्रापितवन्ती ॥ स्तय्ये । स्तृज आच्छादने । अवितृप्तुतत्रिभ्य
इतितीकारप्रत्ययः । वा क्वादसीत्यमि पुर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्या-
नुदात्तस्य स्वरितत्वं । विपक्तां । घञ् संगे । कर्मणि निष्ठा । अनिदितामिति नलोपः । गतिरन्तरं इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि सेचने । इदित्वात्तुम् । भावादिकः । पुरुमिचस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य ।
संज्ञायां मित्राजिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति बहुव्रीह्यावुत्तरपदातोदात्तत्वं ॥ १६ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषाय दस्मा ।

अभि दस्युं वकुरेण धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषं । दुहन्ता । मनुषाय । दस्मा ।

अभि । दस्युं । वकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रयुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुष्याद्भ्यो मनुष्यवर्थायः । मनुषाय मनवे मनोरथं हे दस्मा दर्शनीयावस्थिनी वृकेण
लांगलेन कर्षकैः कृष्टदेशे यवं यवावुपपन्नं सर्वं धान्यजातं वपन्ता वापयन्ती तथेयं । अन्ननामितत् । तत्कार-
णभूतं वृक्षदकं च दुहन्ता मेघात्कारयन्ती तथा दस्युमुपपन्नकारिणमसुरपिशाचादिकं वकुरेण । वकुरो भास-
मानो वज्रः । तनाभि धमन्ता । धमतिर्वधकम् । अभिघ्नन्ती एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्ती युवामुह विस्तीर्णं ज्योतिः
स्वकीयं तजो माहात्म्यं चक्रयुः । कृतवन्ती । दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्मचरणनार्याय विदुषे
मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः । कृतवन्ती । जीवनं हि सूर्यं पश्यति । तद्देतुभूतानि चीणि कर्माणि
युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं वकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा यवमिव वृकेणा-
स्थिनी निवपन्ती वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्यादिकमनुसंधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनेरीणादिक
उपपन्नत्ययः ॥

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्वं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधु प्र वोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यहस्मावपिकस्यं वां ॥ २२ ॥

आथर्वणायां । अश्विना । दधीचे । अश्वं । शिरः । प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधु । प्र । वोचत् । अतऽयन् । त्वाष्ट्रं । यत् । दस्यौ । अपिऽकस्यं । वां ॥ २२ ॥

तद्वां नरा सनये । अ० १. ११६. १२. । इत्युक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे अश्विनी आश्वर्यवता आश्वर्यः पुत्राय दधीचे दध्यङ्गनाम्ने महर्षयेऽख्यमश्वसंबधि शिरः प्रलीरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीय मानुष शिरः प्रक्षिप्या न्यत्र विधायाऽश्वेन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वा युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्या मधुविद्या च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां श्रुतायन् सत्यामात्मन इत्तन मधु मधुविद्या त्वाङ्गं त्वष्टुरिद्राक्ष्म्य प्र वोचत । प्रोक्तवान् । हे दर्शना दर्शनीयावश्विनी वां युवयोः संबधि यदपि कृत्यं किञ्चन यज्ञशिरसः कणप्रदेशेन पुनः सं धानभृतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अचतेर्त्विगित्यादिना क्रिन् । ऋनिदितामिति ग्लोपः । चतुर्थ्यैकवचनेऽच इत्यकारग्लोपं चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं विभक्त्यु दाक्ष्ये प्राप्ति तस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्ययमपवादः । अचेत्कंदस्यसर्व नामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या बृहंतमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदा कवी इति । सुमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्रा । अ । वतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । बृहंतं । अपत्यसाचं । श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी क्रांतदर्शिनी मेधाविनावश्विनी वां युवयोः सुमतिं कल्याणीमनुग्रहात्मिका वृत्तिं सदा सर्वदा चके । आभिसुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षेण रक्तं । अपि चास्मै अस्मभ्यं हे नासत्यावश्विनी बृहंतं महांतमपत्यसाचमपत्यः पुत्रादिभिः समवेत श्रुत्यं प्रशंसनीयमृत्कष्टं रयि धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । के गे शब्दे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लिट्युत्तमैकवचने रूपं । अस्म । सुपां मुनुगिति चतुर्थीवृद्धवचनस्य गेआदेशः । अपत्यसाचं । अपत्यः सह सचते संगकृत इत्यपत्यसाचं । क्रांदसो गिवः । श्रुत्यं । श्रुतिः स्मृतिः । तत्र भवं श्रुत्यं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दाने । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । बृहन् कंदसीति शपः सुः ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

त्रिधा ह श्यावंमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं मुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिऽमत्याः । अदत्तं ।

त्रिधा । ह । श्यावं । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसे । ऐरयतं । मुदानू इति

सुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणी दातारी वा नरा नेतारी हे अश्विनी हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्या एतत्संज्ञायि ब्रह्मवादिन्या अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च हे मुदानु शोभनदानावश्विनी त्रिधा त्रिधा विकस्तं विकृष्टं श्यावाख्यमृषिं जीवसे जीवितुमदेरयतं । अमुरैस्त्रिधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा । रमतेः शानपि बृहन् कंदसीति शपः सुः । व्यत्ययेन मकारस्यात्वं । रातिर्वा व्यत्ययेन शानच । पूर्ववत् सुः । वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थे बृहन् कंदसीति षष्ठी । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे संसेनित्यंसेप्रत्ययः ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्यायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वंतो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । अ । यवः । अ । वोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । वृषणा । युवऽभ्यां । सुऽवीरांसः । विदथं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनी वा युवयोः संवधीनि पुर्व्याणि प्रतान्येतानीदानीं मयोक्ताणि वीर्याणि वीरकर्मणा यवो मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्रावोचन । उक्तवतः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनी युवाभ्यां ब्रह्म संवात्मकं स्तोत्रं कृण्वतः कुर्वतः सुवीरासः सुवीराः शोभनवीरैः पुत्रादिभिरुपताः संतो विदधं यज्ञमा वदेम । अभिमुख्येन नृतीरुच्चारयाम । यद्वा । विदधं वदधंतमतिथिं तदर्पितप्रदानिना वदेम । अभिमुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥ कृण्वतः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्याहुम् । लट् । शतृ । धिन्विक्कण्योरञ्जेत्युप्रत्ययः । अकारातादेशश्च । अतो लोपि सति स्थानिवद्वावाङ्मूपधगुणाभावः । सुवीरासः । शोभना वीरा येषां ते तथोक्ताः । आज्ञास्मरमुक् । वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विदधं । विद ज्ञाने । इविदिभ्यां क्विदित्यथप्रत्ययः ॥ १७ ॥

आ वामित्येकादशर्चं तृतीयं मृक्तं कक्षीवत आर्षं त्रिभुवमाखिनं । तथा चामुक्तांतं । आ वामिकादशेति ॥ पूर्वमुक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोरुक्तो विनियोगः ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृक्कीकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्विवंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृक्कीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । वातरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः स्वभृतो रथोऽर्वाङ्मदभिमुखमा यातु । आगच्छतु । कीदृशो रथः । श्येनपत्वा । श्येना इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन गच्छन । यद्वा । श्येनः पक्षी । स इव शीघ्रं पतन । सुमृक्कीकः शोभनमुखयुक्तः स्ववान धनवान् । हे वृषणा कामानां वर्पितारावश्विनी यो युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य मनुष्यस्य मनसो जवीयानतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्न जगद्वाप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत्पर्यटतीत्यर्थः । त्रिवंधुरः । बंधुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं । त्रिप्रकारेण बंधुरेण युक्तः वातरंहा वातस्य वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अग्निनाप्रतिहतगतिस्त्वमुच्यते । स रथ इति पूर्ववान्वयः ॥ श्येनपत्वा । पत्न गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप । दासीभारादिः । यद्वा । दृशियहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वाद्वाव वनिप । ततो बह्वीर्हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवीयान् । अवोऽस्यास्तीति जववान् । अतिशयेन जववान् । अतिशायानिक ईयमुन् । विस्मृतोर्लुक् । टिरिति टिलोपः ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिवंतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

त्रिऽवंधुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्वतं । गाः । जिवंतं । अर्वतः । नः । वर्धयतं । अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥ २ ॥

त्रिवंधुरेण । बंधुरं सारथिस्थानं । त्रिप्रकारबंधुरोपितेन त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन त्रिचक्रेण चक्रचयोपितेन सुवृता शोभनं गच्छता रथेनावीगच्छदभिमुखमा यातं । आगच्छतं । आगत्य चास्मदीया गाः पिन्वतं । पयसा पुरयतं । नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान् जिवंतं । प्रीणयतं । अपि च हे अश्विनी अस्मि अस्माकं वीरं पुत्रादिकं वर्धयतं । प्रवृद्धं कुरुतं ॥ त्रिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः । त्रिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १९९. १. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

प्रवद्यामना सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमर्द्रः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दसौ । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । अवर्ति । गमिषा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥३॥

हे दसौ दर्शनीयावश्विनी प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेनागत्याद्रेः रादरं क्वर्ततः स्तोतुरिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाभिमा वाच शृणुत । अगाथिना हे अश्विनी पुराजाः पूर्वजाताश्च रंतना विप्रामो मेधाविनो वा युवामवर्ति स्तोतृणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिषा गतुतमावाहः । कथयन्ति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्नं वर्तते । किं न कथयति । कथयत्येव सर्वं । तथा सत्यागतव्यमिति ॥ प्रवद्यामना । स्वोपकृष्टं धात्वर्थं वर्तमानात्प्रशब्दादपसर्गाच्चादमि धात्वर्थं । पा० ५. १. ११८ । इति वतिः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वृहज्जवचनाद्वाच्यं मनिन । ततो वृहज्जोहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रेः । दृष्ट आदर । आहुर्वादस्मादणादिकः किप्रत्यय आहो ह्रस्वश्च । गमिषा । गतुगब्दात्तुक्कंदमीतीष्टन । तुरिष्ठ मेयःस्विति तुलोपः । सुपां मुलुगिति विभक्त्यकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः ॥

आ वां श्येनासौ अश्विना वहंतु रथे युक्तासं आश्वः पतंगाः ।

ये अप्सुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥४॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः । आश्वः । पतंगाः ।

ये । अप्सुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥४॥

हे अश्विनी रथे युक्तामः सारथिना वहनप्रदेशे योजिता आश्वो व्याप्तवतः पतंगाः पतनसमर्थाः श्येनामः शंसनीयगमना अथा वा युवामा वहंतु । अस्मत्समीपमानयतु । येऽथा अप्सुर आप इव त्वरोपिता दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्र गच्छतो हे नासत्या युवा प्रयो हविर्लक्षण मत्तमभिलक्ष्य वहन्ति प्रापयन्ति । तादृशा इति पूर्वच संबधः ॥ अप्सुरः । तुर त्वरणं । अप्शब्दोपपदादस्मात् क्तिप्ति क्तिप ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदच जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतंगा वयो वहन्तृषा अभीके ॥५॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अच । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वाः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहन्तु । अरूषाः । अभीके ॥५॥

हे मरा नेतारावश्विनी युवतिस्तरुणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोरचमं रथमा तिष्ठत । आरूढवती । तथा सहिता वां युवामश्वा अभीके गृहसमीपं तं रथं परि वहंतु । परिप्रापयन्तु । कीदृशा अश्वाः । वपुषः । वपुर्गति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तद्वतः । क्वादमी मत्वर्थेयस्य लोपः । पतंगा उत्पतनसमर्थाः वयो गच्छतः अरूषा आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अच । इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३. १४८ । इति दृशिग्रहणाद्भवदाद्ययोगिऽपीदंशब्दाद्विभक्त्यर्थे चत्प्रत्ययः । जुष्टी । जुषी प्रीतिसंबन्धयोः । श्रीणादिकः क्तप्रत्ययः । वोतो गुणवचनादिति ङीष् ॥ ॥१८॥

उवन्देनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्रा वृषणा शचीभिः ।

निष्टैग्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्चवानं चक्रयुयुवानं ॥६॥

उत् । वन्देनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दस्रा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तैग्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । चवानं । चक्रयुः । युवानं ॥६॥

हे अश्विनी वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कृपावुदेरतं । उदेरयतं । उदगमयतं । हे दसा दर्शनीयौ वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनीं शचीभिः कर्मभि रभमेतत्संज्ञमृषिं दश राचीर्नवाहानि च कृपे निवसंतं तस्मादुदेरयतं । उदतारयतं । तथा तांग्यं तुयस्य पुत्रं भुज्यं समुद्रं निमगमात्मीयाभिर्नोभिरश्वेभ्य समुद्रान्निष्पारयथः । तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रधुः । छतवन्तौ ॥ ऐरतं । ईर गतीं कपेन च । ष्यंताकृडि च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटोति शिलोपः ॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्त्रमूर्जमोमानमश्विनावधत्तं ।

युवं कण्वायापिरिप्राय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवं । अत्रये । अत्रवनीताय । तप्त्रं । ऊर्जं । ओमानं । अश्विनी । अधत्तं ।

युवं । कण्वाय । अपिऽरिप्राय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनी युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायञ्चगृहेऽवसानीतायात्रये तप्त्रं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषापिं शीतेनोदकेनावारयेथां । अपि चास्मा अत्रय ओमानं मुखकरमूर्जं रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानां युवामपिरिप्रायामुरैर्ब्राह्मण्यपरीकार्यमिहामीनः सन व्युष्टामुषसं जानीही-
त्यंधकारवति गृहे प्रवशिताय कण्वायर्षये चक्षुष्युष्टाया उपसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । छतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्रायापिरिप्राय पटलेन पिहितदृष्टय एवंविधाय कण्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं ॥ ओमानं । अवतिरौणादिको मनिः । ज्वरत्वरित्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्राय । लिप उपदेहे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जुजुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्वांदसो लिट् । लिटः कानच्वा । सुषां मुनुगिति विभक्त्यकारः ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय ।

अमुंचतं वर्तिकांमंहसो निः प्रति जंघां विरपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना । पूर्याय ।

अमुंचतं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां । विरपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनी युवं युवां पूर्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञायर्षये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्धीमपिन्वतं । पयसासिंचतं । सर्वदा पयस्विनीमकुर्वतमित्यर्थः । अपि च वर्तिकां वृकेण यस्तां चटकसदृशीं शकुनिमंहसो वृकाख्यलक्षणात्पापात्रिरमुंचतं । निरमोचयतं । यद्वा । पुनःपुनर्वर्तत इति वर्तिकोपाः । तामादित्यनाभिग्रस्तां युवाममोचयतं । तथा विरपलायि संग्रामे क्षिप्रजंघाया अगस्त्यपुरोहितस्य खिलस्य संबन्धिन्या एतत्संज्ञायै स्त्रिया आयसीं जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं । समयोजयतमित्यर्थः ॥

युवं श्वेतं पेदेव इन्द्रजुतमहिहनमश्विनादत्तमश्वं ।

जोहूचमर्यो अभिभूतिमुयं सहस्रसां वृषणं वीरुगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदेव । इन्द्रऽजुतं । अहिऽहनं । अश्विना । अदत्तं । अश्वं ।

जोहूचं । अर्यः । अभिऽभूतिं । उयं । सहस्रऽसां । वृषणं । वीरुऽअंगं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनी पेदेव पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं । प्रायच्छतं । कीदृशं । इन्द्रजुतमिद्रेण युवाभ्यां गमितं । दत्तमित्यर्थः । अहिहनं शत्रूणां हंतारं जोहूचमतिशयिन संग्रामेष्वङ्कातारं अर्योऽरेः शचीरभिभूतिमभिभावुकं उयमुद्गुणं । वीर्यवंतमित्यर्थः । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं

दातारं वा वृषणं सेक्तारं । युवानमित्यर्थः । वीङ्गं दृढाङ्गं ॥ इन्द्रजितं । जु इति सौचो धातुर्गत्वर्थः । अस्माद-
तर्भाविष्यत्प्राक्कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओङ्गश्च । ऊयतेर्यङ्गुगतादीणादिक-
स्त्वप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्थः । अरिशब्दात् षष्ठ्यकवचने त्रसादिषु
कृन्दसि वावचनमिति घट्टितीति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
अभिभूतिः । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादां चिति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रमां । मनोतिः
सन्तिर्वा जनसनत्वेनेति विट् । विट् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥

ता वां नरा स्ववसे मुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता । वां । नरा । सु । अवेसे । मुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारी हे अश्विनी मुजाता शोभनजन्मानां ता वां तां युवां नाधमाना धनं याचमाना वय
स्त्रोतारोऽवसे रक्षणार्थं मु हवामहे । शोभनमाङ्गयामहे । गिरः स्तुतीर्जुषाणा सेवमाना युवां वसुमता
धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपा यातं । उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय मुषु प्राप्तव्याय धनाय सुवाय वा ॥
मुजाता । शोभनं जातं जन्म ययोस्तां मुजातां । मुपा मुनुगिति विभक्तराकारः । नऽमुभ्यामित्युत्तरपदातो-
दात्तत्वं । नाधमानाः । नाधु यास्यायां । जुषाणा । जुषी प्रीतिसवनयोः । ताच्छीलिकस्यानश । तुदादित्याक्तः ।
पूर्ववद्विभक्तराकारः । सुविताय । मुपूर्वादेशः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्याकुवङ् । मुपमानात क्त्वात्युत्तरपदा-
तोदात्तत्वं ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवै । हि । वां । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्तमायाः । उपसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्यावश्विनी सजोषाः सजोषसां समानप्रीतियुक्तां श्येनस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरण
प्रत्ययेण जवसा वगेन सहिता युवामस्मै अस्माना यातं । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनी रातहव्यो वा
युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन शश्वत्तमायाः कालात्यक्तया नित्याया उपसो व्युष्टौ विवासनसमये वां
युवां हवे । आङ्गयामि । हिहंतां । हि यस्मादेवं तस्मादा यातमित्यर्थः ॥ अस्मे । मुपां मुनुगिति शसः शोआदेशः ।
सजोषाः । तेनैव द्विवचनस्य मुआदेशः । हवे । ऊओ लङ्गुप्तमकवचने वङ्गलं कृन्दसीति संप्रसारणं । शश्वत्तमा-
वादेशः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशश्वत्तमा सर्वत्र । पा० ६. १. १६०. * । इत्युक्तादिषु पाठादंतीदात्तत्वं ॥ ११ ॥

आ वां रथमिति दशर्चं चतुर्थं मुक्तं दीर्घतमसस्य कषीवत आर्धं जागतमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां
रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने कृतां जागते कृंदसीदं मूक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च मुचितं । आ
वां रथमभूदिदं यो वां परिज्जमति चीणि । आ० ४. १५. इति ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतवसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १२ ॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनऽजुवं । जीरऽश्वं । यज्ञियं । जीवसे । हवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतवसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १२ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रथं जीवसे जीवनाथं प्रयो हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्या ऋवे । आङ्गयामि । कीदृशं । पुरुमायं बह्विधाश्रयं बह्विधकर्माणं वा मनोजुवं मन इव शीघ्रं गच्छंतं जीराशं जववदश्वपितं यज्ञियं यज्ञेष्वङ्गातुमर्हं सहस्रकेतुं अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा वनिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वतं शतद्वसुं शतसंख्याकिर्धनयुक्तं श्रुष्टीवानं । श्रुष्टीति त्रिप्रनाम । त्रिप्रं संभजमानं । यद्वा । सुखवंतं । वरि-
वोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बह्वीही चित्रकादित्वादंतोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादर्शआदित्वादच । जीराशं । जु इति गत्यर्थः । मीनो धातुः । जीरो च । उ० २. २३. इति रगीका-
रांतादेशश्च । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञिर्विभ्यां घञ्जावित्यर्हार्थं घप्रत्ययः । ऋवे । ऋजो
लटि बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्तिं बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतद्वसुं । शतत्रसुं ।
कादसस्तकारोपजनः ॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्त्समयंत आ दिशः ।

स्वदामि घर्मं प्रति यंत्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् । सं । अयंते । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मं । प्रति । यंति । उतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रयाणे प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने धीतिरस्मदीया बुद्धिरूर्ध्वोन्मुखा
प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो देष्टव्याः स्तयोऽपि समयंते । अश्विभ्यां संगच्छंतं । आकारः समुच्चयः ।
अहं च सोता घर्मं महावीरस्यं यद्वा वरणशीलाद्यादिकं हविः स्वदामि । स्वादूकरोमि । उतयोऽवितारो
रक्षका ऋत्विजश्च प्रति यंति । घर्मं प्रति गच्छंति संस्कारार्थं । अपि च हे अश्विनी वां युवयो रथमूर्जानी
सूर्यस्य दृष्टितारुहत् । आरूढवती ॥ प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यन्वुटो बह्वलमिति बह्वल
वचनाद्वाच्यं मनिन । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शन्सु स्तुतां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
मनिन । दृशियहणस्य विध्यंतरोपसंयहार्यत्वादुपधानकारलोपः । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयंते । अय
पय गतो । मीवादिङोऽनुदात्तत । उतयः । क्तिचक्तां च संज्ञायामित्यवतः कर्तरि क्तिच । ज्वरत्वरत्वादिना
वकारोपधयोरुट् । अरुहत् । लृमुट् लृभ्य इति चुरडादेशः ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अग्रमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चैकिते रथो यदश्विना वहंथः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अग्रमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चैकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहंथः । सूरिः । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवंतो यज्ञोपिता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या रणे संयामे शुभे शोभनाय
धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना यद्यदा समग्रमत संगच्छंते तदानीं हे अश्विना अश्विनी
युवोरहं युवोरिव रथः प्रवणे प्रकीर्णं संभजनीयं भुतले चैकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं
रथेनागन्ध इत्यर्थः । यद्येन रथेन सूरिं सोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं धनमावहथः प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥
पस्पृधानासः । स्पर्धं संघर्षं । क्हांदसो लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । क्हांदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च ।
अग्रमत । गमेऽक्हांदसो लङ् । समो गम्युक्तीत्यादिनात्मनेपदं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । इत्यादादेशः ।
गमहनेत्युपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अर्गआदित्वादच । जायवः । जि जये । क्वापाजीत्यादिनील ।
चैकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङ्ताक्हांदसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपी । यत् । मुपां मुलुगिति
तृतीयाया लुक् ॥

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वांमवः ॥ ४ ॥

युवं । भुज्युं । भुरमाणं । विऽभिः । गतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहता । पितृऽभ्यः । आ ।

यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवःऽदासाय । महि । चेति । वां । अमवः ॥ ४ ॥

• वृषणा कामानां वर्पितारी हे अश्विनी युवं युवां भुरमाणं विभिर्श्विभिर्भयमाणं गतं समुद्रे निमग्नं भुज्युं तुयपुष्पं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्विनीविशेषैश्च निवहता नितरां वहतां पितृभ्य आ । आङ् मर्यादायां । यच्च पितरस्तुयादय आसते तावत्पर्यंतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं भुवति । दूरं वर्तमानं वर्तितुमस्य गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धवो रक्षणं शबरहननरूपं महि महन्नभीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥ भुरमाणं । दुभुज्य धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाङ्गः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४ ८९ । पंचम्यपाङ्परिभिः । पा० २ ३. १० । इति पंचमी । यासिष्टं । या प्राप्ते । यस्मरमनमातां सक्त । पा० १ २ ७३ । इति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यं । विजिनो दूरदेशः । तच्च भवं विजेन्यं । भवं कंदसीति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणी येमतुरस्य शर्ध्यं ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ध्यं ।

आ । वां । पतिऽत्वं । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवां । पती इति ॥ ५ ॥

अश्विना हे अश्विनी युवोर्युवयोर्वाणी वननीयो प्रशस्यावर्धो युवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं रथमाजिधा-
वनसमयेऽस्य रथस्य यत्कर्तव्यं प्राप्यमादित्याख्यमवधिभूतं लक्ष्यं वपुषे गोभार्थं तथेमतुः । सर्वभ्यो देवभ्यः पुर्वं प्रापयामासतुः । तदनंतरं चा जग्मुष्यागतवती जेन्याजिधावनेन जीयमाना योषा मर्या सख्याय सवित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । सम युवामेव पती भर्तारारविति ॥ युवोः । पृथोद्विचक्षे योऽचीति यत्स्य सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्भावि शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । युवायुजं । युवावो द्विवचन इति द्व्यभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्याविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्ध्यं । शृधु प्रसहने । अस्मावयंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुषी । गमल्लटः क्तमुः । उगि तथेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या । जि जय । श्रीणादिक एव्यप्रत्ययष्टिलोपश्च ॥ २० ॥

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन घर्मे परितप्रमचये ।

युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवं । रेभं । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मे । परिऽतप्तं । अचये ।

युवं । शयोः । अवसं । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वंदनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवात्कूपपतनाद्दोषव्यथः । रुष्यथः । उरुष्यती रषाकर्मिति यास्कः । नि० ५. २३ । तथाचय अचये परितप्तं परितप्तं घर्ममसुरैः पीडार्थं प्रविष्टं दीप्यमानं तुषापि हिमेन शीतनोदकेनावारयेयां । यद्वा । हविषामचये मर्षाचयेऽप्ये परितप्तं सूर्यकिरणैः संतप्तं घर्मं । अहर्नामितत् । अहर्हिमेन वृष्युदकेन हविःसंपादकत्रीह्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेयां । अपि च शयोरितत्संज्ञावर्गवि

निवृत्तप्रसवायां धेनाववसं रक्षकं पयो युवं युवां पिष्यथुः । प्रवर्धितवर्ती । तथा जीर्णांगो वंदन ऋषिर्दीर्घिणा-
युषा प्र तारि । युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं । अवतरीणादिकोऽस्य । पिष्यथुः । प्यायी
वृद्धी । व्यत्ययेन परस्त्रीपदं । लिङ्गङोश्च । पा० ६. १. २९. इति पीभावः ॥

युवं वंदनं निःक्षृतं जरण्यया रथं न दत्ता करणा समिन्वथः ।

क्षेचादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामचं विधते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवं । वंदनं । निःक्षृतं । जरण्यया । रथं । न । दत्ता । करणा । सं । इन्वथः ।

क्षेचात् । आ । विप्रं । जनथः । विपन्यया । प्र । वां । अचं । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दत्तावस्थिनी युवं युवां जरण्यया जरया निःक्षृतं निःशेषेण प्राप्तं वंदनमृषिं करणा कर्मणां कर्तारौ
शिल्पकुशलां युवां समिन्वथः । समधत्तं । पुनर्युवानमकुर्वतं । तच्च दृष्टांतः । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं
रथं पुनरप्यभिनवं करोति तद्वत् । अपि च विपन्यया सुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन सुती संती क्षेचादा । आकारः
समुच्चये । मातुषदरलक्षणाञ्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं जनयः । जनयथश्च । तथा वां युवयोर्दंसना
रक्षणात्मकं कर्माचारं विधते परिचरते यजमानाय प्र भुवत् । प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निःक्षृतं । च
गती । कर्मणि निष्ठा । गतिरनेतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । जरण्यया । जरणक्रियायां जरण्या । अत्यावस्था-
च्छंदसि चति यः । करणा । करोतिरन्त्येभ्योऽपि वृश्चते । पा० ३. ३. १३०. इति युच । इन्वथः । इवि व्याप्ती ।
इदित्वात्तुम् । भावादिक् । जनयः । जनी प्रादुर्भावे । णिच्युपधावृद्धिः । जनीजृप्कमुरंज इति मित्त्वान्मितां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । विपन्यया । पन सुती । अध्या-
दयश्चेति भावे यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । विधते । विध विधाने । तीदादिक् । लटः शतृ । शतुरनुम इति
विभक्तेश्चदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेख्यडागमः । बङ्गलं कंदसोति शपो लुक् । भुम्वोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितं ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चिचा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं । कृपमाणं । परावति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निबाधितं ।

स्वःवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चिचाः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितृभ्यस्य त्यजसा त्यागेन निबाधितं पीडितं भुञ्जं
कृपमाणं युवां सुवन्तमगच्छतं । युवां रक्षणार्थं गतवर्ती । यस्मादेवं तस्मादे अश्विनी स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभन-
गमनयुक्ता इत इतोमुखाश्चिचाश्चायनीया युवोरहं युवयोर्विबोतीरुतयो रक्षा अभीके समीपेऽभिष्टयः सर्वैः
प्राणिभिरभ्येषणीया अभवन् । भवन्ति ॥ कृपमाणं । कृपातिः सुतिकर्मा । अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः ।
सुपूर्वादर्तेभावे विच् । ततो मतुप । कंदसीर इति मतुपो वत् । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्लिप्त ।
शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्वं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति ।

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अथ । शिरः । प्रति । वां । अश्वं । वदत् ॥ ९ ॥

उतापि च हे अश्विनी मधुमन्मधुमती वां युवां स्या सा मक्षिका सरघा मधुकामा सत्वरपत् । असीत् ।

तक्षीशिव उशिवः पुत्रः कक्षीवान् सोमस्य पानेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभुक्तिरिति ज्ञपयति । युवामाह्वयति । युवं युवां च तस्यै मन्त्रिकाये मधु दातुं मधुविद्यार्थिनीं संती दधीच आचर्वणस्य अचिर्मन्त्रित शृङ्गपया आ विवासचः । पर्यचरतं । अथानंतरं तस्मिन्मृते सत्यस्य युवाभ्यां प्रतिहितमश्वस्य संबन्धि यत्किरस्तदा युवा प्रति मधुविद्यामवदत् । स अक्षिराश्वेन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । मुपां मुलुगिति विभक्त्युक्तं । अरपत् । रूप अप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हर्षे । मदीऽनुपसर्गे इति भावऽप । ज्ञपयति । ज्ञेयं स्पृधायां शब्दे च । लुडिति भावे लुट् । बह्वचं कंदसीति संप्रसारणं । हवनमात्मन इच्छति । मुप आत्मनः कष । आत्मोपमन्त्राः दसः । वर्णापत्योत्वं । अश्वं । अश्वे भवमश्वं । भवे कंदसीति यत् ॥

युवं पेदेवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शर्यैरभिद्युं पृतनासु दुस्तरं चर्कृत्यमिद्रमिव चर्षणीसहं ॥ १० ॥

युवं । पेदेवे । पुरुऽवारं । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शर्यैः । अभिऽद्युं । पृतनासु । दुस्तरं । चर्कृत्यं । इद्रंऽडव । चर्षणिऽसहं ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनी पेदेवे पेदनास्ते राज्ञे पुरुवारं बह्वभिर्वरणीयं स्पृधां संयामि स्पृधमानानां शत्रुणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभ्रवर्णमिद्राक्षमश्वं युवं युवां दुवस्यथः । दत्तवर्ता । पुनरपि कीदृशः । शर्यैः । शीयंत इति शर्या योहारः । तैः पृतनासु संयामेपु दुस्तरं तरीतुमशक्यं अभिव्युमभितदीप्तिं चर्कृत्यं सर्वेषु कार्येषु पुनःपुनः प्रयोज्यं इद्रमिव चर्षणीसहं । इद्रो यथा शत्रुनाभिवर्ति एवं शत्रुजनानामभिवर्तारमित्यर्थः ॥ स्पृधां । स्पृधं संघर्षे । क्रिधिति क्रिप । चर्षणं नृशिर्यहणानुकर्षणात्तस्य च विध्यंतरोपसंयद्वायत्वादकारस्य लोपो रेफस्य च संप्रसारणं । मवेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । तरुतार । तू प्रवनतरणयोः । अस्मान्मृषि यसितस्कभितस्तभित्यादौ निपातनादृपमिद्रिः । चर्कृत्यं । करोतिर्यङ्लुगतादिभाषा लुपोरिति कष । ततस्तुक् ॥ ॥ २१ ॥

का राधदिति द्वादशर्चं पंचमं मुक्तं । अत्रानुक्रम्यति । का राधद्वादशांत्या दुःस्वप्ननाशनाया गायत्री द्वितीया ककुप तृतीयाचतुर्थी काविराएनष्टरूप्या पंचमी तनुशिरा यश्वरैरुष्णिग्विष्टारवृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति । अस्त्रायमर्थः । अनुवृत्तिरीशजो दीर्घतमः कक्षीवानृषिः । आद्या गायत्री । विद्वांसा- विद्येषा ककुप मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमस्तृत्तककुप । अनु० ५. ३. इति हि तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसित्येषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । अनु० ६. ५. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी वि पृष्ठाभीत्येषा नष्टरूपी । नववैराजत्रयोदशीर्नष्टरूपी । अनु० ६. ६. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा । अनु० ५. ५. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षष्ठी यद्यपि पादसंख्ययोष्णिगु भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी विष्टारवृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकीं विष्टारवृहती । अनु० ७. ५. इति तल्लक्षणोपेतत्वात् । मा कस्मा इत्यष्टमी कृतिः । जागतावष्टकश्च कृतिः । अनु० ६. ३. इत्युक्तलक्षणमज्ञावात् । दुहोयमिति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । अश्विनं वे इति वैशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयेदर्मापि मुक्तमाश्विनं । अध स्वप्नस्यत्यस्या दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति न्यायेन तदेव देवता ॥ मुक्तावनियोगो भिगिकः ॥ घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । मृच्यते हि । का राधद्वौचाश्विना वामिति नवा भात्यापि । आ० ४. ६. इति । का राधद्वौचाश्विना वामिति नव विच्छेदसः । ए० ब्रा० १. २९. इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

का राधद्वौचाश्विना वां की वां जोष उभयोः । कथा विधान्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होचा । अश्विना । वां । कः । वां । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति ।

अप्रऽचेताः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवां का होवा । वाङ्मामेत । कीदृशी सुतिजज्ञा वायाधत् । आराधयति । प्रीती करोति । युवयोर्माहात्म्यानुकूपा सुतिर्नास्तीत्यर्थः । किं वां युवयोर्दमयोर्जोषि जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मन्नुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि न कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धी । ज्येष्ठाङगमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । अत्वादायुदात्तत्वं । कथा । या हेती च च्छंदसीति किंशब्दात्प्रकारध्वने याप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तीदादिकः । ज्येष्ठाङगमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासीं प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विद्वांसाविहुरः पृच्छेदविद्वानित्यापरो अचेताः । नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसी । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । नु । चित् ।

नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वानक्षः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनाविव दुरो द्वाराणि सुतिपरिचरणयोर्दपायभुताङ्गान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । चेतसा ज्ञानेन रहितः । तस्मादश्विनाविव पृच्छेदित्यर्थः । ती चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनी नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुयाहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेती च च्छंदसीति याप्रत्ययः । इदम इत् । एतेतौ रथोः । पा० ५. ३. ४ । इतीज्ञावः । यदि या हेती चेत्येदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्थमुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुनुगिति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । क्रमु पादविचेपे । अस्मात्त्र्युपपदे ण्यङ्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसमत्वनक्रमगमो विडिति विट् । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चद्दयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतं । अद्य ।

प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां ती युवां हवामहे । आहुयामहे । तावाहती विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमद्यास्मिन्काले वोचेतं । युवाणां भूयास्तं । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः सुत्या संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् । प्रार्चं । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता । सुपां सुनुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चत् । अर्च पूजायां । भावादिक् । तिङ्गां तिङ्गो भवतीति मिपस्तिबादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादनेषु । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शानघो लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १ । इति दुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावो द्विवचन इति युवादेश आत्वं च । यद्वा । पु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

वि पृच्छामि पाक्या ३ न देवान्वर्षदृतस्याहुतस्य दसा ।

पातं च सत्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वर्षद्ऽकृतस्य । अहुतस्य । दसा ।

पातं । च । सत्यसः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी युवां वि पृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न पक्तव्यप्रज्ञान स्वपरिपक्वमतीतव्याद्धि-
वान्न पृच्छामि । किंतु युवामेष सर्वज्ञो पृच्छामीत्यर्थः । हे दस्रा दर्शनीर्या ती युवां वषट्कृतस्य वषट्कारिणापी
इतस्याद्भुतस्यायर्थभूतस्य महतः सहायोऽतिशयेन बलवतो बलोत्पादकस्य सोमस्य स्वाश्लक्ष्णमिकदेश पातं
च । नोऽस्यांश्च रभ्यसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रादोद्यमान्कृतं ॥ पाक्या । पचेर्द्धहलोर्ण्यत । चजोः कृ घिगय
तोरिति कुत्वं । तित्स्वरः । सुपां मुलुगिति विभक्तौडादेशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्योर्यादित्वेन गतिवान्न-
तिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्व । पातं । पा पाने । बङ्गत्वं कृदसीति शपो लुक् । सहासः । सहतेऽभिभवत्य-
वेति सहो बलं । अमुन । तदस्यास्तीति सहस्वी । मत्वर्थोयो विनिः । तत आतिशायान्नक ईयमुन । विभ-
तोर्लुक् । क्वांस ईकारलोपः । रभ्यसः । रभ रामस्ये । रामस्यं कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्जियो वा । प्रैपयुन विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पज्जियः । वां । प्र ।

इषऽयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनी प्र भवति समर्था भवति सा वाक् या वाग्युष्मत्स्मृतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे सुहस्ताख्य
कृषी भृगवाणे न भृगो च शोभे शोभते । यया च स्मृतिस्मरणया वाचा पज्जियः । पञ्चा अंगिरसः । तेषां
कुलोत्पन्नः कक्षीवान्वां युवां यजति पुत्रयति स्ताति । सापि शोभत इत्यर्थः । इषयुन इषमन्नमात्मनः कामय-
मानस्य विद्वान् स्तुत्यभिन्नः कक्षीवानुपिः प्र भवतु । युष्मदन्यहात्संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोष । घोषा नाम
काचिद्रुद्रवादिनी कक्षीवतः पुत्री । अत्रोपचारात्तदाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो
भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । शब्दादि । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्युगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीप्ती । लोपस्त आत्मनेपद्विति तलोपः । इषयुः । इष
गती । इष्यति गच्छतीतीषमन्नं । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । इषु इच्छायां । इष्यते सर्वः प्राणिभिरितीषमन्नं ।
व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन संहितायां प्रादृढोढोढ्येप्येषु वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६. १. ८९. ४. । इति
वृद्धिः ॥ ॥ २२ ॥

श्रुतं गायत्रं तक्वानस्याहं चिद्धि रिरिभाश्विना वां । आशी शुभस्पती दन् ॥ ६ ॥

श्रुतं । गायत्रं । तक्वानस्य । अहं । चित् । हि । रिरिभे । अश्विना । वां । आ । अशी

इति । शुभः । पती इति । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनी गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रमास्त्रा निष्पाद्यं वा सोत्र तक्वानस्य सवल्लितेर-
धस्य अज्ञास्यस्य संबन्धि श्रुतं । अशृणुतं । अहं सिद्धमिव वां युवां स हि रिरिभ । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । हे
शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारी जलस्य वा स्वामिनी अशी युवाभ्यां दत्ते चतुषी आ दन् आददानः ।
तस्मा इव मह्यमप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु अवणे । कङ्क बङ्गत्वं कृदसीति विकरणस्य
लुक् । तक्वानस्य । तक् गती । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिलक्ष्यते । आणादिक उपप्रत्ययः ।
भृगवाण इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरिभ । रेभु शब्दे । अशी । ई च द्विवचन इत्यादिशब्दस्य ईकारांतादेशः । स
चोदात्तः । शुभस्पती । सुवामञ्चिते परांगवत्स्वर इति पठ्यंतस्य परांगवद्भावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामं-
चितानुदात्तत्वं । दन् । आहपूर्वाहदातेराङो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शतृ ।
बुद्धौत्यादित्वात् झुः । द्विवचनप्रकरणे कृदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । कृदस्युभयधेनुभयथा-
ययणात् शतृः सार्वधातुकत्वेन क्तिप् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरतंतंसतं ।

ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवं । हि । आस्तं । महः । रन् । युवं । वा । यत् । निःऽअततंसतं ।

ता । नः । वसू इति । सुऽगोपा । स्यातं । पातं । नः । वृकात् । अघऽयोः ॥ ७ ॥

हे अश्विनी महो महतो धनस्य रन् रातारी दातारी युवं युवां कंचनास्तं । - - - निरततंसतं । धनानि निरगमयतं । रचकी विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे वसू वासयितारावश्विनी ता तावृशी युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुपु गोपायितारी रचितारी स्यातं । भवतं । अपि च नोऽस्मानघायोरघं पापफलमस्माकमिच्छतो वृकात्स्तेनात्यातं । रचतं ॥ महः । महतः । क्वांदसोऽक्तलोपः । रन् । दत्तितिवत्प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकध-
चनं । निरततंसतं । तसि अलंकरि । अस्मानयंताक्वडि णिअद्रुसुभ्य इति त्रैसङ् द्विवचनादि च । गुहसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधितत्वात्सन्वद्वावाभावः । सुगोपा । मुपां मुनुगिति विभक्त्यर्जुक् । अघायोः । अघं परेषामि-
च्छति । क्वांदसि परेच्छायामिति क्यच् । अश्याघस्यादित्यात्वं । क्वाचं दसीत्युप्रत्ययः ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिन्धीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणे । नः । मा । अकुत्र । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिन्धीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी अमिचिणे । अमिचं मिचराहित्यं । तद्वति कस्मै चिदपि शत्रवे नोऽस्मान्माभि धातं । आभिमुख्येन मा स्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः सकाशात्स्तनाभुजः सन्निवृत्ताभ्यनुष्यांश्च पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिन्धीः शिशुना क्त्वेन विरहिता अस्मादीये गृहेऽश्याना वा सत्योऽकुत्र चिदस्माभिरगम्ये प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धातो माडि क्वाडि गातिस्थिति सिचो लुक् । न माऽद्योग इत्यडभावः । अकुत्र । परादिर्क्वदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गुः । इण गती । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । आत इति झेजुम । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । सन्निभुजंति पालयंतीति स्तनाभुजः । क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । अशिन्धीः । सख्यशिन्धीति भाषायां । पा० ४. १. ६२. इति क्वादस्यापि व्यत्ययेन निपातनं द्रष्टव्यं । यद्वा । शिशुरस्यास्तीति शिन्धी । क्वादसीवनिपावति मत्वर्थीय ईकारः । नऽसमासिऽव्ययपुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा क्वादसीति पुर्वसवर्णदीर्घः । अथवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गं क्वादसीति किप्रत्ययः । द्विवचनज्ञस्वत्वे । एरनेकाच इति यण । क्वांदसो वकारः । पुर्ववत्समामस्वरी ॥

दुहीयन्मिचधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिचऽधितये । युवाकु । राये । च । नः । मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवाकु युवां कामयमानाः स्मृतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारो मिचधितये मिचधितां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशाद्वनानि दुहति प्राप्नुवति । अतो नोऽस्मानपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुहंतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेषेऽज्ञाय च नोऽस्मान्मिमीतं । कुहंतं । अस्माभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे । दुहिर्दीहः । इगुपधात्कित् । उ० ४. ११९. इति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीर्यति । सुप आत्मनः क्यच् । दुहीयतेर्लैव्यङ्गमः । इत्यक्ष लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहिर्लैङ् स्रस्व रन् । पा० ३. ४. १०५. इति व्यत्ययेन रनादेशाभावे रूपमेतत् । क्वांदसोऽत्यलोपः । यद्वा । रनादेशे कृते क्वांदसो रेफस्य यकारः । अत

एव व्युत्पत्त्यनवधारणाज्ञावगृह्णन्ति । युवाकु । मुपां मुनुगिति जसो णक् । स्मिमीतं । माङ् माने शब्दे च ।
जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

अश्विनोरसनं रथमनुश्वं वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥१०॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्वं । वाजिनीवतोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥१०॥

• वाजिनीवतोः । वाजोऽन्नं वत्सं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्वमश्वरहितमश्वराहित्येऽपि सामर्थ्याति-
शयेन गच्छन्तं रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूरि प्रभुतं श्रयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वन
पण संभक्तो । अहं । चाकन । कन दीप्तिकातिगतपु । कन्दसो लिट् । णलुप्तमो वा । पा० ७. १. ९१. । इति
णित्वस्य विकल्पनादुद्बोधः । तुजादिस्वादभ्यासदीर्घत्वं ॥

अयं समह मा तनूत्याते जनाँ अनु । सोमपेयं सुखो रथः ॥११॥

अयं । समह । मा । तनु । ऊह्याते । जनान् । अनु । सोमपेयं । सुखः । रथः ॥११॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्ध
कुरु । यद्वा । अयमयमानं त्वां प्राप्नुवंतं मामिति योज्यं । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो
जनाननु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रलूह्याति । ऊह्याते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यद्दीयते तत्सर्वं
रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११. । यद्वा । अयं पयं गती ।
पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तते इति समघः । कन्दसो वर्णविकारः । यद्वा । मह
पुत्रायां । महयति पुत्रयतीति महो धनं । पचाद्यच् । ऊह्याते । वह प्रापणे । कर्मणि क्त्वाङागमः ।
यजादिस्वात्संप्रसारणं । तस्य क्वादसो दीर्घः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते ।
सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिति भावे यत् । ईदतीति ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऊदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽभुंजतश्च रेवतः । उभा ता वसि नश्यतः ॥१२॥

अथ । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुंजतः । च । रेवतः । उभा । ता । वसि । नश्यतः ॥१२॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे । निर्विणोऽस्मि । तथाभुंजतः परानरुणतो रेवतो
धनवतश्च पुरुषस्य एवंभुतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विणोऽस्मि । यतस्तानुभी वसि चिप्रं नश्यतः नाशं प्राप्नुतः । स्वप्नकृष्टः
पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्यस्यैव धनमभुक्तमदत्तं सत् चिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्विदे मां बाधत
इत्यर्थः । अथ स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसत्तावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशनीति
युज्यते ॥ स्वप्नस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । विदू लामे । आग-
मानुशासनस्यानित्यत्वान्नमभावः । रेवतः । रथिशब्दान्तुप । रथेर्मतो बहुलमिति संप्रसारणं । कन्दसीर
इति मतुपो वत्त्वं । रेवताश्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयत्र मुपां मुनुगित्या-
कारः ॥ ॥२३॥ ॥१७॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् मुक्तानि । तत्र कदित्येति पंचदशर्धं प्रथमं मुक्तं । अवागुक्तम्यति । कदित्या पंचोना
वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कषीवानुपिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप । विश्वे देवा इन्द्रो वा देवता ॥
विनियोगो शैगिकः ॥

कदित्या नैः पाचं देवयतां अवाङ्गिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदान्द्रिश् आ हर्म्यस्योरु कंसते अध्वरे यजचः ॥१॥

कत् । इत्या । नृन् । पाञ्च । देवऽयतां । अवंत् । गिरः । अंगिरसां । तुरण्यन ।
प्र । यत् । आनन्द । विगः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नृः पाञ्च नृन्याता नृणां स्तुतेर्नेतृणां पुरुषाणां रक्षणशक्तिं इन्द्रसुरण्यन गोरूपधनं प्रेरयन् देवयतां देवं
योतमानं दानादिगुणयुक्तं वेन्द्रमात्मन इच्छतामंगिरसामृषीणामस्माकमित्येत्यं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतीः कत्
कदा कस्मिन्काले अवत । शृणुयात् । यद्यदा स इन्द्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबं-
धिना विश्वं चत्विग्लक्षणात्मनुष्याना आभिमुख्येन प्राणत् प्राप्नोति तदानीमध्वरेऽस्मदीये यज्ञे यजत्रो यष्टकः
समुच्च बज्रं क्रंसते । क्रंसते । स्वयमेवोत्सहृत इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपः कांदसः । नृः पाञ्च । नृन्ये
। पा० ८. ३. १०. । इति संहितायां नकारस्य इत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेल्युकारः सानुनासिकः । पाञ्च ।
पा रक्षणे । ताच्छीलिकमुत् । व्यत्ययेन सोरमादेशः । मञ्चापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण । देवयतां ।
मुप आत्मनः क्वच । ततो लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । अवत । श्रु अवणे । ल्यङ्गागमः ।
बज्रं कंदसीति विकरणस्य लृक् । तुरण्यन । तुरण्य त्वरायां । कंदादिः । आनन्द । अत्रोतिर्लङि व्यत्ययेन
परस्मिपदं । श्री प्राप्ति व्यत्ययेन प्रमविकरणः । प्रश्नादिपत्वे जप्त्वं । आङागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दादर्श्यादि-
त्वाद्वा । क्रंसते । क्रमु पादविशेषे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । ल्यङ्गागमः ।
सिद्धबज्रं लिटीति सिप । यजत्रः । अमिनशीत्यादिना यजेरचन्प्रत्ययः ॥

स्तंभीह द्यां स धरुणं प्रुषायद्भुवौजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत द्यां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह । द्यां । सः । धरुणं । प्रुषायत् । अद्भुः । वाजाय । द्रविणं । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजां । महिषः । चक्षत । द्यां । मेना । अश्वस्य । परि । मातरं । गोः ॥ २ ॥

स इन्द्रो द्यां बुलोकं स्तंभीह । स्तंभाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वज्रस्योदकस्य
किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इन्द्र अद्भुः सूर्यात्मनोह विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिर-
भिद्रवणीयं धरणं । उदकनामितत् । सर्वस्य धारकं वृथ्युदकं वाजायान्नार्थं बलार्थं वा प्रुषायत । प्रुष्णाति ।
सिंचति । प्रवर्धतीत्यर्थः । अपि च महिषः । महत्तामैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः स्वजां स्वसकाशादुत्पन्नां द्यां ।
वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति वा रात्रिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति वा उषाः । तामनु चक्षत । चष्टिः
पञ्चतिकर्मा । अनु पश्चात्पश्चाति प्रकाशति । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रेरुपमस्य पश्चादु-
देतीत्यर्थः । अपि चेदमपरमाश्चर्यं यदयमश्वस्य मेनां । स्वीनामैतत् । स्त्रियं वडवां गोमातरं जननीं । परि-
र्वेपरीत्ये । विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तद्वच प्रतिपाद्यते मञ्चांतरि
चन्द्रवाक्वरूप एतद्विस्पष्टमवगम्यते ॥ धरुणं । धरिर्गिर्लुक्क्रियुजप्रत्ययः । प्रुषायत् । मुप मुप स्नेहनसेचनपुरणेषु ।
क्रियादिकः । ल्यङ्गागमः । कंदसि शायजपीत्यहावपि आप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । नृ नये । बज्रलवच-
नाद्दूदोरिति कर्तर्यप । चक्षत । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । कांदसो लङ् । बज्रं कंदसीति शपो नुगभावः ॥

नक्षत्रवमरुणीः पूर्य राट् तुरो विशामंगिरसामनु द्यून् ।

तक्षत्रजं नियुतं तस्तंभद्यां चतुष्यदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हव । अरुणीः । पूर्य । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून् ।

तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तस्तंभत् । द्यां । चतुऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीरक्षणाया आरोचमाना वीपसो राट् राज्यप्रकाशयन्सूर्यात्मिन्द्रः पूर्य पूर्वैर्दिविभिः प्रयुक्तं हवमि-
दानीमस्माभिः क्रियमाणमाहुतं नक्षत् । नक्षतु । शृणोतु । कीदृशः । अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणामं-

गिरसामृषीणां सोतृणां तुरो धनस्व प्रेरयिता । अपि च स इन्द्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं हंत्येन सह
नितरां युक्तं तच्चत् । अकरोत् । तथा यां युक्तोक्तं तस्मिन् । अस्मभयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः ।
किमर्थं । नयाय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्चादये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नचत् । नच
गती । लेख्यडागमः । पूर्व्यं । पूर्वः कृतमिनयां च । पा० ४. ४. १३३. इति यप्रत्ययः । राट् । रात्रु दीप्ती ।
अस्मादंतर्भावितवर्थात् क्तिप् । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । तच्चत् । तच्च त्वच्च तनुकरणे । बह्वन्
कंदस्वमाद्गोऽपीत्यङ्भावः । तस्मिन् । एभि स्काभि गतिप्रतिबधे । अस्मागयंताङ्गि चङि रूपं । चङ्यन्यत-
दस्वामित्युपोत्तमस्योदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्त्रिधाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः पादा अस्य ।
संख्यसुपूर्वस्थिति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्चावः । द्विपादे ।
पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्मयादित्वेन पदत्वाद्भसंज्ञाया अभावे पञ्चावाभावः । द्वित्रिभ्यां पाद-
भूधसु बह्व्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकं ।

यद्द प्रसर्गे चिककुप्स्वित्तदप दुहो मानुषस्य दुरो वः ॥४॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋताय । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां । अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । चिऽककुप् । निऽवर्तितं । अपि । दुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥४॥

हे इन्द्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हव्यं सत्यताय यज्ञार्थं स्वयं स्तुत्यमपीवृतं पणिभिर्गृहामु निगूढमुस्त्रियाणां
गवामनीकं संघं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । यद् यदा खनु प्रसर्गे युतं चिककुप
त्रिषु लोकेषूक्कृत इन्द्रो निवर्तत नितरां वर्तत तदानीं स इन्द्रो दुहो द्रोग्धुर्मानुषस्य मनोः संबंधिनोऽमुरस्य
पणेः संबंधीनि दुरो द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितान्यप वः । अपवृणोति । उठाटयति ॥ स्वयं । स्तु
शब्दोपतापयोः । अह्वलोर्ण्यत् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादङ्भावः । अपीवृतं । अपिपूर्वावृणोतिः कर्मणि
निष्ठा । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । गतिरन्तर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गे । प्रकर्षणे स्रज्जति विमु-
च्यतिऽस्मिन्निषव इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कंदसमस्यायादिस्वराभावः ।
निवर्तत । वृत्तु वर्तने । लेख्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृञ् वरणे । कंदमे लुङि मंचे घसति त्रिभुक् ।
गुणे हल्ङ्यादिलोपः ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तरणे भुरण्यू ।

शुचि यत्ने रेक्का आयजंत सबर्दुघायाः पय उस्त्रियायाः ॥५॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुरेतः । तरणे । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्काः । आऽअयजंत । सबऽदुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥५॥

हे इन्द्र तुरणे चिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्योपयंत्यौ पितरावुत्पादयंत्यौ वावापृथिव्यौ यद्यदा
पयः सांमाव्यलक्षणं हविरनीतां गोष्वनयतां । व्यधिपातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधो राधकं समृद्धिकरं
सुरेतः शोभनरेतस्कं । कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाद् जगदुत्पद्यते । अपि प्राप्ताङ्गतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टिरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । यद्यदा च वावापृथि-
वीभ्यां गोष्वानीतां शुचि शुद्धं सबर्दुघायाः शीरस्य दोग्ध्या उस्त्रियाया गोः पयो रेक्काः । धननामेतत् ।
धनवदतिप्रियं । यद्वा । अतिरिक्तं प्रवृद्धं । एवंविधं हविस्तुभ्यमायजंत आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
तदानीं दुहो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबंधः ॥ अनीतां । ग्नीञ् प्रापणे । लङि बह्वन् कंदसीति
शपो लुक् । सुरेतः । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदादुदात्तत्वं । तुरके । तुरण त्वरायां । कंङादिः । क्तिप्तेति
क्तिप् । अतोलोपयलोपी । भुरण्यू । भुरण धारणपोषणयोः । अयमपि कंङादिः । श्रीणादिक उप्रत्ययः ॥ २४ ॥

अध प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उषसो न सूरः ।

इंदुर्येभिराष्ट स्वेदुहव्यैः सुवेण सिंचजराणि धाम ॥ ६ ॥

अध । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः । न । सूरः ।

इंदुः । येभिः । आष्ट । स्वऽइदुहव्यैः । सुवेण । सिंचन् । जराणि । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिंद्रः सुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्र जज्ञे । प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारको
ऽस्मान्ममत्तु । मादयतु । स च प्र रोचि । प्रकष्टं रोचते । तत्र दृष्टांतः । अस्या अस्माभिर्दृश्यमानाया उषसः
समीपे वर्तमानः सूरो न सूर्य इव । जराणां जराणीयः स्तोत्र्य इंदुः सोमो धामाहवनीयलक्षणं स्थानमभि-
लष्य सुवेण सिंचन् सिंच्यमानः सन् स्वेदुहव्यैः स्वभुतसमृद्धहविर्कैर्येभिर्यैरस्माभिराष्ट आश्रित आसीत् । तान-
स्मादयस्त्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । जनी प्रादुर्भावे । त्रिष्टि गमहनेत्युपधालोपः । ममत्तु । मदी हर्षे । बज्रत्वं कंदसीति
विकरणस्य सुः । रोचि । रुच दीप्ती । कंदसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन त्रिष्टिणादेशः । आष्ट । अष्ट भोजने ।
कर्मणि लङि बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्रथादिपत्वे टुत्वं । आडागमः । यदुत्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः । इदि परमैश्वर्यं । आणादिक उपप्रत्ययः । अनित्यमागमशासनमिति गुमभावः । इदूनि
प्रभूतानि च तानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि येषां । यद्वा । अिहन्धी दीप्ती । स्वायत्तानीदूनीहानि
हव्यानि येषां । अथवा । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविर्येषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादिवाद्भिमतरूपसिद्धिः ।
सिंचन् । विचिर् चरणे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शे मुचादीनामिति गुम् । जराणां । जरतिः सुतिकर्मा ।
अस्मात्कर्मणि ल्युट् । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिट्स्वराभावः ॥

स्विध्मा यद्वनधितिरपस्यात्सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्व प्रभासि कृत्वाँ अनु दूनर्नर्विंशे पश्चिषे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्वाँ । अनु । दून । अर्नर्विंशे । पश्चिषे । तुराय ॥ ७ ॥

यदि स्विध्मा सुदीप्तास्या वनधितर्वने क्षेत्रे वृक्षसमूहे निधातव्या शस्त्रपस्यात् अपो विशसनात्मकं
स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेरकोऽध्वर्युध्वरे यज्ञे गोः पशो रोधना रोधनाय धूपे नियोजनाय
परि भवति । समर्थो भवति । यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणीः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां धीयत इति
वनधितर्मधमाला । सा यद्यदापस्यात् अपः प्रकर्षणलक्षणं कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरक इन्द्रोऽध्वरे
यज्ञस्य निमित्तभूतेऽध्वर्युऽहिंसितव्येऽतरिक्षे वर्तमानः सन् गोवृष्युदकस्य रोधना रोधनान्यावरणानि परि
परितो निवारयतीति शेषः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं कृत्वाँ । कृत्वाँति
कर्मनाम । कर्मसु साधून् दून दिवसानुलक्ष्य यद्व यदा खलु प्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे तदानीमर्नर्विंशेऽनसा
शक्रेनेधनायाहरणायारण्यं प्रविशति । यद्वा । गंतव्यं स्थलं प्रति गंतुमशक्ताय । पुरुषाय पश्चिषे पशुन्नेरयते
तुराय खरमाणाय गोपात्राय च सिधेदभिमतमिति वाक्यशेषः ॥ स्विध्मा । शोभनमिध्मं दीप्तमाख्यं दीप्तिर्वा
यस्याः सा तथोक्ता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपस्यात् । अपःशब्दात्पुप आत्मनः क्वच । लेख्याडा-
गमः । रोधना । रुधिर् आवरणे । ल्युट् इति भावे ल्युट् । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति शेषोपः । अर्नर्विंशे । अनसा
विशति प्राप्नोतीत्यर्नर्विट् । विशतिः कृप् । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । म० ८. २. ७०. १. इति सकारस्य
रेफादेशः । यद्वा । अर्तः कर्मणि विच् । अर् गंतव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीत्यर्नर्विट् । न अर्नर्विट् अर्नर्विट् । अन्व-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत एव ल्युप्त्यन्यन्यधारणादनवग्रहः । पश्चिषे । इष गती । अस्मादंतर्भावितस्यार्थात्
क्रिप्तेति कृप् ॥

अष्टा महो दिव आदो हरी इह द्युस्मासाहमभि योधानः उत्सं ।

हरिं यज्ञे मंदिनं दुष्मन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यं ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । द्युम्नऽसहं । अभि । योधानः । उत्सं ।

हरिं । यत् । ते । मंदिनं । दुष्मन् । वृधे । गोऽरभसं । अद्रिऽभिः । वाताप्यं ॥ ८ ॥

• हे इन्द्र महो महतो दिवो मदकरस्य सोमस्याष्टा भोक्तारी पातारी हरी स्वकीयावस्थाविहासिन्कर्मण्यादः । पीतश्रेष्ठं सोमं पायय । तथा द्युस्मासाहं द्युस्मस्यास्मदीयस्य धनस्याभिभवितारमुत्समुत्स्रावयितारं शत्रुं योधानो योधनशीलस्त्वमभि भव । यद्यदा ते तव वृधे वर्धनाय हरिं मनोहरं मंदिनं मदकरं गोरभसं । अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो बलं । तद्वद्वेगवंतं । वीर्यवंतमित्यर्थः । वाताप्यं वातेन प्राप्त्यं । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया पातयमित्यर्थः । एवंविधं सोममद्रिभिर्यावभिर्धुञ्चनं दुहति अस्त्विजोऽभिपुण्वति । तदानीमष्टेति पूर्वच संबंधः ॥ अष्टा । अष्ट भोजने । तुच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिऽभावः । धुञ्चनं । पदकालीनो मध्मावच्छादसः ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृभ्वा ।

कुत्साय यच्च पुरुहूत वन्वञ्छुणामनंतैः परियासि वधिः ॥ ९ ॥

त्वं । आयसं । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानं । उपऽनीतं । मृभ्वा ।

कुत्साय । यच्च । पुरुऽहूत । वन्वन् । पुण्णं । अनंतैः । परिऽयासि । वधिः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं गोर्गंतुः शुण्णस्यासुरस्य वधार्थमायसमयोमयं वज्रं प्रति वर्तयः । अभिमुख्येन व्यग्रजः । कीदृश वज्रं । दिवो बुल्लोकादृभ्वा दीप्तेन त्वद्वोपनीतमानीतं अश्मानं शीघ्रं शत्रोर्व्यापकं । यच्च यदा हे पुरुहूत पुरुभिर्बज्रभिः स्रोतुभिराहृतद्र कुत्सायैतत्संज्ञायर्पये शुण्णं शोषकमसुरमनंतिर्निरवधिकिर्विह्वलनसाधनेरायुधैर्वन्वन् हिंसन परियासि परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रत्यवर्तय इत्यर्थः ॥ अश्मानं । अशु व्याप्ती । अन्येभ्योऽपि दृष्टं इति मनिन । अमृभा । जसादिषु कंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । वन्वन् । वणु याचने । अत्र हिंसार्थः । तथा च यास्कः । वणुष्यतिर्हंतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. इति । वधिः । हनस्य वध इति कृतेः करणऽपि तत्संनियोगेन वधादेशश्च । स चादंतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरिणं प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतिस्तमद्रिवः फल्लिगं हेतिमस्य ।

शुण्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुयथितं तदादः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तं । अद्रिऽवः । फल्लिऽगं । हेतिं । अस्य ।

शुण्णस्य । चित् । परिऽहितं । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽयथितं । तत् । आ ।

अदृतिर्यदः ॥ १० ॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यस्तमसस्तमोरूपस्य शुण्णस्यासुरस्यापीतिः संयामान्मुक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आवृणाल्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वज्रं तं फल्लिगं । मेघनामेतत् । मेघरूपेणापुण्वंतं हेति हंतारं शुण्णमसुरमस्य । निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुण्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुधं फल्लिगं मेघलक्षणं प्राभांशीरिति शेषः । तथा शुण्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च यदोज आकादकं बलं दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाकादितं सुयथितं सुष्ठु सूर्यं सक्तं तदोजस्तस्मात्पूरुषादादः । आवृणालः । विधियं कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । कंदसीर इति मतुपो वत् । मतुवसो हरिति नकारस्य षत्वं । हेतिं । कृत्यज्युटो बज्रजमिति बज्रवचनावृतेः कर्तरि क्तिन् । ऊतियूतीत्यादौ निपातनाद्वृत्तिरित्येतोदात्तत्वं च । अस्य । असु विपरी ।

लटः सिप । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेरिति हेर्नुक् । दिवस्वरि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं । अदः । दृ विदारणे । लङि सिपि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्याभ्य इति सिस्लोपः ॥ ॥ २५ ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिंद्र कर्मन् ।

त्वं वृचमाशयानं सिरामु महो वज्रेण सिध्वपो वराहुं ॥ ११ ॥

अनु त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मदतां । इंद्र । कर्मन् ।

त्वं । वृचं । आशयानं । सिरामु । महः । वज्रेण । सिध्वपः । वराहुं ॥ ११ ॥

हे इंद्र मही महीं महती पाजसी बलवत्यावचके अचक्रमणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावापृथिवी कर्मन् वृचवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं त्वामनु मदतां । इष्टमकुर्वतां । अन्वसन्वेतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं । स आभ्यामेव प्रसृत इंद्रो वृचमहन्निति । तदनंतरं त्वमाशयानमा समंताद्वाप्य वर्तमानं वराहुं वराह्वारं वृचमसुरं सिरामु सरणशीलास्वप्सु महो महता वज्रेण सिध्वपः । अस्वापयः । वज्रेण हत्वा पातितवानित्यर्थः ॥ मही । सुपां मुलुगिति विभक्तः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजःशब्दो बलवाचको लक्षणयाच तद्वति वर्तते । इयादियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । द्विषो यावति द्यावादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां मुलुगिति विभक्तेर्नुक् । मदतां । मही ह्रियं । व्यत्ययेन शप् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अक्कब्धलोपस्कांदसः । सिध्वपः । त्रिध्वप् शये । अस्मास्यंताल्लङि चङि संज्ञापूर्वकस्य विधिरनित्यत्वात् स्वपिचङि । पा० ६. १. १८. । इति संप्रसारणं न कियते ॥

त्वमिंद्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मंदिनं दातृचहणं पार्यं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यं । ते । काव्यः । उशना । मंदिनं । दात् । वृचऽहनं । पार्यं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इंद्र नर्यो नृभ्यो हितस्त्वं यामृन्नेतृनश्चानवः अवसि रचसि तान्वातस्य तुल्लान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युञ्जमानान्वहिष्ठानतिशयेन वोढूनश्चांतिष्ठ । आतिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना मंदिनं मदकरं यं वज्रं ते तुभ्यं दात् दत्तवान् तं वज्रं वृचहणं वृचस्यासुरस्य घातकं पार्यं शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ततश्च । कृतवानसि ॥ अवः । अवर्तेर्न्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् । वोढुशब्दात्तुक्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपः । पार्यं । पार तीर कर्मसमाप्ती । अस्मास्यंतादचो यदिदति यत् । ततश्च । तच्चू लचू तमुकारणे । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृभरश्चक्रमेतंशो नायमिंद्र ।

प्रास्य पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयं ज्यून् ॥ १३ ॥

त्वं । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतंशः । न । अयं । इंद्र ।

प्रऽअस्य । पारं । नवतिं । नाव्यानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयं ज्यून् ॥ १३ ॥

हे इंद्र सूरः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिद्वर्णीमृन्नेतृनश्चान् यदा रसहरणशीलान् ररमीन् रमयः । उपारमयः । एतंशो न । एतश्च इति सूर्याश्चस्याख्या । तथा च श्रूयते । एतंशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति । नशब्दश्चार्थः । एतश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च त्वं नाव्यानां नावा तार्थाणां नदीनां नवतिं नवतिसंख्यामतीत्य वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्तम्यर्थे द्वितीया । तीरदेशेऽयं ज्यून् यजमानान् यच्चविहीना-

नमुरादीन् प्रास्य प्रणिप्य तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानान्नर्तयः । प्रापयः ॥ रमयः । अङ्गि
बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युद्भावः । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । प्रास्य । अमु वेपणे ।
अस्माक्यपि रूपं । नाव्यानां । नीवयोधमेत्यादिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

त्वं नो अस्या इंद्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीकै ।

प्र नो वाजान्रथ्योऽश्नबुध्यानिषे यंधि अर्वसे सूनृतयि ॥ १४ ॥

• त्वं । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःऽहनायाः । पाहि । वज्रिऽवः । दुःऽइतात् । अभीकै ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्नबुध्यान् । इषे । यंधि । अर्वसे । सूनृतयि ॥ १४ ॥

हे वज्रिवो वज्रवज्रिन्द्र त्वं दुर्हणाया दुःखेन हंतव्याया अस्या अवृत्तेर्दारिद्र्यात्त्रोऽस्मान्पाहि । रथ । तथा
दुरितात्पापादभीकैऽभिप्राप्तिं समीपवर्तिनि संयामिऽस्मान्नृच । अपि च नोऽस्मभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्नबुध्या
नश्वानां बोधकान् । अथा यावद्विर्लभ्यते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्नबुध्यान् । क्वादसो वर्णविकारः । अश्नमू-
लान् । अश्नप्रमुखानित्यर्थः । सर्वे हि धनमश्नमूलं दासापवर्गं । यथोक्तं । दासप्रवर्गं रथिमश्नबुध् । अ० १. १२
८ । इति । एवंविधान्वाजान् धनानि प्र यंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इय अन्नार्थं अर्वसे कीर्त्यं सूनृतयि । सूनृता
प्रियसत्यात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ईषदुःमुखिति हंतः कर्मणि खल् । पाहि । पादादिस्वादिघा-
ताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वा न वज्रिवान् । कंदसीर इति मतुपो वत् । संबुद्धौ
मतुवसो हरिति नकारस्य खत्वं । रथ्यः । कंदसीवनिपाविति रथशब्दात्स्वार्थीय ईकारः । यंधि । यम
उपरमे । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसीति हेः पित्वेन कृत्याभावादङितस्य । पा० ६. ४
१०३. । इति हेर्धिः ॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दमद्वाजप्रमहः समिधौ वरंत ।

आ नो भज मघवङ्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वाजऽप्रमहः । सं । उपः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहो वाजैर्धनेः प्रमहनीयेन्द्र ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिरस्मदस्मासु मा वि
दसत् । मा विगुण्यतु । तथेपोऽन्नान्यस्मान् सं वरंत । संवृताङ्कुर्वतु । हे मघवन् धनवज्रिन्द्र अर्यो धनपतिस्त्वं
नोऽस्मान् गोष्वा भज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशय्येन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं सधमादः स्याम ।
पुत्रपौत्रादिभिः सह मायंती भविम ॥ अस्मत् । मुपां मुनुगिति मत्प्रम्या लुक् । दसत् । दमु उपचये । माङ्गि
लुङि पुषादिस्वादङ् । वाजप्रमहः । वाजैर्धनेः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादिस्वादादृष्टमिर्कानघा-
ताभावः । पाठिकमार्मचित्तयुदात्तत्वं । वरंत । वृत् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । गावैकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन्ताववर्णेति प्रतिषेधः । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति निपात्यते । अर्यः स्वाम्या
स्या चेत् । फि० १. १८. । इत्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः । महि वृद्धी । इदित्वात्तुम् । अस्मादंतर्भावितवर्णानृच ।
तुम्कंदसीतीधन् । तुरिष्ठमेयःस्त्विति तुलोपः । सधमादः । ऋद तुष्टियोगे । चीरादिकः । सह मादयंते तृप्ता
भवन्तीति सधमादः । क्विप्तेति क्विप् । जस् । सध मादस्त्वयोम्कंदसीति सहस्य सधादेशः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमंहश्चरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥ ११

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

आ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
प्रक्रिया प्रथमे काण्डे साकल्येनोपवर्णिता । अत ऊर्ध्वतनी क्षया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मंडले चतुर्विंशत्यनुवाकाः । तेषु कदित्येष्टा-
दशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र प्र वः पातमिति द्वितीयं सूक्तं । पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पंचदशर्चं । अष्टविंशान्य-
आवृषेरिति परिभाषया कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप । विश्वे देवा देवता । प्र वो वैश्वदेव-
मित्यनुक्रमणिका ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

प्र वः पातं रघुमन्यवोऽंधो यज्ञं रुद्राय मीळुषे भरध्वं ।

दिवो अस्तोषसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥१॥

प्र वः । पातं । रघुमन्यवः । अंधः । यज्ञं । रुद्राय । मीळुषे । भरध्वं ।

दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥१॥

हे रघुमन्यवो लघुक्रोधा अक्रोधिन अत्विजो वो युष्माकं पातं पालनशीलं पातयं वा यज्ञं यागसाध-
नमंधोऽन्नमाश्रयोमादिलक्षणं रुद्राय । रुद्रः खं तडेनुभूतं दुरितं वा । तस्य द्वावयिषे एतन्नामकाय देवाय
मीळुषे फलस्य वर्षिषे तदर्थं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयन्न । अहं चिपुध्येव इषुध्या शत्रून्यथा निरस्यति तथा
वीरैरमित्राणां विविधमोरकेर्वीर्योपैतेर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिः सह दिवो बुल्लोकसकाशात् । उपलक्षणमे-
तत् । लोकात्रयादप्यसुरस्य निरसितव्यानाममुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं तमेव देवं रोद-
स्योर्निरोधनवत्त्वोर्वावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानान्मरुतस्यास्तोषि । स्तौमि ॥ पातं । पातमित्यत्र पातिः शत्रु
पिबतेर्वीणादिको झः । मीळुषे । दास्यान्ताह्वानिति क्लमुप्रत्ययांतो निपातः । चतुष्ट्येकवचने वसोः संप्रसा-
रणमिति संप्रसारणं । शासिवसीत्यादिना पत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्यदात्तत्वं । अस्तोषि ।
स्तौतिष्कांदसो लुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयंतेऽचेतीपुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातिः क्तिः । कृत्स्वरेणां-
तोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्यदात्तत्वं ॥

पत्नीं व पूर्वहूतिं वावृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तूरीनात्कं श्रुतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिं । ववृधध्या । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तूरीः । न । अत्कं । विऽउतं । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहृदि पत्युः पूर्वाङ्गानं ववृधध्ये वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वदुषासानक्ताहोरात्रे देवते अपि पुरुषा बह्वप्रकारं बह्वविधैः स्तोत्रैर्विदाने ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहृदि ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाङ्गानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुरुषा बह्वप्रकारं विदाने वर्धनोपायाञ्जानत्यौ भवतमिति शेषः ॥ उपासानक्ता । उपासोपसः । पा० ६. ३. ३१. इति पूर्वपदस्योषासादेशः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथ केवलोपा उच्यते । सारीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छो वादित्यः स इव हिरण्यैर्हिरण्यवर्णै रग्निमभिर्युतं विततं विशेषेण संबद्धमत्कमक्तं संततं वा रूपं वसानाक्तादयंती धारयंती सूर्यस्य श्रिया शोभया मुदृशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी रग्निमभिः खल्वेषा जगज्जासयति । तादृश्या अस्मत्पूर्वहृदि पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरण्यैर्हितरमणीयैः प्रकाशीर्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ च्युतं । ज्येष्ठो निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । सारीः । अवितृन्नु इतीकारप्रत्ययः ॥

ममन्तु नः परिज्मा वसर्हा ममन्तु वातो अपां वृषणान् ।

शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ॥३॥

ममन्तु । नः । परिज्मा । वसर्हा । ममन्तु । वातः । अपां । वृषणान् ।

शिशीतं । इन्द्रापर्वता । युवं । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ॥३॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसर्हा गार्हपत्यादिरूपेण । यद्वा । वासकानामाक्तादकानां वृषादीनां हंतापिः । अथवा । वसर्हा वासार्हा वामरस्य गमयिता । परिज्मा परितो गंतादित्यो ममन्तु । मादयतु । तथापां वृष्यदकानां वृषणवान् वर्धयवान् वृष्यत्यादको वातो वायुरस्मान्ममन्तु । किंच हे इन्द्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्यादिपुणवान्यर्ज्यः । ती युवं युवां नोऽस्मान्ममन्तु वा शिशीतं । तीक्ष्णीकृतं । शोधयतमित्यर्थः । तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान्देवान् स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकं वरिवस्यंतु । प्रभूतमन्नं प्रदातुमिच्छंतु । समृद्धान्नप्रदानेन प्रीणयत्वित्यर्थः ॥ ममन्तु । मदी हर्षे । अंतर्भावितवर्ण्यान्नोऽटि च्छादसो विकरणस्य युः । द्विवचनं । शिशीतं । ई हल्यघोरितीत्वं । बह्वलं छंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्गादेशः ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यंता पांतीशिजो हुवध्वे ।

प्र वो नपांतमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥४॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यंता । पांता । श्रैशिजः । हुवध्वे ।

प्र । वः । नपांतं । अपां । कृणुध्वं । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥४॥

श्रैशिज उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थे यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वोच्यते । तद्वंती व्यंता भययंती चरुपुरोडाशादिकं पांता पिबंतावाज्यसोमादिकं त्या । तच्छब्दसमानार्थस्यच्छब्दः । यौ सुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावश्चिनी । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वाद्युपसंधाद्विवचनानि-गास्त्रास्त्रिणाविति गम्यते । तादृशावश्चिनी श्वेतनायै । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगच्छेतयंत्या उपसः तत्संबन्धिनि काले । उपःकालीनाङ्गानाय यतेयमिति शेषः । हे अश्विजः वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया । अपामुदकानां नपांतं नपातयितारं तासां नप्तरं वापिं । अथ श्रौषधिवनस्यतयः ताभ्योऽपिरित्यपां नपृत्वमपिः । तं देवं प्र कृणुध्वं । करोतिरत्र क्रियासामान्यवाचो क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण मुग्धमित्यर्थः । किंच रास्पिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दार्थस्य घञंतस्य कृतसकारपकारोपजनस्य रास्य इति भवति । तदस्यासीति रास्पि स्तोत्रं । तद्वान् रास्पिनः स्तोता । तस्यायोस्तादृशस्य मनुष्यस्य मम मम्यं मातरा मातृवद्वितकारिणा-वहोरात्रदेवते अपि प्र कृणुध्वं । अथवा रास्पिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययच्छादसः । प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य वृष्य-दकस्य गमनशीलस्य निर्मात्र्यावहोरात्रे प्र कृणुध्वं ॥ व्यंता पांता । उभयत्र मुपां मुलुगित्याकारः ॥

आ वाँ रुवण्युमौगिजो हुवर्थ्यं घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूष्णे दावन् आँ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥

आ । वः । रुवण्यु । औगिजः । हुवर्थ्यं । घोषाऽडव । शंसं । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुऽताति । अग्नेः ॥ ५ ॥

• हे देवाः औगिजः कर्तृवानह वो युष्माकं संबन्धिनं रुवण्यु रवणीयं शब्दनीयं शंसं स्तोत्रमा हवर्थ्यं युष्मदाङ्गानायाक्ता वोचेय । आभिमुख्येन ब्रवीमि । यद्वा । अत्राप्यशिनोवोच्येत । तस्मिन्पक्षे वङ्गवचनं पुत्रार्थं । हे अश्विना वो युष्मान् घोषेवैतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथार्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वयोगस्य मंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकार्षीत तद्वदहमपीत्यर्थः । हे देवाः युष्मत्संबन्धिनं दावन् आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे पूष्णे पोषकार्यतन्नामकाय देवायापि ॥ आकारस्याङोऽनुनामिकश्चन्दसीति प्रकृतिभावः ॥ अक्षाभिमुख्यगमनेन वोचेय । स्तोमि ॥ वच परिभाषणं । लिङ्गाग्रिथङ् । वच उमित्युम । किंचापर्यवस्यताति तत्संबन्धिनमपि वोचेय । स्तोमि तमेवाग्रि ॥ ११ ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदेने विश्वतः सीं ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुश्रोत्रा सिंधुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतं । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतं । सदेने । विश्वतः । सीं ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽश्रोत्रा । सिंधुः । अतऽभिः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा एतन्नामानावहोरात्राभिमानीदेवा युवामिमेमानि हवास्मदाङ्गानानि श्रुत । शृणुतं । न केवलमस्मदाङ्गानं उतापि च सदेने यागगृहे विश्वत उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमन्तस्तोत्रमपि श्रुत । शृणुतं । किंच श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनस्मादशदानो वा सुश्रोतुरस्मदाङ्गानस्य सम्यक्श्रोता सिंधुर्जनाभिमानी देवः मुनेचा मुनेत्राण्यद्विर्गुष्टजलैः कन्दयन्निति शेषः । यद्वा । अस्मत्क्षेत्राण्यद्भिः मुनेत्राणि सम्यादि समुद्रानि कुर्वन्तो हवं शृणोतु । मुनेत्रत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः । श्रुतमित्यत्र बङ्गलं कन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥

स्तुषे सा वाँ वरुण मित्र रातिर्गवाँ गता पृष्टयामिषु पञ्जे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुंधानामो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वाँ । वरुण । मित्र । रातिः । गवाँ । गता । पृष्टाऽयामिषु । पञ्जे ।

श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिं । निऽरुंधानामः । अगमन् ॥ ७ ॥

हे मित्र हे वरुण देव वाँ युवामहं स्तुषे । स्तुषे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ युवयोः संबन्धनी सा प्रमिता रातिर्दानं गता शतानां शतसंख्यानामपरमितानां गवाँ संबन्धिन्यसंख्यातगोविपया रातिः पञ्जे कर्तृवति मयि पृष्टयामिषु । पृष्ठ इत्यकारांतोऽप्यास्ति । पृष्ठाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथापते प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्तं सर्वदा रथप्रिये पञ्जे च मध्येव दधानाः प्रीतिं धारयन्तः सद्य आगमनानन्तरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुंधानामोऽव दधाना अस्मात्स्व स्थापयन्तः । यद्वा । मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणा निरुंधानामः कृतमिव पुष्टिं मयि स्थिरा कुर्वन्तोऽगमन् । आगच्छन्तु ॥ रातिः । रा दाने । भावे क्लृप्त । मंत्रं वृषत्यादिना क्लृप्त उदात्तत्वं । गता । मुपां मुमुगिति पठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । दधानाः । जुहोत्यादित्याक्षपः सुः । अभ्यस्तानामादिरत्याद्युदात्तत्वं । अगमन् । गमेऽङ्गादसे लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना प्रेरणुक् । गमहनेत्युपधात्वोपः ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पञ्चेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पञ्चेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वाऽवतः । रथिनः । मह्यं । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महि महत्पूज्यं मघो धनमज्ञं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः । तावृशस्यास्य राधो धर्मं स्तुषे । स्तुषे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभुतधनं देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किंच नहुषः । मनुष्यनामैतत् । परस्परस्निहवर्धोपता मनुष्या वयं कवीवंतः सुवीराः शोभनपुत्रादुपेताः संतः सचा सह परस्परैकमत्येन सनेम । त्वद्वत्त धनं संभज्जम । लभिमहि । देवसंघो विशेष्यते । यो जनो देवजनो यस्य देवसंघः पञ्चेभ्योऽगिरीगोत्रोत्पन्नैः कवीवज्राः । पञ्चा वा अगिरस इति श्रुतेः । तेभ्यो वाजिनीवान् । वाजोऽज्ञं । तद्वतो क्रिया वाजिनी । तथा तद्वाग्भवति । यद्वा । एको मत्वर्थोयप्रत्ययस्कान्दसः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन वाजिन तद्वाग्भवतीत्यर्थः । यस्य देवसंघोऽश्वावतो बह्वभिस्तद्देवैरश्नैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं स्तुषे इत्यर्थः ॥ सुवीराः । वीरवीर्या चतुत्तरपदाशुदात्तत्वं । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य मन्त्रे सोमाश्वत्यादिना मनुषि दीर्घत्वं ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिभृगुपो न वां सुनोत्यह्मण्याधुक् ।

स्वयं स यत्सं हृदये नि धत्ते आप यदीं होत्राभिर्जुतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वां । सुनोति । अह्मण्याऽधुक् ।

स्वयं । सः । यत्सं । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ई । होत्राभिः । जूतऽवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणा युष्माकं यो जनोऽभिधुक् अभितो द्रोघा भवति । अयष्टा भवतीत्यर्थः । यश्चाह्मण्याधुक् वक्त्रेण मार्गेण द्रुहति अन्यथाप्रकारेण द्रुहति । द्रोहप्रकार उच्यते । वां युवामपः सोमरसान्नं सुनोति । अभिषवं न करोति । युवामतिक्रम्यान्वदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः । अयमेवाह्मण्याद्रोहः । स मुहो द्विविधो जमः स्वयं यत्सं व्याधि हृदये स्वचिन्ते नि धत्ते । स्थापयति । अनुष्ठानां भोगान्पश्यन्व्यथितो भवतीत्यर्थः । यत् । भिन्नेत्यर्थः । य उक्तविनक्षणः पुमान् अतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञो होत्राभिः । वाङ्मामेतत् । स्तुतिवाग्भरीमेनं सोमरसमाप व्याप्नोति । स्तुवनं सोममभिषुणोतीति यावत् । स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबधः ॥ अभिधुक् । द्रुहेः सत्सुर्दिपति क्तिप् । संहितायां भट्टभाष्यस्कान्दसः । अतावेत्येव कन्दसी वनिपादयति मत्वर्थोयो वनिप । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

स वाधतो नहुषो दंसुजुतः शर्धस्तरौ नरां गूर्तश्चवाः ।

विमृष्टरातिर्याति बाह्वसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । वाधतः । नहुषः । दंसुजुतः । शर्धऽतरः । नरां । गूर्तऽश्चवाः ।

विमृष्टऽरातिः । याति । बाह्वऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्सु । सदं । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणा युवां गतमन्वावसानोक्तलक्षणे युष्मत्पूजको जनो दंसुजुतो दातरैश्चैः सुष्ठु प्रेरितः अत एव नरां नराणां शर्धस्तरौऽतिशयेनाभिभवता । अथवातिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्चवा उन्नतर्दीप्तिः प्रख्यातास्तौ वा विमृष्टरातिरर्थेभ्यः प्रदत्तधनः एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पृत्सु सर्वेषु जन्त्येषु संघामेषु वाधतः । महत्तामितत । हिंसकाहृतोऽपि नहुषः । मनुष्यनामितत् । मनुष्यान् शत्रुन्नेति बाह्वसृत्वा भृशं सर्ताशंकितगमनः सन् सदमित सदैव याति । गच्छति ॥ दंसुजुतः । दामिर्विच् । तुतीया

कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्रवाः । गुरी उद्यमने । नमत्तनिषत्तत्त्वादी निपातनातिष्ठानत्वाभावः ।
विष्टष्टरातिः । विपूर्वात्सृजतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्पूनामुपसंख्यानमिति पृत्तनाशब्दस्य पृदादेशः । माविकाच
इति विभक्त्युदात्तत्वं । बाह्वृहत्वा । सतेरन्त्यभ्योऽपि दृश्यत इति कृनिप् ॥ २॥

अथ गमंता नहुषो हवै सूरैः श्रोता राजानो अमृतस्य मंदाः ।

• नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥ ११ ॥

अथ । गमंत । नहुषः । हवै । सूरैः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य । मंदाः ।

नभःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रशस्तये । महिना । रथऽवते ॥ ११ ॥

हे राजानो राजमानाः सर्वस्वैश्चरा वा हे मंदा मादयितारः यूयममृतस्यामरणस्य सूरः श्रोत्रादिप्र
कस्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत । शृणुत ॥ बह्वृहं कंदसीति शपो लुक् । अमृतस्यैव बह्व्रीहो
नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अधाथ श्रवणानंतर गमंत । आगच्छत ॥ गमेश्चक्रादमो लङ् ।
मध्यमबह्ववचनस्य व्यत्ययेन झः । बह्वृहं कंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युपधालोपः ॥ किमर्थभागमनं उच्यते ।
नभोजुवो नभसि व्याप्ता यूयं यद्यस्मान्निरवस्य निर्गतरक्षकस्य गुप्सद्वातिरंकेण रक्षकातररहितस्य । अथवा
निर्गतो मुखादृष्टरितो रवः शब्दः श्रोत्ररूपो यस्य तादृशस्य । रथवते रथवतो यजमानस्य । पर्यथं चतुर्थी ।
महिना महिम्ना माहात्म्येन ॥ मकारलोपश्चादसः ॥ तेन युक्त राधः समुद्रिसाधनं हविलक्षणां संराधकं श्रोत्र
वा प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुतागच्छत चेति ॥

एतं शर्धं धाम यस्य सूरैरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे ।

द्युम्नानि येषु वसुताती रारन्विश्वे सन्वतु प्रभृषेपु वाजं ॥ १२ ॥

एतं । शर्धं । धाम । यस्य । सूरैः । इति । अवोचन । दशतयस्य । नंशे ।

द्युम्नानि । येषु । वसुऽतातिः । रारन । विश्वे । सन्वतु । प्रभृषेपु । वाजं ॥ १२ ॥

यस्य सूरैर्विरादिप्रकस्य यजमानस्य संबन्धिनो दशतयस्य दशद्वयसंबर्धकत्वेन दशावयवस्थाप्य
नंशे प्राप्तिर्ये वयमाह्वताः स्म तस्मै यजमानायैतमिदानीं दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं परंपारमिभावकमत्र
तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा धाम विदधाम करवामेत्यवोचन्देवाः ॥ धाम । दधातेर्भुङ् गतिस्त्विति मिचो लुक् ।
वचरकारस्थोम । अस्त्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् ॥ येषु देवेषु द्युम्नानि द्योतमानान्यन्नानि वसुतातिर्वसुनां
धनानां तातिर्विस्तारस्य वसुन्वय वा रारन् रमंते भृशं ॥ तातिः । तनोतिः कृतिनि व्यत्ययेनात्वं । मरुदधादि-
त्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं । यद्वा । स्वार्थकस्तातिष् । रारन्निति रमंत्यङ् लुगंतस्य लुङि रूपं ॥ ते विश्वे सर्वे देवाः
प्रभृषेपु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वतु । ददतु । प्रयच्छंतु ॥ पणु दानि ॥ यद्वा । यस्य सूरः स्वभृतस्य च
दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तिर्ये वयमाह्वताः स्म तस्मा एतं शर्धं धामेत्यवोचन । यस्मादेव
तस्मात्प्रभृषेपु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वतु । संभजंतां । वन पण संभक्तावित्यस्य
व्यत्ययेनोपप्रत्ययः ॥ कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिर्वसुनां हविलक्षणां धनानां वा विस्तारयितार अस्त्विजः ।
वचनव्यत्ययः । द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि रारन् ददति ॥ रा दानि । लिटि क्कादसः शपः युः । कंदस्युभय
थेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः । अत एवाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥

मंदामहे दशतयस्य धासेर्द्विर्यत्पंच विभ्रतो यंत्यन्ना ।

किमिष्टाश्च इष्टरश्मिरेत ईशानास्तृष ऋजते नृन ॥ १३ ॥

मंदांमहे । दग्ऽतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पंच । विभ्रतः । यंति । अन्ना ।

किं । इष्टऽअश्वः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । जृजते । नून ॥ १३ ॥

मंदांमहे । सुमो वयं देवान् ॥ मदि सुतो । इदित्वात्तुम् ॥ किमर्थं । दग्ऽतयस्य धासेर्दग्ऽतयत्प्रसाध-
नत्वेन दग्ऽतयवृत्त्यान्त्यस्य यद्यस्माद्भिः पंच दग्ऽविधान्यन्नानि । दग्ऽचमसगृहीतत्वादन्नस्य दग्ऽविधत्वं । एवंवि-
धमन्नं विभ्रतो धारयतो दग्ऽचमसाध्वर्यवो यंति होमाय गच्छत्याहवनीयं प्रति । यद्वा । आश्वमेधकानि
दग्ऽान्नानि जुहोतीत्यास्मातात्याज्यमध्वादीनि दग्ऽविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो ह्येतुं धारयतो यंति यदा
तदा मंदांमहे इति । न वेष्टाश्वप्रभृतोऽन्येषु न्विहाय कस्मादस्मान्प्रत्यागमिष्यंतीति वाच्यं । तरुषः शत्रूणां तार-
कान् ॥ तरन्तेराणादिक उमिन ॥ नून नेतृकर्मणां एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्च एतन्नामको राजा कि-
मुजते । किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमुजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजा
नश्च किं प्रसाधयति । यद्वा । धेयां स्तोतृणामस्माकमेति सुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशांस्तरुषः
शत्रूणां तारकान् नून कर्मनिर्वाहकान्स्मानिष्टायादयः किं साधयति । किमुपद्रवति । न प्रभवतीत्यर्थः ॥

हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुपीरोसाश्चाकंतुभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णं । मणिऽग्रीवं । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुपीः । आ । उसाः । चाकंतु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णं मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकंठं । एतद्वयं सर्वावयवस्याप्युपलक्षणं ।
एवं सर्वांगभरणयुक्तमर्णं अरणीयं रूपं तद्वत् पुत्रादिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वा नोऽस्माकं
विश्वे सर्वे देवा वरिवस्यंतु । परिचरतु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संघो जग्मुपीः
स्तोतृर्मुखाद्विर्गच्छंतीर्गिरः स्तोतृस्त्राः । विकारं प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि हवीषि च सद्योऽस्मदागमना
नंतरमेव चाकंतु । कामयतां ॥ कादसः शपः द्युः परस्मिपदं च । यद्वा । यद्वलुकि नुगभावः ॥ आ चाकत्विति
वा योज्य । पर्याप्तं कामयतामित्यर्थः । केनिति तदुच्यते । अस्मि अस्माकं संबंधिपूभयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च ।
यद्वा । अस्माकमुभयैर्विहिकामुष्मिन्कविषयपूभयविधेषु फलेषु ॥

चत्वारो मा मशर्गारस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमगभस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशर्गारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वां । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः । स्यूमऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मां कवीवंत मशर्गारस्य । मशकीकृत्य भृशं शृणोति शारयति वामित्रानिति मशर्गारः । एतन्नामकस्य
राज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रवृद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधंत इति शेषः ॥ शिशुशब्दस्य जसादिषु क्कंदसि वाव-
चनमिति गुणाभावः ॥ तथायवसस्य सर्वतः प्राप्तान्नस्यतन्नाम्नो राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रास्त्रयस्तेऽपि
बाधंत इति शेषः । हे मित्रावरुणैतन्नामानां देवा वा युवयोः संबंधी रथो दीर्घाप्साः । अप्स इति रूपनाम ।
अतिविसृतरूपः स्यूमगभस्तिः । स्यूममिति मुखनाम । मुखकरदीप्तिः सन् सूरौ न सूर्य इवाद्यौत् । द्योततां ।
उक्तानामस्माद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः ॥ द्युतेः क्कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति लुङ् । द्युङ्यो
लुङि । पा० १. ३. ९१. इति परस्मिपदं । मिचि वृद्धिः परस्मिपदेषु । पा० १. २. १. इति वृद्धिः । बङ्गलं क्कंदसी-
तीडभावे हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपो । यद्वा । व्यु अभिगमने । आदादिकः । कादसे लङ्युतो वृद्धिर्लुकि हलि
। पा० १. ३. ८९. इति वृद्धिः ॥ ३ ॥

कदित्येत्यस्मिन्नष्टादशेऽनुवाके षट् मुक्तानि । तत्र पृथू रथ इति तृतीयं मुक्ते त्रयोदशर्च । अत्रानुक्रमणिका । पृथुः सप्रोन्नोपस्यं त्विति । दीर्घतमसः पुत्रः कनीवानुपिर्चपिश्चान्यस्मादुपरिति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् कंदः । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके मुक्ते उपोदेवताके ॥ प्रातरनुवाक उपस्य कतावस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । अथोपस्य इति खंडे मुचितं । पृथू रथ इति मुक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टा । आ० ४ १४ । इति ॥ तथा श्विनशस्त्र इदमादिमुक्तद्वयस्य विनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

• पृथू रथो दक्षिणाया अयोऽन्येन देवासो अमृतासो अस्युः ।

कृष्णादुदस्यादर्याऽ विहायाश्चिकित्संती मानुषाय शायाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोऽजि । आ । एनं । देवासः । अमृतासः । अस्युः ।

कृष्णात् । उत् । अस्यात् । अर्या । विऽहायाः । चिकित्संती । मानुषाय । शायाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकृष्णलाया उपोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णा रथोऽयोऽजि । अर्थयुक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्तथाप्युपम्यत्वादपम इति गम्यते । एनं संनद्धं रथममृतासोऽमरणधर्माणो देवासो देवनशीला हविर्भाजो देवा आस्युः । आस्थितवन्तः । देवयजनं गतुमाकृष्टा इत्यर्थः । अनंतरं सोपाः कृष्णाद्विष्टवर्णाद्विष्टात्तमसः सकाशादुदस्यात् । उत्थिताभूत् । कृष्णं कृष्यतेर्निर्कृष्टो वर्णः । नि० २ २० । इति यास्कः । कीदृशी सा । अर्यारणोया पुत्रनीया विहाया विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महत्त्वम विहाया यद्वा इति तन्नाममु पाठात् । मानुषाय जयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्सत्यधिकारान् वारणरूपां चिकित्सां कुर्वती । तमो निवारयंतीत्यर्थः ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादवोधि जयंती वाजं बृहती मनुची ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरीपा अगन्प्रथमा पूर्वहृता ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अवोधि । जयंती । वाजं । बृहती । मनुची ।

उच्चा । वि । व्यख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उपाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वहृता ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वा प्रथमा मतीयमुपा अवोधि । वृद्धाभूत् । उपः कालमवगत्य हि पश्यात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्याधिकारं जयंती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽस्त्रनाममु पठितत्वादस्त्रनाम । अस्त्रं वै वाजः । शत० ९. ३. ४ १ । इति श्रुतं । यजमानार्थमस्त्रं संपादयंती । बृहती महती मनुची सर्वं जगत्समजती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सोपा उच्चोऽस्त्ररज्जता मती व्यख्यत । विचष्ट । सर्वं जगत्पश्यतीत्यर्थः । कीदृशी सा । युवतिर्मिश्रणशीला नित्ययावना वा पुनर्भूः पुनःपुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् । सोपाः पूर्वहृता मत्वां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा मत्वागन् । देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति । प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति यास्कः । नि० २. २० । इतरदंभ्यः पूर्वमाहता मती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

यद्य्वा भागं विभजसि नृभ्य उषो देवि मर्त्यं वा सुजाते ।

देवो नो अक्षं सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागं । विऽभजसि । नृभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यंऽवा । सुऽजाते ।

देवः । नः । अक्षं । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उष उषः कालाभिमानिदेवते मर्त्यं वा मनुष्याणां पालयित्री

त्वमद्यास्त्रिंशाले नृभ्यो मनुष्येभ्ये यद्यं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभज्यासि विभज्य ददासि । यद्वा । मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमान-
त्वाकूपसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्रास्त्रिंशभागवियये दमूना यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना
वा दानमना वा दातमना वेति निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. १. तादृशः सविता प्ररको देवो नोऽस्माननागसो
वोचति । अपापान् यागयोग्यान्प्रवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थं । सूर्यायास्त्रयागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थं ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिपासंती द्योतना शश्वदागादयमयमिज्जते वसूनां ॥ ४ ॥

गृहंऽगृहं । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिपासंती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अयंऽअयं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

* अहना । उपोनामैतत् । अहना द्योतनैति तन्नाममु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे प्रत्यहं । दिवे दिवे यावि
यवीत्यहर्नाममु पाठात् । गृहं गृहं तत्तयज्ञगृहमच्छाभिमुख्येन याति । गच्छति । कीदृशी । अध्याधिकं नाम
नमनं प्रहृत्वं प्रतिगृहमुद्योगं प्रकाशनरूपं दधाना धारयती । यद्वा । अधि दधानाधिकं धारयती । किंच
सिपासंती संभक्तमिच्छंती द्योतना कृत्स्न जगद्द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनमागात् । आगच्छति । पूर्वं यातो-
त्युक्त्यात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थं । आगत्य च वसूनां धनानां हविल्लक्षणानामयमयमित
तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते । सेवते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तं । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुपु मनुष्याणां जेजुपो हे उपोदेवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि । स्वस्यस्थानीयासि ।
तेन सहोत्पद्यमानत्वात्तद्वत्पूज्यत्वर्थः । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरसि । भगिनीस्थानी-
यासि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयंत्युत्पादयंत्यस्यामपत्यमन्य इति जामिः । यद्वा । जमति
गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेति । उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भगिनी जामिरन्येऽस्यां
जनयंती जामपत्यं जमतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि० ३. ६. । इति । तादृशी त्वं प्रथमेतर-
देवैः पूर्वात्कृष्टा वा सती जरस्व । स्मृता भव । जरतिः स्तुत्यर्थः । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः । नि० १०. ८. ।
इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वत्प्रीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः काश्चिद्विषयस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितास्ति
स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । दध्यति दभ्योतीति गत्यर्थेण पाठात् । यदि स पापी
बलीयान् तं दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभृतया त्वया रथेनास्मदीयरथादसाधनेन च जयेम ॥ ४ ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुर्धीरुद्मयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्पाहा वसूनि तमसापगूह्णाविष्कृण्वंत्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । उदीरतां । सूनृताः । उत् । पुर्धीः । उत् । अमयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्पाहा । वसूनि । तमसा । अपऽगूह्णा । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्वात्मिका वाच उदीरतां । उन्नच्छन्तु । हे अस्त्रिजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्त्रीषं प्रवर्त-

यध्वं । तथा पुरंधीः पुरंधयः । पुरं शरीरं यामु धीयते याभिर्वा ताः पुरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता
अप्युन्मिषन्तु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै
प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतिः प्राणप्रज्ञयोरैकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धं । तथाप्य
आहवनीयाद्याः शुशुचानासोऽत्यंतं दीप्यमाना उदस्युः । उत्तिष्ठन्तु । प्रज्वलयात्वित्यर्थः । किमर्थमवमिति
तदुच्यते । यतो विभातीर्विविधं भासमाना उपस उपोदेवतास्तमसापगूह्यान्धकारिणात्यंतं गोपितानि स्याद्वा
सृष्टणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीन्याविष्कृण्वति यथावन् प्रकटीकुर्वति । तस्मात्को
वादिकं कुर्वत्वित्यर्थः ॥

अंपान्यदेत्यभ्य१न्यदेति विपुरुषे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौःपाः शोणुचता रथेन ॥ १ ॥

अप । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विपुरुषे इति विपुऽरूपे । अहनी
इति । सं । चरेते इति ।

परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत । उपाः । शोणुचता । रथेन ॥ १ ॥

इदानीमहोरात्रस्मृतिद्वारोपाः स्मृत्यते । विपुरुषे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी अहस्य रात्रिशोभे
सं चरेते । समित्यकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरतः । अत्राहः साहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वात् रात्रिरप्यह्निरित्यु
च्यते । उत्तरत्र मंत्रांतरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आस्मातः । अहस्य छणमहरर्जुनं च वि वर्तते रजनी वेद्याभिः
। अ० ६ ९ १ । इति । तयोर्मध्येऽन्यद्वाचिरूपमहरपति । अपगच्छति । प्रतिनोमं गच्छति वा । अपत्येतस्य
प्रतिनोम्यं । नि० १. ३. । इति यास्कः । अन्यस्य दिवसाख्यमहरश्चेति । अभिमुख्येन गच्छति । अभीत्याभिमुख्यं
। नि० १. ३. । इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिभिवृत्तायामहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । विपुरुषे सं चरेते इति यदुक्तं
तदेव स्पष्टीक्रियते । परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिचपयतोर्वा । प्राणिनामहःस्वतीतिष्वायुषः तयात्परि
क्षपणं प्रसिद्धं । तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनमकः । करोति । अन्याह्नरकंदशभुता
चोषाः शोणुचता भृगं दीप्तिं रथेनारोत । योतते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । रात्रिस्तमारूपत्वात्सर्वं
जगदावुयोति । उपास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युपसः स्मृतिः ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं संचते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्यैकका क्रतुं परि यंति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊं इति । श्वः । दीर्घं । संचते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिंशतं । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुं । परि । यंति । सद्यः ॥ ८ ॥

अथास्मिन्नहनि सदृशीरित परस्परं सदृश्य एव । तथा च इत् परस्मिन्नप्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश्य
एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्तन्याद्यतनीभिः । एवम
हरंतरेण सादृश्यं । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यस्य नोदेति उपःकालः । स
चैकविंशतिघटिकाभिः पट्टिंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यां हि प्रतिदिनमेकोनपञ्चाधिकपंचसहस्रयोजनानि
मेघं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लंकादिभुप्रदेशे सूर्यां गच्छति तस्य तस्य पुरस्तात्त्रिंशयो-
जनमुषा अपि गच्छति । सूर्यां यस्मिन्देशे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्दिशि स्थितानामुदितो दृश्यते । एवं
सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात्त्रिंशद्योजनभुभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लंकादि-
सर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगंतव्यः । एवं च मल्लिकाम्भुभागे यार्धत्कां यथोपाः प्रकाशयति तथा
भुभागांतरेऽपि तावतं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्येकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः । प्रदेश-

बाह्वन्यमपेक्ष्योपसां बह्वत्वाद्बह्वचनं । एवमेकरूपा उपसोऽनवद्याः शुद्धाः । तामामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यति किमु वक्तव्यं तामामनवद्यत्वे । दीर्घमुक्तरीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचर्त । प्रतिदिनं भवति । कियद्हरमिति तदुच्यते । चिंशतं योजनानि चिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्ततस्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुच्यतीत्यर्थः । किंचासां मध्य एकैकोपा लंकायैकैकभुभाग वर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं । क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० ७. ७८ । इति । मयस्तदानीमेव स्वीदयकाल एव परि यति । परितो गच्छति । निर्वहन्तीत्यर्थः । तप्तझू भागविशेषण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । उदयो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुर्व सितपुंर । मध्याह्ने यवकोट्यां रोमकविषयेऽधरात्रः स्यात् । आर्य० ४. १३ । इति ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरंती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतं । आऽचरंती ॥ ९ ॥

उपाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य बाहो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छती । प्राणिना प्रज्ञापयतीत्यर्थः । सोषाः शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव श्वितीची श्वित्यं गच्छती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णाभिन्न-
ष्टात्तमसः सकाशादजनिष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशातोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावित्वात्तत् उत्पद्यत इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभुतस्यादित्यस्य धाम तेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयती न मिनाति । न हिनस्ति । तदीयं तेजो न पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरंती । अलंकार-
शोभा कुर्वती । यद्वा । ऋतस्य सत्यभुतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्य स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति । न हिनस्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरंती कुर्वती । तादृशुपा अजनिष्टेति पूर्ववान्वयः ॥

कन्येव तन्वाऽ शाशदानाँ एषि देवि देवमियंशमाणं ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वशांसि कृणुपे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽडव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवं । इयंशमाणं ।

संऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वशांसि । कृणुपे । विऽभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । शाशदानः शाशाद्यमानः । नि० ६. १६ । इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येकैव । कन्या कमनीया भवति कृत्यं नेतव्येति वा । नि० ४. १५ । इति यास्कः । सा यथा जनांतिके विवसना संचरति तथा हे उपस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शाशदाना स्पष्टतां गच्छती वृश्चसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवशरील इयंशमाणं यदुमिच्छंतमभिमतं दातुमिच्छंतं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमपि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिर्यौवनोपेता सती पुर-
स्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मयमाना समीपवसंती हास्यं कुर्वती विभात्यत्यंतं भासमाना वशांसि वक्षसोपल-
क्षितानवयवानाविष्कृणुषि । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित-
पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना दंतप्रदर्शनादिपद्धतं कुर्वती वशांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि-
बाह्वमूलसनादीन्याविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि संस्मयमाना स्मितीपमप्रकाशं-
कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वशांसि । वक्ष इति रूपनाम । दंतस्थानीयानि नीलपीतादीनि-
रूपाण्याविष्करोषि ॥ ५ ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कं ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उपसो नशंत ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वं । कृणुषे । दृशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उपः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उपसः । नशंत ॥ ११ ॥

• हे उपोदेवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता योपिव सुसंकाशात्यर्थं प्रकाशमाना त्वं तन्व स्वकीया तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनायाविः कृणुषे । प्रकटयसि । यथा लोके मावादिना स्वलंकृतात्यंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कर्मणि पादपुरणोऽत्र विशेष स्याभावात् शिशिरं जीवनाय कर्मितवत् । तथा च यास्काचार्यः । मिताक्षरपञ्चनर्थकाः कर्मोर्मिद्विति । नि० १. ९. । इति । यद्वा । कर्मिति सुत्ववचनः । सुत्वं यथा भवति तथाविष्कृणुष इत्यर्थः । हे उपः यत् एवं करोष्यतो भद्रा कल्याणशीला स्तुत्या त्वं वितरं व्युच्छ । आवरकमंधकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणीयत्वाच्च व्युदसनीयं तम एवेति गम्यते । किंच ते तव तद्व्युदसनमन्या उपसोऽतीता आगामिन्यश्च न नशत । न व्याप्नुवति । तथा व्युच्छति भावः । नागिर्थाप्ति कर्मा । इत्यति ननश्चेति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यंति पुनरा च यंति भद्रा नाम वहमाना उषासः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यंति । पुनः । आ । च । यंति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषासः ॥ १२ ॥

अश्वावतीरश्ववत्यो बह्मभिरश्वैस्तद्वत्यः तथा गोमतीर्बह्मभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा । विश्वे वरितारो यामु ता विश्ववाराः । विश्वं रणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयत्नमविरुद्धं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किंच भद्रा भद्रं कल्याणं स्तुत्य वा नाम नमनं सर्वज्ञा नुकृत्यं वहमाना धारयमाणा उषास उपोदेवताः परा, च यंति । परायति च । तथा पुनरा च यंति । पुनरायंति च । परस्परापेक्षयोभयत्र चशब्दः । या एवातीतिपु दिनेपु गतास्ता एव पुनःपुनर्दिनांतरपक्षप्रायंति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वतीत्यर्थः ॥

चतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवंत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

चतस्य । रश्मिं । अनुऽयच्छमाना । भद्रंभद्रं । क्रतुं । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुऽहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवंत्सु । च ।

स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उपः चतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानुकृच्छेन प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तप्तकल्याणं स्तुत्य वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि । स्थापय । हे उपः नोऽस्मादर्थं सुहवा सुप्राकृता सती व्युच्छ । तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । मघवंत्सु । मघमिति

धननाम । हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वामु यजमानेषु रायश्च स्युः । बह्विधानि धनानि संभवन्त्विति पूर्वोक्तिन क्रतुना सह समुच्चयार्थश्चण्डः ॥ ६॥

उषा उच्छंतीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं मृक्तं दीर्घतमसः कवीवत आर्थं त्रिष्टुभमुपस्यं । उषा उच्छंतीत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगसु पूर्वमृक्त एवोक्तः ॥

उषा उच्छंती समिधाने अग्रा उद्यन्तसूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वर्थे प्रासावीद्विपत्त चतुष्पदित्यै ॥ १॥

उषाः । उच्छंती । संऽइधाने । अग्रा । उत्ऽयन । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।

देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थे । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुऽपत् । इत्यै ॥ १॥

एषोषाः समिधानेऽर्पा । अपित्वसामान्यैकवचनं । अपिषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थं कर्तुं प्रयोगः । उपःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्यान्वते । उच्छंती तमो विवासयत्युर्वियोरु वङ्गलं ज्योतिः प्रकाशमश्रेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्व । किमिव । उद्यन सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अत्र त्वद्दयानंतरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रमर्थं । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिंगः । अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसीत्यादी । अ० १. ६३. ४ । तथादृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपितं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददातित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपितं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थं । इत्यै द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । न इत्या इति संबंधः । अस्मन्नमनागमनादिव्यापारायत्यर्थः ॥

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यीत् ॥ २॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।

इयुषीणां । उपमा । शश्वतीनां । आऽयतीनां । प्रथमा । उषाः । वि । व्यद्यीत् ॥ २॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यपिहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम व्रतं कर्त्तरमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माण्यमिनत्यहंसती भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्नैमेपादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षणे हंसती । आयुः क्षपयतीत्यर्थः । यद्वा । युगानि युगमानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हंसती । वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उपःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छंतीति प्रसिद्धं । किंच इयुषीणां गच्छंतीनामतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुपमामुपमा । ताभिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च सदृशीरव्य सदृशीरिदु श इत्यत्रोक्तं । अ० १. १०३. ८ । तथायतीनां प्रथमागामिनीनामुपसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यीत् । विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । इयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा । तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथायतीनां राज्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रजावागादीनां प्रथमा प्रथम भाविनी । उपस्यगतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरतीति प्रसिद्धं । तादृशी देवी व्यद्यीत् । प्राणिनामनुग्रहाय योतते ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथांमन्वेति साधु प्रजान्तीव न दिशो मिनाति ॥ ३॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अनु । एति । साधु । प्रजान्तीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३॥

एषोषा दिवो द्योतमानात्मकस्य शुक्लोकस्य दृष्टिता दृष्टितुस्थानीया । तत्र उत्पद्यमानावाहृतिस्तुपचर्यते । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शिनं । दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती समना सम्यगानयित्री चैष्टयित्री ॥ अतर्भावितव्यर्थोऽयं । यद्वा । सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ सा तादृशी अतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं भरोः प्रातःप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगिति । गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुपा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशिष्यते । प्रजानतीव । प्रियभृतस्य सूर्यस्य मार्गं मृयापि गंतव्य इति चेतयन्तीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्वर्तार सर्वाम्बवस्थामु न विमुच्यति तथेष्टमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनाति । किंतुपा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येव प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरक्त प्रियाणि ।

अन्नसन्न संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनर्युषीणां ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुंध्युवः । न । वक्षः । नोधाः । इव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

अन्नऽसत् । न । संसतः । बोधयन्ती । शश्वत् । तमा । आ । अगात् । पुनः । आ । इत्यु-
षीणां ॥ ४ ॥

एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्प्रत्येक एको निपातः । सर्वः समीप एवादर्शिनं । दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । शुंध्युवो न वक्षः । अत्र नकार उपमाधीय उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिपद्यो विवर्धन-
तस्तत्र पुरस्तात्प्रकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिपद्यतीति । तस्योदाहरणं नद्रे देवममंसतेति । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । तस्योदाहरणं दुर्मदामो न मुरायामिति । नि० १. ४. अ० १०. ८६ १. अ० ८. २. १२. शुंध्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मि समुहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुंध्युरिति जलचरः श्वतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन् दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच नोधा इव प्रियाण्याविरक्त । नवन स्तोत्र धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिदेवतास्तुतिव्याजं नानाविधमंत्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविकृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजसास्याविरकरोत् । किंचान्नसन्न । अत्राप्युपमाधीयो नकारः । अद्यत इत्य-
स्यान्नं । तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यन्नसत् पाचिका योषित समतो बोधयन्ती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन्भो जनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अन्नसत् गृहनाम वक्ष्यमन्नसत् तन्नाममु पाठात् । तत्र सीदतीत्यन्नसत्जननी । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन्पुनःकाले प्रबोधयति तथा भुवर्नाख्यं गृहे सीदती तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोधयन्तीत्य-
मुषाः । एयुषीणामागमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादर्शि शुंध्युवः शुंध्युरादित्यो भवति शोधनास्तस्यैव वक्षो भासोऽधृच्छमिदमपीतरद्वच्च एतस्मादेवाधृच्छं कार्यं । शकुनिरपि शुंध्युवश्च शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुंध्युव उच्यते शोधनादेव । नोधा अपिर्भवति नवनं दधाति स यथा सुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अन्नसदस्यान्नं भवत्यन्नमादिनीति वान्नमानिनीति वा । संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनर्युषीणां स्वपतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४ १६. इति ॥

पूर्वे अर्धे रजसो अन्नस्य गवां जनिच्यकृत प्र केतुं ।

युं प्रणते वितरं वरीय ओभा पृणन्ती पिचोरुपस्थां ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अन्नस्य । गवां । जनिच्य । अकृत । प्र । केतुं ।

वि । ऊं इति । प्रणते । विऽतरं । वरीयः । आ । उभा । पृणन्ती । पिचोः । उपऽस्थां ॥ ५ ॥

अप्यस्य व्यापनशीलस्य विसृज्यस्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षलोकस्य । रजःशब्दोऽंतरिक्षलोकवाची लोका रजांस्युच्यत इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्मिन्भागे जनिच्युत्पन्ना सती गवां दिशां रश्मीनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । यद्वा । रजसो रंजकस्याहः । रजःशब्दोऽहर्षाची । अष्टगह्वरी रजसो उच्यते इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्मिन्भाग उपःकाले गवां वाचां जनित्री जनयिच्युत्पादयित्री । उपःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरंतीति प्रसिद्धं । यद्वा । अप्यस्य कर्मसु स्थितस्य जंतोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । किंच पित्रोः पालयिच्योर्वावापृथिव्योरुपस्थोपस्थ उत्संगेऽंतरालप्रदेशे स्थित्वोभोभे यावाः पृथिव्यां पूणती स्वतेजसा पुरयंती । यद्वा । उभोभयोः पित्रोरिति संबंधः । वितरं विशिष्टतरं वरीय उरुतरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्यु प्रथते । विशेषणीव प्रख्याता भवति । प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोऽवधारणार्थः पादपुराणो वा मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वितीति यास्कनोक्तत्वात् ॥ ॥ ७ ॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।

अरेपसा तन्वा ३ शाशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कं । न । अजामिं । न । परि । वृणक्ति । जामिं ।

अरेपसा । तन्वा । शाशदाना । न । अर्भात् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एव । इच्छद् एवकारार्थः । एवमेवेदानीं भासमानप्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमाख्यतविसृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परि वृणक्ति । परितः सर्वतो न वज्रयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परि वृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं मुखेन सर्वेषां दर्शनाय । मुखं यथा भवति तथा सर्वादर्शयितुं वा । किंचरिपसापापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशायमाना । शाशदानः शाशायमान इति यास्कः । नि० ६. १६. । स्पष्टतां गच्छतीत्यर्थः । विभाती विशेषेण प्रकाशयंती साभादन्पात्युत्तिकादिः सकाशात्तेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो मेवादेः सकाशात्तेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तं । इदानीमस्मिन्नैके परमाण्वादि पर्वतपर्यंतं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानां ।

जायेव पत्ये उशती सुवासा उषा हस्त्रेव नि रिणीते अस्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनये । धनानां ।

जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः । उषाः । हस्त्राऽइव । नि । रिणीते । अस्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रति प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्यति । गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं संतानकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभृतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टांतः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिव त्यपरो दृष्टांतः । गर्त इति गृहनाम ऊदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अर्चाचित्तेन राजपुरुषेभ्योऽयनिर्णेतुमिच्छाधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचिन्नतभर्तृका योषिद्वनानां स्वकीयरिकथानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिकथं लभते चेद्वैः संताड्य तदीयं धनं वितरति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति ।

देशविशेषाचारमपेक्षितं दृष्टांतितं । किंच पत्य उग्रती कामयमाना सुवास जायेव । अयमपरो दृष्टातः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानंतरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशिष्य पतिं भोगाय कांचिती तेन सह संकीडते तथेयमुषा अतिनेत्रे नांधकरिणावृतत्वाभिलिनवसनापि प्रभाति स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संकीडमाना हस्तेव हसनेवाप्सो दंतस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि । निरिणीते । नितरां रिणीते गमयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योऽपि पतिस्मृतव्याजिन दंतान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मंत्रो निरुक्त स्पष्ट व्याख्यातः । अभ्रातृकेव पुंसः पुनर्नित्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाज्जा । गर्तः सभा स्थाणुर्गुणातेः सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति ता तत्रादिराघ्रति सा रिकथं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा अतुकालिपूपा हसनेव दंतान्विवृणुते । नि० ३ ५ । इति च ॥

स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै योनिर्मरिगपेत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छंतीं रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंक्ते समनगा इव वाः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्त्रे । ज्यायस्यै । योनिं । अरिक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्याऽडव ।

विऽउच्छंतीं । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते । समनगाऽडव । वाः ॥ ८ ॥

एकस्मादंवांतरिचादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वस्त्रभावः । तथाप्यहः प्राथम्यात्तज्जस्त्रित्वाच्च ज्यायस्यं । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वस्त्रे ज्यायस्या उक्तरीत्या ज्येष्ठार्थं योनिमुत्पत्तिस्थानमपररात्ररूपमरिक् । अरिचत । प्रादात । प्रेरचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वत्रास्त्रातं । रात्र्युपसं योनिर्मरिक् । अ० १. ११३ १ । इति । दत्त्वा चास्या उत्पन्नाया उपसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वं स्वयमपस्त्रैव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्य स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञापयिष्येति गच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नाया सूर्यस्य रश्मिभ्युच्छंतीं तमो विवासयंत्यंजि व्यंजकं तेजः । यद्वा । अंजि व्यक्तं जगत । अंक्ते । अनक्ति । प्रकाशयति । किमिव । समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छतीति समनगा विद्युतः । वा वाताः । विद्युत्संघा इव । यद्वा । सम्यगननाय गच्छतीति समनगाः सूर्यरश्मयः । त इव वा वाताः संघीभुताः । त यथाजते जगत्प्रकाशयति तथेत्यर्थः ॥ वात इत्यत्र तकारलोपश्चादसः ॥

आसां पूर्वासांमहसु स्वसृणामपरा पूर्वांमभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नर्थसीनूनमस्मे रेवदुच्छंतु सुदिना उषासः ॥ ९ ॥

आसां । पूर्वासां । अहऽसु । स्वसृणां । अपरा । पूर्वा । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नर्थसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् । उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसृणां परस्परं स्वस्त्रभावमापन्नानां स्वयं सरतीनां वा पूर्वासां पुरातनीनामासामुपसां मध्येऽहस्त्रहःसु प्रतिदिनमपरान्याद्यतन्युषा पूर्वामतीतदिवससंबन्धिनीमुपसं पश्चादनुष्ठत्याभ्येति । अभिमुखं गच्छति । अथवा धानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्त्रिवमेवाभ्येति । नर्थसीर्नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यस्ता उषास उपसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुषा वा सत्योऽस्मै अस्माकं रेवत् बह्वधर्माविशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । प्रकाशयंतु । पूर्वतन्यो यथाक्कन तथागमिन्योऽप्युच्छंतित्यर्थः ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पृणयः ससंभ्र ।

रेवदुच्छ मघवन्मो मघोनि रेवत्स्तोचे सूनृते जारयंती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उपः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः । ससंतु ।
रेवत् । उच्छ । मघवंतऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जरयंती ॥ १० ॥

हे मघोनि मघवत्यस्मभ्यं दातृर्बुध्नमभिर्धनस्तद्वत्युपो हे उपोदेवि पृणतो हविप्रदानस्मान्यजमानान्प्र बोधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुधाङ्कुर । किंच पणयो व्ययामहिष्णवो वणिजः । पणिवर्णिगभवतीति यास्कः । नि० २. १७. । पणय इव लुब्धका अबुध्यमाना यागादीनकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छत्रवः ससंतु । स्वपंतु । दीर्घ- निद्रा भवंतु । म्रियंतामित्यर्थः । तथा च मंचांतरं । ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः । ऋ० १. २९. ४. । इति । किंच हे मघोन्यस्मद्वत्तद्विभिर्धनस्तद्वति हे उपः मघवद्भ्यो हविलक्षणावद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रदेहन- वत्समृद्धिमदुक् । विभाहि । किंच हे सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्र देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षपयंती त्वं स्तोत्रे क्षतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवदनवत्समृद्धर्थमुक्कति शेषः ॥ ॥ ८ ॥

अवेयमंश्चैद्युवतिः पुरस्ताद्युक्ते गवामरुणानामनीकं ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयं । अश्चैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युक्ते । गवां । अरुणानां । अनीकं ।

वि । नूनं । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहं गृहं । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुपा युवतियंविनोपतयोपिस्थानीया । यद्वा । सर्वेषु भावेषु मिश्रयंती । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यवाश्चैत् । अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशब्दो विनियहार्थीयो न्यवति विनियहार्थीयो । नि० १. ३. । इति यास्क- नोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यत इति तत्राह । इयमरुणानामरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानां वानीकं समूहं युक्तं । रथे योजयति । अरुण्यो गाव उपसां श्वावाः सवितुः । नि० १. १५. । इति । यथा लोके वाहनमंनाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्ववसीयते । यद्वा । अरुणानां रश्मीनां समूहं युक्तं । तथा नूनं निश्चयमेषा व्युक्तात् । तमो विवर्जयिष्यति । यत् इयं गा युनक्ति अत एव कारणाद्यथा लोकेऽश्वमंनाहं दृष्ट्वादयोऽनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः । तादृशी सासत्यसत्प्राये नीरूपेऽंतरिक्षे तिरोधायकत्वाद्गोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षण विविधं भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । अमति तमोरूपेऽधकरि प्र केतुः प्रकर्षणं ज्ञापयित्री सती नूनं व्युक्तादिति पूर्वत्रान्वयः । तस्मिन्कालेऽग्निराहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहमपिहोत्रा- वर्धयमुप तिष्ठाते । उपतिष्ठते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

उक्ते वयश्चिद्वसन्तेरपप्रन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दानुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्रन्न । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उपः । देवि । दानुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चिद्वसन्तः पक्षिणोऽपि । चिदित्येषोऽपिशब्दार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । उक्षावक्षेप्स्येषु निपतंति । नि० १. ४. । इति यास्कनोक्तत्वात् । वसतेर्निवासस्थानास्तीडादेर्दृष्टमपप्रन्नं । पतंति । पूर्ववाक्ये गृहं गृहमुप तिष्ठातेऽग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः । किंच नरस्य मनुष्याश्च पितुभाजोऽन्नवंतो ऽन्नाग्निनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुदुक्षुवा अपप्रन्नं । गच्छंति । तथा मंचांतरं । पददीयत उत्पातयति पक्षिणः । ऋ० १. ४८. ५. । इति । एवं सत्यां हे देवि देवनशील उपोदेवतेऽमा गृहे देवयजनाख्ये सति तिष्ठते यजमानाय तदर्थं । अमेति गृहनाम अमा दम इति तन्नाममु पठितत्वात् । यद्वा । अमा सह ऋयः

मानेनापिना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेतामित्यादीं सहाथं प्रयगेगात । मर्त्याय मनुष्याय दानुप
हविर्दत्तवते यजमानाय भूरि वामं बह्वं शोभनं धनं वहसि । प्रापयसि ॥

अस्तौढुं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृध्वमुगतीरूपासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजं ॥१३॥

अस्तौढुं । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृध्वं । उगतीः । उपसः ।

युष्माकं । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणं । च । शतिनं । च । वाजं ॥१३॥

एवं मुक्तद्वयोक्तरीत्या बह्वधा स्तुता तां च स्तुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रं । तदर्हतीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उपसः । यतो यूयं तादृश्यः अतो मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा मुक्तद्वय गतमंवरूपेण स्तोत्रेणास्तौढुं । स्तुता भवत । किञ्च हे उपास उपसः उगतीः स्तोत्रनस्मान् अस्मात्समुद्दिं वा कामयमाना यूयमवीवृध्वं । अस्मान्प्रवर्धयत । किञ्च हे देवीर्देव्यो देवनशीलाः युष्माकमवसा युष्मात्सबधना रक्षणेन वयं सहस्रिण सहस्रसंख्याकमभीष्टं धनं सनेम । लभेमहि । तथा शतिनं च वाजं शतसंख्याकमपरि मितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिह परक्षणेन वयमप्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥९॥

प्राता रत्नमिति सप्तर्चं पंचमं मुक्तं कालीवतं । दानस्य स्तूयमानत्वाद्दानदेवस्य या तनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति परिभाषितत्वात् । वैष्णवं । उपत्यादिकं द्वे जगत्या । प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानमुत्तिरूपं जगत्यावित्यनुक्रमणिका ॥

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वा प्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमानं आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥१॥

प्रातरिति । रत्नं । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तं । चिकित्वा । प्रतिऽगृह्य । नि । धत्ते ।

तेन । प्रऽजां । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सुऽवीरः ॥१॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कक्षीवाज्ञाम् अपिब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदाभ्यासाय गुरुकुलं चिरकालमु पित्वा वेदान्तस्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्यं मागं राज्ञो विश्रांतः । प्रभाति भावयत्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुर्चरः संकीडमानोऽस्मात्कक्षीवतोऽतिक्रमामसाद । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्सर्था । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा भवकीय आसन उपवेश्यास्य सौंदर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन कस्य पुत्रः किनामा त्वमिति । स च पृष्टो मातरं पितरं च स्मृत्तात चाचचचे । स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मि मधुपर्कमारचय्य भस्त्रमान्यादिभिः पुत्रयित्वा सरथा दश कन्याः शतनिष्कानश्च शतं पुंगवानां शतं गवां पथ्युत्तरसहस्रं पुनरकादश रथाश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽतिक्रमागत्य तस्मै प्रादशयत् ॥ ननु कक्षा नामाश्वबधनी रज्जुः । तद्वान्कक्षीवान् । अश्वबंधनं च राज्ञ एवोचितं । अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतियहो नोपपद्यते । यात्रना- ध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतियह इत्युक्तत्वात् । मनु० १०. ७६ । तस्माद्वाङ्मणस्यैवाधिकारो न तु शत्रियस्येति । नैप दीपः । यद्यप्यसी कलिंगाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिंगेन स्वयं बृहत्वादापत्योत्पादनाय सामर्थ्यम लभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा अपिब्रह्मचर्यामिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राज्ञमहिष्याति- जरटेन महर्षिणा सह रंतुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरखंडतः स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुग्रशामिकां यो पितं दासीमित्यवगत्य मंत्रपुतेन जलेनाभिषिच्य अपिपुक्षीं हत्वा तथा सह रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवाज्ञाम् अपिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्यां । अ० १. ११६. । इत्यत्र मुक्तिं विसर्गेण प्रतिपादितं । अतोऽस्य शत्रियसंबन्धात्कक्षीवानिति नामोपपन्नं । दीर्घतमसः परमर्षे इत्यसत्त्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतियहोऽप्युपपन्न एव ॥

इदमादि मृक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं । नन्वनुक्रमस्थां स्वनयस्य दानसुतिरिति दानतुष्टो भावयव्यं तुष्टविति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृच्यधि क्षियतो भाव्यस्यति दातृभावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं । वसुतस्तु पितृनाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आ ब्रूतास इत्यादी बह्वशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीचोरिकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धं ॥ स च कक्षीवानानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति । स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरिवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति । अस्मत्सन्निधीं स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वांश्चितनावान् अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य नि धत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं तेन दत्तं निष्कादिना प्रज्ञां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्योपेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । अस्मी राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं प्रार्थयते ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वयं इंद्रो दधाति ।

यस्त्वायंतं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अस्मत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत । अस्मै । वयः । इंद्रः । दधाति ।

यः । त्वा । आऽयंतं । वसुना । प्रातः । इत् । मुक्षीजयाऽइव । पदि । उत्सिनाति ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पितानीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बह्वप्रकरिणाशस्ते । अस्मी स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्वह्निभिर्गोभिस्तद्वाग्भवतु । तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयधनैस्तद्वाग्भवतु । तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वाग् सन् अस्मी राज्ञे प्रदात्रे बृहतं प्रभुतं वयोऽन्नमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । ददातु । यतोऽयं राजास्मै गोहिरण्याश्वास्त्रानि बह्वसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव । कक्षीवमाश्रीरिति स उच्यते । यः यो राजा प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र आयंतं गुरुकुलादागतं पदि पथिकं यदृच्छया गंतारं त्वा त्वां वसुनान्नसाधनेन गवादिधनैर्नोत्सिनाति । गमनत उत्कृष्टं बध्नाति । गतिं निरुणहीत्यर्थः । प्रतिबंधं दृष्टांत उच्यते । मुक्षीजयेव पदि । मुख्यमाना सती बंधनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबंधनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदि गंतारं मृगपक्ष्यादिकमुत्सिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्किन तदुदाहरणमयमंत्रो व्याख्यातः । सुगुर्भवति ततनाच्चेति । नि० ५. १९. ॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयत्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयं । अद्य । सुऽकृतं । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रं । वसुऽमता । रथेन ।

अंशोः । सुतं । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्ऽवीरं । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

प्रातः पूर्वेषुः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रव्यामीति कामयमानोऽहमव्यास्मिन्दिन इदानीमायं । प्राप्तोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्वेव श्रुतं न पूर्वेषुरिति तथाप्यव्यायमित्युक्तत्वादर्थान्पूर्वेषुः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं । इष्टेरिष्टेष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुत्रं चातारं । पुत्रः पुत्रं चायते । नि० २. ११. । इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा । तेन सहित इति सहार्थे तृतीया । किं मदानीतेन समृद्धेन धनेनांशोरंशुमतो वक्त्रीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मंदं तेषुप्रिकर्मण इति निरुक्तं । २. ५. । तस्य सुतमभिपुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमया

कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षयंतो निवसंतो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य ते तादृशं त्वदिष्टमाधनबद्धधनप्रदातारं सृजताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

उप॑ क्षरंति॑ सिंध॒वो मयो॑भुव॒ ईजानं॑ च॒ य॒स्य॒मा॒णं च॒ धेन॑वः ।

पृ॒णतं॑ च॒ प॒पु॒रिं च॒ अ॒व॒स्य॒वो घृत॑स्य॒ धारा॑ उप॑ यंति वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । क्षरंति॑ । सिंध॒वः । मयः॑ऽभुवः । ईजानं॑ । च । य॒स्य॒मा॒णं । च । धेन॑वः ।

पृ॒णतं॑ । च । प॒पु॒रिं । च । अ॒व॒स्य॒वः । घृत॑स्य॒ धारा॑ । उप॑ । यंति॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

पुर्वस्यामृच्छानीति धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्मृति । सिंधवः स्यंदनश्रीलाः प्रसृतपयोधाराः । सिंधुः स्यंदनादिति यास्कः । नि० ९. २६. । मयोभुवः सुखभावायच्यः । मय इति सुखनाम मयः स्युसकमिति तन्नाममु पाठात् । धेनवः प्रीणयित्री गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठतं तथा यच्चमाणं यच्च इति प्रणतिं कुर्वतं च । न केवलमीजानं अपि तु यच्च इत्यध्यवमितवंतमप्युप उपेत्य क्षरंति । स्रवंति । प्रीणयतीत्यर्थः । न च पुर्वस्यामृच्छ सोमं पिबित्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामपि योमात्मकत्वात् योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्य । स्वर्गवद्गवादि कामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु मुक्तसाधनानि कर्मांतराण्यर्धतिष्ठतामपि महत्फलमस्त्येवति दर्शयति । पृणतं पितृन्प्रीणयंतं पपुंरिं प्रीणनश्रीलमिष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं अवस्यवोऽन्नमिच्छन्तोऽन्नममृतिहेतवो घृतस्य धाराः । यदा । घृतकृत्याः । विश्वतः सर्वत उप उपेत्य यंति । प्राप्नुवन्ति । प्रीणयतीत्यर्थः ॥

नाक॑स्य पृ॒ष्ठे अ॒धि तिष्ठ॑ति श्रि॒तो यः पृ॒णाति॑ स ह॒ दे॒वेषु॑ गच्छति ।

तस्मा॑ आपो॑ घृतम॒र्षेति॑ सिंध॒वस्तस्मा॑ इ॒यं दक्षि॑णा पि॒न्वते॑ सदा ॥ ५ ॥

नाक॑स्य । पृ॒ष्ठे । अ॒धि । तिष्ठ॑ति । श्रि॒तः । यः । पृ॒णाति॑ । सः । ह॒ । दे॒वेषु॑ । गच्छ॑ति ।

तस्मै॑ । आपो॑ । घृतं । अ॒र्षेति॑ । सिंध॒वः । तस्मै॑ । इ॒यं । दक्षि॑णा । पि॒न्वते॑ । सदा॑ ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यदा । सोमस्यैव मृतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्चा मुक्तपरिसमाप्तिः सोमयाग एव प्रसूयत । यः यो मर्त्यः पृणाति इविरादि दानेन देवादीन्प्रीणाति स नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धमकं । न विद्यतेऽकं दुःखं तस्माधनं पापं वेति नाको दुःखलोकः । तथा श्रूयत । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं चनाकमिति । नि० २. १४. । तस्य पृष्ठ उन्नत उपरिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमा कल्पांतं तिष्ठति । यदा । अधि तिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति । वर्तते । स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धा । तस्मै प्रीणयित्रे पुरुषाय सिंधवः स्यंदनश्रीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षति । गच्छति । रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंचयं भूमिरपि दक्षिणा मस्यादिफलसंपादनदद्या सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति । तोषयतीत्यर्थः । दातुर्जैविनमाधकात्रोदकानि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

दक्षि॑णावतामिदि॒मानि चि॒त्रा दक्षि॑णावतां दि॒वि सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाव॒न्तो अ॒मृतं॑ भज॒न्ते दक्षि॑णाव॒न्तः प्र ति॑र॒न्ते आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षि॑णाऽव॒तां । इत् । इ॒मानि॑ । चि॒त्रा । दक्षि॑णाऽव॒तां । दि॒वि । सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाऽव॒न्तः । अ॒मृतं॑ । भज॒न्ते । दक्षि॑णाऽव॒न्तः । प्र । ति॑र॒न्ते । आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बह्विधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणां । इच्छन् एवकारार्थः । तेषामेवार्थ इमानि भूमां दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किंच दक्षिणावतामेव दिवि दुल्लोके मूर्यासः मूर्यसंबन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति । किंच दक्षिणावंत एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते । सेवन्ते । यद्वा । दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा मृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते । प्राप्नुवन्ति । यज्ञेन दानिर्जाति श्रुतेः । किंच दक्षिणावंत एवायुः प्र तिरन्ते । अतिदीर्घमेवमायुषं लभन्ते । प्रपूर्वास्तिरतिवर्धनार्थः । इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरेस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यंतु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृणन्तः । दुःऽडन्तं । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुऽव्रतासः ।

अन्यः । तेषां । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तं । अभि । सं । यंतु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितमाह । पृणन्तो देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः संतो दुरितं दृष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं पापं च मारुत । मा प्राप्नुवन् । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः । जरया न जीर्णा भवयुः । तथा सुव्रतासः शोभनरुक्चन्द्रायाणां दिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्ह्येपासन्त्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातॄणां स्तोतॄणां वाग्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथाप्येः परिधिः स्वयं रक्षः प्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वातर्हितमपि रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते । अपृणन्तं देवादीन्प्रीणयन्तमदातारं शोकाश्चत्तपीडास्तत्साधनाः पाप्मानोऽभ्यभिमुखं सं यंतु । सम्यक् प्राप्नुवन्तु । वयं मुनिनो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

अमंदानिति षष्ठं मूक्तं सप्तैत्यनुवर्तनात्सप्तचं । आदितः पंचानां कशीवानृषिः षष्ठा भावयव्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पंचानां भावयव्यस्य स्तिरूपत्वात् एव देवता या तेनोच्यते । अनु० ० ५ । इति न्यायात् । अंत्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठा भावयव्यः सप्तम्या रोमशा । यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणत्वात्तस्यैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् आ ब्रह्मास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भाव्यस्यैतुक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टवित्येतद्विबुधमित्युक्तं पूर्वमूक्त एव । आदितः पंच त्रिष्टुभः । अन्ति अनुष्टुभी । तथा चानुक्तांतं । अमंदानिति कशीवान्दानतुष्टः पंचभिर्भावयव्यं तुष्टावांति अनुष्टुभी भावयव्यरोमशयोर्द्वैपत्योः संवाद इति ॥ उक्तो विनियोगः ॥

अमंदानस्तोमान् भरे मनीषा सिंधावधिं क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रममिमीत स्वानतूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥ १ ॥

अमंदान । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रं । अमिमीत । स्वानं । अतूर्तः । राजा । श्रवं । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधौ सिंधुदेशे यद्वा लक्षणया सिंधुतीरे समुद्रतीरेऽधि क्षियतोऽधिनिवसतो भाव्यस्य भावयव्यस्य । तत्पुत्रस्य स्वयस्येत्यर्थः । तस्यामंदाननल्पान् स्तोमान् स्तोत्राणि तन्निष्ठबह्विधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । अतूर्तः केनाप्यहिंसितो यो राजा मे सदर्थं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् । सूयते सोमा एष्विति सवाः सोमयागाः । तानमिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किमिच्छन् । श्रवं सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मन इच्छमानः कामयमानः । यतोऽयमार्त्विज्यायुपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बह्वं धनं प्रादात् अतस्तं स्तोमीत्यर्थः ॥

श॒तं रा॒ज्ञो ना॒ध॒मा॒नस्य॒ नि॒ष्काञ्छ॒तम॒श्वान्प्र॒य॒तान्स॒द्य आ॒दं ।

श॒तं क॒क्षी॒वाँ अ॒सुर॒स्य गो॒नां दि॒वि अ॒वोऽज॒र॒मा त॒तान ॥२॥

श॒तं । रा॒ज्ञः । ना॒ध॒मा॒नस्य॒ । नि॒ष्का॒न । श॒तं । अ॒श्वान् । प्र॒य॒तान् । स॒द्यः । आ॒दं ।

श॒तं । क॒क्षी॒वान् । अ॒सुर॒स्य । गो॒नां । दि॒वि । अ॒वः । अ॒ज॒रं । आ । त॒तान् ॥२॥

• नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्यते च मानस्यासुरस्य धनानां निरसितुं दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वयस्य निष्कानाभरणविशेषान इत्यन्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतसहस्रमित्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् मयः प्रार्थनानंतरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानस्मि । स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा प्रयतानं शुद्धान् लक्षणोपेतान्श्वानध्वगमनसमर्थान् हयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुगवानां । बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमंत्रे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि युक्ते अश्वः कीर्तिमञ्जरं शश्वतीमा ततान् । विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गं कीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥

उ॒प॒ मा श्या॒वाः स्व॒नये॑न द॒त्ता व॒धू॒मंतो॑ द॒श र॒था॒सो अ॒स्युः ।

प॒ष्टिः स॒हस्र॑मनु ग॒व्य॒मा॒गात्स॒न॒त्क॒क्षी॒वाँ अ॒भि॒पि॒त्वे अ॒ह्नां ॥३॥

उ॒प॒ । मा । श्या॒वाः । स्व॒नये॑न । द॒त्ताः । व॒धू॒ऽमंतः॑ । द॒श । र॒था॒सः । अ॒स्युः ।

प॒ष्टिः । स॒हस्रं॑ । अ॒नु । ग॒व्यं । आ । अ॒गात् । स॒न॒त् । क॒क्षी॒वान् । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अ॒ह्नां ॥३॥

स्वनयेन दत्ताः श्यावासद्वर्णाश्चर्युक्तत्वात् श्यावा वधुमंत आह्वाभिर्वधुभिस्तदंतो दशतत्त्वग्याका रथासो रथा उपास्युः । उपस्थिताः । गव्यशब्दो गोसमूहवाची । पष्टिः सहस्रमनु गव्यं पश्याधिकसहस्रं गवा समूहोऽन्वागात् । आगतः । तत् आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्यायं कक्षीवानह्ना दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽह्नि सनत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्येति यास्कनोक्तत्वादामन्नवचनः । नि० ३. २० । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥

च॒त्वारि॑ंश॒दश॑रथस्य॒ शो॒णाः स॒हस्र॑स्याग्रे॒ श्रे॒णिं न॒यन्ति॑ ।

म॒द॒च्युतः॑ कृ॒श॒ना॒व॒तो अ॒त्या॒न्क॒क्षी॒व॒न्त॒ उ॒द॒मृ॒क्षन्त॑ प॒ज्राः ॥४॥

च॒त्वारि॑ंश॒त् । द॒श॑ऽरथस्य । शो॒णाः । स॒हस्र॑स्य । अ॒ग्रे । श्रे॒णिं । न॒यन्ति॑ ।

म॒द॒ऽच्युतः॑ । कृ॒श॒न॒ऽव॒तः । अ॒त्या॒न् । क॒क्षी॒व॒न्तः । उ॒त् । अ॒मृ॒क्षन्त॑ । प॒ज्राः ॥४॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गीयूथसहस्रस्य वायं पुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेता अश्वश्चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्व भवन्ति । तेषां श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयन्ति । रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति । यद्वा । अश्वानियुक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति । प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पंक्तीकारिण बहन्तीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवन्तः । कक्ष्याश्वसंबन्धिनी रज्जुः । कक्ष्या रज्जुरश्वस्येति यास्कनोक्तत्वात् । नि० २. २१ । ताभिस्तद्वन्तः । यद्वा । अंगिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवन्तः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि क्षत्रियन्यायिन कक्षीवन्तः । पश्चा घातायन्नवन्तः संतो मदच्युतो मदस्त्राविण उदृक्तान् शत्रूणां मदस्य व्यावधितृण्ण् कृशनावतः सुवर्णमयानाभरणयुक्तान् । कृशन्मिति हिरण्यनाम कृशन् लोहमिति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतान्श्वान् सततगमनशीलान्श्वानुदमृक्षन्तः । अध्वश्मज्जनितस्वेदापनयनायोत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्त्रीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।

सुबंधवो ये विश्वा इव वा अनस्वतः श्रव ऐषंत पज्जाः ॥ ५ ॥

पूर्वा । अनु । प्रयति । आ । ददे । वः । चीन । युक्तान । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।

सुऽबंधवः । ये । विश्वाऽइव । वाः । अनस्वतः । श्रवः । ऐषंत । पज्जाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वा प्रयतिं पूर्वप्रदानमनु तमनुसृत्य वक्ष्यमानानि रथादीनि वो युष्मदर्थमा ददे । स्वीकृतवानस्मि । यद्वा । पूर्वा प्रयतिं प्रदेशं रथादिकमनु दानक्रमेणैवा ददे । प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । चीनष्टा च युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरेष्टैर्धनैर्वा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापृथङ्ङेदंगो न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभिरिष्टैर्धरणीया वज्रमूल्या असंख्याता गाश्चा ददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पुर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पितृ निवेदितानां पुनर्बंधुभ्यो निवेदनासंभवात् वधूमंतो दश रथामो अस्युरिति दशानां रथानामुक्तत्वाद्वा च चीनष्टावित्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वाद्धूर्विशष्टानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं । उक्तानामेवानुवदनपक्षे दश वधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठस्यागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विश्वाद्योनिसंबंधिनी येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । शोभनबंधवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विश्वाः प्रजाः । तत्र भवा विश्वाः । त्रियंत इति वा व्राताः ॥ तकारलोपश्छांदसः ॥ विश्वां व्राता यथा परस्परमनुरागवतस्तथेति ऽपीत्यर्थः । पज्जा अन्नवंतोऽगिरसः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वतः शकटवंतो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवतः संतः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिमेषंत । इच्छंति इच्छंतु वा । तदर्थमा ददे इति शेषः ॥

आगधिता परिगधिता या कशीकेव जंगहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्यां शता ॥ ६ ॥

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कशीकाऽइव । जंगहे ।

ददाति । मह्यं । यादुरी । याशूनां । भोज्यां । शता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भाषयत्यः स्वभार्या रोमशामप्रीडिति बुद्ध्या परिहसन्नाह । भोज्या भोगयोग्येषागधिता आ समंताद्गृहीता स्वीकृता । तथा परिगधिता परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गन्धं गृह्णातिरिति यास्कः । नि० ५ १५ । यद्वा । आगधिता आ समंतान्निश्रयंती । आंतरं प्रजननेन वाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । गन्धातिर्मन्त्रीभावकमेति यास्कः । नि० ११ १५ । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यं उत्तरस्मिन् योषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जंगह इत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुचति । अत्यागे वृष्टांतः । कशीकेव । कशीका नाम मृतवत्सा नकुली । सा यथा पत्या सह चिरकालं कीडति न कदाचिदपि विमुचति तथेषापि । किंच भोज्यया यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रितोज्ञज्ञानमुदकं प्रभुतं ददातीति यादुरी । बहुरेतोयुक्तित्वर्थः । तादृशी सती याशूनां संभोगानां । यश इति प्रजनननाम । तत्संबंधीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति ॥

रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसंतं स्वपतिं प्रत्याह ॥

उषोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गंधारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उप०उप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहं । अस्मि । रोमशा । गंधारीणांऽडव । अविक्का ॥ ७ ॥

भो पते मे मां । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपुराणः । उपत्य परा मृश । सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्पर्यः । यद्वा । मे मम गोपनीयमंगमुपोप परा मृश । अत्यंतमांतरं स्पृश । पराम शाभावशंकां निवारयति । मे मदंगानि रोमाणि दभ्राणि मा मन्यथाः । अन्यानि मा बुध्यस्व । दभ्रसर्भक भित्यन्यस्यति दभ्रं दभ्रोतिरिति यास्कः । नि० ३. २०. । अदभ्रत्वमेव विगदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्ताः स्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि । रोमशत्वं दृष्टातः । गंधारीणामविकेव । गंधारा देशाः । तेषां संबंधिन्यविजातिरिव । तद्दृशस्या अवयो मेपा यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यद्वा । गंधारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकात्यर्थं तर्पयंती योनिरिव । तामामा प्रमवं रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति । अतः सोपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो मामप्रांढा मावबुध्यस्वत्यर्थः ॥ १११ ॥ ॥ १८ ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त मृत्तानि । तत्रापि होतारमिति प्रथम मृत्तमेकादशर्च दिवोदासपुत्रस्य परुक्क्षेप-
स्वार्पमापेयमात्यष्टं । स हि शर्ध इत्यस्याः षट्सप्तत्यवरातिधृतिः । उत्कृत्यभिर्कृतिसंक्रातिविकृत्याकृतप्रक्रातिरु-
त्थातिधृतिधृत्यत्यष्टपि चतुरक्षरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्याग एकैकमृत्त कंदो जायते । तथा सत्यत्यथ्य-
तिधृती उक्तसंख्योपेते स्यातां । एतत्सर्वं कंदोयथे चतुःशतमृत्कृतिरित्यादिमुक्तेः प्रतिपादितं । पि० ४. १. । तथा
चानुक्रांतं । अपिमिकादश परुक्क्षेपो दिवोदासिरापेयं तु परुक्क्षेप सर्वमात्यष्ट तत्रातिधृतिः पठेति ॥ मृत्तस्य
विशेषविनिर्णयो लिंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसर्वे प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या च्चः कृत्वा
प्राकृतीभिश्च सह यष्ट्यं । तत्रायीध्रस्येपा प्रथमा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे मुचितं । अपि होतार मन्ये
दास्वतं दध्यङ् ह मे अनुषं पूर्वं अंगिराः । आ० ८. १. । इति ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वतं वसुं मृतुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसं ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं । होतारं । मन्ये । दास्वतं । वसुं । मृतुं । सहसः । जातवेदसं ।

विप्रं । न । जातवेदसं ॥ य । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विभ्राष्टिं । अनु । वष्टि । शोचिषा । आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासां देवसिनानामयण्यं यज्ञेष्वयं नीयमानं वा होतारमस्त्रयागं प्रति देवानामाहोतारं । यद्वा ।
होमनिष्पादकं होतारं । जुहोतेहोतार्याणवाम इति यास्कः । नि० ७. १५. । अग्निमय होतारमवृणीत । ति० ब्रा०
२. ६. १५. १. । इति श्रुतेः । अग्निमय आवहेति चापेराहोतारत्वं प्रसिद्धं । अग्निं होतारं मन्ये । एव प्रतिविशेषण
मन्ये इति संबंधः । यद्वा । यागनिष्पत्तिरवपिचितत्वादितदेव विधेयविशेषणं । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि
श्रुतिपराणि । दास्वतमतिशयेन दानवतं वसुं सर्वेषां निज्जामहेतुं सहसः मृतुं बलस्य पुत्रं । अग्निमथनकाले
बलिन मध्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते । जातवेदसं जातानां यदितार जातप्रज्ञं जातबलं वा । जात
वेदः शब्दो यास्केन बह्वधा निरुक्तः । नि० ७. १९. । अपेज्जातवेदस्त्वे दृष्टांतः । विप्रं न जातवेदसं जातविशं
मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बह्वन्यति तथा त्वामपि मन्ये । स्तामीत्यर्थः । उक्तगुणविशेषो यो देवः
स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक्पर्वहन ऊर्ध्वयोन्नतयोत्कृष्टया देवाच्या देवान्पूजयंत्या देवान्प्रत्यक्षया वा
कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणया । देवान्प्रत्यक्षया कृपेति यास्कः । नि० ६. ५. । तभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन
आजुह्वानस्या समंताद्भूयमानस्य सर्पिषः सरणशीलस्य घृतस्य विनापनेन दीप्तस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषण
भाजमानमनु स्वयमपि तदयं शोचिषा ज्वालया वष्टि । कामयते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।
परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां ।

शोचिष्केणं वृषणं यमिमा विशः प्रावतु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठं । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अंगिरसां । विप्र । मन्मभिः ।

विप्रेभिः । शुक्र । मन्मभिः ॥ परिज्मानं ऽडव । द्यां । होतारं । चर्षणीनां ।

शोचिः ऽकेणं । वृषणं । यं । इमाः । विशः । प्र । अवतु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन शुक्र दीप्तज्वालापि यजिष्ठमतिशयेन यष्टुतमं त्वा त्वां यजमाना वयं यष्टारो हुवेम ।
आहुयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वां । अंगिरसामंगिरो-
गोत्रोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठं । यद्वा । अंगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अंगिरा अंगारा इति यास्कः
। नि० ३. १७. । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
मन्मभिर्मनसाधनैर्विप्रेभिर्विप्रेषेण प्रीणयितुमिर्मन्मभिर्मन्मैः । यद्वा । विप्रेभिर्मेधाविभिर्होत्रिभिर्मन्मभिर्मन्मैश्च
सहिता वयमिति संबंधः । त्वदाहानानंतरं परिज्मानं परितो गच्छंतं यामिव सूर्यमिव होतारं देवानामा-
ह्नातारं । केषामर्थं । चर्षणीनां । मनुष्यनामेतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थं । यद्वा । चर्षणीनां पूर्वं मनुष्या-
णामेव सतां पश्चाद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्नातारं । तथा शोचिष्केणं केशवदत्तं तायत-
ज्वालोपतं वृषणं वर्पितारं एवेकूपं यं त्वां विशस्त्वामिव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये
स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये प्रावतु प्रकर्षेण प्रीणयंतु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबंधः ॥

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्ता दीद्यानो भवन्ति दुहन्तरः परशुर्न दुहन्तरः ।

वीरु चिद्यस्य समृतां श्रुवद्वनेव यत्स्थिरं ।

निष्पहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्ता । दीद्यानः । भवन्ति । दुहं ऽतरः ।

परशुः । न । दुहं ऽतरः ॥ वीरु । चित् । यस्य । सं ऽश्रुतौ । श्रुवत् । वना ऽडव । यत् । स्थिरं ।

निः ऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वः सहा । न । अयते ॥ ३ ॥

स हि स एव पूर्वं क्षुत एवापिर्विरुक्ता विशेषेण रोचनवर्तीजसा ज्वालारूपेण बलेन पुरु चित् अत्य-
धिकमेव दीद्यानो दीप्यमानो दुहन्तरो द्रोघ्मूणा तर्हिता निवारयिता भवति । अस्मासु द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां
हिंसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । दुहन्तरो द्रोघ्मूणां क्रिदनाय प्रयुक्तः परशुर्न परशुरिव । स यथामोघं
हिनस्ति तथायमपि । किंच यस्यापिः समृतां संगतां संयोगे वीरु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छति
शोध्यंत । तथा यत्स्थिरं यस्तु पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीरु इति दृढनाम वीरु र्थात्वमिति
तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टांतः । वनेव उदकमिव । उदकं यथापिसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः । अत्यंतदृढं स्थिर-
मपि हिनस्ति अस्मद्द्रोघ्मूणां शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंचायमपिनिष्पहमाणः शत्रून्नि-
शेषेणाभिभवन् यमते । उपरमते । शत्रुषु मध्ये क्रीडति । तानिव नाशयति । तथा कुर्वन्नायते । न गच्छति ।
शत्रोः सकाशात् पलायते । तत्र दृष्टांतः । धन्वसहा न । धनुषा शत्रून्नाभिभवतीति धन्वसहा धानुष्कः ॥ सहति-
रमुन क्दांसोऽत्यलोपः ॥ स यथा शत्रोरभिमुखं विधत्ति न पलायति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । दृढधनुर्वहनश्चमो
धन्वसहः ॥ अस्मिन्पक्षे पचायच । सुपां सुगुगित्याकारः ॥ दृढधन्वा सहायते न चक्षति ॥

दृष्ट्वा चिदस्मा अन्तु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवंसेऽग्रये दाष्ट्यवंसे ।
प्र यः पुरुणि गाहते तस्य हनेव गोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणान्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा । चित् । अस्मै । अन्तु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवंसे ।
• अग्रये । दाष्टि । अवंसे ॥ प्र । यः । पुरुणि । गाहते । तस्य । वनाऽद्वय । गोचिषा ।
स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मा अपये दृष्ट्वा चित् दृष्ट्वा न्येव सारवंति हवीष्यनुक्रमेण प्रतिमत्र दुः । ददाति ॥ ददाति मुंडि गाति
स्थिति मिचो लुक् । आत इति अर्जुन ॥ यजमाना ददाति । दाने दृष्टातः । यथा विदे विदुष परमार्थदर्शिन
उत्कृष्टानि धनानि वितरति दानशीलाः । यद्वा । अयमप्रियथा विदे विदते स्वातिरिक्तं हविर्देवभ्यो दातु
नभते स्वीकरोति तथा दुरिति ॥ विदतेऽकांदसः शपो लुक् । लोपन्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ किंच
सोऽपिस्तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यंततेजोयुक्तेर्मर्ग्यक्षादिरूपेर्दाष्टि । पुजितः सन स्वर्गादिकं ददाति ॥ दातु दाने ।
शपो लुक् ॥ किमर्थं । अवसे तद्रक्षणाय । यद्वा । तेजिष्ठाभिरतिशयं तेजोवद्विररणिभिरगमनरितरदेवानु
द्दिश्य यजमानेन दत्तं हविरवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमप्रिर्ददाति । नयति । किंचापय इतरदेवता
प्रदानसमयेऽपि यजमानोऽपयेऽपिप्रोतये दाष्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे रक्षणार्थं । यद्ययमतुप्तः
स्यात् इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादपयं प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किंच योऽपि पुरुणि
बहुनि सामर्थ्याद्यजमानधनादीनि प्र गाहते प्रविशति प्रविश्य च वाग्धादिरूपया ज्ञानया तप्त तनुक
रोति । नाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टातः । वनेव । वृक्षादिमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तप्तति दहति तथेत्यर्थः ।
किंचायमप्रिः स्थिरा स्थिराणि कठिनान्यन्नान्नानि व्रीह्यादीन्योजसा तेजोरूपया ज्ञानया नि नितरा
रिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः ॥ री गतिरपणयोः क्रियादिकः । प्वादीना ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ तथोजसा
स्वकीयेन तेजसा स्थिराण्यपरिहरणीयानि पाषाण्यमित्राणि वा नि रिणाति । निःशेषण गच्छति । नाशय
तीत्यर्थः ॥

तमस्य पृथमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।

आदस्यायुर्मभरणवहीकु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यंती अजरा अग्रयो व्यंती अजराः ॥ ५ ॥

तं । अस्य । पृथं । उपरासु । धीमहि । नक्तं । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् ।

अग्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । अभरणवत् । वीकु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तं । अभक्तं । अवः । व्यंतः । अजराः । अग्रयः । व्यंतः । अजराः ॥ ५ ॥

अस्यास्मि पृथं हविर्नक्षत्रमसमुपरासु । उपरमंतेऽस्मिन् हवीषीत्युपरा वेदिसमीपभुमयः । तामु धीमहि ।
धारयामः । अस्त्येत्युक्तं कस्येत्याह । योऽपिर्नक्तं रात्री दिवातरात् अहोऽपि सुदर्शतरः अत्यर्थं सर्वदर्शनीयो
भवति । यतोऽयं रात्री सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते अतोऽस्मि धीमहि ।
पुनः कीदृशाय । दिवातरादहः सकाशादेवाप्रायुषे । प्रगतमायुर्यस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्मि ।
असी योऽस्ममेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्ममेतीति श्रुते रात्री सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष
एव भवति । अयमप्रिस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः मृत्युस्य रात्री स्वस्मिन्नेव प्रवेशात्पुरुषायुर्भवति । अतोऽपि
धीमहि । किंचात् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो यतश्चायमप्रायुः अतः कारणादस्यास्मि तदर्थमायु

हविर्ब्रह्मणमन्नं यभणवत यद्वर्णयुक्तमभुत । यद्वर्णे दृष्टांतः । मुनवे पुत्राय पित्रोर्वीरु शर्म दृढं सुखसाधनं गृहं यथा यद्वर्णवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मति गृहनाम शर्मं वर्मेति तन्नामसु पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणा-
मेव ब्रह्मणमपेक्ष्याह । एतेऽययो भक्तं सेवमानमभक्तमसेवमानं च व्यंत एते प्राणिनोऽनुयाह्या इति बुध्यमाना
अवः । रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिवारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमानेष्वतिशय इत्याह ।
व्यंतसीः प्रचं हविरश्रतोऽजरा भवन्ति । स्वयं हविपाजराः संतो यजमानानप्यजराऽर्चयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स हि गर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्रस्वतीपूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदद्भ्यान्यादुदिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अथ स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६ ॥

सः । हि । गर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः ।

आर्तनासु । इष्टनिः ॥ आदत् । ह्यानि । आऽदुदिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अथ । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६ ॥

स हि स एव सृष्टयया प्रसिद्ध एवाप्रसुविष्वणिः । तुवीति ब्रह्मनाम उरु तुवीति तन्नामसु पाठात् ।
ब्रह्मस्विनिः प्रभुतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यंतज्वलितेऽर्पो वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुत्पद्यते । ज्वलतीत्यर्थः ।
ध्वने दृष्टांतः । मारुतं गर्धो न मरुतसंबंधि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः । कुचेति
तद्वर्त्यते । अप्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अप्र इति कर्मनाम अप्रो दंस इति तन्नामसु पाठात् ।
उर्वरामुरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठामु वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयं । इष्टनिर्यष्टव्यः ॥ श्रीणादिकोऽनिकं तुडागमय ॥ किंचा-
र्तनासु । आर्तान्करोत्यार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृथगाः । तामु ॥ ण्यासश्रंथो युच । पा० ३. ३. १०७. । वृषा-
दित्वादायुदात्तत्वं ॥ तामां जयायेष्टनिर्यष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंचिवं स्वययज्ञप्रिह्वान्याज्यपुरोडाशादीन्यादत् ।
अन्ति । भक्षयति ॥ कादसो लुङ् । यद्वा । आङ्पूर्वाहदातेराङो यमहनः । पा० १. ३. २८. । इति व्यत्ययेनात्म-
नेपदाभावः । गतिस्थिति सचो लुक् । कादसो ह्रस्वः । केवलादेव वा कंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादेरप्याडागमः ।
अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो
वा अर्हणा पुत्रनीयः ॥ सुपां मुलुगिति सोराकारः । प्रत्ययायुदात्तत्वं कादसं ॥ किंच हर्षतो हविर्भक्षणादत्यं-
तहर्षयुक्तस्य यद्वाभिमतफलदानेन यजमानाहर्षयतो हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्यापिः पंथां पंथानं
मार्गे विश्वे सर्वे मनुष्या जुषत । अप्रीणयन असेवत वा । किमर्थं । शुभे शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये । पंथानं
सर्वगत्यर्थमहिंकाभूमिकफलस्याप्येव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अपिमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गश्रयणे
दृष्टातः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभं शोभनाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वगत्यर्थं निर्भयं प्रादमार्गमिव ॥

द्विता यदी कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवो मथ्यंत दाशा भृगवः ।

अग्निरीणे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषां ।

प्रियाँ अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ई । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यंतः । उपऽवोचंत । भृगवः ।

मथ्यंतः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईणे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्णिः । एषां ।

प्रियान । अपिऽधीन । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यद्यं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादि-
रूपेण नानाविधं । यद्वा । द्विता द्विविधादहिंकाभूमिकफलायोभयाय ॥ विभक्तेराजदेशः ॥ ईमिममधि

कीर्त्तासः कीर्त्तनं कुर्वतः स्तोतारः ॥ पषाद्यचिच्छादसं मत्वं ॥ अभिव्यवोऽभितौ द्योतमाना नमस्यतो नमस्का
रोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वतो भुगवो भुगुगोचोत्पन्ना महर्षय उपवोचत उपल्य ब्रुवंति । किं कुर्वतः । दागा दानेन
निमित्तभुतेन हविर्दानार्थं मथ्यतोऽरण्यामपिमथनं कुर्वतः तथा भुगवो अष्टारो हविषां पापानां वा । किंच
योऽपि शुचिर्दीप्तो धर्णिधोरणकुशलोऽयमपिरेषां दीयमानानां वसुनां हविलक्षणागामीशः । ईष्टे । समर्थो
भवति ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ यद्वा । एषां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसुनामीशः । ईष्टे ।
समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः । किंचायमपिर्मधिरः । मधो यज्ञः । तद्वान् स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन्
अयान् स्वप्नोतिहेतूनाज्यादीनपिधीन पर्याप्तिपर्यंतं दत्तान्वनिपीष्ट । संभक्तवान् । संभजतां वा । तथा मधिरो
मेधात्मानसावा वर्निपीष्ट । अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

विश्वासां त्वा वि॒शां पतिं॑ ह॒वामहे॑ सर्वा॒सां स॒मानं॑ दंपतिं॑ भु॒जे सत्य॑गिर्वाह॑सं भु॒जे ।

अ॒तिथिं॑ मा॒नुषा॑णां पि॒तुर्न॑ यस्या॒स॒या ।

अ॒मी च॒ विश्वे॑ अ॒मृता॑स॒ आ वयो॑ ह॒व्या दे॒वेष्वा वयः॑ ॥ ८ ॥

विश्वा॒सां । त्वा । वि॒शां । पतिं॑ । ह॒वामहे॑ । सर्वा॒सां । स॒मानं॑ । दंपतिं॑ । भु॒जे ।

स॒त्यऽगि॑र्वाह॑सं । भु॒जे ॥ अ॒तिथिं॑ । मा॒नुषा॑णां । पि॒तुः । न । यस्या॑ । अ॒स॒या ।

अ॒मी इति॑ । च॒ । विश्वे॑ । अ॒मृता॑सः । आ । वयो॑ । ह॒व्या । दे॒वेषु॑ । आ । वयः॑ ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानेन पालकं हवामहे । आह्वयामः । न
केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं दहनपचनानुपकारस्य सर्वेषां समत्वात् । तथा दपतिं
गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं । दम इति गृहनाम दमे कृत्तिरिति तन्नाममु पाठात् ॥ अकारलोपकांदमः ॥
किमर्थं । भुजे भोगाय हवामहे । आह्वयामः । पुनः स एव विशिष्यते । सत्यागिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवा
दिफलानां स्मृतिरूपाणां गिरां वोढार । यद्वा । गिरो मंत्ररूपा वहतीति गिर्वाहसं अत्यजः । सत्या अवि
संवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ॥ वहिहाधाज्य इत्यमुन । गिर्वाहसं स्मृतिरूपधा
वृद्धिः ॥ पुनः कीदृशं । मानुषाणां मनुष्याणामतिथिमतिथिवत्पूज्य दर्शादतिथिमपेक्ष्यागतर वा । किंच
यस्यापिरासया समीपे । आसत्यतिकनाम आसांबरमिति तन्नाममु पाठात् । तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो
हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्या गच्छति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किमर्थं । वयो हविलक्ष
णात्तमुद्दिश्य अपिमुखादेवैतरभ्यो दीयमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न । पितुरतिकं पुत्रादयो यथान्नायर्थ
मेव तद्वत् । किंच वयो नेतार अत्यजोऽपि देवेष्वितरेष्विज्यमानेषु मध्ये हव्या हवीषा ददत्यर्थं ॥ वैतरा
णादिको ङिः । विधि वा गुणः ॥

त्वम॒ग्रे स॒हसा॑ स॒हंत॑मः शु॒ष्मिंत॑मो जा॒यसे॑ दे॒वता॑तये॒ रयि॑र्न दे॒वता॑तये ।

शु॒ष्मिंत॑मो हि ते॒ मदो॑ द्यु॒स्मिंत॑म॒ उत॑ क्रतुः ।

अ॒ध स्मा॑ ते॒ परि॑ च॒रंत्य॑जर शु॒ष्टी॒वानो॑ ना॒जर ॥ ९ ॥

त्वं । अ॒ग्रे । स॒हसा॑ । स॒हंत॑मः । शु॒ष्मिन्ऽत॑मः । जा॒यसे॑ । दे॒वऽता॑तये ।

र॒यिः । न । दे॒वऽता॑तये ॥ शु॒ष्मिन्ऽत॑मः । हि । ते॒ । मदः॑ । द्यु॒स्मिन्ऽत॑मः । उ॒त । क्रतुः॑ ।

अ॒ध । स्म । ते॒ । परि॑ । च॒रन्ति॑ । अ॒जर । शु॒ष्टी॒वानः॑ । न । अ॒जर ॥ ९ ॥

हे अग्रे त्वं सहसा बलिन सहंतमोऽतिशयेन शत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिंतमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥
महैरीणादिकः कनिष् । नाहस्येति गृह् ॥ किमर्थं । देवतातये देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थं । यज्ञ-

नामितत । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्योक्त्यवसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । रयिर्न देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति । किंच ते तव मद आश्वीकारजनितो हर्षः गुप्तिममोऽतिशयं बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धो । आश्वीनाग्नेर्मदो भवतीति प्रसिद्धं । अपि च ते क्रतुः कर्मविशेषोऽपि युष्मिन्तमो यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु । युष्मन् योततयशो वात्सं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । अधातः कारणात् अजर इति जराग्रहितापि ते त्वां परि चरन्ति यजमानाः । तत्र दृष्टान्तः । श्रुष्टीवानो न दृता इव । ते यथा वार्त्ताविशेषप्रदानेन राजानं भवन्ति तद्वत् ॥ कंदमीवनिपातिवति वनिप । कंदसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ अजर भक्तानामजरयितः ॥ अंतर्भावितवर्थात्पचाद्यच्च ॥ यद्वा । अजरास्मोतः । जरा स्मृतिः । अस्मी न कस्यापि स्मोता भवति किंतु सर्वैः स्वयं स्मृत्यते । तादृशं त्वां परि चरंतीत्यर्थः ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उपबुधे पशुपे नामये स्तोमो बभूत्वग्रये ।

प्रति यदीं हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे ।

अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जृणिर्होत ऋषूणां ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उपःऽबुधे । पशुऽसे । न । अग्रये ।

स्तोमः । बभूतु । अग्रये ॥ प्रति । यत् । ई । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।

अग्ने । रेभः । न । जरते । ऋषूणां । जृणिः । होता । ऋषूणां ॥ १० ॥

इ उक्ताच्चादयः स्तोतारः वो युष्माकं संबंधि स्तोमः स्तोत्रमग्रये प्र बभूतु । प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ कंदसः शपः द्युः । अत्वं चाभ्यासस्य । भुमवोस्तिडीति गुणाभावः ॥ कीदृशायापये । महि महते पुण्याय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन तद्वत् उपबुध उपःकाले प्रबुध्यमानाय ॥ अहरादीनां पत्यादिपूषमंस्थानमिति रत्नं ॥ पशुपे पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽत्रापि शब्दार्थः । यद्वा । पशुपे पशुप्रदात्रे प्रभवे यथा स्मृतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तद्वच्चते । ईमनमग्निं प्रति लक्ष्मीकृत्य हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तो यजमानो विश्वासु क्षासु सर्वासु निवासभुतासु वेदिभूमिषु जोगुवे । अत्यर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्मुगंताच्छांदसो लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अमंत्र इति पर्युदासादामभावः ॥ अति भुनाम ज्ञा चामिति तन्नामसु पाठात् । ऋषूणामागतृणां देवानां मध्ये अष्टमग्निं जृणिः स्मृतिकुशलो होताय इतरदेवभ्यः पूर्वं जरते । स्तोति । तत्र दृष्टान्तः । ऋषूणां महतां धनवतामग्ने रेभो न वंदीव ॥ ऋषी गता । श्रीणादिकः कुप्रत्ययः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ यद्वा । ऋषूणामित्येतद्वोतुविशेषणं । ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होतित्यर्थः ॥

स नो नेदिष्टं ददृशान् आ भ्राग्ने देवेभिः सचंनाः सुचेतुनां महो रायः सुचेतुनां ।

महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्थै ।

महि स्तोतृभ्यो मघवन्सुवीर्यं मथीरुयो न शर्वसा ॥ ११ ॥

सः । नः । नेदिष्टं । ददृशानः । आ । भ्र । अग्ने । देवेभिः । सऽचंनाः । सुऽचेतुनां ।

महः । रायः । सुऽचेतुनां ॥ महि । शविष्ठ । नः । कृधि । संचक्षे । भुजे । अस्थै ।

महि । स्तोतृभ्यः । मघवन् । सुऽवीर्यं । मथीः । उयः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

इ अपि स त्व नो नेदिष्टमत्यंतसमीपे ददृशानो वेषां ददृशानो दीप्तत्वेन दृश्यमानो देवेभिः सचना इतरदेवैः समानात्तः । अपिमृत्वैवेतरस्यां हविःस्वीकारात्समानात्तत्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते । सुचेतुना शोभनचेतोवता मया ॥ श्रीणादिक उः । बङ्गप्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ युक्तेन । त्वदायस्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनीयानि रायो धनान्या भर । अस्मा-

कमाहर । हे अग्ने शविष्ठ बलवत्तमे नोऽस्मभ्यं महि महदन्नं महतीं कीर्तिं वाँ कृधि । कृत् । संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात्तदेव प्रार्थ्यते इति गम्यते । किमर्थं । संचक्षे सम्यग्दर्शनीयत्वाय अस्या अस्याः पृथिव्याः संवधिने भुजे भोगाय । यद्वा । संचक्षे भुज इति सामानाधिकरण्यं । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमा नेभ्योऽस्मभ्यमेव अपि तु स्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हे मघवत्तन्नवत्तमे मुषीर्यं शोभनपुत्रभृत्याशुपतं धनं शोभ नसामर्थ्यं वा कृधि । कृत् । किंच शवमा बलिन युक्तः सन मयीः । अस्मद्विरोधिनो नाशय ॥ लुङि ह्यंतर्गतं वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपत्र आणादिक ईकारः । आयुदात्तः कादसः ॥ यद्वा । मयीर्मथनवांस्त्वमस्मदर्थं शवमा बलिन युक्तो भवति शेषः । तत्र दृष्टांतः । उयो न शवमा । यथा कश्चित् क्रूरः शवमा बलिन मयीर्भवति तद्वत् ॥ ॥ १३ ॥

अयं जायतेत्यष्टकं द्वितीयं मुक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । परस्मैप ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टकंदः । आप्रेयं त्विति तुगन्धस्योक्तत्वादित्दमप्रेयं ॥ पुण्यस्य षष्ठऽहस्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनि युक्तं । मुञ्चितं च पठस्येति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणोत्याज्य । आ० ८. १. इति ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतं ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।

अदब्धो होता नि पदद्विऋस्पदे परिवीत इऋस्पदे ॥ १ ॥

अयं । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजा । अमुं । व्रतं ।

अग्निः । स्वं । अमुं । व्रतं ॥ विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽऽइव । श्रवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । पदत् । इऋः । पदे । परिऽवीतः । इऋः । पदे ॥ १ ॥

अयमपिर्मनुषो मनुष्याध्वर्याः सकाशाज्जायत । अरणिमंथनेनोत्पन्नः । कीदृशोऽय । होता देवाना माहाता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टतमः । किमर्थमुत्पन्न इति । उशिजां फलस्य कामयितृणा यजमानानां व्रत सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्षोक्त्य । न केवलं परार्थमेव अपि त्वयमर्थः । स्वं व्रतमनु स्वकीय हविःस्वीका रादिरूपं कर्मानुलक्ष्य । पुनः स एव विगोष्यते । विश्वश्रुष्टिर्विश्वविषयकर्मवान् । कर्म । सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते । तथा श्रवस्यतेऽतिप्रसिद्धात्तमात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा सख्यमन्नमृद्धिं च साधयति तद्वदयमपिरपि तस्मिन् द्वयं साधयतीत्यर्थः । किंचायमपरिऋस्पद इडाया भुम्याः पदे ॥ अत्यलोपः कादसः ॥ धरीमणि सारभुते स्थाने वेदिरूपे । वेदिमाहुः परमंत पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. ३. इति श्रुतेः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विगोष्यते । इडस्पद इडादेवताया मनोः पुत्र्या गोरूपाया इडोपह्वानमंत्रप्रतिपादितायाः पदे पादस्यासंप्रदेशे । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशि न्यासीत । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. इतीडायाः पदे घृतवति स्याहा । तै० सं० १. ३. ५. १. इति च श्रुतेः । नि पदत । निषीदति । कीदृशोऽयमग्निः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः होता होमनिष्पादकः परिवीत ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन नि पदत ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्युतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।

स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता ।

देवऽताता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जा । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।

यं । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवं । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साधोतिः किपि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमग्निं वेद्यां स्थापितमपि वातया मसि । अग्निः संभावनायः । आ परितोप सेवामहे ॥ वात गतिमुखमेव नयोः । चौरादिकः । इदं तो मसिः ॥ केनोपायनेति तदुच्यते । ऋतस्य पथा यागस्य मार्गेण यामानुष्ठानेन । यज्ञेन देवभ्य इति श्रुतेर्यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिर्भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्वणोत्करमपरेण प्रणीताः । आ० १. १. । इत्यादिमृत्रोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः केन । हविष्मताज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन स्तोत्रिणोपस्थानेन वा । तदभ्यर्चनेत्यर्थः । कुर्वति तदुच्यते । हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्तं देवताता देवानां विस्तारयुक्तं यज्ञं । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मात्संबन्धिनामूर्त्ता हविर्लक्षणा नामज्ञानामुपाभृत्युपाहरणं तत्स्वीकारविषयः ॥ उपाङ्गुपष्टाद्वरतः क्तिन । ह्यहोर्भ इति भत्वं । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । दादी चेत्यन्तरस्य गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अया कृपानया सामर्थ्यलक्षणाया कल्पनया हविःस्वीकरणरूपया न जूर्यति । यज्ञममाप्तिपर्यंतं न नश्यति । अजरो वर्तत इत्यर्थः । स इत्युक्तः । क इत्याह । यमग्निं देवं योतनशीलं मातरि-श्रान्तरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरथाय परावतोऽतिदूरं गतवत आदित्याङ्गाः । अभासीत । आचित्येन भूर्मा स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत्परावतो दूरहिवमग्निमस्मद्देवयजनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गीरेतो वृषभः कनिक्कददधदेतः कनिक्कदत् ।

शतं चक्षाणो अष्टभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्कदत् ।

दधत् । रेतः । कनिक्कदत् ॥ शतं । चक्षाणः । अष्टऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निर्वेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाङ्गानान्तरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणेनैव परि परितः । यद्वा । अगर्थक आभिमुख्यार्थो वा परि । एति । गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः सर्वदा गीयमानः । रेतः शब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ॥ सत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्धिता कनिक्कदत् शब्दयन पर्येति । पुनः स एव विगण्यते । रेतो दधदाज्यादिस्वीकरिणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिक्कदत् शब्दयन पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विगण्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेष्वक्षभिरक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा । ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन हतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगता शत्रुणां हिंसको वा । तुर्वणिस्सूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । किंच सानुषु समुच्छितेषु । सानु समुच्छितं भवतीति यास्कः । नि० २. २४. । तेषूपरेषु । उपरमंत एष्वपय इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्ववाक्यः । किमर्थं । परेषुत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छितेषु कर्मसु हविषु वा निमित्तभूतेषु ॥

स मुक्तुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा डेषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्तुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति ।

क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । डेषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽपि मुक्तुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा । पुरोहितवद्यागनिर्वाहकः मन । दमे दमे तत्तद्वजमानगृहे सर्वेषु देवयज्ञेषु वाध्वरस्य नागरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति । प्रबुध्यत इत्यर्थः । किंचायं यजमानोऽपि कृत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामवजानाति । किंचायमपिरपि कृत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां कर्ता मत्तिपूयते । इष्यत इतीपुरज्ञमागमन वा । तद्विद्वते यजमानार्थं विद्यां जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पश्येत् । अत्यर्थं सृणाति । स्वीकरोति । यतोऽयं घृतश्रीर्घृतं भवमानोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतमत्यर्थं भवमानः प्रवृद्धोऽभवत् अतः पश्येत् इत्यर्थः । एवमपि प्रवृद्धं सति यजमानोऽपि बह्वर्हविषा वोढा वेधा विविधस्य फलस्य कर्तात्पादयिताजायत । समर्थोऽभवत् ॥

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृचतेऽग्रेर्वेण मरुतां न भोज्येपिराय न भोज्या ।

स हि प्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृचते । अग्रेः । अवेन । मरुतां । न । भोज्या ।

इषिराय । न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च । मज्मना ।

सः । नः । चासते । दुः । इतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणात्मैवं यजमानाः क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविष्प्रदानादिरूपणास्यापि तविषीषु प्रबलामुज्ज्वलास्त्वेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृचते मिथयति । तविषीति वननाम तविषी शुष्ममिति तन्नाममु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मरुता न भोज्या वायूनां संवधीनि व्रीह्यायज्ञानीव । वायुपु मेघ निमित्तं वृष्टिं जनयन् सन्तु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृचते तथेत्यर्थः । दानं दृष्टातः । इषिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थेन भोज्या भोग्यानि भक्ष्यादीनि यथा दीयते तद्वत् । इषिराब्दो यास्कैर्नैवं निरुक्तः । इषणंन वेपणंन वा । नि० ४. ७ । इति । अतः कारणात् स खलु यजमानो दानमिन्वति । हविष्प्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा । स्वयमभिमते दानमिन्वति । इन्वतिर्त्याग्निकर्मा इन्वति ननोति तत्कर्ममु पाठात् । केन सामर्थ्येनिति । वसूनां च मज्मना निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां वर्जनेन । यद्वा । सोऽपिर्वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना वर्जनेन दानमिन्वतीति शेषः । किंच सोऽपिरभिहुतः अभिमुख्येन पापैः हियमाणान् नोऽस्मान् दुरितात्पापात् वामते । वायते । तथा शंसादतिप्रभुत्वेन शंसनीयात् यद्वा हिंसकात् अभिहुतोऽभितो हियमाणादघादुःखात् तत्कारणात्पापाद्वा वामते । वायते ॥ ॥ १४ ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वमुदधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिथ्यच्छ्रवस्यया न शिथ्यत ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवचा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृखत्यग्निद्वारा व्यृण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिथ्यत ।

श्रवस्यया । न । शिथ्यत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽचा । हव्यं । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । व्यृण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । व्यृण्वति ॥ ६ ॥

अयमपिर्दक्षिणेऽभिमते प्रदानमुत्साहयुक्ते हस्ते वामेतरं यजमानाय दातव्यं धनं दधे । धारयति । कीदृशोऽयं । विश्वः सर्वैर्गतव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहाया महान् । विहाया इति महत्ताम विहाया यद्वा इति

तन्नामसु पाठात् । अतिरीश्वरौऽरममाणो वाप्रीतिः ॥ अत्र वहिवस्यर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चिद्वद्वावा-
दंतोदात्तः ॥ धृत्वा च शिथयत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति । ददाति ॥ श्रथयतेर्भुङि चङि रूपं ॥ तच्च
दृष्टांतः । तरणिर्न तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्वोपासकायाभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् ।
यद्वा । तरणिः सर्वस्य तारको न शिथयत् । यजमानं न श्रथयति न मुंचति । किंच श्रवस्यया न शिथयत् ।
हवीरूपान्तर्कथय न शिथयत् । न विमुंचति । अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारसु व्यपदेशमात्रेणेति
भावः । इदानीं 'प्रत्ययकृतः' । न अग्ने देवता देवेषु मध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्मि सर्वस्मा इपुध्यते हविरात्मन
इच्छत इन्द्रादयः ॥ इपुध्यतिः कङ्गादिः ॥ हव्यं तत्तद्विवतामुद्दिश्य प्रक्तं पुरोडाशादिकमोहये । सर्वतो वहसि ॥
वह्नेर्लेटि यजादित्वात्मप्रसारणं ॥ किंचायमग्निर्विश्वस्मि मुकते शोभनयज्ञकर्म यजमानाय वारं सर्वैर्वरणीयं
नुदादिनिवारकं वात्नादिकमुच्यते । गच्छति । करोतीत्यर्थः । किंचायमग्निद्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि
वृण्वति । विवृणोति । प्रतिबंधकपापापनयनद्वाराभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ ऋण्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा ।
रिविर्गत्यर्थः । इदित्वात्तुम् । क्वांसं रेफस्य संप्रसारणं ॥

स मानुषे वृजने गंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विशपतिः प्रियो यज्ञेषु विशपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तर्महो देवस्य धूर्तः ॥ १ ॥

सः । मानुषे । वृजने । गंतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विशपतिः ।

प्रियः । यज्ञेषु । विशपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणां । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । चासते । वरुणस्य । धूर्तः । महः । देवस्य । धूर्तः ॥ १ ॥

सोऽग्निमानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु
गंतमोऽत्यंतं सुखतमः अरिष्टस्य निवारकत्वात् अत एव हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं यज्ञेषु
विशपतिर्कृत्विसूपाणां प्रजानामतिशयेन पालकः ॥ पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्तिं परादिष्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तत्र दृष्टांतः । जेन्यो न विशपतिर्जयशीलो राजेव ।
स यथा परमेनानुपद्वयपरिहरिण सम्यक्परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंचायमग्निमानुषाणां
मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि हव्या हवींषीळा कृतानीळायां वेद्यां कृतानि संपादितान्युद्दिश्य पत्यते ।
पतति । आगच्छति । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तैर्हिंसकस्य भयात्त्रासते । चायते ।
यद्वा । धूर्तरिति पंचमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तैर्हिंसकात् । किंच महो महतो देवस्य धूर्तैर्हिंसातस्त्रासते ।
पालयति । अयष्टारमग्निर्हिनस्तीति प्रसिद्धं । यद्वा । एकमेव वाक्यं । धूर्तैर्हिंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य
वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तैर्हिंसातो नोऽस्मान सोऽग्निस्त्रासते । चायते ॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविं ।

देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥ ८ ॥

अग्निं । होतारं । ईळते । वसुऽधितिं । प्रियं । चेतिष्ठं । अरतिं । नि । एरिरे ।

हव्यऽवाहं । नि । एरिरे ॥ विश्वऽआयुं । विश्वऽवेदसं । होतारं । यजतं । कविं ।

देवासः । रण्वं । अवसे । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । वसुऽयवः ॥ ८ ॥

असुमग्निं होतारमाह्वातारं होमनिष्पादकं वेळते । अत्विजः सुवति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयि-

तारं दातारं वा अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठमतिशयेन यजमानानां चित्तयितारं यद्वा प्रकृष्टचित्तनयनं ॥
 चित्तशब्दानुशङ्कदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयः स्र्विति तुलोपः ॥ अरतिमीश्वर तादृशं देवं न्येरिर । नितरा प्राप्ताः ।
 प्राप्तिरेव विशेष्यते । हव्यवाहं न्येरिर । निःशेषण प्राप्ताः । इतरदेवभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां
 प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतार देवानामाह्वातार यजत
 यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ ईर प्रेरणे ईर गतावित्यन्यतमस्य लिटि रूपं ॥ किंच देवासो देवनशीला ऋत्विजो
 रण्वमतिप्रवृद्धा शब्दयन्तमवसेऽस्य रक्षणाय वसुयवो वसुकामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः स्तुतिभो रण्व
 ण्वयन्तं रमणीयं वा वसुयवो वसु हवीरूपमन्नमपथे प्रदानुमात्मन इच्छन्तो न्येरिर । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति
 तथैव हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातयेऽपाका संतमिपिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।
 मद्यश्चिन्नमभिष्टये करो वणश्च वाजिनं ।
 सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वेधसां ॥ १ ॥
 यं । त्वं । रथं । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । संतं । इपिर । प्रऽनयसि ।
 प्र । अनवद्य । नयसि ॥ मद्यः । चित् । तं । अभिष्टये । करः । वणः । च । वाजिनं ।
 सः । अस्माकं । अनवद्य । तूतुजान । वेधसां । इमां । वाचं । न । वेधसां ॥ १ ॥

हे इन्द्रेषिर यज्ञगमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा य यजमान प्रति रथं प्रणयसि
 प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ कीदृशं यजमानं । अपाकापाकमन्यप्रज्ञयाधिकारवतं । पाकः पक्तयो भवतीति
 यास्कः । नि० ३. १२. । अत एव संतं पंडितं संतं । किंच हे अनवद्यानिंदित यं यजमानं धनविद्यादिना प्र
 णयसि प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सदाद्युत तदानीमेव तद्गुण्यहकाल एवाभिष्टय आभिमुख्येन यागायाभि
 मतप्राप्तये वा ॥ अभिपूर्वादिभिः क्लृप्त । शकंध्वादिवात्पररूपत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः ।
 समर्थं करोषि ॥ लिटि व्यत्ययन शेष ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्लक्षणमन्नं तद्वतं वा वणः । कामयमे च ॥
 वष्टर्लेखडागमः । तिङ्गः परत्वादिनिघातः ॥ यजमाननाहतः सन शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु
 निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोपीत्यर्थः । हे इन्द्रानवद्यानिंदित सर्वः स्तूयमान तूतुजाना
 स्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थात्लिटः कानच । तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्व ॥ स त्वं ॥
 सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः ॥ वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनाम
 स्माकं संबंधि हविः स्वीकृत्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । इमां वाचं नास्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव । स्तुतिं यथा
 स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिह्क्षाय्यं इन्द्र भरहूतये नृभिरसि प्रतूतये नृभिः ।
 यः शूरैः स्वर्गः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।
 तमीशानास इरधंत वाजिनं पृष्ठमत्यं न वाजिनं ॥ २ ॥

सः । श्रुधि । यः । स्म । पूर्तनासु । कामु । चित् । दृष्टाय्यः । इन्द्र । भरऽहूतये । नृऽभिः ।
असि । प्रऽतृतेये । नृऽभिः ॥ यः । शूरः । स्वऽरिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाज्रं । तरुता ।
तं । ईशानासः । इरधंत । वाजिनं । पृष्टं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ २ ॥

हे इन्द्र स त्वत्पुत्रमागुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि । अस्माद्भानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेर्धभावः ॥ यः स्म यः खलु
त्व नृभिर्मनुष्यैश्च सद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्त एव विशिष्यते । नृभिः संयामनयनशीलैः । इन्द्रस्य
मरुतां साहाय्यमिदो मरुद्भिः । तै० सं० ६. ५. १. । मरुतो हिनं नाजहः । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्यादिषु प्रसिद्धं ।
तैः सहितः सन् कामु चित्पुत्रनासु सर्वासु प्राद्विष्वपि संयामेषु भरहृतये भरगुणविशिष्टाद्भानयुक्ताय प्रतृतेये
प्रकृष्टहिंसनाय । यद्वा । भरहृतये शूरो भव प्रहर्तृत्वमादिभरणयुक्ताद्भानाय प्रतृतेये च शूराणां प्रकृष्टवधाय
च । दक्षाख्योऽसि प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा । नृभिर्नृभिर्भयंजनैः प्रार्थितः सन् प्रतृतेये शत्रूणां पापानां वा
प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाख्योऽसि समर्थोऽसि । किंच यस्य शूरः शौर्योपेतैर्मरुद्भिर्गन्धर्वैर्वा सहितः सन् स्वः
स्वयमेव सनिता संयाममयस्यान्यस्य वा मनोपितस्य सनिता संभक्तासि । सत्वापि तेषां साहित्येऽन्यैरपेक्ष्यैव
तरुतामीत्यर्थः ॥ तरुतंशुनि यस्मितस्कभितत्यादां निपात्यते ॥ यश्च त्वं विप्रैर्मधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन्
वाज्रं तरुता तभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः । तं तादृशं वाजिनं गमनवंतं पुत्रं
हविर्लक्षणात्तवंतमिन्द्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज इरधंत । संराधति । संवते । तत्र दृष्टांतः ।
वाजिनं वज्रनवंतं गमनवंतं पुत्रं घासायन्नवंतमत्यं नाश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना
पोषयति तद्वत् । अत्य इत्यश्वनाम अत्यो हय इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं ।
इंद्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृच्छीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणं । पिन्वसि । त्वचं । कं । चित् । यावीः । अरुं । शूर । मर्त्यं ।
परिऽवृणक्षि । मर्त्यं ॥ इंद्र । उत । तुभ्यं । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयंशसे ।
मित्राय । वोचं । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृच्छीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दस्मो हि । शत्रूणामुपक्षपणकर्ता खलु । अत एव कारणाद्वृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवर-
णवत् पृष्ठबध्नवदृक्कवचनवत् कं चिज्जलधारिणं मेघं पिन्वसि । निर्भयं सेचयसि । किंच मर्त्यं मर्त्यवदरु-
मरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विकांत यावीः । मिथयसि ॥ योतेऽन्कांदसे लुङि क्कांदसोऽङभावः ॥
अवर्षणं गच्छंतं बलान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः कश्चिद्वलवत् गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति
तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि । सर्वतो वर्जयसि ।
श्रीदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इन्द्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृष्ठं यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं ।
ब्रवीमि । इन्द्र एव विशिष्यते । स्वयंशसे स्वकीययशोयुक्ताय । तथा दिव उत त्वदाश्रयभुताय बुलोकदेवताया
अपि तत्तादृशं कर्म वोचं । ब्रवीमि । उतशब्दोऽपि शब्दार्थः । वर्षणकर्मणो बुदेवताया आनुकल्यात्तस्या अपि
वचनं युक्तं । तथा रुद्राय जगतां दुःखद्रावायिचे रोदनशीलाय वापये तद्वोचं । रुद्रो वै क्रूरो यदयमपि-
रिति श्रुते रुद्रत्वं । सोऽरोदीबदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. । इति श्रुते रोदनस्वभावत्वं
प्रसिद्धं । तस्य चाहतिद्वारा वृथ्यनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तं । स्वयंशसे इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबंधः
संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायापय इत्यर्थः । तथा मित्रायाहरभिमानदेवतायै तद्वोचं । वरुणाय
राज्यभिमानदेवतायै तद्वोचं । अहोरात्रे वै मित्रावरुणा । तां २५. १०. १०. । अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
वर्षति । तै० सं० २. १. ७. ३. । इति तथा मेघं वा अहर्वाहणी रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्रा-

भिमानिदेवत्वं । अत एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथमं युक्तं । समुत्थेकाय गोभनमुखयित्रे प्रजानां ।
एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तंभ्यो देवभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथ्वीतिस्त्रीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्णकमं ब्रवीमि ॥

अस्माकं व इन्द्रमुग्धमसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं ।

अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृतुषु कामु चित् ।

नहि त्वा गन्तुः स्तरते स्तृणोपि यं विश्वं गन्तुं स्तृणोपि यं ॥ ४ ॥

अस्माकं । वः । इन्द्रं । उग्धमसि । इष्टये । सखायं । विश्वऽआयुं । प्रऽसहं । युजं ।

वाजेषु । प्रऽसहं । युजं ॥ अस्माकं । ब्रह्म । उतये । अवा । पृतुषु । कामु । चित् ।

नहि । त्वा । गन्तुः । स्तरते । स्तृणोपि । यं । विश्वं । गन्तुं । स्तृणोपि । यं ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः अस्माकमस्मदर्थं वो युष्मदर्थं चेष्टये यागायाभिमतपणाय वृद्धमुग्धमसि । अभिमतं कायया
महे ॥ वशं कांती । आदादिकः । इदंतो मसिः । राहज्यत्वादिना संप्रसारण ॥ यद्वा । अस्माकं सखायमिति
संबन्धः । कीदृशमिन्द्रं । सखायं सखिवदत्यतहितकारिणं समानग्यानां वा विश्वायुं विश्वपा यागानां गतार
प्रासहं प्रकर्षणं शत्रुणां मर्षयितारं ॥ महेः क्रिप । नहि वृतीत्यादिनोपसर्गस्य दीर्घः ॥ युजं सर्वदा युक्तं । महे
यभुतमित्यर्थः । पुनः स एव विशिष्यते । वाजेषु हवीरूपाक्षिपु तद्वत्सु यक्षिपु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं यक्षविघा
तिनः सहमानं युजमभिमतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा । किंच हे इन्द्र अस्माकमृतये रक्षणाय ब्रह्म परिवृद्धं कर्मावः
रक्ष । कस्तत्र विशेष इति तत्राह । कामु चित् पृतु संयामेषु । पृतु समत्स्विति संयामनामसु पाठात्तन्नामत्वं ।
तेषु त्वा त्वां नहि स्तरते न हिनस्ति न विरोधमाचरति यं स्तृणोपि । यं विश्वं गन्तुं स्तृणोपि वारयमि स
कश्चिदपि गन्तुं न हि नस्ति । तव महत्त्वेन सर्वं भोता विधिया भवति गन्तुमात्रं न कोऽप्याचरति । अज्ञातग
न्तुत्वादित्यर्थः ॥

नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभिरुग्रातिभिः ।

नेपि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पुरोरपं पपि वहिरासा वहिर्नो अच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । नम । अतिऽमतिं । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः ।

उग्राभिः । उग्र । ऊतिऽभिः ॥ नेपि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।

विश्वानि । पुरोः । अपं । पपि । वहिः । आसा । वहिः । नः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कयस्य कस्य चित् त्वद्भक्तस्य यजमानस्यातिमतिमतिक्वांतमननं विरुद्धमनस्कं गन्तुं नि षू नम ।
नितरां मुष्टु नामय । अस्मत्प्रणतं कुरु ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ हे उग्रोद्गूणवान् ऊतिभी रक्षणिः प्रीतिभिर्वा
युक्तः सन् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिशयेन तेजस्विभिर्युग्वादिर्हृषीर्मागीरव ॥ तेजस्वच्छादातिशायनिक इष्टन ।
विश्वतोर्भुक् । टेरिति टिलोपः ॥ अतिमतिं वृत्तादि यथा नामितवान् तथास्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वा ।
उत्तरचान्वयः । तेजिष्ठाभिररणिभिर्न तेजोयुक्तगमनसाधनैर्यज्जादिमार्गैर्यथास्मान्योत्रितवानमि तथोग्राभिः
प्रकाशिकाभिरुतिभी रक्षणीर्यागफलभूतैर्नोऽस्मान् नेपि । नयमि । अभिमतम्वर्गादिफलं प्रापयमीत्यर्थः ॥
नयतेऽक्रांदसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टांतः । पुरा पूर्वस्मिन्कालेऽस्मात्पित्रादीन्यथोतिभिर्नोतवानमि । तथा
नेपीत्यर्थः । हे शूर विकांतं त्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः ।
यद्वा । अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनसो मन्यसे । किंच हे इन्द्र वहिर्बृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पुरोर्म-
नुष्यस्य यजमानस्य । पुररिति मनुष्यनाम पुरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् । तस्य विश्वानि सर्वास्त्रिणां

स्यप पर्थि । अपकृत्य पालयसि ॥ धृणातिष्कांदसः शपो मुक् ॥ अतो नोऽस्माकमप्यासांतिके देवयजनदेशेऽच्छा-
भिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन्नपानभिमतमपकृत्य पर्थि । अभिमतफलं पुरयसि ॥ १६ ॥

प्र तन्नोच्येयं भव्यायेदंवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मति ।

अव सवेदघंशोऽवतरमव स्रुद्रमिव सवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोच्येयं । भव्याय । इदंवे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति ।

रक्षऽहा । मन्म । रेजति ॥ स्वयं । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुऽमति ।

अव । सवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरं । अव । स्रुद्रऽइव । सवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलायिदंवेऽमृतेन सर्वस्य क्लेदयित्रे तदर्थं तद्वक्ष्यमाणं
कर्म स्तोत्रं वा प्र वोच्यं । प्रकर्षणं वक्तुं शक्नो भूयासं । स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः ॥ वचेर्लिङ्गाग्रिण्यङ् । वच
उम ॥ कस्य तदिति । य इन्द्रिषवर्निषणवान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म बोद्धिश्च रेजति गच्छति । रेजति-
गन्त्यर्थः रेजति दध्यतीति तन्नाममु पाठात् । आगमनं दृष्टान्तः । हव्यो न होतव्य आहुताव्यो वा हव्य इन्द्र इव ।
प्रायेणोन्द्र आगच्छत्यादिनोन्द्र एवाह्वयते । स इव । स एव विशिष्यते । रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हंता
मन्म तेषामिव कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति । चालयति नाशयतीत्यर्थः । स एवंदुः स्वयं निदः ॥ णिदि
कुत्सायां । क्रिप । साविकाच इति विभक्त्युदात्तता ॥ अस्मत्त्रिदिर्गुर्वीरणो वधैर्हननोपायः ॥ हनय वध इति
भावोऽपि तत्संनियोगेन वधादेशः । स चादंतोऽतोदात्तः ॥ दुर्मतिं दुर्वृद्धिमस्मदस्मत्त आजेत । आर्चिपेत ।
अवनयेत् । किंचाघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिरुष्टमव स्वस्थानादवाङ्मुखो
भूत्वा स्रवत । गच्छतु । अधः पतत्वित्यर्थः । अघशंसः स्तेनः अघशंसो वृक इति तन्नाममु पाठात् । अवस्रवणमेव
प्रार्थयति । स्रुद्रमिव जेष्टं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति स्रवन्नश्नाति तथासावपीत्यर्थः ॥

वनेम तद्धोत्रया चित्त्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रणं संतं सुवीर्यं ।

दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिंद्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होत्रया । चित्त्या । वनेम । रयिं । रयिऽवः । सुऽवीर्यं ।

रणं । संतं । सुऽवीर्यं ॥ दुऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । इ । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इन्द्रं । द्युम्नहूतिऽभिः । यजत्रं । द्युम्नहूतिऽभिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वयं यजमाभास्तात्तादृशं स्तुत्यं तव रूपं यद्वा तन्ने वयं चित्त्या तव गुणान् ज्ञापयंत्या ॥ चित्ती
संज्ञानि । अस्मात्तयंताच्छतरि व्यत्ययेन शः ॥ होत्रया होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा वनेम । संभजेम ।
यद्वा । शब्दयेम । स्तुतिं करवामित्यर्थः । होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नाममु पाठात् । किंचैवं स्तोतारो
वयमपि हे रयिवो विशिष्टधनवातिंद्र रयिं धनं वनेम । संभजेम । कीदृशं रयिं । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं
रणं रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः संतं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा बह्वंशो दीयमानमपि प्रवर्धमानं । पुनस्तदेव
विशिष्यते । सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ वीरवीर्यं चेतुस्तरपदाशुदात्तत्वं ॥
किंच हे इन्द्र दुर्मन्मानं दुःखिनं संतुं शक्यं त्वां तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् सुमंतुभिः शोभनेर्मनैस्तात्साधनेः स्तो-
त्रैर्विषा हवीरूपेणास्तेन वा पृचीमहि । सर्वतः संपुक्ता भूयास्व । यद्वा । इषास्तेन निमिसेन । पूर्वं धनस्य
प्रार्थितत्वादिदानीमत्र प्रार्थयति ॥ पृची संपर्के । निजिः छांदसो विकरणस्य मुक् ॥ किंच यजत्रं यागनिष्पादक-

मिदं सत्त्वाभिरविमंवादिनीभिर्यथाभिनायमुपजायमानफलामिषुस्त्रुतिभिः । हरिव आगच्छ मेधातिथेभ्यः
त्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्त एव विशिष्यते । युष्मद्वृत्तिभिर्हविर्लक्षणात्तन्निमित्तराह्वानैरा पृचीमहोति शपः । युष्म
द्योततेर्यशो वासं वा । नि० ५. ५. इति यास्कः ॥

प्र० वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इंद्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनां ।

स्वयं सा रिषयर्ध्वे या न उपे अचैः ।

• हृतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्र० प्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशः ऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इंद्रः । दुःऽमतीनां ।

दरीमन् । दुःऽमतीनां ॥ स्वयं । सा । रिषयर्ध्वे । या । नः । उपऽडेपे । अचैः ।

हृता । ई । अमत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

हे अत्विजः वो युष्मदर्थमस्मे अस्मदर्थं चायमिन्द्रः स्वयंशोभिः स्वकीययशोयुक्तरूतिभी रचणे दुर्मतीनां
दुर्मनयुक्ताणां विरोधनां परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूति सति प्रप्र । प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः ।
द्विर्भावः पादपुराणः । यद्वा । हे अत्विजः वो युष्मदर्थमस्मे अस्माकं संबंधिभिः स्वयंशोभिः स्वयंभवान्यनरपक्ष्येण
स्रोतुं समर्थः स्रोत्रिणः सन ऊती ऊती रचणे प्रप्र । प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतिर्याग्यक्रियाध्याहारः ॥
कृतेति तदुच्यते । दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संयामि यागे वा । पुनः स एव विशिष्यते ।
दुर्मतीनां दुष्टवज्रमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमण्यतिशयेन दारयितरि । एवमिन्द्र मम्यक् पालयति
सत्यवैभवंकैरस्मद्विरोधभिर्या जूर्णिर्जवती सेना । जूर्णिर्जवतीर्वा द्रवतीर्वा द्रनोर्तवति यास्कः । नि० ६. ४ ।
नोऽस्मान् प्रति रिषयर्ध्वे हिंसितुं ॥ रिषयर्ध्वेतात्तुमर्थं शर्ध्यप्रत्ययः ॥ उपप उपगतुमस्मान् प्राप्तुं ॥ ईड् गतो ।
तुमर्थं क्षप्रत्ययः ॥ क्षिप्ता प्ररिता सा सेना स्वयं हृतमसत् । हिंसितवामीत । न वक्षति । अस्मात्त वक्षत । न
प्राप्नोति । तथास्मद्विंसकाऽगत्रुनपि पुनर्न वक्षति । न वहति ॥ वहन्त्येवडागमः । मिश्रजलमिति सिप ॥ इद्रसा
मध्यंन तत्रैव नष्टाभुदित्यर्थः ॥

त्वं न इंद्र राया परीणसा याहि पथाँ अनेहसा पुरो याह्यरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । इंद्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।

पुरः । याहि । अरक्षसा ॥ सचस्व । नः । पराक । आ । सचस्व । अस्तंऽडेके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिऽभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिऽभिः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं नः पथास्तत्संबंधिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ ॥ भस्य टेर्लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरैण
तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ कोदृशेन मार्गेण । अरक्षसा रक्षोवर्जितेन अनेहसापिपन । यज्ञगमनमार्गस्य स्मृतिचो
दितत्वाद्नेहस्त्वं । यद्वा । नोऽस्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्ट इति । परीणसा परितो नंदेन रायास्मभ्यं दात
येन बह्विधधनेन युक्तः सन । हे इंद्र नोऽस्मान् पराकिं त्यंतदूरदेशात् स्वर्गलक्षणादा सचस्व । समवतो
भव । पराक इति दूरनाम पराकि पराक्षरिति तन्नाममु पाठात् । तथास्तमीकेऽत्यन्तातिके देवयजनदेशे
सचस्व । अस्मात्प्रप्तं हविः सेवस्व । संगच्छस्व वा । किंच नोऽस्मान् दूरादूरदेशात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि ।
रक्ष । आरात् संनिहितादिह लोकात् पाहि । पालय । यद्वा । दूरादयौगकाले स्वर्ग एवोपित्वास्मान्पाहि ।
पालय । आराद्यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिरभिमुख्यैर्यशोसांनिर्वाहैः ।

यद्वा । अभ्यागमनैः । किं बङ्गना० सदा सर्वकालं यागकालेऽयागकाले दूरेऽतिके चाभिष्टिभिरभित एषणैः
पाहि । सम्यक् परिपालय ॥

त्वं न इन्द्र राया तरुषसोयं चित्त्वा महिमा सशद्वसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ चातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमस्मदिरिषेः कं चिददिवो रिरिष्टांतं चिददिवः ॥ १० ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उयं । चित् । त्वा । महिमा । सशत् । अवसे ।

महे । मित्रं । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । चातः । अवितरिति । रथं । कं । चित् । अमर्त्य ।

अन्यं । अस्मत् । रिरिषेः । कं । चित् । अदिवः । रिरिष्टांतं । चित् । अदिवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मात्तरुषसा तरणकुशलेनास्मानापद्वा उत्तरीतुं शक्तेन राया धननोद्धती भवेति शेषः ।
हे इन्द्र त्वा त्वामयं चिद्वृण्वन्नं संतं त्वामिव महिमा महत्त्वमस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सन्नत । सेवते ।
संभजते । उत्कर्षयतीत्यर्थः । किमर्थं । अवसे त्वत्प्रीतये । तच्च दृष्टातः । महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशारो-
ग्यादिरूपाय मित्रं न सर्वजनमित्रं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयति तथेत्यर्थः । यद्वा । मित्रं न प्रिय-
हितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्ये प्रीतये संभजते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठाज्जिष्वितमातिशयेन बलवन् चाता
रक्षितरस्मान्पालयितव्यं अमर्त्यामरणधर्मनिद्रा अवितरस्मान्धनेन तर्पयितः त्वं कं चिद्वृथं वगवन्तमारुह्यास्मद्-
वयजनं शीघ्रमागच्छति शेषः । तथा हे अदिवः शत्रुणामतिशयेन भक्तकेन्द्र अस्मदन्यं रिरिष्टांतं चिदत्यं महान्तं
वा । शत्रुमिति शेषः । रिरिषेः । बाधस्व । तथा हे अदिवोऽद्विरादन्तर्भक्तक वा शत्रुणां । अदिवन्नद्विरादृणा-
त्यन्तनापि वाजं स्यादिति निरुक्तं । नि० ४. ४. । रिरिष्टांतं चिदत्यंतं कुत्सितं हिंसन्तमपि शत्रु रिरिषेः । बाधस्व ॥
रिषि हिमायां । क्रांसः शपः युः । पुनर्थत्येन शः । रिरिष्टांतं । अस्मादेव सनि हन्तास्त्विति सनः कित्वाङ्ग-
णाभावः । चिदित्यवकुत्सितः । कुत्सापांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० १. ४. । यद्वा । समुच्च-
यार्थः । कंचिदित्यनेन सह समुच्चीयते ॥

पाहि न इन्द्र मुष्टुत सिधोऽवयाता सदमिहुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनां ।

हंता पापस्य रक्षसस्त्राता विप्रस्य मावतः ।

अथा हि त्वां जनिता जीजनद्वसो रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥ ११ ॥

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽयाता । सदै । इत् । दुऽमतीनां ।

देवः । सन् । दुऽमतीनां ॥ हंता । पापस्य । रक्षसः । चाता । विप्रस्य । माऽवतः ।

अथा हि त्वां जनिता जीजनत् वसो इति । रक्षःऽहनं । त्वा । जीजनत् । वसो इति ॥ ११ ॥

हे इन्द्र मुष्टुत शोभनमुत त्वं सिधो दुःखात् तदुत्पादकात्यापाद्वा नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । यतस्त्वं दुर्मतीनां
दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ सदमित् सर्वदेवावयाताधोयापयिता
प्रापयितासि । अतः पाहि । अत एव हे इन्द्र देवोऽस्मत्कुल्या वृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघात-
कानामवयातासि । तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभृतस्य । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । ता-
दृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हंता घातकोऽसि । यद्वा । पापस्य पापिनी रक्षसो राक्षसादेर्हतासि । तथा
मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य चाता रक्षितासि । अथातो हेतोर्हे इन्द्र वसो सर्वेषां नि-
वासभूत त्वा त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरो जीजनत् । अजनयत् । उत्पादितवान् । तथा हे
वसो वासयितः त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् । रक्षोहननायोत्पादितवान् ॥ जनयतेर्बुद्धि चङि रूपं ॥ यद्वा-

दिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय हीदृश्यावतारः । तमिन्द्रो देवताव्यसृज्यतेत्यादिप्रसिद्धयोतनार्थं हिशब्दः ॥ १७ ॥

एन्द्र याह्यप न इति दशर्चं चतुर्थं मुक्तं पारुक्षिकमैन्द्रं । अंथा स नो नयिभिरित्येषा त्रिष्टुप शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुवंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् । एन्द्र याहि दशांथा त्रिष्टुबित्यनु-क्रमणिका ॥ पृष्ठपदद्वयस्य पष्ठेऽहनि निष्कवन्त्यमेतस्मूक्तं । पष्ठस्यति खंडे सूत्रितं । एन्द्र याह्यप नः प्र घान्वस्य । आ० ८. १. इति ॥ महाव्रतं माध्यादिनसर्वेन ब्राह्मणाक्तमिनोऽनुरूपतुचं प्रथमैन्द्र याहीत्येषा । महाव्रतस्य चचविंशतिमिति खंडे शान्तेन सूत्रितं । एन्द्र याह्यप नः परावत इन्द्राय हि वारमुरो अनस्रत । ऐ० आ० ५. १. इति ॥

एन्द्र याह्यप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तं राजेव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वतः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयं । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्पतिः ।

अस्तं । राजाऽइव । सत्पतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयं । प्रयस्वतः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरं । वाजसातये । मंहिष्ठं । वाजसातये ॥ १ ॥

हे इन्द्र परावतो दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात्तोऽस्मानुप याहि । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टांतः । अयं न । पुरोवर्त्यप्ररभिपुतः सोमो वा प्रसृतत्वान्निदिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचारात्निषेधार्थोऽपि नकारः सर्वत्र तथाप्यर्वाचिन्त्येनोपमार्थोऽपि गृह्यते । यद्वा । परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञं सर्वदा संनिहितस्तथापि स्वर्गाख्यादूरदेशादिवान्व्यञ्जं ॥ अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ॥ अमुं देवयजनदेशमक्षाभिप्रा मुमायाहीति शेषः । तत्र दृष्टांतः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव ॥ पत्या वैश्वर्य इति पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ स यथा विदथानि विदनान्यनुष्ठेयज्ञानानि । यद्वा । सता विद्यमानानां फलानां पालकोऽपि । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा सता नक्षत्राणां पतो राजा चंद्रमा अस्त्वमिव । स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् । किंच प्रयस्वतो हविर्नक्षत्राणां वतो वयं यजमानास्त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । सुतेऽभिपुते सोमं निमित्तमुते मति । कीदृशा वयं । सचा अतिविभिः सहिताः । सचा सहैतर्था इति यास्कः । नि० ५. ५. । आह्वानं दृष्टांतः । पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव तं यथा वाजसातयेऽन्नस्य समजनायाहुयति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाहुयामः । किंच मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संयामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाहुयामः ॥

पष्ठेऽहनि माध्यादिने सर्वेन प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या अक्षः प्रक्षेपणीयाः । तत्र होतुः पुरस्तात् पिबा सोममिन्द्रित्येषा । पष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूत्रितं । पिबा सोममिन्द्रं सुवानमद्रिभिरिन्द्राय हि वारमुरो अनस्रत । आ० ८. १. इति ॥

पिबा सोममिन्द्रं सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसंगस्तानृषाणो न वंसंगः ।

मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्ये ॥ २ ॥

पिब । सोमं । इन्द्र । सुवानं । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसंगः ।

तनृषाणः । न । वंसंगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविऽतमाय । धायसे ।

आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्यं । अहा । विश्वाऽइव । सूर्ये ॥ २ ॥

हे इन्द्र वंसगो वननीयगमनस्तु सोमं पिब ॥ द्युचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः ॥ कीदृशं तं । अद्रिभिरभिषव-
साधनेयावभिः सुवानं मृयमानं ॥ कर्मणि कर्तुप्रत्ययः ॥ कोशिन मित्तं कोशस्थानीयेन दशापवित्रेण शोधितं ।
यद्वा । अवतमित्यनेन सह संबंधः । कोशेनेति लक्षणेन मित्तं स्वोचितजलिन पुरितमवतं नाहावलक्षणमवट-
मिव । तं यथा वंसगो वननीयगमनस्तु शीघ्रगामी वृषभः पिबति तद्वत् । तनुषाणो न वंसगः । यथाख्यं
तुषितो वंसगो वननीयगमनः शीघ्रगामी पुरुष आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तच्चाह ।
ते तव मदाय तृप्तये हर्यताय विक्रातिर्हतवे कांल्यर्थे वा ॥ हर्य गतिकांल्योः । भृमुवृशीत्यादिनातच ॥ तुषिष्ट-
माय महत्वाय प्रवृहत्वाय धायसे यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय ॥ धात्रो वहिहाधाञ्भ्य इत्यमुनि णिदित्य
गुपुनिरातो युगिति युक् ॥ यद्वा । ते तव तुषिष्टमाय धायसेऽतिप्रभुताय पानाय । त्वा त्वामा यच्छंतु ।
आभिमुख्येन गमयंतु । अथा इति शेषः । तत्र दृष्टांतः । हरितो न सूर्य हरिद्वर्णविशिष्टा एतन्नामका अथाः
सूर्यमिव । तं यथातिस्वरयाभिमतदंशमभिप्रैरिता वहति तद्वत् । किंचाहा विश्वा सर्वाण्यहानि सूर्यमिव । तं
यथा त एव प्रतिदिनं वहति तथास्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहंतु ॥

अविंदहिवो निहितं गुहां निधिं वेनं गर्भं परिवीतमशमन्यन्ते अंतरश्मनि ।

व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नंगिरस्तमः ।

अपवृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥३॥

अविंदत् । दिवः । निऽहितं । गुहां । निऽधिं । वेः । न । गर्भं । परिऽवीतं । अशमनि ।

अनन्ते । अंतः । अशमनि ॥ व्रजं । वज्री । गवांऽडव । सिषासन् । अंगिरःऽतमः ।

अप । अपवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥३॥

अयमिन्द्रो दिवो बुलोकादानीत् सोममविदत् । अलमत । लब्धवान् । बुलोकाद्वायत्र्या पबिरूपयापहतं
भुमावानीत् स्वीकृतवानित्यर्थः । बुलोकादानयनं तत्तिरीये तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्या-
हरत । तै० ब्रा० ३. ७. १. १. इत्यादिषु प्रसिद्धं । म एव विशिष्यते । गुहा निहितमतिगोष्ठे प्रदेशे पर्वतादी
स्थापितं अत एव निधिं निधिस्थानीयं । अनाशमित्यर्थः । आनयने दृष्टांतः । वेः पबिणो गर्भं न शिशुमिव ।
यथा कपोतादिस्त्री पबिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिंश्चिद्गर्भे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्य
विंदते तद्वदित्यर्थः । पुनः कीदृशं । अशमनि पाषाणेऽतिमहति विस्मृतेऽनन्तेऽशमन्यपरिमितपाषाणे पर्वतादी
परिवीतं लताकंटकादिना परितो वेष्टितं । मत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशय इति तच्चाह । अयमिन्द्रो वज्री
वज्रवान् गवां व्रजमिव पणिनामुरेणापहतं भुमां खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा
द्वारमुक्ताय लब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ मनीवंतर्धेति विकल्पनादिदृढभावे जनसनेत्यात्वं ॥
अविंदत् । अयमर्थः पणिनव गावः । अ० १. ३०. ११. इत्यादिद्युतिषु प्रसिद्धः । तथायमिन्द्रः परीवृताः परितो
मेघेनावृता इषोऽन्नितुभुतस्योदकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत् । अपवृतान्यकरोत् । उजाटितवानित्यर्थः । तथा
कृत्वेण इष्यमाणानि व्रीह्याद्यन्त्रानि परीवृता भुमां परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन
सख्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भुमां व्याप्तमकरोदित्यर्थः । यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गर्भस्त्योः क्षन्नेन तिग्ममसनाय सं श्यंदहिहत्याय सं श्यत् ।

संविब्यान् ओजसा शवोभिरिन्द्र मज्मना ।

तथैव वृष्टं तनिनो नि वृश्चसि परश्चैव नि वृश्चसि ॥४॥

दादृहाणः । वज्रं । इन्द्रः । गर्भस्त्योः । क्षन्नेऽडव । तिग्मं । असनाय । सं । श्यत् ।

अहिऽहत्याय । सं । श्यत् ॥ संऽविब्यान् । ओजसा । शवःऽभिः । इन्द्र । मज्मना ।

तथाऽडव । वृष्टं । तनिनः । नि । वृश्चसि । परश्चाऽडव । नि । वृश्चसि ॥४॥

अयमिन्द्रो गभस्त्वोर्बाहोर्वचं ददृहाणो दृढं गृह्ण ॥ दृह दृहि वृही० लिटः कानच् ॥ गभस्ती इति बाह्वनाम गभस्ती बाह्व इति तन्नामसु पाठात् । किमर्थं । असनाय शचीरूपरि जेपणाय । तिरममत्यंतीक्ष्णं वचं सं श्रुत् । सम्यक् तीक्ष्णीकरोति ॥ शो तनुकरणे । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । क्वांसोऽडभावः । यद्वा । जेटीतश्च ओप इतीकारलोपः ॥ तच्च दृष्टांतः । चक्षेव उदकमिव । उदकं यथा शत्रूणां निरसनायाभिमन्त्रणादिसंस्करणे तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् । चक्षेत्पुदकनाम चक्ष नभ इति तन्नामसु पाठात् । पुनरपि तदेव विशिष्यते । अहिहत्यायाहेवृचस्य मेघस्य वा हननाय ॥ हतेर्हनस्त चेति क्यप् तकारांतादेशश्च ॥ सं श्रुत् ४ पूर्वमेव तीक्ष्णं भुत् पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति । हे इन्द्र आजसा बलिन पराभिवनसामर्थ्येन शबोभिः सनालक्षणीर्बलिर्मज्जना शारीरेण च बलिन संविद्यानः सम्यग्युक्तः सन् ॥ विद्यान इति लिटः कानच् । यहिज्यावयीति संप्रसारणं ॥ तष्टा वृक्षमिव । यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्ता वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षाविवृक्षति स्वीपयोगाय नितरां किञ्चित् तक्षणेन तनुकरोति तथा त्वमप्यस्मां वक्रमाचरन्तं शत्रुं नि वृक्षसि । किञ्च परश्वेव नि वृक्षसि । यथा परशुना कश्चिच्छिनत्ति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तेस्त्रिविधैर्बलिर्नितरामस्मद्विपिणं वृक्षसि ॥

त्वं वृथा नृद्यं इंद्रं सतवेऽच्छा समुद्रममृजो रथीं इव वाजयतो रथीं इव ।

इत ऊतीरयुंजत समानमर्थमशितं ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वं । वृथा । नृद्यः । इंद्र । सतवे । अच्छ । समुद्रं । अमृजः । रथान् इव ।

वाजऽयतः । रथान् इव ॥ इतः । ऊतीः । अयुंजत । समानं । अर्थं । अशितं ।

धेनूऽइव । मनवे । विश्वदोहसः । जनाय । विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं वृथाप्रयत्नेनैव नद्यो नदीः समुद्रमक्काभिमुख्येन सतवे प्रोत्तुमसृजः । मेघं निर्भियोत्पादितवानसि । तत्र दृष्टांतः । रथानिव । यथा त्वं रथानस्मदागं प्रत्यक्ष सतवे आभिमुख्येन प्राप्नुमसृजः सृष्टवानसि तद्वत् । किञ्च वाजयतो रथानिव संग्राममन्त्रं वक्त्रतो राजादयो रथानिव । ते यथा संग्रामं प्रलोपधादिकं वातिसर्तुं रथान् सृजति तद्वत् ॥ क्यजंतात शत्रुगनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ किञ्चेतोऽस्मात्पनिधिदेश ॥ द्वितीयार्थं तस्मिन् ॥ अस्मान् प्रत्यूतीकृत्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदतिमुदकमयुंजत । योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्द उदकविशेषणः सन्नपुंसकलिङ्गः । अशितमित्युदकनाम अशितं बहिरिति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टांतः । मनवे मनोरथाय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं दोग्ध्योऽभवन् । यथा वा जनाय यग्निं कर्षे चित्समर्थाय तदर्थं विश्वदोहसो भवति सर्वशीरप्रदा भवति । यद्वा । जनाय सर्वजनार्थं मस्यादीनभिलष्य नद्यो विश्वदोहसः संपुर्णदोग्ध्यो भवति । सर्वत्र प्रवहति । अत्र नद्यः प्रीणनाहोहस इत्युपचर्यते । इंद्रजगदुपकारिवृष्टिप्रद इतींद्रस्यैव स्मृतिः ॥ १८ ॥

इमां ते वाचं वसूयंत आयवो रथं न धीरः स्वपा अतक्षिषुः सुस्नाय त्वामतक्षिषुः ।

शुभंतो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनं ।

अत्यमिव शर्वसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमां । ते । वाचं । वसूऽयंतः । आयवः । रथं । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षिषुः ।

सुस्नाय । तां । अतक्षिषुः ॥ शुभंतः । जेन्यं । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनं ।

अत्यं इव । शर्वसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्धं वसूयंतो धनमात्मन इच्छन्त आयवो दातव्यहवीरूपाव्रवंत ॥ त्विन्द्रः । आयव इति

मनुष्यनाम आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात् । त इमां क्रियमाणां स्मृतिरूपां वाचमतक्षिपुः । संपादि-
तवतः । स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशली ॥ बह्वीही सोमनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ धीरो धीमान् रथं
न रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा त्वां मुखाय सुखायातक्षिपुः । अनुकूलमुत्पाद-
यति । मुन्नामिति सुखनाम मुखं मुग्यमिति तन्नामसु पाठात् । किंच हे विप्र मेधाविन्निद्रं वाजेषु संग्रामेषु
वाजिनं वेगवतं त्वां गुंभंतो गुणीर्दोषयंतोऽतक्षिपुः । स्तुत्या प्रीणयति । तत्र वृष्टांतः । जेयं यथा । जयशीलं
शूरं यथा भटाः सुर्वति तद्वत् । यद्वा । जेयं जयशीलं वाजिनं वेगवतमश्वं वाजेषु संग्रामेषु यथोत्साहयति
तद्वत् । किंच शर्वमे वलाय धना धनानां सातये लाभाय च स्तुम इति शेषः ॥ ऊतियूतिजूतिसातोत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वं ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये कृत्स्नानि प्रीणनंसाधनानि गवादिधनार्णुन ॥
पृथर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय । तत्र वृष्टांतः । धना धने संग्रामे शर्वमे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामिव
धनानां प्राप्तये चात्यमिव सततगामिनमश्वमिव । तं यथा सुर्वति तद्वत् ॥

भिन्तपुरो नवतिमिंद्रं पूरवे दिवोदासाय महिं दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।

अतिथिग्वाय शंवरं गिरिरूपो अवाभरत् ।

महो धनानि दयमानो अजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७ ॥

भिन्त । पुरः । नवति । इंद्र । पूरवे । दिवः । दासाय । महिं । दाशुषे । नृतो इति ।

वज्रेण । दाशुषे । नृतो इति ॥ अतिथिऽग्वायं । शंवरं । गिरिः । उग्रः । अवा । अभरत् ।

महः । धनानि । दयमानः । अजसा । विश्वा । धनानि । अजसा ॥ ७ ॥

हे इंद्र नृतो रणे नर्तनशीलं त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवेऽभिमतपुरकाय । मनुष्यनामितत । महिं महते
दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे पृथ्वा अलुक् । का० ६. ३. २१. ५ । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां
कृदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिनत । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो
गात्रविक्षेपणकुशलं हस्तपादादिप्रक्षेपण शत्रूणां हिंसकं वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे हविर्दत्तवते दिवो-
दासायान्यस्मै वा भिनत । तस्मिन् शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह । अतिथिग्वाय पुजार्थमतिथिं गच्छति
दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमेरीणादिको द्रुप्रत्ययः ॥ उग्र उन्नर्णबल इंद्रः । पुषं पुरभेदनसमये विह्वमप्यश्रियमाणं
गिरिमाकृष्टं शंवरमेतन्नामानममुर गिरिदुर्गमात्यर्वतादः सकाशादोजसा स्वकीयेन बलेनावभरत् । अवाऽऽ-
खमवकृष्य प्राणं हतवान् । किं कुर्वन् । महो महांति धनानि तदीयगवाद्यादीनि दयमानो दिवोदासाय
राज्ञे साधयन् ॥ दय दानगतिर्हिंसादानेषु । शपः पित्र्यादनुदात्तत्वं शानचो लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरः ॥
न केवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः
साधयन्नवाभरत् ॥

इंद्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावृद्धिष्वेषु गतमूतिराजिषु स्वमीह्वेष्वजिषु ।

मनवे शासद्वतान्वचं कृष्णामरंधयत् ।

दक्षन् विश्वं तनृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इंद्रः । समत्सु । यजमानं । आर्यं । प्र । आवृत् । विश्वेषु । गतं । ऊतिः । आजिषु ।

स्वः । ऽमीह्वेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अवृतान् । त्वचं । कृष्णां । अरंधयत् ।

दक्षत् । न । विश्वं । तनृषाणं । ओषति । नि । अर्शसानं । ओषति ॥ ८ ॥

अयमिंद्रः समत्सु रणेपु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टारमार्यमरणीयं सर्वर्गतत्वं प्रावृत् । रक्षति । सम-

त्स्विति संयामनाम समत्सु समरण इति तन्नामसु पाठात् । किंच अतमृतिः स्वभक्त्यपरिमितरक्षण इन्द्रो
विशेषः ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ आजिषु सर्वेषु स्थानानि मन्त्रेषु संयामेषु यज्ञमानं प्रावत । तथा स्वर्गोऽपि स्वर्गदेशेषु
मुखस्य सेचयत्सु वाजिषु महासंयामेषु प्रावत । स्वर्गप्रदानेन रक्षति । रण आभिमुख्येन हतानां वीराणां
स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते । द्वाविमी पुरुषा लोके सूर्यमंडलभेदिना । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हतः
। परा० ३. २५. इति । अचेतिहासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामामुरो वर्णतश्च कृष्णो
दशसहस्रैरनुचरैरुपेतस्तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते । तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना प्रेरितः सन महर्षिः सहितः कृष्णां
नदीयत्स्वचमुत्कृत्य सानुचरमुवधीत । अयमर्थोऽव द्रष्टो अंशुमतीमतिष्ठत । ऋ० ८. ९३ । इत्यादिनोपरि
ष्टादुच्यते । तदुच्यते । अयमिन्द्रो मनवे मनुष्याय ॥ विभक्त्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थायाव्रतान् । व्रतमिति
कर्मनाम । तद्रहितान् यागविधेयिणः शासत । शिञ्जितवान् । हिंसितवान् ॥ शासित्व्यडागमः ॥ तथा कृष्णां
त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्यारंभयत । हिंसितवान् ॥ रध हिंसायां । रधिञ्जभोरचीति शुभ ॥
केन प्रकारेणिति तदुच्यते । धञ्जत । भस्मीकरोति ॥ नित्यडागमः । मिश्रकृत्त्वमिति सिप् ॥ तथा विश्वं तनुषाण-
मोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किंचिद्वशिष्टमिति नित्याह । अर्शसानं हिंसावर्चं हताव-
शिष्टं सर्वमपि न्योषति । निःशेषेण दहति ॥

सूरश्चक्रं प्र वृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचंमरुणी मुषायतीशान् आ मुषायति ।

उगना यत्परावतोऽजगन्मृतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रं । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचं । अरुणः । मुषायति ।

इशानः । आ । मुषायति ॥ उगना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । मृतये । कवे ।

सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनामुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूदिति ब्रह्मणो वरं लब्ध्विन्द्रमगणयित्वोदृत्ता
आसन् । तान् हंतुमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादायावधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य ॥ पञ्चमं
प्रथमा ॥ चक्रं रथस्य चक्रमादायावजसा शारीरेण बलेन जातः समृद्धः सन प्र वृहत् । प्रजिप्रवान् ॥ वृह
उच्यमाने । तीदादिकः ॥ किंचारुणोऽरुणवर्णोऽत्यंततज्जोयुक्तः सन यदा गमनशीलः सन प्रपित्व तेषां समीपे
तत्समीपमागत्य वाचं वागुपलक्षितं प्राणं मुषायति । समीपे मुष्णाति वा । प्रपित्व इत्यासत्तनाम । यदा ।
वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रांतो भवति । अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र
एव बुस्थानः सत्तादित्यात्मना स्तूयते । मूरः सूर्यां जात उदितः समोजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्र वृहत् ।
तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षणोद्यतं करोति । ततः पूर्वमरुणस्तद्विषयता प्रपित्व
मंदहास्यमुराणां प्रपित्व समीपे वाचं तेषां जहि भिंधीत्यादिध्वनिं मुषायति । मुष्णाति ॥ मुपेक्षत्तरस्य प्रो
ऽहावपि च्छंदसि गायजपोति गायजादेशः ॥ तदनंतरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यमुरान्वा निराकर्तुं समर्थः
सन आ मुषायति । समंतामुष्णाति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे कवे क्रांतदग्निं यद्यस्त्वमुशनीशानस एतन्नाम्नो
महर्षेभ्यस्तथे रक्षणाय परावतो द्वात्स्वर्गस्थानादजगन् गतवानसि प्राप्त्वानसि ॥ गर्भः सिपि च्छंदसः प्रापः
द्युः । हज्ज्यादिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. इति नत्वं ॥ यदा । उगनोशानसा युक्तः सत्तजगन् ।
आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि मुखसाधनानि धनान्यादायास्माकं तुर्वणिस्तूर्णवनिः निप्रं
संभक्ता भवेति शेषः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति निश्चितं । ६. १४. । तच्च दृष्टान्तः । मनुषव मनुष्यिणव । यथा स्वर्गिन
परिवृढाय देशांतरादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यदा । मनुषव मनुष्याणामिव । इतरपामृत्विजां विश्वा
सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवलमिन्द्रस्मिन्नैव यागदिने किंत्वहा विश्वेव
विश्वान्येष्वहानि सर्वेष्वप्यहःसु तुर्वणिर्भव । यदा । तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुषं यथा
दर्शसि तथा सुम्नान्यपि । उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

स नो नर्थेभिर्वृषकर्मनुकथैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

दिवोदासेभिरिन्द्र स्तवानो वावृधीषा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥

सः । नः । नर्थेभिः । वृषऽकर्मन् । उकथैः । पुरां । दर्तरिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

दिवः । दासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । ववृधीषाः । अहोभिः । इव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृषकर्मन्नाममत्तवर्षणव्यापारवन् पुरां दर्तरमुरपुराणां दारयितः ॥ सुचामञ्चित इति वक्ष्याः परां-
गवज्जावात पञ्चामञ्चितसमुदायस्य पादादिवादाष्टमिकमायुदान्तत्वं ॥ स तादृशी महानुभावस्त्वं नोऽस्मत्संब-
धिभिर्नर्थेभिर्गुतनेरुक्थिरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रेभ्यः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मैः सुखेष्टिहिका-
मुष्मिकरूपैः पाहि । पालय । किंच हे इन्द्र दिवोदासेभिर्दिवोदासगोचोत्पत्तैः ॥ अश्वआदिवादाच् ॥ अस्माभिः
परुक्थैः । यद्वा । पुत्रार्थं बहवचनं । स्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ववृधीषाः । प्रवृद्धो भव ॥
वृधेर्लुङि क्त्वाऽन्तः शपः युः ॥ किमिव । अहोभिरिव यीः । द्यौतनशील आदित्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो
भवति । तथास्मत्स्तुत्यात्यन्तं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

इन्द्राय होति सप्तर्षे पंचमं मूक्तं । इन्द्राय सप्तैत्यनुक्रमणिका । परुक्थेप ऋषिः । अत्यष्टिर्कन्दः । इन्द्रो
देवता ॥ पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि सार्धदिनसवने होचकाः स्वस्वशास्त्र एतत्सूक्तं तृचवयं छत्वारंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमा-
वपेयुः । अत्रायं विभागः । आद्यास्तिस्रो भेदावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाक्त्सिनः । पंचम्याद्यास्तिस्रो
ऽक्षावाकस्य । एतच्चतुर्थेऽहनीति खंडे मूचितं । षष्ठेऽहनीन्द्राय हि वीरमुरो अनन्ततित्वमेव । आ० ७. ११. ।
इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाग्याभ्यः पुरस्तादादितः षड्वच एकैकशः प्रक्षेपणी-
याः । षष्ठस्थिति खंडे मूचितं । इन्द्राय हि वीरमुरो अनन्ततिति षट् । आ० ८. १. । इति ॥ महाव्रते निष्कैवक्य
इन्द्राय होति तृचो वैकल्पिकानुरूपपक्षितीयः । महाव्रतस्थिति खंडे मूचितं । एन्द्र याह्युप नः परावत इन्द्राय हि
वीरमुरो अनन्तत । ऐ० आ० ५. १. १. । इति ॥

इन्द्राय हि वीरमुरो अनन्ततन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिद्युम्नसाता वरीमभिः ।

इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौः । अमुरः । अनन्तत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः ।

द्युम्नऽसाता । वरीमऽभिः ॥ इन्द्रं । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । संतु । मानुषा ॥ १ ॥

वीर्योतनशीलो युजोक्तस्त्रिवासी देवसंघो वा स चामुरो निरसनशीलः शत्रूणां पुण्यकृतामेव तस्मिन्ना-
सात् इन्द्राय हीन्द्रायैवानन्तत । स्वयमेव प्रकृतो भवति ॥ नमोऽन्तसे लङि कर्मकर्तृयात्यनिपदं । न दुहन्तुनमा-
मिति यगभावः । पा० ३. १. ८९. । क्त्वाऽन्तः शपः युः । हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः
प्रसिद्धार्थो वा । तथेन्द्रायेंद्रार्थं मही महती पृथिवी भूमिस्तत्त्वः सर्वो जनो वानन्तत । उभयत्राश्रयवाचि-
शब्देनाश्रयी लक्ष्यते याम आगत इतिवत् । केन साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्यथा ।
किंच युम्नसाता युम्नसातावन्नस्य यशसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्युक्ता यजमानाः
प्रकृता भवति । किंचिद्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वममुरजयार्थं
पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः । इन्द्रमुख्येवासुराजितवन्त इत्यर्थः । तथा मानुषा सर्वनानि मनुष्याणां
संबन्धीन्यभिव्यक्तानि प्रातरादिसवनानीन्द्राय संतु । इन्द्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा मनुष्याणामृत्विजां
संबन्धीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनीन्द्राय हीन्द्रायैव संतु । इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थाणि भवेत्त्वित्यर्थः ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुंजते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इंद्रं न यज्ञश्चितयंत आयवः स्तोमेभिरिंद्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुंजते । समानं । एकं । वृषं मन्यवः । पृथक् ।

• स्वपरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ॥ तं । त्वा । नावं । न । पर्षणिं । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।

इंद्रं । न । यज्ञैः । चितयंतः । आयवः । स्तोमेभिः । इंद्रं । आयवः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सर्वनेषु तद्वत्स्विकाहाहीनसत्त्वक्षपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानां तुंजते । त्वरयति । हविरादीनि ददति । कीदृशं त्वां । समानं सर्वेषामेकरूपं । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवोऽभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः पृथग्विच्य स्वस्वयागि । किमिच्छंतः । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुंजते । पृथगेव त्वरयति । तुंजतिर्दानार्थः शिञ्जति तुंजत इति तन्नाममु पाठात् । तं तादृशं त्वा त्वां शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि । स्थापयामः । यद्वा । शूषस्या स्त्रीदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि । शूषमिति बलनाम शूषं सह इति तन्नाममु पाठात् । तच्च दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं न पारस्य संभक्तीं पुरयित्रीं वा फलस्य नावमिव । तां यथा भारवहने स्थापयति ॥ पार तीर कर्मसमाप्ती । कंदसि वनसनेति सनेरिन्द्रत्ययः । पा० ३. २. २७ । पृषोदरादिः । पिपतेरीणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञीः साधनेरिंद्रं न चितयंतः परमेश्वरमिव त्वां चितयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा । नशब्द एवकारार्थः । इंद्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैरिंद्रमिंद्रमेवायवो गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्निडि क्कांदसः शपो लुक् ॥

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अंवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।

यद्रथ्यंता ह्य जना स्वयं यंतां समूहसि ।

आविष्करिं क्रवृषणं सचाभुवं वज्रमिंद्र सचाभुवं ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अंवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः ।

सक्षंतः । इंद्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यंतां । ह्य । जना । स्वः । यंतां । संऽऊहसि ।

आविः । करिंक्रत् । वृषणं । सचाभुवं । वज्रं । इंद्र । सचाभुवं ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिता यजमाना वि ततस्त्रे । यज्ञं वितन्वते । यद्वा । यज्ञे पयोव्र तादिनात्मानमुपपन्नयति ॥ तमु उपपद्ये । क्कांदसे जिटीरयौ र इति रेभावः ॥ किमर्थं । गव्यस्य व्रजस्य साता गवां संबन्धिनो यूथस्य लामे निमित्तभुते सति । न च सर्वत्रापि होत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचित्रादिकाम्य वाक्येषु यस्योदयं यस्य गृहानित्यादिभेदमिदं निमित्तकवाक्येषु पुरुषस्त्रीवार्थत्वादेः सन्नावात्तस्त्रीवार्थधिकारः स्त्रियास्तु सत्यर्थत्वेऽध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावादत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां यष्टेऽधिकाराध्याये तुतीयचतुर्थाभ्यामधिकारणाभ्यां अस्थिव स्त्रिया अधिकारः स च पत्न्या संहति प्रपञ्चितत्वात् ज्ञायापती अप्रिमादधीयातामित्याधानाविधानात् स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं । म० ५. १५५. । इति पृथगधिकारस्त्वैव निवारितत्वादस्थिव स्त्रियाः पत्न्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् । आ० १. ११. । इति सूचकारवचनात् पत्यन्वरात् इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वा वयं । ति० सं० १. १. १०. १. । इत्यादिमंत्रविधानाच्च वचनमस्ति तच्चास्थिव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति वचनस्मात्तमार इति श्लाघात् । तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्त्रे

इत्येतद्युक्तं । कोदृशास्ते । अवस्थैव इंद्रायात्मने वा तुष्टिमिच्छंतः निःसृजो निःशेषिणो हविस्त्यजंतः सचंतः ॥ सचतिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यते । निःसृजः फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्भयंता गामात्मन इच्छंती ॥ गोशब्दात्सुप आत्मनः क्वच । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ स्वयंता स्वर्गं यंतां गंतुमुक्तां दा जना दौ जायापतिरूपी जर्ना समूहसि । संयुक्तयोरे-
वाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा । सम्यगनुष्ठितवतावित्यूहसि निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठंती-
त्यर्थः । किंच हे इंद्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहवोत्पन्नं स्वया विना भूतं तथा सचाभुवं शुश्रुवधा-
दिव्यापारसामर्थ्येन सहवोत्पन्नं बज्रमाविष्कारिकत् । आविष्कुर्वन्नकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिदं शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिदं मर्त्यमयज्यं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इंद्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।

ससहानः । अवऽअतिरः ॥ शासः । तं । इंद्र । मर्त्यं । अयज्यं । शवसः । पते ।

मही । अमुष्णाः । पृथिवी । इमाः । अपः । मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते वीर्यस्य तव संबंधिनीऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वमेव यजति ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मत्तत्तत्तुःष्विति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इंद्र यद्यस्मात्कारणात् शारदीः संवत्सरसंबंधिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्बुद्धीकृताः पुरः शत्रूणां पुरीरवातिरः अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिनाशनाशः ॥ किं कुर्वन् । ससहानस्तत्रत्याजभिभवन् धनाशपहरिण पीडयन् । सहतेर्यङ्गुगंता-
त्ताक्कीलिकशानण ॥ अवातिरः । किंच हे इंद्र तं मर्त्यं मरणधर्माणमयज्यमयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादि
शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्पते वलस्य पालकं त्वं महीं महतीं पृथिवीमिमा अपश्च समुद्रनद्यात्म-
कान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहतवानसि । अमुरैरन्यैर्वा यज्ञविघ्नपिभिराकांतां भूमिं तत्संबंधिनीरपश्च
तेषां पुराणि भित्त्वापहतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मंदसानो हृद्यत्वेवमा अप इमान्यष्कार्याणि
व्रीह्याद्यन्नान्यमुष्णाः । लब्धवानसि ॥

आदित्रे अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविंथ सखीयतो यदाविंथ ।

चकर्थ कार्मेभ्यः पृतनासु प्रवैतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत अवस्यंतः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविंथ ।

सखिऽयतः । यत् । आविंथ ॥ चकर्थ । कार् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवैतवे ।

ते । अन्यांऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णत । अवस्यंतः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इंद्र आदत् एव हेतोस्ते वीर्यस्य तव संबंधिने वीर्याय तदभिवृद्धये चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरंति ॥
किरतेर्यङ्गुगंताद्व्यत्येन शः ॥ सर्वेषु सवनेषु वितरंति यजमानाः । अत इत्युक्तं कृत इत्याह । मदेषु वृषणं
सोमजनिमतमेषु सत्सु हे कामानां वर्धितः उशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् ययतः कारणादाविंथ रक्षसि ।
किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् यद्यस्मादाविंथ तर्पयसि अभिमतेन प्रीणयसि अतश्चर्किरन् ।
किंच हे इंद्र एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकर्थ । करोषि ॥ करोतिः कर्मणि षष् । कर्षास्तव

इत्थतोदात्तत्वं ॥ कुचेति तदुच्यते । पृतनासु संयामेषु । किमर्थं । प्रवतंवे प्रकर्षेण वजितुं संभक्तुं । युद्धाय हि धीराः संभजते ॥ वनतस्तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः । तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ किंच ते तव संयामवासिनस्त्वय-
न्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्चान्यमन्यं प्रति ॥ कर्मव्यतिहारि सर्वनाम्नो द्विवचनं ॥ नयं नदिं संतोष समुतिं ॥ टुनदि
समृद्धौ । पूर्वपक्षं बाधित्वा क्वादसो यणादेशः ॥ सनिष्णत । संभजते ॥ सनेर्नेटि सिञ्जलमिति सिप । इट् ।
व्यत्ययेन पुनः आप्रत्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशे आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । क्वादसः टेरत्वाभावः ॥
तथा अवस्थतोऽन्निमिच्छतो जयाज्ज्वलमन्नं कांचतः सनिष्णत । संभजते ॥

उतो नो अस्या उपसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिद्र हंतवे मृधो वृषा वज्रिञ्चितसि ।
आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥
उतो इति । नः । अस्याः । उपसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः ।
स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ॥ यत् । इन्द्र । हंतवे । मृधः । वृषा । वज्रिन । चिकेतसि ।
आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं संबन्धिनीमस्या उपसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुपसं मुत्थाहः संबन्धिनमुपःकालमुतो
जुषेत । अपि नाम सेवेत । उपस्येवास्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । हिः पुरणार्थः । गत्वा चार्कस्य हविषः ॥
पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविर्हवीमभिर्हवनप्रकारविशेषदत्तं हविरुतो बोधि । अपि नाम जानीहि ।
किंच स्वर्षाता स्वर्गस्थान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञं हवीमभिराह्णिराहृतो भवति शेषः । अस्मा-
भिराहृतः सन् उपस्येवागत्य हविः स्वीकरोपीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यद्यस्मात्कारणात् हे वज्रिन वज्रयुक्तद्र
मृधो हिमकाञ्चन हंतवे हंतुं वृषा वर्षिता सन् कामानां चिकेतसि अवबुध्यसे ॥ कित ज्ञाने । ज्ञाहोत्यादिकः ।
लेखडागमः । नाभ्यस्तस्याचि पितोत्यच क्वादसि बहलमिति वचनाल्लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तस्माद्रूमः । हे इन्द्र मे मम मननीयं स्तोत्रमा श्रुधि । सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे ।
वेधसो मेधाविनः नवीयसो नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारिः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं । पुनर्विश्रयति । नवीयसोऽति-
शयेन नवनवतोऽसाधारणश्रुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणस्तत्कर्तृकं स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमिचयंतं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यं ।
जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।
रिष्टं न यामन्नपं भूतु दुर्मतिर्विश्वापं भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥
त्वं । तं । इन्द्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमिचऽयंतं । तुविऽजात । मर्त्यं ।
वज्रेण । शूर । मर्त्यं ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः ।
रिष्टं । न । यामन् । अपं । भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अपं । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तुविजातास्तस्मिन्वा बह्मभावमापन्न शूर विकांतं त्वं ववृधानोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान्
त्वन्नान्तामयमानस्त्वममिचयंतमस्मासु शत्रुत्वमाचरतं मर्त्यं मरणस्वभावं तं मर्त्यं वज्रेण जहि ॥ हंतव्यं इति
आदेशः । तस्मात्सिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् हेतुगभावः ॥ तमित्युक्तं कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकमघा-
यति अघं पापं दुःखं वेच्छति तं जहि ॥ अघायस्यादित्यात्वं ॥ किंच सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं
शृणुष्व । आवयास्तदात्वं । कीदृशं तदिति तदुच्यते । हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्दुर्मतिरस्माज्जिघांसाविषया बुद्ध्या
बुद्धिरप्य भूतु । अपगता भवतु ॥ क्वादसः शपो मुक् । भूसुबोक्षिकीति गुणप्रतिषेधः ॥ न केवलं हिंसास्वा

अपि तु विद्या सर्वापि क्रोधपरिवादादिरूपाय भुतु । तच्च दृष्टान्तः । यामन् यामन्ध्वनि रिष्टं च । अन्ध्वनः
श्रमेण हिंसितं परिश्रान्तं यथा दुर्मतिस्थांरादिविषया बाधते तद्वदस्माभ्याधमाना दुर्मतिरपगच्छतु । यद्वा ।
यामनि मार्गे यथादिरूपे रिष्टममुरक्षतहिंसादिरूपं विघ्नं परिहरसि तद्वत् ॥ २० ॥

त्वया वयमिति षड्वचं षष्ठं मुक्तं पादुक्तेपमात्यष्टमिन्द्रं । युवं तमित्ययमिन्द्रापावर्ततोऽर्धर्षः । त्वया वयं
षड्युवं तमिन्द्रापावर्ततोऽर्धर्ष इत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो निगिकः ॥

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासस्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं ॥ १ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽजताः । ससस्याम । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुष्यतः ॥ नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतं । वाजयंतः । भरे । कृतं ॥ १ ॥

हे मघवन । मघः सीख्यं । तद्वत्तिन्द्र त्वया साधनेन युक्ता वयं । अत एवेन्द्रत्वोता अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वया
रक्षिताः संतः ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोऽसि त्वादेशः । कांदसमात्वं ॥ पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः प्रबलसेना-
युक्ताश्चक्रुन् ससस्याम । अभिभवेम । तथा वनुष्यतोऽस्मात्प्रहारायागच्छतः शत्रुन्वनुयाम । तेषामागमनात्पूर्वमेव
वयं संभजेम । किंच पूर्व्ये धनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठेऽत्यंतसंगिहितेऽस्मिन्नहन्यभिषवयुक्तेऽयतनेऽहनि सुन्वते यजमा-
नाय तदर्थमधि वोच । तं हविप्रदं यजमानं यज्ञं वा नु षिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ स्तोत्रि व्यत्येनाह । वच उम् ॥
किंच हे इन्द्र वयं यजमाना भरे संग्रामे कृतं जयस्य कर्तारं स्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं वाजयंतो हविर्लक्षणात्प्रमुपा-
चरंतो वि चयेम । स्तोत्रादिकं हविरादिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतिर्व्यत्येन शप ॥ पुनः कीदृशं त्वां । भरे
देवानां संग्रामेऽमुरजये देवानां सम्यग्भरणे वा कृतं कर्तारं । भर इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा । नि०
४. २४. इति यास्कः ॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्त्रन्पुबुधः स्वस्मिन्नंजसि क्राणस्य स्वस्मिन्नंजसि ।

अहन्निद्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।

अस्मन्वा ते सध्र्यक्संतु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्त्रनि । उपऽबुधः । स्वस्मिन् । अंजसि ।

क्राणस्य । स्वस्मिन् । अंजसि ॥ अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽवाच्यः ।

अस्मन्वा । ते । सध्र्यक् । संतु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने भरे संग्रामे । युद्ध आभिमुख्येन हतस्य स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके
सूर्यमंडलभेदिनी । परा० ३. २५. इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । आप्रस्यापनशीलस्य शत्रुवधायेतस्ततो व्याप्रस्य ॥
शीर्ष्णादिको रः ॥ शूरस्य वर्तमानं मार्गभुते स्वस्मिन् स्वभुतेऽजस्यभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव
विशिष्यते । स्वस्मिन्नंजसि स्वकीयेऽजसि मुखे महति संग्रामे । यद्वा । स्वस्मिन्नंजसि शत्रौ स्वयमेवाप्रच्छन्नस्त्रिणांमते
सति । अहन् । शत्रुन् हिनस्ति । कस्य संग्राम इति तदुच्यते । आप्रस्यापनशीलस्य आ समंतादिन्द्रस्य प्रीत्यधि-
तुर्वा उपबुध उपःकालेऽनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतिः शतरि च्छांदसः शपो
लुक् ॥ अस्म यजमानस्य शत्रुनहन् । हिनस्ति । अतः कारणादयमिन्द्रः शीर्ष्णा शीर्ष्णोपवाच्यः । सर्वेषां शिरसा
प्रणस्यः स्तुत्यः ॥ शीर्षंश्छेदसि । पा० ६. १. ६०. इत्युदात्तनिवृत्तिस्त्रिंशतोदात्तत्वं । निखवीप्सयोरिति

द्विर्भावः ॥ तच्च दृष्टान्तः । यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः कियते क्षूयते च तथेनमित्यर्थः । यद्वा । यथा विदे येन प्रकरेण हतव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि ॥ वेत्तेत्येनात्मनेपदं । पुष्पव्यत्ययः । जोपस आत्मनेपदेष्विति तन्नोपः ॥ अथवा । यथा विदे यं यं विंदसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणात्सुख इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नेषे कान्तसो विकरणस्य लुक् । पूर्ववत्तन्नोपः ॥ किंच हे इंद्र ते रातयस्तव संबंधीनि धनानि दानान्यस्त्रास्त्रास्त्रे सध्वक् सहेकोयोगेन संतु । भवतु ॥ सहपूर्वादचतर्हस्त्रिगत्यादिना क्तिन् । सहस्य सधिरिति सध्रादेशः । अद्रिसध्रोर्तोदात्तनिपातनं क्त्वन्वरनिवृत्त्यर्थमिति स चांतोदात्तः । उदात्तस्वरितयोरेण इति स्वरितः ॥ किंच भद्रस्य सुखस्य रातयोऽस्मानु दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्विराणि संतु ॥

तच्च प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्लनं यस्मिन् यज्ञे वारमकृण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयं ।

वि तद्वोचेरध द्वितांतः पश्यन्ति रश्मिभिः ।

स घा विदे अन्विद्रो गवेपणो बंधुक्षिद्रो गवेपणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्लनं । यस्मिन् । यज्ञे । वारं । अकृण्वत । क्षयं । क्षुतस्य । वाः । अस्मि । क्षयं ॥ वि । तत् । वोचेः । अध । द्विता । अंतरिति । पश्यन्ति । रश्मिऽभिः । सः । घा । विदे । अनु । इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुक्षितऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इंद्र तत्तु खलु प्रसिद्धं प्रयो हविर्लक्षणमत्रं शुशुक्लनमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तं ॥ शुचिर्दीप्तिकर्मण एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभूतं । प्रत्नथा पूर्वमितः पूर्वं यथा यागकाले हविस्ते तव स्वं भवति तथायतनमपि । सर्वदा त्वमिव यजंत इति भावः ॥ प्रत्नपूर्वविश्वत्यादिनिवार्थं धात्व् । निम्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं वरणीयं चयं स्थानं वेदिलक्षणमकृण्वत कुर्वन्त्युत्विजः । कस्तव विशेष इति चेत् उच्यते । अतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि चयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । अतमित्युदकनाम । तस्य चयं स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । अतस्यादित्यस्य चयं स्थानं बृहोकाव्यं वारसि । यजमानं गमयितासि । तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म वि वोचेः । विवृद्धि । अधातः कारणाद्वितांतर्द्विषोपेतयोर्बावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति । मेघं निर्भय रश्मिद्वारा प्रवेपणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्वत्तं हविरादित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्यतस्त्वं ईदृश्यत इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया स्मृतिः । स घ स खल्विन्द्रो गवेपण उदकस्यान्विषण्णीजः । तथा बंधुक्षिद्रो हविष्प्रदानादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेपणो गवां पृसिदानामिषणकर्ता ॥ ईषर्बाहुलकात्कर्तरि अट् । यद्वा । गवेप मार्गेणे । पूर्ववत्स्युट् ॥ यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता मन विदे । विदते । उदकप्राप्तिप्रकारं जानाति ॥

नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदंगिरोभ्योऽवृणोरपं व्रजमिद्र शिष्टान्नपं व्रजं ।

ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वद्भ्यो रंधया कं चिद्व्रतं हृणायतं चिद्व्रतं ॥ ४ ॥

नू । इत्या । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अपं । व्रजं । इंद्र । शिष्टान् । अपं । व्रजं ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यं । जेषि । योत्सि । च ।

सुन्वत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् । अव्रतं । हृणायतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव संबंधि कर्मेत्येत्युक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा नु चिप्रं प्रवाच्यं सर्वैः स्मृतव्यं तद्वदिदानींतनमपि सुखं ॥ नू इत्येवमेवात्रादिस्वात्मज्ञातिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते ।

यत्त्वमंगिरोभ्य एतन्नोन्नोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय ब्रजमंतरिक्षे गच्छंतं मेघमपावृणोः अपवृतवानसि मेघमुत्पात्य वृष्टिमुत्पादितवानसि । ब्रज इति मेघनाम ब्रजो वराह इति तन्नाममु पाठात् । किंच हे इंद्र ब्रजं गवां समूहमपायष्टुभ्योऽपहृत्य तेभ्य एवांगिरोभ्यः शिष्यन् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा । पणिभिरपहृतं बिले स्थितं गवां ब्रजमपहर्तुमपावृणोः । अपवृतद्वारमकरोः । किंच हे इंद्र एभ्य उक्तेभ्य ऋषिभ्यः समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वदस्मभ्यमपि जपि । धनं संग्रामं वा जय । तदर्थं योत्सि । युध्यस्व च ॥ क्वांदसो विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किंच त्वं सुव्यग्रस्त्वदर्थमभिषवं कुर्वन्नोऽस्माभ्यं कं चिद्व्रतं सर्वमप्ययज्जानं यागविरोधिनं रंधय । बाधय । मदधीनं कुर्वित्यर्थः । न केवलमयज्जानं किंतु हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ चिदित्यवकुत्सिते ॥ अस्मां रोषं कुर्वंतं तमेवायष्टारं स्वयं रोषवंतं वा । यद्वा । हृणायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यव्रतमकरीणं पुनर्हन्नासमर्थं कुर्वन् रंधय ॥ हृणीद् रोषे कङ्गादिः । व्यत्ययेनाकारः ॥

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूर ईक्षयद्दने हिते तरुषंत अवस्यवः प्र यक्षंत अवस्यवः ।

तस्मा आयुः प्रजावदिद्धार्धे अर्चंत्यो जसा ।

इंद्र ओक्वं दिधिषंत धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सं । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्षयत् । दने । हिते । तरुषंत । अवस्यवः ।

प्र । यक्षंत । अवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चंति । ओजसा ।

इंद्रे । ओक्वं । दिधिषंत । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यद्य इंद्रः शूरो विक्रांतः सन् जनान् सर्वान्प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत् सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा । क्रतुभिः कर्मभिः मुक्ततदुपहृतर्पणमिच्छन्तेऽस्मिच्छंतो यजमाना धने गवादिरूपे हितेऽभिमतं सति । यद्वा । हिते धनेऽभिप्रेति सति । तरुषंत । हिंसन्ति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्म । क्वांदसे लुङि व्यत्ययेन श्रुङ् । तरतेर्वा लङ्कारसिष्णपस्त्वयो विकरणाः ॥ तरंतीत्यर्थः । अतः कारणात् अवस्यवोऽसं हविर्लक्षणमिन्द्रायात्मने वेक्षंतः संतः प्र यक्षंत । प्रकर्षणं यजंते ॥ क्वांदसे लुङि व्यत्ययेन क्तः ॥ किंच तस्मा इत् तस्मै प्रसिद्धायिन्द्रायैवायुर्हविर्लक्षणमसं प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना ओजसा स्वकीयेन बलेन युक्ता बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा ॥ कृत्यार्थे तर्विकेन्यत्वन इति केन्यत्ययः ॥ अर्चंति । पुजयंति । यद्वा । तस्मा इयजमानायेव बाधे बले निमित्तभूते सति । बाध इति बलनाम बाधस्तविषीति तन्नाममु पाठात् । प्रजावत् पुत्रायुपेतमायुरसं लब्धुमोजसा बलेन युक्ता अर्चंति । इंद्रं पुजयंति ऋत्विज इति शेषः । किंच धीतयः कर्मवंतो यजमाना इंद्र इंद्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रलोक इत्यर्थः । तर्वाक्चमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषंत । धारयंति ॥ धिष शब्दे । अत्र धारणार्थः । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशेष्यते । धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवंतः संतो देवाँ अच्छा न देवानाभिमुख्येन प्राप्तुमिर्वाक्वं दिधिषंत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽहनि मानसयहमक्षणांतरं गच्छेपु दृश्यमानेष्वध्वर्युप्रमुखाः सर्वे युवं तमिच्छेतां अपेयुः । गार्हपत्यं जुह्वतीति खंडे सूचितं । युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधंति जपंतः । आ० ८. १३. इति ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धंतं वज्रेण तंतमिद्धंतं ।

दूरे चक्षाय च्छत्सद्गहनं यदि न क्षत् ।

अस्माकं शचून्परि शूर विश्वतो दुर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवं । तं । इंद्रा॒पर्व॒ता । पुरः॑ऽयुधा । यः । नः । पृत॒न्यात् । अ॒प । तं॑ऽतं । इत् । ह॒तं ।
वज्रे॑ण । तं॑ऽतं । इत् । ह॒तं ॥ दूरे । च॒त्ताय॑ । छं॒त्सत् । ग॒हनं॑ । यत् । उ॒न॑श्नत् ।
अ॒स्माकं॑ । ग॒च्छन् । परि॑ । शूर॒ । वि॒श्वतः॑ । द॒र्मा । द॒र्षीष्ट॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ६ ॥

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान्निघ्नः । तदभिमानो देवः । तं युवं युवां पुरीयुधा संयामि
पुरतो योद्धारी नोऽस्माकं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान् हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तं तमित सर्वमपि शत्रुमप
हंतुं । नाशयतं ॥ हतेर्लोत्यनुदात्तोपदेशत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । तं तमित सर्वमपि शत्रु
हंतुं वज्रेण साधनेन प्राप्तं । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । यद्यो वज्रः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ दूरं चत्तायात्यंत
दूरदेशं गताय ॥ चातयतेवा नाशकर्मणः ॥ नष्टाय । अदर्शनमापत्तायत्यर्थः ॥ यमितस्मभित्त्यादीं निपातना
दिडभावः ॥ तादृशं शत्रुं छंत्सत कंदयति कामयते हंतुं ॥ कंदतेः कातिकर्मण इदं रूपं ॥ किंच गहनं दूरवगाहं
स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वेनचत व्याप्नोति ॥ नच गती । कान्दस इकारोपजनः । इनर्चतिर्वा
प्रकृत्यंतरं ॥ इदानीमिन्द्र एव स्तूयते । हे शूर शौर्योपतिन्द्र अस्माकं विरोधिनः शत्रुन विश्वतो विश्वान् ॥
सार्वभिक्रिकस्तमित् ॥ परि परितो विश्वतो विश्वरूपार्थेर्दोषोऽपि । दारयमि । किंच दर्मा शत्रुणां दारकः ॥
दारयतेरन्त्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन । णिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण मनिन उदात्तत्वं । ह्रस्वश्लादमः ।
यद्वा । दू भयं । घटादित्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ तव पूर्वोक्तो वज्रो विश्वतः सर्वाऽशत्रुन सर्वरूपाथर्था
दर्पोष्टि । दारयति । यद्वा । दर्मा शत्रुणां दारक इन्द्रो दर्पोष्टि । कार्त्स्न्येन दारयति शत्रुन ॥ ॥ २१ ॥

उभे पुनामीति सप्रचं सप्रमं मुक्तं पारुक्तेर्मिन्द्रं । आद्या त्रिष्टुप । अभिवृग्येत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पिशंग
भृष्टमित्येषा गायत्री । अवर्मेह इत्येषा धृतिः । वनोति हीत्यनभिधानादत्यष्टिः । अत्रानुक्रमणिका । उभे
सप्तादीं त्रिष्टुप तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगमाह शानकः । उभे पुनामीति
पुरा रिपुष्यस्तु प्रकीर्तिताः । ता जपन प्रयतो नित्यमिष्टान कामान्समश्नुते । ता जपन इति रक्षाभि सपत्न्याश्च
नियच्छति । ऋग्वि० १. २५. ॥

उ॒भे पु॒नामि॒ रोद॑सी च॒तेन॒ दु॒हो॑ द॒हामि॒ सं म॒हीर॑नि॒द्राः ।
अ॒भि॒वृ॒ग्य॒ यच॑ ह॒ता अ॒मि॒चा॒ वैल॑स्थानं परि॑ तृ॒ह्णा अ॒शेर॑न ॥ १ ॥
उ॒भे इति॑ । पु॒ना॒मि॒ । रोद॑सी इति॑ । च॒तेन॑ । दु॒हः । द॒हामि॑ । सं । म॒हीः । अ॒नि॒द्राः ।
अ॒भिऽवृ॒ग्य॑ । यच॑ । ह॒ताः । अ॒मि॒चाः । वैल॑ऽस्थानं । परि॑ । तृ॒ह्णाः । अ॒शेर॑न ॥ १ ॥

हे इंद्र चतेन त्वद्विश्येन यज्ञेन बलिनोभे रोदसी व्यावापृथिव्या पुनामि । लोकद्वयं हिमकानां तवाय
ष्टृणां वापगमनेन पावयामि । किंच भुल्लोकेऽनिद्रा इंद्रविरहितानामाश्रयभुता महीरवीः अत एव दुहो
द्रोहिणामाधारभुतत्वात्स्वयमपि द्रोग्धीः सं दहामि । संभुयैकहेलया दहामि । पुनगा एव विंशत्यंत । यच
यामु भुमिष्वमिचाः शत्रवोऽभिवृग्याभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्माभिर्घातिता वा ॥ वृगतर्गतिकर्मा ।
कान्दसो धातुः ॥ ते सर्वे परि तृह्णा हिंसिताः ॥ तृह हिंसार्थः । ऊदित्वाद्यस्य विभाषतीटप्रतिषेधः ॥ हिंसिताः
संतोऽशेरन् । शयनं प्राप्ताः ॥ शतिर्व्यत्ययेन परस्मैपदं । शीङो ऋट् । पा० ७. १. ६ । शीङः सार्वधातुके गुणः ॥
वैलस्थानं । विलशब्दो गतसमानार्थः । स च गतः श्मशानवचनः । अतोऽयमपि श्मशानवाची । अथवा
विलसंबंधिस्थानं नागलोकः । तत्र वाशेरन ॥ यद्वा । विल क्षेप इति धातुः । घञर्थे कः । म्वाथिकोऽण । तच्च
शवाः क्षिप्यंत इति वैलस्थानं श्मशानं ॥ तत्र त्वया हता भूमिं श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शरते । तान्द
हामीत्यर्थः ॥

अ॒भि॒वृ॒ग्या॒ चिद॑द्रि॒वः॒ ग्री॒षा॒ या॒तु॒मती॑नां ।
छि॒न्धि॒ व॒टूरि॑णा॒ प॒दा म॒हाव॑टूरि॒णा प॒दा ॥ २ ॥

अभिऽवृण्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।

छिन्धि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिवो विरिणां भवक यद्वाद्रिमेघस्यादतीरिद्र त्वं यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानां । यद्वा । यात-
नसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनां । अथवा । यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रुणां
सेनाः । शीर्षा शीर्षाण्याभिवृण्या चिदमितः प्राथिव छिन्धि । चूर्णय । यद्वा । तासां संबन्धीनि रथादीनि
छिन्धि । केन साधनेनेति तदुच्यते । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तिन त्वदीयपादेन । अतिवि-
स्तृतेत्यर्थः । यद्वा । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः संबन्धिना पादेन । एरावतपादेनेत्यर्थः । न केवलम-
येन केन पादेनेत्याह । महावटूरिणा पदा महावेष्टनवता स्वीयेनेरावतसंबन्धिना वा पादेन छिन्धि । चूर्णय ॥
वट वेष्टने । खर्जिपिण्यादिभ्य ऊरोलच्चां । उ० ४. ९० । इत्यूरप्रत्ययः । अत इतिठनावितोनिः ॥

अवासां मघवअहि शर्धो यातुमतीनां । विलस्यानके अर्मके महाविलस्ये अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसां । मघऽवन । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनां । विलऽस्यानके । अर्मके ।

महाऽविलस्ये । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इंद्र मघवन धनवन् आसां यातुमतीनां । यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां
वा सेनानां शर्धो बलमव जहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते श्वैररणीये विलस्यानके कुत्सिते पूर्वोक्त-
लक्षणे रमगानि क्षपयेति शेषः । यद्वा । विलस्यानके बिलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थानेऽधकारावृतेऽधीनोके
स्थापयेति शेषः । ननु यत्र क्वचित्चुद्रे नेत्याह । महाविलस्ये सर्वगतव्ये महारमगानि नागलोके वा । पुनः
कीदृशे । अर्मके कुत्सिते गतामुभिररणीये ॥

यासां तिस्रः पंचाशतोऽभिवृणैरपावपः । तत्सु ते मनायति तत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासां । तिस्रः । पंचाशतः । अभिऽवृणैः । अपऽअवपः । तत् । सु । ते । मनायति ।

तत्सु । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इंद्र यासां पूर्वमंचोक्तलक्षणानां सेनानां तिस्रः पंचाशतः त्रिगुणितपंचाशत्संख्यां सार्धशतमभिवृणैरभि-
गमनैः ॥ वृणैर्गतिकर्मैत्युक्तं ॥ अभिगम्यापावपः नाशितवानसि । हे इंद्र तत्तादृशं सेनावधादिरूपं कर्म सु
मनायति । मुषु संभावयतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र ते तवाध्यर्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि तद्वदिति सु मनायति ।
अत्यल्पमिदमिति मुषु मन्यते ॥

पिशंगभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिद्र सं भृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशंगऽभृष्टिं । अंभृणं । पिशाचिं । इंद्र । सं । भृण । सर्वं । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हे इंद्र पिशंगभृष्टिमीषद्रक्तवर्णं अंभृणमतिभयंकरं शब्दायमानं ॥ भृण शब्दे । यक्ष्णुगतात्पचावधि
क्वांसो भजोपय ॥ यद्वा । महांतं । अतिप्रवृद्धमित्यर्थः । अंभृण इति महत्त्वम अंभृणो माहिन इति तच्च
पाठात् । उक्ताविधिं पिशाचिं पिशाचविशेषं । जरामित्येके । सं भृण । सम्यग्बर्हय । न केवलं तमेकं किंतु सर्वं
रक्षो रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं नि बर्हय । निषूदय । बृह हिंसायां चीरादिकः ॥ नामय । वधकर्मैतत्
नितोश्चयति निबर्हयतीति तचोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र ऐंद्रतुषस्यावर्मह इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये । षष्ठ्येति खंडे सूचितं ।
अवर्मह इंद्र वृषसिद्धि । आ० ८. १. इति ॥

अवर्मह इन्द्र दादृहि शुधी नः शुगोच हि द्यौः द्या न भीषाँ अद्रिवो
 घृणान् भीषाँ अद्रिवः ॥ शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुपेभिरियंसे ।
 अपूरुषघ्नो अप्रतीत पूर सत्वभिस्त्रिभिः पूर सत्वभिः ॥ ६ ॥
 अवः । महः । इन्द्र । दादृहि । शुधि । नः । शुगोच । हि । द्यौः । द्या । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
 • घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ॥ शुष्मिन्तमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उपेभिः । इयंसे ।
 अपूरुषघ्नः । अप्रतिऽइत् । पूर । सत्वऽभिः । त्रिऽसप्तैः । पूर । सत्वऽभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महांतं जलधारिणं मेघं महांतं वृत्तं वावरवस्तादवाङ्मुखं ॥
 पूर्वाधरेत्यादिनामिप्रत्ययोऽवादेशश्च । अस्मरूधरवरित्युभयथा कंदसि । पा० ८. ३. १०. । इति रेफः ॥ दादृहि ।
 विदारय । किंच नोऽस्मादाक्यं शुधि । गृणु । हे अद्रिवः । अद्रिर्मेघः । तद्वन्निद्र हि यस्मात्कारणाह्वायं लोको
 देवानामाश्रयभूतः शुगोच शोचति । वृध्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तच्च दृष्टांतः । द्या न ॥ चेति
 भूनाम । चार्थं निवसंत्यस्यामिति द्याः । द्यौ जै पे चये । अधिकरणे कृिप ॥ द्या न सर्वानवामाश्रयभूमिरव ।
 सा यथा भीषा वृध्यभावात्सस्यादिगोपभीत्या शोचति तद्वत् । लोकोदयमपि वृध्यभावेन शोचतीत्यर्थः ।
 अमुरपचं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने द्यावापृथिव्यां शोचत इत्यर्थः । तस्माच्छुधीति पूर्वत्रान्वयः ।
 भीती दृष्टांतः । हे अद्रिवः शत्रूणां भणक् । यद्वा । अद्रिर्वज्रः । तेन तदन । हे इन्द्र घृणाद्भीषा न दीप्ता-
 दग्नेर्मूर्त्यंतरात्पृथोऽस्ति । त्वपृथोऽस्ति । पुर्वं यथा द्यावापृथिव्यां शोचतस्तद्वत् । अत्रेतिहासमाहः । पुर्वं जगति
 महांधकारिणावृते सति देवा विचिंत्यापि प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्टृरूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्तमो
 व्युदस्यत्तदपश्यत् । तं दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यां बिभ्यतुरिति । स चोभे त्वष्टृर्विभ्यतुः । ऋ० १. ९५. ५. । इत्यादिश्रुतितो
 ऽवगंतव्यः । यद्वा । घृणः केवलोऽपि । तस्माद्यथा बिभीतस्तद्वत् । सा च भीतिररेजतां रोदसी । ऋ० १.
 ३१. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽवगंतव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं शुष्मिभिर्वधैः शुष्मि-
 तमो हि । अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणादुपेभिरुद्धूनीरतिक्लृर्वधस्तदपाधिः सहितस्त्वमीयसे । शत्रुन
 मेघान्वा गच्छसि ॥ इह गती । देवादिकत्वात् श्यन ॥ यद्वा । शुष्मिभिर्वधैरिति संबंधः । हे शूर विक्रांत
 सत्वभिरप्रतीतावसन्ने रक्षःप्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धे शत्रुभिरनाक्रांत । यद्वा । सत्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्कि-
 रनधिगत । अपूरुषघ्नः पीरूपोपेतानां यजनसमर्थानामहननस्त्वं । त्रिभिः सत्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभि-
 रनुचरेत्पेतः सन् । इयस इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाग्यायाः पुरस्ताद्वनोति ह्रीत्येषा प्रक्षेपणीया । तत्रैव खंडे सूचितं ।
 वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मो पु वो अस्मदभि तानि पीस्या । आ० ८. १. । इति ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।
 सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।
 सुन्वानायेंद्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवं ॥ ७ ॥
 वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयं । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।
 देवानां । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । मिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।
 सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आऽभुवं । रयिं । ददाति । आऽभुवं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र सुन्वन् त्वामुद्दिष्टाभिषवं कुर्वन्त्यजमानः क्षयं सर्वैर्वस्तव्यं गंतव्यं वा गृहं वनोति हि । त्वत्प्रसादात्सं-
 भजते । हिः प्रसिद्धार्थः । किंच सुन्वानो हि सोमयागं कुर्वाण एव परीणसः परितो नष्टान् संबन्धान् द्विषो

द्वेष्टमव यजति । नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्विषोऽप्यव यजति । किंच सुन्वान इदमिषवोप-
लक्षितं यागं कुर्वाणो हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवान्नवान् अवृतः परैरनाक्रांतः सन् सहस्रा सहस्राण्य-
परिमितानि गवादिधनानि सिषामति । माधयितुं संभक्तुं त्रिच्छति ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादि-
हभावे जनमनखनेत्यात्वं ॥ केनेदं लभ्यत इति, तत्राह । सुन्वानायेन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यजमानाय
वार्यामिन्द्र आभुवं समंताद्भवन्शीलं तथाभुवं पुनर्भवन्शीलमतिसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रयच्छति ।
तस्मात्सुन्वानः सिषामतीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १९ ॥

विंशेऽनुवाकि षट् सूक्तानि । तत्रा त्वा जुव इति षट्त्वं प्रथमं सूक्तं पारुक्कपमात्यष्टं । त्वं नो वायवित्वं
त्याष्टितुः पथ्यचरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादिदमुत्तरं च वायुदेवत्वं । अत्रानुक्रमणिका । आ त्वा षट्वाग्यं
त्वत्याष्टिरिति ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहन्तिह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।
ऊर्ध्वा ते अनु सृनुता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मुखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये ।
सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्ध्वा । ते । अनु । सृनुता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मुखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवन्तो वा सामर्थ्यान्नियुत्संज्ञका अथाः ॥
रहि गता । लिटः कानच । क्वांसोऽनुनामिकलोपः ॥ इहास्मिन्यज्ञे प्रयश्चरपुरोडाशादि हविर्लक्षणमसं
वहन्तु । प्रापयन्तु । किमर्थं । पूर्वपीतये पूर्ववत्पानाय । पुनः किमर्थं । पूर्वपीतय इतरदेविभ्यः पुरा पानाय ॥
मरुद्गधादिस्वात्पूर्वपदातोदान्तत्वं ॥ किंच हे वायो ते तव संबंधि मनोऽनु सृनुता प्रियमत्यात्मिका स्तुतिरूपा-
स्मदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः । सृनुतेति वाङ्माम सृनुता ब्रह्मति तन्नाममूक्त-
त्वात् । ऊर्ध्वोन्नता तथा जानती तव गुणान्विशिष्टावगच्छन्ती । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं च हे वायो मुखस्य
यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषं तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थं । दावनेऽस्मभ्यमभिमतदानाय ॥ उभयत्र ददातेः
कर्मणि भावे च क्रमेणादिको वनिः । क्वांस उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुन्नियुक्तेन रथेना याहि ।
आगच्छ ॥

मंदंतु त्वा मंदिनो वायविंदवोऽस्मत्क्राणासः सुकृता अभिद्यवो
गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥ यज्ञ क्राणा इरथ्य दशं सचैत ऊतयः ।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ई धियः ॥ २ ॥

मंदंतु त्वा । मंदिनः । वायो इति । इंदवः । अस्मत् । क्राणासः । सुकृताः । अभिद्यवः ।

गोभिः । क्राणाः । अभिद्यवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरथ्य । दशं । सचैते । ऊतयः ।

सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ई । धियः ॥ २ ॥

हे वायो त्वा त्वामस्मदस्माकं संबंधिन इंदवः क्लेदयितारः सोमा मंदंतु । मादयंतु ॥ व्यत्ययेन परस्त्रीपदं ॥
कीदृशाः सोमाः । मंदिनो मादयितारः क्राणासः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापविचशो-
धनयष्टादिभिः सुष्ठु कृताः अभिद्यवोऽभितो योतयंतः गोभिर्वीरिभिसंचरूपाभिः क्राणाः क्रियमाणा
ह्रयमानाः । यद्वा । गोभिर्गंतुभिराहवनीयं प्रत्यानेतुभिः क्राणा ह्रयमानाः ॥ करोतिः शानच् । क्वांसः शपो

मुक् ॥ तथाभिद्यवोऽभिगन्तारः । हे वायो यद्यस्मात्कारणात् । ह्यशब्दः प्रसिद्धी । दक्षमस्मदागदेशं प्रति
गंतुमुत्साहवतं समर्धयितारमो त्वां नियुत एतत्सञ्ज्ञकास्तवाश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः
कर्माण्युद्दिश्य सचन्त त्वां संगच्छन्ति यागदेशं वा । किमर्थं । इरर्धं प्रापयितुं परिचरितुं वा ॥ ईर गतो । तुमर्थं
कथ्यप्रत्ययः । इह्स्वस्कादसः ॥ इरर्ध्यातिः परिचरणकर्मा इरर्ध्याति विधेमेति तन्नाममुक्तत्वात् ॥ कीदृशास्माः ।
क्राणाः स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कर्षाणाः । क्राणाः कर्षाणा इति यास्कः । नि० ४ १० । ऊतयो रक्षणवत्यः
प्रीतियुक्ता वा तथा सधीचीनास्वया सहांचंत्यो गच्छन्त्यः ॥ सहस्य सध्रिर्विभाषाचरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययनां
द्वोदात्तः ॥ किंच धियः कर्मवतो बुद्धिमंतो वा ऋत्विजो यजमाना वोप ब्रुवते । उपेत्य ब्रुवति स्वाभिमत
विज्ञापयन्ति वा ॥

वायुर्युक्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोळ्वे
वहिष्ठा धुरि वोळ्वे ॥ प्र बोधया पुरंधिं जार आ समतीमिव ।

प्र चक्षय रोदसी वासयोपसः श्रवसे वासयोपसः ॥३॥

वायुः । युक्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्वे ।

वहिष्ठा । धुरि । वोळ्वे ॥ प्र । बोधय । पुरं धिं । जारः । आ । समतीं ऽदेव ।

प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उपसः । श्रवसे । वासय । उपसः ॥३॥

अयं वायू रोहिता रोहितवर्णावर्था धुरि धारणप्रदेशं रथस्यायभागे यद्वा भारवहने युक्ते । ऋचियो
जयति । तथा ऋचिदरुणारुणवर्णा धुरि युक्ते । तथाजिराजिरा गमनशीलो वर्णविशेषयुक्ता कदाचियुक्ते ।
यद्वा । एतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युक्त इति तदाह । वोळ्वे धुरं वोढुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा वहिष्ठा
वतिशयेन वोढारावर्था ॥ वोढृशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठमेयः सति तुलोपः । टत्वादिकममिद्वत्त्वान्नवर्तते । द्विवच
नस्याकारः ॥ धुरि वोळ्वे महद्भारं वोढुं महति भारं वोढव्यं सति । पुनः पुनर्वायुग्रहणमश्रयोजनवचन
चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थं । इदानीं प्रत्यक्षणाह । हे वायो पुरंधिं वह्नप्रज्ञं सामर्थ्याद्यजमानमिति
गम्यते । पुरंधिर्बद्धधीरिति यास्कः । नि० ६. १३ । तं प्र बोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारा
येति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक आ समतीमुपपत्यागमनध्याननिपटस्वपंती पुरंधिमिव प्रकृष्टश
रीरधारिणी योषितमिव । तां यथा स्वसंकेतेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्यशेनपटस्वपंतं यजमान
प्र बोधय । किंच तदर्थं रोदसी यावापुर्धिया प्र चक्षय । प्रकर्षणं प्रख्यापय । प्रकाशयत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थं
मुपमो वासय । उपः कालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं कृषित्यर्थः । पुनस्तदेव प्रार्थ्यते । श्रवसे । श्रव इत्यज्ञ
नाम । तव हवीरूपान्नस्वीकारायोपमो वासय ॥

तुभ्यमुपासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चिच्चा नव्येषु रश्मिषु ।

तुभ्यं धेनुः सबदुघा विश्वा वसूनि दोहते ।

अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥४॥

तुभ्यं । उपसः । शुचयः । परा ऽवति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दंसु । रश्मिषु ।

चिच्चा । नव्येषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यं । धेनुः । सबः ऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।

अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥४॥

हे वायो तुभ्यं स्वर्द्धमुपास उपसः पूर्वोक्तरीत्या स्वया प्रकाशिताः शुचयः शुद्धा दीप्ता वा परावत्यंत-
हृरदेशेऽतरिषे दंसु दंसु कर्मवत्सु । यद्वा । गृहनामैतत् ॥ अंत्यलोपस्कादसः ॥ गृहवदाकादंकेषु । रश्मिषु

स्वकीयेषु तैर्भद्रा भंदनीयानि कल्याणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वते । विस्तारयन्ति । यद्वा ।
उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताग्निज्वालावत्स्वागताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते ।
अग्निज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः । उपःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते ।
ननु केवलं साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नन्वेषु नूतनेषु स्तूयमानेषु ॥ गुं सुती । अचो यत् । वांतो यि
प्रस्थ इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ रश्मिषु चित्राणि नानावर्णयुक्तान्याख्यभूतानि तन्वते ।
उपःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः । अग्निद्वारति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नाना-
वर्णत्वाच्चित्रत्वं । किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं त्वयागार्थमेव धनुर्घृतादिना प्रीणयिषी गौः । जातावैकवचनं ।
सबर्दुषा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥ दुहः कस्यस्येति कप ॥ सती विश्वा वसुनि सर्वाणि धनान्याज्या-
दिरूपाणि दोहते । स्वयमेव दग्धि । प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि न दुहन्नुनमां । पा० ३. १. ८९. इति यग-
भावः । क्वांसः शपो लुगभावः ॥ कस्तत्र विशेष इति चेत् उच्यते । हे वायो दिवो दीप्तादंतरिक्षात्प्रवृत्त
एतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवानज्जनयः । जनयसि । उत्पादयसि । किमर्थमिति
तदुच्यते । वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्योऽद्भ्यो वृष्टिलक्षणाभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः । नदीनामेतत् वक्षणा वृजाना
इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूया इषणंत भुवण्यपामिषंत भुवणि ।

त्वां त्सारी दसमानो भर्गमीदृ तक्कवीये ।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यं । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मदेषु । उयाः । इषणंत । भुवणि ।

अपां । इषंत । भुवणि ॥ त्वां । त्सारी । दसमानः । भर्गं । ईदृ । तक्कवीये ।

त्वं । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यंतं शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं
तेषां शुद्धत्वे । तुरण्यवस्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं उया उन्नर्णतेजसः सोमा मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु भुवणि
भरणवति याग इषणंत । आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । शश्रमी द्वां विकरणी ॥
किंचापां भुवणि मेघ इषंत । उदकमिच्छन्त्युत्पादयितुं । अग्नी हयमानस्याङ्गतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् ।
यद्वा । यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुह्वाना अपां वर्षणमिषंत । इच्छन्ति । किंच हे वायो भर्गं भजनीयं त्वां त्सारी
त्वरणवानत्यंतभीतो दसमान उपचीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानस्तक्कवीये तस्कराणां
यज्ञविघातिनामन्यत्र गमनायेदृ । स्तीति ॥ ईड सुती । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात्
सर्वस्मात्प्रोक्ता भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनो भयाद्वर्मणास्मदीयहविषां धारणेन पासि पालयसि । किंचा-
सुर्यादसुरसंबन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्मद्वारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोषि अतः
स्तीमीत्यर्थः ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुत्सतीनां विशां ववर्जुषीणां ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहते आशिरं ॥ ६ ॥

त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्यः । सोमानां । प्रथमः । पीतिं । अर्हसि ।

सुतानां । पीतिं । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुत्सतीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आऽशिरं । घृतं । दुहते । आऽशिरं ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमपूर्वः । न विद्यते पुर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं । तदर्हतीत्यपूर्वः । तादृशः अत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पानमर्हसि । प्राप्नोषि । मुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यच्च यत्राभिषवोऽस्ति तच्च सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पुर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथग्भिधानं । न केवलं सोमपानमात्रं उतो अपि तु विजृम्भतीनां विशेषेण होमवतीनामाहुतवतीनां वा ॥ जुहोतिः संपदादिस्त्रयणो भावे क्रियते । ततो मनुजोऽपी ॥ ववर्जुषी-
णामनभिमतपापं वर्जयंतीनां ॥ वर्जयतिर्लिट्ः क्रमुडीप्संप्रसारणत्वानि ॥ विश्वामृत्विज्यजमानरूपाणां प्रजानां
संबन्धि हविः स्वीकरोपीति शेषः । यद्वा । तेषां यष्टूणां विश्वा इहेनवः सर्वा अपि गावस्ते त्वदर्थमाश्रि-
रमाश्रयणद्रव्यं क्षीरं कुष्ठे । कुष्ठति स्वयमेव ॥ कर्तारं न दृहन्नुनमामिति यगभावः । क्षोपस्त आत्मनेपदे-
ष्विति तन्क्षोपः । बह्वलं कंदसीति बट् ॥ तथाशिरं घृतमुपस्तरणाभिघारणायाश्रयणाय योग्यं करणं
द्रव्यं कुष्ठति ॥ ॥२३॥

स्तीर्णं बर्हिरिति नवर्चं मूक्तं पारुक्तेपमात्यष्टं । पुर्वत्र तुशब्दाद्वायुदेवत्वं । आ वां रथ इत्याद्युक्त्यं चक्रमेन्द्रं ।
सप्तम्यष्टम्यावष्टी । अचानुक्रमणिका । स्तीर्णं नव चतुर्थ्याद्याः पंचैवाश्वोपांत्य अष्टी इति ॥ मूक्तस्य विशेषातिनि-
योगो लिंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठोऽहनि प्रउगशस्त्र आर्चां तूर्वा प्राकृतयोर्वायवेन्द्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्ती ।
षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । स्तीर्णं बर्हिरिति तूर्वा । आ० ८. १. इति ॥

स्तीर्णं बर्हिरुपं नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते शतिनीभिर्नियुत्वते ।

तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमंतो अस्थिरन्मदाय क्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णं । बर्हिः । उपं । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते ।

शतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुऽमंतः । अस्थिरन् । मदाय । क्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नोऽस्म्यश्चार्थं स्तीर्णमाकृतं बर्हिरभिलक्ष्योप याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये हविषां
भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकानि नियुता । जातविकवचनं । नियुत इति
वायोरश्वाणां नामधेयं नियुतो वायोरिति निरुक्तत्वात् । अ० १. १५. । तथा शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिर्नि-
युक्तिरागच्छति शेषः । यद्वा । सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च नियुक्तिर्नियुत्वते तद्वति देवाय हविर्दीयत इति
शेषः । यद्वा । तुभ्यमित्यनेन संबन्धः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुक्तिस्तद्वति देवाय वीतमानाय तुभ्यं ॥ इयि च । पा०
६. १. २१२. । इत्याबुदास्तत्वं ॥ पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पुर्वं पानाय देवा येमिरे । यमितवतः । यद्वा । स्तोतार
ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवतः । अयं पिबा मधुनां मुतं वायो
। अ० ४. ४६. १. । इत्यादिमंचांतरप्रसिद्धिवीतनार्थो हिशब्दः । किंचेते त्वदर्थं सुतासोऽभिपुता मधुमंतो माधु-
र्योपेताः सोमा मदाय तव मोदायास्थिरन् । तिष्ठति । किंच क्वे कर्मणे तत्सिद्ध्यर्थमास्थिरन् । अर्वाभिर्भृ-
तास्तिष्ठति । अतस्त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेऽहं दसे लुडि च्यत्ययेन अस्य रन् । स्वाच्चोरिञ्चेति मिचः कित्त्वं
धातोरित्त्वं च । इत्स्वादंगादिति सिलोपः ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्याही वसानः परि कोशमर्षति

शुक्रा वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वहं वायो नियुतो यास्यस्मयुजुषाणो यास्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं । अयं । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्याहा । वसानः । परि । कीर्णं । अर्पति ।
 शुक्रा । वसानः । अर्पति ॥ तव । अयं । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।
 वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हे वायो तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं ॥ मुपां मुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥ अयं सोमो ह्ययमानः कोशं कोशस्थानीयं
 ग्रहमर्पति । गच्छति । प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिपवसाधनैरपगतजोषत्विन शोधितः ।
 यद्वा । अद्रिभिरभिपूतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्याहा मुहणीयानि तैर्जांसि
 वसानः पिधानः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तैर्जांसि वसानः सोमोऽर्पति । त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी
 गता । व्यत्ययेन णप् ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यद्यत्यन्तं स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये
 हूयते । सत्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं
 सोममस्मयुरस्माभिसन्धान ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं नियुतो वह । नियुत्संज्ञकानश्चान्वहनाय प्रापय । ततः परं
 याहि । दिवं प्रति गच्छ । तथा कुर्वन् अस्मयुरस्माभिर्युक्तः सन्नस्नाननुगृह्णन् अस्मान्कामयमानो वा ॥ क्वचि
 क्कादसंऽत्यलोपे क्वाक्कदसीत्युः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

आ नो नियुद्भिः गतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुपयाहि वीतये
 वायो हव्यानि वीतये ॥ तवायं भाग ऋत्वियः सरग्मिः सूर्यं सचा ।
 अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥
 आ । नः । नियुतऽभिः । गतिनीभिः । अध्वरं । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये ।
 वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तव । अयं । भागः । ऋत्वियः । सरग्मिः । सूर्यं । सचा ।
 अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनं यज्ञं गतिनीभिर्नियुद्भिः सहस्रिणीभिश्च ताभिस्त्वदीथैरश्विनीऽस्मद्यज्ञं
 मुपा याहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये त्वदभिमतकामाय तत्पूतये । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादि-
 हविर्भक्षणायाध्वर हव्यानि चोपलब्ध तेषामिव भक्षणाय गतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः । किंचायं तव
 भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः । ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते । क्कदसि
 घस । पा० ५. १. १०६. । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया वाधादोर्गुणाभवि यण ॥
 किंच सोमः सूर्यं उदिते सति तस्य रग्मिभिः सचा सह सरग्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा । तैः
 सहितो भवति । यतः सूर्यं उदिते सति रग्मिर्भवति अतः प्राप्तकाल इत्यर्थः । किंच सोमा अध्वर्युभिर्यमसा-
 ध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्वहवचनं । तैर्भरमाणा भ्रियमाणा अयंसत । नियता अभवन् । किंच हे वायो ते
 सोमाः शुक्रा अयंसत । अतन्तदीप्ता उद्यताः । अतस्तेषां भक्षणायायाहीत्यर्थः ॥

आ वां रथो नियुत्वान्वष्टवसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये
 वायो हव्यानि वीतये ॥ पिवतं मध्वो अंधसः पूर्वपेयं हि वां हितं ।
 वायवा चंद्रेण राधसा गतमिंद्रश्च राधसा गतं ॥ ४ ॥
 आ । वां । रथः । नियुत्वान् । वष्टात् । अश्वसे । अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । वीतये ।
 वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ पिवतं । मध्वः । अंधसः । पूर्वऽपेयं । हि । वां । हितं ।
 वायो इति । आ । चंद्रेण । राधसा । आ । गतं । इंद्रः । च । राधसा । आ । गतं ॥ ४ ॥

केवलं वायुं सुत्वा व्यासक्ततयेंद्रवायू लीति । हे वायो त्वामिन्द्रं च वां युष्मान रथो युवयोः संबधी रथो नियुत्वा न नियुज्जिरश्चिस्तद्वान मन्ना वक्षत । देवयजनं प्रति युष्मानावहनु ॥ वह्निल्यङागमः । मिश्रह्वः मिति सिप ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिन्द्रार्थमपि वहति । किमर्थं । अवमे गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थं । प्रयांस्यन्नानि सोमलक्षणानि सुधितानि मुपु गृहीतानि वीतये । तेषां भक्षणाय । तथा हव्यानि वीतय इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वतः क्तिन । मन्त्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं ॥ किंच मध्वो मधुररसस्याधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि पठि ॥ मधुरं सोमं पिबतं । यतः पुर्वपेयमितरदेवभ्यः पुर्वपानं वां युवयोर्हितं ॥ पातरचो यदिदं यत । ईयतीती कारः ॥ अभिमतं । अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपीन्द्रादपि वायोः पुर्वपानं त्वं हि पुर्वपा अमि । अ० ४. ४६. १. । देव दधिपे पुर्वपेयं । अ० १. ९२. १. । इत्यादिषु सर्वत्र प्रमितं तथापीन्द्रस्येतरदेवभ्यः पुर्व वायुना सह पानं चेन्द्रतुरीयार्थवादनब्राह्मणे देवा वै सोमस्य राज्ञोऽयपेयं न समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादित । उ० ब्रा० २. २५. । किंवागमनसमये हे वायो त्वमिन्द्रश्च चन्द्रणास्मदाह्लादकेन हिरण्येन राधमा गवादिरूपेण धनेन च सहा गतं । आगच्छतं । राधमा रत्निन धनेन सहा गतं ॥ गमेर्लोपि क्हादसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेश-
त्यनुनासिकलोपः । लुङि च मन्त्रे घसति त्रैलुक् ॥

आ वां धियो ववृत्युर्ध्वराँ उपेममिन्दुं मर्मृजंत वाजिनं माणुमत्यं न वाजिनं ।

तेषां पिबतमस्मयू आ नो गंतमिहोत्या ।

इंद्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवं ॥ ५ ॥

आ । वां । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । उमं । इंदुं । मर्मृजंत । वाजिनं ।

आणुं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ तेषां । पिबतं । अस्मयू इत्यस्मयू । आ । न । गंतं । इहा । क्रत्या ।

इंद्रवायू इति । सुतानां । अद्रिऽभिः । युवं । मदाय । वाजऽदा । युवं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायू वां युवां धियः कर्माणि सोत्रादिलक्षणान्यध्वरानुपास्मदीयान्यज्ञान लोकोक्त्य ववृत्युः । अतिशयेन वर्तयति प्रवर्तयति । किंच युष्मदर्थं वाजिनं यज्ञेनाय द्रोणकनशाद्ब्रह्मान्प्रति गमनवतमामिवावत वेममिन्दुं पुरतो वर्तमानं सोमं मर्मृजंत । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयति । मार्जनं दृष्टातः । आणुमतिशी घर्गाभिनमत्यं न सततं गंतार वाजिनं वजनवतमश्वमिव । तं यथा स्वदायपनयनेन संमार्जयति तद्वत् । किंच हे इंद्रवायू तेषामध्वर्यूणां संबन्धिनः शोभितान मोमान्पिबत । पानं कुरुतं । तदर्थं नोऽस्माक यज्ञ प्रतिहिदा नीमूत्यास्मद्रक्षणेन सहा गतं । आगच्छतं । किंच हे इंद्रवायू अस्मयू अस्मयज्ञमिच्छती युवं युवामद्रिभिर्यावभिः सुतानामभिपुतानां ॥ पुर्ववत्कर्मणि पठि ॥ तान्पिबतमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तृप्रथ मोदाय वा । यतो युवं युवां वाजदा वाजस्यान्नस्य दातारं । अतः पिबतमित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो णुका अयंसत ।

एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाश्वः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वां । सोमाः । अपऽसु । आ । सुताः । इहा । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत ।

वायो इति । णुकाः । अयंसत ॥ एते । वां । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रं । आश्वः ।

युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोस्तव चंद्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्वस्यदीयेषु कर्मसु ॥ ऊहितमित्यादिना विभ-

तेष्वदात्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थानि सुता अध्वर्युभिर्भरमाणास्तेर्धियमाणा गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः ॥
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ संत आर्यसतः । आगच्छन्तः । युवयोर्नियता भवन्ति । किञ्च त एव सोमाः शुक्राः शुभा
दीप्ता अर्यसतः । नियता भवन्ति । किञ्चत आश्वो व्यापकाः सोमा वा युवां । प्रीणयितुमिति शेषः । तिरः
पवित्रं तिर्यग्भुतं सोमांतर्धायकं वोर्णामयं पवित्रमभ्यसृजत । अभिलक्ष्यासृज्यन्तः । सृष्टा भवन्ति ॥ सृजेः कर्मणि
लुङि लिङ्गिच्चावात्तनेपदेष्विति मिचः कित्वाद्गुणाभावोऽमागमाभावश्च ॥ किञ्च युवायवो युवां कामयमाणाः
सोमासः सोमा अययावययान्यच्छिन्नानि रोमाणि पवित्रसंबन्धीन्यविरोमाणि । यद्वा । अयया अविमयानि ॥
मकारो लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाण्यत्यतिक्रम्य पात्राव्रज्जंतीति शेषः । पुनस्त एत विशेष्यते । अत्यतिशयेना-
वयया वयरहिताः सोमासः सोमा असृजतेति शेषः ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यच्च यावा वदन्ति तच्च गच्छतं गृहमिन्द्रश्च गच्छतं ।
वि सूनृता ददृगे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरं ॥७॥
अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यच्च । यावा । वदन्ति । तच्च । गच्छतं ।
गृहं । इन्द्रः । च । गच्छतं ।
वि । सूनृता । ददृगे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरं ।
इन्द्रः । च । याथः । अध्वरं ॥७॥

हे वायो त्वं ससत आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो बह्वन्यजमानान् । शश्वदिति बह्वनाम शश्वद्विश्व-
मिति तन्नामसु पाठात् । अत्यतिक्रम्योपेत्यास्मयज्ञं याहि । गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह ।
यच्च यावा वदन्ति यस्मिन्दृशेऽभिषवार्थः पापाणध्वानिः श्रूयते तच्च गच्छतं तं देशं प्रत्यागच्छतं । गृहं यज्ञगृहं
गच्छतं । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतथ्यात्मिका स्मृतिरूपा वाग्यच्च वि ददृगे विशेषेण दृश्यते ।
श्रूयत इत्यर्थः । तच्च गच्छतं । यच्च च घृतमत्यंतदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छति आहवनीयं प्रति
नीयते ॥ रीङ् स्वर्णे । दिवादित्वात् श्यन् ॥ तच्च गच्छतं । गमनप्रकार एव विशेष्यते । पूर्णया संपूर्णया पुष्टा-
गया नियुता ॥ जाताविकवचनं ॥ नियुज्जात्याध्वरमस्मदीयं यज्ञमा याथः । आभिमुख्येन प्रयाथः । किञ्च हे
वायो त्वमिन्द्रश्च युवामध्वरमस्मदीयं यागमा याथः । सहैवागच्छतं । तथास्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ॥

अचाह तद्धेत्ये मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठंत जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।

साकं गावः सुवन्ते पच्यन्ते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो

नाप दस्यन्ति धेनवः ॥ ८ ॥

अच । अह । तत् । वहेत्ये इति । मध्वः । आऽहुतिं । यं । अश्वत्थं । उपऽतिष्ठंत । जायवः ।

अस्मे इति । ते । संतु । जायवः ।

साकं । गावः । सुवन्ते । पच्यन्ते । यवः । न । ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः ।

न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रवायू अचाहास्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहति विनियहार्थीयः ॥ मध्वो मधुरस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्या-
ज्जतिं प्रदेशद्रव्यं वहेत्ये । धारयतं । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना
उपतिष्ठंत उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयावर्थः । किञ्चास्मै अस्माकं संबन्धिना जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्त अश्विजः
संतु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार अश्विजोऽस्मे
संतु नान्यस्य । अच वहेत्ये इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तच्चाह । हे इन्द्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः साकं सहैव

मुवते । युष्मदर्थमेव चीरमुत्पादयति । दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । गावः भाकं सहैव मुवते । अपत्यमुत्पादयति त्वहोहणार्थं ॥ आदादिकः । कृत्वात्तास्यमुदत्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुभ्रमः ॥ किंच यवः । जातावेकवचनं । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच हे वायो इद्र च यतो गाव एवं मुवते अतस्ते त्वदर्थं धेनवो नोप दस्यति । नोपचीणा भवति । रोगादिना कृणा न भवति । न केवलमनुपचीणाः किंतु धेनवो युष्मत्प्रीणयिष्यो गावो नाप दस्यति । चोराद्युपहारैरुपचीणा नष्टा न भवति ॥

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽतर्नदी ते पतयंत्युक्षणा महि ब्राधंत उक्षणाः ।

धन्वञ्चिद्य अनाशवो जीराश्चिदगिरोकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियंतवो हस्तयोर्दुर्नियंतवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वा । यो इति । बाहुऽञ्जसः । अतः । नदी इति । ते । पतयन्ति । उक्षणाः ।

महि । ब्राधंतः । उक्षणाः ॥ धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् । अगिराऽञ्जोकसः ।

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । दुःऽनियंतवः । हस्तयोः । दुःऽनियंतवः ॥ ९ ॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभुता इमे पुरतो दृश्यमाना येऽश्वाः संति ते नदी नदने बावापुथिव्यावन्तस्तयोरंतरालं तं त्वां पतयति । पातयति । गमयति । यद्वा । ते तव संबन्धिनोऽश्वाः पतयति । पतति । यज्ञदेशं गच्छति ॥ पत गतीं चोरादिरदंतः ॥ कीदृशाले । बाह्वोजसो बाह्वपु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् सर्वांगवला इत्यर्थः । किंचोक्षणः संस्कारः । युवान इत्यर्थः । महि महदतिप्रभुतं ब्राधंतो वर्धमानाः तथोक्षण उक्षाणः । तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ वा पपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥ किंच धन्वन् चित् धन्वत्युदक निर्गमनापादानभूतेऽतरिक्षेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अव्याप्ता वा । आकाशे विलंबमकुषाणा इत्यर्थः । अत एव जीराश्चित् । चित्कृद्ः पुत्रायां । अत्यंतं क्षिप्रगतयः । यद्वा । अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आकाशमार्गेऽचीणाः । शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंचागिरोकसः । गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ क्वांसमृतीयाया अनुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवो दुःखेन नियंतव्याः । ते यथा जलेन दश दिशो व्यापूर्यन्ति बहवश्च तद्वदंतोऽपीत्यर्थः । पूर्वं गिरानियंताह्यत्वमुक्तं । इदानीं हस्तिनाप्यनियंताह्यत्वमाह । हस्तयोर्दुर्नियंतव उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियंतव्याः । देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तमं तृतीयं मुक्तं । अष्टमिदं न्यासादिति परिभाषया पक्षेऽपि अष्टमिः । अत्यष्टकंदः । ऊती देवानामित्येव चिष्टम् । अत्र चिष्टवत्परिभाषा नाश्रयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणा देवता । अंत्ययोस्तु तत्त्वत्रिंशोक्तदेवता । तथा चानुक्रांतं । प्र सु सप्त मित्रावरुण त्वत्वं त्रिंशोक्तदेवतं अंत्वा चिष्टवति । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके द्वे मुक्ते मित्रावरुणदेवताके ॥ विनियोगो भिन्निकः ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो ह्यं मतिं भरता मृळयद्वा स्वादिष्टं मृळयद्वा ।

ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयं उपस्तुता ।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठं । निऽचिराभ्यां । बृहत् । नमः । ह्यं । मतिं । भरत । मृळयत्ऽभ्यां ।

स्वादिष्टं । मृळयत्ऽभ्यां ।

ता । संऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेयं यज्ञे । उपऽस्तुता ।

अथ । एनोः । क्षत्रं । न । कुतः । चन । आऽधृषे । देवऽत्वं । नू । चित् । आऽधृषे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां ऋषिं प्रशस्यं बृहन्महदतिप्रवृद्धं नमो नमस्कारोपपन्नं सोचं तदुपलक्षितं हविलक्षणमन्नं वा प्र भरत । संपादयत । नम इत्यन्नाम नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । किंच हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां वृद्धिं भरत । यद्वा । मतिं पुत्र्यं हव्यं हविर्भरत । पुर्वत्र पुरोडाशावदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निषयं हविरिति विवेकः । कीदृशाभ्यां ताभ्यां । निचिराभ्यां नितरां चिरकालाभ्यां । नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणति भावः । किंच मृऊयज्ञां स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि मुखयज्ञां तथा त्वादृष्टं स्वादुतरं मृऊयज्ञां हविः मुखयज्ञा । भक्षयज्ञामित्यर्थः । कस्तयोर्विशेष इति तत्राह । ता तां मित्रावरुणां सम्राजा सम्ययाजमानां ॥ राजतः क्लिप । मो राज्ञि समः क्वाविति समो मकारस्य मकारः ॥ घृतामुती । घृतमाभूयत आदीयते याभ्यां तां तादृशां । यद्वा । घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रमूयते सर्वत्रानुज्ञायते याभ्यां तां । एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वाद्होरात्रद्वारा वृष्यत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति । ति० सं० २. १. ७. ३. । इति श्रुतवृष्यनुज्ञाप्रदत्वं प्रसिद्धं । किंचेतां यज्ञे यज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषूपसृता सर्वर्क्षस्त्रिभिः स्तूयमार्गा ॥ गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथापि चैनोरनयोः ॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि च । पा० ७. ३. १०४. । इति गुणाभावेऽतो गुण इति पररूपस्य ॥ चत्र वलं कृतश्चन कस्मादपि च शत्रो राजमादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधुपे । आधुपितुं शक्यं न भवति ॥ कृत्यार्थे तर्कितेति केन्यत्ययः ॥ किंच तयोर्देवत्वं नु चित देवभावोऽपि नाधुपे । आधुपणायोग्यः । यद्वा । पूर्वमिदानीमपि । नु चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १७. । आधुपे न केनाप्याधुपणीयो भवति । एतयोर्बलं नाधुप्यं किमु तद्वैवर्त्म्यमिति भावः ॥

अर्दग्निं गातुरुर्वे वरीयसी पंथां ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।

द्युष्टां मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २ ॥

अर्दग्निं । गातुः । उर्वे । वरीयसी । पंथाः । ऋतस्य । सं । अयंस्त । रश्मिभिः ।

चक्षुः । भगस्य । रश्मिभिः ॥ द्युष्टां । मित्रस्य । सादनं । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यं । वयः । उपस्तुत्यं । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

गातुर्गमनशीला वरीयस्युत्तरोपा उर्वे विस्तीर्णाय यागाय गमनादित्यापारायादर्दग्निं सर्वैर्दृष्टाभुत । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पंथा मार्ग आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशः संगतोऽभुत । भगस्य सर्वभञ्जनीयस्येतन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिर्यजुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त । संगतमभुत । सर्वं स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते । मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सादनं गृहमंतरिक्षं बुधं दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभुत । तथार्यम्ण एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ बुधं सादनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच वरुणस्य तमोनिवारकस्येतन्नामकस्य देवस्य सादनं तथाभुत । यद्यपि सूर्यस्यैकत्वं ऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्मृतिः तथा यद्यपि विभिरपि प्रकाशमयंतरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानंतरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । अथातः कारणाद्दितत्वादयोक्थ्यं स्तुत्यं बृहत् प्रभुतं वयो हविलक्षणमन्नं दधाति । धारयतः । किंचोपस्तुत्यमुपेत्य स्तोतव्यं ॥ एतस्मिन्नास्वित्यादिना क्वप । पा० ३. १. १०९. ॥ बृहत्स्तोमादिना महत्स्तोत्रं वयो हविलक्षणमन्नं च दधाति ॥

ज्योतिष्मतीमदिति धारयन्तिस्वर्वतीमा संचेते दिवेदिवे जागृवांसा दिवेदिवे ।

ज्योतिष्मत्क्षत्रमाणाते आदित्या दानुनस्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीं । अदितिं । धारयत् ऽश्रितिं । स्वः ऽवती । आ । सचेते इति । दिवे ऽदिवे ।

जागृ ऽवांसा । दिवे ऽदिवे ।

ज्योतिष्मत् । शत्रं । आशते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत् ऽजनः । अर्यमा । यातयत् ऽजनः ॥३॥

- अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयाग्नेस्तजोयुक्तामदितिमदीनां संपूर्णलक्षणां क्षितिमग्निर्वामयोग्यां भुम्भित्तरवेदिलक्षणां धारयत् । धारयति । स्वयं कृतवानित्यर्थः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतः । तथा स्वर्वतीं यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवतीं ईदृशीं तामा सचेत । मित्रावरुणा संगती भवतः । न केवलं मेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवं दिवं सर्वेष्वप्यहःसु । कीदृशीं तां । दिवं दिवं प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणां । यज्ञं गंतुमन्लसावित्यर्थः । किंच वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाग्न्यादिस्वीकारेणातिशयेन तजोयुक्तं शत्रं बलमाशान्ति । अश्रुवति । प्राप्तः ॥ अश्रोतेऽर्थादमे लित्यनित्यमागमशासनमिति वचनात्तुडभावः । लटि वा क्तादसः शपः दुः ॥ कीदृशावति तावाह । आदित्यादितेः पूर्वा दानुनस्पती दानस्याग्न्यादिप्रदानस्य स्वाग्निना अभिमत दानस्य पालयितारी वा ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्यं ॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ देवौ । अर्यमाख्यम् देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्यातयज्जनः । तयोरेव संबन्धादुभयोर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वशापारनिर्गोत्रत सर्वजनः । मित्रावरुणावहोरात्रदेवौ अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्मवर्षप्राणिनः प्ररयतीत्यर्थः । किंच यातय ज्जनः । यातयति लोकं यदीया जनाः प्रेष्याः स तादृशः । यद्वा । यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनोऽयष्टारो यन् स तादृशः । कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः मुक्तं यातयतीत्यर्थः । तादृशो अर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वभंगो देवो देवेष्वभंगः ।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजाना करथो यदीमहं ऋतावाना यदीमहे ॥४॥

अयं । मित्राय । वरुणाय । शंतमः । सोमः । भूतु । अव ऽपानेषु । आ ऽभंगः ।

देवः । देवेषु । आ ऽभंगः ॥ तं । देवासः । जुषेरत् । विश्वे । अद्य । स ऽजोषसः ।

तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋत ऽवाना । यत् । ईमहे ॥४॥

अयमस्माभिर्ह्यमानः सोमो मित्राय वरुणाय च शंतमः पीयमानः सन् सुवतसो भुतु । भवतु ॥ क्तादसः शपो लुक् । भुम्वोस्तिङीति गुणाभावः ॥ अवपानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भगो भजनीय स्ताभ्यां । किंच देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरिष्वितरदेवेषु तिराभग आभजनीयः । यद्वा । देवेषु सोतृषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथाभगस्तेरवा सर्वतो भजनीयः । किंच त सोमं विश्वे सर्वे देवासो देवा अथास्मिन्नहनि जुषेरत् । सर्वे ॥ क्तादसो अस्य रत्नादेशाभावः । वज्रलं कंदमोति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते । सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । तथा राजाना राजमाना मित्रावरुणा युवा करथः । कुरुत । सेवेथे इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन शप ॥ यद्यस्मात्कारणायदीमहे यत्प्राप्तुमस्तद्देवान्याचामहे ॥ ईड् गती । देवादिकः । क्तादसो विकरणस्य लुक् ॥ तस्माज्जुषेरत् । तथा ऋतावाना ऋतवतीं सत्यवतीं यज्ञवतीं वा मित्रावरुणा वीमहे । अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

यो मित्राय वरुणायविधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अहंसो दाश्वासं मर्तमहंसः ।

तमर्यमाभि रक्षत्यृज्यंतमनु व्रतं ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतं ॥५॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाण । तं । परि । पातः । अंहसः ।
दाश्यांसं । मर्तं । अंहसः ॥ तं । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयंतं । अनु । व्रतं ।
उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतं । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतं ॥ ५ ॥

यो जनो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वास्तुर्थी ॥ मित्रं वरुणं चाविधत् परिस्ररति
तं जनं युष्मत्परिचारकमनर्वाणमंहसिणं । भ्रातृभ्यो वा अर्वति श्रुतः । अनल्पं वानन्यसेविनं परि पातः ।
परितो रक्षतां । कस्मादिति तदुच्यते । अंहसो न्यूनातिरिक्तजनितात्यापातः । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु
दाश्यांसं हविर्दत्तवतं मर्तं मरणधर्माणमंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवताविव अपि त्वर्यमा सर्वेषां
नियता देव ऋजूयंतं देवप्वाज्रवमाचरतं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुल्ल्याभि रक्षति । अभितो रक्षति ।
कोऽस्य जनस्य विधिष इति तत्राह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरनोरनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति
परिगृह्णाति तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमंत्रसाधैराभूषति सर्वतोऽलं करोति ॥
भुष शूलं करि भीवादिकः ॥ तमभिरक्षतीत्यन्वयः ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळुषे सुमृळीकाय मीळुषे ।
इंद्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगं ।

ज्योग्जीवैतः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्यां । मित्राय । वोचं । वरुणाय । मीळुषे ।
सुऽमृळीकाय । मीळुषे ॥ इंद्रं । अग्निं । उप । स्तुहि । द्युक्षं । अर्यमणं । भगं ।
ज्योक् । जीवैतः । प्रऽजया । सचेमहि । सोमस्य । उती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तोमोत्तर्यः । कीदृशाय
तस्मै । बृहते महते ॥ बृहत्सहस्ररूपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ सुत्याय । तथा रोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां
तदभिमानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो वोचं । तथा वरुणा-
यावरकाय राज्यभिमानिदेवाय । तथा मीळुषेऽभिमतफलस्य संज्ञे रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । सुमृळीकाय
शोभनसुखाय च । पुनः स एव विशिष्यते । मीळुषे सुमृळीकायति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान
अत्यिजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन्वा इंद्रमग्निं बुधं दीप्तिमंतमर्यमणं भगं चोपोषित्य
बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । युष्मदनुग्रहाभ्योक् चिरकालं जीवतो जीवनीयता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना
सचेमहि । संगता भुयास्म । किंच सोमस्यंदोरुती जत्या सचेमहि । तमपि सुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता
भुयास्मैत्यर्थः ॥

उती देवानां वयमिंद्रवतो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निर्मित्रो वरुणः शर्म यंसन्तदश्याम मघवानो वयं च ॥ ७ ॥

उती । देवानां । वयं । इंद्रऽवतः । मंसीमहि । स्वऽयंशसः । मरुत्ऽभिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघऽवानः । वयं । च ॥ ७ ॥

इंद्रवतः प्रीतिन्द्रेण तद्वतो वयं देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उती जत्या तर्पणेन हविरादिना
मंसीमहि । मन्येमहि । कीदृशा वयं । स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयो मरुद्भिः सुत्या इष्टिमंस्त्वेवैरनुगृहीताः । यदा ।
देवानामूत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्यान्निधामेव महत्त्वस्य । किंचापिमित्रवरुणा

देवाः शर्म यमन । अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरं । मघवानो वयं च तेर्दत्तान्नवंतः संतस्तसुखमश्नाम ।
व्याप्नुयाम ॥ अग्नोतेराशिषि लिङि च्छंदसुभयर्थेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः ॥ ॥२६॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽद्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिवं जगत ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सुषुमा यातमिति तुचात्मकं चतुर्थं मूक्तं पारुक्तेपमतिशाक्रं
पथ्यक्षरोपेतत्वात् । पुर्वच तुशब्दप्रयोगाद्वैचावरुणं । अत्रात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशाक्रमिति विशिष्य-
तत्वात् । अत्रानुक्रमणिका । सुषुम तुचमतिशाक्रमिति ॥ दशरात्रस्य षष्ठऽहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्र इदं
मूक्तं मित्रावरुणदेवतं तृतीयतुचं । मृचितं च । स्तोत्रं वर्हिर्निरिति तुची सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८ १ । इति ॥
तथास्मिन्नेव मित्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रलेपणीया । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे मृचित ।
सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्वा गंतमुप नः ।

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातं । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे ।

सोमासः । मत्सराः । इमे ॥ आ । राजाना । दिविस्पृशा । अस्मत्वा । गंतं । उप । नः ।

इमे । वां । मित्रावरुणा । गोऽशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा आ यातं । अस्मद्वज्रं प्रत्यागच्छतं । आगमनाय किमस्तीति घेत तवाह । अद्रिभिरभिप
वसाधनेर्घावभिः सुषुम । सोमं सुतवतो वयं ॥ मुनोर्तेर्लिटि रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकारं प्रकृतिशब्दः ।
पयोभिर्मिश्रिताः । तस्मान्मित्रावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः । मत्सरः
सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः । नि० २. ५. । इमे पुरतो गृहीता वर्तते । अत आ यातं । पुनस्त एव
विशेष्यते । इमे सोमासो मत्सरा मदहेतवो मादने मात्सर्यवतो वेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशी युवां ।
राजाना राजनशीली दिविस्पृशा शुलोकवासिनी ॥ इह्युभ्यां छिन्नसंख्यानं । पा० ६. ३ ९. १. इत्यनुक्तं ॥
कीदृशी युवामस्मत्वास्मासु मध्येऽस्मात्पालका वा युवां सोऽस्मात्संबंधनं यज्ञमुप गंतं । आगच्छतं । किंच हे
मित्रावरुणीतन्नामानो देवी वां युवयोरर्थयिमे सोमा गवाशिरः । पुर्ववद्विकारं प्रकृतिशब्दः । गोभिः कीरे
राशिरो मिश्रिताः संजाताः । किंच गवाशिरो गोभिर्दुक्केभिर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा । गोभिः स्तुतिलक्ष
णेभ्यैर्मिश्रिताः । अत एव शुक्रा दीप्ताः संजाताः । आशिरमव नयति सशुक्लत्वाय । नि० सं० ६. १. ६. ५. ।
इति श्रुतिः ॥

इ॒म आ॒ या॒त॒मि॒न्द॒वः॒ सो॒मा॒सो॒ द॒ध्या॒गिरः॒ सु॒ता॒सो॒ द॒ध्या॒गिरः॒ ।

उ॒त वा॒मु॒ष॒सो॒ बु॒धि॒ सा॒कं॒ सूर्य॑स्य॒ र॒ग्नि॒म॒भिः॒ ।

सु॒तो मि॒त्राय॑ वरु॒णाय॑ पी॒तये॑ चारु॒ऋ॒ताय॑ पी॒तये॑ ॥ २ ॥

इ॒मे । आ॒ । या॒तं । इ॒न्द॒वः । सो॒मा॒सः । द॒धिऽआ॒गिरः । सु॒ता॒सः । द॒धिऽआ॒गिरः ।

उ॒त । वा॒ । उ॒प॒सः । बु॒धि । सा॒कं । सूर्य॑स्य । र॒ग्नि॒म॒भिः ।

सु॒तः । मि॒त्राय॑ । वरु॒णाय॑ । पी॒तये॑ । चारुः । ऋ॒ताय॑ । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा आ यातं । आगच्छतं । यतो युष्मदर्थमिन्दवः क्रदनसमर्थाः सोमासः सोमा दध्यागिरो दध्नाश्रयणवतः संत इमं पुरतो यद्वेण गृहीता वर्तन्त अत आ यातं । किंच दध्यागिरो धीयमानागिरः सोमाः सुतासो मंत्रेण यावभिरभिपुताः संपन्नाः । अत आ यातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्वनयसङ्गावात्तदपेक्षया दध्यागिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनाद्योषसो बुधुपमः संबन्धिनि बोधि सति ॥ संपदादिलक्षणे भावे क्लिप । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ प्रकाशि संजाति सति । न केवलमुषस एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रग्निमभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशि हविष्प्रदानाय संजाति सति सुतः सोमोऽभिपुतः । इदानीं विद्युज्योच्यते । मित्राय सर्वहितार्थतन्नामकायाहरभिमानिदेवाय तथा वरुणायावरकाय राज्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमः सुत इति शेषः । किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं पीतये पानाय । यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानं । यद्वा ॥ कर्तरि क्तिक ॥ पीतये पात्रं ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय । चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिपुतः ॥

तां वां धे॒नुं न वा॒स॒रीम॑णुं दु॒ह॑न्त्यद्रि॒भिः॒ सोमं॑ दु॒ह॑न्त्यद्रि॒भिः॒ ।

अ॒स्म॒च्चा ग॑त॒मुप॑ नोऽर्वा॒चा सोम॑पीतये ।

अ॒यं वां मि॒त्रावरु॑णा नृ॒भिः सु॒तः सोम॑ आ पी॒तये॑ सु॒तः ॥ ३ ॥

तां । वां । धे॒नुं । न । वा॒स॒रीं । अ॒णुं । दु॒ह॑न्ति । अ॒द्रिऽभिः॒ ।

सोमं॑ । दु॒ह॑न्ति । अ॒द्रिऽभिः॒ ॥ अ॒स्म॒च्चा । ग॑तं । उ॒प॑ । नः । अ॒र्वा॒चा । सोम॑ऽपीतये ।

अ॒यं । वां । मि॒त्रावरु॑णा । नृ॒भिः । सु॒तः । सोमः॑ । आ॒ । पी॒तये॑ । सु॒तः ॥ ३ ॥

वां युवयोः संबन्धनमणुं वज्रीरूपं सोमं दुहन्ति ॥ संपादयत्यध्वयवः । किमिव । तां प्रसिद्धामग्रिहोत्रावर्थां वासरीं सर्वागाक्तादितपयस्कां । वज्रजीरामित्यर्थः । यद्वा । पयआदिनाक्तादयित्रीं ॥ वस आक्तादने । औणादिकोऽरिप्रत्ययः । ऋदिकारादक्तिन इति ङीप् । यद्वा । केवल औणादिकोऽरिप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण ॥ धेनुं न प्रीणयित्रीं गामिव । केन साधनं नति तदाह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः । किंचाद्रिभिस्तैरेव साधनैः सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति । वज्रीरूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकनाम्नाय रसं दुहन्ति । किंचावां चास्मदभिमुखी संतां सोमपीतये सोमपानायास्त्रचास्त्रचातारी युवां नोऽस्मदीयं यज्ञमुप गतं । उपागच्छतं । किंच वां युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैश्चत्विग्भिः सुतः । अभिपुतः । किंचा पीतये संपूर्णपानाय सुतः । अत आगच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

प्रप्र पुष्ण इति चतुर्ह्वयं पंचमं सुक्तं पारुक्केपमात्यष्टं पुषदेवताकं । प्रप्र चतुष्कं पोष्णमित्यनुक्रांतं ॥ विभि-
योगो वैशिकः ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तंदते स्तोत्रमस्य न तंदते ।

अर्चामि सुम्रयन्नहमंत्युतिं मयोभुवं ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥ १ ॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वं । अस्य । तवसः । न । तंदते ।

स्तोत्रं । अस्य । न । तंदते ॥ अर्चामि । सुम्रयन् । अहं । अंतिऽऊतिं । मयऽभुवं ।

विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥ १ ॥

तुविजातस्य बह्वयजमानार्थमुत्पत्तस्यास्य पुष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य तवसो महित्वं बलस्य महत्त्वं प्रप्र शस्यते । प्रसूयते सर्वैः ॥ वीष्ठा पादपुरणे ॥ न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पुष्णः स्तोत्रं न तंदते । न हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एनं स्तोतीत्यर्थः । जगत्योपकत्वादिति भावः । अतः कारणादहं अहमपि यजमानः सुम्रयन् सुखमिच्छन्नर्चामि । स्तौमि । कीदृशं तं । अत्युत्तिमामन्नं त्वं ॥ कादिक्लोपो बह्वलमिति क्लोपः ॥ स्तुत्यनंतरमेव वरप्रदमित्यर्थः । मयोभुवं सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । यः पुषा मखो यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ विश्वस्य सर्वस्य स्तोतृश्रद्धां विजो मन आयुयुवं समंतान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्यमान एष मखो मखं यज्ञमायुयुवं । संपूर्तिपर्यंतं मिश्रयति । यद्वा । विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमाने किमायातमिति चेत् उच्यते । मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पुषा देवो यजमानस्य मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । सामर्थ्यायजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यतिर्यत्कादसो लिट् ॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्व ऋणवो यथा मृध

उष्ट्रो न पीपरो मृधः । हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मत्यः ।

अस्माकमांगूषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरं । न । यामनि । स्तोमेभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः ।

उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः ॥ हुवे । यत् । त्वा । मयऽभुवं । देवं । सख्याय । मत्यः ।

अस्माकं । आंगूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥ २ ॥

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवन्तं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूतं सति स्तोमेभिः स्तोमं प्र कृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तत्र दृष्टांतः । यामनि शीघ्रगमनंऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्नामिव । स यथा प्रसूयते तद्वत् । किंच यथा मृधः संयामानुद्दिश्य ऋणवः गच्छेत् तथा प्र कृण्वे । यद्वा । यथा ऋणवः अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेत् ॥ ऋणं गतां । तानादिकः । लत्यङागमः ॥ तथा त्वां कृण्वे । किंच मृधो हिंसकान्योद्गमनं संयामि पीपरः । पारं नयसि ॥ पारयतिर्बुद्धिर्बुद्धि रूपं ॥ तत्र दृष्टांतः । उष्ट्रो न । उष्ट्रो यथा भारं बोढा पारयति तद्वत्पृथः संयामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं देवं देवनशीलं पुष्णं मर्त्या मरणधर्मा मनुष्योऽहं इवे । आह्वयामि । किमर्थं । सख्याय समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहुतः सन्नस्माकमांगूषानाघोषान् स्तोमान् । आंगूषः स्तोम आघोष इति यास्कः । द्युम्निनस्कृधि । शीतनवतः कृष्ण । यद्वा । स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि । अस्मत्सुत्या प्रीतस्त्वमेव कुर्वित्यर्थः । किंच वाजेषु संयामेषु द्युम्निनोऽन्नवतः कृधि । अस्मद्वैरिणो जित्वा तेषामन्नं मयि कुर्वित्यर्थः ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः कृत्वा चित्संतोऽवसा वुभुजिर इति कृत्वा वुभुजिरे ।

तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहेऽऽमान उरुशंस सरी भव वाजैवाजे सरी भव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । संतः । अवसा । बुभुजिरे ।
इति । क्रत्वा । बुभुजिरे ॥ तां । अनु । त्वा । नवीयसी । निऽयुतं । रायः । ईमहे ।
अहेळमानः । उरुऽशंस । सरी । भव । वाजेऽवाजे । सरी । भव ॥ ३ ॥

हे पूषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणा ॥ त्रसादिषु कंदसि वावचनमिति नामावाभावः ॥ संतो भवतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशिषेण, स्तोत्रशीलाः । यद्वा । मेधाविनामैतत् । मेधाविनः । यजमाना अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः संतो बुभुजिरे । भुंजते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा बुभुजिरे । भुंजते सर्वं पान्यत इति वा ॥ भुजिष्कंदसि लिटि बह्वचं कंदसीति षट् ॥ तां तादृशीं नवीयसी नवतरां सुत्यां वा रक्षामन्वनुसृत्य रक्षाया अनंतरं त्वा नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे । याचामहे । किंच हे उरुशंस बह्वधा सुत्य त्वमहेळमानोऽकुध्यन्-स्मामु मुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गंतव्यो भव ॥ सतेरीणादिक इतिप्रत्ययः । आयुदान्तत्वं ॥ किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संयामेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गता भवत्यर्थः ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च अवस्यतामजाश्च ।

ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।

नहि त्वा पूषन्नतिमन्ये आघृणे न ते सख्यमपहृवे ॥ ४ ॥

अस्याः । ऊ इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्च ।

अवस्यतां । अजऽअश्च ॥ ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुभिः ।

नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यं । अपऽहृवे ॥ ४ ॥

हे अजाश्च पूषन् । अजाश्चेति पूषणमहेति यास्कः । नि० ४. २५. । नोऽस्माकमस्या अस्थि ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ सातये नामायाहेळमानोऽकुध्यन्नादरमकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु सुपूष भुवः । समीपस्थो भव ॥ रतिष्कंदस्य लिटः कसुः । पदसंज्ञाया अभविऽपि पपिवांसं तखिवांसमित्यादौ क्वादसोऽवग्रहो दृश्यते । ऊ इति पादपुरणः ॥ किंच अवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं हे अजाश्च अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृश त्वं । पूषनामिदं । ररिवांश्च सन्तुप भुवः । अजाः पुष्ण इति यास्कः । ओ इति निपातद्वयसमुदायात् एक एको निपातः । हे दस्म शत्रूणामुपक्षपयितः पूषन् त्वा त्वामो पु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥ वृतिरन्तर्भावितव्यर्थार्थाद्भिः बह्वचं कंदसीति शपः सुः ॥ यज्ञान्तरगमनास्त्रिवर्तयाम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । साधुभिः स्तोमेभिस्त्वां प्रीणयितुं समर्थः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतो वृष्टेः चारयितः । यद्वा । आघृणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तः त्वां नह्यतिमन्ये । अवमतिं नैव करोमि । न केवलमनतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नह्यपहृवे । नैवापनयामि । न त्यजामि । सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

असु त्रींषडित्येकादशर्षं षष्ठं मूक्तं । अचानुकर्गणिका । असु त्रींषकेकादश वैश्वदेवी मेचावरुणाश्विन्य-स्तिस्र एंद्यापेयो मारुतिद्रापी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्या त्रिष्टुपंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि मूक्तप्र-योगे वैश्वदेवत्वं मूक्तभेदप्रयोगे यजिज्ञं सा देवतेति । परस्मैपदेषु अपि । अंत्या त्रिष्टुप पंचमी बृहती । अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं मूक्तं वैश्वदेवं । तचायाया विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मिचावरुणी । अथ तिस्रोऽप्येदेवताकाः । एंद्नी षष्ठी । सप्तम्यापेयी । अष्टमी मारुती । नवस्थिद्रापी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी वैश्वदेवी ॥ मूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आया वैश्वदेवतुचे प्रथमा । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । असु त्रींषको षू णो अपे । आ० ८. १. इति ॥

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे इन्द्रवायू वृणीमहे ।
यङ् क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नयसी ।

अध प्र सू न उपं यंतु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रीषट् । पुरः । अग्निं । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यं । वृणीमहे ।

• इन्द्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । संऽदायि । नयसी ।

अध । प्र । सु । नः । उपं । यंतु । धीतयः । देवान । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरत उत्तरवेद्यामग्निमाहवनीयाख्यं धिया प्रणयनादिकर्मणा दधे । धारितवानस्मि । तच्छर्ध-
स्मादृशं बलवतं वापि यदा तच्छर्धस्मादृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नृ क्षिप्रमा वृणीमहे ।
आभिमुख्येन संभजामहे । किंचिन्द्रवायू वृणीमहे । यद्यस्मात्कारणादिवस्वति दीप्तमति नाभा नाभी भूम्या
नाभिस्थाने देवयज्ञे वेदिरूपे । यदा । नाभी सर्वफलस्य संबंधके यज्ञे । यज्ञमाहर्भुवनस्य नाभिर्मति युते ।
क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नयसी नवतरा स्मृतिरूपा वाक् संदायि संबध्यति ॥ क्वांसः कर्मणि लुङ् ॥
अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्मृतिः कियते तस्मादस्मृ शीषट् । अस्याः स्मृतेः श्रवणं भवतु । श्रोता भवतु
वा मरुतां गणोऽपिवा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनं । अधानंतरं नो धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि
स्तुत्यादिरूपाणि प्र सुप यंतु । प्रकर्षेण सुप युष्मानुपगच्छंतु । किंच देवाँ अच्छा नागन्यादिदेवानाभिमुख्येन
प्राप्तुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युप यंतु । तेषां समीपं प्राप्तुवंतु ॥

यङ् त्यन्मिचावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।

युवोरित्याधि सद्यस्वपश्याम हिरण्ययं ।

धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मिचावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतं । स्वेन । मन्युना ।

दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्या । अधि । सद्यऽसुप अपश्याम । हिरण्ययं ।

धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मिचावरुणी ऋतादादित्याद्यत्तदुदकं यद्यस्मात्कारणादध्यधिकमाददाथे सर्वतो ददथः । कीदृश-
मुदकं । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावं । केन साधनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवी
मिचावरुणी खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशेष्यति । दक्षस्य
समर्थस्य स्वेन मन्युनात्मभुतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच हे मिचावरुणी युवोः ॥ अत्यलोप्यक्वांसः ।
युवयोः संबंधि हिरण्ययं हिरण्यमयं रूपं ॥ ऋत्यवास्त्यवास्वेत्यादी मयटो मशब्दलोपो निपात्यते ॥ इत्येत्य
वक्ष्यमाणप्रकारेण सद्यसु यज्ञसदनेष्वध्यपश्याम । पशिम । केन साधनेनेति तदुच्यते । धीभिस्त्वद्देश्यैः कर्मभि-
र्यज्ञादिरूपैः मनसा चन त्वदामन्तेन चेतसा च स्वेभिरक्षभिरात्मीयेरनन्यैश्च नुरादीद्विधैः । किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिरस्मदीयेरिद्विधैः ॥ नासावपेक्षया बह्ववचनं ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्ते युवां स्तोमेभिरित्याश्विनमृचः । पष्ठस्येति खंडे मुच्यते । युवां स्तोमेभिर्देवयंतो
अश्विनावर्मह इन्द्र । आ० ८. १. इति ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनाश्रावयंत इव श्लोकमायवो युवां हृष्याभ्या ३ यवः ।

युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृष्टाश्च विश्ववेदसा ।

मुषायंतं वां पवयो हिरण्यये रथे दत्ता हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवां । स्तोमेभिः । देवऽयंतः । अश्विना । आश्वयंतऽइव । स्योकं । आयवः ।
 युवां । हव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृष्टः । च । विश्वऽवेदसा ।
 प्रुषायंते । वां । पवयः । हिरण्यये । रथे । दस्त्रा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हे अश्विनाश्विनी देवी युवां स्तोमेभिः स्तोत्रदेवयंतो युवामात्मन इच्छंत आयवः । मनुष्यनामितत् । यजमानाः श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रावयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वंत इव सुवर्ति । श्लोक इति वाङ्मय श्लोको धारयति तन्नाममृक्त्वात् । कीदृशान्ति । युवां हव्या हविषाज्यादिनाभ्यायव आभिमुख्येन गंतारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवीष्याभिमुख्येन प्रापयंतो वा । किंच हे विश्ववेदसा सर्वधर्मा युवीर्युवयोः संबंधिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपा अर्धधिकं भजंत इति शेषः । किंच पृष्टश्चाज्ञमपि युष्मत्प्रसादादध्यधिकं लभते । किंच हे दस्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारो वां हिरण्यये रथे हिरण्यमयं मधुपूर्णं रथं पवयस्त्वन्नमयः प्रुषायंते । चरति स्रवति ॥ प्रुष प्रुष स्नेहलसचनपुरणेषु । कंदसि शाय-जपीत्यहोवर्षि यः शायजादेशः ॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधुनि स्रवतीति भावः । पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं । ५. ५. । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं त्रयः पवयो मधुवाहने रथे । ऋ० १. ३४. २. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच तादृशं हिरण्यये हृदयरमणं रथं मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ॥

अचेति दस्त्रा व्यु५ नाकमृण्वथो युंजते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।

अधि वां स्थाम वंधुरे रथे दस्त्रा हिरण्यये ।

पथेव यंतावनुशासता रजोऽंजसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दस्त्रा । वि । ऊं इति । नाकं । ऋण्वथः । युंजते । वां । रथऽयुजः । दिविष्टिषु ।

अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वां । स्थाम । वंधुरे । रथे । दस्त्रा । हिरण्यये ।

पथाऽइव । यंता । अनुऽशासता । रजः । अंजसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे दस्त्रा दस्त्रावश्विनी अचेति । वक्ष्यमाणं युष्मद्वेष्टितं ज्ञायते सर्वः । किं तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं व्युण्वथः । विशिषेण गच्छथः ॥ ऋणुं गतां तानादिकः । लित्यङागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्यनंतरमिति यावत् । उशब्दोऽवधारणः । यद्वा । नाकं । अकं दुःखं । तद्रहितं यज्ञमृण्वथः । विशिषेण गच्छथ एव । तदर्थं वां रथयुजो युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथ्यो दिविष्टिषु स्वर्गस्यपणेषु व्योतनात्मकस्य यज्ञस्यपणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते । अथान्योजयति रथे । युक्ते रथे वा युष्मान् । त एव विशेष्यते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबाकाशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वीणाः । किंच हे दस्त्राश्विनी वां युवयोर्वंधुरे वंधुरवययुक्ते । युगबंधनाधारः काष्ठविशेषो बंधुरं । तावृशचययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवंधुरः । ऋ० ८. २२. ५. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । हिरण्यये हिरण्यमयं रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम ॥ कंदसे लङ्ङि बङ्गलं कंदसीत्यङभावः । आयुदात्तपङ्कादसः ॥ कीदृशां । पथेव मुपथेन मार्गेण निरालंब आकाशे रजो रजनात्मकं स्वर्गं प्रति यंतां गच्छंती । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात् । अनुशासताननुकूलाश्च चूननुशासती विधेयीकुर्वती ॥ शासिः शतरि जचित्यादय इत्यभ्यस्तत्वादभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । किंचांजसा मुख्यत्वेन प्रकृष्टं रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासती बलाद्विधेयीकुर्वती ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यंतं ।

मा वां रातिरूपं दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तं । दृश्यन्तं ।

मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितं ज्योतिष्टोमादिकर्मधर्मा युवां शचीभिरस्मदीयः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्रौ च दृश्यन्तं । अभिमतं ददेषां ॥ दातृ दान इत्यस्येदं क्तादसं रूपं । यद्वा । दृशस्यतिदानार्थः कङ्गादिषु द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिर्दानं कदा चन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि भोष दसत् । भोषक्षीणं भुतं ॥ दसु उपलये । लुडि पुषादियुतादीति त्रिरड् ॥ न केवलं युष्मदीयं अपि त्वस्मा कर्मपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वार्थभ्यः कदा चन सर्वावस्थायामपि भोष दसत् । उपक्षीणं मा भुत । सर्वदा वर्ततां । अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

पृथस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्वस्थिद्रे तुचे तृतीया वृषन्निद्रेत्येषा । वृषन्निद्र वृषपाणाम इंदवः सुपमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या अचः प्रक्षिप्योभयीभिर्यष्टव्यं । तच्च होतुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादेया प्रक्षेपणीया । सूचितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः हत्वोभाभ्यामनवानंतो यजति । आ० ८. १. इति ॥

वृषन्निद्र वृषपाणांस इंदव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः ।

ते त्वा मंदंतु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवंमान आ गहि सुमृक्कीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इंदवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः ।

तुभ्यं । सुतासः । उत्ऽभिदः ॥ ते । त्वा । मंदंतु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवंमानः । आ । गहि । सुऽमृक्कीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृषन् वर्षितः कामानां इन्द्रे पुरतो दृश्यमाना इंदवः सोमाः सुताः । त्वदर्शमभिपुताः । कीदृशान्ते । वृषपाणासोऽभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः अद्रिसुतासोऽद्रिभिर्दृढैः पापाणिर्मपवसाधनेः सुताः उत्तिद उद्भेदका वर्षस्य । त एव पुनर्विशिष्यते । उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादी तादृशाः सोमास्तुभ्यं सुतासस्त्वदर्शमेवाभिपुताः । किंच ते तादृशाः सोमास्त्वा त्वां मंदंतु । तर्पयंतु । कुत्रेति तदुच्यते । दावने दानवति यागि । अभिमतदानाय वा । तथा महे महति चित्राय चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे धनाय । किंच हे गिर्वाहो गिरा स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः ॥ वहिहाधाभ्य इत्यमुन ॥ गीर्भिरस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन्ना गहि । आगच्छ । नोऽस्मान् सुमृक्कीकः सुष्ठु मृहयिता सन्ना गहि । आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो पू णो अय इत्येवावपनीयिकीकृत्योभाभ्यां यागः । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । ओ पू णो अपि शृणुहि त्वमीकृतोऽपि होतारं । आ० ८. १. इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउगशस्वे द्वितीया । सूचितं च । अमुं श्रीपठो पू णो अपि । आ० ८. १. इति ॥

ओ पू णो अग्ने शृणुहि त्वमीकृतो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राज्ञेभ्यो यज्ञियेभ्यः ।

यद्वा त्यामंगिरीभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुहे अयमा कर्तरी सचौ एष तां वेद मे संचौ ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वं । ईकृतः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।
 राज्ञेभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्यां । अंगिरःभ्यः । धेनुं । देवाः । अदत्तन ।
 वि । तां । दुहे । अर्यमा । कर्तरि । सचा । एषः । तां । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मादीयमावाहनं स्तुतिं वेक्तितोऽस्माभिः स्तुतः सन्नो पु शृणुहि । ओ इति निपातद्वयसमु-
 दायात्मक एको निपातः । आभिमुख्येनैव सुपु शृणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति क्दसि वावचनमिति हेतुगभावः ॥
 श्रुत्वा च देवेभ्यो देवगणोन्नेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्यः स्तुतिभाग्यश्चेत्यर्थः ॥ यज्ञत्विग्भामिति
 घः ॥ तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यज्ञमानेभ्यः संबंधि कर्म ब्रवसि । ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेख्यडागमः ॥ कीदृशेभ्यः ।
 राज्ञेभ्यो राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अत्रेतिहासमाहः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं
 यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते पीताः कामदुष्ठां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धु-
 मशक्तवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्रार्थं क्षीरं दुदोहति । तदिदमनोच्यते । यथां त्यां
 तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गां ह देवा अंगिरोभ्यस्तदर्थमदत्तन दत्तवन्तः ॥ तप्तनप्तनयनाश्चेति
 तनादेशः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तरि सर्वस्योत्पादके स्वयंप्री सचेतरदेवेभ्यः साकं वि
 दुहे । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्लिटि बह्वचनं क्दसीति ऋट् । क्दसि वेति वचनाद्विवचनाभावः । लब्धेव वा
 लोपस्त इति तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्तमवायेन वेद । जानाति । अर्यमाहमपि
 जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यपेः स्तुतिः ॥

मो पु वो अस्मदिति प्रस्थितयाज्ञा । सूचितं च । मो पु वो अस्मदभि तानि पींस्यां पू णो अग्ने
 । आ० ८. १. इति ॥

मो पु वो अस्मदभि तानि पींस्यां सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः ।
 यज्ञश्चित्रं युगेयुगे नय्यं घोषादमर्त्यं ।

अस्मासु तन्मरुतो यज्ञं दुस्तरं दिधृतं यज्ञं दुस्तरं ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अग्नि । तानि । पींस्यां । सना । भूवन् । युम्नानि । मा । उत । जारिषुः ।
 अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रं । युगेऽयुगे । नय्यं । घोषात् । अमर्त्यं ।
 अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरं । दिधृतं । यत् । च । दुस्तरं ॥ ८ ॥

हे मरुतः वो युष्मत्संबंधीनि तानि प्रसिद्धानि पींस्यां पींस्यानि बलानि सना सदातनानि नित्यानि
 युम्नानि प्रकाशयुक्तानि । यद्वा । सना संभजनीयानि युम्नानि धनवंति यशोवंति वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ।
 मो इति निपातद्वयसमुदाय उगच्छोऽवधारणे ॥ 'अस्मदस्मान् मो प्वभि भुवन् । सुपु मेवाभिभवन् । यद्वा ।
 अस्मत्तोऽपगतानि मा भुवन् । उतापि च । यद्वा । युम्नानीत्येतदुत्तरञ्च संबध्यते । युम्नानि धनानि यशांसि
 वास्मदीयानि मा जारिषुः । क्षीणानि मा भुवन् । उतापि चास्मत्पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनो मा
 जारिषुः । जीर्णा नष्टा मा भुवन् । किंच वो युष्मत्संबंधि चित्रं चायनीयं नानाविधं नय्यं नूतनं स्तोतव्यं
 वामर्त्यममरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यदस्ति घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पंचमी ॥ शब्दोपिता गवादयो घोषो-
 पलक्षिता यामनगरादयो वा ये संति तत्सर्वं युगे युगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्कालेऽस्मासु । अस्मास्वैव
 भवत्विति शेषः । नान्यस्य । किंच हे मरुतः यज्ञं दुस्तरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृतं धारयत
 तदस्मासु । किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽहन्यक्त्वावाकस्य प्रस्थितयाज्ञायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येषा । सूचितं च । दध्यङ् ह मे
 अनुषं पूर्वा अंगिरा इत्येवमेव माध्यन्दिनि । आ० ८. १. इति ॥

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमैधः कण्वो अचिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वं मनुर्विदुः ।

तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मया नमे गिरिद्राप्ती आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । ह । मे । जनुषं । पूर्वः । अंगिराः । प्रियऽमैधः । कण्वः । अचिः । मनुः । विदुः ।

ते । मे । पूर्वः । मनुः । विदुः ॥ तेषां । देवेषु । आऽर्यतिः । अस्माकं । तेषु । नाभयः ।

तेषां । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राप्ती इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ्गुर्ध्वगोचोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पुरकः सर्वस्य पुरातनो वा अंगिरा अंगारः । तद्वृत्ते-
जस्वीत्यर्थः । यद्वा । अंगारा एवांगिरसोऽभवन यंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । अंगिरा अंगारा
अंकना अंचना इति निरुक्तं । एतन्नामा महर्षिषु प्रियमैधो मेधाप्रियः । प्रियमैधः प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३.
१७. इति यास्कः । स च कण्वो मेधावी स चाचिर्दुःखत्रयराहतः । अचिर्म चय इति निरुक्तं । ३१७. ।
मनुर्मनवानेतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदामपुत्रस्य परुक्कपस्य जन्म विदुः ।
जानन्ति ॥ वेत्तेर्विदो जटो वेति श्रुत्वादेशः ॥ किंच ते पुर्वोक्ताः पुर्वं पुर्वकालीना मेऽस्मात्पित्रादीज्ज्ञानं
इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवन्तो यतस्ते पुर्वं मनवस्य अतो विदुरिति भावः ॥ मुपां मुनुगिति जसो लुक् ॥ तेषां
ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङ्गादीनां देवेष्वितरपु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्य आर्यतिर्दीर्घकालसंबधो
ऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नाभयो जीवेन सह बंधवतः प्राणाः फलेन संबद्धा
यागा वा तेषु । तेष्विव वर्तन्ते । अस्मां विशिष्टजन्मातो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनस्य । तेषां दध्यङ्गा-
दीनां पदेनास्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि महदत्यधिकं नमे । नमति सर्वो जनः ।
किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन्निद्राप्ती गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन्ना नमे । आभिमुख्येन नमामि
स्त्रीमै । नमामि चेत्यर्थः ॥ नमैर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ॥ कर्मकर्तरि न दुहस्त्रुनमामिति यक् प्रत्ययः ॥
स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

होता यज्ञश्च निनो वंत वायं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारंभिरुक्षभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकं दूरध त्मना ।

अधारयदरिंदानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यज्ञात् । वनिनः । वंत । वायं । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षऽभिः ।

पुरुऽवारेभिः । उक्षऽभिः ॥ जगृभ्म । दूरेऽआदिशं । श्लोकं । अद्रेः । अधः । त्मना ।

अधारयत् । अरिंदानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयं होता देवोऽपिमानुषो वा देवानामाहुता यज्ञत । याज्यां पठतु ॥ यज्ञैरेव्यङ्गागमः । सित्त्वल्मिति
सिप ॥ वनिनो वननवतः हविः कामयमाना वा देवा धार्य वरणीयं सोमं वंत । संभजन्तां ॥ वनंतं क्वांदमे
लङ्ङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । बज्जलं क्वांदसीति शपो लुक् । क्वांदसोऽत्यलोपः ॥ तदर्थं बृहस्पतिर्बृहतो मंत्रस्य हविषो
वा पालकोऽध्यर्चुर्देवो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति । यागं करोति । कीदृशः सः । वेनः कामयमानः । केन
साधनेनेति तदुच्यते । उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारंभिर्ब्रह्मविर्वरणीयैः तथोक्षभिः मन्त्रसमर्थैरुदकैः तस्मि-
न्सिन्धुतेर्हयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्युत्पत्तिः । वयं यजमाना दूरआदिशं दूरदेश आदिगादेशो यस्य
तादृशं ॥ हज्जदंतात्सप्रम्याः । पा० ६. ३. ९. इत्यनुक् ॥ अद्रेः । वातवैक्लवचनं । अभिपवसाधनस्य याव्याः
श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभ्म । गृहीतः श्रीचाभ्यां । पूजार्थं बज्जवचनं । इदानीं परोचकतः । सुक्रतुः शोभनकर्मार्थं

यजमानोऽधाथ यागसंपूर्त्यनंतरमररिदानि । उदकनाभितत् अररिदानि ध्वस्त्वदिति तन्नाममु पाठात् । वृष्टिलक्षणाद्युदकानि तन्नामनाधारयत् । धारयति ॥ ररिदाता । नास्त्यन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददतीत्यररिदानि । यद्वा । अररिरित्येतस्य गमनं । औणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः । पृषोदरादिद्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । तद्ददतीत्यररिदान्युदकानि । चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । आपोमयः प्राणः । कां० उ० ६. ५. ४. इति श्रुतिः । यद्वा । ररिदानं । न विद्यते तादृशं दानमितरभृतेषु तदररि । तद्ददतीत्यररिदानि । अन्यैरदंयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागिनोत्पादितवानित्यर्थः । किंच मुक्तुः शोभनकमायं पुरु पुरुणि बहूनि सद्गानि सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृह्णाण्यधारयत् । यद्वा । बृहस्पतिः मुक्तुश्चायमध्वर्युरररिदान्युक्तलक्षणाभिव्यवसाधनान्युदकान्यधारयत् । धारितवान् । तथा मुक्तुः शोभनप्रज्ञः पुरु सद्गानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया ये देवास इत्येषा । सूत्रितं च । ये देवासो दिव्येकादश स्थेयमददाद्भसं । आ० ८. १. इति ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनाकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वं ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्यां । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञं । इमं । जुषध्वं ॥ ११ ॥

हे देवासो देवा द्योतनशीला ये यूयं दिवि ब्रुलोक एकादश स्थ एकं च दश चेत्येतत्संख्याका भवथ तथा पृथिव्यामध्युपर्येकादश स्थ एतत्संख्याका भवथ किंचाप्सुक्षितः । तदेतुत्वात्ताच्छब्दं । अप्स्वंतरिक्षे क्षियति निवसन्तीत्यप्सुक्षितः ॥ क्षियतेः क्तिप् । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ॥ अंतरिक्षवासिनो देवा एकादश स्थ तत्संख्याका भवथ । यद्वा । अंतरिक्षस्थेयं संज्ञा । आपः पृथिवीत्यंतरिक्षनाममु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् चित्वाद्यभिमानिन्यो देवतास्त्रिस्र एव तथापि महिना महत्त्वेन स्वस्वविभुत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवति । तत्तत्स्थाना अन्यास्ताद्विभुतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येते सर्वत्र संबध्यते । ते यूयं हे देवासो मिलित्वोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । संभजध्वं । तत्संबंधि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश चैकादश । प्रागिकादशभ्यः । पा० ५. ३. ४९. इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ४ ॥ ॥ २० ॥

एकविंशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र वेदिपद इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं । उच्यथपुत्रस्य दीर्घतमस्य आर्षं । आपेयं । अंत्यं त्रिष्टुभी । शिष्टास्त्रिष्टुभंतपरिभाषया जगत्तः । दशमी त्रिष्टुब्जगती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अत्रानुक्रमणिका । वेदिपदे सप्तोना दीर्घतमा औचथ्य आपेयं तु द्वित्रिष्टुभंतं तु त्रिष्टुब्जगती वा । प्रातरनुवाकस्यापेयं कृती जागते कंदसीदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिन्नशस्त्रे षणां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः । सूत्रितं च । वेदिपद इति षणां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा योनिमग्रये ।

वस्त्रेणैव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिंऽइव । प्र । भर । योनिं । अग्रये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिं । ज्योतिःऽरथं । शुक्रऽवर्णं । तमऽहनं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेषां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधान्ने प्रियस्थानाद्योत्तरवेदिलक्षणप्रियाय मुद्युते शोभनद्योतनायापयेऽयमयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेषाख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्र

भर । प्रहर । प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं वस्त्रेणैव तेन यथा मार्दवायामृणाति तद्वत् मन्मना मननीयेन संभरिण बर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । शुचिमुत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यामुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं ज्योतीरथं ज्योतिष आज्यादिरर्घ्या रथस्थानीयमाधारभूतत्वात् शुक्लवर्णं अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णं अत एव तमोहनं तमसोऽधकारस्य हतारमज्ञानस्य वा । अग्निसाध्यज्ञादितारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा । तस्यां योनीं स्थानं वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयति तद्वत्तमपि वासय । निवासय । स्थापय । मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशं ज्योतीरथं दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

अभि द्विजन्मा चि॒वृ॒दन्नं॑ मृ॒ज्यते॑ सं॒वत्स॑रे वा॒वृ॒धे ज॒ग्ध॑मी पुनः ।

अ॒न्यस्या॑सा जि॒ह्वा जे॒न्यो वृ॒षा न्य॑न्येन॒ वनि॑नो मृ॒ष्ट वार॑णः ॥ २ ॥

अभि॑ । द्वि॒जन्मा॑ । चि॒वृ॒त॑ । अ॒न्नं । ऋ॒ज्यते॑ । सं॒वत्स॑रे । व॒वृ॒धे । ज॒ग्धं॑ । ई॒मिति॑ । पुन॑रिति॑ ।

अ॒न्यस्य॑ । आ॒सा । जि॒ह्वा । जे॒न्यः । वृ॒षा । नि॑ । अ॒न्येन॑ । व॒निनः॑ । मृ॒ष्ट । वार॑णः ॥ २ ॥

द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं ॥ अन्ये भ्योऽपि दृश्यन्त इति मन्त्रिनः ॥ अयमग्निस्त्रिवृदन्नमाज्यपुरोडाशमोमरूपेण विप्रकारमन्नमदनीयमभि ऋज्यते । प्राप्नोति । अभित अभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ ऋज गतिस्थानाजंनोपार्जनपु । व्यत्ययेन अन्न ॥ यद्वा । भुज्यते ॥ भस्त्रो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच ई इदं ॥ ईमित्यत्र सांहितिको मलोपश्रुतादसः ॥ जग्ध भक्षितं संवत्सरे पुणं पुनर्ववृध । अग्निरवर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्धा प्रतिस्वत्सर यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा । एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सर पुणं संवत्सर उदरस्य वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमग्निर्वृषा वर्धकः मन्नस्य हविष आसास्येन जिह्वा जेन्यः प्रभुतो भवतीति शेषः । यद्वा । वर्षिता मन्त्रेण रूपेणान्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्वा तदुपलक्षितया सूचा जेन्यः प्रवृद्धो भवति । तथास्येन दावा प्रिरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षादि मृष्ट । निमाष्टि । दहत्यर्थः ॥ मृजंका दसे लङि व्यत्ययेनात्मनेपद ॥

कृ॒ष्णप्रु॑तौ वे॒वि॒जे अ॒स्य स॒क्षिता॑ उ॒भा तरे॑ते अ॒भि मा॒तरा॑ गि॒शुं ।

प्रा॒चाजि॑ह्वं ध्व॒सय॑तं तृ॒षुच्यु॑तमा सा॒च्यं कु॒पय॑ व॒र्धनं॑ पि॒तुः ॥ ३ ॥

कृ॒ष्णऽप्रु॑तौ । वे॒वि॒जे इति॑ । अ॒स्य । स॒क्षिता॑ । उ॒भा । तरे॑ते इति॑ । अ॒भि । मा॒तरा॑ । गि॒शुं ।

प्रा॒चाऽजि॑ह्वं । ध्व॒सय॑तं । तृ॒षुऽच्यु॑तं । आ॒ । सा॒च्यं । कु॒पय॑ । व॒र्धनं॑ । पि॒तुः ॥ ३ ॥

अस्यापिमातरा मातृस्थानीये उत्पादयिष्यावभोभि अरण्याख्ये मातरौ वेविजे । चलतः ॥ ओविजी भयचलनयोः । अस्माद्यङ्लुगताद्वात्ययेनात्मनेपदमेकवचनं च । लोपस आत्मनेपदं ध्विति तलोपः । चादिर्लोपे विभाषेति निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे कृष्णप्रुतावग्निसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यां प्रापयत्यां वा भुमि तथा सक्षिता समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छत्यां एवंभूते मातरौ गिशुं गिशुवदुत्पत्तिममथऽत्यन्यमग्निमभि तरेते । अभिमुख्येन प्राप्नुतस्य । कीदृशं गिशुं । प्राचाजिह्वं प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वाल ध्वसयतं तमो नाशयत तृषुच्युतमरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छंतमं क्रशेन योनेः सकाशाच्छीघ्रमुत्पद्यमानं । आ ईपत साच्यं समवेतयं मृदु काष्ठचूर्णादिना कुपयं गोपनीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं । उक्तप्रकारेर्लोपिक-गिशुसाधारणरूपेण गिशुमपि मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

मुमु॒ह्वो॑ऽ३ मन॑वे मानवस्यते रघु॒दुवः॑ कृ॒ष्णसी॑तास ॥ जु॒वः ।

अ॒सम॑ना अ॒जिरा॑सो रघु॒षटो॑ वा॒तजू॒ता उप॑ यु॒ज्यंत॑ आ॒शवः॑ ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽद्रुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।
असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उप । युज्यते । आशवः ॥ ४ ॥

मनवे मनवते मानवस्यते मानवानुत्विजः कर्मार्थमिच्छते यत्रमानाय तदर्थमध्वर्यादिभिरपेक्षाणा उप
युज्यते यज्ञेषु । मृत्स्यापेयत्वादौचित्याज्ज्वाला इति गम्यते । कीदृशस्ताः । मुमुक्ष्वो मुमुक्षव आकृतिद्वारा
यत्रमानं मोक्षमिच्छत्यो ब्रह्मलोकं प्रापयंत्यः ॥ असादिषु च्छंदसि वावचनमिति गुणाभावः ॥ ज्वालानामाकृ-
तिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिमाधनत्वं काली करालीत्युपक्रम्य श्रूयते । एतेषु यथारते भाजमानेषु यथाकालं चाह-
तयो ह्याददायन् तं नयंत्यताः सूर्यस्य रश्मयो यच्च देवानां पतिरेकोऽधिवासः । मु० उ० १. २. ४. ५. । इति ।
रघुद्रुवः शिप्रं गच्छंत्यः कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः समुस्यार्थः । जुवो जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः
स्वव्यापारिषु असमना असमानमनस्काः । काश्यन् प्राङ्मुख्यो गच्छति काश्यन् प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः ॥
व्यत्ययेनैकवचनं ॥ यद्वा । असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । कालो करालो च मनोजवा च
मुनीहिता या च मुधुमवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । अजिरासो
गमनशीलाः रघुस्यदः शीघ्रं स्यंदमानाः वातजूता वातप्रेरिताः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥
आशवो व्यापनशीलाः ॥

आदस्य ते ध्वसयंतो वृथेरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिक्रतः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्चसन्स्तनयन्नेति नानंदत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयंतः । वृथा । ईरते । कृष्णं । अभ्वं । महि । वर्षः । करिक्रतः ।

यत् । सीं । महीं । अवनिं । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्चसन् । स्तनयन् । एति ।

नानंदत् ॥ ५ ॥

आदनंतरमस्य स्तूयमानस्यापेक्षे प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृथा सहैवेरते । सर्वतो गच्छति । कीदृशस्ते ।
ध्वसयंतस्तमामि ध्वंसयंतः तथा कृष्णवर्णमभ्वं महान्तमभिववन्नमनमार्गं महि महद्वर्षो रूपं प्रकाशं करिक्रतो
ऽत्यर्थं कुर्वतः । कस्मिन् काल इति तदुच्यते । यद्यदा महो महतीमवनिं भूमिं सीं सर्वतो मर्मृशत् पुनःपुनरा-
मृशत् ॥ मृशयिद्भुगंताच्छतयंभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अभिश्चसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन्शब्दं कुर्वन्
नानंददत्यर्थं शब्दयन् ॥ पूर्ववत्प्रत्ययस्वरी ॥ अभितः प्रकर्षेणैति गच्छति । यदेतस्ततो जिह्वाभिर्लेलिहानो
भुगभुग्ध्वनिं कुर्वन्वल्नति तदेव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भूषन्न योऽधि वभूषु नम्रते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च णुभते भीमो न णृगां दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूषन् । न । यः । अधि । वभूषु । नम्रते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । णुभते । भीमः । न । णृगां । दविधाव । दुऽगृभिः ॥ ६ ॥

योऽपिर्बभूषु वभूवर्णास्वोषधीषु भरणकुशलासु वा जगतामध्यधिकं नम्रते नमति काष्ठानि प्रविशति ॥
नमतेर्लेत्यङ्गागमः । व्यत्ययेन आ । यद्वा । लटि च्छंदसः शपः युः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न
भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्नव । किंचायं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीस्तमेव पालयिषीः समर्धयिषी-
रोषधी रोरुवत् । रीतिर्यद्भुगंताच्छतयंभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अत्यर्थं शब्दयन्नभ्येति । अभितो
गच्छति । प्रथममोषधीः प्रविशन् पद्यात्प्रबुधः संस्ता एव दहतीत्यर्थः । किंचैवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति
बलनाम । स्वयं बलमिवावरणं ॥ कर्तुः कृद् सलोपयेति कृद्सलोपी ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव

संस्तव्यं भुंति । स्वशरीरभुता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गमः केनचिदपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयं करो मृग इव स यथा दुर्यहः सञ्जुगं चालयति तद्वदयमपि शृंगाणि शृंगवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थं चालयति ॥ धुनोतेर्यङ्मुगंतास्त्रिष्टि रूपं । अस्य च दाधत्वादाविति-शब्देन संयहो द्रष्टव्यः ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्यं आ शये ।

• पुनर्वर्धते अपि यंति देव्यमन्यद्वर्षः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ १ ॥

सं । संस्तिरः । विस्तिरः । सं । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धते । अपि । यंति । देव्यं । अन्यत् । वर्षः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ १ ॥

सोऽपि संस्तिर आच्छन्नः ॥ संपूर्वात्मृणातिर्मूलविभुजादिवात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २ । परादिस्कंदसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा विस्तिरः कदाचिद्वस्तीर्णः सन् सं गृभायति । संगृह्णात्योपधीः । किंचायं जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यवगच्छन्तीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सत्ता शये । आशते । आशयतीत्यर्थः ॥ नोपस्त आत्मनपदे विव्रति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पुनं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवति तथा वर्धते । देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वाग्निमपि यंति । प्राप्नुवति । यद्यप्यग्निज्वालयोरैकत्वं तथापि राहोः शिर इति वदोपचारिको गंतुगंतव्यभावः । किंचैवं प्रवृद्धा ज्वाला औषधयो वा सचापिना सह पित्रोर्जगत्यालयिचो-स्ताभ्यां संभूय बावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविव्यमानं तेजोमयं वर्षो रूपं कृण्वते । कुर्वति । लोकद्वयं स्पृशतीत्यर्थः ॥

तमयुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्युर्ममुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानंदत्तमुं परं जनयन्जीवमस्तृतं ॥ ८ ॥

तं अयुवः । केशिनीः । सं । हि । रेभिर । ऊर्ध्वाः । तस्युः । ममुषीः । प्रा । आयवे । पुनरिति ।

तासां । जरां । प्रमुंचन् । एति । नानंदत् । अमुं । परं । जनयन् । जीवं । अस्तृतं ॥ ८ ॥

तमपिमयुवोऽयतः स्थिताः । यद्यपि । अंगुलिनामितत । अंगुल्य इवाकुटिलाः । केशिनीः केशम्यानीयोर्ध्वं भाविकाप्योपेता ज्वालाः सं रेभिर हि । परिरंभं कुर्वति खलु । आलिङ्गति । किंचैवं कुर्वत्यो ममुषीर्मुता अंगारभावमापन्ना अपि ॥ म्रियतेः क्रमुप्रत्ययांतात् ङीप् रूपं ॥ आयव आगच्छतिऽपय भवे पुनः स्वोपद्रव मज्जानत्य ऊर्ध्वाः प्र तस्युः । ऊर्ध्वमुखा उत्तताः प्रतस्थिरः । मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्तापिस्तासां ज्वालानां जरां वयोहानिं प्रमुंचन प्रकर्षण मोचयन नानंदज्जरापरिहा राय मंत्रयन्निवात्यर्थं शब्दयन । न केवलं जराहानिरेव अपि तु परं निरतिशयममुं प्राणममृतं काष्ठोदकादिप्रक्षेपणार्थमिति जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पादयन्निति । गच्छति । तामा ज्वालानां संनिधिं प्राप्नोति । यथा लोके काश्यप रमण्यो रमणं सह निर्भरं कोडित्वा पश्चात्प्रोषितं तस्मिन्निर्वहणं जीर्णा म्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वर्दाबन्धमगणयित्वा संतोषणं परिष्वंगाय चष्टते स भर्ता मंत्रोच्चारणं जारामपनीयोचितप्रदानेन प्राणयनं रक्षतीत्ययं भावोऽचानुसंधयः ॥

अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुवियेभिः सत्वभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत्पुङ्गवे ररिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥

अधीवासं । परि । मातुः । रिहन् । अहं । तुविऽयेभिः । सत्वऽभिः । याति । वि । जयः ।

वयः । दधत् । पत्तऽवते । ररिहत् । सदा । अन्तु । श्येनी । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

दावाग्निः स्तूयते । अयमपि मातुर्भुतानां निर्मातुर्भुमेरधीवासमुपर्याक्तादनस्थानीयं तृणगुल्मीषध्यादिकं परि परितो रिहन् लिहन् । अहति प्रसिद्धी । यद्वा । मातुर्भुमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन् । तुविद्येभिः प्रभुतं शब्दयद्भिः प्रभुतगमनैर्वा सत्वभिः प्राणिभिः सहितो ज्ञयो ज्ञयसा जवेन वि याति । विविधं गच्छति । किंच पवते पादवते द्विपदे चतुष्पदे च वयोऽन्नं तत्तदुचितं दधद्दत् । विवने दावानले भीत्या पलायमानान्प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धं । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहद्दहन् । किंच श्वेनी श्यामवर्णो वर्तन्निर्मागो वियांतमन्वनुक्रमेण सचते । सेवते । यच्च यत्रापि गच्छति तच्च तच्च मार्गोऽपि कृष्णो भवति । अहति प्रसिद्धी ॥

अस्माकमग्रे मघवन्तु दीदित्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेवमेव युत्सु परिजभुराणः ॥ १० ॥

अस्माकं । अग्रे । मघवन्तुऽसु । दीदिहि । अध । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अथऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वमऽइव । युत्सु । परिऽजभुराणः ॥ १० ॥

हे अग्रे अस्माकं मघवत्स्वस्मात्संबन्धिनन्नवत्सु यगिषु गृहेषु वा दीदिहि । दीप्यस्व । अधाधानंतरं श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्चष्टावान् अस्मत्प्राणनवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतानां दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र भवति शपः । स उक्तलक्षणस्त्वं शिशुमतीरवास्व । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शिशववती-ज्वाला अपक्षय विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं । युत्सु संयामेषु वमेव कवचमिव परिजभुराणोऽस्मद्विष्टन पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा । युत्सु संयामेषु वमेव परिजभुराणो भव ॥ हरतैर्यङ्गुलंगताद्व्यत्ययेन गानच । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ उक्तगुणको भवान्मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ ६ ॥

इदमग्रे सुधितं दुधितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ते शुक्रं तन्वोऽ रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं ॥ ११ ॥

इदं । अग्रे । सुऽधितं । दुऽधितात् । अधि । प्रियात् । ऊं इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ।

यत् । ते । शुक्रं । तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यं । वनसे । रत्नं । आ । त्वं ॥ ११ ॥

हे अग्रे इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । दुधितादुष्टं स्थापितात्कठिनात्काष्ठादेरधुपरि सुधितं सुहितं सुषु दत्तं । मन्मनो मननीयात्प्रियादु चित तव हृद्यादपि । उशब्दोऽवधारणे चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । ते तव प्रियोऽतिप्रियतममस्तु । तत्किमित्याह । हे अग्रे ते तव तन्वः शरीरस्य घृतनोज्ज्वलिताया ज्वालायाः शुचि निर्मलं शुक्रं दीप्तं यत्तज्जो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन्नस्मभ्यं वनसे । अस्मान्संभजस्व ॥ वनतैर्व्यत्ययेनात्मनेपद ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारिचां पृथ्वीं रास्यमे ।

अस्माकं वीरा उत नो मघोनो जनान्श्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नाव । उत । नः । गृहाय । नित्यऽअरिचां । पत्ऽवती । रासि । अग्रे ।

अस्माकं । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्रे उतापि च रथाय रंहाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं । यज्ञो वै सुतर्मा नारित्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात् । कीदृशी तां । नित्यारिचां नित्यतत्त्वैर्यूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां पृथ्वीं ॥ इत्स्वनुश्रामिति मतुप उदात्तत्वं ॥ इत्स्वदेवता-मन्वादिरूपपादोपेतां । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि । देहि । संपादय । रातिदानकमी दासति रातीति

तन्नामसु पाठात् । सैव विशेष्यते । उतापि च या नीरस्माकं वीरानस्मात्संबन्धिनः पुत्रादीन्मघोनी इविर्लक्ष-
णावतः करोति । जनांश्च यजमानानस्मानपि या नीः पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारयतर्त्तव्याडा-
गमः ॥ जन्ममरणादिवज्जुःखात्मकस्य पारं निरतिशयमुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । एष वः पुण्यः मुक्ततो
ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूयमाणत्वात् । एवं प्राप्य च या नीः शर्मं सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत्
परस्यान्ति कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्युक्तत्वात् । चित्तशुद्ध्यादनद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेन दाने-
नेति श्रुतेः ॥

अभी नो अग्र उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिंधवश्च स्वगूर्ताः ।

गव्यं यव्यं यंतो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरंत ॥ १३ ॥

अभि । नः । अग्रे । उक्थं । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिंधवः । च । स्वऽगूर्ताः ।

गव्यं । यव्यं । यंतः । दीर्घा । अर्हा । इपं । वरं । अरुण्यः । वरंत ॥ १३ ॥

हे अग्ने न उक्थं शस्त्रमभि जुगुर्याः । आभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय । सम्यक् शस्त्रमित्यंगीकृष्ट ॥ गृ शब्दे ।
लिङि वज्रलं कंदमोति विकरणस्य युः । वज्रलं कंदसीत्युत्वं ॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाध-
नसंपादनेन प्रोत्साहयतां । तथा सिंधवः स्यंदनशीला नयश्च स्वगूर्ताः स्वयमेव गामिन्यो गव्यं गोसंभवं
क्षीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा यव्यं । उपलक्षणमेतत् । यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यंतः प्रापयंतः
प्रोत्साहयंतु । तथारुण्योऽरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभुता उपमः । तद्वैतुत्वात्ता-
क्तव्यं । दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालमिषमिष्यमाणमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठमन्यदापि यागसाधनं
वरंत । प्रापयंतु ॥ वृद्धं संभर्ता । अंतर्भावितव्यथाक्तांदमो नृद् । व्यत्ययेन शप ॥ साधयंतु । एतत्सर्वमग्नेः
प्रसादादित्यर्थेव स्तुतित्वादायैत्यत्वमविरुद्धं ॥ ७ ॥

वक्तव्येति त्रयोदशर्चं द्वितीयं मुक्तं दीर्घतमसं जागतं । अत्यं त्रिष्टुभी । अग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चन-
शस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

वक्तव्या तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप हूरते साधते मतिर्ज्ञतस्य धेना अनयंत समुतः ॥ १ ॥

वट् । इत्या । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतं । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।

यत् । ई । उप । हूरते । साधते । मतिः । ज्ञतस्य । धेनाः । अनयंत । सऽमुतः ॥ १ ॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वदर्शनीयं ततं प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्येत्यं सर्ववृक्षमानप्रकारिण वपुषे
शरीरव्यवहाराय दाढ्याय धायि । धार्यते सर्वः । वक्तव्येभ्युभि अपि सत्यनामनी वट् अतः सचेत्येति तन्नामसु
पाठात् । जाठरापिना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धं । तत्रोपपत्तिमाह । यतः सहसो जनि । यतः
कारणान्मथनकाले बलिनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः । यदीं यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्यं प्रसिद्धो मतिर्म-
दीया बुद्धिरूप हूरते उपगच्छति उपगम्य वर्तते वा ॥ कृ काटिन्त्ये ॥ साधते च तेनैव तेजसा साधयति
स्वाभीष्टं । किंच अतस्य यज्ञसाधकस्यापेक्षेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः समुतः समानं गच्छत्यः सहेव
प्रवर्तमानाः ॥ सवतेः कर्तरि क्तिप् ॥ अनयंत । नयति । निर्वहति जगद्व्यवहारं ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यदा ।
अतस्य धेना यज्ञस्य संबन्धिन्यो मंचरूपा वाचः समुतो होचादिमुखेन सहेव प्रवर्तमाना अनयंत । नयति ।
अग्नेः स्तोत्रं निर्वहति । अपेक्षेजसा वा यज्ञं निर्वहति । तेजोमयी वार्त्तगति श्रुतेः । छां० उ० ६. प. ४. । अतः
कारणाभ्यतिष्ठपद्धरत इत्यर्थः । धेनेति वाङ्माम धेना प्रा इति तन्नामसु पाठात् ॥

पृष्ठो वपुः पितुमान्नित्यं आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयंत योषणः ॥ २ ॥

पृष्ठः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयं । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।

तृतीयं । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिं । जनयंत । योषणः ॥ २ ॥

अयमपिः पृष्ठोऽन्नसाधकः पाकादिना वपुर्वपुष्माऽशरीराभिर्वादिहेतुः पितुमान् हविर्लक्षणाज्युक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन प्रथमं पृथिवीस्थानः सत्ता शये । आशते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन्नुवो भूमी वर्तत इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकांशवकरीषु मातृस्थानीयामु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशते । मध्यमस्थानो विबुद्धपो वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैषु तापिः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे दोग्ध आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तर्यमुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयमाशते । बुस्थानो वर्तते । यद्वा । अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबन्धिने दोग्धे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थं । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्यमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरंतरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोर्गधृत्वं । ईदृशं त्रिस्थानमपि महाभागं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशो जनयंत । उत्पादयन्ति । सर्वासु दिशु प्रच्छत इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं । दशमु दिशु प्रकृष्टमननवतं पुज्यत्वाय । यद्वा । मथनकाले दशभिरंगुलीभिरुत्पन्नं लोकत्रये दशदिशु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

निर्यदीं बुभान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शर्वसा क्रंत सूरयः ।

यदीमनुं प्रदिवो मध्वं आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ई । बुभात् । मंहिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शर्वसा । क्रंत । सूरयः ।

यत् । ई । अनुं । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । संतं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

इमेनमपि यदस्मात्कारणाद्महिषस्य । महत्तामेतत् महिषोऽभ्य च्छभृता इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य बुभान्मूलादाधानादारभ्य वर्षसः । रूपनामेतत् । रूपस्योपक्रमोपसंहारात्कस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयो मेधाविनश्चत्विजः शर्वसा वलेन मंत्रादिरूपेण शारीरेण वा निष्कृतं निष्कुर्वन्ति साधयन्ति उत्पादयन्ति काशात् । यद्वा । एनमपि बुभ्रादादितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्याहतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति ॥ करोतिष्कादंसे लुङि मंचे घमेति ज्ञेयं । व्यत्ययनांतादेशः ॥ किंच यदीमेनमवापिं प्रदिवः पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसदृशस्याधव आधवेन प्रक्षेपे निमित्तं सति गुहा संतं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं संतं मातरिश्वांतरिक्षे चेष्टमानो वायुरनुक्रमेण मथायति चालयति । उद्धोध्यतीत्यर्थः । यद्वा । मातरि फलस्य मातरि यागे ह्यमिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरण्योर्निगूढं संतं प्रादुर्भावायानुक्रमेण मथायति मथ्नाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादिवं रूपस्योत्पत्त्येतत् इत्यर्थः ॥

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृष्ठुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिवंत आदिद्यविष्ठो अभवहुणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृष्ठुधः । वीरुधः । दंसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इवन्तः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥ ४ ॥

यद्यस्मात्पितुरन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् परमत्वाद्देवतोः । उत्कृष्टत्वाद्येत्यर्थः । तदर्थं प्र परि णीयते प्रकर्षेण परितो नीयते । पर्यप्रक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । पितृव्यादकात्यरमादुत्कृष्टाङ्गा-
हंपत्यलक्षणस्यापिः सक्तागादाहवनीयं प्रति प्र परि णीयते प्रकर्षेण नीयते । पर्यन्तर्यः । किंच पुत्रुधः पशुपुरो-
डाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा ॥ प्रशब्दस्य संप्रसारणं । शुध बुभुक्षायां । कृप ॥ प्रबोधाः प्रकर्षेण
बुभुक्षिता भोक्तृमिष्यमाणाः । बोरुधो दंसु दत्तेषु मध्य आ रोहति । आरोहति । प्रविशंतीत्यर्थः । यद्यस्मादुभो
भावध्वर्युयजमानो उभे अरणी वास्यापेर्जन्यं जन्मोत्पत्तिमन्वतः व्याप्नुतः । स्वीकृत इत्यर्थः ॥ इवि व्याप्ता ।
इदित्वाप्नुत ॥ आदिदत् एव कारणाक्तुचिः शुद्धोऽयमप्रिधृणा यजमानिध्वनुर्यहण । यद्वा । धृणा धृणी
दीप्तिमान् ॥ मत्वर्यो लुप्यते । दीप्त्या वा यविष्ठो युवतमोऽभवत् । संपत्तः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

आदिन्मातृराविंश्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविंशत् । यामु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सना । अजुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तः सन् आदित् पूर्वमंचे यविष्ठोऽभवदित्युक्त्वात् तदन्तरमेव मातृव्यादयित्रीमा
तुस्थानीया दश दिश आविशत् । सर्वतः प्रविशति । पूर्वच दशप्रमतिं जनयत् योषण इत्युक्त्वात् दिशां
मातृत्वं । दिनु प्रकाशन व्याप्न इत्यर्थः । मातरो विंशत्यंते । यामु मातृष्वहिंस्यमानः परिरपीड्यमान उर्वियोर्व-
तिप्रभृतं वि ववृधे विविधं प्रवृद्धोऽभवत् तात्त्वाविशत् । यथा लोके कश्चित्तजस्वी जनन्याः भनपानपरिपी-
डादिभिः सम्यक् पोषितो लोके प्रकाश पुनरागत्य मातरमालिङ्गति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति
तत्राह । यद्यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रणिप्ताः अत एव पूर्वाः प्रथमभावनीरोप-
धीरनुक्रमेणाहृत आरोहति ॥ रुह्यकांसो लुङ् । लुङ्मृद्वहभ्यस्कंदसोति त्रिरहादिशः ॥ उपरि प्रज्वलति ।
तथा नव्यसीषु नवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वापिनया निष्ठष्टामु पद्याङ्गाविनीष्वोपधीषु नि धावते
नितरां नीचैर्वा गच्छति । अतः प्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानामधन्नादुपरिष्टाच्च प्रविश्य अर्जति तदा दिनु
प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टेषु भगमिव पपृचानासं ऋजते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मनां पुरुष्टुतो मते शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टेषु । भगं । इव । पपृचानासं । ऋजते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मनां । पुरुऽस्तुतः । मते । शंसं । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा देवानां ईदृशमपि दिविष्टेषु दिवसिषणेषु निमित्तभूतेषु वृणते ।
संभजते । आदिदन्तरमेव तथा पपृचानासो हविषा स्तुत्या च संपृचाना अस्त्वित्त्री यजमानाः ॥ पूर्वकांसस्य
लिटः कानच् ॥ ऋजते । प्रसाधयति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयति तद्वत् । यद्वा । महान्तं
राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः । ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यावत् । यद्यस्मादयमग्निः पुरुष्टुतो ब्रह्म-
र्ब्रह्मधा वा सूयमानः क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण मज्मना शारीरेण बलेन च युक्ताद्देवाभ्यवहर्तुं-
स्त्वित्त्री यज्ञमुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मते यजमानं शंसं मतिं च स्तुत्यं वा तं विश्वधा
विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं वेति पूर्वोक्तात्कामयति । किमर्थं । धायसे हविर्ब्रह्मणाम्नाय । तस्माद्दोतारमपि
वृणते ऋजते च ॥

वि यदस्याद्यजतो वातचोदितो ह्यारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्न्यन्धुषः कृष्णजैहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्यात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्यारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पत्न्यन् । धुषः । कृष्णऽजैहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यद्यदायमपि वातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं ॥ यजतः सर्वैर्यष्ट्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यस्थात् वितिष्ठति सर्वतो व्याप्तो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्त्रा बह्वक्त्रा ॥ वचैरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष । दृशियदृष्टात्कुत्वं ॥ ह्यारो न कुटिल इव विदूषणकादिरिव ॥ कुरन्तिर्न्यतात्पचाद्यच्च ॥ स यथा जरणाः सुतीर्वितिष्ठते विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबद्धप्रसरो व्यस्थितः । तदा तस्याग्नेः पत्न्यन् पत्ने मार्गे यज्ञरूपे रजो रजनात्मको लोक आस्थात । आतिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अर्षा बह्वधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धनुषो दहतः ॥ दहेर्लिट् कसुः ॥ कृष्णजैहसः । कृष्णमार्गस्य ॥ पुनः पुनर्गम्यत इति जंहा मार्गः । हृतिर्यङ् लुगन्तात्कर्मण्यमुन् । कुत्वाभावश्चादसः ॥ शुचिजन्मनः मंत्रसहितारण्योक्त्यन्तत्वात् व्यध्वनो विविधज्जालस्थानियतमार्गस्य ॥

रथो न यातः शिक्त्रभिः कृतो द्यामंगेभिरूपेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्त्रऽभिः । कृतः । द्यां । अंगेभिः । अरूपेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । दक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्त्रभी रज्जुभिः कृतो बहो रथो न रथ इव । स यथा स्वीयेयक्रादिभिरंगेरीयते तद्वन्वातः स्थापितः सत्त्वरूपिभिर्गमनशीलैरंगेभिर्ज्वालादिरूपैरवयवैर्वीमन्तरिक्षमाज्यं हृष्टः सञ्जीयते । गच्छति ॥ ईङ् गतो ॥ आत् प्रवृत्त्यनंतरमस्याग्निस्ते सूरयः सरणयो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति । यत् एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि । दहति काष्ठान् ॥ पुरुषव्यत्ययः । क्वादसः शपो लुक् ॥ किंच ज्वलितस्याग्नेस्त्वेषथाद्दीपान्तेजसः सकाशाद्वयो गमनवन्तः पक्षिमृगादय ईषते । गच्छति ॥ ईष गत्यादा । बह्वन् कंदसीति शपो लुक् ॥ पलायते । तच्च दृष्टान्तः । शूरस्य त्वेषथाद्वय इव । कस्यचिद्विक्त्रांतस्य दीपान्तेजसः सकाशाद्गोत्या पलायमाना इव । एषमन्तरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा दावापिरूपेण सूयते ॥

त्वया त्वग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाश्वदे अयमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुराक्ष नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाश्वदे । अयमा । सुऽदानवः ।

यत् । सीं । अन्नुं । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः ।

अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया वरुणो राज्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रोऽहरभिमानी देवः शाश्वदे । शातयति तमः ॥ शद्रु शातने । क्वादसो लिङ् । बह्वन् कंदसीति षट् । तुजादिस्वादभ्यासदीर्घः ॥ तथार्यमोभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बह्ववचनं ॥ यदा । एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाश्वदे । तीक्ष्णोक्रियते । हिशब्दो मन्त्रांतरप्रसिद्धिर्वातनार्थः । त्वमपि वरुणो जायसे ॥ अ० ५. ३. १. इति हि मन्त्रांतरं ॥ शद्रुः कर्मणि क्वादसो लिङ् ।

हरयो र इति रेभावः । हि चेति निघाताभावः ॥ वरुणादीनामग्न्यायन्तत्त्व उपपत्तिमाह । यद्यस्मात्कारणात्
हे अग्ने सीं सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वया विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मिचार्थमात्मना सर्वव्यापी परिभुः
स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सप्तनुक्रमेणाजायथाः जायसे प्रादुर्भवसि । तत्र दृष्टान्तः । अरान्नयस्य चक्रास्ते-
मिर्न बाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमपि वरुणादीन् व्याप्य तिष्ठति ॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतांतिमिन्वसि ।

• तं त्वा नु नथ्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नं । यविष्ठ । देवऽतांतिं । इन्वसि ।

तं । त्वा । नु । नथ्यं । सहसः । युवन । वयं । भगं । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां सुवते । शशमानः शंसमान इति यास्कः । नि० ६. ८. । सुन्वते
स्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतांतिं देवेषु तायमानं विसर्थायमाणमिन्वसि ।
व्याप्नोषि । अस्मत्प्रतं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः । इन्वतिर्थाप्निकमी इन्वति ननर्ति तन्नामसु पाठात् । हे सहसो
युवन । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयितव्यं । यद्वा । सहसम्बुत युवन्नित्यतश्च
महिरत्नास्मात्पदेयमहद्रमणीयधन नथ्यं नवतरं सुखं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः कारि
शब्दे स्तोत्रलक्षणे नु चिप्रं धीमहि । स्थापयामः । हविप्रदानसमये चिप्रमेव सुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भग
नादित्यमिव । यद्वा । महान्तं राजानमिव । तं यथा सुवति तद्वत् ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिं ।

रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिं । न । सुऽअर्थं । दमूनसं । भगं । दक्षं । न । पपृचासि । धर्णसिं ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानां । शंसं । अमृते । आ ।

च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु स्वर्थं सुष्ठुरणीयं दमूनसं दमनीयमुपाश्र्यं ॥ दमेरुनसिः । उ० ४. २३४ । इत्यूनसिप्र-
त्ययः ॥ रयिं न पपृचासि धनं यथा संपृणसि । तथा भद्रं सर्वैर्भजनीयं दक्षं नोत्साहवंतं प्रवृद्धं वा धर्णसिं
विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पपृचासि संपृणसि । उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ पृषी संपर्क । ज्ञेयाङ्गमः ।
बहुलं कंदसीति विकरणस्य युः ॥ इदानीं परोक्षणाह । योऽपी रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन् यथा यमति
नियमयति विसारयति तद्वत् स उभे जन्मनी जननाधारभूतावुभौ लोकाविहलोकपरलोका यमति निय-
च्छति । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मायमृतेऽस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं सत्त्वं वा यमति आयच्छति सर्वदा
ददाति । यद्वा । पूर्वार्धे पपृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यं ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मंद्रः ऋणवच्चंद्ररथः ।

• स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वांसं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मंद्रः । ऋणवत् । चंद्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वांसं । सुवितं । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां । सोऽग्निर्नोऽस्मदीयमाह्वानमुत गृणवत् । अग्नि नाम गृणुयात् ।
यद्वा । नोऽस्मान् आचयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् । गृणोतिर्लक्ष्यङ्गमः ॥ कीदृशोऽयं । सुद्योत्मा सुद्योत-

मानः ॥ युत दीप्ती । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् ॥ जीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः होता देवानामाह्वाता मंद्रो मदनशीलः चंद्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायमसूरोऽमूढबली वस्यो वसनीयः स प्रसिद्धोऽपिर्नेषतमै-
रत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा नोऽस्मानुत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्नेष-
डागमः । सिद्धजलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वसनीयं सुपितं सुष्ठु प्राप्य सर्वैः कांचणीयं स्वर्गमच्छाभिमुख्येन
प्राप्तुं नेषत् ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिर्रकैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्टतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अर्कैः । सांऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

अयमग्निः शिमीवद्भिर्हविप्रदानादिकर्मवद्भिरर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैरस्तावि । सुतोऽस्माभिर्यजमानिः । शि-
मीति कर्मनाम शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि
षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्ययाजमानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानः ॥ अमुं च चंद्रसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचे-
म-
मप्रिममी च पुरोवर्तमाना अस्त्रिजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमप्यत्यत्यर्थं निष्टतन्युः ।
शब्दयंतु ॥ निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥ इतः परमप्यस्त्युचर्षादयो वयं चापि नुम इत्यर्थः । तत्र वृष्टांतः ।
मिहं न सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृथ्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ निडि च्छांदसो विकरणस्य
सुः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० ८. ३. ८६. इति षत्वं ॥ ॥ ९ ॥

समिद्ध इति त्रयोदशर्चं तृतीयं मुक्तमानुष्टुभं । प्रथमायाः समिन्नामकोऽपिर्देवता समिद्धोऽग्निः । द्विती-
यादीनां तनूनपात्रराशंस इजो वर्हिर्देवोर्ध्वार उपासानक्ता देव्या होतारी प्रचेतसो तिस्रो देव्यः सरस्वतीष्ठा-
भारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अथाया इन्द्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं
सरस्वतीष्ठाभारत्य इति । अचानुकर्मणिका । समिद्ध आप्रिय आनुष्टुभमं त्विद्वीति । अचेध्मतनूनपादादिभिर्य-
ज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव देवतेति कात्यक्यस्य मतं । अपिर्देव समिदादिभिरुच्यते । अतः
स एव देवतेति शाकपुणेमतं । निरुक्तं किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति च्छंदोदेवता इत्यादिपक्षांतरं ब्रह्मधा
प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरं पक्षा अर्थवादा आप्रिया एवेति सिद्धांतितं अथ किंदेवताः प्रयाजा-
नुयाजा इत्यादिना । नि० ८. २१. ॥ पश्चादंगिरोगोचोत्पन्नानामेतदाग्नीमूक्तं । एकादश प्रयाजा इति खंडे
सूचितं । समिद्धो अथेति सर्वेषां यथच्छेषि वा । आ० ३. २. इति । अथ यथच्छेषियहणात् ॥ आग्नीमूक्तानि
त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठात्रेयवाध्यश्वगात्समदानि चत्वारि नराशंसवन्ति । मिधातिथर्द्धतमसप्रिषक्काणि
नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनूनपात्वंतीति । तत्रैतत्सूक्तं दीर्घतमसत्वाद्बुभयवत् ॥

समिद्धो अग्र आ वह देवाँ अद्य यत्सुचे । तंतुं तनुष्व पूर्य सुतसोमाय दाशुषे ॥ १ ॥

संऽइङ्गः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यत्ऽसुचे । तंतुं । तनुष्व । पूर्य ।

सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमयास्मिन्यागदिने देवान् हविषां भोक्तृन्गन्धादीना वह ।
अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय । यत्सुचे यागायीयतसुचे यजमानाय तदर्थं । आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिषु-
तसोमाय दाशुषे हविर्दत्तवते । यद्यपीदानीमेवाह्वयते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानपेक्षया भाव्यपेक्षया वा
दाशुष इत्युच्यते । हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं पूर्वं पूर्वैर्भ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व ।
विसारय ॥

घृतवैतमुप मासि मधुमंतं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाणुषः ॥२॥

घृतऽवैतं । उप । मासि । मधुऽमंतं । तनूऽनपात् ।

यज्ञं । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाणुषः ॥२॥

• हे तनूनपात् । तनूनपादाज्यमिति कात्यक्ष्यपक्षे तन्वी गावो भोगानां तामु जायमानत्वात् ताभ्य उत्पन्नं षोढं चीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नमृत्वं । तद्वान्यज्ञः । अपिपक्ष आपस्तम्ब उच्यते । ताभ्य ओषधिवनस्यतयः । तेभ्यो ऽपिरिति नमृत्वं । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामकं हे अपि विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वां सुवतो दाणुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सदृशस्य यज्ञमानस्य ॥ युष्मदस्मद्वा कंदसि सादृश इति वतुष । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥ घृतवतं चरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वतं यज्ञमुपोषेत् मासि । निर्मिमीषे । मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ मा माने । आदादिकः ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥३॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । चिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥३॥

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽज्ञस्यापुतस्य शोधयिताद्भुतोऽभुत इव अथर्वणि भविता । आश्चर्यभुत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपादनार्हः इदृशो नराशंसो नरैः कर्मभेतुभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयोऽपिर्दिवो बुलोकादागत्य मध्वा मधुरेण रमेन यज्ञमस्मदीयं त्रिरा मिमिक्षति । त्रिवारं समंतात्सिं चति । स्वदयतीत्यर्थः । यद्वा । मधुरेण फलेन त्रिरा मिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्ष्यपक्षे यज्ञाभिमानो देवो द्योतमानो बुलोकादागत्यानुषीयमानं यज्ञं त्रिरा मिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ त्रिवारमागच्छति । त्रिराहरति वा फलं । अर्वाशिष्टं पूर्ववक्ष्यं ॥

इच्छितो अग्रे आ वहिर्दं चिचमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा मुजिह्व वच्यते ॥४॥

इच्छितः । अग्रे । आ । वहि । इदं । चिचं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । मुऽजिह्व । वच्यते ॥४॥

हे अग्रे इच्छितः सर्वैः सुख इणामकस्त्वमिहास्मिन्त्यज्ञे चिचं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिन्द्रमा वह । आहुय । हे मुजिह्व घृतपात्रेण शोभनज्वाल इयं मम मतिर्ममसाधना सुतिरूपा वाक् त्वा त्वामच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं वच्यते । मतिरेवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पुरगार्थः । वच्यते चिचं संप्रसारणादिति पूर्वपक्षस्य वा कंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण ॥ अत्र पुरोडाशादी इभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञाग्निर्यज्ञसंबन्धिदेवताभिश्च यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयं ॥

सृणुनासो यतसुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे । वृजे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥५॥

सृणुनासः । यतऽसुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे । वृजे । देवव्यचः । तमं । इन्द्राय ।

शर्म । सऽप्रथः ॥५॥

स्वधरे शोभनप्रायणीयाद्यथांतरयागवति यज्ञे सोमयाने बर्हिर्दर्भान् सुणानास आक्षरतो यतसुषो
नियमितजुह्वादिपात्रा अस्त्रिजो देवव्यचक्षुममतिशयेन देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्मं मुखसाधनं
गृहमिन्द्राय वृजे । विवर्जयन्ति । संपादयन्तीत्यर्थः ॥

वि अयन्तामृतावृधः प्रये देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥

वि । अयन्तां । ऋतऽवृधः । प्रऽये । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥

द्वारो देवीर्यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवता वि अयन्तां । विविधं अयन्तु । विवृता भवन्तु । किमर्थं । देवेभ्यः
प्रये प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ प्रये रोहिष्ये अय्यथिये । पा० ३. ४. १०. । इति निपातितः ॥ कीवृक्षसाः ।
ऋतवृधो यज्ञस्य वर्धयिष्यः पुण्याः महीर्महत्तयः पावकास शोधयिष्यः पुरुस्पृहो बह्वस्पृहणीयाः असश्चतोऽस-
ज्यमानाः । परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

आ भंदमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।

यज्ञी ऋतस्य मातरा सीदतां बहिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भंदमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।

यज्ञी इति । ऋतस्य । मातरा । सीदतां । बहिः । आ । सुऽमत् ॥ ७ ॥

भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम । यज्ञी महत्वी
अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । यज्ञरित्यपत्यनाम यज्ञः सुनुरिति तन्नामसु पाठात् । ऋतस्य मातरा
यज्ञस्य निर्मात्रा । ताभ्यामागमनायज्ञस्य संपूर्तयज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्य-
त्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत् स्वयमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा । सुमद्-
हिरासृतं दर्भमा समंतादा सीदतां । उपविशतां । यद्वा । ऋतस्येति कर्मणि पठे । यज्ञमा सीदतां । आसाद्य
च बहिरासृतं दर्भं स्वयमेवा सीदतां ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्ममद्य दिविस्मृशं ॥ ८ ॥

मद्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्मं । अद्य । दिविऽस्मृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्जाली जुगुर्वणी भृशं गृणतां सुवतां यजमानानां संभक्तारौ ॥ गृणतैर्यज्ञकुण-
तात् क्रिपि च्छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेऽक्षंदसि वनसनरचिमयामितीन्द्रत्ययः ॥ कवी
मेधाविनो क्रांतदर्शिनी दैव्या होतारा देवसंबन्धिनी होतारो अयं च मध्यमस्थानक्षेत्रुभी सिध्मं फलसाध-
नभूतं ॥ सिध्मिः स्थायितंवीत्यादिना रक् ॥ दिविस्मृशं सुलोकावासिदेवान् स्मृशंतं । तैर्हविषः स्वीक्रियमा-
णात्वादिति भावः । ईदृशं नोऽस्मादीपमिमं यज्ञमद्य यजतां । अनुतिष्ठतां पूजयतां वा । सम्यक्क्रियाहय-
तामित्यर्थः ॥

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदंतु । यज्ञियाः ॥९॥ .

- पुष्यवते पुष्या तदति ॥ अगो नुडिति नृत् । इत्थनुद्भ्यां मनुडिति मनुप उदात्तत्वं ॥ मन्वत्येते मन्वन्तिनादति

विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च तथा गायत्रिपसे । वेप इति रूपनाम । गायत्रिशब्द इतरसामोपलक्षणः । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशयिंद्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा कर्तन । स्वाहाकारं कुर्वत ऋत्विजः ॥ करोतिलोऽटि तप्नन्तनयनाद्येति तनवादेशः ॥

स्वाहाकृतान्या गत्युप हव्यानि वीतये । इंद्रा गंहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । गहि । उप । हव्यानि । वीतये । इंद्र । आ । गहि । श्रुधि । हवं । त्वां । हवन्ते । अध्वरे ॥ १३ ॥

हे इंद्र स्वाहाकृतानि । स्वाहेत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यच्चमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वति हव्यानि हवीषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्विवक्षितं वीतये भक्षणाया गहि । आगच्छ ॥ गमेऽङ्कादसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशित्यादिनानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इंद्र आ गहि । स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु । यतस्त्वामध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवन्ते आह्वयन्ति ऋत्विजः अतः श्रुधि ॥ ऊयतेर्बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं ॥ ११ ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टर्चं चतुर्थं मृक्तं दीर्घतमसं । तथा चानुकांतं । प्र तव्यसीमष्टावापेयं तु तत्त्वितुवंतमिति । तु तदित्युक्तत्वादिदमादिमृक्ताष्टकस्यापि देवता । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिमाषया जगत्त्वः ॥ प्रातरनुवाकाश्चित्रशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥ अपिष्टोम आपिमास्ते शस्त्र इदं मृक्तं जातवेदस्य निविहानीयं । अथ यथेतमिति खंडे मृचितं । प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि छेति तिस्रः । आ० ५. ३० । इति ॥ दशरात्रस्य प्रथमे ऽप्यहनि जातवेदस्य निविहानं आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविहानं । तथा चाचार्यातिदेशः । ऐकाहिका-न्युपसंशस्य तेषु निविदो दध्यादेवमेवापिमास्ते । आ० १०. १० । इति ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्रये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः ॥ १ ॥

प्र । तव्यसीं । नव्यसीं । धीतिं । अग्रये । वाचः । मतिं । सहसः । सूनवे । भरे ।

अपां । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्यां । नि । असीदत् । ऋत्विजः ॥ १ ॥

अहमपये तव्यसीं तवीयसीमतिशयेन वर्धयित्री ॥ तवतिवृद्धार्थः सीञो धातुः । अस्मात्तुजंतात्तुर्बृद्धसी-तीयमुज । तुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपः । क्वांस ईकारलोपः ॥ नव्यसीं नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणासुक्त-गुणकं कर्म प्र भरे । प्रकर्षणं करोमि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशायापये । सहसो बलस्य मुनवे पुत्राय । किंच योऽपिरपां नपात तामां नप्ता । अग्रा औषधयः औषधीभ्योऽपिरित्य-पेर्नपृत्व । अथवा । अपां न पातयिता वैद्युतापिर्हणं प्रवर्षकत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः सोऽपिर्हृत्त्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन् पृथिव्यां वैदिलक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् । नितरां सीदति ॥

स जायमानः परमे व्यौमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।

अस्य क्त्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्वने ।

अस्य । क्त्वा । संऽद्धानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति ।

अरोचयत् ॥ २ ॥

स पूर्वोक्तोऽपिर्जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परम उत्कृष्टे
ब्रह्मणि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्चनेऽतरिश्चसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोऽभूत् ।
त्वमपि प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव । अ० १. ३१. ३. । इत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः ।
अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे अस्मिन् वेष्ट इति मातरिश्चा यज्ञमानः । तदर्थः । किंच समिधान
सिंधुनिः सम्यस्वर्धमानस्यापिर्मज्जना । बलनामितत् । बलवता कृत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण
शोचिर्बावा पृथिवी यां च पृथिवीं च प्रारोचयत् । प्रकर्षणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्चादसः । मज्जना
कृत्वा समिधानस्येति वा योज्यं । प्रबलेन समिधनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृगः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्ने रेजते असंसंतो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुसंदृगः । सुप्रतीकस्य । सुद्युतः ।

भात्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिंधवः । अग्नेः । रेजते । असंसंतः । अजराः ॥ ३ ॥

अस्य सूयमानस्यापिस्त्वेषा दीप्तयोऽजरा जरारहिता अजीर्णाः । अविरता इत्यर्थः ॥ नजो जरमरेत्या
दिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्यास्यापिर्भानवो रश्मयः । दीप्तिरुक्तत्वादत्र विस्फुलिंगा
अवगंतव्याः । ते च सुसंदृगः सुष्ठु सम्यग्द्रष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः ।
तथास्यापिर्भावसः । त्वच इति बलनाम त्वचः शर्ध इति बलनाममु पाठात् । भासमानबलाः । अक्तुरिति
रात्रिनामितत् अक्तुर्हस्येति तन्नामभूतत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तु जगदंजकं निशं तमोऽत्यतिक्रम्य सिंधवः
स्यंदमानाः सर्वत्र व्याप्तवन्तोऽसंसंतः स्वव्यापरिज्वल्यपंतोऽविरताः अत एवाजरा न रेजते । न कंपते ।
दाहपाकादिषु न चक्षन्ति न चाप्यन्ति वान्तिः । यदा । नशब्दो दृष्टान्तवचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वषो बलं
यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न रश्मय इव । ते यथा स्यंदनशीला व्याप्तमतोऽक्तुरति अंजक तमोऽतिक्र-
म्यासंसंतो रेजते तद्वज्जात्वक्षसोऽस्यापि रक्तलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजते । कंपते । व्याप्तवतीत्यर्थः ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्वे आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

यं । आऽइरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसं । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्जना ।

अग्निं । तं । गीऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः ।

न । राजति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं । वेद इति धननाम वेदो वरिव इति तन्नाममु पाठात् । तादृशं यमपि भृगवो
भृगुगोचोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यदा । एतावती वै पृथिवीत्यादि-
द्युतर्वेद्याः पृथिवीत्वं । तस्या नाभावोत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतत्रातस्य मज्जना बलेन निमित्तेना आभिमुख्येने-
रिरे ईरितवतः स्थापितवतः तमपि स्वे स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिरा हिनुहि । प्रामुहि ॥
हि गतौ वृद्धी च । उतच प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्भुगभावः ॥ योऽपिरको मुख्यः सन् एक एव वा
वस्वो वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदानुमिति शेषः । राजतीत्यर्थक्यं चिद्यति राजतीति
तन्नाममु पाठात् । तच्च दृष्टान्तः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्वेष्टे तदत् ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जैभैस्तिगितैरन्ति भवति योधो न शबून्स वना न्यृजते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतां ऽइव । स्वनः । सेना ऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।
अग्निः । जंभैः । तिगितिः । अक्षि । भवति । योधः । न । शबून् । सः । वना । नि । ऋजते ॥ ५ ॥

योऽपिर्वराय वराणाय नियहाय न शक्तो न भवति । तत्र दृष्टान्तवयमुच्यते । मरुतां स्वन इव । स यथाग्राह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिण्यार्थं प्रबलेनातिष्ठष्टा सेनेव । सा यथान्तरिनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवाशनिर्यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमपिस्तिगितिर्निशि-
तेस्तीष्णीभूतेः ॥ अत्यविकारः क्वांदसः ॥ जंभेर्देतिर्दतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिरक्षि । अस्त्रविरोधिनो भण्यति ।
तथा भवति । हिनस्ति ॥ भव हिसायां ॥ यास्कस्त्वाह भवतिरत्तिकर्मेति । नि० ९. २३ । यद्यप्यत्तिर्भवत्योरदन-
मेवार्थः तथापि तद्वांतरभेदोऽवगतव्यः । तत्र दृष्टान्तः । योधो न संप्रहर्ता शूर इव । स यथा शबून्भवति
भण्यति तद्वत् । किंच सोऽपिर्वना वनानि वृक्षादिसमूहान् ऋजते । नितरां प्रसाधयति । दहतीत्यर्थः ।
ऋजतिः प्रसाधनकमेति यास्कः ॥

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरसहस्रं कुविन्नसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुविन्तुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचयस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामं । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

अयमपिर्नोऽस्माकमुचयस्योक्तस्य स्तोत्रस्य कुविद्वज्ज्वारं वीः कामयितासत् । भवतु ॥ अस्तेर्लेख्यडागमः ॥
यद्वा । उचयस्येतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति संबंधः । तथा वसुर्वीरसयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा
वसुभिर्वासयितृभिर्धनैः काममत्यर्थमभिमतं वा कुविदतिप्रभृतमावरत् । आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं
निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोर्तिर्लेख्यडागमः ५ क्वांदसो विकरणस्य लुक् ॥ अयमपिद्योदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन्
धियः कर्माणि सातये लाभाय कुविद्वज्ज्वात् तुज्यात् । त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः । क्वांदसः
शपः युः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमप्रिमया धियानया स्मृतिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चार-
यामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋजते ।

इंधानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णांमुदु नो यंसते धियं ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकं । वः । ऋतस्य । धूः ऽसदं । अग्निं । मित्रं । न । संऽइधानः । ऋजते ।

इंधानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णां । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिप्राज्यैर्हयमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमंगं । दीपज्वालमित्यर्थः । किंच वो
युष्मत्संबन्धिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधान
इध्मेर्दीपयमान ऋजते । प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । इंधानः सम्यग्दीप्यमानोऽक्रो ज्वालासमिदा-
दिभिराक्रांतोऽन्तरिकाक्रांतो वा ॥ क्रमेऽक्वांदसो डः ॥ विदथेषु यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमिचभूतेषु दीद्यत्
स्वयं दीप्यमानोऽसदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म
बोद्धुं यंसते । उद्योजयत्येव ॥ यमेर्लेख्यडागमः । सिप् ॥ उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम धीः शमीति
तन्नामसु पाठात् ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शम्भैः ।

अदभ्येभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥

अप्रयुच्छन् । अप्रयुच्छत् ऽभिः । अये । शिवेभिः । नः । पांयुऽभिः । पाहि । शर्मैः ।
अदंभेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत् ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अपि अप्रयुक्तस्मात्प्रमादतः ॥ युक्तं प्रमादे ॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सप्तप्रयुक्तद्विरप्रमादाद्विरनवधा
नरहितैः शिवेभिर्मन्त्रकल्याणैः शर्मैः सुखकरैः पायुभी रक्षणप्रकारिणोऽस्मान्पाहि । रक्ष । किंच हे इष्टे सर्वरिप
णीयापि जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सप्तदंभेभिरहिंसितैरदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ॥ दृप दूष्क
उत्क्षेपे तौदादिकः ॥ अनिमिषद्विनिमेषरहितैरनलसम्बन्धैः ईदृशीर्लक्षणैर्नोऽस्मान्परि परितः पाहि । पालय ।
यद्वा । उपर्युपरि आर्यत इति जाः । नो जा अस्मात्संबन्धिनोः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि । परितो
रक्ष । न केवलमस्मान् किंत्वस्मात्पुत्रपौत्रादीर्नापि रक्ष ॥ १२ ॥

एति प्र होति सप्तर्चं पंचमं मूक्तं दीर्घतमं जागतं । पूर्वत्रापेयं तु तदित्युक्त्वादिदमप्यापेयं । तथा
चानुक्रमणिका । एति प्र सप्त जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाद्यिनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वा दधानः शुचिपेशसं धियं ।
अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥
एति । प्र । होता । व्रतं । अस्य । मायया । ऊर्ध्वा । दधानः । शुचिऽपेशसं । धियं ।
अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽवृतः । याः । अस्य । धामं । प्रथमं । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्यापेयं हविप्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं मायया कर्तव्यविशेषपक्षया
युक्तः सन् प्रैति । प्रकर्षेण गच्छति होतुं । मायति प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नाममु पाठात् । कीदृशी
ऽयं ऊर्ध्वामुपर्याह्वां शुचिपेशसं शोभनरूपोपतां । पेश इति रूपनाम । धियं प्रज्ञा दधानः । आ चतुर्थी-
त्वर्मणोऽभिममीचेतिदं करिष्यतीत्युक्त्वात् । आगत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः सुचो जुह्वादीः
क्रमते । गृह्णाति । कीदृशः सुचः । याः प्रथमं पात्रासादनकालेऽस्यापेधाम स्थानं निंसते ॥ निम चुंबन इति
धातुः ॥ चुंबति । भजंत इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयकर्म बुद्ध्या प्रैति पश्चात्सुचः क्रमते इत्यर्थः । हृण्यः प्रसिद्धा ।
यद्वा । होता देवानामाहुतायसपरिस्रयजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोसादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन्नैति ।
यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशीऽयं ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचिपेशसं शोभनरूपोपतां धियं ज्वालाचलनादिरूपं
कर्म दधानो धारयमाणः । आगत्य च दक्षिणावृत उक्तलक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुहपमुदादिका अभि
क्रमते । आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः । याः सुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकालेऽस्यापे
धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते चुंबति प्राप्ताः । हृण्यः प्रसिद्धा ॥ णिसि चुंबने । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
रदित्वात्तुम् ॥

अभीमृतस्य दोहना अनूपत योनौ देवस्य सदनं परीवृताः ।
अपामुपस्थे विभृतो यदावसदधं स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥
अभि । ई । अमृतस्य । दोहनाः । अनूपत । योनौ । देवस्य । सदनं । परिऽवृताः ।
अपां । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अध । स्वधाः । अधयत् ।
याभिः । ईयते ॥ २ ॥

अतस्त्रोदकस्य दोहना धारा योनावुत्पत्तिस्थाने देवस्य सदनं ज्योत्स्नानादित्यस्य स्थाने परीवृतास्त-
द्रिमभिः परितो व्याप्ताः सत्त्वोऽभ्यनुषत । अभिनवा भवन्ति । आभवंत्येव सूर्यते वा । कदेत्यत आह । यद्यदा
पामुपस्थ उदकानामुत्सर्गेऽतर्विभृतो विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन्नावसत् आत्मस्य निवसत्ययमपिः तदानीमि-

त्यर्थः । अधाधुना स्वधा अमृतोपमा अपोऽधयत् । पिबति सर्वो लोकः । ता विशिष्यते । याभिः सहेयतेऽयमपिः संगच्छते वा भूमिं ता अधयत् । विद्युदात्मनोदकानि जगत्पाययत् इत्यपिः स्तुतिः ॥

युयूषतः सर्वयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरिचता मिथः ।

आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानं । अर्थं । विऽतरिचता । मिथः ।

आत् । ईं । भगः । न । हव्यः । सं । अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सं ।

अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयसा समानवयस्का । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यां तदित्तदानीमेव यदा प्रवृद्धो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरिचता भृशं तरंती होत्रध्वर्यु वपुरपिः शरीरं युयूषतः । स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रेषानंतरं याज्यादिपाठो होत्रव्यापारः वपट्टारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधयं । सवयसा समानवयस्का मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरिचता विंशेपिण तरितुमिच्छता ॥ तरतेर्यङ्लुगताच्छतरि दाधत्यादी निपात्यते । द्विवचनस्याकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमाश्लिङ्गतः । तद्वदपिं साकं होत्रध्वर्यु युयूषतः । आदीमनंतरमेव हव्य आहवनीयोऽपिः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन्नस्मदस्माकं संबंधिनो रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न सर्वः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पुजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यंता वोढुर्वाहकस्याद्यादे रश्मीन् प्रतिग्रहानिव । तान्यथा स्वीकरोति तद्वदयमपिरपि हवींषि समयंस्त ॥

यमीं द्वा सवयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन् अजरो मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यं । ईं । द्वा । सऽवयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । संऽओकसा ।

दिवा । न । नक्तं । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

यमीमनमपि द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्का समानसामर्थ्यां वा समाने योना योनीं फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमाना मिथुना दंपती इवैककार्याद्युक्ता समोकसा समाननिवासी देवयजनस्थानी ईदृशा होत्रध्वर्यु सपर्यतः पूजयतः स्तुत्या हविप्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । दिवा नाहनीव नक्तं रात्रावपि । सर्वदेत्यर्थः । एवं पुण्यमानोऽपि पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिधनानंतरं युवा तद्वपुस्तदेव सर्वस्य मिश्रयिता वाजनि । जायते । एवं जातोऽयं मानुषा युगा मनोः संबंधीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वोहिष्य पुरु चरन् बह्वाज्यादिकं भक्षयन् अजरोऽजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

तमीं हिन्यन्ति धीतयो दशं त्रिंशं देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत आ स ऋखत्यभिप्रजं विव्युना नवाधित ॥ ५ ॥

तं । ईं । हिन्यन्ति । धीतयः । दशं । त्रिंशं । देवं । मर्तासः । ऊतये । हवामहे ।

धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋखति । अभिप्रजत्ऽभिः । वव्युना । नवा ।

अधित ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमेनमसि दश धीतयो दशसंख्याका अंगुलयो त्रिंशो विंशः परस्परविशिष्टा हिन्वन्ति । प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना ऊतये रक्षणाय हवामहे । आहुयामः । कोऽस्य विंशे इत्युच्यते । अयमभिर्धनोर्धगुणः सकाशात्प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान्यथा शत्रोरूपेण मुञ्चन्ति ॥ आ इत्युपमाये ॥ तद्वत्सोऽभिर्धनुःस्थानीयान्निजगरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टवगवतो रश्मीनुवन्ति । गमयन्ति ॥ रिविर्गत्यर्थः । अत्रांतर्भावितव्यर्थोऽयं । इदित्वात्तुम् । कादसं रेफस्य संप्रसारणं । अधिगच्छोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंचैवं प्रवृद्धोऽपिरभिव्रजज्ञिरगुणानार्थमभितः संचरन्निर्हयमर्थमभिगच्छ । निर्वृत्ता तदर्थं नवा नवानि, नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविषयाण्यधित । धारयति । ज्ञापय-
तोऽर्थः । यद्वा । अभिव्रजज्ञिराभिमुख्येण गच्छन्निर्होचादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञावि-
शिष्टानि सोचादीन्यधित । धत्ते ॥ धाज्क्कादसे लुङि स्थाचो रिञ्जितीत्यं । उत्तरस्य सितः कित्वं । इत्वाद्-
गादिति सलोपः ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपादेव त्वना ।

एनीं त एते बृहती अभिथ्रिया हिरण्ययी वक्ररी बर्हिःरागते ॥ ६ ॥

त्वं । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वं । पार्थिवस्य । पशुपाःऽदेव । त्वना ।

एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽथ्रिया । हिरण्ययी इति । वक्ररी इति ।

बर्हिः । आगते इति ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादर्विबुदात्मना वृथादेवा राजसि । ईशिषे । ऐश्वर्यनामैतत् । तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादे राजसि । ईश्वरो भवसि । किमन्यतंचत्वेन जेत्याह । त्वात्मानेन स्वमा मर्त्येनैव । तच्च दृष्टांतः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशुना निरोधनिर्गमनादिव्यापारपु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेनात्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति । किंच यस्मादिवं तस्मात्ते तव बर्हियंक्षमेते प्रसिद्धे एनो एतवर्णे शुभे व्यावापृथिव्यावागते । अश्रुवति । व्याघ्रतः ॥ वर्णादनुदात्तादिति डीप तकारस्य नकारश्च ॥ कीदृशी ते । बृहती महत्यावतिविस्तृति अभिथ्रिया प्राप्तिश्चर्ये अभितः सत्ये वा हिरण्ययी हितरमणीये वक्ररी अतिकृशन् शब्दयंती ॥ वक्षेर्वनिपि वनो र चति डीत्रिफो । कादसं कृत्वं । वकि कौटिल्य इत्यस्माद्वा कादसो गुमभावः ॥ ईदृशी व्यावापृथिवी बर्हिःश्रुवति ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्यं तद्वचो मंद्रं स्वधात्र ऋतं जातं मुक्तो ।

यो विश्वतः प्रत्यक्सि दर्शतो रणवः संदृष्टौ पितुमौ देव द्ययः ॥ ७ ॥

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हर्यं । तत् । वचः । मंद्रं । स्वधाऽवः । ऋतंऽजातं । मुक्तो इति । मुऽक्तो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रणवः । संदृष्टौ । पितुमानऽदेव । द्ययः ॥ ७ ॥

हे अग्ने जुषस्व । सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा सुत्या । किंच तत्तादृशं प्रियकरं वचो वायूपं लोचं प्रति हर्यं । पुनः कामयस्व । हे मंद्रं मादनशील सुत्य वा हे स्क्धावो हविर्लक्षणात्तव हे ऋतंजातं यज्ञार्थमुत्पन्नं हे मुक्तो शोभनकर्मण शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्मुखः अभिमतः अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शनं रणवो रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा । तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः चयो निवासवाग्भवति । तच्च दृष्टातः । पितुमानिव । अतिप्रभूतात्प्रतापि यथा सर्वैर्वस्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

तं पृच्छतेति पंचमं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमशिका । तं पृच्छत मंथत्या विदुविति । दीर्घतमा अविः । पूर्वभाषेयं तु तद्विस्तृतादिदमपिच । अंत्वा विदुप । शिष्टास्त्रिदुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाका-
क्षिणशस्त्रयोरस्य विनियोग उक्तः ॥

तं पृच्छता स जंगामा स वेद स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।
 तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शवसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥
 तं पृच्छत सः । जंगाम सः । वेद सः । चिकित्वान् ईयते सः । नु । ईयते ।
 तस्मिन् सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । निष्टयः । सः । वाजस्य । शवसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः तमपि पृच्छत । यस्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत । तस्यैव प्रष्टव्यत्वेति शयमाह । स जंगाम । स सर्वत्र गच्छति । अत एव स वेद । स च प्रष्टव्यं जानाति । किमिदं साधारण्येन नेत्याह । स चिकित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । स एवेयते । ज्ञेयसंकाशं गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । सः सोऽग्निरेव नु विप्रमीयते । यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानार्थमीयते । सेव्यते । तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तत्रापिणिताः कामाः संतीत्याह । तस्मिन्नपि प्रशिषः प्रशंसनानि नियमनसामर्थ्यानि सन्ति । असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्नोति इत्यर्थः । किंच तस्मिन्निवाप्राविष्टय एष्टव्या भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा सन्ति । किंच सोऽग्निर्वाजस्यास्य शवसो बलस्य च पतिः पालयिता दाता । किंच शुष्मिणो बलवतो राजादिरपि पतिः स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयति ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत ।
 न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदृपितः ॥ २ ॥
 तं । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेन । इव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत ।
 न । मृष्यते । प्रथमं । न । अपरं । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रदृपितः ॥ २ ॥

पूर्वमन्वेऽपि पृच्छतेत्युक्तं । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्य इत्याह । तस्मिन्मेवापि पृच्छति स तु नान्यं पृच्छति प्रथममन्वेऽपि । सिमः सर्वजनो न वि पृच्छति । विपरीतं न पृच्छति । पृष्टोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसा । इवशब्द एवार्थः । स्वकीययैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीतं वदामीत्यादत्ते तदेव प्रतिवृत्ते न तु प्रशानुकूलं । स्वतंत्रैश्चर इत्युक्तं भवति । यद्वा । प्रष्टा धीमान् स्वेन मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीतं यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवापि पृच्छति न तु बद्ध भाषत इत्यर्थः । परवाक्यासह्यत्वमाह । अयमपि प्रथमं वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं न मृष्यते । न सहति । तथापरं वचः स्वीकृत्यन्तरभावि प्रतिवचनं न मृष्यते । यस्मादयमेवविधस्तस्मादप्रवृत्तितोऽप्रवृत्तः यद्वा तेन शिञ्जितोऽनुहंङः सर्वो लोकोऽस्य महानुभावस्यापिः क्रत्वा कतुना रक्षणादिकर्मणा सह सचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

तमित्पृच्छन्ति जुह्वस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृण्वच्चौंसि मे ।
 पुरुषैस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिष्टुरादत्त सं रभः ॥ ३ ॥
 तं । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः । तं । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृण्वत् । वच्चौंसि मे ।
 पुरुषैः । ततुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽजतिः । शिष्टुः । आ । अदत्त । सं । रभः ॥ ३ ॥

जुहोऽस्मदीया जुह्वपमुदादयस्तस्मिन्मेवोद्दिष्टाज्यपूर्णाः सत्यो गच्छन्ति प्रीणयितुं । यद्वा । ह्यंत इति जुह्व आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु स्थितान्याज्यान्यष्याश्रयाश्रयिणोरभेदेन जुह्व इत्युच्यते मन्धाः क्रोशन्तीतिवत् । ता अपि तमेव गच्छन्ति अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् । अवेधेतरदेवतार्थमपि ह्ययमानं चेति भावः । किंचार्वतीः प्राप्तिसत्यः सुतयस्तस्मिन्मेवापि गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव । स एवेकोऽयमपि विश्वानि मे मदीयानि वच्चौंसि स्तोत्ररूपाणि शृण्वत् । शृणोति । अपिः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः ।

ते देवा विभ्यतोऽपि प्राविशन् तस्मादाङ्गरपिः सर्वा देवता इति । ति० मं० ६. २. ६. । तथाचिव पुरस्ता-
दास्मास्यते । त्वमपि वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रः । ऋ० ५. ३. १. । इत्यादिकोऽस्य विशेष इत्युच्यते । पुरुषेणो
बहुप्रेषभाक् । यद्वा । बहुप्रेषणः । सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः । तत्पुरस्तादयिता ॥ तरतेरन्तर्यथादादृगमहन इति
किन्नात्ययः । बहुलं कंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य अक्किद्रोतिरविक्किन्नरवणः
शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां एवभूतोऽपि सं रभो यज्ञादिसंरंभवान् मन्नादत्त । आदत्तं ।
हविरादिकं स्वीकरोति ॥

उपस्थायं चरति यत्समारतं सद्यो जातस्तत्सारं युज्येभिः ।

अभि श्वातं मृगते नाद्ये मुदे मदीं गच्छत्युगतीरपिष्ठितं ॥ ४ ॥

उपऽस्थायं । चरति । यत् । संऽसारतं । सद्यः । जातः । तत्सारं । युज्येभिः ।

अभि । श्वातं । मृगते । नाद्ये । मुदे । यत् । इ । गच्छति । उगतीः । अपिऽस्थितं ॥ ४ ॥

यद्यदाध्वर्युपस्थायं चरति उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति । कंदेत्याह । यत्
समारतं समागच्छत मथनेनाविरभवत् ॥ समो गम्युक्तीत्यंतंरात्रनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन्
युज्येभ्योऽङ्गं संबन्धुं समर्थः फलमिष्टयितुमर्हं संजोभिषो युक्तः सन् तत्सारं । अरण्योर्गृहः सन् चचार । यद्वा ।
युज्येभिर्यज्ञातमात्र एव सर्वत्र संचचार ॥ तत्र चक्षुर्गती । लिटि णलि रूपं ॥ एवं प्रवृद्धोऽयं श्वातं श्वातं
शातं वा यज्ञमात्रं नाद्ये नदनीये कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषायामि मृगते । अभिमर्शनं
करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुवादिः श्वातं शिष्यादिकं मृगति तद्वत् । कंदेति चेत
उच्यते । यद्यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमेनमपिमृगतीः कामयमाना आश्रयधाराः स्तुतयो वा गच्छति
प्राप्नुवति तदाभि मृगते ॥

सं ईं मृगो अण्यो वनगुरुपं त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यव्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वां ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ईं । मृगः । अण्यः । वनगुरुः । उप । त्वचि । उपऽमस्यां । नि । धायि ।

वि । व्यव्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ईं स एवाग्निरुपमस्यामुपमायामुपमास्पदायां त्वच्योपस्थादिभिराक्षादितायां वयामुप नि धायि ।
उपस्थायत उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगो मार्जयितान्वपणशीलो वा । मृगो मार्ष्टुर्गतिकर्मणः
। ति० १. २०. । इति यास्कः । अण्य आण्यो गतव्यः । अपः कर्म तत्र साधुर्वा । वनगुरुर्नगामी ॥ ऋतं तर्कमेष्टदं
रूपं । यद्वा । गर्भेरेव । उपपदस्य रुडागमः कादमः ॥ एवभूतोऽपि मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो यज्ञमानादिरूपेभ्यो
वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि व्यव्रवीत् । विशेषेण व्रवीति । उपदिशति । वयनमिति प्रज्ञानाम वयुनम-
भिस्थितिं तन्नाममु पाठात् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचिद्यज्ञस्योदकस्य
वा चेतितता ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधुः । सत्सु भवो वा । सत् फलं तदर्हतीति वा ।
सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धा ॥ ॥ १४ ॥

त्रिमूर्धानमिति पंचर्षं षष्ठं सूक्तं दीर्घतमम् । आपियं पूर्वचापियं तु तदित्युक्तत्वात् । त्रिमूर्धानमित्यनु-
क्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनग्रस्त्रयोस्त्रिषुमे कंदसीदमादिमुक्तत्रयस्य विनियोगः । अथेतस्या इति खंड
सूचितं । त्रिमूर्धानमिति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

त्रिमूर्धानं सप्ररश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पिचोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रौचिनापप्रिवांसं ॥ १ ॥

चि॒ऽमूर्धानं॑ । स॒प्रऽर॒ग्निं । गृ॒णी॒षे । अ॒नू॒नं । अ॒ग्निं । पि॒त्रोः । उप॒ऽस्ये ।
नि॒ऽस॒त्तं । अ॒स्य । च॒रतः॑ । ध्रु॒वस्य॑ । वि॒श्वो॒ । दि॒वः । रो॒च॒ना । आप॒प्रि॒ऽवांसं॑ ॥ १ ॥

अनयाप्रियं स्वरूपेण स्तूयते । त्रिमूर्धानं सवनचयरूपमूर्ध्वयुपेतं ॥ त्रिभिर्भां पाहन्मूर्धमु ब्रह्मव्रीहावितु-
त्तरपदातीदात्तत्वं ॥ किंच सप्ररग्निं नियामकसप्रक्कंदोयुक्तं अनुनमविकलं संपूर्णफलं अग्निमपिसाध्यमंगना-
दिगुणयुक्तं वा पित्रोरूपस्य यावापृथिव्योरुत्सर्गे निपत्तं निषण्णं । मर्ध्यं वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण
दुल्लोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो ह्रस्ववर्णयतोऽस्यापिः संबन्धि-
यज्ञं दिवो दुल्लोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पुरयितारं गृणीषे ।
गृणीहि । स्तुहि । यद्वा । अयमग्निरेवोच्यते । त्रिमूर्ध्वदत्र त्रित्यंतपित्रदुल्लोकाख्यस्थानत्रयोपेतं । लोकचयव्या-
प्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानचयवर्तिनं वा । सप्ररग्निं सप्रज्वालं अनुनमन्यूनं पित्रोर्वावापृथिव्योरुपस्य
उत्सर्गे निपत्तं ॥ नमस्तनिपत्तं निपातनात्तिष्ठानत्वाभावः ॥ निषण्णं आपप्रिवांसं सर्वतः पुरयंतं कामानां
उत्कलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि । स्तुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वादविष-
लितस्य दिवो द्योतमानस्यास्यापिर्विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि तेज्जांसि सर्वत्र व्याप्नुवतीति शेषः ।
ईदृशमग्निं स्तुहीत्यंतरात्वनः प्रेषः ॥

उ॒द्या॒ म॒हो॑ अ॒भि॒ व॒व॒ष्टा॒ ए॒ने॒ अ॒ज॒र॑स्त॒स्यावि॒त॒ऊ॒ति॒ऽऋ॒ष्वः ।
उ॒र्याः॒ प॒दो॒ नि॒ द॒धा॒ति॒ सा॒नो॑ रि॒हंत्य॒धो॑ अ॒रु॒षा॒सो॑ अ॒स्य ॥ २ ॥
उ॒द्या॒ । म॒हान॑ । अ॒भि॒ । व॒व॒ष्टो॒ । ए॒ने॒ इति॑ । अ॒ज॒रः॑ । त॒स्थो॒ । इ॒तः॑ऽऊ॒तिः॑ । ऋ॒ष्वः ।
उ॒र्याः॑ । प॒दः॑ । नि॒ । द॒धा॒ति॒ । सा॒नो॑ । रि॒हंति॑ । ऊ॒धः॑ । अ॒रु॒षा॒सः॑ । अ॒स्य ॥ २ ॥

उद्या मेक्ता । फलप्रदानममर्थ इत्यर्थः । अत एव महान महिम्ना स्वरूपेणोदुत्तवृषभसवृशोऽयमग्निरे
यावापृथिव्यावभ्यभिक्रम्य व्याप्य ववले । वहति । व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वहतेर्लेटि क्कादसः शपः सुः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । सिद्धजलमिति सिप ॥ वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनो
देवाभ्यनुप्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंचायमजरो जरारहित ऋष्वो महान पुण्यः । महत्तामितत ऋष्व उद्य इति
तन्नामसु पाठात् । तथेत्युक्तिः प्राप्तरक्षणः सन् तस्थो । स्थितो वर्तते । यद्वा । उक्तगुणोऽयमित्युक्तिरिति एव
गमनवानस्रहिवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थो । वर्तते । तदनंतरमुक्त्वा विस्तृताया भुम्याः सानो समुच्छ्रुते
प्रदेशे वदिलक्षणे पदो नि दधाति । पदानि स्थापयति करोति । किंचास्यापिररुषासोऽरुषा आरोचना
ऊधरूधः स्थानीयमंतरिक्षं रिहति लिहति । यद्वा । अस्योधरूधः स्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन
यजमाना रिहति । अभिमतस्वर्गादीनि लिहति ॥

स॒मा॒नं॑ व॒त्स॒म॒भि॒ संच॑रंती॒ वि॒ष्व॒ग्धे॒नू॒ वि॒ च॑रतः सु॒मे॒के॑ ।
अ॒न॒प॒वृ॒ज्याँ॑ अ॒ध्व॒नो॒ मि॒मा॒ने॒ वि॒श्वान्के॒ताँ॑ अ॒धि॒ म॒हो॑ द॒धाने॑ ॥ ३ ॥
स॒मा॒नं॑ । व॒त्सं॑ । अ॒भि॒ । संच॑रंती॒ इति॑ सं॒ऽच॑रंती । वि॒ष्व॒क् । धे॒नू॒ इति॑ । वि॒ । च॒र॒तः॑ ।
सु॒मे॒के॒ इति॑ सु॒ऽमे॒के॑ ।
अ॒न॒प॒वृ॒ज्यान्॑ । अ॒ध्व॒नः॑ । मि॒मा॒ने॒ इति॑ । वि॒श्वान्॑ । के॒तान्॑ । अ॒धि॑ । म॒हः॑ ।
द॒धाने॑ इति॑ ॥ ३ ॥

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवहर्षहेतुमपिमभिमुखं संचरंती संचरंती दे धेनू अपिहितवर्णैश्च
प्रीणयित्री पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वन्वि चरतः । संचरतः । स्नानपानादिसङ्कशोधनप्रथेपसंमार्जनादिना

सम्यक्वर्धयत इत्यर्थः । कीदृशी ते । सुमेके शोभनकर्माणी शोभनमेहने वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किञ्चानपवृज्यानपवर्जनीयरहितान् ॥ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं ॥ अध्वनो मार्गानयेः प्रांतप्रदेशान् केशावमेध्वरहिताग्निमानि संपादयिष्यी । किञ्च विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महात्यध्वधिकं दधाने धारयन्ती । ईदृशावध्वर्ययजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनुं विष्वस्वि चरतः ॥

धीरांसः पदं कवयो नयन्ति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्ये ।

• सिषासंतः पर्यपश्यन्त सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन ॥४॥

धीरांसः । पदं । कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्ये ।

सिषासंतः । परि । अपश्यन्त । सिंधुं । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन ॥४॥

धीरांसो धीरा धीमंतः प्रयोगज्ञा अध्वर्वादयोऽजुर्यमजुर्यमज्रीर्णमिनमपि पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयन्ति । प्रापयन्ति । मथनदेशान्नाहृपत्यादा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वज्ञाना नामास्यदमनं गमयन्ति । कीदृशास्त । कवयः क्रातदर्शिनो मेधाविनः अनुचाना वा । ये वा अनुचानास्त कवय इति श्रुतेः । किञ्च नाना हृदा बहुप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणा धारयमाणाः । किञ्चैवंपास्ते सिंधुं स्यंदमान यज्ञद्वारा फलानि स्वतन्त्रमपि सिषासंतः संभक्तुमिच्छतः ॥ सन्तः सनि सनीवंतर्धति विकल्पनादिडभावः । जनसमन्वयनामित्यात्वं ॥ पर्यपश्यन्त । परितः पश्यन्ति । श्रुतं इत्यर्थः । किञ्च सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमपरिभ्य एवं कुर्वन्तो नृभ्यो नेतुभ्य आविरभवत् । तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः ॥ नृन्प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यं ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईकेन्यो महो अभीय जीवसे ।

पुरुचा यदभवत्सूरहभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥५॥

दिदृक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईकेन्यः । महः । अभीय । जीवसे ।

पुरुऽचा । यत् । अभवत् । सूः । अहं । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघऽवा । विश्वंऽदर्शतः ॥५॥

अयमपिः काष्ठासु परस्परं क्रांत्वा कर्मानासु दशसु दिशु दिदृक्षेण्यः । अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति । यदा । द्रष्टुमेष्टव्यो दर्शनच्छाविषयभूतः ॥ दृशः सन्तात्कृत्यार्थं तवैकैक्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवशीलो भवति जयशीलो वा । किञ्च प्रदानसमय ईकेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवं । महो महतो देवादेरभीयार्भकस्यान्यस्य यजमानादेवा जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन धनप्रदानमिति धिक्कः । तत्रोपपत्तिमाह । यदहं यस्मात्स्वसु पुरुचा बहुषु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥ मघवा हविर्वहणात्तवान विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमपरिभ्यो गर्भेभ्यः ॥ पश्यन्ते चतुर्थी ॥ एषामृत्विजां गर्भेवच्छिगुवदत्यंतरक्षणीयानां सूरभवत् प्रसवितोत्पादयिताभवत् भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबंधः ॥ ॥ १५ ॥

कथा त इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं दीर्घतमसमापेयं त्रिष्टुभं । कथेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चयोरस्य सूक्तस्य विनियोगस्त्रिपूर्धानमिति त्रिणीत्यनेनोक्तः ॥

कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्ददाणुर्वाजेभिराणुषाणाः ।

उभे यज्ञोक्ते तनये दधाना ऋतस्य सामन्त्रणयंत देवाः ॥१॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददाणुः । वाजेभिः । आणुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोक्ते इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयंत । देवाः ॥१॥

हे अपे ते तव संबंधिनो रश्मयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वत्र चक्षणाः प्रकटयंत आशुपाणा आशु शीघ्रं संभक्तार आशुसंभक्तारो वा । वाय्वादेरपि शीघ्रं संभक्तार इत्यर्थः । यद्वा । समंताच्छोषयितारः । यद्वा । सर्वं व्याप्नुवतः ॥ अश्रोतिर्लिटः कानच । व्यत्ययनोप्रत्ययः सिञ्चेति द्विविकरणात् । आङ्पूर्वादांतर्भावितव्यर्थाच्छुषेः शानचि च्छांदसः शपो लुक् । आशुशब्दोपपंदात्मनतेः कर्मण्यण ॥ ईदृशा रश्मयो वाजिभिरग्निः सहितमायो-
रायुरायुष्यं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनोपायिन ददाशुः । ददति ॥ दाशु दानि । छांदसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृ-
ह्णाणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कृच वृष्टमिति चेत उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अत्रायुषी तौके पुत्रे तनये ऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा । तौके पुत्रे तनये तत्पुत्रादी च । दधानाः धारयंतो देवा व्यवहृतीरो यजमाना अतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सामन साम्नि रथंतरादी रणयंत रमंते रमयंत शब्दयन्ति वा । यस्मा-
दत्रायुष्युवादिसहिताः सोमेनेहा साम्नि रमंते तस्माद्रश्मयो दत्ततीत्यवगम्यत इत्यर्थः । तादृशांस्त्वदीयान् रश्मीन् मामप्यनुगृह्णाणेत्यर्थः ॥

बोधो मे अस्य वचंसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वो अन्तु त्वो गृणाति वंदारुस्ते तन्वं वंदे अग्ने ॥ २ ॥

बोध । मे । अस्य । वचंसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीयति । त्वः । अन्तु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते । तन्वं । वंदे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविर्लक्षणात्तत्र तद्वस्त्रे मे मदीयस्य मंहिष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकीर्णं संपादितस्यास्वदानां क्रियमाणस्य वचसः स्मृतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोध । बुध्यन्व । सुतो भवत्यर्थः । हे अपे लोके त्वः । अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्धस्यलुक्कृतदेवोदाजहार । नि० ३. २०. । एको जनः पीयति । वधकर्मतत । हिनस्ति । यज्ञादिना न पुजयतीत्यर्थः । त्व एकोऽनु गृणाति । अनुकूलमुच्चारयति । तयोर्मध्ये हे अपे वंदारुर्वदनशीलोऽहं ते तव तन्वं तनुं तव मूर्तिं वंदे । सोमि ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररष्ट तान्मुकृतो विश्ववेदा दिप्संत उट्पिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुःऽदृतात् । अरक्षन् ।

ररष्ट । तान् । मुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । उट् । पिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

अर्चतिहासमाचरति । उच्यतेबृहस्पतिनामानां द्वावृषी आस्तां । तत्रोच्यस्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत । शुक्रनिर्गमनावसरं प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याजीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात्पतितरुरितस्कः सन् शशाप । हे गर्भं त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यधो भवेति । एवं शप्नो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नसमोव्यथयापिमर्त्तापीत । स च सुत्या प्रीत आंधं पर्यहरदिति । तदिदमचोच्यते । हे अपे ते तव संबंधिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसमं पश्यंतोऽधोऽयं अतोऽस्माभौ रक्षणीय इत्यवगच्छंतो दुरितादुष्टं प्राप्ताद्दुःखादरक्षन् तान्मुकृतः सुखकर्तुं विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररष्ट । रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितान्-
स्मान् दिप्संतो दंभितुमिच्छंतो रिपवः कामादयो नाहं देभुः । अहेति विनियहार्थोयः । न खलु दंभितुं शक्नुवति ॥ दंभु दंभे । अथियंथिदंभितुंजीनामिति वक्तव्यं । का० १. २. ६. १. । इति लिटः कित्वादिनिदिता-
मिति जलोपः । तस्मासिद्धत्वादेत्याभ्यासलोपयोरप्राप्नो दंभेयेति वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इति ती बि-
धीयेति ॥ यद्वा । मुक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति ह्येनं ।

मंचो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृशीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । ह्येनं ।

मंचः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृशीष्ट । तन्वं । दुःऽउक्तैः ॥ ४ ॥

- हे अग्ने नोऽस्मान्पुष्पद्रक्षितान् योऽघायुर्मरणादिरूपपापिक्तावान् अररिवानदाता । अस्मद्भानप्रति बंधक इत्यर्थः ॥ रातिऽवाँदसस्य लिटः क्तम् ॥ अरातीवा स्वयमदानवान् ॥ कंदसि वनिपमिक्तंतीति मत्वर्थीयो वनिप ॥ शत्रुत्वमाचरण यः शत्रुर्द्वेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन । न ददामीति मानसो मंचः । निंदाधारोपेण दाननिवारणं वाचिको मंचः । यद्वा । मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मंत्रेण । यो विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं व्रूते तन्न करोति अन्यत्करोत्यन्यदतीत्येवं मंत्रस्वरूपद्विविध्यं । पुर्वं मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककार्यकभेदेनैति विवेकः । ईदृशेन मंत्रेण यः शत्रुमर्चयति भर्त्सयति विधेयीकरोति वास्मान् । स मंचिकदेशो मानसरूपोऽस्मै पुनर्गुरुस्तु ॥ पञ्चमं चतुर्थी । प्रयोक्तुरेव पुनर्गुरिताम् । तथा दुरुक्तैर्दुर्वाक्यैर्निंदाकारैर्वाचिकैस्तन्वं स्वकीयां तनुमेनु मृशीष्ट । अनुमार्ष्टु । अनुक्रमेण लुपतु । यद्वा । स द्विविधो मंचोऽस्मै प्रयोक्तुरेव गुरुर्गुरिताम् । अन्यान्यप्यस्मद्व्यक्ताया प्रयुक्तानि निपुणभाषणानि संति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुपतु । स्वात्मानमेवावृत्य दहत्वित्यर्थः ॥

उत वा यः सहस्य प्रविह्वान्मर्तो मर्ते मर्चयति ह्येनं ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविह्वान् । मर्तेः । मर्ते । मर्चयति । ह्येनं ।

अतः । पाहि । स्तवमान् । स्तुवंतं । अग्ने । माकिः । नः । दुःऽदुताय । धायीः ॥ ५ ॥

- पुर्वमंत्रे द्विविधकृतिलमंत्रेण कर्तारं तन्मंत्रेण प्राप्नोतु मास्मानित्युक्तं । अत्र तु तन्मंत्रेणात्याहीत्यपि प्राप्यते । उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवापि यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविह्वान् माया-मंत्रेण प्रकीर्षणं जानन्न ह्येनं पुर्वोक्तरीत्या द्विविधमंत्रेण मर्ते मनुष्यं मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वा अतस्तादृशान्नर्त्सनात्तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे स्तवमान स्तुयमानापि स्तुवंतं स्तुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रण । किंच नोऽस्मादुरिताय तत्कृताय दुर्मंत्रेणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेट् । सिचि वृद्धिः । न माद्व्योग इत्यडभावः ॥ ॥ १६ ॥

मथीद्यादिति पंचर्चमष्टमं मुक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभमापेयं । मथीद्यादित्यनुक्रमणिका ॥ मुक्तत्रयमध्यस्य तृती यत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मेनुष्यासु विष्टु स्वर्णं चित्रं वपुषे विभावं ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ई । विष्टः । मातरिश्वा । होतारं । विश्वऽअप्सुं । विश्वऽदेव्यं ।

नि । यं । दधुः । मेनुष्यासु । विष्टु । स्वः । न । चित्रं । वपुषे । विभाऽवं ॥ १ ॥

- होतारं देवानामाहुतारं विश्वाप्सुं । अप्सिस्ति रूपनाम । नानारूपं पार्थिववैद्युतवाठरादिभेदेनाहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा । कालीकरास्त्रादिरूपेण आलानां वैरूप्यादिव्यरूपत्वं । विश्वदेव्यं सर्वदेवयोर्म्यक्त्यासाधुं यदीं यमेनमपि मातरिश्वा वृष्ट्यादिनिर्माचंतरिचक्षसो वायुर्विष्टः काष्ठिष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत् अमघ्रात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विज्ञोडने । इयंतचणेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ पुनः स एव विशिष्यति । यमपि

मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु वितृत्वियूपासु प्रजाम् पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये नि दधुः धारयन्ति यजमानाः । मनुष्यशब्दो निश्चिन्ने बह्वधा निश्चितः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीदन्ति मनस्वमानेन खष्टा मनोरपत्वं मनुषो वा । नि० ३. ७. । इति । यद्वा । पूर्वं देवा मनुष्यासु मनोरपत्वंभूतासु विष्णु प्रजाम् प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा चाठराप्तिरूपेण नि दधुः । स्थापितवन्तः । तच्च दृष्टान्तः । स्वर्णं स्वरणं स्वीरणं वा । आदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादि-साधनाय धारयन्ति तद्वत् । स्वःशब्दं यास्क एवं निष्वाच । स्वरादित्यो भवति सु चरणः सु ईरणः स्मृतौ रसान्स्मृतौ भामं ज्योतिषां स्मृतौ भासेति वा । नि० २. १४. । इति । ईदृशं यं नि दधुस्तं मधीदिति पूर्वं-चान्वयः ॥

ददानमिन्न ददभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानं । इत् । न । ददभन्त । मन्म । अग्निः । वरूथं । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपस्तुतिं । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मम मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमिदमपि कुर्वाणमेव मां दम्भितारो वैरिणो न ददभन्त । दम्भितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दम्भेर्बहुलं कृदसीति विकरणस्य सुः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य तादृशस्य प्रदातुमम वरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकमयमग्निस्याकन् । अत्यर्थं कामयते ॥ कर्मातिः कारितकर्म । अस्माद्यङनुगताङ्गाङि क्कादसोऽङभावः । बहुलादेव वा क्कादसमुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मात्त दभ्रवन्तीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह । उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य कारोः स्तोत्रस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविप्रदानादिरूपाणि जुषन्त सर्वे देवाः । अतो न ददभन्तित्यर्थः ॥

नित्ये चिन्तु यं सदेने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।

प्र सू नयन्त गृभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥

नित्ये । चित् । नु । यं । सदेने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियासः ।

प्र । सु । नयन्त । गृभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमाना अस्त्विजो वा यं मयनेनोत्पन्नमपि नित्ये चित्सदेने नित्य एव गार्हपत्य-लक्षणेऽग्न्यासादनस्थाने नु चिप्रं जगृभ्रे गृह्णाति ॥ यहेर्लटीरयो र इति रेभावः । हयहोर्भ इति भस्वं ॥ नित्यं गतश्रियो धियते नित्यं गार्हपत्यमिति सूत्राद्गार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयत्वाहर्वनीयार्थं । धृत्वा चेष्टाविषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयन्त अस्त्विजः प्र सू नयन्त । सुपु प्रणयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । ररहाणा रंहसा गच्छन्तः ॥ रहि गतौ । क्कादसस्य लिटः कानच् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ रथ्यो रथवन्तस्तच्च नियुक्ताः ॥ कृदसीवनिपाविति रथशब्दात्स्वर्थीय ईकारः ॥ अश्वासो नाश्वा इव । ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥

पुरुणि दस्मो नि रिणान्ति जंभैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अन्नु वाति शेचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरुणि । दस्मः । नि । रिणान्ति । जंभैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभाऽवा ।

आत् । अस्य । वातः । अन्नु । वाति । शेचिः । अस्तुः । न । शर्या । असनां । अन्नु । द्यून् ॥ ४ ॥

अथ दावापिरूपेणायं सूयते । दस उपरपयितायमपिः पुच्छणि बह्विनि वृक्षादीनि नि रिणाति । नितरां हिंसति ॥ री गतिरेषणयोः । प्वादिखाद्वस्वः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । जर्मदेतस्थानीयाभिर्जा लाभिः । आहाहानंतरं वने वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सन्नोचते । दीप्तो भवति । आदनंतरमस्य शोचिर्ज्वालानुकूलं वातोऽपिसंविभुतो वायुरनु गूढ । अन्विति वीप्सार्थे । प्रतिदिनमनुकूलं वाति । ज्वाला आदाय गच्छति । तत्र दृष्टांतः । अम्नः सेतुः सकाशादसनां गच्छतीं शयी न । शरी नाम हिंसासाधनलोहमयमिषुमुखं । तत्प्रचुरां । यद्वा । शरी नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकारामि षुमिव । शयी इषवः शरमय्य इति यास्कः । नि० ५. ४. । यद्वा । शर एव शयी । अथवा । शरी हिंसा । तत्करोतीति शयीषुः । तां यथा वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्ररयति तद्वत् ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे संतं रेषणा रेषयंति ।

अंधा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । संतं । रेषणाः । रेषयंति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दभन् । अभिख्या । नित्यासः । ईं । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

यमपि गर्भे गर्भवद्भक्षकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरा न रेपयंति न दुःखयंति । तथा रिषण्यवो ऽप्ये हिंसाकाः ॥ दुरस्युर्द्विषण्युर्वृषण्यति रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति क्वचि निपात्यते । क्वाच्छदमीत्युः ॥ न हिंसंति । कीदृशास्ते । रेषणा हिंसनस्वभावाः । यद्वा । तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसंति । किंचास्या भिख्याभितः ख्यातिं माहात्म्यसंधा ज्ञानशक्तिरहिता अविदांसः अत एवापश्या अद्रष्टारः । यद्वा । विद्वांसो ऽप्यभावयितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृगूपा भयेऽपि न दभन् । न दम्बवंति । न हिंसंति । लाकिकोपका रेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के ज्ञानंतीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या अव्युचलितभक्तयः अपिहोवादिनित्यकर्मरता वा । अन्यनुग्रहात्स्वयमपि नित्या भविष्यतीति भावि नित्यत्व- माश्रित्य नित्या उपचर्यते । तावृशा यजमानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन् । रक्षंति । यज्ञादिरूपेण भजंत इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं मृक्तं दीर्घतमसं वैराजमापेयं । दशकास्त्रयो विराठिकादशका वा । अनु० ६. ७ । इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥ विनियोगो निगिकः ॥

महः स राय एषते पतिर्देन्निन इनस्य वसुनः पदे आ ।

उप ध्रजंतमद्रयो विधन्ति ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । ध्रजंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

महो महतः पुत्र्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽपिर्देन दददभिमतं प्रयच्छन् । ददातिः शतरि च्छांदसः शपो लुक् । तस्य च्छंदस्युभयथेत्वार्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥ आ आभिमुख्येनास्मद्वैवयजनं प्रतीपते । गच्छति । किंचेनस्य स्वामिनोऽपीनः स्वामी । सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्यदभुते वेदिस्थान आ । आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा । वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्यापीन इति संबंधः । यद्वा । वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंचोप ध्रजंतमुपगच्छ- तमेनमभिषवार्धमद्रयो याववंतो यजमाना विधन्ति । परिचरंत्वेव ॥ विध विधानि । तांदादिकः । जङ्घि बङ्गञ्चं छंदसीत्यडभावः । निघाताभावश्छांदसः । यद्वा । पूर्वच तच्छब्दयुतेरच यच्छब्दाध्याहारिणास्य संबंधादनिघातः ॥ यद्वा । अद्रयोऽभिषवयावाणः स्वशब्देऽपीपिथ विधन्ति । पुत्रयंत्वेव । आन्हादं जनयं तीत्यर्थः ॥

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्राणः शिथ्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषा । नरां । न । रोदस्योः । श्रवः । अभिः । अस्ति । जीवपीतः । सर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिथ्रीत । योनौ ॥ २ ॥

स तादृशो योऽपि नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्वावापृथिव्योरपि वृषा सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन्नस्ति वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवोर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुनर्वहन्नीहो स एव सारः ॥ अत्रायं सृष्टिक्रमः । अयमपिः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्रूपमभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतो वृष्युत्पादनद्वारोत्पादादित्या । इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । योऽपिर्योर्ना गर्भाशये सस्राणः प्रविष्टः सन् शिथ्रीत निषिक्तं रतः पारयति । नृपत्यादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यपि न पंचत पुरयेदेव नीत्ययति । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽपिर्यशस्वी वर्तते इत्यर्थः । यद्वा । योऽपि नरां न नराणां कर्ममुत्साहयुक्तानां यजमानानामिव । नरा मनुष्या नृत्वंति कर्मस्विति यास्कः । नि० ५. १. । तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्वद्दोदस्योरपि । आश्रयवाचना शब्दनाश्रयिणो लब्धते । भुलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन भुलोकवर्तिनां हविष्प्रापणेनैव भावः । स तादृशोऽपिः श्रवोभिर्हविर्लक्षणीः सोमाद्यादिभिरग्निनिमित्तभुतिर्जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैवास्वादितस्वभावः सन्नस्ति । प्रकृष्टो वर्तते । अमुमपिं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान्भुञ्जत इत्यर्थः । किंच योऽपिर्योर्ना स्वकीयस्थाने वेदिमन्त्रेण सस्राणः प्रविष्टः सन् शिथ्रीत स्वस्मिन्प्राप्त्रं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमपिरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत्यः कविर्नभन्योऽर्वा । सूरौ न रुरुकाञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरं । नार्मिणीं । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अर्वा । सूरः ।

न । रुरुकान् । शतः । आत्मा ॥ ३ ॥

योऽपि नार्मिणीं नभवतीं यजमानानां संबंधिनीमुत्तरवेदिं । यद्वा । नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यगन्यागमनमनीषा विद्यते तां । पुरं तत्स्थानमादीदेत् दीपयति । कीदृशोऽयं । अतोऽपि तदंगं प्रत्यतनशीलः कविः क्रांतदर्शी । तत्र दृष्टान्तः । अर्वाणकुशलो नभन्यो न नभस्याकाशे भवो नभस्वान्वायुरिव । किंच शतात्मा । शतं महस्रमित्यपरिमितवचनः । तत्तयजमानगृहापिषया आहवनीयगार्हपत्यापिषया वा नानारूपत्वं । अथवा मित्रवरुणभेदेनाग्निर्वादि रूपं त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् । ऋ० ५. ३. १. । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः । ऋ० १. १६४. ४६. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अपरेवेन्द्रायात्कत्वमाहुरिति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः । तादृशोऽयं सूरौ न सूर्य इव रुरुकान् दीप्यमानः ॥ रुरु दीप्ता । क्रांदसस्य लिटः कसुः ॥ अतः स तादृशोऽपिरस्ति उत्कृष्टं वर्तते इति पूर्वज्ञान्ययः ॥

अभि द्विजन्मा ची रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्यात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ ४ ॥

अभि । द्विः । जन्मा । ची । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्यात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधस्ये ॥ ४ ॥

अयमपिर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनात्प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनंतरं पवमानेष्व्यादि-

संस्काररूपं द्वितीयं ज्ञेयम् । एवं द्विजन्मत्वं । अथवा यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशोऽपि स्त्री रोचनानि
त्रीणि रोचनानि चित्वादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभि शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् । न केवलं ज्ञेयम्
किंतु विश्वा रज्जोऽसि सर्वाण्यपि रज्जनात्मकानि चित्वादिभक्तान् शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् दीपयन् होता
देवानामाहुता यजिष्ठो यष्टुतमः सन्नपां प्रोचण्यायुदकानां सधस्य सहस्रानि यागदेशेऽस्थात् । तिष्ठति ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि अवस्या ।

• मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयं । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । अवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

यो द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वाराहवनीयत्वात् आहुता
वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि ॥ ईडवंदवृणंसदुहा ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं ॥ अवस्या
अवस्यया । अवीऽहं हविर्नचणं । तदिच्छया ॥ अवाऽगद्वात क्यजंतात अ प्रत्ययादिति भावः अप्रत्ययः ॥ दधे ।
धारयति । अस्मा उक्तस्वरूपायाप्रथे यो मर्तो मर्तो ददाश ददाति स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥ ॥ १८ ॥

पुरु त्विति तुचात्मकं दशमं मृतं दधतमसमायेयमाणिहं । पुरु तुचर्माणिहमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिन्नगस्वयोरीणिहं कंदस्वस्य विनियोगः । अथेतस्या इति खड्डे मुञ्चितं । पुरु त्वा त्वामपि । आ० ४.
१३. इति ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरे तव स्विदा । तोदस्यैव शरण आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तव । स्वि । आ । तोदस्यैव । शरणे ।

आ । महस्य ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां पुरु बह्व वोचे । यद्वा । बह्व दाश्वानिति संबंधः । पुत्रं देहि वित्तं देहीत्याशाशमनानि
ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतो दाश्वानभिमतं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे । इतरसाधारण्येन ब्रुवतः
कथं दातव्यमिति न संतव्यं । यतोऽहं अग्ने तव स्विचेवेवा आभिमुख्येनारिरता हविरादिप्रापणेन भवको
ऽहं । तच्च दृष्टांतः । महस्य महत्सोदस्यैव शिष्टकस्य स्वामिनः शरणेऽस्य गृहं यथा गर्भदासादिरा समंतात्ति
यतो वर्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मादभिमतं बह्व वोचि त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । बह्व
दाश्वान्स्वामिवाभिभूयाम्यरिरमित्ति अर्कतः । ईश्वरोऽप्यरिरितस्मादेव । यदन्यदेवत्या अपावाहृतयो हयंत
इत्येतद्वैवमवच्छत् तोदस्यैव शरण आ महस्य तुदस्यैव शरणेऽधि महतः । नि० ५. ७. इति ॥

अग्निनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगंतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अग्निनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चित् । अररुषः । कदा । चन । प्रजिगतः ।

अदेवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमंशे स्वाभीष्टं बह्व विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्वविषयणेभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति
प्रार्थयति । हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अथवा सतिहितत्वाद्योच इत्यनु-
पपद्यते ॥ अस्मादर्थं यद्वाजिज्ञपन् तद्विद्वद् वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमीत्यर्थः । तेषां स्वक-
पमाह । अग्निनस्यास्वामिनस्त्वामस्वामिनं कुर्वाणस्य तथा धनिनः समयधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य
निरर्थकत्वात्तन्निवार्यते । यद्वा । यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच प्रहोषे प्रकर्षेण होतुमररुषोऽदतो
दक्षिणाकूपेण । यद्वा । प्रहोषेऽग्निनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः । अग्निनस्येन तत्त्वां सामर्थ्यं

लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच कदा चन प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवानसुवतः । अच चनेति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चणश्चः समुच्चये नशब्दो निषेधे । किंचादेवयोः । देवानात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः । निदितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्यातादृशत्वात् बह्व बोध इत्येतदुक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा । चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित्प्रजिगतो यदाकदाचित्सां सुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु वक्तव्यमस्मादर्थमिति भावः ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि । प्रप्रेक्षे अग्रे वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चंद्रः । विप्रः । मर्त्यः । महः । ब्राधन्तमः । दिवि । प्रऽप्र । इत् । ते । अग्रे ।
वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्रे विप्र मेधाविन यो मर्त्यस्यां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि शुल्लोके चंद्रः सर्वेषामाल्लादकचंद्र-
मदृशो भवति । यद्वा । चंद्र एव भवति । यजमानानां चंद्रत्वप्राप्तिं कंदोगा आमनति । पितृलोकादाकाश-
माकाशाच्चंद्रमसमेव सोमो राजा । कां० उ० ५. १०. ४. इति । सोमश्लोके विभूतिमनुभूयति च । तथा मुंडकेऽपि
शुल्लोकप्राप्तिरास्त्रायते । एह्यहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहति तं नयत्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः मुक्तो ब्रह्मलोक इति च । मुं० उ० १. २. ५-६. ।
पुनः स एव विशिष्यते । महो महतोऽपि ब्राधंतमः प्रबृहत्तमः । इतरदेवानामपि अष्ट इत्यर्थः । अतोऽपि ते तव
प्रप्रेत प्रकर्षेणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा । प्रीणयित्वा प्रप्रेत स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥ ॥ १९ ॥

मित्रं न यमिति नवर्चमेकादशं मुक्तं दीर्घतममं जागतं मेवावहणं । आद्या मेत्र्येव । अत्रानुक्रमणिका ।
मित्रं नव मेवावहणं हि जागतं मेत्र्यावेति ॥ विनियोगो लेखिकः ॥

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्वो विदथे अप्सु जीजनन् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रं । न । यं । शिम्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदथे । अप्सु । जीजनन् ।

अरेजेतां । रोदसी । इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियं । यजतं । जनुषां । अवः ॥ १ ॥

यमपि शिम्या । कर्मनामैतत् शिम्यो शक्तिरिति तन्नामसूक्तत्वात् । प्रकाशवृध्युत्पादनादिकर्मणा मित्रं न
मित्रमिव स्थितं । यद्वा । शिम्येत्येतत् क्रियया सह संबध्यते । गोषु बद्धीषु निमित्तभूतासु गव्यवो वा आत्मन
इच्छंतः । अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवान्नं न गोष्विति तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामिस्य प्रतिपाद्यते । तच्चैकया
त्रिचाभिरपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्व इत्यवगमयितुं गोष्विति पदं । यथा गवामसि गोपतिः । ऋ० ७.
९८. ६. । गणानां त्वा गणपतिः । ऋ० २. २३. १. । तथा स्वाध्वः मुष्ठाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना
वा विदथे यागेऽप्यन्तरिक्षे वेद्युतरूपेण वर्तमानं । आप इत्यन्तरिक्षनाम आपः पृथिवीति तन्नामसूक्तत्वात् ।
अपेरन्तरिक्षोत्पत्तिर्यदपि दिविजा अप्सुजा वा । ऋ० ८. ४३. २८. । अप्सुये सधिष्टव । ऋ० ८. ४३. ९. । इत्या-
दिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यद्यवमपि जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः
प्रति रक्षणं निमित्तोक्त्य शिम्या मथनादिकर्मणा जीजनन् जनयति यजमानाः । यद्वा । अप्सु निमित्तभूतासु
जीजनन् सर्वप्राणिनामुपकाराय वृध्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्यापि पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च
रोदसी व्यावापुथिव्यावरेजेतां । अकंपेतां । अपिः सकाशात्कंपनमरेजेतां रोदसी होतव्यं । ऋ० १. ३१. ३. ।
इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽपिर्लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदा-
श्रुतित्वात् । यथा लोको बिभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवदिति सुती पर्यवसानात् । यद्यप्यत्रापिरेव प्रतिपाद्यते
मित्रस्य परं वृष्टांति एव तथापि सुखान्नस्यापिरेव मित्रत्वात्तत्रस्य मैत्रत्वमविबद्धं । यद्वा । मित्रं न सखाय-
मिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे च अत्यजः प्रादुर्भावयति । शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव योजनीयं ॥

यद्वा त्यद्वां पुरुमीहस्य सोमिनः प्र मिचासो न दधिरे स्वाभुवः ।
अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥
यत् । ह । त्यत् । वां । पुरुऽमीहस्य । सोमिनः । प्र । मिचासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।
अध । क्रतुं । विदतं । गातुं । अर्चते । उत । श्रुतं । वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २ ॥

• हे मिचावर्णी यद्यस्मात्कारणाद्वा युवां पुरुमीहस्य ब्रह्मामीष्टसेवनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वभवनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्वदुक्तलक्षणं कर्म प्र मिचासो न मिचाणीव मिचभुता ऋत्विजः प्र दधिरे प्रकर्षेण धारयति । हेति पुराणः । अधातः कारणाद्गातुं युष्मन्नमनमर्चते ॥ पण्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पुत्रयतो यजमानस्य क्रतुं कर्म विदतं । जानीते ॥ विदेल्लोऽति व्यत्ययेन शः ॥ उतापि च हे वृषणा कामानां वर्धितारी युवां पस्त्यावतः । पस्त्यति गृह्णाम पस्त्या दुरोण इति तन्नाममुक्तत्वात् । सद्ः प्राचीनवंशादिगृहवतो यजमानस्याङ्गानं स्तोत्रं वा श्रुतं । शृणुते ॥ क्वादसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा । यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीहस्य तन्नामकस्य राक्षो मिचासो न मिचाणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे अधातः कारणान्तस्त्यार्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।
यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिम्या वीथो अध्वरं ॥ ३ ॥
आ । वां । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यं । वृषणा । दक्षसे । महे ।
यत् । ईं । ऋताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिम्या । वीथः । अध्वरं ॥ ३ ॥

हे वृषणा कामानां वर्धितारी हे मिचावर्णी वां युवयोः संबन्धि जन्म जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्वावापृथिव्योः सकाशात् । वावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा । मित्र इति सर्वोपकार्यप्रिरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः । उभयोः पृथिवीबुस्थानत्वात् । ततः पूर्वमत्रे मित्रदृष्टांतत्वेनापिः स्तुतः । अत इदमधिगम्यते अपिरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । अपिं मित्रं न क्षितिपु प्रशंस्य । ऋ० २. २. ३. । मित्र न यं इदमधिगम्यते अपिरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । अपिं मित्रं न क्षितिपु प्रशंस्य । ऋ० २. २. ३. । मित्र न यं सुधितं भृगवो दधुः । ऋ० ६. १५. २. । इति च । प्रवाच्यं स्तुत्यं तादृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमाना आ भूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वति । द्याघंत इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदीं यस्मादेव कारणात् । अथवा । ईमित्यनर्थकः मितान्तरिष्वनर्थकाः कमीमिद्वितीत्युक्तत्वात् । ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यद्यस्मात् कारणादर्वते युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा । उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वास्ततुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । यस्मात् होत्रया स्तुतिरूपया वाचा शिम्या हविष्प्रदानादिकर्मणा च प्र वीथः प्रकर्षेण प्रामुथः । तस्मात्प्रवाच्यं जन्म भूषयतीत्यर्थः । होत्रेति वाङ्मय होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥

प्र सा क्षितिर्सुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।
युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युपं युंजाथे अपः ॥ ४ ॥
प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया । ऋतऽवान् । ऋतं । आ । घोषथः । बृहत् ।
युवं । दिवः । बृहत् । दक्षं । आऽभुवं । गां । न । धुरि । उप । युंजाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हे असुरासुरी ब्रह्मवती मिचावर्णी युवयोर्वा क्षितिर्देवयजनरूपा महि महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीत्यर्थी वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धं । आसाथ च हे ऋतावानावृतवती युवां बृहत्प्रबृहत्तमस्यदीपं

यज्ञमा घोषथः । अवेकत्वेन संपादित इति स्मृतमित्यर्थः । यतो युवं युवां बृहतो महतो दिवो बुलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवह्ने समर्थं । अथवा बृहतो दिवो महतो बुलोकस्यदेवान् दक्षं प्रोणयितुमिति शेषः । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभुतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थं । आभुवं सर्वतो भवनशीलमपः कर्म सोमयागरूपमुप युंजाये संवेधे तत्रत्यं हविः स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टान्तः । धुरि शरीरबलस्य निर्वह्ने तदर्थं गां न धनुमिव । तां यथोपयुजते तद्वत् । यद्वा । विकारि प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्माद्वृत्तम घोषथः ॥

मही अच महिना वारमृण्वथोऽरेणवस्तुज आ सद्यन्धेनवः ।

स्वरंति ता उपरताति सूर्यमा निमुच उषसस्तक्वीरिव ॥ ५ ॥

मही उति । अच । महिना । वारं । ऋण्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सद्यन् । धेनवः ।

स्वरंति । ताः । उपरऽताति । सूर्यः । आ । निऽमुचः । उषसः । तक्वीःऽइव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणा युवां मही महत्यां ॥ सप्तम्येकवचने पूर्वमवर्णदीर्घः । ईदृतौ च सप्तम्यर्थे । पा० १. १. १९. । इति प्रगृह्यता ॥ अत्रास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन या धिमुवारं वरणीयं प्रदेशमृण्वथः गमयथः ॥ अंतर्भा वितण्वथोऽयं ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानीदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मन्नहत्वेनरिणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहारेणानष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदाय्यः ॥ तुजतिर्दानकर्मा ॥ सद्यन् सद्यन् गोष्ठ आ । आश्रिता आगच्छति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाधाहारः ॥ ता एवकारिता धेनव उपरतात्युपरताती ॥ सप्तम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवत्यंतरिचे मेघाच्छन्ने सति सूर्यं सर्वस्य प्रमवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । सुवीर्यं मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् । आदित्यमभिलक्ष्य स्वरंति । शब्दयति सुवसंचाराय ॥ सृ शब्दोपतापयोः । भावादिकः ॥ कस्मिन्काल इति तदुच्यते । निमुच उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषूपःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः । तक्वीरिव । तक्त्वा स्तनः । तस्य विता गता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां मुखचारो युष्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः ॥ ॥ २० ॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मिच यच वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वां । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मिच । यच । वरुण । गातुं । अर्चयः ।

अव । त्मना । सृजतं । पिन्वतं । धियः । युवं । विप्रस्य । मन्मनां । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा केशिनीः केशवत्योऽपेर्ज्वाला वां युवामृताय यज्ञार्थमानुषत । हविःसमर्पिणामिपुज्यंतीत्यर्थः । कृत्रेति तदुच्यते । हे मित्र हे वरुण युवामृता यच यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिवीनाम गातुः पुषेत्युक्तत्वात् । अर्चयः पुजयथः । स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । आगत्य च त्वनात्मनिवाव खजतं वृष्टिमवाप्नुवन् विस्मजतं । तथा कृत्वा धियोऽस्मदीयानि कर्माणि पिन्वतं । वर्धयतमित्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरो स्वामिनी भवथः । इरज्यतिरेत्यर्थकमी इरज्यति पत्यत इति तन्नामभुक्तत्वात् ॥

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दार्शति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अर्ध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गंतमस्म्यू ॥ ७ ॥

यः । वां । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मसाधनः ।
उप । अह । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छ । गिरः । सुमतिं । गतं ।
अस्मयू इत्यस्मयू ॥ ७ ॥

यो ह यः खलु यजमानो वा युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञीर्यागैर्निमित्तभूतेः शशमानः शंसमानो दाशति हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । य एव कविरनुचानः । येऽनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी होता सम्यग्होमनिष्पादको यजमानो मन्मसाधनो मननीयद्रव्यदर्शिणा दिंसाधनोपेतः सन्यजति सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञमुपोपलक्ष्य गच्छथः । प्राप्नुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं वीथः । कामयेथे । किंचास्मयू अस्माकमयमानो युवां गिरः सुतीरच्छाभिलक्ष्य गतं । गच्छतं । तादृशं मां प्राप्य सुतीः म्यीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तमिति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्त्वाद्दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा । यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः सुतीरच्छाभिलक्ष्य गच्छतं ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गाभिरंजत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।
भरति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥
युवां । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतवाना । मनसः । न । प्रयुक्तिषु ।
भरति । वां । मन्मना । संयता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । आशथे इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवर्ती वृथुदकवर्ती वा मित्रावरुणा युवां प्रथमा प्रथमी यज्ञीयजनसाधनैर्गोभिर्गोविः करिः पयश्चादिभिरंजते । व्यंजयति यजमानाः । देवभागं यागेषु क्षीरादिभिर्यजत इत्यर्थः । यद्वा । गोभिरंजते । सुवति । तत्र वृष्टांतः । प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यंजयति मुख्यं कुर्वति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मननवता संयता युवामेव सम्यगगच्छता चित्तं गिरः सुतीर्भरति । संपादयति । यस्मादेवं तस्माददृष्यतानभिभवता मन्मा प्रकृष्टेन चेतसा युक्ता मन्ता रेवहनवत्कर्मास्मदीयमाशथे । अमुक्थि । व्याप्नुथः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अग्नेतिर्लित्यनित्यमागमशासनमिति वचनादिऽभावः ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशथे नरा मायाभिरितंजति माहिनं ।
न वां द्यावोऽहभिर्नोति सिंधवो न देवत्वं पणयो नानंशुर्मघं ॥ ९ ॥
रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशथे इति । नरा । मायाभिः । इतऽजति । माहिनं ।
न । वां । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिंधवः । न । देवऽत्वं । पणयः । न । आनंशुः ।
मघं ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणा युवां रेवहनवद्वयोऽज्ञं दधाथे । उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्माद्वेवहनवत् । सहवृष्टत्वाद्द्वय इति गम्यते । धनविशिष्टमज्ञं हे नरा नेतारी युवामाशथे । अमुक्थि । अस्माभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं । मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरितंजतीतोऽस्मादभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा माहिनं । महत्तामितत् । अति महत् । ईदृशोर्युवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वञ्जह्मिरहोभी राशिभिः । अचाहः शब्देन राशिभिर्भिधीयते षोडशविंशतिः पृथगभिधानात् । ताभिः सहिता द्यावो दिवसा नानशुः । न प्राप्नुवति । अहश्च राशिश्चोभे न तरत इत्यर्थः । उतापि च सिंधवः स्तंदनशीला नद्यो न विवानशुः । तथा युवयोर्देवत्वं

पणयोऽसुरा अपि नानशुः । मधं धनं च नानशिरः । लोकत्रये युवयोः परामवितारो न केऽपि संतो-
त्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं मृक्तं दीर्घतमसं । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं । मित्रावरुणं पूर्वं मित्रावरुणं
हीत्युक्तत्वात् ॥ मृक्तविनियोगो किंगिकः ॥ मित्रावरुणे पशावरुणा वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं ।
युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिद्धं जीवसे नः । आ० ३. ८. इति ॥ सेव समावर्तने नववस्त्रधारणे
विनियुक्ता । मृक्त्रितं च । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । आ० गृ० ३. ८. ९. इति ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा पीवसा पीना युवं युवां । यद्वा । पीवसा पीनान्यच्छिद्रानि । वस्त्राणाच्छादनयोर्म्याभि
वासामि वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा । पीवसा स्थूलिन प्रभुतिन तेजसा वस्त्राणि दधाथि । अविच्छिद्रानि
वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः सृष्टय अच्छिद्रा अच्छिद्रा मंतवो ह मननी-
याश्च । ईदृशां युवां विश्वा विश्वानि सर्वाण्यनुतान्यसत्यान्यप्रियाणि पापान्यवातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेत्यत्र
संहितायामुक्त इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे । संगच्छेथे । अस्मभं
योजयथ इत्यर्थः ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मंचः कविशस्त ऋघावान् ।

चिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिर्यो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषां । सत्यः । मंचः । कविऽशस्तः । ऋघावान् ।

चिःऽअश्रिं । हन्ति । चतुःऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

एपामेतयोर्मध्यं ॥ बह्वचनं पुत्रार्थं । यद्वा । तदनुचरापिचया बह्वचनं ॥ एतयोर्मध्यं स्वयमेव एवेतद-
व्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म वि चिकेतत् । विशिष्येण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स विशिष्यते । स एकः सत्योऽबाध्यः
सत्सु भवो वा मंचो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मिधाविभिः शंसनीय ऋघावान् हिंसावान् । अनेन वक्ष्य-
माणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिताभवादित्युक्तं । किं तदित्याशङ्क्याह । चिरश्रिं । अश्रित्रयोपेतमायुधं
चिरश्रि । तद्वतं ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा । चतुरश्रिस्ततो
ऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं किंतुयः स्वयमुन्नूर्णवलो हन्ति । हिंसत्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयो-
रेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिदकास्तु प्रथमाः सत्योऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्यतेः
अनि बह्वचनं कंदमीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्यं एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः ।
अथवा । एषां युवयोरितदुत्तरव वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणो वि चिकेतत् । विशिष्येण जानाति ।
शेषं पूर्ववत् ॥

अपादेति प्रथमा पृथ्वीनां कस्तृष्टां मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भृत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यनृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पृत्ऽवतीनां । कः । तत् । वां । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।

गर्भः । भारं । भृति । आ । चित् । अस्य । ऋतं । पिपति । अनृतं । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणा पद्वतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभावित्यपात पादरहितोपाः । प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्थाः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति चितीति चोपचर्यते । तत्तादृशं युवयोः प्रसिद्धं कर्म क आ चिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्सुखमित्यर्थः । मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरंतरालस्थितयोपस्त्वादितत्कर्मत्वं । किंचास्य लोकस्य भार निर्वाहं गर्भा युवयोर्गर्भस्त्ररणीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तिस्ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः । स आहरति चित । समन्तान्निर्वहत्येव । हरति वास्य भारं जाड्यं । चिदित्यवधारणे । तत्कथमिति तदुच्यते । अतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपति । पुरयति । अनृतमुक्तविलक्षणमंधकार गमनादिनिरोधं च नि तारीत् । नितरति । निमज्जयति । नाशयतीत्यर्थः । शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

प्रयंतमित्परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं ।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥ ४ ॥

प्रऽयंतं । इत् । परि । जारं । कनीनां । पश्यामसि । न । उपऽनिपद्यमानं ।

अनवऽपृग्णा । विऽतता । वसानं । प्रियं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानामुपसां ॥ कनतेः कांतिकर्मण इत् । इदिकारादक्तिन इति डीप् । आसि कन्याशब्दस्य वा क्तादसं संप्रसारणं ॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित प्रगच्छंतमेव परि पश्यामसि । वयं परिपश्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निपीदतं न पश्यामः । एतदपि तयोः सामर्थ्यं । पुनस्तदेव विशिष्यते । अनवपृग्णानवपृग्णानि अत एव विततानि तेजासि वसानमाकादयतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानभूतं । यद्वा । प्रियं धामिति संबध्यते । तयोः प्रमत्तानां । ईदृश मादित्यं युष्मदनुष्ठया संचरंतं पश्यामसि ॥

अनृश्वो जातो अनभीशुरर्वा कनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्गुवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणंतः ॥ ५ ॥

अनृश्वः । जातः । अनभीश्वः । अर्वा । कनिक्रदत् । पतयत् । ऊर्ध्वऽसानुः ।

अचित्तं । ब्रह्म । जुजुषुः । गुवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणंतः ॥ ५ ॥

स एवादित्योऽनृश्वो यद्यपि शीघ्रगम्यश्चरहितः तथाअभीशुराश्वनाधारप्रयहस्थानीयारप्रसरहितः तथाअर्वा जातः शीघ्रगमनवान संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः कनिक्रददित्यर्थं क्रदयन् ॥ क्रंदयं ह्यनुगताक्त तरि दाधर्त्वादी निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुरूपयुपरि समुच्छ्रयणः सन पतयत । गच्छति । अचित्तं चित्ताविषय ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्रयंतस्तयोर्धामन्यारोपयंतः तथा प्र गृणंतो युवयोस्तेजः प्रभवमिति प्रकर्षेण सुवतो जुजुषुः । सवते । मनुष्याः सूर्यस्य निराश्वान्तरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनमिति सुवतीत्यर्थः ॥

आ धेनवो मामतेयमवैतीब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन्बुधन ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवासन्नदिति मुरुष्येत ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयं । अवैतीः । ब्रह्मऽप्रियं । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवास्तन् । अदिति । उरुष्येत ॥ ६ ॥

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्याग्निः प्रीक्षयितारं

वावंतीरवन्त्यः प्रीणयन्त्यो धनवो णावः सस्मिन् स्वकीय ऊधमूधस्या पीपयन् । सर्वत आप्याययन्तु ॥ प्याय-
तेर्णिचि च्छांदसः पीभावः ॥ ऊधोगतिन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्नर्क्षत्वित्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां
पयस्वेति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविर्वयुनान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान्ज्ञानं कृतश्रेयो भक्षणीय इत्यवगच्छन्
दीर्घतमाः पितृः पितोर्ऋतशिष्टस्यान्नस्य तावृगन्नमामास्येन भक्षयितुं भिक्षेत । याचित युष्मान् । किंच विवासन
युवां परिचरन्नदितिमर्षद्वितमन्यूनमेतत्कर्मोदयेत् । यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत तथा-
पीपयन्नित्यर्थः ॥

मित्रावरुणपर्णा वपाया एषानुवाक्या । सूचितं च । आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमा यातं मित्रावरुणा
। आ० ३. ८. इति ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववंसा ववृत्यां ।
अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सत्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥
आ० वां । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिं । नमसा । देवौ । अवंसा । ववृत्यां ।
अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । सत्याः । अस्माकं । वृष्टिः । दिव्या । सुऽपारा ॥ ७ ॥

हे देवा देवनशीला मित्रावरुणा मित्रावरुणां वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपपन्नचितेन
स्तोत्रेणावसा रक्षणेन निमित्तभूतेना ववृत्यां । आवर्तयेयं । यद्वा । नमस्कारेणावसात्तेन चा ववृत्यां । किंच हे
मित्रावरुणा अस्माकं संवधि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संयामेषु सद्भाः । सद्भात् । शत्रून्-
भिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून्भिभवेयमित्यर्थः । किंचास्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा मुष्टु पारयित्री
भवत्विति शेषः । वृष्टीं सत्यां ग्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

यजामहे वामिति चतुर्दशं चतुर्दशं सूक्तं देर्घतमसं त्रैष्टुभं मित्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका ॥
विनियोगो लैंगिकः ॥

यजामहे वां महः सज्जोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।
घृतैर्घृतसू अथ यजामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरन्ति ॥ १ ॥
यजामहे । वां । महः । सऽजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमःऽभिः ।
घृतेः । घृतसू इति घृतऽसू । अथ । यत् । वां । अस्मे इति । अध्वर्यवः । न ।
धीतिऽभिः । भरन्ति ॥ १ ॥

हे घृतसू घृतस्य स्थावयितारी मित्रावरुणी महो महांती वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजस्य ।
कीदृशाः । सज्जोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्का-
रोपपन्नैः । अथापि च यदस्मात्कारणादां युवामध्वर्यवोऽस्मादीया अध्वर्यवोऽपि । अथ नशब्दोऽप्यर्थः ।
तेऽपि धीतिभिः कर्मभिः स्वकीयेर्भरन्ति पोषयन्ति तस्माद्यजामहे ॥

प्रस्तुतिर्वा धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।
अनक्ति यज्ञां विदधेषु होता सुमं वां सूरिर्वृषणावियक्षन् ॥ २ ॥
प्रऽस्तुतिः । वां । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।
अनक्ति । यत् । वां । विदधेषु । होता । सुमं । वां । सूरिः । वृषणी । इयक्षन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणी वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य प्रसूतिः प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव न प्रयुक्तिः कृत्तप्रयोगो न संपन्नः । तावत्तैव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृत्तिर्युवयोः शोभनावर्जकस्य युष्मत्परिग्रहादस्मि । यद्यदा तु विदथेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युरनक्ति हविषागच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यदा होता देवानामाहुतैतन्नामकं अतिवृत्तं शस्त्रादिना वामनक्ति व्यजयति । तदा सूर्ययुष्मन्नाहात्यविदियच्चन यागं कर्तुमिच्छन्नहं हे वृषणां कामाना वर्षितारो वां युवयोः सुखं युष्मत्संबन्धि सुखं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

पीपाय धेनुरदितिर्ज्ञताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यज्ञां विदथे सपर्यन्त रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ज्ञताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविः । दे ।

हिनोति । यत् । वां । विदथे । सपर्यन्त । सः । रातऽहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणा ज्ञताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविषो दात्रे ॥ आतो मन्त्रित्वि विच । भव आतो धातोः रित्याकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीणयित्री गौरदितिरदीना ब्रह्मक्षीरा सती पीपाय । क्षीरेण पुनः पुनराप्यायतां ॥ प्यायतेऽहं दसः प्रार्थनायां लिट् । लिट्प्रत्ययेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह । यद्यदा स प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन्तं स्तुत्या पुत्रयन् मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धितन्नामकं अतिवृत्तं विदथे यज्ञे वां हिनोति हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायत्याह ॥

उत वां विष्णु मद्यास्वंधो गाव आपश्च पीपयंत देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वां । विष्णु । मद्यासु । अंधः । गावः । आपः । च । पीपयंत । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्यः । पतिः । दन् । वीतं । पातं । पयसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उतापि च हे मित्रावरुणी वां स्मामंधोऽदनीयमन्नं पयोरूपं पुरोडाशादिरूपं वा देवीर्द्योतनशीला गाव आपश्च ब्रह्मादिप्रवर्धकान्यदकानि च मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विष्णु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्धयं पीपयंत । आप्याययंतु । उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनोऽस्य यज्ञस्य पूर्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽपिर्दन् दाता भवत्विति शेषः । अयी ह्ययमानत्वात्सर्वेषामपि हविषां । यस्मादेवं तस्माद्दे मित्रावरुणी वीतं । भक्षयंतं पुरोडाशादिकं । उस्त्रियायाः क्षीरायुस्त्राविष्णा गोः पयसः पयः पातं । यदा । घनीभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥ ॥ २३ ॥

विष्णोर्नु कमिति षड्च पंचदशं मुक्तं दीर्घतमसं त्रैपुभं वैष्णवं । अचानुकर्मणि का । विष्णोः षड्वैष्णवं हीति ॥ अभिप्रवृद्धहेषूक्येषु तृतीयसवने सोमबुद्धावच्छावाकस्य सोमातिशंसनार्थमिदमादिमुक्तद्वयं विनियुक्तं । सोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कमिति मुक्ते परो माचयेत्यच्छावाकः । आ० ७. ९. इति ॥ तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरोत्तरसंस्थोपगत्या आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव मुक्तं सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महौ इन्द्रो नृषद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. ७. इति ॥ आप्रिमाहृतशस्त्र आद्या विनियुक्ता । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वीचं तंतु तन्वज्जखसो भानुमन्विह । आ० ५. २०. इति ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वीचं यः पार्थिवानि तिमन्ने रजांसि ।

यो अस्क्भायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कं । वीर्याणि । प्र । वोचं । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।
यः । अस्कभायत् । उत्त०तरं । सधऽस्यं । विऽचक्रमाणः । वेधा । उरुऽगायः ॥ १ ॥

हे नराः विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कर्मतिशीघ्रं प्र वोचं । प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कर्मति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि । नि० ३. १२ । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नवार्थं नु कर्मति पदद्वयं । कानि तानोति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि रंजनात्मकानि चित्यादिलोकत्रयाभिमानोन्यप्रवाख्यादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मंत्रांतरं । यदिद्राप्ती अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः । ऋ० १. १०८. ९. इति । तैत्तिरीयिऽपि । योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । ति० सं० १. २. १०. १. । तस्मात्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं । किंच यद्य विष्णुश्चत्तरमुन्नततरमतिविस्तीर्णं सधस्यं सहस्थानं लोकत्रयाग्रयभुतमंतरिक्षमस्कभायत् तेषामाधारत्वेन संभितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अनन्तांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि स्रष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यत इति यास्कनोक्तत्वात् । किंच यद्योत्तरमुन्नततरमुत्तरभाविनं सधस्यं सहस्थानं पुण्यकृतां सहजिवामयोग्यं भुरादिलोकसप्तक्रमस्कभायत् स्कभितवान् । स्रष्टवानित्यर्थः ॥ स्कभेः संभुम्भुवति विहितस्य शः कंदमि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भुरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भुस्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं । किंच यद्योत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभुतं । अपुनरावृत्तिस्योत्कृष्टत्वं । सधस्यमुपामकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् । स्कभितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । वेधा विचक्रमाणस्त्रिप्रकारं स्वस्रष्टाऽल्लोकां विविधं क्रममाणः । विष्णोस्तेधा क्रमणमिदं विष्णुर्वि चक्रमे । ऋ० १. २०. १७. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोक्तगाय उरुभिर्महद्भिर्गोयमानः अतिप्रभुतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचं ॥

तृतीयमवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र प्र तदित्ययमनुरूपसूचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणिति स्तोत्रियानुरूपं । आ० ६. ७. । इति ॥ वाजपथेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूचितं । प्र तत्तं अथ शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । आ० ९. ९. । इति ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वाधिश्रियन्ति भुवन्नानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्याः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेपु । अधिऽश्रियन्ति । भुवन्नानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्थिति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । सूयते सर्वः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप ॥ वीर्येण सूयमानत्वे दृष्टांतः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भोजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगता वा गिरिष्ठाः पर्वताबुजतप्रदेशस्थाऽपि सर्वः सूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो माष्टुर्गैतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्वीर्योऽस्थितस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमघ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीणो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणतिः प्रीणातिर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादान्भूतः । परमेश्वराद्वीतिर्भीषास्मादातः पवते । ति० आ० ८. ८. १. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वांशु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलो-

म० १. अ० २१. सू० १५४.] ॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

६६३

कक्षाया। यद्वा। गिरि मञ्चादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः। ईदृशोऽयं स्वमहत्त्वा स्तूयते। किंच यस्य विष्णोर्दृष्टे विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भुतजातान्याधिक्षयति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म गिरिक्षितं उरुगायाय वृष्णे।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे चिभिरित्पदेभिः ॥३॥

प्र। विष्णवे। श्रूपं। एतु। मन्म। गिरिऽक्षितं। उरुऽगायाय। वृष्णे।

यः। इदं। दीर्घं। प्रऽयतं। सधऽस्थं। एकः। विऽममे। चिऽभिः। इत्। पदेभिः ॥३॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्मत्कृत्यादिभ्यं बलं महत्त्वं मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं श्रूपं बलं वा विष्णुमेतु। प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कीदृशाय। गिरिक्षितं वाचि गिरिवदुन्नमप्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय वज्रभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षिचि कामानां। एवमहानुभावं श्रूपं प्राप्नोतु। कोऽस्य विशेप इति उच्यते। यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्रानं लोकव्ययमेक इदं क एवावृत्तीयः सन् चिभिः पदेभिः पार्द्विममे विशेपेण निर्मितवान् ॥

यस्य च्ची पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदति।

य उ चिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

यस्य। च्ची। पूर्णा। मधुना। पदानि। अक्षीयमाणा। स्वधया। मदति।

यः। उं। इति। चिऽधातुं। पृथिवीं। उत। द्यां। एकः। दाधारं। भुवनानि। विश्वा ॥४॥

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि त्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणान्यक्षीयमाणाक्षीय-
माणानि स्वधयात्तेन मदति मादयति तदाश्रितजनानि। य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं वामुत द्योत-
नात्मकमंतरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुतजातानि चतुर्दश लोकाश्च। यद्वा। पृथिवीशब्देनाधोवर्ती
न्यतलवितलादिमप्रभुवनान्युपात्तानि। यशब्देन तदवांतररूपाणि भुरादिमप्रभुवनानि। एवं चतुर्दश लोकानि
विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भुतजातानि। चिधातु। त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु। पृथिव्यं-
जोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार। धृतवान् ॥ तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्व ॥ उत्पादितवा-
नित्यर्थः। हृदोगारण्यके। तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप एक्षतेति भुतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हंताहमिमास्मिन्मो
दंवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता। कां० उ० ६. २. ३ ३. ३।
यद्वा। चिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधरित्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां तदस्थितेषा प्रधानस्य याज्या। अथातिथ्येति खंडे सूत्रितं। इदं विष्णुर्वि चक्रम तदस्य
प्रियमभि पाथो अश्नां। आ० ४. ५। इति ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्नां नरो यच्च देवयवो मदति।

उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥५॥

तत्। अस्य। प्रियं। अभि। पाथः। अश्नां। नरः। यच्च। देवऽयवः। मदति।

उरुऽक्रमस्य। सः। हि। बंधुः। इत्या। विष्णोः। पदे। परमे। मध्वः। उत्सः ॥५॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः मेधत्वेन प्रसिद्धं पाथः। अतिरिचनमितत् पाथोऽतिरिचं पथा
व्याख्यातं। नि० ६. ७। इति याज्ञिकोक्तत्वात्। अविमक्षरं ब्रह्मकोकमित्यर्थः। अश्नां। आभुयां। तदेव

विशेष्यते । यच्च स्थाने देवयवो दैवं द्योतनत्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरो मर्दन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदज्ञामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्यात्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव विष्णोर्वापकस्य परमेश्वरस्य परम उरुकृष्टे निरतिशये केवलमुखात्मके पदे स्थाने मध्वो मधुरस्योक्तो निष्पंदो वर्तते । तदज्ञां । यच्च जुष्टृणाञ्जराभरणपुनरावृत्त्यादिभ्यं नास्ति संकल्पमात्रेणामृत-कुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तावृष्टमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्येत्यमुक्तप्रकरणे स हि बंधुः स खलु सर्वेषां मुक्तानां बंधुभूतो हितकरो वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः । न च पुनरावर्तत इति श्रुतेस्तस्य बंधुत्वं । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धद्योतनार्थः ॥

ता वां वास्तून् यश्मसि गमध्वे यच्च गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अचाह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वां । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्वे । यच्च । गावः । भूरिऽशृंगाः । अयासः ।

अचं । अहं । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमं । पदं । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानो वां युष्मदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वे युवयोर्गमनायोश्मसि । कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यच्च येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बह्वभिराश्रयणीया वायासोऽयना गंतारोऽतिवि-
स्तृताः । यद्वा । यासो गंतारः । अतादृशाः । अत्यंतप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अचाहाच्च खलु वास्त्वाधारभूते शुलोक उरुगायस्य बह्वभिर्महात्मभिर्गतव्यस्य सुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्धितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभुतमव भाति । स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्वो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यच्च गावो भूरिशृंगा बह्विशृंगा भूरीति बह्वनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृगं श्रयतेर्वा शृणातिर्वा शस्तीतिर्वा शरणायोन्नतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तच्च तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्थस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २. ७. इति ॥ ॥ २४ ॥

प्र वः पातमिति षडृचं षोडशं मुक्तं दीर्घतमसं जागतं । पूर्वच वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं । आद्यसृच इन्द्रदे-
वताकथ । प्र वो जागतं खिद्रश्चाद्यसृच इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिर्भाविकेषूकथेषु स्तोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

प्र वः पातमंधसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पातं । अंधसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानां । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वो युष्माकं संबन्धि पातं फलनत्वभावं पातव्यं बांधसोऽधः सोमरूपमन्नं प्रार्चत । प्रकर्षेण संपादयत । कक्षी । धियायते स्तुतीरिक्ते महे महते शूराय विष्णां तापिंद्राय विष्णवे व्यापकायैतन्ना-
मकाय देवाय च । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविंद्राविष्णू पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां वा । पर्वतशब्दो यास्केनियं निरुक्तः । पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातिः प्रीणातिर्वेति । उक्तलक्षणां लोकानां सानुनि समुच्छितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः । अथवा मेघानां समुच्छितप्रदेशे । पर्वतशब्दो मेघनामसूक्तत्वात् । तच्च तस्थतुः तिष्ठतः । कीदृशीं तौ । अदाभ्यादभनीर्यां परिरनभिभावी अत एव महो महंती । यद्वा । महो महसि स्तुतेजसि सानुनीत्यनेन संबन्धः । तच्च दृष्टांतः । साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थनार्थता वेगवताश्चैव । तेन यथाव्युच्छितं प्रदेशमारोहति तद्वदुचं पदमाकूढी । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

सोमातिरेके तृतीयसवन एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च सूत्रितं । त्विषमित्या समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या । आ० ६. ७. इति ॥

त्विषमित्या समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमिहृगानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्विषं । इत्या । संऽअरणं । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।

ग्रा । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कृगानोः । अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोरिष्टप्रदानादिकर्मवतोर्वी युवयोरित्येत्यं त्विषं प्रदीप्तं समरणं सम्यग्यागदंशगमनं सुतपा हतशिशुसोमपीतयजमान उरुष्यति । रक्षति । यागेन पुजयति । यद्वा । शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वी युवयोस्त्वेषं दीप्तं शीर्योपेतं समरणं सम्यक्परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । स्नातीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू मर्त्याय मनुष्याय हविर्दाने यजमानाय प्रतिधीयमानमित प्रतिधातव्यं फलरूपमसनाममनं, चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकमस्तुरभिम तन्नेष्टुर्निरसितुर्वा शत्रूणां कृगानोरपिः सकाशादुरुष्यथः । अविच्छेदं प्रवर्तयथः । वृद्धा हतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

ता ईं वर्धति मरुस्य पौंस्यं नि मातरां नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईं । वर्धति । मर्हि । अस्य । पौंस्यं । नि । मातरां । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नाम । तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहृतयो यजमानेन हता ईमेतदस्यंद्रस्य मर्हि महर्त्यास्य पुमः कर्म वक्ष्यमाणरूप बलं वर्धति । वर्धयति । ईमित्यनर्थको वा । स चन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा यावापृथिव्यां नि नयति । नितरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे प्राणिनां पुत्रायुत्यादनसामर्थ्याय भुजं तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्य अधि रोचने रोचमाने मंडले । नाम नमनं यावापृथिव्योः ग्रापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुत्राता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्योत्पादकात्म्यमुत्पन्नं मत अवरं निरुष्टं नाम पीत्रसंज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । त्रीणि वाव रेतसि पिता पुत्रः पीत्रः । ति० सं० ५. ६. ८. ४. इति श्रुतेः । अस्ययमर्थः । अयो हताः सोमाहृतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यंतराविन्द्राविष्णू पोषयति । तुष्टां तौ मेघद्वारा वर्धतः । तथा वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपीत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवंमहानुभावविन्द्राविष्णू इति ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य चातुरवृकस्य मीऽऽहुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । इनस्य । चातुः । अवृकस्य । मीऽऽहुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायाय ।

जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत्पीत्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि । गृणीमः । लुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य सर्वस्य स्वामिनः चातुः पालकस्य अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्रादिः । तद्रहितस्य मीऽऽहुषः सक्तुर्नित्यतृणस्य ।

मृत्विषु पराक्रमेषु मध्य एकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रयनवन्ति वा । सामर्थ्यात् रजांसोति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि त्रिभिर्दिनामभिस्त्रिभिरेव विविधगमनैरुव विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट क्रांतवान् । विचक्रम इत्यर्थः । उरगायाद्योरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । उरगायाय ॥ पञ्चर्षे चतुर्थी ॥ उरगायस्य विष्णोरीकृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थं । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

हे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयंतः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

हे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽदृशः । अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोर्देव इत् क्रमणे हे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्या-
दिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते । भुरण्यतिः कंडादिर्गतिकर्मा भुरण्यति श्रवतीति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं बुध्यागमनादंतरिचं चेतुर्भे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोर्मृतीयं क्रमणं बुल्लोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिर्नवा दधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयंतः सर्वत्र गमनसमर्थाः तथा पतत्रिणः पतनशीला गह्वडादयो वायवो वा नकिरा दधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ ध्रुवेर्लवडागमः ॥ सत्यलोकस्यात्यंतविप्रलष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वा-
दिति भावः ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याह्वं ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामऽभिः । चक्रं । न । वृत्तं । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽह्वं ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं च । चतुर्भवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधातनस्वभावान् वृत्तं चक्रं न बहुरोपेतं चक्रमिव तं यथा शबोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान्कालावयवानवीविपत् । कंपयति । भ्रमयति ॥ टुवपु कपने । ष्यंताङ्गिः चङि रूपं ॥ के पुनस्ते उच्यते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पंचर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । विंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेघादीनि द्वादश लपानीति मितित्या चतुरधिकनवतिसंख्याज्ञानवीविपत् । नन्वादित्यः स्वयमपीतरवत्परिभ्रमति कथं भ्रमयतीत्युच्यते । नैप दीपः । एतेषां भ्रमकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते । एवं कालात्मको विष्णुर्बृहच्छरीरो विराडात्मना सर्वदेवमनुष्या-
दिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपद्यति । विमिमानो विविधमात्राणं मिमानो देवतिर्य-
गात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा । ऋक्भिः स्तुतिमन्त्रिर्मंत्रवज्जिह्वा विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्या-
धीनत्वात् स्तुत्या मीयति । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतद्गुणो वा अत एवाकुमारोऽनल्पः एवभूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रथेति । गच्छति यज्ञदेशं ॥ ॥ २५ ॥

भवा मित्र इति पंचर्षे सप्तदशं सूक्तं दिर्घतमसं । आगतं त्वित्युक्तत्वादिदमपि आगतं । विष्णवं हीतुक्तत्वा-
दिष्णवं । भव पंचेत्यनुक्रांतं ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्य एतत्सूक्तं विनियुक्तं । उक्थे तु होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । भवा मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६. १. इति ॥ सौम्यचरोऽभयतो घृतेन यष्ट्यं तपोपरिते

घृतयाग उरु विष्णो वि क्रमस्वेति प्राकृता याज्ञा । दशमेऽहनि तु तस्याः स्त्रीने भवा मित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या ।
दशमेऽहनीति खंडे सूचितं । उरु विष्णो वि क्रमस्वेति घृतयाज्ञास्थाने भवा मित्रः । आ० ८ १० । इति ॥

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।

अथा ते विष्णो विदुषा चिदर्थः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव । मित्रः । न । शेव्यः । घृतऽसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवऽयाः । उं इति । सऽप्रथाः ।

अथा । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्थः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् चाता सखा आदित्यो वा मित्रः । प्रमीतस्यायत इति निबृक्तं । १०. २१. । तद्वत् शेव्यः सुखे साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः । घृतमुदकमासुर्यते येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्य माभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयज्ञाः प्रभुताज्ञो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवति संबधः ॥ द्यौचोऽतस्मिन् इति दीर्घः । उ इति पादपुराणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवामि अधास्मात्ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वस्माद्वाक्यः वेदिचा यज्ञमानिनार्थः पुनःपुनः प्रवर्धनाहं । एकवारकरणे न संपुर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञश्च हविष्मता तेन यज्ञमानेन राध्यः समाराधनीयः । यद्वा । विदुषा ह्येवा स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥

यः पृथ्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु अवीभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पृथ्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽज्जानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातं । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । उं इति । अवीऽभिः । युज्यं ।

चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः पृथ्याय पूर्वकालीनाय । नित्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे नवीयसे नित्यनुतनाय ।
अत्यंतरमणीयायेत्यर्थः । सुत्याय वा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पत्ताय ॥ जनेरीणादिक इण ॥ सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति यास्कः । यद्वा । सुतरां मादयतीति सुमत । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्व जगन्मादनशीलप्रीतय इत्यर्थः ॥ बङ्गप्रीही जायाया निङ् । पा० ५. ४ १३४. । इति निङादेशः समासांतः । वन्नि लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति हविरादिकं ददाति । किंचास्य विष्णोर्महतो महान् भावस्य महि महत् पुज्यं जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत ब्रूयात् ॥ अवीर्तेर्लङ्वागमः ॥ संकीर्तयेत् । सेदु । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । सोऽपि दाता स्तोता च अवीभिरग्निः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित सर्वैर्गतव्यमेव तत्पदमभ्याभिमुख्येनासत् । गच्छति । प्राप्नोति ॥

तमु स्तोतारः पूर्य यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तं । उं इति । स्तोतारः । पूर्य । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भं । जनुषा । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानंतः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिं ।

भजामहे ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्य पूर्वाह्नमनादिसंसिद्धमृतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं । यच्चात्मनोत्पन्नमित्यर्थः ।

यज्ञो वै विष्णुः । शत० १. १. २. १३. । इति श्रुतिः । यद्वा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं । उदकोत्पादकमित्यर्थः । अप एव मसर्जार्द्रा । मनु० १. ८. । इति स्मृतिः । एवंभूतं विष्णुं यथा विद् जानीथ तथा अनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्वरलाभादिना पिपर्तन । स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विद्वर्त्तति मध्यमवज्रवचनं । विद् ऋतस्यैव संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ किंचास्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित सर्वानमनीयमभिधानं सार्वत्रिकप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुरुषार्थप्रदमित्याधगच्छंत आ समंताद्विवक्तन । वदत । संकीर्तयत । यद्वा । नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनाद्येष्ट्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममा जानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत । स्तुत ॥ वचर्त्तति च्छांदसः । शपः श्रुः । वज्रं कुंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मकं देव महो महतस्ते तव मुमतिं मुपृतिं शोभात्मिकां वृत्तिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने तमस्य राज्ञिषेपा प्रयोक्तव्या । अग्नीषोमां प्रणेष्यत्विति खंडे सूचितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्धच आरमेत । आ० ४. १० । इति ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दशमृत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥ ४ ॥

तं । अस्य । राजा । वरुणः । तं । अश्विना । क्रतुं । सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधारे । दशं । उतऽतमं । अहःऽविदं । व्रजं । च । विष्णुः । सखिऽवान । अपऽऊर्णुते ॥ ४ ॥

मारुतस्य । मरुतामृत्यजां संघातो मारुतः । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबंधिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतिः । राजा राजमानो वरुणः सचंत । सेवते । तमेव क्रतुं यागमश्विनाश्विनां सचेति । अन्येऽपि देवाः सचंतं । सेवते । किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्तो विष्णुः सखिवान यजमानादिसखिभिर्युक्तः सप्तमममृत्कृतममहर्विदमहर्वेभारं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दशं वनं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच व्रजं च मेघं च । व्रज इति मेघनाम व्रजश्चरति तन्नाममु पाठात् । तं वृष्ट्युदकायापोर्णुते । अपगतावरणं करोति । आकृतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा । मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः सप्तविष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः सचंत । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवानिंद्रमरुदादिसहायोपेतः सप्तकुलक्षणं दशं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं वनं दाधार । तथा व्रजं चापोर्णुते ॥

आ यो विवाय सचथाय दैव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।

वेधा अजिन्वत्तिपधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमभजत् ॥ ५ ॥

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इंद्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृतऽतरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽसुधस्यः । आर्यैः । ऋतस्य । भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥ ५ ॥

यो विष्णुर्देवो दिवि भवः सुकृतरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठ आ विवाय । आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपं ॥ किमर्थं । सचथाय सचथाय यागमहायकरणाय । कस्मि । इंद्राय । इरां हविर्लक्षणां द्रावयतीतींद्रो यजमानः । इंद्र इरां दृणातीति इदंकरणादित्यायायण इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् । नि० १० ८. ॥ तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय मुहते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य च वेधा अभिमतफलविधाता विषधस्थस्त्रिसंख्योपेतसहस्रानवान् । सवनत्रयस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यमागतं यं यजमानमजिन्वत् । प्रीणयति ॥ त्रिषु प्रीणनार्थः । इदित्वाभुम् ॥ तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे हतशेषरूपे तं यजमानमभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानमभजत् । स्वामिलेन स्थापयति ॥ २६ ॥ २१ ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ मृक्तानि । तत्राबोधयिर्जम् इति प्रथमं मुक्तं यद्वृत्तं दीर्घतमसमाश्रितं । पूर्वं च जागतं त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभी । अबोधि षष्ठाश्रितं त्वन्त्ये त्रिष्टुभावेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्रितशस्त्रयोर्जागतं कंदस्यस्य विनियोगः । अथाश्रित इति खंडे सूचितं । अबोधयिर्जम् एष स्य भानुः । आ० ४. १५. । इति ॥

अबोधयिर्जम् उदेति सूर्यो व्युपाश्वद्रा मस्यावो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीदेवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबोधि। अग्निः। ज्मः। उत्। एति। सूर्यः। वि। उपाः। चंद्रा। मही। आवः। अर्चिषा।

अयुक्षातां। अश्विना। यातवे। रथं। प्रा। असावीत्। देवः। सविता। जगत्। पृथक् ॥ १ ॥

अयमपिर्विहितः सञ्ज्मो ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबधी सन्नबोधि । प्रतिबोधितः । ज्मिति पृथिवीनाम ग्मा ज्मिति तन्नाममुक्तत्वात् । किंच सूर्ये उदेति । मही महत्युपा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा प्राणिनामाह्लादिनी सती व्यावः । तमांमि विवामयति ॥ वसन्तुडि छादमश्रुलुक् । कंदस्यपि दृश्यत इत्या डागमः ॥ यत् इयमुपा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमपि प्रवृत्तो भवति अतः कारणात् अश्विनां युष्मत्संबंधिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्यामायुक्षातां । आभिमुख्येन युंजाथा । तथा सविता सर्वकर्मणो अनुक्षाता देवो जगज्जंगमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् । प्रसातु । अनुजानातु ॥

यद्युंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना श्चमुक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिवन्तं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युंजाथे इति । वृषणं । अश्विना । रथं । घृतेन । नः । मधुना । श्च । उक्षतं ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । जिवन्तं । वयं । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनां यद्यदा वृषणं वृष्यादिवर्षकं रथं युंजाथे योजयूथः तदा नः ब्रह्मस्यदीय बलं जत्रियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरिणोक्षतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । यद्वा । घृतं चरणरूपेण मधुना मधुरिणांमृतेनोक्षतं । युष्मद्रथस्थेन मधुनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो रथस्य मधुपुर्णत्वं मधुना हनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंचास्माकं पृतनास्वस्मदीयाधु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपामु प्रजामु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिवन्तं । पृतना इति मनुष्यनाम विवस्वतः पृतना इति तन्नाममुक्तत्वात् । यद्वा । पृतनासु परकीयामु प्रजामु ब्रह्म तासां परिवृढमन्नसम्पाकं जिवन्तं । प्रीणयतं । ब्रह्मत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति तन्नाममुक्तत्वात् । वयं च शूरसाता शूरसाता शूराणां प्रहारादिना युक्ते संयामे धना तदीयानि धनानि बहुविधानि भजेमहि । लभेमहि ॥

अर्वाङ् चिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोऽयातु सुष्टुतः ।

चिचंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षतिपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । चिचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः । जीरऽअश्वः । अश्विनोः । यातु । सुऽस्तुतः ।

चिचंधुरः । मघऽवा । विश्वऽसौभगः । शं । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनो रथोऽर्वाङ्कादभिमुखो यातु । गच्छतु । कीदृशः । चिचक्रश्चक्रययुक्तः मधुवाहनो मधुबोडा जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्चोपेतः सुष्टुतोऽत एवास्माभिः सूयमानः चिचंधुरो निस्त्रोन्नतकाष्ठवयोपेतः । सारथा-

अयस्मानं वंधुरं । मघवा धनवान् अत एव विश्वसीमगः सर्वसौभाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं
द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं मुखमा वक्षत । आवहतु ॥ वहेर्लेखडागमः । सिप् ॥

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कणया मिमिक्षतं ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥४॥

आ । नः । ऊर्जं । वहतं । अश्विना । युवं । मधुमत्या । नः । कणया । मिमिक्षतं ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥४॥

हे अश्विनाश्विनी युवं युवां नोऽस्माकमूर्जं बलं प्राणनसमर्थमज्ञं वा वहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्मान्मधु-
मत्या माधुर्योपेतया कणया वाचेष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतं । मिचतं । प्रीणयतं । कणति वाङ्माम कणा
धिपणति तन्नाममृक्तत्वात् । यद्वा । मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कणयाश्वताडन्या नोऽस्मान्मि-
मिक्षतं । मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमिति तन्नाममृक्तत्वात् । कणयाश्वताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं
दास्यत इति कणया मधुमत्त्वं । किंचायुरायुष्यं प्र तारिष्टं । प्रवर्धयतं ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा
रपांसि मृक्षतं । पापानि निःशेषेण शोधयतं । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । नि० ४. २१. इति यास्कः ।
किंच द्वेषो द्वेष्यमभिचादिकं सेधतं । नाशयतं । इदं च भाव्यं । सचाभुवा सहभुवावस्मात्कार्येषु सहभवनवती
भवतं । भवताविकमत्यं भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धृत्यो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीरश्विनाविरयेथां ॥५॥

युवं । ह । गर्भं । जगतीषु । धृत्यः । युवं । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

युवं । अग्निं । च । वृषणा । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विना । एरयेथां ॥५॥

हे अश्विनी युतं ह युवां खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलामु गोषु मध्ये गर्भं धृत्यः । धारयथः । न केवलं
गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धृत्यः । वृष्टिद्वारामिषरूपत्वेन
गर्भस्त्वेतसः पोषकत्वात् । किंच हे वृषणा कामानां वर्षितारो युवं युवमग्निं चापश्च वनस्पतीरयेथां ।
प्रवर्तयेथां । आहुतिभोगायाग्निं स्वीकृत्य च वृथ्युदकानि उदकैरोपधिवनसत्यादिकं एतान्यस्मदर्थं प्रेरयेथां ॥

युवं ह स्यो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्यो रथ्याऽ राथ्येभिः ।

अथो ह दाचमधि धृत्य उया यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥६॥

युवं । ह । स्यः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्यः । रथ्या । राथ्येभिरिति । राथ्येभिः ।

अथो इति । ह । दाचं । अधि । धृत्यः । उया । यः । वां । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥६॥

हे अश्विनी युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्भेषजैरिषधिः । भेषजोपधिभेषजान्यगदो जायुरगदं तर्जोपधमिति
चाभिधानात् । तैर्भिषजा भिषजो स्यः । हृशब्दोऽश्विनी हि देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ।
अथो अपि च राथ्येभो रथ्योदुभिरथि रथ्या रथवन्तो स्यः । आ वां रथो अश्विना । ऋ० १. ११८. १. इत्या-
दिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हृशब्दः । अनयो रथेन विशेषसंबंधो युवोर्हि पूर्वं सवितोपसा रथमुताय चिचं
घृततंतमिष्यति । ऋ० १. ३४. १०. इत्यादिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः बलं बलमधि ह ।
अधिकं खलु । हृशब्दः प्रसिद्धो । यस्मादेवं तस्माद् उयोर्नूणसामर्थ्यावश्विनी वां युवाभ्यां यो हविष्मानाश्वपु-
रोडाशादिहविर्युक्तो यजमानो मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश ददाति हविरादिकं तं धृत्यः ।

को दद्यात् । दातुं शक्नुयात् । यूवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतेर्लेख्यडागमः ॥ कथं मतेः
सीष्ठवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणान्नोः पदे भुम्याः सर्वगतव्यायाः सुत्याया वा वेदिष्पायाः स्थाने ।
एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतिः । गौरिति भुमिनाम् । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या
नामधेयं यद्वर गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गावेर्वैकारो नामकरणः । नि० २. ५. इति । तादृशे
स्थानेऽस्माभिः प्रार्थितो संतो नमसा हविर्लक्षणेन यवमात्रप्रकारिणात्रेण धेने धारयथो बह्वप्रदानविषयां
बुद्धिं ॥ दधातेर्लटि बह्वन् कंदसीति विकरणस्य लुक् । धातोर्ह्रस्वत् । आतोऽङितः । पा० ७. २. ८९ ।
इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मादस्मै अस्मभ्य रेवतीः क्षीरादिधनवतीः पुरधीः शरीरधारिकाः शरीराभि-
वृद्धिहेतूनां त्रिगुणं । शब्दयतं । दत्तमित्यर्थः ॥ गृ शब्दे । क्वादसः शपः युः । अभ्यासस्यैवं ह्रस्वत् च ॥ पुनस्तान्वेव
विशेष्यते । कामप्रणव । इवशब्द एवकारार्थः । कामपुरकेणैव मनसा सह चरंता चरंती । यजमानस्य कामाः
पुरणीया इति कृतसंकल्पवित्यर्थः ॥ प्रा पुरणे । कामं प्राप्नोति कामप्रः । आतोऽनुपसर्गिकः ॥

युक्तो ह यद्वां तौग्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पज्रः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥३॥

युक्तः । ह । यत् । वां । तौग्याय । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पज्रः ।

उप । वां । अर्णसः । शरणं । गमेयं । शूरः । न । अज्म । पतयत् । ऽभिः । एवैः ॥३॥

अत्रेतिहासमाहः । तौग्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभावे पाशैर्दृढं बद्धा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स
चोत्तरीतुमशक्तः सन्नश्चिनीं नृपाव । तीं च नृपां शीघ्रमेव रथमश्वयोर्जयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तरीयापालय
तामिति । अयमर्थोऽजोहवीदश्विना तौग्यः । ऋ० १. ११७. १५ । इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धः । सोऽचोच्यते । हे
अश्विनीं वां युवयोः संबन्धी पेरुः पारणकुशलो रथो युक्तो ह । अश्विर्युक्तः खलु । इशब्दो मंत्रांतरप्रसिद्धि-
तनार्यः । स चोदाहृतः । कस्मै । तौग्यायैतन्नास्ते राज्ञे तद्वधमोचनार्थं । कुर्वति तदुच्यते । अर्णसोऽभसमे मध्ये
समुद्रस्य मध्ये । स च पज्रः पात्रसा वस्त्रेण तीर्णः सन्न वि धायि । धारितः । स्थापितः । यस्मादेवं तस्माद्वां
युवयोरवो रक्षणं शरणमुप गमेयं । संप्राप्त्यां । ऐहिकदुःखादिमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजेयं । गतीं दृष्टांतः ।
पतयद्भिरेवैः शूरो न शूर इव । स यथाज्म जित्वा निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

उपस्मृतिरौच्यमुरुष्येन्मा मामिमे पतचिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वां बद्धस्मनि खादन्ति स्नां ॥४॥

उपऽस्तुतिः । औच्यं । उरुष्येत् । मा । मां । इमे इति । पतचिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दशतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वां । बद्धः । त्मनि । खादन्ति । स्नां ॥४॥

अत्राख्यानमाहः । जराशर्झरितगात्रं जात्यधं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासा
अर्पां प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽश्विनावसावीत् । तीं चैनमरक्षतां । ततोऽप्यश्विनामणमुदकेष्वपात-
यन् । तत्र निमग्नः पुनरश्विनीं नृपाव । नृपां संतो तीं जलादुदहाष्टां । एवमवधं तं चैतनो नामकः कश्चिद्वा-
सोऽस्य शरीरो वक्ष्य व्यतन्नत । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदमुदयाभ्यामुच्यते । हे अश्विनीं उपस्मृतिर्युवां
बुद्धीपत्य क्रियमाणा स्मृतिरौच्यमुच्यथस्व पुत्रं दीर्घतमसं मामुरुष्येत् । रणेद्वाहायुपद्रवात् । उरुष्यती रणा-
कर्मति यास्कः । नि० ५. २३ । एवं सामान्येनोक्ता विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते । इमे प्रसिद्धे पतचिणी
पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा वि दुग्धां । विशेषेण दोहगतसारं मा काष्टां । प्राणनिर्गमना-
नुकूल्यं मा कुशतामित्यर्थः । किंच मां दशतयो दशवारश्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालिर्धनसंघो मा
धाक् । मा धासीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा बुद्धिः । बह्वन् कंदसीतीडभावः । हृत्प्रादिसंयोगांत-
लोपी ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्मादां युवयोः संबन्धयं जनो बहः पाशैर्गोढं वेष्टितः सन्न त्वन्या-

तन्वात्मना सां भूमिं खादति भक्षयति । गंतुमशक्तः सन् भुमीं परिभुठतीत्यर्थः । तस्मादुपभुतिरोच्यं
मुह्येदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शानकः । आततायिनमायांतं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकं । न मां गरन्निति
अपेक्षेभ्य एव प्रमुच्यते । त्रिरात्रोपोषितो रात्रौ जपदा सूर्यदर्शनात् । आप्नुत्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठद्वाकर ।
पश्यति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि चायेत तस्करेभ्यश्चरन्पथि । अश्वि० १. २५. इति ॥

• न मां गरन्नद्यो मातुतमा दासा यदीं सुसंमुभ्यमवाधुः ।

• शिरो यदस्य चेतनी वितस्तास्वयं दास उरो अंसावपि गध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नद्यः । मातुऽतमाः । दासाः । यत् । ई । सुऽसंमुभ्यं । अवाऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । चेतनः । विऽतस्ता । स्वयं । दासः । उरः । अंसौ । अपि । गधेति गध ॥ ५ ॥

नद्यो नदनशीला मातुतमा मातुवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न शिरयुः ।
निमग्नं मा कुर्युः ॥ गृ निगरणे । लिटि व्यत्ययेन शप ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्दासा अस्मदुपलपयि
तारो मदीयगर्भदासा ईमेन दीर्घतमसं मां सुसंमुभ्यं सुष्ठु संकुचितसर्वांगं ॥ स्वतो पुत्रायां । पा० २. १८. ।
इति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः अवाधुस्वमपातयन् । किंचास्य मम शिरः स चेतन
एतन्नामको दासोऽत्यंतनिर्धुणः सन् यद्यस्माद्विततत विविध तष्टवान् तस्मात्स दासः स्वयं स्वकीयमेव शिर
स्नक्षतु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयमुरो वक्षःस्थलमंसी च गध । हतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥
हतेर्लुङि क्त्वाऽदसमेतदृपं ॥ ततः स्वकीयमुरोऽसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा हतवान् । तदुपयोर्माहात्म्य
मिति भावः ॥

• दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दग्मे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घऽतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दग्मे । युगे ।

अपां । अर्थं । यतीनां । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दग्मे युगे दगयुगपर्यंतं महानुभावयोर
श्विनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताद्वाह्निमुक्तोऽत्यंतमुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दग्मे युगेऽतीतं
सति जुजुर्वान्नीलां वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन्नर्थं पुत्रपरिर्णयमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां
प्राप्नुवतीनामपामपकार्याणां प्रजानां । यद्वा । अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानां ।
ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृद्धो भवति । किंच सारथिः तद्वन्निर्वाहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तात्
मंचोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्यणाश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥ ११ ॥

प्र द्यावेति पंचर्चं तृतीयं मुक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च । प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं
तु जागतं त्विति ॥ अपिष्टोमे पृथ्व्यस्य पृष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यनिविहानमंतत्सूक्तं । तथा च भुक् । प्र द्यावेति
दीर्घतमसं । आ० ५. १८. इति ॥ आद्या द्यावापृथिव्यं पशो हविषो याज्या । तथा च मृचितं । प्र द्यावा यज्ञीः
पृथिवी अतावृधा मृक्का नो ब्रूत नो मयस्कृधीति द्वे । आ० ३. ८. इति ॥

प्र द्यावा यज्ञीः पृथिवी अतावृधा मही स्तुषे विदथेष्टु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्या धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ ११ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतुऽवृधा । मही इति । सृषे । विदथेषु । प्रऽचैतसा ।
देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । सुऽदंससा । इत्या । धिया । वार्याणि ।
प्रऽभूपतः ॥ १ ॥

द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्या ॥ दिवो आविति द्यावादेश आबुदान्तः । पृथिवीशब्दो ङीपंतोऽतोदान्तः ।
देवताद्वंद्वं चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदांतरपाठश्चादसः ॥ अह यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्पदानि-
र्निमित्तभूतैर्हविष्प्रदानार्थं प्र सृषे । प्रकर्षेण स्नामि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशां ते । ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयिष्या
मही महत्या विदथेषु यागेषु प्रचैतसा प्रकर्षेणास्मांश्चेतयिष्या अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृशां सृषे । अनयाः
कोऽतिशय इति उच्यते । ये द्यावापृथिव्या देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रै देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका
ययोन्त तादृशा । यद्वा । देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा । दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मोपेत इत्या सत्यं । इत्येति
सत्यनाम संचेत्यति तन्नामसु पाठात् । सत्यं धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं प्रभुषतः
अलंकृतः । दत्त इत्यर्थः । यद्वा । वार्याणि हवीषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभुषतः
प्रकर्षेण स्वीकृतः ॥

उत मन्ये पितुर्द्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।
सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥
उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहः । मनः । मातुः । महि । स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।
सुऽरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतं । वरीमऽभिः ॥ २ ॥

उतापि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अद्रुहोऽद्रोग्धुः । न हि कदाचित्पिता स्वपुत्रादये द्रुहति ।
तादृशाः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं वलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं अत एव महि महत् तत्तादृशमनुग्र-
हयुक्तं मनश्चतं हवीमभिर्हवैराङ्गानिमन्ये । जानामि । प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवी-
मभिर्हवैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रवृत्तं मन्ये । तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरंतरिक्षस्य बुलोकस्य । मातांतरिक्षं
निर्मोचतिऽस्मिन्भुतानि । नि० २. ८. इति निरुक्तं । यद्वा । पितृबुलोकस्य मातुर्भुम्याः । द्यौर्वः पिता पृथिवी
माता । ऋ० १. १९१. ६ । इति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाङ्गानिः प्रीण-
यामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिव्या सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमा-
नादिरूपाया वरीमभिर्वरिष्ठे रक्षणेविशिष्टेभूमं ब्रह्मतरसुर्विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलपितं चक्रतुः । कृतः ॥

ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जङ्गुमातरा पूर्वचिन्तये ।
स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥
ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जङ्गुः । मातरा । पूर्वऽचिन्तये ।
स्थातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदं । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपसः शोभनकर्मणः सुदंससः शोभनदर्शना
युवां मही महत्या मातरा मातृवद्विदकारिण्या जङ्गुः । जानति । महानुभावतामवगच्छति । किमर्थं ।
पूर्वचिन्तये प्रथमबुद्धयेऽनुग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्या स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य
पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽद्वयाविनो न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वकीयनाथ युष्मद्व्यतिरिक्तम-
जानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः । रक्षयः ।
दत्त इत्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्मणः सुदंससः शोभनदर्शनाः

मुपूषण्यन्ते वात्मानं स्वव्यापाराय ईदृशा रश्मयो मही महती वावापृथिवी पूर्वाचक्षुषे प्राणिनां पूर्वज्ञा-
नाय जज्ञुः । ज्ञातवन्तः । वावापृथिव्योरन्तरान् व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्यात्तुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमव-
याविनी मार्गद्वयरहितस्य ॥ बह्वलं कंदसीति द्वयशब्दान्मत्वर्थोयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥
पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्ग सत्य पाथः । अवश्यं रक्षयः ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

• नव्यं नव्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी ।
मिथुना । संऽओकसा ।

नव्यं नव्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अंतरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

ते प्रसिद्धे वावापृथिवी मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तो वा सुप्रचेतसः
मुपू प्रकर्षेण चेतितुं शक्ता रश्मयो ममिरे । ममिरे । प्रमाणेन परिचिंदति । कीदृश्यां ते । जामी परस्पर
भगिनी । एतत्कृत इति चेत उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने मिथुना प्राण्युत्पत्त्ये मिथुनभुते । परस्पर
मवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने । युपृथिव्योरकस्मिन्नेवावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समोची
नस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः सुदीतयः मुपूद्योतना रश्मयो दिवि
द्योतमाने समुद्रेऽंतरिक्षेऽन्तर्मध्ये । समुद्रशब्दोऽंतरिक्षनामसु पाठान्तद्वचनः । स चैव यास्कन निरुक्तः ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवत्स्यत्वादापः समभिद्रवत्येनमापः समोदतेऽस्मिन्भुतानि समुद्रको भवति भूमन्तीति वा
। नि० २. १०. इति । नव्यं नव्यं तंतुं तननीयं विस्तारणीयं । आत्यकवचनं । रश्मिना तन्वते । समतादृ
स्ताद्वयंति ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमंतं शतग्विनं ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यं । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिं । धत्तं । वसुऽमंतं । शतऽग्विनं ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतर्धामिरूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृश
वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यति याज्ञाकमा । क्वादसः
शप ॥ यद्वा । पुनः पुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ स्त्रा अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि पाघादिना
मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी सुचेतुना शोभनचेतनेनास्मदनृगहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं ।
दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं शतग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥ २ ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुक्रांतं ॥ चतुर्विंशऽह्नि वैश्वदेवशस्त्रे
द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रघ्यमिति वैश्वदेवं । आ० १. ४. इति सूचित
त्वात् ॥ तथा पृथ्याभिप्रवृत्तद्वयोर्द्वितीयेऽह्नि वैश्वदेवं द्यावापृथिव्यं निविज्ञानीयं चतुर्विंशकं तृतीयसवनं
। आ० १. ६. इत्याभिप्रविके द्वितीयेऽहन्यतिदिष्टत्वात् । आभिप्रविकाद्वितीयादहः पृथ्व्यस्य द्वितीयेऽहन्यतत्सूक्त
मतिदेशतः प्राप्तं पृथ्व्याभिप्रविके अहनी आये आद्याभ्यां । आ० १. १०. इति सूचितत्वात् ॥ प्रथमाश्वि-
नशस्त्रे विनियुक्ता । संस्थितेष्वान्विनायेत्यत्र सूचितं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमु-
चयस्य । आ० ६. ५. इति ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सृजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । रजसः ।

धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।

सृजन्मनी इति सृजन्मनी । धिषणे इति । अंतः । ईयते । देवः । देवी इति ।

धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

ते हि ते खनु प्रमिद्वि द्यावापृथिवी अंतमयोरंतरानि शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सत्तीयते । सर्वदा गच्छति ॥ ईड् गती देवादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्मृतिः । कीदृश्यां ते । विश्वशंभुवा । विश्वं मुखभावायितृ ययोस्ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य मुखयिष्यावित्यर्थः । ऋतावरी ऋतवत्या ॥ ऋतशब्दाच्छंदसीवनिपातिवति वनिप् । वनो र चेति डीत्रिप् ॥ रजस उदकस्योदकोत्पत्ता । उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं ॥ ४. १९. धारयत्कवी अक्षक्रेण धारकं कवि ययोस्ते तादृश्या । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा । धारयत्कविर्मनीष्यादित्यो ययोस्ते तादृश्या । वृष्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः । मुजन्मनी शोभनजन्मवत्या धिषणे धर्पणेपेति । स्वव्यापारषु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी योतमनि । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् धिषणे रोदसी इति तन्नामसृक्तत्वाद्यावापृथिवीनाम तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विश्वमानत्वाद्यागिकं द्रष्टव्यं ॥

उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुष्ये न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥

उरुऽव्यचसा । महिनी इति । असश्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुधृष्टमे । वपुष्ये न इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सीं । अभि ।

रूपैः । अवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभुतव्यचनवत्यावतिविलीर्णे महिनी अत एव महत्या असश्चतासज्यमाने । परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । पिता पालयित्री वाः माता निर्मात्री पृथिवी चेतुर्भे भुवनानि भुतजातानि रक्षतः । पालयतः । वीर्यपितः पृथिवि मातः ॥ अ० ६. ५१. ५. । इत्यादिश्रुतेर्मातापितृरूपत्वं । किंच सुधृष्टमे अतिशयेन धृष्टे ॥ क्वांसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यां वपुष्ये न वपुषो हिते इव । प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यद्यस्मात्सीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया वां रूपैर्निरूपणमाधनेः प्रशस्तेः प्रकाशिनिरूप्यमाणैर्वृथ्यादिभिर्वाभ्यवासयत् अभिवासयति अधितिष्ठति तस्मात्पिता माता च भुवनानि रक्षतः ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृथ्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहां शुक्रं पयो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रऽवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।

धेनुं । च । पृथ्निं । वृषभं । सुरेतसं । विश्वाहां । शुक्रं । पयः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥

पित्रोर्मातापित्रोर्वावापृथिव्योः ॥ पिता मावेति पिता शिष्यते । उदात्तयण इति पितुर्विभक्तिषदात्ता ॥

पुत्रः पुत्रचाता पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वज्रः फलस्य वोढा धारकः सन्नायया प्रज्ञया स्वकीयया भुवनानि भूतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स एव पुत्रः पुत्रं शुक्लवर्णी धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं सुरितमं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा वृषभं सत्कारं कुलीकं च मायया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । विश्वाहा सर्वाण्यहाहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किंचास्य कुलो कस्य । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इमं कुलीकं । शुक्रं पयो दीप्तं पयःसदृशमुदकं धूयत । दीप्ति ॥ दृष्टकादसे लुङि शल इगुपधादनिटः क्त इति स्त्रिः क्सादेशः ॥ ईदृशो महानुभाव आदित्यस्तयोः मुच इति बावा-पृथिव्योः स्मृतिः ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो ज्ञानं रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी मुक्तूयया जरेभिः स्कंभनेभिः समानुचे ॥ ४ ॥

अयं देवानां । अपसां । अपः ऽतमः । यः । ज्ञानं । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । मुक्तुऽयया । अजरेभिः । स्कंभनेभिः । सं । आनुचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैतं प्रशस्येदानीं स्वोत्पादकमुत्था प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमोऽपसामपस्तमः । अप इति कर्मनाम । तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो विश्वशंभुवा सर्वप्रकारिण भूतानां सुखस्य भावयित्री रोदसी बावापृथिव्या महानुभाव ज्ञान उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रजनात्मिके बावापृथिव्या । रजसी इति बावा-पृथिव्योर्नाम रजसी सदसी इति तन्नामसु पाठात् । उक्तं च वि ममे विशेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह । मुक्तूयया शोभनकर्मच्छया । येन कर्मणा प्राणिना सुखं संभवति तादृक्कर्मच्छया । अथैतदुत्तरं च संबध्यते । मुक्तूययोक्तं निमित्तं नमे बावापृथिव्यावज्रं रजरीणिद्वंद्वतरैः स्कंभनेभिर्गतिप्रतिबंधमाधनेः शंकुभिः समानुचे । सम्यक् सर्वतः पुजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋच स्मृती । लिटि रफसामान्याद्वि-हन्त्वमस्तीति तस्मान्नृद्धिहल इत्यभ्यासस्य नृट् ॥ यस्मादेव तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्यवमहानु-भावेन परमेश्वरेणोत्पन्न इति स्मृतिः ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः श्रुचं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । श्रुचं । द्यावापृथिवी इति ।

धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं । ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥ ५ ॥

ते प्रसिद्धे हे बावापृथिवी बावापृथिवी गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यां ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि महदतिप्रभूतं श्रवः सर्वत्र प्रसिद्धमज्ञं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा नोऽस्मभ्यं धासथः । धत्तं ॥ दधातिर्नित्यं वा गमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभूतं श्रुचं यत्नं धासथः । तदेव विश्रुयते । येनात्तल्लेन विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभि ततनाम अभितो विस्तारयाम ॥ ततोर्तर्लीटि क्सादमो विकार-शस्य युः । आहुतमस्येत्याहागमः । तस्य च्छदस्युभयथेत्यार्धातुकत्वादभ्यस्तयुदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयश्चर्षणय इति तन्नामसु पाठात् । किंच पनाय्यं सुखमोजः शरीरबलमसौ अस्मासु सम्यगिन्वतं । आप्नतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्वाप्तिवचनः इन्वति ननवेति तन्नामसु पाठात् ॥ ३ ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशर्षं पंचमं सुक्तं दीर्घतमसमाभवं । अंथा चिदुर्ष शिष्टास्त्रिषु बतपरिभाषया जगत् । अनुक्तं च । किमु श्रेष्ठः षड्गुणार्भवं चिदुर्षतमिति । ब्रूहि दशराचे षष्ठऽहनि विश्वदेवशस्य आर्भवं निविहानं

द्विप्रतीकं । तत्र किम् श्रेष्ठ इत्येतद्व्यवर्जं प्रतीकं । व्यूह्येदिति खंडे सूचितं । किम् श्रेष्ठ उप नो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्रश्च । आ० ८८ । इति ॥

किम् श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं कद्यदूचिम ।

न निदिम चमसं यो महाकुलोऽग्रे भातदुण्डुतिमूदिम ॥ १ ॥

किं । उं इति । श्रेष्ठः । किं यविष्ठः । नः । आ । अजगन् । किं इयते । दूत्यं । कत् । यत् । ऊचिम ।

न । निदिम । चमसं । यः । महाऽकुलः । अग्रे । भातः । दुणः । इत् । भूतिं । ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम मुधन्वन्स्रयः पुत्रा ऋभुर्विभवा वाज इति । ते च मनुष्याः संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान्द्रुष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं किम् श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगत । प्राप्तः ॥ गमेर्लङि क्छांदसः शपः, युः । हल्च्चादिलोपे मो नो धातोर्इति नत्वं । अजगन्निति गतिकर्मा अजगन्निति तन्नाममु पाठात् ॥ किं यविष्ठः किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनोयानाजगन् । प्राप्तः । किं वा दूत्यं दूतकर्म देवसंबंधीयते । गच्छति । देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा ॥ दूतस्य भाग कर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम यदेतद्रूमः तत्कत् । कथं निश्चितव्यमित्यर्थः । वयं तावच्चय एवेदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तामहे तस्मादयमधिकः किम् श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं संदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रत्यापरोक्ष्येण ब्रुवते । हे अपि भातर्भातुवज्ञागार्ह । भाता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भातरित्युक्तं । हे तादृशापि चमसं न निदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ णिदि कृत्सायां । कुंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ॥ अदृश्यत्वे कारणमाह । यद्यममो महाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वप्रा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च त्वष्टा प्रास्वतर्न्यीनज इति । अतः कारणात् दूणः । विकारे प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छदोऽवधारणे । दासविकारचमसस्य भुतिं प्राप्तिसूदिम । रूमः ॥ विदंश्छांदसे लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । क्वादिनियमादिट् ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्धो देवा अंब्रुवन्तश्च आगमं ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकं । चमसं । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अंब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमं ।

सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकं । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्टोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनाः मुधन्वन्ः पुत्राः यूयमेकं चमसं त्वप्रा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन । चतुःसंख्याकान्कुरुत ॥ चतुरः शसीत्यतोदात्तत्वं । पूर्ववत्तनप ॥ यथोपरितने श्रेष्ठ आह चमसा द्वा करोतीत्युपक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्करतीति चतुष्कं निर्धारितं । अ० ४. ३३. ५ । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धाकरषरूपं कर्मोत्तरव वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म देवा इन्द्रादयोऽभुवन । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं कर्म वो युष्माकं वक्तुमहमागमं । प्राप्तोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्युयं यद्येवा करिष्यथ यद्येवं मदुक्तप्रकरणं कर्तुं शक्नुथ तथा चेद्देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथ । इति तैत्तिरीयमित्यर्थः ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाम्नः कर्त्तव्यं रथं उतेह कर्त्तव्यः ।

धेनुः कर्त्तव्यं युवशा कर्त्तव्यं द्वा तानि भातरन्तु वः कृत्येमसि ॥ ३ ॥

अग्निं । दृतं । प्रति । यत् । अत्रवीतन । अश्वः । कर्त्तुः । रथः । उत । इह । कर्त्तुः ।

धेनुः । कर्त्ता । युव॒णा । कर्त्ता । हा । तानि । भ्रातः । अनु । वः । कृत्वी । आ । इम॒सि ॥ ३ ॥

हे आगत देव अपिमंगलादिगुणविशिष्टं दृतं दृतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत् यत्कार्यमब्रवीतन । अश्वेन ॥ व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत्तनप ॥ किमिति अश्वः कर्त्तुः । एकस्मादश्वादेशांतरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अश्वादशमत्तच-
तेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कृत्यार्थं तवैकेनिति त्वन्यथयः ॥ उतापि च रथः कर्त्तुः कर्त्तव्यः । धेनुः कर्त्ता । चमेर-
हिता मृता गीर्णित्यदोग्धी पुनर्मृतना कार्या । तदुत्तरत्र निशुर्मणो गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।
तथा हा हा पितरौ जीर्णा संतो पुनर्युवशा युवानां शयानां प्रकृष्टयावनोपेता कर्त्ता कर्त्तव्या । हे भ्रातरपे
युष्माकं देवानां तैरुक्तानि कर्माणि कृत्वानु पश्चात्कृत्वी कृत्या कर्मणिममि । एमः । आभिमुख्येन प्राप्तुमः ॥
इण गती । इदं तो मसि ॥ यद्वा । ऋषिरिदं वाक्य । हे ऋभवः यूयमागतमपि दृतं प्रति यदब्रवीतन
यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्त्तव्यत्वेन वदथ अग्रीकुरुथ तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरपे कृत्या कर्मणिमसीति
ब्रूथत्युपिराह ॥

च॒कृ॒वांसं॑ ऋ॒भ॒व॒स्तद॑पृच्छत॒ क्क॑द॒भू॒यः॑ स्य दृ॒तो न॒ आज॑गन ।

य॒दा॒वा॒ख्यं॑ च॒म॒साञ्च॑तुरः कृ॒ताना॑दि॒त्त्व॒ष्टा॒ ग्रा॒स्व॒न्त॒न्या॑नजे ॥ ४ ॥

च॒कृ॒ऽवांसं॑ । ऋ॒भ॒वः । तत् । अ॒पृच्छ॑त् । क॒ । इत् । अ॒भू॒त् । यः । स्यः । दृ॒तः । नः । आ । अ॒ज॒ग॒न ।

य॒दा । अ॒व॒ऽअ॒ख्यं॑त् । च॒म॒मा॒न् । च॒तुरः॑ । कृ॒तान॑ । आ॒त् । इत् । त्व॒ष्टा । ग्रा॒सु॒ । अ॒न्तः ।

नि । अ॒न॒न॒जे ॥ ४ ॥

हे ऋभवः तत्कार्यं यथा चकृवांसः कृतवतो यूयमपृच्छत । प्रश्नं कुरुत ॥ करोतेर्निटः क्तमुः ॥ अत्र
यद्यप्यभिरिति त्रयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्यात्कृत्विणो गच्छतीतिवत्सर्वेऽप्यभव उच्यन्ते ।
किमिति । स्यः स दृतः क्कदभूत् । कुच गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । यः यो दृतो नोऽस्मानाजगन आगत
प्राप्तः । एवंभुति सति यदायं त्वष्टा चतुरः कृतान्यमसानवाख्यत अभिपश्यति ॥ ख्यातिर्लुप्त्यस्यतिवक्तिव्यातीति
त्रिरङ्गादेशः ॥ आदिदन्तरमेव त्वष्टा तस्य चमस्योत्पादक एतन्नामको देवो ग्रामु स्त्रीषु । मेना या इति
स्त्रीणामिति निरुक्तं । ३. २१. अन्तमर्थं न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्यतित्यर्थः ॥ अजर्निटि
तस्मान्नुड्दिहल इति गुट् । क्कदसोऽनुनासिकलोपः ॥

ह॒नामि॑नाँ॒ इति॑ त्वष्टा॒ यद॑ब्रवीच्च॒मसं॑ ये दे॒व॒पा॒न॒मनि॑दिपुः ।

अ॒न्या॒ नामा॑नि कृ॒ण्वते॑ सु॒ते स॒चाँ॑ अ॒न्यैरे॒ना॒न्क॒न्या॒ऽनाम॑भिः स्परत् ॥ ५ ॥

ह॒ना॒म । ए॒ना॒न् । इति॑ । त्व॒ष्टा । यत् । अ॒ब्रवी॑त् । च॒म॒सं । ये । दे॒व॒ऽपा॒नं । अ॒नि॑दिपुः ।

अ॒न्या॒ । ना॒मा॒नि । कृ॒ण्व॑ते । सु॒ते । स॒चाँ॑ । अ॒न्यैः । ए॒ना॒न् । क॒न्या॒ । ना॒म॑ऽभिः । स्पर॑त् ॥ ५ ॥

एनान्वक्ष्यमाणान् हनामिति यदाब्रवीत्त्वष्टा । पुत्रार्थं ब्रह्मवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वादभुणां
प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवः पातव्यं चमसं य ऋभवोऽनिदिपुः निदामकुर्वन् ।
देवयोयं स्वाङ्गचमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् तान् हनामिति यदाब्रवीदित्यर्थः । तदाप्रभृति
मनुष्याः सुतेऽभिषुते सोमं पानाय प्रसृते सति सचा संह परस्परमन्या नामान्यन्यानि होषध्वर्युक्तावादीनि
कृण्वते । कुर्वति । पूर्वनाम प्रच्छाद्योपहवकालेऽध्वर्यं उपह्वयस्व होतृपह्वयस्त्विवमर्थैरेव नामभिरात्मानं
त्वष्टृबध्नीत्वा प्रच्छापयतीत्यर्थः । पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनामरान् कन्या स्वीत्यादयश्चो
मातान्यैरेव नामभिः स्परत् । प्रीणयति ॥ स्यु प्रीतिवक्तव्योः । शिष्यहागमः ॥ ४ ॥

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विष्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमेतन ॥ ६ ॥

इन्द्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथं । बृहस्पतिः । विश्वरूपां । उप । आजत ।

ऋभुः । विष्वा । वाजः । देवान । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञियं । भागं । ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं ह्यष्टानां कर्मण विनियोगमाह । इन्द्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथा अश्विनाश्विनी रथं योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिर्बृहतो मन्त्रस्य पालयिते तन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपोपितां गामुपाजत । उपागमत । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरिति तिगोषो न श्रुतः तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्तव्युक्तत्वात् पुरस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपां । ऋ० ४. ३३ ऋ. इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्च पङ्क्तिरिति केचन व्याचक्षते तदसत । युष्मत्संपादितानि रथादीनीन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकन्ययन् । तस्माद्ऋभुर्विष्वा वाजश्च यूयं देवानिन्द्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः शोभनाश्वरथादिकर्मवन्तो यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तिः स्वनीयमेतन । प्राप्तुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवत्यर्थः । इत्येवमुपिराह ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरता युवशा ताकृणीतन ।

सौधन्वना अश्वादश्वमतस्तत युक्ता रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिभिः । या । जरता । युवशा । ता । अकृणीतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वं । अतस्तत । युक्ता । रथं । उप । देवान । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वनाः यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशाद्वृत्ताश्चर्मणो गां नृतनां निररिणीत । निरगमयत । उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्वादीनां विनियोग उक्तः तथापि तेषामत्यंतदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकर्णमेव अपि च या जरता या जीर्णां पितरौ ता ता युवशा युवानावकृणीतन । अकृत । किंचाश्वादश्वमेकेन विद्यमानेनाश्वेनाश्वांतरमतस्तत । प्रयत्नेन संपादितवन्तः । यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्माद्रथं युष्मदीयं युक्ताश्वीयोजयित्वा देवानिन्द्रादीनुपायातन । देवसमीपं प्राप्तुत ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनं ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्वे ॥ ८ ॥

इदं । उदकं । पिबत । इति । अब्रवीत । इदं । वा । घ । पिबत । मुञ्जनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीये । घ । सवने । मादयाध्वे ॥ ८ ॥

इदानीमुपिर्देवैरुक्तमर्थं तात्संबोध्य यूयमृभुनेवमुक्तवन्तः स्वेत्यनुवाचयति । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुषाः यूयमिदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । इत्युक्तवन्तः ॥ अब्रवीतेर्लिङ् मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशि पित्वाद्भुव ईट् । पा० ७. ३. ९३ ॥ एतत्प्रातःसर्वनिकाभिप्रायं । वायवा । घेत्यनर्थकः प्रसिद्धार्थो वा । इदं मुञ्जनेजनं । मुञ्जवाद्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत् आहृतत्वात्तेन मुञ्जतुणेन शोधितं । अपगततुणमित्यर्थः । इदं सोमरसरूपमुदकं पिबतेत्यब्रवीतन । एतन्मार्धादिनसवननाभिप्रायं । हे ऋभवः यूयं तदुभयसवनसंबन्धि सोमपानकार्यं नैव हर्यथ । नैव कामयथ । हर्यतिः कांतिकर्मा । हर्यत्युश्रिगिति तत्कर्मसु पाठात् । तृतीये सवने तु मादयाध्वे । अत्यर्थं तृप्ता भवथ । ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीयसवने तेषां सोमपानसङ्गावात् । एवं यूयमृभुनुक्तवन्तः । अथवा ऋभुन्प्रति तस्मिन्नेदं वाक्यं । हे सौधन्वनाः यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं

प्रति सोमपानाय रथेनागत्य आंतागन्धान् प्रातःसवन इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीत । तच्च यदि नेच्छथ इदं वा मुञ्जनेजनं मुञ्जेन दूयितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीत पश्चात्तद्वयं यदि नैव हर्यथ हे अश्वः यूयं तृतीये सवने मादयाध्वे । तत्रापि वाजिनप्रचारात् ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीद्भिर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यंती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदंतश्चमसाँ अपिंशत ॥ ९॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधः । यंतंती । बहुभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदंतः । चमसान् । अपिंशत ॥ ९॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदंतो व्यभजति तदाह । एकस्त्रयाणामन्यतम आपो भूयिष्ठा इत्यब्रवीत् । न ह्युदकात्प्रशस्तं लोकोपकारकं तत्त्वांतरमस्ति । आपो भूयिष्ठा इत्युतमवादीत । अपामेव श्रेष्ठत्वमप एव ससर्जार्दी । मनु० १. ८. । इत्यादिशास्त्रात् । तथान्योऽपिर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । आंतरं वाह्यं च दाहपाकभुक्तजराणादिव्यापारेणपिरेव जगत्त्रिर्वाहकत्वादपरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते । तथा वधर्यंती । वध रिति रेफांतोऽपि वज्रनाम वधोऽर्क इति तन्नाममु पाठात् । तद्विच्छति वृष्ट्युदकायति वधर्यंती मेघपंक्तवच्चरते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते तथापि वृष्ट्यर्थमिद्वज्रेण हन्यमानत्वात् तद्विच्छतीत्युपचर्यते । यद्वा । बह्वभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यंती वधमात्मन इच्छंती भूमि ॥ कान्दमो रेफोपजनः ॥ तस्मैवैको वज्रभ्यः संवादिभ्यः श्रेष्ठतममब्रवीत् । उदकस्यापि मेघकारणत्वात् । एवमुक्ता ऋतान्युक्त्युपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः परस्परं ब्रुवन्त्यमसानपिंशत । अवयविनोऽकुर्वत । चतुर्धा व्यभजतित्यर्थः ॥ पिश्र अवयवे । श मुचादीनामिति नुम् ॥ इदमेवतवदनमपेक्ष्यभृशब्दं व्याचक्षाणो यास्कः । ऋभव उक् भांतीति वतं भांतीति वतं भांतीति वा । नि० ११. १५. । इत्युक्तत्वात् ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतं ।

आ निमुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १०॥

श्रोणां । एकः । उदकं । गां । अवं । अजति । मांसं । एकः । पिंशति । सूनयां । आऽभृतं ।

आ । निऽमुचः । शकृत् । एकः । अपं । अपभरत् । किं । स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ ।

उपं । आवतुः ॥ १०॥

अचर्भेव एवर्त्विगूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहन्तीत्याह । श्रोणां श्रोणं ॥ वा कंदसीति पररूपाभावः ॥ श्रोणवर्णमुदकं हृदिरेमेकं चभुप मध्य ऋत्विगगामवाजति । बाह्यभूमिं प्रति गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थापयति । तथैको मांसं सूनया केदनसाधनेन स्वधितिनाभृतं संपादितं पिंशति । हृदयजिह्वावज्जालाकारिणाहृतं संपादितं मांसं पिंशति । अवयवीकरोति । स्वधितिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः । अधिको निमुचो निःश्रिणं च्छिन्नान्मांसात् शकृत् कुचिस्थं जरन्तृणमूवध्यनामकमपाभरत् । अपाहरत्तरमनाय । एवमृत्विगूपेण स्थितिभ्यः पुत्रेभ्यः पुत्रचातृभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरा यज्ञस्य पालयितारी जायापती किं स्विदुपावतुः । किं नु खलु प्राप्नुतः ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थाच्छांदसो लिट् ॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्यमसीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति । अपरः सूनया मांसव क्रयिष्याभृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर आ निमुचोऽसमयादधीगैव शकृत्प्रोपरीयं हरति । एवमृभुभिरनुष्ठिते सति किं सिद्धेत्स्मात्परिचरणादन्यत्पुत्रेभ्यः सकाशादुपावतुः । उपगच्छतामिति ॥ ॥ ५॥

उवत्स्वस्मा अंकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्वयो नरः ।

अगोखस्य यदसस्तना गृहे तद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥ ११॥

उडत्सु । अस्मै । अकृणोतन । तृणं । निवत्सु । अपः । सुऽअपस्यया । नरः ।
अगोह्यस्य । यत् । असस्तन । गृहे । तत् । अद्य । इदं । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान्मुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवन्तः ऋभुन् सुत्वा वेदप्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानृभुनि-
दानीं स्तौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानृभुम्बङ्गधा निरुच्य तदुदाहरणत्वेन विद्भी
शमीत्येतामुदाहृत्यादित्यरामयोऽप्युभव उच्यते इत्युक्ता तस्मिन्नर्थे एतामृचमुदाहरणं । नि० ११. १६. । हे
ऋभव उरु प्रभुतं भासमानाः ऋतेनादित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्थमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुह-
भासमानत्वं प्रसिद्धं । तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्थं भवनमपि रश्मीनां घर्मकालं भूमिगतं सारमादित्य
पुनर्वर्षकालं प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति शास्त्रात् । तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्न-
तारः यूयमुदत्सूततेषु प्रदेशेषु मेवादिषु तृणं ब्रीहियवादिष्वपमस्यै प्राणिजाताय तदुपकारार्थमकृणोतन ।
कृतवन्तः स्य ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः ॥ तथा निवत्सु प्रवर्णदेशेष्वस्मा एवाप उदकान्यकृणोतन ।
अकृणत् । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । स्वपस्यया शोभनकर्मक्या । शोभनं कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः
सुवर्ति तदिच्छेत्त्यर्थः । किंच यूयमगोह्यस्यायाहस्यादित्यस्य गृहे मंडले यथावत्कालमसस्तन मुपवन्तः स्य
रात्रीं निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ यस्य स्वप्ने । अस्मांश्चिद्विः पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्याच्छपो लुक् ॥ तत्तावन्तं
कालमयाहनीदिमदानीं नानु गच्छथ । अनुसृत्य न गच्छथ । यावन्तं कालं रात्रीं सूर्ये निगूढा वर्तन्ते तावन्तमेव
कालमह्नव्यपि नानुगच्छेत्त्यर्थः । यद्वा । अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽंतरिक्षे यथावन्तं कालमसस्तन वृष्टिमदत्त्वा
स्वापमकृणत् तत्तावन्तं कालमयेदानीं वर्षसमय इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानु गच्छथ । अनुसृत्य
न प्राप्नुय । यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षेत्त्यर्थः ॥

संमील्य यद्भुवना पर्यसर्पत क्व स्वितात्या पितरा व आसतुः ।

अशंपत यः करस्त्रं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥ १२ ॥

संमील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । क्व । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः ।

अशंपत । यः । करस्त्रं । वः । आऽददे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै ।

अब्रवीतन ॥ १२ ॥

हे ऋभवो रश्मयः यूयं यद्यदा भुवना भुतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटनिराक्काय
पर्यसर्पत परितः सर्पणं कुरुथ । वर्षेत्त्यर्थः । तात्या तातां तायमानं वृष्ट्युदके । यद्वा । तात्या तामु वर्षासु ॥
क्वांदमस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणं । तात्या तत्कालीनां पितरा जगतः पालकी सूर्या-
चंद्रमसीं क्व स्विदासतुः । कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ अस्तौर्लिटि व्यत्ययेन भुभावाभावः । यद्वा । असतिर्गर्थस्य
लिव्यतद्रूपं ॥ अहोरात्रविभागेन प्रवर्षयेत्त्यर्थः । किंचिदृशान्वो युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारी
राक्षसादिः करस्त्रं । बाहुनामितत करस्त्री बाहु इत्युक्तत्वात् अब त्वकारान्तं । युष्मदीयं हस्तमाददे गृह्णाति
प्रतिरोधं करोति तमशंपत । नाशयथ । यस्य प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे तस्मै प्रो प्रेवाब्रवीतन । प्रकर्षेण
भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा । यो नूनं स्तौति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः ॥

सुषुप्वांसं ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अब्रूबुधत् ।

श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥ १३ ॥

सुषुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत् । अगोह्य । कः । इदं । नः । अब्रूबुधत् ।

श्वानं । वस्तः । बोधयितारं । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदं । अद्या । वि । व्यख्यत ॥ १३ ॥

हे ऋभवो ररम्यात्मकाः यूयं सुपुष्पांस आदित्यमंडले स्वपंतो वर्षणाय ॥ स्वपेर्लिटः क्रसुः ॥ तमादित्यं तदाक्यमपृच्छत । प्रशं कुरुथ । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य केनचिद्गोपनीयादित्य स्वामिन नोऽस्मादीयमिदं कर्म वर्षणरूपं कोऽबूधत । बोधयति । प्रेरयति । साहाय्यं करोति ॥ बुधिर्ण्यताङ्गि चङि रूपं ॥ बलः सर्वस्य वासयितादित्यः ॥ वसेरीणादिकल्पप्रत्ययः । बवयोरभेदाद्वत्त्वं ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं शानमब्रवीत् । अंतरिक्षे श्वमंतं वायुं प्रावादीत । अमी युष्मान्प्रेरयतोति । अथ वायुमहायेन वर्षंतो यूयं संवत्सरे पूर्णोऽधिदानीमिदं जगद्वाक्यतः । विविधं प्रकाशितवतः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसो यथा न वृश्चते तथा वर्षित्विदानीं वर्षकालेऽतीति विश्वं जगद्वाक्यं कुरुथेत्यर्थः ॥ ख्यातिर्बुद्ध्यस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ् ॥

दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति ।

अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छंतः श्वसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यांति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयं । वातः । अंतरिक्षेण । याति ।

अतऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छंतः । श्वसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे श्वसो वृष्टिकार्यस्य बलस्य नपातो नपातयितार ऋभवः युष्मानिच्छंतो वृष्ट्यनुकूलचिकीर्षया युष्माने वेच्छंतः सर्वे देवा आयांति । कस्मादिति तदुच्यते । मरुतो वृष्ट्यनुकूला देवा दिवा युष्मोकायांति । आगच्छति ॥ साविकाच इति तृतीयाविभक्तिरुदात्तत्वं ॥ भूम्या भुमेः सकाशादग्निर्याति । आगच्छति । अयं वातः सर्वदा संचारी वायुरंतरिक्षेण याति । अंतरिक्षादायाति । तथा वरुण आवरको जलाभिमानी देवः समुद्रैः समुद्रनखभावरिद्धिः ताभ्य आयाति । यद्वा । पूर्वं वृष्टिमाहाख्यायागता एते देवाः कृतकार्याः संतः पुनर्युष्माक्कामयमानाः स्वस्वदेवं प्रति यांतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

०. मा नो मित्र इति द्वाविंशत्युचं षष्ठं मूक्तं दैर्घतमसं । तृतीयापठ्या जगत्या । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अथस्य सूयमानत्वादा तेनोच्यते सा देवतेति न्यायनाथो देवता । अत्रानुक्रमणिका । मा नो द्वाधिकाश्रुतिस्तु तृतीयापठ्या जगत्याविति ॥ अथमधस्य मध्यमेऽह्यधिगुप्रेषेऽधिगो शमोध्वमिति शिष्टा षड्गतिरस्य वक्रय इत्यस्मात्पुरस्तादैतत्सूक्तमावपेत । त्रीणि मुत्यानि भवन्तीति खंडे सूत्रित । अधिगो शमोध्वमिति शिष्टा षड्गतिरस्य वक्रय इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत । आ० १०. ८. इति ॥

मा नो मित्रो वरुणो अयमायुरिंद्र ऋभुषा मरुतः परि ख्यन ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अयमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुषाः । मरुतः । परि । ख्यन ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तेः । प्रवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

नोऽस्मानश्च स्तोतुं प्रवृत्ताश्चिदादयो देवा मा परि ख्यन । परिख्यानं मा कुर्वतु । परिख्यानं नाम निंदा । महानुभावं देवजातमश्चं तुक्ता नराः स्तुवंतीति मा कुर्वतु ॥ ख्यातिर्माङ्गि लुच्प्रत्ययवक्तीत्यादिना त्रिरङ् ॥ अहरभिमानी देवो मित्रो राज्यभिमानी वरुणः । अयमा तयोरेतराणांभिमानीदित्यः । आयुः सततगता वायुः । वकारलोपो वा ॥ इंद्रः प्रसिद्धः । ऋभुषा देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वा । एतन्महामिंद्रविशेषणं ऋभुषा उच्यते तन्नाममु पाठात् । निंदायाः प्रसक्तिं दर्शयति । यद्यस्याद्वाजिनो वज्रनवतो बद्धमवतो वा देवजातस्य बद्धदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उपआदीनामस्य शिरआद्यवयवत्वादिति भावः । उपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिश्रुतेः । यद्वा । देवेभ्यो जातस्य गंधर्वकुल उत्पन्नत्वात् । सप्तेः सप्रेणशीलस्य । अश्वनामेतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्माणि सीमर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मा परि ख्यन् प्रत्युतानुगृह्णत्वित्यर्थः ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयंति ।
 सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूर्णाः प्रियमयेति पार्थः ॥ २ ॥
 यत् । निःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं । गृभीतां । मुखतः । नयंति ।
 सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वरूपः । इन्द्रापूर्णाः । प्रियं । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

यद्यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । निर्णिखविरिति रेक्णो ।
 रिकथमिति च तन्नाममृक्त्वात् ॥ उभयत्र मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन प्रावृतस्य सर्वदो
 वेष्टितस्याश्वस्य मुखतः पुरस्ताद्गृभीतां गृहीतां रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीतामजां नयंत्युत्विजः । स तादृशो
 ऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्रशस्यागमनो मेम्यद्व्यमानः ॥ मीत्रं हिंसायां । अस्मादाङ्गुलुगतात्कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥
 यज्ञा । तस्य शब्दानुकरणं मेम्यद्वं कुर्वन् । विश्वरूपो बह्वर्णोपेतः कृष्णश्रीवः कृष्णललामो वा । नैकवर्ण
 इत्यर्थः । एवंपोऽयमिन्द्रापूर्णाः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पुषा पोषको देवोऽपि । तयोः प्रियं । आयेयः कृष्णश्रीव
 इत्युक्तत्वादयः प्रियत्वं । सर्वेऽपीदृशेतीदृशप्रियत्वं । एवंप्रपार्थोऽत्रमथेति । प्राप्नोतु ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिनां पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।
 अभिप्रियं यत्पुरोऽष्टाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥
 एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिनां । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यः ।
 अभिऽप्रियं । यत् । पुरोऽष्टाशं । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एष छागः शुंगरहितोऽजोऽश्वेन वाजिनां शीघ्रव्यापकेनाश्वेन सह पूष्णः पोषकस्याभिर्भागो भजनीयो
 विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अपिः सर्वदेवात्मकत्वात् तदहंत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्ताद्वीर्येति ।
 प्राप्यते । यद्यस्मादेवं क्रियते तस्मात्प्रियं प्रीणयितारं पुरोडाशं पुरस्तादातव्यमेनमजं त्वष्टा सर्वस्योत्पादको
 देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रूतः । तूर्णव्यापकोऽपिर्वा । उभे त्वष्टृर्बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति
 वारणी इति वेति यास्कनारणी बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. १५ । अरणिमंबंधोऽपेरिवेति गम्यते । अर्वता-
 रणवताश्च सह सौश्रवसाय देवानां शोभनास्त्रनिमित्तमभि जिन्वति । प्रीतिहेतुकं करोति ॥

यद्विष्यंमृतुशो देवयानं चिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति ।
 अचा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥
 यत् । हविष्यं । ऋतुऽशः । देवऽयानं । चिः । मानुषाः । परि । अश्वं । नयंति ।
 अच । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यद्यदा मानुषा अत्विज ऋतुश अतावुतो काले काले
 चिः परि णयति । पर्यप्रिकुर्वतीत्यर्थः । अचास्मिन्मये ॥ अचि तुमुधेति दीर्घः ॥ पूष्णः पोषकस्याभिर्भागोऽजः
 प्रथम एति । पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यच्च देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रस्थापयन् ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिंधो यावयाभ उत शंस्ता सुविप्रः ।
 तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पूणध्वं ॥ ५ ॥
 होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निऽइंधः । यावऽयाभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।
 तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता देवानामाहुतितत्तामक अस्त्रिक् अर्धयुरध्वरयुरध्वरस्य नेता भोऽप्यावया अभिमुख्येन हविषां गमयिता । अर्धयोर्विशेषणमेतत् ॥ आहुपूर्वद्वितेरमुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा । अभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते ॥ अवे यजः । पा० ३. २. ७२. इति शिवेन । अवाप्योरुपसर्गयोरित्यङ्गोपः ॥ अपिमिधोऽपीत ॥ आप्राग्व्योरिधे । पा० ६. ३. ७०. ६. इति मुम ॥ यावयाभः । घावणः स्तुत्या गृह्णातीति यावस्तु ॥ कर्मण्यण ॥ उतापि च शंस्ता प्रशास्ता । मुविप्र इति मेधाविनाम । शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा त्वो वदति जात-
विद्यामित्यत्र ब्रह्मैको जाति जाति विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति । नि० १. ८. १ इत्युक्तत्वाद्ब्रह्मैव
मुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तत्विगुपलक्षकः । एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरकृतेन मुष्मरणीयं कृतेन स्वर्णकृतेन
वोच्चारसीधवादिना मुष्म संपादितेन स्विष्टेन मुष्मिष्टेन यज्ञेन वचना अभितो घृतकृत्यादीन प्रवहणस्वभावाः
प्रसिद्धा नदीर्वा पुणध्वं । सर्वतः पुरयत । यज्ञं सम्यग्विर्वर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय तदाति ।

ये चार्वते पचनं संभरंत्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चपालं । ये । अश्वऽयूपाय । तदाति ।

ये । च । अर्वते । पचनं । संभरंति । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्का यूपार्हवृषस्य त्रयनकर्तारस्केत्तारः । उत ये च यूपवाहाश्चिकित्सस्य वोढारः । ये च चपालं ।
यूपस्योपरिस्थायं यूपायभागं चपालमाहुः । तद्येऽश्वयूपायाश्चबंधनयूपाय तजति ॥ तजतीति वचनव्यत्ययः ॥
साधु संपादयति । ये चार्वतेऽरणवतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरति । उतो अपि च
नोऽस्मात्संबंधनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिरिन्वतु । व्याप्नोतु ॥ इत्यतिव्याप्ति-
वचनः इत्यति नननेति तद्वचनेषु पाठात् ॥ यद्वा । तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्राप्य
फलैर्न योजयत्वित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्त्रेऽधायि मन्त्रं देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदंति देवानां पुष्टे चकृमा सुबंधुं ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुऽमत् । म । अधायि । मन्त्रं । देवानां । आशाः । उप । वीतऽपृष्ठः ।

अनु । एनं । विप्राः । ऋषयः । मदंति । देवानां । पुष्टे । चकृम । सुऽबंधुं ॥ ७ ॥

मन्त्रं मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उपप्रेतु । सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. इति यास्कः । यद्वा ।
स्वयमेव मादयितुमे मन्त्रधायि । धीयते । फलभुतोऽश्व आगतः स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः
साधुपोषणेन प्राप्तपद्याद्वागः कांतपृष्ठो वा । अत्यंतं दृप्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पुरयितुमुप-
गच्छतु । यागार्थमागतमेनं सुबंधुं शोभनबंधनमश्च देवानामाशास्वमानानां पुष्टे पोषणाय चक्रम । कर्मः । तं
च विप्रा मेधाविन अस्त्रिज ऋषयोऽतीद्वियद्रष्टारोऽन्वे वा विप्रा ऋषयश्चानु मदंति । अनुमोदतां । सम्यक्
कृतमिति परितुष्यतु ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रणना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्येऽ नृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दामं । संदानं । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रणना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतं । आस्ये । नृणं । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यद्दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सस्यगवक्केदकं बंधकं पादबंधनं दामास्ति । या चास्य ग्रीर्वस्था शिरसि बद्धा खलीनरज्जुरस्ति ॥ शिरःशब्दाद्गवे कंदसीति यत् । ये च तद्विने । पा० ६. १. ६१. इति ग्रीर्वन्भावः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा घास्याश्वस्यास्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं तृणमस्ति । घशब्दो ह्यर्थे स च प्रसिद्धार्थः । सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वसु । संतु । देवेषु मध्ये भवंतु । देवत्वं प्राप्नुवंतु वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किं अश्वस्य तत्प्राप्तिर्नाशासनीया ॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्प्रमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वसु ॥ ९ ॥

यत् अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् वा । स्वरौ । स्वऽधितौ । रिप्प्रं । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । न्त्रेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य क्रविष आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश्च अभवयत् ॥ अश्व भोजने ॥ यद्वा ॥ कर्मणि पठि ॥ अश्वस्य यन्मांसं भवयति । वायवा स्वरौ पञ्चजनकाले यद्विप्प्रं लिप्प्रमस्ति । स्वरणा पशुमन-
क्तीति श्रुतेः । अथवा स्वधितौ केदनकाले चावदानकाले यद्विप्प्रमस्ति शमितुर्हस्तयोर्लिप्प्रमस्ति । विशसनकाले यच्च न्वेषु लिप्प्रं । ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वसु । देवेषु संतोषार्थाय भवंतु ॥

यद्वर्धमदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गंधो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वंतु मेधं शृतपाकं पचंतु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्वधं । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । क्रविषः । गंधः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वंतु । उत । मेधं । शृतऽपाकं । पचंतु ॥ १० ॥

उदरस्य संबंधि यद्वर्धमीपज्जीर्णं तृणं पुरीषमपवाति अपगच्छति । यशामस्यापक्कस्य क्रविषो मांसस्य गंधोऽस्ति लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचिद्वर्धमपक्कस्य च लेशोऽस्ति आमगंधोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो विशसनकर्तारः सुकृता कृण्वंतु । सुकृतमुक्तदोषरहितं कुर्वंतु । उतापि च मेधं मेधं यच्चाहं पञ्चवयवं शृतपाकं देवयोग्यपाकोपितं यथा भवति तथा पचंतु । पितृमनुष्यादियोग्यमतिपक्कमीपत्यक्तं च मा कुर्वन्तित्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्ने गात्रादग्निना पच्यमानादग्निं शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामा श्रियन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशम्यो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अग्निं । शूलं । निऽहतस्य । अवाऽधावति ।

मा । तत् । भूम्यां । आ । श्रियत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत्ऽभ्यः । रातं । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व ते तवाग्निना पच्यमानान्नावायदृप्सरूपं रसो वा यत्किंचिदवधावति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति । तत् तदंगं भूम्यां मा श्रियत् । आशिष्टं मा भूत् ॥ श्रियेः पुषादित्यादह् ॥ पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मापगच्छतु । तद्वि तत्पतितं कुच गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत्तादृशमुशशः कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्चतो मांसभिश्चामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इव्यतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनैः । परिऽपश्यन्ति । पङ्कः । ये । ई । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।
ये । च । अर्वतः । मांसऽभिक्षां । उपऽआसते । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः ।
नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पङ्कं वाजिनमश्वमश्वावयवं परिपश्यन्ति परितः पावनबुद्धिं संति । य ई ये चैनं सुरभिः शोभनगंधोऽतो निर्हरं किंचिदप्यस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा । निःशेषिण देवभ्यो हरित्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किंच ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्ति ये नरा अस्वार्वतोऽश्वस्य कृतशिश्टमांसयाचनामुपासन्ति कांसन्ति । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिरभित उद्यमनं नोऽस्मान्निन्वतु । व्याप्नोतु । यथास्माभिरश्व उपालभ्य एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा । मंत्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पङ्कं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विस्मयं दृष्ट्वा ये च सुरभिरीमनं निर्हरं निःशेषिणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासन्ति तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

यन्नीक्षणं माँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।
ऊष्मण्यापिधानां चरूणामंकाः सूनाः परि भृपंत्यश्च ॥ १३ ॥
यत् । निऽईक्षणं । माँस्पचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।
ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणां । अंकाः । सूनाः । परि । भृपन्ति । अश्च ॥ १३ ॥

माँस्पचन्या मांसपचन्याः ॥ पचन्तरधिकरणे ल्युट् । मांसस्य पचि युद्धचक्रोः । का० ६. १. १४४ । इत्यंतलोपः ॥ उखायाः स्थाव्या नीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य क्राथितस्यासेचना-
न्यास्तेष्वनसाधनानि तथोष्मण्योष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपुण्डानामपिधाना-
पिधानानि तत्साधनानि तथांका हृदयावयववाकनसाधना वितसशाखाः सूना अवदानसाधनाः स्विध-
त्यादय एतमश्वमश्वावयवं परि भृषन्ति । परितो भृषयन्ति । स्वस्वव्यापारण साधयन्तीत्यर्थः ॥ भृष अलंकारः ।
भौवादिकः ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पट्टीशमर्वतः ।
यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥
निऽक्रमणं । निऽसदनं । विऽवर्तनं । यत् । च । पट्टीशं । अर्वतः ।
यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यन्निक्रमणं । नितरां क्रमते यच्च तन्निक्रमणं स्थानं । नितरां सीदत्यर्चेति निषदनं । विवर्तनं विविधवर्त-
नमितस्ततो लुठनं यच्च तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे ल्युट् ॥ यच्चार्वतोऽश्वस्य पट्टीशं पादबंधनं । यद्वा । बंधनं पट्ट-
तद्वान्मदेशः । यच्च सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीकृत्यते । यद्वा ।
क्रियापरावगंतव्या । आलंभसमये निग्रहेण या निक्रमणादयश्छेष्टाः संति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ यदुदकम-
पिबत् । यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास अभक्षयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि निक्रमणादीनि
देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

मा त्वामिध्वेन यीङ्मगंधिमोखा भ्राजंत्यभि विक्तु जग्निः ।
इष्टं वीतमभिगूर्तिं वर्षदृतं तं देवासः प्रति गृभ्णंत्यश्च ॥ १५ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगंधिः । मा । उखा । भ्राजंती । अभि । विक्त । जघ्निः ।
इष्टं । वीतं । अभिऽगूतं । वषट्ऽकृतं । तं । देवासः । प्रति । गृभ्णांति । अश्वं ॥ १५ ॥

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिर्धुमेन व्याप्नोऽग्निर्मा ध्वनयीत् । मा ध्वनयत् । धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः ।
अश्वस्य शब्देन प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा । हे पचमानाश्चावयव त्वा त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनी
सति भांडभंगः स्यात् ॥ नीनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । पा० ३. १. ५१. । ह्यंतचणिति वृद्धभाषः ॥ किंच
भ्राजंत्यत्वात्पिसंयोगेन दीप्तोवा स्थानी माभि विक्त । अभितो मा चीचलत् । तापातिशयेन मा नीनशदि-
त्यर्थः ॥ ओवित्री भयचलनयोः । क्वांसो विकरणस्य लुक् । लुङि वा झलो झलोति सलोपः ॥ स्थानी
विशेष्यते । जघ्निर्जघ्नतो तापेन ॥ घ्रा गंधोपादाने । आवृगमहनेति क्तिन्प्रत्ययः ॥ तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिष्टं
वीतं होमायानीतमभिगूतमाभिमुख्येन प्रदानायोद्यतं । यद्वा । इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यपिकृतमभिगूतं
यं यजामह इत्यागूर्युक्तं । वषट्कृतं वषट्कारेण देवसंस्कृतं एवभूतं तं देवासो देवाः प्रति गृभ्णांति । प्रति-
गृह्णांति ॥ ॥ ९ ॥

यदश्वाय वास उपसृण्वन्धीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।
संदानमर्वंतं पङ्कीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥ १६ ॥
यत् । अश्वाय । वासः । उपऽसृण्वन्ति । अधीवासं । या । हिरण्यानि । अस्मै ।
संऽदानं । अर्वंतं । पङ्कीशं । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥ १६ ॥

अश्वाय संज्ञयमानायाधीवासमुपर्याक्त्वादनयोऽयं यद्वास उपसृण्वन्ति सर्वत आक्त्वादयन्ति ॥ सूत्र आक्त्वा-
दने क्रियादिकः ॥ तथास्मा अश्वाय या यानि हिरण्यानि संवर्णराजतकांस्तानि कल्पयन्ति । तथावतं ॥ षष्ठ्यै
द्वितीया ॥ अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पङ्कीशं पादेषु प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि प्रिया देवानां प्रियत-
राणि चात्वाले बद्धा स्थापितानि देवेष्वा यामयन्ति । प्रापयन्ति ॥

यत्ने सादे महसा शूकृतस्य पाषण्या वा कशया वा तुतोद ।
सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥
यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पाषण्या । वा । कशया । वा । तुतोद ।
सुचाऽडव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

महसा बलिन शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सदेनेऽगमने निमित्तभूते सति ॥
सदेर्भावे घञ् । कषोत्सव इत्यतोदात्तत्वं ॥ अर्थतो गमनं कुर्वन्शूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाषण्या वा कशया वा
तुतोद व्यथयति यद्यस्मात् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा संवेण सूदयामि ।
चरामि । आहृतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तव दृष्टातः । अध्वरेषु यागेषु हविषो हविराज्यादिकं सुचेव सुचा
यथा सूदयन्ति तद्वत् ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वेक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुषरुनुघुषा वि शस्त ॥ १८ ॥
चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंधोः । वंक्रीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।
अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वाजिनोऽश्वस्य देवबंधोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वंकीरितसंख्यान्युभयपाशोस्थीनि स्वधितिः कृदन्सा-
धनोऽसिः संमेति । सम्यग्गच्छति च्छेदनाय । इतरपामजादीनां पङ्क्तिं गतिरिव पङ्क्तिं गतिरस्य वक्ष्यः । ऐ० ब्रा०
२. ६. । इति प्रेषात । हे विशसनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान्किद्राकिद्राणि यथा
भवन्ति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि । वयुर्नामिति प्रज्ञानां वयुनमभिख्यति तन्नामभूतत्वात् । कृणोत ।
कुरुत ॥ तप्तनप्तनयनायेति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्त्रः प्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये कित्रानि मा कुरुतत्यर्थः ।
तदर्थं परःपरः प्रतिपर्व प्रतिहृदयावयवमनुष्येदमवयमिति संगच्छेव वि शान् । विशग्नं कुरुत ॥ शस
हिंसायां । छंदसः शपो लुक् ॥ गात्रं गात्रमस्यानुं कृणुतात् । ऐ० ब्रा० २. ६. । इति प्रेषात ॥

• एकस्त्वष्टुरश्वस्या विगस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ चतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽगस्ता । द्वा । यंतारा । भवतः । तथा । चतुः ।

या । ते । गात्राणां । चतुऽया । कृणोमि । ताता । पिंडानां । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्य दीप्रस्याश्वस्य विगस्ता विगसनस्य कर्तकः । एक एव । स कः । चतुरतद्वपलक्षितः कालात्मा
तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा । चतुर्निःशंकविगसनया गता ग्रमिता । तथा द्वा यंतारा नियम-
यितारावहोरात्रे देवी व्यावापृथर्व्या वा अस्त्विषु भवतः ॥ तथ चतुरित्यत्र चत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्व
च ॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयावयवान्यृतुथा काले कृणोमि किनद्वि संपादयामि
पिंडानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनायी प्र जुहोमि । प्रकर्षणं कृतं करोमि ॥

मा त्वा तपन्प्रिय आत्मापियंतं मा स्वधितिस्तन्वः आ तिष्ठिपत्ने ।

मा ते गृधुरविगस्तातिहायं छिद्रा गात्राण्यमिना मिथुं कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयंतं । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिस्थिपत् । ते ।

मा । ते । गृधुः । अविऽगस्ता । अतिऽहायं । छिद्रा । गात्राणि । अमिना । मिथुं ।

करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व त्वा त्वापियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा, भोगायतनत्वात्तव प्रियतरो देहो मा तपत । तप्त
मा कार्षीत् । वियोगजनिता व्यथा मा भुदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्तनुरगानि मा तिष्ठिपत् ।
त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्भुङ्क्ति तिष्ठतिरित । पा० ७. ४. ५ । इतीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि
गृधुः केवलमांसयहणेप्सुरविगस्ता विगसनेऽकुशलः शमितातिहाय न्यूनातिरिक्तभावेन तप्तदग्मतकस्य मध्ये
मिथु मिथ्या व्यर्थममिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक्छिद्राणि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतिर्भुङ्क्ति संवे घमेति,
त्रुर्लुक् । गुणः । हृच्छाब्ध्य इति तलोपः ॥

न वा उ एतन्मित्रयसे न रिष्यसि देवाँ इदंषि पथिभिः सुगेभिः ।

हरीं ते युंजा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ २१ ॥

न । वा । उं इति । एतत् । मित्रयसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पथिभिः । सुऽगेभिः ।

हरीं इति । ते । युंजा । पृषती इति । अभूतां । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासंभस्य ॥ २१ ॥

• न वा उ नैव खल्वेतन्मित्रयसे । वेशब्द एवकारार्थः । उ इत्यवधारणं । निवेदानीमितराश्ववन्द्यतो भवामि
देवत्वप्राप्तिर्विषयमाणात्वात् । अत एव न रिष्यसि । न हिंस्यसे । व्यर्थहिंसाया अभवात् । ननु प्रत्यक्षतो मृतिर-

वयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यते इति उच्यते । मुग्गेभिः पथिभिः शोभनगमनसाधनेर्मर्निर्देवयानकक्षणेदेवा-
निर्देयः । देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तेषोक्तिः । किं साधनेरिति तच्चाह । ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविन्द्र-
स्याश्चो ते तव युञ्जा रथे युक्तावभूतां । भविष्यतः । आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी इन्द्रस्येति निरुक्तं ।
तथा पृषती पृषत्यो मरुतां वाहनभुतां युञ्जाभुतां । युक्ता भविष्यतः । पृषत्यो मरुतामिति च निरुक्तं ॥
युजैर्ऋत्विगित्यादिना क्रिन् । युजैरसमासे । पा० ७. १. ७१. इति नुम् । सुपां मुलुगित्याकारः ॥ तथा रासभ-
स्याश्चिवाहनस्यैतन्नामकस्याश्च धुरि स्थाने वर्तमानः कथिवाज्युपास्यात् । उपस्यास्यति । वहतीत्यर्थः । यद्वा ।
रासभस्य भानोर्धुरि वर्तमाने युक्तो वाज्यश्च उपस्यास्यति । देवत्वं गच्छतस्तव गमनार्थिद्रादयः स्वस्ववाहनानि
प्रपयंतीत्यर्थः । यद्वा । तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहति ॥

उपाकरणकालेऽवघ्राणावर्तने यद्यथो न कुर्यात् तदैषा नैर्मित्तकी यजमानवाचनार्था भवति । तथा च
सूचितं । मुगयं नो वाजी स्वश्वमिति यजमानं वाचयेत् । आ० १०. ८. इति ॥

मुगयं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिं ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु छात्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥

मुऽगयं । नः । वाजी । मुऽअश्वं । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषं । रयिं ।

अनागाऽत्वं । नः । अदितिः । कृणोतु । छात्रं । नः । अश्वः । वनतां । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वाज्यश्च आलभ्यमानो नोऽस्माकं मुगयं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं
कृणोतु । करोतु ॥ खलगोरथात् । पा० ४. २. ५०. इति समूहार्थं यत् । क्रांसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा ।
सामूहिकस्याणः प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । का० ४. ३. १६०. । तदंतस्याद्युदात्तं ब्रह्मकंदमी-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा स्वश्वं शोभनाश्चसमूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः ।
अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा । पुंसो ब्रह्मादीन् पुत्रान् पुष्टरक्तकानात्मजान् । स्वपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः ।
उतापि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनं । किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽश्वोऽनागास्त्वं कृणोतु ।
सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावेऽसंभवादपापत्वं प्राच्यते । किंच
हविष्मान् हविर्भुतावियवोपतोऽश्वो नोऽस्माकं चत्रं बलं वाचं तेजो वनतां । संभजतां । कुहतां ॥ १० ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशचं सप्तमं मुक्तं दीर्घतममं त्रैपुभं । अश्वस्य सूयमानत्वात्तद्देवत्वं । यदक्रंदः सप्नोनेत्य-
नुक्रमणिका ॥ आश्वमेधिके मध्येऽहनुपाकरणायावस्थितमश्वमायाभिरिकादशभिः स्तीति । तथा च जीणि
मुत्यानीति खड्गे सूचितं । तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद इत्येकादशभिः स्तीत्यप्रणुवन् । आ० १०. ८. इति ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उद्यन्तसमुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उतऽयन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्वेनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपऽस्तुत्यं । महि । जातं । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हे अर्वन्नरणकुशलाश्च ते तव जातं अन्नं अननमुपस्तुत्यं । उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यं ॥ स्तीतिरेतिशुशास्विति
कथं । ततस्तुक् ॥ कथं स्तुत्यमिति उच्यते । यद्यस्मात्समुद्रात् । अंतरिक्षनामेतत् । उदकसमुंदनापादानाद्य-
चगंधर्वादिंसोदनाधिकरणादांतरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा । समुद्र आदित्यः समुंदनादुद्भूया ।
तस्माद्वा जायमानः । मूरादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वात् । उत वाचवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरका-
दुदकात्प्रथममुद्यन्नायमानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः महाशब्दमकरोर्यजमानमनुयहीतुं । किंच ते
पक्षा पतनसाधनीं पक्षी क्षिणस्य पक्षाविष । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनी तादृशावित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य
बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मासि अन्नं स्तुत्वमित्यर्थः ॥

यमेन दत्तं चित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् ।

गंधर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तं । चितः । एनं । अयुनक् । इन्द्रः । एनं । प्रथमः । अर्धं । अतिष्ठत् ।

गंधर्वः । अस्य । रशनां । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्च । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

- यमेन नियामकेनापिना दत्तमेनमश्च चितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुरमुनक् । रथे योजितवान् । किंचेनमश्चमिन्द्रः प्रथमः प्रतमः प्रकृततमः । प्रथम इति मुख्यनाम । अर्धतिष्ठत् । अधिष्ठितवान् । अस्य गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चास्याश्वस्य रशनां नियमनरज्जुमगृभ्णात् । अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कृतः समुत्पन्न इति चेत् उच्यते । हे वसवो रश्मयः यूयं सूरादादित्यादश्वमेवंमहानुभावं निरतष्ट । निःशेषिण साधु संपादितवन्तः । यद्वा । वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याक्कादधितारः यूयं सूरादादित्यादश्वमेनं निरतष्ट । अतश्चत । निरतिष्ठेष समित्येतस्य स्थाने । तद्वतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः । अर्वाचित्याद्वारणे वर्तते । सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥ तज्जेल्लिङ्गि च्छांदसः शपो मुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति क्लोपः ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि चितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते चीणिं दिवि बंधनानि ॥ ३ ॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । चितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते । चीणिं । दिवि । बंधनानि ॥ ३ ॥

- हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमितापरिसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः । तथादित्योऽसि । सूराद्विरतष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कर्मणा । सर्वत्रव्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन चितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुरसि । चित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण चित एतन्नामकं च्छापरिसि । किंच हे अश्व त्वं सोमेन समया सह विपृक्तः । वीत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संपृक्तोऽसि तेन गुह्यतत्वात् । हे अश्वैरूपं ते तव दिवि गुह्यलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य चीणिं बंधनान्युत्पात्तिकारणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो गुह्येन चित चीणिं ॥

चीणिं त आहुर्दिवि बंधनानि चीण्यप्सु चीण्यंतः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणं हंत्यर्वन्यचा त आहुः परमं जनिचं ॥ ४ ॥

चीणिं । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । चीणिं । अपऽसु । चीणिं । अंतरिति । समुद्रे ।

उतऽइव । मे । वरुणः । हन्ति । अर्वन् । यच । ते । आहुः । परमं । जनिचं ॥ ४ ॥

- पूर्वं दिवि चीणिं बंधनानीत्युक्तं । इदानीं स्थानचक्षेष्वापि चीणिं बंधनानीत्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि संबंधनानि चीण्याहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु । अवुपजीवितत्वाद्गुह्यलोकोऽप्यग्राब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां चीणिं बंधनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति चीणिं । तथा समुद्रेऽतः समुद्रमध्ये । समुद्रवणादपादानात्समुद्रमंतरिचं । तस्मिंस्त्रीणि वृध्युत्पात्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत् क्षान्तिमिति । उतेव । इवशब्दश्चार्थः । अपि च हे अर्वन्तस्य वरुणः पापस्य वारकः फलस्वावर्जयिता वा त्वं मे मद्भ्यं हन्ति । कथयसि । किं कथयसीति चित उच्यते । ते तव परमं जनिचं निरतिष्ठयं जन्म ॥ अनेरीणादिक इत्थप्रत्ययः ॥ यच धेयु त्रिषुक्तेषु स्थानेष्व्याहुः कथयन्ति । यद्वा । यच यस्मिन्नादित्ये परमं जनिचमाहुः सूरादयं वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म यस्मात्साधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

इ॒मा ते॒ वाजि॑न्व॒वमा॑र्जनानी॒मा श॒फानां॑ स॒नितु॑र्नि॒धानां॑ ।

अ॒त्रा ते॒ भ॒द्रा र॑श॒ना अ॒पश्य॑मृतस्य॒ या अ॒भिर॑क्षंति गो॒पाः ॥ ५ ॥

इ॒मा । ते । वा॒जिन् । अ॒वऽमा॑र्जनानि । इ॒मा । श॒फानां॑ । स॒नितुः॑ । नि॒ऽधानां॑ ।

अ॒त्र । ते । भ॒द्राः । र॑श॒नाः । अ॒पश्यं॑ । ऋ॒तस्य॑ । याः । अ॒भिऽर॑क्षंति । गो॒पाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन्व तं संबन्धिन्यवमार्जनान्यंगसंगो धकानि स्थानानीमिमान्युक्तानि शुक्लोकादीनि किंच सनितु-
र्यागसंभक्तस्त्वमेमामानि शफाना निधानानि स्थानानि । संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा
भंदनीयाः कल्याणा रशना यीवादिषु संयुक्ता रञ्जूरत्रापश्यं । एतैषु स्थानेष्वपश्यं । रशना विशिष्यति । या
गोपा गोपयिष्यो रशना ऋतस्य सत्यभुतस्य यज्ञमाधनस्य वायस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षंति अभितः
पालयंति ता अपश्यं । दृष्टवानस्मि । यदा । इमा ते तवावमार्जनान्यंगप्रक्षालनसाधनान्युदकानि । इमानि
सनितुस्तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन् देवयजनस्थाने या रशना
गोपाम्बु पालयितारो राजपुरुषा ऋत्वजो वा ऋतस्य संबन्धिन्योऽभिरक्षंति ता अपश्यं ॥ ॥ ११ ॥

आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑साराद॒जाना॑म॒वो दि॒वा प॒तय॑तं प॒तंगं॑ ।

शि॒रो अ॒पश्यं॑ प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररेणुभिर्ज॒हमानं॑ प॒तचि॑ ॥ ६ ॥

आ॒त्मानं॑ । ते । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जानां॑ । अ॒वः । दि॒वा । प॒तय॑तं । प॒तंगं॑ ।

शि॒रः । अ॒पश्यं॑ । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । अ॒रेणुऽभिः॑ । ज॒हमानं॑ । प॒तचि॑ ॥ ६ ॥

हे अश्व ते तवात्मानं शरीरं मनसास्त्रादीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसारादतिदूरे स्थितमजानां । जानामि ।
अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । 'अवोऽवस्तात । सामर्थ्याद्भूमः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण
पतंगमादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्नुवतं । यदा । यतो दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमा-
दित्यमवः आवः व्याप्नोषि अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्यं । तव शिर एवं पश्चामि । कथं । सुगेभिः
शोभनगमनमाधनैररेणुभिरपापिः पथिभिर्मार्गः । आदित्यमंडलादप्यपरिभुतैः सत्यलोकमार्गेरित्यर्थः । तत्र
प्रतिबंधाभावात्प्राणाणामुक्तत्वं । तथाविधैस्तैर्जहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतत्रि पतनवच्छिरोऽपश्यं ।
भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यदा । त आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतना-
त्प्रकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽवस्तादवाद्भुवं पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं
पतनशीलमधःपतदादित्यमदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यं । उक्तत्वेऽप्येवयजनमा-
र्गजहमानं यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्चामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं
तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

अ॒त्रा ते॒ रूप॑मुत्त॒मम॑पश्यं॒ जिगी॑षमाणमिष॒ आ प॑दे गोः ।

य॒दा ते॒ मर्ता॑ अ॒नु भो॒गमा॑न॒ऋादि॑हृ॒सिष्ठ॑ ओष॒धीर॑जीगः ॥ ७ ॥

अ॒त्र । ते । रूपं॑ । उ॒त्त॒मं । अ॒पश्यं॑ । जिगी॑षमाणं । इ॒षः । आ । प॑दे । गोः ।

य॒दा । ते । म॒र्तः । अ॒नु । भो॒गं । आ॒न॒ट् । आ॒त् । इ॒त् । य॒सिष्ठः॑ । ओष॒धीः । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ॥ ७ ॥

एवं गमनानंतरं हे अश्व ते तवोत्तममुक्तत्वेणोत्कृष्टतमं रूपमत्रास्त्रिन्वागदेशेऽपश्यं । पश्चामि । कीदृशं ।
गोभूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेश आत्रिधावनस्थाने वेपः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इषमिष्यमाणमन्नम-
ज्ञानि वा आ सर्वतो जिगीषमाणं गंतुमिच्छंतं । हे अश्व ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमन्नमन्वानेद् ॥
नशतिर्गतिर्कर्म ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदिदन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहादिवचनमकृत्वा यसिष्ठो

महातृणयेव यमितृतमो भक्षयितृतमः सन्नोपधीरन्तान्यजोगः । गिरसि १ भक्षयसि । महानुभावोऽपि त्वं लौकिकाश्चक्षुक्तेन पुरुषेण दीयमानं स्तन्यं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः कनीना ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीना ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यं । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यं । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अर्वन् गमनशीलाश्च त्वा त्वामन्वनुसृत्य रथो गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा मर्यो मर्यास्त्वा त्वामनु ॥ जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छति । तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सीदर्यं त्वत्त्वगमनु । तथा व्रातासो व्राताः संधातृका अन्येऽश्वसमूहा वस्वादिदेवगणा वा त्वामन्वनुसृत्य तव सख्यमीयुः । सखिभावं गच्छति । देवा अस्त्विजो योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । स्तुत्या माति । अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरः त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

हिरण्यशृंगोऽयो अस्य पादा मनोजवा अर्वर इदं आसीत् ।

देवा इदं हविरद्यमायन्यो अर्वतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृंगः । अयः । अस्य । पादाः । मनः । जवाः । अर्वरः । इदं । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविः । अद्य । आयन । यः । अर्वतं । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वो हिरण्यशृंगो हितरमणीयशृंगो वा उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृंगस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा अयोऽयोमयाः । अयः पिंडसदृशा इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोविगाः । अथर्वतदिन्द्रविशेषण । ईदृशस्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोविग इन्द्रोऽप्यवरो निरुष्ट आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरया हविषोऽदन भक्षणं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वापित्य देवा इत् सर्वेऽपि देवा आयन । प्राप्ताः । य इन्द्रोऽर्वतं प्रथमः प्रथमभावी सन्नध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवा सहाविष्टेन स्वकीयत्वेन वाश्रितवानित्यर्थः । इन्द्र एतं प्रथमो अध्यातिष्ठति ह्युक्तं ॥

ईर्मातासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतंते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽईर्मातासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतंते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्राश्वसमूहश्रुतिद्वारेणायं सूयते । ईर्मातास ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ता । विरज्जांता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः संस्कृताः संगता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निविष्टा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्थिति विशेषणे । ईर्म ईरितः । पुरतो नुन इत्यर्थः । तादृशः पृथुरतो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः । तथा सिलिकमध्यमासः । संस्कृतः संगतः संलपो मध्यभागे येषां ते तादृशाः । पृष्ठत्वात्प्रीहपृष्ठाः संलपमध्या इत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तं । समित्ययमुपसर्गो यतंत इत्याख्यातिन संबंधयितव्यः । शूरणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः । यद्यप्रथममश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वादयं योगिकोऽवगतव्यः । ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पंक्तीभूय सं यतंते । सम्यग्यत्वं कुर्वन्ति । तत्र कृष्टांतः । हंसा इव । ते यथा शिषीभृता

ईमीतास इत्याद्युक्तस्थाः संतोऽतरिषे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा । उच्यते । यद्यदाश्चा दिव्यमज्जं गमनं गंतव्यं वा मार्गमाक्षिपुः व्याप्नुवन्ति तदा ॥ अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । ईमीताः समीरिताः पृथुंता वा सिलिकमध्यमाः संवृतमध्यमाः शीर्यमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चिषां तिष्ठति । इदमपीतरक्चिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । सं श्रुणासो दिव्यासो अत्याः । श्रुः श्रवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा इति ध्रुवध्वानं । श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिपुर्यदापुर्दिव्यमज्जमज्जनिमाज्जिमश्वाः । नि० ४. १३. इति ॥ ॥ १० ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्ष्वन्तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान् ।

तव शृंगाणि विष्टिता पुरुचारेण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरं । पतयिषु । अर्ष्वन् । तव । चित्तं । वातः । इव । ध्रुजीमान् ।

तव । शृंगाणि । विऽस्थिता । पुरुऽचा । अरेण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्ष्वन् तव शरीरं पतयिषु पतनशीलं । व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनो वात इव ध्रुजीमान् शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुचा पुरुषु बह्वेषु प्रदेशेषु विष्टिता विष्टितानि विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा एवमुताः केशाश्चरन्ति । यद्वा । अचास्यस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेज्जांसि परिरुद्धन्ति ॥

आश्वमेधिके मध्येऽहन्यध्रुगुप्रिषे मा नो मित्र इति मुक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे अर्ष्वौ शंसनीयौ । मुचितं च । उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०. ८. इति ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अथमर्वारणकुशलो वाज्यश्चः शसनं विशसनस्थानमुप प्रागात् । उपप्रेति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवाभ्युच्छता मनसा दीध्यानी ध्यायन् । कदा देवानस्मदवयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तात्ताभिर्नहनं । बंधुभूत इत्यर्थः । यद्वा । अस्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवमुतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यति । अन्वनुकृत्य पश्चादन्तरं । अथ यवपुमयोः पर्यवसितोऽर्थे एक एव तथाप्यजाश्वोभयानंतयत्त्वप्रकटनाय पदद्वयं । यद्वा । अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनुचाना रेभाः स्रोतार अत्विजो यन्ति । गच्छन्ति । ये वा अनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा । कवय इति मेधाविनाम कविर्मनीषीति तन्नाममु पठितत्वात् । रेभ इति स्रोतुनाम रेभो जरितेति तच्च पाठात् ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्यमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधऽस्थं । अर्वा । अच्छ । पितरं । मातरं । च ।

अद्या । देवान् । जुष्टमः । हि । गम्याः । अथा । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

अर्वावरणकुशलोऽयमथ उप प्रागात् । उपगच्छति । किं । यत्परममुत्कृष्टं सधस्यं सहस्रानं मुक्तिभिरेव-

चनिवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थं । पितरं मातरं चात्काभिमुख्येन प्राप्तुं । हे अथ अथास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः । स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान् गम्याः । गच्छेदेवान् । हिशब्दो यच्च उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भोऽनु सखा सयुध्यः । तै० सं० १. २. ४. २. । इत्यादिमंचांतरप्रसिद्धिबोधनार्थः । अथानंतरं यजमान आ शास्ते । कक्षी । दाशुषे हविर्दत्तवते स्वक्षी । कानि । वार्याणि वरणीयानि धनानि । यद्वा ॥ पुरुषस्य व्यत्ययः ॥ आ शास्ते प्रार्थये यजमानार्थं ॥ १३ ॥

अस्य वामस्थिति द्विपंचाशद्वचमष्टमं मुक्तं दीर्घतमसं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अस्य द्विपंचाशदित्युक्तं स्तितम् । श्रयोत्यापनप्रश्रुतिवाक्यान्वयं प्रायेण ज्ञानमोक्षान्तरप्रशंसा च पंचपादं साकंजानां यत्रायत्रेऽयं स शक्तिः सप्ताधर्गभा गौरीरिति जगत् । एतदंतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं सा प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शकधूम उक्षाणं पृथिमिति सोमस्त्वयः केशिन इत्ययिः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वाच इदं मित्रं सीर्यां द्वादशेति संवत्सरसंख्यं कालचक्रवर्णनं यस्मै सरस्वती यज्ञेन साध्यः परानुपुष्पौरी पर्जन्यापिदेवता वात्या सरस्वती सूर्याय वेति । अत्र सुत्याबहुत्वेन स्मृतिभागस्यान्वीयस्त्वादितं मृत्तमल्पस्त्वचं । न मृत्तांतरवद्वृत्तत्वं । इदमेव विलक्षणं तुशब्देन व्योच्यते । अस्मिन्मूक्तं प्रायेण संश्रयोत्यापनादयो बहुवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । अचिकित्वाक्षिकतुष इत्यनया संग्रह उच्यते । पुच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । इयं विदिरित्यत्र प्रतिवचनं । य ईं चकारित्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । अपैश्वं गोपामित्यादिना ब्रह्मसानात्कारूपस्य प्रशंसा । न चरतीत्यक्षरं ब्रह्म । द्वा मुपेतेत्यादिना तस्य प्रशंसा । पंचपादे पितरं साकंजाना मत्तय यत्रायत्रे अधि अयं स शक्तिः सप्ताधर्गभा गौरीर्ममायेति पद्वृत्तः । समानमेतदित्यनुपुष । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तार पंक्तिः । तल्लक्षणं कंदोयं सृजितं । प्रस्तारपंक्तिः पुरतः । पिं० ३. ४०. । इति । पुरतः पूर्वाधे द्वादशाक्षरी जागती पादौ ततो द्वावष्टाक्षरी गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमणामप्युक्तं । आर्वा चत्प्रस्तारपंक्तिः । अनु० ८. ६. । इति । शिष्टा अनदिशपरिभाषया त्रिष्टुभः । गौरीर्ममायेत्येतदंतानां विश्वं देवा देवता । तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वाधस्य वाग्देवता । उत्तरार्धस्यापः । शकमयमित्यस्याः पूर्वाधस्य शकधूमः । उक्षाणं पृथिमित्युत्तरार्धस्य सोमो देवता । त्रयः केशिन इत्यस्याः अग्निमुर्यवायवः । चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका । इदं मित्रं वक्ष्णं कृष्णं नियानमित्येतं सूर्यदेवत्यं । द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता । यस्मै स्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनित्यस्याः साध्या देवता । समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वायव्यो वा देवता । दिव्यं मुपेतेमित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता ॥ कृत्स्नमूक्तस्य विनियोगं शानक आह । स्तयं कृत्वा द्विजो मोहात्तिराचोपोषितः शुचिः । मुक्तं जप्त्वास्ववामीयं चिप्र मुच्येत किञ्चिदपि । अश्वि० १. २६. ॥ महाव्रते वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवं निविष्टानं द्विप्रक्षेपं । तत्रास्य वामस्थत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीक । पंचमा रण्यके सूत्रितं । अस्य वामस्थ पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दीर्घतमस एकचत्वारिंशतं । ए० आ० ५३ २. । इति ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याचापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अश्वः । अपश्यं । विशपतिं । सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अथ द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । योऽयं दिवि योतेति तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य तथा योऽयं दिवि योतेति तस्यास्य होतुर्ज्ञातव्यस्याज्ञानार्हस्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुश्च्यति । आदिष्वपि अपेक्षास्य मध्यमत्वं । स चाश्वः सर्वत्र व्याप्तः । न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृ-धनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमंतरिक्षलोके हरतीति वा । वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहतानां भीमानां रसानां हरणीद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहतो भवति । किंच घृतपृष्ठः घृतमाज्जितलक्षणं पृष्ठं यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति । भवति ।

त्रयाणां पूरणमृतीयः । उक्तीभवापेक्षया तृतीयत्वं । भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकरणेनापि द्रष्टव्यं । रात्री सवितुस्तृतीयाभागस्य हरणात् । दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वं । अत्रैषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे वा विरपतिं विश्वां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं । ऐतिहासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रसूते मित्रवरुणादिर्षादितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं महाभुभावमादित्यमपञ्च । अद्राक्षं । भावनयात्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तद्योऽहं सोऽसीं योऽसीं सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योद्वरितुः । स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्यात्मनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी तदंशभुतः सृजात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्भारकत्वेन वर्तते । स चाग्नी व्यापनशीलः । वायुना वै गीतमसृज्ज्वाणायं च लोकः परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि । बृ० उ० ३. ७. २ । इति श्रुतिः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं । किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । श्रुतिमित्युक्तकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्यार्कं वा यस्य स तादृशः । पृष्ठं स्पृशतिरिति निरुक्तं । ४. ३ । यद्वा । प्रदी-
प्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानोऽर्थः । न त्वयं मुक्तशरीराभिमानिसृजात्म-
वत्स्यर्शनाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये विश्वपतिं विश्वां प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पतिः सर्वस्वेशान इति श्रुतिः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमायया सृष्टसर्वलोकामित्यर्थः । अपञ्चं । पञ्चयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ अयमर्थः । स्वाधीनमायाजगत्कारणभुतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पन्नौ स्थूलमुक्तशरीराभिमानिनीं द्वौ विराट्मुजात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात् सृष्ट्यादि-
कारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं त्रयणमननादिमाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रायध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्त्वाभावाद्ब्रह्मविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र द्वा सुपणेत्यादी स्फुटमाध्यात्मिको
द्वयः प्रतीयते तत्र तत्र प्रतिपादयामः । अयं मन्त्रो यास्मिन् व्याख्यातः । अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । नि० ४. २६. । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधयं ॥

सप्त युंजति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

चिनाभि चक्रमजरमनुर्वे यच्चमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्त । युंजति । रथं । एकं चक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्तनामा ।

चिनाभि । चक्रं । अजरं । अनुर्वे । यच्च । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

एकचक्रमेकरथांगोपेतं । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि त्रिपामेकरूपत्वादिकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्व-
भावं सूर्यस्य संबन्धनं सप्तैतत्संख्याका अथा युंजति । अनुबध्नाति । वहत्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त
नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामैक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा
वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादंतरिणसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । चिनाभि वलयत्रयम-
ध्यस्थितनाभिस्थानीयत्किद्रूपयोपेतं अजरममरणधर्मकं अनर्धमशिशिलं । पुनस्तदेव विशेष्यते । यच्च यस्मिंश्चक्र
इमा विश्वा भुवनेमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भुतजातान्यध्याश्रित्य तस्युः । तिष्ठति । यद्वा । एकचक्रमेकचारि-
णमसाहाय्येन संचरंतं रथमादित्यमंडलं सप्त युंजति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या
असाधारणाः परस्परविलक्षणाः पट्टतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिक-
मासात्मक इत्येवं सप्ततयो युंजति । एतस्य कार्यं निर्वहतीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः
सप्तनामा सप्त रसानां संगमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तर्षिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति ।
धारयति । भ्रमयतीत्यर्थः । किं । चिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रयं चतवो यस्य
तत्तादृशं । के ते । यीप्सवर्षहिमंताख्याः । यद्वा । भुतभविष्यद्वर्तमानास्त्रास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं
चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रमजरं मरणरहितं । न हि कदाचिदपि कालो स्थितिः ।
अनादिनिधनः काल इति स्मृतः । अनर्धमप्रतिहतं । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः
पुनरावर्तयति । संवत्सरादधीचीनानां तच्चैवांतर्भावात् ततो युगादीनां तद्वापुत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन

निरूपणं । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवनेमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति काणाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितिः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाच्च रप्रशंसा चैत्यगुणमण्यामुक्तं । अयमपि मन्त्रो द्यास्केण सप्त युजंति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः । नि० ४. २७. । तद्वाच्यमुपसंहर्य ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहंत्यश्वः ।

• सप्त स्वसारो अभि सं नवंते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

• इमं । रथं । अधि । ये । सप्त । तस्युः । सप्तचक्रं । सप्त । वहन्ति । अश्वः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सं । नवंते । यत्र । गवां । निहिता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रथमयोऽधि तस्युः अधिष्ठिताः । संवत्सरपथे ऽयनर्तुमासपक्षादिवसराचिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथं । सप्तचक्रं । चक्रनाम्नरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि रथमयः । ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयवधं रथं पुर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वान् व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति । निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिताः परस्परं स्पर्शभूता वा सप्तसंख्याका रथमयश्चतुर्वधाभि सं नवंते । अभिमुख्येन संगच्छन्ते । असाधारणाः परस्परविलक्षणकायाः षडुतवः सर्वसाधारणा एक इति सप्तत्वं । यद्वा । उक्तरूपा मासव्याख्याकाः षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वं । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यत्र यस्मिंश्च उभयवधि गवां वाचां क्षुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नमनानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः क्षुत्वं रथमित्यर्थः । यद्वा । गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यामु स्पर्शपु निहिता स्वसारः परस्परस्पर्शभूता देवगण्योऽभि सं नवंते ॥

कौ ददर्श प्रथमं जायमानमस्थ्यन्तं यदेनस्था विभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्विक्को विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमं । जायमानं । अस्थ्यन्तं ऽवन्तं । यत् । अन्स्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । क्व । स्विक् । कः । विद्वांसं । उप । गात् । प्रष्टुं । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपंचस्य कालायुक्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह । कौ ददर्श । कौ द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा । प्रथमं । खटेः पूर्वं । अद्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किं । जायमानं । प्रथमभावाविकारमापन्नं । उत्पद्यमानं प्रपंचमित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । यद्यस्मादस्थ्यन्तमस्थिमन्तं सशरीरं । उपलक्षणमेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । अनस्थास्त्विहताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदांतप्रसिद्धेश्वरायुक्ता माया विभर्ति गर्भवदंतधारयति । अद्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो विभर्ति । यद्वा केदलः परमेश्वरो मायाशब्जितः सन्निदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्याचिदभावात्को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानातीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह । भूम्याः संबंधि पार्थिवं स्थूलशरीरं असुः प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं अस्मक् शोणितं । एतत्सप्रधानुपलक्षकं । यद्यपि शरीरं पंचभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदुपलक्ष्योक्तं । आत्मा तेः संबद्ध्येतनः क्व स्विक् । कुषाक्षि । न काश्चिदस्तीत्यर्थः । नान्यत्किंचन मिषत् । ऐ० आ० २. ४. १. इति श्रुतिः । विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वादि कमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽल्पमतिरूप गात् । उपगच्छति । तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये कुषाक्षि । प्रष्टुं प्रतिवृत्ता बोधोऽपि नास्तीत्यर्थः । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प्रश्न इति श्रुतिः । यद्वा । प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं कौ ददर्श । कः साक्षात्कारेति । जायमानमस्थ्यन्तं मनुष्यमनः किञ्च परमेश्वरः सशरीरमशरीरो यद्यस्याविभर्ति । ब्रह्मरूपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समान् ॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन् देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से बष्कयेऽधि सप्त तंतून्वि तन्निरे कवय ओतवा उ ॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानां । एना । निऽहिता । पदानि ।

वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तंतून । वि । तन्निरे । कवयः । ओतवै । ऊं इति ॥ ५ ॥

पाकः पक्तव्योऽपक्रमतिरहं मनसा संकृतेनाविजानन्नतिगहनं तत्त्वं विशेषिष्ये ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । एनैनानि पदानि संह्रास्यदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि । देवानो मपि गृहणीत्यर्थः । यद्वा । देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवन्नोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायति शेषः । तानि कानीति उच्यते । वत्से सवस्य निवासभूते बष्कये । बडिति सत्यनाम । तत्कपतीति बष्कय आदित्यः । यद्वा । बष्कयो नामकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथग्निर्देशाव्बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नादित्येऽध्यधिकं सप्त तंतून्नायमानान् सप्त सोमसंस्थाक्वयो मेधाविनो यजमाना ओतवै भगद्रूपतिर्यक्ततून्वेतुं वि तन्निरे । वितन्वति । यद्वा । सप्त तंतवः सप्त च्छंदांसि । तानि वितन्वति । किमर्थं । ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्ततुमंतीनाय । यज्जनिर्माणायेत्यर्थः । यज्जानां स्थितः सूर्याधीनत्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

अचिकित्वाञ्चिकितुषंश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्वन् न विद्वान् ।

वि यस्तस्तंभ षष्ठिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अच । कवीन् । पृच्छामि । विद्वन् । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तंभ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किं । अपि । स्वित् । एकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन् कांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थानन्नास्मिन्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमर्थं । विद्वन्ने वेदनाय परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नेव परामर्शार्थं ज्ञेयाह । विद्वान् पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः परमेश्वरस्तसंभ संभितवान् नियमितवान् । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय । का० उ० ८. १. इति श्रुतिः । किं । इमेमानि षड्रजांसि लोकान्जनात्माकान् । लोका रजांस्युच्यन्ते इति निरुक्तं । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं । ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्य जगनादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि म्वित । किंस्विदेव । तत्र केनार्थाधिगतं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः । यद्वा । षड्रजांसि विलक्षणाः षड्रुतवः । तान्यस्तभयतत्त्वं । अजस्य गमनशीलस्य जम्बरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मंडले एकमद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किंचिदवाङ्मयमगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । अथ य एषोऽतराद्विहिरण्मयः पृथ्वी दृश्यते । मे० उ० ६. १. इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षड्भिमानि रजांसि त्रिविधाभ्युलोकाश्च यस्तसंभ । तिस्रो भूमीधारयन्ती इत ब्रून् । ऋ० २. २७. ८. इति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि अगति किमपि द्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः । अस्तीत्यवोपलब्ध्यस्मिति श्रुतिः ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वे ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृद्धिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ई । अंग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरं । दुहते । गावः । अस्य । वृद्धिं । वसानाः । उदकं । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इहेदानीमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग क्षिप्रमविचारिण ब्रवीतु । कः । यो विद सः । कीदृशं तत । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेगंतुरादित्यस्य पदं सर्वगतं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंचास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः वेचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीरमुदकं वृहते । चरति । वज्रि । रूपनामितत् । रूपं वसाना आकादयतोऽतिविस्मरिण नैजसा तपंतः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वच्छं पदां छष्टेनैव मार्गेणापुः । पिबति । भूमि निरुदकां कुर्वतीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्स्वित्यर्थः ॥

• माता पितरं मृतं ज्ञा बभाज धीत्यये मनसा सं हि जग्मे ।

• सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वंत उदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरं । ज्ञते । ज्ञा । बभाज । धीती । अये । मनसा । सं । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निऽविद्धा । नमस्वंतः । उदु । उपऽवाकं । ईयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं दुलोकं तत्स्थं । दुलोकस्य मादित्यमित्यर्थः । तमा बभाज । अभजते । किमर्थं । अत उदके यज्ञं वा निमित्तभूते सति । केन द्वारिण । धीती धीत्या कर्मणा यागादि रूपेण । स्वकीयेनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अये ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभिप्रायवता चेतसा सं जग्मे हि । संदिष्टो वर्तते खनु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनंतरं सा माता बीभत्सुर्गर्भे बध्नेनकावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तं रमेन निविद्धा नितरां विद्धामीत । यद्वा । गर्भं रस आषध्यावृत्त्यादनमर्थमुदकं यस्याः सा तादृशदकेनात्यंतं क्रिया निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखैर्न नितरां विदारिता भवति बीजावापायं । अत्रायं समाधिः । या काचन योपिदपत्यार्थं स्वपतिं युवानं याति स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति सा चांतर्वतो सती पुत्राप्नयतीति तद्वदत्रापि । अनंतरं नमस्वंत इत्याविधीर्हविष्यंवायन्नवंत एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिबृहानि सस्यानीति वचनमीयुः । प्राप्नुवति । यद्वा । हविल्लक्षणात्तवंत उपेत्य वचनं प्रेषादिरूपमीयुः । वृष्टौ सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुष्ठितयुरित्यर्थः ॥

युक्ता मातासीद्भूरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वंतः ।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूपं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अंतरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गां । अपश्यत् । विश्वरूपं । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

माता । निर्मायतेऽस्मिभूतानीति माता याः । दक्षिणाया अभिमतपुरणसमर्थायाः पृथिव्या धुरि निर्वहते युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थाभुदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषुदकवत्सु मेघपंक्तिष्वंतमध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनंतरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्स्वमीमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनंतरं विश्वरूपं विश्वरूपवतीं गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा । त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूपं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिम्पश्यत् । पश्यति ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्विभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमवं ग्लापयति ।

मंचयंते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । बीन् । पितृन् । विभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ई । अवं । ग्लापयति ।

मंचयंते । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वविदं । वाचं । अविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा तिस्रो मातृः सस्यवृथा-
बुत्पादयित्रीः । शित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा जीन्यतृन्नागतां पालयितृल्लोकत्रयाभिमानिनोऽपि वायु-
मूर्याख्यान्विभ्रत सत्त्वध्वंसस्था । उन्नतोऽत्यंतदीर्घस्तष्ठति भुतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपत्नं सर्वेभ्य उन्नतः । ईमेन
नाव ग्लपयति । ग्लानिं नैव कुर्वति । न हि काल आदित्यो वा न्येन पराभुयते । दिवः पृष्ठं ब्रूलोकस्योपर्यंत-
रिणे संचरति । गुप्तं परस्पर भाषते देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थं विश्ववेदनीयां वाधिश्वमिन्वाम-
सर्वव्यापनीं वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्यादित्यस्य संबंधिनीं संचरंत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त गतानि विंशतिश्च तस्युः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरं । नहि । तत् । जराय । वर्वति । चक्रं । परि । द्यां । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । गतानि । विंशतिः । च । तस्युः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनः पुनः क्रमणशीलं मंडलाख्यं रथचक्रं वा वर्वति । पुनः-
पुनर्वर्तति । संचरति । कुच । द्यां परि ब्रूलोकस्यांतरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं द्वादशसंख्याकमेषा-
दिराश्यात्मकमात्मात्मकवारं रथागावयवयुक्तं । किंच तस्य नहि जराय नैव खलु जराय भवति । हे अग्ने
सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा । अयमेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यप्रित्युच्यते । अत्रास्मिन्स्व-
दीयं चक्रं मिथुनासः स्वीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः सप्त गतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः
पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात्तातारो वाहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठति । निष्पद्यते । पथ्यधिकशतच-
यसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः । सप्त च वै गतानि विंशतिश्च संवत्सराख्याहोरात्राः र
एषोऽहःसंमानः । ए० आ० ३. २. १. इत्यारण्यकं ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षट् अरे आहुरर्पितं ॥ १२ ॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणं ।

अथ । दुमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकत्वात्मकपादोपितं । एतद्वैमर्ताशिशरयोरिकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं
द्वादशाकृतिं द्वादश मामा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्यदकेन तद्वतं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्यु-
दकनाम । उक्तलक्षणां संवत्सरचक्रं दिवो ब्रूलोकस्य परेऽर्धे । तास्म्यन्ताच्छ्रुत्वा । परस्मिन्नर्धेऽंतरिक्षलक्षणे
ऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुपपद्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः
संवत्सरं सूर्यायत्तमाहुरित्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमते
ऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽवेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरमयस्तद्वृत्तिरूपेण चक्र-
स्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयनर्तुमामपचाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनः पुनः क्रममाणानि
यस्य तादृशे । षट्ठरे षडृतव एवारा नाभा प्रत्युताः संबहा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विवि-
धदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतिस्तीव्रमंदादिभावस्य च
कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्व-
माहुरिति ॥

पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीयेते सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचऽक्षरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्युः । भुवनानि । विश्वा ।

तस्य । न । अष्टाः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पंचरि पंचतुर्गुणैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः पुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुतजातानि वर्तत इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्यं वर्तमानो ऽहो भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभुतभारोऽपि न तप्यते । न पीड्यते । किंच सनादेव सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते । न भिद्यति । यथा लौकिकरथाहो भूरिण भयो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृतता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

सनेमि चक्रमुजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षू रजसेत्यावृतं तस्मिन्नापिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रं । अजरं । वि । वावृते । उत्तानायां । दश । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतं । तस्मिन् । आपिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवर्हिर्वलयमचीर्णनेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं सदातनमपि जरारहितं वि वावृते । पुनः पुनर्वर्षेण वर्तते । उत्तानायां मूर्ध्वतनायामीपायामुपरिविस्तृतभुम्यां वा दशद्वारादयः पंच लोकपाला निपादपंचमाश्रित्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वमन्त्रापरयुक्ता वहन्ति । निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगत्त्रिवहतोत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य । किंच सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुः स्थानमभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानोयं वा मंडलं । चक्षुः स्थानिवा चर्चवन्ति निरुक्त ॥ ४. ३ । रजसा वृथ्युदकेनावृतं व्याप्तमिति । गच्छति । उदके रज उच्यत इति यास्कः । नि० ४. १९ । तादृशं मंडलं विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुतजातान्यापिता । अर्चितानि । तदधीनत्वान्नेपा ॥

साकंजानां सप्तममाहुरेकजं पठिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धाम्गः स्याच्चे रेजते विकृतानि रूपगः ॥ १५ ॥

साकंऽजानां । सप्तमं । आहुः एकऽजं । पठ । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।

तेषां । इष्टानि । विऽहितानि । धाम्गः । स्याच्चे । रेजते । विऽकृतानि । रूपऽगः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्महोत्पन्नानां सप्तानामृतुनां मध्ये सप्तमं सप्तममृतुं ॥ यट् च च्छंदसि । पा० ५. २. ५० । इति यट् ॥ एकजमेकनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चित्रादीनां द्वादशानां मासानां ह्यथमर्जनं वसंताद्याः पट्टतवो भवन्ति । अधिकमासैक उत्पद्यते सप्तममृतुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मतव्यं । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । ति० सं० ६. ५. ३. ४. । इति युते । तदवोच्यते । पठिद्यमा । इच्छन्द एवकार्थः । पठेवर्तवो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः । ते च देवजा देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । निःसूर्याऽधिकमासो मंडलं तपते रवेरित्यादिसूतः । तस्मात् पठेव देवजाः अदेवज एकः । तेषामृतुनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धाम्गस्तत्तत्स्थाने विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदसौक्ष्मिणीरास्त्रातः । स रसमह वसंताद्य प्रायच्छब्दं योष्मायेत्यादि । ति० सं० ७. २. १०. १. । स्याच्चेऽधिष्ठाचे तदर्थाय रेजते । चल्नति । जगत्प्रवहाराय पुनः पुनरावर्तत इत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

स्त्रियः सतीस्त्रौ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षखान्न विचिंतदंधः ।

कविर्यः पुचः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊँ इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अश्रणऽवान् । न ।
 वि । चेतत् । अंधः ।
 कविः । यः । पुत्रः । सः । उँ । आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः ।
 पिता । ऋसत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः संस्थानवत्यो योषितः सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणा-
 तस्त्रीत्वं । एषां रश्मिनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता । तान् तान् रश्मीनेव पुंस आहुः । प्रभुतवृद्धुदकसेतुन्युद-
 पानाहुः । प्रतिनिर्देशापिचया पुंलिंगता । अमुमर्थमत्यन्तनिगूढमक्षणान् ज्ञानवृद्धपितः कश्चिद्विद्वान्पश्यत् । जा-
 नाति । अंधोऽतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न वि चेतत् । न विचेतयति । न जानाति । क्विच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः
 स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मिनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां ज्ञाता वृद्धदकलक्षणोऽस्ति स ईँ स एव पुत्रः । यद्वा ।
 ईमेनमर्थं । स्त्रीणां सतीनां पश्यात्पुरुषभावमा चिकेत सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति
 नान्यः । यः कश्चित्ता तानि विजानात स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितामत् । पिता वृद्धा
 जगत्पालको रश्मिममृदुः । तस्यापि पितादित्यः स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोक्ति-
 रियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापिचया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादि-
 सहितश्चिरकालं जीवो भवति । इत्यधिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । या इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौ-
 किकाः तान् तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्यभावः उच्यते । एकस्यैव
 निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं
 कुमार उत वा कुमारी । श्वे० उ० ४ ३ । इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति ।
 श्रुतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानपि नैव चायं नपुंसकः । यद्यत्करीरमादत्ते तेन तेन स चोच्यते
 । श्वे० उ० ५ १० । इति । द्वितीयः पादः पुर्ववत् । किंच पुत्रो वयसान्योऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्वात्
 ईमिममर्थं स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात
 औपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितामत् । पितुवत्युच्यो भवति । उक्तमर्थ-
 मभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृतासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामंत्रयतेत्युपक्रम्य ते
 देवानपुच्छत ते देवा अत्रुवन्नप वाव पिता यो मंत्रकृदिति । तां १३ ३ २४ । मंत्रद्रष्टुं च किं पितृत्वं
 तत्त्ववित् पितुः पितामदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं विभ्रंती गौरुदस्यात् ।

सा कद्रीची कं स्विदर्थं परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अंतः ॥ ११ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं । विभ्रंती । गौः । उत । अस्यात् ।

सा । कद्रीची । कं । स्वित् । अर्थं । परा । अगात् । कं । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।

अंतरिति ॥ ११ ॥

अत्राप्यौष्ठ्यमानाङ्गतिर्गौरूपेण श्रूयते । गौरूपेण गमनशीलियाङ्गतिरसंधिना पोथं वत्सं वत्सस्थानीयम-
 पिसवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृत्य विभ्रंती धारयंती तथा परः परस्तादुपरिदेश
 एननिनावरेण च पदा पादद्वयेनाकृत्य तमेव वत्सं विभ्रत्युदस्यात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अपौ प्रास्ताङ्गतिः
 सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । मनु० ३. ७६ । इति स्मृतेः । अर्थेन कृतवती साङ्गतिः कद्रीची कृतेत्यनिश्चयगमना ।
 आदित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्धमर्धमार्गमागत्य । यद्वा । अर्धमुष्टं । परागात् ।
 परागच्छति । आगत्य च कं स्वित्सूते । कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदियं यूथेऽतः सजातीयनोमधि
 सूते । साधारणेन यत्रकचिन्न सूते अपि तु कश्चिद्विदुषातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा ।

आदित्यरश्मिसमूह एव गोक्षपेण स्तूयते । गौरक्षलक्षणा रश्मिरूपा गौर्वीर्यं वत्सवद्रक्षणीयं यजमानमुक्त-
क्रमेण विश्रवदृष्ट्यात् । अथ तथा कृत्वा सा कद्रीचदृष्ट्यगमना सती कं स्विदर्धमृहमर्धस्थानभात्रं वा कं स्वि-
त्युपमादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयत्येताः सूर्यस्य रश्मयो यच्च देवानां पतिरकोऽधि-
वासः । सु० उ० १. २. ५. । इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क्व स्विस्मूते । कस्मिन्निद्रादिलोके जनयति । न सर्वत्र ।
शिष्टं समानं ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचदेवं मनः कुतो अधि प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुऽवेदं । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतल्लोकपालकमपि परेणादित्येन सह योऽनुवेदं अनुक्रमेण जानाति तथा
परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं । सोऽपीममेव लोकं वृथादिना पालयति । तादृशमादित्यमेना
ननावरेणापिना सह योऽनुवेदं अन्यादित्या व्यतिहरिणोपास्ते । यदा । अभिभुतरजस्तमस्कावुद्धमत्त्वा अत
एव स्वाधीनमायवित्तविकल्पेन वाधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः कवीयमानः कविपदाचरणं क्रातदर्शित्वमा
त्मानः ख्यापयन् क इहास्मिन्लोके प्र वोचत् । प्रवोति । किंच देवं योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः
कस्माददृष्टविशेषादध्याधिक्येन प्रजातं । उत्पत्तं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

ये अर्वाचस्ताँ उ पराच आहुर्ये पराचस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इंद्रश्च या चक्रयुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये अर्वाचः । ताना ऊं इति । पराचः । आहुः । ये पराचः । ताना ऊं इति । अर्वाचः । आहुः ।

इंद्रः । च । या । चक्रयुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चैकं वर्तमाना रश्मयो यहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽर्वाचं चना अधोमुखाः संति
ताँ उ तानि पराच आहुः । पराङ्मुखाचनानुध्वानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं ये पराचः परागचनाः ताँ
उ तानिर्वाचा आहुः । हे सोम त्वमिन्द्रः परमेश्वर इरा भूमि वृथा धारक आदित्यः । यदा । द्वादशादि
त्यानां मध्य इन्द्रोऽष्टकः । विवस्वदिन्द्रयुता इत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः । स च युवां या यानि मंडलपरिभ्रमणानि
चक्रयुः कृतवर्ता तानि रजसो रजनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि पठे ॥ लोके वहन्ति । निर्वहन्ति । तच्च दृष्टांतः ।
धुरा शकटादी धुरि युक्ताः संबद्धा अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यदा । एतत्पूर्वाधे दृष्टातं । धुरा
युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तच्च युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽपि
पराचः पराचोऽर्वाचो भवन्ति तद्वत् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादुत्तनं अन्नं अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं । परि । सऽस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अन्नं । अन्नं । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अथ लौकिकपक्षिद्वयदृष्टातेन जीवपरमात्मानौ स्तूयते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपर्णी शोभनगमनी
सयुजा समानयोगी सखाया समानस्थानी समानं वृक्षं परि षस्वजाते एकमेव वृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः

तयोरन्य एकः पिप्पलं पक्कं स्वादुतरमस्ति अपरोऽनग्रमभि चाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वौ सुपर्णस्यानीयौ
 चैवज्ञपरमात्मानौ सयुज्रा समानयोगी । योगो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः
 स्वरूपं यस्य परमात्मन स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमे-
 कस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः स च परमात्मा
 जीवादन्त्यो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबन्धो द्विष्टः स च पक्षिणोरिव भेदभेदोच्यते अतः
 कथमेकात्म्यमिति न । श्रीपादिकभेदं वास्तवभेदं चाप्यस्य प्रवृत्तः । अत एव सखायां समानख्यानीं नान्य-
 ख्यानीं । नन्वेकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेवान्यस्येति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यते इति
 न वक्तव्यं । नात्र परस्परं दृष्टान्तादृष्टांतिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव
 ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमेकात्म्यं । अनेन
 वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । समानं वृक्षं परि पश्यज्जाते इत्यत्र यथाश्रयांतराभावादुभयोरिकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं
 तद्वत्सयुज्रा सखायैरुभयत्राप्येकयोगख्यानं आश्रयणीये । वृक्ष्यत इति वृक्षो देहः । स चोभयोः समान एक
 एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सृष्टिर्महाभूतेरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः ।
 तादृशं समानं वृक्षं परि पश्यज्जाते । परिपश्यज्जातः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुतः ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या
 संसारशोकाविति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाथर्वणिका अनुमंचमास्त्रायास्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं
 मंचमेवमामर्शति । समाने वृक्षे पुष्पोऽनिमपोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
 महिमानमिति वीतशोकः । मु० उ० ३. १. २ । इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुष्पः परमात्मा
 निमपो निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सञ्चोचति । संसारोऽहं कर्ता सुखी
 दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वान-
 न्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहादतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारिण गततापत्रयः सन्नस्य महिमा
 नमिति । निरस्तसमस्तोपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्रिकसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति । एति । प्राप्नोति ।
 न च तद्भावनार्थी तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति
 प्रसिद्धं । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभुतमस्ति ।
 भुंक्तं । यस्य यदुपाजितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मानग्रन्थाप्रकामत्वेनाभुंजानः सृष्ट्या अभावात् ।
 आप्तकामस्य का सृष्टेति स्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीशया शोचति
 मुह्यमान इत्युक्तत्वाद्भेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्सार्वज्ञित्वेनैव । अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ
 मुहूर्ता धर्मकर्तारवित्यादि निश्चिते गतमस्य मंचस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥ ॥ १७ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरंति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमचा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अग्निऽमेषं । विदधा । अभिऽस्वरंति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अच । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्रादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयोऽमृतस्योदकस्य भागं भजनीयमंशमादायानि-
 मेषमनवरतं विदधा वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरिव कर्तव्यमिति बुद्ध्याभिस्वरंति अभिप्रापयंति । यस्य विश्वस्य
 भुवनस्य भुतजातस्थेनः स्वामी तथा तस्मै गोपा गोपायिता रक्षिता । अयमादित्यः स परमेश्वरो धीरो
 धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्त्वमपक्वप्रक्षमचास्मिन्स्वकीयमंडले आ विवेश । प्रवेशयति ।
 अत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदैवतपक्षे ॥ अत्राध्यात्मपक्षे । यत्र यस्मिन्मात्मानं सुपर्णाः
 शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अत्र विषयावच्छिन्न-
 चैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं निमेषरहितमनारतं विदधा वेदनेन वृत्त्यवच्छि-
 न्नचैतन्येनावबुद्ध्याभिस्वरंति अभिप्रयंति आवरणापगमनेन स्फोरयंति । किंच यस्त्विनः स्वाम्यस्य देहस्य
 विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता । यदा । विश्वस्य भुवनस्य भुतजातस्य स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः ।

अनेन तत्त्वपदार्थयोरैकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रियो मा मा पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिनापगृतरज्जलमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलमत्त्वोद्भिक्तमनस्कं मामा विधेयः । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा । अपरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशाया मदस्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुशाम्वाभा स एवाहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावेन व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्माभुवमित्यर्थः । अयमेव स मा धीरः पाकमत्रा विवेकात्मनेनोच्यते । नन्वनवकिञ्चनस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्माप्तिरेव नोपपद्यते संप्रत्यत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तप्राप्तिरप्राप्तप्राप्तिश्चेति । प्राप्तस्यापि कंठे चाभीकरन्यायेनावरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते । अस्य मंत्रस्य यन्निरुक्तं यत्र मुपर्णाः मुपतना आदि त्वररमय इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३, १२ ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवन्ते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वादुग्रं तन्नोन्नगद्यः पितरं न वेद ॥ २० ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवन्ते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अग्रं । तत् । न । उत् । नृगत । यः । पितरं ।

न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदेवमादित्यमध्यात्ममात्मानं च प्रशंसति । यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलान्नाश्रयभूते मध्वदः । मध्वत्युदकनाम । तददतीति मध्वद उदकस्यान्तारः सुपर्णाः सुपतना रगमयो निविशन्ते प्रविशन्ति रात्रौ सुवन्ते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि विश्वे विश्वस्योपरि । तस्मादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवदस्य उपर्युपासमानन्तरमाह । कथयति तत्त्वविदः । यद्वा । सर्वस्याध्यपरि वर्तमानमाह । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद नोपास्ते स तन्नोन्नगत । नशतिर्गतिकर्मा । तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुम्वयं पिप्पलमाह्वरित्यर्थः । इत्यधिदेवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मानि वृक्षे वृक्षवन्नमनादिरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीदृयाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यान्तुणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभाजीत्यर्थः । निविशन्ते स्वापकालं स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तान्यात्मानिवृत्त्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे नोवश्यस्योपरि सुवन्ते च उच्यन्ति । स्वस्वविषयात्तमेत इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारत उद्धारकं स्वाहास्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलास्वादेन पुनः लुप्तप्राप्तशोकमोहज्वरामरणादयो न भवन्ति तद्वि स्वादुतमं । इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननायापादकत्वादा पातस्वादूनि । तत्फलमयं स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाह । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशाम्वात् स तत्फलं नोन्नगत । न प्राप्नोति । अत आत्मानं यो वेद स एव तन्नोन्नफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । चर्मवदाकाशं । श्र० ३०, २० । इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्ति निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह । तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

यन्नायचे अधि गायत्रमाहितं त्रैलोक्यं त्रैलोक्यं निरतंशत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रं । आऽहितं । त्रैलोक्यं । वा । त्रैलोक्यं । निऽअतंशत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये । इत् । त्रत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वं ।

आनशुः ॥ २३ ॥

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वैः सुखत्वाच्च गायत्री भुः । तदीयं स्थानं गायत्रं । अधुपरि तच्च गायत्रमापियं पदमाहितं । प्रथमच्छ्रुत्वात् गायति वायति चेति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्वायत्र्या सहोत्पन्नत्वाच्चत्वापिरपि गायत्रः । गायत्रीऽपि । तै० सं० २. २. ५. ५. । इति श्रुतः । भूम्यामपि स्थापित इति यदस्ति । तथा त्रैपुभाह्नितोयत्वाद्वाटिपर्जन्यवियुद्धपत्रिस्तोभयुक्तादंतरिक्षात् त्रैपुभं स्तोभयुक्तमूर्ध्वाधस्तिर्यग्ग- णस्तोभत्रयोपेतं वायुं निरतस्त साधु संपादितवतो देवा इति यदस्ति । वायवा जगति सर्वैर्गतव्य उन्न- ततमे वा तृतीयभूते दुर्लभे जगद्गमनशोचमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु चया- णामरन्यादीनां पदाधानं य इव एव नरा विदुः जानन्ति त एवामृतत्वमानयुः । अमररूपं पदमाप्नुवन्ति । इत्याधिलोक ॥ अथाधियज्ञः । गायत्रे प्रातःसवनेऽधुपरि गायत्रं कंदः पदमाहितमिति यत् । तथा त्रैपुभाह्ना- ध्वादिनात्सवनात्त्रिपुभं कंदो निरतस्त तच्च आहितमिति यत् । वा किंचित्त्वर्थः । जगति तृतीयसवने जगज्जागते पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु कंदस्त्वयमंस्थानं ये नरा विदुः यजमाना विदुः जानन्ति तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानयुः । आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु कंदस्त्वयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तत्कंदःशब्देनोच्यते । गायत्रं प्रातःसवनं त्रैपुभं माध्यादिनं सवनं जागते तृतीयसवनमिति श्रुतेः । तै० सं० २. २. ९. ५. ६. । तादृशे प्रातःसवनेऽधुपरि गायत्रमष्टाचरात्मकमाहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितं । तद्यथा होता शंसावोमिति त्र्यचरेण तथा शंसामोदिवोमिति पंचाचरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा- ष्टाचरं संपद्यते । तस्माष्टाचरं गायत्रोसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाचरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रप- दप्रतिष्ठापनं । तथा सवनातेऽपि शंसनानंतरमुक्यं वाचोति चतुरचरमाह । आमुक्यशा इति चतुरचरम- ध्वर्युः । तदष्टाचरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रं गायत्रस्थापनं । तथा त्रैपुभाह्नाध्वादिनसवनान्त्रिपुभमाहावप्र- तिगररूपं पदं निरतस्त चत्विजः । तद्यथा माध्यादिनसवने होताध्वर्यो शंसावोमित्याहुयते षडचरेण अध्वर्युश्च शंसामोदिवोमिति पंचाचरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाकादशाचरं संपद्यते । इदमेकं माध्यादिनसव- नादां त्रैपुभं त्रैपुभाधानं । तथा सवनातेऽपि शंसनानंतरमुक्यं वाचि इन्द्रायति सप्ताचरमाह । अध्वर्युश्चोमु- क्यशा इति चतुरचरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाकादशाचरं संपद्यते । इदमपरं त्रैपुभं त्रैपुभस्थापनं । तथा तृतीयसवने होताध्वर्यो शंसावोमित्याहुयते शंसामोदिवोमिति पंचाचरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाचरं भवति । तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनं । तथा पद्यादपि शंसनानंतरमाह उक्थं वाचि इन्द्राय देवेभ्य इति । एतदेकादशाचरं भवति । अध्वर्युश्चोमित्येकाचरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाचरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनं । एवं त्रिषु कंदःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिकंदस्त्र- यपदप्रतिष्ठापनं । एतत्सर्वमितरेयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खंडे विस्पष्टमाह्वानं । १. ९. । तत्तादृशं कंदसि कंदःस्थापनं य इत्तद्विदुः य एव जानन्ति त एवामृतत्वमानयुः । प्राप्नुवन्त्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानतोऽनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैपुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कं । अर्केण । साम । त्रैपुभेन । वाकं ।

वाकेन । वाकं । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रकंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रति मिमीते । प्रत्येकं परिच्छिन्नम् । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्च्यतीति निरुक्तं । ५. ४. । प्रतिमंत्रं गायत्रेण कंदसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदन्वेषां कंदसां । यद्वा । इतरेषां कंदसामस्य चतुश्चतुरचराधिक्येन तत्तत्कंदोभिः प्रतिमिमोत इत्यर्थः । यद्वा । प्रतिशब्दः समित्येतस्मिन्नर्थे । कंदोभिर्मंत्राण समितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मंत्रेण साम गायत्रार्धतर- संज्ञकं साम प्रति मिमीते । नन्वेकं साम त्रिषु क्रियत इति तिस्र्येकं साम विहितं अतोऽर्केः सामेति वक्तव्यं कथमुच्यतेऽर्केणिति न । वस्तुत एव सामैकस्यामुच्यारुहं । पद्यादन्वेषां तदुत्तरयोगायतीत्यतिदेशतः प्राप्तं तिस्रषु वर्णं । अत एकवचनमविरुद्धं । त्रैपुभेन वाकं । अत्र त्रिपुषुपादानमितरकंदःप्रदर्शनाय । अथवा

अनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभेन यद्वहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तं । त्रिष्टुभेन द्विवर्षत्रिवारानुत्तेन दृष्टतृचरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं कंदः प्रति मिमीति । अथवा वाकं मूक्तमेतावद्विस्त्रिष्टुभेनवर्षमिदं मूक्तमिति । तादृशेन वाकेन वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीति । कीदृशेन वाकमेतत् स विशिष्यते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयवर्षविरा-
डादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतानुष्टुपादिमंत्ररूपेणेति । इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इय-
तीभ्यस्तुष्पदाभिरुपेतो वर्गः । इयद्विपदरूपैर्वाकैः इयस्तुष्पदरूपैर्वैक्ये परिमितोऽनुवाक इति । मूक्तपक्षे
एतावद्विः मूक्तैरयमनुवाक इति । किंचाक्षरेणाक्षरेणैव मन्त्रं वाणीर्वागर्धाधितानि मन्त्रं क्कंदांसि मिमते ।
निर्माणं कुर्वति । अष्टाक्षरं गायत्री एकादशाक्षरं त्रिष्टुपं द्वादशाक्षरं जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयते ।
परिमितैः पादैश्चकंदांसि । ततः पादानां कंदसामक्षरं मूलमिति । तथा अस्वर्गमुक्तानुवाकादीनां चाक्षरं
मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

जगतां सिंधुं दिव्यंस्तभायदथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्मिन्न आहुस्ततो महा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगतां । सिंधुं । दिवि । अस्तभायत् । रथंऽहरे । सूर्यं । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । संऽइधः । तिस्रः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २५ ॥

जगतीच्छंदस्कायामुच्युत्पन्नं साम जगत । तत्र ब्रह्मा षष्ठिकालं सिंधुं स्यंदनशीलमृदकस्य स्यंदकं वादित्यं
दिवि युजोकेऽस्तभायत् । संभितवान् । जागतो वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके सास्त्र
संभितं सूर्यं पर्यपश्यत् । परिदृष्टवान्प्रजापतिः । तदाधारभुतायामृचि । अ० ७ ३०. २०. । स्वर्दृशमिति
सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असीं वाव स्वर्दृशमिति द्वि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे
प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षतेति सामन्नाहणेन । तां ७. ७ १५. । गायत्रस्य गायत्र्यामृत्यन्नस्य
सास्त्रः समिधः समिधनामिसो विभक्तीराहुः । पादत्रयमाह्वरित्यर्थः । अथवा तिस्र अक्षर आहुः । ततो
हेतोर्महा बलेन महित्वा महत्वेन प्र रिरिचे । प्ररिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक्पृथक्परिमितवान् । यद्वा ।
गायत्रशब्दश्चकंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरिकादशाक्षरद्वादशाक्षरगायत्रीचतुष्पागत्यात्मि-
काः । यस्मादेवं ततस्तस्मान्नायत्री कंदसां कनिष्ठा सती महा बलेन महत्वेन प्र रिरिचे । सर्वाणि क्कंदांस्यति
क्रामति । येनैव बलेन सोममाहुतवती तादृशेनैव भवति ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्यं घर्मधुगाहानकाल उप ऊय इत्यादिके द्वे अक्षौ । उप ऊये मुकुधां धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. ७ ।
इति सूचितत्वात् ॥

उप ह्ये सुदुषां धेनुमेतां सुहस्ती गोधुगुत दोहदेनां ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु पु प्र वोचं ॥ २६ ॥

उप । ह्ये । सुऽदुषां । धेनुं । एतां । सुऽहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनां ।

श्रेष्ठं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइष्टः । घर्मः । तत् । ऊं इति । सु ।

प्र । वोचं ॥ २६ ॥

अहं होतोप ऊये । उपेत्याह्वयामि । किं । एतां धेनुमागच्छंतीं क्षीरेण प्रीणयिषीं गां प्रवर्ग्यां । पुनः
कीदृशीं । सुदुषां मुपु दोग्धीं । उतापि धेनामुक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुगोदो-
ग्धाभ्यर्पुर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुप ऊय इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्वानुज्ञाता परमेष्ठरो जोऽस्मा-
दीयं श्रेष्ठं प्रशस्य सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुज्ञानात् । अथमिदं । तच्छब्दमुत्तिर्यक्त्याध्याहारः ।
यथासाहर्मः प्रवर्ग्यः । यद्वा इत्यपतत्तहर्मस्य घर्मत्वमिति तैत्तिरीयकं । तै० आ० ५. १. ५. । तन्नाहृशोऽभीष्टो

ऽभिदीप्तः । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्सु प्र वोचं । सुष्ठु ब्रवीमि । उपह्वय इति । यद्वा । एतां पुरतो वृक्षमानां धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुमुप ह्वये । आह्वयामि वर्धदोहाय । किंचिनां धेनुं मुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुग्गोदोग्धादित्यो वा वायुर्वा दोहते । दोग्धि । तदधीनत्वाद्वर्धणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादुष्टमपेक्ष्य साविषत । अनुजानातु । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यते इति उच्यते । घर्मो योष्मोऽवर्धणजनितः सख्यशोषोऽभीहः प्रवृद्धः । तदु पु प्र वोचं । तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि ॥ ब्रवीतिर्बुद्धिं वच्चादेशेऽस्यतिवक्त्राद्यादिना ध्रुवः । क्वांद्सोऽडभावः ॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्नेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्कृण्वती । वसुपत्नी । वसूनां । वत्सं । इच्छन्ती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहां । अश्विभ्यां । पयः । अघ्नेया । इयं । सा । वर्धतां । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहता गौर्हिङ्कृण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याद्यादिबहुधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वं । तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । मनसा वत्समिच्छन्ती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमत् । इयमागताध्या । गोनामेतत् । अहननीया गौराश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यद्वा । अग्ने सौभगाय क्षीरं वर्धयतां ॥ अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोग्यं योग्य । हिङ्कृण्वती वर्धणाय शब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां बहुनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्प्रीणीयं मनसिच्छन्ती प्रीणयितुमभ्यागात् । अभिगच्छति मेघरूपा । सा चाध्याहृत्या । प्रसुत्येत्यर्थः । पय उदकमश्विभ्यां व्याप्राभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय । यद्वा । अश्विनीं वाध्यादित्यां । ताभ्यां सकाशात् । दुहां । दुग्धां । तां हि वृष्टेर्मोचयितारौ । शिष्टमवशिष्टं ॥

प्रवर्त्येऽभिष्टवे होहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने गौरमीमेदित्येषा । सूचितं च । गौरमीमेदनु वत्सं मिषतं नमसेदुप सीदत । आ० ४. ७. इति ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषतं मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सं । मिषतं । मूर्धानं । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ।

सृक्काणं । घर्मं । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुं । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुर्मिषतं निमीलितानां वत्समनु प्राप्यामीमेत् । शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्समन्वात्मानं प्रविषति । किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं निहनेन शोधयितुं । उशब्दोऽवधारणे । हिङ्कृणोत् । हिंकारमकरोत् । करोति । किंच सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रातं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरस्य चरणशीलं वत्समभ्यभिलक्ष्य वावशाना भुशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति । निर्माति । करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति वत्सं ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं । एवमाहता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषतं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलितानां लोकास्त्र्यं पुत्रमन्वुषत्वामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्धणलक्ष्णं करोति । मूर्धस्त्राणीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्कृणोत् । हिंकाररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरक्तिः । किंच सृक्काणं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरं पुत्रमभि वावशानाभिमुखेन कामयमाना पयोभिर्बद्धैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति ॥

अयं स शिक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।
 सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति वव्रिमाहृत ॥ २९ ॥
 अयं सः शिक्ते येन गौः अभिऽवृता मिमाति मायुं ध्वसनां अधि श्रिता ।
 सा चित्तिभिः नि हि चकार मर्त्यं विद्युत् भवती प्रति वव्रिं श्रिताहृत ॥ २९ ॥

सोऽयं वत्सः शिक्ते । अत्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन गौर्माताभीवृता आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमाति । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता ध्वसनाख्येन गवां निवास-
 श्रयेऽधिष्ठिता । सा तादृशी चित्तिभिर्जावेत्सत्पूर्वकः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानवि-
 शिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनस्तनपानादिभिर्हं कुर्वति ततोऽप्यतिशयमयं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भ-
 वती बह्वक्षीरतया विद्योतमाना वव्रिं स्वकीयं रूपं । वव्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रत्याहृत । प्रकाशयति । यद्वा ।
 वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती विद्युदिव शीघ्रदर्शनीहृत । अयमेकोऽर्थः ॥ अर्थांतरं च । शाकपुष्पिणाम्
 निरुक्ताचार्यः सकलमंत्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान् । दूर्जेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमस्मी जानाति किंनि
 व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिंगा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधि ।
 बुभुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयति पप्रच्छ । मा चायं स शिक्त इत्येषा मंदवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमि-
 त्युपदिदेश । नि० २. ८ । कथमत्रोभयलिंगत्वं वस्तु उभयलिंगत्वं कथं देवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिंगत्व-
 मुभयथा संभवति स्त्रीपुंल्लिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिंगद्वयेन च । तत्कथं । अयं स येनति पुंल्लिङ्गवाचिना शब्द-
 येन मेघः प्रतीयते । अधि श्रिता सत्यादिना स्त्रीलिंगवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिंगत्वं । तथा
 विद्युद्भवतीत्यंतं मध्यमलिंगं तत्र मेघस्तानितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतिः । तथा सति वव्रिमाहृत्यच वपेण
 पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः । स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिंगत्व । तर्हि वस्तुतः
 उभयलिंगत्वप्रतीतिरुभे अपि देवतं यल्लिङ्गं सा देवता । अनु० अ० १. १३९ । इति न्यायात् अतः कथमेकदेवता
 सिद्धिरिति अयं स येनैतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठातृकाया एकत्वाश्रयणेन वा सर्वफलदात्रा-
 त्मन एकत्वाश्रयणेन वा देवतैक्योपपत्तिः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिंगत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं भवति ।
 अत एकेव वा महानात्मा देवतैक्यत्वाद्भक्तुतो देवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विवक्ष्यते ॥ अयं स
 शिक्ते । इयं सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिक्ते । अत्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता ।
 गौरिति वाङ्माम । माध्यमिका वाग्यस्याभवृता अभितो व्याप्ता । अधिष्ठतित्यर्थः । सेयं शिक्ते । अथवा । अयं
 स शिक्ते इति नैव माध्यमिका वापिदिश्यते अपि तु मेघः । तस्यां वाचि शिञ्जानायां स एव शिक्त इत्युपचर्यते
 मंघाः क्रोशंतीतिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वागभिव्याप्ता । शब्दने प्रकार एवोच्यते ।
 मिमाति मायुं । स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवायं । लुप्तोपमा । मिनोति स्वतंत्रः सर्वत्र प्रक्षिपतीति
 मायुरादित्यः । तमिवातिदीप्तं करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीति । कुत्र स्थिता ।
 ध्वसनावधि श्रिता । ध्वसने मेघेऽधिश्रिता । सदृशी चित्तिभिः । कर्मनामितत । स्वकर्मभिर्गुणैरूपैर्मर्त्यं मरण
 धर्माणं स्थावरजंगमरूपं कृत्स्नं जगत्त्रि हि चकार । नीचैः करोति । मनुष्यान्मरणताम्करोति । श्रायथादिक
 फलिनावनतं करोति । अथवा चित्तिभिर्द्योतनलक्षणेः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति वव्रिमाहृत ।
 वव्रिरिति रूपनाम । ऊर्ध्वतरश्च सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्तं ।
 रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकाल आदत्ते । एकस्यैव श्रियोतिपस्तेधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते
 तसू अकृत्वन्नेधा भुवे कं । अ० १०. ८८. १० । इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युत्स्तनित-
 नामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्यासारता जीवस्य जित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

अनच्छये तुरंगतु जीवमेज्जुवं मध्य आ पस्यानां ।
 जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येनां सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । शये । तुरऽगाति । जीवं । एजत् । ध्रुवं । मध्ये । आ । पस्त्यानां ।
जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमृत्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ३० ॥

अनत प्राणं कुर्वन्जीवं जीवनवत्तुरगात् स्वधापाराय तूर्णगमनं सदेजत्तच्छये । श्रुते । वर्तते । पश्चात्प्राणापगमनानंतरमुक्तविलक्षणं सद्रुवमविचलितं सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्य आश्रितं च । स्थागुवन्तिष्ठति । आकारः पुराणो धा । जीवस्य विलक्षणमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवो मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण सयोनिः पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुस्तत्सद्भावात्तत्संबन्धिनोपचर्यते । तदेवाह । अमृत्योऽमरणस्वभावः । जीवपितं वाव किमिदं म्रियते न जीवो म्रियते । कां० उ० ६. ११. ३. इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति । पुत्रकृतेः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरज्ञैश्चरति । वर्तते इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

प्रवर्योऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येका विनियुक्ता । सूचितं च । अपश्यं गोपामनिपद्यमानं सक्ते द्रष्टव्यम् । आ० ४. ६. इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरंतं ।
स सधीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३१ ॥
अपश्यं गोपां । अग्निऽपद्यमानं । आ । च । परां । च । पथिऽभिः । चरंतं ।
सः । सधीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१ ॥

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारमनिपद्यमानं कदाचिदप्यविषयं तथा पथिभिर्विचित्रैर्मगिरंतरिच्छपैरा चरंतं च परा चरंतं च उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं पराङ्मुखं गच्छंतं एवमहानुभावमादित्त्वमपश्यं । याथातथ्येन पश्येयं । किंच स आदित्यः सधीचीः सहांचतीर्विषूचीर्विष्वगंचतो रात्रावपि चंद्रर्भामादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्वयो वसान आच्छादयन् भुवनेषु भुवनेकदेशेषु लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आ वरीवर्ति । उदयास्तमयं कुर्वन् पुनः पुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । एष वै गोपा एष ह्रीदं सर्वं गोपायतीत्याश्रयव्राह्मणं । अपश्यं गोपामित्याह असी वा आदित्यो गोपा स ह्रीमाः प्रजा गोपायतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं । ति० आ० ५. ६. ४. ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद् य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।
स मानुयोनां परिवीतो अंतर्वहुप्रजा निःसृतिमा विवेश ॥ ३२ ॥
यः । ई । चकार । न । सः । अस्य । वेद् । यः । ई । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ।
सः । मानुः । योनां । परिऽवीतः । अंतः । बहुऽप्रजाः । निःऽसृतिं । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासकेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्रतिपाद्यते । यः पुमान् पुत्रार्थीमेनं गर्भं चकार करोति विधिपति वा तत्कारणभुतस्य विधिपदारिणं न स पुमानस्य तत्त्वं वेद् ॥ कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभुतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः । यद्य मानुश्चरस्य ददर्श उदरवृक्षान्यथानुत्पत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्बहुः सकाशात्स हिरुगिन्नु । हिरुगित्यंतर्हितनाम । इच्छद् एवकारार्थः । नु नियये । अत्यंतमंतर्हित एव खलु । यद्वा । यः संसारावस्थायामीमेनं ऋषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्तीतज वेद लोकांतरे जन्मांतरे वा । तथा य ईमेनं ददर्श गिरिनदीसमुद्रबन्धादिकं ददर्श जीवनसमये तस्माद्बहुऽहिरुगिन्नु पृथगेव । अजानुभूतं सर्वं न जन्मांतरे लोकांतरे वानुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मानुर्जनस्या योना योनावंतः परिवीत उल्लङ्घयत्युभयं परितो वेष्टितः सन् बहुप्रजा बहुजन्मभाक् । अथवा । उत्पन्नः सन् स्वयमप्यप्यतोत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभ-

वसिष्ठस्यभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभुतात्मज्ञानं । अतस्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति ।
एवमात्मविदामभिप्रतोऽर्थः ॥ नैरुक्तानां तु मते य ई चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वितदुष्पदकं करोति
सोऽस्व । तत्त्वमिति शेषः । अथवा एतत्कर्म । न जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्वीभितद्दर्श
पश्यति तस्मादपि हिङ्गन्तर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । य ई
हिङ्गन्तर्हितमीभितद्दर्श पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्निर्मातुरंतरिक्षस्य योनीं योनिवदुत्पत्त्याधारभूति
ऽंतरिक्षे । उभयोरप्यंतरिक्षनामत्वात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अंतरिक्षकदेशे योन्यामन्तर्मध्यं बह्वप्रजा
बह्वप्रजाताम्रो बह्वप्राण्युपकारो । अथवा । जनिरचांतर्भावितव्यर्थः । बह्वनां धाराणां सस्यनिष्पादनद्वारेण
प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । निर्वृतिं निरमणसाधनां भूमिमा विवेश । प्रविशति । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरच बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं ।

उत्तानयोश्चम्वोऽयोनिर्निरंतरचा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्यौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अच । बंधुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयं ।

उत्तानयोः । चम्वोः । योनिः । अंतः । अच । पिता । दुहितुः । गर्भः । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । मे मम र्यौर्लोकः पिता पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयि
तोत्पादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरच नाभिभुतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चात्र जायते
अत्राद्वैतः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हतो रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनि
तेत्युच्यते । अत एव बंधुर्वंधिका तथेयं मही महती पृथिवी मे माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतापध्यादिनिर्मात्री-
त्यर्थः । किंचोत्तानयोर्ध्वतनयोश्चम्वोः सर्वस्यात्त्योर्भोगसाधनयोर्वावापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्मा-
णाश्रयमन्तरिक्षं वर्तत इति शेषः । अवास्मिन्नंतरिक्षे पिता युक्लोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो
यौदुष्यते । स्वरश्मिमभिः । अथवा इंद्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूरं निहिताया भूम्या गर्भं सर्वात्पादनसमर्थं
पृथुदकलक्षणमाधात् । सर्वतः करोति ॥

आश्रमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्ये होत्रादयः पुच्छामि त्वत्पुच्छाय यजमानं पुच्छयुः । तथा च सूचितं ।
एकैकशो यजमानं पुच्छति पुच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः । आ० १०. ९ । इति ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यच्च भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परं । अंतं । पृथिव्याः । पृच्छामि । यच्च । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमं । विऽव्योम ॥ ३४ ॥

हे यजमान त्वा त्वां पुच्छामि । प्रश्नं करोमि । किं । पृथिव्याः परमंतमुत्कृष्टां काष्ठां । यच्च सर्वा पृथिवी
समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत्पृच्छामि । किं तदिति उच्यते । यच्च भुवनस्य भुतजातस्य नाभिः संज्ञाहो
बंधनं । यच्च सर्वं संग्रहं भवति तमित्यर्थः । किंच त्वा त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याघ्रस्यादित्यस्य । असी वा
आदित्यो वृषाश्च इति तैत्तिरीयकं । तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति पुच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वा-
जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पुच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ०
१०. ९ । इति सूचितत्वात् ॥

इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इ॒यं । वेदिः । परः । अ॒न्तः । पृथि॒व्याः । अ॒यं । य॒ज्ञः । भुव॑नस्य । नाभिः ।
अ॒यं । सोमः । वृ॒ष्णाः । अ॒श्वस्य॑ । रेतः । ब्र॒ह्मा । अ॒यं । वा॒चः । पर॒मं । वि॒ऽओम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथमवत्या भूम्याः परो अन्तः परमं पर्यवसरनमियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावतो वै पृथिवी यावतो वेदिर्गति श्रुतिः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भुतजातस्य नाभिः संलहन् । तत्रैव वृष्ट्या-
दिसर्वफलोत्पत्तः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात् । अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः । अर्पी-
कृतः सोमरस आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति । अयं ब्रह्मा प्रजापतिरिव वाचो मन्त्रादिरूपायाः परमं
ब्योम । उत्कृष्टं रश्मिकं स्थानं । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥ ॥ ३० ॥

स॒प्तार्ध॑ग॒र्भा भुव॑नस्य रेतो वि॒ष्णोस्तिष्ठ॑न्ति प्र॒दिशां विध॑र्मणि ।
ते धी॒तिभि॑र्मन॒सा ते वि॒पश्चितः॑ परि॒भुवः॑ परि॒ भव॑न्ति वि॒श्वतः॑ ॥ ३६ ॥
स॒प्त । अ॒र्ध॑ऽग॒र्भाः । भुव॑नस्य । रेतः । वि॒ष्णोः । तिष्ठ॑न्ति । प्र॒दिशां । वि॒ध॑र्मणि ।
ते । धी॒तिऽभिः॑ । मन॒सा । ते । वि॒पः । चितः॑ । परि॒भुवः॑ । परि॒ भव॑न्ति । वि॒श्वतः॑ ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽर्धगर्भाः संवत्सरस्यार्धं गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः ।
यद्वा । ब्रह्मांडस्यार्धं मध्येऽन्तरिक्षे गर्भवद्भवतमानाः । भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभुताः तादृशा
रश्मयो विष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठति । वर्तते । किंच ते
धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थं तस्मिन् ॥ विश्वं परि
भवति । परितो भावयति । कृत्स्नं जगद्वाप्नुवतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान्ते त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः
सर्वत्र व्याप्राप्य ॥ यद्वा । सप्तार्धगर्भाः । सप्त महदहंकारा पंच तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि
अर्धगर्भा अविकृतिरूपाः । विकाराश्चयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनस्योत्पन्नत्वाद्धातुशेन
प्रपंचाकारिण परिणामाद्धर्धगर्भाः । पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वं
यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन
तिष्ठति । इतरत्नमानं ॥

न वि जानामि॒ यदि॑वेदमस्मि॒ नि॒ण्यः॑ सं॒नद्धो॑ मन॒सा च॑रामि ।
य॒दा मा॑ग॒न्प्रथ॑म॒जा ऋ॒तस्यादि॑द्वा॒चो अ॒श्वुवे॑ भा॒गम॒स्याः ॥ ३७ ॥
न । वि । जा॒ना॒मि । यत् । ऽइ॒व । इ॒दं । अ॒स्मि । नि॒ण्यः॑ । सं॒नद्धः॑ । मन॒सा । च॑रामि ।
य॒दा । मा॒ । आ॒ । अ॒ग॒न् । प्र॒थ॒म॒ऽजाः॑ । ऋ॒तस्य॑ । आ॒त् । इ॒त् । वा॒चः॑ । अ॒श्वुवे॑ ।
भा॒गं । अ॒स्याः॑ ॥ ३७ ॥

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि । कृत्स्नः प्रपंचोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांशं परमार्थं त्यक्त्वा सर्वचानुग
तोऽस्मि । योऽयं सविदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न वि जानामि । विविच्य गच्छासिधं । परं शास्त्रज
नितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातं । अविवेक्यहमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदात् । कृत्स्नप्रपंचस्यापि ब्रह्मानन्यत्वे
ब्रह्मिकत्वावगमे प्रपंचजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मिवेदं सर्वं आदिवेदं सर्वं स ईश
वज्र स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः । वेदां
२. १. १४. । इत्याद्युपपत्तिभिर्य प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धं । यद्वा । इवशब्द उपमार्थः । यदिष यत्परोक्षज्ञा
सर्वकाव्यरूपमानुभाविकमस्ति तदिव तद्वद्वाहस्यसि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं । अपि खेतहाटी
तिकभूतं । आनुभवंकं सार्वक्यं यदस्ति तन्न वि जानामि । न प्राप्नोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वक्यं जातं ।

त्वानुभाविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं निष्पद्यते । अंतर्हितनामितते । अंतर्हितो मृदुचित्तः । चित्तप्रत्य-
कप्रवणताभावेन परिक्लिप्त इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संनहोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बहो वेष्टितः अत एव
मनसा युक्तो भावनामहिष्णुना वहिर्मुखेन विनिर्मुक्तचेतसा युक्तः संचरामि संसरि । अथवा मनसा संनहश्च
रामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसरि दुःखमनुभवामि । न सार्वत्रिकं जानामीति परिदेवते । यास्कोऽपीम
परिदेवनाथत्वेनोदात्तहार । अथापि परिदेवना कस्माच्चिन्नावात न वि जानामि यदिवेदमस्मि । नि० १०. ३. ।
इति । वहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते । परांचि खानि व्यतुणत्पथं भुक्त्वात्पराह
• पश्यति नांतरात्मन । क० उ० ४. १. । इति । तर्हि कदैतद्वचतीति आह । यदा मागम आगमिष्यति तदा । किं
तुदिति उच्यते । अतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमत्राः प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पत्तिश्चित्तप्रत्यकप्रवणजनितो
ऽनुभावः । स यदा मा मां प्राप्नोति आदिदन्तरमेवाव्यवधानाया वाच ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिष
वाचो यदिवेदमस्मेत्युक्ताया वा भागं भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदमश्रुते । प्राप्नोमि । चित्तस्य
वहिर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखतेवाहुः संपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं मुक्तं भवति । पश्चाद्विलि-
नाभावात् यथा गिरिशिखरात्यतन पाषाणोऽविलंबेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यक्षमुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव
श्रूयते । कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमेच्छावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छति ॥

अपाङ् प्राडिति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वता विषूचीना वि५यंता न्य५न्यं चिक्चुर्न नि चिक्चुरन्यं ॥३८॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वता । विषूचीना । वि५यंता । नि । अन्यं । चिक्चुः । न । नि । चिक्चुः । अन्यं ॥३८॥

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भुतात्मना देहेन सयोनिः समानस्थानः । यत्र परिच्छे-
दको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः । यदा । समानोत्पत्तिः । सहवासिन स्वस्मिन्पुन्यत्तिष्ठ-
पचर्यते । एवंभूतः सन् स्वधयान्नोपलब्धतत्त्वज्ञेन गृभीतः । यदा । स्वधाशब्देनात्ममयं शरीरं लक्ष्यते । तेन
गृहीतः सन्नप्राडिति । अशुक्तं कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राडिति । ऊर्ध्वं स्वर्गादिर्लोकं प्राप्नोति । परमात्मैव
सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्नानाविधकर्म कृत्वा तद्ज्ञेयं जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकांतरेषु
संचरति । स्थूलसूक्ष्मभयशरीरपरिवेष्टेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रसति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो
यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चर्षभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्ता प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः
। श्वे० उ० ५. ७. । इति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । ता तां भुतात्मकजात्मानां शश्वता विभागिन सर्वदा वर्तमानां ।
यदा । सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजातः । तत्कारणानां भुतसूक्ष्मा
णां सन्नावात्तत्र शरीरसंबंध उपपद्यते । विषूचीनहं लोके सर्वत्रगमनां वि५यंता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र
लोकांतरेषु गच्छती वर्तते । तत्र नरा अन्यं भुतात्मानं नि चिक्चुः । नितरां विशेषेण पश्यति जानति । अन्यमपरं
देहवच्छायातिरिक्तं न नि चिक्चुः । न जानति । केचन पामरा देहव्यातिरिक्तं न जानति । केचन विवेकिनः
कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिति । न केऽपि देहत्रयव्यातिरिक्तमात्मानं जानति । अतो
दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अंधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इह हि दुस्त इमे समासते ॥३९॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । वि५ज्योमन् । यस्मिन् । देवाः । अंधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किं । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विद्मः । ते । इमे । सं । आसते ॥३९॥

पूर्वमंधे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदचोच्यते । अथो

अक्षरे । अत्र अक्षरशब्देन अक्षप्रधानभूताः सांगपरविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते । अगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तत्रापरा अखेदो यजुर्वेदः सामवेदः । मुं० उ० १. १. ५. । इत्यादिना । तस्याः संबंधिन्यक्षरेऽदृष्टादिगुणके चरणरहितेऽनक्षरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं एतद्वै तदक्षरस्य प्रशंसने गार्गि । वृ० उ० ३. ८. । यया तदक्षरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ५. । यनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं । मुं० उ० १. २. १३. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अक्षरचरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः । सर्ववैदिकैः खलु ब्रह्माधिगम्यते तं त्वां पणिषदं पुरुषं पृच्छामि । शत० १४. ६. ९. २८. । इत्यादिश्रुतेः । ननु पणिषद्भागानां तथासु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते । यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिष्यति । वृ० उ० ४. ४. २२. । इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परम उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे । अक्षरपल्लवीरूपत्वव्यापित्वादिसादृश्येन व्योमेत्युक्तं । यद्वा । विशेषेण सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्याचिदस्ति स्वाध्यासस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् । तावृक्षं तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्परमात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते तस्मिन् । यद्वा । उत्कलक्षणे वस्तुन्युपलक्षिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः यो मर्त्यस्तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलभास्यदं कृत्वैवेदं स्नात्यर्थं प्रतिपाद्यं यदस्य न वेद न जानाति स मर्त्यश्चचा पुर्वोक्तनगादिशब्दजालेन किं करिष्यति । वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापि वेदस्य नैष्कल्यादिति भावः । अथवा योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किंचिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इय एव तत्तत्त्वं विदुः जानन्ति त इमे समामते । त एवमे ज्ञातारः समामते । सम्यक्किंति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समामनं । यद्वा । ये विदुरित्ये जानन्त्येव जानुतिष्ठति । इच्छदोऽवधारणे । त इमे त एव समामते । गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्त्वपर्यन्तानि सहोपयन्ति । सहार्थे संग्रहः । सत्त्वादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलमेतच्छानिनेव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहुत्वाद्बहुवचननिर्देशः । अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । अक्षरः । अक्षरार्चनीयमादित्यमंडलमुगादिमयं वा । अग्निमः पूर्वाह्ने दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मंडलं तपति तत्र ता अक्षर इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबंधिन्यक्षरे परमे व्योमनिष्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते । य एतन्न वेद स केवल्यर्चा किं करिष्यति । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समामते । भूम्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः संतश्चिरकालं जीवन्ति ॥ अपरं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । अक्षोऽक्षर अक्षुपलक्षितसर्ववेदसंबंधिन्यक्षरे प्रणवरूप आकारिऽविनाशिन सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणं श्रूयते । तान्वेदानभ्यतपन्नेभ्योऽभितप्रभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत तदेतदोमिति । ऐं ब्रा० ५. ३२. । इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवादधिकं किंचिन्मंत्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यस्मान्न्यत्त्रिकालातीतं तदप्याकार एव आमिति ब्रह्म । तै० आ० ७. ८. । इत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबंधो य अक्षोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीत स सर्वमधीते आमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरं । तै० आ० २. ११. ४. । इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वसंचात्मकत्वात् मंत्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टं ॥ अयं मंत्रो निरक्षे व्याख्यातः । नि० १३. १०. ॥ अपरं त्वपरथा वर्णयन्ति । अक्षरः । अक्षरार्चनीयो जीवः । तस्य संबंधिन्यक्षरेऽविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः । अत एव जीवापिचया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेद्वियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्फुली जनः किमुचा कारिष्यति । केवलेन जीविन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अपिहोत्रार्था धेनुयदि कृत्स्नं शब्दं कुर्यात्तदानीं मूयवसादित्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूचितं । वाञ्छमानाथे यवसं प्रयच्छेत् मूयवसाद्भगवती हि भूयाः । आ० ३. ११. । इति ॥ प्रथम्येऽभिष्टव एवैव परिधानीया । सूचितं च । मूयवसाद्भगवती हि भूया इति परिदध्यात् । आ० ४. ७. । इति ॥

सुयवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवंतः स्याम ।

अङ्घ्रि तृणमग्रे विश्वदानीं पिबं शुद्धमुदकमाचरंती ॥४०॥

सुयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयं । भगऽवंतः । स्याम ।

अङ्घ्रि । तृणं । अग्रे । विश्वऽदानीं । पिबं । शुद्धं । उदकं । आऽचरंती ॥४०॥

- हे अग्रे । गोनामितत् । अह्ननीये हे गीः त्वं सुयवसाङ्गोभनयवसस्य तृणादिकस्यास्ती भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भञ्जनीयप्रभुतरीरादिधनवती भूयाः । भव । हिः पुरणः प्रसिद्धी वा । लोके यवसादिभक्षणेन त्रीरादिसमृद्धिः प्रसिद्धा । अथो अनंतरमेव वयं यत्रमाना अपि भगवतः प्रभुतेन धनेन तद्वतः स्याम । अधिकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा तृणमग्रे । भक्षय । आचरंती सर्वतो निर्गच्छंती शुद्धं निर्मलमुदकं पिब । अयं मंत्रो यास्मिन्नेवं व्याख्यातः । सुयवसाङ्गिनी भगवती हि भवादिदानीं वयं भगवतः स्यामाहि तृणमग्रे सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरंती । नि० ११. ४४ । इति ॥ ॥ २१ ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन ॥४१॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽव्योमन ॥४१॥

- गौरीर्गणग्रीवा माध्यमिका वाक् ॥ मुनोपाभावः क्वादसः ॥ मिमाय । शब्दयति । किं कुर्वती । सलिलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती सम्यक्संपादयित्री । एकपदीकपादोपेतिकाधिष्ठाना मेघ वर्तमाना गमनसाधनेन वायुनेकपदी वा द्विपदी मेघांतरिक्षाख्यद्विधधष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः । तथा सा चतुष्पदी पादत्रयं तृष्ट्योपेता दिक्कृतृष्ट्याधिष्ठाना । अष्टापदी विदिगपञ्चयाष्टपादोपेताष्टाधिष्ठाना नवपद्युपरिदिगपञ्चयासुर्येण वा नवदिगधिष्ठाना बभ्रुवुष्येवंभूता ॥ भवेत्क्वादसः क्रमुः । ततो डीपि वसोः संप्रसारणं ॥ किमनया परिगणयता । सहस्राक्षरा । अपरिमितवचनोऽयं । अपरिमितव्याप्तियुक्ता । ब्रह्मव्यापनश्रीनोदकवतीत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । परमे व्योममुदकैश्चयस्वनोत्कृष्टतरिणे ॥ केचिदेवमाहुः । गौरीर्गणग्रीवा शब्दब्रह्मात्मिका वागिममाय । माति ॥ प्रसिद्धार्थं धातुः ॥ प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तक्षत्वाचक्ष्वेन निष्पादयंती एकपद्यव्याकृतत्वेनेकप्रतिष्ठानिकरूपा वात्मना द्विपदी मुनिह्रमेदेन पादद्वयवती चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्ग निपातभेदेन अष्टापद्यामञ्जितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी नवपदी बभ्रुवुषी साव्ययैर्भक्षितैर्भनवपदी । अथवा सनाभिकेषुरःकंठादिषु नवसु पदेषु भवन्ती पञ्चाद्वहविधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योममुत्कृष्ट हृदयाकाशमूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारिण व्याप्तानेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः ॥ अयं मंत्र आचार्येणैवं व्याख्यातः । गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा ब्रह्मदका परमे व्यवने । नि० ११. ४० । इति ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि स्तरंति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः स्तरत्यस्तरं तद्विश्वमुप जीवति ॥४२॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । स्तरंति । तेन । जीवन्ति । प्रऽदिशः । चतस्रः ।

ततः । स्तरति । अस्तरं । तत् । विश्वं । उप । जीवति ॥४२॥

तस्या उक्ताया गोः सकाशात्समुद्रा वृष्यदक्षसमुद्रनाधिकरणभूता मेघा अधधिकं प्रभूतमुद्रकं वि चरन्ति । विविधं चरन्ति । तेनोदकेन प्रदिशस्यतस्तः । प्रशब्दो धीत्यर्थः । विदिशस्यतस्तो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्स्थेषु ताक्कब्धं । तत्स्थाः पुरुषा जीवन्ति । ततः पश्चात्तदक्षरमुद्रकं चरन्ति । सस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । ततः सस्यादिकं विश्वं जगदुप जीवन्ति । अयमपि यास्केन व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्षति मेघास्तन जीवन्ति दिशाग्रयाणि भूतानि ततः चरत्यक्षरमुद्रकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । नि० ११. ४१. इति ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचंत वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥४३॥

शकऽमयं । धूमं । आरात् । अपश्यं । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणं । पृश्निं । अपचंत । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥४३॥

शकमयं शकमयं शुक्लगोमयसंभृतं धूममारात्तातिदूर अपश्यं । वृष्टवानस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृष्टमानत्वात् एव दर्शनविषयतयोक्तः । विषुवता व्याप्तिमतेनानेनावरेण निरुष्टेन धुमेन परः परस्तात्कारणभूतमप्रिमपश्यं । अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोक्षाणं फलस्य सेतारं पृश्निं शुक्लवर्णं । प्राश्रुते तेन फलमिति स्वयं प्राश्रुत इति वा पृश्निर्वक्त्रोरूपः सोमः । तं वीरा विविधरणकुशला अस्त्विजोऽपचंत । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनोऽर्चाचत्वाद्भिषवेण संपादितवन्त इत्यर्थः । तानि तत्साधनानि धर्माण्यनुष्ठानानि प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानोयान्यासन् । संपादितान्यभवन । यद्वा । सोम उक्षामवत् पूर्वं तं देवाः शकतापचन्यन्त्यर्थे तद्भवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्षणः ॥

अयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं ॥४४॥

अयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषां ।

विश्वं । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपं ॥४४॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः । ते ऋतुथा काले काले वि चक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक्पृथक्कार्यमाह । एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीति सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थानीयीषधिवनस्पत्यादिके क्लेदनं नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं सर्वं जगच्छीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभि चष्टे । सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वैः । न रूपं । अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दधृतिकंपलिंगैर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति । अयमपि मन्त्रो यास्केनैव व्याख्यातः । अयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं ददृशे सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२. २७. इति ॥

वाग्देवस्य पशो चत्वारि वागिति हविषोऽनुवाक्या । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । आ० ३. ८. इति सूचितत्वात् ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्बाह्वणा ये मनीषिणः ।

गुहा चीणि निहिता नेगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥४५॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।
गुहा । चीणि । निऽहिता । न । इंगयन्ति । तुरीयं । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाक्वाचः कृत्वायाः पदानि चत्वारि परिमिता परिमितानि । लोके या वागसि सा चतुर्विधा विभ-
क्त्यर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनीषिणो मनस ईषिणो मेधाविनो विदुः । जानन्ति । तेषां
मध्ये चीणि गुहा गुहायां निहिता स्थापितानि भंगयन्ति । न चष्टते । न प्रकाशन्ति इत्यर्थः । वाचस्तुरीयं पदं
मनुष्या अज्ञास्तुष्टाय वदन्ति । व्यक्तमुच्चारयन्ति । व्यवहरन्ति । कानि तानि चत्वारिण्यत्र बहवः स्वस्वमतानु-
सारेण बहुधा वर्णयन्ति । सर्ववेदिकवाग्जालस्य संयहकृपा भुरादयस्त्रिस्तो व्याहृतयः प्रणव एक इति
वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याहृतोनामेव सारसंयहभूतत्वादकारावात्मकस्य प्रणवस्यैति सप्रणवामु व्याहृतियु
सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥ अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपमर्गनिपात-
भेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातं । द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्यैतुपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्व-
र्थेषु निपतनान्निपातोऽपितुचत्वादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखंडायाः कृत्वाया वाचस्तुर्धा व्याकृत-
त्वात् । वाक् पराच्यव्याकृतावदत तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते । ति० सं० ६.
४. ७. ३. इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मंत्राः कन्यो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समाख्यातोऽनु-
ष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मंत्राः कन्योऽत ऊर्ध्व । ति० आ० १.
३१. २. इत्यादिनोक्तः कल्पः । मंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं । भोगविषया गामानद्यत्यादिकृपा
व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाङ्मयमिति याज्ञिकाः ॥ अग्यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥
सर्पाणां वाग्वयसां जुह्वसरीषस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणवषु मृगेष्वाम्नाजि
चत्वात्मवादिनः ॥ अपरे मातृकाः प्रकारान्तरण प्रतिपादयन्ति । परा पश्यती मध्यमा वैखरीति चत्वारोति ।
एकैव नादात्मिका वाग्मूलाधारादुदिता सती परंत्युच्यते । नादस्य च मृत्तम्येन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगा-
मिनी पश्यंत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्य
उदीयमानत्वात्कथमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रं स्थिता तान्त्रोष्ठादिब्यापारण वह्निर्गच्छति तदा वैखरीत्यु-
च्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा
रवाख्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगंतारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये चीणि
परादीनि गुहा निहितानि हृदयांतर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीमंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति ॥ व्याकरणप्र-
सिद्धानामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्मानि पदानि जानन्ति ।
अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति । व्यवहरन्ति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुजन्ते ॥
अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यातः । सोऽवाग्यनुसंधयः । ति० १३ ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक् छष्टा
चतुर्धा अभवदेष्टेव लोकेषु चीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां सापो सा रथतर । यांतरिच सा वायां सा
वामदेष्टे । या दिवि सादित्य सा बृहति सा सनयित्वावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः ।
तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सवित्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इंद्रं मित्रं । वरुणं । अग्निं । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं सत् । विप्राः । बहुधा वदन्ति । अग्निं । यमं । मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः । तथा मित्रं प्रसीतिर्भरणाच्चातारमहरभिमाननमेतन्नामकं देवं
तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं राज्यभिमार्जनं देवमाहुः । तथाप्रसंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः ।
अथो अपि चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरुणवान् पञ्चवान् । एतन्नामको यः
पश्चात्ति सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नामात्ममिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तुतः संतं विप्रा मेधाविनो

देवतातत्त्वविदो ब्रह्मधा वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति । एकेव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वेद्युतापि यमं नियन्तारं मातरिश्चानमंतरिक्षे अस्मत्तं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अथ ये कोऽपि सर्वा देवताः । ऐ० ब्रा० २. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽयमेवापि रक्षते अपि ज्योतिषी इति मत्वापिरेव सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मंत्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽपिशब्द उद्देशः । तमपिमुद्दिशेन्द्राद्यात्मकत्वकथनं । अयं मंत्रो निरुक्त एव व्याख्यातः । इममेवापि महान्तमात्मानमेकमात्मानं ब्रह्मधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमपि दिव्यं च गृह्यन्तं । दिव्यो दिविजो गृह्यन्तं गरुणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । नि० ७. १८. । इति ॥ ॥ २२ ॥

वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिंड्यो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्यानुवाक्या । कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्वंतो यामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसन्ता दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृचन्त्सदनादृतस्यादिहृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं निऽयानं । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसन्ताः । दिवं । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । आववृचन् । सदनात् । अतस्य । आत् । उत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरय उदकस्य हतारः सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयोऽपो वसन्ता उदकाणि वासयन्तो मेघेषु । अद्विर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अंतर्भावितवर्णार्थाद्विकर्मकत्वं ॥ यदा । कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । तत्पति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तो दिवं दुर्लोकं तदाश्रितमादित्यं वोद्दिश्योत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मय अतस्य सदनादुदकस्य स्थानादादित्यमंडलादाववृचन् । आवर्तन्ते । अर्वाच आगच्छन्ति । आदिदन्तरमेव यदा र्वागच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विविधं क्लियते । कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्त द्रष्टव्यं । नि० ७. २४. ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं चीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्त्साकं चिशता न शंकवोऽपिंताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रं । एकं । चीणि । नभ्यानि । कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकं । चिऽशताः । न । शंकवः । अपिंताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादशीतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमश्रिताः । तथा चीणि त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नाभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि यीष्मवर्षहिमंताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यर्हाणि चीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि । क उक्तोऽपि महान्तचक्रं चिकेत । जानाति । तस्मिन्चक्रे साकं सह शंकवो न शंकव इव । अथ पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे चिशता एतत्संख्याकाः षष्टिर्न । नशब्दस्यार्थः । षष्टिश्चारा अरस्थानीयान्यहान्यपिंताः । अपिंतानि । कीदृशानि तानि । चलाचलासः । एकचक्रनशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावानीत्यर्थः ॥ चरिचलिपतिवदीनामद्याक्ताभ्यासस्य । पा० ६. १. १२. ६. । इति द्विर्वचनमागमस्य । ततोऽमुक् ॥ षष्टिश्च ह वै चीणि च शतानि संवत्सरख्याहानीति ब्राह्मणं । शत० ९. १. ४३. । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानादित्यादि निरुक्तं । ४. २७. ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे यस्ते सन इत्येका । सूचितं च । यस्ते सनः शशयो यो मयोभूर्गौरुमोमेदनु वत्सं मिधंतं । आ० ४. ७. । इति ॥ एषिव सारस्वते पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । यस्ते सनः शशयो यो मयोभूर्स्वं सोमं प्र चिकितो मनीषिति द्वे । आ० ३. ७. । इति ॥

यस्ते स्तनः शणयो यो संयोभूर्मेन विश्वा पुष्यसि वार्यीणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदचः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४९॥

यः । ते । स्तनः । शणयः । यः । मयः । भूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्यीणि ।

यः । रत्नधा । वसुवित् । यः । सुदचः । सरस्वति । तं । इह । धातवे । कः । ॥४९॥

हे सरस्वति ते तव संबन्धी यः स्तनः स्तनवत्किशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकमु-
शब्दरूपः स्तनः शणयः शयानस्तव देहे वर्तमानः । यश्च स्तनो मयोभू रमास्वादिनां मुखस्य भाषयिता । येन
स्तनेन विश्वा सर्वाणि वार्यीणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि भोक्तृभ्यः । यश्च स्तनो रत्नधा
बहुविधरमणीयरमानां धारयिता वसुविद्वसूनां वामयितृणां धनानां वित्ता लब्धा वदयिता वा । किंच यः
स्तनः सुदचः शोभनदानः । सुदचः कन्याणदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रासक्यक्तव्यश्रवणं स्तनस्यातिप्रश-
स्तत्वज्ञापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं मृक्तमयं स्तनमिहास्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्मा-
भिर्धातुं पातुं पानाय कः । कुरु ॥

अग्रिमं यज्ञेन यज्ञमिच्छेय परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति परिदध्यात । आ० १६ ।
इति सूत्रितत्वात् ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यच्च पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥५०॥

यज्ञेन । यज्ञं । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन ।

ते । ह । नाकं । महिमानः । सचन्त । यच्च । पूर्वं । साध्याः । संति । देवाः ॥५०॥

देवा व्यवहर्तारो यजमाना यज्ञेन निमज्ज्याग्निना यज्ञं होमसाधनमाहवनीयमयजन्त । पुजितवतः । अग्नौ
ष्ठानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः । अग्निं मथित्वा प्रहरति तन्वापय आतिथ्यं क्रियत इति हि तत्तिरीयकं । तानि
धर्माण्यग्निमाधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृतमान्यासन । फलप्रसवसम-
र्थान्यभवन्नित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकैः स्वर्गः । तं महिमानो माहात्म्ययुक्ताः
सचन्त । संगताः । कीदृशं नाकं । यच्च यस्मिन्नकिं पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिमाधनवतः । कर्मदेवा
इत्यर्थः । ते संति निवसन्ति तं सचन्त । तस्मादिदानीमप्यमनुर्थिरिव कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । देवा इदानीं देवभा-
गमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमपिमयजन्त । पुजितवतः । अपरेण मूर्तिभेदेन देवत्व च
पशुत्वं च द्रष्टव्यं । अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्त इति श्रुतिः । शिष्टं पूर्ववत् । यच्च यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते
सन्ति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनायुक्तोऽभिमानिनः । आदित्या अगिरमस्य साध्या देवा उच्यन्ते ।
कदासि वै साध्या देवास्तेऽपिनापिमयजन्त ते स्वर्गे लोकमायज्ञादित्याश्चैवहासन्नगिरमस्य तेऽपिनापि
मयजन्त ते स्वर्गे लोकमायन् । ए० ब्रा० १. १६. । इति ब्राह्मणं । एतं देवाः स्वर्गे संति । भवन्ति । स्वर्गप्राप्ता
इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजन्त । पुजयन्ति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः
सचन्त । संगच्छन्ते । यच्च पूर्वं साध्यादयो देवाः संति तत्स्थानं । अग्निनापिमयजन्त देवा इत्यादि निरुक्तमनु-
संधयं । नि० १२. ४१. ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वति दिवं जिन्वत्यग्रयः ॥५१॥

समानं । एतत् । उदकं । उत् । च । एति । अवं । च । अहऽभिः । भूमिं । पर्जन्याः ।

जिन्वति । दिवं । जिन्वति । अग्रयः ॥५१॥

एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अहभिः केचिद्दहोभिर्द्यौष्कालीभिरुद्धैति । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाहभिर्वर्षकालीभिरिव तदुदकमव वेति । अवाधुत्वं च गच्छति ॥ चवायोगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न नि-
हन्त्येते ॥ रश्मिनाडीव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघा भूमिं जिह्वन्ति । उदकसं-
स्थायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान्प्रीणयन्ति । तथापय आहवनीयाद्याः स्वे ज्ञत आज्ञत्या दिवं बुभोक्-
स्थान्देवान्जिह्वन्ति । प्रीणयन्ति ॥

सरस्वदेवताकैः पर्णा दिव्यं सुपर्णमिति वपायाग्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तं स वावुधे नर्यो योषणासु ।
आ० ३. ८. इति सूत्रितत्वात् ॥ अन्वारंभणीयायां सरस्वत्याग एषैव याग्या । सूत्रितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं
बृहन्तमा सवं सवितुर्यथा । आ० २. ८. इति ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनां ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं । सु० सुपर्णं । वायसं । बृहन्तं । अपां । गर्भं । दर्शतं । ओषधीनां ।

अभीपतः । वृष्टिभिः । तर्पयन्तं । सरस्वन्तं । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहन्तं महान्तमपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवद्भूत्यादकं ।
ओषधीनामोषधोर्दर्शतं दर्शनाय । दर्शयन्तमित्यर्थः । यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथक्विशेषणं । किंचा-
भीपत आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयन्तं जगत्प्रीणयन्तं । यद्वा । अभीपतोऽभिगमनवतः सज्जिनाधारांस्तटाकादी-
स्तर्पयन्तं । अथवाभिगताहं । सरस्वन्तमुदकवन्तं । सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वावसे रक्षणाय जोहवीमि ।
पुनःपुनराह्मामि ॥ २३ ॥ ॥ २२ ॥

त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश मुक्तानि । तत्र कया शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं मुक्तं त्रैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिक्ता ।
कया पंचोना संवादस्मृतोयाद्ययुजो मरुतां वाक्मन्त्र्यसृचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्रिद्वो
देवतेति । अत्रेन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतोयापंचमीसप्तमीनवमीनां मरुत्वाकरूपत्वात्
एवर्षयः । यस्य वाक् स ऋषिः । अनु० २. ४. इति न्यायात् । अत्यंतुचस्यागस्त्यवाक्त्वात् एवर्षिः । शिष्टा
युज आद्या चैकादशी चंद्रस्य वाक् । अतः स एवर्षिः । अत्र या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति
सामान्यापवादेन ऋत्विजस्य मरुत्वात्तृणक इंद्रो देवता । संसवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्वानीयात्पूर्व-
मेतत्मुक्तं । यदि पर्यायात्तृतीय इति खंडयोः सूत्रितं । कया शुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्
। आ० ६. ६. ७. ३ । इति ॥ आभिप्रविके पंचमेऽहनि मरुत्वतीय एतदेव मुक्तं । पंचमस्य कया शुभा यस्ति-
ग्मशुंग इति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. इति सूत्रितत्वात् ॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । पंचमारण्यके
कया शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वां इंद्र वृषभो रणाय । ऐ० आ० ५. १. १. इत्युक्तत्वात् ॥ विषुवति मरुत्व-
तीय एतदेव निविद्वानीयं । त्वं मु मेपं कया शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. इति सूत्रितत्वात् ॥ अस्य
विनियोगं शीतक आह । ज्ञातिपुत्रमुह्यिचैर्यथ राश्वं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा मुक्तं तु मनसा
जपेत् । कया शुभेति पैशुन्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः । शुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शीतकः । ऋत्वि० १. २६. इति ॥

कया शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । स० सवयसः । स० सनीळाः । समान्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ।

कया । मती । कुतः । आ० इतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मं । वृषणः । वसूऽया ॥ १ ॥

इंद्रवाक् । सवयसः समानवयस्काः सनीळाः समानस्थाना एते मरुतः कया शुभा कैरपि दुर्बोधया

शोभया समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः । यद्वा । शुभित्युदकनाम । उक्तरूपया शुभोदकेन । सं
मिमिषुः । लोकं सम्यक् सिंचति ॥ मिहिसमागार्थो मिमिषतिधातुः ॥ यद्वा । मां युद्धादिषु प्रवर्तमानं सं
मिमिषुः । तदर्थमेते मरुतः कयानिष्टेयया मनी मत्या कुतो देशादेतासः । आगताः । आगत्य क्षिति वृषणो
वर्धितारो वसूया वसूयया ॥ मुपां मुनुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया । यद्वा । वसवो वासयितारो वा ॥
तेनैव जसो' याजादेशः ॥ मुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेऽर्चति । पुजयति । जगति कुर्वति । यद्वा । मम
बलं वर्धयंत्यर्थः । मरुतो ह्येनं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति श्रुतेः । अत्रेन्द्रमरुतसंवादादह्ने सर्वत्र प्राणजो
वातपरतयापि योजनीयः । अत्रापीन्द्रो ब्रूते ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ वर्तत ।

श्येनाँ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः । आ । वर्तत ।

श्येनान् इव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

युवानो नित्यतृणा महागुभावा मरुतः कस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परिवृढानि हवीषि जुजुषुः । सेवते ।
कथं महानध्वरे स्वकीये यागे मरुत एतानां वर्तत । यागांतरभ्यो निवर्तयति । दुर्मिर्यहत्वं वृष्टांतमाह ।
अंतरिक्षे ध्रजतो गच्छतः श्लेणाञ्छंसनीयगमनानेतन्नामकान्पणिण इव । केन तत्प्रीतिसाधनेन महा महता
मनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम । रमेमहि ॥

अथ मरुत इन्द्रेणोक्तास्तुतीययानया प्रतिब्रुवते ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिन् सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्या ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वाचेस्तन्नो हरिवो यन्ने अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वं । इन्द्र । माहिन् । सन् । एकः । यासि । सत्पते । किं । ते । इत्या ।

सं । पृच्छसे । सं । समराणः । शुभानैः । वाचेः । तत् । नः । हरिः । इव । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सत्पते सतां पालक माहिनो महनीयः पुजनीयः । अनुचरेरनुगतव्य इत्यर्थः । तथाभूतः सन्नपि
कोऽसहायः सन् कुतो यासि । कुतः कारणायासि । यद्वा । कुत्र यासि । ते तवेत्येवं किं । किं त्वमेवमेव । किं
न कोऽप्यनुचरोऽस्ति । किंच त्वं समराणोऽस्माभिः संगच्छमानः सं पृच्छसे । समीचीनं पृच्छसि । हे हरिवो
हरिभ्यां तद्वस्तिन्द्र ते तवास्मि अस्मासु यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्माभ्यं शुभानैः शोभमानैर्वचनैर्वचिः । ब्रूहि ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्मं इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्येत्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्यति । उक्थ्या । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तेः पृष्टोऽनया चतुर्थेन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि हवीषि वा मे मम स्वभु-
तानि । तथा मतयश्च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम शं सुखकार्याः । यद्वा । मे मतयो बहुयस्तैष्विव वर्तत इति
शेषः । तथा सुतासीऽभिपुताः सोमा मे मदीया मदर्या एव । अतो यच्च प्रति गंतव्यमित्यर्थः । किंच 'मध्य
रात्रिसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवान् मदीयोऽद्रिः शत्रुलङ्घनको वक्त्रः प्रभृतः शंसितीति । गच्छत्येव
अच्छं प्रति न च निवर्तते । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आ शासते । मामेव

प्रार्थयन्ते । किंचोक्त्योक्त्यानि शस्त्रीणि मां प्रति ह्वयन्ति । कामयन्ते । मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच नोऽस्मादीया-
विमा हरी इमावर्थो ता तानि गन्तव्यानि हविरादीन्यच्छाभिप्राप्तुं मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत
एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि तत्प्राप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मन्तव्यमिति भावः ॥

अतो वयमन्तमेभिर्युजानाः स्वस्त्रेभिस्तन्वः शुभमानाः ।

महोभिरेता उप युज्महे त्विन्द्र स्वधामनु हि नो बभूथ ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अन्तमेभिः । युजानाः । स्वऽस्त्रेभिः । तन्वः । शुभमानाः ।

महऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इन्द्र । स्वधां । अनु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतस्तमेव ब्रुवन्ते । हे इन्द्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणादयमन्तमेभिरन्तिकतमैर्युजाना
युक्ताः संतः । कीदृशीः । स्वस्त्रेभिः स्वायत्तबलीः । किंच महोभिस्तजोभिस्तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना
दीपयन्तः । हर्षं प्राप्नुवाना इत्यर्थः । यदा । महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेताभ्यन्तून् क्षिप्रमुप युज्महे । तव
साकं हविरादि स्वीकर्मह इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वरूपि नोऽस्मात्संबन्धि स्वधामुदकं बलं वानु बभूथ हि । अस्मात्सृष्टो-
दकजन्यं हविरनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्परपकार्योपकारिभावप्रसिद्धयोतनार्थः ॥ ॥ २४ ॥

क्र १ स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं सृ १ यस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शचोरनमं वधस्त्रैः ॥ ६ ॥

क्र । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । मां । एकं । संऽअधत्त । अहिऽहत्ये ।

अहं । हि । उग्रः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य । शचोः । अनमं । वधऽस्त्रैः ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबन्धि क्वासीत् । नैवासीदित्यर्थः । अस्माकमुदकं त्वमनुभव-
सीति ब्रूथ । यदा स्वधकममहायं मामहिहत्ये वृथ्यर्थं मेघहननकर्मणि वृचवधे वा समधत्त सहितमभूत् ।
समासीदिति संबन्धः । असहायस्य कथमिति मन्तं सेत्यतोति अत आह । अहं ह्यहं खलूय उन्नूर्णबलस्तविषो
बलवांस्तुविष्मास्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्माद्विश्वस्य शचोर्मेघस्य । शचुरेवायं ॥ कर्मणि
पठौ ॥ सर्वं शत्रुसंघं वधस्त्रैर्वधरूपैः शोधनैः । वधकांशैरित्यर्थः । यदा । वध इति वज्रनाम । वधस्त्रैर्वज्रस्या-
सर्गः क्षेपणप्रकारः । अनमं । अनमयं ॥ अन्तर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेद्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥ ७ ॥

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पौंस्येभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ । इन्द्र । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ता इन्द्र पुनराहः । हे इन्द्र वृषभ वर्णितः त्वं भूरि चकर्थ । प्रभूतं कृतवानसि । सत्यमेव । तथाप्यस्मि
अस्माकं समानेभिः समानैर्युज्येभिरस्माभिर्युज्यैः पौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न त्वेक एवेत्यर्थः ।
हे शविष्ठ । शव इति बलनाम । हे इन्द्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि कृणवाम ।
कृतवन्तः स्म । हे इन्द्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्यदृथ्यादिकं वशाम कामयामहे । तानि त्वतोऽप्यधिकानीत्यर्थः ।
यतौ त्रयं मरुतः ॥ कांदसमनुदात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इन्द्रस्त्रिदं
वाक्यं । हे मरुतः । यद्यस्मिन् तत्तस्मिन् भवतु । तर्ह्यहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद्वष्टिकर्म काम-
यामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानं ॥

वधीं वृचं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥८॥

वधीं । वृचं । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।

अहं । एताः । मनवे । विश्वऽचंद्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रऽबाहुः ॥८॥

- इदानीमिन्द्र आह । हे मरुतः अहमिन्द्र इन्द्रियेण स्वेन भामेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भूतः । मंपत्तः । कस्य कमिति तदुच्यते । मनवे मनोरथाधिपता विश्वचंद्राः सर्वाऽऽदकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र नद्यादिषु गमनशीला अपो वृष्युदकानि चकर । चकार । कृतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहाय नरपेक्ष्यमुक्तं भवति ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥९॥

अनुत्तं । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥९॥

- इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयमिदानीं हे मघवन ते त्वयानुत्तमं प्ररितं नकिर्नु । नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावाँस्त्वत्प्रवृद्धो विदानी विदानः ॥ व्यत्ययेन शानच ॥ जयोपायवेदिता देवता देवो नास्ति । किंच हे प्रवृद्धातिबल आयमानो जातो वा कश्चिद्देवो मर्यां वा त्वं यानि वृत्रवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुरुष्व तानि न नशते । न व्याप्नोति । नशतिव्याप्तिकर्मा । नान्यस्त्वस्त्वष्टितानुकार्यैवेत्यर्थः ॥

एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृण्वै मनीषा ।

अहं ह्यूपो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषां ॥१०॥

एकस्य । चित् । मे । विभुः । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृण्वै । मनीषा ।

अहं । हि । उपः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवै । इंद्रे । इत् । ईशे । एषां ॥१०॥

- इदानीमिन्द्र आह । मे ममेकस्य चिदेकस्यैव विभु सर्वत्रगमनशीलमोजो बलमस्तु । यद्वा । बलमेकस्यैवास्तु । किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनस ईषया दधृष्वान् धर्षितवानहं नु विप्रं कृण्वे कर्तुं शक्नुवानि । हे मरुतः अहं इह हं खलूय उन्नर्णबलो विदानो वेदनावान् । यानि यानि वसूनि च्यवं अवगच्छामि एषामहमिन्द्र इदीश्वर एव सत्तीश । ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं एषामीशे । यतोऽहमिन्द्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥ ॥१०॥

अमंदन्मा मरुतः स्तोमो अच यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इंद्राय वृष्णे सुमंखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥११॥

अमंदत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अच । यत् । मे । नरः । श्रुत्यं । ब्रह्म । चक्र ।

इंद्राय । वृष्णे । सुऽमंखाय । मह्यं । सख्ये । सखायः । तन्वे । तनूभिः ॥११॥

- इदमपीन्द्रवाक्यं । हे मरुतः मा मामवाप्सिन्नुदकोत्पादनविषये स्तोमः स्तोत्रममंदत् । मादयति मोदयतं

वा । हे नरः सखायः यूयं मे मम यच्छृत्यं सर्वैः श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृढमेघधारणादिरूपं चक्रं कृतवन्तः । स्वप्रभृतं स्तोत्रं वानुत्तमा त इत्यादिकं । इंद्राय परमेश्वर्यगुणकाय वृष्णेऽभिमतवर्षिणे सुमखाय शोभनया-
गाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु ।
यद्वा । तनूभिरस्यच्छरीरभूतियुष्माभिः कृतं मह्यमेवास्वित्यर्थः ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चंद्रवर्णा अच्छांत मे हृदयाया च नूनं ॥१२॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

संऽचक्ष्य । मरुतः । चंद्रऽवर्णाः । अच्छांत । मे । हृदयाय । च । नूनं ॥१२॥

हे मरुतः एवेदेवमेवेति यूयं मा मां प्रति रोचमाना मद्विषये संप्रीयमाणा मां ख्यापयंतो वानेद्योऽनंति-
कस्यं यत्रः कीर्तिमिषय दधानाः । आ इति चार्थः । यद्वा । अनेद्य इति प्रशस्त्यनाम । प्रशस्यं यत्रोऽस्मत्तो
दधाना अस्माभिर्वा धारयमाणाः । चंद्रवर्णाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य
सम्यक्प्रकाशं नूनं निश्चयमच्छांत यज्ञोभिराच्छादितवन्तश्च हृदयाय । आच्छादयथ च । मां प्रति सर्वदा
रोचमाना मध्येव कीर्तिमत्तं च दधाना मत्कृतिः कर्मभिरामेव कृतेत्यर्थः ॥

को न्वच मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म ऋतानां ॥१३॥

कः । नु । अच । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयंतः । एषां । भूत । नवेदाः । मे । ऋतानां ॥१३॥

हे मरुतः युष्मानव लोके को नु खलु मर्यां ममहे । पुजयति । हे सखायः सर्वस्य सखिर्वत्प्रयकारिणः
संतः सखीन् हविष्प्रदानेन सखिभूतान्यजमानान्काभिमुख्येन प्राप्तुं प्र यातन । गच्छत । हे चित्राद्यायनीयाः
यूयं मन्मानि मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत । भवत । किंच मे मदीयानामेषामृतानाम-
वितथानां नवेदा भूत । ज्ञातारी भवत ॥

आ यहुवस्याहुवसे न कारुस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ षु वर्त्ते मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत ॥१४॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त्ते । मरुतः । विप्रं । अच्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत ॥१४॥

हे मरुतः दुवस्यायुष्मत्परिचरणाह्वात्स्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्चो
सुतिकृशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थः । इदानींतनाना चक्रे । आभि-
मुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । षष्ठीबहुवचन इदं रूपं । दुवस्यानां परिचरणाह्वाणां दुवसे परिचर-
णायेत्यर्थः । अतो हे मरुतः यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुहो वर्त्त । ओ
इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आह्वित्याभिमुख्येन । उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । ध्वमर्थ-
मेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणीमानि परिवृढानि कर्माण्युद्दिष्टा जरिता स्तोता वो युष्मानर्चत । अर्चति ।
यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पंचदशां सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां सुति मरुतो निवेद्याभिमताशोके ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मांदार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

हे मरुतः एष स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मद्गृह्यं । युष्मत्प्रीणनाय भवत्वित्यर्थः । तद्येयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्मादेवं तस्मात्मांदार्यस्य स्तुतिविशेषमर्पयितुः स्तुतिभिर्मर्दस्य प्रेरयितुं मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः सोतुरपेक्षया यासीष्ट । आगच्छत । किमर्थं । तन्वे शरीराय । तत्पयोषायेत्यर्थः । वयां वयमपीषमन्नं वृजनं वन्नं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्शतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरनुक्रभुपालसाम्राज्यधुरंधरण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकगततृतीयोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कथा शुभित्यस्मिन्स्वयोविशेषेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र तत्स्वित्येतद्वितीयं सूक्तं पंचदशचं । अत्रानुक्रमणिका । तद्वगस्त्यो मारुतं हि विचित्रुबंतं मित्रावरुणयोर्दक्षितयोर्द्वयोर्मप्यरमं बृह्ना वासतीवरे कुंभे रतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवमिष्टावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्तते आन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः । अनु० १२. १. इति परिभाषित्वात्पंचदशचं । उक्तलक्षणानागस्त्येन बृहत्वात्तस्यार्थः । मारुतं हीत्युक्तत्वात्तु ह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तत्रयं मरुदेवताकं । अन्त्ये द्वे विष्टुभी शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत् । विनि-योगो जैगिकः ॥

तच्च वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महिऽत्वं । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे मरुतः वयं युष्मदीयं तत्तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पुरकं पूर्वतनं वा महित्वं माहात्म्यं नु विप्रं वोचाम । क्रमः । किमर्थं । रभसाय रभस्वयुक्ताय वस्त्रे वेशां प्रादुर्भावाय । वेशां संनिधानायेत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य केतवे प्रज्ञानाय । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धं । हे तुविष्वणो गमनसं-रंभेण प्रभूतध्वनियुक्ता हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः यूयं यामन्यामनि यागगमने प्रसुते सतीधिवेधाधिधः-संबंधीनि तेषांसीव प्राथिन महत्त्वेन तविषाणि वज्रानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुर्वत । तात्कुम इत्यर्थः । तच्च बृहतां । युधेव युद्धेन तत्तत्पुत्रनिमित्तं यथा तविषाणि कुर्वथ तदत् ॥

नित्यं न सृनुं मधु बिभ्रतं उप क्रीळति क्रीळा विदधेषु घृष्वयः ।

नक्षति रुद्रा अवंसा नमस्विनं न मर्धति स्वतवसो हविष्कृतं ॥ २ ॥

नित्यं । न । सृनुं । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळति । क्रीळाः । विदधेषु । घृष्वयः ।

नक्षति । रुद्राः । अवंसा । नमस्विनं । न । मर्धति । स्वतवसः । हविःकृतं ॥ २ ॥

नित्यं न सृनुमीरसं प्रियं पुत्रमिव मधु मधुरं हविर्विभ्रतो धारयंतो मरुतो विदधेषु यागेषु घृष्वयो रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः संतः क्रीळाः क्रीडनशीला उपोपेत्य क्रीळति । विहरति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यते जन्मजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टीं पार्वतीपरमेश्वरीं मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धं । नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितसौत्रोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानमवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन नक्षति । व्याप्नुवति । किंच स्वतवसः स्वायत्तवसा मरुतो यजमानं न मर्धति । न संयामयति । न क्लेशयतीत्यर्थः ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्योषं च हविषा ददागुषे ।

उक्षत्यस्मै मरुतो हिता इव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषं । च । हविषा । ददागुषे ।

उक्षति । अस्मै । मरुतः । हिताःऽइव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयःऽभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददागुषे सोमादिहविर्दत्तवते हविषा प्रीता ऊमासोऽवितारोऽमृता अमरण धर्माणो मरुतो रायस्योषं धनस्य पुष्टिं । चण्डात्पश्चादिपुष्टिं । अरासत प्रायच्छन् । रासतिर्दानार्थः । अस्मै यजमानाय हिता इव हिताचरणाः सखाय इव संतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो मरुतो रजांसि लोकान् पुत्रं प्रभृतं यथा भवति तथा पयसोदकेन सस्याद्युत्पत्त्यर्थमुञ्चति । सिंचति ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरभ्यंत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन ।

भयंते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अभ्यंत । प्र । वः । एवासः । स्वयतासः । अध्रजन ।

भयंते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रयतासु । स्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो य एवास एवा अश्वविशेषास्तविषीभिः स्वकीयेर्बन्धैर्वृष्टिप्रदानादिरूपे रजांसि लोकानाञ्चत सर्वत आवुण्वति ते वो युष्माकमेवासोऽश्वाः स्वयतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः प्राध्रजन । प्रकर्षेण गच्छति । व्याप्नुवति । किंच युष्मदागमनाद्विद्या भुवनानि सर्वाणि भुतजातानि विश्वा हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयंते । बिभ्रति पतनात् । यस्मादेवं तस्माद्दो यामश्चित्रश्चायनीयः । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । भीतिः कारणमाह । स्वृष्टिषु युज्यतासु हेतिषु प्रयतासु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीतीं वृष्टांतः । स्वृष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयं । आयुधपूयतेषु यथा जना बिभ्रति तद्वदुष्मदागमनाद्विभ्रतीत्यर्थः ॥

यत्त्वेषयामा नदयंत पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।

विश्वो वो अज्मभयते वनस्पती रथीयंतीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वेषऽयामाः । नदयंत । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठं । नर्याः । अचुच्यवुः ।

विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथीयंतीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥

मरुतस्त्वेषयामाः प्रदीपगमना यवदा पर्वतान् पर्ववतो गिरिर्गङ्गराणि पुरकाभेधान्वा नदयन्त नादयन्ति
वायवा दिवो विद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्य पृष्ठमुपरिभागं नद्या नरभ्यो हिता अचुच्युः गच्छन्ति तदा वो
युष्मत्संबन्धिन्यज्जन् गमने निमित्तभूते सति विद्यो वनस्यातिर्वनस्य पालयिता वृक्षसमूहो भयति । बिभेति ।
तथोपधिः प्रियंगुव्रीह्यादिः प्र जिहीति । प्रकर्षणं गच्छति । स्वस्थानादितस्ततश्चलतीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । रथी-
यंतीव रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री । रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥ ११ ॥

यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युददन्ति क्रिविदन्ती रिणानि पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं नः । उयाः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टयामाः । सुमतिं । पिपर्तन ।

यत्रा वः । दिद्युत् । रदन्ति । क्रिविः । दन्ती । रिणानि । पश्वः । सुधिता । इव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उया उन्नूयन्वा मरुतः यूयं सुचेतुना शोभनचेतसारिष्टयामा अहिंसितसंघाः संतो नोऽस्माकं सुमति
शोभनबुद्धिं पिपर्तन । पुरयत । कस्मिन्काले इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्काले वो युष्मत्संबन्धिनी क्रिविदन्ती
विशेषणशोभदन्ती दिद्युदन्ती रदन्ति लिखन्ति मेघसंस्थायां पश्वः पशून्च रिणानि रयन्ति हिमस्मि । वायां वाति
सति पशवः शीर्यन्त इति प्रसिद्धं । हिंसायां दृष्टांतः । सुधिता मुहिता सुषु प्रेरिता बर्हणा इतिस्तत्साधना
हेतिर्वा यथा रिणानि तद्वत् ॥

प्र स्कम्भेद्रेणा अनवभ्राधसोऽलानृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अचैत्यर्के मंदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कम्भेद्रेणाः । अनवभ्राधसः । अलानृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।

अचैति । अर्के । मंदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कम्भेद्रेणाः प्रकर्षणं स्तम्भितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । अनवभ्राधसोऽभेष्टहविरादिधनाः ।
राध इति धननाम । अलानृणासः ॥ नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अलानृणास आतर्दभरहिताः । अथवा । अल
पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणां । यद्यपि अलमत्यर्थं दातारः फलानां । एवंपा मरुतो विदथेषु यागेष्वर्कमर्चनी
यमिंद्रं स्वसखीभूतमर्चन्ति । पुत्रयति । सुत्यादिना संभावयतीत्यर्थः । किमर्थं मंदिरस्य मादनमाधनस्य सोमस्य
पीतये पात्राय । तस्मिंद्रस्य महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्यंद्रस्य
प्रथमानि प्रतमानि मुख्यानि पौंस्या पुंसवानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुः । जानन्ति ॥

शतभुजिभिस्तमभिहुंते रघात्पूभीं रक्षता मरुतो यमावन्त ।

जनं यमुयास्तवसो विरप्णिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिऽभिः । तं । अभिऽहुंते । अघात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यं । आवन्त ।

जनं । यं । उयाः । तवसः । विऽरप्णिनः । पाथनं । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवस्त्रिः पुभिः पालयन्तेत्यर्थः । शत्रूणां
नगरेषां तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्तं । कमत्याह । यं जनमभिहुंतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावादघात्पा-
पादावन्त अरक्षन्त । किंच हे उया उन्नूयन्तिजसो हे तवसो बलवन्तो वेगवन्तो वा हे विरप्णिनः । महत्प्रभितत ।
महान्तः । रपणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते रप्णिनः । विविधा रप्णिनः सोतारो श्रवां ते तथोक्ता हे
तादृशाः यूयं यं च जनं पाथन पाथ रक्षन् । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपपन्नस्येत्यत । पुषा-

दोनां पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु ज्ञादभिज्ञसनात् । यमेवं कुरुषु तं रक्षतेति शेषः । पापघनाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्वेव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि ववृते ॥९॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्वाऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥९॥

हे मरुतः वो रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्त्रभ्यं प्रदेयानि फलानि वाहितानि । तथा वोऽंसेष्वा तदुपलक्षितभुजेष्वपि । आकारोऽप्यर्थः । मिथस्पृध्वेव बलाधिक्यात्परस्परस्यर्धाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तजलणान्यायुधानि वाहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पंथानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा । प्रगतः पंथा शैलेषु पादाग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंचानो वो युष्मत्संबन्धी रथोऽक्षचक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि सभया समोपि तेषां परिसरे वि ववृते । विशेषण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्यनु श्रियो धिरे ॥१०॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुरा । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अंनु । श्रियः । धिरे ॥१०॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि धनानि स्रोतुभ्यो दातुं धिरे । दधिरे । धारयन्ति । तथा वक्षःसुरःस्थलेषु रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासो रामस्ययुक्तानि कांतिमन्ति वा तथांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेष्वेताः शुक्लवर्णा मालाः । पविषु वक्षसदृशेष्वायुधेषु क्षुराः क्षुरधाराः । अधि सप्रम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः सर्वाण्येषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण वि धिरे । विविधं धारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ ॥२॥

महांतो महा विभ्वोऽ विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तुभिः ।

मंद्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिष्टा इंद्रे मरुतः परिष्टुभः ॥११॥

महांतः । महा । विऽभ्वः । विऽभूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याऽइव । स्तुऽभिः ।

मंद्राः । सुऽजिह्वाः । स्वरितारः । आऽसभिः । संऽमिष्टाः । इंद्रे । मरुतः ।

परिऽस्तुभः ॥११॥

ये मरुतो महांतो महात्म्योपेताः । केन । महा महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा विभ्वो विभवो व्याप्ताः तथा विभूतयो विविधैश्वर्यवन्तः दूरेदृशो दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने दृष्टान्तः । दिव्याः सृष्टि-रिचः । सृ इति नक्षत्रनाम अक्षाः सृष्टिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. इति निरुक्तत्वात् । दिवि भवा देवाः स्तुभिः स्वपुष्पकभूतेभिः पुञ्जैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवन्ति तद्वत् । किंच मंद्रा मादनाः सुजिह्वाः शोभन-जिह्वाः आसभिरासीः स्वरितारः शब्दयितारः । प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं । किंच इंद्रे

संमिष्टाः सम्यग्मिश्रयितारः । इन्द्रसहायिन इत्यर्थः । मरुतो हेनं नाज्जहिरिति श्रुतेः । तथा परिपुमः परिको
भयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः सन्ति तेऽस्म्यक्षमागच्छन्तीति शेषः ॥

तच्च मुजाता मरुतो महित्वं दीर्घं वो दाचमदितेरिव व्रतं ।

इंद्रश्च न त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥ १० ॥

तत् । वः । सुऽजाताः । मरुतः । महिऽत्वं । दीर्घं । वः । दाचं । अदितेःऽइव । व्रतं ।

इंद्रः । च न । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुऽकृते । अराध्वं ॥ १० ॥

हे मुजाताः शोभनजनना हे मरुतः वो युष्मदीयं महित्वं महत्त्वं तत् तादृक् खलु । तदित्युक्तं किमि
त्याह । वो युष्माकं दाचं दानं वृष्ट्यादिरूपं दीर्घमत्यायतमविकृष्टं । प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वं नृपातः ।
अदितेर्व्रतमिव । अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मनाम । तद्यथा दीर्घमतिविकृतं तद्वत् । अदि
तिर्वोरदितिरंतरिक्षं । अ० १. ८९. १०. । इत्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच हे मरुतः यूयं यस्मै सुकृते शोभनयागा-
दिकर्त्तृ यजमानाय यदभिमतं धनसुराध्वं तदिन्द्रश्चंद्रोऽपि तज्जसा त्यागं न वि हुणाति । न विह्वरति ।
कौटिल्यं न करोति ॥ चनेत्ययं यद्यापि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चण्डः
समुच्चये न शब्दो निषेधेऽधिगतव्यः ॥ युष्मदनादित्यागमिन्द्रत्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः । यद्वा । यस्मै
तद्वनमराध्वं तमिन्द्रोऽपि न कुटलयति । न निषेधयति किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः ॥

तच्चो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतास आवंत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनरा चिकिचिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामिऽत्वं । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसं । अमृतासः । आवंत ।

अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिं । आव्यं । साकं । नरः । दंसनः । आ । चिकिचिरे ॥ १३ ॥

हे मरुतः वो जामित्वं बंधुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियत्पर्यंतमिति तद्व्यंते ।
परे युगे । युगशब्दः कालोपलक्षणकः । उत्कृष्टं महति कामंऽतीतिऽपि वर्तते इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत
आह । अमृतासोऽमरणधर्माणो हे मरुतः यूयं यद्यस्मात्कसमस्मानिः कियमाणां स्तुतिं पुरु प्रभुतं यथा
भवति तथावत् रक्षय । तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयमया धियानयानुग्रहात्मिकया
बुद्ध्या मनवे मनुष्याय सोत्रे यद्रे वासदादये श्रुष्टिमाव्य कीर्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा साकं सभुय नरो नतारः
संतो दंसनैः कर्मभिरित्यभुता आ चिकिचिरे । सर्वतो जानीथ ॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्तननवृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तद्भीष्टिमश्यां ॥ १४ ॥

येन । दीर्घं । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ । यत् । तननं । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिं । अश्यां ॥ १४ ॥

हे तुरासो वेगवंतो मरुतः युष्माकेन युष्मत्संबंधिना येन परीणसा । यद्यप्यितद्वज्जनाममु पठितं तथापि यद्वज्
तस्मादपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते । महता युष्मदभिगमननेषणेन वा दीर्घमायतं मत्वादिरूपं कर्म
शूशवाम प्रवर्धयामः । किंच यशेन चाभिगमननेषणेन वा जनासो जना अस्मदीया वृजने संयाम आ तंतनन
सर्वतो विस्तारयति । स्वसामर्थ्ये संयामं जयतीत्यर्थः । तदिष्टिप्रेषणं गमनमभिर्यज्ञभिरदानां कियमाणाः
लोकादिरूपैः पूजनेरभ्यामिमुख्येनास्मां व्याप्रयां ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्यामे । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

अयं संवत्सृतीयाध्यायानि व्याख्यातः । मृक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्मृतिं मरुद्भ्यः समर्थं स्वाभीष्टमाशास्ते । हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं । युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्मृतिरूपा वागपि वो युष्माकं । कस्य संबन्धोदमिति तद्व्यति । मादार्यस्य ॥ मन्दतेरीयतेश्च मादार्यः ॥ स्मृतिं प्रेरयतो मान्यस्य मान-
नाहस्य कारोः । स्तोतृनामितत । स्तोतुः संबन्धि । यद्वत् । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुरिषे-
क्तया कामनया तन्वे युष्मत्करीरवृद्धौ । स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । आ यासीष्ट । अभिगच्छतु स्मृतिः । वयां
वयं चेषमत्रं वृजनं वनं जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम । लभेमहि ॥ ॥ ३ ॥

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं मृक्तमागम्यं त्रैलोक्यं । आदिद्वी शिष्टा मरुद्भवताकाः पूर्वत्र हिशब्दात् ।
सहस्रमेकादशर्चं द्वितीयमुक्रमणिका ॥ विशेषविधियोगो श्रिगिकः ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयथ्ये सहस्रिण उप नो यंतु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रं । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रं । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।

सहस्रं । रायः । मादयथ्ये । सहस्रिणः । उप । नः । यंतु । वाजाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तवोतयो रक्षाप्रकाराः सहस्रं । अपरिमिता इत्यर्थः । नोऽस्मान्ममप यंत्विति सर्वत्र योज्यं ।
तथा हे हरिवः । हरी इन्द्रस्याश्वौ । ताभ्यां तद्विन्द्र गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णानीप एषणीया अत्रानि सहस्रं
वहनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायोऽपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयथा अस्मान्मादयितुं
यानि संति तान्यस्मानुप यंतु । तथा सहस्रिणो वाजा गमनवंतश्चतुष्पादृपाः पशवोऽपि नोऽस्मानुप यंतु ।
समीपं प्राप्नुवंतु ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांत्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्विदैः सुमायाः ।

अथ यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवःऽभिः । मरुतः । यांतु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽद्विदैः । सुऽमायाः ।

अथ । यत् । एषां । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयंत । पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोभी रक्षणीः सहिता नोऽस्मान्क्वामिमुख्येना यांतु । आगच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञा-
नाम । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेभिर्बृहद्विदैर्वा ज्येष्ठः प्रशस्यतमेर्मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आ यांतु ।
वाशब्दः समुच्चयः । आगमने कथमेषां सामर्थ्यमिति अत आह । अधाधिषां मरुतां यदस्मान्नियुत एतन्नामकाः
परमा उत्कृष्टा अश्वः समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । समुद्रस्यापि पारे परस्मिन्तीरे धनयंत धनधारणं
वहनं कुर्वति । तस्माद्रक्षणार्थं नैद्यायांत्वित्यर्थः ॥

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरंती मनुषो न योषा सभावती विदथ्येव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष । येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निर्कं । उपरा । न । ऋष्टिः ।
गुहा । चरंती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती । विदध्याऽडव । सं । वाक् ॥ ३ ॥

मुधिता मुपु निहिता मुपु हिता वा लोके घृताची घृतं चरणशीलमुदकमंचती हिरण्यनिर्निर्गृहतरमणी
यरूपा । निर्निर्गति रूपनीम । एवरूपा ऋष्टिर्विद्युदाख्यायुधविशपो वा उपरा न मेघमालिव येषु मरुत्सु
सं मिम्यक्ष । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभुत । मेघपंक्तिर्विद्युताविमे अपि संगति इत्यर्थः । मेघपंक्तिर्विद्युत्सोभि
वृष्टांतिन विशिष्यते । गुहा निगूढा गुहायां वांतरिक्षे चरंती । तत्र दृष्टांतः । मनुषो न योषा मनुष्यस्य परिवृ
ढादेर्महिषीवत । सा यथा सुवेपांतःपुर एव मध्यं चरति तद्वत् । किं सर्वदेवमिति जेत्याह । सभावती । सभा
अनसंघः । तद्वती । वर्षकाल आविर्भवंतोत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । विदध्या वागिव । विदध्या यज्ञः । तदहंतोति
विदध्या प्रेषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राण्यविर्भवति तद्वत् । यद्वा । विदध्या वेदनाहो विव
दमानयोर्वीक् । सा यथा सभावती तद्वत् । मैवरूपा येषु मिम्यक्ष तं मरुतो देवयजनमागच्छत्यर्थः ॥

परां शुभा अयासो यया साधारण्येव मरुतो मिमिधुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुपंत वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परां शुभाः । अयासः । यया । साधारण्याऽडव । मरुतः । मिमिधुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुपंत । वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभाः शोभनानांकारा अयासोऽभिगंतारो मरुतो यया मिथ्रणशीलया विद्युता परा मिमिधुः । प्रक्षेपण
सिंचत्युदकसंस्तथायं । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रंतो मुचति तद्वत् । एव
कुर्वतो घोरा अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरान् रोदसी बावापुथिव्या नाप नुदंत । अपनोदन वर्षणरूपं तिरस्कार
न कुर्वति । बावापुथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्वत्रायुदात्तः । अत्र तु व्यत्ययनातोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा ।
रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरं तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति
नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्या ॥ डीपंतात्प्रस्रम्या
ईकारो लुखा । ईदृतां च सप्रस्रम्य इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुचति । किंतु देवा मोदयितारो
मादयितारो वा मरुतः सख्याय वृधं वृद्धिं जुपंत । सेवते । बावापुथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय
तयोर्वृद्धिं कुर्वंतीत्यर्थः ॥

जोषद्यदीमसुर्या सचध्ये विपितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गास्त्रेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत । यत् । ई । असुर्या । सचध्ये । विसितऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सूर्याऽडव । विधतः । रथं । गात । त्रिषऽप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

रोदसी मरुत्यवती विद्युदा एतन्नामिकेयमपीमेनं मरुत्संघं जोषत । सेवते ॥ जोषेत्यङ्गागमः ॥ किमर्थं ।
सचध्ये संगमनार्थं । कीदृशी सा । असुर्या । असुराः जेप्तारो मरुतः । तेषां स्वभुता विपितस्तुका विशिष्टकेशसंघा
विप्रकीर्णकेशसंघा वा संभोगवशेन तथा नृमणा नृपु जेत्तु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता
त्रिषप्रतीका दीप्तोपकमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमा गात । आगच्छति ।
व्याप्तीति । यागदेशं गंतुं रथमाह्वय वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्रिषप्रतीका सूर्येव सूर्य
पत्नीव । यद्वा । सूर्यस्य कुहितास्त्रिनो रथमिव सा यथारोहति तद्वत् । आगमने दृष्टांतः । नभस इत्यो न ।
अंतरिक्षादित्ययोः साधारण्योऽयं नभःशब्दः नभ इति षट् साधारणानि । जे० १. ४. इत्युक्तत्वात् । अत्रादित्य
वचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा शीघ्रा तद्वत् ॥ ५ ॥

आस्थापयंत युवतिं युवानः शुभे निमिष्ठां विदथेषु पञ्चां ।

अर्को यज्ञो मरुतो हविष्माङ्गायन्ताथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयंत । युवतिं । युवानः । शुभे । निमिष्ठां । विदथेषु । पञ्चां ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायत् । गाथं । सुतऽसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयन्तो नित्यतरुणा वा मरुतो युवतिं मिश्रयन्तीं नित्यतरुणीं वा विबुद्धपां रोदस्यां स्त्रिय मास्थापयन्त । आस्थापयन्ति । देवतात्वेन रथे धारयन्ति । कोदृशीं तां । निमिष्ठां नियमेन मिश्रयन्तीं पञ्चां । पञ्चो बलं । तद्वतीं । शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृथुदकार्थः । शुभे रथ इति वा योज्यं । किंनिमित्तं । विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । यद्यदा हे मरुतः वो युष्मानर्कः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ अर्धनसाधनमंचोपेतः स्तोता वा हविष्मान् प्रदेयाच्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायाभिपुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्यन् परिचरण गाथं गातव्यं स्तोत्रं गायत् गायति । तदेत्यर्थः ॥

प्र तं विवक्त्रि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तं । विवक्त्रि । वक्म्यः । यः । एषां । मरुतां । महिमा । सत्यः । अस्ति ।

सचा । यत् । ई । वृषमनाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्त्वातिशयो वक्म्यः सर्वः सत्यः सत्योऽबाध्योऽमोघोऽस्ति तं प्र विवक्त्रि । प्रवक्ष्यि । वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । यद्यस्मादीमंतेषां संबंधिनी रोदसी वृषमणा वृथ्यादिवर्षणमनस्काहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् । विदिति पुत्रायां । अत्यंतमविनश्यता ईदृशी देवी सुभागाः शांभनभायोपेता जनीर्जननशीलाः प्रजा वृध्युत्पत्तीर्वा वहते धारयति । वृष्टी सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

पांति मिचावरुणाववद्याच्चयंत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ई मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पांति । मिचावरुणौ । अवद्यात् । चयन्ते । ई । अर्यमो इति । अप्रशस्तान् ।

उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ई । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनी देवा मिचावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवावर्यमो । अर्यमा उ इति निपातसमुदाधात्मकमेकं पदं । उग्राब्दोऽपिशब्दार्थः । अर्यमापि । एतं त्रयोऽपीमसुं लोकं यज्ञं वावद्यात्तृह्यादयथानुष्ठानात् जगत्येकं व्यवहारप्रतिबंधरूपात् पांति । रक्षन्ति । तथेतिषामप्रशस्तान् क्षीणानपि पदार्थाश्चयन्ते । चातयन्ति । नाशयन्ति । उतापि चैतैः प्रेरितान्यच्युताच्युतान्यस्त्रावर्षण अत एव ध्रुवाण्यविलालानि मेघस्थोदकानि च्यवन्ते । च्यावयन्ति वेत्ते । अहोरात्रे वै मिचावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा । अच्युतानि ध्रुवाणि धनानि च्यवन्ते । कदेति उच्यते । हे मरुतः युष्मदीय ईमर्यं कालो दातिवारः प्रदेयजलः खंडितमेघो वा यदा ववृधे वर्धन्ते । तदा मिचादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापरेण जगद्रक्षन्तीत्यर्थः । यद्वा । दातिवारो दत्तवरणीयहविर्ब्रह्मणधनो यजमानो हे मरुतः ईमेनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अंतमापुः ।

ते धृष्णुना शवसा मूष्णुवांसोऽणो न द्वेषो धृषता परि षुः ॥ ९ ॥

न॒हि। नु। वः। म॒रुतः। अ॒न्ति। अ॒स्मे इति। आ॒रा॒त्तात्। चि॒त्। श॒व॒सः। अ॒न्तं। आ॒पुः।
ते। धृ॒ष्णु॒ना। श॒व॒सा। अ॒शु॒वांसः। अ॒र्णः। न। द्वे॒षः। धृ॒ष॒ता। परि। स्युः॥९॥

हे मरुतः वः शवसो युष्माकं संबन्धिनो बलस्यान्तमवमानमन्त्यतिक आरात्तास्त्रिहारादपि यद्वा। चिदिति कुत्सायां। अत्यन्तदूरात्। अस्मे अस्मां मध्य एकऽपि नु क्षिप्रं नद्यापुः। नैव खलु प्राप्नुवन्ति। संग्रहावसन्धिं च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। अथ परीक्षितं प्राप्तबलत्वमाह। ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण शवसन् बलेन शूशुवांसो वर्धमानाः अत एव धृषतापराभिभावकेन सामर्थ्येन द्वेषो द्वष्ट्यपि पुः। परिभवन्ति। वशीकुर्वन्ति। तच्च दृष्टातः। अर्णो नोदकमिव। यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिवर्तत तद्वत्। यस्मादेवं तस्मात्कवसोऽन्तं नापुः॥

वयमद्येत्यां दशमीमन्तमित आदित्ये अपत। तथा च सूत्रं। वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्टा इत्यसं यात्यादित्ये। आ० गृ० २. ६. १४. इति॥

व॒यम॒द्येन्द्र॒स्य प्रे॒ष्टा व॒यं श्वो वो॒चेम॒हि स॒म॒र्ये।
व॒यं पु॒रा म॒हि च नो॒ अनु॒ द्यून्त॒न् ऋ॒भु॒क्षा न॒राम॒नु ष्यात् ॥१०॥
व॒यं। अ॒द्य। इ॒न्द्र॒स्य। प्रे॒ष्टाः। व॒यं। श्वः। वो॒चेम॒हि। स॒म॒र्ये।
व॒यं। पु॒रा। म॒हि। च। नः। अ॒नु। द्यू॒न्। त॒त्। नः। ऋ॒भु॒क्षाः। न॒रां। अ॒नु। स्या॒त् ॥१०॥

अथास्मिन्दिने वयं यष्टार इन्द्रस्य देवस्य प्रेष्टाः प्रियतमा भवेम। यद्वा। प्रियतमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि। स्तोत्रं समर्था भूयात्म। किंच वयं श्वः परस्मिन्नपि दिने समर्ये। मह मर्या मर्या अस्मिन्नो यस्मिन् स समर्यो यश्च। तस्मिन्। संयामे वा। इन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि। किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीतिऽपि काले मद्भि महद्वलं नोऽस्मादर्थं वोचेमहि। तथा द्यून्दिवसानुनु। प्रतिदिवसमित्यर्थः। अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि। तत्तस्माद्भुक्षाः। महत्त्वमितत ऋभुक्षा उक्ता इति तन्नामसु पाठान्। महानिद्रो नरा मनुष्याणां मध्ये नोऽस्माननु स्यात्। अनु भवतु। अनुकुलमभिमतप्रदो वा भवतु॥

ए॒ष वः स्तो॒मो म॒रुत॒ इयं गी॒र्मादा॒र्यस्य॒ मा॒न्यस्य॒ का॒रोः।
ए॒षा या॒सीष्ट॒ त॒न्वे व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒ज्जनं॑ जी॒र॒दानुं॑ ॥११॥
ए॒षः। वः। स्तो॒मः। म॒रुतः। इ॒यं। गीः। मा॒दा॒र्यस्य॒। मा॒न्यस्य॒। का॒रोः।
आ॒। इ॒षा। या॒सीष्ट॒। त॒न्वे। व॒यां। वि॒द्यामे॒। इ॒षं। वृ॒ज्जनं॑। जी॒र॒दानुं॑ ॥११॥

एष इत्येकादशी व्याख्याता ॥ ॥५॥

यज्ञायज्ञेति दशर्चं चतुर्थं मृक्तमागस्थं माहृतं। अत्यात्मिस्त्रिष्टुभः। शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभन्तपरिभाषया जगत्। यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुभन्तमित्यनुक्रांतं॥ विशेषविनियोगो निगद्यः॥

य॒ज्ञाय॒ज्ञा वः स॒म॒ना तु॒तुर्व॒णि॒धिर्य॒धिर्य॑ वो दे॒व॒या उ॑ दधि॒ध्वे।
आ वो॒ऽर्वाचः॑ सु॒वि॒ताय॒ रोद॑स्यो॒र्महे॑ व॒वृ॒त्याम॒वसे॑ सु॒वृ॒क्तिभिः॑ ॥१॥
य॒ज्ञा॒य॒ज्ञा। वः। स॒म॒ना। तु॒तुर्व॒णिः। धि॒र्य॒॑धिर्य॑। वः। दे॒व॒याः। उ॒ इति॑। दधि॒ध्वे।
आ॒। वः। अ॒र्वाचः॑। सु॒वि॒ताय॒। रोद॑स्योः। म॒हे। व॒वृ॒त्यां। अ॒वसे॑। सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ ॥१॥

हे मरुतः वः समना समीकृतिर्यूनाधिकाभाववत्तया यद्वा यद्वा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुर्वणिस्त्रिष्टुभन्तपरिभाषया

माणा संभजमाना भवति । तूर्वाणस्तूर्वावन्निरिति यास्कः । नि० ६. १४. । तत्तथागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य विकल्पपरिहरिण समं कुरुथेत्यर्थः । किंच वो यूयं धियं धियं युष्मत्संबंधिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवया देवान्मापयितार एव संतो दधिध्वे । धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थहविराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुरुथेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुथ तस्माद्वो युष्मानर्वाचोऽस्मदभिमुखाना ववृत्वा । आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्योर्वावापृथि-
व्योर्मह महंतस्वस रचणाय प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति । सुविताय सुष्ठु व्याप्ताय । कैः साधनैः । सुवृक्तिभिः शोभनरवज्जैः स्तोत्रैः ॥

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इपं स्वरभिजायंत धूतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वंद्यासो नोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः । न । ये । स्वजाः । स्वतवसः । इपं । स्वः । अभिजायंत । धूतयः ।

सहस्रियासः । अपां । न । उर्मयः । आसा । गावः । वंद्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

ये मरुतो वव्रासो न । वव्रिरिति रूपनाम । रूपवत इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत् । यद्वा । अरू अपि मरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्मादां जायमानाः । अनन्यहेतुका इत्यर्थः । धूतयः कपनशीलाः संति इपमत्रं हविर्लक्षणमन्नसाधनं सखादिकं वा स्वः स्वयं चाभिजायंत । अभिलक्ष्य प्रादुर्भवति । ते वृष्टांतमुखे व्यूयंत । अपां नोर्मय उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः । तथा वंद्यासो बह्वीरादिप्रदत्वे स्तुत्या गावो न गाव इवासा समीप एवोचणो वृथ्युदकस्य संक्ताः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

सोमासो न ये सुतास्तृप्रांशवो हत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

एषामंसेषु रंभिणीव रारभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥ ३ ॥

सोमासः । न । ये । सुताः । तृप्रांशवः । हत्सु । पीतासः । दुवसः । न । आसते ।

आ । एषां । अंसेषु । रंभिणीऽडव । रारभे । हस्तेषु । खादिः । च । कृतिः । च । सं । दधे ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुता अभिपुतास्तृप्रांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिप वात्पूर्वमाध्यायनेन तृप्रावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिपुता रसभुताः पीतासः पीताः संतो हत्सु पातृणां हृदये दुवसो नासते परिचरत इवासते तद्वत् ये मरुतो यच्च आहतास्तृप्रावयवा भवति ध्यायमानाः संतो हत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरत इवासते । यद्वा । प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः परिचरत इव गमनादि चेष्टाः कुर्वन्त आसते । एषामंसेषु रंभिणीव युवतमांसालंबिनी योषिदवा रारभे । आरिभे । आसिष्यति अवलंबने सामर्थ्याच्छ्रयाख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तवाणकश्च कृतिः कर्तनी । खड्गलतादिश्च सं दधे । संधोयते । सम्यग्धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुत उक्तरूपाः आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविज्ञाता अचुच्यवुदृहानि चिन्मस्तो भ्राजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविज्ञाताः । अचुच्यवुः । दृहानि । चित् । मस्तः । भ्राजतऽदृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वयुक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्विन धमेन वा युक्ताः संतो दिवो शुभोकावृथानायसि नावा ययुः । अवापुःखमागच्छन्ति । हे अमर्त्या मरुतः, यूयं त्वनात्मना स्वयमेव कशया । वाङ्मासतत् । वाच

स्तुतिरूपया चोदत । प्रेरयत । स्तोतुमिति शेषः । ते च मरुतोऽरेणवोऽप्सपास्तुविज्राता बह्वयज्ञेषु प्रादुर्भूता
आज्वदृष्टयो दीप्ता एवभूताः संतो दृष्टानि चिदृष्टान्यपि पर्वतान्युच्युः । च्यावयति । चालयति ॥

को वोऽतमरुत ऋष्टिविद्युतो रजति त्मना हन्विव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रपा अहन्यो नैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अतः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रजति । त्मना । हन्वाऽडं व । जिह्वया ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽप्रपाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषणं विद्योतमानाः युष्माकमेतयुष्मासु मध्ये स्थित्वा कः
पुमान् रजति । चालयति । प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । त्मनात्मनैव । चालने दृष्टातः । जिह्वया
हन्विव ॥ द्विवचनस्याकारः ॥ हनु इव । तो यथा रमनया चान्वेत तद्वत् । यद्यप्येवं तथापि पामन्नाना तत्साध
नानां समस्यानां यामनि प्राप्ता समुद्यर्थं धन्वच्युतो न । धन्वश्चन्द्रोऽतरिणस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं
लच्यते । उदकस्राविणो मेघा इव । ते यथाकांच्यते तथा युष्मन्मत्तादिप्राप्तये पुरुप्रपा बहुविधं फलमितकन
यजमानः स्तोत्रैर्वर्जप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टातः । अहन्योऽहि भव एतशो नाथ इव । स यथा
शिशकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ६ ॥

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यच्छावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेपमणवं ॥ ६ ॥

क्व । स्विद । अस्य । रजसः । महः । परं । क्व । अवरं । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । च्यवयथ । विथुराऽडं व । संऽहितं । वि । व्यद्रिणा । पतथ । त्वेपं । अणवं ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यस्मिन्मुदकनिमित्तभूते सत्यायय आगच्छत अस्य रजसो वृष्ट्युदकस्य लोकस्य वा महो
महतः परं पारमतं क्व स्विद । कुत्रास्तीति । नास्तीत्यर्थः । तथावरमवाङ्माग आदिथ श्रु म्वित । कुत्रास्मि ।
आद्यंतं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । यद्यदा यूयं विथुरेव विथुराणि शिशिलानि तृणानीव महितमेकभूतमुदकं
च्यावयथ स्वस्थानाद्यालयथ तद्व्यद्रिणा वज्रेण त्वेप दीप्तमणवमुदकवतं मेघं वि पतथ । विशीर्णं पातयथ ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पूणतो न दक्षिणा पृथुजयी अमुर्येव जंजती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पूणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । अमुर्याऽडं व । जंजती ॥ ७ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं संबंधिनी सातिर्न संभक्तिरित्युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वद्गो रातिर्वृष्ट्यादि
विषयामवत्यमात्यवतीन्द्रादिसहायवती । यथा राज्ञिवामवान । सू० ४ ४ १ । इत्यत्रामगृह्योऽमात्यवचनः
तद्वत् । यद्वा । वः सातिः संविभक्तिर्नामवती । रोगवती न भवति । किन्तु स्वर्वती मुखवती त्वेषा दीप्ता
विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती कृषीवर्त्मः कर्षणवती । वृष्टौ सत्या कर्षतीति प्रसिद्धं । स्वविरोधि
पेषणवती वा । भद्रा भेदनीया सत्या । किंच पूणतो दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न दक्षिणैव तद्वत्समृद्धकरी
पृथुजयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी । किंचामुर्येवामुरस्य स्वभूता जजती सर्वानभिभवती शक्तिरिव । सा यथा
विध्योऽप्रह्वान्वक्षी दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्थमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तिर्यः । ईदृशी रातिरः
स्वभ्यमस्तिवति भावः ॥

प्रति षोभन्ति सिंधवः पविभ्यो यद्भियां वाचमुदीरयति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रति । स्तोभन्ति । सिंधवः । पविभ्यः । यत् । अभियां । वाचं । उतऽदीरयति ।

अव । स्मयन्त । विद्युतः । पृथिव्यां । यदि । घृतं । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुतसंबन्धिवज्रेभ्यः सिंधवः स्वदनशीला आपः प्रति षोभन्ति । प्रतिचलन्ति । कदा । यद्यदाभियामभ्रमवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणमुदीरयति उच्चारयति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामन्तरिक्षे । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तज्ञात । तत्राव स्मयन्त । स्मयन्ते । अवाऽपुष्णं प्रकाशन्ति । पृथिव्यामित्येतदुत्तरं वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां घृतं ऋरदुदकं मरुतः प्रुष्णुवन्ति प्रुष्णन्ति सिंचन्ति ॥ पुषेः क्रियादिकस्य व्यत्ययेन युः ॥ यदेवं तदन्वयः ॥

अमृतं पृथ्वीर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकं ।

ते सप्सरामोऽजनयन्ताभ्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

अमृतं । पृथ्वीः । महते । रणाय । त्वेषं । अयासां । मरुतां । अनीकं ।

ते । सप्सरामः । अजनयन्त । अभ्वं । आत् । इत् । स्वधां । इषिरां । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृथ्वीर्महत्वाता नानावर्णा । पृथ्वी वै पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. २. ११. ४. । पुष्टेः पुत्रा उपमासः । अ० ५. ५८. ५. । इत्यादिश्रुतः । तामेवांतरिक्षदं वतां केचिदाहुः । सा देवी त्वेषं दीप्तमयासां गतूणां मरुतामनीकं समूहमेकोनपञ्चाशत्संख्याकममुत । उत्पादितवतो । किमर्थं । महते रणाय संग्रामाय । मेघजयायेत्यर्थः । ते च मरुतः सप्सरामः समानरूपा हिंसका वा मेघानामभ्वं मेघं जनयन्ति । उत्पादितवन्तः । आदिदन्तरिक्षे-विषिरां सर्वरेष्टयां स्वधामसं सस्यादिसमृद्धिलक्षणं पर्यपश्यन् । परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

एष वः स्तोमी मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

एष व इति दशमी व्याख्याता ॥ ७ ॥

महश्चिस्त्वमिन्द्र पञ्चमं मृक्तमिन्द्रमागस्त्यं वैष्टुभं । द्वितीया चतुष्पदा विराट् अथ चतुष्पदा विराड्भुवः-रित्युक्तत्वात् विराजो दिशः । पि० ३. ५. । इति पिंगलनामिणं सूत्रितत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्तमणिका ॥ समूहं दशरात्रे द्वितीये कंदोमे मरुत्वतोय इदं विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूत्रितं । द्वितीयस्य शंसा महं महश्चिस्त्वमिन्द्र । आ० ८. ७. । इति ॥

महश्चिस्त्वमिन्द्र यत् एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥ १ ॥

महः । चित् । त्वं । इन्द्र । यतः । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरूता ।

सः । नः । वेधः । मरुतां । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यतः कारणादेतामहतो महश्चिन्महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात्त्वं निरपेक्षेणापि स्नेहात् त्वजसीति शेषः । अतः कारणात्तद्विदुः । चिदिति पादपुराणः । महतोऽपि त्वजसस्तथागतः । यद्वा । एतत्को-
धनाम । क्रोधाद्वा । वरुता वरिता रक्षितासि । भवसि । यद्वा । महतोऽपि त्यागावृथ्यादिविषयाद्वारयितासि ।
यस्मादेवं तस्मात् हे महतां वेधो विधातः स तादृशस्त्वं चिकित्वाश्चिन्तनावान्मदगुणविविधयज्ञानोपतः सतो
ऽस्मभ्यं सुखो मुखानि मरुदायसानि वृथ्यादिरूपाणि वगुष्व । देहि । तानि सुखानि तव हि प्रष्टा । तव खलु
प्रियतमानि । हिशब्दः अयमिन्द्रो मरुत्सत्वा । अ० ८. ७६. २ । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

अयुजन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्यं च ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीहस्य प्रधनस्य सातो ॥ २ ॥

अयुजन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्त्यं च ।

मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीहस्य । प्रऽधनस्य । सातो ॥ २ ॥

पूर्वमंत्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तं । अत्रेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते । हे इन्द्र ते मरुतोऽयुजन् । युज्यते । त्वया
युक्ता भवतीत्यर्थः । कीदृशास्ते । विश्वकृष्टीर्विश्वकृष्टयो राज्यत्वेन सर्वजनवतः किंच मर्त्यं च मर्त्येषु मर्त्यार्थं
निष्पिधो निःशेषेणोदकस्य सेतुन्नेघान्विदानासो जानानाः । किंच येषां मरुतां पृत्सुतिः सेना स्वर्मीहस्य
प्रधनस्य मुखसेतुः प्रकृष्टधनवतो वृथादिसंयामस्य सातो लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं
कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा । मुखेन मिहति जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य कृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य
संयामस्य सातो । मेघभेदनायति यावत् । येषामीदृशी सेनासि ते मरुतोऽयुज्यन्ति संबन्धः ॥

अम्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्विष्मातसे णुणुकानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वं । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । णुणुकान । आपः । न । द्वीपं । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिर्वशाख्यायुधविशेषोऽस्मै अस्मदर्थेर्मम्यक् । प्राप्नोति मेघममीपं । एवं च
सति मरुतोऽपि सनेमि । अज्ञायति षट् पुराणनामानोत्प्लुत्वात्सनेमीति पुराणनाम । पुराण चिरकाल
संगृहीतमभ्युदकं जुनन्ति । विपन्ति । वर्पतीत्यर्थः । वृथ्या सस्यादिसमृद्धौ सत्यामप्रियादिष्म । हि स्मेति
पुराणे । अग्निरप्यतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति णुणुकान्दीप्यमानो वर्तते । पश्चात्प्रयांसि चरपुरोडाशा-
दिहवीषि दधति । धारयति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपं । द्विपाश्वस्थोदकवान्यवतादि
द्वीपः । तं यथापो धारयति तद्वत् । यद्वा । आयुधमेवोच्यते । वशाख्यायुधविशेषोऽतमे काष्ठसमुद्भे णुणुका
न्दीपयन्नप्रियात् । चिच्छब्द उपमार्थे दधि चिदित्युपमार्थे । नि० १. ४. । इति यास्कनोपमार्थस्योक्तत्वात् । काष्ठं
ज्वलन्नपिरिव तद्वहीतो वर्तते । एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेतुकं । एवं च सत्यापो द्वीपमिव वृथ्युदकानि प्रयांसि
सस्याद्यज्ञानं दधति । धारयति । एतत्सर्वं महानुभावस्थेन्द्रस्यैः सामर्थ्यामितोद्भूतस्य श्रुतिः ॥

त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा औजिष्ठया दक्षिणयेव रातिं ।

स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्त वज्रिः ॥ ४ ॥

त्वं । तू । नः । इन्द्र । तं । रयिं । दाः । औजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिं ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः । स्तनं । न । मध्वः । पीपयन्त । वज्रिः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं तु । तुरवधारणे । त्वमेव तं रयिं त्वह्नानयोग्यं गवादिधनं दाः । देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बज्रप्रदः अतोऽतिमहत्तनं देहीत्यर्थः । वयं त्वोजिष्ठयोऽस्वितमया परिक्रमणार्हया दक्षिण्या समृद्धिसाधनया गवादिक्षणयत्स्विजमिव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा । दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारवज्ञव्यप्रदानेन बंधुं यथा वशीकुर्वति तद्वत्त्वं वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोर्धीतयुक्तेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ नायं त्वां सुतो येऽस्मादीयाः स्तोतारश्चकन्तं कर्मयते अस्तवन् । याः सुतयस्त्वामिवाकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेष्वंताङ्गुडि चङि रूपं । चङ्ङन्यतरस्यामिति चङः पूर्वमक्षरमुदान्तं ॥ त्वां होवादयो वाजैर्हविर्बर्हणैरग्निः पीपयंत । आप्याययन्ति । तत्र वृष्टांतः । मध्वो मधुरस्य सान्यस्य लाभाय वाजैः सारवज्ञिरन्नविशेषैः स्तनं न । तं यथाप्याययन्ति तद्वदर्थं त्वां बज्रकृतप्रदानाय सुत्या हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

त्वे रायं इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः ।

ते षु लो मरुतो मृळयंतु ये स्मा पुरा गातूयंतीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतुऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा । गातूयंतिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वे तव रायो धनविशेषास्तोशतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतेस्तोषः । क्वांसं शत्वं ॥ यद्वा । ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता मरुतस्तोशतमाः । तोशतिर्वधकर्मो नितोशयति निबर्हयतीति तन्नामसु पाठात् । तोशतमा हिंसितुमा अवर्षकाणां मेघानां । कस्य चिदृतायोः । अतमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञेच्छोर्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोहारः । ते मरुतो नोऽस्मान् सुष्ठु मृळयंतु । के ते । ये स्म ये खलु देवा व्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातूयंतीव । यज्ञगमनमिच्छंतीव । त आगत्य मृळयंतु ॥ ॥ ८ ॥

प्रति प्र याहीन्द्र मीळुषो नृन्महः पार्थिवे सदेने यतस्व ।

अथ यदेषां पृथुबुधास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्युः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीळुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदेने । यतस्व ।

अथ । यत् । एषां । पृथुऽबुधासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्युः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं मीळुष उदकसेतुसृजगन्नेतृवराकारान्वा महो महतो मेघान्प्रति प्र याहि । अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तं । गत्वा च पार्थिवे सदेने । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । तत्संबन्धिनि स्थाने यतस्व । प्रयत्नं कुरु । तेः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा । हविष्प्रदातृन् कर्मनिर्वाहकान्महतो यजमानान्प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सदेने देवयज्ञेने यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अधापि यदेषां त्वत्साहाय्यकारिणां महतां संबन्धिनः पृथुबुधामो विस्तीर्णमूला एताः पुषद्वर्णा गंतारो वासा अर्योऽरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्युः तिष्ठति मेघानाक्रमते । यद्वा । एषां महतां पृथुबुधामो बृहन्मूला एताः कृष्णवर्णा मेघा-
स्तिष्ठति । तत्र वृष्टांतः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न राजवीर्या यथा तिष्ठति तद्वत् ॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्वे आयातामुपन्दिः ।

ये मर्यं पृतनायंतमूर्मैर्ऋणावानं न पतयंत सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणां । एतानां । अयासां । मरुतां । शृण्वे । आऽयातां । उपन्दिः ।

ये । मर्यं । पृतनाऽयंतं । ऊर्मैः । ऋणाऽवानं । न । पतयंत । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते संबंधिनां घोराणां भयानकानां शब्दाभिमानानां वितानामितवर्णानामयासामयमानानां गमनशीलानां मरुतामायतामागतूणां मरुतामुपब्धिः । उप गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति वोपब्धिर्वाक् । शृण्वे । श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तुप्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यति । ये मरुतो मर्त्यं मरणधर्माणामूभिः स्वरचणीरुदकनिगमनसाधनेषां पृतनायतं पृतनामात्मन इच्छन्तं वैरिणं मेघं वा सर्गः छष्टेः स्वकीयप्रहार-विशेषैः पतयन्ति । पातयन्ति । जेषामेव ध्वनिः श्रूयत इत्यर्थः । पातने दृष्टान्तः । सर्गैर्छृण्वानं न ॥ छंदसीवनिपा-विति वर्णिप ॥ अणवन्तमधमवैरिणमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरति तद्वत् । एवमहानुभावा मरुतस्तवानुगा इतीदृशं श्रुतिः ॥

त्वं मानेभ्य इंद्र विश्वजन्त्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोऽञ्जयाः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इंद्र । विश्वऽजन्त्या । रद । मरुत्ऽभिः । शुरुधः । गोऽञ्जयाः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम् । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं । चिन्तनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ विश्वजन्त्या विश्वजन्त्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः शोषिका गोऽञ्जया गर्जितमुदकं वाये पुरतो यासां ता मेघपंक्ती रद । विलिख । विदारय । हे देव शीतमान त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैर्देवैर्मरुदादिभिर्हविर्गर्भवा स्तवसे । स्तूयसे ॥ उभयत्र कर्मणि कर्तुप्रत्ययः ॥ विद्या-मेत्ययं व्याख्यातः ॥ ॥ ९ ॥

न नूनमस्तीति पंचर्वं पठं मुक्तमागस्थमिंद्र । अत्रानुक्रमणिका । न नूनं पंचागस्थमिंद्रं हविषि मरुतामुद्यत इंद्रागस्थयोः संवाद एंद्रस्तावाया तृतीया चंद्रवाक्यं चतुर्थी चादां बृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति । मुक्तस्य द्वाग-स्थसंवादरूपत्वादाया तृतीया चतुर्थी चंद्रवाक्यं । अतस्तासां यस्यवाक्यन्यायिन स अयिः । शिष्टे अगस्थ वाक्ये । अतस्तयोः स एवपिः । आया च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः । अत्याविशेषास्त्रिष्टुप ॥ विशिष्यविनियोगो निगिकः ॥ अत्र यास्कः । अगस्थ इंद्राय हविर्निर्हय मरुद्भिः संप्रदित्वां चकार स इंद्र एतत् परिदेवया रक्तं । नि० १. ५. । इति ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तुवेद यदङ्गुतं ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनं । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अङ्गुतं ।

अन्यस्य । चित्तं । अभि । संऽचरेण्यं । उत । आऽधीतं । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इंद्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमस्य नास्ति । नूनमत्र विचिकित्सायं । अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये अ इति दर्शनादत्राद्येति गम्यते । तथा श्वोऽपि नून नो । उग्रश्वोऽवधारणे । अस्तनमपि नैव नास्ति । अथ यथास्मदर्थमिह प्रसक्तमर्थं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति भाषः । यदङ्गुतमन्यस्य निहण्यान्यस्य दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद । यद्वा । यदङ्गुतं भर्तव्यं कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अथ श्वो वा लभ्यत इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्यस्य चित्तं मानसं जानातीति शेषः । उतापि चाधीतमाध्यातं चिंतितमपि न दृश्यं किमु सङ्गच्छतं वि नश्यतीति ॥

किं न इंद्र जिघांससि भ्रातरो मरुत्स्तव ।

नेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किं । नः । इन्द्र । जिघांससि । भातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरणी । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे इन्द्र नोऽस्मान्नपराधिनः किं जिघांससि । हंतुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतस्तव भातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुता-
मिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवादिगर्भे उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणिषु प्रसिद्धा । संतु भातरस्तस्य किमिति
अत आह । तेभिस्तीर्मरुद्भिः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं तेः सह युद्धं वा । नोऽस्मान्
समरणे संयामे मा वधीः । मा हिंसोः । यद्वा । नुप्रो दृष्टांतः । संयामे यथा विरोधिणं हंसि न तथा
स्मानिति ॥

किं नो भातरगस्त्य सखा सन्नति मन्यसे ।

विद्महि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किं । नः । भातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्महि । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । हे भातः हे अगस्त्य । हविप्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परपकारत्वाद्भ्रातृत्वं । तादृशस्त्वं
सखा सन्नतिर्वाहितकार्यपि सन्नोऽस्मात्किमिति मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुष्ये । अपन्नपसि । नायमपन्नापः
किंतु तथ्यमेवति चेत् उच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मानसं यथा यथावस्तु विद्महि । जानीमः । कथं जानीयति
उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मदर्थं निरुपमस्मभ्यं दातुं नेच्छसि । इदमर्थं ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं समग्निमिंधतां पुरः ।

तच्चावमृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहे ॥ ४ ॥

अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इंधतां । पुरः ।

तच्च । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहे ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः । हे अस्त्रिजो यूयं अगस्त्योऽंगीकृतवान् तस्मादेदिमरं कृण्वंतु ।
संमार्जनपर्युच्छादिना परिचरंतु । तथा पुरः पुरस्तादपिमाहवनीयादिकं समिंधतां । इधमग्नेपेण प्रज्वालयंतु ।
तच्चावमृतस्यामरणलक्षणस्य वेदस्य चेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ते त्वदीयं त्वं चाहं च तनवावहे ॥
अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टं । तच्च वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत ।
आवां पत्नीयजमानी अध्वर्युयजमानी वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहे ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः ।

इंद्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाधु प्राणान् ऋतुया हवींषि ॥ ५ ॥

त्वं । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनां । त्वं । मित्राणां । मित्रऽपते । धेष्टः ।

इंद्र । त्वं । मरुतऽभिः । सं । वदस्व । अध । प्र । अशान् । ऋतुऽया । हवींषि ॥ ५ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे वसूनां वसुपतेऽतिप्रभुतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामित्वं हे इंद्र त्वमीशिषे ।
ईश्वरो भवसि । सर्वस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां वज्रत्वं नित्यं संबंधश्च प्रतिपद्यते । यद्वा । हे वसुपते वसूनामीशिष इति
योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे मित्राणां मित्रपतेऽस्मादादिमित्रस्य नित्यं पाणकेन्द्र त्वं

धृष्टः । सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि । हे इंद्र त्वमुक्तमहिमस्त्वं महद्भिः जं वदस्व । तैः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व । अधापि च त्वमृतुथा अतावती । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तथागकाले हवीष्याश्चर्वादीनि प्राशान् । प्रकर्षेण भुञ्ज्व ॥ १० ॥

प्रति व इति षडृचं सप्तमं मुक्तमागस्यं चैष्टुभं मासतं । आये दे केवलमासते । शिष्टाश्चतस्रो महत्सुदिन्द्रदे-
वताकाः । प्रति वः परमासतं तु चतस्रोऽत्या महत्त्वतीया इत्यनुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां ।

रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्चान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहं । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिं । तुराणां ।

रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वं । अश्चान् ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्मानहं प्रत्येमि । अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा नमस्करेण हविषा वा । नम इत्यन्ननाम । तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां स्वरमागानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिसमनुयहबुद्धिं भिक्षे । याचे । इंद्रस्यैव पुनर्हविष्प्रदानादिदं याच्यते । किंच हे मरुतः यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसेत्यंभुताः संतो हेळः । क्रोधनामितत । क्रोधं युष्म-
दभिक्रमजनितं नि धत्त । निरुष्टं धारयत । त्यजतेत्यर्थः । तथाश्चान्वि मुचध्वं । रघेभ्यो विद्योजयत । क्रोधा-
त्युत्तममं मा कुर्वतेत्यर्थः ॥

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्टा नमस इवृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।

उपे । डे । आ । यात । मनसा । जुषाणाः । यूयं । हि । स्थ । नमसः । इतू । वृधासः ॥ २ ॥

हे मरुतः एष वः स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारो वो युष्माकं । युष्मदर्थं इत्यर्थः । कीदृशोऽयं । नमस्वान् । नम इत्यन्ननाम । हविर्लेखणात्प्रत्येन । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हस्तिरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच हृदा तष्टो युष्मद्विवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवा देवगणैः । मनसास्मदनुयहवता चित्तेन धायि । धारयतां । तदर्थं मनसादरया बुद्ध्या जुषाणा इमेनं स्तुतिं तद्विषयं सेवमाना उपा यात । उपागच्छतेव । मा विनंभं कुर्वत । यूयं नमसोऽन्नस्य हवीरूपस्य वृधासः स्थ ह । वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गंत व्यमेव । इत्यूरणः ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळयंतु स्तुतो मघवा शंभविष्टः ।

ऊर्ध्वा नः संतु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयंतु । उत । स्तुतः । मघवा । शंभविष्टः ।

ऊर्ध्वा । नः । संतु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

हे मरुतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्मान्मृळयंतु । मुखयंतु । उतापि च मघवा । मघमिति धननाम । अस्माहातव्यवज्रधनेन, तद्वानिन्द्रः स्तुतः शंभविष्टः मुखस्य भावायतुतमः सत्तस्मान्मृळयंतु । किंच हे मरुतैः नो ऽस्माकं जिगीषा ॥ जिगीषतिर्गतिकर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्तवान्युत्तरजानुभूयमानानि विश्वा सर्वास्माहानि दिवसान्यूर्ध्वीव्रितान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वोक्तृष्टानि कोम्या काम्यानि स्पृहणीयानि वनानि

सर्वैः संभजनीयानि संतु । जिगीषन्ते तु मिष्टानि जेतव्यानि च संत्विति वा योज्यं । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयन्ति त्वयर्थः ॥

अस्माद्दहं तविषादीषमाण इन्द्राद्भिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥४॥

अस्मात् । अहं । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यं । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥४॥

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मात्प्रसिद्धान्तविषाद्वलवत् इन्द्रात्सत्सकाशाद्भिया भीतिषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः तथा रेजमानो वेपमानश्चाभवम् । ततश्च किमायातमिति अत आह । यानि युष्मभ्यं हव्या हवीषि निशितानि संस्कृतान्यासन् तानि तान्येवारे चकम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रभयात् । अतो नोऽस्मान्नपराधिना मृळत । मृळयत । सुखयत ॥

येन मानासश्चितयंत उस्मा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनां ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उय उयेभिः स्थविरः सहोदाः ॥५॥

येन । मानासः । चितयंते । उस्माः । विऽउष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनां ।

सः । नः । मरुतऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उयः । उयेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥५॥

हे इन्द्र येन शर्वसा बलभृतेन त्वयानुगृहीता मानासो मान्यास्त्वयाभिमानिता वोस्मा रश्मयः शश्वतीनां नित्यानां बङ्गीनामुपसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयंते चितयंते प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ति । ऐन्द्रां दिशि तेनैवानुगृहीता उपसो रश्मय उन्नच्छन्तीति प्रसिद्धं । हे वृषभ वर्धितरिद्र स तादृशस्त्वं मरुद्भिः सहितः श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं धेहि । स्थापय । देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं । उय उन्नूर्णवलः सहोदाः । पराभिवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य दाता स्थविरः पुरातनः । कीदृशैर्मरुद्भिः । उयेभिः क्रूरबलैः । एवंमहान्भावोऽन्नं देहि ॥

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृभवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रक्तेभिः सासहिर्देधानो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥६॥

त्वं । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुतऽभिः । अवयातहेळाः ।

सुऽप्रक्तेभिः । ससहिः । देधानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

हे इन्द्र त्वं पाहि । रश् । कान् । सहीयसो नृन् सहस्वितमांस्त्वदन्यहेणातिप्रवृत्तबलान्नेतृन्मनुष्यान्स्नान् मरुतो वा । किंच मरुद्भिः साकमस्मात्स्ववयातहेळा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच सुप्रक्तेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह सासहिः शत्रूणामभिभविता सन्दधानोऽस्मदभिमतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥११॥

चित्रो व इति तृचात्प्रकमष्टमं सूक्तमागस्थं मारुतं गायत्रं । चित्रलृचं गायत्रमित्यनुक्तमणिका ॥ त्रैगिखी विशेषविनियोगः ॥

चित्रो वोऽस्तु यामश्चिच ऊती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥१॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चिचः । ऊती । सुऽदानवः । मरुतः । अहिऽभानवः ॥१॥

हे मरुतः वो युष्माकं यामोऽस्म्यन्नागमश्चित्रायनीयः पुण्य आश्चर्यभूतो वासु । भवतु । न केवलमागम-
नमेव चित्रं किंतु हे सुदानवः शोभनदाना हे अहिभानवोऽहीयमानप्रकाशाः युष्माकं संबन्धी चित्रः स आगम
ऊर्ध्वी रक्षणाद्येष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु । तद्वागमनं शोघमसु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुतं चञ्जती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुदानवः । मरुतः । चञ्जती । शरुः । आरे । अश्मा । यं । अमस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः वो युष्माकं संबन्धिन्यञ्जती प्रसाधयती स्वतेजसा स्वात्मानमलंकुर्वती
प्रसिद्धिं प्राप्तुवाना वा सा प्रसिद्धा शरुर्हिंसका अष्टररि दूरे भवतु । तथा यमस्यथ क्षिपय सोऽश्मा
व्यापक आयुधविशेष आरे । दूरनामितत । दूरे भवतु । मां न प्राप्नोतु । यद्वा । अरिशब्द आराक्शब्दपर्यायः ।
स च दूरे समीपे च वर्तते । अच समीपवचनः । यमस्यतोऽन्यमस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन
आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

तृणस्कंदस्य नु विणः परि वृक्तं सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणस्कंदस्य । नु । विणः । परि । वृक्तं । सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदानाः यूयं तृणस्कंदस्य तृणवृक्षलज्जम्भावस्य शुध्यमाणस्य वा मम विणः
पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा नु क्षिप्रं परि वृक्तं । परिवर्जयत । बाधापरिहरिण रक्षत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्या-
सुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत । किंच नोऽस्मान् ऊर्ध्वान् कर्त । कुरुत । जीवसे चिरजीवनाय ॥ ॥ १२ ॥

गायत्सामेति त्रयोदशर्चं नवमं मृक्तमागम्यं वैष्टभमिन्द्रं । गायत्सामोनेत्यनुक्रांतं ॥ समुक्ते दशरात्रे तृतीये
कंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । तृतीयस्यैन्द्रः स्वाहा गायत्साम
। आ१८. ७. इति ॥

गायत्साम नभन्यं यथा वेरचीम तद्वावृधानं स्वर्वत ।

गावो धेनवो वहिष्यदध्या आ यत्सद्धानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । साम । नभन्यं । यथा । वे । अचीम । तत् । वृधानं । स्वः । ऽवत ।

गावः । धेनवः । वहिषि । अदध्याः । आ । यत् । सद्धानं । दिव्यं । विवासान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मो नभत्यर्दतीति
वधकर्मसु गणनात् । तादृशं साम हे इन्द्र यथा वेः धेन प्रकाशेण वेत्ति तथा गायत । गायत्युन्नाता । तत्तस्मा-
द्यतः क्षीति ततः कारणाद्वृधानं वर्धमानं स्वर्वत फलभूतिन स्वर्गेण तद्वृक्षस्य यथा वेः तथाचीम । पुत्रयाम ।
शंसामेत्यर्थः । स्तुतमनुशंसतीति न्यायात् । यद्वा । तदुक्तलक्षणं साम वृधानं सर्वत्र यथा भवति तथाचीम ।
किंच धेनवो दोग्ध्रोऽदध्या अहिंसिता गावो यद्वहिषि सद्धानं मीदतं दिव्यं दिवि भवमिन्द्रं त्वामा विवा-
सान् । विवासतिः परिचरणकर्मो । आगत्य परिचरन्ति चीरं दुहन्ति तथाचीम ॥

अर्चैवृषा वृषभिः स्वेदुहर्ष्यमृगो नाशो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मंद्युर्मनां गूर्तं होता भरते मर्यो मिथुना यजचः ॥ २ ॥

अर्चैत् । वृषा । वृषभिः । स्वऽदुहर्ष्यः । मृगः । न । अश्वः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मंद्युः । मनां । गूर्तं । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजचः ॥ २ ॥

वृषा इविषां वर्धितायं यजमानः स्वेदुहर्ष्यः स्नायन्निदुहर्ष्यः । यद्वा । स्वयंप्राप्तिधकं इत्यं येषं तावृषीः ।

वृषभिवर्षकैर्हविष्प्रदानुभिरध्वर्वादिभिर्विशिष्टः सन्नर्चत । अर्चयतीन्द्र । यद्वा । वृषा फलस्य वर्षतायमिन्द्र उक्तलक्षणीरध्वर्वादिभिरर्चते । यद्यस्मादग्नौ व्यापकः पानावयं धावन्मृगो न हरिणादिरवायमिन्द्रोऽग्नौ ऽग्नश्चोन्नतः सन्नति जुगुर्यात् । अत्यर्थमुयुक्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुयुक्ते तथाय-
मिन्द्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति । यद्वा । अयमिन्द्रो यद्यग्नौ मृग इवाति जुगुर्यात् भक्षयेत् तथार्चतो-
त्यर्थः । किंच हे गूतोर्गूतोर्इदं मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मन्दयुः सुतियुक्तो मर्यां होता मानुष एतन्नामक
अस्त्रिग्यजत्रो यागनिष्पादकः सन्निधुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनी वा
वायापतिरूपः सन् प्र भरते । प्रकीर्णं संपादयति । तस्मादर्चतीत्यर्थः ॥

नल्लङ्घिता परि सद्य मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रंददृष्टो नयमानो स्वप्नौरंतर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥३॥

नक्षत् । होता । परि । सद्य । मिता । यन् । भरत् । गर्भ । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रंदत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अंतः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥३॥

होता होमनिष्पादकोऽयमप्रिमिता परिमिता सद्यः सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि परं यन् परितो गच्छन्वत । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबन्धिनं पृथिव्या भुम्याश्च संबन्धिनं गमं गर्भस्थानीयमम्रं हविर्लक्षणमा भरत । आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा । संवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भुम्यामुत्पन्नमित्यर्थः । यदा । संवत्सरसंबन्धिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतति श्रुतः । तथा कृत्वा क्रंददद्यः । सुप्तोपममेतत् । अथ इव क्रंदति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानो नयदिद्राय हविर्भारं । किंच गौर्गतोदुक्तो वृष इव रुवत । रीति । शब्दायति । किं कुर्वन् । द्रुतो न वासीहरो द्रुत इव रोदसी रोदस्योर्वावापृथिव्योरन्तर्मध्ये रोदस्योरन्तरा वाक् सूयमानः सुषन् वा देवाश्चरत । चरति । गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय दुर्लोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तः कर्तरि कर्मणि वा क्लिप्त-चोत्यादिना क्लिष्टोर्घां प्रसारणाभावश्च ॥

ता कर्मावतारास्मै प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भवन्ते ।

जुजोषदिन्द्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्टाः ॥४॥

ता । कर्म । अर्षऽतरा । अस्मि । प्र । च्यौत्तानि । देवऽयंतः । भरंते ।

जुजोषत् । इंद्रः । दस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥४॥

ता तान्यपतरार्पतराणि व्याप्ततराणि वा हवींष्यस्मा इन्द्राय तदर्थं कर्म । कुर्मः । संपादयामः ॥ कृज-
श्रृङ्गादंसे वर्तमानार्थे लुङि मन्त्रे घसति च्लुङ्क । कंदस्युभयथेत्प्राधधानुक्लेन कित्त्वाभावाद्गुणः ॥ र्थात्ताणि
च्यार्वयित्रीणि दृढाणि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयाणि सामर्थ्यानि वा देवयंतो देवानात्मान इच्छंतो यज-
मानाः प्र भरते । प्रकर्षेण संपादयति । तद्वद्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः । द्वावर्षा दर्शनीयतेजाः शबूपस्यण-
बलो वा नासत्येव नासत्याविवाश्चिनाविव । तौ हि द्यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव मुग्ध्यः मुग्ध्यः मुखेन गंतुं
शक्वो रथेष्टा रथे वर्तमान एवभूतः सञ्जोषत । अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवतां ॥

तमुं दृहीदं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्ठाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वषणान्ववृषश्चिह्नमंसो विहंता ॥ ५ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । इंद्रं । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषणऽवान् । वववृषः । चित् । तमसः । विऽहन्ता ॥ ५ ॥

तमु तमेवेदं सुहि । हे होतः सुतिं कुष । किमस्याधिक्यमिति उच्यते ॥ यो ह यः खलु सत्वातिप्रभुतबलः । यद्वा । सत्वा सादकः शत्रुणां । यस्य शूरः शौर्योपेतो मघवा बलवानन्नवान्वा । यस्य रथेष्टा रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचक्षित प्रत्यभिमुखं योदुरपि योधीयान योद्धतमः ॥ प्रतिपूर्वादचतेः क्रियताम्पन्नकारात्कर्म अच इत्यकारलोपे चावति दीर्घः । अचिच्छकं दस्य सर्वनामस्थानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ वृषणवान् । वृषाणो वृषितारो मञ्जादयः । तद्वान् । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथः । अ० २. १६. ६. इति हि निगमः । तथा वववृषाश्च तमम आवरकस्यापि तमसो मेघादेर्विहंता विशेषेण घातकः । यस्मादेवंमहानुभावः तस्मात्सुहि ॥ ॥ १३ ॥

प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कस्येऽ न्नास्मि ।

सं विव्य इद्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्यां ॥ ६ ॥

प्र यत् इत्था । महिना । नृभ्यः । अस्ति । अरं । रोदसी इति । कस्येऽ इति । न । अस्मि ।

सं । विव्ये । इद्रः । वृजनं । न । भूमं । भर्ति । स्वधाऽवान् । ओपशं इव । द्यां ॥ ६ ॥

एष इद्रो महिना महत्त्वेन स्विष्टयेण नृभ्यो नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्राप्तं प्रभवति ईष्ट स्वर्गादिप्रदाने रचितं अस्मि रचकायेंद्राय रोदसी यावापुथिव्यौ कर्ष कल्पयते सती संचाराय नार नान् । न पर्याप्ति । जगतोऽधीशस्येंद्रस्य संचारायात्पत्वाद्यावापुथिव्यौ न पर्याप्त इत्यर्थः । स्पृष्टादपि स्रष्टुर्मेहृमोऽधिकत्वादिति भावः । अयमिन्द्रो वृजनं न भूम भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव ॥ वृजः कर्तृनार्थस्येद रूपं ॥ तदिव तथावावृणोति तथायमपि स्वतेजसा सं विव्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावान्न वान् वृष्टिलक्षणोदकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । विभर्ति । धारणे दृष्टातः । ओपशमिव । ईष्टदृष्टत इत्योपश शृंगं । तदुपम इव । यद्वा । परस्परं समीपे वर्तमानं चित्ततरिचाख्यं लोकद्वयमोपशं । तदिव द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्तीत्यर्थः ॥ भृजो लटि क्तांदसः शपो लृक् ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथितं परितंसयध्यै ।

सजोषस इद्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदति वाजैः ॥ ७ ॥

समतऽसु । त्वा । शूर । सतां । उराणं । प्रपथिन्ऽतमं । परिऽतंसयध्यै ।

सऽजोषसः । इद्रं । मदे । क्षोणीः । सूरिं । चित् । यो अनुऽमदति । वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतं समत्सु संयामिषु सतां त्वाग्निवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनामुराणमुकृष्यतिप्रभुतान् बलादीनि कुर्वानं प्रपथितं प्रकृष्टमार्गतमं मुकृतिनामुत्तममार्गभुतमिद्रं शत्रुणां दारकं त्वा त्वां परितंसयध्या अवतंसिकर्तुं भुषणीकर्तुं । भुषयितुं वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह भवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोष्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतन्ते । कीदृशास्ते । ये वाजिर्बलिरनुमदति अनुकूलं मादयति संयामे मरुतस्तमेव स्वामिनं कृत्वा मादयति । हर्षयतीत्यर्थः । यद्वा । ये यजमाना वाजिर्हविर्भिर्मादयति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभुता अस्विजो यजमानभुताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागेपुक्कलक्षणाविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतन्ते ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यन्न आसु मदति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोषा भूद्गैः सूरिंश्चिद्यदि धिषा वेपि जनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शं । सर्वना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु । मदति । देवीः ।

विश्वा । ते । अनु । जोषा । भूत् । गौः । सूरिन् । चित् । यदि । धिषा । वेपि । जनान् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवा ह्येवं हि सति तेऽतव संबन्धीनि सवनानि । सूयते सोमोऽचेति सवनानि सोमयागाः । ते
 शं मुखकरा भवन्ति । कथं सति । यद्यदि देवीर्देव्यो द्योतमाना आपः समुद्र उदकसमुद्रवणापादानभृते
 ऽतरिषु आसु प्रजासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदन्ति मादयन्ति ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ यदा प्राक्षुपकारार्थं
 वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकाणि तदा खलु तव सोमयागाः मुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन
 यागातिवर्तयेत्यर्थः । किंच हे इन्द्र विश्वा गौः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वक्ति त्वामनुक्रमेण जोष्या जोषणाहं
 प्रोणयित्री भूत । भवति । कदा । यदि सुरीक्षित स्तोत्रादिप्रेरयितुं स्तोत्रजनानपि धिषा धिषण्या प्रज्ञया
 वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेधि कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वर्था भवति ॥

असाम यथा सुखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इंद्रो वंदनेष्टास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥ ९ ॥

असाम । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नरां । न । शंसैः ।

असात् । यथा । नः । इंद्रः । वंदनेऽस्याः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

हे एनेश्चैन्द्र यथा सुखायः शोभनस्वरूपसहायवन्तोऽसाम भूयास्त किंच स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः
 शोभनाभीष्टाश्चासाम । किमिव । नरां न शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसन्तिरेव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः
 शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् । इदानीं परोक्षेणाह । गोऽस्त्रभ्यमिन्द्रो वंदनेष्टा अस्त्रास्तुतां वर्तमानः संसुरो न
 त्वरमाण इव गोऽस्त्राकं कर्मोक्थोक्थैः शस्त्रैर्नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सत्तस्त्रदीयेन कर्मणा फलप्रा-
 पयिता यथासत् भवेत् । हे अस्त्रिजः तथा कुर्वतेति शेषः ॥

विष्पर्धसो नरां न शंसैस्माकासदिंद्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्पेति सुशिष्टौ मध्यायुव उपं शिष्टान्ति यज्ञैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नरां । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इंद्रः । वज्रऽहस्तः ।

मित्रऽयुवः । न । पूऽपेति । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उपं । शिष्टान्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्यधान्नरान्यथा विसर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वदयमपीन्द्र शंसैः स्तुतिभिः सखायो
 वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्तो विरोधिश्चक्षणाय सर्वदा वज्रधारीन्द्रोऽस्माकमसत् । विसर्धमनुकूलो
 भवतु । किंच मित्रायुवो न मिषेच्छवो हितैषिण इव सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पेति पुरः स्वामिनं यथाभि-
 मतदानेन पुजयन्ति तथा मध्यायुवोऽस्माकं श्रियां यशसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्यादयो
 यज्ञैर्यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिरेव शिष्टान्ति । उपेत्य यजन्ति । शिष्टान्तिर्दानकर्मा ॥ ॥ १४ ॥

यज्ञो हि ष्मेद्रं कश्चिदंध्रुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छा तातृषाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इंद्रः । कः । चित् । अंध्रन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छ । तातृषाणं । ओकः । दीर्घः । न । सिध्रं । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

कश्चिदध्रुवो यज्ञवान् यज्ञानुशास्त्रधनं वर्धयन्भवति । इन्द्र यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कृद्विजग-
 तिसु कश्चिन्नमसा केवलेन परियन् परितो गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन्वर्तते । यद्वा । परि वर्जनार्थः ।
 वर्जयित्वा गच्छन्नेदं प्राप्नोति । तच्च वृष्टांतः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छाभिमुख्येन समीपे वर्तमानमोकः पानी-
 यादिकं सदनं तनुषाणं पिपासायुक्तं यथाविश्वेन प्रीणाति । स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः । तद्वदध्रुवः

कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य वृष्टांतः । दीर्घो न वक्रत्वेनातिदूरोऽध्या मार्ग इव । स यथा सिधं
फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषमा कृणोति अर्वाकुरोति नीचैः करोति । वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद्य
अमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेदं तर्पयति । तद्विलक्षणम् वर्जयत्येव ॥

मो घू०णं इंद्राच्च पृ०त्सु दे०वैरस्ति हि स्मा० ते शु०ष्मिन्नाव०याः ।

म०हश्चि०द्यस्य मी०ऋषो० य०व्या ह०विष्म०तो म०रुतो० वंद०ते गीः ॥१२॥

मो इति । सु । नः । इंद्र । अच । पृत्सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अव०याः ।

म०हः । चित् । यस्य । मी०ऋषः । य०व्या । ह०विष्म०तः । म०रुतः । वंद०ते । गीः ॥१२॥

हे इंद्र अच पृत्स्वेषूपस्थितेषु संयामेषु वृष्टार्थं मेघजयेषु देवैर्मरुदादिभिः सह नोऽस्मान मो पु मेव
त्याचीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यस्वेत्यर्थः । हे शुष्मिन् बलवानिन्द्र अस्ति हि स्म ते । अस्ति हि स्म तव खलु ।
तव किमस्तीति उच्यते । अवया अवयजनं अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुदाः पृथगप्यस्ति
हविर्भागः । केवलं मरुदा एव दीयते नास्मभ्यं अतः कथं योक्तव्यमीति न मंतव्यमित्यर्थः । यदा । अवयाः
शत्रूणां वर्जनाय गता वज्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मी०ऋषो हविष्प्रदातुः । यदा ।
एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणं । यस्य मम यव्या फलनिंदणं वा सह मिश्रयंती गीः स्तुतिगम्यादिरूपा वाङ्मह
श्चिन्महतोऽपि मी०ऋषः सेकृन् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतो मरुतो वंद०ते स्मा०ति ॥

अथ त्रयोदश्या मुक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयते ॥

ए०ष स्तोमं इंद्र तु०भ्यम०स्मे ए०तेन० गा०तुं ह०रिवो० विदो० नः ।

आ० नो० व०वृ०त्याः मु०वि०ताय० दे०व वि०द्यामे०षं वृ०जनं० जी०रदा०नुं ॥१३॥

ए०षः । स्तोमः । इंद्र । तुभ्यं । अस्मे इति । एतेन । गातुं । हरि०वः । विदः । नः ।

आ । नः । व०वृ०त्याः । मु०वि०ताय० । दे०व । वि०द्यामे० । इ०षं । वृ०जनं० । जी०रदा०नुं ॥१३॥

हे इंद्र एष स्तोम इदानीकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषस्तुभ्यं त्वदर्थं । हे हरिवो हरिभ्यां तद्विज्ञे एतेन
स्तोत्रेण गमनेन वा नोऽस्मादीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः । विदस्व । विदित्वा च हे देव मुविताय मुहिताय
शोभनगमनाय वा नोऽस्माना ववृत्याः । आवर्तस्व । अस्मायां प्रत्यागच्छ । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥ १५॥

त्वं राजेति दशर्चं दशमं मुक्तामागस्त्यमिन्द्रं वैष्णवं त्वं राजा दशैत्यनुक्रांतं । पृथ्यं पठेह स्तोमवृद्धो स्तोमा
तिशंसनार्थं होचकैरित्युक्तं । इंद्राणि वैष्णवान्यमरुक्त्वा न्यायपरं । आ० ७. १०. इति सूत्रं ॥

त्वं राजे०द्र ये च० दे०वा र०क्षा नृ०न्पा०त्य०सुर० ज्वम०स्मान् ।

त्वं सत्प०तिर्म०घवा० न०स्तरु०च०स्त्वं स०त्यो व०स०वानः स०हो०दाः ॥१॥

त्वं । राजा । इंद्र । ये । च । दे०वाः । र०क्षा । नृ०न् । पा०हि । अ०सुर । त्वं । अ०स्मान् ।

त्वं । सत्प०तिः । म०घ०वा । नः । तरु०चः । त्वं । स०त्यः । व०स०वानः । सहो०दाः ॥१॥

हे इंद्र त्वं राजाधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच ये देवा मरुदादयः सन्ति तेषामपि विशेषणं । अतो हे
असुरैः शत्रूणां निरसितः त्वं नृनस्मान् कर्मनेतृन्त्यजमानान् च । पालय । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च
सत्यतिः सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवानोऽस्माकं तरुचसारथिता पापात् किंच त्वं सत्यो
ऽबाध्यः संत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं कादयन् वसुनि प्रा कुर्वन् स्तोतृभ्यः सहोदाः सहसो बलस्य
दाता भवेति शेषः ॥

दनो विशं इंद्रं मृधवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत्तं ।

अणोरपो अनवद्याणा यूने वृचं पुरुकुत्साय रंधीः ॥२॥

दनः । विशः । इंद्र । मृधवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत्तं ।

अणोः । अपः । अनवद्य । अणाः । यूने । वृचं । पुरुकुत्साय । रंधीः ॥२॥

हे इंद्र त्वं वृचसंबन्धमुराणां पुरमेदमसमये मृधवाचो मर्षणवचना विशस्तदीयाः प्रजाः शर्म मुख्यं यथा भवति तथा दनः । अदमयः ॥ दमेरिदं रूपं ॥ यद्वा ॥ वर्णव्यत्ययः ॥ नदः । अनदः । अशब्दयोऽसुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दमकरोः । कदेति आह । यद्यदा शारदीः प्रत्ययाः । यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षकः । संवत्सरपर्यंतं वृढीकृता अपि । सप्त पुर एतत्संख्याकाः पुरीर्दत्तं अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः । वृणातिर्लङ्घि क्कादसो विकरणस्य लुक् । रात्सस्व । पा० ८. २. २४. । इति नियमात् तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे अनवद्य कातरत्वानिंदावन हे इंद्र अणां अरणशीला अपस्तदीयदुर्गस्थानान्युदकाश्रयाणि तटाकादीनृणोः । अगमयः प्रावर्तयः । भप्राव्य-करोः । एवमुपद्रुत्य पुरुकुत्सायैतन्नाम्नै राक्षे यूने नित्यतरुणाय तदर्थं वृचमेतन्नामकमसुरं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमेतिहासिकपद्यः ॥ निरुक्तकृद्वा तु हे इंद्र मृधवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनः । अदमयः । अशब्दयो वा । अमर्षय इत्यर्थः । कदा । यद्यदा सप्त पुरः शारदीर्दत्तं मर्षणत्वभावान्प्रत्य-यान् वृत्त्या जगत्पूरकान्निधानदारयः तद्व्यत्ययः । तथा कृत्वा हे अनवद्य अणां अरणस्वभावा अप अणोः । अगमयः । प्रावर्तयः कुल्यादिरूपेण । अनंतरं यूने पुरुकुत्साय वृचं मुख्यं मेघं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमर्थः त्वं ह त्वदिंद्र सप्त युध्यन् । अ० १. ६३. ७. । इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । यास्तस्त्विषं व्याख्यात । दनो दानमनसो नो मनुष्यानिंद्र मृदुवाचः कुरु । नि० ६. ३१. । इति ॥

अजा वृतं इंद्रं शूरपत्नीं द्यां च येभिः पुरुहूत नूनं ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥३॥

अज । वृतः । इंद्र । शूरपत्नीः । द्यां । च । येभिः । पुरुहूत । नूनं ।

रक्षो इति । अग्निं । अशुषं । तूर्वयाणं । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥३॥

हे इंद्र शूरपत्नीः शूरे रक्षोभिः पालिता वृतः । वर्तत आस्विति वृतोऽसुरपुरीः । यद्वा । शूरा यजमानाः । तेः पालिता वृतो वेदिभूमीः । अज । गच्छ जितुं । तथा कृत्वा द्यां च नूनमवश्यमज । किं स्वमेक एव न । हे पुरुहूत बह्वभिर्बहुधा वाहतेन्द्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा कृत्वाशुषमाशोषयितार-मशांतं वा तूर्वयाणं तूर्णगमनमपि वेषुतं होमाधारं वापि रक्षो । रक्षस्त्विव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृष्टोपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोर्वसुं । यद्वा । वासयितुं स्थापयितुं । कारयितुमित्यर्थः । यच्चद्विदमु हतेष्वपी सुस्थिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे वृष्टांतः । सिंह इव । स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाशुपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभंगगमने वा वृष्टांतः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमुगान् हंतुं धावति तद्वत् ॥

शेषन्तु त इंद्रं सस्मिन्योनीं प्रशस्तये पवीरवस्य महा ।

सृजदणीस्यव यद्युधा गास्तिष्ठहरीं धृषता मृष्ट वाजान् ॥४॥

शेषन् । नु । ते । इंद्र । सस्मिन् । योनीं । प्रशस्तये । पवीरवस्य । महा ।

सृजन् । अणींसि । अवा । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥४॥

हे इंद्र ते शेषवः सस्मिन् सर्वस्मिन् समाने वा योगी स्वकीये स्नानेऽंतरिक्षे वा । योगिरंतरिक्षं । नु चिप्रं

शेषम् । शिरतां ॥ शीङो लेख्यङागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सिद्धङ्गलमिति सिप् ॥ किमर्थः । प्रशस्तये प्रशंसनाय त्वत्सुतये । त्वत्प्रहमज्ञापनायेत्यर्थः । किं सेवनादिसाधनेनेति आह । पवीरवस्य कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा मङ्गा महिम्ना । त्वद्वज्रप्रहरणेन हता मेघाः शत्रवो वा तत्रैव शिरते निपातेन पलायन्त इत्यर्थः । किंच यद्यदा युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युधेन वा गाः गच्छन्ति तदाणीस्युदकान्यव खजत् । अवाखजः । अमाद्युवमपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अर्था तिष्ठत् । अध्वतिष्ठः ॥ अत्रापि पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदा हरी अध्वतिष्ठति तदावाखजः । अध्वेनं कृत्वा वाजानन्नानि सस्यादिलक्षणाणि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष्ट । शोधय । प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

वह कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्त्यूमन्यू ऋजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिष्वजवाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽवाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामानमृषिं प्राप्तं स्यूमन्यू । स्यूमकमिति सुवनाम । तदिच्छन्ती सततगामिनी वा अश्वा अश्रुगामिनी वातस्य वायोः समानवेगावश्वा तदीयावश्वा वह । प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभुते सति कुत्सं चाकन् कामयसे तर्पयसे वा हविरादिकं । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्ययुक् स्वमंडलं स्वरथचक्रं वाभीक आसन्ने देशे वृहतात् । ऊर्ध्वं गमयतु । प्रकाशयतु । अथ परोक्षेणाह । वज्रवाजरयमिन्द्रः स्पृधः संयामं कुर्वतः शत्रून्भि यासिषत् । अभियातु ॥ ॥ १६ ॥

जघन्वाँ इन्द्र मिचेरुन् चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाभून् ।

प्र ये पश्यन्त्यमणं सचायोस्त्वया श्रुतां वहमाना अपत्यं ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मिचेरुन् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाभून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अयमणं । सचा । आयोः । त्वया । श्रुताः । वहमानाः । अपत्यं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां इन्द्र त्वं चोदप्रवृद्धयोदनेः सोमेः प्रवृद्धः सन्नदाभून्दातुन मिचेरुन्विवाणां यजमानानामीरयितृन्वाधकान तद्देहिणां मिचत्वं गच्छतो वा जघन्वान् । हतवानसि । किंच येऽयमणं दातारं त्वां प्र पश्यन् पश्यति ते नरा आयोर्मनुषस्याध्वर्यादेर्हविर्लक्षणाज्ञस्य वा सचा सह श्रुताः क्षिप्ता हविष्प्रदानेन त्वयापत्यं कुलस्थापातयितारं पुत्रं वहमाना ये संति ते प्र पश्यन् । यद्वा । येऽयमणं त्वां पश्यन्ति त एवं भवन्ति । यद्वा । ये नरा अयमणं यं कंचिदातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त आयोर्मनुषस्य सचा सहायभुतास्त्वया श्रुताः क्षिप्ता वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये संति ताजघन्वाग्भवेत्यर्थः ॥

रपन्क्विरिंदाकसातीं क्षां दासायोपवर्हेणीं कः ।

करत्तिस्त्री मघवा दानुचिचा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अकऽसाती । क्षां । दासाय । उपऽवर्हेणीं । करिति कः ।

करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचिचाः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचं । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां कविः क्रांतदर्शगुणानो वा होताकसातावर्चनीयस्याज्ञस्य जाभे निमित्तभुते सति रपत् । स्त्रीति । यद्वा । एतन्नामर्षी रपत् असीत् अज्ञार्थः । तस्याभिप्रभुतप्रभं प्रादा इत्यर्थः । तथी च दासाय प्राक् पञ्चपथिऽसुराय चां भूमिमुपवर्हेणीं शस्यां कः । अज्ञः । इत्या भूमावपातय इत्यर्थः । करेतिर्जुडि मंथे

घसेति श्वेर्भुक् ॥ अथ परोक्षकृतः । भयवा धनवानयमिन्द्रस्त्रिभुवो भूमिः । दार्शिकपाशुकसीमिकरूपा भूमिः
चित्यंतरिचयुक्ता वा भूमिर्दानुचिन्ना दानेन देयैर्धनेर्वा चायनीयाः करत । करोति । यद्वा । तिस्रोऽथोर-
जतहिरण्यमयाः पुरीर्दानुचिन्नाः खंडनेन चिन्ना अकरोत् । तथा दुर्योणि कुष्टयोनी स्थाने एतन्नामकस्य राक्षः
प्रोत्थं च कुयवाचं कुत्सितं शब्दायंतमेतन्नामानममुरं मुधि संयामे नि श्रुत् । हंसितवान् ॥

सना ता तं इंद्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिन्तपुरो न भिदो अदेवीर्नममो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इंद्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिन्त । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे इंद्र ते तव संबन्धीनि सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि नव्या नवतरा इदानीतना ऋषय
आगुः । आगच्छन्ति । सुतिव्याजिन प्राप्तुवन्तीत्यर्थः । कानि तानीति उच्यते । पूर्वोर्बङ्गीर्नभो हिंसाः ॥ नभेर्हिंसा-
र्थात्क्रुप । तदंतस्येदं रूपं ॥ ता हिंसा अतिरिणायविगतरणाय संयामनाशनाय सहः । अभ्यभवः । तदर्थं
भिदो भेत्तुर्धातिका अदेवीरामुरीः पुरो न पुरीरपि भिन्त । विदारितवानसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशब्दश्चार्थः ॥
तथादेवस्यास्तुत्यस्य पीयोर्हिंसकस्यामुरस्य वधर्वञ्च ननमः । अगमयः । अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा । हे इंद्र सना
नित्यं तत्तत्काले ते तव संबन्धिन्यस्ता तानि ॥ सिंगव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नूनाः सुत्याः
सत्य आगुः । आगच्छन्ति । किमर्थं । अविरणायविरमणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकाम्बध-
कान्वा मेघान् सष्टः । मर्षणमकरोः । किंचादेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबंधान् भिन्त । भिन्ना-
नकरोः । तथादेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृचस्य वधर्वञ्च ननमः । अगमयः ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवतीः ।

प्र यत्समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वं । धुनिः । इंद्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवतीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशं । यदुं । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं धुनिः कंपयिता शत्रूणामसि । अतो धुनिमतीः कंपनोपेततरंगवतीः । अथवा । धुनिर्नाम
जलप्रतिरोधकार्यमुरः । स एव प्रतिबंधकतया यासां तादृशीः । अप ऋणोः । अगमयः । भुमावपातयः ।
तत्र दृष्टान्तः । स्रवतीः प्रवहतीः सीरा न । नदीनामितत । सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा
हे शूर यद्यदा समुद्रमति पर्षि अतिक्रम्य पुरयस्युदकं तदानीं तुर्वशं यदुमुभावपि राजर्षी स्वस्त्वविनाशं पारय ।
ऋपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च मंचांतरं । त्वमपो यद्वे तुर्वशायारमयः । ऋ० ५. ३९. ८. इति ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

त्वं । अस्माकं । इंद्र । विश्वधं । स्याः । अवृकऽतमः । नरां । नृऽपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधां । सहऽदाः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्त्रिपि काले विश्वप्रकारिर्वावृकतमः । यद्वा । दातुतम इत्यर्थः । स्थाः ।
भव । तथा । नरां नृपातास्सदीयानां पुत्रमृत्वादिरूपज्ञां बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षको भव । अपरो

नृशब्दोऽनुवादः । किंच स त्वं विश्वासां स्पृधां सर्वासां स्पर्धानिमित्तानामस्मत्सेनानां सहोदास्तासामर्थाय बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतं ॥ ॥ १७५ ॥

मत्स्यपायीति पट्टचमेकादशं मुक्तमागम्यमिन्द्रं । आद्या स्कंधोद्यीवी बृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । द्वितीयस्यैकसारस्युरोबृहती वा स्कंधोद्यीवी वा । अनु० ७. ३ । इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । अतः त्रिष्टुप । शिष्टास्त्रिष्टुपतपरिभाषाया आनुष्टुभं त्विति विशेषवचनेनापोदितत्वादनुष्टुभः । मत्सि षष्ठानुष्टुभं तु त्रिष्टुपतं त्वाद्या स्कंधोद्यीवीत्यनुक्तांतं ॥ द्वितीयं स्वरमागम्यान्नुष्टुपः सोऽत्रियः । अभिजिह्वहृत्पृष्ठ इति खंडे सूचितं । मत्स्यपायि ते मह एमेनं प्रत्येतन् । आ० ८. ५. इति ॥

मत्स्यपायि ते महः पाचस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्ण इंदुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पाचस्यऽडव । हरिऽवः । मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इंदुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हे हरिवो हरिभ्यां तद्विन्द्रं महो महान् पुत्र्योऽयं सोमः पाचस्येव तत्पत्रिणैव सोमपात्रिण यथा धार्यते सोमस्तत्सदृशेन ते त्वया । तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा । पाचस्येव ते तव स्वभुतो महो महान् सोम इति वा योजना । अपायि । पीयते ॥ आशंसाया विवर्णितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः ॥ यतः पिबसि अतो मत्सि । मायसि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पुर्यते तथात्यधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वत्यर्थः । किंच वृष्णे तेऽभिमतव विंचे तुभ्यं । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मत्सरो मदसाधनो मदस्पर्षयिता वृषा वर्पितंदः क्रोदयिता । आह्लादका-रीत्यर्थः । वाज्यन्नवान् । अन्नवार्यतृप्तिमन्नावादन्नवानित्युच्यते । सहस्रसातमोऽपरिमितदातुतमः सहस्रपुष्पसंभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा एवमहानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबत्यर्थः ॥

आ नस्ते गंतु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इंद्र सानसिः पृतनापाठमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गंतु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इंद्र । सानसिः । पृतनापाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते त्वां जोऽसदीयो मत्सरो मर्षणसाधनः सोम आ गंतु । आगच्छतु । कीदृशोऽयं । वृषा वर्पकः मदस्पर्षयिता वरेण्यो वरणीयः सहावान् सहायवान् सहसा बलिन तद्वान्वा सानसिः संभजनीयः पृतनापाट् शत्रुसेनाया अभिभविता अमर्त्योऽविनाशी । ईदृशः सोमस्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्धे इंद्रपरतया व्याख्येयः । हे इंद्र सहावान्सहस्रसोमसहायवान् बलवान्वा सानसिरस्माभिः संभजनीयः पृतनापाट्मर्त्यश्च भवसि ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथं ।

सहावान्दस्युमव्रतमोषः पाचं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वं । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथं ।

सहऽवान् । दस्युं । अव्रतं । आपः । पाचं । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं खलु शूरः शौर्योपेतः सनिता दातासि । अतो मनुषो मानुषस्य मे रथं रंघणं स्यंदनं मनोरथं वा स्वर्गमनसाधनं यज्ञाख्यं रथं वा चोदयः । प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोमसहायवान् बलवान्वा भुत्वा दक्षुमुपचपयितारमव्रतमकर्मणमनुष्ठायिनमोषः । दह । किमिव । शोचिषा दीप्या आलैयापिः पाचं न स्वाभारं पाचविशेषमिव । यागाधिकारी सव्यो न यजते तं दहत्यर्थः ॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा । वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥४॥
मुषाय । सूर्यं । कवे । चक्रं । ईशानः । ओजसा । वह । शुष्णाय । वधं । कुत्सं । वातस्य ।
अश्वैः ॥४॥

हे कवे क्रांतदर्शित्रिंद्र ईशानः समर्थः सन् सूर्यं सूर्यस्य ॥ मुपां मुपो भवन्तीति षष्ठ्यकवचनस्य द्वितीयैकवचनदेशः ॥ तत्संबधि चक्रमेकमोजसा बलेन सामर्थ्यातिशयेन मुषाय । अमुष्णाः ॥ कंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिंद्रो मुमुष इतीतिहासः । तथा च मंत्रांतरं । प्रान्यस्रक्रमुषुः सूर्यस्य कुत्सायान्यत । अ० ५. २९. १० । इति । किंच शुष्णायैतन्नामकायामुराय तद्वधार्थं । द्वितीयार्थं वा चतुर्थी । शुष्णं हंतुमित्यर्थः । कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वधं वातस्य वायोश्चैर्वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन् वह । अश्वैः । शुष्णं हंतुं वज्रमधारयः । यद्वा । शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैश्चैकदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः कुत्सं महर्षिमगमः । शुष्णामुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र त्वं कुत्सं शुष्णहृत्पिप्वाविथ । अ० १. ५१. ६ । कुत्साय शुष्णमशुषं । अ० ४. १६. १२ । इत्यादीति ॥

शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युष्मिंतम उत क्रतुः ।
वृचघ्ना वरिवोविदा मंसीष्टा अश्वसातमः ॥५॥
शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।
वृचऽघ्ना । वरिवऽविदा । मंसीष्टाः । अश्वऽसातमः ॥५॥

हे इंद्र ते तव मदः सोमपानजनितः शुष्मिंतमो बलवत्तमः । उतापि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थो द्युष्मिंतमोऽतिशयेनाज्ञवान् यशोवान्वा ॥ उभयत्रायस्त्रयादीनि च्छंदसीति मसंज्ञाया बाधितत्वान्न लोपः ॥ हे इंद्र अश्वसातमोऽश्वोपलक्षितवज्रधनदास्त्वं वृचघ्ना वृचघातिनी वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा वेदयितारी लभयितारी तव मदक्रतू मंसीष्टाः । अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनी धनदातारी च स्यातामित्यनुयहमकरोरित्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितुभ्य इंद्र मय इवापो न तृप्यते बभूथ ।
तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥६॥
यथा । पूर्वैभ्यः । जरितुभ्यः । इंद्र । मयःऽइव । आपः । न । तृप्यते । बभूथ ।
तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्यामि । इधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

हे इंद्र पूर्वैभ्यो जरितुभ्यः पुरातनेभ्यो गरितुभ्यः क्षीतुभ्यो मय इव बभूथ । मयः सुखं । सुखस्वरूपमिवाभवः । तद्वत् क्षीतुभ्योऽस्माभ्यं सुखो भव । तत्र वृष्टांतः । तुष्यत आपो न तृपार्तस्योदकाणि यथा सुखकराणीति तद्वत् । तस्मात्तां निविदं त्वत्प्रीतिकरीं प्रसिद्धां स्मृतिं त्वा तुभ्यमनु जोहवीमि । पुनःपुनः करोमि । यद्य । तां निविदमनु । तृतीयार्थं । पा० १. ४. ८५ । इतानोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तथा स्मृत्वा त्वां जोहवीमि । पुनःपुनराहुयामि । विद्यामिति व्याख्यातं ॥ ॥९८॥

मस्ति न इति षड्वचं द्वादशं मुक्तमागस्त्यमिंद्रमानुषुभं । पूर्वच तुशब्दात् त्रिषुबन्तं त्वित्युक्तत्वादांत्वा त्रिषुप । मस्ति न इत्यनुक्रांतं ॥ विशेषविनियोगो लिंगिकः ॥

मस्ति नो वस्यइष्टय इंद्रमिंदो वृषा विश ।
ऋषायमाण इन्वसि शचुमंति न विदसि ॥१॥

मत्सि । नः । वस्यःऽइष्टये । इन्द्र । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विण ।

ऋघायमाणः । इन्वसि । शत्रुं । अति । न । विन्दसि ॥ १ ॥

हे इन्द्रो ज्ञेयितः सोम त्वं नो वस्यइष्टये वसीयसो धनस्य प्राप्तये उक्तलक्षणाया यागाय वेद्र मत्सि । मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्र वृषा कामानां वर्धिता आ विण । अथ तथा पीतः सऋघायमाणः शत्रुन हिमयति न्वसि । आप्नोषि । अतोऽत्यंतिके शत्रुं न विन्दसि । न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिताः अतो न विन्दसि । यद्वा । उत्तरार्धे इन्द्रपरतया आख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वघायमाणः सन्नित्वसि । अंतिके शत्रुं न विन्दसि ॥

तस्मिन्ना वैशया गिरो य एकश्चर्षणीनां । अन्तु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कपवृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वैशय । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनां । अन्तु । स्वधा । यं । उप्यते ।

यवं । न । चर्कपत । वृषा ॥ २ ॥

हे अंतरात्मान ह्योतवी तस्मिन्नामिदं इद्रे गिरः स्मृतिरूपी वाच आ वैशय । स्थापय । तं सुहीत्यर्थः । य इन्द्र चर्षणीनां ज्ञानवता मनुष्याणामेक एक एव स्थानीयः । यमनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविर्लक्षणमन्नमुप्यते । दीयत इत्यर्थः । स चन्द्रो वृषा वर्धकः सन्यवं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कपत क्रमणाददत्ते कर्पकाः तददादत्ते । यद्वा । अनु स्वधात्तसाधनं त्रीत्यादिकमुप्यते भूमी । यस्येन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुयहमपेक्षायत इत्यर्थः । स च वृषा वृष्टेर्वर्धिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कपत । पुनः पुनः करोति । अङ्कुरयति । हविः साधनत्वप्राप्त्यस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवमहानुभाव इन्द्रे गिर आ वैशयेति ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पंच क्षितीनां वसु ।

स्याशयस्व यो अस्मधुग्दिष्येवागनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पंच । क्षितीनां । वसु ।

स्याशयस्व । यः । अस्मऽधुक् । दिव्याऽडव । अगनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य हस्तयोः पंच क्षितीनां । क्षियति निवसति गच्छति वो क्षितयो मनुष्याः । पंचानां मनुष्याणां प्रीणयितृणां विश्वानि सर्वाणि वसु वसुनि धृतानि भवति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चित् पंच जनाः । चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंच जना इत्यन्ये । स तादृशेन्द्र त्व स्याशयस्व । बाधस्व । योऽस्मधुक् अस्मभ्यं दृष्ट्वाति तं । केन प्रकारेणेति स उच्यते । दिव्या दिवि भवागनिर्वागनिर्भुत्वास्मद्वृष्ट्वाजहि ॥

अमुन्वंतं समं जहि दृणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दृडि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

अमुन्वंतं । समं । जहि । दुःऽनशं । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यं । अस्य । वेदनं । दृडि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अमुन्वंतं सोमाभिषवमकुर्वीत । त्वामयन्तमित्यर्थः । दृणाशं दुःखेन नाशनीयं समं । अयं सर्वानुदानः सर्वशब्दपर्यायः । अयदृणं सर्वान् । यद्वा । सममेकोयोगिनाविशेषेण वा जहि । तेन किमपराह मिति अत आह । यस्ते तव मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुर्न भवति । यो होमेन मृत्वा वा न प्रीणाति तं जहि । किंचास्य वेदनं धनमस्मभ्यं दृडि । दृडि ॥ दंष्ट्रं दान इत्यस्माद्व्याख्येयं परंक्षीपद् । कादमः शपो लुक् ॥ सूरिश्चिदोहते । चिदेवार्थे । सूरिस्तव स्तोत्रिर्बोहते । वहति । प्राप्नोति धनं ॥

आवो यस्य द्विर्हंसोऽर्केषु सानुषगसत् । आजाविन्द्रस्येदो प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥५॥
 आवः । यस्य । द्विऽर्हंसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् । आजौ । इन्द्रस्य । इंदो इति ।
 प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥५॥

हे इंदो सोम तव यस्य द्विर्हंसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्यार्केषु मंत्रेषु सानुषक् सानुषंगः सातत्यमसत् भवेत् तमावः । तं यजमानं रक्षसि तर्पयसि वा । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिन्द्रं हे इंदो यदार्केषु सानुषगसत् भवेत् तदावः । अरक्षः । अतर्पयो वा । तस्मैर्विन्द्रस्याजी संयामं हे सोम वाजिनं तथान्नवतं तमिन्द्रं वाजेषु बलेष्वस्त्रेषु वा निमित्तभूतेषु प्रावः । प्रकर्षणारक्षयः । पानसमये तर्पयित्वा संयामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्त्यनुधनतर्पणेन वारण इत्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न तृप्यते बभूष ।
 तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥
 यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयः । इव । आपः । न । तृप्यते । बभूष ।
 तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

यथा पूर्वैभ्य इति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥९८॥

आ चर्षणिप्रा इति पंचचं त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यमिन्द्रं त्रैष्टुभं । आ चर्षणिप्राः पंचेत्यनुक्रमणिका ॥ होचक-
 ग्रन्थेषु स्तोमवृद्धावस्य विष्णोर्विनिर्गमयोगः । ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमरुक्छन्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२ । इति
 सूचितत्वात् ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।
 स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिग्युक्ता हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥९॥
 आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानां । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।
 स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्ता । हरी इति । वृषणा । आ । याहि ।
 अर्वाङ् ॥९॥

अयमिन्द्र चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां
 वर्धिता । तथा कृष्टीनां । मनुष्यनामितत । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतो बह्मभिराहृतः । ईवृश इन्द्रोऽस्मा
 नाजानात्वागच्छतु वा । उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इन्द्रे स्तुतोऽस्माभिः श्रवस्यन् हविर्लक्षणात्मिकवसास्य-
 द्रक्षणेन तर्पणाय वा युक्तः सन्मद्रिग्युद्धमिमुखमंचन वृषणा वर्षकां युवानां हरी अश्वी युक्ता रथे योजयित्वा-
 र्वाङ्छदमिमुखमा याहि । आगच्छ ॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।
 ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥२॥
 ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।
 तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमे ॥२॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धिनो वृषणो वर्षका युवानो वर्षणवतो वा वृषभासः अष्टः ब्रह्मयुजः परिवृढेन मंत्रेण

युज्यमाना वृषरथासो वर्षणरथवतः । तच्च नियुक्ता इत्यर्थः । इन्द्रा अथा अथा ये संति ताना तिष्ठ । आश्रय । आरोह । तिमिस्तीरवाङ्मदभिमुखमा याहि । आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमे मुने संति त्वा त्वा हवामहे । आहुयामः ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्ता वृषभ्यां वृषभं क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोपं मद्विक् ॥३॥

आ । तिष्ठ । रथं । वृषणं । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

युक्ता । वृषभ्यां । वृषभं । क्षितीनां । हरिभ्यां । याहि । प्रऽवता । उपं । मद्विक् ॥३॥

हे इन्द्र त्वं रथमा तिष्ठ । आश्रय यज्ञगमनार्थं । जोदृशं रथं । वृषणं वर्षकं कामानां । किमर्थमिति चेत उच्यते । ते त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः । अभिपुतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतक्षीरादीनि परिषिक्ता । परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा । मधूनि मधुराः सोमरसाद्यमस्यैव पुरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेंद्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा क्षितीनां कर्मसु निवसता यज्ञमाना नामस्माकमनुग्रहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योश्च । प्रवता* वृगवता रथेन मद्विद्वाभिमुखमचक्षदाभिमुखेनोप याहि ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णं बहिरा तु शक्र प्र याहि पिवा निषद्य वि मुचा हरी इह ॥४॥

अयं । यज्ञः । देवऽयाः । अयं । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयं । इन्द्र । सोमः ।

स्तीर्णं । बहिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिवा । निऽसद्य । वि । मुच । हरी । इति । इह ॥४॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनयहस्य याज्या । अपिष्टोमोऽर्त्यपिष्टोम इति खंडे मुचिर्न । अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरपु । आ० ६. ११. इति ॥ हे इन्द्र अयं यज्ञो देवया देवाभ्यक्तम्भवति । तथाय यज्ञो मियेधः । मेधः पशुः । पशुर्वै मेध इति हि युतिः । इमेष्टानि ब्रह्माणि मंचाः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णं बहिः । आसनायास्तुता दभाः । एते पदार्थास्त्वद्विचिता एवं संपादिताः । हे शक्रेंद्र तु पुनः किमियुक्तं आ प्र याहि । प्रकषेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बहिष्युपविश्य पिब सोमं । तदर्थमिहास्मिन्देवयज्ञेन हरी अश्वी वि मुच । विद्योजय ॥ कादमो नमभावः ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र यास्यर्वाहुप ब्रह्माणि भान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणंतो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥५॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाहुः । उपं । ब्रह्माणि । भान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणंतः । विद्याम । उपं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥५॥

हे इन्द्र सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक्स्तुतः सप्तर्वाङ्मदभिमुखमा याहि । आगच्छेव । मा विनंबय । किमुद्विज्य । भान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतृर्हातुः कर्तुर्यज्ञमानस्य वा ब्रह्माणि मंचानुपोपनस्य । गृणंतः स्तुवन्तोऽभिसत शब्दयंतो वा वयमवसा स्तुद्रण्येन रक्षिताः संतो वस्तोर्वस्तुं सुखेन संस्थातुमर्हन्ति वा सर्वेष्वहःस्वप्नादिक विद्याम । अभिमहि । विद्यामित्यादि व्याख्यातं ॥ २० ॥

यद्य स्तेति पञ्चर्षं चतुर्दशं सूक्तमायस्थमिन्द्रं वैष्टुभं । यद्य स्तेत्यनुकर्मणिक्ता ॥ विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

यद्य स्या त इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य उती ।

मा नः कामं महयंतमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥१॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । वभूथ । जरितुभ्यः । ऊती ।

मा । नः । कामं । महयंतं । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्यां । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यथा स्वामी प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिस्तै तवास्ति यया जरितुभ्यः स्तोतृभ्य ऊत्यूथि रक्षणाय वभूथ समर्थो भवसि नोऽस्माकं महयंतमस्मान्महतः कुर्वाणं काममभीष्टं मा धक् । मा घासीः । ते तव संबन्धीन विश्वा सर्वाणि भोगजातान्याप आप्तव्यानि । यद्वा । विश्वा सर्वा आप आप्ताः श्रुतय आयोर्मनुष्यस्योचिताः । पर्यश्यां । परितो व्याप्नुयां ॥

न या राजेन्द्र आ दम्भो या नु स्वसारा कृण्वंत योनौ ।

आपश्चिदस्मि सुतुका अवेपन्गमन् इन्द्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इन्द्रः । आ । दम्भत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वंत । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मि । सुतुकाः । अवेपन् । गमन् । नः । इन्द्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो धेन्द्रो नोऽस्मादीयानि कर्माणि ना दम्भत् । सर्वतो न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृथादिरूपाणि स्वसारा परस्परं स्वस्वभूति स्वयंस्वरणभूति अहोरात्रि । नु पुरणः । योनौ स्वकीये स्थाने कृण्वंत ॥ द्विवचनस्थाने बहुवचनं ॥ कुरुतः ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विह्वल्योरश्चेत्युप्रत्ययः । बहुलपहणाच्छप् ॥ तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः । स्वस्वभूतावध्वर्युयजमानो वा कुरुतः । यद्वा । स्वसारोऽगुणयो योनौ फलोत्पादनस्थाने यज्ञं यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यं । किंचास्मा इन्द्राय सुतुकाः शोभनवनहेतून्त्यापोऽपकार्याणि हवीष्यवेपन् । व्याप्नुवन्ति । नोऽस्माभ्यमिन्द्रः सख्या सख्यानि वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत । गमयतु ॥

जेता नृभिरिन्द्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुषं उपाक उद्यंता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृभिः । इन्द्रः । पृत्सु । शूरः । श्रोता । हवं । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रभर्ता । रथं । दाशुषः । उपाके । उद्यंता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः शूरो विकांतः सत्तृभिः संयामनेतृभिर्महद्भिः सहितः सन्पृत्सु संयामेषु जेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य कारोः स्तोतृवमाङ्गानं श्रोता भवति । किंच यदि च यद्वा च त्मनात्मनानन्यप्रति एव गिरः स्मृतिरूपाणि वचांसि स्तोतृन्व्योद्यंतोच्छ्रयिता भूत भवेत् तदा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्योपाके । समीपनामितत । समीप एव यागदेशे रथं प्रभर्ता । सम्यक्प्रभरन्भवति ॥ जेत्यादिषु तृतेषु न लोकाव्येत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यद्वा स्मृतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृष्टो अभि मिचिणो भूत् ।

समर्य इषः स्तवते विवाचि सचाकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृभिः । इन्द्रः । सुश्रवस्या । प्रखादः । पृष्टः । अभि । मिचिणः । भूत् ।

समर्ये । इषः । स्तवते । विवाचि । सचाकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो नृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं पृष्टो हविर्ब्रह्मणमन्नं सुश्रवस्या शोभनातिच्छ्रयान्तिष्कुर्वा प्रखादः प्रकर्षेण खादिता एवैष एवमेव पूर्वं यथा तथैव मिचिणः सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रून्मि भूत् । अभिम-

वति । यद्वा । नृभिर्वृष्टिनेतुभिर्महद्भिः सहितोऽयमिन्द्रः मुख्यवस्था प्रख्यादः इति वमेव मित्रिण ऋत्विगूपमिचवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतयाभि भुत । अभोत्यनर्थकः । भवति । आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमतय भवतीत्यर्थः । अथ तथाभूः सन विवाचि विविधपरस्परान्धानध्वनियुक्ते समर्थं संयामि विविध-
स्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्थं मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं यजमानस्य शंसः शंसकः सन सचाकरः फलानां सत्यकार्यार्थमिन्द्र इषो हविर्लक्षणमन्तं जवते । सीति ॥

त्वया वयं मघवन्निद्रं गच्छन्भि याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं चाता त्वमु नो वृधे भूविद्यामेषं वृजनं जीरदानीं ॥५॥

त्वया । वयं । मघऽवन । उंद्र । गच्छन् । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।

त्वं । चाता । त्वं । ऊं इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानीं ॥५॥

हे मघवन्मघवन्निद्रं त्वया महायन वयं यजमाना महतो मन्यमानानतिबलानबध्नामन्यमानाऽऽकृन्तुमि-
ष्याम । अभिभवितारी भवेम । हे इन्द्र त्वं चाता त्वमेवास्माकं रक्षकः । अतस्त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं वृधे
धनादिवर्धनाय भूः । भव । विद्यामित्यादि गतं ॥ ॥२१॥

पूर्वीरहमिति षडृचं पंचदशं मृक्तं वैष्टुभं । उपांत्या वृहती । अत्र चयाणां वृचानां लोपामुद्रागम्यतत्किं
थिर्दृष्टत्वात् एवपर्ययः । मृक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्देवता । अत्रानुक्रमणिका । पूर्वीः षड्भायापत्योर्लोपामुद्राया
अगम्यस्य च वृचाभ्यां रत्यर्थं संवादं श्रुत्वातिवामी ब्रह्मचार्येण वृहत्यादी अपश्नदिति ॥ विश्वैर्विनियोगो
भेगिकः ॥

लोपामुद्राह ॥

पूर्वीरिहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयंतीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामपू नु पत्नीवृषणो जगम्युः ॥१॥

पूर्वीः । अहं । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उपसः । जरयंतीः ।

मिनाति । श्रियं । जरिमा । तनूनां । अपि । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥१॥

हे अगम्य अहं लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातास्संवत्सरान् दोषा रात्रीर्वस्तोरुषसो तथा
देहं जरयंतीरुपस उपःकालाश्च ॥ सर्वत्रात्यंतकालसंयोगे द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यंतं ब्रह्मसंवत्सरं कात्स्न्येन
त्वच्छ्रूयषया शश्रमाणा श्रान्ताभुवं । इदानीं तु जरिमा जरा तनुनासंगानां श्रियं सीदयं मिनाति । हिनास्ति ।
एवमपि नानुगृह्णामीत्यर्थः । अपू नु । अपिः संभावनायां । उ इत्यवधारणे । त्विति वितर्कः । इदानीमपि किं
संभावनीयं । लोके हि पत्नीः स्त्रियो वृषणः भक्तारः पुष्या जगम्युः । गच्छेयुः । संभोगं कुर्युः । अतो मा
किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयत्यर्थः ॥

सा तमेवाह ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्तानि ।

ते चिद्वासुर्नखंतमापुः समू नु पत्नीवृषभिर्जगम्युः ॥२॥

ये । चित् । हि । पूर्वं । ऋतऽसापः । आसन् । साकं । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अत्र । असुः । नहि । अतं । आपुः । सं । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषभिः ।

जगम्युः ॥२॥

हे पतेऽगस्त्य ये चिद्धि येऽपि तु पूर्वं पुरातना ऋतसापः सत्यस्थापयितारो व्याप्नुवाना महर्षय आसन्
ते देवेभिर्देवैः साकं सहर्तानि सत्यवाक्यान्यवदन् । वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वानुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि
देवस्मृतिरूपाणि वदन्ति ते चित् । चिदप्यर्थे । ते चिदवामुः । अवशिपन्ति रेतः ॥ स्थातिरूपसृष्टो विमोचने
वर्तते ॥ ते नह्यन्तमापुः । नहि ब्रह्मचर्यादेरन्तं प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धतु कालगमनमपि कुर्वतीत्यर्थः । तथा
पत्नीः पत्न्यश्च तपस्यमाना वृषभिर्भोगवर्षकैः पतिभिः सह समू नु जगम्युः । उ न्विति पूरणी । संगच्छेरन् ।
ऋतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यस्तामाह ॥

न मृषा आन्तं यद्वन्ति देवा विश्वा इत्स्मृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदच शतनीथमाजिं यत्सम्यंचा मिथुनावभ्यजाव ॥३॥

न । मृषा । आन्तं । यत् । अद्वन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्मृधः । अभि । अभ्यश्नवाव ।

जयाव । इत् । अच । शतऽनीथं । आजिं । यत् । सम्यंचा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥३॥

भोः पति त्वया मया न मृषा आन्तं । अर्थं नैव विज्ञप्तावाभ्यां । यवस्माद्देवा अवन्ति रक्षन्ति तपोभिः
प्रीता देवाः । विश्वाः सर्वाः स्मृधोऽभ्यश्नवाव । अभितो व्याप्नुयाव । अचास्मिन्संसरि शतनीथमपरिमितभो-
गप्राप्तिमाधनमाजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव । जयलक्षणं मुरतसंयामं वा जयाव । यवस्मात्सम्यंचा सम्यक्प-
रस्परं गच्छन्तो प्रजयन्तो वा मिथुना मिथुनी स्त्रीपुरुषरूपी संतावभ्यजाव । त्वं चाहमपि परस्परमभिजया-
वेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थ्याप्यगस्त्य आह ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्वित आजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपामुद्रा वृषणं नी रिणति धीरमधीरा धयति श्वसन्तं ॥४॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजातः । अमुतः । कुतः । चित् ।

लोपामुद्रा । वृषणं । निः । रिणति । धीरं । अधीरा । धयति । श्वसन्तं ॥४॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुं रुधतो रेतो निरोदुर्ब्रह्मचर्यमास्थितस्य ॥ उभे कर्मणि
षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं मां काम आगन् । आगमत् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमदिति निरुक्तं । प. २. । कस्य
हेतोरिति उच्यते । इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथा मुतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वत उत्पन्नः ।
यद्वा । इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकांतरजनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात्कासात् । कथमिति उच्यते । इयं
लोपामुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां नी रिणति । नितरां गच्छतु । किं धीरं धीमन्तं नियमादविचालिनं
श्वसन्तं महाप्राणं महाबलमधीरा कातरैषा योषिदयदि । उपभुङ्क्तां ॥

अथानयोर्दोषयोः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुश्चरामाह । अनयोर्विनिर्योगः शीन
केनोक्तिः । इमं नु सोममित्येते द्वे अर्चा प्रयतो जपन् । सर्वाङ्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । अस्मिन्
१. २६. । इति ॥

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥५॥

इमं । नु । सोमं । अन्तितः । हृत् । सु । पीतं । उप । ब्रुवे ।

यत् । सीं । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥५॥

--- उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति उच्यते । यदागौ गृध्राः कामप्रलापश्रवणविषयं पापं चक्षुः कृतवन्तो वयं तत्तस्मादागसः सु सोमः सु सम्यग्मुकुतु । सुखयतु । पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः । महत्पापमनुभूज्यमानं प्रार्थनया कथं नृपत इति अत आह । हि यस्मात्प्रार्थी मनुष्यः पुनः कामो बह्वकाम जावान् । अल्पैव कर्मणा बह्वकामानाकामर्यत । यस्मादेवं तस्मात्परिहरत्यर्थः । यद्वा । अयमपवर्जनीयतया प्राप्यत इवेत्याह । पुनः कामो हि खलु मर्त्यः कामहतः मनः कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोः कृतं कोऽयुक्तः । तच्छब्दश्रवणदोषोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तं सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । अयं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमाहित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव संभावितत्वात् । अस्मिन्पक्षे हस्तु पीतं हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया मुक्तं पठ्यातिवास्याह ॥

अगस्त्यः खनमानः खनिचैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुयः पुपोष सत्या देवेष्वग्निषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनिचैः । प्रजामपत्यं । बलं । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णा । वृषिः । उयः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । अग्निषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयमगस्त्यो मनुष्यः खनिचैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन् प्रजां प्रकर्षणं पुनः पुनर्जायमानमपत्यं कुलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं बलं चिच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां भृत्यादिरूपां चिच्छन् । अपरितीद्विद्वदृष्टा महानुभाव उय उद्गर्गः संसारं मन्त्ररत्नपापः मनुभौ वर्णा वर्णानो यावाकारौ कामं च तपश्च पुपोष । सत्या अग्निषो देवेषु देवभ्यो जगाम । प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्पातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

“अथ चतुर्विंशोऽनुवाके द्वादश मुक्तानि । तच्च युवो रजांसितीति दशार्चं प्रथमं मुक्तमागस्त्यं चैष्टुभ । तुष्ट्यादिपरिभाषयंदमादिमुक्तपंचकमाश्विनं । युवोर्दशाश्विनं वा इत्यनुक्रमणिका ॥ एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पंच मुक्तानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रस्तेष्टुभं कंदसि विनियुक्तानि । अथाश्विन इति खंडे मुचितं । युवो रजांसितीति पंचानां तृतीयमुद्धारत् । आ० ४. १५. इति ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वो रथो यद्वा पर्यंशीसि दीयत ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबंता उपसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुयमांसः । अश्वोः । रथः । यत् । वां । परि । अंशीसि । दीयत ।

हिरण्ययाः । वां । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबंता । उपसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनो युवोयुवयोरथा रथवोहारो रजांसि रंजकाक्षीकान् सुयमांसः शोभननियमनाः । लाकञ्च पंचचारिण इत्यर्थः । कदेति आह । यद्यदा वा रथोऽंशीस्यरणीयानभिमतदेशान् परि दीयत परिगच्छत गिरतो गच्छति वा । तदेत्यर्थः । दीयतिगतिकर्मा दीयति तत्कतीति तत्कर्मसु पाठान् । किंच रथागमनकालं वा युवयोः पवयो वज्रा रथनेमयो वा हिरण्यया हिरण्यमयाः प्रुषायन् । प्रुषाण्यभिमतं । यद्वा । हिरण्ययांनि रथयो मधुपाचाणि वां युवाभ्यामर्थाय । यस्मादेवं तस्माद्युवां मध्वो मधुनो मधुमवृक्षस्य सोमरसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं पिबंतावास्वादयंतावुपस उपःसंबधिनि कालं सचेथे । यद्वा संगच्छेथे । अथ क्रमो न वक्ष्यते । उपःकाल एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबतमित्यर्थः ॥

युवमत्यस्यां नक्षथो यद्विपत्तनो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वा विश्वगूती भराति वाजायेट्टे मधुर्पाविषे च ॥ २ ॥

युवं । अत्यस्य । अवं । नृशयः । यत् । विऽपत्नः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।
स्वसा । यत् । वां । विश्वगूती इति विश्वऽगूती । भराति । वाजाय । ईद्रे । मधुऽपौ ।
• इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनी युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणी विपत्नो विविधगमनस्य विचित्रगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षणं पुज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यानि ॥ उक्तं रूपं रथमवावस्ता-
त्तद्दद्यात्पूर्वं नक्षत्रः आप्नुथो देवयजनं गंतुं । किंच यद्यदा हे विश्वगूती सर्वसुखी सर्वदोषहर्त्री वा वां
युवयोः स्वसा स्वस्वस्थानीया स्वयंसंचारिणी वीषा भराति पोषति त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे
मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारी युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वेधे प्रभूतास्त्रायेद्रे स्तीति ।
तदा रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः ॥

युवं पय उस्त्रियायामधत्तं पक्कमायामव पूर्य गोः ।
अंतर्यद्वनिनो वामृतप्सू हारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥
युवं । पयः । उस्त्रियायां । अधत्तं । पक्कं । आमायां । अवं । पूर्यं । गोः ।
अंतः । यत् । वनिनः । वां । अतप्सू इत्यृतऽप्सू । हारः । न । शुचिः । यजते ।
हविष्मान् ॥ ३ ॥

हे अश्विनी युवं युवामुस्त्रियायां । गोभामेतत् । भोगोत्स्राविष्यां गवि पयोऽधत्तं । अधारयत् । स्थापि-
तवन्ती । तथामायामपक्कायां पक्कं परिपक्वं भोगयोग्यं गोसंबन्ध दुग्धं पूर्य पूर्वभवं तच्चोत्पन्नमवावस्तादधा-
रयत् । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पुनःकृतवन्तावित्यर्थः । यद्यस्मात् हे अतप्सू सत्यस्वरूपी यज्ञियहविर्भ-
क्षयितारी वा हे अश्विनी वां वनिन उदकवत् उदकोपलक्षितहविष्मन्तो यज्ञस्यांतर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयह-
विषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यजमानो यजते पुजयति युवां तस्मादेवमकुर्वतं । यद्वा । यदेवं यजमानः करोति
तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वनिनो वनसंबन्धिवृक्षभूमहस्यांतर्मध्ये हारो न चोर इव । स यथा जागरुको वर्तते
तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

युवं ह घर्म मधुमंतमचयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे ।
तद्वां नरावश्विना पश्वऽइष्टि रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥ ४ ॥
युवं । ह । घर्म । मधुऽमंतं । अचये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतं । एषे ।
तत् । वां । नरौ । अश्विना । पश्वः । इष्टिः । रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहः । प्रवर्ग्येण प्रचरंतमग्निं राक्षसास्त्रे घर्मेऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनीं तुष्टाव ।
तौ च क्षुत्वा हृष्टमनसावरुणतामिति । अपरेऽपौ क्षिप्रमपालयतामित्याह्वरिति । हे अश्विनी युवं युवां
मधुमंतं पयोधृतस्त्राभ्यां मधुभ्यां तद्वत् घर्मं दीप्तं प्रवर्ग्यमेषे सींस्थमिच्छतेऽचय एतस्मान्नि महर्षये क्षोदः
क्षोदांसि क्षोद्यमानान्यपो नोदकानीवावृणीतं । अवारयत् । श्रीप्लवं शीत्यमुखं कृतवन्तौ । तत्प्रघर्मसकाशाद्भवि-
तवानित्यर्थः । यत्ता । अचये क्षोदः । उदकनामेतत् । तत्स्थं शीत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । उदकानां शीत्यं यथा भवति तद्वत् । पश्चांतरे तु घर्मं दीप्तमग्निं मधुमंतं कृत्वावृणीतं । मुखयर्तमि-
त्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । तत्प्रं घर्ममोम्यावंतमचये । ऋ० १. ११२. ७. इति । तत्तस्मात्, यस्मादेवं तस्मात् हे
नरी नेतारी नराभारी वाश्विनाश्विनी वां युवाभ्यां पश्वइष्टिः । पशुरित्यपेनाम । अग्निः पशुरासीदित्या-
दिश्रुतिः । ति१ सं० ५. ७. २६. यद्वा । पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते । तस्यापेरिष्टिर्भवति । अपौ यागः सर्वो युष्मदर्थं

5 E'

वयं चिद्धि वयमपि ऋतितारस्तव स्तोतारः सत्याः सत्यफलाः संतो विपन्यामहे । विविधं सुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशो वि हितवान् । स्थापितरसवानासीत् । यद्वा । पणिर्वणिगुल्फकोऽयष्टा हितवान्नि-
यतधनो धनाढ्योऽयष्टा वि । वियुज्यतां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अधापि च चिद्धि ष्म । एते
त्रयः पुराणाः । हे अश्विनावनिद्या । प्रशस्त्यनामैतत् । हे प्रशस्त्या वृषणां हे कामानां वर्धितारी युवामन्तिदेवं
देवानामन्तिके पाथः । सोमं पिबथः । यद्वा । अन्तिके वर्तमानं देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यं ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विस्द्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥८॥

युवां । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अन् । द्यून् । विऽरुद्रस्य । प्रऽस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नरां । नृषु । प्रऽशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥८॥

हे अश्विनौ युवां चिद्धि ष्मेति त्रयः पुराणाः । अन् वृन् प्रतिदिनं विरुद्रस्य विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य
विविधरोक्षयमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृष्यदकसंस्तथायस्य सातौ क्षात्रे निमित्तभूते सत्यगस्त्य एतन्नामा
महर्षिनरां नेतृणां कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां नृषु तेषु तादृशा मनुष्याः संति तेषु प्रशस्तः प्रशस्त्यतरोऽयं
महर्षिरपरिमितेः स्तोत्रैश्चितयत् । चितयति । स्तुत्या प्रबोधयति । तच्च वृष्टांतः । काराधुनीव । कारा शब्दः ।
तस्य धून्धितोत्पादयिता शंखादिः स इव । यद्वा । एतदप्यगस्त्यविशेषणं । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य
धूनिः कंपयिता प्रेरक इव । इवेति संप्रत्यये । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोग इति निरुक्तं । ७. ३९ ॥

प्र यद्बहेषे महिना रथस्य प्र स्यंद्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्वं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥९॥

प्र । यत् । बहेषे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यंद्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तं । सूरिभ्यः । उत । वा । सुऽश्वश्वं । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥९॥

हे अश्विनौ युवां रथस्य गमनसाधनस्य महिना महत्वेन यद्यस्मात्प्र बहेषे धारयथो यत्तं । यद्वा ।
रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहतः । तथा हे स्यंद्रा स्यंदनशीली युवां याथः । गच्छथः । स्वस्थानं
यत्प्रारंभ आगच्छथः यत्तसमाप्ती पुनर्गच्छथ । तच्च वृष्टांतः । मनुषो होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता यथा
यत्प्रारंभ आगच्छति कर्मणि निर्वृत्ति पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो धत्तं । धारयतं
फलं । उत वा स्वश्वं शोभनाश्वसमूहं धत्तं । नासत्या । सत्सु भवो सती । न असत्यो नासत्यौ । हे तादृशी
त्वदनुग्रहाद्रयिषाचो धनसमवायिनः स्याम । भवेम ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नथं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥१०॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्या । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नथं ।

अरिष्टऽनेमिं । परि । द्यां । द्याम । द्युषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥१०॥

हे अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनं शीघ्रगमनेन सुखं रथं वयमगस्त्या अद्यास्मिन्सुखिऽहनि
हुवेम । आहुयेम । केन साधनेनेति उच्यते । स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु प्राप्तये । कीदृशं । नथं
सुखं नूतनं वा तपारिष्टनेमिमहिंसितचक्रवलयं वां परीयानं बुलोकस्य परितो गच्छतं । वियामेद्यादि
गतं ॥ ॥२३॥

कदु प्रेषाविति नवर्षं द्वितीयं सूक्तमागच्छं विदुममाश्विनं । कदु नवेत्तुक्तांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
र्विनिर्गोः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

कदु प्रेषाविषां रयीणामध्वर्येता यदुन्निनीथो अपां ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधितिं अवितारा जनानां ॥ १ ॥

कत् । ऊं इति । प्रेषा । इषां । रयीणां । अध्वर्येता । यत् । उत्तऽन्निनीथः । अपां ।

अयं । वां । यज्ञः । अकृत । प्रशस्तिं । वसुधितिं इति वसुधिति । अवितारा ।

जनानां ॥ १ ॥

हे अश्विनी प्रेषा प्रियतमो वां युवां कदु कदा भविष्यति इषामिष्यमाणानामज्ञानां रयीणां धनानां ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ अज्ञानं धनानां चोत्तिनीथः ऊर्ध्वं प्रापयथः अध्वर्येताध्वरं पारयितुमिच्छती युवामपा
वृथुदकानां वृथुदकानां चोत्तिनीथः उत्कृष्टमधः प्रापयथ इति यत्तत्कदा । कस्मादेवमुच्यते इति उच्यते ।
अथ यज्ञोऽस्माभिरनुष्ठेयमानो वां युवयोरेव प्रशस्तिं प्रशस्तिं स्तुतिमकृत । करोति । यज्ञं शंसनीयानि
शस्त्राणि युवामेव प्रशंसतीत्यर्थः । यस्मादेव तस्मात् हे वसुधिति वसुधितो धनस्य दातारो वस्तव्यकर्माणां तथा
हे जनानामवितारावुक्तलक्षणां युवां कदाज्ञानां धनानां च दातारो भवथ इति ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्या वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहंतु ॥ २ ॥

आ । वां । अश्वासः । शुचयः । पयःऽपाः । वातऽरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनःऽजुवः । वृषणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । इह । स्वऽराजः । अश्विना । वहंतु ॥ २ ॥

अश्विनां शोभनाश्वयुक्तां वां युवामश्वासो युष्मदीया इहास्मिन्यज्ञ आ वहंतु । प्रापयंतु । अवाशिष्टान्यथ
विशेषणानि । कीदृशास्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता वा पयस्या वृथुदकस्य पातारः वातरंहसो वायुवेगा दिव्या
दिविभवाः अत्या अतनशीनाः मनोजुवो मनोजवाः वृषणो वर्षकाः । युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः कातपृष्ठाः
वपुष्मंत इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवंतु ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सृप्रवंधुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्यातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यज्ञतो धिष्ण्या यः ॥ ३ ॥

आ । वां । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान । सृप्रऽवंधुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्यातारा । मनसः । जवीयान । अहंऽपूर्वः । यज्ञतः । धिष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रेऽश्वयजिनाश्विनोरागमनमुक्तं । अनेन रथव्याजिनोच्यते । हे धिष्ण्योऽतस्तस्यानाहं स्यातारा स्वर
वाधिष्ठानी वां युवयोरीं रथोऽस्ति स सुविताय शोभनफलाया गम्याः । अस्मद्यज्ञमागच्छतु ॥ भूवप्यत्यथः ॥
कीदृशो रथ इति स विशेष्यते । अवनिर्न प्रवत्वान भूमिरिवात्यंतविस्तारवान् सृप्रबंधुरः । विस्तीर्णपुरोभागः
वृष्णो वर्षकास्याश्च मनसोऽपि जवीयान् । मनोवेगवानित्यर्थः । अहंपूर्वोऽहंकारपूर्वो मनस्वी वायुदारः
यज्ञतो यष्टव्यः । ईदृशी रथ आगच्छतु ॥

इहेहं जातां समवावशीतामरेपसां तन्वा ३ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिदिवो अन्यः सुभगाः पुत्र ऊहे ॥ ४ ॥

इहऽइह । जा॒ता । सं । अ॒था॒व॒शी॒तां । अ॒रे॒प॒सा । त॒न्वा । ना॒मऽभिः । स्वीः ।

जि॒ष्णुः । वां । अ॒न्यः । सुऽम॒ख॒स्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सुऽभ॒गः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

हे अश्विनी युवां समवावशीतां । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां वा यज्ञं ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कोदृशां युवां । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोत्तमस्थाने उच्येति । दयोः संभूती । चंद्रमूर्येणेति यावत् । मूर्याचंद्रमसावित्येके । नि० १२. १. इति निरुक्तं । अरेपसापापी । आथर्वणस्य गुरोः शिरश्छेदनादिना पापस्पर्शहताविति भावः । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽथ्यं शिरः प्रत्थिरयतं । ऋ० १. ११७. २२. । इत्यादिमंत्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरीरेण शरीरसौंदर्येण निमित्तेन स्वीनामभिः स्वीयैर्महा-
त्यविशिष्टैराश्विनी नासत्यावित्यादिभिरपि । रमणीयशरीरवत्त्वात्प्रहिमोपितनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा । अरेपसा तन्वेति योज्यं । उक्तप्रकारेण गुरुशिरश्छेदादप्यपापेन शीर्षेण तादृक्ब्रह्मत्वव्यापनंनेति यावत् । किंच वां युवयोरन्य एको मध्यमस्यांतरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः सोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन्नूहे । वहति । विश्वं जगद्धारयति । चंद्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योर्षाधवनस्यत्यादयो वर्धन्ते । अन्योऽपर उत्तमस्थानो दिवो बुलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभनरश्मिरूपधन ऊहे । वहति । कृतममेवं पृथग्जगत्त्रिकोणं महाभूभावां युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तं । इहेह जातां संस्तूयेथे पापनाशित्यमानया तन्वा नामभिश्च त्विर्जिष्णुर्वासम्यः सुमहतो बलस्यैरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उह्यत आदित्यः । नि० १२. ३. इति ॥

प्र वां नि॒चे॒रुः क॒कु॒हो व॒शां अ॒नु पि॒शं॒गरूपः स॒दनानि ग॒म्याः ।

हरीं अ॒न्यस्य॑ पी॒पयंत॑ वा॒जैर्म॒थ्ना र॒जांस्य॑श्विना॒ वि घोषैः ॥ ५ ॥

प्र । वां । नि॒चे॒रुः । क॒कु॒हः । व॒शान् । अ॒नु । पि॒शं॒गऽरूपः । स॒दनानि । ग॒म्याः ।

हरी॒ इति॑ । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पयंत॑ । वा॒जैः । म॒थ्ना । र॒जांसि॑ । अ॒श्विना॒ । वि । घोषैः ॥ ५ ॥

हे अश्विनाश्विनी वां युवयोर्मध्येऽन्यस्यैकस्य ककुहः अष्टः पिशंगरूपो हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बह्मभिर-
चाद्यवयवैर्निरूप्यमाणो वा रथो वशाननु कामानमुल्लस्य यथाकामं । अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । वशान् स्वाधीनाः ककुहो दिशो दिगंतरालानुक्रमेण नीचैरुच्चैश्चरन् स्वस्थानाद्देवयजनमुखं गच्छन् । सदनान्य-
स्मद्यागगृहाणि प्र गम्याः । प्रकर्षेण गच्छतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ अत्र यद्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथो-
क्तत्वादत्रापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अर्था रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमानरूपा जना इत्यर्थः । ते च मथ्ना प्रमथनेनालोडनेन निष्पादितैर्वाजैरश्वैरामिषादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभि-
श्चाङ्गानादिशब्दविशिष्टैर्वा पीपयंत । आप्याययति ॥ ॥ २५ ॥

प्र वां श॒रद्वा॒नृष॒भो न नि॒ष्पाट् पू॒र्वीर्षि॑श्चरति॒ मध्वं॑ इ॒ष्णन् ।

ए॒वैर॒न्यस्य॑ पी॒पयंत॑ वा॒जैर्वे॒षंती॑रू॒र्ध्वा न॒द्यो न॒ आ॒गुः ॥ ६ ॥

प्र । वां । श॒रत्ऽवा॒न् । वृ॒ष॒भः । न । नि॒ष्पा॒ट् । पू॒र्वीः । इ॒षः । च॒रति॑ । मध्वः । इ॒ष्णन् ।

ए॒वैः । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पयंत॑ । वा॒जैः । वे॒षंतीः । ऊ॒र्ध्वाः । न॒द्यः । नः । आ । अ॒गुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः शरद्वाञ्छरणवान् मेघवृषपर्णादीनां विशरणवान् । अथवा बह्मसर्वस्वरः पूर्वतमो नित्य इत्यर्थः । वृषभो न । वर्धितैवेन्द्रः । स इव शत्रूणां निष्पातिः सादयिता सन् पूर्वोर्वह्नीः पुरातनोर्विषोऽस्त्रानि सस्यादीन्युद्दिश्य प्र चरति । प्रकर्षेण गच्छति । मध्यमस्थानश्चंद्र इति पक्षे शरद्वाञ्छरत्कालवान् । तस्मिन्नुती हि चंद्रः संनद्यो भवति । तेन च तुण्गुर्वाषध्यादीनि वर्धन्ते । स किमर्थमेवं

करोतीति उच्यते । मध्व इण्ण मधुनो मधुसदृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेव करोति ।
तथान्यस्योत्तमादित्यस्यैवः कामगमनैवा निर्मितभुतः पीपयंत । आप्याययति हविर्भिर्यजमानाः । तुष्टेन तेन
प्रेरिता वपंतीर्वापयंतीरुर्ध्वा उन्नता उत्तीरा नद्यो न नदनशीला यथा नोऽस्मदर्थमागुः आगच्छति ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाह्ये अश्विना वेधा शरंती ।

उपस्तुताववतं नाधमानं यामन्नयामञ्जृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वां । स्थविरा । वेधसा । गीः । वाह्ये । अश्विना । वेधा । शरंती ।

उपऽस्तुतो । अवतं । नाधमानं । यामन । अयामन । ञ्जृणुतं । हवं । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विना वां युवयोर्वाह्ये बृह स्थिर्य निमित्तभुतं सति गीः स्मृतिरूपा वागमर्जि ।
सृज्यते । कीदृशी सा । स्थविरात्यंतं स्थिरा नित्या वेदमयी वेधा मन्त्रादिभेदेन चिप्रकारा शरती युवां
गच्छती । ईदृशी स्मृतिः कृतवर्त्यः । तथोपस्तुती सती नाधमानमभिमतफलं याचमानमवतं । रणतं तपयंतं
वा । किंच यामन्यमनेऽयामन्नगमनं च हवमाह्वानं ञ्जृणुतं ॥

उत स्या वां रुणतो वप्ससो गीस्त्रिर्वर्हिषि सदसि पित्वते नृन ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दणस्यन ॥ ८ ॥

उत । स्या । वां । रुणतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽवर्हिषि । सदसि । पित्वते । नृन ।

वृषा । वां । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दणस्यन ॥ ८ ॥

हे अश्विना वां युवयो रुणतो दीप्तस्य वप्ससो रूपस्यैव वपुषो वा ख्यापयित्री गीः स्मृतिवाक् त्रिर्वर्हिषि
त्रिधात्वास्तीर्णवर्हिष्क सदसि यागमर्दने नृन कर्मनेतृनस्मान्पित्वते । आप्याययति आप्याययतु वीरवतप्रदाना
दिना । केन प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वर्धितारा कामाना वां युवयोः स्वभुतो मेघः भक्ता जलदः प्रदान-
विशेषो वा वृषा वर्धकः सन् मनुषो मनुष्यान् प्रति दणस्यन् प्रयत्नं पीपाय । आप्याययति । आप्यायने
वृष्टांतः । गोर्न सेक उदकमेक इव शातनात्मक उदकस्यैव । तथ्याप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । नति संप्रत्यर्थः ।
गोवृद्धकस्य सेके निमित्तभुते सति पीपायति संबंधः ॥

युवां पृषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान ।

हुवे यद्वां वरिवस्या गृणानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ९ ॥

युवां । पृषाऽइव । अश्विना । पुरंऽधिः । अग्निं । उषां । न । जरते । हविष्मान ।

हुवे । यत् । वां । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवां पुरंधिर्बलप्रज्ञः पृषेव पोषक इव हविष्मान हविर्युक्तो जरते । स्मृति । यद्वा । पुरंधि-
र्बलानां धारयित्री पृषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयाद्यं प्रथमा ॥ तां यथा स्मृति तद्वत् । किमिव । अपिमुषां न ।
अपिमुषसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विनकनुवदाधियोपस्त्रयोरपि सद्भावादिति
भावः । कदेति आह । यद्यदा वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तो गृणानः स्मृता स्मृति तदा यजमानो
ऽपि स्मरत इत्यर्थः । विद्यामित्यादि गतं ॥ २६ ॥

अभूदिदमित्यष्टर्चं तृतीयं मूक्तमाश्विनं जागतं । अवविद्वमिति षष्ठी तद्वां जरा नासत्त्वावित्यष्टमी । चोभि-
त्रिष्टुमी । अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यं विष्टुमावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जायते कैदस्यस्य विनि-
योगः । तथा च सूचितं । अभूदिदं यो वां परिज्जेति ऋणि । आ० ४. १५. इति ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषणांमदता मनीषिणः ।
 धियंजित्वा धिष्ण्या विशपलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिव्रता ॥ १ ॥
 अभूत् । इदं । वयुनं । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषणऽवान् । मदत । मनीषिणः ।
 धियंऽजित्वा । धिष्ण्या । विशपलावसू इति । दिवः । नपाता । सुऽकृते ।
 शुचिऽव्रता ॥ १ ॥

हे मनीषिणो मनस्विनो मेधाविन अस्विजः अस्माकमिदं वयुनं प्रज्ञानमभूत् । उत्पन्नं । कीदृशं तदिति उच्यते । वृषणवानभिमतवर्षणवान्नथोऽस्विनोः संबंधी गुमनसाधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावस्विनावो षु भूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदायात् एकं निपातः । मुहाभूषत । अभिमुखा भवत स्तोत्रं । तादृशी महानुभावावस्विनी मदत ॥ अंतर्भावितर्षणोऽयं ॥ मदयत । संभावयत । अस्विनी विशिष्येते । सुकृते सुष्ठु कृतवते मध्यं धियंजित्वा कर्मणो बुद्धेर्वा प्रीणयितारी धिष्ण्या धिपणार्ही सुखी विशपलावसू विशां प्रजानामस्माकं पालयितृधनी विशपलाख्यायाश्चित्रजंघाया हिरण्यजंघाप्रदानेन तथाभूता । सद्यो जंघामायसी विशपलाये । ऋ० १. ११६. १५ । इत्यादिनिगमः । दिव आदित्यस्य नपाता नपतारी नपातयितारी वा शुचिव्रता दीप्तकर्माणी । ईदृशावस्विनी मदत ॥

इंद्रतमा हि धिष्ण्या मरुत्तमा दस्मा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।
 पूर्णे रथं वहेथे मध्व आचितं तेन दाश्वंसमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥
 इंद्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्तमा । दस्मा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथीतमा ।
 पूर्णे । रथं । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितं । तेन । दाश्वंसं । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनी युवामिंद्रतमा हीश्वरतमी खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः संबंध्यः । तथा धिष्ण्या सुख्यर्ही मरुत्तमा मरुद्वेगगामिनी मितरागिणी मितराविणी वा दस्रोपक्षपयितारी शत्रूणां दंसिष्ठातिशयकमाणी रथ्या रथार्ही रथवंती रथितमा । रथिनो नेतारः । तेषां अर्धी । रथीरध्वराणां । ऋ० ८. ११. २ । इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशी युवां मध्वो मधुमदृशस्योदकस्यामृतस्य वा पूर्णे पूरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वहेथे । नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे अश्विनाश्विनी उक्तगुणविशिष्टी संतावुप याथः । यज्ञमभिप्राप्नुथः ॥

किमत्र दस्मा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।
 अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥
 किं । अत्र । दस्मा । कृणुथः । किं । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।
 अति । क्रमिष्टं । जुरतं । पणेरः । असुं । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतं । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दस्रोपक्षपयितारी युवामत्रास्मिन्ननुये किं कृणुथः । कृणुथः । हविषोऽभावादिति भावः । तत्रैव किमासाथे । किं तिष्ठथः । अचेत्युक्तं कुचेत्याह । यः कश्चिज्जनो जन्मवानहविर्यज्ञार्थहवोरहितो महीयते पूज्यते स्वयं न युष्मान् पूजयति । तं जनमति क्रमिष्टं । पराभूय तिष्ठतं । न केवलमतिक्रममात्रं किंतु पणैर्वणिग्भूतस्य लुब्धकस्याप्यपुसास्यासुं प्राणं जुरतं । अहिंसिष्टं । अनीनशतं । विप्राय मेधाविने वचस्यैव वचसः स्वीकृत्यैव युवाभ्यामिच्छते मध्यं ज्योतिः कृणुतं । युष्मद्यजनधिपयज्ञानं कुरुतं ॥

जंभयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदयुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥४॥

जंभयतं । अभितः । रायतः । शुनः । हतं । मृधः । विदयुः । तानि । अश्विना ।

वाचंऽवाचं । जरितुः । रत्निनीं । कृतं । उभा । शंसं । नासत्या । अवतं । मम ॥४॥

हे अश्विनी रायतो निदितं शब्दयतोऽस्माहंतुमागच्छतो वा शुनः शंसदृशानभितो जंभयतं । नाशयतं । तथा मृधस्तेषां संयामान संयामं कुर्वतो वा हतं । मारयतं । तानि हननोपायान्विदयुः । जानीथः । किंच जरितुर्गुप्मान् स्तोतुर्वाचं वाचं तां तां श्रुतिलक्षणां वाचं रत्निनीं कृतं । सर्वामपि श्रुतिं रमणीयफलवतीं कुरुते । हे नासत्या सत्यभुता युवामुभोभा मम मदीयां शंसं श्रुतिमवतं । रक्षतं ॥

युवमेतं चक्रयुः सिंधुषु प्रवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौग्याय कं ।

येन देवचा मनसा निरूहयुः सपप्रनी पेतयुः क्षोदसो महः ॥५॥

युवं । एतं । चक्रयुः । सिंधुषु । प्रवं । आत्मन्ऽवंतं । पक्षिणं । तौग्याय । कं ।

येन । देवऽचा । मनसा । निऽऊहयुः । सुऽपप्रनि । पेतयुः । क्षोदसः । महः ॥५॥

हे अश्विनी युवं युवां सिंधुषु समुद्रोदकेष्वेतं प्रवं प्रसिद्धं प्रतिसाधनं प्रवं नावमात्मन्वंतं दार्ढ्यवंतं पक्षिणं पक्षवन्नतिसाधनरथवंतं तौग्याय तुयनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुज्यनाम्ने राज्ञे कं मुखकरं चक्रयुः । तौग्यो भुज्य राज्ञा समुद्रवतीं समिनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपबलान्वागत्यापातयन् । स व प्रसादफलकराश्विनीं श्रुत्वा स्वात्मानं ररञ्जत्ययमितिहासो बह्वधा मुर्वं प्रपञ्चितः । यद्वा । कर्मणि पुराणः । तस्य जलमंचारिरयस्य सहायभुताम्बह्वक्षयादीनकुरुतमित्यर्थः । अयमर्थस्तु तमूहयुर्नाभिः । ऋ० १. ११६. ३. । घतस्त्रो नावः । ऋ० १. १८२. ६. । त्रिभो रथिः । ऋ० १. ११६. ४. । इत्यादिमंचातरेषु प्रसिद्धः । येन युष्महस्तेन प्रवेन देवचा देवेषु मध्ये मनसानुग्रहयुक्तया बुद्ध्या । येन मनसैति वा योज्यं । निरूहयुः निर्गमनं कुरुयुः । तथा सुपप्रनि शोभनपतनं यथा भवति सुपतनी वा युवां महो महतः क्षोदसः । उदकनामितत । उदकात्पेतयुः । तदधः पतथ उत्तरीतुं ॥ ॥२७॥

अवविद्धं तौग्यमप्स्वपंतरनारंभणे तमसि प्रविद्धं ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिपिताः पारयन्ति ॥६॥

अवऽविद्धं । तौग्यं । अपऽसु । अंतः । अनारंभणे । तमसि । प्रऽविद्धं ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विऽभ्यां । इपिताः । पारयन्ति ॥६॥

अप्स्वतर्मध्ये अवविद्धमवस्ताच्छत्रुभिः पातितमनारंभणे जालंवन आलंवनरहितं तमसि । तमोवत्तमः । वृष्टिश्चासादिप्रतिबंधके जलमध्ये प्रविद्धं प्रकर्षेण पीडितं तौग्यं भुज्यं जठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेविताः । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ जठरं प्राप्ता अंतर्जनं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिपिताश्चतस्रो नाव उत्पारयन्ति । उत्तारयन्ति । प्रापयन्ति ॥

कः स्विष्टृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्ययस्वज्जत ।

पर्णा मृगस्य पतरौरिवारभ उदश्विना ऊहयुः श्रोमताय कं ॥७॥

कः।स्वि॒त्।वृ॒क्षः।निः॑ऽस्थि॒तः।म॒ध्ये।अ॒र्णसः॑।यं।तौ॒ग्यः।ना॒धि॒तः।परि॑ऽअ॒संस्व॒जत्।
प॒र्णा।मृ॒गस्य॑।प॒त॒रोः॑ऽइ॒व।आ॒ऽर॒भे।उत्।अ॒श्वि॒नौ।ऊ॒ह॒युः।श्रो॒म॒ताय॑।कं॥७॥

कः स्वि॒त् कश्चि॒दनु॒याह॒को वृ॒क्षो वृ॒क्षवि॒कारो रथः॑ । विक॒रि प्र॒कृति॒शब्दः॑ । यद्वा । सं॒स्तवा॒भिप्राय॑मेतत् ।
सो॒त्राख्यो वृ॒क्ष इत्यर्थः॑ । कीदृ॒शो रथः॑ । नि॒ष्ठितो गि॒यन् वर्त॑मानः । कु॒र्वेति उ॒च्यते । अ॒र्णस उ॒दक॑स्य म॒ध्ये ।
यं वृ॒क्षं तौ॒ग्यसु॒गम॑पुत्रो मु॒ञ्चुर्ना॒धितो याच॑मानः पर्य॑प॒म्वज॑त् परि॒प्वक्त॑मकरोत् । आ॒ल॒वने वृ॒ष्टांतः॑ । प॒त॒रोः
प॒तन॑शीलस्य मृ॒गस्य मा॒र्जयि॑तुः शो॒र्धयि॑तुर्हिंसादे॒रार॑भ आ॒ल॒वनाय॑ प॒र्णा॒नीव । ता॒नि यथा॑ल॒वनाय॑ प्र॒भव॑न्ति
तद्वत् । हे अ॒श्वि॒नौ श्रो॒म॒ताय की॒र्तित॑मत्वायो॒द्गृह॑युः । ऊ॒र्ध्वं प्रा॒पय॑थः । सु॒तिप॑त्रे सो॒त्राख्यं वृ॒क्षमो॑त्रित॒वन्तः
तमु॒ह॒युरि॒त्यर्थः॑ ॥

तद्वा॑ न॒रा ना॒स॒त्याव॑नु॒ ष्या॒द्यद्वा॑ मा॒नास॑ उ॒च॒य॒मवो॑चन् ।
अ॒स्माद्द्य॑ स॒दसः॑ सो॒म्यादा॑ वि॒द्यामे॑षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुं ॥८॥
तत् । वां । न॒रा । ना॒स॒त्यौ । अ॒नु । स्या॒त् । यत् । वां । मा॒नासः॑ । उ॒च॒यं । अ॒वो॑चन् ।
अ॒स्मात् । अ॒द्य । स॒दसः॑ । सो॒म्यात् । आ । वि॒द्याम॑ । इ॒षं । वृ॒जनं॑ । जी॒र॑ऽदा॒नुं ॥८॥

हे न॒रा ने॒तारो॑ कर्म॒णो न॒राका॑रौ वा हे ना॒स॒त्याव॑सत्यर॒हितो स॒त्यफ॑ला वा वां यु॒वां तत्ता॒दृशं सो॒त्रम॑नु
स्यात् । अ॒नु॒कूलं॑ भवतु । अ॒नु॒भव॑तु वा वां । तदि॒त्युक्तं॑ यदित्याह । वां प्र॒ति मा॒नासः॑ पु॒त्राव॑न्तोऽस्म॒दीया
हो॒त्राद॑यो यदु॒चयं॑ सो॒त्रम॑वोचन् अ॒कुर्वन् तद्वा॑मनु॒ ष्यात् । हे अ॒श्वि॒नौ अ॒थास्मि॑न्प्र॒धानया॑र्गदि॒नेऽस्मा॑द्स्मा॒भिः
क्रि॒यमा॑णात्म॒दसः॑ सं॒व॒धि॒नः सो॒म्यात् सो॒मया॑गसंपा॒दका॑त् । आ इत्य॑प्यर्थे । अ॒स्माभिर्य॑ज॒मानै॒रव॑ क्रि॒यमा॑णा
दपि सो॒त्रात् प्रो॑णय॒तमि॑ति । वि॒द्यामि॑ति गतं ॥ ॥२८॥

तं यु॒ंजाथा॑मिति षडृचं षतुर्थं मु॒क्तं त्रि॑भु॒माग॑स्त्यमाश्विनं ॥

तं यु॒ंजाथा॑ म॒नसो॑ यो ज॒वीयान् त्रि॑वं॒धुरो वृ॒षणा॑ यस्त्रि॒चक्रः॑ ।
येनो॑पया॒थः सु॒कृती॑ दुरो॒णं त्रि॑धातु॒ना प॒तथो॑ वि॒र्न प॒र्णेः॑ ॥९॥
तं । यु॒ंजाथा॑ । म॒नसः॑ । यः । ज॒वीयान् । त्रि॑ऽव॒धुरः । वृ॒षणा॑ । यः । त्रि॑ऽच॒क्रः ।
येन॑ । उप॑ऽया॒थः । सु॒कृती॑ । दुरो॒णं । त्रि॑ऽधातु॒ना । प॒तथः॑ । वि॒ः । न । प॒र्णेः॑ ॥९॥

हे वृ॒षणा वर्ष॑को कामा॒नां यु॒वां तं व॒च्यमा॑णगुणविशिष्टं रथं यु॒ंजाथा॑ । योज॑यतं । तमित्यु॒क्तं क॑मित्याह ।
यो रथ॑स्त्रि॒वंधुरः॑ त्रि॒प्रका॑रसारथि॒स्थानः॑ । वंधुरं॑ रथि॒नः स्था॒नमित्या॑ह । आ या॒ह्यर्षा॑दुप॒ वंधु॑र॒ष्टाः । ऋ०
३. ४३. १. । इत्यादि॒मंत्रा॑न्तरात् । यथ॑ त्रि॒चक्रः॑ च॒क्रजि॑तयोपेतः । पुनः॑ स ए॒व वि॒शेष्य॑ते । येन॑ रथेनोपया॒थः
उप॑गच्छथः । किं । सु॒कृतः॑ शो॒भन॑सोमा॒ख्यक॑र्मवतो यज॒मानस्य॑ दुरो॒णं । गृ॒हना॑मेतत् । या॒गगृ॒हं । येनेत्यु॒क्तं
के॒ज्याह॑ । त्रि॒धातु॒ना त्रि॒प्रका॑रस्थानोप॒तेन॑ मु॒वर्ण॑रज॒तता॑स्रधातुत्रयोप॒तेन॑ वा रथेन॑ । ग॒मने॑ वृ॒ष्टांतः॑ । वि॒र्न
प॒र्णेः प॒षी प॒र्वर्य॑था शीघ्र॒मप्र॑यत्नेन गच्छति तद्वदु॒क्तल॑क्षणेन रथेन प॒तथः॑ । गच्छथः॑ ॥

सुवृ॒द्र॒षो वर्त॑ते॒ यन्न॑भि॒क्षां यत्तिष्ठ॑थः॒ क्रतु॑म॒न्तानु॑ पृ॒क्षे ।
वपु॑र्वपु॒ष्या स॑च॒तामि॒यं गी॑र्दि॒वो दु॒हि॒त्रो॒षसा॑ स॒चेथे॑ ॥२॥
सु॒ऽवृ॒त् । रथः॑ । वर्त॑ते॒ । यन् । अ॒भि । क्षां । यत् । तिष्ठ॑थः । क्रतु॑ऽम॒न्ता । अ॒नु । पृ॒क्षे ।
वपुः॑ । वपु॒ष्या । स॒च॒तां । इ॒यं । गीः॑ । दि॒वः । दु॒हि॒त्रा । उ॒षसा॑ । स॒चेथे॑ इति ॥२॥

हे अश्विनौ युवयो रथः सुवृक्षोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणो यत्नं गच्छन् वामभिः वर्तते । देवयजनं भूमिं प्रति गच्छति । यत्नं रथं क्रतुमन्ता संकल्पवती कर्मवती वा पृष्ठे । अज्ञनामेतत् । हविषि निमित्तभुते सति । अन्वधीत्यर्थे । अधि तिष्ठतः आश्रयतः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनन्तरं वपुषा युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनीयं गीरिदानीं क्रियमाणप्रकाराः स्मृतिरूपा वाक्पुः सचतां । युवा च दिवो बुभुक्षोर्दिवस्य वा दुहित्रा दुहितृस्थानीययोपसोपोदेवतया सचेष्टे । यज्ञं संगच्छेष्टे । उपस्थाश्विनयोः समानकालत्वादिति भावः ॥

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनुं व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्योपयथैर्वर्तियेषस्तनयाय त्मने च ॥३॥

आ । तिष्ठतं । सुवृतं । यः । रथः । वां । अनुं । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । उपयथै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥३॥

हे अश्विनौ वां युवां सुवृतं शोभनवर्तनं रथमा तिष्ठतं आश्रयतं । यो रथो हविष्मान् । पक्ष्यर्थे प्रथमा । हविष्मतो यजमानस्य व्रतानि कर्मोपयन् वर्तते । यद्वा । यजमानस्य दत्तहविषा तद्वा । येन च रथेन हे नरा नेतारो वा हे नासत्यासत्यरहितो युवामपयथै । यज्ञं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन वर्तिः । गृह्णामीतत् । यजमानस्य यज्ञगृहं तनयाय पुत्रलाभाय त्वम आत्मन आत्माहिताय च याथः ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्कमुत माति धक्तं ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्माविमे वां निधयो मधूनां ॥४॥

मा । वां । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि । वर्कः । उत । मा । अति । धक्तं ।

अयं । वां । भागः । निहितः । इयं । गीः । दस्मा । इमे । वां । निधयः । मधूनां ॥४॥

हे दस्मा शत्रूणामुपपत्तिरिति दस्मावश्विनौ वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको हिंसकोऽरण्यस्यादिमां दधर्षीन्मा । तथा वृकोवृको हिंसका अन्ये अपि मा दधर्षीत् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कापुः । युवांमेव वा मा दधर्षीदिति योज्यं । तथा युवां मा परि वर्कः । परितो मा वर्जयत मां । उतापि च माति धक्तं । अस्मान्तिकस्यान्यस्मि मा दत्तं । किमर्थमेवमिति उच्यते । वां युवयोरर्थायायं भागो भजनीयो हविर्गणो निहितः । तथेयं च गीः स्मृतिरूपा वागपि निहितेति शेषः । हे दस्मावश्विनौ वां युवाभ्यामिमं इमानि मधूनां सोमरसानां निधयो निधानानि स्थापितानि ॥

युवां गोतमः पुरुमीहो अचिर्दस्मा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हवै नासत्योप यातं ॥५॥

युवां । गोतमः । पुरुमीहः । अचिः । दस्मा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशं । न । दिष्टां । अजुयाऽदेव । यन्ता । आ । मे । हवै । नासत्या । उप । यातं ॥५॥

हे दस्मा दस्मावश्विनौ युवां गोतमस्य पुरुमीहो अचिश्च महर्षयश्च एतेष्वेकैको हविष्मान् सप्तवसे रक्षणाय युष्मत्कर्षणाय वा हवते । आह्वयति । एवमहमयाह्वयामि । फलस्य धनाह्वानं कृष्टांतः । यन्तोपगंतोपगंतुकामश्चर्चयेव ॥ द्वितीयाया आकारः ॥ अजुगामिनं मार्गज्ञं दिष्टां दिशं न गंतव्यामभिमतां दिशं प्रति यथा तथा वामपि । यथाध्वगामो स्वगंतव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गज्ञमजुगामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा । अजुयेव । दैवशब्द एवार्थः । गन्ता अजुनेव मार्गिणेष्टां दिशमिव तथा युष्मत्पीणनेन मार्गिणं स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे नासत्यावश्विनौ मे मम हवमाह्वानमालक्ष्योप यातं । उपगच्छतं ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानु ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म । उत्तीर्णाः स्तः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोत्रमधायि । अकारित्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंतव्यमंगिरहा-
स्यच्च आ यातं । आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेत्वरं ।

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभुपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेत्वरं ।

द्वितीयाष्टकमध्यस्थचतुर्थोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण पंचमो व्याकरिष्यति ॥

तच्च ता वामितीदं प्रथममंडलस्य चतुर्विंशऽनुवाके पंचमं मृक्तं । पूर्वमृक्तं षडित्युक्तत्वात् मृक्तसंख्यानवर्तत
इति परिभाषितत्वात् षडृचं । ऋषिस्थान्यस्मादिति परिभाषयागम्यं । तथाश्चिन् वा इत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरि-
भाषयेदमप्याश्चिन् । अनादेशपरिभाषया त्रैपुमं । ता वामित्यनुक्रांतं ॥ युवो रजांसीत्यादीनां पंच मृक्तानां
तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विजियोग उक्तः । तत्रेदं पंचमं ॥

ता वामद्य तावपरं हुवेमोच्छ्रंत्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।

नासंत्या कुहं चित्संतावर्यो दिवो नपाता मुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्य । ता । अपरं । हुवेम । उच्छ्रंत्यां । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासंत्या । कुहं । चित् । संतां । अर्यः । दिवः । नपाता । मुदाऽस्तराय ॥ १ ॥

ता तां रचकत्वेन प्रसिद्धां वां युवामयास्मिन्यागदिने हुवेम । आहुयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि
दिने तां युवां हुवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समुभिव्याहारात् अथा च नो मृक्यतापर च । अ० २.
२९. २. । इत्यादिमंत्रांतरं तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युपोदेवतायामुच्छ्रंत्यां
तमो विवासयंत्यां सत्यां । उपःकाले हि प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रे प्रयुज्यंते । उक्तं काले हे नासत्यासत्यरहितौ
दिवो नपाता यलोकस्य नपातयितारौ नम्रस्थानीयौ वा कुहं चित्संतां कुचिह्ने वर्तमानौ युवां वह्निः
स्मृतेर्वोढार्यं ईरयिता स्मृतेरीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता मुदास्तरायात्यर्थं शोभनहविर्वाचि यजमानाय तदर्थं
तां युवामुक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबंधः । अत्राख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्निरर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन
नेतव्या । अथवा वाक्यद्वयं । यस्मादह्निरर्यो हीतोऽङ्गुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानासौ युवामाहु-
याम इति ॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेषामुत्पणीहेतमृम्या मदंती ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेषा नरा निचेतारा च कर्णेः ॥२॥

अस्मे इति । ऊ इति । सु । वृषणा । मादयेषां । उत् । पणीन । हतं । ऊम्या । मदंती ।

श्रुतं । मे । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । एषा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णेः ॥२॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावशिनी युवामस्मै उ अस्मात्स्व सु मादयेषां । मुषु तृप्यतं । अस्मभ्यं तर्पयतम भिमंतं । तथा पणीत्वणित्रो लुब्धकानयदनुदुस्मृत्य हतं । नाशयतं । कीदृशी युवा । ऊम्या । रात्रिनामितत । रात्रीं मदंता मावती । यद्वा । ऊर्मिमिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ । अ० ९ ६४. ११ । इत्यादिषु तथा प्रयोगात् । अस्मदीयिन सोमेन मदंती । तादृशी युवा मे ममाच्छोक्तिभिराभिमुख्यकरिर्ममैवदवाकी रचिता मतीनां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मननसाधनाः स्मृतीः कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं । शृणुतं । न नरा नेतारी युवां खल्वेष्टान्वेष्टारावस्मत्स्मृतीनां तथा निचेतारा लब्धानां तामा संचयकर्तारी । निरिच्छप समि त्येतस्य स्थाने । यस्मादेवैवर्धा तस्मात्कृणुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निपुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यंते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूरेण वरुणस्य भूरः ॥३॥

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽडव । देवा । नासत्या । वहतुं । सूर्यायाः ।

वच्यंते । वां । ककुहाः । अपऽसु । जाताः । युगा । जूरेणऽडव । वरुणस्य । भूरः ॥३॥

सविता सूर्यो दुहितर सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाह्वय सामर्थ्यसमीक्षणायाञ्च परिकल्प्य य इमं ज्ञेयति स एषां कन्यकामृगसहस्रकुप्रे स्तोत्रं च लभते इत्यकल्पयत । तमपिः प्रथममत्रयत तमन्वशिनावपि जित्वापि प्रभुयत्सहस्रं कन्यकां चालभतां । तत इन्द्र उपायात्रयता । ती च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितां स्वशस्त्रस्य कंचित्कंचिद्भागं तैभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति । अयमितिहामो ब्राह्मण प्रज्ञापित्वं सोमाय राज्ञे । ऐ० ब्रा० ४. ७ । इत्यचाम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे आ वां पतित्वं सख्याय । अ० १ ११९. ५ । इत्यत्र प्रपंचितः । अचाह । हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चंद्रस्याणुपलक्षणं सूर्याचंद्रमसोरिवाश्रितत्वात् । सूर्याचंद्रमसा वित्तिके । नि० १०. १ । इति यास्कनोक्तत्वात् । अतः पुपन्नित्युक्तं हे पोषकावशिनावित्युक्तं भवति । हे पोषको हे नासत्यासत्यरहिता देवा देवा युवां श्रिये श्रियमे । शस्त्रस्य कन्यायाश्च लभायित्वर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द एवार्थः । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनी क्रमाविव संती सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्या वहतुं रथे धारयितुं । आजिमृदयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्मृतयो भूररविकृतिप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्ध्यर्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यंते ह्योत्रादिभिः । युवामिव शस्त्रगतमभिर्यागजालं च सुवर्तित्वर्थः । युगा जूरेण जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वदव्यतना अपित्वर्थः । पूर्वकाले यथा युवामिव सुवर्ति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वा अवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदंति ॥४॥

अस्मे इति । सां । वां । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वां । अवस्या । सुदानू इति सुऽदानू । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मदंति ॥४॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावशिनी वां युवयोः, संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिदानमस्य अस्माकमसु ।

भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य क्षारोः स्तोत्रगस्थस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं । प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफलदानी वां युवां अथवा कीर्तिरत्नस्य वेक्ष्या यद्यस्मात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा वर्षणायो मनुष्या ऋत्विगूपा ऋनु मदन्ति । अनुक्रमेण मायन्ति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानैर्भिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥ ५ ॥

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानैर्भिः । मघवाना । सुवृक्ति ।

यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदन्ता ॥ ५ ॥

हे अश्विना हे मघवाना हविर्लक्षणात्तवन्ता वां युवाभ्यामेव स्तोमः स्तोत्रं सुवृक्तिं सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा यद्वा सुसमाप्त्यकारि । कृतः । कीदृशोऽयं । मानैर्भिर्मानैर्हविष्प्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्यास्त्यरहितौ युवामगस्त्य एतन्नास्ति महर्षी मयि मदन्ता मायन्ता संता वर्तिगृहं यज्ञसंबन्धि यातं । प्राप्तुं । किमर्थं । तनयाय पुत्रादिनाभाय त्वज आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिभिः । देवयानैः । विद्यामे । ङ्घं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्मेति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥ १ ॥

कतरा पूर्वोक्तादशर्चं षष्ठं सूक्तमागस्त्यं विष्टुमं । कतरैकादशं बावापृथिवीयमित्यनुक्रांतं ॥ आभिप्रविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे बावापृथिव्यनिविद्वानमिदं । तृतीयस्थितिं खंडे सूचितं । कतरा पूर्वोपासनात्कति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे इदमेव बावापृथिव्यनिविद्वानं । उत्तमादाभिप्रविकान्तृतीयसवनं । ऐ० आ० ५. ३. २. इत्यतिदेशात् ॥

कतरा पूर्वी कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना विभृतो यद्वा नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वी । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वं । त्मना । विभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति ।

चक्रियाऽडव ॥ १ ॥

अयोरनयोर्बावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वापरा पश्चाद्भाविनी । एवं पीर्वापर्यप्रश्नः । उभयोरविनाभावेन सहेव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते । किमनयोदत्पादनमित्यर्थः । हे कवयः कान्तदशिनोऽतीन्द्रियज्ञाः यूयं वदत को वि वेद । पीर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यद्वा यस्मात्स्वल्पो हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगद्विशेषेण त्वमात्मनिवान्यनैरपेक्ष्यैव विभृतः धारयतः । यद्वा । यद्वा नाम यत्किंचित्पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना विभृतः । अनेन यत्कारणं क्रूमस्तदप्याभ्यामेव ध्रियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण पीर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते बावापृथिव्या चक्रियेव चक्रयुक्ते इव वि वर्तेते । अथ कतरा पूर्वा कतरापरेनयोरित्यादि निवृत्तं द्रष्टव्यं । नि० ३. २२ ॥

भूरिं हे अचरंती चरंतं पृथ्वीं गर्भमपदी दधाते ।

नित्यं न सृनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्यात् ॥२॥

भूरिं हे इति । अचरंती इति । चरंतं । पत्तुवन्तं । गर्भे । अपदी इति । दधाते इति ।

नित्यं । न । सृनुं । पित्रोः । उपस्थे । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्यात् ॥२॥

अचरंती अवचले ह एवमेव द्यावापृथिवी भूरिं बहूतरं चरंतं पृथ्वीं पादयुक्तं गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्वा प्राणिजातमपदी स्वयं पादरहिते दधाते । धारयतः । अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत्क्षेमणं वर्तते । धारणे दृष्टांतः । पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थे उत्तमं वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सृनुं न पुत्रमिव यथा स्निहेन वर्धयतीति धारयतीति माताभितरो तद्वत् । अथ प्रत्यवेणाह । हे द्यावा पृथिवी द्यावापृथिवी । इतरतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । नोऽस्मान्भवाग्रहतो भयंहेतोः पापाद्वृत्तं । पालयतं । यदा । अभ्यादभ्यं महत् । अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्यात् महत्प्राम ॥ द्वे कृत्यावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षितमिति पदप्रयोगश्चादसः । आसं चित्तस्याविद्यमानत्वेन निघाताभावः ॥

अनेहो दात्रमर्दितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।

तद्रोदसी जनयतं जरिचे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्यात् ॥३॥

अनेहः । दात्रं । अर्दितः । अनर्वं । हुवे । स्वःऽवत् । अवधं । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयतं । जरिचे । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्यात् ॥३॥

अर्दितः । एतदंतरिक्षस्याप्युपलक्षणं । अर्धं उनीयायाः पृथिव्यास्मादृशस्यांतरिक्षस्य च संबन्धि दात्रं धनं हवै । आहुयामि । स्पृष्टयामीत्यर्थः । कीदृशं तदनं । अनेहोऽपापं दुःखरहितं सुखात्मकं अनवमनरणं । अक्षीणमित्यर्थः । स्वर्वतं सर्वतः फलभूतं स्वर्गं तद्वत् अवधमर्दितं नमस्वदत्तवत् । ईदृशं धनं हवै । तदस्माभिः काञ्चित्मुक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिवी जरिचे स्तोत्रं यजमानाय जनयत । उत्पादयत । द्यावत्यादि व्याख्यातं ॥

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु प्याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरहं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्यात् ॥४॥

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । प्याम । रोदसी इति । देवपुत्रे

इति देवऽपुत्रे ।

उभे इति । देवानां । उभयेभिः । अहं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्यात् ॥४॥

अवसा स्वतोऽधिकेन केनचित्कृतेनावनेन समुद्रातप्यमाने अनीश्वरः ॥ तप ऐश्वर्यकर्मण इदं रूपं ॥ अतप्यमाने अनीश्वरीयमाने । अवसान्नावन्ती तपयन्ती देवपुत्रे देवा व्यवहर्तारो मनुष्याः पुत्रस्थानीया ययोस्तादृश्याः । लोकद्वयस्था मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यते । ईदृशांनुं रोदसी द्यावापृथिवी देवानामहं । एतद्रात्रेऽप्युपलक्षणं । योतमानानामहं राज्ञीणां च संबन्धिभिर्हभयविधिः श्रोतोष्णादिरूपेर्विलक्षणेभिर्निर्मितभूतेः । तेषां लाभार्थेऽर्थः । तदर्थं युवामनु स्याम । अनुभवम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

संगच्छमाने युवती समंते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।

अभिजिघ्रंती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्यात् ॥५॥

संगच्छमाने इति संऽगच्छमाने । युवती इति । समंते इति संऽअंते । स्वसारा ।
जामी इति । पित्रोः । उपऽस्थे ।
अभिजिघ्रंती इत्यभिऽजिघ्रंती । भुवनस्य । नाभिं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति ।
नः । अश्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकारयोपकारकभावः । यद्वा ।
पूर्वं संसृष्टे एव सती पद्याद्वियुज्य वृष्टिहविषो अकुर्वन्त्या पद्यान्मनुष्यैः प्रार्थितेर्देवैर्विवाहिते सती संगते ।
अभुतामित्याहुः । अयमर्थः द्यावापृथिवी सहासां । ति० ब्रा० १. १. ३. २. । इत्यादिब्राह्मणे समाम्नातः । युवती
नित्यतरुण्या मिथ्ययत्या वा सर्वेषु भावेषु समंते समानांतिके समानपर्यंत वा स्वसारा परस्परं स्वस्वभूते
जामी बंधुभूते । प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पत्तत्वात्परस्परं जामित्वं । तथा च निगमां दिवं च पृथिवीं चांतरि-
क्षमयो स्वः । अ० १०. १९०. ३. । यतो द्यावापृथिवी निष्टतनुः । अ० १०. ३१. ७. । इति । पित्रोः सर्वस्य
पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोरुपस्थ उत्संगे स्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बंधकमुदकमभिजिघ्रंती
अभिघ्राणं कुर्वन्त्या स्पृशन्त्या । समानमेतदुदकं । अ० १. १६४. ५१. । इत्यादिमंचवर्णाकुभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धं ।
ईदृश्यां नो रक्षतं ॥ ॥ २ ॥

उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।
दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अश्वात् ॥ ६ ॥
उर्वी इति । सद्मनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानां । अवसा । जनित्री इति ।
दधाते इति । ये इति । अमृतं । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी
इति । नः । अश्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विश्वोर्णे सद्मनी सद्माधारभूते बृहती महती महानुभावे देवानां । उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्या-
दीनामवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसंस्पर्शोर्जनित्र्या । वृष्ट्यार्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन
यज्ञेन च निमित्तभूतेन हुवे । आहुयामि । देवानां हविरर्थमसन्नयज्ञायित्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे
अमृतमुदकं दधाते धारयतः ते युवामाहुयामि । शिष्टं सृष्टं ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेऽअंते उपं ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन ।
दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अश्वात् ॥ ७ ॥
उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेऽअंते इति दूरेऽअंते । उपं । ब्रुवे । नमसा ।
यज्ञे । अस्मिन ।
दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति सुऽप्रतूर्ती । द्यावा ।
रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अश्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्वी महती पृथ्वी पृथिवी बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बहुलाकारे दूरेऽअंते विप्रकृष्टांतदेशे ।
अपरि इत्यर्थः । ईदृश्यां युवामस्मिन्यज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेणोप ब्रुवे । उपेक्ष्य ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः ।
पुनः कीदृश्यां । ये सुभगे शोभनभागे सुप्रतूर्ती सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे ।
स्तौमि ॥

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥८॥

देवान् वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायं । वा । सदै । इत् । जाः पतिं । वा ।

इयं । धीः । भूयाः । अवऽयानं । एषां । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥८॥

हे द्यावापृथिवी वयं देवान् देवान्प्रति यत्कच्चिदागोऽपराधं तत्तथागकामि तेषां तेषामयागलक्षणं । सदमित्सर्वदेव चक्रम कृतवन्तो वयं । सखायं वा प्रिय मित्र वा प्रति यच्चक्रम । जास्पति । जाः पुत्र्यः । तामा पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदेव चक्रम । एषामुक्तव्याणां पापानामपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्स्मृतिरूपमिदं कर्म भूयाः । भूयात् । भवतु । द्यावत्यादि गतं । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मंत्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिवज्रमननामभवादुचितमेव । तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येव प्रार्थ्यते ॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामृती अत्रसा सचेतां ।

भूरि चिदर्यः मुदास्तरायेषा मदत इपयेम देवाः ॥९॥

उभा । शंसा । नर्या । मां । अविष्टां । उभे इति । मां । ऊती इति । अवसा । सचेतां ।

भूरि । चित् । अर्यः । मुदाऽस्तराय । इषा । मदतः । इपयेम । देवाः ॥९॥

उभा शमा द्यावापृथिव्योरभयोर्यवपयावुभावपि शमा नर्या नरभ्यो हितावीदृश्यावुभयाश्रये स्मृती मामविष्टां । रक्षतां । यद्वा । द्यावापृथिव्याभिमानीदेवयोरैव शसशब्देनाभिधानात्पुंल्लिङ्गता । तथोभ ऊती रक्षिके द्यावापृथिव्यां मामवसा रक्षणं सचेतां । यद्वा । प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकामुष्मिकविषयो शमो मामविष्टां । प्राप्ततां । तथोभ अपृती तयाः संबन्धिन्योरभिमानीदेवतयोरवसास्मत्तर्पणं निमित्तं सचेता । हे देवा द्यावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः अर्यः स्तोतारो वयं मुदास्तरायातिशयेन शोभनदातृत्वा येषां सोमलक्षणेन मदतो मादयंतः संतो भूरि चित् । चित् पुत्रायां । अभिपुत्रित धनमिपयेम । इच्छं । यद्वा । अर्य इति पञ्चा रूप । ईश्वराद्व्राजदिरपि मुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

अतं दिव इति हे द्यावापृथिवीये पशो पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अपीयोमावति खंडं मुचिंतं । अतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या इति हे । आ० ३. ८. इति ॥

अतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या अभिश्चावायं प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्याहुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥१०॥

अतं दिवे । तत् । अवोचं । पृथिव्यै । अभिऽश्चावायं । प्रथमं । सुमेधाः ।

पातां । अवद्यात् । दुःऽइतात् । अभीके । पिता । माता । च । रक्षतां । अवऽभिः ॥१०॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे बुदेवतायै पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै तत्तत्प्रोतिकरमुतं स्तोत्रं प्रथमं । मुख्यनामितत । प्रथमं प्रकृतममवोचं । ब्रवीमि । किमर्थं । अभिश्चावायाभितः सर्वतः श्रवणाय । किंच पिता पालको दुष्को माता सस्यादेर्निर्मात्री पृथिवी चोभे अवद्यातिदिताद्दुःखप्रापकादहमः सकाशात्पाता । रक्षतां । तथाभीके । अंतिकुनामितत । समीप एवावोभिरभिमततर्पणं रक्षतां । पालयतां ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमातर्यदिहोपब्रुवे वां ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरिदानुं ॥११॥

इदं। द्यावापृथिवी इति। सत्यं। अस्तु। पितः। मातः। यत्। इह। उपऽब्रुवे। वां।
भूतं। देवानां। अवमे इति। अवऽभिः। विद्याम। इषं। वृजनं। जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु। अवितथं भवतु। फलवद्भव-
त्वित्यर्थः। इदमित्युक्ते किं तदित्याह। हे पितर्याः हे मातः पृथिवि वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे
उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु। देवानां स्तोत्रणामस्माकमवमे। अतिक्रान्तमस्तु। नित्यमनिहिते युवामवोभित्त
परीर्युक्ते भूतं। भवतं। अवशिष्टं गतं ॥ १३ ॥

आ न इळाभिरिति सप्तमं मुक्तमेकादशर्चमागस्थं त्रैषुभं विश्वदेवं। आ नो विश्वदेवमित्यनुक्रान्तं ॥ विनि-
योगो लिंगिकः ॥

आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु।
अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १ ॥
आ। नः। इळाभिः। विदथे। सुऽशस्ति। विश्वानरः। सविता। देवः। एतु।
अपि। यथा। युवानः। मत्सथ। नः। विश्वं। जगत्। अभिऽपित्वे। मनीषा ॥ १ ॥

नो विदथेऽस्मादीये यज्ञे सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः स्तुतिभिः प्रदेधे रत्निः सह।
यद्वा। इळाभिः। तदाश्रितेषु ताच्छब्दं। भूमिस्थानाभिर्देवताभिः सह। विश्वानरः सर्वप्राणिहितकार्यपिः
सविता प्रेरक आदित्यश्च देव एतु। आगच्छतु। हे युवानो नित्यतरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नो
ऽस्मानभिपित्वेऽभिपतनीयेऽस्माद्यज्ञे मनीषा मनीषया मनस ईशितुस्त्विन। स्वच्छेत्यर्थः। अपिः संभावनायां।
अप्यस्मात्सथ। मादयथ। यथा विश्वं जगत। एतत्स्वावरस्याप्युपलक्षणं। यद्वा। कृत्स्नं प्रपंचं मत्सथ तथा-
स्मानपि। यद्वा। जगच्छब्दो यजमानरूपमनुष्यवाची। सर्वानपि यजमानान्यथा मत्सथ तथेत्यर्थः ॥

विश्वदेवे पश्यावा नो विश्व इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या। आ नो देवानामुपेतु शंस आ नो विश्व आस्का
गमंतु देवाः। आ० ३. ७. इति ॥

आ नो विश्व आस्का गमंतु देवा मिचो अर्यमा वरुणः सजोषाः।
भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः करन्तुषाहा विधुरं न शवं ॥ २ ॥
आ। नः। विश्वे। आस्काः। गमंतु। देवाः। मिचः। अर्यमा। वरुणः। सऽजोषाः।
भुवनं। यथा। नः। विश्वे। वृधासः। करन्। सुऽसहा। विधुरं। न। शवं ॥ २ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा आस्काः शत्रूणामास्कंदयितार आक्रमितारो वा आ गमंतु। आगच्छंतु।
के ते। मिचोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि सजोषाः समानप्रीतयः संत आगच्छंतु। किंतु विश्वे देवा नोऽस्माकं
वृधासो वर्धयितारो यथा भुवनं भवयुः तथा सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मादीयं शत्रोऽज्ञं विधुरं
हीनं यथा न करन् न कुर्युः तथागच्छंतु ॥

प्रेष्ठ वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः।
असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥
प्रेष्ठ। वः। अतिथिं। गृणीषे। अग्निं। शस्तिऽभिः। तुर्वणिः। सऽजोषाः।
असत्। यथा। नः। वरुणः। सुऽकीर्तिः। इषः। च। पर्षत्। अरिऽगूर्तः। सूरिः ॥ ३ ॥

हे देवाः वो युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमं । सर्वेषामाहुताहुविर्वह्नापिदेवानां प्रियतमः । तमतिथिं
गृणीषे । गृणे । सौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन साधनेन । शस्त्रिभिः शंसनेः स्तुतिभिः । कीदृशोऽहं । तुर्वणि-
सूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा । एते अपि विशेषणं । यत्सूर्वणिः शीघ्रं
यच्छस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः तमपि गृणीषे । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं वरुण
एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभनकीर्तिमानसत । सुकीर्तिं भिजे वरुणस्य भूरिः । अ० २०८. १. इत्यादिमन्त्र-
वर्णेषु वरुणात्सुकीर्तिरेवेषणीया । अरिगूतैरिष्वदातुषु सदा शब्दितः अरीणां हननाद्योयुक्तो वा सूरिः ।
प्रेरयितायं वरुण इष्यन्नाज्ञानं पर्वत । पूरयत । तथा तमपि सुम इत्यर्थः ॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषामानक्ता सुदुर्धेव धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्के विषुरूपे पयसि सस्मिन्बुधन ॥४॥

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उपसानक्ता । सुदुर्धाऽडव । धेनुः ।

समाने । अहन । विऽमिमानः । अर्के । विषुऽरूपे । पयसि । सस्मिन् । ऊधन ॥४॥

हे देवाः वो युष्माकं नमसा ऋषिषा नमस्कारेण वोपोपेत्य जिगीषा पापानां जिगीषयेय । इच्छामि ॥
इष गतावित्यस्य वेपतेर्वा गत्यायर्थस्य लियुक्तमेकवचन इदं रूपं ॥ भजामि । कस्मिन्काले । उपासानक्ताहनि
रात्री च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अप्यभिगच्छामि । गतो दृष्टांतः । मुबुधा धनुरिव मुदोग्धी धनुर्यथा
दोहाय दोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । सस्मिन् समान ऊधनूधस्युत्पत्ते विषुरूपे नानारूपे पयसि
शीरघुतादिकेऽर्कमर्चनीयमन्नं चरुपुरोडाशादिकं विमिमानो विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समानेऽहन
षष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदेव इत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान ऊधस्युत्पत्ते नानारूपे पयसि त्वदर्थ
हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा । सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाप्यशीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभुते सति
विगुरूपे पयसि नानारूपे सोमलक्षणोदकेऽर्कमन्नसाधन स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभिगच्छामि ॥

उत नोऽहिर्बुध्नोऽ मयस्कः शिशुं न पिप्पुषीव वेति सिंधुः ।

येन नपातम्पां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहति ॥५॥

उत । नः । अहिः । बुध्नः । मयः । करिति कः । शिशुं । न । पिप्पुषीऽडव । वेति । सिंधुः ।

येन । नपातं । अपां । जुनाम । मनःऽजुवः । वृषणः । यं । वहति ॥५॥

उतापि च नोऽस्माकमहिरतरिजगाम्यहता वाहीनो वाहन्यमानो वैतन्नामको देवः स एव बुध्नः । बुध्नं
बंधकमंतरिक्षं । तदहतीति बुध्नोऽंतरिक्षघायंतन्नामको देवो मयः मुखं कः । करोतु ॥ करोतेर्नाहि रूपं ॥
किंच पिप्पुषी । इवशब्द एवार्थः पुरणो वा । अस्माज्जमेनाप्याययंती मिथुर्नाम नदी वेत् । आगच्छतु । तत्र
दृष्टांतः । शिशुं न यथा शिशुं प्याययंती गीर्गच्छति तद्वत् । अपां नपातमुदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं
यद्वोदकानां नत्तारं तृतीयं पुत्रं । अह्य आपधिवनस्पतयः तभ्योऽपिरिति नमृत् । तावृशमपि जुनाम ।
स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सीचो धातुर्गत्यर्थः ॥ यं देवं मनोजुवो मनोवगा वृषणो वर्षका मेघा अस्मा
वहति स मुखं करोतु ॥ ॥४॥

उत न ई त्वष्टा गन्तव्या स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृचहेद्रे चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥६॥

उत । नः । ई । त्वष्टा । आ । गन्तु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सऽजोषाः ।

आ । वृचऽहा । इंद्रे । चर्षणिऽप्राः । तुविऽतमः । नरां । नः । इह । गम्याः ॥६॥

खष्टा देवोऽपि नोऽस्मान्काभिप्राप्तुमीमिदानीमिमं यज्ञं वा गंतु । आगत्य च । आसहार्थं प्राशस्त्ये वा वर्तते । अथ प्रशंसायां । प्रशस्तं यथा तथाभिपत्येऽभिगत्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोत्रभिर्ध्वनिभिः सज्जोषाः समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृषहा वृषघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या यजमानाः । कामिस्तेषां पूरकस्तुष्टिमो बज्रतमो महत्तम इहास्मिन्कर्मणि नरां नृणां नोऽस्माकमुक्तगुणोपेतः सन्ना गम्याः । आगच्छतु ॥

उत न ई मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसंत ॥ ७ ॥

उत । नः । ई । मतयः । अश्वयोगाः । शिशुं । न । गावः । तरुणं । रिहन्ति ।

तं । ई । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिः । ऽतमं । नरां । नसंत ॥ ७ ॥

उतापि चिमेनं तरुणं नित्ययुवानमिन्द्रं मतयोऽस्मद्वृद्धयोऽश्वयोगा अश्वसमानप्राप्तयो रिहन्ति । आस्वादयन्ति । सुवर्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । गावो दोग्ध्यो धेनवः शिशुं न शिशुमिव वत्समिव तं यथा निहन्ति तद्वत् । तदेवाह । तमीं तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टममतिशयेन सुरभिं जनयः फलस्योत्पादयिष्यो गिरः स्तुतयो नसंत । व्याप्नुवन्ति । नसतिर्व्याप्तिकर्मा । तच्च दृष्टान्तः । जनयो नोत्पादयिष्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव ॥

उत न ई मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदंतु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मिचयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ई । मरुतः । वृद्धसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदंतु ।

पृषत् । अश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मिचयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उतापि च नोऽस्मदीयमीमिदानीमेनं यागं वा मरुतः स्मत् सहापि सदंतु । गच्छंतु । कुतो देशात् । रोदसी रोदस्योर्वावापृष्व्योः सकाशात् । यद्वा । रोदस्यावपि गच्छतां । कीदृशास्ते मरुतः । वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः समनसः समानमनस्काः पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः । पृषत्यो मरुतामिति यास्कः । अवनयो न यथैव नमनस्वभावा रथा रंहणस्वभावा रथवंतो वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ यद्वा । अवनयो रथका रथा इव स्थिताः । रिशादसः । रिशाः शत्रवः । तेषामन्तारो मिचयुजो देवा न मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तार अत्विज इव । यद्वा । मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकिचे प्र युंजते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायंत सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषां । महिना । चिकिचे । प्र । युंजते । प्रयुजः । ते । सुवृक्ति ।

अध । यत् । एषां । सुदिने । न । शरुः । विश्वं । आ । इरिणं । प्रुषायंत । सेनाः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां महिना महिमा वृष्टिलक्षणे यद्यस्मात् चिकिचे प्रज्ञायते । यद्वा । एषां महत्त्वेन युक्ता नराश्चिकिचे ज्ञानं लुप्यन्ते । न्विति पुरणः । ततस्ते ज्ञातारः सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां प्रयुजः प्रयोगान्न युंजते । अधाथ प्रयोगान्तरं यद्यस्मादेषां सेना वृष्ट्युत्पादका विश्वं सर्वं भुवनमिरिणमूषरप्रदेशं यथा तथा सर्वतः प्रुषायंत उत्पादयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । सुदिने मेघावरणादिरहिते दिने शरुंधकारहिंसकः प्रज्ञाश इव । स यथा सर्वमावृणोति तथा मरुत्सेना वृष्ट्या सर्वभूषणं करोति । यद्वा । मरुत्समहिमा वृष्टिर्भवति । तदा सखातिसमृद्धी सखां प्रयोगं कुर्वति । यदा यजन्ति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीमुदतीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि संति ।

अद्वेषो विष्णुर्वातं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥१०॥

प्रो इति । अश्विनी । अवसे । कृणुध्वं । प्र । पूषणं । स्वतवसः । हि । संति ।

अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छा । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥१०॥

हे अश्विजः अश्विनायितन्नामको देवावृहिष्यावसेऽस्मद्रक्षणाय प्रो कृणुध्वं । स्तुतिं प्रकर्षेण कृणुध्वं । पूषणं पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वं । किंच ये स्वतवसः स्वायत्तबलाः संति तानपि प्र कृणुध्वं । के ते । अद्वेषो द्वेषरहितो विष्णुर्वात एतन्नामको देवः । प्रथममनाकृतोऽपि न कृष्यतीति वक्तुमद्वेष इत्युक्तं । तथा वातः सर्वत्र संचारी वायुर्ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वं । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि देवान् सुम्नाय मुखायाच्चाभिमुख्येन ववृतीय । सोऽत्रैरभिवर्तयेयं ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजचा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥११॥

इयं सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजचाः । अपिप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥११॥

हे यजचा यष्ट्या देवाः वो युष्मत्संबन्धिनी मेयं प्रसिद्धा दीधितिर्दीप्तिरस्त्री अस्माकमपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः । भूयात । भवतु । या दीधतिर्वसूयुर्वसुमती देवेषु नि यतते नि-यमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशितुं शिव भूयात् । विद्यामेति गतः ॥ ॥५॥

पितुं न्वित्येकादशर्चमष्टमं मुक्तमागस्त्यमन्नदेवताकं गायत्रं । ओयानुष्टुभर्भीर्णिष्णक् । आद्यः पंचकस्तयोऽष्टका अनुष्टुभर्भा । अनु० ५. ७. । इत्युक्तत्वात् । तृतीया पंचमी षष्ठी सप्तम्येकादशी चिति पंचानुष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका । पितुं त्वन्नस्तुतिर्गायत्रं त्वायानुष्टुभर्भा तृतीयांति पंचम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ विनिगोश्रीनक आह । पितुं न्वित्युपतिष्ठेत् नित्यमन्नमुपस्थितं । पूजयेदग्नं नित्यं भुञ्जीत ह्यविकृतमयन ॥ नास्य स्यादन्नजो व्याधिविषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वित्सूक्तं त्रपेक्षिपविनाशनं ॥ नावाग्यतन्नु भुञ्जीत नागुचिर्न जुगुप्सितं । दद्याच्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । जुह्वयं नास्य किंचित्स्यान्नान्नं व्याधिमामुयात् । अश्वि० १. २७. । इति ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीं । यस्य चितो व्योजसा वृचं विपर्वमर्दयत् ॥१॥

पितुं । नु । स्तोषं । महः । धर्माणं । तविषीं । यस्य । चितः । वि । व्योजसा । वृचं ।

विऽपर्वं । अर्दयत् ॥१॥

अहमगस्थो नु चिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोषं । स्तौमि । महो महातं धर्माणं सर्वस्य धारकं तविषीं बलात्पकं । यद्वा । महतो लोकस्य धारकं । यस्यान्नस्थीजसा बलेन सामर्थ्येन चितो विसीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्वपु चित्वादिस्त्राणिषु तापमानोऽपीद्वो वृचं विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तथा र्दयत् हंसितवान् ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥२॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयं । त्वा । ववृमहे । अस्माकं ।

अविता । भव ॥२॥

हे स्वादो आम्वादनोय पितो पालक मधो माधुर्योपेत पितो हे पानसाधनाय वयं त्वा त्वां ववृमहे ।
सेवामहे ॥ अथ सर्वज्ञाननुदात्तानां पूर्वस्यामामान्यवचनत्वनामिधातत्वं । अनुदात्तानां तु विशेषवचनत्वान्नि-
धातत्वं ॥ असकृत्पितृशब्दश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थं । हे पितो अस्माकमविता तर्पयिता भव ॥

उप नः पितॄवा चर शिवः शिवाभिरुतिभिः ।

मयोभुरद्विषेण्यः सखा सुशेवो अद्वयाः ॥ ३ ॥

उप । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः । शिवाभिः । ऊतिभिः ।

मयःऽभुः । अद्विषेण्यः । सखा । सुशेवः । अद्वयाः ॥ ३ ॥

हे पितो यतस्त्वं शिवो मंगलः अतः शिवाभिरमंगलयुक्ताभिरुतिभि रक्षणीनोऽस्मानां चर । आगच्छ ।
आगत्य च मयोभुः सुखस्य भावयिताद्विषेण्योऽद्वयरसः । प्रियरस इत्यर्थः । सखा सखिर्वात्प्रयकारी सुशेवोऽत
एव मुष्ट सुवकरोऽद्वया द्वयरहित उक्तगुण एव न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टांतवादोऽयं । सुशेवो
ऽद्वया मनःकर्मविसंवाद्दरहितः सखा यथा मयोभुरद्विष्यद्य भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

तव त्वे पितो रसा रजांस्यनु विष्टिताः । दिवि वाता इव श्रिताः ॥ ४ ॥

तव । त्वे । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽस्थिताः । दिवि । वाताःऽइव ।

श्रिताः ॥ ४ ॥

हे पितो तव त्वत्संबन्धनस्थे ते स्वादस्वादियद्भूमा रजांसि लोकास्त्रोकस्थानार्थानन्वानुकुञ्च्य विष्टिताः ।
विविधं स्थिताः । विविधस्थिता दृष्टांतः । दिवि दुर्लभोऽन्तरिक्षे श्रिता वाता वायवः ते यथा व्याप्तास्तद्वत् ॥

तव त्वे पितो ददतस्तव स्वादिष्ट ते पितो ।

प्र स्वाद्यानो रसानां तुविग्मीवा इवेरते ॥ ५ ॥

तव । त्वे । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ट । ते । पितो इति ।

प्र । स्वाद्यानः । रसानां । तुविग्मीवाःऽइव । ईरते ॥ ५ ॥

हे पितो पालकाय त्वे ते त्वदर्थिनो नरास्तव भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के ते नराः । हे स्वादिष्ट स्वादुतम
पितो पालक तव त्वदनुग्रहात्ते त्वां ददतः प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा । ते पितो इत्यादरार्थं । अभ्यासे हि भूयां-
समर्थं मन्यन्ते । किंच तव रसानां स्वादस्वादीनां यणां स्वाद्यानः स्वादयितारो भक्षयितार एव तुविग्मीवा इव ।
तुवीति बङ्गनाम । प्रवृद्धयीवा एव प्रेरते । प्रकर्षेण गच्छति । संचरति । इवशब्द एवकारार्थः पुराणो वा ।
भुलोकेऽन्तार एव दृढांगा भवन्तीति प्रसिद्धं । अमशने हि यीवा अधो लंबन्ते । यद्वा । तव रसानामन्तारो
ऽसंख्यातयीवा इव भवति रसानां बाह्यन्यादिति भावः । एवं बङ्गरसोपेतमममिति तस्य कृतिः ॥ ६ ॥

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितं । अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानां । देवानां । मनः । हितं । अकारि । चारु । केतुना ।

तव । अहि । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हे पितो महानां पुण्यानां महतां वा देवानामिन्द्रादीनां मनस्वे त्वयि हितं निहितमकारि । कृतं । अमृ-
तमपि विहाय त्वयि चरति । हे पितो तव चाह समीचीनेन केतुना त्वत्कृतेन प्रज्ञानलक्षणेनावसा रक्षणेनाहिं

मेघं वृषं वावधीत् । हतवानिन्द्रः । अन्नमयं हि सोम्य मनः । त्वां उ० ६.५. ४. । इति श्रुतेः । अथवा त्वत्किनुना जगद्रक्षणेन निमित्तेनेति योज्यं । जगद्रक्षणार्थं हीद्रेणाहिर्भियते ॥

यददो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानां ।

अत्रा चित्रो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानां ।

अत्रा चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरं । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे पितो अन्न त्वां यद्यदा विवस्व ॥ सुपो लुक् । अत्यन्तोपकांक्षः ॥ विवासनवतां विशुद्धपप्रकाशनवतां । विवो धनमुदकलूषणं । धनवतां वा पर्वतानां मेघानां संबध्यदः प्रसिद्धं तद्दुकमजगन् अगमत गच्छत अत्र चिदस्मिन्काले नोऽस्मान् हे मधो हे पितो माधुर्योपेतात् त्वं नोऽस्मानरमत्वं संपूर्ण भक्षाय भक्षणाय गम्याः । गच्छ । संनिहितो भव ॥

यदुपामोषधीनां परिणमारिणामहे । वातापि पीव इह्व ॥ ८ ॥

यत् । अपां । ओषधीनां । परिणं । आऽरिणामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यद्येनापामोषधीनां संबधि परिणं परिणेशं परितः सुखकरमन्नमारिणामहे आस्वादयामः भक्षयामः तेनातोदकसारिणं हे वातापि । वातेन प्राणेनाप्नोति स्वनिर्वाहमिति वातिनाप्यायत इति वा वातापि शरीरं । हे शरीर त्वं पीव इदाप्यायित एव भव । अतोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा । यद्यप्यपामोषधीनां परिणं निशमास्वादयामः तथापि हे वातापि वातवत्सर्वव्यापक पितो त्वमन्यमपि पीवः पीवानेव भव ॥

यज्ञे सोम गवांशरो यवांशरो भजामहे । वातापि पीव इह्व ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआंशिरः । यवऽआंशिरः । भजामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्नसामान्येन सुखिदानीं सोमलक्षणमन्नं लीति । हे सोम ते तव यद्यमंशं गवर्तशरो गोविकारणी रावाश्रयणद्रव्यं यवांशरो यवविकाराश्रयणद्रव्यं भजामहे सेवामहे तेन हे वातापि शरीर पीवो भव ॥

करंभ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारयिः । वातापि पीव इह्व ॥ १० ॥

करंभः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्कः । उदारयिः । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभो यः करंभादिरूपः सक्तुपिण्डोऽस्ति तदात्मक हे ओषधे त्वं पीवः स्थीज्यवान् वृक्को व्याधिवर्जयिता भव । उदारयिरूपं गम इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव । शिष्टो गतः ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुसृदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादं ॥ ११ ॥

तं । त्वा । वयं । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसृदिम् ।

देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादं । अस्मभ्यं । त्वा । सधऽमादं ॥ ११ ॥

हे पितो अन्न सोमरूपं तं तादृशं कृतं त्वा त्वां महानुभावं वचोभिः सुतिवाग्भिरवयं सुसृदिम । चारयामो रसान् । तत्र वृष्टांतः । शवो न हव्या गाव इव हवीष्यत्पादयति तथा त्वत्सकाशात्सोमं सुसृदिम । किमर्थं कौतुह्यं चेति चेत् उच्यते । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यस्तदर्थं सधमादं तेषां सह मादयितारं । न किंचन देवेभ्य एव किंतु सधमादमस्माभिः सह मादयितारं इतश्चेत्यर्थं त्वा त्वांमस्मभ्यमप्यदर्थमपि ॥ ७ ॥

समिद्धो अथेतिकादशर्चं नवमं सुक्तमागस्त्यं सर्वं गायत्रं । समिद्धापितनूनपादादय एकादश प्रत्युचं देवता
यास्तेन किंदेवताः प्रयाजा इत्युपक्रम्यापेयाः प्रयाजा ऋतुदेवताः कंदोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवता आत्म-
देवता इत्यादिना बह्व्ययानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदर्श्यापेया एवेति सिद्धांतितं । नि० ८. २२ । समिद्ध
आप्रिय इत्यनुक्रांतं ॥ पशावगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाप्नोमुक्तं ॥

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या कविर्वह ॥ १ ॥

संऽइङ् । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रऽजित् । दूतः । हव्या । कविः । वह् ॥ १ ॥

हे अग्ने देवैर्व्यवहर्तुभिर्हविर्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितो देवोऽत एव दीप्यमानः समिद्धैर्वा देवैः सहितः
समिद्धः सन्नयास्मिन्यागदिने राजसि । ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्यैतत्संख्याकानां शत्रूणां वा जेतः
ततो दूतो देवानां दूतस्यैवादिवाक्ताहर आह्वाता वा । अपिदेवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । कविः
क्रांतदर्शी ईदृशस्त्वं हव्यासदीयानि हवींषि वह । देवभ्यः प्रापय ॥

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । ऋतं । यते । मध्वा । यज्ञः । सं । अज्यते । दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥ २ ॥

तनूनपादयज्ञशरीरस्य नपातयिता । यद्वा । आपोऽत्र तन्व उच्यंत इत्युक्त्वादपां नपातयिता तासां नप्ता
वा । अद्य आपधयः आपधोभ्योऽपिरिति नप्तृत्वं । यज्ञः पुत्र्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽपिर्हते
यज्ञं यते । गच्छते । अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थं । मध्वा मधुरेणाग्निसोमादिद्रव्येण समज्यते । किं
कुर्वन्नयं । सहस्रिणीरितत्संख्याकानीषोऽज्ञानि दधत्यजमानेभ्यो धारयन् ॥

आजुह्वानो न ईदृशो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् । अग्ने सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईदृशः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हे अग्ने आजुह्वानोऽस्माभिराह्रयमानः सन्नीड्योऽस्माभिः सुख इत्यनामकस्त्वं नोऽस्मदर्थं यज्ञियान् यज्ञ-
भाजो देवाना वक्षि । आवह । हे अग्ने त्वं सहस्रसा असि । अपरिमितधनस्य दातासि ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यचादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरं । अस्तृणन् । यच । आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागयं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणरयितारो देवा यस्य तत्तादृक् । यद्वा ।
अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक् । बर्हिरोजसा मंचलक्षणवन्निरोपिता अस्त्रिजोऽस्तृणन् । आच्छादयन् ।
यच यस्मिंबर्हिष्यादित्या अदितेः पुत्राः यूयं विराजथ धिविधं राजध्वे तद्बर्हिरस्तृणन् ॥

विराट् सम्राड्भूवीः प्रभूर्वह्नीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥

विऽराट् । संऽराट् । विऽभूवीः । प्रऽभूवीः । वह्नीः । च । भूयसीः । च । याः । दुरः ।

घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् । विशेषेण राजंत इति व्याख्येयैकवचनं ॥ सम्राट् सम्यगिति पुत्र्यतर्हं राजमानाः ॥ अत्रापि
व्याख्येयैकवचनं ॥ विभ्वीर्विभ्वो विविधं भविष्यः प्रभूः प्रभूः प्रकर्षेण भविष्यो वह्नीर्वह्नी भूयसीर्लोकप्र-
सिद्धसंख्याभिश्च भूयस्यस्य या दुरो यज्ञगृहद्वारः संति ता घृतान्युदकानि प्राख्यपकारार्थमक्षरन् । चरन्ति ।
यद्वा । वह्नीर्भूयसीरित्येते संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥ ८ ॥

सुरूक्ने हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः । उषासावैह सीदतां ॥ ६ ॥

सुरूक्ने इति सुऽरूक्ने । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः । उषसौ ।

आ । इह । सीदतां ॥ ६ ॥

सुरूक्ने शोभनदीप्राभरणे प्रसिद्धे सुपेशसा शोभनरूपे ईदृशावहोरात्रदेवते अर्धधिकं श्रिया सीदयेण विराजतः । विशेषेण दीयते ॥ हियोगदर्शनघातः ॥ तादृश्यानुपसर्गः । एतद्वाचरेषुपलक्षणं । उपःशब्दो दिवस-
स्थोपलक्षकः । रात्रिष्वप्यसौमे इहास्मिन्दिन आ सीदतां । आगत्य तिष्ठतां । आगच्छतां वा ॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा देव्या कवी । यज्ञं नो यज्ञतामिमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । देव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यज्ञतां । इमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । मुख्यनामैतत् । प्रथमा प्रकृतमा । हिः प्रसिद्धी । सुवाचसा प्रियवचना देव्या देवाही होतारा देवानामाह्वतारी होमनिष्पादका वा कवी मेधाविनवितो नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यज्ञतां । यज्ञतां । यज्ञतां वा ॥

भारतीके सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नश्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इके । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे । ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरत आदित्यः । तस्य संबंधिनी भारती । तादृशि युलोकदेवते हे इके भुदेवि हे सरस्वति । सरो वागुदकं वा । तद्वत्तरिचदेवते तादृशि देवि । एताः चित्यादिदेवताः । एतास्मिन् आदित्यप्रभाविशेष-
रूपा इत्याहुः । यस्मिन् सर्वा वो युष्मानुपब्रुवन् उपत्य स्मामि ता यूयं नोऽस्माञ्छ्रियं संपदे चोदयत । प्रयत ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्समानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । संऽज्ञानजे । तेषां । नः । स्फातिं ।

आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवो रूपाणि योनीं सृष्टानि रतांसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः
श्रुत्यंतरप्रसिद्धिबोधनार्थः । यावच्छो वै रेतसः सितस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति । तै० सं० १. ५. ९. १. इति
श्रुतेः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशुनस्मदीयान् गवादिकान् समानजे । सम्यगनक्ति । व्यक्तीकरोति ॥ संपु-
वादनक्तेर्निर्दिष्ट तस्मादुक्तिरिति गृह्य ॥ अथ प्रत्यक्षः । तेषामक्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमा यज । सर्वतः
पुत्रय । कुर्वित्यर्थः ॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिष्वदत् ॥ १० ॥

हे वनस्पते युषाभिमानी देव त्मन्यात्मनैव देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमत्तमुप सृज । उत्पादय ।
युषामावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वय्येवं कृतवति सत्यप्रिहव्यानि हवीषि सिष्वदत् । स्वदयतु ।
स्वादूकरोतु ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरऽगाः । अग्निः । देवानां । गायत्रेण । सं । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयमभिर्देवानां पुरोगा असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यद्वा । देवानां मध्ये यज्ञं प्रत्यपिरेव पुरोगामी । अत एवायणीत्वादेवाभिश्चन्दो निष्पन्नः । अपिः कक्षादयणीर्भवतीति निश्चितं । ७. १४. । तादृशोऽयं गाय-
त्रेणैतदुपलक्षितेन मंत्रेण समन्यते । सम्यगन्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारिषु सत्सु हविःषु दीयमानेषु रोचते ।
अत्यर्थं दीप्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्वारा यज्ञ एव स्तूयत इति केषांचिन्नतं ।
अपिरेव नामांतरमित्यन्ये ॥ ॥ ९॥

अपि नयेति दशमं मृक्तमष्टर्चमागस्थं त्रिभुवनापेयं । अपि नयाष्टावापेयमित्यनुक्तमणिका ॥ प्रातरनुवाका-
श्चिनशस्तयोस्त्रेभुवन्कर्त्तव्यं विनियोगः । अथैतस्या इत्यत्रापि नयापे नृहस्त्रित्यष्टानामुक्तमादुक्तमास्तिस्र उच्यते ।
। आ० ४. १३. । इति सूत्रितत्वात् ॥ अत्र शौनकः । उत्पद्यप्रतिपन्नो यो भष्टो वापि पथः कृत्वा । पंथानं प्रति ।
पथेत कृत्वा वा कर्म गृहीतं ॥ अपि नयेति मृक्तेन प्रत्युचं जुहुयादुक्तं । अपि नयेति नित्यमुपतिष्ठत वानक्षं ।
। अ० १. १०. । इति ॥ आद्याद्यतस्तः श्रवणाकर्मणि विनियुक्ताः । श्रवणां पीर्णमास्यामित्यत्र सूत्रितं । अपि
नय सुपथा राये अस्मानिति चतस्रभिः प्रत्युचं कृत्वा । आ० १. १०. । इति ॥ अपि नये पशो वपापुरोडाश-
योराये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितं । अपि नय सुपथा राये अस्मान पाहि नो अपि पायुभिरजस्रिः ।
। आ० ३. ७. । इति ॥ आद्या प्रायणीयेष्टावापेयस्यानुवाक्या । सैवोदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र
सूत्रितं । अपि नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामगच्छ । आ० ४. ३. । इति । विपरीताश्च याज्यानु-
वाक्या इति च ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १॥

अग्ने । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराण् । एनः । भूयिष्ठां । ते । नमः । उक्तिं । विधेम ॥ १॥

हे अग्नेऽगनादिगुणविशिष्ट देव द्योतमान विश्वानि वयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अनेनैतदनुष्ठितमिदं
प्रायणीयमिति यद्विद्वान्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतो विद्वान् अतस्त्वमस्मान् सुपथा शोभनेन मर्गेण राये
गंतव्याय स्वर्गादिधनाय । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । प्रायणीयं रायिं प्रति नय । तदर्थं जुहुराणं कृत्वा कार्येणः
पापं फलप्रतिबंधरूपमस्मादस्मत्तो युयोधि । पृथक्पृथक् । ते तव वयं भूयिष्ठामतिप्रवृद्धां नमउक्तिं नमस्करोक्तिं
स्मृतिं विधेम । परिचरेम । कुर्मः ॥

आयुष्कामिष्यामपे त्वं पारयेति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये पाहि न इति चतुर्थ्यनुवाक्या । पाहि नो अपि पायु-
भिरजस्रैरपे त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये । आ० २. १०. । इति सूत्रितं ॥ एते एव स्वस्त्ययन्यामपि
संयाज्ये इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २॥

अग्ने । त्वं । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिभिः । अति । दुः । गानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ २॥

हे अग्ने त्वं नव्यो नवतरः सुत्यो वा त्वमस्मान्यागानुष्ठानति पारय । कर्म समापय्यातिपारय । अति-
कामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः । अस्तिरभिपुत्रितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यंतं पुष्टितैर्यज्ञादिसाधनेः ।
कानि । दुर्गाणि दुर्गमगानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि कुरिताख्यान्यतिपारय । किंच नोऽस्माकं पृथ्वी
पृथुरा पुंशः पुर्याप भवत्विति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पुरिति आत्यधिकवचनं । पुराण्यपि

भवंत्वित्यर्थः । तथा नोऽस्माकमुर्वी पृथयपि बह्वतरा भवतु । त्वं तु तोक्त्रियापत्त्याय तनयाय पुत्राय । तोक्त्रिशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । शं सुखं योर्मिश्रयिता भव । यद्वा । रोगाणां शमनं भयानां यावनं च भव । कुर्वित्यर्थः ॥

अग्ने त्वमस्मद्द्युयोध्यमीवा अन्नमिवा अभ्यमंत कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव ह्यां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वं । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अन्नमिवाः । अभि । अभ्यमंत । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यं । सुविताय । देव । ह्यां । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वमसौवा रोगानस्मदस्मत्तो युयोधि । व्यावर्तय । या अन्नमिवा अपिनापानिताः कृष्टीः प्रजा अभ्यमंत अभिममंतः स्मान् ॥ यच्छ्रद्धाध्याहारादनिघातः ॥ ता युयोधि । यद्वा । ता अन्नमिवाः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमंत । त्वयाभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोज्येत्यर्थः । न केवलं वियोगमात्रं अपि तु पुनः पुनरिदं कर्तव्यं । अस्मभ्यमस्मदं सुविताय शोभनफलाय हे यजत्र यष्टव्यं देव यो तमानाये विश्वभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिरन्यैर्यष्ट्यर्हदेवैः सह चाप्यृचिवी देवयजनलक्षणासागच्छति श्रेयः ॥

पाहि न इत्यस्या विनियोगद्वयमपे त्वं पारयेत्यर्चोक्तं ॥ तथाप्येयपशावपेव हविषोऽनुवाक्या । तथा च सूचितं । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं । आ० ३. ७. इति ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदनं आ शुशुक्रान ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदने । आ । शुशुक्रान ।

मा । ते । भयं । जरितारं । यविष्ठ । नूनं । विदत् । मा । अपरं । सहस्वः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानजस्रैरनवरतरविक्रान्तैः पायुभिः पावनप्रकारैः पाहि । पालय । उतापि च प्रिये सदनं तव प्रियभूते यागशुभ्र आ सर्वतः शुशुक्रान दीप्यमानो भवति श्रेयः । किंच हे यविष्ठ युवतम ते तव जरितार गरितारं स्तोतार मां नूनमयं भयं मा विदत् । मा लभतां । माप्नोतु । हे सहस्वो वलवत्तमं अपरमपरस्मिन्काले भयं मा विदत् । अपरं सदस्यं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भीमायैककपालपुरोडाशहोमे मा नो अग्ने इत्यनयाशयमभिजुहोति । तथा च सूचितं । मा नो अग्नेऽव सृजो अघायित्वेनमाशयेनाभिजुहोति । आ० शु० २. १. ६. इति ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायि ।

मा दत्ते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायि ।

मा । दत्ते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानघाय हिंसकायाविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अत्रैकं दुच्छुनायै । गुणं मुखं । दुष्टमुखकारिणे । दुःखकारिण इत्यर्थः । तस्मै रिपवे माव सृजः । मा त्याजीः । तदधीनं मा कुर्वित्यर्थः । तथा नोऽस्मान्दत्ते दशते दशते खादते सर्पादये माव सृजः । तथा नोऽस्मान्दत्तेऽदंतकाय शृंगादिभिर्घातिते माव सृजः । तथा रिषते हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे सहसावनं सहस्विन मा परा दाः । पराभूतं मा देहि । सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यसदृणानो अग्ने तन्वे३ वरूथं ।

विश्वाद्रिरिष्टोरुत वा निनिस्तोरभिहुतामसि हि देव विष्पद् ॥६॥

वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यऽसत् । गृणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथं ।

विश्वात् । रिरिष्टोः । उत । वा । निनिस्तोः । अभिऽहुता । असि । हि । देव । विष्पद् ॥६॥

हे ऋतजात यच्चार्थमुत्पत्तापि वरूथं करणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गृणानः कुर्वन्स्वावांस्त्वया देवतया तद्वाज्रनो वि घ यंसत । विमुंचति खन्वात्मानं । कस्मात्सकाशात् । रिरिचोर्हिमिदुमिच्छोरादेः सकाशात् । उत वाथवा निनिस्तोर्निदिदुमिच्छतः । हे देव अभिहुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां विष्पद्विशेषेण बाधकोऽसि हि । अतस्त्वदनुग्रहादयं जनो वि यंसत ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेधिं प्रपित्वे मनुषो यज्ञच ।

अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥७॥

त्वं । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेधिं । प्रऽपित्वे । मनुषः । यज्ञच ।

अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥७॥

हे यज्ञच यष्टव्यापि त्वं तान्यष्टनयष्टृष्टोभयान्ननुषो मनुष्यान्विष्य विद्वान्जानन् प्रपित्वे संनिहित एव कामं वेधि । कामयसे यष्टन । तथा कुर्वन्नक्र आक्रामिता त्वं मनवे । पञ्चर्थे चतुर्थी । मनुष्यस्य यज्ञमानस्याभिपित्वेऽभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यो भूः । शिक्वणीयो भव । इदं कुर्विदं कुर्वति विध्यो भव । मर्मृजेन्यः शोधयिता यज्ञमान उशिग्भिः कामयमानिर्हृत्स्विग्भिरिव ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सृनुः सहसाने अग्नौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥८॥

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सृनुः । सहसाने । अग्नौ ।

वयं । सहस्रं । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥८॥

वयमस्मिन्नर्षी निवचनानि नियमपूर्वकारिण वचांसि स्तोत्ररूपाण्यवोचाम । ब्रूमः । अपिर्विशिष्यते । मानस्य सृनुः । मीयत इति मानो मंचः । तस्य सृनुरग्निः मंचेणोत्पद्यमानत्वात् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सृनीं सहसाने शत्रूणामभिभवितर्यपाववोचाम । वयमेभिर्ऋषिभिरतींद्रियार्थप्रकाशकिर्मंचः साधनेः सहस्रमपरिमितं धनं सनेम । संभजेमहि । विद्यामेति गतं ॥ ॥११॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशं मृक्तमागस्त्यं बार्हस्पत्यं चिष्टुभं । अनर्वाणं बार्हस्पत्यमित्यनुक्रांतं ॥ श्रौतविनि-योगो लिंगकः ॥ अत्र शीनकः । ज्ञात्वा उपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं । वीरान्धनं च प्राप्नोति सोऽशोकं च नियच्छति । ऋग्वि० १. २७. इति ॥

अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मतीः ॥१॥

अनर्वाणं । वृषभं । मंद्रऽजिह्वं । बृहस्पतिं । वर्धय । नव्यं । अर्कः ।

गाथान्यः । सुरुचः । यस्य । देवाः । आऽशृण्वन्ति । नवमानस्य । मतीः ॥१॥

हे होतः नयं नवतरं सुखं वा तमनर्वाणमगंतारं । स्तोत्ररधीनमित्यर्थः । वृषभमपां फलानां वर्धितारं मंद्रजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मंचस्य पालयितारमेतन्नामकं देवमर्करचनमाधनैर्भवेवर्धय । प्रवृद्धं कुरु । सुखचः शोभनदीप्तिर्नवमानस्य सुयमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यस्य बृहस्पतिः ॥ कर्मणि पञ्चः ॥ रोचमानं सुयमानं गाथान्यः । गाथेति वाङ्माम । सुतिवचसो नतारो देवा व्यवहर्तारो मर्ता मनुष्या ह्योवादयः । यद्वा । नवमानस्य सुवानस्य यजमानस्य संवर्धनस्ते । आशृण्वति आश्रावयति पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय । अज्ञानर्वाणमप्रत्युतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ६. २३ ॥

बार्हस्पत्ये पशौ तस्मैत्येत्येषा वपायाज्या । मुञ्चितं च । बृहस्पते अति यदयो अर्हात्तमृत्वया उप त्वः सचंते । आ० ३. ७. इति ॥

तमृत्वया उप वाचः सचंते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स त्वंजो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचंते । सर्गो न । यः । देवऽयतां । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अंजः । वरांसि । विऽभ्वा । अभवत् । सं । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं बृहस्पतिमृत्वया वर्षर्तुसंवर्धन्यो वाचो माध्यमिका उप सचंते । समोपे भवति । यः सर्गो नोदकस्य स्रष्टापि । नशब्दोऽप्यर्थः । देवयतां देवानिच्छतां यजमानानामसर्जि फलं । यद्वा । देवं तमिच्छतां मनुष्याणां मसर्जि स्रष्टवान्वृष्ट्युदकं । यद्वा । ऋत्वियाः प्राप्नोष्यामीना वाचो होवादिप्ररिता वाच उप सचंते तं यः सर्गो नोदकस्रष्टारिव । सः स एव बृहस्पतिरंजो हि वंजकः खलु । तस्मिन्वर्षति सर्वं भवति । अत एव विभ्वा विभुर्वाप्नो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातयंतरिश्चेष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपादयद्भूत उदके निमित्तभूते सति समभवत् । संभूतः । अथवा । अंजो यज्ञियानां वंजको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे अस्मिता वर्तमानः स बृहस्पतिश्च तं यज्ञं निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवी पीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बहू ।

अस्य क्त्वाहन्योऽ यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान ॥ ३ ॥

उपऽस्तुतिं । नमसः । उत्ऽयतिं । च । श्लोकं । यंसत् । सविताऽदेव । प्र । बहू इति ।

अस्य । क्त्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविष्मान ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं नमसो हविर्लेखनस्यात्तस्योद्यतिमुठारं च योक्तमन्यो यो मंत्रविशेषोऽस्ति तं च प्र यंसत् । प्रर्पणं यतते स्वीकर्तुं । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मि । तच्च दृष्टांतः । सवितेव सूर्य इव स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाह्व्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वद्वाह्व्यं यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्य बृहस्पतेः क्त्वा कर्मणा सामर्थ्येनाहन्योऽहि सः धुर्यः सूर्योऽस्ति स भीमो न मृग इव भयजनकः सिंहोदिरिव भीमो भयंहेतुस्तुविष्मान बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मंत्राभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्यान्मदेहायमुराज्जित्वातिर्तजस्वी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

अस्य श्लोको दिषीयते पृथिव्यामन्यो न यंसद्यस्तुभृद्विचेताः ।

मृगाणां न हेतयो यंति चेमा बृहस्पतेरहिमायाँ अग्नि द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्यां । अत्यः । न । यंसत् । यस्तऽभूत् । विऽचेताः ।
मृगाणां । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः सत्यात्मिका कीर्तिर्गर्जितवाग्वा दिवि द्योतमाने बुलोके पृथिव्यां चेतते । गच्छति । व्याप्नोति । यो बृहस्पतिरत्यो नातनशील आदित्य इव यत्नभूत पुजितं हविरादिकं दधानो विचेता विविधं चेतयिता प्राणिनां विग्रष्टप्रज्ञायुक्तो वा यंसत् नियच्छति फलं । किंच मृगाणां हंतुमन्विष्यतां हेतयो नायु-
धानीवास्य बृहस्पतेरिमा हेतयो हिंसाण्ययुधानि यन्ति । गच्छति च ॥ चवायोमे प्रथमेति न निघातः ॥
अहिमायानागत्य हंत्योऽतिरक्षचारिण्यो वा माया धेपां वृक्षादीनां तानमुरान् ब्रून् दिवसान् ॥ कालोध्वनोः ।
। पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया ॥ तान्यायुधान्यभि ज्ञयति च ॥ उपसर्गश्रुतयोग्यक्रियाध्याहारः ॥

ये त्वा देवोऽसिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पज्जाः ।

न दृष्ट्वेऽनु ददासि वामं बृहस्पते चयसे इत्पियारुं ॥ ५ ॥

ये । त्वा । देव । उऽसिकं । मन्यमानाः । पापाः । भद्रं । उपऽजीवन्ति । पज्जाः ।

न । दुऽध्ये । अनु । ददासि । वामं । बृहस्पते । चयसे । इत् । पियारुं ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबृहयोऽन्याः पज्जा हविर्लक्षणात्तवन्तः पापेन जीर्णा वा नरा भद्रं कन्याणं
त्वा त्वामसिकं । उऽसिधति गोनाम । कृत्स्नतामन्यक्षीरोत्स्राविणीं गां जीर्णमनद्वाहं वा मन्यमाना उपजीवन्ति
उपेत्य प्राणति । अन्यं याचन्त इत्यर्थः । दृष्ट्वे दुर्धये ॥ वचनव्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिभ्यस्तभ्यो यामं वननीयं धनं नानु
ददासि । अनुकूलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियारुं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलारिणं तु चयस
इत् । गच्छस्यवानुयहीतुं ॥ चय गतावित्यस्येदं रूपं ॥ यद्वा । हे बृहस्पते पियारुं हिंसकं ॥ पीयते हिंसाकर्मण
इदं रूपं ॥ तं प्राणिहिंसकं चयस इत् । हरेत्वा । बृहस्पते यज्ञातयसि देवपीयुमिति निरुक्तं । ४. २५. ॥ ॥ १२ ॥

सुप्रैतुः सुयवसो न पंथा दुर्नियंतुः परिप्रीतो न मिचः ।

अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्थुः ॥ ६ ॥

सुऽप्रैतुः । सुऽयवसः । न । पंथाः । दुऽनियंतुः । परिऽप्रीतः । न । मिचः ।

अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपिऽवृताः । अपऽपुर्णुवन्तः । अस्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं सुप्रैतुः सुष्ठु गंतुर्मनुष्यस्य सुयवसः शोभनात्तस्य पंथा न मार्ग इव सुष्ठु यज्ञमार्गगामिनो
सुयवसः पंथा इव । सुखकारी भवेत्यर्थः । किंच दुर्नियंतुर्दुःखिन नियमितू राज्ञः परिप्रीतः सर्वप्रकरणे संतुष्टो
क्षेपादिरहितो मित्रो न मुह्यन्तीव । म यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् त्वमपि तथास्मभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवद्-
मार्गात्तवत्यं मार्गं यज्ञादिरूपे योजयित्वा तत्रापि फलप्रदो भवेत्यर्थः । किंचानर्वाणोऽपापा ये नरा नो
ऽस्मानभ्यामिमुख्येन चक्षते बोधयति तेऽपीवृता अज्ञानेनावृता अप्यपोर्णुवन्तोऽपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तोऽस्थुः ।
तिष्ठन्तु । यद्वा । अनर्वाणस्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्मादिरोधिने नोऽस्मानभि चक्षते अभिवदन्ति निदति तेऽपीवृता
आच्छादिता रक्षिता अप्यपोर्णुवन्तोऽपगतरक्षणा भवन्ति ॥

सं यं सुभो इत्येषा बार्हस्पत्ये पणां पुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । सं यं सुभोऽवनयो न यत्नेवा पिचे
। आ० ३. ७. । इति ॥

सं यं सुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वाँ उभयं चष्टे अंतर्बृहस्पतिस्तरं आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सं । यं । स्तुभः । अवनयः । न । यंति । समुद्रं । न । स्रवतः । रोधं चक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयं । चष्टे । अंतः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

यं बृहस्पतिं स्तुभः स्तोत्राण्यवनयो न सर्क अवनयो भुमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रतिवा सं यंति संगच्छन्ति तद्वत् तथा समुद्रं रोधचक्राः । नदीनामंतत । रोधनशीलानि चक्राणि यामु ताम्नादृश्यः कृत्स्नं क्रममाणा वा स्रवतः स्रवत्यो नद्यो यथा यंति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्राप्तुवन्ति गृध्रो गर्धनशीलो वृष्टिमाकांक्षमाणः स बृहस्पतिर्विद्वान् वक्ष्यमाणाभिज्ञस्तरस्तरणं जलाभिवृद्धिमाप उदकाणि चोभयमंतर्मध्यं स्थित्वा चष्टे । पश्यति । करोतीत्यर्थः ॥

एवा महस्तुविज्ञातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवद्वान् गोमद्विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविज्ञातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरवत् । धातु । गोमत् । विद्यामे । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ८ ॥

महो महस्तुविज्ञातो बह्वर्थमुत्पन्नस्तुविष्मान् बलवान् वृषभोऽपि वर्धिता देवो बृहस्पतिरिव स्तुतिप्रकारेण धायि । धीयते । स्तूयत इत्यर्थः । स स्तुतो देवो नोऽस्माकं वीरवत्पुत्राशुपते गोमद्वीर्ययुक्तं फलं धातु । करो त्वित्यर्थः । विद्यामिति गतं ॥ १३ ॥

कंकत इति षोडशर्चं द्वादशं मुक्तं । अष्टपरगस्त्यः । अष्टममूर्यास्वयो देवताः । त्रिष्टुप कंदः । मूर्यं विषमि त्याद्यास्तिस्रो महापंक्तयः । अष्टकां सप्तकः षट्को दशको नवकश्च । अनु० १० ३ । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । नवा नामित्येषा त्रयोदशी महाबृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती । अनु० ९. ९ । इति ह्युक्तं । अत्र यद्यप्यक्षराणि न्यूनाणि तथापि बृहन्न पुरणोद्यानि । अत्रानुक्रमणिक्यैः । कंकतः षोडशोपनिषदानुष्टुभमष्टममूर्यां विषगंकावानगस्त्यः प्रात्रवोदृशस्याद्याश्च तिस्रो महापंक्तयो महाबृहती चेति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः । विषगंकायुक्तोऽगस्त्यस्तत्परिहारायैदमुक्तवान् ॥ श्रुतस्य विशेषविनियोगो भिन्निकः ॥ अत्र ग्रीकः । कंकतो नेति मुक्तं तु विषार्तः प्रयतो जपेत । विषं न कर्मते चास्य स्पर्धादृष्टिविषादपि ॥ यत्कीटजृतासु विषं दंष्ट्रवृश्च कतश्च यत् । मूलं च कृत्रिमं चैव जपन्तर्वमपोहति । अश्वि० १. २८. इति ॥

कंकतो न कंकतोऽथो सतीनकंकतः । द्वाविति श्रुषो इति न्यदृष्टा अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतः । न । कंकतः । अथो इति । सतीनऽकंकतः । द्वौ । इति । श्रुषो इति । इति ।

नि । अदृष्टाः । अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतोऽन्यविषः कश्चित् न कंकतस्तद्विपरीतोऽन्यविषो महोरगादिः ॥ तर्कतर्क्यस्य वर्णयत्यथेन कंकत इति सरन्न भवति ॥ अथो अपि च सतीनकंकतः । सतीनमित्युदकनाम सतीनं गहनमिति तन्नाममु पाठयत । उदकधार्यन्यविषवान् कश्चिद्दुर्भादिः । एवं द्वाविति । अन्यविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकाराः भवति । श्रुषो इति श्रोषणाविति । प्रकारद्विविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनार्थितकारद्वयं । तथादृष्टा अदृश्यमानरूपा एतत्संज्ञकाश्च केचिद्विषधरा एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां न्यालिप्तत । विशेषेण लिपति । सर्वाण्यगानि विषमावुष्योति । केनैव कृतमिति ज्ञायत इति भावः ॥

अदृष्टान्हंत्यायत्यथो हन्ति परायती । अथो अवमती हंत्यथो पिनष्टि पिंपती ॥ २ ॥

अदृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती । अथो इति । अवऽमती ।

हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिंपती ॥ २ ॥

अनेन विषद्योषधिः स्तूयते । आयती विषदष्टस्य सकाशमागच्छन्ती विषनिर्हरणसाधनीषधिरदृष्टानदृश्य-
मानान्विषधराम्भति । हिनस्ति । अथो अपि च परायती परागच्छन्ती संमार्जनसमयेऽर्वाकप्रवृत्ता हति ।
नाशयति जलचरविषधरान् । अथो अपि चावघ्नती ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानोषधिः स्वगन्धेन हति
बहुविषान् । यद्वा । काचिदोषधिर्देशकान्मारयत्येव । अथो अपि च पिपती पिपणकबी दृषत्पिप्यमाणा
वीषधिः पिपति । चूर्णीकरोत्यन्यविषान् । अथवा सर्वेषु वाक्छिप्यविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मीजा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥३॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मीजाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकं । नि । अलिप्सत ॥३॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । शरासः शरा वेणुदंडसदृशा अंतश्चिद्रासृणविशेषाः । कुशरासः कुत्सितशरा
अंतश्चिद्राः शरसदृशासृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः कुशाः । सैर्यास्तटाकादिप्रांतोद्भवरासृणविशेषा अश्ववाला
इति प्रसिद्धाः । मीजा मुञ्जाः प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमाना अदृष्टा उक्तरूपाः सर्वे
विषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत । निलिपति स्म ॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविशत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥४॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविशत ।

नि । केतवः । जनानां । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥४॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् । निषीदति । मृगासो मृगा न्यविशत । निविष्टाः । स्वस्वस्थान उपरताः । जनानां
प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि नि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ नीचान्यभवन । एतेऽस्मिन्समयेऽदृष्टा
अदृश्यमानरूपाः संतो न्यलिप्सत । निलिपति विशेषेण ॥

एत उ ते प्रत्यदृश्रप्रदोषं तस्करा इव । अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥५॥

एते । ऊं इति । ते । प्रति । अदृश्रन् । प्रऽदोषं । तस्कराऽइव । अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः ।

प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन् ॥५॥

त्ये त एते सर्पाः प्रत्यदृश्रन् । प्रतिदृश्यन्ते राक्षसादिलिङ्गेन । यद्वा । ते राक्षसा इतारो दिव्येति प्रति-
दृश्यन्ते । तत्र बुद्धांतः । प्रदोषं । राक्षसदोषा । राक्षिं प्रति तमसाभिभूतासु राक्षिषु तस्करा इव हिंसकास्तीरा
दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । अदृष्टा अपरिदृश्यमाना विश्वदृष्टा विश्वं दृष्टं धेस्ते तावृशाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो
हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन । भवत ॥ ॥१४॥

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेऽऋयता सु कं ॥६॥

द्यौः । वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा ।

अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । तिष्ठत । इऽऋयत् । सु । कं ॥६॥

अतः परं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पाः वो युष्माकं वीः पिता । पृथिवी माता । सोमो भ्राता । अदितिर्देवमाता स्वमा । एवंमहानुभवा महोरगाः अदृष्टा अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वदृष्टाः सर्वस्य द्रष्टारो यूयं तिष्ठत स्वस्वस्थानि । मां प्रति मग्नं गच्छत । सु सुतरां कं मुखं यथा तथैक्यत । ईरयत । गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो बुलोक उच्यते । पृथिव्यंतरिक्षस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्तुमाकांक्षन् मां कुर्वन्त्यर्थः ॥

ये अस्यां ये अंग्याः सूचीका ये प्रकंकताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥ ७ ॥

ये । अस्याः । ये । अंग्याः । सूचीकाः । ये । प्रकंकताः ।

अदृष्टाः । किं । चन । इह । वः । सर्वे । साकं । नि । जस्यत ॥ ७ ॥

येऽस्या अंसाहो अंसगा अंसे भवा अंसाभ्यां खादंतो वा । तथा येऽंग्या अंगगा अंगेन शरीरेण हंतारो वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीमृगपुच्छरोमाणो वृश्चिकादिः । ये च प्रकंकताः प्रकण्टविषाः प्रकण्टगामिनो वा महोरगा अदृष्टा अदृश्यमानाः किं चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति । इहास्मिन् समीपे वो युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरां जस्यत । मंचतास्मान् ॥ अमु मोक्षेण देवादिकः ॥

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा । अदृष्टान्तस्वीं जंभयन्तस्वींश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा । अदृष्टान् । सर्वां । जंभयन् ।

सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

असी सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशुदेति । कीदृशः सः । विश्वदृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या यस्य स तादृशः । अदृष्टहा । अदृष्टा विषविषेणा विषधरविषेणा वा । तेषां हंता । यहा । अदृष्टमदर्शनमज्ञानमंधकारः । तस्य हंता । सूर्य उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते । किं कुर्वन्मुदेतीति चेत् उच्यते । सर्वान्दृष्टानद्रष्टव्यान्विषराक्षसादींश्च जंभयन् हंमयन् । तथा सर्वा यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रवेदनाः । तामां धात्रीकृत्यादयि चोर्महोरगी राक्षसीर्वा जंभयन् पुरस्तादुदेति । अतोऽस्मत्तो नि जस्यतेति संबंधः ॥

उदपप्रत्सौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूवन् । अदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ ९ ॥

उत् । अप्रप्रत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूवन् । अदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः ।

अदृष्टऽहा ॥ ९ ॥

असी पुरस्ताद्दृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य उदपप्रत् । ऊर्ध्वं गच्छति ॥ पतंतनुं ह पुमागम रूप ॥ किं जूवन् । विश्वानि बहूनि विषाणि पुष प्रभुतं जूवन् हिमन् । कीदृशोऽसी । पर्वतेभ्यः पर्वतज्ञः प्राणिभ्यस्तेषामुपकाराद्यादिव्यो विषोदकादीनामदनशीलः विश्वदृष्टो विश्वं दृष्टं येन तादृशः अदृष्टहादृष्टानां विषविषेणाणां हंता । एवंमहानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशंका न कार्या ॥

सूर्यं विषमा संजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्तु न मरति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला

चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषं । आ । स॒जामि॑ । दृ॒तिं । सुरा॑ऽवतः । गृ॒हे ।

सः । चि॒त् । नु । न । म॒रा॒ति । नो॒ इति॑ । व॒यं । म॒राम॑ । अ॒रे । अ॒स्य । यो॒ज॒नं ।

हरि॑ऽस्थाः । म॒धु । त्वा । म॒धु॒ला । च॒कार॑ ॥ १० ॥

आदित्यमंडले स्वतुर्थेनांगुलिना विषमादाय मधुमत्तं योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेतद्विषविद्याया-
मुक्तं तदिदमत्रोच्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः सूर्यं सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमंडले विषमावृत्य
वर्तमानं सूर्यं आ सजामि । आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टांतः । मुरावतो गृहे मुरानिर्मातुसदने दृतिमिव चर्ममयं
मुरापाचमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्वद्विषमादित्यस्य न बाधकमित्यर्थः । सो चित स । चित
पुत्रायां । उः प्रसिद्धौ । पुत्र्यः स सूर्यः खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम । तदनुगृह्णात्तत्रैव विषस्य
योजितत्वाद्ययमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आदित्य
अरि दृग्ऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते । हे विष त्वा त्वां मध्वमृतं चकार । विषस्य विष
भावं दृग्ऽपनोषामृतीचकारिति । एवैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुर्विद्या । यदेतदादित्यस्य विष-
योजनं तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ ॥ १५ ॥

इ॒य॒त्तिका॑ श॒कु॒तिका॑ स॒का ज॒घास॑ ते वि॒षं ।

सो चि॒न्नु न म॒रा॒ति नो॒ व॒यं म॒रामा॑रे अ॒स्य यो॒ज॒नं हरि॑ष्ठा म॒धु त्वा म॒धु॒ला

च॒कार॑ ॥ ११ ॥

इ॒य॒त्तिका॑ । श॒कु॒तिका॑ । स॒का । ज॒घास॑ । ते । वि॒षं ।

सो इति॑ । चि॒त् । नु । न । म॒रा॒ति । नो॒ इति॑ । व॒यं । म॒राम॑ । अ॒रे । अ॒स्य । यो॒ज॒नं ।

हरि॑ऽस्थाः । म॒धु । त्वा । म॒धु॒ला । च॒कार॑ ॥ ११ ॥

इयत्तिका । इयत्तां कर्वाण्यस्तावती वा । बालित्यर्थः । शकुंतिका । शकुंतः शकुनः । तस्य स्त्री । तां
कपिजलीमाहः । सका सा ते तव विषं जघास । भक्षितवती । सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । सो चित ॥ सा उ
इति निपातसमुदाय एकं पदं ॥ सापि शकुंतिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरं । अनेन
विद्यायां यद्विद्यावृतं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

त्रिः स॒प्त विष्णु॑लि॒ङ्गका॑ वि॒षस्य॑ पु॒ष्यं म॒क्षन् ।

ताश्चि॒न्नु न म॒र॒न्ति नो॒ व॒यं म॒रामा॑रे अ॒स्य यो॒ज॒नं हरि॑ष्ठा म॒धु त्वा म॒धु॒ला

च॒कार॑ ॥ १२ ॥

त्रिः । स॒प्त । विष्णु॑लि॒ङ्गकाः । वि॒षस्य॑ । पु॒ष्यं । म॒क्षन् ।

ताः । चि॒त् । नु । न । म॒र॒न्ति । नो॒ इति॑ । व॒यं । म॒राम॑ । अ॒रे । अ॒स्य । यो॒ज॒नं ।

हरि॑ऽस्थाः । म॒धु । त्वा । म॒धु॒ला । च॒कार॑ ॥ १२ ॥

त्रिः सप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याका विष्णुलिङ्गका विविधाः विष्णुलिङ्गकाः । सप्तसु जिह्वांशु लोहितशुक्ल-
रूपभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा । त्रिः सप्तैकविंशतिभेदा विष्णुलिङ्गकाः सूक्ष्मचटुका विषप्रतिपक्षभूताः ।
विषस्यास्मदादरकस्य पुष्यं पोषमक्षन् । अदंतु । नाशयंतु । तास्य न मरन्ति न वयमपि । शिष्टमविशिष्टं ॥

न॒वा॒नां न॒वती॒नां वि॒षस्य॒ रोपु॑षीणां ।

स॒र्वी॒सा॒मय॑भं॒ नामो॑रे॒ अस्य॒ योज॑नं॒ हरि॑ष्ठा मधु॒ त्वा मधु॑ला च॒कार ॥१३॥

न॒वा॒नां । न॒वती॒नां । वि॒षस्य॒ । रोपु॑षीणां ।

स॒र्वी॒सां । अ॒य॒भं । नाम॑ । ओ॒रे । अ॒स्य । योज॑नं । हरि॑ऽस्थाः । मधु॑ । त्वा । मधु॑ला ।

च॒कार ॥१३॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनां । पुनः कीदृशीनां । विषस्यास्त्रापाकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां क्लृप्तीणां । सर्वासामुक्तानां गंगादिनदीनां नामायभं । गुंक्तामि । संकीर्तयामि ॥ गृहेऽङ्गुलिं लुङि च्छांदस्यैर्लुङ् । इयहोभं ॥ अस्य योजनमित्यादि गतं ॥

त्रिः स॒प्र म॑यूयः स॒प्र स्व॑सारो अ॒युवः ।

तास्ते॑ वि॒षं वि॒ ज॒भिर॒ उद॑कं कुं॒भिनी॑रिव ॥१४॥

त्रिः । स॒प्र । म॑यूयः । स॒प्र । स्व॑सारः । अ॒युवः ।

ताः । ते । वि॒षं । वि॒ । ज॒भिर॒ । उद॑कं । कुं॒भिनीः॑ऽइव ॥१४॥

त्रिः सप्तैकविंशतिसंख्याका मयूर्यो मयूरस्त्वयः । ता विषकारिसर्पद्विषण्य इति प्रसिद्धा नागद्विषण्यद्वयौ वादुत्यन्त्रत्वात् । तथा सप्तैकसंख्याकाः सर्पणस्वभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणा अयुवः । नदीनामेतत् । मुर गंगाद्याः प्रसिद्धाः सप्र नद्यः संति । तास्ते हे देह तव विषं वि जभिर । विषेऽपि हरेत् । तत्र दृष्टांतः । उदकं कुंभिनीः कुंभिन्यः कुंभवत्यः कुंभेन जलहारिण्य इव । ता यथा तद्वर्तते तद्वत्तयो मयूर्यस्यातिप्रभुतं हरेत् ॥

इ॒य॒त्त॒कः कु॑षु॒भक॑स्त॒क्तं भि॒न॒द्यश्म॑ना । ते॒तो वि॒षं प्र॒ वावृ॑ते॒ परा॑ची॒रनु॑ सं॒वतः॑ ॥१५॥

इ॒य॒त्त॒कः । कु॑षु॒भकः॑ । त॒क्तं । भि॒न॒द्भिः । अ॒श्म॒नां । त॒तः । वि॒षं । प्र॒ । वावृ॑ते॒ । परा॑चीः ।

अ॒नु॑ । सं॒वतः॑ ॥१५॥

इयत्तकः कृत्स्नितेयत्तः । अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुषुभकः कुं पृथ्वीं मुंभति विजिखतीति सर्पाणां कृत्स्नित मुंभयिता नियहीता कुषुभको नकुलः । स ते विषं हरति शेषः । यदि न तथा स करोति तत् कृत्स्नित त नकुलमश्मना भिनद्भिः । विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः । तदिदमचोक्तं । तत एवं प्रयोगे सति विषं प्र वावृते । विषावृताद्देहाद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागंचनवतीरतिदूरगाः सैवतः संविभागवतो दिशोऽनु लचीकृत्य । दिगंतं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः कुषुभकस्तद्वित्या भिनियुक्ता । दधिसक्तुजुहोतीत्युपक्रम्य कुषुभकस्तद्वितीत । आ० गृ० ३. ५. ५. इति सूचितत्वात् ॥

कु॑षु॒भक॑स्त॒द्विती॑रिः प्र॒वर्त॑मान॒कः । वृ॒श्चि॒कस्य॑र॒सं वि॒षम॑र॒सं वृ॒श्चि॒कते॑ वि॒षं ॥१६॥

कु॑षु॒भकः । त॒त् । अ॒व॒वीत् । गि॒रेः । प्र॒वर्त॑मान॒कः । वृ॒श्चि॒कस्य॑ । अ॒र॒सं । वि॒षं ।

अ॒र॒सं । वृ॒श्चि॒क । ते॒ । वि॒षं ॥१६॥

एवं महानुभाविनागस्त्यमहर्षिणोऽश्वमाने सति शिरेः सकाशात्प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानोऽतिशीघ्रमभिगच्छन्
 कुपुंभको नकुलस्तदब्रवीत् । तद्वाक्यमाचख्यौ । किं तदिति उच्यते । वृश्चिकस्यैतद्विषमरसमसारं । बाधकं न
 भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव अतो न बाध इति हि वदन्ति । एवमभि-
 वचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रश्नं नकुल आह । हे वृश्चिक ते विषमरसं । अतस्तमृषिं
 किं करिष्यति । तस्मात्परिहरति । यदेवमवादीत् तदाप्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिर्हर-
 ण्युपनिषत् ॥ ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमं मंडलं चतुर्विंशोऽनुवाकः
 प्रथमं मंडलं च ॥

ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES

अथ०	Atharva-veda Samhitā.	ते० प्रा०	Taittiriya Prātisakhyā.
अनु०	Sarvānukramanī Paribhāṣā.	ते० ब्रा०	Taittiriya Brāhmana.
अनु० सू०	Sarvānukramanī on Rīg-veda, Manu- dala . . . Sūkta . . .	ते० सं०	Taittiriya Samhitā.
अम०	Amarakosha.	धा०	Dhātupāṭha, ed. Westergaard.
आ०	Āśvalāyana's Śrauta-sūtra.	नि०	Yāska's Nirukta, ed. Roth.
आ० गृ०	Āśvalāyana's Gṛhya-sūtra.	नृ० ता०	Nṛsiṃha Tāpanīya Upanishad.
आ० प०	Āpastambīya Paribhāṣā-sūtram, M. M. in Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft, vol. ix, pp. xlii seqq.	मे०	Naighantuka, ed. Roth.
आप०	Āpastambīya Śrauta-sūtra.	परा०	Parāśara Dharmaśāstra.
आप० गृ०	Āpastambīya Gṛhya-sūtra.	परि०	Nāgārjūnabhaṭṭa's Paribhāṣendusekhana, ed. Kielhorn. Bombay, 1863 ¹ .
आर्य०	The Āryabhaṭīya, edited by Dr. H. Kem. Leiden, 1874.	पा०	Pāṇini ¹ .
उ०	Uvādi sūtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1879.	पि०	Puṅgala's Khandaś-sūtra, ed. Weber, In- dische Studien, vol. vii.
सु०	and सुखे० Rīg-veda.	पु० मी०	Pūṣmi's Mīmāṃsā-darsana.
सुखि०	Rīgvidhāna, ed. R. Meyer. Berlin, 1878.	फि०	Sāntanava's Phit-sūtra, ed. Kielhorn Leipzig, 1866.
ऐ० आ०	Aitareya Aranyaka.	बृ०	Bṛhad-devatā (Adhyāya and Shloka) MS.
ऐ० ब्रा०	Aitareya Brāhmana.	बृ० उ०	Bṛhad Āraṇyaka Upanishad.
क० उ०	Kaṭha Upanishad.	म०	Maṇubhāṣya, ed. Kielhorn ¹ .
का०	Kāśikā ¹ .	मनु०	Manu Smṛiti.
कौ० उ०	Kaushītaki-Brāhmana Upanishad.	मु० उ०	Mundaka Upanishad.
का० उ०	Khāndogya Upanishad.	मै० उ०	Maitrī Upanishad.
त्रि० न्या०	Gaiminiya Nyāya-mālā-vistara, ed. Goldstücker. London, 1878.	वा० सं०	Vāgasaneyi Samhitā.
तां०	Tāndya Mahā-Brāhmana.	वेदा०	Bādarāyana's Vedānta-sūtras.
ते० आ०	Taittiriya Āraṇyaka.	गत० (ब्रा०)	Satapatha Brāhmana.
		शि०	Pāṇinīya Śikṣhā for Rīg-veda (Sloka). Indische Studien, vol. iv, pp. 360 seqq.
		श्वे० उ०	Śvetāśvatara Upanishad.

¹ Vārttikas have been referred to by पा० with four figures giving the Sūtra in Pāṇini and the number of the Vārttika in Kielhorn's edition of the Mahābhāṣya. म० has been used instead of पा० when Śāyana does not quote the Vārttika itself, but Puṅgala's note on it. When a Vārttika does not occur in the Mahābhāṣya, but in the Kāśikā only, it has been referred to by का० with four figures. This does not mean that Śāyana had just this or that book in his mind, but is only meant to facilitate the finding of a quotation. When references are given to the Paribhāṣendusekhana, this does not mean that Śāyana knew the book, but that the passage referred to will help to explain Śāyana's meaning. A few grammatical quotations have not been found either in the Mahābhāṣya or in the Kāśikā. In these cases the Sūtra of Pāṇini has been given with an asterisk (*). They will be found in the Siddhānta Kaumudī or in the Guṇapāṭha.

